

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.

БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАБІЙ Б. М.

БАЖАН М. П.

(головний редактор, голова
редколегії)

БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГОНЧАР О. Т.
ДЕНИСОВ А. Ф.
(відповідальний секретар,
заступник головного редактора)
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора,
заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
ЛЯШКО І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
НЕСЕН К. І.
(заступник головного редактора)
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПІДСТРИГАЧ Я. С.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПРОСКУРІН Є. П.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ

11

КНИГА ПЕРША

СТОДОЛА — ФІТОГЕОГРАФІЯ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1984

92
У45

Е $\frac{00101-003}{M222(04)84}$ 001—84 5 000 000 000

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1984 р.

С

СТОДОЛА — старовинна господарська споруда. Див. *Клуша*.

СТОДОЛА (Stodola) Аурел (10.V.1859, Ліптовський Мікулаш, тепер ЧССР — 25.XII.1942, Цюрих) — словацький інженер і вчений-теплотехнік. Закінчив Будапештський політех. ін-т (1878) і Вищу тех. школу (1881) у Цюриху. У 1883—84 слухав лекції у Берлінському й Паризькому ун-тах, Вищій тех. школі у Берліні. У 1884—92 працював на машинобуд. з-дах, 1892—1929 — професор Вищої тех. школи у Цюриху. Осн. праці — з термодинамічної й аерогідродинамічної теорії та розрахунку парових і газових турбін, а також теорії автом. регулювання та циркуляції у відцентрових компресорах.

СТОДОЛА (Stodola) Іван (10.III.1888, Ліптовський Мікулаш, тепер ЧССР — 26.III.1977, П'єштяні) — словацький драматург, народний письменник ЧССР (з 1968). Закінчив Будапештський ун-т. За фахом лікар. Зробив значний внесок у розвиток охорони здоров'я Словацьчини. Літературну діяльність почав 1925. Популярність здобув п'єсою «Наш пан міністр» (1927), у якій критикував тогочасне суспільство. Автор соціально-побутових комедій «Остання симфонія» (1930), «Йожко Пучік та його кар'єра» (1931) та ін., багатьох істор. п'єс, з яких найвідоміша — трагедія «Король Свато-плук» (1931), де проголошувалися ідеї єдності й братерства трудящих. У п'єсі «Банкірський дім Кувіч і компанія» (1936), створеній після подорожі С. до США, змальовано тяжке життя словаків-емігрантів. П'єси «Коли ювіляр плаче» (1940), «Мурашля і цвіркуни» (1943) — соціально-критичного спрямування. Темі Словац. нац. повстання 1944 присвятив драми «Поет і смерть» (1946), «Де було, там було» (1948), «Загули гори» (1974). Книжки «Наш дядечко Аурел» (1963), «Було, як було» (1965), «Похмурі часи, похмурий дім» (1969), «З кожного різка по трошку» (1972) — автобіограф. характеру. Деякі з п'єс екранізовано.

Тв. Рос. перекл. — Чай у паца сенатора. М., 1958. Г. М. Сиваченко.

СТОЖАРИ — рос. нар. назва сулір'я *Плясиди*.

СТОЦІЗМ [від грец. *стоа* — портик (зокрема в Афінах, де була школа т. з. стоїків)] — філос. напрям епохи *еллінізму*. В історії С. розрізняють три періоди: Давня Стоя (4—3 ст. до н. е.; Зенон з Кітіона, Клеанф Ассосський, Хрісіпп Солський), Середня Стоя (2—1 ст. до н. е.; Боет Сідонський, Панетій Родоський та Посідоній), Нова Стоя (1—2 ст. н. е.; Л. А. Сенека, Епіктет, Марк Аврелій

та ін.). Ранньому С. були властиві елементи матеріалізму та діалектики. Пізніше С. еволюціонував у напрямі *неоплатонізму*. Стоїки вперше здійснили поділ філософії на *логіку*, *фізику* й *етику*. Логіка, яку стоїки поділяли на *риторику* й *діалектику*, мала вчити правильно будувати і вживати «слова» і «речення», тобто *поняття* і *судження*. Фізика С. бере початок від матеріалістичної космології *Геракліта* Ефеського. Першоосновою всього існуючого С. вбачав у творчому вогні, який ототожнювався з *субстанцією*, *матерією* взагалі. В гісеології стоїки обстоювали *сенсуалізм*, причинну зумовленість подій розуміли в дусі *фаталізму* й *телелогії*, що великою мірою позначилося на їхньому етичному вченні. В етиці стоїки висунули на перший план поняття обов'язку і вважали найвищим благом добротність — життя, згідне з природою. Консервативна етика С., що вимагала примирення з дійсністю, відіграла значну роль у виникненні ідеології *християнства*.

СТОЙКОВИЧ Опанас Іванович (1764—1832) — вітчизняний природознавець. Н. у м. Рума (Сербія). Навчався в Единбурзі, Сегедській і Пресбурзькій академіях вищих наук, Геттінгенському та Тюбінгенському ун-тах. У 1804 приїхав до Росії. Член Рос. АН. Був професором фізики Харків. ун-ту, 1807, 1811—13 обирався його ректором. Популяризатор природничих знань. На формування світогляду С. певний вплив мав *І. Кант*. Прихильник *деїзму*, проте в поглядах С. на природу переважав *стихийний матеріалізм* з елементами діалектики. Осн. праці: «Про повітряне каміння та його походження» (1807), «Система фізики» (1813) та ін.

СТОКГОЛЬМ — столиця Швеції, гол. політ., екон. і культур. центр

країни. Розташований на берегах та островах прот. Норстрем, що сполучає оз. Меларен з зат. Сальтшен Балтійського м. Значний мор. порт, вузол з-щ і автошляхів, два аеропорти — Арланда (міжнародний) та Бромма (внутр. лінії), автопоромом сполучений з м. Турку (Фінляндія), 640 тис. ж. (1982, в адм. межах). Разом з невеликими містами-супутниками (Сулльна, Сундсбюберг, Накка та ін.) утворює агломерацію Великого С. з нас. 1350 тис. ж. (1982). С. засн. 1252, в серед. 13 ст. дістав права міста. В кін. 14 ст. С. захопила Данія. В 15 — на поч. 16 ст. С. — центр визвольної боротьби шведів проти дат. панування. Після остаточного визволення Швеції (1523) С. став основним політ. і екон. центром країни. В С. не раз бував В. І. Ленін. В 1906 тут проходив *Четвертий (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП*. У 1950 і 1975 в С. прийнято *Стокгольмські відозви*, спрямовані на заборону атомної зброї і припинення гонки зброєнь. У 1958 в місті відбувся *Стокгольмський всесвітній конгрес за роззброєння і міжнародне співробітництво*, 1967 — Всесвітня конференція миролюбних сил по В'єтнаму, 1969 — Конференція з надзвичайних дій на захист В'єтнаму та ін. В липні 1982 в С. стартував Марш миру-82 миролюбних сил Європи. Провідні галузі економіки — машинобудування та металообробка (електронне, точне і транс., виробн. устаткування для гірничої, харч. і хім. пром-сті, компресорів, конторських машин, холодильників тощо). Значна поліграф. пром-сть. Хім., фарм., текст., швейні, шкіряно-взут., харч. підприємства. У С. розташовані правління найбільших банків Швеції, гол. пром. концернів і торг. компаній. Тут працюють ун-т (засн. 1877), Королівська вища тех. школа, Каролінський мед.-хірургіч.

Стокгольм. Ратуша. Архітектор Р. Естберг. 1911—23.

Стокгольм. Лішарський дім. Архітектор С. де ла Валле. Ж. де ла Валле, Ю. Віньбонс. 1644—74. Фрагмент фасаду.

ний ін-т, вищі лісова, комерційна, вет. і муз. школи, школа мистецтв, Драм. ін-т, Держ. драм. школа та школа танцю, Швед. академія цирку та ін. Серед наук. установ — Королівська швед. АН, Інженерна академія, Королівська академія — лісова і с.-г., літератури, історії і старожитностей, красних мистецтв, муз. та ін. Найбільші б-ки: Королівська (читачем її був В. І. Ленін), Стокгольмська міська, Стокгольмського ун-ту. Музеї:

Стокгольм. Королівський палац. Архітектор Н. Тессін Молодший та ін. 1697—1760. Північний фасад.

Нац., сучас. мистецтва, етногр., Північний, міста С., істор., природничої історії, Нац. мор. та ін. Численні театри, у т. ч. Швед. королівська опера, Королівський драматичний театр, Обсерваторія. Метрополітен (1973).

Істор. центром С. є о. Стаден (Старе місто з Королівським палацом), сполучений мостами з ін. районами міста. Серед пам'яток середньовічної архітектури — романсько-готичні церкви Сторчюрка і Ріддаргольмсьюрка (обидві — 13 ст.). Серед пам'яток, яким властиві елементи пізнього ренесансу і барокко, — церква Гюскачюрка (бл. 1640, арх. Х. Я. Крістлер). Зразками зрілого швед. барокко є палац Дротнінггольм, поблизу С. (1662—70-і рр., арх. Н. Тессін Старший) і Королівський палац (1697—1760, арх. Н. Тессін Молодший та ін.). Ін. споруди — біржа в стилі класицизму (1767—76, арх. К. Ю. Крунстедт, Е. Пальмстедт), ратуша в стилі нац. романтизму (1911—23, арх. Р. Естберг). З 50-х рр. 20 ст. здійснюється ген. план забудови С., в основі якого лежить принцип напіваавтономних районів, розділених зеленими зонами (Веллінгбю, Фарста). Під час реконструкції центр. частини С. споруджено висотні адміністративні будинки (1956—62, арх. С. Бакстрем, Л. Рейніус), науковий дослідний центр «Веннер-Грен» (1959 — 61, арх. С. Ліндстрем) та ін.

Стокгольм. Вид частини міста.

СТОКГОЛЬМСЬКИЙ ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС ЗА РОЗЗБРОЄННЯ І МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО — міжнар. форум представників миролюбних сил, скликаний з ініціативи *Всесвітньої Ради Миру*. Відбувався 16—22. VII 1958 у Стокгольмі. В ньому взяло участь понад 1200 делегатів з 78 країн, а також представники міжнар. демократичних орг-цій. Гол. метою Конгресу було зміцнення міжнар. довіри і міжнар. співробітництва, зміцнення миру між народами. Конгрес прийняв Декларацію про роззброєння, спрямовану проти випробувань атомної і ядерної зброї і загроз атомної війни; звернення до народів про становище на Бл. і Серед. Сході, що засудило агресію США і Великобританії проти араб. д-в; Резолюцію проти амер. агресії в Лівані; Відозву до народів і урядів за роззброєння і міжнар. співробітництво та ряд ін. документів. Конгрес сприяв об'єднанню миролюбних сил у боротьбі проти загроз війни, накреслив шляхи дальшого зміцнення міжнар. співробітництва. Г. С. Іошкін.

СТОКГОЛЬМСЬКІ ВІДЗВИ.

1) Відозва Постійного комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру, прийнята на 3-й сесії к-ту 19.III 1950 в Стокгольмі. Вимагала безумовної заборони атомної зброї, встановлення міжнар. контролю за виконанням цього рішення і оголошення воєнним злочинцем того уряду, який першим застосує її проти будь-якої д-ви. На підтримку С. в. виступили *Всесвітня федерація профспілок*, *Всесвітня федерація демократичної молоді*, *Міжнародна демократична федерація жінок* та ін. міжнар. демократичні організації. С. в. підписало бл. 600 млн. чол. з 80 країн (у т. ч. в СРСР — все доросле населення). 2) Відозва до всіх миролюбних сил світу, прийнята 31.V—2.VI 1975 в Стокгольмі на сесії Президії *Всесвітньої Ради Миру*, що відзначила 25-річчя С. в. 1950. Відозва містить звернення до всіх урядів, громадських рухів і міжнар. організацій, що виступають за мир і прогрес, об'єднати зусилля у боротьбі за заг. і повне роззброєння. Це звернення, відоме як нова С. в., дістало широку підтримку миролюбних прогресивних сил, його підтримало понад 700 млн. чол.

Г. С. Іошкін.
СТОКОВСЬКИЙ (Stokowski) Леопольд Станіслав Антонович (18.IV 1882, Лондон — 13.IX 1977, Гемпшир, Англія) — амер. диригент. За походженням поляк. Муз. освіту здобув у Королівському муз. коледжі в Лондоні, вдосконалював майстерність у Парижі, Мюнхені й Берліні. З 1905 оселився у США (до 1908 — церк. органіст, 1909—12 — керівник симф. оркестру в Цинциннаті). У 1912—36 очолював Філадельфійський симф. оркестр. Керував багатьма ін. оркестрами США, зокрема Всеамериканським молодіжним (1940—42; був його засновником), Нью-Йоркським філармонічним (1949—50). В 1962 створив Американський симф. оркестр (Нью-Йорк; керував до 1973), 1970—77 — диригент Лондонсько-

го симф. оркестру. В репертуарі С. переважали твори композиторів 20 ст., зокрема І. Стравінського, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича, М. Мясковського, А. Хачатуряна. Гастролював у СРСР (1958, Москва, Ленінград, Київ). Знімався в кіно («Велика радіопередача», 1937; «Сто чоловіків і одна дівчина», 1939; «Карнегі-холл» 1948). Автор симф. та органних творів.

Тв.: Рос. перекл. — Музика для всіх. М., 1963. І. Д. Гамкало.

СТОКОЛОС (Bromus) — рід одно- або багаторічних трав'янистих рослин родини злакових. Понад 100 видів, пошир. переважно в помірних зонах земної кулі (в тропіках — у горах). В СРСР 44 види, в т. ч. на Україні — бл. 20. Деякі С. — цінні кормові трави; з них найбільше значення має С. безостий (B. inermis) — багаторічний кореневищний злак до 150 см заввишки, з добре обрисеними пагонами. Листки широкі, довгі. Насіння сплюснене, завдовжки 1—1,2 см. С. вирощується в культурі; добре росте на чорноземах, невисохлих опідзоленних легких ґрунтах і на заплавах. Посіви С. безостого використовують 4—7 років. Урожай сіна — 22—135 ц/га, зеленої маси — 120—650 ц/га. С. покривальний (B. tectorum), С. неплідний (B. sterilis) і С. мадрідський (B. madritensis) — бур'яни полів, садів. Заходь боротьби: лущення стерні, глибока зяблева оранка, обробка посівів гербіцидами.

СТОК-ОН-ТРЕНТ — місто в центр. частині Великобританії, в графстві Стаффордшир. Порт на р. Трент, залізнична станція, вузол автомобільн. 256 тис. ж. (1976). Гол. центр старовинного «гончарського району» країни з розвинутим сучас. фарфоро-фаянсовим і керамічним виробництвом. Підприємства металург., маш.-буд., хім. промисловості. Видобування вугілля. Поблизу міста, у містечку Кіл — університет.

СТОКРОТКИ, маргаритка (Bellis) — рід трав'янистих багаторічних або однорічних рослин род. складноцвітих. 10 (за ін. джерелами, 15) видів, пошир. в Європі, Малій Азії, Сирії і Пн. Америці. В СРСР — 2 види, в т. ч. на Україні — 1: С. багаторічна (B. perennis) — рослина заввишки 5—15 см з прикореневою розеткою листків. Суцвіття — кошик на невисокому квітконосі. В кошиках крайові квітки — язичкові, маточкові, білі, рожеві або червонуваті; серединні — трубчасті, двостатеві, жовті. Росте на вологих луках, в лісах, культивують по всій Україні як декоративну рослину.

СТОКС (Stokes) Джордж Габріель (13.VIII 1819, Скрін, графство Сліго, Ірландія — 1.II 1903, Кембридж) — англ. фізик і математик, член Лондон. королівського т-ва (з 1851) та його президент (1885—90). Закінчив Кембриджський ун-т (1841), з 1849 — професор цього ж ун-ту. Наук. праці — з оптики, гідродинаміки та матем. фізики. Досліджував хвильові процеси в різних середовищах. В оптиці вивчав Ньютона кільця, аберацію, інтерференцію й поляризацію світ-

ла, люмінесценцію. Зокрема, встановив (1852), що довжина хвилі фотолюмінесценції більша довжини хвилі збуджуючого світла (правило Стокса). В гідродинаміці розробив теорію руху в'язкої рідини (рівняння Нав'є—Стокса, закон Стокса). На його честь названо одиницю кінематичної в'язкості. У математиці С. встановив зв'язок між інтегралами по поверхні й по кривій (Див. *Стокса формула*). **СТОКС**, Ст. St—одиниця кінематичної в'язкості в СГС системі одиниць. Дорівнює кінематичній в'язкості, при якій динамічна в'язкість середовища з густиною 1 г/см³ дорівнює 1 пз (див. Пуаз). С. пов'язаний з одиницею кінематичної в'язкості в Міжнародній системі одиниць (СІ) м²/с співвідношенням 1 Ст = 10⁻⁴ м²/с. Названо ім'ям Дж. Г. Стокса.

СТОКСА ФОРМУЛА — формула зв'язку між криволінійним інтегралом вздовж замкнутого контура C і поверхневим інтегралом по поверхні S , обмеженій цим контуром. Має вигляд:

$$\oint_C Pdx + Qdy + Rdz = \iint_S \left(\frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y} \right) dxdy + \left(\frac{\partial R}{\partial y} - \frac{\partial Q}{\partial z} \right) dydz + \left(\frac{\partial P}{\partial z} - \frac{\partial R}{\partial x} \right) dzdx,$$

або (у векторній формі)

$$\oint_C \vec{V} \cdot d\vec{r} = \iint_S \vec{n} \cdot \text{rot } \vec{V} ds,$$

де $\vec{V} = P\vec{i} + Q\vec{j} + R\vec{k}$, $d\vec{r}$ — елемент контура C , ds — елемент поверхні S , \vec{i} , \vec{j} — одиничні вектори зовні, нормалі до цієї поверхні. Запровадив цю формулу 1854 Дж. Г. Стокс. Про фіз. зміст С. ф. див. *Поля теорія*.

СТОЛБОВСЬКИЙ МИР 1617 — мирний договір між Росією і Швецією, укладений 27.II (9.III) в с. Столбово поблизу Тихвіна. За умовами С. м. Швеція повернула Рос. д-ві ш.-зх. рос. землі з Новгород, Ям, Копор'є, Орешек і м. Корела (Кексгольм) з повітом; Росія виявилася відрізаною від Балтійського м. Рос. уряд зобов'язався виплатити Швеції 20 тис. крб. В екон. статтях визначалися умови ведення торгівлі між обома країнами. Кордони, встановлені за С. м., було змінено внаслідок *Північної війни 1700—21* після укладення *Ніштадтського мирного договору 1721*.

СТОЛЕРМАН Самуїл Олександрович [9 (21).XII 1874, м. Кяхта, тепер Бурят. АРСР — 22.XII 1949, Київ] — рад. диригент, засл. арт. Груз. РСР (з 1924), нар. арт. УРСР (з 1937). Муз. діяльність почав у Іркутську. В 1905 вивчав диригування під керівництвом В. Сафонова в Москві і працював у оперній трупі Моск. нар. будин-

ку, пізніше — у Красноярську, Пермі, Владивостоці та ін. У 1919 — 27 — диригент оперних театрів Тбілісі та Баку; 1927—44 — гол. диригент Одеського, 1944—49 — Київ. театрів опери та балету. Під керівництвом С. вперше прозвучали опери «Оповіді про Шота Руставелі» Д. Аракішвілі (1919), «Кето і Коте» (1919) та «Лейла» (1922) В. Долідзе, «Підступна Дареджан» М. Балабчадзе (1926), всі — у Тбілісі; «Аршив малалан» У. Гаджибекова (1926, Баку); «Розлом» В. Фемеліді (1929), «Золотий обруч» Б. Ляштинського (1930), «Алмаст» О. Спендіарова (1930, укр. мовою), «Яблуневий полон» О. Чинка (1931), «Трагедія ніч» К. Данькевича (1935), всі — в Одесі.

І. Д. Гамкало, **СТОЛЕТОВ** Всеволод Миколайович [н. 20.XII 1906 (2.I 1907), с. Леоніно, тепер Петушинського р-ну Влад. обл.] — рос. рад. педагог і державний діяч, акад. АПН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. Закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва (1931). З 1940 — вчений секретар, а пізніше — заст. директора Ін-ту генетики АН СРСР. У 1948—50 — директор Моск. с.-г. академії імені К. А. Тімірязєва; 1951—52 — міністр вищої освіти СРСР, 1959—72 — міністр вищої і серед. спец. освіти РРФСР. С. — доктор біол. наук, професор (з 1948); у 1959—81 — зав. кафедрою генетики Моск. ун-ту; в 1971—81 — президент АПН СРСР. Автор багатьох праць з питань генетики й селекції, педагогіки й орг-ції середньої й вищої школи. С. — голова Президії Рад. т-ва по культур. зв'язках з співвітчизниками за кордоном, член Рад. к-ту захисту миру та ін. громад. орг-цій. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

М. Д. Ярмаченко, **СТОЛЕТОВ** Олександр Григорович [29.VII (10.VIII) 1839, Владимир — 15 (27).V 1896, Москва] — рос. фізик. Закінчив Моск. ун-т (1860) і був залишений у ньому для підготовки до професорського звання. У 1862—66 удосконалював свої знання в Берліні, Гейдельберзі (у Г. Р. Кірхгофа) та Геттінгені. З 1866 викладав у Моск. ун-ті (з 1873 — професор). Осн. наук. праці С. присвячені проблемам електрики й магнетизму. Вивчаючи магн. властивості заліза (1872), С. показав, що крива залежності магн. сприйнятливості від напруженості магн. поля має максимум, що було важливо для *електротехніки*. Досліджуючи (1888—89) явище зовн. *фотоефекту*, відкрив закон залежності сили фототоку від інтенсивності світла (закон Столетова). Розроблена ним електр. схема стала прообразом сучас. *фотоелемента*. Зробив значний внесок у теорію газового розряду, досліджував критичний стан речовин та ін. Заснував фіз. лабораторію у Моск. ун-ті. Автор філос. нарисів, в яких виступав як матеріаліст.

СТОЛІПІН Петро Аркадійович [2 (14).IV 1862, Дрезден, тепер НДР — 5 (18).IX 1911, Київ] — держ. діяч царської Росії. Син генерала. Після закінчення Петерб. ун-ту з 1884 — на держ. службі.

В 1902 — губернатор Гродненської, 1903—06 — Саратовської губерній. З 1906 — міністр внутр. справ і голова Ради міністрів. Керував придушенням *революції 1905—07 в Росії*, організатор *третьочернового перевороту 1907*. Політика С. визначала урядовий курс у період реакції 1907—10 («століпінська реакція»). Посилив політику нац. гніту, зокрема щодо укр. народу. З метою зміцнення куркульства як соціальної опори царського самодержавства на селі провів агр. реформу (див. *Століпінська аграрна реформа*). Вбитий есером, агентом охорони.

СТОЛІПІНЬСКА АГРАРНА РЕФОРМА — бурж. реформа селянського надільного землевладіння в Росії, спрямована на зміцнення куркульства як соціальної підпори царизму на селі. Названа за прізвищем тодішнього глави царського уряду П. А. Століпін, який був ініціатором реформи і керував проведенням її. Поразка *революції 1905—07 в Росії* дала можливість царизму і поміщикам приступити до ліквідації деяких пережитків кріпосництва шляхом реформ при збереженні поміщицького землевладіння. Гол. змістом С. а. р. було руйнування сел. общини і насадження приватної зем. власності. Реформа почалася з царського указу від 9 (22).XI 1906, за яким селянам надавалося право закріпити зем. наділ в особисту власність, вийти з общини, об'єднати свої зем. ділянки в одну — *хутір* чи *відруб*, або продати цю землю. 14 (27).VI 1910 зем. указ набув чинності закону. 29.V (11.VI) 1911 було прийнято закон про землеустрій, що встановлював порядок роботи землевпорядних комісій, створених ще за указом 1906. Проведення С. а. р. припинено постановою *Тимчасового уряду* від 28.VI (11.VII) 1917.

Від часу виходу указу і до поч. 1915 по всій Росії з общини виділилося понад 2 млн. дворів, що становило 22,1% всіх общинників. На Україні (крім Лівобережжя), де цей процент становив 20,5) процес виділення з общини йшов швидше, бо тут був вищий рівень розвитку капіталізму в с. г. Так, у Херсон., Катеринославській і Таврійській губерніях двори, виділені з общини, становили 45,6%, на Правобережжі — 48,6%. Протягом 1907—11 на Україні вийшло на хутори й відруби понад 226 тис. г-в, які мали 1800 тис. дес. землі. Сел. біднота, одержавши наділ у власність, продавала його за безцінь куркулям і остаточно пролетаризувалася. По всій Росії продали свої наділи 1260 тис. власників найбідніших г-в, у т. ч. в укр. губерніях — 263 тис. (24%). Цей процес поглибив класове розшарування на селі. Проведенню С. а. р. сприяв *Селянський поземельний банк*, що допомагав насамперед поміщикам продавати на вигідних для них умовах землю заможній верхівці села.

Складовою частиною С. а. р. була переселенська політика. Царизм, переселяючи селян-бідняків з внутрішніх районів Росії до Сибіру, Серед. Азії тощо, сподівався створити в центр. районах міцні кур-

О. Г. Столетов.

Стоколос безостий. Засильний вигляд рослини і колосок.

Стокотка багаторічна.

О. В. Столяр.

кульські г-ва, ліквідувати тут загрозу сел. виступів. Кількість переселенців за 1906—16 становила 3 млн. чол. Особливо багато їх вирушило з України: до Сибіру 1906—12 переселилося бл. 1 млн. чол., з них понад третина — вихідці з Полтавщини й Чернігівщини. Найчастіше вони осідали в Томський губ. і Акмолинській обл. Освоєння нових земель виявилось не під силу розореному селянству. Понад 548 тис. переселенців (18%) повернулося назад. На 1911 бл. 70% їх повернулося на Україну. Реформа сприяла розвитку капіталізму в с. г., однак цей розвиток гальмувався пережитками кріпосництва: великим поміщицьким землеволодінням, сел. малоземеллям і безземеллям, орендою, відрубками. С. а. р. ще більше загострила класові суперечності на селі, в результаті чого посилюлася боротьба селян проти поміщиків і куркулів. Протягом 1908—10 відбулося 11 293 сел. виступів. Рішучий опір чинили селяни виходу на хутори й відрубів (див., зокрема, *Чорнокам'янське селянське заворушення 1910*). С. а. р. не привела до корінних соціальних зрушень і не змогла відвернути назрівання нової бурж.-демократичної революції в Росії. Внаслідок С. а. р. куркульство економічно, а після Люти. революції 1917 і політично відшарувалося від селянства і стало складовою частиною класу рос. буржуазії. *Лит.: Дубровський С. М. Столыпинская земельная реформа. М., 1963; Сидельников С. М. Аграрная реформа Столыпина. М., 1973; Барабой А. З. Аграрний капіталізм у Росії і столипінська реформа. «Український історичний журнал». 1980, № 11.*

[А. З. Барабой.]

СТОЛИЦЯ — головне місто держави, її адм.-політ. центр. Як правило, С. є й провідним екон., торг., фінанс. і культур. центром країни. В С. перебувають найвищі органи держ. влади і держ. управління, найвищі судові, військ., адм., наук. та ін. установи.

СТОЛІТНИК — народна назва кількох довголітніх рослин, що цвітуть один раз у житті (*агава*) або з перервою в кілька років (*алоє*, *опунція* тощо) в оранжерейних та кімнатних умовах.

СТОЛІТНЯ ВІЙНА 1337—1453 — війна між Англією і Францією за Гієн (з 1259 — англ. володіння), Нормандію, Анжу (втрачені англійцями в 13 ст.), Фландрію. Приводом до війни стали претензії англ. короля Едуарда III (онука франц. короля Філіппа IV) на франц. престол після смерті 1328 Карла IV (останнього представника *Капетинів*) та коронування Філіппа VI (з роду *Валуа*). Англія здобула перемоги в битвах біля Слейса (1340), Кресі (1346), Пуатьє (1356). Франц. король Іоанн II Добрий потрапив у полон. Поразка франц. військ, екон. розруха, збільшення податків викликали у Франції нар. повстання (див. *Паризьке повстання 1357—58, Жакерія*). Франц. уряд змушений був укласти договір 1360, який закріпив за Англією значну частину франц. території. В 70-х рр. 14 ст. англ. війська майже повністю було ви-

нано з Фландрії. Проте після перемоги біля *Азенкура* (1415) англійці в союзі з Бургундією захопили Пн. Франції. В 1428 англ. війська обложили Орлеан. На війну проти загарбників піднявся весь франц. народ. Нар. опір очолював *Жанна д'Арк*. Із закінченням облоги Орлеана (1429) почався перелом у ході війни. Франц. армія здобула ряд перемог. В 1429 в Реймсі було короновано франц. короля Карла VII (проголосив себе королем 1422). В 1436 англійці вигнали з Парижа, 1441 — з Шампані, 1450 — з Мена та Нормандії, 1453 — з Гієни. 19.X 1453 англ. війська капітулювало біля Бордо. Англія утримала на тер. Франції лише Кале (до 1558).

СТОЛМАКОВА Ганна Іванівна [н. 28.VIII (10.X) 1912, станція Грішине, тепер м. Красноармійськ Донецької обл.] — укр. рад. гігієніст, засл. діяч. науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. Закінчила (1933) Дніпропетр. мед. ін-т. В 1944—63 С. працювала у Львів. мед. ін-ті. Доктор мед. наук (з 1954), професор (з 1955). В 1961—71 — директор Львів. н.-д. ін-ту епідеміології та мікробіології. З 1971 — зав. кафедрою гігієни харчування Львів. мед. ін-ту. Осн. праці присвячені вивченню питань етіології, патогенезу, епідеміології і профілактики стафілококових харчових інтоксикацій та захворювань ендемічним зобом, харчування сільського населення та промислових робітників; дослідженню ролі вітамінів, мікроелементів у раціональному і профілактичному харчуванні. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

СТОЛОВІ ГОРИ — гори з плескатию платоподібними вершинами і стрімкими, уривистими, іноді східчастими схилами. Верхні частини С. г. складаються звичайно з стійких до процесів руйнування гірських порід. Ділянки суходолу, рельєф яких визначається переважанням С. г., наз. *столовими країнами* (напр., *Турайське плато, Устюрт*). С. г. утворюються внаслідок тектонічних порушень та ерозійної (див. *Ерозія* в геології) діяльності в столових країнах та в областях поширення лавових покривів (див. *Лава*).

СТОЛОН [від лат. *stolo* (*stolonis*) — кореневий паросток] — 1) Бічний тонкий *нагіс* з довгими *меживузями* і недорозвиненими *листочками*. Служить для *вегетативного розмноження*. 2) Віріст тіла у багатоклітинних *колоніальних організмів* (напр., у деяких кишковопорожнинних, моховаток, покривників тощо), що служить для розмноження шляхом *пукання*.

СТОЛПЕР Олександр Борисович [30.VII (12.VIII) 1907, Дніпськ, тепер Даугавпілс — 15.I 1979, Москва] — рос. рад. кінорежисер і кінодраматург, нар. арт. СРСР (з 1977). В 1923—27 навчався в кінодраматерні Л. Кулешова у Москві. З 1927 працював у сценарній майстерні, брав участь у написанні сценарію фільму «Путівка в життя» (1931). В 1938 закінчив ВДІК. Поставив фільми за однойменним твором К. Симонова: «Хло-

пець з нашого міста» (1942), «Жди мене» (1943), обидва — спільно з Б. Івановим, «Дні і ночі» (1945), «Жити і мерти» (1964); за романом К. Симонова «Солдати не народжуються» — «Відплата» (1969). Серед ін. фільмів — «Повість про справжню людину» (1948, за однойменним романом Б. Полевого), «Важке щастя» (1958, за однойменним твором Ю. Нагібіна). Автор сценаріїв ряду своїх фільмів. З 1965 викладав у ВДІКу. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951.

СТОЛЯРЕНКО Петро Кузьмич (н. 13.VII 1925, Керч) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1972). Навчався в студії образотворчого мистецтва при Феодосійській картинній галереї ім. І. К. Айвазовського у М. Барсамова. Твори: «Туманний ранок» (1953), «Весняне пікні» (1960), «За владу Рад» (1966—67), «Рядові революції» (1967—70), «Минуле й майбутнє» (1970), «Сніданок» (1971), «Вода прийшла» (1972), «Мітрідат-гора. Реквієм» (1977), «Йшли солдати» (1979), «Іван та Мар'я» (1980—81), «Таврія» (1982).

П. К. Столяренко. Рядові революції. 1967—70.

СТОЛЯРНІ ВІРБОИ — виробн, виготовлені повністю або переважно з *деревини* та ін. *деревинних матеріалів*. До С. в. належать віконні блоки, двері, столярні перегородки та ін. буд. виробн, мебелі, шлюпки, яхти, деталі автомоб. кузовів, вагонів, машин тощо. Осн. елементами С. в. є бруски (суцільні, клеєні), дошки і плити, що їх складають за допомогою столярних з'єднань (п'язок, болтів, цвяхів тощо) у складальні одиниці — шити, рамки або коробки (див. також *Столярні роботи*). За конструктивною ознакою розрізняють С. в. *однобрускові*, *каркасні* (багатобрускові), *каркасно-обшивні* (каркасно-панельні) та *безкаркасні* (панельно-щитові). С. в. просочують *антисептиками*, *антипиретичними засобами*, облицьовують *шпоном*. Якість С. в. значною мірою залежить від *текстури деревини* і технології *обробки деревини*. Крім деревинних матеріалів, для виготовлення С. в. застосовують метали, полімерні матеріали, скло, гуму тощо.

СТОЛЯРНІ РОБОТИ — роботи, пов'язані з виготовленням і встановленням *столярних виробів*. Від *тепларських робіт* відрізняються точнішою і ретельнішою *обробкою деревини* та ін. деревинних матеріалів, кращим опоряджен-

ням виробів. Розрізняють С. р. бідодерев'я (з використанням деревини хвойних і м'яких листяних порід) і червонодерев'я (з застосуванням деревини твердих листяних декоративних порід або облицюванням деталей *шпоном*). Ручні С. р. (напр., в індивідуальному буд-ві, при ремонті) виконують на столярних верстаках, користуючись *столярно-теслярським інструментом*. Ці роботи полягають у розмічуванні деталей, випилюванні й струганні заготовок, створенні в них пазів, шпунтів, шпиль і гнізд, довбання й свердління отворів, циклюванні, шліфуванні, поліруванні та лакування деталей, склеюванні, облицюванні їх, складанні й опорядкування виробів. У столярно-механічному виробі застосовують *деревобробні верстати*, об'єднувані в автоматизовані *поточкові лінії*. У масовому буд-ві за умов розпнутого централізованого виготовлення столярних виробів на деревобробних комбінатах С. р. зводяться в основному до *монтажу* конструктивних елементів, остаточної обробки їх, врізування й навішування замків та ін. деталей різного призначення, встановлення погоняжних виробів (напр., поручей). У *появковому будівництві* практично всі С. р. виконуються на *домобудівних комбінатах*.

СТОЛЯРНО-ТЕСЛЯРСЬКИЙ ІНСТРУМЕНТ — ручний або механізований інструмент для обробки деревини та ін. деревинних матеріалів при *столярних роботах* і *теслярських роботах*. Буває вимірювально-розмісильний, різальний і допоміжний. До вимірювально-розмісильного С.-т. і належать *лінійки, нутроміри, шаблони, рулетки, ватерпаси, виски, косинці, скоби, рейсмуси* та ін. (див. також *Міри довжини, Міри кутів, Розмісильний інструмент*). Для точніших вимірювань застосовують *глибиноміри, калібри, мікрометри, штангенциркулі*. Різальним С.-т. і є *долота, пилки, свердла, сокири, стамески, бурани, коловороты, дрелі, рубанки, напилки* тощо. Допоміжним С.-т. і служать *молотки, молотки, кліщі, плоскогубці, викрутки, рашпілі, точила* та ін. Див. також *Будівельний інструмент*.

СТОЛЯРОВ Микола Георгійович (н. 22.V.1922, Казань) — рад. військ. льотчик-штурмовик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 був льотчиком штурмового авіаполку, потім командиром ланки, заст. командира і командиром авіаскадрилі, штурманом гвард. авіапелу. Учасник боїв на Калінін, Ворон., Степовому, 2-му і 1-му Укр. фронтах. Відзначився в битві за Дніпро 1943 і Корсунь-Шевченківській операції 1944. Всього здійснив понад 180 бойових вильотів. У 1954 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1956 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СТОЛЯРОВ Яків Васильович [28.X (9.XI) 1878, Москва — 3.XII

1945, Харків) — укр. рад. вчений у галузі прикладної механіки та залізобетонних конструкцій, доктор тех. наук (з 1938). Закінчив (1902) Харківський технологічний (тепер політехнічний) інститут. З 1904 викладав у цьому ж вузі, потім у Харків. інженерно-будівельному ін-ті та ін-ті інженерів народного господарства (тепер Харків. інженерно-економічний ін-т), з 1912 — професор. Осн. праці — в галузі буд. механіки, опору матеріалів, теорії машин, теорії залізобетону. С. — один з творців теорії розрахунку залізобетону за руйнівними зусиллями. **СТОЛЯРСЬКИЙ** Петро Соломонович [18 (30).XI 1871, Липовець, тепер селище міськ. типу Він. обл. — 29.IV.1944, Свердловськ] — укр. рад. скрипаль і педагог, нар. арт. УРСР (з 1939). Член Комуністичної партії з 1939. Гри на скрипці навчався спочатку під керівництвом батька, потім у С. Барцевича (Варшава). В 1900 закінчив Одес. муз. уч-ще Рос. муз. т-ва. У 1898—1919 — скрипаль в оркестрі Одес. оперного театру. В 1911 відкрив власну муз. школу. З 1920 викладав у Одес. консерваторії (з 1923 — професор). Один з основоположників рад. скрипкової школи. У 1933 за його ініціативою в Одесі було відкрито першу в СРСР муз. школу-десятирічку (згодом її присвоєно ім'я С.). Серед учнів С. — Д. Ойстрах.

СТОЛЬНИК — двірський, згодом придворний чин-посада в Рос. державі 13—17 ст. Спочатку прислугував князів (царям) під час урочистих трапез, супроводив їх у поїздках. Згодом С. призначали на воєводські, посольські та ін. посади.

СТОМАТИТ [від грец. *στόμα* (στόματος) — рот] — запалення слизової оболонки ротової порожнини. С. у людини може виникати як *самостійне захворювання*, а може бути *симптомом* ін. захворювань (кору, скарлатини, грипу, кандидомікозу та ін.). В тих випадках, коли захворювання уражає лише язик, воно зветься глосит, ясна — гінгівіт, піднебіння — палатиніт, губи — хейліт. Розвиткові С. сприяють загострення хронічних захворювань внутр. органів, нервової системи, порушення обміну речовин, недостатність вітамінів в їжі, порушення функцій залоз внутр. секреції. Куріння, вживання мідних спиртних напоїв, гарячої або дуже холодної їжі тощо може спричинювати С. Іноді С. виникає при підвищеній чутливості до деяких лікарських речовин. Існують різні форми С., однак всі вони мають заг. ознаки: почервоніння і набряк слизової оболонки ротової порожнини, біль, збільшення підщелепних лімфатичних вузлів. Перебіг С. може бути гострим, коли запалення розвивається раптово, відрізняється сильною болісністю, і хронічним — в'язлий, тривалий, з невеликою болісністю. Розрізняють катаральний С. (запальний процес без порушення цілості слизової оболонки), афтозний (на фоні катарального запалення спостерігаються поверхневі дефекти слизової оболонки), виразковий (запальний

процес з ділянками порушення глибоких шарів слизової оболонки). Крім того, С. поділяються на *траumaticні* (спричинюються механічними, фіз. або хім. ушкодженнями ротової порожнини), *симптоматичні* (як результат різних захворювань), *інфекційні* (наслідок інфекційних захворювань), *специфічні* (наслідок *туберкульозу, сифілісу, лепри*). Профілактика і лікування С.: періодичне оздоровлення ротової порожнини, усунення чинників, що викликають С.; полоскання содовим розчином або борною к-тою (залежно від рН ротового середовища), кератопластичні препарати, зокрема обліпихова олія та ін., фізіотерапія.

У тварин С. виникає внаслідок мех., терміч. і хім. діяння (первинний С.) та при деяких інфекційних хворобах — ящури, стахіботріотоксикозі та ін. (вторинний С.). Хвора на С. тварина відмовляється від корму, у неї слинотеча, ушкоджена слизова оболонка та неприємний запах з рота. Лікування її: зрошення слизової оболонки рота дезінфікуючими та в'язучими засобами. При вторинному С. — специфічне лікування залежно від хвороби.

С. І. Дорошенко (С. у людині). **СТОМАТОЛОГІЯ** **ОДЕСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ** — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. в Одесі 1928. Складається (1982) з 6 відділів і 5 лабораторій, стаціонара і консультативної поліклініки. Ін-т розробляє проблеми стоматологічної допомоги в республіці і форм її організації; поповняє профілактики й лікування пародонтозу; рецептів зубних паст, еліксирів; зуботехнічних матеріалів; природжених незарощувальних обличчя; вдосконалення виготовлення зубних протезів. Ін-т видає міжвідомчий збірник «Хірургическая и ортопедическая стоматология» (з 1978).

Г. Н. Варва. **СТОМАТОЛОГІЯ** [від грец. *στόμα* (στόματος) — рот і *λόγος* — вчення] — галузь *медицини*, що вивчає хвороби зубів та ін. органів порожнини рота і суміжних з нею ділянок обличчя і шиї. Осн. завданнями С. є вивчення *етіології* і *патогенезу* стоматологічних захворювань, розробка діагностичних методів, лікування і профілактики. Зуболікування виникло ще у далекому минулому, про це свідчать пам'ятки культури старод. Індії, Вавілона, Китаю, а також праці *Гіппократа, Целеса, Галена* та ін. Формування зуболікування на науковій основі почалося лише у 18 ст. і пов'язане з першими працями франц. хірурга П. Фошара. Перші стоматологічні школи було створено в Америці (1839), Англії (1857), Франції та Швейцарії (1881). В Росії зуболікування як науково-медична спеціальність починає розвиватися на поч. 19 ст. (в 1809 було усього 18 зубних лікарів). Першою працею з зуболікування була книга А. Соболева «Дантистика, або зубне мистецтво лікування зубних хвороб в застосуванні до дитячої гігієни» (1829). В Росії школу для вивчення «зуболікарського мистец-

М. Г. Столяров.

П. С. Столярський.

З. Ф. Стомма.

гва» було відкрито вперше в Петербурзі (1881), згодом у Москві, Одесі, Києві. В 1885 вийшов перший рос. журн. «Зубоврачебный вестник», а 1899 — «Одонтологическое обозрение». Як важливу галузь медицини, вітчизн. С. почала своє становлення лише у роки Рад. влади. При Народному комісаріаті охорони здоров'я РРФСР було створено (1917) зуболікувальну підсекцію, яку очолював відомий громадський діяч, зубний лікар П. Г. Дауге. В 1921 у Москві було відкрито Держ. ін-т зуболікування, 1927 — аналогічний ін-т у Ленінграді, потім у 30-х рр. 20 ст. було створено зуболікарські школи і стоматологічні ін-ти в ін. містах. Наприкінці 30-х рр. 20 ст. було організовано кафедри терапевтичної, хірургічної і ортопедичної стоматології, що послужило поштовхом до диференціації С. на три галузі. Терапевтична С. розробляє питання лікування зубів і тканин, що містяться навколо зубів (див. *Пародонтоз*), слизової оболонки порожнини рота і губ, захворювання язика. Ортопедична С. — питання усунення деформацій і ліквідації дефектів зубних рядів, щелеп і обличчя за допомогою протетичних заходів (виготовлення зубних *протезів*, ортодонтичних апаратів, екструзії тощо). Хірургічна С. розробляє питання лікування запальних і пухлинних процесів, деформацій і дефектів щелепно-лицьової ділянки, які потребують хірургічного втручання. У зв'язку з специфікою порожнини рота і жувального апарату дітей згодом в самостійний розділ відокремилася дитяча С. Значних успіхів досягла С. в роки Великої Вітчизн. війни — 85,1% поранених у щелепно-лицьову ділянку були повернені у лави Радянської Армії. Велике значення для розвитку С. в Радянському Союзі мали дальші заходи щодо поліпшення стоматологічної допомоги населенню, зокрема створення 1962 у Москві Центрального науково-дослідного інституту стоматології. В СРСР діють (1983) два н.-д. стоматологічні інститути (Москва, Одеса), два стоматологічні ін-ти (Полтава, Ленінград), 34 стомат. факультети мед. вузів. Значний внесок у розвиток рад. С. зробили вітчизн. вчені П. Г. Дауге, О. О. Лінберг, І. Г. Лукомський, М. О. Астахов, Д. А. Ентіш, І. М. Оксман, В. Ю. Курляндський, О. І. Евдокимов, Д. А. Калвеліс, О. І. Рибаків та ін., зокрема укр. вчені — Ю. М. Гофунг, М. Б. Фабрикант, І. О. Новик, Ю. І. Бернадський, А. І. Бетельман, М. Ф. Данилевський, С. І. Криштало, О. І. Марченко, В. С. Коваленко, В. І. Кулаженко, З. С. Василенко та ін. В СРСР створено чітку систему подання населенню кваліфікованої стоматологічної допомоги, систему підготовки спеціалістів різного стоматологіч. профілю, систему планування, організації і проведення наукових досліджень в галузі С. Характерною рисою вітчизн. С., як і всієї рад. охорони здоров'я, є її профілактична спрямованість. Літ.: Троянський Г. Н. Історія раз-

вития советской ортопедической стоматологии. М., 1975; Марченко О. І., Філіпчик І. С. Стоматологічна допомога сільському населенню. К., 1981. С. І. Дорошенко, А. М. Заверня.

СТОММА Здислав Францович [н. 4(17).VIII.1907, Мінськ] — білорус. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1963. З 1929 після закінчення драм. студії працював у театрах Мінська і Києва. З 1940 — актор Білорус. театру ім. Я. Купали (Мінськ). Ролі: Биковський («Павлинка» Купали), Левон Чмих («Лявоніха на орбіті» Макайонка), Каравкін («Ворота безсмертя» Крапиви), Белогуров («Тепленьке місце» О. Островського), Довгоносик («В степах України» Корнійчука), Глап'є («Тисяча франків винагород» за Гюго) та ін. З 1949 знімається в кіно («Костянтин Заслонов», «Я, Франциск Скорина» та ін.). Нагороджений 2 орденами, медалями.

СТОНГЕНДЖ — одна з найбільших *металітичних споруд*; міститься у Великобританії біля м. Солсбері. Складається з трьох збудованих на одному й тому самому місці споруд, що датуються: перша — 1900—1700 до н. е., друга — 1700—1550 до н. е., третя — 1500—1400 до н. е. Перша споруда складається з круглого земляного валу і рову діаметром 97,5 м. Друга — з двох концентричних кіл каменів (38 пар), вертикально поставлених всередині давнього валу. До нього веде земляна дорога. Третя споруда складається з вертикально вкопаних у землю тесаних каменів заввишки бл. 8,5 м, масою бл. 28 т і кам'яних плит, які лежать на них, що створює замкнуте коло діаметром 30 м. Всередині цього кола містяться 5 трілітів (2 камені, вкриті зверху кам'яною плитою), що оточують т. з. олтаний камінь, який лежить горизонтально. С. — давній храм, що, можливо, пов'язаний з культом сонця і символізує небесне коло. Деякі дослідники (Дж. Хокінс, Дж. Уайт) вважають, що С. був також давньою астрономічною обсерваторією. Іл. див. т. 5, с. 537.

Літ.: Хокінс Дж., Уайт Дж. Разгадка тайм Стоунгенджа. Пер. с англ. М., 1973.

СТОНОГИ, мокриці (Oniscidea) — підряд *різконогих ракоподібних*. Довж. 1—50 мм. Органи дихання (зябра, у деяких видів — псевдотрахеї) розміщені в черевних нізках. За допомогою зябер С. дихають киснем, розчиненим у тонкому шарі води, що збирається на зябрових пелюстках; за допомогою псевдотрахей С. використовують атмосферне повітря. Живуть С. у вологих місцях: під каменями, мохом, в лісовій підстилці тощо. Живляться рослинними рештками. Родильності самки, розвиток без перетворення. 7 родин, бл. 1000 видів, поширених на всіх материках; на Україні — 17 видів, з них найпоширеніші *стоніг* *звичайна* (Oniscus asellus), *мокриця льохова* (Porcellio scaber). Деякі види беруть участь у *грунтоутворювальних процесах*. У ставковому рибистві С. використовують як корм для риб. Окремі види пошкоджують с.-г. рослини.

СТОПА в анатомії — частина нижньої *кінцівки*. Скелет С. складається з передплесна, плесна і кісток пальців. Точками опори С. є п'ятковий бугор і головка кістки плесна. Кістка С. сполучається між собою *суглобами*. У людини С. виконує функції органа опори та ресорного апарату, що пом'якшує навантаження на кістково-суглобний апарат кінцівок, *таза, хребта* і охороняє *головний мозок*, а також усі порожнинні органи від різних поштовхів. Кровоопостачання С. здійснюється тильною артерією С. Іннервується С. найдовшими гілками поперекового і крижового сплетень (див. *Сплетення нервові*). Аномалії С.: скостеніння, додаткові кістки, відсутність С., справжній гігантизм. Деформації С.: *плоскостопість, кляшоновість*, кіньська стопа тощо. Ушкодження С.: вивихи, переломи тощо.

СТОПА у віршуванні — умовна одиниця, за допомогою якої вимірюється віршовий розмір античного і сибало-тонічного віршування. В античному віршуванні — це група складів, один із яких довгий, у сибало-тонічному — поєднання одного наголошеного і одного, двох або трьох ненаголошених складів. Залежно від кількості складів розрізняють С. двоскладові (*ямб і хорей*), трискладові (*дактиль, амфібрахій і анапест*) та чотирискладові — *пеони*.

СТОПАНІ Олександр Митрофанович [парт. псевдонім — Ланге; 9(21).X.1871, с. Усольє, тепер м. Усольє-Сибірське Ірк. обл. — 23.X.1932, Москва] — професійний революціонер, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1893. Н. в сім'ї лікаря. Навчався в Казані, ун-ті. Учасник проведеної В. І. Леніном Псков. наради 1900 по створенню газ. «Искра», агент цієї газети. Один з організаторів II з'їзду РСДРП (1903), його делегат. Після з'їзду — більшовик. Вів парт. роботу в Казані, Ярославлі, Пскові, Баку, Костромі. Не раз зазнавав арештів. Учасник революції 1905—07 і Великої Жовтн. соціалістич. революції. З 1918 — член Колерії Наркомпраці, в Червоній Армії. З 1922 — член Верховного Суду РРФСР, 1924—29 — прокурор РРФСР. Похований на Красній площі біля Кремльської стіни.

«СТОРИНКИ З ЩОДЕННИКА» — стаття В. І. Леніна, в якій він продовжив розробку теорії соціалістичної *культурної революції* як складової частини *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*. Продиктована В. І. Леніном на поч. січня, надрукована в газ. «Правда» 4.І.1923. Укр. мовою вперше опублікована 1924 (журн. «Нова Громада», № 22). У статті накреслено програму і намічено конкретні заходи щодо підвищення освітнього і культурного рівня трудящих на основі завоювань пролет. революції, ліквідації неписьменності, комуністичного виховання вчителів і залучення їх до розв'язання цих завдань, піднесення ролі нар. вчителів «на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві» (Пов-

не збір. тв., т. 45, с. 348). В статті В. І. Левін розкрити якісно новий зміст відносин між містом і селом в умовах Рад. влади, роль робітників як провідників комуністичних ідей на селі, вказав на необхідність здійснення ними культурно-педагогічної роботи серед селян. Стаття зробила великий вплив на становлення нар. освіти і соціалістичної культури в країні. Сформульовані в ній ідеї є важливим внеском у теорію наук. комунізму.

А. Ф. Денисов.
СТОРОНО (італ. *storno* — переведення рахунку) — спосіб виправлення помилок у бухгалтерському обліку, допущених при записах госп. операцій. С. ґрунтується на правилі, за яким суми, записані в рахунок червоним чорнилом, вираховують з підсумків обороту. Виходячи з цього правила, операцію, оформлену неправильною проводкою, записують другий раз такою самою проводкою, але червоним чорнилом («червоне С»), що є погашенням помилково записаних сум. Потім складають третю, правильну, проводку, яку записують звичайним чорнилом.

СТОРОЖЕНКО Микола Ілліч [10 (22). V 1836, с. Іржавець, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл. — 12(25). I 1906, Москва] — рос. історик, л-р, член-кор. Петерб. АН (з 1899). Навчався в 1-й чоловічій гімназії у Києві. Закінчив Моск. ун-т (1860). Друкуватися почав 1859. Належав до культурно-історичної школи в літературознавстві. Дослідник історії зах.-європ. л-р, знавця творчості У. Шекспіра («Спроби вивчення Шекспіра», 1902, та ін.). Автор праці про життя і творчість Т. Шевченка — «Нові матеріали для біографії Шевченка» (1893—1900), нарисів «Геніальний бідолаха» (1897), статей «Перші чотири роки заслання Шевченка. 1847—1851» (1888), «Дві записні книжки Шевченка» (1908) та ін., розвідок з історії України.

Тв.: Нові матеріали для біографії Шевченка. «Кієвська старина», 1893, № 3; 1898, № 3; 1900, № 9; Из области литературы. М., 1902; Укр. верекл. — Нарис історії західноєвропейської літератури до кінця XVIII віку. Львів, 1905.

СТОРОЖЕНКО Олександра Петровна [12 (24). XI 1805, с. Лисогори, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл. — 6(18). XI 1874, хутір Горішній побл. Бреста] — укр. письменник. Походила з давнього козацько-старшинського роду. Навчався в Харків. пансіоні для дворянських дітей (1821—23). Служила у військову (1824—50), згодом (до 1868) — чиновником при різних генерал-губернаторствах. Писати почав російською. У 50-х рр. друкувалася в «Северній пчелі» і «Библиотеке для чтения», де були опубліковані його «Оповідання з селянського побуту малоросія» і роман-хроніка «Брати-близнята». З появою журн. «Основа» почав писати укр. мовою. В 1863 спублікував у Петербурзі «Українські оповідання» в 2-х томах. У 1879 в Одесі вийшла незакінчена повість «Марко Проклятий». С. відтворила переважно етнограф. прикмети селян. побуту, розробляла казкові, алеодичні й легендарні мотиви. Ок-

ремі твори на істор. теми позначені ідеалізацією патріархальної давнини. В деяких оповіданнях висміював бюрократизм і сваволлю панства («Вуси», «Голка»).

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1957.

СТОРОЖИНЕЦЬ — місто Чернів. обл. УРСР, райцентр, на р. Сереті (прит. Дунаю). Залізнич. станція. Вперше згадується в документах 1448. У 15 ст. перебував у складі Молдавського князівства, на поч. 16 ст. потрапив під владу Туреччини. В 1774 в складі Пн. Буковини загарбаний Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина). Труляці С. на поч. 19 ст. брали участь у русі опришків, у 40-х рр. 19 ст. — в сел. русі під проводом Л. Кобилиць. В 1918 С. окупувала королівська Румунія. В 1926 в С. створено підпільний повітовий К-т Компартії Румунії. В 1940 С. при поз'єднанні Пн. Буковини військов. до складу УРСР. З того самого року С. — місто. У місті — лісокомбінат, сироробний, виноробний, хлібний і цегельний з-ди, лукомеліоративна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспшкола, комбінат побутового обслуговування. Лісовий технікум, 5 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи, лікарня. Палац культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки. Пам'ятка природи — Сторожинський дендропарк (закладено 1912, пл. 8,3 га). В С. народилася укр. лікар С. Д. Охунівська-Морачевська, деякий час жив польсь. і укр. рад. хімік В. Д. Морачевський. Тут бували письменники Н. І. Кобринська, О. Ю. Кобилянська, письменники В. С. Стефанік, Ю. А. Федькович.

СТОРОЖИНЕЦЬКИЙ РАЙОН — у зах. частині Чернів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,2 тис. км². Нас. 87,6 тис. чол. (1983). У районі — 38 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 19 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Сторожинець. Східна частина району лежить у Передкарпатті, зах. — в межах Карпат Українських. Корисні копалини: глини, вапняки, гравій, пісок, мармур. Є джерела мінеральних вод. Річки — Сирет з прит. Малий Серет та ін. ґрунти дерново-підзолисті та бурі лісові. Ліси (бук, граб, дуб, сосна) займають 54 тис. га. У межах району — Лунківський держ. заказник. Найбільш пром. підприємства — сторож-

инецькі лісокомбінат, сироробний, виноробний та хлібний з-ди, Красноільський деревообр. комбінат, Буденецький з-д мінеральної води. Комбінат побутового обслуговування (Сторожинець) та 12 будинків побуту. Землеробство спеціалізується на вирощуванні зернових (озимої пшениці, жита, ячменю, вівса), льону-довгунця, картоплі, тваринництво м'ясо-мол. напрямку (скотарство, вівчарство). Площа с.-г. угідь 1983 становила 46,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 26,0 тис. га, луки і пасовища — 19,9 тис. га. У С. р. — 20 колгоспів, міжколг. об'єднання по переробці с.-г. продукції, райсільгосптехніка, райсільгоспшкола. Залізничні станції: Сторожинець, Красноільський, Великий Кучурів та Чудей. Автомоб. шляхів — 367 км (усі з твердим покриттям). У С. р. — лісовий технікум, 65 заг.-осв., 2 муз., 2 спорт. та художня школи; 76 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень; 3 санаторії (в смт Красноільську, в с. Старій Жадові та в с. Клішівці), 19 будинків культури, 31 клуб, бібліотека, 54 кіноустановки, 56 6-к. Пам'ятки архітектури — церква у с. Костинцях (1785), Михайлівська церква у с. Старій Жадові (1806), обидві — дерев'яні. У С. р. видається газ. «Радянське село» (з 1945).

В. О. Яценко.
СТОРОЖОВА МОГИЛА — курган 2-ї пол. 3-го тис. до н. е. поблизу с. Старих Кодаків Дніпропетровського р-ну Дніпроп. обл. Досліджували його 1949. При розкопках відкрито одне основне і 2 впускні поховання ямного типу зі скорченими і поспаними червоною фарбою кістяками. В одному з поховань вперше на тер. України виявлено залишки двоколісної гарби. Пам'ятка належить до ямної культури.

СТОРОНА в праві — у цивільному праві громадянин чи юридична особа, у якої виник матеріально-правовий спір з ін. особою, що його повинен розв'язати суд (арбітраж). Основи цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — гл. 10 ЦПК УРСР) визначають, що С. є позивач і відповідач, які користуються різними процесуальними правами і можливостями здійснення їх. Принципи рівноправності С. у процесі є виявом конституційного принципу рівності громадян перед законом. Права С. розвиваються і конкретно визначаються стосовно до кожної процесуальної стадії. Зокрема, позивач вправі протягом усього часу розгляду справи по суті змінити підставу або предмет позову, збільшити або зменшити розмір позовних вимог, відмовитися від позову. С. можуть захистити справу мировою угодою, доручити ведення справи своїм представникам тощо.

СТОРОНИ ГОРИЗОНТУ — чотири головні точки горизонту: *північ, південь, схід і захід*. Іноді С. г. наз. також відповідні чверті горизонту.

СТОРТИНГ (норв. *storting*, від *stor* — великий і *ting* — народні збори) — парламент Норвегії. Складається з двох палат — *лагтингу* (верхня палата) й *одельтингу* (нижня палата). Обира-

О. М. Стороженько.

О. П. Стороженько.

В. М. Стороженько.

ється населенням у складі 155 депутатів на 4 роки.
СТОРЧАК Віталій Михайлович (н. 15.VII 1931, с. Радивонівка, тепер Великобагачанського р-ну Подп. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1958. Вчений агроном. У 1955 закінчив Херсонський с.-г. ін-т ім. О. Д. Шорупи. З 1960 — голова колгоспу «Степовий» Новотроїцького р-ну Херсон. обл. Очолював С. колгосп перетворився на зразкове високорентабельне г-во. Делегат XXV—XXVI з'їздів Компартії України, член ЦК з 1976. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Портрет с. 11.

Людмила Стоянова.

СТОТІНКА — розмінна монета Народної Республіки Болгарії, дорівнює $\frac{1}{100}$ лева.
СТОХАСТИЧНИЙ ПРОЦЕС (від грец. *stochastikos* — здогадливий, прокидливий) — те саме, що й випадковий процес.

СТОХІД — річка у Волин. обл. УРСР, права прит. Прип'яті (бас. Дніпра). Довж. 188 км, площа басейну 3125 км². Тече Поліською низиною. Живлення мішане, переважно снігове. Замерзає в кінці листопада — на початку грудня, скресає на початку березня. Частково використовують як водоприймач осушувальних систем.

СТОШ (Ствош; Stosz, Stwosz) Віт (бл. 1455—1533) — польс. та нім. скульптор і живописець. Див. Ф. Штос.

СТОЙНІН Володимир Якович [16(28).XII 1826, Петербург — 4(16).XI 1888, там же] — рос. педагог, методист-словесник, історик літератури. Закінчив Петерб. ун-т (1850), викладав словесність у гімназії. Виступав проти станової системи виховання, за єдність навчання й виховання. Був активним прихильником жіночої освіти. Одним з перших висунув принцип критичного вивчення л-ри в школі й принцип історизму в методиці літ. аналізу. Склавав новий тип навч. посібника для вчителів, що включав методику, теорію та конкретний аналіз худож. творів. Свої погляди з питань педагогіки й методики викладання л-ри підібрав у працях «Розвиток педагогічних ідей у Росії в XVIII столітті» (1857—58), «Наша сім'я і її історичні долі» (1884), «Про викладання російської літератури» (1864), «Посібник для історичного вивчення кращих творів російської літератури» (1869). С. — автор ряду праць з історії рос. літератури.

СТОЯН Юрій Григорович (н. 19.X 1935, м. Ромни, тепер Сум. обл.) — укр. рад. математик, доктор тех. наук (з 1971). Член КПРС з 1978. Закінчив Харків. авіаційний ін-т (1958). Працював у наук. закладах і вузах Харкова (з 1972 — професор). З 1972 — в Ін-ті проблем машинобудування АН УРСР (Харків). Осв. наук. напрями присвячено розробці матем. методів геом. проектування, зокрема теорії розміщення геом. об'єктів довільної форми і фізичної природи. Ці дослідження пов'язані з геометрією, обчислювальною математикою й математичним про-

грамуванням. Державна премія УРСР, 1980.

СТОЯНКА в археології — поселення людей часів кам'яної доби. На місці С. до нашого часу лишилися т. з. *культурний шар*. Палеолітичні С. розташовані здебільшого в балках або на високих берегах річок, придатних для полювання. За часів мезоліту і неоліту С. містилися на низьких берегах річок, дюнах і островах, зручних для рибальства. Місцем розташування деяких палеолітичних і мезолітичних С. були природні печери. Археол. матеріали з С. становлять важливе джерело для вивчення історії первісного суспільства.

СТОЯНОВ Андрій Миколайович (1830—1907) — укр. історик права, фахівець з історії іноземних законодавств. У 1853 закінчив Харків. ун-т. З 1863 — доцент, з 1869 — професор, 1876—86 — декан юрид. ф-ту цього ун-ту. Автор ряду праць, зокрема «Нарисів історії і догматики міжнародного права» (1875).

СТОЯНОВ Веселин (7.IV 1902, Шумен — 29.VI 1969, Софія) — болг. композитор, піаніст, педагог, нар. арт. НРБ (з 1962), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1969). Член Болг. комуністичної партії. Закінчив Держ. муз. академію в Софії (1926), Академію музики і сценічного мистецтва у Відні (1930). З 1937 — викладач (з 1945 — професор) Держ. муз. академії (з 1954 — Болг. консерваторія; 1943—45 та 1956—62 — її ректор) у Софії. Твори: опери — «Жіноче царство» (1935), «Саламбо» (1940), «Хитрий Петро» (1952); симфонічна, вокально-симф. (у т. ч. «Балада про наречену», 1968; присвячено боротьбі проти фашизму), камерно-інструментальна музика, масові пісні.

СТОЯНОВ Захарій [Захарій Стоянов Джедев; 1850 (за іншими даними, 1851), с. Меден, тепер Сливенського округу — 2.IX 1889, Париж, похований в Руссе, тепер НРБ] — болгарський політичний діяч і письменник. Один з організаторів Старозагорського 1875 і Квітневого 1876 повстання в Болгарії. Брав участь у заснуванні прогресивних газет «Роботник» (1881) і «Борба» (1885). Літ. діяльність почав 1880. Писав гостропомічні фейлетони, нариси, статті, пов'язані з політ. боротьбою. Поділяв погляди болг. революціонерів Х. Ботева, В. Левського, Л. Каравелова. Після 1885 перейшов на позиції ліберальної буржуазії. Автор худож. біографії В. Левського, Л. Каравелова, Х. Ботева, Хаджі Димитра, Стефана Караджі та ін. Найвизначніший твір С. — «Записки про болгарські повстання» (т. 1—3, 1884—92) — історичний документ про Старозагорське і Квітневе повстання.

Т. р. рос. перекл. — Записки о болгарских восстаниях. т. 1—2. М., 1978.

СТОЯНОВ Людмил [справж. ім'я та прізвище — Георгій Стоянов Златарев; б.П. 1888 (за ін. даними — 1886), с. Ковачевиця, тепер Благоевград. округу — 11.IV 1973, Софія] — болг. письменник і громад.

діяч, академік Болг. АН (з 1946), Герой Соц. Праці НРБ (1963), нар. діяч культури Болгарії (з 1963). Член Болг. компартії з 1944. На ранніх творах позначився вплив символізму. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції й піднесення революц. руху в Болгарії поступово переходить до соціальних тем (збірки віршів «Пряматір», 1925; «Свята святих», 1926; повість «Срібне весілля полковника Матова», 1933). В повісті «Холера» (1935) реалістично змалював жахи 2-ї балканської війни 1913 й пробудження революц. свідомості мас. Істор. повість «Мехмед Сінап» (1936) — про повстання селян проти Османської імперії у 18 ст. Був головою Спілки письменників (1946—49), директором Ін-ту л-ри Болг. АН (1949—59), обирався депутатом Нар. зборів. У романі «Світанок» (1945) зображено боротьбу народу проти фашизму. 36. віршів «За залізною завісою» (1953) присвячена темі захисту миру. В багатьох поезіях оспівував болг.-рад. дружбу (цикл віршів «Великий день», 1944—50, тощо). Був активним борцем за мир, учасником міжнар. конгресів на захист миру і культури (Париж, 1935; Мадрид, 1937). Не раз бував у Рад. Союзі, на Україні. Перекладав твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, Л. Толстого, І. Тургенева, В. Маяковського, Т. Шевченка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського та ін. За пропаганду рос. та укр. класичних і рад. л-р нагороджений рад. орденом Трудового Червоного Прапора. Т. р. укр. перекл. — Вибрані твори. К., 1952; Світанок. К., 1953; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 1. К., 1974; Рос. перекл. — Избранное. М., 1953; Избранные проза. М., 1970.

Лит.: Павлов Т. Людмила Стоянов. В кн.: Павлов Т. Питання теорії та історії літератури. К., 1959; Марков Д. Людмила Стоянов. В кн.: Сучасні болгарські письменники. К., 1962; Захаржевська В. А. Людмила Стоянов. От символізма до соціалістическому реализму. К., 1982; Лихачева Л. П. Людмила Стоянов. Биобиблиографический указатель. М., 1964.

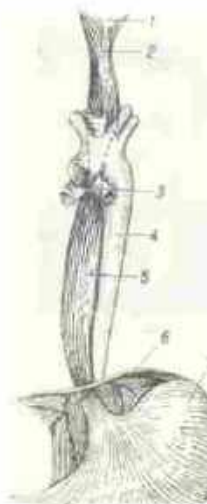
О. Д. Кетков.

СТОЯНОВСЬКИЙ Степан Васильович (н. 6.I 1922, с. Кобилівка, тепер с. Жовтнєве Тернопільського району Тернопільської обл.) — укр. рад. вчений в галузі фізіології с.-г. тварин, доктор біол. наук (з 1965), професор (з 1966), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1961. В 1950 закінчив Львів. зооветеринарний ін-т (вет. ф-т), де почав працювати асистентом, з 1968 завідує кафедрою фізіології с.-г. тварин. З 1965 — ректор ін-ту. Наукові праці присвячені особливостям обміну речовин і енергії у різних вікових і продуктивних груп с.-г. тварин та фізіологічним основам технології виробництва молока і м'яса. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

СТОЯЧІ ХВИЛІ — вільні гармонічні коливання, що виникають в системі з розподіленими параметрами внаслідок *інтерференції хвиль*, які поширюються в протилежних напрямках. Для довільної обмеженої області середовища

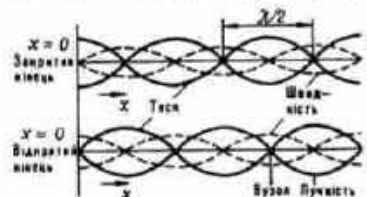

І. Ф. Стравінський.

Стравокід:
 1 — глотка; 2 — звуження стравокіди у його початковій частині; 3 — розгалуження трахеї на бронхи; 4 — аорта; 5 — стравокід; 6 — діафрагма; 7 — плунок.

існує необмежений дискретний набір S , x , що відрізняються власними частотами і характерним розташуванням вузлів (точок, ліній або поверхонь, в яких амплітуда коливань, звуковий тиск та ін. величини, що характеризують S , x , дорівнюють нулю) та пучностей (точок, ліній або поверхонь, в яких значення цих величин є максимальними; мал.). В необмеженій області S , x , виникає на довільній частоті і характеризу-

Розподіл звукового тиску і швидкостей у стоячій хвилі при відкритому і закритому кінці труби (λ — довжина хвилі).

ється зміщенням площин вузлів і пучностей із зміною частоти хвилі. Різні ділянки S , x , коливаються синфазно або протифазно (див. Фаза). На відміну від *біжущих хвиль* S , x , не переносять енергію.

СТРАБОН (Στραβων; 64 або 63 до н. е., м. Амасія, тепер м. Амасія, Туреччина — 23 або 24 н. е.) — давньогрец. географ та історик. На основі вивчення грец. джерел і власних спостережень під час мандрювань по Греції, Малій Азії, Італії та Єгипту написав працю «Географія» (бл. 7 до н. е., 17 кн.). У праці S зібрано геогр. відомості того часу про країни Зх. і Центр. Європи, Малої Азії, Пн. і Сх. Причорномор'я. Поряд з геогр. відомостями подано багато істор., етногр. і побутових фактів, зокрема (книги 11—14) про розселення племен на Кримському п-ові та в пониззі Дніпра, про г-во і побут скіфів, роксоланів, про будівництво, побут, г-во, історію античних міст Пн. і Сх. Причорномор'я, про історію і г-во *Боспорської держави*. S є також автором «Історичних записок», які не дійшли до нашого часу.

Тв.: Рос. перекл. — Географія. Л., 1964.

СТРАВІНСЬКИЙ Ігор Федорович [5 (17).VI 1882, Оранієнбаум, тепер м. Ломоносов Ленінгр. обл. — 6.IV 1971, Нью-Йорк, похований у Венеції] — рос. композитор і диригент. Син Ф. Г. Стравінського. Муз. освіту здобував під керівництвом М. Римського-Корсакова. З 1914 жив за кордоном — у Швейцарії (1914—20), Франції (1920—40), США (1940—71). Творчість S суперечлива. Вона відбиває складність особистості композитора, змінність його естетичних і громадянських позицій, пошуки нових форм і жанрів музики, а також нових засобів муз. виразності. S цікавився рос. фольклором, використовував засоби архаїчної пісенності. Вдавався до колористичних прийомів імпресіоністів, джазових ритмів та інтонацій. Створив новий тип вистави: в балеті ввів спів, музичну дію пояснював декламацією. Широка фантазія, новаторство оркестровки, винахід-

ливість звукового колориту притаманні балетам «Жар-птиця» (1910), «Петрушка» (1911), «Весна священна» (1914), хореографічній кантаті «Весіллячко» (1914—23), опері «Соловей» (1913). Для творів неокласичного періоду (тривав понад 30 років) характерне використання прийомів і засобів музики бароко, старовинної контрапунктичної техніки, мелодики італ. *белканто* і водночас оригінальне і сучасне звучання. Балети — «Пулчинелла» (1920), «Поцілунок феї», «Аллон Мускет» (обидва — 1928), «Орфей» (1947); опера-буфа «Мавра» (1922), опера-ораторія «Цар Едіп» (1927), мелодрама «Персефона» (1934), опера «Пригоди гультіса» (1951); концерти — для фортепіано і духових інструментів (1924), для скрипки з оркестром (1931), для 2 фортепіано (1935), камерний концерт «Дамбартон-Окс» (1938), «Симфонія псалмів» (1930), «Симфонія у трьох рухах» (1945). У 50—60-х рр. S застосовував *дадакафію*. Автор балету «Агон» (1957), творів для солістів, хору й оркестру — «Священний спів» (1956), «Плач пророка Іеремії» (1958), «Заупокійний спів» (1966); хореографічних пантомім та ін. творів. У 1962 гастролював як диригент в СРСР (концерти в Москві та Ленінграді).

Тв.: Хроніка мого життя. Л., 1963; Диалоги. Воспоминания. Размышления. Комментарий. Л., 1971; Статьи и материалы. М., 1973.

Лит.: Дружний М. Ігор Стравінський. Личность. Творчество. Воглаз. Л., 1982. В. С. Мурза.

СТРАВІНСЬКИЙ Федір Гнатович [8 (20).VI 1843, с. Новий Двір, тепер Воложин р-ну Мін. обл. — 21.XI (4.XII) 1902, Петербург] — рос. співак (бас). У 1869 закінчив Ніжинський юрид. ліцей. 1873 — Петерб. консерваторію. В 1873—76 співав у Київ. рос. опері, з 1876 — соліст Маріїнського театру (Петербург). Перший виконавець партії Світлішого («Черевички» Чайковського), Голови, Панаса («Майська ніч», «Ніч перед різдвом» Римського-Корсакова), Скули («Князь Ігор» Бородіна) та ін. Кращі образи, створені S .: Фарлаф («Руслан і Людмила» Глінки), Мефістофель («Мефістофель» Бойто), Генріх Птахолов («Лоєнгрін» Вагнера). Відомий і як камерний співак. Брав участь у концертах М. Лисенка в Петербурзі.

Тв.: Статті, письма, воспоминания. Л., 1972.

Лит.: Богданов-Березовский В. Федор Стравинский. М. — Л., 1951. В. С. Мурза.

СТРАВОХІД — орган травної системи, що виконує функцію механічного проведення твердої або рідкої їжі з ротової порожнини в шлунок. У беззубих S починається від ротового отвору (у багатоніжок і ракоподібних) або глотки (у павукоподібних і комах) і тягнеться у одних тварин до початку середньої кишки (у голкошкірих) або залозистого шлунка, у інших — до жуйного шлунка (у мичохвостів, ракоподібних, комах). У деяких плоских і кільчастих черв'як S являє собою розширену трубку, з'єднану з середньою кишкою. Серед молосків S добре розвинений у червоногих і голо-

воногих (у багатьох з них утворює зоб). У земноводних і вищих хребетних S з'єднується із шлуноком. У птахів S досягає значної довжини і перед входом у шлунок утворює зоб. Довжина S залежить від протяжності шийного і грудного відділів тулуба, у зв'язку з чим S ссавців поділяють на шийний, грудний (найбільший) і черевний (найменший) відділи. У людини S — злегка сплюснута спереду назад циліндрична трубка (див. мал.) завдовжки 25—30 і завширшки бл. 3 см. Стінка S складається з слизової (з підслизовою основою), м'язової і сполучнотканинної оболонок. Природні звуження S : при переході порожнини глотки в S ; на місці перехрещення S з лівою бронхою та дугою грудної аорти; над стравохідним отвором і діафрагмою. Фізіологічні звуження S , які виявляються рентгенологічно: в частині перехрещення S з грудною аортою і в місці його переходу в шлунок. Пересування їжі по S іде в результаті хвилеподібних рухів м'язів S і в силу тяжіння харчової грудки. Інтерв'юється S симпатичними, блукаючими, спинномозковими нервами. Розрізняють захворювання S : *атрезія, кісти, грижі* тощо.

СТРАДІВАРІ (Stradivari; Stradivari, Stradivarius) Антоніо (ймовірно, 1643 (або 1648, 1649), Кремона — 18.XII 1737, там же) — італ. скрипковий майстер. Учень Н. Амати. Бл. 1667 відкрив у Кремоні свою скрипкову майстерню, 1704 створив скрипку власної моделі. Найкращі інструменти (скрипки, альти, віолончелі — їх збереглося понад 1 тис.), які відзначалися досконалістю форм, силою і красою звучання, виготовив 1704—25. У Держ. колекції унікальних муз. інструментів у Москві є скрипки, альт і віолончелі роботи S . (їх видають для концертних виступів видатним рад. виконавцям). Учніми S були його сини Франческо (1671—1743) і Омобоніо (1679—1742), а також К. Бергонці.

СТРАДОНІЦЕ — городище (82 га) біля с. Страдоніце поблизу м. Бєроу у Чехословаччині. В кін. 1-го тис. до н. е. — на поч. н. е. S — значний племенний і торговельно-ремісничий центр кельтів. Зберігся мур, що оточував давнє поселення. Після того, як 1877 тут було знайдено скарб з 200 золотих монет, провадилися неодноразові розкопки городища. Знайдено залишки ланарного, ковальського, гончарного, ювелірного та ін. виробництва, рим. і кельтські монети. Населення, крім ремесла й торгівлі, займалося також землеробством і скотарством.

СТРАЖЕСКО Микола Дмитрович [17(29).XII 1876, Одеса — 27.VI 1932, Київ] — укр. рад. терапевт, академік АН УРСР (з 1934), академік АН СРСР (з 1943), дійсний член АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1934), Герой Соціалістичної Праці (1947). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1899) і залишився працювати на кафедрі спеціальної патології і терапії під керівництвом В. П. Образцова. В 1901 S працював в клініках Парижа, Берліна, Мюнхе-

Ф. Г. Стравінський.

М. Д. Стражеско.

Пам'ятник М. Д. Стражеску в Києві. Скульптор І. П. Шаповал, архітектор І. Г. Шемсєдін. Бронза, граніт. 1977.

Страсбург.
Собор Нотр-Дам. 11 —
16 ст.

на; в 1902—04 — в лабораторії І. П. Павлова в Петербурзі, де захистив докторську дисертацію «До фізіології кишкового». У 1905 повернувся до Києва. У 1907 — професор Київ. жіночого мед. ін-ту; з 1919 — Новоросійського ун-ту в Одесі; з 1922 — Київ. мед. ін-ту. З 1936 С. очолював Укр. н.-д. ін-т клінічної медицини, який він заснував 1936 (1952 ін-ту присвоєно його ім'я, тепер *Кардіологічний інститут імені акад. М. Д. Стражески*). С. описав (1906) «гарматний тон» (т. з. феномен С.) при порушенні діяльності серця. Разом з Образцовим уперше в світі (1909) описав клініч. ознаки тромбозу віщених артерій серця, що зробило діагностику інфаркту міокарда доступною практичним лікарям. З 1917 почала формуватися наукова школа С., для якої стало характерним творче поєднання клінічних та експериментальних досліджень. Розробив (1924) метод фізичної діагностики захворювань органів черевної порожнини. Довів (1934) гіпотезу стрешокової етіології ревматизму. Найважливіші праці С. і його учнів присвячені вивченню проблем грудної жабри, інфаркту міокарда, ревматизму, сепсису, серцевої недостатності, гіпертонічної хвороби, захворювань шлунково-кишкового тракту, печінки, крові тощо. С. багато зробив для формування функціонального напрямку вітчизн. кардіології. Брав участь у роботі наук. т-в терапевтів і керівників органів охорони здоров'я. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. У Києві С. споруджено пам'ятник (1977).

Тел.: *Вибрані твори*, т. 1—2. К., 1957.

М. К. Фуркало.

СТРАЗДАС Антанас [27.II (9.III) 1760, с. Асравас, тепер с. Маргевя Рокішського р-ну Лит. РСР — 11(23).IV 1833, Камайя, тепер Рокішського району] — литовський поет. Оpubлікував збірку віршів «Пісні світських та духовних» (1814), в яких засуджував соціальну несправедливість, проголошував ідею рівності людей, осмілював працю селян і природу. Багато віршів С. стали нар. піснями.

В. Ванас.

СТРАЙК (англ. strike) — одна з основних форм класової боротьби пролетаріату капіталістичних країн. Полягає в колективній відмові продовжувати роботу до задоволення висунутих страйкуючими вимог. За метою розрізняють екон. і політ. С. (останній є найвищою формою страйкового руху). Форми С.: повне або часткове припинення роботи на різний період часу на підприємстві, в місті, регіоні або в усій країні, уповільнення темпу роботи підприємства, відмова від роботи з присутністю на робочих місцях (*італійський страйк*) та ін. Буржуазія бореться із С., використовуючи *антиробітницьке законодавство, локауту, штрейк-брехерство*, збройну силу тощо. Перші С. у 16—18 ст. мали екон. характер, відзначалися стихійністю й неорганізованістю. З розвитком класової боротьби пролетаріату в ході С. все частіше висувалися й політ. вимоги. Політ. С.

нерідко переростали в *збройні повстання*. С. сприяли розвитку класової свідомості пролетаріату, широкому розповсюдженню ідей соціалізму, виникненню профспілок і політ. партій робітн. класу, що почали керувати страйковою боротьбою. В 19 ст. робітн. клас ряду країн добився легалізації права на С. З утворенням міжнар. пролет. орг-цій розвинулися різноманітні форми інтернац. солідарності робітників різних країн зі страйкуючими. Масового характеру страйковий рух набув в епоху імперіалізму.

Перші С. в Росії 18 — поч. 19 ст. мали характер бунтів. Після *селянської реформи 1861* й зміцнення капіталістичних відносин кількість С. у Росії зростає, змінюється їхній зміст. С. стали організованими, екон. вимоги доповнювалися й замінялися політичними. Найважливішими були *Морозовський страйк 1885*, «*Обуховська оборона*» 1901, *Ростовський страйк 1902*, *Загальний страйк на Півдні Росії 1903*, *Іваново-Вознесенський страйк 1898*, 1905, 1915 та ін. Під час революції 1905—07 в Росії пролетаріат уперше в історії вдався до заг. політ. С. в масштабі всієї країни (див. *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*). Хвиля С. прокотилася по країні на знак протесту проти *Ленського розстрілу 1912*. Під антивоєн. лозунгами пройшли масові *літнєві політичні страйки 1914*. Активну участь у загальнорос. страйку русі брав робітн. клас України. В 1861—94 тут відбулося 149 С. (*Юзівські страйки 1875 і 1887* та ін.), 1895—1900—96 С. У 1905 на Україні С. було охоплено 500 тис. чол. (див. *Катеринославський загальнополітичний страйк 1905*, *Миколаївський лютичево-березневий страйк 1905* та ін.). Значного розмаху С. набули в період нового революц. піднесення й I-ї світ. війни (див. *Квітнево-травневий політичний страйк 1912*, *Харківський страйк робітників паровозобудівного заводу 1912* — 13, *Горлівсько-Щербинівський страйк 1916* та ін.). Велику роль у боротьбі укр. народу проти австр.-нім. окупантів відіграв *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*.

Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції широкого розмаху й масовості набули виступи робітн. класу в капіталістичних країнах. У 1919—39 там відбулося 177,4 тис. С., у яких брало участь 80,8 млн. чол. Після 2-ї світ. війни у зв'язку з поглибленням заг. кризи капіталізму зростає масовість і політ. спрямованість С. проти держ.-монополістичного капіталізму, реакц. політики бурж. урядів, *мілітаризму*, расової дискримінації. Поряд з робітниками до С. стали часто вдаватися й ін. верстви трудящих — селяни, ремісники, службовці, інтелігенція. В 1946—60 у капіталістичних країнах відбулося 2744 тис. С. за участю бл. 228 млн. чол. Великого поширення набули С. в масштабах пром. р-нів або всієї країни за участю мільйонів трудящих. У 1960—71 у С. брало участь 494 млн. чол. Зростання екон. труднощів у ка-

піталістичних країнах, збільшення кількості безробітних, посилення наступу правлячих класів на права трудящих викликали у 70-х рр. дальше загострення класових суперечностей. Лише в США, Великобританії, Франції, ФРН, Канаді та Японії 1971—75 страйкувало 82 млн. чол., 1976—80 — близько 90 млн. чол. Характерними рисами С. 70 — поч. 80-х рр. були висування страйкуючими соціально-екон. вимог, зростаюча масовість на основі єдності дій широких верств трудящих у нац. і навіть міжнар. масштабах, злиття виступів трудящих з загальнодемократичними рухами на захист миру, проти тероризму, за права молоді й жінок та ін. Зростання страйкового руху, революц. практика свідчать, що С. залишаються могутньою зброєю робітн. класу і всіх трудящих у боротьбі за свої права, демократію і соціальний прогрес. Див. також *Загальний страйк*.

Лит.: Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Про страйки; т. 19. Про статистику страйків у Росії; т. 21. Економічний і політичний страйк; Краткая история рабочего движения в России (1861—1917 годы). М., 1962; История рабочего класса Украинской РСР, т. 1. К., 1967; Международное рабочее движение, а. 1—6. Справочник. М., 1971—80; Международное рабочее движение. Вопросы истории и теории, т. 1—6. М., 1976—81.

А. Ф. Вовчик.

СТРАЙК СОЛІДАРНОСТІ ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ 1937— масові виступи робітників і селян під керівництвом зх.-укр. і польс. комуністів 15—25.VIII на знак солідарності з боротьбою трудящих Польщі за повалення реакційного уряду Ридз-Сміглі. Страйкарі вимагали зміни конституції і виборчого закону, розпуску реакційного сейму і сенату, повної демократизації Польщі, зміни зовн. політики, справедливого розподілу суспільного добра, права на хліб і працю для всіх, повернення політ. емігрантів, знищення концтабору *Берези-Карпувської* тощо. Страйк охопив всю Зх. Україну. В ряді сіл стався збройні сутички селян з поліцією і жандармами. В Бродівському, Чортківському, Дрогобицькому, Яворівському, Ярославському, Дубнівському та ін. повітах ціл сутинки 18—25.VIII перейшли в справжні бої, внаслідок яких були збиті й поранені. По всій Волині відбулися сидячі страйки. Після придушення страйку польський уряд провів масові арешти.

СТРАСБҮР, Страсбург — місто на Сх. Франції, адм. ц. департаменту Нижній Рейн, істор. столиця Ельзасу. Розташований на р. Ль та каналах Рейн — Рона, Рейн — Марна. Вузол з-щів і автошляхів, великий річковий порт, аеропорт. 257,3 тис. ж. (1975). Значний торг.-пром. центр країни. Найрозвинутіше машинобудування (зокрема, автомобіле- і верстатобудування, електротех., річкове суднобудування, виробн. залізнич. устаткування). Нафтопереробна, хім. (зокрема, гумова), деревообр., шкіряна, бавовняна, швейна, харч. (борошнохлібна, м'ясна, консервна, пивоварна) пром-сть. Центр

с.-г. району, ринок вина, хмелю, пшеницю. Ун-т (з 17 ст.; в ньому, зокрема, вчилися К. Г. Розумовський, О. Ф. Шафонський, Н. М. Амбодик-Максимович, М. М. Тереховський). Консерваторія. Музеї: археол., декоративного та красних мистецтв, «Евр Нотр-Дам» (ельзаська скульптура і живопис). Архіт. пам'ятки 11—20 ст. Серед них собор Нотр-Дам (11—16 ст.), єпископський палац (1722—28, арх. А. Лагардель), ратуша (1730—36, арх. Ж. Масоль), палац Роанов (1730—42, арх. Ж. Масоль), житл. забудова (14—17 ст.) та ін. Виник на місці кельтського поселення до н. е. **СТРАСБУРГЕР** (Strasburger) Едвард (І.ІІ 1844, Варшава — 19.V 1912, Бонн) — нім. ботанік, за походженням поляк, член Польської АН у Кракові (з 1888). Навчався у Варшаві, Бонні, Ієні. Доцент Варшавського (1867—69), професор Ієнського (1869—80) і Боннського (1880—1911) ун-тів. Осн. праці з питань цитології, анатомії і ембріології рослин. Вперше описав розвиток типового зародкового мішка. Вивчав процеси запліднення, мітоз тощо. Підтвердив генетичний зв'язок між папоротеподібними і насінними рослинами. Співавтор підручника з ботаніки, що витримав багато видань (останнє в 1971) та був перекладений різними мовами, у т. ч. і російською (Учебник ботаники, 1894). **СТРАТЕГ** (грец. *στρατηγός*, від *στράτος* — військо та *βύω* — веду) — в давньогрец. *полісах* з кін. 6 до серед. 1 ст. до н. е. воєначальник, наділений широкими воєнними і політ. повноваженнями. С. очолювали воєнно-політ. союзи (Фессалійський, Епірський, Етолійський, Акарнанський, Ахейський, Аркадський). У Пн. Причорномор'ї колегії С. відомі в *Ольвії* та *Херсонесі*. В сучас. значенні С. — полководець, керівник великих воєнних операцій. **СТРАТЕГІЯ** воєнна (грец. *στρατηγία*) — складова частина *воєнного мистецтва*, його найвища галузь, яка охоплює теорію і практику підготовки країни та збройних сил до війни, планування і ведення війни та стратегічних операцій. Теорія С. вивчає закономірності і стратегічний характер війни, способи її ведення. Як галузь практичної діяльності С. з'ясовує питання, пов'язані з визначенням у конкретних умовах війни стратегічних завдань збройних сил і необхідності для їхнього виконання сил і засобів; розробляє та здійснює заходи щодо підготовки збройних сил, *театрів воєнних дій*, економіки і населення країни до війни; планує війни та стратегічні операції; організовує розгортання збройних сил і керівництво ними при веденні операцій стратегічного масштабу, а також вивчає можливості ймовірного противника по веденню війни і стратегічних операцій. С. тісно пов'язана з *політикою*, впливає з неї і обслуговує її. В свою чергу, вона здійснює зворотний вплив на політику. Теоретичні висновки С. використовують політичні керівництва при визначенні мети війни і способів її досягнен-

ня, а також у практичному розв'язанні завдань військ. будівництва, підготовки та ведення війни. С. прямо залежить від рівня розвитку продуктивних сил і характеру виробничих відносин. Вона тісно пов'язана з воєнною доктриною д-ви (див. *Доктрина воєнна*), керується її положеннями у розв'язанні практичних завдань. Разом з тим при формуванні воєнної доктрини використовуються висновки С., як і *воєнної науки* в цілому. С. єдина для всіх видів збройних сил даної країни. Вона відіграє провідну роль щодо ін. складових частин воєнного мистецтва — оперативного мистецтва і *тактики*; водночас вона спирається на них і використовує їхні досягнення для розв'язання стратегічних завдань. Рад. С. відображає політику КПРС і Рад. уряду в питаннях оборони країни, вона докорінно відрізняється від бурж. С., що є виразом агресивної політики імперіалістичних держав. Див. також *Операція військова*. Літ.: Енгельс Ф. Стратегія війни. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13; Ленин В. І. О войне, армии и военной науке. М., 1965; Устинов Д. Ф. Избранные речи и статьи. М., 1979; Военная стратегия. М., 1968.

М. М. Кир'ян. **СТРАТЕГІЯ І ТАКТИКА** марксистсько-ленінських партій — наука і мистецтво політ. керівництва робітн. класом і всіма трудящими в їхній боротьбі за соціальне і нац. визволення, побудову соціалізму і комунізму; складова частина *наукового комунізму*. Теор. основою С. і т. братів компартій є *марксизм-ленінізм*. Підвалини С. і т. революц. пролетарської партії заклали К. Маркс і Ф. Енгельс уже в «*Маніфесті Комуністичної партії*». Струнке вчення про С. і т. пролет. партії нового типу створив В. І. Ленін, який вимагав будувати С. і т. з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних факторів, розстановки класових сил як усередині країни, так і на міжнар. арені. Стратегія партії виходить з наявності усталених, стабільних факторів сусп. розвитку, властивих певному істор. етапові. Вона визначає основну політ. лінію партії, гол. мету на даному етапі, осн. засоби її досягнення. Тактика підпорядкована стратегії, спрямована на розв'язання поточних завдань порівняно короткого періоду. Вона вимагає від партії володіння всіма формами *класової боротьби* і сторонами сусп. діяльності, різноманітними формами роботи в масах. Єдність С. і т. — необхідна умова ефективності політики партії. Заг. завдання С. і т. комуністів усього світу — побудова соціалізму і комунізму. Проте С. і т. марксистсько-ленінських партій залежать від конкретно-істор. умов тієї чи ін. країни. На сучас. етапі С. і т. КПРС, визначена XXVI з'їздом партії, Листопадовим (1982) і Червневим (1983) пленумами ЦК КПРС, спрямована на вдосконалення розвинутого соціалізму і дальше просування до комунізму; С. і т. марксистсько-ленінських партій ін. країн *соціалістичної співдружності* — на будівництво *розвинутого соці-*

лістичного суспільства. С. і т. правлячих партій країн соціалістичної співдружності підпорядкована завданням зміцнення *світової системи соціалізму*, підтримки антиімперіалістичної боротьби народів світу, відвернення нової світ. війни. С. і т. комуністичних і робітн. партій розвинутих капіталістичних країн визначається завданнями ліквідації монополістичного капіталізму, здійснення глибоких демократичних перетворень, що мають підвести робітн. клас і всіх трудящих до *соціалістичної революції*; компартій країн, що розвиваються, — завданнями завершення нац.-визвольних революцій, ліквідації *неоколоніалізму*, залишків феодалізму і підведення трудящих у кінцевому підсумку до соціалістич. революції. С. і т. *міжнародного комуністичного руху* вироблена на нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Вона спрямована на злиття в єдиний потік боротьби проти імперіалізму, за мир зусиль народів соціалістичних країн, революц. руху пролетаріату в капіталістичному світі, нац.-визвольних і загальнодемократичних рухів сучасності.

О. О. Валуцький. **СТРАТИГРАФІЧНА ШКАЛА** — шкала, яка показує послідовність утворення і супідрядність стратиграфічних підрозділів осадових, вулканогенних і метаморфічних гірських порід *земної кори*, що відбивають етапи геол. розвитку Землі. Виділяють заг. (міжнародну), єдині, регіональні та місцеві С. ш. Загальна (міжнар. о д н а) С. ш. включає стратиграфічні підрозділи глобального поширення, встановлені на біостратиграфічній (див. *Біостратиграфія*) основі: еонотеми, *групи, системи геологічні, відділи, яруси, зони*. Єдині С. ш. включають ці ж підрозділи, що можуть мати як глобальне, так і обмежене поширення на досить великих ділянках земної кулі (Пн. Америка, Зх. Європа, окрема країна). Регіональні С. ш. об'єднують стратиграфічні підрозділи — *горизонти* і *лони* (провінційні зони), виділені в межах окремих палеобіогеогр. областей чи провінцій. Місцеві С. ш. відбивають послідовність, ранг і підпорядкування місц. стратиграфічних підрозділів — комплексів, *серій і світ*, виділених на підставі літолого-стратиграфічного розчленування гірських порід у межах структурно-фаціального (див. *Фація*) району або його частини. Див. також *Стратиграфія, Геохронологія*. Ю. В. Тесленко. **СТРАТИГРАФІЯ** (від лат. *stratum* — настил, верста і грец. *γράφω* — пишу) — галузь геології, що вивчає послідовність утворення і залягання верств гірських порід, їхній геол. вік, взаємозв'язок та поширення у *земній корі*. Гол. завдання С. — розчленування товщ гірських порід певних ділянок земної кулі на еонотеми, *групи, системи геологічні, відділи, серії, яруси, світи, горизонти, зони* та зіставлення їх з породами ін. ділянок; створення для всієї земної кулі заг. (міжнародної) *стратигра-*

П. Я. Страутманіс.

фічної шкали. Детальне розчленування гірських порід і зіставлення стратиграфічних підрозділів дає змогу робити висновки про геол. історію та геол. будову досліджуваних ділянок, складати геол. карти, проводити розшуки і розвідку корисних копалин. Відносний геол. вік фанерозойських (див. *Фанерозой*) та протерозойських (див. *Протерозойська ера і група*) порід, які містять палеонтологічні рештки (див. *Палеонтологія*), визначають на підставі біостратиграфічного методу (див. *Біостратиграфія*) та методу спорів палеонтологічного аналізу. В давніших за геол. віком породах органічні рештки трапляються дуже рідко, тому провідне значення при стратиграфічному розчленуванні цих порід належить методів ізотопного аналізу (див. *Геохронологія*). При зіставленні осадових гірських порід, які не містять палеонтологічних решток, і вулканогенних товщ, а також при стратиграфічному розчленуванні керну користуються літологічним (див. *Літологія*) і геохім. (див. *Геохімія*) методами, геофізичними методами розвідки й геофізичними методами дослідження свердловин, працюють також дані палеомагніт. (див. *Палеомагнетизм*) досліджень. Окремі питання С. розробляв у серед. 17 ст. дат. природодослідник Н. Стено (1638—86), який встановив закон послідовності наперствування гірських порід. Основи її заклали в серед. 18 ст. нім. учень І. Леман і Г. Фюксель та рос. учень М. В. Ломоносов. Подальший розвиток С. пов'язаний з працями англ. геологів Р. Мурчісона і А. Седжвіка (1785—1873), франц. геолога А. Броньяра (1770—1847) і палеонтологів Ж. Кюв'є та А. д'Орбінї (1802—57), і рос. геологів Д. І. Соколова, П. М. Язикова (1798—1851) та ін. Великий внесок у розроблення заг. стратиграфічної шкали зробили рад. геологи М. І. Андрусов, А. Д. Архангельський, О. П. Карпінський, Д. В. Наливкін, В. В. Меннер, палеоботанік А. М. Криштофович та ін. Розвиток С. на Україні пов'язаний з працями М. О. Соколова, Д. М. Соболева, Б. С. Чернишова, М. М. Клошнікова та ін. У республіці стратиграфічні дослідження проводять Геологічний науковий інститут АН УРСР, Геохімії і фізики мінералів інститут АН УРСР, Геології і геохімії горючих копалин інститут АН УРСР, Міністерство геології УРСР, відповідні кафедри університетів та ін. установи. У Рад. Союзі всі стратиграфічні роботи координує Міжвідомчий стратиграфічний к-т (створений 1954), на Україні — Укр. регіональна міжвідомча стратиграфічна комісія.

Лит.: Леонів Г. П. Основы стратиграфии, т. 1—2. М., 1973—74; Веселов А. А. Методы стратиграфических исследований. Днепрпетровск, 1975; Стратиграфическая классификация. Л., 1980; Халфилл Л. Л. Теоретические вопросы стратиграфии. Новосибирск, 1980; Жинько М. Стратиграфическая геология. Пер. с франц. М., 1952.

А. М. Мулика.
СТРАТИГРАФІЯ АРХЕОЛОГІЧНА — порядок залягання культурних шарів і поховань щодо геол.

логічних відкладів та один до одного. Встановлення С. має важливе значення для визначення відносної та абсолютної хронології археол. пам'яток. С. встановлюється за часом геологічних відкладів, в яких залягає пам'ятка, за точно датованими предметами в культур. шарі (монети тощо), на підставі ботанічних, хім. та ін. аналізів, зіставлення фауністичних решток, знарядь праці й побутових виробів тощо. Особливо важливе значення має С. при дослідженні місць поселень з потужним культур. шаром, що відкладається протягом тривалого часу. Правильне визначення С. залишків давніх комплексів у культур. шарі дає можливість повно й достовірно відтворити історію досліджуваного об'єкта на різних етапах його існування.

СТРАТИФІКАЦІЯ НАСІННЯ (від лат. stratum — настил, шар і фасіо — роблю) — прийом передпосівної підготовки насіння, переважно деревних і кущових рослин, для підвищення його схожості (див. *Схожість насіння*) і прискорення проростання. Насіння перемішують з вологим піском чи подрібненим торфом і протягом певного часу витримують при зниженій т-рі (для більшості деревних порід від 1 до 5°) і відносно доступі повітря. В процесі стратифікації, яка триває один або кілька місяців, насіння періодично звожують.

І. Б. Черний.
СТРАТОНАВТ (від стратосфера) і грец. ναύτης — мореплавець) — спеціально підготовлена людина, яка на стратосферній злітній посадці у стратосфері. Першими С. були белг. дослідники О. Пікар і П. Кіпфер, які досягли (1931) висоти 15781 м (час польоту — 16 год). В СРСР вперше піднялись (1933) у стратосферу (на висоту 19 тис. м) стратонавти Г. О. Прокоф'єв, К. Д. Годунов і Е. К. Бірнбаум. Вони перебували в польоті 8 год 20 хв. В наступні роки польоти С. відбулись в СРСР, США, Бельгії.

СТРАТОПАУЗА (від лат. stratus — настил, шар і грец. πάυσις — припинення) — перехідний шар атмосфери між стратосферою і мезосферою на вис. бл. 50 км. Т-ра досягає бл. 273 К. Підвищення т-ри у верхній частині стратосфери і в С. зумовлене поглинанням ультрафіолетової радіації озоном.

СТРАТОСТАТ — аеростат великого об'єму (до 105 тис. м³), яким стратонавти піднімаються у стратосферу; один із засобів повітроплавання. На відміну від звичайного аеростата має герметичну gondolu регенераційного типу (для екіпажу, устаткування, що забезпечує його життєдіяльність, баласту) і кулясту оболонку більших (до 60 м) розмірів. В разі потреби С. обладнують апаратурою для наук. або ін. цілей. Об'єм перших С., на яких піднімалися белг. дослідники О. Пікар і П. Кіпфер (27.V 1931) та О. Пікар і М. Козінс (12.VIII 1932), становив по 14,3 тис. м³. В СРСР першими були стратостати об'ємом 25 тис. м³ — «СССР-1» (екіпаж Г. О. Прокоф'єв, К. Д. Годунов, Е. К. Бірнбаум), що піднявся в повітря (на висоту 19 тис. м) 30.IX

1933, і «Осоавиахим-1» (екіпаж П. Ф. Федосєєнко, А. Б. Васєнко, І. Д. Усикіні), що досяг нижніх шарів стратосфери (22 тис. м) 30.I 1934. З С. вивчають повітряні течії, космічну радіацію, виконують тренувальні стрибки з парашутом тощо.

СТРАТОСФЕРА (від лат. stratum — настил, шар і грец. σφαῖρα — куля) — шар атмосфери між тропосферою і мезосферою. Лежить на вис. від 8—18 км до 50 км. У перехідному шарі — тропопаузі й нижній С. т-ра залишається сталою (як правило, над помірними широтами), з вис. 25 км починає зростати (переважно над низкими широтами), досягаючи у стратопаузі 273 К. Зростання температури зумовлене поглинанням ультрафіолетової радіації у шарі озоносфери, що має підвищену концентрацію озону (на вис. 23—25 км). У С. зосереджено до 20% маси атмосфери. Відносний склад осн. газів (азоту, кисню, аргону) практично не змінюється. Вміст водяної пари незначний. Хмарність майже відсутня, інколи на вис. 22—27 км утворюються перламутрові хмари. У межах С. тиск, густина і тертя з висотою зменшуються, тому тут спостерігаються постійні вітри (переважно сх. напрямку), швидкість яких у верх. С. досягає 100—150 м/с і більше, а також струминні течії. Дослідження процесів, що відбуваються у С., мають велике наук. і практичне значення, зокрема для розвитку висотної авіації й ракетної техніки. Г. П. Дубинський.

СТРАТОСФЕРНА АСТРОНОМІЧНА СТАНЦІЯ (САС) — піднята у стратосферу за допомогою стратостата станція, устаткована науковими інструментами. Дає змогу значно послабити шкідливий вплив тропосфери на астр. спостереження. Астр. апаратура САС звичайно має 1 або 2 спарених телескопів, устаткованих фотокамерами, спектрографами, спектрофотометрами, болометрами, лічильниками рентгенівського та у-випромінювання (див. *Лічильники ядерного випромінювання*). Керують її польотом за допомогою радіосигналів, що їх передають з наземних командних пунктів та з самої САС. Є 4 типи САС: для спостереження в інфрачервоному промінні; для спостереження в ультрафіолетовому промінні; для спостереження сонячної корони; для вивчення тонкої структури Сонця, планет, квазарів та ін. небесних об'єктів.

Перші польоти САС здійснено 1951 — 59 під керівництвом франц. астронома А. Дольфюса (в. 1924). Спостерігалася сонячна грануляція з розділенням (див. *Розділення здатність*), близьким до 0,6". Значно ефективнішими були польоти САС «Стратоскоп 1», виконані 1959 групою Принстонської обсерваторії. Уперше вдалось одержати знімки Сонця з розділенням бл. 0,35". При польотах 1970—73 рад. САС досягнуто розділення 0,24". Ці польоти істотно змінили уявлення про структуру фотосфери Сонця. Пізніше було одержано важливі результати, що стосуються

Страус.

інфрачервоних спектрів зір та структури галактик. Великі САС піднімаються на висоту 20–30 км; малі САС, призначені для спостереження жорсткого рентгенівського та у випромінювання, — до 40 км.

В. О. Крист.

СТРАТОТИП (від лат. stratum — настил, верства і грец. τύπος — форма, зразок, тип) — конкретний геол. розріз, який є типовим для певного стратиграфічного підрозділу і прийнятий за еталон при стратиграфічних співставленнях (див. *Стратиграфія*). Характеризує повний обсяг підрозділу, його найтиповіші особливості, межі та взаємозв'язок з підрозділами, між якими він залягає. Кожний стратиграфічний підрозділ може мати лише один С. Його обов'язково виділяють для *ярусів* і *зон* заг. стратиграфічної шкали, *горизонтів* і *лон* (провінціальних зон) регіональних шкал та *світ* місцевих шкал.

Ю. В. Тесленко.

СТРАУС (Struthio) — рід птахів ряду страусоподібних надряду безкілкових птахів (за ін. систематикою — надрядку новопіднебінних). Єдиний сучасний представник роду — *С. африканський* (*S. camelus*) — найбільший сучасний птах: вис. тіла до 2,75 м, маса — до 100 кг. Оперення самця яскраво-чорне з білими маховими та рульовими перами, що виконують роль прикрашувальних пер, самки — коричнево-буре. Поширений в степах і напівпустелях Африки й Аравійського п-ова. Тримаються С. невеликими групами. Живляться рослинами. Полігами (див. *Полігамія* в біології). Яйця відкладають у спільне гніздо 2–5 самок (кожна до 10 шт.); насиджують самець і самки протягом 6–7 тижнів. *Виводкові птахи*. Статевозрілими стають у 3–4 роки. Полювання на С. заради м'яса та красивого пір'я призвело до різкого зменшення їх чисельності. На Пд. Африки С. розводять на спец. фермах. В УРСР акліматизований в Асканії-Новій. Викопні С. відомі на Україні (міocen, пліocen), в Забайкаллі, Казахстані, Монголії, Китаї, Індії.

СТРАУТМАН (Страутманіс) Івар Арвідович (н. 19.VII 1932, Рига) — латис. радянський архітектор. У 1950–56 навчався в Латвійському університеті в Ризі. В 1965–67 — головний художник Риги. Роботи: тенісні стадіони в Ризі та Лідзупі, кемпінг (усі — 1961), кафе в м. Юрмалі (1969), меморіальний ансамбль пам'яті жертв фашист. терору в Саласпілсі (1961–67, у співавторстві), планування і забудова житл. району Кенгаратс у Ризі (1961–71, у співавт.), з 1966 викладає в Ризькому політех. ін-ті та Латв. АМ. Ленінська премія, 1970.

СТРАУТМАНІС Петро Якубович (н. 24.IV 1919, тепер Басська сільрада Кулдигського р-ну Латв. РСР) — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1944. Н. в сел. сім'ї. Закінчив ВПШ при ЦК КПРС (1954). З 1937 працював по найму у куркулі. У 1940 вступив до КСМ Латвії. Після відновлення Рад. влади в Латвії (липень 1940) — зав. відділом Талсінського по-

віткому комсомолу. Учасник Великої Вітчизн. війни (1941–43 — в Червоній Армії, 1943–44 — командир партизан. загону на окупованій території Латв. РСР). З 1944 — інструктор Валкського повіткому партії, редактор повіт. газети. В 1950–60 — перший секретар Апсського райкому партії, зав. відділом ЦК КП Латвії, міністр радгоспів Латв. РСР. У 1960–65 — секретар ЦК КП Латвії. В 1965–74 — перший заст. Голови Ради Міністрів Латв. РСР. З 1974 — Голова Президії Верховної Ради Латв. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. Член Центр. ревізійної комісії КПРС з 1976. Депутат Верховної Ради СРСР 7–10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами і медалями.

СТРАХОВ Адольф Йосипович [справж. прізви. — Браславський; 6 (18).X 1896, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 3.I 1979, Харків] — укр. рад. скульптор і графік, нар. художник УРСР (з 1943). В 1915 закінчив Одеське художнє уч-ще, де навчався у Й. Мормоне. В перші повоєнні роки виконав сатиричні малюнки для газет «Звезда», «Донецкий коммунист», «Селянська правда»; автор обеліска на братській могилі Героїв революції з панно-діорамою «Один боєць упав — мільйон іде на змину» (1919), триумфальної арки на честь 1-ї Кінної армії з панно «Червона кіннота не знає перепон» (1920), створив серію плакатів «Абетка революції» (1921). У 1922–25 працював переважно у галузі книжкової графіки: малюючи обкладинки до «Ленінської бібліотеки» (1922), книги Дж. Ріда «Десять днів, що потрясли світ» (1923), збірника «Ленін» (1926), творів Т. Шевченка, Ф. Достоєвського, Л. Толстого та ін. Автор плакатів: «В. Ульянов (Ленін)» (1924), «Паризька комуна — славний передвісник Жовтня», «Назустріч світовому Жовтню» (1925), «8 Березня — день розквітавання жінки» (1926), «Батьківщина моя — комсомол» (1928), «Не дамо справити Леніна» (1929), «Перетворимо старий Донбас на новий, механізований» (1930), «Виконаймо вугільну п'ятирічку за три роки» (1931), «Дніпрелестан збудовано» (1932), «Реальність наших планів — це ми з вами» (1933), «Смерть фашизму!» (1941). Автор погруддя Т. Шевченка (1933), пам'ятників М. Глиниці в Запоріжжі (1955), С. М. Кірову в Мокіївці (1959), В. І. Леніну в Аягжеро-Судженську (Кемер. обл., 1960), Новочеркаську (1961), Приморську (Запоріж. обл., 1976), смт. Новоархангельську (Кіровоград. обл., 1977), Джанкої (Крим. обл., 1978), Амвросіївці (Донец. обл., 1980). Іл. див. на окремому аркуші, т. 10, с. 256 — 257 та до ст. *Плакат*, т. 8, с. 384–385.

Лит.: Равський С. Плакат А. Страхова. К., 1936; Равський С. Комплекс плакатів «Абетка революції» А. Страхова. К., 1967. **Л. В. Владік.**

СТРАХОВ Микола Михайлович (2 (15).IV 1900, м. Болхов, тепер Орлов. обл. РРФСР — 13.VII 1978, Москва) — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив Моск.

ун-т (1928). З 1934 працював у Геол. ін-ті АН СРСР. У 1954–66 — голова Комісії по осадових породах при АН СРСР, 1963–69 — гол. редактор журн. «Литология и полезные ископаемые». С. — один з основоположників *літології*. На підставі порівняльно-літологічного методу реконструював давні умови осадонагромадження; встановив особливості еволюції осадового породоутворення, обґрунтував закономірності рудоутворення в геол. історії Землі. Розробив основи теорії *літогенезу*. Золота медаль ім. О. П. Карпінського АН СРСР, 1967. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1948. Ленінська премія, 1961.

Ю. Я. Соловйов.

СТРАХОВ Тимофій Данилович [23.I (4.II) 1890, с. Лучки, тепер Прохоровського р-ну Белг. обл. — 11.X 1960, Харків] — укр. рад. міколог і фітопатолог. Чл.-кор. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1955), почесний член ВАСГНІЛ (з 1956). В 1916 закінчив Харків. ун-т. З 1913 працював на Харків. с.-г. дослідній станції; 1930–32 — в Укр. н.-д. ін-ті захисту рослин; 1949–56 — в Ін-ті генетики і селекції АН УРСР. Одночасно викладав у Харків. с.-г. ін-ті та з 1921 — в Харків. ун-ті (з 1928 — професор). С. запропонував (1923) теорію патологіч. процесу в рослин, за якою хвороба — складна взаємодія хворої рослини, збудника хвороби та умов існування; розробляв агротехнічні і хімічні заходи, спрямовані на підвищення імунітету рослин проти захворювань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

«СТРАХОВА КАМПАНІЯ» — політична кампанія в Росії 1912–14 по створенню кас для хворих і виборках представників від робітників до губерні. страхових органів і Всеросійської страхової ради на основі страхових законів від 23.VI (6.VII) 1912. *Шоста (Празька) Всеросійська конференція РСДРП* викрила антинародну суть цих законів (фактично вони поширювалися лише на 20% робітників Росії), висунула вимоги про введення держ. страхування на всі випадки втрати працездатності і безробіття та визначила завдання партії в «С. к.». Більшовики використали «С. к.» для розгортання революц. пропаганди в масах і згуртування їх навколо РСДРП. Вони добивалися перетворення кас для хворих на опорні легальні пункти партії. Велику роль у «С. к.» відіграли газ. «Правда» і журн. «Вопросы страхования». Більшовики перемогли на виборах робітн. груп Всерос. страхової ради і ряду губернських страхових установ (зокрема, Катеринослава, Харкова). «С. к.» стала важливим етапом у боротьбі більшовиків за згуртування пролетаріату навколо РСДРП.

Б. А. Штрафудімов.

СТРАХОВИЙ ФОНД — грошовий фонд, кошти якого йдуть на заміщення збитків і виплату інших грошових сум під час стихійного лиха, нещасних випадків тощо. В СРСР — резерв матері-

А. П. Страхов.

М. М. Страхов.

А. Я. Страхов. Плакат «8 Березня — день розквітавання жінки». 1926.

«СТРАХОПУД»

Г. М. Стрекалов.

В. О. Стрельцов.

А. П. Страшнов.
Готель «Україна» в Донецьку. 1961.

альних і грош. ресурсів, що його утворюють у плановому порядку для забезпечення безперервності процесу розширеного відтворення, для планового пропорційного розвитку всіх галузей нар. господарства, на випадок стихійного лиха та для подання матеріальної допомоги трудящим при втраті працездатності, їхнім сім'ям тощо. С. ф. перебуває у віданні респ. органів держ. страхування.

«СТРАХОПУД» — ілюстрований сатирично-гумористичний журнал «москвофільський» напрям (див. «Москвофіль»). Виходив 1863—1905 з перервами. В 1863—68 «С.» видавався у Відні двічі на місяць (редагував Й. Лічак). І. Франко позитивно оцінював журнал цього періоду. З 1872 «С.» виходив у Львові. В 1886—1905 видавав і редагував його один з ідеологів галицького реакц. «москвофільства» О. Мончаловський. Друкувався журнал «язичем».

СТРАХУВАННЯ державне — система заходів, що здійснюється державою з метою створення грошового (страхового) фонду, призначеного для покриття збитків від стихійного лиха, нещасних випадків тощо. Страховий фонд складається з внесків окремих осіб і громадян — страховальників. Він витрачається на відшкодування збитків, завданих застрахованому майну, а також на матеріальне забезпечення громадян у разі настання страхового випадку — обумовленої законом або договором події страхування (напр., втрати застрахованим працездатності). Страхування К. Маркс вважав екон. необхідністю суспільства, оскільки реальне сусп. виробництво потребує коштів для усунення наслідків надзвичайних збитків, спричинених випадковостями і силами природи (див. Маркс К. і Енгельс Ф., т. 24, с. 184). Держ. С. в СРСР є одним із засобів охорони соціалістичної власності та майнових і особистих інтересів населення. Його основи закладено націоналізацією страхової справи. Вперше в історії С. стало державною монополією. Страхові операції в СРСР здійснюються тільки спеціально уповноважені на те держ. органи: Гол. управління держ. страхування СРСР (Держстрах СРСР) і Гол. управління держ. С. в союзних республіках. Страхові орг-ції союзних республік складаються з крайових, обл., міських управлінь і страхових районних (міських) інспекцій. Здійснення страхових операцій у зовнішньоторг. обігу, в галузі мор. страхування тощо покладено на Індустриальне (Управління іноземного страхування СРСР), яке є рад. акціонерним т-вом. Держстрах і Індустриальне входять у систему М-ви фінансів СРСР. Учасниками держ. С. є страхова орг-ція — страховач (орган Держстраху СРСР або Індустриальне) і страховальник. У страхуванні може брати участь і *типа* особа. За *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* держ. С. здійснюється у формі обов'язкового страхування і добровільного страхування. Обов'язкове і добровільне

держ. С. залежно від об'єкта страхування може бути майновим (напр., хатнього майна) і особистим (життя, працездатності). В обов'язковому держ. С. може бути ще один учасник — застрахована особа, якій (або її спадкоємцям) при певній події Держстрах має виплатити страхову суму. Обов'язковому особистому держ. С. підлягають пасажирів всіх видів транспорту, крім залізничного, приміського сполучення, внутрішнього маршрутів автомобільного транспорту. Осн. видами обов'язкового майнового державного С. є державне обов'язкове страхування майна колгоспів, радгоспів та ін. держ. с.-г. підприємств, будівель і худоби, що перебувають в особистій власності громадян. Додатково до обов'язкового держ. С. громадяни можуть страхувати належні їм будівлі і худобу за добровільним майновим страхуванням. Видами добровільного особистого страхування є: мішане страхування життя (на випадок втрати працездатності, смерті страховальника); страхування дітей, при якому правом на одержання страхової суми користується особа при досягненні нею 18 років; шлюбне (всільне) держ. С., де Держстрах зобов'язується виплатити страхову суму, сплачену раніше батьками та ін. особами юнаком або дівчиною при вступі у шлюб. Страхові суми по всіх видах держ. С. виплачуються страховальникам незалежно від сум, що належать їм по держ. соціальному страхуванню. *Лит.:* Государственное страхование в СССР. М., 1980; Гражданский кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1981.

Н. П. Лещенко.

«СТРАШНИЙ СУД» — за релігійними уявленнями, «божий суд» над людьми, що нібито відбувається після «кінця світу». В результаті «С. с.» «праведники» дістануть блаженство *в наві*, а «грішники» будуть засуджені на муки в пеклі. Догмати про «С. с.» набули поширення в монотеїстичних релігіях (християнстві, ісламі, юдаїзмі), а також у ряді ін. реліг. систем і сект. Психологічний вплив міфа про «С. с.» на віруючих використовується духовництвом для зміцнення повій релігії.

СТРАШНОВ Альвіан Платонович (н. 13.VIII 1914, Ярославль) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1970). У 1938 закінчив Ленінгр. ін-т комунального будівництва. Працював у Москві, з 1946 — в Донецьку. Осн. споруди в Донецьку: телецентр (1954—55, у співавт.), плинучення й забудова Калінінського житлового масиву (1959—65, у співавт. з С. Кузнецовим), готель «Україна», планетарій (обидва — 1961), навч. корпус Донец. ін-ту тех. ін-ту, комплекс будівель н.-д. ін-ту чорної металургії (обидва — 1966—68, у співавт.), навч. корпус центральних курсів підвищення кваліфікації М-ва вугільної пром-сті (1970), проектний ін-т «Дондипрооргшахтбуд» (1977) та ін.

СТРЕВЕЛС (Streuveis) Стейн (справжн. ім'я та прізвище — Франк Латер; 3.X 1871, Хеле, поблизу м. Кортрейка — 15.VIII 1969, Інгой-

тем, поблизу м. Кортрейка) — бельг. письменник. Писав фламанд. мовою. Походив з селян. родини. Почав друкуватися 1895. Відіграв важливу роль у піднесенні бельг. л-ри. Розробляв головним чином селян. тему. В романах «По дорогах» (1902), «Любовні грици» (1903), «Ляне поле» (1907), зб. оповідань «Наймити» (1926) реалістично показав тяжке життя селян Фландрії. В автобіогр. повісті «Хеле» (1942) відтворив картини свого дитинства.

Тв.: Рос. перекл. — Батрак Л., 1929; Обездоленые. М., 1929.

Д. С. Налатайко.

СТРЕЙТС-СЕТЛМЕНТС — у 1826—1946 колонія Великобританії в Пд.-Сх. Азії. Спочатку включала о. Пінанг, пров. Уелслі на п-ові Малакка, о. Сінгапур і м. Малакку. Пізніше до складу С.-с. ввійшли тер. князівств Нанінг (п-ів Малакка), о. Лабуан, Кокосові о-ви і о. Крістімас (Різдва). Адм. ц. колонії спочатку був Джорджтаун (на о. Пінанг), а з 1832 — Сінгапур. До 1867 С.-с. входив до складу Брит. Індії, 1867 став колонією брит. корони. Тепер о. Пінанг, п-ів Малакка, о. Лабуан входять до д-ви Малайзії, Сінгапур — республіка, а Кокосові о-ви і о. Різдва перебувають під управлінням Австралії.

СТРЕЙЧІ (Strachey) Джон (21.X 1901, Гілфорд — 15.VII 1963, Лондон) — англ. економіст і держ. діяч; один з теоретиків лейборизму й концепції «демократичного соціалізму». Освіту здобув в Оксфордському ун-ті. В 1946—50 — міністр продовольства, 1950—51 — військ. міністр Великобританії. Доводив, що в умовах сучас. капіталізму закон додаткової вартості та заг. закон капіталістичного нагромадження нібито втратив силу. Висував проекти ряду реформ, спрямованих на трансформацію капіталізму, перетворення його на «загальної добробуту держави». Прихильник поглядів Дж. М. Кейнса. С. виступав проти екон. вчення К. Маркса.

СТРЕКАЛОВ Геннадій Михайлович (н. 28.X 1940, м. Митищі Моск. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1980). Член КПРС з 1972. Після закінчення Моск. вищого тех. училища ім. Баумана (1965) працював у конструкторському бюро. В загоні космонавтів — з 1973. Разом з Л. Д. Кизимом (див. т. 12, Додаток) і О. Г. Макаровим здійснив політ (27.XI—10.XII 1980) на космічному трансп. кораблі «Союз Т-3». Під час польоту проведено випробування бортових систем і елементів конструкції корабля в різних режимах автономного польоту і в складі орбітального комплексу «Салют-6» — «Союз Т-3» — «Прогрес-11», перевірено бортові системи станції «Салют-6», виконано ряд складних ремонтно-профілактичних робіт, а також проведено експерименти з космічного матеріалознавства, мед. біол. дослідження і тех. експерименти. Разом з В. Г. Титовим і О. О. Сергєєвим як борт-інженер 20—22.IV 1983 здійснив політ на кораблі «Союз Т-8». Нагороджений двома орденами Леніна.

СТРЕЛЕР (Strehler) Джорджо (н. 14.VIII 1921, Трієст) — італ. режисер. В 1940 закінчив у Мілані Академію аматорів драм. мистецтва. Був актором у різних драм. трупках. У 1941 почав режисерську діяльність. У 1947 організував з очолюваним разом з П. Грассі перший в Італії стаціонарний драм. театр «Пікколо-театро» (Мілан). У 1968—72 керував власною трупкою, 1972 повернувся в «Пікколо-театро». Серед драм. вистав — «Сьогодні ми імпровізуємо» Л. Піранделло, «Слуга двом панам» К. Гольдони, «Вишневий сад» А. Чехова, «На дні» М. Горького, «Швейк у другій світовій війні» Б. Брехта, «Коріолан» У. Шекспіра. Постанови опери «Травіата» Дж. Верді, «Таємний шлюб» Д. Чімарози (обидві — в театрі «Ла Скала», Мілан).

СТРЕЛЬБИЦЬКА Олександра Іванівна [б. XI (19.XI) 1905, Одеса — 2.III 1980, Київ] — укр. рад. вчений у галузі будівельної механіки, доктор тех. наук (з 1959), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Закінчила (1932) Київ. інженерно-будівельний ін-т, 1934—41 викладала у ньому. У 1933—80 працювала в Ін-ті механіки АН УРСР. Осн. праці стосуються розрахунку металевих конструкцій при пластичних деформаціях, теоретичних і експериментальних досліджень тонкостінних стрижнів і рам за границею пружності, вивчення пружно-пластичного стану пластин і пологих оболонки при поперечному навантаженні.

СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ Іван (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер на міді кін. 17 — поч. 18 ст. Працював у Києві та Чернігові. Виконав гравюри з портретами гетьмана П. Дорошенка, М. Лаговського, митрополита Варлаама Ясинського (1707), оформив видання «Алфавіт зібраний, рифмами складений» І. Максимовича (1705).

І. Стрельбицький. Животворне джерело. Гравюра на міді. 18 ст.

СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ Самсон Іванович (рр. н. і см. невід.) — укр. золотар кін. 18 — 1-ї третини 19 ст. Працював у Києві. Твори: два великі свічники для ікон (1801), срібні царські врата у Миколаївській церкві Києво-Печерської лаври (1802), свічник (1803), срібна шата

для ікони Успенського собору (1823), срібний німб для «чудотворної» ікони Києво-Печерської лаври (1829, разом із своїм сином Олександром, майстром брильянтових справ). З творів С. збереглися лише потир (келик; Київ. істор. музей) і велике срібне блюдо.

СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ Федір (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер на міді 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст. Працював у Почаєві. Автор гравюр «Апостоли Петро і Павло несуть модель Почаївської церкви», «Іов Почаївський», великої титульної сторінки до Почаївської біблії (1798).

СТРЕЛЬЦОВ Василь Омеєлович (н. 27.XII 1921, с. Мар'явка, тепер Синельниківського р-ну Дніпроп. обл.) — організатор с.-г. виробництва, агроном-економіст, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1946—64 — на відповідальній роботі в Синельниківському та Павлоградському (Дніпроп. обл.) районах, в Дніпропетровському обкомі Компартії України. З січня 1965 — перший секретар Верхньодніпровського райкому Компартії України на Дніпропетровщині. Делегат XXIV — XXV з'їздів КПРС, а також XXII, XXIII і XXVI з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 7 — 10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

СТРЕЛЬЧЕНКО Іван Іванович (н. 26.XII 1932, с. Рибальче, тепер Голопристанського р-ну Херсон. обл.) — новатор виробництва у вугільній пром-сті, шахтар, двічі Герой Соціалістичної Праці (1966, 1978). Член КПРС з 1959. У вуг. пром-сті почав працювати з 1955 на шахті «Трулівська» виробничого об'єднання «Донецьквугілля» прохідником, робітником очисного вибою, машиністом та механіком-машиністом вуг. комбайна, машиністом гірничих виймальних машин; з 1976 — нач. дільниці по видобуванню вугілля. В 1977 без відливу від виробництва закінчив Донецький політех. ін-т. У 1969 бригада, очолювана С., встановила респ. рекорд по видобутку вугілля, видавши за місяць 60,7 тис. т вугілля, 1971 — світовий рекорд, видобувши за 31 робочий день 170 тис. т. У 1977—78, 1980 — 82 колектив дільниці на чолі з С. видавав понад 1 млн. т вугілля щорічно з однієї лави. Делегат XXIII—XXVI з'їздів КПРС, делегат XXII—XXVI з'їздів Компартії України. З 1966 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7 — 10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

СТРЕПЕТ (Otis tetraz) — птах ряду дрофоподібних. Довж. до 50 см, маса до 1 кг. Оперення на спині сірувате з пісочно-вохристим малюнком, черево — біле, у самців в шлюбний період на шні з'являються поперечні чорні та білі смуги («ошинник»). Живе на відкритих ландшафтах передгір'їв з невеликим травостоєм. Гніздиться окремими парами. Кладка з 3—4 яєць у

квітні. Насиджує самка протягом 3 тижнів. Пташенята виводкового типу (див. *Виводкові птахи*). Живиться переважно комахами. Поширений в степах і напівпустелях Євразії, Пн.-Зх. Африки. В СРСР — в степах Європ. частини і Зх. Сибіру; на Україні — спорадично (невеликими ділянками) біля узбережжя Чорного і Азовського морів, у деяких місцях заповідних степів. Взятий під охорону; включений до Червоної книги СРСР і Української РСР. Виконані рештки відомі з антропогену.

СТРЕПЕТОВА Поліна (Пелагея) Антипівна [4(?)X 1850, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 4 (17).X 1903, Петербург] — рос. актриса. Сценічну діяльність почала 1865 в Рибінську. Грала в театрах багатьох міст Росії. В 1873 — актриса Загальноступного театру в Москві, не раз виступала в керуваному О. Островським Артистичному гуртку, 1880 грала в Пушкінському театрі (Москва), 1881—90 і 1899—1900 — актриса петерб. Олександринського театру, в 1890—99 — гастролювала в провінц. театрах. Серед ролей — Катерина, Марія Андріївна, Кручиніна («Гроза»), «Біда наречена», «Без вини винувати» О. Островського, Лизавета («Гірка доля» Писемського), Анна Петрівна («Іванов» Чехова), Донька Мельнік («Русалка» Пушкіна), Беатріче («Багато галасу даремно» Шекспіра). В 1878 брала участь у виставках Київського міського театру (другого). Творчість С. мала громад. спрямування, розкривала трагізм становища жінок в тогочасному суспільстві.

Тв.: Воспоминания и письма. М.—Л., 1934.

Лит.: Беньям Р. М. Пелагея Стрепетова. Л., 1967.

СТРЕПТОКОК (Streptococcus) — рід бактерій з родини Streptococcaceae (за міжнародною класифікацією, 1974). Клітини С. мають кулясту форму 0,6—1 мкм в діаметрі, не утворюють спор, перухомі, грампозитивні (див. *Грама метод*), клітини деяких видів мають слизові капсули. Розмножуються шляхом поділу паралельними перетинками, внаслідок чого утворюються ланцюжки (звідси й назва, від грец. *στέρεος* — ланцюжок та *κοκή*). Іноді розміщені попарно. Факультативні анаероби. На твердих поживних середовищах утворюють невеликі, округлі, з рівним краєм, гладенькі, матові колонії мікроорганізмів, на рідких — пластивчасті осад. Серед С. є непатогенні і патогенні (див. *Патогенність*) види. До непатогенних належать *S. lactis*, *S. cremoris* (див. *Молочнокислі бактерії*), що є збудниками типового молочнокислого бродиння. Патогенні С. були вперше виявлені Т. Більтротом (1874), виділені з гною та описані ним, вченим Ф. Розенбахом (1884). Патогенні С., зокрема *S. pyogenes*, виділяють ендотоксини (див. *Токсини*), спричиняють *сепсис*, гнійні *запалення* (менингіт, остеомієліт, отит та ін.), ангіни, ендокердит, скарлатину; *S. pneumoniae* — пневмонію та ін. *Ентерокок* (*S. faecalis*), що живе в кишечнику людини та тварин.

І. І. Стрельченко.

П. А. Стрепетова.

Стрепет.

СТРЕПТОМІЦИН

локровних тварин, поряд з кишковою паличкою є показником фекального забруднення води.

А. П. Дем'яненко.
СТРЕПТОМІЦИН — антибіотик широкого спектра дії, що утворюється деякими видами *актиноміцетів* (стрептоміцетів), зокрема *Streptomyces griseus*. Вперше С. виділив 1944 ам.р. вчений С. Я. Ваксман. С. являє собою гігроскопічний порошок білого кольору, гіркий на смак, легко розчинний у воді. В мед. практиці застосовують С. сульфат і С. хлоркальційний комплекс, гол. чин. у вигляді внутрішньом'язових ін'єкцій, для лікування туберкульозу, пневмонії, плевриту, ендокардиту, гонорей, бруцельозу тощо. Вживається лише за призначенням лікаря.

СТРЕС (англ. stress, букв. — тиск, напруження) — неспецифічна реакція організму на дію подразників. Термін С. вперше запропонував канад. вчений Г. Сельє (1936) для позначення однотипної реакції, що виникає в організмі при дії на нього різноманітних подразників. При сильних подразненнях (холод, для патогенних мікробів тощо) ця реакція проявляється рядом змін в організмі, що є однаковими незалежно від фіз., хім. та ін. характеристик подразників, тобто неспецифічними для того чи ін. подразника. Найтипівіші з цих змін: посилення секреції гормонів кори надиркових залоз — *кортикостероїдів*, зменшення організму лімфатичної системи та утворення виразок шлунково-кишкового тракту. Сукупність цих реакцій є проявом загального *адаптаційного синдрому*. Організм спочатку пристосовується (адаптується) до діючого-якого подразника («загалі»), а на фоні заг. стресорної реакції виникають специфічні, притаманні лише для даного подразника зміни в організмі, що можуть проявлятися пізніше, ніж неспецифічні. Особливе значення для перебігу С. мають кортикостероїди, секреція яких посилюється вже через кілька хвилин після подразнення. Впливаючи на обмін речовин, вони підвищують життєздатність організму. Розвиток стресорної реакції залежить від сили і тривалості дії подразника. При сильних і довготривалих подразненнях може наставати виснаження надиркових залоз, тоді організм гине. Тварини з видаленими надирковими залозами не здатні пристосовуватися до стресових умов. Оскільки вперше закономірності С. були виявлені і вивчені на прикладах С., викликаного сильними подразненнями, концепція С. була сприйнята як теорія, що вивчає явища «напруження» в організмі, тобто його реакцію на сильні, надзвичайні подразники. Пізніше Сельє та ін. вчені встановили, що С. — це більш загальне явище, головною характеристикою якого є неспецифічна реакція. Як правило, вона виникає у відповідь на незвичні для організму подразнення. Проте С. не обов'язково супроводжується негативними для організму явищами, як, напр., утворення виразок. Більше того, розрізняють еустрес (корисний С.) та дистрес (поганий,

шкідливий С.). Стимулювання загальних захисних сил організму корисне тоді, коли воно не пов'язане з подразненнями, що перевищують захисні можливості організму. В стресових ситуаціях для людини особливе значення має не лише фізична чи психологічна характеристика подразника, але й стан самого організму, в т. ч. психологічна настрійність людини. Відомо, що переживання складних стресових ситуацій закінчується сприянням у людей цілеспрямованих, активно настрійних на досягнення певної мети. Біологічне значення С. полягає в тому, щоб заздалегідь підготувати організм для пристосування його до незвичних умов. Ця реакція забезпечується значною мірою гормонами кори надиркових залоз, секреція яких регулюється нерво-гуморальними механізмами (див. *Нейроендокринологія*, *Нейрогуморальна регуляція*).

Лит.: Сельє Г. Концепція стресса как мы ее представляем в 1976 году. В кн.: Новое о гормонах и механизмах их действия. К. 1977. К. І. Несен.

СТРЕС у геології — орієнтований у певному напрямі однобічний тиск у верхніх шарах земної кори, зумовлений тектонічними рухами. Під дією С. відбуваються деформації гірських порід (див. *Складчатість гірських порід*) з виникненням *клинажу* й *сланцюватості* та *динамометаморфізм*, утворюються з. т. стрес-мінерали (мусковіт, хлорит, альбіт, глаукофан, жадеїт, дистен та ін.). За орієнтуванням осей складок і кристалічних форм мінералів визначають напрям стресу.

СТРЕЛЕЦЬКИЙ Микола Станіславович [2 (14). IX 1885, фортеця Осовець Белостоцького воєводства, тепер ПНР — 15. II 1967, Москва] — рад. вчений у галузі буд.-конструкцій і мостобудування, чл.-кор. АН СРСР (з 1931), Герой Соціалістичної Праці (1966). Закінчив (1911) Петерб. ін-т інженерів шляхів. З 1915 викладав (з 1918 — професор) і вів наук. роботу в Моск. вищому тех. училищі (тепер МВТУ ім. М. Е. Баумана), з 1933 — у Моск. інженерно-буд.-ін-ті ім. В. В. Куйбишева. Осн. праці — з теорії міцності споруд і конструкцій. Під керівництвом С. розроблено теор. основи розрахунку конструкцій за граничними станами. С. розробив основи типізації транс. і пром. споруд, автор проектів металевих залізнич. мостів через Волгу, Дніпро, канал ім. Москви та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

СТРЕЛКО Володимир Васильович (23. IX 1937, Любеч, тепер Рівненського р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1974). Після закінчення (1959) Київ. ун-ту працював в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР, з 1979 — зав. відділом в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. Осн. напрям наук. досліджень — розробка нових селективних (вибіркового) неорганічних та вуглецевих сорбентів, нових технологій виділення, розділення та очищення речовин з використанням сорбційних методів. Створив високоякісні некапсулю-

вані вуглецеві гемосорбенти та ентросорбенти, які широко використовуються для очищення крові і лімфи людей з тяжкими захворюваннями та отруєннями. Держ. премія СРСР, 1979.

СТРЕЛКОВ Ілля Іванович [28. VII (9. VIII) 1898, станиця Архангельська, тепер Тихорецького р-ну Краснодар. краю — 23. II 1954, Харків] — укр. рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1917. Закінчив (1925) Харків. технологічний ін-т. У 1921—24 — секретар Раднаркому УРСР, 1924—30 — вчений секретар голови Раднаркому УРСР; 1928—38 — вчений секретар, заступник голови Комітету хімізації при Раднаркомі УРСР. Одночасно 1925—41 викладав в ін-тах Харкова. У 1933—39 — директор Харків. хім.-технологічного ін-ту (з 1949 — політехнічний ін-т). У 1941—44 перебував у лавах Радянської Армії. З 1944 до 1954 — директор Харків. технологічного ін-ту буд. матеріалів і зав. кафедрою. Осн. наук. праці присвячені термохімії, хім. термодинаміці органічних сполук й історії вітчизн. хімії. Запропонував простий спосіб наближеного розрахунку ентропії органічних сполук у твердому й рідкому станах. Нагороджений орденом Леніна.

СТРЕЛЬЦОВ Олег Анатолійович (н. 21. I 1921, Кисловодськ) — укр. рад. фізикохімік, доктор хім. наук (з 1968), професор (з 1972). Член КПРС з 1947. Закінчив Свердловський ун-т (1942). У 1945—71 працював в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР ім. Д. В. Писаржевського, з 1971 завідує кафедрою в Укр. с.-г. академії (Київ). Дослідження присвячені кінетиці гетерогенних каталітичних процесів, з'ясуванню природи й механізму формування активної поверхні каталізаторів. Держ. премія УРСР, 1979.

СТРЕЖЕЛЬНИК Владислав Гнатович (н. 31. I 1921, Петроград) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (1974). В 1940 почав творчу діяльність у Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького, 1947 при цьому театрі закінчив школу-студію (педагог — Б. Бабочкін). Серед ролей: в театрі — Ганя («Ідіот» за Достоевським), Циганов («Варвари» М. Горького), Він («Четвертий» Симонова), Князь («Ханума» Цагарелі), Грегорі Соломон («Шіна» Міллера); в кіно (знімається з 1941) — Наполеон («Війна і мир», 1966), Микола Рубінштейн («Чайковський», 1972), Валєцький («Блокада», 1977), Туполен («Поєма про крила», 1979) та ін. В 1959 — 66 викладав у Ленінгр. ін-ті театру, музики і кінематографії ім. О. Островського. В 1966 — 69 — в Ін-ті культури, з 1970 — 73 на ф-ті муз. режисури Ленінгр. консерваторії. Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

Лит.: Забозлаєва Т. Б. Владислав Стрельчик. Л., 1979.

СТРИБИК У ВОДУ — вид спорту, що включає стрибки з трампліна (1 і 3 м) та вишки (5; 7,5 і 10 м) з різними обертаннями тіла й закінчується вертикальним входом у воду головою чи ногами. Розрізняють С. у в.: за вихідним положенням — з передньої і задньої сто-

В. Г. Стрельчик.

Стрибог. Скульптура роботи С. Т. Коненкова. Дерево з інкрустацією. 1910. ДТГ у Москві.

бок, стойки на руках; за напрямом обертань — вперед і назад, з гвинтами; за складністю, тобто коефіцієнтом складності (кількістю та складністю обертань). Як вид спорту С. у в. виникли в серед. 19 ст. в Німеччині. В 1890 відбулися перші міжнар. змагання. Перший чемпіонат Європи проведено 1926, світу — 1973. У програмі Олімпійських ігор С. у в. включені 1904 (для жінок — 1912). В Росії вперше змагання з С. у в. відбулися 1913 (Київ), перший чемпіонат СРСР — 1923. В 1952 засновано всесоюзну Федерацію С. у в. (раніше секція у складі Федерації плавання).

СТРИБОГ — один із головних поганських богів у східнослов'янській міфології, бог вітру, бурі й негоди. Найдавніша згадка про С. є в «Повісті временних літ». Київ. літописець Нестор записав, що великий князь Володимир Святославич поставив поза своїм теремним двором кумири Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла й Мокоші. У «Слові о полку Ігоревім» вітри поетично наз. «стрибожими внуками». Ім'я С. відоме в топонімії України. **СТРИБОК** — див. *Поступовість і стрибок*.

СТРИБУНИ, мулові стрибуні (Periophthalmidae) — родина риб ряду окупеподібних. Довж. тіла до 27 см, забарвлення сіро-буре або піщане з темними плямочками. Поширені в тропічних широтах Атлантичного, Індійського і Тихого ок. Живуть у прибережних солонуватих водах або в гірлах річок. Дихання зяброве. Можуть також засвоювати кисень з атмосфери за допомогою спец. надз'ябрового органа та через шкіру, тому С. здатні кілька годин залишатися без води на осушеній літоралі або в мангрових лісах, вилізати на виступаючі з води частини дерев, утримуючись на них за допомогою черевної присоски. Пересуваються стрибками або плаваючи. Живляться тваринною їжею. Ікру відкладають в нірки у ґрунт, де її ховаються від небезпеки. З роду з 10—12 видами, з яких найбільш відомий стрибун муловий звичайний (Periophthalmus koelreuteri). М'ясо С. їстівне.

СТРИВГОР, Стр'в'яж — ліва притока Дністра. Бере початок у *Бескидах*, у межах Польщі, далі

тече тер. Львів. обл. УРСР. Довж. 94 км, площа бас. 926 км². Має гірський характер. Частково використовується для тех. водопостачання.

СТРИГАЛЬНИЙ АГРЕГАТ — комплект стригальних машинок для *стриження сільськогосподарських тварин*, зокрема овець, яким обладнують стригальні пункти. Пром-сть СРСР випускає електричні і механічні С. а. марок ЭСА-12Г, ЭСА-1Д, КТО-24, АСТ-36 та ін., що розраховані на ферми з різним поголів'ям овець, а тому мають неоднакову кількість стригальних машинок і обладнаних місць для стригалів. До складу С. а. входять стригальні машинки, двигуни для їх приводу в рух та ін. технологічне обладнання. Агрегати розміщують на пересувних або стаціонарних стригальних пунктах. С. а. ЭСА-12Г (мал.) призначений для г-ва з поголів'ям до 10 000 овець. Цей агрегат пересувний, його можна використовувати як на постійних, так і на тимчасових стригальних пунктах або безпосередньо на пасовищах.

СТРИГУН Федір Михайлович (н. 1.XI 1939, с. Томашівка, тепер Уманського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1968. Після закінчення 1961 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого (педагог В. Нелля) працював у Запоріж. укр. музично-драм. театрі ім. М. Шорса, з 1965 — у Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької. Серед ролей — Ярема («Гайдамаки» за Шевченком), Іван Барильченко («Суета» І. Карпенка-Карого), Михайло Гурман («Украсене щастя» Франка), Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки), Богдан Хмельницький (однотипна п'єса Корнійчука), Микола Садовський («Марія Заньковецька» Рябокляча), Гаврюша («Гаряче серце» О. Островського), Річард III («Річард III» Шекспіра). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

СТРИГУЧИЙ ЛИШАЙ — інфекційне захворювання шкіри та її придатків (волосся, нігті), яке спричинюється грибами роду *Microrhizum*. Те саме, що й *мікроспорія*.

СТРИЖ, серпокрилець (Arus) — рід птахів род. стрижових ряду стригоподібних, або довгокрилих. С. — невеликі за розміром темного забарвлення птахи (довж. тіла до 22 см, маса 40—110 г) з дуже довгими крилами і короткими ногами. Цівка оперена, усі 4 пальці спрямовані вперед. Голова злегка плеската, дзьоб короткий, розріз рота широкий. Гніздяться у високіх будівлях, щілинах скель, в дуплах, печерах тощо. Кладку з 2—3 яєць насиджують самці і самки протягом 18—21 діб. Живляться комахами, яких ловлять у повітрі. 10 видів, поширених в Євразії, Африці, Америці. В СРСР 5 видів, з них в УРСР — 2: *С. чорний* (A. arus) — по всій території, *С. білочеревий* (A. melba) — в Криму. Викопні рештки відомі починаючи з верхнього олігоцену.

СТРИЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТВАРИН — зрізування волоссяного покриву тва-

рин з метою одержання *вовни* (з овець, кіз, верблюдів), догляду за шкірою, лікування, посилення теплоізоляції, з декоративною метою (собак) тощо.

В сільському господарстві найбільш поширене стриження овець. Напівтонкорунних і тонкорунних овець стрижуть раз на рік (весною, як потепліє), *грубоововних овець* і напівгрубовововних — двічі на рік (у травні і вересні), а в гірськокарпатських районах — раз на рік (травень). Ягнят вперше стрижуть у віці 5—6 міс. (в червні — липні). На період стриження овець організують спец. стригальні пункти, обладнані *стригальними агрегатами* з електричними машинками. Вручну стригаль за робочий день обстригає 20—25 овець, а при механізованому стриженні — до 150 овець і тоді вонна зрізується рівніше й ближче до шкіри, що збільшує настриг. В негодю обстрижених овець тримають перші 10—12 днів у приміщеннях, а в спеку — у затінку.

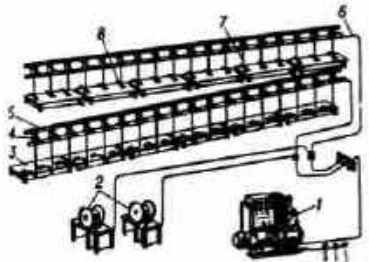
СТРИЖНЕВА МАШИНА — машина, на якій виготовляють *дигарні стрижні* (складові частини *дигарних форм*) уцілюванням *стрижневої суміші* в стрижневій скриньці; засіб *дигарного виробництва*. За способом уцілювання суміші розрізняють *піскодувні машини*, *піскострільні машини*, *піскомети*, машини пресові (пібропресові, пресово-струсні), струсні та мундштукові. Конструкція піскометів, пресових і струсних С. м. майже не відрізняється від конструкції відповідних *формувальних машин*. Осн. частиною пресових С. м. є пресовий механізм з пневмо- або гідроприводом. На таких машинах виготовляють дрібні і середні розміром стрижні у відкритих або рознімних скриньках. На струсних С. м. суміш уцілюється при струшуванні: робочий стіл з скринькою, заповненою сумішшю, підіймається поршнем пневмодвигуна, після чого падає, вдаряючись об станину. За допомогою таких машин виготовляють середні і великі за розміром стрижні у відкритих скриньках. На мундштукових С. м. (робочий орган — мундштук) одержують стрижні нескладного профілю і сталого перерізу. При виході з мундштука стрижні розрізають на частини потрібної довжини. С. м. використовують у серійному і масовому виробництві.

СТРИЖНЕВА СИСТЕМА в будівельній механіці — геометрично незмінювана несуча конструкція (*рама, ферма* тощо), складена з прямих або криволінійних стрижнів, з'єднаних між собою у вузлах жорсткими, шарнірними або мішаними зв'язками. Розрізняють С. с.: плоскі (див. *Плоска система* в будівельній механіці) і просторові (див. *Просторова система* в будівельній механіці); статично визначувані і статично невизначувані (див. *Будівельна механіка*). Створення ефективних і економічних С. с. пов'язане з вдосконаленням методів їхнього розрахунку, зокрема з використанням методів, що враховують особливості матеріалу конструкцій поза границю пружності. При роз-

Ф. М. Стригун.

Стригальний агрегат на 36 машинок: 1 — електростандія; 2 — точильний апарат; 3 — стіл стригалів; 4 — електродвигун підвісного типу; 5 — брус для підвішування електродвигунів; 6 — сітчаста й освітлювальна електромережі; 7 — гнучкий нал; 8 — стригальна машинка.

Стрибун муловий звичайний.

Стриж чорний.

СТРИЖНЕВІ
СУМІШІ

Річка Стрий.

рахунок за ускладненими схемами використовують ЕОМ.

СТРИЖНЕВІ СУМІШІ — суміші, з яких вручну або на стрижневих машинах виготовляють ливарні стрижки — частини ливарних форм. С. с. складаються звичайно з кварцового піску, зв'язуючих речовин (напр., карбамідно-фуранової смоли) і різних добавок (хромоманганезиту, графіту тощо). Відзначаються пластичністю, міцністю, газопроникністю, вогнетривкістю, карбамідно-фурановою смолою і різних добавок (хромоманганезиту, графіту тощо). Відзначаються пластичністю, міцністю, газопроникністю, вогнетривкістю, карбамідно-фурановою смолою і різних добавок (хромоманганезиту, графіту тощо).

СТРИЙ — річка у Львів. обл. УРСР, права прит. Дністра. Довж. 232 км, площа бас. 3055 км². Бере початок на пн.-зх. схилах *Верхньохолмського Вододільного хребта*, у нижній течії перетинає Передкарпаття. Живлення дощове і снігове. Влітку бувають паводки. Використовують для тех. і побутового водопостачання. ГЕС. З метою регулювання водного режиму на С. споруджено (1983) водосховище об'ємом 200 млн. м³. На С. — міста *Стрий, Жидачин*.

СТРИЙ — місто обл. підпорядкування Львів. обл. УРСР, район. центр. Розташований у Передкарпатті, на р. Стрий (притока Дністра). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. 58 тис. ж. (1983). Уперше згадується 1385, коли тер. Галичини була під владою польсь. феодалів. У 1460 С. надано *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1891 в С. відбулося перше віче жінок Галичини, яким керували письменниці Н. І. Кобринська і Є. І. Ярошинська. В 1919 С. окупувала бурж.-поміщицька Польща. З 1923 в С. почав діяти підпільний к-т, з 1924 — окружком КПЗУ. В 1923, 1926, 1936 в місті відбулися страйки і демонстрації (див. *Стрийський розстріл 1926*). У 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У місті розвинута маш.-буд. і металообр., легка, харч. та буд. матеріалів пром-сть. Машинобудування і металообробка представлені виробничим об'єднанням по випуску ковальсько-пресового устаткування; з-лами: вагонорем., «Металіст», авторем., «Темара» львів. виробничого об'єднання «Кінескоп» та ін. Підприємства легкої пром-сті: з-д хромових шкір львів. шкіряного об'єднання «Світанок», ф-ки — сукоина, взут. львів. виробничого об'єднання «Прогрес» та швейна дрогобичського швейного об'єднання «Зоря»; харчової — макаронна ф-ка, хлібний та хлібопродуктів комбінат. З-ди: металевих і залізобетонних конструкцій та склоробний; меблевий комбінат, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. Комбінати побутового обслуговування і комунальних підприємств. Технікум механізації та електрифікації с. г., 4 профес.-тех. уч-ща, 10 заг.-осв., музична та спорт.

школи, 7 мед. установ, 25 будинків культури і клубів, 2 кінотеатри; музеї: краєзнавчий та В. І. Леніна. У С. народився і похований укр. композитор О. Й. Нижанківський. У місті жили і поховані укр. письменник О. Х. Бобикевич, укр. актор В. А. Косак. У С. не раз бували укр. письменники І. Я. Франко, М. Л. Устиянович. **СТРИЙКОВСЬКИЙ** (Strijkowski) Мацей (бл. 1547, Стрийков, тепер ПНР — 1582) — польсь. історик і поет. У 1570 закінчив Краків. академію. Служив у війську, пізніше перебував на дипломатичній службі. Автор «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі» (доведена до 1572, надрукована вперше 1582 в Кенігсбергу). На «Хроніку» С. як на істор. джерело посилалися С. Величко і Г. Грабянка.

СТРИЙСЬКИЙ ПАРК у Львові — пам'ятка *садово-паркового мистецтва*. Закладено 1887 (садівник А. Рерінг). Пл. понад 60 га. Більша частина території С. п. розпланована в пейзажному стилі, є елементи регулярної забудови. Складається з трьох частин: нижньої, верхньої і дитячого сектора. Нижній партер — найстаріша паркова частина. У ній містяться простори газону з екзотичними декоративними деревами і чагарниками. Верхня частина парку — густий лісовий масив, що межує з широкою липовою алеєю. Тер. дит. сектора засаджено 1950 — 53. Тут діє дит. залізниця. У С. п. більше 200 видів і форм дерев та чагарників. Кольорова гама паркових пейзажів збагачується квітниками, які утворюють самостійні архіт.-худож. комплекси — жоржинярій, розарій, альпінарій. На тер. С. п. розташований будинок садівника (19 ст.), пам'ятник Я. Килинському — соратнику Т. Косцюшка (19 ст.), скульптори Ю. Марковський, Г. Кузнецов; арка гол. входу (1952, арх. Т. Швецько-Віницький).

Літ.: Кучерявий В. П. Стрийський парк. Львів, 1976. **О. В. Замостян.** **СТРИЙСЬКИЙ РАЙОН** — у пд. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,8 тис. км². Нас. 61,0 тис. чол. (1983). У районі — 74 населені пункти, підпорядковані селищній і 21 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Стрий. С. р. розташований у Передкарпатті. Корисні копалини: щебінь, пісковики, горючі сланці, природний газ. Річки — Стрий, Колодниця, Свіча (притока Дністра).

Ґрунти дерново-підзолисті, дернові й лучні ґлеюваті та ґлейові. Ліси (бук, граб, ялина, смерека, дуб) займають 7,7 тис. га. Найбільші пром. підприємства у районі: заводи технічного вугілля (сміт Дашава), металевих і залізобетонних конструкцій (с. Дуліби), молочний (с. Слобідка), спиртний (с. Яолунівка); Стрийський лісгоспзг. Районний комбінат побутового обслуговування (Стрий) та 18 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — тваринництво м'ясо-мол., землеробство льонарського напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 43,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 28,2 тис. га, сіножаті й пасовища — 15,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, льон-довгунець, цукр. буряки, картопля, овочеві та кормові. Скотарство, вітчарство, птахівництво. В С. р. — 14 колгоспів, радгосп, птахофабрика, міжгосп. теплично-овочевий комбінат (с. Станків), райлісгосптехніка, райлісгоспхімія. Залізнич. вузол Стрий, залізничні станції — Ходовичі та Любичі. Автомоб. шляхів — 383 км, у т. ч. з твердим покриттям — 363 км. У районі — 44 загальноосвітні та музична школи; 58 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; санаторій «Нива» (с. Лисовичі). Палац культури, 14 будинків культури, 50 клубів, 59 кіноустановок, 66 6-к. меморіальний музей укр. рад. фольклориста-музикознавця Ф. М. Колесси на його батьківщині в с. Пішанях С. р. (кол. с. Татарське). Пам'ятки архітектури: Миколаївська церква та дзвіниця у с. Стрілкові (17 ст.), Святодухівська церква та дзвіниця (поч. 19 ст.) — всі дерев'яні. Парк (1892) у с. Підгірцях. У с. Ходовичах народився укр. літературознавець О. М. Колесса. У С. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1939).

С. В. Павлів. **СТРИЙСЬКИЙ РОЗСТРІЛ 1926**, «Кривава середа» — розправа польсь. буржуазного уряду з безробітними м. Стрия. 31.ІІІ бл. 2 тис. безробітних під проводом комуністів вийшли на демонстрацію із співом «Інтернаціоналу», під лозунгами «Хочемо хліба і праці», «Хай живе робітничо-селянський уряд!». До демонстрантів приєдналася частина інтелігенції. Поліція відкрила вогонь. Було вбито 13, тяжко поранено кілька десятків чоловік. Багатьох демонстрантів заарештовано. С. р. викликав масове обурення трудящих Зх. України і Польщі. В ряді міст пройшли страйки протесту. 2.IV відбувся похорон жертв С. р., який перетворився на могутню політ. демонстрацію за участю 5 тис. чоловік. На похорон прибули робітн. делегації зі Львова, Борислава, Дрогобича, Калуша, Стебника та ін. міст, а також представники польсь. гірників. Демонстрація проходила під лозунгами боротьби за робітн.-сел. уряд у Польщі, за возз'єднання Зх. України з УРСР. С. р. викликав даліше пожвавлення революц. руху на Зх. Україні.

СТРИЙСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР. Діє як пересувний 1944 — 59. база була у м. Стрий Львів.

обл. Основу трупів становили актори кін. театрів під худож. керівництвом І. Саватковського та К. Лучицького. В 1948 вона поповнилася акторами кол. Самбірського пересувного театру. В складі трупів працювали: режисери К. Лучицька, М. Хороманський; художник В. Ворисовець; хореограф В. Швець; хормейстер І. Полюс; актори — С. Копаль, Є. Хорошун та ін. Серед вистав — «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Украдене щастя» І. Франка, «Лісова пісня» Лесі Українки, «В степах України» О. Корнійчука, «Російські люди» К. Симонова. Театр гастролював у Молд. РСР і РРФСР.

СТРІЛЬСЬКО-САНСЬКА ВЕРХОВИНА — низькогірна область у Карпатах Українських, на Пд-Львів. області. Лежить між *Верховинським Вододільним хребтом* і *Бескидами*, у верхній річці Стрию та Сану. Для рельєфу С.-С. в. характерне чергування низькогірних хребтів (вис. 700—1200 м) з м'якими обриси́ми й пологіми схилами та широкими поздовжніми долинами (Боринська, Турківська та ін.). Бл. 35% території займають ліси, переважно хвойно-широколистяні (ялина, ялиця, бук, явір, дуб). Нижні схили гір і долини розорані. С.-С. в. густо заселена.

М. М. Койнов.

Стрийсько-Санська верховина.

СТРІМБА — гора у пд. частині *Приводільних Горган*, у межах Закарп. обл. УРСР. Вис. до 1719 м. Складена з пісковиків і сланців. На схилах — хвойні ліси та гірські луки, у привершинній частині їх — кам'яні осипища та ділянки *налонин*. Трапляються поодинокі осередки снігових лавин.

М. М. Койнов.

СТРІНГЕР (англ. stringer, від string — прив'язувати, закріплювати) — поздовжній елемент конструкції корпусу (каркаса) судна чи вагона, крила або корпусу (фюзеляжа) літального апарата тощо. Являє собою звичайно металевий або дерев'яний плоский брус. Надає конструкції жорсткості й міцності. До стрінгерів, з'єднаних з *нервовими, шпангоутами* або ін. поперечними елементами конструкції, кріплять (зварюванням, клепаанням, склеюванням) обшивку.

СТРІПА — річка у Терноп. обл. УРСР, ліва прит. Дністра. Довж. 147 км, площа бас. 1610 км². Тече Подільською височиною у вузькій глибокій долині, русло звивисте. С. використовують для тех. водо-

постачання і зрошування. Споруджено водосховище, є ставки. На С. — міста *Зборів* і *Бучач*.

СТРІПСЬКИЙ Гіндур Миколайович (псевдонім) — Я. Біленький, Ядор; 7.III 1875, с. Шелестове, тепер у складі смт Кольчиного Мукачівського району Закарпатської області — 9.III 1946, Будапешт) — угор. та укр. філолог, поет і перекладач. Член Рум. АН з 1913. Писав угор., словац., рум., укр. мовами. З 1910 — працівник Нац. музею у Будапешті. В 1916 видавав угор. мовою двотижневик «Україна». Осн. праці: «Православно-грецькі культурні сліди поміж мадярами Арпадавої доби» (1913), «Етнографічний опис Угорської Русі», «Найстаріший румунський друк латинкою» (1911, у співавторстві), «Чим ми завдячуємо російській літературі» (вид. 1949). Переклав угор. мовою «Слово о полку Ігоревім», окремі твори Т. Шевченка (в т. ч. вперше — «Заповіт»), І. Франка, М. Коцюбинського, випустив давніе письменство Закарпаття («Старша руська письменність на Угорщині», 1907; «З старшої письменності Угорської Русі», 1914, та ін.). Зібрав значний топонімічний матеріал («Межові назви Підкарпатської Русі», 1924), видавав «Пам'ятки русько-української мови і літератури» (1919). Писав також вірші укр. мовою. Автор кількох статей про Т. Шевченка.

О. В. Мишанич.
СТРИХНІН — лікарський препарат, який збуджує *центрально нервову систему*, зокрема посилює рефлекторні функції *спинного мозку*. С. — *алкалоїд насіння чилібухи*. В мед. практиці застосовують всередину (в пілолях) або підшкірно (в розчинах) азотнокислу сіль: С. нітрат — безбарвну кристалічну речовину дуже гірку на смак, погано розчинну у холодній (1 : 90) і добре у гарячій (1 : 5) воді. Вживають також екстракт та настоянку бльотного горіха. Терапевтичні дози С. стимулюють органи чуттів (загострюють зір, смак, слух, тактильне чуття), збуджують дихальний та судиноруховий центри, тонізують м'язи серця та скелетні тощо. Великі дози С. викликають тетанічні судороги.

СТРІЙ — встановлене статутом шиккування військовослужбовців, підрозділів і частин для їхніх сумісних дій. С. має фланги, фронт, тильний бік, ширину та глибину. Основу С. становлять шеренги — військовослужбовці шикуються один біля одного на одній лінії, колони — стають один за одним. Військовослужбовці, частини, машини шикуються в С. на встановлених інтервалах і дистанціях. С. бувають розгорнуті — підрозділи розміщуються на одній лінії по фронту, похідні — підрозділи шикуються в колони, розчленовані (розсіпні) — підрозділи розміщуються по фронту і в глибину. Існують також С. кораблів — кильватер, пеленг, фронт, уступ, клин та ін.; С. літаків — клин, колона, ромб, пеленг, змійка, фронт.

СТРІЙ у музиці — 1) Співвідношення *ступенів звукової системи* за висотою, виражене в математичних величинах. Найдавні-

ший С. піфагорів (приписуваний піфагорійцям; див. *Піфагорейзм*); за переказами, вперше застосований при настроюванні ліри *Орфея*. В 16 ст. італійські теоретики запропонували т. з. чистий С. Обидва ці С. були незамкненими, тобто не мали енгармонійно рівних звуків, що ускладнювало настроювання муз. інструментів з фіксованим звукоходом (*орган* тощо). Розвиток ладотональної системи зумовив застосування нерівномірно-темперованого 12-звукового С. (16 ст.), згодом — рівномірно-темперованого (17 ст.), який з 18 ст. утвердився в європ. музиці. В цьому С. *октава* складається з 12 однакових *півтонів*, чим досягається замкненість С., тим самим і енгармонізм, який відкривав необмежені можливості для модулювання (див. *Модуляція в музиці*) і транспонування (див. *Транспозиція в музиці*). У нар.-пісенній творчості використовуються т. з. вільний мелодичний С. Він включає значно більше ніж 12 *інтервалів* і не піддається рівномірній *темперації*. 2) Частота настроювання еталона висоти — *камертона* і відповідно висота звучання спільного голосу, муз. інструмента, хору, оркестру. 3) *Звукоряд* будь-якого муз. інструмента.

Лит.: Барановський П. П., Юценко Е. Е. Звуковий аналіз вільного мелодичного строя. К., 1956; Шерман Н. С. Формирование равномерно-темперированного строя. М., 1964.

М. К. Боровик.
СТРІЛЕЦЬ — одне з 12 сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіші зорі 1,8 і 2,0 візуальної зоряної величини. В С. міститься точка зимового *сонцестояння* і центр *Галактики*. В ньому розташовано багато кульових *зоряних скупчень*, одне з яких видне неозброєним оком. С. видно повністю в пд. і частково в центр. районах СРСР наприкінці весни та влітку (найкраще — в червні й липні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

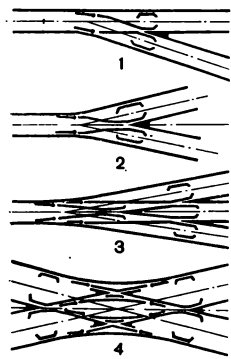
СТРІЛЕЦЬКА ЗБРОЯ — ствольна зброя для стрільби кулями або іншими уражаючими елементами. Розрізняють С. з. малого (до 6,5 мм), нормального (6,5—9 мм) та великого (від 9 до 14,5 мм) калібру. За призначенням поділяється на бойову, пристрілювальну, навчальну, спортивну, мисливську, а за способом утримання та управління — на *револьвери, пістолети, пістолети-кулемети, автомати, гвинтівки, снайперські гвинтівки, карабіни, кулемети* (ручні, станкові, єдині). За ступенем автоматизації розрізняють неавтоматичну, самозарядну, автоматичну, залежно від джерела енергії метання — вогнепальну, пневматичну, механічну та електричну; за конструкцією ствола — нарізну, гладкоствольну; за кількістю стволів — одноствольну, двоствольну і багатоствольну.

Лит.: Болотин Д. Н. Советское стрелковое оружие за 50 лет. Л., 1967.

СТРІЛЕЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1698 — повстання 4 московських стрілецьких полків (бл. 4 тис. чол.), викликане посиленням кріпосницького гніту, тяжкою службою, утисками і зловживаннями місцевої адміністрації і стрілецького на-

Стрийський парк у Львові.

СТРІЛЕЦЬКИЙ
СПОРТ

Стрілкові переводи:
1 — одиночний
звичайний;
2 — одиночний
симетричний;
3 — триїкутний
симетричний;
4 — подвійний
перехресний.

Стрілолист звичайний:
1 — нижня частина
рослини;
2 — суцвіття;
3 — частина квітки;
4 — збірний плід.

чальства. Моск. стрільці після *Азовських походів 1695—96* були залишені як залога в Азові. В 1697 замість повернення до столиці їх направили до Великих Лук. Тяжкий перехід і голод викликали серед стрільців заворушення. 175 з них залишили свої полки й прибули до Москви, щоб подати скаргу центральній владі. Вони таємно встановили зв'язок з царівною Софією Олексіївною, ув'язненою в *Новодівичому монастирі*, розраховуючи на її підтримку. Стрільців, незважаючи на опір, було відправлено назад у полки. 6 (16).VI 1698 ці полки повстали, скинули своїх начальників, обрали по 4 виборних від кожного полку і вирушили до Москви, щоб розправитися з боярами й іноземцями, яких стрільці звинувачували в своїх знегодах. Проти повстанців уряд направив значні військ. сили. 18 (28).VI повстанці зазнали поразки. Терміново повернувшись з-за кордону, *Петро I* очолив слідство. Протягом 1698—99 було страчено 1182 стрільців, 601 заслано (слідство і страти тривали до 1707). Полки, що брали участь у повстанні, було розформовано, Софію пострижено в черницю.

Лит.: Буганов В. И. Московские восстания конца XVII века. М., 1969. А. А. Воюк.

СТРІЛЕЦЬКИЙ СПОРТ — спорт. стрільба з вогнепальної та пневматичної зброї (нарізної — кульова і гладкоствольної — *стендова стрільба*), а також *стрільба з лука*. Кульова стрільба ведеться по нерухомих і рухомих мішенях з нарізної зброї — гвинтівки, пістолета або револьвера кулями. Сучасні змагання з стрілецького спорту включають вправи: 3 × 40 пострілів з гвинтівки (лежачи, стоячи і з коліна) по мішені діаметром 162,4 мм з дистанції 50 м протягом 5 год 15 хв; 60 пострілів (лежачи) з гвинтівки (така сама мішень) з дистанції 50 м протягом 2 год; 30 + 30 пострілів (стоячи, навскидку) по рухомій мішені «кабан, що біжить» розміром 1320 × 740 мм з дистанції 50 м протягом 2 днів; 2 × 30 пострілів (стоячи) з самозарядного пістолета по 5 фігурних мішенях розміром 1600 × 450 мм з дистанції 25 м протягом 2 днів; 60 пострілів (стоячи) з однозарядного пістолета по мішені діаметром 500 мм з дистанції 50 м протягом 2 год 30 хв. Перші змагання з кульової стрільби відбулися 1824 в Швейцарії, чемпіонати світу проводяться з 1897 (з 1954 — 1 раз на 4 роки). В 1921 засн. Міжнар. союз С. с. (УІТ). Кульова стрільба входила до програми всіх *Олімпійських ігор* (крім 1904, 1928). В Росії перші змагання відбулися в 1898; в СРСР з 1923 щорічно проводяться всесоюзні змагання. З 1952 рад. стрільці беруть участь в Олімпійських іграх, чемпіонатах світу і Європи (проводяться один раз на два роки). Серед олімпійських чемпіонів — рад. спортсмени А. Богданов (1952, 1956), В. Борисов (1956), О. Гушин (1960), В. Шамбуркін (1960), Г. Косих (1968), в т. ч. укр. — В. Романенко, Я. Железняк. В 1924 засн. секцію

С. с. СРСР (з 1959 — Федерація), яка входить до УІТ з 1952. Стрільбу з гвинтівки включено до *біатлону*, з пістолета — до сучас. п'ятиборства.

СТРІЛЕЦЬКІ ВІЙСЬКА — загальна назва ряду підрозділів, частин і з'єднань *піхоти* у збройних силах більшості європейських країн у 18 — 1-й пол. 20 ст.; у *Сухотутних військах* Рад. Збройних Сил — найменування піхоти з кін. 1918 до поч. 60-х рр. С. в. виникли спочатку як легка піхота й призначалися для підготовки влучним вогнем атаки важкої (лінійної) піхоти. Широко застосовувались у війнах 19 ст. У кін. 19 — на поч. 20 ст. різниця між легкою і важкою піхотою стерлася, і всі піші частини почали називати піхотними. Рад. С. в. становили основу сухопутних військ. У 1956—67 створено єдині *мотострілецькі війська*.

СТРІЛИ — металеві снаряди для стрільби з лука (в давні часи — під час полювання, у військ. справі; тепер — у спорт. змаганнях), *арбалета*, самостріла, духової рушничі і деяких *металевих машин*. Найпоширеніші С. для стрільби з лука складалися з древка, наконечника (з кременю, кістки, бронзи, заліза), оперення (з пір'я птахів, листя та ін.), вішка (пристрій для тягива на кінці древка виготовляли з кістки, рогу).

СТРІЛКОВЕ РОДОВИЩЕ ГАЗУ — поблизу С. Стрілкового Генічеського р-ну Херсон. обл. УРСР. Пов'язане з брахіантхлінального складкою (див. *Брахіантхліналь*) завдовжки 15 км і завширшки 6 км. Поклади газу в алевритах і пісках палеогенового віку (див. *Палеогеновий період і палеогенова система*) на глиб. 420—550 м. Потужність їх до 40 м. Газ метановий (містить 98 % метану, 0,2 % етану, 1,3 % азоту, 0,5 % вуглекислого газу). Родовище відкрито 1973, експлуатується з 1976. Газ використовують для пром. і побутового газопостачання в межах Крим. обл. В. Леськів.

СТРІЛКОВИЙ ПЕРЕВІД — пристрій, що розгалужує рейкову колію на дві або більше колій, даючи змогу переводити *рухомий склад* з однієї колії на другу; частина верхньої будови *залізничної колії*. С. п. (мал.) складається з стрілки (двох рамних рейок, двох рухомих гостриків, що спрямовують колісні парні рухомого складу, перевідного механізму та ін. деталей), хрестовини (вона утворюється перетином рейок) і контррейок. Осн. тех. характеристика С. п. — марка хрестовини, що чисельно дорівнює тангенсу кута відхилення колії. В СРСР прийнято марки хрестовини: $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{9}$ і $\frac{1}{11}$ (для *гірок сортувальних станцій* і дільниць із звичайними швидкостями руху), $\frac{1}{18}$ і $\frac{1}{22}$ (на дільницях з високошвидкісним рухом). Керують стрілковими переводами дистанційно (з поста централізації стрілок і сигналів) або вручну.

СТРІЛОЛИСТ, стріліція (*Sagittaria*) — рід трав'янистих багаторічних водних або болотних рослин родини частухових. Кореневище часто з бульбосними пагонами. Листки різні: занурені у

воду — стрічкоподібні, плаваючі й повітряні — здебільшого стрілоподібні. Квітки переважно одностатеві, зібрані в китцевидне суцвіття. Плід збірний з крилатих сім'янок. Бл. 35 видів, поширених в Америці (більшість), Європі, Азії. В СРСР — 4 види, з них в УРСР один вид — С. з в и ч а й н и й (*S. sagittifolia*); росте в стоячих і повільно текучих водах, по заболочених луках тощо; бульбовидні потовщення кореневища С. є поживою для водоплавних птахів. В Китаї та Японії С. культивують для одержання крохмалю з кореневищ.

СТРІЛЬБА З ЛУКА — вид *стрілецького спорту*. Сучас. спорт. лук складається з древка (двох дерев'яних плечей, армованих склопластиком, дерев'яної або металеві рукоятки з рухомих прицілом і панівкою для опори стріли), тятиви зі міцних синтетичних ниток діаметром 3 мм (мал.). Стріли виготовляють із спец. сплавів і пластичних мас. Довжина лука 1580—1770 мм, стріли, діаметр якої 6,4—8 мм, — 600—800 мм. Маса лука 1,5—1,6 кг, стріли — 15—32,5 г. С. з л. виникла в Швейцарії у 15 ст. Особливого розвитку набула наприкінці 19 — на поч. 20 ст. В 1931 створено Міжнар. федерацію С. з л. (ФІТА). В СРСР С. з л. набула поширення з 1957. З 1931 проводяться чемпіонати світу (рад. спортсмени беруть участь з 1969); з 1968 — Європи. В 1959 при Федерації стрілецького спорту СРСР створено Комітет лучного спорту (в 1970 реорганізований у федерацію), який в 1967 увійшов до складу ФІТА. С. з л. входила до програми Олімпійських ігор 1900—1908, 1920; знову — з 1972. Змагання із С. з л. включають вправи: «коло ФІТА» (М-1) — складається зі стрілиби по мішенях з коловорними колами заг. діаметром 1220 мм з дистанцій 90 і 70 м (для чоловіків), 70 і 60 м (для жінок); по мішенях заг. діаметром 800 мм з дистанцій 50 і 30 м (для чоловіків і жінок); спортсмен випускає 144 стріли — по 36 на кожній дистанції. «Коло ФІТА» (М-1) виконується протягом 2 днів. «2 кола ФІТА» (М-2) — вправи М-1 виконуються двічі протягом 4 днів. Чемпіон визначається тільки у багатоборстві. Існують також нац. види С. з л. (в Бурятії, Якутії, республіках Серед. Азії, на Кавказі).

СТРІЛЬЦІ — воїни постійного пішого війська в Російській державі 16 — поч. 18 ст., озброєні вогнепальною зброєю, *служили люди*. Спочатку С. набирали з вільного сільс. і міськ. населення, згодом їхня служба стала довочиною і спадковою. С. одержували жалування грошми, хлібом, інколи землею. Підпорядковувалися Стрілецькому приказу. Жили С. окремими *слободами*, мали сім'ї, могли займатися ремеслами і торгівлею. Після возз'єднання України з Росією (1654) стрілецькі залоги було розміщено також в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі, Ромнах та ін. укр. містах. Разом з укр. козаками С. брали участь у війнах проти польсь.-шляхет. і тур.-тат. загарбників. Рядові

С. були учасниками ряду антикріпосницьких виступів 17 — поч. 18 ст., зокрема *стрілецького повстання 1698*. Полки С. було розформовано у зв'язку зі створенням рос. регулярної армії.

СТРІЛЬЦОВ Зосим Іванович [17 (29).IV 1831, кол. Катеринославська губ. — 15 (27).V 1885, Харків] — укр. емібріолог. Закінчив мед. факультет Харків. ун-ту (1854), після чого працював лікарем на Катеринославщині, а 1857—74 — у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), одночасно вивчав проблеми теор. медицини. З 1874 — співробітник кафедри емібріології, гістології та порівняльної анатомії Харків. ун-ту. Праці С. присвячені вивченню діяння ефіру на тваринний організм, дослідженню кровообігу і проблемі зародкового розвитку кісткової тканини.

СТРІНДБЕРГ (Strindberg) Юхан Август (22.I 1849, Стокгольм — 14.V 1912, там же) — швед. письменник. Літ. діяльність почав 1870. В драмі «Местер Уауф» (1-а редакція 1872) відтворив драматизм нац. історії початку Реформації. В теор. працях поч. 70-х рр. обстоював думку про те, що справжнє мистецтво повинно орієнтуватися на життєву реальність. У романі «Червона кімната» (1879) подав гостро критичний панораму швед. суспільства. У зв'язку з переслідуваннями за радикально-демократичні настрої 1883 емігрував. Важливі соціальні проблеми порушив у п'єсах «Батько» (1887), «Фрекен Юлія», «Товариші» (обидві — 1888), «Кредитори» (1889), романі «Жителі острова Хемсе» (1887), у перших книгах багатотомного автобіографічного роману «Син служниці» (1886—87). На романах «Сповідь божевільного» (1888), «Чандала» (1889), «На шахрах» (1890) позначився вплив Ф. Ніцше, автобіогр. книг «Пекло» (1897) та «Легенди» (1898) — містицизму. В 1898 повернувся на батьківщину. В істор. драмах «Ерік XIV» (1899), «Енгельбект» (1901), «Королева Крістіна» (1903) та ін. стверджував принципи народоладдя. Романи «Самотній» (1903), «Готичні кімнати» (1904), «Чорні знамена» (1905) мають виразний характер. Публіцистичні книги «Нова доля шведів» (1906), «Синя книга» (т. 1—3, 1907—08), «Промови до шведської нації» (1910) та ін. викликали напади на С. з боку реакції. Автор «ліричних», або «камерних», драм «Танок смерті» (1901), «Соната принцеси» (1907).

Тал. укр. перекл. — Гей же до сонця. «Літературно-науковий вістник», 1906, кн. 12; Червона кімната. К., 1983. Рос. перекл. — Полное собрание сочинений, т. 1—12. М., 1908—11.

Лит.: Неустров В. П. А. Стриндберг. В кн. Неустров В. П. Литература скандинавских стран (1870—1970). М., 1980; Ерхов Б. А. Август Стриндберг. Библиографический указатель. М., 1981.

СТРІХА Віталій Іларіонович (н. 30.V 1931, Київ) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1970). Член КНУРС з 1972. Після закінчення Київ. ун-ту (1955) працює в ньому (з 1973 — професор).

Осп. наук. праці, присвячені вивченню фіз. явищ у контактах метал — напівпровідник та ін. Дослідив параметри проміжного шару і поверхневий електронний стан в контакті. Держ. премія УРСР, 1970.

СТРІХА — 1) Солом'яна або очеретяна покрівля хати чи господарської будівлі. В більшості районів України були поширені чотирискілі С. Висота С., нахил покрівлі та характер її обробки значною мірою залежать від кліматичних умов. На Пд. і Пд.-Сх. України, де переважають сильні вітри та незначні опади, С. низькі, начебто обтічні, без виступів. На Правобережжі та в сх. районах, де слабкі вітри та інтенсивні опади, С. високі, з вилоподібними уступами на кутах та з укрупненою верхньою частиною. 2) Край солом'яної або очеретяної покрівлі, що виступає за стіну будови.

СТРІЧКА Іван (бл. 1800, с. Березівка, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл. — бл. 1833) — укр. кобзар. Н. у родині кобзаря. В репертуарі С. були укр. нар. пісні та думи «Самійло Кішка», «Івась Коновченко, Удовиченко» та ін. Думи від С. 1832 записав П. Лукашівич і опублікував у книзі «Малоросійське і червонорусське народне думи і пісні» (СПБ, 1836).

Лит.: Кирдан Б., Омельченко А. Народні співні-музиканти на Україні. К., 1980. М. П. Полотай.

СТРІЧКОВА МАШИНА — машина для розпрямлення і паралелізації волокон у стрічці (напівфабрикаті прядіння) з одночасним вирівнюванням її за товщиною. Осп. робочий орган С. м. — *витяжний прилад*. Вирівнювання за товщиною відбувається внаслідок подовжнього складання і витягування стрічок. Сучасні С. м. при помірних витягуваннях (видовження виробу в 6—8 разів) відзначаються високою швидкістю: до 500 м/хв у бавовнопрядінні і до 200 м/хв у прядінні вовни, шовку і льону.

СТРІЧКОВА СІВЬА — один із способів *широкопрядної сівби* с.-г. культур (переважно овочевих, а також гречки, проса тощо). При С. с. кожну стрічку, що її становлять 2—5, іноді 10 рядків рослин (з віддаллю між ними 150, 200, 300 мм), відокремлюють від іншої такої ж стрічки широким міжряддям (450—1100 мм). С. с. потребує застосування міжрядного обробітку ґрунту.

Н. А. Федорова.

СТРОБОСКОП (від грец. *стробос* — кружляння і *охолос* — розглядаю) — демонстраційний або контрольно-вимірювальний прилад, дія якого ґрунтується на *стробоскопічному ефекті*. З демонстраційних найпоширеніші дискові С. (мал.). При швидкому обертанні їхнього диска, на якому зображено послідовні *фази* руху об'єкта, у спостерігача, який дивиться на диск через вузький щілини, створюється враження, що об'єкт безперервно рухається. Вдосконалені демонстраційні С. були попередниками кінематографа. Контрольно-вимірні С. об'єднують джерелами переривчастого освітлення з регульованою частотою. За допомогою таких С. об'єкт, що швидко і періодично рухається, освітлюється і стає видимим в окремі короткі (порівняно з періодом руху) проміжки часу. Якщо частота імпульсів світла збігається з частотою періоду руху об'єкта, виникає враження, що об'єкт нерухомий. В разі невеликої різниці частот здається, що об'єкт рухається повільно. С. такого типу дають змогу вимірювати частоту швидких періодичних процесів, вивчати вібрацію різних тіл тощо.

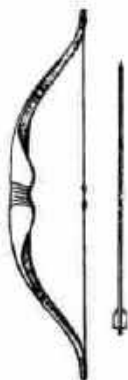
СТРОБОСКОПІЧНИЙ ЕФЕКТ — 1) Зорова ілюзія безперервного руху об'єкта (зображення об'єкта) при спостереженні послідовних *фаз* його руху, на кожній з яких положення об'єкта дещо зміщене відносно попередньої (С. е. першого типу). Зумовлюється інерцією зору людини — збереженням у її свідомості на короткий час (прибл. 0,05 с) сприйнятого зорового образу. Цю особливість зору використано, напр., при демонструванні кінофільму: зафіксовані на кіноплівці зображення (кадри) послідовних *фаз* руху об'єкта, глядач сприймає як зображення його безперервного руху. 2) Зорова ілюзія нерухомості або повільного руху об'єкта, що в дійсності швидко обертається чи коливається з деякою частотою (С. е. другого типу). Такий С. е. виникає, напр., при кінопроекції, якщо кінознімання провадилось з частотою, що дорівнювала частоті обертання об'єкта або була близька до неї. За таких умов об'єкт (напр., колесо автомобіля) здається нерухомим або таким, що обертається повільно (навіть у протилежний бік). С. е. використовують у *стробоскопах*.

СТРОГАНОВ Василь Андрійович (24.XII 1888—22.IV 1938) — професійний революціонер, рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в с. Дубровому Єнісейської губ. В 1905—17 вір революц. роботу в Красноярську, Іркутську, Канську. Після Великої Жовт. соціалістичної революції — на відповідальній парт. і рад. роботі в Сибіру. В 1925—27 — секретар Ярсл. губкому ВКП(б), 1927—30 — Сталінського, 1930 — Харків. окружних к-тів партії. В 1930—32 — другий секретар ЦК КП(б)У, 1932—33 — секретар Дніпроп. обкому КП(б)У, з 1933 — на парт. і рад. роботі в Свердловську, Архангельську. На XV і XVI з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК партії. На X і XI з'їздах КП(б)У обирався членом її ЦК. В 1930—33 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК.

СТРОГАНОВИ, Строганови — рос. купці та промисловці 16—17 ст., згодом графи, великі землевласники і заводчики 18 — поч. 20 ст., держ. діячі. Вихідці з розбагатілих поморських селян. Користуючись підтримкою царського уряду, в 16—17 ст. значно розширили свої зем. володіння. В 1581 взяли участь в організації походу загону *Брмака*. Обіймали важливі посади в царській Росії. Олександр Гри-

Стріха.

Стрілять з лука. Спортивний лук і стріла.

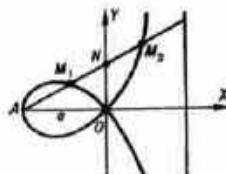

Дисковий стробоскоп.

СТРОГАНОВСЬКА ШКОЛА ЖИВОПИСУ

Строфант Комбе:
1 — гілка з квітками;
2 — плід;
3 — насіння.

Строфоїда.

Строчок звичайний.

горович С. (1795—1891) — міністр внутр. справ (1839—41), черніг., полтав. і харків. (1836—38), а також новорос. і бессарабський (1853—64) генерал-губернатор. С. мали багаті б-ки, колекції картин, медальєр., монет тощо. **СТРОГАНОВСЬКА ШКОЛА ЖИВОПИСУ** — умовна назва стилістичного напрямку в російському іконописі кін. 16 — початку 17 ст. Пов'язана з моск. іконописцями Прокіпом Чиріном, Істомом, Никифором та Назарієм Савініми, О. Москвітіним, С. Пахирею, які виконували ікони на замовлення купців *Строганових*. Твори С. ш. ж. невеликі за розміром, відазначаються графічно чітким малюнком, вишуканістю форми, багатством кольорової гами та орнаментальною оздоблення.

Літ.: Дмитрієв Ю. Н. «Строгановская школа» живописи. В кн.: История русского искусства, т. 3. М., 1955.

СТРОЕВ Павло Михайлович [27.VII (7.VIII) 1796, Москва — 5 (17).I 1876, там же] — рос. історик, археолог, член Петерб. АН (з 1849). Навчався в Моск. ун-ті (1813—16). З 1815 працював у Комісії друкування держ. грамот і договорів. З 1817 — учасник, 1828—34 — керівник археографічних експедицій, які вивчили в б-ках і архівах монастирів бл. 3 тис. актів 14—18 ст. і значну кількість ін. джерел, зокрема один з *Ізборників Святослава* (1073), *Судебник* 1497. Оpubлікував ряд давньорос. текстів, брав участь у виданні «*Полного собрания русских летописей*». Автор «*Бібліологічного словника*» (вид. 1882). «**СТРОЙТЕЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ И КОНСТРУКЦИИ**» — щоквартальний науково-технічний збірник журнального типу. Орган Держбуду УРСР, М-ва пром-сті будів. матеріалів УРСР, Укр. респ. правління НТТ будівництва та Укр. респ. правління Всесоюзного хім. т-ва ім. Д. І. Менделєєва. Засн. 1959 у Києві. Видатися рос. мовою (до 1977 — укр. мовою) вид-вом «*Будівельник*». Висвітлює питання, пов'язані з удосконаленням технології виробництва буд. матеріалів і конструкцій, інтенсифікацією виробництва, підвищенням продуктивності праці у галузі та якості продукції, економією сировинних матеріалів, поліпшенням умов праці та побуту на підприємствах тощо.

М. Я. Бурка.

«СТРОЙТЕЛЬСТВО И АРХИТЕКТУРА» — щомісячний журнал, орган Держ. комітету УРСР у справах будівництва і Співки архітекторів України. Виходив у Києві з 1953 у вид-ві «Будівельник», спочатку під назвою «Архітектура і будівництво» (раз на 2 місяці); з 1957 має сучас. назву і виходить щомісяця. До 1959 видавався укр. та рос. мовами. Журнал висвітлює питання рад. містобудування, житл., пром. та сілськ. буд-ва, типового проектування, теорії та історії архітектури тощо. **СТРОКАТА МІДНА РУДА** — те саме, що й *борніт*.

СТРОКАТКОВІ, пістрянкові (Zygadenidae, синонім Anthroceraidae) — родина метеликів. Розмах крил 20—40 мм; малюнок складається

переважно з яскравих червоних або жовтуватих плям на чорному фоні з синім або зеленуватим металічним відблиском. Вусики веретеновидні або гребінчасті. Гусениця з 8 парами ніжок, тіло її товсте, сильно звужується на кінцях; живиться листям рослин; заляльковується в щільному білому або жовтуватому коконі, відкрито прикріпленому до стебла. Відомо бл. 1100 видів С., із них у Палеоарктиці понад 150; в СРСР бл. 50, у т. ч. в УРСР — 27 видів, серед яких строкатка виноградна (Therapsimula ampelophaga), строкатка конюшинова (Zygadenia trifolii) і строкатка горошкова (Z. viscica) задають деякої шкоди с.-г. культурарам.

К. П. Некрутенко.

СТРОКАЧ Тимофій Амвросійович [19.II (4.III) 1903, с. Белоцерковка, тепер с. Астраханка Хмельського р-ну Примор. краю — 15.VIII 1963, Київ] — рад. військ. і держ. діяч, один з організаторів і керівників партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, генерал-лейтенант (1944). Член КПРС з 1927. В 1919—22 брав участь у партизан. боротьбі на Далекому Сході проти білогвардійців та япон. інтервентів. У Рад. Армії з 1923. До 1940 служив у прикордонних військах. З березня 1941 — заст. наркома внутр. справ УРСР. На поч. Великої Вітчизн. війни за дорученням ЦК КП(б)У керував формуванням *вищивальних батальйонів* і партизан. загонів. З червня 1942 по 1945 — нач. *Українського штабу партизанського руху*. В 1945—46 С. — заст. наркома внутр. справ УРСР, 1946—56 — міністр внутр. справ УРСР, 1956—57 — заст. міністра внутр. справ СРСР — нач. Гол. управління прикордонних і внутр. військ МВС СРСР. Автор спогадів «Наш позивний — Свобода» (вид. 1975). На XIV—XIX з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1—4-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 2—4-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СТРОКОВСЬКИЙ Микола Михайлович [3 (16).VII 1900, Мінськ — 31.V 1973, Київ] — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1933. У романах «Ванадій» (1935), «Тайгобуд» (1948), «Лівий берег» (1952), «Травно не поросте» (1958), «Долі» (1969) та ін. показав працю рад. робітників на металург. заводах України й Сибіру в роки мирного будівництва та Великої Вітчизн. війни. Автор істор. повістей «Місто на рубезі» (1947), «Сал'яновий зошит» (1969), документальних повістей та оповідань про П. Грабовського, О. Бойченка, Г. Седова, Ф. Сергєєва (Артема) та ін. Повість «Історія однієї ночі» (1963) — про молодих будівельників Київської ГЕС. Тел.: Тайгострой. К., 1957; Левий берег. К., 1952; Травно не поростет. К., 1958; Человек на рассвете. К., 1969; Жизнь во втором чтении. К., 1972; Судьбы. К., 1974.

М. Ф. Гетьманець.

СТРОМА (грец. *στρομα* — підстилка) — 1) Основа органів в ор-

ганізмі тварин і людини, що складається з неформованої *сполучної тканини* (напр., С. печінки, серця, легень, нирок та ін.). 2) Білкова основа *еритроцитів*. 3) Щільне сплетення *гліф* у сумчастих і незавершених грибів, на якому утворюється спороношення грибів — *плодоні тїла* або *конідіоспори* (див. *Конідії*). 4) Безбарвна білкова основа *пластид* у водоростей і вищих рослин.

СТРОМАТОПОРИ (Stromatoporoidea) — викопні морські *колоніальні організми*. Достовірно відомі з серед. ордовіку, хоч існували, певне, ще в кембрії. С. розкладаються як самостійна група організмів неясного систематичного положення в складі типу *кишковопорожнинних* або як окремий ряд класу *гідродійних політів*. Поділяються на кілька родів. У викопному стані зберігається тільки *ценостеум* — вапняковий, рідше окремий, *скелет* колонії різної форми (кіркоподібної, сфероїдальної, конусоподібної та ін.). Осн. елементи *ценостеума* — концентричні пластинки (ламіни і табули) та стовпчики, часто радіальні, що з'єднують ці пластинки; на поверхні *ценостеума* є астроризи — канали, які зіркоподібно розходяться. Деякі представники С. мають особливий зоодітні трубки. Припускається, що зоодії (особини) колонії містилися в комірках, створених ламинами та стовпчиками, в зоодітних трубках і астроризах. С. жили у відкритому морі на невеликій глибині і вели прикріплені спосіб життя. Разом з коралами та водоростями С. утворювали рифи; були найважливішими породоутворювачами. На Україні широко відомі у відкладах силуру і девону. В. В. Кир'янов.

СТРОМБОЛІ — діючий вулкан у Тірренському м., утворює острів тієї самої назви у групі Ліпарських о-вів. Тер. Італії. Вис. 926 м над р. м. (над дном моря — 2700 м). Характерні періодичні (через 10—20 хв.) *ниверження газів* і вулканічних бомб, інколи вилітаються потоки базальтової лави. Останнє сильне *ниверження* було 1971.

СТРОНІН Олександр Іванович [20.II (4.III) 1826, слобода Ракитина, тепер с-ще Ракитне Ракитнянського р-ну Белг. обл. — 29.I (10.II) 1889, Ялта] — укр. і рос. громадський діяч демократично-просвітельського напрямку, історик-соціолог. Н. в сім'ї кріпака. В 1837 С. відпущено на волю. В 1848 закінчив філософський ф-т Київ. ун-ту. В 1848—62 — викладач Кам'янець-Подільської, Новгород-Сіверської та Полтав. гімназій. Брав участь в організації і роботі полтав. *неділних шкіл*, полтав. громади. В 1862 С. заарештовано за антиурядову діяльність і на поч. 1863 заслано до Арханг. губ. В 1869 повернувся до Петербурга, перебував на держ. службі. В своїх історико-соціологічних працях «Історія і метод» (1869), «Політика як наука» (1872), «Історія громадянської» (1885) механічно переносив закони й висновки матем. і природничих наук на історію суспільства.

СТРОНЦІАНІТ (від назви м. Стронціан у Шотландії) — мінерал класу карбонатів. $\text{Sr} [\text{CO}_3]$. Симгонія ромбічна. Густ. 3,76. Твердість 3,75. Безбарвний, жовтий, зелений або сірий. У Рад. Союзі С. є в РРФСР (Поволжя), Грузії, на Україні (в Криму); за рубежом — у ФРН, НДР, Мексиці. С. одержують і штучно. Використовують при рафінуванні цукру, в хім. пром-сті, піротехніці, для одержання стронцію.

СТРОНЦІЙ (Strontium). Sr — хім. елемент II групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 38, ат. м. 87, 62; належить до лужноземельних металів. Природний С. — суміш чотирьох стабільних ізотопів, з яких найпоширеніший ^{88}Sr (82,56%). Відкрив С. 1790 шотл. лікар А. Кроуфорд поблизу населеного пункту Стронціана (звідки й назва), металевий С. виділив 1808 Г. Деви. Вміст С. у земній корі $4 \cdot 10^{-3}\%$ за масою. У природі у вільному стані не зустрічається. С. — сріблясто-білий, м'який, ковкий, пластичний метал; густ. 2630 кг/м³; $t_{\text{пл}} 770^\circ\text{C}$; $t_{\text{кип}} 1380^\circ\text{C}$. Хімічно активний. На повітрі при кімнатній т-рі швидко окислюється, покриваючись жовтою плівкою оксиду SrO і пероксиду SrO_2 , а при нагріванні займається. З киснем, азотом, воднем, фтором, водою, к-тами утворює відповідні сполуки при звичайній т-рі; з багатьма металами (Mg, Al, Pb, Sn та ін.) — сплави. Сировиною для добування С. служать концентрати целестину і стронціаніту. Металевий С. одержують термічним відновленням SrO або електролізом відповідних сполук. Застосовують С. як розкислювач міді та бронзи, *getter* у вакуумній техніці, а деякі його сполуки — у піротехніці, медицині, у виробн. керамічних матеріалів, електронних трубок та ін. Сідави С. використовують у виробн. акумуляторів, ламінофорів, фотоелементів тощо.

С. в організмі — входить до складу рослинних і тваринних організмів, тканини яких в середньому містять 0,002% С. (за О. П. Виноградовим). У морських радіолярій скелет цілком складається з сульфату С. — целестину. В організм рослин С. надходить з ґрунту, тварин і людини — переважно з їжею і водою. Кумулюється С. в організмі тварин у кістковій тканині як аналог кальцію. Підвищений вміст С. спричинює ламкість кісток, рахіт тощо. Серед штучних ізотопів С., які викликають радіоактивне забруднення біосфери, найтоксичнішим є ^{90}Sr . Потрапляючи в організм, він здатний включатися в процеси обміну речовин, створювати постійне джерело радіоактивності, що діє на кісткову тканину і кістковий мозок, і викликати захворювання — рак крові (лейкоз) та кісток. В той же час ^{90}Sr застосовують у променевій терапії.

А. Ф. Тилецько

(С. як хім. елемент).
СТРОФА (грец. *отрофі*, букв. — повертання) — у віршуванні поєднання двох або кількох віршованих рядків, пов'язаних між собою системою рим та інтонацією. За кількістю рядків розрізняють

двовірш (дистих), тривірш (*терцет*), чотиривірш (катрен), п'ятивірш, шестивірш (*секстину*), октаву та ін. Складнобудовані С., закріплені поетичною традицією, — т. з. тверді форми С. — можуть охоплювати і цілий невеликий віршований твір (*сонет*, *ромбо*, *ромбел*, *тріолет* тощо).

СТРОФАНТ (*Strophanthus*) — рід рослин родини барвінкових. Дерев'янисті ліани, рідше — кущі з супротивними листками. Квітки правильні, лікновидні, здебільшого жовті. Плід — подвійна лисянка. До 60 видів, пошир. у тропіках Африки та в Пд. і Пд.-Сх. Азії. В медицині використовують насіння С. з шетанного (*S. hispidus*). С. Комбе (*S. kombe*), С. присмного (*S. gratus*), які містять глікозиди (строфантини). Настойку насіння С., а також препарати, виготовлені з нього, використовують при гострій серцевій недостатності, порушенні компенсації при пороках серця, серцевій слабкості тощо.

СТРОФАНТИН, строфантин К — лікарський препарат, що належить до *серцево-судинних засобів*. Білий кристалічний порошок. Виділяють С. з насіння тропічної багаторічної рослини *строфанта* Комбе, а також з ін. рослин. С. являє собою суміш серцевих *глікозидів*, гол. чин. К-строфантину-В і К-строфантозиду, і характеризується високою серцево-тонізуючою ефективністю, швидкою, нетривалою дією. При прийманні всередину С. малоэффективний. Застосовують розчин С. для внутрішньовенного або внутрішньом'язового введення при гострій та хронічній серцевій недостатності, пароксизмальній тахікардії (див. *Аритмія серця*) тощо.

СТРОФІКА — 1) Розділ поезики, який вивчає поєднання віршованих рядків у ритмічно і композиційно завершені групи — *строфи*, їх будову, класифікацію, історію. 2) Сукупність видів строф у творчості якогось поета або в усій поезії даною мовою (напр., С. італ. поезії).

СТРОФІДА (від грец. *отрофос* — перев'яз, віршовка та *είδος* — вигляд) — плоска лінія третього порядку. Рівняння С. в прямокутних декартових координатах має вигляд $y^2 = x^2(a+x)/(a-x)$; у полярних: $\rho = -a \cos 2\varphi/\cos \varphi$. С. симетрична відносно осі абсцис, вітки її перетинаються під прямим кутом; *асимптота* С. — пряма $x = a$ (мал.). С. — *геометричне місце точок* M_1 і M_2 (розташованих на променях, що проходять через точку А), для яких $AM_1 = NM_2 = ON$.

СТРОЧКІ (*Gyromitra*) — рід грибів родини гелвеллових класу сумчастих *грибів*. Шапинка куляста, кулясто-куляста, каштаново-коричнева, хвилясто-звиваюча, не має правильної форми, з прирослими до ніжки краями. Ніжка коротка, 3–5 см завдовжки, білувата, суха, з порожниною. М'якуш білуватий. Відомо два види, більш поширеними є С. з в и ч а й н і (*G. esculenta*). С. ростуть здебільшого групами в соснових та мішаних лісах (переважно на піщаному ґрунті). *Плодові тіла* утворюють у

квітні — травні. Смертельно отруйні (містять гелвеллову кислоту).

СТРУВЕ Василь Васильович [21.I (2.II) 1889, Петербург — 13.IX 1965, Ленінград] — рад. сходознавець, акад. АН СРСР (з 1935). В 1911 закінчив Петерб. ун-т. З 1916 викладав у Петроградському (з 1924 — Ленінградському) ун-ті. В 1918–33 — зав. Єгип. відділом Ермітажу, 1937–40 — директор Ін-ту етнології АН СРСР, 1941–50 — директор Ін-ту сходознавства АН СРСР, з 1959 завідував відділом Старод. Сходу цього Ін-ту. Праці С. присвячені історії Старод. Сходу, вивченню давніх пам'яток, особливо єгип. *papyrus* і шумерських документів, дослідженню історії *античних держав Північного Причорномор'я*, історії *скіфів* тощо. Автор узагальнюючої праці «Історія Стародавнього Сходу» (1941). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

СТРУВЕ Василь Якович [4(15).IV 1793, Альтона (Німеччина) — 11 (23).XI 1864, Петербург] — рос. астроном і геодезист, акад. Петерб. АН (з 1832). Закінчив Дерптський (Тартуський) ун-т (1810). У 1818–39 — директор Дерптської астр. обсерваторії. Брав діяльну участь у створенні Пулковської обсерваторії і був її першим директором (1839–62). С. провів широкі дослідження подвійних і кратних зір, першим надійно визначив зоряний *паралакс* (зорі α Ліри). Під керівництвом С. була визначена система т. з. астрономічних сталей. С. та його учні створили зоряні каталоги, що не мали собі рівних за точністю. С. встановив існування міжзоряного поглинання світла, збільшення концентрації зір з наближенням до площини Молочного Шляху. Значний вклад вніс С. у розвиток геодезії й практичної астрономії. У 1823–27 він провів у Прибалтіці градусне вимірювання дуги меридіана довжиною $3^\circ 35'$.

СТРУВЕ Людвіг Оттович [20.X (1.XI) 1858, Пудукво — 4.XI 1920, Сімферополь] — вітчизн. астроном. Син О. В. Струве. Закінчив Дерптський (Тартуський) ун-т (1880). У 1886–94 — астроном-спостерігач Дерптської обсерваторії. З 1897 — професор Харків. ун-ту і директор обсерваторії при ньому (з 1898). Осн. праці С. стосуються дослідження подвійних зір, обробки спостережень покрить зір Місяцем з метою визначення його радіуса.

СТРУВЕ Отто (12.VIII 1897, Харків — 6.IV 1963, Берклі, Каліфорнія) — амер. астроном, член Лондон. королівського т-ва (з 1952). Син Л. О. Струве. Закінчив Харків. ун-т (1919). В 1920 емігрував у США. З 1921 працював у Чикагському ун-ті. У 1932–47 — директор обсерваторії Йеркської (штат Вісконсін) та Мак-Дональд (штат Техас), 1959–62 — директор Нац. радіоастр. обсерваторії США у Грін-Бенке. Віце-президент (1948–52) і президент (1952–55) Міжнар. астр. союзу. Осн. наук. праці присвячені теор. і практичній зоряній спектроскопії. Автор гіпотези про еволюцію зір.

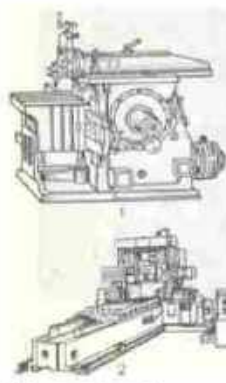
Т. А. Строкан.

В. В. Струве.

В. Я. Струве.

Металорізальні стругальні верстати:
1 — поперечно-стругальний;
2 — поздовжньо-стругальний.

СТРУВЕ Отто Васильович [25.IV (7.V) 1819, Дерпт, тепер Тарту — 1(14).IV 1905, Карлсруе] — рос. астроном, акад. Петерб. АН (з 1852). Син В. Я. Струве. Закінчив Дерптський (Тартуський) ун-т (1839). З 1839 — помічник директора, а 1862—89 — директор Пулковської обсерваторії. У 1893 переїхав до Німеччини. Осн. праці стосуються спостережної астрономії. Відкрив понад 500 подвійних зір, спостерігав планети та їхні супутники, комети і туманності. У 1841 визначив сталу прецесію.

СТРУВЕ Петро Беригардович (26.II 1870, Перм — 26.II 1944, Париж) — рос. бурж. економіст, філософ, представник «легального марксизму». Онук В. Я. Струве. Закінчив юридичний ф-т Петерб. університету (1895). В 90-х рр. редагував журнали «Легальний марксизм», «Новое слово» і «Начало». В 1896 був учасником 4-го конгресу 2-го Інтернаціоналу. Згодом став противником революц. марксизму, особливо вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. В ряді питань примикав до *вульгарної політичної економії*, заперечуючи існування об'єктивних екон. законів. Один з теоретиків і організаторів бурж. «Союзу визволення» (1903—05). Із створенням партії кадетів (1905) С. — член її ЦК, пізніше — лідер правого крила. В роки громад. війни 1918—20 — член «Особливої наради» при ген. Денікіні, член уряду при ген. Врангелі, згодом — білоемігрант. В. І. Ленін піддав різкій критиці політико-екон. погляди С., його реакційні ідеї (див. Повне зібр. тв., т. 1, с. 323).

СТРУГ — 1) Землерийно-транспортна машина безперервної дії, що зрізує, переміщує на невелику віддачу та навантажує (у транспортні засоби) чи укладає (у відвал) ґрунт. Складається з закріпленого на тяговій рамі ножа, поздовжнього і поперечного транспортерів, кидального пристрою або відвального моста. С. (мал.) бувають самохідні й причіпні (до тракторів). Їх застосовують у гідротех., дорожньому, гідромеліоративному буд-ві тощо. 2) Колійна машина, якою нарізують і очищують кювети, зрізують обочини, очищують колії від снігу. Робочий орган С. — два крила і два снігоочисні пристрої, закріплені на рамі, що спирається на візки. 3) Виконавчий механізм деяких екскаваторів у вигляді *конши*, що переміщується канатами вздовж горизонтальної (або з малим похилом) стріли. Застосовується гол. чин. при планувальних роботах. 4) Пристрій з різальним інструментом для руйнування масиву корисної копалини і навантажування її на конвеєр; виконавчий орган стругової установки, стругового агрегату або стругового комплексу. Розрізня-

ють С. динамічної та статичної дії (найпоширеніші, для різання породи слабкої і середньої міцності). 5) Інструмент для грубої обробки деревини *струганням*. Найпростіший С. — т. з. скобель (плескатий або дугоподібний ніж з рукоятками на кінцях). 6) Плоскодонне парусно-неслоное річкове судно. Використовувалося в 11—18 ст. гол. чин. як вантажне. Довж. С. 20—45, шир. 4—9 м.

СТРУГАЛЬНИЙ ВЕРСТАТ — 1) *Металорізальний верстат* для обробки (*стругання*) різних плоских і фасонних лінійчатих поверхонь. Розрізняють поперечно- і поздовжньо-стругальні верстати (мал.). На поперечно-стругальних верстаках різець рухається відносно закріпленого на столі виробу, на поздовжньо-стругальних — стіл з виробом переміщується відносно нерухомого різця. Поперечно-стругальні верстати призначені для обробки дрібних і середніх виробів, поздовжньо-стругальні — для обробки виробів великих або одночасно кількох середніх, а також з вузькими довгими поверхнями. За принципом обробки на С. в. схожі *довбальні верстати*. С. в. застосовують гол. чин. в індивідуальному і дрібносерійному виробництві. 2) *Деревообробний верстат* для обробки різними або *фрезми* плоских поверхонь. До С. в. належать *рейсмусові верстати*, *фугувальні верстати*, верстати довбальні та ін.

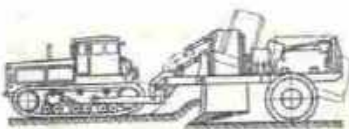
В. М. Шиньш.
СТРУГАННЯ — обробка матеріалів різанням, яка полягає у зніманні стружки при відносному зворотньо-поступальному русі інструмента і заготовки. У металообробці С. провадять на *стругальних верстаках*, у деревообробці — ручним (напр., *стругами*, *рубаниками*) і механічним (на стругальних, фанеростругальних та ін. верстаках) способами. Осн. вади С. — удар різального інструмента на початку кожного робочого ходу, а також наявність холостого ходу, що знижує стійкість інструмента і продуктивність обробки.

СТРУКОВ Анатолій Іванович [н. 24.III (6.IV) 1901, с. Спаське, тепер Тул. обл.] — рад. патологоанатом, акад. АМН СРСР (з 1966), Герой Соціалістич. Праці (1971). Член КПРС з 1942. Закінчив мед. ф-т Воронеж. ун-ту (1925). В 1938—45 — зав. кафедрою патології анатомії І-го Харків. мед. ін-ту, 1945—48 — зав. лабораторією легеневої патології Ін-ту нормальної патології анатомії АМН СРСР. З 1948 — професор, з 1953 — завідувач, з 1973 — консультант кафедри патології анатомії І-го Моск. мед. ін-ту. Осн. праці присвячені створенню морфологічної класифікації форм туберкульозу хребта у дітей та дорослих, легеневого та позалегенового туберкульозу, опрацюванню вчення про параспецифічні реакції та масковані форми цієї хвороби, а також анатомо-клінічної та рентгенологічної класифікації раку легень та класифікації колагенових хвороб. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Левінська премія, 1974.

С. М. Старченко.

СТРУКТУРА (лат. structura — будова, розміщення, порядок) — спосіб закономірного зв'язку предметів і явищ *природи* й *суспільства*, *мислення* й *пізнання*; сукупність істотних зв'язків між виділеними частинами цілого, що забезпечує його єдність; внутрішня будова чого-небудь. С. властива об'єктам, що являють собою *системи*, і виділяється шляхом встановлення істотних, відносно стійких зв'язків між їхніми елементами при частковому або повному абстрагуванні від якісних характеристик цих елементів. С. є *законом* існування й функціонування систем, забезпечує збереження осн. властивостей при різноманітних змінах їх, становить основу подібності різних, часто якісно відмінних предметів і явищ. За властивостями С. поділяються: за сферою існування — на матеріальні (фіз., біол., хімічні) та ідеальні (психічні, пізнавальні, логічні); за характером зв'язку — на порядкові, композиційні, топологічні; за спрямованістю — на субстанціональні та функціональні; за багатоманітністю зв'язків — на прості і складні тощо. Особливим типом складної С. є *соціальна структура*, яка виражає властивий даному суспільству *спосіб виробництва*, *поділ праці*, взаємовідносини *класів суспільства* та ін. *груп соціальних*, форми політ. організації суспільства, явища духовної культури тощо. Розрізняють соціальну С. суспільства (класів, соціальні групи і верстви), соціальну С. класу (анутрікласної прошарки), соціальну С. *колективу*, соціальну С. *особи*. Кожна суспільно-економічна *формація* має свою соціальну С. Видимі ступені розвитку є соціальна С. соціалістичного суспільства, яка характеризується наявністю дружніх трудящих класів і соціальних груп, єдністю їхніх екон., політ. та ідейних інтересів (див. *Соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*). Якісні прояви С. виявляються природничими і сусп. науками, абстрактні С., що охоплюють найзагальніші риси об'єктів, — *математикою*, *логікою*, *кібернетикою*. У зв'язку з широким застосуванням поняття «структура» набуло важливого методологічного значення. Воно, зокрема, є основою методу *моделювання*, умовою поширення способів розв'язання пізнавальних задач з одних галузей науки на інші, одним із центр. понять у системному і структурно-функціональному аналізах. В сучас. бурж. філософії існує тенденція до перебільшення ролі С. в науці. Перегручуючи поняття «структура», ідеалізм намагається надати йому статус основи методології сучас. наук. пізнання, особливо пізнання сусп. явищ (див. *Структуралізм*).

П. Ф. Яковл.
СТРУКТУРА ГІРСЬКИХ ПОРІД — особливості будови гірських порід, зумовлені розмірами, формою і способом поєднання їхніх складових частин. Залежить від умов кристалізації, ступеня кристалічності, відносної кількості

Причіпний струг-кидальник.

ті вулканічного скла та ін. особливостей, які нерідко можна визначити лише під мікроскопом. Розрізняють структури: зернисту, порфірову, склуватую, лускуватую та ін. С. г. п. — важлива діагностична і класифікаційна ознака гірських порід.

СТРУКТУРА ҐРУНТУ — стан, що його набуває ґрунт внаслідок з'єднання дрібних частинок у грудочки (агрегати) різних величин, форми, властивостей і який є характерним для даного ґрунту та його окремих шарів і генетичних горизонтів. Властивість ґрунту утворювати агрегати (структурні елементи) і розпадатися на них під впливом незначного зусилля наз. **структурністю ґрунту**. В агрономічному відношенні найціннішими є водостійкі кулясті структурні окремість розміром від 1 до 10 мм. Якщо вміст таких окремістей у верхньому шарі ґрунту переважає, ґрунт наз. **структурним**. Якщо ж мех. елементи (див. *Механічний склад ґрунту*), з яких складається ґрунт, не зв'язані між собою в більші агрегати, ґрунт наз. **безструктурним**. У ґрунті, що має агрономічно цінну структуру, створюється достатній запас доступної для рослин вологи і сприятливий поживний режим. Структурні ґрунти добре провітрюються, прогріваються і швидше, ніж безструктурні, набувають наванесі стану спільності (див. *Спільність ґрунту*), що забезпечує високу якість обробки ґрунту при найменшій витраті тягових зусиль, підвищення ефективності всіх агротех. заходів; в результаті створюється сприятливий водний режим ґрунту, а також повітряний і поживний режими. Фактори утворення агрономічно цінної С. г. є: наявність у ґрунті достатньої кількості (мінімум 15 %) дрібних глинистих часточок (*мулу*), свіжого активного *перегною*, насиченість цих складових частин ґрунту основами (Ca і Mg); добрий розвиток кореневої системи рослин, що сприяє розподілу ґрунтової маси на грудочки; періодичне підсилення і проморожування маси ґрунту; активна діяльність ґрунтових організмів, зокрема дощових черв'яків. Структурного стану можуть набувати глинисті і суглинкові ґрунти. У піщаних та ін. малозв'язаних ґрунтах, що містять невелику кількість глинистих часточок, структурні агрегати не утворюються або утворюються їх дуже мало. Створенню, збереженню і поліпшенню С. г. сприяють раціональний *обробіток ґрунту*, внесення органічних добрив, *випування ґрунтів*, *гінсування ґрунтів*, посів багаторічних трав у сівозмінах, застосування *сидератів* тощо. Починаючи з 1930 в ряді країн (СРСР, Великобританія, Угорщина, НДР, США) для прискорення і посилення процесів структуроутворення стали застосовувати штучні структуроутворювачі — синтетичні полімери, виготовлені на основі *акрилової кислоти*, — т. з. *криліуми*. Основні питання структуроутворення та агрономічного значення С. г. розроблені в працях вітчизняних вчених П. А. Костичева, В. Р.

Вільямса, К. К. Гедройца, О. Н. Соколовського. Значний вклад у науку про С. г. внесли також зарубіжні вчені, зокрема Т. Шлезінг, Е. Вольф, Е. Мітчерліх (Німеччина) і Е. Рассел (Англія).

(*М. М. Голуб.*)

СТРУКТУРА МЕТАЛУ — внутрішня будова металу (сплаву). Розрізняють макро- і мікросструктуру. Макроструктуру спостерігають неозброєним оком або через лупу при невеликому збільшенні. Вона дає змогу виявляти *дефекти металів* ливарного походження, а також дефекти, зумовлені спеціальними умовами *кристалізації*, термічної обробки, пластичного деформування. Мікроструктуру вивчають за допомогою оптичних або електронних *мікроскопів*, по ній судять про розміри, форму і взаємне розміщення зерен різних *фаз*, про відносну кількість *фаз* у металі. Внутр. будову окремих зерен металу (субструктуру) досліджують методами *електронографії* і *рентгеноструктурного аналізу*. С. м. буває *омогенна* (з рівномірним розподілом однакових структурних елементів в однорідному металі) і *гетерогенна* (з нерівномірним розподілом таких елементів у неоднорідному металі). Є структури, що виникають внаслідок фазових перетворень. У назвах таких структур відбито осн. тип перетворень, що спричинив їхню появу: *евтектична*, *аустеніт*, *бейніт*, *мартенсит*, *перліт* тощо.

СТРУКТУРА СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА — сукупність економічних пропорцій, співвідношення між галузями *народного господарства*, що складаються на основі досягнутого рівня суспільного поділу праці. Визначальною умовою розвитку С. с. в. є система виробничих відносин. У широкому розумінні С. с. в. — всі нар.-госп. пропорції, включаючи структуру галузей *невиробничої сфери*. Гол. роль відіграє співвідношення галузей сфери матеріального виробн., де відтворюється сусп. продукт. Наук. аналіз С. с. в. базується на марксистсько-ленінській теорії *відтворення*, яка чітко визначила склад осн. елементів структури, фактори, що зумовлюють внутр. зміни, спец. (для певних *способів виробництва*) та заг. закономірності розвитку. С. с. в. вимірюється натуральними й вартісними показниками, які визначають абс. розміри та відносну частку окремих галузей у заг. обсязі виробн. За допомогою цих показників оцінюють затрати матеріальних і трудових ресурсів у різних галузях *народного господарства*, розміри виробленої валової продукції. Осн. екон. пропорції, що характеризують С. с. в. є відтворювальні — між I і II підрозділами сусп. виробн., між фондами заміщення, споживання і нагромадження; галузеві — між галузями нар. г-ва та між їхніми спеціалізованими підрозділами (галузі пром-сті, с. г. тощо); територіальні — між окремими *економічними районами* та регіонами; зовнішньо-економічні — співвідношення імпорту та експорту продук-

ції різних галузей (див. *Пропорції суспільного виробництва*). За капіталізму розвиток *продуктивних сил*, широке впровадження машинного виробн. сприяють ускладненню С. с. в., але цей процес має суперечливий, стихійний характер. Він зумовлений антагоністичною природою капіталістичних виробничих відносин, де рушійною силою розвитку С. с. в. є гонитва капіталістів за якомога більшими прибутками. Існуюче держ.-монополістичне регулювання економіки не може істотно вплинути на формування галузевих структур і усунути притаманний капіталістичному г-ву диспропорційний характер розвитку. Соціалістичне суспільство має змогу планомірно вдосконалювати С. с. в. на основі пізнання та свідомого використання системи екон. законів. Розвиток С. с. в. підпорядкований реалізації інтересів усього суспільства, задоволенню потреб безпосередніх учасників виробничого процесу, екон. основою якого є сусп. власність на засоби виробн. Соціалістична д-ва шляхом *планування народного господарства* проводить єдину *економічну політику*, завдяки чому стає можливим постійне підтримання оптимальних пропорцій виробн. в *єдиному народногосподарському комплексі СРСР*. Масштаби *усуспільнення виробництва* на етапі розвинутого соціалізму, планомірне використання досягнень *науково-технічного прогресу* створюють сприятливі умови для постійного динамічного вдосконалення структури сусп. виробництва. В. О. Бєров.

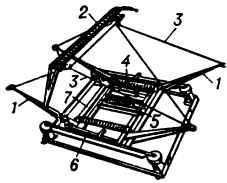
СТРУКТУРА ТЕКТОНІЧНА — 1) Відособлені ділянки *тектонічної сфери*, які відрізняються від суміж. ділянок певним поєднанням нахвистування й умов залягання гірських порід. С. т. розрізняють за походженням, формою і розмірами. До С. т. планетарного порядку належать материк і океан (див. *Світовий океан*), які відрізняються наявністю *земної кори* відповідно материкового і океанічного типу. В межах материків найбільшими С. т. є *платформи* і *складчасті геосинклінальні пояси*, у межах океанів — *таласократи* і рухомі *середньоокеанічні пояси*. С. т. нижчого порядку — складки (див. *Складчастість гірських порід*), скиди, *насуви*, *покриви тектонічні*, *глибинні розломи*, *розриви тектонічні* тощо. Деякі рад. вчені (О. М. Заварицький, В. Ю. Хаїн та ін.) вказані С. т. наз. структурними елементами або формами тектонічних структур. Елементарні С. т. вивчає *структурна геологія*. 2) Тектонічна будова певного регіону, товщі гірських порід або *земної кори* в цілому. У такому розумінні термін вживається лише в однині. Ю. М. Довгал.

СТРУКТУРА УПРАВЛІННЯ — упорядкована сукупність функціональних і організаційних елементів (органів), які становлять *систему управління* суспільним виробництвом. Поняття «структура управління» тісно пов'язане з організацією управління і залежить від соціально-екон. основи управління (характеру *виробничих відносин* сусп.

А. І. Струков.

СТРУКТУРАЛІЗМ

Пантографний струмо-
зв'язник електроваза:

- 1 — нижня рама;
- 2 — полоз;
- 3 — верхня рама;
- 4 — циліндр;
- 5 — пружина;
- 6 — тяга;
- 7 — вал.

пільства) та мети виробництва. За соціалізму С. у. підпорядкована реалізації цільової функції планового *оптимального управління*, лєнінських принципів *демократичного централізму* в управлінні народним господарством. Включає елементи апарату управління (осередок, підрозділи, органи управління, системи органів управління) та зв'язки між ними (службові, функціональні, технічні, інформаційні). Залежно від характеру цих зв'язків С. у. може бути лінійною, функціональною або комбінованою. Для складеної вже системи планового управління типовими є комбіновані (лінійно-функціональні) структури, за яких принцип єдиноначальності доповнюється субординацією однотипних функціональних підрозділів управлінського апарату (напр., фінанс. органи заводу управління, перебуваючи у підпорядкуванні директора підприємства, одночасно мають виконувати інструкції фінанс. органів м-ва). Сучас. наук.-тех. прогрес вимагає модифікації традиційних лінійно-функціональних структур шляхом введення нових елементів — матричних структур, структур управління за проектами, функціонально-координаційних структур. Особливо важливе значення має створення структури для орг. забезпечення програмно-цільових методів управління. Створення *автоматизованих систем управління* сприяє скороченню зайвих ланок (підрозділів, органів) адм.-управлінського апарату, поліпшенню взаємодій між ними. В рішеннях XXVI з'їзду КПРС наголошено на послідовному вдосконаленні *управління народним господарством* з урахуванням зростаючих масштабів виробн., дедалі складніших екон. зв'язків, вимог *науково-технічної революції* з метою макс. використання можливостей та переваг економіки зрілого соціалізму.

СТРУКТУРАЛІЗМ — ідеалістична філос. течія, що зводить мову, літературу, культуру взагалі до системи формальних відношень між знам.ч. Гол. представники — К. Леві-Строс, М. Фуко, Ж. Лакан, Л. Себаг, Р. Барт та ін. С. склався в 60-х рр. 20 ст. у Франції і був реакцією на ірраціоналістичне (гол. чин. в *екзистенціалізмі*) заперечення ефективності раціонального пізнання «світу людини» (сусп. явищ у цілому). Центральним у С. є поняття «структура» (звідси й назва), яке глумиться як *субстанція* й розглядається як абстрактна ідеальна модель. Перетворюючи структурний аналіз на заг. метод, С. при розгляді соціальних явищ виключає істор. підхід до суспільства, ігнорує суб'єктивний фактор, знецінює людську особистість, заперечує внутр. суперечності як джерело розвитку і зміни структур об'єктів, що призводить до антигуманістичних висновків про безглуздість боротьби за людину, її свободу тощо. Деякі представники С., зокрема Л. Себаг, Ж. М. Озіас, протиставляють С. матеріалістичній *діалектиці*. На відміну від філос. С. структуралізм як кон-

кретно-наук. метод в лінгвістиці, літературознавстві, етнографії та психології, дає плідні результати (див. *Структуралізм у літературознавстві. Структурна лінгвістика*).

СТРУКТУРАЛІЗМ у літературознавстві — науковий напрям, що розглядає словесний художній твір як систему, складові частини якої функціонально пов'язані і піддаються інтерпретації на різних рівнях. С. у літературознавстві виник під впливом суміжних наук (лінгвістики, семіотики, логіки, кібернетики) і як переосмислення традицій рос. ОПОЯзу («Общество изучения поэтического языка»), *Празького лінгвістичного гуртка*, феноменологічної естетики та ін. Структуралісти намагаються перетворити літературознавство в точну науку, запроваджуючи матем. і кібернетичні методи, статистику. Худож. текст вони розглядають як реалізацію можливостей л-ри, притаманних їй іманентно. За кордоном С. має різні течії — від формалістичного трактування твору винятково як мовної структури до визначення місця структурного аналізу серед традиційних методів літературознавства. В СРСР розвиток С. історично склався як переакцентуація уваги з функціональної точки зору (20-і рр. 20 ст.) на вивчення худож. твору як комунікативного акту (30—50-і рр.) і, нарешті, до засвоєння понять і методів *структурної лінгвістики*, матем. логіки, теорії інформації (з 60-х рр.). Він розвивається як один серед ін. методів вивчення літератури. Результати структуралістських досліджень нерідко викликають дискусії.

Лит.: Структурно-типологические исследования. М., 1962; Синицкий А. М. Мистецтво та моделювання. К., 1973; Ласло-Кушук М. Питання української поезії. Бухарест. 1974; Структуралізм: «за» і «проти». Сборник статей. М., 1975; Барабаш Ю. Я. Алгебра і гармонія. О методології літературознавчого аналізу. М., 1977. В. С. Брюховецький.

СТРУКТУРНА ГЕОЛОГІЯ — розділ *тектоніки*, що вивчає форми залягання і види деформації *гірських порід*. Осн. завдання С. г. — вивчення морфології елементарних *структур тектонічних* (складок, скидів, насувів, покривів тектонічних, геол. тіл магматичного походження тощо) та процесів, що зумовлюють утворення їх, класифікація структур, виявлення закономірностей їхнього розміщення. С. г. користується геол., геофіз., фіз. (вивчення деформацій порід) методами досліджень, а також тектонофіз. (див. *Тектонофізика*) моделюванням. На підставі якісних і кількісних характеристик структур складають структурно-геол. карти, які відображають глибинну геол. будову досліджуваних ділянок *земної кори*. С. г. тісно пов'язана з *стратиграфією*, *літологією*, *петрографією*, *інженерною геологією*, *гірничою справою*, *геоморфологією*, *гідрогеологією*. С. г. зародилася в серед. 19 ст. в США і Канаді. Основу її заклали амер. геологи Ч. Ван Хайз (1857—1918) і Б. Уїлліс

(1857—1949) та рос. геологи М. О. Головакінський, О. П. Карпінський, В. О. Обручев. Значний внесок у С. г. зробили рад. геологи М. С. Шатський, І. М. Губкін, В. В. Білоусов, М. П. Семененко, В. Г. Бондарчук та ін. Структурно-геол. дослідження сприяють з'ясуванню теор. питань тектоніки. Даними С. г. користуються при розшуках і розвідці корисних копалин.

Лит.: Ажгирей Г. Д. Структурная геология. М., 1966; Белоусов В. В. Структурная геология. М., 1971; Михайлов А. Е. Структурная геология и геологическое картирование. М., 1973. І. І. Чебаненко.

СТРУКТУРНА ЛІНГВІСТИКА — напрям у мовознавстві, що об'єднує різні школи на основі розуміння мови як структурно організованої знакової системи (див. *Знак мовний*) і використання структурних методів, *моделювання*, формального опису й математизації. Структурна організація мови полягає в ієрархічних відношеннях окремих її підсистем — *рівнів мови*, а також у тому, що кожна мовна величина як структурний елемент набуває значимості завдяки її парадигматичним (асоціативним) і синтагматичним (лінійним) відношенням та зв'язкам, зокрема протиставленням (опозиціям) до ін. величин, з якими вона внутрішньо й послідовно взаємопов'язана і взаємозумовлена. Осн. увага С. л. концентрується на відношеннях мовних величин, а не на їхніх реальних властивостях. С. л. ставить завдання передусім у синхронічному (див. *Синхронія*) описі виділити узагальнені інваріантні величини (*фонем*, *морфем*, *схеми речень*), що розглядаються як набори диференційних ознак і співвідносяться з сегментами мовлення на базі строго обмежених правил реалізації. С. л. виникла на основі критичного ставлення до *молодограматизму*. Безпосереднім її попередником вважають Ф. де Соссюра. Концепції й методи С. л. розроблялись окремими її школами (див. *Празький лінгвістичний гурток*, *Глосематика*, *Дескриптивна лінгвістика*, *Женевська школа* в лінгвістиці), а також ученими, що не належали до цих шкіл (Е. Бенвенист, А. Мартіне, Е. Курилович, Л. Теньер, Є. Д. Поливанов, О. О. Реформатський, П. С. Кузнецов та ін.). Певних успіхів С. л. досягла в *фонології* та *морфології*. Окремі аспекти С. л. (орієнтація зарубіжних її представників на певні різновиди філос. ідеалізму, особливо неопозитивізму, одностороннє перебільшення ролі структурності мови, спроби перетворити С. л. на універсальну теорію мови й універсальний метод її пізнання, ігнорування змістової сторони мови та її позаструктурних зв'язків, а також мовної еволюції, надмірна увага до формального опису, уявлення про мову як про математично гочну ідеальну систему) викликали її обурюючу критику. На базі С. л. в США виникла *породжувальна грамати́ка* Н. Хомського, в якій поняття мовної структури трактувалося як механізм породження мовлення, а згодом було підмінене абстрактно-

ідеалістичним поняттям мовної «компетенції», що суперечить розумінню мови як об'єктивно існуючого сусп. явища. Рад. мовознавство не заперечує можливості застосування структурних методів у різних лінгвістичних дисциплінах, але водночас підкреслює обмеженість абстрактних трактувань структури мови. В СРСР С. л. розвивається в контактах з математичною лінгвістикою та інженерною лінгвістикою. На Україні 1974—81 виходив щорічник «Структурная и математическая лингвистика».

Лит.: Проблеми та методи структурної лінгвістики. К., 1963; Аппельс Ю. Д. Иден и методы современной структурной лингвистики. М., 1966; Засорина Л. Н. Введение в структурную лингвистику. М., 1974; Ревзин И. И. Современная структурная лингвистика. М., 1977; Перебийніс В. С. Теоретичні та прикладні проблеми структурно-математичної лінгвістики. «Мовознавство», 1981, № 4.

С. В. Семчинський.

СТРУКТУРНА ПСИХОЛОГІЯ — термін, запроваджений лейпцигською школою психологів на поч. 20 ст. для найменування одного з напрямів психологічного дослідження. Термін «структурна психологія» тепер вживається лише в історії психології. Сама ж ідея структурності психіки в сучас. науці використовується. Виділення структурних компонентів відкриває шлях до поглибленого вивчення психічного життя, наприклад встановлення його рівнів (професійної майстерності робітника, талановитості митця, зрілості оператора, важковихованості індивіда тощо). Див. Цілісна психологія.

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ — метод дослідження складних соціальних систем, що передбачає вивчення в об'єкті стабільних елементів, їхніх структурних взаємозв'язків і функціональних залежностей. Осн. завдання С.-ф. а. — вивчення механізмів взаємодії елементів структури певного явища, що впливають на стійкість системи в цілому. С.-ф. а. в поєднанні з істор. (генетичним) аналізом (див. Історизм) становить ядро системного підходу до вивчення соціальних явищ. Системну теорію сусп. розвитку створили К. Маркс і Ф. Енгельс, які, виходячи з матеріалістичного розуміння історії (див. Історичний матеріалізм), здійснили С.-ф. а. суспільства на основі таких категорій, як *суспільно-економічна формація, спосіб виробництва, базис і надбудова, соціально-класова структура* (див. Суспільство, Класи суспільні) та ін. Структурно-функціональна школа в бурж. соціології (Т. Парсонс, Р. Мертон та ін.), абсолютизуючи сталість і незмінність структури і функцій соціальних систем, виходить з того, що нормальним, природним станом суспільства є рівновага (див. «Рівновага» теорія) і розглядає будь-яке порушення її (напр., революцію соціальну) як дестабілізуючий, негативний фактор. Джерелами С.-ф. а. в бурж. соціології є позитивістська соціологія О. Контта, концепція «соціального організму» Г. Спенсе-

ра, а також соціально-антропологічні теорії Б. Малиновського й А. Радкліфф-Брауна. Ідеалізм, антиісторизм і тенденційна апологітичність осн. положень бурж. школи С.-ф. а. викриваються марксист. соціологами, які розглядають його як один із системних методів дослідження сусп. явищ у межах діалектико-матеріалістичної теорії соціального пізнання.

Н. В. Паніна.

СТРУМ ЗМІЩЕННЯ — фіз. величина, що характеризує магнітну дію змінного електричного поля. Ця дія полягає в тому, що електричне поле зумовлює виникнення відповідного йому вихрового магнітного поля (див. Максвелла рівняння). Повний С. з. складається з двох фізично відрізнених частин: а) вакуумного С. з., що пов'язаний з швидкістю зміни напруженості поля електричного у вакуумі і не зумовлений рухом електричних зарядів (цей С. з. не супроводиться виділенням джоулевої теплоти); б) поляризаційного С. з. в діелектриках, що зумовлений зміненням зв'язаних електр. зарядів у речовині (він супроводиться виділенням джоулевої теплоти). Поняття «струм зміщення» запровадив Дж. К. Максвелл.

СТРУМІЛІН (справж. прізвище — Струмилло-Петрашкевич) Станіслав Густавович [17 (29).І.1877, с. Дашківці, тепер Літинського р-ну Він. обл. — 25.І.1974, Москва] — рад. економіст, статистик, історик, соціолог, акад. АН СРСР (з 1931), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1923. З 1897 — учасник революц. роботи. руху. Закінчив (1914) екон. відділення Петерб. політех. ін-ту. Після Лют. революції 1917 — член Петроградської районної та загальноміськ. дум, член екон. відділення Петроградської Ради робіт. депутатів. Після Великої Жовт. соціалістич. революції С. — зав. відділом статистики Петроградського обл. комісаріату праці, зав. відділом статистики Наркомату праці і ВЦРПС. За особистою рекомендацією В. І. Леніна С. був залучений до роботи в Держплан СРСР, де працював 1921—37 і 1943—51. Вісн. наук. і пед. роботу в Моск. ун-ті (1921—23), ін-ті нар. г-ва ім. Г. В. Плеханова (1929—30), Моск. держ. екон. ін-ті (1931—50). В 1948—52 — зав. сектором історії нар. г-ва Ін-ту економіки АН СРСР, 1948—74 — на наук.-пед. роботі в Академії сусп. наук при ЦК КПРС. Праці з питань економіки, статистики, управління нар. г-вом, планування, демографічного прогнозування, політ. економії соціалізму, наук. комунізму, соціології, філософії. Під його керівництвом розроблено першу в світі систему матеріальних балансів, наук. методологію широкого практичного використання бюджетних досліджень та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1942. Ленінська премія, 1958.

СТРУМІННІ ТІЧІЇ — повітряні тічі, які утворюються у верхній тропосфері та нижній стратосфері. Пов'язані з планетарними фронтальними зонами (див.

Фронт атмосферний), що характеризуються великими значеннями градієнтів т-ри і тиску повітря. Довж. С. т. досягає тисяч кілометрів, шир. — сотень, товщина по вертикалі — кількох кілометрів. Швидкість вітру в осовій частині С. т. — 50—100 м/с, вертикальний градієнт швидкості вітру (здив вітру) — бл. 10 м/с на 1 км. Осн. напрям переносу повітря — з Сх. на Сх. У Пн. півкулі спостерігаються між 20—50° пн. ш., найчастіше — у субтропічних широтах. Виявлено також С. т., що поширюються до вис. 60 км. С. т. — складова частина заг. циркуляції атмосфери. Вивчення їх має велике наук. і практичне значення, зокрема для повітр. транспорту.

М. Б. Барабаш.

СТРУМІНСЬКИЙ Володимир Васильович [н. 16 (29).IV.1914, Оренбург] — рад. вчений у галузі аеродинаміки, літальних апаратів і теоретичних осн. літакобудування, акад. АН СРСР (з 1966). Закінчив (1938) Моск. університет. Працював (1941—66) у Центр. аеродинамічному ін-ті ім. М. Є. Жуковського. У 1966—71 — директор Ін-ту теоретичної і прикладної механіки Сиб. відділення АН СРСР, з 1971 — зав. відділом фіз. аеромеханіки Ін-ту проблем механіки АН СРСР. Розробив теорію тривимірного пограничного шару і вихрову теорію крила, що значною мірою сприяло подоланню звукового бар'єра й досягненню літальними апаратами надзвучних швидкостей польоту. Виконав важливі дослідження з нелінійної теорії стійкості, динамічної теорії турбулентності, кінетичної теорії газів тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1947, 1948. Ленінська премія, 1961. Перша премія і Золота медаль ім. М. Є. Жуковського, 1947.

СТРУМОВИХРОВА ДЕФЕКТОСКОПІЯ — одна з назв електроіндуктивної дефектоскопії. **СТРУМОЗНАМАЧ** — пристрій, за допомогою якого електричний струм від контактного проводу або контактної рейки надходить до тягових двигунів електричного рухомого складу, підйомних кранів тощо. Розрізняють С. (мал.) штангові, або роликіві (напр., у троллейбусів), пантографні (див. Пантограф), кільцеві (в суднових установках) та ін.

СТРУМФ ВОЙТКЕВИЧ (Strumph Wojtkiewicz) Станіслав Алоїзій (н. 21.VI.1898, Варшава) — польсь. письменник, журналіст, перекладач. Навчався на мел. ф-ті Донського (Ростов-на-Дону) ун-ту 1916—17. У 1921—39 працював у редакціях газет. Брав участь у 2-й світовій війні. Перші поетичні збірки — «Палаю і блідну» (1921), «Розповіді» (1922). Новела «Генерал Май» (1926), повісті «Пасинок Європи» (1936), «Лавина» (1939) — на військ. тематику. Автор документальних історико-біогр. повістей про визначних польсь. революц. діячів В. А. Врублевського («Генерал Комуни», 1950), Б. Шварце («Розповіді про Броніслава Шварце», 1953), Р. Траугутта («Траугутт», т. 1—2, 1957), Я. Домбровського («Генерал Ярослав Домбров-

С. Г. Струмилін.

В. В. Струмінський.

Р. С. Стручкова.

К. І. Студинський.

Я. М. Струхманчук.
Артистка В. М. Чистякова в ролі Оксани з вистави «Гайдамаки» за Т. Г. Шевченком. Зарисовка. Олівець. 1920. ДМТМК у Києві.

ський», 1967). У повістях-хроніках про 2-у світову війну «Агент № 1» (1959), «Тіргартен» (1966) змальовує боротьбу за визволення Польщі, Рух Опору в Греції. У кн. спогадів «Всупереч наказів» (1959), кн. літ. нарисів «Книжка йшла за емігрантом» (1963), зб. новел «Патруль у Біскайській затоці» (1959) показав закулісні дії польсь. емігрантського «уряду» в Лондоні, життя й боротьбу польсь. емігрантів на Заході проти гітлерівських загарбників. У повісті «Сераковський» (1954) значну увагу приділив дружбі З. Сераковського з Т. Шевченком. У кн. нарисів «Бурхлива історія Т. Т. Ежа» (1961) висвітлив зв'язки польсь. письменника Т. Т. Ежа з Україною та укр. тематику в його творах. Написав кілька статей про Т. Шевченка. Переклав деякі твори О. Пушкіна, Т. Шевченка, М. Некрасова, М. Горького, І. Еренбурга та ін.

Тел.: Рос. перекл. — Агент № 1. М., 1969. І. М. Лозинський.
СТРУНА — джерело звуку (вібрації) струнних муз. інструментів. Для добування звуку С. повинна бути натягнутою. Коливання всієї С. дає осн. тон, її частини — часткові тони (*обертони*). Звучання С. визначається частотою, амплітудою та формою коливань, від яких залежать висота, сила і тембр звуку. С. виготовляють з різних матеріалів. Найпоширеніші сталеві, рідше — жовті, шовкові і струни з синтетичних волокон.

СТРУС МОЗКУ — закриті механічне ушкодження головного мозку. Від струсу страждає вся маса головного мозку, мозкова тканина не руйнується, але тимчасово втрачаються функції. взаємозв'язки між клітинами мозку і різні його відділами. С. м. звичайно виявляється втратою притомності (здебільшого короткочасною), нерідко виникає блювання, потерпів блідне, пульс уповільнюється, дихання неглибоке; коли потерпів опритомніє, виникають головний біль, запаморочення, відчуття шуму у вухах тощо; про події, що передували травмі, та про обставини самої травми потерпів звичайно не пам'ятає (т. з. ретроградна амнезія). Всі ці симптоми поступово зникають, звичайно за 1—2 тижні, а у деяких хворих надовго залишаються безсоння, тупий головний біль, млявість, дратливість. Тривала втрата притомності (1—2 години) вказує на ушиб або стиснення мозку. Лікування: постільний режим, призначення медикаментів, що нормалізують діяльність центральної нервової системи.

СТРУТИНСЬКИЙ Вілен Митрофанович (н. 16.X 1929, с. Данило-на Балка, тепер Ульяновського р-ну Кировоград. обл.) — укр. рад. фізик-теоретик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1965. Закінчив Харків. ун-т (1952). У 1953—70 працював в Ін-ті атомної енергії ім. І. В. Курчатова. З 1970 — зав. відділом Ін-ту ядерних досліджень АН УРСР. Осн. наук. праці — в галузі теорії структури і взаємодії складних атомних ядер, гол. чин. оболонкової структури деформованих ядер і ділення ядер.

СТРУХМАНЧУК Яків Михайлович (10.VIII 1884, с. Росохуватець, тепер Козівського району Тернопільської області — 1938) — укр. рад. графік. Навчався в Краківській академії красних мистецтв у Т. Аксентовича (1906—10), пізніше — в паризькій АМ у Р. Дезіре. В 1920 приїхав на Радянську Україну. Автор портретів («Портрет дівчини», «Бретонець», «М. Кічура», «Художник І. Северин», «Д. Загул», «В. Атаманюк», «А. Турчинська», «Жіночий портрет»), іл. до творів О. Маковая, П. Козланюка; карикатур у журналах «Жало», «Західна Україна», «Зеркало», «Дзвін»; зарисовок із зображенням театральних діячів «Кийдрамте», зокрема В. Чистякової в ролі Оксани, Д. Антоновича в ролі Залізняка («Гайдамаки» за Т. Шевченком) та ін.

П. К. Медведик.
СТРУЧКОВА Раїса Степанівна (н. 5.X 1925, Москва) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1962. В 1944 закінчила Моск. хореогр. уч-ще, відтоді — у Великом театрі СРСР. З 1967 — викладач (з 1978 — професор) Держ. ін-ту театрального мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва). З 1981 — гол. редактор журн. «Советский балет». Партий: Одета — Одиллія, Аврора («Лебедіне озеро»), «Спляча красуня» Чайковського, Жізель («Жізель» Адама), Попелюшка, Джульєтта («Попелюшка», «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва), Гаяне («Гаяне», А. Хачатуряна). Концертна діяльність. Знімалась у фільм-балеті «Кришталевий черевичок», у телефільмах-балетах «Підпоручик Кіже», «Ім'я твоє», «Шопеніана». Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

СТРУЧОК — сухий розкривний нід рослин, утворений двома зрослими між собою плододістками. Між плододістками є несправжня перетинка. Вдвох ліній зростання плододістків утворюється добре помітне ребро. Насіння прикріплюються до ребра, яке рамкою оточує несправжню перетинку. При дозріванні С. розкривається під основи до верхини двома опадаючими стінками. Характерний для більшості хрестоцвітних.

СТРЯПЧИЙ — у Рос. державі 16—17 ст. двірцевий слуга; як придворний чин був нижчий за *стольника*. Посаду С. ліквідував Петро І. Відновлена суд. реформою 1775, після якої С. почали називати помічника прокурора в кримінальних справах (посада існувала до 1864). З поч. 19 ст. С. здійснював нагляд за місцями ув'язнення. З 1832 присяжний С. — повірений у справах при конейційних судах.

СТРАТИНСЬКА ДРУКАРНЯ — друкарня в с. Стратині (тепер Стратин Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.). Заснована на поч. 17 ст. львівським єпископом Г. Балабаном і його племянником Ф. Балабаном. У друкарні працювали С. Будзина, П. Берикда, Веніамин. Тут надруковано Хіротонію (бл. 1602). Службівник (1604), Требник (1606). Орнаменти стратинських видань —

зразки ренесансної книжкової графіки. Обладнання С. д., придбане Є. Плетенецьким, стало базою для заснування 1615 Києво-Печерської друкарні.

Лит.: Заласко Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва, кн. І. Львів, 1981. Я. Д. Ісаєвич.

СТУБЕЛКА, Стубла, Стубазка — річка у Ровен. обл. УРСР, ліва прит. Горині (бас. Прип'яті). Довж. 86 км, площа бас. 1350 км². Тече переважно Водинською височиною. Живлення дощове і снігове. Використовують для тех. водопостачання та як водоприймач осушувальних систем. У долині С. — давньоруське місто Пересотинця.

СТУБЛА — річка в Ровен. обл. УРСР. 1) Права прит. р. Стари (бас. Прип'яті). Довж. 64 км, площа бас. 722 км². Тече Поліською низиною. Живлення снігове і дощове. Стік річки зарегульовано шлюзами-регуляторами. С. — водоприймач осушувальних систем (зокрема, системи «Стубла»). 2) Ліва прит. Горині (бас. Прип'яті). Див. Стубелька.

СТУГНА — річка у Київ. обл. УРСР, права прит. Дніпра (впадає у Київське водосховище). Довж. 68 км, площа бас. 809 км². Мас. рівнинний характер. Живлення снігове і дощове. Використовують для пром. водопостачання та зрошування. На С. — м. Васильків. На берегах С. виявлено поселення трипільської культури (4—3-е тис. до н. е.) та поселення і городище частів Київської Русі.

СТУДЕНІЦЯ — річка у Хмельн. обл. УРСР, ліва прит. Дністра. Довж. 84 км, площа бас. 477 км². Тече Подільською височиною у каньйоноподібній долині; русло звивисте. Живлення дощове і снігове. Рибиство.

СТУДЕНТ (лат. *studens* (*studentis*), від *studeo* — навчаюсь) — учень вищого навч. закладу. У Старод. Римі та в середні віки С. називали кожного зайнятого процесом пізнання. З організації в 12 ст. *університетів* термін «студент» застосовували до тих, хто навчався (спочатку і до тих, хто викладав) в ун-тах. Після введення в ун-тах вчених звань для викладачів (магістра, професора та ін.) С. називають лише тих, хто в них учитесь. В СРСР для всіх С. навчання у вузах безплатне, більшість з них одержує *стипендію*. Залученню С. до н.-д. роботи сприяють *наукові студентські товариства*. С., що закінчили вузи, присвоюється відповідна кваліфікація і надається робота за спеціальністю.

СТУДИНСЬКИЙ Кирило Йосипович (4.X 1868, с. Кип'ячка, тепер Тернопільського р-ну Терноп. обл. — 1941) — укр. літературознавець, акад. АН УРСР (з 1929). Закінчив Віденський ун-т (1894). В 1897—99 викладав укр. мову й л-ру в Краківському (Ягеллонському) ун-ті, 1900—18 — доцент, потім професор Львів. ун-ту. В 1939—41 — декан, проректор цього ун-ту. Вивчав давню, зокрема, полемічну, укр. л-ру («Пересторога», 1895; «Пам'ятки полемічної літератури кінця XVI — початку XVII ст.», 1906), літ. рух у Гали-

чині («Гене́за поетичних творів М. Шашкевича», 1896; «Кореспонденція Я. Головацького», 1905; «Іван Франко в соціалістичному процесі 1878 р.», 1926), історію єднання прогрес. діячів 3х. і Наддніпрянської України, укр.-польські й укр.-чеські літ. зв'язки. Виступав і як фольклорист та мовознавець. Депутат Нар. Зборів 3х. України 1939. Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання.

О. і. Дей.

СТУДІЙНИХ ПОСТАНОВОК ТЕАТРУ. Засн. 1922 у Києві як театр-студія Клубу рад. службовців. З 1923 — Київ. перший театр-студія, з 1926 — Театр студійних постановок. Виступав у Києві, виділив на Донбас. Худож. керівник — І. Чужий (справж. прізвище — Кожич), режисер — В. Кожич, художники — О. Константиновський, Д. Крейн, М. Тряскін, композитор — І. Віленський. В репертуарі: «Кренкебіль» А. Франса, «Загибель „Надії“» Г. Геймерманса, «Витівки Скапена» Ж. Б. Мольєра, «Амба» З. Чалої, «Одруження Бальзаміна» О. Островського, «Смерть Пауліни» М. Салтикова-Щедріна (виставу високо оцінив А. Луначарський). Припинив діяльність 1929.

І. М. Данилова.

СТУДІЯ (італ. studio, букв. — вивчення) — 1) Майстерня живописця або скульптора. 2) Школа, що готує художників або акторів. 3) Театральний колектив (або колектив художників), переважно молодіжний, який поряд із творчою роботою вивчає основи сценічного (або образотворчого) мистецтва. С. буває професійною або самодіяльною. 4) Колектив творчих і технічних працівників кіно, що створює художні та інші фільми (див. *Кіностудія*). 5) Приміщення, з якого ведуться радіо- і телепередачі.

«СТУДІЯ» («Studio») — польсь. експериментальний театр у Києві. Створений 1916 С. Висоцькою. Серед акторів — Я. Івашкевич, Ю. Остерва. В репертуарі: «Балладина» Ю. Словацького, «Сестра Беатриса» М. Метерлінка, «Примари» Г. Ібсена, «Сід» П. Корнеля. Театр діяв до 1918.

Лит.: Івашкевич Я. Театр «Студія» Станіслава Висоцького в Києві. В кн.: Вопросы театра. М., 1965.

П. І. Терноук.

СТУДІЯ ВІЙСЬКОВИХ ХУДОЖНИКІВ імені М. Б. Грекова — художнє об'єднання, до якого входять митці, що працюють над творами на військово-патріотичні теми. Засн. 1934 в Червоній Армії. В той час завданням студії було сприяння розвитку червоноармійської самодіяльності. З цієї метою студія влаштовувала виставки творів митців-аматорів, виконувала функції методичного центру. В її художню раду входили О. Герасимов, Г. Савицький, П. Соколов-Скаля, М. Авілов та ін. Художники студії виїжджали на місця воєнних дій: 1939—40 під час рад.-фінл. війни та Великої Вітчизн. війни в діючу армію, де випускали листівки, плакати, робили замальовки, які стали осн. матеріалом для створення полотен, *діорам* і *панорам*, що відтворюють подвиги рад. воїнів,

їхній героїзм. Члени студії безпосередньо брали активну участь у багатьох операціях на фронті. В 60 — на поч. 80-х рр. художники студії виконали більш як 50 діорам і панорам, зокрема панорами «Штурм Сапун-горі» поблизу Севастополя (1959), «Штурм фортеці Очаків російськими військами в 1788 році» (1970, Військово-істор. музей ім. О. В. Суворова в Очаківі), «Битва за Дніпро» (1975, Дніпроп. істор. музей ім. академіка Д. І. Яворницького), «Плевенська епопея 1877 року» (1977) в м. Плевні у НРБ, «Сталінградська битва» у м. Волгограді (1982). У студії працювали М. Жуков, І. Лукомський, К. Китайка, П. Кривоногов, Є. Вучетич, Г. Прокопівський та ін. Їхні традиції продовжили П. Мальцев, М. Самосов, М. Бут, М. Овечкін, Ф. Усенков, П. Жигимонт, В. Шербаков та ін. Нагороджена орденом Червоної Зірки (1965). Іл. див. до ст. *Діорама*, т. 3, с. 387.

І. М. Блюміна.

СТУКОВЕНКОВ Михайло Іванович [5 (17). IX 1842, Петербург — 2 (14). III 1897, Київ] — вітчизн. дерматовенеролог. Закінчив Медико-хірургічну академію в Петербурзі (1866). Учасник рос.-тур. війни 1877—78, під час якої зазнав, зокрема, санітарною справою м. Плевні (Болгарія). З 1883 — доцент кафедри дерматовенерології Київ. ун-ту (з 1887 — професор). Праці С. присвячені лікуванню шкірних хвороб. Він розробив нову методику лікування сифілісу ртуттю. Засновник і голова Київ. фізико-медичного товариства.

М. К. Бородій.

СТУОКА-ГУЦЯВІЧЮС Лаурінас [5.VIII 1753, с. Мігоніс, тепер Купішкського р-ну — 29.XI (10.XII) 1798, Вільнюс] — лит. архітектор, представник класицизму. Н. в сім'ї кріпака. Навчався у Вільнюському ун-ті (з 1773) у М. Кнакфуса, в Римі (1776—77) і в Парижі (1778—80). В 1793—94 і 1797—98 — професор архітектури Гол. школи у Вільнюсі. Учасник повстання під керівництвом Т. Косцюшка. Основні споруди С.-Г.: палац Массальських поблизу Вільнюса (1780—82, не зберігся), кафедральний собор (1777—1801, тепер Картина галерея) і ратуша (1786—99, тепер Худож. музей Лит. РСР) у Вільнюсі.

СТУПА (санскр., осн. значення — верхівка, купа землі, каміння; первісне значення — споруда на

Л. Стуока-Гуцявічюс. Кафедральний собор (тепер Картина галерея) у Вільнюсі. 1777—1801.

могілі царя або вождя) в будівельській архітектурі — монументальна споруда для зберігання реліквій. С. складається зі ступінчастої основи, масивного осн. об'єму і частини у вигляді багаторусяного зонта, яка увінчує споруду. Бувають напісферичні, квадратні, ступінчасті, баштоподібні, пляшкоподібні. Були поширені в Індії, а також (з певними змінами) в Непалі, В'єтнамі, Бирмі, Таїланді, Індонезії, Шрі-Ланці, Монголії, Китаї та ін. країнах, де мали різні назви. Див. також *Пагода*.

СТУПЕНІВІЙ МАЛОРОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ЗВАННЯ ПОРЯДОК ПРИ ГЕТЬМАНИ

— документ, який визначав порядок і права рангових осіб у військ. адміністрації Лівобережної України з 60-х рр. 17 до 80-х рр. 18 ст. На чолі адміністрації стояв гетьман з *генеральною старшиною*, яка, за цим документом, складалася з генерального обозного (начальника військ. артилерії), генерального писаря (здавав гетьманською канцелярією і зовн. зносинами), генерального підскарбія (здавав фінанс. справи), двох генеральних осавулів (військ. інспекторів, які одночасно виконували обов'язки гетьманських ад'ютантів), генерального хорунжого і генерального бунчужного, які, крім виконання обов'язків, подібних до обов'язків осавула, в урочистих випадках виступали: перший з *військовою короною*, другий з *бунчуком*. Лівобережна Україна поділялася на десять *палків*, на чолі кожного з яких стояв *полковник* з *полковою старшиною*: *обозним*, *писарем*, *суддею*, *осавулом*, *хорунжим*. Полкова старшина виконувала ті самі функції, що й генеральна старшина, але в межах полку. Полки поділялися на *сотні*, кількість яких залежала від кількості населення полку. Сотню очолював *сотник* з *сотенною старшиною*: *писарем*, *осавулом* і *хорунжим*. Обов'язки судді виконував *сотник*.

Документ був за наказом імп. Єлизавети Петрівни 1743 перекладений з польської і латинської мов на російську і доданий до збірника законів «*Права, за якими судиться малоросійський народ*».

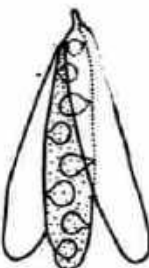
В. О. Голобуцький.

СТУПЕНІ ВІЛЬНОСТІ — 1) В механіці — незалежні можливі переміщення механічної системи. Число С. в мех. системі визначається кількістю незалежних координат, що описують її положення і можливий рух. Напр., число С. в матеріальній точці, що рухається в просторі, дорівнює трьом, точки, що рухається по поверхні, — двом, а твердого тіла — шести. 2) В термодинаміці — незалежні параметри *термодинамічної системи*, які можна довільно змінювати, не порушуючи *термодинамічної рівноваги* цієї системи. Число С. в. визначається кількістю *фаз* і компонент системи згідно з *фаз правилом*.

СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ — граматичні форми якісних прикметників та прислівників, які виражають співвідносну міру вияву якості. Розрізняють два С. п. —

Ступа. Спаямбхунатх поблизу Катманду. 3 ст. до н. е., перебудовано у 8—9 ст. Непал.

Стручок капусти (схема будови).

СТУПІНО

Б. С. Ступка.

Л. Стурдза-Буландро.

Р. Р. Стурю.

П. І. Ступка.

перший, або вищий, і другий, або найвищий (деякі мовознавці виділяють ще й нульовий, або значайний, С. п.). Перший С. п. вказує на те, що в предметі чи дії якості більше (чи менше), ніж звичайно. Синтетична форма цього С. п. утворюється за допомогою суфікса -ш- (-ш-), а аналітична — додаванням до звичайної прикметникової форми слів «більш» або «менш» (дешевший, менш стійкий). Другий С. п. вказує на найбільшу (або найменшу) міру якості. Утворюється додаванням префікса най- до форми першого ступеня або слів «найбільш» («найменш») до звичайної прикметникової форми (найдешевший, найменш стійкий). Деякі прикметники і прислівники утворюють С. п. суплетивно, тобто від різних коренів (великий — більший, погано — гірше).

СТУПІНО — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, район. Залізнична станція. 72 тис. ж. (1983). Металург. комбінат, маш.-буд. виробниче об'єднання, 3-дм склопластиків, ніздрюватого бетону та хім.; картонна ф-ка. Філіал Моск. авіац. технологічного ін-ту, металург. технікум, мед. уч-ще. Місто утворене 1938.

СТУПІНЬ у музиці — будь-який звук муз. *звукоряду, ладу, ладу*. Вся звукова шкала ділиться на *октави*, що включають 7 основних С. (до, ре, мі, фа, соль, ля, сі) та 5 похідних (альтерованих, тобто підвищених або понижених, напів-, до-діз, мі-бемоль; див. *Альтерація*). С. позначаються також літерами (с, d, e, f, g, a, h); для позначення альтерованих С. до літери додається відповідна умовна назва знака альтерації (des — ре-бемоль, сі — до-діз; dicsis — ре-дубль-діз тощо). Кожен із С. мажоро-мінорної системи ладів позначається порядковим числом (римською цифрою), має певну назву залежно від положення в ладі: I — *тоніка*; II — верхній авідний тон, III — верхня медіанта, IV — субдомінанта, V — *домінанта*, VI — нижня медіанта, VII — нижній авідний тон, VIII — верхня тоніка. Головні С. ладу — I, IV, V, побічні — II, III, VI, VII.

В. Д. Кирейко.

СТУПІНЬ РАКЕТИ — див. *Ракетний ступінь*.

СТУПІНЬ СТИСКУ — відношення об'єму робочого тіла на початку стиску в циліндрах двигунів внутрішнього згоряння до об'єму його в кінці стиску. У дизелях С. с. становить 12—22, у двигунах з примусовим займанням — 6—10. Підвищення С. с. супроводжується збільшенням ккд двигуна, але до певної межі, що пов'язано з погіршенням робочого процесу двигуна, надмірним зростанням навантаження на деталі циліндропоршневої групи і кривошипно-шатунного механізму або з виникненням детонації.

СТУПКА Богдан Сильвестрович (н. 27.VIII 1941, с. Куликів, тепер смт Нестерівського р-ну Львів обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1974. В 1961 закінчив драм. студію при Львів. укр. драм. театрі ім.

М. Заньковецької (педагог Б. Тягно); працював у цьому театрі до 1978. В 1967—73 навчався на театрознавчому ф-ті Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. З 1978 — актор Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Ролі: Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Дон Жуан («Камілійний господар» Лесі Українки), Малах («Дикий Ангел» Коломійця), Войничський («Дядя Ваня» Чехова), Річард III, Ед-

Б. С. Ступка в ролі Войничського («Дядя Ваня» А. П. Чехова).

мунд («Річард III», «Король Лір» Шекспіра), а також ролі у виставах за творами М. Куліша, Я. Галаана, О. Корнійчука, М. Погодіна та ін. Знімається у кіно (фільми «Білий птах з чорною ознакою», «Найостанніший день», «Солдати свободи», «Від Бугу до Вісли», «Дударик», «Червоні дзвони»). Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1976. Держ. премія СРСР, 1980.

Лит.: Бориско Н. Богдан Ступка. «Театр», 1977, № 9; Заболотна Т. Згадує минуле, — з надією на майбутнє. «Український театр», 1982, № 6.

Н. М. Шудя.

СТУПНИЦЬКИЙ Іван Степанович (н. 7.VII 1928, с. Балабанівка, тепер Оратівського р-ну Він. обл.) — укр. рад. економіст, доктор екон. наук (з 1965), професор (з 1966), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1978). Член КПРС з 1948. Закінчив Київ. ун-т (1953). З 1956 — на викладацькій роботі, з 1967 — декан екон. ф-ту Київ. ун-ту, з 1971 одночасно — зав. кафедрою політ. економії цього ф-ту. Праці з проблем політ. економії соціалізму — закономірності розвитку соціалістичного розширеного відтворення, створення матеріально-тех. бази комунізму. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, «Знак Пошани», медалями.

СТУПОР (лат. stupor — заціпеніння, нерухомість) — *симптом* психічного або нервового захворювання, який виявляється в значній загальмованості рухів або повній нерухомості хворого. Нерідко при С. хворі не відповідають на запитання (мовчаність, мутизм), у них підвищується тиск м'язів, вони застигають в одній позі (піднятої кінцівки, голови) і протидіють при спробі змінити цю позу (негативізм). Спостерігається С. при *шизофренії*, депресіях, симптоматичних психозах, *енцефалітах* та ін.

В. С. Шапошников.

СТУРДЗА-БУЛАНДРА (Sturdza-Bulandra) Люція (25.VIII 1873, Бухарест — 19.IX 1961, там же) —

рум. актриса, театр. діяч, нар. арт. СРР (з 1951). В 1898 дебютувала на сцені Нац. театру (Бухарест). В 1914 разом з Т. Буландро організувала трупу, яка згодом стала провідним театр. колективом (працювала в ньому актрисою, директором і режисером). З 1941 — актриса Муніципального театру в Бухаресті (з 1947 — його директор; 1961 театрові присвоєно ім'я С.-Б.). Ролі: професор Дінеску («Зруйнована штабеля» Ловінеску), Анна Кареніна (п'єса за однойменним романом Л. Толстого), Васса Железнова («Васса Железнова» М. Горького), Марія Стюарт («Марія Стюарт» Шіллера) та ін. В 1930—61 — професор Бухарестської консерваторії; 1957—61 — голова Асоціації рум. діячів театру і музики.

СТУРЮА Роберт Робертович (н. 31.VII 1938, Тбілісі) — груз. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1982). Член КПРС з 1965. У 1956—61 навчався в Тбіліському театр. ін-ті ім. Ш. Руставелі (викладачі М. Туманішвілі, Д. Алексідзе). З 1962 — режисер, з 1979 — гол. режисер Театру ім. Ш. Руставелі (Тбілісі). Серед вистав: «Я, бабуся, Іліо та Іларіон» Н. Думбадзе, «Ханума» А. Цагарелі, «Мачуха Саманшвілі» Д. Кадіашвілі, «Кварква-ре Тутабери» П. Какабадзе, «Шалені гроші» О. Островського, «Де тонко, там і рветься» І. Тургенєва, «Премія» О. Гельмана, «Річард III» У. Шекспіра, «Кавказьке крейдяне коло» Б. Брехта. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1979.

СТУЧКА Петро Іванович [14. (26).VII 1865, Кокієвська волость, тепер Стучинський р-н Латв. РСР — 25.I 1932, Москва] — рад. держ. і парт. діяч, один із засновників Комуністичної партії Латвії. Член Комуністичної партії з 1895. Н. в сел. сім'ї. Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1888). У революц. русі з кін. 80-х рр. В 1917—18 — нарком юстиції РРФСР, 1918—20 — голова Рад. уряду Латвії; одночасно в 1919—21 — заст. наркомом юстиції РРФСР. У 1923—32 — Голова Верховного Суду РРФСР. У 1920—32 — Голова Закордонного бюро ЦК КП Латвії, представник КП Латвії в Комінтерні, член ВККІ, 1924—32 — голова Інтернац. контрольної комісії Комінтерну. На VII і IX з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК РКП(б), на VIII з'їзді — членом ЦК. Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР. Автор праць з питань теорії д-ви і права та цивільного права. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Лит.: Дрибин Л. Г. Знаменосец лєнінізму в Латвія. М., 1981.

СТЮАРТ (Stewart, Stewart) Джеймс (21.X 1712, Единбург — 26.XI 1780, там же) — шотл. економіст, представник *маркантизму*. Виходячи з цього вчення, С. вважав джерелом сусп. багатства активний баланс зовн. торгівлі, але разом з тим він не пов'язував прибуток лише з нееквівалентним обміном. С. наблизив до проблеми джерела додаткової вартості,

але не дав наук. пояснення П. Виступав з критикою кількісної теорії *грошей*, правильно трактував процес *первісного нагромадження капіталу*. Осн. праця — «Дослідження принципів політичної економії» (1767).

СТЮАРТИ (шотл. Stuart, англ. Stewart) — королівська династія в Шотландії (з 1371) та Англії (1603—49, 1660—1714). Назва династії походить від посади *стюарта* (*майордома*), яку обіймали з 12 ст. представники роду С. За правління С. відбулася *Англійська буржуазна революція 17 століття*, під час якої Англія була проголошена республікою. Після реставрації монархії (1660) С. намагалися проводити політику *абсолютизму*. Найвідоміші представники С.: *Марія Стюарт*, *Яків I* (в Шотландії — *Яків VI*), *Карл I*. Останнього англ. королевою з дин. С. була Анна (королева в 1702—14).

СТЮЖАК ШИРОКИЙ (*Diphyllbothrium latum*) — безхребетна тварина класу *стюжкових черв'яків*. Паразитиє в тонкому кишечнику людини та рибодільних ссавців, спричинюючи тяжке захворювання — *дифілоботріоз*. Поширений у Європі, Азії та Пн. Америці. Тіло С. ш. (довж. до 12 м, іноді до 20 м, шир. 1,5 см) плоске, складається з великої кількості члеників (до 4 тис.). Цикл розвитку складний, із зміною двох проміжних хазяїв (неслоної ракоподібні, хижі риби). Остаточним хазяїном є людина або свійські і дикі ссавці; зараження відбувається при вживанні в їжу сирої або напівсирої риби. Засоби боротьби — див. *Дифілоботріоз*.

СТЮЖКОВІ ЧЕРВИ, цестоди (*Cestodea*) — клас *плоских черв'яків*. Дорослі С. ч. паразитують у кишечнику хребетних тварин і людини (виняток становлять деякі цестодоподібні — паразити порожнини тіла риб). Тіло (довж. від 1 мм до 20 м) сплюснене, стрічкоподібне, складається з головни (сколекса), шийки (що являє собою зону росту) і різної кількості (від одного до кількох тисяч) члеників — проглотид. На головці містяться органи прикріплення: присоски, гачки, присисні щілини та ін. Травної, кровоносної та дихальної систем С. ч. не мають. Гермафродитизм (див. *Гермафродитизм*), статеві залози є в кожному членику тулуба. Цикл розвитку із складним перетворенням і зміною хазяїв. Проміжними хазяями можуть бути ссавці, комахи, ракоподібні та ін. тварини. Із заплідненого яйця у тілі черв'яка або у зовнішньому середовищі розвивається личинка — *онкосфера*, корацидій або лікофора. Дальший розвиток личинки відбувається в порожнині тіла або у тканинах різних органів проміжного хазяїна (одного — у щип'яків або двох — у *стюжака широкого*), де вона перетворюється на *фінуку*. Зараження остаточно хазяїна, у т. ч. людини, відбувається через воду, ґрунт, продукти харчування (сирі та напівсирі риби і м'ясо). Відомо бл. 3500 видів С. ч., поширених у всіх частинах світу. Клас поділяють на 2 підкласи: справжні цестоди (*Cestoda*) та цестодоподібні, або

непчленовані С. ч. (*Cestodaria*); за ін. класифікацією їх вважають окремими класами. В класі С. ч. об'єднано 11 рядів. В СРСР відомі представники 9 рядів, бл. 800 видів, у т. ч. в УРСР — понад 500. Найвідоміші представники С. ч. — *ехінокок*, *стюжак широкий*, *щип'як незброєний* (*Taenia hydatosa*), *щип'як озброєний* (*Taenia solium*) та ін. спричинюють тяжкі захворювання людини та с.-г. тварин — *цестодози*. Літ.: Маркєвич О. П. Основи паразитології. К., 1950; Шульц Р. С., Гвоздець Е. В. Основы общей гельминтологии. т. 1. М., 1970; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1981.

СУ (франц. sou) — 1) Старовинна франц. грошова й лічильна одиниця. Франц. монета в 5 *сантима*. 2) Розмінна монета Демократичної Республіки В'єтнам, дорівнює 1/100 *донга*.

СУАД ДЕРВІШ (Suat Derviş; літ. псевдонім — Хатідже Хатіб, Сувейда Хатіб, Суад Сюзан; 1903, Стамбул — 23.VII 1972, там же) — тур. письменниця і громад. діячка. Перша зб. оповідань — «Чорна книжка» (1920). У 2-й пол. 30 — 40-х рр. співробітничала в прогресивних періодичних виданнях, була засновницею і головою (1939—47) першої в Туреччині профспілки працівників преси. Довгий час перебувала в еміграції. В 1937, 1961, 1970 відвідала СРСР. За кн. «Чому я друг Радянського Союзу» (1944) зазнала судових переслідувань. Автор романів «Ні голосу, ні зітхання», «Шукачі руки Бехіре» (обидва — 1923), «Гріх Фатми» (1924), «Еміне» (1931), «Фосфорична Джевріє» (1948), «Анкарський в'язень» (1968), «Тіні від вілли» (1969) та ін. Кращі твори С. Д. реалістично розкривають жіночу проблему в Туреччині, змальовують тур. «дно» і спрямовані на захист людської гідності, демократії, проти фашизму та війни.

Тр.: Укр. перекл. — Чому я друг Радянського Союзу [Уривок]. В кн.: Оповідання турецьких письменників. К., 1953; Фосфорична Джевріє. К., 1962; Рос. перекл. — Фосфорическая Джевриэ. М., 1957; Анкарский узник. М., 1960; Любовные романы. М., 1969. О. І. Ганусець.

СУАХІЛІ, васахлілі — народ у Сх. Африці, який населяє в основному узбережжя Кенії, Танзанії, частково Мозамбіку, а також сусідні острови. Заг. чисельність С. — 1,9 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *суахільською*. За релігією більшість С. — мусульмани. С. сформувалися внаслідок змішання місц. населення узбережжя Сх. Африки, яке належало до мовної сім'ї *банту*, з вихідцями з Індії, арабами, персами, а також рабами, вивезеними арабами з Центр. Африки. Назва «суахлілі» відома з 12 ст. С. запозичили від арабів *іслам*, деякі риси духовної та матеріальної культури. Осн. заняття С. — землеробство, рибальство, ремесла; частина С. працює в промисловості.

СУАХІЛІ МОВА, кісуахлілі — спочатку мова народу *суахлілі*. Належить до мов *банту*. Є засобом спілкування в Танзанії, Кенії, Уганді, а також у деяких районах Заїру, Сомалі, Мозамбіку й

Малаві. С. м. почала формуватися приблизно з 7 — 8 ст. у процесі соціально-економічного розвитку народів східноафриканського узбережжя, зумовленого їхніми торг. зв'язками з внутр. районами Африки і країнами Сходу. В різні періоди провідну роль відігравали в С. м. діалекти кіаму, кімвіта й кіунгуджа. С. м. — єдина з мов банту, що має давню писемну традицію (з 10—11 ст. на арабській, а з поч. 20 ст. — на лат. графічній основі). Про л-ру С. м. див. *Танзанія*, розділ *Література*. Літ.: Мянча Е. Н. Язык суахили. М., 1960; Жуков А. А. Культура, язык и литература суахили. Л., 1983. А. О. Жуков.

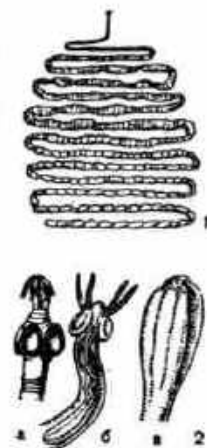
**СУБАЛЬПІЙСЬКА РОСЛИН-
НІСТЬ** (від лат. sub — під) — *рослинність* високогірних областей, поширена звичайно нижче *альпійської рослинності*, в *субальпійському висотному поясі*. Висотне положення С. р. визначається геогр. широтою, *експозицією схилів* і ступенем континентальності клімату. Найбільш типова С. р. виражена в горах помірних і субтропічних широт. В Укр. Карпатах С. р. розташована на висоті 1200 (в пн.-зх. частині) — 1800 м (в пд.-сх. частині, г. Говерла), в Альпах — на висоті 1800—2300 м, на Кавказі — 1700—2300 м, в горах Таджикистану — 2700—3500 м, на пд. схилах Гімалаїв — 3200—4000 м над р. м. С. р. представлена яскравими субальпійськими *луками*, *високотрав'ям*, *криволіссям* та *річковими заростями чагарників і чагарничків*. В С. р. Карпат переважають криволісся з *білих зелені (дубки)*, *сосни жереп*, *ялішю сибірського*, *чагарнички* — *рододендрон Коча*, *чорниця*, *брусниця* тощо; в трав'янистому покритті — *біловус*, *види костриці*, *куничника*, *щучника*, *багате видання різнотрав'я*. С. р. використовуються як *гірські літні пасовища* для великої рогатої худоби, коней та овець.

**СУБАЛЬПІЙСЬКИЙ ВИСОТ-
НИЙ ПОЯС** — природний пояс у добре та рівномірно зволжених горах помірних і субтропічних широт з переважанням *субальпійської рослинності*. Розташований нижче *альпійського висотного поясу*. Висотне положення С. в. п. визначається в основному геогр. широтою місцевості, експозицією схилів і ступенем континентальності клімату. В Альпах і на Зх. Кавказі С. в. п. лежить на вис. 1700—2300 м, на пд. схилах Гімалаїв — на вис. 3200—4000 м; у більш високих широтах він знижується до р. м. Характерний гірсько-лучний тип ландшафтів, потужний сніговий покрив протягом 6—8 місяців. Луки С. в. п. використовують як літні пасовища.

СУБАНТАРКТИЧНИЙ ПОЯС — природний пояс Пд. півкулі, між помірним і антарктичним поясами. Охоплює акваторію та острови пд. частин Тихого, Атлантичного й Індійського океанів. Характерна сезонна зміна повітр. мас: взимку антарктичне повітря, влітку — повітря помірних широт. Пересічна т-ра повітря взимку від —5° на Пн. до —15° на Пд., влітку 0, +2°. Опадів бл. 500 мм на рік.

Суад Дервіш.

Стюжкові черви:
1 — загальний вигляд під мікроскопом, або бачачого солітера;
2 — голонки стюжкових черв'яків: а — з присосками і гачками; б — з хоботками, озброєними гачками; в — з присоскувальними щілинами.

СУБАРКТИЧНИЙ ПОЯС

Часті сильні вітри, завірюхи, снігові бурі, тумани. Океани взимку зайняті плаваючою кригою; численні *айсберги*. Води мають знижену солоність, багаті на планктон, рибу; водяться китоводібні. На островах — лишайники, мохи, трави, чагарники. Карту див. т. 4, с. 304—305.

СУБАРКТИЧНИЙ ПОЯС — природний пояс Пн. півкулі, розташований між помірним та арктичним поясами. Охоплює пн. частини Євразії та Пн. Америки. Клімат холодний, визначається впливом *арктичного повітря* взимку та *повітря* помірних широт влітку. Пересічна т-ра січня від -5° на зх. окраїнах до $-30, -40^{\circ}$ у центр. частині, липня — від $+5$ до $+10^{\circ}$. Опадів 300—500 мм на рік, що перевищує випаровування. Сніговий покрив лежить більше 8 місяців. Характерна *багаторічна мерзлота*. В С. п. виділяють *тундрову зону* та *лісотундрову зону*. Карту див. т. 4, с. 304—305.

СУББОТІН Віктор Андрійович [1 (13).ІІІ 1844, м. Прилуки, тепер Черніг. обл. — 17 (29).ІХ 1898, Київ] — укр. лікар-гігієніст. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1867). Доктор медицини і приват-доцент (з 1869). В 1870—72 спеціалізувався за кордоном. В 1872 — професор кафедри гігієни, медичної поліції, медичної географії і статистики, а в 1884 — декан мед. ф-ту Київ. ун-ту. Праці С. присвячені питанням фізіології, гігієни праці, комунальної гігієни, епідеміології та викладання гігієни. В 1887 брав участь у роботі журналу «Здоров'я» Російського т-ва охорони народного здоров'я.

С. М. Старченко.

СУББОТІН Серафим Іванович [20.IV (3.V) 1906, Казань — 16.I 1976, Київ] — укр. рад. геофізик, акад. АН УРСР (з 1961). Засл. діяч науки УРСР з 1966. Член КПРС з 1950. Закінчив Казанський ун-т (1931), працював в Укр. геологічному управлінні, з 1940 — в Укр. відділенні Державного союзу геологічного тресту. В 1938—41 та 1944—50 — науковий співробітник Інституту геологічних наук АН УРСР, 1951—60 — Ін-ту геології корисних копалин АН УРСР (у Львові). Наук. роботу поєднував з пед. діяльністю (викладав у Дніпроп. гірничому ін-ті, Львів. ун-ті та Львів. політех. ін-ті). В 1960—76 — директор Ін-ту геофізики АН УРСР, 1963—76 — голова Відділення наук про Землю і Космос АН УРСР. Осн. праці присвячені гравіметрії, вивченню глибинної будови *земної кори і верхньої мантії*, розробці нової теорії глибинних процесів і *тектонізму*. Ім'я С. присвоєно Ін-ту геофізики АН УРСР. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1972. Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР, 1976. А. В. Чекинов.

СУБЕКТОРІАЛЬНІ ПОЯСИ — природні пояси Землі, розташовані в Пн. і Пд. півкулях між *тропічними поясами* й *екваторіальним поясом*. Кліматичні умови визначаються впливом екваторіальних *мусонів*. Зима суха, літо вологе при постійно високих т-рах

(пересічні місячні т-ри від $+15$ до $+32^{\circ}$). Опадів від 250 до 2000 мм на рік. У межах С. п. виділяють зони лісів і саван. Ландшафти С. п. значною мірою змінені людиною, освоєні під плантаційні культури та пасовища. Карту див. т. 4, с. 304—305.

СУБ'ЄКТ (від лат. subjectum — підкладене; те, що лежить в основі) у логіці — поняття, що відображає предмет думки і є складовою частиною *судження*. Напр., у судженні: «Мозок є орган мислення» суб'єктом є «мозок».

Судження може мати не один, а два, три і більше суб'єктів. У *математичній логіці* аналогами С. можуть бути предметні змінні.

СУБ'ЄКТ у мовознавстві — термін, який об'єднує поняття граматичного, логічного (комунікативного, психологічного) й семантичного С., що в багатьох випадках бувають тотожні *підметові* (напр., у реченні «Дитина сміється» слово «дитина» є одночасно і С., і підметом).

СУБ'ЄКТ І ОБ'ЄКТ у філософії — категорії, що відображають взаємопов'язані сторони діяльного відношення людини до світу. Суб'єкт — носій діяльності, об'єкт — те, на що спрямована діяльність. У *пізнання теорії* ці категорії вживаються для характеристики сторін пізнавального відношення — пізнаючого і пізнаваного. Проблема взаємовідношення С. і о. була дослідована, науково-матеріалістично розв'язана в марксистсько-ленінській філософії на базі відкриття соціально-практичної сутності *людини*, матеріально-предметної зумовленості всіх форм її життєдіяльності. З цих позицій було подолано ідеалістичне зведення пізнавального відношення С. і о. до ідеальної активності *свідомості* (індивідуального чи «світового» розуму), та метафіз. розуміння цього відношення як споглядання ізолюваним природним індивідом існуючої поза ним реальності. Вихід за сферу аналізу самої свідомості в сферу реальної практичної і теор. діяльності сусп. людини дав змогу матеріалістично пояснити творчу активність суб'єкта в практичному й теор. освоєнні дійсності. Суб'єкт пізнання — не ізолюваний індивід, якому приписується природна здатність пізнання або який наділений нею («світовим» розумом, а сусп. людина з суспільно сформованою свідомістю на базі матеріально-предметної діяльності й спілкування, що активно діє, матеріально й ідеально перетворює природну й соціальну реальність. Об'єкт — не сама по собі об'єктивна реальність, «речі у собі», а предмет перетворювальної діяльності. В сфері сусп. істор. практики суб'єктом виступають *суспільство, класи суспільні, групи соціальні*, об'єктом перетворювальної діяльності яких є як природа, так і сфера самих *суспільних відносин*. С. і о. мають суспільно-істор. характер: в міру соціального прогресу, вершини якого є соціалістична революція й становлення комуністичної формації, зростає роль суб'єктивного фактора, збільшується чисель-

ність людей, які втягуються в активну соціально-творчу і науково-пізнавальну діяльність, розширюється коло природних і соціальних явищ, що стають об'єктом практики і пізнання.

М. Л. Злотіна.

СУБ'ЄКТ ПРАВА — особа, організація чи інше суспільне утворення, наділені законом здатністю мати *суб'єктивні права* та юридичні обов'язки. Здатність бути С. п. (т. з. правосуб'єктивність) є соціально-юрид. властивістю осіб, якою їх наділяє д-ва. Відповідно до інтересів пануючих у суспільстві класів д-ва встановлює як коло С. п., так і обсяг їхніх прав і обов'язків.

Буржуазна держава формально проголосила всіх громадян вільними й рівноправними С. п., але фактично в бурж. суспільстві тільки буржуазія одержала гарантовану можливість реалізувати свої права і свободи у правовідносинах. Лише в соціалістичному суспільстві закон закріплює справжню рівноправність усіх громадян і гарантує реальність її здійснення екон. і політ. ладом суспільства, а також ефективними юрид. засобами. За рад. правом С. п. є: *громадяни СРСР*, іноземні громадяни, особи без громадянства в межах наданих їм прав; *колективні суб'єкти* (держ. і громад. орг-ції, *трудові колективи*); сусп. утворення (Рад. д-ва в цілому, союзні та авт. республіки, адм. тер. утворення).

Рад. громадяни — рівноправні С. п. Їхній правовий статус закріплено в *Конституції СРСР*, конституціях союзних і автономних республік. Радянське *законодавство* чітко регулює і правовий статус колективних суб'єктів права — держ. і громад. орг-цій та трудових колективів, забезпечує їхню діяльність в інтересах комуністичного будівництва. Більшість з них одержують статус *юридичної особи*. Див. *Рівноправність громадян СРСР*, *Гарантії правот.*

Є. В. Назаренко.

СУБ'ЄКТИВІЗМ — пов'язані з ідеалізмом світоглядні оцінки ролі суб'єкта, в яких його діяльність абсолютизується і розглядається поза зв'язком з об'єктивними закономірностями розвитку природи, суспільства і мислення. Гносеологічними коренями С. є відрив суб'єкта від об'єкта (див. *Суб'єкт і об'єкт у філософії*), протиставлення об'єктивного знання і сприйняття суб'єктом самого себе як неповторної індивідуальності. Класові корені С. виявляються в світоглядній позиції класу, інтереси якого не збігаються з об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, і тому заінтересованого в спотвореному відображенні дійсності. С. має певні істор. форми і сфери прояву. Осн. формами С. є абсолютизація активності суб'єкта в концепціях *суб'єктивного ідеалізму* і перетворення суб'єкта чи його окремих рис на першооснову розвитку дійсності в системах *об'єктивного ідеалізму*. С. проявляється в науці як ілюзорне, відірване від дійсності відображення суб'єктом сутності пізнаваного об'єкта, в ідеології —

С. І. Субботін.

в пропаганді інтересів буржуазії як «загальнонародних» і «загальнолюдських», у політиці — як *волюнтаризму* тощо. В *діалектичному матеріалізмі* С. долається в процесі сусп. практики на основі *монізму* суб'єкта і об'єкта, єдності суб'єктивних факторів діяльності і об'єктивних умов, органічного злиття об'єктивної істини з *партійністю* світоглядних оцінок з позицій робітничого класу. В широкому розумінні — оцінка чого-небудь залежно від особистих симпатій чи антипатій.

СУБ'ЄКТИВНА ШКОЛА в політичній економії — напрям *вульгарної політичної економії*, що включає ряд шкіл, методологія яких базується на ідеалістичній точці зору, визнанні примату споживання над виробництвом, примату індивідуума. Виникла в 70-х рр. 19 ст. Див. *Австрійська школа*, *Неокласична школа*.

СУБ'ЄКТИВНЕ — те, що властиве суб'єктові, визначається його діяльністю. 1) Психічна, духовна діяльність людини, за допомогою якої об'єктивна реальність відображається й перетворюється в свідомості людини. *Діалектичний матеріалізм* розглядає питання про відношення С. до об'єктивного як похідне від проблеми суб'єкта і об'єкта, а самі категорії суб'єктивного та об'єктивного — як співвідношення, що переходять одна в одну. Будь-яка пізнавальна діяльність виступає як діяльність людини, суб'єкта і в цьому розумінні суб'єктивна. Вона суб'єктивна і за формою свого існування, оскільки наслідком її є ідеальне — образ зовн. світу. Образ не тотожний предметові відображення, бо ніколи не вичерпує всієї повноти змісту предмета. В цьому розумінні всяке знання є неповним, відносним і суб'єктивним, а процес *пізнання* є рухом від суб'єктивного до об'єктивного. Оскільки С. не існує у відірвані від об'єктивної реальності. Воно є об'єктивним за предметним змістом, за джерелом і за наслідком (див. *Об'єктивна істина*). Суперечність між С. і об'єктивним розв'язується в практичній діяльності людей. 2) Неадекватне, невідповідне об'єктові пізнання. 3) Знання і переживання суб'єктом самого себе. 4) Індивідуальність пізнання різних людей.

СУБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО — закріплена законом і забезпечена державним захистом можливість суб'єкта права діяти (утримуватися від дій) певним чином і вимагати певних дій (утримання від них) від ін. зобов'язаних осіб. С. п. реалізується в *правовідносинах*. Зміст С. п. полягає в можливості суб'єкта права здійснювати дозволені законом позитивні дії (володіти, користуватися і розпоряджатися власним майном тощо); в можливості вимагати від зобов'язаних осіб — учасників правовідносин певних дій (відшкодування шкоди, заподіяної майну власника, виплати вартості проданого майна, виплати сум за *майнового найму* тощо); в можливості звернутися до компетентних держ. органів (суд,

адміністрація) за захистом порушеного права. С. п. встановлюється законодавством в інтересах пануючих класів. У різних *суспільно-економічних формаціях* суб'єкти права мають різні С. п., різні можливості реалізації їх у правовідносинах. Для соціалістичного суспільства характерне закріплення широкого кола суб'єктивних прав громадян та *гарантії правот*.

СУБ'ЄКТИВНИЙ ІДЕАЛІЗМ — один з осн. різновидів *ідеалізму*, який, на відміну від *об'єктивного ідеалізму*, в розв'язанні *основного питання філософії* за первинне, визначальне вважає людську свідомість або її окремі елементи (*відчуття, волю* тощо). Виділяють емпіричний С. і, за яким первинними і реально існуючими є тільки відчуття, а все, що нас оточує, — наслідок психічної діяльності, комплекс відчуттів (Дж. Берклі, Дж. Юм, Е. Мах, *неопозитивізм*), і раціоналістичний, який виходить з того, що первинними і реально існуючими є свідомість і самосвідомість індивідів (Б. Паскаль, І. Кант, Й. Г. Фіхте, *«філософія життя»*, *екзистенціалізм*). Гносеологічні корені С. і. криються в абсолютизації активності людської свідомості. Особливо поширився С. і. у буржуазній філософії 20 ст. (*неокантіанство, емпіріокритицизм, прагматизм* та ін.). У сучас. прихильників С. і., особливо представників *неопозитивізму*, помітна тенденція до усунення відвертого суб'єктивізму, психологізму й *редуктивізму*, до стирання різкої межі між суб'єктивним і об'єктивним ідеалізмом (напр., *неореалізм*). Всебічну критику С. і. дав В. І. Ленін у праці *«Матеріалізм і емпіріокритицизм»*. Див. також *Соліпсизм*.

СУБІР — природний сосновий ліс із домішками берези, дуба, осики, ялини тощо. В складних С. у підліску зустрічаються ліщина, бузина, проскурина та ін. кущові рослини. Грунти С. — глибокі супіски або піски. С. широко розповсюджені в СРСР та ін. країнах помірного поясу; в УРСР — на Поліссі і на піщаних терасах річок лісостепової та степової зон.

СУБЛІМАЦІЯ (від лат. sublimo — підношу), узгін — перехід речовини з кристалічного стану безпосередньо (без плавлення) у газоподібний; відбувається за поглинанням теплоти (фазовий перехід I роду). Необхідна для С. енергія наз. *теплотою С.* (див. *Теплота фазового переходу*). С. можлива у всьому інтервалі т-р і тиску, при яких співіснують тверда і газоподібна фази. Застосовують С. для очищення твердих речовин від домішок тощо.

СУБЛІМАЦІЯ У ПСИХОЛОГІЇ — у *фрейдизмі* процес перетворення нижчих, інстинктивних, особливо сексуальних потягів на вищі форми психічного життя людини. Термін у 1900 запровадив З. Фрейд. С. — одне з центр. понять концепції *психоаналізу*, за якою соціально заборонені підсвідомі потяги сублімуються, тобто трансформуються в різні морально дозволені, легалізовані суспільством

форма діяльності — працю, мистецтво. С. приділяється багато уваги також у *дитячій психології*, у *психології творчості*. В *соціалістичній психології* її пов'язують з процесом *соціалізації* особистості. Хибність позицій *фрейдизму* полягає в тому, що, розглядаючи діяльність і поведінку людини як С. інстинктивного, соціалізацію біологічного, вони ігнорують соціальну природу свідомості і діяльності особистості.

СУБЛІТОРАЛЬ (від лат. sub — під і *літораль*) — зона морського дна, розташована нижче літоралі та обмежена з боку океану зоною *батталі*. Характерні висока освітленість води та її прогрівання. С. — район зосередження осн. пром. запасів придонної флори і фауни. **СУБМАРИНА** (англ. submarine, від лат. sub — під і *marina* — морська) — див. *Підводний човен*. **СУБОРЕНДА** (від лат. sub — під і *оренда*) — угода, договір, за яким орендар передає орендоване ним майно або його частину в тимчасове користування іншій особі (суборендареві) за певну винагороду.

СУБОТИЦЯ — місто на Пн. Югославії, в Сербії, у складі автономного краю *Воєводина*. Вузол з-ць і автошляхів. 90 тис. ж. (1973). Розвинута харч. пром-сть (гол. чин. переробка сировини з навколишніх с.-г. районів). Окремі маш.-буд. (електротех., по виробн. велосипедів), металообробні, хім., шкіряно-взут. підприємства. Великі друкарні. С. — центр одного з осн. зернових районів країни. Виді технічна та архітектурна школи. Театр.

СУБОТІВ — село Чигиринського р-ну Черкас. обл. УРСР. Розташований на р. Тясмині (прит. Дніпра), за 28 км від залізничної ст. Фундуклівка. Засновано 1616 на землі, яку один з польсь. магнатів подарував чигиринському підстарості М. Хмельницькому (батькові Б. Хмельницького). З С. пов'язано багато років життя Б. Хмельницького. Під час визвольної війни українського народу 1648—54 С. був одним з осередків гетьманської влади і дипломатії. Після смерті Б. Хмельницького С. втратив своє значення. В 1664 С. було зруйновано польсь.-шляхет. військом С. Чарнецького. За *Андрусівським перемир'ям* 1667 С. залишився за Польщею. Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Трудящі С. брали активну участь у *Чигиринській змові* 1877. Рад. владу проголошено в кінці січня 1918. В С. — стародавнє *Суботівське*

Суботів. Богданова (Іллінська) церква. 1653. Акварель Т. Г. Шевченка. 1845.

городище; Іллінська церква (1653) — родинна усипальниця, де було поховано Б. Хмельницького і його сина Тимоша; іл. див. т. 4, с. 355. У 1843, 1845 С. відвідав Т. Г. Шевченко.

СУБОТІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — багатопрофільне городище кінця бронзового віку і раннього залізного віку в с. Суботіві Чигиринського р-ну Черкас. обл. Досліджували його 1951 і 1955. Складається С. г. з Малого городка — круглого укріплення площею бл. 0,5 га — та прилеглого до нього поселення площею понад 1,5 га. Поселення виникло в 9 ст. до н. е. за часів чорноліської культури. В культурному шарі того часу відкрито залишки великих прямокутних землянок з вогнищами і дерев'яними стінами. В пізнішому культур. шарі цієї самої культури виявлено залишки напівземлянок, знайдено численні предмети з бронзи, кістки та каменю (браслети, проколи, псалії, наконечники стріл, зернотерки тощо), а також перші на цій території вироби із заліза. На С. г. розкопано культур. шар зарубинецької культури, де виявлено залишки жител і госп. ям, знайдено залізні серпи, ножі та шила, античний і місц. посуд тощо.

СУБРАХУНКИ — проміжна ланка між синтетичними й аналітичними рахунками. С. використовують для об'єктів обліку з різною номенклатурою. Так, синтетичний рахунок «сировина і матеріали» поділяється на п'ять С., кожний з яких, в свою чергу, може деталізуватися в аналітичному обліку за місцем зберігання матеріалів і видами або групами матеріальних цінностей. С. передбачають у планах рахунків бухгалтерського обліку і використовують для складання звітності й аналізу показників рахунків. У системі установ Держбанку СРСР і Будбанку СРСР застосовують розрахункові, поточні, позичкові, кореспондентські С., що їх відкривають госп. орг-ціям, які мають негоспрозрахункові підприємства й орг-ції в ін. населених пунктах, що не входять у район діяльності установи банку, де відкрито осн. рахунок.

СУБРЕГІОНАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ міжнародні [від лат. sub — під і regio (regionis) — край, область] — у міжнар. праві організації з відносно невеликою кількістю держав-членів, які мають специфічні політико-еко-інтереси, що випливають з особливостей їхнього географічного розташування. Створюються на основі багатосторонніх угод. До таких організацій належать Бенілюкс (3 країни), Рада Згоди (5 африканських країн), Дунайська комісія (8 придунайських країн), Організація держав басейну ріки Сенегал (5 країн) та ін. Статуту і діяльності С. о. м. повинні відповідати вимогам Статуту ООН, принципові суверенної рівності держав-членів та ін. основним принципам міжнар. права. Від С. о. м. слід відрізняти субрегіональні угруповання, що існують у межах регіональних угод чи організацій, але не мають постійних органів [напр., у рамках регіональної Латиноамериканської асоціації інтеграції існують три субрегіональні угруповання — Договір про співробітництво країн Амазонської зони, Договір про субрегіональну інтеграцію (Андський пакт) та Договір басейну ріки Ла-Плата].

О. О. Шинко.

СУБСЕРЕДЗЕМНОМОР'Я — природна область, ландшафти якої характеризуються перехідними рисами між середземномор'ям і природними зонами помірного поясу. Ландшафти С. в СРСР поширені на пд. схилі Головного пасма Кримських гір та у пн. частині чорноморського узбережжя Кавказу (від Новоросійська до Туапсе). Пересічні т-ри січня 0, +4°, липня +19, +25°. Опадів 300—700 мм на рік, зимовий максимум їх, на відміну від субтропічного клімату, виражений слабо. Для рослинного світу С. характерне значне флористичне багатство за участю середземноморських видів; багато ендеміків. Реліктові фітоспори вічнозелених і листопадних дерев і чагарників; поширені шибляк і фригана на коричневих і бурих ґрунтах.

О. В. Єна.

СУБСИДІАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ (від лат. subsidiarius — допоміжний, додатковий) — додаткова цивільно-правова відповідальність іншої особи за зобов'язанням осн. боржника при неможливості задоволення ним повністю або частково вимог кредитора. Відповідно до рад. законодавства С. в. існує тільки поряд з осн. відповідальністю цивільною і виникає, якщо вона передбачена законом або договором. Зокрема, на підставі ст. 447 ЦивК УРСР С. в. несуть батьки (усиновителі) або піклувальники за шкоду, заподіяну їхніми неповнолітніми дітьми або підопіченими віком від 15 до 18 років при відсутності у неповнолітніх майна або заробітку, достатнього для відшкодування заподіяної шкоди. С. в. вказаних осіб встановлено законом поряд з осн. відповідальністю самих неповнолітніх. Підставою для С. в. батьків (піклувальників) є їхня власна вина в неадекватному здійсненні своїх обов'язків (виховання, догляду). Тому закон не надає в даному випадку права регресного позову (зворотної вимоги) до неповнолітнього. В порядку С. в. відповідає й вищестояща госп. орг-ція, що видала Держбанкові гарантію для забезпечення виконання підвідомчою орг-цією зобов'язання на підставі договору банківської позики.

С. П. Коломацька.

СУБСІДІЯ (лат. subsidium — допомога, підтримка) — в капіталістичних країнах допомога в грошовій або натуральній формах, яка надається державою за рахунок коштів бюджету державного місцевого органам влади, юридичним особам, громадянам, іншим державам. За капіталізму С. спочатку надавалися буржуазною державою для заохочення розвитку нац. пром-сті, здійснення різних екон. програм, які були не під силу приватним капіталістам. За імперіалізму надання С. стало знаряддям підтримки приватного підприємництва і втручання буржуазних держав у процес відтворен-

ня всього суспільного капіталу, проведення мілітаризації капіталістичної економіки.

Бувають прямі й непрямі С. За допомогою прямих С. д-ва стимулює нагромадження капіталу, фундаментальні наук. дослідження, розвиток економіки капіталізму в цілому (див. Санация). Поряд з прямими С. застосовують різні форми непрямих С., які переплітаються і доповнюють одна одну. Так, існує система диференційованих податкових ставок, пільгове кредитування приватномонополістичних об'єднань, субсидування під виглядом «допомоги» іноз. д-в — маріонеткових політ. режимів, проведення неоколоніалізму. Всі ці виплати С. лягають важким тягарем на трудящих капіталістичних д-в. У соціалістичних країнах С. не існує (див. Дотація).

СУБСТАНЦІЯ (лат. substantia — сутність) — філософська категорія, якою позначається загальна основа всіх змін явищ та предметів. У домарксистській і сучас. бурж. ідеалістичній філософії під С. розуміють першооснову всього існуючого, яка зумовлює виникнення і зникнення конкретних речей та явищ, а сама ні від чого не залежить, будучи причиною самої себе. З погляду ідеалістичного монізму такою С. є дух, ідея, бог, світовий розум. Дуалізм виходив з визнання двох субстанцій: матеріальної і духовної. З позицій плуралізму все існуюче складається з множини самостійних рівнозначних духовних С. Пантеїзм вважав С. бога, який отожденолювався з природою. Метафізичний матеріалізм розумів під С. матерію, яку отожденолював з вічними, незмінними, непроникними і неподільними атомами. Діалектико-матеріалістична філософія пододала метафіз. глумаження С., розуміючи її як матерію, яка є суб'єктом усіх своїх змін. Відрізняє діалектико-матеріалістичного вживання категорії С. дав К. Маркс у «Капіталі». Аналізуючи поняття вартості, він показав, що С. вартості, яка не залежить від усіх окремих форм її прояву, є людська праця. В. І. Ленін вважав за необхідне «поглибити пізнання матерії до пізнання (до поняття) субстанції, щоб знайти причини явищ» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 133).

В. С. Горський.

СУБСТРАТ (від лат. substratum — підстилка) — 1) В біології — предмет або речовина, до якої прикріплені «сидячі» тваринні та рослинні організми, в т. ч. мікроорганізми. 2) В мікробіології — поживні середовища для розвитку мікроорганізмів. 3) В біохімії — речовина, на яку діє фермент. Структура молекули С. комплементарна (див. Комплементарність) структурі активного центра молекули ферменту, з яким утворює в процесі реакції нестабільний проміжний фермент-субстратний комплекс, що після закінчення реакції розпадається на кінцевий продукт та вільний фермент. С. впливає на формування активного центра ферменту і таким чином зумовлює його субстратну специфіч-

аїсть. Від назви С. утворюють робочі назви багатьох ферментів додаванням суфікса -аз до її кореня (напр., целюлоза є С. ферменту целюлази).

СУБСТРАТ у мовознавстві — сукупність фактів і явищ усіх *різних мов* в поширеній на якійсь території мові, що за походженням пов'язані зі зниклою мовою, яка раніше існувала на цій території (напр., дакійський С. рум. мови — сліди зниклої мови даків, кельтський С. франц. мови та ін.). Субстратні сліди виникають внаслідок тривалої *двомовності* в етнічних контактах населення. Див. також *Мовні контакти*, *Суперстрат* у мовознавстві, *Схрещування мов*.

СУБТРОПІЧНІ ПОЯСИ, субтропіки — природні пояси Землі, розташовані в Пн. і Пд. півкулях між *тропічними поясами* та *помірними поясами*. Від помірних поясів С. п. відрізняються вегетацією протягом усього року, від тропічних — крайньою вираженістю сезонних відмінностей термічного режиму. Для С. п. характерна чітка зміна пір року. Влітку переважає тропічне повітря; пересічна т-ра найтеплішого місяця від +20 до +30°. Взимку в С. п. спостерігається циклонічна діяльність, переважає повітря помірних широт. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця від +4 до +12°, можливі морози та періодичне випадання снігу. Опади на окрайних частинах материків 500—1000 мм і більше, у внутр. районах — менше 200 мм на рік. У межах С. п. спостерігається секторіальна відмінність ландшафтів. На зх. окрайних материків формуються напівсухі субтропіки середземноморського типу (див. *Середземноморські природні зони*), внутр. райони материків зайняті сухими субтропіками, сх. сектори — вологими субтропіками. В межах С. п. виділяють такі зони: субтропічних вічнозелених лісів і чагарників, субтропічних мусонних мішаних лісів, лісостепові, субтропічних степів та субтропічних напівпустель і пустель. С. п. — важливий район вирощування цитрусових, чаю, оливи, інжiru, винограду, ефіроносних і волокнистих рослин, бавовнику (в сухих субтропіках). Океани в межах С. п. характеризуються високими т-рами (+15, +16°) і солоністю води. На Україні риси субтропічної природи характерні для *Південного берега Криму*. Карту див. т. 4, с. 304—305.

СУБФЕБРИЛІТЕТ (від лат. sub — під і febris — гарячка) — стан, що характеризується невеликим (не вище за 38°С), але більш-менш тривалим підвищенням т-ри тіла людини. С. є проявом певної інфекції в організмі (*туберкульозу*, хронічного *тонзиліту* тощо), іноді виникає через порушення регуляції теплового обміну (утворення і віддавання організмом тепла) *центральною нервовою системою*.

СУБХІ (Subhi) Мустафа (7.11 1882, м. Гіресун — 28.1 1921, поблизу м. Трабзон) — діяч тур. і

міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї чиновника. В 1906 закінчив юрид. ф-т Стамбульського ун-ту, пізніше — ф-т соціальних наук Паризького ун-ту. Повернувшись до Туреччини, працював викладачем. У 1910 вступив до Османської соціалістичної партії.

В 1913 заарештований і засуджений до 15-річного заслання, 1914 втік до Росії. У тому ж році в зв'язку зі вступом Туреччини у 1-у світ. війну 1914—18 інтерв'юваний і засланий на Урал. У 1915 вступив до РСДРП. Проводив революц. роботу серед тур. військовополонених. Після Великої Жовтв. соціалістичної революції працював у Нар. комісаріаті в справах національності, Центр. бюро комуністичних орг-цій народів Сходу. Ініціатор створення тур. комуністичної орг-ції в Москві (1918), обраний головою її Центр. бюро. В 1918 заснував газ. «Єні дунья» («Новий світ»), що пропагувала ідеї Жовтв. революції серед трудящих-мусульман Росії і Сходу. Учасник І конгресу Комінтерну (1919) і з'їзду народів Сходу (1920, Баку). В 1919 брав участь у боях проти денікшів і петлюрівців на Україні. Один із засновників КП Туреччини (КПТ; 1920, Баку), голова ЦК КПТ з часу заснування. За ініціативою й участю С. перекладено тур. мовою ряд праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Після повернення 1921 на батьківщину С. та 14 ін. керівних діячів КПТ були заарештовані і по-звірячому вбиті реакціонерами.

СУВА — столиця д-ви Фіджі. Головний політ., екон. і культур. центр країни. Розташована на Пд. Сх. о. Віті-Леву. Мор. порт, аеропорт. Бл. 75 тис. ж. (1980). Окремі підприємства будівельних матеріалів, миловарної та харч. пром-сті. В районі С. — цукр. з-д. Ун-т. Туризм.

СУВЕРЕНІТЕТ (франц. souveraineté — найвища влада) — повнота влади в державі. Поняття «найвища влада» склалося з поняття класового суспільства та д-ви. Ідея С. виникла в умовах становлення капіталізму в боротьбі проти феодал. роздробленості, яка гальмувала його розвиток у період, коли починалося утворення нац. абсолютистських д-в. В ході боротьби проти абсолютизму буржуазія, що йшла до влади, висунула ідею С. народу. Під цим гаслом відбувалися революції в США, Франції, Латвійській Америці. Але владою, що її завоювали нар. маси, скористалася буржуазія, яка висунула на перший план С. д-ви, що забезпечувала класове панування, диктатуру великої буржуазії.

Соціалістична революція встановлює С. народу і для народу. Вже в ході її утверджується верховенство трудящої більшості над експлуататорською меншістю. Тому в соціалістичних д-вах поняття «народний суверенітет» і «державний суверенітет» стали ідентичними. *Національно-визвольний рух*, що розгорнувся під впливом Великої Жовтв. соціалістичної революції і спрямований проти імперіалізму й колоніалізму, має своєю метою визволення поневолених народів і

визнання їхнього С. Принцип дотримання С. є панівним у взаємовідносинах соціалістичних країн, у їхніх взаєминах з країнами, які розвиваються, а також з усіма ін. країнами. Визнання С. кожної д-ви — один із принципів *мирного співіснування*. Його закріплено в *Статуті ООН*, у багатьох *договорах міжнародних і декларациях*. Дотримання С. — осн. завдання сучас. *міжнародного права*.

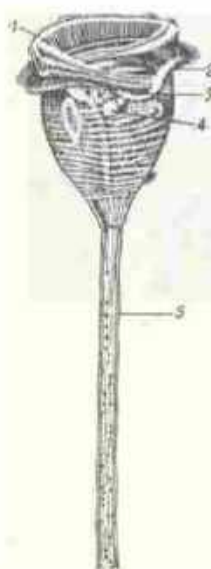
Політиці визнання С. за всіма д-вами протистоять політика імперіалістичних д-в, які порушують С. народів, створюючи агресивні блоки, воєнні бази на чужих територіях. С. д-в передбачає їхню незалежність у відносинах з ін. д-вами. Ця незалежність є зовнішнім С., що не допускає втручання у справи даної д-ви з боку ін. д-ви. С. означає не лише політичну, а й екон. незалежність д-в. В умовах успішної антиколоніальної боротьби (я т. ч. проти *неоколоніалізму*, проти панування іноз. монополій), коли багато д-в здобули політ. С., посилюється їхня боротьба за екон. незалежність — «економічний суверенітет». С. д-ви поширюється на її *територію*. Звідси — поняття «територіальний суверенітет». У найзагальнішій формі це поняття виражає С. народів над матеріальними засобами їхнього життя. Як наслідок цього в умовах антиімперіалістичної боротьби висувається поняття «суверенітет над природними багатствами». Всі ці поняття, що впливають із заг. поняття «суверенітет», являють собою по суті комплекс суверенних прав д-ви.

Суверенітет СРСР, УРСР, як і ін. рад. союзних республік, — справжній С. народу. Внаслідок перемоги Великої Жовтв. соціалістичної революції, яка проголосила суверенність народів Росії, С. у рад. республіках втілюється в диктатурі робітн. класу в союзі з трудящим селянством, а згодом, після ліквідації експлуататорських класів, — у повновладді всього народу, яке послідовно здійснюється в загальнонац. д-ві. За всіма націями, які пригноблювалися царизмом і великоруською буржуазією, було визнано *право націй на самовизначення* (див. Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 35, с. 137).

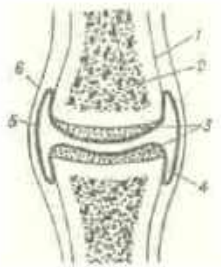
Укр. Рад. республіка утворена 12 (25). XII 1917 як самостійна держава. Трудящим Рад. України довелося вести боротьбу за С. робітничо-сел. влади як єдиної суверенної влади, що виключала будь-яку ін. владу на території України. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*, проголосивши Україну Республікою Рад, заявив, що влада на території республіки належить виключно Радам робітн., солдат. і селянських депутатів. Утворений 1922 Союз РСР не послабив, не обмежив, не поглинув національної державності і С. союзних *радянських соціалістичних республік*. Утворений на оснві принципу соціалістичного *федералізму*, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних рад. республік, Союз РСР є єдиною союзною багатонац. д-вою.

М. Субхі.

СУВЕРЕННОЇ
РІВНОСТІ
ПРИНЦИП

Суїяка (схема будови):
1 — мембрана;
2 — перистомальний
(наколоторотний)
напів;
3 — заглиблення
рототної ліпки;
4 — скоротлива
вакуоля;
5 — стебельце.

Суглоб:
1 — надкислість;
2 — кістка;
3 — суглобовий хрящ;
4 — суглобова порожнина;
5 — синовіальна оболонка суглобової сумки;
6 — волокниста оболонка суглобової сумки.

Союзнi радянські республіки об'єднані спільною метою побудови комунізму, братерською взаємодопомогою і взаємодією, послідовним нар. характером *влади державної* в Союзі і республіках. В народності владі в СРСР і союзних республіках — суть С. Суверенізму є не тільки Союз РСР у цілому, а й кожна з 15 союзних республік, що входять до його складу. При цьому суверенітет СРСР гармонійно поєднується з С. союзних республік. Таке поєднання зумовлене формою державного устрою СРСР. Тільки в результаті об'єднання цих республік в єдину федерацію д-ву на основі лєнінських принципів і можливе було збереження С. республік, суверенні права яких охороняються Союзом РСР. Це стосується здійснення завдань як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Єднання, яке зумовлювало схожість, а найчастіше і однаковість постанов і *декретів*, що приймались у галузі внутр. політики, вело до єдності зовн. політики, договорів і дипломатичних актів. З утворенням СРСР здійснення зовн. політики було віднесено до відання Союзу, але [відповідно до резолюції XII з'їзду РКП(б) з національного питання] при цьому забезпечувалася реальна участь в органах зовн. зносин представників республік. У ході Великої Вітчизн. війни дедалі наочнішою ставала необхідність безпосередньої участі союзних республік у здійсненні зовн. політики СРСР, розширенні в післявоєнний час міжнар. зв'язків СРСР і союзних республік з ін. д-вами, зокрема шляхом участі в міжнар. орг-ціях, що ставили своїм завданням зміцнення миру та безпеки, розвиток міжнар. співробітництва з екон., соціальних і культур. проблем, участі союзних республік у міжнар. конференціях та міжнар. договорах. Тому 1.III 1944 було прийнято закон, яким передбачалося право союзних республік вступати в безпосередні зносини з іноз. д-вами, що було закріплено внесенням у Конституцію СРСР 1936 (ст. 18-6) та в конституції союзних республік (у Конституції УРСР 1937 (ст. 13-6) відповідних доповнень). У ст. 80 діючої Конституції СРСР зазначено: «Союзна республіка має право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнародних організацій». Конституційне закріплення суверенних прав союзних республік у галузі зовн. політики знайшло своє відображення і в конституціях союзних республік (ст. 74 Конституції УРСР).

В. М. Корєцький.

СУВЕРЕННОЇ РІВНОСТІ ПРИНЦИП — один з основних принципів міжнародного права, який полягає в тому, що всі держави юридично рівні; кожна держава є суб'єктом міжнар. права з моменту свого виникнення (незалежно від визнання її ін. державами) і має право брати участь у міжнар. відносинах, зокрема в конференціях і організаціях, у розв'язанні

питань, що зачіпають її інтереси. Одним з найважливіших проявів цього принципу є те, що норми міжнар. права створюються самими д-вами (рівноправними суб'єктами міжнар. права) шляхом узгодження. С. р. п. закріплено в *Статуті ООН*, у *Заключному акті* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975 в Хельсінкі. Основу змісту С. р. п. становить нерозривний зв'язок принципу поважання держ. суверенітету і принципу рівноправності д-в. Після Великої Жовт. соціалістичної революції, яка поклала початок докорінній перебудові системи міжнар. відносин та формуванню нового міжнар. права, С. р. п. утвердився у повному обсязі. Внаслідок активної боротьби Рад. д-в, а після 2-ї світової війни і ін. соціалістичних країн та молодих незалежних д-в у міжнар. праві ліквідовано інститути, які суперечили С. р. п., утвердився ряд нових осн. принципів та прогресивних норм, що сприяло його зміцненню та розвитку. Нормативний зміст С. р. п. зафіксовано в Декларції про принципи міжнар. права 1970 (див. *Декларації ООН*), у якій підкреслено, що всі д-ви користуються суверенною рівністю, мають однакові права і обов'язки, є рівноправними членами міжнар. співдружності незалежно від відмінностей екон., соціального, політ. або ін. характеру. Декларація перелічує складові елементи поняття «суверенної рівності принципів», серед яких — обов'язок кожної д-ви поважати правосуб'єктність ін. д-в; право вільно обирати і розвивати свої політ., соціальні, екон. та культур. системи. В Конституції СРСР (ст. 29) законодавчо закріплено, що С. р. п. є одним із конституційних принципів, на основі яких будуються відносини СРСР з ін. д-вами.

Н. М. Ульянов.

СУВІЙ — 1) Найдавніший рукописна книга у вигляді згорнутого в трубку аркуша (папірусу, пергаменту, м'якої шкіри, паперу). С. були поширені у стародавніх Єгипті, Греції, Римі до перших століть н. е. У Київській Русі С. відомі з 9 ст. і наз. «столбиці». 2) Картини в Китаї, Японії, Кореї у вигляді вертикальних С., які вішають на стіни, а також своєрідні книги та альбоми у вигляді горизонтальних С. 3) Шматок полотна або іншої тканини, який зберігають згорнутим у трубку.

СУВІЙКА (Vorticella) — рід одноклітинних тварин ряду *круговійчастих інфузорій*. Тіло С. (розмір до 150 мкм) за формою схоже на дзвін, що прикріплюється до субстрату за допомогою скоротливого стебельця. На розширеному кінці тіла є подвійний ряд війок, закріплених уліво, що зливаються в суцільні утвори — мембранели. Розмноження настате — поділом, в результаті якого утворюється тимчасово вільно-плаваюча дочірня особина; відомий статевий процес — *кон'югація*. В роді понад 150 видів, поширених у прісних і морських водах усіх частин світу, з них в СРСР — понад 100 видів, у т. ч. в УРСР — 36. С. є індикаторами забрудне-

ності води (вказують на незначний ступінь її забрудненості). Деякі С. — зовн. симбіонти (див. *Симбіоз*) риб та водних безхребетних.

В. П. Коваль.

СУВІРОВ Георгій Дмитрович (п. 17. V 1919, Саратов) — рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Член КПРС з 1943. Закінчив Томський ун-т (1941). Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1946—65 працював у Томському ун-ті. З 1965 — зав. відділом Ін-ту прикладної математики і механіки АН УРСР. Осн. праці С. стосуються теорії функцій, зокрема метричної і топологічної теорії відображень плоских і просторових областей. С. розробив теорію відображень зі скінченним інтегралом Діріхле, а також одержав важливі результати в теорії квазіконформних і конформних відображень.

СУВІРОВ Олександр Васильович [13 (24). XI 1729, чл. 1730, Москва — 6 (18). V 1800, Петербург, похований в *Олександрівській лаврі*] — рос. полководець і військ. теоретик, генерал-фельдмаршал (з 1794), генералісимус (з 1799), граф Римський (1789), князь Італійський (1799). Почав військ. службу капітаном (1748). Учасник *Семилітньої війни 1756—63*. У 1768—72 командував рос. військами, які вели боротьбу проти загонів *Барської конфедерації 1768*. Під час рос.-тур. воєн 1768—74 і 1787—91 очолював С. війська здобули перемоги під Козлуджею (1774), *Кінбурном* (1787), *Фокианами* (1789), на р. Римніку (див. *Римніцький бій 1789*), взали штурмом *Ізмаїл* (1790). В 1796—97 командував рос. військами на тер. України. В Тульчині написав працю «Наука перемогати» (укр. переклад — К., 1945). В серпні 1774 за наказом *Катерини II* направлений з військами для придушення *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. Придушував *польське повстання 1794*. За імп. Павла I — в опалі, був висланий у с. Кончанське Новгород. губ. (до 1799). Під час *Італійського походу Суворова 1799* і *Швейцарського походу Суворова 1799* рос. війська завдали серйозних поразок франц. армії. Полководницька діяльність С., його праці, виховані ним у рос. армії бойові традиції мали значний вплив на розвиток рос. воєнного мистецтва. В СРСР 29.VII 1942 встановлено *Суворовою орденом*, 1943 створено *суворовські училища*. На честь С. названо ряд населених пунктів, у т. ч. на Україні. Відкрито ряд музеїв С. (зокрема, у с. Тиманівці Тульчинського р-ну Він. обл.), встановлено пам'ятники — в Москві, Ленінграді, Очакові, Ізмаїлі, Тульчині, Києві, Сімферополі, Тирасполі, Херсоні та ін.

Літ.: Александр Васильевич Суворов. Сборник статей. М., 1980.

В. П. Ващенко.

СУВІРОВА ОРДЕН — рад. військовий орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29.VII 1942 на честь рос. полководця О. В. Суворова. С. о. нагороджують командирів Рад. Армії за видатні успіхи в справі управління військами, відмінну організацію бойових операцій і

проявлені при цьому рішучість і наполегливість, внаслідок чого досягнуто перемоги в боях за Батьківщину. С. о. має три ступені. Найвищим ступенем є 1-й. Знак ордену 1-го ступеня виготовляють із платини, 2-го — із золота, 3-го — зі срібла. Всього за роки Великої Вітчизняної війни С. о. усіх ступенів нагороджено понад 7 тис. чол. та більш як 1520 частин і з'єднань Радянської Армії і Радянського ВМФ.

СУВОРОВЕ (до 1941 — Шкирилівка) — селище міського типу Ізмаїльського р-ну Одес. обл. УРСР. Розташоване на березі оз. Катлабух. 6,4 тис. ж. (1983). У с-щі — з-ди: залізобетонних конструкцій, асфальтовий, цегельний, випоробний, комбікормовий, маслоробний; консервний та харч. комбінати, міжгосп. буд. орг-ція, виробничі відділення Ізмаїльської райлісгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. Профес. тех. уч-ще, середня школа, лікарня. Будинки культури, 2 б-ки. Засн. 1819, с-ще міськ. типу — з 1961.

СУВОРОВСЬКІ УЧИЛИЩА — спеціалізовані середні військ.-навчальні заклади в СРСР для підготовки юнаків до навчання у вищих військ. училищах і наступної служби в Збройних Силах. Засновані згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21. VIII 1943 для дітей, батьки яких загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Названі на честь О. В. Суворова. З 1956 в С. у. почали приймати синів військовослужбовців, які перебувають у запасі, відставці, а також синів робітників, колгоспників і службовців. Строки навчання, вік прийому змінювалися; до 1969 С. у. перейшли на дворічний строк навчання (9—10-і класи). На поч. 80-х рр. було 8 С. у.: Казанське, Калінінське, Київське, Ленінградське, Мінське, Московське, Свердловське й Уссурийське.

СУГЕСТОЛОГІЯ (від лат. suggestio — навіювання і грец. λόγος — вчення) — галузь науки, що вивчає психологічні явища *навіювання* та *самонавіювання*. Бере початок від гіпнології. Досліджує не тільки сугестивні феномени, що спостерігаються в стані гіпнотичного сну, а й навіювання в несплячому стані, що характеризується загальним розслабленням, розкутістю (див. *Релаксація*, *Автогенне тренування*). Найширші сфери застосування С. — медицина (сугестотерапія) і педагогіка (сугестопедія). Одним з видів сугестопедії є *гіпнопедія*. Основи С. заклали вітчизняні вчені (В. М. Бехтерев, І. П. Павлов, К. І. Платонов, Л. А. Близниченко, А. М. Свядощ та ін.). В 60-х рр. 20 ст. С. обґрунтував болгар. учений Г. Лозанов, директор першого в світі з-д. ін-ту сугестології (засн. 1966). З 1975 в Болгарії видається журн. «Сугестологія і сугестопедія» (болг., рос. та англ. мовами).

Лит.: Лозанов Г. Сугестологія. Софія, 1971; Шварц И. Е. Внушение в педагогическом процессе. Пермь, 1971; Близниченко Л. А. Ввод и закрепление информации в памяти человека во время естественного сна. К., 1966. О. Т. Губко.

СУГЛИНСЬК — тонкозерниста осадова гірська порода. Складається на 10—30 % (за масою) з глинистих частинок (розміром менше як 0,005 мм), а також пілловатих і піщаних частинок. Звичайно С. містить глинисті мінерали (каолінит, монтмориллоніт тощо). За походженням С. поділяють на морські, озерні, річкові, солові, делювіальні (див. *Делювій*), водно-льодовикові тощо. С. є важливою складовою частиною суглинних ґрунтів. Використовують як сировину для виробн. цегли.

СУГЛОБ — рухоме перервне з'єднання кісток скелета хребетних тварин і людини. Має три неодмінні елементи: суглобові поверхні двох або більше кісток (одна поверхня, як правило, є головкою, друга — ямкою), суглобову порожнину, заповнену синовіальною рідиною, і суглобову сумку, вистелену синовіальною оболонкою. Крім того, існують структури (суглобовий диск, суглобовий мениск, суглобова губа, внутр. і позаклапачні зв'язки, сесамоподібні кістки), які в повному поєднанні зустрічаються лише в окремих С. Рух С. визначається переважно формою суглобових поверхонь, яку порівнюють з геометричними фігурами. Звідси й назви С. за формою: кулясті (напр., плечовий), еліпсоїдні (напр., променево-зап'ястий), циліндричні (напр., променево-ліктьовий) та ін. За рухами зчленованих ланок, що здійснюються навколо однієї осі, двох або багатьох осей, С. поділяють на багатоосеві (напр., кулясті, плоскі), двоосеві (напр., еліпсоїдні, сідлоподібні) та одноосеві (напр., циліндричні). Залежно від кількості кісток, що беруть участь в утворенні С., і того, як поєднуються рухи цих кісток між собою, С. класифікуються на прості (напр., мікрофалангові), комбіновані (напр., мікрофаланго-проксимальні) і комплексні (напр., грудинно-ключичний). В укріпленні С. велике значення мають оточуючі їх м'язи. Ураження С. бувають наслідком травм (*вихит*), природженими, а також обмінно-деструктивної (*артроз*) або запальної (*артрит*) природи. В результаті різних патологіч. процесів в С. можливий розвиток обмеження руховості (*контрактура*) або повного знерухомлення (*анкілоз*).

Ю. Я. Полулях.
СУГОКЛЯ, Сухокля — річка в Кіровоград. обл. УРСР, права прит. Інгулу (бас. Пд. Бугу). Довж. 58 км, площа бас. 983 км². Має рівнинний характер, широку долину. Стік зарегульовано водосховищами, багато ставків. Воду річки використовують для побутового водопостачання і зрошування.

СУГРІДОК — перехідний між суборами і дібровою природний ліс. Від діброви С. відрізняється наявністю сосни, папороті-орляка, рокитника та ін. суборових видів, а від суборів — наявністю у деревних ярусах і трав'яному покриві дібровних видів.

СУД — орган держави, що в інтересах пануючого класу, а в розвинутому соціалістич. суспільстві — в інтересах всього народу здійснює правосуддя. Завдання С. визнача-

ються класовою суттю д-ви, яка його створила. В експлуататорських, зокрема бурж., д-вах С. завжди був і залишається захисником пануючого класу, «сліпим, тонким знаряддям нещадного придушення експлуатованих, обстоюючим інтереси грошового мішка» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 35, с. 259—260). У Країні Рад ліквідація бурж. судової системи і створення судів нового типу почалися зразу ж після перемоги Великого Жовтня за ініціативою нар. мас, херсаних партією більшовиків. Завданням нових судів, за визначенням В. І. Леніна, була боротьба проти спроб повалених класів відновити своє панування або відстояти свої привілеї чи потай протягти, обманом дістати ту чи іншу частину цих привілеїв (див. Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 36, с. 154). Перший законодавчий акт про створення нової судової системи в країні — *Декрет про суд* (1917) закріпив найважливіші демократичні принципи організації і діяльності пролет. С. щодо здійснення правосуддя, які відповідали природі і духові нового соціального ладу. Відтоді форми і принципи діяльності рад. С. весь час удосконалювались, їхні завдання визначалися відповідно до нових функцій Радянської соціалістичної держави щодо побудови соціалізму в країні. Осн. принципи організації й діяльності рад. судових органів у розвинутому соціалістичному суспільстві визначаються Конституцією СРСР, конституціями союзних (див., зокрема, *Конституція УРСР*) і авт. республік, *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про судострій в СРСР*. Діяльність С. при здійсненні ним своїх функцій спрямована на всемірне зміцнення соціалістичної законності і правопорядку, запобігання злочинам та ін. правопорушенням і має завданням охорону закріплених у Конституції СРСР сусп. ладу, його політ. та екон. систем; соціально-екон., політ. та особистих прав і свобод громадян, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік, рад. законами; прав і законних інтересів держ. підприємств, установ, орг-цій, кооператив та ін. кооп. орг-цій, їхніх об'єднань, ін. громадських організацій. Усю свою діяльність С. виховує рад. громадян у дусі відданості Батьківщині і справі ко-

О. В. Суворов.

Орден Суворова 1-го ступеня.

Київське суворовське училище. Архітектор М. О. Шехонін. 1915—16

Судак. Золотшчін фортеці, 14—15 ст.

муїзму, точного і неухильного виконання Конституції СРСР і рад. законів, бережного ставлення до соціалістичної власності, до державної дисципліни праці, чесного ставлення до держ. і громад. обов'язку, до правил соціалістичного співжиття. Застосовуючи заходи кримінального покарання, С. не тільки карає злочинців, а й має на меті виправлення й перевиховання їх. Правосуддя здійснюється шляхом розгляду С. цивільних і кримінальних справ відповідно до конституційних принципів судочинства, в строго визначених процесуальних формах, передбачених Основами процесуального законодавства СРСР, цивільним процесуальним і кримінально-процесуальним законодавством союзних республік. Громадяни СРСР мають право на судовий захист від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу і майно. Правосуддя здійснюється на засадах рівності громадян перед законом незалежно від їхнього походження, характеру занять, місця проживання та ін. обставин. Усі суди утворюються на засадах виборності суддів і народних засідателів, які є відповідальними перед виборцями або органами, що їх обрали, і звітують перед ними. В Союзі РСР діють Верховний Суд СРСР, Верховні Суды союзних і автономних республік, обласні (крайові) суди, районні (міські) нар. суди. У Збройних Силах діють військ. трибунали.

О. Н. Якименко.

«СУД І РОЗПРАВА». «Суд і розправа в правах Малоросійських» широко на різних місцях показана, а тут в єдиний короткий і ясний експеримент для припинення гіркої в судах тяганини зібрана, для корисного застосування малоросіями списана — пам'ятка феод. права України 18 ст. Складена в результаті приватної кодифікації, що її провів Ф. О. Чуйкевич 1750—58. Являє собою витяг (експеримент) з польс.-лит. та рос. законодавства і звичаєвих норм права, що діяли на Лівобережній і Правобережній Україні в 15—18 ст. Найпоширеніше, з класових позицій укр. дворянства, в «С. і р.» систематизовано ті норми права, які закріплювали право власності поміщиків на землю, маєтки та покращення селян. У «С. і р.» доводилася необхідність відновити на Україні станові шляхетські суди, захищалися інтереси пануючих верств. «С. і р.» не мала офіц. характеру, але в судах посилювала на неї. Вона справила певний вплив на розвиток правової думки на Україні. Зокрема, судову реформу на Україні 1760—63 було проведено з урахуванням рекомендацій «С. і р.». Рукописна копія «С. і р.», датована 1791, зберігається у відділі рукописів Держ. публічної б-ки ім. М. Е. Салтикова-Шchedрина в Ленінграді.

СУД ПРИСЯЖНИХ — у рад. бурж. країн форма здійснення судового розгляду, що полягає в участі в суді виборних представників здебільшого із заможних верств населення — присяжних засідателів. Вони утворюють

т. з. колегію в складі держ. суду, яка має розв'язувати питання лише про винність або невинність підсудного, а коронні судді (одні чи колегія) виносять вирок відповідно до рішення присяжних — вердикту. В Росії С. п. було утворено судовою реформою 1864; колегія присяжних засідателів діяла в складі окружного суду. Вибори засідателів обмежувалися рядом цenzів. Однак царизм, боячись навіть обмеженого демократизму С. п., судово-адміністративною реформою 1889 значно обмежив їх діяльність.

І. П. Сафронюк.

СУДАК (Lucioperca) — рід риби род. окуневих ряду окупеподібних. Довж. до 130 см, маса до 20 кг. Тіло видовжене, стиснене з боків, вкрите досить дрібною лускою. Рот великий. Крім дрібних зубів, має міцні ікла. Забарвлення спини і боків зеленувато-сіре з темними поперечними смугами, черево — світле. 5 видів, поширених у прісних і солонуватих водах Європи й Пн. Америки. У водоймах УРСР (бас. Чорного і Азовського морів) — 3 види: С. звичайний (L. lucioperca), берш (L. volgensis) і С. морський (L. marina). С. — промисл. риби, з них найбільше значення має С. звичайний. Статева зрілість — на 3—5-му році життя. Нерест у квітні — травні. Плодючість 200—500 тис. ікринок. Живиться гол. чин. рибою. С. є також об'єктом риборозведення і розселення в різні природні та штучні водойми.

СУДАК — місто Кримської області УРСР, райцентр. Розташований на березі Чорного м., за 55 км від Феодосії. У 212 на місці сучасного С. збудовано фортецю під назвою Сугдея. В кін. 8 — на поч. 9 ст. населений пункт став значним мор. портом. Населення міста підтримувало торг. зв'язки з Київською Руссю, Візантією. В давньорус. джерелах згадується під назвою Сурож. З 13 ст. С. — під владою Кримського ханства. З 1365 — генуезька колонія Північного Причорномор'я (італійці називали її Солдайя). В 1475 підпала під владу Туреччини. В 1783 С. разом з усім Крим. п-вом приєднано до Росії. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1982 С. — місто. У С. — виноробний радгосп-завод, що входить до кримського виробничо-агрового об'єднання виноробної промисловості «Масандра», ефіроолійний завод-радгосп, комбінати комунальних підприємств та побутового обслуговування, райсільгосптехніка. 2 заг.-осв. та музична

Судак. Будинок відпочинку львівських лицейників.

школи, лікарня, будинок культури, кінотеатр, 3 бібліотеки. В С. — філіал архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» — «Судакська фортеця» (Генуезька фортеця, 14—15 ст.), до якого входять: 16 башт, передмістове укріплення, церква Дванадцяти апостолів та ін. споруди. С. — кліматичний приморський курорт середземноморського типу. Клімат С. м'який (пересічна т-ра липня +23°, лютого +2°С), сухий (опадів 310 мм на рік). Лікувальні фактори — кліматотерапія, морське купання. Показання: хвороби органів дихання негуберкулезного характеру, функціональні захворювання нервової системи тощо. Функціонує цілий рік. В 1825 С. відвідав О. С. Грибоєдов. У С. бували вітчизн. учений в галузі статистики, етнології П. І. Кенпен, рос. ботанік Х. Х. Стевен, рос. живописці І. К. Айвазовський, О. М. Бенуа, К. Ф. Богаєвський, рос. рад. поет і живописець М. О. Волошин, жив. вірм. рад. композитор О. О. Спендіаров.

СУДАН, Демократична Республіка Судан — держава на Пн. Сх. Африки. На Пн. Сх. омивається водами Червоного м. В адм. відношенні поділяється на 18 провінцій.

Державний закл. С. — республіка. Діюча конституція прийнята 1973. Глава д-ви, уряду і верховний головнокомандуючий — президент, що обирається населенням на 6 років. Законодавчу владу здійснюють президент і однопалатні Нац. нар. збори (ННЗ; 151 депутат, що обирається населенням або призначається президентом на 4 роки), виконавчу — уряд.

Краєвид у Нубійській пустелі.

Природа. Більша частина країни — плато заввишки 300—1000 м, на Пн. якого простягаються Лівійська та Нубійська пустелі. На крайньому Пд. підносяться відроги Центральноафриканського нагір'я (вис. до 3187 м, г. Кіньеті — найвища точка країни), на Зх. — плато Дарфур і Кордофан, на Сх. — відроги Ефіопського нагір'я. Вздовж узбережжя простягається неширока примор. низовина. Поклади мілі. золота, хрому, заліза, марганцю, нафти, мармуру гіпсу. Клімат на Пн. тропічний, пустельний, дуже жаркий і посушливий, на Пд. — екваторіальний, мусонний. У Хартумі пересічна т-ра січня +22°, липня +33°. Опадів на Пн. до 20 мм, в серед. частині країни — 100—300 мм, на крайньому Пд. — понад 1000 мм на рік. Гол. ріка — Ніл та її витoki Білий Ніл і Го-

Судак звичайний.

лубий Ніл. На Пн. поширена злаково-чагарникова і чагарникова пустельна рослинність на пустельних тропічних ґрунтах, на Пд.—савана на червоно-бурих ґрунтах, в гірських районах на крайньому Пд. та Сх.—гірські ліси. По долинах річок ростуть галерейні вічнозелені ліси. В країні створено національні парки Діндер, Німуле, Південний та заповідник Ерковіт. **Населення.** Майже половину населення С. становлять араби; живуть також народи *беда*, *нубійці*, *динка*, *азанде*, нуер, шилук та ін. Держ. мова — арабська. Пересічна густота нас.—бл. 8 чол. на 1 км² (1982, оцінка). Міське населення становить 20,4% (1976). Найбільше місто *Хартум*.

Історія. Тер. сучас. С. була заселена з часів *кам'яної доби*. Значну частину цієї території (в давнину—країна Куш, з 10 ст. до н. е.—*Нубія*) населяли семіто-хамітські та кушитські племена, до яких з 2-го тис. до н. е. примішувалися негроїдні елементи, які проникли з Пд. В 3-му тис. до н. е. єгип. фараони здійснювали грабіжницькі походи на Куш, вивозячи звідти рабів та золото і слоновою кістку. В 16—12 ст. до н. е. тер. сучас. С. перебувала під владою Старод. Єгипту. Бл. 8 ст. до н. е. на північній частині С. виникла рабовласн. д-ва — Нільська Ефіопія (з 6 ст. до н. е. — Меропітське царство). На поч. 4 ст. н. е. значну частину тер. С. захопило Аксумське царство. До 7 ст. н. е. на його території виникли християнські д-ви Алоа, Мукурра, Ноба-

тія. З серед. 7 ст. на тер. сучас. С. почали проникати *араби*, що супроводилося поширенням *ісламу*. В кін. 14 — на поч. 16 ст. тут виникли мусульм. феод. д-ви (Дарфурський султанат, Сеннар та ін.). В 1820—22 більшу частину тер. сучас. С. завоював правитель Єгипту *Мухаммед Алі*. С. був формально включений до *Османської імперії*, владу якої визнавав Єгипет. У кін. 60 — на поч. 70-х рр. 19 ст. в С. посилювся вплив

Хартум. У центрі міста.

Великобританії. Жорстока експлуатація місц. населення тур.-єгип. владою та англ. колонізаторами викликала 1881 антиколоніальне повстання, яке очолював *Магді Суданський*. У ході повстання на тер. С. було створено незалежну феод.-теократичну д-ву. В 1898 англо-єгип. війська розгромили повстанців. У 1899 Великобританія змусила Єгипет укласти угоду, за якою С. було оголошено спільним володінням (кондомініумом) Великобританії та Єгипту. В умовах заг. піднесення нац.-визвольного руху на Сх., що розгортався під впливом Великого Жовтня, в С.

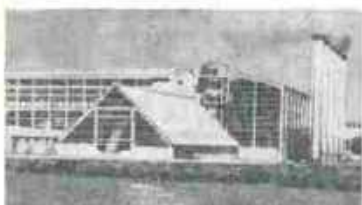
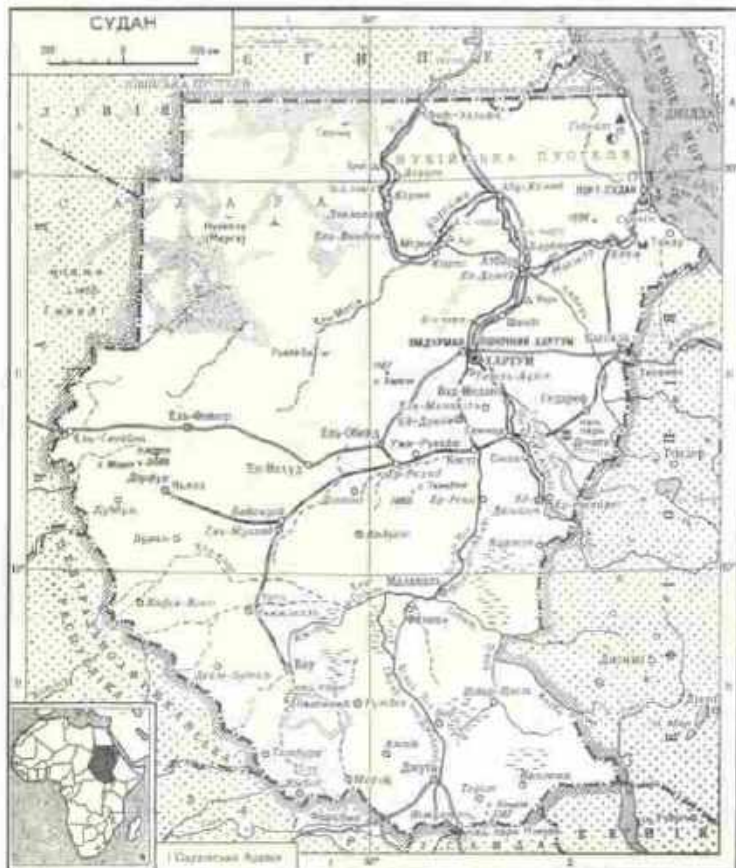
виникли перші політ. орг-ції. Під час 2-ї світової війни 1939—45 суданські війська частини брали участь у бойових діях проти військ фашист. д-в у Ерітрії, Египті, Лівії, Тунісі. Після війни в країні посилювся нац.-визвольний рух. У 1946 засновано Суданську компартію. В листопаді 1955 англ. і єгип. війська виведено з С. В грудні 1955 суданський парламент ухвалив рішення про проголошення з 1. I 1956 С. незалежною д-вою. В 1956 С. встановив дипломатичні відносини з СРСР. Між СРСР і С. було укладено довгострокові угоди про торг. (1959, 1961), екон. і тех. (1961, 1969) співробітництво. 17.XI 1958 в С. внаслідок військ. перевороту до влади прийшла Верх. рада збройних сил, яка розпустила парламент, заборонила діяльність політ. орг-ції, всіляко заохочувала іноз. капіталовкладення в економіку країни. Реакційна внутр. політика уряду С. викликала 1964 широкий нар. рух, який привів до влади уряд Об'єднаного нап. фронту, до складу якого увійшли комуністи. В грудні 1965 в С. до влади прийшов реакційний блок бурж.-поміщицьких і феод.-племінних верств. 25.V 1969 армійські кола здійснили держ. переворот. Країна стала офіційно називатися Демократичною Республікою С. В С. було здійснено прогресивні перетворення. Проте згодом у рядах демократичних сил С. виникли розбіжності, які посилювалися в результаті підступів імперіалістичної агентури і діяльності правих сил. 19.

Герб Судану.

СУДАН.

Площа — 2,5 млн. км²
Населення — бл. 20 млн. чол.
(1982, оцінка)
Столиця — м. Хартум

Цукровий завод у місті Сеннар.

VII 1971 група лівонастроєних офіцерів спробувала зі зброєю в руках захопити владу. Репресії проти учасників цієї змови поширились і на компартію, яка змушена була перейти в підпілля. До влади прийшли прозахідні правонаціоналістичні сили, які взяли курс на альянс з силами імперіалізму, гол. чин. США. Антинар. політика уряду С. поставила країну на грань екон. краху. Невдоволення існуючим у С. режимом охопило всі верстви суспільства. В С. активізувалася діяльність нац.-патріотичних сил. В кін. 1981 — на поч. 1982 в багатьох містах С. відбулися виступи, спрямовані проти внутр. політики і прозахідного зовнішньополіт. курсу уряду. З 1956 С.—член ООН. С.—член Організації африканської єдності.

Політичні партії, профспілки. Суданський соціалістичний союз (ССС), засн. 1972. Єдина легальна партія в країні. *Суданська комуністична партія*, засн. 1946. Діє нелегально. Загальна федерація робітничих проф-

Голова статуї царя Асепелті біля одного із скельних храмів Гель-Баркад, 6 ст. до н. е. Музей красних мистецтв. Бостон.

СУДАН

Бог з головою яструба. Рельєф з храму Леоного бога Анедемаха в Мусаварат-е-Суфрі. Між 235 та 211 до н. е. Суданський національний музей. Хартум.

Глиняний горщик з рельєфними лініями зображенням з Мероє. 1 ст. до н. е. Суданський національний музей. Хартум.

Мохо Куа. Водоноска. Тонований гіпс. 1958.

спілок Судану (засн. 1950) і Федерація профспілок службовців Судану діють під контролем СССР.

Господарство. С.—економічно слабоборозниута агр. країна з експортною орієнтацією г-ва, гол. чин. на виробн. бавовни. В економіці значні позиції посідає іноз. капітал (зокрема, Великобританія). Орієнтація країни на капіталістичний шлях розвитку, антинар. політика уряду в останні роки призводять до загострення внутр. соціально-екоп. проблем. Швидкими темпами зростають податки та ціни, безробіття, дефіцит платіжного балансу; рівень інфляції 1981 становив 50%. У с. г. зайнято бл. 80% самодіяльного населення і створюється понад 38% валового внутр. продукту, воно дає бл. 90% сировини для пром-сті. С.-г. виробн. не задовольняє потреб країни у продовольстві. В обробітку — лише 3% тер. країни. Характерна багатоукладність, поряд з невеликими сел. г-вами існують великі товари приватні та держ. ферми. Збереглися феод. пережитки, поширена оренда землі. Гол. експортні культури — бавовник (довговолокнисті сорти), кунжут (до 20% світового збору), арахіс. Для власного споживання вирощують пшеницю, сорго, просо; з технічних — цукр. тростину та ін. За виробн. гуміарабіку (клейка речовина, що виділяється деякими видами акацій) країна посідає провідне місце в світі. Розводять велику рогату худобу, овець, кіз, верблюдів, мулів, коней та ін. Пром-сть розвинута слабо. В ній створюється понад 8% валового внутр. продукту. В невеликій кількості видобувають залізу, хромову і марганцеву руди, нафту (в м. Порт-Судані діє нафтопереробний з-д). З галузей обробної пром-сті найрозвинутіші харчосмакова (олійницька, овочофруктоконсервна, цукр., тютюнова та ін.) та бавовноочисна. Окремі підприємства металообр., хім., цем., текст., шкіряно-взут., деревообр. галузей. Ряд підприємств споруджено з допомогою СРСР, у т. ч. 4 з-ди по переробці с.-г. продукції, 2 зернові елеватори та ін. У 1981 вироблено 1,18 млрд. кВт·год електроенергії, переважно на ТЕС. Гол. пром. центри: Хартум, Порт-Судан, Вад-Медані. Транспорт розвинутий слабо. Довж. (тис. км, 1982): з-ць — бл. 4,8, автошляхів — 21,2 (у т. ч. 3,3 з твердим покриттям). У Хартумі — міжнар. аеропорт. Найбільший мор. порт — Порт-Судан. З С. вивозять бавовну (близько 18% вартості експорту), гуміарабік, кунжут, арахіс, шкури тощо; довозять нафтопродукти, продовольство, пром. товари, машини і устаткування. Осн. торг. партнери — країни Європейського економічного товариства, США, Японія, Саудівська Аравія. Грош. одиниця — суданський фунт. За курсом Держбанку СРСР 1 суданський фунт = 0,59 крб. (грудень 1983).

В. І. Гусаров. Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, на 1975 налічувалося 16,02 тис. лікарняних ліжок (9 ліжок на 10 тис. ж.), біль-

шість яких належить д-ві. Жителів С. 1975 обслуговували 1,4 тис. лікарів (0,8 лікаря на 10 тис. ж.), 66 зубних лікарів. Підготовка лікарів здійснюється на мед. ф-ті Хартумського ун-ту.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 80% населення було неписьменим. У країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 12 років, але воно не виконується, значна кількість дітей не відвідує школу. Навчання в держ. школах безплатне, є приватні школи. Строк навчання у поч. школі 6 років, у середній — 6 (3 + 3). Викадання араб. мовою. В 1979/80 навч. р. у поч. школах налічувалося понад 1,4 млн. учнів, у серед. навчальних закла-

дах — 445,8 тис. У С. — 15 вузів, у т. ч. 5 ун-тів (ун-т у Хартумі, засн. 1956; філіал Каїрського ун-ту в Хартумі, засн. 1955; Ісламський ун-т в Омдурмані, засн. 1912; два ун-ти, засн. 1975, перебувають у процесі становлення), ряд ін-тів і коледжів (Політех. ін-т у Хартумі, засн. 1967; 1981/82 навч. р. — бл. 30 тис. студентів). Координацію наук. діяльності в С. здійснює Нац. рада досліджень (засн. 1970). Працюють н.-д. ін-ти дослідження сонячної енергії, промислових досліджень, наук. робота проводиться в Хартумському ун-ті, в Ін-ті Африки й Азії та ін. Б-ки: Публічна в Хартумі, Хартумського ун-ту, Ісламського ун-ту та Публічна, обидві — в Омдурмані. Нац. музей природничої історії (засн. 1920), Етногр. музей (засн. 1956), Нац. музей С. (засн. 1971), усі — в Хартумі.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в С. виходили 3 газети і 2 журналі заг. тиражем бл. 160 тис. прим. Осн. газети: щоденні — «Аль-Айям» («Дні», з 1954), «Ас-Сахафа» («Преса», з 1962); щотижнева — «Аль-Кувват аль-Мусаллах» («Збройні сили», з 1969), всі — араб. мовою. Щомісячні журнали «Судан нау» («Судан сьогодні», з 1976, англ. мовою) та «Хартум» («Хартум», араб. мовою) — урядові. Суданська компартія видає підпільно щомісячну газ. «Аль-Майдан» («Арена»). Урядове інформац. агентство — Судан Ньюс Ейдженсі (СУНА) засн. в грудні 1970, офіційно відкрито в травні 1971. Радіомовлення з 1940. Служба радіомовлення С. є державною, перебуває в Омдурмані. Передачі ведуться амхарською, араб., англ., сомалійською та тигре мовами. Телевізійна служба С. державна, засн. 1962, перебуває в Омдурмані.

Література. С.— країна давньої цивілізації, пов'язаної з давніми єгип. та елліністичною культурами. З приходом у 7 ст. арабів панівною стала араб. мова, нею писали твори традиційних жанрів (класичною мовою і на діалектах). Визначні письменники 17—18 ст.: Хаммад ібн Мухаммед ібн Алі аль-Мумайх і Мухаммед аль-Джаалі. В нар. поезії 19 ст. (Х. Абу Сінна, поетеси Умм Мусеймас, Бінт аль-Маккаві та ін.) звучали мотиви боротьби проти іноз. поневолення. Серед поетів класичного напрямку — Мухаммед Саїд аль-Аббасі, Абдаллах Абдаррахман, Хусейн аз-Захра. В 20-х рр. 20 ст. вірші, спрямовані проти англ. колонізаторів, створили Абу Джук-куда, Алі Ахмадані. В цей період на перше місце виходить романтична поезія, представниками якої були Хамза аль-Малік Тунбуль, ат-Тіджані Юсеф Башір, Юсеф Мустафа ат-Тінні, Абдаллах ат-Тайіб. Прозові твори в д-рі С. з'явилися тільки перед 2-ю світовою війною. В післявоєнний час головне місце посідає реалістична л-ра. З соціальними й антиімперіалістичними творами виступили поети Тадж ас-Сірр Хасан, Джілі Абдаррахман, Джафар Хамід аль-Башір, Мухаммед Міфтах аль-Фейтурі, прозаїки Осман Алі Нур,

Зрошувальний канал. Обробіток плантації бавовнику.

Абу Бакр Халід, ат-Тайіб Заррук та ін. Широке визнання за межами С. набула творчість романіста ат-Тайіба Саліха.

Рос. мовою перекладено твори прозаїків ат-Тайіба Саліха, Алі аз-Зубейра, ат-Тайіба Заррука та ін., поетів Мухаммеда Міфтах аль-Фейтухі, Тадж ас-Сірра Хасана, Джілі Абдаррахмана та ін. Укр. мовою перекладалися оповідання Алі аз-Зубейра, вірші Джілі Абдаррахмана, Мухієддіна Фареса, Камала аль-Гізулі, роман ат-Тайіба Саліха «Зейнове одруження».

Ю. М. Кочубей. **Архітектура і мистецтво.** У 2-му тис. до н. е. архітектура С. розвивалася в руслі давньогип. культури, на кінець 1-го тис. до н. е. проявилися риси місц. своєрідності (приземкуваті й масивні пропорції). З утвердженням християнства зводилися церкви, за архітектурою й розписами близькі до мист. коптів. Архітектура 3х. С. 15–16 ст. має багато спільного з середньовічним кам. буд-вом Сх. Африки. Найхарактерніші типи нар. житла 19–20 ст. — прямокутні в плані хатини з цегляно-сирцю, на узбережжі Червоного м. — будинки з коралового вапняку, у племен півдня С. — круглі глиняні або плетені хатини з трав'яними покрівлями. Після 1956 розгорнулося промислове і житлове буд-во сучас. типу.

На тер. С. збереглися пам'ятки мист. від часів неоліту (статуетки тварин з глини, кераміка, наскельні зображення). В 2-му тис. до н. е. в мист. С. були поширені давньогип. традиції, однак з кін. 1-го тис. до н. е. з'явилися місц. риси (монументальні рельєфи). З 2-ї пол. 6 ст. церкви оздоблювали настінними розписами. В сучас. С. розвинуті різні види образотворчого й декор.-ужиткового мист. (дерев'яна скульптура, дрібна скульптура з глини, вироби з міді, срібла і шкіри, плетіння). З серед. 20 ст. склалася нац. школа станкового живопису (Х. Аббас, М. О. Бешір), графіки (А. А. Борхан) і скульптури (М. Куа, А. Хамід). У С. поширені масові танці, що супроводяться піснями під акомпанемент барабана (тамтама). Існують професійні ансамблі народного танцю.

Театр. мистецтво С. тягнє до араб. культури. В 1936 організовано Театр. т-во, яке спочатку обслуговувало школи, а з 1940 почало давати публічні вистави. В 1950 на базі т-ва почали роботу драм. тру-

пи С. (вистави араб. мовою). У республіці відкрито Сучасний суданський театр. Трупі Хартума і кілька ансамблів нар. танцю. В 1968 створено кіноуправління, яке випускає навч. та хронікальні фільми. Серед худож. фільмів — «Надії та мрії» (1969, реж. ар-Рашід-Махді), «Боротьба поколінь» (1972), «Конфлікт братів» (1973, обидва — реж. А. Хашем), «Африка, барабани революції» (1978, реж. Сулейман).

Лит.: Вобликов Д. Р. Республіка Судан. М., 1978; Сорокин А. А. Аграрний воєнний Судан. М., 1979; Гусаров В. И. Соціально-економічне розвиток Судану. М., 1983; Демидчук В. П. Суданська поезія ХХ в. Душанбе, 1972.

СУДАНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (СКП). Створена нелегально 18.VIII 1946 в м. Хартум на зборах членів марксист. гуртка між орг-ція Судан. рух за нац. визволення (СРНВ). І з'їзд СРНВ (1950) прийняв його статут. За ініціативою й участю комуністів 1950 створено Заг. федерацію робітн. профспілок. III з'їзд (1956) перейменував СРНВ на СКП і прийняв її програму. В 1964 аналіз доповіді про виконання диктатури СКП вийшла з підпілля, її представники звійшли до уряду, а 1965 — і парламенту. В 1965 заборонена. IV з'їзд СКП (1967) прийняв нові статут і програму, що визначила дальші завдання партії в боротьбі за соціально-економ. прогрес країни, проведення агр. реформи, зміцнення антиімперіалістичної солідарності прогрес. сил Судану. Після створення в країні 1969 нового режиму діяла напівазаконно, комуністи входили до уряду і вищих держ. органів. У 1971, звинувачена в причетності до спроби групи офіцерів здійснити держ. переворот, СКП зазнала репресій, внаслідок яких загинуло багато комуністів, у т. ч. ген. секретар її ЦК А. Х. Махджуб. СКП пішла в підпілля. Боротьба за поновлення в країні демократичних свобод, здійснення прогрес. реформ в інтересах нар. мас. Бра-ла участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1960 і 1969. Ген. секретар ЦК — Мухаммед Ібрагім Нугуд (з 1971). Друж. орган — «Аль-Майдан» («Арена», з 1954). Виступає нелегально.

І. Д. Шевченко. **СУДАНСЬКА ТРАВА** (*Sorghum sudanense*) — однорічна кормова рослина роду *сорго* родини *злакових*. Стебло прямостояче, заввишки 2–3,5 м, добре облишене. Листки широколині. Суцвіття — багатокосковина волоть. Плід — зернівка. Коренева система мичкувата, добре розвинена, проникає в ґрунт на глибину 2–2,5 м. С. т. походить з Африки. В Росію завезена 1912. С. т. — цінна кормова культура. На Україні її вирощують на сіно, зелений корм і силос. 100 кг сіна містить в середньому 52 корм. од. і 6,5 кг перетравного протеїну, а 100 кг зеленої маси — 17 корм. од. і 1,3 кг перетравного протеїну. Після скошування С. т. швидко відростає, що забезпечує протягом вегетац. періоду 2–3 укоси. Урожай зеленої маси 200–300 ц/га, насіння — 10–12 ц/га і більше. На Україні районують

(1983) сорти: Крупнонасішна 3, Миронівська 10, Миронівська 36, Одеська 25, Чорноморка; сорго-суданкові гібриди: Новатор 151, Одеський 55, Ростовський 54.

В. І. Мойсєєнко. **СУДАНСЬКІ МОВИ** — мови, поширені на території геогр. області Судан. Раніше їх об'єднували в одну сім'ю. В 50–70-і рр. 20 ст. доведено, що С. м. не становлять єдиної генетично спорідненої спільності. Майже всі мови зх. частини Судану мають риси, споріднені з мовами банту, трохи осторонь стоять, очевидно, мови манде. Окремими генетично єдиними групами є, мабуть, мови Сх. Сахари — канури й тада, а також група нілотських мов. Класифікація мовних груп центр. частини Нігерії та Камеруну ще неясна. Найпошир. С. м. — малінке та бамбара; фула, або фуль; акан; йоруба, ігбо, едо. Хауса мовою належить до афразійських (семіто-хамітських) мов, але значною мірою зазнала впливу навколишніх мов ін. мовних груп.

Д. О. Ольдерогге. **СУДАЦЬКИЙ РАЙОН** — на Пд. Сх. Крим. обл. УРСР. Утворений 1979. Площа 0,7 тис. км². Нас. 31,7 тис. чол. (1983). У районі — 23 насел. пункти, підпорядковані міській, 2 селищним і 7 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. Судак. На Пд. та Сх. омивається Чорним м.

Поверхня гориста, в межах району — окремі масиви і хребти *Кримських гір*, відокремлені між собою долинами (Судаська, Воронська, Отузька та ін.). На Сх. підносяться давньовулканічні масиви *Карадаг*. Корисні копалини: вапняк, глина, графіт. Ґрунти бурі лісові, переважно щебенюваті. Ліси (дуб, граб, клен, сосна) займають 32 тис. га. В межах району — *Карадазький заповідник* та держ. заказник Новий Світ. Осн. галузь пром-сті — виноробна (з-ди в Судак, Веселому, Морському, Привітному, які входять до кримського виробничо-аграрного об'єднання *виноробної промисловості «Масандра»*; з-д шампанських вин у Новому Світі тощо). В Судак — ефіроолійний завод-радогосп. Комбінат побутового обслуговування (Судак) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — виноградарство. Площа с.-г. угідь 1982 становила 19,2 тис. га, у т. ч. багаторічні насадження — 6,1 тис. га, орні землі — 2,1 тис. га. Вирощують також пшеницю, ячмінь, овочеві; садівництво. Вівчарство, скотарство. В С. р.— 8 радгоспів, райсельгосптехніка, райсельгоспкімія. Ав-

Судак. Єгипетсько-римський так званий Малий храм у Назі. 1 ст.

Шайгі. Залізничники. 1957.

Суданська трава:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — коріння;
3 — волоть;
4 — колосок;
5 — насіння.

томоб. шляхів — 216 км (усі — з твердим покриттям). У районі — 10 заг.-осв. та 2 музичні школи; 25 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; 40 санаторно-курортних установ. Карадагське відділення *Біології південних морів інституту* імені О. О. Ковалевського АН УРСР. 24 будинки культури та клуби, 2 кінотеатри, 35 кіноустановок, 19 6-к, філіал архіт.-істор. зап.-відника «Софійський музей» — «Судацька фортеця», будинок-музей М. О. Волощина (сміт Платнерське). В с. Отузах (тепер смт Шебетовка С. р.) народилася новатор с.-г. виробн. М. О. Бринцева. У С. р. видається газ. «Путь Ильича» (з 1980). Г. Г. Савченко.

СУДДЯ — в СРСР обрана у встановленому законом порядку особа, що здійснює в суді від імені Рад. дві правосуддя. Згідно з Конституцією СРСР, конституціями союзних (див. Конституція УРСР) і авт. республік, Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР суддю може бути обраний кожен громадянин СРСР, який досяг на день виборів 25 років (див. *Вибірність суддів*). С. відповідає перед виборцями або органами, що їх обрали, і звітує перед ними. С. може бути достроково позбавлений своїх повноважень не інакше як за відкликанням виборців чи органу, що його обрав, або в силу винесеного щодо нього вироку суду.

СУДЕБНИК 1468 — збірник норм феод. права Великого князівства Литовського, до складу якого входила значна частина території України. Складався з 25 статей, присвячених гол. чин. кримінальному та суд. праву. Осн. джерелом С. була «Руська правда». Захищав феод. власність на землю, на селян тощо.

СУДЕБНИК 1497 — перший кодекс Рос. централізованої держави. Поклав початок законодавчому оформленню кріпосного права в Росії. Його джерелами були «Руська правда», князівські укази, звичаєве право тощо. Складався з 68 статей, у яких визначалася система центр. і місц. судів, містилися норми цивільного і кримінального права. Судебник встановлював порядок захисту феод. власності на землю, обмежував право переходу («виходу») селян єдиним строком — за тиждень до т. з. *Юрієвого дня* і протягом тижня після нього тощо. Діяв і на *Чернігово-Сіверській землі*, яка в 16 ст. входила до складу Рос. держави.

СУДЕБНИК 1550 (Царський) — основний законодавчий акт Рос. держави періоду формування станово-представницької монархії. Складався зі 100 статей. До нього ввійшли норми *Судебника 1497*, а також норми адм., цивільного, кримінального та суд. права, прийняті в наступні роки, які сприяли ще більшому закабаленню селян. Діяв до прийняття *Соборного уложення 1649*. Мав чинність і на *Чернігово-Сіверській землі*, яка в 16 ст. входила до складу Рос. держави.

СУДЕТИ — гори у Зх. Європі, на кордоні між Чехословачиною, Польщею і НДР. Довж. понад

300 км, вис. до 1602 м (г. Снежка). Являють собою окремі гірські хребти і брилові масиви, розчленовані міжгірними улоговинами. Складені з гнейсів, базальтів, порфірів. Є льодовикові форми рельєфу. Родовища кам. вугілля, заліз. і мідної руд, буд. матеріалів. Багато мінеральних джерел. Схили гір вкриті дубовими, буковими і хвойними лісами; вище 1200 м — чагарники та гірські луки. Бальнеологічні курорти; район туризму.

СУДЕЦЬ Володимир Олександрович [10(23).X 1904, м. Нижньодніпровськ, тепер у складі Дніпропетровська — 6.V 1981, Москва] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1955), Герой Рад. Союзу (1945), Нар. Герой Югославії (1964), Герой МНР (1971). Член КПРС з 1924. В Рад. Армії з 1925. В 1933 закінчив курси вдосконалення командного складу при Військ. академії ім. М. Є. Жуковського. Під час Великої Вітчизн. війни — команд. ВПС 51-ї армії, командир бомбардувального авіакорпусу, з березня 1943 і до кінця війни — команд. 17-ю повітр. армією. Керував С. війська брали участь у боях на Пд., Пн.-Зх., Брян., Ворон., Зх., Волховському, Ленінгр., Калінін., Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. Після війни — нач. гол. штабу і заст. головнокоманд. ВПС, команд. далекосяжною авіацією, головнокоманд. військами ППО країни і заст. міністра оборони СРСР. У 1950 закінчив Академію Генштабу. З 1966 — військ. інспектор-радник Групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. У 1961—66 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СУДЖЕННЯ — в широкому розумінні будь-яке висловлювання, думка про певний предмет чи явище. В логіці під С. розуміють таку форму думки, в якій стверджується або заперечується щось відносно предметів чи явищ. Всі наші знання можна виразити у формі С. або їхньої системи. Тому С. — одна з осн. логічних форм пізнання дійсності. С. істинні, якщо вони правильно відображають об'єктивну реальність, і хибні, якщо створюють її. Поки істинність С. не доведена, воно проблематичне. Елементами С. є *суб'єкт* (S), *предикат* (P), зв'язка («є», «не є»; див. *Зв'язки логічні*). Суб'єкт і предикат наз. термінами С. Терміни С. є *поняттями*. С. буває простим (якщо до його складу входить не більше як два терміни) і складним (коли хоч один із його термінів складається з кількох понять). Мовною формою виразу С. є *речення*. Прості С. поділяють на такі види: за якістю (характером зв'язку) — на стверджувальні та заперечні; за кількістю відображуваних предметів — часткові (коли щось стверджується або заперечується щодо частини класу предметів) і загальні (коли йдеться про цілий клас предметів); за типом зв'язку — на атрибутивні, або категоричні, якщо вони відображають зв'язок між предметом і його

властивістю; на С. відношення, коли вони відображають відношення між двома або більше предметами; модальні, які відображають можливість, дійсність, необхідність зв'язку. Складні С. поділяють на сполучні, якщо їх утворено з простих за допомогою логічної зв'язки «і» (див. *Кон'юнкція*); умовні, коли їх утворено за допомогою логічної зв'язки «якщо... то...» (див. *Імплікація*); розділювальні, коли їх утворено за допомогою логічних зв'язків «...або...» (див. *Диз'юнкція*).

СУДЗА — рід трав'янистих рослин родини губоцвітих. Те саме, що й *періла*.

СУДЗИЛІВСЬКИЙ Микола Костянтинович [ін. ім'я та прізвище — Джон Руссель; 3 (15).XII 1850, Могильов — 30.IV 1930, Тяньцзінь, Китай] — революц. народник, діяч міжнар. революц. руху, вчений-природознавець. З дворян. Навчався в Петерб. (з 1868) і Київ. (з 1869) ун-тах. Один з організаторів народницького гуртка «Київська комуна», брав участь у «ходінні в народ». У 1875 емігрував за кордон; 1877 закінчив ун-т у Бухаресті, здобувши диплом лікаря на ім'я Дж. Русселя. Під цим прізвиськом брав участь у соціалістичному русі Болгарії і Румунії. В 1887 виїхав до Америки. В 1892, перебуваючи на Гавайських о-вах, заснував і очолював місц. партію гомрулерів (незалежних), яка боролася проти колоніального гніту амер. плантаторів. Під час рос.-япон. війни 1904—05 С. вів в Японії революц. пропаганду серед рос. військовополонених. Останні роки жив на Філіппінах і в Китаї (з 20-х рр.). З 1906 листувався з *Сунь Ятсеном*. Співробітничав у журн. «Каторга і ссылка». С. — автор праць з медицини, природознавства, соціології.

СУДИМІСТЬ — правові наслідки, які виникають у зв'язку з засудженням особи за вчинений нею злочин. Починається з моменту вступу вироку в законну силу і закінчується з погашенням чи зняттям С. Наявність С. пов'язана з певними юрид. наслідками. За рад. кримінальним законодавством вчинення злочину особою, що має С., є обставиною, що обтяжує відповідальність (п. 1 ст. 41 КК УРСР), або підставою для визнання цієї особи особливо небезпечним рецидивістом (крім осіб, які до вчинення злочину не досягли 18-річного віку або С. з яких знято чи погашено). До особи, яка має С., можуть бути застосовані деякі обмеження, зокрема заборона займати певні посади. При цьому не допускається довільне, не передбачене законом обмеження у правах осіб, що мають С. Ст. 47 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 55 КК УРСР) передбачає підстави для погашення С. Строки погашення С. залежать від міри покарання. Такими, що не мають С., зокрема визнаються: особи, які відбули покарання в дисциплінарному батальйоні; умовно засуджені, якщо протягом испытательного строку вони не вчиняють нового злочину; особи, засуджені до громадської догани, штрафу, ви-

правних робіт тощо, якщо протягом одного року з дня відбуття покарання не вчинить нового злочину. С. покашанася протягом 3 років для осіб, засуджених до заслання, вислання і позбавлення волі на 3 роки; протягом 5 років — засуджених на строк понад 3 роки; протягом 8 років — на строк понад 6 років, але не більше 10 років; протягом 10 років — на строк, більший за 10 років, й особливо небезпечних рецидивістів, якщо судом встановлено, що засуджений виправився і немає потреби вважати його таким, що має судимість. Зняття С. здійснюється в порядку, передбаченому законом, *уваляю судую* (ст. 414 КПК УРСР) без втручання суд. справи. Клопотання осіб, які відбули покарання, про погашення С. і клопотання громад. орг-цій про дострокове зняття С. розглядаються *районними (міськими) народними судами* за місцем постійного проживання осіб, щодо яких порушено клопотання. С. може бути знята й у зв'язку з *амністією* або *помилюванням*.

Ф. К. Глух.

СУДИНИ — 1) У рослин — провідні елементи *ксилеми* (деревини); те саме, що й *трахеї*. 2) С. у людини і тварин — див. *Артерії*, *Вени*, *Кровоносна система*, *Лімфатична система*.

СУДИННА ОБОЛОНКА — середня сполучнотканнна оболонка *ока* хребтних тварин і людини; багата на кровоносні судини (з чим пов'язана її назва) і пігментні клітини, які запобігають розсіюванню світла всередині очного яблука. Розміщена між *сітківкою* й *склерою*. В С. о. розрізняють три частини: передню — *райдувну оболонку*, середню, потовщену, — *цилінтарне тіло*, до якого підвищений *кришталик*, та задню, найбільшу, — власне судинну оболонку, або хоріоїдею, що прилягає до внутр. сторони склери. Про запалення С. о. див. *Хоріоїдит*.

СУДИННІ ХВОРОБИ РОСЛИН — хвороби, що характеризуються ураженням судинно-провідної системи рослин. Збудниками С. х. р. можуть бути гриби, бактерії, віруси. Розвиткові хвороби сприяє безмісне вирощування культур на одному й тому самому місці, ослаблення рослин внаслідок несприятливих умов вирощування. З ґрунту збудники С. х. р. проникають у внутрішні провідні тканини рослин через місця поранень, мех. пошкоджень або через в'ялі корінці. С. х. р. можуть передаватися і насінням. Характерним симптомом С. х. р. є втрата *тургору* всією рослиною або ураженою частиною її внаслідок закупорки судин мікроорганізмами, а також під впливом ферментів і токсинів, що їх виділяють збудники захворювання. При С. х. р. на листках часто з'являються жовті плями, листки всихають, обпадають, коренева система буріє і відмирає. С. х. р. призводять до шуплості насіння, а часто й до загибелі рослин.

Заходи боротьби. Дотримуються сівозмів, знезаражують ґрунт, очищають, сортують і протруюють насіння, дотримуються

високої агротехніки й запроваджують стійкі проти хвороб сорти. Літ.: Пересихин В. Ф. *Сельскохозяйственная фитопатология*. М., 1982.

В. М. Підольник.

СУДИННО-ВОЛОКНИСТИЙ ПУЧОК — група з'єднаних між собою поздовжніх клітин *провідних тканин рослин* та певної кількості склеренхімних (див. *Склеренхіма*) елементів опорно-механічного призначення. С.-в. п. у вигляді *жилок* постійно знаходяться в *листяках* та їх *черешках*; у вигляді *тяжів* — у *стеблах* і *коренях* багатьох *грав'янистих рослин*, особливо *однодольних*, а на ранніх етапах *онтогенезу* — в *стеблах* багатьох *дводольних*. По провідних елементах С.-в. п. переміщується вода з розчиненими мінеральними та органічними речовинами. Волокнисті елементи пучка, що належать до *механічних тканин рослин*, надають йому міцності, еластичності, захищають від деформацій. Утворюються С.-в. п. в *меристематичних* (див. *Меристема*) зонах із *прокамбію*. Залежно від здатності до розростання С.-в. п. поділяються на *відкриті* та *закриті*. У відкритому пучку між *лубом* і *ксилемою* зберігається й функціонує *прошарок камбію*, новоутворювані клітини якого диференціюються і забезпечують розростання провідної і механічної зони. У закритих С.-в. п. камбію немає, бо *прокамбіальний* тяж повністю перетворився на елементи С.-в. п. без збереження *меристематичних властивостей*. Товщина закритих С.-в. п. протягом *онтогенезу* залишається незмінною. Залежно від взаєморозміщення *ксилеми* та *флоєми* в С.-в. п. розрізняють *колатеральний*, *біколатеральний*, *концентричний* та *радіальний* типи пучків. У стебловій частині більшості *деревних рослин* С.-в. п. перетворилися на *циліндричні масиви* *ксилеми* і *флоєми*, розділені *камбіальним* *прошарком*.

О. В. Брабон.

СУДІЄНКО Михайло Йосипович [бл. 1803—8 (20).IX 1874] — укр. археограф ліберально-бурж. напрямку. Закінчив *пажеський корпус*. У 1824—29 — на військ. службі. Після відставки був *новгород-сіверським повітовим предводителем дворянства*, *почетним новгород-сіверської, черніг., білоцерківської гімназій*. У 1848—57 — голова *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві*. Оpubлікував «Матеріали для вітчизняної історії» (в 2 т., 1853—55), «Чернігівського намісництва топографічний опис» О. Ф. Шафонського (1851), брав участь у виданні *літопису С. Величка*.

Р. Г. Судковський. Очаківська пристань. 1881. ДТГ у Москві.

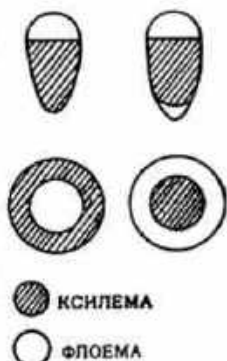
В документальних публікаціях С. переважають матеріали, що стосуються діяльності окремих осіб, зокрема, гетьманів.

СУДКОВСЬКИЙ Руфін Гаврилович (7.IV 1850, м. Очаків — 4.II 1885) — рос. та укр. живописець. Навчався в Одес. рисувальній школі, 1868—73 — в петерб. АМ, академіком якої став 1882. Автор пейзажів: «Очаківська пристань» (1881), «Тиша на морі», «Дар'яльська ущелина» (обидва — 1883), «Штиль» (1884), «Прозора вода» (1879—84). Картини С. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва.

Літ.: Лагута Н. Д. Забутий художник. Руфін Гаврилович Судковський. Николаев, 1928.

СУДНО — плавуча споруда для перевезення пасажирів і вантажів, виконання госп. і військових завдань, наукових досліджень тощо. До 19 ст. були *гребні* і *парусні судна*. В 19 ст. створено *парові С.* — з *гребним колесом*, потім з *гребним винтом*. На початку 20 ст. почалась експлуатація С. з *двигунами* внутр. згорання, з *серед.* 20 ст. стали до ладу С. з *ядерною силовою установкою* (див. *Атомний криголам*). Найбільшу групу становлять С. *транспортні*, *промислові*, *промислово-добувні* та *обслуговуючі*. *Трансп. С.* бувають *вантажні* (напр., *ролери*, *рефрижератори*, *танкери*), *пасажирські* і *вантажопасажирські*. До *промислових С.* належать *китобійні судна*, *рибопромислові судна*, до *промислово-добувних* — *драги*, *нафтобурові судна* тощо. *Обслуговуючі С.* — *буксирні судна*, *брандвахти*, *днопоглиблювальні судна*, *кабельні судна*, *криголами*, *плавучі маяки* і *доки* та ін. Крім С. цих типів, є *дослідні судна*, *військові* (див. *Корабелі*) та *спортивні судна*. С. бувають: *морські*, *внутр.* і *мішаного плавання*; *самохідні* й *несамохідні* (див. *Баржа*, *Ліхтер*). *Самохідні С.* за типом енерг. установок (*суднового двигуна*) поділяють на *пароплави*, *теплоходи*, *електроходи* й *атомоходи*; за особливостями руху — на *плаваючі*, *глісуючі* (див. *Глісер*), на *підводних крилах* (див. *Судно на підводних крилах*) та на *повітряній подушці* (див. *Судно на повітряній подушці*). Осн. частини С.: *корпус судна*, *суднові пристрої* (рульові, якорні, шлюпкові тощо) і *системи* (напр., *протипожежна*, *побутового водопостачання*, *вентиляції*, *кондиціювання повітря*), *енерг. установка з судновими рушьями*. С. обладнують *навігаційними приладами*, засобами зв'язку (див. *Морська сигналізація*). Експлуатаційно-тех. характеристиками С. є *швидкість руху*, *район* і *далекість плавання*, *автономність*, *надійність*, *водотоннажність*, *вантажотіснотність*, *пасажиромісткість* тощо. Важливе значення мають його *морехідні якості*. Див. також *Суднобудування*, *Судноводіння*, *Суднопластво*.

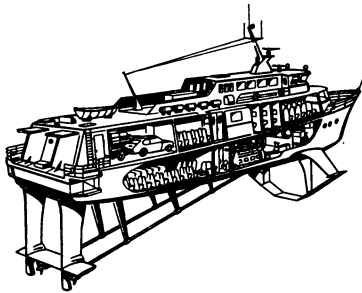
СУДНО НА ПІДВОДНИХ КРИЛАХ — судно, на днищі якого є *поперечні пластини* (крила). При певній швидкості руху С. на п. к. на нижній поверхні крил, заву-

Типи судинно-волокнистих пучків.

СУДНО НА ПОВІТРЯНІЙ ПОДУШЦІ

рених у воду, виникає *підйомна сила*, корпус судна виходить з води, опір рухові судна зменшується, а швидкість його руху (при тій же потужності двигунів) зростає. С. на п. к. (мал.) бувають з нерухожими і керованими крилами. Корпус їх виготовляють з легких сплавів, крила — з нержавіючої сталі; енерг. установка — двигуни внутр. згорання, рушій — *гребний гвинт*. Водотоннажність С. на п. к. — до 250 т, пасажироміст-

кість — до 300 чол., швидкість руху — 80—100 км/год і більше. На С. на п. к. перевозять пасажирів або невеликі вантажі по річках, озерах, морях. С. на п. к. використовують з військової (торпедні і ракетні *катери*) і службовою метою (охоронні або посылні судна).

Ідея створення С. на п. к. виникла наприкінці 19 ст. Патент на підводні крила одержав (1891) рос. підданий Ламберт, який збудував та випробував перший моторний човен з підводними крилами. У 2-й пол. 20 ст. почалось широке використання С. на п. к. Теоретичні основи їхнього руху розробили рад. вчені М. В. Келдиш, М. Є. Коцин, М. О. Лаврентьев та ін. У 1957 сормовські суднобудівники (гол. конструктор Р. Є. Алексеев) створили перший рейсовий пасажирський озерно-річковий 66-місний теплохід на підводних крилах «Ракета», пізніше в СРСР було створено С. на п. к. інших типів — «Метеор», «Супутник», «Комета», «Вихор» та ін.

В. Г. Матвеев.

СУДНО НА ПОВІТРЯНІЙ ПОДУШЦІ — судно, що рухається над поверхнею води на стиснутому повітряному прошарку (подушці), створюваному під його днищем нагнітачами. Корпус С. на п. п. не стикається з водою, що значно зменшує опір рухові судна, підвищує його швидкість, послаблює удари об хвилю. Розрізняють С. на п. п. (мал.) з надходженням повітря через отвори, розміщені по *периметру* днища (соплова схема), і з безпосереднім нагнітанням повітря під куполоподібне днище (камерна схема). Під час руху вони повністю або неповністю відриваються від поверхні води. У

С. на п. п. з повним відривом від водної поверхні повітр. подушка захищена розміщеним по периметру гнучким огородженням (напр., полотнищами). Рушіями на таких судах служать *повітряні гвинти* або *повітряно-реактивні двигуни*. Ці судна можуть виходити на берег, переміщуватися над мілинами або льодовою поверхнею, по заболоченій місцевості. Їхня водотоннажність — понад 200 т, пасажиромісткість — 400—600 чол., швидкість руху — 130 км/год. У С. на п. п. з неповним відривом від водної поверхні огородження повітр. подушки по боках — жорстке, по краях — гнучке або жорстке. При русі судна бічне огородження занурено у воду. Рушіями є *гребні гвинти* або водомети. Водотоннажність таких суден — до 200 т, пасажиромісткість — 300—400 чол., швидкість руху — 90 км/год. На С. на п. п. перевозять пасажирів, вантажі, їх застосовують як десантні судна. Принцип руху на повітр. подушці теоретично обґрунтував (1927) К. Е. Цюлковський. В СРСР перше С. на п. п., розроблене під керівництвом В. І. Левкова, випробувано 1934—35. У 1962 створено перше пасажирське 38-місне судно на повітряній подушці «Нева». Практичне використання таких суден почалось з середини 60-х рр.

В. Г. Матвеев.

СУДНОБУДУВАННЯ — галузь важкого машинобудування, підприємства якої будують і ремонтують судна всіх типів та інші плаваючі споруди (плаваючі доки, крани, плаваючі причали, земснаряди тощо). С. було відоме ще в стародав. Єгипті, Китаї, Римі, Греції, Індії, а також Київ. Русі. В Росії як галузь пром-сті зародилося на рубежі 17 і 18 ст.; перше парове судно збудовано 1815. Споруджували й ремонтували в основному військ. судна. На рос. верфях були створені перші криголами («Пайлот», 1864), судна з гол. двигунами внутр. згорання (річкове — «Вандал», 1903; морське — «Дело», 1908). На Україні першу суднобудівну верф спорудило Адміралтейство 1788 в Миколаєві (тепер *Миколаївський суднобудівний завод* імені 61 комунара). В 1897 тут закінчено буд-во великого суднобудівного і судномеханічного заводу. Всього на Україні діяло 7 таких підприємств.

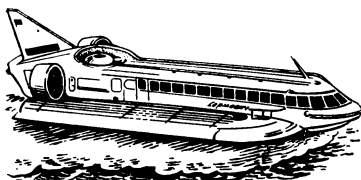
За роки Радянської влади С. перетворилося на високорозвинуту потужну галузь машинобудування, яка виробляє найновіші типи суден з високими тех. та експлуатаційними якостями. Серед них великотоннажні наливні судна (вантажопідйомність від 5 тис. т до 150 тис. т), суховантажні судна й контейнеровози (вантажопідйомністю від 4 тис. т до швидкісних газотурбоходів з горизонтальним способом вантажопереробки місткістю 55 тис. т³), ліхтеровози, рефрижератори, лісовози-пакетовози, нафторудовози (вантажопідйомністю 100 тис. т), атомні криголами «Ленін», «Леонід Брежнев», «Сибір», плаваючі бурові установ. типу «Каспій» та «Баку», океанські рятувальні буксири типу «Ягуар», унікальні плаваючі

крани, автоматичні підводні апарати.

За виробництвом продукції С. Радянський Союз посідає одне з провідних місць у світі. Деякі судна в СРСР купують зарубіжні судноплавні компанії та судновласники. В УРСР найбільші підприємства С.: *Чорноморський суднобудівний завод*, Херсонське суднобудівне об'єднання ім. 60-річчя Ленінського комсомолу України, *київський суднобудівний завод «Ленінська кузня»*. На підприємствах С. республіки будуються супертраулери типу «Пулковский меридіан» та «Горизонт», малі й середні риболовні траулери для добування й переробки нових об'єктів промислу (риб глибоководних порід, креветок тощо), судна з дизельними силовими установками для перевезення руди і концентратів вантажопідйомністю 53 тис. т, ліхтеровози-контейнеровози (40 тис. т), ліхтеровози-контейнеровози криголамно-транспортного типу з атомною енерг. установкою, універсальні судна, судна для навалочних вантажів (14,5 тис. т), танкери-навалочники (25,0; 65,0; 100,0 тис. т), геофізичні, бурові судна, приймально-транспортні рефрижератори. Будуються пасажирські судна, судна на підводних крилах, сучасні озерно-річкові судна, землерпалки, плаваючі крани. Крім суднобудівних, у республіці діють судноремонтні підприємства, які ремонтують транспортний, пасажирський і риболовний флот. Усі судна, що їх будують в СРСР, оснащують досконалими енерг. установками, засобами механізації трудомістких процесів, автом. керуванням судновими механізмами і пристроями, найновішими засобами радіонавігації. В ін. соціалістичних країнах транспортне й пром. С. розвинуте у ПНР, НДР, СФРЮ. Між соціалістичними країнами в галузі С. існує тісне співробітництво, принципи якого втілено в діяльності *Ради Економічної Взаємодопомоги*. Серед капіталістичних країн трансп. С. розвинуте в Японії, Швеції, ФРН, Іспанії, Франції, Великобританії, промислове — в Японії. Річкове С. найбільш розвинуте серед соціалістичних країн у ЧССР та НДР; серед капіталістичних — у США. Див. також *Морський транспорт*, *Річковий транспорт*.

[Л. Т. Гришин], Ю. Сігатулін.

СУДНОВИЙ ДВИГУН — двигун, що забезпечує рух судна (головний двигун) або дію його електрогенераторів, вентиляторів, насосів тощо (допоміжний двигун). Першим С. д. була *парова машина*. Нині ним є *дизелі*, *парові турбіни* і *газові турбіни*. Найчастіше на судах різних типів використовують дизелі (головні та допоміжні двигуни) — найекономічніші з усіх типів С. д. Парові турбіни (головні двигуни) встановлюють на великих *танкерах*, газо- і контейнеровозах, на судах з *ядерною силовою установкою* та ін. Газові турбіни (в основному як головні двигуни) застосовують на військ. кораблях, *суднах на підводних крилах*, *суднах на повітряній подушці*. Щоб привести у дію судно-

До ст. Тіціан.

1. Любов земна і небесна. Влізаво. 1515—16. Галерея Боргезе, Рим.

2. Чоловічий портрет. Львівська картинна галерея.

3. Марія Магдалина кастається. 60-і роки 16 ст. Державний Ермітаж у Ленінграді.

4. Динарій кесаря. 1518. Дрезденська картинна галерея.

5. Венера Урбінеська. 1538. Галерея Уффіці, Флоренція.

6. Портрет папи Павла III з Алессандро й Оттавіо Фарнезе. 1545—46. Національний музей і галерея Каподімоне, Неаполь.

До ст. Тарасевич О.

1. Титульна сторінка до видання «Rosarium». 1672. 2. Портрет К. Ключоцького. 1685. Обидві — гравюри на міді.

До ст. Тарасевич Л.

1. Портрет Ю. Землі. 2. Святий Прозірливий. 3. Спирідон і Никодим. 2 і 3 — з «Кисло-Печерського патерика». Всі гравюри на міді. 1702.

вий рушій, головний С. д. з'єднують з гребним валом безпосередньо або через редуктор. Вдаються й до електр. з'єднання (С. д. з гол. генератором й електродвигуном гребного вала). На великих судах С. д. водночас обертає гребні гвинти й приводить у дію електродвигуни.

СУДНОВИЙ РУШІЙ — пристрій, що створює необхідну для руху судна силу тяги (рушійну силу). Найпоширенішими є реактивні С. р., в яких сила тяги зумовлюється реакцією мас води, повітря або продуктів згорання палива, відкинутих у напрямі, протилежному напрямку руху судна. Такі С. р. бувають непрямої реакції (весла, гребні колеса, гребні гвинти, повітряні гвинти, крильчасті пристрої) і реакції прямої (напр., водомети — профільовані труби, повітряно-реактивні двигуни). Є й активні С. р. (вітрила, ротори тощо), де для створення сили тяги використовується енергія вітру або течії води. С. р. приводять у дію судновими двигунами, мускульною енергією людини (весла), енергією повітря (вітрила). Ефективність С. р. (у поєднанні з корпусом судна і рулем) характеризується пропульсивним коефіцієнтом — відношенням корисної потужності (добутку сили тяги на швидкість руху судна) до потужності, споживаної рушієм.

СУДНОВОДІННЯ — 1) Сукупність наук і наукових дисциплін, необхідних для керування рухом судна. До С. належать навігація, логія, мореплавна астрономія, гідрографія, а також гідрометеорологія (див. Гідрометеорологічна служба), теорія деаіації магніт. компаса, морська практика. Великий вклад у розвиток С. внесли М. В. Ломоносов, М. П. Лазарев, Ф. П. Літке, О. С. Попов, О. М. Крилов та ін. вчені. 2) Керування рухом судна на основі безперервного інструментального або візуального контролю за умовами плавання, курсом судна, його швидкістю, місцезнаходженням і станом. Відоме з давніх часів. Понад 3 тис. років тому фінікійці, плаваючи у відкритому морі, орієнтувались на Полярну зірку. В 3—2 ст. до н. е. китайці вже користувались магніт. компасом. Сучасними засобами інструментального контролю є навігаційні прилади, інерціальні навігаційні системи, радіонавігаційні системи. Судноводінню сприяє морська сигналізація, обстава судноплавства. Порядок С. визначається міжнарод. і місцевими правилами. Див. також Судноплавство.

Лит.: Салозан А. Е. Автоматизація судноводіння. М., 1977; Гаращенко Г. М., Сапожников Е. Н. Безпосереднє судноводіння. К., 1979; Кожехов В. П., Григорьев В. В., Лукін С. М. Математичні основи судноводіння. М., 1980.

СУДНОПІДІЙМАЧ — споруда, якою переміщують судно з одного рівня на інший. Є транспортні суднопідіймачі, призначені для подолання перепаду рівнів води на внутр. водних шляхах, і суднопідіймачі споруди, якими підіймають (спускають) судна на судноремонтних і суднобуд. підприємствах. У трансп. С. (похилих, вер-

тикальних) судно переміщується, як правило, на плаву — у наповненій водою камері (з вхідними і вихідними затворами), яка рухається по рейковій колії звичайно за допомогою мех. або електр. тяги. Похилі С. бувають: поздовжні й поперечні; одно- і двоскатні (з поворотним пристроєм для переведення судна через водохід або гребінь греблі). Вертикальні С. поділяють на механічні (з противагами), плунжерні (з гідравлічними пресами) і поплавкові. До найпоширеніших суднопідіймачих споруд належать плаваючі доки і сліпи. Для вертикального підйому суден використовують також стріли і мостові підйомні крани, гідравлічні підіймачі.

СУДНОПЛАВСТВО — плавання суден по водних шляхах. За районами плавання С. буває морське, внутрішнє й мішане; за функціональною ознакою — комерційне, промислове тощо; за організацією та регулярністю сполучень — лінійне (забезпечує регулярні перевезення пасажирів і невеликих партій вантажів за встановленим розкладом) та трампове (робота вантажних суден не пов'язана з постійними районами плавання, портами навантаження й розвантаження і не обмежена певним андом вантажів). С. відоме з давніх часів (по річках, озерах, а також по морях вздовж узбереж. Розвиток мореплавної астрономії, застосування компаса та вдосконалення конструкцій суден дали можливість здійснювати С. у відкритих океанах і морях. Базою сучас. С. є розвинуті тех. засоби, призначені для його здійснення (судна та їхні устаткування), та забезпечуючі служби (портові, гідрометеорологічні, гідрографічні, аварійно-рятувальні тощо). Режим С. регламентують нац. закони й міжнарод. угоди. Див. також Морський транспорт, Річковий транспорт.

СУДОВА ВИШНЯ (до 1545 — Вишня) — місто Мостиського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташована на р. Вишні (прит. Сану), поблизу залізнич. ст. Судова Вишня. Вперше згадується під назвою Вишня в Галицько-Волинському літописі під 1230. В 1349 загарбана шляхет. Польщею. В 1368 Вишні надано мадебурзьке право. З 1443 у Вишні відбувалися сеймики (з'їзди) шляхти ряду земель Руського воєводства, від яких місто дістало назву С. В. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. В. — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 С. В. захопила бурж.-поміщицька Польща. З 1927 в С. В. діяла підпільна орг-ція КПЗУ. В 1939 С. В. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 С. В. — місто. У місті — заводоуправління буд. матеріалів, комбикормовий з-д, ф-ка львів. виробничого об'єднання «Галантерея», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Зоовет. технікум, середня школа, лікарня, поліклініка. Будинки культури, клуб, кінотеатр, 2 б-ки, краєзнавчий музей. Археол. пам'ятка — городище 9—11 ст. в урочищах Замчище та Чвораки. В С. В. народився укр. письменник-полеміст І. Вишньський, де

йому встановлено пам'ятник (1979, скульптор Д. Кравич). У 1897 С. В. відвідав І. Я. Фрашко.

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА — в СРСР регламентована процесуальним законом діяльність експертів по дослідженню конкретних обставин кримінальної чи цивільної справи з метою встановлення фактів, що мають істотне значення для досягнення об'єктивної істини в справі. Розрізняють криміналістичну експертизу, судово-медичну експертизу, судово-психіатричну експертизу, судово-біологічну, судово-автотех., судово-бухгалтерську експертизу тощо. С. е. призначається особою, яка проводить дізнання, слідчим, прокурором, судом (суддею). С. е. переважно провадиться в спеціалізованих експертних установах системи М-ва юстиції та М-ва охорони здоров'я, а також в експертно-криміналістичних підрозділах МВС. Наслідки С. е. викладають у письмовій формі — висновку, який є одним із доказів у справі. При необхідності дослідження складних обставин судової справи призначаються т. з. комісійні чи комплексні експертизи, які провадяться комісією фахівців відповідно з однієї чи різних галузей знань.

М. Я. Сегал.
СУДОВА МЕДИЦИНА — галузь медицини, яка вивчає медико-біологічні проблеми, що виникають у судово-слідчій практиці. Завдання С. м. визначаються потребами правової практики і включають вивчення осн. об'єктів судово-медичної експертизи — дослідження мертвих тіл, потерпілих, обвинувачених та ін. осіб, а також речових доказів. Систематичне залучення лікарів з метою розв'язання питань в галузі правосуддя виникло ще в стародавні часи. Значення мед. висновків при розгляді судових справ підтверджується рядом законодавчих актів, які були видані в різні часи в країнах Європи. В Кодексі Юстиніана вказано, що висновки лікаря як судовий доказ важливіші доказів свідків. С. м. почала свій розвиток у 16 ст. — в карному кодексі Кароліна чітко були перелічені випадки залучення лікарів для розв'язання питань у справах, які потребували розтину трупа. В 16—17 ст. з'явився ряд посібників (франц. хірурга А. Паре, італ. лікаря П. Заккіаса), які створили основу для наступного розвитку С. м. В Росії першим законодавчим актом, який ввів обов'язкове залучення лікарів до розв'язання правових питань, був Військовий статут Петра I (1714), що передбачав необхідність розтину трупа вбитого і подання лікарем в суд свідцтва про причину смерті. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. при медичних ф-тах університетів (Москва, Петербург, Казань, Томськ, Київ, Харків та ін.) було створено кафедри С. м. Першим вітчизн. посібником в цій галузі був «Короткий виклад судової медицини» С. О. Громова (Петербург, 1832). З 1863 почали видаватися спеціальні журнали з питань С. м. В СРСР з 1946 функціонує Всесоюзне наукове т-во судових медиків, друкованим орга-

Судова Вишня. Пам'ятник Івану Іллінському. Скульптор Д. П. Кравич. Бронза. Граніт. 1979.

ном якого з 1958 є журн. «Судебно-медична експертиза». Великий внесок у розвиток вітчизн. С. м. зробили проф. П. О. Мінаков, Я. О. Чистович, І. М. Гвоздев, О. С. Ігнатівський, Н. О. Оболенський, О. М. Шибков, М. І. Райський, В. Ф. Черваков, І. Ф. Огарков, В. М. Смолянінов, Л. М. Ейдліна, М. В. Попов, М. І. Авдеев та ін. Розвиток С. м. на Україні пов'язаний з діяльністю М. С. Бокариуса, що в 1910—31 очолював кафедру С. м. у Харкові і брав активну участь у створенні Ін-ту судової експертизи в Харкові, якому (1931) було присвоєно його ім'я. Значний внесок у розвиток С. м. на Україні зробив Ю. С. Сапожников, який в 1936—70 очолював кафедру при Київ. мед. ін-ті, протягом 17 років керував судовою експертною службою в республіці. Судово-медичну експертизу в СРСР включено до системи органів *охорони здоров'я*. Адміністративно-організаційним і науково-методичним центром, який очолює і координує всю наукову і практичну судово-медичну діяльність в СРСР, є організований у Москві 1931 Державний н.-д. ін-т С. м. Найактуальніші проблеми сучасної С. м.: розробка експертних критеріїв механізму виникнення ушкоджень та ідентифікація зброї, якою було спричинено травму; встановлення диференціально-діагностичних показників прижиттєвості й давності походження ушкоджень; розробка критеріїв визначення давності настання смерті; вивчення різних аспектів гіпоксичних (див. *Гіпоксія*) станів; розробка судово-медичних критеріїв експертизи живих осіб; подальше вдосконалення науково-організаційних і методичних питань у розвитку судово-медичної служби; вивчення різних аспектів, пов'язаних з дослідженнями речових доказів тощо. Практична робота з судово-медичного дослідження трупів, огляд потерпілих, обвинувачених та ін. осіб, а також дослідження речових доказів здійснюються судово-медичними експертами (районних, міжрайонних, обл. і республіканських бюро судово-медичної експертизи), а також співробітниками кафедр судової медицини.

Лит.: Громова А. П. Курс лекцій по судовій медицині. М., 1970; Сапожников Ю. С., Гамбург А. М. Судебная медицина. К., 1980. *І. А. Концевич.*

СУДОВА ПСИХІАТРІЯ — галузь психіатрії, що вивчає різні психічні розлади відносно деяких норм кримінального і цивільного права, кримінального і цивільного процесу. С. п. сформувалася на стику медичних, правових і філософських наук. В Росії розвиток С. п. пов'язаний з діяльністю психіатрів кінця 19 — початку 20 ст.: І. М. Балинського, В. Х. Кандинського, М. М. Баженова, С. С. Корсакова, В. П. Сербського та ін. Розвиток рад. С. п. відбувався у боротьбі з реакційними течіями в кримінальному праві — *ломброзіанством* і *неоломброзіанством*, котрі розглядали поведінку людини як щось фатально визначене спадковими біологічними факторами. Радянська

С. п. підходить матеріалістично до розуміння психічних процесів, використовуючи ідеї І. М. Сеченова, І. П. Павлова та ін. рос. фізіологів. Коло питань, що вивчає С. п., визначається в основному практичними завданнями, які стоять перед *судово-психіатричною експертизою*. До цих питань відносять висновки про стан психіки осіб, яких притягають до кримінальної відповідальності, висновки про дієздатність позивачів і відповідачів у цивільному процесі, психіатричний огляд свідків та потерпілих, коли ці особи викликають у суду сумнів у їх психічній повноцінності, визначення психічного стану осіб, у яких виявили ознаки психічного розладу в період відбукання покарання та ін. Відповідно до цих завдань С. п. як наукова дисципліна розробляє методи судово-психіатричної оцінки окремих психічних захворювань і критеріїв, на основі яких робляться експертні висновки про психічний стан і дієздатність, вибираються медичні заходи по відношенню до хворих, що вчинили суспільно небезпечні дії. Проводиться судово-психіатрична експертиза судовими експертами — лікарями-психіатрами, які не лише ставлять діагноз, а й розв'язують питання про необхідність примусового лікування психічно хворого, що чинить суспільно небезпечні дії. В СРСР С. п. сприяє зміцненню соціалістичного правосуддя і законності. Науково-методичним центром С. п. є Всесоюзний н.-д. ін-т загальної та судової психіатрії ім. В. П. Сербського (Москва).

Лит.: Руководство по судебной психиатрии. М., 1977.

В. С. Шапошников.

СУДОВА РЕФОРМА 1864 — ліберально-бурж. реформа *судової системи*, кримінального та цивільного *судочинства*, яку здійснив царський уряд відповідно до потреб капіталістичного розвитку Росії. С. р. була оформлена суд. статутами, проекти яких затвердив цар у листопаді 1864.

За С. р. було утворено формально рівну для всіх судову систему: суди загальної юстиції (окружний суд — судова палата — Сенат) та мирової юстиції (одноособовий дільничний мировий суддя — повітовий з'їзд мирових суддів — Сенат). Було запроваджено інститут *присяжних засідателів*, проголошено ряд формальних принципів: рівність усіх перед законом, гласність, усність судочинства тощо, засновано *адвокатуру*. Водночас збережено ряд установ і принципів феодально-станового судочинства (станові суди — церковні, військові, волосні; адм. юстиція, дворянський склад суддів тощо). *Судово-адміністративною реформою 1889* царизм значно обмежив дієвість суд. реформи 1864.

СУДОВА РЕФОРМА НА УКРАЇНІ 1760—63 — реорганізація судових установ на Україні для вдосконалення їхньої діяльності відповідно до класових інтересів *козацької старшини* та шляхти. Проведена гетьманом К. Г. Розумовським за взірцем системи, пе-

редбаченої *Литовськими статутами*, зокрема станових місц. судів. За універсалом гетьмана 17 (28).ІІ 1763 *Генеральну військову канцелярію* було позбавлено суд. функцій. Це призвело до перетворення *Генерального суду* на найвищий апеляційний орган, а також на суд у справах ген. старшин, полковників, бунчукових і військ. товаришів та осіб, узятих під особисту опіку гетьмана. Реформа завершилася в кін. 1763, коли на тер. кожного полку було створено замість полкових судів два земські, два підкоморські і один гродський суди (лише в Ніжинському полку було три *земські суди*). В компетенції сотених управлінь і *магістратів* залишився розгляд дрібних спорів рядових козаків і міського населення. Справи селян перебували в панській *юрисдикції*. Реформа не змінила експлуататорської суті всіх судів як апарату феодально-кріпосницького поневолення сел. мас і міської бідноти.

Лит.: Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967; Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

СУДОВА СИСТЕМА — сукупність судів, заснована на єдиних принципах організації й діяльності, цілях і завданнях, які визначаються класовою суттю *держави*, де вони діють. С. с. невідділена від *суду*, який в історії розвитку суспільства завжди був у центрі політ. боротьби як один із важелів зміцнення політ. влади пануючого класу. В основу першої С. с. Рад. в. було покладено визначені *Декретом про суд* принципи організації нових судів, у т. ч. *революційних трибуналів*. *Конституція СРСР 1977* відобразила процес дальшого вдосконалення суду, *правосуддя* і відповідно С. с. Згідно з ст. 151 Конституції СРСР, а також ст. 1 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про судочинство в СРСР* у країні діють *Верховний Суд СРСР*, Верховні Суду союзних і автономних республік, крайові, обл., міські суди, суди авт. областей, суди авт. округів, *районні (міські) народні суди*, а також *військові трибунали* у Збройних Силах. Осн. ланкою С. с. є народні суди, які вирішують 96—98 % кримінальних і цивільних справ. Найвищим суд. органом СРСР є Верховний Суд СРСР, який здійснює нагляд за суд. діяльністю судів СРСР, а також судів союзних республік у межах, встановлених законом (ст. 153 Конституції СРСР). Організацію і діяльність рад. С. с. визначають *конституційні принципи судочинства*. В основу побудови С. с. покладено принципи її єдності, залежності структури С. с. від *державного устрою* СРСР і союзних республік, двоінстанційності. Усі суди в СРСР поділяються на суди Союзу РСР, до яких належать Верховний Суд СРСР і військ. трибунали, та суди союзних республік — усі ін. суди. Вони організаційно об'єднані між собою наявністю спільного для них Верховного Суду СРСР. В УРСР С. с.

відповідно до ст. 149 Конституції УРСР складається з 3 ланок: Верховного Суду УРСР, обл. і районних (міських) нар. судів. На правах обл. суду діє Київський міський суд (про С. с. УРСР див. також т. 11, Українська Радянська Соціалістична Республіка, розділ Судова система УРСР). За компетенцією всі суди СРСР поділяються на суди 1-ї інстанції та суди 2-ї і наглядової інстанції. С. с. інших соціалістичних країн складається з трьох ланок. У бурж. державах С. с., як правило, не має єдиної орг. єдності.

Р. І. Гричук.

СУДОВА СТАТИСТИКА — в СРСР галузь державної статистики, предметом якої є вивчення кількісного боку злочинності та цивільно-правових спорів, що стали об'єктом розгляду в суді, нотаріаті чи арбітражі. С. с. поділяється на кримінально-правову та цивільно-правову, показники яких характеризують діяльність правоохоронних органів на всіх стадіях кримінального та цивільного процесів (див. *Процесуальні стадії*). С. с. керується наук. основами і методологічними принципами заг. теорії статистики. Показники С. с. відображають хід боротьби з правопорушеннями, зокрема вони враховують кількість злочинів, кількість злочинців та міри покарання, які було застосовано судом. Облік правопорушень здійснюється відповідно до їхньої структури, динаміки, причин, характеристик осіб злочинців і суб'єктів цивільних правовідносин тощо. Систему С. с. побудовано за відомим принципом. Так, С. с. обліковує діяльність прокуратури відповідно до завдань, визначених Законом СРСР про Прокуратуру СРСР; вона має значення і для керівництва, контролю та спрямування діяльності органів юстиції.

А. А. Фокіна.

СУДОВЕ РІШЕННЯ — в СРСР постанова суду 1-ї інстанції по суті розглянутої цивільної справи. В ній суд розв'язує правовий спір між сторонами — задовольняє позов (зустрічний позов) повністю або частково чи відмовляє в позові. С. р. постановляється і в справах окремого провадження. С. р. є актом соціалістичного правосуддя, воно проголошується прилюдно іменем республіки і після вступу в законну силу стає загальнообов'язковим, а його виконання забезпечується примусовою силою д-ви. Закон (в УРСР — ст. 202 ЦПК УРСР) встановлює, що С. р. повинно бути законним і ґрунтуватися на досліджених судом доказах. С. р. складається з вступної, описової, мотивувальної та резолютивної частин. Приймається в нарадчій кімнаті більшістю голосів суддів, які входять до складу суду в даній справі, і підписується всім складом суду. За заг. правилом С. р. оголошується негайно після розгляду справи. Якщо в С. р. не розв'язано будь-якої з позовних вимог або не зазначено точного розміру присуджених стягнень тощо, суд постановляє додаткове рішення після розгляду цього питання в судовому засіданні з викликом сторін. С. р., а та-

кож додаткове рішення можуть бути оскаржені сторонами і третіми особами (див. *Оскарження у праві*) або опротестовані прокурором у касаційному порядку в 10-денний строк від дня постановлення С. р. (див. *Касаційний розгляд справ*).

А. М. Фельдман.

СУДОВЕ УПРАВЛІННЯ — в СРСР одна з галузей держ. діяльності, що полягає у розв'язанні питань адм.-організаційного, фінанс. та госп. порядку щодо судів. Здійснюється відповідно до закону Радами народних депутатів, М-вом юстиції СРСР, м-вами юстиції союзних і авт. республік, відділами юстиції обл. (крайових) Рад нар. депутатів. Органи С. у. чітко відмежовані від органів, що здійснюють правосуддя. Процесуальне керівництво судами належить вищестоящим судам. Нагляд за судовою діяльністю судів здійснюється Верховним Судом СРСР, а С. у. — Міністерством юстиції СРСР. Відповідно до Положення про М-во юстиції СРСР, затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР від 21.III 1972, воно здійснює орг. керівництво судами союзних республік і військовими трибуналами. М-во юстиції СРСР розробляє пропозиції з питань організації судів союзних республік і військ. трибуналів (дислокація, структура, штати), проведення виборів суддів і нар. засідателів; керує організацією їхніх звітів перед виборцями; перевіряє організацію роботи суд. органів союзних республік і військ. трибуналів і вживає заходів до її поліпшення; вивчає і поширює позитивний досвід; забезпечує створення належних умов для здійснення правосуддя; з метою дальшого вдосконалення діяльності судів вивчає і узагальнює суд. практику, координуючи цю роботу з Верховним Судом СРСР (результати узагальнення використовують для усунення виявлених недоліків в організації роботи судів); організує роботу по веденню судової статистики тощо. М-во юстиції здійснює керівництво і контроль за роботою по виконанню рішень, ухвал і постанов судів по цивільних справах, вироків, ухвал і постанов судів по кримінальних справах, де йдеться про майнове стягнення. До С. у. належить і керівництво роботою з кадрами суд. органів, зокрема розробка проектів держ. планів розподілу молодих спеціалістів, які закінчили юрид. навч. заклади. С. у. в союзних і автономних республіках здійснюється відповідними держ. органами.

В УРСР вони діють відповідно до Закону УРСР про судоустрій УРСР 1981, Положення про Міністерство юстиції УРСР 1972.

О. Г. Павшукіна.

СУДОВИЙ ВИКОНАВЕЦЬ — службова особа суду, яка відповідно до Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій в СРСР здійснює примусове виконання рішень, ухвал судових і постанов у цивільних справах, вироків, ухвал і постанов щодо майнових стягнень у кримінальних справах, а також ін. рішень і постанов у передбачених законом

випадках. Вимоги, що їх пред'являють С. в. по виконанню судових рішень, вироків тощо, є обов'язковими для всіх держ. підприємств, установ, орг-цій, колгоспів, ін. кооп. орг-цій, їхніх об'єднань, ін. громадських організацій, службових осіб і громадян на всій території СРСР.

СУДОВИЙ РОЗГЛЯД СПРАВ — центральна стадія кримінального та цивільного судочинства, на якій суд розглядає і розв'язує справи по суті, постановляє по них вирок чи судові рішення. Осн. положення С. р. с. визначено Конституцією СРСР, конституціями союз. і авт. республік (див. *Конституційні принципи судочинства*), а також Основами кримінального судочинства (розд. IV) і цивільного судочинства (розд. III) СРСР і союзних республік. Процесуальний порядок С. р. с. докладно регулюється кримінально-процесуальними і цивільними процесуальними кодексами союзних республік (в УРСР — гл. 1, 24—28 КПК УРСР, гл. 1, 20, 22 ЦПК УРСР). На цій стадії, де здійснюються завдання правосуддя, суд безпосередньо досліджує докази, зібрані під час попереднього розслідування (по кримінальних справах) або подані сторонами чи витребувані судом (по цивільних справах). Розглядаючи справу, суд у встановлений законом формі повно і всебічно з'ясовує всі обставини справи для встановлення об'єктивної істини. Принципами С. р. с. є колегіальність суду, безпосередність, усність, безперервність, а також диспозитивність (див. *Гласність судового розгляду, Усність судового розгляду*). Справи розглядаються за участю сторін, свідків, заінтересованих осіб тощо, представників захисту, громадськості, а в ряді випадків і прокурора. С. р. с. складається з окремих взаємопов'язаних частин. У кримінальних справах ними є: підготовка частини на суд, засідання, судові слідство, судові дебати і останнє слово підсудного, постановлення й оголошення вироку; у цивільних справах — підготовча частина, розгляд справи по суті (дослідження доказів, додаткові пояснення сторін), судові дебати, постановлення та оголошення судового рішення. При С. р. с. закон передбачає неухильне додержання послідовності його провадження, процесуальної форми, всіх гарантій правових, так само як і вимог комуністичної моралі, зокрема судової етики. Хід С. р. с. обов'язково фіксується в протоколі судового засідання.

Я. П. Нагойний.

СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ КИЇВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа, де проводять експертизи по кримінальних і цивільних справах і ведуть н.-д. роботу в галузі судової експертизи і криміналістики (див. *Криміналістична експертиза*). Засн. 1923 на базі кабінету науково-суд. експертизи. Завданнями ін-ту є провадження криміналістичних, фізико-хім., біол. та авто-тех. досліджень у кримінальних і цивільних справах, наук. розробка заг. питань теорії суд. експертизи, нових методів дослідження речов-

СУДОВИХ
ЕКСПЕРТИЗ
ІНСТИТУТ

О. І. Судомора. Обкладинка до книжки «Кирило Кожом'яка». Початок 20 ст.

вих доказів, орг. і тех. пропозицій, спрямованих на запобігання злочинам, а також надання методичної допомоги судовослідчим працівникам. За дорученням судовослідчих органів ін-т проводить відповідні експертизи. У складі ін-ту є лабораторії (на 1983): судовопочерковознавчих досліджень, судовотех. досліджень документів, судовотрасологічних і балістичних досліджень, судовофіз. і хім. досліджень, судовоавтотех. досліджень, судовобіол. досліджень, а також відділ узагальнення експертної практики і науково-тех. інформації. Ін-т має відділення у Львові, організоване 1968.

В. К. Спринжа.

СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ХАРКІВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені М. С. Бокаріуса — установа, що здійснює судові експертизи в кримінальних і цивільних справах і веде н.-д. роботу з суд. експертизи і криміналістики. Засн. 1923 проф. М. С. Бокаріусом і 1931 названий його ім'ям. Н.-д. робота спрямована на дальше розширення можливостей суд. експертизи, використання досягнень природничих і тех. наук для криміналістичних, судовохім., судовобіол., судовоавтотех. та ін. досліджень. Ін-т також надає допомогу органам прокуратури і внутр. справ та судам у підготовці, призначенні і використанні суд. експертизи, у розробці пропозицій щодо запобігання злочинам та ін. правопорушенням. У складі ін-ту є лабораторії (на 1983): судовопочерковознавчих досліджень, судовотех. досліджень документів, судовотрасологічних і балістичних досліджень, судовофіз. і хім. досліджень, судовоавтотех. досліджень, а також відділ узагальнення експертної практики і науково-тех. інформації.

М. В. Скорик.

СУДОВІ ПРОЦЕСИ У СПРАВАХ ПРО ЗЛОДІЯННЯ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ НА УКРАЇНІ — судові процеси над гітлерівськими загарбниками, винними в учиненні страшливих злочинів на тимчасово окупованій території РСР, зокрема УРСР. Главні урядів Великобританії, РСР і США 2.XI 1943 прийняли Декларацію «Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства». Указ Президії Верховної Ради РСР від 19.IV 1943 астановив, що справи про злочини фашист. загарбників, вчинені на тер. РСР, розглядаються рад. судами. Суд. процеси на Україні над нім.-фашист. злочинцями та їхніми співучасниками, зокрема укр. бурж. націоналістами, були проведені в Харкові, Миколаєві, Києві, Донбасі, Севастополі, Чернігові, Полтаві. Перший такий суд. процес було проведено 15—18.XII 1943 в Харкові. Було засуджено до страти через повішення 3 нім. службовців поліції та їхнього пособника — зрадника Бат'яшкіна, винних у винищенні тільки в Харкові 30 тис. рад. людей, замордованих, розстріляних і спалених жвацем. 10—17.I 1946 в Миколаєві відбувся суд. процес, на якому 6 підсудних есе-

сівців, у т. ч. кол. коменданта Миколаєва, було засуджено до страти через повішення. Під їхнім керівництвом у Миколаєві і Микол. обл. було розстріляно 105 тис. рад. громадян і вигнано в рабство до Німеччини 60 тис. чол. 17—29.I 1946 у Києві до суду було віддано 15 кол. чинів нім.-фашист. армії, поліції та жандармерії, винних у масових убивствах, насильствах, знущаннях над людьми. Тільки в Києві і Микол. обл. під їхнім керівництвом або ними особисто було знищено понад 200 тис. рад. громадян (лише в *Бабиному Яру* — понад 100 тис. чол.), у Львові та Львів. обл. — понад 550 тис. чол., у Донбасі в шахту № 4-біс скинуто 75 тис. чол. Підсудні організували руйнування багатьох істор. пам'яток (зокрема, Успенського собору Києво-Печерської лаври, Київ. ун-ту). До смертної кари через повішення було засуджено кол. нач. поліції, коменданта тилу 6-ї армії та 10 ін. злочинців. 25—30.X 1947 на процесі в Донбасі 12 фашист. злочинців визнано винними у знищенні 170 тис. рад. громадян, у вигнанні на каторгу до Німеччини понад 250 тис. чол. У зв'язку із скасуванням смертної кари в РСР (травень 1947) більшість злочинців було засуджено до 25 років ув'язнення в Севастополі 12—24.XI 1947 відбувся суд. процес над 12 воєнними злочинцями, в т. ч. командуючим окупаційними військами в Криму, який віддав наказ про масове винищення населення Керчі, Кубані та ін. місцевостей, нач. жандармерії Севастополя, який особисто керував знищенням 27 тис. чол., та ін. гітлерівцями. Всіх їх було засуджено до ув'язнення на строк від 20 до 25 років. У Чернігові 17—25.XI 1947 відбувся процес у справі про звірства нім.-угорських фашист. загарбників. Судили 16 злочинців, з вини яких лише у Черніг. обл. було знищено понад 103 тис. мирних рад. громадян. Всіх злочинців засуджено до 25 років ув'язнення. До суду, що відбувся в Полтаві 22—29.XI 1947, було віддано 22 військовослужбовців нім.-фашист. армії, які знищували мирне населення у Дніпроп., Кіровоград., Харків., Полтав. та ін. областях України. Лише в Полтав. обл. вони знищили бл. 222 тис. рад. громадян, 159 тис. вигнали у фашист. рабство. Цих злочинців було засуджено до тривалих строків ув'язнення. Ряд фашист. злочинців було засуджено за звірства на тер. УРСР суд. органами рад. військ. адміністрації в Німеччині. Суд. процеси у справах про звірства нім.-фашист. злочинців на тер. РСР відбулися у Краснодарі (1943), Брянську і Смоленську (1945), Ленінграді (1945—46), Великих Луках (1946) та інших містах.

Лит.: Документи обвинюють. Сборник документов..., в. 1—2. М., 1943—45; Німсько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963.

М. Б. Погребінський.

СУДОВО-АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА 1889 — реакційний захід рос. царизму, здійсню-

ваний з метою посилення влади самодержавства. Реформа фактично ліквідувала систему мирової юстиції, запроваджену судовою реформою 1864. Вибірних мирових суддів заступили: в повітах — земські начальники, яких призначали з дворян, у містах — призначували міські судді. Волостні суди було підпорядковано земським начальникам. Компетенція суду присяжних зводилася до мінімуму. Було порушено принцип гласності, насамперед у справах про т. з. держ. злочини. За цією реформою селяни та всі органи сел. самоврядування цілком підпорядковувалися владі дворян-поміщиків, у руках яких було зосереджено судову й адм. владу.

І. П. Сафронова.

СУДОВОМЕДИЧНА ЕКСПЕРТИЗА — один із видів судової експертизи, що полягає в дослідженні фахівцями питань медичного характеру, які виникають під час проведення кримінального чи цивільного судочинства. Призначення і порядок проведення С. е. в РСР регулюється кримінально-процесуальними і цивільними процесуальними кодексами союзних республік. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР передбачає обов'язкове проведення С. е. для: встановлення причин смерті, визначення тяжкості і характеру тілесних ушкоджень, встановлення віку (див. Вік у праві) обвинуваченого або підозрюваного, потерпілого, а також для встановлення статевої зрілості потерпілих. Обов'язкове проведення С. е. передбачено законом при екстації (ст. 192 КПК УРСР). С. е. проводять бюро судової експертизи М-ва охорони здоров'я РСР або відповідні бюро м-ва охорони здоров'я союзних республік. Після проведення необхідних досліджень експерт складає висновок, який оформляється у вигляді акта. Цей висновок є одним із доказів при розгляді справи по суті.

СУДОВОПСИХІАТРИЧНА ЕКСПЕРТИЗА — один із видів судової експертизи, що полягає в дослідженні фахівцями питань психічного стану особи, які виникають під час проведення кримінального чи цивільного судочинства. Порядок проведення і призначення С. е. в РСР регулюється кримінально-процесуальними і цивільними процесуальними кодексами союзних республік. С. е. застосовують до осіб, притягнених до кримінальної відповідальності, якщо виникає сумнів у їхній осудності, в нормальному стані їхньої психіки. С. е. дає висновки про дієздатність осіб, які беруть участь у цивільному процесі (позивач і відповідач) тощо. Висновок експерта оформляється актом, що є одним з доказів по справі. Стационарну С. е. проводять у судово-психіатричних відділеннях психоневрологічних лікарень, амбулаторію — спец. амбулаторні судовопсихіатричні комісії, що складаються з лікарів-психіатрів. Закон особливі умови передбачає при з'ясуванні питань, пов'язаних з розумовою відсталістю неповнолітніх. В цьому випадку по

справі повинна бути призначена експертиза за участю спеціалістів з дитячої чи юнацької психології (психолог, педагог), а в необхідних випадках — експерта-психіатра. Див. також *Примусові заходи медичного характеру*.

СУДОВЩИКОВА Олександра Євгенівна (1867—1924) — укр. письменниця, яка виступала під псевдонімом Грицько Григоренко. **СУДОМОРА** Охрім Іванович (19.III 1889, Бориспіль, тепер місто Київ, обл. — 13.X 1968, Київ) — укр. рад. графік. У 1904—07 навчався в *Лаврській іконописній майстерні* у І. Іжакевича, 1907—13 — в Київ. худож. уч-щі. Оформляв журнали «Сяйво», 1913—14), книжки («Сам собі пан» Б. Гринченка, 1924; «Сяйва, родися, жито, пшениця» Остапа Вишні, 1929; «Кобзар» Т. Шевченка, 1927). Автор ілюстрацій до творів О. Пушкіна, К. Гордієнка, Н. Забіли, до укр. нар. казок («Кирило Кожум'яка»).

СУДОРОГИ — раптові мимовільні скорочення м'язів. Спричиняються С. захворюваннями нервової системи (*епілепсія, правець, неврози*), виникають при *отруєннях, порушеннях обміну речовин* і діяльності залоз внутрішньої секреції. Залежно від причини С. можуть бути епізодичними, випадковими або повторюватися з певною частотою протягом тижня, місяця, року. У деяких хворих С. з'являються або посилюються при зовнішніх подразниках (раптовий голосний звук, поковання тіла голкою), при глибокому диханні, в задушливому приміщенні, при зловживанні алкоголем. Розрізняють С. *тонічні* (тривале напруження м'язів, найчастіше безболісне) і *клонічні* (швидкі скорочення м'язів, що змінюють одне одне через короткі, але різні за тривалістю відміски часу). Лікування залежно від причини, що викликає С. Див. також *Тетанія, Спазми, Тик* у медичній.

СУДОУСТРІЙ — 1) В СРСР сукупність норм права, що встановлюють завдання, організаційну структуру й основні принципи діяльності судів, а також ін. органів, що сприяють здійсненню правосуддя (*прокуратура, органи попереднього розслідування, адвокатура, нотаріат*). Ці норми визначено *Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік, Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про судова́у в СРСР, законами про судова́у союзних республік (в УРСР — Законом про судова́у УРСР 1981) та ін. законодавчими актами, наданими відповідно до Основ. 2) Система судових установ. С. в СРСР ґрунтується на таких демократичних принципах: єдність рад. *судової системи*; здійснення правосуддя шляхом розгляду судом цивільних і кримінальних справ; рівність громадян перед законом і судом; право громадян на судовий захист; колегіальний розгляд справ у всіх судах у суворій відповідності з законом; утворення всіх судів на засадах виборності суддів і нар. засідателів; незалежність судів і*

підкорення їх тільки закону; ведення судочинства мовою союзної чи авт. республіки або мовою більшості населення даної місцевості; відкритий розгляд справ у всіх судах; забезпечення обвинуваченому права на захист; подання юрид. допомоги адвокатураною громадянам і орг-ціям та ін. При розгляді справ у судах прокурор здійснює нагляд за додержанням законів. Судді та нар. засідателі відповідальні перед виборцями або органами, що їх обрали, і звітують перед ними. У встановленому законом порядку вони можуть бути достроково позбавлені своїх повноважень. Про орг. керівництво судами див. ст. *Судова́у управління*.

СУДОЧИНСТВО — порядок провадження цивільних і кримінальних справ, встановлений законом. В СРСР цей порядок закріплено в *Основах цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік, Основах кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, Цивільний процесуальний кодекс УРСР, Кримінально-процесуальний кодекс УРСР*. Завданням С. є правильний і швидкий розгляд і розв'язання справ, сприяння зміцненню *соціалістичної законності і правопорядку*, запобігання і викоренення злочинів, охорона інтересів суспільства, прав і свобод громадян, виховання громадян у дусі неухильного додержання Конституції СРСР і рад. законів, поважання правил соціалістичного співжиття. С. в цивільних справах охоплює провадження справ у судах 1-ї інстанції; в кримінальних справах — *порушення кримінальної справи і попереднє розслідування, провадження в суді 1-ї інстанції*. С. як у цивільних, так і в кримінальних справах охоплює також провадження в порядку *касаційного розгляду справ* по скаргах і протестах на *вироки, ухвали і постанови*, які не набрали законної сили, а також розгляд у порядку судового нагляду (див. *Перегляд у порядку судового нагляду*) і за новонаголою обставинами протестів на рішення і вироки, які набрали законної сили. С. охоплює й провадження по виконанню судових рішень, виконанню *вироку* і розгляду всіх питань, що виникають з приводу цього (напр., відстрочка виконання, застосування умовно-дострокового та умовного звільнення, погашення та зняття *судимості*). Див. також *Конституційні принципи судочинства, Кримінальне судочинство, Процесуальні стадії*.

СУДРАБКАЛН Ян [справж. прізвище — Арвід Пейне; з 1925 — Арвід Судрабкалн; 5 (17).V 1894, Інчхален, тепер Ризького р-ну — 4.IX 1975, Рига] — латис. рад. поет, нар. поет Латвії (з 1947), акад. АН Латв. РСР (з 1973), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1951. Друкуватися почав 1909 (вірш «У лісі зимою»). У першій зб. віршів «Крилата армада» (1920) виступив як романтик. Автор збірок «Перетворення»

(1923), «Ліхтар на вітрі» (1931), «Одна ластівка летить» (1937) та ін. В Рад. Латвії став співцем братерства народів, патріотом Рад. Батьківщини (збірки «У братній сім'ї», 1947; Держ. премія СРСР, 1948; «Ластівки повертаються», 1951; «І знову весна», 1964, та ін.). Публіцистична зб. «Перекличка знамен» (1950) присвячена боротьбі за мир. Шевченкові присвятив статті «Тарас Шевченко» (1946), «Безсмертний Кобзар» (1961), «Незгасна любов» (1964) та вірші «Пісня свободи» (1961), «Лист українцям» (1965). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тел.: укр. перекл. — [Поезії]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Батьківщина. К., 1965; Рос. перекл. — Стихи. М., 1964; Две новеллы. Рига, 1971. Лит.: Шутенко В. В. Співець дружби народів (Творчість Яна Судрабкална). К., 1975. Б. К. Звайгзне.

СУДРАБУ ЕДЖУС [справж. прізвище — Едуард Зільбер; 30.VIII (11.IX) 1860, Менгельська волость, тепер Огрський район Латвійської РСР — 30.I 1941, Москва] — латис. рад. письменник. З 1924 жив у Москві. Літ. діяльність почав 1880. Для творів 80-х рр. характерний нар. романтизм. У 90-і рр. в його оповіданнях посилюються реалістичні й демократичні тенденції. Особливо виділяються оповідання для юнацтва «Чудний Даука» (1900) і повість «Чортогон» (1925). С. Е. — один із зачинателів латис. радянської л-ри. В повістях «Під прокляттям старого режиму» (1921), «Стере'ятники» (1923), «В болотному тумані» (1925) викривав правлячу верхівку бурж. Латвії. Поеми 30-х рр. «Дніпробуд», «Україна» присвячені соціалістичному будівництву на Рад. Україні.

Тел.: Рос. перекл. — Избранное. Рига, 1955; Чудной Даука. Рига, 1956. Б. К. Звайгзне.

СУЕЦ — місто на Пн. Сх. Єгипту, адм. ц. провінції Суец. Порт на *Суецькому каналі* при вході в нього з Червоного м., вузол з-щів і автошляхів, аеропорт. 368 тис. ж. (1974). Розвинута нафтопереробна пром-сть. Судноремонтні, хім., цем. і харч. підприємства. Бл. 2-го тис. до н. е. поблизу С. було прорито судноплавний канал, що сполучав Ніл з Червоним м. (засипаний 776). С. уперше згадується у 10 ст. Під час воєн. дій між Ізраїлем і Єгиптом 1973 місто було значною мірою зруйноване, тепер його відбудовано.

«СУЕЦ» — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Франції. Почала складатися на рубежі 50—60-х рр. 20 ст. Основою для утворення групи була «Загальна компанія Суецького каналу». В сучас. період у сфері впливу групи перебуває кілька сотень франц. компаній. Активні групи зосереджено в трьох осн. галузях: банківській сфері, страховій справі та операціях з нерухомим майном у пром. монополіях. Ядро групи створюють холдингова компанія «Компані фінансьєр де Сюез», банки «Банк де л'Індостріє де Сюез», «Креді ендустрієль де коммерсьяль», «Сюез інтернасьональ» і пром. монополії

Я. Судрабкали.

Суздаль. Собор Різдва богородиці. 1225. Відновлено 1530.

Суздаль. Космодром'янська церква. 1725.

СУЕЦЬКИЙ КАНАЛ

Дж. Суїфайерт.

А. Ч. Суїфбер.

Суад. Рельєф з Ахеменидського палацу. Фрагмент. Майолика. 3 ст. до н. е. Лувр. Париж.

«Сен-Гобен-Понт», «Феродо», «Бегін-Сей».

СУЕЦЬКИЙ КАНАЛ — судноплавний морський канал у Єгипті, що сполучає Середземне та Червоне моря. Офіційно відкритий для судноплавства 17.XI 1869. Проритий у найвузжій частині Суецького перешийка, перетинає кілька озер та лагуну Манзала. Траса каналу проходить переважно рівнинною місцевістю. Шлюзів немає. Це найкоротший водний шлях між портами Атлантичного та Індійського океанів, на 8—15 тис. км коротший від шляху навколо Африки. Довж. С. к. між кінцевими портами (Порт-Саїдом на Пн. та Суецом на Пд.) — 161 км, зі штучними поглибленнями мор. дна біля входу і виходу каналу — 171 км, шир. по дзеркалу води 120—150 м, по дну — 40—60 м. Глиб. на фарватері — понад 13 м. Вдвож С. к. прокладено з-що, канал електрифіковано. Для забезпечення прилеглої зони прісною водою від Нілу прорито канал Ісмаїлія. У Старод. Єгипті бл. 2-го тис. до н. е. було споруджено канал, який з'єднував р. Ніл і Червоне м. (т. з. Канал фараонів). У період занепаду Старод. Єгипту канал приходив у запустіння. Відбудовував його Птолемей II (3 ст. до н. е.) і в рим. епоху (мав назву «Річка Траяна»). В 642 канал відбудували араби, проте 776 його засипали, щоб спрямувати торгівлю через осн. райони Халіфату. В 1859—69 на місці старого каналу було збудовано сучас. С. к. Будівництво та експлуатацію здійснювала «Загальна компанія С. к.» (спочатку формально єгипетська, а з кін. 19 ст. — англо-французька). Після окупації 1882 Єгипту англ. військами С. к. став головною брит. військ.-стратегічною базою на Бл. Сході. Чинна міжнар. конвенція, що регулює судноплавство по С. к., укладена 1888. 26.VI 1956 єгип. уряд націоналізував компанію С. к. У відповідь на це імперіалістичні д-ви організували екон. блокаду, а 1956, 1967, 1973 — інтервенцію проти Єгипту (див. *Близькосхідна криза*). Судноплавство по С. к. перервалося. Після відходу 1974 ізраїльських військ з зони С. к. почалася його розчистка (зокрема, за допомогою РСРС) та реконструкція. 5.VI 1975 С. к. знову відкрито для судноплавства. В кінці 1980 завершено перший етап реконструкції С. к., завдяки чому по ньому проходять судна водотоннажністю до 150 тис. т. Час проходження по каналу 11—12 год. Понад 70 % перевезень становлять нафта і нафтопродукти. Під руслом каналу прорито тунель, що сполучає Африку і Азію (іл. див. т. 1, с. 230).

СУЕЦЬКИЙ ПЕРЕШІЙОК — перешийок, що сполучає Африку і Азію. Лежить між Середземним і Червоним морями, в межах Єгипту. Шир. до 112 км. Поверхня С. п. рівнинна, акрита пустельною рослинністю. Є солоні озера (Велике Гірке, Мале Гірке та ін.). Через С. п. прокладено Суецький канал.

СУЗДАЛЬ — місто обласного підпорядкування Влад. обл. РРФСР. Розташований за 28 км від залізнич. ст. Гаврилов Посад. Вперше

згадується в літописі під 1024. За Юрія Долгорукого, в 1-й половині 12 ст., С. — центр Ростово-Суздальського князівства, згодом місто входило до *Владими́ро-Суздальського князівства*. З 13 ст. — столиця самостійного Суздальського князівства. В 1238 С. спалили орди Батия. В 1-й пол. 14 ст. — столиця *Суздальсько-Нижегородського князівства*. В 1392 С. увійшов до *Московського великого князівства*, остаточно залишився в його складі в 15 ст. Поступово став одним з реліг. центрів Русі. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. С. нагороджено орденом «Знак Пошани» (1974). Пам'ятки давньоруської архітектури 13—17 ст. — суздальський кремль, на тер. якого собор Різдва богородиці (1225, перебудовувався; фрески 13, 15, 17 ст.), архієрейські палати (15—17 ст.), шатрова дзвіниця (1635). В центр. частині й на околицях С. — ансамблі монастирів: Спасо-Євфимієвого (16—17 ст.; Преображенський собор, 1564, перебудовувався, фрески 1689; Успенська трапезна церква, 1525; на тер. монастиря — могила ки. Д. Пожарського), Рязноложеньського (16—19 ст.; собор, 16 ст.; «Святі ворота», 1688) і Покровського (16—18 ст.; собор, 1510—18; надбрамна Благовіщенська церква, бл. 1518); невеликі приходські церкви 17—18 ст. У С. перевезено також декілька дерев'яних церков 18—19 ст. Пам'ятки архітектури і музеї С. входять до складу *Владими́ро-Суздальського історико-худож. та архіт. музею-заповідника*. Серед сучасних споруд — туристський центр (1978, арх. М. Орлов, В. Косаржевський, Ю. Раннісний). Іл. на с. 53.

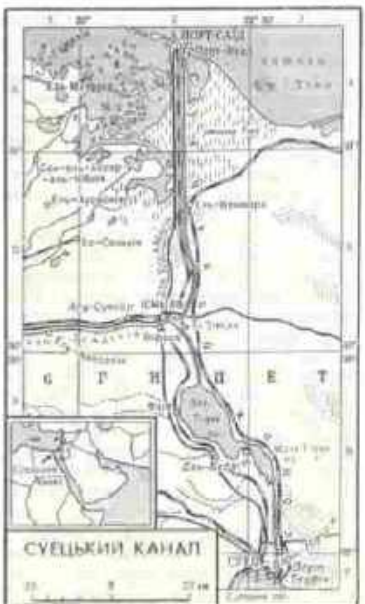
СУЗДАЛЬСЬКО-НИЖЕГОРОДСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — феодал. князівство у Пн.-Сх. Русі. Виникло 1341 після приєднання до Суздальського князівства Нижнього Новгорода, Гороховця, Города та ін. міст. Займало значну територію по Волзі та лівих притоках р. Оки. Спочатку столицею С.-Н. к. був

Суздаль, згодом — Нижній Новгород. Князі С.-Н. к. боролися за моск. великокнязівський престол, але не мали успіху. В 1392 Нижній Новгород перейшов до моск. великих князів, хоч князі С.-Н. к. кілька разів за допомогою монголотатар ненадовго повертали його. Власне Суздальське князівство розпалося на цей час на кілька уділів, у серед. 15 ст. їх було приєднано до Моск. великого князівства. **СУЗИ** — давнє місто, столиця рабовласницької держави Елам. Руїни за 20 км на Пд. Зх. від м. Дізуфуль (Іран). Перші поселення на місці С. датуються 4-м тис. до н. е. В 1-й пол. 3-го тис. до н. е. С. — значний політ. і екон. центр, у 2-й пол. 3-го — 1-й пол. 1-го тис. до н. е. — столиця Еламу. В 645 до н. е. С. зруйнували ассирійці. Після завойовання Еламу в серед. 6 ст. до н. е. персами С. — знову резиденція Ахеменидів. С. зберігали важливе екон. значення у *Парфянському царстві*. В 1-й пол. 7 ст. н. е. С. зруйнували араби. Під час археол. досліджень (провадяться з серед. 19 ст.) знайдено залишки пам'яток еламської культури, руїни палаців давньооперських царів, стовп з викарбуванням на ньому текстом *Хаммурані законів*.

СУЗІР'Я — ділянки зоряного неба, що характеризуються певним розміщенням яскравих зір. За давніх часів С. наз. лише характерні фігури, утаєровані аскавними зорями, тобто лише групи зір. Назви С. пов'язані з міфами і світоглядом різних народів (*Андромеда, Велика Ведмедиця, Мала Ведмедиця, Пегас* та ін.), з предметами, що оточують людину (*Секстант, Терези* та ін.), тощо. Все небо умовно поділено на 88 С., назви й межі яких були зафіксовані у 1930 Міжнар. астр. з'їздом. Деякі С. мають і нар. назви. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

«СУЗІР'Я» — ілюстрований літературно-художній альманах. Виходить з 1967 у видавничстві «Дніпро». Друкує нові твори письменників братніх республік Рад. Союзу. В «С.» представлено поезію, прозу, драматургію, публіцистику, літературознавчі та мистецтвознавчі статті. Осн. теми альманаху — дружба й духовна єдність рад. народів, рад. патріотизм. Окремі випуски присвячені визначним ювілейним датам. Виходив один раз на рік, з 1982 року — двічі на рік. В. М. Булаєва, **СУДЖЕРТ** (Swigert) Джон (н. 30.VIII 1931, Денвер, шт. Колорадо) — астронавт США. Закінчив Колорадський ун-т (1953), Політехнічний ін-т в Ренселері (1965) і Хартфордський ун-т (1967). Працював льотчиком-випробувачем. З 1966 — у групі астронавтів. Разом з Дж. Ловеллом і Ф. Хейсом здійснив політ (11—17.IV 1970) до Місяця на космічному кораблі «Аполлон-13». У зв'язку з аварією на кораблі посадка на Місяць була відмінена і «Аполлон-13», зробивши обліт Місяця, благополучно повернувся на Землю.

СУІНБЕРН (Swinburne) Алджернон Чарлз (5.IV 1837, Лондон — 10.IV 1909, Патні поблизу Лондона) — англ. поет, драматург, кри-

тик. Літ. діяльність почав 1860. Популярність здобув збіркою «Вірші й балади» (1866), у якій кинув виклик вікторіанському консерватизмові, обстоював політ. і моральну свободу. У збірках «Пісня про Італію» (1867), «Передвітанкові пісні» (1871) оспівував боротьбу за незалежність, виступав проти тиранії. Автор віршованих драм: творів «Аталанта в Калідо-ні», «Шателар» (обидва — 1865), «Марія Стюарт» (1881) та історико-літ. творів про Дж. Байрона, П. Шеллі, В. Гюго та ін. Обновив систему англ. віршування.

Тв.: Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Антологія нової англійської поезії. Л., 1937.

В. П. Березинський.

СУЙ — династія в Китаї (581—618). Заснована полководцем Ян Цзянем (відомий під ім'ям Веньді, правив 581—604). За правління С. здійснювалася політика об'єднання країни, централізації управління. Імператори дин. С. вели агресивні війни проти Кореї (611—614), в'єтнамської д-ви Вансуан, проти племен тюрків і тугунів. За С. було споруджено осн. частину Великого каналу. Дин. С. була повалена внаслідок сел. повстань (611—618) і феод. чвар.

СУЙТС Густав (18 (30).XI 1883, волость Кастре-Винну, тепер Тартуський район Естонської РСР — 23.V 1936, Стокгольм) — естонський поет і літературознавець. Друкуватися почав 1899. Автор збірок віршів «Полум'я життя» (1905), словесної революції, романтики, «Країна вітрів» (1913), у якій відобразилися настрої років реакції, «Все тільки сон» (1922) — поетична хроніка духовного життя самого поета. Виступав проти фашизму. В 1944 емігрував у Фінляндію, потім у Швецію. В останній зб. «Вогонь і вітер» (1950), що вийшла у Стокгольмі, відчутні мотиви безперспективності життя на чужині, вплив емігрантської антирадянщини.

Тв.: Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Поэты Эстонии. Л., 1974.

С. Г. Ісаков.

СУК Вячеслав Іванович (16.XI 1861, Кладно, поблизу Праги — 12.I 1933, Москва) — рос. рад. диригент, нар. арт. Республіки (з 1925). За походженням чех. У 1879 закінчив Празьку консерваторію. Був скрипалем у празькому концертному оркестрі, з яким гастролював у Польщі і на Україні. З 1880 жив у Росії. В 1880—82 — концертмейстер оркестру Київської рос. опери, 1882—85 — оркестру Великого театру (Москва). З 1885 — диригент оперної трупи в Харкові, 1887—90 — симф. оркестру Рос. муз. т-ва в Таганрозі. Працював диригентом приватних оперних антрепріз у Росії та на Україні (зокрема, в Харкові, 1894, 1897—1901, 1903—04; тут уперше на Україні поставив опери «Садко», 1898, та «Царева наречена», 1900, М. Римського-Корсакова). У 1906 — зав. муз. частиною Київ. рос. опери (постанови опери «Євгеній Онегін» та «Пікова дама» П. Чайковського, «Аїда» Дж. Верді, «Фауст» Ш. Гуно). З 1906 і до кінця життя С. — гол. диригент Великого театру (Москва). З 1927 — гол. ди-

ригент Оперного театру ім. К. С. Станіславського. В 1924—25 професор Моск. консерваторії. В репертуарі С. було бл. 100 опер, симф. творів. С. — автор опери «Лісовий цар» (1900), оркестрових, камерних творів, фп. п'єс, романсів.

І. Д. Гамкало.

СУКАННЯ — формування *рівниці* з тонких волокнистих малозмінених стрічок мех. закручуванням їх; один з процесів *прядіння*. Для С. використовують *рівничні машини*, де стрічка закручується, ушліщується, змінюється, набуває округлої форми. Зв'язок між волокнами при С. слабший, ніж при *зкручуванні*. С. використовують в апаратному і гребінному прядінні тонкої вовни, іноді — при переробці відходів шовку на *пряжу*.

СУКАРНО (Sukarno) Ахмед (6.VI 1901, Сурабая, о. Ява — 21.VI 1970, Джакарта) — громадський і держ. діяч Індонезії. Н. в сім'ї вчителя. В 1925 закінчив Бандунзький технологічний ін-т. Один із засновників (1927) і перший голова Нац. партії Індонезії. В 1929—31 і 1933—42 перебував у в'язниці і на засланнях за участь у боротьбі проти голл. колоніального панування в Індонезії. 17.VIII 1945 С. від імені Індонез. народу проголосив незалежність Індонезії і став першим президентом Республіки Індонезії. Був одним з ініціаторів *Бандунзької конференції* 1955. В кін. 30-х рр. С. запровадив у країні систему «спрямованої демократії», яка значно посилила владу президента. Після приходу до влади правого військ. угруповання (30.IX 1965) С. змушений був 1966 передати владу, а 1967 — президентські повноваження ген. *Сухарто*. С. — автор ряду праць, в яких сформулював ідеї т. з. мархаєнізму (Індонез. різновид дрібнобурж. соціалізму). Нагороджений орденом Леніна. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1960.

СУКАЧОВ Борис Іванович (н. 8.VIII 1928, с. Боромля, тепер Трошанецького р-ну Сум. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1958. З 1943 — тракторист, з 1954 — бригадир тракторної бригади колгоспу «Більшовик» Роменького р-ну Сум. обл., з 1979 — голова того ж колгоспу «Більшовик». С. — делегат XXIII і XXV з'їздів Компартії України, депутат Верховної Ради УРСР 8—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

В. К. Савченко.

СУКАЧОВ Володимир Миколайович [26.V (7.VI) 1880, с. Олександрівка, кол. Харків. губ. — 9.II 1967, Москва] — рос. рад. ботанік, лісознавець і географ, акад. АН СРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1937. В 1902 закінчив Лісовий ін-т у Петербурзі. У 1919—41 очолював створену ним у тому ж ін-ті кафедру дендрології і систематики рослин. У 1941—43 — зав. кафедрою біол. наук Уральського лісотех. ін-ту в Свердловську. В 1944 організував Ін-т лісу (тепер Ін-т лісу і деревини Сибір. відділення АН СРСР ім. В. М. Сукачо-

ва, Красноярськ), яким керував до 1959, в 1959 — лабораторію лісівництва АН СРСР, в 1965 — лабораторію біогеоценології при Ботанічному ін-ті АН СРСР. В 1944—48 — професор Московського лісотехнічного ін-ту, 1946—53 — професор Моск. ун-ту, зав. кафедрою бот. географії, одночасно у 1946—58 — гол. редактор «Ботанического журнала». С. — основоположник *біогеоценології*, один з основоположників вчення про *фітоценоз*. Праці С. присвячені також проблемам лісознавства, дендрології, болотознавства, геоботаніки, систематики рослин, палеоботаніки, стратиграфії тощо. З 1946 С. був президентом (з 1963 — почесним президентом) Всесоюзного бот. т-ва; член Польської АН (з 1959). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

СУКІЛЬ — річка в Івано-Фр. і Львів. областях УРСР, ліва прит. *Свічі* (бас. Дністра). Довж. 67 км, площа бас. 279 км². Бере початок у *Карпатах Українських*, нижче перетинає Передкарпаття. Живлення дощове і снігове. Використовують для пром. і с.-г. водопостачання, частково для зрошування. Рибництво. На С. — м. Болехів.

СУКНА в театрі — система підмісних драпіровок (однотонні, переважно нейтрального кольору, смуги тканини), які є т. з. *одягом сцени*. Навішуються зверху вниз за системою *куліс*. С. використовуються у виставах, що вимагають лаконічних декорацій, як фон, перед яким komponуються різні деталі оформлення (див. *Декорація*). С., розташовані по кулісах, називаються *боковими С.*, верхні (горизонтальні) — *надугами*. Великого поширення набули С. в т. з. умовно-реалістичному театрі, в якому немає мальовничих куліс, декорацій і реалістичних павільйонів. Вперше в укр. рад. театрі С. застосовано в *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка (вистава «Гайдамаки» за Т. Шевченком в інсценізації і постановці Л. Курбаса).

СУКНО — тканина з вовняної пражі апаратного (суконого) *прядіння*. Виробляють полотняним або саржавим *переплетенням ниток* з напівтонкої, напівгрубої і грубої вовняної пражі в суміші з ін., найчастіше з хім., волокнами. На лицьовому боці С. після тривалого *валяння* утворюється поствяно-подібний шар (т. з. *застил*), що закриває малюнок *переплетення*. С. буває безворсове і *ворсоване*. З С. шийють формений одяг, його використовують як *тканину технічну* для фільтрів, прокладок тощо. Суком наз. і бавовняну ворсовану меланжеву або гладкофарбовану тканину, схожу за зовн. виглядом на вовняне С. З бавовняного С. шийють шкільну форму, лижні костюми та ін. Див. також *Байка*.

СУКРЕ (Sucre) Антоніо Хосе (3.II 1795, Кумана, Венесуела — 4.VI 1830, Колумбія) — один з керівників *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*, генерал (1818), маршал (1824). В 1810 приєднався до армії Ф. Міранди, що вела боротьбу

В. І. Сук.

А. Сукарно.

Б. І. Сукачов.

В. М. Сукачов.

Монета з зображенням Сулай.

проти іспанців у Венесуелі, 1813 — до С. Болівара. С. очолював війська республіки Велика Колумбія, які завдали поразки ісп. колонізаторам поблизу Пічіні (Еквадор, 1822), Аякучо (Перу, 1824) і Хуїна (Велика Колумбія, 1829). В 1826 — 28 С. — тимчасовий президент республіки Болівія, яку залишив через заколот проти нього. В 1830 — президент Нац. конгресу Великої Колумбії. Вбитий опозиціонерами. На честь С. названо офіц. столицю Болівії — м. Сукре.

СУКРЕ — офіційна столиця Болівії, адм. ц. департаменту Чукісака. Розташована в долині р. Пількомайо на вис. 2700 м над р. м. Залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. 88 тис. ж. (1973). Незначна нафтопереробна, цем., деревообр., харчосмакова пром-сть. ТЕС. Ун-т (засн. 1624), політех. ін-т, вища пед. школа. Н.-д. ін-ти біологічної соціології, мед., онкології та ін. Нац. б-ка і архів Болівії. Музей: колоніальний «Чаркас», антропологічний, красних мистецтв. Засн. 1538 під назвою Ла-Плата в районі великих покладів срібла, які тепер вичерпані. Місто назване (1839) на честь А. Х. Сукре.

СУКРЕ — грошова одиниця Республіки Еквадор, поділяється на 100 сентаво. За курсом 33 С. дорівнюють 1 дол. США (травень 1982).

СУКУЛЕНТИ (від лат. *succulentus* — соковитий) — багаторічні рослини, які здатні накопичувати воду в сильно розвиненій паренхімі листків (напр., агави, алое, гастерії, каланхое, хавортії тощо) або стебел (напр., кактуси, молочай, пеларгонії, дідієри, дорстенії тощо). Завдяки певним особливостям: кутинізованому епідермісу (див. *Кутікула*), малій кількості заглиблених *продихів*, низькому осмотичному тиску клітинного соку тощо С. економно витрачають воду в посушливі періоди. З розвитком водоносної паренхіми листки або стебла С. стають соковитими, м'ясистими, а самі рослини набувають своєрідного вигляду. У світовій флорі налічується понад 6,5 тис. видів С., які є представниками 54 родин — кактусових, товстолих, молочайних, складколих, ластівцевих та ін. Переважна більшість С. належить до *скерофітів* і є *світлолюбними* рослинами. С. здебільшого ростуть повільно, що зумовлено економним витрачанням води. Зростання в умовах сильного нагрівання сонячним промінням спричинило виникнення у С. підвищеної стійкості до високих т-р, яка пов'язана з великою в'язкістю *цитоплазми* та високим вмістом зв'язаної води в клітинах. Одним із пристосувань С. до умов середовища є здатність у процесі дихання утворювати т. з. *ендогенну* воду, що має важливе значення для підтримки достатньої обводненості вмісту клітин. С. є характерними рослинами пустель, напівпустель, саван, посушливих районів тропічних гірських систем Африки, Мадагаскару, Центр. та Пд. Америки. В Рад. Союзі, в т. ч. в УРСР, до С. належать лише представники родин товстолих — види родів *очиток*, *молодило*, *мохошвіт*,

родіола. С. використовують як *лікарські рослини* (алое, родіола, агави тощо), декоративні рослини (хавортії, стапелії, кактуси, агави, гастерії та ін.). Серед С. є також волоконисті (сизальні агави), плодові, харчові, кормові (опунції), наркотичні (лофофора), отруйні (молочай), водоносні (кактуси) рослини. Б. В. Заверуха.

СУКУПНИЙ СУСПІЛЬНИЙ ПРОДУКТ — сума матеріальних благ, вироблених у суспільстві за певний період часу (звичайно за рік). С. с. п. розрізняють за його натуральною та вартісною формами. Як сукупність *споживаних вартостей* він поділяється на дві частини — на *засоби виробництва* і *предмети споживання*. Кожна з цих частин відіграє певну роль у процесі *відтворення*: засоби виробн. використовуються для відновлення спожитих матеріальних засобів і розширення виробн., предмети споживання — для задоволення невиробничих потреб. За вартістю С. с. п. поділяють на *фонд замінювання*, який включає вартість спожитих засобів виробн., і *новотворену вартість*, або *національний дохід*, що складається з *фонду нагромадження* і *фонду споживання*. Створюваний у первинних госп. ланках С. с. п. виступає у формі валового сусп. продукту та у формі *кінцевого суспільного продукту*. Валовий сусп. продукт містить повторний рахунок: виробн. і матеріали, виготовлені на одних підприємствах, використовують потім на інших, вони входять у вартість продукції підприємства. Повторний рахунок дає можливість характеризувати структуру сусп. виробництва, обсяг виробничих зв'язків. Найбільш повно динаміку сусп. виробн. характеризує кінцевий суспільний продукт, який являє собою валовий сусп. продукт, звільнений від повторного рахунку. Вирішальну роль у зростанні С. с. п. відіграє підвищення *продуктивності праці* на основі впровадження у виробн. досягнень *науково-технічного прогресу*. Особливості виробн., темп і характер використання С. с. п. визначаються панівним у суспільстві *способом виробництва*. Капіталістичні *виробничі відносини*, загострюючи суперечності між виробн. і споживанням, спричинюють порушення умов реалізації С. с. п., що проявляється в *економічних кризах*. В умовах соціалізму наперед визначають сусп. призначення різних частин С. с. п. і планомерно забезпечують нормальні умови його реалізації. Це, однак, не виключає виникнення деяких труднощів, пов'язаних з наявністю окремих невідповідностей і диспропорцій у нар. г-ві (див. *Пропорції суспільного виробництва*). В процесі розробки нар. госп. планів найважливішою частиною *балансу народного господарства СРСР* є баланс сукупного сусп. продукту. В. К. Черняк.

СУКУПНІСТЬ СТАТИСТИЧНА — множина елементів або явищ суспільного життя, об'єднаних загальними зв'язком і властивістю якісного чи кількісного характеру. Загальне у множині елементів є

об'єктивною основою для формування статистич. сукупностей. Найважливішою для статистики є сукупність об'єктів, об'єднаних відношеннями, що випливають з характеру продуктивних сил і способу сусп. виробн. (напр., галузі нар. г-ва, сусп. групи населення). С. с. може бути якісно однорідною (якщо одна або кілька з досліджуваних ознак є загальними для всіх елементів) та різномірною (якщо до неї входять різні типи явищ). С. с., що зберігає на деякий проміжок часу свою структуру, наз. *стаціонарною* (стабільною), сукупність зі змінною структурою — *динамічною*. При здійсненні *спостереження статистичного* розрізняють генеральну та вибіркову С. с. В ході статистичного спостереження необхідно відмежувати одну С. с. від іншої, чітко визначити одиницю С. с.

СУКЦЕСІЯ (лат. *successio* — послідовність) — послідовна зміна *фітоценозів* (*біоценозів*) на певній ділянці середовища. Внаслідок С. формуються (або відтворюються) клімакси угруповання (див. *Клімакс* у геоботаніці), що перебуває в рівновазі із середовищем. Розрізняють *первинні* і *С.* — розвиток рослинних угруповань в місцях, де раніше рослинності не було (на піщаних дюнах, застиглих потоках лави, гірських породах, що оголились внаслідок ерозії тощо), та *вторинні* С. — відтворення природної рослинності після руйнування угруповань природними (напр., пожежі, вітровоалли, сильні повені тощо) або антропогенними (напр., вирубування лісу, розорювання земель, випас худоби та ін.) факторами. Зміни одного фітоценозу іншими в ході С. утворюють *сукцесійний ряд*, або *серію*. Швидкість С. зменшується з появою рослин, що ростуть повільніше. Напр., до початкових стадій розвитку соснового лісу на покинутому полі (після одиричків, багаторічних трав, чагарників) проходить бл. 25 років, а клімаксним угрупованням листяного лісу, яке характерне для даної місцевості, стає через 100 років.

СУЛА — річка у Сум. і Полтав. областях УРСР, ліва прит. Дніпра (впадає у *Кременчуцьке водосховище*). Довж. 363 км, площа бас. 19,6 тис. км². Бере початок на пд.-зх. схилах Середньоросійської височини, нижче перетинає Придніпровську низовину. Живлення переважно снігове. В серед. течії споруджено водосховище. Використовують для пром. і побутового водопостачання та зрошування. У пониззі судноплавна. На С. — міста Ромни і Лубни. У верхів'ї річки — філіал *Українського степового заповідника* — Михайлівська цілина.

СУЛАВЕСІ, Целебес — острів в Індонезії, у групі Великих Зондських о-вів. Площа 179,4 тис. км². Нас. бл. 9 млн. чол. (1979). Рельєф С. гористий (вис. до 3455 м, г. Рантакомбола), є вулкани (Сопутан, Клабат). Поклади нікелевої та заліз. руд, асфальту, сірки. Клімат переважно екваторіальний. Річки короткі, порожисті, багато гірських озер. Значні площі

С. вкриті вологими екваторіальними лісами (пальми, сандалове, чорне дерева), у горах (до вис. 3000 м) — гірсько-тропічні ліси; на Пд. Сх. — ділянки *савани*. Населення зосереджене гол. чин. на Пн. та Пд. Зх. острова. Вирощують рис, кукурудзу, батат, кавове дерево, тютюн, приносять (мускатний горіх, перець, гвоздику). Плантації кокосової пальми. Кустарні промисли. Рибальство. Гол. міста і порти — Уджунгпанданг і Манадо.

Ю. О. Амброз.
СУЛЕЙМАН І КАНУНІ (Süleyman I Kanuni; Сулейман II Кануні, Сулейман Законодавець, в європ. д-рі — Сулейман Пишний, Великий; 27.IV 1495 — 6.IX 1566, Сигетвар) — тур. султан 1520—66. За С. і К. Османська імперія досягла найвищої могутності і найбільших розмірів. До імперії було приєднано більшу частину Угорщини, Ірак, о. Родос та ін. острови Егейського архіпелагу, Триполітанію, Алжир та ін. території. С. і К. видав ряд законів про адм. устрій, фінанси, регламентацію військ.-ленної системи, форми землевладіння тощо. Вів запеклу боротьбу з Іраном за Закавказзя. За С. і К. напад на крим. татар — васалів Османської імперії — на Україну і пд. райони Рос. д-ви спричинили похід рос. війська на чолі з Д. І. Вишневецьким під Перекоп 1558.

СУЛЕЙМАН МІРЗА ІСКАНДЕРІ Мохсен (1873 — грудень 1943) — діяч демократичного руху в Ірані. Учасник *Іранської революції 1905—11*, один з організаторів ендоменіа (органів місцевої влади). Не раз обирався депутатом *Меджлису*. Один із засновників і голова *Народної партії Ірану* (засн. 1917, відновлена 1941).

СУЛЕЙМАН РУСТАМ [справж. прізвище — Рустамзаде Сулейман Алі-Аббас-огли; н. 4 (27).XI 1906, Баку] — азерб. рад. письменник, громад. діяч, засл. діяч мист. (з 1943), нар. поет Азербайджану (з 1960). Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1940. З 1971 — голова Верховної Ради Азерб. РСР. Друкуватися почав 1923. Автор поетичних збірок «Від печалі до радості» (1927), «Кроки» (1930), «Два береги» (1949); Держ. премія СРСР, 1950, «Бажаання серця» (1959), «Каспійські хвилі» (1971), «Душа» (1974); віршованої драми про нар. героя «Гачак Набі» (1940, 2-а ред. 1948), комедії про сучасне азерб. село «Дурна» («Журавель», 1948) та ін. Написав вірш «Українським братам», поезії «Співень народу» (1939) та «Син України» (1964), присвячені Т. Шевченкові; статті про Кобзаря — «Братство навіки» (1954), «Глашатай свободи» (1961) та ін. Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, укр. рад. поетів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тя.: Укр. перекл. — Поезії. К., 1982; Рос. перекл. — Избранное. М., 1976; Открытое письмо. Баку, 1963; Каспийские волны. М., 1971; Душа. М., 1974. В. І. Ціпка.
СУЛЕЙМАН СТАЛЬСЬКИЙ (1869—1937) — лезгін. рад. поет. Див. *Стальський Сулейман*.
СУЛЕМА (від лат. sublimatus — високо підняте; здобуто узгоном),

хлорид ртуті (II), HgCl₂ — безбарвна кристалічна речовина; густ. 5440 кг/м³; t_{пл} 277 °C; t_{кип} 304 °C; дуже отруйна. С. легко сублімується (див. *Сублімація*), розчиняється в спирт, ефірі, оцтовій к-ті, воді (в 100 г води — 7,4 г С. при t-рі 20 °C). Одержують її здебільшого хлоруванням ртуті. Застосовують для одержання ін. солей ртуті (напр., *каломелі*), як дезінфікуючий засіб у медицині тощо.

СУЛЕРЖИЦЬКИЙ Леопольд Антонович [15 (27).IX 1872, Житомир — 17 (30).XII 1916, Москва] — рос. режисер і театр. діяч, художник і літератор. Навчався в Київ. гімназії, пізніше в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури (1889—94). В 1885—88 під керівництвом В. М. Васнецова брав участь у розписках Володимирського собору у Києві. Був послідовником і другом Л. Толстого. Брав участь у революц. русі, декілька разів його заарештовували і вислали. З 1905 — режисер Моск. худож. театру. Разом з К. Станіславським поставив «Драму життя» К. Гамсуна, «Життя людини» Л. Андрєєва, «Синій птах» М. Метерлінка, «Гамлет» У. Шекспіра та ін. С. був одним із засновників 1-ї Студії МХТ. Автор повістей із оповідань «Шоденник матрос», «В пісках», «В дорозі» та ін.

Тя.: Повісті і розповіді. — Статті і заметки о театре. — Переписка. — Воспоминания о Л. А. Сулержицком. М., 1970.

СУЛИМА Іван Михайлович [р. н. невід., с. Рогош, тепер Чернігівського р-ну Черніг. обл. — п. 2 (12).XII 1635, Варшава] — гетьман нерестрових запорізьких козаків. З дрібних шляхтичів. Брав участь у козац. походах проти турків і крим. татар. Як гетьман вперше згадується 1628. В серпні 1635 повстав нерестрові запорізькі козаки на чолі з С. напали на Кодак, зруйнували його і знищили польс. залогу. Проте *реєстрові козаки* по-зрадянському схопили С. і передали його польс.-шляхет. владі. Разом з ін. керівниками повстання С. було страчено.

СУЛИМЕНКО Петро Степанович [н. 16 (29).VII 1914, Єкатеринодар, тепер Краснодар] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). В 1939—74 (з перервами) навчався в Київ. худож. ін-ті у О. Шовкуненка. Твори: «Безсмертний подвиг севастопольців» (1947), «Прапор Перемоги» (1949), «Пам'ятник Севастопольської слави» (1953), «Севастополь наші» (1960), «Матроси Жонтя» (1963), «Під залп „Аврори“» (1969), «Тиша» (1971), «В ім'я Батьківщини»

П. С. Сулименко. Тиша. 1971.

(1973), «Безсмертя» (1975), «Весна» (1977), дитячі «Війна і мир» (1981). Картини С. зберігаються в ДМУОМ у Києві та Севастопольському худож. музеї. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

СУЛЛА Луцій Корнелій (Lucius Cornelius Sulla; 138—78 до н. е.) — римський військ. і політ. діяч. Н. в патриціанській сім'ї. Висунувся під час *Югуртинської війни* 111—105 до н. е. В 102—101 до н. е. брав участь у війні проти *тевтонів* і *кімарів*. У 93 до н. е. — *претор*, 92 до н. е. — пропретор Кілікії, 88 до н. е. — *консул*. Командував рим. військами під час першої війни проти *Митридата VI Євпатора* (89—84 до н. е.). Спираючись на армію, С. 82 до н. е. встановив уперше в історії Риму безстрокову диктатуру. Виразив інтереси *нобілітету*, прагнув закрити шляхи до політ. діяльності *популярів*. Позбавив прав нар. *трибунів*, віддав суд у руки сенаторів, запровадив *проскрипції*. Видав закони про скасування хлібних роздач, про позбавлення окремих громадян і цілих міст громадян. прав. У 79 до н. е. склав свої повноваження, зберігши вплив на політ. життя.

СУЛТАН (тур. sultan, від sulta — влада) — титул верховного правителя в мусульманських країнах. У Туреччині існував до 1922, в Марокко — до 1957. Зберігся у Брунеї та Омані.

СУЛТАН МУХАММЕД (кін. 70-х рр. 15 ст., Тебриз — 1555, там же) — іран. мініатюрист, один з найкращіших представників *тебризької школи мініатюри*. Учень Ага Мірека. Працював у шахській б-ці. Твори: в рукописах — «Диван» Гафіза (кін. 20-х рр. 16 ст.), «Шахнаме» Фірдоусі (1526—27), «Хамсе» Нізамі (1539—43). Окремі мініатюри С. М. зберігаються в Публічній б-ці ім. М. Е. Салтикова-Шchedрина в Ленінграді.

Лит.: Керимов К. Султан Мухаммед і його школа. М., 1970.

СУЛТАНКА, султанська курка (Porphyrus) — рід птахів род. пастушкових ряду *пастушковидних*. Розміри середні, ноги довгі, дзьоб великий, товстий. У деяких на лобі є ділянка потовщеної голої шкіри (бляшка) червоного кольору. Оперення яскраве. Бл. 30 видів, поширених на Пд. Європі, в Африці й Австралії. В СРСР (Каспійське узбережжя) 1 вид — султанка звичайна (P. porphyrio, синонім P. porphyrocephalus), в УРСР — рідкісний залітний птах. Довж. тіла до 50 см, маса до 400 г. Оперення зеленувато-голубе з фіолетово-металічними відтінками; ноги, дзьоб і бляшка червоні. Оселяється в заростях по берегах водойм. Гніздо на землі. Кладка з 5—7 яєць у квітні — травні; насиджують самці і самки 20—25 діб. Пташенята виводкового типу (див. *Виводкові птахи*). Живиться в основному рослинними кормами. Рідкісний птах, занесений до *Червоної книги* СРСР. Викопні рештки відомі починаючи з голоцену. М. А. Вайсфельдський.
СУЛУ — група островів Малайського архіпелагу, в складі Філіппін. Площа 2,7 тис. км², нас. бл. 450 тис. чол. С. об'єднує бл.

Сулейман Рустам.

Султанка зончатая.

СУЛЬСЕН

400 островів вулкан. походження та коралових рифів; найбільші з них — Басілан, Холо, Тавітаві. Вис. до 1010 м (о. Басілан). Поширені вологі тропічні ліси. Платанції рису, кукурудзи, кокосової пальми. Рибальство. Вилів та штучне вирощування перлів. Гол. місто і порт — Холо.

СУЛЬСЕН, дисульфід селену (SeS_2) — лікарський препарат. Аморфний порошок жовто-оранжевого кольору. Нерозчинний у воді, ефірі, кислотах, легко розчиняється у 50 %-ному розчині ідкого натрію. В мед. практиці використовують сульфенове мило-сульфенову пасту, які містять 2,5 % С. і пінотворюючу основу з емульгатором. С. застосовують для лікування *себореї* волосної частини голови. С. має антисептичну дію.

СУЛЬФАДИМЕЗИН, [2-(*n*-амінобензолсульфамідо)-4,6-диметилпіримідин] — протимікробний лікарський препарат. Належить до *сульфаніламідних препаратів* короткого строку дії. Білий або трохи жовтуватий кристаліч. порошок, швидко всмоктується і досить швидко виділяється, відносно малотоксичний. Щоб запобігти накопиченню в нирках нерозчинних похідних С., при вживанні його слід приймати велику кількість лужної води. Застосовується за призначенням лікаря.

СУЛЬФАНІЛАМІДНІ ПРЕПАРАТИ — група синтетичних протимікробних лікарських препаратів; похідні аміду *сульфанілової кислоти*, що пригнічують життєдіяльність багатьох грампозитивних і деяких грамотрицативних бактерій (див. *Грама метод*). Антибактеріальні властивості С. п. було виявлено нім. вченим Г. Домгком (1934—35). С. п. застосовують для лікування інфекційних захворювань (напр., ангіни, скарлатини, циститу), викликаних стафілококами, стрептококами, менингококами, гонококами. С. п. пригнічують ріст кишкової палички, дизентерійних бактерій, збудників інфекцій ран та ін. Деякі С. п. (бутамід, цикламід, хлорпропамід) ефективно знижують вміст цукру в крові й тому вживаються для лікування цукрового *диабету*. Інші (напр., *діакарб* та *циклометазид*) діють як сечогінні. З організму С. п. виводяться переважно нирками. За тривалістю дії С. п. поділяються на чотири групи: короткої дії (напр., *сульфадимезин*, білий стрептоцид, норсульфазол, етазол, сульгін); середньої дії (напр., *бактрин*, *бісептол*); тривалої дії (напр., *сульфадіазин*, *сульфадиметоксин*) і надтривалої дії (напр., *сульфален*). Способи застосування С. п.: всередину (порошки, таблетки), внутрішньовенно (розчинені у воді натрієві солі С. п.) і місцево (порошки, мазі). При передозуванні або підвищеній чутливості до С. п. можуть виникати головний біль, нудота, висипи на шкірі. Застосовують тільки за призначенням лікаря.

СУЛЬФАНІЛОВА КИСЛОТА, $\text{H}_2\text{N}-\text{C}_6\text{H}_4-\text{SO}_3\text{H}$ — безбарвні кристали; розкладаються при t -рі

280—300 °C; малорозчинні у воді. Одержують С. к. з *аніліну*. Застосовують у синтезі *азобарвників*, в лабораторній практиці для виявлення нітритів, осмію, рутенію, церію та ін. Широко використовують у медицині аміди С. к. — *сульфаніламідні препарати*.

СУЛЬФАТ АМОНІЮ — див. *Амонію сульфат*.

СУЛЬФАТИ (від лат. sulphur, sulfur — сірка) — солі *сірчаної кислоти* (сульфатної) H_2SO_4 . Бувають *середні* (нормальні), напр. $(\text{NH}_4)_2\text{SO}_4$, Na_2SO_4 , та *кислі* (*гідросульфати*), напр. KHSO_4 , NaHSO_4 . С. — кристалічні речовини, безбарвні (якщо катіон безбарвний), більшість з них добре розчиняється у воді. Норм. С. одержують розчиненням металів у сірчаній к-ті, діямим H_2SO_4 на оксиди, гідроксиди, карбонати металів тощо; гідросульфати — нагріванням норм. С. з концентрованою H_2SO_4 . Кристалогідрати С. деяких важких металів наз. *купоросами*. С. дуже поширені в природі, напр. *барит*, *гіпс*. Застосовують їх як *добрино* (*амонію сульфат*), у скляній, паперовій, миловарній (напр., натрію сульфат), у текст. (заліза сульфат) пром-сті. В органічній хімії С. наз. ефіри сірчаної к-ти, напр. *диметилсульфат* $(\text{CH}_3)_2\text{SO}_2$.

СУЛЬФІДРИЛЬНІ ГРУПИ, SH -групи — хімічно активні групи, що входять до складу органічних сполук. С. г. легко окислюються, вступають в реакції алкілювання, ацилювання тощо. Біол. значення полягає в участі С. г. у більшості біохімічних процесів у складі вітамінів (напр., у складі пантотенової кислоти, SH -група якої є реакційним центром молекули *коферменту А*), ферментів, зокрема *ізомераз*, тощо. При окисленні (в процесі біосинтезу білка) С. г. утворюють дисульфідні зв'язки ($-\text{S}-\text{S}-$), що стабілізують структуру білків, в т. ч. ферментів. Блокування С. г. за допомогою специфічних речовин викликає часткове або повне гальмування активності багатьох ферментів.

СУЛЬФІДИ (від лат. sulphur, sulfur — сірка) — сполуки сірки з металами і деякими неметалами, напр. В, Si, As. С. розглядають як солі сірководневої к-ти H_2S (див. *Сірководень*), яка утворює два типи солей: *середні* (нормальні), напр. Na_2S , CuS , і *кислі* (*гідросульфід*), напр. NaHS . С. лужних і лужноземельних металів, а також амонію безбарвні і розчинні у воді. Деякі нерозчинні у воді С. (напр., заліза, марганцю і цинку) розчиняються у к-тах, а С. олова, мистяку, сурми — в сульфіді амонію. Неоднакову розчинність С. у цих розчинниках використовують в хім. аналізі. С. — сильні відновники. Одержують їх безпосереднім сполученням складових елементів, взаємодією водних розчинів відповідних солей з H_2S або $(\text{NH}_4)_2\text{S}$ та ін. способами. Чимало С. є природними мінералами, напр. *пірит*, *молибденіт*, *сфалерит*. С. лужних та лужноземельних металів використовують у виробн. шкіри, багато які С. (напр., CdS , ZnS) — *напівпровідники*, FeS_2 — сировина для виробн. *сір-*

чаної кислоти, $(\text{NH}_4)_2\text{S}$ — важливий реактив у якісному аналізі. **СУЛЬФІДУВАННЯ** — 1) Створення на поверхні металевих виробів плівки *сульфідів*. Дас змогу підвищувати поверхневу активність виробів, їхню стійкість проти зношування (зношується не метал, а плівка), поліщувати змочувальність виробів поверхнево-активними речовинами (напр., мастилом) і погіршувати їхню змочувальність водою (перешкоджаючи руйнівному впливові її). Найпоширеніший спосіб С. полягає у зануренні виробів у водний розчин гідроксидів натрію або калію і сірки. Крім того, є С. в суміші порошків (найчастіше вугілля, насиченого сіркою), в розплаві кухонної солі, насиченої сіркою, а також об'ємним способом — введенням у метал сульфід марганцю в процесі плавки. С. широко використовують у машинобудуванні. 2) Переведення *оксидів* або металів у сульфідну форму, що полегшує їхнє даліше видобування; один з технологічних прийомів, застосовуваних у кольоровій металургії. Найпоширеніше у виробн. нікелю (незначна кількість цього хім. елемента, що є в окислених нікелевих рудах, відокремлюється при плавці від пустої породи переведенням його в напівпродукт — *штейн* з порівняно великим вмістом нікелю).

СУЛЬФІТАЦІЯ — спосіб *консервування* харчових продуктів сірчистим ангідридом, який припиняє життєдіяльність багатьох *мікроорганізмів*. Сульфитації піддають (ялітку, восени) плоди або фруктотві поре, що їх мають переробляти в зимові місяці. С. буває «суха», коли плоди обкурюють газоподібним сірчистим ангідридом, і «мокра», коли у фруктове поре додають водний розчин сірчистого ангідриду або зріджений ангідрид. Вміст сірчистого ангідриду в сульфитованих напівфабрикатах 0,15—0,2 %. С. використовують у виноробстві. Замість С. дедалі ширше застосовують *заморожування харчових продуктів*, *охолодження харчових продуктів*, асептичне консервування, використовують нешкідливі хім. консерванти, напр. сорбінову кислоту.

СУЛЬФІТИ — солі *сірчистої кислоти* (сульфітної) H_2SO_3 . Бувають *середні* (нормальні), напр. Na_2SO_3 , K_2SO_3 , і *кислі* (*гідросульфати*), напр. NaHSO_3 , $\text{Ca}(\text{HSO}_3)_2$. Середні С., за винятком лужних металів і амонію, малорозчинні у воді, розчиняються при наявності SO_2 . З кислот у величому ступені виділено тільки гідросульфити лужних металів. У водних розчинах С. окислюються до *сульфатів*. Одержують С. в результаті взаємодії SO_2 з гідроксидами або карбонатами відповідних металів у водному середовищі. Застосовують у текст. пром-сті для вибирання й фарбування (KHSO_3 , NaHSO_3), у виробн. деревної целюлози [$\text{Ca}(\text{HSO}_3)_2$], у фотографії (Na_2SO_3) в органічному синтезі для *сульфування* тощо.

СУЛЬФОКИСЛОТИ, сульфонової кислоти — органічні сполуки, що містять сульфогрупу — SO_3H ,

О. П. Сумвуков.

Н. Г. Сумбаташвілі.

Сумах дубильний.
Гілка з квітками.

зв'язану з атомом вуглецю, заг. формула RSO_2H (R — органічний радикал). Кристалічні гігроскопічні речовини, добре розчинні у воді. Одержують *С. сульфурованим* вуглеводнів, *гідролізом* сульфохлоридів RSO_2Cl тощо. Ароматичні *С.* застосовують для одержання *азобарвників*, лікар. препаратів (*сульфаніламідних препаратів*), іонообмінних смол тощо. *С.* — важливі напівпродукти осн. органічного синтезу (напр., у виробн. фенолів).

СУЛЬФУВАННЯ — введення сульфогрупи $-SO_2H$ в молекулу органічної сполуки. Сульфують гол. чин. *ароматичні вуглеводні* (напр., бензол, толуол, нафталин) або їхні похідні, діючи на них концентрованою сірчаною к-тою, олеумом та деякими ін. речовинами. Використовують у виробн. *сульфонісидів*, *барвників*, лікар. препаратів тощо.

СУМ, суми — згадуване в давньоруських літописах давнє фін. племя, яке в 1-му тис. н. е. жило на узбережжі Фінської затоки між п-вом Ханко та р. Кумо. Згодом взяло участь у формуванні фін. народності. Від назви цього племені походить самоназва *фіннів*.

СУМАРКОВ Олександр Петрович (14 (25).XI 1717, Петербург — 1 (12).X 1777, Москва) — рос. письменник, представник *класицизму*. В «Епістоли про віршування» (1747) виклав принципи естетики й поезити класицизму, найдокладніше розробивши теорію жанрів комедії і байки. Написав ряд трагедій, орієнтованих на досвід зх.-європ. драматургії Просвітництва. У 1756—61 очолював рос. профес. театр у Петербурзі. В 1759 видавав перший рос. літ. журн. «Трудолюбивая пчела». В кін. 50-х — на поч. 60-х рр. писав байки, в яких таврував бюрократичне свавілля, кабарницьтво, жорстокість кріпосницького ладу. В 70-і рр. створив кращі свої комедії — «Уявний рожеговець», «Мати — сумнісниця дочки» (обидві — 1772) та ін., трагедії «Дмитрій Самозванець» (1771), «Мстислав» (1774), брав участь у діяльності театру при Моск. ун-ті. Своїми віршами (любовні пісні, притчі, сатири, елегії, епістоли, еклоги, епіграми) і п'єсами справив істотний вплив на творчість наступних рос. письменників. Твори *С.* залишили помітний слід у літ. житті України.

Та.: Избранные произведения. Л., 1957.

Лит.: Стенник Ю. В. Сумарков. В кн.: История русской литературы. т. 1. Л., 1980. В. Г. Крестовень.

СУМАТРА — острів *Малайського архіпелагу*, другий за площею серед Великих Зондських островів, у складі Індонезії. Площа бл. 435 тис. км². Нас. понад 20,8 млн. чол. Зх. частина *С.* має гірський рельєф з вулканічними конусами, грязьовими вулканами, туфовими плато, поширений *карст*. Вис. до 3805 м (діючий вулкан Керінчі). Сх. частина низовинна, заболочена. Родовища нафти, кам. вугілля, золота, марганцю тощо. Клімат екваторіальний. Ріки короткі, повноводні, багато озер (найбільше Тоба). Низовини відкриті еква-

торіальними лісами, поширені *мангрові ліси*; у горах — вічнозелені (дуб, лавр) та хвойні ліси, вище яких — гірські луки. Платанції рису, цукр. тростини, гевеї; культивують також кавове дерево, тютюн, чай. Гол. міста — Палембанг, Паданг, Медан. На *С.* — природний парк Гунунг-Льосер.

В. С. Гаврилюк.

СУМАХ (Rhus) — рід рослин родини *сумахових*. Дерева або кущі, заввишки 3—7 м. Листки чергові, непарноперисті (у кущових форм); сидять ланцетні або ланцетно-еліптичні, з країв пилчасті, зісподу бідувато-сірі (у деревних форм). Квітки одно- або двостатеві у волотях, дрібні. Плід — кістянокоподібний. До 125 видів, пошир. переважно в Пн. Америці та Сх. Азії. В СРСР (в Криму, на Кавказі, Памірі і Алтаї) — один дикорослий вид: *С. дубильний* (R. coriaria), який є цінною дубильною, фарбувальною і лікарською рослиною. В УРСР культивують як декоративні 7 видів, з них найпошир. *С. коротковолосий*, або *оцтове дерево* (R. typhina).

СУМАЦІЯ (від лат. summatus — зверхність) у фізіології — явище підвищення *збудливості* живої тканини під впливом ряду підпорогових подразнень (див. *Порог подразнення*), що надходять одне за одним через короткі проміжки часу (часова *С.*) або одночасно (просторова *С.*). При цьому ці подразнення набувають властивостей порогових і можуть викликати *збудження*. Осн. місцем *С.* є нервові клітини спинного мозку. Ефект *С.* залежить від сили і частоти підпорогових подразнень; при їхньому збільшенні *С.* розвивається швидше. *С.* впливає на нервові центри І. М. Сеченов.

СУМБА — острів в Індонезії, в групі Малих Зондських островів. Площа 11,2 тис. км². Нас. бл. 300 тис. чол. Поверхня — плато з окремими масивами заввишки до 1225 м. Поширені тропічні ліси і савани. Платанції рису, тютюну, бавовнику, кавового дерева. Рибальство. Гол. місто і порт — Вайнгапу.

СУМБАВА — острів в Індонезії, у складі Малих Зондських островів. Площа бл. 13,3 тис. км². Нас. понад 540 тис. чол. Рельєф переважно гористий, вис. до 2821 м (діючий вулкан Тамбора). Родовища сірки. Сухі тропічні ліси і савани. Платанції рису, кукурудзи, бавовнику, тютюну, кавового дерева. Мор. промисли (вилов риби, мор. черепах, добування коралів і перлів). Гол. місто і порт — Раба.

СУМБАТАШВІЛІ Йосип Георгійович [н. 27.IX (10.X) 1915, Тбілісі] — груз. і рос. художник театру, нар. художник СРСР (з 1982), засл. діяч мист. Груз. РСР (з 1950). Член КПРС з 1956. В 1936—42 навчався в тбіліській АМ. З 1973 — гол. художник театру ім. Є. Вахтангова у Москві. Оформив вистави: «Вигнаець» В. Пшавелі (1956, Тбіліський груз. драм. театр ім. К. Марджанішвілі), «Іркутська історія» О. Арбузова (1959, Моск. драм. театр ім. Є. Вахтангова), «Смерть Іоанна Гроз-

ного» О. Толстого (1965, Центр. театр Радянської Армії), «Фронт» (1970) і «Загибель ескадри» (1977) О. Корнійчука, обидві — в Моск. драм. театрі ім. Є. Вахтангова; «Сталевари» Г. Бокарева (1972, МХАТ), оперу «Руслан і Людмила» (1972, Великий театр СРСР), всі — в Москві; «Влада термояма» Л. Толстого (1974, Київ. рос. драм. театр ім. Лесі Українки у Києві), балет «Пішкілі» А. Петрова (1979, Театр опери та балету ім. С. М. Кірова в Ленінграді). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952, 1974.

СУМГАЙТ — місто респ. підпорядкування Аз. РСР. Розташоване на пн. узбережжі Ашхеронського п-ова. Залізнична станція. 214 тис. ж. (1983). Розвинута хім. і нафтохім. (виробничі об'єднання «Органічний синтез», «Хімпром»; з-ди: синтетичного каучуку, суперфосфатний, присадок, синтетичних м'яких засобів), металургійна (трубопрокатний та алум. з-ди) і буд. матеріалів (комбінати: буд. і полімерних буд. матеріалів, домобудівний; з-ди: залізобетонних виробів, склоробний, силікатних виробів і конструкцій) пром-сть. Серед підприємств ін. галузей — з-ди: деревообр., компресорних; ф-ки: об'ємної пряжі, ткацька, швейна, верх. трикотажу, 2 ТЕЦ. У *С.* — філіал Азерб. ін-ту нафти та хімії, 4 серед. спец. навч. заклади. Музей історії міста, картинна галерея. Місто утворене 1949.

СУМІ — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташовані на берегах р. Псла та його прит. Сумки (бас. Дніпра). Вузол залізничних і автомоб. шляхів, аеропорт. 248 тис. ж. (1983). Поділяється на два міські райони.

Засн. 1652 переселенцями з Білоцерківського полку. В 1656—58 на місці сучасних *С.* збудовано фортецю для захисту *Слобідської України* і Пд. Росії від грабінницьких нападів кримських і ногайських татар. У 1658—1765 *С.* — полкове місто *Сумського полку*. Під час *Північної війни 1700—21* в *С.* у грудні 1708 — лютому 1709 перебувала ставка головнокомандування рос. армії на чолі з Петром І. У 18—19 ст. *С.* — один з центрів торгівлі. В 1902 в *С.* виникла с.-д. орг-ція іскрівського напрямку, 1905 — сумська група РСДРП. Під час революції 1905—07, 1-ї світової війни на з-дах

Суми. Центральна частина міста.

СУМІЖНЕ
ВИРОБНИЦТВО

Суми. Сумський краєзнавчий музей.

міста відбулися політ. страйки робітників. В серпні 1917 вишик міський х-т РСДРП(б) (див. також *Сумська обласна партійна організація*). Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1939 С. — обл. центр. Під час Великої Вітчизни. війни в період нім.-фашист. окупації С. (10.X 1941—2.IX 1943) в місті діяли підпільний обком і міським ком. партії, підпільні орг-ції, в районі — партизанський загін.

С. — один із значних промислових центрів УРСР. Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. і металообробна, харч. і хімічна. Машинобудування і металообробка представлені виробничими об'єднаннями: *Сумським машинобудівним виробничим об'єднанням* імені М. В. Фрунзе, «Насосенергомаш»; *Сумським заводом електронних мікрокопів* імені 50-річчя ВЛКСМ, з-дами «Центроліз», «Сумсільмаш», «Ремверстат». Найбільші підприємства харчової промисловості: *Сумський червоногорський цукроріздний завод*, лікеро-горілчаний, молочний заводи, м'ясний та рибної гастрономії комбінат.

Високими темпами розвивається хім. пром-сть (*Сумське виробниче об'єднання «Хімпром»*). Працюють виробничі об'єднання «Гумотехніка», біофабрика. Значне місце посідає легка (суконна, швейна та взуттєва ф-ки) та будівельних матеріалів (комбінат буд. індустрії) промисловість. Виробництво меблів. С. — важливий культур. центр республіки. В 1981/82 навч. р. в С. було 26 загальноосв. (понад 29,4 тис. учнів), художня та 5 муз. шкіл, 11 профес.-тех. уч-щ (понад 5 тис. учнів), 9 серед. спец. навч. закладів (6,5 тис. учнів). У трьох вищих навч. закладах — *Сумському педагогічному інституті* імені А. С. Макаренка, Сум. філіалі Харківського політехнічного інституту імені В. І. Леніна та Сум. філіалі Харківського сільськогосподарського інституту імені В. В. Докучаєва на денному та вечірньому відділеннях навчалося 7,6 тис. студентів. У місті працюють Всесоюзний н.-д. і конструкторсько-технологіч. ін-т компресорного машинобудування та Всесоюзний н.-д. проектно-конструкторський ін-т атомного і енергетичного насособудування. В С. 1981 функціонувало 114 масових б-к (фонд — 6,4 млн. одиниць зберігання), 22 клубні заклади, 7 кіно-театрів, 34 кіноустановки з платним показом, Палац культури та 2 будинки культури, 2 держ. театри — *Сумський театр драми і музичної комедії* імені М. С. Щепкіна, *Сумський театр для дітей та юнацтва*, обл. філармонія; музеї: *Сумський художній музей* з філіалами в Лебедині й відділом декор.-прикладного мист. в Сумах, *Сумський краєзнавчий музей* з філіалами в Охтирці, Путивлі та відділами у Глухові, Будинком-музеєм А. П. Чехова в Сумах; краєзнавчий музей в Ромнах і Конотопі. По-зашкільні заклади: міський Палац піонерів і школярів, 8 спорт. шкіл, 2 станції і 3 клуби юних техніків, станція юних натураліс-

тів. У місті видаються 2 обл. газети — «*Ленінська правда*» та «*Червоний промінь*». Обл. комітет по радіомовленню і телебаченню. Пам'ятки архітектури: колишній будинок цехового управління (17 ст.), Воскресенська церква (1702), Спасо-Преображенський собор (1776—88), Іллінська церква (1836—51). Пам'ятники: В. І. Леніну (1982, скульптор Е. Куценвич, арх. Г. Ланько, О. Заваров), бюст двічі Героя Рад.

Суми. Монумент «Слава героям Сумщини». Скульптор Б. Никончук, архітектори С. Тутученко, А. Дейнека. 1967.

Союзу С. Супруна (1948, скульптор Я. Ражба, арх. М. Іванченко), монумент «Слава героям Сумщини» (1967, скульптор Б. Никончук, арх. С. Тутученко, А. Дейнека), монумент Вічної Слави (1975, скульптор В. Вінаїкін, арх. В. Гнездилов), монумент Матері-Вітчизни (1970, скульптор А. Івченко, арх. М. Ільченко).

В С. народились укр. рад. актриса Ф. А. Баранська, укр. рад. мовознавець-славіст М. К. Гру-

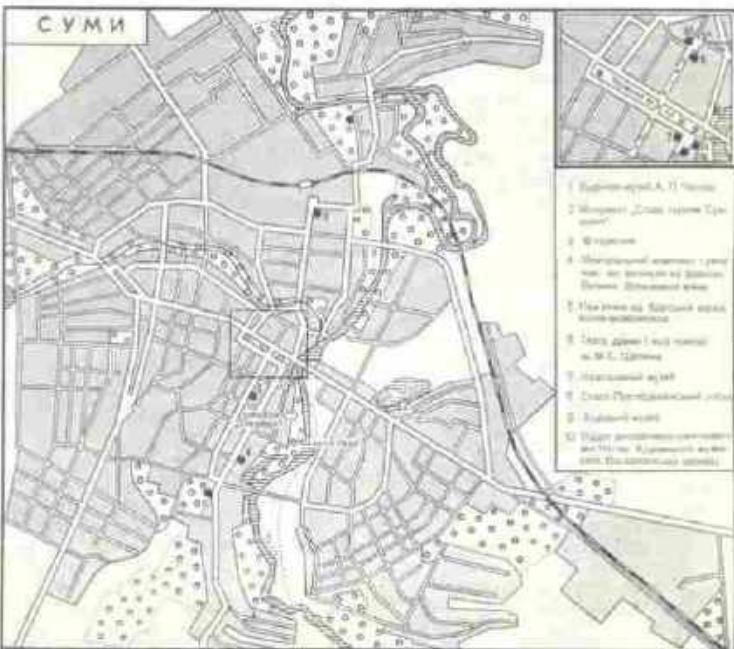
ський, укр. рад. ботанік О. А. Коршиков, рос. і укр. лікар П. С. Симонтовський, укр. письменник А. Я. Шабленко. Тут жили декабрист С. Г. Волконський (1817—18), юрист А. Ф. Коні (1867), письменники А. П. Чехов (1888—89, 1894), О. І. Купрін (1899). В С. бували укр. філософ і поет Г. С. Сковорода (60-і рр. 18 ст.), живописці К. О. Трутовський (70-і рр. 19 ст.), В. Є. Маковський (1891), поет О. М. Плещеев, композитор П. І. Чайковський (1871—79), письменник В. Г. Короленко (1902). В С. працював двічі Герой Рад. Союзу С. П. Супрун.

Лит.: Савухіна Л. П. Суми. Путівник. Х., 1978. М. П. Лещина.

СУМІЖНЕ ВИРОБНИЦТВО — виготовлення різних деталей, вузлів до машин, механізмів та приладів на вузькоспеціалізованих заводах-суміжниках, які організують свою виробничу діяльність відповідно до потреб осн. підприємств. Див. також *Кооперування виробництва*.

СУМІРНІ І НЕСУМІРНІ ВЕЛИЧИННИ — одиниці величини, для яких відповідно існує або не існує спільна міра, тобто величина тієї ж природи, яка ціле число разів міститься в кожній з них. Для знаходження спільної міри можна використати *Евкліда алгоритм*. Несумірними величинами є, напри., діагональ квадрата і його сторона, площі круга і квадрата, побудованого на його радіусі. *Відношення* двох сумірних величин завжди виражається *раціональним числом*, несумірних — *іраціональним числом*.

СУМІСНИЦТВО — в СРСР одночасне займання одним працівником поряд з основною іншою оплачуваною посадою в установі, на підприємстві чи в орг-ції або виконання, крім основної, іншої регулярної платної роботи. С. дозволяється в порядку винятку. Питання С. регулюються постановою

Суми. Воскресенська церква. 1702.

Ради Міністрів СРСР від 10.XII 1959 з наступними змінами. С., зокрема, дозволено мед., фармацевтичним, вет. спеціалістам, пед. працівникам шкіл, училищ, серед. спец. навч. закладів, дошкільних та позашкільних дит. установ. Штатне С. дозволено визначним ученим, що працюють в академічних установах і вищих навч. закладах для участі в роботі по впровадженню досягнень науки і техніки у виробництво та в ряді ін. випадків. Для зарахування на роботу за С. необхідний письмовий дозвіл керівників обох заінтересованих установ, підприємств та орг-цій, погоджений з вищестоящими орг-ціями і профспілковими к-тами. Оплата праці за суміщаною (позаштатною) посадою не може перевищувати половини повного окладу (ставка) працівника за основним місцем роботи; при виконанні сумісником відрядної роботи оплата провадиться за фактичним вироботком.

Відпустка за суміщаною посадою надається одночасно з відпусткою на осн. роботі. Оплата за відпустку або виплата компенсації за невикористану відпустку за суміщаною роботою не провадиться (мед. працівникам, учителям загальноосвітніх шкіл і вкладачам серед. спец. навч. закладів та деяким ін. працівникам відпустка за суміщаною роботою оплачується). Не дозволяється кілька С. Звільнення з роботи сумісників провадиться без попередження та без виплати вихідної допомоги. Правила про С. не поширюються на робітників, молодший обслуговуючий персонал і службовців, посадовий оклад яких на осн. роботі не перевищує 70 крб. на місяць.

О. І. Процевський.
«СУМІТОМО» — фінансово-монополістична група Японії. Виникла на базі торг. фірми «С.»., що існувала з 16 ст. На рубежі 19 і 20 ст. центром групи був заснований 1895 банк «Кітідзаємон Сумітомо». Протягом 20 ст. назва банку не раз змінювалася. У 80-х роках 20 ст. фінанс. центром групи є «Сумітомо банк» — найбільший комерційний банк Японії, який входить у число 20 найбільших банків світу. Група контролює понад 60 компаній в Японії та ін. країнах. До складу групи входять також три фінанс. ін-ти банку. Гол. контора «С.» — в м. Осака.

С. В. Пятенко.
СУМІЩЕННЯ ПРОФЕСІЙ — оволодіння працівником суміщними з його основною спеціальністю професіями або ін. професіями і застосування їх у роботі. За рад. трудовим правом, одночасне або періодичне виконання працівником трудових функцій за кількома професіями або спеціальностями на тому самому підприємстві чи в орг-ції. С. п. провадиться з ініціативи адміністрації або працівників, але за обов'язковою згодою на це працівників і, як правило, допускається, якщо вони за своєю кваліфікацією можуть забезпечити якісне виконання суміщаної роботи. За С. п. встановлюють доплату в розмірі до 30 % тарифної ставки, яку диференціюють залеж-

но від обсягу, характеру та складності роботи за суміщаною професією або спеціальністю. Доплати за С. п. враховують при нарахуванні премій.

СУМЛІВНІСТЬ — поняття моральної свідомості й етики, що характеризується чесним, старанним виконанням особою покладених на неї обов'язків, морального обов'язку. При цьому своєрідним контролем за старанністю, акуратністю, своєчасністю виконання є совість особи. За соціалізму С. — один з найважливіших проявів комуністичного ставлення до праці. С. тісно пов'язана з такими моральними якостями, як чесність, правдивість, працьовитість тощо. Утвердження С. в праці на благо суспільства в усіх сферах діяльності особи є важливою складовою частиною комуністичного виховання трудящих.

Б. О. Рутковський.
СУМСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних організацій Комуністичної партії України, створена 1939. Перші марксистські гуртки і групи виникли на тер. сучас. Сум. обл. на поч. 20 ст. В 1900 засн. с.-д. групи в Котополі й Шостці, в 1902 — в Сумах і Ромнах. У липні 1903 робітники Котопольських залізничних майстерень під керівництвом місц. соціал-демократів предиялися до загальнополіт. страйку на Півдні Росії. Під час революції 1905—07 с.-д. орг-ції Сумщини послали революц. роботу серед робітників і селян. Великого розмаху набрали революц. виступи селян у Сумському, Лебединському, Охтирському, Глухівському та ін. повітах. На широкій розмах селянського руху у Лебединському повіті вказував В. І. Ленін (див. Повне збір. тв., т. 10, с. 294).

У роки реакції місц. с.-д. орг-ції, незважаючи на арешти й репресії, продовжували вести легальну і нелегальну роботу серед робітників і селян. Революц. рух на Сумщині посилювався в період нового революц. піднесення і 1-ї світової війни. Після перемоги Лютн. революції 1917 більшовики вийшли з підпілля і очолили революц. боротьбу мас. Під керівництвом більшовиків наприкінці 1917 — в 1-й пол. січня 1918 на Сумщині було встановлено Рад. владу. Боротьбу робітників і селян Сумщини 1918—20 проти окупантів та внутр. контр-революції, за відновлення Рад. влади очолювали підпільні парт. орг-ції, які діяли в усіх повітах. У роботі *Першого з'їзду КП(б) України* брав участь представник Котопольської більшовицької організації.

Після закінчення громадянської війни трудящі Сумщини під керівництвом парт. орг-цій приступили до відбудови нар. г-ва. В 1921 тут діяли 9 повіт. парт. орг-цій. У 1923 відповідно до адм.-тер. реформи було ліквідовано повітові та утворено окружні (Сумську, Охтирську, Котопольську, Ромненську; після розформування 1925 Охтирського округу утворено Глухівську окружну парт. орг-цію) і районні парт. орг-ції. В 1930 з ліквідацією округів ра-

йонні парт. орг-ції підпорядковувалися безпосередньо ЦК КП(б)У, 1932 — Київ., Харків. і Черніг., а 1937 — і Полтав. обкомам партії. Після утворення 1939 Сум. обл. оформилась обл. парт. орг-ція, яка на 1.I 1939 налічувала 11 812 чол. За роки довоєн. п'ятирічок Сумщина стала високорозвинутим індустріально-агр. краєм. В авангарді трудящих Сумщини йшов 20-тис. загін комуністів області (1941). З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 7769 комуністів (бл. 40 % парт. орг-ції області) пішли на фронт. У період тимчасової нім.-фашист. окупації на тер. області діяли підпільні обком партії, очолювані О. І. Антоновим, а з жовтня 1942 — П. Х. Куманьком, Сумський міськом та 16 райкомів партії, 44 парт. орг-ції, 89 патріотичних підпільних орг-цій і груп. На базі партизан. загонів на тер. області сформувалися партизан. з'єднання під командуванням С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, М. І. Наумова, Я. І. Мельника, М. В. Таратуті, Л. Я. Іванова та ін. В кінці вересня — на поч. жовтня 1943 всю Сумщину було визволено від нім.-фашист. загарбників. С. о. п. о. підняла трудящих на відбудову нар. г-ва, ліквідацію тяжких наслідків фашист. окупації. На січень 1944 у 290 первинних парт. орг-ціях області налічувалось 2716 комуністів. Під керівництвом парт. орг-цій трудящі Сумщини успішно виконали післявоєнні п'ятирічні плани. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва, з них 111 присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а доярку колгоспу ім. В. І. Леніна Лебединського р-ну М. Х. Савченко удостоєно цього звання двічі. Здійснюючи рішення XXIII — XXVI з'їздів КПРС, Листопадового (1982) та Червезового (1983) пленумів ЦК КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує всю свою роботу на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів СРСР, дружніх зв'язків з трудящими ін. соціалістич. країн. Тісні зв'язки підтримує Сумщина з Врачанським округом НРБ. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали Я. Н. Ткач, Т. К. Черепін, П. Х. Куманьок, В. Д. Чучукало, А. П. Кондратенко, В. Г. Ком'яков, А. М. Науменко, В. П. Федоренко, Б. І. Вольтовський, О. І. Іщенко. На 1983 відбулося 20 обл. парт. конференцій. На 1.I 1983 обл. парт. орг-ція налічувала 84 748 комуністів, об'єднаних у 2158 первинних парт. орг-цій. Бойовим помічником і надійним резервом парт. орг-ції є комсомольська орг-ція, яка налічує 178 122 чол. (на 1.I 1983). У зв'язку з 60-річчям ВЛКСМ за успіхи в комуністичному вихованні молоді Сум. обл. комсомольську орг-цію нагороджено перехідним Червоним прапором ЦК ВЛКСМ. Друк. органом Сум. обкому партії є газ. «Ленінська правда». Про розвиток економіки і культури області див. також *Сумська область*.

Сумська область. Пам'ятник Партизанської Слави в місті Путятині. Скульптор О. Іванченко, архітектор М. Махонько. 1966.

**СУМСЬКА
ОБЛАСТЬ**

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Сумської обласної партійної організації. Х., 1981. І. Г. Гринцов.

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 10.10.1939. Розташована у пн.-сх. частині республіки. В області — 18 районів, 341 сільрада, 15 міст і 20 с-щ міськ. типу. В 1967 С. о. нагороджено орденом Леніна. Карти див. на окремому аркуші в т. 10. с. 480—481.

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа —
23,8 тис. км²
Населення —
1444,5 тис. чол.
(на 1.І 1983)
Центр — м. Суми

ПОСІВНІ ПЛОЩІ
ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКО-
ГОСПОДАРСЬКИХ
КУЛЬТУР (1982 - %)

	Озніа пшениця
	Ячмінь
	Циурові бурени
	Нартопія
	Багаторічні трави
	Одморжені трави
	Інші культури

Природа. Більша частина тер. області лежить у межах *Придніпровської низовини*; крайня пн. частина — в межах *Поліської низовини*. Поверхня — полого-хвиляста рівнина, розчленована річковими долинами, балками, численними прохідними долинами, з м'яко-загладженими формами рельєфу на Пн. На Сх. і Пн. Сх. — Крелевецько-Глухівський, Путивльський, Охтирсько-Сумський та ін. відроги *Середньоросійської височини* (в межах області макс. вис. до 237 м). Корисні копалини: нафта і природний газ (Охтирське і Роменське нафтогазові родовища), торф (Єсманське, Клевенське, Мовчанське, Сауцьке, Ретівське родовища), бурі вугілля, фосфорити, кам'яна (Роменське, Синівське, Качанівське родовища) та каляйні солі, гіпс, вапняк, каолін, крейда, мергель, вогнетривкі та тугоплавкі глини (Краснопільське і Стецьківське родовища), діабаз тощо. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від -8,0° на Пн. до -7,3° на Пд. 3х., липня — від +18,6° на Пн. до +19, +20° на Пд. Сх. Річна кількість опадів 527—600 мм на Пн., на решті території — 460—520 мм. Найбільша кількість опадів припадає на липень. На крайньому Сх. інколи випадає град. Взимку бувають заметілі. Вегетаційний період — 188—196 днів. Річки С. о. належать до бас. Дніпра, найбільші з них — *Десна* (з притокою *Сеймом*), *Сула*, *Псел*, *Ворскла*. В долинах річок — численні озера-старичі й болота; багато ставків і водосховищ. Навколо водних об'єктів створюються водоохоронні

ні зони. Пів. (менша) частина області лежить у зоні мішаних лісів, решта території — в лісостеповій зоні. Грунти в пів. частині С. о. дерново-підзолисті, у пд. — чорноземні (малогумусні типові легкоі середньогумуснісні й опідзолені чорноземи). Трапляються сірі опідзолені та лучні ґрунти. Під лісами — 416,3 тис. га (17,3 % території). В пів. районах переважають мішані ліси (сосна, береза, дуб), у центр. і пд. районах — ок-

Населення. Осн. населення — українці, живуть також росіяни, білоруси, євреї. Пересічна густина нас. — 60,7 чол. на 1 км² (1983). Найгустіше населена пд. лісостепова частина області, найрідше — пн. поліська частина. Миськ нас. — 55 % (1982). Найбільші міста: *Суми, Конотоп, Шостка.*

Народне господарство. До Великої Жовтневої соціалістич. революції Сумщина була типовим аграрно-лісовим районом з відносно роз-

Суми. Загальний вигляд міста.

ремі ділянки лісів з переважанням
листяних порід (гол. чин. липа,
клен, ясен), подекуди дубові гаї.
Проводяться значні лісовідновлю-
вальні роботи. Тваринний світ С.
досить неоднорідний. На Пн. по-
ширені представники лісової фау-
ни — лось, дика свиня, козуля,
борсук, куница, тхір, білка, ли-
сидя, сніговий видний собака; з пта-
хів — тетерев, рябчик, глухар.
Ін. райони мають фауну лісосте-
пову: лисиця, заєць-русак, хов-
рах; з птахів — сіра куріпка,
жайворонки тощо. У водоймах —
карась, щука, в'язь, краснопірка,
окунь та ін. В межах С. о. — 150
природно-заповідних об'єктів. Се-
ред них — філіал Українського
степоного заповідника — Михай-
лівська цілина, 7 держ. заказни-
ків (Андришівсько-Гудимівський,
Бакирівський, «Банний Яр», Біло-
водський, «Великий Бір», Хух-
рявський, Шалигинський), Тростя-
нецький лісопарк і Кияницький
парк Шелехівське озеро.

1. Качанівський газопереробний завод.
2. Цех кольорового лиття на конотопського заводу «Червоний металіст».
3. В одному з цехів Сумського заводу електроніки мікроскопія імені 50-річчя ВЛКСМ.
4. На Білопільському сироброму заводі.

сумським виробничим об'єднанням «Насосенергомаш» (насоси для атомних і теплових електростанцій, нафтової пром-сті), а-дами «Центроліз», «Сумськимаш» (Суми), електромех., вагонорем., поршнів, арматурним (Конотоп), поліграф. машин (Ромни), металург. устаткування (Середина-Буда), «Електропанель» (Глухів), насосним (Свеса) та ін. Найбільші підприємства хім. пром-сті — сумське виробниче об'єднання «Хімпром», шосткинське виробниче об'єднання «Свеса», а-д ін. реактивів (Шостка); нафтохім. — сумське виробниче об'єднання «Гумотехніка». Працює Сумська біофабрика. Серед галузей харч. пром-сті провідне місце посідає цукрова (Суми, Дружба, Чупахівка, Мезенівка, Куянівська, Степанівка, Угрюм, Терни та ін.; 1982 вироблено 279,7 тис. т цукру-піску); розвинуті також м'ясна (Суми, Конотоп, Шостка, Охтирка, Ворожба, Ромни, Лебедін, Глухів та ін.), борошномельно-круп'яна, спирт-горілчана (Дубовязівка, Попівка, Будилка, Бездрик та ін.), маслоробна і молочна (Суми, Глухів, Білопіль, Кролевець, Охтирка, Путивль, Краснопіль, Тростянець та ін.; 1982 вироблено 17,8 тис. т тваринного масла). Розвинуті текст. (Суми, Глухів та ін.), швейна (Суми, Охтирка, Лебедін, Ромни, Конотоп), взут. (Суми, Охтирка, Ромни) та ін. галузі легкої пром-сті. Підприємства лісової і деревообр. (Суми, Шостка, Тростянець, Ромни, Охтирка) та фарфоро-фаянсової (Суми) пром-сті. Вироби буд. матеріалів базуються на місцевих родовищах крейди, глини. Сільське господарство області багатогалузеве з провідним значенням зернового г-ва, буряківництва, картоплярства, конюлярства та мол.-м'ясного тваринництва. На кін. 1982 у С. о. було 293 колгоспи, 64 радгоспи, 28 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 19 районних об'єднань сільгоспхімії. С. г. висококомуніковане (табл.).

З 2016 тис. га земель, які перебувають у користуванні с.-г. підприємств та орг-цій, 1738 тис. га — під с.-г. угіддями, в т. ч. 1409 тис. га орних земель (1982). Проводяться великі роботи по осушенню заболочених і перезволожених земель. Площа осушених земель 85,4 тис. га (осушувальні системи «Ромен», «Клевень», «Молч»), зрошуваних земель — 21,5 тис. га. Посівна площа 1982 становила 1402 тис. га. Зернові культури: озима пшениця, ярий ячмінь, гречка, зер-

нобобові; технічні: цукр. буряки, картопля, коноплі, соняшник. Площа плодово-ягідних насаджень — 36,4 тис. га, у т. ч. у плодоносному віці — 24,5 тис. га (1982). Створено значну кормову базу, що включає польове кормовиробництво, відходи харч. пром-сті, продукцію комбикормової пром-сті (15 а-дів, 1982; у т. ч. Сумський, Конотопський, Охтирський, Лебедінський), а також природні сіножаті

Доліна річки Сейму.

і пасовища (302 тис. га). Осн. породи великої рогатої худоби — лебедінська і сивацька; свиней — велика біла, миргородська, кролевецька та тернівська; овець — прекос. Розвинуті птахівництво, рибицтво, бджільництво. В 1981 в С. о. було 69 спецгоспів по виробн. молока, 28 — по виробн. яловичини, 28 — по виробн. свинини, 22 — по вирощуванню нетелей, 30 — по виробн. яєць і 22 півчарські г-ва. Виробничо-агр. об'єднання цукр. пром-сті, «Плодоовочгосп» і садівничих радгоспів. Транспорт. Довжина з-щ заг. користування — 822 км (1982). Територією С. о. проходять залізничні магістралі Київ — Харків, Київ — Москва, Ворожба — Хутір-Михайлівський. Залізничні вузли: Конотоп, Ворожба, Хутір-Михайлівський. Довж. автошляхів — 6,6 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 3,9 тис. км. Найважливіші автомагістралі: Київ — Курськ, Харків — Суми — Новгород-Сіверський, Київ — Москва. Аеропорт у Сумах. Територією С. о. проходить траса нафтопроводу Уренгой — Помари — Ужгород. Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1976—82 становили (у порівняльних цінах) 3604 млн. крб., у т. ч. 566 млн. крб. 1982. Діють 100 державних і кооп. та 45 містгосп. первинних підприємств буд. і монтажних орг-цій. За 1976—82 держ. і кооп. підприємства й орг-ції, колгоспи і населення спорудили житл. будинки площею 3375 тис. м², у т. ч. 495 тис. м² 1982.

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1982 у С. о. було 6,4 тис. підприємств роздрібної торгівлі й громадського харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1982 зріс проти 1975 в 1,3 раза. У С. о. на кін. 1982 було 1461 підприємств побутового обслуговування, в т. ч. 549 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1982 зріс проти 1975 в 1,5 раза. Охорона здоров'я. У 1982 в області налічувалося 19,0 тис. лікарняних ліжок (131,6 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 4152 лікарі (28,7 лікарів на 10 тис. ж.); функціонували 186 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій, 9 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 810 ліжок. Культура. В 1982/83 навч. р. в області було 742 загальноосв. (200 тис. учнів), художня та 25 муз. шкіл, 24 серед. спец. навч. заклади (22,3 тис. учнів), 36 профес.-тех. уч-щ (17,1 тис. учнів), 2 вищі навч. заклади — Сумський педагогічний інститут імені А. С. Макаренка, Глухівський педагогічний інститут імені С. М. Сергєєва-Ценського (всього 9,4 тис. студентів), а також Сум. філіал Харківського політехнічного інституту імені В. І. Леніна, Сум. філіал Харківського сільськогосподарського інституту імені В. В. Докучаєва. Працюють Всесоюзний н.-д. і конструкторсько-технологіч. ін-т компресорного машинобудування, Всесоюзний н.-д. проектно-конструкторський ін-т атомного і енерг. насособудування — в Сумах, Луб'янський культурно-освітній науково-дослідний інститут — у Глухові. Діють обл. відділення й організації творчих спілок архітекторів (з 1970), журналістів (з 1959), обл. літ. об'єднання (з 1939), Сумський театр драми і музичної комедії імені М. С. Щепкіна, обл. філармонія, Сумський театр для дітей та юнацтва. В С. о. на кінець 1982 діяло 918 б-к (фонд 13,3 млн. одиниць зберігання), 1039 клубів, 1133 кіноустановки з платним показом. Музеї: Сумський художній музей з філіалом у Лебедінні й відділом декор.-прикладного мистецтва в Сумах, Сумський краєзнавчий музей з філіалами в Охтирці, Путивлі й відділами: в Глухові, Будняком-музеєм А. П. Чехова в Сумах; краєзнавчий музей в Ромнах і Конотопі, 186 музеїв на громад. засадах, в т. ч. музей П. І. Чайковського в смт Низзах Сум. р-ну, літ.-меморіальний музей П. А. Грабовського в с. Гра-

Покровський собор у місті Охтирці. 1753.

Парк основних сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах (тис. шт.)

	1982
Транктори (фіз. одиниць)	17,1
Зернозбиральні комбайни	4,2

Підживлення картоплі в колгоспі «Росія» Середньо-Будського району. Птахофабрика колгоспу імені М. В. Фрунзе Сумського району.

До карти ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Погруддя І. М. Кежедуба в селі Ображіївці Шосткинського району, 1949.

ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ
І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ
СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Меморіал у пам'ять загиблих у роки Великої Вітчизняної війни рад. воїнів і партизанів.
2. Меморіал у пам'ять загиблих рад. воїнів, партизанів з'єднання С. А. Ковпака та жертв фашизму.
3. Місце народження рад. партійного діяча, діяча Д. С. Коротченка. Кімната-музей Д. С. Коротченка. Погруддя Д. С. Коротченка.
4. Місце народження рад. льотчика, тричі Героя Рад. Союзу І. М. Кежедуба. Погруддя І. М. Кежедуба.
5. З 1851 тут періодично жив і працював основоположник наук, педагогіки в Росії К. Д. Ушинський. Кімната-музей К. Д. Ушинського. Погруддя К. Д. Ушинського.
6. Ансамбль Гамалієвського монастиря 17—18 ст.
7. Пам'ятка архітектури — Михайлівська церква 1781.
8. Меморіал визволителям Глухова від нім.-фашист. загарбників.
9. Пам'ятник першому голові повітового ревкому В. О. Циганку.
10. Погруддя на могилі генерал-майора Г. С. Рудченка, який загинув під час визволення Глухова від нім.-фашист. загарбників 1943.
11. Місце народження рад. композитора Ю. О. Шапоріна. Кімната-музей композитора.
12. Будинок учительського ін-ту (тепер пед. ін-т), у якому в різний час навчалися рос. рад. письменник М. М. Сергеев-Ценський, укр. рад. письменник С. В. Васильченко, укр. рад. кінорежисер і письменник О. П. Довженко.
13. Місце народження укр. живописця й педагога М. І. Мурашка.
14. Місце народження укр. композиторів М. С. Березовського та Д. С. Бортніцького.
15. Пам'ятка архітектури — Миколаївська церква 17 ст.
16. Краєзнавчий музей.
17. Обеліс на місці, де 23 лютого 1942 на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території

- відбувся парад партизанського з'єднання С. А. Ковпака.
18. Місце народження укр. рад. письменника П. Ф. Коцурі.
19. Будинок, у якому 1859 зупинявся Т. Г. Шевченко. Пам'ятник поету.
20. Пам'ятний знак на місці Веселецького бою партизанів з'єднання С. А. Ковпака з нім.-фашист. загарбниками 1942.
21. Місце народження одного з організаторів і керівників партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни Героя Рад. Союзу С. В. Руднева. Кімната-музей С. В. Руднева.
22. Місце народження члена керівного центру петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» С. І. Радченка та агента ленінської «Іскры» І. І. Радченка. Погруддя братів Радченків.
23. Краєзнавчий музей.
24. Меморіал Партизанської Слави (монумент «Народні месники», музей, партизан. землянки тощо) в Спасько-Слободському лісі.
25. Пам'ятник Партизанської Слави.
26. Пам'ятник дітям Герою Рад. Союзу С. А. Ковпаку.
27. Погруддя Герою Рад. Союзу С. В. Руднева та його сина Радія, які загинули в бою з нім.-фашист. загарбниками 1943.
28. Пам'ятки архітектури: Миколи Козацького церква 1735—37, Спасо-Преображенський собор і дзвіниця 17 ст. Мовчанський монастир 16—17 ст.
29. Дитинець літописного міста 12 ст. Путиль.
30. Краєзнавчий музей.
31. Волинські поселення і могильники 7—8 ст.
32. Місце народження укр. історика О. М. Лазаревського.
33. Будинок, у якому 1859 зупинявся Т. Г. Шевченко. Кімната-музей Т. Г. Шевченка. Пам'ятник поетові.
34. Місце, де в грудні 1633 козаки Карабутівської сотні зустріли рос. послів, які їхали на Переяславську раду 1654. Пам'ятний знак на честь 325-річчя позбавлення України з Росією.
35. Місце народження рад. педагога і письменника А. С. Макаренка. Пам'ятник А. С. Макаренку. Меморіальний музей А. С. Макаренка.
36. Давньоруське городище 10—13 ст. — залишки літописного міста Вир.
37. В 1871 тут жив і працював рос. художник І. М. Крамськой [написав картину «Русалки» («Майська ніч»)].
38. В 1869 та 1871 тут жив і працював рос. живописець Ф. О. Васильєв. Парк 2-ї половини 19 ст.
39. Пам'ятник борцям за Рад. владу.
40. Меморіальний комплекс сучасним, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.
41. Монумент «Слава героям Сумщини».
42. Скульптурна група «Партизанський рейд», присвячена Карпатському рейду Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака і С. В. Руднева.
43. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів — визволителів Сум від нім.-фашист. загарбників.
44. Пам'ятник воїнам Війська Польського, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.
45. Будинок-музей А. П. Чехова, в якому 1888—89 жив і працював письменник.
46. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
47. Пам'ятник герою громадян. війни І. Ф. Федьку.
48. Погруддя дітям Героя Рад. Союзу льотчика С. П. Сипруна.
49. В 1899 тут жив і працював рос. письменник О. І. Куррін.
50. Пам'ятки архітектури: Воскресенська церква 1702, Спасо-Преоб-

- раженський собор 1776—88. Іллінська церква 1836—51.
52. Краєзнавчий музей.
53. Художній музей.
54. Відділ декоративно-прикладного мистецтва художнього музею.
55. Місце народження героя громадян. війни командарма І. Ф. Федька. Кімната-музей І. Ф. Федька. Погруддя командарма.
56. Скіфське городище та курганний могильник 6—4 ст. до н. е.
57. Пам'ятник (танк Т-34) на місці, де 1—2 жовтня 1941 рад. війська завдали удару нім.-фашист. загарбникам.
58. Михайлівська цілина — філіал Українського степового заповідника.
59. У 80-х рр. 19 ст. тут жив і працював учитель укр. письменник, вчений і громад. діяч Б. Д. Грінченко.
60. Місце народження двічі Героя Соціалістичної Праці М. Х. Савченка. Погруддя М. Х. Савченка.
61. Будинок, у якому 1859 жив Т. Г. Шевченко.
62. В 1871—79 тут періодично жив і працював рос. композитор П. І. Чайковський. Меморіальний музей композитора. Погруддя П. І. Чайковського.
63. Пам'ятка архітектури — Воскресенська церква 1822—51.
64. Місце народження укр. поета-революціонера П. А. Грабовського. Літ.-меморіальний музей П. А. Грабовського. Погруддя поета.
65. Місце народження укр. та рос. філолога О. О. Потебні. Кімната-музей О. О. Потебні.
66. Пам'ятник героям Великої Жовтнев. соціалістич. революції.
67. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
68. Погруддя Ю. Д. Мельникова — одного з організаторів перших марксистських гуртків у Росії та на Україні.
69. Пам'ятки архітектури 17—18 ст.: Святодухівський собор, Вознесенська церква і дзвіниця.
70. Монастирище — слов'янське городище 8—10 ст.
71. Краєзнавчий музей.
72. Місце народження Героя Рад. Союзу маршала бронетанкових військ П. С. Рибалка. Погруддя полководця. Музей П. С. Рибалка. Тут наприкінці 19 ст. жив укр. фольклорист, етнограф і літературознавець М. Ф. Сумцов.
73. Місце народження нар. артиста СРСР Б. Р. Гмирі.
74. Місце народження укр. рад. художника Ф. Г. Кричевського.
75. Будинок, у якому 1859 зупинявся Т. Г. Шевченко. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
76. В 1893 тут жив і працював рос. композитор С. В. Рахманінов.
77. Пам'ятка архітектури — Воскресенська церква (дер'яна) 1748.
78. Художній музей.
79. Будинок, у якому 1864 жив і працював рос. композитор П. І. Чайковський.
80. Пам'ятки архітектури: Палад (20-і рр. 19 ст.), манеж-ширк (20-і рр. 19 ст.), Вознесенська церква 1744.
81. Парк «Нескучне» (20-і рр. 19 ст.).
82. Курган Бойової Слави — меморіальний комплекс рад. воїнам, які загинули під час визволення Охтирки від нім.-фашист. загарбників у серпні 1943.
83. Місце народження укр. поета Я. І. Шкодава.
84. Пам'ятки архітектури: Покровський собор 1753, Введенська церква 1784.
85. Краєзнавчий музей.
86. Місце народження укр. рад. письменника-сатирика Остапа Вишні. Кімната-музей письменника.
87. Городище скіфських часів 6—3 ст. до н. е. та слов'янське городище 8 ст.

До ст. Троїнін В. А.

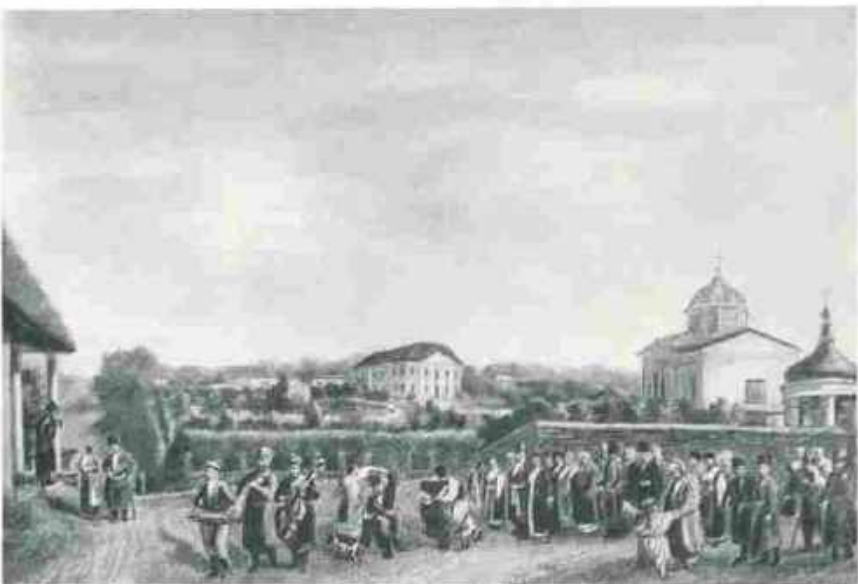
1. Портрет графа І. В. Каньєва. 1846.

2. Портрет молодого українця. 1818—20. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

3. Портрет художниці Л. С. Бородини-Страждинової. 1831.

4. Весілля в селі Кунаці. Державна Третьяковська галерея в Москві.

1 і 3 — Київський музей російського мистецтва.

До ст. Трутовський К. О.

1. Вечірній весел, 1881.

2. Дівчина з снопами. 10-1 роки 19 ст. Дитячий музей українського мистецтва.

3. В міському саді, 1881.

1 і 3 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

бовському Краснопільському р-ну. При культурно-осв. закладах — понад 9 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь бл. 150 тис. аматорів. Найвідоміші колективи худож. самодіяльності: нар. хор Будинку культури с. Червоного Сум. р-ну, танцювальний колектив Шосткинського клубу ім. Жданова, жіночий ансамбль «Сумчанка» при Палаці культури виробничого об'єднання ім. Фрунзе, роменські заслужені

зоокисні пігменти, сірчаноокислий алюміній, солі фтору, лакофарбові виробы тощо. На підприємстві вперше в СРСР освоєно ряд оригінальних апаратурно-технологічних схем (вироби. знефтореного фосфату, тех. сірчаноокислого алюмінію, двоокис титану рутильної модифікації тощо). Осн. виробничі процеси повністю механізовані. Виробаджено комплексну систему управління якістю продукції та праці. С. в. о. «Х.» нагороджено орденом Леніна (1976).

СУМСЬКЕ МАШИНОБУДІВ-НЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ імені М. В. Фрунзе — підприємство хім. машинобудування. Розташоване в м. Сумах. Створено 1976 на базі маш.-буд. з-ду (гол. підприємство). З-д засн. 1896. Виробляє і ремонтує устаткування для цукр., винокурних з-дів, шахт, з-ць. Робітники підприємства брали активну участь у революц. виступах 1905—07, боролись за встановлення Рад. влади в Сумах. Під час громадян. війни та іноз. інтервенції робітники заводу билися в лавах Червоної Армії, в партизан. загонах. У 1928 з-ду присвоєно ім'я М. В. Фрунзе. В 1930 тут вперше в СРСР почали освоювати вироб. устаткування для хім. пром-сті. В 1933 з-д випустив перший вітчизн. компресор високого тиску, пізніше — надпотужний азотно-водневий компресор та ін. устаткування. За післявоєнні роки з-д перетворився на одне з найбільших підприємств хім. машинобудування СРСР. С. м. в. о. виробляє комплексні технологічні лінії для вироб. мінеральних добрив, комплексні установки газорозподілу для одержання етилену й пропілену, розподілу природного газу й одержання гелю, автом. центрифуги всіх типів і призначень, потужні поршневі компресори високого й надвисокого тиску, унікальні газоперекачувальні агрегати, гол. циркуляційні насоси для атомних електростанцій та ін. устаткування. Підприємство нагороджено орденом Леніна (1948), Жовтневої Революції (1971), орденом НРБ Червоного Прапора Праці (1964).

СУМСЬКИЙ Вячеслав Гнатович (н. 6.IX 1934, с. Верблюжка, тепер Погребнякове Новгородського р-ну Кіровоград. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1981). Після закінчення 1956 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (курс К. Хохлова

Газоперекачувальні агрегати на виробничому стенді **СУМСЬКОГО МАШИНОБУДІВНОГО ВИРОБНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ** імені М. В. Фрунзе.

і Л. Олійника) працював у Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької, з 1967 — в Запорізькому укр. муз.-драм. театрі ім. М. Щорса. Серед ролей: Еней («Енеїда» за Котляревським), Ярема («Гайдамаки» за Шевченком), Гриць («У неділю рано зілля копала» за Кобилянською), Микита («Ярослав Мудрий» Кочерги), Максим Лихограй («Запорізька Січ» Коломійця), Андрій Белугін («Одруження Белугіна» О. Островського), Джильберт («Марія Тюдо» Гюго). Портрет с. 67.

СУМСЬКИЙ ЗАВОД ЕЛЕКТРОННИХ МІКРОСКОПІВ імені 50-річчя ВЛКСМ — підприємство приладобудування. Розташований у м. Сумах. Введено в дію 1959. Випускає електронні мікроскопи різних типів, мас-спектрометри, товари нар. споживання. До складу підприємства входять цехи: механоскладальний, електронних мікроскопів, мех. і складальний мас-спектрометрів, гальванічний, каркасно-штампувальний, трансформаторний та ряд ін. цехів. Продукцію С. з. е. м. застосовують у різних галузях науки і техніки, для автоматизації технологічних процесів вироб. В 1968 з-ду присвоєно ім'я 50-річчя ВЛКСМ. Підприємство нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

СУМСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Засн. 1920 як худож.-істор. музей. У 1939 на його базі було створено художній і краєзнавчий музей. В краєзнавчому музеї — три експозиційні відділи: природи, історії дожовтневого періоду, історії рад. суспільства. Фонди музею налічують понад 20 тис. експонатів (1982), серед яких — історичні документи, фотографії, рідкісні видання книг, плакатів, газет, палеонтологічні, археологічні, етнографічні, нумізматики колекції. Музей має філіали: Охтирський краєзнавчий музей, Путивльський краєзнавчий музей та на правах відділів — Будинок-музей А. П. Чехова в Сумах, музей партизанської слави у Спідчанському лісі та Глухівський краєзнавчий музей. Г. С. Долін.

СУМСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені А. С. Макаренка — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1924 як вищий пед. курс, які 1925 перетворено на пед. технікум з правами вищого навч. пед. закладу; з 1930 — ін-т соціального виховання, з 1933 — пед. ін-т. Ім'я А. С. Макаренка присвоєно 1955. В 1982/83 навч. р. у складі ін-ту 6 ф-тів: філол., фіз.-матем., муз.-пед., природничий, англ. і нім. мов, фіз. виховання, на яких навчалось понад 3,3 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 2,6 тис. Є заочне відділення. При ін-ті працює наук. б-ка (фонд понад 250 тис. одиниць зберігання). За роки існування вузу підготував понад 18 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1975). І. Т. Качан.

СУМСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Слобідській Україні. Створений 1658 з переселенців селян і козаків Правобе-

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ. Пам'ятник С. А. Ковпака в місті Путивлі. Скульптори М. Г. Лисенко і В. В. Сухенко, архітектори А. Ф. Ігнащенко і С. П. Тутушенко. 1971.

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ. Будинок у місті Тростянці, де 1864 жив і працював російський композитор П. І. Чайковський.

ПАМ'ЯТНИК Т. Г. Шевченкові в місті Ромнах. Скульптор І. П. Кавалеріде. 1918.

ний нар. хор. і оркестр нар. інструментів та ін. На Сумщині здані розвинуті ткацтво, вишивка. Центром худож. ткацтва є *Кролевець*, в якому працюють відомі майстри — В. Валова, М. Дашенко, І. Дудар, Е. Коваленко, О. Гааруш. Більш як 40 років життя присвятила худож. вишивці заслужений майстер нар. творчості УРСР Т. В. Левицька (м. Суми). Майстер карбування на металі — робітник Б. Д. Берестовський з Сум. фарфорового заводу. Позашкільні заклади: 23 палаци й будинки піонерів, 10 станцій юних техніків та 6 — юних натуралістів, 19 спортивних шкіл. Виходять дві обласні газети — «Ленінська правда» та «Червоний промінь», 5 міськрайонних, 13 районних, 21 багатотиражна газета підприємств, об'єднань і комбінатів, 43 багатотиражні газети в колгоспах і радгоспах. Працює обл. радіомовлення і телебачення. Тер. С. о. багата на істор., археол., етногр. та архіт. пам'ятки. В С. о. чимало пам'яток місць, пов'язаних з життям і діяльністю відомих людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Сумської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області). Літ.: Історія городов і сіл Української ССР. Сумська область. К., 1980; Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник. К., 1982.

СУМСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ХІМПРОМ» імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство по виробництву мінеральних добрив. Розташоване в м. Сумах. Утворено 1975 на базі хім. комбінату (засн. 1934 як суперфосфатний з-д). Виробляє хім. продукцію 40 найменувань, зокрема сірчану к-ту, мінеральні фосфатні добрива, кормові знефторені фосфати, двоокис титану, кольорові залі-

СУМСЬКИЙ РАЙОН

Сумчатий вовк.

Сумчасті борсуки:
1 — довгоносий бандикут (Perameles nasuta);
2 — кролячий бандикут (Thylacomys lagotus).

режної України для захисту Слобідської України і пд. кордонів Рос. д-ви від нападів крим. і ногайських татар. Адм. центр — м. Суми. За переписом 1732, С. п. складалася з 20 сотень, 126 населених пунктів, в яких жило 86 тис. чол., у т. ч. 3695 виборних козаків, 13 918 підпомічників, 3207 підсудків, 18 476 феодалів залежних селян чоловічої статі. З розвитком феодал.-кріпосницьких відносин у 17 ст. значна частина земель стала власністю козац.-старшинської верхівки і рос. поміщиків. Козаки С. п. брали участь в обороні Чигирини від тур. військ (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*), у *Кримських походах 1687 і 1689*, *Азовських походах 1695—96*, *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війні 1735—39, *Семилітній війні 1756—63*. Селяни і козаки С. п. боролися проти посилення феодал.-кріпосницького гніту. Значні заворушення відбулися 1704 в м. Білопільі й с. Глушковому. Хвиля антиурядових виступів вибухнула в С. п. в 30-х рр. 18 ст. проти мобілізації селян і козаків на будівництво *Української лінії*. В зв'язку із скасуванням царським урядом козац. самоврядування на Слобідській Україні 1765 С. п. було ліквідовано, а козаки перетворено на *військових обивателів*. Територія С. п. ввійшла до складу *Слобідсько-Української губернії*. **СУМСЬКИЙ РАЙОН** — у сх. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 71,7 тис. чол. (1983). У районі — 136 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищам і 24 сільським Радам нар. депутатів. Центр — м. Суми. С. р. розташований на зх. схилах *Середньоросійської височини*. Поклади торфу, глини, кварцового піску. Річки — *Псел* з прит. *Сироваткою*, *Сумкою* (бас. *Дніпра*). Ґрунти чорноземні та опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, клен, ясен, береза, осика, липа) займають 36,1

тис. га. У межах району — держ. заказник «*Баний Яр*». Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Суми. У районі переважають підприємства харч. пром.-сті (сумські комбінат хлібопродуктів, плодоконсервний, Київський, Низівський, Сумсько-Степанівський цукрові, Бездринський, Новосуханівський, Степівський спиртові з-ди). Районний комбінат побутового обслуговування (Суми) та 15 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буяківничо-овочівницького, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 126,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 103,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, зернобобові, цукр. буряки, соняшник, картопля, овочеві. Скотарство, свинарство, вітчарство, птицевництво. В С. р. — 18 колгоспів, 8 радгоспів, наук.-виробничі об'єднання «*Еліта*», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Суми, Сироватка, Горинівка, Головашичка, Низи. Автомоб. шляхів — 535 км, у т. ч. з твердим покриттям — 380 км.

У районі — сільс. профес.-тех. уч.-ще (смт *Хотінь*), 39 заг.-осв., музична і 2 спорт. школи; 70 лік. закладів, у т. ч. 13 лікарень, 18 будинків культури, 55 клубів, 82 кіноустановки, 39 б-к. Музеї: літ.-меморіальний П. І. Чайковського у смт Низах, *Лесі Українки* у с. Косівщині, укр. рад. скульптора М. Г. *Лисенка* на його батьківщині у с. Шпильці. У с-ші Рогізному С. р. народився укр. рад. геолог М. Г. *Світальський*, у с. Кекиному — укр. рад. вчений у галузі теплоенергетики І. Є. *Коробчанський*, на хуторі Стрілці (тепер с. Шапошникове) — укр. рад. письменник Я. А. *Мачотон*, у с. Залізнику — учасник боротьби за владу Рад на Сумщині І. Ю. *Бочкін*, у с. Пушкарівці — вітчизн. астроном і математик О. М. *Савич*. У С. р. видається газ. «*Вперед*» (з 1917).

В. В. *Коломійця*, **СУМСЬКИЙ ТЕАТР ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА**. Засн. 1975 як обласний театр ляльок. З 1981 — сучасна назва. В театрі — дві акторські трупи: лялькових вистав і для драм. спектаклів. В репертуарі: лялькові вистави — «*Золоте курча*» В. Орлова, «*Людина з хвостом*» Г. Остера, «*Маленька фея*» В. Радавана та ін.; драматич. спектаклі — «*Балада про закоханих*» («*Снігова королева*») Е. Шварца, «*Доніс*» С. Родіонова та ін.

СУМСЬКИЙ ТЕАТР ДРАМИ І МУЗИЧНОЇ КОМЕДІЇ імені М. С. Щепкіна. Засн. 1933 у Лубнах на базі Харківського робітничо-колгоспного театру. Після утворення 1939 Сум. області переведено до Сум, перейменовано у Сум. укр. муз.-драм. театр ім. М. С. Щепкіна (з 1980 — сучасна назва). В роки Великої Вітчизн. війни театр виступав у містах Чкаловської (тепер Оренб.) обл. Бугуруслани, Бузулуку та ін. У 1944 повернувся до Сум. В репертуарі: «*Матинаймишка*» за Т. Шевченком, «*Титарівна*» М. Кропивницького, «*За двома зайцями*» М. Старицького, «*Богдан Хмельницький*» О. Корнійчука, «*Дикий Ангел*» О.

Коломійця, «*Піднята цілина*», «*Тихий Дон*» за М. Шолоховим, «*Солодка ягода*» В. Шухшнина, «*Сині коні на червоній траві*» М. Шатрова, «*Медея*» Евріпіда, «*Отелло*» У. Шекспіра. В різні роки в театрі працювали нар. артисти УРСР Д. *Козачківський*, О. *Тарасенко*, І. *Рибчинський*. У трупі (1983): нар. арт. УРСР А. *Носачов*, засл. артисти УРСР В. *Берелет*, С. *Дідусенко*, В. *Курта*, М. *Ластовець*.

М. Лісова, Н. Михайлова, Л. Маникіна, І. Равицький (з 1976 — гол. режисер), А. Рибчинський, А. Сокол, засл. арт. РРФСР І. Досаєва.

СУМСЬКИЙ ХУДОЖНИЙ МУЗЕЙ — зібрання творів живопису, графіки, скульптури та декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1920 на базі націоналізованих приватних збірок під назвою Сум. худож.-істор. музей (з 1939 — сучасна назва). Музей має відділи доживотного укр. і рос., рад. та зарубіж. мистецтва, декоративно-ужиткового мистецтва. Тут представлено зразки укр. портретпарсуни, твори В. Боровиковського, О. Кіпренського, Л. Шевченка, К. Трутовського, Л. Жемчужникова, Ф. Журавльова, К. Марковського, І. Шишкіна, А. Куїнджі, І. Рєпіна, Б. Йогансона, Т. Яблонської, О. Шовкуненка, а також зарубіжних митців Е. Віже-Лебрана, Яна ван Гойена, Ван дер Нейера та ін. Відділ декоративно-ужиткового мистецтва розташований у приміщенні колишньої Воскресенської церкви (пам'ятка архітектури 18 ст.), філіал — у Лебедині.

Лит.: Сумський художній музей. К., 1981.

СУМСЬКИЙ ЧЕРВОНОЗОРЯНИЙ ЦУКРОРАФІНАДНИЙ ЗАВОД — підприємство цукрової промисловості. Розташований у м. Сумах. Засн. 1869. В 1900 на з-ді було створено с.-д. гурток; 1905, 1907, 1915 відбувалися страйки. В 1918 робітники з-ду одними з перших у місті створили загони, які билися на фронтах громадян. війни, за встановлення влади Рад на Україні.

Протягом 1918—24 на з-ді було організовано ремонт автомобілів,

Сумський театр для дітей та юнацтва.

СУМСЬКИЙ РАЙОН СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

1 Територія підпорядкована Сумській області.

ремонт і випуск с.-г. інвентаря. В 1924 відновлено випуск цукру-рафінаду, в тому ж році підприємству присвоєно назву Червонозоряного. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни, виробничі приміщення частково зруйнували нім.-фашист. загарбники. Першу післявоєнну продукцію одержано 1946. Протягом 1957—69 з-д реконструйовано. До складу з-ду (1983) входять цехи: сиропно-кристалізаційний, пресувальний, механічний, паперовий, тарний, картонажний, буд. і транспортний. Осн. продукція: цукор-рафінад, рафінований цукор-пісок, рафінована пудра. Підприємство нагороджено орденом «Знак Пошани» (1969).

В. Р. Димачук.

СУМЦОВ Микола Федорович [6 (18).IV 1854, Петербург — 12.IX 1922, Харків] — укр. фольклорист, етнограф, літературознавець і прогресивний громадський діяч, чл.-кор. Петерб. АН (з 1905), акад. АН УРСР (з 1919), член Чес. академії наук і мистецтв (з 1899) та ряду слов'янських наук. товариств. Закінчив Харків. ун-т (1875), професор цього ун-ту (з 1888). У 1897—1919 був головою Харків. історико-філологічного т-ва. Осн. наук. праці: «Про весільні обряди, переважно російські» (1881), «Наукове вивчення колядок і щедрівок» (1886), «Культурні переживання» (1889—90), «Хліб в обрядах і піснях» (1885), «Пісанки» (1891), «Дума про Олексія Половича» (1894), «Нариси народного побуту» (1902). С. належить і ряд праць з історії укр. фольклористики та етнографії: «Сучасна малоруська етнографія» (ч. 1—2, 1893—97), «Діячі українського фольклору» (1910). Досліджував творчість І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Старицького, І. Мажури, О. Пушкіна, М. Голя, Л. Толстого, А. Чехова та ін. Працював над створенням систематизованої історії укр. л-ри 17 ст., підготував до неї монографії про І. Галатюцького, І. Пизеля, І. Вишньовського, Л. Барановича. Уклад «Хрестоматію з української літератури» (1922). У працях «Малюнки з життя українського народного слова» (1910), «Слобожани» (1918) С. досліджував укр. фольклор у тісному зв'язку з соціально-економічними умовами його виникнення й розвитку.

Лит.: Микола Федорович Сумцов. Опис документальних матеріалів особистого фонду № 794. 1876—1921 рр. К., 1963; Маланчук В. А. М. Ф. Сумцов як етнограф. «Народна творчість та етнографія», 1979, № 2.

М. Т. Яценко.

СУМЧАСТИЙ ВЕДМІДЬ — рід ссавців род. кукукусових. Те саме, що й коала.

СУМЧАСТИЙ ВОВК (Thylacynus cynoscephalus) — ссавець род. хижих сумчастих. Поширений у гірських залісних р-нах Тасманії. Тіло (довж. 1,0—1,3 м) суморляве з масивною головою, довгими кінцівками і прямим хвостом (довж. 0,5—0,6 м). Забарвлення сірувато-жовте з коричневими поперечними смугами. Сумкові кістки редуковані, сумка утворюється підковоподібною згорткою шкіри.

Живиться дрібними та середніх розмірів ссавцями, полює також на свійських тварин (овець, птахів), через це переслідується і винищується людиною; став дуже рідкісним. Включений у *Червону книгу*. Викопні рештки відомі з плейстоцену Австралії і Тасманії.

В. О. Топачевський.

СУМЧАСТІ (Metatheria) — інфраклас *ссавців* підкласу справжніх звірів з єдиним рядом Marsupialia. За будовою і розміром надзвичайно різноманітні тварини. Довж. тіла 4—160 см (велетенський кенгуру разом із хвостом — до 3 м). Волоссяний покрив м'який, густий, іноді щетинистий, забарвлення переважно однотонне, буре, рудувате. В шкірі є потові та сальні залози, у самців добре розвинені преанальні залози. Молочні залози трубчасті, вивідні протоки відкриваються на сосках (2—27 шт.), розміщених у більшості видів на череві всередині виводкової сумки, у примітивних — на боках. Іноді сумка має вигляд шкірної згортки або валика навколо сосків. У скелеті характерним є наявність сумкових кісток. Мозковий відділ черепа розвинений слабо. Головний мозок не має мозолистого тіла, зивини на піякулах майже не виражені. Зуби диференційовані, кількість їх коливається від 18 до 56; як правило, у нижній щелепі різців менше, ніж у верхній; протягом життя міняються лише по 1 парі передніх зубів. Т-ра тіла 34—36°C. Найхарактернішою особливістю розмноження С. є відсутність плацент (за винятком сумчастих борсуків), у зв'язку з чим вони після тривалої вагітності (8—42 дні) народжують недорозвинених малят і допонують їх у сумці. Новонароджені (довж. 0,5—3 см, маса 0,6—5,5 г) самостійно або з допомогою матері розшукують сосок і прикріплюються до нього; живляться пасивно; молоко періодично вноситься матір'ю за допомогою спец. м'язів. Число малят звичайно дорівнює кількості сосків; якщо їх народжується більше, то виживають ті, що першими досягли сосків. Тривалість перебування у сумці від кількох тижнів до 250 днів. Живляться С. рослинною і тваринною їжею. Відомо бл. 200 видів С., поширених в Австралії, на Тасманії, Новій Гвінеї, у Пд., Центр. і Пн. Америці; акліматизовані в Новій Зеландії. Тривала еволюція в умовах географічної ізоляції сприяла виникненню багатьох життєвих форм, конвергентних із плацентними: наземних, риючих, деревних, напівводних; за характером живлення — хижаків, рослиноїдних, всеїдних. Систематика С. не усталена. Здебільшого ряд поділяють на 9 родів (71 рід): *опосуми*, сумчасті борсуки, *кукукусові*, *вольтатові*, *кенгуру* та ін. За будовою зубної системи найбільш прийнятний поділ С. на 2 підряди: багаторізцеві (Polyprotodontia) і дворізцеві (Diprotodontia), іноді в окремий підряд виділяють целестестових (Coenolestidae). Менш прийнятний поділ С. на 2 підряди — зрослопалі (Syndactyla) і розділянопалі

(Didactyla) — за характером зростання пальців на задніх кінцівках. Багато видів С. мають госп. значення. Вони є об'єктами полювання заради хутра і м'яса, їх розводять також на спец. фермах. Деякі (коала, сумчастий вовк та ін.) стали рідкісними і занесені до *Червоної книги*. Окремі (опосуми, кенгуру) можуть завдавати незначної шкоди с. г. Найдавніші викопні рештки С. відомі з ранньокрейдових відкладів Пн. Америки. В Європі С. були поширені з еоцену до міоцену.

В. І. Крижанівський.

СУМЧАСТІ БОРСУКИ, бандикути (Peramelidae) — родина ссавців ряду сумчастих. Довж. тіла 17—50 см, маса до 4,7 кг. Зовні дещо схожі на кролів та пацюків. Волоссяний покрив короткий і жорсткий або довгий і м'який; забарвлення в основному сіре, жовте, буре. 19 видів (8 родів), поширених в Австралії, на Тасманії, Новій Гвінеї і прилеглих о-вах. Живуть на рівнинах з густою травою, по берегах річок і боліт, в густих чагарниках і лісах. Ведуть наземний спосіб життя. Активні вночі. Живляться рослинними і тваринними кормами. В березні — травні самка народжує 2—8 малят, виношує їх у виводковій сумці, яка відкривається назад. Особливістю розмноження С. б. є те, що вони єдині серед сумчастих мають зачатки алантоїдної плаценти. Тривалість життя 8—10 років. Шкурки багатьох видів використовували як хутро, тепер С. б. дуже нечисленні. Деякі (напр., кролячий бандикут, смугастий бандикут) включені у *Червону книгу*.

В. О. Топачевський.

СУМЧАСТІ ГРИБИ, аскоміцети (Ascomycetes) — клас вищих грибів, у яких спори формуються в особливих одноклітинних утвореннях — сумках, або асках. Грибиця багатоклітинна, розгалужена. У нижчих представників С. г. (підклас Hemiascomycetidae) плодових тіл немає, протунікатні сумки утворюються поодинокі або шаром безпосередньо на міцелії. У вищих організованих С. г. (підклас Euscomycetidae) розвиваються плодові тіла різноманітної форми — клейстотеції, перитеції та апотеції, в яких утворюються протунікатні або унітунікатні сумки. У представників підкласу Loculoascomycetidae бітунікатні сумки утворюються в аскостромах. В кожній сумці — здебільшого 8 спор, лише у деяких видів — 4 спори або багато (128 і більше). В циклі розвитку багатьох С. г., крім сумчастої стадії, що виникає внаслідок статевого процесу, відомі також нестатеві конідійні спороношення різних типів. Загальна кількість С. г. бл. 30 тис. видів, деякі з яких — сапрофіти (дріжджі, грибові дисконіди, зморчкові гриби та ін.). Багато які С. г. — паразити (борошнисторосяні гриби, склеротонії, різки та ін.).

І. О. Дубка.

СУН — династія та імперія в Китаї (960—1279). Заснована полководцем Чжао Куанінь. За правління С. відбувалося об'єднання країни. Посилилась експлуатація народу, що викликало загострення

В. Г. Сумський.

М. Ф. Сумцов.

Сорти суниць, районні (1983) на Україні

Алагузька
Веденівська 7
Зоря
Зенга Зенган
Київська рання
Королева 100
Кульвер
Львівська рання
Мелітопольська рання
Покахонтас
Ред Гонтлет
Ромашка
Талісман
Фестивальна
Ясна

СУНА

класової боротьби (сел. рухи, міські повстання). Опозиційні настрої виникли також і в середовищі пануючих класів (у 11 ст. — рух за реформи; див. Ван Аншуй). Імперія С. зазнала поразки в боротьбі проти сусідніх пл. племен. У 12 ст. Пн. Китай захопив чжурчжені. На Пд. Китаю існувала імперія Пд. С., яку 1279 знищили монголи.

СУНА (араб. — поведінка, звичай) — «священний переказ» мусульман (див. *Іслам*), що дотримуються суніти; доповнення і роз'яснення *Корану*. Складена мусульманськими богословами у 7—9 ст. з кількох тисяч хадисів — переказів про життя Мухаммеда. Разом з Кораном становить основу феод. мусульманського права — *шариату*.

СУНГАРІ — річка на Пн. Сх. Китаю, права прит. *Амуру*. Довж. бл. 2110 км, площа бас. 524 тис. км². Бере початок на плоскогір'ї Чанбайшань, перетинає *Маньчжуро-Корейські гори*, нижче має рівнинний характер. Живлення дощове і снігове. Влітку бувають наводни. Пересічна витрата води у гирлі бл. 2500 м³/с. На С. споруджено Фінманьську ГЕС та водосховище. Сплавна, судноплавна нижче м. Гірінь. Використовують і для зрошування. На С. — м. Харбін.

СУНГІРСЬКА СТОЯНКА — пізньопалеолітична стоянка біля м. Владимира на лівому березі Клязьми. Розкопками 1956—75 виявлено залишки вогнищ, жител, кістки мамонтів, пн. оленів, бізонів, диких коней, печерних левів. Досліджено також 2 поховання з 5 кістяками, похованими червоною вохрою. В похованнях знайдено 10 тис. намистин та ін. прикраси з бивня мамонта, твори *первісного мистецтва*, наконечники списів тощо.

Лит.: Сукачев В. Н., Громов В. Н., Вадер О. Н. Верхнепалеолитическая стоянка Сунгарь. М., 1966.

СУНДАНЦІ, сунди — народ, який живе переважно в зх. районах о. Ява (Індонезія). Чисельність — 19,2 млн. чол. (1980, оцінка). Мова — сунданська, належить до індонезійських мов. За релігією — мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). Сформувалися з племен, які в 6—5 ст. до н. е. переселилися з зх. гірських районів о. Ява з Пд.-Сх. Азії. Мовою і культурою близькі до *яванців*. Осн. заняття С. — землеробство. Займаються також тваринництвом, ремеслами; частина С. працює в промисловості.

СУНДСВАЛЛЬ — місто на Сх. Швеції. Порт на узбережжі Ботнічного зат. Балтійського м., вузол зч. і автостражів. 94 тис. ж. (1976). Один з центрів целюлозно-паперової пром.-сті країни. Маш.-буд. (зокрема, целюлозно-паперове устаткування), електротех., деревообр. підприємства. Поблизу С. — алюм. завод.

СУНДУКАН Габрієль Мкртичевич [29.VI (11.VII) 1825, Тбілісі — 16 (29).III 1912, там же] — вірм. письменник, драматург. Один із зачинателів критичного реалізму у вірм. лір. Працював перекладачем у канцелярії намісника Кавказу, згодом — нач. госп. відді-

лу Кавказ. управління дороги. За вільнодумство перебував 1853—58 на заслання в Дербенті. Літ.-громад. діяльність почав у 60-х рр. С. — один із організаторів вірм. театру, з яким тісно пов'язана вся його літ. діяльність. Перша п'єса — водевіль «Нічне чхання — на добро» (пост. 1863). У п'єсах «Переполох» («Хатабала», пост. 1866) «Ще одна жертва» (пост. 1870), «Спустошена домівка» (пост. 1872), «Подружжя» (пост. 1886) показав обуржування вірм. суспільства, боротьбу нового зі старим, загострення соціальних суперечностей, викривав egoїзм і хизацтво панівних верств. У комедії «Пено» (пост. 1871) створено образ героя з народу. В повісті «Варочині вечір» (1877) відобразив жорстокі звичаї місцеванського середовища. Твори «Бесіди Амали» й «Бесіди Хадіда» написані в жанрі публіцистичного фейлетону. П'єси С. ідуть на сцені театрів України. Його ім'я присвоєно Вірм. драм. театру в Єревані.

Тв.: Укр. перекл. — Педо. К. 1950; Рос. перекл. — Избранное. М., 1953.

СУНІЦІ (*Fragaria*) — рід рослин родини *розових*. Багаторічні трави з коротким коренем, мичкуватими додатковими кореннями, розеткою трійчастих прикореневих листків і повзучими надземними пагонами (вусиками), що вкорінюються у вузлах, з яких розвиваються нові рослини. Квітки двостатеві, рідше одностатеві, білі, в щитковидних суцвітках. Плоди — несправжні ягоди, соковиті, червоні або рожеві, плодики заглиблені у м'якуш. Бл. 50 видів, пошир. в Європі, Азії й Америці. В СРСР — 6 дикорослих видів; в культурі вирощується 5 видів. На Україні — 4 дикорослі види: С. лісові (*F. vesca*), С. мускусні (*F. moschata*), С. зелені, або *полуниці* (*F. viridis*), С. польові (*F. campestris*) і три культурні: С. чилійські (*F. chiloensis*), С. віргінські (*F. virginiana*) і С. садові, або *ананасні* (*F. ananassa*), які інколи несправильно наз. *полуниці*. Бл. 2000 сортів. На Україні поширені кілька сортів С. (табл. с. 67). Плоди С. містять цукор (5—12%), органічні кислоти (0,8—2%), багато вітаміну С (17%).

СУНИЧНИК, суничне дерево (*Arbutus*) — рід рослин родини вересових. Вічнозелені дерева і кущі з шкірястими листками і білими або рожевими двостатевими квітками. Плід — ягодоподібна куляста костянка. Понад 25 видів, пошир. в Пн. Америці, Пд. Європі, Малій Азії. В СРСР — 2 види, в т. ч. в УРСР 1 дикорослий вид — С. дрібноплідний (*A. androsaceae*) — невисоке дерево з яскраво-червоною (навесні і восени) корою і несмайними плодами; росте на скелястих схилах в Криму і Закавказзі; декоративний. В Криму і на Кавказі культивують також С. великоплідний (*A. undedo*); плоди його їстівні, з них виготовляють варення, вина тощо.

СУНІЗМ — основний ортодоксальний напрям у *ісламі* (на відміну від *шиїзму*). Виник у 7 ст. Ос-

нову віровчення С. поряд з *Кораном* становить *Суну*. Крім *Мухаммеда*, суніти шанують ще чотирьох «правовірних» *халіфів*. Священними містами сунітів є Мекка і Медіна. Як реліг. напрям С. не централізований. У кін. 8 — на поч. 9 ст. виникла містична течія С. — *суфізм*. У 18—19 ст. в С. розвинулися релігійно-політ. течії пуританського характеру (напр., *ваххабізм*), у 19—20 ст. з'явилися реформаційні і модерністські напрями. С. поширений у більшості країн Бл. Сходу, Пн. Африки, Пакистані та Індонезії. В СРСР серед прихильників ісламу переважають суніти.

СУН ЦІНЛІН (1890, м. Шанхай — 29.V 1980, Пекін) — кит. держ. і громадська діячка. Дружина *Сунь Ятсена*. Закінчила коледж в Уелсі (США). Після контрреволюц. перевороту *Чан Кайші* (1927) виступила проти реакційної політики *гоміньдану*. В 1927—29 перебувала в еміграції в СРСР, Зх. Європі, США. В 1949—54 — заст. голови Центр. нар. урядової ради КНР. У 1954—59, 1975—80 — заст. голови Постійного к-ту Всекит. зборів нар. представників. У 1959—75 — заст. голови КНР. З 1953 — почесний голова Всекит. федерації жінок. З 1954 — голова Т-ва кит.-рад. дружби. В 1950 обрана членом Бюро Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951.

СУНЬЦЗІ, Сунь (пр. н. і см. невід.) — давньокит. полководець і військ. теоретик 6—5 ст. до н. е. Н. в царстві Ці. У 514—496 до н. е. — воєначальник царства У. Автор трактату про воєнне мистецтво (13 глав). Вважав війну визначальною подією в долі д-ви, вказував на велику роль політики в підготовці війни. На думку С., мистецтво воювати визначається моральним духом армії і народу, врахуванням обставин, якостями полководця, навчистістю, дисципліною та чисельністю військ. **СУНЬ ЯТСЕН** (12.XI 1866, повіт Сяншань, тепер Чжуншань, пров. Гуандун — 12.III 1925, Пекін) — кит. революціонер-демократ. Н. в сел. сім'ї. В 1892 закінчив мед.-ін-т в Сянгані (Гонконгу). На чолі створених ним революц. орг-цій Сінчжунхой (Т-во відродження Китаю, засн. 1894), потім *Тунменхой* (засн. 1905) боровся за повалення правлячої в Китаї маньчжурської династії. Програмою кит. революц. демократії стали вироблені С. Я. «три нар. принципи»: націоналізм [повалення маньчжур. династії і встановлення суверенітету кит. (ханської) нації]; народовалада (запровадження республіки), нар. благоденство (зрівняння прав на землю в душі утопічних ідей амер.-бурж. економіста Г. Джорджа). В кін. грудня 1911 в ході бурж. *Синхайської революції*, яка почалася в країні, С. Я. був обраний першим тимчасовим президентом Кит. республіки, проте незабаром після зречення маньчжурської династії (12.II 1912) під тиском внутр. феод. реакції та імперіалістичних д-в був змушений відмовитися від цієї посади на користь лідера мілітаристів *Юань Шікая*. Величезний вплив на С. Я. мала

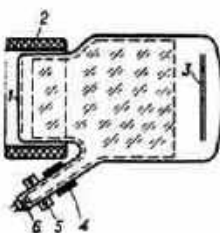

Суніці лісові.

Сунічник дрібноплідний:

- 1 — гілка з квітками;
- 2 — гілка з плодами;
- 3 — квітка в розрізі;
- 4 — плід у розрізі.

Суперікопоскоп:

- 1 — напівпрозорий фотокатод;
- 2 — фокусуєча котушка перенесення зображення;
- 3 — мішень;
- 4 — відхиляюча система;
- 5 — фокусуєча система;
- 6 — електронний прожектор.

Велика Жовтв. соціалістич. революція 1917 в Росії. На поч. 20-х рр. в Гуанчжоу він очолює революц. уряд Пд. Китаю, активну і безкорисливу допомогу якому подає Країна Рад. На прохання С. Я. Рад. уряд 1923 направив на пд. Китаю як політ. радника революціонера-більшовика М. М. Бородина, а також групу військ. спеціалістів на чолі з П. А. Павловим, потім В. К. Блюхером. За їхньою діяльною участю було створено Нац.-революц. армію Китаю та проведено реорганізацію партії *гоміндан*. С. Я. дав нове тлумачення «трьох нар. принципів», розглядаючи націоналізм як боротьбу проти імперіалізму і рівність всіх національностей Китаю, народоладдя як встановлення демократичної республіки, а нар. благоденство — як обмеження капіталу і проведення аграрної реформи. Збагачені новим змістом «три нар. принципи» стали програмою створеного 1924 єдиного антифеод. і антиімперіалістичного фронту *гоміндану* і Компарті Китаю (КПК). Складовою частиною принципів стали проголошені С. Я. три осн. політ. настанови: неперорний союз з СРСР, союз з КПК, опора на робітничо-сел. маси. В процесі складної еволюції своїх поглядів С. Я. подолав ідеї кит. великодержавного шовінізму, яким він віддав певну данину, став на кінець життя активним поборником союзу кит. та ін. пригноблених народів Сходу з СРСР для спільної боротьби проти імперіалізму. В. І. Ленін дав високу оцінку діяльності С. Я., назвавши його революційним демократом, повинним благородства і героїзму (Повне збір. тв., т. 21, с. 384).

СУОМІ — 1) Самоназва *Фінляндії*. Див. *Сум*. 2) Фінська назва держави *Фінляндія*, вживана у вітчизн. наук. літ та публіцистиці.

СУОНСІ — місто на Пд. Зх. Великобританії в Уельсі, в графстві Уест-Гламорган. Мор. порт у гирлі р. Тоуї, на березі Бристольської зат. Вузол з-ць і автошляхів. 191 тис. ж. (1976). Один з центрів кольорової і чорної металургії країни. Машинобудівні (у т. ч. судноверфи), електротех. і хім. підприємства. Коледж Уельського університету.

СУПЕРАРБІТР (від лат. *super* — зверху, над і *arbitr*) — голова *третейського суду*, до складу якого входять кілька арбітрів. С. призначається сторонами або обирається арбітрами чи ін. порядком за домовленістю сторін. В СРСР С. є в складі *Зонішноторговельної арбітражної комісії* і Мор. арбітражної комісії.

СУПЕРГЕТЕРОДИННИЙ РАДІОПРИЙМАЧ, супергетеродин (від лат. *super* — зверху, над і *heterodin*) — радіоприймач, де основне підсилення різних за частотою радіосигналів відбувається після перетворення їх на сигнали проміжної (постійної) частоти. Від *радіоприймача* з прямим підсиленням радіосигналів С. р. відрізняється гол. чин. наявністю *перетворювача частоти*, складовою частиною якого є гетеродин. В цьому перетворювачі

прийнятні радіосигнали взаємодіють з власними високочастотними коливаннями гетеродина, внаслідок чого й виникають електр. коливання проміжної частоти, яка є сумою або різницею частоти радіосигналу і гетеродина. Змінюючи частоту гетеродина, можна приймати радіосигнали від різних станцій. Далі підсилення сигналу, прийнятого С. р., відбувається в підсилювачі проміжної частоти. До найпоширеніших належать С. р., де частота радіосигналу перетворюється одноразово. Створено також С. р. з подвійним і потрійним перетворенням. В С. р. виникають побічні канали приймання, по яких у приймачі проникають *перешкоди радіоприймача*, що призводить до перекручення радіосигналів. Усувають цю вадку підвищенням *селективності радіоприймача*, вибором належної проміжної частоти. Селективність С. р. по сусідньому каналу набагато вища, ніж у радіоприймача з прямим підсиленням. До того ж С. р. значно чутливіший (див. *Чутливість радіоприймача*). За схемою С. р. створюють усі сучасні радіоприймачі.

СУПЕРЕЛІТА (від лат. *super* — зверху, над і франц. *élite* — краще, добірне) — найдорожчі насіння районного сорту, призначене для вирощування *еліти*. Вирощують С. в найкращих умовах за відповідною методикою в г-вах селекційно-дослідних установ, с.-г. вузів, ін. організаторів нових сортів. Див. також *Насінництво*.

СУПЕРЕЧНІСТЬ — 1) Категорія логіки, що відображає відношення взаємовиключення, взаємозаперечення. У формальній логіці С. є наслідком порушення її законів і відображенням непослідовності, хибності мислення. 2) Категорія *діалектики*, яка відображає відношення між протилежними сторонами, властивостями і тенденціями, об'єктивно притаманними всім формоутворенням матеріального і духовного світу, і є внутр. джерелом їхньої зміни і розвитку. Це відношення полягає в тому, що різні протилежні сторони взаємопов'язані, взаємопокладують і взаємопереходять одна в одну (єдність, «тотожність» протилежностей) і водночас взаємовиключають, взаємозаперечують одна одну (боротьба протилежностей). Вчення про С., узагальнене в законі *єдності і боротьби протилежностей*, становить ядро, сутність матеріалістичної діалектики як логіки, теорії пізнання і теорії розвитку (див. *Єдність діалектики, логіки і теорії пізнання*). «У власному розумінні діалектика є вивчення суперечності в самій сутності предметів» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 29, с. 211). Розвиток суперечності проходить різні ступені — від зародження до розв'язання. Розв'язання С. — це розрив єдності протилежних сторін, знищення однієї з протилежностей, що обумовлює *заперечення* попереднього буття явища, перерив поступовості; якісний стрибок (див. *Поступовість і стрибок. Якість і кількість*). Діалектика вимагає

конкретно-істор. підходу до С., учить розрізняти типи С. — внутрішні і зовнішні, суттєві й несуттєві, основні й неосновні. При пізнанні явищ суспільного життя необхідно розрізняти *антагоністичні і неантагоністичні суперечності*. Антагоністичні С. притаманні відносинам непримиренно ворожих соціальних сил, класів та соціальних систем. Вони зумовлені приватною власністю, соціально-класовою диференціацією, експлуатацією людини людиною. Антагоністичні С. в ході свого розвитку мають тенденцію загострюватись, доходячи до конфлікту, і розв'язуються, як правило, в сутичках між протирічливими силами, шляхом *вою, класової боротьби та революцій соціальних*. Неантагоністичні С., характерні для соціалістичного суспільства, — це відносини між *класами суспільними і групами соціальними*, докорінні інтереси й цілі яких збігаються. Рушійною силою розв'язання таких С. є ідейно-політ. єдність народів на чолі з комуністичними і робітн. партіями. Методами виявлення і розв'язання неантагоністичних С. є наук. аналіз соціальних процесів, *критика і самокритика* та творча праця народу, спрямована на зміцнення і розвиток матеріальних і духовних засад соціалізму та поступовий перехід до *комунізму*.

СУПЕРЕЧНОСТІ ЗАКОН — один з осн. законів *формальної логіки*, за яким не можуть бути істинними дві твердження, що взаємно виключають одне одного, про той самий предмет, узятий в один і той самий час і в одному й тому самому відношенні.

СУПЕРКОНОСКОП (від лат. *super* — зверху, над та *ikonoskopi*) — перетворювач світлового сигналу на електричний — *відеосигнал*; *передавальна телевізійна трубка* з нагромадженням електричних зарядів і перенесенням зображення з *фотокаатода* на діелектричну мішень. В С. (мал.), на відміну від іконоскопа (з мозаїкою, або сукупністю фотокаатодів), є чутливіший (прибл. в 10 разів) суцільний фотокаатод і суцільна мішень. Нагромадження електричних зарядів на цій мішені відбувається внаслідок вторинної *емісії електронної*, спричиненої швидкими електронами, що їх випромінює під дією світла фотокаатода. Досконаліший світлоелектр. перетворювач з перенесенням зображення — *суперортикон*.

СУПЕРОРТИКОН (від лат. *super* — зверху, над та *ortikon*) — перетворювач світлового сигналу на електричний — *відеосигнал*; *передавальна телевізійна трубка* з нагромадженням електричних зарядів, перенесенням зображення з *фотокаатода* на двосторонню мішень швидкими електронами, комутацією (зчитуванням зображення зі зворотного боку мішені) повірними електронами і підсиленням сигналу вторинним електронним помножувачем. В С. (мал. с. 70) вихідний сигнал (відеосигнал) знімається з навантажувального *резистора*, що його підключають до вивідної частини вторинного елек-

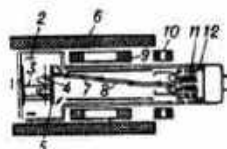
Г. М. Судукин.

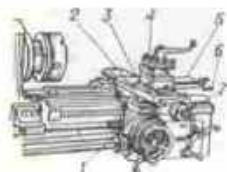
Сун Цинлін.

Сунь Ятсен.

СУПЕРПОЗИЦІЙ
ПРИНЦИП

Суперортрон:
1 — фотокада; 2 — прискорюючий електрод; 3 — потік електронів з фотокада; 4 — сітка мішені; 5 — плівка мішені; 6 — фокусуєча котушка; 7 — зчитувач електронів; 8 — зворотний промінь; 9 — відхиляюча котушка; 10 — коректуюча котушка; 11 — керуючий електрод електронного поміжувача (страдками показано траєкторії електронів).

Супорт токарного верстата:
1 — нижні полозжик; 2 — поперечні полозжик (каретка); 3 — поворотна частина супорта; 4 — різдиримач; 5 — перші полозжик; 6 — рукоятка ручної подачі; 7 — рукоятка поперечної подачі.

О. О. Супрун. Урожай. Дерево. 1978.

тронного поміжувача. С. відзначається високою чутливістю, стабільно діє в широкому діапазоні освітленості.

СУПЕРПОЗИЦІЙ ПРИНЦИП (від лат. super — зверху, над і positio — положення) — принцип незалежного накладання дій або процесів, при якому результуючий ефект еквівалентний сумі ефектів, що зумовлені окремо кожним з них. Виконується для систем, що описуються лінійними рівняннями. В механіці класичній С. п. задовольняє, напр., векторне правило додавання сил або швидкостей. С. п. в теорії виражається, зокрема, в тому, що поле, створене системою джерел, є сумою полів, створених окремими джерелами. В квантовій механіці С. п. означає, що будь-яка комбінація хвильових функцій, які описують стан системи, також визначає можливий її стан. В класичній механіці С. п. є наближенням і порушується для систем, в яких відбуваються нелінійні коливання та ін. нелінійні процеси; в квантовій — він є одним з фундаментальних принципів, що визначають структуру її матем. апарату.

СУПЕРСТРАТ (від лат. superstratus — настилений, нашарований) у мовознавстві — сукупність мовних фактів і явищ у поширенні на якійсь території мови, що за походженням пов'язані зі зниклою мовою, яка нашарувалася на дану мову внаслідок міграції населення й наступної тривалої *домовності*. Напр., франкський (германомовний) С. франц. мови — сліди зниклої мови племен *франків*. Від С. слід відрізняти адстрат — сліди мови, яка впливає на іншу, але не зникає, а зберігається як її сусід. Див. також *Мовні контакти*, *Субстрат* у мовознавстві, *Схрещування мов*.

СУПЕРФОСФАТ — мінеральне фосфорне добриво. Виготовляють з хімічного апатитового концентрату, фосфориту або кісткової борошни, оброблюючи їх для одержання простого С. сірчаного к-тою, а подвійного С. — фосфорною кислотою. *Фосфор* у простому С. міститься переважно у формі водорозчинного монокальційфосфату $\text{Ca}(\text{H}_2\text{PO}_4)_2 \cdot \text{H}_2\text{O}$ (близько 60 — 75 %), а також вільної фосфорної кислоти (від 1 до 5,5 %) і невеликої кількості нерозкладеної фосфатної сировини. Він майже наполовину складається з гіпсу. За ГОСТом у простому С., виготовленому з апатитового концентрату, мусить бути дасированого фосфору (P_2O_5) не менше як 19,5 % (1 сорт) і 19 % (2 сорт); вміст вільної фосфорної кислоти в перерахунку на P_2O_5 — не більше 5 %, вологи — не більше 12 %. Подвійний С. в своєму складі гіпсу не має і характеризується високим вмістом фосфору (37—54 % P_2O_5). За ефективністю дії на врожай с.-г. культур він не відрізняється від простого С. В Українській РСР С. виготовляють у гранулах на Одеському суперфосфатному заводі, а також у Вінниці та Сумах. С. — найпоширеніше фосфорне добриво, при-

датне для застосування на всіх ґрунтах і під усі с.-г. культури.

П. О. Дмитренко.

СУПІЙ — річка в Київ. і Черкас. областях УРСР, ліва прит. Дніпра (впадає в *Кременчуцьке водосховище*). Довж. 144 км, площа бас. 2160 км². Тече Придніпровською низовиною. Живлення переважно снігове. Заплава річки осушена. На річці споруджено руслове водосховище. Воду С. використовують для пром. і побутового водопостачання та зрошування. Рибництво. На С. — м. *Яготин*.

СУПІНАТОР (від лат. supino — перекидаю, відкидаю назад) — пристосування (устілка), яке укладається в звичайне або ортопедичне взуття з метою підтримання поздовжнього скління стопа і підняття внутрішнього краю п'ятки при плоскостопості. С. виготовляють з пружного металу, шкіри, корки чи пластичних мас. С. застосовують також для профілактики плоскостопості та після перелому кісток гомілки або стопа.

СУПІСОК — піщано-глиниста осадова гірська порода. Містить 3—10 % (за масою) глинистих частинок (розміром менш як 0,005 мм), решта — пілуваті й піщані частинки. Звичайно С. містить зерна кварцу та глинисті мінерали (монтморилоніт, каолінит тощо). С. є важливою складовою частиною супіщаних ґрунтів.

СУПІЛІДДА — сукупність певною мірою зрослих плодів, що розвинулись із квіток одного суцвіття. С. утворюються у шовковиці, інжирі, ананасі, буряку, конопелі та ін. В побуті С. іноді наз. плодом або насінням.

СУПОЗИТОРІЙ (від лат. suppositum — те, що знаходиться внизу), свічки — певна форма (циліндр або конус) лікарського препарату, виготовлена на твердій жировій (напр., на *какао-маслі*) основі. С. легко розтоплюються при т-рі тіла. Вводять у пряму кишку або піхву, де С. діє місцево або, всмоктуючись, впливає на організм в цілому.

СУПОРТ (від лат. supporto — підтримую) — верстатне пристосування для закріплення різальних інструментів і переміщення їх відносно оброблюваних заготовок. С. (мал.) розрізняють: за видом обробки (токарий, шліфувальні та ін.); за типом різдиримача (різцеві та revolverні — для закріплення revolverної головки); за положенням на верстаті (напр., верхні, передні); за напрямом руху (поздовжні, поперечні, або бокові, вертикальні, хитні та універсальні — за переміщенням у кількох напрямках). Є С. ручні та самохідні.

СУПРАСЛЬСЬКИЙ ЛІТОПИС — збірник літописних текстів 1-ї пол. 16 ст., виявлений у Супрасльському монастирі (поблизу Бялистока, тепер ПНР). Складається з 2 частин: скороченого Новгородського літопису, який висвітлює події з найдавніших часів до взяття Москви *Тохтамішем* 1382, і Короткого Київського літопису (862—1515). Особливу цінність мають записи, зроблені сучасником тих подій, про страту кн. князя Михайла Омельковича 1481, про

напади тат. феодалів на Київ 1482 та на Волині 1491 і 1496, повість про бій під Оршем 1514. Закінчується С. л. окремим записом за 1543. С. л. опублікував М. А. Оболенський 1836.

Видання: Супрасльська рукопис, що містить Новгородську і Києвську скорочені літописи. М., 1836.

В. М. Кулаковський.

СУПРАСЛЬСЬКИЙ РУКОПИС, Супрасльський список — один з текстів збірника *літописів білорусько-литовських*, що 1519 був переписаний для князя С. І. Одишевича; згодом збірник належав Супрасльському монастирю поблизу Бялистока (тепер ПНР). Поділяється на 3 частини: перша стосується подій загальноєвропейського характеру 854—1427; друга — літописні записи 30—40-х рр. 15 ст., в основному присвячені князюванню *Вітовта*; третя — «Літописець великих князів литовських» (виник бл. 1428—30). Значна кількість описаних у С. р. подій стосується історії України та Білорусії. Вперше надруковано 1823—24 лат. шрифтом (у польсь. транскрипції), російським частково — 1832, повністю — 1907 і 1980. Зберігається в Ленінгр. відділенні Ін-ту історії АН СРСР.

Видання: Полное собрание русских летописей. т. 17. СПб.—М., 1907—80.

В. М. Кулаковський.

СУПРЕМАТИЗМ (від лат. superatus — найвищий) — напрям у авангардистському мистецтві (див. *Авангардизм*). Засновником С. був рос. художник *К. Малевич*, який 1913 у брошурі «Про нові системи в мистецтві» та худож. творі «Чорний квадрат» намагався обґрунтувати цей напрям. С. зводиться до комбінування зафарбованих геометричних фігур або різних об'ємних форм.

СУПРУН Оксана Олександрівна (н. 14.X 1924, Умань, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Дочка *Г. Петрашевича*. У 1951 закінчила Київ. худож. ін-т, де навчалася у своєї матері та *М. Гельмана*. Твори: «Партизанка» (1951), «Колгоспниця» (1957), «Майбутнє» (1960), «Думи» (1964), портрет командира бронепоезда *Л. Мокієвської* (1965), «Польова царівна» (1966—67), «Хлібороб» (1969), меморіальна композиція, присвячена поетові-партизану *М. Шпаку* (1975), «Літо» (1976), «Гімн» (1980—81). У співавторстві з *А. Білостоцьким* створила композицію «Перед боем» (1954), пам'ятник *І. Франкові* у Києві (1956), *Т. Шевченкові* у Одесі (1966), *В. І. Леніну* в Чернігові (1967). Нагороджена орденом «Знак Пошани». Іл. див. на окремому аркуші до ст. *І. Я. Франко* та до статей *Бахчаняна*, т. 1, с. 379; *А. Ю. Білостоцький*, т. 1, с. 463; *Золочів*, т. 4, с. 298; *Київ*, т. 5, с. 121; *Одеса*, т. 7, с. 484.

СУПРУН Степан Павлович [20. VII (2.VIII) 1907, с. Річки, тепер Білопільського р-ну Сум. обл.—4.VII 1941, біля с. Монастирі Толочинського р-ну Вітебської обл., похований у Москві] — рад. льотчик-випробувач (з 1933) і льотчик-винишувач, підполковник, першим у Великій Вітчизн.

війні удостоєний звання двічі Героя Рад. Союзу (1940, 1941, по смертю). Член Комуністичної партії з 1930. В Рад. Армії з 1929. Учасник боїв проти япон. мілітаристів, зокрема 1939—40 командував групою добровольців-винищувачів у Китаї. Під час Великої Вітчизн. війни очолював винищувальний авіаполк, що був сформований з льотчиків-випробувачів і діяв на Зх. фронті. С. розробив ряд нових прийомів повітр. бою. Загинув, вступивши в бій проти 6 фашист. літаків. Нагороджений 2 орденами Леніна. Погруддя С. встановлено в Сумах.

Лит.: Хорунжий А. М. Степан Супрун. К., 1980.

СУПРУНЕНКО Микола Іванович [н. 5 (17).II 1900, Полтава] — укр. рад. історик, акад. АН УРСР (з 1972), доктор історичних наук (з 1954), професор (з 1955), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1925. Після закінчення 1937 Ін-ту червоної професури (Харків, Київ) працює в Ін-ті історії АН УРСР (з 1955 — зав. відділом). Наук. праці присвячені історії України рад. часу. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1969.

Лит.: Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.). К., 1951; Комуністична партія — натхненник і керів-

ник боротьби українського народу за створення і зміцнення Української Радянської держави. К., 1954; Україна в Великій Оте́чественній війні Советского Союза (1941—1945 гг.). К., 1956; Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Победа Советской власти на Украине. М., 1967 [у співавторстві].

СУПРУНЕНКО Петро Михайлович [6 (18).VI 1893, м. Кременчук — 17.XI 1945] — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1934). Закінчив (1919) Київ. політех. ін-т. У 1919—27 працював у Службі тяги Південно-Західної залізниці, водночас (з 1920) викладав у Київ. політех. ін-ті. В 1929—38 — директор Кабіне́ту трансп. механіки АН УРСР і зав. кафедрою Київ. ін-ту залізнич. транспорту (тепер філіал Харків. ін-ту інженерів залізнич. транспорту). Осн. праці — з механіки залізнич. рухомого складу. Розробив динаміку рухомого складу, вивчав взаємодію між ним і колією. Створив методи графічного інтегрування диференціальних рівнянь руху поїздів.

СУПґТНИКИ ПЛАНЕТ — тіла Сонячної системи, що обертаються навколо планет під дією сили їхнього притягання. Першими за часом відкриття (не рахуючи Місяця) є 4 найяскравіші супутники Юпітера (Іо, Європа, Ганімед і Каллісто), виявлені 1610 Г. Галілеєм за допомогою створеного ним першого у світі телескопа. В міру збільшення діаметра телескопів зростала й кількість відкритих С. п. Було відкрито ще 9 супутників Юпітера, супутники Сатурна та ін. планет. Останнім С. п., відкритим внаслідок наземних спостережень, був супутник Плутона. Інші С. п. стали відомими завдяки космічним дослідженням. Зокрема, на знімках, одержаних за допомогою апаратів «Піонер-10», «Піонер-11» (див. «Піонер») та «Вояджер», виявлено 3 нові супутники Юпітера і не менше 6 нових супутників Сатурна. До 1982 відкрито 44 С. п. (табл.). Більшість з них обертається навколо своєї планети в прямому напрямі, тобто проти годинникової стрілки, якщо дивитись з Пн. полюса екліптики, і лише 11 С. п. — у зворотному. Майже всі С. п. позбавлені атмосфери; тільки на Титані виявлено атмосферу з тиском біля поверхні бл. 1,5 атм.; до її складу входить бл. 99 % азоту і бл. 1 % метану. На Іо виявлено активну вулканічну діяльність. Юпітер, Сатурн і Уран оточені кільцями, які є скупченням величезної кількості супутникоподібних тіл, переважно сантиметрових розмірів.

Лит.: Марон М. Я. Планеты Солнечной системы. М., 1981; Спутники планет. Пер. с англ. М., 1980.

СУПґТНИКОВА ФОТОКАМЕРА — апарат для фотографування Землі, планет, інших небесних об'єктів та явищ з орбіти штучного супутника. Застосовується для картографування, а також для розв'язування багатьох наукових, нар.-госп. і прикладних задач. До комплексу супутникової фотоапаратури входять один або кілька

С. П. Супрун.

М. І. Супруненко.

П. М. Супруненко.

Супутниктвм.
К. С. Малевич. Сюжет.
До 1915. Амстердам.
Штедєкін-музей.

Деякі дані про супутники планет (за станом на 1.V 1982)

Планета	Супутник	Рік відкриття	Віддал від планети, тис. км	Діаметр, км	Маса, 10 ²² г	Період обертання, доби
Земля	Місяць		384,4	3476	735	27,3217
Марс *	Фобос	1877	9,37	27±1,0	—	0,3189
	Деймос	1877	23,52	15±6	—	1,262
Юпітер *	1979 і3	1979	127,63	≈40	—	0,29480
	1979 і4	1979	—	≈25	—	0,29792
	Амальтея	1892	181,3	≈270	—	0,489
	1979 і2	1979	222,46	—	—	0,67528
	Іо	1610	412,6	3638±10	891	1,769
	Європа	1610	670,9	3126±10	487	3,551
	Ганімед	1610	1070	5276±10	—	7,155
	Каллісто	1610	1880	4848±10	—	16,689
	Леда	1974	11 110	10	—	240
	Гімалей	1904—1905	11 470	170±20	—	250,6
	Лісітея	1938	11 710	24	—	260
	Елара	1904—1905	11 740	80±20	—	260,1
	Ананке	1951	20 700	≈20	—	617
	Карме	1938	22 350	≈30	—	692
	Пасіфе	1908	23 300	≈35	—	735
	Сінопе	1914	23 700	≈28	—	758
Сатурн	1980і 28	1980	137,7	≈30	—	0,597
	1980і 27	1980	139,4	≈220	—	0,614
	1980і 25	1980	141,7	≈200	—	0,63
	1980і 3	1980	151,45	≈120	—	0,6941
	1980і 1	1980	151,45	≈180	—	0,6944
	Янус	1966	159,5	≈80	—	0,74896
	Мімас	1789	185,5	≈390	0,37±0,01	0,942
	Енцелад	1789	238	≈500	0,85±0,03	1,370
	Тетіа	1684	294,7	≈1050	6,26±0,11	1,888
	1980і 13	1980	306	—	—	1,992
	Діона	1684	377,4	≈1120	11,6±0,3	2,737
	1980і 6					
	(Діона В)	1980	377,4	≈50	—	2,742
	Рей	1672	527	≈1530	18	4,418
	Титан	1655	1221,8	≈5140	1401±2	15,95
	Гіперіон	1848	1479,3	≈290	—	21,28
	Япет	1671	3558,4	≈1440	22,4±10,9	79,33
	Феба	1899	12945,0	≈50	—	550,4
Уран	Міранда	1948	130	≈300	—	1,4135
	Арієль	1851	192	≈800	—	2,520
	Умбріель	1851	267	≈350	—	4,144
	Титанія	1787	438	≈1000	—	8,706
	Оберон	1787	586	≈900	—	13,46
Нептун	Тритон	1846	354	≈3200	3400±2000	5,877
	Нереїда	1949	5510	≈300	—	365,2
Плутон	Харон	1978	19,7	≈2000	15	6,3821

* Для Фобоса, Деймоса і Амальтеї вказано максимальний діаметр.

** Прочерки означають відсутність відповідних даних.

Ю. І. Суржа.

Н. А. Суржина.

В. І. Суриков. Автопортрет. Фрагмент. Олівець. 1910.

Сурдинка для струнних (ліворуч) і духових музичних інструментів.

фотографічних апаратів, швидкодіюча проявна машина, блок перетворення негативного зображення на електр. сигнали, радіотелевізійний блок передачі зображення, контейнери для доставки фотоплівки на Землю, блок керування. Від звичайного фотоапарата С. ф. відрізняється наявністю програмно-командного механізму та механізму компенсації зсуву зображення (внаслідок руху супутника по орбіті, зміни його висоти, орієнтації, а також обертання Землі чи планети). Застосовується чорно-біле, кольорове, спектрально-аналітичне та інфрачервоне фотографування.

На борту станції «Салют-6» (див. «Салют») для фотографування поверхні Землі використовувалися такі фотоапарати (мал.): КАТЕ-140 (формат кадра 180 × 180 мм, фокусна відстань об'єктиву 140 мм, смуга огляду з орбіти бл. 440 км), МКФ-6М (формат кадра 80 × 55 мм, шість об'єктивів з затворами, фокусна відстань об'єктиву 125 мм, шість касет, смуга огляду на місцевості бл. 225 км) та інші. *Літ. с. 74.*

Літ.: Інженерний справочник по космічній техніці. М., 1977.

Ю. М. Михайлов.

СУРА — права притока Волги, тече в межах Ульянов., Пенз. і Горьк. областей РРФСР та Мордов. АРСР, Чув. АРСР і Мар. АРСР. Довж. 841 км, площа бас. 67,5 тис. км². Бере початок на сх. схилах Привольської височини. Живлення переважно снігове. Замерзає в листопаді, скресає в квітні. Сплавна, у пониззі судноплавна. На С. — міста Сурськ, Пенза, Алатир.

СУРАБАЯ — друге за величиною та значенням місто в Індонезії на о. Ява, адм. ц. провінції Сх. Ява. Значний мор. порт на пн.-сх. узбережжі острова, в пониззі р. Калі-Масу, вузол з-щ. Поромне сполучення з о. Мадура. 1,6 млн. ж. (1971). Найрозвинутіші машинобудування (судноверф, авто-складальний з-д, залізничні майстерні та ін.) і металообробка. Нафтопереробні, електротех., хім., склоробні, цем., деревообр., шкіряно-взут., текст. і харч. підприємства. Ун-т, технологічний ін-т. Зоопарк. Гол. військ.-мор. база країни.

СУРАКАРТА, Соло — місто в Індонезії, в центр. частині о. Ява. Лежить на березі однієї з приток р. Соло. Вузол з-щ і автошляхів. 414 тис. ж. (1971). Підприємства текст. і харч. пром-сті. Розвинуті кустарні промисли, зокрема виготовлення батика, худож. виробів з шкіри та срібла, різьблення на кістці й дереві. Старовинний театр. центр (класична драма, ляльковий театр). Пам'ятки середньовічної яванської культури.

СУРАТ — місто на Зх. Індії. Порт на узбережжі Аравійського м. у гирлі р. Тапті. Вузол з-щ. 471,8 тис. ж. (1971). Паперова, текст. (бавовняна, шовкоткацька) і харч. пром-сть. Розвинуті ремесла, зокрема виготовлення парчі, мережив, різьблення на дереві й слонової кістки тощо. В 1613 у С. була засн. перша англ. торг. факторія в Індії.

СУРБАРАН (Zurbarán) Франсіско (хрещений 7.XI 1598, Фуенте-де-Кантос, Бадахос — 27.VIII 1664, Мадрид) — ісп. живописець. Навчався в Севільї у П. де Вільянуеви (з 1614) й, імовірно, у Ф. Пачеко. Жив і працював 1617—28 в Льереньї (Бадахос), з 1628 — в Севільї. Твори: серія картин для монастирів у Севільї (1628), у Хересі і Гваделупі (1638—39); полотно — «Св. Лаврентій» (1636), «Св. Касільда», «Натюрморт з млинком для шоколаду» (1640), «Ди-

Ф. Сурбаран. Натюрморт з млинком для шоколаду. 1640. Кишинівський музей західного та східного мистецтва.

тинство Марії» (бл. 1660), «Іоанн Хреститель» та ін. Твори С. зберігаються в музеї Прадо в Мадриді, ДЕ в Ленінграді, Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві, Київ. музеї зх. та сх. мистецтва. Разом з С. працював його син Хуан С. (1620 — р. см. невід.).

Літ.: Малицкая К. М. Франсиско Сурбаран. М., 1963.

СУРГУТ — місто окружного підпорядкування Ханті-Манс. авт. округу Тюмен. обл. РРФСР. Розташований за 10 км від залізнич. ст. Сургут-Порт. Порт на правому березі Обі. 175 тис. ж. (1983). С. — один з пром. центрів, що розвивається на базі освоєння родовищ нафти в Західно-Сибірській нафтогазоносній провінції. Крім нафтодобування, серед найбільших підприємств міста — домобуд. комбінат, ДРЕС, рибокомбінат, ліс-промгосп. Нафт. технікум, муз. уч-ще. Краєзнавчий музей. С. засн. 1594.

СУРДИНА, сурдинка (франц. *surdine*; першоджерело: лат. *surdus* — глухий, приглушений) — пристрій у муз. інструментів, який застосовують для зменшення сили звуку та його пом'якшення і зміни тембру. С. у струнних — тризубцева гребінка, яку надівають на підставку (виготовляється з кістки, дерева, пластмаси, металу), у мідних духових — порожниста атулка грушовидної форми, яку вставляють у розтруб (виготовляється з дерева або пап'є-маше, алюмінію, пластмаси).

СУРДОПЕДАГОГІКА (від лат. *surdus* — глухий і *pedagogika*) — галузь дефектології, що досліджує проблеми навчання й виховання дітей з порушеннями слуху, розробляє пед. систему, форми, методи й засоби всебічного розвитку осіб з вадами слуху і підготовки їх до суспільно корисної праці, до життя серед людей, що чувають і говорять. Осн. розділи С.: теорія навчання й виховання глухих і слабочуючих (власне С.), історія С., спец. методики викла-

дання навч. предметів у спец. школах для глухих і слабочуючих, навчання вимовляти і читати з губ, методика слухової роботи, методика профес.-трудової підготовки глухих і слабочуючих, методика виховної роботи в інтернаті спец. школи та в сім'ї, дошкільна С. тощо. С. широко використовує результати наук. досліджень заг. педагогіки і психології та ін. суміжних наук. Центр. проблемою С. є формування у дітей з вадами слуху словесної мови. Вдосконалення методів С. сприяє розробка тех. засобів компенсації порушень слуху (див. *Сурдотехніка*). В СРСР для навчання і виховання дітей з різною мірою порушення слуху створено диференційовану мережу спеціальних шкіл. Досліджують проблеми С. та готують наук. і спец. пед. кадри н.-д. ін-ти дефектології АПН СРСР, н.-д. ін-ти педагогіки союз. республік та дефектологічні ф-ти і відділи ряду пед. ін-тів (Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Кишинєва та ін.). Наук.-методичну роботу в галузі С. проводять респ. навч.-методичні кабінети спец. шкіл та обл. ін-ти вдосконалення вчителів.

Літ.: Психологія глухих дітей. М., 1971; Ярмаченко М. Д. Історія сурдопедагогіки. К., 1975.

СУРДОТЕХНІКА (від лат. *surdus* — глухий і *technika*) — розділ дефектології, що розробляє принципи конструювання тех. засобів для корекції й компенсації дефектів слуху та порушень мовлення, пов'язаних з дефектами слуху, і методику їх використання; сукупність спец. тех. засобів, призначенням яких є корекція й компенсація порушень слуху і вад мовлення в глухих і слабочуючих; галузь приладобудування по розробці й виробництву таких засобів (приладів, пристроїв, машин тощо). С. розробляють на основі даних фізіології вищої нервової діяльності, фізіології аналізаторів, сурдопедагогіки, отоларингології, теорії зв'язку, електроніки. С. базується на підсиленні звуків і перетворенні мовної та ін. звукової інформації на сигнали. Є такі сурдотех. засоби: звукопідсилювальна апаратура колективного користування («Звук-12», «Спектр», «КМК-12») та індивідуального користування стаціонарного типу («С-5», «С-6», «РСР» та ін.) і портативна слухова («АК», «БК», «ВК» та ін.); магнітноіндукційна петля (стаціонарна або портативна) — індукційний спосіб передачі звукової інформації. Крім звукопідсилювальної апаратури, в процесі виховання та навчання дітей з вадами слуху застосовують візуальні апарати — «Вир», «І-2», в яких звукові коливання перетворюються на зорові зображення, апарат «Віброскоп» та різного типу вібратори, які дають змогу сприймати звукові коливання тактильно-вібраційним відчуттям. С. як спец. навч. предмет читається на дефектологічних ф-тах пед. інститутів.

Літ.: Слесня Н. Ф. Применение технических средств в обучении глухих произношению. М., 1975; Цукерман

И. В. Глухота и проблема общения. Л., 1980; Назарова Л. П. Методика слуховой работы в школе слабослышащих. М., 1981.

СУРЕТАМА — заповідник у Бразилії. Простягається на 120 км вздовж атлантичного узбережжя від м. Віторія на Пн. Сх., прилягає до гірського масиву Есперіту-Санту. Пл. 24 тис. га. Засн. 1943 з метою охорони та вивчення флори і фауни тропічних напівлісних лісів. Рельєф переважно рівнинний, вис. до 30 м над р. м. Серед представників флори заповідника особливо цінні палісандрове дерево, цедрела, молочне дерево та інші. Під охороною перебувають поданий опосум, великий мурахойд, ошейниковий лінивць, гігантський броненосець, гігантська видра, ошейниковий пекарі. Трапляються до 90 % видів колібри з 200 відомих у Бразилії, кілька видів тинау, кроків, туканів та ін. На тер. заповідника проводяться наук., переважно зоологічні дослідження. В. І. Олейченко.

СУРЖА Юрій Ілліч (н. 3.IX 1937, с. Сабівка, тепер Слов'янськ-сербського р-ну Ворошилоград. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1981). Після закінчення 1961 театр. студії при Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка працював у Донецькому укр. муз.-драм. театрі ім. Артема, 1965—75 — в Черкаському укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Шевченка, з 1976 — в Івано-Франківському укр. муз.-драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Солоний Черевик («Сорочинський ярмарок» Старшечко), Попандуполо («Весілля в Малинівці» Юхвіда), Іван Сірошак («Зачарований вітряк» Стельмаха), Терешко Колобок («Трибунал» Макайонка), Васько («А зорі тут тихі» Б. Васильєва), Буліка («Закон вічності» Думбадзе). Створив образ В. І. Леніна («Кремлівські куранти» Погодіна).

СУРЖИНА Нонна Андріївна (н. 17.X 1937, Дніпропетровськ) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1976). У 1964 закінчила Харків. ін-т мистецтв ім. І. П. Котляревського. З 1963 — солістка Харків., з 1974 — Дніпроп. театрів опери та балету. Партії: Любава, Весна і Лель («Царена наречена», «Снігуронька» Римського-Корсакова), Марина Мнішек («Борис Годунов» Мусоргського), Кончакина («Князь Ігор» Бородіна), Кармен («Кармен» Бізе), Акінья («Тихий Дон» Дзержинського), Аніта («Комуніст» Клебанова), Соломія («Богдан Хмельницький» Данькевича). Відома і як камерна співачка. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

СУРИКОВ Василь Іванович [12 (24).I 1848, Красноярськ — 6 (19).III 1916, Москва] — рос. живописець, академік петерб. АМ (з 1895). Початкову художню освіту здобув у Красноярському повітовому уч-щі. В 1869—75 навчався в петерб. АМ у П. Чистякова. С. був членом Т-ва передвижників (з 1881) і «Союзу російських художників». У 1869—76 жив у Петербурзі, з 1877 — в Москві. Не раз від'їжджав до Сибіру, на Дон, Волгу, в Крим. Відвідав Німеччину,

Францію, Італію, Австрію, Швецію, Іспанію. Здобув славу своїми історичними полотнами, в яких показав зіткнення старого і нового в житті рос. народу, його героїзм, високі духовні якості. Серед творів — «Ранок стрілецької страти» (1881), «Меншиков у Березові» (1883), «Боярина Морозова» (1887), «Підкорення Сибіру Ермаком» (1895), «Перехід Суворова через Альпи» (1899), «Степан Разін» (1907). С. відомий також як майстер жанрової картини «Здобуття снігового містечка» (1891) і майстер портрета (автопортрет, 1913; портрети О. Снегірьової, 1900; Н. Матвеевої, 1909, та ін.). Твори С. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ в Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва, Харків. худож. музеї. Ім'я С. присвоєно Моск. художньому ін-ту. В Красноярську відкрито Будинок-музей В. І. Сурикова і споруджено йому пам'ятник (1954). Л. див. у т. 10 на окремому аркуші, с. 96—97 та до статей Батальний жанр, т. 1, с. 368—369; Історичний жанр, т. 4, с. 400—401.

Лит.: Машковцев Н. Г. Суриков. М., 1960; В. Суриков. Альбом репродукцій. М., 1963; Кеменис Н. С. Историческая живопись Сурикова. 1870—1880-е гг. М., 1963; Василий Иванович Суриков. Альбом репродукций. М., 1974.

СУРИКОВ Іван Захарович [25. III (6.IV) 1841, с. Новосолово, тепер Тутаського р-ну Ярослав. обл. — 24.IV (6.V) 1880, Москва] — рос. поет. Друкуватися почав 1864. Видав три збірки віршів (1871, 1875 і 1877), в яких показав тяжке життя сільської і міської бідноти (вірші «Доля бідняка», 1866; «В полі», 1873; «Робітник», 1875, та ін.). Багато віршів присвячено рос. природі, дітям. Деякі вірші стали нар. піснями — «Горобина», «Что стоишь качаясь...», «В стелу» (в нар. обробці «Степь да степь кругом») та ін. Істор. поеми «Богатирська жінка», «Василько» (обидві — 1875) — з життя кийв. князів. Перекладач творів Т. Шевченка, укр. нар. пісень. Писав твори на укр. теми («В Україні», «Думи» та ін.). Поезії С. переклав і видав з своєю передмовою П. Грабовський (Львів, 1894).

СУРИНАМ, Республіка Суринам — держава на Пн. Сх. Південної Америки. На Пн. омивається водами Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 9 округів. Державний лад. С. — республіка. Після держ. перевороту 1980 конституцію скасовано. Влада з 1982 перейшла до Нац. військ. ради (НВР), що проголосила тимчас. конституцію.

Природа. Більшу частину території займає Гвіанське плоскогір'я заввишки до 1280 м, г. Вільгельміна. Вздовж узбережжя — низовина, місцями заболочена. Поклади бокситів, марганцевої, нікелевої, залізної руди, нафти, газу та золота. Клімат субекваторіальний, жаркий, постійно вологий. Пересічні місячні т-ри від +26 до +28°. Опадів 2300—3000 мм на рік. Річки повноводні, порожисті. Переважають вологі ліси на латеритних ґрунтах (бл. 90 % території) з цінними породами дерев (нектанд-

ра, саранія та ін.). Вздовж узбережжя — *савана*.

Населення. Осн. етнічні групи населення С. (1981, оцінка): суринамці (креоли, 32 %) — нащадки афр. рабів, які частково змішались з європейцями і вихідцями з Азії, суринамці-індопакистанці (35 %); лісові негри та індіанці (13 %); індонезійці (15 %). Живуть також китайці, європейці. Офіц. мова — голландська. Пересічна густина населення — понад 2 чол. на 1 км² (1981). Міське населення становить 39 % (1975). Найбільше місто: *Парамарібо*, Нйв-Ніккері. Історія. Тер. С. відкрив іспанці 1499. Колонізацію його почали нідерландські купці 1551. З 1593 С. — володіння Іспанії, 1630 піддав під владу Англії, але за угодою 1667 між Англією і Нідерландами став колонією Нідерландів (Нідерландська Гвіана). В 1682 С. передано Вест-Індській компанії. В С. розвивалося плантац. г-во, для чого сюди завозили негрів-рабів з Африки. В 1799 С. захопили англійці, але за договором 1802 він знову відійшов до Нідерландів. У 1863 в країні скасовано рабство. Під час 2-ї світової війни 1939—45 в С. перебували війська США. З кін. 40-х рр. у країні виник рух за незалежність. В 1954 С. здобув автономію в складі Королівства Нідерландів. 25.XI 1975 проголошено незалежність С. За конституцією того самого року С. — республіка. У 1975 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. 25.II 1980 група військових, невдоволених політикою уряду, здійснила в С. державний переворот. Влада перейшла до Національної військ. ради. Парламент розпущено, дію конституції припинено, діяльність партій заборонено. Новий уряд заявив про свій намір проводити незалежну, антиімперіалістичну зовн. політику, про солідарність з народами Куби, Нікарагуа, Сальвадору. В країні вжито заходів по обмеженню діяльності іноз. монополій. У 1981 між С. і СРСР укладено угоду про культур. і наук.-тех. співробітництво. У 1982 реакц. кола С. вчинили спробу усунути від влади прогресивно настроєних військових і відновити в країні неоколоніалістський режим, але зазнали поразки. З 1975 С. — член ООН. С. — член Організації американських

Герб Суринаму.

СУРИНАМ

Площа — 163,3 тис. км²
Населення — 349 тис. чол. (1981, оцінка)
Столиця — м. Парамарібо

держав, неприднання руху, асоційований член Європейського економічного товариства.

О. О. Сурков.

Господарство. Основа економіки — гірничодобувна пром-сть, частка якої у валовому нац. продукті становить 20 %. За видобутком бокситів (4006,0 тис. т, 1981) С. займає одне з перших місць у світі. Галузь контролюють іноз. компанії (Нідерландів і США). Більшу частину бокситів вивозять у США. Видобувають і золото. Обробна пром-сть представлена виробн. (тис. т, 1981): глинозему — 1400, алюмінію — 41,3 (1980), цукру — 8, олії, маргарину; окремими підприємствами, деревообробними, по переробці креветок підприємствами. Більша частина електроенергії виробляється на ГЕС. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. Його частка (включаючи рибальство і лісове г-во) у валовому нац. продукті становить 9,4 %. В обробітку — менш як 1 % тер. країни. Переважають плантаційні г-ва. Гол. прод. культура (збір, тис. т, 1981) — рис — 244; вирощують також цукр. тростину — 160, банани — 42, цитрусові — 9, кокосові горіхи — 4, овочі — 5. Поголів'я (тис., 1981): великої рогатої худоби — 45, свиней — 22, овець — 2, кіз — 7. В лісах — заготовлі деревини цінних порід. На узбережжі розвинуте рибальство (гол. чин. видол креветок). Довж. з-ць бл. 200 км, автошляхів — 2,5 тис. км (1977). Гол. мор. порти — Парамарібо і Мунго. З С. вивозять боксити, глинозем, алюміній, рис, цитрусові, лісоматеріали; довозять сировину і напівфабрикати, пром. устаткування, транспортні засоби, паливо, продовольство. Осн. партнери — США і Нідерланди. Грош. одиниця — сурінамський гульден. 1,79 сурінамського гульдена = 1 дол. США (1982). В. О. Малеев.

Освіта. В 1976 в країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 6—7 до 12 років. Більшість дітей відвідує школу (1980 — 94 %). Строк навчання у поч. школі — 6 років, у середній — 5—6 (3 + 3 або 3 + 2). Навчання в держ. школах безплатне, є приватні навч. заклади. Викладання креольською, голл. та англ. мовами. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 85 тис. учнів, у серед. навч. закладах — понад 34,4 тис. Пед. кадри готують 1 пед. і 2 учительські ін-ти. Ун-т С. (засн. 1968; 1979/80 навч. р. — 550 студентів) у Парамарібо. Там же — культур. центр (засн. 1947) з б-кою, Музей С. (засн. 1954) з бібліотекою. В. З. Клейнгов.

СУРПИЦЯ (Barbarea) — рід рослин родини *хрестоцвітних*. Двоі багаторічні трав'янисті рослини з ланцюжними листками, з простим опушенням або голі. Квітки жовті, з нектарними залозками. Плід — стручок. Бл. 20 видів, пошир. в Європі, Азії та Америці. В СРСР — 9 видів. На Україні як бур'яни пошир. С. звичайна і С. дугувидна. С. звичайна (В. vulgaris) — дворічна рослина 30—70 см заввишки, стручки чотиригранні. Росте на луках, пасовищах, у посівах, зокрема багаторічних

трав на більшій частині території України (крім пд. районів). С. дугувидна (В. arguata) — дворічна рослина з дугувидно зігнутими стручками. Росте в посівах, на луках і схилах на Поліссі, в Лісостепу, рідше в Степу. Заходи боротьби. Правильний обробіток ґрунту, застосування гербіцидів.

СУРКОВ Олексій Олександрович [1 (13).X. 1899, с. Середньово, тепер Рибинського р-ну Ярослав. обл. — 14.VI. 1983, Москва] — рос. радянський поет, громадський діяч, Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1925. Учасник громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Друкуватися почав 1918. Перша зб. «Заспів» (1930). Збірки «Грудень під Москвою» (1942), «Пісні гнівного серця» (1944), «Світлові — мир!» (1950); Держ. премія СРСР, 1951, «Що таке щастя?» (1969), «Після війни» (1972) та ін. — про мужність рад. воїнів у Великій Вітчизн. війні, про дружбу і братерську солідарність народів світу в боротьбі за мир. Ряд віршів С., багаті з яких покладено на музику («Пісня сміливих», «Пісня захисників Москви», «Поволжанка», «Б'ється в грудці тісненький вогонь...» та ін.), відзначено Держ. премією СРСР, 1946.

Перекладач віршів Т. Шевченка, І. Франка, М. Рильського, М. Бажана, В. Сосюри. Україні присвятив вірші «Україно моя, Україно!», «Розвідники вийшли до Дніпра» та ін. У поемі «Радювий лінійного батальйону» відтворив образ нескореного Шевченка. У 1962—78 — гол. ред. «Краткой литературной энциклопедии». Депутат Верховної Ради СРСР 4—10-го скликань. Член Всесвітньої Ради Миру (1953). Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, болг. орденом Кирила і Мефодія, медалями. Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1978—80; После войны, М., 1972; Избранные стихи, т. 1—2. М., 1974; Укр. перекл. — Світлові — мир! К., 1952; Вибрані поезії. К., 1953. Літ.: Кулинич А. В. Олексій Сурков. К., 1953; Гринберг І. Поезія Олексія Суркова. М., 1958; Резник О. О. Олексій Сурков. М., 1979.

А. В. Кулинич.

СУРМА (Stibium), стибій, антимоній, Sb — хім. елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 51, ат. м. 121,75. Природна С. складається з стабільних ізотопів ^{121}Sb (57,25 %) і ^{123}Sb (42,75 %). Існує понад 20 радіоактивних ізотопів. С. відома з давніх часів. Вміст її у земній корі $4 \cdot 10^{-3}$ % за масою. Найпоширенішим мінералом С. є стибіт (антимоніт) Sb_2S_3 (див. *Сурм'яні руди*). С. буває в кількох алотропних модифікаціях (див. *Алотропія*): сріблясто-білий, жовтий, чорний та гримучий. Найстійкіша сріблясто-біла С. — крихкі кристали з густ. 6690 кг/м³, $t_{\text{пл}}$ 630,5 °C; $t_{\text{кип}}$ 1635 °C. За звичайних умов на повітрі С. не змінюється. Легко реагує з галогенами. Розчиняється при нагріванні у концентрованій сірчаній к-ті H_2SO_4 . Розплавлена С. розчиняє золото. З активними металами, при нагріванні утворює стибіди (антимоніди), напр. Na_3Sb , CaSb_2 ,

(див. також *Сурми сполуки*). Чорнову С. одержують з стибітиту піро- або гідрометалург. способами, а потім електролітичним рафінуванням вилучають чисту сурму. Її уловлюють також як побічний продукт при переробці поліметалевих руд. Чисту С. використовують для виробн. *напівпровідників*, її сплавів з свинцем — для підшипників, друкарського шрифту, пластин акумляторів, оболонок електрокабелів, листів і труб для хім. машинобудування тощо.

О. О. Семад,
М. Д. Василевич-Дерибас.

СУРМА — 1) Старовинний укр. духовий музичний інструмент; дерев'яна трубка з циліндричним каналом та 5 боковими отворами. В трубку вставлялися палички з одинарною надрізаною тростиною. Застосовувалася в Війську Запорізькому. За зображенням на одному з знамен Війська Запорізького козацьку С. сконструював у 1970-х рр. Г. Федькін. Сучасна С. має конічний дерев'яний стовбур з пластмасовим розтрубом, 8 отворів (деякі з клапанами) і автаний металевий мундштук. Звучання сильне, але м'яке. Входить до складу багатьох оркестрів українських народних інструментів. 2) Поширена на Україні назва кавказької зурми.

СУРМІ СПОЛУКИ — хім. сполуки, до складу яких входить сурма у ступенях окислення — 3, +3, +5. При нагріванні сурма реагує з киснем, галогенами, сіркою та ін. елементами. Утворює оксиди: Sb_2O_3 і Sb_2O_5 — безбарвні, Sb_2O_3 — світло-жовті кристали, усі майже нерозчинні у воді; їх вживають у виробн. емалей, глазурей тощо; з галогенами сурма дає *галогеніди*, серед яких найбільше практичне значення мають SbCl_3 (безбарвні кристали, які використовують для добування чистих препаратів сурми, *воронування* сталі, у текст. пром-сті тощо) і SbCl_5 — безбарвна рідина, потрібна для органічного синтезу та ін. З сіркою сурма утворює оранжеві *сульфіди*: Sb_2S_3 і Sb_2S_5 ; їх застосовують у піротехніці, для виробн. сірчаніків, як вулканізатори каучуку. Кислотним розкладом стибідів та відновленням С. с. одержують отруйний газ — SbH_3 . Сурма утворює солі катіонного типу, напр. $\text{Sb}_2(\text{SO}_4)_3$, $[\text{Sb}(\text{CH}_3)_4]^+$ та аніонного — стибіти (антимоніти) $\text{Rb}_3[\text{Sb}(\text{OH})_6]$, K_3SbO_4 , Na_3SbO_4 та стибати (антимонати) RbSbO_4 , $\text{Na}[\text{Sb}(\text{OH})_4]$, BiSbO_4 , $\text{O}_3[\text{SbF}_6]$. Сتيبід індію InSb використовують як *напівпровідник*, AlSb — для побудови космічних сонячних батарей. Сتيبати лантаноїдів типу MSbO_4 (де М — La — Lu) — добрі *сегнетоелектрики* і *п'єзоелектрики*.

О. О. Семад, М. Д. Василевич-Дерибас.

СУРМ'ЯНИЙ БЛИСК — те саме, що й *антимоніт*.

СУРМ'ЯНІ РУДИ — мінеральні утворення з вмістом сурми в таких концентраціях, що її економічно доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки. В земній корі відомо понад 120 мінералів, які містять сурму. Осн. мінерал — *антимоніт* (містить сурми до 71,4 %), менше пром. значення ма-

Сукупнікові фотокамери:
1 — середньоформатний топографічний фотоапарат КАТЕ-140;
2 — багатозональний космічний фотоапарат МКФ-6.

ють — тетраедрит $\text{Cu}_2\text{Sb}_2\text{S}_{11}$ (понад 29%), джемсоніт $\text{Pb}_4\text{FeSb}_4\text{S}_{14}$ (до 35,4%), бурніоніт PbCuSbS_3 (до 24,7%), буланжерит $\text{Pb}_2\text{Sb}_2\text{S}_{11}$ (до 22,8%). У земній корі трапляються власне С. р., а також сполуки сурми у комплексі з ін. компонентами (див. *Поліметалева руда*). Родовища С. р. відомі в СРСР (Серед. Азії, Сх. Сибір, Казахстан, Грузія), Китаї, Японії, США, Болівії, Мексиці, ПАР, Таїланді та ін. країнах.

В. Г. Кулемза.

СУРМ'ЯНО-РТУТНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь кольорової металургії, підприємства якої добувають і збагачують сурм'яні й ртутні руди та виробляють з них *сурму*, *ртуть* і їхні сполуки. Вироби сурми в СРСР було почато після Великої Жовтні, соціалістич. революції. В 1936 на базі розвіданого Кадамджайського родовища (Кирг. РСР) введено в дію металург. з-д, який випускав металеву сурму та її сполуки. Протягом 1934—38 споруджено комбінат на базі Раздолінського (РРФСР) і Тургайського (Каз. РСР) родовищ. В СРСР виробляють усі види сурми та її сполук. Видобування ртуті в Росії почато 1886 на руднику, збудованому на базі Микитівського родовища в Донбасі. В 1908 виробн. ртуті тут припинилося. В 1922 підприємство було відбудовано і на ньому знову почато виробництво ртуті. В 1927 на базі Микитівського ртутного підприємства створено *Микитівський ртутний комбінат*. Протягом 1966—70 комбінат докорінно реконструйовано й значно розширено. Тут уперше в світі розроблено (разом з наук.-дослід. ін-тами) і впроваджено у виробн. новий процес випалювання ртутної руди в нечист. киплячого шару. На тер. Рад. Союзу, крім зазначених, розвідано й ін. родовища сурми і ртуті, на базі яких створено Анзобський комбінат (Тадж. РСР), Закарпатський розвідувально-експлуатаційний ртутний комбінат (УРСР) та інші. О. Г. Шукін.

СУРОЖ — задуване в давньорус. літописах місто в Криму; тепер місто Судак Кримської обл. УРСР.

СУРОЗЬКЕ МОРЕ — назва Азовського моря в давньорус. літописах (від м. *Суружа*).

СУРОК (*Marmota*) — рід гризунів род. *білячч*. Довж. тіла 30—60 см, маса до 6 кг, хвіст відносно короткий. Забарвлення волоссяного покриву мінливе від жовтого до темно-бурого. Населяють відкриті ландшафти. Живуть у норах колоніями. Живляться різноманітн. росл., гол. чин. злаковими. На 6—8 місяців залягають у зимову сплячку. Раз на рік самка народжує 2—10 (звичайно 4—5) малят. 10—11 сучас. видів, поширених у степах і горах Центр. та Пн. Азії, Америки і Європи. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — 1: *бабак*. Об'єкт хутрового промислу. Жир містить багато вітамінів і має цінні технічні якості, м'ясо їстівне. С., зокрема *тарбаган*, можуть бути носіями збудників чуми. Деякі рідкісні види перебувають під охороною, напр. С. Мензбіра (*M. menzbieri*) включений до *Червоної*

книги СРСР і Міжнародного союзу охорони природи. Викопні рештки С. відомі починаючи з пізнього міоцену.

СУРСЬКО-ДНІПРОВСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура часів *неоліту*, поширена на території Дніпровського Надпорожжя. Назва походить від о. Сурський (за 20 км на Пд. від Дніпропетровська), де 1946 було досліджено 4 неоліт. поселення. С.-д. к. датується серед. 7-го — кін. 5-го тис. до н. е. Носії С.-д. к. — невеликий союз племен, поселення яких були розташовані групами в районі *Дніпрових порогів*. Осн. пам'ятки: поселення на островах Сурський (I—IV), Кодачок, Похилі, Виноградний та ін. При розкопках поселень виявлено залишки напівземлякових жител, що належали парним сім'ям. Для С.-д. к. характерні мікролітичні вироби з кременю, численні знаряддя для обробки дерева — сокири, тесла й великі скребла, численні вироби з кістки та рогу оленя, а також різноманітний гостродонний посуд, оздоблений лінійно-стрічковим орнаментом, виготовлений з глини з домішкою ракушки. З кін. 5-го тис. до н. е. С.-д. к. занепадає, але в серед. 4-го тис., зокрема внаслідок асиміляції з племенами прийдених культур, відродилася на новому етапі, і її носії брали участь у формуванні *лінійно-стрічкової культури*. Іл. с. 76.

Лит.: Даниленко В. М. Сурсько-Дніпровська культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

СУРХАНДАР'ІНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 6.ІІІ 1941. Розташована на крайньому Пд. Узбекистану, пд. межа області по р. Амудар'я співпадає з держ. кордоном СРСР з Афганістаном. Площа 20,8 тис. км². Нас. 1020 тис. чол. (на 1.І 1983). Осн. населення — узбеки, живуть також таджики, росіяни, татари, туркмени та ін. Міськ. нас. — 19%. Поділяється на 12 районів, має 8 міст і 4 с-ща міськ. типу. Центр — м. Термез. С. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Центр. і пд. частини області рівнинні, оточені на Пн. Гіссарським хр., на Зх. та Пн. Зх. — його від-

рогами, на Сх. — хр. Бабаатаг, на Пд. — р. Амудар'я.

Корисні копалини: кам. вугілля, кам. сіль, нафта, природний газ, поліметалеві руди, буд. матеріали. Клімат рівнинної частини характеризується теплою зимою та жарким, сухим літом. Пересічна т-ра січня +2,8, +3,6°, липня +28, +32°. Річна кількість опадів від 130 до 360 мм на рівнині та від 445 до 625 мм у передгір'ях і горах. На Пд. області — суховії та пд.-зх. вітер-афганець (див. *Вітри місцеві*). Водні ресурси Амудар'ї та її приток (Сурхандар'я і Шерабад) мають велике госп. значення. С. о. лежить у зоні пустель. ґрунти світлі, типові й темні сіроземі. В рослинному покриві переважають *ефемери*. У горах — ефемерно-злакова та субальп. типчаково-різнотравна рослинність, трапляються арча, дикі плодові дерева, в горах Бабаатаг — зарості фісташки. В долині Амудар'ї — *тугай*. У С. о. — Арал-Пайгамбарський заповідник.

Г-во С. о. спеціалізується на бавовництві, садівництві, виноградарстві, зерновому г-ві і тваринництві. Бл. 80% всієї с.-г. продукції припадає на рослинництво. Землеробство базується на штучному зрошуванні (Учкизилське та Пд.-Сурханське водосховища, Шерабадський і Загський канали). Освоюються цілісні землі в Сурхан-Шерабадському степу. Вся посівна площа 1980 становила 285 тис. га, у т. ч. 54% під технічними (в основному бавовник), 19% — під зерновими й 23,5% — під кормовими культурами. С. о. виробляє бл. 550 тис. т бавовнику-сирцю за рік. Розвинуте плідництво, зокрема субтропічне (хурма, гранат, інжир та ін.), збільшуються площі цитрусових, особливо лимонів. У північних гірських районах, багатих на зарості фісташки, створено спеціалізовані лісгоспи. Тваринництво спеціалізується на розведенні каракульських овець (10% поголів'я овець і кіз республіки). Пром-сть базується на переробці с.-г. сировини та місц. корисних копалин. Перевіжають підприємства харч. (вироби м'ясо-мол. продукції — в Термезі, олієекстракційний та виноробний з-ди — в Денау, млинарський комбінат — в Шурчі) і легкої (бавовночистої) пром-сті. Розвивається нафтодобування (в містах Джаркурган, Какайди), вугільна (в м. Шаргунь) та буд. матеріалів (Шаргунь, Кумкурган) пром-сть. С. о. добре забезпечена транспортом. Залізничні лінії: Ташкент — Термез — Душанбе, Термез — Курган-Тюбе — Яван. Розвивається автомоб. (пд.-зх. частину області перетинає автомоб. магістраль Ташкент — Термез — Душанбе) і трубопровідний (газопровід Келіф — Душанбе, по якому надходить газ з Афганістану) транспорт. Важливе зовнішньоекон. значення має збудований у Термезі на Амудар'ї міжнарод. річковий порт. У С. о. — пд. ін-т (Термез), 13 серед. спец. навч. закладів. Обласна с.-г. дослідна станція бавовництва в Термезькому р-ні та Пд.-Узбецька селекційна плодово-виноградна станція

Сурішниця звичайна:
1 — загальний вигляд
квітучої рослини;
2 — гілка з плодами;
3 — плід.

Сурма.

Сурок Мензбіра.

СУР'Я

Сурсько-дніпровська культура. Речі з пам'яток:

- 1—4 — глиняний посуд;
- 5 — проколювач;
- 6 — вкладень;
- 8 — ніж;
- кістяні знаряддя:
- 7 — рибальський гачок;
- 9 — ханджал.

Сур'я. Камінь. 10 ст. Горакхпур.

н.-д. ін-ту садівництва, виноградарства та виноробства ім. Р. І. Шредера у м. Денау. Красивий музей і муз.-драм. театр у Термезі.

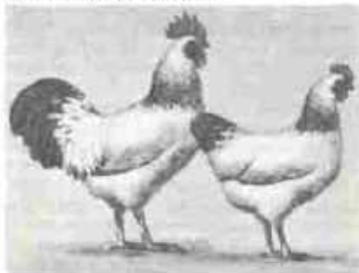
СУР'Я — у давньоінд. міфології бог Сонця, один з восьми богів — охоронців сторін світу цар Пд. Заходу. Зображували С. здебільшого у вигляді вогняної кулі, червоного птаха чи білого бика.

СУР'ЯДНИЙ ЗВ'ЯЗОК — синтаксичний зв'язок між членами речення або між реченнями (предикативними одиницями), що входить до складного речення. На відміну від підрядного зв'язку, С. з. є зв'язком граматично незалежних, рівноцінних компонентів. С. з. здійснюється за допомогою сур'ядних сполучників — єдальних (і, та), протиставних (а, але, проте), розділових (або, чи) та ін.

СУСАК (*Vitopsis*) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини сусакових. Листки прикореневі, лінійно-тригранні, 20—30 см завдовжки. Квітки двостатеві, роз'єднані, в зонтикоподібному суцвітті. Плід — багатолістянка. 2 види, пошир. в помірного поясі Євразії; обидва ростуть в СРСР, з них в УРСР — один: С. зонтичний (*V. umbellatus*); трапляється по всій Україні (по берегах водойм, на заболочених луках, степових подлах). Декоративна і плетільна рослина. Бульбоподібні утворення на коренях, що містять до 30 % крохмалю, 5—10 % білків, 0,5 % жиру, 2—3 % цукру; їстівні.

А. П. Лебеда.
СУСАНІН Іван Йосипович (р. н. невід. — п. 1613) — герой визвольної боротьби рос. народу проти польськ. інтервентів під час польської і шведської інтервенції початку 17 століття. Селянин с. Деревеньки, розташованого поблизу Домніно Костромського пов. — вочини бояр Романових. Земський собор 1613, обравши рос. царем Михайла Федоровича Романова, тим самим офіційно усунув з престолу польськ. королеви Владислава, проголошеного інтервентами і деякими боярами-зрадниками рос. царем. Загинь польськ. шляхти, який узимку того року прямував до с. Домніно, щоб вбити нового царя, взяв С. своїм провідником. С. наважисне завів польськ. загарників у непрохідне лісове болото. За це його було закатовано. Подвигів С. присвячено вірш К. Ф. Рилєєва «Іван Сусанін», оперу М. І. Глінки «Іван Сусанін». У м. Костромі С. встановлено пам'ятник.

Кури породи сусекс.

СУСЕКС — порода курей м'ясо-яєчного напрямку. Виведена у Великобританії в графстві Суссекс (звідки й назва) схрещуванням місцевих курей з курами породи доркінг, корніш, кохінхіни, орпінгтон, брама. Оперення біле, з чорними пір'їнами на ший; кінці крил і хвоста чорні. Тулуб у С. глибокий і широкий, грива листковидний, спина рівна, хвіст прямий. Жива маса півнів 3—3,8 кг, курок 2,5—3 кг. Несучість 160—170 яєць на рік масою 56—58 г кожне. С. добре відгодовуються, мають ніжне, смачне м'ясо; використовуються для схрещування з метою одержання м'ясних курчат (бройлерів). Розводять С. в СРСР, в т. ч. на Україні, в багатьох країнах Європи, США та ін.

М. М. Карпусь.
СУСЄВ Аксен Люмджиневич [п. 12 (25). XII 1905, хутір Атаманський, тепер хутір Барваншик Зимовницького р-ну Ростов обл.] — калм. рад. письменник, народ. поет Калм. АРСР (з 1967). Член КПРС з 1929. Друкуватися почав 1927. Збірки віршів і поем «Сталеве серце» (1929), «Не забудь» (1932), «Рідний степ» (1941; вид. 2, доп., 1958). Осн. твір С. — поетична тетралогія «Ниво, мати моя рідна» (кн. 1—4, 1961—80; поєми «Син степів», «Назустріч новому життю», «Дорогою мужності» і «Революцією покликаний») про героїв калм. народу, які прославилися в роки громадян. і Великої Вітчизн. воєн, а також у мирній праці. Автор п'єси «В пошуках щастя» (1940), автобіографічних повістей «Це було на початку шляху» (1973), «В горніх народного життя» (1974), публіцистичних статей. Дослідник калм. епосу «Джангар». У 1961 в журн. «Народна творчість та етнографія» опубліковано статтю С. «Усна народна творчість калмицького народу». Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Т. С. Р. перекл. — Син степей. М., 1958; Очерки. Елиста, 1965; Избранное. Елиста, 1975.
М. Е. Джигіров.
СУСІДКИ, сусіди — збірна назва збіднілих селян різних категорій. 1) У Росії 16—17 ст., на Україні 15—18 ст. люди, які не мали власного господарства і жили в панських, старшинських, монастирських, козацьких, селянських дворах. Їхні відносини з тими, в кого вони жили, обумовлювалися устним договором. Тогочасні документи С. здебільшого отожднюють з підсусідками. 2) У середньовічній Молдавії осн. категорія феодально залежних селян (у слов'ян. документах — соседи, у молдавських — вечини, від лат. vicinus — сусіди). Вперше згадуються 1519. Вони були зобов'язані працювати на панщині і платити оброк, виконувати держ. повинності. Феодал мав право продавати і купувати С. разом з їхніми наділами. У серед. 17 ст. С. були позбавлені права переходу від феодала до феодала. В 1749 ця категорія селян була ліквідована. С. злилися з іншими феодально залежними категоріями селян.
І. Л. Бутин.
СУСІДКО Петро Іванович (п. 12.V 1924, с. Старий Орлик, тепер

с. Орлик Кобеляцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. вчений, ентомолог, доктор біол. наук (з 1970), професор (з 1972), акад. ВАСГНІЛ (з 1978). Член КПРС з 1955. Після закінчення Дніпроп. с.-г. ін-ту (1950) — на наук. роботі у Всесоюзному н.-д. ін-ті кукурудзи, зав. лабораторією (з 1964), директор ін-ту (з 1972). З 1979 — гол. вчений секретар Президії ВАСГНІЛ. З 1982 — професор Всесоюзного с.-г. ін-ту заочної освіти. Основні праці присвячені біоденотичним проблемам формування шкідливої ентомофауни на зрошуваних землях, оптимізації фітосанітарного стану посівів, інтегрованому захистові зернових кормових культур від шкідників. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

М. Ф. Прохорова.
СУСЛОВ Гаврило Костянтинівич [2 (14). VII 1857, Петербург — 19.II 1935, Одеса] — рад. учений в галузі механіки, доктор матем. наук (з 1890), засл. професор (з 1927). Після закінчення (1880) Петерб. ун-ту працював у ньому. З 1888 — професор Київ. ун-ту; одночасно з 1908 викладав на Київ. Вищих жіночих курсах (з 1910 — директор). З 1919 — професор, потім — ректор Одес. політех. ін-ту. Осн. праці присвячені аналітичній механіці: питанням можливості переміщення систем із зв'язками найбільш заг. виду, узагальненню принципу Гамільтона — Остроградського на випадок неголомомних систем, динаміці твердого тіла. С. вів велику педагогічну й організаційську роботу у Києві й Одесі. Був головою Київ. фіз.-матем. т-ва. З його ім'ям пов'язаний розвиток матем. освіти на Україні.

А. С. Булай.
СУСЛОВ Михайло Андрійович [8 (21). XI 1902, с. Шаховське, тепер Павловського р-ну Ульянов. обл. — 25.I 1982, Москва] — радянський парт. діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1962, 1972). Член КПРС з 1921. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив Моск. ін-т нар. г-ва ім. Г. В. Плеханова (1928), навчався в Екон. ін-ті червоної професури. Вів викладацьку роботу. З 1931 — на відповідальній роботі в ЦКК ВКП(б) і Наркоматі РСІ СРСР, Комісії рад. контролю при РНК СРСР. У 1937—39 — зав. відділом, секретар Ростов. обкому ВКП(б). У 1939—44 — перший секретар Ставропольського крайкому ВКП(б). У період Великої Вітчизн. війни — член Військ. ради Пн. групи військ Закавказ. фронту і нач. Ставропольського крайового штабу партизан. загонів. З кін. 1944 — голова Бюро ЦК ВКП(б) по Лит. РСР. З березня 1946 працював в апараті ЦК ВКП(б). З 1947 — секретар ЦК КПРС, одночасно 1949—50 — гол. редактор газ. «Правда». В 1939—41 — член Центр. ревізійної комісії ВКП(б), з 1941 — член ЦК КПРС. У 1952—53, 1955—66 — член Президії ЦК КПРС, з квітня 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1—10-го скликань; 1950—54 — член Президії Верховної Ради СРСР, з 1954 — голова Комісії у закордонних справах Ради Союзу

Верховної Ради СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями. Золота медаль ім. К. Маркса АН СРСР, 1975. Похований у Москві на Красній площі.

Тв.: На путях строительства коммунизма. Речи и статьи, т. 1—2, М., 1977. Марксизм-ленинизм и современная эпоха. М., 1979.

СУСЛОВ Онисим Зиновійович (справж. прізв.— Резников; 1857, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 2.XII 1929, Одеса) — укр. актор, режисер дореволюц. і радянського театру. За участь в орг-ції «Народна воля» С. (1882—87) був на заслани. Виступав у трупі М. Л. Кропивницького (1888—92), П. Саксаганського (1892—93), Г. Деркача (1893—94). В 1894—1909 очолював власну трупу (див. *Суслова О. З. трупа*). Згодом виступав як антрепренер і актор різних укр. і рос. труп. В 1918—29 керував сел. пересувними театрами і заводськими драм. гуртками, викладав у драм. студії при Одес. держ. драм. театрі. Серед ролей — Вибірний («Наталка Полтавка» Котляревського), Степан («Невольник» Кропивницького), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Явтух («Майська ніч» за М. Гоголем) та ін. В основі творчої діяльності С. були реалістичні принципи М. Кропивницького, водючись їй були притаманні елементи натуралізму. Знявся у кінофільмах «Митя», «Сумка дикун-р'єра» (обидва — 1927), «Проданий аветит» («Філантроп», 1928); всі — на Одес. кінофабриці ВУФКУ. Автор п'єс «Галія Русина», «Без просвіти», «За землю».

Тв.: Без просвіти. [М.], 1904. Літ.: Мар'яненко І. Минуле українського театру. К., 1933.

СУСЛОВА О. З. І СУХОДОЛЬСЬКОГО О. Л. ТРУПА. Засн. 1894 з групи акторів *Трупи Г. Й. Деркача*. В творчому складі — вихованці М. Кропивницького і М. Старицького: О. Суслова, О. Суходольського, Є. Боярська, Є. Зарницька, Г. Затиркевич-Карницька, Л. Манько, М. Козловська, Г. Кохановська, Л. Круглякова, О. Шатковський, Ю. Росіна та ін. Колектив гастролював по містах України [Київ, Єлизаветград (тепер Кіровоград), Катеринослав (тепер Дніпропетровськ)], Росії [Москва, Воронеж, Твер (тепер Калінін)], у Криму, на Поволжі, Закавказзі, в Середній Азії. В репертуарі — вистави за п'єсами укр. класиків. У 1898 трупа поділилася на *Суслова О. З. трупу* і *Суходольського О. Л. трупу*. П. К. Медведик.

СУСЛОВА О. З. ТРУПА. Засн. 1898. Давала вистави у містах України, Білорусії, а також у Ризі, Вільні, Москві, Петербурзі. В творчому складі: антрепренер і режисер О. Суслова, режисер Л. Манько, диригенти О. Олександрів, В. Малина, актори Г. Затиркевич-Карницька, С. Глазуненко, Ф. Левицький, Л. Ліницька, І. Мар'яненко, Є. Зарницька, О. Полянська; 1909 в трупі працював М. Кропивницький. В ре-

пертуарі — драм. твори укр. класики, а також твори М. Гоголя, М. Горького, опера С. Моноюшка «Галька», оперети. В 1902—03 трупа працювала з антрепризою Щукина (Москва), 1903 — Ф. Волика, 1904 і 1907 — Д. Гайдамаки, 1908 — О. Суходольського. В 1909 трупа Суслова О. З. припинила діяльність. П. К. Медведик.

СУСПЕНЗІЯ (від лат. suspensio — підвішування) — дисперсна система, в якій частинки будь-якої твердої речовини (дисперсної фази) розподілені в завислому стані в рідкому дисперсійному середовищі. Розміри цих частинок становлять 10^{-4} см і більше. С. одержують диспергуванням твердих речовин у рідинах, укрупнюванням колоїдних частинок в результаті коагуляції, змішуванням сухих порошків з рідинами та ін. С. мають велике практичне значення в буд. технології, виробн. паперу, лаків, фарб, гуми, пластмас тощо. У вигляді С. застосовують певні добрива і пестициди, багато лікар. препаратів. Деякі природні процеси пов'язані з утворенням С., напр. розмивання ґрунту, виникнення осадкових порід, намивання дельт річок.

СУСПІЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ — принципи й методи, система залучення людей до праці в суспільному виробництві, зумовлені екон. ладом суспільства. Різні суспільно-екон. формації мають свої специфічні форми й методи С. о. п., однак усі вони мають і спільне. Це — необхідність з'єднання робочої сили з засобами виробництва, залучення людей до праці; поділ праці і кооперація праці в суспільстві; розподіл результатів праці; забезпечення відтворення робочої сили. Див. *Наукова організація праці, Організація праці, Праця*.

СУСПІЛЬНА ПРАЦЯ — діяльність людей, спрямована на задоволення потреб економічних суспільства. Праця — завжди суспільна, тому що трудящі можуть виробляти лише за допомогою вже нагромаджених суспільством ресурсів. Саме виникнення людського суспільства пов'язане з необхідністю спільної праці багатьох виробників. Індивідуальна праця — частина сукупної сусп. праці, результатом якої є *сукупний суспільний продукт*. Сусп. характер праці в різних суспільно-економічних формаціях проявляється по-різному. За капіталізму він проявляється опосередковано, в процесі обміну товарами на ринку. Приватна власність на засоби виробн. спричиняє виникнення антагоністичних суперечностей між приватною і сусп. працею, між С. п. і приватною формою привласнення її результатів. За соціалізмом сусп. соціалістична власність перетворює працю на безпосередньо С. п., плановірно організовану в масштабах усього суспільства. Окремий працівник включається в процес С. п. як співвласник сусп. засобів виробництва.

СУСПІЛЬНЕ БУТТЯ І СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ — основні взаємодіючі сфери (матеріальна і духовна) життя суспільства. Головною, визначальною складо-

вою частиною сусп. буття є сусп. виробництво матеріальних благ, що включає продуктивні сили і виробничі відносини. Сусп. свідомість — це екон., соціальні, політ., правові, моральні, художні, реліг., філософ., наук., орг. та ін. погляди, а також уявлення, ідеї та теорії (див. *Форми суспільної свідомості*). Питання про відношення сусп. буття і сусп. свідомості є конкретизацією основного питання філософії щодо пізнання сусп. життя. Залежно від того, що визнається первинним — сусп. буття чи сусп. свідомість, — соціологи, суспільствознавці поділяються на два табори — матеріалістів та ідеалістів. «Якщо матеріалізм взагалі пояснює свідомість з буття, а не навпаки, то в застосуванні до суспільного життя людства матеріалізм вимагав пояснення суспільної свідомості з суспільного буття» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 26, с. 49). Всі домарксовські, а також сучасні бурж. сусп. теорії і концепції є ідеалістичними, вони викривлено тлумачать співвідношення С. б. і с. с. Марксистсько-ленінська філософія, що виходить з визнання первинності сусп. буття і вторинності сусп. свідомості, дає ключ до правильного розуміння сутності всесвітньо-істор. процесу розвитку людства, його закономірностей та рушійних сил. У процесі розвитку суспільства механізм визначального впливу сусп. буття на сусп. свідомість ускладнюється, до нього включаються нові опосередковуючі ланки. В класовому суспільстві на сусп. свідомість значно впливають політ., правові та ін. суспільні інститути. В умовах класового суспільства суспільна свідомість набуває класового характеру, стає ареною непримиренної боротьби протилежних ідеологій. Сусп. свідомість у процесі свого розвитку набуває відносної самостійності й робить зворотний активний вплив на сусп. буття. Сила цього впливу залежить від ступеня правильності відображення сусп. буття, природи й характеру сусп. ладу, усвідомлення широкими масами трудящих нарізних потреб сусп. буття. Велику роль у розв'язанні завдань розвитку зрілого соціалістичного суспільства відіграє виховання комуністичної свідомості — формування комуністичного світогляду, моралі, комуністичного ставлення до праці, соціалістичного патріотизму й інтернаціоналізму. Підкресливши високу значимість завдання формування нової, всебічно розвинутої людини, XXVI з'їзд КПРС зазначив, що «успіх виховання забезпечується лише тоді, коли воно спирається на міцний фундамент соціально-економічної політики» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 76).

В. І. Курченко.
СУСПІЛЬНЕ КОМУНІСТИЧНЕ САМОВРЯДУВАННЯ — організація суспільної влади, яка приїде на зміну соціалістичній державності за комунізму. С. к. с. зароджується в соціалістичному суспільстві і поступово складається на базі тих складових частин політ. системи соціалізму

А. І. Суслов.

М. А. Суслов.

О. З. Суслов.

Сусах зякитний:
1 — нижня частина
рослини;
2 — суцвіття;
3 — квітка в розрізі;
4 — збірний алід;
5 — тичинка.

«СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР»

(держ. і громад. орг-цій), які здійснюють керівництво господарством і розвитком культури. Перетворення на С. к. с. відбуватиметься насамперед через перетворення держ. інститутів на недержавні. С. к. с. вбере в себе кращі форми і методи діяльності, набуті держ. і громад. орг-ціями, їхній великий досвід роботи. В процесі переростання соціалістичної державності в С. к. с. важливе місце займатиме розвиток *соціалістичної демократії* і в першу чергу дедалі ширша участь трудящих в управлінні справами д-ви й суспільства, вдосконалення держ. апарату, підвищення активності громадських організацій, посилення *народного контролю*, зміцнення правової основи державного і суспільного життя, розширення гласності, постійне врахування *громадської думки*. Функції управління сусп. справами зміняться, характер і способи здійснення їх будуть іншими, ніж за соціалізму. Вони здійснюватимуться самодіяльними громад. орг-ціями, які спираються на силу громадської думки, переконаність, високу свідомість членів колективу. Органи планування та обліку, керівництва господарством і розвитком культури, що є тепер державними, втратять політ. характер і стануть органами сусп. самоврядування. Дотримання єдиних загальнодержавних правил комуністичного співжиття стане внутр. потребою і звичкою кожного члена суспільства. Переростання соціалістичної державності в С. к. с. завершиться не раніше, ніж буде створено такі внутр. і зовн. умови, як побудова розвинутого комуністичного суспільства, перемога і зміцнення соціалізму на міжнар. арені.

Лит.: Проблеми теорії господарства і права. М., 1979. В. П. Зенін.

«СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР» — центральне поняття *суспільного договору теорії*, що пояснює походження держ. влади угодою між людьми.

СУСПІЛЬНИЙ КАПІТАЛ — сукупність індивідуальних капіталів у переплетенні їх та взаємозв'язку, яка виражає соціально-екон. відносини *експлуатації* найманих робітників класом капіталістів. Рух С. к., здійснюваний безпосередньо у сфері виробн. і у сфері обігу, характеризує процес його *відтворення*. Обороти С. к. складається з усієї сукупності оборотів взаємозалежних індивідуальних капіталів, між якими точиться гостра конкурентна боротьба. Щоб здійснити процес відтворення і обороту всього С. к., потрібна, перш за все, реалізація *сукупного суспільного продукту*. Кругооборот С. к. включає поступове проходження ним трьох фаз, у процесі якого він набуває по черзі грошової, виробничої і товарної форм. Відокремлення кожної з них і зосередження С. к. в руках різних капіталістів зумовлює появу *позичкового капіталу*, *промислового капіталу* і *торгового капіталу*. За вартістю С. к. складається з *постійного капіталу*, *змінного капіталу* і *додаткової вартості*. Для нормального відтворення С. к. з погляду його матеріально-речо-

вого складу необхідна відповідність між I і II підрозділами суспільного виробництва, яка в умовах капіталізму встановлюється через стихійно-циклічні коливання та *економічні кризи*.

Поступовий рух С. к., конкуренція між індивідуальними капіталами призводять до зростання *органічної будови капіталу*. Через механізм переливання капіталів і діяння *тенденції норми прибутку до зниження* закону С. к. розподіляється між галузями і сферами нар. г-ва. На монополістичній стадії розвитку капіталізму конкуренція ще більше посилюється. За *державно-монополістичного капіталізму* бурж. д-ва встановлює контроль над значною частиною С. к. у формі держ. власності на засоби виробн. Кредитною, податковою та грош. політикою вона регулює процес відтворення всього С. к., однак це не усуває криз, циклічного характеру відтворення С. к., суперечностей капіталізму. С. В. Мочерний.

СУСПІЛЬНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ — див. *Поділ праці*.

СУСПІЛЬНИХ НАУК ІНСТИТУТ АН УРСР — н.-д. установа історико-філософського профілю, що досліджує закономірності розвитку соціалістичного суспільства, формування комуністичного світогляду, спільність історичного розвитку братніх народів СРСР, утвердження дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму, питання критики бурж. ідеології, проблеми істор. лексикології і лексикографії. Створений 1951 у Львові. В 1963—69 був підпорядкований Львів. ун-тові. В ін-ті — 8 відділів (1983): філос. проблем духовного життя суспільства, формування наук.-атеїст. світогляду, соціальних проблем розвинутого соціалізму, історії соціалістич. будівництва, історії сусп.-політ. рухів, археології західного регіону УРСР, історичної лексикографії, історико-культур. пам'яток. Інститут видав понад 140 монографій, збірок статей, у т. ч. колективні праці «Торжество історичної справедливості» (Львів, 1968), «За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939—1979» (1979), «Робітничий клас Української РСР і науково-технічний прогрес» (1980), тематичні збірки «3 історії західно-українських земель» (в. 1—5. К., 1957—60), «3 історії Української РСР» (в. 6—8. К., 1962—63), «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» (в. 1—5. К., 1954—64), «Боротьба за воз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917—1939» (К., 1979), «Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939—1979» (К., 1980), «Словник стародавньої мови XIV—XV ст.» (у 2-х т. К., 1977—78). Ф. І. Стеблій.

СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ — відносини між людьми, що складаються в процесі їх екон., соціального, політ., культур. життя і діяльності. В широкому розумінні — це «всі відносини, в яких люди перебувають один з одним»

(Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 290); у вузькому — відносини між людьми як представниками соціальних спільностей — *націй, класів суспільних, соціальних верств* або груп, а також відносини між країнами. В першому значенні С. в. відрізняють від відносин у природі, у другому — від особистих відносин, у яких істотними є й індивідуальні якості людей, що вступають у них. С. в. визначають суттєві сторони особистих відносин між індивідами. С. в. на відміну від природних завжди опосередковуються предметними продуктами творчої діяльності їхніх учасників — засобами взаємодії людей з природою та одного з одним. Завдяки всебічній предметно-діяльній опосередкованості С. в. можуть розвиватися без біол. еволюції їхніх учасників, тобто соціально-історично. Характер С. в. визначається насамперед рівнем розвитку і характером *продуктивних сил* суспільства. Найменш опосередковано продуктивні сили зумовлюють характер матеріальних, насамперед виробничих С. в., які визначають соціально-класову будову суспільства, об'єктивні інтереси соціальних спільностей і груп, що формуються ними. Таким чином, *виробничі відносини* є первинними, базисними, що визначають характер вторинних, надбудовних С. в. — ідеологічних (політ., правових, моральних, релігійних та ін.), що складаються між людьми як носіями відповідних класових, соціально-групових поглядів і уявлень. Для кожної суспільно-екон. формації С. в. історично-конкретні й специфічні. Розвиток С. в. має діалектичний характер; періоди поступових еволюц. змін (у межах однієї суспільно-екон. формації) перериваються процесами стрибкоподібних, революц. перетворень. *Соціалістична революція* кладає початок свідомій, планомірній побудові С. в. відповідно до наук. розуміння об'єктивних законів їхнього функціонування й розвитку. В СРСР уперше в історії були сформовані соціалістичні С. в., основу яких складають державна (загальнонародна) і колгоспно-кооперативна форми власності на засоби виробництва. Розвиток С. в. в СРСР здійснюється планомірно творчою діяльністю робітн. класу, усього рад. народу під керівництвом КПРС і спрямований на побудову безкласового суспільства.

Лит.: Актуальні проблеми теорії суспільних відносин. М., 1978; Общественные отношения. Вопросы общей теории. М., 1981.

В. Е. Хмелько.

СУСПІЛЬНІ ЗАКОНИ — форма об'єктивного, внутрішньо необхідного, суттєвого, повторюваного зв'язку соціальних явищ, яка виражає їхнє функціонування й розвиток. Уперше відкрив К. Маркс і Ф. Енгельс на основі створеного ними матеріалістичного розуміння історії (див. *Історичний матеріалізм*). Викриваючи наук. неспроможність попередніх соціологічних учень з їхнім реліг. *провіденціалізмом*, істор. *фаталізмом* і *суб'єктивізмом*, К. Маркс і Ф. Енгельс показали, що

історія суспільства являє собою природноістор. процес, який відбувається на основі об'єктивних законів розвитку. На відміну від законів природи, де панують сліпі, стихійні сили, в суспільстві діють люди, наділені свідомістю, волею, пристрастями. С. з. — закони діяльності людей. Їхній об'єктивний характер зумовлений тим, що зіткнення численних дій, вчинків, вольових зусиль людей не виключає об'єктивної необхідності й закономірності. В системі багатоманітних відносин у суспільстві марксизм виділив *виробничі відносини* як основні й визначальні, що стало вирішальною передумовою відкриття С. з. У сфері дії С. з. слід виділити насамперед загальносоціологічні закони, що діють у всіх *суспільно-економічних формаціях*. До них належать закон визначальної ролі способу виробництва в сусп. розвитку, закон зумовленості сусп. свідомості сусп. буттям (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*), відповідності виробничих відносин характерові й рівню продуктивних сил закон та ін. Поряд з ними існують і специфічні закони, що діють у рамках кількох формацій (напр., закони *класової боротьби, революції соціальної*), однієї формації (закон конкуренції за капіталізму) або в межах даної формації (напр., закони становлення комуністичного суспільства). Розвиток суспільства зумовлений дією всіх цих законів, проте ключ до розуміння сутності істор. процесу слід шукати в заг. законах, що діють у сфері матеріального виробництва. Зміна цих законів визначає зміну всіх сусп. відносин. Ідея істор. необхідності, закономірності не заперечує ролі свідомої діяльності людей, оскільки лише на основі необхідності їхня свідомо діяльність перетворюється на найважливіший фактор сусп. розвитку. С. з. діють за певних умов, ступінь повноти яких зумовлює те, що вони виступають як можлива тенденція або організуючий принцип. Зміна матеріальних умов життя призводить до зміни С. з. Тому не можна змінити дію законів, не змінюючи умов, за яких вони діють. Пізнавши ці закони, люди можуть використовувати їх у своїх інтересах. Марксистсько-ленінське вчення про об'єктивні закони історії спростовує як *волютаризм*, так і *фаталізм*. Воно дає єдине наук. розв'язання питання про сутність і характер соціального розвитку і тому є могутнім знаряддям практичного перетворення дійсності.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії. Передмова; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 26. Карл Маркс; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983; Глезерман Г. Е. Закони соціального розвитку: їх характер и использование. М., 1979.

І. П. Головаха.

СУСПІЛЬНІ НАУКИ — сукупність наук, предметом дослідження яких є соціально-економічні, політичні, ідеологічні закономірності розвитку *суспільства й суспільних відносин*, а також духовна культура. До С. н. належать *історія, філософія, політична економія, науковий комунізм*, правознавство та ін. Зміст і структура С. н. формувалися протягом тривалого часу й тісно пов'язані з рівнем сусп.-істор. практики. Першою формою пізнання сусп. явищ, притаманною докапіталістичному періодові, було відображення істор. фактів і окремих соціальних подій. На цій істор. стадії суспільствознавства емпіричні факти, описове знання осмислювались за допомогою різного роду спекулятивних філос. конструкцій, які мали комплексувати обмеженість соціального знання. За капіталізму сусп.-істор. практика, насамперед практика класової боротьби пролетаріату, створила реальні можливості й породила потребу пізнання *суспільних законів*, становлення наук. суспільствознавства, спрямованого на пізнання різних сторін соціального життя: економіки, політичних відносин, юрид. норм та ін. Ідейно-теоретичною та методологічною основою С. н. є створені К. Марксом і Ф. Енгельсом *діалектичний матеріалізм та історичний матеріалізм*. Величезну роль у становленні С. н. відіграло вчення К. Маркса про *суспільно-економічну формацію*. З цього часу С. н. не тільки описують і пояснюють соціальні явища, а й прогнозують напрям сусп. розвитку. В. І. Ленін, відкривши заг. закономірності розвитку суспільства в перехідний період від капіталізму до соціалізму, розвинув усі складові частини марксизму, зробив великий внесок у всі галузі С. н., заклав теоретичний фундамент для наступного розвитку їх. Дальший розвиток С. н. пов'язаний з діяльністю КПРС, світового комуністичного руху, вчених-марксистів капіталістичних країн. КПРС на всіх етапах комуністичного буд-ва приділяє величезну увагу розвитку С. н., розглядаючи їх як теор. фундамент і наук. основу керівництва сусп. процесами. Це відображено в ряді документів, присвячених розвитку С. н., зокрема в постановях ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967), «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» (1974), «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979). Програма КПРС, матеріали XXIV—XXVI з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС відкривають нові перспективи для розвитку С. н., є важливою методологічною базою досліджень практики комуністичного буд-ва та сучас. міжнар. життя. Особливу увагу питанням розвитку С. н. на сучас. етапі ко-

муністичного буд-ва в СРСР приділив Червневий пленум ЦК КПРС 1983. Пленум відзначив, що С. н. повинні неухильно керуватися революц. теорією, вміло застосовувати марксистсько-ленінську методологію наук. пошуку, що невідмінною умовою успішного розвитку С. н. є їхня світоглядна чіткість. Визначаючи завдання С. н., пленум підкреслив, що вони повинні стати ефективним помічником партії та рад. народу в розв'язанні реальних, практичних завдань, які ставить життя перед нашим суспільством.

Основними напрямками розвитку С. н. на сучасному етапі є дослідження розвитку *світового революційного процесу*, узагальнення досвіду революц.-перетворюючої діяльності КПРС і *міжнародного комуністичного руху*; аналіз співвідношення класових сил на міжнар. арені, найновіших особливостей *державно-монополістичного капіталізму* і *класової боротьби* пролетаріату, нових аспектів і сторін *загальної кризи капіталізму*; розвитку країн соціалістичної орієнтації, глобальних проблем сучасності; соціально-політ. процесів у країнах соціалізму, шляхів всебічного зміцнення *світової соціалістичної співдружності*; вивчення теор. питань *розвинутого соціалістичного суспільства*, всебічне дослідження властивостей йому неантагоністичних суперечностей, особливостей розв'язання їх в умовах міцніючої *соціально-політичної й ідейної єдності радянського суспільства*; аналіз закономірностей становлення безкласової структури суспільства, інтернаціоналізації соціального життя, розвитку *соціалістичного способу життя*, соціалістичного народовладдя, сусп. свідомості, проблем *комуністичного виховання*; розробка питань стимулювання *науково-технічного прогресу*, поліпшення системи управління і планування, забезпечення пріоритету загальнонар., держ. інтересів, удосконалення розподільних відносин; критика *антикомунізму, бурж. і ревізійоністських концепцій* сусп. розвитку, викриття фальсифікаторів марксизму-ленізму тощо.

Лит.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року. К., 1983; Общественные науки в высшей школе. К., 1980; Горак Г. І. Суспільні науки: особливості, генезис, структура. К., 1977.

В. І. Даниленко.

СУСПІЛЬНІ ФОНДИ СПОЖИВАННЯ — частина фонду споживання соціалістичного суспільства, використовувана для задоволення колективних та індивідуальних потреб членів суспільства. С. ф. с. — специфічно соціалістична форма розподілу матеріальних благ, яка має забезпечити планомірний вплив соціалістичної держави на формування структури доходів і споживання з метою поступового зближення і вирівнювання соціально-екоп. становища членів суспільства. Поряд з оплатою по праці (див. *Заробітна плата*) С. ф. с. є важливим засобом підвищення *життєвого рівня* трудящих. Ці фонди дають можливість забезпечувати населенню безплат-

СУСПІЛЬНО КОРИСНА ПРАЦЯ

не навчання і підвищення кваліфікації працівників, забезпечувати безплатну медичну допомогу, грошову допомогу, пенсії, стипендії, оплату чергових відпусток, безплатні (або за пільговими цінами) путівки в санаторії та будинки відпочинку, а також утримання дітей у дошкільних закладах та ін. Фінансування виплат із С. ф. с. відбувається переважно у формі витрат *бюджету державного СРСР*, витрат підприємства — фонд соціально-культурних заходів і житл. буд-ва, витрат з централізованих союзних фондів соціального страхування й соціального забезпечення колгоспників та ін. У ході комуністичного будівництва розширюється коло потреб, що повністю або частково забезпечуються із С. ф. с. Це пов'язано із зростанням можливостей соціалістичного суспільства в міру його розвитку. Виплати й пільги із С. ф. с. в Рад. Союзі неухильно зростають. Якщо 1965 в розрахунок на душу населення вони становили 182 крб., то 1982 — 475 крб., у т. ч. на Україні відповідно — 164 крб. і 447 крб. Розподіл через С. ф. с. в міру розв'язання завдань періоду розвинутого соціалізму поступово підготує умови для переходу до більш високих, комуністичних форм розподілу.

СУСПІЛЬНО КОРИСНА ПРАЦЯ — види трудової діяльності, спрямовані на створення матеріальних і духовних благ, що забезпечують задоволення потреб суспільства відповідно до їхньої структури і величини. Ступінь сусп. корисності будь-якої праці характеризується її значущістю для суспільства, вимірюваною ефективністю *конкретної праці*. Див. також *Праця*.

СУСПІЛЬНО НЕОБХІДНИЙ РОБОЧИЙ ЧАС — час, необхідний для виготовлення будь-якої *споживної вартості* за середніх суспільно нормальних умов виробництва (середнього рівня техніки, кваліфікації робітників та *інтенсивності праці*). Затратами С. н. р. ч. на одиницю товару визначають величину його *вартості*. Ці затрати не є постійними, з підвищенням *продуктивності праці* вони зменшуються. Така тенденція — наслідок прояву прогресу суспільства в розвитку *продуктивних сил*. С. н. р. ч. впливає на пропорції, що складаються у виробн. За капіталізму, оснований на приватній власності на засоби виробн., цей вплив здійснюється через конкуренцію.

Соціалістична д-ва, здійснюючи *планування народного господарства*, через систему екон. важелів і стимулів створює умови для неухильного зниження затрат С. н. р. ч., що є одним з найважливіших факторів підтримання оптимальних пропорцій в народному господарстві, підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*.

СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ ТЕОРІЯ — бурж. ідеалістичне вчення про походження *держави* і *права*, що вважає їхне виникнення результатом укладеного між людьми договору. Згідно з С. д. т.

д-ві і праву передували «природний стан» суспільства, який представники С. д. т. розглядали або як «війну всіх проти всіх» (Т. Гоббс), або як ідилічну свободу (Ж. Ж. Руссо). Ідеї договірного походження д-ви виникли в давнину (Моцци, софісти, Сократ, Епікур), проте як політичне вчення оформилися в 17—18 ст. у зв'язку з боротьбою буржуазії за владу. Спираючись на головну ідею С. д. т. — ідею народного суверенітету, що проголошувала народ джерелом і носієм влади, прогресивні бурж. ідеологи вимагали ліквідації феод. політ. інститутів, привілеїв і станової нерівності. Деякі прибічники С. д. т. (Т. Гоббс, Г. Гроцій, Ф. Прокопович) заперечували суверенітет народу після укладення договору, захищали монархічний лад; інші (Ж. Ж. Руссо, Д. Дідро, Дж. Мільтон, О. М. Радіщев, декабристи), виходячи з С. д. т., вимагали встановлення демократичної республіки. Однак у цілому С. д. т., що увічнювала «природне право» мати приватну власність і фактично виправдовувала екон. нерівність людей, мала бурж. характер, а «ідеальна» д-ва, яку відстоювала С. д. т., насправді виявилася не органом захисту інтересів народу, а органом панування буржуазії.

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ФОРМАЦІЯ — історичний тип суспільства, цілісний «соціальний організм», що базується на певному *способі виробництва*, характеризується специфічною структурою (*базисом і надбудовою*) і законами виникнення, функціонування й розвитку. Одна з осн. категорій *історичного матеріалізму*. Історії відомі п'ять С.-е. ф., що становлять ступені історичного прогресу: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична (див. *Первіснообщинний лад, Рабовласницький лад, Феодалізм, Капіталізм, Комунізм*). Вироблене марксизмом поняття «суспільно-економічна формація» вперше дало змогу науково обґрунтувати положення про те, що кожний ступінь розвитку суспільства характеризується особливостями, які зумовлені способом виробництва й відрізняють його від ін. ступенів; виявити повторюваність, спільність суттєвих рис у країнах з однаковим рівнем розвитку виробництва, розкрити причини виникнення *класів суспільних і класової боротьби*, їхню роль у житті суспільства, відкрити специфічні і заг. закони розвитку формацій і тим самим представити історію суспільства як природничо-істор. закономірний процес. Перехід від однієї С.-е. ф. до іншої здійснюється шляхом *революції соціальної*, яка розв'язує антагоністичні суперечності між новими *продуктивними силами* і застарілими *виробничими відносинами*, а також між базисом і надбудовою. Капіталізм завершує розвиток класово антагоністичного суспільства.

Соціалістична революція знаменує початок епохи переходу в світовому масштабі від капіталізму до комунізму, першою фазою якого є *соціалізм* (див. також

Розвинуте соціалістичне суспільство), від передісторії людства до його справжньої історії. В умовах комунізму на основі ліквідації соціальної нерівності, всебічного розвитку виробництва, науки і техніки, всіх суттєвих сил людини вперше в історії створюються умови для необмеженого прогресу людства.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії. Передмова; т. 27. Маркс К. Лист Павлу Васильовичу Анненкову в Париж, 28 грудня 1846 р.; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс: Проблемы социально-экономических формаций. Историко-типологические исследования. М., 1975; Общественно-экономические формации. Проблемы теории. М., 1978.

Ю. В. Осичук.

СУСПІЛЬСТВО — найзагальніша система зв'язків і відносин між людьми, що складається в процесі їхньої життєдіяльності (в цьому розумінні вживається термін «людське С.»); історично визначений тип соціальної системи (первісне, рабовласницьке, феод., капіталістичне, комуністичне С.); специфічна форма соціальної організації (рад. С.), що склалася в процесі істор. розвитку даної країни. В процесі своєї життєдіяльності С. створює й розвиває матеріальну й духовну *культуру* — систему соціальних цінностей, способів передавання набутого досвіду від покоління до покоління людей. Основа життя С. — *виробництво* матеріальних благ, що являє собою взаємодію С. з *природою*. В процесі своєї матеріально-виробничої діяльності люди вступають в об'єктивні, незалежні від їхньої волі й свідомості *виробничі відносини*. Останні зумовлюють соціально-класові, політ., правові, моральні, релігійні, організаційні та ін. типи *суспільних відносин*, сукупність яких є сутністю *людини*. На певному істор. ступені розвитку С. виникають *класи суспільні*, боротьба яких виступає рушійною силою розвитку рабовласницького, феодального і капіталістичного С. Крім класів, до складу С. входять *групи соціальні, нації, народності*, трудові колективи, ін. людські об'єднання, а також індивіди. В процесі соціалістичних перетворень ліквідуються класові антагонізми, експлуатація людини людиною, формується соціально-політична та ідейна єдність С. (див. *Соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*). В умовах розвитку соціалістичного С. стираються соціальні грані між *робітничим класом, селянством і інтелігенцією*. XXVІ з'їзд КПРС дійшов висновку, що «становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбувається в історичних рамках зрілого соціалізму» (Матеріали XXVІ з'їзду КПРС. К., 1981, с. 64). *Комунізм* буде безкласовим суспільством.

З виникненням марксизму вивчення С. було поставлено на наукову основу. Марксизм-ленізм досліджує С. в усій його складності, суперечливості й динаміці, роз-

глядає розвиток С. як природно-істор. процес, розкриває закономірності й рушійні сили прогресу С., вказує шляхи революц. переходу людства до комунізму, викриваючи неспроможність і апологетичну сутність бурж. концепції суспільства.

В. І. Кученко.

«СУСПІЛЬСТВО СПОЖИВАННЯ» — бурж. апологетична концепція, яка намагається довести перетворення експлуататорського бурж. ладу на «суспільство споживання», характер якого ніби визначає рівень масового споживання матеріальних благ. Виникла в кінці 30-х — на поч. 60-х рр. 20 ст. Її представники: Дж. Гелбрейт, У. Ростоу, Дж. Катона (США), Р. Рюбе, Ж. Фурастьє (Франція) та ін. Осн. вадами цієї концепції є ігнорування відносин приватно-капіталістичної власності на засоби виробн., що визначають характер бурж. ладу, метафізичне тлумачення споживання у відношенні від виробництва, затушовування осн. суперечності капіталізму — суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення результатів праці. Споживання за капіталізмом визначається експлуататорськими за своєю суттю виробничими відносинами, які зумовлюють нижчий порівняно з нормальним підтриманням робочої сили рівень особистого споживання більшістю трудящих. У США, напр., за офіц. даними 1980, налічувалося 34 млн. чол., життєвий рівень яких був нижчий за законодавчо встановлений рівень бідності. Разом з тим пануючий клас паразитично споживає значну частину національного багатства. Отже, концепція «С. с.» суперечить капіталістичній дійсності. Класова спрямованість її полягає в тому, щоб замаскувати антагоністичну природу капіталізму, створити своєрідний культ споживача, який відволікає би трудящих від соціально-політ. боротьби, а також стимулював споживачий попит і тим самим впливав на розвиток капіталістичної економіки.

С. В. Мосерний.

СУТИСКИ — селище міського типу Тиврівського р-ну Вінн. обл. УРСР. Розташований на р. Пд. Бугі, за 9 км від залізнич. ст. Гнівань, 6,4 тис. ж. (1983). У селищі — 3-ди «Автоелектроапаратура» та хлібний, тиврівські райсільгосптехніка і райсільгоспхімія, птахоінкубаторна станція, підприємства побутового обслуговування. Вечірній маш.-буд. технікум, 2 середні школи, лікарня. Будинки культури, 2 клуби, 2 б-ки. С-ще міськ. типу — з 1972.

СУТКІВЕЦЬКА ЦЕРКВА-ФОРТЕЦЯ, Покровська церква — пам'ятка укр. архітектури 15 ст. у с. Сутківці (тепер Ярмолинецького району Хмельницької обл.). Збудована 1476 шляхтичами Сутківськими. С. ц. ф. являє собою двоповерхову, хрещату в плані споруду. По всьому периметру будівлі розташовані бічні, а на рогах центрального приміщення — маленькі башти. В завершенні стін проходить пояс *машкула*. Чотири напівкруглі башти-абсиди примикають до центр. квадратного

приміщення, середній неф якого має розміри 8 × 8 м. Абсиди першого поверху перекриті зірчастими склепіннями, а центр. приміщення — циліндричними розпалубками, які спираються на чотири арки, що з'єднують його з бічними, та центр. стовпами. Центр. приміщення (висота якого бл. 18 м) мало двосхилий дах, що спирається на південну і північну стіни, а башти-абсиди — намети. Ненаукова реставрація на поч. 20 ст. спотворила

Сутківецька церква-фортеця. 1476.

первісний вигляд церкви. Під пізнішою шпукатуркою в інтер'єрі зберігаються первісні фрески.

СУТНІСТЬ І ЯВИЩЕ — філософські категорії, що виражають моменти, рівні руху пізнання двох різних, але взаємопов'язаних сторін дійсності. Категорія сутності виражає головне, визначальне в предметі, таке, що зумовлене глибинними, необхідними внутр. зв'язками й тенденціями розвитку і пізнається на рівні теор. мислення (див. *Емпіричне і теоретичне*). Категорія явища відображає зовн. властивості, процеси, зв'язки предмета, які пізнаються безпосередньо у формі живого споглядання. Сутність завжди виступає як внутр. зміст явищ, прихований від безпосереднього сприйняття, явище — як зовн. розкриття сутності, форма її прояву. Категорії С. і я. нерозривно пов'язані між собою. *Агностицизм* розриває діалектичний зв'язок С. і я., розглядає сутність як непізнавану «річ у собі» (див. *«Річ у собі» і «річ для нас»*), що не розкривається в явищах. Ідеалісти наділяють сутність речей духовним, ідеальним змістом, вважаючи його первинним щодо матеріальної речі. *Діалектичний матеріалізм* розглядає С. і я. в діалектичній єдності, як шаблі руху пізнання. Явище виражає якусь сторону сутності, сутність завжди проявляється в конкретних предметах або процесах. «Сутність являється. Явище істотне» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 211). Сутність може розкриватися в сукупності явищ, але С. і я. не збігаються. При пізнанні сутності відбувається перехід від чуттєвого сприйняття, зовн. констатації та опису явищ до абстрактного мислення і створення теорії досліджуваного об'єкта. У взаємодіюванні С. і я. розкривається діалектика зовнішнього і внутрішнього, одного і загального (див. *Одиничне, особливе, загальне*), відносного істотного й абсолютно істинного, діалектика процесу пізнання як заглиблення в сутність різних порядків. «Думка людини безкоштовно заглиблюється від явища до сутності, від сутності першого, так

би мовити, порядку, до сутності другого порядку і т. д. без кінця» (там же). С. і я. можуть змінюватися, розвиватися відповідно до заг. законів розвитку матеріального світу.

В. І. Яценко.
СУТО, басуто — народ, який живе в Лесото, прилеглих районах Пд.-Афр. Республіки і частково в Ботсвані. Заг. чисельність — 3,27 млн. чол. (1980, оцінка). Мова — сесуто, належить до мовної сім'ї *башу*. За релігією більшість С. — християни, незначна частина зберігає місц. традиційні реліг. вірування. Осн. заняття — скотарство (вівчарство) і землеробство.

СУТРИ (санскр. *сутра* — нитка; правило, вислів) — давньінд. трактати з філософії, моралі, політики, права, граматики тощо, збірники висловлювань повчального характеру. Виникли в серед. 1-го тис. до н. е. Мова С. відзначається образністю й афористичністю.

СУУКСУ, Суук-Су — урочище на Пд. березі Криму поблизу Гурзуфа, де містяться могильні часів раннього середньовіччя (6—10 ст.). Розкопками, що їх проводили 1903—07, досліджено понад 200 поховань, в яких виявлено різні поховальні споруди: склепи, могили. Більшість поховань були групові. Найбагатші поховання виявлено в склепах. У похованнях знайдено посуд і різноманітні прикраси: золоті й бронзові високі кільця, фібули (застібки), поясні пряжки з різнокольорового скла і каменів, намистини, браслети тощо. Питання про етнічну і культурну належність могильника є дискусійним. Одні вчені пов'язують його з кримськими *готами*, інші — з еллінізованим сарматсько-аланським населенням Таврії.

СУФАНУВОНГ (н. 13.VII 1909, Луангпранг) — політ. і держ. діяч Лаосу. Освіту здобув у Франції. В 1945—49 — командуючий армією антиколоніального руху Лао Іссара, 1950—56 — керівник Єдиного нац. фронту Лаосу. З 1956 — голова Патріотичного фронту Лаосу (з 1979 — *Фронт національного будівництва Лаосу*). З 1975 — президент Лаоської Нар.-Демократичної Республіки (ЛНДР) і голова Верховних нар. зборів ЛНДР. Член Політбюро ЦК Нар.-революц. партії Лаосу.

СУФІЗМ (від араб. *суфі* — одягнений у волоссяниці) — містична течія в *ісламі* (як у *шиїзмі*, так і в *сунізмі*), що проповідує злиття людини з богом через *аскетизм* і внутрішнє самовдосконалення. С. виник у 8 ст. на тер. сучас. Іраку і Сирії, оформився в 11—12 ст. під впливом *неоплатонізму*, буддизму, іудейської та християнської релігій. Поширений гол. чин. в Ірані та Індії. В сучас. умовах С. на Сході відіграє досить значну роль. В СРСР суфізм припинив існування у 20-х рр. 20 ст.

СУФІКС (від лат. *suffixus* — прикріплений) — частина слова — *морфема*, що стоїть між *коренем* слова і *флексією*. Деякі мовознавці визначають С. як частину слова, що стоїть після кореня (тобто С. вважають і закінчення). С. є важливим засобом *словотвору*.

Суфанувонг.

СУФЛЕР

Розрізняють С. словотворчі, або дериваційні, що служать для творення нових слів (виш-няк, сум-ний), і формотворчі, або реляційні, за допомогою яких утворюються форми слів (нижній — нижн-ий). За допомогою С. утворюються різні частини мови, але найчастіше — іменники й прикметники. Їх С. продуктивні, що широко використовуються в сучасній мові, і непродуктивні, що тепер для утворення нових слів вживаються рідко або й зовсім не вживаються. **СУФЛЕР** (франц. souffleur, від souffler, тут — підказувати) — працівник театру, що стежить за репетицією або виставою за виписаним текстом п'єси (суфлерський примірник) і у разі потреби підказує акторам текст ролі.

СУФОЗИЯ (від лат. suffosio — підкопування, підривання) — процес вимивання і винесення твердих часточок та виділення розчинних речовин гірських порід і ґрунтів водою, що рухається в них. Сприятливими умовами для розвитку С. є: неоднорідність гранулометричного (див. Гранулометрія) та хіміко-мінерального складу порід, наявність у них тріщин і порожнин, переверстовування порід з різною водопроникністю, висхідні водорозчинні речовини (насамперед хлористих, хлористо-сульфатних, карбонатних солей), значні швидкості руху води тощо. Відбувається С. в *лесах, пісках* і деяких ін. гірських породах.

Розрізняють С. *механічну* — винесення дрібних мінеральних часточок, *хімічну* — виділення розчинних речовин і *хіміко-механічну* — переміщення речовини за участю мех. і хім. процесів. Внаслідок С. відбувається перевідкладення речовини, нагромадження продуктів вивису на схилах. Нерідко вона зумовлює осідання порід, а також утворення на земній поверхні провалів, улоговин (див. *Блюдця степові*), суфозійних *зсувів* та ін. С. завдає шкоди інженерним (особливо гідротех. і гірничопром.) спорудам, с.-г. угіддям. Для запобігання їй здійснюють заходи, спрямовані на упорядкування стоку поверхневих вод, уповільнення руху підземних вод, осушення або штучне зміцнення порід — цементацію, силікатизацію (див. *Силікатизація ґрунтів*), влаштовують спец. (т. з. зворотні) *фільтри* тощо. Досліджує С. *інженерна геологія*. П. Ю. Куш.

СУФРАЖИЗМ (англ. suffragism, від лат. suffragium — виборче право) — бурж. жіночий рух за надання жінкам однакових з чоловіками виборчих прав. Виник у 2-й пол. 19 ст. у Великобританії; поширився в США, Німеччині та ін. країнах. Рух С. не спирався на трудящих жінок, тому він не став масовим. Припинився після 1-ї світової війни, коли в ряді країн під впливом революц. боротьби жінки дістали виборчі права. Див. також *Фемінізм*.

СУХА ПЕРЕГОНКА ДЕРЕВИНИ, піроліз деревини — термічний розклад *деревини* при t -рі 275—380 °C без доступу або з обмеженим доступом повітря. В результаті С. п. д. залежно від поро-

ди дерева та умов *піролізу* отримують з 1 м³ деревини: 80—100 кг газоподібних продуктів, 280—400 кг рідинного дистилату, 140—180 кг деревного вугілля. Газоподібні продукти містять 10—20 % *метану*, бл. 3 % *етилену*, бл. 30 % монооксиду вуглецю, невелику кількість *водню*, решта становить двооксид вуглецю. В склад рідинного дистилату входять бл. 180 різних речовин: *кислоти, спирти, кетони, альдегіди*, прості й складні *ефіри, феноли, лактони, пуглеводи, вуглеводні, гетероциклічні сполуки* та ін. З рідинного дистилату одержують *оцтову кислоту* (20—30 кг з 1 м³ деревини), *метиловий спирт* (5—6 кг з 1 м³ деревини) та суміші органічних розчинників. Деревне вугілля використовують в доменному виробі. *чавуну, феросплавів*, для виготовлення вугільних електродів, у хім. пром-сті — для одержання *активного вугілля* та *сірковуглецю*. С. п. д. здійснюють у печі періодичної або неперервної дії. Літ.: Козлов В. Н. *Пиролиз древесины*. М., 1952; Корякин В. И. *Термическое разложение древесины*. М., 1962. А. Я. Ильченко.

СУХАРТО (Suharto; н. 8.VI 1921, Кемусу, біля Джок'якарти) — держ. діяч Індонезії, генерал. Брав участь у збройній боротьбі індонез. народу проти голл. колонізаторів 1945—49. Після війни обіймав ряд вищих командних посад в армії. В 1963—65 — командуючий військами стратегічного резерву сухопутних сил. Після приходу до влади правого військ. угруповання (30.IX 1965) С. — міністр командуючий сухопутними силами. З березня 1966 виконував функції глави виконавчої влади. З лютого 1967 — в. о. президента, з березня 1968 — президент Індонезії (є також главою уряду і верховним головнокомандуючим).

СУХЕ-БАТОР Дамдіні (2.II 1893, аймак Цецен-Хана, тепер Сухе-Баторський аймак — 22.II 1923, Урга, тепер м. Улан-Батор) — монг. політ. і держ. діяч, засновник *Монгольської народно-революційної партії* (МНРП), керівник *Монгольської народної революції* 1921. Н. в сім'ї бідняка-арата. В 1912—18 служив в армії феодало-кратичної Монголії. За мужність прозваний «Батор» (богатыр, герой). З 1919 працював складачем у друкарні м. Урги. Під впливом ідей Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії С.-Б. став на шлях боротьби за нац. і соціальне визволення монг. народу. В 1919 організував в м. Урга перший в Монголії нелегальний революц. гурток. У 1920 С.-Б. очолив утворену шляхом злиття його гуртка з революц. гуртком Х. Чойбалсан революц. орг-цію, яка стала основою Монг. нар. партії (МНП; організаційно оформилася 1921, з 1925 — МНРП). З 1921 С.-Б. — член ЦК МНП. З 1921 С.-Б. — військ. міністр Тимчасового нар. уряду і головнокомандуючий Нар. армією. Під керівництвом С.-Б. Нар. армія 1921 розгромила кит. мілітаристів; разом з частинами Червоної Армії, яка прийшла їй на допомогу, розбила білогвардійські банди Унгер-

на. З 10.VII 1921 С.-Б. — військ. міністр Нар. уряду Монголії. 5.XI 1921 С.-Б. брав участь у підписанні в Москві Угоди про дружбу між РРФСР і Монголією, був прийнятий В. І. Леніним. За заслуги в боротьбі проти білогвардійських банд Рад. уряд 1922 нагородив С.-Б. орденом Червоного Прапора РРФСР.

СУХЕ-БАТОР — місто на Пн. Монгольської Народної Республіки, адм. ц. Селенгинського аймака. Пристань на р. Орхоні, поблизу її впадіння в Селенгу. Залізнична станція на залізничній Москва — Улан-Батор. Бл. 15 тис. ж. Домобудівний та деревообр. комбінати, сирникова ф-ка, підприємства харч. пром-сті. Вет. технікум. Місто утворене 1940, назване на честь монг. політ. і держ. діяча *Сухе-Батора*.

СУХЕЦЬКИЙ Петро Петрович (н. 8.II 1937, с. Савишів, тепер Рокитнянського р-ну Київ. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1965. В 1952—57 — механізатор колгоспу «Прогрес» с. Савишів, у 1957—60 — в лавах Радянської Армії, у 1960—71 — тракторист того ж колгоспу, з 1971 очолює механізовану ланку кукурудзіводів, яка славиться високими сталими врожайми зернової кукурудзи. Делегат XXV з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора.

М. Н. Петренко.
СУХИЙ ЕЛАНІК, Сухий Яланчик — річка в Донец. обл. УРСР і Ростов. обл. РРФСР, права прит. *Мокрої Еланчки* (бас. Азовського м.). Довж. 77 км, площа бас. 515 км². Живлення переважно снігове. Замерзає у грудні, скресає у березні.

СУХИЙ ЛИМАН — лиман на пн. березі Чорного м., на Пд. Зх. від м. Одеси. Площа 15 км², довж. 8,5 км, шир. від 0,1 до 3,0 км, глиб. (після поглиблення) до 14 м. Утворився внаслідок затоплення понижа прибережних балок. Через пересип, що відокремлює С. л. від моря, прорито канал завширшки понад 100 м для проходження мор. суден у *Іллічівський морський порт* торговельний та до причалів міжнародної поромної переправи Іллічівськ — Варна (Болгарія), яка діє з 1978.

Ю. О. Амброз.
СУХИЙ ТАШЛИК — річка в Кіровоград. обл. УРСР, ліва прит. *Синюхи* (бас. Пд. Бугу). Довж. 57 км, площа бас. 741 км². Тече Придніпровською височиною, русло звивисте. Живлення переважно снігове. На С. Т. споруджено ставки, воду річки використовують для зрошування.

СУХИЙ ТОРЕЦЬ — річка у Харків. і Донец. областях УРСР, ліва прит. *Казеного Торця* (бас. *Дону*). Довж. 101 км, площа бас. 1610 км². Має рівнинний характер. Живлення переважно снігове. Воду річки використовують гол. чин. для зрошування. На С. Т. — міста Барвінкове і Словецьк.
СУХИЙНОВ Іван Іванович [бл. 1795, с. Краснокам'янка, тепер

Д. Сухе-Батор.

П. П. Сухецький.

М. М. Суходолов.
Бандуристка. Дерево.
1960.

с. Червона Кам'янка Олександрійського р-ну Кіровоград. обл. — 1 (13). XII 1828] — декабрист, поручик. З дворян. Учасник *Вітчизняної війни 1812* і закорд. походів рос. армії 1813—14. З 1819 служив у Черніг. полку. В 1825 зв'язався з членами *Товариства об'єднаних слоб'ян*. У вересні 1825 був прийнятий у *Південне товариство декабристів*. Один з організаторів і керівників *Чернігівського полку повстання*. Заарештований у лютому 1826 в Кишиневі. Військ. суд засудив його до страти, яку було замінено довічною каторгою. Каторгу відбував на Нерчинських рудниках (Сх. Сибір). У 1828 зробив спробу підняти повстання в Зерентуйській тюрмі з метою звільнення всіх ув'язнених декабристів. Знову було розкрито, і С. засуджено до розстрілу. Напередодні страти покінчив життя самогубством.

СУХИШВІЛІ Ілля Ілліч [н. 22.III (4.IV) 1907, Тбілісі] — груз. рад. артист балету, балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1958). Військ. нар. арт. СРСР (з 1958). У 1924 закінчив Студію груз. нар. танцю (Тбілісі). В 1926—45 (з перервами) — соліст балету і постановник груз. танців у Груз. театрі опери та балету ім. З. Палашвілі. Спільно з Н. Рамішвілі організував (1945) і став худож. керівником ансамблю нар. танцю Грузії (його соліст до 1954). Серед постановок — «Паризь», «Хорумі», Груз. і Хевсурська сюїти, хореографічна композиція «Витязь у тигровій шкурі» (за поемою Ш. Руставелі). Не раз гастролював на Україні. Постановник танців в опері «Дайсі» З. Палашвілі (1938, Київ. театр опери та балету) і в опері «Кето і Коте» В. Додіає (1939, Київ. театр муз. комедії). Ставив також груз. нар. танці в ансамблі танцю УРСР ім. П. П. Вірського. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1949.

СУХОВЕРШИННІСТЬ — усихання вершин дерев. Найчастіше спостерігається під час засухи, при заморозках, заболочуванні, задиленнят атмосфері, пошкодженні грибами, комахами. Заходи боротьби — усунення причин, що викликають С. Іноді С. переходить у *сухості* у лісі.

СУХОВЕРШКИ (*Prunella*) — рід рослин родини *губоцвітних*. Багаторічні трави з супротивними листками. Квіткі зібрані в густі колосовидні верхівкові суцвіття. Віночок двогубий. Плід з чотирьох горішків. Відомо до 7 видів, пошир. переважно в Середземномор'ї. В СРСР — 4 види, в т. ч. в УРСР — 3. Медоноси. Найпошир. С. звичайний (*P. vulgaris*) з лісовими квітками; росте на луках, лісових галявинах, по берегах річок, як бур'ян вздовж шляхів тощо майже по всій Україні.

СУХОВІЙ — сухий гарчачий вітер. Для С. характерні низька вологість (до 30 %), висока т-ра повітря (25° і вище), значна швидкість (понад 5 м/с). Виникають С. на периферії *антициклонів* внаслідок трансформації *північних мас*, переважно при вітрах сх., пд.-сх. і пд. напрямів. При С. відбувається інтенсивне випаровуван-

ня з поверхні ґрунту, порушуються водний режим і обмін речовини у рослині. Це призводить до ушкодження с.-г. культур (жовкнення і підсихання листя, *затал хлібів*) та зниження врожаю чи навіть до його загинів. В СРСР С. бувають у степовій і напівпустельній зонах, а також в окремих районах лісостеп. зони. На тер. України є два осередки з великою кількістю С.: на Сх. (гол. чин. Ворошиловград. і Донец. області) та на Пд. республіки (Миколаїв, Дніпроп., Запоріж., Херсон. області та степові райони Крим. обл.). Пересічна кількість днів з С. за теплий період становить тут 25—30, в окремі роки — 50—60 днів. Для боротьби з С. проводять *агротехнічні заходи*, зрошення, спец. агротех. заходи, впроваджують посухостійкі сорти сільськогосподарських культур тощо. Див. також *Вітри місцеві*.

В. І. Ромашкевич.

СУХОВО-КОБИЛІН Олександр Васильович (17 (29).IX 1817, Москва — 11(24).III 1903, Болше, Франція) — рос. драматург, акад. Петерб. АН (з 1902). В історію рос. ліри увійшов як автор трилогії «Весілля Кречинського» (пост. 1855, вид. 1856), «Справа» (1869, пост. 1882), «Смерть Тарелкіна» (1869, пост. 1900), виданої під назвою «Картина минулого» (1869). Тут С.-К. подав картину морального зuboжіння й розкладу дворянства, викривав хижацтво й свавілля бюрократичного й поліцейського апарату Росії. Вперше укр. мовою «Весілля Кречинського» поставлено 1880 у Львові. На сюжет цієї п'єси створено однойменний мюзикл (лібретто К. Рижова, муз. О. Колкера). Деякі п'єси екранізовані.

Тв.: Трилогія. Свдьбля Кречинського. — Дело. — Смерть Тарелкіна. М., 1966; Укр. перекл. — Весілля Кречинського. К., 1950.

Ю. І. Корзюк.

СУХОДІЛЬСЬК — місто Ворошиловград. обл. УРСР, підпорядковане Краснодарській міськраді. Задінична ст. Краснодар. Засн. в 50-х рр. 20 ст. як с-ще Верхньодуванне в зв'язку з будівництвом кам.-вуг. шахт. З 1972 — місто С. У місті — 3 кам.-вуг. шахти, шахтоуправління, 2 збагачувальні ф-ки, будинок побуту, 2 комбінати комунальних підприємств. Профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Палац культури, 2 клуби, 9 бібліотек.

СУХОДІЛОВ Микола Макарович (н. 4.V 1920, с. Нагутське, тепер Мінераловодського р-ну Ставрок. краю) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1954. В 1945—51 навчався в Київ. худож. ін-ті у Л. Муравіна та М. Лисенка. Твори: пам'ятники — М. Шорсу в Києві (1954), В. І. Леніну в Запоріжжі (1964; обидва — у співавторстві), В. І. Леніну в м. Овручі Житомир. обл. (1972), в м. Новомосковську Дніпроп. обл. (1975), у м. Попасній Ворошиловград. обл. (1979) та ін.; композиція «Бандуристка» (1960); портрети — М. Гоголя (1958), поета П. Безпощадного (1958—59), письменника М. Тихонова (1961), поета Г. Бойка (1981).

СУХОДІЛЬСЬКИЙ Володимир Олександрович [4 (16).VI 1889, м. Ромни, тепер Сум. обл. — 13.XI 1962, Київ] — укр. рад. драматург. Закінчив Петрогр. політех. ін-т (1917). Працював у Ленінграді та на Україні як інженер-гідроенергетик. Перші п'єси («Напередодні», «Степ чекає») опублікував 1930. Автор п'єс, зокрема «Устин Кармалюк» (1937) і «Тарасова юність» (про Т. Шевченка, 1938). Під час Великої Вітчизн. війни писав одноактні для фронтових театр. бригад. З післявоєнних п'єс відомі «Дальня Олена» (1948) — про життя робітників і «Арсенал» (1957), присвячена революц. подіям на Україні. Виступав і як кінодраматург.

Лит.: П'єси. К., 1980; Негода. К., 1962 [у співавторстві].

СУХОДІЛЬСЬКИЙ Олексій Львович (28.III 1863, Київ — 15.IV 1936, Москва) — укр. актор, режисер. З 1879 працював у рос. театрі *Бергове* у Києві. В укр. театрі з 1891 (трупна О. Василека). Пізніше грав у трупнах М. І. Кропивницького, Г. Деркача. В 1894—98 очолював укр. групу разом з О. Сусловим (див. *Суслова О. З. і Суходільського О. Л. трупна*), 1898—1918 — власну трупу (див. *Суходільського О. Л. трупна*). В 1920—28 працював у Югославії як актор укр. трупні та помічник режисера в Белградському оперному театрі. В 1929 повернувся до СРСР. У 1930—32 — керівник пересувного укр. театру «Гарт», 1932—33 — актор Держ. укр. театру РРФСР (Москва). Серед ролей — Панас («Циганка Аза» Старицького), Карпо («Лимерівна» Панаса Мирного), Хома («Назар Стодоля» Шевченка), Аким («Влада темряви» Л. Толстого) та ін. Автор п'єс «Хмара», «Помста, або Загублена доля», перекладав та переробок рос. драм. творів.

Е. С. Хлібніч.
СУХОДІЛЬСЬКОГО О. Л. ТРУПА — укр. мандрівний театр з базою у Харкові. Худож. керівник, режисер і хормейстер — О. Суходільський. Діяла 1898—1918 спочатку як т-во, згодом як антреприза. Створена з групи акторів, які відокремились із *Суслова О. З. і Суходільського О. Л. трупні*. До С. О. Л. т. запрошували і профес. акторів. В різний час тут працювали Г. Васильківський, А. Войцехівська, С. Глазуненко, М. Дикова, Г. Донська, І. Зазимовський (художник), Л. Карпенко, Л. Круглякова, К. Підви́соцький, Л. Сибі́нін та ін. В репертуарі — твори Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, О. Островського, Л. Толстого. Трупа виступала на Україні, в Молдавії, на Дону, на Закавказзі, у Москві та Петербурзі. У 1911 гастролювала в столиці Болгарії Софії (вистави: «Назар Стодоля» Шевченка, «Наталка Полтавка» Котляревського, «Невольник» Кропивницького, «Циганка Аза» Старицького, «Тарас Бульба» за М. Гоголем та ін.). У 1908—09 С. О. Л. т. працювала спільно з *Суслова О. З. трупною*.

П. К. Медведик.
СУХОЖИЛО — частина поперечносмугастого м'яза. Являє со-

І. І. Cuximsiri.

О. В. Сухово-Кобилін.

О. Л. Суходільський.

Суховершки звичайні. Верхня частина квітучої рослини.

бою сполучотканинний утвір, яким м'яз прикріплюється до кістки і при скороченні приводить її в рух. Форма С. різноманітна: у довгих і вузьких м'язів — циліндрична, у коротких і широких — у вигляді пластин (*апоневроз*). Деякі С., напр. довгі згиначі пальців, оточені *синовіальною оболонкою*. Функція С. може порушуватись внаслідок запальних захворювань, травм тощо.

Ю. Н. Поляк.

СУХОЙ Павло Осипович (10 (22). VII 1895, с. Глибоке, тепер місто Вітеб. обл. БРСР — 15.IX 1975, Москва) — рад. авіаконструктор, двічі Герой Соціалістичної Праці (1957, 1965). Після закінчення Моск. вищого тех. уч-ща (1925) працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті, потім — гол. конструктором літакобудівного з-ду. Під його керівництвом створено понад 50 конструкцій літаків. Літак його конструкції Су-2 успішно застосовувався під час Великої Вітчизн. війни. С. — один із засновників реактив. і надзвук. авіації. Після війни конструкторське бюро, очолене С., створило ряд надзвуківих сучас. бойових літаків (Су-9, Су-10, Су-76 та ін.). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1975. Ленінська премія, 1968.

СУХОМІЛ Георгій Йосипович [30.VIII (11.IX) 1888, с. Миколаївка, тепер Козятинського р-ну Він. обл. — 18.VII 1966, Київ] — укр. рад. вчений у галузі гідравліки й гідромеханіки, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1957). Член КПРС з 1952. Закінчив (1913) Київ. політех. ін-т, 1914—48 викладав у цьому ж вузі (з 1927 — професор), з 1916 — одночасно у Київ. гідромеліоративному ін-ті. У 1940—58 — директор Ін-ту гідрології (1944—63 — Ін-т гідрології і гідротехніки, тепер Ін-т гідромеханіки) АН УРСР. Розвинув теорію різномірного руху рідини з вільною поверхнею у відкритих водотоках, експериментально виявив і теоретично довів можливість двох форм руху води у відкритих річках і гідротех. спорудах. Досліджував проблеми інженерної гідравліки. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

Тв.: Про нерівномірний рух рідин у відкритих водотоках і спорудах на них. К., 1938; Неравномерное движение жидкостей в открытых руслах и гидротехнических сооружениях. М.—Л., 1940; Вопросы гидравлики открытых русел и сооружений. К.—Львов, 1949; Исследование движения судов по ограниченным фарватерам. К., 1956 і у співавторстві.

СУХОМІЛ Кирило Васильович [11 (23). V 1886 — 26.VIII 1938] — держ. і парт. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в с. Краснопілля (тепер Коропського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї робітника. З 1904 працював у деп. на станціях Борзя, Маньчжурія (Забайкалля), де вів революц. роботу. Під час Великої Жовтн. соціалістичної революції входив до складу військ.-революц. к-ту Окружного бюро Рад робітн.,

солдат. і сел. депутатів Сх. Сибіру. В роки громадян. війни — учасник партизан. руху на Далекому Сході. З 1920 — на профспілкової роботі на Україні. З 1925 — заст. голови ЦКК КП(б)У і наркомом РСІ УРСР, 1925—27 — наркомом праці УРСР, 1927—32 — голова ВРНГ УРСР, 1932—33 — заст. Голови Раднаркому УРСР і одночасно голова Всеукр. Ради профспілок, 1933—34 — голова ЦКК КП(б)У — нарком РСІ УРСР. У 1935 — нарком місц. пром-сті УРСР, 1935—38 — голова Держплану і одночасно заст. Голови Раднаркому УРСР. На XV і XVI з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК. На VIII конференції КП(б)У обраний членом ЦКК, на IX—XIII з'їздах КП(б)У — членом ЦК. В 1926—30 — кандидат у члени Політбюро, 1930—37 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Не раз обирався членом ВУЦВК і Президії ЦВК УРСР. Нагороджений орденом Леніна.

СУХОМІЛЬСЬКИЙ Василь Олександрович (28.IX 1918, с. Василівка, тепер Онуфріївського р-ну Кировоград. обл. — 2.IX 1970, смт Павлівка, тих же р-ну і області) — укр. рад. педагог, чл.кор. АПН РРФСР (з 1957), АПН СРСР (з 1968), засл. учитель УРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Полтав. пед. ін-т (1939). Пед. діяльність почав 1935. Працював учителем у Василівській школі Онуфріїв. р-ну, учителем і зав. навч. частиною в Онуфріїв. серед. школі. У 1947—70 — директор Павлівської серед. школи. З 1955 — кандидат пед. наук, автор багатьох книг, брошур і статей, худож. творів для дітей. Розробляв питання теорії й методики комуністичного виховання в шкільному та сімейному колективах, всебічного розвитку особистості учнів, пед. майстерності. Особливу увагу приділяв вихованню дітей і молоді в дусі рад. патріотизму й пролет. інтернаціоналізму та соціалістичного гуманізму, проблемам розумового, морального, естетичного та трудового виховання школярів. Держ. премія УРСР (1974) за книгу «Серце віддаю дітям» (1969). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями. Удостоєний також медалі А. С. Макаренка. У Павлівці на могилі С. встановлено пам'ятник. Іл. див. до ст. *Кировоградська область*, т. 3, с. 206.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—5. К., 1976—77; Избранные педагогические сочинения, т. 1—3. М., 1979—81; Воспитание коммунистического отношения к труду. М., 1959.

Лит.: Тартаковский Б. С. Повесть об учителе Сухоминском. М., 1972; Князюк В. К. Світ маленьких Гуліверів. К., 1976.

Н. П. Калениченко.

СУХОНА — річка у Волог. обл. РРФСР, один з витоків *Північної Двіни*. Довж. 558 км, площа бас. 50,3 тис. км². Витікає з оз. Кубенського. Живлення переважно снігове. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. Через оз. Кубенське та канали сполучена з бас. Волги. Сплавна, судноплавна. На С.—

міста Сокол, Тотьма, Великий Устюг.

СУХОНЬ (Suchon) Еуген (н. 25.IX 1908, Пезінок, поблизу Братіслава) — словацький композитор, нар. арт. ЧССР (з 1959). Навчався в Муз.-драм. академії (Братіслава), з 1927 — в Братіславській консерваторії, вдосконалював майстерність у В. Ноака в Школі майстерності при Празькій консерваторії. З 1933 — викладач консерваторії, 1948—54 — Словацького ун-ту, в 1954—60 — у Вишній пед. школі в Братіславі. Твори: муз. драма «Вір» (1949), опера «Святоплук» (1959); кантата «Псалом землі Підкарпатської» (1938), твори для оркестру (у т. ч. симф. сюїта «Метаморфози», 1953), для інструментів з оркестром (зокрема, «Фантазія і бурлеск» — для скрипки з оркестром), камерно-інструм. ансамблі, музика для фортепіано, хори («Про гори», 1942), пісні.

СУХОПУТНІ ВІЙСЬКА — основний вид збройних сил, призначений для ведення бойових дій переважно на суші. С. в. виникли в давні часи і вдосконалювалися в міру розвитку продуктивних сил. У більшості держав С. в. є найбільш численним, різноманітним за озброєнням і засобами бойових дій видом збройних сил. С. в. здатні у взаємодії з ін. видами збройних сил вести наступ з метою розгрому угруповань противника і оволодіння його територією, відбивати вторгнення противника, утримувати зайняті території, райони і рубежі. У своєму складі С. в. мають різні роди військ (*мотострілецькі війська, танкові війська, ракетні війська Сухопутних військ і артилерія, війська противопітряної оборони, повітрянодесантні війська, спеціальні війська* та ін.).

СУХОРЕБРИК, гулявник (*Sisymbrium*) — рід рослин родини *хрестоцвітних*. Одно-, дво-, рідше багаторічні трави з перистороздільними, інколи суцільними листками. Квітки жовті, пелюстки з нігтикими. Плід — стручок. 90 видів, пошир. в помірних зонах Пн. півкулі. В СРСР — 25 видів, у т. ч. в УРСР — 8. Більшість С. — бур'яни. С. в. с. о. к. й (S. altissimum) — зісний бур'ян у усіх областях України, крім Карпат. При досяганні С. високий утворює *перекотиполе*. В насінні більшість С. міститься багато жирної олії. Молоде листя С. східного (S. orientale) споживають у Греції як овоч. По всій Україні, крім Карпат, пошир. С. Лезеля (S. loeselii).

СУХОСТІЙ у лісі — мертві дерева, що стоять на пні. Причини висихання дерев — природна старість рослин (див. *Стійкість лісу*), зниження або підвищення рівня ґрунтових вод, морози, пожежі, посуха, масове розповсюдження шкідників і грибних хвороб тощо. Для запобігання С. необхідно: своєчасно провадити *рубку догляду*, санітарні рубки, рубки старих та пошкоджених дерев, меліорацію заболочених земель та ін. заходи по догляду за лісом. С. підлягає вирубванню і вивезенню з лісу, бо він може стати во-

П. О. Сухой.

Г. Й. Сухомел.

Сухоребрик Лезеля. Верхня частина рослини і лист.

нищем розмноження вторинних шкідників та хвороб дерев і є небезпечним щодо пожеж.

СУХОСТІЙНИЙ ПЕРІОД — період від закінчення лактації у корів до початку наступної лактації після отелення. В С. п. посилено росте плід, відбуваються інтенсивна перебудова і розвиток молочної залози, нагромаджуються поживні речовини, що сприяє наступному розмноженню корів та одержанню від них високих надойів молока. Залежно від годованості, віку та рівня продуктивності корів С. п. у них триває 50—60 днів. Добре годованих високопродуктивних корів перестають доїти за 35—45 днів до отелення.

СУХОТИ — інфекційна хвороба, яка вражає різні органи людини. Те саме, що й *туберкульоз*.

СУХОЦВІТ — 1) *Gnaphalium* — рід рослин родини *складноцвітних*. Оліо-, дво- або багаторічні шерстисто-повстяні трави з простими черговими листками. Кошики дрібні, зібрані в колосовидне або щитковидне суцвіття. Плід — сім'янка з чубком з волосків. Бл. 300 видів, пошир. у всіх частинах світу, крім Антарктиди (переважна більшість — у Центр. і Пд. Америці). В СРСР — 14 видів, з них в УРСР — 6. Найпошир. С. болотний (*G. uliginosum*) — одиорічна рослина до 20 см заввишки, росте на вологих місцях; використовується у медицині при виразковій хворобі, гіпертонії, а також для загоювання ран. Близький до С. болотного вид — С. лісовий (*G. sylvaticum*) росте по лісах, чагарниках багаторічна рослина. 2) Народна назва рослин з родів *имир* і *безсмертки*. Іл. с. 87.

СУХУМІ — місто в Грузії, столиця Абх. АРСР. Розташоване на березі Чорного м. Залізнична станція, мор. порт, аеропорт. 122 тис. ж. (1983). С. засн. 1785 в зв'язку з будівництвом тур. фортеці Сухум-Кале (на місці, де в 6—1 ст. до н. е. була грец. колонія Діоскурія, в 1—5 ст. — рим. фортеця Себастополіс; згодом тут існувало с-ще Цхумі, загарбане 1455 Туреччиною). У 1810 С. приєднано до Росії. З 1848 — місто. В 1903 створено сухумську с.-д. групу Батумського к-ту РСДРП. Рад. владу проголошено 8.IV 1918, остаточно встановлено в березні 1921. З того часу С. — столиця Абх. АРСР. С. — значний пром. та культур. центр республіки. Розвинуті тютюнова (дослідно-експериментальний тютюновий комбінат), консервна, шкіряно-взут. галузі пром-сті. 3-ди «Сухумирлад»

Сухумі. В центрі міста.

і експериментальної газової апаратури. Сухумська ГЕС. У С. — *Абхазький університет* (див. т. 12, Додаток), Груз. ін-т субтропічного г-ва, 5 серед. спец. навч. закладів. Абх. ін-т мови, л-ри та історії АН Груз. РСР. Ін-т експериментальної патології і терапії АМН СРСР (з малп'ячим розплідником), Ін-т курортології, філіал Всесоюзного ін-ту чаю та субтропічних культур, Сухумський бот. сад АН Груз. РСР. Абхазький краєзнавчий музей, Будинок-музей Д. Й. Гудіа (в С. встановлено пам'ятник поету; скульптор Г. Рухадзе). Театри: Абх. драм., Сухумський груз. драм., юного глядача. С. — один з центрів масового туризму на Кавказі. Пам'ятник В. І. Леніну (1959, скульптор Т. Асатіані, А. Горгалдзе). С. — передгірний клімато-бальнеологічний курорт республіканського значення. Клімат субтропічний: літо дуже тепле, зима м'яка; за рік випадає до 1460 мм опадів. Лікувальні засоби — *кліматотерапія*, морські купання і термальні води різного хімічного складу. Крім спец. санаторіїв, пансіонатів, є бальнеолікарня. Показання: хвороби органів дихання не туберкульозного характеру, верхніх дихальних шляхів і зів; функціональні захворювання нервової системи; хвороби серцево-судинної і кровообігової систем, органів руху; шкіри, гінекологічні захворювання; хронічні інтоксикації. Функціонує цілий рік.

СУЦВІТТЯ — угруповання квіток з певним розміщенням на спільній осі (стеблі). С. властиве більшості покритонасінних рослин; лише деякі рослини мають одну квітку на гол. стеблі (напр., мак, тюльпан). С. характеризуються великою різноманітністю. Особливості їх будови і розвитку мають велике значення в систематичній рослин. Кожне С. має стебло (вісь 1-го порядку), від якого можуть відходити стебельця (вісь 2-го порядку) і т. д. Ці стебельця наз. квітконіжками, на них сидять квітки. Квітконіжки виходять з пазухи покривного листка, який відрізняється від звичайних листків кольором і формою. У деяких рослин (напр., хрестоцвітних) квітконіжки не мають такого листка при основі. Іноді сама квітконіжка несе два маленькі листочки особливої форми — приквітнички. Всі С. поділяють за типом *галуження* гол. стебла і характером розпускання квіток (доцентрове або відцентрове) на моноподіальні (боличні, рацемозні, невизначені), симподіальні та псевдодихотомічні (цимозні, визначені). Моноподіальні С. мають центр. вісь, яка не припиняє росту в довжину і не закінчується квіткою. Зацвітають квітки знизу догори або, якщо квітки знаходяться на одному рівні, доцентрово. Ці С. поділяють на прості — китиця, щиток, зонтик, колос, головка, кошик, початок, сережка і складні. Квітки китиці мають довгі квітконіжки, розміщені почергово вздовж осі 1-го порядку (капустяні, бобові). Щиток схожий на китицю, проте нижні квітконіжки значно довші, ніж верхні, і

гому квітки розміщені майже на одному рівні (глід, спірея). Квітконіжки з остиками майже однакової довжини, розходяться на всі боки променеподібно, немовби з однієї точки; гол. вісь вкорочена в тому місці, де беруть початок квітконіжки (примула, сусак). Часто в основі зонтика приквітнички утворюють обгортки. Колос — та ж китиця, але квітконіжки не утворюються або вони дуже коротенькі; квітки майже сидять на осі 1-го порядку (подорожник, вербена). Гол. вісь г о л о в к и вкорочена і потовщена. На ній щільно розміщені майже сидячі квітки, кожна виходить з пазухи покривного листочка (коношина). Кошик має блуднеподібну розширену гол. вісь, на якій розміщені сидячі квітки. «Блюдечко» кошика знизу вкрите приквітками, які утворюють різної форми обгортку. Часто таке С. приймають за одну квітку (ромашка, соняшник, кульбаба). Гол. вісь п о ч а т к а дещо видовжена і потовщена, на ній — сидячі квітки; це С. схоже на колос з потовщеною віссю 1-го порядку, при його основі є загальний покривний листок або листки (образки, кукурудза). Сережка схожа на перекинтий донизу колос з повністю віссю 1-го порядку (тополя, осика). Кілька однотипних С., що містяться на одній заг. осі, утворюють складні моноподіальні С.: складний колос (жито, пшениця), складний зонтик (морква, кріп), складну китицю (бузок), складний щиток (калина). У симподіальних та псевдодихотомічних С. вісь 1-го порядку має верхівкову квітку; осі наступних порядків утворюють псевдовісь; розпускаються квітки відцентрово. Серед цих С. розрізняють: монохазій, дихазій, плейохазій. Монохазій (однопроменевий верхівчистик) — С., гол. вісь якого закінчується квіткою; під нею утворюється вісь 2-го порядку, яка теж закінчується квіткою і т. д. Монохазій може утворювати завиток (медунка, незабудка) і звинину (косарик, північник). У дихазії (розвиллина, двопроменевий верхівчистик) квітки розходяться і з'являються за типом псевдодихотомічного галузнення (зірочник, золототисячник). Плейохазій

В. О. Сухомлинський.

Суцвіття (схематичне зображення). Прості моноподіальні суцвіття:

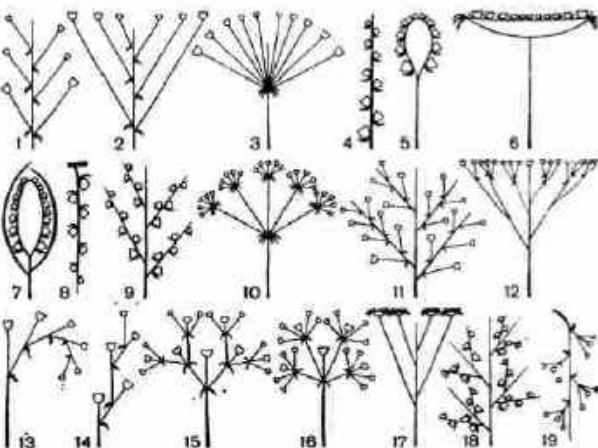
1 — китиця; 2 — щиток; 3 — зонтик; 4 — колос; 5 — головка; 6 — кошик; 7 — початок; 8 — сережка.

Складні моноподіальні суцвіття:

9 — складний колос; 10 — складний зонтик; 11 — складна китиця; 12 — складний щиток.

Симподіальні суцвіття: 13 — завійка (монохазій); 14 — звинина (монохазій); 15 — розвиллина (дихазій); 16 — плейохазій.

Мішані суцвіття: 17 — щиток з кошиків; 18 — китиця складна з колосків (волоть); 19 — сережка з дихазій.

СУЦІЛЬНЕ
СПОСТЕРЕЖЕННЯ

П. П. Сушкін.

зі й (багатопроменевий верхкошівник) — С., гол. вісь якого має одну верхівкову квітку, кілька підквіткових осей 2-го порядку, що утворюють кільце і теж мають верхівкові квітки (молочай). Існують С. мішаного типу. Напр., на загальному стеблі (осі 1-го порядку) утворюються різнотипні С.: щиток з кошиків (деревій), китиця з колосків, або волоть (овес, просо), сережка з дихазіїв (береза, ліщина).

Лит.: Ботаника, т. 1. М., 1966; Федоренко А. А., Артюшенко З. Т. Атлас по описателю морфології вищих рослин. Соцгосиздат, 1979; Жизнь растений, т. 5, кн. 1. М., 1980.

Л. А. Карнаухова.

СУЦІЛЬНЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

— вид статистичного спостереження, за допомогою якого одержують усі одиниці сукупності, що становлять досліджуване явище. Див. *Спостереження статистичне*.

СУЧАВА — місто на Пн. Сх. Румунії, адм. п. повіту Сучава. Розташована на р. Сучаві (прит. Сірету). Вузол автошляхів. 54 тис. ж. (1975). Розвинута деревообр. і целюлозно-паперова пром-сть. Машинобудівні, шкіряно-взут., текст. і харч. підприємства. Музей краєзнавства та історії. Архит. пам'ятки 14—17 ст. В 14 — серед. 16 ст. С. — столиця Молдавського князівства.

СУЧАВСЬКА ОБОРОНА 1653 — героїчна оборона укр. козаками на чолі з Т. Хмельницьким м. Сучави (тепер СРР). Влітку 1653 війська валаського господаря М. Бесараба, трансільванського князя Ракоці Дьорді II та польсь-шляхет-загоїни вчинили напад на Молдавське князівство. Вони захопили Ясси та оточили в Сучаві 2-тисячний загін молд. господаря В. Лупу. На допомогу йому Б. Хмельницький послав 9 тис. (за ін. даними — 12 тис.) козаків на чолі з Т. Хмельницьким. На поч. серпня 1653 козаки прорвали вороже оточення і вступили в Сучаву. Під керівництвом Т. Хмельницького, а після його смертельного поранення 2 (12). IX 1653 — під проводом каліницького полковника І. Федоренка козаки мужньо відбивали численні штурми. Зазнавши значних втрат і переконавшись у безнадійності спроб захопити Сучаву, вороже командування змусило було 9 (19). X 1653 укласти угоду, за якою козаки, забравши з собою останки Т. Хмельницького, в повному озброєнні відійшли на Україну.

«СУЧАСНЕ І МАЙБУТНЄ» — укр. рад. щомісячний журнал. Виходив в Києві з березня 1945 до грудня 1952. Висвітлював питання міжнар. становища і зовн. політики Рад. Союзу, зокрема післявоєнного мирного врегулювання й міжнар. співробітництва, встановлення дружніх зв'язків СРСР, в т. ч. УРСР, з ін. державами.

СУ ЧЖАОЧЖЕН (1885—1929, Шанхай) — діяч робіт. і комуністичного руху Китаю. За професією — моряк. Один з організаторів перших профспілок моряків у містах Гуанчжоу і Сянган (1921). У 1922 керував Сянганським страйком моряків, що закінчився

Гімною перемогою. В 1924 вступив до КП Китаю (КПК). З 1925 — чл. Виконкому, з 1926 — голова Виконкому Всекит. федерації профспілок. У період революції 1925—27 в Китаї — один з керівників Сянган-Гуанчжоуського страйку 1925—26. У березні — червні 1927 як представник КПК входив до нац. уряду в м. Ухань (міністр праці). З 1927 — чл. ЦК, з серпня 1927 — Політбюро ЦК КПК. Під час Гуанчжоуського повстання 1927 заочно обраний головою революц. уряду — Ради нар. комісарів. З 1928 — член Виконавчого бюро Профінтерну і ВККІ.

СУЧЖОУ, Усянь — місто на Сх. Китаю, в пров. Цзянь. Річковий порт на Великому китайському каналі, залізнична станція. 750 тис. ж. (1971). Розвинуті шовкова пром-сть та кустарні промисли (гол. чин. художня вишивка). Хім., деревообр., керамічні, паперові, харч. підприємства. Авіац. і пед. ін-ти. Музеї. Один з наймаловишчих міст країни (численні парки, канали, штучні водойми). Пам'ятки архітектури 3—14 ст. С. засн. у 5 ст. до н. е.

СУШІННЯ — виділення рідини (вологи) з твердих, рідких і газо-подібних матеріалів (продуктів, препаратів). Сушінням надають матеріалам певних властивостей, у багатьох випадках забезпечують їх тривале зберігання, виключають необхідність перевезення баласту. С. супроводиться масо- і теплообміном між сушильним агентом (повітрям, топковими газами тощо) і вологою матеріалу. Розрізняють С. природне — без примусового руху сушильного агента і штучне (в сушарках). Штучне С. буває: конвективне (потокотом попередньо нагрітого сушильного агента), контактне (при безпосередньому контакті матеріалу з нагрітою поверхнею), сублімаційне (у замороженому стані під вакуумом), високочастотне (під дією електр. поля високої частоти), радіаційне (з застосуванням інфрачервоного проміння), ультразвукове (за допомогою ультразвуку). Є й комбіновані способи. Вибір режиму С. (т-ри, вологість, тиск, швидкість руху сушильного агента тощо) залежить від фіз.-хім. властивостей матеріалу. С. — один з осн. технологічних процесів, використовуваний у хім., харчовій, деревообробній та ін. галузях пром-сті, буд-ві, сільському господарстві.

СУШКЕВИЧ Антон Казимирович (22. I 1889, м. Борисоглебськ, тепер Ворон. обл. — 30. VII 1961, Харків) — укр. рад. математик, доктор фіз.-матем. наук (з 1926). Закінчив Петерб. ун-т (1913). З 1916 працював у навч. закладах Харкова, 1921—29 — професор Воронежського ун-ту. З 1929 — в Укр. н.-д. ін-ті математики та механіки (Харків), з 1933 — професор Харків. ун-ту. Осн. праці стосуються гол. чин. алгебри, зокрема узагальнених груп. В цій галузі найважливішою його працею є «Теорія узагальнених груп» (1937). С. — автор підручників з вищої алгебри, теорії чисел, статей з історії математики.

СУШКІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення трипільської культури, залишки якого виявлено біля с. Сушківки Уманського р-ну Черкас. обл. Досліджували його 1916 і 1926. Розкопано залишки кількох наземних жител з глинобитними долівками, печами та спорудами культового призначення. Знайдено багато різноманітного посуду, іноді розписаного чорною фарбою, а також знаряддя праці з каменю, кременю та кістки. Серед знахідок — унікальна глиняна модель, що зображує внутр. вигляд житла носіїв трипільської культури, а також значна кількість глиняних статуєток людини і свійських тварин (біка, барана). Зображення тварин і птахів є також у розписах на посудинах.

СУШКІН Петро Петрович [27. I (8. II) 1868, Тула — 17. IX 1928, Кисловодськ, похований у Ленінграді] — рос. рад. зоолог, акад. АН СРСР (з 1923). Учень М. О. Мензбіра. Після закінчення Моск. ун-ту (1889) працював на кафедрі зоології цього ж ун-ту. В 1910—18 — професор Харків., 1919—20 — Таврійського (Сімферополь) ун-тів. З 1921 працював у АН СРСР (у Геол. і Зоол. музеях у Ленінграді). Праці присвячені зоології, зоогеографії, палеонтології та порівняльній анатомії. Детально розробив систематику ряду нижніх птахів і родини в'юрків. Вивчав будову і еволюцію *Stegophalio* і звіроуких плазунів, походження людини тощо.

СФАГНОВІ МОХИ, сфагніди (Sphagnidae) — підклас мохів. У складі С. м. одна родина сфагнових з одним родом сфагн (Sphagnum). Білувато-зелені, бурі до червонуваті мохи, що ростуть більші чи менш густими дернинками. Стебло до 10—20 см, часом довш., з необмеженим вігрі ростом, внизу поступово відмирає, лонні з 1—3 шарами широкі прозорі клітини гіалодерми, з отворами (порами), які легко вибирають (всмоктують) воду. Листки стеблові й гілочкові, різні за формою, без жилки, одношарові; клітини двох типів: вузькі, живі, зелені — хлорофілоносні і широкі, мертві, прозорі, з порами в оболонках — водоносні. Дводомні або одномодні: *антеридії* і *археогії* утворюються на різних особливих гонах. Коробочка куляста, з крипечкою, без ковпачка й перистомат. Передпросток (*протонема*) одношаровий, пластинчатий. Понад 300 видів; у флорі СРСР відомо 42 види, УРСР — 30 видів. Поширені С. м. від тропіків до арктичної і субантарктичної областей, зростають у вологих і заболочених, більш або менш кислих місцях; служать домінантами, *едифікаторами* в рослинному покриві боліт, особливо оліготрофних та мезотрофних, індикаторами напрямку й стадії болотоутворювального процесу. Один з домінуючих на оліготрофних болотах України є сфагн магелланський (*S. magellanicum*), індикатором — сфагн бурий (*S. fuscum*). Внаслідок постійного відмирання стебла знизу відбувається утворення *торфу*. С. м. у зв'язку з високою вологоємністю та бакте-

рицидними властивостями застосовувались у медицині і, зокрема, як сфагново-марлеві пов'язки — під час Великої Вітчизняної війни 1941—45.

Лит.: Зеров Д. К. Флора печиночних і сфагнових мохів України. К., 1964; Савич-Любичак Л. И., Смирнова З. Н. Определитель сфагновых мхов СССР. Л., 1968; Бачурина А. Ф., Партыка Л. Я. Печиночники и мхи Украины и смежных территорий. К., 1979.

СФАКС — місто на Сх. Тунісу, адм. ц. вілаєту Сфакс. Мор. порт на узбережжі зат. Габес Середземного м., залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. 100 тис. ж. (1973). Розвинута хім. пром-сть (виробн. суперфосфату та сірчаної кислоти). Металообробні, шклярно-взут., текст. і харч. підприємства. ТЕС. Кустарні промисли (климарство, виробн. саф'яну). Археол. та нар. мистецтва музеї. Архіт. пам'ятки 9 ст. С. засн. у 9 ст. на місці давнього міста Тапарура, відомого з рим. епохи.

СФАЛЕРИТ (від грец. *σφαλερός* — обманливий), цинкова обманка — мінерал класу сульфідів. ZnS . Як домішки містить залізо, марганець, розсіяні елементи та ін. Сингонія кубічна. Густ. 3,5—4,2. Твердість 3,5—4. Колір бурий, чорний, рідше червонуватий, жовтий, зелений, білий, сірий. Блиск алмазний. Характеризується піроелектр. (див. *Піроелектрика*) і п'єзоелектр. (див. *П'єзоелектрика*) властивостями. Є кілька відмін С.: клеюфан (світлого забарвлення або безбарвний), марматит (залізистий С.), пришибраміт (багатий на кадмій), брукніт (приховано-кристалічний земляний С. білого кольору). У Рад. Союзі родовища С. є в РРФСР (Урал, Алтай, Забайкалля), в Таджикистані, на Україні (Донбас, Закарпаття). С. одержують і штучно. Використовують як *цинкову руду*. З нього виділяють також кадмій, індій, галій, германій, талій. Застосовують для виготовлення цинкових білил, флуоресцентних екранів, в електроніці, хімічній промисловості.

«СФАТУЛ-ЦЕРІЙ» (молд. «Рада краю») — контрреволюц. бурж.-поміщицький націоналістичний орган влади в Бессарабії в листопаді 1917 — листопаді 1918. В грудні 1917 керівники «С.-ц.» проголосили Бессарабію «Молд. нар. республікою». Встановив зв'язок з *Центральною радою*. «С.-ц.» був слухняним зброєю *Антанти*. При сприянні «С.-ц.» у Бессарабію в грудні 1917 вторглася війська королівської Румунії. 27.III 1918 «С.-ц.» ухвалив рішення про «умовне приєднання» Бессарабії до Румунії. Декретом рум. уряду «С.-ц.» було розпущено. Рад. уряд не визнав анексії Бессарабії Румунією.

СФЕН (від грец. σφην — клин) — те саме, що й *титаніт*.

СФЕРА (від грец. σφαῖρα — куля) в математиці — *геометричне місце точок простору, рівновіддалених від однієї точки (центра)*. Відрізок, що сполучає центр С. з її точкою, а також його довжина, наз. *радіусом*; відрізок, що сполучає дві точки С. — *хордою*; хорда, що проходить

через центр С., наз. її *діаметром*. С. можна розглядати також як *поверхню обертання* півкола навколо його діаметра. Рівняння С. в прямокутній декартовій системі координат має вигляд

$$(x - a)^2 + (y - b)^2 + (z - c)^2 = R^2,$$

де a, b, c — координати центра С., R — її радіус. Частина простору, яка обмежена С. і містить її центр, наз. *кулею*. Переріз С. довільною площиною є *коло*. Воно наз. великим, коли площина проходить через центр С., всі ін. перерізи є малі кола. Див. також *Сферична геометрія*, *Сферична тригонометрія*, *Сферичні координати*.

СФЕРА МАТЕРІАЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА — сукупність галузей *народного господарства*, в яких створюються матеріальні блага або які надають *послуги* матеріального характеру. Відповідно до прийнятої ЦСУ СРСР класифікації галузей *народного господарства* вона включає промисловість, с. г., лісове г-во, буд-во, вантажний транспорт, виробничий зв'язок, торгівлю в тій її частині, що є продовженням процесу виробн., громад. харчування, матеріально-тех. постачання і збут, заготівлю та ін. галузі (виробн. друкованої продукції, кінофільмів, заготівля брукху, утильсировини, мисливське г-во, особисте підсобне г-во). Праця людей С. м. в. є *продуктивною працею*. В матеріальному виробн. вона учереується в матеріальних благах, що виступають як *предмети споживання* або *засоби виробництва*, а діяльність працівників у галузях матеріальних послуг безпосередньо сприяє використанню створених продуктів для задоволення сусп. потреб. До С. м. в. належить і наук. діяльність у тій її частині, що виступає як безпосередній фактор виробн. (створення і вдосконалення існуючих виробничих технологій, збрард і засобів праці). З розвитком науки та її інтеграції з виробн. коло наук. установ, які включаються в С. м. в., розширюється. До С. м. в. належать також орг-ції госп. управління виробничими галузями, видатки на утримання яких включають до затрат підпорядкованих їм підприємств. Марксист-ленізм виходить з того, що вирішальним у людській діяльності є С. м. в. — природна й вічна умова людського життя.

У С. м. в. створюється *сукупний суспільний продукт і національний дохід*. Усі ін. галузі нар. г-ва, діяльність яких пов'язана з наданням послуг населенню, задоволенням особистих і сусп. потреб людей, відносять до *невиробничої сфери*.

Бурж. екон. наука не розрізняє С. м. в. і невиробничу сферу, оскільки вважає продуктивною всяку діяльність, у т. ч. працю військовослужбовців, поліцейських, держ. чиновників, представників реліг. орг-цій. Тому в капіталістичних країнах нац. дохід облічують як суму доходів населення, одержану в двох сферах діяльності. Такий метод приховує експлуататорський характер соціаль-

ної структури бурж. суспільства і справжній джерела створення *додавкового продукту*.

П. В. Шепітько.
СФЕРА ПОСЛУГ — сукупність галузей *народного господарства*, продукт яких виступає у вигляді певної доцільної діяльності (*послуг*). На відміну від *сфери матеріального виробництва*, праця, зайнята у С. п., не створює нових *споживних вартостей*. Процес виробн. послуг майже завжди збігається з процесом споживання їх. У С. п. функціонують галузі, які відносять до матеріального виробн., і види діяльності, які належать до *невиробничої сфери*. В СРСР, згідно з прийнятим поділом у плануванні й статистиці, С. п. включає торгівлю і громад. харчування, житлово-комунальне г-во і побутове обслуговування населення, пасажирський *транспорт і зв'язок*, що обслуговує населення, заклади освіти, культури, охорони здоров'я, фіз. культури і спорту, установи соціального забезпечення. Результатами діяльності галузей С. п. населення користується як безплатно (освіта, охорона здоров'я тощо), так і за плату (пасажирський транспорт, зв'язок, побутове обслуговування населення та ін.). Зростання ролі галузей С. п. у нар. г-ві — один з гол. елементів раціональної організації структури сусп. виробн. З підвищенням рівня екон. розвитку соціалістичне суспільство має можливість розширяти обсяг ресурсів економіки, що використовуються у С. п., дедалі повніше задовольняти зростаючі *потреби* в послугах (див. *Підвищення потреб закон*).

СФЕРИЧНА АБЕРАЦІЯ — тип геометричної *аберації оптичних систем*. Зумовлена тим, що промені *світла*, які проходять через *оптичну систему* на різних відстанях від її *оптичної осі*, мають незбіжні *фокуси*. Внаслідок С. а. паралельний пучок променів зображається на екрані не точкою, що лежить на гол. оптичній осі, а у вигляді кружка розсіяння, *яскравість* якого зменшується з віддаленням від його центра, а *освітленість* і діаметр кружка змінюються з переміщенням положення екрана. Розрізняють позовжню і поперечну С. а. Поздовжня визначається віддаллю між площиною, в якій міститься фокус *параксимального пучка променів* (гаусовою площиною), і фокусом променів, що пройшли крізь крайню зону оптичної системи. Поперечна С. а. визначається радіусом кружка розсіяння, що утворюється в гаусовій площині. С. а. усувають розрахунком оптичних систем (напр., в *об'єктивах* — *апохроматах* і *ахроматах*).

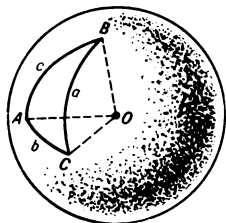
СФЕРИЧНА АСТРОНОМІЯ — розділ *астрометрії*, який розглядає математичні способи вивчення дійсних положень та рухів тіл у космічному просторі на базі їхніх видимих положень та переміщень по *небесній сфері*. Матем. апаратом С. а. є *сферична тригонометрія*. Задачі С. а. розв'язувались у глибокій давнині, з ними пов'язане виникнення *сферичної геометрії*. У С. а. вивчають вплив

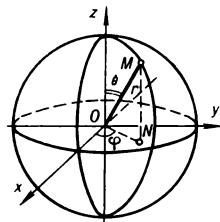
Сухозвіт лісовий. Нижня і верхня частини рослини.

СФЕРИЧНА ГЕОМЕТРІЯ

позірних переміщень на *координати небесні* світл, одержують формули для врахування цих переміщень і приведення координат від точки спостереження до центра Землі, Сонця і центра мас Сонячної системи, розглядають способи переходу від однієї системи координат до іншої, вивчають способи вимірювання часу. С. а. дає змогу визначити також моменти сходу та заходу світл над *горизонтом*, проходження зірок через *меридіан небесний*, перший *вертикал* та ін. кола і точки небесної сфери, встановлювати шкали для відліку часу. С. а. — теор. основа *практичної астрономії*.

Сферична тригонометрія. Сторони і кути сферичного трикутника.

Сферичні координати точки M.

СФЕРИЧНА ГЕОМЕТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому вивчають геометричні фігури на сфері. Виникнення С. г. пов'язане з задачами *сферичної астрономії*. Оси. елементи С. г. є точки та великі кола сфери. Великі кола є *геодезичними лініями* сфери, тому вони в С. г. відіграють роль, аналогічну ролі прямих у *планіметрії*. Віддал між двома точками в С. г. вимірюється кутом між радіусами сфери, проведеними в ці точки. Кут між двома «прямими» дорівнює двоганному куту між площинами великих кіл, які визначають ці «прямі». Дві будь-які «прямі» в С. г. перетинаються у двох точках і розбивають поверхню сфери на 4 двокутники; отже, паралельних «прямих» у С. г. немає. Три «прямі», перетинаючись попарно, утворюють 8 сферичних трикутників. Ці трикутники мають багато незвичайних властивостей, які відрізняють їх від плоских трикутників. Напр., сума кутів сферичного трикутника завжди більша за 180° і менша за 540° ; вони повністю визначаються своїми внутр. кутами, тобто подібних трикутників у С. г. немає. С. г. — прототип еліптичної *ріманової геометрії*, аксіоматику якої можна інтерпретувати на поверхні сфери, ототожнюючи її діаметрально протилежні точки. Див. також *Сферична тригонометрія*.

СФЕРИЧНА ТРИГОНОМЕТРІЯ — розділ *тригонометрії*, в якому вивчають залежності між сторонами і кутами сферичних трикутників (див. *Сферична геометрія*). Сторони і кути сферичного трикутника (мал.) пов'язані між собою формулами:

$$\frac{\sin \frac{a}{r}}{\sin A} = \frac{\sin \frac{b}{r}}{\sin B} = \frac{\sin \frac{c}{r}}{\sin C};$$

$$\cos \frac{c}{r} = \cos \frac{a}{r} \cos \frac{b}{r} + \sin \frac{a}{r} \sin \frac{b}{r} \cos C;$$

$$\cos \frac{a}{r} = (\cos A + \cos B \cos C) / \sin B \sin C,$$

де a, b, c — сторони трикутника, A, B, C — кути, протилежні цим сторонам, r — радіус сфери. Для прямокутних сферичних трикутників

($C = 90^\circ$) основні формули мають вигляд:

$$\cos \frac{c}{r} = \cos \frac{a}{r} \cos \frac{b}{r} = \operatorname{ctg} A \cdot \operatorname{ctg} B;$$

$$\operatorname{tg} \frac{a}{r} = \operatorname{tg} \frac{c}{r} \cos A = \sin \frac{c}{r} \cdot \operatorname{tg} A;$$

$$\sin \frac{a}{r} = \sin \frac{c}{r} \sin A.$$

Якщо довжина сторони трикутника [що дорівнює добутку відповідного кута (у радіанах) на радіус сфери] мала порівняно з радіусом сфери, то її знаходять наближено за формулами плоскої тригонометрії. Формули плоскої тригонометрії можна одержати з формул С. г. шляхом граничного переходу, коли $r \rightarrow \infty$. С. г. — матем. апарат *сферичної астрономії*. Лит.: Степанов Н. Н. Сферическая тригонометрия. Л. — М., 1948; Волынский Б. А. Сферическая тригонометрия. М., 1977. В. П. Білоусова.

СФЕРИЧНІ КООРДИНАТИ — три числа r, θ, φ , які визначають положення точки у просторі. Якщо початок O системи прямокутних декартових координат збігається з центром сфери радіуса r (мал.), то С. к. точки M визначаються так: $r = OM, \theta = \angle MOz, \varphi = \angle xON$. З прямокутними декартовими координатами С. к. пов'язані формулами:

$$x = r \sin \theta \cos \varphi, \quad y = r \sin \theta \sin \varphi, \quad z = r \cos \theta.$$

Координатними поверхнями системи С. к. є множини: сфер з центрами в точці O ; півплощин, прилеглих до осі Oz ; конусів обертання з вершинами в O і кутами θ між віссю обертання Oz і твірною конуса. С. к. широко застосовують у математиці, астрономії, фізиці й техніці.

СФЕРІУМ — рід двостулкових молюсків. Те саме, що й *шарівка*. **СФЕРОІД** (від *сфера* і грец. *εἶδος* — вигляд) — сплюснений *еліпсоїд* обертання з малим стисненням. У заг. випадку С. наз. будь-яку поверхню, схожу на сферу. С. використовують для характеристики фігури Землі (див. *Геоїд*).

СФЕРОІДІЗАЦІЯ (від грец. *σφαίροειδής* — кулястий) — перетворення при підвищенні температури нерівновісних *кристалів* на порівняно рівновісні (найчастіше сферичної форми). Особливо велике значення має С. пластинок *цементиту*, що є складовою частиною *перліту*, в вуглецевих, легированих інструментальних, конструкційних та ін. сталях. У процесі С. пластинчастий перліт стає зернистим, внаслідок чого значно знижується твердість, підвищується пластичність, поліпшується оброблюваність сталей різанням і тиском. Щоб прискорити С., сталь попередньо деформують або загартовують.

СФЕРОЛІТИ (від грец. *σφαῖρα* — куля і *λίθος* — камінь) — сферичні мінеральні утворення радіально-волокнистої будови, діаметр яких здебільшого становить кілька міліметрів. У *магматичних гірських породах* С. розглядають як контактні утворення на периферійних ділянках *діабазів*; у кислих

лавах виникають шляхом коагуляції переважно склоподібної маси при її застиганні. В *осадовчих гірських породах* трапляються карбонатні, марганцево-залізисті, фосфатні, халцедонові (див. *Халцедон*) та ін. С., що утворюються внаслідок розкристалізації коллоїдної (див. *Коллоїдні системи*) речовини.

СФЕРОМЕТР (від *сфера* і грец. *μετρέω* — вимірюю) — оптичний прилад, яким вимірюють радіус кривини сферичної поверхні виробів. За допомогою С. (мал.) визначають *хорду* центр. перерізу і відповідну їй стрілу. Якщо радіус кривини поверхні становить 40 мм — 40 м, похибка вимірювання не перевищує 0,02—0,5 %. С. застосовують в оптиці, машинобудуванні.

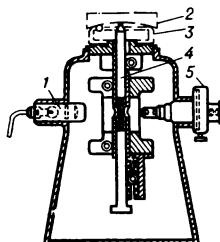
СФІГМОГРАФІЯ (від грец. *σφύγμος* — коливання і *γράφω* — пишу) — метод графічної реєстрації пульсових коливань стінок артерій у вигляді кривої (сфігмограми) за допомогою апарата — сфігмографа. Найчастіше записують сфігмограми сонної та променевої артерій (центрального пульсу), рідше — стегнової, артерій стоп (периферичний пульс). Синхронний запис цих кривих дає змогу вимірювати час запізнювання периферичного пульсу по відношенню до центрального і визначити швидкість поширення пульсової хвилі. При *пороках серця*, ураженнях периферичних артерій та ін. захворюваннях форма і амплітуда пульсових коливань на сфігмограмі змінюються.

СФІНКС (грец. *Σφιγξ*) — 1) У Старод. Єгипті статуя фантастичної істоти (духа) — охоронця царської влади) з тулубом лева й головою людини (здебільшого зображення фараона) або священної тварини.

2) У грец. міфології потвора у вигляді крилатої жінки з тулубом лева. За міфом, С. жив поблизу Фів. Він задавав перехожим загадку: «Хто ходить уранці на чотирьох ногах, удень — на двох, а ввечері — на трьох?» і вбивав усіх, хто не міг на неї відповісти. Коли *Едіп* розгадав, що це людина в дитинстві, в дорослому віці й у старості, С. кинувся зі скелі в море (за ін. міфом, його вбив Едіп). Іл. див. також т. 3, с. 513. 3) **П е р е н о с н о С.** — загадкова людина, загадка.

СФІНКТЕР (грец. *σφιγκτηρ*, від *σφίγγω* — стискую), стискувач, замикач — кільцевидний (круговий) м'яз, що при скороченні звужує або замикає будь-який природний отвір (ротовий, відхідниковий та ін.) або отвір переходу з одного відділу трубчастого порожнистого органа в інший (напр., зі шлунка у дванадцятипалу кишку, з сечового міхура у сечовипускний канал). Перебуває в певному тонічному напруженні. До С. відносять також круговий м'яз райдужної оболонки ока. Деякі С. складаються з поперечносмугастих, інші — з гладеньких м'язів, що іннервуються *вегетативною нервовою системою*.

СФІРЕНА, морська щука (*Sphyræna*) — рід риби род. *баракудових*, або *сфіренових*, ряду *кефалоподових*.

Сферометр:
1 — освітлювач;
2 — вимірюваний впір;
3 — змінне опорне кільце;
4 — вимірювальний стрижень із шкалою;
5 — відліковий мікроскоп.

дібних. Тіло (довж. 1—3 м) видовжене, майже циліндричне, голова нагадує голову щуки (звідки й друга назва). Рот великий, нижня щелепа виступає вперед, на щелепових і піднебінних кістках є гострі зуби, передні — іклоподібні. Хижак, живиться рибою, здобуваючи її переважно з засідки. Бл. 20 видів, поширених у тропічних і субтропічних зонах сх. частини Атлантичного, Індійського і Тихого океанів та в прилеглих морях; С. європейська (*S. sphaerocera*) зрідка заходить у Чорне м. У деяких місцевостях, зокрема біля берегів Африки, в Японії, С. мають промисл. значення; м'ясо окремих видів, що живуть серед коралових рифів, може спричинювати тяжкі отруєння людини. А. Я. Шербуха.

СФОРЦА (*Sforza*) — династія міланських герцогів у 15—16 ст. Представники: Франческо С. (1401—66), герцог з 1450. Приєднав до Мілану більшу частину Ломбардії, Бари, Геную. Галлеаццо Марія С. (1444—76), герцог з 1466, і Лодовіко С. (1452—1508), герцог з 1494 (фактично з 1479), вели численні війни за розширення своїх володінь. Массіміліано С. (1493—1530) в 1512—15 і Франческо II С. (1495—1535) в 1521—25 відновлювали владу роду С. у Міланському герцогстві. Рід С., залучаючи до свого двору вчених, поетів, художників (*Леонардо да Вінчі* та ін.), сприяв перетворенню Мілана на значний культур. центр.

СФРАГІСТИКА (від грец. *σφραγίς* — печатка), сфрагістика — допоміжна історична дисципліна, що вивчає печатки, описує їх, досліджує умови й засоби їхнього застосування. С. розглядає печатки як одне з істор. джерел, як пам'ятки матеріальної культури, мистецтва та історії суспільства, як засіб дипломатичної (див. *Дипломатика*) експертизи для встановлення вірогідності істор. документів. Дослідження сфрагістичного матеріалу дає змогу встановити час і місце виникнення, автентичність документів, допомагає одержати окремі відомості про події в країні, екон. і культур. зв'язки між країнами тощо. В Росії, як і за рубежом, перші праці з С. з'явилися у 18 ст. Розробка С. як наук. дисципліни почалася в 2-й пол. 19 ст., на Україні — на поч. 19 ст. (праці К. Пауловича та ін.). Застосовуючи методи і прийоми істор. науки, С. розробила і свою спец. методику. Схожі елементи в зображеннях на печатках, гербах і монетах зближують С. з геральдикой і нумізматику. В сучас. історіографії заг. С. поділяється на ряд галузей: С. стародав. світу, античну, східну, зах.-європейську тощо. Питанням С. присвячений наук. збірник «НумізMATика и сфрагистика» (в. 1—5. К., 1963—74). Матеріали з С. вміщені в зб. «Історичні джерела та їх використання» (в. 1—7. К., 1964—72), в журн. «Архів України».

Лит.: Камішова Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. М., 1974; Третья республиканская научная конференция з архивознавства та

інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1968. [В. І. Стрельський].

СФУМАТО (від італ. *sfumato* — нечіткий, м'який) — у живописі пом'якшення обрисів постатей та предметів, яке дає можливість передати повітря, що їх оточує. Прийом С., один із найважливіших елементів повітряної перспективи, був теоретично обґрунтований і практично запроваджений *Леонардо да Вінчі*.

СХАЛКЕР (*Schalkers*) Корнеліс Йоганнес (31.VII 1890—13.I 1944, Схеєвінген, тепер у складі Гааги) — діяч комуністичного руху Нідерландів. У 1914 вступив до С.-д. робітн. партії, 1916 перейшов до лівої С.-д. партії. З 1918 — член КП Нідерландів (КПН; засн. 1918). З 1925 — член ЦК КПН. З 1930 — політ. секретар ЦК КПН. З 1935 — кандидат у члени ВККІ. В 1937—38 — представник КПН у ВККІ. З 1938 — секретар ЦК КПН. Депутат парламенту 1933—37. Після окупації Нідерландів нім.-фашист. військами (1940) в підпіллі очолював керівництво КПН. 14.XI 1943 заарештований і пізніше розстріляний гітлерівцями.

СХЕМА (від грец. *σχῆμα* — вид, форма) — 1) Спрощене зображення, викладення чогось у загальних, основних рисах. 2) *Креслення*, що передає систему, будову, взаємне розміщення частин машини, приладу тощо за допомогою умовних знаків.

СХЕНОПЛЭКТ (*Schoenoplectus*) — багаторічна трав'яниста рослина роду комиш (*Scirpus*) родини *осокових*. Кореневище горизонтальне; стебло кругле або тригранне, безлисте, при основі вкрите піхвами. Квітки в колосках, зібраних у ко-

Сфрагістика. 1. Висла печатка Ярослава Мудрого. 11 ст. 2—4. Українські печатки 17—18 ст.: Київського магістрату, гетьмана Богдана Хмельницького і Запорізького коша.

Сфрагістика. 1. Печатка Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських, червоноармійських і козачих депутатів РСФРР. 2. Печатка Секретаріату Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету УСРР.

лотевидне суцвіття з покривними листками. Квітки дводомні; оцвітина проста, з 5—6 щетинок. Плід — горішок. Росте у воді, по берегах водойм, на луках, болотах. С. на Україні відомий під назвою *кула*. А. П. Лебеда.

СХИЗМА (грец. *σχίσμα* — розкол) — розкол у християнській церкві; нині вживається термін *розділення церков*. На Україні в 16—18 ст. католицьке духовництво і польсь. шляхта зневажливо називали православних українців схизматами.

СХИЛЕННЯ в астрономії — одна з *екваторіальних координат* світила; кутова віддаль світила від *екватора небесного*. С. відлічується від екватора в обидва боки (для світил Пд. півкулі *небесної сфери* С. від'ємне) і може набувати значень від 0 до $\pm 90^\circ$. Див. також *Координати небесні*.

СХИЛЕННЯ МАГНІТНЕ — кут між географічним меридіаном і *меридіаном магнітним* у певній точці земної поверхні; один з елементів *земного магнетизму*. Вимірюється в градусах за допомогою магн. *теодоліта*. Якщо пн. кінець стрілки відхиляється на Сх., то С. м. вважають східним (додатним), якщо на Зх. — західним (від'ємним). Величина С. м. змінюється від 0° (на екваторі) до $\pm 180^\circ$ (на магн. і геогр. полюсах). Зміни С. м. в часі невеликі і поступові. На картах його зображують *ізолініями* (ізогами) для певного часу (епох). Картами С. м. користуються при наземному орієнтуванні, в мор. та повітр. навігації, при землевпорядних роботах тощо. На Україні С. м. вивчають магн. обсерваторії *Геофізичного інституту* імені С. І. Субботіна АН УРСР.

Е. І. Антоноук.
СХИМА (від грец. *σχῆμα* — зовнішність, одяг; положення) — вищий ступінь *чернецтва* в православній церкві. Посвячені в С. ченці (схимники) дають обітницю додержувати суворих аскетичних правил, які залежно від ступеня гуртності поділяються на велику С. (для ченців-пустельників) і малу С. (для ченців, які живуть у монастирських гуртожитках).

СХІД, точка сходу — точка перетину небесного екватора з математичним *горизонтом*, розташована справа від спостерігача, який стоїть лицем до *півночі*. Позначається С. О (нім. Ost), Е. (англ. East). Див. *Небесна сфера*.

СХІДНА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ — прийнята в історичній літературі назва сх. частини Римської імперії з 4 ст. Див. *Візантія*.

СХІДНА РІВНИНА — підлідна рівнина в східній частині Антарктиди. Більша частина лежить льодовика, що вкриває С. р., лежить нижче рівня моря. Товщина криги досягає 3500 м. С. р. відкрили антарктичні експедиції СРСР та США 1959—61.

СХІДНЕ САМОА — володіння США в сх. частині архіпелагу Самоа в Тихому ок. До складу С. С. входять острови Тутуїла, Мануа, Аунуу і атоли Роз і Суейнс (з групи Токелау). Площа 197 км². Нас. 32,4 тис. чол. (1980), гол. чин. самоанці. Адм. центр — *Паго-Паго*.

Сфінкс. Національний музей. Афіни.

Сфіреца європейська.

Офіц. мова англійська. Острови гористі (вис. до 652 м). Клімат тропічний, пасатний. Масиви тропічних лісів. О-ви Самоа були заселені полінезійцями бл. 3 тис. років тому. В 1722 острови відкрив голландець Я. Роттевен. З серед. 19 ст. за володіння островами боролися Німеччина, Великобританія і США. У 1899 С. С. стало володінням США. *Західне Самоа* — Німеччина. З 1900 управління С. С. здійснювалося військ-

мор. міністерством США. В 1951 управління територією передано м-ву внутр. справ США. Населення островів з 20-х рр. 20 ст. веде боротьбу за самоврядування. В 1948 у С. С. було утворено парламент (фону), який є законодавчим органом. У 1960 в С. С. прийнято конституцію. Діяльність фону обмежена і контролюється губернатором (з 1976 обирається населенням). Основа економіки — виробн. копир і рибних консервів. Платанції кокосової пальми; вирощують банани, таро, ямс, цукр. тростину та ін. Рибальство. Туризм. Гол. порт — Паго-Паго.

«СХІДНИЙ ПАКТ» — проект договору про взаємодопомогу між СРСР, Чехословаччиною, Польщею, Фінляндією, Латвією, Естонією і Литвою проти загрози агресії гітлерівської Німеччини. Висунутий на поч. 1934 франц. міністер закорд. справ Л. Барту. В травні — червні 1934 СРСР і Франція погодилися укласти двосторонній договір, що передбачав гарантування Францією запропонованого нею «С. п.», а Рад. Союзом — *Локарнських договорів 1925* (при усуненні з них антирадянської тенденції). Про готовність приєднатися до «С. п.» заявили Чехословаччина, Литва, а також (при умові приєднання до нього Німеччини і Польщі) Естонія і Латвія. Німеччина і Польща відмовилися від участі у «С. п.», уряд Фінляндії ухилився від відповіді. Після вбивства Л. Барту (9.X.1934) у франц. уряді дістали перевагу елементи, які заохочували гітлерівську агресивну політику. Проект «С. п.» залишився незадіяним.

«СХІДНИЙ СВІТ» — журнал, орган Всеукр. наукової асоціації сходознавства. Виходив 1927—31 в Харкові. Статті друкувалися українською і частково — російською.

З 1930 наз. «Червоний Схід». Висвітлював питання історії, економіки, політики, права, географії, філології, мистецтва країн Азії, Африки тощо. Вміщував рецензії на нову сходознавчу літ-ру. В журналі співробітничали В. П. Бузескул, А. Ю. Кримський, П. Г. Тичина, А. П. Коналєвський, П. Г. Ріттер, Я. П. Рятто та ін. діячі науки і культури. Літ.: Лівшиц Р. С., Налєв Х. С. Систематичний покажчик до журналу «Східний світ» — «Червоний Схід» (1927—1931). Х., 1964.

СХІДНИЙ СІБІР — сх. частина Сибіру, що простягається від Єнісею на Зх. до гір тихоокеанського вододілу на Сх. Площа 7,2 млн. км². Більша частина території зайнята *Середньосибірським плоскогір'ям*, яке змінюється на Пн. приморськими низовинами, а на Пд. і Сх. — високими гірськими хребтами Зх. Саяну й Сх. Саяну. Забайкалля та Яно-Колімска гірська країни. С. С. розташований гол. чин. у зоні тайги, переважають хвойні породи (модрина, сосна, ялина та ялиця), на крайній Пн. — тундрові ландшафти, на Пд. — окремі лісостепові й степові ділянки. Поширена *багаторічна мерзлота*. Гол. корисні копалини: вугілля (Кансько-Ачинський буровугільний, Іркутський, Пд.-Якутський і Тунгуський кам.-вуг. басейни), заліз. руди (у Приангар'ї та Пд. Якутії), руди кольорових і рідкісних металів, золото, алмази, слюда, хім. сировина і мінеральні буд. матеріали. Ресурси деревини. Ріки (*Єнісей, Ангара, Лена*) багаті на гідроенергетичні ресурси. Велику цінність мають величезні запаси прісної води оз. *Байкал*. На тер. С. С. розміщені однойменний екон. район Рад. Союзу (пл. 4,1 млн. км², включає Бурят. АРСР, Тув. АРСР, Краснояр. край, Ірк. і Читин. області) та Якутська АРСР, яка входить до складу Далекосхідного екон. району. Населення С. С. 9,5 млн. чол. (1983), осн. частина його живе на Пд. Найбільші міста: *Красноярськ, Іркутськ, Улан-Уде, Чита, Ангарськ, Братськ, Норильськ, Якутськ, Абакан*. У нар.-госп. комплексі СРСР С. С. виділяється переважанням енергетики, паливно-енергетичних та енергоємних галузей пром-сті (алюмінієвої в Красноярську, Братську, мідно-нікелевої в Норильську). Важливе значення мають хім., маш.-буд., лісова та целюлозно-паперова пром-сть. С. г. спеціалізується на виробн. зерна і продуктів тваринництва. В трансп. системі провідну роль відіграє залізнич. та річковий транспорт (судноплавство по Єнісею і Лені). Все більшого значення набуває авіа- та автомоб. транспорт. Тер. С. С. проходить частина *Байкало-Амурської магістралі*. Важливу роль у г-ві відіграють Іркутсько-Черемховський, Братсько-Усть-Ілімський, Саянський, Пд.-Якутський та ін. *територіально-виробничі комплекси*. Літ.: Восточная Сибирь. М., 1963; Тарасов Г. Л. Восточная Сибирь. М., 1964.

СХІДНИЙ ТІМОР — територія на Пн. Сх. о. Тимор. Пл. 14,9 тис. км². Нас. 552,9 тис. чол. (1980, пере-

пис); малайці, папуаси, китайці та ін. Адм. центр — Ділі. Рельєф переважно гірський. Поклади нафти, природного газу, горючих сланців, марганцевої руди. Клімат субекваторіальний, мусонний. На узбережжя т-ра повітря протягом року +25, +27°. Опадів бл. 1500 мм на рік. Високотравна *савана*, тропічні ліси. С. Т. — кол. колонія Португалії (з 1586). Незалежність С. Т. була проголошена 28.XI.1975 Революц. фронтом за незалежність С. Т. (ФРЕТИЛІН, засн. 1970) в ході боротьби проти проіндонезійських партій — Нар.-демократичної асоціації С. Т. (засн. 1974) і Демократичного союзу Тімору (засн. 1974), що розгорнулася після повалення фашист. режиму в Португалії (1974). 7.XII.1975 прихильники проіндонезійських партій при підтримці збройних сил Індонезії захопили С. Т. Генерал-губ. Асамблея та Рада Безпеки ООН не раз закликали Індонезію вивести свої війська з С. Т. Проте в липні 1976 Індонезія оголосила про приєднання до неї Тімору на правах провінції. Основа економіки — плантаційне г-во, що базується на виробн. кави, копир і каучуку. Гол. прод. культури — рис і кукурудза, а також батат, боби, пшениця, овес. З тех. культур вирощують тютюн, бавовник, бамбук, какао, чай, тунгове дерево. Тваринництво, рибальство. В невеликій кількості видобувають нафту. Дрібні каво- та рисоочисні підприємства. Автошляхів — 2,9 тис. км. Гол. порт — Ділі. Вивозять каву, копру, каучук. Основні торг. партнери — Португалія, Сінгапур, Австралія і Японія.

СХІДНИЦЯ — селище міського типу Львів. обл. УРСР, підпорядковане Бориславській міськраді, за 14 км від залізнич. ст. Борислав. 3,1 тис. ж. (1983). У селищі — нафтопромисел, швейний цех Бориславського швейно-галантерейного виробничого об'єднання, лісництво, підприємства побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, пансіонати «Гуцулка», «Карпати» і «Запорожжя». Будинки культури, 2 б-ки. В районі С. відкриті джерела лік. мінеральних вод типу «Нафтуся». Виникла С. у 14 ст., с-ще міськ. типу — з 1940.

СХІДНО-АВСТРАЛІЙСЬКА ТЕЧІЯ — тепла течія у пд. частині Тихого ок. вздовж сх. берегів Австралії. Є відгалуженням *Південної Пасатної течії*. Спрямована з Пн. на Пд. Поблизу о. Тасманія С.-А. т. розгалужується. Її ліве відгалуження проходить вздовж сх. берегів, праве — на Пд. від Нової Зеландії, де з'єднується з *Західних Вітрів течією*. Швидкість до 2 км/год. Т-ра води влітку (лютий) від +17° на Пд. до +26° на Пн., взимку (липень) відповідно від +12 до +22°. Солоність 38,5‰.

СХІДНО-АВСТРАЛІЙСЬКІ ГОРИ — див. *Великий Вододільний хребет*.

СХІДНО-АФРИКАНСЬКА ЗОНА РОЗЛОМІВ — система великих розломів земної кори на Сх. Африки. Являє собою смугу великих скидів і *грабенів (рифтів)*, що

простягається в меридіональному напрямку від пн. узбережжя Червоного м. до пониззя р. Замбезі. Виділяють два осн. відгалуження грабенів — західне і східне. Західне простежується від Верх. Нілу, через оз. Танганьїка, по долині р. Шіре до гирла р. Замбезі; східне — від пн. узбережжя Червоного м. через Абіссинський грабен, оз. Рудольф до пн. узбережжя оз. Ньяса. С.-А. з. р. у сучас. вигляді почала формуватися в олігоцені (див. *Олігоценова епоха і олігоценовий відділ*) одночасно з *горути-воренням* у сх. частині Африки. Найновіші розломи частково повторили напрям давніших, до докембрійських включно. Тектонічні рухи в межах розломів спричинили відновлення вулканічної діяльності, яка досягла максимуму в неогені й продовжується і тепер. У сучас. рельєфі грабени проявляються у вигляді глибоких річкових долин з урвистими берегами і депресій, зайнятих озерами. Вдвож розломів — вулкани (*Рувензори, Кенія, Кіліманджаро* та ін.). Прояви сейсмічності й сучас. вулканізму свідчать про активізацію новітніх рухів по розломах.

СХІДНО-ГРЕНЛАНДСЬКА ТЕЧІЯ — холодна течія у Пн. Льодовитому ок., біля сх. берегів Гренландії. Спрямована з Пн. на Пд. Швидкість до 1 км/год. Солоність 32—33 ‰. Протягом року виносить кригу з арктичного бас., влітку — *айсберги*.

СХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКА ПЛАТФОРМА, Руска платформа — давня, відносно стійка ділянка *земної кори*, яка охоплює більшу частину Сх. Європи. Межа платформи на Пн. і Пн. Сх. проходить від Скандинавських гір вздовж узбережжя Баренцового м. і Тіманського кряжа до Уралу, на Сх. — вздовж Уральських гір; на Пд. — по западинах Каспійського і Чорного морів; на Зх. і Пн. Зх. — вздовж Карпат, узбережжя Балтійського м. до п-ова Ютландія. С.-Є. п. — складна тектонічна структура. В її будові виділяють два структурні поверхи. Нижній поверх — давній фундамент платформи, який складається з кристалічних порід *докембрію*. Фундамент розчленований тектонічними розломами, які утворюють виступи і западини — *горсти* і *грабени*, у зв'язку з чим одні ділянки його виходять на поверхню, інші занурені на різні глибини. Найбільші виступи фундаменту — *Український щит* і *Балтійський щит*. Під невеликою товщею осадочних відкладів поховані менші підняття фундаменту — *Волино-Подільська плита*, *Воронезький масив*, Білоруський виступ та ін. Виступи кристалічного фундаменту розділяються западинами, в яких кристалічні породи залягають на значній глибині й перекриті потужною товщею осадочних відкладів. Найбільші з них — *Московська синекліза*, *Дніпровсько-Донецька западина*, *Причорноморська западина*, *Прикаспійська западина*. Докембрійський фундамент С.-Є. п. складається з архейських (див. *Архейська ера і група*) і протерозойських (див. *Протерозойська ера і група*) відкладів.

Архейські відклади представлені *гранітами, гнейсами, мігматитами, кристалічними сланцями і кварцитами*. Вони поширені в межах Українського і Балтійського щитів. Відклади протерозою відомі в Карелії, на Кольському п-ові, Тіманському кряжі, Криворіжжі та ін. районах. Представлені переважно *метаморфічними гірськими породами, діабазми, кварцитами* тощо. Верх. поверх складається з *осадочних гірських порід* від рифейського до антропогенного (четвертинного) віку. В межах щитів осадочні породи мають незначну потужність, на окремих ділянках щитів їх зовсім немає. В западинах потужність осадочного чохла велика: у Прикаспійській западині — до 6—8 тис. м, у Дніпровсько-Донецькій — до 18 тис. м, у Причорноморській — понад 2 тис. м. Горизонтальне залягання осадочної товщі місцями порушене у складнене пологими *антикліналами, синкліналами*, валоподібними підняттями тощо. З породами фундаменту пов'язані різні корисні копалини: залізні руди (*Криворізький залізорудний басейн, Курська магнітна аномалія* та ін.), нікель, мідь, титан, слюди, пегматити, апатити тощо. В породах осадочного чохла є поклади нафти і газу (*Волго-Уральська нафтогазоносна провінція, Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна провінція, Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область* та ін.), кам. і калійних солей, викопного вугілля, фосфоритів, бокситів, родовища буд. матеріалів, прісні й мінеральні води тощо.

Лит.: Бондарчук В. Г. Геологія України. К., 1959; Навієвкін Д. В. Геологія СССР. М.—Л., 1962; Лазько Е. М. Региональная геология СССР, т. 1—2. М., 1975. В. Г. Бондарчук.

СХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКА РІВНИНА, Руска рівнина — простягається від берегів Пн. Льодовитого ок. до Чорного та Каспійського морів і від гір Центр. Європи (Судети, Карпати) до Уральських гір і Мугоджар. Пересічна вис. 170 м. Макс. висоти в межах *Тіманського кряжа* (456 м), *Хотинської височини* (515 м, г. Берда) і *Подільської височини* (471 м, г. Камула), найменші — на узбережжі Каспійського м. (—28 м). Складена з кристалічних сланців, гнейсів, гранітів, перекритих вапняками, глинами, пісковиками. Поверхня кристалічних порід нерівна, з глибокими западинами та підняттями (див. *Східно-Європейська платформа*). Нерівності кристалічного фундаменту зумовлюють наявність осн. форм рельєфу С.-Є. р. — височин (Волинська, Подільська, Придніпровська, Середньоросійська, Приволзька та ін.) і низовин (Придніпровська, Причорноморська, Прикаспійська, Прибалтійська та ін.). З областями прогинів пов'язані родовища нафти, газу й кам. вугілля, з областями підняття — родовища рудних копалин (залізна руда та ін.). Пересічна т-ра січня змінюється від —22° на Пн. Сх. до —2° на Пд. Зх., липня — від +9° на Пн. до +25° на Пд. Сх. Річки С.-Є. р. належать до басейнів Пн. Льодовитого (Мезень,

Онега, Пн. Двіна, Печора) і Атлантичного (Зх. Двіна, Вісла, Нева, Дніпро, Пд. Буг, Дністер, Дон та ін.) океанів. Ріки Волга й Урал впадають у Каспійське м. На С.-Є. р. добре виявлена *зональність географічна*. На узбережжі Пн. Льодовитого ок. — зона тундри (мохи, лишайники, чагарники) з болотами та *багаторічною мерзлотою*. Далі на Пд. — лісові зони (хвойні й мішані ліси), що переходять у лісостепову зону з широколистяними лісами і лучними степами, які змінюються степами, майже повністю зайнятими с.-г. угіддями. На Прикаспійській низовині — напівпустельні й пустельні ландшафти. В межах С.-Є. р. створено *Астраханський заповідник, Воронезький заповідник, Поліський заповідник, Асканія-Нова* та ін. На С.-Є. р. — значні пром. центри, важливі с.-г. райони.

СХІДНО-ІРАНСЬКІ ГОРИ — гірська система у центр. частині *Іранського нагір'я*, в межах Ірану. Довж. бл. 1000 км. Переважають висоти 1000—2000 м, найбільша — 4042 м, г. Тефтан. З корисних копалин є хромітові руди, кам. вугілля, слюда. На схилах — сухі степи, зарості колючих чагарників. Вівчарство. Посіви бавовнику, цукр. буряків. Виноградники.

СХІДНО-КАЗАХСТАНСЬКА ОБЛАСТЬ — на Пн. Сході Каз. РСР. Утворена 10.III 1932. Площа 97,3 тис. км². Нас. 902 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — росіяни і казахи, живуть також українці, татари, білоруси та ін. Міськ. нас. — 63 %. Поділяється на 12 районів, має 6 міст і 17 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Усть-Каменогорськ*. Поверхня С.-К. о. переважно гориста. В пн. та центр. частинах області простягаються хребти Зх. Алтаю. На Пд. — велика улоговина з оз. Зайсан, обмежена з Пд. хребтами Тарбагатай і Саур. Родовища поліметалевих руд, благородних та рідкісних металів, бурого вугілля. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —14, —22°, липня +19, +26°. Опадів від 140 до 1000 мм (у горах) на рік. Гол. ріка — *Іртиш*. Найбільші озера — *Зайсан* та *Маркаколь*. Бухтарминське водосховище. У пн.-зх. частині переважають ковилово-різнотравні степи на чорноземах, на Пд. від них — ковилово-типчакова рослинність на темно-каштанових ґрунтах, у Зайсанській улоговині — полиново-солянкова пустельна рослинність на бурих ґрунтах. У горах — гірські степи та ліси (береза, осика, тополя, ялинка, ялина, модрина, кедр) на гірсько-степових і сірих гірсько-лісових ґрунтах. Вище 2000 м — субальп. та альп. луки. В межах області — *Маркакольський заповідник*.

Провідна галузь пром-сті — кольорова металургія, створена за роки Рад. влади. Енерг. базу становлять електростанції Алтайської енергосистеми (Бухтарминська та Усть-Каменогорська ГЕС, каскад ГЕС на ріках Ульбі та Громотусі, ТЕЦ). На базі родовищ поліметалів Рудного Алтаю працюють комбінати: свинцево-цинковий, полі-

СХІДНО-КИТАЙ-
СЬКЕ МОРЕСхованіші черепахи.
Каспійська черепаха.

металевий, свинцевий і титано-магнієвий; хіміко-металург. з-д. Розвивається машинобудування (маш.-буд., приладів, конденса-торний з-д) та пром-сть буд. матеріалів (комбінати: домобуд., деревообр., збірного залізобетону; цем. з-д та ін.). В області розміщені підприємства харч. (м'ясо-комбінати, масло- і сироробні з-ди, олієпресовий з-д, рибкомбінат, млини) та легкої (швейні, трикотажна ф-ки та ін.) пром-сті, меблеві ф-ки. Гол. пром. центри: Усть-Каменогорськ, Лениногорськ, Зиряногорськ. С. г. області спеціалізується на вирощуванні зернових культур, вирощують також ячмін, овес, кукурудзу, соняшник, горох, картоплю, баштанні й кормові культури. Розводять велику рогату худобу, овець, свиней, коней. Розвинуті бджільництво, мараловодство, хутровий промисел (білка, соболь), рибальство, збирання кедрових горіхів. Гол. залізничні лінії: Локоть — Лениногорськ та Усть-Каменогорськ — Зиряногорськ. Судноплавство по Іртишу. В С.-К. о. — 2 вузи, 12 серед. спец. навч. закладів, драм. театр, 2 краєзнавчі музеї, філармонія (Усть-Каменогорськ).

М. Ш. Яммухамедов.
СХІДНО-КИТАЙСЬКЕ МОРЕ, Дунхай — навізванкитуте море Тихого ок. між сх. берегами Азії на Зх. та островами Рюкю і Кюсю на Сх. Пл. 836 тис. км². Глибини зх. і центр. частини — до 200 м, східної — до 2719 м (жолоб Окіна-

ва). Т-ра води у лютому від +7° до +16°, у серпні — до +28°. Солоність води до 34,5 ‰, у гирлах великих рік — 5—10 ‰. У сх. частину С.-К. м. заходить тепла течія Курошіо. З мор. тварин трапляються кити, дельфіни, акули. Пром. значення мають сардини, оселедці тощо. Розвинуті мор. промисли. Найбільші порти: Шанхай (Китай), Нагасакі (Японія).

СХІДНО-ПРУССЬКА ОПЕРАЦІЯ 1914 — наступальна операція 1-ї та 2-ї рос. армій Пн.-Зх. фронту, проведена 4 (17).VIII—2 (15).IX у Сх. Пруссії проти 8-ї нім. армії на початку першої світової війни 1914—18. Наступ, здійснений за настійною вимогою англо-франц. командування до закінчення мобілізації і зосередження рос. військ, мав на меті відтягти із Зх. фронту нім. війська, що загрожували Франції. Почався він вторгненням у Сх. Пруссію 1-ї армії. Після перших успіхів рос. військ німці перегрупували сили і в серпні — вересні змусили 2-у рос. армію відступити за р. Нарев, а 1-у рос. армію — за р. Німан. Незважаючи на поразку, активні дії рос. військ на початку війни зірвали план нім. командування на Зх. фронті і полегшили становище франц. армій у битві на Марні.

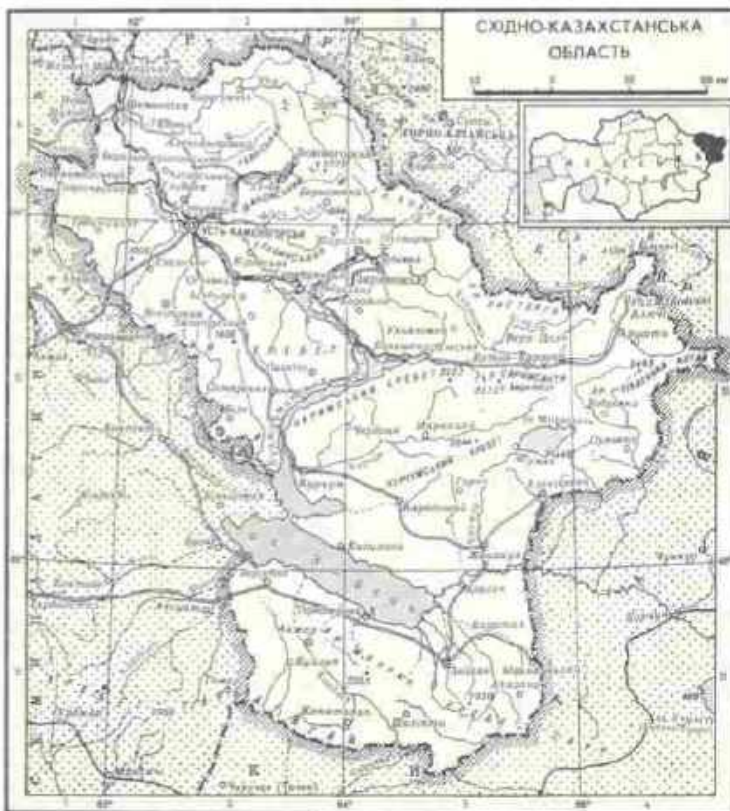
СХІДНО-ПРУССЬКА ОПЕРАЦІЯ 1945 — наступальна операція військ 3-го (командуючий — генерал армії І. Д. Черняховський), з 19.П — Маршал Рад. Союзу О. М. Василевський), 2-го (командуючий — Маршал Рад. Союзу К. К. Рокоссовський) Білоруських і частини сил 1-го Прибалтій-

ського фронту при сприянні Балт. флоту, здійснена 13.І—25.IV 1945. Мета операції: розгром угруповання противника в Сх. Пруссії і пн. частині Польщі. 13—18.І війська 3-го Білорус. фронту у взаємодії з частиною сил 1-го Прибалт. фронту прорвали оборону ворога на Пн. від Гумбінена (тепер м. Гусев). Розвиваючи наступ, війська фронту 22.І оволоділи Інстербургом (тепер м. Черняховськ), 29.І підійшли до Кенігсберга (тепер м. Калінінград), обійшли його і досягли п-ова Замланд (тепер Калінінградський). Війська 2-го Білорус. фронту 14.І прорвали оборону і 26.І вийшли до Балт. м. на Пн. від Ельбінга. Гол. сили нім.-фашист. військ групи армій «Центр» (з 26.І — «Паніч», до 32.І-й) до 8.ІІ були притиснуті до моря і оточені рад. військами. Війська 3-го Білорус. фронту в лютому — березні ліквідували оточені угруповання ворога, 9.IV оволоділи Кенігсбергом, 25.IV — портом Пільдау (тепер Балтійськ). У С.-П. о. рад. війська повністю розгромили групу армій «Центр» («Паніч»).

СХІДНО-СИБІРСЬКЕ МОРЕ — окрайне море Пн. Льодовитого ок., біля пн.-сх. берегів Азії, між Новосибірськими о-вами на Зх. і о. Врангеля на Сх. За пн. межу приймають край шельфу (глиб. 200 м). Пл. 936 тис. км². У пд. частині моря — острови Айон, Медвежі, Шалаурова. Дно моря вкрите сірим мулом, піском. Т-ра води на поверхні влітку від 0° на Пн. до +7° на Пд. Більшу частину року вкрите кригою. У сх. частині навіть влітку зберігається плавуча крига. Солоність від 10 ‰ у пд. частині до 30 ‰ біля кромки криги. У С.-С. м. водяться моржі, тюлені, з птахів — баклани, чайки, кайри. З риб пром. значення мають омуль, нельма, сиг та ін. По С.-С. м. проходить траса Північного морського шляху. Порти: Пенек, Амбарчик.

СХІДНОСЛОВАЦЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1831 — повстання словацьких, частково укр. і угор. селян проти феод. гніту та австр. влади. В кін. липня — серпні охопило 103 села Сх. Словаччини. На Закарпатській Україні сел. виступи відбулися в Ужгородському, Березькому і Мармароському комітатах. Після придушення повстання понад 120 повстанців було страчено. Повстання змусило австр. уряд 1836 прийняти закон про врегулювання сел. повинностей в Угорщині та обмеження юрисдикції поміщиків над селянами.

СХІДНО-ТИХООКЕАНСЬКЕ ПІДНЯТТЯ — підводний хребет у сх. частині Тихого ок., між 100° і 120° зх. д. Довж. до 9000 км. Найвища точка — 539 м над рівнем океану (Пасхи остров). Підводні улоговини, що оточують хребет, мають глиб. 3500 — 5000 м.
СХОВАНІШІ ЗЯБРОВИКОВІ (Cryptobranchidae) — родина найпримітивніших земноводних, які вторинно стали цілком водними тваринами і протягом усього життя дихають зябрами. Тіло масивне, голова приплюснута, хвіст стиснутий з боків, забарвлення

буре, іноді з темними або світлим плямами. Живуть в річках із швидкою течією або в гірських порожнистих струмках. Живляться водними безхребетними та дрібною рибою. Розмножуються, відкладаючи яйця. Личинки мають зони зябра. 2 роди: велетенська саламандра (*Andrias*, синонім *Megalobatrachus*) з 2 видами: *A. japonicus*, довж. тіла до 1,3 м, поширений у Японії, та *A. davidianus* з Китаю; схованозябровик (*Cryptobranchus*) з 1 видом — схованозябровик алеганський (*C. alleghaniensis*), довж. до 68,5 см, поширений у центр. і пд.-сх. частині Пн. Америки. С. вважають личинковими формами (див. *Неотенія*) невідомих саламандр. В. І. Тарашук.

СХОВАНОШІ ЧЕРЕПАХИ (*Cryptodira*) — підряд черепах. Втягують шию під панцир, згинаючи її S-подібно у вертикальній площині (на відміну від *бокошій* черепах, у яких шию закладається вбік). Об'єднує 6 сучас. родин, понад 50 родів і бл. 140 видів, що включають представників усіх екологічних форм черепах (наземні, прісноводні, морські та ін.). Поширені в країнах з жарким і помірним кліматом (крім Австралії і Нової Гвінеї). В СРСР — 4 види, з них на Україні — 1: *болотня черепаха*. Окремі види мають промислове значення (див. *Слонові черепахи*). Викопні С. ч. відомі починаючи з крейдового періоду. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Плазуни*.

В. І. Тарашук.
СХОДЖЕННЯ МИСЛЕННЯ ВІД АБСТРАКТНОГО ДО КОНКРЕТНОГО — метод теоретичного відтворення досліджуваного явища в його об'єктивній конкретності шляхом руху мислення від окремих абстрактних визначень до їхньої конкретної єдності. В історії філософії цей метод з об'єктивно-ідеалістичних позицій розробив Г. В. Ф. Гегель. Діалектико-матеріалістичне тлумачення й застосування даного методу в наук. пізнанні здійснив марксизм-ленізм. Класичним зразком побудови теорії методом С. м. від а. до к. є «*Капітал*» К. Маркса. Пізнання дійсності здійснюється двома шляхами — сходженням від чуттєво-конкретного до абстрактного в мисленні й від абстрактного до мисленно конкретного. Конкретне в дійсності — вихідний пункт чуттєвого пізнання, що дає одностороннє знання явища. Проникнення в сутність передбачає рух до абстрактного мислення, що розчленовує об'єкт на окремі абстрактні визначення й виділяє суттєве. Виділення абстракцій — вихідний пункт руху теор. мислення. Відтворення конкретного в мисленні є рухом від односторонніх абстракцій до синтезу їх у єдине ціле. Конкретне в мисленні виступає результатом пізнання, синтезом багатоманітних визначень, що відображають внутр. суттєвий зв'язок різних сторін пізнаваного явища. Продуктом С. м. від а. до к. є система науково-теор. знання про властивості, структуру й закономірності розвитку об'єкта пізнання. Метод С. м. від а. до к. реа-

лізує єдність історичного і логічного.

М. Л. Злотина.
СХОДОЗНАВСТВО, орієнталістика — наука, що комплексно вивчає історію, економіку, мови, літературу, етнографію, мистецтво, філософію, пам'ятки матеріальної і духовної культури народів Азії та Північної Африки. Виникнення С. як особливої галузі знань в європейських країнах (16—17 ст.) пов'язане з епохою первісного нагромадження капіталу і початком експансії європейців у країни Сходу. У 18—19 ст. оформилося наук. С. Велике значення для розвитку С. мали досягнення сходознавців 19 ст. у вивченні санскриту, розшифруванні давньоперс. (Г. Ф. Гротенд, Р. Раск) та ассиро-вавилонського клинопису (Г. К. Раулінсон), давньогреч. ієрогліфів (Ж. Ф. Шампольон). На Русі відомості про народи Сходу нагромаджувалися з 10 ст. завдяки подорожам араб. купців до Києва, давньорус. прочан і купців до Палестини, Іраку, пізніше в Росії та на Україні — завдяки мандрівці тверського купця А. Нікітіна до Індії, посольствам рос. царів до правителів країн Сходу, походам укр. козаків проти татар і турків-османів. У 18 ст. почалося практичне значення сх. мов у Росії. На поч. 19 ст. питання С. вивчалися у Моск., Казанському, Харків., Петерб. ун-тах. У 1818 був створений Азіат. музей АН у Петербурзі. Найзначнішими представниками рос. дореволюц. С. були М. Я. Бічурин, С. М. Георгієвський, П. І. Кафаров, М. М. Казем-Бек, І. П. Минаев, Б. О. Тураев. Рос. сходознавці поклали початок новим галузям С., зокрема тюркології, кавказознавству. Наук. вивчення С. на Україні почалося у 18 ст. і було пов'язане з Харків. колегіумом (засн. 1722). В розвитку С. велику роль відіграв В. Г. Григорович-Барський. Найзначнішими сходознавцями на Україні в 19 — на поч. 20 ст. були М. С. Дринов, А. Ю. Кримський, І. І. Срезневський. Рад. С. розвивалося з 20-х рр. 20 ст. В 1921 за ініціативою В. І. Леніна було створено Всерос. наук. асоціацію сходознавства на чолі з М. П. Павловичем. Почалося видання періодичних органів, присвячених проблемам С. («Жизнь национальностей», «Новый Восток», «Революционный Восток», «Материалы по колониальному і національному проблемам» та ін.). Значний внесок у рад. С. зробили В. М. Алексеев, В. В. Бартольд, Е. Е. Бертельс, Р. Ю. Виппер, Б. Я. Владимирцов, Б. Г. Гафуров, І. Ю. Крачковський, М. Я. Марр, І. І. Мещанинов, В. В. Струве. Були створені наук. праці, які висвітлювали з марксистських позицій історію, економіку і л-ру країн сучас. Сходу. На Україні після революції проблеми С. розробляли В. П. Бузескул, А. Ю. Кримський, А. П. Ковалевський та ін. Велику роботу виконала *Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства*. В післявоєнний період в СРСР видано капітальні праці з нової і новітньої історії Індії, Китаю, Японії, Пд.-Сх. Азії, араб. країн (дослідження О. А. Гу-

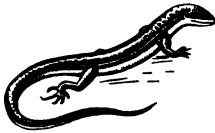
бера, Е. М. Жукова, Д. О. Ольдерогге, Н. В. Пігулевської, В. М. Хвостова та ін.). Рад. сходознавці досліджують широкі проблеми соціально-економіч. і політ. історії країн Сходу, процеси розпаду колоніальної системи, шляхи розвитку молодих, незалежних країн. Велика увага приділяється вивченню історії і культури Рад. Сходу (праці А. Алі-заде, С. Т. Єреміяна, Я. А. Мамандяна, Г. А. Мелікішвілі та ін.). Центрами С. в СРСР є відповідні ін-ти, відділення та відділи АН СРСР і союзних республік, держ. ун-ти. Питання С. висвітлюють журнали «*Народи Азії і Африки*» та «*Азія і Африка сьогодні*». Дослідження сучасних зарубіжних сходознавців в європ. капіталістичних країнах і США часто пов'язані з прагненням правлячих кіл цих країн поставити С. на службу своїм імперіалістичним інтересам. Зарубіжні сходознавці провели систематичні дослідження пам'яток Сходу, розшифрували деякі писемності, інтерпретували ряд давніх східних мов тощо. Розпад колоніальної системи імперіалізму і створення незалежних д-в на Сході сприяли розвитку в цих д-вах досліджень з С. В останні роки в зарубіжному С. велика увага приділяється

Схованозябровиків.
Схованозябровик алеганський.

СХОЖІСТЬ НАСІННЯ

Сцианкові. Довгоногий сцианк.

вивченню проблем екон. і соціального розвитку країн Сходу. Інтерес до проблем сучасності продемонстрували міжнар. конгреси сходознавців, особливо 25-й (1960, Москва), 27-й (1967, Анн-Арбор, США), 28-й (1971, Канберра, Австралія), 29-й (1973, Париж), 30-й (1976, Мехіко).

Г. Г. Зибіна.
СХОЖІСТЬ НАСІННЯ — здатність насіння утворювати за установленний строк нормальні проростки в оптимальних умовах пророщування. С. н. виражають у процентах. В СРСР методику й строки пророщування насіння встановлено ГОСТом для кожної культури. Строки пророщування: для насінного матеріалу польових культур 6—10 днів, для овочевих 7—21, для деревних порід 10—60 днів. Держ. стандарти на сортове насіння ставлять високі вимоги до С. н. Напр., С. н. 1-го класу осн. зернових культур мусить бути не нижча 95 %. Насіння, схожість якого нижча за встановлену ГОСТом, не висівають. С. н. залежить найбільше від додержання правил агротехніки його вирощування, способів і строків збирання врожаю та умов зберігання.

В. А. Кузьменко.
СХОЛАСТИКА (лат. scholastica, від грец. σχολαστικός — вчений, охоло́ — вчена бесіда, школа) — 1) Тип середньовічної філософії, цілком підпорядкованої релігії. Мала на меті обґрунтування, систематизацію і захист теології за допомогою раціоналістичних засобів. С. властиві умовляючість, догматизм. Істина, за С., міститься в текстах Біблії, священних переказах, творах отців церкви. Будучи відображенням низького рівня розвитку суспільної свідомості, С. разом з тим не була повним застоєм, регресом, відривом від життя. Середньовічні філософи зробили крок уперед в опрацюванні логіко-гносеологічної, антропологічної, етичної проблематики. Намагаючись раціонально обґрунтувати теологію, вони неминуче йшли до піриву її зсередини. Це призвело до загострення боротьби прогрес. і реакц. напрямів у С., зокрема номіналізму й реалізму, що були певним аналогом матеріалізму й ідеалізму. В зах.-європ. філософії розрізняють ранню С. 11—12 ст. (Петро Даміані, Ансельм Кентерберійський, Гільйом із Шампо, Бернар Клервоський, Росцелін, П. Абеляр та ін.) і пізню—13—14 ст. (Давид Дінаський, Сігер Брабантський, Альберт Великий, Фома Аквінський, Іоанн Дунс Скот, У. Оккам, Ж. Бурідан та ін.). Ранні схоластичні вчення пов'язані переважно з інтерпретацією Августином Блаженным неоплатонізму, пізня С. ґрунтується на пристосованому до потреб християн. догматики вченні Аристотеля. В 16 ст. відбувається певне відродження С. (т. з. друга схоластика), яка стала ідеологією контрреформації (Ф. Суарес, Г. Васкес, Ф. Арріаго, М. Моліна та ін.). На Україні С. з'явилася лише на поч. 17 ст., в період загострення нац.-визв. боротьби укр. народу. Її поява пов'язана із спробами раціоналі-

стично обґрунтувати православ'я в його боротьбі з католицизмом. Вплив С. позначився, зокрема, на курсах лекцій викладачів братських шкіл і Київської академії. Див. також Неосхоластика. 2) П е р е н о с н о — формальні знання, відірвані від життя і практики, мертва, суха наука.

СХРЕЩУВАННЯ — природне або штучне сполучання двох спадково різних статевих клітин при заплідненні.

Нащадків, що виникли від С. двох особин, наз. гібридами. С. бувають моногібридними, дигібридними або полігібридними залежно від кількості пар альтернативних ознак, за якими різняться батьківські форми. Розрізняють кілька типів С.: аналізуюче схрещування, зворотне схрещування (бекрос), реципрокне схрещування тощо. У схемах С. на першому місці записують особину жіночої статі, позначають її знаком ♀, чоловічу статі позначають ♂, між ними ставлять знак множення (♀ × ♂). Гібриди позначають буквою F з цифровим індексом, який відповідає порядковому номеру гібридного покоління. Див. також Інбридинг, Аутбридинг, Несхрещуваність. С. в т в а р и н н и ц т в і — метод розведення сільськогосподарських тварин, при якому спаровують тварин різних порід та помісей. Застосовують для поліпшення існуючих і створення нових порід с.-г. тварин. Розрізняють С. вбирне, відтворювальне, ввідне, промислове і перемінне. Вбирне (перетворювальне, поглинальне) С. — найефективніший метод розведення с.-г. тварин, що дає можливість за кілька поколінь місцеву, низькопродуктивну породу перетворити на високопродуктивну. Відтворювальне, заводське С. використовують при виведенні нових цінних порід тварин. Воно найскладніше. Ввідне (прилиття крові) С. застосовують, щоб підсилити цінні якості або усунути вади поліпшуваної породи без змін її осн. ознак. Мета промислового С. — максимально використати ефект гетерозису у помісей 1-го покоління. При перемінному С. також використовують гетерозис, але вже в наступних поколіннях; може бути дво-, три- і чотирьопородним. С. в р о с л и н н и ц т в і — метод одержання нових та поліпшення існуючих сортів с.-г. культур. С. передбачає: поєднання (синтезування) ознак і властивостей батьківських форм у спадковості одержаних нових форм; заміну одної чи кількох хромосом материнської форми на хромосоми батьківської; заміну окремих локусів (частинок) або крапок (молекул) чи їх ланцюжків тієї або ін. хромосоми на матеріал батьківського геному; одержання зиготи, яка набуває здатності під час онтогенезу надавати новому поколінню гетерозисної сили, підвищеної пластичності та адаптаційної (див. Адаптація) здатності. При парному, або простому, С. одержання новоутворень досягається за рахунок лише двох вихідних форм; при складному (або т. з. ступінчастому) С. залучається 4—5—6 і більше вихідних форм;

при бекросному (насичуючому, або зворотному) С. одержаний гібрид повторно схрещується з однією з вихідних батьківських форм, внаслідок чого доза спадкового матеріалу цієї форми збільшується з кожним поколінням.

Розрізняють С. внутрішньовидові, коли обидві батьківські форми належать до одного виду, і віддалені С. (міжвидові і міжродові), коли батьківські форми належать до різних ботанічних видів і родів.

Ю. М. Александров, М. О. Зеленський (С. у рослинництві).

СХРЕЩУВАННЯ МОВ — взаємодія мов, внаслідок якої відбуваються ґрунтовні зрушення в будові двох взаємодіючих мов аж до зникнення однієї з них і виникнення помітних змін у другій у вигляді субстрату, суперстрату чи адстрату. Основою схрещування (або змішування) мов є двомовність населення, при якій мовні поступово переходять у стан одномовності, зберігаючи в новій мові певні риси тієї, якою перестали користуватися. Типовим прикладом С. м. є креольські мови. Інколи наслідком тривалої взаємодії мов є виникнення в них спільних рис, на основі яких формуються мовні союзи. Останнім часом термін «схрещування мов» замінюють термінами — мовні контакти, взаємодія мов тощо.

С. В. Семчицький.

СЦЕВОЛА Гай Муцій (Gaius Mucius Scaevola) — легендарний герой Стародавнього Риму часів боротьби проти етрусків (кін. 6 — поч. 5 ст. до н. е.). Згідно з легендою, юнак Гай Муцій, який пробрався до табору етрусків, щоб вбити царя Пурсея, був схоплений і підданий тортурам. Бажаючи показати презирство до болю і смерті, сам опустив праву руку у вогонь і не застогнав, поки тліла рука.

СЦЕГЕННИЙ (Sciegienny) Пьотр (19.I 1801, Більча, поблизу м. Кельце, тепер ПНР — 6.XI 1890, Люблін) — польс. революціонер-демократ. Н. в сім'ї кріпака. Священик. З кін. 30-х рр. розгорнув революц. пропаганду серед селян. Систему своїх поглядів, що відображали інтереси селянства, С. сформулював у т. з. Золотий книжечці (бл. 1842), що була програмою антифеод. революції і нац.-визвольної боротьби польс. народу. Створена 1840 С. таємна сел. орг-ція готувала на 1844 повстання в пд. районах Королівства Польського. Після викриття зрадничого плану повстання С. та його сподвижників було заарештовано. Царська влада засудила С. до страти, яку було замінено довічним ув'язненням. Після 15 років каторги і 10-річного заслання С. повернувся 1861 на батьківщину. Вітав народження пролет. революц. руху в Польщі.

Лит.: Дзяков В. А. Революционная деятельность и мировоззрение Петра Сцегиенного. М., 1972.

СЦЕНА (лат. scaena, з грец. σκηνή) — 1) Місце, де відбувається вистава. Сучасна театр. сцена являє собою замкнену сценічну коробку, що з'єднується з залом для глядачів великим прорізом — порталним

отвором (див. *Портал*). У плані С. здебільшого має прямокутну форму. Планшет (підлогу) сцени, як правило, піднято на 0,8—1,1 м над підлогою глядачевого залу. Продовженням планшета сцени є виведена за лінію портала (червону лінію сцени) *авансцена*. Перед авансценою і частково під нею — оркестрова яма. Іноді до задньої частини С. приєднують ще т. з. *ар'єрсцену*, що використовується для збільшення глибини осн. С. або для підготовки і монтажу *декорацій* (див. також *Театральна декорация* і *кінодекорация* мистецтво, *Кулиси*). Праворуч і ліворуч від С. звичайно розташовуються т. з. кишені — приміщення для зберігання декорацій. Під планшетом — трюм, що є резервним простором для трансформації ігрового майданчика, місцем для механізмів і сценічних пристроїв. Над планшетом на значній висоті містяться колосники з блоками підйомних механізмів. На бокових стінах С. розташовані в кілька ярусів робочі галереї. Театр. С., як правило, має поворотне коло, підйомно-спусковий механізм, складні системи електричного та протипожежного обладнання. В разі потреби С. відокремлюється від залу для глядачів протипожежною завісою. 2) Частина акту (дії) в п'єсі; окремий епізод в сюжетному літ. творі тощо.

СЦЕНАРИЙ (італ. *scenàrio*, від лат. *scaena* — сцена) — 1) Сюжет-на схема, за якою створюється вистава в різних видах нар. театру (*мім, фарс, комедія дель арте* тощо), які розвивалися на основі усної нар. творчості та театру *імпровізації*, що був поширений у період античності і середньовіччя. 2) В кіно — літературний твір, призначений для втілення на екрані (див. *Кінодраматургія*). Крім літературного, існує режисерський С. — детальний творчий план постановки фільму. Являє собою розбивку на кадри, в кожному з яких вказано обсяг епізоду (метраж), *план кінематографічний*, муз. та образотворче вирішення. Режисерський С. визначає жанр, ритм, стиль і атмосферу майбутнього кінотвору.

СЦЕНАРНИЙ ДОГОВІР — один з видів *авторського договору*; договір про використання неопублікованого твору в кіно- чи телефільмі. В Союзі РСР передбачений цивільним законодавством (в УРСР — ст. 501 ЦивК УРСР). Права та обов'язки сторін за С. д. регулюються нормами *авторського права* та типовими С. д. для різного виду кіно- і телефільмів. За С. д. автор зобов'язується не пізніше визначеного строку написати й передати сценарій відповідно до затверджених і доданих до договору *лібретто*, розгорнутої заявки або анотації.

СЦЕНІЧНА ДІЯ — одна з основних складових театр. мистецтва, що здійснюється актором під час вистави, концертного виступу, репетиції тощо. Існуючи в часі і просторі, підпорядкована певному ритму. С. д. за видами поділяється на словесно-пластичну і пантомімічну, має своїм завданням розкрити загальний зміст ви-

стави, відтворити внутрішній світ персонажа. В організації С. д., крім акторів, беруть участь сценаристи, композитори, хореографи та ін., а також *режисер*, що синтезує спільну творчість митців. С. д. підпорядковується законам театральності, відповідності характеру вистави, видовища тощо і тому має подвійну природу: життєподібно-ілюзорну і водночас умовну видовищно-сценічну, т. з. відчужену (за Л. Курбасом, Б. Брехтом).

В. Г. Давидов.

СЦЕНОГРАФІЯ (від *сцена* і грец. *γράφω* — пишу) — див. *Театральна-декорация* і *кінодекорация* мистецтво.

СЦИНКОВІ (Scincidae) — родина ящірок. Тіло (довж. 65—650 мм) вкрито лускою, під роговим шаром якої є кісткові пластинки (остеодемі). Кінцівки у деяких видів частково або повністю редуковані. Більшість С. — наземні тварини, але серед них є напівводні, риючі та деревні форми. Живляться переважно комахами. Спосіб розмноження — відкладання яєць, *яйцеживородіння* або *живородіння*. Понад 700 видів, які об'єднують у майже 70 родів; поширені у тропічних, субтропічних і теплих районах помірних зон переважно Сх. півкулі. В СРСР (Закавказзя, Серед. Азія, о. Кунашир на Далекому Сході) — 6 родів з 12 видами. Викопні рештки відомі з еоцену.

М. М. Щербак.

СЦИНТИЛЯТОРИ — речовини, що проявляють здатність до *люмінесценції* (*люмінофори*), в яких під дією янтарних випромінювань або *елементарних частинок* виникають світлові спалахи — *сцинтиляції*. До найважливіших характеристик С. належать кількість *енергії* випромінювань або частинок, що перетворюються на світлову енергію (конверсійна ефективність), та час світіння. С. є деякі неорганічні та органічні кристали (напр., сульфід цинку, *антрацен*), органічні рідини і пластмаси, інертні гази. С. застосовуються в *сцинтиляційних лічильниках*.

В. Т. Толок.

СЦИНТИЛЯЦІЙНИЙ ЛІЧІЛЬНИК — прилад для реєстрування і дослідження іонізуючого випромінювання (напр., *рентгенівського проміння, гамма-випромінювання*) або *елементарних частинок*, дія якого ґрунтується на фіксації *сцинтиляцій*. До осн. елементів С. л. належать *сцинтилятор*, фотоелектронний помножувач, що перетворює світловий спалах на імпульс *електричного струму*, та електронна система, яка реєструє ці імпульси. С. л. поряд з *іонізаційною камерою* і *Гейгера-Мюллера лічильником* набули широкого застосування, зокрема в *ядерній фізиці, фізиці елементарних частинок, дозиметрії, геології, радіобіології*.

В. Т. Толок.

СЦИНТИЛЯЦІЯ (лат. *scintillatio* — мерехтіння, зблиск) — короткочасний (10^{-4} — 10^{-9} с) світловий спалах, що виникає в *сцинтиляторі* під дією іонізуючого випромінювання або *елементарних частинок*. С. зумовлена поверненням до основного стану (див. *Рівні енергії*) атомів або молекул сцинтилятора, збуджених випро-

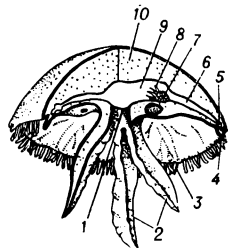
мінюванням або частинками. Механізм виникнення, тривалість, спектр випромінювання С. визначаються природою сцинтилятора, а яскравість — природою іонізуючого випромінювання, видом частинок і енергією, яку одержують від них атоми або молекули сцинтилятора. С. можна спостерігати візуально або фіксувати фотоелектронним помножувачем. Вона є результатом дії окремої частинки, тому її використовують в *сцинтиляційних лічильниках*. За візуальним спостереженням С. було зареєстровано перше в СРСР (1932) розщеплення ядер літію при бомбардуванні їх прискореними протонами.

В. Т. Толок.

СЦИФОМЕДУЗИ, сцифоїдні медузи (Scyphozoa) — клас безхребетних тварин типу *кишковопорожнинних*. Життєвий цикл — з *чергуванням поколінь*. Статеве покоління — *медузи* (сцифомедузи), діаметр зонтика до 2 м; з яєць виходить вільноплаваюча личинка — *планула*, яка згодом прикріплюється до субстрату і перетворюється на *поліп* (сцифістома). Вис. тіла 1—7 мм. Поліп, пупкуючись, утворює подібні до себе поліпи, а ділячись впоперек — дисковидні плоскі личинки — ефіри, з яких розвиваються медузи. В класі — 5 рядів, що об'єднують бл. 200 видів, поширених в усіх морях, з них у морях СРСР — 20 видів, у т. ч. в Чорному м. трапляються 3 види з родів *коренерот*, *аурелія*, *люцернарія* (Lucernaria).

О. П. Маркевич.

СЦІЕНТИЗМ (від лат. *scientia* — знання, наука) — світоглядна позиція, що абсолютизує роль науки як визначального фактора суспільного розвитку. Гносеологічне джерело С. — різке зростання в 19—20 ст. цінності природничих і тех. наук, проголошення природничонаук. знання найвищим проявом науковості. Беручи початок в окремих моментах ще з філософії *Просвітництва* (тлумачення сусп. прогресу виключно як науково-технічного), С. особливо поширився в сучасній бурж. філософії. Це виявляється у зведенні змісту філос. категорій (*матерії, свідомості* тощо) до природничонаук. аспекту (*вульгарний матеріалізм, біхевіоризм* та ін.), у позбавленні предмета філософії специфічності («фізикалізм» *неопозитивізму*) тощо. Антисцієнтизм, що протистоїть С. у сучас. бурж. філософії (*екзистенціалізм, персоналізм* та ін.), метафізично абсолютизує ціннісно-світоглядну функцію філософії, заперечує пізнавальну цінність науки взагалі. З погляду антисцієнтизму, оперуючи абстрактними поняттями, наука у своєму змісті нібито «відривається» від неповторної конкретності реального життя і тим самим перетворюється на «дегуманізуючу» силу, що є джерелом трагічності людського існування в сучас. світі (руйнування природного середовища, створення зброї масового знищення та ін.). Як С., так і антисцієнтизм є результатом метафізичного відриву і протиставлення науки і філософії, заперечення їхнього органічного взаємозв'язку. Марксистсько-

Сцифомедуза (схема будови):

- 1 — ротівий отвір;
- 2 — ротіві лопаті;
- 3 — пупальці;
- 4 — ропалії;
- 5 — кільцевий канал;
- 6 — радіальний канал;
- 7 — гонада;
- 8 — гастральні нитки;
- 9 — шлунок;
- 10 — мезоглея.

ленінська філософія, відкидаючи антицидентистське приниження ролі науки, водночас заперечує і С. з його ігноруванням питань про місце і функції науки в системі культури, про взаємовідносини різних форм сусп. свідомості. Підкреслюючи виняткову роль науки в сусп. житті, марксизм-ленізм розглядає її в зв'язку з ін. *формами суспільної свідомості* і розкриває багатогорний характер цього зв'язку.

Сцілла. Фрагмент фонтана Нептуна. Скульптор Д. А. Монторсолі. Мармур. 1537. Національний музей. Мессіна.

СЦІЛАРД Лео — див. *Сілард* Лео. **СЦІЛЛА І ХАРІБДА** (Скілла і Харібда, Σκύλλα καὶ Χάρυβδις) — у грецькій міфології двоє страховищ, що жили обабіч вузької протоки між Італією і Сіцилією і знищували мореплавців, а то й цілі кораблі. *Переносно* — «опинитися між Сциллою і Харібдою» — потрапити в небезпеку, що загрожуює з усіх боків.

СЦІОФІТИ (від грец. σκιά — тінь і φύτον — рослина) — те саме, що й *тиньговитривалі рослини*.

СЮ (Sue) Ежен (справж. ім'я — Марі Жозеф; 26.I ч. 10.XII 1804, Париж — 3.VIII 1857, Аннесі, департамент Верхня Савоя) — франц. письменник. Літ. діяльність почав у 20-і рр. Перші твори — нариси, памфлети, «морські» романи «Плік і Плок» (1831), «Саламандра» (1832). У пригодницьких романах «Матильда» (1841), «Паризькі таємниці» (т. 1—10. 1842—43), «Вічний жид» (т. 1—10. 1844—45) у реформістському дусі соціалістично-утопістичні викривав капіталістичний лад. На революцію 1848 відгукнувся романом «Таємниці народу...» (1849—57), за який зазнав переслідувань з боку уряду Наполеона III. Памфлети «Франція за імперію», «Листи про католицьку реакцію» — антиклерикального спрямування. *Тел.: Рос. перекл. — Атафер. т. 1—4. М.—Л. 1933—38.*

Л. М. Лозинський.

СЮЖЕТ (франц. sujet — предмет, від лат. subjectum — підкладене) — 1) В літературі — низка пов'язаних між собою подій, зображуючи які письменник розкриває характери персонажів, своє ставлення до них і весь зміст художнього твору. В основі сюжету лежить певний соціальний *конфлікт*, в перебіженні якого формуються риси і якості людських характерів. Гол. елементи сюжету — зв'язка, розвиток дії, кульмінація і розв'язка. Розв'язка конфлікту визначає осн. ідею твору й залежить від суспільно-політ. та естетичних поглядів автора. С. як система подій властивий в основному драм. та епічним творам, у ліриці він може бути у вигляді незначних елементів. 2) В мистецтві — певна подія, ситуація, зображені у творі. На відміну від теми, є конкретним, детальним, образно-оповідним розкриттям ідеї твору. Особливо великого значення С. набуває у творах на істор. і вироб.-побутову тематику. Часто С. визначає назву твору.

Г. Ф. Селезень.

СЮЗЕРЕНІТЕТ (франц. suzeraineté, від suzerain — верховний, сюзерен) — характерна для епохи феодалізму система особистих від-

носин і відносин влади, яка виражалася у вигляді договорів між сюзеренами (*сеньйорами*) і васалами. В основі відносин С. лежала ієрархічна структура феодалності, яка забезпечувала за великими феодалами (королями, герцогами, графами та ін.) зверхність у політ., військ., судових та ін. справах. У формі С. будувалися також міжнародно-правові відносини між сильними і слабкими державами.

СЮІТА (франц. suite, букв. — низка, послідовність) — 1) Циклічний інструментальний, вокально-інструментальний або хоровий твір, який, зберігаючи єдиність композиції, складається з *контраст.*, відносно самостійних частин. Більша замкненість і самостійність частин відрізняє С. від сонатно-симф. циклу. С. бере початок у фольклорі (зокрема, в українській музиці здавна відомі *віночки нар. пісень і танців*, які є видом С.).

В європ. профес. музиці С. як жанр зародилася у 16 ст. (Італія, Франція) з поєднання 2—3 танців, розвинулася в 17 — 1-й пол. 18 ст. Складалася з 4 обов'язкових написаних в одній тональності танців: помірно повільна нім. алеманда (розмір $\frac{3}{4}$), помірно швидка франц. куранта ($\frac{3}{4}$), плавна ісп. сарабанда ($\frac{3}{2}$, $\frac{3}{4}$), швидка шотл.-ірл. жига ($\frac{3}{4}$, $\frac{3}{8}$). Розквіту старовинна (танцювальна) С. досягла у творчості Й. С. Баха. З 19 ст. С. перестало бути тільки танцювальною, з'явилися С., частини яких написані в різних тональностях, — програми С. (Ж. Бізе, М. Мусоргський, М. Римський-Корсаков, Ж. Массне, К. Сен-Санс), з музики до музично-сценічних творів (П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, Е. Гріг, І. Стравінський, С. Прокоф'єв, А. Хачатурян, Г. Майборода), С. з музики ін. авторів («Мопартіана» П. Чайковського, «Шопеніана» О. Глазунова). В 20 ст. поширились С. з музики до кінофільмів (С. Прокоф'єв, Д. Шостакович, Б. Лятошинський), а також музиклів. Однією з перших інструм. С. в укр. музиці є «Українська сюїта» для фортепіано М. Лисенка (1869) у формі старовинних танців на основі народних пісень. В укр. рад. музиці форма С. також широко використовується: програмні С.

Сюй Бейхун. Портрет Рабіндраната Тагора. 1942. Музей Сюй Бейхуна. Пекін.

«Пам'яті Лесі Українки» А. Штогаренка, «Тарас Шевченко» та «Ромео і Джульєтта» Б. Лятошинського, «Король Лір» Г. Майбороди та ін. 2) Муз.-хореографічна композиція з кількох танців. *Лит.: Попова Т. В. Сюита. М., 1963. В. Н. Золотечський.*

СЮЙ БЕЙХУН (Жю Песон; 19.VI 1895, повіт Ісін, пров. Цзянсу — 26.IX 1953, Пекін) — кит. живописець і графік. Навчався у свого батька Сюй Дачжана в Шанхай, з 1919 — в Парижі у П. А. Ж. Давіда-Буве. Творчість С. Б. різноманітна за жанрами та технікою виконання (живопис тушшю, олій, малюнок). Поряд з творами, прийнятими пафосом революц. романтизму, він писав поетичні пейзажі («Ранкові пісні», 1935; «Сорока», 40-і рр. 20 ст.; «Пором», 1932), портрети. В 1949—53 С. Б. очолював Центр. АМ у Пекіні та Всекит. асоціацію діячів літератури і мистецтва. У 1934 віддавав Радянський Союз.

Лит.: Леніна Л. М. Сюй Бай-хун, М., 1957.

СЮНДЮКЛЕ Максуд [справж. прізвище та ім'я — Максудов Садик Мубінович; 2 (15).IX 1904, с. Сюндюков, тепер Теплошеського р-ну Тат. АРСР — 23.XI 1981, м. Уфа] — башк. і тат. рад. поет. Член КПРС з 1930. У 1924—35 жив і працював на Україні, в Донбасі. Був членом письменницької орг-ції «Молодняк». Друкуватися почав 1925. Перша зб. — «Голос аугіля» (1930). Збірник віршів «Шахта дихає» (1931), «Пісня про Стаханова» (1936), «Думи про Донбас» (1950) — про трудівників Донбасу. Автор поем «Дніпробуд» (1932), «Макар Мазай» (1950), «Іван Якутов» (1959). Переклав башкирською мовою ряд творів Т. Шевченка.

Тел.: Укр. перекл. — Макар Мазай. Донецьк, 1979. В. К. Лаврова.

СЮНЬЦЗІ (бл. 313 — бл. 238 до н. е.) — давньокит. мислитель, поглядам якого властиві наївноматеріалістичні й атеїстичні уявлення. Вважав, що явища природи залежать від природних законів, а не від волі неба (божества); заперечував існування свідомості, що нібито панує над світом; виступав проти догматів давньокит. релігії. Етичне вчення С. базувалося на концепції природженого зла. Добро, за С., досягається внаслідок виховання людини. Вказував на необхідність влади освіченого правителя, суворой ієрархічної соціальної градації та регламентації всього сусп. життя на основі конфуціанських (див. *Конфуціанство*) принципів «лі» («ритуалу») та «і» («почуття обов'язку»), доповнених легістською системою покарань і заохочень (див. *Легісти, Фація*). Соціально-політ. погляди С. заклали теор. фундамент офіц. ідеології імператорського Китаю.

СЮПЕРВ'ЄЛЬ (Supervielle) Жюль (16.I 1884, Монтевідео, Уругвай — 17.V 1960, Париж) — франц. письменник. З 1894 жив у Франції. Автор поетичних збірок «Сумні гуморески» (1919), «Лебаркадерні» (1922), «Невинний каторжник» (1930), «Вірші про нещасну Францію» (1941), «1939—1945. Вірші»

(1946), «Забутлива пам'ять» (1949), «Народження» (1951) та ін. Шукаючи нові поетичні форми, С. залишався вірним традиційному франц. віршові, прагнув до його вдосконалення. Темі природи, далеких мандрів, любові до Франції, меланхолії, тривоги тощо, притаманні поезії С., знайшли відображення і в романах «Людина із пампасів» (1923), «Той, що залишився живим» (1928), «Молода людина у неділю...» (1955), збірках новел «Дитя відкритого моря» (1931), «Ной ковчег» (1938) і п'єсах «Лісова красуня» (1932), «Болівар» (1936), «Робінзон» (1949) тощо.

Тек. Укр. перекл. — [Вірші]. «Всесвіт», 1966, № 7; 1968, № 3; [Вірші]. «Дніпро», 1969, № 9; [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971. Г. М. Рязанова.

СЮРЕНСЬКІ СТОЯНКИ — дві стоянки (Сюрень I і Сюрень II) кам'яної доби під написами скель на правому березі р. Бельбеку на околиці с. Танкового (кол. Сюрень) Бахчисарайського р-ну Крим. обл. Досліджували їх 1879, 1880, 1924, 1926—29, 1954 і 1955. На стоянці Сюрень I виявлено 3 пізньопалеолітичні культурні шари, що дають: нижній — орієнтаційним часом, середній — солотурецьким — початком мадленського часу і верхній — пізньомадленським — початком азильського часу. При дослідженні цих шарів виявлено залишки вогнищ, крем'яні знаряддя (різці, скребки, проколки тощо), знаряддя і вироби з кістки та рогу (наконечники, шила, вістря, підвіски). Інтерес становить уламок рогу благородного оленя, гравірований кількома зігнутими лініями й насічками. Знайдено кістки сайгаків, велетенського оленя, зубра, пш. і благородного оленя, коня, кістки риби. На стоянці Сюрень II виявлено два культур. шари мезолітичного часу. При розкопках цих шарів знайдено скребки, різці, ножовидні пластинки, геометричні мікроліти, наконечники стріл свідерського типу (див. *Свідерська культура*), кістки вістря і кістки тварин.

СЮРРЕАЛІЗМ (франц. *surréalisme* — надреалізм) — один з напрямів авангардизму в мистецтві, культурі 20 ст. С. виник у 20-х рр. внаслідок ідейно-естетичної кризи бурж. мистецтва. Термін «сюрреалізм» запровадив Г. Аполлінер. Естетична концепція С. являє собою суперечливе поєднання ідеалістичних і суб'єктивістських філософських вчень, серед яких основне місце належить інтуїтизму і фрейдизму. Окремі програмні документи С., що містили протест проти капіталістичної дійсності («Перший маніфест сюрреалізму», виданий 1924 А. Бретона, статті в журн. «Сюрреалістична революція» та ін.) зумовили на деякий час підтримку П. Елюара, Л. Арагона, Ж. Прев'єра, П. Пікассо, Р. Клера, Ф. Гарсія Лорка, П. Неруді та ін. митців, які пізніше відійшли від сюрреалізму. Сюрреалісти по суті заперечували гуманістичні надбання класичної спадщини, намагалися відтворити в літ.-мистецьких обра-

зах патологічні відтинки, підсвідомі асоціації, фантастичні марення, збуджено хворобливі почуття. Спочатку С. з'явився як новітня течія у франц. літературі після кризи *дадаїзму* (Л. Арагон, Ф. Сьупо, П. Елюар, Р. Деснос, А. Арто, Р. Вітрак, Т. Тіара). С. у кіно позначився на діяльності групи «Авангарду» (фільми 30-х рр. — «Андалузський пес», реж. Л. Бюньюель; «Мушля і священник», реж. Ж. Дюлак) і з кін. 40-х рр. — на творчості режисерів США: М. Делена, К. Харрінгтона, К. Енгера. Поширення С. набув в образотворчому мистецтві, де зазнав певної еволюції — від «метафізичного живопису», представники якого намагалися створити враження трагічного спустошеності світу (картини Дж. де Кіріко), штучно руйнувати природні зв'язки і підмінити їх абсурдними відтинками (роботи М. Ернста), до еклектичного нагромодження талочини параноїчного характеру, вигаданих образів на політ. та реліг. теми (твори С. Далі). Перша виставка художників-сюрреалістів відбулася 1925 в Парижі (Г. Арп, П. Клее, М. Дюшан, Ф. Пікаб'я). Особливо поширився С. у 30—40-х рр. у творчості Х. Міро, Р. Маргітта, І. Тангі, М. Опенгейма, П. Дельво та ін.

Лит.: Андреев Л. Г. Сюрреализм, М., 1972; Кантерева Т. Дадаизм и сюрреализм. В кн.: Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1980. **СЮТІСТЕ** Юхан [до 1936 — Йоханнес Шюте; 16(28).XII 1899, волость Тахтвєре, тепер Тартуський р-н Естонської РСР — 10.II 1945, Таллін] — естонський радянський поет. Друкуватися почав 1921. Перша зб. — «Неспокій» (1928). У збірках «Від Чудського озера до моря» (1930), «Геть заспокоєністі» (1932), «Два табори» (1933), в поемі «У вогні та попелі» (1938) реалістично змалював життя робітників, розкрив класовий антагонізм у бурж. суспільстві. С. вітав встановлення Рад. влади в Естонії (поема «Земля повертається на схід», 1940). Зб. «Задумливі дні» (1945) пройнята ненавистю до фашизму і гуманізмом. Автор істор. п'єси «Пси-хрестоносці» (1946).

Тек. Укр. перекл. — Читачини Пушкіна. В кн.: Вінок Пушкіну. К., 1949; Рос. перекл. — Стихотворения и поэмы. М., 1958. С. Г. Ісаков.

СЯБРИ — категорія феодально залежних селян у *Київській Русі*, рос., укр., білорус. землях і фео. Литві, які спільно володіли й користувалися орними та іншими земельними угідлями. В зв'язку з посиленням фео.-кріпосницького гніту і розвитком грошових відносин у 16—17 ст. сябринне землекористування поступово перетворювалося на подвірніспадкове. На Україні та в Білорусії пережитки сябринного землекористування (громад. користування луками, пасовищами тощо) зберігалися до поч. 20 ст.

СЯБРЯН (7.VI 1902, Київ — 7.IX 1979, там же) — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1956). Член КПРС з 1947.

Після закінчення Київ. ін-ту нар. освіти (1929) працював в Укр. геологічному управлінні (тепер виробниче об'єднання «Північ-геологія»). З 1945 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР, одночасно (1945—55) викладав у Київ. ун-ті. Наук. праці — з питань петрографії, геохімії й палеонології бурого вугілля, геології буровуг. родовищ України. Держ. премія УРСР, 1976.

В. В. Пермяков. **СЯДРИСТИЙ** Микола Сергійович (н. 1.IX 1937, с. Колісниківка Куп'яського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. майстер мікромініятури, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1970). У 1960 закінчив Харків. с.-г. ін-т ім. В. Докучаєва. В 1956—61 навчався у Харківському художньому уч-щі. Створює худож. та технічні мікромініятури: портрети-барельєфи на шнурках та тернових кісточках, найменші в світі книжки («Кобзар» Т. Шевченка, розмір — 0,6 мм²), вироби з золота («Пам'яті Гріна» (парусний фрегат, довжина — 3,5 мм, 337 деталей); бабка (стрикзика) натурального розміру, в голові якої вмонтовано діючий годинник (130 деталей)); найменший у світі діючий синхронний електромотор (у 200 разів менший за мавочо зерно) тощо. С. — автор книжок «Чи варто підкувати блоху?» (1966), «Таємниці мікротехніки» (1969). Виставки робіт С. влаштовувались в Англії, Франції, Канаді, Японії, Болгарії, Чехословаччині та ін. країнах. В СРСР твори С. експонуються в Моск. політех. музеї, в Києво-Печерському істор.-культ. заповіднику.

СЯЖКИ — головні придатки членистоногих тварин (крім павук-подібних); те саме, що й *антени*. **СЯЙВО** — літ.-мистецький ілюстрований місячник, виходив 1913—14 у Києві. Висвітлював питання укр. мист-ва та архітектури, творчість визначних укр. митців (К. Трутовського, М. Заньковецької, М. Бурячка, М. Лисенка та ін.). У «С.» друкувались також статті про рос. художників, творчість яких пов'язана з Україною. Висвітлювалась творчість нар. майстрів: різьбярів, вишивальниць, склярів. Публікувались матеріали з фольклористики й етнографії, записи нар. пісень, ноти. В літ. частині друкувались твори І. Франка, Лесі Українки, М. Вороного, О. Олеся, М. Рильського, П. Тичини, критичні статті.

СЯЙВО — укр. приватне видавництво, створене у період непу. Існувало протягом 1926—29 в Києві. У «С.» було видано серії: «Бібліотека української повісті» (І. Нечуй-Левицький, Марко Вовчок, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, Г. Квітка-Основ'яненко, О. Стороженко, М. Старицький, Лесь Мартович та ін.); «Бібліотека несевітньої літератури» (В. Гюго, С. Цвейг та ін.); «Дешеві бібліотека красенного письменства». Поза серіями вийшли збірки творів Т. Шевченка, твори Л. Глібова та укр. переклад творів Дж. Лондона (25 т.). Ю. В. П'явдик.

СЯН-БЕЛГІН Хасир Бікінович [12 (25).IX 1909, урочище Будмукта, тепер Юстинського р-ну Калм.

Х. В. Сян-Белгін.

Сжо Сань.

М. С. Сядристый. Портрет-барельєф С. Крушельницької, прикрашений вишиваною кісточкою. Збігавлено в 260 раз.

Сюрреалізм. С. Далі. Жираф падаєхочить. 1935. Музей у Барселоні.

СЯНГАН

Герб
Сьєрра-Леоне.

СЬЄРРА-ЛЕОНЕ

Площа —
72,3 тис. км²
Населення —
3,62 млн. чол.
(1982, оцінка)
Столиця —
м. Фрітаун

АРСР — 8.ІІ 1980, Еліста] — калм. рад. письменник, нар. поет Калм. АРСР (з 1966). Друкуватися почав 1927. Автор збірок оповідань і нарисів «Дияволи» (1933), «Прості степові люди» (1961); збірок віршів і поем «Дорога» (1934), «Борець-сирота» (1934, однойм. п'єса, 1936), «Крилата молодість» (1962), історико-героїчної драми «Повсталий степ» (1968) — про боротьбу за Рад. владу в Калмукії, «Вибране» (1979). Перекладає казки О. Пушкіна, твори М. Лермонтова, Т. Шевченка, М. Горького, В. Маяковського та ін. Нагороджений орденами Дружби народів, «Знак Пошани».

Тв.: Рос. перекл. — Белый берег. Еліста, 1970; Два брата. Еліста, 1971; Тридцать тополь. М., 1974; Судьба. Еліста, 1975. М. Е. Джигирев.

СЯНГАН, Гонконг — володіння Великобританії на Пд. Сх. Китаю, на узбережжі Пд.-Китайського м. Включає о. Сянган та ділянку на п-ові Цюлун, а також арендовану т. з. Нову територію (більша частина п-ова Цюлун з прилеглими островами). Площа 1060 км². Нас. 5,3 млн. чол. (1982, оцінка); понад 98% — китайці. Офіц. мови — англійська та китайська. Адм. ц. — м. Сянган (Вікторія). Вис. до 939 м. Клімат мусонний. Поширені вічнозелені тропічні ліси.

Тер. сучас. С. увійшла до складу китайської д-ви в кін. 3 ст. до н. е. В 1842 о. Сянган, 1860 частину п-ова Цюлун захопила Великобританія. В 1898 вона орендувала у Китаю на 99 років Нову територію (решту п-ова Цюлун з прилеглими островами). Все це стало колоніальне володіння С. До поч. 20 ст. С. перетворився на один з найважливіших комерційних центрів і портів Далекого Сходу, важливий опорний пункт англ. імперіалізму в Китаї. Під час 2-ї світової війни 1939—45 С. 1941—45 був окупований Японією. В 1945 Великобританія відновила контроль над цією територією. Основа економіки — реекспортна торгівля і транзитні операції, що ведуться через порти Сянган та Цюлун. Завдяки великим іноз. капіталовкладенням (у т. ч. китайським) та дешевій робочій силі значного розвитку набула пром-сть експортного напрямку. На довізній сировині та напівфабрикатах працюють підприємства електронної, електротех., суднобуд., судноремонтної, нафтохім. і хім., фарфоро-фаянсової, поліграф., взуттєвої, текст., швейної, харчосмакової пром-сті, виробн. годинників, іграшок. Численні невеликі майстерні. Видобування заліз. руд, кварцу та каоліну (місц. значення). С. г. приміського типу. Вирощують гол. чин. рис і овочі, а також квіти (на експорт). Свиноярство, птицевіництво, прибережне рибальство (щорічно виловлюють бл. 100 тис. т риби). Туризм. Численні банки. Довж. (1980): з-ць — 33,5 км, автошляхів — 1147 км. Аеропорт міжнар. значення — Кай-Так. З С. вивозять електронні й електротех. вироби, іграшки, годинники, одяг, тканини тощо; довозять машини і устаткування, сировину і напівфабри-

кати, продовольство та ін. Гол. торг. партнери — Японія, США, Сянган, КНР, Великобританія. Китай використовує С. для ведення своїх зовнішньо-торг. операцій і як джерело іноз. валюти. Грош. одиниця — гонконгський долар. 5,1 гонконгського долара = 1 доларові США (грудень 1980).

СЯНГАН, Вікторія — адм. ц. Сянгану (Гонконгу). Розташований на пн.-зх. березі о. Сянган (Гонконг). Адміністративно об'єднаний (як два міські райони) з м. Цюлун (Коулун), з яким сполучений підводним тунелем. 1,5 млн. ж. (1979). Важливий порт, торг.-пром. і фінанс. центр. Підприємства електронної, електротех., хім., нафтохім., металобробної, текст., швейної пром-сті. Університет. Туризм.

СЯО САНЬ (справж. ім'я — Сяо Аймей; в СРСР відомий як Емі Сяо; 1896, провінція Хунань — 4.ІІ 1983, Пекін) — кит. письменник, перекладач і громад. діяч. Член Компартії Китаю з 1921. В 1922—24 навчався в Комуністичному уні-ті трудящих Сходу в Москві. В 1928—39 — редактор журн. «Інтернаціональна література» кит. мовою в Москві. В поетичних збірках «Вірші» (1932), «Кривавий лист» (1935), «Хуаньська флейта» (1940) та ін. відобразив тяжке життя трудящих Китаю, зростання їхньої свідомості. Збірки статей, нарисів і оповідань «Героїчний Китай» (1939), «Китай непереможний», «Китайські оповідання» (обидві — 1940) — про нац.-визвольну війну проти япон. загарбників і провідну роль комуністів. Автор збірок віршів «Шлях миру», «Пісня дружби», книги про К. Маркса, статей про Т. Шевченка, М. Горького. Серед перекладів С. С. — «Інтернаціонал», вірші О. Пушкіна, В. Маяковського, Т. Шевченка, п'єси О. Корнійчука. Портрет с. 97.

Тв.: Укр. перекл. — Оповідання про Китай. Х., 1934; Рос. перекл. — Избранное. М., 1954.

СЯРГАВА (до 1935 — Петерсон) Карл Ернст [17 (29).IV 1868, Вана-Вяндра, тепер Пярнуського р-ну Ест. РСР — 12.IV 1958, Таллін] — естонський радянський письменник, народний письменник Ест. РСР (з 1957). Друкуватися почав 1890. Представник критичного реалізму в ест. лір. В циклі оповідань «Болачки» (т. 1—3, 1899—1901) показав тяжке становище трудящих ест. села кін. 19 — поч. 20 ст. В повісті «Просвітитель» (1904) зображував життя сільс. інтелігенції. Автор п'єс «Квітка папороті» (1920), «Новий міністр» (1922), істор. роману «Ходімо в місто записуватися, життя собі полегшувати» (т. 1—2, опубл. 1968). Портрет с. 101.

Тв.: Рос. перекл. — Избранные произведения. Таллін, 1956; Просветитель. Таллін, 1976.

СЬЕГО-ДЕ-АВІЛА — місто в центр. частині Куби, адм. ц. провінції Сьєго-де-Авіла. Розташована на Центр. шосе, залізнична станція. 60,9 тис. ж. (1970). Підприємства харч. (зокрема, цукр.) і текст. пром-сті. ТЕС. Центр с.-г. району.

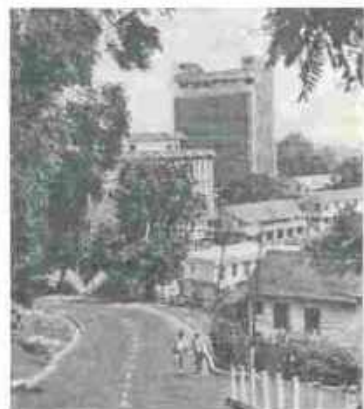
СЬЕНФУЕГОС — місто на Пд. Куби, адм. ц. провінції Сьєнфугос. Мор. порт. 85,2 тис. ж. (1970). Підприємства суднобуд., моторобуд., хім., буд. матеріалів, шкіряно-взут., текст. і харчосмакової (зокрема, цукр., тютюнової, виноробної) пром-сті. Рибальська база (по вилову креветок). С. засн. на поч. 19 ст.

СЬЄРРА, сьєрра (ісп. sierra — гірське пасмо) — складена частина назв численних гірських хребтів в Іспанії, країнах Латинської Америки та США (напр., Сьєрра-Мадре, Сьєрра-Маєстра, Сьєрра-Невада).

СЬЄРРА-ЛЕОНЕ, Республіка Сьєрра-Леоне — держава в Зх. Африці. На Зх. омивається водами Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 3 провінції та області.

Державний лад. С.-Л. — республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ни — президент, який обирається строком на 7 років. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент — Палата представників (104 депутати); виконавчу — президент і уряд.

Природа. Берегова лінія розчленована естуаріями річок. Береги переважно низькі, піщані. Більшу ча-

Фрітаун. Вид частини міста.

стину території займає Леоні-Ліберійська височина заввишки до 1938 м (г. Бінтімані), на Пн.— відлоги масиву Фута-Джаллон. Вдоль узбережжя простягається низовинна рівнина. Поклади заліз., титанової та хромової руд, алмазів, бокситів, золота, платини. Клімат екваторіальний. Пересічна річна т-ра на узбережжі від +24 до +27°. Опадів до 2000—2500 мм на рік, у гірських районах — понад 4000 мм. Річкова сітка густа,

Сільський краєвид.

річки порожисті, повноводні, найбільші з них — Каба, Рокелла, Сева. Поширені червоно-жовті фералітні ґрунти, на узбережжі — болотні та алювіальні засолені ґрунти. На Пн. — високотравна савана, на Пд. і Пд. Сх. — зарості чагарників. В горах подекуди збереглися лісозелені екваторіальні ліси.

Населення. С.-Л. населяють народи мовної групи нігер-конго, в т. ч. народи зах.-атлантичної підгрупи (темне, лімба, фульбе, було та ін. — 50 %, 1978, оцінка) і народи підгрупи манде (менде, коно та ін. — 48,1 %). Офіц. мова — англійська. Пересічна густина населення — 50 чол. на 1 км² (1982, оцінка). Міське населення становить 21 % (1975). Найбільші міста — Фрітаун, Бо, Кенема, Макені.

Історія. Тер. С.-Л. заселена людиною з епохи палеоліту. В 1462 на узбережжі С.-Л. з'явилися португальці, а в серед. 16 ст. — англичани. В 1808 Великобританія оголосила узбережжя С.-Л. своєю колонією, а 1896 внутр. райони країни — протекторатом. Експансія колонізаторів, посилення експлуатації викликали 1898 повстання в С.-Л. під проводом Бай Буре, яке було жорстоко придушено. З поч. 30-х рр. 20 ст. почалася експлуатація мінеральних багатств країни іноз. капіталом. Розвиток капіталістичних відносин в С.-Л. сприяв формуванню робітн. класу. На поч. 40-х рр. виникли профспілки, на поч. 50-х рр. — політ. партії. Після 2-ї світової війни 1939—45 в країні розгорнувся революц. рух (в лютому 1955 — страйк робітників і службовців Фрітауна, в листопаді 1955 — березні 1956 — масові сел. виступи). 27.IV 1961 було проголошено незалежність С.-Л. у складі Співдружності. До влади прийшла Нар. партія Сьєрра-Леоне (НПСЛ, засн. 1951). В 1962 було встановлено дипломатичні відносини між СРСР і С.-Л. На парламентських виборах 1967 перемогу здобула партія Всенародний конгрес (ВК). Щоб не допустити приходу до влади ВК, лідери НПСЛ спровоку-

вали 23. III 1967 держ. переворот. До влади прийшли військові, які створили Рад у нац. перетворення. 18.IV 1968 молодші офіцери здійснили новий військ. переворот і передали владу партії ВК. 19.IV 1971 С.-Л. проголошено республікою. Уряд С.-Л. вживає заходів до забезпечення екон. незалежності країни, прагне встановити контроль над діяльністю іноз. компаній, проводить політику африканізації в галузі економіки, освіти й культури.

В зовнішній політиці уряд С.-Л. виступає проти імперіалізму і неокolonіалізму, підтримує національно-визвольний рух народів Пд. Африки, дотримується *непримирення принципу*, розвиває відносини з усіма країнами, в т. ч. з соціалістичними. Між С.-Л. і СРСР укладено ряд угод, зокрема, про торг. (1965), культур. і наук. (1968, 1976) співробітництво, про рибальство (1976), про повітр. сполучення (1980). З 1961 С.-Л. — член ООН. С.-Л. — член Організації африканської єдності, Економічного співтовариства країн Зх. Африки. М. Л. Несук.

Політичні партії, профспілки. Всенародний конгрес, засн. 1960. Правляча і єдина партія в країні. Конгрес Праці С.-Л., засн. 1946, — осн. профцентр. Входить до МКВП.

Господарство. С.-Л. — економічно слаборозвинута агр. країна з відносно розвинутою гірничодобувною пром-стю. Після проголошення незалежності вжито заходів щодо обмеження діяльності іноз. компаній, розширення держ. сектора. Встановлено держ. контроль над гірничодобувною пром-стю, запроваджено держ. планування, на селі розвивається кооперація. Проте іноз. капітал (гол. чин. Великобританії) продовжує утримувати значні позиції в г-ві країни. В с. г. створюється 30,4 % валового внутр. продукту і зайнято 65 % екон. активного населення (1982). Основа с. г. — примітивне землеробство. Переважає общинне землекористування. В обробітку — бл. 4 млн. га землі. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. Для власного споживання вирощують (збір, тис. т, 1981): рис — 400, какаву, просо, сорго, кукурудзу, арахіс; на експорт — каву — 6, боби какао — 9, олійну пальму (ядра горіхів — 30), імбир, цитрусові. Внаслідок поширення мухи цеце тваринництво розвинуто слабо. Рибальство

Сільське житло.

(у т. ч. з допомогою СРСР), 1981 виловлено 106 тис. т риби. Гірничодобувна пром-сть представлена видобуванням (1981): алмазів — 430 тис. каратів, бокситів — 750 тис. т, рутилу — 67 тис. т та ін. корисних копалин. Невеликі підприємства по переробці нафти і с.-г. продуктів, по виробі буд. матеріалів, взуттєва і тютюнова фабрики, ліноварний завод та ін. У 1981 було вироблено 280 млн. кВт·год електроенергії. Осн. вид транспорту — автомобільний. Довж. автошляхів — понад 8 тис. км (у т. ч. з твердим покриттям — бл. 6 тис. км), з-щ — 542 км (практично не експлуатуються). Гол. мор. порт — Фрітаун, міжнар. аеропорт — Лунгі. З С.-Л. вивозять алмази, боксити, боби какао, каву, ядра пальмових горіхів; довозять машини і устаткування, нафтопродукти, хім. товари, продовольчі товари. Осн. торг. партнери — Великобританія, США, Нідерланди, Грош. одиниця — леоне. 1 леоне = 0,79 дол. США (серпень 1982).

І. Т. Твердохлебин.
Медицина, обслуговування. В 1972 в країні було 2,8 тис. лікарняних ліжок (10,8 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 149 лікарів (0,6 лікаря на 10 тис. ж.). Підготовка лікарів здійснюється за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 понад 80 % нас. було неписьменим. У країні проголошено безплатне обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 14 років. Поряд з державними є приватні навч. заклади. Строк навчання в поч. школі 7 років, у середній — 7 (5 + 2). Викладання — англ. мовою. В 1979/80 навч. р. у поч. школах налічувалося бл. 250 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 63,1 тис. У 1967 у Фрітауні відкрито Ун-т С.-Л. на базі об'єднання коледжів Фура-Бей та Нджала (1979/80 навч. р. — бл. 1,9 тис. студентів), там же діють Пед. коледж ім. М. Маргаї та тех. ін-т; тех. ін-т у м. Кенемі. Функції центру по координації наук. діяльності виконує Ун-т С.-Л. Працюють Ін-т мор. біології та океанографії (засн. 1966), Ін-т вивчення Африки при коледжі Фура-Бей, Т-во С.-Л. (засн. 1918, дослідження з мистецтва, л-ри, історії та ін.), геол. служба (засн. 1918). Бібліотечна рада у Фрітауні, 6-ка університетського коледжу Фура-Бей, Нац. музей у Фрітауні.

В. З. Клепикова.
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в С.-Л. видавалося понад 10 друкованих видань тиражем бл. 33 тис. примірників. Провідні газети: «Дейлі мейл» («Щоденна пошта», з 1931) — щоденна урядова та «Ві юн» («Наш співрозмовник», з 1963) — орган партії Всенародний конгрес, виходить двічі на тиждень; журнали «Сьєрра-Леоне трейд джорнал» («Торговельний журнал Сьєрра-Леоне», з 1961), «Фокус» («Фокус», з 1974), обидва — щоквартальні. Радіомовлення — з 1934. Урядову службу радіомовлення С.-Л. створено 1972. Радіомовлення ведеться англ., франц. та 4 місц. мовами (менде, темне, лімба, кріо). Телебачення — з 1963.

Ритуальна скульптура. Дерево. Народ менде.

Література розвивається англ. мовою. Великий вплив на неї, як і на ін. афр. л-ри, має фольклор. Провідна роль належить прозі. В числі перших в л-ру С.-Л. прийшла А. Кейслі-Хейфорд (1868—1959) — авторка багатьох оповідань та автобіографії. Дещо пізніше здобули популярність оповіданнями Е. Д. Джонс, М. Сіна, Г. Барт-Уільямс, К. Файл. Знання фольклору й життя народу характерне для творів Абіосе Ніколя (псевд. Девідсона Ніколя; н. 1924). Починаючи з 50-х рр. в л-рі з'являється роман. Найзначніші з них: «Хлопчик з Косоу» (1956) Р. У. Коула, «Африканець» (1960) У. Ф. Контона, «Ні минулого, ні сучасного, ні майбутнього» (1973) Ю. А. Медді. Серед відомих сучас. поетів — Г. Барт-Уільямс та С. Чейні-Кукер. Розвиток драматургії пов'язаний з іменами Р. С. Ізмона та Дж. Акара.

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура і мистецтво. Переважаючий тип нар. житла — кругла в плані глиняна або плетена хатина під конічним солом'яним дахом, оздоблена яскравим орнаментальним розписом. Від португ. панування 15—16 ст. збереглися нечисленні фортеці; за англ. колонізації з'явилися міста з будинками сучас. типу. Серед зразків середньовічного й сучас. нар. мистецтва — стеатитові статуєтки, дерев'яні маски, вироби з слонової кістки, художні тканини (розпис батиком), кераміка. З 60-х рр. 20 ст. склалася нац. школа станкового мист. (живописці М. Барні-Нікол, С. Лейбер-Блейк, скульптор П. М. Каремо), для якої характерний тісний зв'язок з народним мистецтвом.

Муз. інструменти — барабани, труби (з бивнів слоно), дерев'яні флейти, банджо (типу віолончелі), баладжа (типу ксилофона). Носіями нар. мистецтва є грісти — мандрівні оповідачі та співаки (героїчні, ліричні, сатиричні пісні, балади йоме). Нар. танці часто перетворюються на пантоміму. Серед профес. композиторів поч. 20 ст. — С. Коллідж-Тейлор (ораторія «Гайавата», «Казкові балади» та ін.). В 1953 засн. Товариство афр. музики (збирає і обробляє фольклор афр. народів).

Лит.: Ланге Х. В стране Львиных Гор. Пер. с нем. М., 1981; Ванилов В. Н. Литературы Ганы и Сьерра-Леоне. В кн.: Современные литературы Африки. Северная и Западная Африка. М., 1973.

СЬЕРРА-МАДРЕ — складова частина назв кількох гірських хребтів на півдні Пн. Америки. у межах Мексики. Виділяють Західну С.-М. (вис. до 3150 м, г. Чорресас), Східну С.-М. (вис. до 4054 м, г. Пенья-Невада), що оточують *Мексиканське нагір'я*, а також Південну С.-М. (вис. до 3703 м, г. Теопетек) та власне С.-М., або Сьерра-Мадре-де-Ч'япас (вис. до 4117 м, вулкан Такана). Схили хребтів круті, уривисті, розчленовані глибокими каньйонами. Характерні прояви вулканізму і сейсмічної діяльності. Родовища поліметалевих руд, кам. вугілля, сірки. На схилах — ксерофітні чагарники, тропічне рідколісся (на Пн.), мішані й вічнозелені лі-

си та плантації тропічних культур (на півдні).

СЬЕРРА-МАЕСТРА — гірська система на о. Куба. Простягається на 250 км вздовж пд.-сх. узбережжя. Вис. до 1974 м, пік Туркіно (найвища вершина С.-М. і Куби). Пд. схили С.-М. круто обриваються до Карибського м., пн. і сх. розчленовані річковими долинами. Район значної сейсмічності. Родовища мідної та марганцевої руд. Тропічні ліси, по долинах — землеробство. В горах С.-М. 1956 кубинські революціонери на чолі з Ф. Кастро Рус створили партизан. загін для боротьби проти диктатури Ф. Батісти (див. *Кубинська революція*). З 1979 район С.-М. оголошено природною та істор. пам'яткою.

СЬЕРРА-НЕВАДА — гірський хребет на Пд. Іспанії, в *Анда-луських горах*. Висота 3478 м (г. Муласен — найвища точка Іспанії). Складається переважно з кристалічних порід і вапняків. Поширений *карст*. Є сніжники. Родовища заліз. руди. На схилах — вічнозелені чагарники та альп. луки.

СЬЕРРА-НЕВАДА — гірський хребет на Пд. Зх. США, у *Кордильєрах Північної Америки*. Довж. 750 км, вис. до 4418 м (г. Утіні). Вершини С.-Н. гребенеподібні, вкриті снігом. Сх. схили круті, скелясті, зх. — більш пологі, дуже зволожені. Бувають землетруси. У передгір'ях подекуди збереглися гаї із секвой, характерні соснові ліси; вище 3000 м — альп. луки. В С.-Н. — великі національні парки: Йосемітський. Секвойя. Кінгс-Каньйон.

«СЬОЛО» («Сіоло» — «Село») — літ. журнал демократично-просвітнянського напрямку. Виходив 1866—67 у Львові польсь. і укр. мовами (лат. шрифтом) за ред. П. *Свенціцького*. Вийшло 4 книги. Знайомив укр. і польс. читачів у Галичині з кращими надбаннями укр. л-ри (творами Т. Шевченка, Ю. Федьковича, Марка Вовчка, І. Вагилевича, Г. Квітки-Основ'яненка) і творами польс. авторів, тематично пов'язаними з Україною (Б. Залеського та ін.). Друкував критико-бібліографічні матеріали.

Ф. П. Максименко.

СЬОМА (КВІТНІВА) ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП(б) — перша легальна конференція більшовицької партії. Відбулася в Петрограді 24—29. IV (7—12.V) 1917. В роботі конференції взяли участь 133 делегати з ухвальним і 18 — з дорадчим голосом, що представляли бл. 80 тис. комуністів.

Серед делегатів на конференції було 17 представників 11 більшовицьких орг-цій України, що налічували 8,5 тис. чол. Порядок денний: 1) Поточний момент (війна і *Тимчасовий уряд* та ін.); 2) Мирна конференція; 3) Ставлення до Рад робітн. і солдат. депутатів; 4) Перегляд парт. програми; 5) Становище в Інтернаціоналі і наші завдання; 6) Об'єднання с.-д. інтернаціоналістських орг-цій; 7) Аграрне питання; 8) Нац. питання; 9) Установчі збори; 10) Орг. питання; 11) Доповіді по областях;

12) Вибори ЦК. Роботою конференції керував В. І. Ленін, який бл. 30 раз виступав з доповідями і в дебатах, був ав ором проєктів майже всіх резолюцій конференції. Конференція завершила внутріпарт. дискусію з приводу *Квітневих тез В. І. Леніна*, поклада їх в основу своїх рішень, відіграла важливу роль у закріпленні ленінської програми боротьби за перемогу соціалістичної революції, забезпеченні єдності і згуртованості парт. рядів. У ході дискусії В. І. Ленін повністю спростував меншовицькі твердження Каменева про незавершеність рос. буржуазно-демократич. революції, про те, що Росія не дозріла для соціалістич. революції, піддав нищівній критиці примиренське ставлення до угодівського блоку, до пропозиції здійснювати тактику тиску на Тимчас. уряд. Він спростував і твердження Рикова про те, що в Росії немає об'єктивних умов для перемоги соціалістичної революції. Підкріпивши новими даними висновок про можливість повалення капіталізму спочатку в одній, окремо взятій країні, В. І. Ленін показав, що такою країною на той час була саме Росія. В дусі Квітневих тез конференція схвалила резолюції про поточний момент, про ставлення до Тимчасового уряду, до війни, до Рад робітн. і солдат. депутатів. У резолюціях підкреслювалась необхідність настійної роботи по підвищенню класової свідомості і згуртуванню пролетаріату для боротьби за перехід влади до Рад. Конференція затвердила ленінську екон. платформу РСДРП(б), в якій діалектично поєднувалися соціалістичні й демократичні завдання, що забезпечувало робітн. класові не лише союз з сел. б-дністю в боротьбі за диктатуру пролетаріату, а й підтримку переважної більшості народу. Відстоюючи нац. політику партії, В. І. Ленін дав рішучу відсіч шовіністичним поглядам П'ятакова, який заперечував прогресивний характер нац.-визвольних рухів, *право націй на самовизначення* і утворення самостійних д-в. У схваленій конференцією резолюції, яку підготував В. І. Ленін, відстоювалися вимоги рівноправності націй, інтернаціонального згуртування робітників у єдиних пролетарських орг-ціях, вказувалося, що всі нації мають право на вільне відокремлення і утворення самостійних д-в, проте питання про доцільність відокремлення партія повинна розв'язувати в кожному окремому випадку, виходячи з інтересів усього сусп. розвитку, інтересів боротьби пролетаріату за соціалізм. Підкресливши необхідність зближення і об'єднання з групами й течіями, які стоять на позиціях інтернаціоналізму, конференція рішуче висловила проти будь-яких об'єднань з соціал-шовіністами, т. з. революц. оборонцями. Проте конференція припустилася помилки, згодившись із пропозицією Зінов'єва залишитися у Цімервальдському об'єднанні і відстоюючи там тактику *ціммервальдської лівої*. В. І. Ленін голосував проти цього рішення.

Сьомга.

У схваленій конференцією ленінській резолюції про перегляд партійної програми визначалися напрямки її розробки. Київська конференція ще раз підкреслила, що перехід влади до Рад, створення центр. Рад. уряду, підтримка його більшістю народу і революц. армією відкривали можливість мирного розвитку революції, що здійснювався під лозунгом «Вся влада Радам!». Делегати інформували конференцію про розвиток революції на місцях, про зміцнення впливу партії в різних районах країни. Конференція обрала ЦК РСДРП(б) у складі 9 чол. За своїм політ. і орг. значенням конференція відіграла роль парт. з'їзду. Її рішення озброїли партію більшовиків і революц. пролетаріат Росії конкретною програмною боротьбою за перемогу соціалістичної революції.

Лит.: Ленін В. І. Сьома (Київська) Всеросійська конференція РСДРП(б) 24—29 квітня (7—12 травня) 1917 р. Повне зібрання творів, т. 31; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков), Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков), Апрель 1917 года. Протоколы. М., 1958; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 1. К., 1968.

В. Ф. Солдатенко.

СЬОМА КОНФЕРЕНЦІЯ КП(б) УКРАЇНИ. Відбулася 4—10.IV 1923 у Харкові. На ній були присутні 224 делегати з ухвальним і 40 делегатів — з дорадчим голосом, що представляли 56 415 членів партії і 14 972 кандидати у члени партії. Порядок денний: 1) Доповідь про завдання XII з'їзду РКП(б); 2) Політ. звіт ЦК КП(б)У; 3) Орг. звіт ЦК КП(б)У; 4) Звіт ЦК КП(б)У; 5) Доповідь ЦК КСМУ; 6) Організація держ. пром-сті; 7) С. г. і податкова політика; 8) Нац. моменти в рад. і парт. будівництві; 9) Вибори керівних органів КП(б)У. Конференція одностайно схвалила політ. і орг. лінію ЦК РКП(б), націлила свої рішення на підвищення рівня парт. керівництва в період відбудови нар. г-ва, на подальше втілення в життя нової економічної політики (непу). Рішення конференції передбачали передусім подальше зміцнення єдності парт. рядів на основі ідеологічних, тактичних і орг. принципів лєнінізму, зміцнення диктатури пролетаріату, піднесення трудової активності мас. Конференція проаналізувала зростання парт. орг-цій, діяльність парт. виробничих осередків, особливо серед безпартійних, обговорила особливості парт. роботи на селі і в Червоній Армії, розглянула питання про розподіл парт. сил. Конференція одностайно схвалила пропозиції В. І. Леніна про реорганізацію ЦК і Робельінспекції і створення єдиного органу парт. і держ. контролю — ЦК — РСІ. Було загострено увагу на завданнях дальшої неперемінної боротьби з антипарт. елементами, розгортанні внутріпарт. демократії, посиленні агіт.-пропагандистської роботи. Підвищення керівної ролі парт. орг-цій конференція нерозривно пов'язувала з успішним виконанням завдань госп.

будівництва. Беручи до уваги підсумки непу за минулий період і відзначаючи провідну роль пром-сті в соціалістичному будівництві, конференція розглянула питання про необхідність боротьби проти безгосподарності, високіх накладних витрат, про зниження цін на пром. продукцію, вказала на важливість підготовки нових кадрів техніків і господарників. Значну увагу конференція приділила розвитку с. г. Вжиті заходи відіграли важливу роль у дальшому зміцненні союзу робітн. класу і селянства. Конференція одностайно схвалила тези ЦК РКП(б) до Десятиліття з'їзду РКП(б) з нац. питання, підкресливши всесвітньо-істор. значення створення Союзу РСР. Конференція закликала парт. орг-ції України посилити боротьбу проти місц. націоналізму і великодерж. шовінізму, накреслила заходи по дальшому розвитку укр. рад. соціалістичної культури. Конференція обрала ЦК КП(б)У, Центр. контрольну комісію та Ревізійну комісію.

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

В. П. Рябцев.

СЬОМГА, досить звичайний (Salmo salar) — риба роду досось род. *дососевих*. Довж. тіла 36—116 см, іноді до 1,5 м, маса 1—39 кг, забарвлення сріблясте, перед нерестом стає темним, на боках з'являються червоні й оранжеві плями. Поширена на Пн. Атлантичного ок. та в пд.-зх. частині Пн. Льодовитого ок.; в СРСР — в бас. Білого, Баренцього і Карського морів. С. — проходна риба; нереститься в річках восени і зимою. Плодючість до 26,5 тис. ікринок. Молодь через 1—5 років відпливає в море. Статева зрілість настає в 5 років. Живиться гол. чин. рибою, молодь — також комахами. Об'єкт промислу та ітучного розведення (див. *Рибництво*).

СЬОМІЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ІЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел., червоноармійських і трудових козачих депутатів, що відбувся 5—9.XII 1919 в Москві. В роботі з'їзду взяла участь 1366 делегатів, у т. ч. 1011 з ухвальним голосом. Серед делегатів було 1278 комуністів. Порядок денний з'їзду: Звіт ВЦВК і Раднаркому РРФСР (довідач — В. І. Ленін); Воєнне становище; Про Комуністичний Інтернаціонал; Прод. становище; Про паливо; Рад. будівництво в центрі і на місцях; Вибори ВЦВК. З'їзд схвалив зовн. і внутр. політику Рад. уряду, прийняв резолюцію про мир, вітає створення III Інтернаціоналу. З'їзд прийняв резолюцію «Про пригноблені нації», в якій підтвердив осн. принципи нац. політики Рад. ала, висловив готовність рос. народу і надалі подавати братерську допомогу визвольній боротьбі укр. народу тощо. В постанові про рад. будівництво визначалися шляхи зміцнення рад. держ. апарату в центрі і на місцях, розширення участі трудящих у його діяль-

ності. З'їзд обрав ВЦВК у складі 201 члена і 68 кандидатів.

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959.

СЬОМІЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ІЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 10—14.XII 1922 в Харкові. В роботі з'їзду взяли участь 785 делегатів з ухвальним голосом і 44 — з дорадчим. Серед делегатів було 739 комуністів. Порядок денний з'їзду: Звіт Уряду УРСР (довідач — М. В. Фрунзе); Доповідь уповноваженого Наркомфіну РРФСР; Підсумки роботи по розвитку с. г.; Про стан пром-сті на Україні; Звіт Центр. комісії допомоги голодуючим та про заходи боротьби з наслідками голоду (Г. І. Петровський); Рад. будівництво; Про об'єднання рад. республік (М. В. Фрунзе); Про Червону Армію; Вибори ВУЦВК і делегатів на 10-й з'їзд Рад РРФСР. У рішеннях з'їзду розглянутих питань з'їзд намітив конкретні заходи по піднесенню пром-сті, відбудові і розвитку с. г., ліквідації наслідків голоду, впорядкуванню фінанс. справи. У постанові про Червону Армію з'їзд знову підкреслює, що зміцнення могутності її, як і Червоного Флоту, мусить бути в центрі уваги всіх рад. органів. У своїй роботі з'їзд керувався порадами В. І. Леніна, що містилися в його вітальній телеграмі з'їздові. Всеукр. з'їзд Рад прийняв Декларацію про утворення СРСР і постанову «Про основи Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік» і цим законодавчо закріпив одностайне прагнення робітничо-селянських мас республік до зміцнення дружби з усіма народами Радянської країни, до утворення єдиної союзної держави.

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 2. М., 1960; История государства и права Украинской ССР. К., 1978.

СЬОМІЙ З'ІЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 28.I—6.II 1935 в Москві. В роботі з'їзду взяла участь 2022 делегати з ухвальним і 540 — з дорадчим голосом. 74,1 % делегатів становили комуністи. УРСР була представлена 366 делегатами. Порядок денний з'їзду: Звіт Уряду СРСР; Звітна доповідь Наркомату важкої пром-сті; Про заходи по зміцненню і розвитку тваринництва; Доповідь з конституційних питань; Про внесення деяких змін до Конституції СРСР; Вибори ЦВК СРСР.

З'їзд відзначив великі успіхи Радянської країни в соціалістичному будівництві, намітив конкретні заходи щодо розвитку тваринництва тощо. З'їзд одностайно схвалив пропозиції Лютневого (1935) пленуму ЦК ВКП(б) про внесення ряду змін до Конституції СРСР з метою уточнення її соціально-екоп. основи й дальшої демократизації виборчої системи шляхом заміни не цілком рівних виборів рівними, багатоступеневими — прямими, відкритими — закритими. З'їзд уповноважив ЦВК СРСР створити Конституційну комісію для вироблення проекту но-

К. Е. Саргава.

СЬОМІЙ З'ЇЗД РКП(б)

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Т
Давньо-смілетська	𐀀𐀁𐀂𐀃𐀄𐀅𐀆𐀇𐀈𐀉𐀊𐀋𐀌𐀍𐀎𐀏𐀐𐀑𐀒𐀓𐀔𐀕𐀖𐀗𐀘𐀙𐀚𐀛𐀜𐀝𐀞𐀟𐀠𐀡𐀢𐀣𐀤𐀥𐀦𐀧𐀨𐀩𐀪𐀫𐀬𐀭𐀮𐀯𐀰𐀱𐀲𐀳𐀴𐀵𐀶𐀷𐀸𐀹𐀺𐀻𐀼𐀽𐀾𐀿𐁀𐁁𐁂𐁃𐁄𐁅𐁆𐁇𐁈𐁉𐁊𐁋𐁌𐁍𐁎𐁏𐁐𐁑𐁒𐁓𐁔𐁕𐁖𐁗𐁘𐁙𐁚𐁛𐁜𐁝𐁞𐁟𐁠𐁡𐁢𐁣𐁤𐁥𐁦𐁧𐁨𐁩𐁪𐁫𐁬𐁭𐁮𐁯𐁰𐁱𐁲𐁳𐁴𐁵𐁶𐁷𐁸𐁹𐁺𐁻𐁼𐁽𐁾𐁿𐂀𐂁𐂂𐂃𐂄𐂅𐂆𐂇𐂈𐂉𐂊𐂋𐂌𐂍𐂎𐂏𐂐𐂑𐂒𐂓𐂔𐂕𐂖𐂗𐂘𐂙𐂚𐂛𐂜𐂝𐂞𐂟𐂠𐂡𐂢𐂣𐂤𐂥𐂦𐂧𐂨𐂩𐂪𐂫𐂬𐂭𐂮𐂯𐂰𐂱𐂲𐂳𐂴𐂵𐂶𐂷𐂸𐂹𐂺𐂻𐂼𐂽𐂾𐂿𐃀𐃁𐃂𐃃𐃄𐃅𐃆𐃇𐃈𐃉𐃊𐃋𐃌𐃍𐃎𐃏𐃐𐃑𐃒𐃓𐃔𐃕𐃖𐃗𐃘𐃙𐃚𐃛𐃜𐃝𐃞𐃟𐃠𐃡𐃢𐃣𐃤𐃥𐃦𐃧𐃨𐃩𐃪𐃫𐃬𐃭𐃮𐃯𐃰𐃱𐃲𐃳𐃴𐃵𐃶𐃷𐃸𐃹𐃺𐃻𐃼𐃽𐃾𐃿𐄀𐄁𐄂𐄃𐄄𐄅𐄆𐄇𐄈𐄉𐄊𐄋𐄌𐄍𐄎𐄏𐄐𐄑𐄒𐄓𐄔𐄕𐄖𐄗𐄘𐄙𐄚𐄛𐄜𐄝𐄞𐄟𐄠𐄡𐄢𐄣𐄤𐄥𐄦𐄧𐄨𐄩𐄪𐄫𐄬𐄭𐄮𐄯𐄰𐄱𐄲𐄳𐄴𐄵𐄶𐄷𐄸𐄹𐄺𐄻𐄼𐄽𐄾𐄿𐅀𐅁𐅂𐅃𐅄𐅅𐅆𐅇𐅈𐅉𐅊𐅋𐅌𐅍𐅎𐅏𐅐𐅑𐅒𐅓𐅔𐅕𐅖𐅗𐅘𐅙𐅚𐅛𐅜𐅝𐅞𐅟𐅠𐅡𐅢𐅣𐅤𐅥𐅦𐅧𐅨𐅩𐅪𐅫𐅬𐅭𐅮𐅯𐅰𐅱𐅲𐅳𐅴𐅵𐅶𐅷𐅸𐅹𐅺𐅻𐅼𐅽𐅾𐅿𐆀𐆁𐆂𐆃𐆄𐆅𐆆𐆇𐆈𐆉𐆊𐆋𐆌𐆍𐆎𐆏𐆐𐆑𐆒𐆓𐆔𐆕𐆖𐆗𐆘𐆙𐆚𐆛𐆜𐆝𐆞𐆟𐆠𐆡𐆢𐆣𐆤𐆥𐆦𐆧𐆨𐆩𐆪𐆫𐆬𐆭𐆮𐆯𐆰𐆱𐆲𐆳𐆴𐆵𐆶𐆷𐆸𐆹𐆺𐆻𐆼𐆽𐆾𐆿𐇀𐇁𐇂𐇃𐇄𐇅𐇆𐇇𐇈𐇉𐇊𐇋𐇌𐇍𐇎𐇏𐇐𐇑𐇒𐇓𐇔𐇕𐇖𐇗𐇘𐇙𐇚𐇛𐇜𐇝𐇞𐇟𐇠𐇡𐇢𐇣𐇤𐇥𐇦𐇧𐇨𐇩𐇪𐇫𐇬𐇭𐇮𐇯𐇰𐇱𐇲𐇳𐇴𐇵𐇶𐇷𐇸𐇹𐇺𐇻𐇼𐇽𐇾𐇿𐈀𐈁𐈂𐈃𐈄𐈅𐈆𐈇𐈈𐈉𐈊𐈋𐈌𐈍𐈎𐈏𐈐𐈑𐈒𐈓𐈔𐈕𐈖𐈗𐈘𐈙𐈚𐈛𐈜𐈝𐈞𐈟𐈠𐈡𐈢𐈣𐈤𐈥𐈦𐈧𐈨𐈩𐈪𐈫𐈬𐈭𐈮𐈯𐈰𐈱𐈲𐈳𐈴𐈵𐈶𐈷𐈸𐈹𐈺𐈻𐈼𐈽𐈾𐈿𐉀𐉁𐉂𐉃𐉄𐉅𐉆𐉇𐉈𐉉𐉊𐉋𐉌𐉍𐉎𐉏𐉐𐉑𐉒𐉓𐉔𐉕𐉖𐉗𐉘𐉙𐉚𐉛𐉜𐉝𐉞𐉟𐉠𐉡𐉢𐉣𐉤𐉥𐉦𐉧𐉨𐉩𐉪𐉫𐉬𐉭𐉮𐉯𐉰𐉱𐉲𐉳𐉴𐉵𐉶𐉷𐉸𐉹𐉺𐉻𐉼𐉽𐉾𐉿𐊀𐊁𐊂𐊃𐊄𐊅𐊆𐊇𐊈𐊉𐊊𐊋𐊌𐊍𐊎𐊏𐊐𐊑𐊒𐊓𐊔𐊕𐊖𐊗𐊘𐊙𐊚𐊛𐊜𐊝𐊞𐊟𐊠𐊡𐊢𐊣𐊤𐊥𐊦𐊧𐊨𐊩𐊪𐊫𐊬𐊭𐊮𐊯𐊰𐊱𐊲𐊳𐊴𐊵𐊶𐊷𐊸𐊹𐊺𐊻𐊼𐊽𐊾𐊿𐋀𐋁𐋂𐋃𐋄𐋅𐋆𐋇𐋈𐋉𐋊𐋋𐋌𐋍𐋎𐋏𐋐𐋑𐋒𐋓𐋔𐋕𐋖𐋗𐋘𐋙𐋚𐋛𐋜𐋝𐋞𐋟𐋠𐋡𐋢𐋣𐋤𐋥𐋦𐋧𐋨𐋩𐋪𐋫𐋬𐋭𐋮𐋯𐋰𐋱𐋲𐋳𐋴𐋵𐋶𐋷𐋸𐋹𐋺𐋻𐋼𐋽𐋾𐋿𐌀𐌁𐌂𐌃𐌄𐌅𐌆𐌇𐌈𐌉𐌊𐌋𐌌𐌍𐌎𐌏𐌐𐌑𐌒𐌓𐌔𐌕𐌖𐌗𐌘𐌙𐌚𐌛𐌜𐌝𐌞𐌟𐌠𐌡𐌢𐌣𐌤𐌥𐌦𐌧𐌨𐌩𐌪𐌫𐌬𐌭𐌮𐌯𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽𐌾𐌿𐍀𐍁𐍂𐍃𐍄𐍅𐍆𐍇𐍈𐍉𐍊𐍋𐍌𐍍𐍎𐍏𐍐𐍑𐍒𐍓𐍔𐍕𐍖𐍗𐍘𐍙𐍚𐍛𐍜𐍝𐍞𐍟𐍠𐍡𐍢𐍣𐍤𐍥𐍦𐍧𐍨𐍩𐍪𐍫𐍬𐍭𐍮𐍯𐍰𐍱𐍲𐍳𐍴𐍵𐍶𐍷𐍸𐍹𐍺𐍻𐍼𐍽𐍾𐍿𐎀𐎁𐎂𐎃𐎄𐎅𐎆𐎇𐎈𐎉𐎊𐎋𐎌𐎍𐎎𐎏𐎐𐎑𐎒𐎓𐎔𐎕𐎖𐎗𐎘𐎙𐎚𐎛𐎜𐎝𐎞𐎟𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨𐎩𐎪𐎫𐎬𐎭𐎮𐎯𐎰𐎱𐎲𐎳𐎴𐎵𐎶𐎷𐎸𐎹𐎺𐎻𐎼𐎽𐎾𐎿𐏀𐏁𐏂𐏃𐏄𐏅𐏆𐏇𐏈𐏉𐏊𐏋𐏌𐏍𐏎𐏏𐏐𐏑𐏒𐏓𐏔𐏕𐏖𐏗𐏘𐏙𐏚𐏛𐏜𐏝𐏞𐏟𐏠𐏡𐏢𐏣𐏤𐏥𐏦𐏧𐏨𐏩𐏪𐏫𐏬𐏭𐏮𐏯𐏰𐏱𐏲𐏳𐏴𐏵𐏶𐏷𐏸𐏹𐏺𐏻𐏼𐏽𐏾𐏿𐐀𐐁𐐂𐐃𐐄𐐅𐐆𐐇𐐈𐐉𐐊𐐋𐐌𐐍𐐎𐐏𐐐𐐑𐐒𐐓𐐔𐐕𐐖𐐗𐐘𐐙𐐚𐐛𐐜𐐝𐐞𐐟𐐠𐐡𐐢𐐣𐐤𐐥𐐦𐐧𐐨𐐩𐐪𐐫𐐬𐐭𐐮𐐯𐐰𐐱𐐲𐐳𐐴𐐵𐐶𐐷𐐸𐐹𐐺𐐻𐐼𐐽𐐾𐐿𐑀𐑁𐑂𐑃𐑄𐑅𐑆𐑇𐑈𐑉𐑊𐑋𐑌𐑍𐑎𐑏𐑐𐑑𐑒𐑓𐑔𐑕𐑖𐑗𐑘𐑙𐑚𐑛𐑜𐑝𐑞𐑟𐑠𐑡𐑢𐑣𐑤𐑥𐑦𐑧𐑨𐑩𐑪𐑫𐑬𐑭𐑮𐑯𐑰𐑱𐑲𐑳𐑴𐑵𐑶𐑷𐑸𐑹𐑺𐑻𐑼𐑽𐑾𐑿𐒀𐒁𐒂𐒃𐒄𐒅𐒆𐒇𐒈𐒉𐒊𐒋𐒌𐒍𐒎𐒏𐒐𐒑𐒒𐒓𐒔𐒕𐒖𐒗𐒘𐒙𐒚𐒛𐒜𐒝𐒞𐒟𐒠𐒡𐒢𐒣𐒤𐒥𐒦𐒧𐒨𐒩𐒪𐒫𐒬𐒭𐒮𐒯𐒰𐒱𐒲𐒳𐒴𐒵𐒶𐒷𐒸𐒹𐒺𐒻𐒼𐒽𐒾𐒿𐓀𐓁𐓂𐓃𐓄𐓅𐓆𐓇𐓈𐓉𐓊𐓋𐓌𐓍𐓎𐓏𐓐𐓑𐓒𐓓𐓔𐓕𐓖𐓗𐓘𐓙𐓚𐓛𐓜𐓝𐓞𐓟𐓠𐓡𐓢𐓣𐓤𐓥𐓦𐓧𐓨𐓩𐓪𐓫𐓬𐓭𐓮𐓯𐓰𐓱𐓲𐓳𐓴𐓵𐓶𐓷𐓸𐓹𐓺𐓻𐓼𐓽𐓾𐓿𐔀𐔁𐔂𐔃𐔄𐔅𐔆𐔇𐔈𐔉𐔊𐔋𐔌𐔍𐔎𐔏𐔐𐔑𐔒𐔓𐔔𐔕𐔖𐔗𐔘𐔙𐔚𐔛𐔜𐔝𐔞𐔟𐔠𐔡𐔢𐔣𐔤𐔥𐔦𐔧𐔨𐔩𐔪𐔫𐔬𐔭𐔮𐔯𐔰𐔱𐔲𐔳𐔴𐔵𐔶𐔷𐔸𐔹𐔺𐔻𐔼𐔽𐔾𐔿𐕀𐕁𐕂𐕃𐕄𐕅𐕆𐕇𐕈𐕉𐕊𐕋𐕌𐕍𐕎𐕏𐕐𐕑𐕒𐕓𐕔𐕕𐕖𐕗𐕘𐕙𐕚𐕛𐕜𐕝𐕞𐕟𐕠𐕡𐕢𐕣𐕤𐕥𐕦𐕧𐕨𐕩𐕪𐕫𐕬𐕭𐕮𐕯𐕰𐕱𐕲𐕳𐕴𐕵𐕶𐕷𐕸𐕹𐕺𐕻𐕼𐕽𐕾𐕿𐖀𐖁𐖂𐖃𐖄𐖅𐖆𐖇𐖈𐖉𐖊𐖋𐖌𐖍𐖎𐖏𐖐𐖑𐖒𐖓𐖔𐖕𐖖𐖗𐖘𐖙𐖚𐖛𐖜𐖝𐖞𐖟𐖠𐖡𐖢𐖣𐖤𐖥𐖦𐖧𐖨𐖩𐖪𐖫𐖬𐖭𐖮𐖯𐖰𐖱𐖲𐖳𐖴𐖵𐖶𐖷𐖸𐖹𐖺𐖻𐖼𐖽𐖾𐖿𐗀𐗁𐗂𐗃𐗄𐗅𐗆𐗇𐗈𐗉𐗊𐗋𐗌𐗍𐗎𐗏𐗐𐗑𐗒𐗓𐗔𐗕𐗖𐗗𐗘𐗙𐗚𐗛𐗜𐗝𐗞𐗟𐗠𐗡𐗢𐗣𐗤𐗥𐗦𐗧𐗨𐗩𐗪𐗫𐗬𐗭𐗮𐗯𐗰𐗱𐗲𐗳𐗴𐗵𐗶𐗷𐗸𐗹𐗺𐗻𐗼𐗽𐗾𐗿𐘀𐘁𐘂𐘃𐘄𐘅𐘆𐘇𐘈𐘉𐘊𐘋𐘌𐘍𐘎𐘏𐘐𐘑𐘒𐘓𐘔𐘕𐘖𐘗𐘘𐘙𐘚𐘛𐘜𐘝𐘞𐘟𐘠𐘡𐘢𐘣𐘤𐘥𐘦𐘧𐘨𐘩𐘪𐘫𐘬𐘭𐘮𐘯𐘰𐘱𐘲𐘳𐘴𐘵𐘶𐘷𐘸𐘹𐘺𐘻𐘼𐘽𐘾𐘿𐙀𐙁𐙂𐙃𐙄𐙅𐙆𐙇𐙈𐙉𐙊𐙋𐙌𐙍𐙎𐙏𐙐𐙑𐙒𐙓𐙔𐙕𐙖𐙗𐙘𐙙𐙚𐙛𐙜𐙝𐙞𐙟𐙠𐙡𐙢𐙣𐙤𐙥𐙦𐙧𐙨𐙩𐙪𐙫𐙬𐙭𐙮𐙯𐙰𐙱𐙲𐙳𐙴𐙵𐙶𐙷𐙸𐙹𐙺𐙻𐙼𐙽𐙾𐙿𐚀𐚁𐚂𐚃𐚄𐚅𐚆𐚇𐚈𐚉𐚊𐚋𐚌𐚍𐚎𐚏𐚐𐚑𐚒𐚓𐚔𐚕𐚖𐚗𐚘𐚙𐚚𐚛𐚜𐚝𐚞𐚟𐚠𐚡𐚢𐚣𐚤𐚥𐚦𐚧𐚨𐚩𐚪𐚫𐚬𐚭𐚮𐚯𐚰𐚱𐚲𐚳𐚴𐚵𐚶𐚷𐚸𐚹𐚺𐚻𐚼𐚽𐚾𐚿𐛀𐛁𐛂𐛃𐛄𐛅𐛆𐛇𐛈𐛉𐛊𐛋𐛌𐛍𐛎𐛏𐛐𐛑𐛒𐛓𐛔𐛕𐛖𐛗𐛘𐛙𐛚𐛛𐛜𐛝𐛞𐛟𐛠𐛡𐛢𐛣𐛤𐛥𐛦𐛧𐛨𐛩𐛪𐛫𐛬𐛭𐛮𐛯𐛰𐛱𐛲𐛳𐛴𐛵𐛶𐛷𐛸𐛹𐛺𐛻𐛼𐛽𐛾𐛿𐜀𐜁𐜂𐜃𐜄𐜅𐜆𐜇𐜈𐜉𐜊𐜋𐜌𐜍𐜎𐜏𐜐𐜑𐜒𐜓𐜔𐜕𐜖𐜗𐜘𐜙𐜚𐜛𐜜𐜝𐜞𐜟𐜠𐜡𐜢𐜣𐜤𐜥𐜦𐜧𐜨𐜩𐜪𐜫𐜬𐜭𐜮𐜯𐜰𐜱𐜲𐜳𐜴𐜵𐜶𐜷𐜸𐜹𐜺𐜻𐜼𐜽𐜾𐜿𐝀𐝁𐝂𐝃𐝄𐝅𐝆𐝇𐝈𐝉𐝊𐝋𐝌𐝍𐝎𐝏𐝐𐝑𐝒𐝓𐝔𐝕𐝖𐝗𐝘𐝙𐝚𐝛𐝜𐝝𐝞𐝟𐝠𐝡𐝢𐝣𐝤𐝥𐝦𐝧𐝨𐝩𐝪𐝫𐝬𐝭𐝮𐝯𐝰𐝱𐝲𐝳𐝴𐝵𐝶𐝷𐝸𐝹𐝺𐝻𐝼𐝽𐝾𐝿𐞀𐞁𐞂𐞃𐞄𐞅𐞆𐞇𐞈𐞉𐞊𐞋𐞌𐞍𐞎𐞏𐞐𐞑𐞒𐞓𐞔𐞕𐞖𐞗𐞘𐞙𐞚𐞛𐞜𐞝𐞞𐞟𐞠𐞡𐞢𐞣𐞤𐞥𐞦𐞧𐞨𐞩𐞪𐞫𐞬𐞭𐞮𐞯𐞰𐞱𐞲𐞳𐞴𐞵𐞶𐞷𐞸𐞹𐞺𐞻𐞼𐞽𐞾𐞿𐟀𐟁𐟂𐟃𐟄𐟅𐟆𐟇𐟈𐟉𐟊𐟋𐟌𐟍𐟎𐟏𐟐𐟑𐟒𐟓𐟔𐟕𐟖𐟗𐟘𐟙𐟚𐟛𐟜𐟝𐟞𐟟𐟠𐟡𐟢𐟣𐟤𐟥𐟦𐟧𐟨𐟩𐟪𐟫𐟬𐟭𐟮𐟯𐟰𐟱𐟲𐟳𐟴𐟵𐟶𐟷𐟸𐟹𐟺𐟻𐟼𐟽𐟾𐟿𐠀𐠁𐠂𐠃𐠄𐠅𐠆𐠇𐠈𐠉𐠊𐠋𐠌𐠍𐠎𐠏𐠐𐠑𐠒𐠓𐠔𐠕𐠖𐠗𐠘𐠙𐠚𐠛𐠜𐠝𐠞𐠟𐠠𐠡𐠢𐠣𐠤𐠥𐠦𐠧𐠨𐠩𐠪𐠫𐠬𐠭𐠮𐠯𐠰𐠱𐠲𐠳𐠴𐠵𐠶𐠷𐠸𐠹𐠺𐠻𐠼𐠽𐠾𐠿𐡀𐡁𐡂𐡃𐡄𐡅𐡆𐡇𐡈𐡉𐡊𐡋𐡌𐡍𐡎𐡏𐡐𐡑𐡒𐡓𐡔𐡕𐡖𐡗𐡘𐡙𐡚𐡛𐡜𐡝𐡞𐡟𐡠𐡡𐡢𐡣𐡤𐡥𐡦𐡧𐡨𐡩𐡪𐡫𐡬𐡭𐡮𐡯𐡰𐡱𐡲𐡳𐡴𐡵𐡶𐡷𐡸𐡹𐡺𐡻𐡼𐡽𐡾𐡿𐢀𐢁𐢂𐢃𐢄𐢅𐢆𐢇𐢈𐢉𐢊𐢋𐢌𐢍𐢎𐢏𐢐𐢑𐢒𐢓𐢔𐢕𐢖𐢗𐢘𐢙𐢚𐢛𐢜𐢝𐢞𐢟𐢠𐢡𐢢𐢣𐢤𐢥𐢦𐢧𐢨𐢩𐢪𐢫𐢬𐢭𐢮𐢯𐢰𐢱𐢲𐢳𐢴𐢵𐢶𐢷𐢸𐢹𐢺𐢻𐢼𐢽𐢾𐢿𐣀𐣁𐣂𐣃𐣄𐣅𐣆𐣇𐣈𐣉𐣊𐣋𐣌𐣍𐣎𐣏𐣐𐣑𐣒𐣓𐣔𐣕𐣖𐣗𐣘𐣙𐣚𐣛𐣜𐣝𐣞𐣟𐣠𐣡𐣢𐣣𐣤𐣥𐣦𐣧𐣨𐣩𐣪𐣫𐣬𐣭𐣮𐣯𐣰𐣱𐣲𐣳𐣴𐣵𐣶𐣷𐣸𐣹𐣺𐣻𐣼𐣽𐣾𐣿𐤀𐤁𐤂𐤃𐤄𐤅𐤆𐤇𐤈𐤉𐤊𐤋𐤌𐤍𐤎𐤏𐤐𐤑𐤒𐤓𐤔𐤕𐤖𐤗𐤘𐤙𐤚𐤛𐤜𐤝𐤞𐤟𐤠𐤡𐤢𐤣𐤤𐤥𐤦𐤧𐤨𐤩𐤪𐤫𐤬𐤭𐤮𐤯𐤰𐤱𐤲𐤳𐤴𐤵𐤶𐤷𐤸𐤹𐤺𐤻𐤼𐤽𐤾𐤿𐥀𐥁𐥂𐥃𐥄𐥅𐥆𐥇𐥈𐥉𐥊𐥋𐥌𐥍𐥎𐥏𐥐𐥑𐥒𐥓𐥔𐥕𐥖𐥗𐥘𐥙𐥚𐥛𐥜𐥝𐥞𐥟𐥠𐥡𐥢𐥣𐥤𐥥𐥦𐥧𐥨𐥩𐥪𐥫𐥬𐥭𐥮𐥯𐥰𐥱𐥲𐥳𐥴𐥵𐥶𐥷𐥸𐥹𐥺𐥻𐥼𐥽𐥾𐥿𐦀𐦁𐦂𐦃𐦄𐦅𐦆𐦇𐦈𐦉𐦊𐦋𐦌𐦍𐦎𐦏𐦐𐦑𐦒𐦓𐦔𐦕𐦖𐦗𐦘𐦙𐦚𐦛𐦜𐦝𐦞𐦟𐦠𐦡𐦢𐦣𐦤𐦥𐦦𐦧𐦨𐦩𐦪𐦫𐦬𐦭𐦮𐦯𐦰𐦱𐦲𐦳𐦴𐦵𐦶𐦷𐦸𐦹𐦺𐦻𐦼𐦽𐦾𐦿𐧀𐧁𐧂𐧃𐧄𐧅𐧆𐧇𐧈𐧉𐧊𐧋𐧌𐧍𐧎𐧏𐧐𐧑𐧒𐧓𐧔𐧕𐧖𐧗𐧘𐧙𐧚𐧛𐧜𐧝𐧞𐧟𐧠𐧡𐧢𐧣𐧤𐧥𐧦𐧧𐧨𐧩𐧪𐧫𐧬𐧭𐧮𐧯𐧰𐧱𐧲𐧳𐧴𐧵𐧶𐧷𐧸𐧹𐧺𐧻𐧼𐧽𐧾𐧿𐨀𐨁𐨂𐨃𐨄𐨅𐨆𐨇𐨈𐨉𐨊𐨋𐨌𐨍𐨎𐨏𐨐𐨑𐨒𐨓𐨔𐨕𐨖𐨗𐨘𐨙𐨚𐨛𐨜𐨝𐨞𐨟𐨠𐨡𐨢𐨣𐨤𐨥𐨦𐨧𐨨𐨩𐨪𐨫𐨬𐨭𐨮𐨯𐨰𐨱𐨲𐨳𐨴𐨵𐨶𐨷𐨹𐨺𐨸𐨻𐨼𐨽𐨾𐨿𐩀𐩁𐩂𐩃𐩄𐩅𐩆𐩇𐩈𐩉𐩊𐩋𐩌𐩍𐩎𐩏𐩐𐩑𐩒𐩓𐩔𐩕𐩖𐩗𐩘𐩙𐩚𐩛𐩜𐩝𐩞𐩟𐩠𐩡𐩢𐩣𐩤𐩥𐩦𐩧𐩨𐩩𐩪𐩫𐩬𐩭𐩮𐩯𐩰𐩱𐩲𐩳𐩴𐩵𐩶𐩷𐩸𐩹𐩺𐩻𐩼𐩽𐩾𐩿𐪀𐪁𐪂𐪃𐪄𐪅𐪆𐪇𐪈𐪉𐪊𐪋𐪌𐪍𐪎𐪏𐪐𐪑𐪒𐪓𐪔𐪕𐪖𐪗𐪘𐪙𐪚𐪛𐪜𐪝𐪞𐪟𐪠𐪡𐪢𐪣𐪤𐪥𐪦𐪧𐪨𐪩𐪪𐪫𐪬𐪭𐪮𐪯𐪰𐪱𐪲𐪳𐪴𐪵𐪶𐪷𐪸𐪹𐪺𐪻𐪼𐪽𐪾𐪿𐫀𐫁𐫂𐫃𐫄𐫅𐫆𐫇𐫈𐫉𐫊𐫋𐫌𐫍𐫎𐫏𐫐𐫑𐫒𐫓𐫔𐫕𐫖𐫗𐫘𐫙𐫚𐫛𐫜𐫝𐫞𐫟𐫠𐫡𐫢𐫣𐫤𐫦𐫥𐫧𐫨𐫩𐫪𐫫𐫬𐫭𐫮𐫯𐫰𐫱𐫲𐫳𐫴𐫵𐫶𐫷𐫸𐫹𐫺𐫻𐫼𐫽𐫾𐫿𐬀𐬁𐬂𐬃𐬄𐬅𐬆𐬇𐬈𐬉𐬊𐬋𐬌𐬍𐬎𐬏𐬐𐬑𐬒𐬓𐬔𐬕𐬖𐬗𐬘𐬙𐬚𐬛𐬜𐬝𐬞𐬟𐬠𐬡𐬢𐬣𐬤𐬥𐬦𐬧𐬨𐬩𐬪𐬫𐬬𐬭𐬮𐬯𐬰𐬱𐬲𐬳𐬴𐬵𐬶𐬷𐬸𐬹𐬺𐬻𐬼𐬽𐬾𐬿𐭀𐭁𐭂𐭃𐭄𐭅𐭆𐭇𐭈𐭉𐭊𐭋𐭌𐭍𐭎𐭏𐭐𐭑𐭒𐭓𐭔𐭕𐭖𐭗𐭘𐭙𐭚𐭛𐭜𐭝𐭞𐭟𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿𐮀𐮁𐮂𐮃𐮄𐮅𐮆𐮇𐮈𐮉𐮊𐮋𐮌𐮍𐮎𐮏𐮐𐮑𐮒𐮓𐮔𐮕𐮖𐮗𐮘𐮙𐮚𐮛𐮜𐮝𐮞𐮟𐮠𐮡𐮢𐮣𐮤𐮥𐮦𐮧𐮨𐮩𐮪𐮫𐮬𐮭𐮮𐮯𐮰𐮱𐮲𐮳𐮴𐮵𐮶𐮷𐮸𐮹𐮺𐮻𐮼𐮽𐮾𐮿𐯀𐯁𐯂𐯃𐯄𐯅𐯆𐯇𐯈𐯉𐯊𐯋𐯌𐯍𐯎𐯏𐯐𐯑𐯒𐯓𐯔𐯕𐯖𐯗𐯘𐯙𐯚𐯛𐯜𐯝𐯞𐯟𐯠𐯡𐯢𐯣𐯤𐯥𐯦𐯧𐯨𐯩𐯪𐯫𐯬

терпелатив практик. К., 1976; Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий. К., 1978 [у співавт.].

ТАБЕЛЬ (голл. *tabel*, від лат. *tabula* — дошка, таблиця) — 1) Таблиця, список прізвищ, предметів тощо у певному порядку. 2) Дошка з жетонами для обліку явки на роботу й відходу з роботи працівників, а також самий жетон. 3) Відомість про успішність учня за чверть навч. року або за рік.

ТАБЕЛЬ ПРО РАНГИ — законодавчий акт Петра I, який встановив бюрократичну ієрархію чинів в армії, на військ. мор. флоті і в держ. апараті. Прийнятий 24.I (4.II) 1722. Табель поділяв усі чини й посади на 14 рангів (класів). Так, до I-го рангу в цивільних установах належав канцлер, в армії — генерал-фельдмаршал, на флоті — генерал-адмірал; до найнижчого рангу відповідно — колезький реєстратор, прапорщик, мічман. Надання того чи ін. чину давало право для призначення на певну посаду. Т. про р. встановлював зверхність військ. чинів над цивільними чинами того ж рангу. Т. про р. скасовано першими декретами Рад. влади 1917.

ТАБЕТ Антуан Жорж (Табіт Антуан; 13.VI 1907, Бхамдун, Ліван — 16.V 1964, Москва) — ліван. архітектор і громад. діяч, публіцист. Закінчив Вищу інженерну школу в Бейруті (1927) та АМ у Парижі, де навчався у О. Перре. В своїх будівлях [«Коледж мудрості» в Бейруті, 1938; житл. будинки у Хазмі (район Бейрута), 1960, та ін.] застосовував принципи сучас. європ. архітектури відповідно до кліматичних умов. Брав участь в організації у Бейруті Антифашист. конгресу (травень 1939), на якому було створено Лігу боротьби проти фашизму і нацизму. Т. — один із засновників (1941) журн. «Ат-Тарік» («Шлях», 1950). В 1946—48 — голова Ліван. г-ва друзів СРСР. З 1949 — голова Ліван. Нац. Ради Миру, з 1950 — член Президії Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

Лит.: Табет М., Табет Ж. Антуан Табет. Пер. с франц. М., 1968.

ТАБІВКА — шкіряна сумка, оздоблена металевими прикрасами, твір декоративно-ужиткового мистецтва. У 18—20 ст. Т. була приналежністю гудульського чоловічого костюма. Див. також *Москвичство*.

ТАБІДЗЕ Галактіон Васильович [6 (18).XI 1892, с. Чкавісі, обл. Кутаїсі — 17.III 1959, Тбілісі] — груз. рад. поет, нар. поет Груз. РСР (з 1933), акад. АН Груз. РСР (з 1944). Друкуватися почав 1908. В 1917, перебуваючи в Петрограді, писав вірші про революцію («Шандше — прапори» та ін.). Автор поеми «Джон Рід», вірша «Пам'яті Леніна» (обидва — 1924), поетичних циклів «Епоха» (1928), «Пацифізм» (1930), «Революційна Грузія» (1931—32) та ін. У 1935 брав участь у роботі Першого Міжнародного антифашист. конгресу на захист культури в Парижі (цикл «Дорогами Європи», 1935—38). У роки Великої Вітчизн. вій-

ни виступав з патріотичними поезіями («До зброї, брати!», «Ми переможемо», «Союз сердець» та ін.). У повоєнні роки писав про боротьбу народів за мир і демократію (поезії «Москва», «Красна площа», «За мир» та ін.). Укр. мовою твори Т. перекладали П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, Є. Дроб'язко, О. Новицький, М. Терещенко, Р. Чичава та ін. Деякі вірші Т. поклали на музику укр. композитори А. Лазаренко, О. Жук. Нагороджений орденами Леніна й Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961: Грона життя. Вибране. К., 1976. Р. с. перекл. — Стихи. Тбілісі, 1967; Липка. Тбілісі, 1973; Стихотворения. М., 1978. О. М. Новицький.

ТАБІДЗЕ Тіціан Юстинович [21. III (2.IV) 1895, с. Шуамта, тепер Ванського р-ну Груз. РСР — 16.XII 1937] — груз. рад. поет. Друкуватися почав 1909. Перша збірка віршів вийшла 1934. Один з організаторів групи символістів «Голубі роги» (1915), редагував її газету «Барикади». Автор поем «Ріон-порт» (1928), «Грузія Радянська» (1934), поезій — «Вірш-повінь», «Батьківщина» та ін. Цикл віршів «У Вірменії» (1932), вірші «О. Пушкіну», «Матері Маяковського» та ін. — про дружбу братніх народів СРСР. Писав статті про літературу й мистецтво, публіцистичні твори.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961: Р. с. перекл. — Стихотворения и поэмы. М., 1964; Стихи. Тбілісі, 1967. Лит.: Чурикова Г. М. Тіціан Табідзе. Л., 1971. Р. Ш. Чичава.

ТАБІР військовий — місце розташування військ поза населеними пунктами, спеціально вибране й обладнане для виконання певних завдань (бойових, навчальних та ін.). Розвитку набули в Стародавньому Римі. Високого рівня обладнання Т. (станів) досягло в Київ. Русі. В Чехії в 15 ст. і в укр. козаків 16—17 ст. Т. — похідне або бойове розташування війська, оточеного кількома рядами возів. Військ. Т. поділялися на похідні і постійні. Деякі укріплені Т. перетворювалися на *фортеці*. З розвитком артилерії та ін. засобів масового ураження військ виникла необхідність розосередження армійських частин у бою, і Т. як укріплена стоянка втратив своє значення. Збереглися гол. чин. Т., призначені для навчання військ у польових умовах. У Росії такі Т. вперше почали створювати в кін. 17 ст. В сучас. арміях існують лише навчальні військ. Т., переважно літні.

ТАБЛИЦІ МАТЕМАТИЧНІ (полсь. *tablica*, одн., від лат. *tabula*) — сукупність значень певної функції для деяких значень її аргумента. Для проміжних значень аргументів значення функції відшукують за допомогою *інтерполяції*. Т. м. є таблиці множення, *логірифмів*, *тригонометричних функцій* тощо. Відповідно до ступеня точності розрізняють Т. м. чотиризначні, п'ятизначні і т. д. Т. м. — один з важливих допоміжних обчислювальних засобів: їх широко

використовують при різних розрахунках у математиці, астрономії, техніці тощо.

ТАБЛИЦІ СТАТИСТИЧНІ — форма раціонального й наукового викладу узагальнених числових показників, що характеризують суспільні явища й процеси. Кожна Т. с. має статистичний підмет (об'єкт або група об'єктів, що їх характеризують у таблиці) та статистичний присудок (ознаки, що характеризують підмет). Т. с. складаються з горизонтальних і вертикальних ліній, які, перетинаючись, утворюють по горизонталі рядки, по вертикалі — графи (стовпці, колонки). В рядках, звичайно, записують підмет таблиці, у графах (стовпцях, колонках) — ознаки, що характеризують підмет. За будовою підмета розрізняють таблиці прості, групові й комбінаційні. Прості Т. с. містять у підметі зведені показники або перелік об'єктів без розподілу їх на групи. Вони бувають перелікові, територіальні й хронологічні. Групові статист. таблиці містять у підметі згруповані одиниці досліджуваної сукупності явищ за однією ознакою. Якщо досліджувані об'єкти групують у підметі таблиці не за однією, а за двома, трьома й більше ознаками, взятими в комбінації, то таку Т. с. наз. комбінаційною. Існують осн. правила складання й оформлення Т. с., вони містять у системі вигляді всі необхідні відомості, назви їх точні й короткі; в них зазначається одиниця виміру, територія й період, до яких належать наведені дані. Групові й комбінаційні таблиці складають, використовуючи наук. методи групувань (див. *Групування статистичні*). В історії статистики пріоритет застосування табличного методу належить рос. вченому І. К. Кирилову (18 ст.). Комбінаційні таблиці вперше застосував для аналізу статистичних даних чернігівський земський статистик О. П. Шликевич. М. І. Собновська.

ТАБЛИЧНО — ПЕРФОКАРТКОВА ФОРМА РАХІВНИЦЬВА — форма ведення бухгалтерського обліку. Застосовують її на підприємствах і в орг-ціях, де впроваджено комплексну механізацію обліку. За Т.-п. ф. р. дані всіх первинних документів переносять на перфокарти або перфострічку. Їх передають на лінійні машини, які за попередньо розробленими схемами видають табулярами чи відомості, що замінюють усі бухгалтерські реєстри (книжки, картки, обороти) відомості, головну книгу тощо). Табулярами використовують також для складання балансу та ін. звітних форм. Т.-п. ф. р. повністю забезпечує взаємозв'язок між бухгалтерським обліком, статистичним та оперативним обліком.

ТАБЛО (франц. *tableau*, від лат. *tabula* — дошка) — шит або пристосування, на яких з'являються світлові сигнали або написи, що оперативно інформують про стан контрольованого об'єкта, подають відомості довідкового характеру тощо; засіб *ортотехніки*. Застосовується на пром. підприємствах, на стадіонах і спорт. майданчиках,

А. Ж. Табет.

Г. В. Табідзе.

Т. Ю. Табідзе.

Табівка. Шкіра, метал. 20 ст.

ТАБМЕН

у диспетчерській службі на транспорті, у тех. і рекламних приладах тощо.

ТАБМЕН (Tabman) Гарріет (бл. 1820, Бактаун, шт. Меріленд — 10.III 1913, Оберн, шт. Нью-Йорк) — героїня негритянського народу, борець за ліквідацію рабства в США. Н. в сім'ї раба. Бл. 1849 втекла від рабовласника, приєдналася до аболіціоністського руху (див. *Аболіціонізм*). Брала активну участь у діяльності «Підземної залізниці» (підпільної системи орг-ції втечі негрів-рабів). Особисто визволила з неволі понад 300 чол. Під час *громадянської війни в США 1861—65* Т. у складі армії Пн. билася проти рабовласників; була медсестрою, розвідницею, організувала партизан. бригаду, що діяла в пд. штатах, у тилу ворога. Після війни боролася проти расової дискримінації і гноблення негрів, виступала на захист прав жінок.

ТАБОРИТИ — представники революц. антифеод. крила *густинського революційного руху*. До «громади таборської» (звідси назва «таборити») належали широкі верстви селянства, ремісники, міська біднота, нижче духовництво, ремісники, частина дрібного дворянства. Т. проповідували антифеод. сел.-плебейську ідеологію, в основі якої було вчення про царство заг. рівності та соціальної справедливості на землі. Заперечували церк. таїнства, пишний католицький культ, а деякі — всі християнські святині і обряди. Т. були осн. військ. силою густинського руху, створили польове військо, розробили передову для того часу воєнну тактику. Військо Т. (під проводом Миклаша з Гусі, Я. Жижки, *Прокота Великого*) розгромило 5 хрестових походів, організованих реакцією проти густинців, здійснило ряд походів за межі Чехії. 30.V 1434 у битві біля Ліпан його розбили об'єднані сили *чашників* і феод.-католицького табору. В 1437 впала остання фортеця Т. — Сіон в м. Кутна-Гора.

ТАБУ (полінезійське) — 1) Поширена в первісному суспільстві система заборон, порушення яких нібито карається надприродними силами. Звичай Т. (у полінезійців) уперше описав Дж. Кук. У родовому суспільстві Т. регламентувало найважливіші сторони життя людей, зокрема шлюбні відносини. Пережитки Т. збереглися в сучас. релігіях. 2) У мовознавстві — заборона вживати певні слова, зумовлена релігійними, марновірними, цензурними, естетичними або ін. причинами. Замість табуйованих слів чи виразів вживають *евфемізми* (напр., замість «брехати» — «говорити неправду», замість «ведмідь» у Карпатах кажуть «вуйко»).

ТАБУЛА РАЗА (від лат. *tabula rasa* — чиста дошка для писання) — запроваджений *сенсуалізм* термін для позначення стану свідомості новонародженої людини, яка не має ніякого знання про світ, бо не набула зовнішнього чуттєвого досвіду. Виник ще в античній філософії, але поширився після виходу праць Дж. Локка, який, заперечуючи теорію *природжених*

ідей, доводив, що можна вивести основу знання з одиночного чуттєвого досвіду, з безпосереднього впливу речей на людину. За Локком, свідомість являє собою «чисту дошку», на якій досвід пише свої знаки.

ТАБУЛЮВАННЯ — складання та обчислювання *таблиць математичних*.

ТАБУЛЯТИ (Tabulata) — ряд викопних *коралових полінів* підкласу *табулятоморфів*.

ТАБУЛЯТОМОРФИ (Tabulatomorpha) — підклас викопних *колоніальних організмів* класу *коралових полінів*. Жили від пізнього кембрію до пермі; мали зовн. *скелет*, що складався з трубчастих коралітів різноманітної форми та невеликих розмірів (0,5—4 мм). Кораліти мали стінку, зовні вкриті епітекою; добре розвинені дніща, іноді з пухирчастою тканиною. Всередині коралітів — радіальні перегородки (септи), частіше септальні шипики, ребра. Розмножувалися статевим способом та *пунктуванням*. Т. поділяють на 4 ряди — хететиди, аулопориди, табуляти, геліолітиди. За іншою класифікацією цей підклас наз. табулятами. Т. мають значення для стратиграфії палеозойських відкладів. На території УРСР трапляються у палеозойських відкладах на Поділлі в долині Дністра.

ТАБУЛЯТОР (від лат. *tabula* — дошка, таблиця). 1) Обчислювальна машина в комплекті лічильно-перфораторних машин, яка автоматично зчитує дані з *перфораторних карт*, обчислює результати, накопичує їх у реєстрах *арифметичного пристрою* і друкує у вигляді таблиць. Розрізняють електромех. та електронні Т. Швидкість роботи Т. визначається темпом подачі перфокарт (до 150 за хвилину). За один картохід відбувається одна операція додавання чи віднімання чисел, зчитання з однієї перфокарти. Множення і ділення чисел виконується багаторазовим додаванням (відповідно відніманням). Щоб прискорити обчислення, до Т. приєднують електронні приставки, які дають змогу виконувати операції множення чи ділення за один картохід. Програма роботи електромех. Т. набирається на комутаційній дошці, електронних — записується в *пам'ятовувальному пристрої*. Вітчизняні електромех. Т. Т-5М, Т-5МУ, Т-5МВ обробляють цифрову *інформацію*, ТА 80-1 (мал.) — алфавітно-цифрову, електронний Т. АТЗ 80-1 обробляє алфавітно-цифрову інформацію. 2) Пристрій у друкарських машинках для друкування таблиць. А. І. Кондален.

ТАВЛАЙ Валентин Павлович [26.I (8.II) 1914, м. Барановичі — 27.IV 1947, Мінськ] — білоруський радянський поет. Член Комуністичної партії з 1932. Дітя революц.-визвольного руху в Зх. Білорусії. Близько 7 років перебував у тюрмах буржуазної Польщі. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. Осн. теми творчості — героїка революц. підпілля, боротьба білорус. народу за возз'єднання в єдиній Рад. державі. В поемах «Пісня про су-

хар» (1945), «Товариш» (1946) створив образ профес. революціонера-інтернаціоналіста. Автор літ.-критичних (про творчість Я. Купали, Я. Бріля) і публіцистичних статей.

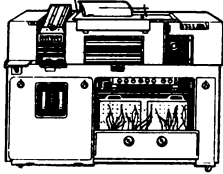
Тав.: Укр. перекл. — Поезії. К., 1964; Рос. перекл. — Стихи и поэмы. М., 1958. В. Я. Бурян.

ТАВОЛГА (Spiraea) — рід рослин родини *розових*. Куші з простими, переважно черговими листками без прилистків. Квітки двостатеві, білі, рожеві або червоні, зібрані в щитковидні, зонтиковидні, волотеві суцвіття. Плід — збірна лисянка. Майже всі Т. — красиві декоративні куші, добрі медоноси. До 100 видів, пошир. у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — бл. 25 видів, в т. ч. на Україні — 17, з них 10 культивують, використовуючи для живоплотів, бордюрів, групових та поодиноких посадок тощо. Дикі види Т. ростуть по узліссях, схилах балок та ярів, у чагарниках, на дісках здебільшого у степовій, лісовій зонах та в Карпатах; особливо пошир. Т. з в і р о б о е л і с т а (S. hypericifolia) — по кам'янистих степових схилах, в пд. і пд.-сх. лісо-степових і степових районах.

М. М. Грисюк.

ТАВР, Торос — гірська система на Пд.-півночі Малої Азії в Туреччині. Оточує з Пд. *Малоазійське нагір'я* і *Вірменське нагір'я*. Довж. 1000 км, вис. 3726 м (г. Демір-казик). Система Т. включає Зх. Т., Центральний Т. і Сх., або Вірменський Т. Складений переважно з вапняків, у серед. та сх. частинах — з метаморфічних і кристалічних порід. Є карстові форми рельєфу. Багато озер, особливо у Зх. Т. На нн. схилах поширені сухі степи та напівпустелі, на пд., більш зволожений, — ліси з дуба, фісташки, волоського горіха тощо, вище — гірські луки і пустощі.

ТАВРИ (грец. Ταύροι) — основне населення гірських і передгірних районів Криму в 1-му тис. до н. е. Від їхнього найменування походять назви Кримського п-ова *Тавріда*, *Тавріка*, *Таврія*. Одним з перших подан відомостей про Т. давньогрец. історик *Геродот* (5 ст. до н. е.). Осн. заняттям Т.-горців було скотарство. В долинах річок Т. займалися землеробством, у прибереж. районах — рибальством. У Т. були розвинуті гончарство, прядіння, ткацтво, обробка дерева, кістки, металів і каменю. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. Т. жили невеликими родами, перебуваючи на ступені патріархально-родового ладу. В 2-й пол. 1-го тис. до н. е. у Т. з'явилася майнова нерівність, виділилася родова аристократія. Т. зберегли незалежність у боротьбі проти *Херсонеса* і *Боспорської держави*, але в кін. 2 ст. до н. е. вони підпали під владу *Понтійського царства*. За середніх віків нащадки Т. становили один з компонентів мішаного населення Пд. Криму. Осн. пам'ятками Т. є поселення *кизил-кобинської культури*, укріплені і неукріплені поселення в горах, на Пд. березі Криму (зокрема, на г. *Кішка*) та в долинах річок (напр., в урочищі Уч-Баш в Інкерманській долині),

Табулятор ТА 80-1.

Таволга звіробоелиста:
1 — верхня частина квітучої рослини;
2 — квітка;
3 — листок.

могилини з похованнями в кам'яних скринях (див. *Дольмен*). *Лит.*: Крис Х. И. Кизил-кобинская культура и тавры. М., 1981.

ТАВРІДА — назва Кримського п-ова, яку почали вживати після приєднання його 1783 до Росії. Походить від назви старод. населення гірської і передгірської частини Криму — *таврів*. У березні 1918 створено *Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди*, що існувала до окупації Криму військами кайзерівської Німеччини (квітень 1918).

ТАВРІЙСЬК — місто Херсон. обл. УРСР, підпорядковане Новокаховській міськраді. Залізнична ст. Каховка, річковий порт. У місті — підприємства по обслуговуванню залізниц, транспорту, м'ясний та хлібопродуктів комбінат, з-д залізобетонних конструкцій, радгосп, управління Пн.-Кримського каналу ім. Комсомолу України. 3 школи, лікарня, 2 клуби. Утворений 1983.

ТАВРІЙСЬКА ВЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ губерніальна — створена 1887 в Сімферополі для збирання, упорядкування, зберігання документальних матеріалів і охорони пам'яток старовини. Проводила археол. розкопки на тер. Криму. В роботі комісії брали участь відомі вчені М. І. Веселовський, В. О. Городцов, А. Ю. Кримський, Ю. А. Кулаковський, О. І. Маркєвич та ін. При комісії діяв музей, в якому було зібрано 7 тис. предметів старовини. Комісія видавала «Известия Таврической учёной архивной комиссии» (т. 1—57, 1887—1920). В 1920 утворено Кримський центр. архів, якому комісія передала свої архівні матеріали. Музей комісії було передано 1921 новоствореному Центр. музею Тавриди в Сімферополі. В 1923 комісію перетворено на Таврійське т-во історії, археології та етнографії (діяло до 1929). Видавало «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии» (т. 58—60, 1927—29).

ТАВРІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ — адм. тер. одиниця, створена за царським указом від 8 (20).X. 1802. До Т. г. ввійшли Крим, п-ів, Дніпровський, Мелітопольський і Тмутораканський повіти *Новоросійської губернії*. В 1820 Тмутораканський пов. приєднано до земель *Чорноморського козацького війська*. На поч. 20 ст. Т. г. складалася з Бердянського, Дніпровського, Мелітопольського, Євпаторійського, Перекопського, Сімферопольського, Феодосійського та Ялтинського повітів. Адм. центр Т. г. — Сімферополь. Протягом 19 ст. відбувався інтенсивний процес заселення і екон. освоєння Т. г. За переписом 1897, тут налічувалося 4482 населені пункти, в т. ч. 16 міст, населення яких становило 1 443 566 чол. Пром-сть була розвинута слабо; переважали підприємства по переробці с.-г. сировини. На 657 підприємствах працювало 6270 робітників (1901). Домінуюче становище в економіці займало с. г. Більша частина землі належала поміщикам і куркулям. За даними 1905, поміщики мали 31,2% землі, куркулі — 48,8%, бідняки — 8,8%. На поч. 20 ст. в помі-

щицьких і куркульських господарствах щорічно працювало 200 тис. наймитів.

З 2-ї пол. 19 ст. Пд. узбережжя Криму починає використовуватися як курорт. Під час революції 1905—07 в Т. г. відбулися повстання моряків і солдатів, робітн. страйки, сел. заворушення. Рад. влада встановлено в січні 1918. З утворенням у березні 1918 *Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди* Таврійську губернію було ліквідовано. Бердянський, Мелітопольський, Дніпровський повіти ввійшли до складу Радянської України.

Лит.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне зібрання творів, т. 3: Історія городів і сел Української ССР. Кримська область. К., 1974; Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800—1825 гг. М., 1970; Навинский П. Н. Очерки по истории Крыма, ч. 1—2. Симферополь, 1951—57.

ТАВРІЙСЬКИЙ ПАЛАЦ у Ленінграді — пам'ятка рос. класицизму. Споруджено 1783—89 (арх. І. Старов, кілька будов у садби — арх. Ф. Волков) для кн. Г. О. Потьомкіна. Після пожежі відбудовано 1802—04 (арх. Л. Руска, К. Росі, В. Стасов, розписи — 1819, Дж. Б. Скотті). Складається з

Таврійський палац у Ленінграді. Велика галерея. Архітектор І. Старов. 1783—89.

самостійних корпусів — центрального (з 8-кутним купольним залом, Великою галереєю) та 2 службових, розташованих по обидва боки парадного двору і з'єднаних з центр. корпусом перехідними флігелями. В 1906—17 в Т. п. відбувалися засідання *Державної думи*. Після Лютн. революції 1917 в лівому крилі Т. п. працювала (до серпня) Петрогр. Рада робітн. і солдатських депутатів, у правому — проходили засідання *Тимчасового комітету Державної думи* 1917. До липня 1917 у Т. п. перебував бурж. *Тимчасовий уряд*. 4 (17).IV. 1917 в Т. п. на зборх більшовиків — учасників Всерос. наради Рад виступив з доповіддю В. І. Ленін (див. *Квітневі тези В. І. Леніна*). 5 (18).I. 1918 в Т. п. зібралися *Установчі збори*. В січні 1918 тут працював *Третій Всеросійський з'їзд Рад*, у березні 1918 — *Сьомий з'їзд РКП(б)*, в липні 1920 почав роботу Пд. конгрес *Комуністичного Інтернаціоналу*. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 палац було реставровано. Іл. див. до ст. *Ленінград*, т. 6, с. 113.

ТАВРІКА (грец. *Таυριχή*) — в давнину пд. частина Кримського п-ова, населена *таврами*. Назва

«Тавріка» вперше трапляється у давньогрец. історика *Геродота* (5 ст. до н. е.). На Пн. і Пн. Зх. з Т. межували *скіфи*, на Сх. — *Боспорська держава*, на Зх. в 5 ст. до н. е. виникло грец. місто *Херсонес*. У 3—2 ст. до н. е. кордоном Т. звужилися. На Пн. виникла Скіфська д-ва із столицею в *Неаполі Скіфському*. На тер. Т. з'явилися скіфські укріплені міста (Палакій, Хабеї та ін. поблизу Херсонеса). В кін. 2 ст. до н. е. Т. підкорив понтиійський цар *Митридат VI Євпатор*. У 2-й пол. 1 ст. до н. е. її захопили римляни. На місці таврського укріпленого поселення вони збудували фортецю *Харакс*. За часів раннього середньовіччя населення Т. становили нападки таврів, скіфів, аланів, кримських *готів*, *хазарів*, греків та ін., які збудували міста-фортеці *Ескі-Кермен*, *Мануш*, *Чуфут-Кале* та ін. У 13—15 ст. Т. поділялася на кілька феод. князівств, найбільшими з яких було Мангупське князівство з гол. містом Феодоро. За часів *Кримського ханства* (утворилося в серед. 15 ст.) і панування турків на узбережжя Криму (з 1475) самотність культура Тавріки була знижена.

«ТАВРІКА» — наукова історико-краєзнавча бібліотека при *Кримському краєзнавчому музеї*. Утворена 1873 в м. Сімферополі шляхом злиття кількох зібрань — 6-к Таврійської губерніальної земської управи, Таврійської вченої архівної комісії, ряду особистих 6-к. Налічує понад 30 тис. одиниць зберігання з природознавства, історії, археології Криму, в т. ч. унікальні видання 16—19 ст., твори перших дослідників Криму — П. С. Палласа, П. І. Сумарокова, П. І. Кеппена, В. Ф. Зуєва, К. І. Габліца, перші путівники по Криму. «Т.» має також цінні періодичні видання.

Р. М. Титаренко.
«ТАВРІЧЕСКАЯ ПРАВДА» — газета, орган Таврійського губкому РСДРП(б). Перший номер «Т. п.» вийшов 24.1 (6.11) 1918. Спочатку видавалася в Севастополі, потім — у Сімферополі. Всього вийшло близько 70 номерів. До складу першої редколегії «Т. п.» входили Ю. П. Гавен, В. І. Кобилянський (відповідальний редактор), Н. І. Островська. Пізніше газету редагували Ю. П. Гавен і Д. І. Ульянов. Видання газети припинилося в кін. квітня 1918 у зв'язку з окупацією Криму австро-нім. військами. В 1919 виходила під назвою «Тавричеський комуніст», «Кримський комуніст», з 1920 — під назвою «Красний Крым». 18.1.1952 перейменована на «Кримську правду».

ТАВРІЯ — назва Кримського п-ова, поширена за середніх віків (див. *Тавріка*). В 19 — на поч. 20 ст. Т. називали не тільки Крим, а й прилегли до нього з Пн. райони, що входили до складу *Таврійської губернії*.

«ТАВРІЯ» — респ. видавництво Держкомвидаву УРСР. Засн. 1921 в м. Сімферополі під назвою «Кримиздат», 1964—71 наз. «Крим», з 1971 — «Таврія». Обслуговує Крим. і Херсон. області.

В. П. Тавлій.

Таври. Менгір кизил-кобинської культури в Баддарській долині в Криму.

«ТАВРІЯ»

Випускає наук.-популярну, суспільно-політ., виробничу, краєзнавчу, туристську та худож. л-ру, альбомы. Вид-во нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1981).

А. М. Таріпов

Р. Тароп.

М. Т. Гончаров. «ТАВРІЯ» — жіночий вокально-хореографічний ансамбль. Створений 1971 у Сімферополі. Його засновником і художнім керівником до 1975 була нар. арт. СРСР Л. Чернишова, з 1975 худож. керівник — засл. діяч мист. БРСР та засл. арт. УРСР О. Опанасенко. В складі ансамблю — хор, танц. група й оркестр (диригент — засл. арт. Каз. РСР В. Лисича); у репертуарі — нар. пісні й танці, хороші твори і вокально-хореографічні композиції на музику рад. композиторів.

ТАВТОЛОГІЯ (від грец. ταυτολογία — повторюване сказане) — повторення тих самих або близьких за значенням слів. Як засіб підсилення емоційності й ритмічності мови широко вживається в народнопоетичній творчості (тяжко-важко, рід-родина, жили-були), а також у худож. л-рі («Загину загинебел сокола я, та карою буде загинебел моя». М. Бажан). **ТАГАЛІ** (самоазава — тагалог) — народ, який живе переважно на Філіппінах. Т. живуть також у центрі і пд. частинах о. Лусон, на о. Міндоро та ін. Чисельність — 10,8 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять тагальською мовою. За релігією Т. — католики. На поч. 16 ст. у Т. існували ранньофеод. князівства. Осн. заняття Т. — землеробство, рибальство, мисливство, ремесла; частина Т. працює в промисловості.

ТАГАЛЬСЬКА МОВА, тагалог, філіппінська мова, піліпіно — мова тагалів. Належить до індо-незійських мов. У Т. м. розрізняють 8 тер. діалектів (манільський діалект ліг в основу літ. Т. м.). Під назвами «філіппінська мова», «піліпіно» літ. Т. м. виконує також функцію мови міжн. спілкування на Філіппінах. Характерні риси Т. м.: граматична будова аглютинативна, розвинута система словотвору (способом афіксації, подвоєння, словоскладання), синтаксичні зв'язки здійснюються переважно за допомогою службових слів. Для Т. м. до середини 18 ст. використовували оригінальне складове письмо, тепер писемність — на лат. графічній основі. Про л-ру Т. м. див. **Філіппіни**, розділ Література.

Лит.: Крус М., Шкарбан Л. И. Тагальский язык. М., 1966; Макаренко В. А. Тагальское словообразование. М., 1970. В. П. Макаренко.

ТАГАЛІК — річка у Полтав. обл. УРСР, ліва прит. Ворскли (бас. Дніпра). Довж. 65 км, площа бас. 525 км². Має рівнинний характер. Живлення дощове і снігове. Використовують для зрошування і риборозведення.

ТАГАНРОГ — місто обласного підпорядкування Ростов. обл. РРФСР. Розташований на узбережжі Таганрозької зат. Азовського м. Залізнична станція, порт. 285 тис. ж. (1983). Поділяється на три міські райони. Засн. 1698 як фортеця і база рос. Азовського

військ.-мор. флоту на місці Таган-Рог. За умовами *Прутського трактату 1711* Т. у лютому 1712 було зруйновано (згодом відбудовано). За *Кючук-Кайнарджійським миром 1774* остаточно вийшов до складу Росії. З 1775 Т. — місто. Після заснування Севастополя Т. втратив значення військ.-мор. бази. В 1875 в місті було створено відділення «*Південноросійського союзу робітників*». Рад. владу встановлено 19.1 (1.II) 1918. В квітні, під час австро-німецької окупації України 1918, в Т. перебували парт. і рад. органи України, відбулися *Таганрозька нарада більшовиків України*, *Таганрозька сесія Центрального Виконавчого Комітету Рад України*. В період тимчасової окупації Т. нім.-фашист. загарбниками (17.X 1941—30.VIII 1943) у місті діяла підпільна орг-ція. Т. — важливий індустр. центр. Пром. галузі пром. комплексу міста — металург.; маш.-буд. та металообробна (з-ди: металург., котлобуд., комбайновий, суднорем., ковальсько-пресового устаткування, електро-термічного устаткування та ін.). Розвинута харч. (рибна, м'ясна, борошномельно-круп'яна), легка (шкіряно-взут., швейна, шкіргалантерейна) пром-сть. У Т. — радіотех. та пед. ін-ти, 8 серед.-спец. навч. закладів. Драм. театр, картинна галерея. Літературний та істор.-архит. музей-заповідник. В Т. народилися А. П. Чехов, художник К. А. Савицький. У квітні 1833 у місті побував Дж. Гарібальді, тут він став членом політичної організації «*Молода Італія*».

ТАГАНРОЗЬКА ЗАТІКА — найбільша затока Азовського м. Займає його пн.-сх. частину, від моря відокремлена Білосарайською й Довгою косами. Довж. 150 км, шир. від входу 31 км, пересічна глиб. 5 м. Береги Т. з. розчленовані (Міуський, Єйський та ін. лимани), на Пд. — Піщані о-ви. Взимку замерзає, влітку т-ра води до +28°. Гол. порти: Жданов, Таганрог, Єйськ.

ТАГАНРОЗЬКА НАРАДА БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ, Таганрозька партійна нарада. Відбулася 19—20.IV 1918 в м. Таганрозі за умов австро-німецької окупації України 1918. В нараді взяли участь члени комуністичної фракції ЦВК Рад України, *Народного Секретаріату*, окремі представники лівих елементів з *Української партії соціалістів-революціонерів* і *Української соціал-демократичної робітничої партії*, які порнали зі своїми партіями — всього 71 чол. На нараді виявилися незгоди між виразниками «лівих» поглядів (А. С. Бубнов, Я. Б. Гамарник, С. В. Косіор, Ю. М. Кочубинський, І. М. Крейберг та ін.), які переоцінювали внутр. можливості революц. руху на Україні, і прихильниками правих поглядів (В. К. Аверін, Е. Й. Квірінг, Я. А. Яковлев та ін.), що недооцінювали ці можливості. За пропозицією М. О. Скрипника нарада прийняла рішення про створення відокремленої від РКП(б) Компартії України. М. О. Скрипник і біль-

шість учасників наради, виходячи з намірів зберегти *Брестський мир 1918*, розглядали виділення КП(б)У з РКП(б) як формальний акт. Проте за об'єктивним змістом це рішення було принципово неправильним. Воно не знайшло підтримки серед комуністів республіки, які не мислили своєї діяльності без органічного зв'язку з РКП(б). ЦК РКП(б), В. І. Ленін допомогли більшовикам України правильно розв'язати на *Першому з'їзді КП(б) України* питання про об'єднання парт. орг-цій в Компартію України як складову і невід'ємну частину єдиної РКП(б). Нарада виробила лінію на відновлення і зміцнення більшовицьких орг-цій, підготовку і здійснення під їхнім керівництвом повстання робітників і селян проти окупантів та бурж.-націоналістичної контрреволюції. Таганрозька нарада поставила справу утворення Компартії України на практичні рейки. Було обрано *Організаційне бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*. Нарада прийняла рішення про назву респ. парт. орг-ції — *Комуністична партія (більшовиків) України*. В. Ю. Мельничко.

ТАГАНРОЗЬКА СЕСІЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ РАД УКРАЇНИ. Відбулася 18.IV 1918 в Таганрозі, куди в зв'язку з австро-німецькою окупацією України 1918 було евакуйовано ЦВК і *Народний Секретаріат*. Замість цих органів сесія утворила *Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів 1918* («Повстанський деп'ятку») і прийняла *Маніфест до робітників і селян України із закликом до повстання проти окупантів та укр. бурж. націоналістів*.

ТАГІРОВ Афзал Мухітдінович [25.X (6.XI) 1890, с. Абдрахманово, тепер Альтейського р-ну Тат. АРСР — 1938] — башк. рад. письменник, громад. діяч. Член Комуністичної партії з 1913 (прийнятий Київ. підпільною парт. організацією). В роки 1-ї світової війни служив у військових частинах, що перебували на Україні. Літ. діяльність почав 1907. В оповіданні «*Продані дівчата*» (1908), повісті «*Пригноблені*» (1911) показав тяжку долю жінок, у повісті «*Босьяки*» (1916) — життя сезонних робітників. Істор. драму «*Янгур*» (1912) написав під впливом п'єси С. Воробкевича «*Убога Марта*». Драми «*Алатау*» (1922), «*В перехідний період*» (1923), повісті «*Перші дні*» (1927), «*Протки могутньої ріки*» (1928) — про революц. події в Поволжі й Серед. Азії. Повість «*Комсомол*» (1928), «*Фабрика зерна*» (1929), «*Кров машин*» (1933) — про соціалістичну перебудову в Башкирії. У романі «*Селдати*» (1932) відобразив події на Україні періоду 1-ї світової війни, в романах «*Червоногвардійці*» й «*Червоноармійці*» (1937) — громадянську війну на Уралі.

Тв.: Рос. перекл. — Комсомол. Уфа, 1932; Фабрика зерна. М.—Л., 1933; Кров машин. Уфа, 1935; Селдаты. М., 1936; Красногвардейцы. — Красноармейцы. М., 1961. С. Г. Сафьянов.

ТАГОР Рабіндранат (Тхакур Рабіндранатх; 7.V.1861, Калькутта—7.VIII.1941, там же) — інд. письменник і громад. діяч. Писав бенгальською мовою. Друкувався з 1875. У поетич. творах 80—90-х рр. відображено філос. роздуми, громадян. мотиви, оспівується природа й кохання. В оповіданнях цього часу гостро засуджував суцільництво, жорстокість, віджили традиційні уявлення. Романи «Пішкінга в оці» (1902) та «Катастрофа» (1905) утвердили в бенгал. лір. жанр соціально-психологічного роману. На поч. 20 ст. Т. — один з керівників нац.-визвольного руху, писав патріотичні пісні (одна з них — «Моя золота Бенгалія» — згодом стала нац. гімном Бангладешу). З 1905 видавав громадсько-політичний журнал «Бгандар» («Скарбниця»). Пізніше відійшов від активної участі в політ. подіях. У цей період з'явилися філос. драма «Відплата» (1909), широко відомий роман «Гора» (1907—10), сатирична п'єса «Фортеця консерватизму» (1911), патріотична пісня «Душа народу» (1911), що нині є гімном Індії. В 1913 в перекладі англ. мовою самого Т. вийшла надана в Індії 1910 зб. віршів «Гітаджалі» («Жертовні пісні»), за яку 1913 був удостоєний Нобелівської премії (рос. мовою 1914 вийшло чотири видання її). В циклі віршів «Політ журавля» (1914—16) — роздуми над подіями 1-ї світової війни. В повісті «Чотири життя» (1916), романі «Дім і світ» (1915—16), сповнених життєствердного пафосу, показав і слабкі сторони в нац.-визвольному русі. В 20-х рр. відвідав багато країн Європи, Азії та Америки. Поїздка 1930 до Рад. Союзу справила на Т. величезне враження, про що він писав у «Листах про Росію» (1931). У романах «Поєма про кінця» (1929), «В темних життях» (1930), «Чотири частини» (1934), повістях «Дві сестри» (1933) та «Квітник» (1934) порушував актуальні соціальні й морально-психологічні проблеми. Останні поетичні збірки: «Листа» (1936), «Флейта», «Під час хвороби» (обидві — 1940), «Одужання», «В день народження», «Останні вірші» (усі — 1941) та ін. Створив бл. 2 тис. пісень. Працював у галузі живопису (бл. 2 тис. картин і малюнків). Багато уваги приділяв просвітительській діяльності. Творчість Т. мала вирішальне значення в становленні сучас. бенгал. мови і формуванні критичного реалізму в усіх інд. л-рах. Укр. мовою його твори перекладали П. Ріттер, М. Терещенко, М. Бажан, В. Мисик, В. Батюк та ін.

Тал.: Укр. перекл. — Катастрофа, К., 1960; Поетич. К., 1962; Світло і тіні, К., 1966; Оповідання, К., 1972; Поетич. К., 1981; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—12, М., 1961—65; Собрание сочинений, т. 1—4, М., 1981—82.

Лит.: Челышев Е. П. Рабиндранат Тагор. М., 1961; Гнатюк-Данилюк А. П. Рабиндранат Тагор. М., 1961; Рабиндранат Тагор. К столетию со дня рождения. М., 1961; Рабиндранат Тагор — друг Советского Союза. М., 1961; Исабулю В. Я. Литературно-художественное творчество Рабиндраната Тагора. Проблема метода. Рига, 1981; Стрижевская Л. А. Рабиндранат

Тагор. Библиографический указатель. М., 1961. Ю. В. Покарничук.

ТАДЖИКИ (самоназва — тоджик) — нація, основне населення Тадж. РСР. Живуть також в Узб. РСР, Кирг. РСР і за рубежом — в Афганістані та Ірані. Заг. чисельність Т. — 6,3 млн. чол. (1980, оцінка); за переписом 1979 в СРСР — 2898 тис. чол. Мова — таджицька (див. *Таджицька мова*). Віруючі Т. — мусульмани (переважно суніти — див. *Сунізм*; частини — шіїти — див. *Шіїзм*; припамірські Т. — *ісмаліти*). Процес формування тадж. народності, в якому брали участь гол. чин. бактрійці, согдійці, а також *саки*, почався в 5—6 ст. і в основному завершився в 10 ст. за правління *Саманідів*. Але пізніше внаслідок феод. роздробленості й відсутності в Т. єдиної д-ви нац. розвиток їх затримався. У 18—19-й пол. 19 ст. значну частину Таджикистану завоювали афг. феодали. Осн. галузями г-ва Т. в минулому були землеробство і садівництво, скотарство мало допоміжне значення. В 1868 пн. частина Таджикистану ввійшла до складу Росії. Приєднання до Росії, незважаючи на нац.-колоніальний гніт царизму, мало для Т. прогресивне значення. В них почався процес формування бурж. нації, який, проте, не завершився. Після приєднання пн. районів до Росії багато Т. почало працювати на фабриках, заводах і рудниках. За роки Рад. влади в житті Т. відбулися докорінні зміни. Минувши капіталістичну стадію розвитку, Т. стали на шлях соціалізму; їхні різні етнічні групи консолідувалися в єдину соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову соціальну та інтернац. спільність — *радянський народ*. Основою г-ва Т. є розвинута пром-сть і соціалістичне землеробство (переважно бавовництво).

У республіці виростили великі міста, впорядковані кишлаки, в яких споруджуються будівлі сучас. типу. Нац. одяг Т. (біла широка сорочка, широкі штани, халат і любейка — у чоловіків; довге плаття, довгі шаровари, халат, любейка і платок — у жінок) зберігається переважно у віддалених сіл. місцевостях. Міське населення, особливо молоді, здебільшого носить сучас. одяг, що має нац. елементи. Ліквідовано неграмотність, зросла нац. інтелігенція, досягли значного розвитку наука, л-ра й мистецтво, промисли й ремесла. Про історію, економіку і культуру Т. див. *Таджицька Радянська Соціалістична Республіка*.

Лит.: Народы Средней Азии и Казахстана, т. 1, М., 1962; История таджикского народа, т. 1—3, М., 1963—65; Гафуров Б. Г. Таджики, М., 1972; Таджикская Советская Социалистическая Республика, Душанбе, 1974. М. Пав. Р. Масов.

ТАДЖИЦЬКА МОВА — мова таджиків. Належить до іранських мов індоєвроп. сім'ї. Розмовляють нею в СРСР понад 2,8 млн. чол. (1979, перепис). У Т. м. розрізняють три групи говорів: північні (серед них — говори Самарканда

та Бухари, на яких базується сучасна літ. Т. м.), пд.-сх., або дарвазські (існують і ін. класифікації). Характерні риси літ. Т. м.: наявність 6 голосних і 24 приголосних фонем. Наголос стабіль, падає здебільшого на останній склад. За типологією Т. м. флективно-аналітична. Категорії роду й відмінки немає. Зв'язок між словами в реченні здійснюється за допомогою прийменників, *посліяменників* та ізафетної конструкції. Для дієслова характерна розвинена система видо-часових форм. Перші писемні пам'ятки належать до 9 ст. Писемність до 1930 базувалася на арабській, з 1930 — на латинській, з 1940 — на рос. графічній основі.

Лит.: Керимова А. А. Таджикский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 1, М., 1966; Забони алабин хозираи тоҷикӣ, [ч. 1—2], Душанбе, 1970—73; Чамболати илмии мешаеони забони тоҷикӣ, дар 5 ҷилд, Душанбе, 1978—82. С. Г. Холматова.

ТАДЖИЦЬКА РАДЯНЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, Таджикистан.

Загальні відомості. Утворена 14.X.1924 як Тадж. АРСР у складі Узб. РСР, 16.X.1929 перетворена на Тадж. РСР. Розташована на Пд.-Сх. Середньої Азії. На Зх. і Пн. межує з Узб. РСР та Кирг. РСР, на Сх. — частина держ. кордону СРСР з Китаєм, на Пд. — з Афганістаном. У складі Т. — *Горно-Бадахшанська автономна область*, 3 області, 43 райони, 18 міст та 49 с-щ міськ. типу. Карти див. на окремому аркуші, с. 112—113.

Державний лад. Тадж. РСР — суверенна рад. соціалістична д-ва, яка входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Тадж. РСР прийнято 14.IV.1978 позачерговою 8-ю сесією Верховної Ради Тадж. РСР 9-го скликання.

Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Тадж. РСР — однопалатна Верховна Рада Тадж. РСР, що обирається громадянами строком на 5 років. Верховній Раді підзвітна обирає нею Президія Верховної Ради Тадж. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах передбачених Конституцією Тадж. РСР, функцій найвищого органу держ. влади республіки в період між сесіями Верховної Ради Тадж. РСР. Верховна Рада Тадж. РСР утворює Уряд Тадж. РСР — відповідальну перед нею й підзвітну їй Раді Міністрів Тадж. РСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади республіки. Місц. органами держ. влади в ант. області, областях, районах, містах, селищах та кишлаках Тадж. РСР є відповідні Ради нар. депутатів, що обираються громадянами на 2,5 року. У виборах до всіх Рад нар. депутатів беруть участь громадяни СРСР, що досягли 18 років, на основі заг. рівного і прямого виборчого права при тасмному голосуванні. Найвищий суд, орган республіки — Верховний Суд Тадж. РСР, який обирається Верховною Радою Тадж. РСР строком на 5 років. Природа. Тадж. РСР — гірська країна. 93 % її території займають гори. На Пн. Зх. в межі Т.

Герб Таджикиської РСР.

ТАДЖИЦЬКА РСР

Площа — 143,1 тис. км²
Населення — 4239 тис. чол.
(на 1.1.1983)
Столиця — м. Душанбе

У долині ріки Ягноб.

заходять відроги Тянь-Шаню (Курамінський хр.), на Пд. від них — хребти Алайської гірської системи (Алайський, Зеравшанський, Туркестанський, Гісарський та ін.). На Пд. Зх. підносяться невисокі хребти (Бабатаг, Актау та ін.), розділені широкими міжгірними улоговинами. Сх. частина республіки — в межах гірської системи Памиру (хребти Заалайський, Музкол, Рушанський, Академії Наук з найвищою вершиною Т. і всього Рад. Союзу — Комунізму ніком заввишки до 7495 м). На Пд. Зх. — частини Гісарської, Кафірніганської та Вахшської долин. Республіка багата на поклада різноманітних корисних копалин, є, зокрема, поліметалеві руди, нафта, газ, вугілля, руди рідкісних металів, джерела мінеральних вод. Клімат Т. різко континентальний, сухий. Гірський та високогірний рельєф зумовлює відмінності місц. кліматичних умов. Т. розташований у пн. частині субтропіків. Літо в долинах жарке і сухе. Пересічна т-ра липня +27, +30°; зима коротка, тепла, пересічна т-ра січня 0, +2°; у високогірних районах відповідно +10, +12° та -18, -20°. На Пд. Зх. часто буває сухий і гарячий вітер — афганець (див. Вітри місцеві). Річна кількість опадів на низовинах 100—200 мм, в гірських районах до 1200—2000 мм. На більшій частині тер. Т. максимум опадів у лютому — травні. Найбільшою суворістю і посушливістю відзначається клімат Сх. Памиру. На тер. республіки налічується 8500 гірських льодовиків, заг. площа зледеніння — 8470 км² (бл. 6 % тер. республіки). Найбільші льодовики: Федченка льодовик (пл. 651,7 км²), Грум-Гржимайла (пл. 143 км²), Гармо (пл. 114,6 км²). Річкова сітка густа, найбільші ріки: Сирдар'я, Зеравшан, Амудар'я з притоками — Вахшем, Кафірніганом, Кизилсу. Усі вони переважно льодовиково-снігового живлення, в межах Т. багатоводні, мають весняні та літні паводки. Озера: Сарезке озеро, Іскандеркуль, Яшилкуль — загатного походження, Каракуль — тектонічного. Крім озер, у Т. є штучні водосховища: Кайраккунське, Нурекське, Фархадське. Більшу частину тер. Т. (бл. 70 %) займають пустельні піщані ґрунти. В передгір'ях, на низовинах та височинах — сіро-бурі пустельні ґрунти та сіроземи, поширені також такировидні ґрунти й солончаки, в горах — коричневі, у високогір'ях — лучні ґрунти. В Т. добре виявлена висотна поясність ландшафтів. У річкових долинах переважає культурна рослинність та тугайні ліси з тополі, зарості гігант. трав. На сухих гірських схилах — рідколісся з фісташки, на вологих — з горіха, клена, нерідко з арчі. Вище лежить зона субальп. та альп. луків. З тварин у тугайних лісах трапляються бухарський олень, дика свиня, шакал, очеретяний кіт, дикобраз; з птахів — фазан, чаплі, багато водоплавних; з плазунів — кобра, гюрза, водяний вуж, агами. В горах: гірська коза (кік), сніж-

ний барс, бурій ведмідь, сурок, гірська куріпка, улар, гриф, яхнятник та ін. Для охорони та відновлення корисної фауни та флори створені заповідники Тигрова Балка і Роміт, 13 заказників, бот. сади в Душанбе, Ленінбаді та поблизу Хорога, Варзобська гірсько-бот. станція (ущелина Кандари).

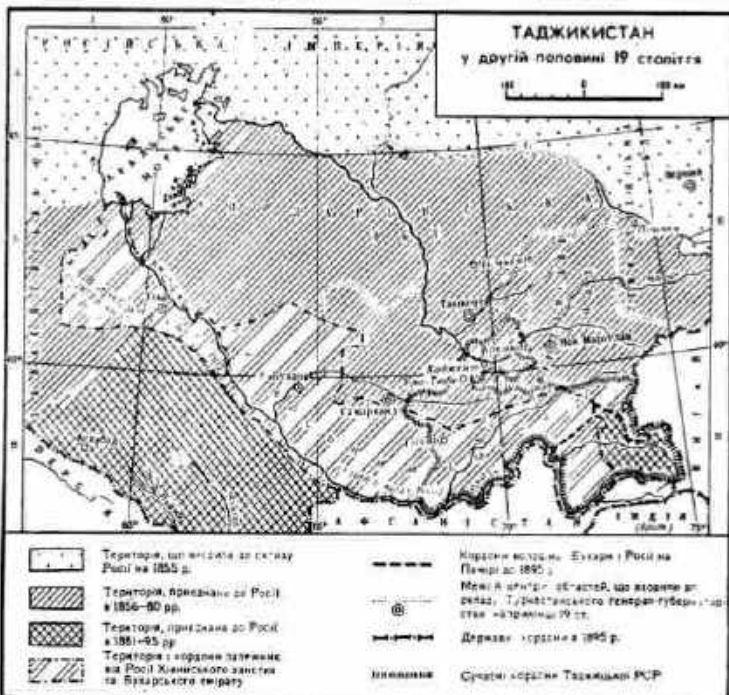
К. В. Станокотич.

Населення. 58,8 % нас. становлять таджики (2237 тис. чол.; тут і нижче 1979, перепис). Живуть також узбеки (873 тис. чол.), росіяни (395 тис. чол.), татари (80 тис. чол.), киргизи (48 тис. чол.), українці (36 тис. чол.) та ін. Пересічна густота нас. — 29,6 чол. на 1 км² (1983). Міське населення становить 34 %. Найбільші міста: Душанбе, Ленінбад, Курган-Тюбе, Куляб, Хорог, Нурек.

Історія. Тер. Т. заселялася з часів раннього палеоліту (500—300 тис. років тому). Класове суспільство виникло тут у 1-й пол. 1-го тис. до н. е. Ця територія входила до давніх держ. утворень, що виникли в Бактрії та Согдіані, а в 6—4 ст. до н. е. — до імперії Ахеменідів і Александра Македонського. З 3 ст. до н. е. тер. сучас. Т. була ядром Греко-Бактрійського царства, Кушанського царства, пізніше зазнавала нападів ефталтів, тюркських племен. До серед. 8 ст. Серед. Азію завоювали араби, але опір її населення тривав ще протягом століття. Проти завойовників відбувся ряд повстантів, найзначнішим з них було повстання під проводом Мухаммада. В 9—10 ст. Т. входив до складу двох Тахїридів і Саманідів держав. В той період остаточно утвердився феод. відносини, завершився процес формування тадж. народності. Високого рівня досягла тадж. культура. В 10 — на поч. 13 ст. землі, заселені таджиками, входили до держав, що

існували на тер. Серед. Азії (див. Караханіди, Хорезм та ін.). В 13 ст. цю тер. завоювали орди Чингісхана. В 14—15 ст. тер. Т. входила до складу д-в Тимурів і Тимурідів, у 16 ст. — до Шейбанидів держави. В 16—18 ст. відбувалося дальше посилення феод. роздробленості. Виникло Аштарханідське ханство та Хівинське ханство. В серед. 18 ст. на тер. Фергани утворилося самостійне Кокандське ханство. В 17 — 1-й пол. 19 ст. відбувалася концентрація земель у руках великих феодалів, розорення дрібних власників. У 1-й пол. 19 ст. територію Т. було поділено між Кокандським ханством і Бухарським ханством.

За договором, укладеним 1868 між Росією і Бухарою, пн. район сучас. Т. і значна частина Памиру були приєднані до Росії, воно увійшло до складу Туркестанського генерал-губернаторства. Бухарське ханство визнали васальну залежність від Росії. В 1876 було ліквідовано Кокандське ханство, а його територію включено до Ферганської обл. Туркестанського генерал-губернаторства. Приєднання до Росії, незважаючи на колоніальну політику царизму, мало прогресивне значення для народів Серед. Азії і, зокрема, для тадж. народу. Воно відвернуло загрозу англ. експансії в Серед. Азію. Т. як і вся Серед. Азія, почав втягуватися в сферу заг.-рос. економіки, розвивалися його продуктивні сили, населення прилучалося до більш передової культури російського народу, включалося в єдиний потік революційної боротьби (повстання 1872 в Ходженті, 1875 в Ура-Тюбе та ін.). Було знищено рабство, припинено феодалні війни. Почався процес розкладу натурального господарства і розвитку елементів

капіталізму. Зароджувалася нац. буржуазія, формувалася робітн. клас. Але в своїй основі соціально-екон. відносини в Т., як і раніше, залишалися феодальними. Розвиток капіталізму при збереженні феод. відносин, зокрема феод. власності на землю і воду, привів до загострення класової боротьби, що особливо посилювалося в період революції 1905—07. У цей час виникли перші с.-д. групи. Трудящі Пн. Т. були активними учасниками *Середньоазійського повстання 1916*. Після Лютневої революції 1917 в Ходженті, Ура-Тюбе та інших містах створено *Ради робітничих і солдатських депутатів*. Крім того, виникли Ради мусульм. депутатів, а також Спілка трудящих мусульман. Організаційно оформилися перші більшовицькі групи. 31.III (13.IV) 1917 було ліквідовано Туркестанське генерал-губернаторство. Однак влада в краї перейшла до рук бурж. Туркестан. к-ту Тимчасового уряду. Центром контрреволюції і мусульм. реакції стала Бухара. Поворотним пунктом в історії тадж. народу, як і всіх народів кол. Рос. імперії, була перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції. 1 (14).XI 1917 перемогло збройне повстання в Ташкенті, тут було встановлено Рад. владу. Це мало вирішальне значення для перемоги революції в усьому Туркестані. В Пн. Т. владу Рад встановлено в листопаді 1917 — лютому 1918. В кін. 1918 Рад. владу було проголошено на Памірі. Тер. Пн. Т. увійшла до *Туркестанської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки*. Встановлення Рад. влади в Т. відбувалося в умовах жорстокої боротьби проти зовн. і внутр. контрреволюції, особливо *басмацтва*. В серпні 1919 було створено Туркестанський фронт (команд. М. В. Фрунзе), що відіграв вирішальну роль у ліквідації басмацтва і розгромі білогвардійських військ. У Бухарському ханстві зберігалася влада *еміра*. В листопаді 1918 було створено Бухарську Комуністичну партію, яка очолила революц. боротьбу трудящих, підготовку збройного повстання проти *еміра*. В серпні — вересні 1920 червоні бухарські загони, підтримані частинами Червоної Армії, розгромили війська *еміра* в Зх. Бухарі. Було створено *Бухарську народну радянську республіку*. В Сх. Бухарі Рад. владу було встановлено в квітні 1921. В кін. 1921 — на поч. 1922 відновилися виступи контрреволюц. басмацьких банд. Скинута революцією експлуататорські класи при підтримці англійських імперіалістів загарбали більшу частину території Сх. Бухари, жорстоко розправляючися з мирним населенням. З січня 1922 по червень 1924 верховним органом влади у Сх. Бухарі стала Надзвичайна диктаторська комісія ЦВК Бухарської республіки в справах Сх. Бухари. У червні — серпні 1922 Рад. владу було відновлено на більшій частині тер. Сх. Бухари. До серед. 1923 більшість басмацьких банд було знищено частинами Червоної Армії, підтриманими місц. добровольчи-

ми загонами. У ліквідації басмацтва взяв активну участь І. Ф. Федько. Велику роль у розгромі контрреволюції та зміцненні Рад. влади в Т. відіграли М. В. Фрунзе і В. В. Куйбишев. Однак велика банда Ібрагім-бека діяла до серед. 1926. Перемога над басмацтвом і зміцнення Рад. влади дали змогу приступити до відбудови нар. г-ва. У вересні 1922 бюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про військ. і екон. допомогу Бухарській республіці. В 1924 тут було створено умови для переходу на шлях будівництва соціалістичного суспільства. 14.X 1924 в результаті *національно-державного розмежування радянських республік Середньої Азії* було утворено Тадж. АРСР у складі Узб. РСР. В листопаді 1924 як найвищий орган влади було створено Революційний комітет Тадж. АРСР. У січні 1925 в Тадж. АРСР увійшла Особлива Памір. обл. (у грудні 1925 перейменована на Горно-Бадахшанську а. о.). Пн. райони сучас. Т. увійшли до складу Узб. РСР і 1926 були об'єднані в Ходжентський округ. У 1926, після остаточної ліквідації басмацтва, на всій території Т. пройшли вибори до Рад. В 1925—26 було проведено земельно-водну реформу в Ходжентському окрузі. Закладалися основи соціалістичної пром-сті. У жовтні 1929 до складу Тадж. АРСР увійшов Ходжентський округ. 16.X 1929 було створено Тадж. РСР, 5.XII вона як союзна республіка увійшла до Союзу РСР. В роки довоєн. п'ятирічок в Т. розгорнулося соціалістичне будівництво, в основному було здійснено індустріалізацію. Одночасно відбувалася соціалістична реконструкція с. г. Масовий колгоспний рух розгорнувся в кін. 1929 (завершився 1936). Важливе значення для розвитку економіки республіки мало відкриття 1929 з-ці Термез — Душанбе. Проведено культур. революцію. Т. з відсталого країни царської Росії перетворився на індустр.-агр. республіку. Велику допомогу тадж. народові подали трудящі братніх республік, зокрема спеціалісти з РРФСР, УРСР, БРСР. У цих умовах швидко зростає нац. робітн. клас. Тадж. народ сформувався в соціалістичну націю. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 г-во Т. було перебудовано на воєн. лад. Трудящі Т. брали активну участь у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Військ. з'єднання, сформовані в Т., билися під Москвою і Сталінградом, на багатьох фронтах війни. Десять тисяч таджиків брали участь у визволенні України, Білорусії, Прибалтики. Понад 50 тис. воїнів з Т. нагороджено орденами і медалями РСР, 49 воїнів удостоєно звання Героя Рад. Союзу, зокрема Д. Азізов, Х. Касимов, Х. Каюмов, В. І. Бояркін та інші — за форсування Дніпра. В тилу трудящі Т. подавали всіляку допомогу фронтам. В Т. розмістилися підприємства, евакуйовані з Москви, Феодосії, Сімферополя, Харкова та ін. міст. У післявоєн. час трудящі Т. разом з усіма народами СРСР успішно розв'язують завдан-

ня дальшого розвитку нар. г-ва республіки. Великих успіхів досягнуто в розвитку бавовництва. Республіку нагороджено орденом Леніна (1956), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

Б. І. Іскандаров.

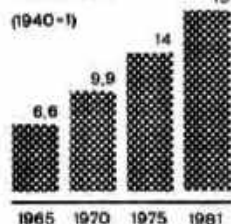
Комуністична партія Таджикистану. Більшовицькі орг-ції Таджикистану оформилися в ході боротьби за перемогу і зміцнення Рад. влади. До 1924 місцеві парт. орг-ції Пн. Таджикистану входили до складу КП(б) Туркестану, Пд. Таджикистану — до КП(б) Бухари. З утворенням Тадж. АРСР (жовтень 1924) оформилася парт. орг-ція Таджикистану як складова частина КП(б) Узбекистану, а з утворенням Тадж. РСР Тадж. обл. парт. орг-цію в листопаді 1929 перетворено на Комуністичну партію (більшовиків) Таджикистану — КП(б) Таджикистану. В червні 1930 відбувся I Установчий з'їзд КП(б)Т, який оформив її створення. З жовтня 1952 має сучасну назву. На 1.1 1983 налічувалося понад 109 900 членів і 5477 кандидатів у члени партії. Черговий, XIX з'їзд відбувся 23—25.1 1981. Перший секретар ЦК Компартії Таджикистану — Р. Набієв (з 1982).

ЛКСМ Таджикистану існує з жовтня 1925 як обл. комсомольська орг-ція Узбекистану, з утворенням Тадж. РСР — як ЛКСМ Таджикистану. На 1.1 1983 в його лавах було 647 092 комсомольці. Профспілки Таджикистану на 1.1 1983 налічували 1 280 636 членів. **Народне господарство.** Т. — індустр.-агр. республіка. Нар. г-во республіки є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. За роки Рад. влади в Т. створено велику промисловість та енерг. базу для всього нар. г-ва, агропром. комплекс, в якому провідним є бавовнярство і бавовноочисна пром-сть. Загальносоюзне значення мають видобуток кольорових металів, дальшого розвитку набули садівництво, виноградарство, шовківництво, легка і харч. пром-сть. Значне місце в нар. г-ві Т. посі-

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1970	1975	1981
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,06	3,2	4,7	13,5
Мінеральні добрива	тис. т	—	252,2	406	414
Трансформатори силові	тис. кВа	—	1379	2162	3006
Світлотехнічне устаткування	млн. крб.	—	10,5	11,9	16,2
Холодильники побутові	тис. шт.	—	129,6	145,8	137
Цегла будівельна	млн. шт.	—	—	374,7	315
Бавовна-волокно	тис. т	60,9	235	278,4	300
Килими і килимові вироби	млн. м²	—	3,2	3,8	10,8
Білизняний трико-таж	млн. шт.	0,5	5,7	5,8	6,5
Верхній трикотаж	» »	—	3,6	3,7	5,1
Шкіряне взуття	млн. пар	0,5	6,1	6,9	7,8
Олія	тис. т	3,5	68,8	94,5	96,3
Консерви	млн. умовних банок	13,9	172,8	242,4	296,1
Вино виноградне	млн. дал	0,3	3,5	4,4	5,5

ТАДЖИЦЬКА РСР

ЗРОСТАННЯ
ЗАГАЛЬНОГО
ОБСЯГУ ПРОМИСЛОВОЇ
ПРОДУКЦІЇВаловий збір основних
сільськогосподарських
культур (тис. т)

С.-г. культури	1940	1981
Зернові культури	324	325
вт. ч. пшениця	222	142
ячмінь	78	56
рис	11	28
Бавовна-сирець	172	929
Картопля	38	162
Овочі	44	383
Плоди і ягоди	121	256
Виноград	49	201

Драга в кар'єрі
«Дарназ» Яксуйського
родовища.

дає машинобудування і металообробка. В 1981 у валовому сукуп. продукті республіки частка пром-сті становила 52,8%, с. г. — 23,2%, буд-ва — 12,0%, транспорту і зв'язку — 2,5%. Капіталовкладення в нар. г-во Т. 1981 становили 960 млн. крб. (1965 — 509 млн. крб.). Продуктивність праці 1981 зросла проти 1970 в пром-сті — в 1,34 раза, в буд-ві — в 1,27 раза, в с. г. — в 1,12 раза, транспорту і зв'язку — в 1,21 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1971—81 в 1,74 раза. Виплати і пільги з сусп. фондів споживання зросли за цей період в 2,3 раза, роздрібний товарооборот — в 2 рази. За 1971—81 введено в дію 12 495 тис. м² заг. (корисної) житл. площі. Т. входить до Середньоазійського екон. району СРСР і має тісні зв'язки з ін. районами країни.

Промисловість. За роки Рад. влади небувало зріс пром. потенціал Т. Створено нові галузі важкої пром-сті — електроенергетику, машинобудування і металообробку, гірничодобувну (колюрові і рідкісних металів), пром-сть буд. матеріалів. Дальшого розвитку набули традиційні галузі: легка (бавовняна, шовкова та ін.), харч. з рядом нових галузей (молочна, плодоконсервна, кондитерська). Обсяг пром. виробн. порівняно з довоєнним періодом збільшився в 167 раз. Успішно розвивається важка індустрія, провідне місце в якій займає виробн. електроенергії (за запасами водної енергії Т. займає 2-е місце в СРСР, після РРФСР) і гірничодобувна пром-сть. Завдяки створенню у 60—70-х рр. великої енергетики (потужний Нурекський ГЕС ім. Л. І. Брежнєва на р. Вахші, Кайраккумський ГЕС на Сирдар'ї, каскаду Вахшських і Варобських ГЕС, Яванський ТЕЦ) виробн. електроенергії 1981 порівняно з 1970 зросло в 4,2 раза. На цій основі і використанні металургійної та ін. сировини у 80-х рр. формується Південно-Таджицький територіально-виробничий комплекс, що має загальносоюзне значення. В Т. видобувають бурі вугілля (Шурабський басейн), нафту (Нафтобад, Кичик-Бель та ін.), газ (Кизил-Тумшукське, Комсомольське родовища). Колорова металургія зосереджена в основному на Пн. республіки (виробляють свинцеві, цинкові, вольфрамові, сур'яні, олов'яні концентрати, видобувають плавиковий шпат). Осн. підприємства: Адрасманський свинцево-цинковий, Анзобський гірничо-збагачувальний комбінат; Таджицький алюм. з-д в Турсунзаде тощо. В республіці розвивається машинобудування в металообробка (с.-г. машини, устаткування для підприємств торгів-

лі і громад. харчування, побутові холодильники, силові трансформатори, кабелі, запасні частини для автомобілів і тракторів тощо), підприємства яких розміщені гол. чин. у Душанбе, а також у Ленінабаді, Курган-Тюбе, Канібадамі, Ісфарі, Адрасмані тощо. Створюється хім. промисловість (Вахшський азотно-туковий завод, Яванський електрохім. завод та ін.). Промисловість будівельних матеріалів створено в основному в післявоєн. період. Осн. продукція — гіпс, вапно, цемент, шифер, цегла, мінеральна вата та ін. (Душанбе, Ленінабад, Куляб, Кайраккум, Курган-Тюбе та ін.). За вартістю найбільше продукції в Т. дають галузі легкої і харч. пром-сті. Серед галузей легкої пром-сті 1-е місце займає текст., зокрема шовкова (Душанбе, Ленінабад), бавовночиста (Вахшська, Гісарська долини), бавовняна (Душанбе). Розвинуте також килимарство (у Кайраккумі килимовий комбінат — один з найбільших у країні, дає 10,8% загальносоюзного виробн. килимів і килимових виробів). Є підприємства трикотажної (Душанбе, Ура-Тюбе), взуттєвої (Душанбе, Ленінабад), швейної, шкіряної пром-сті. В харч. пром-сті переважають плодоовочеконсервна (Канібадамі, Ленінабад, Ісфара, Ура-Тюбе) та олійно-жирова (Душанбе, Канібадамі та ін.) галузі, є також виноробна, кондитерська, м'ясна, молочна, парфюмерна, тютюнова пром-сть. Т. — основний виробник у країні олії з герані.

Сільське господарство. В результаті соціалістичних перетворень у Т. створено високо-механізоване інтенсивне с.-г. виробн. Заг. обсяг його продукції 1982 зріс проти 1960 в 2,6 раза, а порівняно з 1970 — на 46%. На 1.1.1982 у республіці було 158 колгоспів і 230 радгоспів. Осн. галузь с. г. — землеробство, яке дає 69% с.-г. продукції. За післявоєн. роки в його структурі значно зросла (з 20% до 38,8%) площа під тех. культурами, що характеризує процес інтенсифікації землеробства. Особливо розвинуті бавовництво, плодівництво, виноградарство. У тваринництві переважає вівчарство.

Природні умови республіки впливають на спеціалізацію та особливості землеробства і тваринництва. Гірський рельєф зумовлює обмеженість земель, придатних для обробки. С.-г. угіддя 1981 становили бл. 44% заг. зем. площі Т. (4,2 млн. га), з них 20% (0,8 млн. га) припадає на орні землі, 77% (3,2 млн. га) — на пасовища. У зв'язку з тим, що Т. лежить у зоні пустелі, на більшій частині території можливе лише поливне землеробство (Великий Ферганський, Великий Гісарський, Вахшський, Пн. Ферганський, Дальверинський канали). В 1981 зрошено 626 тис. га земель. Із зернових культур вирощують пшеницю, ячмінь, з технічних — в основному бавовник (за продажем бавовни д-ві Т. займає 3-є місце в СРСР), а також герань, льон-кудряш, кукут.

Значне місце в економіці Т. займають садівництво (осн. плодово-ягідна культура — абрикос, а також персики, яблука, айва, гранат) та виноградарство (переважають кишмиші сорти). Площа плодово-ягідних насаджень у плодonoсному віці 1981 досягла 51 тис. га (1940 — 16 тис. га), виноградинків — відповідно 20 і 7.

Тваринництво розвивається всюди і характеризується різноманітністю. У ид. долинах, де осн. с.-г. культурою є бавовник, тваринництво відіграє другорядну роль, у горах — головну. Поголів'я (тис., на 1.1.1982): великої рогатої худоби — 1267 (в т. ч. корів — 474), свиней — 159, овець і кіз — 3116. Переважає вівчарство (гол. чин. гісарська і каракульська породи). На Сх. Паміру розводять яків. Велике значення має шовківництво. В 1981 було вироблено м'яса (в забійній вазі) 98 тис. т, молока — 510 тис. т, яєць — 375 млн. шт., вовни — 4,9 тис. т. Парк с.-г. машин становив (тис. шт., кін. 1981): тракторів (фіз. одиниць) — 32,9, зернозбиральних комбайнів — 1,4. У республіці широко здійснюються спеціалізація і концентрація с.-г. виробництва на основі міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції. На кін. 1981 в Т. налічувалося 88 міжгосподарських підприємств і організацій, у т. ч. будівельних — 29, тваринницьких — 36.

Транспорт. Осн. вид транспорту — автомобільний (93% всіх перевезень у республіці). Довжина автошляхів загального користування 1981 становила 13,3 тис. км, у т. ч. 10,9 тис. км — з твердим покриттям. Найважливіші автомагістралі: Ош — Хорог, Душанбе — Хорог, Душанбе — Ура-Тюбе — Ленінабад, Душанбе — Курган-Тюбе, Душанбе — Термез. Залізничні лінії зосереджені на Сх. республіки. Довж. з'єдн. заг. користування — 0,47 тис. км (1981). Авіалінії сполучають Душанбе з Москвою, Києвом, Ташкентом, Фрунзе, Ашхабадом та ін. містами країни. Діють також внутрішні авіалінії. Судноплавство на Пянджі та Амудар'ї. Газопроводи: Кизил-Тумшук — Душанбе (відгалуження до Турсунзаде і Явана) та Бухара — Ленінабад — Фергана. В основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року в Т. в одинадцять п'ятиріччя передбачено збільшити виробн. пром. продукції на 24—27%. У Пд.-Таджицькому тер.-виробничому комплексі продовжити спорудження Яванського електрохім. з-ду і ввести нові потужності на алюм. з-ді. Розгорнути буд-во Рогунської ГЕС і ввести в дію Байпазирську ГЕС. Збільшити середньорічний обсяг валової продукції с. г. на 12—14%. Забезпечити середньорічне виробн. зерна в кількості не менш як 315 тис. т, бавовни-сирцю — 910—920 тис. т, м'яса (в забійній вазі) — 110 тис. т, молока — 520 тис. т. Здійснити роботи по зрошенню земель на площі 50—55 тис. га. Продовжити освоєння Дангаринського степу.

Х. М. Саїдмуродов.

Охорона здоров'я. В 1982 в Тадж. РСР налічувалося 42,8 тис. лікарських ліжок (100,9 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 10,6 тис. лікарів (25,1 лікарів на 10 тис. ж.) та 28,4 тис. осіб серед. мед. персоналу; діяли 420 жіночих консультацій, дит. поліклінік і амбулаторій. Лікарів готують у Тадж. мед. ін-ті. Відомі курорти Ходжа-Обгарм, Обгарм, Гарм-Чашма, Шаамбарн.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За переписом 1987. писемних серед населення на території сучас. Т. було 2,3 %, у т. ч. серед чоловіків — 3,9 %, серед жінок — 0,3 %. Освіта перебувала в руках мусульм. духовництва, в реліг. школах *мектебах* і *медресе* навчалися діти привілейованих верств населення. З кін. 19 ст. діяли т. з. новометодні школи, в яких готували чиновників і прикажчиків, з поч. 20 ст. — чотирикласні, т. з. розгубільні школи. Середніх спец. навч. закладів і вузів на території Т. не було. Рад. влада відкрила тадж. народний шлях до освіти й розвитку нац. культури. У 20-х рр. розгорнуто роботу по ліквідації неписьменності серед дорослого населення, яку в основному завершено наприкінці 30-х рр. Особлива увага приділялася освіті жінок. Важливу роль у розвитку освіти відіграло переведення 1940 таджикської писемності на новий алфавіт, побудований на основі російської графіки. З 1949/50 навч. р. в республіці здійснюється загальна 7-річна освіта, з 1959/60 навч. р. — 8-річна освіта. В 9-й п'ятирічці в основному завершено перехід до заг. серед. освіти. В 1982/83 навч. р. в 3,1 тис. загальноосв. шкіл налічувалося 1,1 млн. учнів, у 38 серед. спец. навч. закладах — 39,2 тис., у 10 вищих навч. закладах — 57,9 тис. студентів. Найбільші вузи: *Таджицький університет* імені В. І. Леніна, Тадж. політех. ін-т з філіалом у Ленінбаді, Тадж. с.-г. ін-т, ін-т мистецтв, мед. — у Душанбе, Пед. ін-т ім. Т. Г. Шевченка в Душанбе, пед. ін-ти в Кулябі й Ленінбаді та ін. У 1982 профес.-тех. уч-щама підготовлено 20,0 тис. кваліфікованих робітників. У республіці діють *Академія наук Таджикицької РСР* (19 наук. установ; 20 академіків і 29 членів-кореспондентів; 1.1.1983), у її складі ін-т сейсмістичного будівництва і сейсмології, Фізико-тех. ін-т ім. С. У. Умарова, Ін-т астрофізики та ін., а також ін-т історії партії при ЦК Компартії Таджикистану (філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС), Тадж. ін-т ветеринарії, Ін-т землеробства М-ва с. г. Тадж. РСР, Ін-т епідеміології й гігієни та ін. наук. установи. Всього в республіці працюють 8,0 тис. наук. працівників, зокрема 200 докторів і 2,7 тис. кандидатів наук (1982). На кожну тисячу працівників, зайнятих у нар. г-ві, вищу й серед. (повну й неповну) освіту мають 830 чоловік (1983).

У Т. — 1,7 тис. масових б-к (фонд — 13,5 млн. одиниць зберігання); серед найбільших б-к республіки — Державна б-ка Тадж.

РСР імені Фірдоусі та Центральна наукова б-ка АН Тадж. РСР, обидві — в Душанбе; 12 театрів, цирк, філармонія, 1,2 тис. кіноустановок з платинним показом, 1,4 тис. клубних закладів, 15 державних музеїв: Респ. об'єднаний музей історико-краєзнавчий і образотворчих мистецтв ім. Бехзада, Літ. музей ім. С. Айні в Душанбе, Респ. історико-краєзнавчий ім. А. Рудакі в Пенджикенті, Хорогський і Ленінбадський обл. історико-краєзнавчий музеї, Історико-краєзнавчий музей у м. Ісфара та ін. Серед позашкільних закладів — палаци і будинки піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, дит. спорт. школи тощо.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1982 в Т. видано 753 назви книг і брошур тиражем 7,2 млн. прим., з них 359 — тадж. мовою тиражем 4,5 млн. прим. У республіці виходять 74 журнали та ін. періодичні видання річним тиражем 20,0 млн. прим., 67 газет річним тиражем 257 млн. прим., у т. ч. 58 — тадж. мовою річним тиражем 165 млн. прим. Працюють вид-ва «Ірфон», «Доніш», Головна редакція Тадж. Рад. Енциклопедії та ін. Друк. орган ЦК Компартії Таджикистану — журн. «Комуніст Таджикистану» («Комуніст Таджикистану», тадж. мовою). Друк. органи ЦК Компартії Таджикистану, Верховної Ради і Ради Міністрів Тадж. РСР — газ. «Таджикистоні Советі» («Радянський Таджикистан», тадж. і узб. мовами) та «Комуніст Таджикистана». Працює Тадж. телеграфне агентство (ТаджикТА). Радіофікація Т. почалася з 1928. Респ. телебачення; з 1959 функціонує Душанбінський телецентр. Респ. радіо веде передачі тадж., рос. та узб. мовами. Ретранслюються також радіо- і телепередачі з Москви й Ташкента.

Література. Таджикицька література — одна з найдавніших л-р народів СРСР і світу. Усна творчість таджицького народу формувалася у кін. 2 — на поч. 1-го тис. до н. е. Створювалася вона мовами предків таджиків — бактрійською, согдійською, хорезмійською, парфянською. Формування писемної л-ри мовою дарі — таджицькою припадає на 9 ст. Вона розвивалася в тісному зв'язку з уснопоетичною нар. творчістю і в наступні століття. В 17—18 ст. були складені цикли народних оповідань. У 17 ст. сформувалася героїчний таджицький епос «Гуругані». Записувати фольклорні тексти почали в кін. 19 ст., а науковий запис тадж. фольклору здійснюється в роки Рад. влади. На межі 19 і 20 ст. склалися школи епічних оповідань, поетів-співців (Каріма Девона, Фахрі Румоні та ін.). Великої популярності набула творчість народних співців рад. періоду Саїдалі Валі-заде, Хікмат-Різо, Курбана Джаліла, Юсуфа Вафо, Бобо Юнуса Худойод-заде, Курбаналі Раджаба та ін. Першою пам'яткою стародавньої писемності, яка дійшла до нас, є *Авеста*. Збереглися написані парфянською (серед.-іранською) мовою поеми «Ядгар Зареран»,

«Ассирійське древо». Широко представлена тадж. віршована мова в реліг. маніхейських писемних пам'ятках 3—4 ст. н. е. («Гімн Сонцю і Місяцю» та ін.). Відомі прозаїчні твори — «Синд-боднома», «Абумуслімнама». Написана загальною (сдиною) для всіх персомовних народів *Мавераннахру* і Хорасану літ. мовою, л-ра ця до 15 ст. мала назву тадж.-перської (з часом — таджицької, перської, дарі та ін.). Родоначальник тадж.-перс. літератури — А. Рудакі (9 ст.). Його послідовники — А. Дакікі, А. Фірдоусі (геройч. поема «Шахнаме»), Ібн Сіна. Ідеями гуманізму та мовленнєвої прозориті поезії *Омара Хайяма* (11—12 ст.) та *Насіра Хосрова* (11 ст.), Ф. Унсурі і Ф. Гургоні (11 ст.). У 12—14 ст. видатними представниками тадж.-перс. л-ри були *Сааді, Гафіз, Анварі, Джалааледдін Румі, Амір Хосров Дехлеві, Камаль Худжанді*. Сатиричний напрям у л-рі того часу представлений творами Н. У. *Закані*. В 15 ст. на чолі літ. руху стояв тадж. поет *Абдурахман Джамі*. Представником тадж. мемуарної л-ри цього періоду був *Зайніддін Восфі*. У 2-й пол. 16 ст. виступив поет-сатирик *Мушфік*. В 17—18 ст. у л-ру прийшли *Мірза Абдулкадір Бедлі, Саїдо Насафі, Зебуниссо, Фітраг Зардуз* та ін. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. в тадж. л-рі виникла течія просвітництва. Основоположником її був *Ахмат Доніш*, його послідовниками — *Шамсіддін Шахін, Мухаммад Хайрат, Тошходжа Асрі, Мірза Сірвадж* та ін. Велика Жовтн. соціалістич. революція відкрила нові можливості для розвитку тадж. л-ри. Основоположником тадж. рад. л-ри став *Садріддін Айні*. Вірою в перемогу революції проявлявся творчість *Абдулкасіма Лахуті*. У 20-х рр. в тадж. літературі прийшли поети *Сулаймон Найрав, Джавахірі-заде Сухайлі, Мірзо Абдулвахід Мунзім, Мухамеджан Рахім, Мухіддін Амін-заде*. На поч. 30-х рр. в тадж. л-рі розвивалася проза і драматургія. Л-ра поповнилася іменами *Мірзо Турсун-заде, Абдусалом Дехоті, Рахіма Джаліла, Хакіма Каріма, Мірсаїда Міршакара, Сатима Улуг-зода, Хабіба Юсуфі, Бокі Рахім-заде, Гані Абдулло* та ін. У роки Великої Вітчизн. війни тадж. письменники виступали з патріотичними творами. В цей час в л-ру прийшли *Розія Озод, Абдуджабор Каххорі, Амінджан Шукхуї, Мухіддін Фархат* та ін. У повоєнні роки поезія зберігає провідне місце в л-рі (вірші і поеми *Турсун-заде, Міршакара* та ін.), але більш інтенсивно розвивається проза (романи *Ф. Ніязі, Улуг-зода, Джаліла, Айні, Ф. Мухаммадієва*) і драматургія (п'єси *Дехоті, драми Гані Абдулло, Шамсіддін Кіямова* та ін.). В 30—70-х рр. в л-ру прийшло нове покоління письменників: *Пулод Толіс, Мунін Канюат, Файзулло Ансорі, Гафар Мірзо, Мавджуда, Масто, Кутбі Кіром, Лоїк Шералі, Бозор Собір, Юсуф Акбиров, Мухіддін Ходжаев, Урун Кух-зод, Саттор Турсун, Гулназар,*

Посіані площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посіанна площа	1940	1981
Всє посіанна площа	807	811
Зернові культури	567	243
Технічні культури	161	314
в т. ч. багновик	106	305
Овоче-баштанні і картопля	24	35
Кормові культури	55	219

На відгодівельній фермі великої рогатої худоби в радгосп-технікумі імені В. В. Куйбішева Вахшського району.

Голова Будди з мону-
стиря Аджин-Тепе. 7—
поч. 8 ст. Глина. Дер-
жавний Ермітаж у Ле-
нінграді.

Гулухсор, Озод Амин-заде, Сор-
бон та ін. В галузі дит. л-ри плід-
но працюють Міршакар, Абдумалік
Бахорі, Гульчехра Сулейма-
нова, Убайд Раджаб; у галузі літ.
критики і літературознавства цей
період дав імена Абдулгані Мір-
зоса, Носірджона Масумі, Ша-
ріфа Хусейн-заде, Рахіма Хаші-
ма, Мухаммада Шукуро, Ата-
хона Сайфуллаєва, Халіка Мір-
зо-заде, Расула Хаді-заде, Рад-
жаба Амонова та ін. Творче єднан-
ня тадж. і укр. л-р почалося за
Радянської влади. З'явилися перекла-
ди творів Т. Шевченка, І. Фран-
ка, Лесі Українки, М. Коцюбинсь-
кого, П. Тичини, М. Рильського,
М. Бажана, О. Корнійчука. Україн-
ці присвятили ряд творів Лахуті,
Міршакар, Юсуфі, Каноат. Про
Т. писали Л. Первомайський,
В. Мисик, П. Воронько, В. Кор-
отич та ін. Дружба тадж. і укр.
народів у роки Великої Вітчизн.
війни відображена в «Листі таджик-
ського народу українському
народові», поезіях Турсун-заде,
Лахуті, Дехоті, Дж. Сухайлі, поє-
мі Каноата «Дніпровські хвилі»,
п'єсах Улуг-зода, Дж. Ікрамі, на-
рисах і оповіданнях Ніязі. У творах
післявоєн. років Джаліла,
Улуг-зода, Шукурі, Толіса, Мух-
хаммадієва, Фархата, Бахорі та
ін. створені образи представни-
ків укр. народу. В 1961 в Т. вида-
но «Антологию української поезії».
На Україні в перекладах з'я-
вилися твори Рулакі, А. Фірдо-
усі, Гафіза, С. Айні, А. Лаху-
ті, Р. Джаліла, М. Турсун-заде,
Міршакара. В 1962 видано зб.
укр. мовою «Таджицька поезія.
Антологія». Співки письменників
— з 1934.

Архітектура. На тер. Т. збереглися
залишки поселень неолітичної
гірської культури на горі-
щах поблизу м. Нурека (Туткаул,
Сай-Сайод, обидва — 6—5-е тис.
до н. е.) і поселення Дангара (Куй-
Бульє), поселення епохи бронзи
в урочищі Кайраккум, залишки
давньобактрійського житл. буди-
нцю (6—4 ст. до н. е.), городище
Калай-Мір у с-щі ім. Насіра Хіс-
рава). З описів античних авторів
відомо про існування в 4—3 ст.
до н. е. на тер. Т. міст елліністич-
ного типу з оборонними мурами
і регулярним плануванням. Від
греко-бактрійського (3—2 ст. до
н. е.) і кушанського (1—4 ст. н. е.)
часів збереглися залишки міст в
Пд. Т. (городища Саксан-Охур,
Шахріна, Мунчак-Тепе, Яван-
сак, Кей-Кобад-шах, Кухна-Ка-
ла), памірські фортеці Каххаха,
Ямчун та ін. на тер. Горно-Бадах-
шанської а. о., палацово-храмовий
комплекс у Саксан-Охурі з серед-
ньовіазатським плануванням і ел-
ліністичними деталями архітек-
турного декору.

В 5 — на поч. 8 ст. на території
Т. виникли міста, укріплені му-
рами та баштами, з регулярною
забудовою — великими житл. ма-
сивами (Пенджикент). Палади від-
значалися великими парадними
залами з тронними *аиванами*,
оздобленими живописом і різь-
бленням. Розвивалися різні типи
культових споруд (храми в Пенд-
жикенті, монастир Аджина-Тепе,
буддійський храм у фортеці Ка-

лаі-Кафірніган поблизу с-ща Ісам-
бай Ленінського р-ну). Після
араб. завоювання і поширення ісла-
му в архітектурі склалися нові
типи споруд [мечеті, медресе, міна-
рети, мавзолеї, ханака (мусульман-
ська культова споруда)], в яких
збереглися місцеві ранньосередньові-
чні риси (мавзолей Ісмаїла Самані-
ні). Зовні споруди було вкрито
суцільним різьбленим декоратив-
ним узором (портик мавзолею
Хазраті-бобо в с. Чорку поблизу

Мавзолей шейха Мухселеддіна в Ле-
нінабаді. 17—18 ст.

Ісфари, 12 ст.). На кін. 14—15 ст.
припадає період розквіту монумент-
ального буд-ва (мавзолей Мір-Се-
їд-Хамадані в Кулябі, 14—17 ст.).
У 18—19 ст. міста та культові бу-
дівлі в основному зберігали серед-
ньовічну структуру. Риси нац.
тадж. буд-ва розвивалися в архі-
тектурі громад. будівель.
В радянський час міста Т. розви-
ваються за генеральними планами
(Душанбе, Ленінбаді). У 30-х
роках в архітектурі панували
класицистичні форми у поєднан-
ні з елементами середньовічної
архітектури (Театр опери та ба-
лету ім. С. Айні, 1939—46, арх.
О. Юнгер, Д. Білібін, В. Толді;
готель «Вахш», 1939—41, арх.
О. Антоненко, обидва — у Душан-
бе). В 2-й пол. 30-х рр. в умовах
високої сейсмічності Т. вирішувал-
ася проблема збільшення повер-
ховості будівель. У 50—70-х рр.
будуються нові міста [Нурек, Ре-
гар (тепер Турсунзаде), Яван],
у будівлях нові сучас. конструк-
ції поєднуються з традиційним
декором, орнаментальним розпи-
сом і різьбленням (Будинок Дру-
жби, 1974, арх. Г. Айзікович;
Будинок політосвіти, 1975, арх.
Е. Ерзовський та ін.; будинок
обчислювального центру Держпла-
ну Тадж. РСР, 1976, арх. В. Лях;
готель «Таджикистан», 1975, арх.
О. Онисченко; всі — в Душанбе;
аеродром у Ленінбаді, 1964—65,
арх. Г. Соломнінов та ін.). Спів-
ка архітекторів Т. — з 1936.

Образотворче мистецтво. На те-
риторії Т. знайдено наскельні
розписи в гроті Шахти доби

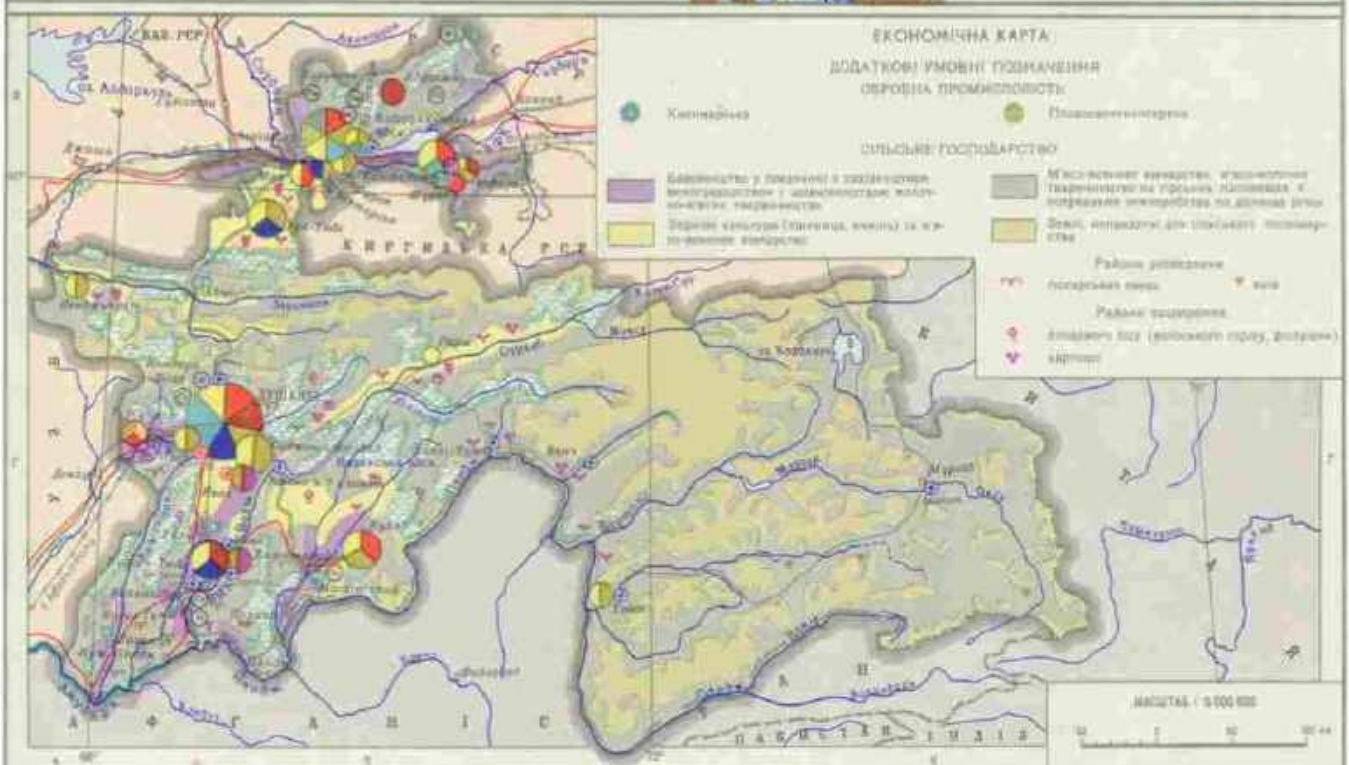
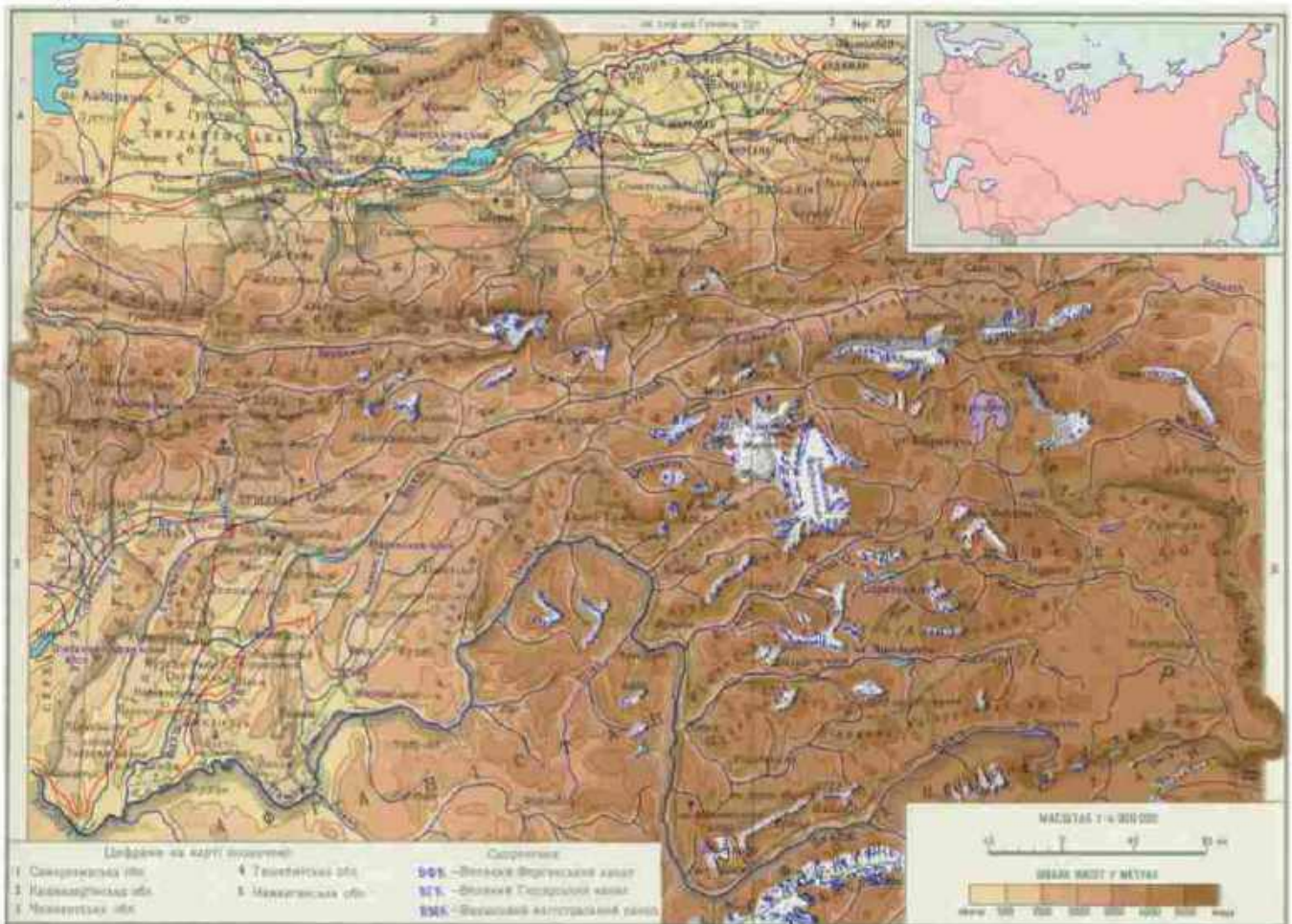

Респ. театр муз. комедії імені О. С.
Пушкіна в Ленінбаді. Архітектор
С. В. Волков. 1961—64.

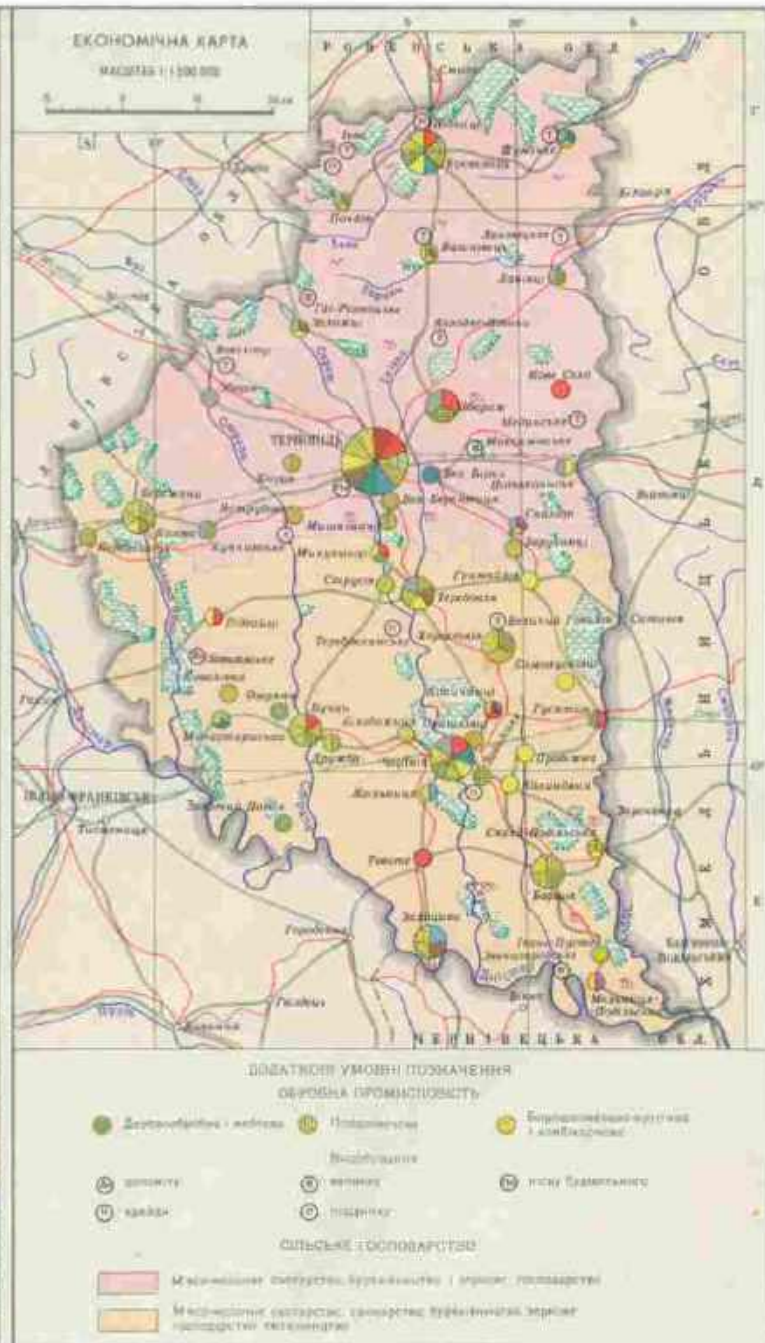
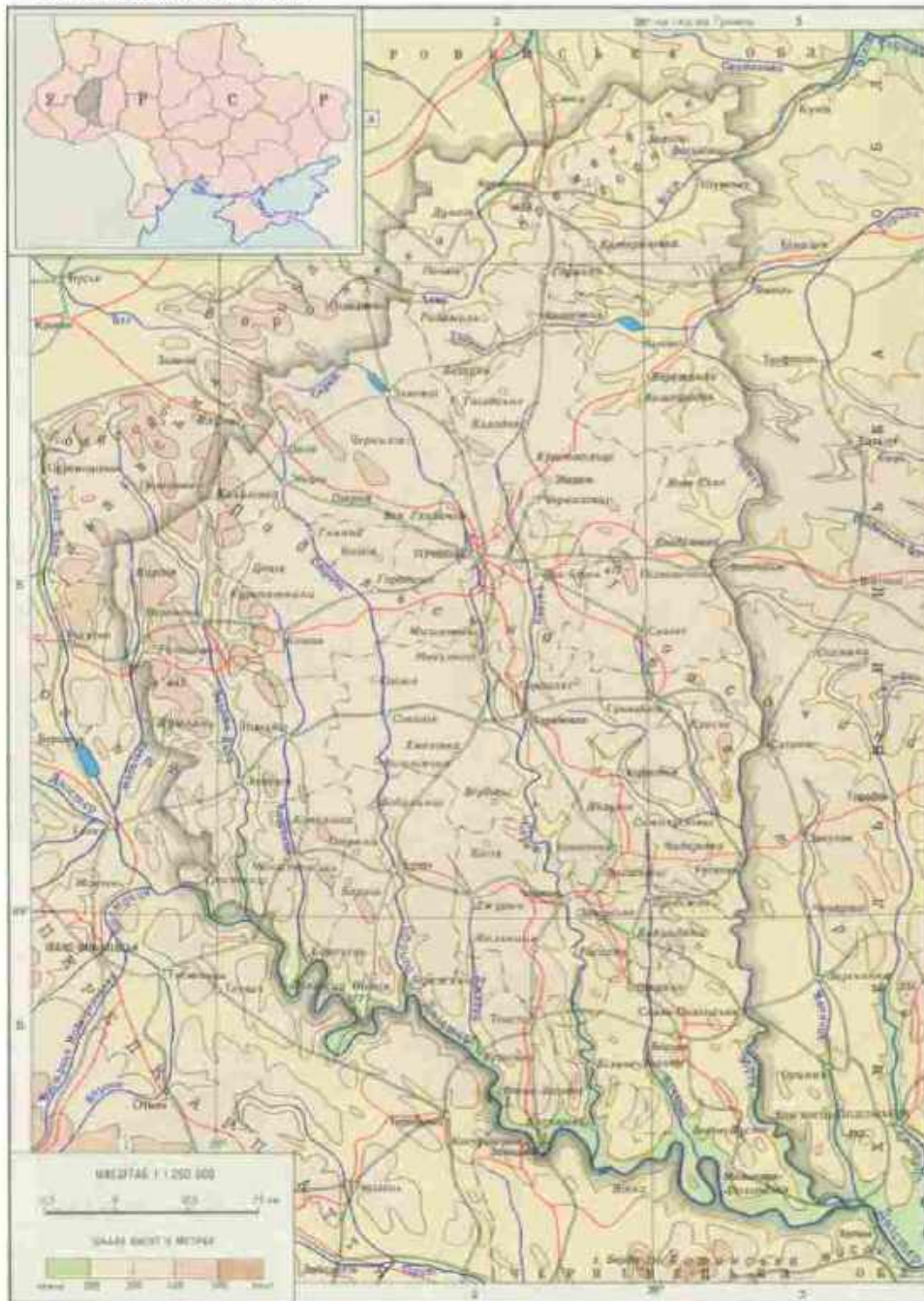
мезоліту (15—10-е тис. до н. е.);
до періоду бронзи (серед. 2 — поч.
1-го тис. до н. е.) належить кера-
міка з геометричним візерунком,
ювелірні вироби; з 6—4-го ст. до
н. е. — бронзові фігурні бляхи;
з 2—1 ст. до н. е. — декоративна
скульптура, кераміка (статуетки),
ювелірні прикраси, вишивка. У
5—8 ст. інтер'єри будинків оздоб-
лювали настінними розписами,
різьбленням на дереві. За часів се-
редньовіччя була поширена скульп-
тура (Аджин-Тепе, Пенджикент),
в період араб. завоювання — архі-
тектурний рослинний декор (різьб-
лення на глині та дереві), ікони
траплялося зображення тварин.
Новий етап розвитку мист. пов'язан-
ий з появою в 15 ст. мініатюрно-
го живопису (*Гератська школа
мініатюри*). В цей час розвивало-
ся й декор.-ужиткове мист. (по-
сул з бронзи, золота, срібла).
У 18—20 ст. високого рівня
досягли виробництво кераміки,
вишивки (настінні панно). Суч-
ас. мист. Т. почало розвиватися
в 20-х рр. 20 ст.: з'явилися плака-
ти, ілюстрації для сатиричних жур-
налів («Машраб», «Мушфікі»,
«Бігіз»), шкільних підручників
(художники Л. Буре, Г. Нікітін,
Азамхон Сіддікі). На поч. 30-х рр.
в Т. працювали такі майстри,
як Е. Бурцев, П. Фальбов, М.
Хошнухамедов, у кін. 30-х рр. —
випускники Всерос. АМ у Ленін-
граді Б. Шахназаров, Е. Чесно-
дов, В. Сидоренко та І. Єршов. У
роки Великої Вітчизн. війни особ-
ливого розвитку набули агітацій-
на графіка і політ. плакат
(О. Орлов, Б. Серебрянський та
ін.). У 50-х рр. збільшилася кіль-
кість художників з профес. осві-
тою (живописці А. Ашуров, І. Аб-
дурахманов, Д. Ільїєв, графі-
ки П. Зобнін, С. Краснопольсь-
кий; скульптор О. Татаринов).
Серед митців, які представляють
сучас. образотворче мистецтво, —
А. Аміджанов, А. Ахунов, А. Ра-
хімов, З. Хабібullaєв, Х. Хушва-
тов, К. Туренко, В. Фомін, Г. Че-
редніченко. Розвиваються тради-
ційні види декор.-ужиткового
мист. (худож. ткацтво, килимар-
ство, кераміка, ювелірна справа),
розквіт якого сприяє творчість
Р. Юлдашева, Ю. Рауфова, А.
Мавлянова, С. Сахібова, З. Бах-
ріддінові. Майстри образотворчо-
го мистецтва об'єднані у Співку
художників Тадж. РСР (органі-
тет створено 1933). Ліс респуб-
ліканське художнє училище в
Душанбе.

Музика розвивалася як односторон-
не мистецтво усної традиції — на-
родне і нар.-професіональне. Нар.
музику умовно поділяють на 3
стилі: північний (Ленінбадська
обл.), центральний (Кулябська
обл.) і південний (Горно-Бадах-
шанська а. о.); її жанри: героїчний
епос («Гургутлі», Кулябська обл.),
трудова пісня («майда», або «хуп-
хуп», Пн. Т.), сімейно-побутова
(коліскові — «ала»), обрядові
(календарні, живісні, весільні то-
що), ліричні. Широко побутує
інструм. музика. Нар. музика
діатонічна, для неї характерні
натуральні лади, різноманітна ор-
наментика і метроритміка (пере-
важно шестидольний розмір). Нар.

ТАДЖИЦЬКА РСР

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

інструменти: струнно-щипкові — дутор, думбрак; плекторні — кашгарський рубоб, танбур; смичкові — гіджак; духові — най, карнай, сурнай; ударні — таблак, нагора, дойра; чанг (цимбалоподобний). На Памірі поширені струнно-щипкові інструменти — сетор, струнно-плекторний — бланзіком, ударний — даф. У сучас. музичуванні застосовують акордеон, мандоліну, тар. Поширений сольний спів з інструм. супроводом. Популярний жанр лапара (дует-діалог юнака і дівчини). Обрядові пісні виконуються антифоною і хором у унісон. Нар.-профес. класична музика усної традиції — міська культура. Її представники — созада (співачки й танцівниці), мавригіхони (співачки), макомісти (одночасно співачки та інструменталисти). Вершина класичної музики — «Шанмаком», який сформувався в Бухарі, Самарканді та Ходженті (18 ст.). Після Великої Жовт. соціалістич. революції поряд з традиційною монодією музикою розвиваються жанри багатоголосі музики, з'являються муз. драма, опера, балет, симф. твори. Створюються муз. навчальні заклади: муз. технікум у Ленінбаді (1929), Худож. комбінат у Душанбе (1934); з 1937 — муз.-балетна школа; було введено навчання європ. муз. грамоти поряд з вивченням тадж. нар. і класичної музики. В 1934 з драм. театру (засн. в Душанбе 1929) було виділено муз. труп (з 1936 — Тадж. муз. театр, з 1940 — Тадж. театр опери та балету). Перша муз. драма — «Лолла» С. Баласаняна та С. Урбаха (1938), опера — «Повстання Восе» Баласаняна (1939). У 1938 відкрито Тадж. філармонію, організовану н.-д. кабінет музики. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 композитори писали патріотичні твори злободенного змісту: муз. драми «Пісня гніву» Баласаняна (1942), «Золотий кишлак» І. Рогальського (1944), муз. комедія «Розія» Баласаняна і З. Шахїді (1942), пісні. У 40—50-х рр. поставлено значні музично-сценічні (опери «Тохір і Зухра», 1944, та «Наречена», 1946, О. Ленського; «Бахтір і Ніссо» Баласаняна, 1954; «Пуллат і Гульру» Ш. Сайфіддінова, 1957; балети «Лейлі та Меджнун» Баласаняна, 1947; «Дільбар» Ленського, 1954), симфонічні (у т. ч. «Таджикська рапсодія» Салієва, 1947; «Святкова увертюра» А. Хамдамова, 1958), кантатно-ораторіальні (кантата «Цвіті, Таджикистан» Сайфіддінова, 1954) та ін. твори. У 60—70-х рр. яскраво виявилися прагнення композиторів збагатити муз. мову сучас. засобами виразності. Про це засвідчили постановки опер «Повернення» Я. Сабзанова (1967), «Проклятий народом» Д. Дустмухаммедова (1973), «Шерак» С. Хамраєва (1970) та ін.; оперети «Дівчина з Душанбе» З. Шахїді (1967), «Жива вода» Г. Александрова (1973); кантати «Вічно живий» Дустмухаммедова (1970), «Вогні Нурека» Сабзанова (1970); вокально-симфонічні поеми Сайфіддінова, Дустмухаммедова, симф. поеми й мініатюри Хамраєва, Ф.

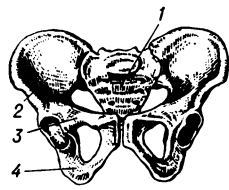
Бахора та ін. Створено концерти для інструментів з оркестром (Х. Абдуллаєв, А. Ядгарова та ін.), камерно-інструм. твори, романси на тексти тадж. поетів. Серед муз. діячів: диригенти — нар. артисти Тадж. РСР А. Камалов, І. Абдуллаєв, Ф. Салієв; хоровий диригент засл. арт. Тадж. РСР Х. Муллокаєв; співаки — нар. артисти СРСР Т. Фазилова, А. Бабакулов, Х. Мавлянова; нар. хафізи — Х. Різо, М. Баходуров, Ш. Сахібов та ін.; виконавці на нар. інструментах — нар. арт. СРСР Г. Гуломалієв, нар. арт. Тадж. РСР А. Алаєв. У республіці працюють Тадж. театри опери та балету ім. С. Айні (Душанбе), Респ. театр муз. комедій ім. О. С. Пушкіна (Ленінбад), Обл. театр муз. комедій ім. А. Рудакі (Хорог, Горно-Бадахшанська а. о.), муз.-драм. театри (Куляб, Канибадам), Науський узб. муз.-драм. театр; філармонія, при ній — симф. оркестр (1965), ансамбль рубобісток (1940), ансамбль пісні і танцю (1940); при К-ті по телебаченню і радіомовленню — оркестр нар. інструментів, ансамбль шаммакомістів (1964), естрадний ансамбль «Гульшан» (1966) та ін.; сектор історії мист. ін-ту історії ім. Ахмада Доїша АН Тадж. РСР (1958), Ін-т мистецтв (1973), 2 муз. уч-ща (Душанбе, Ленінбад); мережа муз. шкіл. Спільна композиторів Тадж. РСР — з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в Душанбе працював Держ. симфонічний оркестр УРСР. Між Таджикистаном і УРСР постійно відбувається обмін творчими колективами. Театр. Джерела театр. мистецтва Т.— в піснях, танцях, пов'язаних з трудовими процесами, в доісламських культових церемоніях і обрядах. Широко відомі нар. вистави «Монголха», «Старий», «Дервіші». На основі нар. мистецтва склався нар. театр ляльок «зочабозі» та усний традиційний театр маскарабозів. Театр європ. типу виник в Т. після Великої Жовт. соціалістич. революції. З 1919 в Т. з'являються перші самодіяльні агітаційні театри, вистави яких були прийняті революц. ентузіазмом, впевненістю в перемозі молоді Країни Рад. У 1929 на основі одного з цих театрів у Душанбе було створено національний профес. театр (тепер Таджикиський академічний театр драми імені А. Лахуті). В 30-х рр. профес. театри з'являються у великих містах і районних центрах республіки. В 1937 в Душанбе (на базі Моск. театру-студії під керівництвом О. Д. Дикого) відкрито род. драм. театр. Репертуар театрів спочатку складався з одноактних п'єс агітаційного характеру, згодом розширився за рахунок перекладних рад. п'єс («Два комуністи» К. Яшена, «Заколот» за Д. Фурмановим, «Платон Кречет» О. Корнійчука та ін.), класичних творів («Отелло» У. Шекспіра, «Підступність і кохання» Ф. Шіллера), творів тадж. («Боротьба» А. Усманова, «Вирок» М. Турсун-заде, «Ворог» Д. Ікрамі) та ін. драматургів. У роки Великої Вітчизн. війни йшли п'єси, присвячені героїчному

фронту і трудовому тилу, героям, характері яких сформувалися за Рад. влади («Серце матері» Дж. Ікрамі та ін.). В післявоєнні роки театри республіки створили вистави за п'єсами рос., зх.-європ. класиків і за творами рад. драматургів («За другим фронтом» В. Собка, «Вій, вітереш!» Я. Райніса та ін.), а також нац. драматургів на сучасні («Саодат» С. Саїмурадова і М. Рабієва, «Шодієна» М. Закірова, «Мое місто» М. Міршакара) та істор.-революц. теми («Дохунда» Дж. Ікрамі, за С. Айні, «Ураган» Ш. Кіямова та Г. Абдулло). У виставах «Ураган» Кіямова та Г. Абдулло (1957), «Полум'я свободи» (1964) і «Солдати революції» (1970) Абдулло на таджикській сцені було створено образ В. І. Леніна. Відомі діячі тадж. театр. мистецтва: нар. артисти СРСР М. Касимова, Г. Бакаєва, А. Бурханов, Н. Волчков, Т. Фазилова, нар. артисти Тадж. РСР Б. Аліфбекова, М. Вахідов, Т. Гафарова, М. Ібрагімова, Г. Завкібеков, Б. Карамхудоєв, В. Я. Лаїге, Х. Назарова та ін. В республіці діють: Тадж. академічний театр драми ім. А. Лахуті, Тадж. молодіжний театр у Душанбе, Респ. театр муз. комедій ім. О. С. Пушкіна в Ленінбаді, муз.-драм. театри у Кулябі, Канибадмі, Науський узб. муз.-драм. театр, рос. театри в Душанбе і Чкаловську. Театр ляльок у Чкаловську.

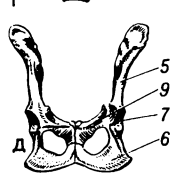
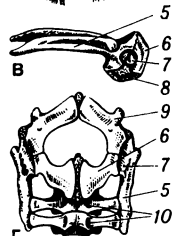
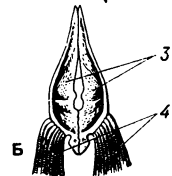
Кіно. Кіновиробництво почалося 1929 (документальні короткометражні фільми, кіножурнал «Радянський Таджикистан»). У 1930 створено кіностудію «Таджикфільм». Перший тадж. худож. фільм «Колі помирають еміри» поставлено 1932. У передвоєнні роки випущено кінострічки «Сад» (реж. М. Досталь), «Друзі зустрічаються знову» (реж. К. Ярматов). У період Великої Вітчизн. війни «Таджикфільм» об'єднав з евакуюваною з Москви кіностудією «Союздтфільм» («Боевые кино-сборники», художні кінострічки «Клятва Тімура», «Лермонтов», «Принц і злодіар» та ін.). У перші повоєнні роки успіхів досягло хронікально-документальне кіно. З 1957 починають з'являтися фільми, автори яких звертаються до творів тадж. л-ри, до минулого і сучасного свого народу: «Дохунда» (1957, за романом С. Айні), «Доля поета» (1959; обидва — реж. Б. Кіягаров), «Діти Памиру» (1963, реж. В. Мотиль), «Людина міння шкіру» (1960, реж. Р. Перельштейн), «Хасан-арбакеш» (1966, реж. Б. Кіягаров), «Смерть лихваря» (1966, реж. Т. Сабіров). В кін. 60 — на поч. 80-х рр. розширюються тематичні та жанрові стилізові пошуки тадж. кіно, дебютують молоді режисери — М. Аріпов («Ніссо», 1966), М. Касимова («Літо 1943», 1968), А. Тураєв («Третя дочка», 1971), В. Ахадов («Сімейні справи Гаюрових», 1976; «Хто поїде в Трускавець», 1978), Д. Худоназаров («Юності перший ранок», телевізійний, 3 серії, 1980). Подією стала екранізація поеми А. Фірдоусі «Шахнаме» — «Розповідь про Рустама», «Рустам і Сухраб», «Розповідь про Сіявуш»,

Уста Мір Шафе. Кулган. Міда, карбування. 1880. Ура-Тюбе. Етнографічний музей Інституту історії ім. А. Доїша АН Таджикиської РСР. Душанбе.

ТАДЖИЦЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Таз людини (жінки):
1 — крижі;
2 — клубова кістка;
3 — лобкова кістка;
4 — сіднична кістка.

Тазовий пояс:
А — у хрящових риб (акули);
Б — у кісткових риб (судака);
В — у земноводних (жаби);
Г — у плазунів (вара-на);
Д — у ссавців (лисиці);
1 — тазова пластинка;
2 — базальний хрящ червеного плавця;
3 — тазові кістки;
4 — плавці;
5 — клубова кістка;
6 — сіднична кістка;
7 — суглобова (вертложна) западина;
8 — лобковий хрящ;
9 — лобкова кістка;
10 — крижові хребці

здійснена в 70-х рр. (реж. Б. Кімаров). Серед майстрів хроніально-документального кіно — Є. Кузін, С. Хамідов, А. Мансуров, Л. Кімарова, Б. Садиков. Спільку кінематографістів Т. створено 1962. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449. С. В. Тримбач.

Лит.: Ленин В. И. О Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1960; Пулатов К. П. Таджикская Советская Социалистическая Республика. Ташкент, 1977; История таджикского народа, т. 1—3. М., 1963—65; Каримов Т. Таджикистан в период революции 1905—1907 гг. Душанбе, 1965; Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1971; История рабочего класса Таджикистана (1917—1970), т. 1—2. Душанбе, 1972—73; Советский Таджикистан в Отечественной войне (1941—1945 гг.). Душанбе, 1975; Таджикистан в братской семье народов СССР. Душанбе, 1974; Масов Р. М. Историография Советского Таджикистана (1917—1975). Душанбе, 1978; Из истории культурного строительства в Таджикистане..., т. 1—2. Душанбе, 1966—72; Брагинский И. С. Исследования таджикской культуры. М., 1977; Очерк истории таджикской советской литературы. М., 1961; Сайфуллаев А. Проблемы взаимодействия культур. Душанбе, 1976; Веселовский В. Г., Гендлин Д. Д. Архитектура Советского Таджикистана. М., 1972; Воронина В. А. Народная архитектура Северного Таджикистана. М., 1959; Нурджанов Н. Таджикский народный театр. М., 1956; Нурджанов Н. Таджикский театр. М., 1968; История советского драматического театра, т. 2—6. М., 1966—71; Джурабаев С. С. Киноискусство Советского Таджикистана. М., 1970; Ахоров П. Таджикское кино (1929—1969 гг.). Душанбе, 1971; Таджикский экран. Душанбе, 1980.

ТАДЖИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В. І. Леніна — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Тадж. РСР. Засн. 1948 в м. Душанбе. В 1957 ун-ту присвоєно ім'я В. І. Леніна. У 1982/83 навч. р. у складі Т. у. 13 ф-тів: механіко-матем., фіз., хім., геол., біол., юрид., істор., тадж. філології, рос. мови та л-ри, сх. мов, планово-еко-н., фінансово-еко-н., обліково-еко-н., де навчалось 12,2 тис. студентів, зокрема 6,1 тис. — на денному відділенні. Є вечірнє, заочне і підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті діють окремі проблемні лабораторії, бот. сад, обчислювальний центр, б-ка (фонд — понад 1 млн. одиниць зберігання). Видаються збірники наук. праць. На 1983 ун-т підготував бл. 40 тис. спеціалістів.

П. Б. Бабаджанов.
ТАДЖ-МАХАЛ — пам'ятка інд. архітектури періоду Великих Моголів (мавзолей дружини Шах-Джахан, в якому пізніше було поховано і його). Споруджено бл. 1630—52 на березі р. Джамна поблизу Агри. П'ятикупольний (вис. бл. 74 м), з 4 мінаретами на кутах. Стіни Т.-М. з білого полірованого мармуру з інкрустацією із самоцвітів. До Т.-М. прилягає регулярний сад.

«ТАЄМНА ДРУЖИНА» — підпільна селянська організація, створена 1877 революц. народниками в Чигиринському пов. Київ. губ. для підготовки сел. повстання (див. Чигиринська змова 1877). Виникненню «Т. д.» передували масові виступи в Чигиринському пов. кол. державних селян, які

терпіли від малоземелля і були обтяжені різними податками. Ці виступи охопили 40 сіл з населенням понад 50 тис. чол. Царська влада направила в села війська. 326 селян було віддано до суду, багатьох з них засуджено до тюремного ув'язнення. Народники Я. В. Стефанович, Л. Г. Дейч та І. В. Бохановський встановили зв'язки з чигиринськими селянами, вели роботу по створенню революц. сел. т-ва. Організацію «Т. д.» в селах Чигиринського пов. було почато в лютому 1877. На підпільних сел. сходках, крім прийняття присяги й розв'язання орг. питань, селяни домовлялися не сплачувати податки, домагатися поділу поміщицьких земель, здобувати зброю тощо. Кожна сільс. «Т. д.» складалася з 25 дружинників і об'єднувалася в старостю на чолі з виборним старостою. Старости входили до складу ради, яка обирала отамана, підпорядкованого «комісарові», нібито призначеному царем («комісаром» був Я. В. Стефанович). Староства було організовано в селах кількох волостей Чигиринського пов., де до «Т. д.» записалося бл. 1 тис. селян. «Т. д.» проіснувала бл. 6 місяців. Центром сел. руху було с. Шабельники. Повстання мало початися на поч. жовтня 1877. Але з червня того самого року почалися масові арешти, які тривали до вересня. До слідства було притягнуто понад 1 тис. селян. У червні 1879 в Києві відбувся суд. П'ятьох активних учасників орг-ції було засуджено до тюремного ув'язнення і пізніше засладо на Сибір. Керівникам орг-ції Я. В. Стефановичу, Л. Г. Дейчу та І. В. Бохановському, яким загрожувала смертна кара, вдалося до суду втекти з тюрми. **Лит.:** Історія Української РСР, т. 3. К., 1978; Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині (1875—1879 рр.). Х., 1934; Пойда Д. П. Крестьянское движение на правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.). Днепрпетровск, 1960. **Д. П. Пойда.**

ТАЄМНА КАНЦЕЛЯРІЯ — центр. держ. установа в Росії, що розслідувала справи про найважливіші політ. злочини. Створена 1718 в Петербурзі **Петром I** для слідства у справі царевича **Олексія Петровича** і близьких до нього осіб — противників реформ Петра I. Мала відділення в Москві. Згодом до компетенції Т. к. належали справи про замах на царя, спроби політ. перевороту, держ. зради і розкрадання держ. коштів. Була під особистим контролем царя. Ліквідована в травні 1726, її функції передано Преображенському приказу. В березні 1731 Т. к. було відновлено під назвою Канцелярія таємних розшукових справ (ліквідована 1762, її функції перейшли до Таємної експедиції при Сенаті, що існувала до 1801).

ТАЄМНИЦЯ ЛИСТУВАННЯ — одна з демократичних свобод, що означає недоторканність особистої поштово-телеграфної кореспонденції. Т. л., як і телефонних розмов та телеграфних повідомлень, в СРСР гарантується ст. 56 Конституції СРСР і відповідними статтями конституцій союзних (в УРСР — ст. 54 Конституції УРСР) і авт.

республік. Віймка-кореспонденції (як слідча дія) в поштово-телеграфних установах може здійснюватися лише за санкції прокурора або за рішенням суду. Порушення Т. л. тягне за собою для службових осіб кримінальну відповідальність (в УРСР — за ст. 131 КК УРСР), карється виправними роботами на строк до 6 місяців або грошовим штрафом чи громадською доганою. **В. Б. Бабій.**

ТАЄМНІ МОВИ — штучно створені мови, засіб спілкування замкнених соціальних груп. Див. *Умовні мови*.

ТАЖИБАЄВ Абділдія Тажибаєвич [н. 22.I (4.II) 1909, Перовськ, тепер м. Кзил-Орда] — казах. рад. письменник, літературознавець. Член КПРС з 1939. Друкується з 1928. Перша зб. віршів — «Новий ритм» (1933). У збірках віршів і поем «Спасіння» (1935), «Від широкого серця» (1949), «Остроу» (1958), «Скеля» (1967), «Минуле» (1973), «Молода поросль» (1979) відображено життя сучасного Казахстану. Автор п'єс «Біла береза» (1938, у співавт.), «Приятелі» (1964) та ін., монографії «Становлення і розвиток казахської драматургії» (1971). Перший перекладач творів Т. Шевченка казахською мовою, написав статті про його життя і творчість, присвятив йому віршовану драму «Тарас» та вірші «Сирдар'я» (1935) і «Розмова з Тарасом» (1936). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, іншими орденами, медалями.

Тел.: Укр. перекл. — [Вірші]. «Дніпро», 1945, № 5—6; Рос. перекл. — Стихи. Поэмы. Пьесы. Алма-Ата, 1957; Былое. Алма-Ата, 1979.

Б. Іскаков.
ТАЖИБАЄВ Тулеген Тажибаєвич (23.II 1910, Ариць, тепер Чимкент. обл. — 14.VI 1964, Алма-Ата) — казах. рад. учений і громад. діяч, акад. АН Казах. РСР (з 1954). Член КПРС з 1939. Закінчив академію комуністичного виховання ім. Н. К. Крупської (1935). В 1939—40 — зав. кафедрою педагогіки й психології Казах. пед. ін-ту ім. Абая; 1940—42 — нарком освіти Казах. РСР; 1941—44 — заст. Голови РНК Казах. РСР; 1944—54 — міністр іноз. справ Казах. РСР, одночасно ректор Казах. ун-ту; 1954—57 — заст. Голови Ради Міністрів Казах. РСР; міністр культури; 1961—64 — зав. кафедрою педагогіки й психології Казах. ун-ту. Оsn. праці: «Психологія і педагогічна психологія К. Д. Ушинського» (1948), «Філософські, психологічні і педагогічні погляди Абая Кунанбаєва» (1957), «Освіта і школа Казахстану в другій половині XIX століття» (1962), «Педагогічна думка в Казахстані у другій пол. XIX століття» (1965). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора й «Знак Пошани», медалями.

Лит.: Жарикбаев К. Б. Развитие психологической мысли в Казахстане. Алма-Ата, 1968. **К. Б. Жарикбаев.**

ТАЗ — ріка в Зх. Сибіру, в межах Ямало-Ненец. авт. округу Тюмен. обл. РРФСР. Довж. 1401 км, площа бас. 150 тис. км². Бере початок на Верхньотазовській височині, тече Зх.-Сибірською низиною. Впадає у Тазовську губу (бас.

Карського м.), розгалужуючись на численні рукави. Живлення переважно снігове і ґрунтове. Замерзав у жовтні, скресає наприкінці травня — на поч. червня. Судноплавний, рибальство. У басейні — родошища горючого газу.

ТАЗ в анатомії — частина скелета людини та хребетних тварин. Має вигляд широкого кільця; представлений двома тазовими кістками (кожна утворена зрощенням клубової, лобкової та сідничної кісток), крижками і куприком. Розрізняють великий та малий Т. Великий Т. спереду обмежений м'якими тканинами передньої черевної стінки, ззаду — хребтом, з боків — крижками клубових кісток; малий Т. спереду — лобковими кістками, ззаду — крижками і куприком. У великому Т. містяться органи нижнього відділу черевної порожнини, в малому — пряма кишка, сечовий міхур, статеві органи. У людини у зв'язку з прямоходінням Т. несе на собі масу частин тіла, що лежать вище, пом'якшує поштовхи і трясіння, що виникають від пересування, служить для з'єднання з тулубом нижніх (у тварин — задніх) кінцівок. Т. — місце прикріплення м'язів спини, хребта, живота, кінцівок. Будова Т. має статеві особливості: у зв'язку з виношуванням плоду жіночий Т. більш широкий і глибокий, ніж чоловічий. Захворювання: переломи, абсцеси, флегмони, остеомиєліт, пухлини тощо. Ліч. с. 113.

Ю. Я. Полуляк.

ТАЗИК — перший членник нижньої членистоногої тварини, за допомогою якого вона сполучається з тулубом.

ТАЗОВИЙ ПОЯС, задній пояс — частина скелета хребет. тварин та людини, що служить для опори і причленування до тулуба задніх (у людини — нижніх) кінцівок. У риб Т. п. представлений однією поперековою хрящовою пластинкою (напр., у акули) або двома зрощеними трикутними кістками (напр., у судака), до яких прикріплені скелети черевних плаців. Т. п. риб не зв'язаний з хребтом. У земноводних Т. п. має три парні елементи: клубову і сідничну кістки та лобковий хрящ, які разом утворюють суглобову (див. *Суглоб*) западину для причленування зі скелетом задніх кінцівок; зв'язаний з хребцями. Т. п. у плазунів, як і в усіх наземних хребетних, складається з двох симетричних частин, кожна з яких утворена трьома осн. кістками: клубовою, сідничною та лобковою. Таз закритий: дві пари (лобкової й сідничної) кісток зрощені на черевному боці. У птахів три пари зрощених осн. кісток утворюють велику поверхню тазу, що забезпечує міцне прикріплення м'язів для підтримання тіла тільки задніми кінцівками при пересуванні по землі. Таз відкритий: дві пари кісток не зрощені по серединній лінії, що дає змогу птахам відкладати великі яйця. Т. п. у ссавців складається з двох безіменних кісток, утворених зрощенням трьох основних. Таз закритий. У людини три кістки Т. п. сполучені між собою

до 16-річного віку за допомогою хряща, що пізніше костеніє, а з крижками — за допомогою мало-рухомих суглобів.

ТАІ — група народів, які говорять тайськими мовами. Розселені в Пд. Китаї, країнах Індокитаю і Пн.-Сх. Індії. До групи Т. входять: сіамці (кхон-таї), чжуани, лао, буї, шань, дун, тай, лі. Ряд численних народів (тхай неа, тхай чорні, тхай білі, футхай, юань, тхо, каолан, нунг, нянг та ін.), які живуть у пн. районах В'єтнаму, Таїланду і Бірми, а також у Лаосі, об'єднуються під назвою «гірські таї». На Пн. Сх. Індії до Т. належать кхматі.

ТАЙЛАНД, Королівство Таїланд — держава в Пд.-Сх. Азії. Займає центр. та зх. частину п-ова Індокитай і пн. частину п-ова Малакка. Омивається водами Сіамської зат. Пд.-Китайського м. та Андаманським м. У адм. відношенні поділяється на 71 провінцію (чангвати).

Державний лад. Т. — конституційна монархія. Діючу конституцію проголошено 1978. Глава д-ви — король. Законодавчий орган — Нац. законодавчі збори у складі сенату (225 членів; призначаються прем'єр-міністром на 6 років) і палати представників (301 депутат; обирається населенням на 4 роки); виконавчий орган — уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги переважно низовинні, місцями заболочені. Внутр. райони країни зайняті Менамською низовиною. Рельєф піщаних і західних районів країни гірський (вис. до 2576 м, гора Ітхханон — найвища точка країни), на Сх. — плато Корат. Поклади олов'яної, вольфрамової, цинкової, заліз., марганцевої руд, сумми, бариту, плавикового шпату, дорогоцінного каміння, бурого вугілля, кам. і калійної солей, нафти. Клімат субекваторіальний, мусонний. Пересічна річна т-ра повітря в рівнинних і передгірних районах від +22 до +29°. Опадів 900—1000 мм на рік. Гол. ріка — Менам. Бл. 60 % тер. Т. вкрито лісами. В пн. частині країни поширені тропічні ліси на червоноземі, на плато Корат — мусонні сезонно листопадні ліси на коричневих ґрунтах та високотравна савана на червоно-бурих ґрунтах. По долинах річок — галерейні ліси на алювіальних і лучних ґрунтах, вздовж мор. узбережжя — мангрові зарості. В Т. — 5 нац. парків.

Населення. Осн. населення Т. (сіамці, або кхон-таї, лао та ін.) належить до тайської мовної сім'ї. В Т. живуть також китайці, малайці, кхмери, гірські кхмери, куї та ін. Офіц. мова — тайська. Пересічна густота нас. — 95,3 чол. на 1 км² (1982). Міське населення становить 17,2 % (1977). Найбільші міста: Бангкок, Чіангмай, Чонбурі.

Історія. Найдавніші людські поселення на тер. Т. належать до епохи палеоліту. На межі н. е. пд. частину тер. Т. заселили племена монів. У 1—13 ст. на тер. Т. існували монські д-ви, які в 11—13 ст. були підкорені кхмерською

імперією Камбуджадеша. Високу культуру монів і кхмерів сприйняли таї, які на поч. 1-го тис. заселили тер. Т. В кін. 12 — на поч. 13 ст. виникли тайські князівства, які 1238, завдавши поразки кхмерам, об'єдналися, створивши д-ву Сукотай. В 13 ст. на тер. Т. поширився буддизм. Після розпаду д-ви Сукотай в 14 ст. утворилася нова д-ва Сіам. У 2-й пол. 17 ст. Сіам став об'єктом колоніальної експансії Голландії, Великобританії і Франції. Країні було силою нав'язано нерівноправні договори. В результаті патрістичної боротьби місц. населення колонізаторів було вигнано з Сіаму. В кін. 17 ст. країну було закрито для європейців. У 2-й пол. 18 ст. Сіам зазнав агресії з боку Бірми. Після вигнання бірманських військ і відновлення єдності країни Сіам у 2-й пол. 18 ст. підкорив Лаос і Камбоджу. В 2-й пол. 19 ст. Сіам уклав нерівноправні договори з Великобританією, США, Францією та ін. капіталістичними д-вами. В 1896 Сіам було поділено на англ. і франц. сфери впливу. Дії рос. дипломатів (дипломатичні відносини з Росією Сіам встановив 1897) об'єктивно перешкождали повному підкоренню країни зх. д-вами. Під час 1-ї світової війни 1914—18 Сіам з 1917 виступав на боці Антанти. Після війни в країні посилювався антимонархічний рух. У 1932 в результаті держ. перевороту Сіам було проголошено кон

Герб Таїланду.

ТАЙЛАНД

Площа — 514 тис. км²
Населення — 49 млн. чол.
(кін. 1982, оцінка)
Столиця — м. Бангкок

ТАЙЛАНД

Храмовий комплекс Су-тат у Бангкоку. Початок 19 ст.

Голова Будди. Період Двараваті. Камінь. 7—8 ст. Національний музей Тайланду. Бангкок.

Бангкок. Панорама міста.

ституційною монархією. В 1939 Сіам перейменований на Т. У 1940 Т. висунув тер. домагання на частину тер. Лаосу і Камбоджі. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Т. з 1940 виступав на боці Японії. Країну фактично окупували японські війська. В Т. розгорнувся визвольний рух «Вільне Таї». В 1942 виникла компартія. 19.VIII 1945 Т. звернувся до країн — учасниць антияпон. коаліції з проханням про мир. За мирним договором 1946 Сіам (так країна знову називалася 1945—48) відмовився від загарбаних 1941—43 територій. У 1946 Сіам і СРСР домовилися про обмін посланниками (дипломатичні відносини — з 1941, офіційно — з 1979). В 1947 реакц. офіцери здійснили військ. переворот, який супроводився антидемократичними репресіями. В післявоєн. час у країні зріс вплив США. На тер. Т. було створено військ.-повітр. і військ.-мор. бази США. В 1954—77 Т. входив до СЕАТО. Збройні сили Т. брали участь в агресії США у В'єтнамі. З 1966 Т. — член АЗПАК, з 1967 — АСЕАН. У 1957—73 при владі в Т. перебував військ. уряд, який проводив політику придушення демократичних свобод. У жовтні 1973 військ. режим було скинуто. Цивільний уряд нац. буржуазії вжив заходів щодо зміцнення суверенітету і розвитку відносин Т. з усіма країнами. З тайландської території було виведено амер. війська, закрито військ. бази США. В 1976—77 при владі в Т. перебували праві військ. кола. В 1977 в країні відбувся військ. переворот. Новий уряд виступив з програмою посилення регулюючої ролі д-ви в економіці, проведення зем. реформ, боротьби проти корупції та безробіття. В 1978 прийнято нову конституцію, згідно з якою відновлено ряд бурж.-демократичних свобод. У 1979 відбулися парламентські вибори. У зовн. політиці уряд Т. орієнтується на співробітництво з США, Японією та ін. імперіалістичними д-вами, а також з Китаєм. Т. відмовився визнати Нар. Республіку Кампучія (НРК) і надав свою територію бандам кампучійських контрреволюціонерів, які здійснюють збройні напади на прикордонні райони НРК. З 1946 Т. — член ООН.

Г. Г. Бандиленко.

Політичні партії. Тайська національна партія, засн. 1968. Виражає інтереси великої, в т. ч. місц. кит., буржуазії. Партія соціальної дії, засн. 1974. Виражає інтереси феодално-монархічної аристократії і великої буржуазії. Демократична партія, засн. 1947. Спирається на велику і серед. буржуазію, інтелігенцію, частину офіцера. Національно-демократична партія.

Тропічний ліс на півночі країни.

Об'єднує представників військових, інтелігенції, серед. підприємців. Партія тайських громадян. Виступає з крайньо правих позицій. Комуністична партія Тайланду, засн. 1942. За винятком 1946—47 — на нелегальному становищі, з 1965 веде збройну антиурядову боротьбу. Профспілки в Т. заборонені.

Господарство. Т. — агр. країна з низьким рівнем екон. розвитку, залежна від іноз. капіталу (Японії, США, ФРН та ін.). Значну роль в економіці відіграє буржуазія кит. походження. Гол. галузі г-ва мають експортну орієнтацію. В с. г. зайнято бл. 73 % самодіяльного населення і створюється 35 % валового нац. продукту. Зберігаються феодалні форми власності на землю, більшість селян безземельна. Поширена оренда. Переважають дрібногосподарні сел. г-ва. С.-г. угіддя займають 35 % площі країни; 2,6 млн. га земель зрошується. Переважає рослинництво, осн. с.-г. угіддя — в долині Менаму та на плато Корат. Вирощують (збір і виробн., млн. т, 1982): рис — 17,8 (очищений), кукурудзу — 3,7, талію — 17,4, цукр. тростину — 30,3, бобові, просіяні, батат, арахіс, рицину кунжут, чай, каву, кенаф, кокосову пальму, бавовник, тютюн, прянощі, цитрусові, манго, ананаси тощо. Значні площі під гевеєю (на п-ові Малакка), 1982 було вироблено 340 тис. т натурального каучуку. Поголів'я (млн., 1980): великої рогатої худоби — 11,3 (у т. ч. буйволів — 6,2), свиней — 5,5. Розвинуте рибальство (1,7 млн. т риби і морепродуктів, 1982). В лісах — заготівлі деревини цінних порід (тик, янг, сал, ебеневе, сандалове, червоне дерево). Частка пром.-сті у валовому нац. продукті становить 20 %. На базі знач-

них мінерально-сировинних ресурсів розвивається гірничодобувна пром.-сть, переважно експортного характеру. Видобувають (тис. т, 1982): олов'яну — 32, свинцево-цинкову, вольфрамову та марганцеву руди, нафту, плавиковий шпат — 270, азбест, дорогоцінне каміння тощо. Гол. галузі обробної пром.-сті — харчосмакова (очистка рису, виробн. талію, кокосової олії, цукру тощо) і тексти. (у т. ч. джутова). Підприємства деревообр. пром.-сті та по первинній обробці каучуку. Гол. чин. на імпортній сировині та напівфабрикатах працюють нафтопереробні, хім., цем., паперові, металург., металообр., автоскладальні та ін. підприємства. Розвинуті кустарні ремесла. В 1980 було вироблено 15 млрд. кВт год електроенергії (більшу частину — на ГЕС). Осн. пром. центр — Бангкок. Долж. (тис. км): з-пів — 3,8 (1981), автошляхів — понад 45, у т. ч. бл. 28 з твердим покриттям. Розвинуті річковий та мор. транспорт. Найбільші мор. порти — Бангкок, Сонгкхла, Паттані. У м. Бангкоку — міжнар. аеропорт. З Т. вивозять рис, каучук, талію, кукурудзу, цукор, олов'яну руду тощо; довозять нафту і нафтопродукти, машини і устаткування, пром. сировину та напівфабрикати. Гол. торг. партнери — Японія, США, ФРН. Грош. одиниця — бат. 23 бата = 1 дол. США (1983). Б. П. Яценко. Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1976 в країні було 52,2 тис. лікарняних ліжок (12,1 ліжка на 10 тис. ж.), більшість з яких належить державним лік. закладам. Мед. допомогу 1975 подавали 5 тис. лікарів (1,2 лікаря на 10 тис. ж.), 652 зубні лікарі та 1,9 тис. фармацевтів. Лікарів готують у 4 вищих мед. школах. Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В країні значний процент неписьмених (1980 —

бл. 15 %). Проголошено обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 7 до 15 років. З 1977 здійснюється перехід до нової структури загальноосвіт. школи: поч. школа — 6 років, середня — 6 років (3 + 3). Викладання — тайською мовою. Є приватні школи. В 1980/81 навч. р. у поч. школах навчувалося понад 7,3 млн. учнів, у серед. навч. закладах — понад 1,9 млн., у вищих навч. закладах — бл. 270 тис. студентів.

Базар на полі.

У країні діють 13 ун-тів (зокрема, Чуалонгкорнський, засн. 1917; Таммасартський, засн. 1933; Касетсартський, засн. 1943, усі — в Бангкоку, ун-т у м. Чангмаї), ряд ін-тів та коледжів. Наукові установи: Сіамське наук. т-во, н.-д. центри при ун-тах у Бангкоку, н.-д. ін-ти по с. г., екології тощо. Деякі наук. розробки фінансуються зарубіжними і міжнар. фондами. Нац. б-ка (засн. 1905), б-ка Таммасартського і Чуалонгкорнського ун-тів, Нац. музей, усі — в Бангкоку.

В. З. Клериков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в Т. видавалося кілька десятків газет і журналів тайською, кит. і англ. мовами. Провідні щоденні газети: тайською мовою — «Таї рат» («Країна Таї», з 1958), «Сіам рат» («Країна Сіам», з 1950); англ. мовою — «Бангкок пост» («Пошта Бангкока», з 1946), «Нейшен рев'ю» («Національний огляд», з 1971); кит. мовою — «Сінсянь жібао» («Новини», з 1946), «Цзінь хуа жібао» («Столична китайська газета», з 1959, тайська назва «Сірінакон»). Нац. інформ. агентство — Агентство новин Тайланду (АНТ), засн. 1977. Радіомовлення — з 1938. Передачі ведуться таї, англ., франц., лао, в'єтнам., кхмерською, бірманською і малайською мовами. Телебачення — з 1955.

Література. Перші пам'ятки тайської словесності, переважно епіграфічні, належать до кін. 13 ст. Становлення літератури як самостійного виду художньої творчості відбувалося в середині віки. На л-рі цього періоду виразно позначився вплив інд., гол. чинном буддистської, л-ри. Осн. змістом л-ри була апологія монархії і буддизму. Значне місце займали ліричні жанри (поема «Пранло», вірші Сінрата). Північна форма — віршована. З кін. 18 ст. в

л-рі поступово зростає роль л-ри світського змісту. З'являються перші прозові твори. Серед. 19 ст. знаменувалася поворотом від переважно елітарної, епігонської л-ри до демократичної, нац. л-ри. Найяскравіше ця тенденція відображена в творчості Сунгтона Пу. В 20—30-х рр. 20 ст. зародився реалістичний напрям, що знайшло відбиття в оповіданнях, повістях, романах. Найвідоміші представники реалістичної течії, у творах яких порушено гострі соціальні проблеми: Сібурапа (роман «Обличчя у майбутнє», 1955), Селі Сауванонг (роман «Диявол», 1957), Суват Вараділок, Лао Кхамком (оповідання з життя селян). Після 2-ї світової війни в л-рі Т. переважає сімейно-побутова тематика. Психологічні конфлікти у своїх творах зобразили Акат Дамкег, Луанг Вічіт Ватакан, Малай Чулініт, Манат Тьянрайонг, Якоп, письменниця Докмай-сот. З правих позицій виступає Кікріт Прамот.

Л. М. Морен.
Архітектура та образотворче мистецтво. На тер. Т. від перших століть залишилися монські, від пізнішого періоду — кхмерські храми (в Лампхуні, Чангмаї). З 13 ст. формувалося нац. мистецтво під егідою буддизму. В цей час склався тайський тип культового комплексу («вата»), до якого входять святилища і храми — «вати». Чанг Лом у Саванхалоку (кін. 13 ст.), Махатат у Сукотай (Сукхотхай, 1345). У період розквіту Сіамської д-ви (14—19 ст.) з'явилися міста з прямокутним плануванням, обнесені цегляними стінами, будували складні за формою, оздоблені багатокольоровою мозаїкою, розписом і різьбленням «вати» і палаци (в Бангкоку, Аютті та ін.). З кін. 19 ст. споруджують численні банки, офіси, готелі в дусі сучасної європейської та американської архітектури.

На рисовому полі.

Кустарне виробництво шовку.

Від часів неоліту і бронзового віку збереглися кераміка з поховань у долинні річки Квай, наскельні розписи, з перших століть н. е. — величні статуї із зображенням Будди.

Нац. мистецтво почало формуватися з 13 ст. В 14—19 ст. розквіт набула скульптура. З кін. 19 ст. в Т. почали проникати зах.-європ. й амер. впливи. З 2-ї пол. 20 ст. прогресивні митці (живописці Фуа Харабітак, Таві Нандакван, скульптор Х'ен Імсарі, графік Маніта Пу Арі), наслідуючи європ. традиції, зберігають особливості нац. мистецтва. Розвиваються різні види декор.-ужиткового мистецтва: лаковий живопис, виготовлення виробів з шкіри, різьблення на дереві, карбування, ткацтво, плетіння.

Музика, театр, кіно. Музика Т. склалася під впливом інд. і кит. культур, а також у взаємодії з музикою Кампучії, Лаосу, Бірми. Поширений тип істор. балад фонт си. Жаїр хат лон включає весільні пісні. Муз. інструменти: струнні — 2-струнні скрипки (сау дуонг та сау о), 3-струнні скрипки (сау сам сай), 3-струнна люта (сеунг), цитра (кх'ім); духові — флейта (кх'лій), гобой (пінай), тип. волянки (кх'ен); ударні — ксилофон (ранад йок), гонги (вонг іай та вонг льюк), барбани (тхон, рамана, кх'лонг) та ін. Популярні інструм. ансамблі, зокрема, класичного типу (піпхат). У сучас. Т. з'являються ансамблі мішаного типу, які включають нац. струнні і європ. інструменти (скрипка, кларнет, вібрафони тощо). З кін. 19 ст. посилюється вплив європ. муз. традицій (європ. муз. інструменти, придворний духовий бенд, приватні муз. школи європ. типу). З серед. 50-х рр. 20 ст. виявляється тенденція до підйому нац. муз. культури. Департамент красивих мистецтв об'єднує ряд ансамблів класичного типу, хори, Худож. оркестр (симфонічний) і Нац. ансамбль Тайланду (виступав у СРСР 1976). Діє Нац. театр в Бангкоку. Серед сучас. музикантів — композитори Монтрі Трамоте, Наріс, співачки У. Сукантхамалаї, Т. Айлін, виконавиці на пінаї Т. Конглайтонт, Н. Таймін.

Джерела класичного театру Т. — в інд. епосі «Рамаяна», який став відомим в цій країні в тайській версії «Рамакіяна» (15 ст.). За її мотивами склалися три види класичних вистав Т.: кон — театр пантоміми з масками (іх понад 100), які визначають характер і функції героїв, всі ролі виконують чоловіки; нанг — театр тіней; лакон — тайська класична драма. Різновидності лакона ліке і нора — сучас. нар. видовища. В Т. нема постійного профес. театру. При департаменті красивих мистецтв (з 1975) діє самодіяльна трупа (100—150 чол.).

Щороку в Т. створюється 50—70 худож. фільмів, більшість з яких тиражується й озвучується в Гонконгу. Серед відомих фільмів — «Рев тигра» (1974, реж. С. Жаручино), «Озброєний» (1982, реж. Ю. Чатрі).

Лит.: Берзин Э. О. История Тайланда. (Краткий очерк). М., 1973; Фе-

Бангкок. Пам'ятник Незалежності.

Священніще храму Махатат у місті Донбурі. 12 ст.

Таві Нандакван. Портрет. 1955.

ТАЇНСТВА

доров В. А. Армія і політичний режим в Таїланді (1945—1980). М., 1982; Современный Таиланд. Справочник. М., 1976; Корнев В. И. Литература Таиланда. М., 1971; Ожегов С. С. Архитектура Таиланда. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 9. Л.—М., 1971.

ТАЇНСТВА — магічно-культури обряди у християнстві, що їх відправлення, за церковним вирошенням, надає людям надприродної, чудодійної сили («божого благодаті»).

У православ'ї й католицизмі налічується сім Т.: хрещення, причащення, священство, сповідь, миропомазання, церковний шлюб, соборування. У протестантизмі та християнському сектантстві (див. Сектантство релігійне) вчення про Т. зазнало змін: так, англіканська церква визнає лише три Т. (хрещення, причащення, шлюб), лютеранство — два (хрещення, причащення). За католицьким і православним вирошенням відправляти Т. може лише духовництво. Т. використовуються духовництвом як засіб зміцнення релігійності віруючих.

ТАЇРОВ Василь Єгорович [20.X (1.XI) 1859, с. Великий Каракліс, тепер м. Кіровоград Вірм. РСР — 23.IV 1938, Одеса] — рад. вчений у галузі виноградарства і виноробства. В 1884 закінчив Петровську землеробську і лісову академію (тепер Московська с.-г. академія ім. К. А. Тимирязева). В 1905 організував поблизу Одеси (на кошти, зібрані по підписному листу) першу в Росії самостійну н.-д. установу з виноградарства — Центрально-н.-д. виноробську станцію (тепер Український н.-д. ін-т виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова), яку очолював до 1927. Праці Т. мали вагомий значення для розвитку вітчизняного виноградарства і виноробства. У 1892—1918 і 1927—32 був редактором організованого з його ініціативи журналу «Вестник виноделия».

Тв.: Виноградное вино и алкоголизм. Одесса, 1915; Укрепление и использование пчелов в связи с культурой винограда. Одесса, 1927.

ТАЇРОВ Олександр Якович [справж. прізвище — Корибіт; 24.VI (6.VII) 1885, Ромни, тепер Сум. обл. — 25.IX 1950; Москва] — рос. рад. режисер, нар. арт. РРФСР (з 1935). Навчався в Київ. та Петерб. ун-тах. Творчу діяльність почав 1905. В 1914 разом з А. Кожен засн. Камерний театр (Москва), з яким пов'язане його подальше творче життя. Вистави: «Чайка» А. Чехова, «Старик» М. Горького, «Оптимістична трагедія» В. Вишневського, «Патетична соната» М. Кудіна, «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Невідомі солдати» Л. Первомайського, «Фронт» О. Корнійчука, «Мадам Боварі» за Г. Флобером, «Адрієнна Лекувер» Е. Скріба й Е. Легуве. Тв.: Записки режисера, статті, бесіди, рецензії, п'єси, 1970.

Лит.: Головащенко Ю. Режисерське мистецтво Таїрова. М., 1970.

ТАЇРОВЕ — селище міського типу Овідіопольського р-ну Одес. обл. УРСР. Розташоване на березі Сухого лиману, за 18 км від залізнич. ст. Одеса-Головна. 1,7

тис. ж. (1983). Наук.-виробниче об'єднання по виноградарству і виноробству. Укр. н.-д. ін-т ім. В. Є. Таїрова. Середня, муз. та спорт. школи, мед. амбулаторія, кінотеатр, б-ка. Утворене 1905, с-ще міськ. типу — з 1982.

ТАЇТІ — острів у пд. частині Тихого ок., у групі *Товариства островів*. Входить до складу *Полінезії* Французької. Площа 1042 км². Нас. понад 85 тис. чол., гол. чин. тайтійцями. Має вулканічне походження, рельєф переважно гористий (вис. до 2241 м, г. Орохена). Клімат тропічний, пасатний. Вічнозелені вологі ліси. Культур. вирощують кокосову пальму, цитрусові, вирощують також банани, ананаси, манго, папайю, арахіс, ваніль та ін. тропічні культури. Рибальство. Добування перлів і мор. раковин. Кустарні промисли. Гол. місто і порт — Панаєте. В 90-х рр. 19 ст. на Т. жив франц. живописець П. Гоген.

ТАЇТАНІ — один з найдавніших аборигенів полінезійських (див. *Полінезійці*) народів Океанії. Переважна більшість Т. живе на о. Таїті. Заг. чисельність — 82 тис. чол. (1978, оцінка). Мова — тайтійська, належить до *полінезійських мов*. За релігією більшість Т. — християни. До франц. колонізації в 19 ст. Т. досягли найвищого серед полінезійців рівня розвитку суспільства. Осн. заняття сучас. Т. — землеробство, рибальство. Т. значною мірою зберігають самобутню культуру.

ТАЙБЕЙ — місто в Китаї, на о. Тайвань, адм. центр пров. Тайвань. Розташований в пн. частині острова на судноплавній р. Даньшуйхе. Значний мор. порт (аванпорт Цзілун), аутоз-ць і автошляхів, 2 аеропорти міжнар. значення. Понад 2 млн. ж. (1980). Підприємства металург., маш.-буд. (зокрема, електронної та суднобудівної), цем., хім. парфюмерно-фарм. (переробка камфори), деревообр., паперової, текст., швейної і харч. (овоче-, плодо- і рибоконсервної, цукр., чаєобробної) пром-сті. В районі Т. — видобування вугілля. Т. — місце перебування гомінданівської адміністрації, ставка окупаційних збройних сил США.

ТАЙВАНЬ. Формоза — провінція Китаю, розташована на о. Тайвань та о-вах Пенху біля сх. берегів материкової частини країни, від якої відокремлена Тайванською прот. Площа бл. 36 тис. км². Нас. 18,3 млн. чол. (1982). Адм. ц. — м. Тайбей. Рельєф переважно гористий (Тайванські гори, вис. до 3997 м), район сейсмічної активності. Поклади кам. вугілля, горючого газу, нафти, золота. Клімат на Пн. субтропічний, на Пд. — тропічний. Часто бувають тайфуни. Річки гірські, повноводні, багаті на гідроенергію. На червоноземях та бурих лісових ґрунтах поширені ліси.

В давнину тер. Т. населяли племена гаосхань. У 13 ст. Т. був включений до Кит. імперії. В 1590 Т. захопили португальці, які дали йому назву Формоза (Прекрасний). У 1624 Т. захопили голландці, яких 1661—62 вигнали загопи кит. патріотів. Т. став їх-

ньою базою для боротьби проти *маньчжурів*, які завоювали материковий Китай. У 1683 на Т. утвердилася маньчжурська дин. Цін. Т. спочатку було включено до складу кит. пров. Фуцзянь, а 1886 виділено в окрему провінцію. В 1895 Т. загарбала Японія. В 1945, після розгрому Японії в 2-й світовій війні 1939—45, Т. було повернено Китаю. В 1949, після перемоги нар. революції і проголошення КНР, на Т. втекли рештки гомінданівців, які під захистом збройних сил США виступили під вивіскою «Китайська республіка». В 1954 було укладено американо-тайванський договір «про взаємну безпеку». Після нормалізації відносин з КНР (1979) США припинили дипломатичні відносини з Т. і денонсували договір 1954. Проте США продовжують подавати тайванському режимові військ., екон. і політ. допомогу. До 1971 Т. незаконно займав в ООН місце КНР.

Економіка Т. розвивається завдяки значним іноз. капіталовкладенням (бл. 2 млрд. доларів, переважно США та Японія) і дешевій робочій силі. Пром-сть працює гол. чин. на довізній сировині й напівфабрикатах. У невеличкій кількості видобувають кам. вугілля та природний газ. Розвинуте машинобудування, зокрема радіоелектронне, судно- і верстатобудування. Металург., нафтопереробна та цем. пром-сть; деревообр., текст., швейні і харч. підприємства. Гол. пром. центри — Тайбей, Цзілун, Гаосюн. Вирощують рис (2—3 врожаї на рік), батат, цукр. тростину, фрукти (ананаси, банани, мандарини), чай. Розвинуті свиноводство і птицеводство; рибальство. В лісах — заготівля деревини. Т. — найбільший у світі виробник і експортер камфори. 3-ць — бл. 5 тис. км, автошляхів — 17 тис. км. Гол. порти — Цзілун (аванпорт Тайбею) та Гаосюн. Грошова одиниця — тайванський юань. 36 тайванських юанів = 1 дол. США (1981).

М. В. Фурманов (господарство).

В. І. Волковський (історія).

ТАЙГА — тип рослинності, що об'єднує хвойні ліси північного помірного поясу. Є панівною у тайговій зоні (див. *Тайга зона*). В Т. зх. частини Євразії (темиохвойна Т.) переважають різні види ялини, ялиці і кедрової сосни; в Т. сх. частини Євразії (світлохвойна Т.) — модрина. Характеризується однорідним складом, простою структурою, бідним підліском й одноманітним взаємним покривом (чорниця, брусниця, квасениця, зелені і сфагнові мохи). Формується на вологих підзолистих і мерзлотно-тайгових ґрунтах. Т. також поширена в гірських країнах, де утворює висотні природні пояси. Має великі запаси пром. деревини. М. А. Голубець.

ТАЙГІ ЗОНА — природна зона земної кулі, що характеризується прохолодним вологим кліматом, переважанням у рослинному покриві хвойних лісів на підзолистих ґрунтах. Т. з. — одна з *лісових зон*, формується в *помірному поясі* Пн. півкулі й займає значні площі в Євразії та Пн. Америці.

Таїланд. Адміністративний будинок у Бангкоку. 50—60-і рр. 20 ст.

Таїланд. Х'єн Ієсари. Гармонія. Гіпс. 1959.

Клімат Т. з. помірний. Характерна риса природних умов зони — чітко виражена термічна сезонність: річна амплітуда т-ри повітря в тайзі більша, ніж у інших зонах. Зима холодна, тривала, з стійким сніговим покривом. Пересічна т-ра січня коливається від -10°C в Зх. Європі до -50°C у Сх. Сибіру. Літо тепле, пересічна т-ра липня $+10$, $+20^{\circ}\text{C}$. Поширена багаторічна мерзлота. Опадів від 300 до 600 мм на рік і більше, що значно перевищує величину випаровуваності. Близьке залягання ґрунтових вод до поверхні та вологий клімат зумовлюють значну заболоченість території. Річкова сітка густа, річки повноводні, мають великі запаси гідроенергії. Переважають підзолисті ґрунти, мерзлотно-тайгові й болотні ґрунти. Залежно від місц. екологічних умов формуються різні типи тайгової рослинності. У Пн. Америці поширені ялина чорна, ялина бальзамічна, модрина канадська та ін., в Європі — ялина, ялиця, сосна. В Азії тайгова рослинність представлена сибірською і лаурською модриною, сибірською і аянською ялиною, кедром сибірським; для далекосхідної частини зони характерні також білокора і сахалінська ялини. Типові представники тваринного світу Т. з. — лось, бурий ведмідь, рись, білка, бурундук, соболь, колонок, північний олень; з птахів — глухар, рябчик, тетерев, дятел, горіхівка. Т. з. — найбільша за площею природна зона СРСР. Вона простягається широкою смугою від зах. кордонів країни до Верхоянського хр. Т. з. має велике госп. значення, зокрема як джерело деревини, хутра, лікарської і тех. рослинної сировини, як база мисливського промислу тощо.

ТАЙ-КОБА — гора на Головному пасмі Кримських гір, вища точка Карабі-яйли. Вис. 1259 м. Складається з вапняків. Поширені карстові форми рельєфу: карри, воронки тощо. На схилах — буковий ліс (пам'ятка природи), верхня частина гірсько-луночною рослинністю з заростями роговики Біберштейна. О. Я. Єна.

ТАЙЛЕР (Tyler) Уот (р. н. невід. — п. 1381) — один з керівників селянського повстання 1381 в Англії. Див. Уота Тайлера повстання 1381.

ТАЙЛОР (Тейлор; Taylor) Едвард Бернетт (2.X 1832, Лондон — 2.I 1917, Веллінгтон, Сомерсетшир) — англ. етнограф, дослідник первісної культури. Один із засновників еволюц. школи в історії культури і в етнографії. Перший професор (з 1896) кафедри антропології (включала й етнографію) Оксфордського ун-ту. Вивчав історію культури, зокрема походження релігії, створив т. з. анімистичну теорію (узгадуючи різні уявлення про духів і душ, дав їм назву анімїзм). Осн. праці Т. («Первісна культура», т. 1—2, 1871; «Антропологія», 1881) написані з ідеалістичних позицій.

ТАЙМЕНЬ (Huscho) — рід риб род. *Лососевих*. Довж. тіла до 2 м, маса до 80 кг. Тіло видовжене, вкрите невеликими темними плямами, луска дрібна. Зуби на сош-

нику і піднебінних кістках утворюють суцільну дуговидну лінію. Нерест весною, ікру відкладає у гніздо (ямку) переважно на галечникових ґрунтах. Хижак, живиться рибою. 4 види, поширені в річках Євразії. В СРСР — 3 види, у т. ч. на Україні (бас. Дунаю і Пруту) зустрічається Т. дунайський (H. huscho), довж. до 1,5 м, маса до 52 кг (звичайно 50—60 см, маса до 4 кг). Т. — об'єкт рибного промислу і спорт. рибальства.

ТАЙМЕР (англ. timer, від time — відмічати час) — прилад, який через заданий інтервал часу автоматично вмикає (вимикає) машину, апарат або пристрій чи сигналізує про настання моменту, коли їх треба вмикати (вимикати). Розрізняють Т.: мех., гідравлічні, пневматичні та електричні; одноразової, багаторазової і циклічної дії. В Т. (мал.) одноразової дії інтервал часу задають вручну, напр. переведенням стрілки індикатора; Т. почне діяти, коли вона повернеться до нуля. В Т. багаторазової і циклічної дії послідовність інтервалів часу задається *перфораторною стрічкою*, системою профільованих кулачків та ін.

ТАЙМИР, Таймирський півострів — на Пн. Азії, омивається Карським м. і морем Лаптевих. Площа 400 тис. км². Вис. до 1146 м (гора Бирранга). Рослинність тундрова, на Пд. — лісотундрова. Найбільші річки — Пясина і Таймира, багато боліт, озер, зокрема оз. Таймир. На Т. — частина Таймирського (Долгано-Ненецького) автономного округу.

ТАЙМИР, Таймирське озеро — озеро на Таймирському п-ові, в межах Таймирського (Долгано-Ненецького) авт. округу Краснояр. краю РРФСР. Площа 4560 км², глб. до 26 м. Лежить у тектонічній улоговині, яка пізніше зазнала дії льодовика. Береги в основному високі, розчленовані. Живлення переважно снігове. Характерні різкі сезонні коливання рівня (пересічно до 6 м). Через озеро протікає р. Таймира. В Т. водяться цінні види риб — сиг, лосось, харіус, а також нельма, муксун, омуль та ін. Пд.-зх. частина озера входить до Таймирського заповідника.

ТАЙМИРА — ріка в Сх. Сибіру, в Таймирському (Долгано-Ненецькому) авт. округі Краснояр. краю РРФСР. Довж. бл. 840 км, площа бас. 125 тис. км². Бере початок з гір Бирранга, впадає у Таймирську губу Карського м. Озеро Таймир поділяє ріку на Верхню Т. і Нижню Т. Живлення переважно снігове. Замерзає у жовтні, скресає у червні. Рибальство. Бас. Верхньої Т. — в межах Таймирського заповідника.

ТАЙМИРСЬКИЙ (ДОЛГАНО-НЕНЕЦЬКИЙ) АВТОНОМНИЙ ОКРУГ — у складі Краснояр. краю РРФСР. Утворений 10.XII 1930. Розташований за Полярним колом. Омивається водами Карського моря і Лаптевих моря. Включає архіпелаг Північна Земля. Площа 862,1 тис. км². Нас. 51 тис. чол. (на I.I 1983). Живуть росіяни, долгани, ненці та ін. Поді-

ляється на 3 райони, має 1 місто, 1 селище міського типу. Центр — м. Дудінка.

Т. а. о. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971) та Дружби народів (1972). Тер. округу включає п-ів Таймир (гора Бирранга, вис. до 1146 м), пн. частину Середньосибірського плоскогір'я (плато Путорана, вис. до 1612 м), Пн.-Сибірську низовину. Корисні копалини: мідно-нікелеві руди (Норильський рудний район), кам. вугілля, газ, нерудні корисні копалини. Клімат арктичний і субарктичний. Пересічна т-ра січня бл. -30° (Дудінка), липня від $+2$ до $+13^{\circ}$. Опадів 110—350 мм на рік, поширена багаторічна мерзлота. Осн. ріки: Єнісей (нижня течія), Пясина, Хатанга. Багато озер, найбільші — Таймир, Лапа, Пясина, Хантайське. ґрунти типові тундрові й торфяно-глебові. Великі площі заболочені. Т. а. о. розташований в межах арктичної, тундрової та лісотундрової зон. Рослинний покрив бідний (мохи, лишайники, полярні береза, верба, лаурська модрина). Провідне місце в т-ві займає гірничодобувна та рибна пром-сть. Видобування вугілля, мідно-нікелевих руд. Кольорова металургія повного циклу на Норильському гірничо-металургійному комбінаті. Енерг. базу становлять Усть-Хантайська ГЕС (на р. Хантайці) і ТЕЦ. Рибопереробні з-ди — у Дудінці, Хатанці, Норильську, смт Діксоні. Традиційні галузі т-ва — оленярство, хутровий промисел і рибальство. Значну частину хутрової продукції дає кліткове звіринництво (блакитний песець). Осн. види транспорту — річковий (Єнісей, Хатанга), морський (по Північному морському шляху), повітряний та залізничний (найпівнічніша в світі залізниця — Дудінка — Норильськ — Талнах).

Гол. порти: Дудінка, Діксон, Хатанга. Прокладено газопровід Мессояха — Дудінка — Норильськ. В 1980/81 навч. р. у заг.-осв. школах округу налічувалося 8,9 тис. учнів, у Дудінському зооветеринарному технікумі — 400 учнів. В окрузі — 36 масових б-к, 44 клубні заклади, 45 кіноустановок з платиним показом, краєзнавчий музей в Дудінці. Виходить окружна газета «Советский Таймир». Радіомовлення ведеться рос., ненецькою, долганською та иганасанською мовами. Поширене декоративно-ужиткове мистецтво: різьблення на дереві та кістці, мозаїка та аплікація з хутра, шкіри і сукна, вишивка бісером, оленячим волосом, худож. обробка металу.

ТАЙМИРСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК — у Таймирському (Долгано-Ненецькому) авт. округі Краснояр. краю РРФСР. Засн. 1979. Площа 1324 тис. га (найбільший у Рад. Союзі). Розташований в межах Пн.-Сибірської низовини. Макс. вис. 567 м. Переважає тундрова рослинність. Фауна Т. з. нараховує 16 видів ссавців (засп., вовк, песець, північний олень), понад 20 видів риб (сигоні, лососеві, харіусові); тут гніздяться бл. 50 видів птахів, у т. ч. червонозоба казарка, занесена до Червоної

В. Г. Тейлов.

Таймер одноразової дії з годинниковим механізмом.

Таймень дунайський.

книги СРСР. Напрямок наук. досліджень — вивчення та охорона тундрових угруповань, а також унікальних популяцій диких північних оленів.

«ТАЙМС» («The Times» — «Час») — щоденна англ. газета. Видається в Лондоні. Засн. 1785. Належить до найвиштованих газет Великобританії, дотримується консервативного напрямку. Тісно пов'язана з урядовими колами, церквою і фінанс.-пром. монополіями.

ТАЙМ-ЧАРТЕР (англ. time-charter, від time — час і charter — грамота, привілей) — один із видів *морського перевезення договору*, за яким судно фрахтують (див. *Фрахт*) не на рейс, а на певний час. За договором Т.-ч. судновласник надає за оренду плату судно орендареві для перевезення вантажу, пасажирів, для рибальства або ін. мор. промислу, для наук., навч., культури та ін. цілей. В СРСР відносини Т.-ч. договору регулює *Кодекс торговельного мореплавства СРСР*.

ТАЙМ-ШИТ (англ. time-sheet, від time — час і sheet — аркуш, відомість) — судновий документ на вантажні операції, що його складають в іноземних портах. У Т.-ш. розраховують час на вантажні роботи в даному порту і ведуть облік фактично витраченого часу. Встановлюється й розмір премії за дотримання закінчення вантажних операцій або штрафу за перевитрату часу і затримку судна. У рад. портах замість Т.-ш. складають акт обліку стоянкового часу судна.

ТАЙНОПИС — спеціальна система видозмінювання письма. Див. *Криптографія*.

ТАЙНСАЙД — *концурбація* на Сх. Великобританії. Розташована на р. Тайн. Складається з групи міст — *Ньюкасл-апон-Тайн* (головне), Тайнмут, Саут-Шілдс, Сандерленд, Гейтсхед, тісно пов'язаних між собою інтенсивними екон. і культурно-побутовими зв'язками. 1,2 млн. ж. (1974). Осн. галузі пром.-сті — маш.-буд. (зокрема, важке, судно- і електротехнічне) та харчова; портове г-во. Рибальство.

ТАЙОВСЬКИЙ (Грегор-Тайовський; Gregor-Tajovský; справж. прізвище — Грегор) Йозеф (17.X 1874, с. Тайов, поблизу м. Банська Бистриця — 20.V 1940, Братіслава) — словац. письменник. Брав участь у 1-й світовій війні. Здавши 1915 в полон, перебував у Росії. В 1919 повернувся на батьківщину. В 30-х рр. зблизився з письменниками-комуністами, виступав проти фашизації країни. Перші книжки оповідань — з сел. життя («Крихти», «Із села»; обидві — 1897). У збірниках «Оповідання» (1900), «Нариси» (1904), «Сумні мотиви» (1907), «З-під коси» (1910), «Гірке» (1911), комедіях «Жіночий закон» (1900), «Розгардіяш» (1910) зобразив злидні сільського життя, соціальну і майнову диференціацію. Перший у словац. лірі звернувся до образу робітника (оповідання «Пам'ятник»). У збірках оповідань «Картинки нові й старі», «Полова» (обидві — 1928) відтворив боротьбу трудящих за соціальну рівноправність. Автор іс-

тор. драм «Смерть Дюрка Лансфельда» (друга ред. — 1932), «Мрійники» (1934), «Герой» (1938).

Тв.: Укр. перекл. — Майно — сварки, суперечки. Пряшів, 1953; Рос. перекл. — Избранное. М., 1981.

І. М. Лозинський.

ТАЙПІНСЬКЕ ПОВСТАННЯ

1850—64 — селянська війна в Китаї, спрямована проти феод. експлуатації та нац. гноблення маньчжурської династії Цін. Причинами Т. п. були масове обезземелення селян, зосередження землі в руках імператора і феодалів, проникнення в Китай іноз. капіталу після *англо-китайської війни 1840—42* та посилення в зв'язку з цим феод. експлуатації і зубожіння кит. народу. Т. п. було підготовлене антиманьчжурським реліг. т-вом «Байшандхой», створеним 1843 в пров. Гуандун *Хун Сюцюанем*. Почате влітку 1850 в пров. Гуансі Т. п. спочатку мало локальний характер. 11.I 1851 стало загальним. Захопивши в серпні 1851 окружний центр провінції Гуансі — м. Юньань, повстанці, що склалися гол. чин. з селян, проголосили утворення «Тайпін тьянго» («Небесної держави великого благоденства») на чолі з тьянваном («небесним царем») Хун Сюцюанем (від «Тайпін тьянго») і пішла назва повстанців — «тайпінці». В березні 1853 тайпінська армія налічувала бл. 1 млн. чол. У грудні 1852 тайпінці оволоділи м. Уханем, а в березні 1853 — м. Нанкінгом, оголосивши його столицею своєї д-ви. В д-ві тайпінців було здійснено ряд прогресивних заходів (обмежено феод. експлуатацію селян поміщиками, жінок зрівняно в правах з чоловіками тощо). В 1853 тайпінці видали закон про землю («Земельну систему небесної династії»), що передбачав конфіскацію поміщицьких земель і розподіл їх серед селян на засадах зрівняльного землекористування, а також об'єднання всього сільс. населення у невеликі воєнізовані громади. На практиці соціально-екон. політика тайпінців звелася до зменшення серед. платні за землю з селян і збільшення податків з поміщиків. У травні 1853 тайпінці зробили спробу захопити Пекін, проте зазнали невдачі. Але в той же час тайпінська армія визволила з-під влади маньчжурських феодалів значну територію в районі серед. і нижньої течії р. Янцзи. В 1856—57 серед керівництва тайпінців стався розкол. В 1856—58 цінські війська відбили у тайпінців значну територію. Становище на фронтах дещо стабілізувалося внаслідок перемог, здобутих (1858) повстанцями на чолі з *Лі Сюченем*. У серпні 1860 тайпінці зробили спробу захопити Шанхай, але зазнали поразки. З лютого 1862 на допомогу цінському уряду прийшли Великобританія і Франція. В 1863—64 тайпінці втратили майже всі опорні пункти, їхні осн. військ. сили було розгромлено. З захопленням 1864 Нанкіна та загинеллю гол. керівників Т. п. тайпінська д-ва перестала існувати. Незважаючи на поразку, Т. п. мало велике значення в історії країни: воно розхитало підвалини феодалізму,

піднесло нац. свідомість кит. народу і довело невіддільність боротьби проти феодалізму від боротьби проти іноз. колонізаторів.

Р. М. Бродський.

ТАЙСЬКА МОВА, сіамська мова

— мова народів тай. Належить до *тайських мов*. Генетичні зв'язки Т. м. з ін. мовами неясні. В Т. м. розрізняють 4 діалекти. Характерні риси Т. м.: багатство вокалізму (є 18 простих голосних і 6 дифтонгів), протиставлення коротких і довгих голосних, склад здебільшого відповідає *морфемі* і є осн. структурною одиницею. В Т. м. — 5 змісторозрізнявальних тонів. За типологією Т. м. належить до *ізолюючих мов* (коренеізолююча). Створене 1283 тайське письмо веде початок від *індійського письма*. Про л-ру Т. м. див. *Тайланд*, розділ Література.

Лит.: Морев Л. Н., Плам Ю. Я., Фомичева М. Ф. Тайский язык. М., 1961.

Л. М. Морев.

ТАЙСЬКІ МОВИ — група споріднених мов. Пошир. у Тайланді, Лаосі, Пд. Китаї, Пн. В'єтнамі й пн.-сх. Бірмі. Одні вчені відносять Т. м. до *китайсько-тибетських мов*, другі — до *малайсько-полінезійських мов*, а треті поки що вважають окремою сім'єю. До Т. м. належать *тайська мова*, *лаоська мова*, *шанська*, *чжуанська* та ін. Характерні риси Т. м.: лексика здебільшого односласлова; граматичні категорії передаються аналітично; є звичайно 6 змісторозрізнявальних тонів. Відношення між словами виражаються за допомогою порядку слів і службових слів; порядок слів відносно сталий. Найдавніші писемні пам'ятки Т. м. належать до 13 століття.

Л. М. Морев.

ТАЙФУН (від кит. тай фин — великий вітер) — місцева назва *тропічних циклонів* у зх. частині тропічної зони Тихого океану, біля Філіппінських о-вів та в районі Пд.-Китайського м. Виникнення Т. зумовлено порушенням стійкості *пасатів*. Т. рухаються по периферії тихоокеанської субтропіч. антициклону спочатку на Зх. і Пн. Зх.; на широті бл. 20—30° змінюють свій напрям на пн.-сх. і досягають берегів Японії, Китаю, Кореї. Інколи, трансформуючись у позатропічні *циклони*, Т. досягають Камчатки. Спостерігаються також аномальні траєкторії проходження Т., які круто піднімаються на Пн. Пересічно на рік буває 20—25 Т., найчастіше в серпні — вересні. Для Т. характерні сильні вітри й катастрофічні зливи, що спричинюють хвилювання на морі й значні руйнування на суходолі.

Л. З. Прох.

ТАЙШЕТ — місто обласного підпорядкування Ірк. обл. РРФСР, райцентр. Залізнич. вузол. З-д по ремонту шляхобуд. машин; шпалопросочувальний та гідроліній з-ди. Підприємства лесової, деревообр., буд. матеріалів та харч. пром.-сті. Мед. уч-ще. Місто утворене 1938.

ТАЙОАНЬ — місто на Сх. Китаю, адм. ц. провінції Шансі. Розташоване на р. Фінхуе (прит. Хуанхе). Вузол з-ць і автошляхів. 1,4 млн. ж. (1975). Значний пром. центр країни. Розвинуті чорна

металургія і важке машинобудування (верстатів і електротех., гірниче, а також локомотивно-вагоноремонт). Підприємства хім., текст., шкіряної і харчової пром-сті. ТЕС. В районі Т. — видобування вугілля. Архит. пам'ятки 6—17 ст. Т. — одне з давніх міст Китаю, аперше згадується 497 до н. е. під назвою Цзіньян.

«ТАК ПОЧИНАЛОСЬ ЖИТТЯ» — антифашистська підпільна комсомольська орг-ція, що діяла під

Пам'ятник у смт Холмах учасникам підпільної організації «Так починалось життя». Скульптор Б. Х. Нікончук. 1963.

час Великої Вітчизняної війни 1941—45 в с. Холмах (тепер смт Корюківського р-ну Черніг. обл.). Виникла у вересні 1941. Орг-цією керував к-т у складі М. П. Єременка (секретар, член підпільного райкому комсомолу), О. Т. Омеляненка і К. Г. Дяченка. До складу орг-ції входило 9 чол. Підпільники мали тісний зв'язок з обл. партизан. загonom і Холмиськими підпільними райкомаами партії та комсомолу. Члени орг-ції розповсюджували листівки, збирали зброю та боеприпаси, продовольство і медикаменти для партизанів, передавали їм розвідувальні відомості. 2.III 1942 гестапівці заарештували всіх підпільників і 5 з них після катувань 4.III 1942 розстріляли. В Холмах 1965 підпільникам споруджено пам'ятник.

ТАКА — грошова одиниця Народної Республіки Бангладеш, поділяється на 100 пайс. За курсом на вересень 1981 15,73 Т. дорівнюють 1 дол. США.

ТАКАКУРА Теру (н. 14.IV 1891, префектура Коті, о. Сікоку) — япон. письменник. Комуніст. У 1950—51 — член ЦК Компартії Японії. За участь у революц. русі зазнавав арештів. Осн. тема творів — трагічна доля япон. селян, зростання їхньої класової свідомості. Найвідоміші твори — повість «Селянська пісня» (1929), оповідання «Пісенка свині» (1931), роман «Вовк» (1949), істор. роман «Води Хаконе» (1951). Автор зб. літературно-критичних статей «Нова японська мова» (1952), збірок нарисів «Про кохання і смерть» (1948), «Японська жінка» (1952) тощо. Тв.: Укр. перекл. — Води Хаконе. К., 1955; Рос. перекл. — Пісенка свині. М., 1953; Води Хаконе. М., 1954; Волж. М., 1959.

ТАКАМАЦУ — місто в Японії, адм. ц. префектури Кагава. Мор. порт на пн. узбережжі о. Сікоку, залізнич. поромом сполучене з м.

Уно на о. Хонсю. 299 тис. ж. (1975). Суднобуд., шарикидальничковий з-д, металург., деревообр., целюлозно-паперові, харч. підприємства.

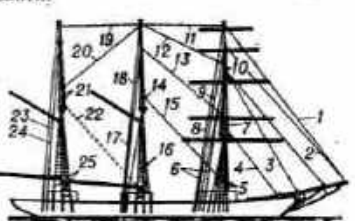
ТАКЕЛАЖ (голл. takelage) — 1) Загальна назва всіх снастей на судні, за допомогою яких підтримують *рангоут*, піднімають сигнали, спускають шлюпки, виконують різні вантажопідйомні операції. На *парусних суднах* Т. служать також для піднімання, рангоуту й вітрил, керування ними. Розрізняють Т. (мал.) стоячий, або нерухомий (як правило, з жорстких сталевих тросів чи ланцюгів), та біжучий, або рухомий (з гнучких сталевих або рослинних тросів). 2) Троси, стропи, ланцюги, що їх застосовують разом з вантажопідйомними пристроями для піднімання важких вантажів або устаткування при буд.-монтажних та ін. роботах.

ТАКИР (тюрк. — рівний, голий) — 1) Плоскі глинисті зниження в пустелях і напівпустелях. Поширені в Серед. Азії та Казахстані. Площа від сотень квадратних метрів до сотень квадратних кілометрів. Періодично їх затоплюють талі й дощові води, утворюючи тимчасові озера. Після випаровування дно Т. вкривається твердою кіркою, розчленованою великими тріщинами на многокутники. Здебільшого позбавлені рослинності. 2) Грунти, що утворюються у плоских глинистих зниженнях у пустелях і напівпустелях. У профілі виділяють такі горизонти: полігонально-тріщинувата, дуже тверда кірка потужністю 2—5 см; шаруватий горизонт (потужність 8—10 см) і безструктурний горизонт, перехідний до породи (потужністю до 40 см). Т. малопотужні, часто засолені.

ТАКІН КОДО ХМЯЙН (справж. ім'я — У Луи; 23.III 1876, Вале, поблизу м. П'ї — 27.VII 1964, Ракун) — бірм. письменник, літературознавець і громад. діяч. Брав участь у боротьбі проти англ. колонізаторів. Літ. діяльність почав у кін. 19 ст. Популяризував істор. драмами «Гхіла», «Уна-

Стоячий такелаж трищоглового парусного судна:

1 — фор-бом-брам-штаг; 2 — фор-брам-штаг; 3 — фор-стень-штаг; 4 — фока-штаг; 5 — фока-ланті; 6 — фор-стень-фордуни; 7 — фор-стень-ванти; 8 — фор-бом-брам-фордуни; 9 — фор-брам-фордуни; 10 — фор-брам-ванти; 11 — грот-брам-топ-штаг; 12 — грот-брам-штаг; 13 — грот-стень-штаг; 14 — грот-стень-ванти; 15 — грот-штаг; 16 — грот-ванти; 17 — грот-стень-фордуни; 18 — грот-брам-фордуни; 19 — криویه-брам-топ-штаг; 20 — грот-брам-контр-штаг; 21 — криویه-стень-ванти; 22 — бізань-штаг; 23 — криویه-брам-фордуни; 24 — криویه-стень-фордуни; 25 — бізань-ванти.

ка і Ма Схава» тощо та тіками (алегоріями) про сучасні йому політ. події («Тіка про силу», 1914; «Тіка про собак», 1925, та ін.). Автор роману-памфлета «Настапова містера Мауна Хмайна» (1915—21), праць з філології, історії культури Бірми. Під час 2-ї світової війни підтримував Рух Опору. В післявоєнний час — активний учасник боротьби за мир. У вірші «Велике слово про мир» (1953) згадував про Київ, степи України. Був членом Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За змирення миру між народами», 1954.

Лит.: Попов Г. П. Такин Коло Хмайн. М., 1974.

ТАКЛА-МАКАН — піщана пустеля на Пн. Зх. Китаю, у центр. частині *Таримської річки*. Довж. бл. 1000 км, шир. до 400 км. Пл. 300 тис. км². Піски Т.-М. мають алювіальне походження; утворюють піщані пасма та бархани (вис. 60—100 м і більше). Клімат різко континентальний, сухий. Часто бувають піщані бурі. Рослинності майже немає. Валовий річок (*Тарім* та ін.) — оазиси, по окраїнах Т.-М. — значні площі солончаків.

ТАКОРАДІ — місто на Пд. Гани. Гол. порт країни на узбережжі Гвінейської зат. Атлантичного ок. Фактично злилося з м. Секонді. Залізнична станція, аеропорт, 58,2 тис. ж. (1970). Судноверф, окремі підприємства маш.-буд., деревообр., харчосмакової промисловості. Рибальство. Вивіз лісу, бобів какао тощо.

ТАКСАЦІЯ ЛІСУ (лат. taxatio — оцінка) — матеріальна оцінка лісу; визначення запasu (обсягу), віку і приросту окремих дерев і цілих насаджень, а також якісна оцінка лісу та процесів вирощування; розробка техніки і методів обліку насаджень та деревини. Т. л. проводять на основі діючих інструкцій шляхом закладання пробних площ, окомірного маршрутного опису, космічного і аерофотознімання.

ТАКСИСИ (від грец. taxis — розміщення) — рухові реакції мікроорганізмів і найпростіших рослинних організмів, здатних вільно пересуватися, а також деяких клітин багатоклітинних організмів (зооспор, сперматозоїдів, лейкоцитів, гістоцитів) і окремих частин клітини (ядер, пластид) під впливом одностороннього подразнення. Т. відбуваються внаслідок дії світла (фототаксис), вологи (гідротаксис), т-ри (термотаксис), хім. (хемотаксис), мех. (баротаксис) та ін. подразників. За характером реагування на подразнення розрізняють позитивні Т. — рухи у напрямі до подразника, негативні Т. — рухи від подразника, фоботаксис — рухи «переляку», які не орієнтовані стосовно джерела подразнення. Т. мають значення у пристосуванні організмів до умов існування. Характер Т. змінюється залежно від інтенсивності подразнення та стану організму. Т. слід відрізняти від *тропізмів*.

ТАКСІ (франц. taxi), таксомотор — автомобіль громадського користування, яким перевозять пасажирів і вантажі з оплатою проїзду

Такін Коло Хмайн.

ТАКСІЛЬ

О. В. Тактакішвілі.

за лічильником — таксометром. Перші Т. почали курсувати (1896) по вулицях Штутгарта (Німеччина). В Росії відомі з 1907 (Москва). Розрізняють пасажирські, вантажні і вантажопасажирські. Вони є серійні легкові і вантажні, іноді — спец. автомобілі, що в їхній конструкції враховано особливості таксомоторних перевезень.

ТАКСІЛЬ (Taxil) Лео [справж. ім'я та прізвище — Габріель Антуан Жоган Пагес (Jogand-Pagès); 20.III 1854, Марсель — 30.III 1907, Со] — франц. журналіст. Освіту здобув у *Езуїті*, але порвав з ними. В 1879—85 опублікував ряд антиреліг. сатиричних творів, у яких заставував аморальність служителей католицької церкви. Проте 1885 оголосив про повернення в лоно церкви. За дорученням найвищих церк. кіл написав ряд книг, словених нимислів про союз масонів з дияволом. У 1897 виступив з публічною заявою про те, що все, написане ним раніше про масонів, — містифікація, здійснена з метою викриття *обскурантизму* церковників. За це Т. був відлучений від церкви. Його твори («Забавна Біблія», 1882; «Забавне євангеліє, або Життя Ісуса», 1884, та ін.), хоч і не містять глибокої наук. критики релігії, відіграли важливу роль у боротьбі проти *клерикалізму*.

ТАКСОНИ (від грец. τάξις — розміщення, порядок) — група об'єктів, пов'язаних спільністю ознак та властивостей, що дає підставу для надання їм певної *таксономічної категорії*. Т. завжди характеризують конкретну сукупність об'єктів (органічного світу, мови, суспільства тощо), яка має спільність в походженні, будові, складі, формі, функції та ін. і в якій набір ознак і властивостей повинен бути необхідним і достатнім для того, щоб ця сукупність займала єдине місце в системі і не пересікалась з ін. сукупностями.

ТАКСОНОМІЧНІ КАТЕГОРІЇ — поняття, що застосовуються в *таксономії* для позначення суцільних груп об'єктів — *таксонів*. Т. к. безпосередньо характеризують не конкретні об'єкти класифікації, а лише спосіб її побудови (напр., Т. к., що застосовуються в *систематиці біологічній*). До Т. к. відносять *вид*; *рід*; *родина*; *ряд*, або *порядок*; *клас*; *тип*, або *відділ*, тощо.

ТАКСОНОМІЯ (від грец. τάξις — розміщення, порядок і νόμος — закон) — наука про принципи та способи класифікації й *номенклатури* складноорганізованих ієрархічних (див. *Ієрархія*) систем дійсності: органічного світу, об'єктів географії, геології, мовознавства, суспільства тощо. Термін «Т.» вперше з'явився в біології і протягом тривалого часу вживався як синонім *систематики*. Завданням Т. є створення вчення про *таксономічні категорії* та їх системи, яке б сприяло побудові найбільш інформативної, не суперечливої, зручної класифікації, що максимально відповідає природній системі організмів. У 2-й пол. 20 ст. проблеми Т. починають відігравати помітну роль і в ін. нау-

ках. Це відображає загальну для сучас. науки тенденцію до підвищення ролі *типології* в наук. мисленні. Загальні принципи Т. як теоретичної дисципліни перебувають у стадії становлення.

ТАКТ (від лат. tactus — дотик, відчуття, почуття) — 1) Почуття міри, вміння поводитися, додержувати правил пристойності. 2) Ритм руху, рівномірність.

ТАКТ у музиці — одиниця метра. Т. бувають прості (2- і 3-дольні) і складні (з 2 і більше метричних груп). Т. починається завжди з головної найбільш акцентованої долі.

Розмір Т. $(C = \frac{4}{4}; \frac{3}{4}; \frac{6}{8} \text{ тощо})$

вказується на початку нотоносця. Межі Т. позначають у нотах вертикальними лініями (тактовими рисками). У записі музики, яка не поділяється на рівні Т. (напр., деякі нар. пісні) тактовими рисками розділяють суміжні муз. фрази.

ТАКТАКІШВІЛІ Отар Васильович (н. 27.VII 1924, Тбілісі) — груз. рад. композитор, диригент і громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. У 1947 закінчив Тбіліський консерваторію (1950 — аспірантуру; з 1947 — викладач цієї консерваторії, з 1966 — професор, 1962—65 — ректор). У 1947—52 — концертмейстер і диригент 1952—56 — худож. керівник Держ. хорової капели Груз. РСР. Секретар Спілки композиторів СРСР (з 1957). Член ЦК Компартії Грузії (з 1963). Міністр культури Груз. РСР (з 1963). Автор музики Держ. гімну Груз. РСР (1945), опер «Міндія» (1961), «Викрадення місяця» (1977), «Перша любов» (1980; поставлено в Київ. театрі опери та балету 1982), 2 симфоній, 3 увертюри, симф. поеми «Мцирі» (1956), концертів для фортепіано з оркестром, ораторій «По слідах Руставелі» (1964) і «Ніколом Бараташвілі» (1970), кантати «Гурійські пісні» (1971), творів для різних інструментів, для хору, голосу з фортепіано, обробок нар. пісень, музики до кінофільмів і вистав (зокрема, до «Антигони» Софокла в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951, 1952, 1967. Ленінська премія, 1982.

І. Д. Гамкало.

ТАКТАШ (Такташев) Хаді Хайруллович [19.XII 1900 (1.1 1901), с. Сиркиди, тепер Торбеєвського р-ну Морд. АРСР — 8.XII 1931, Казань] — тат. рад. поет. Основоволожником тат. рад. поезії. Друкуватися почав 1918. В поемі «Трагедія синів землі» (1921) викривав реакц. Ідеологію ісламу. В поемі «Віки і хвилини» (1924) перший в тат. лірі відтворив образ В. І. Леніна. В центрі поем «Село Сиркиди», «Після бурі» (обидві — 1924), драми «Закопана зброя» (1927), ліричної поеми «Мукамай» (1929) — тема революції, боротьби двох світів. Лірико-публіцистична поема «Листи в майбутнє» (1930—31) — про формування нової рад. людини. Автор ліричних поем «Сповідь кохання»

(1927), «Алсу» (1929), п'єс «Втрачена краса» (1928), «Каміль» (1930, з життя донецьких шахтарів) та ін.

Р. К. Ганієва.

ТАКТИКА воєнна (грец. тактика — мистецтво командування військом) — складова частина *воєнного мистецтва*, яка охоплює теорію і практику підготовки та ведення бою підрозділами, частинами (кораблями) і з'єднаннями різних видів збройних сил, *родів військ та спеціальних військ*. Теорія Т. досліджує закономірності, характер і зміст бою, розробляє способи підготовки його та ведення; вивчає бойові властивості й можливості підрозділів, частин і з'єднань. Практика Т. охоплює діяльність командирів, штабів і військ (сил) по підготовці й веденню бою; уточнення даних обстановки, прийняття рішень і доведення завдань до підлеглих; планування і підготовку бою, ведення бойових дій і керування підрозділами й частинами, забезпечення бойових дій. Поряд з Т. родів військ (сил) прийнято виділяти заг. Т., яка досліджує закономірності загальної бойової, виробляє рекомендації по підготовці його й веденню спільними зусиллями з'єднань і частин різних видів збройних сил. Визначальний вплив на розвиток Т. мають удосконалення зброї і військ. техніки та зміна якості особового складу військ. Т. перебуває в діалектичному взаємозв'язку з оперативним мистецтвом і воєнною *стратегією*, положеннями яких вона керується. Розвиток Т. протягом багатовікової історії з давніх часів до початку 20 ст. фактично відображав лише розвиток *сухопутних військ і військово-морського флоту*. З появою нових видів збройних сил (*військово-повітряних сил, військ протиповітряної оборони*) виникла Т. кожного з них (див. також *Операція військова, Ядерна зброя*).

Лит.: Тактика. М., 1966; Петрусь П. М., Шеманський П. В., Чульський Н. К. Ядерне озброєння і розвиток тактики. М., 1967. М. М. Кир'ян.

ТАЛА, долар Західного Самоа — грошова одиниця Зх. Самоа, поділяється на 100 сене. За курсом на вересень 1981 1.081 Т. дорівнює 1 дол. США.

ТАЛАБАН (Thlaspi) — рід рослини родини *хрестоцвітних*. Одно- або багаторічні трави. Листки цілісні, стеблові — сидячі, стеблообіймаючі, прикореневі — черешкові. Квітки білі, рідше рожеві, зібрані в китицю. Плід — стручок. Відомо 70 видів, пошир. в помірних широтах Пн. півкулі. В СРСР — бл. 25 видів, у т. ч. в УРСР — 7; з них найпошир. Т. польовий (Th. arvense), росте на полях, забур'янених місцях тощо; насіння його містить до 39 % жирної олії. Вдовж доріг, на полях, схилах, узліссях в Лісостепу, Степу і в Криму росте Т. пронизанолистий (Th. perfoliatum).

ТАЛАКІВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Орджонікідзевській райраді м. Жданова, за 11 км від залізнич. ст. Жданов-Вантажний, 4,5 тис. ж. (1983). У селищі — рад-

Талабан пронизанолистий:
1 — частина рослини
2 — листками;
3 — плодочка з плодами;
4 — квітка;
5 — плід.

госп., підприємства побутового обслуговування. Середня школа, мед. амбулаторія, 2 клуби, 6-ка. Засн. 1889, с-ще міськ. типу — з 1956.

ТАЛАЛАЄВСЬКИЙ Матвій Аронович [15 (28).XII 1908, с. Мохначка, тепер Попельнянського р-ну Житомир. обл. — 22.IX 1978, Київ] — укр. рад. поет і драматург. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1926. Збірки віршів евр. мовою «Провулки та вулиці» (1930), «На мой Україні» (1937), «По-солдатському» (1946), укр. мовою — «Твої сини» (1949), «Зелені вулики» (1968), «Черешневий заспів» (1972), в яких показані мужність і героїзм рад. людей в праці і в боях за Батьківщину, дружбу народів. Автор роману «Книга матері» (1979), п'єс «Із-за гори кам'яної» (1948), «Перші конвалії» (1957), «Серце матері» (1962), «На світанку» (1964) та ін., які ставилися на сценах театрів України. Нагороджений орденами Вітчизняної війни I-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

Г. І. Падяккер.

ТАЛАЛАЇВКА — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 5,3 тис. ж. (1983). Засн. 1877 як пристанційне селище. Рад. владу проголошено в січні 1918. З 1958 Т. — с-ще міськ. типу. У селищі — маслобійний, цегельний та асфальтовий з-ди, цех нафтогазодобувного управління «Чернігівнафтогаз»; міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ТАЛАЛАЇВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1933. Площа 0,6 тис. км². Нас. 21,7 тис. чол. (1983). У районі — 43 населені пункти, підпорядковані селищній і 11 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Талалаївка. Поверхня Т. р. — полого-хвиляста слаборозчленована рівнина з широким розвитком річкових та прохідних долин. Корисні копалини: нафта, при-

родний газ, торф. Річки — Ромен, Лисогір (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, береза, липа, осика) займають 6,2 тис. га. Найбільші промислові підприємства — талалаївські цех нафтогазодобувного управління «Чернігівнафтогаз», маслобійний, асфальтовий та цегельний заводи. Комбінат побутового обслуговування (Талалаївка). Землеробство — зерново-буяківничого, тваринництво м'ясо-молочного напрямку. Площа с.-г. угідь 1983 становила 49,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 41,1 тис. га. Год. культури: озима пшениця, ячмінь, гречка, цукр. буряки. Овочівництво, садівництво. У Т. р. — 11 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Талалаївка, Болотиниця. Автомобільних шляхів — 170 км, у т. ч. з твердим покриттям — 118 км. У районі — 22 заг.-осв. та музична школи; 29 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 13 будинків культури, 14 клубів, 30 кіноустановок, 25 6-к. У с. Довгалівці Т. р. народився укр. рад. хоровий диригент В. О. Вахулович, у с. Рябуках — укр. рад. мовознавець І. М. Кириченко. В Т. р. видається газ. «Трибуна хлібороба» (з 1932).

В. А. Синяк.

ТАЛАЛІХІН Віктор Васильович (18.IX 1918, с. Теплово, тепер Волоського р-ну Саратов. обл. — 27.X 1941, поблизу м. Подольська Моск. обл., похований в Москві) — рад. військ. льотчик-винищувач, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1941). Член ВЛКСМ з 1938. В Рад. Армії з 1937. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 7.VIII 1941 вперше застосував таран в нічному повітряному бою, знищивши на підступах до Москви ворожий бомбардувальник. У наступних повітр. боях знищив ще 5 літаків ворога. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора і Червоної Зірки.

ТАЛАНОВ Віктор Вікторович (27. XI (9.XII) 1871, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 5.XII 1936, Ленінград) — рос. вчений-рослинник, селекціонер, один з організаторів держ. системи сортопробування с.-г. культур в СРСР, чл.-кор. АН СРСР (з 1932). Закінчив Петерб. лісовий ін-т (1896). Автор ряду цінних сортів пшениць. Першим в Росії почав (1912) селекцію міжсортів гібридів кукурудзи, ініціатор здійснення інтродукції сорго, могару, суданської трави, лубовидної кукурудзи. Працюючи на Україні (1907—17), заснував (1911) і очолював Катеринославську обл. с.-г. дослідну станцію в Синельниковому (тепер ордена Трудового Червоного Прапора Синельниківська селекційно-дослідна станція науково-виробничого об'єднання по кукурудзі «Дніпро»).

В. В. Прушко.

ТАЛАНТ (грец. *τάλαντον*, букв. — терези) — якісно вищий рівень здібностей особистості. Передумовою розвитку Т. є *задатки* людини, які можуть перетворитися на реальність при наявності сприят-

ливих соціальних факторів. Т. — це поєднання різного ступеня генетично зумовленої *обдарованості* з працею. Розвивається в процесі діяльності людини і взаємодії її з ін. людьми, в процесі засвоєння індивідом надбань людства, а також власної творчості. Формування Т. починається спершу як психологічне визначення природних задатків, схильностей дитини до певного виду діяльності, пізніше — як закріплення здібностей і, нарешті, — як високий вияв творчості у зрілому віці. Т. виявляється в усіх сферах людської діяльності (політ., виробничій, наук., пед., військовій). Талановитість щодо окремих видів творчості (музики, малювання, співу, конструювання) може виявлятися в ранньому віці. Т. є обов'язковою підструктурою *геніальності*. Т. — явище історичне, класове. Т. людини-творця істотно зростає, якщо вона оволодіває передовим світоглядом.

Г. С. Костюк.

ТАЛАНТ (грец. *τάλαντον*) — найбільша вагова і грошово-рахункова одиниця Старод. Греції, Вавилону, Персії та ін. В Старод. Греції Т. поділявся на 60 мін (1 міна = 100 драхм). *Солона реформою* (594 до н. е.) було запроваджено аттичний Т. вагою 26,196 кг срібла (за Александра Македонського — 25,9 кг). В асиріо-вавілонській системі мір Т. був еквівалентний 30,3 кг. Т. не був поширений у грошовому обігу, його використовували як рахункову одиницю для великих грошових сум.

ТАЛАС — ріка в Кирг. РСР і Каз. РСР. Довж. 661 км, площа бас. 52,7 тис. км². Утворюється злиттям річок Караколу і Уч-Кошу, що беруть початок у Зх. Тянь-Шані, перетинає Талаську долину і губиться у пісках пустелі *Мойн-кум*. Живлення льодовикovo-снігове. На Т. споруджено Кіровське водосховище, воду ріки використовують для зрошування. На Т. — міста Талас і Джамбул.

ТАЛАС — місто, центр Таласької обл. Кирг. РСР. Розташований на р. Талас, за 120 км від залізнич. ст. Джамбул, аеропорт. У Т. — філіали фрунзєнських взуттєвого та швейного виробничих об'єднань, хлібний та мол. комбінати, маслобійний з-д. Виробниче об'єднання «Промбудматеріали». Мед. уч-ще. Поблизу Т. — історико-архітектурна пам'ятка 14 ст. — мавзолей Манаса. Місто утворене 1944.

ТАЛАСОЇД (від грец. *θάλασσα* — море та *εἶδος* — вигляд) — велике кратерне утворення на *Місяці*, за розмірами близьке до місячних «морів»; на відміну від них має світле дно, не зажите темною лавою.

ТАЛАСОКРАТИЧНІ ПЕРІОДИ (від грец. *θάλασσα* — море і *κράτος* — сила, могутність) — періоди найбільшого поширення морських басейнів на поверхні Землі. Протягаються *геократичним* періодам. За часом Т. п. відносять до середини *тектонічних циклів*, коли на більшій частині земної поверхні переважали опускання *земної кори*. Збільшення площі *Світо-*

В. В. Талаліхін.

В. В. Таланов.

ТАЛАСОКРАТОН

М. В. Талвazin.

ного океану під час Т. п. сприяло розвиткові вологого мор. клімату з невеликими коливаннями температури. Протягом Т. п. нагромаджувалися товщі переважно морських відкладів, серед яких значна роль належить карбонатним породам. Найбільші площі на тер. Європи моря займали на поч. сюрійського, кам.-вуг., юрського і в кінці крейдового періодів.

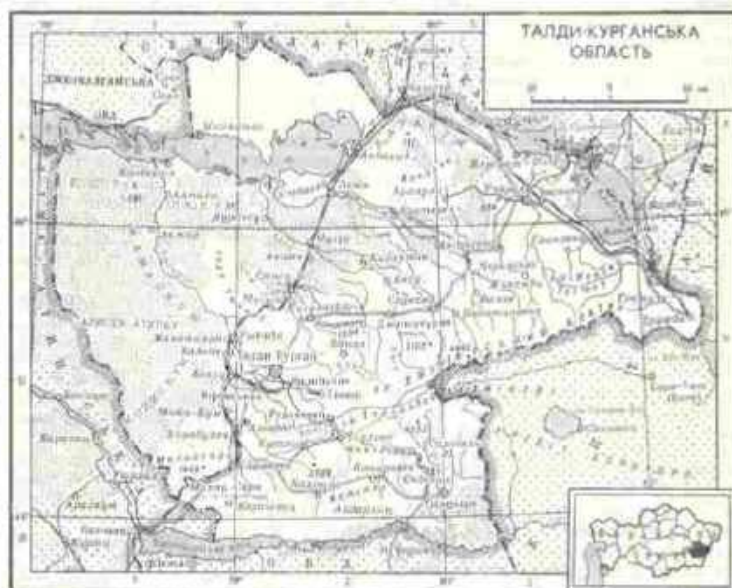
ТАЛАСОКРАТОН (від грец. *thalassa* — море і *kratos* — сила), океанічна платформа — відносно стійка в тектонічному відношенні область ложа океану, що характеризується переважно низхідними вертикальними рухами земної кори. Т. охоплюють обширні (50—60 %) площі океанічного ложа між середньоокеанічними хребтами і підніжжям материкового схилу або зовн. краєм глибоководних жолобів. У будові земної кори Т. беруть участь неущільнені осадки різного походження, ущільнені осадочно-вулканогенні відклади і «базальтовий» шар, що лежить на верхній мантії. Т. перетинають субширотні трансеканічні глибинні розломи протяжністю до 3—4 тис. км. В орографічному відношенні Т. відповідають абісальні (див. *Абісаль*) слабо погорбовані рівнини, рельєф яких на окремих ділянках ускладнений плато, океанічними падами, гайотами (плосковершинними горами) тощо. В межах Т. утворюються залізо-марганцеві конкреції, які, крім заліза і марганцю, містять кобальт, нікель і мідь.

ТАЛАСОТЕРАПІЯ (від грец. *thalassa* — море і *therapia* — розділ кліматотерапії, що вивчає вплив на здоров'я людини комплексу кліматотерапевтичних (повітряні ванни, сонцелікування, перебування на морському повітрі) і гідротерапевтичних (морські купання) процедур на приморських курортах.

ТАЛАСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Кирг. РСР. Утворена 3.IX 1980. Площа 25,7 тис. км². Нас. 272 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — киргизи, живуть також росіяни, узбеки, українці, німці та ін. Міськ. нас. — 24 %. Поділяється на 6 районів, має 2 міста та 1 с-ще міськ. типу. Центр — м. Талас. Т. о. розташована у пн.-зх. частині Тянь-Шаню, в межах Таласької долини та міжгірних улоговин і Чаткальської доли-

ни. Їх оточують хребти: Киргизський, Таласький Алатау, Пскемський, Чаткальський (вис. до 4503 м), Ферганський та ін. Корисні копалини: поліметалеві й сур'яні руди, сірчані колчедани, кам. сіль, буд. матеріали. Клімат континентальний, сухий. Пересічна т-ра липня +17, +22°, січня —7, —14°, опадів 230—480 мм на рік. Найбільші ріки: Талас, Чаткал, Нарин. На р. Нарині — Токто-

вих акумуляторів, експериментальний комунального обладнання, плодоконсервний; мол., авторем.-механічний; металевої іграшки; швейна, взут. і меблева ф-ки тощо. Виробн. буд. матеріалів. Пед. ін-т, індустр.-пед., зооветеринарний, буд. та юридичний технікуми, мед. і музичне уч-ща. Драматичний театр, філармонія. Історико-краєзнавчий музей. Т.-К. виник у 2-й половині 19 ст., місто — з 1944.

гульське, на р. Таласі — Кіровське водосховище. Переважає степова, напівпустельна та гірсько-лука рослинність на сіроземях, світло-каштанових і темно-каштанових ґрунтах. На схилах гір — рідколісся та хвойні ліси, по долинах річок — тугай. В межах Т. о. — Беш-Аралський заповідник. Провідна галузь пром-сті — гідроенергетика. На р. Нарині будується каскад гідроелектростанцій, найбільші з них — Токтогульська і Курпсайська. В 1981 вироблено понад 5 млрд. кВт · год електроенергії. Підприємства кольорової металургії (видобування і збагачення руд кольорових металів у Сумсарі й Терек-Саї), харч. (мол. та маслоробний з-ди в Таласі, Токтогулі, Кіровському), легкої (філіали фрунзеньких взут. та швейного виробничих об'єднань у Таласі), буд. матеріалів пром-сті. Площа с.-г. угідь становить 1,5 млн. га, з них 1,3 млн. га — пасовища. С.-г. спеціалізується на тонкорунному вівчарстві, м'ясо-мол. скотарстві, вирощуванні картоплі та зернових. Значні площі — під кормовими культурами. Осн. вид транспорту — автомобільний (автотраншії: Маймак — Грозне — Кіровське, Джамбул — Кіровське — Талас, ділянка автоматистралі Фрунзе — Ош та ін.). Залізнична ст. Маймак. У Таласі — аеропорт.

М. М. Карташов.
ТАЛДІ-КУРГАН — обласний центр Каз. РСР. Розташований на р. Каратал, у передгір'ях Джунгарського Алатау. Залізнична станція, аеропорт. 100 тис. ж. (1983). У Т.-К. — з-ля: свинце-

ТАЛДІ-КУРГАНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Вперше виділена з Алма-Атинської обл. 16.III 1944, знову об'єднана з нею 6.VI 1959, в сучасних межах утворена 23.XII 1967. Площа 118,5 тис. км². Нас. 689 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — казахи, живуть також росіяни, українці, уйгури та ін. Міськ. нас. — 42 %. Поділяється на 12 районів, має 5 міст і 10 с-щ міськ. типу. Центр — м. Талді-Курган. Т.-К. о. нагороджено орденом Леніна (1973). Більшу частину тер. області займає Балхаш-Алакольська улоговина, зайнята пісками Сарисек-Атирау, Люкум, Жаманкум, Мойнінкум та ін. На Сх. та Пд. Сх. — хребти Джунгарського Алатау (вис. до 4442 м). Корисні копалини: поліметалеві руди (Текелі), мармур, вапняки, гіпс, бентонітові глини, є джерела мінеральних вод. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —16° на Пд. до —10° на Пд., липня відповідно +25, +27°, у передгір'ях +22°. Річна кількість опадів 110—250 мм на рівнинах, 400—500 мм — у передгір'ях, 700—800 мм — у горах. Ріки належать до безстічного бас. Балхаш-Алакольських озер. Найбільші — Ілі, Каратал, Аксу. Озера: Балхаш (сх. частина), Алаколь, Жаланашколь — солоні, Сасиколь і Уялі — прісні. На Пд. — частина Капчагайського водосховища. На рівнинах переважають бурі пустельно-степові ґрунти, значні площі зайняті пісками, у передгір'ях — сіроземи, в горах — гірські каштанові, чорнозем-

ні й гірсько-лугові ґрунти. Рівнини зайняті полиново-соляковою та полиново-злаковою рослинністю. На берегах озер і в заплавах річок — зарості тростини, тугайні ліси. На схилах гір — степова рослинність та хвойні ліси з тиньшанської ялини з домішкою сибірської ялини (пн. схили Джунгарського Алатау). З вис. 2300 м — субальп. та альп. луки.

В нар.-госп. комплексі республіки Т.-К. о. виділяється гірничодобувна пром.-сть (видобування поліметалевих руд у Текелі) та кольорова металургія (Текелійський свинцево-цинковий комбінат). Розвинуті також машинобудування і металообробка (Талди-Курган, Лепси), буд. індустрія, легка та харч. пром.-сть (Талди-Курган, Уштобе, с-ша Кіровський, Карабулак, Джансугуров). Рибпереробка в районі озер Балхаш та Алаколь. Енергетика базується на довізному вугіллі. Осн. галузь с. г. — землеробство на зрошуваних землях (бл. 28 % усіх орних земель). Вирощують зернові (пшениця, ячмінь, рис, просо, кукурудза), кормові й тех. (цукр. буряки, соняшник), картоплю та ін. культури. Садівництво й виноградарство. Тваринництво м'ясо-мол. і м'ясо-вовнового напрямів. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, коней, верблюдів і птицю. В озерах та річках — рибальство та риборозведення. Навколо Талди-Кургана — с. г. приміськ. типу. Тер. області з Пн. на Пд. перетинає ділянка залізнич. магістралі Новосибірськ — Алма-Ата — Ташкент, від неї на Сх. відгалужуються вітки: Актогай — Дружба та Талди-Курган — Коксу — Карабулак — Текелі. Гол. автомагістраль — Алма-Ата — Талди-Курган — Семипалатинськ з відгалуженням — Сарнозек — Панфілов. Розвинуті судноплавство та повітр. сполучення. У Т.-К. о. — педін-т (Талди-Курган), 8 серед. спец. навч. закладів, драм. театр, філармонія, істор.-краєзнавчий музей в Талди-Кургані. На базі мінеральних джерел — курорт Арасан-Канал.

ТАЛЕЙРАН (Talleyrand) Шарль Моріс (Талейран-Перігор; 13.11.1754, Париж — 17.У. 1838, там же) — політ. і держ. діяч Франції, дипломат, князь Беневентський (1806—15), герцог Діно (з 1817). В 1775—91 — генеральний вікарій, єпископ. Напередодні *Великої французької революції* обраний від духівництва 1789 до *Генеральних штатів*, приєднався до *третього стану*. Ініціатор декрету в Установчих зборах революц. Франції про передачу церк. земель нації, сприяв проведенню в країні церк. реформи 1791. В 1792 вступив на дипломатичну службу. Після повалення монархії (1792) і викриття тасмних зв'язків Т. з *роялістами* 1792—96 — в еміграції. Міністр закордонних справ в 1797—99, за часів Директорії, 1799—1807 — Консулства та імперії *Наполеона I*. Підтримував агресивні плани Наполеона I щодо України. В 1808 вступив у тасмний зв'язок з *Олександром I*, пізніше — з *Меттерніхом*. У 1814—15, в період першої рестав-

рації *Бурбонів*, — глава уряду і міністр закорд. справ. На *Віденському конгресі 1814—15* очолював франц. делегацію. Використавши суперечності між країнами-переможцями, домогся розколу антифранц. коаліції європ.-в і прийняття вигідних для Франції рішень. З 1815 — у відставці. В 1830—34 — посол у Лондоні.

Тв.: Рос. перекл. — Мемуари. М., 1959.

Лит.: Тарле Е. В. Талейран. М., 1962. Т. Г. Солтаніська.

ТАЛЕР, талар (нім. Taler) — велика срібна монета багатьох європ. країн 16—19 ст. (спочатку Т. важив бл. 30 г, наприкінці емісії — майже вдвоє менше). Перші монети типу Т. з'явилися 1484 в Тіролі. Свою назву і сталій тип Т. дістав від монети, що її карбували 1518 в Йоакімсталі (тепер м. Яхимов в ЧССР). В Росії Т. були відомі як «фінки». На укр. землях Т. були в грошовому обігу в 16—18 ст.

ТАЛЕРГОФ — концентраційний табір в Австро-Угорщині для репресованих (офіційно — інтернованих) осіб (іхніх сімей), запідозрених у неблагонадійності щодо монархії Габсбургів і симпатіях до Росії під час першої світової війни. Існував з вересня 1914 до травня 1917 поблизу м. Граца (тепер в Австрії). Число репресованих у Т. досягло 7 тис. чол. Більшість з них становили українці з Галичини і Буковини, були також представники ін. національностей, рос. військовополонені. Від знущань, голоду і хвороб у Т. загинуло бл. 1500 чол. Функціонування табору було складовою ланкою системи військ.-поліцейського терору, встановленого Австро-Угорщиною на зх.-укр. землях.

С. А. Макарук.
ТАЛІЗІН Микола Володимирович (н. 28.1.1929, Москва) — рад. державний і парт. діяч, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1975). Член ЦК КПРС з 1960. Н. в сім'ї робітника. Закінчив 1955 Моск. електротех. ін-т зв'язку. В 1942—50 — робітник-електрик. У 1955—65 працював у н.-д. ін-ті. В 1965—75 — заступник, перший заст. міністра, з 1975 — міністр зв'язку СРСР. З жовтня 1980 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1976. Член ЦК КПРС з 1981. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР 1968, 1975.

ТАЛИШІ (самоназва — талаш, множина — талишон) — народність, що живе на Пд. Сх. Аз. РСР і на Пн. Ірану. Чисельність: в Ірані — 90 тис. чол. (1978, оцінка), в СРСР майже повністю злилися з азербайджанцями. Мова — талішська, іранської групи; в СРСР літ. мова Т. — азербайджанська. Віруючі Т. — мусульмани-шіїти (див. *Шіїзм*). За походженням Т. — нащадки місц. аборигенних племен. До поч. 20 ст. кочували. В СРСР за Рад. влади перейшли до осілости. Працюють у колгоспах. Осн. заняття Т.: землеробство, тваринництво, шовківництво, ремесла.

ТАЛІЙ (Thallium; від грец. θαλλός — пагір, зелена гілка). Тl — хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 81, ат. м. 204,37. Природний Т. складається з стабільних ізотопів ²⁰³Tl (29,5 %) і ²⁰⁵Tl (70,5 %). Відомо 19 радіоактивних ізотопів. Відкрив Т. 1861 англ. учений У. Крукс (1832—1919). Т. — рідкісний і розсіяний елемент, вміст його у земній корі 1 · 10⁻⁴ % за масою. Т. — м'який сріблястий метал з блакитним відблиском; густина 11 850 кг/м³; t_{пл} 303° С; t_{кип} 1457° С. Реагує з киснем, галогенами, сіркою, к-тами тощо, утворюючи сполуки зі ступенями окислення +1 і +3. Одержують Т. з відходів і напівпродуктів виробн. свинцево-цинкових, мідеплавильних і сірчаноокислових з-дів. Металічний Т. використовують для виготовлення підшипникових, кислотостійких та ін. сплавів. З оксосульфідом Т. виробляють надчутливий *фотоелемент* тощо, а з монохристалом TlBr — TlI — ліній, призми та ін. пристрої для інфрачервоної оптики. Деякі сполуки Т. застосовують для виготовлення скла *оптичного*, як *антидетонатори* пального, *катализатори*, у медицині тощо. Сполуки Т. дуже отруйні.

М. Д. Василенко-Дерibas.
ТАЛІПОВА ПАЛЬМА, коріфа зонтична (Corypha umbaculifera) — вид роду коріфа родини *пальмових*. Вічнозелене дерево до 25 м заввишки, з прямим, циліндричним стовбуром до 90 см в діаметрі. Крона з великих, до 5 м в діаметрі, віялових довгочерешкових листків на верхівці. Квітні дрібні, світло-жовті, у великому (до 14 м завдовжки і до 12 м завширшки) розгалуженому верхівковому суцвітті. Т. п. цвіте раз в житті у віці 30—50 років і після дозрівання плодів вона гине. Плід — кістянокоподібний, з м'ясистим оплодом. Росте у вологих тропічних лісах Індії і о. Шрі-Ланка. В СРСР, в т. ч. й УРСР, вирощують в оранжереях (здебільшого в бот. садах). З серцевини стовбура Т. п. виготовляють крохмаль і пальмове вино; з листків одержують волокно, виготовляють парасольки; їх використовують як покривальний матеріал; з насіння виготовляють гудзики, намисто тощо.

А. П. Лебеда.
ТАЛІСМАН (франц. talisman; першоджерело: грец. τέλεσμα — податок, присвячений предмет) — предмет, який нібито приносить його власникові щастя. Див. *Амулет*.

ТАЛІА (Фалія; Θάληα) — у грец. міфології одна з дев'яти муз — покровителька комедії. Зображували її здебільшого в вигляді молодої вродливої дівчини в вінку, з маскою в одній руці та бубном у другій.

ТАЛЛІН (хол. Ревель) — столиця Ест. РСР. Значний індустр., наук. та культур. центр республіки. Розташований на пд. березі Фінської зат. Балтійського м. В межах міста — затоки Какумяе, Копліська та Таллісська, п-ови Какумяе, Коплі, Пальяссааре та о. Аегна. Площа — 182,4 км². Населення — 454 тис. чол. (1983). По-

Талія. Римська копія з грецького оригіналу 3 ст. до н. е. Мрамур. Державний Ермітаж у Ленінграді.

ТАЛЛІН

Таллін. Панорама старої частини міста.

діляється на 4 міські райони. Вперше згадується в писемних джерелах 1154 під назвою Калевені. В рос. літописах наз. Коливани. В 1219 захоплений Данією. У 1346—1561 входив спочатку до *Тевтонського ордену*, потім до *Лівонського ордену*, з 1561 — до Швеції. В 1710, під час *Північної війни 1700—21*, приєднаний до Росії, став цент-

Т. нагороджено орденом Леніна (1970). У структурі пром-сті провідне місце посідають машинобудування, харч. та легка галузі. Машинобудування спеціалізується на виробн. малогабаритних машин і приладів. Найбільші підприємства: з-д «Вольта» (виробн. електродвигунів) і кабельний, виробн. об'єднання «Електротехнічний завод ім. М. І. Калініна», «Пром-

ром Естляндської губ. Марксистські гуртки виникли в Т. на поч. 20 ст. В 1904 створено к-т РСДРП. У 1901—04 в Т. вів нелегальну парт. роботу М. І. Калінін. Робітники і матроси міста брали активну участь у революції 1905—07 в Росії. Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. В лютому 1918 рад. військ. моряки вивели з Таллінської бухти частину кораблів, щоб вони не потрапили до рук нім. окупантів (див. *Льодовий похід Балтійського флоту 1918*). В 1918—40 Т. — столиця бурж. Естонії. 21.VI 1940 в Т. було відновлено Рад. владу. З серпня 1940 — столиця Ест. РСР.

прилад». Підприємства заг. і важкого машинобудування — з-д: маш.-буд. ім. І. Лаурістіна (устаткування для сланцевої, нафтохім. та хім. пром-сті), «Ільмаріне» (виробн. енерг. пристроїв для котлів), об'єднання екскаваторне та суднорем. Розвивається хім. (виробничі об'єднання «Флора» та «Полімер», хім. комбінат «Орто», хім.-фарм. з-д), лісова, деревообр. (фанерно-меблевий комбінат, виробниче об'єднання «Стандарт», лижна ф-ка та ін.), буд. матеріалів пром-сті. Легка пром-сть представлена текст. (бавовняний комбінат «Балтійська мануфактура»), трикот. (виробничі об'єднання «Марат»), швейною (виробничі об'єднання «Балтика»), шкіряно-взут. (виробничі об'єднання «Комунар») галузями. Найбільші підприємства харч. пром-сті: кондитерська ф-ка «Калев», рыбообробний, молочних продуктів, м'ясоконсервний комбінат. У місті базуються флоти об'єднання «Естрибром» та Ест. мор. пароплавання. Електроенергія до Т. надходить від Прибалтійської та Естонської ДРЕС (біля м. Нарви), газ — по газопроводах від Кохтла-Ярве, Ленінграда. Т. — значний вузол залізничних, автомоб. та повітр. сполучень. Новоталлінський морський торговельний порт — один з найбільших в СРСР.

Т. — важливий культур. центр. У 1982/83 навч. р. у Т. було 65 загальноосв. шкіл (59 тис. учнів), 12 серед. спец. навч. закладів (12,9 тис. учнів), 12 профес.-тех. уч-щ (3 тис. учнів). У 4 вищих навч. закладах налічувалося 13,7 тис. студентів. Вузи: політех., пед. та художній ін-ти, консерваторія. В Т. — *Академія наук Естонської РСР*, ряд її наукових установ, зокрема н.-д. ін-ти термодинаміки та електрофізики, кібернетики, хімії, геології, економіки, історії, мови і л-ри та ін. Працюють ест. відділення Центр. економіко-матем. ін-ту АН СРСР, бот. сад, н.-д. та проектний ін-т силікатного бетону автоклавного твердіння, Ін-т історії партії при

ЦК Компартії Естонії — філіал Ін-ту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, н.-д. ін-т будівництва Держбуду Ест. РСР, Ін-т експериментальної та клінічної медицини та ін. В місті — 41 масова б-ка (фонд — 1,8 млн. одиниць зберігання), Держ. б-ка Ест. РСР ім. Ф. Р. Крейцвальда, 27 клубних закладів, 18 кіноустановок, 5 театрів — театр опери та балету «Естонія», Ест. театр драми ім. В. Кінгісеппа, Рос. драм. театр, Театр юного глядача, Театр ляльок, філармонія, кіностудія «Таллінфільм». Музеї: Таллінський міський музей, Держ. істор. музей Ест. РСР, Худож. музей Естонської РСР, Держ. музей природи Ест. РСР, Ест. держ. парк-музей нар. зодчества та побуту, Ест. держ. морський музей, Музей театру та музики, Меморіальний музей Ед. Вільде та А. Таммсааре. Позашкільні заклади: Палац піонерів і школярів, 2 будинки піонерів і школярів, станція юних натуралістів, будинок юних техніків, клуб юних моряків, дит. стадіон тощо. В Т. працюють вид-ва «Еесті раамат», «Валгус», «Кунст», Головна редакція Ест. Рад. Енциклопедії. Виходять 27 журналів, 20 газет, у т. ч. міська ест. мовою «Ихтулехт» («Вечерня газета») та рос. мовою «Вечерний Таллін». Респ. радіомовлення і телебачення працюють за трьома програмами. Телецентр.

Центр Т. зберігає середньовічне планування. Старе місто складається з двох частин: Вишгорода та Нижнього міста. На Вишгороді — Вишгородський замок (закладено у 13 ст., перебудовано в 14—16 ст.), кол. палац губернатора (1767—73, арх. І. Шульц; тепер будинок Ради Міністрів Ест. РСР), будинок Верховної Ради Ест. РСР (1920—21, арх. Е. Хаберманн, Г. Йогансен), Домський собор (13—15 ст.), ансамбль будівель кол. рос. губернського суду (1784—92, арх. І. Моор). У Нижньому місті — залишки оборонних мурів (13—16 ст.), фрагменти земляних укріплень (17 ст.), численні архіт. пам'ятки 14—17 ст. Серед них — ансамбль площі Раекова з ратушею (осн. буд-во 1402—04) і аптекою (15—17 ст.), готичні церкви Нігулісте (13—15 ст.), Пюхавайму (св. Духа, 14 ст.), Олевісте (13 — поч. 16 ст.), будинок кол. Братства чорноголових (фасад — 1597, арх. А. Пассер). Серед ін. пам'яток — палацово-парковий ансамбль Кадріорг (1718—25, арх. Н. Мікетті, М. Земцов), театр «Естонія» (1913, арх. А. Ліндгрєн). Будинок художника (1934, арх. Е. Куузук, А. Соанс). У рад. час збудовано нові житл. масиви (Мустамяе, з 1961, арх. М. Порт, В. Тіппель та ін.; Вайке-Йисмяе, з 1972, арх. М. Меєлак, М. Порт та ін.) та громадські будівлі — Співацька естрада (1960, арх. А. Котлі, Г. Сепмани та ін.), будинок ЦК Компартії Естонії, 1968, арх. М. Порт та ін.), готель «Віру» (1972, арх. Г. Сепмани та ін.), Олімпійський центр парусного спорту (1980, арх. Г. Сепмани, Г. Лоовер та ін.; 1980 тут відбулася парусна регата XXII Олімпійських ігор). Пам'ятники: екіпажу рос. броненосця «Ру-

салька» (1902, скульптор А. Адамсон), «Лінда» (1920, скульптор А. Вейценберг), В. І. Леніну (1950, скульптор М. Томський), М. І. Калініну (1951, скульптор А. Каази), В. Кінгісепу (1951, скульптор Е. Роос), меморіальний ансамбль «Борцям за Радянську владу» в Маар'ямі (1975, скульптор М. Варік) та ін. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Естонська Радянська Соціалістична Республіка*, т. 4, с. 448—449.

Лит.: Історія Талліна. Таллін, 1972; Таллін. Краткий энциклопедический справочник. Таллін, 1980; Томберг Т. Е. Таллин. [Путеводитель]. Таллін, 1981.

Н. О. Юрков.

ТАЛМУД (давньоєвр.) — збірник догматичних релігійно-етичних і правових норм *йудайзму*, складений протягом 4 ст. до н. е. — 5 ст. н. е. в Палестині і Вавилонії. Осн. зміст Т. становить тлумачення стародавньої частини *Біблії*. Т. осягає класову нерівність, нац. відособленість євр. народу, приналежність до становища жінки, вимагає від віруючих беззастережної покори, проповідує нетерпимість до іноверців.

ТАЛМУДИЗМ (від *талмуд*) — 1) іудейська казуїстика, яка виводить висновки для талмудистів положення з тексту П'ятикнижжя (*Тори*). 2) Переносно — схоластичні міркування, *догматизм*, начотничтво.

ТАЛОВСЬКИЙ Теодор Маріан (23.III 1857, Зассів, тепер ПНР — I.V 1910, Львів) — польс. архітектор. Закінчив політехнічні ін-ти у Львові та Відні. Побудував костюл Єлизавети (1904—11) та віллу Ванге (1899) у Львові; костюли у Кам'янці-Струмилівській (тепер м. Кам'янка-Бузька Львів. обл.), в с. Тостомі (тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл.) та м. Скалаті (тепер Терноп. обл.), палац Четвертинських у Києві. Багато будував у Польщі. З 1901 викладав у Львів. політех. ін-ті, професор.

ТАЛОМ (від грец. *θαλλός* — пагір, зелена гілка) — нерозчленоване на стебло і листки тло нижчих рослин. Те саме, що *й слав*.

ТАЛЯРЕВСЬКИЙ Яків (у чернетці — Іліодор; рр. н. і см. невід.) — укр. гравер на дереві 18 ст. Працював у Чернігові. В 50-х рр. виконав гравюри для різних видань, що виходили в Черніг. друкарні: «Цар Давид грає на гусях», «Григорій Двоєслов», «Іоанн Златоуст», «Василь Великий» та ін.

ТАЛЬ Михайло Нехемійович (н. 9.XI 1936, Рига) — рад. шахіст, гросмейстер СРСР і міжнар. гросмейстер (з 1957), засл. майстер спорту (з 1960). Чемпіон світу (1960—61, після перемоги у матчі з М. Ботвинником); чемпіон СРСР (1957—58, 1967, 1972, 1974, 1978). У складі збірної команди СРСР — переможець багатьох шахових олімпіад, чемпіонатів Європи (1957—73). Переможець багатьох шахових турнірів, у т. ч. міжнародних. Нагороджений орденами «Знак Пошани», Дружби народів.

ТАЛЬ — річка у Київ. обл. УРСР, права прит. *Тетерева* (бас. Дніпра). Довж. 51 км, площа бас. 357 км². Тече Поліською низовиною у

широкій долині. Використовують для зрошування с.-г. угідь.

ТАЛЬ (голл. *talje*) — підвісний пристрій, яким піднімають вантажі на порівняно невелику висоту. Розрізняють Т. (мал.): з ручним і електр. приводом; стаціонарні та пересувні — на спец. візках, що переміщуються по підвісних коліях (з однією або двома рейками). В СРСР вантажопідйомність ручних Т. — 0,25—8 т; з електр. приводом — 1—12,5 т; висота підйому вантажів талями всіх типів — до 18 м. Електр. талі переміщуються з швидкістю 20—40 м/хв, швидкість підйому ними вантажу — 1—8 м/хв. Т. обладнують гальмами, що перешкоджають довільному опусканню піднятого вантажу. Застосовують Т. для виробничих і складських операцій, на монтажних, ремонтних та ін. роботах. Електр. Т., що переміщуються по олійцевій (монорейковій) колії, наз. *талфетом*.

ТАЛЬВЕГ (нім. *Talweg*, від *Tal* — долина і *Weg* — дорога) — лінія, що сполучає найнижчі точки дна річкових долин, яру, балки тощо.

ТАЛЬВІ (Тальвья; Талфя; Talvj; справж. ім'я та прізвище — Тереза Альбертина Луїза фон Якоб-Робінсон; 26.I 1797, Талле — 13.IV 1870, Гамбург) — нім.-амер. письменниця, літературознавець, фольклорист і перекладачка. Дочка Л. Г. К. фон Якоб. В 1806—09 проживала в Харкові, де батько працював професором ун-ту. Тут вивчила укр. мову, познайомилася з укр. фольклором і д-рою. В 1809—16 жила в Петербурзі. Повернувшись до Німеччини, переклала серб. нар. пісні (т. 1—2, 1825—26). У 1834 вийшла до США. Тут опублікувала статті «Про мову індіанців Америки» (1834), «Життя Гете», «Іспанські народні поети» (обидві — 1852), «Поети півдня Франції» (1853) тощо. В 1838 у Відні познайомилася з О. Бодяньським. У статтях «Історичний огляд слов'янської мови в її різноманітних діалектах» (англ. — 1834, нім. перекл. — 1837), «Козаки і їхні історичні пісні» (нім. — 1869) і кн. «Історичний огляд мов і літератури слов'янських народів з нарисом їхньої народної поезії» (англ. — 1850, нім. перекл. — 1852) подала інформацію про територію і мову укр. народу, про творчість І. Котляревського, Є. Гребінки і Г. Квітки-Основ'яненка, висловлювала захоплення укр. фольклором, напевно у своєму перекладі шість укр. нар. пісень, в т. ч. про Г. Чурака. М. Пушкіна (за «Запорожської старини» І. Срезневського), «Пісню про Сава» (за збіркою Ф. Л. Челаковського), пісню «Віють вітри, віють буйні» з «Наталки Полтавки» І. Котляревського (за аб. І. Сахарова; це був перший переклад англ. мовою уривка укр. літ. твору). Два переклади Т. вміщені в кн. О. М. Ніколюкіна «Літературні зв'язи Росії і США» (М., 1981).

В. Т. Полек.

ТАЛЬЙОНІ (Taglioni) Марія (23.IV 1804, Стокгольм — 22.IV 1884, Марсель) — італ. артистка балету. Представниця балетного театру епохи романтизму. Навчалась у свого батька — балетмейстера Ф.

Тальйоні. Дебютувала 1822 у Відні. В 1827—35 виступала в Парижі, в 1837—42 щороку — в Петербурзі. В 1847 залишила сцену. Т. збагатила танець на нові засоби образної виразності (зокрема, ввела танець на пуантах). Партії: Сильфіда («Сильфіда» Шнейцгоффера), Лауретта («Гітана, або Іспанська циганка» Обера і Шмідта), гол. партії в балетах «Тін» Мауера, «Морський розбійник» Алана.

ТАЛЬК (нім. *Talk*; першоджерело: араб. *talk*) — мінерал класу *силікатів*. $Mg_3(OH)_2(Si_4O_{10})$. Сингонія монокліна. Густ. 2,78. Твердість 1. Колір блідо-зелений або білий, іноді з жовтуватим або буруватим відтінком. Вогнетривкий. Відміни Т.: мінесотіт (містить залізо), вілемсеїт (нікелістий Т.), стеатит (шліпний, масивний Т.). У Рад. Союзі великі родовища Т. є на Уралі, в Саянах. За рубежом Т. відомий у Канаді, США, Франції. Т. застосовують як наповнювач у гумовій, паперовій та ін. галузях пром-сті, використовують при виготовленні кераміки (особливо радіоізольційної), стеатит — як виробне камінь.

ТАЛЬКАУАНО — місто на Зх. Чилі. Мор. порт на Тихому ок., залізнична станція, аеропорт. 204,1 тис. ж. (1978). Машинобудівна, нафтохім. і харч. пром-сть. Рибальство. Рем. і бункерна база торг. і військ. флоту країни. Поблизу Т. — великий металург. комбінат.

ТАЛЬМА (Talma) Франсуа Жозеф (15.I 1763, Париж — 19.X 1826, там же) — франц. актор. Після закінчення 1787 Королівської школи декламації і співу (Париж) дебютував у театрі «*Комеді Франсез*». У 1791 очолив трупу революційно настроєних акторів, які вийшли з цього театру і заснували «Театр Республіки». Повернувшись до «Комеді Франсез» 1799. Серед ролей — Король, Генріх VIII («Карл IX», «Генріх VIII» Ж. М. Шен'є), Гамлет, Отелло, Макбет (однотимені трагедії У. Шекспіра). Т. відмовився від зничного для класичної школи монотонно-наспівного читання, наблизившись до більш реалістичного стилю акторської гри.

Тал. Рос. перекл. — О сценическом искусстве. М., 1888; Мемуари. М.—Л. 1931.

Лит.: Панов В. Франсуа-Жозеф Тальма. М.—Л. 1939; Дель А. Франсуа-Жозеф Тальма. М., 1973.

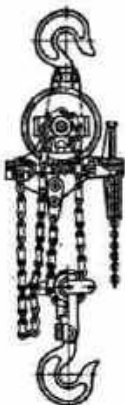
ТАЛЬНЕ — місто Черкас. обл. УРСР, райцентр, на р. Гірському Тікичі (бас. Пд. Бугу). Залізнична станція. Вперше згадується в документах 17 ст., коли Т. було під владою шляхет. Польщі. Населення Т. брало активну участь у *гайдамацькому русі*, *Коліївщині*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1905 виникла с.-д. група. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1938 Т. — місто. У Т. — молочно-консервний, хлібопродуктів та цукр. комбінати, мінеральної води, м'ясоконсервного борошна та щебеневий з-д, кар'єроуправління, райсільгосптехніка, райсільгоспшкола, комбінат побутового обслуговування. Буд. технікум, 6 заг. ось. та музична школи, лікарня,

Ф. Ж. Талья.

Я. Талларевський. Гравюра до книги «Анфологон», виданої 1753 у Чернігові.

Ручний черв'ячний таль.

ТАЛНІВСЬКИЙ РАЙОН

А. Тамайо Мендес.

О. І. Таманян.

Тамара Ханум.

Н. В. Тамарова.

поліклініка, Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 5 б-к, меморіальний музей одного з зачинателів колосного руху на Україні Ф. І. Дубковецького, який 1922—60 працював тут головою колгоспу. В Т. народилася учасниця революц. руху в Росії Т. Ф. Людина-Калінін. В 1920 Т. відвідав М. І. Калінін.

ТАЛНІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд-зх. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 51,3 тис. чол. (1983). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській та 25 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — м. Тальне. Т. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Поверхня — полого-хвиляста рівнина, розчленована глибоко врізаними річковими долинами, які подекуди мають форму каньйонів. Корисні копалини: граніти, каоліни, пісковики, торф. Гол. річки — *Гірський Тікич* і *Гнилий Тікич* (бас. Пд. Бугу). ґрунти чорноземні та сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, липа, ясен, береза, сосна) займають 4,8 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Майданецький цукр. з-д, тальнівський цукр., молочноконсервний, хлібопродуктів комбінат, щебеневий та мінеральної води з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Тальне) та 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-буяківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1983 становила 69,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 65,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, горох, просо, гречка, цукр. буряки, соняшник, картопля. У Т. р. — 18 колгоспів, 3 радгоспи, райлісгосптехніка, райлісгоспхімія. Залізнична ст. Тальне. Автомоб. шляхів — 302 км, у т. ч. з твердим покриттям — 277 км. У районі — буд. технікум (Тальне), радгосп-технікум (с. Тальнянки), 32 заг.-осв. та музична школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 22 будинки культури, 16 клубів, кінотеатр, 40 кіноустановок, 45 б-к, меморіальний музей одного з зачинателів колосного руху на Україні Ф. І. Дубковецького. У с. Вишньополі Т. р. народилися укр. рад. живописець І. С. Іжакевич та укр. рад. поет Ф. О. Мицих, у с. Піщаний — укр. рад. хірург Г. Г. Горюшенко, у с. Кобринівому — рад. парт. і держ. діяч В. М. Канун і рад. історик Д. М. Петрушевський у с. Онопріївці — укр. рад. письменник С. П. Ковганюк. У Т. р. видається газ. «Колос» (з 1930).

В. Ф. Пугій, Т. Ф. Пугій, **ТАМАЙО МЕНДЕС** (Tamayo Méndez) Арнальдо (н. 29.І 1942, м. Гуантанамо) — льотчик-космонавт Республіки Куба, Герой Радянського Союзу (1980), Герой Республіки Куба (1980), підполковник. Член Комуністичної партії Куби з 1967. Закінчив Технологічний інститут ім. Повстанської армії (Гавана). В 1978 в Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна почав готуватися до польоту за програмою «Інтеркосмос». Пройшов повний курс навчання за програмою піло-

тованого корабля «Союз» та орбітальної станції «Салют». Разом з Ю. В. Романенком здійснив політ (18—26.ІХ 1980) на космічному кораблі «Союз-38». Після стиккування (19.ІХ) з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз-37» (екіпаж — Л. І. Попов і В. В. Рюмін) космонавти виконали заплановану програму мед.-біол., наук.-тех. і технологічних досліджень і експериментів, підготовлених учнями СРСР і Республіки Куба. **ТАМАНСЬКИЙ ПІВОСТРІВ**, Тамань — півострів у Зх. Передкавказзі, в межах Краснодар. краю РРФСР. Омивається Азовським і Чорним морями та Керченською протокою. Пл. 2000 км². Береги низовинні, значною мірою розчленовані (Таганрозька зат., лимани). Поверхня рівнинна, місцями — пасма горбів заввишки до 164 м. Численні *гразьові вулкани*, с. солоні озера, болота, плавні. Поклади бурого залізняку, кам. солі. Посіви пшениці, кукурудзи, плантації винограду. Т. п. має поромний зв'язок з Керченським п-овом.

Територію Т. п. заселено з 2-го тис. до н. е. На поч. 1-го тис. до н. е. тут жили *кіммерійці*, потім *сиди*. В 6 ст. до н. е. на Т. п. почали селитися греки-колоністи (див. *Гермонасса*, *Патраей*, *Фанагорія*). В 5 ст. до н. е. Т. п. увійшов до *Боспорської держави*. В 10 ст. на Т. п. утворилось *Тмутараканське князівство*. Після приєднання Т. п. у 70-х рр. 18 ст. до Росії на Т. п. і в Прикубанні було поселене *Черноморське козацьке військо*. З Т. п. пов'язані *Таманської армії похід 1913* і *Новоросійсько-Таманська операція 1943*. **ТАМАНСЬКОЇ АРМІЇ ПОХІД 1918** — героїчний похід рад. військ з *Таманського півострова* через зайняті білогвардійцями райони Пн. Кавказу на з'єднання з гол. силами Червоної Армії. 25.VIII в районі станції Верхньобаканської зосередилися відрізани від гол. сил, що відійшли на Армавір, колони рад. військ, всього бл. 30 тис. бійців, а також понад 25 тис. біженців. 27.VIII з цих військ було сформовано Таманську армію (команд. — І. І. Матвеев, пом. командуючого — Є. Й. Ковтох) у складі 3 колон. У Таманську армію також увійшли й робітники

Новоросійська і матроси з потоплених кораблів Чорномор. флоту. 1-а колона армії (команд. — Є. Й. Ковтох) йшла в авангарді, розчищаючи шлях осн. силам. Похід відбувався при нестачі боєприпасів, продовольства й медикаментів; біженці утруднювали дії військ. 28.VIII—18.IX армія в тяжких умовах з боями пройшла бл. 500 км по ворожих тилах і в районі Армавіра з'єдналася з гол. силами рад. військ. На своєму шляху армія розгромила в Туapse дивізію меншовищського уряду Грузії і 15-тисячний білогвард. заслон у районі станції Белореченської. 26.IX вона визволила Армавір, 28.X — Старополь і в серед. листопада ввійшла в 11-у армію Пд. фронту. Т. а. п. відображено в повісті О. С. Серафимовича «Залізний потік» (1924). Літ.: Білогубець С. І. Люди «залізного потоку». Спогади. Сімферополь, 1974. Л. О. Кирилов.

ТАМАНИЙ Олександр Іванович (4.16.III 1878, Єкатериндор, тепер Краснодар — 20.II 1936, Єреван) — вірм. рад. архітектор, нар. арх. Вірменії (з 1924). У 1904 закінчив петеб. АМ. У ранніх творах розробляв принципи *класицизму* (кол. особняк Шербагова у Москві, 1911—13; комплекс санаторію в Кратові, 1913—23). З 1923 жив у Єревані. Створив ген. план реконструкції Єревана (затверджено 1924), проєкти планування Ленінакана (1925), Ечміадзіна (1927—28) та ін. міст. Серед споруд — Будинок Уряду Вірм. РСР (1926—41), Театр опери та балету ім. О. О. Спендіарова (1926—33; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Вірменська РСР*, т. 2, с. 448—449). Держ. премія СРСР, 1942. Літ.: Яралов Ю. С. Таманян. М., 1950.

ТАМАР, Тамара (бл. серед. 60-х рр. 12 ст. — 1207) — царниця Грузії з 1184. Підпорядкувала своїй владі майже все Закавказзя. З метою об'єднання і зміцнення централізованої д-ви Т. вела боротьбу проти феодал. аристократії. За її царювання було збудовано фортеці, прокладено караванні шляхи, канали тощо. Значного розвитку досягла культура, зокрема л-ра (III. *Руставелі*, обіймаючи посаду при її дворі, написав поему «Витязь в тигровій шкурі»). Розвивалися політ. зв'язки з Руссю. Першим чоловіком Т. був (з 1185) син кн. Андрія Боголюбського Юрій.

ТАМАРА ХАНУМ [справж. прізвище та ім'я — Петросян Тамара Артемівна; н. 16 (29). III 1906, с. Горчаково, тепер у складі м. Фергана Узб. РСР] — узб. рад. співачка і танцівниця, нар. арт. СРСР (з 1956). Член КПРС з 1941. Сценічну діяльність почала 1919. В 1925 закінчила Центр. театр. технікум (Москва). В 1926—28 — солістка концертної трупи М. Карі-Якубова (згодом Держ. концертно-етнографічний ансамбль, Ташкент). У 1928—34 виступала в муз. театрах Коканда, Андижана, Самарканда та ін. З 1936 — солістка Узб. держ. філармонії, в 1941—69 — худож. керівник і солістка муз. ансамблю (Ташкент).

Створила жанр пісенно-танц. мініатюри. У її репертуарі — програми «Пісні і танці народів СРСР» та «Пісні і танці народів світу» (понад 500 пісень 86 мовами). Одна з перших демонструвала узаб. мистецтво за рубежем. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ТАМАРИКС, тамариск (Tamarix) — рід рослин родини тамариксових. Кущі (1—3 м заввишки) або невеликі дерева (6—8 м заввишки) з дрібними лусковидними листками. Квітки дзвельного дрібні, білі, рожеві або фіолетові, зібрані в довгі китиці. Плід — коробочка. Понад 50 видів, пошир. переважно в пустелях, напівпустелях і степах Пд. Європи, Азії та Африки. В СРСР — 25 видів, з них на Україні — 4. Т. використовують для закріплення пісків і як паливо. Рослини містять дубильні і фарбувальні речовини. Медоноси. На Україні найпоширеніший Т. галузистий (Т. *gamosissima*) — росте в південному Степу. Іл. с. 130.

ТАМАРИНД, індійський фінік (Tamarindus indica) — вічнозелене дерево родини бобових, до 40 м заввишки і до 3 м у діаметрі, з розлогою кроною. Листки чергові, перистороздільні. Квітки дрібні (1,5 см у діаметрі), жовтуваті з численними червоними жилками, в звисаючих китицях. Плід — біб. Батьківщина Т. — сухі савани Зх. Африки. В СРСР, в т. ч. в УРСР, Т. вирощують в оранжереях. Культивують Т. в усіх тропіч. країнах. Рослина лікарська, харчова, декоративна, технічна. Споживають Т. свіжим, переробляють на сік, джем, соус, цукерки. Кисло-солодкий м'якуш плодів містить 30—40 % цукрів, органічні кислоти, білки, пектин, вітаміни С, його застосовують як проносне у медицині. Деревина іде на виготовлення меблів, коліс, інструментів; листям виготовляють гусениць шовкопряда; з насіння одержують технічний крохмаль. Іл. с. 130.

ТАМАРОВА Ніна Василівна [3 (16). XI 1900, м. Новочеркаськ, тепер Ростовська область — 8. VII 1983, Харків] — рос. рад. актриса, народна арт. УРСР (з 1957). Сценічну діяльність почала 1920 в Новочеркаск. міському театрі. Працювала в театрах Ростова-на-Дону, Вітебська, Орджонікідзе, Калініна. В 1933—38 — у драм. театрі в Курську. В 1938 — 83 — актриса Харків. рос. драм. театру ім. О. С. Пушкіна. Ролі: Маши («Три сестри» Чехова), Олена («Дити сонця» М. Горького), Горелова («За тих, хто в морі» Лавренєва), Діана («Собака на сіні» Лопе де Вега). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ТАМБОВ — місто, центр Тамб. обл. РРФСР. Розташований на лівому березі р. Цни (бас. Волги). Вузод залізнич. та автомоб. шляхів, пристань, аеропорт. 286 тис. ж. (1983). Поділяється на 3 міські р-ни. Засн. 1636 як фортеця Симбірської укріпленої лінії для захисту Рос. д-ви від наскоків крим.

і ногайських татар. З 1796 Т. — центр губернії. В 1830 в Т. відбувся «холерний бунт» (див. «Холерні бунти»). Перший марксистський гурток організовано 1896. Рад. владу встановлено 31. I (13. II) 1918. В період ліквідації *антоновщини* (1920—21) в Т. містився штаб рад. військ. З 1937 Т. — обл. центр. У Т. розвинуті хімічне машинобудування та металообробка (заводи: «Комсомолец», по виробництву підшипників, технологіч. устаткування, рем.-підшипниковий, «Реструд», вагоном. та ін.). Підприємства хім. (бараники, гумотех. і гумоазбестові виробн.), швейної, азут., харч. та буд. матеріалів пром-сті. ТЕЦ. У Т. — ін-ти: хім. машинобудування та пед., філіал Моск. ін-ту культури, 9 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. ін-ти гумотех. машинобудування та хімікатів для полімерних матеріалів. Театри: драматичний, ляльковий; філармонія. Красназвич музей, картинна галерея.

ТАМБОВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 27. IX 1937. Площа 34,3 тис. км². Нас. 1338 тис. чол. (на 1. I 1983). Осн. населення — росіяни. Міськ. нас. — 52 %. Поділяється на 23 райони, має 8 міст і 13 селищ міського типу. Центр — м. Тамбов. Т. о. нагороджено орденом Леніна (1967).

Т. о. займає центр. частину Оксько-Донської рівнини. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 10,5, — 11,5°, липня +19,5, +20,5°. Опадів 450—500 мм на рік. Річки належать до бас. Волги (Цна з прит. Челнова, Керша, Кашма) та Дону (Вороніж, Ворона, Савала, Битюг, Матира). Т. о. розташована в лісостеповій зоні. Ґрунти чорноземні, сірі лісові, по долинах річок — алювіально-лучні. Під лісом (сосна, дуб, береза, осика, вільха, липа, клен, ясен) понад 10 % тер. області.

Енергетика області базується на допозному паливі (ТЕЦ — в Тамбові, Котовську, Мічурінську та ін.). Серед галузей важкої пром-сті провідне значення має машинобудування і металообробка (виробн. хім. обладнання, комплектуючих деталей та зап. частин до автомобілів і тракторів, обладнання для текст. пром-сті, приладів, побутових холодильників, ковальсько-пресових машин). Гол. центри: Тамбов, Мічурінськ, Моршанськ, Первомайський, Кірсанов, Расказово. Розвивається хім. (виробн. барвників, гумотех. і гумоазбестових виробн., лаків, мінеральних добрив) та легка (виробн. вовняних тканин, трикотажних, шкіряних, хутрових і швейних виробн., азуття) пром-сть. Підприємства цих галузей розміщені в Тамбові, Котовську. Уна-

рово, Моршанську, Мічурінську, Кірсанові. Харч. пром-сть базується на переробці місц. с.-г. сировини і представлена цукр., м'ясною, борошно-круп'яною, маслосиробною, олійною, консервною та ін. галузями. Виробн. цегли, збірного залізобетону тощо. С. г. має зерново-тваринницький напрям. Вирощують пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо, гречку, зернобобові; з тех. культур — цукр. буряки, соняшник, картоп-

лю. Значні масиви садів (на Зх. області). Скотарство мол.-м'ясного напрямку; свинарство, вівчарство, птахівництво. На індустр. основі діють міжгосп. спеціалізовані тваринницькі комплекси. Зх. частину тер. області перетинає електрифікована магістраль Москва — Рязань — Мічурінськ — Воронеж — Ростов-на-Дону, від неї відходять лінії: Рязань — Моршанськ — Пенза, Мічурінськ — Тамбов — Кірсанов — Саратов та ін. Найважливіші автомагістралі: Москва — Мічурінськ — Тамбов — Волгоград, Тамбов — Кірсанов — Пенза, Тамбов — Липецьк та ін. У Тамбові — аеропорт. У Т. о. — 5 вузів (Тамбов, Мічурінськ), 26 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. ін-ти гумотех. машинобудування та хімікатів для полімерних матеріалів — у Тамбові, Всесоюзний н.-д. ін-т садівництва та Центр. генетична лабораторія ім. І. В. Мічуріна — в Мічурінську. 8 музеїв: красназвич (в Тамбові, Кір-

О. І. Таманян. Площа В. І. Леніна в Єревані. 1926—30.

ТАМБУР

Тамаринд. Гілка з плодами.

Виконавець на тамбурані.

Тамарикс галузистий:
1 — квітуча гілка;
2 — квітка;
3 — насіннина.

санові, Мічурінську, Моршанську); Будинок-музей І. В. Мічуріна (Мічурінськ), картина галерея в Тамбові та ін. Театри: драм. та ляльок, філармонія — у Тамбові, драматичний театр — у Мічурінську. На території Т. о. — 8 санаторіїв.

ТАМБУР (франц. tambour, букв. — барабан, з араб.) — 1) Те саме, що й барабан в архітектурі. 2) Примищення між зовнішніми і внутрішніми входними дверима (прорізами) у будинках, залізничних вагонах, камерах тощо. Призначено, як правило, для захисту внутр. приміщення від безпосереднього проникнення зовн. повітря. 3) Спосіб в'язання або вишивання (петля в петлю).

ТАМБУР — шипковий музичний інструмент з корпусом грушоподібної форми, довгою шийкою і трьома струнами; інша назва — танбур.

ТАМБУРИН (франц. tambourin, італ. tamborino) — 1) Циліндричної форми, невеликого діаметру барабан (висота понад 1 м) з 2 шкіряними мембранами. За місцем походження (Прованс, Франція) назв. провансальським. 2) Старовинний танок провансальського походження у дводольному метрі (2/2, 2/4). Виконувався в супроводі флейти і Т. 3) У літературі тамбурином іноді називають бубон.

ТАМГА (тюрк. і монг. — тавро) — 1) Тотемний (див. *Тотемізм*) родовий (а згодом сімейний) знак власності, яким народи, переважно кочовики, Центр. Азії, Сибіру, Серед. Азії, Причорномор'я позначали зброю, худобу, гончарні вироби, килими тощо. Пізніше Т. була також особистим знаком, що відповідала гербу, печатці, підпису. 2) Внутрішнє торговельне мито (звідси російське слово «таможня» — митниця), що існувало на Русі з часів панування *Золотої орди* до середини 18 ст. Мито брали у зв'язку з тавруванням товару.

ТАМЕРЛАН (1336—1405) — середньовісний держ. діяч, полководець. Див. *Тимур*.

ТАМІЛІ — народ у Пд. Азії. Живуть в Індії (46 млн. чол., переважно в шт. *Тамілнад*; 1980, оцінка), Шрі-Ланці, Малайзії, Бірмі, Сінгапурі, Австралії і Океанії. Заг. чисельність — 50,5 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *тамільською мовою*. За релігією більшість Т. — індуїсти, частина — мусульмани. В 3 ст. до н. е. були відомі тамільські д-ви Чола, Чера і Пандья. В 14 ст. Тамілнад («земля тамілів») став частиною імперії Віджаянагар. У 17 ст. він розпався на ряд князівств. Осн. заняття сучасних Т. — землеробство, рибальство, ремесла. У Т. існує давня література; з мистецтв розвинуті архітектура, дрібна бронзова пластика, народний театр.

ТАМІЛНАД (до 1969 — Мадрас) — штат на Пд. Індії. Омивається водами Бенгальської зат. Індійського ок. Площа 130 тис. км². Нас. 41,2 млн. чол. (1971), гол. чин. *таміли*. Адм. ц. — м. Мадрас. Більшу частину території займає приморська рівнина (*Коромандель-*

ський берег), на Зх. — Східні Гати. Клімат тропічний, мусонний. Поширені листопадні тропічні ліси. Основа економіки — с. г., зокрема землеробство. З прод. культур вирощують рис, пшеницю, кукурудзу, просо, бобові; з тех. — арахіс (за збором Т. посідає провідне місце в країні), бавовник, цукр. тростину, каучуконоси, каву, чай та ін. Овочівництво. Розводять велику рогату худобу, овець і кіз. Рибальство. В лісах — заготівля деревини. На узбережжі — випарювання солі з мор. води. Видобувають буре вугілля, боксити, магнетит. Провідна галузь обробної пром-сті — текстильна. Підприємства маш.-буд., металург., хім., цем., шкіряної та ін. галузей. При сприянні СРСР збудовано пром. комплекс Нейвель (видобування вугілля, ТЕС, нафтопереробка, хім. виробництво тощо) та з-д по виробн. алюмінію. Значна харчосмакова (цукр., олійна, тютюнова) пром-сть. Розвинуті кустарні промисли. Гол. промисловий центр і морський порт — Мадрас.

ТАМІЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА — література *тамілів*. Рання літ. традиція («поезія збірок») представлена поетичними сангірами поч. н. е. «Вісім антологій» і «Десять пісень». Найвідомішими до серед. 1-го тис. були збірки афористичної поезії «Тірукурал» і «Наладіяр», у 2-й пол. 1-го тис. — п'ять епічних поем — «Повість про браслет» (бл. 7—9 ст.), «Перли» (8—9 ст.) та ін. Поема «Рамаяна» Камбана, чи «Камбарамаяна» (10—11 ст.), не відступаючи від сюжетної канви, відображала таміл. нац. життя й побут, заклала основи світської поезії. В 7—8 ст. виникла гімнова поезія реліг.-реформаторського вішнуїтського (див. *Вішнуїзм*) руху бхакті. В 10 ст. Надамуні зібрав вірші 12 вішнуїтських поетів-святих (альварів) в антологію «4 000 священних гімнів», яку вважають вішнуїтською ведою. Шівайську поезію в 11 ст. об'єднав Намбі в 12 «Священих збірок». Пізніше виділяються представники світської поезії Оттакуттан (12 ст.), Пухаженді (13—14 ст.), реліг. поети Арунагірі (15 ст.), Шівапрахасар (17 ст.), Тайоманавар (18 ст.). В 19 ст. з'явилася таміл. преса (1831 — перший журнал у Мадрасі). Оновлюється традиційна поезія. Зачинателем сучасної тамільської прози виступив С. Веданаягам Піллаї (1826—89), автор першого в Т. л. роману «Історія Пратапа Муаділіяра» (1879). Серед ін. романістів кра. 19 — поч. 20 ст. — Б. Раджам Айяр, С. М. Натеса Састірі, А. Мадавія, автори антиколоніальних оповідань — А. Мадавія, С. Айер, Суппіраманія Бараді. В основі прозових творів — просвітительський реалізм. Сундарам Піллаї (1855—97) створив першу таміл. п'єсу «Манонманія» (1891).

В поезії поч. 20 ст. визначне місце належить Суппіраманії Бараді, у віршах якого зазвучали патріотичні, антиколоніальні, антифеод. мотиви. Поет привітав Велику Жовтн. соціалістичну революцію (вірш «Нова Росія», 1918). У розвитку сучасної л-ри велика роль нале-

жить літ.-худож. журналам «Ананда Віхадан», «Калькі» та ін., заснованим у 20—40-х рр. Прозаїк Калькі утвердив жанр істор. роману («Улюблений син Кавері», 1947—48, та ін.), досяг великих успіхів у соціальному романі («Шум хвиль», 1953). З широко популярними романами на актуальні теми виступали також Р. А. Махадеван, М. Варадараджан, Д. Джекандан (повісті, роман «Різний час, різні люди», 1973). Поряд з Калькі значний вклад у розвиток жанру оповідання внесли Пудумейіттан, Ахілан, К. В. Джаганнадан, М. П. Сомасундарам, Г. Ажахірісамі, Д. Джекандан та ін. Розвивається драматургія (Б. С. Рамайя та ін.). Таміл. мовою перекладено багато творів світової класики, в т. ч. рос. і рад. л-ри. Розвивається літ.-худож. критика, лит. л-ра. В перекладі укр. мовою опубл. окремі оповідання таміл. письменників («Всесвіт», 1976, № 12) та вірші С. Бараді («Всесвіт», 1982, № 12). Рос. мовою видано вибрані поезії С. Бараді, романи й повісті Калькі, Д. Джекандана, Пудумейіттана, поезії й оповідання в багатьох збірниках, літ.-критичні праці (М. Варадараджана та ін.).

Лит.: Смирнова И. Краткий очерк развития тамильской литературы (до конца XIX в.). В кн.: Литература Индии. М., 1958; Макаренко В. А. Тамильская литература. В кн.: Литература Востока в новейшее время. 1917—1945. М., 1977; Варадараджан М. Тамильская литература. В кн.: История индийских литератур. Пер. с англ. М., 1964.

ТАМІЛЬСЬКА МОВА, таміж — мова *тамілів*. Належить до *дравідських мов*. У Т. м. розрізняють 5 тер. діалектів, у т. ч. цейлонський (ланкійський), а також кілька соціальних, серед яких особливо вирізняється діалект брахманів. Давня писемна літ. Т. м. канонізована в граматиці Павананді «Наннул» (13 ст.). Тепер розрізняють класичну й сучасну літ. мову. Розмовна Т. м. пошир. в усному спілкуванні тамілів, вона істотно відрізняється від писемної. Останнім часом виявляється тенденція до зближення літ. і розмовної Т. м. Характерні риси Т. м.: розрізнованість коротких і довгих голосних, наявність ретрофлексних приголосних. Типологічна будова — суфіксально-аглютинативна. Для Т. м. використовується *складове письмо*, що походить від *брахмі*. На Т. м. є багато *тамільської літератури*.

Лит.: Андронов М. С. Разговорный тамильский язык и его диалекты. М., 1962; Андронов М. С. Грамматика тамильского языка. М., 1966.

ТАММ Ігор Євгенович [26.VI (8.VII) 1895, Владивосток — 12. IV 1971, Москва] — рос. рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (з 1953). Закінчив Моск. ун-т (1918), з 1919 викладав фізику у вищих навч. закладах Симферополя, Одеси і Москви. В 1924—41 та з 1954 працював у Моск. ун-ті. Одночасно з 1934 — у Фіз. ін-ті АН СРСР. Осн. праці — з квантової механіки та її застосувань, теорії випромінювань.

теорії косміч. проміння і взаємодії ядерних частинок. Побудував квантову теорію розсіяння світла у твердих тілах і теорію розсіяння світла електронами. Створив спільно з С. П. Шубніним (1908—38) теорію фотоефекту в металах, 1937 спільно з І. М. Франком — теорію випромінювання електрона, який швидко рухається в середовищі (див. *Черенкова — Вавилова випромінювання*). Працював також над проблемами керування термоядерних реакцій. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1953. Нобелівська премія, 1958.

ТАММАН (Tammann) Густав Генріх Йоганн Аполлон (9.VI 1861, м. Ямбург, тепер Кінгсепт Ленінгр. обл. — 17.XII 1938, Геттінген) — нім. фізикохімік, іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1912), іноз. почесний член АН СРСР (з 1927). Закінчив 1882 Дерптський (тепер Тартуський) ун-т, в якому викладав (з 1892 — професор). У 1903—30 — професор ун-ту в Геттінгені. Основні праці Т. присвячені органічній і фіз. хімії. Вивчав фіз.-хім. властивості розчинів. Відкрив поліморфні модифікації лоду, розробив теорію кристалізації. На основі цієї теорії розвинув положення про те, що скло є перохолодженою рідиною з великою в'язкістю. Встановив діаграми стану багатьох металевих систем.

ТАММЕРФОРСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП (1905) — див. *Перша конференція РСДРП*. **ТАММСААРЕ** Антон [справж. прізвище — Хансен; 18 (30).I 1878, волость Альбу, тепер Пайдеського р-ну Ест. РСР — I.III 1940, Таллін] — ест. письменник. Друкуватися почав 1900. Повісті «Два подружжя і одиниць» (1902), «Старини і молоді» (1903), роман «Хазин з Кирбоа» (1922) — про життя ест. селян. В 5-томній епопеї «Правда і справедливість» (1926—33) показав процес розвитку і вирождення ест. буржуазії. В сатиричному романі «Новий Нечистий з Пекла» (1939) і в п'єси-памфлеті «Королі холодно» (1936) викривав експлуататорський лад. Відомий також як перекладач та автор літ.-критичних статей.

ТАММУЗ (Думузі) — в реліг. віруваннях *Шумери*, *Вавілонії* та *Ассирії* — бог родючості, що вмирає і воскресєє щороку. Відповідає фінікійському богові *Адонісу*. **ТАМПЕРЕ**, Таммерфорс — місто на Пд. Фінляндії. Розташоване на р. Кокемаен-Йокі, між озерами Нясярві та Пюхярві. Вузол з-ць і автошляхів, порт. 165,5 тис. ж. (1978). Друге за пром. значенням і кількістю жителів після Хельсінкі місто країни. Підприємства маш.-буд., целюлозно-паперової, хім., шкіряно-взут., текст., харч. пром-сті. ГЕС. Ун-т (з 1925), технологічний ін-т, обчислювальний центр. Музей В. І. Леніна. В Т. 1905 проходила *Перша конференція РСДРП*, 1906 — *Перша конференція військ. і бойових орг-цій РСДРП*. Т. вперше згадується в джерелах 1405. Т. — місто-повертам Києва (з 1961).

ТАМПЛІЕРИ (франц. *templiers*, від *temple* — храм), храмовники — члени католицького *духовно-лицарського ордену*, заснованого в Єрусалимі франц. лицарями бл. 1118—19 для зміцнення й розширення держав хрестоносців і захисту т. з. святих місць. Т. брали активну участь у *хрестових походах* 12—13 ст. Орден Т. завдяки пожалуванням і пожертвуванням став одним з найбільших феод. власників на Бл. Сході і в Європі. Місц. підрозділи («провінції») Т. існували в багатьох європ. д-вах. Наприкінці 13 ст. Т. остаточно переселилися в Європу, гол. чин. до Франції. В 1307 франц. король Філіпп IV, прагнучи заволодіти багатствами ордену, звинуватив Т. у *ересі* й конфіскував їхні численні маєтності. Майже всіх Т. було заарештовано, піддано жорстоким тортурам і спалено (1310). У 1312 *папа римський* Климент V офіційно скасував орден тамплієрів.

ТАМПОНАЖНИЙ ЦЕМЕНТ (від франц. *tampoir* — заглушка) — цемент, призначений гол. чином для тампонування (цементування) нафтових і газових свердловин; різновид *портландцементу*. Використовується сумісним помілом *квінкеру* і гіпсу (іноді з спец. добавками). Відзначається високою міцністю у початкові строки твердіння, його марки за міцністю на стиск 400 і 500. Т. ц. у вигляді *пудри* (без піску, 40—50 % води) нагнітають у свердловинні насосами.

ТАН — династія імператорів у Китаї 618—907. Засн. феодалом з пров. Шаньсі Лі Юанем. За правління династії, що прагнула до централізації країни, об'єднаної 628 після придушення сел. повстань і сепаратистських феод. сил, Китай перетворився на одну з наймогутніших д-в Азії. Зміцніла центр. влада, було удосконалено військ. орг-цію, широко розвинулося надільне землекористування. До серед. 8 ст. дин. Т. проводила агресивну зовн. політику. З серед. 8 ст. почався занепад імперії Т. На тер. Китаю вдерлися кочові племена. Посилення феод. експлуатації та розорення селянства привело до сел. війни 874—901, що прискорило падіння династії і розпад Китаю на кілька феод. володінь.

ТАНА — озеро на Сх. Африки, в Ефіопії. Лежить у тектонічній улоговині на *Ефіопському нагір'ї*, на вис. 1830 м над р. м. Площа змінюється по сезонах від 3100 до 3600 км². Глиб. до 70 м. Багато островів. Живлення за рахунок численних притоків; з Т. витікає

р. Аббай (Голубий Ніл). Рибальство. Судноплавство.

ТАНА — давнє місто, торговий центр у районі сучасного м. Азова, на лівому березі Дону. Вперше згадується в кін. 12 ст. як торг. поселення венеціанських і генуезьких купців. З Т. йшли торг. шляхи на Волгу, в Серед. Азію і Китай, на Пн. Кавказ, у Закавказзя, Іран і араб. країни. В кін. 14 ст. Т. зазнала навали *Тимура*. Після 1475 потрапила під владу турків і незабаром перестала існувати.

ТАНАГРА — давньогрец. місто в Беотії (Середня Греція). Її руїни знаходяться поблизу сучасного міста Т. В 4—3 ст. до н. е. в Т. виготовляли високохудожні, втончені форми розмальованих теракотових статуетки. Вони зображують головним чином юних, сповнених жіночості й задуми, вродливих дівчат; трапляються різні сюжети з повсякденного життя і міфологічні персонажі. Багато таких творів знайдено під час розкопок у містах Пн. Причорномор'я, Мерметії (поблизу сучас. Керчі), Тірі (тепер м. Білгород-Дністровський). Статуетки з Т. зберігаються в музеях СРСР, зокрема України.

ТАНАІС (Τανάϊς) — давньогрец. назва ріки Дон. За свідченням Плу-тарха, Т. мав також назву Амазонська ріка (ріка *амазонок*). Як повний торг. шлях давніх греків відомий з 7 ст. до н. е. В дельті Т. було м. *Танаїс*.

ТАНАІС — давнє греко-меотосарматське місто в дельті Дону, що входило до складу *Боспорської держави*; тепер городище на правому березі пн. протоки дельти Дону — Мертвого (або Гнилого) Діниці біля с-ща Недвиговки Ростов. обл. Виник у I-й пол. або в серед. 3 ст. до н. е. *Страбон* повідомляє, що Т. заснували греки, які володіли Боспором. У кін. 1 ст. до н. е. Т. відокремився від Боспорської д-ви. За наказом боспорського царя Полемона I місто було розгромлено й повернуто Боспору. 2 ст. — I-а пол. 3 ст. н. е. — період найбільшого розквіту міста. Бл. серед. 3 ст. Т. зруйнували *готи*. На кін. 4 ст. місто остаточно занепало. Матеріали розкопок (почалися 1853, систематично провадяться з 1955) свідчать, що Т. було великим торг. і виробничим центром. Населення Т. було мішане: поряд з греками (еллінами) жили т. з. танаїти — вихідці з навколишніх племен *меотів* і *сарматів*. Відповідно до наявності в місті двох етнічних груп в Т. існували два найвищі урядовці — еллінарх і архонт танаїтів. Крім того, в

І. Г. Тами.

Танагра. Статуетка «Дівчина». Теракота, 4—3 ст. до н. е. Київський музей західного та східного мистецтва.

Тампере. Панорама міста.

Т. був намісник боспорського царя. В культурі Т. поєднувалися грец. і місц. елементи. З 1961 на місці Т. — заповідник і музей.

Лит.: Книпочин Т. Н. Танака. М. — Д., 1949; Шелов Д. Б. Древний город Танака. Одесса, 1961.

ТАНАКА Гіті (6.III 1863, Хагі — 29.IX 1929, Токіо) — япон. держ. і військ. діяч, генерал, барон (1920). З вересня 1918 до червня 1921 та з вересня 1923 до січня 1924 — військ. міністр. Був одним з гол. керівників япон. воєнної інтервенції на Далекому Сході. З квітня 1927 до липня 1929 — прем'єр-міністр, міністр закорд. справ і міністр колоній. Проводив реакційну внутрішню та агресивну зовнішню політику. В дипломатичній справі з ім'ям Т. пов'язують секретний документ (т. з. меморандум Т.), вперше опублікований 1929 в кит. журналі), який проголосив основою зовн. політики Японії агресію проти Китаю, СРСР та ін. країн.

ТАНАНАЄВ Іван Володимирович [н. 21.V (4.VI) 1904, с. Серпне, тепер Моршанського р-ну Тамб. обл.] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1958). Член КПРС з 1942. Закінчив Київ. політехнічний інститут (1925), в якому працював до 1934. З 1935 — в Ін-ті загальної та неорганічної хімії ім. М. С. Курнакова АН СРСР. Гол. редактор журналу «Неорганіческие материалы» (з 1965). Осн. праці присвячені неорганічній і аналітичній хімії рідкісних елементів, особливо їхнім фторидам, фероціанідам і фосфатам, а також застосуванню і подальшому розвитку фізико-хім. аналізу неорганічних систем, гол. чин. тих, що мають значення в матеріалознавстві. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951, 1971. Золота медаль ім. Д. І. Менделєєва АН СРСР, 1973.

Лит.: Жукова Л. М., Семенова С. В. Иван Владимирович Тананаев. Био-библиографический указатель. М., 1979.

ТАНАНАЄВ Микола Олександрович [6 (18).V 1878, с. Серпне, тепер Моршанського р-ну Тамб. обл. — 7.VI 1959, Свердловськ] — рад. хімік. Член КПРС з 1948. Закінчив Юр'євський (тепер Тартуський) ун-т (1908). Професор Київ. (1921—37) і Уральського (з 1938) політехнічних ін-тів. Т. — один з організаторів дослідного відділу на хім.-технологічному факультеті Київ. політехнічного ін-ту. Осн. праці присвячені аналітичній хімії. Розробив краплинний аналіз, дробний аналіз і безстружковий метод аналізу. Автор ряду підручників та монографій, перекладених багатьма мовами світу. Нагороджений орденом Леніна, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1949.

ТАНАНАРІВЕ — друга назва столиці Мадагаскару. Див. Антананарівар.

ТАНАТАР Йосип Ісакович [17 (29).IX 1880, м. Мелітополь, тепер Запорізь. обл. УРСР — 13.XII 1961, Дніпропетровськ] — укр. рад. геолог. У 1933 закінчив Катеринославське гірниче уч-ще (з 1912 — Катеринославський, тепер Дніпроп.

гірничий інститут). Працював там же асистентом, з 1913 — професор. Проводив геол. дослідження на Кавказі, в Донбасі, в межах Курської магнітної аномалії та ін. районах. Осн. праці — з питань геохімії та петрографії Криворізького залізрудного басейну. Автор кількох підручників і посібників з геології.

ТАНАТАР Севастьян Мусійович [7(19). X 1849, Одеса — 30.XI (13. XII) 1917, там же] — укр. хімік. Закінчив Новоросійський ун-т (Одеса, 1872). Професор цього ж ун-ту (з 1896). Працював у галузі органічної, неорганічної і фіз. хімії. У 1880 показав, що фумарова і малеїнова к-ти дають при окисненні дві ізомерії (див. Ізомерія) оксикислоти (виноградну й мезовинну). В 1895 здійснив перетворення триметилеу на пропілен при високій т-рі. Відкрив сполуки пероксиду водню з Na_2CO_3 (1899), Na_2SO_4 (1901) та ін. солями, а також з сечовиною (1908).

ТАНАТОС (Фанатос; Θάνατος) — у грец. міфології бог смерті, син Нюкти, брат-близнюк Гіпноса. Мав залізне серце. Серед богів він один не любив дарів. Зображувався Т. похмурим чоловіком у чорній киреї, з крилами й мечем, яким він уражав людей, коли наставав час їхньої смерті.

ТАНАТОЦЕНОЗ (від грец. θάνατος — смерть і κενός — загальний) — скучення загублених внаслідок стихійного лиха (повені тощо) організмів (чи їхніх решток) або концентрування решток річковою течією. Термін «танатоценоз» іноді вживають як синонім некроценозу.

ТАНГА — місто на Сх. Танзанії, адм. ц. обл. Танга. Порт на узбережжі Індійського ок., залізнична станція. Бл. 84 тис. ж. (1977). Окремі підприємства металообр., металург., деревообр., текст. і харч. пром-сті. Центр с.-г. району по вирощуванню сизалю.

ТАНГАНЬІКА — озеро у Сх. Африці, в межах Заїру, Бурунді, Танзанії та Замбії. Довж. 650 км, шир. 40—80 км. Площа 32,9 тис. км², глиб. до 1470 м. Лежить у тектонічній улоговині на вис. 773 м над р. м. Улоговина складається з двох басейнів — пд. і пн., розділених підводним підняттям. Береги переважно високі, стрімкі. Приймає багато притоків, з Т. витікає р. Лукуга (бас. Конго). Для Т. характерні багаторічні коливання рівня — до 4 м. Сезонні коливання т-ри спостерігаються до глибини 400 м; на поверхні т-ра води від +23° до +27°. Бувають сейсмі. Фауна озера дуже різноманітна, зокрема 250 видів риб, з них 190 — ендеміки. Водяться крокодили; багато птахів. Рибальство. Судноплавство. На берегах Т. — порти Бужумбура (Бурунді), Кігома (Танзанія), Мпудунгу (Замбія), Калеміе (Заїр).

ТАНГЕ Кендзо (н. 4. IX 1913, м. Імабарі) — япон. архітектор. У 1938 закінчив Токійський ун-т. Серед творів — меморіальний комплекс Миру в Хіросімі (1949—56), Аудиторіум у м. Мацуюмі (1952—53), ратуші в Токіо, Імабарі, Курайосі, Курасікі, Сімідзу (1952—

60), б-ки в Хіросімі й Токійському ун-ті (1953—61), Меморіальний зал Суої в Нагої (1956—57); центри мистецтв Соґецу в Токіо (1956—58), культури в Нітінамі (1960—63). Під керівництвом Т. було здійснено ряд архіт. і містобудівних проєктів, серед них — комплекс спортивних споруд для Олімпійських ігор у Токіо (1961—64), спорт. центр і аеропорт у Кувеїті (1969); вокзал у м. Скоп'є (1970), комплекс споруд «ЕКСПО-70» в м. Осаці; ген. плани нових і реконструкції старих (Хіросіма, Скоп'є, Кіото, Сан-Франциско) міст. Іл. див. також на окремому аркуші до статей *Архітектура*, т. 1, с. 224—225; *Японія*, т. 12.

Тв.: Рос. перекл. — Архитектура Японии, М., 1976. О. П. Силин.

ТАНГЕНС (від лат. tangens — дотичний) — одна з тригонометричних функцій, позначається tg. **ТАНГЕНСІВ ТЕОРЕМА** — теорема про співвідношення між двома сторонами довільного трикутника і тангенсами півсуми й пірвізніщ протилежних до них кутів:

$$\frac{a+b}{a-b} = \frac{\operatorname{tg} \frac{A+B}{2}}{\operatorname{tg} \frac{A-B}{2}},$$

де a і b — сторони трикутника, A і B — протилежні до них кути. Ця формула наз. формулою Регіомонтана.

ТАНГО (ісп. tango) — балетний парний танець. Муз. розмір $\frac{3}{4}$. Темп повільний. В історії його розвитку розрізняють три різновиди: 1) андалузське Т. — жартівливе, іноді сатиричне вуличне пісення, популярне в 30—80-х рр. 19 ст. у Севільї. Має спільне джерело з кубинським хабанеро. У 80-х рр. 19 ст. поширилося в Аргентині. 2) Креольське Т. — спочатку пісня, потім парний танець (партнери танцювали окремо один від одного). Виникло у 80-х рр. 19 ст. від кубин. хабанери та аргент. милонги. 3) Аргентинське Т. — з'явилося в кін. 90-х рр. 19 ст. внаслідок зміни хореографії креольського Т. (партнери танцювали разом). Популярними авторами Т. були А. Вільольдо, Х. Мальо, Х. Мартос Родріґес (автор відомого Т. «Кумпарсіта»). Аргентинське Т., удосконалене паризькими хореографами, в 20 ст. поширилося по всьому світу.

ТАНЕЦЬ (польс. taniec, від нім. Tanz) — вид мистецтва, в якому засобами створення худож. образу є рухи й положення тіла танцювальника. Мистецтво Т. розкриває духовний світ людини, є важливим засобом ідейно-емоційного впливу. У Т. велике значення мають гармонійність рухів і поз, пластична виразність і міміка, темп і ритм руху, просторовий малюнок, композиція. Т. тісно пов'язаний з музикою і костюмом. Зміст Т. зумовлений побутом, працею, етнографічними особливостями того чи ін. народу. Виник у найдавніші часи з рухів і жестів, пов'язаних з трудовими процесами і емоційними враженнями від навколишнього світу. Поступово рухи змінювалися, художньо узагальнювалися, формувалося мистецтво Т. — один з видів

I. V. Тананасєв.

С. І. Танґенс.

К. Танґе Бібліотека університету Ріккіо в Токіо, 1957—61.

народної творчості. Т. спершу був пов'язаний з піснями. В процесі еволюції відокремився у самостійний вид мистецтва. В кожного народу склалися певні танці, традиції, хореографічна мова і пластична виразність, способи співвідношення рухів і музики. На цій основі формувалися *балетні танці* і професійний сценічний. Склалися різні танц. системи, напр. європ. класичний Т. (див. *Балет*), танц. системи народів країн Азії, Африки тощо. Найдавніші танці укр., рос., білорус. та ін. слов'янських народів наз. *хороводами*. Виконання їх було пов'язане з обрядами, текст, музика і хореографія перебували в органічній єдності. В хороводах відображаються трудові процеси («шевички», «бондарі», «ковалі», «косарі», «сівачі»), родино-побутові стосунки (полювання, нелюб), явища природи («А вже весна») та ін. Укр. побутові танці («метелиця», «гопак», «козачок», «коломиця», «гуцулка») виникли і розвинулися в період становлення укр. народності на основі хороводів на побутову тематику. Різноманітні за хореографічним малюнком, вони будуються на одних і тих самих танц. рухах (перемінний крок, присядки, дрибушки, вишляки, тинки тощо). Залежно від змісту й характеру Т. рухи виконуються широко й повільно (в гопаку), дрібно й швидко (в козачку). Сюжетні Т. тематично багаті: в них відбито трудову діяльність («лісоруби», «ковалі», «гребки»), народну героїку («опришки», «гонти», «аркан»), побут, явища природи, звички птахів і тварин («гусак», «козлик», «бичок») тощо. В них широко застосовується *пантоміма*. У сучас. профес. хореографії утвердився новий жанр — сценічний нар. танець, який пропалують ансамблі пісні і танцю, зокрема *Ансамбль танцю УРСР* імені П. П. Вірського.

Відбувається взаємозбагачення танц. культури народів СРСР. Загальнонародними стали Т. — кабаринська (рос.), гопак (укр.), лявонка (білорус.), лезгинка (лезгин.), молдовеняска (молд.) та ін. Укр. нар. Т. широко використовувались у виставах укр. труп. Розвиваючи традиції укр. нар. Т. і спираючись на здобутки класичної спадщини, рад. хореографи створили вистави, які стали зразками укр. хореографічної класики. Див. також *Хореографія*.

Лит.: Українські народні танці. К., 1962; Добролюбова Г. Танець Пантоміма. Балет. Л., 1975.

ТАНЄВ Сергій Іванович [13 (25). XI 1856, Владимир — 6(19). VI 1915, Дютьково, поблизу м. Звенигорода, тепер Моск. обл., похований в Москві] — рос. композитор, піаніст, педагог, муз.-громадський діяч. Муз. освіту здобув у Моск. консерваторії (1866—75; клас фортепіано М. Рубінштейна, клас композиції П. Чайковського). З 1878 — викладач Моск. консерваторії (з 1881 — професор, 1885—89 — директор). Серед учнів — С. Рахманінов, О. Скрибін, Р. Глієр, С. Василенко, З. Паліашвілі. Т. брав діяльну участь в організації Нар. консерваторії у Москві

(1906). У своїй багатожанровій творчості тяжів до філософсько-етичних проблем. Твори: опера «Орестея» (1894), кантати «Іоанні Дамаскин» (1884), «Після прочитання псалма» (1915), 4 симфонії, камерні ансамблі, хорі, романси. Т. записав 27 укр. нар. пісень, 8 пісень обробив («Стоїть явір над водою», «Ой не росли, кропе», «На горі верба», «Вже сонце низенько» та ін.). Виступав з концертами в Харкові (1876, 1908) і Києві (1909).

Тв.: Ученне о каноне. М., 1929; Подвижной контрапункт строгого письма. М., 1959.

Лит.: Бажанов Н. Танев. М., 1971; Хопрова Т. А. Сергей Иванович Танев. Л., 1980.

ТАНЖЕР — місто на Пн. Марокко, адм. ц. провінції Танжер. Мор. порт на Гібралтарській прот., залізнична станція. Поблизу Т. — міжнар. аеропорт. 185,9 тис. ж. (1973). Т. засн. в кін. 2-го тис. до н. е. фінікійськими колоністами. З 1 ст. до н. е. — під владою Стародавнього Риму. В 5 ст. завойований вандалами, в 6 ст. — Візантією, на поч. 8 ст. — арабами. З 1471 — під владою Португалії (1580—1643 — під номінальною владою Іспанії), з 1661 — Англією. В 1684 возз'єднаний з Марокко, став однією з столиць Марокканської д-ви. В 1912 в результаті імперіалістичного поділу Марокко Т. з прилеглою територією (бл. 380 км²) було виділено в зону з спец. режимом. За конвенцією 1923, підписаною Францією, Великобританією, Іспанією, Т. проголошено міжнар. демілітаризованою нейтральною зоною. В 1940—45 Т. окупований Іспанією. Після проголошення незалежності Марокко (1956) Т. 1957 возз'єднаний з ним. У Т. — харч. (рибоконсервна, олійницька), текст. і цем. пром-сть. У порту Т. виділена особлива зона, в якій торг. операції не оподатковують. Музей, 6-ка. Архіт. пам'ятки 14—18 ст.

ТАНЗАНІЯ, Об'єднана Республіка Танзанія — держава у Сх. Африці. Складається з материкової частини (Танганьїка) і острівної (о-ви Занзібар і Пемба). На Сх. омивається водами Індійського ок. В адм. відношенні поділяється на 20 областей і одне місто, прирівняне до області.

Державний лад. Т. — республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. За конституцією 1977 глава д-ви і уряду — президент, який обирається населенням на 5 років. Законодавча влада належить президенту і парламенту — Нац. асамблеї (239 депутатів), строк повноважень якої 5 років; виконавча — президенту і уряду. З 1980 на острівній частині Т. — Занзібарі почала діяти власна конституція, за якою на островах законодавчу владу здійснюють президент і парламент. Рада представників з строком повноважень 5 років. Функції уряду виконує Револуц. рада Занзібару. **Природа.** Берегова лінія розчленована численними невеликими бухтами. Більшу частину тер. Т. займає плоскогір'я заввишки 1000—1500 м, над яким підносяться окремі столові гори та вулкани, се-

ред них згаданий вулкан Кіліманджаро вис. 5895 м (найвища вершина Африки). Вздовж узбережжя — примор. рівнина. Поклади алмазів, золота, олова, вольфраму, титану, поліметалевих, ніобієвих руд, рідкісноземельних металів, вугілля, слюди, оптичного кварцу, дорогоцінного каміння, апатиту, графіту, слюди, кам. солі, магнезиту та ін. Клімат екваторіальний, мусонний. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (жовтня) від +20 до +27°, найхолоднішого (липня) — від +12, +15° до +20, +22°. Опадів 500—1500 мм на рік. Річки переважно короткі, порожисті, найбільші з них — Руфіджі, Рувума і Пангані. На тер. Т. частково розташовані великі озера Вікторія, Танганьїка, Ньяса (Малаві). Поширені коричнево-червоні, місцями червоно-бурі ґрунти; на великих висотах — гірські гумусно-фералітні ґрунти. На Зх. та Пд. переважають тропічні сухі листопадні рідколісся, в посушливих центр. і пн.-сх. районах — сухі низкотравні савани з акаціями та колючими чагарниками, на гірських схилах — вологі вічно-зелені ліси, на узбережжі — мангрові ліси. У Т. — національні парки *Серенгети*, *Лейк-Маньяра* та ін., резервати Гомбе, Меру, Кіліманджаро та ін.

Населення. Переважає більшість населення Т. — афр. народи, які говорять мовами *банту* (належать до мовної підгрупи бенуе-конго). Найчисленніші з них: *ньямезі* (3,7 млн. чол., тут і нижче 1978, оцінка), *суахілі* (1,5 млн. чол.), *хеке*, *бена*, *погоро* (заг. чисельність — 1,2 млн. чол.), *маконде* (1 млн. чол.) та ін. Держ. мови — суахілі й англійська. Пересічна густота нас. — 19,2 чол. на 1 км² (1980). Міське населення становить 10 %. Найбільші міста: *Дар-ес-Салам*, *Занзібар*, *Танга*, *Мванза*.

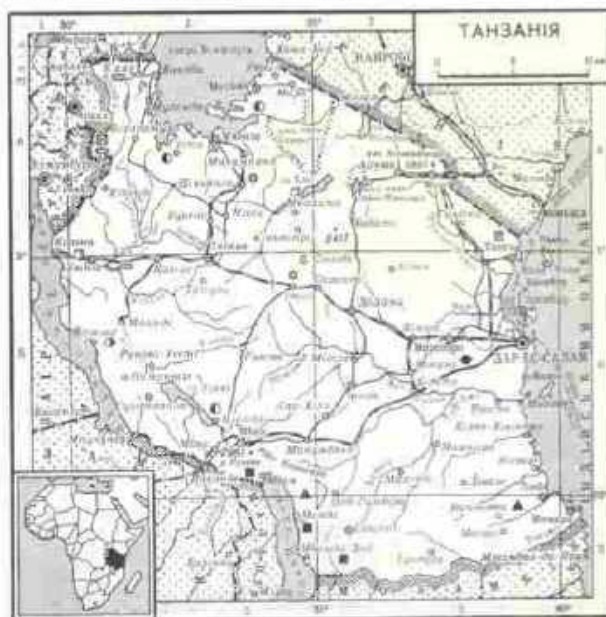
Історія. Корінним населенням Т. були народи, близькі до *бушменів*. На поч. нової ери тер. Т. зайняли

Герб Танзанії.

ТАНЗАНІЯ

Площа — 945,1 тис. км²
Населення — 18,1 млн. чол. (1980)
Столиця — м. Дар-ес-Салам

ТАНЗАНІЯ

Адміністративний будинок у Дар-ес-Саламі.
60-і роки 20 ст.

банту і **нілоти**. В 7—8 ст. тер. Т. почали заселяти *араби*. В 16 ст. узбережжя і острови Т. були захоплені португальцями. В 18 ст. їх витіснили *араби* Оманського султанату. На поч. 19 ст. о. Занзібар і узбережжя Т. перебувало під владою султанатів Маскату. В 1856 внаслідок поділу Маскату утворився незалежний Занзібарський султанат. У 1884 материкову частину Т. захопила Німеччина. В 1890 Занзібар став англ. протекторатом. Після 1-ї світової війни 1914—18 материкова частина Т. (здобула назву Танганьїка) стала підмандатною тер. Великобританії, а після 2-ї світової війни 1939—45 — підопічною тер. ООН під англ. управлінням. Місц. населення вело постійну боротьбу проти колонізаторів (нар. повстання 1888—89, 1891—97, 1905—07), яка особливо посилилася після 2-ї світової війни. Боротьбу народу Танганьїки очолила партія Африц. союз Танганьїки (ТАНУ; засн. 1954), на Занзібарі — Партія Афро-Шірази (АШП; засн. 1957). 9.XII 1961 проголошено незалежність Танганьїки, 10.XII 1963 — Занзібару. В 1961 Танганьїка встановила дипломатичні відносини з СРСР. 12.I 1964 на Занзібарі відбулася антифеод. революція, в результаті якої султан був позбавлений влади і вигнаний з країни. 26.IV 1964 Танганьїка і Занзібар утворили Об'єднану Республіку Танзанія. В країні здійснюються прогресивні соціально-екоп. перетворення. Зовн. політика Т. має антиімперіалістичний характер, базується на *неприєднанні* *принципі*. Т. надає підтримку боротьбі народів Намібії і ПАР проти колоніалізму, расизму і апартеїду. З 1961 Т. — член ООН. Т. — член *Організації африканської єдності*, асоційований член *Європейського економічного товариства*. Між Т. і СРСР підписано ряд угод про торг.-культур., наук. співробітництво (1977), про повітр. сполучення (1978). Правлячою і єдиною партією в країні є Чама ча маїпандузі (Революційна партія), засн. 1977 на основі розпушення ТАНУ і АШП. Проробідише об'єднання — Союз робітників Т. (засн. 1978).

Ю. І. Патлажан,
Господарство. Т.— агр. країна
Після проголошення незалежності
відбулися значні соціально-еко-
номічні перетворення — закладено основи
розвитку над. економіки. Націо-
налізовано банки, страхові компанії

та ін., під контроль д-ви перейшли земля, надра, ліси, транспорт, зв'язок, енерг. ресурси, окремі пром. підприємства, частина зовн. торгівлі, на селі створюються кооперативи (т. з. уджамаа). Проте іноз. капітал продовжує утримувати певні позиції в економіці країни. У с. г. створюється 36,1 % валового внутр. продукту і зайнято понад 80 % самодіяльного населення. В обробітку — менше 25 % придатної для цього землі. Основа

с. г. — землеробство. Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1981): сизаль — 73,8 т гвоздика — 12 (1980), за експортом яких Т. посідає провідні місця в світі, бавовник — 53,7, кана — 67,3, чай — 16,4, горіхи кешю — 34,1, кокосова пальма, кардамон, піретрум. Для власного споживання вирощують пшеницю, кукурудзу, рис, просо, сорго, ямс, маниок, батат, цукр, тростину. Тваринництво розвинуте слабо внаслідок поширення мухи цеце та нестачі води на пасовищах. Поголів'я (млн., 1981): великої рогатої худоби — 13,2, овець і кіз — 10,0, свиней — 0,08. На узбережжі розвинуте рибальство. Щороку виловлюють бл. 280 тис. т риби. На пром-сть припадає 6,4 % валового внутр. продукту. На експорт у великій кількості видобувають алмази, золото, кам. сіль, олово, волфрам, магнізит, слюду. Обробна пром-сть представлена окремими підприємствами нафтопереробної, хім., металург., автоскладальної, по складанню радіоприймачів, цем., металообр., фарм., шкіряно-взут., текст. деревообр., харчосмакової (у т. ч. тупонової) пром-сті. Розвивається ремесла. В 1981 було вироблено 750,4 млн. кВт · год електроенергії (переважно на ГЕС). Гол. пром. центри — Дар-ес-Салам і Танга. Розвивається туризм. Довж. (тис.

км, 1981): з-ць — 4, автошляхів — бл. 26 (у т. ч. 2,7 з твердим покриттям). Гол. мор. порт і між-нац. аеропорт — Дар-ес-Салам. З Т. вивозять каву, бавовну, гвоздику, горіхи кеш'ю, сизаль, тютюн, чай, алмази; довозять машини і устаткування, нафту і нафтопродукти, прод. товари та ін. Осн. торг. партнери — Великобританія, США, Японія. Розвиваються екон. зв'язки з СРСР. Грош. одиниця — танзанійський шиллінг, 8,4 шиллінга = 1 дол. США (вересень 1981).

Л. Д. Шевченко.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1969 в країні було 18,9 тис. лікарняних ліжок (14,3 ліжка на 10 тис. ж.), більшість з яких належить держ. лік. закладам. Мед. допомогою 1975 поздавали 830 лікарів (0,5 лікарів на 10 тис. ж.), 30 зубних лікарів та 39 фармацевтів. Підготовка мед. кадрів здійснюється на мед. ф-ті ун-ту в Дар-ес-Саламі, в мед. ін-ті Маккерере в Уганді.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Завдяки здійсненню широкої кампанії по ліквідації неписьменності процент неписьмених 1982 знизався до 15. У 1977/78 навч. р. в Т. запроваджено заг. обов'язкове безплатне навчання всіх дітей віком від 7 до 14 років. Усі види навчання безплатні. Більшість навч. закладів державні. Строк навчання у поч. школі 7, у середній — 6 (4 + 2) років. Викладання у поч. школі та на курсах ліквідації неписьменності — мовою суахілі, в серед. та вищій школі — англійською. В 1982/83 навч. р. у поч. школах налічувалося понад 3,7 млн. учнів, у серед. навч. закладах (1980/81) — 80,1 тис. Унт у Дар-ес-Саламі (засн. 1961; 1980/81 навч. р. — понад 3,4 тис. студентів). Є ін-ти й коледжі, що не дають вищої освіти: Нац. пед. коледж у м. Корогве, Тех. коледж у Дар-ес-Саламі, коледж «Ківуконі» по підготовці партійно-госп. кадрів у Дар-ес-Саламі (засн. 1967). Науку, роботу в країні координує Нац. рада наук. досліджень (засн. 1972), працюють Ін-т мед. досліджень (засн. 1943) у м. Мванза, Ін-т малярії і трансмісивних захворювань (засн. 1949) у м. Танга, Ін-т тропічної паразитології (засн. 1962) у м. Аруша, дослідницька орг-ція мор. рибальства (засн.

Савана в центральній частині Танзанії.

1950) у Занзібарі, н.-д. установи в галузі л-ри Сх. Африки, мови суахілі, лісового г-ва — в Дар-ес-Саламі. Нац. центр. б-ка в Дар-ес-Саламі (засн. 1967) з філіалами в 13 містах, б-ка ун-ту (засн. 1961), Нац. музей Т. (засн. 1937) у Дар-ес-Саламі, Держ. музей (засн. 1925) у Занзібарі, Геол. музей у Додомі. В. З. Клепиков. Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в Т. видавалося понад 20 газет і журналів. Основні

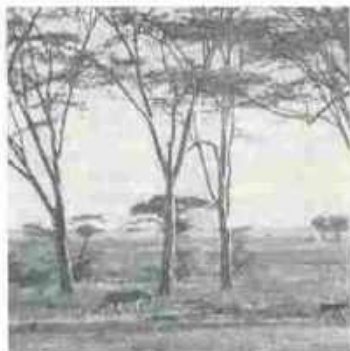
Купон. Основоположник сучас. л-ри мовою суахілі — поет і прозаїк Р. Шаабан, автор книг «Кусадікіка» (1941), «Мое життя» (1949, є рос. переклад), «Хвала Сіті Бінті Саад» (1958). Літературі англійською мовою, що розвивається з 60-х рр. 20 ст., притаманні різноманітність жанрів і гостра соціальна проблематика. Найвідоміші сучас. прозаїки: Дж. Мбонде (роман «Життя Маконде», збірка новел «Тягар Чорної Африки», зб. казок «Бегемот Х'юго»), П. П. Паланго (роман «Смерть під сонцем», 1968), Г. Рухумбіка (роман «Селище в Ухуру», 1969), Г. Калімуго (повість «Той, хто наслідився померти», 1973), М. Нжеру, М. Руг'ендо, Р. Нгеге. Серед поетів — Б. Теджани, Р. Робертс, С. Нгузо, Х. Оког'ендо, К. Хаулі, Н. Бірінгхале. Розвиток драматургії пов'язаний з іменем Х. Менсона.

В. К. Кухалашвілі

Архітектура та образотворче мистецтво. В містах, які виникли в період араб. панування (7—8 ст.) та під впливом мусульман. зодчества (9—15 ст.), збереглися численні палаци, мечеті (Велика мечеть у Кілава-Кісвані та ін.), житл. будинки. З кін. 19 ст. почали розвиватися портові міста (Дар-ес-Салам), торг. центри (Моші, Додома), які забудовувалися за проектами європ. архітекторів (Культурний центр у Моші, 1948—50, арх. Е. Май). У 60-х рр. створено проект планування м. Занзібара. Нар. житло — прямокутні у плані будинки з конічними або плоскими дахами, а також хатини, неоднакові за формою у різних народів — округлі, у вигляді великих кошиків з галереєю, конусоподібні намети. В окремих районах Т. збереглися наскельні розписи, що належать до часів верхнього палеоліту і неоліту. Великого поширення набули культова скульптура з дерева або глини з зображенням людей або тварин, маски. Після 1964 складається нац. школа живопису (художники С. Дж. Нтіро, В. Маца, Ф. К. Мзангі, Т. Ф. Абдулла). Розвиваються різні види декоративно-ужиткового мистецтва: різьблення на дереві, плетіння, гончарство.

Музика, театр, кіно. Музика побутує в усній традиції. Танець поєднується зі співом (переважно хором) та інструм. супроводом (барабани). Існують мішані та роздільні (тільки для жінок або чоловіків) танці. Муз. інструменти: барабани (нгома), труби (барагуму — з рогів антилопи), флейти (бамбукові та тростинні — філімбі), струнний лезе (типу скрипки), шитри (літунгу та енанга), ксилофони (маринба, мбіра), дзвіночки, тріскачки, свистки. Місіонери насаджували європ. церк. музику. Під впливом зх. муз. культури розвиваються різні форми поп-музики. Діє Секція музики і театру М-ва у справах культури та молоді Т. (збирає і обробляє фольклор, створює колекції нац. муз. інструментів). У 1963 створено Нац. фольклорний ансамбль. Профес. музикантів готують ф-т мистецтва, музики й театру Дар-ес-Саламського ун-ту, консерваторія в Дар-ес-Саламі, ко-

ледж мистецтва у Чангомбі. Серед сучас. композиторів — Е. Макала, Л. Філліпо, Мішомі, Маяягіло. В роки колоніалізму на тер. Т. діяли аматорські англ. трупи. Після завоювання незалежності сформувались афр. колективи, які почали ставити спектаклі на місц. теми мовами англ. і суахілі. В 1967 в Дар-ес-Саламському ун-ті відкрився театр. відділення. В 1968 при молодіжній орг-ції Нац.

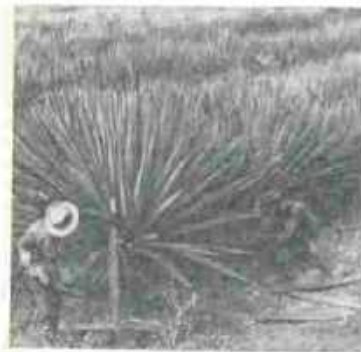
У національному парку Серенгети.

служба створено пересувну трупу. В Т. існує держ. кінокорпорація, 1972 стала до ладу кіностудія. Серед худож. фільмів — «Боротьба бідної людини» (1973, реж. О. Кітана).

Літ.: Чижов Н. Н. Танзанія. М., 1972; Кацман В. Я. Современная Танзанія. М., 1977; Объединенная Республика Танзания. Справочник. М., 1980; Литература Танзании, Кении, Уганды, Малави. В кн.: Современная литература Африки. Восточная и Южная Африка. М., 1974; Жуков А. А. Культура, язык и литература суахили. Л., 1983.

ТАНІН [франц. tan(n)in, від tanner — дубити шкіру] — органічна дубильна речовина рослинного походження, суміш складних ефірів переважно дигалової к-ти і глюкози. Білий або жовтуватий порошок, розчинний у воді, гліцерині; утворює колоїдні розчини, які мають кислу реакцію і сильні дубильні властивості. Здатний утворювати міцні зв'язки з білками та ін. біополімерами. Використовують Т. для дублення шкіри, як протраву при фарбуванні бавовняних тканин тощо. Т. — лікарський препарат, що належить до в'яжучих засобів. Виділяють Т. з чорних горішків (*Galae turcicae*), наростів на пагонах малоазійського дуба або з вітчим. рослин — *сумаху* і сумшії род. *сумахових* (*Anacardiaceae*). Застосовують Т. зовнішньо для лікування запальних процесів порожнини рота, носа, зівя, гортани, поверхневих опіків, виразок, тріщин. про-

Танзанія. Виступ національного ансамблю танцю Танзанії «Нгома».

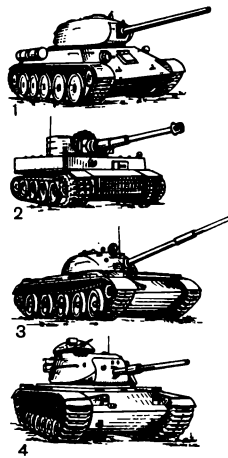

Плантація агави. На фабриці по переробці сизалю в Танзі.

видання: газети — щоденні «Ухуру» («Свобода», з 1961, мовою суахілі) — орган партії Чама ча мапіндузі [недільне видання «Мза-лендо» («Патріот»), «Дейлі ньюс» («Щоденні новини», з 1972, англ. мовою) — орган уряду [недільне видання «Санді ньюс» («Недільні новини»), щотижневик «Мфанья казі» («Робітник», з 1964, мовою суахілі) і щомісячний журнал «Нчі ету» («Наша країна», з 1964, мовою суахілі) — урядовий. Танзанійське інформ. агентство ШІХА-ТА (Шіріка ла хабарі ла Танзанія) засн. 1976, урядове. Радіомовлення — з 1956. Радіо Т. — урядова служба, веде передачі англ., суахілі, а також ін. місц. афр. мовами. Радіо Танзанія — Занзібар — урядова служба, веде передачі суахілі мовою. З 1973 існує телебачення на Занзібарі.

Література розвивається суахілі мовою та англ. мовою. Найраніша пам'ятка мовою суахілі — «Угенді Харекалі» (між 1711 і 1728). Класична л-ра (18 — поч. 20 ст.) розвивалася переважно в рамках кількох поетичних форм, гол. чин. угенді (вірші епічного й дидактичного змісту) та машаїрі (політ. вірші чи вірші про кохання). Найзначчіші поети 18—19 ст.: Саїд Айдарус, Саїд Абдалла, Муяка бін Хаджа аль-Гасані, Мван

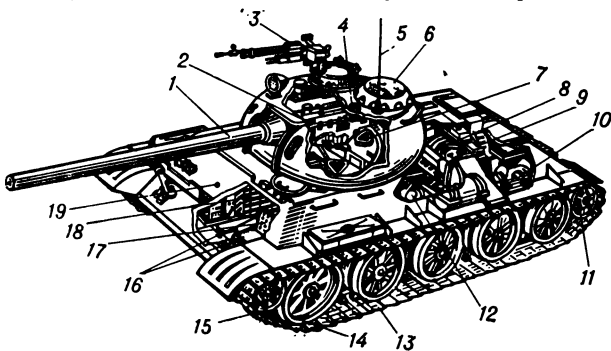
ТАНК

Танки.
1. Радянський середній танк Т-34-85. 1943.
2. Німецький важкий танк Т-VI, «Тигр». 1943.
3. Сучасний радянський середній танк Т-62.
4. Сучасний американський середній танк М-60 А1.

Компоновочна схема танка:

- 1 — гармата; 2 — телескопічний приціл; 3 — великокаліберний кулемет; 4 — прилад спостереження; 5 — антена; 6 — люк командира; 7 — сидіння командира; 8 — двигун; 9 — коробка передач; 10 — планетарний механізм повороту; 11 — ведуче колесо; 12 — паливний бак; 13 — гусенична стрічка; 14 — опорний коток; 15 — напрямне колесо; 16 — педалі й важелі керування; 17 — сидіння механіка-водія; 18 — боеукладка; 19 — амбразура курсового кулемета.

лежнів. Внутрішню Т. не признають. Т. вживають також для захисту шкіри від діяння ультрафіолетового проміння.

ТАНК Максим [справж. прізвище — Скурко Євген Іванович; н. 4 (17). IX 1912, с. Пільковщина, тепер Мядельського р-ну Мін. обл.] — білорус. рад. поет і громад. діяч, нар. поет БРСР (з 1968), акад. АН БРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1936. Друкується з 1932. 36-ки «На етапах» (1936), «Журавлиний світ» (1937), поема «Нароч» (1937) — про боротьбу трудящих Зх. Білорусії проти польс. панів. У роки Великої Вітчизн. війни Т. працював у фронтовій і партизанській пресі. Писав патріотичні твори (поема «Янук Сяліба», 1943; 36-ки віршів «Гострість зброю», «Через вогненний небосхил», обидві — 1945). Книги «Щоб віддали» (1948; Держ. премія СРСР, 1948), «На камені, сталі і золоті» (1951), «Ковток води» (1964), «Хай буде світло» (1972), «Нарочанські сони» (1977; Ленінська премія, 1978), «Пройти через вірність» (1979) та ін. присвячені сучасності повенному життю і героїчному минулому рад. народу. Виступає у жанрі документ. прози («Листки календаря», 1970), літ.-худож. критики, пише твори для дітей. Україні присвятив ряд поезій: («Вінок», «Балада про Гаркушу», «На Україні» та ін.). Перекладач творів Т. Шевченка, П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, В. Сосюри, Л. Первомайського та ін. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.
Тв.: Збор творів, т. 1—6. Мінск, 1978—81; Укр. перекл. — Серед лісів над Німаном. К., 1955; Вибране. К., 1959; Хліб мій насущний. К., 1968; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1971; Мой хлеб насущный. Минск, 1965; Листки календаря. М., 1974; Нарочанские сны. Минск, 1977; Пройти сквозь верность. М., 1981; Прочитай и передай другому. М., 1981.

ТАНК (англ. tank, осн. значення — цистерна, бак) — бойова гусенична повністю броньована машина. Здатний у бою ефективно уражати різні цілі, має надійний броньовий захист від засобів ураження і високу маневреність на місцевості; може долати різні, в т. ч. водні, перешкоди. Перші проекти бойової броньованої машини було запропоновано в Росії (1911—15), Великобританії (1912), Австро-Угорщині (1913). Вперше застосувала Т. («Марка-1») Великобританія 15.IX 1916 у битві на р. Сом

під час 1-ї світової війни 1914—18. Спочатку Т. мали протикольове бронювання. Розвиток на серед. 30-х рр. протитанкової артилерії спричинив потребу в розробці Т. з протиснарядним бронюванням. Зокрема в СРСР 1939 конструктори Ж. Я. Котін, М. Л. Духов та ін. розробили важкий Т. (КВ). За ініціативою М. І. Кошкина, Н. А. Кучеренка, О. О. Морозова того самого року було розроблено серед. Т. (Т-34), а 1943 на зміну КВ створено новий Т. (ИС-2) — найпотужніший Т. часів 2-ї світової війни.

За своєю вагою Т. поділялися на легкі (до 20 т), середні (до 40 т) і важкі (понад 40 т); останні мали броню 45—152 мм. У зв'язку зі збільшенням бойових властивостей серед. і важких Т. у 60-х рр. ці типи злилися в один осн. бойовий Т. Озброєння — гармата 90—125 мм, кулемети; іноді на Т. розміщуються протитанкові керовані ракети. Для підвищення точності стрільби та орієнтування застосовуються електронні обчислювальні прилади.

ТАНКА — одна з традиційних форм японської поезії. Виникла ще в 7 ст., залишившись поряд з хоху осн. поетичним жанром і в наші дні. Т. — короткий неримований вірш на 31 склад, перекладається звичайно 5 рядками. У перших 3 рядках зосереджено осн. зміст Т. (любовне переживання, пейзаж, філософ. роздум), в одному-двох останніх — висновок: «Розкудланий пес Стоїть над розкудланим морем, / Примруживши очі Від солоного вітру. / І море, і він — самотні». Поет, який пише Т., називається кадзин.

ТАНКЕР (англ. tanker, від tank — бак, цистерна), наливне судно — самохідне однопалубне судно, в якому наливом, без застосування тари, перевозять рідкі та напіврідкі вантажі — нафту і нафтопродукти, китовий жир, патоку, кислоти, спирт тощо. Розрізняють Т. (мал. с. 139) морські та типу річка — море. Вантажні приміщення Т. поділено на відсіки (танки), які закриваються непрочними кришками. Танки заповнюють вантажем по трубопроводах, а розвантажують судновими насосами. Вантажопідйомність Т. до 550 тис. т і більше Іл. с. 139.

ТАНКОВІ ВІЙСЬКА — рід сухопутних військ у збройних силах ряду держав, основним озброєнням яких є танки. В арміях більшості країн (США, Великобританія, Італія та ін.) такі війська наз. бронетанковими. Призначені для ведення бойових дій на континентальних театрах у взаємодії з ін. родами військ. Можуть діяти самостійно. Т. в. становлять гол. ударну силу сухопутних військ, мають велику вогневу потужність, більш надійно, ніж інші роди військ, захищені від різних засобів ураження, мають високу маневреність, прохідність. Бойові можливості Т. в. дають їм змогу у високому темпі проривати оборону противника, вести активні наступальні дії, громити противника в зустрічних боях, створювати міцну оборону. В операції (бою) Т. в. використовуються переважно на гол. напрямі; в наступі — іноді у

першому ешелоні, а здебільшого — в другому ешелоні і як рухливі групи для завдання глибоких ударів противникові; в обороні — гол. чин. у складі других ешелонів для завдання контрударів. Танк. підрозділи, що входять до складу мотострілецьких частин, використовуються для безпосередньої підтримки піхоти. У Рад. Збройних Силах попередником Т. в. були броневої загони, що складалися з бронемашин, бронеполків і відбитих у інтервентів танків. У 20—30-х рр. розгорнулося будівництво бронетанк. сил (у різних час вони наз. мотомеханізованими військами, автобронетанк., бронетанк. військами, з 1960 — Т. в.). В ході Великої Вітчизн. війни із збільшенням виробництва танків виникли передумови для створення великих танк. об'єднань — корпусів, армій, що відіграли значну роль у розгромі нім.-фашист. військ. За героїзм і відвагу сотні тисяч рад. танкістів було нагороджено орденами і медалями, 1142 з них присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а 16 танкістам — двічі.

А. Я. Зотов.

ТАНСИКБАЄВ Урал Тансикбаєвич [1 (14). I 1904, Ташкент — 18.IV 1974, Нукус] — узб. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1958). За походженням казах. У 1924—28 навчався в худож. студії у Ташкенті, 1928—29 — в Пензенському худож.-пед. технікумі. Твори: «У рідному аулі» (1933), «Долина Чирчику» (1940), серія пейзажів «Шляхами війни» (1942—43), «Вечір на Іссик-Кулі» (1951), «Дорога в горах» (1962), «Бережень в Узбекистані» (1968), цикл пейзажів «Рідний Узбекистан» (1971—72) та ін. Картини Т. зберігаються в Музеї мистецтв Узб. РСР у Ташкенті, в Музеї мистецтв народів Сходу в Москві. Відомий також як монументаліст і театральний художник. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Лит.: У. Тансикбаєв. [Альбом]. Л., 1977.

ТАНСЬКИЙ Антон (р. н. невід. — бл. 1734) — козак, полковник, сподвижник С. Палія. Походив з сербського дворянського роду. В 70-х рр. 17 ст. переселився на Україну і вступив у Запорізьке військо. В 1677 одружився з дочкою С. Палія. У 80-х рр. 17 ст. — на поч. 18 ст. брав участь у боротьбі правобережного козацтва проти польс.-шляхет. загарбників і тур.-тат. агресії. Після придушення Палія повстання 1702—04 був полковником *комантійського полку*. В 1711 Т. призначено білоцерківським полковником. У 1712—34 — полковник *Київського полку*.

ТАНСЬКИЙ Василь (р. н. невід. — 1763) — укр. поет 18 ст., пращур М. В. Гоголя по материнській лінії. Автор кількох інтерлюдій, віршованих діалогів і бурлеско-гумористичних творів. Т. приписують авторство великої вірші про перемогу Христа над чортом, пеклом і смертю (1746), відомої у кількох списках.

М. М. Сулима.

ТАНТА — місто в Єгипті, адм. ц. губернаторства Гарбія. Вузол з-дів і автошляхів. 284,6 тис. ж. (1976). Розвинута харчосмакова пром-сть (у т. ч. виробн. бавовняної олії, борошна, молочний з-д); залізничні майстерні, склоробний з-д, текстильні підприємства. Кустарні промисли.

ТАНТАЛ (Τάνταλος) — персонаж грец. міфології, син Зевса й німфи Плуто, батько Ніоби. Був улюбленим богів, бенкетував з ними на Олімпі. Згорівши, Т. обманув богами, розголосив Зевсові таємниці людям, викрав з столу богів нектар та аморозію і пригоїв ними смертних. За це боги тяжко покарали Т.: на тому світі він, стоячи по шию в воді, не міг втратити спрагу, бо вода відступала, коли він нахилився, щоб напиться; над Т. звисала гілка зі стиглими плодами, але він не міг їх дістати. Звідси вираз «танталові муки» — нестерпна мука від близькості жаданої цілі і неможливості її досягати.

ТАНТАЛ (Tantalum; за ім'ям героя грец. міфології Тантала), Та — хім. елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 73, ат. м. 180,9479. Природний Т. складається з стабільного ізотопу ^{181}Ta і радіоактивного ізотопу ^{180}Ta ($T_{1/2} = 8,1 \cdot 10^4$ р.). Відкрит 1802 швед. ученим А. Г. Екебергом. Вміст Т. у земній корі $2 \cdot 10^{-4}$ % за масою. У природі зустрічається разом з ніобієм (див. Танталові руди, Ніобієві руди).

Т. — блискучий метал сірого кольору; густ. 16 600 кг/м³; $t_{\text{пл}}$ 2996 °C; $t_{\text{кип}}$ 5300 °C; легко кується й палиться. Чистий Т. тривкий проти корозії (див. Корозія металів). Взаємодіє лише з фтористоводневою к-тою і з розплавленими лугами. Розжарений Т. реагує з воднем, галогенами, азотом, вуглецем, сплавується з металами. На повітрі горить, утворюючи оксид Ta_2O_5 , який з основою дає солі — танталати. Сировиною для виробн. Т. служать танталитові й лопаритові концентрати. Металічний Т. одержують методами металотермії та електролізу. Жаростійкі сплави Т. з ніобієм, гафнієм, вольфрамом та ін. — конструкційні матеріали у космічній і ядерній техніці (див. Танталу сплави). З Т. виготовляють хім. апаратуру, деталі радіотех. пристроїв тощо; його застосовують у хірургії (для кісткового протезування). Карбід Т. — основа надтвердих і тугоплавких сплавів. Танталати BaTa_2O_6 , PbTa_2O_6 , $\text{Cd}_2\text{Ta}_2\text{O}_7$ та ін. використовують як сегнетові електрики. Я. Г. Горюшенко.

ТАНТАЛІТ — мінерал класу оксидів і гідроксидів, танталісти відіна колумбіту. $(\text{Fe}, \text{Mn})\text{Ta}_2\text{O}_6$. Сингонія ромбічна. Густ. 7,95. Твердість 6,5—6,75. Колір чорний, бурувато-чорний. Блиск напівметалевий. Радіоактивний, рідкісний. Скупчення Т. відомі в СРСР, Норвегії, Франції, на о. Гренландія. Руда танталу.

ТАНТАЛОВІ РУДИ — природні мінеральні утворення з вмістом танталу в таких концентраціях, що його економічно доцільно видобувати за сучасного рівня розвитку техніки.

В земній корі відомо 37 мінералів, до складу яких входить тантал. Гол. з них: танталіт (містить Ta_2O_5 до 74 %), уоджінит $(\text{Ta}, \text{Nb}, \text{Sn}, \text{Mn})_2\text{O}_6$ (понад 70 %), тапіоліт $(\text{Fe}, \text{Mn}) (\text{Ta}, \text{Nb})_2\text{O}_6$ (понад 77 %), мікроліт $(\text{Ca}, \text{Na})_2\text{Ta}(\text{F}, \text{OH})$ (понад 73 %), колумбіт $(\text{Ta}, \text{Nb})_2\text{O}_5$ (5—30 %). Найбільші родовища Т. р. — у Канаді, Бразилії, Заїрі, Нігерії, Австралії, Мозамбіку, Малайзії, Таїланді; в Рад. Союзі є в РРФСР (у Сибіру і на Кольському півострові), окремі рудопроєкти виявлено на Україні.

О. І. Заричкий.

ТАНТАЛО-НІОБАТИ — група мінералів класу оксидів і гідроксидів, природні комплексні сполуки танталу і ніобію. Найпоширеніші мінерали Т.-н.: колумбіт, танталіт, піроклор, мікроліт $(\text{Ca}, \text{Na})_2\text{Ta}(\text{F}, \text{OH})$, лопарит $(\text{Na}, \text{Ce})\text{TiO}_3$, ексеніт $(\text{Y}, \text{Er}, \text{Ce}, \text{U}, \text{Pb}, \text{Cu}) [(\text{Nb}, \text{Ta}, \text{Ti})_2(\text{O}, \text{OH})_4]$, самарськіт $\text{YbNb}_2(\text{O}, \text{OH})_6$. Густ. 3,5—9. Твердість 5—8. Колір чорний, бурий різних відтінків. Близь скляний, смоляний. Т.-н. — радіоактивні мінерали. Трапляються як акцесорні мінерали в гранітах, нефелінових сієнітах, пегматитах, метасоматитах і карбонатитах. Родовища Т.-н. відомі в СРСР, Норвегії, Швеції, Канаді, США, Бразилії, Австралії та ін. країнах. Т.-н. — сировина для одержання танталу і ніобію.

Б. Ф. Міщенко.

ТАНТАЛУ СПЛАВИ — сплави на основі танталу. У багатьох Т. с. висока температура плавлення (~ 3000 °C), низький коеф. термічного розширення, вони відзначаються високими жароміцністю та корозійною стійкістю в хім. агресивних і рідкометалевих середовищах. Їхні властивості поліпшують легуванням вольфрамом, молибденом, цирконієм, гафнієм та ін. хім. елементами. Найпоширенішим є сплав танталу з вольфрамом (10 %), якому в деформованому стані притаманні (до $t_{\text{ри}}$ 800 °C) найвища міцність і технологічна пластичність. Гафній і цирконій сприяють створенню дисперсно-розміщеного стану (див. Зміцнення), вольфрам і гафній підвищують модуль пружності сплавів, $t_{\text{ру}}$ рекристалізації і плавлення, поліпшують міцнісні характеристики. Додаючи молибдену і цирконію з наступним деформуванням при $t_{\text{ри}}$ 1800 °C підвищують граничну міцність сплаву більш як у два рази. Т. с. застосовують при виготовленні електр. конденсаторів, деталей електронних ламп, хім. апаратури, реактивних двигунів тощо.

ТАНТІА ТОПІ (справжнє ім'я — Рамчандра Пандуранг; бл. 1814—18. IV 1859, Сіпрі) — один з вождів Індійського народнього повстання 1857—59. Був ад'ютантом Нана Саїба і командиром військ. загону. В 1857 очолив загін, який вів маневрену війну в районі міст Калмі, Канпура і Гваліора. Восени 1858 зробив спробу пробитися до Декану і підняти повстання маратхів, проте змушений був відступити. Виданий зрадником англ. колонізаторам і страчений.

ТАНТРИЗМ — напрям у буддизмі та індуїзмі, що вважає головни-

ми «святищенним» текстами т. з. Тантри. Виник у першій столітті н. е. В основі реліг.-філос. концепції Т. — ідея людини як окремого світу (мікрокосму) та міфологічні уявлення про стате (жіноче, рідше — чоловіче) енергетичне джерело буття. Для Т. характерний етичний і соціальний нігілізм. Крім Індії, поширений у Японії, Непалі, Китаї.

ТАНФІЛЬОВ Гаврило Іванович [22.II (6.III) 1857, Таллін — 4.IX 1928, Одеса] — рад. фізико-географ, ботанік і ґрунтознавець. У 1883 закінчив Петерб. ун-т. З 1885 працював у департаменті землеробства, брав участь у експедиціях по Росії. З 1905 — професор Новоросійського (Одеського) ун-ту, де організував кафедру географії. Один із засновників Одес. с.-г. ін-ту. В 1918—26 керував відділом природничо-істор. досліджень Одес. обл. с.-г. станції. З 1911 — президент Новоросійського т-ва дослідників природи. У наук. працях продовжував і розвивав ідеї свого вчителя В. В. Докучаєва. Вивчав питання взаємозв'язків між лісом і тундрою, лісом і степовими ландшафтами. Т. — автор одного з перших зведень з рослинного покриву Росії, схеми фіз.-геогр. районування Європ. Росії, 4-томної монографії «Географія Росії» (1916—24). Досліджував природу України, зокрема Причорномор'я та Полісся. Рос. геогр. т-во нагородило Т. медаллю ім. П. П. Семенова-Тян-Шанського (1908) і Великою золотою медаллю (1926). Ім'ям Т. названо острів у групі Курильських островів.

Портрет с. 138.

ТАНЦЮРА Гнат Трохимович (10.VI 1901, с. Зятківці, тепер Гайсинського р-ну Вінн. обл. — 12.XI 1962, м. Гайсин, тепер Вінн. обл.) — укр. рад. збирач фольклору, вчитель. Закінчив Вінн. ін-т соцвиху (1932), учителював у Клебані, Зятківцях та Гайсині на Вінниччині. Зібрав понад 2500 укр. пісень (з мелодіями), бл. 300 казок, понад 1500 прислів'їв і 600 загадок. Частину його записів надруковано в книзі «Жіноча доля в народних піснях» (Х., 1930). Понад 1000 зразків нар. творчості Т. записав від талановитої нар. співачки Явдохи Зуїхи. Ці його записи опубліковано в книзі «Пісні Явдохи Зуїхи. Записав Гнат Танцюра» (К., 1965). Свій досвід збирання фольклориста Т. узагальнив у книзі «Записки збирача фольклору» (К., 1958).

О. І. Дой.

ТАНЧІЧ (Táncsics) Мірай (21.IV 1799, Агтецер — 28.VI 1884, Будапешт) — угор. революц. демократ. Н. в сім'ї кріпака. Працював наймитом, підмайстром, майстром, а після закінчення 1828 церк. школи — учителем. Був виразником інтересів бідного і серед. селянства. Боровся за визволення Угорщини з-під гніту Габсбургів і здійснення революц. перетворень (насамперед ліквідацію кріпацтва та запровадження заг. виборчого права). Свої погляди виклав у творах «Будапештські листи» (1834), «Незалежність Гунії» (1845), «Здоровий глузд» (1844—45) та ін. За революц. діяльність 1847 був заарештований.

Максим Тань.

У. Т. Тансикбасов.

Tanti Toni.

Важкий танк «Марка IV», 1916 (Великобританія).

ТАНШАНЬ

Під час революції (див. *Революція 1848—49 в Угорщині*) визволений (15.III 1848) повсталим народом. Т. разом з Ш. Петефі і П. Вапварі очолив революц.-демократичне крило. В 1849—57 був у підпіллі; 1860—67 — в ув'язненні. В 70-х рр. Т. зблизився з революційним робітничим рухом.

ТАНШАНЬ — місто на Сх. Китаю, в пров. Хебей. Залізнична станція. 1,5 млн. ж. (1974). Розвинуті чорна металургія і машинобудування (с.г., електронне, локомотивно-вагонобуд., виробн. велосипедів, дизелів, устаткування для металург., цем., керамічної і легкої пром-сті). Підприємства хім., цем., фарфоро-фаянсової, керамічної, паперової, текст. і харч. галузей. Т.— центр Кайлуанського кам.-вуг. басейну. ТЕС. Ін-т залізнич. транспорту. Н.-д. ін-т вугільної промисловості.

ТАНЮГ (сербськохорв. ТАНЈУГ, ТАНЈУГ; Телеграфска агенција нове Југославије, Telegrafiska agencija nove Јugoslavije — Телеграфне агентство нової Югославії) — інформаційне агентство СФРЮ. Засн. 5.XI 1943 в м. Яйце (на визволеній від фашист. окупантів території). Забезпечує газети, радіо і телебачення країни інформацією з питань внутр. і зовн. політики. Має відділення у СФРЮ і за кордоном. Випускає спеціалізовані бюлетені і щомісячну газ. «Югославские новости» (рос., англ., франц. та ісп. мовами). **ТАНЮГ** — член Європейського альянсу агентств преси, інформаційних агентств країн, що не приєдналися. Міститься в Белграді.

ТАО ЮАНЬМІН (друге ім'я — Тао Цянь; 365, с. Лілі, тепер провінція Цзяньсу — 427) — кит. поет. З 29 років (з перервами) працював дрібним чиновником. У 41 рік зайнявся землеробською працею. Традиційні за формою і темами його вірші (збереглося 160) були близькі до життя і мали значний вплив на розвиток кит. поезії. Писав філософ. художню прозу. В фантастич. «Персиковому джерелі» в завуальованій формі висловив протест проти існуючого ладу. Тв.: *Рос. перекл.* — Липица М., 1964; *Стихотворения* М., 1972. *Лит.*: Звідни Л. Тао Юань-мин і його стихотворення. М., 1967.

ТАПАЖОС — ріка у Пд. Америці, в Бразилії, права прит. Амазонки. Довж. бл. 2200 км, площа бас. 487 тис. км². Утворюється злиттям річок Журуені і Теліс-Пірісу, що течуть Бразильським плоскогір'ям, нижче виходить на Амазонську низовину. Порожистий, є водоспад. Живлення дощове. Судноплавний до м. Ітайтуба.

ТАПІРОВІ (Tapiridae) — родина ссавців ряду *чепарнокопитих*. Довж. тіла 1,8—2 м, хвоста — 5—10 см, вис. в плечах 0,8—1,2 м, маса до 300 кг. Верхня губа і ніс витягнуті у короткий хобот. Передні кінцівки 4-палі, задні — 3-палі. Волосся покриває однотонний сірувато-бурий, у тапіра чепрачного передня частина тіла та задні кінцівки чорнуваті, спини, боки, черево — білі; молоді Т. — темні з світлими позовжніми смугами та плямами. Т. живуть

у тропічних лісах Пд. Азії і Пд. Америки, тримаються невеликими групами. Живляться листям. Вагітність 390—400 днів, у виплоді — 1 малю. Об'єкти мисливства (використовують м'ясо і шкіру). Добре приручаються. В родині 1 рід тапір (Tapirus) з 4 видами, з них Т. чепрачний (T. indicus), Т. центрально-американський (T. bairdi) та Т. гірський (T. pinchaque) включені у *Червону книгу*. Вимерлі Т. відомі починаючи з раннього олігоцену Європи та раннього еоцену Пн. Америки.

ТАПІА (Таріа) Луїс де (25.X 1871, Мадрид — 1937, Валенсія) — ісп. поет. З поч. 1900-х рр. публікував у журналах і газетах «Куплетів на злобу дня», а також гумористичні й сатиричні вірші в дусі нар. поезії. В 1933 брав участь у заснуванні Т-ва друзів СРСР. Виступав за створення уряду Нар. фронту. В період нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39 оспівував подвиги борців проти фашизму. Вірші «Сталеві роти», «П'ятий полк» стали нар. піснями. Автор віршів «Розстріляний?» (присвячено пам'яті Ф. Гарсія Лорки), «Російська жінка», «Народ» тощо.

Р. Ф. Естрела-Льоніс.
ТАР — піщана пустеля у пд.-зах. частині *Індо-Гангської рівнини*, в межах Індії і Пакистану. Протягається вздовж лівобережжя р. Інду на 850 км. Пл. майже 300 тис. км². Складена переважно з алювіальних наносів. Клімат тропічний, опадів до 50 мм на рік. Поширені солончаки, *такири*. Багато солоних озер. Рослинистість пустельна. Численні *оазиси*. Скотарство (верблюди, вівці). В напосушливіших районах пустелі будується (1983) Раджастанський іригаційний канал завдовжки 680 км, що живитиметься водами р. *Сатледж*.

ТАР — 1) Струнний цимковий інструмент, поширений у народів Кавказу та Серед. Азії. Корпус Т. затягнутий мембраною з тваринного міхура, що заміняє деку; має довгу шийку з грифом, на якому 22 осн. лади та 2—3 додаткові. Звук добувається *плектром*. Довжина Т. 90—100 см. 2) В араб. країнах — *невеликий бубон*. Іл. с. 142.

ТАРА (італ. tara, від араб. тарха — те, що відкинуто) — виріб для зберігання, транспортування та упакування *товарів*. У процесі доведення продуктів до споживача Т. зберігає їхню якість і кількість, дає можливість механізувати важко-розвантажувальні роботи, ефективніше використовувати транспорт та складські приміщення. Є необхідною умовою безперервного процесу відтворення.

ТАРАБАРИНОВ Леонід Семенович (н. 8.XI 1928, с. Шалигіне, тепер смт Глухівського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. актор, педагог, нар. арт. СРСР (з 1972). Після закінчення 1955 Харків. театр. ін-ту (курс Д. Антоновича) працює в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Шпак («Шельменко-денчик») Квітки-Оснот'яненка, Ярема («Гайдамаки» за Т. Шевченком в інсценізації Л. Курбаса), Михайло

(«Суєта» І. Карпенка-Карого), Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки), Михайло («Розплата» Корнійчука), Остап («Тарас Бульба» М. Гоголя), Крутицький («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Мастакос («Диваки» М. Горького), Лаерт («Гамлет» Шекспіра). З 1968 викладає в Харків. ін-ті мистецтв ім. І. Котляревського. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

М. Г. Лабінський.

Л. С. Тарабаринов у ролях Мастакоса («Диваки» М. Горького) та Василя Безрідного («Димеріана» П. Мирного).

ТАРАБІ Махмуд (р. н. невід. — п. 1238) — керівник нар. повстання 1238 в Бухарі проти монг. завоюників і місцевої феод. знаті, ремісник. У повстанні брали участь селяни й міська біднота. Захопили владу, Т. оголосив себе *халіфом*. Загинув у бою. Після його смерті повстання було жорстоко придушене.

ТАРАКАНОВ Микола Михайлович [7(19).XII 1898, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 21.IX 1976, Київ] — укр. рад. хоревий диригент і педагог, нар. арт. УРСР (з 1960). У 1926 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. З 1926 — асистент, згодом — хормейстер Київ. держ. академічної опери, 1928—29 — хормейстер капели *«Думка»*, 1929—32 — хормейстер і диригент *Правобережної української опери* (Вінниця). Був гол. хормейстером Харків. (1932—34), Київ. (1934—41), Донецького (1954—64), Одеського (1964—66) театрів опери та балету, а також оперної студії Київ. консерваторії (1938—41). В 1964—66 — викладач Одес. консерваторії. За участю Т. поставлено понад 40 опер. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

І. Д. Гамкало.
ТАРАКАНОВА Августа Олексіївна (бл. 1745 — 4(16).II 1810, Москва) — дочка рос. імператриці Єлизавети Петрівни і О. Г. Розумовського (див. *Розумовський*). Виховувалася в сім'ї родичів О. Г. Розумовського — Дараганів (відомі як Дараганови, Тараканови). В 1785 Т. за наказом Катерини II ув'язнено в Івановський монастир у Москві. Тут Т. пострижено в черницю під іменем Досифеї. Перебувала в монастирі до кінця життя.

ТАРАКАНОВА Єлизавета [справж. прізвищ. невід.; бл. 1745—4(15).XII 1775, Петербург] — політ. авантюристка, видавала себе за дочку рос. імператриці Єлизавети Петрівни — А. О. Тараканової.

Г. І. Тавфільєв.

Л. С. Тарабаринов.

Тапірові:
1 — тапір центрально-американський;
2 — тапір чепрачний;
3 — тапір гірський.

ву і претендувала на рос. престол. Т. було ув'язнено в *Петропавловську фортецю*, де вона померла від туберкульозу. Легенда про загибель Т. в Петербурзі під час повстання 1777, що стала сюжетом для картини художника К. Д. Флавіцького (1864, Третьяковська галерея), не відповідає дійсності.

ТАРАКІ Нур Мухаммед (1917, м. Мукур, провінція Газні — 8.X.1979) — афг. держ. діяч, письменник і перекладач. Писав мовою пушту. Н. у селян. сім'ї. В кін. 40 — на поч. 50-х рр. брав участь у створенні і діяльності прогресивного політ. угруповання. З 1953 займався літ. діяльністю. Гостро-соціальні повісті «Блукання Банга», «Спін» (обидві — 1958), «На заробітки», «Самітний» (обидві — 1962), оповідання й нариси, в яких Т. показав тяжке життя афг. трудящих, сприяли розвитку реалістичних тенденцій в афг. літ. Як перекладач популяризував твори рос. класичної і рад. літ. В січні 1965 заснував Народно-демократичну партію Афганістану і був обраний ген. секретарем її ЦК. Після перемоги у квітні 1978 нар. революції до 27 березня 1979 був також прем'єр-міністром Демократичної Республіки Афганістан, а до 16 вересня 1979 — головою Революц. ради і головою Вищої ради оборони. Кілька разів відвідав СРСР. 16 вересня 1979 під час контрреволюц. перевороту зміщений з усіх посад і згодом убитий. Тел.: Рос. перекл. — Скитання Банга, і другі повісті. М., 1980.

ТАРАН Андрій Іванович (31.VIII.1886, м. Нікополь — 3.III.1967, Ленінград) — укр. рад. живописець. Початкові художні знання здобув у місцевого маляра. В 1901—05 навчався в Пензі, 1906—09 — в Петербурзі, 1909—12 — в Парижі. В 1923 переїхав на Україну. Був членом АРМУ (до 1927), пізніше — ОСМУ. Твори: «На Краматорську», «За чотири роки», «У першій бригаді», «Задиміла домна» (1927), «На Дніпрельстані» (1929), «Гурток винахідників» (1933), «Криворізькі етюди» (1937), «На кар'єрі» (1938). Викладав у Київ. худож. ін-ті, де 1937 організував мозаїчну майстерню.

А. І. Таран. На кар'єрі. 1938.

ТАРАН Іван (пр. н. і см. невід.) — ватажок гайдамацького загону на Правобережній Україні під час *Коліївщини*. Організований Т. з селян і запорожців загін діяв у Чигиринському старостві поблизу містечка Лебедина (тепер село Шполянського р-ну Черкас. обл.). В боях проти карального війська гайдамаки зазнали поразки. Ча-

стина їх потрапила в полон і була страчена в містечку Кодні (див. *Коднянська розправа 1768*). Після придушення Коліївщини доля Т. невідома.

ТАРАН Павло Андрійович (Сабалаш; бл. 1745, с. Круничполе, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл. — р. см. невід.) — запорізький козак Канівського куреня, ватажок гайдамацького загону під час *Коліївщини*. Навесні 1768 вступив до повстанського війська, очоленого М. Залізником. Невдовзі Т. став ватажком загону, який визволив від польс. шляхти Тегіїв, Володарку та навколишні села. Захоплений царським каральним загonom у містечку Лукашівці під Уманню, Т. був засуджений до побиття батогами та заслання на довічну каторгу в Нерчинськ.

ТАРАН Павло Андрійович [н. 5 (18).X.1916, с. Шолохове, тепер Нікопольського р-ну Дніпроп. обл.] — рад. військ. льотчик, генерал-лейтенант авіації (1967), двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1937. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ланки, заст. командира ескадрильї, командир ескадрильї гвард. авіад. полку далекого дії, інспектор-льотчик з техніки пілотування і командир бомбардувального авіад. полку брав участь у боях на Україні, в Прибалтиці, Білорусії тощо. Особисто здійснив 386 бойових вильотів. Після закінчення 1958 Академії Генштабу — на відповідальних посадах у ВПС Рад. Армії. З 1979 — у запасі. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТАРАН — 1) Старовинне зняряддя облоги для руйнування фортечних мурів, башт і воріт — колода з металевим наконечником, підвішена на канатах або ланцюгах до дерев'яної башти, яка пересувалася на колесах і була прикриттям для людей. 2) Виступ носової підводної частини корабля для завдання таранного удару по ворожому кораблю (в гребному й парусному флоті). 3) Приймоч. що його застосовували у повітр., танк., мор. бою. Під час повітр. Т. завдавали удар фізеляжем, крилом або лопаткою гвинта ворожому літакові. Перший повітр. таран здійснив 1914 рос. льотчик П. М. Нестеров. Танк. Т. — удар корпусом танка по борту, кормі ворожого танка, бронемашини. Мор. Т. — удар у борт корабля. Відроджений у броненосному флоті у 2-й пол. 19 ст. В 20 ст. застосовувався кораблями й проти підводних човнів.

ТАРАНЕНКО Вадим Павлович (н. 16.III.1924, с. Верещак, тепер Лисянського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. вчений у галузі радіотехніки, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1970), засл. діяч наук УРСР (з 1980). Член КПРС з 1964. Після закінчення (1949) Київ. політех. ін-ту працює в цьому ж вузі (з 1959 — зав. кафедри). Осн. праці — з генерування та підсилення електромагн. коливань надвисокої частоти. Нагороджений орденами Леніна та

«Знак Пошани». Державна премія УРСР, 1975.

ТАРАН-ЖОВНІР Юрій Миколайович (н. 26.VI.1927, м. Новомосковськ Дніпроп. обл.) — укр. рад. вчений у галузі металознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1976). Член КПРС з 1956. Закінчив (1949) Дніпроп. металург. ін-т, працював у цьому ж вузі. В 1963—73 — зав. відділом ін-ту чорної металургії АН УРСР (тепер М-ва чорної металургії СРСР), з 1974 — ректор Дніпроп. металург. ін-ту. Осн. праці стосуються формування структури металевих сплавів у процесі кристалізації, металографії легованих і модифікованих чавунів. Розвинув теорію багатофазної кристалізації евтектичних сплавів. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ТАРАНІВКА — село Готвальдівського р-ну Харків. обл., в районі якого під час Великої Вітчизн. війни 2.III.1943 здійснили героїчний подвиг воїни стрілецького взводу під командуванням гвардії лейтенанта П. М. Широніна. При відбитті 25-ю гвард. д-зією наступу противника на рубежі Таранівки, Змиїв (тепер м. Готвальд Харків. обл.) вояд Широніна (8-ї стрілецької роти 78-го гвард. стрілецького полку), посилений 45-мм гарматою, обороняв залізничний переїзд на Пд. від Т. Підрозділ відбив три запеклі атаки ворога. Незважаючи на чисельну перевагу противника, рад. воїни утримали залізничний переїзд до підходу підкріплення. Ворог втратив у безплідних атаках понад 100 чол. вбитими, 10 танків, штурмову гармату і бронетранспортер. За мужність і героїзм усім 25 учасникам бою було присвоєно звання Героя Рад. Союзу (19 чол. померло). На честь цього подвигу рад. воїнів у селі встановлено пам'ятник. Іл. див. до ст. *Широніни*.

ТАРАНОВ Анатолій Павлович [н. 12.XI (25.XI).1912, м. Орськ, тепер Оренб. обл.] — укр. рад. юрист, доктор юрид. наук, професор, засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1946. В 1938 закінчив Харків. юрид. ін-т. У 1941—47 працював в органах юстиції, з 1952 — в ін-ті д-ви і права АН УРСР. Осн. праці присвячено питанням конституційного права. Держ. премія УРСР, 1981 (за участь у створенні колективної монографії «Історія держави і права Української РСР»). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тл.: Основні принципи Конституції Української РСР. К., 1962; П'ятдесят років Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972; Конституція об'єднаного господарства. К., 1980.

ТАРАНОВ Гліб Павлович [н. 2 (15).VI.1904, Київ] — український рад. композитор, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1957), доктор мистецтвознавства (з 1944). Навчався в Петрогр. (1918—20) та Київ. (1920—24, клас Б. Лятошинського) консерваторіях. У 1925 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка (з 1925 — викладач), з 1934 — викладач Київ. (з 1939 — професор), 1941—50 — Ленінгр.

М. М. Тараканов.

П. А. Таран.

Н. М. Таракі.

Морський танкер.

ТАРАНОВ

І. К. Тарапата.

Л. О. Тарасевич.

С. Тарановський. Дарохранильниця, 18 ст.

Тарантул південноросійський.

консерваторій. У творчості Т. провідне місце належить симф. музиці. Твори: опера «Людське побуття» (1943, 2-а ред. 1979), 9 симфоній, 5 сюїт (у т. ч. «Українська», 1950), симф. поеми (зокрема, «Давид Гурамішвілі», 1953), скерцо-поеми «Перший космічний» (1961), «Новий експрес» (1977), концерт для балалайки і бандури з оркестром (1954), камерно-інструм. ансамблі, пісні, хори, романи на слова Т. Шевченка, О. Блока, М. Лермонтова; ред. і оркестровка опери «Катерина» М. Аркаса (1956). Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани».

Лит.: Мірошніченко С. В. Гайб Таранов. К., 1976.

ТАРАНОВ Сергій Глібович (н. 17.III 1936, Київ) — укр. рад. вчений у галузі інформаційно-виміральної техніки, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1979). Член КПРС з 1981. Після закінчення (1959) Київ. політех. ін-ту працює в ін-ті електродиніміки АН УРСР; з 1979 викладає також у Київ. політех. ін-ті. З 1977 — голова постійної радянської частини технічного комітету Міжнародної електротехнічної комісії. Осн. напрями діяльності: розробка інформаційно-вимірвальних і керуючих систем для потреб енергетики; створення засобів вимірювання магн. величин, самонастроюваних вимірвальних приладів, метрологічної апаратури, якою перевершують виготовлені вимірвальні засоби. Держ. премія УРСР, 1978.

ТАРАНОВСЬКИЙ Семен (пр. н. і см. невід.) — укр. майстер-золотар 18 ст. Працював у Києві. Відомі роботи: срібна дарохранильниця (зберігається в Києві. істор. музеї) та мідна модель, за якою було виготовлено (1747) срібні царські врата для Софійського собору в Києві.

ТАРАНТЕЛА (італ. tarantella, від назви м. Таранто в Пд. Італії) — італ. нар. танець. Муз. розмір 3/8, 6/8, 12/8. Темп стрімкий. Нац. характерність і темпераментну ритміку Т. використовувало у своїх творах багато композиторів (Н. Паганіні, Ф. Ліст, Ф. Шопен, М. Глінка, П. Чайковський, І. Стравінський, С. Прокоф'єв).

ТАРАНТО — місто на Пд. Італії, адм. н. провінції Таранто. Порт на узбережжі зат. Таранто Іонічного м. Залізнична станція, вузол автошляхів. 234,6 тис. ж. (1973).

Розвинуті чорна металургія і коксохімія. Значне машинобудування (судно-, верстатно-, с.-г. і електромоторобудування). Нафтопереробна, военна, цем., харчосмакова пром-сть. З-д по опрісненню мор. води. ТЕС. Рибальство. Серед архіт. пам'яток — собор 12 ст. Т. засн. 707 до н. е. під назвою Тарас.

ТАРАНТУЛ (Lucosa) — рід безхребетних тварин род. павуків-вовків. Поширений в пустельній, напівпустельній, степовій та лісостеп. зонах земної кулі. В СРСР трапляється 13 видів, у т. ч. на Україні — 5, з них найвідоміший Т. південноросійський (T. singoriensis) — найбільший павук нашої фауни. Тіло (довж. 25—35 мм) опушене, самка сіро-чорна з яскраво-рожевими у чорних кіль-

цях ногами, самець зверху світло-сірий, знизу смоляно-чорний. На кімках хеліцер відкриваються прототи отруйних залоз, за допомогою секрету яких Т. вбиває свою здобич — комах. Веде переважно нічний спосіб життя. Т. живе в землі у вертикальній нірці глиб. 30—60 см. Зимують молоді особини та самки. На початку літа самка відкладає в кокон яйця (до 500 шт.). Проявляє турботу про потомство, прогриваючи кокон на сонці, виношуючи вилуплених павуків на спині і згодом поступово розселяючи їх. Т. — *струйний тарант*; укуси її спричиняють у людини місцеве запалення, іноді загальне отруєння організму. Існує думка про сильну отруйність укусу Т. для корів.

В. Б. Пічка.

ТАРАНУШЕНКО Стефан Андрійович [9 (21).XII 1889, м. Лебедин, тепер Сум. обл. — 13.X 1976, Київ] — укр. рад. мистецтвознавець. У 1917 закінчив Харків. ун-т. Досліджував укр. нар. архітектуру, живопис, декоративно-ужиткове мистецтво, творчість укр. художників. Осн. праці: «Старі хати Харкова» (1922), «Покровський собор у Харкові» (1923), «Мистецтво Слобожанщини» (1928), «Лизогубівська кам'яниця у м. Сидневі» (1932), «П. Д. Мартинюк» (1958), «Шевченко — художник» (1961), «Мону-ментальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» (1976); статті про творчість В. Кричевського, О. Кульчицької, про укр. писанки, нар. меблі і килими, нар. архітектуру, книжкову графіку. Брав участь у виданні «Історії українського мистецтва» (т. 3, 1968).

ТАРА́НЯ (Rutilus rutilus heckeli) — риба род. коропових; підвид плітки. Довж. до 50 см, маса до 1,5 кг. Боків сріблясті, лоб і спина темно-сірі, спинний і хвостовий плавали сірі, усі інші плавали — світло-рожеві. Напівпрохідна, зграйна риба, тримається поблизу дна. Нерест у квітні — травні під час паводків, після нересту скоується в море. Плодючість — 100—265 тис. ікринок. Статева зрілість настає у 3 роки. Живиться молосками, ракоподібними, личинками комах, а також рослинами. Поширена в Азовському м. та в опріснених ділянках Чорного м.; заходить у пониззя Дніпра, Дону, Кубані та ін. річок. Одна з осн. промисл. риб; запаси Т. у зв'язку із зменшенням чисельності потребують охорони.

ТАРАПА́ТА Іван Кузьмич (н. 11.VII 1920, с. Перевіз, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення 1949 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працює у Вінн. укр. муз.-драматичному театрі ім. М. Садівського. Ролі: Гонти («Гайдамаки» за Шевченком), Микола («Сільська честь» І. Карпенка-Карого), Арсен («Вірність» Зарудного), Нещасливцев («Ліс» О. Островського), Боцман («Оптимістична трагедія» Вишневського), Гатин («Вій, вітерець» Райніса). Знявся

у кінофільмах «Кров людська — не водиця», «Женці» та ін.

ТАРАСЕ́ВИЧ Лев Олександрович [2 (14).II 1868, м. Тирасполь, тепер Молд. РСР — 12.VI 1927, покл. м. Дрездена; похований у Москві] — рос. і укр. рад. мікробіолог і патолог, акад. АН УРСР (з 1926). В 1891 закінчив фіз.-матем. ф-т Новорос. ун-ту в Одесі. В 1898—1900 — співробітник Київ. ун-ту, 1900—02 — Пастерівського ін-ту в Парижі (працював під керівництвом І. І. Мечникова); 1902—07 — викладач Новоросійського, 1907—11 та 1917—24 — Моск. ун-тів. У 1918—27 очолював Вчену мед. раду Наркомату охорони здоров'я СРСР; водночас (з 1920) — директор об'єднання н.-д. ін-тів — Держ. наук. ін-ту нар. охорони здоров'я ім. Л. Пастера. Праці Т. присвячені питанням мед. мікробіології та епідеміології, в т. ч. проблемі імунітету; вивченню *ретикulo-endothelialної системи*, походження гемолітич. тощо. Т. — громадський діяч, популяризатор наук. знань. Брав активну участь у будівництві рад. системи охорони здоров'я. В 1918 за ініціативою Т. було створено в Москві станцію по контролю сироваток (тепер Держ. н.-д. ін-т стандартизації і контролю мед. біол. препаратів ім. Л. О. Тарасевича).

Тв.: К учению о гемолитизме. Одесса, 1902; Курс общей патологии. М.—Пг., 1923.

ТАРАСЕ́ВИЧ Леонтій (бл. 1650, ймовірно, Ужгород — 1710, Київ) — укр. рисувальник і гравер, представник стилю *барокко*, один з основоположників на Україні мистецтва різьбленої гравюри на металі. Належав до школи О. Тарасевича. Навчався в Аугсбурзі (Баварія), працював у Вільні, Чернігові, Москві та Києві. Ілюстрував книжки як виготовляв станкові естампи. Рання творчість Т. пов'язана з Вільно, де у 80-х рр. 17 ст. він гравірував геральдику та панегіричні композиції на честь духовних і світських вельмож Литви й Польщі — Я. Огіньського, К. Бжостовського, О. Котлячича, Я. Собеського. В титульних аркушах, *фронтиспісах* й ілюстраціях до панегіриків, наук. і теологічних творів, в образах святих широко використовував символи й алегорії античності, середніх віків, епохи Відродження, пишний декор. У віленський період творчості виконав портрети старости з Ошмян Г. Землі, князя К. Радзивілла, смол. єпископа Б. Корвін-Гонсевського та ін. З кін. 80-х рр. жив на Україні — в Чернігові та Києві, де яскраво розкрився талант Т.-ілюстратора, інколи виїжджав до Москви й Вільна. Він оздоблював багатьма гравюрами світські (вітальні поеми на честь В. Ясинського, Б. Шереметєва) й релігійні («Псалтир», «Триодь», «Новий завіт») видання. У великому циклі ілюстрацій (бл. 40) до видань друкарні Києво-Печерської лаври — «Печерського патерика» (1702) Т. відображав реалістичні мотиви, насамперед у пейзажах, де відтворював види Києва й істор. достовірні образи відомих укр. діячів — літописця Нестора, живописця Алімпія, Ісере-

мій Прозорливий та ін. Остання з відомих гравюр Т. надрукована в підручнику артилерії Брінка (1710, Москва). Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49, а також на окремому аркуші до ст. *Гравюра*, т. 3, с. 448—449.

Лит.: Степовик Д. Леонтій Тарасевич у Вільно. «Образотворче мистецтво», 1971, № 4. Д. В. Степовик.

ТАРАСЕВИЧ (Тарасович) Олександр (у чернечій — Антоній; бл. 1640, ймовірно, Ужгород — 1727, Київ) — укр. рисувальник, гравер і педагог, представник стилю барокко. Початкову художню освіту здобув на Україні, пізніше удосконалював майстерність в Аугсбурзі (Баварія) в майстерні граверів Кіліанів. Бл. 1670 Т. запросили до друкарні при Віленській академії. Тут художник створив ілюстрації до книги «Молитви і служби богородиці» (1672—77), «Три філософії» (1675), «Життя святих» (1693) та ін., а також ряд гравюр за сюжетами Євангелія, тез до диспутів у Віленській академії, календарних святців, родовідних дерев. Автор портретів: віленського воєводи М. Паца й архидиякона М. Слупського (1677), польськ. короля Я. Собеського (1680), теолога-василіянина Ю. Бражича, генерального писаря Лит. князівства А. Завіші, київ. митрополита К. Жоховського (1683), мінськ. хорунжого К. Клокоцького (1685). В 1688—1727 жив у Києві, де очолював Києво-Печерську друкарню, навчав майстерності рисунка і гравюри на міді молодих митців. Серед творів цього часу — ілюстрації до кн. В. Ясинського «Три венца...» (1688), до панегіриків С. Яворського «Північ і Південь», «Князівське знамено» (обидва — 1690), а також портрети (охтирського полковника І. Перехреста, рос. полководця В. Голицина, черніг. архієпископа і письменника Лазаря Барановича, патріарха Антиохії Мелетія (два останні — 1693), гравюри реліг. змісту. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49 та на с. 142.

Лит.: Степовик Д. Олександр Тарасевич. Становлення української школи гравюри на металі. К., 1975.

ТАРАСЕВИЧ Юрій Іванович (н. 19.III 1937, м. Шостка, тепер Сум, обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1973). Закінчив Київ. політехнічний ін-т (1959). Працював на Шосткинському хім. заводі (1959—61), в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР (1961—68), з 1968 — в Ін-ті колоїдної хімії та хімії води ім. А. В. Думанського АН УРСР (професор з 1978). Осн. праці — в галузі колоїдної хімії природ. дисперсних матеріалів, хімії їхньої поверхні, адсорбції, використання цих матеріалів у пром-сті. Держ. премія УРСР, 1981. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1981.

ТАРАСЕВИЧ-НИКОЛАЄВА Тетяна Петрівна (н. 4.V 1924, м. Бежця, тепер у складі м. Брянська) — рос. рад. піаністка, композитор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1983). Член КПРС з 1956. Закінчила Моск. консерваторію (1947) — клас фортепіано О. Гольденвейзера, 1950 — клас композиції; з 1959 — викладач Моск. консер-

ваторії (з 1965 — професор). З 1945 — солістка Моск. філармонії. В репертуарі Т.-Н. — класичні твори, музика рад. композиторів (у т. ч. «Слов'янський концерт» Б. Лятошинського). Автор 2 концертів для фортепіано з оркестром, симфонії (1953), кантати, фп., камерно-інструм. творів, романсів. Лауреат Міжнарод. конкурсу піаністів у Лейпцігу (1950). Держ. премія СРСР, 1951.

ТАРАСЕНКО Василь Юхимович [7 (19).III 1859, Одеса — 25.VII 1926] — укр. рад. геолог. Закінчив Київ. ун-т (1884), у якому викладав до 1903. Пізніше професор Юр'євського (тепер Тартуський) ун-ту, з 1918 — Ворон. ун-ту. Брав участь у геол. зніманнях *Криворізького залізничного басейну*. Осн. праці Т. присвячені вивченню кристалічних порід України. Вперше на Україні застосував метод мікроскопіч. досліджень і детального хім. аналізу гірських порід.

ТАРАСЕНКО Олексій Григорович (н. 30.IX 1909, с. Домаха, тепер підпорядковане Лозіській міськраді Харків. обл.) — укр. рад. актор, режисер, народний артист УРСР (з 1960). Член КПРС з 1951. Сценічну діяльність почав у Харків. робітничо-колгосп. театрі. З 1939 — актор Сумського укр. муз.-драм. театру ім. М. С. Щепки (з 1980 — театр муз. драми і комедії). Ролі: Гнат («Безталанна» Карпенка-Карого), Платон («Платон Кречет» Корнійчука), Вожак («Оптимістична трагедія» Вишневського), Отелло (одномісний трагедія Шекспіра). Вистави: «Лімерівна» Панаса Мирного, «Машенька» О. Афіногенова та ін.

ТАРАСКИ (самоназва — пурепеча) — індіанський народ у Мексиці (переважно в шт. Мічоакан). Чисельність — 80 тис. чол. (1978, оцінка). Мова становить окрему мовну групу (див. *Індіанські мови*), більшість Т. володіє також ісп. мовою. До ісп. колонізації (16 ст.) у Т. існувало незалежне ранньодержавне об'єднання (гол. місто Цінцунцан). Т. були наймогутнішим після ацтеків народом Мексики. За колоніального періоду на землях Т. почали розселятися групи іспаномовних метисів, але Т. значною мірою зберегли частину своєї етнічної території і свою самобутню культуру. Осн. заняття Т. — землеробство, рибальство, ремесла. Офіц. релігія Т. — католицизм, зберігаються елементи дохристиянських вірувань.

ТАРАСКІН Павло Андрійович [5 (18).VIII 1910, с. Старочернево, тепер Шацького р-ну Рязан. обл. — 23.I 1943] — учасник підпільної антифашист. боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1935. В Рад. Армії з 1928. На поч. війни вийшов з оточення і в кінці грудня 1941 створив у м. Малині Житомир. обл. підпільну орг-цію, ядро якої було перетворено на Малинський підпільний райком КП(б)У. Т. став секретарем його. Заарештований гестапо і разом з ін. підпільниками розстріляний.

ТАРАСОВА Алла Костянтинівна [25.I (6.II) 1898, Київ — 5.IV.1973,

Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1937), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1954. В 1906—10 навчалася в Києво-Печерській жіночій гімназії, 1910—14 — у приватній гімназії О. К. Титаренка (Київ). В 1914 вступила до студії Моск. Худож. театру, з 1916 — у складі цього театру. Учениця К. Станіславського і В. Немировича-Данченка. Серед ролей — Негіна, Тугіна («Таланти і поклонники», «Остання жертва» О. Островського), Маша («Три сестри» Чехова), Кареніна («Анна Кареніна» за Л. Толстим), Татьяна («Вороги» М. Горького), Марія Стюарт (одномісний трагедія Шіллера), Маша («Бронепоезд 14-69» В. Іванова), Олена («Дні Турбіних» Бундакова), Топіліна («Серце не прощає» Софронова) та ін. В кіно створила образи Катерини («Гроза»), Кручиніної («Без вини винуваті»), Катерини («Петро I») та ін. В 1981 у Києві відкрито кімнату-музей Т. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946 (двічі), 1947, 1949. Іл. див. також до ст. *Акторське мистецтво*, т. 1, с. 448—449.

Лит.: Алла Константиївна Тарасова. Документи и воспоминания. М., 1978.

М. Г. Лабінський.

ТАРАСОВІТ — мінерал класу силікатів. $Mg_{0.12}Ca_{0.11}(3.8H_2O)Na_{1.22}K_{1.11}Al_4[Si_{11.9}Al_{0.9}O_{46}](OH)_2$. Симфонія ромбічна. Густь. 2.36. Твердість 1. Колір білий, рожевий, іноді безбарвний, прозорий. Блиск скляний. Рідкісний мінерал. На Україні скопчення Т. відомі на Донбасі (Нагольний кряж). Названий на честь Т. Г. Шевченка.

В. С. Мельников.

ТАРАЩА — місто Київ. обл. УРСР, район. центр. Розташована на р. Котлузі (бас. Дніпра), за 20 км від залізнич. ст. Ольшаниця. Т. заснована 1709. В 1768 населення Т. брало участь у *Колітащині*. В 1791 Т. надано *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Під час *Київської козащини* 1855 антикріпосницькі виступи охопили ряд сіл Таращанського пов. У 1904 в Т. виник с.-д. гурток, яким керував В. С. *Донгалевський*. Рад. владу встановлено в січні 1918. Трудащі Т. боролися проти нім. окупантів і *гетьманщини* (див. *Таращанське збройне повстання 1918*). З 1957 Т. — місто. У Т. — сироробний, комбикормовий, плодоконсервний з-д, комбінат прод. товарів, цех Білоцерківської мелевої ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, міжгосп. підприємство по виробн. продукції птахівництва, рибоводно-меліоративна станція, рибгосп, опорний пункт Укр. п.-д. ін-ту економіки с. г., комбінат побутового обслуговування. Радгосптехнікум, 4 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, поліклініка, Будинок культури, клуб, кінотеатр, 2 б-ки, краєзнавчий музей. У 1845 Т. відвідав Т. Г. Шевченко. В Т. народилися укр. історик, етнограф і журналіст І. П. *Новичинський*, рос. рад. фізик, президент АН СРСР

О. Г. Тарасенко.

А. К. Тарасова.

А. К. Тарасова в ролі Юлії Тугіної («Остання жертва» О. Островського).

ТАРАЩАНСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918

М. С. Тарлов.

О. Тарасевич. Портрет охтирського старости і полковника Івана Перехреста. Гравюра на металі. 1689.

Тар.

А. П. Александров, укр. рад. акушер-гінеколог А. П. Ніколаєв. **ТАРАЩАНСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918** — збройний виступ трудящих Таращанського повіту Київ. губ. проти австро-нім. окупантів і гетьманщини у червні 1918. Керувала Т. з. п. підпільна більшовицька орг-ція на чолі з В. С. Балисом. З повстанцями тримав зв'язок Київ. підпільний губком партії. Повстання почалося 8.VI виступом збройних сел. загонів у селах Стрижавці та Янівці. Повстання підтримали селяни сусідніх сіл Ставища, Ольшаниці, Луки, П'ятигір, Плоского та ін. 10.VI повстанці розгромили каральний загін гетьманців, визволили П'ятигори, Плоске, Жашків. 12.VI повстанські загони (бл. 4 тис. чол.) оволоділи м. Таращем, розгромили ряд австро-нім. і гетьманських гарнізонів. Т. з. п. злилося з повстанцями у Звенигородському, Канівському та ін. повітах Київщини (див. *Звенигородське збройне повстання 1918*). Майже два місяці об'єднана повстанська армія вела бої проти трьох австро-нім. д-зій, які окупаційне командування кинуло проти повстанців. Карателі намагалися оточити повстанські загони. Проте на поч. серпня більша частина повстанців прорвала вороже кільце, форсувала Дніпро й рушила по Лівобережжю України до кордонів Рад. Росії. На поч. вересня 1918 вони вийшли в «нейтральну зону», де влилися в *Першу Українську радянську дивізію*, створивши осн. ядро Таращанського полку (див. *Таращанці*).

Лит.: Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 році. К., 1939; Києвщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1962. В. В. Мисенко.

ТАРАЩАНСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 44,5 тис. чол. (1983). У районі — 35 населених пунктів, підпорядкованих міській і 18 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — м. Тараща. Т. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, пісок, глина, торф. Найбільші річки — *Гнилий Тікич* (бас. Пд. Бугу) та *Котлуй* (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні й опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, вільха, дуб, липа, граб) займають 10,7 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Лучанський цукр., таращанські прод. товарів, плодоконсервний і сиробробний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Тараща). С. г. району спеціалізується на виробн. м'яса, молока та вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, цукр. буряків, гороху. Розвинуте садівництво. Площа сільськогосподарських угідь 1982 становила 51,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 47,4 тис. га. Скотарство, свинарство, птахівництво, рибицтво. В Т. р. — 11 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхмія, 2 міжд. підприємства (по виробн. продукції птахівництва та по вирощуванню великої рогатої худоби), оловний пункт Укр. н.-д. ін-ту економіки с. г. Автомоб. шля-

хів — 355 км, у т. ч. з твердим покриттям — 329 км. У районі — радгосп-технікум, 28 заг.-осв. та музична школи; 59 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 19 будинків культури, 16 клубів, кінотеатр, 31 кіноустановка, 34 б-ки, краєзнавчий музей. У с. Плоскому Т. р. народився укр. рад. зоолог О. П. Маркевич, у с. Бовкуні — укр. рад. кобзар П. В. Носач. У Т. р. видається газ. «Прапор комунізму» (з 1930). М. М. Григоренко.

ТАРАЩАНЦІ — особовий склад Таращанського полку *Першої Української радянської дивізії*. Разом з ін. полками д-зії полк сформований за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* від 22.IX 1918 в «нейтральній зоні». Ядро полку становили партизани, загони, які брали участь у *Таращанському збройному повстанні 1918* проти нім. окупантів (звідси й назва). Першим командиром полку був керівник цього повстання В. С. Балис, якого ще до початку бойових дій змінив В. Н. Боженко. В листопаді 1918 Т. в складі 1-ї Укр. рад. д-зії виступили проти нім. окупантів і військ буржуазно-націоналістичної *Директорії*. Наступаючи на Київ, напями, вони 12.XII 1918 визволили Новомиров, 30.XII — Городище, 31.XII — Сновськ (тепер м. Шорс). Просувачись з боями по тер. Чернігівщини, Т. наприкінці січня вийшли на підступи до Києва, де разом з *богунцями* розгромили осн. сили *Директорії*, і 5.II 1919 вступили в Київ. За успішні бойові дії по визволенню України Укр. Рад. уряд нагородив Т. почесним Червоним прапором, а командира полку В. Н. Боженка — почесною золотою зброєю. Розвиваючись далі наступ, Т. визволили міста Козятин, Білу Церкву (березень 1919), Коростень, Шепетівку (квітень 1919) та ін., взяли участь у ліквідації контрнаступу військ *Директорії* на Київ, у розгромі куркульсько-націоналістичних банд на Лівобережжі тощо. В травні 1919 полк розгорнуто в Таращанську бригаду, яка в складі 1-ї Укр. рад. дивізії в червні 1919 влилася в новосформовану 44-у стрілецьку д-зію. В 1919—20 Т. разом з ін. частинами д-зії брали участь у боях проти збройних сил *Директорії*, військ бурж.-поміщицької Польщі, в ліквідації *махновщини*.

Після громадян. війни бригаду переформовано на полк, який у складі 44-ї стрілецької д-зії згодом героїчно бився на фронтах Великої Вітчизн. війни.

В. С. Левін.

ТАРБА Іван Костянтинович (я. 21.III 1921, с. Беслахуба, тепер Очачирського р-ну Абх. АРСР) — абх. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1937. Перша поетична зб. — «Гірське джерело» (1949). Автор бл. 40 збірок поезій і поем, романів «Відоме ім'я» (1963), «Сонце сходить у нас» (1968), «Очі моєї матері» (1979) — про нові риси в житті сучасного абх. села. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тек.: Укр. перекл. — Песня про Абхазию. К., 1968; Сонце сходит у нас. К., 1976; Рос. перекл. — Избранные произведения. т. 1—2. М., 1981. Р. Ш. Чичава.

ТАРБАГАН, монгольський сурок (*Marmota sibirica*) — ссавець ролу сурок. Довж. тіла 430—565 мм, маса 2,5—9 кг. Волосся жовте, піщано-жовтий, кінці остявих волосків чорні або бурі, верх голови темний. Живе колоніями, оселяється в глибоких норах. Живиться різноман. Поширений в цілих степах Монголії, Пн.-Сх. Китаю, в СРСР — в Забайкаллі, Тувинській АРСР, на Алтаї. Має невелике промисл. значення (використовується хутро). Може бути носієм збудників чуми. На гер. СРСР епідеміологічне значення Т. невелике, оскільки в результаті промислу та регулярних винищувальних заходів він зберігається в невеликих кількостях лише в окремих місцях. У викопному стані відомий з плейстоцену.

ТАРБАГАТАЙ — гірський хребет на Сх. Каз. РСР, на кордоні з Китаєм, між озерами Алаколь і Зайсан. Довж. бл. 300 км, вис. до 2992 м (г. Тастау). Складений з сланців, вапняків, гранітів. У вапняках розвинутий карст. Нижні частини схилів зайняті напівпустелями та степами, вище — гірські луки. По долинах річок — ліси.

ТАРГАН РУДИЙ — комаха ряду тарганоподібних. Те саме, що й *трусак*.

ТАРГАН ЧОРНИЙ (*Blatta orientalis*) — комаха ряду тарганоподібних. Тіло (довж. 18—30 мм) овальне, плоске, чорно-буре, кольору, блискуче. Поширений по всьому світу, крім полярних зон. Т. — *сигантропні організми*, живуть переважно в житлі людини; в зонах з теплим кліматом зустрічаються і в природі. Активний нічч. Багатодіний, живиться залишками хліба, овочів, цукру, масла та ін. продуктів. Пошкоджує і забруднює харчові продукти, папір, книги, шкіряні предмети, крім того, поширює багато бактерій, цисти дизентерійної амєби, яйця аскарид та ін. паразитів людини. Заходи боротьби з гол. чин. хімічні (застосовують отруйні прилади з *бурою*, *тисектициди*).

ТАРГАНПОДІБНІ, таргані (Blattoptera, синонім Blattodea) — ряд комах з певним перетворенням. Тіло довж. 4—95 мм. Ротові органи гризучі. Передні крила

(надкрила) шкірясті, задні — перетягнуті; шоді крила укорочені або їх немає. Більшість Т. відкладає яйця деякі живородячі. Всесвітні. Активні вночі. Живуть в опалому листі, під камінням тощо; окремі — у житлах та господарських будівлях (див. *Синантропні організми*), пошкоджуючи продукти, шкіряні вироби, книжки. Можуть бути переносниками збудників деяких хвороб людини (напр., дизентерії) або яєць *гельмінтів*. В ряді бл. 3600 видів; в СРСР — 35 видів (17 родів), з них на Україні — 10 видів (5 родів), у т. ч. *прусак*, *тарган чорний* та ін. У викопному стані Т. відомі починаючи з карбону. Заходять боротьби в місцях скупчення Т. застосовують *інсектициди*, отруйні принади з бурі, провадять дезінсекцію приміщень.

О. П. Крип'ячків.
ТАРГОВИЦЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ 1792 — реакційний союз польс. магнатів, спрямований проти реформ держ. ладу Речі Посполитої, ухвалених Чотирнадцим сеймом 1788—92, і конституції 3.V. 1791, які ослабляли позиції польс. магнатської олігархії. Акт Т. к. був розроблений у Петербурзі під наглядом Катерини II і опублікований 14.V. 1792 в м. Тарговиці (тепер с. Торговиця Новоархангельського р-ну Кіровоград. обл.) в момент вторгнення царських військ до Речі Посполитої. В міру просування царських військ до польс. території «тарговичани» встановлювали свої тимчасові органи, придушували сел. повстання. Після приєднання до Т. к. короля С. Понтопольського «тарговичани» в умовах терору проти прогрес. сил провели нові вибори до сейму, який зібрався 1793 в Гродно. Речі Посполитій знову було нав'язано правління магнатської олігархії, всі демократичні реформи скасовано. Т. к. сприяла 2-му поділові Речі Посполитої (1793).

ТАРД (Tarde) Габріель (12.III 1843, Сарла — 13.V. 1904, Париж) — франц. соціолог і криміналіст, представник психологічної школи в соціології, один із засновників *соціальної психології*. Був професором у Колеж де Франс (з 1900). Вважав, що основу розвитку суспільства становлять два психологічних фактори: відкриття (винаходи) й наслідування індивідом (звичай, мода, симпатії, навчання, виховання тощо). Внаслідок наслідування винаходи геніальних винахідників засвоюються й поширюються в суспільстві, виникають групові норми й цінності. Як криміналіст Т. відомий критикою теорії Ч. Ломброзо і вченням про еволюцію завдань і цілей карання. Осн. твори: «Закони наслідування» (1892), «Соціальна логіка» (1901), «Соціальні закони» (1906) та ін.

О. О. Кропачев.
ТАРДЕНУАЗЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура часів пізнього мезоліту, що заступила *азіальську культуру* й передувала *неолітові*. Однчасна пізньому етапові *свідерської культури*. Назва походить від стоянок поблизу містечка Фер-ан-Тарденуа в Пн. Франції. Виділена Г. Мортільє 1896. Для Т. к. характерні *мікро-*

літи — невеликі кам'яні вироби геом. форм (трапеції, трикутники, сегменти та ін.), що застосовувалися як вкладні в кістяних і дерев'яних знаряддях (гарпуні, наконечники списів, стріл і дротиків, ножі тощо). Носії Т. к. полювали на тварин і птахів, застосовуючи лук і стріли, займалися рибальством і *збиральництвом*. У пошуках засобів до життя вони часто переселялися з місця на місце. Сусп. устрій — матриархально-родовий лад; існувала невелика парні сім'ї. Пам'ятки Т. к. і культур, близьких до неї (невеликі короткочасні стоянки на берегах річок і озер та в гірських тротках, окремі поховання і групові могили), поширені в лісостепових зонах багатьох країн Старого Світу, особливо в Середземноморському басейні. В СРСР відомі на Пн. Кавказі і в Закавказзі, а на Україні — в Криму (*Мурзак-Коба*, *Фатма-Коба* та ін.), Нижньому Придністров'ї (*Гребениківська стоянка*) і Дніпровському Надпорожжі (*Василівські могили*). За сучас. датуванням, Т. к. належить приблизно до 7—4-го тис. до н. е. Літ.: Ефименко П. П. *Первобытное общество*. К., 1933; Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

І. Г. Шовкопляс.
ТАРДОВ Михайло Семенович [16 (28).VII 1892, Гуляйполе, тепер Запоріж. обл. — 31.X. 1948, Київ] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. Учасник громадян. та Великої Вітчизн. воєн. Друкувався з 1922. У трилогії «Фронт» («Шанці», 1930; «Кінець Охотського полку», 1933; «Перший більшовицький», 1939) показав шлях солдатської маси у революцію. Автор повістей і нарисів про героїв громадян. війни: Г. І. Котовського, С. Г. Лазо, О. Я. Пархоменка, В. І. Чапаєва, М. О. Щорса. Оповідання «Орляк» (1935), «Альонка Богунець» (1937), «Патріоти» (1938) та ін. про героїку громадян. війни. Подіям Великої Вітчизн. війни присвятив книги оповідань та нарисів «Батьківщина кличе» (1942), «Оповідання про війну» (1943), «Оповідання Юхима Пушкаря» (1944). Писав твори для дітей, п'єси, кіносценарії. Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медаллями.

Тв.: Укр. перекл. — Шанці, Х., 1930; Кінець Охотського полку, Х., Олеса, 1933; Фронт, Х., 1934; Братання, К., 1935; Альонка Богунець, Х., 1938; Три розвідачі, К., 1940; Оповідання Юхима Пушкаря, Уфа, 1944; Повість про хоробрих, К., 1967.

М. М. Радєцька.
ТАРДЬЕ (Tardieu) Андре (22.IX 1876, Париж — 15.IX. 1945, Ментона) — франц. політичний і держ. діяч. Журналіст. У 1903—14 — оглядач газ. «Тан» («Час») з міжнар. питань. У 1914—24, 1926—36 — депутат парламенту. З 1918 Т. — радник і помічник Ж. Клемансо. Брав активну участь в підготовці *Версальського мирного договору 1919*, відіграв значну роль у роботі *Парижської мирної конференції 1919—20*. З 1919 обіймав ряд міністерських посад. У 1929—30 і 1932 — прем'єр-міністр Франції. Проводив реакційну внутрішню і зовнішню політику. З 1936

відійшов від активного політичного життя.

ТАРИФИ (італ. *tariffe*, з араб.) — офіційно встановлена система ставок оплати за різні послуги виробничого й невиробничого характеру; різновид держ. планових цін, за якими підприємства ряду галузей нар. г-ва реалізують свою продукцію (послуги) різним споживачам. Щодо споживачів нар. госп. сектора Т. виконують функцію *оптових цін*, щодо населення — *роздрібних цін*. Сфера застосування їх — оплата послуг виробничого і споживачого призначення, що їх надають підприємства галузей зв'язку (*тарифи зв'язку*), транспорту (*тарифи транспортні*), комунального г-ва (*тарифи комунальні*).

Побудова та диференціація Т. в СРСР здійснюються на основі принципів соціалістичного *ціноутворення*. Екон. основу Т. визначає розмір суспільно необхідних витрат, які складаються за даного серед. рівня техніки виробн., *кваліфікації* працівників та інтенсивності їхньої праці. Суспільно необхідні витрати (*вартість*) визначаються рівнем витрат виробн. на підприємствах, що виробляють осн. масу продукції даного виду. Різниця між *цінами* і Т. полягає в їхній побудові. Якщо, напр., роздрібна ціна, крім *собівартості* й *прибутку*, включає також податок з обороту та ін. елементи, то Т., незалежно від споживачів послуг, включають лише два елементи — *собівартість* і *прибуток*. Величина прибутку є основою диференціації Т. щодо різних категорій споживачів послуг. Як і ціни, Т. в СРСР є важливим екон. інструментом, за допомогою якого д-ва активно впливає на розвиток соціалістичної економіки. Економічно обґрунтована побудова Т. на послуги має важливе значення для зміцнення *господарського розрахунку* в усіх ланках, підвищення ефективності капіталовкладень, стимулювання розвитку *продуктивних сил*, найбільш раціонального використання матеріальних, трудових і фінанс. ресурсів. Т. в СРСР на осн. послуги характеризуються високою стабільністю. Стабільність та відносно низький рівень Т. на послуги населенню забезпечуються дотаціями з держ. бюджету та ін. пільговими умовами госп. діяльності підприємств *сфери послуг*. До категорії Т. відносять також систему ставок оплати праці (див. *Тарифна система*).

П. П. Левченко.
ТАРИФИ ЗВ'ЯЗКУ — система ставок, плата за *послуги*, що їх надають підприємства зв'язку різним споживачам (населенню, підприємствам, організаціям). Найпоширенішими видами послуг зв'язку є пересилання листів, телеграм, посилок, надання міжмиск. телефонних розмов. У системі *тарифів* на послуги зв'язку розрізняють загальні (анімачні), пільгові і тарифи на додаткові види послуг зв'язку. Заг. тарифи є осн. і найпоширенішими, вони охоплюють послуги всіх галузей зв'язку. До пільгових тарифів, зокрема, належать зниження

Тарбаган.

Тарган чорний:
1 — самець,
2 — самка.

ТАРИФИ КОМУНАЛЬНІ

М. Г. Тарнавський.
Набір для наливки.
1967.

ставок для оплати міжміськ. телефонних розмов у певні години доби та ін.; до тарифів на додаткові види послуг — плата за доставку грош. переказів додому, повідомлень відправника про вручення поштового відправлення адресатові тощо. По всіх галузях зв'язку налічують понад 300 ставок Т. з. Їх диференціюють за категоріями абонентів, враховуючи вплив на собівартість послуг зв'язку ряду факторів. Зокрема, ставки за поштові послуги диференціюють залежно від ваги або вартості поштового відправлення, його виду (лист, посилка, бандероль, грош. переказ), способу доставки (повітряним або ін. видом транспорту). Тарифи за телеграфні послуги визначаються з кожного слова в телеграмі і залежать від терміновості її доставки (звичайна, термінова). Телефонні послуги міжміськ. зв'язку оплачують за тарифами, що залежать від віддалі переговорів, їхньої тривалості й терміновості. Т. з. розробляє М-во зв'язку СРСР, затверджує їх Держ. к-т цін при Раді Міністрів СРСР.

ТАРИФИ КОМУНАЛЬНІ — система ставок оплати за послуги, що їх надають підприємства галузей комунального господарства. Їх застосовують при розрахунках за користування електричною і тепловою енергією, газом, водою, каналізацією, послугами міськ. транспорту та ін. В ряді випадків Т. к. диференціюють за категоріями споживачів (населення, пром-сть, підприємства міськ. г-ва тощо). В СРСР — 4 групи Т. к. Перша група — на послуги енерг. підприємств; розмір цих тарифів встановлюють залежно від джерела енергопостачання. Друга група — на послуги сан.-тех. підприємств. Ці тарифи встановлюють виконком міськ. Рад за 1 м³ води або відведених стічних рідин; вони відображають вартість водопостачання, відведення і очищення стічних вод. Третя група Т. к. — на послуги міського транспорту. В більшості міст дані тарифи є одноставковими, тобто плата, що стягується з пасажирів за проїзд у межах міста, не залежить від дальності поїздки. Крім того, застосовують покілометрові тарифи (на таксі і в окремих випадках на автобусах, якщо вони обслуговують як міські, так і приміські сполучення), а також дільничні (для маршрутних таксі). Четверта група тарифів — на побутові послуги пром. (ремонт і пошиття одягу, взуття, ремонт побутової техніки, автотранспорту та ін.) і непром. (лазні, пральні, перукарні та ін.) характеру. Тарифи на пром. послуги диференціюють за республіками, областями, поясами, екон. районами, категоріями підприємств, терміновістю виконання замовлень, типом матеріалу тощо. На побутові послуги непром. характеру Т. к. запроваджують виконком міськ. Рад, виходячи з серед. ставок, затверджених Радою Міністрів СРСР, і залежно від характеру послуг, що надаються населенню.

ТАРИФИ ТРАНСПОРТНІ — система ставок, за якими стягують

плату за транспортні послуги. Встановлюються на вантажні й пасажирські перевезення залізничним, водним (морським і річковим), автомобільним і повітряним транспортом. Вантажні тарифи — система ставок оплати за послуги транспорту по перевезенню вантажів. Їх розрізняють за видами транспорту заг. користування. Тарифні ставки диференціюють за видами вантажів, віддалями, швидкістю перевезень, розмірами відправлень. Вантажні тарифи на водному транспорті диференційовано за басейнами річок і морів.

Пасажирські тарифи — система ставок оплати за послуги транспорту по перевезенню людей і багажу на міжнар. і внутрішніх (приміських і міських) лініях. Міжнар. пасажирські тарифи встановлюють на основі відповідних угод між країнами. Внутр. пасажирські тарифи залізнич. транспорту диференціюють за видами сполучень (далекі, приміські), категоріями поїздів (швидкі, пасажирські), типами вагонів. На мор. і річковому транспорті тарифи диференціюють за групами пароплавств і басейнів, за видами суден, класами кают та розміщенням їх на суднах. Широко застосовують окремий тариф для туристів. На всі види сполучень поширюються різні форми пільгових тарифів. Тарифи на міськ. транспорт (метро, тролейбус, трамвай, автобус) є складовою частиною тарифів комунальних.

ТАРИФНА СИСТЕМА — сукупність встановлюваних нормативів для організації та планування оплати праці в СРСР, тарифікації робіт, присвоєння розрядів робітникам, призначення на посади і регламентації праці службовців. Т. с. включає: 1) Т а р и ф н у с т а в к у, яка визначає розмір заробітної плати робітником певної кваліфікації за 1 год або день (див. *Тарифна ставка*). 2) Т а р и ф н у с і т к у, яку застосовують для диференціації постійної (тарифної) частини заробітної плати робітників залежно від складності виконаної роботи. При побудові тарифної сітки всю складність робіт по конкретній групі професій поділяють на кілька рівнів (розрядів). Кожному розряду присвоюють певний тарифний коефіцієнт, що показує відносне зростання складності роботи вищого розряду порівняно з 1-м розрядом і відносно підвищення оплати 1 год роботи. 3) *Тарифно-кваліфікаційний довідник*, який застосовують для тарифікації конкретних видів робіт, а також присвоєння кваліфікаційних розрядів. 4) *Схеми посадових окладів* службовців, що являє собою перелік типових посад апарату управління підприємствами і організаціями та відповідних їм місячних окладів, диференційованих залежно від категорії підприємства (цеху, дільниці), складності виробленої продукції, а для деяких посад — складності виконуваної функції та ступеня відповідальності працівника за результати праці. 5) *Кваліфікаційний довідник* посад службовців,

який включає єдину номенклатуру посад службовців, характеристик посадових обов'язків і вимоги до службовців щодо необхідних знань, освіти й стажу практичної роботи. 6) *Районні коефіцієнти* до заробітної плати робітників і службовців, які встановлюють для деяких природно-кліматичних зон з несприятливими умовами перебування. Періодично в Т. с. за рішенням Уряду СРСР і ВЦРПС вносять необхідні зміни.

В. М. Данюк.
ТАРИФНА СІТКА — див. *Тарифна система*.

ТАРИФНА СТАВКА — розмір оплати праці працівників за одиницю робочого часу; один з основних елементів *тарифної системи*. За Т. с. диференціюють і регулюють рівень оплати праці залежно від кваліфікації робітників, умов праці, нар.-госп. значення галузі. Т. с. встановлюють за годину роботи, робочий день або місяць; на дільничі зі складними умовами праці її підвищують на певний процент. Див. також *Заробітна плата*, *Нормування праці*.

ТАРИФНО-КВАЛІФІКАЦІЙНИЙ ДОВІДНИК — зведення кваліфікаційних характеристик робіт кожного розряду та вимог, що висувають за складності робіт даного розряду, до професійних знань і трудових навичок робітника; один з основних елементів *тарифної системи*. Т.-к. д. використовують для тарифікації робіт (віднесення робіт до певних розрядів тарифної сітки залежно від складності виконання їх) і робітників (присвоєння їм відповідних кваліфікаційних розрядів). Тарифікацію робіт і робітників проводять спец. кваліфікаційні комісії в складі представників адміністрації та фаб.-зав. місцевого к-ту профспілки. Див. також *Кваліфікація*, *Тарифи*.

ТАРИВЕРДІВ Микола Леонівич (н. 15.VIII 1931, Тбілісі) — рос. рад. композитор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1979). У 1957 закінчив Моск. муз.-пед. інститут ім. Гнесіних (клас композиції А. Хачатуряна). Твори: вокальні шкільні на слова Л. Мартінова (1960), Б. Ахмадуліної (1961), А. Вознесенського (1970, 1978), Е. Евтушенка (1972), М. Цветаєвої (1975), М. Светлова (1977); музика до кінофільмів, у т. ч. «Сімнадцять миттєвостей весни» (1973), «Іронія долі» (1976), «Старомодна комедія» (1979), «Передчуття кохання» (1982). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1977. Премія Ленінського комсомолу, 1977.

ТАРИМ — ріка на Пн. Зх. Китаю. Утворюється злиттям річок Аксу, Яркенду і Хотану, з Пн. огинає пустелю *Такла-Макан*. Довж. 2030 км, площа бас. майже 1 млн. км². У пониззі розгалужується на рукави, часто змінює напрям течії і губиться у пісках. Жителів гол. чин. сільове і льодовикове. Воду Т. використовують для зрошування земель в оазисах. Рибальство.

ТАРИМСЬКА РІВНИНА, Кашгарська рівнина — на Зх. Китаю, обмежена горами Тянь-Шань, Памір, Куньлунь і Бейшань. Про-

До ст. Тимченко М. К.

1. Седнівська гора. Фрагмент. Темпера. 1978.
2. Ваза «Україна». Шажот. Надглазурний розпис. 1977.
3. Ваза «Царівна жаба». Фарфор. Надглазурний і підглазурний розпис. 1972 (2 і 3 — за формами І. С. Скиджоки).
4. «По щучому велінню». Фрагмент розпису до оформлення магазину «Каака» в Києві. Темпера. 1979. Співавтори І. С. та О. І. Скиджоки.

До ст. Трохименко К. Д.

1. Мости Дніпробуду. 1937. 2. Катерина. 1959. Полтавський художній музей. 3. Над великим шляхом. 1926. 1 і 3 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

стягається з Зх. на Сх. на 1200 км, шир. до 500 км. Площа бл. 530 тис. км². Переважні висоти 800—1500 м. Більша частина Т. р. зайнята пустелею *Такла-Макан*. Річки (Тарім, Хотан, Аксу та ін.) гірські, часто переважають. Переважає пустельна рослинність на сіроземних ґрунтах, до долини річок — *туя*. В оазисах (Кашгар, Яркенд, Аксу та ін.) і передгір'ях — землеробство, плантації бавовнику, рису.

ТАРКВІНІЙ ГОРДИЙ Луцій (Lucius Tarquinius Superbus) — за римською легендою, останній (схвятий) цар Стародавнього Риму (534 або 533 — 510 або 509 до н. е.), етруск. Жорстокість і безчистість Т. Г. викликали в Римі повстання, внаслідок якого Т. Г. було вигнано з Риму, скасовано царську владу і встановлено респ. лад. У легенді про вигнання Т. Г. відображено істор. факт визволення Риму від етруського панування.

ТАРКОВСЬКИЙ Арсен Олександрович [н. 12 (25).VI.1907, Єлизаветград, тепер Кіровоград] — рос. рад. письменник, перекладач. Почав друкуватися 1926. Автор поетичних збірок «Перед снігом» (1962), «Землі — земне» (1966), «Гонимі» (1969), «Вірші» (1974), «Чарівні гори» (1978), «Зимовий день» (1980). Лірика Т. має філос. характер, стверджує цілісність духовного життя сучасної людини, глибокий зв'язок поколінь. Перекладач творів Т. Шевченка та ін. укр. письменників. Автор статей з питань поезії та поетичного перекладач. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: *Избранное*. М., 1982; *Стихи разных лет*. М., 1983. Л. І. Шевченко.

ТАРЛЕ Євген Вікторович [27.X (8.XI) 1875, Київ — 6.I 1935, Москва] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1927). В 1896 закінчив істор.-філолог. ф-т Київ. ун-ту. В 1903—17 — приват-доцент Петерб., 1913—18 — професор Юрьєвського (Тартуського) ун-ту, продовжував наук. і викладацьку діяльність у Ленінграді та Моск. університетах. Досліджував історію нового часу. Автор праць з історії Франції та Росії: «Робітничий клас у Франції в епоху революції» (1—2 т., 1909—11), «Континентальна блокада» (1913), «Жерміналь і преріаль» (1937), «Навала Наполеона на Росію. 1812 рік» (1938), «Кримська війна» (1—2 т., 1941—43) та ін. Т. написав серію істор. біографій (напр., «Наполеон», 1936; «Талейран», 1939), брав участь у створенні колективної 3-томної праці «Історія дипломатії». Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1943, 1946.

Тв.: *Сочинения*, т. 1—12. М., 1957—62; *Укр. перекл.* — Нахімон. К., 1935; *Місто російської слави. Севастополь у 1854—1855 рр.* К., 1936.

ТАРНАВСЬКИЙ Мар'ян Гнатович (н. 21.I 1931, с. Завада, тепер Мостиського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. художник скла, засл. художник УРСР (з 1983). У 1971 закінчив Львів. ін-т прикладного і декоративного мистецтва. Розвиває традиції укр. *гутного* скла. Серед творів — декоративний посуд «Лев», свічник «Півень» (обид-

ва — 1971), вітражі «Пори року» для санаторію «Південний» у м. Трускавці (1973), скульптура «Ялинка» (1975), ваза «Карпатський струмок» (1978), декоративні люстри для готелю «Суми» в м. Сумах (1980) та ін.

О. О. Роговиченко.
ТАРНОВСЬКА Марія Миколаївна (літ. псевд. — М. Вірляна; 8.XII 1892, с. Коцюбинці, тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл. — 17.V 1975, Детройт, США) — укр. робітничка письменниця у США. Сестра і М. М. Тарновського. У 1909 виїхала на заробітки до Америки. Була членом заокеанської філії «Гарту». Друкуватися почала 1919 (вірші). В новелах, що були вміщені у журн. «Робітниця», показала гірку долю безробітних, наймичок («Нові темні», «Життя», «Жителі нор», «Орися», «Павуки»). Виступала на сторінках газ. «Українська вісті» та ін. періодичних видань.

ТАРНОВСЬКИЙ Микола Миколайович (н. 1.I 1895, с. Коцюбинці, тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл.) — укр. рад. письменник. У 1910 виїхав на заробітки до Америки. Був робітником. У 1919—59 — член Комуністич. партії США. З 1952 — секретар, 1955—59 — голова *Ліги американських українців*. Редагував прогрес. укр. видання: журнали «Молоді», «Сміх і правда», газети «Робітничі», «Українські щоденні вісті». Друкуватися почав 1915. Перша зб. поезій «Патріоти» (1918) спрямована проти укр. бурж. націоналістів. У зб-ках «Шляхом життя» (1921), «В коридорі вчності», «Велике місто» (обидві — 1926) показав гірку долю укр. трудової еміграції. В роки Великої Вітчизн. війни оспівував героїзм рад. народу у боротьбі проти фашизму. В 1959 переїхав на Рад. Україну. В книгах «Емігранти» (віршований роман, 1958), «Вітаю тебе, Україно» (1960), «З далекої дороги» (1961), «Мости над океанами» (1967), «У дружбі неперушній» (1975), в публіцистичних працях, зокрема в кн. «Півстоліття за океаном» (1979) та ін. викриває лицемірство бурж. демократії, оспівує щасливе життя на рад. землі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: *З бурхливих літ*. К., 1965; *До ясних беріг*. К., 1980.
Літ.: Рильський М. Діти народжені. В кн.: Тарновський М. З далекої дороги. К., 1961.

М. І. Дубина.
ТАРНОВСЬКІ — укр. поміщики, власники значних земельних володінь у Чернігівській, Полтавській і Київській губерніях у 18 — на поч. 20 ст. Походили з козац. старшини. Василь Васильович (старший) Т. [14 (26).VI 1810—4 (16).XII 1866]. Закінчив Моск. ун-т. Був знайомий з М. В. Гоголем, Т. Г. Шевченком. Автор праць «Юридичний побут України», «Про ділімність сімейств у Малоросії» (К., 1853), в яких захищає феод. звичаєве право та виправдовував гноблення укр. селянства старшиною і поміщиками. Василь Васильович (молодший) Т. (1837 — 13 (25).VII 1899). Син Василя Васильовича Т. (старшого). Закінчив Київ.

ун-т. Листувався з Т. Г. Шевченком. У маєтку Т. в *Качанівці* не раз гостювали Марко Вовчок, І. Ю. Репін, М. М. Ге, ін. дітяч укр. і рос. культури. Збирав колекції старожитностей (тепер зберігається в *Чернігівському історичному музеї*), рукописну та художню спадщину Т. Г. Шевченка. Григорій Степанович Т. [1788—8 (20).XII 1853]. Дядько Василя Васильовича Т. (старшого). Був знайомий з М. В. Гоголем, М. І. Глинкою, С. С. Гулаком-Артемовським, М. О. Максимовичем, ін. діячами науки і культури. В його маєтку в Качанівці 1843 і в с. Потоці (тепер Миронівського р-ну Київ. обл.) 1845 бував Т. Г. Шевченко. В повісті «Музикант» Т. Г. Шевченко ввів його в образі поміщика-кріпосника Арновського.

ТАРНОГРОДСЬКИЙ (Тарногородський) Микола Павлович (28.VIII 1894—31.I 1938) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1915. Н. в с. Залісці (тепер Дунаєвського р-ну Хмельн. обл.). З 1914 навчався на медичному факультеті Київ. університету. В 1915—16 працював у підпільній більшовицькій орг-ції Києва. В квітні 1916 ув'язнений у Лук'янівській тюрмі. Після Лютн. революції 1917 звільнений; переїхав до Вінниці, де очолив міський к-т РСДРП(б). З липня 1917 — член обласного к-ту РСДРП(б) Пд.-Зх. краю. Під час Великої Жовтн. соціалістичної революції 1917 — голова Вінницького ревкому і один з керівників *Вінницького жовтневого збройного повстання 1917*. Під час австро-німецької окупації України 1918 — член Київ. підпільного обкому КП(б)У, 1919 — голова Поділ. губвиконкому. Під час денікінських пращован у *Зафронтовому бюро ЦК КП(б) України*, потім — зав. відділом ЦК КП(б)У по роботі на селі. В 1920 — голова Подільського губревкому, з 1921 — секретар Полтав. губкому КП(б)У. Пізніше — на керівній парт. роботі на Уралі, Пн. Кавказі, Далекому Сході тощо, на відповідальній роботі у Виконкомі Комінтерну. Не раз обирався членом ВЦВК і ВУЦВК.

ТАРОМСЬКЕ — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Ленінський райраді м. Дніпропетровська. Залізниця. вузол Сухачівка. 15,4 тис. ж. (1983). У с-щі — 2 гранітні кар'єри, рибне г-во, 2 радгоспи, булінок побуту. Дніпроп. філіал Укр. н.-д. ін-ту розведення і штучного осмнення великої рогатої худоби. 4 заг.-осв. школи, лікарня, кінотеатр, 6-ка. Виникло наприкінці 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ТАРПАН, європейський дикий кінь (Equus caballus, синоніми E. tarpan, E. c. gmelini, E. c. silvaticus) — вимерлий дикий кінь невизначеного таксономічного рангу. До 16—19 ст. був досить поширений в Степу і Лісостепу Європи. Вис. в холці 107—136 см, забарвлення мінливе, з чорним «ременем» уздовж спини, кінці ніг і хвіст майже чорні, грива коротка, стояча. За особливостями біології близький до коня *свійського*, од-

Г. В. Тарас.

М. М. Тарновський.

Тарпан.

ТАРПЕЙСЬКА
СКЕЛЯ

І. Н. Тартаковський. Старший майстер Дніпровського металургійного заводу імені Ф. Е. Державського в Дніпропетровську Ф. І. Трушні. 1949.

ним з предків якого вважається. Розрізняють 2 форми Т.: степовий і лісовий. Т. степовий був поширений в Пд. Європі, у степах України зберігся до кінця минулого століття (останнього вбито у 1879 за 35 км від Асканії-Нової); Т. лісовий (дрібніший за степового) зустрічався в Центр. Європі, Литві, Білорусії, Польщі та Сх. Пруссії, дожив до початку минулого століття (останній був убитий у 1814). Т. відловлювали з метою приручення і здобували заради м'яса і шкіри, що призвело до повного їх винищення на волі. Спроби відновити Т. шляхом добору штучного коней примітивних порід робили в Польщі та Німеччині ще в 30-х рр. 20 ст., були одержані коні, зовні схожі на Т. Групу відновлених Т. утримують в СРСР в Біловезькій Пущі.

ТАРПЕЙСЬКА СКЕЛЯ — стрімка скеля в зх. частині Капітолія в Стародавньому Римі, з якої скидали людей, засуджених до страти. За легендою, назва скелі походить від імені Лудія Тарпей, скинутого з цієї скелі за опозицію царю Ромулу. За ін. версією — від імені дочки начальника Капітолійської фортеці Тарпей, яка під час війни Риму з сабініями (серед. 8 ст. до н. е.) впустила до фортеці ворогів.

ТАРС — див. Телеграфне агентство Радянського Союзу.

ТАРСЬКИЙ (Tarsky) Альфред (н. 14.І. 1901, Варшава) — польс. логік, математик, філософ, педагог, лівобісес-варшавської школи. Закінчив Варшавський ун-т (1924), доцент і професор цього ун-ту (1925—39). З 1939 — професор Гарвардського ун-ту (США). Погляди Т. формувалися під впливом Т. Котарбинського, Я. Лукасевича, С. Лесневського та ін. Наук. інтереси охоплюють проблеми сучас. математичної логіки і основ математики, металогики, логічної семантики, методології дедуктивних наук. Створив теорію семантичних моделей, сформулював дефініції ряду понять, у т. ч. — семантичну дефініцію істини для дедуктивних наук. Справив вплив на еволюцію неопозитивізму.

Тар. — Рос. перекл. Введення в логіку і методологію дедуктивних наук. М., 1948. М. М. Верников.

ТАРТАКОВСЬКИЙ Ісак Йосипович (н. 12 (25).IV 1912, м. Володимир, тепер Хмельн. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). У 1951 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у О. Шовкуненка і В. Костецького. Твори: «Портрет композитора Л. М. Ревуцького» (1950), «На вахті миру. Сталевари» (1951), «В годину відпочинку» (1957), «У визволеному Києві» (1960), «В. І. Ленін і Г. Уеллс» (1964), «Портрет П. Г. Тичини» (1964), «До мирної праці» (1965), «Наталка» (1966), «Герої Дніпра» (1973), «Все для фронту» (1975), «Партизанка Г. Данилко» (1978), «Композитор А. Я. Штогаренко» (1979).

ТАРТАЛІА (італ. *tartaglia*, від *tartagliare* — заїкатися) — ділова особа італ. комедії *дель арте* (здебільшого образ судового урядовця — боягуза і заїки, старого но-

таріуса та ін.). Маска Т. з'явилася на поч. 17 ст. в Неаполі. У 18 ст. образ Т. зустрічається в драм. казках К. Гоцці «Ворон», «Король-олень», «Любов до трьох апельсинів». Згодом під впливом цензури він втратив сатиричний характер.

Лит.: Джинелего А. К. Італійська народна комедія. М., 1962.

ТАРТАР (Tartarus) — у грец. міфології повіта мороком безодня в надрах Землі, куди Зевс скинув переможених титанів. За пізнішими міфами, в Т. містився потойбічний світ — Аїд.

ТАРТІНІ (Tartini) Джузеппе (8.IV 1692, Пірано, тепер Піран, Югославія — 26.II 1770, Падуя) — італ. скрипаль, композитор, муз. теоретик і педагог. Учень чес. композитора Б. Черногогорського. Працював переважно в капелі собору Сант-Антоніо в Падуї. Був головою т. з. падуанської скрипкової школи. Розвинув і збагатив віртуозні прийоми і виразні засоби гри на скрипці, вдосконалив смічок. Запровадив нову, 3-частинну форму класичної сонати. Автор скрипкових концертів, сонат (у т. ч. «Трель диявола») та ін., теор. праць («Трактат про музику», 1754; «Трактат про прикраси в музиці», 1771).

ТАРТУ (коп. Юр'єв, Дерпт) — місто респ. підпорядкування Ест. РСР, райцентр. Розташоване на обох берегах р. Емайгі, за 43 км від її впадіння в Чудське оз. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, річковий порт, аеропорт. 109 тис. ж. (1983). Згадується в давньорос. літописі під 1030 як Юр'єв, який був зайнятий і перебудований Ярославом Мудрим. У 1223—24 жителі міста брали участь у боротьбі естів проти нім.-дат. агресорів. Об'єднане військо русів і естів під проводом кн. Вячка героїчно обороняло Юр'єв, однак нім. хрестоносці захопили його. Під назвою Дерпт 1224 воно стало центром єпископства, залежного від Лівонського ордену. В 13—16 ст. входило до Ганзейського союзу (див. Ганза). В 1558 під час Лівонської війни 1558—83 гарнізон міста капітулював перед рос. військом. У 1582 відійшло до Польщі. З 1625 належало Швеції. В 1632 у місті відкрито Тартуський університет. За Ніштадтським мирним договором 1721 вийшло до складу Росії. В 1893—1918 місто наз. Юр'єв. Рад. владу встановлено 25.X (7.XI) 1917, відновлено після вигнання нім. загарбників у грудні 1918. В січні 1919 Т. був загарбаний білоест. військами. В 1919—40 Т. — в складі бурж. Естонії, з 1940 — Ест. РСР. Місто нагороджено орденом Дружби народів (1980).

Т. — значний пром. і культур. центр республіки. Провідні підприємства міста — заводи приладобудівний, с.-г. машин «Вийт», домобудівний; молочний та м'ясний комбінати, азут. ф.-ка, пивоварний з-д. У Т. — університет, Ест. с.-г. академія, 4 серед. спец. навч. заклади, 6 н.-д. ін-тів. 13 музеїв, у т. ч. літературний, етнографічний; музично-драматичний театр «Ванемуйне». Серед архіт. пам'яток — собор Пет-

ра і Павла (Домська церква, 13—15 ст.; реконструкція 1804, арх. Й. В. Краузе), готична церква Янія (серед. 14 ст.), ратуша (тепер міськрада; 1789, арх. Ю. Вальтер), комплекс будівель ун-ту (арх. Й. В. Краузе, гол. корпус, 1803—09, анат. музей, 1803—05, обсерваторія, 1808—10), церква Паулуса (1913—19, арх. Е. Саарінен), держбанк (1936, арх. К. Р. Бурман, А. Маттеус). Споруди рад. часу: нове приміщення театру «Ванемуйне» (1967—70, арх. П. Тарвас та ін.), навчальний корпус Ест. с.-г. академії (1970, арх. В. Лукк та ін.), лікарня Маар'ямийа (1970, арх. М. Хансманн та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1952, скульптор А. Вомм, Ф. Саннамеєс та ін.), М. Б. Барклаю-де-Толлі (1846—49, за кресленнями В. Демут-Малиновського), Ф. Р. Крейцвальду (1953, скульптор Й. Хірв, Е. Танілоо).

ТАРТУСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

— один з найстаріших вузів СРСР. Засн. 1632 в Дерпті (тепер Тарту) як Академія Густавіана, що діяла з перервами до 1710. Знову відкритий 1802 під назвою Дерптський університет, з 1893 — Юр'євський, після 1918 — Тартуський ун-т. В 1828—39 при ун-ті працював Професорський ін-т. В 1918 на базі евакуйованої до Воронежа частини ун-ту створено Воронежський університет; 1946 на основі підрозділів Т. ун-ту — ряд н.-д. ін-тів АН Ест. РСР, 1951 — Ест. с.-г. академію. В Т. ун-ті в різний час навчалися і працювали видатні представники науки, зокрема астроном В. Я. Струве, біологи К. М. Бер, Х. І. Пайдер, фізіологи П. В. Овсянников, Ф. Г. Бідлер, хіміки К. Г. Шмідт, Г. І. Гесс, І. Д. Кондаков, фізики Е. Х. Ленц, Б. С. Якобі, Б. Б. Голішин, медики М. І. Лунін, М. Н. Бурденко, філолог Ф. І. Віделман, М. П. Веске, І. О. Бодуєн де Куртене, історик Е. В. Тарле, юрист В. Е. Грабар і багато ін. В ун-ті вчилися відомі літературознавці В. О. Десницький, М. К. Піксанов, діячі культури Ф. Р. Фельман, Ф. Р. Крейцвальд, латис. прогресивні діячі К. Барон, К. Вальдемар, лит. революціонер К. Пожеда, брат В. І. Леніна — Д. І. Ульянов. У різний час на Україні жили і працювали вихованці і викладачі ун-ту — астроном В. Ф. Федоров, геолог М. І. Андрусов, Е. К. Гофман, хірург М. І. Пірогов, хімік Л. В. Писаржевський, ботаніки М. І. Кузнецов і Е. Р. Траутфеттер, зоолог О. М. Северцов, метеоролог Б. І. Срезневський, філолог О. О. Котляревський та ін. В

Головний корпус Тартуського університету.

1981/82 навч. р. в складі ун-ту було 9 ф-тів: істор., філол., фізико-хім., матем., біолого-геогр., юрид., економ., мед., фізичної культури, на яких навчалось понад 7,5 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 5,5 тис. Є 2 ф-ти підвищення кваліфікації спеціалістів, заочне відділення, аспірантура. Працюють н.-д. частина, ін-т загальної і молекулярної патології, 21 н.-д. і 5 галузевих лабораторій, бот. сад, 3 музеї, 6-ка (фонд) — бл. 3,8 млн. одиниць зберігання). Видаються «Вчені записки» (45 серій) та ряд галузевих збірників, у т. ч. «Скандинавський збірник», «Радянська педагогіка та школа». За післявоєнні роки ун-т підготував бл. 27 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1967) та орденом Дружби народів (1982).

ТАРУТІНЕ — селище міського типу Одес. обл. УРСР, районний центр, за 7 км від залізнич. ст. Березине. 5,9 тис. ж. (1983). Засн. 1814 як військ. колонія. Названо на честь перемог рос. армії над військами Наполеона I біля с. Тарутіна (тепер Жуковського р-ну Калуз. обл.) в жовтні 1812. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Т. — с-ще міськ. типу. У селищі — сиробробний та хлібний з-ди, райсільгосп-хія, лісництво, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв., музична та спорт. школи, Будинки культури, 2 кінотеатри, 2 бібліотеки.

ТАРУТИНСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 2,0 тис. км². Нас. 53,9 тис. чол. (1983). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих 4 селищам і 22 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Тарутине*. Поверхня району — слабохвиляста лесова рівнина з широким розв'язком ґрунтово-балкової мережі. Річки — *Сарата*, *Козильник* з прит. *Чаго* і *Чилітер* та ін. (бас. Чорного м.). ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — Старомаязирський держ. заказник. Пром-сть району представлена підприємствами, що переробляють с.-г. продукцію. Найбільші — комбі-

нат хлібопродуктів (смт Березине), соко-консервний і комбикормовий (смт Бородіно), сиробробний (Тарутине) з-ди, 4 радгосп-заводи (села: Будатівка, Виноградівка, Лісне, Ламбрівка). Комбінат побутового обслуговування (Тарутине). С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, соняшнику, винограду та виробн. м'яса, молока, вовни (скотарство, вівчарство, свинарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1982 становила 144,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 98,8 тис. га. У Т. р. — 28 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхія. Залізнична станція Березине. Автомоб. шляхів — 324 км, у т. ч. з твердим покриттям — 218 км. У районі — профес.-тех. уч-ще, 38 заг.-осв., музична і спорт. школи; 44 лік. заклади, у т. ч. 8 лікарень, 44 будинків культури і клубів, 48 кінотеатрів, 49 6-к. У Т. р. видається газ. «Знамя труда» (з 1945).

ТАРХАН (тюрк.) — 1) у тюркських народів у середні віки — феодал та деякі інші соціальні групи, звільнені від податків. 2) Землі та майно феодалів Закавказзя, Середньої Азії, Казанського, Астраханського і Кримського ханств, звільнені від сплати податків. 3) Різновид середньовічних рос. публічно-правових актів (див. *Тарханно-несудимі грамоти*).

Мис Тарханкут.

ТАРХАНКУТ — мис у Криму, на Зх. Тарханкутського п-ова. Складений з вапняків. Під скелястими урвищами — брилові нагромадження. Поширені абразійні (див. *Абразія*), карстові (див. *Карст*) та ін. форми рельєфу. Рослинність степова.

ТАРХАНКУТСЬКИЙ ПІВОСТРІВ — зх. частина Кримського п-ова. Омивається водами Чорного м., з Пн. — Каркінською зат. Пл. 1550 км². Поверхня вогорбована. Вис. до 179 м (на Тарханкутській височині). Поклади природного газу. Є солоні озера, відокремлені від моря піщаними *пересипами*. Вкритий степовою рослинністю, в улоговинах — чагарникові зарості. На Зх. півострова — мис *Тарханкут*.

ТАРХАННО-НЕСУДИМІ ГРАМОТИ — один з видів публічно-правових актів, що існував у Рос. державі до кін. 17 ст. Тарханна (фінансова; див. *Тархан*) частина визначала звільнення феодалів і окремих контингентів населення від податків і повинностей. З поч. 16 ст. тарханні привілеї видавалися світським феодалам лише у виняткових випадках. «Несуди-

ма» частина актів визначала права феодалів і ремісничих та торг. корпорацій щодо залежного від них населення, характер їхніх взаємовідносин з представниками місц. і центр. органів держ. влади. Ці права поступово обмежувалися, до серед. 16 ст. видача «несудимих» грамот світським феодалам припинилася. *Соборне уложення 1649* скасувало «несудимі» привілеї і для духовних феодалів, однак до кін. 17 ст. ці грамоти частково видавалися і підтверджувалися.

ТАРХАНОВ Михайло Михайлович [справж. прізвище — Москвін; 7 (19). IX 1877, Москва — 18.VIII 1948, там же] — рос. рад. актор, народний артист СРСР (з 1937). Член Комуністичної партії з 1947. Брат І. М. Москвіна. Сценічну діяльність почав 1898. В 1914—19 працював у театрі М. М. Синельникова (Київ, Харків), з 1922 — у МХАТІ. Ролі: Градобоев, Дикой («Горяче серце», «Гроза» О. Островського), Собакевич («Мертві душі» за Гоголем), Фурначов («Смерть Пазухіна» Салтиков-Шчедріна), Семен Семенович («Бронепоезд 14-69» В. Іванова). З 1929 знімався в кіно. В 1942—48 — художній керівник Держ. ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва, з 1939 — професор). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Літ.: Загорський М. Михайл Михайлович Тарханов. М.—Л., 1946.

ТАРХАНСЬКЕ ОЗЕРО — солоне озеро в Криму, обл. УРСР, у системі Перекопських озер. Див. *Кияцьке озеро*.

ТАРХУН — багаторічна трав'яниста рослина родини складноцвітних. Те саме, що й *естрагон*.

ТАРШИН Олексій Михайлович [справж. прізвище — Белоусов; н. 19.IX (2.X) 1906, Казань] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1951). В 1924—26 навчався в театр. школі при Казанському рос. драм. театрі ім. А. В. Луначарського. Працював у театрах Ташкента, Смоленська, Свердловська; в Держ. драм. театрі ім. О. М. Горького (Горький, 1953—61) та ін. З 1937 працює на Україні (1937—41 — в Харків. рос. драм. театрі, 1944—53 та в 1962—83 — в Київ. рос. драматичному театрі ім. Леся Українки). Серед ролей — Агішин («Одруження Белугіна» О. Островського), Тузенбах («Три сестри» Чехова), Каренін («Живий труп» Л. Толстого), Вагін («Діти сонця» М. Горького), Олексій («Оптимістична трагедія» Вишневського), Белін («Під золотим орлом» Галана), Пацеліс («До нового берега» Ладіца), Альмавіва («Одруження Фігаро» Бомарше).

ТАСЄВА — ріка на Пд. Зх. Східного Сибіру, у Краснояр. краї РРФСР, ліва прит. *Ангари*. Довж. 116 км, площа бас. 128 тис. км². Утворюється злиттям річок *Бірюсі* і *Чуни*, що беруть початок у Сх. Саянах, у межах Іркут. обл. РРФСР. Живлення мішане, гол. чин. снігове і дощове. Замерзає на поч. листопада, скресає на поч. травня, у пониззі судноплавна.

М. М. Тарханов.

О. М. Таршин.

ТАСІН

В. Таслицький. Кімна-
та В. І. Леніна на ву-
лиці Марі-Роз у Пари-
жі. Туш, перо. 1969.

Татарник звичайний:
1 — гілка з суцвіттям;
2 — листок;
3 — сім'янка.

ТАСІН (справж. прізвище — Розов) Георгій Миколайович [10 (22).III.1895, м. Шумичі, тепер смт Смол. обл. — 6.V.1956, Київ] — укр. рад. кінорежисер і сценарист. Член КПРС з 1921. Закінчив юрид. ф-т Київського університету ім. Т. Шевченка в Ленінграді. Під час громадянської війни працював у політорганах Червоної Армії. В кіно — з 1920. Спочатку був сценаристом, 1922—23 — керівником Яттинської і Одес. кінофабрик, з 1926 — режисер. На Одес. кінофабриці (з 1938 — студії) поставив фільми: «Алім» (1926), «Ордер на арешт» (1927), «Джінні Хігінс» (1928), «Нічний візник» (1929), «Назар Стодоля» (1937), «Кармелюк» (1939), «Дочка моряка» (1942). В роки Великої Вітчизни війни працював на Ташкентській кіностудії. З 1944 — на Київ. студії хронікально-документальних фільмів, де створив стрічки: «Київ» (1944), «Україна відроджується» (1945), «Радянська Україна» (1947, разом з М. Слюцьким), «Пісня про Україну» (1955) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1948.

ТАСЛІЦЬКИЙ (Taslitzky) Борис (н. 30.IX.1911, Париж) — франц. художник. Член Французької компартії. Навчався у Вищій держ. школі красних мистецтв. У 1939—41 брав участь в антифашист. боротьбі; 1941—45 — в'язень концентраційних таборів (з 1944 — Бухенвальду). Серед творів Т. — цикл тематичних панно, присвячених В. Гюго (1935), картини «Стіна комунізму» і «Червоний страйк» (обидві — 1936), «Діти Іллі» (1937), «Пам'яті жертв розстріляних у м. Шатобріан» (1939); альбом рисунків «Бухенвальд» (1945); композиції «Малий табір Бухенвальду» (1945), «Смерть Данієль Казанова в Бухенвальді» (1950), «Сільськогосподарські робітники Алжир» (1952), цикли «Портрети діячів ФКП», «В'єтнам», а також монументальні розписи громад. будинків у робітничих передмістях Парижа (всі — 60-і рр.), серія картин «Чілі» (70-і рр.).

ТАСМАН (Tasman) Абель Янсон (1603, Луттегааст, пров. Гронінген — жовтень 1659, Джакарта) — голландський мореплавець, дослідник Австралії та Океанії. Перебуваючи на службі в Ост-Індській компанії, здійснив кілька плавань по Індійському й Тихому океанах. У 1642—43 керував експедицією,

яка вперше обігнула Австралію з Пд., відкрила острів, названий Ван-Діменовою Землею (пізніше Тасманією), острови Фіджі, Тонга та ін. Під час 2-ї експедиції (1643—44) дослідив більшу частину сх. та пн. узбережжя Австралії. На честь Т. названо море між Австралією й Новою Зеландією, затоку і льодовик на її Пд. острові та ін. геогр. об'єкти.

ТАСМАНІЯ — острів біля пд.-сх. узбережжя Австралії, від якого відокремлений Басовою протокою і льодовиком на її Пд. острові та ін. геогр. об'єкти. **ТАСМАНІЯ** — острів біля пд.-сх. узбережжя Австралії, від якого відокремлений Басовою протокою і льодовиком на її Пд. острові та ін. геогр. об'єкти. Разом з прилеглими невеликими островами складає штат Австралії тієї самої назви, площа якого 68,3 тис. км². Нас. 403 тис. чол. (1976), гол. чин. нащадки переселенців з Британських о-вів. Адм. центр — Хобарт. У рельєфі переважають плато та нагір'я (найбільше вис. — 1617 м, г. Осса). Клімат на Пн. субтропічний, на Пд. — помірний, вологий. Річки повноводні, порожисті, багаті на гідроресурси (гідроенергетичні комплекси на річках Дервент, Форт, Мерсі, Гордон та ін.). Схили гір вкриті лісами (евкаліпт, деревовидні папороти, лічозелений бук, хвойні), вище 1200 м — субальп. луки та болота. На тер. Т. — нац. парк Крейд-Маунтин-Лейк-Сент-Клер. Видобувають залізу, мідну, олов'яну, поліметалеві руди, кам. вугілля, золото. Розвинута кольорова металургія, виробн. феросплавів. Металообробна (підшипниковий з-д), хім., цем., деревообр., целюлозно-паперова, текст. і харч. пром-сть. У с. г. переважає тваринництво (велика рогата худоба та птиця). Вирощують переважно кормові культури, а також пшеницю. Овочівництво, садівництво. В лісах заготовляють деревину. Гол. мор. порт — Хобарт. Поромне сполучення з містами Мельбурн та Сідней. Острів Т. відкрив голл. мореплавець А. Я. Тасман 1642. М. М. Рубін.

ТАСМАНОВЕ МОРЕ — окраїне море Тихого ок., біля сх. узбережжя Австралії. Від океану відокремлене островами Нова Каледонія, Норфолк, Нова Зеландія і Тасманія. Басовою прот. сполучене з Індійським ок. Площа 3336 тис. км². Глиб. до 6015 м. Т-ра води на поверхні влітку від +15° на Пд. до +25° на Пн.; взимку відповідно від +9° до +22°. Солоність води до 35,5 ‰. Т. м. перетинає *Східно-Австралійська течія*. Взмук в сх. частині моря проходить (з Пд. на Пн.) протіччя. Гол. порти: Сідней, Ньюкасл, Брісбен (Австралія), Окленд (Нова Зеландія). Назване на честь голландського мореплавця А. Тасмана.

ТАССІЛІН-АДЖЕР — плато в Африці в Алжирській Сахарі, на Пн. Сх. від нагір'я Ахаггар. Т.-А. — один з найдавніших центрів проживання людини в Сахарі; численні гроти і навіси використовувались людьми як житла. В Т.-А. відкрито один з найбільших комплексів давніх *наскельних зображень* (т. з. фрески Тассілі — переважно монохромні й поліхромні малюнки), знайдено неолітичні знаряддя праці. Збереглися десятки тисяч малюнків — від примітивних, що зображують слонів, жирафів, бе-

гемотів (прибл. 6—5-е тис. до н. е.), і багатофігурних сцен полювання, віддан тощо (4-е тис. до н. е.) до схематичних фігурок верблюдів (перші століття н. е.). Іл. т. 7, с. 251.

ТАССО (Tasso) Торквато (11.III.1544, Сорренто — 25.IV.1595, Рим) — італ. поет. Син поета Б. Тассо. Рання творчість (поема «Ринальдо», 1562; пасторальна драма «Амінта», 1573, вид. 1585) продовжувала ренесансну традицію і мала переважно життєствердний характер. Автор численних сонетів, канцон, мадригалів, а також 28 філософ. трактатів (1565—66, вид. 1587), у яких звертався й до теорії поезії («Роздуми про поетичне мистецтво»). В пізній творчості Т. відбувається перехід до *маньєризму* й *барокко*. Найвідоміший твір — поема «Визволення Єрусалима» (1580), сюжетну основу якої становить історія першого хрестового походу. На її ідейному змісті позначився вплив *контрреформації*, що послынився в 2-й редакції твору («Завойований Єрусалим», 1593), яка істотно відрізняється від першої. Поема значно вплинула на європ. ліри 16—18 ст. До неї зверталися автори поетик у *Київській академії*. На межі 17—18 ст. з'явився її укр. переклад (з польс. перекладу 1618 П. Кохановського) невідомого автора.

Т.: Рос. перекл. — Освобожденный Иерусалим, т. 1—2. М., 1911—12; Аминта. Пастораль. М.—Л., 1937. Літ.: Перетц В. Н. «Освобожденный Иерусалим» Т. Тассо в украинском переводе конца XVII — начала XVIII вв. В кн.: Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв. Л., 1928. Т. Т. Духовний.

ТАСЬ Дмитро [справж. прізвище, ім'я та по батькові — Могиліський Дмитро Михайлович; 28.I (10.II).1901, Чернігів — 20.IX.1942] — укр. рад. письменник. Навчався в Черніг. ін-ті нар. освіти. Працював журналістом у Чернігові, Києві, Харкові. Друкуватися почав 1918. Автор збірок прози «Ведмежий танцюль» (1927), «Сад» (1930).

Ю. В. П'ядик.
ТАТАБАНА — місто на Пн. Угорщини, адм. ц. меде Комаром. Вузол з-нь і автошляхів. 75,9 тис. ж. (1980). Кольорова металургія (виплавка алюмінію), виробн. гірничого устаткування. Хім., буд. матеріали, деревообр. пром-сть. 2 ТЕС. Т.— центр Татабанського буровуг. басейну; видобування бокситів.

ТАТАРБУНАРІ — місто Одес. обл. УРСР, райцентр, за 24 км від залізнич. ст. Сарата. Засн. бл. 16 ст. Т. були під владою Туреччини. В 1812 Т. у складі Бессарабії возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В кінці січня 1918 Т. загарабала боярська Румунія. У 1919 в Т. засновано комуністичну орг-цію. Тут відбулося *Татарбунарське повстання* 1924. З 1933 в Т. діяв антифашистський к-т. У 1940 Т. у складі Бессарабії возз'єднано з СРСР. З 1978 Т.— місто. У Т.— суكونна ф-ка, виноробний та прод. товарів з-ди, міжбанк. буд. орг-ція, райлісгосптехніка, райлісгосп-лісія, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музич-

на школи, лікарня, Палац культури, кінотеатр, Палац спорту, 7 б-к, музей історії району. В 1821 Т. відвідав О. С. Пушкін.

ТАТАРБУНАРСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1924 — один з найбільших селянських виступів на Пд. Бессарабії проти рум. окупантів за відновлення Рад. влади та возз'єднання з СРСР. Причиною Т. п. був жорстокий режим екон. поневолення, політ. безправ'я та нац. гноблення, встановлений у цьому краї рум. окупантами. Безпосереднім приводом до повстання було невдоволення селян агр. реформою 1921, яка за рахунок селян змичила поміщицьке й куркульське землеволодіння. Для підготовки та керівництва повстанням був створений очолений комуністами «Південревком». Повстання почалося вночі проти 16. IX в с. Татарбунарах (тепер місто Одес. обл.). Вранці влада перейшла до рук ревкому. До повстанців приєдналися селяни Чичми, Акмангита, Нерушая, Спаського та ін. населених пунктів Акерманського, Ізмайльського, частково Кагульського і Бендерського повітів. У Т. п. взяли участь бл. 6 тис. чол.; українці, росіяни, а також представники ін. національностей. Побожуючись, що повстання може охопити всю Бессарабію, рум. уряд 18. IX кинув проти повстанців 10 полків регулярної армії, жандармські загони, підтягнув до низини Дунаю військ. річкову флотилію і частину кораблів Чорномор. флоту. Збройна боротьба тривала до 22. IX. В запеклих нерівних боях загинуло багато повстанців. Після цього почалися масові арешти і вбивства без суду і слідства. 500 повстанців було віддано до суду. На суд. процесі (1925) активних учасників Т. п. було засуджено до ув'язнення і каторжних робіт. Сваюла рум. окупанти викликала рішучий протест прогресивної громадськості світу. Під тиском масового руху протесту трудящих СРСР і багатьох капіталістичних країн рум. суд був змушений виправдати бл. 200 учасників повстання.

Лит.: Смішко П. Г. Татарбунарське повстання 1924 р. К., 1974.

П. Г. Смішко.

ТАТАРБУНАРСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,7 тис. км². Нас. 46,4 тис. чол. (1983). У районі — 38 населених пунктів, підпорядкованих міській та 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Татарбунари. Тер. району на Пд. Сх. омивається Чорним м., берегова лінія якого дуже розчленована; озера Сасик (Кундук), Шагані, Алібей відокремлені від моря піщаними пересипами. Лежить у межах Причорноморської низовини. Річки — Когильник, Сарата і Хаджидер (нижні течії). У ґрунтовому покриві переважають південні чорноземи. Розташований у степовій зоні. Найбільші промислові підприємства — татарбунарські суконна фаб. та винобробний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Татарбунари). У с. г. переважає землеробство зернового напрямку, виноградарство; тваринництво м'ясо-

мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 1982 становила 107,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 98 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, овочеві та виноград. У Т. р. — 15 колгоспів, у т. ч. 1 риболовецький; радгосп-завод, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шлях — 275 км, у т. ч. з твердим покриттям — 264 км. У районі — 24 заг.-осв. та музична школи; 38 лікувальних закладів, у т. ч. 7 лікарень; санаторій (с. Борисівка), 28 клубних закладів, кінотеатр, 36 кіноустановок, 41 б-ка, музей історії району. У Т. р. видається газ. «Колхозное слово» (з 1945).

Г. Я. Бондаренко.
ТАТАРЕНКО Ніна Павлівна (н. 10(23). IX 1901, м. Богучар, тепер Ворон. обл.) — укр. рад. лікар-психіатр, доктор мед. наук (з 1947), професор (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1963). Закінчила Харківський мед. ін-т (1924). З 1945 по 1951 працювала в Чернівецькому мед. ін-ті, в 1951 — 70 — зав. кафедрою психіатрії Харківського мед. ін-ту. Праці Т. з питань клініки та патофізіології вищої нервової діяльності, психозів, шизофренії. Депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ТАТАРИ — основне населення Тат. АРСР (1642 тис. чол.; 1979, перепис). Живуть також в ін. районах СРСР. Заг. чисельність в СРСР — 6317 тис. чол. (1979). Мова — татарська (див. Татарська мова). Віруючі Т. (за винятком невеликої групи країнців, які сповідають православ'я) — мусульмани-суніти (див. Сунізм). Вперше етнонім «татари» з'явився у монг. племені, що в 6—9 ст. кочували на Пд. Сх. від Байкалу. В 13 ст. після навали орд Батия, назва «татари» стала відома в Європі. В 13—14 ст. її поширили на деякі народи Європи, які входили до складу *Золотої орди*. В 15—16 ст. в період існування тат. феод. ханств (Казанського ханства, Астраханського ханства, Сибірського ханства та ін.) відбувалося формування окремих груп Т. — Серед. Поволжя і Приуралля (казанські Т. та мішари), Нижнього Поволжя (астрханські Т.), Сибіру та ін. В 16—19 ст. в рос. джерелах татарами називали ряд народів, які жили на окраїнах Росії (азербайджанців, деякі народи Поволжя, Пн. Кавказу, Серед. Азії і Сибіру). Казанські Т., найчисленніші в найрозвинутішій в соціально-екон. відношенні, на кін. 19 ст. склалися в бурж. націю. Після Великої Жовтв. соціалістич. революції з усіх груп Т. сформувалась тат. соціалістична нація. В 1920 було створено Тат. АРСР. За роки Рад. влади відбулися докорінні зміни в економіці, побуті і культурі Т. Значна частина їх живе в містах, працюючи в різних галузях пром-сті, науки, культури. Сучас. культура Т., що вибрала найкращі нац. традиції, розвивається в тісному зв'язку з культурою ін. народів. Досагли розвитку наука, ліра і мистецтво. Про історію, г-во і культуру Т. див. Татарська Автономна Радянська Соціалістична Республіка.

Лит.: Татари Среднего Поволжья и Приуралья. М., 1967; Мухамедова Р. Г. Татары-мишари. М., 1972; История Татарской АССР. Казань, 1980; Брук С. И. Население мира. М., 1981.

ТАТАРИНОВ Євген Олександрович [19. II (2. III) 1892, м. Саратов — 10. V 1930, Київ] — укр. рад. патофізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1943). Закінчив мед. ф-т Саратов. ун-ту (1916). Професор Перм. (1923—25) і Саратов. (1925—30) ун-тів, з 1930 — Саратов. мед. ін-ту; з 1931 — зав. кафедрою патофізіології Київ. мед. ін-ту (волинчас — зав. відділом ін-ту експеримент. біології та патології МОЗ УРСР). Праці Т. присвячені вивченню механізму імунітету, реактивності організму при захворюваннях крові, кровотратах, при раку тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ТАТАРИНОВ Леонід Петрович (н. 12. XI 1926, Тула) — рад. зоолог і палеонтолог, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1964. В 1949 закінчив Моск. ун-т. У 1960—72 — зав. лабораторією Палеонтологічного ін-ту АН СРСР, з 1973 працював в Ін-ті еволюційної морфології і екології тварин ім. О. М. Северцова АН СРСР. З 1975 — директор Палеонтологічного ін-ту АН СРСР. Осн. праці присвячені розробці проблеми походження і ранньої еволюції земноводних, плазунів і ссавців, а також питанням палеонтології і стратиграфії пермських і триасових континентальних відкладів. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Державна премія СРСР, 1978.

ТАТАРІВ — кліматичний низькогірний курорт лісової зони в с. Кремінці Івано-Франківської обл. УРСР. Розташований серед відрогів Карпат, за 18 км від м. Яремчі у долині р. Пруту, на висоті 750 м над р. м. Літо помірно тепле, зима — м'яка. Лікувальні засоби: кліматотерапія. Показання: активні форми туберкульозу легень. Функціонує цілий рік.

ТАТАРНИК (Oporogodon) — рід трав'янистих рослин родини складноцвітних. Здебільшого високі колочі рослини з крилатим стеблом. Листки чергові, перистонадрізані. Квітки трубчасті, зібрані у великі кошики. Плід — сім'янка з чубком волосків. Бл. 20 видів, пошир. переважно в Середземномор'ї. В СРСР — 4 види, в т. ч. на Україні — 2, з них найпошир. Т. з в и ч а й н и й (O. asanthium) — дворічний бур'ян 50—150 см заввишки, з стрижневим коренем і лісово-розовими квітками. Засмічує поля, росте вздовж доріг, біля жител. Т. використовують у народній медицині, зокрема, при лікуванні хворих з гнійними ранами і хворих на правець. Т. к р и м с ь к и й (O. tauricum) — бур'ян, росте в Криму на узбіччях доріг та біля жител.

ТАТАРСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, Татарія — у складі РРФСР. Утворена 27. V 1920. Розташована на сході Сх.-Європ. рівнини. В Т. — 37 районів, 18 міст і 23 с-ща міськ. типу.

Т. Тассо.

Л. П. Татаринів.

ТАТАРСЬКА АРСР

Площа —
68,0 тис. км²

Населення —
3475 тис. чол.
(на 1.1 1983)

Столиця —
м. Казань

Природа. Більша частина тер. республіки рівнинна і лежить на лівобережжі Волги (Заволж'я). На крайньому Пд. Сх. — Бугульминсько-Белебєвська височина. Правобережжя зайняте пн. відрогами Приволзької височини. Корисні копалини: нафта, газ, гравій, бітум, гіпс, вапняки, доломіти, бурі вугілля. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра липня +19, +20°, січня —13, —15°. Опадів 400—450 мм на рік. Головні ріки — Волга і Кама. Найбільші притоки Ками — Вятка, Іж (праві), Біла, Ік, Зай, Шешма (ліві). В межах республіки — частини Нижньокамського та Куйбишевського водосховищ. Пн. частина республіки лежить у межах лісової зони, південна — у лісостеповій. Ґрунти підзолисті, сірі лісові та чорноземні. Під лісом — 16 % всієї території (осика, береза, липа, дуб, клен, сосна, ялина).

Населення. Осн. населення — татари (1642 тис. чол., тут і нижче 1979, перепис) і росіяни (1516 тис. чол.). Живуть також чуваші, мордва, українці та ін. Пересічна густина нас. — 51,1 чол. на 1 км² (1983). Міське населення становить 68 % (1983). Найбільші міста: Казань, м. Брежнєв (до 1982 — Набережні Челни), Альметьевськ, Нижньокамськ, Зеленодольськ, Бугульма.

Історія. Тер. сучас. Т. почала заселятися в період раннього палеоліту. До 9 ст. тут жили мадярські (протоугорські) племена, яких витіснили на Дунай булгари. В 10—14 ст. вся тер. Т. входила до складу ранньофеод. д-ви Булгарії. В 1177 (за новими дослідженнями) було засновано фортецю булгар на Волзі — Казань. У 1236 Булгарію завоювали орди Батия, вона ввійшла до складу Золотої орди. В кін. 14 — на поч. 15 ст. на її території почала складатися д-ва, що згодом дістала назву Казанське ханство. В 15—16 ст. йшло формування народності казанських (середньоволзько-приуральських) татар. У 1552 землі ханства було приєднано до Росії. Приєднання краю до Росії, незважаючи на колоніальну політику царизму, мало прогресивне значення для дальшого екон. і культур. розвитку татар та ін. народів Поволжя. Трудящі татари брали участь у сел. війнах під проводом С. Т. Разіна (1667—71) та О. І. Пугачова (1773—75). В 1708 створено Казанську губ. У 18—19 ст. відбувався пром. і культур. розвиток краю. З'явилися підприємства — суконні, суднобудівні, шкіряні, миловарні, мідноплавильні та ін. В 1804 було відкрито Казанський університет. У кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. відбувся процес розкладу феод.-кріпосницького ладу і формування капіталістичних відносин. Після селянської реформи 1861 в Казанській губ. відбувся безземельний виступ селян, який підтримали казанські студенти. В кін. 19 ст. в Т. формувалася багатонац. пролетаріат, завершувалося формування тат. бурж. нації. У 80-х рр. у Казані виникли перші нелегальні гуртки марксистського напрямку, зокрема М. С. Федосєєва, М. Е. Баумана,

О. М. Стопані. В 1887 в Казані почалася революц. діяльність В. І. Леніна. Перша с.-д. група в Т. виникла 1897, 1903 створено к-т РСДРП іскрівського напрямку. Трудящі Т. брали активну участь у революції 1905—07. Після перемоги Лютн. революції 1917, зважаючи на місц. нац. особливості, більшовики використовували в своїй роботі нац.-демократичні орг-ції, зокрема Мусульм. соціалістичний к-т на чолі з відомим революціонером М. Вахїтовим.

Казань. Панорама частини міста.

Радянську владу в Казані було встановлено 26.X (8.XI) 1917. В 1918—19 тер. Т. двічі захоплювали білогвардійці, остаточно її визволено на поч. червня 1919. В період громадян. війни 1918—20 тисячі трудящих Т. в лавах Червоної Армії воювали проти інтервентів і білогвардійців, у т. ч. на тер. України. Зокрема, 2-а Тат. стрілецька бригада брала участь у розгромі *оранжеваців*. 27.V 1920 було створено Тат. АРСР у складі РРФСР. Установчий з'їзд Рад Тат. АРСР відбувся 26—27.IX 1920. За роки Рад. влади Т. перетворилася на розвинуту індустріальну республіку. Було проведено індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, культур. перетворення. Сформувалася тат.

соціалістична нація. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі Т. на фронті і в тилу брали активну участь у боротьбі всього рад. народу проти нім.-фашист. загарбників. Бл. 70 тис. воїнів з Т. нагороджено орденами й медалями СРСР, 200 чол. присвоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. понад 40 — за форсування Дніпра восени 1943. Звання двічі Героя Рад. Союзу удостоєний уродженець м. Казані М. Г. Столяров. У Т. працювали евакуйовані з

України підприємства. Трудящі Т. допомогли укр. народів у відродженні г-ва після визволення УРСР від нім.-фашист. загарбників. У післявоєнні роки нар. г-во Т. досягло значних успіхів. Трудящі республіки разом з усіма народами СРСР перетворюють у життя лінію партії на удосконалення розвинутого соціалізму. Тат. АРСР нагороджено орденами Леніна (1934), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1972).

З. І. Гільманов.
Народне господарство. За роки Рад. влади Т. перетворилася на республіку з розвинутою багатогалузеву пром.-стю та значним механізованим с. г. Провідні галузі пром. комплексу Т. — електроенергетика, машинобудування,

На моторному заводі Камського об'єднання по виробництву великопантажних автомобілів у місті Брежнєві.

нафтова, хім. та нафтохімічна. Велике значення має також легка та деревообр. пром-сть. Економіка Т. зазнала значних змін внаслідок відкриття і розробки родовищ нафти (Ромашкінське, Шугуровське, Бавлинське, Зайське та ін.). У зв'язку з освоєнням нових нафтодобувних районів Зх. Сибіру частка Т. у загальносоюзному видобутку нафти зменшується. На базі попутних газів працює Мінібаєвський газобензиновий з-д. Електроенергетика базується на переробці мазуту та природного газу (Зайська ДРЕС, ТЕС — у Казані, м. Брежнєв, Нижньокамську, будуються Нижньокамська ГЕС, АЕС). Найбільший центр нафтохімії — Нижньокамський (виробничі об'єднання «Нижньокамськнафтохім» та «Нижньокамськшина»). Розвиваються хімічна (виробничі об'єднання «Органічний синтез»; з-ди: синтетичного каучуку, хім. ім. В. В. Куйбишева, побутової хімії — в Казані та хім. з-д — в Менделєєвську), маш.-буд. (вироби. компресорів, нафтового, транспортного устаткування, газової апаратури, годинників, холодильників та ін. продукції — в Казані, Бугульмі, Єлабугі, Чистополі, Зеленодольську) та мед. (хіміко-фарм. об'єднання, виробн. мед. приладів і інструментів) галузі пром-сті. Нова перспективна галузь загальносоюзної спеціалізації — виробн. важких вантажних автомобілів та дизельних двигунів [Камське об'єднання по виробництву великонавантажених автомобілів (КамАЗ) — у м. Брежнєв]. У Т. створено Нижньокамський тер.-виробничий комплекс. Провідні галузі легкої пром-сті — шклярно-азуттєва, хутрова, повстяна, швейна, трикот., льонообр., та ін.; харчової — м'ясна, молочна, наслосироробна, цукрова. Підприємства цих галузей розміщені в Казані, Зеленодольську, Чистополі та ін. містах. Значного розвитку набула деревообр. пром-сть. С. г. має зерново-тваринницький напрям. Посівна площа всіх с.-г. культур 1982 становила 3436 тис. га. Вирощують пшеницю, жито, гречку, овес, тех. і кормові культури, картоплю, овочі. Садівництво. Тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Поголів'я (тис., 1983): великої рогатої худоби — 1563, свиней — 1125, овець та кіз — 1713. Довж. з-щ — 846 км. Гол. залізнична магістраль — Москва — Казань — Свердловськ (частково електрифікована). Судноплавство по Волзі, Камі, Вятці, Білій. Довж. автомоб. шляхів — 7500 км. Т.— початковий пункт нафтопродукту «Дружба». Розвинутий повітр. транспорт. П. В. Абрамов. Культура. За царизму серед тат. населення кол. Казанської губ. неписьменність сягала понад 88 %. Велика Жовтн. соціалістич. революція забезпечила розквіт соціалістичної культури і освіти тат. народу. В 1982/83 навч. р. в республіці налічувалося 2353 загальноосв. школи (543,3 тис. учнів), 60 серед спец. навч. закладів (61,5 тис. учнів), 120 профес.-тех. уч-щ (58,2 тис. учнів), 13 вищих навч. закладів (Казанський університет; ін-ти: авіаційний, хі-

міко-технологічний, пед., мед., інженерно-буд., фінансово-екоп. та ін. — в Казані, пед. ін-т в Єлабугі); Казанський філіал Моск. енерг. ін-ту; Ленінгорський вечірній загальнотех. та Альметьевський вечірній ф-т Моск. ін-ту нафтохім. та газової пром-сті. В усіх вузах — 73,6 тис. студентів. Працюють Казанський філіал АН СРСР, н.-д. технологічний і проектний ін-т хім.-фотографічної пром-сті, Всесоюзний н.-д. ін-т техноло-

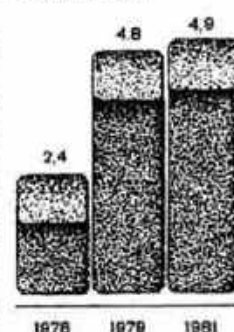
Краєвид у Заволжі.

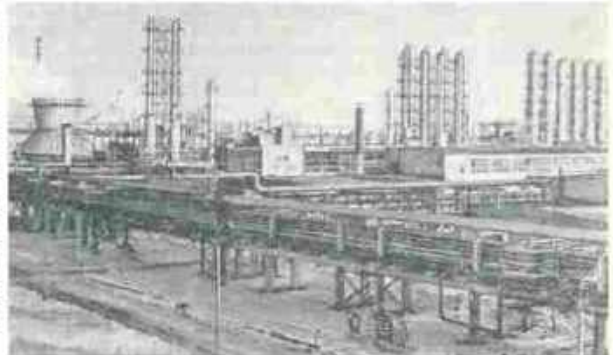
Па знірофермі по вирощуванню норок.

гії насосного машинобудування, н.-д. та проектний ін-т по впровадженню обчислювальної техніки в нар. господарство, н.-д. ін-т нафтового машинобудування, Всесоюзний н.-д. та проектний ін-т мед. інструментів та ін. наук. установи і проектні орг-ції — в Казані; в Бугульмі — Тат. н.-д. та проектний ін-т нафт. пром-сті. В республіці — 1749 масових б-к (фонд — 22,9 млн. одиниць зберігання), 2567 клубних закладів, 2478 кіноустановок з платним показом, 9 театрів, філармонія, цирк, кіностудія, 10 музеїв, серед яких Держ. об'єднаний музей Тат. АРСР, Будинок-музей В. І. Леніна в Казані та Будинок-музей В. І. Леніна в с. Леніно-Кокушкіно, Музей образотворчих мистецтв Тат. АРСР, Літ. музей ім. О. М. Горького в Казані, краєзнавчий музей в Бугульмі та ін. Видаються 11 респ. газет і журналів, 2 міські, 76 районних та 68 багатотиражних газет. Газети: «Соціалістична Татарстан» («Соціалістична Татарія»), «Татарстан яшьлере» («Молодь Татарії»), «Яшь ленинчи» («Юний ленинець») — тат. мовою; рос. мовою — «Советская Татария», «Комсомолец Татарии» та міська «Вечерняя Казань». Журнали: «Татарстан коммунисти» («Комуніст Татарії»), «Казан утлари» («Вогні Казані») та ін. Респ. телебачення та радіомовлення ведуть передачі рос. і тат. мовами. Телецентр — у Казані.

Писемна література виникла в глибоку давнину. До нашого часу дійшов ряд пам'яток: романтичні поеми Галі «Книга про Юсуфа» (1233), Кутба «Хосров і Шірін» (1342), Хорезмі «Книга кохання» (1354), Саїфа Сараї «Гюлістан» (1391); реліг.-дидактичний твір Махмуда Булгарі «Дорога в рай» (1358), поеми Мухамедяра (16 ст.). У 17—18 ст. з реліг.-дидактичними віршами виступили Мавля Кулі, Утиз Імйані та ін. У 19 ст. створилися умови для виникнення просвітельської ідеології і становлення реалістичної поезії, прози, драматургії (Г. Кандалій, М. Акмулла, Я. Емельянов, М. Акджигіт, З. Бігеев, Г. Ільясі, Ф. Халіді). На межі двох століть намітився перехід від просвітительського реалізму 19 ст. до критичного реалізму поч. 20 ст. (Г. Тухай, М. Гафурі, Ф. Амірхан, Г. Камал, Ш. Камал). Виник романтичний напрям (С. Рамієв, Дєрдменд, Г. Ібрагімов, М. Файзі). Перші твори тат. пролет. л-ри — п'єси Г. Кулахметова. Велика Жовтнева соціалістич. революція відкрила всі можливості для бурхливого розвитку культури і літератури татарського народу. В 20-х рр. з'явилися твори Х. Такташа, Х. Туфана, Ф. Бурнаша, К. Тинчуріна, Ш. Усманова, К. Наджі, М. Максуда, І. Юсфі, Т. Гіззата та ін. 30-і рр. знаменувалися дальшим рухом тат. л-ри по шляху соціалістичного реалізму (твори М. Галая, М. Амірова, А. Кутуя, Г. Баширова, Ф. Хусні, Ф. Каріма, Ш. Маннура, А. Файзі та ін.). У роки Великої Вітчизн. війни тат. письменники виступали з патріотичними творами (Ф. Карім, А. Кутуй, А. Аліш, Р. Саттар). Безсмертною славою одягнений «Моабітський зошит» М. Джалиля. Про успіхи тат. л-ри у післявоєнний період свідчать романи Г. Баширова, К. Наджі, А. Абсаямова, М. Амірова, Г. Губая, Ф. Хусні, поезії З. Нурі. Значний внесок у розвиток прози 60—70-х рр. зробили І. Газі, Ш. Маннур, А. Єнікі, А. Расіх, Г. Ахунов, Р. Тухвагуллі, Ш. Бікчурін, М. Магдеев, А. Байнов, Е. Касимов та ін.; поезії — Х. Туфан, С. Хакім, І. Юсєєв, Г. Афзал, Ш. Галієв, Н. Арсланов, Р. Харісов, Р. Файзуллін, Г. Рахім, М. Аглімов, Зульфат та ін.; драматургії — Х. Вахіт, Т. Мінуллін, Ю. Амінов, Ш. Хусанов, А. Гілязов, Д. Валєєв та ін. У галузі літ. критики і літературознавства працюють Х.

ВИРОБНИЦТВО
ВОДНИ (тис. т)

Одне з підприємств виробничого об'єднання «Органічний синтез» у місті Казані.

Усманов, М. Гайнуллін, Г. Халіт, І. Нуруллін, М. Хасанов, Р. Мустафін, Ф. Мусін та ін. З статтями про укр. л-ру виступив Г. Ібрагімов. Тат. мовою видано твори Т. Шевченка, І. Франка, укр. рад. письменників. На Україні опубліковано твори Г. Тукая, М. Джаліля, А. Абсаямова, Г. Башірова. Спілка письменників — з 1934. На тер. Тат. АРСР у містах волзьких булгар (Сувар, Біляр, Булгар та ін.) з 10—13 ст. збереглися залишки оборонних дерев'яних мурів, прямокутних у плані житл. будинків, руїни домонгольських будівель. У період панування Золотої орди (з серед. 13 ст.) споруджували кам. і цегляні фортеці, палаци, мечеті (соборна мечеть, т. з. Чорна палата в Булгарі), мавзолеї, лазні (т. з. Червона палата в Булгарі), прикрашені фресковим розписом, кольоровою керамікою, орнаментальним різьбленням. Після приєднання Казанського ханства до Росії архітектура розвивалася під впливом рос. буд-ва (Казанський кремль, осн. буд-во 16 ст.), у 18 ст. — у стилі бароко, в 19 ст. — класицизму (Казанський ун-т, 1825—30-і рр., арх. П. П'ятницький, М. Корінфський), у кін. 19 — на поч. 20 ст. — еkleктизму. Нар. житло татар — дерев'яні зрубні будинки, розфарбовані й прикрашені численними декоративними деталями. За рад. часу в Тат. АРСР розгорнулося пром. і цивільне буд-во, реконструйовано старі (Казань, Бугульма, Чистополь та ін.) і споруджено нові міста (Набережні Челни, тепер Брежнєв; Нижньокамськ, Ленінгорськ та ін.) і с-ща (Актаніш, Шаши та ін.). Серед споруд: Будинок друку (1933—37, арх. С. Пен), Татарський театр опери та балету ім. Муси Джаліля (1933—56, арх. М. Скворцов та І. Гайнуллінов), стадіон ім. В. І. Леніна (1960, арх. П. Саначин та ін.), річковий вокзал (1962, арх. Гайнуллінов), будинок обкому КПРС (1962, арх. Г. Солдатов та ін.), концертний зал консерваторії (1967, арх. М. Агішев та ін.), цирк (1967, арх. Г. Пічурев), усі — в Казані. З 1938 діє Тат. відділення Спілки архітекторів СРСР.

З найдавніших творів мистецтва на території Т. збереглися неолітичні кремнієві фігурки з зображенням тварин і птахів, кераміка з геом. орнаментом, посудини часів бронзи. Здавна розвивалися різні види декор.-ужиткового мистецтва: гравірування й карбування на металі, вишивка золотими нитками, аплікація на тканинах і шкіді, різьблення на камені, килимарство. В 19 ст. з'явилися живопис і графіка (художники Л. Крюков, В. Турін). У 1895 відкрито першу худож. школу в Казані, де викладали П. Бенюков та М. Фешин. На поч. 20 ст. з'явилися перші графіки-ілюстратори М. Галєєв, Г. Гумєров. Після перемоги Великого Жовтня в Т. було створено (1923) філіал АХРР, куди увійшли такі митці, як П. Бенюков, П. Радімов, В. Тимофєєв. У 20—30-х рр. формувалися нац. худож. кадри (живописець, скульптор і графік В. Урманче, скульптор С. Ахун, гра-

фік Ф. Тагіров). Велику роль у цьому процесі відіграла утворена 1939 Спілка художників Тат. АРСР. У роки Великої Вітчизн. війни переважало мист. агітплатката, Серед відомих майстрів 50—80-х рр. — живописці І. Рафіков, Г. Рахманкулова, Л. Фаттахов, Х. Якупов; скульптори Б. Урманче, Н. Аділов, Р. Нігматуліна, В. Маликов; графіки І. Колмогорієва, І. Язінін. Серед традиційних видів декор.-ужиткового

Татарський державний театр опери та балету імені Муси Джаліля в Казані. Архітектори М. Скворцов та І. Гайнуллінов 1933—56.

мистецтва — виготовлення виробів з шкіри, вишивка. До Великої Жовтн. соціалістич. революції музика розвивалася в усній традиції, представлена одностопними піснями без інструм. супроводу. Ладова основа тат. пісн. антемітонна *пентатоніка*. Нар. інструменти: духовий — курай, язичково-шпиковий — кубиз, гармонь, мандоліна, домра, гуслі та ін. Одним з осердків профес. муз. культури в 20-х рр. 20 ст. був Тат. театр ім. Червоного Жовтня (з 1939 — ім. Г. Камала), в якому йшли вистави з музикою С. Сайдашева, а також було поставлено перші тат. опери «Санія» (1925), «Ешче» («Робітник», 1930) Г. Альмухамєтова, В. Виноградова, С. Габаші. В 1937 було створено Філармонію ім. Г. Тукая, ансамбль пісн. і танцю, Будинок нар. творчості, 1939 — Тат. театр опери та балету. Жанр опери розвивали Н. Жиганов, Х. Вадіуллін, М. Музафаров, Дж. Файзі; балету — Ф. Яруллін; муз. комедії — Файзі. Симф. музику писали Жиганов, Музафаров, А. Монасіпов та ін., інструм. концерти — Р. Яхін, А. Леман, М. Яруллін та ін. Основоположник тат. ораторії — М. Яруллін. У галузі камерної вокальної та інструм. музики працюють Яхін, Р. Єнікєєв, Монасіпов, Ф. Ахметов, І. Якубов та ін. Серед

Х. А. Якупов. Пролог (В. І. Ульянов-Лєнін на студентській сходці в Казанському університеті. 1887 рік). 1967—69.

виконавців: співаки — нар. арт. СРСР А. Аббасов, нар. артисти Тат. АРСР З. Байрашева, А. Ізмайлова, Г. Кайбіцька, нар. артисти РРФСР М. Булатова, Ф. Насретдінов, М. Рахманкулова, З. Хісметулліна, В. Шаріпова; диригенти — засл. діяч мист. РРФСР Х. Фазуллін, засл. діяч мист. Тат. АРСР Дж. Садрижанов. У республіці працюють: Тат. театр опери та балету ім. М. Джаліля, Філармонія ім. Г. Тукая (в її складі — симф. оркестр, ансамбль пісн. і танцю), консерваторія (1945). Спілка композиторів Тат. АРСР — з 1939. Між Тат. АРСР і Україною існують творчі зв'язки. На сцені Київ. театру опери та балету було поставлено балет «Шурале» Ф. Ярулліна (1954). У Казані працювали укр. рад. диригенти Я. Вошак, Н. Рахлін, який був засновником і худож. керівником Держ. симф. оркестру Тат. АРСР і професором консерваторії.

Джерела театр. мистецтва тат. народу — в нар. іграх та видовищах. Формування нац. театру почалося в кін. 19 — на поч. 20 ст. (виникли перші аматорські театр. трупи). Зародження профес. театр. мистецтва належить до часів революц. піднесення 1905—06. Першу публічну виставу було показано 1906 в Казані. Було організовано пересувні трупи — «Сайяр», «Ширкат» (Оренбург), «Нур» (Уфа), що гастролювали в районах Поволжя, Уралу, Криму, Сибіру, Туркестану, Закавказзя. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перед театр. мистецтвом Т. відкрився широкий шлях розвитку. В роки громадян. війни ряд труп виступав з агітаційним репертуаром в частинах Червоної Армії. В 1920 на основі різних театр. колективів у Казані було створено «Першу татарську показову державну трупу» (спочатку називався Тат. театр ім. Червоного Жовтня, з 1939 — Тат. театр ім. Г. Камала). В 20—30-х рр. активно розвивався тат. театр, широко розповсюджувалися селянські театри: «Сабанчі» (1920), Театр робітничої молоді (1932), «Ешче», Респ. пересувний театр (обидва — 1933), створено колгоспно-радгоспний філіал Театру ім. Г. Камала, колгоспно-радгоспний Мензєлінський театр (1935). В репертуарі театрів — п'єси нац. драматургів: «Американець», «Без вітрила», «На річці Кандре» К. Тінчуріна, «Старик Камалі» Ф. Буриша, «Іскри», «Злива» Т. Газата, п'єси А. Кутуя, Ш. Камала, твори класиків і сучас. рос. драматургів — М. Гоголя, О. К. Толстого, О. Арбузова, ставили також У. Шекспіра, Ф. Шіллера, П. О. Бомарше та ін. В роки Великої Вітчизн. війни організовували фронтні театри, концертні бригади, що ставили п'єси К. Симонова («Російські люди»), О. Корнійчука («Фронт») та ін. В 50-х рр. здійснено постановку п'єс нац. драматургів — Х. Вахіта, А. Гіязова, Ш. Хусаєнова, Д. Валєєва, Т. Мінулліна та ін. На межі 50 і 60-х рр. у театр прийшло нове покоління режисерів — М. Саліжанов, П. Ісанбєєв, Р. Тумаєв, М. Мустафін, акторів — випускників тат. студій Держ. інту

Спаська башта Казанського кремля. 16 ст.

В. М. Маликов. Муса Джаліль. Алюміній, литво. 1971.

Е. Г. Ситдіков. Шасли-ва. Кольорова ліногравюра. 1967.

Б. А. Шубін. Набір для бузи. Кераміка. 1970.

театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (1949). Театр. уч-ща ім. М. Шепкіна (1961), Ленінградського театру, музики і кінематографії (1973), Казанського театру. уч-ща (засн. 1961). Розширюються творчі зв'язки з братськими театрами — рос., казах., азерб., узб., башк., українськими, проводяться обмін гастролями театр. колективів, до роботи запрошують режисерів з ін. республік країни. В Казані працює Великий рос. драм. театр ім. В. І. Качалова (засн. 1791), діяльність якого значно вплинула на формування татарського театру. Діють такі театри: Тат. академічний театр ім. Г. Камала, юного глядача ім. Ленінського комсомолу, Тат. драми і комедії, лялько. Тат. пересувний драм. театр. На сценах різних театрів Тат. АРСР діють рос. і тат. мовами «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Украдене щастя» І. Франка, «Загибель ескадри», «Калиновий гай» О. Корнійчука, «Під золотим орлом» Я. Галана, «Не називаючи прізвищ» В. Микша, п'єси М. Стелімаха, В. Собка, В. Врублевської та ін. Серед відомих діячів театр. мистецтва — нар. артисти СРСР Х. Г. Абділлов, Ф. Халітов, нар. артисти РРФСР Ш. Бікміров, В. Павлова, Г. Шамаков.

Ю. М. Воронін (освіта), Р. К. Ганіева (література).
Лит.: История Татарской АССР (С древнейших времен до наших дней). Казань, 1968; История Татарской АССР. Казань, 1980; Татария в прошлом и настоящем. Казань, 1975; Агроклиматические ресурсы Татарской АССР. Л., 1974; Народное хозяйство Татарской АССР за 60 лет. Казань, 1980; История татарской советской литературы. М., 1965; Гайдулин М. Татарская литература и публицистика начала XX века. Казань, 1966; Нуруллин И. З. Путь к зрелости. О зарождении и развитии критического реализма в татарской литературе. Казань, 1971; Червоная С. М. Изобразительное искусство Советской Татарии. М., 1983.

ТАТАРСЬКА МОВА — мова татар. Належить до тюркських мов. Розмовляють нею в СРСР понад 5,4 млн. чол. (1979, перепис). Характерні фонетичні риси Т. м.: наявність голосних веповного творення, палатальний сипгармонізм. Морфологічна будова аглютинативна; іменникові властиві категорії числа, відмінка, присвійності, присудковості; дієслову — категорії заперечення, можливості — неможливості, стану, особи, числа, способу. Вживаються *посліяменники*. Сучасна літ. Т. м. почала формуватися в середині 19 ст. на основі старотатарської мови. Писемність до 1927 — на основі араб. алфавіту, потім — на базі латинського, а з 1939 — на рос. графічній основі.

Лит.: Закаев М. З. Татарский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 2. М., 1966; Современный татарский литературный язык [ч. 1—2]. М., 1969—71.

ТАТАРСЬКА ПРОТОКА — протока між ск. узбережжям материкової частини Азії і о. Сахалін, сполучає Охотське і Японське моря. Довж. 633 км, шир. від 40 км (на Пн.) до 342 км (на Пд.), глиб. до 230 м. Пн. частина Т. п. наз. Амурський лиман, найвужча

— прот. Невельського. Т-ра води влітку до +12°, взимку протока частково замерзає. Діє залізнична поромна переправа Холмськ — Ваніно. Порти: Советська Гавань, Ваніно, Углегорськ, Невельськ.

ТАТАРСЬКИЙ ВІК І ЯРУС — пізній вік пермського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Т. я. (строкатозабарвлені алевроліти, аргіліти, пісковики, глини й конгломерати) поширені на Донбасі та в Дніпровсько-Донецькій западині. Їхня потужність до 450 м. Див. також *Пермський період і пермська система*.

ТАТЕВОСОВ Сергій Рустамович (Романович) [17 (30).XII 1900, с. Марага, тепер Нагірно-Карабах. а. о. Азерб. РСР — 23.III 1979, Ялта] — укр. рад. терапевт-курортолог. Доктор мед. наук (з 1935), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1927. Закінчив мед. ф-т Бакинського ун-ту (1927). Працював у терапевтичних клініках Баку і Сімферополя. В 1956—75 — директор, заст. директора, консультант Ялтинського н.-д. ін-ту фіз. методів лікування і мед. кліматології ім. І. М. Сеченова. Праці Т. присвячені діагностиці, профілактиці та курорт. лікуванню хвороб серця.

М. К. Бородин.
ТАТЕВОСЯН Єгіме Мартиросович [12 (24).IX 1870, Вагаршапат, тепер Ечміадзін — 22.I 1936, Тбілісі] — вірм. рад. живописець. У 1894 закінчив Моск. уч-ще живопису, скульптури та архітектури. В 1896—1901 жив у Москві, з 1901 — в Тбілісі. Багато мандрував по Зх. Європі й Бл. Сходу. Брав участь у виставках «Союзу російських художників» і «Мир искусства». Твори: портрет Р. Суреняна (1891), «На чужині» (1895), портрет дружини (1903), «Арагац» (1917), «Наша вулиця у Вагаршапаті» (1921), портрет Комітаса (1935) та ін. Картини Т. зберігаються в Картинній галереї Вірменії в Єревані. Один з організаторів Спільн. вірм. художників. Викладав у Тбіліській АМ (з 1922 — професор).

Лит.: Дрампян Р. Єгіме Татевосян. М., 1937.

ТАТИ — народність, яка живе в прикаспійських районах Аз. РСР і на півдні Даг. АРСР. Живуть також в Ірані. Чисельність в СРСР — 22 тис. чол. (1979, перепис). Мова — татська іранської групи мов. В Аз. РСР — двомовні (друга мова — азербайджанська). За культурою і побутом Т. майже не відрізняються від азербайджанців. Віруючі Т. — мусульмани-шиїти (див. *Шіїзм*), християни монофізитського толку (див. *Монофізитство*), іудаїсти. Осн. заняття Т. — землеробство, садівництво і тваринництво. Розвинуті худож. ремесла. Багато Т. працює в промисловості.

ТАТИШЕВ Василь Микитович [19 (29).IV 1686, побл. Пскова — 15 (26).VII 1750, с. Болдино, тепер Солнечногорського р-ну Моск. обл.] — російський державний діяч, історик. Закінчив інженерну і арт. школу в Москві. Під час *Північної війни 1700—21* виконував військ.-дипломатичні доручення *Петра I*. В 1741—45 —

астраханський губернатор. Т. підготував першу рос. публікацію істор. джерел, авів у наук. обіг тексти «Руської правди», *Судебника 1550*, деякі давньорус. літописи тощо. Т. — автор «Історії Російської з найдавніших часів» (кн. 1—5, 1768—1848), в якій історію Росії розглядав як історію рос. самодержавства. Склавав перший рос. енциклопедичний словник «Лексикон Російський історичний, географічний, політичний і громадський» (у 3 частинах; доведено до літери «К»).

ТАТЛІН Володимир Євграфович [16 (28).XII 1885, Москва — 31.V 1953, там же] — рос. рад. художник, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1931). Навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури (1902—03, 1909—10) у В. Серова й К. Корова. В Пензенському худож. уч-щі (1904—09). Викладав у ВХУТЕМАСі (1918—21) та моск. ВХУТЕІНі (1927—30). Працював у галузі живопису, графіки, худож. конструювання, театральн-декоративного мистецтва. Зазнав впливу *кубізму* та *футуризму*. Один з основоположників *конструктивізму*. Твори: «Матрос», «Продавець риб» (обидва — 1911), «Напоминание» (1913), «Контррельеф» (1916); моделі пам'ятника-башти 3-го Інтернаціоналу (1919—20) і літального апарата (орніотер) «Летатлін» (1929—32); оформлення вистав «Зантезі» В. Хлебникова в Ін-ті худож. культури в Петрограді (1923), «Справа» О. Сухова-Кобиліна в Центр. театрі Рад. Армії (1940), «Глибока розвідка» О. Крона у МХАТі (1943) та ін.; проекти меблів, одягу, кераміки тощо. У 90-х рр. 19 ст. Т. жив у Харкові, де навчався у реальному училищі. В 1925—27 працював у Києві. Очолював театрально-фотографічний живописного факультету Київ. худож. ін-ту. Створив сценографію вистави за п'єсою В. Гжицького «По зорі» в Держ. театрі для дітей ім. І. Франка у Києві (1926). Виконав малюнок обкладинки до збірки поезій М. Бажана, М. Семенка і Г. Шкурупія «Зустріч на перехресті» (1927). Т. грав на бандурі й виготовляв бандури (деякі зберігаються в Музеї муз. культури ім. М. Глинки в Москві).

Лит.: В. Е. Татлін. Заслуженный деятель искусств РСФСР. Каталог выставки произведений. М., 1977.

Л. В. Владим.
ТАТОМИР Костянтин Іванович [3 (16).III 1900, м. Єлизаветград, тепер Кіровоград — 4.III 1979, Київ] — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Після закінчення (1927) Дніпроп. гірничого ін-ту працював у Дніпроп. філіалі ін-ту «Шахтобуд». У 1938—63 (з перервою) — в Ін-ті гірничої справи АН УРСР. Одночасно (1929—41, 1945—50) викладав у Дніпроп. гірничому ін-ті. У 1963—65 — зав. відділом Донецького н.-д. вузького ін-ту, 1965—79 — в Ін-ті економіки пром-сті АН УРСР. Вперше розробив фундаментальну теорію комплексного розрахунку оптимальних площин перерізів шахтних гірничих виробок, основи теорії оптимального проектування

Г. М. Татевосян. Портрет Р. Суреняна. 1891. Державна картинна галерея Вірменії. Єреван.

В. Е. Татлін. Обкладинка до збірки поезій «Зустріч на перехресті». 1927.

ТАТРАНСЬКИЙ
НАРОДНИЙ ПАРКГ. Татареску. Селянка
з овною.

шахт. Виконав важливі дослідження з проблеми економіко-матем. моделювання шахт.

ТАТРАНСЬКИЙ НАРОДНИЙ ПАРК — природоохоронний об'єкт у Карпатах, у межах Польщі та Чехословаччини. Заповідання на тер. сучас. парку проводилось з 12 ст., перший спільний акт обох країн про орг-цію природного резервату прийнято 1924. У сучас. межах створений на тер. Чехословаччини 1948 (заг. площа 50 тис. га, абсолютно заповідних ділянок — 10 тис. га), у Польщі — 1954 (відповідно 22,1 тис. га і 2,3 тис. га). Під охороною — ландшафти *Татр* з ялиново-буково-смерековими та ялиновими лісами, субальп. і альп. луками, ділянками кедрової сосни, соснового кринолісся. Характерні представники фауни: ведмідь, рись, сарна, благородний олень, свиня дика, козуля, альпійський байбак, крапчаста саламандра, бл. 200 видів птахів. На тер. парку — найвища вершина Карпат — г. Герлаховський-Штіт (2655 м), численні водоспади, озера (найбільше — Морське Око, глб. до 51 м). Вивчення ландшафтів Т. н. п. проводять наук. станції у Закопане (ПНР) і Татранській Ломниці (ЧССР). В ЧССР видається збірник наук. праць нар. парку.

ТАТРИ, Високі Татри — гірський хребет у Зх. Карпатах, у межах Польщі та Чехословаччини. Довж. 65 км, вис. до 2655 м (г. Герлаховський-Штіт, найвища вершина Т. і всіх Карпат). Складаються переважно з гранітів, гранодіоритів, пісковиків, вапняків. Поширений *карст*: є залишки давнього зледеніння. На схилах до вис. 1500 м — ялинові ліси з домішкою бука, ялиці, сосни, вище — пояс криволісся (до 1900 м), субальп. і альп. луки (до 2250 м). У Т. — *Татранський народний парк*. Гірсько-кліматичні курорти: Закопане (Польща), Стари-Смоковець (Чехословаччина) та ін. Т. часто розглядають як систему хребтів, що вклячас, крім власне Т., Низькі, Беланські, Зх. (Літовські) Татри. Район туризму.

Г. С. Гришанков.

ТАТТАРЕСКУ (Tattarescu) Георгіє (1820, Фокшани, повіт Вранча — 24.X.1894, Бухарест) — рум. живописець. Навчався у свого дядька — іконописця Н. Теодореску, 1845—51 — в Академії св. Луки в Римі. Твори: портрети Н. Белческу, Г. Магєру (обидва — 1851), С. Крепудеску (1852), автопортрет (1875); композиції — «Горянин» і «Горянка» (обидві — 1868), «Пробудження Румунії»

(1885), «Димбовіца», «Печера Дембівічоара» (1886), всі — в Музеї мистецтв СРР в Бухаресті. Т. — один із засновників Школи красивих мистецтв у Бухаресті (1864—91 — професор, 1891—94 — директор).

ТАТУЮВАННЯ (франц. tatouage, англ. tattoo, з полінезійської — нанесення зображень (візерунків, малюнків) на тіло людини. Найчастіше Т. роблять наколюванням голкою і втиранням під шкіру барвних речовин (сажі, туші, кіноварі), іноді шкіру прошивають пофарбованою ниткою; у темношкірих народів при Т. наносять рубці, які потім мають світліше забарвлення. За первіснобешинного ладу існувало в багатьох народів. Воно було прикрасою або ознакою належності до певного племені, соціальної групи, виконувало функції талісмана, застероги, знака трауру тощо. Найбільше було поширене Т. в Полінезії, де татуїрками іноді прикрашали майже все тіло (навіть язик), в Японії, де Т. подекуди мало вигляд багатоколірних картин. Як пережиток Т. існує і у багатьох ін. народів.

ТАУАНТІНСУЙУ (мовою кечуа — чотири сторони світу) — держава в Пд. Америці в серед. 15—30-х рр. 16 ст., утворена союзом племен на чолі з інками. Столицею Т. було м. Куско, офіц. мовою — кечуа. Т. поділялося на 4 частини: Кольасуїу (пн. частина Чілі, майже вся Болівія і пн.-зх. частина Аргентини), Кондасуїу (пд.-зх. частина Перу), Чінчасуїу (зх. схили Анд у Перу і Еквадорі) та Антісуїу (сх. схили Анд в Перу, Колумбії і Еквадорі). Т. було теократичною деспотією, на чолі якої стояв верховний інка (перший — легендарний Манко Канак, останній — Атауальпа). Населення Т. становило від 8 до 15 млн. чол. У 1532—36 Т. завоювали ісл. конкістадори під проводом Ф. Пісарро і Д. Альмагро і зруйнували її багату культуру.

ТАУЕР, Тоуер (англ. tower — вежа, фортеця) — замок-фортеця в Лондоні, на березі Темзи. Найдавнішу частину її споруджено в 11 ст. До 17 ст. Т. — одна з королівських резиденцій. Тут же до 1820 розміщувався гол. держ. в'язниця. В Т. було таємно убито або страчено багато діячів Англії, в т. ч. Т. Мора. З 1820 Т. — арсенал. Тепер музей.

ТАУНС (Townes) Чарльз Гард (н. 28.VII.1915, Грінвілл, Пд. Кароліна) — амер. фізик, член Національної АН (з 1956). У 1931—37 навчався в Грінвіллі, 1937—39 — у Каліфорнійському технологічному ін-ті. Президент Американського фіз. т-ва (з 1967). Очолює фіз. відділ Каліфорнійського ун-ту (з 1967; Берклі). Осн. праці присвячені квантовій електроніці. Створив (1954, незалежно від М. Г. Басова і О. М. Прохорова) перший квантовий генератор — *лазер*. Обґрунтував можливість (1958, разом з амер. фізиком А. Шалловим) створення *лазера*. Застосував методи квантової електроніки і нелінійної оптики в астрофізиці, медицині, біології. Нобелівська премія, 1964.

ТАУ-САГІЗ (Scorzonera tau-saghyz) — багаторічна вапівкушова

(у молодому віці трав'яниста) рослина родини *складноцвітних*. Зустрічається в горах Каратау (Каз. РСР). Стебла вкорочені, закінчуються розеткою листків. Листки від плескатих лінійних до округлих шовкованих. Квітки жовті, зібрані в кошики. Плід — дрібна ребриста *сім'янка* з летучкою. Корінь стрижневий. Каучуконос. Молочний сік (*латекс*) коренів і підземної частини стебла містить бл. 20 % каучуку.

ТАУСОН Лев Володимирович [н. 14 (27).X.1917, Камішнівка, тепер Свердлов. обл. РРФСР] — рад. геохімік, академік АН СРСР (1981). Член КПРС з 1945. Після закінчення Моск. ун-ту (1947) працював у Ін-ті геохімії і аналітичної хімії АН СРСР. З 1960 — директор Ін-ту геохімії Сибірського відділення АН СРСР (в Іркутську). Осн. праці присвячені геохімії рідкісних елементів у магматичних гірських породах. Розробив першу геохім. класифікацію гранітоїдів, яка є основою для оцінки їхньої рудності. Створив теорію формування полів аномальних концентрацій елементів у земній корі. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. На честь Т. названо мінерал таусоніт.

В. Є. Загорський.

ТАУТОМЕРІЯ (від грец. *tautō* — те саме і *meros* — частина) — явище оборотної рівноважної *ізомерії* хімічних речовин (таутомерів). Таутомери розрізняються між собою положенням одного з атомів та кількома зв'язками й легко взаємоперетворюються у звичайних умовах. Найчастіше буває Т., пов'язана з переміщенням атома водню (прототропна Т.). Так, *кетони*, що мають атоми водню в сусідньому до кетонної групи положенні, здатні до таутомерного перетворення на енольну форму (кетоненольна Т.): $R-CO-CH_2R' \rightleftharpoons R-C(OH)=CH-R'$. Рівновага двох таутомерів характеризується константою Т., що дорівнює відношенню їхніх концентрацій або процентного вмісту. Напр., *ацетон* має $2.5 \cdot 10^{-4}$ енолу й існує в осн. в кетонній формі. Ацетоновий ефір $CH_3COCH_2COOCH_3$ містить до 7 % енольної форми $CH_2=C(OH)COOCH_3$. Хім. властивості таутомерної суміші ізомерів визначаються реакційною здатністю обох таутомерів. Напр., бромовання ацетону з утворенням бромтакетону $BrCH_2COCH_2Br$ проходить через енольну форму, хоч її вміст і дуже малий. В той же час ацетон вступає в усі реакції, характерні для кетонної групи. З явищем Т. пов'язано багато хіміко-технологічних процесів, особливо в галузі синтезу лікар. препаратів (напр., виробн. вітаміну С), барвників. Дуже важлива роль Т. у процесах, що відбуваються в живих організмах.

А. Я. Ільченко.
ТАУФЕР (Tauer) Іржі (н. 5.VII.1911, Босковице, тепер Південно-Моравської обл.) — чех. поет, перекладач, літературознавець, нар. поет ЧССР (з 1975). Член Компартії Чехословаччини з 1930. В 30-х рр. співробітничав у комуністичній пресі. Зазнав переслідувань. У 1941—45 жив і працював у Рад.

Замок Тауер. 11 ст.

Союзи. В 1946—71 займав ряд держ. і дипломатичних посад. У збірках «Шах і мат, Європа» (1933), «До побачення, СРСР» (1935), «Рентгенограми» (1938) звучать антивоєнні, антифашистські мотиви, змальовано боротьбу робітників класу. Проблематика творів 30—70-х рр.: соціалістичні перетворення в країні, дружба з СРСР, боротьба за мир (збірки «Продовження буде», 1979; «Вигуки», 1981; поема «Індіанія», 1979, та ін.). Важливе місце в поезії Т. займає рад. тематика (поема «Героїка», 1957; «Тема — пам'ять», 1966; зб. «Літопис», 1958; есе «СРСР і ми», 1975, тощо). Перекладач творів В. Маяковського, М. Асєєва та ін. Автор спогадів «Партия, люди, покоління» (1962), літературознавчих праць і есе. За пропаганду рад. л-ри в Чехословаччині Рад. уряд нагородив Т. орденом Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

Т.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964; [Вірші]. «Всесвіт», 1976, № 12; Рос. перекл. — «Летопись», М., 1961; Тема — память, М., 1970; Стихи, М., 1977. В. А. Моторний.

ТАУФІК АЛЬ-ХАКІМ Хусейн (правильніше: аль-Хакім Хусейн Тауфік; н. 9.X 1898, Александрия) — араб. письменник (Єгипет), член Академії араб. мови в Каїрі (з 1954). Вже перші твори (вірші, п'єси «Незвані гості», 1918) мали антиколоніальне спрямування. Популярність здобув соціально-побутовими творами — п'єсою «Нова жінка» (1924), романом «Повернення духа» (1933) і повістю з життя села «Записки провинційного слідчого» (1937), що мали патрістичне звучання. Широко відомі також повісті «Пташка зі Сходу» (1938), «Тюрма життя» (1964), спогади «Цвітіння життя» (1944). Автор символічних та інтелектуальних драм «Люди печери» (1933), «Шахерезада» (1934), «Пігмаліон» (1942), «Цар Едіп» (1949) та соціально-побутових п'єс «Життя розбілося» (1937), «Операція» (1956), «Принцеса Шама ан-Нахар» (1965), «Доля цвіркуна» (1966). Відстоюючи принципи реалізму, подіюєчас у статтях і есе 40—50-х рр. висловлював хибні погляди на роль мистецтва і л-ри та на деякі філос. проблеми (збірки «З башти із слонової кістки», 1941; «Рівновіага — мій напрям у літературі й мистецтві», 1955). Творчість Т. аль-Х. мала великий вплив на розвиток араб. л-ри.

Т.: Укр. перекл. — [Оповідання]. В кн.: Місце на землі. К., 1958; Рос. перекл. — Шесть гимн, М., 1964; Пьесы, М., 1979; Лютерия, М., 1983.

Лит.: Юнусов К. О. Драматургия Тауфика аль-Хакима. М., 1976; Усманова Н. К. Проза Тауфика аль-Хакима. М., 1979; Юнусов К. О. Тауфик аль-Хаким. Библиографический указатель. М., 1968.

Ю. М. Конюбай.

ТАФОНОМІЯ (від грец. *τάφος* — захоронення і *νόμος* — закон) — галузь *палеонтології*, що вивчає умови захоронення викопних решток тварин і рослин та закономірності утворення місцезнаходжень цих решток. Місце захоронення організму не завжди збігається з *біотопом* його *біоценозу*. Тому *орі-*

ктоценоз (скам'янілі рештки представників *фауни* і *флори*) періодично якісно і кількісно відрізняється від *біоценозу*, що існував у районі захоронення. Комплексне вивчення місцезнаходжень решток тварин і рослин, слідів їхньої життєдіяльності, умов *скам'яніння* тощо допомагають створенню уявлень про органічний світ минулих геол. епох, а також про умови існування організмів. Термін «тафonomie» запровадив 1940 І. А. Єфремов, засновник цієї галузі науки. Лит.: Єфремов І. А. Тафonomie и геологическая летопись, кн. 1. М., 1950.

Д. Б. Макарєнко.

ТАФОЦЕНОЗ (від грец. *τάφος* — захоронення і *κόινος* — загальний) — сукупність решток тварин і рослин, а також слідів їхньої життєдіяльності в початковій стадії захоронення в осадках (до їхнього *скам'яніння*). Див. також *Ориктоценоз*.

ТАФРИНОВІ ГРИБИ — сумчасті *гриби* порядку *Taphrinales*, що включає тільки одну родину *Taphrinaceae* з одним родом *Taphrina*, який налічує бл. 100 видів. Плодових тіл у Т. г. немає, ендозитичний міцелій (*грибниця*) розвивається в тканинах живлячої рослини, на *філах*, що лежать між *епідермісом* і *кутикулою*, розвиваються циліндричні або булавовидні сумки, які виходять назовні, прориваючи *кутикулу*. Вони утворюють шильний шар, який більш або менш нагадує гімений вищих сумчастих грибів, за що Т. г. наз. також *голосумчастими*. Т. г. — облигатні паразити вищих рослин, у яких вони викликають різні деформації: галі, «відміни мітли» тощо. Деформації виникають під впливом фітогормонів та цитокінінів, продуцентами яких є Т. г. Найпоширеніші сливові тафрини (*T. pruni*), тафрина вишні (*T. cerasi*), деформуюча тафрина (*T. deformans*), що викликає курчавість листків персика.

І. О. Дудка.

ТАФТА — ХАРТЛІ ЗАКОН («Акт про врегулювання трудових відносин 1947») — реакційний антиробітничий закон, прийнятий Конгресом США 1947. Названий за ім'ям його гол. авторів — сенатора Р. А. Тафти і члена палати представників Ф. Хартлі. Т.—Х. з. поставив профспілкам під контроль д-ви, істотно обмежив право трудящих на страйки, на укладення колективного договору. Закон забороняє профспілкам брати участь у політ. боротьбі, заохочує *штрейк-брехерство*. Порушення закону карється великим штрафом на користь підприємств та ув'язненням організаторів страйку. Т.—Х. з. є знаряддям боротьби монополій проти робітн. руху. Трудящі США ведуть наполегливу багаторічну боротьбу за скасування цього закону.

ТАХА ХУСЕЙН (14.XI 1889, Кілу, поблизу м. Магага у Верх. Єгипті — 28.X 1973, Каїр) — єгип. письменник, літературознавець, історик, президент Академії араб. мови в Каїрі (1963). Один з основоположників критичного реалізму в сучасній єгип. л-рі і араб. л-рі взагалі. В дитинстві втратив зір. Навчався в Єгипті та Фран-

ції, з 1919 займався викладанням та перекладами з франц. і давньогрец. мов. Його праця «Про доісламську поезію» (1926) викликала гостру критику з боку консерваторів. В автобіогр. повісті «Дні» (ж. 1—3, 1929—72), повістях «Ключ горлиці» (1934), «Літератор» (1935), зб. нарисів «Влітку» (1932) реалістично показав життя різних прошарків єгип. народу. Автор «Спогадів. 1909—1922» (1967), повісті «Дерево нещастя» (1944), зб. соціально застосованих оповідань про життя фелаків «Мученики на землі» (1948). Йому належать і праці про класичну та сучасну іноземну та араб. л-ри, про історію ісламу, соціальні проблеми. Брав активну участь у політ. і громад. житті Єгипту.

Т.: Укр. перекл. — Дні мого життя, К., 1979; Рос. перекл. — Дни, М., 1958; Зов горлицы, М., 1961.

Ю. М. Конюбай.

ТАХЕОМЕТР [від грец. *τάχος* (*тахос*) — швидкість і *μέτρον* — вимірюю] — геодезичний прилад, призначений для вимірювань на місцевості горизонтальних кутів, віддалей та перевищень. Застосовують при тахеометричних вимірюваннях (див. *Тахеометричне знімання*). Розрізняють такі види Т.: *крюгові* (*теодоліти* з вертикальним кругом і дальномірними нитками в *зоровій трубі*), *автомати* (забезпечені пристроями для безпосереднього визначення віддалей та перевищень між точкою стояння й тією, відносно якої пролягає вимірювання), *електронні* (*теодоліти*, з'єднані з електронними дальномірами), за допомогою яких визначають координати, відмітки та віддалі між точками вимірів В. М. Сердюков.

ТАХЕОМЕТРИЧНЕ ЗНІМАННЯ — метод геодезичних вимірювань на місцевості, що здійснюється за допомогою *тахеометра*. Т. з. полягає в одночасному визначенні планового й висотного положення точок місцевості, тобто обчисленні їхніх *координат*: напрямку, віддалі (полярні координати) й перевищення. Ці координати одержують автоматично шляхом візування зорової труби тахеометра на рейку, встановлену у певній точці (*мікети*). Планово-висотною основою Т. з. є пункти опорної *геодезичної сітки*, *теодоліти* і тахеометричних ходів. Застосовують Т. з. при *маршрутному зніманні* невеликих ділянок і вузьких смуг місцевості, складаних великомасштабних планів, прокладанні шляхів, трубопроводів, каналів тощо.

В. М. Сердюков.

ТАХІКАРДІЯ (від грец. *ταχύς* — швидкий і *καρδία* — серце) — збільшення числа серцевих скорочень. Нормальна частота серцевого ритму становить 60—80 скорочень за 1 хв (за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я — 50—100), при Т. — 100—180, при пароксизмальній тахікардії (див. *Аритмія серця*) — до 200 скорочень за 1 хв і більше. Найчастіше Т. виникає внаслідок підвищення активності синусового вузла (див. *Серце*) — синусова Т., що зумовлено посиленням впливу симпатичного нерва (див. *Вегетативна нервова система*). Причини

Л. В. Таусон.

Тахеометр.

виникнення синусової Т. можуть бути як фізіологічними: емоційні та фіз. навантаження, приймання їжі, підвищення т-ри тіла (число серцевих скорочень збільшується на 8—10 за 1 хв на кожний градус вище 37°) тощо, так і патологічними (тиреотоксикоз, пороки серця, міокардит, інфаркт міокарда, міокардіоз, анемія, неврози тощо). При Т. скорочується тривалість діастолі, під час якої серце відпочиває, відновлюються його енергетичні ресурси. Лікувальною є залежність від причини, що викликала тахікардію. Ю. С. Кука.

ТАХІНИ (Tachinidae, синонім *Lagvaevoridae*) — родина комах ряду двокрилих. Тіло (довжина 2—20 мм) вкрито щетинками чорного, іноді жовтого або сірого кольору з золотистим або сріблястим нальотом. Дорослі мухи зустрічаються на квітках, листках рослин, живляться нектаром і медяною россою. Личинки паразитують в тілі гусениць метеликів, жуки, клопи, сараноподібних та ін. комах, часто є вузькоспеціалізованими паразитами. Мають велике значення як природні регулятори чисельності комах. Родина об'єднує бл. 5 тис. видів, відомих на всіх материках, крім Антарктиди; на Україні зустрічається бл. 320 видів, серед яких тахіна ернестія (*Ernestia rudis*) — паразит гусениць соснових совки, соснового коконопряда та ін., тахіна фазія (*Phasia crassipennis*) — паразит хлібного клопа-черепашки та інші. Л. Г. Рогова.

ТАХІОН (від грец. *ταχύων* — швидкий) — гіпотетична елементарна частинка, що рухається з швидкістю, більшою за швидкість світла у вакуумі. Згідно з відносністю теорією енергії Т. повинна прямувати до нуля при нескінченному збільшенні швидкості частинки і нескінченно зростати при зменшенні швидкості Т. до швидкості світла. На основі гіпотези про існування Т. припускається неможливість взаємодії Т. з макроскопічними тілами (за винятком електромагнітної взаємодії), можливість зміни послідовності причинно пов'язаних подій, а також зміни числ. Т. при переході від однієї інерціальної системи відліку до іншої. Участь Т. у процесах, які відбуваються на рівні ультрамалих масштабів (менших за 10^{-19} м і 10^{-27} с), не заборонена фіз. законами.

В. С. Ольховський. **ТАХІПНОЕ** (від грец. *ταχύς* — швидкий і *πνοή* — дихання), поліпноє — прискорене поверхневе дихання, при якому не порушується його ритм. Вид інспіраторної задишки. У здорової людини Т. може виникати під час важкої фіз. праці або при нервовому збудженні. Спостерігається Т. також при деяких отруєннях, підвищеній т-рі тіла, болях у грудній і черевній порожнинах, що обмежують дихальні рухи, тощо. Причиною Т. переважно є порушення функціональних відношень кори великих півкуль головного мозку з нижчорозташованими відділами центральної нервової системи, іноді з виникненням неврозів дихальної системи.

ТАХІРІДІВ ДЕРЖАВА — феодал. держава в Хорасані (Пн.-Сх. Іран) 821—873. Утворилася в процесі розпаду халіфату Аббасидів. Засновником д-ви був намісник Аббасидів у Хорасані Тахір ібн Хусейн (821—822). За правління його синів Тальха (822—828) і Абдаллаха (828—844) д-ва стала фактично незалежною, визнавши васьальну залежність (див. *Васалітет*) від Аббасидів лише номінально. Найбільшої могутності Т. д. досягла за Абдаллаха, який провів значні іригаційні роботи, встановив правові норми щодо розподілу води для зрошування полів. Прагнучи припинити сел. виступи, Абдаллах обмежив побори, намагався зменшити сваволю феодалів і держ. урядовців. Т. д. була завойована представником дин. Сафаридів (правила на той час на Сх. Ірану).

ТАХО, Тежу — ріка на Піренейському п-ові, в межах Іспанії і Португалії. Довж. 1010 км, площа бас. 81 тис. км². У верх. і серед. течії перетинає плоскорілля *Месета*; долина каньйоноподібна, русло порожисте. Нижче виходить на Португальську низовину, впадає в Атлантичний ок., утворюючи естуарій. Живлення переважно дощове. Виникли і навесні часто бувають повені, влітку міліє. Судноплавна. На Т. — ГЕС, волосковища (найбільше — Альянтарра); міста Толедо (Іспанія), в естуарії — Лісабон (Португалія).

ТАХОМЕТР (від грец. *τάχος* — швидкість і *μετρέω* — вимірюю) — прилад, яким вимірюють частоту обертання (кутову швидкість) деталей машин, апаратів і механізмів. Осн. частинною механічного відцентрового Т. (мал.) є ковзана муфта, що переміщується по валу під впливом вантажів, які розходяться (при обертанні валика), стискаючи пружину. Положення муфти на валу, яке відповідає частоті його обертання (і з'єднаної з ним контрольованої деталі), передається на показник кількості обертів за хвилину. Є також Т. магнітні (з ротором, частота обертання якого пропорційна виникаючим вихровим струмам, що прагнуть відхилити на певний кут диск, з'єднаний зі стрілкою), електричні, пневматичні тощо. Т. дає змогу вимірювати до 1 млн. об/хв. Межі допустимої відносної похибки від $\pm 0,5$ до $\pm 4\%$. Т. з автомат. записом показань наз. тахографом.

ТАХТАДЖАН Армен Леонівич [н. 28.V (10.VI) 1910, м. Шуша, тепер Нагірно-Карабахської а. о.] — рад. ботанік, акад. АН Вірменської РСР (з 1971), акад. АН СРСР (з 1972). Член КПРС з 1946. У 1932 закінчив Всесоюзний ін-т субтропічних культур (Тбілісі). У 1938—48 — зав. кафедрою Єреванського ун-ту, 1944—48 — директор Бот. ін-ту АН Вірменської РСР, 1949—61 — професор Ленінградського ун-ту, з 1954 — зав. відділом, з 1976 — директор Бот. ін-ту ім. В. Л. Комарова АН СРСР. Осн. праці з систематики, еволюційної морфології і філогенії вищих рослин, походження квіткових рослин, фитогеографії, палеоботаніки. Створив школу морфоло-

гів і систематиків рослин. Т. — президент Всесоюзного ботанічного т-ва (з 1973), Відділення ботаніки Міжнарод. союзу біол. наук (з 1975) і Міжнародної асоціації по таксономії рослин (з 1975). Член багатьох іноземних АН. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, медалями. Премія ім. В. Л. Комарова АН СРСР, 1969. Держ. премія СРСР, 1981. **ТАХУМУЛЬКО** — діючий вулкан на Пд. Зх. Гватемали. Найвища вершина Центр. Америки (вис. 4217 м). Має форму конуса. Схили вкриті хвойними лісами, вище яких гірські луки. Останнє виверження відбулося 1863.

ТАЦІЙ Олексій Олександрович (1903, Полтава — 12.III 1967, Київ) — укр. рад. архітектор. У 1930 закінчив Харків. технологічний ін-т. Осн. споруди: житл. будинки (1928—30), Виставочний павільйон (1932), Будинок Червоної Армії (1932—33, всі — у Харкові); житл. будинки в Києві (30-і рр.), Донбасі (1929—35), Полтаві (1932), будинки міськради в Кривому Розі (1933—34), павільйон УРСР на Всесоюзній с.-г. виставці в Москві (1939, у співавторстві з М. Іванченком), будинки культури в містах Шполі, Перекопі (1940—41), кінотеатр «Київ» у Києві (1952, у співавторстві).

ТАЦИТ Публій Корнелій (Publius Cornelius Tacitus; бл. 58, м. Ітерам, тепер м. Терн, обл. Умбрія, Центр. Італія — після 117) — історик і політ. діяч Стародавнього Риму. Н. в заможній сім'ї. Обіймав високі держ. посади. Автор праць, серед яких «Історія» (14 книг, збереглися повністю 1—4 і поч. 5, написані бл. 105—111) і «Аннали» (16 книг; збереглися повністю 1—4, 12—15, написані бл. 115—117), що висвітлюють істор. події періоду ранньої імперії, та етнографічний нарис «Німеччина» (написаний 98), який є одним з найважливіших джерел з історії, соціального і сусп. ладу давніх германців. У цих творах Т. є цінні відомості про *венедів, сарматів і Боспорську державу*. У своїх працях Т. ідеалізував аристократичну республіку. Гол. рушійною силою історії вважав волю і вчинки людей, насамперед імператорів. Відомості, що подає Т., відзначаються достовірністю і важливі як свідчення очевидця.

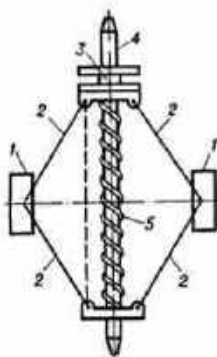
Гол. Укр. переклад — [Твори]. В кн.: Хрестоматія з історії стародавнього світу, т. 3. К., 1955.

ТАЧАНКА — ресорна кінна повозка з відкритим легким кузовом для парної упряжки коней. В період іноз. інтервенції та громадян. війни 1918—20 Т. використовували в рад. кавалерії як рухому бойову площадку для станкового кулемета. Використовували також Т. з посиленою упряжкою (3—4 коней). Іл. див. до ст. *Кавовка*.

ТАШАУЗ — місто в Туркмен. РСР, обласний центр. Розташований у Ташаузькому оазисі, на берегах каналу Шават. Залізнична станція, аеропорт. 95 тис. ж. (1983). Засн. на поч. 19 ст. як хівинська фортеця на кордоні з туркмен. землями. В 1873 у складі *Хівинського ханства* Т. перейшов під про-

А. Л. Тахтаджян.

Механічний відцентровий тахометр:
1 — вантаж;
2 — важіль;
3 — ковзана муфта;
4 — валик;
5 — пружина.

Тахіна ернестія.

текторат Росії. З 1920 — у складі *Хорезмської народної радянської республіки*. З 1924 Т. — місто у складі Туркм. РСР. У 1939—63 і з 1970 Т. — обл. центр. У місті — 3-ди: бавовночистильний, олієкспелерний, пивоварний, мол.-маслоробний, комбикормовий, то-матно-консервний, хлібний, рем., буд. матеріалів, залізобетонних виробів. Килимова, товарів нар. споживання, швейна та кондитерська ф-ки; м'ясний комбінат. У Т. — агрометеорологічний ф-т Туркм. с.-г. ін-ту, с.-г. технікум, мед., мистецтв і пед. уч-ща. Муз.-драм. театр, 2 краєзнавчі музеї.

ТАШАУЗЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Туркм. РСР. Уперше утворена 21.XI 1939, ліквідована 10.I 1963, знову утворена 14.XII 1970. Розташована в пн. частині республіки. Площа 73,6 тис. км². Нас. 595 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — туркмени, живуть також узбеки, казахи, росіяни та ін. Міськ. нас. — 30 %. Діляться на 8 районів, має 1 місто і 7 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Ташауз*. Т. о. нагороджено орденом Леніна (1974). Поверхня області рівнинна. Сх. частину займають Зауизузькі піски *Каракуми* (понад 50 % тер. області), на Пн. — алювіальні рівнини старих дельтових русел Аму-дар'ї (Довдан, Дар'ялик, Туну-дар'я, Акдар'я). Численні масиви рухомих пісків. Подекуди є невеликі височини: Капланкир, Дуз-гір, Ганнатгір, Теримга, Ботанда та ін. В межах області — западина Анджак (—81 м), *Сарикамишська западина* (—38 м). Поклади мінеральних буд. матеріалів (граніт, мармур, вапняки, мергель, гіпс, буд. глини). Пересічна т-ра січня — 5,5, —7°, липня +25, +27°. Опаді до 100 мм на рік. Переважають сіроземні, алювіальні та лучні ґрунти, є такири, солончаки. Рослинний покрив бідний (білий саксаул, черкез, піщана акація, полин, ефемери). В заплаві Аму-дар'ї — лучна рослинність, тугайні ліси, по берегах озер — зарості тростини.

У пром-сті області провідне місце займають легка та харч. галузі, пов'язані з переробкою с.-г. си-

ровини, зокрема бавовни-сирцю (бавовночистильна, олійно-жирова, м'ясо-мол. та ін.). Підприємства металобуд. та буд. матеріалів пром-сті. Більшість пром. підприємств розміщені в м. Ташаузі, бавовночистильні 3-ди — в Ташаузі, с-щах Такті, Ільялі, Ленінську, Калініні, Куя-Ургенчі. Електроенергія надходить з Тахіаташської ДРЕС (Узб. РСР). С. г. спеціалізується на бавовництві, м'ясо-мол. скотарстві та каракульському вівчарстві. Рослинництво на зрошуваних землях (іригаційні системи: Киркizioй, Шабат, Советба, Газабат та ін.). Посівна площа 1982 становила 204,4 тис. га, у т. ч. під бавовником — 122,2 тис. га. Область дає 28,6 % бавовни-сирцю республіки. Вирощують також зернові, овочі-бажанні, кормові культури. Т. о. — осн. район рисосіяння Туркм. РСР (80,5 % респ. збору рису). Розводять велику рогату худобу, овець, кіз, коней, верблюдів. Шовківництво (1981 вироблено 1296,5 т коконів шовкового шовкопряда). Тер. області перетинає з-ця Чарджоу — Ташауз — Кунград — Бейнау: автомагістраль Ургенч — Ташауз — Куя-Ургенч; газопроводи: Гаалі — Хіва — Урал; Шатлик — Хіва — Центр. У Ташаузі — аеропорт. У Т. о. — агрометеорологічний ф-т Туркм. с.-г. ін-ту (Ташауз), 4 серед. спец. навч. заклади. В Ташаузі — муз.-драм. театр, 2 краєзнавчі музеї. *Н. О. Орава*.

ТАШІЗМ (від франц. *tache* — пляма) — один з різновидів абстрактного мистецтва. Зародився у Франції в 40-х рр. 20 ст., поширився у США (Дж. Поллок та ін.). Представники Т. довільно наносили на полотно кольорові плями (робили свої «картини», виділяючи розчинені фарби на полотні, розмазуючи на ньому фарби, витиснені з тюбів, випорскуючи фарби з насосів тощо), які ніби-то мали виявити світ підслідуваних емоцій художника.

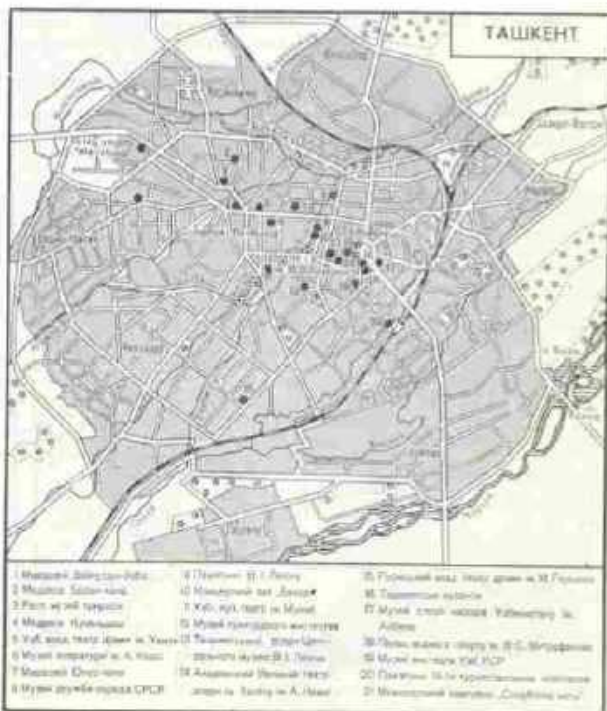
ТАШКЕНТ — столиця Узб. РСР. Один з найбільших екон. та культур. центрів СРСР. Розташований у Ташкентському оазисі, в долині р. Чирчіку, на вис. 440—480 м над р. м. Площа 250 км². Населення 1944 тис. чол. (1983). Поділяється на 10 міськ. районів. Історія міста налічує 2 тис. років (1983 відзначався його 2000-річний ювілей).

У 6 ст. Т. входив до Тюркського ханату. В 8—9 ст. був центром самостійного володіння Чач (Шаш) і мав назву Бінкент. Під назвою Ташкент вперше згадується в 11 ст. У 9—10 ст. входив до д-ви *Саманідів*, з кін. 10 до поч. 13 ст. — до д-ви *Караханідів* і д-ви *каракітів*. У 14 ст. завойований Тиму-ром. У 2-й пол. 16 ст. приєднаний до *Бухарського ханства*, 1809 — до *Кокандського ханства*. З 1865 — у складі Рос. імперії. З 1867 Т. — центр Туркестанського генерал-губернаторства і Сирдар'їнської обл. В 1903 в Т. створено с.-д. гурток. Під час революції 1905—07 Т. перетворився на центр революц. руху в Серед. Азії. В 1906 відбулася 1-а крапова конференція с.-д. орг-цій Туркестану. Трудящі Т. брали участь у *Середньоазіатському повстанні 1916*.

Рад. владу встановлено 1 (14).XI 1917. В квітні 1918 Т. став столицею Туркестанської АРСР. У червні 1918 в Т. відбувся I з'їзд Комуністичної партії Туркестану. Під час громадян. війни 1918—20 Т. — осередок боротьби народів Серед. Азії проти *басмаїзм* та іноз. інтервентів. У 1924 робітників Т. нагороджено орденом Червоного Прапора. З 1924 Т. — у складі Узб. РСР, 1930 став її столицею. З 1938 — також обл. центр. Т. — місце зустрічей і симпозіумів діячів науки й культури країн Азії та Африки. В місті відбулася *Ташкентська зустріч 1966* керівників Індії та Пакистану. Т. нагороджено орденом Леніна (1983). У місті працюють бл. 200 пром. об'єднань і підприємств, на яких виробляється понад 20 % всієї пром. продукції республіки. Обсяг валової пром. продукції міста 1980 зріс порівняно з 1940 у 37 раз. Провідне місце у багатогалузевому пром. комплексі міста посідає машинобудування, в т. ч. сільськогосподарське, текст., електротех. і транспортне. Найбільші підприємства: Ташкент. завод сільськогосподарського машинобуд. («Ташсільмаш»), «Узбексільмаш», виробничі об'єднання «Ташкентський тракторний завод» та авіаційне, з-ди: «Узбектекстильмаш», екскаваторний, «Компресор», рем.-підшипниковий, інструм., «Ташгазоапарат», електротех., кабельний, електронної техніки, абразивний комбінат. Т. — значний центр легкої пром-сті — текстильної (Ташкентський текст. комбінат — один з найбільших в СРСР), швейної, трикотажної, взуттєвої. Харч. пром-сть представлена молочною, м'ясною, консервною, кондитерською галузями. Підприємства хім., нафтохім., скляної, фарфоро-фаянсової, буд. матеріалів

Ташмаз, Р. Мозаїка. Настінний живопис № 4. 1953. Нью-Йорк.

ТАШКЕНТСЬКА
ЗУСТРІЧ 1966

В. В. Ташілов.

пром-сті. Електроенергія надходить від Чирчик-Бозсуїського каскаду ГЕС та Ташкентської ДРЕС. Т.— найбільший трансп. вузол Серед. Азії. Значний центр залізничних (9 залізничних станцій) і авіаційних сполучень (міжнар. аеропорт). З 1977 діє Ташкентський метрополітен.

Т.— важливий культур. центр. У 1981/82 навч. р. в Т. було 259 загальноосв. шкіл (276,8 тис. учнів), 36 серед. спец. навч. закладів (54 тис. учнів), 43 профес.-тех. уч-ща (28,6 тис. учнів). У 19 вищих навч. закладах і філіалах Київського інституту інженерів цивільної авіації навчалося понад 150 тис. студентів. Вузи: Ташкентський університет імені В. І. Леніна, інститути: мед., пед., політех., с.-г., автомоб.-дорожній, текстильної та легкої промисловості, інженерів залізничного транспорту, Середньоазіатський мед. педіатричний, культури; консерваторія, театральн.-худож. та ін. В Т.— Академія наук Узбецької РСР і 111 н.-д. ін-тів та проектно-конструкторських орг-цій. Працюють Ін-т історії партії при ЦК Компартії Узбекистану — філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Середньоазіат. відділення ВАСНІЛ. У місті — Держ. 6-ка Узб. РСР ім. А. Навої, 204 масові 6-ки (фонд — 8,6 млн. одиниць зберігання); 165 клуб. закладів; 182 кіноустановки; 9 театрів — Акад. Великий театр опери та балету ім. А. Навої, Узб. театр драми ім. Хамзи, Узб. муз. театр ім. Мукімі, Узб. драм. театр «Йош гвардія», Рос. театр драми ім. М. Горького та ін., філармонія, цирк; концертні зали ім. Я. М. Свердлова та «Бахор»; кіностудія «Узбекфільм». В Т. з 1968 (раз у 2 роки) проводиться Міжнар. кінофестиваль країн Азії, Африки і Лат. Америки. Музеї — Ташкентський філіал Центр. музею В. І. Леніна, Держ. музей історії народів Узбекистану ім. Айбека, Держ. музей л-ри ім. А. Навої, Держ. музей мистецтв

Узб. РСР, Музей дружби народів СРСР та ін. Позашкільні заклади: 13 палаців і будинків піонерів та школярів, спортивні школи, станція юних техніків, екскурсійно-туристська станція тощо. В Т. працюють вид-ва: «Узбекистан», «Узитувчи» («Учитель»), «Фан» («Наука»), «Медицина» та ін.. Головна редакція Узб. Рад. Енциклопедії. Виходять 19 респ. газет і міськ. — «Ташкент оқшоми» («Вечірній Ташкент»;

кент, 1965—66; Народное хозяйство Узбекской ССР за 60 лет Советской власти. Ташкент, 1977; Адылов С., Махсумов П., Турсунов Ф. Город, рожденный дважды. М., 1970; Ташкент. Энциклопедия. Ташкент, 1983. У. У. Умаров.

ТАШКЕНТСЬКА ЗУСТРІЧ 1966 — переговори між прем'єр-міністром Індії Л. Б. Шастрі і президентом Пакистану М. Айюб Ханом з проблеми врегулювання індійсько-пакистанського збройного конфлікту в районі Кашміру в

Ташкент. Вид центральної частини міста.

узб. і рос. мовами), 35 багатотиражних газет, 72 журнали. В Т. — телеграфне агентство (УзТАГ). Республіканське радіо веде передачі узб., рос., тадж., казах., каракалп., тат. та уйгурською мовами. Телепередачі ведуться по 4 каналах. Телецентр. Пам'ятки архітектури: медресе Барак-хана і Кукельдаш (обидва — 16 ст.), мавзолей Зайнутдіна-бого (14—16 ст.) та Зангі-ата (15—16 ст.), мечеті Намагох і Джамі (обидві — 19 ст.) та ін. В рад. час споруджено Будинки Уряду Узб. РСР (1931—32, арх. С. Полупанов; реконструкція 1951—55, арх. С. Розенблюм), будинки Великого театру опери та балету ім. А. Навої (1938—47, арх. О. Шусев), ЦК Компартії Узбекистану (1964, арх. В. Березін та ін.). Після землетрусу 1966 Т. відбудовано з допомогою всіх союзних республік: ансамбль площі Леніна (1966—72, арх. Б. Мезенцев, Б. Заришкний та ін.), Ташкентський філіал Центр. музею В. І. Леніна (1970, арх. Е. Розанов та ін.), готель «Узбекистан» (1974, арх. І. Мерперт та ін.), Будинки друку (1975, арх. Р. Блазе), Палац дружби народів СРСР (1981, арх. Розанов та ін.). Серед новобудов — житловий район «Український» (1966—70, арх. О. Заваров та ін.), експериментальна школа (1966—70, арх. Й. Каракіс, Н. Савченко та ін.); мозаїчне панно «Великий Кобзар», 1969—71, художник В. Куткін). Пам'ятники: В. І. Леніну (1974, скульптор М. Томський), 14 туркестанським комісарам (1962, скульптор Д. Рябичев), меморіальний комплекс «Невідомому солдату» (1975, скульптори Я. Шапіро та ін.), О. Пушкіну (1974, скульптор М. Анікушин), Ібн-Сіні (1980, скульптори В. Аксенов та ін.). Літ.: Города Узбекистана. Ташкент, 1965; Древний Ташкент. Ташкент, 1973; Рашидов Г. Р. История социалистического Ташкента, т. 1—2, Таш-

кент, 1965—66; Народное хозяйство Узбекской ССР за 60 лет Советской власти. Ташкент, 1977; Адылов С., Махсумов П., Турсунов Ф. Город, рожденный дважды. М., 1970; Ташкент. Энциклопедия. Ташкент, 1983. У. У. Умаров.

серпні — вересні 1965; відбулася 4—10.1 з ініціативи Рад. Союзу. 10.1 1966 уряди Індії і Пакистану підписали Ташкентську декларацію, яка передбачала заходи по врегулюванню наслідків збройного конфлікту: відведення військ обох країн на попередні позиції і встановлення на всьому індо-пакистанському кордоні мирної обстановки, відновлення діяльності дипломатичних місій обох д-в. «Дух Ташкента» вніс нові тенденції у міжнар. відносини, довідавши, що немає таких спірних питань, які не можна було б розв'язати мирним шляхом. Підсумки Т. з. були важливим фактором у зміненні всього антиімперіалістичного фронту. Відповідно до побажань керівництва Індії і Пакистану в Т. з. брав участь Голова Ради Міністрів СРСР О. М. Косигін.

ТАШКЕНТСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 15.1 1938. Площа 15,6 тис. км². Нас. 1925 тис. чол. (на 1.1 1983, без м. Ташкента). Осн. населення — узбеки, живуть також росіяни, казахи, татари та ін. Міськ. нас. — 44 %. Поділяється на 15 районів, має 16 міст і 18 с-щ міськ. типу. Центр — м. Ташкент. Т. о. нагороджено 2 орденами Леніна (1939, 1970). Більша частина області зайнята хребтами Тянь-Шаню: Кураїнським, Чаткальським, Пскемським, Угамським, зх. частина — рівнинна. Надра області

Ташкент. Аеропорт. 1975—76.

багаті на руди кольорових, рідкісних і благородних металів, бурі вугілля, сировину для скляної та цем. пром-сті, є джерела мінеральних вод. Клімат континентальний з вологою м'якою зимою та жарким сухим літом. Середня т-ра липня +26,8°, січня -1,3°. Опадів 250 мм на рік на рівнині, 350—400 мм — у передгір'ях і 500 мм — у горах. Гол. ріки — Сирдар'я та її праві притоки (Чирчик, Ахангаран) мають важливе іригаційне та гідроенерг. значення. Грунти переважно сіроземні (до вис. 1200 м), вище — дерново-буроземні, які змінюються лучно-степовими, в долинах річок — алювіальні. Рівнинну частину області майже повністю розорано. По берегах Сирдар'я — тугайні ліси. На схилах гір до вис. 1400 м — гірські степи, вище — рідколісся з арчі, з вис. 2000 м — субальп. та альп. луки. В межах Т. о. — Чаткальський заповідник.

У тер. поділ праці Т. о. виділяється переважним розвитком галузей важкої пром-сті в поєднанні з потужною енергетикою та високо-механізованим с. г., що спеціалізується на бавовництві, садівництві, виноградарстві. На область припадає 20 % пром. та 12,5 % с.-г. продукції республіки. Електроенерг. базу становлять Чирчик-Боксайський каскад ГЕС (19 станцій, найбільша — Чарвакська) та ряд теплових електростанцій (Ташкентська й Ангренська ДРЕС, Алмаліцька ТЕЦ). Гірничодобувна пром-сть представлена видобуванням вугілля (Ангрен) та руд кольорових металів (міді, цинку та ін.), чорна металургія — Узбецьким металург. комбінатом (Бекабад), кольорова — гірничо-металургійним комбінатом (Алмалік) та комбінатом тугоплавких і жаростійких металів (Чирчик). Розвиваються ін. галузі пром-сті, у т. ч. машинобудування (з-ди: «Чирчиксільмаш» і трансформаторний в Чирчику), хім. (з-ди: Ангренський «Гумотехніка», алмаліцький хім. і побутової хімії; Чирчикське виробниче об'єднання «Електрохімпром» з найбільшим в СРСР комплексом по виробн. кап-ралактам, цементу. Провідні галузі легкої пром-сті — бавовноочисна (Янгіюль, Покент, Чиназ, Бекабад, Ангрен), швейна, шкіряно-взут., харчової — мол., виноробна, борошномельно-круп'яна, тютюнова (Янгіюль, Чирчик, Алмалік, Бекабад, Ангрен). Землеробство розвивається на зрошуваних землях (Туябугузьке і Чарвакське водосховища, Паркентський магістральний, Ташкентський та ін. канали). Понад 40 % усієї посівної площі займають тех. культури, у т. ч. бавовник — 37 %. У 1980 зібрано 484 тис. т бавовни. Вирощують також кенаф (у долині р. Чирчика), з зернових — ячмінь, пшеницю, рис, а також картоплю та овочі. Значні площі під плодово-ягідними насадженнями, садами та виноградарствами. Тваринництво — м'ясо-мол. напряму. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Конярство, птичництво, шовківництво. Поблизу міст — приміські г-ва. Створюються агропром. підприємства та

об'єднання, спеціалізовані на виробн. й переробці бавовни і винограду. Тер. Т. о. перетинає залізнична лінія Москва — Ташкент — Красноводськ. Гол. автомагістралі: Великий Узб. тракт (Ташкент — Термез) і Ташкент — Ангрен — Коканд. Розвинутий повітр. транспорт. У Т. о. — пед. (Ангрен) та с.-г. (Орджонікідзевський р-н) ін-ти, 22 серед. спец. навч. заклади. Н.-д. ін-ти: садівництва, виноградарства та виноробства (Ташкентський р-н), бавовництва, тваринництва (Орджонікідзевський р-н), Середньоазіат. н.-д. і проєктний ін-т кольорової металургії в м. Ташкенті та ін. Краєзнавчі музеї в Ангрені й Чирчику, картинна галерея — в Ангрені. Бальнеологічний курорт Ташкентський Мінеральні Води, санаторії, будинки відпочинку, пансіонати.

ТАШКЕНТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В. І. Леніна — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Узб. РСР, перший рад. вуз в Середній Азії та Казахстані. Засн. 1918 під назвою Туркестанський нар. ун-т, з 1920 — Туркестанський держ. ун-т; 1923 перейменовано на Середньоазіатський. З 1960 — Т. у. ім'я В. І. Леніна ун-ту присвоєно 1954. В 1929—32 окремі ф-ти ун-ту виділилися в самостійні ін-ти, зокрема: в Ташкенті — пед., с.-г., мед., інженерів іригації та механізації с. г., фінансово-екон., політех. та ін.; в Самарканді — ін-т нар. г-ва та рад. торгівлі; в Ашхабаді — зооветеринарний; в Ленінбаді — с.-г. та ін. В 1982/83 навч. р. у складі Т. у. 15 ф-тів: істор., філософсько-екон., узб. філології, рос. філології, романо-герм. філології, журналістики, скідиний, юрид., матем., фіз., хім., біолого-грунтової, геол., геогр., прикладної математики та механіки, на яких навчалось понад 19 тис. студентів; зокрема на денному відділенні — 9,6 тис. Серед студентів — представники 70 національностей, в т. ч. студенти з понад 30 зарубіж. країн. Є вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — 10 проблемних лабораторій, бот. сад, обчислювальний центр, н.-д. ін-т прикладної фізики, ін-т підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук, ф-т підвищення кваліфікації викладачів природничих та гуманітарних дисциплін, підготовчий ф-т для іноз. громадян, музей історії ун-ту, б-ка (фонд понад 2,5 млн. одиниць зберігання). Ун-т має вид-во, видає збірники наук. праць, навч. посібники. За роки існування Т. у. підготував бл. 60 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1970) та орденом Дружби Соціалістичної Республіки В'єтнам (1979).

ТАШЕНАК — річка у Запоріж. обл. УРСР. Довж. 64 км, площа бас. 400 км². Тече Причорноморською низовиною, впадає у *Молочний лиман* Азовського м. Живлення переважно снігове. Воду річки використовують для с.-г. потреб. **ТАШІЛОВ** Віктор Васильович (н. 28. IX 1934, м. Ургенч, тепер Хорезмської обл. Узб. РСР) —

шахтобудівник, Герой Соціалістичної Праці (1971), засл. шахтар УРСР (з 1975). Член КПРС з 1958. З 1956 працював у шахтобудівному управлінні № 1 тресту «Донецькшахтобуд» ствольним, прохідником, бригадиром прохідників. У 1977 закінчив заочно Моск. вищу школу професури ВШРПС. З 1977 — нач. шахтобудівного управління № 2 тресту «Макіївшахтобуд» (м. Шахтарськ Донец. обл.), з 1980 — керуючий трестом «Макіївшахтобуд» (м. Макіївка Донец. обл.). Т. досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні завдань по буд-ву та введенню в дію виробничих потужностей шахт. Делегат XXV з'їзду КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ТАЯКІНА Тетяна Олександрівна (н. 12. I 1951, Київ) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1980). Член КПРС з 1976. В 1969 закінчила Київ. хореографічне уч-ще, відтоді — солістка Київ. театру опери та балету. Партий: Одета — Одилія, Аврора («Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського), Жізель («Жізель» Адама), Кітрі, Нікія («Дон Кіхот», «Баядерка» Мінкуса). Премія Ленінського комсомолу, 1974.

ТБІЛІСІ (до 1936 — Тифліс) — столиця Груз. РСР, значний індустр., наук. і культур. центр країни. Місто лежить у Тбіліській улоговині, вздовж обох берегів р. Кури, на вис. 380—600 м над р. м. Площа — 348,6 км². Населення — 1125 тис. чол. (1983). Поділяється на 10 міських районів. Засн. 458 (в деяких джерелах за снування Т. датується 455). На поч. 6 ст. в Т. перенесено столицю

Т. О. Таякіна.

ТБІЛІСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТТбілісі. Церква Метехі.
1278—89.

сх.-груз. д-ви Картлі (див. *Іверія*) з м. Мцхети. В серед. 7 ст. Грузію захопили араби, в 11 ст. — турки-сельджуки. Від них Т. було визволено 1122 за *Давида Будівника*, який зробив Т. столицею об'єднаного груз. д-ви. В 2-й пол. 14 ст. місто розорило військо *Тимура*. В кін. 15 — на поч. 17 ст. на Т. не раз робили спустошливі наскоки тур. і перс. завоювальники. В 1801 Т. у складі Сх. Грузії приєднано до Рос. імперії. Місто стало адм. центром Тифліської губернії. З кін. 19 ст. Т. — один з осередків революц. руху на Закавказзі. В 1887 в Т. створено одну з перших робітн. орг-цій Закавказзя — «Робітничий союз». У 1901 організовано к-т РСДРП. Трудящі міста брали активну участь у загальному страйку на Півдні Росії 1903, в революції 1905—07 в Росії. В період Лютн. революції 1917 в Т. виникла Рада робітн., солдат. і сел. депутатів, однак керівництво в ній захопили меншовики. В листопаді 1917 в Т., як і в усьому Закавказзі, владу захопив блок контрреволюц. сил. Рад. владу в Т. встановлено в лютому 1921. Т. став столицею Груз. РСР. У 1922—36 Т. — також столиця ЗСФРР (див. *Закавказська федерація*). На Т. припадає бл. 33 % всієї валової пром. продукції республіки. Обсяг пром. виробництва міста 1980 зріс порівняно з 1940 у 17,3 раза. Провідні місця у пром. комплексі посідає машинобудування (у т. ч. електронне, приладобудування) та металообробка. Найбільші підприємства цих галузей: виробничі об'єднання «Електровозобудівник», верстатобудівне, «Електроапарат», науково-виробниче «Елма»; електровозогонорем. і авіац. з-д. Розвинута харч. пром-сть, зокрема виноробна, тютюнова, чайна, маслосиробна, молочна, м'ясопереробна. Осн. галузі легкої пром-сті: вовняна, шовкова, трикотажна, шкряно-вузуттєва (виробничі шовкове об'єднання, камвольно-суконний комбінат «Радянська Грузія», трикот. та швейні фабрики тощо). Серед ін. галузей виділяються деревообробна, будівельних матеріалів, склоробна, фармацевтична та поліграфічна. Т. — важливий транспорт. вузол Закавказзя, кінцевий пункт *Військово-Грузинської дороги*, центр залізничних сполучень, аеропорт. Діє Тбіліський

Тбілісі.
Вид частини міста.

метрополітен, є канатні пасажирські дороги (4 підвісні та фунікулер). Т. — важливий культур. центр. У 1982/83 навч. р. в місті було 222 загальноосв. школи (бл. 180 тис. учнів), 25 серед. спец. навч. закладів (21,4 тис. учнів), 50 профес.-тех. уч-щ (19,2 тис. учнів). У 10 вищих навч. закладах налічувалося 66 тис. студентів. Вузи: *Тбіліський університет*, Груз. політех., мед., с.-г., театр. ін-ти, Академія мистецтв, Консер-

Тбілісі. Філармонія. Архітектори
І. Чхенкелі та ін. 1971.

ваторія ім. В. Сараджшвілі та ін. В Т. — Академія наук Грузинської РСР і 37 її наук. установ, зокрема н.-д. ін-ти математики ім. А. Размадзе, фізіології ім. І. Беріташвілі, фізики, психології ім. Д. Узіалдзе та ін. Працюють Ін-т історії партії при ЦК Компартії Грузії — філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Закавказьке відділення ВАСГНІЛ, Всесоюзний н.-д. проектно-конструкторський ін-т технології електромашин малої потужності, Груз. відділення Всесоюзного н.-д. і конструкторсько-технологічного ін-ту по машинах для гірничого землеробства й обробітку субтропічних культур, Груз. н.-д. ін-т енергетики та гідротех. споруд, н.-д. центр травматології й ортопедії, н.-д. ін-ти клінічної та експеримент. кардіології, генеративної функції людини, курортології та фізіотерапії тощо, всього в Т. понад 200 н.-д. установ і проектно-конструкторських орг-цій. В місті — 124 масові б-ки (фонд — бл. 10 млн. одиниць зберігання), 46 клубних закладів, 67 кіноустановок, 15 театрів — Груз. театр опери та балету ім. З. П. Паліашвілі, Груз. театр ім. Шота Руставелі, Груз. театр ім. К. Марджанішвілі, Тбіліський рос. драм. театр ім. О. С. Грибєдова, Тбіліський вірм. драм. театр ім. С. Шаумяна, Груз. театр юного глядача, Рос. театр юного глядача ім. Ленінського комсомолу, Груз. театр ляльок та ін., філармонія, цирк, кіностудія «Грузія-фільм». Музеї: Тбіліський філіал Центр. музею В. І. Леніна, Держ. музей Грузії ім. С. Джанашвілі, Музей нар. і ужиткового мистецтва, Держ. музей мистецтв Грузії, Музей Дружби народів, історії груз. медицини, груз. нар. архітектури та побуту, історії комсомолу Грузії, історії військ Червонопрапорного Закавказ. військ. округу, літературний ім. Г. Леонідзе та ін. Понад 10 закладів Палацу піонерів і школярів ім. Б. Дзєнєдє, 7 будинків піонерів, Будинки худож. виховання, 3 станції юних техні-

ків, 25 спорт. шкіл тощо. В Т. працюють 9 респ. вид-в («Сабчота Сакартвелო», «Мерані», «Ганатлеба», «Накадулі» та ін.), Гол. редакція Груз. Рад. Енциклопедії. Виходять 28 журналів, 12 респ. газет, 2 місські — «Тбілісі» (груз. мовою) та «Вечерній Тбілісі» (рос. мовою). Респ. радіомовлення працює за двома програмами та веде передачі груз., рос., вірм., азерб. та курдськими мовами. Телепередачі ведуться по 4 програмах груз. та рос. мовами. Телецентр. Серед архіт. пам'яток: цитадель міста — Нарікала (4—17 ст.), базиліка Анцхсхаті (6 ст.), купольний собор Сіоні (6—7 ст.) і церква Метехі (1278—89), лазня царя Ростома (17 ст.); в стилі класицизму — готель Зубалашвілі (1835, тепер Музей мистецтв Груз. РСР), будинок кол. Груз. дворян. зем. банку (1912—16, арх. О. Кальчин, тепер Держ. б-ка Груз. РСР ім. К. Маркса). За рад. часу споруджено: Груз. філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (1938, арх. О. Шусєв), Будинки Уряду Груз. РСР (1938—53, арх. В. Кокорін, Г. Лежава та ін.), Палад спорту (1961, арх. В. Алексі-Месхішвілі та ін.), готель «Іверія» (1967, арх. О. Каландарішвілі та ін.), концертний зал філармонії (1971, арх. І. Чхенкелі та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1956, скульптор В. Топурідзе та ін.; 1983, скульптор М. Кіпіні та ін.), Ш. Руставелі (1942, скульптор К. Мерабішвілі), О. Пушкіну (1892) і М. Гоголю (1909; обидва — скульптор Ф. Ходорович), А. Церетелі (1922, скульптор Я. Ніколадзе), О. Грибєдову (1961, скульптор М. Мерабішвілі), засновників Т. — Вахтангу Горгасалу (1959—67, скульптор Е. Амашукелі), монумент «Мати-Грузія» (1958, скульптор Е. Амашукелі), пам'ятники Д. Гурамішвілі (1965, скульптор М. Бердзешвілі), М. Горькому (1973, скульптор А. Топурідзе), художникові Н. Піросманашвілі (1975, скульптор Е. Амашукелі), пам'яті 26 бакинських комісарів (1981, скульптор Д. Сіхарулідзе), меморіал «Перемога» (скульптор Г. Очаурі, художник З. Церетелі, 1981). З Т. пов'язані життя і діяльність багатьох видатних громад. діячів, діячів культури, зокрема рос. і укр. — О. Грибєдова (похований у Т.), О. Пушкіна, М. Лермонтова, Л. Толстого, М. Горького, М. Гудала та ін.

Літ.: Джавахишвілі В. Ш. Тбілісі. Економіко-географічний очерк. Тбілісі, 1971; Революционное прошлое Тбилиси. Тбилисі, 1964; Кипришвили Т. Р. Тбилисі. М., 1969; Хуцишвили Г. Тбилисі через века и годы. Тбилисі, 1981. Т. М. Ментешашвілі. **ТБІЛІСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ** — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Груз. РСР. Засн. 1918. В 30-і рр. на базі Т. у Тбілісі створено політех., мед., пед., с.-г. ін-ти та ряд н.-д. установ, що згодом увійшли до складу АН Груз. РСР. У 1981/82 навч. р. у складі Т. у 18 ф-тів: істор., філософії та психології, філол., журналістики, зх.-європ. мов та л-р, сходознавства, екон., обліково-екон., планування нар. г-ва, товарознавства та економіки тор-

Дієт. Федотов Н. А.

1. Анонім, іде анкер? Вільно 1851.

2. Гіпс, 1852. Інститут мистецтв Російської імперії.

3. Вулиця, сцени від чого домі? Анонім, 1857.

4. Портрет Н. П. Жданова біля фортепіано, 1849. Державний Російський музей у Ленінграді.

5. Художня, 1851.

1, 2 і 5 — Державна Третяковська галерея в Москві.

1

2

3

4

5

1
2

3

Дя. ст. Трун Е. А.

1. Гуцулка з дитиною
1912. Давидівський му-
зей українського на-
роду.

2. Самітник зима. 20-4
роки 20 ст.

3. Над Дніпром.

2 + 3 — даруваний
музей українського
образотворчого мис-
тства в Києві.

гівлі, інженерно-екоп., юрид., механіко-матем., фіз., кібернетики та прикладної математики, хім., біол., географо-геологічний, на яких навчалося бл. 16 тис. студентів, зокрема на денному відділенні понад 10 тис. Є заочне, вечірнє та підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — 3 ф-ти підвищення кваліфікації спеціалістів та ф-т підготовки інноз. громадян. 2 н.-д. ін-ти, 5 проблемних та 6 н.-д. лабораторій, обчислювальний центр, метеостанція, метеобаз, планетарій, 6-ка (фонд бл. 3 млн. одиниць зберігання). Т. у. має власну друкарню (з 1923), вид-во (з 1933). За роки існування Т. у. підготував понад 60 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1970). В. М. Ожуджана.

ТВАРДОВСЬКИЙ (Twardowski) Казімеж Ежи Адольф (20.X.1866, Відень — 11.II.1938, Львів) — польс. філософ, засновник *львівсько-варшавської школи*. Проф. Львів. ун-ту (1895—1930). Учень Ф. Брентано, Т. сприйняв власне його погляди на поєднання елементів *позитивізму* і *схоластики*. Спекулятивний метафізичний протиставляв т. з. наук. філософію, яку розглядав як сукупність наук. Реформа в філософії, за Т., полягає в запровадженні дедуктивних (раціоналістичного, логіко-аналітичного) і емпіричних (експериментального) методів, а нагальним завданням є відбір філос. проблем і з'ясування понять, вироблення засобів точного і ясного мислення. Психологію вважав емпіричною основою філос. наук, розглядав її з позицій психофіз. паралелізму і інтроспекції як описову, експериментальну науку. В гносеології близький до *феноменалізму* Д. Юма. Його учнями були польс. філософи Я. Лукасевич, Т. Котарбинський, К. Айдукевич, Р. Інгарден та ін. М. М. Вершков.

ТВАРДОВСЬКИЙ Олександр Трифонович [8 (21).VI.1910, с. Загір'я, тепер Починківського р-ну Смол. обл. — 18.XII.1971, дачне сел. побл. Красної Пахри Моск. обл., похований у Москві] — рос. рад. поет і громад. діяч. Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1924. Перша кн. — поема «Шлях до соціалізму» (1931). Поеми «Вступ» (1933), «Сторона Муравія» (1936; Держ. премія СРСР, 1941) — про долю селянина в роки колективізації. У вірші «Ленін і пічник» (1940) змалював образ мудро-го і людяного вождя революції. У роки Великої Вітчизн. війни працював у фронтових газетах, в яких публікував свої вірші («Фронтowa хроніка») і нарис. В поемі «Василь Тьоркін. Книга про бійця» (1941—45; Держ. премія СРСР, 1946) створив образ хороброго, допешного воїна-визволителя. Поема «Дім при дорозі» (1946; Держ. премія СРСР, 1947), вірші «Я вбійний під Ржевом», «Іх пам'яті» — про мужність і героїзм, страждання рад. людей у роки війни. У формі лірико-філософського подорожнього щоденника написана поема «За даллю — даль» (1960; Ленінська премія, 1961). Автор сатиричної поеми «Тьоркін на тому світі»

(1963), зб. «3 лірики цих літ. 1959—1967» (1967; Держ. премія СРСР, 1971), циклу «3 нових віршів» (1969), оповідань, нарисів, публіцистичних творів. Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, укр. нар. пісень. Україні присвятив ряд віршів. Був у дружніх стосунках з М. Рильським, М. Бажаном, А. Малишком та ін. Головний редактор журн. «Новий мир» (1950—54 і 1958—70), віцепрезидент європ. спітовариства письменників (1963—68). На XIX з'їзді КПРС (1952) обраний членом Центр. ревізійної комісії КПРС, на XXII з'їзді (1961) — канд. в члени ЦК КПРС. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Та: Собрание сочинений [в 6 т.], т. 1—5. М., 1976—80; О литературе, М., 1973; Укр. перекл. — Вірші, поеми. К., 1960.

Літ.: Турков А. Александр Твардовский. М., 1970; Кулинич А. Вслед за веком жить спешит. К., 1980; Макалонов А. Творческий путь Твардовского. М., 1981. А. В. Килимич.

ТВАРДОВСЬКИЙ (Twardowski) Самуель (бл. 1600—1661, Залісся, тепер ПНР) — польс. поет і хроніст. Н. в шляхетській сім'ї. В своїй поемі «Громадянська війна з козаками, татарами і Москвою, пізніше з шведами і угорцями» (ч. 1—4, бл. 1654—81) описав події *визвольної війни українського народу 1648—54*, зокрема *Збаразьку облогу 1649*, *Берестьцьку битву 1651*. Цей твір Т. був одним з гол. джерел літопису С. Величка. Укр. переклад твору Т. опублікований як додате до цього літопису (т. 4, 1864).

ТВАРИНИ — одна з двох основних груп світу живих організмів на Землі. На відміну від іншої групи — рослин всі Т. — *гетеротрофи*. Більшості Т. властива активна рухливість. Серед нерухоливих Т. (силячі форми) переважають *колоніальні організми*. Для клітин усіх Т. (крім покритників) характерна відсутність целюлозної клітинної оболонки. Т. здатні рости до певного віку (виняток — алігатори, черепахи). Т. поділяють на 2 осн. групи з різним рівнем організації: одноклітинні (*найпростіші*) і багатоклітинні (решта Т.). Серед одноклітинних іноді немає чіткої межі між рослинами і Т. (напр., деякі *джгутікові* містять *хлорофіл* і здатні до *фотосинтезу*, проте пересуваються за допомогою джгутиків). В процесі *еволюції* будова і функції багатоклітинних Т. ускладнювались. Виникли *тканини, органи* і їх системи; пристосування, що забезпечують сталість внутр. середовища (див. *Гомеостаз*). Розвинулись спец. складні форми поведінки (див. *Видотипова поведінка тварин*) тощо. Для порівняльного вивчення Т. їх класифікують (див. *Систематика біологічна*). Відомо бл. 1.5 млн. видів Т., що існують в наш час, серед них комах понад 1 млн. Одні Т. є джерелом харчування людини, пром. сировини тощо, інші — збудниками хвороб, шкідливими культурних рослин, зерна і зернопродуктів і т. д. Зникнення багатьох видів Т., зумовлене госп. діяльністю людини, змінами умов існування то-

що, спричинилося до необхідності їх охорони (див. *Вимирання організмів*, *Охорона природи*, *Заповідник*, *Заказник*). Тварин всебічно вивчають різні галузі зоології. Див. також *Світові тварини*.

ТВАРИННИЙ СВІТ, тваринне населення — сукупність особин одного або багатьох видів тварин, що склалася історично в межах будь-якої території або акваторії. Т. с., крім видового складу (*фауни*), характеризується також чисельністю особин. Розрізняють тваринне населення виду (і його *популяцій*), функціонально-біоценотичних груп (*сапрофагі*, хижаки, *паразити* та ін.) і Т. с. в цілому. Вивчення Т. с. має велике значення для з'ясування ролі тварин в *біоценозах*, розробки наук. прогнозів в лісовому і сільс. г-ні, рибальстві, мисливському промислі і охороні здоров'я.

ТВАРИННИЦТВА ЛІСОСТЕПУ І ПОЛІССЯ УРСР НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ. Міститься на території дослідного г-ва «Українка» біля Харкова. Підпорядкований Пд. відділенню ВАСГНІЛ. Створений 1956 на базі Укр. н.-д. ін-ту великої рог. худоби (засн. 1932) і Пд. н.-д. ін-ту молочного г-ва (1930). Ін-т (1983) має 25 відділів і лабораторій, дослідні г-ва. Розробляє питання технології виробництва продуктів тваринництва, розведення і штучного осіменіння тварин, їх годівлі, заготівлі кормів, механізації, економії і спеціалізації с. г. З участю співробітників ін-ту виведені *лебединська порода великої рог. худоби*, *мигородська порода свиней* та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1967).

ТВАРИННИЦТВА СТЕПОВИХ РАЙОНІВ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова». Міститься в Чаплинському р-ні Херсонської обл. Підпорядкований Пд. відділенню ВАСГНІЛ. Організований 1956 на базі Всесоюз. н.-д. ін-ту гібридизації і акліматизації тварин ім. М. Ф. Іванова (створений 1932). Ін-т (1983) має 18 відділів і лабораторій, зоопарк і дендропарк. Один з осн. в СРСР центрів н.-д. роботи з породотворення, гібридизації, акліматизації і одомашнення тварин. В ін-ті виведено *асканійську породу овець*, *українську степову білу породу свиней*, *українську степову рябу породу свиней*, тип багатоплідних каракульських овець, молочно-м'ясний тип червоної степової породи великої рог. худоби та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1969). Див. також *Асканія-Нова*.

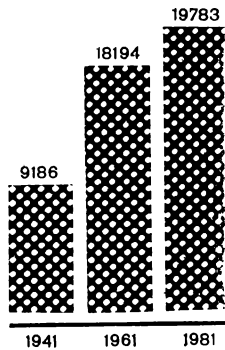
ТВАРИННИЦТВО — галузь сільського господарства; розведення с.-г. тварин для виробн. тваринницьких продуктів. Т. забезпечує населення цінними продуктами харчування (молоко, масло, м'ясо, яйця та ін.), постачає харчовий та легкий пром-сті сировину (молоко, м'ясо, вовна, шкіра, щетина тощо), дає живу тяглову силу (кони, воли, верблуди та ін.) та осн. органічне добриво (гній). З продуктів і відходів Т. одержують деякі корми (кісткове борошно, нежир-

О. Т. Твардовський.

«ТВАРИННИЦТВО УКРАЇНИ»

ПОГОЛІВ'Я СВИНЕЙ
В УРСР
(тис.; на 1 січня)

рене молоко тощо), а також лікар. препарати (лік. сироватки, гормональні препарати та ін.). Т. включає м'ясне й молочне *скотарство*, *свинарство*, *вівчарство*, *птахівництво*, *козівництво*, *кролівництво*, *конярство*, верблюдівництво, оленярство, *звірівництво*, *собаківництво*. До Т. належать також *рибництво*, *бджільництво* й *шовківництво*. У більшості галузей Т. виділяють племінне і продуктивне Т. У дореволюц. Росії, в т. ч. і на Україні, Т. було відсталою галуззю с. г. Переважала безпорідна худоба низької продуктивності. Середньорічний надій молока від однієї корови становив 900—1000 кг, настриг вовни з однієї вівці — бл. 2 кг, несучість курок-несучок — 40—50 яєць на рік. З перших років Рад. влади Т. було приділено велику увагу. В липні 1918 В. І. Ленін підписав декрет про племінне Т., яким було покладено початок організації племінної справи в країні. Особливо важливе значення для відновлення і піднесення Т. мали рішення Червневого пленуму ЦК ВКП(б) 1934, який поклав початок створенню великого громад. Т. у колгоспах. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 Т. було заподіяно великої шкоди. В післявоєнні роки на основі зміцнення колгоспів і радгоспів Т. розвивається швидкими темпами. В 1950 перевершено довоєнний рівень кількості поголів'я вел. рог. худоби і свиней; виробн. м'яса, молока, вовни досягло рівня 1940, розширилася племінна робота. Для дальшого піднесення Т. в країні важливе значення мали рішення Вересневого 1953 та Червневого 1958 пленумів ЦК КПРС. Було поліпшено планування виробн. і заготівель тваринницької продукції, значно підвищено закупівельні ціни на продукти Т., визначено перехід від обов'язкових поставок до держ. закупівель с.-г. продуктів. Березневий пленум ЦК КПРС 1965 визначив систему екон. і орг. заходів, спрямованих на піднесення с. г., здійснення яких сприяло дальшому зростанню поголів'я худоби і підвищенню продуктивності Т. в країні, в т. ч. на Україні. В СРСР порівняно з дореволюц. періодом (1916) поголів'я вел. рог. худоби збільшилося з 58,4 млн. до 117,2 млн. (1982), свиней — відповідно з 23,0 млн. до 76,7 млн., овець і кіз — з 96,3 млн. до 148,5 млн. Середньорічний надій молока від однієї корови у всіх категоріях г-в 1982 становив 2134 кг, настриг вовни з однієї вівці — 3,2 кг (1940 — відповідно 1185 кг, 2,2 кг). В 1982 в СРСР

одержано 15,4 млн. т м'яса в забійній вазі, 91,0 млн. т молока, 72,4 млрд. шт. яєць, 452 тис. т вовни. В УРСР зосереджено 21,8 % загальносоюзного поголів'я вел. рог. худоби та 27,1 % поголів'я свиней. В 1982 Україна дала 22,6 % загальносоюзного виробн. молока, 22,3 % м'яса, 21,5 % яєць. Валова продукція Т. 1982 становила 51,9 % всієї валової продукції с. г. республіки. В 1982 на Україні середньорічний надій молока від однієї корови в

Виробництво основних продуктів тваринництва в УРСР

Ріки	М'ясо і сало всіх видів (у забійній вазі), тис. т	Молоко, млн. т	Яйця, млн. шт.	Вовна, тис. т
1940	1127	7,1	3273	13,5
1950	1195	6,8	3490	11,9
1960	2068	14,0	7187	27,6
1970	2850	18,7	9202	24,8
1982	3440	20,3	15 482	26,4

усіх категоріях г-в становив 2204 кг, настриг вовни з однієї вівці — 3,0 кг, несучість курок-несучок — 195 шт. (1965 — відповідно 1935 кг, 2,7 кг, 120 шт.). Важливою умовою дальшого розвитку Т. є поліпшення кормовиробництва, зокрема підвищення врожайності зернофуражних та кормових культур, впровадження прогресивних методів заготівель і збереження кормів. Особливе значення має розвиток *комбікормової промисловості*. Проводиться велика робота щодо поліпшення племінної справи і породного районування худоби й птиці. Дедалі більшого розвитку набувають міжколгоспна та внутрішньогосп. спеціалізація, концентрація, організація виробн. тваринницької продукції на базі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції* (див. *Тваринницький комплекс*). Створення великих галузевих виробничих об'єднань забезпечує можливість впроваджувати і використовувати нову техніку, *комплексну механізацію і автоматизацію виробництва*. Постановою Липневого пленуму ЦК КПРС 1978 «Про дальший розвиток сільськогосподарства СРСР» як один з осн. напрямів розвитку с. г. країни визначено всемірну його інтенсифікацію (див. *Інтенсифікація виробництва*). Розвиток Т. на сучас. етапі здійснюється на основі реалізації *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року, розробленої відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схваленої Травневим пленумом ЦК КПРС 1982. Програмою намічено, зокрема, підвищення продуктивності худоби і птиці, послідовне переведення Т. на пром. основу. Науково-дослідну роботу в галузі Т. на Україні проводять *Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідний інститут*, *Тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут* імені

М. Ф. Іванова «Асканія-Нова», *Свинарства полтавський науково-дослідний інститут*, *Птахівництва український науково-дослідний інститут*, *Землеробства і тваринництва західних районів УРСР науково-дослідний інститут* та ін. ін-ти, обл. дослідні с.-г. станції та відповідні кафедри с.-г. вузів. Див. також *Закупівлі сільськогосподарських продуктів, Сільське господарство*. Іл. див. на окрем. аркуші, с. 448—449. *Лит.*: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Муштрук А. І., Чалий А. А. Інтенсифікація тваринництва. К., 1975; Калита В. Т. На промисловій основі. К., 1975 Тваринництво. К., 1979; Народне господарство СРСР в 1982 г. Статистичний ежегодник. М., 1983; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

О. М. Окотий.

«ТВАРИННИЦТВО УКРАЇНИ»

— щомісячний науково-виробничий журнал М-ва с. г. УРСР. Виходить з 1926 (до 1935 в Харкові, потім у Києві). Журнал розкриває досягнення науки й передового досвіду в тваринництві та кормовиробництві, пропагує і висвітлює результати соціалістичного змагання трудівників ферм та комплексів по підвищенню ефективності виробництва і якості роботи. Окремі розділи присвячено питанням технології і механізації виробництва, економіки, плем. роботи, заготівлі й приготування кормів, годівлі тварин, ветеринарії, розвитку дрібних галузей (рибництво, кролівництво, бджільництво та ін.).

М. І. Халимоненко.
ТВАРИННИЦЬКИЙ КОМПЛЕКС — внутрішньогосподарський виробничий підрозділ, що спеціалізується на виробництві певного виду тваринницької продукції. До Т. к. належать виробничі приміщення, інженерно-тех. споруди, системи машин та необхідне поголів'я тварин. У Т. к. здійснюється єдиний технологічний процес, забезпечується потоковість і ритмічність виробн. тваринницької продукції встановлених стандартів при високій продуктивності *суспільної праці*. Організація Т. к. на пром. основі створює сприятливі умови для високого рівня концентрації поголів'я худоби та спеціалізації виробн., великомасштабної селекції, прискорення темпів генетичного поліпшення с.-г. тварин. Т. к. формуються окремими колгоспами і радгоспами або їх створюють на базі *міжгосподарського кооперування*. Буд-во Т. к. в СРСР почато після прийняття постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про розвиток виробництва продукції тваринництва на промисловій основі» (1971). Створюються Т. к. різних виробничих напрямів: молочні, по вирощуванню й відгодівлі великої рогатої худоби, по вирощуванню племінної рог. худоби, по вирощуванню молодняка; свинарські із завершеним виробничим циклом, свиновідгодівельні, птахівницькі, вівчарські та кро-

Державні закупівлі основних продуктів тваринництва в УРСР (всі категорії господарств)

	1940	1950	1960	1970	1982
Худоба і птиця (у живій вазі), тис. т	516	462	1541	2627	3400
Молоко і молочні продукти в перерахунку на молоко, тис. т	1006	1542	5998	10 545	12 945
Яйця, млн. шт.	1039	635	1628	3786	9233
Вовна (немита), тис. т залікової ваги	2,21	9,7	28,0	26,0	28,9

дівницькі. В 1982 у колгоспах і радгоспах УРСР налічувалося 119 комплексів по виробі. молока, 210 комплексів по відгодівлі великої рогатої худоби та свиней, 718 птицеферм і птицефабрик. Осн. напрям розвитку Т. к. визначено постановою ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» (1976) та Липневого пленуму ЦК КПРС 1978 «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР». Див. також *Гвардія*.

О. М. Окотний.

ТВЕН (Twain) Марк (справж. ім'я та прізвище) — Семюел Ленгтон Клемс; 30.XI 1835, Флоріда, шт. Міссурі — 21.IV 1910, Реддінг, шт. Коннектикут) — амер. письменник, основоположник амер. критичного реалізму. Літ. діяльність почав 1865. Враження від подорожі 1867 в Європу (побував і в Криму) й Палестину вплинуло на зб. гумористичних нарисів «Простаки за кордоном» (1869). Яскравий комічний колорит ранніх творів зумовлений вірою Т. в можливість прогресу амер. демократії. Перебування в Харфторді (шт. Коннектикут) 1871—91 позначилося втратою романтичних ілюзій. В романі «Позолочений вік» (1873, у співавторстві з Ч. Д. Уорнером) сатирично зобразив амер. дійсність після громадян. війни 1861—65. В автобіогр. романі «Пригоди Тома Сойєра» (1876) протиставив поетичний світ дитинства бездуховності й антагонізму світу дорослих. Критичні тенденції загострилися в оповіданнях та памфлетах 70—80-х рр. («Лист ангела-хранителя», 1887, опубл. 1946). Роман «Пригоди Гекльберрі Фінна» (1884) — широка панорама життя рабовласницького Півдня. В істор. романах «Принц і злидар» (1882), «Які з Коннектикута при дворі короля Артура» (1889) Т. у фантастичних сюжетах викривав деспотизм, лицемірство, реліг. мракобісся. В 90—900-х рр. звернувся до сатиричної притчі («Людина, що спокуюсь Гедльберг», 1899), політ. памфлету («Сполучені Лічучучі Штати», опубл. 1923, та ін.), філос. сатири (повість «Гасмичний незнайомець», опубл. 1916). Прихильно поставився до зростаючої організованої боротьби амер. робітн. класу («„Лицарі праці“» — нова династія), до подій рос. революції 1905—07. Т. належать і кн. нарисів «Життя на Міссісіпі» (1883), роман «Йолон Вільсон» (1894), істор. роман «Жанна д'Арк» (1896) тощо.

Тя.: Укр. перекл. — Які при дворі короля Артура, Одеса, 1929; Пригоди Тома Сойєра, К., 1955; Пригоди Гекльберрі Фінна, К., 1956; Принц і злидар, К., 1957; Позолочений вік, К., 1963; Оповідання та памфлети, К., 1972; Оповідання, К., 1973; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—12, М., 1959—61; Собрание сочинений, т. 1—8, М., 1980; Дневник Адама. Сборник публицистических произведений, М., 1981.

Лит.: Лібман З. Я. Марк Твен, К., 1977; Роми А. С. Марк Твен, М., 1977; Левинова И. М. Марк Твен. Библиографический указатель русских переводов и критической литературы на русском языке, 1867—1972, М., 1974, Н. Ю. Жукотенко.

ТВЕР — колишня (до 1931) назва м. Калініна.

ТВЕРДА ПШЕНИЦЯ — див. Пшениця.

ТВЕРДЕ ТІЛО — 1) *Агрегатний стан речовини*, що характеризується збереженням форми й об'єму, а також можливістю їхнього відновлення після дії невеликих сил. При підвищенні т-ри переходить у рідкий або газоподібний стан (див. *Плавлення, Сублімація*). Частинки (атоми, іони, молекули), що утворюють Т. т., здійснюють малі коливання навколо положень рівноваги. За розташуванням частинок Т. т. поділяють на кристалічні (див. *Кристали, Кристалічна ґратка*) й аморфні (див. *Аморфний стан*). Кристалічні Т. т. характеризуються близьким і далеким порядком, а аморфні, значну частину яких можна розглядати як рідини з дуже великою в'язкістю, — лише близьким. Є кілька способів поділу Т. т. на групи. Залежно від типу зв'язку (див. *Енергія зв'язку*) між частинками, що утворюють Т. т., розрізняють метали, ковалентні, іонні й молекулярні кристали, а також кристали з водневими зв'язками. В металах (Na, K, Fe) тип зв'язку визначається взаємодією «вільних» електронів провідності з ґраткою додатно заряджених іонів. У ковалентних кристалах (C, Si, Ge) він зумовлений електронами (здебільшого їхніми парами), спільними для двох атомів кристала. В іонних кристалах (NaCl, KCl) зв'язок між додатними і від'ємними йонами пояснюється електростатичною взаємодією між ними. В мол. кристалах (H₂, O₂, C₂, кристали органічних сполук) він існує завдяки міжмолекулярним силам. В кристалах з водневими зв'язками (напр., лід) зв'язок між атомами електровід'ємних елементів (найчастіше O, N) здійснюється через проміжний іон водню (протон). За мех. властивостями Т. т. поділяють на крихкі й пружні (див. *Крихкість, Пружність*), за електричними — на метали, які бувають нормальні й надпровідні (див. *Надпровідність*), і неметали, які можуть бути діелектриками і напівпровідниками. Діелектрики в свою чергу бувають полярні (див. *Поляризація діелектриків*) і неполярні. Полярні характеризуються піроелектрикою і п'єзоелектрикою, до них належать, зокрема, сегнетоелектрики й антисегнетоелектрики. За маг. властивостями розрізняють діа-, парамагнітики й магнітопорядковані Т. т., до яких належать феро-, антиферо-, феромагнітизм, діамагнітизм, парамагнітизм, феримагнітизм, феромагнітизм). Т. т. з великою енергією нульових коливань (див. *Нульова енергія*) порівняно з енергією зв'язку кристала виділяють у групу т. з. квантових кристалів (He, H₂, CH₄); тіла, які характеризуються низькою т-рою кристалізації — у групу т. з. криокристалів. Її складають кристали, утворені з найпростіших молекул (H₂, O₂, N₂) або атомів інертних елементів. Кристалічні Т. т. відзначаються *анізотропією* фіз. властивостей.

У деяких випадках вона настільки велика, що тіло поводиться як одню або двовимірну систему з рядом унікальних характеристик. До одновимірних систем відносять *біополімери*. Аморфні Т. т., за винятком окремих спеціальних випадків, — ізотропні (див. *Ізотропія*). Сучас. уявлення про Т. т. ґрунтуються на законах *квантової механіки*, які пов'язують властивості тіл з їхнім хім. складом, характером руху їхніх частинок і типом зв'язку між ними. Деякі з цих властивостей (напр., *теплопровідність* та *електропровідність*) і явища, що відбуваються в Т. т. (*люмінесценція*, поглинання електроманіт. і акустичних хвиль та ін.), зумовлені *квазічастинками* і взаємодією між ними. Важливим завданням фізики *твердого тіла* є розробка фіз. основ для створення Т. т. з наперед заданими властивостями. Цілий ряд властивостей Т. т. (*фотопровідність*, *пластичність* та ін.), а також явищ, що в них відбуваються (зокрема, *термоелектричні явища*, *фотоелектричні явища*), набули широкого практичного застосування в різних галузях науки і техніки. 2) Ідеалізований об'єкт механіки, під яким розуміється тіло, що в ньому віддалі між будь-якими точками залишається сталою.

Лит.: Давыдов А. С. Теория твердого тела, М., 1976; Займал Дж. Принципы твердого тела. Пер. с англ. М., 1974; Кнотель Ч. Введение в физику твердого тела. Пер. с англ. М., 1978. В. М. Локтев.

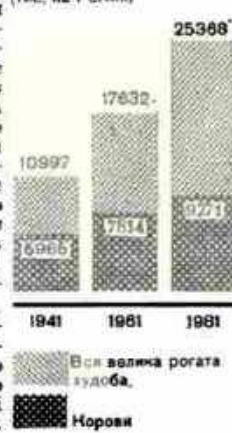
ТВЕРДІ РОЗЧИННИ — однофазні кристалічні або аморфно-тверді речовини змінного складу з двох (або більше) компонентів. Залежно від розташування атомів розчиненої речовини в кристалічній ґратці речовини-розчинника розрізняють Т. р.: проникнення (атомі — у міжвузлях ґратки, напр., водень у металах; віді — і м а н я (атомі — у підґратці одного металу, *вакансії* — у підґратці другого), напр., надлишкові атоми алюмінію у Т. р. на основі сполуки CoAl займають вузли у підґратці алюмінію, залишаючи вакантні вузли в підґратці кобальту (див. також *Дефекти в кристалах*); заміщення (атомі заміщують один одного в ґратці, напр. Ni²⁺ і Mg²⁺ в ґратці MgO). Т. р. бувають обмежені (Co у W) і необмежені (NiO в MgO). При утворенні Т. р. металів спостерігається підвищення твердості, міцності й електр. опору. Швидке охолодження (див. *Гартування* в металообробці) насиченого при високій т-рі Т. р. приводить до утворення пересиченого Т. р., який розпадається при низькотемпературному відпаді (див. *Старіння металів*) з виділенням другого компонента. Багато *сплавів* (сталь, бронза та ін.) і мінералів (напр., *плагіоклази, рубін*) є Т. р. До Т. р. належить також більшість стекол. В. М. Павлюков.

ТВЕРДІ СПЛАВИ — сплави з високими *твердістю*, *міцністю*, *різальними* та ін. властивостями, що зберігаються при нагріванні до високих т-р. Бувають порошкові і литі. Основою порошкових Т. с.

Марк Твен.

ПОГОЛВ'Я ВЕЛИКОЇ РОГАТОЇ ХУДОБИ (я т. ч. корів) в УРСР (тис. на 1 січня)

ТВЕРДІСТЬ

І. Н. Твердохліб.

є здебільшого карбід вольфраму або титану, складні карбід вольфраму і титану (часто і танталу), карбонітрид титану, рідше — ін. карбідів, бориди тощо. Цементуючою речовиною в них служать звичайно кобальт, рідше — нікель, його сплав з молібденом, сталь. Перші порошкові Т. с. одержано (1923—25) у Німеччині на основі карбиду вольфраму WC (цементуюча речовина — кобальт). В СРСР Т. с. такого типу (сплав «победит») вперше створено 1929. Розрізняють порошкові тверді сплави вольфрамові (вольфрамокобальтові), титановольфрамові і титано-танталовольфрамові. Вольфрамові (вольфрамокобальтові) сплави — найміцніші з усіх Т. с. Їхня границя міцності на стиск 3—4,7 ГПа, ударна в'язкість 16—50 кДж/м², модуль пружності 480—660 ГПа, коеф. теплопровідності 40—66 Вт/(м · К), питомий електричний опір ~ 19 мкОм · см. Титановольфрамові сплави відрізняються від вольфрамових вищою стійкістю проти зношування. У титано-танталовольфрамових сплавах порівняно з вольфрамовими і титановольфрамовими вища міцність проти втомленості і динамічна границя текучості. До порошкових Т. с. належать, крім того, безвольфрамові сплави на основі карбиду і карбонітриду титану (цементуюча речовина — нікель і молібден). За твердістю і міцністю вони близькі до титановольфрамових. Порошкові Т. с. застосовують у виробн. інструменту для обробки різанням металевих і неметалевих матеріалів, для безстружкової обробки (напр., волочіння, прокатки) металів, для виготовлення гірничобурового інструменту, їх використовують також як конструкційний матеріал. В металобробній і гірничій пром. сті СРСР застосування інструменту, робочі частини якого виготовлені з порошкових Т. с., сприяло підвищенню продуктивності праці в 3—5 разів. Литими Т. с., що їх одержують плавкою або литтям, є сплави типу WC—W₂C (редіти, які містять 3,7—4 % C), сплави на основі боридів та ін. сполук, сормайти (високовуглецеві і високохромисті сплави на основі заліза) тощо. Їх наварюють, наплавляють або напильють на робочі частини інструментів, на деталі машин і механізмів. Застосування литих Т. с. дає змогу підвищувати в 2—4, іноді в 10—20 раз тривалість експлуатації деталей, що швидко зношуються.

ТВЕРДІСТЬ матеріалів — властивість матеріалу чинити опір деформуванню або руйнуванню при місцевому силовому діянні твердих тіл на його поверхню; одна з найважливіших мех. характеристик матеріалів. Т. металів залежить від їхньої міцності й пластичності, Т. мінералів — від складу і структури. Т. визначають переважно *Брінелля методом*, *Віккерса методом*, *Роквелла методом*, *Шора методом* або методом Мооса — шкрябанням досліджуваного мінералу гострими ребрами мінералу еталонного. Мікротвердість (напр., тонких шарів металів, зерен металів і мінералів) аста-

новлюють спец. методом, розробленим на основі методу Віккерса. Впроваджується метод визначення твердості металів за допомогою ультразвукових коливань (вимірюванням зміни власної частоти коливальної системи залежно від твердості).

ТВЕРДІСТЬ ВОДИ — властивість природної води, зумовлена наявністю в ній розчинених солей кальцію і магнію. Розрізняють Т. в. карбонатну (тимчасову), пов'язану з вмістом у воді *гідрокарбонатів* кальцію та магнію, які можна усунути кип'ятінням, і некарбонатну (постійну), коли в ній розчинені солі цих елементів (*хлориди, сульфати та ін.*). Сумарна концентрація усіх солей кальцію і магнію визначає заг. твердість. Класифікація води за твердістю у ммоль/кг: м'яка — до 2, середньої твердості — 2—5, тверда — 5—10 і дуже тверда — понад 10. Вода з високою Т. в. утворює твердий осад (накип) на стінках теплообмінних апаратів (парових котлів, модонагрівників та ін.). Для зменшення твердості воду з'якшують (див. *Водопідготовка, Водочищення*).

ТВЕРДОКРІЛІ — ряд комах. Те саме, що й жуки.

ТВЕРДОПАЛІВНИЙ РАКЕТНИЙ ДВИГУН (РДТП) — *реактивний двигун* літального апарата, що працює на твердому ракетному паливі (порохах). Складається з сталеного корпусу, що є камерою згоряння, реактивного сопла, виготовленого з тугоплавких металів або інших теплостійких матеріалів; запального пристрою. Весь запас твердого палива вводиться в корпус у напіва'язкому текучому стані або закладається у вигляді спресованих з порошку зерен чи шашок. РДТП розвивають тягу (*реактивну силу*) від сотих часток Н (мікро ракетний двигун) до 10—15 МН (потужний двигун, що встановлюється на ракеті-носії). Регулювання тяги здійснюється шляхом впливу на процеси газовиділення або витікання газів, напр., зміною площі критичного перерізу сопла. РДТП підначаються високою надійністю. Застосовують їх у космонавтиці для стабілізації космічних літальних апаратів і коригування траєкторії (див. *Системи керування космічними апаратами*), а також як гальмівні двигуни, в балістич-

І. Н. Твердохліб у ролях Івана Непокритого («Дай серцю волю — заведе в неволю» М. Кропивницького) та Швейка («Пригоди бравого солдата Швейка» за Я. Гашеком).

них ракетах, реактивній артилерії тощо.

ТВЕРДОХЛІБ Іван Йосипович (н. 24.VI 1899, с. Должик, тепер Золочівського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1960). З 1923 працював у Харків. нар. театрі ім. Т. Шевченка, Укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка (1925, Кременчук, Полтава), Харків. дит. театрі (1928—29), з 1929 (з перервою) — в Одес. держ. драм. (тепер Одес. укр. муз.-драм. театр ім. Жовтневої революції). Серед ролей — Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Мартин Борудя (одномісний п'єса Карпенка-Карого), лід Юхим («97» М. Куліша), Бурка («Дороги, які ми вибираємо» Зарудного), Добчинський («Ревізор» М. Гоголя), Швейк («Пригоди бравого солдата Швейка» за Гашеком), Мальовіло («Дванадцять ніч» Шекспіра). Знімався (з 1930) у кіно (фільми: «Колішнина», «Ковні невинні», «Перекоп», «Прометей», «Дорогою ціною» та ін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

ТВЕРДОХЛІБ Сидір Антонович (9.V 1886, Бережани, тепер Терноп. обл. — 16.X 1922, Львів) — укр. поет і перекладач. Навчався у Львіві, та Віденському ун-тах. Працював учителем. Написав до літ. угруповання «Молода муза». Перш вірші надрукував 1906 в журн. «Світ». У 1908 вийшла зб. поезій Т. «В свідчі плеса». Т. — один з популяризаторів укр. л-ри полсь. мовою, перекладав твори Т. Шевченка, І. Франка, О. Маковей, О. Олеса та ін.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1958.

ТВЕРДОХЛІБОВ Олександр Дмитрович (1840—1918) — укр. краєзнавець. Вчителював у Охтирці (тепер місто Сум. обл.). Опублікував ряд оповідань у газ. «Южний край» (під псевдонімом Земляк), історико-етногр. статей у журн. «Киевская старина» та «Збірці Харківського губернського статистичного комітету», описав кустарні промисли Охтирського і Богодухівського повітів. У працях з історії Т. торкався питань класового розшарування укр. козацтва, однак ідеалізував устрій Запорізької Січі.

ТВЕРСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — феодал. князівство в Пн.-Сх. Русі 13—15 ст., займало територію у верхній течії р. Волги та по її притоках. Осн. міста: Твер (столиця), Кашин, Кснятин, Зубцов, Стариця, Холм, Микулин, Дорогобуж. В кін. 30 — на поч. 40-х рр. 13 ст. великий князь владимирський Ярослав Всеволодович виділив Т. к. із складу Переяслав-Залеського князівства як уділ своєму синові Олександру Невському. Незалежним Т. к. стало 1247. В 2-й пол. 13 ст. зросла його політ. могутність. Т. к. стало гол. суперником Московського великого князівства в боротьбі за об'єднання Пн.-Сх. Русі. На поч. 14 ст. тверський князь дістав титул «великого». Т. к. деякий час було центром

визвольної боротьби рус. земель проти *монголо-татарського іга*. Повстання, що спалахнуло 1327, було жорстоко придушене *Золотою ордою*. Це значно ослабило Т. к., чому сприяв також процес феод. роздробленості. Як самостійне князівство перестало існувати 1485, коли в результаті походу Івана III на Твер Т. к. було приєднано до *Російської централізованої держави*.

ТВІРНЯ в геометрії — пряма, що перетинає при своєму русі дану лінію (напряму), утворюючи при цьому лінійчатую *поверхню*. Якщо Т. залишається паралельною самій собі, то одержують *циліндричну поверхню*; якщо Т. весь час проходить через одну й ту саму точку, то одержують *конічну поверхню*.

ТВІРНЯ ТКАНИНА у рослин — те саме, що й *меристема*.

ТВІСТ (англ. twist, букв. — крутіня) — балетний танець. Був поширений у 60-х рр. 20 ст. Муз. розмір $\frac{4}{4}$, парні долі акцентовані. Властиві швидкий темп і чіткий ритм.

ТВОРЧИСТЬ — продуктивна людська діяльність, здатна породжувати якісно нові матеріальні та духовні цінності суспільного значення. Виявляється в різних галузях сусп. практики, науки, техніки, в л-рі й мистецтві. Розвиток творчого потенціалу діяльності є важливою умовою культур. прогресу суспільства і виховання людини. Природу Т. і творчих здібностей традиційно вивчають філософія і психологія. Філосо. ідеалізм містифікує Т., вбачаючи в ній вияв надприродних духовних сил (бога, ідеї, духа) або таємничих підсвідомих психічних здатностей індивіда. *Діалектичний матеріалізм*, навпаки, пов'язує джерела Т. із свідомою сусп.-практичною діяльністю людей по цілеспрямованому перетворенню природи і суспільства, тобто з *трацею* як основною формою людського життя. У вузькому значенні поняття «творчість» стосується лише соціокультур. сфери. В природі існує *розвиток*, а не Т., бо остання передбачає усвідомлену дію, реалізацію мети, задуму, тобто наявність свідомої людини-творця. Т. є могутнім джерелом *новаторства* в усіх галузях матеріального і духовного життя суспільства, а її результати (продукти) найвищою мірою відзначаються оригінальністю, неповторністю, унікальністю, досконалістю. Відповідно і творчі здібності являють собою граничну концентрацію духовних сил людини, її емоцій, почуттів, уяви, фантазії, інтелекту, професійної кваліфікації. Грунтуючись на природних, насамперед психофізіологічних, фактах (обдарованість), творчі здібності формуються і розвиваються лише в суспільно-культур. середовищі. Найвищим їхнім проявом у людини є *талант і геній*. Тому критерії, за допомогою яких вирізняються справді творчі надбання людства, повинні мати культурно-істор. масштаб, вказувати на місце певних здобутків у заг. поступі сусп. культури. Процес Т. завжди

специфічний, але має й деякі заг. риси і фази розвитку. Такими фазами є пошук, визрівання задуму, реалізація (осяяння), обґрунтування і перевірка. Можливості для творчої діяльності залежать від *суспільних відносин*. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства і науково-технічного прогресу* впровадження творчого начала в усі сфери життя становить важливу закономірність сусп. розвитку. Т. стає справою найширших трудящих мас, виявом досконалості людських здібностей у різних видах праці. Про це свідчить невинне зростання творчого потенціалу рад. науки і техніки та мистецтва, масовий рух новаторів, винахідників і раціоналізаторів та самодіяльна мистецька Т. Див. також *Натхнення, Психологія творчості*.

ТЕАТР (грец. θέατρον — місце для видовищ; видовище) — рід мистецтва, який відображає дійсність у художніх сценічних образах. Як і ін. роди мистецтва, театр, мистецтво є формою суспільної свідомості, засобом ідейного й естетичного виховання мас. Т. відображає особливості розвитку, ідеали і суперечності суспільства, тісно пов'язані з його загальною культурою.

Мистецтво Т. зародилося ще в старод. часи. Його елементи є в трудових і реліг. обрядах, в іграх, пізніше — в творчості мандрівних акторів (*мімів* у Римі, жонглерів, *менестрелів і трубадурів* у Франції, *схоморохів* у Київ. Русі та ін.). Синтезувавши в собі всі види нар. творчості (словесний і муз. фольклор, танець, пантоміму, декоративно-ужиткове мистецтво), Т. ще в давнину набув у різних народів самобутніх форм. З'явилися і своєрідні нац. театр. системи (зокрема, в Індії, Китаї, Тибеті, Японії та ін.), в яких безпосереднє відображення життєвих явищ поєднувалося (найбільше на Сх.) з умовним (застосування масок, особливих костюмів та гримування, символічних деталей тощо). Визначним надбанням світової культури стали класична інд. драма 2—5 ст. (Бхаса, Калідаса, Шудрака), кит. юанська драма 12—15 ст., японський Т. но та *кабукі*. На розвиток европ. Т. великий вплив мав заснований на гуманістичних принципах Т. стародавніх Греції і Риму (див. *Греція Стародавня, Рим Стародавній*, розділ Театр), в якому стверджувалися норми громадянськості й моралі, відображалася соціальна і політ. боротьба в античному суспільстві. За середньовіччя в Зх. Європі Т. було підпорядковано ідеології феодалів і католицької церкви. Проте поряд з реліг. виставами (*містерій, міраклі, мораліте* тощо) розвивалося демократичне театр. мистецтво (див. *Фарс, Інтермедія*). Збагачені формами нар. видовищ середньовіччя, традиції античності було відновлено в епоху *Відродження (комедія дель арте* в Італії, театр. системи Ф. Лопе де Вега, П. Кальдерона, т. з. комедія плаща та шпаги в Іспанії, філос.-аналітичний театр У. Шекспіра в Англії). Дальшим етапом розвитку европ. сцени став

Т. *класицизму* у Франції, заснований на нормативній естетичній Буало та раціоналістичній філософії Декарта (П. Корнель, Ж. Расін, Ж. Б. Мольєр). Йому властива канонічність форм, декламатичність, риторична патетика. У 18 ст. Т. Франції, Німеччини, Англії пов'язаний з ідеями *просвітництва* (Д. Дідро, Г. Лессінг, Й. Гете, Ф. Шіллер); він вивів на сцену героя з бурж. середовища. Шаплони класицизму відкинув Т. *романтизму* і особливо Т. критичного реалізму. Реалізм зах. европ. Т. багато в чому завдячує драматургії Г. Ібсена, Г. Гауптмана, Б. Шоу, режисерським пошукам Мейнінгенського театру і відкриттям А. Антуана, Г. Крега, М. Рейнгардта. В розвиток Т. критичного реалізму великий внесок зробили рос. драматурги (О. Пушкін, М. Гоголь, О. Островський, Л. Толстой, А. Чехов, М. Горький) та діячі сцени (М. Шепкін, П. Мочалов, О. Мартінов, М. Ермолова). Вершиною вітчизняного реалістичного Т. дожовтневого періоду було глибоко психологічне і соціально активне мистецтво МХТ (з 1920 — *Московський художній академічний театр*), очолюваного К. Станіславським і В. Немировичем-Данченком.

Велика Жовтн. соціалістична революція створила необхідні умови для піднесення й розвитку театр. мистецтва. Соціалізація єдності народів Рад. країни визначила розвиток багатонац. Т. і взаємозбагачення театр. культур рад. республік. На основі комуністичної ідейності і партійності, плідного використання кращих традицій мистецтва минулого у рад. Т. виробився найпрогресивніший метод відображення дійсності — метод *соціалістичного реалізму*. Цьому сприяла діяльність МХАТу, *Молодої театру* та ін. театр. колективів країни, в т. ч. театрів братніх республік СРСР, режисерські відкриття К. Станіславського, В. Немировича-Данченка, В. Мейерхольда, Є. Вахтангова, О. Таїрова, К. Марджанішвілі, О. Ахметелі, Л. Курбаса, Г. Юри, М. Охлопкова, Ю. Завадського, Г. Товстоногова, Ю. Мільтініса, К. Ірда (див. *Режисерське мистецтво*). Значний внесок у розвиток соціалістичного реалізму в Т. роблять театр. діячі країн соціалістичної співдружності. Значний вплив рад. Т. зробив на прогресивних митців зарубіжних країн (Б. Брехт, Ш. Дюллен, Ж. Віллар, Ж. Л. Барро, П. Брук, Е. де Філіппо). Рад. Т. зміцнює зв'язки між народами, виступає проти заанападницьких ідей модерністського бурж. театр. мистецтва.

Укр. Т. бере початки з нар. обряд. трудових пісень, ігор. У 16—18 ст. поширюється *шкільний театр* [вистави в братських школах (Львів та ін.) і Києво-Могилянській академії; див. *Київська академія*]. Поряд з виставами реліг.-дидактичного характеру тут ішли спектаклі на істор. сюжети з елементами соціальної сатири. Найбільше були пов'язані з дійсністю вставні комедійно-побутові сценки, т. з. *інтермедії*, в яких виводилися нар. типи. В

17—19 ст. поширився нар. ляльковий Т. демократичного і сатиричного спрямування — *вертеп*. У 1751—53 існував *Розумовського Кирила театр*. У кінці 18 — на поч. 19 ст. у поміщицьких маєтках Д. Ширая, І. Хорвата, Г. Гарновського та ін. виникли кріпацькі балетні та оперно-драм. трупи, які наслідували зразки придворного рос. Т. (див. *Кріпацький театр*), а також дворянські аматорські драм. гуртки прогресивного напрямку, в яких брали участь І. Крилов, В. Капніст, В. Гоголь, М. Гоголь, І. Котляревський, Г. Квітка-Осноров'яненко, Н. Кукольник та ін. Наприкінці 18 ст. в Харкові (див. *Харківський вільний театр*), а на поч. 19 ст. в Києві, Одесі, Полтаві виникли міські професійні Т., будувалися театр. приміщення. З вистав «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського у *Полтавському вільному театрі* почався розвиток укр. професійного театру. В 30—70-х рр. на Україні діяв ряд рос.-укр. профес. театр. труп І. Штейна, Л. Млотковського та ін. Видатні актори М. Шепкін, а згодом К. Соленик, Л. Млотковська, І. Дрейсіг утверджували на сцені реалізм, активно пропагували укр. та рос. класичну драматургію. Велике значення для формування укр. Т. мали драматургічна творчість і театр.-естетичні погляди Т. Шевченка. В Галичині (входила до складу Австро-Угорщини) аматорські театри з'явилися в 40-х рр. 19 ст., а профес. укр. Т. — 1864 (див. *Театр товариства «Руська бесіда»*). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. укр. Т. досяг високого мистецького рівня. Незважаючи на адм.-цензурні утиски з боку царського уряду на Україні (див. *Емський акт 1876*, *Валуєвський циркуляр 1863* та циркуляри 1881, 1883, зокрема про заборону вистав і перекладів п'єс укр. мовою) і колоніальну політику Австро-Угорщини в Галичині, на сценах укр. театр. ставили п'єси укр. мовою (твори М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, І. Франка). В них глибоко і реалістично відтворено нар. життя. У кін. 19 — на поч. 20 ст. діяли театр. трупи М. Л. Кропивницького, трупи М. П. Старицького, Садовського М. К. трупа, перший стаціонарний *Театр Миколи Садовського* (див. також *Українські театральні трупи другої половини 19 — початку 20 століття*). На Закарпатті та Буковині діяли напівпрофесійні театри. Після поразки бурж.-демократичної революції 1905—07 укр. Т. зазнав кризи. У ряді укр. труп знизилася мистецька критерії, виявилися ознаки епігонства. Реалістичні традиції відстоював лише Театр М. Садовського (Київ). Він збагатив репертуар уперше поставленими укр. мовою творами рос. класики, п'єсами Ю. Словацького, Г. Запольської, операми Б. Сметани, С. Монюшка, а також творами представників укр. нової драматургії (С. Васильченка, Б. Грінченка, Л. Яновської, О. Олеся та ін.). Значну роботу в пропаган-

ді рос. і зарубіж. класичної спадщини в 80—90-х рр. 19 — на поч. 20 ст. проводили київ. *Театр «Соловцов»* (1891—1919), *Харківський міський театр* (1895—1910), театр. трупа *Російського драматичного товариства* (1879—89) у Києві, антреприза в Одесі, пересувні рос. драм. колективи на Україні, польс. експериментальна театр. *Студія* (1916—18). Новий етап розвитку укр. Т. почався після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Утворилися численні аматорські і профес. колективи, що вели значну пропагандистську роботу. Загальне методичне керівництво здійснював заснований 1919 у Харкові Всеукр. театр. комітет (ВУТЕКОМ; див. *Театральний комітет*). Широко організовувалися масово-агітаційні видовища (див. *Агітаційний театр*). Діяли й новостворені профес. театри: «Молодий театр», *Перший театр Української Радянської Республіки* імені Шевченка, «Кийдрамте», *Театр імені М. Заньковецької* (тепер *Львівський український драматичний театр* імені М. Заньковецької), «Березіль» (тепер *Харківський український драматичний театр* імені Т. Шевченка), Одеська держдрама (тепер *Одеський український музично-драматичний театр* імені Жовтневої революції), театри юного глядача в Харкові (засн. 1920), Києві (засн. 1924), рос. театри — в Києві (1926, тепер *Київський російський драматичний театр* імені Лесі Українки), Одесі (1927, тепер *Одеський російський драматичний театр* імені А. Іванова), Дніпропетровську (1927, тепер *Дніпропетровський російський драматичний театр* імені М. Горького) та ін. Нові театри, наслідуючи реалістичні традиції укр. колективів і засвоюючи досвід ін. театр. культур, насамперед російської, шукали нових сценічних форм [напр., експерименти в галузі масових композицій (т. з. театр. плаката) здійснював театр «Центростудія», засоби метафоричності та сценічної умовності в театрі «Березіль» пов'язані з пошуками Л. Курбаса, М. Терещенка, В. Василька та ін.]. Значних успіхів досяг укр. рад. театр у 20—30-і рр. з розвитком укр. рад. драматургії (М. Куліш, І. Дніпровський, Я. Мамонтов, І. Микитенко, І. Кочерга, О. Корнійчук, М. Ірчан, Ю. Яновський, Л. Первомайський). Перебюроючі впливи бурж. ідеології, додаючи схематизм агіт. вистав, укр. Т. дедалі повніше зображав правдиві картини нової рад. дійсності, багатогранні людські характери. Цьому сприяло, зокрема, засвоєння *Станіславського системи*. Ідейною основою укр. рад. Т. став метод соціалістичного реалізму. Зріс худож. рівень театр. колективів, висунулася велика плеяда обдарованих акторів, згодом нар. артисти СРСР Д. Антонович, А. Бучма, О. Воронович, В. Добровольський, М. Крушельницький, О. Крамов, В. Магар, І. Мар'яненко, Д. Мілютенко, Є. Пономаренко, О. Сердюк, Є. Романов, Н. Ужвій, Ю. Шумський, Г. Юра, В.

Яременко, нар. артисти УРСР Г. Борисоглібська, Л. Гаккебуш, Л. Бугова, В. Високов, В. Любарт, Л. Мацієвська, П. Нято, К. Осмацьовська, І. Твердохліб, С. Федорцева, В. Чистякова та ін. У 20—30-х рр. утворюється мережа робіничо-селянських пересувних театр. рив, перейменованих згодом на *робіничо-колгоспні театри* (в Харкові, Одесі, Кіровограді, Запоріжжі, Охтирці, Лохвиці та ін. містах); засновуються нові стаціонарні колективи: *Харківський театр Революції* (тепер Чернів. укр. муз.-драматичний театр ім. О. Кобилянської), Запоріж. укр. муз.-драматичний театр. Полтав. укр. муз.-драматичний театр, Донец. укр. муз.-драматичний театр та ін. Укр. театр. колективи виникають в ін. республіках: Держ. укр. театр РРФСР в Москві (1924—34; див. *Український театр РРФСР*), *Театр «Жовтень»* (1930—32) у Ленінграді, Казах. укр. муз.-драм. театр з базою в м. Уральську (1936—41; див. *Музично-драматичний український театр Казахської РСР*) та ін. Під час Великої Вітчизн. війни та в повоєнні роки зміцнів зв'язок укр. Т. з життям народу, поглибили його публіцистичне начало, розвинулися аналітично-психологічний та героїко-романтичний стильові напрями. З 2-ї пол. 50-х рр. укр. Т. дедалі глибоше пофільсофськи осмислює життєві процеси, звертається до засобів умовності, метафоричності. Репертуар сучасних Т. складається з творів укр. драматургів (О. Корнійчук, М. Стельмах, О. Левада, О. Коломієць, М. Зарудний та ін.), письменників братніх республік, п'єс вітчизн. та світової класики, прогресивних зарубіжних драматургів. насамперед митців країн соціалістичної співдружності. Серед відомих митців 60—80-х рр.: режисери — нар. артисти СРСР Ф. Верещагін, В. Грипич, нар. артисти УРСР О. Барсегян, Я. Геляс, С. Данченко, К. Кононенко, Б. Мешкіс, С. Сміян, засл. діяч мист. УРСР В. Оглоблін, актори — нар. артисти СРСР А. Гашинський, Н. Доценко, О. Кусенко, П. Куманченко, Ю. Мажуга, А. Роговцева, Л. Тарабарин, нар. артисти УРСР Н. Гурська, З. Дехтярьова, Ю. Жбаков, П. Загребельний, В. Івченко, Л. Кадирова, В. Малай, Л. Калачевська, Л. Кушкова, Є. Лисенко, Ж. Мельников, Т. Мірошніченко, П. Міхневич, А. Носачов, С. Олексенко, К. Параконов, М. Протасенко, Ф. Стригун, Б. Ступка, Ю. Ткаченко, В. Туз, Г. Янушевич та ін., сценографи Д. Івницький, Д. Лідер, Є. Лисик, М. Френкель та ін. Мистецькі кадри готують *Київський інститут театального мистецтва* імені І. К. Карпенка-Карого, *Харківський інститут мистецтва* ім. І. П. Котляревського, студії при театрах. Театральний процес в УРСР висвітлює загальна і спеціальна преса (журн. «*Український театр*», газ. «*Культура і життя*»). Велику методичну допомогу подає театрам *Українське театральне товариство*. Т. — це просторово-часове, синте-

тичне (ввібрало ін. роди мистецтв), одночасно авторське і виконавське мистецтво. Основою драматичного Т. є література, насаперед *драматургія* (визначає зміст вистав і особливості стильового розв'язання їх), музичного Т. — *музика* (набирає структури муз. драматургії). Драматургія набуває сценічних форм за допомогою *акторського мистецтва* (драм. гра, декламація, вокал, пантоміма, танець, у деяких народів — цирк), за допомогою сценографії та костюмів створює середовище, де відбувається дія (див. *Театральне-декораційне і кінодекораційне мистецтво*, *Театральний костюм*, *Театральна музика*), і режисерського мистецтва, що забезпечує єдність задуму, художню і стильову цілісність вистави. Сучасний Т. використовує окремі елементи кіномистецтва, телебачення, радіо, здобутки новітньої техніки. Одним з важливих принципів Т. є умовність — певна невідповідність зовнішніх рис сценічної дії її життєвим першосновам, це досягається використанням засобів метафоричності, символіки, гротеску, гіперболи, фантастики. Своєрідність Т. полягає в тому, що дія на сцені, незважаючи на попередню підготовку, відбувається щоразу немовби вперше, розгортається безпосередньо перед глядачем (а не знята на плівці, як у кіно), між актором та глядачем встановлюється двосторонній зв'язок. Завдяки цьому Т. набуває особливого емоційного впливу. Безпосередність сприйняття театр. твору робить глядача свідком і немовби співучасником дії. Ця особливість свідомо акцентується у деяких різновидах Т. (г. з. «театр присутності», хепенінг), є наслідком спільної творчості драматурга, композитора, колективу театр. закладу (режисер-постановник та його помічники, художник, трупа акторів, диригент і оркестр, численні працівники вироб. цехів — декорацийного, костюмерного, бутафорського, реквізиторського, взуттєвого, столярного, слюсарного, а також електрики, радисти тощо). Т. як рід мистецтва поділяється на види: драматичний Т., музичний Т. (*опера*, *балет*), музично-драматичний (поєднує ознаки двох перших), *оперета*; *театр ляльок*, тіньовий театр, *пантоміма*; до них примикає театр одного актора. Види Т. мають різноманітні структурні варіанти, жанрові модифікації. Так, драматичний Т. ставить *трагедію*, *комедію*, *драму* і багато їхніх різновидів. Драма буває соціальною, сімейно-побутовою, психологічною, камерною, історичною, ліричною тощо. Комедія поділяється на соціальну, сатиричну, побутову, ліричну, комедію характерів або ситуацій, водевіль, фарс та ін. Деякі Т. мають жанрову спеціалізацію (Т. сатири, комедії, драми та комедії, водевілю, малих форм) або орієнтуються на певне коло глядачів (Т. молодіжний, Радянської Армії або Флоту, юного глядача; ці види Т. з'явилися у рад. час). Т. належить до видовищних мистецтв, куди, зокрема, входять *цирк*, масові ви-

довища (див. *Театралізовані свята*), *кіномистецтво*, *телевізійне мистецтво* (телевістава). Щороку 27.III відзначається *Міжнародний день театру*. Див. розділ Театр у статтях про рад. республіки, про окремі країни, міста. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449, а також до статей *Театральне-декораційне і кінодекораційне мистецтво*, с. 208—209; *Театральний костюм*, с. 320—321.

Лит.: Восточный театр. Л., 1929; Дмитрова Л. Підручна книга з історії всесвітнього театру, в. 1. Х., 1929; Про мистецтво театру. К., 1954; Станіславський К. С. Мое життя в мистецтві. К., 1955; Саксаганський П. К. Думки про театр. К., 1955; Волошин І. Джерела народного театру на Україні. К., 1960; Український драматичний театр, т. 1—2. К., 1959—67; Історія західноєвропейського театру, т. 1—6. М., 1956—74; Андреев А. Происхождение театра. Л.—М., 1959; Театральная энциклопедия, т. 1—5. М., 1961—67; Історія советского драматического театра, т. 1—6. М., 1966—71; Історія русского драматического театра, т. 1—6. М., 1977—82.

Ю. М. Бобошко.

«ТЕАТР» — газета, орган Управління держ. театрами України, з 8-го номера — Комісії по націоналізації театрів. Засн. з ініціативи М. Кольцова. Виходив у Києві з 5.IV по 10.V 1919. Висвітлював питання театр. і мистецького життя України, а також Москви і Петрограда. В «Т.» надруковано статті К. Марджанова (*Марджанівці*), підписані криптонімом (М.), М. Кольцова, О. Дейча, Г. Крижицького, М. Бонч-Томашевського, інтерв'ю з актрисою В. Юренєвою. Літ. секретарем працював К. Паустовський (діяльність «Т.» згадано в автобіографічному творі «Повість про життя», де газету названо журналом).

«ТЕАТР». 1) Театр., літературний і мистецький тижневик. Виходив 1921—23 у Києві у вид-ві «Театр». 2) Тижневик театру, орган худож. сектора Одес. губполітосвіти. Виходив 1922 в Одесі. 3) Укр. ілюстрований журнал, виходив щомісяця 1936—41 у Києві. Орган управління в справах мистецтв при РНК УРСР. Висвітлював театр. життя Рад. України (зокрема, роботу профес. і самодіяльних театр. колективів), знайомив з мист. вітчизн. і зарубіжних театрів. Особлива увага приділялася історії укр. театру (мемуари, листування видатних укр. акторів тощо). На сторінках журналу виступали П. Саксаганський, Г. Борисоглібська, А. Бучма, І. Паторжинський, Ю. Шумський, В. Василько та ін. митці. Див. «Український театр».

ТЕАТР АБСУРДУ — один з виявів модернізму в театр. мистецтві, складова частина «масової культури». Його ідеологічною основою є доведені до абсурду ідеї Ф. Ніцше, Ф. Шопенгауера, З. Фрейда, представників *футуризму*, *екзистенціалізму*, *сюрреалізму*. Т. а. руйнує художню форму і зміст, спотворює ідеал і дійсність, нівелює особистість, заперечує прекрасне, підносить потворне, трактує світ як алогічний, *іраціональний*. У виставах Т. а. немає сюжетів, слово, *сценічна дія* фрагментарні. Це гранично суб'єктивний,

часто фізіологічний за характером театр, споріднений з театром жорстокості, фільмами жаків. Т. а. виник у 40—50-х рр. 20 ст. у Франції з появою творів С. Беккета («Чекаючи Годо»), Е. Іонеско («Носорог»), Ж. Жене («Балкон»). У 50—70-х рр. став поширеною театр. течією в капіталістичних країнах.

Лит.: Куликова И. С. Философия и искусство модернизма. М., 1980.

ТЕАТР «АРЛЕКІН». Дія у Києві у 1-й пол. 1920. Організований О. Каплером, С. Юткевичем і Г. Козінцевим. У репертуарі Т. «А.» — вистава «Балаганчик» Блока та ін. В роботі театру брав участь К. Марджанівці.

ТЕАТР БЕРГОНЬЕ — театр. приміщення в Києві, яке використовувалось для гастрольних виступів різних театр. колективів. Збудовано 1874—78 франц. ділком О. Е. Бергоньє спочатку як театр-цирк «Альказар», а з 1878 — театр. У січні—лютому 1882 в Т. Б. виступала укр. трупа Г. Ашкарєнка за участю М. Кропивницького і М. Садовського. У листопаді — грудні 1882 у театрі гастролювала Трупа М. Л. Кропивницького, у жовтні — листопаді 1883 — Трупа М. П. Старицького, з 1884 протягом 7 років щороку гастролювало Моск. т-во драм. акторів, очолюване М. М. Соловцовим; 1891 він заснував тут Театр «Соловцов» (виступав до 1898). У Т. Б. відбувалися гастролі італ. оперних труп, у яких співали Баттістіні, Маїніні, Патті, Модеста, Гамба та ін. В жовтні 1917 в Т. Б. проходило об'єднане засідання Київ. Ради робітн. і солдатських депутатів та представників гарнізону, профспілок і фабзавкомів, яке прийняло рішення про збройне повстання і обрало революц. комітет. У Т. Б. виступали «Молодий театр», Театр Червоної Армії, Перший театр Української Радянської Республіки ім. Шевченка, театр «Березіль». З 1926 в приміщенні Т. Б. (дещо реконструйованому) — Київський російський драматичний театр імені Лесі Українки.

[П. І. Тернюк.]

ТЕАТР-ВАГОН імені М. І. Подвойського. Створений у Києві 1919 театр. секцією Нар. Комісаріату у військ. справах. 29.V Т.-В. виїхав з Києва для влаштування агітвистав на залізнич. станціях. Перед спектаклями виступали агітатори (зокрема, О. Коллонтай), які в своїх промовах роз'яснювали суть політики Рад. влади, істор. значення Великої Жовтн. соціалістич. революції.

ТЕАТР ВОЄННИХ ДІЙ — частина території континенту з морями, що омивають її, або акваторія океану (моря) з островами і прилеглим узбережжям континентів, а також повітряний простір над ними, в межах яких розгортаються стратегічні утворювання збройних сил і можуть вестися воєнні дії. Поняття «театр воєнних дій» з'явилося на поч. 19 ст. у зв'язку з бурхливим розвитком засобів збройної боротьби. В період 2-ї світової війни воєнними діями були охоплені цілі континенти,

ТЕАТР
ДЛЯ ДІТЕЙ

океани і моря. З появою ракетної зброї та ядерної зброї створилися ще більші передумови для включення у Т. в. д. сухопутних, мор. і повітр. просторів.

ТЕАТР ДЛЯ ДІТЕЙ — 1) Дитячий театр, у якому вистави розігруються силами юних виконавців. Одна з форм *дитячої творчості*. Набув великого поширення в радянській час у гуртках дитячої самодіяльності, які працюють при палацах і будинках піонерів, спеціальних студіях при школах, клубах тощо. 2) Професійний або самодіяльний театр, діяльність якого спеціально призначена для дитячої аудиторії. Див. *Театр юного глядача*.

ТЕАТР «ЖОВТЕНЬ» у Ленінграді — укр. драм. театр, створений Головинством Наркомосу РРФСР. Відкрився 7 листопада 1930 виставою «Диктатура» І. Микитенка. В творчому складі: художній керівник — Д. Ровинський, режисери — О. Смирнов та О. Смирнова-Іскандер (див. *Смирнови*), Є. Котаненко, художники О. Іванов, В. Шкляєв, композитори — П. Козичук, Ю. Мейтис, Н. Пруслан, Б. Яновський, диригент — І. Штейман, хореограф Б. Борей, актори — Ф. Лепицький, Є. Сидоренко, Д. Гайдамака, Ю. Шостаковська, С. Ващук, А. Гайдебур, В. Грановська, Н. Лебедева, М. Маркова, Є. Нікітченко та ін. В репертуарі: «Гайдамаки» за Т. Шевченком (в інсценізації Л. Курбаса), «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (в обробці Остапа Вишні), «Патетична соната» М. Куліша, «Яблуновий полон» І. Дніпровського, «Завойовники» Ю. Яновського, «Ровесники п'ятирічки» Л. Первомайського, «Штурм» О. Корнійчука, «Матроси з Катарро» Ф. Вольфа. У 1932 році театр припинив діяльність.

Лит.: Сеннікова Р. Цікава сторінка історії. «Український театр», 1972, № 6.

ТЕАТР «ЖОВТЕНЬ» у Полтаві — укр. драматичний колектив. Засн. 1924 групою режисерів і акторів кол. «Полтавського українського драматичного товариства». Керівник Г. Ванченко, актори — М. Олексієнко, Є. Нікітченко, І. Недоля, М. Дубров та ін. В репертуарі: вистави за творами Т. Шевченка, Ж. Б. Мольєра, О. Ремізова та ін. В 1925 театр припинив діяльність.

ТЕАТР «ЗАГРАВА» — укр. професійний пересувний театр. Утворений 1932 з групи акторів *Театру імені І. Тобілевича*. Діяв на Зх. Україні. В складі труп: режисер — В. Трач, художник — Л. Боровик, актори — Л. Кривицька, І. Рубчак, Я. Старицький, Я. Чуперчук та ін. У репертуарі: «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» і «Тарас Бульба» М. Старицького (за М. Гоголем), «На полі крові» (за Йоганна, жінка Хусова) Лесі Українки, «Земля» за В. Стефаником, «Слово о полку Ігоревім», «Швейк» за Я. Гашеком. У 1938 Т. «З.» і Театр ім. І. Тобілевича об'єдналися в нову театр. трупу — *Театр імені І. Котляревського* (м. Косів). П. К. Медведик.

ТЕАТР ІМЕНІ І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО — укр. драм. театр у Галичині; працював 1938—39 (постійна база у м. Косові, тепер Івано-Франківська обл.). Створено внаслідок злиття *Театру імені І. Тобілевича* і *Театру «Заграда»*. У складі театру: М. Бенцаль, І. Рубчак, Л. Кривицька, А. Нижанківський, М. Нижанківська та ін. В репертуарі: «Лісова пісня» Лесі Українки, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Цариця Грузії» («Зрада») О. Сумбатова, «Пурга» Д. Шеглова. Восени 1939 більшість акторів театру вступила до трупи державного *Українського драматичного театру імені Лесі Українки* у Львові.

П. К. Медведик.
ТЕАТР ІМЕНІ І. ТОБІЛЕВИЧА — укр. драм. театр у Галичині. Засн. 1928 у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) антрепренером Г. Мінченком-Сітовським як т-во акторів на базі драм. гуртка ім. І. Тобілевича (діяв 1910—28) і профес. акторів. З 1930 художнє керівництво здійснював М. Бенцаль, режисером працював Й. Стадник (1933—35); серед акторів — О. Бенцалева, Ф. Базилевич, Л. Боровик (актор і художник), Я. Гелас, Л. Голіцинська, Л. Кривицька, І. Рубчак, Г. Совачева, Я. Старицький. У 1929 виступала Г. Борисоглібська. Для

Театр імені І. Тобілевича. Сцена з вистави «Маруся Богуславка» М. Старицького (Ганна — Г. Совачева, Леся — І. Коссакова, Маруся — Л. Кривицька, Софрон — М. Бенцаль), 1938.

участі в муз. виставах запрошували співаків В. Коссака, А. Гаєка, Н. Костів. В репертуарі: п'єси М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, І. Франка, Лесі Українки, польсь. і рос. класика; опери С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, М. Аркаса, С. Моношкі, Б. Сметани, оперети І. Кальмана, Ф. Легара, Й. Штрауса та ін. В 1932 від театру відокремилася група акторів і утворила театр «Заграда». В 1938 обидва театри об'єдналися у *Театр імені І. Котляревського*, на базі якого в 1939 у Львові створено *Український драматичний театр ім. Лесі Українки*.

П. К. Медведик.
ТЕАТР ІМЕНІ М. К. ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ. Засн. 1922 у Києві. В 1923 присвоєно ім'я М. К. Заньковецької. Театр показав у Києві вистави за творами Т. Шевченка, І. Франка, М. Старицького, Г. Хоткевича, С. Черкасенка, М. Горького, Ф. Шіллера, Ж. Б. Мольєра. З 1923 — пересувний, обслуговував Полтаву, Кременчук, Черкаси, Білу Церкву, Чернівці та ін.

міста України. В 1931—41 — у Запоріжжі, у 1941—44 — в евакуації у Тобольську та Новокузнецьку, з 1944 — *Львівський український драматичний театр імені М. К. Заньковецької*.

ТЕАТР КАБУКІ — див. *Кабукі*.
ТЕАТР КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ ПРОФСПІЛОК імені М. М. Коцюбинського. Засн. 1927. Трупа була укомплектована переважно з акторів укр. драм. театрів Чернігівщини. Зав. худож. частиною — А. Ратмиров. В репертуарі: «Княжна Вікторія» і «Рожеве павутиння» Я. Мамонтова, «Дивак» О. Афіногенова, «Вогненний міст» Б. Ромашова та ін. п'єси. Театр давав вистави у робітн. клубах Києва, а також виїздив на гастролі до Тирасполя, Первомайська, Балти та ін. міст. З 1934 — *Ніжинський український драматичний театр імені М. М. Коцюбинського*.

М. Г. Лабінський.
ТЕАТР ЛЯЛЬОК — театр, видо-вище, в якому діють ляльки, що рухаються за допомогою акторів (здебільшого актори сховані від глядача). Т. л. розрізняють за конструкціями ляльок і засобами ляльководіння: театри горішніх ляльок (рукавички); ляльки демонструються над ширмою, що ховає актора, театр *маріонеток* (ляльки рухаються за допомогою ниток або дроту), тіньовий театр та ін. Текст ролі читає, як правило, ляльковод, іноді — читець. Відомості про Т. л. зустрічаються в античній л-рі. З давніх часів лялькові вистави відомі також на Сході (Китай, Японія, Індія, Індонезія). Улюбленим героєм Т. л. у європ. народів був розумний, лотепний представник народу: в Італії — Пульчинелла, у Франції — *Полішнелло*, в Англії — Панч, в Чехословаччині — Кашпарек, у Німеччині — Гансвурст, в Росії — *Петрушка*, на Україні — Запорожець, та ін. Великого поширення Т. л. набув на Україні та в Білорусії у 18—19 ст. (див. *Bertram*). В СРСР працює понад 100 Т. л. В їх репертуарі — твори для дітей (зокрема, казки народів світу) і дорослих (героїчні п'єси, політ. сатира, народні тощо). Провідний Центр. театр ляльок засн. 1931 (худож. керівник — нар. арт. СРСР С. Образцов). На Україні Т. л. є у всіх обласних центрах, а також у Кривому Розі.

Лит.: Федорова А. Я. Із історії кукольного театру. М., 1940; Смирнова Н. І. Советский театр кукол. 1918—1932. М., 1963; Смирнова Н. І. Театр Сергея Образцова. М., 1971; Королев М. М. Искусство театра кукол. Основы теории. Л., 1973; Симоненко Е. Ф. Записки петрушечника и статьи о театре кукол. Л., 1980; Образцов С. В. Моя профессия. М., 1981.

М. Г. Лабінський.
ТЕАТР МАЛИХ ФОРМ (ТЕМАФ). Засн. 1929 у Києві за ініціативою культвідділу Київ. обл. ради профспілок (КОРПС). У 1931 частина трупи виступала в Донбасі, інша частина — в Києві. Після успішних гастролей в Донбасі 1930 дістав назву Київ. обласного пересувного театру імені КОРПС (з 1932 — базувалася в Житомирі). У 1933 театр злилася з Першим житомир. обласним укр.

Сцени з вистав театру ляльок.
«Горбокопик» за П. Єршовим. Центральний театр ляльок. Москва. 1955.
«Комедія про Петрушку». Театр ляльок імені Н. К. Крупської. Харків. 1977.

драм. театром і став стаціонарним. В 1937 — ім. М. О. Щорса. В роки Великої Вітчизняної війни 1941—44 — театр в евакуації, з 1944 — *Запорізький український музико-драматичний театр* ім. М. О. Щорса. Театр в різний час очолювали нар. арт. СРСР В. Магар, засл. арт. УРСР Ю. Лішанський, режисерами були М. Хороманський, Ф. Гамалій.

ТЕАТР «МЕДВЕДЬ». Муз.-драм. театр, засн. 1906 в Києві солістом Київської російської опери М. Медведєвим (за його прізв. і назва). Силами учнів «Вищих оперних і драм. курсів з обов'язковим інструментальним відділенням» (навчалися В. Мейергольд, Г. Пирогов та ін.) та учнів *Музико-драматичної школи Миколи Лисенка* ставились муз. і драм. вистави. Т. «М.» припинив діяльність 1915.

ТЕАТР МИКОЛИ САДОВСЬКОГО. труп українських артистів під орудою Миколи Садовського — перший стаціонарний укр. театр у Києві. Засн. М. Садовським у Полтаві 1906. Спочатку трупа була мандрівною, з осені 1907 — стаціонарною [Садовський орендував Троїцький народний дім Товариства грамотності (тепер приміщення Київ. театру оперети)]. В складі трупи: М. Заньковецька, Л. Ліницька, Г. Борисоглібська, С. Тобілевич, О. Полянська, М. Малиш-Федорець, Е. Хуторна, Г. Запиркевич-Карпинська, С. Сталникова, І. Мар'яненко, І. Загорський, Ф. Левицький, О. Корольчук, С. Паньківський, М. Петлішенко, Г. Маринич, деякий час — Л. Курбас, Й. Стадник. Режисерами-постановниками були М. Садовський, М. Старицька, Ф. Левицький, І. Мар'яненко, Й. Стадник. До художнього оформлення вистав залучали В. Кричевського, І. Бурячка, до музичного — М. Лисенка, К. Стеценка. Продовжуючи і розвиваючи реалістичні традиції М. Шепкина, М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Кропивницького, театр досяг у своїх кращих виставах глибокої життєвої правди, відгукувався на актуальні питання тогочасного життя. Основу репертуару становили укр. класична драматургія: «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Безталанна», «Сава Чалий», «Суета» І. Карпенка-Карого, «Лимерівна» Панаса Мирного, «Украдене щастя» І. Франка, «Богдан Хмельницький», «Зимовий печір» М. Старицького, «Гли-тай, або ж Павук», «Дві сім'ї» М. Кропивницького, «Камінний господар» Лесі Українки, а також п'єси С. Васильченка, Л. Яновської, Б. Грінченка, С. Черкасенка та інших. Великою заслугою театру було розширення репертуару перекладними п'єсами, передусім рос. драматургів. Вперше укр. мовою було поставлено: «Ревізор» М. Гоголя, «Гірка доля» («Никандр Безщасний») О. Писемського, «Тепленьке місце» О. Островського, «Ведмідь» А. Чехова та ін. В перекладах з польської йшли «Мораль пані Дульської» Г. Запольської, «Мазепа» Ю. Словацького, з німецької — «Забавки» А. Шніцлера, з єврейської — «Миреле Ефрос» Я. Гордіна та ін.

Вперше на укр. сцені театр поставив п'єси про життя робітничого класу: «Стара шахта» Де ле Граціє, «Загубель „Надії“» Г. Гейерманса, а також укр. та зарубіжні опери: «Енеїда», «Утоплена», «Різдвяна ніч» М. Лисенка, «Роксолана» Д. Січинського, «Пан сотник» Г. Козаченка, «Галька» С. Монюшка, «Продана наречена» Б. Сметани, «Сільська честь» П. Масканьї, в яких співали М. Литвиненко (Литвиненко-Вольгемут), О. Пет-

Сцена з вистави «Тепленьке місце» О. Островського. Київ. 1909.

Сцена з вистави «Не так склалося, як жадалося» М. Старицького. Полтава. 1906.

ляш, М. Микиша та ін. Диригентами оперних вистав були І. Єлінек, О. Кошиць, П. Гончаров, хореографом, хормейстером та диригентом — В. Верховицький. У 1916—17 внаслідок виходу з трупи провідних акторів (М. Заньковецька, пізніше — І. Мар'яненко та ін.) знизився худож. рівень вистав. В 1919 театр припинив діяльність. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Лит.: Василько В. С. Микола Садовський та його театр. К., 1962; Спогади про Миколу Садовського. К., 1981.

ТЕАТР МІНІАТЮР — театр, в репертуарі якого невеликі одноактні п'єси та інші види т. з. малих форм (монолог, куплет, естрадний танець, цирковий номер, пантоміма, пародія, програми-огляди). Т. м. виникли в Росії на поч. 20 ст. (в Петербурзі — «Криве дзеркало», в Москві — «Летюча миша»); на Україні діяли з 30—40-х рр. 20 ст. [Харківський театр «Веселий

пролетар» (1926—32); Театр малих форм у Києві (1929—33); Полтавський український пересувний театр сатири «Червоний Перець» (1929—1941); Театр мініатюр у Львові (1944—48) та ін.]. Значну роль т. м. відіграли під час Великої Вітчизняної війни («Веселий десант» та ін.). Серед сучасних т. м. — Ленінгр., Московський, Саратовський та ін. Лит.: Давидова І. Малі форми драматургії. К., 1966. І. М. Давидова.

ТЕАТР НА ПЛОЩІ — різні види нар. театр. мистецтва під відкритим небом. До нього належать містерія, фарс, комедія дель арте, виступи сколорохів та ін. **ТЕАТР ПІСНІ.** Засн. 1980 у Києві. В репертуарі вистави «Як тебе не любити...», «Моя місто рідне» та ін., основу яких складають інсценізовані пісні і танці народів СРСР, зокрема України. В роботі театру беруть участь квартет «Явір», ансамблі «Гуцулочка», «Медобори», «Водограй», «Крим», «Черемош», «Мальви», провідні майстри мистецтва Києва та ін. міст республіки. Головний режисер (з 1980) — засл. діяч мист. УРСР Б. Шарварко.

Л. І. Бартан.

ТЕАТР ПОЕЗІЇ, Київський театр поезії. Засн. 1979 при Укрконцерті. Пропагує засобами сценічного мистецтва творчість поетів України та братніх республік, популяризує кращі зразки зарубіжної лірики. В репертуарі: «Кларнети ніжності» П. Загребельного (на матеріалі раннього періоду життя та творчості П. Тичини), «Заклинання вогню» («Іду по землі») Б. Олійника, «Щоб всесвітню шлю любов» В. Калашникова (документальна лірична повість про життя В. Маяковського), «Нескінченний щоденник» Е. Межелайтиса, «Побачення з любов'ю» за віршами укр. рад. поетів, «І вічно — білі» (поетична хроніка за творами О. Блока).

Л. М. Свердлова.

ТЕАТР РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ (ТРОМ) — один з видів молодіжної самодіяльності, що розвинулася з серед. 20-х рр. 20 ст. Перший ТРОМ організовано 1925 в Ленінграді на базі драм. гуртка Будинку комуністичної освіти. У 1927 в Москві відкрито Центр. ТРОМ. На Україні ТРОМів було створено у Харкові (1925), Одесі й Києві (1928), Дніпропетровську, Запоріжжі (1929), пізніше — в Луганську (тепер Ворошиловград), Миколаєві, Горлівці та ін. містах; творчою діяльністю керувала Центр. рада ТРОМів, утворена

Сцени з вистав театру ляльок. «Біла троянда» Б. Юнгера. Театр ляльок, Черкаси. 1979. Сцена Свейбла і Гурейника з вистави театру маріонеток. Прага.

ТЕАТР
«СОЛОВЦОВ»

Театр товариства
«Руська бесіда».
А. Осиповичева в ролі
Чіпре («Циганський
барон» В. Штрауса).

1929 при ЦК ЛКСМУ. В 1931 на Україні діяло бл. 50 театрів такого типу і понад 10 їх філіалів на заводах, шахтах тощо. Репертуар ТРОМів складався переважно з актуальних агітаційно-політ. п'єс. Невисокий художній рівень цих п'єс, нехтування керівників ТРОМів надбаннями профес. театру призвели до того, що тромівський рух, збудивши творчі сили молоді, почав занепадати. У 1932 більшість ТРОМів припинила діяльність. На базі Моск., Ленінгр., Одес., Харків. та ін. ТРОМів було засновано профес. театри.

О. А. Казимирів.

ТЕАТР «СОЛОВЦОВ» — російський драматичний театр у Києві. Засн. 1891 М. Соловцовим, П. Чужбиним та ін. як Т-во драм. акторів. Відкрився в приміщенні Театру Бергове. З 1898 працював у ново-збудованому М. Соловцовим приміщенні (тепер театр імені І. Франка). Т. «С.» був одним з кращих театр. колективів дореволюц. Росії. Після смерті М. Соловцова (1902) на чолі трупи стояла його дружина М. Глебова, пізніше — антрепренер І. Дуван-Торцов, режисер М. Синельников. У Т. «С.» працювали: актори — І. Киселевський, Л. Леонідов, Є. Неледін, М. Рощин-Ісаров, А. Пасхалов, О. Полевницька, В. Юрєв, О. Крамов, С. Кузнецов, М. Светловидов, М. Соснін, М. Тарханов, режисери — Г. Матковський, Г. Гаєвський, М. Попов, К. Марджанович (Марджанов). Серед вистав театру — трилогія «Цар Борис», «Смерть Іоана Грозного» і «Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого, «Плоди освіти», «Влада темряви» Л. Толстого, «Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестри», «Вишневі сад» А. Чехова, «Дворянське гніздо» за І. Тургенєвим, «Макбет» У. Шекспіра. В 1919 Т. «С.» було націоналізовано і перейменовано в Другий театр Укр. Рад. Республіки ім. Леніна (див. Театр Української Радянської Республіки імені Леніна).

Лит.: Городиський М. П. Київський театр «Соловцов». К., 1961.

ТЕАТР ТОВАРИСТВА «РУСЬКА БЕСІДА», Руський народний театр — укр. муз.-драматичний профес. театр. Засн. 1864 при т-ві «Руська бесіда» у Львові. Виступав у містах і селах Галичини та Буковини. У перші роки діяльності в трупі були О. Бачинський (перший директор і режисер), актори — Т. Бачинська, А. Моленський, П. Свенціцький, І. Сероцьковський, О. Концевич та ін., художник — Ф. Поляман, компо-

зитори — М. Вербицький, І. Лаврівський. У репертуарі: «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Кумирівщина» Д. Дмитренка, «Гаркуша» О. Стороженка, «Підгір'яни» І. Гуцалевича, «Роксолана» Г. Якимовича, «Верховинці» Ю. Кожецького, опера «Дочка полку» Г. Доницетті, опера «Зачарована скрипка» Ж. Оффенбаха, водевілі. У 1867—69 через матеріальні труднощі театр тимчасово не діяв. У 1870—73 театром керували А. Моленський та О. Бачинський. Творче піднесення театру припало на 1874—80, коли новостворена група діяла під керівництвом Т. Романович. Серед акторів — М. Романович, І. Біберович, С. Стефурак, В. Плошевський. Режисери — М. Кропивницький (1875), І. Гриневецький (1878—80). У цей час до репертуару театру увійшли — «Чорноморці» М. Старицького (музика М. Лисенка), «Довбуш» Ю. Федьковича, «Гнат Пribлуд», «Убога Марта» С. Воробкевича, «Ревізор», «Одруження» М. Гоголя, «Весілля Кречинського» О. Сухово-Кобиліна, «Гроза» О. Островського, «Тартюф» Ж. Б. Мольєра, «Розбійники» Ф. Шіллера, «Адрієнна Лекуверєр» Е. Скріба. У 1882—92 трупу очолювали директори І. Біберович та І. Гриневецький; творче ядро складали актори І. Біберович, І. Стефурак, А. Осиповичева, Е. Підви́соцька, Е. Стечинська, Ф. Лопатинська, А. Нижанківський, В. Плошевський, С. Стефурак, актори і режисери А. Стечинський, К. Підви́соцький, Т. Гембицький, М. Ольшанський, С. Янович. У цей час у репертуарі з'явилися твори М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, Г. Цеглинського, опери М. Лисенка, оперети Р. Планкетта, Й. Штрауса, Ж. Оффенбаха та ін. У 1893—1900 трупа поповнилася творчою молоддю: актори — М. Слободіна, М. Фіцнер, Ю. Миколайко, К. Рубчак, А. Петровичева, І. Рубчак, В. Юрчак, режисер Й. Стадник, диригент М. Коссака. Мистецьке обличчя театру в цей час визначали п'єси І. Франка («Украдене шастя», «Учитель», «Рябина»), перекладна драматургія — «Влада темряви» Л. Толстого, «Віт Заламейський» П. Кальдерона (в переробці І. Франка), «Малка Шварценкоф» Г. Запольської, «Любощі» А. Шніцлера, «Візник Геншель» Г. Гауптмана,

опери «Утоплена» М. Лисенка, «Галька» С. Мовишча, «Сільське парубочтво» П. Маскані, оперета «Пташник з Тиролу» («Продавеш птахів») К. Целлера та ін. У 1901—03 режисерами були К. Підви́соцький, Й. Стадник, диригентом — М. Коссака, художниками — З. Балк, І. Майхер, П. Дяків. До трупи вступили С. Стаднікова, В. Верхови́нець, Є. Захарчук, Є. Коханенко та ін. У репертуарі — п'єси укр. класиків (М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий, І. Франко), а також «На дні» М. Горького, «Діти Ванюшина» С. Найдінона, «Розбитий дубовик» Г. Клейста, «Урелі Акоста» К. Гуцкова, опери «Катерина» М. Аркаса, «Продана наречена» Б. Сметани, оперета «Весілля при літарях» Ж. Оффенбаха, та ін. У 1902 театр гастролював в Кам'янці-Подільському, у 1903 — в Жмеринці та Житомирі. У 1905—06 директором і режисером театру був М. Садовський, виступала М. Заньковецька. Воли продемонстрували високі зразки сценічного мистецтва у виставах за творами укр. драматургів-класиків. В 1906—13 театр очолював Й. Стадник. До трупи вступили А. Бучма, С. Терлецький, Леся Курбас, працював диригент М. Коссака. У репертуарі: п'єси — І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, Б. Гриневця, Л. Яновської, І. Франка, М. Гоголя, О. Островського, А. Чехова, Л. Толстого, Ф. Шіллера, Ф. Грільпарцера, Г. Ібсена; опери — С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, М. Аркаса, Д. Січинського, П. Чайковського, С. Мовишча, Б. Сметани, П. Маскані, Дж. Верді, Ш. Гуно, Ж. Бізе, Ж. Оффенбаха, Дж. Пуччіні та ін. У 1913—14 директором театру був Р. Сірецький, режисером — С. Чарнецький. До трупи вступили митці Сх. України, зокрема М. Вільшанський, С. Семдор, О. Левицький, Г. Юра. На поч. 1-ї світової війни театр припинив діяльність. З різних груп акторів, що виділялися з Т. т. «Р. б.», було засновано колективи: «Український людовий театр під управою Василя Коссака» (1915—18; у 1916—17 — Укр. нар. театр т-ва «Українська бесіда»), «Тернопільські театральні вечори», «Чернівецький український театр», «Український театр» у Тернополі (див. Тернопільський український драматичний театр), «Новий львівський театр». У 1921—24 у Львові діяв постійний Український народний театр товариства «Українська бесіда». У 1924 т-во «Руська бесіда» через скрутне матеріальне становище перестало утримувати театр. У наступні роки колектив, керований Й. Стадником, діяв під назвою Укр. театр (див. Стадника Й. Д. театр). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Лит.: Франко І. Русько-український театр (Історичні обриси). В кн.: Франко І. Про театр і драматургію. К., 1957; Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. В

Сцени з вистав Театру
«Соловцов».
«Макбет» У. Шекспіра.
1910.
«Житий трупа» Л. Тол-
стого. 1911.

ан.: Чарнецький С. Вибране. Львів, 1939; Мельничук-Лучко Л. Терпимим пляхом. Львів, 1962; Пилипчук Р. Я. Театр на західноукраїнських землях. В кн.: Український драматичний театр, т. 1. К., 1967.

Р. Я. Пилипчук.
ТЕАТР ТРАНСПОРТУ — рос. драматичний пересувний театр. Засн. 1932 на базі Київ. транспортного рос. драм. театру Пд-Зах. залізнич. В Т. т. працювали О. Сумароков (режисер), С. Станкевич, М. Душновський (художник) та ін. В репертуарі: «Третя молодість» братів Тур, «Історія одного кохання» К. Симонова, «Одна» С. Альошина, «Персональна справа» О. Штейна, «Машенька» О. Афіногенова, «Домовик» Е. Вільде, «Земний рай» О. Василева, «Донбі і сини» за Ч. Диккенсом, «Шельменко-денщик» К. Квітки-Османовича, «Хрест життя» М. Старицького, «Любов на спитанні» Я. Галана, «Не називаючи прізвищ» В. Минка, «Веселка» М. Зарудного, «Віра, Надія, Любов» А. Школьник. Т. т. діяв до 1939.

І. М. Давидов.
ТЕАТР УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (Другий) імені В. Леніна. Відкрився у березні 1919 на базі націоналізованого театру «Соловцов» виставою «Фуенте овехуна» Лопе де Вега. В складі групи: режисер і худож. керівник К. Марджанішвілі, актори В. Юрєв, Ю. Яковлев, М. Соснін, М. Светловидов, В. Неллі, С. Кузнецов, художник І. Рабинович та ін. З серпня 1919 по січень 1920 театр не працював. Повний діяльність виставою «Підступність і кохання» Ф. Шіллера. Здійснив спектаклі: «Гепленське місце» О. Островського, «Вишневий сад» А. Чехова, «Вороги», «Останні» М. Горького, «Олівер Кромвель», «Слюсар і Кашляр» А. Луначарського, «Юлій Цезар» У. Шекспіра та ін. В театрі працювали О. Зражевський, В. Давидов, П. Орленів, М. Болдухан, О. Полевичка та ін. У 1920—24 при цьому театрі діяла драматична студія, якою керував В. Сладковцев. У 1926 театр припинив роботу.

Лит.: Спектакль, знавший в бой. К., 1979.

М. Г. Лабітський.
ТЕАТР ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ. Засн. 1919 в Києві в кол. театрі Бергоньє. Був у розпорядженні агітаційно-осв. відділу губвійськомату. Відкрився виставою «Щар Голуд» Л. Андрєєва. Худож. керівник А. Самарін-Волжський, режисери В. Славський, Д. Монко, актори — О. Барський, В. Драга-Сумарокова, О. Сумароков, М. Юрєв та ін., художник О. Хвостенко-Хвостов. У складі репертуарної комісії був К. Марджанішвілі. В репертуарі: «На дні» М. Горького, «Шоколадний солдатик», «Полководець», «Пігмаліон» Б. Шоу, «Дихо з розуму» О. Грибєдова, «Ревізор» М. Гоголя, «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Потоп» Г. Бергера, «Зелена павуга» А. Шніцлера.

ТЕАТР ЮНОГО ГЛЯДАЧА (ТЮГ) — професійний театр, що ставить п'єси для дітей та юнацтва. Виник на поч. 20 ст. як аматорський. Окремі спектаклі для дітей були і в профес. театрах. Профес. театри

для дітей (як драматичні (ТЮГ), так і лялькові (див. Театр ляльок)) з'явилися після Великої Жовтн. соціалістичної революції. Перші ТЮГі було створено 1918—24 в Петрограді, Саратові, Катеринодарі (тепер Краснодар), на Україні — в Києві. В 1920—22 організовано театри для дітей, які увійшли в єдину систему держ. театрів: Перший держ. театр для дітей (Москва, 1920, тепер Центр. дитячий театр), Ленінгр. театр юного глядача (1922). Створено було також театри для дітей у Тбілісі (1927), Єревані (1929), Горькому, Новосибірську (1930), Мінську (1931) та ін.; на Україні — в Харкові (1920, Театр казки; з 1921 Харківський перший державний театр для дітей, тепер Львівський театр юного глядача імені М. Горького), в Києві (1924, Держ. театр для дітей ім. І. Франка, тепер Київський театр юного глядача імені Ленінського комсомолу), Дніпропетровську (педагогічний театр для дітей «Піонер»), Миколаєві (1927), Одесі (1930, тепер Одеський театр юного глядача імені М. Островського) та ін. Репертуар театрів для дітей спочатку складався здебільшого з інсценізацій казок і творів дит. л-ри. З кінця 20-х рр. з'явилися раз. п'єси для дітей, зокрема на Україні — О. Білецького (під псевдонімом Р. Победимського), І. Кочерги, С. Васильченка, О. Копиленка, А. Шияна, П. Воронька. Поряд з ними важливе місце посідає вітчизняна і зарубіжна класика. ТЮГі діють у тісному контакті з наук.-пед. закладами і школою. В СРСР 1982 працювало 36 ТЮГів. На Україні в 60—80-х рр. створено Харківський театр юного глядача (засн. 1960), Дніпроп. театр юного глядача ім. Ленінського комсомолу (засн. 1969), Донец. обл. театр юного глядача (засн. 1971, м. Макіївка), Сумський театр для дітей та юнацтва (засн. 1981). В 1965 в Парижі створено Міжнар. асоціацію театрів для дітей, яка 1966 разом з Центр. театром для дітей (Москва) і Театром дружби (НДР) провела міжнародний фестиваль ТЮГів у Берліні.

М. Г. Лабітський.
ТЕАТРАЛІЗОВАНІ СВЯТА — масові театралізовані видовища, що складаються з багатьох тематично об'єднаних художніх програм. Істор. коріння — в нар. театрі на площі. Організуються з перших років Рад. влад. Т. с. приурочуються до значних суспільно-політ. подій тощо. За формою — подання політ. мітингів і нар. театру (див. «Масове дійство»). Використовується поезія, музика, елементи театр.-декоративного мистецтва, хореографія, кіно, піротехніка, спорт, виступи. У 1930 в Москві Т. с. було присвячено XVI з'їзду ВКП (б). У 1934 в Москві і Ленінграді на честь повернення члосюкішів організовано Т. с. «Славному подвигу». У 30-і рр. систематично проводились Т. с., що відзначали перемоги передовиків праці, дострокове виконання виробничих планів. У святі з нагоди Всесоюзної олімпіади 1932 (Москва) взяли участь

понад 10 тис. чол. Карнавали, що відбувалися 1935—36 в Центр. парку культури і відпочинку в Москві, поклали початок таким святкам в багатьох ін. містах СРСР. У 30-х рр. народилися і тепер широко проводяться на основі нових рад. обрядів сільські Т. с., пов'язані з природою і циклом с.-г. робіт (свята першої борозни, врожаю, лісу і птахів, весни, проводів зими тощо). В післявоєнні роки всенар. характеру набули Т. с. на честь Дня Перемоги; широко відзначалися 300-річчя возз'єднання України з Росією (1954), XXII Олімпійські ігри в Москві (1980). З 1950, кожні 5 років, у присутності десятків тисяч глядачів відбуваються Т. с. пісні і танцю в Прибалтійських республіках, в яких беруть участь хори, оркестри, танц. колективи. Серед літ. свят широко відомі Пушкінські, Некрасовські, Шевченківські. Т. с. проведено на честь 800-річчя Москви (1947), 250-річчя Ленінграда (1957), 950-річчя Ярославля (1960), 1100-річчя Смоленська (1963), 1500-річчя Києва (1982) та ін. У 60—80-і рр. Т. с. присвячуються видатним подіям в історії Рад. держави: «Назустріч Великому Жовтню» (1964), 50-річчю Великої Жовтн. соціалістич. революції (1967), 100-річчю з дня народження В. І. Леніна (1969—70), 50 і 60-річчю утворення СРСР (1971—73, 1982).

Лит.: Луначарський А. В. Агитация и искусство. В кн.: Луначарский А. В. Собрание сочинений, т. 7. М., 1967; Режиссура массовых эрелищ. М., 1963; Театрализованные праздники и эрелища. 1964—1972. М., 1976; Генкин Д. М. Массовые праздники. М., 1975; Туманов И. М. Режиссура массового праздника и театрализованного концерта. М., 1976; Четчин А. Основы драматургии театрализованных представлений. М., 1981; Сидин А. Пляшало — наши пацанты. М., 1982.

Г. З. Добрянченко.
ТЕАТРАЛЬНА АКАДЕМІЯ. Створена весною 1919 в Києві Г. К. Крижицьким, В. В. Сладковцевим та ін. після закриття Драм. консерваторії (яка була засн. в Києві 1918 з метою оновлення театр. мистецтва). Навч. програма Т. а. передбачала не тільки спец., а й загальноосвітні дисципліни. В ній викладали С. С. Мокульський, О. Й. Дейч, М. П. Алексєєв, Е. М. Кузьмін, В. В. Сладковцев, С. Висоцька та ін. Проводилась навчальна й теоретично-наукова робота. При Т. а. було створено майстерню худож. слова, яка мала відділи: кіносценаріїв, поезії, худож. критики, журнально-газетної роботи та драматургії. В Т. а. навчалися, зокрема, артистка Малого театру Н. Розенель-Луначарська, Е. Дроб'язко та ін. Академія і майстерня проіснували до серпня 1919.

Лит.: Крижицький Г. К. Дороги театральные. М., 1976.

П. І. Терлюк.

«ТЕАТРАЛЬНА КУЛЬТУРА» — респ. міжвідомчий науковий збірник. Виходить у Києві. Протягом 1964—70 вийшло 1—5 випуски, в 1980—83 — 6—9. Присвячений питанням акторської майстерності, режисури, сценаріїв, теорії та історії театру, театральній критики, соціології театру, психології

Театр товариства «Руська бесіда». В. Петрович у ролі Де Сільвія («Урись Акоста» К. Ф. Гуцкова).

ТЕАТРАЛЬНА
МУЗИКАОбкладинка републі-
канського міжвідомчо-
го наукового збірника
«Театральна культу-
ра».

сценічної творчості, театральної педагогіки, джерелознавства, організації і керування театальною справою. Розглядає питання рад. і доживного вітчизняного, а також зарубіж. (драм. і музичного) театру.

ТЕАТРАЛЬНА МУЗИКА — в широкому розумінні інструментальна і вокальна музика до вистав у музичному (опера, балет, оперета, музична драма, музична комедія) і драматичному (трагедія, драма, комедія, водевіль тощо) театрі. Звичайно під Т. м. розуміють музику в драм. виставах. Т. м. допомагає відтворенню соціального середовища, істор., нац. і місц. колориту, конкретизує місце дії, посилює звучання осн. ідей п'єси, сприяє створенню емоційної атмосфери і розкриттю образів.

Зародження Т. м. пов'язане з синтетичним характером давніх нар. обрядів і звичаїв. Важливу роль відігравала музика в античних трагедії і комедії (хоровий унісонний спів у сувороді інструментів), давніх театрах Індії, Китаю, Японії (театр *кабукі*), італ. комедії *дель арте*. В європ. мистецтві Т. м. використовувалася в *літургійній драмі* (9—13 ст.), *містерії* (14—15 ст.). В епоху *Відродження* театр. вистави супроводилися муз. інтермедіями алегоричного і міфологічного змісту. В 16 ст. в Італії виникла мадрігална комедія, де всі партії діючих осіб, зокрема і *монологи*, виконувалися багатоголосним ансамблем. Джерела вітчизн. Т. м. сягають часів *Київської Русі* (інструм. супровід у виставах *скоморохів*). Музика посідала значне місце в нар. інтермедіях («Маланка», «Козак»), в нар. діяльному театрі (*Петрушка, вертеп*), хорні і кантати вводилися в нар. («Цар Максимиліан») та *школьні драми* 17—18 ст. Т. м. відіграла велику роль в укр. профес. театрі, який зародився і розвивався як муз.-драматичний (див. *Українські театральні трупи другої половини 19 — початку 20 століття*). Особливі муз. оформлення цих вистав було широке використання нар. мелодій. У зв'язку з театр. реформою К. С. Станіславського посилювався зв'язок муз. оформлення з режисерським задумом і характером спектаклю. У радянському театральному мистецтві Т. м. утвердилася як важливий компонент спектаклю.

Лит.: Друскін М. Театральна музика. В кн.: Очерки по истории русской музыки. Л., 1956; Милотин П. Музыкальное оформление драматического спектакля. Л., 1975; Музыка в драматическом театре. Л., 1976.

ТЕАТРАЛЬНА ОСВІТА — професійна підготовка акторів, режисерів, художників театру, працівників постановочної частини; система відповідних навч. закладів. Перші згадки про Т. о. в Європі датуються 1 ст. до н. е. (Рим, школа Ресція), в країнах Сходу — 8 ст. н. е. (Китай). В епоху *Відродження* Т. о. здобували безпосередньо в театрах. В Р. сії Т. о. виникла майже одночасно з профес. театром (школа І. Грегорі в Москві, засн. 1673). Відкривалися театр.

школи у Петербурзі (1738 — придворна танцювальна школа, з 1779 — театр. уч-ще) та Москві (1773 — школа при Виховному будинку, з 1806 — Моск. театр. уч-ще). Важливу роль у вихованні акторів відіграв О. Сумароков (викладав сценічне мист-во у Шляхетному корпусі в Петербурзі) і його учні Ф. Волков та І. Дмитревський. Новий етап у Т. о. визначили О. Островський та Л. Ленський (викладав на курсах при *Малому театрі*). Розвиток реалістичних тенденцій у Т. о. пов'язаний з діяльністю М. Шенкіна. Грунтуючись на естетичній критич. реалістичній драматургії О. Пушкіна, О. Грибедова та М. Гоголя, він закликав митців вчитися в житті. Велику роль в рос. Т. о. відіграли системи пластичного виховання Далькроза, С. Волконського, ідей Е. Г. Крега. При імператорських театрах існували театр. школи. У 19—20 ст. були поширені приватні школи (напр., М. Савіної). Значний внесок в Т. о. зробив В. Немирович-Данченко, який виховав у Моск. філармонічному уч-щі блискучу плеяду акторів. У співтворчості з ним виникла *Станіславського система*. В цьому напрямі методику акторської творчості розробляли І. Москвін, М. Горчаков, Ю. Келров. Укр. школа Т. о. формувалася М. Шенкіним у театрах Харкова і Полтави. Шенкінські традиції згодом розвинули М. Кропивницький, М. Старицький, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Соловцов, педагогіка яких передбачала життєвість сценічної поведінки. Перший укр. театр. навч. заклад — *Музично-драматична школа Миколи Лисенка* (1918—34 — *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*). Т. о. в Рад. країні широко розвинулася після Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 20—30-і рр. шляхи Т. о. визначали В. Мейерхольд, Є. Вахтангов, пізніше — О. Попов, Ю. Завадський, Б. Захава, Г. Топтоногов, С. Мокульський, П. Марков, Г. Бояджиев. На Україні значний вплив на розвиток Т. о., зокрема на підготовку режисерських кадрів, зробив Л. Курбас, який викладав у Києві. (1922—26) та Харкові. (1926—33) муз.-драм. ін-тах, а також у студії театру «Березіль». У згаданих навч. закладах у 30-і рр. викладання майстерності актора та режисера велося за принципами, запропонованими Л. Курбасом. Серед його учнів — Д. Антонович, Є. Бондаренко, А. Бучма, В. Василько, М. Крушельницький, Д. Милотенко, О. Сердюк, Л. Дубовик, В. Складенко, Б. Тягло, В. Чистякова, Б. Балабан. Провідні театральні навчальні заклади СРСР — Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (ДІТМ, Москва), Ленінгр. ін-т театру, музики і кінематографії, Груз. театр. ін-т ім. Ш. Руставелі, ін-ти мистецтв в Ашхабаді, Воронежі, Душанбе, Уфі, Фрунзе, Кишиневі, Харкові; театально-худож. ін-ти в Алма-Аті, Мінську, Ташкенті; Всесоюзний держ. ін-т кінематографії (Москва); театр. уч-ща (вузи): ім. М. С. Шенкіна при Малому

театрі, ім. Б. В. Шукіна при театрі ім. Є. Б. Вахтангова (обидва — в Москві), Школа-студія (вуз) ім. В. І. Немировича-Данченка при МХАТі, хореографічне уч-ще при Великому театрі СРСР (обидва — в Москві) та ін. В УРСР поч. Т. о. здобувають у театр. відділеннях дит. шкіл мистецтв. Акторів драм. і театру ляльок готують у Дніпроп. театр. уч-щі, фахівців художньо-гримерних, бутафорських, пошивочних та освітлювальних цехів — у Одес. театр. художньо-технічному уч-щі, акторів драматич. театру і кіно, режисерів, театрознавців, кінознавців — у *Київському інституті театрального мистецтва* імені І. К. Карпенка-Карого та *Харківському інституті мистецтв* імені І. П. Котляревського, де виховують також акторів і режисерів театрів ляльок. У Києві театр. ін-ти готують і організаторів театр. справи, є аспірантура. Підготовка театр. художників ведеться в *Київському художньому інституті* та *Харківському художньо-промисловому інституті*. Оперних співаків випускають Київ., Львів., Одес. консерваторії, Донецький муз.-пед. ін-т, Харків. ін-т мистецтв; артистів балету — Київ. хореогр. уч-ще. Керівників театр. самодіяльності — *Київський інститут культури* імені О. Е. Корнійчука, *Харківський інститут культури*, *Ровенський інститут культури* та близько 20 культосвітніх училищ. Див. також *Музична освіта*.

Лит.: Мокульський С., Рогачевський М. Театральне образотворення. В кн. 2. Советский театр. М., 1947; Островський А. Н. О театральных школах. В кн.: Островський А. Н. Полное собрание сочинений, т. 12. М., 1952; Князев М. П. Понятия педагогические. М., 1976; Джангиршавили О. Курс ведет Дмитрий Алексидзе. Тбилиси, 1978; Свиненко Р. Музично-драматична школа Лисенка. «Український театр», 1980, № 4.

ТЕАТРАЛЬНА ЖИЗНЬ — тижневий журнал, присвячений питанням театр. мистецтва. Виходив у Києві в березні — листопаді 1918. В часописі опубліковано матеріали про діяльність київ. «Молодого театру», рецензії на вистави *Народного театру*, *Театру «Соловцов»*, театральні фейлетони, статті В. Чоговця, С. Мокульського, О. Дейча, зарисовки А. Петрицького.

Лит.: Г. Лабінський. **ТЕАТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ**, Всеукраїнський театральний комітет (ВУТЕКОМ) — установа, яка здійснювала загальне керівництво театр. справою на Україні і сприяла організації й розвитку театр. самодіяльності. Створений у лютому 1919 при Всеукр. раді мистецтв у Харкові, з березня 1919 — у Києві. До складу ВУТЕКОМу входили режисери і актори К. Марджанівілі, Л. Собінов, С. Мокульський та ін. Для культурно-освітньої роботи в частинах Червоної Армії ВУТЕКОМ сформував 7 пересувних театр. труп, проводив свята Революції і Робітничо-Селян. Червоної Армії, організовував концерти за участю акторів петрогр. і московських театрів — А. Мозжухіна, Л. Собінова та

ія, квіт. театр — І. Мар'яненка, Л. Курбаса, О. Загорова, Ф. Барвінської, М. Микити, В. Алексеевої-Месхієвої та ін. В березні 1919 Т. к. оголосив всеукраїнський конкурс на кращу п'єсу. За участю комітету відбувалися націоналізація театрів України. З ініціативи Т. к. було утворено нові профес., робітн. та сел. театри: нар. театр Київ, профспілки артистів сцени і арени «Синій птах», Театр першого Комуністичного червоноармійського полку, «Кийдрамте» та ін.

М. Г. Лобинський. **ТЕАТРАЛЬНИЙ КОСТЮМ** (від франц. costume — вбрання) — одяг, взуття, головні убори, прикраси та доповнення до одягу (грим, перуки), що використовуються артистами на сцені (в театр. виставі, в кіно і на телебаченні) для історично-соціальної, нап. та психологічної характеристики персонажа. Разом з декорацією (див. *Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво*) створює зоровий образ вистави, тому при вирішенні Т. к. великого значення набуває стильова та колористична єдність оформлення у цілому. Т. к. в історії театру всіх народів бере початок у ритуальних танцях та обрядах. У класичному театрі Сходу (Китай, Японія, Індія) костюми мали символічний характер. Особливості сх. Т. к., крім його яскравості, символіки, є його трансформація, що відбувається на очах у глядачів, — у театрі не та *кабуки* використовувалася техніка хікінукі (верхній костюм за допомогою спец. мотузочок падає, відкриваючи інший одяг) та прийом *буккаери* — коли костюм на акторі ввертається іншою стороною. Ці засоби вказували на зміну характеру персонажа в цілому або окремих його рис. Т. к. в європ. театрі вперше з'явився в Старод. Греції. Він повторював як побутовий, так і обрядовий тогочасний костюм. Враховуючи величезні розміри давньогрец. театрів, актори для більшої виразності одягали на обличчя маски, взували взуття на високих підборах — *котурнах*. В середні віки Т. к. залежав від характеру вистав: напр., костюми в *містерії* — це розкішне вбрання з рясинами умовності. В костюмах *мораліте і фарсів*, а також у костюмах гістріонів широко використовувалися силует і крій костюма того часу (особливо вбрання міської бідноти). Персонажі італ. театру епохи *Відродження* (див. *Комедія дель арте*) носили гротескові маски і костюми, що виразно характеризували представників різних верств суспільства Італії. Починаючи з 2-ї пол. 16 ст. в театрі поширився аристократичний і блазеньський костюм. З серед. 17 ст. протягом століття в європ. театрі панували два напрями: стилізація античного костюму (обов'язкова для трагедії) та реалістичні тенденції, що виявлялися у прагненні до істор. та етнографічної точності. З поч. 19 ст. Т. к. у виставах став тісно пов'язуватися з її ідейним задумом, передавав колорит зображуваної епохи. Історія сх.-слов'ян. Т. к. почалася з мистецтва *скороходів*. Повторюючи силует крою

костюмів селян і міської бідноти (кафтани, сорочки, штани, личаки), одяг скороходів проте відрізнявся більшою яскравістю, «блазеньськими» деталями — латками на колінах та ліктях, різнокольоровими поясами, коняками з довгими шликами, що прикрашалися дзвіночками, тощо. Умовно-алегоричні Т. к. були властиві виставам *шкільного театру* (16 ст.). Атрибутика, що доповнювала костюм цього театру, мала спільні риси з атрибутикою та зовн. виглядом персонажів містерії, укр. *вертепу*, білорус. батлейки. В 17 ст. відбувся послідовний перехід від алегоричного Т. к. містерії до умовного костюма доби *класицизму*. Починаючи з 18 ст. в рос. Т. к. домінує еkleктика (модний костюм поєднується з елементами античного). З кін. 19 — поч. 20 ст., відповідно до *Станіславського системи*, Т. к. почали надавати великого значення як вагомому елементу по створенню сценічного образу, що відповідає епосі, середовищу, реалістичній спрямованості вистави в цілому. На поч. 20 ст. Т. к. стає справжнім твором мистецтва. Цьому значно сприяла плідність художників Л. Бакста, О. Бенуа, І. Білібіна, В. Васнецова, О. Головіна, М. Добужинського, К. Коровіна, К. Юона та ін. В рад. час в рос. театрі плідно працювали в галузі Т. к. М. Акімов, Н. Альтман, Б. Волков, П. Вільямс, В. Дмитрієв, В. Риндін, Ф. Федоровський, Н. Шифрін. Вагомий внесок у розвиток сучасного Т. к. зробили С. Вірсаладзе, В. Левенталь, В. Зайцев, М. Соколова та ін. Українські театральні трупні кін. 19 — початку 20 ст. зверталися до нар. тогочасного та етнографічного одягу, особливо в *Театрі Миколи Садовського* (художник І. Бурячок). Основоположниками укр. рад. Т. к. є О. Екстер, А. Петрицький, В. Медлер, О. Хвостенко-Хвостов, М. Уманський, Б. Косарев, М. Драк, Ф. Нірод, В. Греченко. Серед відомих майстрів Т. к. — К. Гаккебуш, Г. Нестеровська, А. Перепелиця, З. Іваніцька, а також художники Є. Лисик, Н. Рудик, Л. Безпальча, Н. Гомон, Л. Чернова та ін.

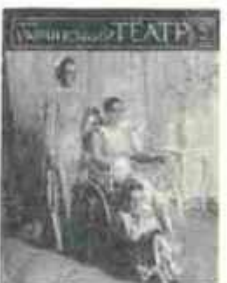
Іл. див. на окремому аркуші, с. 320—321.

Лит.: Мюллер В. Трансформуються мужской и женский театральные костюмы. М., 1948; Элиясов И. Художественная обработка тканей для сцены. М., 1959; Русский костюм. 1750—1917, в. 1—4. М., 1960—72; Захаржевская В. Костюм для сцены, ч. 1—2. М., 1973—74; Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів, ч. 1—2. К., 1978; Степанова К. А. Костюм для сцени. М., 1981.

З. В. Кучеренко. **«ТЕАТРАЛЬНИЙ ПОРАДНИК»** — серія посібників на допомогу учасникам театр. самодіяльності, що випускалися 1920—21 в Києві у вид-ві «Дніпросоюз», згодом — «Губсоюз» (кооперативної та культосв. орг-ції). Видано 5 випусків: 1-й — «Завдання режисера»; Г. Гаєвського; 2-й — «Вступ до мимодрами» В. Сладковецького; 3-й — «Мистецтво актора» О. Загорова; «Як я працюю над роллю» П. Саксаганського; 4-й — «Шляхи розвитку українського театру» О. Кисіля; 5-й — «Техніка гриму» М. Бурачка, «Як самому робити парики» Б. Степанова. Серія узагальнювала курси лекцій, прочитаних на заняттях режисерських курсів «Дніпросоюзу».

Ю. М. Бобовиш. **«ТЕАТРАЛЬНІ ВІСТІ»** — журнал, орган оргкомітету Всеукр. з'їзду діячів сцени. Виходив у Києві з квітня по жовтень 1917. В складі редакції: Л. Курбаса (відповідальний секретар), С. К. Бондарчук, С. Паньківський та ін. Вміщував статті про розвиток укр. профес. і самодіяльного театру.

М. Г. Лобинський. **ТЕАТРАЛЬНІ ЖУРНАЛИ** на Україні — періодичні видання, присвячені питанням театр. мистецтва. Почали виходити на поч. 20 ст. Серед них: «Драматург», «Современный театр и шантан» (обидва — 1906), «Театр-варьете» (1906—12), «Программа и обозрение зрелищ и театров» (1907—14), «Дивертисмент» (1907—16), «Театральный бюро» (1908—14), «Артистическое справочное бюро», «Сцена и жизнь» (обидва — 1910), «Одесская рампа» (1914), «Театральный листок» (1915—16), «Театр и кино» (1915—17), всі — в Одесі; «Київський театрал» (1906—07), «Подмошки» (1909, 1911), «Цирк и варьете» (1910), «Маски» (1911), «Київська рампа» (1912—14), «Театральні вісті» (1917), «Барикади театру» (1923—24) — орган театру «Березіль», всі — в Києві; «Театральний кур'єр» (1912), «Друг искусства» (1913), обидва — в Харкові; «Вестник театрал» (1912—15) в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). У 20—40-х рр. популярними були Т. ж., що виходили під назвою «Театр» в Києві (1921—23, 1936—41) і в Одесі (1922), а також «Театральная жизнь» (Київ, 1918), «Театральний вестник» (1919), «Художественная жизнь» (1922—23), «Новое мистецтво» (1925—30), «Сільський театр» (1926—31), «Радянське мистецтво» (1930—31), «Радянський театр» (1929—31), «Масовий театр» (1931—33), всі — в Харкові. Т. ж., висвітлювали роботу театрів, питання теорії, практики та історії театр. мистецтва, публікували дискусійні статті з основних ідейно-художніх проблем мистецтва театру: сприяли утвердженню методу *соціалістичного реалізму* в театр. мистецтві. В Т. ж. також друкувалися одноактні п'єси, інсценізації (зокрема, в журн. «Сільський театр»), рецензії на вистави профес. і самодіяльних театрів, огляди літератури з питань театру, поради досвідчених майстрів аматорам театр. мистецтва. Матеріали про театр. життя зх.-укр. театрів містилися в «Театральне мистецтво» (1922—24), «Сільський театр» (1930), «Жива сцена» (1930), «Масовий театр» (1930—32), всі — у Львові. В 1954—70 проблеми театр. мистецтва висвітлювалися в журн. «Мистецтво», з 1970 — в журн. «Український театр», а також у щорічнику «Театральна культура» (Київ, 1964—68 та з 1980).

Обкладинки театральних журналів.

ТЕАТРАЛЬНО-ДЕКОРАЦІЙНЕ І КІНОДЕКОРАЦІЙНЕ МИСТЕЦТВО

Театральньо-декораційне і кінодекораційне мистецтво. Д. Д. Лідер. Макет декорації до вистави «Так довго, довго літо» М. Я. Зарудного в Київському українському драматичному театрі імені І. Франка. 1974.

Див. також *Мистецтвознавчі журнали* в УРСР.

Лит.: Вишневский В. Театральная периодика, ч. 1—2. 1974—1980. Библиографический указатель. М.—Л., 1941. М. Г. Лавинский.

ТЕАТРАЛЬНО-ДЕКОРАЦІЙНЕ І КІНОДЕКОРАЦІЙНЕ МИСТЕЦТВО — вид образотворчого мистецтва, що відтворює просторово-зображальне середовище, зоровий образ, місце і час дії театр. постановки чи кінофільму. Відносно театрально-декораційного мистецтва застосовують термін «сценографія». Зародження театр.-декораційного мистецтва пов'язане з найдавнішими нар. обрядами та іграми. В Старод. Греції воно виокремлювалося в окрему галузь мистецтва — сценографію, що об'єднувала елементи архітектури, скульптури і живопису. В епоху Відродження, зокрема в Італії, поширилися об'ємно-живописні декорації. З розвитком стилю барокко в зах.-європ. мистецтві в кін. 16—17 ст. з'явилися куліси, а в кін. 18 ст. — павільйонні декорації. В 19 — на поч. 20 ст. художники-декоратори прагнули до точного відтворення істор. епохи, в якій відбувається дія спектаклю (напр., Мейнінгенський театр). Дальший розвиток театр.-декораційного мистецтва пов'язаний з появою рухомого планшета сцени, світлової проекції тощо. В країнах Сходу (Індія, Китай, Японія) з давніх часів панував принцип умовно-символічного оформлення сцени: місце дії позначалося декоративними деталями, а оформлення вистави часто обмежувалося умовними костюмами, масками, гримом. В Росії кулісні декорації з'явилися в придворному театрі (1672). Спочатку тут працювали іноземні майстри (К. Галлі Бібієна, П. Гонзаго), а з 2-ї пол. 18 ст. — рос. живописці — вихідці з кріпаків (брати Л. і К. Бельські, І. Вишняков та ін.). Майже до кін. 19 ст. на сценах імператорських театрів працювали декоратори т. з. «романтичного напрямку» (А. Роллер, К. Вальц, О. Гельцер), які прагнули переважно до видовишних ефектів. Боротьба з антиреалістичним декоративізмом, розпочата в 60-і рр. 19 ст. М. Шишковым, М. Горьким, М. Бочаровим, дістала особливого розвитку з приходом до театру В. Поленова, В. Серова, К. Коровіна, а пізніше — О. Бенуа, Л. Бакста, О. Головіна, Б. Кустодієва, М. Рєріха, В. Сімова. Великий вплив на світове театр.-декораційне мист. справила реалістич. реформа МХАТу (декорації були тісно пов'язані з грою актора). Дальший розвиток вітчизн. театр.-декор. мистецтва було визначено докорінними змінами в театрі після Великої Жовт. соціалістич. революції. Для кращих рад. майстрів (Ф. Федоровського, В. Дмитрієва, П. Вільямса, М. Акімова, В. Рєдінга — в Росії; С. Вірсаладзе — в Грузії; М. Сар'яна — у Вірменії; Г. Земгала — в Латвії) характерні глибоке проникнення в ідейний зміст п'єси, гармонійне поєднання пластичних мистецтв — живопису, архітектури, скульптури.

На Україні елементи театрально-декораційного мист. (костюми, маски, символічні атрибути) були в давніх обрядах та іграх. Удосконалену техніку сцени з кулісами, світловими ефектами мав *шкільний театр*. Численні кріпакські трупі кін. 18 — поч. 19 ст. також використовували досягнення тогочасного театр. живопису. Постановки М. Старицького, М. Кропивницького відзначалися етнографічною точністю оформлення, відтворенням на сцені атмосфери доживового укр. села. Спектаклі *Театру Миколи Садовського* у Києві оформляли художники І. Бурячок, В. Кричевський, вистави театру «Березіль», очолюваного Лесем Курбасом, — В. Меллер, М. Симашкевич і В. Шкляев. У рад. час до театр.-декораційного живопису звернулися художники М. Драк, А. Петрицький, О. Хвостенко-Хвостов, а пізніше — Б. Косарев, Ф. Нірод, В. Борисовиць, М. Уманський, А. Волненко, М. Духовський, П. Злочевський, В. Греченко, М. Яковський, Л. Писаренко та ін. З 70-х рр. у рад. театр.-декораційному мист. посилюється роль художника в ідейно-образному вирішенні спектаклю. Сучасні сценографи прагнуть не тільки до

І. М. Рабинович. Макет декорації до вистави «Феунте олехуна» Лопе де Вега. Другий театр Української Радянської Республіки імені Леніна. Київ. 1919.

зображення місця дії, скільки до емоційно-образного пластичного розкриття суті того, що відбувається на сцені. Здебільшого цього досягають створенням єдиного, іноді умовного, узагальненого просторово-предметного середовища, зорової партитури вистави. Художник виступає як співрежисер постановки, один з творців її ідейно-художньої концепції. Серед сучасних майстрів театрально-декораційного мистецтва: М. Кочергін, Е. Куманьков, В. Левенталь (РРФСР), С. Вірсаладзе, Й. Сумбаташвілі (Груз. РСР), А. Лапін (Латв. РСР), А. Ареф'єв, Е. Лисик, Д. Лідер, М. Кипріянов (УРСР) та ін. З виникненням худож. кінематографії з'явилася кінодекорація, яка спочатку мало відрізнялася від театральної. З винайденням кольорового, панорамного, широкоформатного кіно роль художника у фільмі посилюється. Створюючи декорації у павільйонах, він спільно з режисером і оператором бере участь у виборі натури, а в разі потреби декорує її. Серед відомих художників кіно: Б. Еней, С.

Козловський, В. Каплуновський, Б. Немечек (РРФСР), В. Кричевський, С. Зарицький, М. Уманський (УРСР) та ін. Посилення ролі художника помітне і в кінодекораційному мистецтві, де він бере участь у вирішенні жанрово-стилістичних проблем, колориту, характеру монтажу (т. з. розкадровок) кінофільму. Вагомий внесок у сучасне кіномистецтво вносять художники Г. Мясников, І. Новодерюжкін (РРФСР), Ю. Альбіцкий, В. Дементьев (БРСР), Р. Бабаян, С. Сафарян (Вірм. РСР), В. Агранов, О. Бобровников, В. Мигульков, М. Добролема (УРСР) та ін. Див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Лит.: Драк А. Українське театрально-декораційне мистецтво. К., 1961; Вериківська І. М. Художник і сцена. К., 1971; Френкель М. Современная сценография. К., 1980; Вериківська І. М. Становлення української радянської сценографії. К., 1981.

ТЕАТРОЗНАВСТВО — наука про театр, галузь мистецтвознавства. До Т. належать теорія та історія театру (зокрема, акторського і режисерського мистецтва, драми, сценографії), психологія сценічної творчості і сприймання її глядачем, техніка сцени, критика (аналізує окремі вистави і визначає їхню ідейно-художню цінність), планування і керування театр. справою, театр. джерелознавство і бібліографія. Т. вивчає всі види і форми сценічного мистецтва: драматичний театр, оперу, балет, оперету, пантоміму, дитячий, ляльковий, телевізійний і радіотеатр. Т. вивчає як професійний, так і самодіяльний театр. Т. як наука склалася у 20-і рр. 20 ст. Проте зародки його є і в працях античного періоду, зокрема у Арістотеля («Поетика»), Горация («Мистецтво поезії»). У 16—17 ст. в зах. Європі почався процес вивчення нової драми і театр. епохи Відродження, барокко і класицизму (Д. Трістіно, П. Скалігер, Л. Кастельветро, Ж. Шаллен, Ф. Е. Обіньяк, П. Корнель, Ж. Расін, Н. Буало, Д. Драйден, Д. Мільтон та ін.). В 2-й пол. 17 ст. з'явилися перші праці з історії англ. і франц. театрів. Представники *Просвітництва* (кін. 17 — поч. 19 ст.) осмислювали передусім теорію драми класицизму, просвітительського *реалізму* (Вольтер, Д. Дідро — у Франції, К. Гольдони, К. Гоцці — в Італії, Г. Лессінг — в Німеччині) і *сентименталізму* (Е. Юнг — в Англії, Ж. Ж. Руссо, Л. С. Мерсьє — у Франції, Й. Г. Гердер, Я. М. Ленц, Й. В. Гете, Ф. Шіллер — в Німеччині). Теорію *шкільного театру* у країнах зах. Європи в 16—18 ст. викладали у різних курсах поетики, що були видані (Я. Понтан, А. Донаті, Я. Масеніо, М. Сарбевський, Ф. Ланг). На Україні (17— 1-а пол. 18 ст.) і в Росії (1-а пол. 18 ст.) з'явився ряд поетик, що містили розділи, присвячені теорії шкільної драми (зокрема, «Про поетичне мистецтво» Ф. Прокоповича, 1705; «Сад поетичний» М. Довгалевського, 1736—37). У 30-і рр. 18 ст. в Росії з'явилися статті, в яких наголошувалося на суспільному

призначенні театру. У статтях О. Сумарокова, В. Лукіна, Д. Фонвізіна, М. Новикова утверджувалась теорія драми і театру, просвітительського класицизму (2-а пол. 18 ст.). У кін. 18 — на поч. 19 ст. почалося формування російського театру. Критики (І. Крилов, П. Плавильщиков, М. Карамзін, В. Жуковський, О. Шаховський та інші) історії театру (Я. Штедін, І. Дмитревський). Епоха романтизму в зах.-європ. театрі знайшла відображення в теоретичних трактатах і маніфестах 1-ї пол. 19 ст. (А. Шлегель, Л.Тік, Е.Т.А. Гофман, Ф. Грілльпарцер — в Німеччині, Ж. де Сталь, Ф. Гізо, Стендаль, В. Гюго, О. де Бальзак — у Франції, Дж. Г. Байрон, П. Б. Шеллі — в Англії). В Росії 1-ї пол. 19 ст. прогресивні тенденції театр. критики відобразилися у працях М. Гнедича, П. Вяземського. Біля джерел реалістичної естетики рос. театру стояли О. Пушкін і М. Гоголь. У 19 ст. у Т. сформувалася революційно-демократичний напрям (у 40—50-х рр. — В. Бєлінський, О. Герцен, М. Некрасов, у кін. 60-х рр. — М. Чернішевський, М. Добролюбов, М. Салтиков-Шчедрін). Реалізм у театрі відстоювали в 40—60-х рр. Ф. Коні, І. Панаєв, М. Лєсков, О. Островський, в 70—90-х рр. — Л. Толстой, В. Немирович-Данченко; у кін. 19 — на поч. 20 ст. — А. Чехов, В. Брісов, М. Горький, А. Кугель, Ю. Бєляєв, В. Ярцев та інші. В цей же період вийшли перші праці з укр. Т. (І. Франко, М. Вороний, С. Чарнецький та інші). У зах.-європ. Т. 2-ї пол. 19 — початку 20 ст. відбулися суперечливі процеси. У Франції Е. Золя висунув програму натуралістичного театру, теоретики символізму в театр. мистецтві (С. Маларме, Г. Кретьє та інші) спиралися на ідеалістичні філософ. тези. Проти натуралізму, символізму виступив Р. Роллан. В Англії нову соціальну драму захищав Б. Шоу. В Німеччині у театр. естетиці і критиці революційно-демократичні традиції діяли 30—40-х рр. 19 ст. (Г. Гейне, Д. Вінберг) продовжували К. Гуцков, Г. Лаубе, синтез різних мистецтв у театрі утверджував Р. Вагнер. У США, обстоюючи розвиток реалістичної над. драми, виступав У. Уйтмен. У 19 — на поч. 20 ст. інтенсивно розвивалося дослідження історії європ. театру (театрознавчі праці мали емпіричний, фактографічний характер, були написані без аналізу акторського і режисерського мистецтва). Наука Т. у загальних рисах сформувалася на поч. 20 ст. з появою праці нім. театрознавця М. Германа «Дослідження з історії німецького театру середніх віків і Відродження» (1914), в якій вперше розроблено принципи дослідження театру. Рад. Т. утвердилася після Великої Жовт. соціалістич. революції. Його становлення відбувалося в боротьбі з впливами вульгарного соціологізму, пролеткультівськими тенденціями. Рад. Т. ґрунтується на методологічних засадах марксистсько-ленінської естетики, методи соціалістичного реалізму. В 20-і рр. у галузі Т. продовжу-

вали працювати В. Всеволодський, Гернгрос, Б. Варнеке, О. Дживелегов, В. Філіпов, С. Ігнатов, які прийшли в Т. в дожовтневий час, почали працювати П. Марков, С. Дурілін, О. Гвоздев, С. Мокульський, С. Данилов, у 30-і рр. — Г. Бояджієв, Б. Ростоцький, Г. Гоян, М. Чужкін, М. Зограф, Ю. Калашников та інші, на Україні в 20—30-і рр. працювали О. Кисіль, П. Рудін, Я. Мамонтов, О. Білєцький, І. Шевченко, у повосиний час — М. Йосипенко, І. Кисельов. Серед сучасних рад. театрознавців: Ю. Дмитрієв, О. Кайдалова, О. Анікст, К. Рудницький, Л. Солнцева, А. Образцова (РРФСР), Ю. Костюк, І. Волошин, Ю. Боботко, Ю. Станішевський (УРСР), В. Нефед, А. Соболевський (БРСР), Д. Джанелідзе, Е. Гугушвілі, Н. Шалутава (Груз. РСР), С. Різаєв (Вірм. РСР), М. Рахманов (Узб. РСР), Н. Нурджанов (Тадж. РСР), К. Каск (Ест. РСР) та інші. Велике значення для розвитку Т. мають видання теоретичних праць рад. режисерів: К. Станіславського, В. Немировича-Данченка, О. Попова, Г. Товстоногова та інших. Здійснено такі капітальні видання з Т.: «Історія союзу драматического театра» (т. 1—6, М., 1964—66), «Очерки истории русской театральной критики. Конеч 18 — начало 20 в.» (кн. 1—3, Л., 1975—79), «История русского драматического театра» в семи томах (т. 1—6, М., 1977—82), «История советского театроведения. 1917—1941» (1981), зокрема на Україні — «Український драматичний театр. Нариси історії» (т. 1—2, К., 1959—67), «Шляхи і проблеми розвитку українського радянського театру» (К., 1970). Театрознавча робота проводиться у Всесоюзному н.-д. ін-ті мистецтвознавства (Москва), Ленінгр. ін-ті театру, музики та кінематографії, в Мистецтвознавстві, фольклору та етнографії Інституті імені М. Т. Рильського АН УРСР (Київ), в н.-д. ін-тах та мистецьких вузах ін. республік, зокрема в Київському інституті театрального мистецтва імені І. К. Карпенка-Карого. Питання Т. висвітлюються в журналах «Театр» (Москва), «Український театр» (Київ), періодичних наук. збірниках «Вопросы театра» (Москва), «Театр и драматургия», «Экономика и организация театра» (Ленінград), «Театральна культура» (Київ).

Лит.: История европейского искусствознания. От античности до конца XVIII века. М., 1963; История европейского искусствознания. Первая половина XIX века. М., 1965; История европейского искусствознания. Вторая половина XIX века — начало XX века. кн. 1—2. М., 1969; Современное искусствознание за рубежом. М., 1964; Современное искусствознание Запада. О классическом искусстве XIII—XVIII вв. М., 1977; История советского театроведения. М., 1981.

Р. Я. Пилипчук.

ТЕБАЛЬДИ (Tebaldi) Рената (н. 1. II 1922, Пезаро) — італ. співачка (сопрано). Навчалася в Пармській консерваторії, потім у Пезарському ліцеї ім. Дж. Россіні. Дебютувала на оперній сцені

1944. В 1946—59 виступала в театрі «Ла Скала» (Мілан). У 1951 співала в Сан-Франціско (США), з 1955 — солістка «Метрополітен-опера» (Нью-Йорк). У 1976 залишила сцену. Партії: Аїда, Леонора, Дездемона, Віолетта («Аїда», «Сила долі», «Отелло», «Травіата» Верді), Тоска, Чіо-Чіо-сан (однотомні опери Пуччіні), Адрієнна Лекуверрє (однотомна опера Чілеа). Відома і як камерна співачка. В 1975 гастролювала в СРСР (Москва, Ленінград, Київ).

ТЕБЕРДА — кліматичний високогірний курорт Ставропольського краю Карачаєво-Черкеської автономної області. Розташована на північних схилах Головного Кавказького хребта, в долині р. Теберди, серед мішаного лісу, що межує з альпійськими і субальпійськими луками. Літо помірно тепле, зима — м'яка. Лікувальні засоби: гірський клімат; сухе, чисте й високоіонізоване повітря. Показання: хвороби органів дихання туберкульозного і нетуберкульозного характеру, хвороби серця. Крім спеціалізованих санаторіїв, є будинки відпочинку, туристські бази, альпіністські табори. Функціонує цілий рік.

ТЕБРІЗ, Тавріз — місто на Пн. Зх. Ірану, адм. ц. остану (провінції) Сх. Азербайджан. Розташований у долині р. Аджичай. Вузол заліз. та автошляхів. 598,6 тис. ж. (1976). Традиційно розвинуті текстиль, шкіряна, скляна, срібникова і харчосмакова галузі; килимарство. Підприємства маш.-буд. (автомоб., тракторний, моторобудівний, вагонобуд., шарикопідшипниковий з-ди) та металообр. пром.-сті. Нафтопереробний з-д. Кустарні промисли. Уніт (з 1946). Архіт. пам'ятки 14—15 ст. Т. засн. у 3 або 4 ст. В середині віки — одне з найбільших міст Серед. Сходу з відомою Тебрізькою школою мініатюри. У 20 ст. — один із центрів нац.-визвольного і демократичного руху.

ТЕБРІЗЬКА ШКОЛА МІНІАТЮРИ — школа східного мініатюрного живопису. В кін. 13 — на поч. 14 ст. з'явилися перші твори художників цієї школи (ілюстрації до «Шахнаме» Фірдоусі, 1330—40, та інші). Розквіт Т. ш. м. досягла в 16 ст., за династії Сефевідів. Дальший розвиток мистецтва Т. ш. м. пов'язаний з традиціями Гератської школи мініатюри, зокрема з ім'ям К. Бехзада, який з 1510 жив і працював у Тебрізі. Серед відомих художників-мініатюристів — Ага-Мірек, Мір Сеїд Алі, Султан Мухаммед. Твори майстрів Т. ш. м. зберігаються в Британському музеї в Лондоні, ДЕ в Ленінграді, Київ. музеї зх. та сх. мистецтва.

ТЕВЕЛЕВ Мусій Соломонович (1890, с. Любузь, тепер Спас-Деменський р-ну Калуз. обл. — 6.XI 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1907. В 1912 під час служби в царській армії віа революц. роботу серед солдатів. У 1915—16 працював у Катеринославській, а потім у Харків. більшовицьких орг-ціях. У 1917 — член Харків. к-ту РСДРП(б), ви-

Р. Тебальді.

Тебрізька школа мініатюри. Побутова сцена, 16—17 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

ТЕВЕЛЬОВ

конкому Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів. Брав участь у створенні Червоної гвардії, організації профспілок, виданні більшовицької газ. «Пролетарий». У червні 1918 — член Харків. підпільного обкому КП(б)У. Розстріляний нім. окупантами.

ТЕВЕЛЬОВ Матвій Григорович [7 (20).III.1908, с. Ільїне, тепер Великодубського р-ну Псков. обл. — 22.V.1962, Одеса, похований в Ужгороді] — рос. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. Роман «Гори змішують обличчя» (1932) — про становлення Рад. влади в Дагестані, класову боротьбу народу. Книжки «Спадкоємці» (1948), «На Білій Тисі» (1950), «Біла воріт держави» (1951) — про Велику Вітчизн. війну, героїзм рад. прикордонників. У романі «Верховино, світку ти наш...» (1953) показав життя на Закарпатті, революц. боротьбу народу за своє звільнення і возз'єднання з Рад. Україною. Автор збірників оповідань «Щастя» (1936), «Витів» (1952), «Готель у Сніговці» (1955), «Господар і заїжджий» (1959), п'єси «Назустріч ескадри» (1943). За оповіданнями «Оринка» 1939 поставлено однойменний фільм.

Тв.: Укр. перекл. — Верховино, світку ти наш..., Ужгород, 1954.

Г. І. Полянкер.

ТЕВТОНІ — племена германців, які заселяли в середині I-го тис. до н. е. зх. частину Ютландського п-ова. Бл. 120 до н. е. рушили на Пд. Разом з племенами кімарів і гельветів Т. вторглися до Італії. Проте в битвах біля Акві Секстійових (тепер Пд. Франція) 102 до н. е. та Верцелл (тепер Пн. Італія) 101 до н. е. рим. військо, очолене Гаем Марієм, майже повністю знищило Т. і кімарів. Бл. 80 тис. полонених було продано в рабство. Залишки тевтонських племен розселилися в Галії на річках Маасі, Майні і Неккарі. З 8 ст. термін «тевтоні» іноді аживається як заг. назва германців.

ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН, Німецький орден. Орден хрестоносців — католицький духовно-лицарський орден. Виник у Палестині в кін. 12 ст. під час хрестоносних походів. У 1189 Т. о. набув військ.

характеру. В кін. 12 ст. Т. о. переселився з Палестини до Європи. В 1237 Т. о. злився з орденом мечоносців. Відгалуженням Т. о. в Прибалтиці став Лівонський орден. У 1237 нім. лицарі загарбали давньоруське м. Дрогичин (тепер Дорогичин) у Пн. Волині, але 1238 (за іншими даними — 1237) були розбиті князем Данилом Галицьким. У 1242 військо Т. о. зазнало поразки від війська князя Олександра Невського (див. Лядове побойще 1242). Здійснюючи при підтримці «Священної Римської імперії» феод.-католицьку агресію проти Литви та Польщі, Т. о. загарбав 1283 територію між гирлами річок Німану та Вісли, 1309 — Сх. Помор'я з Гданськом, 1346 — Естляндію, 1382—98 — Жемайтю тощо, перетворившись на феод. державу. Цим були відізані від Балтійського моря Литва, Польща і рус. князівства. Агресія Т. о. зустріла опір Литви та Польщі, що дістали підтримку в цій боротьбі рос. та ін. слов'ян. народів. У Грюнвальдській битві 1410 Т. о. було розгромлено польсь. і лит. військом, у складі якого билися рос. та укр. полки. У 1466, ослаблений війною з Польщею, Т. о. визнав себе її васалом. У 1525, скориставшись з Реформації, великий магістр Т. о. Альбрехт Гогенцоллерн оголосив володіння Т. о. в Прибалтиці залежним від Польщі спадковим герцогством, яке дістало назву Пруссія (з 1618 — в складі Бранденбурзько-Пруссійкої д-ви). Решта лицарів перейшла до Франконії (Німеччина), де відновила діяльність Т. о. В 1809 Наполеон I ліквідував Т. о. Відновлений 1834 в Австрії Т. о. формально існує і тепер, проте політ. ролі не відіграє.

ТЕВФІК ФІКРЕТ (Tevfik Fikret; 24.XII.1867, Стамбул — 19.VIII.1915, там же) — тур. поет, журналіст. Один з визначних реформаторів тур. поезії. Друкуватися почав 1894. В 1896—1901 редагував журн. «Серветі-Фюну» («Скарбниці знань»), де вміщував і свої вірші, статті. У крапчих творах виступав проти тиранії, фанатизму, пантюркізму, панісламізму, на захист людського розуму та демократії. Автор широко відомого циклу віршів «Розбита лютина» (видано 1896, 1897, 1900, 1909). Багато віршів циклу мали соціальну заостреність («Хвора дитина», «Рибалка», «Слово до піснів», «Запізнення на мить», «Туман» та ін.). Вірш «Пісня нації», написаний на замовлення учасників молодотур. революції 1908, став революц. гімном Туреччини. Т. Ф. належать також цикл поезій «Зовніт Халюка» (1911), кн. віршів для дітей «Шермін» (1914) тощо.

Тв.: Рос. перекл. — Белый парус, М., 1967.

О. І. Ганусевич.

ТЕГЕРАН — столиця Ірану, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Адм. ц. Центрального остану. Розташований у передгір'ях Ельбурсу. Вузол з-ць і автошляхів, поблизу міста — міжнар. аеропорт. 4,5 млн. ж. (1976). На місці Т. було село (виникло в 9 або 12 ст.). В 14—17 ст. Т. — значний торг. центр. Зруйнований афганцями 1722, згодом відбудова-

ний. З 1786 Т. — столиця Ірану. В 1829 в Т. трагічно загинув О. С. Грибоєдов, який був рос. послом в Ірані. Тут відбулася Тегеранська конференція 1943. Т. — центр антимонархічної, антиімперіалістичної революції 1979 в Ірані, яка привела до знищення шахського режиму. Розвинуті металообробка і машинобудування (авто- і авіаскладальні, по виробн. радіоапаратури, телевізорів, побутових машин з-ди). Ме-

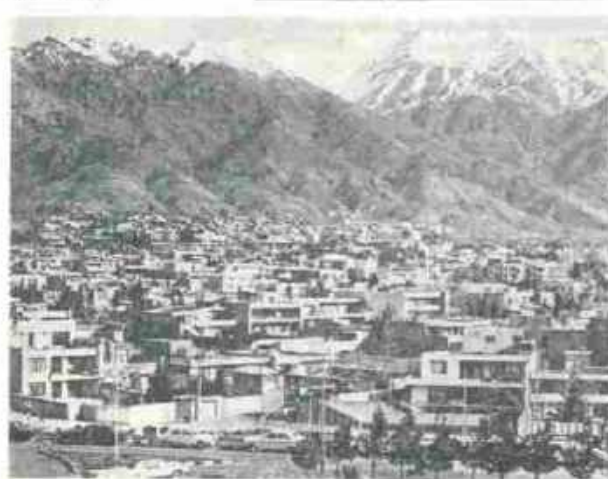

талург., нафтопереробна, хім., буд. матеріалів, скляна, фарфоро-фаянсова, текст., шкіряно-взут., харчосмакова (у т. ч. потіюнова) пром-сть. Кустарні промисли. Ук-ти: Тегеранський, Нац., «Фарабі»; політехнічний, мед.-ін-ти та ін. вузи. Консерваторія. Ін-т дослідження й планування розвитку науки та освіти, Дослідницький центр іран. культури, Нац. центр історії мист. й археології. Б-ки: Нац., меджлису (парламенту), ун-тів та ін. Музеї — археол., етнографічний, картинна галерея «Негарестан» та ін. Театр опери та балету ім. Рудакі, Міський театр, філармонія та ін. Держ. вища муз. школа, школа нар. музики і драм. мистецтва. Т. складається з старого (реконструйовано 1870—72) та нового (буд-во розпочато в 30-х рр. 20 ст.) міста. Серед архіт. пам'яток — палац Голестан (кін. 18—19 ст.), мечеть Селахсалар (19—20 ст.). Сучас. споруди: кінотеатр «Азія» (60-і рр. 20 ст.), парламент (1959, арх. М. Форуугі, Х. Гіаї), нові житл. райони (Ар'ямехр, Тегеран-Ноу, Тегеран-Парс та ін.).

ТЕГЕРАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1943 — конференція голів урядів трьох союзних у 2-й світовій війні 1939—45 держав — СРСР (Й. В. Сталін), США (Ф. Д. Рузвельт) і Великобританії (У. Л. Черчилль). Відбулася 28.XI — 1.XII.1943 у Тегерані. Основну увагу Т. к. приділила вирішенню воєнних питань: було досягнуто домовленості про відкриття другого фронту в Європі в травні 1944, про вжиття заходів щодо вступу Туреччини у війну на боці антиталерської коаліції, подання допомоги югосл. партизанам. Зважаючи на неоди-

Тевфік Фікрет.

Тегеран. Один з райо-нів міста.

разом прохання урядів Великобританії та США і беручи до уваги численні порушення Японією рад.-япон. договору 1941 про нейтралітет, рад. сторона заявила, що СРСР оголосить війну Японії після завершення воєн. дій у Європі. На Т. к. обговорювалися питання післявоєн. устрою світу і безпеки народів. Вирішення питання про післявоєнний устрій Німеччини було передано на вивчення в Європ. консультативну комісію. В принципі було погоджено рішення про передачу Кенігсберга (тепер Калінінград) Рад. Союзу. При розгляді питання про Польщу було досягнуто попередньої домовленості, що її післявоєнні кордони пройдуть на сході по «Керзонській лінії», на заході — по лінії р. Одеру. Рузвельт і Черчилль висловили надію, що уряд СРСР відновить відносини з польськ. емігрантським урядом у Лондоні, який аж д-ви малює намір поставити в Польщі з метою збереження там бурж. ладу. Рад. уряд не пішов на це і заявив, що відділяє Польщу від емігрант. уряду в Лондоні. В «Декларації трьох держав», прийнятій 1.XII 1943, вказувалося про їхню повну домовленість щодо масштабів та строку проведення воєнних операцій і про високу відповідальність трьох урядів за встановлення міцного тривалого миру після війни. Відбувся обмін думками про створення міжнар. орг-ції безпеки після війни. В «Декларації про Іран» було підтверджено намір СРСР, США і Великобританії зберегти незалежність, суверенітет і тер. цілісність Ірану. Т. к. сприяла зміцненню антигітлерівської коаліції й підтвердила можливість співробітництва д-в з різним сусп. ладом у розв'язанні міжнар. проблем. Літ.: Бережков В. Тегеран 1943. М., 1971. А. К. Мартиненко.

ТЕГУСИГАЛЬПА — столиця Гондурасу, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Вузол автошляхів, міжнар. аеропорт. Понад 300 тис. ж. (1980). Підприємства текст., швейної, шкіряно-взут., деревообр., буд. матеріалів, харчосмакової (у т. ч. тютюнової) пром-сті. Над. автономний ун-т. Академія Гондурасу, академія географії та історії, ін-т інженерів і архітекторів Гондурасу, Нац. ін-т географії, ін-т антропології та історії. Національні б-ка, музеї, театр. Т. засн. у 16 ст., з 1880 — столиця країни.

ТЕДЖЕН, Геріруд — річка у Пд.-Зх. Азії. Тече тер. Афганістану, на кордоні Ірану з Афганістаном та СРСР, повиззя — у межах Рад. Союзу (Туркм. РСР). Довж. 1150 км, площа бас. 70,6 тис. км². У верх. і серед. течії перебігає Іранське нагір'я, до Гератського оазису переважно гірська. У нижній течії долина Т. розширюється, річка розбивається на протоки. Її води розбирають для зрошування Тедженського оазису. Живлення мішане, переважно снігове. Взмук не замерзає. Стік Т. зарегульовано Каракумським каналом ім. В. І. Леніна та двома русловими водосховищами. На Т. — міста Герат (Афганістан), Теджен (Туркм. РСР).

ТЕЕР (Thaer) Альбрехт Даніель (14.V. 1752, м. Целле, тепер ФРН — 26.X. 1828) — нім. учений, агроном. Після закінчення Ганноверського ун-ту працював лікарем. У 1807 (разом з хіміком Г. Ейнгеном) організував поблизу Берліна с.-г. учбовий заклад, який очолював до кінця життя. В 1810—19 — професор Берлінського ун-ту. Пропагував прогресивні прийоми агротехніки, зокрема плодозміну. Був прихильником т. з. гумусової (перегнійної) теорії живлення рослин. Дав одну з перших класифікацій ґрунтів Зх. Європи.

ТЕЖУ — португ. назва р. Тахо на Піренейському півострові.

ТЕЗА (від грец. θέσις — положення, твердження) — 1) В логіці складова частина *доведення*; положення, істинність якого треба довести. 2) У філософії Г. В. Ф. Гегеля — перший ступінь *тріади*; у вченні І. Канта про *аутичність* — одне з двох суперечливих положень, які визнаються однаково істинними. 3) Одне з осн. положень наук. праці, статті, доповіді тощо.

ТЕЗАВРУВАННЯ ЗОЛОТА, тезаврація золота (від грец. θησαυρός — скарб) — нагромадження золота у вигляді монет, зливків та в ін. формах як скарбу. Термін «тезаврування золота» здебільшого стосується приватного (особистого) нагромадження; характерний також для банків, резервних фондів та скарбниць різних країн. Т. з. відоме з давніх часів. У період капіталізму при золотому обігу тезавруване золото було резервним фондом для *грошового обігу*. З переходом до імперіалізму війни, грошові кризи, інфляції і девальвації валют, процес знецінення грошей паперових спричинили зростання приватного Т. з. як засобу збереження від знецінення особистих коштів у вигляді скарбів. В умовах сучас. валютної кризи, коли розірвано зв'язок паперових грошей із золотим забезпеченням їх, а золото вилучене з міжнар. і внутр. розрахунків, посилилося Т. з. як засіб збереження реальних цінностей.

В. М. Лінков.

ТЕЗАУРУС (від грец. θησαυρός — скарб) — сукупність понять з певної галузі науки, нагромаджених людиною чи колективом. У вузькому розумінні — словник, що відображає смислові зв'язки між словами певної мови, сукупність термінів, які належать до однієї чи кількох областей знань зі встановленими між термінами зв'язками. В Т. для кожного терміна (який часто наз. *дескриптором*) можуть, напр., фіксуватися його синоніми, терміни з ширшим чи вужчим значенням, терміни, що входять у

Тегусігальпа. Вид частини міста.

типові словосполучення з розгляданим терміном тощо. Осн. призначення Т. — виражати зміст слів деяким формалізованим способом, що дасть змогу розпізнавати цей зміст в *автоматизованих системах* обробки даних, таких як *інформаційно-пошукові системи*, *системи машинного перекладу* та інших.

Л. П. Бабенко.

ТЕЗЕЙ (Θησέως) — один із героїв у грец. міфології. Див. *Тесей*.

«ТЕЗИ ПРО ФЕЙЕРБАХА» — один із ранніх творів К. Маркса, за визначенням Ф. Енгельса — «перший документ, що має в собі геніальний зародок нового світогляду» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 21, с. 354). Написані 1845, опубліковані 1888. Центр. ідея тез, яка заклала основи діалектичного та істор. матеріалізму, є наук. розробка питання про вирішальну роль *практики* в пізнанні й революц. перетворенні дійсності. Критикуючи попередній *матеріалізм*, включаючи фейєрбахівський (див. Л. Фейєрбах), за його споглядальний характер, К. Маркс відзначав, що «суспільне життя є по суті практичним», що сутність людини є сукупністю «усіх суспільних відносин» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 3, с. 3), що ідеологічні явища залежать від матеріальних суспільних відносин. Розробляючи теорію пізнання, К. Маркс указував на практику як основу пізнання і критерій істини. Критика буржуазного (агромадянського) суспільства, заснованого на приватній власності, викриття попереднього матеріалізму за гендерське розуміння практики пов'язані у К. Маркса з розробкою вчення про нове, комуністичне суспільство. В «Т. про Ф.» показано відмінність марксистської філософії від ін. філос. систем, розкрито значення марксизму в побудові комуністичного суспільства. «Філософи тільки по-різному пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його» (там же, с. 4). Тези К. Маркса обґрунтували сутність і завдання філософії *діалектичного матеріалізму*, її роль у революц. перетворенні суспільства.

П. О. Загороднюк.

ТЕІЗМ (від грец. θεός — бог) — реліг. світогляд, в основі якого лежить розуміння бога як верховної істоти, що створила світ і втручається в його життя. Як світогляд, що визнає існування бога, Т. протилежний *атеїзму*. На відміну від *деїзму*, який заперечує безпосереднє втручання бога в явища природи і суспільства, Т. обстоює постійну активність бога, яка нібито часто набуває форми чуда. На відміну від *пантеїзму*, який отожднює бога з природою, Т. проповідує існування бога поза світом і над ним. Т. лежить в основі всіх сучас. релігій, особливо *християнства*, *йудайзму*, *ісламу*. Див. *Теологія*.

ТЕЙЛОР (Taylor) Брук (18.VIII 1685, Едмонтон, Мідлсекс — 29. XII 1731, Лондон) — англ. математик. Член Лондон. королівського г-ва (з 1712). Освіту здобув у Кембріджі. Отримав 1712 (опублікував 1715) заг. формулу розкладу функцій у степеневий ряд —

ТЕЙЛОР

Текове дерево:
1 — квітуча гілка;
2 — квітка;
3 — плід.

т. з. *Тейлора ряд*. Т. заклав початок матем. вивчення задачі про коливання струни, розробляв теорію скінченних різниць. Його праці стосуються також перспективи, капілярності, магнетизму тощо.

ТЕЙЛОР (Taylor) Джефрі Інграм (7.III 1886, Лондон — 27.VI 1975, Кембридж) — англ. учений в галузі механіки, член Лондон. королівського т-ва (з 1919), іноз. член АН СРСР (з 1966). Закінчив Кембриджський ун-т (1910), в якому працював з 1919. Професор по наук. роботі Лондон. королівського т-ва (1923—51). Осн. праці — з механіки суцільних середовищ. Т. вніс фундаментальний вклад у теорію турбулентності; розвинув теорію стійкості течії в'язкої рідини, теорію турбулентної дифузії, створив напівемпіричну теорію турбулентності; досліджував однорідну й ізотропну турбулентність. Йому належать основоположні праці з теорії дислокацій. Займався також питаннями аеро-, гідро- та газової динаміки, проблемами ядерного вибуху тощо.

ТЕЙЛОР РЯД — степеневий ряд вигляду

$$f(x_0) + \frac{f'(x_0)}{1!}(x-x_0) + \frac{f''(x_0)}{2!}(x-x_0)^2 + \dots + \frac{f^{(n)}(x_0)}{n!}(x-x_0)^n + \dots$$

де $f(x)$ — функція, нескінченно диференційовна в околі точки x_0 . Т. р. є збіжним при $|x-x_0| < R$, де $0 \leq R \leq +\infty$.

При $R > 0$ сума Т. р. є аналітичною функцією в околі точки x_0 . Навпаки, будь-яка аналітична в точці x_0 функція $f(x)$ може бути зображена сумою Т. р. Вперше таке зображення одержав Б. Тейлор. При $x_0 = 0$ Т. р. іводі наз. *рядом Маклорена*. Див. також *Тейлора формула*.

ТЕЙЛОР ФОРМУЛА — одна з формул диференціального числення. Для функції $f(x)$, що має n похідних в точці x_0 , Т. ф. має вигляд:

$$f(x) = f(x_0) + \frac{f'(x_0)}{1!}(x-x_0) + \dots + \frac{f^{(n)}(x_0)}{n!}(x-x_0)^n + R_n$$

де $R_n(x)$ — т. з. залишковий член, що при $x \rightarrow x_0$ є нескінченно малою величиною вищого порядку, ніж $(x-x_0)^n$. Якщо в інтервалі з кінцями x_0 і x функція $f(x)$ має похідну $(n+1)$ го порядку, то

$$R_n(x) = \frac{f^{(n+1)}(\xi)}{(n+1)!}(x-x_0)^{n+1},$$

де $x_0 < \xi < x$. Коли $f(x)$ — аналітична функція в точці x_0 , то $R_n(x) \rightarrow 0$ при $n \rightarrow \infty$ і з Т. ф. при граничному переході можна одержати *Тейлора ряд*.

ТЕЙЛОРІЗМ — одна з систем організації праці та управління виробництвом на капіталістичному підприємстві. Виникнення Т. пов'язане з діяльністю амер. інженера Ф. В. Тейлора (1856—1915), який в кін. 19 — на поч. 20

ст. розробив і впровадив систему заходів, спрямовану на раціоналізацію праці та виробн. на металургійних заводах США, виклав її зміст у ряді публікацій. Для Т. характерний підхід до організації праці на основі розчленування і хронометражного вимірювання затрат робочого часу, вироблення найекономічніших і найпродуктивніших прийомів при виконанні окремих операцій і видів робіт найвправнішими, фізично сильними і кваліфікованими робітниками і встановлення на цій основі жорстких норм виробітку для всієї маси робітників, а також відповідної системи оплати праці. Як зазначав В. І. Ленін, за соціальним змістом Т. являв собою засіб посилення експлуатації робітників, «наукову систему» видавлювання поту, спрямовану на те, «щоб видавлювати з робітника впродовж більшої праці протягом того самого робочого дня» (Повне збір. тв., т. 23, с. 18). Разом з тим В. І. Ленін вважав за можливе виявити певні раціональні орг.-тек. елементи в Т. і творчо їх застосувати для поліпшення організації праці в СРСР, враховуючи нові соціальні умови суспільства. З часом притаманні Т. методи і принципи організації праці на підприємствах капіталістичних країн зазнали модернізації під впливом змін у розвитку продуктивних сил та науково-технічної революції.

М. Я. Лозюк.

ТЕЙМУР Махмуд (16.VI 1894, Каір — 25.VIII 1973, Швейцарія) — єгип. письменник, діяч. член Академії араб. мови в Каїрі. Один з родоначальників реалістичної араб. новелістики. Перша зб. — «Шейх Джума» та інші оповідання (1925). Де реалістично змальовано життя єгип. народу, його побут і звичаї. В повісті «Ключ незвіданого» (1939), зб. «Донечка шайтана» та інші оповідання (1944), романі «Сальва в поривах вітру» (1947) помітні елементи символізму, естетизму. Революція 1952 та наступні перетворення в країні сприяли поверненню Т. до реалізму. В збірках «Вуличний музикант» (1953), «Революціонери» (1955), романах «Шамрух» (1958), «Сині ліхтарі» (1960) піднімав важливі соціальні і політ. проблеми. Брав активну участь у громад. і літ. житті. Автор п'єс, літературознавчих досліджень.

Тв.: Рос. перекл. — Шейх Джума. М., 1957; Сині фонари. Повесть и рассказы. М., 1970.

Ю. М. Комубей.

ТЕЙМУР Мухаммед (1892, Каір — 24.II 1921, там же) — єгип. письменник і критик. Один з родоначальників жанру новели в араб. лір. Перші оповідання, які становлять зб. «Що бачать очі» (1918), — це реалістичні нариси з життя простих людей Єгипту. В них порушувались актуальні соціальні й моральні проблеми. Написані вони під впливом ідей просвітництва та франц. і рос. новелістики (Е. Золя, Г. Мопассан, М. Горького, А. Чехова). Автор побутових п'єс «Пташка в клітці», «Пан Абд ас-Саттар», «Добра дружба», «Прірва» (поставлені

1918—21 в Каїрі). Організував «Т-во друзів театру» в Каїрі, сам грав на сцені. Виступав і як театр. критик. Діяльність Т. мала велике значення для культури, піднесення Єгипту на поч. 20 ст. Творчі принципи Т. розвинув його брат Махмуд Теймур.

Тв.: Укр. перекл. — Що бачать очі. К., 1957. Ю. М. Комубей.

ТЕЙТЕЛЬБОЙМ (Teitelboim) Володя (н. 17.III 1916, Чильян) — чл. громад. діяч і письменник. Член Компартії Чилі з 1932. З 1950 — чл. Політ. комісії ЦК Компартії Чилі. В 1961—65 — чл. палати депутатів, з 1965 — сенатор. Після фашист. перевороту 1973 — в еміграції в Рад. Союзі. Гол. редактор журн. чл. патріотів «Араукарія де Чиле» («Чилійська араукарія»), що видається з 1978 в Іспанії. Роман «Син селітри» (1952) — з історії чл. пролетаріату поч. 20 ст. «Сім'я на піску» (1957) — про життя політв'язнів у концтаборі Пісагуа, де перебував і сам Т. в роки диктатури Г. Гонсалеса Віделя. В романі «Внутрішня війна» (1979) розповідь про злочини фашист. хунти. Автор істор. дослідження «Зоря капіталізму та завоювання Америки» (1943), історико-літ. есе «Людина і людина» (1969), присвяченого проблемам рос. і рад. лір. зб. статей «Хліб і зорі» (1973), кн. «Чилі: боротьба триває» (1976).

Тв.: Рос. перекл. — Сем'я на песке. М., 1959; Син селитры. М., 1975; Внутренняя война. М., 1982.

С. Ю. Борщевський.

ТЕЙТЕМ (Тетам, Татум; Tatium) Едуард (н. 14.XII 1909, Боулдер, шт. Колорадо, США) — амер. біохімік і генетик, член Нац. АН США (з 1952). Закінчив Вісконсинський ун-т (1931). Працював в Станфордському (1937—45, 1948—56) і Йельському (1945—48) ун-тах (з 1946 — професор). З 1957 Т. — професор Рокфеллерівського ін-ту мед. досліджень. Автор (разом з Дж. Бідлом) концепції «один ген — один фермент». Осн. праці присвячені виявленню аутокотрофних мутантів (штамів організмів, в яких генна мутація призводить до втрати штамом здатності синтезувати будь-які необхідні для росту речовини) у гриба нейроспори і у бактерій. Відкрив (разом з Дж. Ледербергом) у бактерій явище генетичної рекомбінації. Нобелівська премія, 1958 (разом з Дж. Бідлом і Дж. Ледербергом).

ТЕЙШЕБАТНІ — місто і фортеця держави Урарту в Закавказзі, тепер руїни поблизу Єревана (Вірм. РСР). Руїни цитаделі містяться на горбі Кармір-Блур, руїни міста (площа бл. 40 га) — біля підніжжя горба. Т. засноване в 1-й пол. 7 ст. до н. е. В місті жили воїни, ремісники і землероби, які працювали на держ. лавах, не мали власного т-ва і перебували на держ. забезпеченні. Розкопками (систематично проводяться з 1939) на цитаделі, що була резиденцією урартського намісника, відкрито великі комери для продовольчих запасів, сховища для зберігання бронзової та залізної зброї; тканин, предмети тощо, глиняні таблички з кли-

Текова пряmostояча.
Квітуча гілка та плоди.

вописом, багато бронзових предметів з написами царів. Фортецю на поч. 6 ст. до н. е. зруйнували місц. в скіфські племена. Матеріали з розкопок Т. зберігаються в Істор. музеї Вірменії та Ермітажі.

ТЕЙШОНІВ ПОВСТАННЯ — антифеодална селянська війна у В'єтнамі 1771—1802. Назва походить від назви місцевості Тейшон («Західні гори») в Центр. В'єтнамі, де воно почалося. Т. п. було викликано посиленням експлуатації селянства феодалами. У повстанні взяли участь селяни, міське населення і частина дрібних феодалів. Гол. рушійною силою Т. п. було селянство. Поступово керівництво повстання перейшло до нових феодалів, серед яких почалися міжусобиці чвари. Внаслідок цього частина селянства відійшла від тейшонів. Феодалі, об'єднавшись навколо представника дому Нгуєнів — Нгуєн Аня, за допомогою Франції 1802 розгромив тейшонів.

ТЕЙЯР ДЕ ШАРДЕН (Teilhard de Chardin) П'єр (1.V.1881, Сарсе-на, біля м. Клермон-Ферран — 10.IV.1955, Нью-Йорк) — франц. учений-палеонтолог, філософ, теолог, член Паризької АН (1950). Навчався в коледжі *esultins*. У 1920—23 — проф. Католицького ін-ту в Парижі. Розходження поглядів Т. де Ш. з офіц. доктриною католицької церкви спричинило до усунення його від викладацької діяльності і тривалої заборони публікації його праць. У 1923—46 жив у Китаї. Вів геологічні, палеонтологічні та археологічні дослідження. У філософії Т. де Ш. виступив з претензією на створення «нового світогляду», т. з. наук. феноменології, яка мала визначити шляхи «врятування» людства від духовної кризи. Для цього Т. де Ш. пропонував поєднати наук. ідею еволюції з елементами модернізованої християн. містики. Еволюція Всесвіту (космогенез) зображалася ним як ряд етапів ускладнення єдиної субстанції — «Тканини Універсуму», що є одночасно духовною і матеріальною. Завершенням еволюції є бог — духовний центр, водночас імагінативний і трансцендентний щодо Універсуму. Вершиною еволюції є людина, в якій еволюція усвідомлює саму себе. Необхідною передумовою процесу еволюції є тех. і наук. прогрес, але вирішальну роль у ньому має відіграти прогрес духовний. Концепція Т. де Ш. — суперечлива, являє собою складну суміш наук. прогнозів, утопізм, абстрактного гуманізму, містицизму і традиційного теїзму. Вчення Т. де Ш. (тейярдизм) значною мірою поширене серед «лівих» католиків, які вбачають у ньому шлях поєднання науки з релігією та оновлення на цьому ґрунті офіц. доктрини католицизму.

ТЕКЕЯ ІМПЕРІЯ 1678—85 — визвольна антиабсбурзька війна в Угорському королівстві. У 1681 курцуні (озброєні селяни), очолені графом Імре Текеєм, визволяли Словаччину і Закарпаття. Сталося повстання децю зміцніло після шлюбу Текея з Ілоуєю

Зріні — володаркою Мукачівської фортеці. У 1682 Текей оголосив себе князем відвоюваної у Габсбургів території. Зважаючи на міжвар. обставини (мирний договір 1679 між Австрією і Францією, зближення з Габсбургами Польщі), Текей 1682 став васалом Османської імперії, що визнала його королем Угорщини. Тур. армія в союзі з військом Текея розорнула воєнні дії проти Габсбургів. У 1683 тур. армія зазнала поразки під Віднем. У 1685 князівство Текея впало. Турки, запідозривши Текея в зраді, ув'язнили його (він перебував у в'язниці до 1690). Опір Мукачівської фортеці, оборону якої керувала І. Зріні, було зламано лише 1688.

ТЕККЕРЕЙ (Thackeray) Уільям Мейкніс (18.VII.1811, Калькутта — 24.XII.1863, Лондон) — англ. письменник. З 1817 жив у Англії. Літ. діяльність почав як журналіст і художник-карикурист. Повісті «Записки Жовтопліша» (1837—38), «Звичайна історія» (1840), істор. роман «Кар'єра Баррі Ліндова» (1844), зб. нарисів «Книга снів» (1846—47) мали сатиричну спрямованість. Вершина творчості Т. — роман «Ярмарок суети» (1847—48) — гостра соціальна сатира на тогочасне суспільство. Книга друкувалася серіями з ілюстраціями автора. Після революції 1848 та спадку чартистського руху критичні тенденції у творчості Т. починають слабшати. У романах «Історія Пенденсіса» (1848—50), «Ньюкоми» (1853—55) критикував бурж. мораль. У романах «Історія Генрі Есмонда» (1852), «Віргінії» (1857—59) поєднував сімейну хроніку з зображенням істор. подій. Велику цінність становлять літ.-критичні нариси Т. «Англіїські гумористи 18 ст.» (1853). К. Маркс зарахував Т. до блискучої плеяди англ. романістів 19 ст. (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 10, с. 620). М. Чернішевський та І. Франко в літ.-критичних працях високо цінували Т. як реаліста.

Тол.: Укр. церк. кал. — Ярмарок суети. Роман без героя, кн. 1—2. К., 1979; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1974—80. Лит.: Івашева В. В. Теккерей-сатирик. М., 1958; Олчанинкова Ф. Г. Творчество Теккерей. Л., 1961.

ТЕКЛЕ Афеворк (Афеуорк; н. 22.X.1932) — ефіоп. живописець, графік, скульптор. Почесний член АМ СРСР (з 1983). Навчався в Центр. школі мистецтв і ремесел та в Школі красних мистецтв Слейда в Лондоні, пізніше — в Парижі. З 1954 живе в Ефіопії. Твори: вітражі у Військ. академії в Харарі, мозаїка і фрески в соборі св. Георгія (50-і рр. 20 ст.), вітраж у Будинку Африки в Аддіс-Абебі (1961—63), кімна статуя раса Маковина в Аддіс-Абебі (поч. 60-х рр. 20 ст.), портрет старої жінки (1952), «Міський пейзаж», «Мати Ефіопія» (1963). У 1964 і 1980 відвідав СРСР. Л. див. також на окремому аркуші до ст. *Ефіопія*, т. 4, с. 448—449.

ТЕКОВЕ ДЕРЕВО, тектона велика, тик, ост-індський дуб (*Tectona grandis*) — дерево родини вербенових, до 50 м заввишки і 1,5—

2 м у діаметрі. Листки супротивні, цілісні, яйцевидні або обернено-серцевидні, без прилистків, 30—60 см завдовжки. Квіткі дрібні, білі, у волотевидних суцвіттах. Плід — кістяковидний. Ростає в листяних мусонних лісах Пд. та Пд.-Сх. Азії. Деревина надзвичайно міцна, щільна, стійка проти гниття, вогню і кислот (зберігається до 200 років); використовується в корабле- і вагонобудуванні, меблевій пром-сті тощо. Препарати з Т. д. застосовують для лікування пропасниці, шкірних, шлункових та ін. захворювань; з листків одержують жовту і червону фарби.

ТЕКОМА (Tecomia) — рід рослин родини бігонієвих. Дерева, куші або ліани з непарноперистими, зрідка простими листками і великими червоними або яскраво-оранжевими квітками, зібраними в кінцеві щитковидні суцвіття. Плід — видовжена коробочка. Бл. 16 видів, пошир. від Аргентини до Вест-Індії, Флориди і Мексики. Два види. Т. в коріненна (*T. radicans*) — лазячий кущ до 10—15 м заввишки, з повітряними коренями; дико росте в Пн. Америці; в СРСР культивується як декоративна — на Україні (пд. р-ни, зокрема Крим), на Кавказі, в Серед. Азії. Т. китайська (*T. chinensis*) дико росте в субтропіч. р-нах Китаю та Японії. В СРСР в оранжерейній культурі зустрічаються Т. жасминовидна (*T. jasminoides*) і Т. м'яка (*T. mollis*). Т. прямостоячу (*T. stans*) широко культивують в теплих країнах як декоративний чагарник. Часто неpravильно Т. наз. види ін. близьких родів родини бігонієвих, зокрема види роду кампіс (*Campsis*).

ТЕКСТ (від лат. *textus* — сплетіння, побудова, зв'язок) — 1) Будь-який твір — літературний чи фольклорний, документ, акт, давня пам'ятка тощо, написаний, надрукований або такий, що побутує в усній формі (див. також *Текстологія*). 2) У мовознавстві — послідовність кількох (чи багатьох) речень, об'єднаних змістом і побудованих за правилами даної системи мови. Зв'язність Т. забезпечується граматичними засобами й змістовими співвідношеннями. Дослідженням Т. займається *лінгвістика тексту*. 3) Авторський твір без коментарів, приміток, додатків тощо. 4) Словесна частина надрукованого твору (без малюнків, креслень, карт та ін.). 5) Друкарський шрифт, кегель якого дорівнює 20 пунктам (7,25 мм).

ТЕКСТИЛЬ (від лат. *textile* — тканина, матерія) — вироб з натуральних текстильних і хімічних волокон; продукція *текстильної промисловості*. До Т. належать *тканини текстильні, трикотаж*, валяльно-пovстяні і текстильно-галантерейні вироби та ін. **ТЕКСТИЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ** — галузь легкої промисловості, підприємства якої виробляють тканини (бавовняні, лляні, вовняні, шовкові тощо), неткані матеріали, трикотажні, текстильно-галантерейні та ін. вироби з рослиної (бавовна, льон, коноплі, кеваф, джут, рамі), тваринної

У. М. Теккерей.

А. Текле. Портрет іспанської дівчини. 70-і роки 20 ст.

ТЕКСТИЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО

(вовна, кокони шовкопряда) та хім. (штучні та синтетичні волокна) сировини. Осн. галузі Т. п.: бавовноочисна, бавовняна, шерстяна, шовкова, лляна, конопледжутова, трикотажна, текстильно-галантерейна, первинної обробки льону та ін. луб'яних культур, пром-сть нетканних матеріалів тощо. Поряд з предметами нар. споживання Т. п. застосовують в усіх галузях нар. г-ва у вигляді готових виробів, напівфабрикатів або відходів для виробничих цілей. Ручне виготовлення текст. виробів з бавовни виникло в стародавніх Індії, Китаї та Єгипті. В *Київській Русі* в 10—12 ст. існували ремісники, які займалися ткацтвом. Перші текст. підприємства в Росії з'явилися в 17 ст.; розвитку Т. п. набула в 19 ст. після скасування кріпацтва. Вона стала осн. галузю обробної пром-сті країни. Т. п. царської Росії значною мірою залежала від іноз. капіталу. З-за кордону завозили бл. 50 % бавовни, 80 % шовку-сирцю, 85 % вовни. В СРСР Т. п. розвивалась швидкими темпами. За довоєнні п'ятирічки пром.-виробничі осн. фонди Т. п. зросли в 2,4 раза. Незважаючи на великі збитки, яких зазнала Т. п. під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, вже 1950 було перевершено довоєнний рівень по випуску осн. видів продукції галузі. В 1982 обсяг виробн. Т. п. країни збільшився проти 1970 на 47 %. Рад. Союз посідає (1982) 1-е місце в світі за виробн. вовняних тканин й одне з провідних місць — за виробн. бавовняних тканин. На тер. України цехи ткачів існували з кін. 15 ст. Т. п. як галузь фаб.-зав. виробн. почала розвиватися в 19 ст. Осн. підприємствами галузі були джутова ф-ка в Одесі, канатний з-д у Харкові. В Сх. Галичині 1913 діяли ф-ка ватиліну й вати та кілька ткацельних полотно. Т. п. України розвинулася в основному за роки Рад. влади. Вже в довоєнні п'ятирічки на базі створеного вітчизн. машинобудування та потужної сировинної бази було значно розширено діючі й створено нові галузі Т. п. (трикотажну, первинної обробки луб'яних культур тощо). Стали до ладу трикотажні ф-ки в Києві, Одесі, Харкові, бавовнопрядильна ф-ка в Полтаві, 22 коноплезаводи і 2

льонозаводи та ін. Значно розвинулася Т. п. республіки в післявоєнні роки. Істотні зміни відбулися в розміщенні Т. п., було створено нові галузі — лляну, шовкову, нетканних матеріалів. Введено в дію *Дарницький шовковий комбінат* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Херсонський бавовняний комбінат*, *Житомирський льонокомбінат* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Виробництво тканин в деяких країнах 1982

Країни	Бавовняні тканини, млрд. м ²	Вовняні тка- нини, млн. м ²	Шовкові тканини, млн. м ²
СРСР	7,1	745	1821
Болгарія	0,4	58	43
Угорщина	0,3	37	57
НДР	0,4	91	183
Польща	0,7	137	145
Румунія	0,7	107	110
Чехословаччина	0,6	94	101
Югославія	0,4	94	36
Великобританія	0,3	110	220
Італія	1,0	530	200
США	3,3	150	9000
ФРН	0,5	95	370
Франція	0,8	140	320
Японія	2,0	295	2940

ції, *Ровенський льонокомбінат* імені Комсомолу України та інші. За 1966—80 стало до ладу 31 велике підприємство; значну кількість діючих реконструйовано і розширено. В 1981 достроково введено в дію Долинську бавовнопрядильну ф-ку (Івано-Фр. обл.), Рубіжанську панчішну ф-ку (Ворошиловгр. обл.), Київську фетрову ф-ку, Орджонікідзевську ф-ку верхнього трикотажу (Дніпроп. обл.). Поряд з розширенням виробничо-тех. бази Т. п. України зміцніла й її сировинна база — зросли посівні площі під льоном, збільшилося виробн. хім. волокон; впроваджено нові структури тканин і трикотажу, міцні і яскраві барвники тощо. Внаслідок цього значно поліпилася якість вироблюваної продукції, розширився її асортимент. Обсяг виробн. продукції Т. п. республіки зріс 1982 проти 1970 на 66 %. Дальший розвиток Т. п. ґрунтується на поглибленні спеціалізації виробн., комплексному використанні сировини, тек. переоснащенні підприємств, впровадженні нової техніки й прогресивної технології, а також механізації і автоматизації виробн. В Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено нарощувати випуск різних видів бавовняних, вовняних, шовкових, лляних тканин, білизняного й верхнього трикотажу; продовжити тек. переозброєння підприємств на базі широкого впровадження високопродуктивних пневмомеханічних, роторних і самокрутих прядильних машин, безчовникових ткаць-

ких верстатів, багатозвінних машин з безперервним тканиноутворенням, комплексно-механізованих і автоматизованих ліній у бавовняній, шерстяній, трикотажній галузях пром-сті, безперервних технологічних процесів по обробці тканин і трикотажу, виготовленню нетканних тканин. Передбачено максимально замінювати натуральні волокна для тех. цілей хімічними, а тканини — нетканими матеріалами. Наук. проблеми розвитку Т. п. на Україні розробляють *Текстильної промисловості український науково-дослідний інститут* та Укр. н.-д. ін-т штучних та синтетичних волокон (Київ).

Лит.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Паламарчук М. М. Економіческа география Украинской ССР. К., 1977; Народное хозяйство СССР в 1982 г. Статистический ежегодник. М., 1983; Народное хозяйство Украинской РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

Т. Ф. Безручко,
ТЕКСТИЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО — сукупність технологічних процесів, пов'язаних з виготовленням *текстилю*, зокрема *тканин*, *текстильних*. Об'єднує прядіння, *ткацьке виробництво* і виробництво опоряджувальне, яке складається з підготовчих операцій, власне опорядження і операцій заключних. Підготовчі операції полягають у видаленні з бавовняних або ін. волокнистих матеріалів різних домішок (напр., залишків коробочок бавовнику), *вибілюванні* тканини, наданні тканині здатності змочуватися водними розчинами, протистояти необоротним деформаціям. В процесі опорядження тканину піддають *фарбуванню*, *ворсуванню* або *вбиванню* (див. *Вбивання тканин*). Метою заключних операцій є надання цій тканині привабливого зовн. вигляду, належних властивостей (м'якості, незсідаючості, незмиальності тощо). На тканину наносять спец. речовини (апрети), її розпрасовують, обробляють парою. Готову тканину розмірюють і складають. За кількістю дефектів визначають її сорт. Прядильне, ткацьке і опоряджувальне виробництва можуть бути самостійними або об'єднаними. Див. також *Текстильна промисловість*.

Лит.: Садов Ф. И., Соколова Н. М., Шиканова И. А. Краткий курс химической технологии волокнистых материалов. М., 1966; Механическая технология волокнистых материалов. М., 1969.

Р. І. Харченко.

ТЕКСТИЛЬНІ ПРОМИСЛОВІСТІ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ, УкрНДІТП — установа М-ва легкої промисловості УРСР. Організований 1961 у Києві. В інституті (1983) — 9 науково-дослідних лабораторій і 1 відділ. Осн. напрямки діяльності ін-ту: створення і впровадження у виробн. технології виготовлення досконаліших текст. матеріалів на основі хім. волокон, розробка нових видів текстильних матеріалів, інтенсифікованих процесів їхньої обробки.

В. Д. Головна.

ТЕКСТОЛІТ (від лат. textum — тканина і грец. λίθος — камінь) — багатшаровий спресований мате-

Виробництво тканин в СРСР (млн. м²)

Продукція	1940	1960	1970	1982
Тканини — всього у т. ч.	3320	6636	8852	11 080
бавовняні	2715	4838	6152	7145
вовняні	155	439	643	745
лляні	272	516	707	672
шовкові	67	675	1146	1821
конопледжутові	111	168	126	124
неткані матеріали типу тканин	—	0,8	78	573

ріал (шаруватий пластик) на основі тканини, просоченої термоактивної зв'язуючої речовиною. Звичайно тканину просочують фенолоформальдегідними або крезолоформальдегідними смолами резольного типу. Розрізняють власне Т. (його основою є *бавовняна тканина*), склотекстоліт (на основі *скляної тканини*) і азботекстоліт (з азбестовою тканиною; див. також *Азбопластики*). Висока міцність Т. мало залежить від т-ри. Т. застосовують у суднобудуванні (напр., склотекстолітові корпуси суден), при виготовленні вкладишів підшипників, електротех. та ін. виробів. Азботекстоліт використовують як *фрикційний матеріал*, для теплозахисту ракет та ін. **ТЕКСТОЛОГІЯ** (від *текст* і *грец.* λόγος — вчення) — допоміжна історико-філологічна дисципліна, яка досліджує твори писемності, л-ри й фольклору та історичні документи для встановлення точного тексту і подальшого їх вивчення, коментування й публікації. Завданням Т. є всебічне діахронічне (див. *Діахронія*) критичне вивчення тексту (заглиблення в його історію, дослідження джерел, використання при створенні тексту, авторських редакцій і варіантів тощо) з метою підготовки його до друку. Розрізняють такі осн. види Т.: Т. античної, середньовічної та нової л-ри. Значних успіхів досягла рад. Т. у науковому виданні творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, а також класичної л-ри — рос., укр. та ін. народів СРСР. Рад. лінгвісти зробили вагомий внесок у справу *дешифрування* текстів, підготовки до друку *Мертвого моря рукописів*, пам'яток писемності *майя*, *берестяних грамот*, козацьких *літописів* тощо. Див. також *Джерелознавство*, *Палеографія*.

Лит.: Основи текстології. М., 1962; Лихачев Д. С. Текстология. Л., 1983; Рейсер С. А. Палеография и текстология нового времени. М., 1970; Рейсер С. А. Основи текстології. Л., 1978; Лебедева Е. Д. Текстология. Вопросы теории. Указатель советских работ за 1917—1981 гг. М., 1982.

А. П. Могила.

ТЕКСТУРА (лат. *textura* — тканина, зв'язок, будова) — переважна орієнтація кристалів, молекул та ін. складових елементів (компонентів) у різних середовищах. Утворення Т. пов'язане з діями спрямованих зовн. і внутр. сил або електричних, теплових та ін. *полів фізичних*. Т. буває в природі (див. *Текстура гірських порід*, *Текстура деревини*) та створюється штучно (див. *Текстура металу*). Її наявність зумовлює *анізотропію* багатьох фіз. властивостей матеріалів. Найефективнішим методом дослідження Т. є *рентгеноструктурний аналіз*. Матеріали, яким властива Т., наз. *текстурованими* (іноді їх наз. просто Т.). Багато які з них, напр. *трансформаторна сталь*, *рідкі кристали*, широко застосовуються в техніці.

ТЕКСТУРА гірських порід — відносне розташування, орієнтування та розподіл складових компонентів у гірських породах. Текстура *осадочних гірських порід* залежить від типу осадків, умов їх-

нього утворення тощо, *текстура магматичних гірських порід* — від хім. складу *магми*, особливостей її кристалізації та умов остигання. Текстура *метаморфічних гірських порід* зумовлюється вихідним матеріалом, видом і ступенем *метаморфізму*. Розрізняють Т. шарувату, смугасту, волокнисту, сланцювату та ін. Це одна з важливих генетичних ознак *гірських порід*. Досліджує Т. *петрографія*.

ТЕКСТУРА ДЕРЕВИНИ — природний малюнок на поверхні розрізу *деревини*, утворений її волокнами, сердцевинними променями, річними шарами. Залежить від розрізу стовбурів: радіального, торцевого або тангентального (по дотичній до річного шару стовбура). За текстурою разом з кольором визначають породу деревини. Т. д. має велике значення в худож. обробці *столярних виробів*. Найкращою є текстура *комлевої* (нижньої) частини стовбура, яка відзначається хвилястістю волокон. Т. д. поліпшують різанням стовбура у напрямі, похилому до його поздовжньої осі, струганням і лущенням ножем з хвилястим лезом, наступним розгладжуванням *шпоном*, а також нерівномірним пресуванням. Підсилюють її лакуванням, поліруванням та ін. способами. На поверхні виробів з деревини малоцінних порід роблять штучну текстуру (імітаційна обробка). Найвиразніша текстура деревини горіха, карельської берези, чинари; особливо гарна — червоного дерева (махагані), сангового дерева та ін.

ТЕКСТУРА МЕТАЛУ — переважна орієнтація кристалів (кристалічних зерен) у металевих виробках. Буває аксіальна, що характеризується орієнтацією кристалів відносно центру (осі) симетрії, і плоска (повна) — з орієнтацією кристалів відносно особливої площини і особливого в ній напрямку. Аксіальна Т. м. виникає під час *кристалізації* металів з рідкої або газової фази і в разі їхньої взаємодії з хімічно активними середовищами (напр., при *корозії металів*). Така Т. м. спостерігається, напр., у металевому дроті після пластичного деформування (текстура деформації) або рекристалізаційного *відпалу* (текстура рекристалізації). Плоска Т. м. утворюється при розпаді пересичених *твердих розчинів* (див. *Старіння металів*), при *мартенситних перетвореннях*. Вона характерна для прокатних металевих виробів. Т. м. зумовлює *анізотропію* багатьох мех. і фіз. властивостей металів. У деяких випадках Т. м. одержують навмисно (напр., у магнітних сплавах), в інших їй прагнуть запобігти (напр., в листових сплавах міді й алюмінію для глибокої витяжки).

Л. Н. Лариков.

ТЕКТІТИ (від грец. *τεκτός* — розплавлений) — природні оплавлені склоподібні утворення зеленого, жовтого або чорного кольору, різні за формою і скульптурою їхньої поверхні. Складаються з SiO_2 (до 88,5%), Al_2O_3 (до 20,5%), FeO (до 11,5%), CaO (до 8,5%); в невеликих кількостях

містять Ni , Mg , Na і воду. За хім. складом Т. відрізняються від *гірських порід* земної кулі і відомих космогенних порід. Маса Т. переважає від 0,065 до 3200 г. Знайдено Т. на всіх континентах. Т. наз. за місцем їхнього знаходження, напр. австраліти (в Австралії), індошиніти (в Індокитаї), філіппініти (на Філіппінських о-вах), яваніти (на о. Ява), іргізити й жаманшиніти (на р. Іргіз і в урочищі Жаманшин на Пд. Уралі) тощо. Поки що немає єдиної думки про походження Т.; одні дослідники відносять їх до *метеоритів*, інші вважають, що вони утворилися в результаті ударного метаморфізму при падінні на Землю метеоритів, астероїдів (див. *Малі планети*) або *комет*.

В. П. Семененко.

ТЕКТОГЕНЕЗ [від *текто* (*ніка*) і грец. *γενεσις* — походження, утворення] — сукупність тектонічних рухів і геол. процесів, які зумовлюють формування структури *тектоносфери*. Залежно від походження і механізму утворення розрізняють первинний і вторинний Т. Первинний Т. включає вертикальні рухи і супровідні процеси в глибинних *геосферах*, які спричинюють хвилеподібні деформації у *верхній мантії*. Вторинний Т. охоплює тектонічні рухи і геол. процеси в *земній корі*, в результаті яких відбувається відновлення статичної й гравітаційної рівноваги, порушеної вертикальними коливальними рухами; він є причиною утворення складчастих і розривних деформацій верств гірських порід. За структурно-генетичними ознаками Т. поділяють на альпінотипний (характеризується інтенсивною складчастістю, великими амплітудами горизонтальних зміщень мас гірських порід, інтенсивним магматизмом) і германотипний (відрізняється пологою простою складчастістю, слабким проявом розломів і магматизму). Термін «тектогенез» у геол. літературі нерідко вживають як синонім терміна «складчастість гірських порід».

Ю. М. Довгаль.

ТЕКТОЛОГІЯ (від грец. *τέκτων* — творець і *λόγος* — вчення) — вчення про загальну організаційну науку, що його висунув на початку 20 ст. О. О. Богданов у праці «Загальна організаційна наука» (т. 1—2, 1913—17). Т. була спробою створити науку про заг. закони організації систем, виявлення яких, на думку Богданова, сприяло б створенню мови, спільної для всіх наук. Позитивні моменти, наявні в Т., були згодом розвинуті в теорії систем і *кібернетиці* (напр., принцип зворотного зв'язку, ідея *моделювання* та ін.). Однак, викладаючи основи Т., Богданов намагався надати їй значення філософії, в дусі *позитивізму* ревізував матеріалістичну діалектику, протиставляючи їй «рівноваги утворення», за що був підданий критиці в марксистській літературі.

ТЕКТОНІКА [від грец. *τεκτονική* (*тєхнє*) — теслярство, будівельна справа, творення], геотектоніка — галузь *геології*, яка вив-

«ТЕКТОНІКА ЛІТОСФЕРНИХ ПЛИТ»

чає структури *земної кори* і *верхньої мантиї* Землі, рух і розвиток їх у часі і просторі. Найважливіші завдання Т.: дослідження геол. історії *тектонічних рухів* і закономірностей їхнього розвитку; вивчення *структур тектонічних*, послідовності їхнього формування і розвитку, змін у часі й просторі; виявлення причин і сил, які визначають розвиток тектонічних явищ. Т. тісно пов'язана з *стратиграфією*, *петрографією*, *літологією*, *геохімією*, *геоморфологією*, *геофізикою* (зокрема, *тектоніфікацією*), *фізикою* та ін. науками. Вона включає такі розділи: заг. Т., або *структурна геологія*, регіональна Т. (вивчає сучас. поширення окремих структурних форм у межах окремих ділянок земної кори, базуючись на даних *геологічного знімання* і *геофізичних методів розвідки*, розробляє питання тектонічного районування); істор. Т. (вивчає геол. історію і закономірності розвитку тектонічних рухів і формування окремих тектонічних структур земної кори та її структури в цілому); теоретична Т. (узагальнює закономірності розвитку земної кори з метою створення заг. теорії розвитку її структури); *неотектоніка*. Основи Т. закладено в працях рос. вченого М. В. Ломоносова, шотл. геолога Дж. Геттона (1726—97), нім. геологів Л. Буха (1774—1853) і А. Гумбольдта, франц. геолога Елі де Бомона (1798—1874) та ін. Подальший розвиток Т. пов'язаний з працями амер. геологів Дж. Холла (1811—98) і Дж. Дана, франц. геологів М. Бертрана (1822—1900) і Г. Ога й австр. геолога Е. Зюсса. У розвиток вітчизняної Т. великий вклад внесли М. О. Головінський, О. П. Карпінський, В. О. Обручев, А. Д. Архангельський, Д. В. Наливкін, на Україні, зокрема, В. В. Різниченко, В. Г. Бондарчук, І. І. Чебаненко та ін. В республіці дослідження з Т. проводять *Геологічний науковий інститут АН УРСР*, *Геофізичний інститут* ім. С. І. Субботіна АН УРСР, *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР, *Геології і геохімії горючих копалин інститут* АН УРСР, кафедри ун-тів, експедиції М-ва геології УРСР.

Лит.: Бондарчук В. Г. Основные вопросы тектоогенеза. К., 1961; Белоусов В. В. Геотектоника. М., 1976; Косыгин Ю. А. Основы тектоники. М., 1974; Основные черты тектоники Украины. К., 1978. В. Г. Бондарчук.

«ТЕКТОНІКА ЛІТОСФЕРНИХ ПЛИТ» — див. Глобальна тектоніка.

ТЕКТОНІЧНА ІНВЕРСІЯ — стадія в розвитку *геосинкліналі*, за якої опускання *земної кори* змінюються підняттями. Розрізняють заг. і окремі (другорядні) Т. і. Загальна Т. і. проявляється при завершенні поч. стадії розвитку *геосинкліналі*, під час якої заг. опускання змінюються підняттями і на місці *геосинклінального прогину* формується гірська складчаста споруда. Окремі Т. і. передують загальній, вони відбуваються на стадії активного прогинання *геосинкліналі*. В результаті цих інверсій нерозчленований *геосинклінальний прогин* пе-

ретворюється на *геосинклінальну систему* з окремими внутр. підняттями (інтрагеосинкліналями), між якими відособлюються поодинокі *геосинклінальні прогини* (інтрагеосинкліналі). Звичайно під час власне *геосинклінальної* стадії мають місце одна-дві, рідше — три окремі тектонічні інверсії.

Ю. М. Довгалев.

ТЕКТОНІЧНІ РУХИ — переміщення окремих ділянок *тектоносфери*, які зумовлюють зміни внутр. структури і просторового розміщення геол. тіл. Гол. форми прояву Т. р. є періодичні коливання (підняття й опускання) та зміщення в горизонтальному напрямі певних ділянок *літосфери*. Виділяють два осн. типи коливальних Т. р.: малоамплітудні — епейрогенічні рухи (див. *Коливальні рухи земної кори*) і великоамплітудні — орогенічні (див. *Орогенез*) рухи. За характером деформацій Т. р. поділяють на складчасті (див. *Складчастість гірських порід*) і розривні (див. *Розриви тектонічні*), за масштабом прояву — на локальні (рухи окремих геол. тіл), регіональні (рухи регіональних тектонічних структур — *платформ*, *щитів*, *геосинкліналей* тощо) і планетарні (рухи глобальних тектонічних структур); за часом прояву — на давні, новітні й сучасні. Про давні Т. р. судять за зміною *трансгресій* і *регресій* моря в минулі геол. епохи, сумарною потужністю *осадовчих гірських порід*, розподілом *фацій* і областей знесення *уламкових гірських порід* тощо. Швидкість вертикальних Т. р. (за даними повторного нівелювання) на рівнинах — до 0,5 см, у гірських районах — до 2 см за рік. Зміщення земної поверхні під час *землетрусів* сягають кількох метрів, іноді — більше ніж 10 м. Швидкість горизонтальних переміщень становить 0,1—5 см на рік.

Осн. причинами Т. р. вважають переміщення глибинної (підкорової) речовини і зміни швидкості обертання Землі навколо своєї осі. Т. р. є осн. причиною порушення геодинамічної рівноваги, що зумовлює безперервність прояву геол. процесів, руйнування давніх і формування нових тектонічних структур. Від характеру прояву Т. р. залежать форми цих структур і закономірності розміщення в них корисних копалин. На земній поверхні Т. р. проявляються у вигляді підняття й опускання окремих її ділянок, у межах яких формуються відповідно гірський, рівнинний і низовинний рельєф. Давні Т. р. досліджує *тектоніка*, новітні й сучас. рухи — *неотектоніка*.

Лит.: Хаин В. Е. Общая геотектоника. М., 1964; Бондарчук В. Г. Движение и структура тектоносферы. К., 1970; Белоусов В. В. Геотектоника. М., 1976.

І. І. Чебаненко.

ТЕКТОНІЧНІ ЦИКЛИ — певні відрізки геологічної історії розвитку Землі, за яких під дією різних форм *тектонічних рухів* відбуваються великі перетворення і зміни в будові *тектоносфери*. Протягом кожного Т. ц. спостерігаються відповідні зміни фіз.-геогр. умов і типів наверхтвання *осадовчих гірських порід*, послідов-

ний розвиток і наростання інтенсивності тектонічних процесів, які завершуються складкоутворенням (див. *Складчастість гірських порід*) та істотним перетворенням рельєфу земної поверхні. Т. ц. у широкому розумінні — повторення в геол. історії Землі епох складчастості. Виділяють місцеві (локальні), регіональні і (утворюються *антеклизми*, *синеклизми*, *антиклінорії* й *синклінорії*) і планетарні Т. ц. З останніми пов'язані повторення геол. процесів у глобальному масштабі — *трансгресії* і *регресії* моря, утворення *геосинкліналей* і перетворення їх на гірські споруди тощо. Найбільші етапи тектонічної історії розвитку земної кулі наз. *мегациклами*. У вузькому розумінні Т. ц. — це періоди повторення певних геол. утворень (істотні чергування пластів осадовчих або магматичних гірських порід, розривних порушень тощо).

І. І. Чебаненко.

ТЕКТОНОСФЕРА — оболонка земної кулі, в якій відбуваються *тектонічні рухи* й магматичні процеси. Включає *земну кору* і *верхню мантию* Землі. Для Т. характерна вертикальна й горизонтальна неоднорідність хім. складу і фіз. властивостей речовини. З проникненням *магми* в *земну кору* і з *метаморфізмом* у Т. пов'язане формування покладів багатьох видів *корисних копалин*, зокрема рудних.

ТЕКТОНОФІЗИКА — розділ *геофізики* (фізики Землі), який вивчає причини, фіз. умови та механізми виникнення тектонічних деформацій і утворення *структур тектонічних*. Методи тектонофіз. досліджень базуються на відновленні давніх полів напружень у *гірських породах* по мережі тектонічних порушень і по структурних формах, що збереглися, та на *моделюванні* тектонічних процесів. Т. тісно пов'язана з *тектонікою*, *сейсмологією*, *петрографією*, *вулканологією* та ін. галузями *геології* й *геофізики*. Результати тектонофіз. досліджень сприяють пізнанню фіз. процесів у *тектоносфері*, з'ясуванню генезису тектонічних структур і закономірностей їхньої внутр. будови. Це полегшує розв'язання практичних завдань (зокрема прогнозу *землетрусів* та вивержень *вулканів*, розшуку родовищ *корисних копалин*). На Україні дослідження з Т. проводить *Геофізичний інститут* імені С. І. Субботіна АН УРСР. Близьке поняття — *геодинаміка*.

Лит.: Гзовський М. В. Основы тектонофизики. М., 1975.

В. Г. Гутерман.

ТЕКТООРОГЕНІЯ [від *тектоніка*], грец. *βρος* — гора, підвіщення і *γεννάω* — породжую — теоретичний напрям у *геології*, одна з тектонічних гіпотез. Розкладає сучас. особливості Землі, її форму, розподіл суходолу і морбасейнів як результат тривалого геол. розвитку її матеріального системи, що перебуває в безперервному русі. За Т., *земна кора* утворилася внаслідок диференціації та взаємодії первинної (космічної) речовини Землі, води, повітря і живих організмів. Збагачення по-

верхніх шарів земної кори речовиною *магімі Землі* відбувається безперервно і особливо активно в межах *глибинних розломів, випружів, вулканів*. У процесі становлення земної кори, наступних її змін і перетворень, зумовлених *ендогенними процесами* і *екзогенними процесами*, виникають родовища *корисних копалин*. Формування структури і рельєфу Землі Т. розглядає як єдиний процес. Див. також *Тектоніка*.

Лит.: Бондарчук В. Г. Основные вопросы тектогенеза. К., 1961.

ТЕКУЧІСТЬ матеріалів — властивість матеріалу пластично деформуватись («текти») при незміному навантаженні, яке дещо перевищує границю пружності. Залежить від т-ри, структури матеріалу, швидкості його навантаження, від особливостей напруженого стану. Є важливою характеристикою, яка визначає здатність матеріалу піддаватись обробці тиском. У певних умовах Т. — позитивна властивість. Так, Т. металу в місцях, де є дефекти та конструктивні джерела концентрації напружень, сприяє розподілу і релаксації цих напружень. Локальна поверхнева Т. при поверхневому навантаженні спричиняє виникнення системи залишкових напружень, яка підвищує *виправність* матеріалу при циклічних навантаженнях. Однак у процесі експлуатації багатьох важливих виробів (напр., пружин та інших деталей машин) Т. недопустима. Її запобігають, обмежуючи при розрахунках допустиме напруження границею пружності.

ТЕЛАНТРОП [від грец. *τέλος* — завершеність і *άνθρωπος* — людина] — викопний вищий примат, рештки якого (уламки двох нижніх щелеп, верхньої щелепи і променевої кістки) були знайдені 1949—52 в печері Сварткрайс (ПАР). Деякі особливості будови щелеп і зубів Т. дають підставу зближувати його з найдавнішими людським типом *питекантропом*.

ТЕЛЕБАЧЕННЯ — передавання на віддалі зображень рухомих і нерухомих об'єктів за допомогою електр. сигналів, що поширюються по каналу зв'язку. Об'єднує системи телевізійного мовлення, яке поряд з *радіомовленням* є важливим засобом масової інформації і пропаганди, та системи прикладного призначення. Першими проектами систем Т. розробленими наприкінці 19 ст., передавався полі зображення (за допомогою *фотоелементів*) на окремі елементи з одночасним передаванням і відтворенням їх. Однак через технічну складність (необхідність застосовувати велику кількість каналів зв'язку) вони не були реалізовані. Ідею послідовного передавання елементів зображення, яка ґрунтувалась на інерційності зору людини, запропонував (1877—80) незалежно один від одного Н. Сандел (Франція), А. ді Пайва (Португалія) і рос. вчений П. І. Бахметєв. На практиці цю ідею здійснив польс. інж. П. Ніпков. Він створив (1884) диск з отворами по спіралі (диск Ніпкова) — найпростіший розгортуючий прилад (див. Роз-

гортка в часі), що механічним способом (механічна система Т.) послідовно передавав елементи зображення, яке сприймалося як цілісне. Практичне освоєння досконалішої — електронної системи Т. пов'язане з працями: У. Смита (США), який відкрив (1873) явище внутр. *фотоелектру*; О. Г. Столетова, який встановив (з 1888) осн. закономірності зовн. фотоелектру; О. С. Попова, який вперше (1895) продемонстрував передачу електроматн. сигналів без проводів, і рос. фізика Б. Л. Розінга, який запропонував (1907) використати для відтворення зображень *електроннопроменеву трубку*, а також уперше в світі здійснив (1911) телевізійну передачу (в лабораторних умовах) з її допомогою.

Практичне впровадження Т. почалося з чорно-білих передач, проведених 1925 Дж. Л. Бердом в Англії та Н. Ф. Дженкінсом у США. Тоді ж роботи, пов'язані з Т., було розпочато в СРСР під керівництвом О. О. Чернишова. Наприкінці 20-х — у 30-х рр. важливі роботи в галузі Т. виконали В. К. Зворикін і Ф. Фарнсуорт (США), К. Свінтон (Великобританія), Б. П. Грабовський, С. І. Катаєв, О. П. Константинов, Б. Л. Розінг, П. В. Тимофєєв, П. В. Шмаков (СРСР) та ін. В СРСР першими були телевізійні передачі 1931 у Москві, 1938—41 мех. телепередавач діяв у Києві. З 1939 в СРСР (в УРСР — з 1951) провадяться регулярні телевізійні передачі за електронною системою. За цією системою світлове (оптичне) зображення об'єкта перетворюється *передавальною телевізійною трубкою* на електричні сигнали зображення — *відеосигнали*. В апаратній телецентрі відеосигнали формуються у повний телевізійний сигнал, звідси вони надходять на радіопередавальну телевізійну станцію, що випромінює за допомогою антени радіосигнали (радіохвилі) в навколишній простір. Ці сигнали сприймає антена і підсилювач *телетуби*, а також його *кінескоп*, в якому відбувається зворотне перетворення — електр. сигналів на світлові, що відтворюють світлове (оптичне) зображення об'єкта. Спочатку Т. використовували тільки для телевізійного мовлення (зображення передається разом із звуковим супроводом в одному напрямі). З часом почали застосовувати замкнені *телетвізійні системи* (див. також *Відеотелефон*, *Космічне телебачення*, *Підводне телебачення*, *Промислове телебачення*). Системи Т. бувають чорно-білі (монохромні), кольорові (див. *Кольорове телебачення*), стереомонохромні і стереокольорові (див. *Стереотелебачення*). Для міжн. обміну телепрограмами створено системи *Евробачення* і *Інтербачення*. СРСР, УРСР та деякі ін. союзн. республіки — члени *Міжнародної організації радіомовлення і телебачення*. В СРСР телевізійним мовленням охоплено (1981) 87 % населення. Кількість телевізійних станцій збільшилась з 2 (1940) до 4680 (1982). У відповідності з рішенням XXVI з'їзду КПРС продовжується розвиток кольорового те-

лебачення, ширше використовуються для організації багатопрограмного телебачення штучні супутники Землі (див. *«Екран»*, *«Молнія»*). Перспективним є Т., пов'язане з впровадженням *кастного кіно*, використанням методів *голографії*, багаторакурсне Т. (з бічним оглядом відтворюваного об'єкту зображення). Створюються системи кабельного Т. (за допомогою своєрідних підземних кабелів — *світловодів*), які дають змогу уникнути перешкод, зумовлених атмосферними або ін. явищами. Закладаються основи систем цифрового Т. Такі системи, на відміну від звичайного, або аналогового, Т. (відеосигнал — електричний аналог зображення) ґрунтуються на цифровому кодуванні і декодуванні сигналів з використанням *двійкової системи числення*.

Лит.: Шмаков П. В. Телевидение. М., 1970; Костыков Ю. В. Прикладное телевидение. М., 1980; Техника телевизионного вещания. К., 1980; Цифровое телевидение. М., 1980; Новиковский С. В., Катаев С. И., Новиковский В. С. Телевидение в XXI веке. М., 1981.

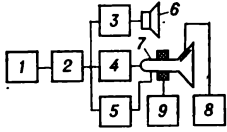
ТЕЛЕВІЗІЙНА КАМЕРА, телекамера — апарат, де оптичне зображення об'єкта перетворюється на електр. сигнали зображення (*відеосигнали*), що їх можна передавати на віддалі. Розрізняють Т. к.: для телевізійного мовлення (студійні, позастудійні, дикторські тощо) і *промислового телебачення* (див. також *Підводне телебачення*); для чорно-білого і *кольорового телебачення*. Осн. частиною Т. к. (мал.) є фотоелектронний перетворювач — *передавальна телевізійна трубка*, яка власне і формує відеосигнали (в телекамерах для кольорового телебачення таких трубок три або чотири — відповідно для червоного, зеленого та синього компонентів світлового потоку і одержання сигналу яскравості). До ін. частин Т. к. належать *об'єктив*, *відеопідсилювач*, генератори *телевізійної розгортки*. Т. к. для телевізійного мовлення обладнують *видошукачем* з *кінескопом*, що дає змогу телеоператорові спостерігати і контролювати межі зображення об'єкта. В Т. к. для кольорового телебачення світловий потік розділяється на компоненти спец. призми або дзеркала. На *телестудії* або на *пересувній телевізійній станції* є звичайно кілька Т. к. Тележурисер підключає їх до передавальної апаратури згідно з сценарієм телевізійної передачі.

В. В. Єгирова.
ТЕЛЕВІЗІЙНА РОЗГОРТКА — послідовне розкладання (розгортка) передаваних оптичних зображень на складові елементи, яке здійснюється у *передавальній телевізійній трубці* з метою одержання телевізійних *відеосигналів*, а також зворотне перетворення, або синтез, передаваних зображень (їх створюють телевізійні відеосигнали), що реалізується в *кінескопі*. В перших телевізійних системах для Т. р. використовували мех. пристрої (напр., диск Ніпкова. Див. *Телебачення*). У 1907 рос. фізик Б. Л. Розінг уперше запропонував Т. р. електронним променем.

Телевізійна камера.

ТЕЛЕВІЗІЙНЕ МИСТЕЦТВО

Мал. 1. **Телевізор** (структурна схема):
1 — перемикач телевізійних каналів;
2 — підсилювач проміжних частот;
3 — блок звукового супроводу;
4 — блок яскравості;
5 — блок кольоровості;
6 — гучномовець;
7 — кінескоп;
8 — високовольтний випрямляч струму;
9 — блок телевізійної розгортки.

Звичайно Т. р. є лінійною. Вона буває по рядках (розкладання або синтез телевізійного зображення — елемент за елементом рядка — в горизонтальному напрямі) і по кадрах, або полях (розкладання або синтез телевізійного зображення — рядок за рядком — у вертикальному напрямі). Для Т. р. застосовують спец. *генератори* з відхиляючою системою, що переміщує (горизонтально, вертикально) електронний промінь по мішені передавальної телевізійної трубки або по екрану кінескопа (прямий хід променя), після чого він швидко повертається у вихідне положення (зворотний хід променя). Окрема горизонтальна послідовність елементів розкладання (або синтезу) утворює телевізійний рядок — вузьку смужку, у відповідному відеосигналі якої міститься інформація про розподіл (вздовж рядка) яскравості та кольору передаваного зображення. Сукупність рядків розкладання (або синтезу) всього зображення утворює його *растр* (телевізійний кадр). В телевізійному мовленні прийнято черезрядкову розгортку — з передаванням кадру в два прийоми: спочатку передаються лише непарні рядки, а потім парні, що дає змогу запобігати миттєвню зображення. В СРСР частота кадрів при черезрядковій розгортці становить 25 Гц.

ТЕЛЕВІЗІЙНЕ МИСТЕЦТВО — вид мистецтва, що відтворює дійсність за допомогою телебачення. Термін «телевізійне мистецтво» вживається переважно у значенні «художнє телебачення». На відміну від інформаційного, науково-популярного і навчального телебачення Т. м. відображає життя в художньо-образній формі, розкриває характери людей. Т. м. виникло на стику інших видів мистецтва (кіно, театр, література, образотворче мистецтво, музика). Воно не тільки успадкувало їхні основні зображально-виразні засоби, а й породило свої, специфічні — максимальне наближення до зображуваних подій, монтаж образотворчого і звукового матеріалів, пряме звернення ведучого або учасників телевізійної передачі до глядачів і, завдяки сталості аудиторії, циклічність і серійність передач тощо. Т. м. як самостійний вид мистецтва складалося в СРСР у серед. 50-х рр. 20 ст. У процесі розвитку й становлення сформувалися його жанри: драм. або муз. вистави, концерт, повість, розповідь, телевізійний портрет, *телефільм*.

Перший рад. багатосерійний худож. телефільм — «Викликаємо вогонь на себе» (1965, реж. С. Колосов). Відомі багатосерійні телефільми: «Ад'ютант його превосходительства» (1970, реж. Є. Ташков), «Сімнадцять миттєвостей весни» (1972, реж. Т. Ліознова), зокрема українські — «Як гартувалася сталь» (1973) та «Овід» (1981; обидва — реж. М. Машенко).

Лит.: Сапак В. Телевидение и мы. М., 1963; Андроников И. Окно в мир. В кн.: Искусство голубого экрана. М., 1968; Безклубенко С. Д. Телевизионное кино. К., 1975; Проблемы телевидения. М., 1976.

С. Д. Безклубенко.

ТЕЛЕВІЗОР (від грец. *тїлє* — далеко, вдалині і лат. *visor* — той, хто бачить), телевізійний приймач — радіоприймач, що приймає (за допомогою *антени*) радіосигнали зображення і звукового супроводу телевізійної мовної програми і перетворює їх на видиме зображення і звук; засіб *телебачення*. В Т. (мал. 1) прийняті (на вибраний телевізійний канал) радіосигнали спочатку підсилюються, потім з них виділяються сигнали зображення і звукового супроводу, які після підсилення і перетворення надходять відповідно на *кінескоп* і в гучномовець. В СРСР для приймання телевізійних програм відведено 52 телевізійні канали: 1—5 канали — у діапазоні 48,5—100 МГц, 6—12 канали — 174—230 МГц, 21—60 канали — 470—638 МГц. В Т. використовують переважно супергетеродинну схему (див. *Супергетеродинний радіоприймач*). Кожен з них розраховано на приймання зображень, як правило, в одному телевізійному стандарті, яким визначаються осн. *параметри* систем телебачення. Розрізняють Т. (мал. 2): чорно-білого і кольорового *телебачення*; стаціонарні та переносні (портативні). В СРСР за експлуатаційними характеристиками їх поділяють на чотири класи. Крім засобу приймання і відтворення телевізійних зображень, Т. може бути джерелом відеосигналів і сигналів звукового супроводу, записуваних на побутові *відеомагнітофони*, а також відображувачим пристроєм при відтворенні *відеозапису*. З спец. приставкою (пультом керування) телевізійний екран може служити полем для електронних ігор. В УРСР налічується (1981) 12,8 млн. телевізійних приймачів. На Україні Т. випускають з-ди Києва, Львова, Дніпропетровська, Хмельницького, Сімферополя і Харкова.

А. М. Черний.
ТЕЛҒІН Дмитро Якович (н. 26.X 1919, с. Плисове, тепер Лозівського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1967). Учасник Великої Вітчизняної 1941—45. У 1949 закінчив істор. ф-т Чернівецького ун-ту. З 1952 працює в Ін-ті археології АН УРСР (з 1968 — зав. відділом). Досліджує питання первісної археології. Провадив розкопки багатьох поселень і могиликів епохи *неоліту, мідного віку і бронзового віку*. Держ. премія УРСР, 1977.

Тв.: З глибини віків. Племена кам'яного віку на Україні (6000—4000 рр. тому). К., 1962; Дніпро-донецька культура. К., 1968; Про що розповідають кургани. К., 1971; Середньостогівська культура епохи міді. К., 1973; Речі говорять. К., 1978.

ТЕЛЕГРАФ (від грец. *тїлє* — далеко і *урафю* — пишу) — 1) Підприємство зв'язку з станційним устаткуванням і проводними та (або) радіоканалами для *телеграфного зв'язку*, а також зі службами, що приймають і обробляють телеграфні повідомлення, доставляють їх адресатам, обслуговують телеграфні споруди і пристрої. До станційного устаткування Т. належать *телеграфні апарати, телеграфні станції*, апаратура утво-

рення телеграфних каналів зв'язку, контрольно-вимірвальна апаратура тощо. В СРСР такі підприємства розташовують в респ. або обласних центрах. Вони забезпечують безпосередній зв'язок з усіма міськ. відділеннями і з районними вузлами зв'язку своєї зони, з ін. Т. країни, а також з *абонентами*. 2) Загальноприйнята скорочена назва телеграфного зв'язку.

ТЕЛЕГРАФІЯ — галузь науки і техніки, пов'язана з вивченням принципів побудови систем *телеграфного зв'язку*, розробляння способів і апаратів передавання й приймання телеграфних повідомлень, а також з оцінкою якості передавання інформації по телеграфних каналах зв'язку. Теор. основою Т. є заг. теорія зв'язку, *інформаційна теорія*, теорія потенціальної *перешкодостійкості*. Використовується також *імовірнісна теорія*. Як науково-тех. дисципліна Т. складається з розділів: *коди телеграфії* (оптимальне перетворення інформації на електр. сигнали при передаванні та зворотне перетворення під час приймання), *кінцева телеграфна апаратура* (принципи побудови *телеграфних апаратів, трансмітерів, реперфораторів* тощо), телеграфні канали (найекономічніше використання їхніх тех. засобів) і *телеграфні мережі* (найдоцільніше розміщення *телеграфних станцій*, найраціональніше з'єднання абонентів тощо). Розвитком Т. сприяли праці й винаходи П. Л. Шиліна, С. Ф. Б. Морзе, Б. С. Якобі, Е. В. Сіменса, Ж. М. Е. Бодо, Г. Г. Ігнат'єва, рад. вчених О. Ф. Шоріна, Л. І. Тремля, Г. В. Дашкевича та ін. В СРСР дослідження проблем Т. зосереджено у Київ. відділенні Центрального н.-д. ін-ту зв'язку (Москва). Лит.: Васеньов Г. С. Основи телефонії та телеграфії. К., 1962; Усольцев А. Г. Телеграфия сегодня и завтра. М., 1971; Передача дискретной информации и телеграфия. М., 1974; Павлова Г. Ф., Павлов К. М. Основы телеграфии и телеграфные аппараты. М., 1975.

ТЕЛЕГРАФНА МЕРЕЖА — сукупність телеграфних установок (*телеграфних апаратів*) на кінцевих (абонентських) пунктах, *телеграфних станцій* і телеграфних каналів зв'язку, що з'єднують ці установи (пункти) і станції між собою. По каналах Т. м. здійснюється *телеграфний зв'язок*. Т. м. буває: внутрішня (на території однієї країни) і міжнародна (див. *ГЕНТЕКС, ТЕЛЕКС*); з комутованими (див. *Комутація*) і з некомутованими (постійно закріплені) телеграфними каналами зв'язку. В СРСР розрізняють Т. м.: загального користування (по ній передають телеграми), що охоплює підприємства Мін-ва зв'язку; *абонентського телеграфування*; відомчу (напр., залізничного транспорту, цивільної авіації) і *факсимільного зв'язку* (фототелеграфного). Т. м. загального користування і абонентського телеграфування, що є загальнодержавними мережами, будують за радіально-вузловим принципом. Т. м. включає: магістральні мережі (між республіканськими, крайо-

вими і обласними вузлами зв'язку), мережі зони, або внутрішньообласні (між обласними і районними вузлами зв'язку), і місцеві (між кінцевими пунктами і обласними або районними вузлами зв'язку). Експлуатаційно-технічне керування телеграфною мережею забезпечується умовним розділенням її на території, в кожній з яких є свій головний вузол, обласні та районні вузли зв'язку. Т. м. СРСР — складова частина Єдиної автоматизованої мережі зв'язку країни (див. також *Єдина автоматизована система зв'язку СРСР*).

Н. І. Король.

ТЕЛЕГРАФНА СТАНЦІЯ — станція, що забезпечує телеграфний зв'язок між абонентами або підприємствами зв'язку; складова частина телеграфної мережі. Розрізняють Т. с. комутаційні телеграфних каналів зв'язку (ТСКК) і Т. с. комутаційні телеграфних повідомлень (ТСКП). ТСКК (переважно автоматичні) бувають: *абонентського телеграфування*, *прямих з'єднань* (безпосереднього зв'язку) і *об'єднаних* (абонентського телеграфування, прямих з'єднань і *передачі даних*); малої ємності (з'єднують 10—20 кінцевих пунктів) і *ємності великої* (понад 20 пунктів). Є ТСКК: *декадно-крокові* (з електромех. шукачами) і *досконаліші* — *координатні* (з багаторазовими координатними з'єднувачами); *регістрові* (див. *Регістр* в електрозв'язку) і *безрегістрові*. Розробляються ТСКК електронні. ТСКП діють на основі електронних обчислювальних машин. Вони обробляють (передають) 3, 6 або 10 телеграфних повідомлень за секунду. До устаткування Т. с. належать комутаційні пристрої, багаторазові з'єднувачі, пристрої погодження з телеграфними каналами зв'язку, датчики сигналів, нагромаджувачі телеграфних повідомлень, контрольно-вимірювальні прилади, пристрої аварійної і оперативної сигналізації тощо. Див. також *ТЕЛЕКС*.

ТЕЛЕГРАФНЕ АГЕНТСТВО — див. *Агентство преси*.

ТЕЛЕГРАФНЕ АГЕНТСТВО РАДІАНСЬКОГО СОЮЗУ (ТАРС) — центральний інформаційний орган при Раді Міністрів СРСР. Засн. 1918. До 1925 функціонувало під назвою *Російське телеграфне агентство*. ТАРС — одне з найбільших інформаційних агентств світу. Збирає офіц. та ін. союзн., а також міжнародну інформацію і фотоінформацію та поширює її для органів рад. преси, телебачення і радіо, для ін. орг-цій у Рад. Союзі й за кордоном. Центр. апарат ТАРС, інформаційні агентства при Радах Міністрів союзних республік (в УРСР — *Радіо-телеграфне агентство України* (РАТАУ)), кореспондентська мережа в СРСР і за кордоном становлять єдину держ. інформаційну систему. Відділення або кореспонденти ТАРС є більш як у 100 країнах (1980). Для повідомлень ТАРС характерні партійність, об'єктивність, оперативність, точність і достовірність фактів. Інформація ТАРС передається рос., англ., франц., ісп., нім. та араб. мовами.

У 1975 ТАРС нагороджено орденом Жовтневої Революції.

А. П. Матвеев.

ТЕЛЕГРАФНЕ РІВНЯННЯ — рівняння математичної фізики виду

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \dots + \frac{\partial^2 u}{\partial x_n^2} = \\ = a_0 \frac{\partial u}{\partial t} + a_1 \frac{\partial u}{\partial t} + a_2 u + \\ + f(x_1, x_2, \dots, x_n, t).$$

де $u(x_1, x_2, \dots, x_n, t)$ — шукана, $a f(x_1, x_2, \dots, x_n, t)$ — задана функція. У випадку $n=1$ Т. р. при певних спрощуючих припущеннях задовольняє напружені електр. струму, що протікає по провіднику. Окремим випадком Т. р. (при $a_2=0$) є *хвильове рівняння*. При розв'язуванні Т. р. широко використовують операційне числення та спеціальні функції. Т. р. вивчали У. Томсон, Г. Кірхгоф, О. Хевісайд, Ж. А. Пуанкаре (який запропонував цю назву) та ін.

ТЕЛЕГРАФНИЙ АПАРАТ — апарат, яким передають і (або) приймають електричні телеграфні сигнали в процесі телеграфного зв'язку. Перший практично придатний Т. а. (електромеханічного типу) винайшов і продемонстрував у л.і. (1832) П. Л. Шиллінг. На перших електромех. апаратах повідомлення записувалися у вигляді ламаної лінії (пишучі Т. а.) або точок і тире (Т. а. С. Ф. Б. Морзе). Досконалішими виявились електромех. *літеродрукуючі апарати*, створені пізніше Б. С. Якобі, Ж. М. Е. Бодо, Д. Е. Юзом та ін. З 60-х рр. 20 ст. як літеродрукуючі застосовують виключно *стартстопні апарати*. Їхній передавальний механізм (сукупність клавіатури, шифратора, розподільника, допоміжних пристроїв) формує і передає в канал зв'язку закодовані електр. сигнали. Приймальний механізм (сукупність електромех. дешифратора, друкуючого і допоміжних пристроїв) фіксує на паперовій стрічці або рулоні букви, цифри, знаки, що відповідають цим сигналам. В разі потреби Т. а. обладнують *автоматичними давачами*, *реперфораторами*, *транскрипторами* та ін. автоматизуючими пристроями. Перспективними є Т. а. електронно-мех. типу, в яких застосовують безконтактні елементи. Розробляються повністю електронні телеграфні апарати.

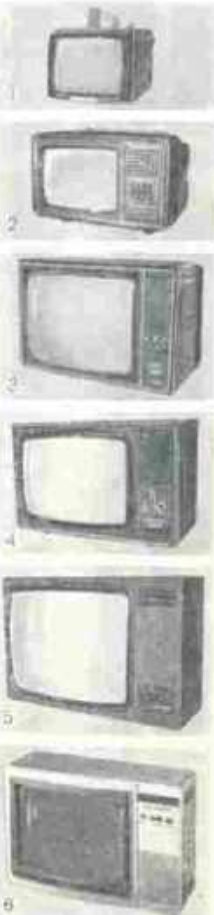
ТЕЛЕГРАФНИЙ ЗВ'ЯЗОК — передавання за допомогою телеграфних апаратів по каналах телеграфної мережі повідомлень у вигляді телеграм або ін. графічних документів з обов'язковим записуванням їх у пункті приймання; вид електрозв'язку. В давнину Т. з. був неелектричний: повідомлення передавали звуковим (наприклад, дзвонами, барабанами) або оптичним (вогнищами, смоло-скапани тощо) способом. З часом найбільшого поширення (наприкінці 18 — в 1-й третині 19 ст.) набув оптичний спосіб зв'язку — оптичними телеграфами семафорного типу. Перший з них з передавальним пристроєм (рухомим

рейками), встановленим на башті, почав діяти (1794) на лінії Париж — Лідль. Того ж року оригінальний проект оптичного телеграфу запропонував І. П. Кулібін. В Росії оптичний телеграф уперше було споруджено (1824) між Петербургом і Шліссельбургом. Одна з ліній (Петербург — Варшава) телеграфу такого типу, що почала діяти 1838, проходила через Київ. Розвиток електричного Т. з. почався у 30—40-х рр. 19 ст. — з винайденням електромагн. телеграфних апаратів П. Л. Шиллінгом, С. Ф. Б. Морзе, Б. С. Якобі та ін. В Росії вже 1854 стала до ладу повітряна провідова телеграфна лінія зв'язку Москва — Київ. У 1871 було відкрито найдовшу (бл. 12 тис. км) в світі телеграфну лінію Москва — Владивосток. У 1877 встановлено Т. з. між Парижем і Бордо за допомогою апаратів Ж. М. Е. Бодо. На поч. 20 ст. електричний Т. з. застосовувався майже повсюдно. В СРСР для Т. з. використовували (20—30-і рр.) апарати Морзе, Бодо, О. Ф. Шоріна і Л. І. Тремля, пізніше почалась експлуатація досконаліших засобів — *стартстопних апаратів*, *факсимільних апаратів*. Сучасний Т. з. поділяють на внутрішній (в межах країни) і міжнародний (див. *Телеграф*, *ГЕНТЕКС*, *ТЕЛЕКС*). Буває телеграфний *дуплексний зв'язок* і *симплексний зв'язок*. Осн. особливості Т. з.: швидке передавання і документальність повідомлень, можливість безпосереднього обміну документальними повідомленнями між абонентами (див. *Абонентське телеграфування*). На відміну від ін. способів зв'язку Т. з. пов'язаний з передаванням і прийманням дискретних (перервних) повідомлень, що складаються із скінченного числа символів — букв, цифр тощо. Дискретними є й сигнали, якими передають ці повідомлення. Див. також *Звукопідводний зв'язок*, *Код телеграфний*, *Проводовий зв'язок*, *Радіотелеграфний зв'язок*, *Телеграфія*.

ТЕЛЕГРАФНИЙ КОМУТАТОР — пристрій, яким вручну з'єднують між собою телеграфні апарати, лінії і канали. Встановлюється на телеграфних станціях, з'єднаний з усіма їх підвідними і відвідними лініями та каналами, а також телеграфними апаратами. Найпоширеніший Т. к. являє собою вертикальну панель з гніздами, що в них вставляють штепсели.

ТЕЛЕЕЛЕКТРОКАРДІОГРАФІЯ, радіоелектрокардіографія — метод графічної реєстрації різниці біопотенціалів електричного поля серця, що виникає при його роботі (див. *Електрокардіографія*), за допомогою радіо- або телепередавачів. Цей метод дає змогу зареєструвати електрокардіограму під час фіз. навантаження, під час руху (у спортсменів, льотчиків, космонавтів).

ТЕЛЕЗІО (Telsio) — Бернардіно (1509, Козенца біля Неаполя 2.X 1588, там же) — італ. філософ-матеріаліст, природодослідник. Закінчив Падуанський ун-т (1535). Критикував схоластику, пропагував досвідче пізнання природи на основі її законів. З цієї

Мал. 2. Телевізори: 1 — чорно-білого зображення «Електроніка ВЛ-100»; 2 — кольорового зображення «Електроніка Ц-430»; 3 — чорно-білого зображення «Каскад-205»; 4 — кольорового зображення «Фотон-716»; 5 — кольорового зображення «Електрон-Ц-260Д»; 6 — кольорового зображення «Соні» (Японія).

ТЕЛЕКІНО-
ПЕРЕДАВАЧ

метою заснував у Неаполі академію (Academia Telesiana, або Cosentina). Осн. твір Т. — «Про природу речей відповідно до її власних начал» (9 кн., 1586). Основою буття вважав вічну, незмінну, позбавлену будь-яких якостей, пасивну матерію, а джерелом руху — дві активні стихії: тепло і холод. Тепло — джерело органічного життя, а також тонкоматеріального життєвого «духа», притаманного тваринам і людині, яка поряд із цим має безсмертну душу, вкладену в неї богом. У теорії пізнання — прихильник *сенсуалізму*. Натурфілософські погляди Т. вплинули на Т. Кампанеллу, Дж. Бруно, Р. Декарта, Ф. Бекона.

ТЕЛЕКІНОПЕРЕДАВАЧ, телекінопроектор — апарат, за допомогою якого передають (демонструють) по *телебаченню* чорно-білі або кольорові зображення, зафіксовані на кіноплівці (кінофільми); засіб *кінематографічної техніки*. До основних частин Т. (мал.) належать стрічкопротяжний механізм, який забезпечує переміщення кіноплівки (синхронно і синфазно рухові електронного променя в телевізійній камері), і фотоелектронний пристрій, що перетворює кінозображення на *відеосигнал*. Е. Т. з *передавальними телевізійними трубками*, де зображення кожного кадру кінофільму проєктується кольороводільною оптичною системою (сукупністю призм або дзеркал з світлофільтрами) на світлочутливі елементи *передавальних трубок* (переважно *плембиконів*). Розроблено також Т., в яких передаване зображення розкладається (див. *Розгортка в часі*) світловою плямою, що переміщується по екрану спец. *кінескопа*.

В. В. Євров.
ТЕЛЕКОДОВИЙ ЗВ'ЯЗОК (від грец. *тэле* — далеко і *код*) — див. *Передача даних*.

ТЕЛЕКС [від грец. *тэле* — далеко і англ. *ex* (change) — обмін] — міжнародна мережа *абонентського телеграфування* для безпосереднього двостороннього обміну телеграфними повідомленнями між абонентами. Об'єднує (1983) в різних країнах світу понад 100 національних мереж з комутаційними *телеграфними станціями* «Телекс». Ці станції обмінюються повідомленнями по телеграфних каналах зв'язку з використанням кабельних і радіоліній, а також систем *космічного зв'язку*. Повідомлення надходять від абонентів у кожного з яких є *кінцева установка* — *стартостійний апарат з викличним приладом*. З'єднання абонентів забезпечують національні, міжнародні та міжконтинентальні комутаційні станції — автоматично (набиранням номера

абонента) або на замовлення (через операторів станцій).

Ю. П. Пархоменко.

ТЕЛЕМЕХАНІКА (від грец. *тэле* — далеко і *механика*) — галузь науки і техніки, предметом якої є розробка методів і технічних засобів передачі та приймання сигналів (інформації) з метою контролювання й управління різними об'єктами на віддалі. До засобів Т. належать пристрої *телевимірювання* (ТВ), *телеуправління* (ТУ), *телекомандування* (ТК), *телесигналізації* (ТС), *виклику датчиків телевимірювання* (ВТВ), *телерегулювання* (ТР), *телеблокування* (ТБ), *телемех. зв'язку автоматів* (ТЗА) і *передачі даних* (ПД). Залежно від напрямку передачі сигналів (даних) засоби Т. поділяють на три групи (мал.): *контролюючі* (ТВ, ТС); в них сигнали передаються від об'єктів контролю; *керуючі* (ТУ, ТК, ВТВ, ТР, ТБ); в них сигнали передаються до об'єктів керування; *двосторонньої дії* (ТЗА, ПД); в них сигнали можуть передаватись в обидва боки. Пристрої ТВ і ТС здійснюють контролювання за роботою об'єктів на віддалі. Пристрої ТУ передають команди управління режимами, станом або положенням різних об'єктів. Пристрої ВТВ — сигнали керування, що здійснюють вибір і підключення до окремого каналу зв'язку потрібного датчика телевимірювання. В Т. використовуються електр. лінії зв'язку, а також оптичні, оптиковолокні, гідроакустичні та ін. неелектр. лінії. Для уникнення пошкоджень при передачі сигналів вдаються до спец. методів побудови сигналів і їх кодування. Засоби Т. широко використовують, зокрема, в енергосистемах, трансп. системах, на пром. підприємствах, а також для дослідження космічного простору, Світового океану.

Лит.: Катков Ф. А. Телеуправление. К., 1967; Катков Ф. А., Дидик Б. С., Стулов В. А. Телемеханика. К., 1974.

Ф. О. Катков.

ТЕЛЕНОМУС (Telenomus) — рід комах род. *сцеліонідових* ряду *перетинчастокрилих*. Належить до групи *яйцедів*. Переважна більшість видів — паразити яєць метеликів, деякі — клопів, цикадок, двокрилих; є природними регуляторами чисельності шкідливих комах. Тіло компактне, чорне, довж. 0,3—1,6 мм, жилкування передніх крил значно редукowane. Вусики самок булавовидні, 11-, рідко 10-членикові, у самців — 12-членикові, ниткоподібні. Яйця відкладає в яйця ін. комах. Пересічна плодючість 30—100 яєць. Тривалість розвитку 2—6 тижнів. В помірних широтах має 3 покоління, на Пд. — більше, зокрема в Ірані — 14—15. Поширення всесвітнє. У фауні СРСР — понад 120 видів, України — понад 50. Деякі види застосовують для боротьби з шкідниками сільського та лісового г-ва, у т. ч. Т. *tetratomus* — для придушення вогнищ сибірського та соснового шовкопрядів, Т. *laeviusculus* — *кільчастого шовкопряду*, Т. *chloropus* — *хлібних клопів*.

С. В. Конюкова.
ТЕЛЕОЛОГІЯ [від грец. *тэлеος* (тэлеос) — завершення і *логос* —

вчення] — ідеалістичне вчення, за яким розвиток є здійсненням наперед визначеної мети і все в розвитку природи і суспільства доцільне. Головне для Т. — ідеалістична антропоморфізація (див. *Антропоморфізм*) природних процесів, приписування мети природі, перенесення на неї здатності до *цільноскладання*, що властива лише людській діяльності. В різних варіантах Т. поширена в філософії (вчення про *ентелехізм* Арістотеля, *стоїцизм*, *неоплатонізм*, *континентальний* наперед визначеної гармонії Г. Лейбніца, вчення про «світову душу» Ф. Шеллінга, *об'єктивний ідеалізм* Г. В. Ф. Гегеля, *неокантіанство*, *неомодернізм*, *персоналізм* та ін.). Телеологічний погляд на живу природу був поширений у біол. теоріях 17—19 ст. (див., зокрема, *Віталізм*). Сучас. *фідеїзм*, а також *холоїзм*, *неовіталізм* та ін. використовують для модернізації Т. ідеалістично витлумачені дані генетики, кібернетики, психології. Т. несумісна з наук. розумінням причинної зумовленості (див. *Причинність*) і *закономірності* розвитку предметів та явищ об'єктивного світу, служить теор. виправданням реліг. світогляду.

ТЕЛЕПАТІЯ (від грец. *тэле* — далеко і *πάθος* — відчуття) — «відчуження на віддалі»; одна з форм т. з. надчуттєвого сприймання, що розглядається *парапсихологією* як можливість мисленого спілкування між людьми на віддалі або відчуження людського стану іншої живої істоти без участі відомих організмів. Наук. обґрунтування Т. як об'єктивного існуючого явища немає. Питання про наявність у живих організмів особливих форм чутливості, невідомі науці, потребує експериментального вивчення.

ТЕЛЕСКОП (від грец. *тэлеσκοπος* — далекоглядний) — оптичний астрономічний інструмент для дослідження космічних об'єктів. Збирає енергію від об'єкта і будує його зображення, яке можна розглядати очом або реєструвати *астрофотоспектрографом*, *астрофотометром* чи іншими пристроями. За оптичною схемою Т. поділяють на *лінзові* (*рефрактори*), *дзеркальні* (*рефлектори*) та *дзеркально-лінзові* (напр., *меніскові телескопи*). Для розрахунку Т., як і ін. *оптичних систем*, використовують форми *геометричної оптики*. Більшість Т. монтується на установці, яка дає можливість наводити їх на світло і стежити за ним. Деякі Т. встановлюють нерухомо. За допомогою їх вивчають лише певні ділянки зоряного неба. Т. поділяють на астрофізичні — для дослідження зір, планет, туманностей, Сонця (*коронграф* та ін. сонячні Т.) тощо і астрометричні, напр. *Меридіанний круг*. Для дослідження космічних об'єктів у радіодіапазоні *електромагнітних хвиль* використовують *радіотелескопи*.

Перший Т. збудував 1609 Г. Галілей на основі *зорової труби*. Пізніше Т. розробляли Й. Кеплер, Д. Грегорі, В. Гершель та ін. У 2-й пол. 20 ст. в СРСР і США ведуться роботи по створенню великих Т. зі складними дзеркалами.

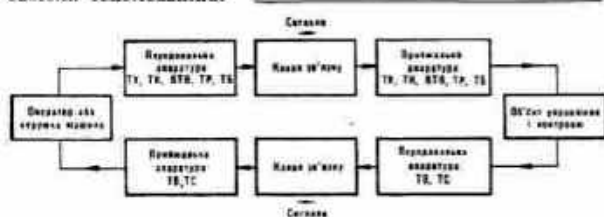

Телекінопередатчик.

Теленомус.

Функціональна схема системи телемеханіки.

Такий Т. є, зокрема, на *Кримській астрофізичній обсерваторії АН СРСР*. Для спостереження ультрафіолетового випромінювання космічних об'єктів Т. встановлюють на штучних супутниках Землі. Див. також *Обсерваторії та інститути астрономії, Спеціальна астрофізична обсерваторія АН СРСР*. Іл. див. до ст. *Астрономічні інструменти*.

Лит.: Михельсон Н. Н. Оптические телескопы. Теория и конструкция. М., 1976; Астрономический календарь. Постоянная часть. М., 1981.

ТЕЛЕСТУДІЯ, телевізійна студія — приміщення, з якого передають концертні та ін. телевізійні програми; частина *телецентру*. Відзначається доброю звукоізоляцією і високими акустичними якостями.

Телестудія Республіканського телецентру, Київ.

В Т. (мал.) розміщують *телевізійні камери і мікрофони*. Є система спец. освітлення і система примусової вентиляції з кондиціонуванням повітря. При Т. обладнують кімнати для акторів, буфеторські та живописні майстерні, ін. допоміжні приміщення і служби. Площа Т. становить від кількох десятків до 1000 м².

ТЕЛЕТАЙП (англ. teletype, від грец. тїлє — далеко і англ. type — відбиток) — рулонний *старт-стопний апарат*.

ТЕЛЕТОВ Іван Сергійович [18 (30).XІ 1878, Астрахань — 30.V 1947, Харків] — укр. рад. хімік. Закінчив Рязький політехнічний ін-т (1903). Професор (з 1912) Новоолександрійського ін-ту сільського господарства та лісівництва, пізніше Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва, а також Харків. ун-ту (з 1914), де 1934 організував першу на Україні кафедру та н.-д. відділ колоїдної хімії. Осн. наук. праці присвячені макро- та мікрогетерогенному каталізу, неорганічним пероксидам, фіз. хімії та синтезу органічних сполук, технології виготовлення добрив на Україні з місцевої сировини, технології сірки тощо.

ТЕЛЕФІЛЬМ, телевізійний фільм — твір, створений спеціально для демонстрування по мережі *телебачення*, з урахуванням його технічних можливостей. Т. знімають на кіноплівку, а також створюють у вигляді магнітних відеофонограм, у яких зображення і звук записані за допомогою відеоманітофона на магнітній стрічці. В сучасній практиці до Т., як правило, відносять повнометражні і багатосерійні худож., документ. та ін. фільми, розраховані на

багаторазовий показ. На Україні Т. випускає Київ. студія «Укр. телефільм», а також *Київська кіностудія художніх фільмів* ім. О. П. Довженка. Див. також *Телевізійне мистецтво*.

ТЕЛЕФОН (від грец. тїлє — далеко і фωνі — звук) — 1) Електроакустичний пристрій, що перетворює електричні сигнали на звукові. До найпоширеніших належать електромагнітні Т. (мал.), що їхня мембрана коливається і відтворює звук під впливом змінного магн. поля, збуджуваного змінним електр. струмом телефонного сигналу. Є також Т. електродинамічні та п'єзоелектричні (див. *П'єзоелектрика*). Т. — складова частина *телефонних апаратів, телефонних комутаторів, приладів для аудіометрії, різних радіотех. пристроїв тощо*. 2) Скорочена назва телефонного апарата.

ТЕЛЕФОНІЯ — галузь науки і техніки, пов'язана з вивченням принципів побудови систем *телефонного зв'язку*, створенням відповідної апаратури, а також з оцінкою якості передавання інформації. ґрунтується на заг. теорії зв'язку, електроакустиці, теор. основах електротехніки, імовірностей теорії, масового обслуговування теорії, теорії телефон. повідомлень тощо. Одне з осн. завдань Т. як науково-тех. дисципліни полягає у вивченні властивостей і характеристик звукового поля (простору, де поширюються звукові хвилі), яке зумовлює взаємозв'язок між органами мови і слуху людини та електроакустичними перетворювачами (*мікрофоном, телефоном*), у дослідженні фіз. сутності процесів, що відбуваються при такій взаємодії. Ін. завданнями Т. є: розрахунок і конструювання електроакустичних перетворювачів і *телефонних апаратів* з заданими параметрами; розроблення тех. засобів телеф. багатоканального зв'язку; розрахунок і конструювання комутаційної і керуючої апаратури *телефонних станцій*; проектування *телефонних мереж*; створення методів контролю і підвищення надійності комутаційної апаратури. Розвиткові Т. сприяли праці та винаходи А. Г. Белла, Т. А. Едісона, Г. Г. Ігнат'єва, Ю. Охоревича та ін. В СРСР проблеми Т. досліджують в Центр. н.-д. ін-ті зв'язку (Москва), у його відділеннях у Ленінграді та Києві.

Лит.: Васеньов Г. С. Основы телефонии та телеграфии. К., 1962; Тарасова Ц. Л., Корнеев А. С. Основы телефонии и уплотнение кабельных цепей ГТС. М., 1973; Ковалева В. Д., Коханова З. С., Панкратова О. И. Телефония и системы автоматической коммутации. М., 1976; Автоматические системы коммутации. М., 1978.

ТЕЛЕФОННА МЕРЕЖА — сукупність абонентських установок (*телефонних апаратів*), *телефонних станцій* і телефонних ліній зв'язку, що з'єднують ці установки і станції між собою. По Т. м. здійснюється *телефонний зв'язок*. Т. м. бувають внутрішні (на території однієї країни) та міжнародні. В СРСР розрізняють Т. м. місцеві (сільські, або внутрішньоборайонні, і міські), внутрішньозонові, зонові та міжміські. Сільські Т. м. бу-

дують за радіально-вузловим принципом: кінцеві телефонні станції з'єднують з центральною станцією району безпосередньо (одноланковий телеф. зв'язок) або через вузлові станції (дволанковий телеф. зв'язок); центральна станція зв'язана з автом. міжміською телеф. станцією (АМТС). Міські Т. м. бувають нерайоновані (з однією телеф. станцією для всіх абонентів міста) і районовані (з кількома телеф. станціями). Створення внутрішньозонових і зонових Т. м. пов'язане з розділенням для надійнішого використання дорожніх споруд зв'язку території СРСР на умовні зони (можливо до 1000); в кожній з зон діють одна або дві АМТС і *автоматичні телефонні станції* місцевих мереж, що обслуговуються ними. Внутрішньозонова Т. м. являє собою сукупність АМТС, ліній зв'язку, що з'єднують їх між собою, і місцевих мереж даної зони; зорова Т. м. є сукупністю місцевих і внутрішньозонових мереж. Міжміські Т. м. об'єднують АМТС всіх зон, вузли автом. комутації і лінії зв'язку, що з'єднують їх між собою. Міжнародні Т. м. складаються з міжнар. АМТС, вузлів автом. транзиту і ліній зв'язку, що їх з'єднують. В СРСР Т. м. — складова частина Єдиної автоматизованої мережі зв'язку країни (див. також *Єдина автоматизована система зв'язку СРСР*).

ТЕЛЕФОННА СТАНЦІЯ — станція для з'єднування абонентів *комутацією телефонних ліній зв'язку*. Є частиною *телефонної мережі*, з'єднує певні з'єднувальні й *абонентські лінії* на час телефонних переговорів і роз'єднує їх, коли переговори закінчено. Розміщують Т. с. звичайно в спец. будинку. В СРСР розрізняють Т. с. міжміські, міські, сільські і відомчі (устанівські). Т. с. поділяють на ручні — РТС (з *телефонними комутаторами*) й автоматичні — АТС (мал.). Принципи дії АТС ґрунтуються на з'єднанні абонентських

Телефон:
1 — пластмасовий корпус;
2 — пластмасова кришка з отворами;
3 — мембрана;
4 — обмотка електромагніту;
5 — цистійний магніт.

Автоматична телефонна станція:
1 — автоматний зал з багаторазовими координатними з'єднувачами;
2 — приміщення з апаратурою, якою контролюють і перевіряють дію устаткування автоматного залу.

ТЕЛЕФОННИЙ АПАРАТ

ліній за допомогою шукачів (див., напр., *Кроковий шукач*), багаторазових координатних з'єднувачів, реле, електронних та ін. комутаційних пристроїв, що діють під впливом імпульсів (короткочасних розмикачів) в електричному колі номеронабирача *телефонного апарату* (див. також *Автоматична телефонна станція*). Залежно від комутаційного устаткування Т. с. бувають з шукачами, з багаторазовими координатними з'єднувачами, релеїні, механоелектронні, квазіелектронні (напівелектронні) та електронні. До найперспективніших належать квазіелектронні й електронні Т. с. Вони компактні, надійні і зручні в експлуатації, їх легко виготовляти. Ємність Т. с. — від 50 до 20 000 і більше номерів. В УРСР налічується (1982) понад 13 тис. Т. с. різної ємності.

Автоматичні телефонні апарати:

- 1 — з кнопковим номеронабирачем і автонабором (СРСР);
- 2 — з кнопковим номеронабирачем (Японія);
- 3 — з дисковим номеронабирачем (ПНР);
- 4 — з дисковим номеронабирачем (НДР).

В. А. Балежін.
ТЕЛЕФОННИЙ АПАРАТ, телефон — апарат для телефонних переговорів; кінцева абонентська установка *телефонної мережі*. Перший прийнятно-передавальний телефонний пристрій, застосований на практиці, винайшов (1876) А. Г. Белл. Згодом Т. а. були значною мірою удосконалені вченими і винахідниками різних країн. До найпоширеніших сучасних належать автоматичні Т. а. (мал.), в яких розрізняють розмовну частину (*телефон* і *мікрофон*), об'єднані в телефонний трубі, викликову частину (сигнальний дзвоник, дисковий або кнопковий номеронабирач), а також комутаційний пристрій, що перемикає викликову частину апарату на розмовну. Створено автоматичні Т. а. з автонабором — магн. пам'яттю найпоширеніших номерів абонентів. За способом живлення мікрофонних кіл постійним струмом Т. а. бувають системи місцевої батареї (МБ) і центральної батареї (ЦБ) — від центр. батареї телеф. станції. У ручних Т. а. немає номеронабирача, а в системі МБ вони оснащені *індукторами* виклику абонентів. Крім звичайних, є Т. а. шахтні (вибухобезпечні), диспетчерські, таксофони (телефони-автомати) та ін. Т. а. з пультам керування і телевізійним блоком наз. *телеапаратом*.

ТЕЛЕФОННИЙ ЗВ'ЯЗОК — передавання за допомогою *телефонних апаратів* мовної інформації, що нею обмінюються *абоненти*; вид *електрозв'язку*. Здійснюється по лініях *телефонної мережі*, забезпечує ведення телефонних переговорів практично на будь-якій віддалі. Почався з винайдення (1876) А. Г. Беллом електроакустичного пристрою — *телефону* і спорудження (1878) першої телефонної станції (Нью-Хейвен, США). В 1878 рос. фізик П. М. Голубицький створив досконаліший телефон. Того ж року англ. фізик Д. Е. Юз розробив конструкцію вугільного стержневого мікрофона. В Росії конструкцію досконалішого мікрофона (з вугільним порошком) запропонував (1879) М. Махальський. У 1880 Г. Г. Ігнатьєв створив і успішно випробував (у Києві) систему одностороннього (по одному проводу) те-

леграфування й телефонування. Тривалий час над удосконаленням телефону працював Т. А. Едison. В Росії перші *телефонні станції* з ручним обслуговуванням системи МБ (місцевої батареї) почали діяти в Петербурзі, Москві, Одесі та Рязі (1882), Києві (1886), Харкові (1888). В наступні роки почалась експлуатація досконалиших станцій ручного обслуговування — системи ЦБ (центральної батареї). Ідею таких станцій висловив 1885 П. М. Голубицький. Проект першої найпростішої автоматичної телеф. станції (АТС) запропонував (1887) рос. винахідник К. А. Мосціцький. Одним з творців складнішої АТС, розробленої 1893, був рос. винахідник М. П. Фрейденберг. Першу міжміську телефонну лінію великої протяжності (Москва — Петербург) відкрито 1908, пізніше (1910—12) споруджено лінію телефонного зв'язку між Харковом і Катеринославом. В СРСР Т. з. почав розвиватися з 20-х рр.: стали до ладу лінії прямого зв'язку Харків — Петроград і Москва — Катеринослав (1924), Харків — Київ та ін. Першу міську АТС (з машинними шукачами — з'єднувачами абонентів) було збудовано у Ростові-на-Дону (1929). У 1939 відкрилась найдовша в світі лінія багаторазового зв'язку Москва — Хабаровськ. У 1946—47 рад. спеціалісти розробили АТС з *кроковими шукачами*, з 1960 почалось впровадження АТС з координатними з'єднувачами. В 60-х рр. створено квазіелектронні АТС, у 70-х рр. — перші зразки електронних АТС. В СРСР розрізняють Т. з. заг. користування місцевий, міжміський і міжнародний. Є також зв'язок внутрішньовідомчий і внутрішньовиробничий (див. *Диспетчерський зв'язок*), з рухомими об'єктами (див. *Космічний зв'язок*, *Політний радіозв'язок*, *Радіотелефонний зв'язок*), спец. призначення (див. *Звукопідводний зв'язок*). Набуває розвитку телефонний *далекій зв'язок*. Впроваджується зв'язок з передаванням мови у закодованому вигляді (див. *Вокодер*). Розширюється мережа *міжміських кабелів зв'язку*, дедалі ширше застосовується апаратура ліній *зв'язку ущільнення*.

В. А. Балежін.
ТЕЛЕФОННИЙ КОМУТАТОР — пристрій для ручного з'єднування (комутації) на *телефонній станції* абонентів, що вступають у телефонні переговори. Розрізняють Т. к. системи місцевої батареї (МБ), центр. батареї (ЦБ) і комбіновані. Т. к. складається з лінійних (або абонентських) комплексів, приладів шнурових пар і приладів робочого місця телефоністки. Лінійні комплекси Т. к. (гнізда для вмикання телеф. ліній, викличні клапани у системі МБ або сигнальні лампи у системі ЦБ) дають змогу одержувати від *абонента* сигнал виклику, надавати йому необхідну для переговорів лінію. За допомогою приладів шнурових пар (опитувально-викликового ключа, штепселів з шнуром, відбірного клапана у системі МБ або відбірного лампи у системі ЦБ) запитують *абонента*, з'єднують його з ін. *абонентом* та одержують

сигнал про закінчення переговорів. Користуючись приладами робочого місця (*мікрофонами*, *телефонними індукторами* та ін.), телефоністка розмовляє з *абонентом*, надсилає виклик іншому *абоненту*. Є Т. к. на 10, 20, 30, 40, 50, 100 і більше номерів. **ТЕЛЕЦЕНТР**, телевізійний центр — сукупність споруд і технічних засобів для підготовки і передавання телевізійних програм; в СРСР — установа системи Державного ко-

Телецентр. 1 — технічна апаратура; 2 — режисерська апаратура.

мітету по телебаченню і радіомовленню. Осн. структурний підрозділ Т. (мал.) — апаратно-студійний комплекс, що складається з апаратно-студійних блоків: *телестудії*, технічних апаратних (з устаткуванням, яким підсилюють і перетворюють *відеосигнали*, що надходять від *телевізійних камер*, розмінених у *телестудіях*), режисерських (з *відеоконтрольними пристроями*) і телекінопроекційних (з *телекінопередачами*) апаратних, апаратних *відеозапису*, *пересувних телевізійних станцій* і *пересувних відеозаписувальних станцій*. В Т. є цех спец. освітлення, ін. цехи і допоміжні служби. З Т. програми надходять на телевізійну станцію, що її антени розміщено на телебашті. Поряд зі створенням власних телевізійних програм Т. може одержувати по міжміських лініях зв'язку програми з ін. міст, ретранслювати їх. В СРСР налічується (1982) 118 Т., зокрема в УРСР — 14. Найбільший на Україні — Республіканський Т. (Київ), передачі якого почалися 1951 (кольорові — 1968). З 1982 він передає тільки кольорові зображення.

В. П. Оркуша.
ТЕЛЕЦЬ — одне з сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіші зорі — *Альдебара*н, *Наг*, *Альціона* і *Е* Телець відповідно 0,8; 1,6; 2,9; 3,0 візуальної зоряної величини. В Т. містяться два розсіяні зоряні *скупчення* — *Гіади* і *Плеяди*. Видно на всій території СРСР восени і взимку, найкраще — в листопаді й грудні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*. **ТЕЛЕЦЬКЕ ОЗЕРО**, Алтинко — озеро в межах Алт. краю РРФСР. Лежить у передгір'ях

Укр. мовою перекладено вірші Гураради Апсара, Раяпролу Суббарао та ін. («Всесвіт», 1962, № 9).
Лит.: Гуров Н., Петрунчева З. Література телугу. М., 1967.

Ю. В. Покальчик.
ТЕЛУГУ МОВА, телугу, тенугу, тенугу — мова народу андра (телугу). Належить до дравідійських мов. Розрізняють дві форми Т. м.: архаїчну книжну (грантхіку) і сучасну загальноживану (в'явахаріку). В Т. м. виділяють 4 осн. діалекти. Характерні риси Т. м.: втрата давніх альвеолярних шумних і ретрофлексного сонанта, часте випадання кореневого голосного; розрізнення в однині двох родів: чоловічого й нечоловічого. Найдавніші писемні пам'ятки належать до 7 століття.

Лит.: Петрунчева З. Н. Язык телугу. М., 1960.
М. С. Андронов.
ТЕЛУР [лат. Tellurium, від tellus (telluris) — Земля], Te — хім. елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 52, ат. м. 127,60. Природний Т. складається з 8 стабільних ізотопів з масовими числами 120, 122—126, 128, 130. Відомо 16 радіоактивних ізотопів з $T_{1/2}$ від 2 хв. до 154 днів. Відкрив 1782 угор. дослідник Ф. Й. Мюллер фон Рейхштейн (1740—1825), назву дав 1798 нім. хімік М. Г. Клапрот (1743—1817). Вміст Т. у земній корі $1 \cdot 10^{-7}$ % за масою. У природі буває у вигляді телуриду і самородного Т.; часто супутній сірці й селену. Т. — сріблясто-біла крихка кристалічна речовина з металевим блиском; густ. 6330 кг/м³; $t_{пл}$ 452 °C; $t_{кип}$ 990 °C; напівпровідник. За хім. властивостями Т. — метаметал. На повітрі стійкий, при високій т-рі горить з утворенням твердого діоксиду TeO_2 , який майже не розчиняється у воді, з лугами утворює телурити, напр. Na_2TeO_3 . Т. легко реагує з галогенами. Розчиняється у концентрованих сірчаній к-ті. З металами утворює телуриди. Одержують в осн. з відходів електролізу міді. Застосовують для легування свинцю з метою підвищення мех. властивостей, як барвник скла й емалей та ін.

В. Л. Павлов.
ТЕЛУРИДИ — сполуки телура з електропозитивними елементами, гол. чин. з металами. Аналоги сульфідів і селенідів. Кристалічні речовини, багато з них відзначаються напівпровідниковими вла-

стивостями (див. *Напівпровідники*) і високою чутливістю до різних випромінювань (інфрачервоного, рентгенівського та ін.). Зустрічаються у вигляді природних мінералів, напр. геситу Ag_2Te , калавериту $AuTe$, рикардиту Cu_2Te , мелоніту $NiTe$. Застосовують Т. при виготовленні *фотоелементів*, fotocутливих шарів телевізійних трубок, дозиметрів, приймачів інфрачервоного випромінювання.

ТЕЛУРИЧНІ ЛІНІЇ [від лат. tellus (telluris) — Земля] — темні *спектральні лінії* (точніше — смуги), що утворюються в спектрах небесних світил внаслідок поглинання світла земною *атмосферою*. Помітні Т. л. спричиняють лише ті газу, яких в атмосфері є значна кількість або які здатні сильно вбирати світло в доступній для спостереження частині спектра. Найінтенсивніші Т. л. зумовлюють водяна пара та озон, менш інтенсивні — кисень. Т. л. в окремих ділянках інфрачервоної та ультрафіолетової областей *спектра оптичного* роблять земну атмосферу непрозорою для відповідного випромінювання. Вперше Т. л. виявив 1832 англ. фізик Д. Брюстер (1781—1868).

ТЕЛУРИЧНІ СТРУМИ — природні електр. струми у твердих оболонках Землі й *гідросфері*. Останні наз. також мор. струмами. Осн. джерела Т. с.: процеси в космосі, *магнітосфері* й *іоносфері*, які зумовлюють зміни електромагн. поля; процеси в *атмосфері* та індукція (див. *Індукція у фізиці*) при рухові провідників (течі, хвилі тощо) в геонами, полі; електрорічн., термоелектр. та ін. процеси в *гірських породах*. Електр. поля Т. с. незначні (напруженість 10^{-8} — 10^{-4} В/м), проте ці струми впливають на *біосферу* (напр., спостерігається зміна поведінки мор. риб), *радіоіз'язок* тощо. Інтенсивність і напрям Т. с. змінюються у часі з періодом від часток секунд до доби і більше. Дані про Т. с. використовують при вивченні глибини будови Землі й розвідці *корисних копалин*, діагностиці *магнітосфері* (див. *Магнітотелуричні методи розвідки*), вимірюванні швидкості мор. течій тощо. На Україні Т. с. вивчає Ін-т геофізики АН УРСР.

І. І. Рокитанський.
ТЕЛЯЗІОЗ, інвазійний керактокон'юнктивіт — гельмінтозна хвороба очей с.-г. тварин (найчастіше великої рог. худоби). Збудники — дрібні черви *нематоди* роду *телязія*, які паразитують у кон'юнктивальному мішку, під третьою повікою ока і в слезовідвідних каналах. Паразити ушкоджують рогівку ока і кон'юнктиву, внаслідок чого тварина іноді сліпне. Самка нематоди народжує личинок, яких з очима виділеннями хворих тварин заковтують польові мухи, де паразити набувають інвазійної стадії (див. *Інвазія*) і проникають у хоботок комах. При контакті хоботка мухи з кон'юнктивою тварини личинки потрапляють в око тварини, де досягають статевої зрілості і паразитують. Заходи боротьби: промивання очей розчином борної кислоти, йоду, лізолу, антибіотиками. Профілак-

тична дегельмінтизація. Див. також *Нематодози*.

В. М. Хрящевський.
ТЕЛЬ-АВІВ — гол. екон. і культур. центр Ізраїлю. Порт на Середземному м., вузол з-чиз і автошляхів; поблизу міста — міжнародний аеропорт Лідла. 343 тис. ж. (1978). Т.-А. засн. 1909 євр. колоністами. З утворенням 1948 д-ви Ізраїль став її столицею. В 1950 уряд Ізраїлю, порушивши рішення Генеральної Асамблеї ООН від 29.XI 1947 про особливий статус *Брусалима*, оголосив його столицею країни. Цю незаконну акцію не визнала більшість д-в — членів ООН. У Т.-А. перебувають майже всі дипломатичні місії. У місті зосереджено бл. 50 % пром. підприємств країни — маш.-буд., металообр., хім., фарм., паперові, поліграф., шкіряно-взут., текст., харчосмакові та ін. Обробка довізних алмазів. Ун-т, ізраїльські хім. та геронтологічне т-ва, Ізраїльська мед. асоціація, Держ. комісія по використанню атомної енергії та ін. наук. заклад. Муніципальна, ун-ту та ін. б-ки. Серед музеїв — Гаарет-музей, старожитностей Т.-А. — Яффи, етнографії і фольклору, скла, нумізматики, археол., мистецтва, Музей Т.-А. Нац. Камерний, Оперний та ін. театри, консерваторія.

ТЕЛЬ-ЕЛЬ-АМАРНА, Ель-Амарна, Амарна — поселення на сх. березі Нілу (за 287 км на Пд. від Каїра), біля якого розміщені залишки однієї з столиць Стародавнього Єгипту — Ахетатона («Горизонт Атона»), що була перенесена з Фів фараоном Аменхотепом IV (Ехнатомом) у кін. 15 ст. до н. е. З 1891 в Т.-ель-А. проводяться систематичні розкопки, під час яких було відкрито залишки численних будов з сирцевої цегли (палаців фараонів, паладу цариці *Нефертити*, будинків урядовців і ремісників), відомі скульптури Ехнатона і Нефертиті. Інтерес становлять виявлені під час дослідження залишки канцелярії численні клінописні глиняні таблички, що містять частину дипломатичного листування фараонів. Місто існувало бл. 15 років; після смерті Ехнатона воно занепало.

ТЕЛЬЖАНОВ Канафій Темір Булатович (н. 1.V 1927, аул Байтук, тепер Ом. обл.) — казах. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1978), чл.-кор. АМ СРСР (з 1967). Член КПРС з 1961. В 1947—53 навчався в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді у М. І. Авілова. Твори: «Жамал» (1955), «На землі дідів» і «Звуки домбри» (обидва — 1958), «Мирні вогні» (1961), «Тиша» (1964), «На Карої» (1979), «На сторожі революції»

К. Т. Б. Тельжанов.

Тель-Авів. Панорама частини міста.

К. Т. Б. Тельжанов. Жамал. 1955. ДТТ у Москві.

Ю. Х. Теміркано́в.

ТЕМІН (Temin) Говард Мартін (н. 10.XII 1934, Філадельфія) — амер. вірусолог, член Нац. АН США, Амер. академії мистецтв і наук. Закінчив коледж в Суортморі (1955). Працював в Каліфорнійському технологічному ін-ті (з 1959 — доктор філософії). З 1969 Т. — професор онкології ун-ту м. Мадісон (шт. Вісконсин). Осн. праці присвячені вивченню РНК-вірусних пухликоутворюючих вірусів (онкорнавірусів). Автор теорії провірусу, що припускає перенесення генетич. інформації з РНК на ДНК. У 1970 Т. (незалежно і одночасно з Д. Балтімором) виявив у складі онкорнавірусу ревертазу — фермент, що забезпечує зворотну транскрипцію. Нобелівська премія, 1975 (разом з Д. Балтімором і Р. Дульбекко).

ТЕМІРКАНОВ Юрій Хатуйович (н. 10.XII 1938, с. Зарагіж Советського р-ну Каб.-Балк. АРСР) — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1981). Закінчив Ленінгр. консерваторію (класи альта — 1961, диригування — 1966, аспірантуру — 1968). В 1965—68 — диригент Ленінгр. Малого оперного театру, 1968—76 — головний диригент і худож. керівник симф. оркестру Ленінгр. філармонії, з 1976 — головний диригент Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Брав участь у перших постановках опер «Петро Перший» А. Петрова (1976), «Мертві душі» Р. Шелліна (1977), вокально-хореографічної симфонії «Пушкін» А. Петрова (1979). У репертуарі Т. опери: «Євгеній Онєгін» П. Чайковського, «Війна і мир» С. Прокоф'єва, «Поргі і Бесс» Дж. Гершвіна та ін., симф. музика Г. Малера, Р. Штрауса, Й. Брамса, С. Рахманінова, І. Стравінського, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича та ін. Нагороджений орденом Леніна, Держ. премією СРСР, 1976.

ТЕМІРТАУ — місто обласного підпорядкування Караганд. обл. Каз. РСР. Розташоване на березі Самаркандського водосховища. Залізнична станція. 223 тис. ж. (1983). У Т. — металург. комбінат, з-ди синтетичного каучуку, цементу і т. ін. 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр. Утворене 1945. Нагороджене орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

ТЕМП (від лат. *tempus* — час) — 1) Ступінь швидкості руху, розв'язку тощо. 2) У фізичних вправах визначена частота повторення рівномірно виконуваних багаторазових рухів, напр. кроків при ходьбі, бігу тощо. Див. також *Темп у музиці*, *Темп мовлення*.

ТЕМП у музиці — швидкість руху (частота перебігу) метричних одиниць у муз. творі (див. *Метр у музиці*). Т. визначає абсолютну швидкість, з якою виконується твір, зумовлюється змістом і характером музики. До 17 ст. за абсолютну швидкість приймали середній Т. і уповільнення або прискорення позначали: 2/1 — вдвоє швидше; 1/3 — втричі повільніше. З 17 ст. Т. позначають італ. термінами (в порядку зростання) — *ларго*, *ленто*, *адажіо* (повільні Т.), *анданте*, *модерато* (помірні), *алєгро*, *віваче* (віво), *престо* (швидкі). Цими термінами спочатку визначали й характер музики (напр., алєгро — букв. «весело», ларго — «широко»). Сталість Т. — істотний чинник у виконанні, проте відхилення від основного Т. допускаються в інтерпретації окремих епізодів чи фраз твору. Точний Т. визначається за допомогою метронома. Інколи для позначення Т. вживають назви жанрових п'єс (в темпі *маршу*, *вальса* тощо). Деякими темповими позначеннями наз. п'єси чи окремі частини циклу: адажіо, анданте та ін.

ТЕМП мовлення — швидкість усного мовлення, яка вимірюється кількістю звуків або складів, що вимовляються за секунду. Т. м. пов'язаний з різними формами мовлення, пристосованими до різних цілей і умов комунікації, з індивідуальними особливостями мовця та його психофіз. станом, а також зі змістом мови. Т. м. залежить і від кількості звуків (складів) у слові: чим більше звуків (складів), тим менша середня тривалість звука (складу). Темп позначається тою чи ін. мірою на вимові звуків. У мовах із сильно концентрованим наголосом, напр., у російській, при швидкому Т. м. з особливою силою виявляється редуція ненаголошених голосних (див. *Редуція* в мовознавстві). Мови з відносно слабким наголосом, напр. українська, не мають такого різкого контрасту у вимові тих самих слів залежно від темпу.

Лит.: Назайкинський Е. В. О музыкальном темпе. М., 1965.

ТЕМП мовлення — швидкість усного мовлення, яка вимірюється кількістю звуків або складів, що вимовляються за секунду. Т. м. пов'язаний з різними формами мовлення, пристосованими до різних цілей і умов комунікації, з індивідуальними особливостями мовця та його психофіз. станом, а також зі змістом мови. Т. м. залежить і від кількості звуків (складів) у слові: чим більше звуків (складів), тим менша середня тривалість звука (складу). Темп позначається тою чи ін. мірою на вимові звуків. У мовах із сильно концентрованим наголосом, напр., у російській, при швидкому Т. м. з особливою силою виявляється редуція ненаголошених голосних (див. *Редуція* в мовознавстві). Мови з відносно слабким наголосом, напр. українська, не мають такого різкого контрасту у вимові тих самих слів залежно від темпу.

М. Ф. Наконечний.

ТЕМПЕРА (італ. *tempera*) — 1) Фарби для живопису, в яких сполученою речовиною є натуральні (з води та яєчного жовтка) або штучні (воляний розчин клею з олією) емульсії. 2) Твори, виконані цими фарбами. Т. відома з часів Старод. Єгипту; була дуже поширеною в середньовічному станковому живописі. Іконописці писали Т. на заґрунтованих дошках, потім їх покривали шаром оліфи або олійним лаком. З 15 ст. Т. почав витісняти олійний живопис, з кін. 19 ст. її знову застосовують у станкових та декоративно-прикладних творах. Колір і тон Т. стійкіші до зовн. впливів, ніж колір і тон фарб олійного живопису.

ТЕМПЕРАМЕНТ (лат. *temperamentum* — розмірність, належне співвідношення частин) — індивідуальні особливості психіки люди-

ни й вищих тварин, в основі яких лежить відповід. природжений тип нервової системи. Т. виявляється в силі, швидкості, напруженості й урівноваженості перебігу психічних процесів індивіда, в ясрокості та стійкості його емоцій і настроїв. Т. є заг. характеристикою особистості, що накладає відбиток на всі сторони її психічного життя та діяльності. Поняття «темперамент» з'явилось ще за часів Гіпократа. Тоді ж було висунуто гуморальну (рідинну) теорію, за якою Т. розглядався як результат різного змішування осн. життєвих рідин — крові, слизу, жовтої й чорної жовчі. В античні часи було виділено чотири осн. Т.: сангвінік, холерик, меланхолік і флегматик. Згодом виникли ін. теорії анатомо-фізіологічного пояснення Т. Але найбільш науково обґрунтованим залишається вчення І. П. Павлова про типи вищої нервової діяльності як основи класичних чотирьох Т. За І. П. Павловим, в основі сангвінічного Т. лежить сильний урівноважений і рухливий тип нервової системи; холеричний Т. зумовлений сильним і неуврівноваженим нервовим складом (збудження переважає над гальмуванням); флегматичний Т. породжується сильним урівноваженим інертним типом вищої нервової діяльності, а меланхолічний — слабким, гальмованим типом. Т. значною мірою піддається педкорекції, вольовій регуляції.

Лит.: Губко О. Т. Темпераменти дітей. К., 1966; Мерлін В. С. Очерк теорії темперамента. Перм, 1973.

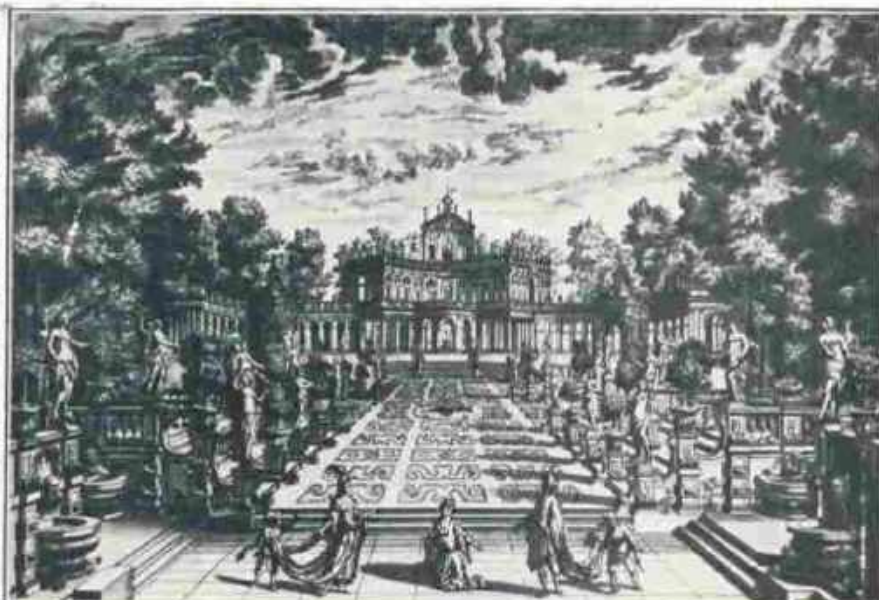
О. Т. Губко.

ТЕМПЕРАТУРА (від лат. *temperatura* — належне співвідношення, розмірність; нормальний стан) — фіз. величина, якою характеризують тепловий стан тіла. Вона є найважливішим параметром стану із застосовуваних у термодинаміці і одним з семи параметрів, на яких базується Міжнародна система одиниць (СІ). Т. характеризує макроскопічну систему в стані термодинамічної рівноваги. Якщо система не перебуває в рівновазі, відбувається теплообмін. Т. визначає розподіл частинок за рівнями енергії і за швидкостями (див. *Максвелла розподіл*), спектральну густину випромінювання (див. *Планка закон випромінювання*) тощо. В уявленнях кінетичної теорії газів Т. пропорційна середній кінетичній енергії мікрочастинки. Т. визначають, вимірюючи зміну якої-небудь величини (об'єму, тиску, електропровідності та ін.), зумовлену зміною Т. (див. *Термометр*, *Термометрія*). Метрологічне забезпечення вимірювання Т. здійснюють за допомогою температурних шкал. Одиницею вимірювання Т. в Міжнародній системі одиниць (СІ) є кельвін (К). Поняття «температура» вперше запровадив на поч. 17 ст. Г. Галлей.

О. А. Герасенко.
ТЕМПЕРАТУРА ПОВІТРЯ — одна з характеристик фіз. стану атмосфери. При метеорологічних спостереженнях за Т. п. біля поверхні землі приймають т-ру, вимірювану термометрами або зареєстровану термографами, встановленими у спец. метеорологічних

Ріка Темза.

До ст. Театральні-декоративне і кінодекоративне мистецтво.

1. Сцена з опери Мімі. Фреско, Помпеї.
2. Дім. Південь. Ескіз декорації. 18 ст.
3. П. Гюґо. Вид на Крижаний міст. Ескіз живописної декорації. Початок 19 ст.
4. О. П. Голосін. Ескіз декорації до опери «Борис Годунов» М. П. Мусоргського. Авторський С. П. Дієв. Москва, 1908.
5. В. А. Савін. Ескіз декорації до опери «Три сестри» А. П. Чехова. МХТ. Москва, 1901.
6. В. Ф. Рєдін. Ескіз декорації до опери «Орфей» С. С. Прокоф'єва. Великий театр СРСР. Москва, 1933.
7. В. М. Ливенцов. Ескіз декорації до опери «Грізень» С. С. Прокоф'єва. Великий театр СРСР. Москва, 1974.
8. С. В. Вірєшадзе. Ескіз декорації до балету «Спартак» А. І. Хачатуряна. Великий театр СРСР. Москва, 1968.
9. К. Сабоді. Ескіз декорації до опери «Ін Гу» В. К. Таллі. Національний театр. Прага, 1933. Чехословаччина.
10. М. Б. Ухачевський. Ескіз декорації до кінофільму «Політ радянських». Київська кіностудія художніх фільмів. 1947.
11. С. С. Євєй. Ескіз декорації до кінофільму «Король Лір» за У. Шекспіром. «Ленфільм». 1969. 1—3. Італія.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11

До ст. Театрально-декораційне і кінодекораційне мистецтво.

1. І. М. Вуричон. Ескіз декорації до вистави «Камінний господар» Лесі Українки. Театр Миколи Садовського в Києві. 1914.

2. В. Г. Меллер. Ескіз декорації до вистави «Загибель ескадри» О. С. Корнійчука. Театр «Березіль» у Харкові. 1933.

3. А. Г. Петрицький. Ескіз декорації до опери «Тарас Бульба» М. В. Лисенки. Київський театр опери та балету. 1937.

4. О. В. Хвостенко-Хвостов. Ескіз декорації до опери «Продання нареченої» В. Сметани. Київський театр опери та балету. 1936—37.

5. П. О. Злочевський. Ескіз декорації до вистави «Лимерина» Панаса Мирного. Одеський український музично-драматичний театр імені Жовтневої революції. 1982.

6. Ф. Ф. Нірод. Ескіз декорації до опери «Арсенал» Г. І. Майбороди. Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка. 1962.

будках на вис. 2 м від поверхні землі, на певній віддалі від житл. приміщень. В СРСР при вимірюванні Т. п. користуються різними *температурними шкалами*: біля земної поверхні — стоградусною шкалою Цельсія (°C); вимірювання проводять з точністю до 0,1°; у високих шарах атмосфери — також шкалою Кельвіна (К). Т. п. вимірюють 8 разів на добу з інтервалом у 3 години. За одержаними даними визначають перебіг Т. п. за добу, декаду, місяць, сезон та рік. Для визначення крайніх значень Т. п. за будь-який період у метеорологічних будках встановлюють макс. і мінім. термометри. За допомогою термографа проводять безперервний запис т-ри. Для спостережень за Т. п. у високих шарах атмосфери застосовують метеорографи та *радіозонди*. Додаткові відомості про Т. п. на різних висотах одержують за допомогою спеціальних метеорологічних ракет і космічних супутників. Т. п. характеризується добовим і річним ходом, який залежить від тривалості дня і ночі, висоти Сонця, інтенсивності сонячної радіації та особливостей *підстилюючої поверхні*. Неперіодичні коливання Т. п. пов'язані з *адвекцією* різних повітр. мас. Розподіл Т. п. на земній кулі або на окремих її частинах відображають на картах за допомогою ізотерм (див. *Ізотермія*). На тер. УРСР перебіг Т. п. у липні змінюється від +18, +20° на Пн. до +24° на Пд., у січні — відповідно від -7, -8° до +4°. Макс. Т. п. на Україні становлять +36, +42° (крайній Пд. республіки), мінімальні — до -42° (у сх. частині Ворошиловт. обл.). Дані про Т. п. використовують у різних галузях нар-гва, медицині тощо.

ТЕМПЕРАТУРА ТІЛА — показник теплового стану організму тварин і людини; є балансом між *теплопродукцією* та *тепловіддачею* організму. Середньостатистична Т. т. може бути розрахована на підставі вимірювань т-ри окремих органів з урахуванням їхньої відносної маси. Для практичних потреб вимірюють Т. т. *термометром* звичайно у пахвовій ділянці, ротовій порожнині або прямій кишці. Завдяки механізму *терморегуляції* Т. т. у *гомойотермних тварин* і людини підтримується на відносно сталому рівні (від 36 до 38 °C; у птахів — від 40 до 42 °C). Т-ра шкіри або м'язів кінцівок може бути набагато нижчою (на 5—10 °C) за т-ру внутр. органів і може змінюватись залежно від т-ри навколишнього середовища (аналогічно Т. т. *пойкілотермних тварин*). Т. т. знає також коливань протягом доби: мінімальна т-ра спостерігається вночі (бл. 2—4 годин), максимальна — вдень (бл. 12—16 годин) в період найбільшої рухової активності. Інфекційні захворювання, отруєння порушують терморегуляцію і підвищують Т. т. (*гіпертермія*). Виснаження, голодування, наркоз, *гіпоксія* знижують Т. т., переводять організм у стан *гіпотермії*.

В. Я. Березовський.

ТЕМПЕРАТУРНІ ШКАЛИ — системи відліку числових значень *температури* (див. *Термометрія*). Т. ш. базуються на виборі реперних (сталих) точок, початку відліку і розміру одиниці т-ри (*градуса*), які пов'язані з певною термометричною (робочою) речовиною і відповідною властивістю її. Такі Т. ш. наз. *емпіричними*. Вони є рівноподіленими. Серед них особливе місце належить газовим Т. ш., в яких термометричною речовиною є газ («азотна», «воднева», «геліева» Т. ш. та ін.). Першу досконалу Т. ш. запропонував 1715 нм. фізик Г. Фаренгейт (1686—1731). За реперні точки він спочатку обрав т-ру суміші снігу з нашатирем, позначивши її числом 0, і т-ру тіла людини, яку позначив +96. Згодом другою реперною точкою було обрано точку кипіння води при норм. атм. тискові, яку позначено числом +212. За одиницю т-ри в ній прийнято $\frac{1}{180}$ температурного інтервалу у рутинному *термометрі* з рівноподіленою шкалою між точками танення льоду (за Фаренгейтом +32) і точкою кипіння води. Другу Т. ш. запровадив 1730 франц. природознавець Р. Реомюр (1683—1757). За реперну точку в ній обрано точку танення льоду, за градус — різницю т-р, при якій об'єм спирту змінюється на 0,001. Третю Т. ш. запропонував 1742 А. Цельсій, який за одну реперну точку теж взяв температуру танення льоду, а за другу — точку кипіння води за норм. умов і температурний інтервал між ними поділив на 100. Одиниці т-ри за цими Т. ш. позначаються відповідно °F, °R, °C. Співвідношення між ними таке: $1^{\circ}\text{C} = 0,8^{\circ}\text{R} = 1,8^{\circ}\text{F}$ (мал. 1). В 1848 У. Томсон (лорд Кельвін) запровадив абс. емпіричну Т. ш., на якій відлік т-ри проводиться від абс. нуля т-ри. За одиницю т-ри в ній править градус, визначений на основі стоградусної шкали газового термометра. Недоліком емпіричних Т. ш. є їхня залежність від властивостей термометричних речовин. Щоб уникнути цього, У. Томсон запропонував побудувати Т. ш. на підставі другого *термодинамічного начала*. Ця Т. ш. дістала назву *термодинамічної температурної шкали*. Між т-рами, що виражені в цій шкалі (в *кельвінах*) і в шкалі Цельсія, існує співвідношення $T[\text{K}] = t[^{\circ}\text{C}] + 273,15$ (мал. 2). Розмір градусів у цих шкалах однаковий. Довільна емпірична Т. ш. зводиться до термодинамічної введенням поправок, що враховують характер зв'язку певної термометричної властивості з термодинамічною т-рою. У 1968 Міжнародним комітетом з мір і ваг було стверджено *Міжнародну практичну температурну шкалу* (МПТШ-68). Т-ри, виміряні за нею і за термодинамічною Т. ш., збігаються з ступенем точності, якої досягнуто для техніки експерименту на час декларації МПТШ.

Лит.: Гордов А. Н. Температурные шкалы. М., 1966; Международная практическая температурная шкала 1968 г. (МПТШ-68 редакция 1975 г.). М., 1976. О. А. Герасченко.

ТЕМПЕРАЦІЯ (від лат. *temperatio* — належне співвідношення,

розмірність) — в музиці упорядкування висотних співвідношень між ступенями звукової системи. Т. буває нерівномірною і рівномірною. Різні Т. поділяють звукоряд на 12, 17, 18, 24, 36 і т. д. частин. Питання Т. вперше на Україні порушив у «Граматичі музикальній» М. Ділецький (1675). Внаслідок розвитку ладотональної і гармонічної систем на межі 17 і 18 ст. було запроваджено в європ. музиці рівномірну Т. — поділ октави на 12 рівних частин (*дізтоніє*). Ця Т. створює інтервали, що не збігаються з *натуральним звукорядом*. Вона дає можливість необмеженого модулювання (див. *Модуляція в музиці*) і транспонування (див. *Транспозиція в музиці*), полегшує виготовлення і настроювання муз. інструментів з фіксованим звукорядом. Нетемперовані інтервали і співзвуччя іноді застосовуються на інструментах з т. з. вільною інтонацією (напр., смичкових), а також у муз. фольклорі, особливо сх. народів.

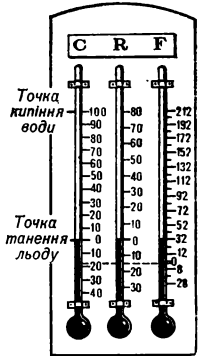
Лит.: Барановський П. П., Юперич Е. Е. Звуковий аналіз вільного мелодичного строя. К., 1956; Шерман Н. С. Формирование равномерно-темперированного строя. М., 1964. В. Н. Золотевський.

ТЕМПЕРЛЕЙ (Темперлі; Temperley) Геролд Уільям Вазейл (20.IV 1879, Кембрідж — 11.VII 1939, там же) — англ. історик і політ. діяч. З 1906 — викладач Кембріджського ун-ту (крім 1914—21), з 1931 — професор. Член англ. делегації на *Парижській мирній конференції 1919—20*. Осн. праці присвячено історії англ. зовн. політики. Був редактором ряду публікацій з історії міжнар. відносин, у т. ч. (разом з Дж. Гучем) серії «Британські документи про походження війни. 1898—1914» (ч. 1—11, 1926—38).

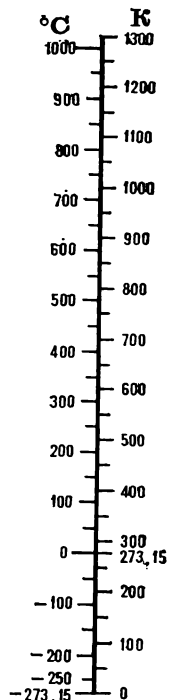
ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЦТВА — ступінь швидкості зростання обсягу виробництва. Їх виражають у процентах або у вигляді простих відношень, які наз. коефіцієнтами зростання. Т. з. в. можна обчислити до постійної і до змінної баз порівняння. В першому випадку їх наз. базисними, в другому — ланцюговими. Поряд із вартісними показниками Т. з. в. застосовують показники темпів зростання різних видів продукції в натуральному виразі. Т. з. в. зумовлюються *виробничими відносинами* і характером виробництва. Див. також *Економічна ефективність соціалістичного виробництва*.

ТЕМУКО — місто в центр. частині Чілі, адм. ц. провінції Каутін. Вузол з-ць. 156,9 тис. ж. (1978). Деревообр., паперов., шкіряні, борошномельні підприємства. Торг. центр с.-г. району.

ТЕН Борис [справж. прізви., ім'я та по батькові — Хомицький Микола Васильович; 27.XI (9.XII) 1897, с. Дермань, тепер с. Устенське Друге Здолбунського р-ну Ровенської обл. — 13.III 1983, м. Житомир] — укр. рад. поет і перекладач. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Житомир. ін-т нар. освіти (1922) та Моск. муз.-пед. ін-т. Учителював, викладав лат. мову в Житомир. ін-ті

Мал. 1. Температурні шкали Цельсія, Реомюра і Фаренгейта.

Мал. 2. Температурні шкали Цельсія і Кельвіна.

іноз. мов та в пед. ін-ті. Літ. діяльність почав 1923. Високими худож. якостями відзначаються його переклади з давньогрец. та лат. мов (твори Есхіла, Гомера, Арістофана, Арістотеля), а також переклади творів У. Шекспіра, Ф. Шіллера, А. Міцкевича, О. Пушкіна, Л. Толстого та ін. Автор зб. сонетів «Зоряні сади» (1970). За переклади «Одісеї» та «Іліади» Гомера удостоєний премії ім. М. Рильського (1979).

С. П. Пінчук.

ТЕН (Taine) Іпполіт Адольф (21. IV 1828, Вузе, тепер деп. Арденни — 5.III 1893, Париж) — франц. теоретик л-ри і мистецтва, філософ, історик. Член Французької академії (з 1878). Представник позитивізму. Відіграв важливу роль у формуванні естетичної теорії *натуралізму*, один із засновників *культурно-історичної школи* в літературознавстві. З вулгарно-матеріалістичних позицій прагнув з'ясувати літ. явища, завданням критики проголошував «нейтральний», без моральних та ідеологічних оцінок, аналіз творів і процесу. В основу своєї методології поклав геогр. і кліматичні умови («середовище»), вроджені, «природні» якості («раса») і буття «раси» та «середовища» на певному істор. етапі («момент»). Ця триада у взаємодії, за його концепцією, породжує стилі, жанри, школи. Після Паризької комуні 1871 з помірковано-ліберальних позицій, які займав до того, перейшов на бік реакції. Еволюція Т. позначилась і на його осн. працях: «Критичні дослідження» (1858), «Історія англійської літератури» (т. 1—4, 1863—64), «Філософія мистецтва» (1865—69), «Походження сучасної Франції» (т. 1—3, 1876—93).

Т.: Укр. перекл. — Філософія мистецтва, ч. 1. Львів, 1902; Нариси історії старинного мистецтва, Львів, 1903; Рос. перекл. — Філософія мистецтва, М., 1933. О. Р. Мазуркевич.

ТЕНАР (Thénard) Луї Жак (4.V 1777, Ла-Лунтьєр, поблизу м. Ножан-сюр-Сен — 20.VI 1857, Париж) — франц. хімік, член франц. Академії наук (з 1810). Іноз. почесний член Петерб. АН (з 1826). Професор Колеж де Франс (1804—40), з 1810 — професор Паризького ун-ту і Політехнічної школи у Парижі. Разом з Ж. Л. Гей-Люссаком розробив спосіб одержання калію й натрію, виділяв вільний бор, запропонував метод аналізу органічних речовин, довів, що натрій, калій та хлор є елементами. Відкрив перекис водню. Автор праць з хімії та хім. технології.

ТЕНАРДИТ — мінерал класу сульфатів. Na_2SO_4 . Симгонія ромбічна. Густ. 2,66. Твердість 2,5—3. Безбарвний, іноді жовтуватий, червокуватий. Близьк скляний. У Рад. Союзі великі родовища Т. є в РРФСР (самосадочні озера Барабинського і Кулундинського степів, зат. Кара-Богаз-Гол), в Туркменії; за рубежом — в США і Канаді. Т. одержують і штучно. Застосовують для виробн. скла і соди.

ТЕНГІЗ — солоне безстічне озеро на Казахстанському дрібноспоконнику, в Ціліногор. обл. Каз. РСР. Площа 1590 км², глиб. до 8 м. Береги

дуже розчленовані, є острови. Живиться за рахунок поверхневого стоку та атм. опадів. У озеро впадає р. Нура. Дно вкрите шаром чорного мулу, що має лік. властивості. Входить до складу Кургаджинського заповідника.

ТЕНДЕНЦІЯ НОРМИ ПРИБУТКУ ДО ЗНИЖЕННЯ ЗАКОН — об'єктивний екон. закон капіталістичного виробництва, згідно з яким середня норма прибутку з розвитком капіталізму має тенденцію до зниження. Вперше діяння Т. н. п. до з. з. науково обгрунтував К. Маркс. Основною причиною зниження середньої норми прибутку є зростання *органічної будови капіталу*. В гонитві за надприбутками в умовах гострої конкурентної боротьби кожний окремий капіталіст впроваджує нову техніку, вдосконалює технологію, внаслідок чого підвищується *продуктивність праці* і знижується індивідуальна вартість порівняно з суспільно-нормальною. Це призводить до зростання тех. і вартісної, а в остаточному підсумку і до зростання органічної будови капіталу на окремому підприємстві, в галузі і в рамках всього капіталістичного виробн. При цьому частка *змінного капіталу* порівняно з *постійним капіталом* в сукупному й *авансованому капіталі* зменшується, що при незмінній нормі *додаткової вартості* зумовлює зниження середньої норми прибутку. Іншою причиною діяння цього закону є сповільнення швидкості обороту сукупного капіталу (див. *Оборот капіталу*), що пов'язане з більш швидкими темпами зростання осн. капіталу порівняно з оборотним. Із зростаючими труднощами в реалізації товарів. Це спричинює зменшення річної норми *додаткової вартості*, а отже і зниження середньої норми прибутку. При цьому маса прибутку зростає, оскільки збільшення сукупного капіталу супроводжується абсолютним зростанням розмірів змінного капіталу, тобто зростає кількість найманих робітників, які виробляють більшу масу *додаткової вартості*. Діяння Т. н. п. до з. з. стримується протидіючими факторами. До них належать: підвищення ступеня *експлуатації* найманих робітників, зниження *заробітної плати* нижче вартості *робочої сили*, здешевлення елементів постійного капіталу, зростання відносного перенаселення, *нееквівалентний обмін* у зовнішній торгівлі з економічно відсталіми країнами, встановлення монополією низьких цін на продукцію підприємств держ., немонополізованого та дрібного варного секторів, *додаткові пільги та субсидії* монополіям, надприбутки воєнних концернів, держ. регулювання економіки, застосування дешевої *робочої сили емігрантів* тощо. С. В. Мочерний.

ТЕНДЕНЦІЯ (від лат. *tendo* — направляю) — 1) Напрямок розвитку якогось явища, думки чи ідеї, здійснювання закону за внутрішньою притаманною йому логікою руху. В природі і суспільстві реалізація закону відбувається не в «чистому вигляді», а визначається внутр. і зовн. умовами, що спро-

можні прискорити, уповільнити або взагалі припинити діяння закону. В об'єктивній дійсності діє не один закон, а сукупність взаємопов'язаних за змістом законів (закономірностей), що забезпечують стійку, тривалу Т. руху системи. Таким чином, — зазначає К. Маркс, — закон діє тільки як тенденція, вплив якої виразно виступає тільки за певних обставин і на протязі тривалих періодів часу» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 25, ч. 1, с. 244). Слід розрізняти осн. Т., які надалі реалізуються, і другорядні, а також такі, що через збіг обставин не могли здійснитися. Осягнення об'єктивних, провідних Т. є умовою наук. прогнозування й управління соціальними процесами. 2) В мистецтві — складова частина худож. ідеї, ідейно-емоційна спрямованість твору, авторське осмислення й оцінка проблематики, характерні через систему худож. образів.

В. І. Плотников.

ТЕНДРІВСЬКА ЗАТОКА — мілководна затока на Пн. Чорного м., від якого відокремлена *Тендрівською косою*. Довж. бл. 45 км, перетина шир. до 7 км, глиб. до 6 м. Визиму замерзає. У затоці є острови. Акваторія та узбережжя Т. з. — у складі *Чорноморського заповідника*.

ТЕНДРІВСЬКА КОСА, Тендра — видовжений вузький острів у пн. частині Чорного м., в межах Херсон. обл. УРСР. Від узбережжя відокремлена *Тендрівською протокою* та вузькою протокою. Довж. бл. 65 км, шир. до 1,8 км. Складається з піщаних відкладів і ракушняку. Значна частина Т. к. входить до складу *Чорноморського заповідника*. Місце гніздування та зимівлі птахів.

ТЕНДРЯКОВ Володимир Федорович (н. 5.XII 1923, с. Макарівське, тепер Верховазького р-ну Волог. обл.) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1947. Перша книга нарисів і повістей — «Серед лісів» (1953). У романах «За швидкоплинним днем» (1959), «Побачення з Неферіті» (1964), повістях «Не підійшов» (1954), фільм «Чужа рідина» (1956), «Тугий вузол» (1956), фільм «Саша вступає в життя» (1957), «Чудотворна» (1958); одинищений фільм, 1960), «Кончина» (1968), «Три мішки смітєвої пшениці» (1973), «Затьмарення» (1977), «Розплата» (1979) та ін. порушив злободенні морально-етичні й соціальні проблеми сучасності. Автор наук.-фантастичної повісті «Мандарівка довжиною в вік» (1963), п'єс, кіносценаріїв. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Т.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1978—80; Укр. перекл. — Тугий вузол, К., 1959; Чудотворна, К., 1960; За швидкоплинним днем, К., 1962; Коротке замикання, К., 1963; Надзвичайне, К., 1963.

В. Я. Бурт.

ТЕНЕТА Борис (спр. прізви., ім'я та по батькові — Гурій Борис Йосифович; 26.III (8.IV) 1903, смт Покровське, тепер Дніпроп. обл. — 6.II 1935) — укр. рад. письменник. Належав до літ. орг-ції «Ланка» і «Марс». Друкуватися почав 1924

Борис Тен.

у журн. «Червоний шлях». На деяких творах 20-х рр. позначилося нерозуміння ним суті непу, причин соціальних контрастів у тогочасній дійсності (повість «Гармонія і синнушник», 1927). В ряді оповідань Т. відобразив боротьбу за ідеї Жовтня, соціалістичне будівництво (зб. оповідань «Листи з Криму», 1927; «Десята секунда», 1929; «Будні», 1930; «В бою», 1931 та ін.). П. П. Кононенко.

ТЕНЗОМЕТР (від лат. *tensus* — напружений і грец. *μετρον* — вимірюю) — прилад, яким вимірюють деформації у твердих тілах. Найпоширеніший Т. механічний та електричний. В більшості механічних Т. (мал.) вимірювана деформация зумовлює зміну віддалі між двома призми, що контактують з тілом, і ця зміна передається на спец. відліковий пристрій важільним, важільно-гвинтовим або гвинтово-зубчастим механізмом. В електр. Т. вимірювана деформация спричинює зміну розмірів провідника, що утворює тензодатчик, який прикріплюють до тіла. Внаслідок зміни розмірів тензодатчика змінюється і його електр. опір, що виявляється потенціометром або електричним мостом (див. *Міст вимірювальний*). Є також Т. оптико-механічні, пневматичні та ін. Т. дають змогу досліджувати розподіл деформацій у деталях машин, конструкцій і споруд, випробовувати матеріали.

ТЕНЗОР (від лат. *tensus* — напружений) — математичний об'єкт, що узагальнює скалярні чи векторні величини, матриці тощо. В кожній системі координат або системі відліку Т. задається деякою сукупністю чисел, які взяті в певному порядку і змінюються при переході від однієї системи до іншої за спец. законом. Напр., у тривимірному просторі Т. визначається 3^м числами, де число i наз. рангом Т. Коли Т. визначений у кожній точці деякої множини чи диференціального многовиду, кажуть про тензорне поле (див. *Поля теорія*). Т. широко використовують у математиці, відносинистій теорії (Т. енергії — імпульсу), електродинаміці класичній (Т. напруженості електромагн. поля), кінетиці фізичній, теорії пружності (Т. зусиль, деформації) тощо. Див. також *Тензорний аналіз*.

Лит.: Кочин Н. Е. Векторное исчисление и начала тензорного исчисления. М., 1965; Векуа И. Н. Основы тензорного анализа и теории ковариантов. М., 1978.

ТЕНЗОРНИЙ АНАЛІЗ — розділ математики, що вивчає тензори і тензорні поля засобами математичного аналізу. Т. а. є розвитком і узагальненням векторного аналізу (див. *Векторне числення*), теорії матриць і класичного матем. аналізу. Т. а. вивчає закони диференціювання, інтегрування та ін. операцій над тензорами і тензорними полями, в результаті яких знову одержують тензори. Найважливішою особливістю Т. а. є те, що він дає змогу формулювати і досліджувати геом., фіз. та ін. закономірності у формі, інваріантній (див. *Інваріантність*) що-

до вибору системи координат або системи відліку. Поряд з векторним аналізом Т. а. є осн. матем. апаратом поля теорії.

Т. а. широко застосовується в диференціальній геометрії (поверхонь теорія, риманова геометрія, теорія диференціальових многовидів тощо), механіці (теорія пружності, класична динаміка, механіка рідини і газу), теор. фізиці (теорія гравітаційних і електромагн. полів, квантова механіка, ядерна фізика), кристалофізиці тощо. Сформувався він у працях італ. вчених Г. Річчі-Курбастор (1853—1925) і Т. Леви-Чівіта (1873—1941). Значний внесок у розвиток Т. а. та його застосувань зробили А. Ейнштейн, нідерл. математик Я. А. Схоутен (1883—1971), амер. математик Д. Дж. Стройк (н. 1894), рад. вчені М. Е. Кочин, О. З. Петров, Б. Л. Лаптев (н. 1905), П. О. Широков (1895—1944) та інші.

Лит.: Широков П. А. Тензорное исчисление. Казань, 1961; Петров А. З. Новые методы в общей теории относительности. М., 1966; Сидюков Н. С. Геометрические отображения римановых пространств. М., 1979; Схоутен Я. Тензорный анализ для физиков. Пер. с англ. М., 1965; Сокольников И. С. Тензорный анализ. Пер. с англ. М., 1971. М. С. Сидюков.

ТЕНІОЗИ ТВАРИН — група гельмінтозних хвороб, що їх спричинюють *стількокої черви*. Паразитує в кишечнику хижих ссавців, рибних птахів, від чого тварини виснажуються і часто гинуть. Проміжні хазяї паразитів — гризуни і жуйні тварини. Заходять до ротової: дегельмінтизація, запобігання поїданням проміжних хазяїв, профілактич. дегельмінтизація свійських м'ясоїдних і хутрових звірів у неблагополучних щодо теніозів господарствах.

ТЕНІРС (Teniers) Давід Молодший (хрещений 15.XII 1610, Антверпен — 25.IV 1690, Брюссель) — флам. живописець. Навчався у батька — Давіда Тенірса Старшого. Працював у Антверпені та Брюсселі. З 1647 — придворний художник і директор картинної галереї ерцгерцога Леопольда Вільгельма. Ініціатор заснування антверпенської АМ (1665). Твори: «Гірський пейзаж» (1640), «Карауля» (1642), «Блудний син» (1644), «Сільське свято» (1646), «Кабінет аматора мистецтв» і «В селянській оселі» (обидва — Київ. музей зх. та сх. мистецтва), «Гра на флейті» (Львів. картинна галерея). Картини Т. зберігаються також у ДЕ в Ленінграді, Дрезденській картинній галереї, у Прадо в Мадриді та ін. зібраннях.

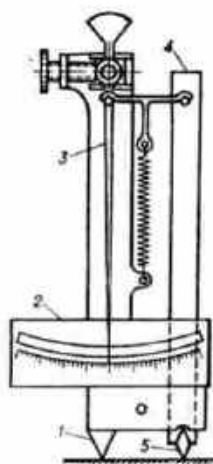
Д. Тенірс Молодший. В селянській оселі. Київський музей західного та східного мистецтва.

Лит.: Смольская Н. Ф. Тенірс. Л., 1962.

ТЕНІС (англ. tennis) — спорт, гра з м'ячем і ракеткою на спец. майданчику — *корті*, що має різне покриття. Ракетка масою 255—340 г (9—12 унцій) — для дітей, 340—400 г (12—14 унцій) — для дорослих; виготовлена з дерева, легкого металу чи пластмаси, на обід натягнуто натуральні або синтетичні струни. М'яч — із гуми, обклеєний ворсистим тканиною, масою 56,7 г і діаметром 6,35—6,67 см. Сучас. Т. виник у Великобританії в 2-й пол. 19 ст. Мета гри — ударом ракетки перекинути м'яч через сітку на бік противника так, щоб той не зміг його відбити (ударом з льоту або після першого відскоку) або припустився помилки. Розиграш кожного очка починається з подачі, при якій м'яч повинен потрапити в певне поле (при помилці дозволяється друга спроба). Рахунок очок ведуть від того, хто подає; за реалізацію першої і другої подачі нараховують по 15, третьої — 10, четвертої (підряд) — виграш гейму (частини партії). Право подачі переходить через гейм. Для перемоги у партії (сеті) необхідно виграти не менше ніж 6 геймів при перевазі не менше ніж у 2 очка. Змагання проводяться одиночними (чоловічі й жіночі) та парні (чоловічі, жіночі або мішані). В 1912 створено Міжнар. федерацію Т. (ІТФ). У 1896—1924 Т. входив до програми Олімпійських ігор. Офіційної першості світу ІТФ не організує; неофіційними чемпіонатами є: особистий (чоловічий і жіночий) — Уімблдонський турнір (проводиться на трав'яних кортах з 1877 у Лондоні), Відкритий чемпіонат Франції (з 1891 у Парижі на ґрунтових кортах); для чоловічих команд — Кубок Девіса (з 1900); для жінок — Кубок Федерації (з 1963). З 1969 проводяться чемпіонати Європи. В Росії Т. культивується з кінця 70-х рр. 19 ст.; чемпіонати проводились з 1907. В СРСР перший чемпіонат проведений 1924. В 1923 створено Всесоюзну секцію Т., яку 1936 перетворено на Федерацію Т. СРСР (з 1956 входить до складу ІТФ). Рад. спортсмени з 1962 беруть участь у змаганнях на Кубок Девіса, з 1958 — в Уімблдонському турнірі, з 1960 — у Відкритому чемпіонаті Франції, з 1968 — на Кубок Федерації, з 1969 — в чемпіонатах Європи. Найкращих успіхів у міжнар. змаганнях досягли рад. спортсмени О. Метревели та О. Морозова — багаторазові чемпіони Європи. Чемпіонами Європи були, зокрема, і укр. тенісисти М. Крошніна (1972, 1977), О. Єлїсєєнко (1980, 1981) та Л. Савченко (1983).

І. С. Хохлов.

ТЕННЕР Григорій Самійлович (13. X 1889, м. Акерман, тепер Білгород-Дністровський. Одес. обл. — 31.X 1943, Уфа) — укр. рад. скульптор. Навчався в петерб. АМ у Г. Залемана. В 1914 закінчив мюнхен. АМ. Твори: пам'ятник В. І. Леніну в Дніпропетровську (1925), портрети — О. І. Герцена (1927), Г. В. Плеханова (1930), О. Шовкуненка (1933), С. М. Халтуріна (1934); композиції — «Легити»

Механічний тензометр:
1 — нерухома призма;
2 — шкала;
3 — стрілка;
4 — важільний механізм;
5 — рухома призма.

ТЕННЕССІ

Теодорік. Опець перш. Близько 1365. Замок Карлштейн, каплиця Чесного хреста.

Теодоліт ОТ-2М

Тенрекові:
1 — рисовий тенрек;
2 — великий тенрек.

на броньовику» (1930), «О. С. Пушкін» (1935), «Карл Маркс» (1935—36), «К. Е. Ворошилов на коні» (1937—39); проекти пам'ятників — Т. Шевченкові (1925), В. І. Леніну (1927), К. Марксу, Ф. Е. Дзержинському (1940). З 1932 викладав у Одес. худож. училищі.

Лит.: Котляр М. Скульптор Г. С. Теннер. «Образотворче мистецтво», 1940, № 7.

ТЕННЕССІ — штат на Пд. Сх. США. Площа 109,4 тис. км². Нас. 4,3 млн. чол. (1977). Адм. ц. — Машвіл. Середню частину штату займає плато Камберленд, на Сх. — гори Аппалачі, на Зх. — Міссісіпська низовина. Найбільші ріки — Міссісіпі й Теннессі. На схилах гір поширені листяні ліси. Видобування вугілля, цинку, фосфоритів, мармуру. Розвинуті електроенергетика, хім. (вироби. штучного волокна, мінеральних добрив), металург. (зокрема, виплавка алюмінію) та атомна пром-сть. Значне машинобудування (автомобіле-, с.-г., електротех.). Деревообр., поліграфічн., текст., харч. та ін. підприємства. Гол. пром. центри: Мемфіс, Ноксвіл, Чаттануга. Більшість товарної продукції с. г. дає тваринництво м'ясо-молочного напрямку (велика рогата худоба, свині). Осн. с.-г. культури — тютюн і соя. Вирощують також кукурудзу, пшеницю, бавовник, кормові культури.

ТЕННІСОН (Tennyson) Альфред (б. VIII 1809, Сомерсбі, Лінкольншир — б. X 1892, Олдуорт, Суррей) — англ. поет. Перша зб. «Вірші двох братів» (1827), у співавторстві з братом Чарлзом), як і переважна більшість творів Т.-поета й драматурга, пов'язані з традиційним романтизмом. Але в кращих віршах і поемах Т. «Дочка млинаря» (1832), «Локслі Холл» (1842), «Мод» (1855), «Північний фермер», «Енох Арден» (обидві — 1864) та ін. релігійно-моралізаторські тенденції й політ. конформізм суперечливо поєднуються з утопічно-гуманістичними та демократичними мотивами. Вірші Т. укр. мовою перекладали І. Франко, П. Грабовський, рос. — О. Плещеев, М. Михайлов, С. Маршак.

Б. Б. Бунин-Ремізов.

ТЕНОР (італ. *tenore*, від лат. *tenere* — тримаю) — 1) За середньовіччя (з 12 ст.) — осн. голос (партия) поліфонічного твору, виконував провідну мелодію. 2) Високий чоловічий співочий голос (діапазон: до першої — до третьої октави). На нотоносці позначається октавою вище від натурального звучання. Різновиди: ліричний, драм., лірико-драм., а також Т.-альтино. 3) Назва муз. інструментів мідної духової групи. Т. наз. також деякі муз. інструменти, звичайно середнього регістру, що належать до одного сімейства (саксофон-Т., домра-Т. тощо). О. В. Говса.

ТЕНОЧТІЛАН — місто в 14 — на поч. 16 ст. в долині Мехіко, столиця держави *ацтеків*. За легендами, заснований 1325 на острові в зх. частині оз. Тескоко. Розміри городища — бл. 7,5 км². Місто було прорізане численними каналами і з'єднувалося з материком

трьома дамбами з підйомними мостами. Т. поділявся на 4 райони (Куепопан, Теопан, Мойотлан і Астакалько), а кожний район — на 5 кварталів. У центрі Т. було розташовано монументальні храми (основний — вис. 30 м) і палаци правителів і знаті; в смузі міста існували особливі поселення ремісників — Амантлан та ін. Під час ісп. завоювання Мехіко Т. було зруйновано (1521), на його місці засновано м. Мехіко.

ТЕНРЕКОВІ (Tenrecidae) — родина комахоїдних *ссавців*. Довж. тіла до 40 см, хвоста 1—22 см. Голова довгаста, лицьовий відділ іноді видовжений у хобот. Волосся м'який, грубий шетинистий або голчастий. Поширені на Мадагаскарі. Коморських о-вах, в Зх. і Центр. Африці, акліматизовані на деяких о-вах Індійського ок. Населяють ліси, степи, чагарникові зарості, болота. Живуть у норах. Живляться червами, молосками, комахами, а також плодами рослин. У вироді до 24 малят. В родині 11 родів, 31 вид, зокрема *рисовий Т.* (*Oryzomys talpoides*) завдає шкоди рисовим полям, м'ясо Т. звичайного (*Tenrec ecaudatus*) та Т. великого (*Setifer setosus*) вживають у їжу. Викопні Т. відомі з міоценових відкладів Кенії.

ТЕНТАКУЛІТИ (Tentaculita) — клас викопних морських *молосків*. З'явилися в силурійському, повністю вимерли в кін. девонського періоду. Входили до складу *планктону*. Раковина Т. (довжиною від часток мм до 30—50, іноді 70 мм) конусовидна, з кутом при вершині 2—10°, зовні скульптурована поперетними, поздовжніми, бугристими ребрами або ямками; всередині поділяється на камери: початкову, септальну і найбільшу, кінцеву, в якій містилося тіло молоска. В центр. частині кожної септи (перегородки) є отвір. Комірки між септами були наповнені газом, який виділювався молоском, що мало важливе значення для балансування Т. в товщі води.

Д. Є. Макаренко.

ТЕОБРОМІН — лікарський препарат рослинного походження, що належить до *серцево-судинних засобів*. Виділяють з шкірки бобів какао. Виробляється також синтетичним способом. За хім. будовою Т. — *алкалоїд* пуринового ряду. Білий кристалічний порошок, гіркий на смак. Легко розчиняється в розбавлених духах та кислотах. Стимулює серцеву діяльність, розширює вніщеві судини серця і мускулатуру бронхів, посилює сечовиділення, викликає слабе збудження центральної нервової системи. Застосовується гол. чин. при спазмах судин серця і мозку.

ТЕОГОНІЯ (грец. *θεογονία*, від *θεός* — бог і *γενή* — народження, походження) — сукупність *міфів* про походження і родовід богів. Пригадана політеїстичним релігіям (див. *Полтеїзм*). Широко відомою є Т. в грец. міфології; її найповніше виклав давньогрец. поет *Гесіод* (8—7 ст. до н. е.) в поемі «Теогонія». Т. існували і у слов'ян. народів.

ТЕОДИЦЕЯ (франц. *théodicée*, від грец. *θεός* — бог і *δίκη* — справедливість), «боговиправдання» — релігійно-філософське учення, яке має на меті усунути суперечності між вірою у всемогутнього справедливого бога і наявністю зла на землі шляхом «доказу», що саме зло є добром. Термін «теодицея» вперше запровадив Г. В. Лейбніц.

ТЕОДОЛІТ (від грец. *theodolite* — розглядаю і *doletos* — довгий) — кутомірний прилад для вимірювання на місцевості кутів у горизонтальній і вертикальній площинах. Застосовують при геодезичних (див. *Геодезія*), маркшейдерських (див. *Маркшейдерія*), астр. та ін. роботах. Осн. частини Т.: *горизонтальна труба*, горизонтальний та вертикальний лімби (скляні або металеві круги з поділками в градусах або його частинах), алідада з пристроєм для відривання кутівих поділок лімба, рівні для встановлення осей обертання. Т. має дві взаємно перпендикулярні осі обертання — вертикальну та горизонтальну. Існують спеціалізовані Т. — астрономічні, *тахеометри*, *маркшейдерські*, *кодові* (автоматично записують результати на стрічку для введення в електронні обчислювальні машини).

В. М. Сердюков.

ТЕОДОРАКІС (Θεοδώρακης) Мікіс (н. 29.VII 1925, о. Хіос) — грец. композитор і громадсько-політ. діяч. Учасник антифашист. Руху Опору. Під час монархії був засланий на о. Ікарія та ув'язнений у концтаборі на о. Макронісос (1948—49). У 1950 закінчив Афіньську консерваторію, 1953—59 адоконалював майстерність у Паризькій консерваторії. З 1959 жив у Греції. Був депутатом парламенту від Єдиної демократичної партії. Після військ. перевороту був ув'язнений (1967 і 1969). У 1970 емігрував до Франції, 1974 повернувся до Греції. Більшість творів присвячена боротьбі греків проти фашист. окупації та громадян. війні у Греції. Автор опер «Пісня загинлого брата» (1962), «Квартал ангелів» (1965), балетів (у т. ч. «Орфей і Еврідіка», 1958), ораторій, симф. творів, концерту для фп. з оркестром (1960), камерно-інструм. ансамблів, пісень (цикл «Епітафія», «Греція», «Пісні боротьби»), музики до вистав (зокрема, «Еліп-цар» Софокла) і кінофільмів. Гастролював у СРСР. Премія Ленінського комсомолу, 1967. Міжнародна Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1982.

В. С. Мурза.

ТЕОДОРІК (Detrix; Theodorik; Theodoricus, р. н. невід. — бл. 1381) — чос. живописець. Серед творів — численні ікони у каплиці Чесного хреста, в замку Карлштейн поблизу Праги. В них художник намагався відійти від умовних готичних традицій, надати образам життєвих, реальних рис.

ТЕОДОРІХ Великий (Teoderich; Theodoricus; Theoderich; бл. 454, Паннонія — 26.VIII 526, Равенна) — король *остготів*, з 475. Син остготського короля Теодимира. В 493 остоти, очолені Т., загарбали Італію і заснували на її території своє королівство. В д-ві Т.

в інтересах остотоїської феод. верхівки, що намагалася зблизитися з рим. рабовласницькою знаттю, були збережені рабовласницькі порядки, рим. адміністрація і фінанс. система. У виданому Т. «Кодексі» було узаконено рабство і велику зем. власність. Проте постійні конфлікти, що відбувалися між остотоїями і римлянами, ослаблювали д-ву Т. У 555 її розгромив Візантія.

ТЕОКРАТІЯ (від грец. θεός — бог і κράτος — влада) — форма держ. правління, за якої політ. влада в державі належить духовництву, а глава д-ви є водночас главою церкви. Теократичною д-вою є, напр., Ватикан.

ТЕОЛОГІЯ (грец. θεολογία, від θεός — бог і λόγος — вчення), богослов'я — вчення про бога, побудоване на основі логіко-схоластичних тлумачень «святих писем», яке вважалося богонатхненним, божественним одкровенням (свідченням бога про себе самого). Т. виступає догматичним обґрунтуванням, «теоретичним» змістом, серцевинною релігії (див. *Теїзм*). Гол. ідеєю її є ідея абс. надприродного бога — особи. Найширше системи Т. розроблено в *християнстві*, *ісламі* та *буддизмі*. Т. — ідеалістичне, метафіз. вчення, сповнене нездоланих внутр. суперечностей, які виникають при намаганні поєднати твердження про надраціональний, недоступний людському пізнанню характер «одкровення» і спробу раціонально пояснити його зміст. Т. являє собою систему богословських дисциплін. У християнстві це — основне, догматичне, моральне, біблійне, пастирське богослов'я. Т. претендує на роль науки, але не має з нею нічого спільного, бо вихідні положення Т. не є відображеннями реальності, вони базуються на незмінних догмах при відсутності аргументованих доказів. Гол. призначення Т. — обґрунтування, виправдання і захист релігії в цілому або конкретних віровчень, а також боротьба проти *атеїзму*. Вона завжди протистояла науці й матеріалістич. філософії. З часу *Відродження* Т. викривали передові мислителі (Еразм Роттердамський, Б. Спіноза, франц. матеріалісти 18 ст., Л. Фейєрбах, революційні демократи). Марксистсько-ленінська філософія довела повну неспроможність Т. Соціальний і науково-технічний прогрес неухильно руйнує Т., як і саму релігію. Криза Т. змусила її апологетів вдаватися до модернізму (див. *Модернізм у релігії*), що знаходить свій вияв, зокрема, у спробі тлумачити за допомогою Т. реальні соціальні й духовні явища (революції, політику, працю тощо). Спростування Т. — одне з осн. завдань наукового атеїзму.

Літ. див. до ст. *Релігія*.

О. С. Онущенко.

ТЕОРЕМА (грец. θεωρημα, від θεωρέω — розглядати) — твердження, правильність якого встановлюють за допомогою спеціальних міркувань (доведень). При доведенні Т. спираються на аксіоми та на раніш доведені Т. В буд-в'ї Т. розглядають умову, тобто те, що пропонується як дане,

і висновок — те, що потрібно довести. Якщо умову і висновок Т. поміняти місцями, то одержують обернену Т. З правильності прямої Т. не випливає правильності оберненої. Напр., для *Піфагора теорема* обернена Т. правильна, а для Т.: «якщо у трикутнику один кут прямий, то два інші гострі» обернена Т. неправильна. Якщо в Т. умову і висновок замінити їхніми запереченнями, то одержують протилежну Т. Прямі Т. і обернена протилежній або обернена Т. і протилежна Т. (до прямої) є рівносильними. Це іноді дає змогу замість прямої Т. легше довести обернену протилежній до неї Т. (т. з. метод доведення від супротивного). Допоміжна Т., яку використовують при доведенні однієї або кількох ін. Т., наз. *лемою*. Кожна Т. має точний зміст та силу лише як твердження тієї аксіоматичної теорії, в якій її сформульовано та доведено або сформульовано. Напр., Т. про те, що сума внутр. кутів трикутника дорівнює 180°, справедлива лише в *евклідовій геометрії*. **ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ И ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ХИМИЯ** — журнал, орган Відділення хімії і хім. технології АН УРСР. Заснований 1965. В журналі висвітлюються питання квантової хімії, теорії хім. будови речовин, механізму хім. реакцій, фотохімії, хім. термодинаміки, теорії розчинів і сумісних з хімією питань фізики. Публікуються статті, присвячені використанню нових фіз. методів, аналізу їхніх можливостей і теор. обґрунтуванню сфер їхньої дії і меж застосування. Виходить у Києві 6 раз на рік; перекладається англ. мовою у США.

К. Б. Якимарський.

ТЕОРЕТИЧНА АСТРОНОМІЯ — розділ астрономії, що вивчає методи визначення і прогнозування орбітального та обертового руху тіл *Сонячної системи* на базі астрометричних спостережень і траєкторних вимірювань. Включає в себе розділи *небесної механіки*, пов'язані з вивченням збуреного руху (див. *Збурення руху небесних тіл*) і обертання конкретних небесних тіл; розробкою методів визначення елементів орбіт, параметрів обертання та ін. параметрів, від яких залежать спостережувані положення й орієнтація небесного тіла; розробкою методів обчислення положень небесних тіл на орбіті чи їхньої орієнтації в майбутньому (методи прогнозування руху, складання *ефемерид*).

Т. а. виникла в 17 ст. з потреби розмежувати роботу по проведенню спостережень (тепер це завдання *астрометрії*) і по теор. осмисленню їхніх результатів. У розвиток Т. а. великий внесок зробили Й. Кеплер, І. Ньютон, К. Ф. Гаусс, П. С. Лаплас, Ж. Л. Лагранж та ін. математики й астрономи. Особливо швидко Т. а. почала розвиватися після запуску першого *штучного супутника Землі* та здійснення перших міжпланетних польотів. Ю. В. Ватраков. **ТЕОРЕТИЧНОЇ ФІЗИКИ ІНСТИТУТ** АН УРСР. Створений у Києві 1966 на базі теоретичного

відділу Інституту фізики АН УРСР. У складі ін-ту (1983) 14 відділів та відділення статистичної фізики у м. Львові. Осн. напрями наук. діяльності: теорія твердого тіла, фізична кінетика, теорія плазми, матем. методи теор. фізики, теорія елементарних частинок, статистична фізика, теорія ядра та ядерних реакцій, біофізика, теорія екситонів та солітонів. З ін-том пов'язана діяльність М. М. Боголюбова, О. С. Давидова, В. Г. Бар'яхтара, О. С. Парасюка, О. З. Петрова, О. Г. Ситенка, І. Р. Юхновського та ін. При ін-ті є аспірантура.

А. Г. Загородній.

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ І ПЕРСПЕКТИВНИХ ПРОБЛЕМ РАДЯНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ. Засн. 1946 в Києві як Ін-т історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР. З 1956 — Ін-т теорії та історії архітектури і буд. техніки Академії буд-ви і архітектури УРСР. З 1964 — в системі Держкомітету по цивільному буд-ву і архітектурі при Держбуді СРСР. Осн. напрями роботи: питання теорії рад. архітектури, історії архітектури і буд. техніки, охорони пам'яток архітектури УРСР, аналіз забудови міст і сіл та ін. Серед видань ін-ту — «Нариси історії архітектури Української РСР» (у 2 томах), «Сучасна архітектура Радянської України». Брав участь у підготовці «Історії українського мистецтва» (в 6 томах). З 1979 видає збірник наук. праць.

В. П. Дакно.

ТЕОРІЯ (грец. θεωρία — розгляд, міркування, вчення). 1) В широкому розумінні — особлива сфера людської діяльності та її результати, яка включає в себе сукупність ідей, поглядів, концепцій, вчень, уявлень про об'єктивну дійсність, протистоять практиці як предметно-чуттєвій діяльності і водночас перебуває з нею в органічній єдності. Т. виростає з практики, узагальнює її та обґрунтовується нею, а практика осмислюється, організовується і спрямовується Т. *Діалектичний матеріалізм* виходить з того, що сила Т. — в її єдності з практикою. Прикладом цього може служити діалектичний взаємозв'язок революц. Т. і революц. практики в процесі розвитку *суспільства*. 2) У вузькому розумінні — форма вірогідних наук. знань, що дає цілісне уявлення про закономірності і суттєві характеристики об'єктів. Від ін. форм наук. відображення (абстракції, гіпотези тощо) Т. відрізняється насамперед будовою і пізнавальними функціями. Характерним для будови Т. є те, що всі її твердження і поняття поділяються на дві групи. Перша з них, вихідна, формує фундаментальні закони чи властивості об'єктів і становить основи Т. Друга, похідна група, формує залежні від фундаментальних законів або властивостей, що з тією чи ін. силою логічної необхідності виводяться з першої. Вихідні твердження називають *принципами*, *постулатами* або *аксіомами*, похідні — логічними наслідками, висновками або *теоремами*. Тісний логічний зв'язок між по-

А. Теннісон.

М. Теодоракіс.

Г. С. Теннер. Проект пам'ятника Ф. Е. Державському. Товариш гітс. 1940.

няттями і твердженнями, що визначається способом *доведення* їхньої істинності (шляхом логічного виведення або аргументації фактами), надає Т. характеру цілісної *системи* знання. Тому побудова Т. виступає водночас і систематизацією наук. знань. У пізнавальному відношенні Т. є узагальненням об'єктивних фактів, способом опису та пояснення закономірностей реальної дійсності, засобом *передбачення наукового*. Кожна розвинена *наука* будується з багатьох пов'язаних між собою Т., особливе місце серед яких посідають т. з. фундаментальні Т., що становлять основу розвитку науки і формують пануючий у ній стиль мислення. Т. здебільшого виникає у вигляді наук, гіпотези, яка перетворюється на теорію внаслідок підтвердження її експериментом, спостереженням тощо. Остаточним критерієм істинності теорій є суспільно-істор. практика. П. Ф. Йолон.

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА — юридична наука, яка становить систему знань про специфічні закономірності і загальні закони виникнення, розвитку та функціонування *держави і права* та держ.-правових явищ. У системі марксистсько-ленінських сусп. наук Т. д. і п. найтісніше пов'язана з *історичним матеріалізмом*, *теорією наукового комунізму*, *політичною економією*. Категорії, закони, принципи, що формулюються цими науками. Т. д. і п. використовує як методологічну основу, насамперед для розкриття сутності й розробки типології держ.-правових систем, виходячи з їхньої соціально-класової природи. Головне в предметі марксистської Т. д. і п. — закономірності д-ви і права соціалістичного типу. Досліджуючи д-ву і право в цілому, Т. д. і п. відіграє провідну роль щодо інших, зокрема галузевих, *юридичних наук*. Вона розробляє найзагальніші держ.-правові поняття, методологічні можливості яких використовуються цими науками (напр., поняття типу, змісту, функції, форми, структури, механізму, органу держави; типу, змісту, форми, структури галузі права, *реалізації права*; юрид. норми, правосуб'єктності, правового відношення, *законності*, правопорушення, юрид. відповідальності тощо). Т. д. і п. здійснює свої функції як шляхом безпосереднього вивчення держ.-правової та ін. соціальної практики, так і на основі узагальнення даних ін. юрид. наук, використовуючи філос. принципи пізнання, загальнонаук. підходи й поняття, а також специфічно-юрид. дослідницькі методи і процедури. Завдяки цьому вона поєднує філос., соціологічний та суто юрид. напрями дослідження. Марксистська Т. д. і п. органічно поєднує науковість з *партійністю*, виходить з позицій робітн. класу, який зацікавлений у науковому пізнанні соціальної дійсності для її перетворення відповідно до об'єктивних законів сусп. розвитку, веде непримиренну боротьбу проти бурж. та ревізійоністських фальсифікацій питань держави і права.

Лит.: Марксистско-ленінская общая теория государства и права. Основные институты и понятия. М., 1970; Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права. К., 1971; Керимов Д. А. Общая теория государства и права. Предмет, структура, функции. М., 1977.

П. М. Рабинович.

ТЕОСОФІЯ (від грец. *θεός* — бог і *σοφία* — мудрість) — 1) Містичне богопізнання. На відміну від *теології*, Т. будується не на певних засадах віровчення (догматах), а на особистих реліг. враженнях людини. 2) Реакційне релігійно-філос. вчення про можливість «безпосереднього осягнення бога» за допомогою містичної *інтуїції* і «одкровення», доступних обраному колу «посвячених» осіб. Представники Т., на відміну від традиційних містиків (див. *Мистицизм*), намагаються дати суб'єктивному містичному досвідові «богопізнання» формально-логічне обґрунтування. Засновником сучас. Т. вважають рос. письменника О. П. Блатваську, за ініціативою якої 1875 в Нью-Йорку було організовано теософське т-во. Центр т-ва 1879 перемістився в Індію. Визнання можливості безпосередніх контактів з надприродними, потойбічними силами зближує Т. зі *спіритизмом* та *окультизмом*. Різновидом Т. є *антропософія*. 3) Заг. назва всіх містичних учень

ТЕОФІПОЛЬ — селище міського типу Хмельницької обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Полтві (прит. Горині), за 30 км від залізничної ст. Сухополя. 6,0 тис. ж. (1983). Вперше згадується в документах 1420 під назвою Камінь (до 1740 — Човганський Камінь, Човган, з 1740 — сучасна назва) як одна з фортець лит. феодалів. Після *Люблінської унії 1569* її загарбала шляхет. Польща. Населення містечка брало активну участь у *Нахлівайка повстанні 1594—96*, *визвольній війні українського народу 1648—54*, антифеод. повстанні 1664—65 на чолі з С. Височаном, *Палія повстанні 1702—04*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Т. був одним з важливих пунктів переселення газ. «*Искра*» та ін. марксистської л-ри з-за кордону в Росію. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (6.VII 1941 — 4.III 1944) в Т. діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. З 1959 Т. — с-ще міськ. типу. У Т. — цукр., сиробирний, комбикормовий та селерний з-ди, хлібокомбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, Будинок культури, кінотеатр, 4 бібліотеки. **ТЕОФІПОЛЬСЬКИЙ РАЙОН** — у пн.-зх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,7 тис. км². Нас. 36,7 тис. чол. (1983). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Теофіполь*. Т. р. розташований на пн.-сх. схилах *Подільської височини*.

Поверхня — переважно слабо розчленована рівнина. Поширені піщані дюни і пасма. Річки — *Горинь*, *Случ*, *Полтва*, Жердь та інші (усі — басейну Дніпра). Ґрунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, береза, осика, дуб, граб) займають 1,8 % тер. району. Провідна галузь пром-сті — харчова (теофіпольські сиробирний та цукр. з-ди, хлібокомбінат). Комбінат побутового обслуговування (Теофіполь), 3 будинки побуто. С. г. району спеціалізується

на вирощуванні зернових культур, цукр. буряків, виробн. молока, м'яса і яєць. Площа с.-г. угідь 1982 становила 61 тис. га, у т. ч. орні землі — 57 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки, картопля, овочеві. Скотарство, свинарство, птицевіництво. У Т. р. — 20 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 295 км, у т. ч. з твердим покриттям — 152 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща (в Теофіполі і Базалії), 28 заг.-осв. та музична школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; 17 будинків культури, 38 клубів, 2 кінотеатри, 48 кіноустановок, 42 б-ки. У с. Мануїльському Т. р. (кол. Святець), на батьківщині рад. парт. і держ. діяча Д. З. Мануїльського, відкрито музей. У Т. р. видається газ. «Червона зірка» (з 1931).

А. К. Медвідь.
ТЕОФРАСТ (Феофраст; *Θεοφραστος*; справж. ім'я — Тіртама; бл. 370 до н. е., Ерес на о. Lesbos — бл. 287, Афіни) — давньогрек. природодослідник, один з перших ботаніків давнього часу, філософ *перипатетичної школи*. Спочатку був учнем *Платона*, потім — послідовником *Аристотеля*. Т. — автор багатьох творів з ботаніки, фізики, етики, медицини, психології, логіки тощо. Серед небагатьох творів, що дійшли до нашого часу, найвідомішими є «Дослідження про рослини», «Про причини рослин», «Етичні характеристики». **ТЕПЛА ПРОКАТКА** — обробка тиском (*прокатка*) нагрітих металевих сплавів (переважно сталей). Відбувається при т-рі, нижчій за т-ру *рекристалізації* (для сталі — при т-рі 200—600 °C). Теплою прокаткою одержують гол. чин. труби з нержавіючої сталі на *трубопрокатних агрегатах* холодної прокатки. Т. п. сприяє інтенсивнішому пластичному деформуванню, ніж *холодна прокатка*.

ТЕПЛИК — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, за 7 км від залізнич. ст. Кублич, 5,9 тис. ж. (1983). Вперше згадується в писемних джерелах 15 ст. як прикордонний пункт *Великого князівства Литовського*. Після *Люблінської унії 1569 Т.* — під владою *Речі Посполитої*. Населення Т. брало участь у *гайдамацькому русі, Коліївщині (1768)*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. У 20—30-х рр. 19 ст. поблизу Т. діяли повстанські загони У. *Кармалюка*. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1956 Т. — с-ще міськ. типу. У Т. — з-ди: сухого знежиреного молока, хлібний, комбикормовий, цегельний та «Зоря» віні. виробничого об'єднання «Жовтень» (виробн. електрокалориферів), птахохліб. фабрика, харч. комбінат, м'ясокол. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 бібліотеки.

ТЕПЛИЦЯ — спеціальне опалюване приміщення з покриттям із світлопрозорого матеріалу (скла, поліетиленової плівки тощо) для цілорічного вирощування *тепличних культур і розсади*. Т. бувають і неосвітлені, напр., Т. для вирощування *печериць*. Використовують Т. також в селекційній роботі для скорочення строків виведення нових сортів і гібридів с-г. культур, одержуючи не одну, а 2—3 репродукції насіння за рік; в наук. установах (для проведення різних біол. досліджень); для зберігання і розмноження теплолюбних рослин в сх. і пн. широтах. За внутр. обладнанням Т. бувають стелажні й ґрунтові. В стелажних Т., переважно розсадних, рослини вирощують на стелажках (поліцях). У ґрунтових Т. рослини висаджують безпосередньо в ґрунт. На Україні розроблено високоєфективний метод і безґрунтового вирощування овочів у Т. на щабелі або гравії, що їх зволожують розчином поживних речовин (див. *Гідропоніка*). За часом використання Т. поділяють на зимові, що функціонують цілий рік, і весняні, в яких овочі вирощують навесні й восени. За конструкцією Т. бувають одноі двохкількі; ангарні і блокові. Ангарні Т. — це великі двохкількі споруди, де немає внутрішніх підпор, що дає можливість механізувати догляд за рослинами. Блокові Т. складаються з двох або кількох з'єднаних одна з одною двохкількі (блоків) без перегородок між ними. Особливо економічні Т., які обігрівають тепловими відходами пром. підприємств.

ТЕПЛИЦЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Сх. Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 44,3 тис. чол. (1983). У районі — 44 населені пункти, підпорядковані селищній та 21 сільс. Раді нар. депутатів. Центр — смт Теплик. Т. р. розташований на пд. схилах *Придніпровської височини*. Поверхня — слабохвиляста рівнина з глибоковрізаною системою

річок та балок. Корисні копалини: граніт, пісок, глина. Річки — *Удич, Кіблич* (бас. Пд. Бугу). ґрунти темно-сірі опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, ясен, клен, липа) займають 4,9 тис. га. Провідна на галузь пром-сті — харч. (найбільші підприємства — *Удицький та Соболівський цукр., Бджільнянський спиртний, Теплицький сухого знежиреного молока з-ди*). Виробн. буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування (Теплик), 5 будинків побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, кукурудза, ячмінь) і тех. (цукр. буряки, соняшник) культур; тваринництво — м'ясо-мол. напрям (скотарство, вівчарство, птахівництво). Площа с-г. угідь 1982 становила 64,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,7 тис. га. У Т. р. — 25 колгоспів, радгосп, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Кублич, Розкошівка, Дукля. Автомоб. шляхів — 261 км, у т. ч. з твердим покриттям — 210 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще, 31 заг.-осв. та 2 муз. школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 19 будинків культури, 21 клуб, 46 кіноустановок, 44 б-ки, музей укр. рад. композитора М. Д. *Леонтовича* у с. Марківці (де його поховано). У с. Тополівці Т. р. народився укр. рад. економіст П. І. *Багрий*, у с. Пологах — укр. рад. хімік К. Б. *Яцимирський*. У районі видається газ. «Зірка» (з 1931).

ТЕПЛИЧНІ КУЛЬТУРИ — овочеві, квіткові, плодові та ягідні рослини, що їх вирощують у *теплицях* за штучних умов клімату, ґрунтового і повітряного живлення. В СРСР, у т. ч. й на Україні, значного поширення набуло тепличне *овочівництво*, що постачає населенню свіжі овочі в період, коли відкритий ґрунт не дає овочової продукції. Осн. Т. к. є огірки й помідори. В теплицях вирощують ще й зелень селери, петрушки, буряків та цибулі. У великих тепличних г-вах взимку і навесні вирощують цвітну капусту, солодкий перець, баклажани, кавуни, дині тощо. З плодоягідних культур у теплицях культивують виноград, персики, абрикоси, лимони, апельсини, суниці, а з квіткових — троянди, бузок, левкої, примули, гіацинти, тюльпани тощо. В теплицях вирощують і *розсаду* овочевих та квіткових рослин.

ТЕПЛИЦЕ — місто на Пн. Зх. Чехословаччини, в Пн.-Чеській обл. Вузол з-ць. 52 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд., хім., скляної, керамічної, текст., швейної, харч. пром-сті. В районі Т. — видобування поліметалевих руд і бурого вугілля. Краєзнавчий музей. Бальнеологічний курорт з радіоактивними мінеральними джерелами.

ТЕПЛОБЧЕННЯ — перетворення *теплого випромінювання* об'єктів на їхнє видиме зображення. Пристрої, що виконують таке перетворення, наз. *тепловізор* а м и. Вони бувають скануючого (див. *Сканування*) і несканую-

чого типів. У тепловізорах першого типу приймачі теплового випромінювання (*болометри, термонари*) перетворюють його на електр. сигнали, а оптико-мех. скануюча система підсилює ці сигнали і синхронно реєструє їх на екрані у вигляді чорно-білих або кольорових картин. У тепловізорах другого типу теплове зображення об'єкта безпосередньо проєціюється на екран, що покритий тонким шаром теплочутливого матеріалу (кристалічним *люмінофором, рідкими кристалами* та ін.). Завдяки зміні характеристик цих матеріалів при їхньому нагріванні теплове зображення стає видимим. Прикладом тепловізорів нескануючого типу є піроелектр. відикон. Т. застосовують у мед. і тех. діагностиці, навігації, геол. розвідці, у військ. справі. Див. також *Інфрачервона техніка, Теплопеленгація*.

ТЕПЛІВ Л. С. *Кременчуцький*. Борис Михайлович [9 (21).X 1896, Тула — 28.IX 1965, Москва] — російський радянський психолог, дійсний член АПН РРФСР (з 1945), засл. діяч науки РРФСР (з 1957). Закінчив Моск. ун-т (1921). З 1929 працював у н.-д. ін-ті заг. та пед. психології АПН РРФСР. Гол. редактор журналу «Вопросы психологии» (1958—65). Т. досліджував проблеми зорових та слухових відчуттів, історію психології, проблему здібностей та ін. індивідуально-психологічних особливостей людини, розробив нову методику експериментального вивчення індивідуальних відмінностей. Т. — автор та редактор п'яти збірників «Типологічні особливості вищої нервової діяльності людини», підручника з психології для серед. школи, а також підручників та навч. посібників з психології для вузів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ТЕПЛОВА ЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ, ТЕС — промислове підприємство, де теплова енергія, що виділяється при згорянні органічного палива, перетворюється на електричну; основний вид *електричних станцій*. Розрізняють Т. е.: на твердому, рідкому, газоподібному паливі та мішаного типу; з *паровими турбінами, газовими турбінами* і *двигунами внутрішнього згорання*; базові, що відзначаються рівномірним навантаженням про-

тягом доби, і *пікові електростанції*. Серед Т. е. переважають *конденсаційні електростанції*, що виробляють тільки електр. енергію. Менш поширені *теплоелектроцентрالی*, які постачають споживачам, крім електричної енергії, ще й тепло (у вигляді пари, гарячої води). Іноді до Т. е. умовно відносять *атомні електростанції* і *геотермальні електростанції*. В СРСР встановлена потужність ТЕС досягає 3 ГВт, проєктуються ТЕС на 4,5 ГВт і більше. **ТЕПЛОВА МЕРЕЖА** — сукупність *трубопроводів (теплопроводів)*, якими переміщують і розподіляють *теплоносії* (воду, пару) при централізованому *теплогоспичанні*. Розрізняють Т. м.: *магістральні* (радіальні, або тупикові, та кільцеві) й розподільні; *однотрубні* (підвідні магістралі), *двотрубні* (з підвідною і зворотною магістралями), *три- та багатотрубні* (з різними теплоносіями або з теплоносієм різних потенціалів). Труби Т. м. — гол. чин. сталеві, діам. від 50 (підвідні до окремих будинків) до 1400 мм (магістральні). Прокладають їх під землею (у непрохідних або напівпрохідних каналах, у *колекторах*, безпосередньо у ґрунті), а також над нею (на *естакадах*, опорах тощо). Щоб забезпечити безперебійність постачання теплом, деякі магістральні Т. м. з'єднують між собою, а між їхніми відгалуженнями влаштовують *перемички*. На магістральних Т. м. значної протяжності встановлюють насосні підстанції. Тепловтрати знижують *теплоізоляцією* мережі. Зовн. поверхню труб Т. м. захищають від корозії водонепроникними покриттями (їх наносять на шар теплоізоляційного матеріалу або на поверхню труб); корозії внутр. поверхні труб і утворенню накипу запобігають *водопідготовкою*.

ТЕПЛОВЕ ВИПРОМІНЮВАННЯ, температурне випромінювання — електромагнітне випромінювання тіла за рахунок його *внутрішньої енергії*. Виникає в умовах *детальної рівноваги* в тілі (див. *Детальної рівноваги принцип*) і визначається його абс. т-рою і оптичними властивостями. До осн. характеристик Т. в. і поглинання тіла належать *випромінювальна здатність* тіла, що дорівнює спектральній густині його *світності енергетичної* при Т. в., і *поглинальна здатність* тіла, що дорівнює спектральному коеф. поглинання. Для Т. в., що перебуває в *термодинамічній рівновазі* з нагрітим тілом, виконуються *Кірхгофа закон випромінювання*, для *абсолютно чорного тіла* — *Планка закон випромінювання*, *Стефана — Больцмана закон випромінювання* тощо.

ТЕПЛОВЕ ПОЛЕ Землі — теплове поле, зумовлене діянням *глибинних джерел тепла*, що виникають гол. чин. в результаті розпаду *радіоактивних елементів*, і *сонячного випромінювання*. Розподіл Т. п. зумовлений особливостями поширення і потужністю джерел теплогенерації й поглинання тепла, теплофіз. властивостями *речовини Землі* тощо. Інтенсивність

теплових потоків у Т. п. збільшується від давніх тектонічних структур до молодших, т-ра зростає з глибиною. Макс. значення теплових потоків характерні для *середньоокеанічних хребтів*, мінімальні — для *кристалічних щитів*. На Україні найбільші теплові потоки зафіксовано в *Закарпатському прогині*, найменші — на *Українському щиті*. У верх. шарах *земної кори* Т. п. визначають вимірюванням т-ри і теплових потоків у *свердловинах* та на *дні морів і океанів*; у більш глибоких геосферах — шляхом *розрахунків*. За значеннями т-р і теплових потоків Т. п. можна зробити висновки про інтенсивність тектонічних (див. *Тектоніка*) і *магматичних* (див. *Магма*) процесів у *літосфері*, наявність у надрах Землі *теплових аномалій*, пов'язаних з *покладами нафти і газу*, *поліметалевих руд* та деяких ін. корисних копалин. Ділянки Землі з макс. значеннями т-р і теплових потоків перспективні для буд-ва *геотермальних електростанцій*. Див. також *Геотермія*.

Літ.: Кутас Р. И., Гордиенко В. В. Тепловое поле Украины. К., 1971.

В. І. Дально.

ТЕПЛОВИДІЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ — конструктивні елементи *ядерного реактора*, що містять *ядерне паливо*, яке під час дії реактора виділяє тепло. Розміщують їх в *активній зоні* реактора. Кожний такий елемент складається з осердя (стрижня, пластини тощо), сформованого з керамічного або металевого ядерного пального, і герметизуючої оболонки навколо нього, яка перешкоджає попаданню у *теплоносії* радіоактивних продуктів поділу пального. Між керамічним осердям і оболонкою залишають вільний об'єм на випадок зміни розмірів осердя при нагріванні, опроміненні тощо. Оболонку виготовляють з графіту, цирконієвих і алюмінієвих сплавів (Т. е. *водо-водяних реакторів*, *графіто-водних реакторів*, *графіто-газових реакторів*, *важководних реакторів*), з *нержавючих сталей* і *жароміцних сплавів* (Т. е. *реакторів-розмножувачів* з *різким металевим* або *газовим теплоносієм*). На оболонці роблять ребра, що підвищує стійкість і

поліпшує охолодження її теплоносієм. Т. е. завантажують у реактор звичайно у вигляді блоків. З використанням Т. е. вилучають невиноріле або знову нагромаджене ядерне паливо. Іноді такі Т. е., як джерела іонізуючого випромінювання, застосовують у різних технологічних процесах, для наук. досліджень. В. С. Карасьов.

ТЕПЛОВИЙ БАЛАНС Землі — співвідношення між надходженням і витратами енергії на земній

Табл. 2. Тепловий баланс атмосфери (ккал/см² на рік)

Широта, в градусах	R_a	L_r	P	F_a
70—60 пн. ш.	—70	28	9	33
60—50	—60	43	13	4
50—40	—60	47	17	—4
40—30	—69	46	23	0
30—20	—82	42	24	16
20—10	—83	70	15	—2
10—0	—76	115	9	—48
0—10 пд. ш.	—74	90	8	—24
10—20	—76	74	11	—9
20—30	—74	51	15	8
30—40	—71	55	12	4
40—50	—64	61	9	—6
50—60	—57	58	8	—9
Земля в цілому	—72	60	12	0

поверхні та в *атмосфері* Землі. Осн. джерелом енергії для більшості фіз., хім. і біол. процесів в атмосфері, *гидросфері* та верх. шарах *літосфери* є *сонячна радіація*. Тому розподіл і співвідношення складових Т. б. характеризують її перетворення в цих оболонках. Т. б. являє собою окремий випадок формулювання закону збереження енергії (див. *Збереження закону*). Т. б. земної поверхні може бути виражений таким рівнянням: $R + P + F_0 + LE = 0$, де R — радіаційний баланс, P — турбулентний потік тепла між земною поверхнею й атмосферою, F_0 — потік тепла між земною поверхнею і глибшими шарами літосфери та гідросфери, LE — витрати тепла на випаровування (дорівнюють добутку маси випаровуваної води E на теплоту випаровування L). Рів-

Табл. 1. Тепловий баланс земної поверхні (ккал/см² на рік)

Широта, в град.	Океани				Суходіл			Земля (пересічно)			
	R	LE	P	F_0	R	LE	P	R	LE	P	F_0
70—60 пн. ш.	23	—33	—16	26	20	—14	—6	21	—20	—9	8
60—50	29	—39	—16	26	30	—19	—11	30	—28	—13	11
50—40	51	—53	—14	16	45	—24	—21	48	—38	—17	7
40—30	83	—86	—13	16	60	—23	—37	73	—59	—23	9
30—20	113	—105	—9	1	69	—20	—49	96	—73	—24	1
20—10	119	—99	—6	—14	71	—29	—42	106	—81	—15	—10
10—0	115	—80	—4	—31	72	—48	—24	105	—72	—9	—24
0—10 пд. ш.	115	—84	—4	—27	72	—50	—22	105	—76	—8	—21
10—20	113	—104	—5	—4	73	—41	—32	104	—90	—11	—3
20—30	101	—100	—7	6	70	—28	—42	94	—83	—15	4
30—40	82	—80	—9	7	62	—28	—34	80	—74	—12	6
40—50	57	—55	—9	7	41	—21	—20	56	—53	—9	6
50—60	28	—31	—8	11	31	—20	—11	28	—31	—8	11
Земля в цілому	82	—74	—8	0	49	—25	—24	72	—60	—12	0

няння T . б. атмосфери $R_a + L_s + P + F_s = \Delta W$, де R_a — радіаційний баланс атмосфери, L_s — надходження і витрати тепла при фазових перетвореннях води в атмосфері (де r — сума опадів), P — надходження або витрати тепла, які зумовлені теплообміном атмосфери з землею поверхнею, F_s — надходження або витрати тепла, зумовлені теплообміном через вертикальні стінки стовпа, який пов'язаний з впорядкованими рухами атмосфери і макротурбулентністю, ΔW — зміна вмісту тепла всередині вертикального стовпа атмосфери.

Дані про T . б. використовують при розробці проблем кліматології, гідрології, океанології, дослідженнях у галузі фізіології рослин, вивченні теплового режиму живих організмів та закономірностей геогр. зональності тощо.

М. І. Будіко.
ТЕПЛОВИЙ БАЛАНС АТМОСФЕРИ — див. *Тепловий баланс Землі*.

ТЕПЛОВИЙ ДВИГУН — двигун, що перетворює теплову енергію на механічну енергію або на кінетичну енергію реактивного струменя. Найпоширеніший з первинних двигунів, що використовують природні енерг. ресурси, напр. органічне паливо. Є T . д. поршнєві (див. *Поршнева машина*), роторні (напр., двигуни Ванкеля — з обертливими роторами-поршнями) і реактивні (див. *Реактивний двигун*). Їх поділяють також на *двигуни внутрішнього згоряння* (з внутр. нагріванням робочого тіла) і *двигуни зовн. згоряння* — з підведенням теплової енергії ззовні (див. *Парова машина*, *Ядерна силова установка*).

ТЕПЛОВИЙ ЕФЕКТ РЕАКЦІЇ — тепло, що виділяється або поглинається при даній хімічній реакції. T . е. р. визначається зміною ентальпії (тепловмісту) системи, але з оберненим знаком. Зміна тепловмісту дорівнює різниці між тепловмістом продуктів реакції і тепловмістом вихідних речовин. Визначений так T . е. р. стосується реакцій, які відбуваються при сталому зовн. тиску. Залежно від знака T . е. р. хім. реакції поділяють на *ендотермічні реакції* і *екзотермічні реакції*. T . е. р. можна безпосередньо виміряти, проводячи реакції в калориметрі (див. *Калориметрія*), або розрахувати за рівнянням ізобарної реакції. T . е. р. утворення речовини визначають також за тепловим ефектом іншої реакції, в якій бере участь дана речовина, підсумовуючи *теплоту утворення* всіх речовин. Див. *Гесса закон*.

ТЕПЛОВИЙ РЕАКТОР — ядерний реактор, в якому реакція поділу ядерного пального спричинюється переважно тепловими, або повільними, нейтронами (див. *Нейтронна фізика*). На відміну від швидкого реактора в активній зоні T . р. (мал.) є ефективні сповільнювачі нейтронів (вода, вода важка, графіт тощо), у середовищі яких і містяться ядерне паливо: природний уран або ізотопи ^{235}U , ^{239}Pu чи ^{233}U . Крім тепловіддільних елементів, що їхні осердя містять ядерне паливо, в цій

зоні розміщують керуючі стрижні з *вбирними елементами*. Оточують активну зону відбивачами нейтронів — берилієвими, графітовими або ін. *Теплоносіями*, що охолоджують ядерне паливо, служать переважно вода (звичайна, важка), гелій, вуглекислий газ, органічні рідини. Порівняно з швидкими реакторами, де поділ атомних ядер зумовлюється дією в основному швидких нейтронів, у реакторів на теплових (повільних) нейтронах менша критична маса ядерного пального, їхня конструкція простіша, застосовують їх майже в усіх країнах світу. Проте T . р. менш перспективні як *реактори-розмножувачі*. Розрізняють T . р. енергетичні та дослідні (див. *Важководний реактор*, *Водо-водяний реактор*, *Двоцикло-вий реактор*, *Дослідний реактор*). В СРСР перший T . р. (див. *Уран-графітовий реактор*) споруджено 1946 (Москва). В УРСР з 1960 діє дослідний T . р. Ін-ту ядерних досліджень АН УРСР. Енергетичні T . р. встановлено на Ровенській АЕС і Чорнобильській АЕС.

В. П. Вертебний.
ТЕПЛОВИЙ УДАР, *теплова гарячка* — гостре захворювання людини і тварин, зумовлене порушенням *терморегуляції* при тривалій дії на організм високої T -ри зовн. середовища. У людини до T . у. може призвести праця у гарячих цехах (при незадовільному обладнанні їх та при недотриманні правил безпеки праці), при тривалому поході та марші, носінні щільного одягу, який не пропускає повітря, в жарку погоду, що створює умови для T . у. Виникає T . у. тому, що при перегріванні і надмірному потінні організм витрачає велику кількість рідини, кров густішає, порушуються рівновага солей в організмі і теплообмін. В тяжких випадках це призводить до *кисневого голодування* тканин, зокрема головного мозку. Ознаки T . у.: почервоніння шкіри, головний біль, нудота, *запаморочення*, підвищення T -ри тіла, інколи — втрата притомності, судороги тощо, при нечасній допомозі іноді можлива смерть. Лікування: переведення хворого у прохолодне місце, холодні обтирання; вливання фізіологічних розчинів; вдихання кисню, застосування *серцево-судинних засобів*; при розладах дихання — *дихання штучне* тощо. Див. також *Сонячний удар*. У тварин T . у. виникає при високій T -рі і вологості повітря, від неправильного використання робочої худоби, перевезення або утримання тварин у тісних, жарких, погано вентильованих приміщеннях. Уражуються гол. чин. центр. нервова і серцево-судинна системи. Сприяють виникненню T . у. хвороби серця, ожиріння, густий волоссяний покрив, обмежене пиття тощо. Ознаки, заходи боротьби і профілактика такі самі, як при сонячному ударі.

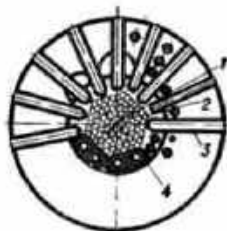
ТЕПЛОВІДДАЧА в техніці — теплообмін між поверхнею твердого тіла і стичним з нею *теплоносієм*. Відбувається гол. чиним внаслідок *конвекції* й *теплопровідності*. Розрізняють T . р. вільному (під дією сили тяжіння) і

примусовому (за допомогою насосів, вентиляторів тощо) русі теплоносія, а також при зміні його агрегатного стану (напр., *конденсації пари*). Інтенсивність такого теплообміну характеризують коеф. T . — кількістю теплоти, що її передано за одиницю часу через одиницю поверхні при різниці T -р між поверхнею і теплоносієм в 1 К . У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) коеф. T . виражається у $\text{Вт}/(\text{м}^2 \cdot \text{К})$.

ТЕПЛОВІДДАЧА у фізіології — виділення тепла з організму тварин і людини, що утворюється в процесі їхньої життєдіяльності, в навколишнє середовище. Організм людини у стані спокою безперервно втрачає тепло: шляхом теплового випромінювання (бл. 45 %), випаровування води з поверхні легень і шкіри (бл. 22 %), за рахунок конвекції — нагрівання повітря, що оточує організм (бл. 30 %), із сечею й калом (бл. 3 %). Під час фіз. навантажень T . збільшується (гол. чин. за рахунок *потовиділення*) і може дійти до 90 % всієї добової *теплотпродукції*. T . залежить також від різниці температури шкіри і навколишнього середовища, від вологості середовища, в якому перебуває організм тощо. Порушення T . може викликати підвищення *температури тіла* і перегрів організму (*гіпертермію* або *тепловий удар*).

ТЕПЛОМІСТ — див. *Екстальпія*.

ТЕПЛОВІЗ — *локомотив*, що приводиться в рух двигуном внутрішнього згоряння — *дизелем*. Попередниками його були автодизини, *мотовози* та ін. малопотужні трансп. машини, обладнані бензиновими або газовими двигунами і застосовувані гол. чин. для переміщення вагонеток по заводських коліях. Перший в світі поїзний T . (з електропередачею) для залізничних магістралей побудовано 1924 в Ленінграді за проектом Я. М. Гаккеля (1874—1945). Розрізняють T . (мал.) магістральні (вантажні, пасажирські) та маневрові. Їхніми основними частинами, крім первинного двигуна (дизеля), є: *силова передача* (переважно електрична) від первинного двигуна до ведучих коліс; екіпажна частина (головна рама, візки з колісними парами, буксами і ресорною підвіскою) та допоміжне устаткування, напр. вентилятори, компресори, насоси, гальма. На головній рамі розміщено кузов з кабіною машиніста, апаратною камерою і машинним відділенням. Кабіна машиніста обладнана пультом керування, системою пильності, радіостанцією. В апаратній камері є прилади й апарати для

Дослідний тепловий реактор (без бетонного захисту):

- 1 — тепловіддільний елемент;
- 2 — керуючий стрижень;
- 3 — канал, яким виділяють пучки нейтронів з активної зони;
- 4 — відбивач нейтронів.

Двоосійний магістральний вантажний тепловоз.

ТЕПЛОВОЗО-
БУДУВАННЯПитома теплоємність
С різних речовин *

Речовина	С [кДж/(кг·К)]
Азот	28,492
Алюміній	0,880
Вода	4,223
Водень	28,660
Залізо	0,436
Кварц	0,729
Мідь	0,381
Свинець	0,126
Спирт етиловий	2,292

* Дані наведені для речовин при температурі 273,15 К і нормальному атмосферному тиску (101 325 Па).

перемикань у силовому колі, в машинному відділенні — дизель, гол. генератор (при електр. передачі) або гідравлічні апарати (в разі гідравлічної передачі), акумуляторні батареї тощо. Дизельне паливо, масло, вода і пісок зберігаються в спец. ємкостях. Т. бувають одно-, дво-, три- і чотирисекційні (одно-, дво- і чотирикузовні). Кількома секціями керує, як правило, одна локомотивна бригада з пульта першої секції. Переваги Т. порівняно з паровозом: більший ккд (0,29—0,33), менший вплив на навколишнє середовище, мінімальне споживання води. До того ж експлуатація Т. дає змогу збільшувати (в 5—8 раз) віддалі між пунктами заправки паливом. Потужність маневрових Т. (первинного двигуна) — 300—1000, магістральних — 4000 кВт і більше, швидкість руху Т. відповідно 80—100 та 160 км/год і більше. В СРСР Т. випускають *Ворошиловградське виробниче об'єднання тепловозобудування*, Коломенський тепловозобудівний з-д. Див. також *Транспортне машинобудування*. П. С. Скальський.

ТЕПЛОВОЗОБУДУВАННЯ — галузь залізничного машинобудування, підприємства якої виробляють магістральні, маневрові і промислові тепловози. Див. також *Машинобудування. Важке машинобудування*.

ТЕПЛОГІРСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Стахановській міськраді, на р. Лугани (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. У місті — шахта ім. XXII з'їзду КПРС, центр збагачувальна ф-ка «Стахановська», завод гідроустаткування, підприємства побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, 3 лікарні, поліклініка, 2 клуби, 2 6-ки, музей шахтарської долбесті.

ТЕПЛОДАР — селище міського типу Біляївського р-ну Одес. обл. УРСР. Розташований на березі Барабойського водосховища, за 16 км від залізнич. ст. Вигода. 1,5 тис. ж. (1983). У селищі будується (1983) Одес. атомна теплоелектроцентрально. Комплексний приймальний пункт районного комбінату побутового обслуговування. Середня школа, поліклініка, 6-ка. Засн. 1981. с-ше міськ. типу — з 1983.

ТЕПЛОЕЛЕКТРОЦЕНТРАЛЬ, ТЕЦ — *теплова електростанція*, що водночас виробляє електр. енергію і тепло, використовуване споживачами у вигляді пари і гарячої води; в СРСР — одне з осн. джерел централізованого *теплопостачання*. Комбіноване вироблення на ТЕЦ тепла й електр. енергії значно підвищує ефективність використання палива порівняно з роздільним виробленням електр. енергії на конденсаційних електростанціях і тепла у котельних установках (питома витрата умовного палива на найекономічніших ТЕЦ — 150—160 г/кВт·год, на конденсаційних електростанціях — 320 г/кВт·год), знижує собівартість електроенергії, зменшує забруднюваність навколишнього середовища (див. *Теплофікація*). До найпоширеніших належать паро-

турбінні ТЕЦ на органічному паливі, обладнані *теплофікаційними турбінами, парогенераторами* і допоміжним устаткуванням. Розрізняють також газотурбінні ТЕЦ, де тепло одержують при охолодженні продуктів згоряння від *газових турбін* і охолодженні повітря, стиснуваного компресорами газотурбінної установи, та ТЕЦ комбіновані — парогазові, на яких використовують газові та *парові турбіни*. Перспективні атомні ТЕЦ на *ядерному пальному*. Є ТЕЦ опалювального типу — для *опалення* і гарячого *водопостачання* житлових або громад. будинків (теплоносій — гаряча вода) і ТЕЦ пром. типу — для постачання пари (одного або кількох параметрів) пром. підприємствам. СРСР посідає перше місце в світі за кількістю і потужністю Т. Сумарна установлена потужність теплофікаційних турбін на них становить (1982) 68,97 ГВт. Щороку вони виробляють 344,47 млрд. кВт·х год електроенергії і відпускають споживачам 5,025 млрд. ГДж тепла. Ефективність ТЕЦ підвищують, збільшуючи питоме вироблення електроенергії на тепловому споживанні (кількість електроенергії, виробленої на одиницю відпущеного споживачам тепла). З цієї метою застосовують пару з високими початковими параметрами (тиск 13—25 МПа, т-ра 540—565°С), максимально знижують тиск пари, що відбирається (до 0,05—0,25 МПа — для опалення). В СРСР налічується понад 30 ТЕЦ, що їхня одинична потужність становить 400 МВт і більше. Серед найпотужніших — Київська ТЕЦ-5.

В. К. Гончар.
ТЕПЛОЕНЕРГЕТИКА — *енергетика*, що ґрунтується на перетворенні тепла на (переважно) механічну та електричну енергію; галузь *теплотехніки*. Для перетворення тепла на механічну енергію застосовують теплосилові установи, до осн. частин яких належать *теплові двигуни*. Одержана в них мех. енергія може приводити в дію робочі машини різних видів або електромех. генератори, що виробляють електричну енергію. Перетворювати тепло на електр. енергію можна і без електромех. генераторів — в установках прямого перетворення енергії, напр. *магнітогідродинамічних генераторах, термоелектрогенераторах*, термоемісійних перетворювачах енергії. Основою сучасної Т. є стаціонарні паротурбінні *теплові електростанції*, що виробляють переважну частину загальної кількості електр. енергії. Для енергопостачання магістральних газопроводів та покриття пікових навантажень застосовують *газотурбінні електростанції*. В СРСР, крім осн. джерела електропостачання — районних конденсаційних електростанцій, діють *теплоелектроцентрали* й *атомні електростанції*. Набувають поширення *парогазотурбінні установи*, що дають змогу зменшувати (бл. 5 %) питому витрату тепла на виробн. електроенергії. Для потужних електростанцій розробляються установи, до складу яких входять магнітогідродинамічні генератори у поєд-

нанні з звичайними паротурбінними станціями. В районах, віддалених від ліній електропередачі, джерелом електроенергії служать *дизельні електростанції*. Крім стаціонарних, є трансп. теплосилові установи — з поршневими *двигунами внутрішнього згоряння*, застосовувані на тепловозах, автомобілях тощо. Руху літальним апаратам надають поршневі *авіаційні двигуни, турбогвинтові двигуни, реактивні двигуни*. Дальший розвиток Т. сприяє підвищенню енергоозброєності пром-сті та ін. галузей господарства.

В. І. Толубінський.
ТЕПЛОЄМНІСТЬ — теплофізична властивість речовини. І с т и н а Т. С дорівнює відношенню нескінченно малої кількості *теплоти* dQ , яку одержала або віддала речовина при нескінченно малій зміні її стану в будь-якому процесі, до нескінченно малої зміни її температури dT , тобто $C = dQ/dT$. Середня Т. дорівнює відношенню кількості теплоти, яку поглинула або віддала речовина відповідно в процесі нагрівання або охолодження, до зміни її т-ри, що сталася внаслідок цього процесу. Т. одиниці маси наз. п и т о м о ю, Т. і моля — м о л ь н о ю. Т. залежить від т-ри й *агрегатного стану речовини*, будови її молекул, а також умов, за яких відбувається передача теплоти. Розрізняють Т. при незмінному тиску C_p і незмінному об'ємі C_v . Завжди $C_p > C_v$, оскільки при нагріванні тіла при сталому тиску поглинута тілом теплота витрачається як на збільшення внутрішньої енергії тіла, так і на виконання роботи по його розширенню, а при нагріванні тіла при сталому об'ємі вся теплота йде тільки на збільшення його *внутрішньої енергії*. Напр., для мольних Т. *ідеального газу* $C_p = C_v + R$, де R — *газова стала*. Для теор. розрахунку Т., зокрема її залежності від т-ри, застосовують методи *статистичної фізики*. Для т-р $T \gg hv/k$, де v — частота коливання атомів або молекул речовини, h — *Планка стала*, k — *Больцмана стала*, застосовують методи класичної *статистичної фізики*, для інших т-р — методи *квантової статистики*. Т. визначають також експериментально. Т. газів (крім одноатомних) при *ізобарному процесі* зростає з підвищенням т-ри. Т. більшості рідин також пропорційна т-рі. Т. багатьох твердих тіл при $200 \leq T \leq 500$ К не залежить від т-ри (див. *Долонга і Пті закон*). При низьких температурах їхня Т. зменшується із зниженням т-ри за законом Дебая (див. *Дебая температура*). Т. *плазми* може як зростати, так і спадати з підвищенням т-ри. Значення Т. різних тіл (табл.) застосовуються в наук. та інженерних розрахунках.

Є. Т. Базєєв.
ТЕПЛОІЗОЛЯЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ — матеріали (вироби), застосовувані для *теплоізоляції*. Відзначаються низькою теплопровідністю [коэф. теплопровідності — до 0,2 Вт/(м·К)], високою пористістю (70—98 %) і невеликою об'ємною масою. Залежно від

об'ємної маси $T. m.$ поділяють на особливо легкі (марки 15—100), легкі (125—350) і важкі (400—600). Вони бувають: поштучні (у вигляді плит, блоків, цегли, сегментів, шкаралуп та ін.), рулонні (мати, матриці, штаби), шнурові (джгути, шнури), пухкі й сіпкі; м'які, напівжорсткі та жорсткі (ступінь стисливості відповідно до 30; 6—30 і до 6 %). За видом осн. сировини розрізняють $T. m.$ органічні, неорганічні й мішаного типу. До органічних $T. m.$ належать *деревностружкові плити, деревноволокнисті плити*, комишитові та торф'яні плити, будів. *поєсть*, коркові вироби, *пінопласти, поропласти* та ін. Більшість з них схильні до загинивання, ушкодження комахами, невогнестійкі, через що їх піддають спец. обробці. Неорганічними $T. m.$ є *мінеральна вата, скляна вата* та вироби на основі їх, спучені *вермікуліт та перліт*, а також *вермікулітобетон, перлітобетон*, вироби на основі *азбесту, нідровий бетон*, легковагі *вогнетривкі матеріали*, піноскло, ін. *піноматеріали* тощо. $T. m.$ мішаного типу (*арболіт, фіброліт* та ін.) одержують із суміші мінеральної в'язучої речовини й органічного заповнювача.

ТЕПЛОІЗОЛЯЦІЯ, термоізоляція, тепла ізоляція — захист будинків, теплових промислових установок, холодильних камер, трубопроводів та ін. об'єктів від небажаного *теплообміну* з навколишнім середовищем. Забезпечується влаштуванням одно- або багатопарових огорожень (напр., оболонки, покриттів) з *теплоізоляційних матеріалів*, зокрема високопористих (якщо переважає *теплопровідність*), повітронепроникних (в разі конвективного теплообміну) або таких, що відбивають теплове випромінювання (при променистому теплообміні). $T.$ сприяє зниженню втрат тепла (або запобігає надходженню зайвого тепла) у будинках, системах тепло- і холодопостачання, кондиціювання повітря, в теплових і холодильних агрегатах та ін. об'єктах, зменшенню товщини і маси *огорожувальних конструкцій*, дає змогу економити паливо та електроенергію, підвищувати ккл теплових агрегатів тощо.

ТЕПЛОКРОВНІ ТВАРИНИ — те саме, що й *гомойотермні тварини*.

ТЕПЛОЛІКУВАННЯ, термотерапія — застосування з лікувальною метою різних фізичних засобів теплової дії. Різновидом $T.$ є *грязелікування, глинолікування, парафіно-, озокеритолікування, гарячі та теплі ванни, душі, грілки, припарки, зогрівальні компреси*. Для $T.$ також використовують різні лампи розжарювання з рефлекторами для заг. і місцевих світлових ванн, лампи інфрачервоного випромінювання та ін. (див. *Світлолікування*), процедури електролікування тощо. Механізм дії $T.$ визначається місцевими і заг. реакціями, які виявляються залежно від інтенсивності теплової дії, тривалості та розмірів зони застосування тепла. Місцеві реакції проявляються гол. чин. в по-

кращенні крово-і лімфообігу, що зумовлює протизапальний, знеболюючий і розсмоктувальний ефект лікування, посилює процеси відновлення тканин. Усі види $T.$ застосовують тільки за призначенням лікаря при захворюваннях *периферичної нервової системи*, внутрішніх органів, опорно-рухового апарату, гінекологічних, шкіри та ін.

ТЕПЛОНОСІЙ — речовина, що переносить теплоту від більш нагрітого тіла до менш нагрітого. Розрізняють $T.$ (напр., киплячі рідини, пара, що конденсується), агрегатний стан яких (див. *Агрегатні стани речовини*) в процесі перенесення теплоти змінюється (переноситься *теплота фазового переходу*, а їхня т-ра залишається сталою), і $T.$ (некиплячі рідини, перегріта пара тощо), що їхній агрегатний стан залишається незмінним (знижується або підвищується — в т. з. холодоносійх — т-ра). Найпоширенішими $T.$ є топові (димові) та ін. гази, вода, водяна пара, рідкі метали (калій, натрій, ртуть), аерозависні сипких матеріалів, *фреони*. $T.$ застосовують у системах *теплопостачання, опалення, охолодження, вентиляції*, в сушильних та ін. технологічних агрегатах, ядерних реакторах (в них теплоносій часто служить і сповільнювачем нейтронів). Див. також *Теплообмінний апарат*.

ТЕПЛОБМІН — процес передачі *теплоти* в просторі, зумовлений різницею температур об'єктів, між якими він відбувається. Осн. форми $T.$: *теплопровідність, конвекція і теплове випромінювання*. Окремим випадком $T.$ є *теплотеплопередача*. $T.$ визначає різні процеси в природі, техніці тощо, зокрема фіз. стан і еволюцію небесних тіл, кліматичні умови та погоду на Землі. Дані про $T.$ використовують у буд-ві, с. г., побуті. Див. також *Тепловий баланс Землі*.

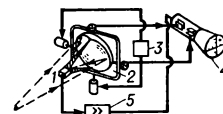
ТЕПЛОБМІННИЙ АПАРАТ, теплообмінник — апарат (пристрій) для перенесення тепла від одного *теплоносія* до другого або від теплоносія до поверхні тіла, що його нагрівають. Розрізняють $T. a.$: *рекуперативні* (див. *Рекуператор*), в яких теплоносії розділені стінкою; *регенеративні* (див. *Регенератор* у теплотехніці), де теплоносії поперемірно омивають розвинуту поверхню насадки, що акумулює, а потім віддає тепло, та змішувальні, де теплоносії безпосередньо стикаються (контактують) між собою. До рекуперативних $T. a.$ належать, напр., *випарники, економайзери*, поверхневі *конденсатори, льодогенератори, парогенератори, пароперегрівники, повітрянагрівники* (див. також *Калорифер*), до регенеративних $T. a.$, напр., — *повітрянагрівники* димених печей (каупери), до змішувальних $T. a.$ — *градирні*, контактні конденсатори тощо. Є також $T. a.$, в яких нагрів (охолодження) теплоносія зумовлюється дією «внутрішніх» джерел тепла (холоду), напр. *ядерні реактори, охолоджувачі льодом, електронагрівники* (електрокалорифери). $T. a.$ застосовують у теплоенер-

гетиці, промисловості, с. г., в системах опалення, вентиляції тощо. **ТЕПЛОПЕЛЕНГАТОР** — навігаційний прилад, яким визначають напрям (*пеленг*) на земні або небесні об'єкти за їхнім власним тепловим випромінюванням. До осн. частин $T.$ (мал.) належать: оптична система, що вловлює теплове (інфрачервоне) випромінювання і спрямовує його на чутливу площадку спец. приймача; система *сканування*, яка дає змогу оптичній системі «переглядати» досліджуваній простір, виявляючи в ньому об'єкти; індикаторний блок (з *електроннопроменевою трубкою*), що фіксує сигнал, який надходить від приймача випромінювання (у вигляді плями на екрані індикатора, за положенням якої визначають напрям на об'єкт). Порівняно з *радіопеленгатором*, що діє на довгих хвилях, $T.$ відзначається точнішою пеленгацією, підвищеною перешкодозахисністю і скритністю дії. Вадою $T.$ є залежність від метеорологічних умов. $T.$ використовують у мор. і повітр. навігації, у військ. справах тощо.

ТЕПЛОПЕЛЕНГАЦІЯ — визначення напрямку (*пеленгу*) на об'єкти по їхньому власному *тепловому випромінюванню*, різновид пеленгації (пасивна теплолокація). Дає змогу виявляти і пеленгувати об'єкти, теплове випромінювання яких перевищує випромінювання навколишнього фону (літальні апарати, ін. техніка) або менше за нього (айсберги). Здійснюється за допомогою теплопеленгаторів (ТП). Кожний ТП складається з оптичної системи, що вловлює теплове випромінювання об'єкта, приймача випромінювання, блоків синхронізації, керування і живлення. ТП має більші порівняно з радіопеленгаторами точність пеленгації (кілька кутових мінут), перешкодозахисність і скритність дії, але в складних метеорологічних умовах (хмарність, опади) його можливості різко знижуються через сильне поглинання випромінювання. Дальність дії — від 1—2 до кількох десятків км. $T.$ не дає можливості визначати дальність об'єкта, але його місцезнаходження визначають на пересіченні двох пеленгів, узятих з двох ТП. $T.$ застосовується у військ. справах, а також у мор. повітряній і космічній навігації.

ТЕПЛОПЕРЕДАЧА — *теплообмін* між двома *теплоносійми* або тілами, які відокремлені між собою твердою стінкою чи іншою поверхнею розділу. Характеризується коефіцієнтом $T.$, який чисельно дорівнює кількості теплоти, що передається через одиницю поверхні стінки або розділу за одиницю часу при різниці т-р середовищ в 1 К. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) розмірність коефіцієнта $T.$ — $Вт/(м^2 \cdot К)$.

ТЕПЛОПОСТАЧАННЯ — постачання тепла споживачам для комунально-побутових (*опалення, вентиляції, гарячого водопостачання*) і технологічних потреб. Здійснюється системами $T.$ централізованими (в СРСР — найпоширеніші) та місцевими. *Теплоносієм*

Теплопеленгатор:
1 — приймач теплового випромінювання;
2 — оптична система, що вловлює теплове випромінювання;
3 — блок керування системи сканування;
4 — індикаторний блок;
5 — підсилювач електричних сигналів.

ТЕПЛОПРОВІД

Коефіцієнти теплопровідності λ для деяких речовин *

Речовина	λ [Вт/(м · К)]
Кисень	0,0239
Гелій	0,1411
Водень	0,1655
Ртуть	7,82
Свинець	35,6
Олово	68,2
Залізо	86,5
Мідь	403
Срібло	429

* Дані наведені для речовин при температурі 273, 15 К і нормальному атмосферному тиску (101 325 Па).

в них служить вода (т-ра звичайно до 150 °С) або пара (тиск 0,5—4,0 МПа). Централізовані системи Т. обслуговують багатьох споживачів у пром. або житл. районах (віддалі транспортування теплоносія — до кількох десятків кілометрів), місцеві системи Т. постачають тепло одному або кільком будинкам (віддалі — до кількох десятків метрів). Системи централізованого Т. складаються з одного або кількох джерел тепла (теплоелектроцентралей, котельних установок великої потужності, атомних станцій теплопостачання, пристроїв для утилізації теплових відходів підприємств тощо), теплової мережі і теплоспоживних установок (їх приєднують через теплові пункти). Ці системи бувають з залежним приєднанням споживачів (теплогосподарство) або безпосередньо у теплоспоживні установи (з приєднанням незалежним (з проміжним теплообмінним апаратом, де теплоносій передає тепло вторинному теплоносію, який і надходить споживачеві)). Системи такого типу поділяють на одноконтурні (теплоносій повністю використовується споживачем), двоконтурні (теплоносій частково або повністю повертається до джерела теплової енергії, де підігрівается) і багатоконтурні (з виділенням окремих видів теплового навантаження). В системах місцевого Т. джерелом тепла служать печі (див. *Пічне опалення*), водогрійні котли, водопідігрівники. Витрату тепла в системах Т. регулюють зміною т-ри або кількості теплоносія, періодичним припиненням його надходження, комбінованими методами. Централізація Т. сприяє економії паливних ресурсів і капіталовкладень, підвищує надійність забезпечення споживачів теплом, поліпшує умови захисту повітря басейну від забруднення.

В. К. Гончар.

ТЕПЛОПРОВІД — сукупність інженерних споруд для переміщення теплоносія у системах теплопостачання від джерела тепла до споживача (пром. підприємства, будинку тощо); складова частина теплової мережі. До Т. належать труби з арматурою і допоміжні конструкції (будівельні, опорні). Розрізняють Т. одно-, дво- і багатоконтурні. Щоб запобігти втратам тепла, вдаються до теплоізоляції теплопроводів.

ТЕПЛОПРОВІДНІСТЬ — один з видів перенесення *теплоти* від більш нагрітих ділянок тіла до менш нагрітих його ділянок (див. *Перенос явища*); вид теплообміну. Має атомно-молекулярний характер і не пов'язана з макроскопічним перенесенням речовини. Якщо температура тіла незначно змінюється на віддалі, що дорівнює довжині вільного пробігу частинки, справджується основний закон Т.: $\vec{q} = -\lambda \text{grad } T$, де \vec{q} — вектор потоку теплоти, T — абс. т-ра, λ — коефіцієнт Т., що залежить від природи і стану речовини (табл.). Для ідеального газу $\lambda = \frac{1}{3} \rho \bar{v} l C_V$, де ρ — густина, C_V — питома теплоєм-

ність при сталому об'ємі, \bar{v} — середня швидкість і l — середня довжина вільного пробігу молекул газу, що хаотично рухаються. Т. в металах здійснюється електронами провідності, в діелектриках — за рахунок пов'язаних коливань частинок, що утворюють кристалічну ґратку. Т. в суцільному середовищі описується теплопровідністю рівнянням. В Міжнародній системі одиниць (СІ) λ вимірюється в Вт/(м · К). **ТЕПЛОПРОВІДНОСТІ РІВНЯННЯ** — рівняння математичної фізики вигляду

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x_1^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial x_2^2} + \dots + \frac{\partial^2 u}{\partial x_n^2} = \frac{1}{a^2} \cdot \frac{\partial u}{\partial t} + f(x_1, x_2, \dots, x_n, t).$$

де $u(x_1, x_2, \dots, x_n, t)$ — шукана, $f(x_1, x_2, \dots, x_n, t)$ — задана функція, a — стала, що визначається з фіз. умов задачі. При $n=3$ Т. р. описує процес теплопровідності (звідси назва). Осн. задачами для Т. р. є задача Коші та мішана крайова задача. Перші дослідження Т. р. належать Ж. Б. Ж. Фур'є та С. Д. Пуассону. Важливі результати в дослідженні Т. р. одержали І. Г. Петровський, А. М. Тихонов, С. Л. Соболев та ін.

ТЕПЛОПРОДУКЦІЯ, теплоутворення — утворення тепла в процесі життєдіяльності організму тварин і людини; відбувається здебільшого внаслідок окисних процесів. Величина Т. залежить від віку організму, його морфологічних особливостей, т-ри навколишнього середовища, живлення, інтенсивності обміну речовин. Найбільша Т. відбувається в скелетних м'язах, залазах, печінці й нирках. Після приймання їжі Т. збільшується на 10—20 %, при охолодженні Т. посилюється. Т. на одиницю маси тіла збільшується в міру зменшення його розмірів (табл.). В звичайних умовах Т. відносно зрівноважує тепловіддачу завдяки терморегуляції. Якщо процеси Т. переважають над процесами тепловіддачі, підвищується температура тіла і настає перегрів організму. Про Т. у людини див. табл. до ст. *Основний обмін*.

Теплопродукція різних тварин за добу

Тварини	Маса, кг	Теплопродукція, кДж на 1 кг
Слон	3672	54,47
Кінь	703	71,23
Свиня	122	83,80
Вівця	45	108,94
Собака	14	146,65
Гуска	5	226,26
Кішка	3	213,69
Кріль	2,6	188,55
Голуб	0,280	427,38
Миша	0,021	716,49

ТЕПЛОСТІЙКІ МАТЕРІАЛИ — матеріали, яким притаманна знач-

на *теплостійкість*. Ними є *вогнепостійкі матеріали*, матеріали жаростійкі (напр., жаростійкий бетон, жаростійкі сплави) та жароміцні (жароміцні сплави). Т. м. поділяють на конструкційні матеріали (для деталей конструкцій, що їх експлуатують при високих т-рах), матеріали інструментальні (напр., теплоустійкі інструментальні сталі) і теплоізоляційні матеріали. Т. м. застосовують як осн. матеріал виробів (конструкцій) або у вигляді захисних покриттів, які наносять на вироби напильованням, намазуванням, емальованням, дифузійним (див. *Дифузія*) насичуванням тощо.

ТЕПЛОСТІЙКІСТЬ — здатність матеріалу зберігати експлуатаційні властивості при підвищених температурах; здатність матеріалу зберігати структурний і фазовий стан в діапазоні робочих температур. Стосовно металів (сплавів) Т. являє собою умовний еквівалент жароміцності і жаростійкості при т-рі до 600 °С. В разі короткочасного мех. навантажування при підвищенні т-ри або постійного навантажування при періодичній дії високих т-р критерієм Т. є короткочасна статична міцність і пружні властивості матеріалу. Якщо на навантажений матеріал підвищені т-ри діють тривалий час, характеристикою Т. служить опір повзучості. У теплоустійких матеріалах при тривалому або короткочасному навантажуванні в діапазоні робочих т-р не повинна спостерігатись теплова крихкість.

ТЕПЛОТА, кількість теплоти — енергія; кількість енергії, яку одержує (відає) система при теплообміні. Визначається кінетичною енергією мікродіастинок (електронів, атомів, молекул тощо), з яких складається тіло, і потенціальною енергією їхньої взаємодії. Набута тілом Т. йде на збільшення внутрішньої енергії тіла і на виконання зовн. роботи. Кількість Т. Q , яка виділяється (поглинається) тілом в якомусь процесі, залежить від виду цього процесу і тому не може обчислюватись лише за початковим і кінцевим значенням термодинамічних параметрів (див. *Параметри стану*). Для оборотних процесів за другим термодинамічним началом елементарна кількість Т. $dQ = TdS$, де T — абс. т-ра, dS — зміна ентропії; для необоротних процесів $dQ \leq TdS$. В Міжнародній системі одиниць (СІ) її вимірюють у джоулях. Поняття Т. широко застосовують у термодинаміці й теплотехніці.

Г. В. Коваленко.

Питома теплота пароутворення $q_{\text{пар}}$ деяких речовин при нормальному атмосферному тиску (101 325 Па)

Речовина	$t_{\text{кип}}$ °С	$q_{\text{пар}}$ Дж/кг
Водень	—252,6	$4,48 \cdot 10^5$
Азот	—195,8	$1,99 \cdot 10^5$
Вода	100	$2,26 \cdot 10^6$
Ртуть	357	$2,82 \cdot 10^6$
Свинець	1740	$8,55 \cdot 10^5$
Мідь	2600	$48,2 \cdot 10^5$
Залізо	бл. 3200	$61,2 \cdot 10^5$

ТЕПЛОТА ПАРОУТВОРЕННЯ, теплота випаровування — кількість теплоти, яку необхідно надати речовині в ізобарно-ізоермічному рівноважному процесі (при температурі насичення пари), щоб повністю перетворити цю речовину на пару (див. *Випаровування, Кипіння*; табл.). Розрізняють питому та мольну Т. п., віднесені відповідно до 1 кг і 1 моля речовини. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) відповідні Т. п. вимірюються в Дж/кг та Дж/моль. Т. п. можна визначати як теоретично (напр., за *Клапейрона — Клаузіуса рівнянням*), так і експериментально.

ТЕПЛОТА ПЛАВЛЕННЯ — кількість теплоти, що поглинається речовиною, нагрітою до точки плавлення, в процесі її переходу з твердого стану в рідкий (табл.). Частинний випадок теплоти фазового переходу. Розрізняють питому і мольну Т. п., віднесені відповідно до 1 кг і 1 моля речовини. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) відповідні Т. п. вимірюються в Дж/кг та Дж/моль.

Питома теплота плавлення $q_{пл}$ для деяких речовин при нормальному атмосферному тиску (101 325 Па)

Речовина	$t_{пл}$ °C	$q_{пл}$ Дж/кг
Водень	-259,1	$5,82 \cdot 10^4$
Азот	-209,86	$2,55 \cdot 10^4$
Ртуть	-38,89	$1,18 \cdot 10^4$
Лід	0	$33,3 \cdot 10^4$
Олово	231,9	$6,03 \cdot 10^4$
Свинець	327,4	$2,74 \cdot 10^4$
Мідь	1083	$20,5 \cdot 10^4$
Залізо	1539	$27,2 \cdot 10^4$

ТЕПЛОТА УТВОРЕННЯ — теплота, що виділяється або поглинається при утворенні даної хімічної сполуки (див. *Тепловий ефект реакції*). Залежно від стану і властивостей речовин, між якими відбуваються хім. реакції, Т. у. може бути позитивною (екзотермічна реакція) і негативною Т. у. (ендотермічна реакція). Т. у. можна безпосередньо виміряти при проведенні реакції в калориметрі (див. *Калориметрія*) або визначити, зокрема, за *Гесса законом*.

ТЕПЛОТА ФАЗОВОГО ПЕРЕХОДУ — кількість теплоти, яку необхідно надати речовині (або відвести від неї) при рівноважному переході речовини з однієї фази в іншу. Дорівнює добутку різниці ентропії фаз, між якими відбувається фазовий перехід, на т-ру цього переходу. Для фазових переходів 1-го роду Т. ф. п. (теплота пароутворення, теплота плавлення та ін.) відмінна від нуля. Для фазових переходів 2-го роду вона дорівнює нулеві. Розрізняють питому та мольну Т. ф. п., що віднесені відповідно до 1 кг і 1 моля речовини.

ТЕПЛОТЕХНІКА — галузь техніки, пов'язана з виробленням, розподілом, транспортуванням і використанням тепла в різних галузях г-ва і побуту; наука, що вивчає осн. закономірності перетворення хім. енергії палива на тепло, механічну та електричну енергію, а також властивості робочих тіл, застосовуваних в енер-

гетичних установках, принципи дії і конструювання теплотех. установок тощо. Теор. основами Т. є *термодинаміка, теплопередача і теорія горіння*. В Т. осн. джерелом тепла служить природне органічне паливо. Використовують також ядерне палення, сонячну енергію (див. *Геліотехніка, Геліоустановка*) та глибинне тепло Землі (див. *Геотермальна електростанція*). Застосовують і вторинні теплові ресурси (напр., газ металург. печей), тепло, одержуване в результаті перетворення електроенергії на енергію ін. видів (див. *Джоуля — Ленца закон, Електротермія*). За способами і методами використання тепла розрізняють основні напрями Т. — тепловикористання і теплоенергетику. Тепловикористання — споживання тепла без перетворення його на енергію інших видів — має велике значення у металургії, хімічній та харчовій промисловості, нафтопереробці, інших галузях г-ва, де застосовують апарати, машини та установки, дія яких ґрунтується на підведенні й відведенні тепла, теплообміні між тілами (див. також *Опалення*). Теплоенергетика пов'язана з перетворенням тепла на енергію механічну (у теплових двигунах), електричну (в магнітогідродинамічних генераторах, термоелектрогенераторах) та ін., а також з подальшим перетворенням одержаної мех. енергії на станціях різних видів, напр. *електричних станцій, насосних станцій* (див. також *Теплоенергетика*). Грунтовні дослідження в галузі Т. провів І. Ньютон, М. В. Ломоносов, Г. В. Ріхман, Н. Л. С. Карно, Ж. Б. Ж. Фу́р'є, М. В. Остроградський, Ю. Р. Майєр, Р. Ю. Е. Клаузіус, Дж. П. Джоуль, У. Томсон, А. Стодола. Значний внесок у розвиток Т. зробили радянські вчені В. П. Глушко, М. А. Доллежаль, М. В. Кирпичов, А. М. Лью́ка, О. О. Мікулін, Л. К. Рамзін, Б. С. Сте́чкін, М. А. Сти́рикович, О. Ю. Шейндлі́н та ін., у т. ч. укр. вчені В. Ф. Копитов, О. О. Кремньов, В. І. Толубинський, І. Т. Шве́ць, Л. О. Шубенко-Шубін та ін. В УРСР дослідження з Т. провадять у *Технічній теплофізики інституті* АН УРСР, *Електродинаміки інституті* АН УРСР, *Машинобудування проблем інституті* АН УРСР, *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР, ін. н.-д. установах. Див. також *Будівельна теплофізика*.

ТЕПЛОФІКАЦІЙНА ТУРБІНА — парова турбіна, застосовувана для потреб *теплофікації*: комбінованого вироблення тепла й електричної енергії. Розрізняють Т. т. з протитиском (тиск за турбіною становить звичайно 0,7—1,5 МПа)

— з них пара, частину енергії якої використано для вироблення електроенергії, потрапляє до пром. споживачів, і Т. т. з *конденсацією* та регульованим відбиранням пари (її тиск 0,05—0,25 МПа) — з них частина пари надходить споживачам, а решта йде в *конденсатор* Є також Т. т. з регульованим відбиранням пари: під тиском 0,7—1,5 МПа (для промислових споживачів) і 0,05—0,25 МПа (для комунально-побутових споживачів). Т. т. з протитиском діють, як правило, тільки в *енергетичній системі* або паралельно з *конденсаційними турбінами*, Т. т. з *конденсацією* і регульованим відбиранням пари можна експлуатувати ізольовано. Електр. потужність Т. т. — до 250 МВт. Встановлюють Т. т. на *теплоелектроцентралях*. **ТЕПЛОФІКАЦІЯ** — централізоване *теплопостачання*, що ґрунтується на комбінованому виробленні тепла і електричної енергії на *теплоелектроцентралях*. При Т. т. термодинамічна ефективність використання палива значно вища, ніж при роздільному виробленні тепла (в котельних установках) і електроенергії (на *конденсаційних електростанціях*); питомі витрати тепла на 1 кВт · год електроенергії у 1,5—2 рази нижчі (це дає змогу в масштабах СРСР шоручо економити бл. 30 млн. т умовного палива). До складу теплофікаційних систем входять джерела теплопостачання (теплоелектроцентралі, водогрійні котельні тощо), *теплові мережі* і пристрої для споживання тепла (систем опалення, гарячого водопостачання, технологічні). У СРСР Т. почалась у Ленінграді (1924), згодом впроваджена у Москві (1928), Києві (1937) та ін. містах. За розвитком Т. СРСР посідає провідне місце в світі: тепло великих ТЕЦ використовують (1982) бл. 800 міст. Потужність *теплофікаційних турбін*, встановлених на ТЕЦ СРСР, дорівнює бл. 30 % всієї потужності *теплових електростанцій* країни. Т. сприяє зниженню кількості шкідливих викидів у атмосферу, поліпшує умови захисту навкол. середовища, підвищує надійність та якість теплопостачання. Дальший розвиток Т. передбачає буд-во атомних джерел теплопостачання (атомних теплоелектроцентралей — АТЕЦ і атомних станцій теплопостачання — АСТ), що сприятиме значній економії органіч. палива.

Літ.: Соколов Е. Я. Теплофікація і теплові мережі. М., 1975; Рыжкин В. Я. Тепловые электрические станции. М., 1976; Ионин А. А. [та ін.]. Теплоснабжение. М., 1982; Соколов Е. Я. Состояние теплофикации в СССР и проблемы дальнейшего ее развития. «Теплоэнергетика», 1982, № 8.

В. К. Гончар.

ТЕПЛОХІД — морське або річкове самохідне судно, що приводиться у рух тепловим двигуном — *двигуном внутрішнього згорання*, звичайно *дизелем*. Найпоширеніший тип самохідного судна. На Т. потужність від гол. *суднового двигуна* передається на *судновий рушій* безпосередньо або за допомогою *редуктора*, іноді через з'єднувальну *муфту*. Перші в світі Т. побудовано в Росії: річ-

ТЕПСЕНСЬКЕ
ГОРОДИЩЕГ. П. Телчегорський.
Богородиця. Гравюра
на міді. 1711.Теракота. Погруддя
Деметри з Керчі. 5 ст.
до н. е. Київський му-
зей західного та східно-
го мистецтва.Г. Терборх. Келій ли-
монаду. Близько 1663.
ДЕ у Ленінграді.

кове судно «Вандал» (1903) і морське судно «Дело» (1908). Порівняно з *пароплавом* Т. відзначається більшою економічністю (внаслідок меншої питомої витрати палива), меншими габаритами *силової установки*, полігешеними умовами її експлуатації. В СРСР 1934—35 створено Т. на повітряному підйомі (див. *Судно на повітряній подушці*), 1957 — Т. на підводних крилах (див. *Судно на підводних крилах*).

ТЕПСЕНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — середньовічне городище на пагорбі Тепенсь на Пд. від с-ща Плянського, підпорядкованого Феодосійській міській Раді народних депутатів Крим. обл. Досліджувалося 1929—31 і 1949—61, 1967. Поселення виникло на рубежі 7 і 8 ст. Виявлено залишки житл. будинків і християнських храмів 8—9 ст. Знайдено знаряддя гончарського і ювелірного ремесел. На прибережній ділянці розкопано залишки житл. будівель 13—15 ст. Т. г. належало місц. осілому сарматизованому населенню, яке збергло деякі традиції культури пізньої античності та мало тісні зв'язки з *посіями сарматської культури*.

ТЕПЧЕГОРСЬКИЙ Григорій Павлович (пр. н. і см. невід.) — рос. гравер на міді і поет кін. 17 — поч. 18 ст. Родом з України. Твори: гравюри до «Лицевої біблії» до святих, гравюри на 8 дошок із зображенням царів і богоматері, портрети Д. Кантеміра та ін. Автор віршів на біблійні сюжети, якими часто супроводжував свої гравюри.

ТЕРАКОТА (італ. terracotta, від terra cotta — випалена глина) — вид *кераміки*. Вироби з неглазурованої випаленої кольорової пористої глини. Застосовується з часів античності для виготовлення архіт. деталей, облицювальних плит, посуду, декоративних ваз, невеликих статуєток. Виробництво Т. було відоме й у Київській Русі. В сучас. скульптурі широко застосовується у пластичних малюнках.

ТЕРАМАРИ (від італ. terra — земля і mara — мергель) — археологічна культура *бронзового віку* на тер. Пн. Італії. Для цієї культури характерні невеликі укріплені поселення пл. 1 — 2 га. Осн. заняття носіїв культури Т. — землеробство, скотарство, мисливство. Були розвинуті також ремесла, зокрема гончарство, ткацтво. Обряд поховання — трупоспалення в урнах.

ТЕРАПІЯ (від грец. θεραπεῖα — лікування) — один з найважливіших розділів *медицини*, завданням якого є вивчення т. з. *внутрішніх хвороб* (патології серцево-судинної системи, органів дихання і травлення, шлук, обміну речовин та ін.) у їхніх різних клінічних формах, причин їхнього походження, *патогенезу*, *профілактики* і лікування. Історія розвитку Т. збігається з історією медицини в цілому. Виділення терапії в окрему науку сприяло запровадження таких методів дослідження, як виступування (перкусія — австр. лікар Л. Ауенбруггер, 1761), вислуховування (*аускультация* — франц. лікар Р. Ласнек, 1819),

термометрія (франц. — де Гаен, 1758; нім. — Л. Траубе, 1830), зондування шлунка (нім. — А. Кусмаул, 1867), *пальпація* органів черевної порожнини (В. П. Образцов, 1887), рентгенівські дослідження (В. К. Рентген, 1895), електрокардіографічні дослідження (В. Ейнтховен, 1903). Вже починаючи з 19 ст. з Т. став виділятися ряд ін. дисциплін. Так, у Відні вперше (1847) викладається курс з клініки *шкрявних хвороб*, а середні 19 ст. у Франції та Росії починають окремо вивчати захворювання *нервової системи*. Ще у 18 ст. Д. С. Самойлович виділив з клініки внутрішніх хвороб захворювання, які передаються від хворої людини до здорової (*інфекційні хвороби*). З 2-ї пол. 20 ст. в зв'язку з необхідністю тісніших відношень між експериментальними дисциплінами (*патологічною фізіологією*, *фармакологією*) і клінікою і в зв'язку з розширенням методів хірургічного лікування багатьох хвороб в окремі дисципліни виділяються *кардіологія*, *пульмонологія*, *гастроентерологія*, *ендокринологія* та ін. Сучасна терапія вивчає патологічні процеси з позицій цілісного організму, нерозривно пов'язано з навколишнім середовищем, з соціальними та біол. факторами. Перші терапевтичні клініки в Росії почали з'являтися при університетах з 1-ї пол. 19 ст. (Москва, Петербург, Харків, Київ, Одеса). Розвиткові Т. значною мірою сприяли роботи вчених, які працювали в галузі інфекційних захворювань, заг. патології, мікробіології (О. М. Шумлякський, М. М. Тереховський, В. В. Підвисоцький та ін.). В. П. Образцов разом зі своїм учнем М. Д. Стражеском вперше в світі описав прижиттєву діагностику *інфаркту міокарда*. Велике значення для розвитку Т. мали дослідження І. І. Мечникова про *фагоцитоз* та автоагресію та В. К. Високозича про активну роль ендотеліальних елементів. Значний внесок в подальший розвиток Т. зробили рад. вчені: М. П. Кончаловський, М. Ф. Ланг, В. М. Виноградов, О. Л. Мясников, А. І. Нестеров, М. Ф. Гамалія та ін., на Україні — Ф. Г. Яновський (вивчення захворювань органів дихання і шлук), М. Д. Стражеско [дослідження етіології, патогенезу та клініки ревматизму; класифікація недостатності системи кровообігу (разом з В. Х. Василенко)], М. М. Губертіц (вивчення захворювань органів травлення). Осн. напрямом Т. в СРСР стала її профілактична спрямованість, широке впровадження в практику здобутків експериментальної медицини, застосування найновіших досягнень таких наук, як фізика, хімія, кібернетика. Це дає змогу досконаліше одержувати і вивчати матеріал методом *біопсії*, досліджувати усі органи, причому як в стані спокою, так і при навантаженнях (радіонуклідні методи дослідження, використання ультразвуку — метод ехографії, волоконної техніки для одержання інформації про стан шлунка, кишок, форми *внутрішньої томографії*). Великим успіхом Т. сприяло впровад-

ження нових високоефективних засобів лікування, таких як *сульфаніламідні препарати* (1935), *антибіотики* (1942), *гормони* надниркових залоз, бетаблокуючі препарати тощо. Водночас в Т. широко використовуються такі ефективні методи лікування, як *лікувальна фізична культура*, *лікувальне харчування*, фізіотерапевтичне, санаторно-курортне лікування. Розробка актуальних проблем з терапії в УРСР здійснюється на кафедрах Т. мед. ін-тів (Києва, Харкова, Донецька, Львова та ін.), ін-тів удосконалення лікарів (Києва, Харкова, Запоріжжя та ін.), в н.-д. ін-тах: *Кардіології українського науково-дослідного інституту* ім. акад. М. Д. Стражеска, *Гастроентерології дніпропетровського науково-дослідного інституту*, *Курортології одеського науково-дослідного інституту*, *Гігієни харчування київського науково-дослідного інституту* та ін. Проблеми Т. в СРСР висвітлює журнал «Клініческая медицина», в УРСР — «Врачебное дело» та ін. мед. журнали.

Т. в *ветеринарії* — 1) Комплекс заходів, спрямованих на відновлення здоров'я і продуктивності хворих тварин. Вибір методів і засобів лікування залежить від виду тварини, віку, статі, хвороби, стану організму тощо. 2) Наукова дисципліна, що вивчає причини виникнення, закономірності перебігу внутр. незаразних хвороб тварин і розробляє методи лікування та профілактики їх. Т. тісно пов'язана з ін. науками, які вивчають нормальний і патологічний стан організму, дію ліків та ін. Розрізняють Т. загальну і спеціальну. Загальна Т. вивчає принципи лікарської допомоги хворим тваринам, види лікування (специфічне, симптоматичне, неспецифічне, дієтичне та ін.), приготування лікарських форм, диспансеризацію тощо. Спеціальна Т. вивчає конкретні патологіч. процеси, що відбуваються в органах і системах організму тварин, методи розпізнавання хвороб, ліквідації та профілактики їх.

Лит.: Тареев Е. М. Внутренние болезни. М., 1957; Клиника внутренних болезней в Украинской ССР. К., 1977. І. М. Ганджа (Т. — розділ медицини).

ТЕРАРІУМ, терарій (від лат. terra — земля) — приміщення або посудина для утримання дрібних наземних тварин, гол. чин. земноводних, плазунів і гризунів, з метою проведення спостережень за їхнім життям. В Т. мають бути постійні вологість, т-ра, приплив свіжого повітря. Найпростіший Т. являє собою посудину з заскленими стінками, зверху прикриту решітчастою кришкою.

ТЕРАСА (франц. terrasse, від лат. terra — земля) — 1) Горизонтальний або дещо похиллий майданчик у формі уступу на схилі місцевості. Т. бувають природні (див. *Тераси*) або штучні (див. *Терасування*). 2) Літня (неопалювальна) прибудова до будинку, з дахом на стовпах, відкрита з боків або засклена.

ТЕРАСИ у геоморфології — форми *рельєфу*, які являють собою горизонтальні або злег-

ка похилі площинки з майже рівними поверхнями, обмежані уступами. За походженням розрізняють річкові, морські й озерні Т. Найпоширеніші річкові Т. Вони утворюються в результаті призначення річки в дно і схили річкової долини, зумовленого тектонічними рухами та зміною положення осей річки. За будовою річкові Т. поділяють на акумулятивні (складаються з алювію); ерозійні, або структурні (з корінних порід, на яких лише локально зберігся алювій); ерозійно-акумулятивні, або цокольні (нижня частина уступів складається з корінних порід, верхня — з алювію). Серед акумулятивних розрізняють накладені й вкладені Т. (мал.). Нерідко річкові Т. розміщені в кілька ярусів одна над одною, що свідчить про кілька циклів розмивів і акумуляцій. Найнижча (наймолодша) Т. наз. *завальною*. Над нею піднімаються надзавальні — *борова тераса* та ін. Мор. й озерні Т. розвинуті відповідно на узбережжях морів і озер. Вони утворюються в результаті абразії (абразивні Т.) та нагромадження мор. й озерних відкладів (акумулятивні Т.). Іноді Т. наз. формами рельєфу ін. походження, напр. денудатійні (див. *Денудация*), асувні (див. *Зсув*), соліфлюкційні (див. *Соліфлюкція*). Т. є зручними природними майданчиками для буд-ва різних споруд, прокладання шосейних доріг і з-ць. На них нерідко розміщуються населені пункти. Т. використовують і під с.-г. угіддя. З алювієм Т. іноді пов'язані рослинні родовища золота, ільменітів та ін. Вивчення Т. має й велике наук. значення для з'ясування палеогеографічної обстановки (див. *Палеогеографія*) певної території, прояву коливальних рухів земної кори, змін рівня вод. А. М. Мулика.

ТЕРАСУВАННЯ — штучне перетворення поверхні схилів на горизонтально вирівняні чи похилі східцеподібні протиерозійні майданчики (*тераси*) для припинення змиву ґрунту і використання схилів під с.-г. і лісові культури. На Україні Т. застосовують у районах з виявленою *ерозією ґрунтів* на схилах крутизною понад 14° та землях, що їх відводять під заліснення. Розпушене поволотно терас добре вбирає опади, а при надлишку води швидкість стікання її гаситься на кожній терасі, і це зменшує руйнівну силу течії води до незначного змиву. Т. запобігає замулюванню річок та ін. вод. При закладанні терас користуються в основному трьома способами: *на орінім* (найпростіший, дає змогу терасувати схили значайним тракторним плугом); *плантажним* — за допомогою плантажних плугів (див. *Плантаж*, *Виноградничок машини*); *виїмково-насіпним*, — за якого на будівництві терас перший прохід роблять трактором з чагарниково-болотним плугом на всіх смугах, відведених під тераси, потім плуг замінюють на *грейдер* (на схилах до 20°), яким розширюють поволотно терас до потрібної ширини.

В. В. Февчук.

ТЕРАТОЛОГІЯ [від грец. *τέρας* (*τέρας*) — потвора, виродок і *λόγος* — вчення] — розділ медицини, зоології і ботаніки, що вивчає *виродливості* людини, тварин і рослин. Основний напрям Т. — вивчення причин і механізмів виникнення спадкових і неспадкових природних патологічних станів і вад розвитку з метою запобігання їм. Т. рослин вивчає причини виникнення гігантизму, карликового росту, *махровості квітки*, *проліфікації*, порушення розвитку зародка тощо, що має важливе значення, зокрема, для вивчення *еволюції* організмів рослин, встановлення закономірностей патології рослинних організмів, для селекції рослин та ін.

ТЕРАТОМА [від грец. *τέρας* (*τέρας*) — потвора, виродок і *όμα* — пухлина], ембріома, дизембріома — пухлина у людини і тварин, що виникає внаслідок порушення *зародкового розвитку*. Найчастіше Т. локалізується в крижово-купериковій ділянці, середостінні, заочеревинному просторі, яєчниках і яєчках тощо. При гістологічному дослідженні виявляються тканини різного походження: епітеліальна, сполучна, нервова, м'язова та ін. Зустрічається Т. переважно у ранньому дитячому або молодому віці, росте повільно. Поділяється Т. на зрілі (зловикісне перетворення спостерігається зрідка) і незрілі (ростуть швидко і дають численні метастази в лімфатичні вузли і легені). Лікування — хірургічне.

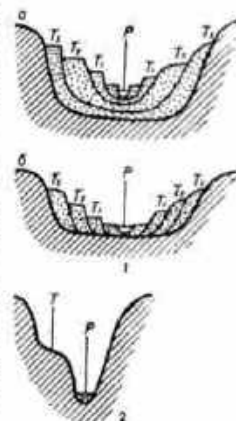
ТЕРБІЙ (Terbium; від назви містечка Іттербія в Швеції), Tb — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 65, ат. м. 158, 9254; належить до *лантаніодів*. Відкрив 1843 швед. хімік К. Г. Мозандер. Вміст Т. у земній корі $1,0 \cdot 10^{-4} \%$. Т. — метал світло-сірого кольору; густ. 8270 кг/м³, $t_{пл}$ 1356 °C; $t_{кип}$ 3230 °C. Хімічно активний, на повітрі окислюється. Утворює сполуки й сполуки з багатьма елементами. Одержують Т. металотерміч. відновленням фториду Т. калієм. Застосовують для виготовлення люмінофорів, лазерних матеріалів тощо.

ТЕРБОРХ (Terborch, Ter Borch) Герард (1617, Зволле — 8.XII 1681, Девентер) — голл. живописець. У 1633—35 навчався у батька Герарда Терборха Старшого і П. Молейна в Гарлемі. Зазнав впливу Ф. Гальса. Працював у Амстердамі, Зволле, Девентері; відвідав Лондон, Іспанію, Італію, Францію. Твори: «Солдати, що грають у карти» (бл. 1640), «Сім'я точильника» (поч. 50-х рр. 16 ст.), «Мюнстерський мир» (1648), «Жінка, що пише листа» (бл. 1655), «Галантний офіцер» (бл. 1662), «Урок музики», «Келих лимонаду» (бл. 1665), «Концерт» (бл. 1672—75), портрети. Картини Т. зберігаються в ДЕ в Ленінграді, Держ. музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві, Дрезденський картинний галереї, в Луврі в Парижі та ін. збірниках. Літ.: Випер Б. Р. Очерки голландської живописи епохи расцвета. М., 1962.

ТЕРЕБЛЕ-РІЧКА ГЕС. Споруджена в Хустському р-ні Закарпатської обл., в долині річок Тербле і Ріки. Будівництво почато 1949. Перший пром. струм одержано 1956. Проектна потужність ГЕС — 27 тис. кВт. До складу осн. споруд входять: будинок ГЕС у заплаві р. Ріки з 3 агрегатами потужністю 9 тис. кВт кожний; водозливна залізобетонна гравітаційна гребля висотою 45 м; водоприймач з глибинним водозбором на р. Тербле; напірний тунель завдовжки 3610 м і діаметром 2,5 м; зрізальна шахта глибиною 60 м; металевий напірний трубопровід завдовжки 350 м, підніжувальна електр. підстанція. Після спорудження греблі ГЕС утворилося Тербле-Ріцьке водосховище.

ТЕРЕБЛЯ — річка у Закарп. обл. УРСР, права прит. Тиси (бас. Дунаю). Довж. 91 км, площа бас. 750 км². Утворюється злиттям потоку Розтока та Слободянської Ріки, що беруть початок на пд. схилах *Горганів*. Тече глибокою долиною, порожистою. На Т. споруджено водосховище, з якого вода тунелем подається у р. Ріку і використовуються *Тербле-Ріцькою ГЕС*. У Т. має стік оз. *Синевири*. У басейні річки — джерела мінеральних вод.

ТЕРЕБОВЛЯ — місто Терноп. обл. УРСР, райцентр, на р. Гнізні (прит. Серету). Залізнична ст. Тербовля. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1097. З кін. 11 ст. — центр *Тербовльського князівства*. В 1349 Т. загарила шляхет. Польща. В 1389 Т. надано *магдебурзьке право*. Населення міста брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, у *русі опришків*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Т. — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1809—15 Т. у складі *Тернопільського округу* входила до Росії. За *Ризьким мирним договором 1921* Т. відійшла до бурж.-поміщицької Польщі. В 30-х рр. в Т. діяв підпільний осередок КПЗУ. В 1939 Т. у складі Зх. України воз'єднано з УРСР. З того самого року Т. — місто. У Т. — ялинкових прикрас та взут. (філіал львів. виробничого об'єднання «Прогрес») ф.-к. з-д сухого знежиреного молока, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Культурно-осв. уч-ще, 7 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. Архітектурні пам'ятки: фортеця (14—17 ст.), Миколаївська церква (16 ст.), комплекс споруд монастиря кармелітів (1635). В Т. народилася українська актриса Ю. Миколаєнко.

Морині породи
Алювія
Р — Русло ріки
Т, Т₁, Т₂, Т₃ — Тераси

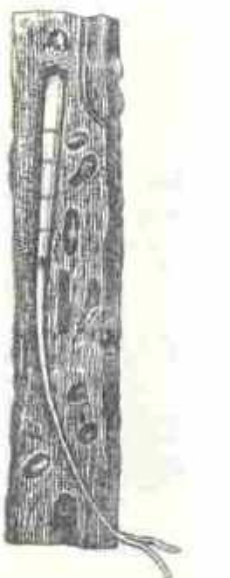
Тераса:
1 — акумулятивна; а — накладені, б — вкладені;
2 — ерозійна.

Тербовля.
Фортеця 14—17 ст.

ТЕРЕБОВЛЯНСЬКИЙ РАЙОН

О. Теремець. Селянин з волами. Горельєф на будинку Бессарабського критого ринку в Києві. Бетон. 1910.

Терефто корабельний всередині ушкоджені ним дерева.

ТЕРЕБОВЛЯНСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Терноп. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,1 тис. км². Нас. 82,1 тис. чол. (1983). У районі — 77 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 37 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Тербовля. Т. р. розташований в межах Подільської височини. В рельєфі переважають плескати, місцями легкохвилясті межиріччя і широкі пологі річкові долини. Корисні копалини: пісок, глина, вапняки. Річка — Серет з притокою Гізна та Стрипа (бас. Дністра). Грунти в межах району опідзолені й чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, в'яз, липа, дуб, осика, верба, береза, сосна) займають 9,2 тис. га. У межах району — частина Семенівського держ. заказника. Найбільші пром. підприємства: тербовлянські ф-ки ялинкових прикрас та взут. (філіал львів. виробничого об'єднання «Прогрес») і з-д сухого знежиреного молока; комбикормовий з-д у с-мі Дружба. Комбінат побутового обслуговування (Тербовля). Землеробство району зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 89 тис. га, у т. ч. орні землі — 82,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, цукр. буряки. В Т. р. — 29 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Тербовля, Деренівка, Микулинці-Струсів. Автомоб. шляхів — 428 км, у т. ч. з твердим покриттям — 353 км. У районі — культурно-осв. (Тербовля) та сільс. профес.-тех. (с. Буданів) уч-ща, 62 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 73 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. 27 будинків культури, 51 клуб, 28 кінотеатрів, 72 кіноустановки, 74 б-ки, музеї історії с. Великий Говилів. У с. Острівці Т. р. народилися укр. рад. біохімік С. З. Гжицький та укр. рад. письменник В. З. Гжицький, у с. Струсові — укр. рад. літературознавець М. Д. Деркач та укр. рад. письменник А. М. Іванчук, у с. Могилівці (тепер с. Трудове) — укр. рад. математик М. О. Зарицький. У районі видається газ. «Трудова слава» (з 1939). В. Ю. Франчук.

ТЕРЕБОВЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньоруське удільне князівство, до якого входили землі

пд.-сх. Галичини, Буковини, Поділля. Першим князем Т. к. (з 1092) був Василько Ростиславич (див. Василько). З 40-х рр. 12 ст. Т. к. ввійшло до складу об'єднаного Галицького князівства. В 1211 Т. к. було уділом Ізяслава Володимировича (онука ки. Ігоря Святославича). Осн. міста й оборонні замки Т. к.: Тербовль (тепер м. Тербовля), Микулин (тепер смт Микулинці), Василів, Кучелми, Бакота, Ушиця, Калос та інші.

ТЕРЕВЕРКО Георгій Семенович [23.IV (5.V) 1888, с. Вільшана Слобідка, тепер Уманського району Черкаської області — 21.I (3.II) 1912, Тбілісі] — один із перших укр. планеристів. Закінчив (1904) однокласну церковнопарафіяльну школу. Шукаючи заробітків, переїхав (1907) до Тбілісі, де працював поштарем. Захотівся планеризмом. Протягом 1910—12 виконав понад 30 польотів на власноручно виготовлених планерах, у т. ч. рекордний на той час політ тривалістю 1 хв 33 с, а також перший політ з пасажиром. Розрахував і побудував літак, але не мав коштів на придбання двигуна. Вмер від травм, що їх дістав при катастрофі планера.

ТЕРЕДО, деревосвердлу (Teredo) — рід морських двостулкових молосків. Тіло (довж. 2—80 см) червонобуре, на передньому кінці з невеликою (довж. 3—4 см) зазубленою раковиною. Живуть в деревині у висвердлених ними довгих ходах. Живляться дрібними планктонними організмами та деревинною. Гермафродити. Личинки — трохофора, велітер. В роді кілька десятків видів, поширених у морях обох півкуль. В СРСР — 4 види, у т. ч. у Чорному та Азовському морях — 3, з яких найвідоміший Т. корабельний (T. navalis). Т. часто завдають шкоди, руйнуючи гідротехнічні дерев'яні споруди, частини дерев'яних суден тощо. Заходи боротьби. Просочують деревину креозотом, фарбують отруйними фарбами, завовають морські судна у прісну воду тощо. А. Л. Путь.

ТЕРЕЗІ — одне з 12 сузір'їв зодіаку. Найяскравіша зоря 2,6 візуальної зоряної величини. Видно в центр. і пд. районах СРСР взимку, навесні й на поч. літа (найкраще — в квітні й травні). Див. карту до ст. Зоряне небо.

ТЕРЕК Павло Ференцович (15.I 1898, с. Пояні Кралівсько-Хлумецького округу, Словаччина — 13.IV 1936, Прага, похований у м. Мукачевому, тепер Закарп. обл.) — діяч революц. руху на Закарпатській Україні. Член Компартії Чехословаччини (КПЧ) з 1921. Брав участь у боротьбі за Рад. владу в Угорщині 1919. Один з керівників Закарп. крайової комуністичної орг-ції. З 1926 — постійний член крайкому, з 1929 — член ЦК КПЧ. Редактор газ. «Мункаш уйпаш» («Робітничая газета»). У 1931 і 1933 — депутат чехословацького парламенту від КПЧ. М. П. Якименко.

ТЕРЕК — ріка на Кавказі, в межах Груз. РСР, Пн.-Осет. АРСР, Каб.-Балк. АРСР, Чеч.-Інг. АРСР і Даг. АРСР. Довжина 623 км,

площа бас. 43,2 тис. км². Бере початок з льодовика на Головному хребті Великого Кавказу, в повнизі перетинає Терсько-Кумську низовину, впадає у Аграханську зат. Каспійського м., утворюючи дельту. Гол. притоки: Ардон, Урух, Чегем, Малка (ліві), Суяна (права). Живлення переважно дощове і снігове. Пересічна витрата води біля м. Моздока 300 м³/с. Льодостав нестійкий. У повнизі вилов риби (сазан, судак, лосось). ГЕС. Т. має велике іригаційне значення (споруджено зрошувальні канали Терсько-Кумський, ім. Леніна, ім. Дзержинського та ін.). На Т. — міста Орджонікідзе, Моздок, Кизляр. У верхів'ї по долині річки частково проходить траса Віськово-Грузинської дороги; створено Кабгеський заповідник.

ТЕРЕМ (від грец. теревчон — житло) — 1) Верхній житловий ярус хормів (давньоруських великих житлових будинків), який споруджували над сіними. 2) Окрема висока житлова будівля над підвалом або над брамою, з'єднана з хормами переходами.

Теремний палац Московського Кремля. 1635—36.

ТЕРЕМЕЦЬ Олександр (поч. 90-х рр. 19 ст. — 1916 або 1917) — укр. скульптор. Навчався у Києві, художньому уч-щі у Ф. Балаганського. Працював у галузі меморіальної скульптури (1910—12), у портретному та побутовому жанрах (горельєф «Селянин з волами» на будинку Бессарабського критого ринку в Києві, 1910; «Погруддя товарища», 1911).

ТЕРЕН — деревні рослини родини розових. Дуже розгалужені з колючими гілками кущі, іноді невеликі дерева (до 5 м заввишки). Листки дрібні, еліптичні. Квітки білі, поодинокі. Плід — округла кістянка. Пошир. в Європі, Зх. Сибіру, на Кавказі, ростуть на узліссях, серед чагарників, у степах тощо. На Україні пошир. 3 види: Т. звичайний (Prunus spinosa) — росте в Закарпатті, Зх. Поліссі, в Лісостепу; Т. степовий (P. stepposa) — в Степу й Криму; Т. молдавський (P. moldavica) — в придністровських районах, Зх. частині Степу і в Криму. В плодах Т. міститься 3—5 % цукру, 1,5—3 % кислоти, до 1 % дубильних речовин. Їх використовують для виготовлення варення, повидла, наливки, сушать і консервують. Медонос. Запроваджено в культуру. Квітки Т. застосовують у народ. медицині як протисек.

І. Б. Чорний.
ТЕРЕНІН Олександр Миколайович [24.IV (6.V) 1896, Калуга —

Ді ст. Фарфор.

1. Чайник. Житомирський фарфоровий завод. Волинська. 90-і рр. 18 ст.

2. Футляр для годинника. Володимирський фарфоровий завод. Сумщина. Середина 19 ст.

3. Супова ваза. 1-я третина 19 ст.

4. Ж. Діал. Скульптура «Посудиння». Гордінський фарфоровий завод. Житомирщина. 1928.

5. Тарілка «Індустрія». 90-і рр. 20 ст.

6. В. Третубова. Скульптурна композиція «Сорочинський ярмарок». 1967.

7. В. Третубова, М. Третубова. Декоративний набір «Дюшес». 1972.

8. В. Щербина. Композиція «Українські пісні». Київ. 1980.

9. В. Єрмоленко. Сервіз «Золотий серпик». Суми. 1975.

10. М. Кошик, З. Олексієнко. Чайний набір «Львів». Полонне, Хмельницька область. 1982.

11. Мясна продукція Коростенського та Баранівського фарфорових заводів. 80-і рр. 20 ст.

З і 5 — Баранівський фарфоровий завод. Волинська. 6 і 7 — Коростенський фарфоровий завод. Житомирська область. 1—9 — Державний музей українського народно-декоративного мистецтва. Київ.

1
2
3

4

5
6

7
8
9

10
11

1
2
34
56
7
8
9

До ст. Фарфор.

1. Ваза. 19 ст.; вазонка. 16—17 ст.; таріля. 18 ст. Всі — Китай. 2. 1. Імператорський фарфоровий завод. Початок 19 ст. 10. С. Чехонін. Таріля з емалью «РРФСР». 1921. Музей Ленінградського фарфорового заводу ім. М. В. Ломоносова. 11. О. Шенатіна-Потоцька. Серія «Золотий півнік». Надгладуний розпис, 1949. 12. О. Воробйовський, О. Воробйов. Серія «Самодур». 1977. 11 і 12 — Ленінградський фарфоровий завод імені М. В. Ломоносова. 1 і 3 — Київський музей західного та східного мистецтва. 5—9 — Державний історичний музей, Москва.

19 ст. 8. Чашка з блюдцем. Завод Гарднера. 1-я третина 19 ст. 9. Ваза. Імператорський фарфоровий завод. Початок 19 ст. 10. С. Чехонін. Таріля з емалью «РРФСР». 1921. Музей Ленінградського фарфорового заводу ім. М. В. Ломоносова. 11. О. Шенатіна-Потоцька. Серія «Золотий півнік». Надгладуний розпис, 1949. 12. О. Воробйовський, О. Воробйов. Серія «Самодур». 1977. 11 і 12 — Ленінградський фарфоровий завод імені М. В. Ломоносова. 1 і 3 — Київський музей західного та східного мистецтва. 5—9 — Державний історичний музей, Москва.

10
11
12

18.1.1967, Москва] — рад. фізик-хімік, акад. АН СРСР (з 1939). Герой Соціалістичної Праці (1966). Після закінчення (1922) Петроградського університету працював там же і одночасно — у Держ. оптичному ін-ті (1945—56), з 1932 — у Ленінград. ун-ті. Осн. наук. праці — в галузі дослідження фіз. і хім. процесів, що відбуваються в речовині під дією світла. Відкрив розщеплення молекул солей у пароподібному стані під дією світла, що супроводжується утворенням світних атомів. Оснований на цьому процесі метод поширив на багатоатомні молекули неорганічних та органічних сполук. Вперше дав пояснення фосфоресценції молекул органічних сполук і барвників. Поклав початок спектральним і оптичним дослідженням для в'ясування стану молекул, адсорбованих на поверхні твердих тіл, природи впливу каталізаторів тощо. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Золота медаль ім. С. І. Навилова АН СРСР, 1953.

ТЕРЕНОЖКІН Олександр Іванович (26.XI 1907, м. Ніколаєвськ, тепер м. Пугачов Саратов. обл. — 19.V 1981, Київ) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1959), професор (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1977). Член КПРС з 1949. У 1930 закінчив Моск. ун-т. У 1930—38 працював у різних музеях, 1939—41 і 1945—48 — в Ін-ті історії та археології АН Укр. РСР. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1949 — зав. відділом Ін-ту археології АН УРСР. Проводив археол. дослідження пам'яток передкієвського і скіфського часу на тер. України. Співавтор праці «Археологія Української РСР» (т. 2, К., 1971). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія УРСР, 1977. Тв.: Предкієвський період на Дніпровському Правобережжю. К., 1961; Римський період. Скіфська VII—IV вв. до н. е. К., 1983 (у співавторстві).

ТЕРЕНСЬКИЙ Микола (1723—90) — укр. живописець з с. Перекопанів біля Перемишля (тепер Ішмениця, ПНР). У 1753 в костюлі с. Дубецького (тепер на тер. ПНР) намалював груповий портрет сім'ї Яна та Анни Красницьких — фундаторів костюлу — на тлі пейзажу.

М. Теренський. Груповий портрет сім'ї Яна та Анни Красницьких. 1753.

ТЕРЕНТ'ЄВ Віктор Сергійович (в. 21.XI 1928, м. Серпухов, Моск. обл.) — рос. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1981), засл. діяч

мист. РРФСР (з 1976). Член КПРС з 1974. Після закінчення 1959 Ленінград. ін-ту театр. мистецтва ім. О. Островського працював режисером театрів Мурманська, Архангельська, Вологди, Нижнього Тагіла, Брянська, з 1978 — гол. режисер Одес. російського драм. театру ім. А. Іванова. Вистави «Банкрот» О. Островського, «Тихий Дон» за М. Шолоховим, «Ленініана» за М. Погодіним (у співавт.), «Відродження» М. Мірошніченка, «Аеропорт» за А. Хейлі та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1982.

І. М. Давидова.

ТЕРЕНТ'ЄВ Олег Костянтинівич (н. 30.I 1928, Одеса) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1976). У 1954 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у В. Касіяна. Працює в галузі політ. плаката: «Комунізм — це молодість світу, і його будувати молодим» (1959), «Мир народам» (1961), «Рости і будуй» (1964), «Слався, Україно Радянська» (1967); «Шість ордени ВЛКСМ» (1968), всі — з Ю. Мохором; «Ми ваш, ми світ новий збудуємо» (1969). «Наша могутня ідеологічна зброя» (1970), «Народ і партія — єдині» (1976), «Є така партія!» (1977), «Ленінізм живе і перемагає!» (1978), триптих «Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, В. І. Ленін» (1981).

ТЕРЕНТ'ЄВ Сергій Миколайович (н. 19.II 1919, Самара, тепер м. Куйбишев) — рад. вчений у галузі інформаційно-обчислювальної техніки, доктор тех. наук (з 1968), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1970). Член КПРС з 1949. Закінчив (1950) Військово-повітряну академію імені М. Є. Жуковського. Викладав у вищих військ. учбових закладах. З 1975 — зав. кафедрою Харків. політех. ін-ту. Осн. праці — з теорії передавачів дециметрових хвиль, теорії кодування, цифрового перетворення повідомлень. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки, медалями.

ТЕРЕНЦІЙ Публій (Публій Теренцій Афер; Publius Terentius Afer; бл. 195—159 до н. е.) — рим. драматург. Родом із Карфагена. Був привезений до Риму як раб. Завдяки талантові здобув там добру освіту, був звільнений з рабства і взяв участь в аристократичному літературному гуртку Сципіона Молодшого. Між 166 і 160 до н. е. написав лат. мовою 6 комедій життя простих людей: «Дівчина з Андроса» (166), «Сексруха» (165), «Той, що сам себе карає» (163), «Євнух» (161); мала найбільший успіх за життя Т.), «Форміон» (161), «Адельфія» («Брати», 160). Слідом за Плавтом використовував сюжети нових аттичних комедій, часто контамінуючи їх (див. *Контамінація*). Осн. аразками для нього були твори Менандра. Т. пристосовував грец. комедії до рим. життя, зберігаючи реалії оригіналу.

Тв.: Укр. перекл. — Форміон. В кн.: Антична література. Хрестоматія. К., 1968; Рос. перекл. — Комедии. М. — Л., 1934; Адельфия. М., 1954. А. О. Біляцький.

ТЕРЕСВА — річка у Закарп. обл. УРСР, права прит. Тиси (бас. Ду-

наю). Довж. 56 км, площа бас. 1225 км². Бере початок на пд. схилах *Горганів*, у пониззі тече Верхньотиською низовиною. Має переважно гірський характер. Живлення снігове і дощове. Воду Т. використовують для тех. і побутового водопостачання.

ТЕРЕСВА — селище міського типу Тячівського р-ну Закарп. обл. УРСР, поблизу впадіння р. Тересви в Тису. Залізнична станція. 6,6 тис. ж. (1983). У Т. — деревообр. комбінат, рем.-мех. з-д, млинокомбінат, соко-винний з-д, тячівські райсільгосптехніка та райсільгоспхімія, нижній склад Усть-Чорнянського ліскокомбінату, будинок побуту. Середня школа, лікарня, будинок культури, кінотеатр, 5 б-к. Виникла у 1-й пол. 14 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

ТЕРЕХОВ Роман Якович [1 (13).X 1890, с. Александровка, тепер Советського р-ну Курс. обл. — 2.I 1979, Москва] — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1912. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни. З 1924 — в апараті ЦКК КП(б)У — НКРСІ УРСР. У 1928—30 — секретар Артемівського окружного партії. В 1930—33 — секретар ЦК КП(б)У, Харків. міськомуні і Донец. обкому КП(б)У. З 1933 — на відповідальній рад. профспілковій і госп. роботі в Москві. З 1956 — персональний пенсіонер. На XIII—XV з'їздах ВКП(б) обирався членом ЦКК, на XVI з'їзді ВКП(б) — кандидатом у члени ЦК партії. На XVII конференції, IX і X з'їздах КП(б)У обирався членом ЦКК, на XI з'їзді КП(б)У — членом її ЦК. У 1930—33 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ТЕРЕХОВСЬКИЙ Мартин Матвійович [1740, с. Велика Павливка, тепер Зіньківського р-ну Полтав. обл. — 21.VI (2.VII) 1796, Петербург] — укр. та рос. лікар і натураліст. Навчався в *Київській академії* (1753—63), мед. школі при Петерб. генеральному сухопутному госпіталі (1763—65), Страсбургському ун-ті (1770—75), де 1775 захистив дисертацію «Про наливковий хаос Лінея», в якій спростовується теорія довідного зародження *найпростіших*. З 1777 викладав фармакологію в мед. школі при Кронштадтському морському, з 1779 — анатомію та ботаніку в мед. школі при Петерб. генеральному сухопутному госпіталі (з 1783 — професор). Одночасно з 1783 — директор Петерб. бот. саду; в 1796 склав каталог рослин цього саду. Автор поєми «Користь, яку рослини смертним приносять» (1796). Учасник реформи мед. освіти у Росії. М. К. Бородай.

ТЕРЕШКОВА Валентина Володимирівна — перша в світі жінка-космонавт. Діа. *Ніколаєва-Терешкова* В. В.

ТЕРЕЩЕНКИ — укр. капіталісти і землевласники серед. 19 — поч. 20 ст. Походили з козаків-торговців м. Глухова (тепер Сум. обл.). На поч. 20 ст. їм належало понад 150 тис. дес. землі, цукр. і лісопилний з-д, сукопна ф-ка, гуральні в Київ., Волин., Подільській,

О. М. Теренін.

В. С. Терент'єв.

О. К. Терент'єв, Ю. П. Мохор. Плакат із серії «Шість ордени ВЛКСМ». 1968.

Терен звичайний. Гілка з квітками і гілка з плодами.

М. С. Терещенко.

Черніг., Харків., Катеринославський, Орловський губерніях. Головна контора «Товариства братів Терещенків» (містилася у Києві) веде оптову торгівлю цукром на внутр. і світовому ринках. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 маєтки і пром. підприємства Т. були націоналізовані Радянською владою. Художня колекція Т. лягла в основу *Київського музею російського мистецтва*. Артем Якович Т. (р. н. невід. — п. 1873) — землевласник-цукрозаводчик. Під час *Кримської війни 1853—56* розбагатів на поставках дві корабельного лісу, провіанту, на торгівлі хлібом, цукром і худобою. Після *селянської реформи 1861* скуповував поміщицькі маєтки, будував цукроварні та пром. підприємства, став великим землевласником. Михайло Іванович Т. [18 (30). III 1886, Київ — 1. IV 1956, Монако] — землевласник, капіталіст-цукрозаводчик. Був близький до партії *кадетів*. З березня по травень 1917 — міністр фінансів, з травня по жовтень 1917 — міністр закорд. справ бурж. Тимчасового уряду. Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 емігрував за кордон.

ТЕРЕШЕНКО Калень Мефодійович [30. VII (11. VIII) 1879, с. Попівка, тепер Звенигород. р-ну Черкас. обл. — 3. VI 1969, Звенигородка Черкас. обл.] — укр. рад. скульптор. У 1902—08 навчався в петерб. Уч-щі тех. малювання Штігліца, 1908—14 працював у майстерні В. Беклемишева — в Петербурзі. В довоєнні часи брав участь у декоративному оздобленні палаців Петергофа (тепер Петродворець) і Царського Села (тепер м. Пушкин). Автор погруддя К. Маркса в м. Городищі Черкас. обл. (1923, не зберігся), пам'ятників Т. Шевченкові на могилі у Каневі (1923, тепер у Музеї-заповіднику «Могила Т. Г. Шевченка»), в м. Шполі Черкас. обл. (1926, не зберігся), в с. Моринцях Звенигородського р-ну Черкас. обл. (1927, не зберігся), в с. Кирилівці (тепер с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкас. обл., 1930). У 1924—25 створив погруддя В. І. Леніна.

ТЕРЕШЕНКО Марко Степанович [6 (19). I 1894, с. Коваліха, тепер Смілянського р-ну Черкас. обл. — 18. VIII 1982, Харків] — укр. рад. актор і режисер театру і кіно, засл. арт. УРСР (з 1930). В 1914 закінчив *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка*. Творчу діяльність почав як актор «*Молодого театру*». В 1921—26 очолював «*Центростудію*» (Київ), де на основі композицій за творами відомих письменників створив монументальні видовища, т. з. масові «мистецтва дійства»: «Будинок Нового світу» за творами П. Тичини, «Універсальний некрополь» за творами І. Еренбурга, «Насіння» за романом Ю. Либедінського «Тиждень» та ін. У 1927—29 — художній керівник Одеської держ. драми (тепер Одес. укр. муз. драм. театр ім. Жовтневої революції), ін. театрів України. Серед вистав — «Суєта» І. Карпенка-Карого, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Диктатура» І. Мики-

тенка, «97» М. Куліша, «Рейки гудуть» В. Кіршона, «Підступність і кохання» Ф. Шіллера. В 30-і рр. поставив кінофільми «Микола Джеря», «Наздогін за долею», обидва — 1927, та ін. Автор книг «Мистецтво дійства» (1921), «Будова і методи роботи» (1921), «Режисер і театр» (1971), «Крізь лет часу» (1974), «Театральні горизонти» (1981). В 1945—76 викладав в Харків. ін-ті культури.

ТЕРЕШЕНКО Микола Іванович [1 (13). IX 1898, с. Шербінівка, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл. — 30. V 1966, Київ] — укр. рад. письменник. Навчався в Київ. політех. ін-ті (1917—22). Друкуватися почав 1918. Перша книжка — переклади віршів Е. Верхарна (1922). Був членом літ. орг-ції *Комуністич.*, ВУСПП. У 1925—34 — редактор журн. «*Життя й революція*». У книгах 20—30-х рр. («*Лабораторія*», 1924; «*Країна роботи*», 1928; «*Рисунки*», 1930; «*Порив*», 1932; «*Поеми*», 1935, та ін.) відобразив рад. дійсність. Освіта героїзм рад. народу в боротьбі проти фашизму («*Дівчина з України*», 1942; «*Верба рясна*», 1943, та ін.). Мирна праця рад. людей — тема збірок «*Ужик*» (1946), «*Серце людське*» (1962) та ін. Перекладав твори рос., білорус. і зарубіж. письменників, зокрема франц. поетів («*Сюзір'я французької поезії*», т. 1—2, 1971). Уклав «*Літературний довідник*» (1966). Літ. премія УРСР ім. М. Рильського (1973).

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1968.

ТЕРЕШЕНКО Олексій Іванович (н. 21. III 1923, Харків) — укр. рад. фізик, доктор технічних наук (з 1969), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив 1949 Харків. ун-т, де й працював до 1963. З 1963 — ректор Харків. ін-ту радіоелектроніки (до 1966 — Харків. ін-т гірничого машинобудування, автоматики й обчислювальної техніки); одночасно (з 1963) завідує кафедрою фізики надвисоких частот (НВЧ). Осн. напрями наук. досліджень: техніка і прилади НВЧ, радіовимірювання НВЧ, взаємодія радіовипромінювання НВЧ з пасивними й активними середовищами, зокрема з хім. та медико-біол. об'єктами. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, «*Знак Пошани*» та медалями.

ТЕРИГЕННІ ВІДКЛАДИ (від лат. terra — земля, суходіл і грец. γεννησι — породжую, створюю) — геол. відклади, що складаються з уламків різних *гірських порід* і *мінералів*. Утворюються в результаті знесення продуктів руйнування, що виникли внаслідок *виїтрування*, діяльності рік (дип. *Алювії*), *авразії*, *нивержень вулканів*, і перевідкладання їх на схилах, у долинах рік, мор. та озерних басейнах. З Т. в. утворюються *уламкові гірські породи*. Див. також *Морські відклади*, *Озерні відклади*.

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА — властива певній суспільно-екоп. форма-

ції система територіальної організації суспільного виробництва, форма координації екоп. діяльності в межах певної території — окремого міста, *економічного району* і всього *народного господарства*. Т. о. в. за капіталізму з його *анархією виробництва* відбувається стихійно, супроводжується гострою конкурентною боротьбою, спрямована на вибір найбільш вигідного для окремого капіталіста або монополістичного об'єднання розміщення підприємства або галузі з метою одержати макс. *прибутки*. За соціалізму Т. о. в. відбувається плановірно, забезпечує послідовне вирівнювання рівнів екоп. розвитку республік і регіонів. Вона передбачає *національні* сили розміщення *продуктивних сил*, поглиблення *спеціалізації виробництва* і розвиток його *кооперації* для макс. використання *потенціалу економічного* і *делад* повнішого задоволення потреб трудящих. Високий рівень Т. о. в. передбачає як оптимальну спеціалізацію цілих екоп. районів, беручи до уваги їхні природні особливості (напр., Серед. Азії — на виробн. бавовни, півночі Тюм. обл. — на видобуванні нафти і газу), так і багатогалузевий розвиток економіки для забезпечення власних потреб, перш за все продовольством, буд. матеріалами, широким асортиментом товарів нар. споживання. При цьому досягається єдність загальнонар. і місцевих інтересів, єдність економік галузей і екоп. районів. В умовах існуючої в СРСР галузевої структури управління Т. о. в. здійснюється перш за все у формі *територіально-виробничих комплексів*, створення яких найбільш повно відповідає вимогам сучас. *науково-технічної революції*. Важливу роль у досягненні оптимальної Т. о. в. виконують місцеві Ради нар. депутатів, у структурі яких на районному, міському та обласному рівнях є спец. планові органи, що організовують управління пром-стю місцевого підпорядкування і координують діяльність підприємств даній Раді виробництва. Ефективною формою Т. о. в. є також створення місцевих *рад директорів*. В ході розвитку Т. о. в. здійснюється екоп. освоєння нових районів. Напр., будівництво Байкало-Амурської магістралі дасть змогу залучити в екоп. оборот величезні і раніше недостатньо багатства Пд. Якутії й Далекого Сходу. Плановірно здійснювана Т. о. в. сприяє зростанню соціалістичного виробн., підвищенню його ефективності, розв'язанню екоп. і соціальних завдань комуністичного будівництва.

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ — побудова управлінських органів і структури, а також забезпечення функціонування та взаємодії їх з метою планування і управління соціально-екоп. розвитком територій — республік, регіонів, областей, міст, районів. Як невід'ємна складова частина нар.-госп. управління Т. о. у. включає розв'язання питань *раціонального розміщення продуктивних сил*, формування тери-

К. М. Терещенко. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові. Чавун. 1923. Державний Музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка» в Каневі.

торіально-виробничих комплексів, раціонального використання сировинних, енергетичних, водних, трудових ресурсів, охорони навколишнього середовища, кооперування діяльності госп. об'єктів у межах даної території, формування соціальної й побутової інфраструктури, підвищення життєвого рівня населення в регіонах країни, враховуючи їхні нац. і місцеві особливості. У розв'язанні цих питань повинні бути забезпечено органічне поєднання галузевого й територіального підходу, централізму й ініціативи з місць в управлінні народним господарством. Т. о. у. здійснюють різні держ. органи: найвищі директивні органи країни та міжгалузеві (функціональні) органи — Держплан, Держпостач, Держ. к-т по цінах, Держ. к-т по праці та соціальним питанням, М-во фінансів і ін.; в республіках — Президії Верховних Рад і Ради Міністрів, Держплани та ін. респ. функціональні органи: на рівнях областей, міст, районів — Ради нар. депутатів. Поєднання загальнодерж. і місцевих інтересів досягається також союзно-респ. (подвійним) підпорядкуванням нар.-госп. об'єктів — формуванням союзно-респ. м-в і відомств. Винятково важливу роль у Т. о. у. відіграють респ. та терит. (обласні, міські, районні) парт. органи, комсомольські, профспілкові. Терит. органи влади та органи парт. керівництва координують і організують взаємодію підприємств, установ і орг-цій різної відомчої належності, розміщених на даній території. В сучас. умовах важлива роль їм належить в організації розробки і реалізації цільових наук.-тех. програм. Принципово новим кроком у системі планування, в управлінні соціалістичною економікою є підготовка і здійснення *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року. Відповідно до Конституції СРСР (1977) розширюються права і компетенції Рад нар. депутатів, зокрема в питаннях орг-ції управління.

В. Г. Гусевський, Ю. М. Канішкін.
ТЕРИТОРІАЛЬНА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ — див. *Спеціалізація виробництва*, *Територіальний поділ праці*.

ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРА ВІРОБНИЦТВА — форми розміщення суспільного виробництва на певній території. Див. *Територіальна організація виробництва*, *Територіально-виробничі комплекси*.

ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ПЛАНУВАННЯ — див. *Планування народного господарства*.

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ І ПЕРЕДІЛ СВІТУ — одна з характерних екон. ознак імперіалізму, форма колоніального закабалення, гноблення та експлуатації трудящих мас колоніальних, залежних та економічно слабкорозвинутих країн. Протягом 19 ст. (в основному) і на поч. 20 ст. в результаті тер. загарбавь капіталістичними державами утворилася *колоніальна система імперіалізму*. Нерівномірний, стрибкоподібний розвиток капіталізму в епоху імперіалізму (див. *Нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму закон*) змінив співвідношення сил між імперіалістичними державами. Це було причиною виникнення світових і локальних воєн за переділ світу. 1-а світова війна і Велика Жовтн. соціалістична революція 1917 зумовили початок загальної кризи капіталізму. Великий Жовтень став вирішальним фактором розвитку національно-визвольного руху колоніальних народів. Після 2-ї світової війни й утворення світової системи соціалізму почався розпад, а згодом і крах колоніальної системи імперіалізму. Країни, що раніше були під ярмом колоніального і напівколоніального гніту, стали на шлях незалежного соціально-економ. розвитку.

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ, географічний поділ праці — одна з форм суспільного поділу праці, що означає спеціалізацію окремих районів і країн на виробництві певних видів продукції та наданні послуг; об'єктивний процес просторової виробничої спеціалізації, утворення на цій основі *економічних районів*, розвитку між ними обміну, кооперації та ін. міжрайонних зв'язків. Т. п. п. існує в системі певної сусп.-економ. формації. Він може бути в межах однієї країни (внутрішньодержавний, міжрайонний і внутрішньорайонний) або між окремими країнами (міжнародний). *Міжнародний поділ праці* є вищою формою сусп. Т. п. п., є політико-економ. категорією і одним з осн. тер. понять екон. і соціальної географії. З ним пов'язані всі екон. просторові процеси, зокрема районування (див. *Економічне районування*), розміщення продуктивних сил, територіальна організація виробництва та ін. Т. п. п. — закономірний процес розвитку продуктивних сил, один з факторів підвищення сусп. продуктивності праці. Т. п. п. зумовлюється соціально-економ., природними, нац.-істор. особливостями окремих територій і країн та їхнім геогр. положенням. Характер та особливості Т. п. п. відрізняються за різними соціально-економ. систем і зумовлюються їхніми об'єктивними економічними законами. Див. також *Міжнародний капіталістичний поділ праці*, *Міжнародний соціалістичний поділ праці*.

С. Л. Корецький.
ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВОДИ, територіальне море — смуга морських прибережних вод певної ширини вздовж берегів держави, які є частиною її території. Правовий статус та режим Т. в. закріплено в Женевській конвенції про територіальне море і прилеглу зону 1958, учасницями якої є СРСР, УРСР і БРСР. За конвенцією, Т. в., поверхня та надра морського дна під ними і повітряний простір над ними підлягають *суверенітету* держ., яка має виключне право на регламентацію тут режиму судноплавства, використання природних ресурсів, на каботажні перевезення (див. *Каботаж*), прикордонний, сан., митний та ін. види контролю. Конвенція визнає за іноз. невійськ. судами т. з. право мирного проходження Т. в. з метою або перетнути ці води, або пройти

у внутрішні води чи з внутр. вод у відкрите море. Конвенція встановлює правила визначення ширини Т. в., проте не визначає самої ширини. У новій Конвенції по морському праву (1982) ширина Т. в. обмежена 12 мор. милями.

О. Ф. Висоцький.
ТЕРИТОРІАЛЬНІ НАРОДНО-ГОСПОДАРСЬКІ ПРОПОРЦІЇ — див. *Пропорції суспільного виробництва*.

ТЕРИТОРІАЛЬНІСТЬ у тварин — форма використання тваринами території або *акваторії*, що виникла в ході еволюції і визначає просторові відносини між особинами одного або різних видів. Т. регулює розміщення організмів у просторі, рівномірне використання ними *екологічних ніш*, обмежує зайве зростання чисельності *популяцій*, сприяє зустрічі особин різної статі в період розмноження тощо. Потреби тварин в території певних розмірів (територіальних ділянках) і способи задоволення цих потреб пов'язані з морфологією, екологічними та ін. особливостями, а також способом життя окремих видів. Т. найбільше виражена у птахів і ссавців; відома у риб, ракоподібних, комах. Територіальні ділянки бувають гніздовими, кормовими (у т. ч. мисливськими), сімейними, груповими, колоніальними. Окремі особини або сім'ї осілих тварин (ракоподібних, молюсків, скатів, деяких акул та кісткових риб, комах, ящірок, змій, черепах та ін.) займають певні ділянки, які часто охороняють. У мігруючих тварин (див. *Міграція тварин*) територіальні ділянки локалізовані в період розмноження, зимівлі; кочуючі тварини (напр., копитні, кітоподібні, ластоногі, примати) переміщуються з однієї кормової ділянки на іншу, охороняючи перш за все місця розмноження під час парування або всього періоду виведення потомства. У моногамних тварин звичайно самець закріплює територію, на яку приваблює самку.

В. А. Мельничук.
ТЕРИТОРІАЛЬНО-ВІРОБНИЧІ КОМПЛЕКСИ (ТВК) — економічно й соціально доцільні поєднання виробничих підприємств та їхніх систем на певній території; один з типів *виробничо-територіальних комплексів*. ТВК — це сучас. форма територіальної організації виробництва. Вона дає можливість раціональніше використовувати природні, трудові, матеріальні та ін. ресурси території, підвищувати економічну ефективність соціалістичного виробництва, поліпшувати умови життя населення, створювати раціональні системи розселення. Така форма організації є об'єктивною основою для створення *виробничих об'єднань*. Формування ТВК відбувається на основі процесів і закономірностей тер. розвитку сучас. сусп. виробництва. Найважливішими з цих процесів є успішність і тер. концентрація виробн. *Усундіння виробництва* веде до дедалі ширшого охоплення зв'язками виробничих об'єктів, перетворює виробн. райони, країни не лише на єдиність економічну, а й територіальну. В економіці роз-

М. І. Терещенко.

ТЕРИТОРІАЛЬНО-НЕДОТОРКАНОСТІ ПРИНЦИП

винутого соціалізму в результаті високого рівня розвитку продуктивних сил, панування сусп. власності на засоби виробн., соціалістичного характеру усуспільнення госп. діяльності, поєднання галузевого планування з територіальним та ін. умов формування ТВК відбувається інтенсивно і стає плано-во керуванням. Тер. концентрація виробництва створює форми зосередження підприємств, що є основою для певних видів ТВК. Формування будь-якого з них пов'язане з посиленням взаємодії суспільства й природи і вимагає раціонального використання природних ресурсів не лише з точки зору тер. поділу праці і підвищення ефективності виробн., а й в аспекті збереження екологічної рівноваги і охорони природи. Найважливішими факторами формування ТВК є рівень екон. розвитку території і характер усуспільнення виробн., природні умови й ресурси, науково-технічний прогрес, нагосп. потреби в продукції ТВК країни в цілому і даної території, особливості розселення, наявність великих систем розселення, забезпеченість трудовими ресурсами, трансп. умови, екон.-геогр. положення району. Найважливішими закономірностями процесів формування ТВК є спеціалізація і комплексний екон. та соціальний розвиток території. ТВК розрізняють за структурою, спеціалізацією, видами тер. спільності й комплексності виробн. В цілому їх поділяють на два підтипи: регіональний, що формується на основі єдності за ланками тер. поділу праці (союзна республіка, край, область, екон. район) та ареальні, основою яких є форми тер. концентрації виробн. (пром. вузол, спеціалізований район, зона). На дальший розвиток ТВК спрямовані рішення XXVI з'їзду КПРС. В одинадцятій п'ятирічці дальшого розвитку набудуть, зокрема, Зх.-Сибірський, Саянський, Ангара-Єнісейський, Тіман-Печорський, Пд.-Якутський, Павлодар-Єкібастузький, Пд.-Таджицький та ін. тер.-виробничі комплекси.

М. М. Паламарчук.

ТЕРИТОРІАЛЬНО-НЕДОТОРКАНОСТІ ПРИНЦИП — в міжнародному праві принцип недоторканності і цілісності державної території, одна з гарантій мирного співіснування держав з різним соціальним ладом. Він означає заборону загарбання чужих територій шляхом погрози силою або її застосування, недоторканності і непорушності кордону державного, протиправності використання держ. території без згоди на це територіального суверена, недопустимість використання своєї території таким чином, щоб заподіяли шкоду ін. д-ві. Додержання Т. н. п. є необхідною умовою існування будь-якої д-ви, здійснення її суверенітету, самостійності у зовн. справах, гарантування міжнар. миру та безпеки. Т. н. п. закріплені численними договорами міжнародними і угодами тощо. Статут ООН (п. 4 ст. 2) покладає на держави — члени ООН зобов'язання утримуватися в міжнар. відносинах від погрози силою чи її застосування як проти територіальної

недоторканності або політ. незалежності будь-якої д-ви, так і будь-яким ін. чином, не сумісним з цілями Об'єднаних Націй. Декларація про принципи міжнар. права 1970 (див. Декларації ООН) оголосила міжнар. злочинами агресивну війну, збройні репресалії, організацію або захоплення організації іррегулярних сил, озброєних банд, у т. ч. найманців, для вторгнення на тер. ін. д-ви, військ. окупацію чужої території. СРСР і соціалістичні країни здійснили вирішальні впливи на розвиток принципів тер. цілісності й недоторканності кордонів як принципів европ. безпеки, проголошених в Заключеному акті Ради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Принцип непорушності кордонів і тер. цілісності д-в закріплено в ст. 29 Конституції СРСР серед принципів, на яких будується відносини Рад. Союзу з ін. країнами.

Імперіалістичні д-ви, насамперед США, систематично порушують цей принцип міжнар. права, визначений Статутом ООН.

А. М. Шостак.

ТЕРИТОРІАЛЬНО-МІЛІЦІЙНА СИСТЕМА — побудова збройних сил, основана на утриманні державою в мирний час у з'єднаннях і частинах мінімальної кількості кадрових військовослужбовців і навчання в цих з'єднаннях приписного до них перемінного складу. Поповнення з'єднань у разі необхідності проводиться шляхом мобілізації військовозобов'язаних, приписаних до них за тер. принципом. Військовозобов'язані проходять дійсну військ. службу в цих з'єднаннях на щорічних короткочасних навч. зборах. Комплектування збройних сил більшістю капіталістичних д-в побудовано на кадровій системі (див. Кадрова армія). В СРСР 1923—35 Т.-м.с. застосовувалась у поєднанні з кадровою системою. У 2-й пол. 30-х рр. у зв'язку із зростанням загрози війни проти СРСР, оснащенням військ новою зброєю та військ. технікою Збройні Сили СРСР було повністю переведено на кадрову систему побудови.

ТЕРИТОРІА (від лат. territorium — область) у п р а в і — певна частина земної поверхні, що перебуває під суверенітетом даної держави. Держ. Т. включає суходіл, внутр. води, територіальні води, підводні д-ві острови, анклави, надра її суходолу, вод і континентального шельфу, а також повітряний простір над її суходолом і водами. До держ. Т. належать літаки, морські судна і військ.-мор. судна незалежно від місця перебування їх, а також підводні кабелі, що з'єднують частини однієї д-ви. Т. різних д-в відокремлюється одна від одної та від відкритого моря кордонами державними. Міжнар. право виділяє Т. з особливим режимом: кондомініуми, міжнар. зони, нейтралізовані й демілітаризовані Т., відкрите море, протоки міжнародні тощо. Відповідно до ст. 75 Конституції СРСР територія Союзу РСР єдина і включає Т. союзних республік. Суверенітет СРСР поширюється на всю його Т. Терито-

рія союзних республік не може бути змінені без їхньої згоди. Кордони між союзними республіками можуть змінюватися за взаємною угодою відповідних республік, яка підлягає затвердженню Союзом РСР.

Р. С. Павловський.

ТЕРІОДОНТИ — підряд нимерліх плазунів підкласу *звіроподібних*. Те саме, що й *звірозуби*.

ТЕРІОЛОГІЯ (від грец. θέρειον — звір і λόγος — вчення) — розділ зоології, що вивчає будову, систематику, походження, спосіб життя ссавців. Термін «теріологія» застосовують в СРСР; в ін. країнах частіше аживають термін «малазіологія».

ТЕРКС І КАЙКОС ОСТРОВИ — володіння Великобританії у пд. частині архіпелагу Багамських о-вів в Атлантичному ок., розташоване на 30 невеликих островах. Площа 430 км². Нас. 7,4 тис. чол. (1980). Адм. ц.— м. Гранд-Терк. Офіц. мова — англійська. Острови коралового походження, рівнинні (вис. до 60 м). Клімат тропічний, пасатний. Острови 1512 відкрив іспанці. В 17 ст. їх заселили колоністи з Бермудських о-вів. З 1873 по 1962 Т. і К. о. входили до складу колонії Великобританії — Ямайки. В 1959 Т. і К. о. дістали внутр. самоврядування, залишившись англ. колонією. Діють партії: Прогресивна нац. партія (правляча), Нар. демократичний рух, а також Профспілка пром. робітників Сент-Джордеса. Т. і К. о. входять до *Стедружності* країн, очолюваної Великобританією. Економіка розвинута дуже слабо. Осн. галузь г-ва — обслуговування туристів. У невеликій кількості видобувають кам. сіль; рибальство, мор. промисли. Дрібні рибоконсервні підприємства. Вирощують кукурудзу, бобові, сирі, цитрусові, овочі. Кустарне виготовлення сувенірів. Автошлях — 121 км. Є два аеропорти. На о. Гранд-Терк — військ. база США.

ТЕРЛЕМЕЗЯН Фанос Погосович (11.III 1865, Ван, Туреччина — 30.IV 1941, Єреван) — вірм. рад. художник, нар. художник Вірм. РСР (з 1935). В 1895—97 навчався в школі Т-ва заохочування мистецтв у Петербурзі, 1899—1904 — в Академії Жюльєна в Парижі. З 1928 жив у Вірменії. Був членом АХРР. Твори: «Робітниця біля колодязя» (1900), «Лорійський чабан» (1905), «Робітничий квартал у Парижі» (1910), портрет Комітаса (1913), «Вид гори Сіпан з острова Ктуц» (1915), «Береги Ламаншу» (1921), серія індустріальних пейзажів (1929—31), всі — в Картинній галереї Вірменії у Єревані. Нагороджений орденем Трудового Червоного Прапора.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Валентин Михайлович [8 (21).II 1916, Київ — 20.X 1979, там же] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1938. Закінчив Київ. ун-т (1949). З 1937 — на комсомольській роботі. В 1938—45 — в Рад. Армії. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1945—48 — перший секретар Київ. міськкому і обкому ЛКСМУ. 1948—58 — на роботі в Київ. обкомі партії. В 1958—67 — відпові-

далий секретар Гол. редакції Української Радянської Енциклопедії. В 1967—68, 1972—78 — зав. відділом Ін-ту д-ви і права АН УРСР, 1968—72 — гол. редактор журн. «Комуніст України», з 1978 — професор кафедри наук комунізму Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук при Київ. ун-ті. Автор праць з історії рад. суспільства, теорії та історії д-ви і права. На XXIV з'їзді Компартії України обраний членом Ревізійної комісії. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора, двома орденами Трудового Червоного Прапора та ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1981 (за участь у колективній монографії «Історія господарства і права Української РСР»).

Тел.: Рад. депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1938 рр.). К., 1966. Політика партії в галузі соціально-політичного розвитку радянського суспільства. К., 1972.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Євген Петрович [1 (13).ІІІ 1892 — 22.X 1938] — учасник революц. руху і боротьби за встановлення Рад. влади на Україні. Член Комуністичної партії з 1919. Н. в с. Доловий Яр (тепер Яготинського р-ну Київ. обл.) в сім'ї священика. Навчався в Петерб. психоневрологіч. ін-ті (1910—16), закінчив Аграрний ін-т червоної професури у Москві (1932). З 1910 — есер, він роботу в Петербурзі і на Україні. Після Лютн. революції 1917 — член Петрогр. Ради, лівий есер. У квітні — грудні 1917 — член Полтав. Ради, пізніше — її голова. У грудні 1917 — квітні 1918 — нар. секретар у зем. справах Рад. України, член її мирної делегації на Брестських переговорах. У 1918—19 — один з керівників партизан. руху на Україні; з грудня 1919 — член Всеукраїнського. В 1920—22 — нарком юстиції УРСР, 1922—23 — повпред УРСР у Латвії, Литві й Естонії. З 1923 — на відповідальній рад. і госп. роботі. В 1920—22 — член ЦК КП(б)У. Обирався членом ЦВК СРСР і ВУЦВК.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Кирило Семенович (р. н. невід. — п. 1607) — укр. церковний діяч, один з ініціаторів *Брестської унії* 1596. Походив з укр. шляхти. Належав до угруповання нічного православного духовництва й верхівки укр. шляхти, що орієнтувалися на шляхет. Польщу і прагнули зміцнити своє привілейоване становище об'єднанням православної церкви з католицькою. Бл. 1572 польс.-шляхет. уряд призначив Т. єпископом пінським і турківським, 1585 — єпископом луцьким і острозьким. У 1595 Т. разом з Іпатієм *Потєм* приїхав у Рим, де домовився з папою Климентом VIII про об'єднання православної церкви з католицькою. На скликаному польс. королем *Сигізмундом III* 1596 в Бресті церк. соборі Т. та його однодумці офіц. проголосили запровадження на Україні і в Білорусії унії православної церкви з католицькою.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Остап Степанович (літ. псевд. — В. Кістка, Ів. Заєвич. В. Мал.; 5.II 1850, с. Назірна, тепер Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. — 22.VII 1902,

Львів) — укр. публіцист, літературознавець, громадський діяч революц.-демократичного напрямку. Н. в сім'ї священика. Закінчив філос. ф-т Львівського ун-ту (1872) та юрид. ф-т Віденського ун-ту (1883). Був членом *Русько-української радикальної партії*. Виступав в укр. пресі (в журн. «Світ», «Життя і слово» та ін.) як прогресивний історик, критик, екопоміст. Разом з С. А. Подолінським організував у Відні видання соціалістичної л-ри укр. мовою. На світогляді Т. позначився вплив марксизму. Він одним з перших у Галичині закликав до створення політ. орг-ції робітн. класу. Єдиний порятунком для селян від розорення вбачав у боротьбі за соціалізм. Але соціалістичні ідеї Т. мали утопічний характер. Досліджуючи питання укр. літератури, Т. відстоював принципи народності, закликав до зміцнення її зв'язків із сусп. життям. Осн. праці: «Галицько-руський наріч і галицько-руські народовці» (1874), «Лихва на Буковині» (1878), «Робітницька плата і рух робітничий в Австрії в останніх часах» (1881), «Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 р.» (1894—95), «Галицько-руське письменство (1848—1865 рр.)» (Львів, 1903).

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Сидір Іванович (7.VI 1892, Чернівці — 8.II 1953, Бад-Зальцфелс, ФРН) — укр. актор, режисер і театр. діяч. У 1910—14 виступав у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові під керівництвом Й. Стадника. В 1918—20 очолював укр. драм. театр при Нар. будинку в Чернівцях. У 1928—39 грав у різних укр. драм. трупах і в аматорських гуртках на Буковині. У 1940—41 працював у Чернів. укр. драматичному театрі (тепер ім. О. Кобилянської). В роки Великої Вітчизн. війни був ув'язнений фашистами в концтаборах Аушвіц (Освенцім) і Бухенвальд. Серед ролей — Виборний («Наталка Полтавка» Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Гриць («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Федір Протасов («Живий труп» Л. Толстого).

Лит.: Демочко К. Мистецька Буковина. К., 1968. К. М. Демочко.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Теофіл (1870, Львів — 1902) — укр. графік. У 1890—93 навчався в Кракові, з 1894 — в Мюнхені. Створював малюнки та карикатури до укр., польс. і нім. журналів: «Зоря», «Тигоднік ілюстрований» («Ілюстрований тижневик»), «Югенд» («Молодь»), «Флігенде блеттер» («Летючі листки»).

ТЕРМАЛЬНІ ВОДИ (від грец. θερμη — тепло) — підземні води, що мають температуру понад 20°. Утворюються внаслідок нагрівання за рахунок тепла, що виділяється навоколишніми гірськими породами, т-ра яких підвищується з глибиною відповідно до *геотермічного градієнта* даної місцевості. Т. в. поділяють на теплі (20—35°), гарячі (35—50°), дуже гарячі (50—100°) і перегріті (понад 100°). У районах розвитку *вулканів* Т. в. циркулюють на невеликих глибинах (біля земної поверхні) й утворюють численні виходи гарячих джерел, *гейзерів*, струменів пари. В артезіанських басейнах (див. *Артезіанські води*) Т. в. залягають на глиб. 500—1000 м і більше. У Рад. Союзі Т. в. виявлено в РРФСР (п-ів Камчатка, Памір, Тянь-Шань, Кавказ), на Україні (Кримський п-ів, зокрема в районі курортів Саки і Б'япаторії та на Закарпатті). Використовують Т. в. для пром. і побутового теплопостачання, а також для одержання електроенергії (див. *Геотермальна електростанція*), в *бальнеотерапії*.

Лит.: Бабинен А. Е., Гордієнко Е. Е., Денисова В. Р. Лечебные минеральные воды и курорты Украины. К., 1963; Мазарини Б. Ф. Термальне водні складчатих і платформних областей СССР. М., 1971; Ресурси термальних вод СССР. М., 1975.

А. Е. Бабинен.

ТЕРМЕЗ — місто, центр Сурхандар'їнської обл. Узб. РСР. Розташований на правому березі Амудар'ї. Залізнична станція, річковий порт. 62 тис. ж. (1983). Т. (названо на згадку про давнє місто Термез, що існувало неподалік) виник 1910 в результаті злиття поселення Паттагіссар (засн. в серед. 19 ст.) і рос. прикордонного поста (з кін. 19 ст.). З 1928 Т. — місто. У Т. — базово-обчислювальний цегельний з-д, комбінат — буд. матеріалів, залізобетонних виробів і конструкцій, м'ясо-мол. та ін. підприємства. Пел. ін-т, 6 серед. спец. навч. закладів. Муз.-драм. театр, краєзнавчий музей. В Т. та на його околицях численні архіт. пам'ятки. Серед них — буддійський культовий центр Кара-Тепе, де знайдено численні пам'ятки буддійської худож. культури (руїни монастирів, кам. скульптури, настінні розписи, всі — 2—3 ст.), замський палац Кирк-киз (9 або 10 ст.), мавзолей Хакім-аль-Термезі (11—12 ст.), ансамбль мавзолей термезьких сейдів Султан-Саадат (11—17 ст.).

ТЕРМИ (лат. *thermae*, від грец. θερμη — тепло) — 1) Давньоримські громадські лазні, до складу яких входили також спортивний зал, зал для зборів, приміщення для відпочинку тощо. 2) Природні теплі або гарячі мінеральні джерела та підземні води. Див. *Термальні води*.

ТЕРМИ СПЕКТРАЛЬНІ (від англ. term — межа, рівень) — величини, різниці яких являють собою *квантові числа* спектральних ліній *спектрів атомних і спектрів молекулярних*. Визначають *рівні енергії* атома або молекули. Величина $T. c. T(n) = E_n/hc$, де E_n — енергія атома або молекули у стані, що характеризується *квантовим*

О. С. Терлецький.

Термез. Мавзолей Хакіме Термезі. 11—12 ст.

ТЕРМІДОРІАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ

числом n , h — Планка стала, c — швидкість світла в вакуумі. Т. с. однієї з спектральних серій атома водню обчислюється за формулою $T(n) = R/n^2$, де R — Рідберга стала. Для ін. атомів Т. с. обчислюють за складнішими формулами. Напр., для лужних металів вони мають вигляд

$$T(n) = \frac{R}{(n + \alpha + \beta/n^2)^2}$$

де α і β — дробові числа, значення яких залежать від будови атома. Позначення Т. с. збігається з позначеннями відповідних рівнів енергії. Так, для атомів з одним зовн. електронем залежно від значення орбітального квантового числа $l = 0, 1, 2, 3, \dots$ розрізняють відповідно S -, P -, D -, F -рівні і т. п.

ТЕРМІДОРІАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ — контрреволюц. переворот 27/28.VII 1794 (9 термідора 2-го року за республіканським календарем) у Франції, внаслідок якого було повалено якобінську диктатуру (див. Велика французька революція). До влади прийшла велика контрреволюц. буржуазія (уряд Директорії), яка підготувала умови для встановлення 1799 військ. диктатури Наполеона Бонапарта (див. Наполеон I).

ТЕРМІН (від лат. terminus — кордон, межа, кінець) — 1) У рим. міфології — божество меж, кордонів. 2) У мовознавстві — слово або словосполучення, яке точно позначає спец. поняття і його співвідношення з ін. поняттями певної галузі науки, техніки, мистецтва, сусп. життя тощо. В межах даної системи поняття Т. повинні бути однозначними, стилістично нейтральними. Т. створюються шляхом термінологізації слів загальнонар. мови, запозичення або калькування іншомовних. Т. підлягають словотвірним, граматичним і фонетичним правилам даної мови. Т. і нетермінологічні слова можуть переходити одні в одних («атом», «питома вага»). 3) У логіці — складовий елемент судження (суб'єкт, предикат) або силізму. 4) Визначений проміжок часу; певний строк.

ТЕРМІНАЛ (від лат. terminalis — закінчений, остаточний) — пристрій для оперативного введення та виведення інформації, який використовують при взаємодії людини з обчислювальною машиною, що входить до складу обчислювального центру (часто віддаленого від користувача). Розрізняють Т. п а с и в н і (які не переробляють інформації) і а к т и в н і (які мають засоби переробки інформації). Пасивними Т. можуть служити телетайпи (див. Стартетонний апарат), різні пристрої відображення інформації на електроннопроменевих трубках та ін.; активні Т. — це малі (напр., міні-ЕОМ) і навіть серед. ЕОМ (як частини обчислювальної системи). Т. — складова частина будь-якої мережі ЕОМ. Див. також Операційна система.

ТЕРМІНАТОР (від лат. termino — розмежовую) — лінія на диску несамосвітнього небесного тіла,

що відділяє його освітлену частину від темної. Для точок поверхні тіла Сонячної системи, які містяться на Т., Сонце або сходить (ранковий Т.), або заходить (вечірній Т.). На видний з Землі диск світила (напр., Місяця) Т. проєціюється у вигляді половини еліпса. Його зміщення по диску визначає явище зміни фаз (див., напр., Фази Місяця). Якщо тіло має атмосферу, Т. дещо зміщується внаслідок впливу рефракції атмосфери (див. рефракція).

ТЕРМІНОЛОГІЯ (від термін і грец. λόγος — вчення) — 1) Сукупність термінів певної галузі виробництва, науки, техніки, мистецтва тощо, пов'язана з відповідною системою понять, а також сукупність усіх термінів даної мови, яку наз. термінологічною системою. Формування Т. зумовлене сусп. і наук. розвитком, бо кожне нове поняття в спец. сфері позначається терміном. Укр. Т. набула всебічного розвитку за рад. часу. Вона спиралась на наявні в дереволуц. час фіксації термінів з живої укр. нар. мови. Основу її становить нар. Т. При створенні Т. використовуються терміни й терміноелементи з ін. мов, зокрема інтернар. терміни (див. Інтернаціоналізм), що сформувались у європ. мовах на базі грец. і лат. мов. Особливу роль у формуванні укр. Т. відіграє рос. мова. Т. підлягає впорядкуванню й стандартизації. Важливу роль у цьому відіграють тлумачні й перекладні двомовні та багатомовні галузеві термінологічні словники. Т. пов'язана з проблемами перекладу спец. текстів, зокрема машинного перекладу, розробкою інформаційно-пошукових систем, патентознавством, документалістикою. Проблеми Т. розробляють в СРСР Комітет наук.-тех. термінології АН СРСР і Держстандарт СРСР, зокрема в УРСР — Комітет наук. термінології АН УРСР. Є ряд міжнар. організацій, які займаються питаннями Т. — РЕВ, ЮНЕСКО (INFOTERM) та ін. 2) Розділ лексикології, який у сучас. мовознавстві здебільшого наз. термінознавством.

Лит.: Лотте Д. С. Основи побудови науково-технічної термінології. М., 1961; Панько Т. І. Від терміна до системи. Львів, 1979; Науково-технічний прогрес і проблеми термінології. К., 1980; Богущак М. Ф., Лагутина А. В. Термінознавство на Україні. К., 1982. А. В. Крижанівська.

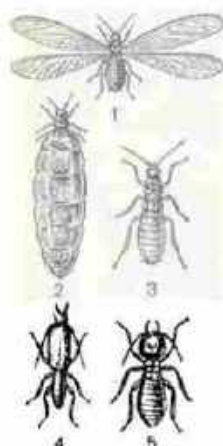
ТЕРМІСТОР — те саме, що й терморезистор.

ТЕРМІТ (від грец. θερμη — жар, тепло), термітна суміш — порошкова суміш алюмінію з оксидами металів (переважно залізна оксидом), здатна інтенсивно згоряти, виділяючи велику кількість тепла. Запалюють Т. спец. речовинами (сумішшю алюмінію або магнію з пероксидом барію чи хлоратом натрію), т-ра його займання бл. 1300 °С, т-ра, до якої нагріваються продукти реакції згорання, — понад 2000 °С. Т. застосовують при алюмініотермічних процесах (див. Алюмініотермія), термітному заварюванню великих металевих деталей, телефонних і телеграфних проводів, у зйомковій справі тощо.

ТЕРМІТИ (Isoptera) — ряд комах з неповним перетворенням. Довж. тіла 2,5—140 мм. Гуртосімейні комахи з різко виявленим поліморфізмом. Живуть у наземних або підземних гніздах — термітниках великими сім'ями, в яких є плідні самка («цариця») і самець, неплідні особини — «робочі» і «солдати». Всі вони, але здебільшого живляться деревинною, засвоюваною завдяки життєдіяльності деяких *бджуткових*, які живуть у кишковоки. Т. як симбіонти (див. Симбіоз). Відомо 5 родів Т. (бл. 2600 видів), поширених переважно у тропіках і субтропіках. В СРСР — 8 видів (4 родини), у т. ч. на Україні — 1: Т. саропейський, або звичайний (Reticulitermes lucifugus). Часто Т. пошкоджують стовбури дерев, дерев'яні споруди, стовпи тощо. Заходи боротьби. Застосовують фосфорорганічні та ін. інсектициди, ізоляцію дерев'яних будівель за допомогою кам'яних або залізобетонних основ тощо. У викопному стані Т. відомі починаючи з юрського періоду.

В. М. Єрмоленко.
ТЕРМІЧНА ОБРОБКА металів — обробка металів (сплавів), що полягає у нагріванні їх, витриманні (якщо потрібно) у нагрітому стані й охолодженні з заданою швидкістю. Відомо з кінця 3-го тис. до н. е. Наукові основи Т. о. заклав Д. К. Чернов. Режими обробки встановлюють за *діаграмами стану*, провадять її в *термічних печах*, використовуючи різні способи *нагріву металу* (у т. ч. безокислювальний *натрів*). Т. о. застосовують як проміжну операцію, щоб поліпшити технологічні властивості металу (напр., обробляють тиском, різанням), і як заключну — для надання металові комплексу фіз.-мех. властивостей. До різних видів Т. о. належать *відпал*, *відпуск металу*, *гартування*, *електротермічна обробка*, *ізотермічна обробка*, *нормалізація*, *потемнення*, *штучне старіння металів*, *термомеханічна обробка*, *термохіміко-механічна обробка*, *хіміко-термічна обробка*. Є Т. о. лазерна, в процесі якої метал нагрівають концентрованим електромагн. випромінюванням, яке генерує *лазер*. Вона особливо ефективна для багаторазового підвищення стійкості інструментів. Створено спосіб терміонікличної обробки, яка полягає у чергуванні нагріву й охолодження металу без витримання при високій т-рі. Така обробка дає змогу одержувати дрібнозернисту структуру металу, підвищувати рівень його міцнісних і пластичних характеристик.

ТЕРМІЧНА ПІЧ — промислова піч для термічної або хіміко-термічної обробки металевих виробів. За джерелом тепла розрізняють Т. п. електричні (див. Електрична піч) і пожевні (див. Полум'яна піч). За конструкцією їх поділяють на *камерні печі*, *обертоті печі*, *прохідні печі*, *тунельні печі*, *печі ковпакові*, *конвейерні* та ін.; за призначенням — на *гартувальні* (див. Гартування в металообробці), *відпалювальні* (див. Відпал), *цементацийні* (див. Це-

Терміти.
Терміт європейський:
1 — крилата самка;
2 — плідна самка — «цариця»;
3 — плідний самець;
4 — «солдат»;
5 — «робочий» терміт.

ментації тощо. Т. п. бувають періодичної, напівбезперервної, пульсуючої і безперервної дії; з контролем за захисним газом (напр., з продуктами неповного окислення вуглеводневих газів) і неконтрольованим повітрям, середовищем, а також з середовищем рідким. Набувають поширення потокові гартувально-відпускні, нормалізаційно-відпускні, нітроцементатійні та ін. печі.

ТЕРМІЧНИЙ ЕКВАТОР — паралель з найвищою пересічною річною або місячною т-рою повітря. Т. е. (для річних значень т-р) лежить приблизно на 10° пн. ш., де т-ра досягає $+27^\circ$. У січні він збігається з геогр. екватором (пересічна т-ра бл. $+26^\circ$), у липні зміщується на $20-25^\circ$ пн. ш. (пересічна т-ра бл. $+28^\circ$). Т. е. наз. також лінією, що з'єднує на земній поверхні точки з найвищою пересічною (річною або місячною) т-рою повітря. У такому розумінні Т. е. (у середньому за рік) розділяють у Пн. півкулі між 20 і 25° пн. ш. Іноді під Т. е. розуміють зону з найвищими пересічними річними т-рами, що лежить між 20° пн. ш. та 10° пд. ш., де пересічні річні т-ри повітря змінюються від $+25^\circ$ до $+26,5^\circ$. Зміщення Т. е. у пн. напрямі зумовлене більшим прогріванням Пн. півкулі, у якій зосереджена переважна частина суходолу (див. *Материкова пікула*).

Термо... (від грец. θερμη — жар, тепло) — частина складних слів, що вказує на їхній зв'язок з поняттями «теплота», «температура» (термоелемент, термометрія, термостат).

ТЕРМОБАРОКАМЕРА (від термо... та барокамера) — герметична камера, в якій можна змінювати не тільки тиск повітря (як у звичайній барокамері), а і його температуру. В Т. е. крім устаткування, що ним обладнують звичайну барокамеру, пристрої, якими регулюють т-ру повітря. За допомогою Т. вивчають вплив на людей, тварин і рослини коливань тиску і т-ри, тренують космонавтів і льотчиків перед польотами, лікують людей тощо.

ТЕРМОБАТИГРАФ (від термо..., грец. βαθος — глибокий і γράφω — пишу) — судновий автоматичний прилад, яким реєструють зміну температури води за глибиною в напрямі руху судна. Осн. частиною Т. (мал.) є датчик т-ри води — довгий мідний капіляр (трубка), намотаний на хвостове оперення приладу і заповнений толуолом. Зміна т-ри води і, отже, об'єму толуолу записується стрілкою (з'єднаною за допомогою маятникової пружини з капіляром) на законченій скляній пластині, яка в міру занурення приладу у воду переміщується датчиком глибини — герметизованим сильфоном. Глибина занурення Т. — до 200 м, межі вимірювання т-ри від -2 до 30°C , точність визначення т-ри води $0,1^\circ\text{C}$ і вище. Створено електронні Т., що їх занурюють на глибину понад 200 м. Іноді Т. наз. батитермографом. Т. використовують при океанографічних дослідженнях, промисловому розвідуванні риби.

ТЕРМОГРАФ (від термо... і грец. γράφω — пишу) — автоматичний прилад для вимірювання і реєстрації т-ри повітря, води та ін. Приймачем (мал.) є вигнута біметалева пластинка, що деформується при змінах т-ри; незакріплений кінець пластинки передає цю деформацію на стрілку з пером. На діаграмній стрічці, закріпленій на барабані з годинниковим механізмом, перо викреслює криву, що відображає коливання т-ри за добу або тиждень (1 мм відповідає 1°). Показання Т. контролюють за даними ртутного термометра.

ТЕРМОДИНАМІКА (від термо... і динаміка) — розділ теоретичної фізики, в якому вивчаються властивості *термодинамічних систем*, що перебувають у стані *термодинамічної рівноваги*, і процеси їхнього переходу з одного рівноважного стану в інший. За заг. методикою досліджень розрізняють феноменологічну Т., або власне Т., яка досліджує системи без урахування властивостей і характеру руху частинок, що її складають, та статистичну Т., яка становить осн. зміст *статистичної фізики*. Т. охоплює комплекс наукових дисциплін — загальну, або фіз. Т., *термодинаміку хімічну* та *механічну* Т. Всі явища в Т. розглядаються з позицій енерг. перетворень. Вона дає повний кількісний опис *оборотних процесів*, що відбуваються в системах, а для *необоротних процесів* встановлює лише певні нерівності і вказує на напрям їхнього протікання. Система в рівноважному стані характеризується невеликою кількістю *параметрів стану*, зокрема *температурою* (існування т-ри, єдиного параметра для всіх частин рівноважної системи, наз. нульовим началом Т.). Т. ґрунтується на *термодинаміці початках*. Основне рівняння Т. для простих термодинамічних систем є наслідком 1-го і 2-го її начал. Воно має вигляд: $TdS = \Delta E + p dV$, де T — абс. т-ра, S — ентропія системи, E — внутрішня енергія, p — тиск, V — об'єм, Δ — символ, що означає зміну відповідних параметрів у процесі. Основою всіх розрахунків у Т. є встановлення за допомогою рівнянь для *термодинамічних потенціалів* зв'язків між внутрішніми і зовнішніми параметрами системи (зовнішні параметри відповідають конкретним умовам, в яких перебуває система). Методи Т. ефективно застосовують при вивченні тих явищ природи, в яких істотними є теплові ефекти.

Лит.: Леонтович М. А. Введение в термодинамику. М.—Л., 1952; Зоммерфельд А. Термодинамика и статистическая физика. Пер. с нем. М., 1935; Кубо Р. Термодинамика. Пер. с англ. М., 1970. I. Р. Южновський.

ТЕРМОДИНАМІКА НЕРІВНОВАЖНИХ ПРОЦЕСІВ — розділ теоретичної фізики, в якому вивчаються процеси, що відбуваються в термодинамічній системі і спрямовані на відновлення (або встановлення) в ній *термодинамічної рівноваги*. Т-ра, тиск та ін. параметри, якими описується система в Т. н. п., вважаються неперервними функціями координат простору і часу. Зміна цих пара-

метрів визначається балансовими співвідношеннями, що ґрунтуються на відповідних *збереженнях законів*. В основі Т. н. п. лежить т. з. гіпотеза локальної термодинамічної рівноваги. Вважається, що потоки I_i заряду, теплоти, частинок і т. п., що виникають внаслідок відхилення системи від стану рівноваги, лінійно залежать від термодинамічних сил X_i , які пов'язані з *градієнтами* електр. поля, т-р, концентрації і т. п. Ці потоки описуються рівняннями типу $I_i = \sum_k L_{ik} X_k$, де L_{ik} — кінетичні

коефіцієнти, або коэф. переносу (див. *Переносу явища*), які при відсутності зовн. магн. поля є симетричними ($L_{ik} = L_{ki}$). Такі рівняння є узагальненнями *Ома закону*, законів *теплопроводності* і *дифузії*. Методами Т. н. п. описуються *термоелектричні явища*, *термоманітні явища*; зокрема, ці методи широко застосовують в біології для дослідження відритих систем (див. *Термодинамічна система*).

ТЕРМОДИНАМІКА ХІМІЧНА — розділ фізики *хімії*, в якому хімія та фіз.-хім. процеси вивчаються з використанням законів *термодинаміки* (див. також *Термодинаміка початка*). Т. х. оборотних процесів розглядає застосування першого закону термодинаміки для розрахунку теплових ефектів хім. процесів і фазових перетворень (див. *Термохімія*), другого і третього законів — для визначення умов *рівноваги хімічної*, розрахунку констант рівноваги і визначення оптимальних умов проведення хім. і фіз.-хім. процесів. Вона встановлює зв'язок між гібсовою або гельмгольдовою енергією процесу (див. *Термодинамічні потенціали*) і його тепловим ефектом та зміною *ентропії* при сталих т-рі й тиску (об'ємі). Т. х. *необоротних процесів* вивчає термодинамічні характеристики стаціонарних і нестаціонарних, зокрема кінетичних, процесів (див. *Кінетика хімічна*). До Т. х. належить також термодинаміка розчинів, пов'язана з вивченням термодинамічних ефектів утворення їх, рівноваги між компонентами розчину тощо, та статистична Т. х., що її завданням є розрахунок термодинамічних характеристик хім. речовин і процесів на основі даних про будову молекул. Термодинамічні дані і співвідношення широко застосовують для обґрунтування режимів технологічних процесів у хім., металургійній та ін. галузях промисловості.

Лит.: Карапетянц М. Х. Химическая термодинамика. М., 1975; Тольби М. В. Физическая химия. К., 1975; Хавзе Р. Термодинамика необратимых процессов. Пер. с нем. М., 1967.

Ю. Я. Фіалков.
ТЕРМОДИНАМІКИ НАЧАЛА — фундаментальні закони, на яких базується *термодинаміка*. Перше начало термодинаміки еквівалентне *збереження закону енергії* у теплових процесах. І. Гельмгольц сформулював (1847) його так: *внутрішня енергія*, що є функцією стану системи, поповнюється за рахунок *теплоти* ззовні і витрачається на ви-

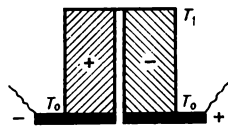

Термобарограф:
1 — корпус приладу;
2 — плавучий елемент;
3 — хвостове оперення;
4 — капіляр.

Термограф:
1 — приймач;
2 — перо самописця;
3 — барабан із стрічкою.

ТЕРМОДИНАМІЧНА РІВНОВАГА

Термоелемент:
 T_0 — температура неспаяного (ненагріваного) місця; T_1 — температура спаяного (нагріваного) місця.

конання роботи. Енерг. еквівалентність теплоти і роботи довели Ю. Р. Майєр (1842) і Дж. Джоуль (1843). Перше Т. н. рівнозначне твердженню про неможливість створення вічного двигуна 1-го роду. Друге начало термодинаміки є узагальненням висновку С. Карно (1824, див. Карно цикл) на довільні термодинамічні процеси і вказує на їхню необоротність (див. Необоротний процес). Р. Клаузіус сформулював (1850) його так: теплота не може самочинно перейти від системи з меншою т-рою до системи з більшою т-рою. Незалежно від нього (1851) У. Томсон дав цьому принципу еквівалентне формулювання: неможливо перетворити на роботу всю теплоту, взяту від тіла з однією т-рою, так, щоб у системі або в середовищі, що її оточує, не відбулися інші одночасні зміни. Друге Т. н. рівнозначне твердженню про неможливість створення вічного двигуна 2-го роду. Третє начало термодинаміки, або т. з. теплова теорема В. Нернста, сформульована ним (1906) так: при абсолютному нулі т-ри ентропія тіла дорівнює нулеві. Це Т. н. дає можливість числового визначення термодинамічних потенціалів. Воно рівнозначне твердженню про недосяжність абсолютного нуля температури.

Лит. див. до ст. Термодинаміка.

Термодинамічна рівновага — стан макроскопічної фізичної системи, в який вона завжди переходить сама собою, якщо перебуває в незмінних зовнішніх умовах або є замкненою. Процес переходу в стан Т. р. наз. *релаксацією*. При Т. р. в системі припиняються такі необоротні процеси, як дифузія, теплопровідність, хімічні реакції тощо. Необхідними умовами Т. р. є однаковість у всіх точках системи *температури, тиску, хімічних потенціалів* кожної її компоненти. Проте ці параметри не є абсолютно фіксованими і можуть в невеликих об'ємах зазнавати малих коливань біля своїх серед. значень (*флуктуації*). Залежно від зовн. умов достатньою умовою Т. р. є екстремум того чи іншого *термодинамічного потенціалу*. Напр., ізольована система, тобто система з фіксованими енергією й об'ємом, при Т. р. має максимум *ентропії*, система з фіксованими т-рою й об'ємом — мінімум *вільної енергії*. Всі достатні умови Т. р. визначають, виходячи з другого термодинаміки начала.

Термодинамічна система — система частинок, поведінка якої в часі підпорядковується законам термодинаміки. Складається з такої великої кількості частинок, що при розділенні її на кілька підсистем, кожна з них сама є Т. с. Визначається *параметрами стану*, зокрема *температурою*. Стан Т. с. повністю описується *термодинамічними потенціалами*. Однорідна, однофазна, однокомпонентна Т. с. наз. простою. Т. с. може бути *гетерогенною системою*. Т. с., що обмінюється частинками й

енергією з ін. системами, наз. *відкритою*, в протилежному разі вона є *ізольованою*. Процеси, що відбуваються в Т. с., можуть бути *оборотними процесами* і *необоротними процесами*. Властивості рівноважних Т. с. і процесів у них вивчає термодинаміка, властивості нерівноважних Т. с. — *термодинаміка нерівноважних процесів*.

Термодинамічна температурна шкала, шкала Кельвіна — *температурна шкала*, яка базується на другому термодинаміки началі. При її визначенні виходять з ідеального Карно циклу. Якщо тіло, що здійснює цей цикл, при т-рі T_1 поглинає теплоту Q_1 , а при т-рі T_2 віддає теплоту Q_2 , то співвідношення $T_1/T_2 = Q_1/Q_2$ не залежить від властивостей термометричного (робочого) тіла і дозволяє за величинами Q_1 і Q_2 встановлювати відносні зміни його т-ри. Для визначення абс. значень т-ри необхідна домовленість про осн. інтервал т-р, величину *градуса*. Спочатку осн. інтервал т-р в Т. т. ш. був заданий точками танення льоду (початок відліку) і кипіння води при норм. атм. тискові; за одиницю т-ри було взято $1/100$ цього інтервалу. В 1968 Генеральна конференція з мір і вагів встановила Т. т. ш. з однією реперною точкою — *потрійною точкою* води (273,16 К). Т-ра в цій шкалі вимірюється в *кельвінах* (К). Т. т. ш. здійснюється не безпосереднім проведенням циклу Карно з термометричною речовиною, а за допомогою ін. процесів, пов'язаних з термодинамічною т-рою. Так, в широкому діапазоні т-ру визначають за допомогою газового *термометра*, в області *низьких температур* — за температурною залежністю магн. сприйнятливості парамагнетиків (див. *Парамагнетизм*), високих т-р — за інтенсивністю випромінювання *абсолютно чорного тіла*. Т. т. ш. запропонував У. Томсон (Кельвін).

Термодинамічні параметри — див. *Параметри стану*.

Термодинамічні потенціали — характеристичні функції *термодинамічної системи*, що разом із своїми першими похідними по незалежних змінних (*ентропії* S , об'єму V , т-рі T , тиску p) повністю описують її стан і можливі в ній *оборотні процеси*. Т. п. термодинамічної системи є *внутрішня енергія* $U(S, V)$, *ентальпія* $H(S, p)$, *ізохорно-ізотермічний потенціал* $F(T, V)$, або *гельмгольдова енергія* (одна з його назв — *вільна енергія*), *ізобарно-ізотермічний потенціал* $\Phi(T, p)$, або *гіббсова енергія*. Т. п. *гетерогенної системи* залежать також від числа частинок у ній. Вибір того чи іншого Т. п. для опису системи залежить від умов, у яких відбувається розгляданий процес, тобто від вибору незалежних змінних. Напр., якщо процес відбувається при змінних т-рі T і об'ємі V , він повністю описується вільною енергією системи $F(T, V)$, причому $-(\partial F/\partial V)_T = p$ є *рівнянням стану*

системи, а $-(\partial F/\partial T)_V = S$ — *ентропією* системи. Т. п. пов'язані між собою, напр. $F = U - TS$. Іхне існування є наслідком 1-го і 2-го начал термодинаміки (див. *Термодинаміки начала*). Процеси, що відбуваються в термодинамічній системі, описуються диференціальними рівняннями, з яких з точністю до адитивних констант визначаються Т. п. Ця невизначеність усувається за допомогою 3-го начала термодинаміки. Застосування Т. п. є основою всіх розрахунків у *термодинаміці*.

Термоелектрична дефектоскопія — метод *дефектоскопії*, що ґрунтується на залежності термоелектрорушійної сили від наявності у виробі дефектів. Термоелектрорушійну силу, зумовлену різницею т-р (див. *Термоелектричні явища*), найчастіше вимірюють в електр. колі, складеному з різномірних провідників (досліджуваного виробу й еталонного зразка), місця з'єднання яких нагрівають. За допомогою Т. д. виявляють дефекти в зливках, аналізують якість металу в застиглих пробах, визначають товщину гальванічних покриттів, сортують вироби тощо.

Термоелектричний прилад вимірювальний — прилад, яким вимірюють, використовуючи *термоелектричні явища*, силу змінного струму, рідше — електричні напругу і потужність; вид електричного *вимірювального приладу*. Складається з одного або кількох *термоперетворювачів*, що нагріваються змінним (вимірюваним) струмом і стають джерелом постійного струму, і магнітоелектр. вимірювача, в який надходить постійний струм (див. *Магнітоелектричний прилад* вимірювальний). Забезпечує порівняно велику точність вимірювання, незалежність показань від форми кривої сили струму, що проходить через нагрівник перетворювача. Вади Т. п. — залежність показань від т-ри навколишнього середовища, значне власне споживання потужності, мала перевантажувальна здатність. Т. п. використовують як *амперметри* або *вольтметри* (до 30 В) в широкому діапазоні частот (до десятків мегагерц).

Термоелектричні явища — явища виникнення в провідниках *електрорушійної сили* внаслідок їх нерівномірного нагрівання (термоерс) або утворення тепла, додаткового до Джоулевого (див. *Джоуля — Ленца закон*), при протіканні крізь середовище *електричного струму*. До них належать *Зеебека явище*, *Пельтьє явище*, *Томсона явище* *термоелектричне*. В ізотропному середовищі можливе *явище Бенедікса*, що полягає у виникненні термоерс при наявності в середовищі несиметричного *градієнта* температури. В анізотропному середовищі (див. *Анізотропія*) мають місце: *явище Бріджмена*, яке полягає у додатковому виділенні або поглинанні тепла в об'ємі при викривленні в ньому *напряму*

електр. струму і зумовлене зміною при цьому енергії носіїв заряду; поперечне явище Пельтьє на поверхні кристалу, яке призводить до потоку тепла, спрямованого перпендикулярно до струму; поперечний ефект Зеебека, що полягає у виникненні перпендикулярної до теплового потоку термоерс. Т. я. застосовують при створенні холодильників, термоелементів, термоелектрогенераторів тощо.

Лит.: Иоффе А. Ф. Полупроводниковые термоэлементы. М.—Л., 1960; Антычук Л. И. Термоэлементы и термоэлектрические устройства. Справочник. К., 1979. Л. І. Анатичук.

ТЕРМОЕЛЕКТРОГЕНЕРАТОР (від *термо...*, *електро...* і *генератор*), термоелектричний генератор — пристрій для безпосереднього перетворення теплової енергії на електричну, що його принцип дії ґрунтується на одному з термоелектр. явищ — *Зеебека явищі*; вид *джерела струму*. До осн. частин Т. належать термобатареї (сукупності різномірних напівпровідникових термоелементів), де внаслідок різниці т-р виникає *електрорушійна сила*, і теплообмінні пристрої їхніх нагріваних (спаяних) і ненагріваних (неспаяних) місць з'єднання. Т. розрізняють за інтервалом робочих т-р (20—300, 300—600, 600—1000 °С) і джерелом тепла (ізотопні, сонячні, газові та ін.). Переваги Т. перед традиційними електромагнітними перетворювачами енергії (напр., турбогенераторами) — відсутність рухомих частин, висока надійність, нескладність тех. обслуговування. Вади Т. — низький ккд (у найдосконаліших 0,15), порівняно висока вартість. За допомогою Т. живлять електроенергією віддалених і важкодоступних споживачів — автом. маяки, навігаційні буї, метеоролог. станції, космічні апарати тощо.

ТЕРМОЕЛЕКТРОННА ЕМІСІЯ — *емісія електронна*, що виникає при нагріванні тіла. Спостерігається, зокрема, в вакуумі у чистих металах (W, Mo, Ta) при т-рі 2000—2500 К і в складних напівпровідникових катодах при т-рі 1000 К. Осн. характеристикою тіл щодо Т. є величина густини т. з. термоелектронного струму насичення j при заданій т-рі Т. При відсутності зовн. електр. полів вона описується формулою Річардсона — Дешмана: $j = A_0 (1 - \tau) T^2 \exp[-e\phi/kT]$, де $A_0 = 4 \pi me^2 k^2 / h^3 = 120,4 \text{ А/см}^2 \text{ К}^2$ — універсальна стала, m і e — маса і заряд електрона, k — Больцмана стала, h — Планка стала, $e\phi$ — робота виходу, τ — коэф. відбиття електронів від *потенціального бар'єра* на межі метал — вакуум. Цю залежність виводять на основі *електронної теорії* металів або із законів *термодинаміки*, розглядаючи Т. є як випаровування електронів з твердого тіла. При великих зовн. електр. полях до струму Т. є додається струм *автоелектронної емісії*. Т. є лежить в основі роботи багатьох *електр. вакуумних приладів* та *іонних приладів*. Т. є вперше дослідив 1900—01 О. Річардсон. Знач-

ний внесок у вивчення Т. є. напівпровідникових катодів зробив укр. фізик Н. Д. Моргулис. Лит.: Добрецов Л. Н., Гомоюнова М. В. Эмиссионная электроника. М., 1966; Фоменко В. С. Эмиссионные свойства материалов. К., 1970. С. В. Свечников.

ТЕРМОЕЛЕМЕНТ (від *термо...* і *елемент*) — пристрій для безпосереднього перетворення теплової енергії на електричну або електричної енергії на теплову, що його принцип дії ґрунтується на одному з *термоелектричних явищ*. До осн. частин Т. (мал.) належать два різномірні електр. *провідники* або *напівпровідники*, з'єднані (спаяні) лише в одному місці. В Т., якими теплову енергію перетворюють на електричну, різниця т-р у спаяному (нагріваному) і неспаяному (ненагріваному) місцях зумовлює появу *електрорушійної сили* (див. *Зеебека явище*). Такі Т. використовують як *вимірювальні перетворювачі* для визначення т-ри та ін. фіз. величин (тиску газів, швидкості потоку рідини, сили струму тощо), зміни яких пов'язані зі змінами т-ри. У вимірювальній і перетворювальній техніці Т. наз. *термопарою*. Напівпровідникові Т., що діють на основі явища Зеебека, використовують також у *термоелектрогенераторах*. В Т., якими електр. енергію перетворюють на теплову, при пропусканні струму від стороннього джерела в одному місці з'єднання тепло поглинається, в іншому — виділяється (див. *Пельтьє явище*). Т. такого типу використовують у термоелектр. *холодильних машинах*, *термоста-*

ТЕРМОЗИТ (від грец. θερμός — теплий) — те саме, що й *шлакова пемза*.

ТЕРМОЗИТОБЕТОН — те саме, що й *шлакопемзобетон*.

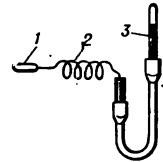
ТЕРМОКОПІВАННЯ — відтворювання копій з графічних і текстових оригіналів на термочутливих матеріалах, здатних змінювати свій стан під впливом тепла *інфрачервоного проміння*; спосіб *копювання документів*. Джерелом інфрачервоного проміння в термокопіювальних процесах є звичайно *лампи розжарення* — складові частини термокопіювальних апаратів (див. *Копіювальний апарат*), в які вміщують оригінали. В процесі Т. світлі ділянки оригіналу (пробіли) відбивають більшу частину проміння, а темні ділянки (елементи зображення) поглинають його і нагріваються. Розрізняють Т. пряме і посереднє. В разі прямого Т. (способом *контактного копіювання*) тепло нагрітого оригіналу передається чутливому шару термореактивного паперу, на якому й утворюється зображення. При посередньому Т. чутливий шар термопластичної плівки (або термокопіювального паперу) під дією тепла оригіналу розплавляється і переноситься на звичайний папір. Т. — спосіб оперативного виготовлення копій з друкованих і рукописних документів.

ТЕРМОМАГНІТНІ СПЛАВИ — сплави, що їхня *намагніченість* значною мірою залежить від робо-

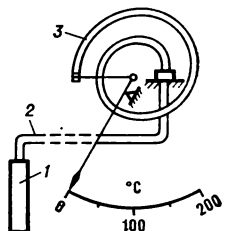
чої температури в інтервалі від —60 до 170 °С; вид магнітно-м'яких матеріалів (див. *Магнітні матеріали*). У Т. с. немагн. властивості майже однакові: питомий електрич. опір 0,9—1,0 мкОм м, густина 8,0—8,15 г/см³, коефіцієнт термічного розширення (13—15,5) 10⁻⁶ град⁻¹, твердість за Брінеллем (див. *Брінелля метод*) 180—220. Найпоширенішими є залізонікелеві Т. с. (30—38 % Ni), піддані *легуванню* хромом, алюмінієм або марганцем. На їхній основі створено багатопарові термомагн. матеріали, що відзначаються вищою тепловою стійкістю. Необхідних магн. властивостей Т. с. набувають після *холодної прокатки* або *відпалу*. З Т. с. виготовляють термокомпенсатори і терморегулятори магн. потоку у вимірювальних приладах, їх застосовують у *реле*. Див. також *Компенсатор*.

ТЕРМОМАГНІТНІ ЯВИЩА — явища, що виникають у провідному середовищі під дією магнітного поля і теплового потоку. Як і *гальваномагнітні явища*, вони зумовлені впливом магн. поля на рух носіїв електр. заряду (див. *Лоренца сила*). Т. я., що вимірюються в напрямі, перпендикулярному або паралельному відносно первинного градієнта т-ри, наз. відповідно поперечними і поздовжніми. До них належать: поперечне явище Нернста — Етtingсгаузена [виникнення *електрорушійної сили* (ерс), напрямленої перпендикулярно до градієнта т-ри і магн. поля]; поздовжнє явище Нернста — Етtingсгаузена (виникнення ерс, направленої вздовж градієнта т-ри й перпендикулярно до магн. поля); поперечне явище Рігі — Ледюка (виникнення градієнта т-ри в напрямі, перпендикулярному до первинного градієнта т-ри і магн. поля); поздовжнє явище Маджі — Рігі — Ледюка (зміна *теплопровідності* в магн. полі, направленої вздовж градієнта т-ри); явище Маджі — Рігі — Ледюка (зміна теплопровідності вздовж напрямку градієнта т-ри і перпендикулярно до магн. поля), а також зміна термоерс у магн. полі вздовж градієнта т-ри. Т. я. описуються методами *термодинаміки нерівноважних процесів*. Л. І. Анатичук.

ТЕРМОМЕТР (від *термо...* і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад для вимірювання *температури*. Дія Т. ґрунтується на залежності об'єму, електр. опору та ін. фіз. властивостей газів, рідин і твердих (з. термоелектричних) тіл від т-ри. Чутливий елемент Т. перебуває у безпосередньому контакті з досліджуванним середовищем (на відміну від *пірометра*). Розрізняють Т. газові, рідинні, термоелектричні (див. *Термопара*), Т. опору. В г а з о в и х Т. (мал. 1) термометричними тілами здебільшого є азот, водень, гелій. Ці Т. основані на властивості газів змінювати тиск при сталому об'ємі пропорційно до зміни т-ри (див. *Гей-Люссака закон*). Їх застосовують для вимірювання т-р у діапазоні від 3 до 2300 К. У р і д и н н и х Т. термометричними тілами є ртуть, спирт, пентан, толуол. Дія таких

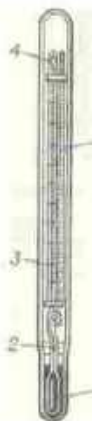

Мал. 1. Схема газового термометра: 1 — резервуар з газом (гелієм для низьких температур або азотом для високих температур); 2 — капіляр; 3 — ртутний термометр.

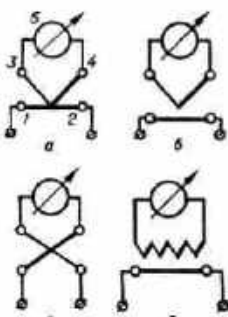

Мал. 2. Схема манометричного термометра: 1 — термометричний балон; 2 — капіляр; 3 — манометрична пружина.

ТЕРМОМЕТРІЯ

Мал. 3. Термометр глибоководний:
1 — термопару;
2 — вілка головного термометра;
3 — головний термометр;
4 — розширення;
5 — допоміжний термометр.

Термоперетворювачі (схеми):
а — контактний;
б — безконтактний;
в — хрестоподібний;
г — багатоеlementний;
д — нагрівач;
е — термоелемент;
ф — вимірювач магнітоелектричної системи.

Т. ґрунтуються на тому, що в певних інтервалах т-р зміни об'єму рідини пропорційні до зміни т-ри. Ці Т. застосовують для вимірювання т-р в діапазоні від 70 до 1500 К. Важливого значення набули Т. о. п. о. у, що їх для ґрунтуються на залежностях *електричного опору чистих металів, сплавів, напівпровідників* від т-ри. Серед них поширені Т. опору з бронзи (в діапазоні т-р 1—4 К), германію (4,2—13,8 К), індію (4—300 К), платини (14—900 К). Є також манометричні Т. (мал. 2), дія яких ґрунтуються на властивості газів, рідин і пари в замкненому об'ємі змінювати тиск при зміні т-ри. Їх використовують для вимірювання т-ри в діапазоні від 200 до 800 К. Існують Т. спец. призначення, напр., метеорологічні і глибоководні Т. (мал. 3), гіпсотермометри та ін. Т. застосовують у різних галузях науки і техніки, а також в побуті (рідинні Т.).

ТЕРМОМЕТРІЯ (від *термо...* і грец. *μετρον* — вимірюю) — розділ експериментальної фізики і метрології, який об'єднує методи і засоби вимірювання *температури*. В основі вимірювань, що здійснюються в Т., лежить *міжнародна практична температурна шкала*. Завданням Т. є визначення термометричних, тобто залежних від т-ри, властивостей речовини, розробка осн. правил конструювання, експлуатації і градування *термометрів*, встановлення можливих і припустимих похибок у вимірюванні т-ри.

О. А. Герасченко.
ТЕРМОМЕХАНІЧНА ОБРОБКА металів — обробка металів (сплавів), що полягає у послідовному нагріванні їх до т-ри, вищої за верхню критичну точку, пластичному деформуванні й *гартуванні* протягом одного технологічного процесу. Розрізняють кілька видів Т. о., визначених гол. чин. для обробки сталей. Осн. серед них — Т. о. високо- і низькотемпературна. Якщо сталь піддавати високотемпературній обробці, її деформують в області т-р *стійкого аустеніту*, що викликає (частково або повністю) *рекристалізацію* в процесі деформування. Під час низькотемпературної обробки сталь деформують в області т-р *метастабільного* (див. *Метастабільний стан*) аустеніту, нижчих т-ри його *рекристалізації*. При гартуванні сталі після деформування *мартенсит* наслідок зміни структури аустеніту. Т. о. забезпечує високі *міцність і пластичність* сталі, а також *виробничість і холодоустійкість*, зменшує її схильність до *крихкості* при відпуску (див. *Відпуск металу*). Т. о. деяких сплавів (напр., алюмінієвих, мідних) провадять за схемою: гартування — холодне деформування — *штучне старіння металів*. Т. о. — важливий засіб підвищення експлуатаційних характеристик конструкційних матеріалів та одержання *високоякісних сталей*.

ТЕРМОПАРА — пристрій для вимірювання температури, складається з двох сполучених різнорідних електронпровідних матеріалів. Дія Т. ґрунтується на *Зембека явищі*. Застосовується у вимірювальних і перетворювальних при-

строках. За допомогою Т. визначають температуру в діапазоні від 4 до 3800 К. Для термоелектродів використовують хромель (сплав нікелю з хромом) у парі з золотом, легованим залізом (4—80 К), платину, платиновий (сплав платини з родієм), мідь, константан (сплав на основі міді, що містить нікель 39—41 % і марганцю 1—2 %), копель (сплав на основі міді та нікелю з добавками заліза, марганцю та вуглецю), алюмель (сплав на основі нікелю, до якого входять алюміній, марганець, кремній та ін. елементи), вольфраменієві сплави (60—2300 К). Для вимірювання більш високих т-р застосовують Т. з карбідів і силіцидів вольфраму, молибдену, ніобію, цирконію. Див. також *Термоелемент*.

О. А. Герасченко.
ТЕРМОПЕРЕТВОРОВАЧ — пристрій, яким, використовуючи *термоелектричні явища*, змінний струм перетворюють на постійний. Т. (мал.) складається з нагрівника (тугоплавкої нитки), по якому протікає, нагріваючи його, перетворюваний змінний струм, і *термоелемента* (термопари), в якому під впливом тепла нагрівника виникає постійний струм. Розрізняють Т. контактні (з безпосереднім приділенням нагрівника до термоелемента), безконтактні та хрестоподібні. Щоб зменшити втрати тепла і підвищити чутливість, Т. роблять багатоеlementними і вмищують у вакуум. Застосовують їх гол. чин. у вимірювальних *термоелектричних приладах*.

ТЕРМОПСИС (Thermopsis) — рід рослин родини *бобових*. Багаторічна трава з довгим розгалуженим кореневищем. Листки чергові, тричасті, з прилистками. Квітки зібрані у верхівковий китицевидний суцвіття, жовті. Плід — біб. Бл. 30 видів, пошир. в Євразії і Пн. Америці. В СРСР — 13 видів, переважно в горах, степах і напівпустелях. В УРСР в дикому стані відсутні. Т. — отруйні рослини, тварини їх не їдять, більшість з них — *зісні характерні бур'яни*. Надземну частину Т. ланцюють, або п'яної трави (*Th. lanceolata*), і деяких ін. близьких видів використовують у медицині як *відхаркувальне*; з насіння одержують цитизин — препарат, що стимулює дихання і кровообіг.

А. П. Лебеда.
ТЕРМОРЕГУЛЯЦІЯ (від *термо...* і лат. *regulo* — впорядковую), терморегуляція — здатність *гомоїотермних тварин* підтримувати на сталому рівні *температуру тіла* незалежно від змін т-ри зовн. середовища. Це можливо лише при умові рівноваги між процесами *теплопродукції і тепловіддачі*. Розрізняють хім. та фіз. Т. Хім і ч и а Т. забезпечує зміни рівня заг. енерговитрат і теплопродукції тканин (терморегуляційний тонус м'язів, теплопродукцію мозку, міокарда, печінки тощо); відбувається внаслідок змін інтенсивності окисних процесів. Фіз і ч и а Т. забезпечує зміни тепловіддачі за рахунок судинних реакцій шкіри, *потовиділення*, теплової задишки тварин, сезонних змін теплоізолюючих властивостей хутра та ін. Т. здійснюється рефлекторно (див. *Рефлекси*), під

впливом подразнень, що надходять з *терморесепторів* шкіри, внутр. органів і слизових оболонок. Центр Т. знаходиться в *гіпоталамусі* й підпорядкований *корі великих півкуль головного мозку*. Т. розвинулася в процесі *еволюції* як пристосовна реакція організму на мінливість температурних умов існування. Т. у немовлят — недосконала, здійснюється переважно за рахунок судинних реакцій і змін теплопродукції. Зниження т-ри середовища на 1°C підвищує основний обмін у немовлят на 5 %, у дорослої людини — лише на 1 %. В похилому і старечому віці Т. частково порушується, збільшується амплітуда добових і сезонних коливань т-ри тіла.

Лит.: Словник А. Д. Животная теплота и её регуляция в организме млекопитающих. М.—Л., 1952; Иванов К. П. Мышечная система и химическая терморегуляция. М.—Л., 1965; Иванов К. П. Биоэнергетика и температурный гомеостазис. Л., 1972.

В. Я. Бевзевський.
ТЕРМОРЕЗИСТОР (від *термо...* і *резистор*), термистор — напівпровідниковий резистор, що його електричний опір істотно залежить від зміни температури. Осн. параметри Т. є діапазон робочих т-р (у більшості Т. від 170—210 до 370—500 К, у високотемпературних — 900—1300 К, у низькотемпературних 4,2—77 К) і температурний коеф. опору (відносно приросту електр. опору у процентах при зміні т-ри на 1 К). Розмір Т. від кількох мікрометрів до кількох сантиметрів. Виготовляють Т. з суміші оксидів перехідних металів, з синтетичних алмазів, твердих розчинів на основі титанату барію тощо. Т. застосовують у системах теплового контролю, компенсації термічної нестабільності електр. кіл, у вимірювачах потужності тощо.

ТЕРМОРЕЦЕПТОРИ, терморесептори (від *термо...* і *ресептори*) — чутливі закінчення нервових волокон на поверхні покривів в різних тканинах і органах людини й багатьох тварин, що реагують на зміни температури тіла. При зміні т-ри частота *імпульсів нервових*, що надходять у центр *терморегуляції* по нервових волокнах, змінюється. Розрізняють холодові та теплові Т. На поверхні шкіри вони розташовані неоднаково. Кількість холододових звичайно перевищує кількість теплових (у людини на 1 см² шкіри 23 холододові і 3 теплові Т.). Найбільшу чутливість до коливань т-ри у людини має шкіра обличчя, живота; меншу — кінцівок.

ТЕРМОСТАТ (від *термо...* і грец. *στατός* — нерухомий) — пристрій для підтримання сталої *температури*. Являє собою металеву, скляну або ін. посудину, теплоізолювану від навколишнього середовища. Для забезпечення сталої т-ри в Т. використовують стабільність т-р *фазових переходів*, напр. т-ри *плавлення і кипіння* чистих речовин та рівноважних сумішей, або застосовують спец. пристрій — терморегулятор. Т. для кріогенних т-р (див. *Низькі температури*) наз. *кріостатами*. *Термоніслями* в Т. для середніх т-р (200—800 К) є спирти, вода і різні масла; в Т.

для високих т-р (понад 800 К) застосовують розплавлені солі і метали. Перші Т. з наук. метою створили М. В. Ломоносов, А. Л. Лавауазьє, Г. Д. Фаренгейт (1686—1736).

ТЕРМОСТІЙКІСТЬ, термічна стійкість — властивість крихких матеріалів зберігати механічні характеристики і структуру при одно- або багаторазовій термічній дії. Визначається здатністю матеріалу чинити опір, не руйнуючись, термічним напруженням, зумовленим зміною т-ри при нагріванні або охолодженні. Залежить від коеф. термічного розширення і *тепловідповідності* матеріалу, його пружних та ін. властивостей, форми і розмірів виробів. Т. максимальна у матеріалів з малими значеннями *модуля пружності*, коеф. термічного розширення і високою мех. міцністю. Т. оцінюють звичайно кількістю циклів нагрівання і охолодження, що їх витримує матеріал (виріб) до появи тріщин, до часткового чи повного руйнування, а також т-рою або різницею т-р матеріалу (виробу) і охолоджуючого середовища, при яких він руйнується або різко знижується його мех. міцність.

ТЕРМОСФЕРА (від *термо...* і грец. σφαῖρα — куля) — шар верхньої *атмосфери*, що лежить між *мезонаузою* і *екзосферою*, перебігає на вис. від 80 км до 1000 км. Для Т. характерне збільшення т-ри з висотою (до 1000 К і більше), що зумовлене поглинанням короткохвильового випромінювання, а також корпускулярного і рентгеновського випромінювання Сонця. У межах Т., на вис. бл. 120 км, починається процес дифузійного розподілу атм. газів, частина молекул і атомів цих газів перебуває в іонізованому стані (див. *іоносфера*). Вище 200—300 км переважає легкий атомарний кисень, вище 500 км — значні концентрації ще легших елементів — водню і гелію. Осн. параметри Т. зазнають значних змін залежно від геогр. положення, сонячної активності, пори року, а також протягом доби. Термін «термосфера» прийнято Міжнар. геодезичним і геофіз. союзом 1951.

М. Б. Барабаш.

ТЕРМОФІЛЬНІ ОРГАНІЗМИ, термофіли (від *термо...* і грец. φίλος — люблю) — організми, що існують при т-рі понад 45 °С (небезпечної для більшості живих організмів). До Т. о. належать деякі риби, безхребетні (черви, комахи, молюски), мікроорганізми (найпростіші, бактерії, плісневі гриби, водорості тощо), деякі папоротеподібні і квіткові рослини. Т. о. живуть у *термальних водах*, зокрема у воді гарячих джерел (напр., рачок *Thermosbaena mirabilis* існує при т-рі 45—48 °С і гине, якщо т-ра води стає нижче 30 °С), верхніх шарах ґрунту, який дуже нагрівається сонцем, тощо. У широкому розумінні Т. о. — це мешканці теплих кліматичних зон (напр., тропічних), а також *сапрофіти* та *паразити*, що живуть у тілі *гоміотермних тварин* (при т-рі 35—40 °С).

ТЕРМОФІБНІ ОРГАНІЗМИ (від *термо...* і грец. φόβος — страх) — організми, що здатні нормально

існувати та розмножуватись лише при відносно низьких т-рах (звичайно не вище 10 °С). Т. о. живуть в глибинах Світового океану, в районах суші з холодним кліматом (Арктики, Антарктики, високогір'їв). Термофобні мікроорганізми наз. також *психрофільними мікроорганізмами*, а термофобні рослини — *психрофітами*.

ТЕРМОФОСФАТ — фосфорне добриво, що його одержують сплавленням або спіканням розмелених *фосфоритів* чи *апатитів* з лужними солями (содою, поташем тощо), природними силікатами, шлаками і вапном. Містить від 18 до 34 % Р₂O₅, який добре засвоюється рослинами. Т. можна застосовувати при *основному удобренні* на всіх ґрунтах, але як лужне добриво найефективніше на кислих ґрунтах.

ТЕРМОХІМІКО — МЕХАНІЧНА ОБРОБКА металів — обробка металів (сплавів), що полягає в нагріванні їх, витримуванні в хімічно активному середовищі і пластичному деформуванні. При Т.-м. о. хім. елемент просочується з активного середовища (напр., азоту) в поверхні шари металів швидше, ніж у процесі *хіміко-термічної обробки*, що зумовлене збільшенням під час деформування заг. протяжності границь зерен, концентрацією *вакансій*, підвищенням густини *дислокацій*. Т.-м. о. провадять при т-рі, нижчій за т-ру *рекристалізації*, і навіть при т-рі *рекристалізації*. Застосовують її переважно для поверхневого *зміцнення* металів (сплавів), що їх піддають *гартуванню*, *термомеханічній обробці*.

ТЕРМОХІМІЯ — розділ *термодинаміки хімічної*. В Т. вивчають теплові ефекти, що супроводять хім. реакції (теплоту утворення, теплоту згоряння), фізико-хім. процеси, напр. зміну *агрегатних станів речовини* (плавлення, сублімація, випаровування, кристалізація та конденсація), розчинення тощо. Для визначення *теплових ефектів реакцій*, що їх неможливо провести у калориметрі (див. *Калориметрія*), широко застосовують *Гесса закон*. Щоб перерахувати теплові ефекти утворення сполук з стандартних умов (25 °С і тиск 101325 Па) на іншу т-ру, використовують рівняння Кірхгофа, в якому подано залежність теплового ефекту від т-ри. Для такого перерахування необхідно знати залежність *теплоємності* від т-ри для всіх речовин, які беруть участь у реакції, а також їхні теплоти перетворень та переходів. Термохім. дослідження провадяться також для вивчення теплоти утворення розчинів, енергій *хімічного зв'язку*, визначення теплоти змоцнування, набухання, адсорбції тощо.

ТЕРМОЯДЕРНА ЗБРОЯ — зброя, вибухова дія якої основана на використанні енергії, що враз виділяється під час *термоядерної реакції* в умовах надвисоких температур (до десятків мільйонів градусів). Ця зброя відома у вигляді водневих (термоядерних) бомб, які мають велику руйнівну силу. Умови для протікання термоядерної реакції створюються вибухом атомного заряду. Осн.

ядерною вибуховою речовиною, здатною до термоядерної реакції, є ізотопи важкого та надважкого водню, суміш *дейтерію* з *тритієм*. Як термоядерний заряд у водневих бомбах застосовують гідрид літію. Див. також *Ядерна зброя*.

ТЕРМОЯДЕРНІ РЕАКЦІЇ — ядерні реакції між легкими атомними ядрами, що відбуваються при високих температурах (понад 10⁷ К). Найчастіше це реакції перетворення легких ядер на важчі. Ядра можуть «злитися», якщо віддалі між ними дорівнює радіусові дії *ядерних сил*. Високі т-ри необхідні для подолання електростатичного бар'єра, зумовленого взаємним відштовхуванням однойменно заряджених ядер. Т. р. супроводяться вивільненням значної енергії (табл.), яка забезпечує збереження високої т-ри і подальший розвиток реакцій. Енергія, вивільнювана при синтезі ядер, пов'язана зі зменшенням їх сумарної маси (див. *Дефект маси*). У Всесвіті Т. р. є одними з основних джерел енергії зірок, а також механізмами народження атомних ядер. На Сонці, напр., відбувається Т. р. перетворення водню на гелій (4p → ⁴He + 2e⁺) з виділенням величезної кількості енергії. При т-рах порядку десятків мільйонів градусів і вищих будь-яка речовина перетворюється на *плазму*. Завдяки великій масі зорі є ідеальними термоядерними реакторами, оскільки плазма в них утримується силами гравітаційного притягання (див. *Тяжіння*, *Колпак гравітаційний*). Т. р. здійснюються при вибухах термоядерних (водневих) бомб (див. *Ядерна зброя*).

Імовірнісна схема таких реакцій включає Т. р. 4, 5, 7, 10 (табл.). Перспективним є використання Т. р. в мирних цілях — для розв'язання енерг. проблем шляхом здійснення керованого термоядерного синтезу (КТС), оскільки на відміну від усіх інших видів палива на Землі запаси дейтерію, палива для Т. р. у Світовому океані є практично невичерпними. Найбільші труднощі на цьому шляху становить тривала термоізоляція плазми, нагрітої до дуже високої т-ри, від навколишнього середовища. В *токамаках*, *стелараторах*, прямих пастках плазма утримується магнітним полем. Розробляються також методи з використанням енергії лазерів (т. з. лазерний термоядерний синтез), іонних та електронних пучків. При цьому використовують Т. р. 4, 5, 7 (табл.), а також 10 (для відтворення тритію). Здійснення КТС являє собою одну з найголовніших наук.-тех. проблем сучасності.

Лит.: Арцимович Л. А. Элементарная физика плазмы. М., 1969; Арцимович Л. А., Сагдеев Р. З. Физика плазмы для физиков. М., 1979; Хеглер М., Кристьянсен М. Введение в управляемый термоядерный синтез. Пер. с англ. М., 1980.

В. Т. Толоч.
ТЕРН — річка у Сум. обл. УРСР, права прит. Сули (бас. Дніпра). Довж. 77 км, площа бас. 885 км². Тече Придніпровською низовиною у широкий долині. Живлення снігове і дощове. Воду річки використовують для пром. і побутового водопостачання, частково для зро-

Величини енерговиділення для деяких термоядерних реакцій

Реакція	Енерговиділення, МеВ
1. p + p → → D + e ⁺ + ν	2,2
2. p + D → → ³ He + γ	5,5
3. p + T → → ⁴ He + γ	19,7
4. D + D → → T + p	4,0
5. D + D → → ³ He + n	3,3
6. D + D → → ⁴ He + γ	24,0
7. D + T → → ⁴ He + n	17,6
8. T + T → → ⁴ He + 2n	11,3
9. D + ³ He → → ⁴ He + p	18,4
10. n + ⁶ Li → → ⁴ He + T	4,8

p — протон; D — дейтрон (ядро дейтерію ²H); T — тритон (ядро тритію ³H); n — нейтрон, e⁺ — позитрон, ν — нейтрино, γ — фотон, ³He і ⁴He — ізотопи гелію.

Термонпис ланцетний: 1 — верхня частина рослини; 2 — кореневище і основні стебелі; 3 — гілка з плодами.

ТЕРНАВА

шування. У долині Т., біля с. Городища, поселення сіверян (8—10 ст.) та залишки давньорус. фортеці (12 ст.).

ТЕРНАВА — річка в Хмельн. обл. УРСР, ліва прит. Дністра. Довж. 62 км, площа бас. 381 км². Тече Поліською височиною у каньйоноподібній (глиб. до 130 м) долині. Живлення сігове і дощове. Використовують для рибництва. На Т. — м. Дунаївці, поблизу якого виявлено поселення трипільської культури (3-є тис. до н. е.).

ТЕРНЕР (Turner) Джозеф Меллора Уільям (23.IV 1775, Лондон — 19.XII 1851, там же) — англ. живописець, рисувальник і гравер, представник романтизму. Навчався у Т. Молтона (бл. 1789) та в лондонській АМ (1789—93), її академик — з 1802. Відвідав Францію, Швейцарію, Голландію, Бельгію, Німеччину, Італію. Писав картини на істор. та міфологічні сюжети, найбільш відомий як пейзажист. Твори: «Мол в Кале» (1802—03), «Схід сонця в тумані» (1807), «Дідона будує Карфаген» (1815), «Байська затока» (1823), «Улісс і Поліфем» (1828—29), «Останній рейс корабля „Відажний“» (1838), «Снігова буря» (1842), «Дощ, пара і швидкість» (1844). Виконав також багато малюнків та гравюр. Картини Т. зберігаються в галереї Тейт і Британському музеї у Лондоні. Викладав у лондонській АМ (з 1808 — професор).

ТЕРНЕР (Turner) Нат (2.X 1800, Саутгемптон, шт. Вірджинія — 11.XI 1831, Єрусалим, тепер Кортленд, Вірджинія) — борець проти рабства в США. Негр. Був рабом, самотужки навчився грамоти, став баптистським проповідником. У серпні 1831 Т. очолив збройне повстання негрів-рабів у Вірджинії, до якого приєднались і білі бідняки. Повстання було придушене урядовими військами. Сотні повстанців було убито, Т. і найближчих його сподвижників страчено. Незважаючи на поразку, повстання сприяло дальшому піднесенню боротьби проти рабства в США.

ТЕРНІ — селище міського типу Недригайлівського р-ну Сум. обл. УРСР. Розташовані на р. Терні (бас. Дніпра), за 29 км від залізнич. ст. Білопілья, 5,2 тис. ж. (1983). Засн. 1643. В 70-х рр. 18 ст. населення Т. брало участь у виступах селян, очолених С. І. Гаркушем (Т. були одним з опорних пунктів повстанців). Під час революції 1905—07 в Т. відбулися виступи робітників і селян. В серпні 1917 в Т. виникла орг-ція РСДРП(б). Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1957 Т. — с-ще міськ. типу. У селищі — цукр. комбінат, цегельний з-д, виробниче відділення Недригайлівської райспінгостехніки. З заг.-осв. школи, філіал Недригайлівської муз. школи, лікарня, поліклініка, 2 будинки культури, клуб, 3 б-ки. В Т. народився укр. рад. співак А. Ю. Мокренко. **ТЕРНИЧЕНКО** Аристарх Григорович [3 (15).IV 1882, м. Охтирка, тепер Сум. обл. — 1.II 1927, Київ] — укр. агроном. В 1914 закінчив с.-г. відділ Київського політехнічного ін-ту. В 1910, спираючись на підтримку агрономів, студентів, ак-

тив сільської молоді, організував у Києві с.-г. видавництво «Рідля», 1913 перетворене на т-во «Український агроном», з завданням — видавати науково-популярну с.-г. літературу укр. мовою і цим «давати агрономічну поміч селянській людності на Україні». В 1919—23 Т. працював спочатку в Наркомземі УРСР, а потім у Київському губземвідділі, одночасно редагував видання (часописи) «Трудове господарство», «Село» та «Агроном». З 1922 — доцент, а з 1923 — професор ветеринарно-зоотехнічного і с.-г. ін-тів у Києві. Праці Т. — з різних питань агрономічної науки, в т. ч. кілька підручників.

ТЕРНІВКА, Велика Тернівка — річка в УРСР, у межах Харків. і Дніпроп. областей, права прит. Самари (бас. Дніпра). Довж. 78 км, пл. бас. 942 км². Має річковий характер. Живлення дощове і сігове. Використовують для зрошування і с.-г. водопостачання. **ТЕРНІВКА** — місто Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Павлоградській міськраді. Розташована на р. Тернівці (бас. Дніпра), за 17 км від залізнич. ст. Павлоград І. Засн. 1777. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1976 Т. — місто. У Т. — 4 кам.-вуг. шахти («Тернівська», «Самарська», «Дніпровська», ім. Ленінського комсомолу), центр, обгачувальна ф-ка «Павлоградська», птахофабрика, радгосп, будинок побуту. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня, 2 будинки культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

ТЕРНІВКА — селище міського типу Микол. обл. УРСР, підпорядковане Центр. райраді м. Миколаєва. Розташована на р. Інгулі, за 9 км від залізнич. ст. Миколаїв, 9,0 тис. ж. (1983). Більшість жителів Т. працює на пром. підприємствах Миколаєва. В селищі — радгосп, філіал Микол. швейно-галантерейної ф-ки, цех Микол. пром. комбінату, харч. комбінат, підприємства побутового обслуговування та ін. Школи — заг.-осв. та мистецтв, філіал міськ. лікарні, Будинок культури, б-ка. Т. засн. болгар-переселенці 1801, с-ще міськ. типу — з 1949.

ТЕРНОВИЙ Костянтин Сергіївич (н. 16.IV 1924, Одеса) — укр. рад. ортопед-травматолог, академік АН УРСР (з 1982), заслужений лікар УРСР (з 1965), заслужений діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Закінчив Одес. мед. ін-т (1949). В 1949—53 працював в лікувальних закладах м. Ворошиловграда, в 1953—70 — в Одес. обл. лікарні і одночасно в Одес. мед. ін-ті. З 1970 — заступник міністра охорони здоров'я УРСР і завідувачий клінічним відділенням Київ. н.-д. ін-ту ортопед.

Д. М. У. Тернер. Честерський канал. 1829. Національна галерея. Лондон.

дії. Осн. наук. праці присвячені вивченню взаємозв'язків в кістково-суглобовій системі; порушень будови, хім. складу кісток, їх опору навантаженню при патології кістково-мозкового кровообігу; деяких питань регенерації та трансплантації кісткової тканини, пухлинних захворювань системи опори і руху, патогенезу та диференціальній діагностиці обмінно-дистрофічних захворювань суглобів, кістково-суглобового туберкульозу і травм кісток. Запропонував кілька апаратів і пристосувань для лікування складних і ускладнених переломів кісток та виниклих. Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, орденом «Знак Пошани», медалями.

ТЕРНОПІЛЬ — місто, обласний та районний центр УРСР. Розташований на р. Сереті (прит. Дністра). Вузол залізничних і автомоб. шляхів. Аеропорт. 168 тис. ж. (1983). Уперше згадується в привілеї польськ. короля Сигізмунда I 1540, за яким в урочищі Тернопілля (звідси, очевидно, й назва міста) почалося буд-во фортеці. В 1548 місто дістало *магдебурзьке право*. В кін. 16 ст. в Т. створено *братство*, яке відіграло значну роль у боротьбі проти католицизму і унії. В 1655 сел.-хоз.-в. військ. на чолі з Б. Хмельницьким здобуло місто. Проте місто залишилося під владою шляхет. Польщі. Після 1-го поділу Польщі (1772) Т. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1809—15 місто в складі Росії, центр *Тернопільського округу*. На Тернопільщині відбулися *Тернопільські селянські страйки 1900*. В 1901—03 через місто доставляли на Україну і в Росію ленінську газету «*Искра*».

Під впливом революції 1905—07 в Росії відбувся *Тернопільський робітничий виступ 1905*. Під час 1-ї світової війни в Т. перебували рос. війська (1914—17). Після розпаду 1918 Австро-Угорщини Т. 1919 загарбала бурж.-поміщицька Польща. З липня по вересень 1920 у визволеному Червоною Армією Т. діяли *Галицький революційний комітет* і ЦК Компартії Сх. Галичини. В місті було встановлено Рад. владу. Т. став центром *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*. У вересні 1920 Т. знову загарбаний бурж. Польщею. Під керівництвом підпільного окружного КПЗУ в місті відбулися страйки, політ. демонстрації (1926—27, 1929—30, 1932—34, 1937). Тут проходив «*Тернопільський процес 51-го*» 1937. В 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1939 Т. — обл. центр (див. також *Тернопільська обласна партійна організація*).

До возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР у місті працювало кілька дрібних підприємств, в основному по переробці с.-г. сировини. Сучас. Т. — один із пром. центрів республіки, який швидко розвивається. На поч. одинадцятої п'ятирічки обсяг випуску пром. продукції зріс проти 1939 в 160 раз. У Т. зосереджено майже 45 %

А. Г. Терніченко.

К. С. Терновий.

Тернопіль. Церква Різдва. 1602—08.

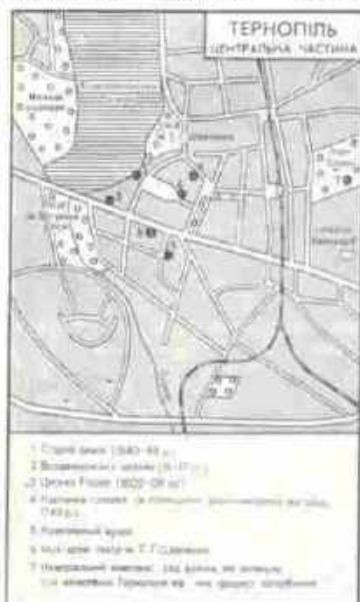
пром. виробн. області. За роки Рад. влади значних змін зазнала галузева структура пром-сті. Провідна роль належить легкій (49,7 % валової пром. продукції міста, 1982), маш.-буд. і металообр. (31,7%) та харч. (10,7 %) галузям. У Т. працюють 43 пром. підприємства. За післявоєнної роки особливо зросла легка (Тернопільський бавовняний комбінат імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, виробниче швейне

проектно-конструкторський технологічний ін-т світлотех. пром-сті, Укр. відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту тваринництва, Укр. відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту ветеринарної санітарії та ін. У Т. 29 б-к (фонд — 1,3 млн. одиниць зберігання), 24 клубні заклади, палац культури «Октябрь», 4 кінотеатри, 20 кіноустановок із платним показом, два театри — Тернопільський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка і Тернопільський театр ляльок, обл. філармонія. Працюють Тернопільський краєзнавчий музей і його відділ — картинна галерея.

Позашкільні заклади: міський Палац піонерів та школярів, учбово-виробничий комбінат, станції: юних натуралістів, юних техніків, лит. екскурсійно-туристська, 2 спорт. школи. В місті виходять 2 обл. газети — «Вільне життя» та «Ровесник», 4 багатотиражні газети. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр. Архітектурні пам'ятки: Старий замок (1540—48, перебудовувався у 17 ст., в стилі ренесансу, та в 19 ст.); Здвиженська церква (16—17 ст.; обидві споруди реставровано в 60-х рр. 20 ст.); церква Різдва (в плані трикуткова, з оборонною баштою, 1602—08); домініканський костіол (18 ст., в стилі барокко). Пам'ятники: В. І. Леніну (1967, скульптор О. Робертман), Т. Г. Шевченку (1982, скульптор М. Невеселій) та ін. В Т. народилися укр. рад. композитор і піаніст В. О. Барвінський, укр. педагог М. Білецька, польс. славіст О. Брюкнер, укр. учений-правознавець С. С. Дистрянський, укр. рад. математик В. Й. Левчицький, укр. письменник Ю. Опішський, укр. актриса і співачка С. А. Стадницька. В с. Біла (тепер передмістя Т.) народилися укр. співачка Г. А. Крушельницька. В 1882, 1887, 1898, 1905, 1911 в Т. бував І. Я. Франко, 1903—М. В. Лисенко. У Т. виступали М. К. Садорський (1905—06) та М. К. Заньковецька (1906). Тут навчалися укр. співачка С. А. Крушельницька, укр. рад. актор і режисер Л. Курбас.

Лит.: Ельгольд Б. В. [та ін.]. Тернопіль. Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 1929. В. М. Шемчук. **ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ** — одна з обласних орг-цій Комуністичної партії України, створена 1939 після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР. Перші марксистські с.-д. гуртки на Тернопільщині виникли наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Важливе значення для поширення марксистських ідей серед населення краю мала левінська «Іскра», яка транспортувалася з-за кордону в Росію, зокрема через Тернопільщину.

В 1905—07 значну роль у розгортанні революц. боротьби трудящих відіграли групи сириння РСДРП. Під їхнім керівництвом у січні — лютому 1905 в Тернополі відбулися масові політ. мітинги і демонстрації трудящих. Під час I-ї світової війни на тер. Тернопільщини, яка була в той час фронтовим районом, вели революц. роботу більшовики, що служили в рос. армії. Після підписання Брестського миру 1918 організатором і керівником революц.-визвольного руху на Тернопільщині були комуністичні орг-ції, що виникли наприкінці 1918 — на поч. 1919 і впливали у засновану в лютому 1919 Комуністичну партію Сх. Галичини [КПСГ, з 1923 — Комуністична партія Західної України (КПЗУ)]. В кінці 1918—1919 під керівництвом комуністів розгорнулася боротьба трудящих проти контрреволюц. уряду «Західноукраїнської народної республіки», з липня 1919 — проти військ бурж.-поміщицької Польщі. Під час радянсько-польської війни 1920, коли Червона Армія визволила частину Сх. Галичини, в т. ч. Тернопільщину, Тернопіль став центром Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР). У містах і селах створювалися парт. осередки, які стали ініціаторами соціалістичних перетворень на визволених землях. Після окупації восени 1920 Зх. України білополяками комуністичні орг-ції, діючи в умовах підпілля і терору, очолили революц. боротьбу трудящих. Ряди Терноп. окружної парт. орг-ції КПЗУ зросли. В 1924 вона налічувала 7 осередків з 34 комуністами, в серпні 1925—67 осередків і 335 членів партії. Під керівництвом орг-ції КПЗУ на Тернопільщині відбувалися масові революц. виступи трудящих. Після визволення Червоною Армією зх.-укр. земель у вересні 1939 для подання допомоги парт. і рад. орг-ціям ЦК КП(б)У в кін. 1939 відрядив сюди досвідчених парт. і рад. працівників. Важливу роль в орг. і політ. зміні Т. о. п. о. відіграла I обл. парт. конференція (23—25.IV 1940). На той час в області працювали 38 райкомів, 3 міськкоми партії, 201 первинна орг-ція, яка налічувала 2674 комуністи. Під керівництвом парт. орг-цій були здійснені перші соціалістичні перетворення. Значних успіхів було досягнуто в галузі промисловості, на початку червня 1941 в області було створено 532 колгоспи, які об'єднали 46 402 сел. господарства (15,3 %). З поч. Великої Вітчизн. війни 80 % комуністів пішли до Червоної Армії. В 1941—44 на окупованій ворогом території області діяли підпільна патріотична органі-

об'єднання, Тернопільський завод штучних шкір, галантерейна фабрика) та маш.-буд. і металообр. (виробничі об'єднання: «Тернопільський комбайновий завод» — випускає бурякозбиральні комплекси; «Ватра» — світильники, пускорегулюючі апарати; з-д: експеримент.-мех. «Молода гвардія» — торг. обладнання; рем.-мех., авторемонтний тощо) пром-сті. Розташування міста в зоні розвинутого с.-г. виробн. зумовило розвиток харч. пром-сті (цукр., молочні, хлібні, м'ясні, ковбасні, прод. товарів, безалкогольних напоїв з-д, м'ясний та хлібопродуктів комбінат тощо). Виробн. буд. матеріалів (комбінат «Будіндустрія», домобуд.: цегельний з-д, три з-ди залізобетонних виробів тощо), меблів (меблевий комбінат). Працюють фарфоровий з-д. Фармацевтичн. ф-ка. Будинки побуту і понад 190 пунктів побутового обслуговування.

Т. — важливий культур. центр республіки. В 1982/83 навч. р. в Т. було 20 загальноосв. шкіл усіх видів (23 тис. учнів), 2 муз. та художня школи, 3 серед. спец. навчальні заклади (2 тис. учнів), 7 профес.-тех. уч-щ (понад 5 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — Тернопільський медичний інститут, Тернопільський педагогічний інститут і Тернопільський фінансово-економічний інститут (всього 13,8 тис. студентів), а також Тернопільський філіал Львівського політехнічного інституту. У місті працюють Всесоюзний

Тернопіль. Меморіальний комплекс на честь радянських воїнів, які загинули під час визволення Тернополя від німецько-фашистських загарбників. Архітектори Б. Гаврилюк, С. Гронський, Е. Приймаченко, 1970.

Тернопіль. Площа Свободи.

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 13,6 тис. км²
Населення — 1162,1 тис. чол.
(на 1.1 1983)
Центр — м. Тернопіль

ПОСІЄНІ ПЛОЩІ
ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКО-
ГОСПОДАРСЬКИХ
КУЛЬТУР (1982, %)

Озима пшениця
Ячмінь
Овочово-баштанні
картопля
Цукрові буряки
Однорічні трави
Інші культури

Тернопільська область.
Пам'ятник радянським воїнам-визволителям у місті Збараж. Скульптор Л. Гром, 1948.

ація на чолі з Я. А. Кравченком, антифашист. підпільна орг-ція на чолі з комуністом М. М. Погодою, антифашист. підпільна орг-ція, яку створили кол. рад. воїни комуніст В. П. Семенов, комсомольці О. М. Артамонов, В. Г. Беляєв, П. С. Козлов, та антифашист. група, створена кол. головою сільради, секретарем комсомольської орг-ції с. Літовище Шумського р-ну З. І. Бондаруком і кол. військомослужбовцем О. В. Комелягіним, та ін. У березні 1943 обидві групи приєдналися до партизан. з'єднання А. З. Одухи. Після визволення області від окупантів Т. о. п. о. мобілізувала трудящих на якнайшвидшу відбудову зруйнованого військово-нар. г-ва. На кін. грудня 1947 Т. о. п. о. об'єднувала 510 первинних парт. орг-цій, в яких налічувалося понад 6300 комуністів. Велику роботу проводила Т. о. п. о. по соціалістичній перебудові с. г. Зламавши опір куркульства, трудящі області під керівництвом комуністів навести 1950 завершили колективізацію с. г. Значну роль в орг.-госп. зміцненні колгоспів, ідейно-політ. зміцненні сільс. парт. орг-цій відіграли політвідділи МТС, створені в зх. областях УРСР 1949—50 за постановою ЦК ВКП(б). Під керівництвом парт. орг-цій в області успішно здійснювалася культурна революція. Завдяки постійній увазі КПРС і Рад. уряду, братерський допоміжні всіх союзних республік, самовідданій праці трудящих області Тернопільщина за роки соціалістичного будівництва зробила великий крок уперед. На кін. 1981 обсяг пром. продукції області зріс проти довоєнного майже в 30 раз. На підприємствах і в колгоспах масового розмаху набуло соціалістичне змагання, на чолі якого йдуть комуністи і комсомольці. Рік у рік шириться і міцніє змагання між трудящими Терноп., Вінн., Хмельн. областей УРСР і Пензенської обл. РРФСР, а також Сливенського округу НРБ. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. 37 чол. удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а Є. О. Долішко цього звання удостоєна двічі. Здійснюючи рішення XXIII—XXVI з'їздів КПРС, Листопадового (1982) та Червеного (1983) пленумів ЦК КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністич. будівництва, виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. В різний час обл. парт. орг-ція очолювали І. Д. Компанець, В. М. Дружинін, І. І. Профатілов, Г. І. Шевчук. На 1.1 1983 Т. о. п. о. об'єднувала одну міську і 16 районних парт. орг-цій, в яких налічувалося 45 054 комуністи. На 1983 у Т. о. п. о. відбулося 19 обл. парт. конференцій. Активним помічником обл. парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, яка налічує 163 817 чол. (на 1.1 1983). Друк. органом Т. о. п. о. є газ. «Вільне життя». Про розвиток економіки і культури області див. також *Тернопільська область*.

Лит.: Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. Львів, 1980; Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область. К., 1973.

А. І. Корнієнко.
ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 4.XII 1939 в результаті возз'єднання зх.-укр. земель в єдиний Укр. Рад. д-ві. Розташована на З. республіки. В області — 16 районів, 424 сільради, 16 міст, 15 с-х міськ. типу. В 1967 область нагороджено орденом Леніна. Карти див. на окр. арк., с. 112—113.

Природа. Більша частина Т. о. лежить у межах *Подільської височини*, крайня пн.-зх. частина — у *Малому Поліссі*. Подільська височина (макс. висота в межах області 443 м) поступово знижується з Пн. на Пд. і Пд. Сх. На Пн. цієї височини підносяться *Вороняки* та *Кременецькі гори* (вис. до 408 м), які крутим уступом обриваються до Малого Полісся. З Пн. Зх. на Пд. Сх. простягаються скелясті, дуже розчленовані вапнякові пасма — *Товтри*, або *Медобори*. На крайньому Пд. Зх. — *Отілля*. Поширені карстові форми рельєфу: печери (див. *Печери подільські*), лійки, понори, карри. Серед корисних копалин переважають мінеральні буд. матеріали: вапняки, цегельні й черепичні глини, кварцові піски, пісковики, гіпс, крейди, мергель, гравій, галька. Є також поклади торфу, бурого вугілля (Бриківське родовище), бентонітових глин (Почаївське, Бережанське, Смиковецьке родовища), доломітів, глауконітових пісків, фосфоритів, самородної сірки: мінеральні води й лікувальні грязі. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня на Пн. — 5,5°, на Пд. — 4,5°, липня відповідно +18 та +19°. Опади 520—700 мм на рік, бл. 75 % їх припадає на теплий період. Інколи випадає град. Взимку бувають заметілі. Вегетаційний період 203—208 днів. Річки Т. о. належать до басейнів Дністра (*Золота Липа*, *Коронець*, *Стрипа*, *Джурин*, *Серет*, *Нічлава*, *Збруч*) та Прип'яті (*Іква*, верхів'я *Горині* й *Вілії*). В області 380 ставків площею понад 1 га і 14 водосховищ заг. пл. 7825 га. Проводиться комплекс заходів щодо охорони вод від забруднення й раціонального використання їх. У ґрунтовому покриві переважають різні види чорноземів, сірі і темно-сірі опідзолені ґрунти. На Зх. і Пд. Зх. — світло-сірі й сірі опідзолені ґрунти. Дернові та болотні ґрунти поширені у пн. частині. Область розташована в лісостеповій зоні. Ліси займають 189,6 тис. га, в основному по доли-

нах річок, у Товтрах, Кременецьких горах та на вододілах. Найпоширеніші широколистяні ліси (дуб, граб, ясен, в'яз, липа), трапляються букові ліси з домішкою граба, липи; у Придніпров'ї — діброви. На Пн. — основні й дубово-соснові ліси. Із ссавців на тер. області найпоширеніші козуля, дика свиня, лисиця, борсук, куница — лісова та кам'яна, заяць-русак, тхори, ласка, видра (поблизу річок), білка. Акліматизовано

Долина річки Серету.

ондатру, нутрію (в звирівничих г-вах). З птахів: крижень, чирок, чайка, бекас, річковий мартин, білий дельсак, перепілка, зяблик, дрозди, сіра куріпка, сови, яструб та ін. В карстових печерах багато рукокрилих. Серед 373 природоохоронних об'єктів області (заг. пл. 47,9 тис. га) — 9 держ. заказників («Дача Галілея», Жижівський, Касперівський, «Криве урочище», Обіжеський, Семиківський, Серетський, «Суразька дача» та Чистилівський). Пам'ятки природи респ. значення — Подільська бучина, Заліщицька діброва, урочище Глоди, Кременецькі гори та ін.; печери — *Оптимістична*, *Озерна*, *Кристальна*, *Млинківська печера*, *Вертеба* та ін.; пам'ятки садово-паркового мист. респ. значення — Скала-Подільський, Більче-Золотецький, Кременецький, Вишнівецький, Раївський парки та Гермаківський дендропарк. **Населення.** Оси. населення — українці; живуть також росіяни, поляки, євреї. Пересічна густота нас. — 84,2 чол. на 1 км² (1983). Найгустіше населені центр. і пд. частини області. Міське населення становить 35 % (1983). Найбільші міста: *Тернопіль*, *Чортків*, *Кременець*, *Бережани*.

Народне господарство. До возз'єднання з УРСР тер. сучасної Т. о. була агр. районом. Пром-сть була відсталою, переважали дрібні й напівкустарні підприємства по переробці деревини та с.-г. сировини (млинні, спиртові і маслоробні з-ди, бойні). За роки Рад. влад

Тернопіль. Бульвар К. Маркса.

ернопільщина перетворилася на індустр.-агр. область з багатогалузевою пром-стю і високоінтенсивним с. г. Створено маш.-буд. і металообр., енерг., хім., легку та ін. галузі пром-сті, технічно оснащено харч. пром-сть. На соціалістичних засадах перебудовано с.-г. виробництво.

Громи словистість. Промисловий комплекс Т. о. становлять арчова (40,3 % валової продукції промисловості області, 1982),

ківського р-ну) та ін. галузі. Розвинуті тексти. (Тернопільський бавовняний комбінат імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Кременецька фабрика ватину, Заліщицька фабрика текстильн. виробів), швейна (Тернопіль, Чортків), взут. (Тернопіль, Тербоваля), шкіряно-галантерейна (Тернопіль, Заліжці, Вишнівець), галузі легкої пром-сті. Найбільші підприємства машинобудування і металообробки — тернопіль-

гречка, горох; технічні — цукр, буряки; кормові — викосуміші, конюшина, люцерна, кормові коренеплоди. Площа плодово-ягідних насаджень (яблуні, груші, вишні) — 24,1 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 16,0 тис. га. Важливе місце у с.-г. виробництві займає тваринництво (скотарство м'ясомол. напрямку, свинарство, птицеводство). Розвивається бджільництво, ставкове рибництво, вівчарство, звірівництво. Кормову ба-

егка (27,5 %), машинобуд. і металообробка (17,4 %), буд. матеріалів (4,2 %), лісова і деревообр. (2,3 %) та ін. галузі. Паливно-енерг. асу області становлять довізні газ, ам. вугілля, енергія Буртинської ДРЕС (Івано-Фр. обл.) та Лажимської ДРЕС (Вінн. обл.). В області діють 150 пром. підприємств. Харч. пром-сть представляє цукр. (9 з-дів, з них 8 збудовано за роки Рад. влади — у Борщіві, Хоросткові, Збаражжі, Козові, Ізючі, Ланівцях, Кременці, Чорткові; 1982 вироблено 524,8 тис. т укру-пів), молочною і масло-пробною (Тернопіль, Бережани, Юрків, Заліжці, Кременець, Ланівці та ін.), м'ясною (комбінати Тернопіль і Чортків), плодово-консервною (Заліжці, Бежани), спиртовою, тютюново-мариною (Кременець, Борщів, Мостирська, с. Ягільниця Чорт-

ківського р-ну) та ін. галузі. Розвинуті тексти. (Тернопільський бавовняний комбінат імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Кременецька фабрика ватину, Заліщицька фабрика текстильн. виробів), швейна (Тернопіль, Чортків), взут. (Тернопіль, Тербоваля), шкіряно-галантерейна (Тернопіль, Заліжці, Вишнівець), галузі легкої пром-сті. Найбільші підприємства машинобудування і металообробки — тернопіль-

ські виробничі об'єднання «Тернопільський комбайновий завод» (бурякозбиральні комплекси) та «Ватра» (світильники, пускорегулюючі апарати), з-ди: рем.-мех., госп. виробів, авторем., Чортківський авторемонтний, Буцацьке виробн. об'єднання металовиробів, Збаразький з-д госп. литва. Виробн. буд. матеріалів (виробничі об'єднання буд. матеріалів у Тернополі, Бережанах, Збаражжі, Кременці та ін., комбінати «Будіндустрія» та домобуд.; з-ди: залізобетонних виробів, цегельний у Тернополі, холодного асфальтобетону в Скалі-Подільській, залізобетонних конструкцій у с. Великій Березівці Терноп. р-ну). Працюють Підволочиська фабрика пластмас, виробн. тернопільської фарфору, з-д. фармацевтична фабрика. Серед галузей лісової і деревообр. пром-сті найбільше значення має меблева (Тернопіль, Бережани, Кременець, с. Озерня Борщівського р-ну). Розвинуті художні промисли, зокрема ткацтво, вишивання, лозоплетіння, килимарство. Сільське господарство. Т. о. — важливий район високопродуктивного тваринництва. Широко розвинуті вирощування тех. культур і садівництва. На кінець 1982 в області було 336 колгоспів, 20 радгоспів, 29 райоб'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 16 райоб'єднань сільгоспхімії. С. г. високо механізоване (табл.). У Т. о. високий рівень с.-г. освоєння земель. З 1180 тис. га земель, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 1061 тис. га — під с.-г. угіддями, з них 958 тис. га орних земель, 88 тис. га сіножатей і пасовищ (1982). Проводяться великі роботи по осушуванню перезволожених і заболочених земель (у заплавах річок Стрипи, Коропця, Золотої Липи, Горині, Збруча, Вілії та ін.). Всього осушено 117,6 тис. га (кін. 1982). Посівна площа 1982 становила 964 тис. га. Гол. зернові культури — озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза,

зу тваринництва області становлять польове кормовиробництво, пром. виробн. кормів (14 комбикормових з-дів, у т. ч. Борщівський, Тернопільський, Чортківський та ін., 1982), використання відходів харч. пром-сті, зокрема цукр., спиртової; природні сіножаті й пасовища. Осн. породи великої рогатої худоби — чорно-ряба, червона польська, сіментацька; свиней — велика біла, овець — пречок. В області діють 21 міжгосп. підприємство по виробн. м'яса, 16 птицевиробничих, 2 рибницькі, агропром. об'єднання «Тернопіль-плодоовочгосп».

Транспорт. Експлуатаційна довж. з-пз заг. користування в межах області 1982 становила 574 км. Територією області проходять з-ці Київ — Жмеринка — Тернопіль — Львів — Чоп, Київ — Шепетівка — Тернопіль — Чернівці, Ярмолинці — Тернопіль — Холмів. Залізничні вузли: Тернопіль, Чортків. Довж. автошляхів — 5,4 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,3 тис. км. Автомагістралі: Брест — Луцьк — Тернопіль — Чернівці, Тернопіль — Стрий, Вінниця — Львів — Краковець, Кам'янець-Подільський — Чортків — Івано-Франківськ. Аеропорт у Тернополі. Судноплавство по Дністру (пристань Заліжці). Територією області проходить газопровід «Союз» та ін. магістральні газопроводи.

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області за 1976—82 становили (у порівнянних

На головному підприємстві тернопільського виробничого об'єднання «Тернопільський комбайновий завод».

У ткацькому цеху Тернопільського бавовняного комбінату імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В одному з цехів консервного заводу колгоспу імені Радянської Армії Кременецького району.

Парк основних сільськогосподарських машин і колгоспів і радгоспів (тис. шт.)

	1982
Трактори (фіз. одиниць)	10,6
Зернозбиральні комбайни	3,2

Міжгосподарське підприємство по виробництву соняшни у Підволочиському районі.

бирання цукрових буряків у колгосп імені О. Я. Пархоменка Підволочиського району. Майстерні Микулинського виробничого відділення Тербовалянської сільгосптехніки.

тут, Тернопільський педагогічний інститут і Тернопільський фінансово-економічний інститут (всього 13,8 тис. студентів), а також Тернопільський філіал Львівського політехнічного інституту. Працюють Всесоюзний проектно-конструкторський технологічний ін-т світлотех. пром-сті, Укр. відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту тваринництва, Укр. відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту ветеринарної санітарії — в Тернополі,

Укр. дослідна станція по тютюну та махорці в смт Мельниці-Подільська (Борщівський р-н), Тернопільська обл. дослідна станція в м. Хоростків (Гусятинський р-н). Функціонують обл. літературне об'єднання, Тернопільський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка, Тернопільський театр ляльок, обл. філармонія. ВТ. о. 1028 масових б-к (фонд 10,3 млн. одиниць зберігання), 1064 клубні закла-

дін. Чайковський М. П. Пам'ятки природи Тернопільщини. Львів, 1977; Природа Тернопільської області. Львів, 1979; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ Федір Якович (рр. н. і см. невід.) — укр. співак і хормейстер 17 ст. Навчався в Києво-Могилянській колегії, де здобув і муз. освіту. В 40—50-і рр. — регент капели цієї колегії. З 1652 був регентом Придворної капели в Москві (куди приїхав з 11 кн. співаками). За істор. документами — «творець строчного пєнія» (партезного співу).

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ БАВОНЯНИЙ КОМБІНАТ імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство бавонняної промисловості. Розташований у м. Тернополі. Буд-во почато 1965. Перші прядильні верстати введено в дію 1967, перші ткацькі верстати — 1969. До складу комбінату (1982) входять прядильне, ткацьке, обробне виробн., центр. рем. майстерні. Підприємство виробляє бавоняну основу та цітальну пряжу, тканини (міткаль, бязь, ситець, сатин, репс та ін.).

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ «БОЯН» — укр. муз.-хорове товариство. Створене 1901 на основі міськ. хору для пропаганди укр. муз. культури в Галичині й муз. виховання населення. Утримував б-ку, муз. школу (1913—14; з 1928 — філіал львів. Вишого муз. ін-ту ім. М. Лисенка), курси диригентів сільс. хорів, скрипковий ансамбль, мішаний хор. Влаштував концерти в Тернополі та за його межами. В них брали участь співаки Г. Крушельницька, О. Любич-Парахоня, скрипаль Е. Купчинський, скрипаль І. Левинський, диригенти О. Герленський, В. Березовський та ін. У репертуарі хору були твори Д. Бортнянського, М. Лисенка, М. Леонтовича, В. Матюка, Ф. Колесси, Д. Січинського, С. Людкевича, Г. Топольницького, П. Чайковського. На основі т-ва 1939 створено Терноп. обл. муз. хорову капелу. П. К. Медведик.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ЗАВОД ШТУЧНИХ ШКІР — підприємство легкої промисловості. Розташований у м. Тернополі. Буд-во почато 1956. Введено в дію 1959. До складу підприємства входять (1982) осн. цехи — штучної шкіри і плівкових матеріалів та допоміжні цехи й дільниці. Річна проєктна потужність з-ду — 500 тис. м² листової штучної шкіри на волокнистій основі. На Т. з. ш. освоєно виробн. рулонної штучної шкіри для виготовлення верху літнього взуття, поліхлорвінілових галантерейних плівок, модифікованих поліетиленом.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Засн. 1912 як «Регіональний музей Подільського т-ва нар. школи». Має відділи (1983): природи, історії дорід. періоду та рад. суспільства. На правах відділів музею працюють картинна галерея в Тернополі, районні краєзнавчі музеї в Бережанах, Борщові, Гусятині, Заліщиках, Чорткові, меморіальний

нім.-фашист. загарибників 1944; серед них — Герой Рад. Союзу М. І. Собко, С. Ф. Сингаївський і працівники рад. парт. органів, які загинули від рук укр. бурж. націоналістів.

66. Місце народження керівника нар. повстання 1594—96 на Україні та в Білорусії С. Наливайка.

67. Пам'ятки архітектури: Онуфріївська церква 2-ї половини 16 ст., костюль і монастир бернардинців 16 ст., ратуша 17 ст.

68. Меморіальний комплекс Герою Рад. Союзу І. І. Дворському, А. Т. Кожинь та односельчанам, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни та від рук укр. бурж. націоналістів.

69. Гордище 10—13 ст.

70. Пам'ятки архітектури: замок 15 ст., Миколаївська церква 17 ст., костюль 16 ст.

71. Братська могила керівників партизанського загону «Червона дивізія» С. О. Мельничука і П. М. Шеремети, страчених 11 листопада 1922.

72. Братська могила рад. воїнів і партизанів, які загинули в квітні 1944 в боях за визволення Чорткова від нім.-фашист. загарибників, Могила Героя Рад. Союзу І. В. Лаврошенка.

73. Пам'ятки архітектури: Вознесенська церква 17 ст., замок 17 ст.

74. Краєзнавчий музей.

75. Братська могила рад. воїнів і партизанів, які загинули під час визволення Пробишівки від нім.-фашист. загарибників у березні 1944. Могила Героя Рад. Союзу В. М. Вітчинського.

76. Місце народження укр. рад. художника Л. І. Левинського.

77. Гордище 10—13 ст.

78. Парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (закладено 1800).

79. Пам'ятки архітектури: старослов'янський печерний храм із жертвожним каменем 10—17 ст., Вознесенська церква 17 ст.

80. Краєзнавчий музей.

81. Місце народження укр. актора В. М. Юрчака.

82. Пам'ятка архітектури — замок 1518.

83. Парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва (закладено в кінці 18 ст.).

84. Монумент на честь рад. воїнів — героїв форсування Дністра 24 березня 1944.

85. Могила укр. письменника О. С. Маковоя. Пам'ятник О. С. Маковоя.

86. Пам'ятки архітектури: палац 18 ст., ратуша 18 ст., костюль 17 ст.

87. Краєзнавчий музей.

88. Парк 18 ст.

89. Пам'ятка архітектури — дерев'яна церква 1777.

90. Пам'ятка архітектури — замок 1630.

91. Кристальна печера.

92. Дендропарк (закладено 1956).

93. Пам'ятник на братській могилі рад. воїнів, які загинули 1944 (серед них — Герой Рад. Союзу Я. Г. Митяшкін).

94. Погруддя дівчи Героя Соціалістичної Праці Е. О. Долішук.

Руїни замку 16 ст. у Микунинцях. Тербовалянський район.

ди, 995 кіноустановок з платиним показом. Музей: Тернопільський краєзнавчий музей та його відділи — картинна галерея в Тернополі, Меморіальний музей В. Гнатюка в с. Велесіїв Монастирського району, Чортківський, Борщівський, Заліщицький, Гусятинський та Бережанський краєзнавчі музеї; Кременецький краєзнавчий музей та Музей атеїзму в Почаєві, 350 музеїв на громад. засадах, серед яких 11 присвоєно звання народних. У 8640 колективах худож. самодіяльності Т. о. бере участь понад 156 тис. учасників. 95 колективів усталоєно звання народних, серед них — засл. капела бандуристів УРСР Струсівського сільс. будинку культури; Кременецький та Копичинський нар. театри; нар. ансамбль танцю «Кременчанка» Кременецького районного будинку культури; нар. ансамбль пісні і танцю «Дністер» Заліщицького районного будинку культури; фольклорний ансамбль с. Підзамочок Бучацького р-ну. Тернопільщина зданна славитись самобутнім мистецтвом нар. майстрів. Тут поширені такі види декор.-ужиткового мистецтва, як вишивання, килимарство, худож. ткацтво, кераміка, різьблення на дереві, плетіння з рогози. Серед 341 позашкільного закладу — 9 станцій юних техніків, 4 станції юних натуралістів, дит. екскурсійно-туристська станція, 27 будинків піонерів, 10 дит. спорт. шкіл. Виходять дві обл. газети — «Вільне життя» і «Ровесник», 16 районних і 9 багатотиражних газет. Працює вид-во обкому Компартії України «Збруч». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр — у Тернополі. Тер. Т. о. багата на істор., археол., етногр. та архіт. пам'ятки. В Т. о. багато пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю ідо-мих людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Тернопільської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Тернопільська область. Михайлівська дерев'яна церква в селі Скорихах Півдолоцького району. 17 ст.

Тернопільська область. Домініканський костюль у Тернополі. 1749.

Тернопільська область. Пам'ятник О. С. Маковоя в місті Заліщиках. 1956.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ

музей акад. АН УРСР В. М. Гнатюка в с. Велесіві Монастирського р-ну. Фонди музею становлять понад 80 тис. (1983) експонатів. Серед них — палеонтологічні, археологічні, етнографічні, нумізматичні колекції; матеріали з історії рад. часу — про діяльність Галицького революційного комітету, реліквії Великої Вітчизняної війни, документи екон. і культур. розвитку краю. У збірці живопису — твори І. Ю. Рєпіна, І. І. Шишкіна, С. І. Васильківського, М. К. Пимоненка, А. І. Манастирського, К. Д. Трохименка, В. І. Касіяна, зарубіжних художників 17—19 ст.

В. А. Лавренко.
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий мед. навч. заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1957. Має 2 ф-ти: лікувальний (з 1957) і удосконалення лікарів (з 1979). В 1982/83 навч. р. навчалось 2331 студент і 680 курсантів. За

час існування ін-т підготував бл. 7140 лікарів. В ін-ті 37 кафедр. 2 окремі доцентські курси, методичний кабінет, музей з історії ін-ту та історії розвитку охорони здоров'я Тернопільської обл., бібліотека, яка налічує понад 250 тис. томів. Гол. напрями наукової роботи: фізіологія і патологія серцево-судинної та травної систем, морфологія людини, процеси старіння.

І. С. Сміяк.
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАУКОВИЙ ГУРТ — історико-краєзнавче наукове товариство, що діяло 1892—95 в Тернополі. Т. н. г. мав історико-літ. та природничу комісії. Видав «Рочник кулка науко-

вого Тернопільського» («Щорічник Тернопільського наукового гуртка») за 1892, 1893 та 1895, де опубліковано польсь. та укр. мовами ряд матеріалів з історії соціально-екон. відносин на Зх. Поділлі 16—18 ст. *І. П. Герета.*

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ОКРУГ — частина території Сх. Галичини, що протягом 1809—15 перебувала у складі Росії. Територію Т. о. (частина сучас. Терноп. обл.) передано Росії відповідно до Віденського мирного договору 1809 (див. *Шенбрунський мир 1809*) між Австрією і Францією. Рос. війська, що воювали на боці Франції, фактично зайняли цю територію 14 (26).XII 1809, формально її було передано 15 (27).VI 1810. Населення Т. о. вітало приєднання до Росії, оскільки це сприяло поліпшенню його екон. становища, розвитку нац. культури, зміцненню дружби між укр. і рос. народами. Після розгрому наполеонівської Франції відповідно до прийнятого *Віденського конгресом 1814—15* заключного (генерального) акта Т. о. було передано Австрії.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені Я. О. Галана — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1940 в м. Кремні як учительський ін-т, 1950 реорганізований у педагогічний, який 1969 перебазовано в Тернопіль. Ін-т Я. О. Галана присвоєно 1979. В 1982/83 навч. р. в ін-ті було 6 ф-тів: природничий, філол., фіз.-матем., фізичного виховання, підготовки вчителів поч. класів, викладачів заг.-тех. дисциплін, на яких навчалось 4,6 тис. студентів, з них 2,8 тис. — на денному відділенні. Є заочне й підготовче відділення, курси підвищення кваліфікації вчителів. При ін-ті працюють 6-ка (фонд — 395 тис. одинок. зберігання), музей історії ін-ту, кімнати-музеї В. І. Леніна, Я. О. Галана. За роки існування ін-т підготував 17 тис. учителів.

А. М. Ломакович.
«ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ПРОЦЕС 51-го» 1937 — суд. розправа уряду бурж.-поміщицької Польщі над групою зх.-укр. трудящих по обвинуваченню в належності до *Комуністичної партії Західної України і Комуністичної спілки молоді Західної України*. Процес відбувався 7—30.XII 1937 в м. Тернополі. Підсудні використали його для викриття антинар. політики польсь. правлячих кіл. За процесом 36 чол. було засуджено до різних строків ув'язнення, решту віддано під суворий нагляд поліції.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Терноп. обл. УРСР. Утворений 1967. Площа 0,8 тис. км². Нас. 60,0 тис. чол. (1983). У районі — 53 населені пункти, підпорядковані селищній і 26 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Тернопіль. Т. р. розташований в межах Подільської височини. На Сх. скелясті, дуже розчленовані вапнякові пасма — *Тотрці*. Корисні копалини: кварцовий пісок, глини, вапняки, пісковики, горф, самородна сірка. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Серет* з прит. *Гнізна* (бас. Дністра). Ґрунти чорноземні й опідзолені.

Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, бук, ясен, сосна, ялина та ін.) займають 5,1 тис. га. В межах району — Чистилівський держ. заказник та частина Серетського держ. заказника. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Тернопіль. У районі найбільші промислові підприємства — заводи: цукр. «Поділля» та залізобетонних конструкцій (с. Велика Березовиця), спиртовий (с. Мишківці), фабрика госп. виробів (смт Великі Бірки). Районний комбінат побутового обслуговування (Великі Бірки). Основна спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого, тваринництво молочно-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 60 тис. га, у т. ч. орні землі — 55 тис. га, луки і сіножаті — 1,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, жито, гречка, просо, цукр. буряки, картопля. Скотарство, свинарство, візчарство, бджільництво. У Т. р. — 23 колгоспи, 2 радгоспи, містгосп. підприємство (по виробництву яловичини), гол. підприємство обл. міжколг. виробничого об'єднання по птахівництві, райсельгосптехніка з виробничим відділенням, райсельгоспхімія. Залізничні станції: Бірки Великі, Глибочок Великий і Березовиця-Острів. Автомо. шляхів — 293 км, у т. ч. з твердим покриттям — 270 км. У районі — 48 заг.-осв. та музична школи; 55 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 12 будинків культури, 44 клуби, 55 кіноустановок, 56 б-к. У с. Острів Т. р. народився укр. історик М. М. Кордуба, у с. Баворові — польсь. природознавець М. Ломницький, у с. Кип'ячі — укр. літературознавець К. Й. Студинський. У Т. р. видається газ. «Шляхом Ілліча» (з 1967).

С. О. Костинський.
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ ВИСТУП 1905 — політ. виступ робітників Тернополя під впливом рос. революції 1905—07. Був складовою частиною загальноавстр. політ. страйку, що ставив вимогу здійснення демократичної виборчої реформи. 28.XI 1905 у Сх. Галичині припинили роботу майже всі пром. підприємства. В Тернополі відбувся заг. страйк. У загальноавстр. мітингу 29.XI взяло участь 10 тис. трудящих, які вимагали видати новий виборчий закон, висловили солідарність з рос. пролетаріатом, що борюся проти царського самодержавства. Місц. влада, щоб припинити страйк, привела в бойову готовність війська, поліцію і жандармерію. Під тиском нар. мас правлячі кола Австрії провели в січні 1907 реформу виборчої системи, за якою надано право голосу всім чоловікам, які досягли 24-річного віку.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ТЕАТР ЛЯЛОК. Засн. 1980. В репертуарі: «Клоун і мишенятко» Ю. Чеповицького, «Сембо» Ю. Єлисеєва, «Куди ти, лоша?» Р. Москва, «Русалочка» за Г. К. Андерсеном та ін.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР, «Український театр» у Тернополі — товариство акторів під

художнім керівництвом М. Бенцала. Діав 1918—19. Членами т-ва були актори «Тернопільських театральних вечорів», Театру товариства «Руська бесіда». В репертуарі — «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорині» М. Старицького, «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Молодість» М. Гальбе та ін. В березні 1919 Т. у. д. т. реорганізувався у *Новий львівський театр*. П. К. Медведик.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені І. Франка. Діав 1939—41 і 1944—45. Засн. П. Карабінцем і М. Комароським на базі реорганізованих зх.-укр. антрепренерських груп — Театру ім. М. Садовського, театру «Промінь» і мандрівної оперети. В репертуарі: твори — І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, І. Франка, О. Корнійчука, Ю. Яновського, М. Горького, О. Островського, К. Симонова, Ф. Шіллера та ін. В складі трупи: режисери — І. Дехтяр, М. Терещенко; художники — О. Шатківський, В. Кулик; серед акторів — Б. Антків, В. Варецька, В. Пчолкін, Н. Байкова, М. Жарська, Л. Кравчук, П. Куциско. В 1945 об'єднався з *Охтирським українським робітничо-колоніальним пересувним театром* імені Т. Г. Шевченка і дістав назву *Тернопільський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка. П. К. Медведик.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені Т. Г. Шевченка. Засн. 1930 в м. Охтирці на Харківщині (з 1939 — Сумобл.) як Другий пересувний робітничо-сел. театр ім. В. Еллана-Блакитного (з 1933 робітничо-колоніальний пересувний театр ім. Т. Г. Шевченка; див. *Охтирський український робітничо-колоніальний пересувний театр* імені Т. Г. Шевченка). У 1945 переведено до Тернополя (з того ж року — сучас. пазва). В 1945 поповнився провідними акторами колишнього Тернопільського укр. драм. театру ім. І. Франка. В репертуарі: «Ой піду я в Бориславку» за І. Франком, «Дай серцю волю — заведе в неволю» М. Кропивницького, «Не судилось» М. Старицького, «Як сходили сонце» І. Микитенка, «Незабутнє» за О. Довженком, «Діло з розуму» О. Грибачова, «Стор Буличов та інші» М. Горького,

«Доля людини» за М. Шолоховим, «Поки гарба не перевернулася» О. Іоселіані, «Країна Айгуль» М. Каріма, «Баладина» Ю. Словацького, «Кар ера Артуро Уї» Б. Брехта. В різний час в театрі працювали: нар. арт. СРСР В. Гринич, нар. артисти УРСР Я. Гелас, С. Онилко, М. Клименко, засл. діячі мист. УРСР С. Данилишин, О. Рінко, засл. артисти УРСР С. Коваль, М. Терещенко, К. Капатський, режисер Р. Степаненко. В трупі (1983) нар. артисти УРСР П. Загребельний (з 1974 — гол. режисер), П. Ластівка, засл. артисти УРСР І. Биков, А. Бобровський, М. Гонта, А. Горинський, Е. Корницький, В. Хім'як, В. Ячмінський. Театр нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1980).

Лит.: Корнієнко О. З. Тернопільський театр імені Т. Г. Шевченка. К., 1980. О. З. Корнієнко.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої освіти УРСР. Створений 1971 на базі фінанс.-екон. ф-ту Київського інституту народного господарства. Має ф-ти: фінанс.-екон., планово-екон., обліково-екон., кредитно-екон. Є підготовче, вечірнє та заочне відділення. При ін-ті працює ф-т підвищення кваліфікації фінанс. працівників м-в і відомств республіки, навч.-обчислювальний центр, н.-д. сектор. У фонді б-ки — 192 тис. одиноків зберігання (1983). В 1982/83 навч. році навчувалось 5152 студенти, у т. ч. на денному відділенні — 2290. З часу заснування підготовлено 11 241 спеціаліст (1983). П. Д. Гуменик.

ТЕРНОПІЛЬСЬКІ СЕЛЯНСЬКІ СТРАЙКИ 1900 — масові виступи сільськогосп. пролетаріату на Тернопільщині. В квітні 1900 селяни Турійського, Бабинців, Панівців, Нівир, Мельників та ін. сіл Борщівського пов. відмовилися від роботи на поміщицьких землях, вимагаючи підвищення заробітної плати. Для придушення страйку влада направила в Борщівський пов. каральні загони. Страйкуючих підтримували селяни сусідніх сіл. У кінці квітня на Тернопільщині страйком було охоплено понад 50 сіл. Він тривав до середини червня. Поміщики змушені були піти на деякі поступки і задовольнити вимоги страйкарів, зокрема збільшити плату за роботу в поміщицьких маєтках.

«ТЕРНОПІЛЬСЬКІ ТЕАТРАЛЬНІ ВЕЧОРІ» — перший укр. стаціонарний професійний муз.-драм. театр у Тернополі. Діав з 1915 до липня 1917. Організатор і режисер — Лесь Курбас. З квітня 1916 художній керівник — М. Бенцаль. В театрі працювали: Т. Бенцалева, Я. Бортик, О. Волинська, Т. Демчук, С. Зубрицький, В. Калин, М. Крушельницький, М. Калинівна, Ф. Лопатинська, Ф. Лопатинський, А. Осиповичева, І. Рубчак, Я. Сеньків, С. Стаднікова, М. Чернявська, П. Чубатий (хормейстер), Г. Юрчакова та ін. Театр мав симф. оркестр (диригенти О. Басса і Й. Баумволя) і хор. В репертуарі драм. творів — «Наталка Полтавка» І. Котлярев-

ського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Украдене щастя» І. Франка, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Пошилися у дурні» М. Кропивницького, «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Ведмідь» А. Чехова, «Верховинці» Ю. Коженевського, «Молодість» М. Гальбе; муз. твори — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Вечоринці» П. Ніщинського та ін. Театр давав концерти, зокрема пам'яті Т. Шевченка, І. Франка.

Лит.: Медведик П. У «Тернопільських театральних вечорах». «Жовтень», 1964, № 4; Демчук Т. Тернопільський театральні вечори. В кн.: Лесь Курбас. Спогади сучасників. К., 1969. П. К. Медведик.

ТЕРНОСЛІВА (*Prunus insititia*) — плодовий кущ або деревце родини *розових*. Іноді Т. виділяють як підвид або одну з форм сливи звичайної (*Prunus domestica*). Батьківщина невідома. Деякі дослідники висловлюють припущення, що Т. — гібридного походження від схрещування *терну й аличі*. Гілки з колючками, рагони опушені. Листки еліптичні або оберненояйцевидні. Плоди (кістянки) невеликі, круглі або овальні, з м'ясистим оплоднем. Споживають їх свіжими, а також переробляють на варення, повидло, компоти тощо. З насіння вирощують *підциги* для сливи, абрикоса і персика. На Україні пошир. в пн. районах.

ТЕРНУВАТЕ — селище міського типу Новомиколаївського р-ну Запоріж. обл. УРСР. Залізнична ст. Гайчур. 1,9 тис. ж. (1983). Меблева ф-ка, елеватор, будинок побуту. Середня та муз. школи, лікарня, Будинок культури, кіно-театр, 2 б-ки. Засн. 1900, с-ще міськ. типу — з 1957.

ТЕРОМОРФІ — підклас вимерлих плазунів; те саме, що й *звіроподібні*.

ТЕРОР (франц. *terreur*, букв. — страх, жах, із лат. *terror*) — політика залякування, насильства, розправа з політ. противниками аж до їх фіз. знищення. Терор почали вживати після *Великої французької революції*. Т. — есп. метод боротьби бурж. *контрреволюції*, фашист. режимів проти прогресивних сил.

ТЕРОРИЗМ міжнародний (від *терор*) — вбивства чи інші посягання на життя глав держав, глав або членів уряду, дипломатичних представників та інших *службових осіб*, захоплення заложників, насильницький *угон повітряного судна, піратство*, напади на приміщення посольств і прогресивних організацій та інші аналогічні злочини, здійснювані й організовані імперіалістичними колами з

Тернослива. Гілка з плодами і плод у розрізі.

Тернопільський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка. Архітектори І. Михайленко, Ф. Чорнобіл, В. Новикол. 1955.

Головний корпус Тернопільського педагогічного інституту імені Я. О. Галана.

ТЕРПЕНИ

наміром зміни внутр. або зовн. політики ін. держав, провокації з метою викликання міжнар. ускладнень або початку війни, придушення національно-визвольних рухів. Сучас. імперіалізм широко використовує Т. як засіб здійснення своєї внутр. і особливо зовн. політики, спрямованої насамперед на посилення гонки озброєнь, підготовку термоядерної війни, повалення прогресивних режимів, насадження й підтримку реакц. диктатур, на підірив позицій світової системи соціалізму. СРСР, ін. д-ви соціалістичної співдружності рішуче виступають проти актів Т., які порушують дипломатичну діяльність д-в та їхніх представників, транспортні зв'язки, нормальний хід міжнар. контактів і зустрічей. Сучас. міжнародне право засуджує Т. і кваліфікує його як тяжкий злочин, проти якого повинні боротися всі міжнар. орг-ції. всі д-ви. Це знайшло своє відображення і закріплення в таких міжнар.-правових актах, як Женевська конвенція про недопущення і відвернення тероризму 1937, Статут ООН, Заг. декларація прав людини 1948, Женевські конвенції про захист жертв війни 1949, міжнар. пакти про права людини 1966, Декларації принципів міжнар. права 1970 (див. Декларації ООН) тощо. Надаючи великого значення міжнар. співробітництву в боротьбі проти Т., СРСР послідовно відстоює необхідність розробки і застосування всіма д-вами ефективних заходів, прийняття заг. міжнародно-правового акту, що реально сприяє викоріненню Т. Цьому всіляко перешкоджають США та їхні союзники по НАТО. В рад. законодавстві (зокрема в УРСР — ст. 59 КК УРСР) терористичний акт проти представників іноземних держав з метою провокації війни або міжнар. ускладнень розглядається як особливо небезпечний державний злочин.

Б. М. Бабій.
ТЕРОРИСТИЧНИЙ АКТ — за рад. правом, один з особливо небезпечних державних злочинів, що полягає у вбивстві або заподіянні тяжких тілесних ушкоджень держ. громадянському діячеві або представникові влади, вчинених у зв'язку з його держ. чи громадською діяльністю, з метою підриву або ослаблення Радянської влади. Характеризується наявністю прямого антирадянського умислу. За вчинення Т. а. до кримінальної відповідальності притягаються громадяни СРСР, іноземні громадяни, особи без громадянства, що вчинили Т. а. на тер. СРСР. Згідно ст. 3 Закону про кримінальну відповідальність за держ. злочини (в УРСР — ст. 58 КК УРСР) Т. а., який призвів до вбивства, карається позбавленням волі на строк від 10 до 15 років або смертю карою. Див. також Тероризм міжнародний.

ТЕРПЕНИ (від *терпейник*) — природні вуглеводні заг. формули $(C_5H_8)_n$. Всі Т. розглядають як продукти полімеризації ізопрену. Розрізняють монотерпени, або Т. ($n = 2$), сесквітерпени ($n = 3$), дитерпени ($n = 4$), тритерпени ($n = 6$) тощо. До політерпенів (п

до десятків тисяч) належать *каучук* натуральний і *гуттаперча*. Залежно від будови молекули розрізняють Т. ациклічні (з відкритим ланцюгом вуглецевих атомів), напр. мірцен, і циклічні (містять одне або кілька неароматичних кілець), напр. лімонен, камфен. Т. (за винятком політерпенів) — легкокорухливі безбарвні рідини з густ. менше 1000 кг/м³; $t_{\text{пл}} 150-300^\circ\text{C}$; нерозчинні у воді, добре розчиняються в органічних розчинниках (спирт, ефір та ін.). Мають приємний запах, легко окислюються на повітрі; здатні до реакцій приєднання (напр., кисню), ізомеризації, полімеризації. Т. та їхні похідні є складовими частинами різних ефірних олій, які виділяють з квітів, плодів, листя та ін. частин рослин; особливо багаті на Т. *хвойні* породи дерев. Добувають їх *ректифікацією*, виморожуванням (напр., *ментол* із мятної олії) та ін. методами. До Т. відносять: *камфору*, *ментол*, *пінеки*, *стерини*, *гормони*, *терпінгідрат*, *скипидар*, *каніфоль* тощо. Застосовують Т. та їхні похідні в парфюмерії, у виробн. лікар. препаратів, мастил, флотореагентів, інсектицидів та ін.

ТЕРПЕНТИН (нім. *Terpentin*, від грец. *τερεβινθος*) — те саме, що й *живиця*.

ТЕРПИГОРОВ Олександр Митрофанович [9 (21).XI.1873, Тамбов — 8.XI.1959, Москва] — рад. вчений у галузі гірничої справи, акад. АН СРСР (з 1935). Після закінчення (1897) Петерб. гірничого ін-ту працював на шахтах Донбасу. З 1900 викладав (з 1906 — професор) у Катеринославському вищому гірничому уч-щі (тепер Дніпропетр. гірничий ін-т), з 1922 — професор Моск. гірничого ін-ту (1933—36 — директор). Одноразом з 1935 працював у Ін-ті гірничої справи АН СРСР. Осн. праці — з проблем підземної розробки родовищ корисних копалин, механізації й автоматизації гірничих робіт, конструювання гірничих машин і механізмів, раціоналізації праці в гірничій пром-сті, гідромеханізації і підземної газифікації. Багато уваги приділяв організації гірничотех. освіти. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ТЕРПІНГІДРАТ, *пара-ментандіол-1,8* — лікарський препарат, що належить до *відхаркувальних засобів*. Безбарвний прозорі кристали або білий кристаліч. порошок без запаху, гіркуватого смаку. Застосовується всередину у вигляді порошків і таблеток при гострому та хроніч. *бронхіті*.

ТЕРПСІХОРА (Терпсихора) — 1) у грец. міфології одна з дев'яти *муз*, покровителька танців і хорового співу. Зображували її вродливою дівчиною з лірою в руках. 2) Переносно — балерина.

ТЕРРАЧІНІ (Terracini) Умберто Еліа (н. 27.VII.1895, Генуя) — діяч італ. і міжнар. комуністичного руху. За освітою — юрист. У 1916 вступив до Італ. соціалістич. партії (ІСП); засн. (1892). З 1919 — член групи «Ордіне нуово» («Новий лад»), утвореної 1919

революц. крилом ІСП, секретар орг-ції ІСП Туріна і член Керівництва ІСП. Один із засновників Італійської КП (ІКП; 1921), на І з'їзді ІКП (1921) обраний членом її Керівництва. В 1921—24 — член ВККІ. В 1926 — директор видання ЦО ІКП газ. «*Уніта*» в Мілані. В 1926—43 перебував у ув'язненні і на засланнях. В 1944—45 — один з керівників *Руху Опору*. З 1946 — член ЦК і кандидат у члени Керівництва, з 1955 — член Керівництва ІКП. Депутат парламенту з 1948. З 1950 — член *Всесвітньої Ради Миру*.

ТЕРРІ (Terry) Еллен Аліс (27.II.1847, Ковентрі, графство Уоркшир — 21.VII.1928, Смуллі-Гайт, поблизу м. Тентерден, графство Кент) — англ. актриса. Н. в актор. родині. На сцені — з 9 років. В 1859—63, 1867—68 гастролювала по країні. В 1878—1902 — провідна актриса театру «Ліцеум» (Лондон), яким керував Г. Ірвінг. Серед ролей — Офелія, Порція, Віола («Гамлет», «Венеціанський купець», «Дванадцята ніч» Шекспіра), Маргарита («Фауст» Гете). В 1902—03 керувала театром «Імпіріал тієтр» (Лондон), у ньому разом з сином Г. *Крегом* поставила п'єси «*Вояки в Гельгеланді*» Г. Ібсена (роль Йорліс) і «*Багато галасу даремно*» Шекспіра (роль Беатріче). З 1910 гастролювала по містах Англії, США, Австралії, виступала з лекціями про творчість У. Шекспіра, супроводжуючи їх виконанням уривків з вистав. *Тя:* Історія моєї життя. Л.—М., 1963.

ТЕРРОР — згаданий вулкан в Антарктиді, на п-ві Росса. Заввишки 3262 м. Складений гол. чин. з базальтів. Вкритий льодовим покривом. Відкрив вулкан англ. полярний дослідник Д. К. Росс 1841; названий на честь експедиційного судна «Террор».

ТЕРСКОВ Іван Олександрович (н. 11.IX.1918, с. Яково, тепер Новоселівського р-ну Краснояр. краю) — рад. біофізик, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1939. Закінчив Краснояр. педагогіч. ін-т (1939). В 1952—63 — зав. кафедрою фізики Красноярського медичного ін-ту. З 1957 Т. працює в Ін-ті фізики Сибір. відділення АН СРСР (з 1969 — директор), а з 1981 — директор Ін-ту біофізики того ж відділення. Осн. праці присвячені вивченню керованого біосинтезу і біофізики популяцій (методи диференційного аналізу червоної крові, зокрема метод еритрограм; автоматизованого культивування водоростей, дріжджів і водних бактерій; створення автономної системи забезпечення життя, заснованої на керованому біосинтезі мікроорганізмів і вищих рослин). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ТЕРСЬКА ПОРОДА КОНЕЙ — вітчизняна порода верхових коней. Виведена на Терському *кінному заводі* схрещуванням укр. стрілецької породи коней, арабської, донської, чистокровної верхової, кабардинської та ін. з наступним розведенням *помісей* «в собі». Мать переважно сіра, рідше руда. Коні цієї породи відзначаються

О. М. Терпигоренко.

І. О. Терсков.

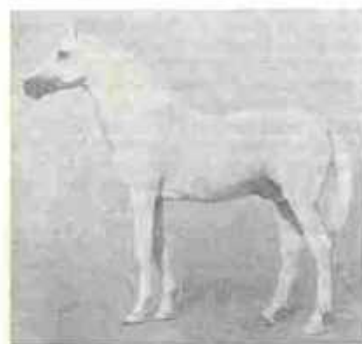
Е. А. Терпи.

міцною конституцією та робото-здатністю. За екстер'єром нагадують арабських коней, але більшість їх краще пристосовані до суворих умов утримання. Розводять в г-вах Ставро., Краснодар. країн і кавказьких республіках. Див. також *Кінь савський*.

ТЕРСЬКА РАДЯНЬСЬКА РЕСПУБЛІКА. Існувала протягом березня 1918 — лютого 1919 на тер. Терської обл. Спочатку входила до РРФСР, з липня 1918 — у складі Північно-Кавказької Радянської Республіки. Столиця — П'ятигорськ, згодом Владикавказ (тепер м. Орджонікідзе). Проголошена 3(16).ІІІ 2-м з'їздом народів Терку. До складу уряду Т. р. р. — Раднарком ввійшли більшовики, меншовики-інтернаціоналісти, ліві есери. Уряд скасував приватну власність на землю, ліси і надра, готувався до розподілу землі серед сел. бідноти. Пром. підприємства були під контролем фабзавкомів і органів Рад. влади. В лютому 1919 тер. Т. р. р. захопила білогвардійська добровільна армія. Рад. владу відновлено в березні 1920. Територія Т. р. р. ввійшла до новоствореної Горської АРСР (існувала до 1924).

ТЕРСЬКІ КОЗАКИ — до 1917 складова частина козацтва в царській Росії, розміщувалися в Терській обл. (включала територію тепер. пд. частини Ставропольського краю, Каб.-Балк. АРСР, Пн.-Осет. АРСР, Чеч.-Інг. АРСР і пн. частини Даг. АРСР). Сформувалися в кін. 15 — 1-й пол. 16 ст. з нащадків селян-утікачів і переселенців з Дону. В 1577 було створено Терське козацьке військо. Т. к. брали участь у Кримських походах 1687 і 1689, рос.-тур. війнах 18—19 ст., Кавказькій війні 1817—64. На тер. Терської обл. після сел. реформи 1861 було чимало переселенців з України. В 1916 в Терській обл. жило 255 тис. козаків. Під час громадян. війни 1918—20 більшість частина козацтва боролася за встановлення Рад. влади, заможна була на боці білогвардійців. У 1918 — на поч. 1919 на тер. Терської обл. існувала Терська радянська республіка. В 1920 терське козацтво як військо, стан було скасовано. В 1936 у складі Червоної Армії сформовано Терсько-Ставропольську козацьку д-зію, що брала участь у Великій Вітчизн. війні 1941—45.

Жеребець терської породи.

ТЕРТУЛЛІАН Квінт Септімії Флоренс (Quintus Septimius Florens Tertullianus; бл. 160, Карфаген — після 220, там же) — християнський богослов і письменник. Дістав юридичну освіту в Римі. Прийнявши християнство, повернувся до Карфагена. Був одним із засновників християн. богослов'я. Проголошував зверхність віри над розумом, підкреслював їхню несумісність і на цій підставі заперечував значення науки. Стверджував незбагненність розумом реліг. істин. Звідси парадоксальність мислення Т. і нехтування законами логіки («Це гідне віри, бо абсурдне, це вірогідно, тому що неможливо»). Осн. твори: «Апологія», або Захист християн від поганців», «Про терпіння».

ТЕРТЯ — 1) Т. зовнішнє — механічна взаємодія між твердими тілами, що виникає в місцях їхнього дотику і перешкоджає відносному переміщенню цих тіл. За станом руху розрізняють статичне Т., або Т. спокою, і кінетичне Т. Статичним Т. наз. протидію зовн. силі до початку ковзання або кочення, а кінетичним Т. — протидію їй з того моменту, як рух почався. Т. між тілами, поверхні яких не змащені, наз. сухим Т., при густому змащенні поверхонь — рідким Т. Сила Т. залежить від тиску, швидкості руху, вібрацій, наявності продуктів «спрацювання тіл» тощо. Напр., сила сухого Т. ковзання за законом Держіна дорівнює $F_{\text{тр}} = \mu (N + p_s)$, де μ — коеф. Т., N — сила норм. тиску одного тіла на інше, p_s — додатковий тиск, зумовлений силами мол. зчеплення, s — заг. площа дотику між тілами. В техніці роль Т. буває негативною (напр., воно зменшує коефіцієнт корисної дії механізмів, спричинює їхнє зношування) і позитивною (зокрема, створює можливість передачі зусиль від одних деталей машин до інших). 2) Т. в утробі — сукупність процесів, що відбуваються в твердих, рідких і газоподібних тілах і приводять до необоротного перетворення їхньої мех. енергії на внутрішню енергію. Його мірою в твердих тілах є відношення енергії, що перетворена під час замкненого циклу деформації, до пружної енергії, яку набуло тіло при найбільшій деформації. Про внутр. Т. в рідинах і газах див. *В'язкість*.

ТЕРЦЕТ (італ. *terzetto*, від лат. *tertius* — третій) — 1) У віршуванні — тривірш, строфа, яка складається з трьох віршових рядків. Найчастіше вживається у поєднанні з ін. Т., з яким пов'язаний системою рим. Часом Т. виступає як частина складнішої строфи; напр., двома Т. завершується сонет. 2) В музиці — муз. ансамбль з 3 виконавців (трио, переважно вокальне), а також муз. гвір для цього ансамблю (вокальний Т. буває з інструментальним супроводом або без нього).

ТЕРЦІНА (італ. *terzina*) — особливий вид трирядкової строфи, що виник в італ. поезії 12 ст. Т. написана «Божественна комедія» Данте. В Т. римуються між собою

перший і третій рядки, а другий — з першим і останнім рядками наступної строфи. Закінчується вірш одним рядком, який римується з середнім рядком останньої Т. і разом з нею по суті становить чотирирядкову строфу з перехресним римунням. Т. писали О. Пушкін, О. Блок, В. Брюсов. В укр. поезії цю форму використовували І. Франко («Пролог» до поеми «Мойсей»), П. Тичина, М. Рильський.

ТЕРЦІЯ (від лат. *tertia* — третя) в музиці — інтервал, вимірюваний трьома ступенями діатонічного звукоряду; 3-й ступінь діатонічного звукоряду.

ТЕРЦІЯ в поліграфії — друкарський шрифт, кегель якого дорівнює 16 пунктам, або 6,02 мм. Застосовується для складання (див. *Складальні процеси*) заголовків у книгах, журналах і газетах, тексту обкладинок, титульних аркушів тощо.

ТЕРЯН Ваан (справж. прізви. та ім'я — Тер-Григорян Ваан Суїкян-ович; 28.І (9.ІІ) 1885, с. Гандзак, тепер Богдановського р-ну Груз. РСР — 7.І 1920, Оренбург) — вірм. рад. поет і громад. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Член ВЦВК (1918—19). Літ. діяльність почав 1905. Перша зб. віршів — «Мрії сутинків» (1908), в якій переважали мотиви смутку й самотності. Згодом в поезії Т. частіше звучать патріотичні мотиви (цикл «Країна Наїрі», 1915). Вітав Велику Жовт. соціалістич. революцію, пропагував ленінські ідеї («Тебе співаю», «Пісня Жовтня», «Рубайте без жалю», публіцистична кн. «Про що каже Ленін селянам», 1919). Перекладав вірм. мовою праці В. І. Леніна «Держава і революція», «Карл Маркс».

Тя., Укр. перекл. — [Вірні]. В кн.: Кочевський В. Соцянські весла. Х., 1965.

ТЕС — скорочена назва *тепловій електростанції*.

ТЕСАРЖІК (Tesarfik) Pixard (3.XII 1915, Прага — 27.III 1967, Усті) — чехосл. військовослужбовець, генерал-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир роти легких танків *Першої чехословацької окремої бригади в СРСР*. Рота під командуванням Т., зокрема, брала участь в боях 5—9.XI 1943 за визволення Києва. Нагороджений орденом Леніна, ін. нагородами СРСР і ЧССР.

ТЕСЕЙ (Тезей; Θησέως) — один з героїв грец. міфології (за силою й мужністю подібний до *Геракла*), легендарний афінський цар (за традицією, прибіл. 13 ст. до н. е.). Т. брав участь у поході *аргонавтів*, у війні проти *амазонок* (царяча амазонка Антіона стала дружиною Т.), убив розбійника *Прокруста*, знищив *Мінотавра*, вбив маврафонського бика та здійснив багато ін. подвигів. Антична традиція приписувала Т. ряд істор. діянь: визволення Афин від гегемонії Кріту, синовікізм (об'єднання) Атики, перший соціальний поділ афінських громадян на три класи, встановлення деяких свят, звичаїв та реліг. обрядів. На честь Т. в Афінах щомісяця справляли свято — тесеї.

Терсіхора. Римська копія з грецького оригіналу 3—2 ст. до н. е. Мармур. Державні Ермітаж у Ленінграді.

Тесеї і Антіона. Мармур. Близько 320 до н. е.

ТЕСИТУРА

ТЕСИТУРА (італ. *tessitura*, від *tessere* — ткати; складати) — висотне положення звуків у муз. творі відповідно до діапазону співочого голосу або муз. інструмента. Умовою худож. виконання (природності, вільності і краси звучання) є відповідність Т. у вокальному творі характерові голосу співака, а в інструментальному — тех. можливостям інструмента.

ТЕСЛА (Tesla) Ніколо (10.VII 1856, с. Сміляни, кол. Австро-Угорщина, тепер у Хорватії, СФРЮ — 7.I 1943, Нью-Йорк) — сербський фізик і винахідник у галузі електро- і радіотехніки. Вчився у Вищому тех. училищі у Граці і Празькому ун-ті (1875—80). Працював інженером телегр. т-ва у Будапешті (до 1882), у компанії Едісона в Парижі (1882—84). У 1884 переїхав до США. У 1888 дав (незалежно від італ. вченого Г. Ферраріса) науковий опис явища обертового магн. поля. Розробив багатофазні електр. машини і схеми розподілу багатофазних струмів; створив електромех. генератори високої частоти, а також високочастотний трансформатор (1891). Досліджував (1896—1904) можливість передачі сигналів і енергії без проводів. Медалі Т.-А. Едісона, 1917. У Белграді створено Нац. музей Н. Тесли.

ТЕСЛА, Тл, Т — одиниця магнітної індукції в Міжнародній системі одиниць (СІ). Дорівнює магн. індукції, при якій магнітний потік, що пронизує поперечний переріз площини 1 м^2 , дорівнює 1 веббер ; $1 \text{ Т} = 10^4 \text{ Гс}$ (див. *Гаусс*). Названо за ім'ям Н. Тесли.

ТЕСЛЕНКО Архип Юхимович [18.II (2.III) 1882, с. Харківці, тепер Лохвицького р-ну Полтав. обл. — 15 (28).VI 1911, там же] — укр. письменник. Навчався в Харківській початковій та церковно-учительській школі, звідки був виключений за вільномисленство й атеїстичні виступи. Наймитовав, був писарем. Брав участь у революції 1905—07. В 1906 перебував на нелегальному становищі в Києві. Восени цього року Т. заарештовано в Харківцях, засуджено за сфабрикованим куркульним звинуваченням і заслано на 2 роки у Вятську губ. На поч. січня 1909 Т. повернувся хворий на туберкульоз додому, де згодом і помер. Літ. діяльність почав 1902 рос. мовою (вірші, етнографічно-побутові нарис). Пробував свої сили в драм. жанрі («Не стоїть жити», 1903). Справжнє визнання здобув у жанрі реалістичного оповідання. Перші друковані твори Т. з'явилися 1906. Осн. тема ранніх оповідань Т. («Хуторяночка», «За паспорт», «Школяр», «Син») — осуд самодержавно-кріпосницького ладу, який прикріпає трудящу людину на злидині і безправ'я. Т. розвивував Державну думу («Радоні»), показав контрреволюційну роль політиків і ченців («Любов до ближнього», «У схимника», «Наука»), розкрив огидне обличчя чорносотенства (оповідання рос. мовою «Істинно російська людина», 1906, п'єса «Патріоти», 1906). Після повернення з заслання Т. написав автобіографічні оповідання («Поганай до ями», «Немає ма-

тусі», «Що б з мене було?»), в яких змалював виразний образ сільського революціонера, що не зрадив своїх переконань перед лицем переслідування й тюремних тортурів. Найвидатніший твір Т. — повість «Страшене життя» (1911), в центрі якої — знівечена доля обдарованої сільської жінки. Важливе місце в прозовій спадщині Т. посідають його кореспонденції до київ. газет «Рада» та «Село», спрямовані проти глитаїв, царських урядовців, місцевої влади. Т. — визначний представник критичного реалізму в укр. прозі поч. 20 ст. У м. Лохвиці та на могилі письменника в с. Харківцях встановлено пам'ятники.

Тв.: Твори. К., 1956; Повне зібрання творів. К., 1967; Твори. К., 1977; Р о с. п е р е ж. д. — Избранные. М., 1958. Літ.: Смілянська В. Л. Архип Тесленко. К., 1971; Сарана Ф. К. До біографії А. Ю. Тесленка. «Радянське літературознавство», 1966, № 6; Пінторадні В. І. Архип Тесленко. К., 1982.

[В. І. Пінторадні.]

ТЕСЛЮК Михайло Миколайович (в. 12.XI 1899, м. Кам'янка-Струмилівська, тепер Кам'янка-Бузька Львів. обл.) — професійний революціонер, активний учасник революц. руху на Зх. Україні. Н. в сім'ї робітника. Член Комуністичної партії з 1921. Був секретарем Кам'янсько-Струмилівського партійного комітету, Дрогобицького, Стрийського та Львівського окружкомів КПЗУ. В 1924—27 — секретар ЦК КПЗУ, член Політбюро ЦК КПЗУ. За революц. діяльність Т. не раз зазнавав арештів. З 1928 працював у УРСР. З 1962 — пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна. Автор спогадів «У боротьбі за возз'єднання» (1979).

ТЕСЛЯ Мартин (рр. н. і см. невід.) — вагажок гайдамацького загону. Походив з селян містечка Володарки (тепер смт Київ. обл.). Втік на Запорізьку Січ, де наймитував у заможних козаків. Навесні 1750 організував на рибних промислах у Гарді на Пд. Бузі з селян-втікачів і запорізької сірим гайдамацький загін (55 чол.). Очолені Т. гайдамаки перейшли російсько-польський кордон і вчинили напади на Володарку та навколишні шляхет. маєтки. Після невдалих сутичок з польсь. каральними загонами під Станищем (тепер смт Київ. обл.) і Буками (тепер смт Черкас. обл.) гайдамацький загін розпався. Дальша доля Т. невідома.

ТЕСЛЯРСЬКІ РОБОТИ — будівельні роботи, пов'язані з виготовленням і встановленням (монтажем) дерев'яних конструкцій і виробів. Порівняно з столярними роботами відзначаються грубішою обробкою деревини. Полягають у влаштуванні дерев'яних фундаментів (палів), стін, перегородок, перекриттів, підлог, дахів, елементів каркаса будинків, у зведенні шитових і каркасних будинків, дерев'яних інженерних споруд (напр., дерев'яних гребель і мостів) та допоміжних пристроїв (риштувань, опалубки, помостів тощо). Деревину (у вигляді колод, дощок, фанери або ін.) використовують з обмеженими розмірами дефектів (сучків, косожаростів) і

вологістю до 15 %. Конструкції і вироби виготовляють в осн. на деревообробних а-дах і комбінатах, обладнаних деревообробними верстатами, сучарками та ін. устаткуванням. При невеликих обсягах робіт застосовують дискові електропилки, електросвердла та ін. механізований інструмент, а також інструмент ручний: долота, рубанки, сокири тощо. Елементи конструкцій і виробів з'єднують між собою переважно врубками, спец. стрижнями (нагельми), шпальками і водостійкими клеями. Якщо маса конструкцій (виробів) менша за 90 кг, їх встановлюють вручну. Повністю підготовлені конструкції монтуєть кранами. Довговічність конструкцій (виробів) підвищують обробкою їх антисептичними засобами, інсектицидами, нанесенням на них вогнезахисних покриттів (див. *Вогнезахисні матеріали*).

Лит.: Технологія строительного производства. К., 1978; Крейдлин Л. Н. Плотничные работы. М., 1980.

О. О. Липинюв.

ТЕСТ (англ. *test* — випробування) у психолог. і — система прийомів для випробування та оцінювання окремих психічних рис та властивостей людини. Застосовується у наукових і в практичних цілях. Неодмінними для здійснення дослідження є: обов'язковий для всіх досліджуваних комплекс випробувальних завдань; наявність стандартної системи оцінювання; використання при оцінюванні спец. розроблених кількісних норм, за які правлять серед. показники виконання даного Т. представницькою добіркою піддослідних за певною віковою, статеву або профес. категорією та ін. Тестові оцінки мають відносний характер. Вони вказують лише на місце, яке посідає досліджуваний щодо відповідної норми. Розрізняють Т. успішності, тобто знань, умінь і навичок; Т. здібностей; Т. особистісні. Т. почали застосовувати з 1864 у Великобританії; термін «тест» запровадив амер. психолог Дж. Кеттел (1890). Значного поширення набули Т. в психотехніці. У 20-х рр. тестування практикувалося в рад. школі (див. *Педагогіка*). Системи Т. базуються на різних теор. засадах (напр., у США — на базі біхевіоризму, екзистенційної психології, неопреїдизму тощо). В рад. психології розробка методик Т. ґрунтується на діалектико-матеріалістичній методології. В СРСР Т. застосовують у профес. добірці, психодіагностиці, при встановленні потенціальних психофізіологічних можливостей людини в окремих видах спорту тощо. За допомогою Т. визначається ефективність нових методів навчання.

ТЕСТОСТЕРОН (від лат. *testis* — чоловіче яєчко, чоловіча сила і грец. *stereos* — зміцнюю) — чоловічий статевий гормон; за хім. природою — *стероїд*. Т. виробляється гол. чин. в яєчках, а також (менше) у плаценті та надниркових залозах. У чоловіків за добу утворюється бл. 10 мг, у жінок — 0,4 мг. Т. є найбільш активним андрогеном. В крові Т. циркулює в неактивній формі у комплексі з

Н. Тесла.

А. Ю. Тесленко.

Пам'ятник на могилі А. Ю. Тесленка в селі Харківцях. Скульптор Г. Л. Пиповаров. 1940.

β-глобуліном. Т. стимулює розвиток чоловічих статевих органів та вторинних статевих ознак (зокрема, ріст волосся на обличчі); сприяє також росту кісток. Т. застосовується для лікування порушень статевої системи чоловіків; при чоловічому клімаксі (іноді при жіночому) і пов'язаних з ним судинних і нервових розладах; при акромегалії. Живають Т. строго за призначенням лікаря.

ТЕТАНІЯ (від грец. *tétanos* — заціпеніння, корчі) — захворювання, що полягає в нападах загальних і місцевих судорог і підвищенні збудливості нервової системи і м'язів. Спричинюється Т. порушенням обміну речовин (зниженням вмісту в крові іонізованого кальцію і порушенням кислотно-лужної рівноваги). Т. може розвиватися внаслідок недостатності або повного випадіння функції паратиреоїдних залоз, що найчастіше спостерігається після деяких інфекційних захворювань (напр., після тифу), при інтоксикаціях (напр., при свинцевому, морфійному, алкогольному отруєннях), частих і посиленних блюваннях, вагітності та ін. Лікування полягає в ліквідації причин захворювання.

ТЕТАНУС (лат. *tetanus*, спочатку — правець, від грец. *tétanos* — заціпеніння, корчі) — тривале скорочення скелетних м'язів людини і тварин, що виникає при послідовному надходженні в м'яз ряду імпульсів нервових, розділених між собою малими інтервалами (0,03—0,003 с). Т. є результатом часової суми поодиноких скорочень, що слідує одне за одним. Розрізняють 3 у б ч а с т и й (неповний) Т. — виникає у відповідь на подразнення м'яза, який ще не встиг повністю розслабитися після попереднього скорочення (розрізняються ще окремі скорочення), і г л а д е н ь к и й (повний) Т. — утворюється при більшій високій частоті подразнень (понад 30—50 імпульсів на с), при цьому черговий імпульс надходить у фазу, коли м'яз ще не почав розслаблятися (окремі скорочення розрізнити неможливо; мал.). Величина Т. залежить від рівня збудливості м'яза.

ТЕТЕЛЬБАУМ Семен Ісакович [24.VI (7.VII) 1910, Київ — 24.XI 1958, там же] — укр. рад. вчений у галузі радіотехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Закінчив (1932) Київ. політех. ін-т, працював у цьому ж вузі (з 1940 — професор). У 1941—44 — декан радіотех. ф-ту Середньоазійського індустріального ін-ту, з 1945 працював в Ін-ті електротехніки (тепер Ін-т електродинаміки) АН УРСР, одночасно — у Київ. політех. ін-ті (зав. кафедрою радіопередавальних пристроїв). Осн. праці присвячені питанням телебачення і радіолокації, створенню генераторів надвисокої частоти, ефективним методам модуляції, безпровідному передаванню енергії на значну віддалі.

ТЕТЕРЕВ, тетерук (*Lyrurus*) — рід птахів род. *тетеревоїдних*. Довж. до 60 см, маса до 2 кг. Оперення самців чорне, нижні покривні пера хвоста і «дзеркальце» на кри-

лі — білі, гола шкіра над оком («брови») яскраво-червона; самки — буро-рудуваті. Т. населяють розріджені й острівні мішані ліси. Навесні (квітень) самці токують, збираючись на відкритих ділянках (галявинах, полонинах). Гнізда на землі; в кладці 8—12 яєць, насижує самка протягом 23 дб. **Виводковий птах**. Живиться насінням та вегетативними частинами рослин, ягодами, комахами. 2 види: Т. з в и ч а й н и й (*L. tetrix*), поширений в лісовій та лісостеповій зонах Європи; Т. к а в к а з ь к и й (*L. mlokosiewiczzi*), ендемік Кавказу, включений в Червону книгу СРСР. Т. звичайний — мисливський птах, на якого полювали на Україні заборонено. Д. О. Слюсаревський.

ТЕТЕРЕВОВІ (*Tetraonidae*) — родина птахів ряду *куроподібних*. Довж. 30—100 см, маса від 300 г до 5 кг і більше. Від ін. близьких родів (напр., *фазанових*) відрізняються тим, що у Т. ніздрі прикриті пір'ям, шия оперена, по боках пальців є рогова оторочка, особливо розвинена у зимку. 18 видів (11 родів), поширених в Європі та Пн. Америці; в СРСР — 8 видів (5 родів), у т. ч. на Україні 4 види з 4 родів: *біла куріпка*, *рябчик*, *глухар*, *тетерев*. Т. — мешканці рівнинних та гірських лісів, деякі види живуть в тундрі, лісостепу, степу. Живляться переважно рослинною їжею. Моногами або полігами. Гнізда на землі; в кладці 6—12 яєць, насижує лише самка протягом 3—4 тижнів. **Виводкові птахи**. Цінні об'єкти спорту та промисл. полювання. Викопні рештки відомі з раннього еоцену.

ТЕТЕРЕВ'ЯТНИК, яструб великий (*Accipiter gentilis*) — птах род. *яструбових*. Довж. до 68 см, маса до 1,5 кг (іноді до 70 см і до 2 кг). Забарвлення верху сіре, низу — сірувато-біле з темними поперечними смугами. Поширений в Європі, Пн. Африці та Пн. Америці. В УРСР відомі 2 підвиди: Т. с е р е д н ь о є в р о п е й с ь к и й (*A. g. gentilis*) — зустрічається по всій території, Т. к а в к а з ь к и й (*A. g. caucasicus*) — в Криму. В кладці 2—4 яєць; насижує самка 35—38 дб. Живиться птахами і дрібними ссавцями (білками, зайцями, гризунами). Викопні рештки відомі з антропогенних відкладів Європи. В. М. Зубаровський. **ТЕТЕРІВ** — річка в УРСР, у межах Житомир. і Київ. областей, права прит. Дніпра (ападає у Київське водосховище). Довж. 365 км, площа бас. 15,1 тис. км². У верхів'ї тече вузькою долиною, нижче, в межах Київського Полісся, долина розширюється до 4 км.

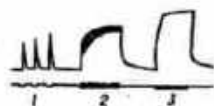
Річка Тетерів.

Гол. притоки: *Гнилов'ять*, *Гуйва*, *Здешж* (праві), *Ірша* (ліва). Живлення переважно снігове і дощове. Є водосховища. У пониззі судноплавний. Використовують для пром. та побутового водопостачання, а також зрошування культур пасовищ. Рибицтво. На Т. — міста *Житомир*, *Коростишів*, *Радомисль*; бази відпочинку. В бас. річки — поклади гранітів і мармуру; є мінеральні джерела. На берегах Т., біля с. Корчака, досліджено *Корчацький могилиник*; біля с. Городського розкопано давньорус. м. *Городськ*.

ТЕТЕРЯ Павло Іванович (Моржковський, Мерезковський; р. н. невід. — п. бл. 1670) — гетьман Правобережної України (1663—65). Походив з реєстрових козаків Переяслава (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Учасник *Переяславської ради 1654*. Був у складі укр. посольства, що відправлено в Москві *Безрукав статті 1654*. Після смерті Б. Хмельницького підтримував І. Вигоського, Ю. Хмельницького. Віз з польсь.-шляхет. урядом переговори про відрив України від Росії, брав участь у підписанні *Гадяцького договору 1658*, *Слабошанського трактату 1660*, за якими на Україні відновлювалася влада шляхет. Польщі. Після відмовлення Ю. Хмельницького від гетьманства Т. за домовленістю з польсь.-шляхет. урядом оголосив себе 1663 гетьманом Правобережної України. За допомогою шляхет. Польщі й крим. татар Т. жорстоко придушив сел.-козак. повстання 1663 під проводом І. Попова, *Варениць повстання 1664—65*. Зазнавши поразки в боротьбі проти повстанського антифеод. руху нар. мас Правобережної України, Т. 1665 втік до Польщі.

ТЕТІВ — місто Київ. обл. УРСР, райцентр, на р. Росі (бас. Дніпра). Залізнична станція. Відомий з 12 ст. Згадується в документах 1514, коли Т. був під владою *Великого князівства Литовського*. Після *Люблінської унії 1569* Т. загарила шляхта. Польща. В 1606 Т. надано *магдебурзьке право*. Населення Т. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, *Колівищині*, під час придушення якої в Т. було скарано на смерть бл. 1 тис. учасників гайдамацького повстання. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України воз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (17.VII 1941—3.I 1944) в Т. діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. З 1968 Т. — місто. У Т. — маслобійний, прод. товарів та цегельний з-ди, філіал Білоцерківського швейно-галантерейного об'єднання, міжшкол. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 9 б-к, краєзнавчий музей.

ТЕТІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 41,0 тис. чол. (1983). У

Тетанус. Крива скорочення м'язів при різних частоті подразнень: 1 — поодинокі скорочення; 2 — збудливий тетанус; 3 — гладенький тетанус.

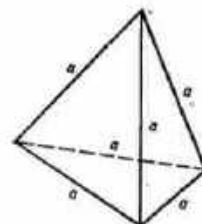
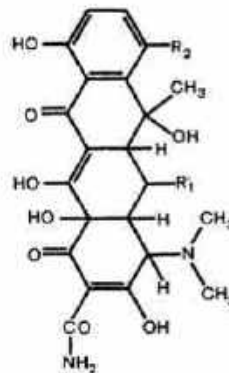
Тетерев, звичайний. Самець і самка (вгорі).

Тетерев'ятник.

К. Тетмайер.

Правильний тетраедр з ребром a .

Тетрацикліни:
 $R_1 = H$, $R_2 = H$ — тетрацикліни; $R_1 = H$, $R_2 = Cl$ — хлортетрацикліни; $R_1 = OH$, $R_2 = H$ — окситетрацикліни.

райони — 33 населені пункти, підпорядковані міській і 20 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Тетіїв. Т. р. розташований в межах Придніпровської височини. Поверхня пн.-зх. частини району розчленована глибокими балками та ярами; пд.-сх. — слабохвиляста рівнина. Поклади торфу, глини, піску. Річки — Рось з прит. Роська та Молочна (бас. Дніпра). Ґрунти темно-сірі опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, береза, граб, вільха, осика, ясен) займають 6,4 тис. га.

Найбільші пром. підприємства: Кашперівський та Шевченківський (с. Денихівка) цукрові, Стадницький спирт. з-ди, тетіївський філіал Білоцерківського швейно-галантерейного об'єднання та з-д прод. товарів. Комбінат побутового обслуговування (Тетіїв). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-бульбярного, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 56,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 51,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 4,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки. У Т. р. — 13 колгоспів, 3 радгоспи, міжгосп. підприємство по виробн. яловичини і свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. ст. Тетіїв. Автомоб. шляхів — 560 км, у т. ч. з твердим покриттям — 228 км. У районі — 27 загосп. та музична школи, 50 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 18 будинків культури, 12 клубів, кінотеатр, 29 кіноустановок, 33 б-ки, краєзнавчий музей. У с. Скибинцях Т. р. народився укр. рад. композитор А. Д. Лебедінець, у с. Кашперівці — укр. рад. актриса Л. В. Маїєвська, у с. Теліжцях — укр. рад. поет І. Ф. Драч. У Т. р. видається газ. «Ленівські заповідні» (з 1931).

TÉTIS (від грец. *Θέτις* — *Фетіда*) — давній океанічний басейн, що простягався через сучасну тер. Пн.-Зх. Африки, Пд. Європи, Малої Азії, Кавказу, Гімалаїв, Індокитаю. Існував з палеозойської до поч. кайнозойської ери. Вважають, що сучас. Середземне, Чорне і Каспійське моря є залишками Тетису.

ТЕТМАЙЕР (Шерва-Тетмайер; Przerwa Tetmajer) Казімеж (12.II 1865, с. Людзімек біля м. Новий Тарг — 18.I 1940, Варшава) — польсь. письменник. Літ. діяльність почав 1886. Належав до літ. групи «Молода Польща». «Поези» Т. (кн. 1—8) видав 1891—1924. В циклі новел «На скелястим підгір'ї» («На скелястим Підгаллі», 1903—10) у романтичному дусі змалював життя польсь. горців, майстерно використав їхній фольклор і діалект, опісав природу Татр. У романах «Марина з Грубого», «Яносік Нендза Літмановський», що становлять істор. дилогію «Легенда Татр» (т. 1—2, 1910—11), відтворив події селянських повстань і воєн серед. 17 ст., показав, зокрема, зв'язки керівників польсь. антифеод. повстання 1651 К. Наперського з визвольним рухом укр. народу під проводом Б. Хмельницького. В романі про

війну 1812 «Кінець епопеї» (т. 1—4, 1913—17) розвінчано культ Наполеона I в Польщі. В драмі «Револуція» (1906) висловив симпатії до рос. революції 1905—07, хоч і не зрозумів до кінця її суті. Відстоював принципи т. з. чистого мистецтва, за що зазнав критики І. Франка. Укр. мовою твори Т. перекладали В. Шурат, М. Рильський, В. Гжицький, Д. Павличко. Тв.: Укр. перекл. — На скелястим підгір'ї. Х. — К., 1930; Про людську біду. Х. — К., 1930; Легенда Татр. К., 1967; [Вірні]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; Р. с. перекл. — Избранные проза. М., 1956.

Лит.: Франко І. Сучасні польські поети. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 31. К., 1981.

ТЕТРАГОНАЛЬНА СИНГОНІЯ (від грец. *τετράγωνος* — чотирикутний, квадрат) — кристалографічна сингонія, що характеризується наявністю однієї осі симетрії четвертого порядку. Геом. константи Т. с.: $a=b \neq c$; $\alpha = \beta = \gamma = 90^\circ$ (див. Сингонія). Т. с. об'єднує 7 видів симетрії: 1) тетрагонально-пірамідальний; 2) тетрагонально-трапецоєдричний; 3) тетрагонально-дипірамідальний; 4) дитетрагонально-пірамідальний; 5) дитетрагонально-дипірамідальний; 6) тетрагонально-тетраєдричний; 7) тетрагонально-скеленоєдричний. Найпоширенішими простими формами Т. с. є тетрагональні призма, тетраедр, дипіраміда, скеленоєдр, трапецоєдр, тетраєдр. За оптичними властивостями речовини, що кристалізуються в Т. с., належать до анізотропних (див. Анізотропія) одноосієвих. В Т. с. кристалізується біля 10% вивчених мінералів, серед них — халькопірит, рутит, каситерит, швеліт, циркон. Т. М. Алафонов.

ТЕТРАДА (від грец. *τετράς* (*тетрабос*) — чотири) — 1) Чотири гаплоїдні (див. Гаплоїд) клітини, що утворюються у рослин (мохів, грибів, водоростей) внаслідок двох поділів мейозу. Мейоз макроспороцита спричинює утворення Т. мегаспор, мейоз мікроспороцита — Т. мікроспор. 2) При тетрадном аналізі — чотири культури, що одержані вегетативним розмноженням спор, які утворилися з однієї гаплоїдної клітини в результаті мейозу.

ТЕТРАДНИЙ АНАЛІЗ — генетичний аналіз усіх похідних, що утворюються з однієї клітини внаслідок мейозу. Застосовується при вивченні нижчих організмів (деяких мохів, дріжджів, плісневих

грибів, водоростей), у яких після мейозу з однієї клітини утворюються тетради спор, що послідовно однією оболонкою. За допомогою Т. а. можна встановити генетичні відношення диплоїдних клітин (див. Диплоїд), прослідкувати за поведінкою окремих генів і навіть цілих хромосом. Т. а. вперше було доведено, що розщеплення генів є не тільки статистичною, а й біол. закономірністю, в основі якої лежить мейоз.

ТЕТРАЕДР (грец. *τετράεδρον*, від *τετράς* — чотири і *εδρα* — грань) — многогранник з чотирма гранями. Т. (мал.) має 4 трикутні грані, 6 ребер, 4 вершини (у кожній сходиться по 3 ребра). Об'єм правильного Т. $V = a^3 \sqrt{2}/12$, площа поверхні $S = a^2 \sqrt{3}$, де a — довжина ребра. У кристалографії — проста форма кубічної сингонії, ромбічної сингонії і тетрагональної сингонії. У формі Т. кристалізуються сфалерит, тетраєдрит та ін. мінерали.

ТЕТРАЕТИЛСВИНЦЬ, ТЕС (C_2H_5), Рб — металургічна сполука, безбарвна, оліста, легка рідина; густ. 1652 кг/м³; $t_{кип}$ 195 °C (з розкладанням). Нетрипний щодо діяння світла, галогенів, к-т тощо. Одержують Т. при взаємодії хлористого етилу з сплавом свинцю з натрієм. Застосовують як антидетонатор моторних палив у карбюраторних двигунах внутр. згорання. Т. отруйний, уражає центральну нервову систему.

ТЕТРАКОКИ (від грец. *τετράς* — чотири і *κοκκι*) — бактерії кулястої форми, які містяться по чотири на одній площині. Розмножуються поділом, що відбувається в двох взаємно перпендикулярних площинах. Т. — звичайно сапрофіти (напр., предстанники родів *Planococcus*, *Aerococcus*, *Nitrosococcus* та ін.); іноді зустрічаються як супутники патогенної мікрофлори при деяких захворюваннях людини (напр., Т. з роду *Peptococcus*).

ТЕТРАКОНХ (від грец. *τετράς* — чотири і *κονχα*) — центрична спора з чотирма напівсферичними в плавні виступами (конхами).

ТЕТРАЛОГІЯ (грец. *τετραλογία*, від *τετράς* — чотири і *λόγος* — слово, розділ твору) — великий літературний твір, який складається з чотирьох відносно самостійних частин, пов'язаних єдиністю провідної ідеї і, як правило, спільними дійовими особами. У Стародавній Греції Т. була лише драм. жанром, складалася з трьох трагедій і сатиричної драми («драма сатири»), що виставлялися в дні святкування *θυσιαί* (напр., трагедія «Орестей» і сатирична драма «Протей» Есхіла). В новітні часи Т. з'явилася і в розповідних жанрах (напр., твір А. Франса «Сучасна історія», що складається з чотирьох романів, тетралогія Л. Смілянського «Вічні вогні вершин», до якої увійшли дві новісти, роман і п'єса). Прикладом музично-драм. Т. може бути «Перстень Нібелунгів» Р. Вагнера.

В. Д. Тимченко.

ТЕТРАЦИКЛІНИ — група близьких за хім. будовою і біологічною активністю природних, напісінтетичних та синтетичних антибіо-

тиків. Природні Т. — окситетрациклін (тетрациклін), хлортетрациклін (біоміцин, ауреомицин) та тетрациклін — одержано 1949—52 з продуктів життєдіяльності різних видів *актиноміцетів* (стрептоміцетів). Основа молекули Т. є чотириндерна гідроароматична сполука (мал.). В мед. практиці застосовують також доксициклін, метациклін (рондоміцин), морфоциклін, глікоциклін, реверин — напівсинтетичні та синтетичні похідні природних Т.

Т. мають широкий спектр дії: пригнічують ріст грампозитивних та грамнегатив. (див. *Грама метод*) бактерій, спірохет, рикетсій, великих вірусів (напр., збудника *трахоми*), деяких найпростіших (*амебоподібних, трихомонад*). Ефективні при захворюваннях, що спричинюються стійкими до ін. антибіотиків бактеріями. Для запобігання виникненню стійких до Т. штамів бактерій використовують комбіновані препарати Т. (напр., *олететрин*). Застосовують Т. тільки за призначенням лікаря.

ТЕТРОД [від грец. *tetrás* — чотири і *(електр)од*] — чотириелектродна *лампа електронна*. Т. (мал.) являє собою герметичний балон з анодом, катодом і двома сітками — керуючою екрануючою. Застосовується в радіоелектронній апаратурі для підсилення, перетворення (приймально-підсилювальній Т.) або генерування (генераторній Т.) електр. коливань. Розрізняють Т. малої, середньої та великої потужності на частотах до кількох сотень мегагерц. Бувають Т. мініаторні і надмініаторні (напр., *муністорі*). Вадою приймально-підсилювальних Т. є наявність динамовного ефекту — шкідливого впливу вторинної *емсії електронної* з анода. Усувають цю ваду в променевих Т., де спеціальна конструкція електродів утруднює рух вторинних електронів з анода до екрануючої сітки.

ТЕТУАН — місто на Пн. Зх. Марокко, адм. ц. пров. Тетуан. Розташоване на р. Мартін, за 10 км від узбережжя Середземного м. (аванпорт — м. Мартіль). 137 тис. ж. (1973). Металообр., хім., деревообр., цем., текст. і харчова пром-сть. Кустарні промисли (вироб. з металу, шкіри, виробн. прикрас, килимарство тощо). Школа красних мистецтв. Б-ки. Музей марокканського мистецтва і фолклору та археологічний. Архітектуру пам'ятки 17 ст. Т. засн. у 9 ст. **ТЕТЧЕР** (Thatcher) Маргарет (н. 13.X. 1925, Грейтм, Лінкольншир) — політ. і держ. діяч Великої Британії. Закінчила Оксфордський ун-т. За фахом хімік. Потім вивчала юриспруденцію, 1954—57 мала адвокатську практику. З 1959 — член палати громад брит. парламенту від *Консервативної партії*. В 1970—74 — міністр освіти і науки. В 1975 обрана лідером Консервативної партії. З травня 1979 — прем'єр-міністр Великої Британії. Уряд Т. виражає інтереси найреакційніших кіл монополістичного капіталу. Внутр. політика уряду Т. призвела до небезпального збільшення безробіття, скорочення витрат на соціальні потреби,

прийняття ряду антипрофспілкових законів, зменшення держ. регулювання в галузі економіки, посилення наступу на націоналізовану галузь пром-сті тощо. Реакційний курс у зовн. політиці уряду Т. виявився в нарощуванні темпів *гонки озброєнь*, антирад., антисоціалістичному спрямуванні наступу на нац.-визвольний рух, загрози Великої Британії проти *Фолклендських (Мальвінських) Островів* 1982, розміщенні на тер. Великої Британії амер. ракет серед. дальності.

ТЕТЯНА — укр. нар. танець-пісня жартівливого характеру. Муз. розмір $\frac{2}{4}$. Темп жвавий. У тексті йдеться про вродлив, але дещу жінку, до якої залюблюються чоловіки. При виконанні Т. важливе значення мають міміка та імпровізація.

ТЕТЬОРА Антон Кирилович (н. 23.VII 1927, с. Чернещина, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1978). Член КІРС з 1964. В 1950—56 навчався в Київ. худож. ін-ті у О. Пащенко та І. Селіванова. Працює в галузі книжкової графіки: іл. та оформлення до книжок — «Ялинка» М. Коцюбинського (1958), «Вечірня зіронька» Т. Шевченка (1960), оформлення збірки поезій П. Тичини «Арфами, арфами...» (1968), збірник худож. нарисів «Ленін мріяв...» (1970), «Слова про Ігорів похід» (1977). Автор станкових творів: «Мені тринадцятий минало...» (1978), «Реве та стогне Дніпр широкий» (1980).

ТЕУЧЕЖ Цуг (Taig) Аліович [3 (15).VIII 1855, аул Табукай, тепер Теучежський адг. а. о. — 26.I 1940, аул Понезужай, тепер Теучежського р-ну Адг. а. о.] — адг. рад. народний поет. Знавець і виконавець нар. пісень, в яких відтворено боротьбу трудящих проти визискувачів. Після Великої Жовт. соціалістичної революції осівував нове щасливе життя адг. народу (поема «Батьківщина», 1939; вірші «Старе і нове життя», «Чудові зорі Кремля» та ін.). Автор істор. поем «Війна з князями та орками» (1938), «Урнісбій Мефок» (1939). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ТЕФ, абіссинська трава (*Eragrostis* тейф, син. *E. abyssinica*) — однорічна кормова рослина родини *злакових*. Відома тільки в культурі. Здавна вирощують як хлібну рослину в гірських районах Ефіопії. Як корм для худоби Т. використовують в Африці, Індії, Австралії, США. В СРСР завезений 1927. Коренева система мичкувата. Стебла 60—160 см заввишки, густо відкриті лінійними листками. Кушистість — 5—25 пагонів і більше. Суцвіття — багатокіслова волоть 15—35 см завдовжки. Плід — півчаста яйцевидна *зерняка*. Зерно і сіно Т. високопоживні. Середня врожайність зеленої маси Т. 140—150 ц/га, сіна — 35—40 ц/га (за 2 укоси), зерна — 4—8 ц/га.

ТЕФІЯ [від грец. *Τηφός* — Тейфі (міфологічний персонаж, дружина бога моря *Океана*)] — супутник планети *Сатурн*. Діаметр Т. бл.

1050 км, віддаль від центра планети 294700 км. Відкрив 1684 Дж. Кассіні. Ін. назва — Фетіла. Див. *Супутники планет*.

ТЕ ХАНЬ (Té Hanh; н. 20.VI 1921, провінція Куангінгай) — в'єтнам. поет. Член Компартії В'єтнаму з 1947. Учасник війни Опору в'єтнам. народу проти франц. колонізаторів 1946—54. Секретар правління Спілки письменників В'єтнаму. Осн. збірки: «Квітуха юність» (1944), «Народ одностайний» (1953), «Серце Півдня» (1956), «Мій Півночі» (1958), «Південь і Північ, закохані одне в одного» (1963), «Риси рідного краю» (1966), «Нові наспіви» (1966), «В ритмі днів і місяців» (1974), «В дні весни» (1977) та ін. Чільне місце в творчості посідають вірші, присвячені В. І. Леніну, Рад. Союзу, соціалістичним країнам. Перекладач, зокрема переклав добірку віршів Т. Шевченка.

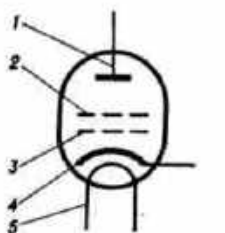
Та: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Ленін іде по планеті. К. 1970: [Вірші]. В кн.: В'єтнам боротьби. К. 1972: [Вірші]. В кн.: Літосп. рядки багряні. К. 1979: Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Из современной вьетнамской поэзии. М., 1973. М. Д. Кашал.

ТЕХАС — штат на Пд. США. Площа 692,1 тис. км². Нас. 12,8 млн. чол. (1977). Адм. ц. — м. Остін. На Пд. Сх. омивається водами Мексиканської зат. Сх. частину займає Примексиканська низовина, що поступово переходить у плато Едуарде і Льяно-Естакадо. На крайньому Зх. — відгірки *Скелястих гір*. Найбільші ріки — *Ред-Рівер, Ріо-Гранде*. Полеуди зберігає ділянки рослинності типу саван та дубово-соснові ліси. За обсягом гірничодобувної та с.-г. продукції Т. посідає провідне місце в країні. Видобувають нафту, природний газ, сірку, поліметалеві руди, уран, кам. вугілля, гелій. Гол. галузі обробної пром-сті — нафтопереробна, нафтохім., і хімічна. Розвинуті також кольорова металургія (особливо виплавка алюмінію та магнію) і аерокосмічна пром-сть. Маш. буд., металообр., швейні та харчосмакові підприємства. Гол. пром. центри: Х'юстон, Даллас, Форт-Уерт і Сан-Антоніо. В с. г. переважає землеробство. За збором бавовнику і рису та поголів'ям великої рогатої худоби Т. на 1-му місці в США. Вирощують також пшеницю, кукурудзу, овочі, люцерну, арахіс, цитрусові тощо. Осн. мор. порт — Х'юстон.

ТЕХАСЬКА ФІНАНСОВА ГРУПА — фінансово-монополістична група США. Сформувалася після 2-ї світової війни 1939—45. Об'єднує кілька сімей *олігархії фінансової*. Утворення групи пов'язано із значним зростанням видобутку нафти в Техасі та з розвитком ракетно-електронної пром-сті. Значна частина акцій Т. ф. г. зосереджена в кредитно-фінанс. сфері. Фінанс. центром групи є холдингова компанія «Ріпаблік оф Техас корпорейшен» і банки, які вона контролює, — «Ріпаблік нейшенал банк оф Даллас» і «Х'юстон нейшенал банк». До складу групи входять найбільші пром. концерни «Лінг-Темко-Вуот» (засн.

А. К. Тет'вара. Малюнок на оправі клавіру опери «Лісова пісня» В. Д. Кирська. 1965.

Тетрод:
1 — анод;
2 — екрануюча сітка;
3 — керуюча сітка;
4 — катод;
5 — підігрівник катода

Тейфі:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — волоть;
3 — колосок.

1958) і «Техас — інструмент» (засн. 1938). Т. ф. г. є частиною *воєнно-промислового комплексу* в США.

ТЕХМІНІМ — мінімальний обсяг тех. знань, якими повинен володіти робітник певної професії і кваліфікації. Його визначає *тарифно-кваліфікаційний довідник*. Вимоги до Т. зростають у міру впровадження у виробн. нової техніки, досконаліших технологічних процесів. Гуртки Т. як форму масової тех. підготовки і підвищення кваліфікації робітників на підприємствах СРСР без відриву від виробн. запроваджено 1932.

ТЕХНЕЦІЙ (Technetium; від грец. τεχνητός — штучний), Тс — радіоактивний хім. елемент VII групи періодичної системи Менделєєва, ат. н. 43, ат. м. для ^{99}Tc 98,9062. Стабільних ізотопів не має. З *радіоактивних ізотопів* найстійкіші ^{97}Tc і ^{99}Tc з періодами піврозпаду відповідно $2,6 \cdot 10^6$ та $2,12 \cdot 10^5$ рр. Існування Т. передбачив Д. І. Менделєєв; одержали його штучно 1937 італ. учені Е. Сегре і К. Перр'є. У земній корі практично не трапляється, входить до складу деяких зір. Т. — метал сріблясто-сірого кольору; густ. 11487 кг/м³; $t_{\text{пл}}$ $2200 \pm 50^\circ\text{C}$; $t_{\text{кип}}$ 4700°C . У хім. відношенні Т. є аналогом ренію. Нерозчинний у соляній к-ті, але легко розчиняється в азотній к-ті і в суміші обох к-т. Утворює оксиди TcO_2 і Tc_2O_7 , реагує з *металами*. Одержують Т., переробляючи продукти розпаду *урану* в *ядерних реакторах*. Застосовують як ефективний інгібітор корозії; ізотоп ^{99m}Tc — у медицині (див. *Радіоізотопна діагностика*, *Радіоактивні препарати* в медицині).

ТЕХНІКА (від грец. τεχνικός — виправний, досвідчений; τέχνη — мистецтво, майстерність) — сукупність засобів людської діяльності, створюваних для здійснення процесу матеріального *виробництва* і задоволення невиробничих *потреб* суспільства; засоби праці, один з основних елементів *продуктивних сил* суспільства. Поняття «техніка» вживають також для характеристики сукупності навичок і прийомів, що їх застосовують в якійсь справі (Т. живопису, Т. танцю тощо). К. Маркс зазначав, що «засіб праці є річ або комплекс речей, які людина ставить між собою і предметом праці і якими вона користується як провідником своїх дій на цей предмет. Вона користується механічними, фізичними, хімічними властивостями речей для того, щоб відповідно до своєї мети застосувати їх як знаряддя діяння на інші речі» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 176—177).

Осн. призначення Т. — часткова або повна заміна виробничих функцій людини з метою полегшити працю і підвищити її продуктивність, розширити можливості людини в процесі доцільної трудової діяльності. Розрізняють виробничу і невиробничу Т. До виробничої Т. відносять машини, двигуни, механізми, інструменти, апаратуру, засоби керування машинами й технологічними процесами, засоби транспорту, комунікації,

зв'язку тощо. Найактивнішою частиною виробничої Т. є машини — найреволюційніший елемент продуктивних сил. Осн. групи машин: технологічні (металообробні, будівельні, гірничі, металургійні, с.-т., текстильні та ін.), транспортні (автомобілі, тепловози, електровази, літаки, теплоходи тощо), транспортувальні (конвеєри, елеватори, крани та ін.), контрольно-керуючі, інформаційні та обчислювальні машини, енергетичні (електричні, двигуни внутр. згоряння, турбіни та ін.). До складу не виробничої Т. належать засоби комунальної та побутової техніки, Т. освіти і культури, спортивна Т. та ін. Швидко прогресує космічна Т., зростає роль її в розвитку нар. г-ва. Особливу групу тех. засобів становить Т. військова. Універсальної класифікації Т. ще не створено. Переважно її класифікують за галузевою структурою виробн. (напр., Т. пром-сті, Т. транспорту, Т. с.-г.) або за природничонаук. принципом (напр., ядерна Т., холоди́льна Т., обчислювальна Т. тощо).

Осн. етапи розвитку Т. відповідають етапам розвитку сусп. виробн. За первіснообшарного ладу виникли й поширилися прості знаряддя праці (списи, луки, стріли, сокири, мотики та ін.). В умовах рабовласницького способу виробн. розвинулися складні знаряддя праці (напр., водопідійомні пристрої), було освоєно випалення заліза, поширилося *ремесло*. За феодалізму використовували знаряддя праці, які приводили в рух людини (напр., ткацькі верстати), проте вже було створено тех. засоби, що їх приводили в дію воліні й вітряні двигуни (млини тощо). Проста капіталістична *кооперація* і *мануфактура* підготували перехід до фаб.-зав. капіталістичного виробн. Розвиток великої пром-сті став можливим внаслідок того, що вона оволоділа найхарактернішим для неї засобом виробн. — машиною. Саме робоча машина мала революціонізуючий вплив на виробн., який полягав у тому, що в результаті з'єднання багатьох раніше ручних знарядь праці в єдиному механізмі, вона дала змогу працівникові одночасно впливати на предмет праці значно більшою кількістю інструментів. В ході *промислового перевороту* кін. 18 — поч. 19 ст. було здійснено передачу машинам осн. функцій — виконання трудових рухів і джерела енергії. Якщо спочатку мех. верстати, парові та ін. машини створювалися ручним способом, то пізніше, із збільшенням потужності робочих машин, рушійного механізму, ускладненням і вдосконаленням їх, з появою нових матеріалів, що важко піддаються обробці, виникла об'єктивна необхідність пром. виробн. машин, виробн. «машин машинами», тобто виникла галузь *машинобудування*. Почалося широке застосування машинної Т. в осн. галузях виробн., що поступово витіснила традиційні форми виробничого процесу, основані на ручній праці. З появою робочих машин на базі парових двигунів на Україні, напр., розвинулося заводське цу-

кроваріння, виникли великі текст. і паперобробні мануфактури, вдосконалилася Т. для одержання металів, видобування корисних копалин. Наприкінці 19 — на початку 20 ст. збудовано перші маш.-буд. з-ди в Харкові, Луганську, Одесі та ін. містах.

З розвитком великої пром-сті вдосконалювалися конструкції, збільшувалися одиничні потужності, продуктивність тех. засобів. З кін. 19 ст. у виробн. впроваджується екон. і компактний двигун внутр. згоряння, що дав можливість створити нові типи робочих і трансп. машин (автомобілі, трактори, екскаватори, літаки, теплоходи та ін.). З появою і вдосконаленням електр. двигунів у 1-й пол. 20 ст. починається повсюдне використання їх як групового й індивідуального приводу робочих машин. Впровадження у виробн. системи машин (сукупність різних машин, які взаємно доповнюють одна одну) дало змогу здійснювати технологічний процес безперервно-поточковим методом, широко застосовувати *автомати*, які самостійно, без безпосереднього участі людини, виконують усі осн. і допоміжні операції за заздалегідь заданою програмою.

Характеризуючи еволюцію мех. засобів праці як найважливішу складову частину техніки, К. Маркс дав таку схему їхнього розвитку: «Прості знаряддя, нагромадження знарядь, складні знаряддя; приведення в дію складного знаряддя одним двигуном — руками людини, приведення цих інструментів у дію силами природи; машина; система машин, що має один двигун; система машин, що має автоматично діючий двигун, — ось хід розвитку машин» (там же, т. 4, с. 151).

Процес *автоматизації виробництва* широко здійснюється в умовах *науково-технічної революції* з серед. 50-х рр. 20 ст. (див. *Комплексна механізація і автоматизація виробництва*).

Гол. показниками діючої і заново створеної Т. є її продуктивність, надійність, економічність виробн. і експлуатації. Продуктивність Т. безпосередньо пов'язана з економією живої і уречевленої праці. Вона визначається кількістю продукції, яку виготовляють (обробляють, перевозять та ін.) з її допомогою за одиницю часу. Надійність Т. характеризується її здатністю випускати продукцію заданої якості та в установленій кількості або відповідати своєму технологічному призначенню протягом обумовленого періоду часу (на тривалості строку перебування Т. у процесі виробн. позначається також *моральне зношування*). Економічність виробн. і експлуатації Т. визначається витратами сировини, матеріалів, палива, енергії, затратами на обслуговування, оплату праці, а також вартістю допоміжних пристроїв. Осн. напрямки вдосконалення Т.: підвищення безперервності, точності, швидкості роботи і розширення можливостей суміщення операцій; збільшення одиничної потужності при одночасному зменшенні ваги і габаритів; поліпшення ремонтоздат-

ності на основі взаємозамінюваності вузлів і деталей. Важливим заходом щодо підвищення цих тех.-екон. показників є модернізація Т. і виробн. Крім того, Т. має бути на рівні вимог *ергономіки, технічної естетики, екології*. З розширенням масштабів сусп. виробн. важливого значення набуває необхідність охорони навколишнього середовища, оптимізації умов життєдіяльності людини. Найважливішою умовою динамічного розвитку Т. і сусп. прогресу в цілому є тісний взаємозв'язок (взаємодія) науки і Т. Роль такого зв'язку зростає в умовах сучас. науково-технічного прогресу, коли наука дедалі більше перетворюється на безпосередню продуктивну силу суспільства. Розвиток Т. зумовлюється ступенем відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил. Будучи залежною у своєму розвитку від соціально-екон. факторів, Т. як революціонізуючий елемент продуктивних сил водночас має вирішальний вплив на соціально-екон. розвиток суспільства. К. Маркс підкреслював, що «економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці» (там же, т. 23, с. 177). Докорінні зміни в Т., технологічному способі виробн. спричиняють і суттєві зміни у виробничих відносинах даної формації. В капіталістичному суспільстві гонитва за високими прибутками зумовлює розвиток виробн., в т. ч. і Т., що водночас призводить до загострення всіх його суперечностей, посилює невідповідність між виробничими відносинами й продуктивними силами. Прогрес Т. за *капіталізму* зумовлює процес концентрації і *усуцільнення виробництва*, призводить до розорення дрібних товаровиробників, супроводиться посиленням експлуатації *робітничого класу*, зростанням *безробіття*, зниженням життєвого рівня трудящих (див. *Класова боротьба*). Виробничі відносини капіталізму, особливо на стадії *імперіалізму*, гальмують використання досягнень науки і Т. в інтересах суспільства. Імперіалістичні д-ви широко використовують ці досягнення у воєнних цілях (див. *Мілітаризація капіталістичної економіки*). Соціалізм створює умови для органічного з'єднання досягнень науково-тех. революції з перевагами соціалістичної системи г-ва. «Соціалізм, — вказував В. І. Ленін, — неможливий без ... техніки, побудованої за останнім словом новітньої науки» (Повне зібр. тв., т. 36, с. 283). В СРСР розвиток Т. має планомірний характер і підпорядкований завданню забезпечити значне піднесення матеріального й культур. рівня життя народу на основі підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, прискорення науково-тех. прогресу і підвищення *продуктивності праці*. Значно розвинулася Т. в СРСР у процесі соціалістичної *індустріалізації* та *електрифікації* країни, *хімізації* народного господарства, поглиблення *спеціалізації виробництва й коопе-*

рування виробництва. Цьому великою мірою сприяли міцний зв'язок Т. з наукою, науки з виробн., масове *винахідництво*. За короткий істор. строк СРСР перетворився на могутню індустріальну д-ву з розвинутим, високо-механізованим с. г., транспортом, буд-вом та ін. галузями нар. г-ва. Прискореними темпами розвиваються галузі, що забезпечують тех. прогрес усіх галузей нар. г-ва, — машинобудування, *приладобудування, хімічна промисловість*. Широко впроваджується комплексна *механізація* і автоматизація виробн. За період 1976—82 в країні створено 25216 зразків нових типів машин, устаткування, апаратів і приладів, зокрема енерг. устаткування — 233 (у т. ч. в УРСР — 69), електротех. устаткування — 2838 (584), металургійних верстатів — 2164 (326), металург. і гірничого устаткування — 671 (251), автомобілів, тракторів і автотракторного устаткування — 200 (46), с.-г. машин — 566 (160), буд. і шляхових машин — 480 (86), приладів, засобів автоматизації і засобів обчислювальної Т. — 6157 (1439). Із заг. кількості створених зразків за 1976—82 в СРСР освоєно виробн. і почато серійний випуск нових видів машин, устаткування, апаратів і приладів 19,4 тис. назв. На кін. 1982 у пром-сті країни налічувалося майже 190 тис. механізованих поточкових і автом. ліній, понад 85 тис. од. устаткування з програмним керуванням. Важливою умовою виконання завдань, накреслених КПРС, є оновлення осн. виробничих фондів (див. *Осн. фонди*) в усіх галузях нар. г-ва на основі дедалі ширшого розгортання н.-д. і проектно-конструкторських робіт, створення і впровадження у виробн. таких машин і технологічних процесів, які б економили фонди, сировину, матеріали і працю. Розвиток Т. в СРСР відбувається на основі *єдиної технічної політики*. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про вдосконалення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) встановлено обов'язковість розробки Комплексної програми науково-тех. прогресу на 20 років (за п'ятирічками), *цільових комплексних програм* по розв'язанню найважливіших наук.-тех. проблем, розроблено заходи щодо екон. стимулювання створення і впровадження у виробн. нової Т. на рівні кращих вітчизн. і зарубіжних зразків. Запроваджено *паспорт промислового підприємства*, що дасть можливість посилити *технічний контроль виробництва*, контроль за використанням об'єднаннями (підприємствами) виробничих потужностей. Прогрес Т. і широке впровадження її у всі галузі нар. г-ва значною мірою прискорюється *соціалістичною економічною інтеграцією*, яка здійснюється на основі *Комплексної програми* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ. Розвиток деяких видів Т. через свою складність і необхідність використання вели-

ких коштів вимагає об'єднання зусиль наук. установ багатьох країн. Напр., співробітництво в галузі телебачення дало можливість створити системи *Інтербачення, Євробачення* та ін.; науково-тех. кооперація в атомній енергетиці координується Міжнародним агентством по атомній енергії (див. МАГАТЕ), соціалістичні країни здійснюють тех. співробітництво в орг-ціях «Інтерелектро», «Інтерметал», «Інтерхімволокно», «Інтератомінструмент» тощо, в галузі космонавтики успішно реалізується міжнар. співробітництво цих країн за програмою «Інтеркосмос» та ін. СРСР розширює і поглиблює співробітництво з країнами соціалістичної співдружності в усіх галузях науки і Т. на основі спільної розробки і реалізації довгострокових цільових програм. Заінтересовані соціалістичні країни братимуть участь у здійсненні *Енергетичної програми СРСР* (див. т. 12, Додаток), розробленої відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС, поглиблюватиметься наук.-тех. співробітництво з країнами — членами РЕВ у процесі реалізації *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року. Див. також *Матеріально-технічна база комунізму, Управління науково-технічним прогресом*.

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 23. Одна з великих перемог техніки; т. 36. Начерк плану науково-технічних робіт; т. 42. Замітки про електрифікацію; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року. К., 1983; Кузін А. А. К. Маркс і проблеми техніки. М., 1968; Мелешенко Ю. С., Шухардин С. В. Ленін і науко-технічний прогрес. Л., 1969; Історія техніки. М., 1962; Каныгин Ю. М., Даниловцев П. А. Цикл «наука — производство»: границы, структура, пути ускорения. Новосибирск, 1976; Научно-техническая революция. М., 1976; Ускорение процесса «исследование — производство». М., 1979; Прогнозирование технико-экономических параметров новой техники. К., 1982; Управление научно-техническим прогрессом. М., 1982; Дилли С. Люди, машины и история. Пер. с англ. М., 1970. С. П. Тимошенко.

«ТЕХНІКА» — республіканське видавництво виробничо-технічної літератури з питань промисловості й транспорту. Засн. 1930 у Харкові (з 1935 — у Києві) як Державне технічне видавництво (теперішня назва — з 1964). Видає укр. і рос. мовами виробничу і науково-популярну л-ру, довідники, посібники, монографії, респ. міжвідомчі науково-тех. збірники, плакати і буклети. Випускає журн. «Уголь України» і науково-виробничі збірники журнального типу «Антологія винахідників України», «Легка промисловість», «Лісове господарство, паперова і деревообробна промисловість», «Нефтяная и газовая промышленность», «Пищевая промышленность» і «Энергетика и электрификация». За 1930—82 видано 8787 назв книг і брошур гиражем 98,3 млн. прим. Видавництво нагороджено (1980) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. М. Г. Писаренко.

ТЕХНІКА БЕЗПЕКИ — в СРСР складова частина *охорони праці*; система організаційних і тех. заходів, які запобігають впливові на працюючих шкідливих виробничих факторів. Вимоги додержання Т. б. стосуються як виробничого середовища, виробничого процесу, обладнання, так і самих працюючих. Обов'язкові вимоги по Т. б. законодавчо закріплено у ст. 60 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю*, кодексах законів про працю союзних республік (в УРСР — ст. 157 КЗпП УРСР). Правила по Т. б. викладено й у спец. інструкціях, положеннях, наказах м-в і відомств, погоджених з ВЦРПС або галузевими профспілками. Вони, залежно від сфери своєї дії, можуть бути єдиними для всіх галузей нар. г-ва, міжгалузевими або галузевими.

До організаційних заходів по Т. б. належать розробка і втілення заходів щодо поліпшення *умов праці*, які насамперед містяться в Номенклатурі заходів по охороні праці, затвердженій постановою Президії ВЦРПС від 31.III 1980. Вона є основою для складання угод по охороні праці, колективних договорів, комплексних планів поліпшення умов праці, охорони праці та сан.-оздоровчих заходів тощо. Тех. вимоги по Т. б. містяться в усіх стандартах і тех. умовах на конкретні об'єкти *стандартизації*. В СРСР створено єдину для всього нар. г-ва систему стандартизації безпеки праці (ССБП), яка містить заг. вимоги безпеки до виробн. обладнання та виробн. процесів, до засобів захисту працюючих. Т. б. забезпечується й тех. засобами, визначеними в стандартах і тех. умовах (ТУ) в розділі «Вимоги безпеки». На кожний виріб машинобудування, напр., встановлено конкретні вимоги безпеки, які можуть бути різними залежно від характеру і призначення виробу (продукту, процесу). Обов'язок втілення Т. б. покладено законом (зокрема, в УРСР — ст. 153 КЗпП УРСР) на *адміністрацію*. Контроль за виконанням правил та інструкцій по Т. б. здійснюють інженери по Т. б., к-ти профспілки, тех. інспекції праці.

Лит.: Лесенко І. В. Организация безопасности труда на производстве. К., 1977; Лапай О. П. Охрана праці в суспільстві розвинутого соціалізму. К., 1980. І. С. Александров.

ТЕХНІКА УПРАВЛІННЯ — комплекс тех. засобів, що забезпечують механізацію і автоматизацію орг.-управлінських процесів у різних ланках нар. господарства. Об'єднує велику кількість устаткування (від конторських рахівниць і арифмометрів до складних автом. пристроїв та ЕОМ). Т. у. поділяють на такі групи: засоби реєстрації, збирання й формування первинної інформації; засоби зберігання й пошуку даних; засоби обробки й передавання даних; засоби аналізу і приведення інформації у форму, зручну для прийняття рішень; обладнання робочих місць і приміщень, що поліпшують умови праці адм.-управлінського персоналу. Т. у. замінює людину

у виконанні багатьох функцій управління, полегшує її працю, забезпечує скорочення чисельності адм.-управлінського персоналу, підвищення ефективності управління системи. Тех.-екон. показники використання Т. у. поліпшуються при спец. підготовці об'єкта до її впровадження, при переході до комплексної обробки управлінської інформації. В сучас. умовах, коли відбувається перехід від механізації окремих дільниць планування і управління до інтегрованих систем машинної обробки інформації, дедалі зростаючу роль у комплексі Т. у. відіграє електронна обчислювальна техніка як основа створення *автоматизованих систем управління (АСУ)* різних класів і призначення.

Ю. М. Канюгин.

ТЕХНІКО-ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ — у соціалістичних країнах комплексне дослідження виробничо-госп. діяльності галузей матеріального виробництва, об'єднань, підприємств та їхніх підрозділів для виявлення впливу на виробничо-госп. практику розвитку *техніки, технології та організації виробництва*. Тісно пов'язаний із заг. екон. аналізом *господарської діяльності соціалістичних підприємств і виробничих об'єднань*.

Основними завданнями Т.-е. а. є оцінка результатів виконання плану за кількісними й якісними показниками, пошук резервів виробн. і шляхів макс. використання їх. Т.-е. а. виробничої діяльності може бути повним і частковим (спеціальним). При повному аналізі використовують узагальнюючі *техніко-економічні показники*, які відображають найважливіші сторони роботи підприємства, об'єднання в тісному взаємозв'язку з технікою і технологією виробн. (випуск валової і товарної продукції та ін.). Проводячи частковий аналіз, з'ясовують причини браку у виробн., ефективність раціоналізаторських пропозицій, норм витрат сировини й матеріалів тощо. Т.-е. а. буває періодичним (за місяць, квартал, рік) або оперативним (змінним, денним, тижневим, декадним тощо). Т.-е. а. охоплює такі осн. питання виробничо-госп. діяльності: виконання плану виробн. продукції за всіма показниками, використання виробничих потужностей і окремих видів устаткування, а також сировини, матеріалів, палива, інструментів тощо, *продуктивність праці*; витрати осн. фондів, заробітної плати; *собівартість* продукції та ін. Т.-е. а. проводять на основі звітності, широкого використання даних проектних розрахунків, тех. і технологічних нормативів і коефіцієнтів, суцільних і вибірових, хронометражних та ін. *спостережень статистичних*, даних оперативно-тех. обліку, диспетчерського контролю та ін.

ТЕХНІКО-ЕКОНОМІЧНІ НОРМИ — планові величини, що визначають основні характеристики використання виробничих та трудових ресурсів підприємств — запроектованих, тих, що будуються, та діючих. Охоплюють усі елементи виробничого процесу — техніку,

технологію та *організацію виробництва*. Т.-е. н. з праці визначають затрати *робочого часу* на одиницю продукції (т. з. нормо-години) або виробн. певної кількості продукції за одиницю часу, зони обслуговування машин і механізмів тощо. Т.-е. н. використання знарядь праці регулюють розміри виробничих площ, режим роботи та ступінь завантаження машин, механізмів і споруд, строки служби інструменту та ін. допоміжних засобів, штампів, приладів тощо з максимальним використанням виробничого потенціалу. Т.-е. н. організації виробн. охоплюють усе технологічний процес, встановлюючи найбільш ефективні методи й прийоми праці, параметри виробничих процесів, їхню послідовність тощо. Особливе значення надається Т.-е. н. *якості продукції*, що їх встановлюють, як правило, на рівні найвищих світових і вітчизняних досягнень і найчастіше фіксують у державних *стандартах*.

Т.-е. н. за призначенням поділяють на оперативні, проектні та перспективні; за ступенем деталізації — на індивідуальні та групові. Встановлюють як у загальнодерж. масштабі, так і для республік, окремих регіонів, галузей, підприємств. Т.-е. н. мають бути прогресивними, науково обгрунтованими.

О. М. Розинко.

ТЕХНІКО-ЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ — величини, що характеризують матеріально-виробничу базу підприємства, а також ступінь її використання. Т.-е. п. відображають наявність виробничих потужностей, їхній тех. рівень, забезпеченість кадрами, матеріальними ресурсами тощо. Аналізуючи екон. діяльність підприємства, визначають Т.-е. п., що відображають дійсний рівень використання виробничого потенціалу (*основних фондів*), при цьому їх становляють з *техніко-економічними нормами*. Виявляють фактичний час роботи устаткування, коефіцієнт змінності, тривалість простоїв машин і механізмів та їх причини, визначають ступінь використання проектної потужності устаткування. За допомогою Т.-е. п. проводиться аналіз виробленої продукції. Так, виробн. машин, механізмів, приладів аналізують за складними показниками, що враховують кількість виробленої продукції в одиницях, потенціальну продуктивність, характеристики якості. Т.-е. п. використання *оборотних фондів* характеризують фактичні затрати сировини, матеріалів, палива та енергії на одиницю продукції, фіксують обсяг виробничих запасів, залишки незавершеного виробництва, допомагають виявити виробничі втрати і їхні причини.

Складну систему Т.-е. п. застосовують при аналізі використання *трудо-вих ресурсів*. Визначають рівень озброєності праці електр. і мех. енергією, коефіцієнт механізації праці, ступінь використання робочого часу, процент виконання норм виробітку, як узагальнюючий показник — *продуктивність праці* тощо.

О. М. Розинко.

ТЕХНІКО - ПРОПАГАНДИСТСЬКЕ КІНО, науково-виробниче кіно — один із видів *наукового кіно*, що пропагує досягнення науки і техніки, прогресивні методи праці в нар. г-ві. Орієнтується на масову, переважно спеціалізовану аудиторію. Фільми створюють на документальному матеріалі. Виникло 1920 («Способи добування торфу» та ін. фільми). Широко розвинулося в 30-х рр. у зв'язку з необхідністю вирішувати проблему підготовки кадрів, підвищення кваліфікації робітників масових професій. Сучасне Т.-п. к. пропагує досягнення науки і техніки в різних галузях г-ва, популяризує досвід передових підприємств тощо. Існує в усіх промислово розвинутих країнах. На Україні тех.-пропагандистські фільми випускають Київ. кіностудія наук.-популярних фільмів та Київ. студія хронікально-документальних фільмів.

ТЕХНІКУМ (від грец. *техνικόν* — досвідченість, уміння) — прийнята в СРСР і ряді інших країн назва основного типу середнього спеціального навч. закладу, що готує кадри з *середньою спеціальною освітою* для різних галузей пром-сті, с. г., будівництва, транспорту, зв'язку. Т. почали виникати у 18 ст. з розвитком пром-сті і тех. освіти. В Росії, зокрема на Україні, перші навч. заклади під назвою «технікуми» з'явилися на поч. 20 ст. У зх. областях України в кінці 19 — на поч. 20 ст. серед. спец. освіту давали тех. ліцеї. Після Великої Жовтневої соціалістич. революції Т. було включено в єдину держ. систему підготовки кадрів. З 1922 по 1930 в Укр. РСР Т. випускали спеціалістів вищої кваліфікації вузкової профілю. В 1931 Т. було реорганізовано в середні спец. навч. заклади. Строк навчання в Т. для осіб з освітою 10 класів — до 3 років, 8 класів — до 4 років. Учні Т. проходять виробничу практику. Навчання проводиться з відривом і без відриву від виробництва (вечірнє й заочне). У 1982/83 навч. р. в УРСР налічувалося 499 Т. (620,7 тис. учнів). Див. також *Професійно-технічна освіта*, *Професійно-технічні навчальні заклади*, *Технічні училища*, *Технічна освіта*.

ТЕХНІЧЕСКАЯ ЭЛЕКТРОДИНАМИКА — науково-прикладний журнал. Орган Відділення фізико-технічних проблем енергетики АН УРСР. Видається у Києві з 1979, 6 разів на рік. Висвітлює проблеми генерування, передавання, перетворення і використання електромагн. енергії, вдосконалення існуючого і створення принципово нового електротех. устаткування. Вміщує наук. огляди і повідомлення про розвиток електроенергетики, електротехніки і приладобудування, про впровадження результатів наук. досліджень у нар. господарство.

В. І. Куковальський.

ТЕХНІЧНА БУДОВА КАПІТАЛУ — відношення маси *засобів виробництва*, застосовуваних на капіталістичних підприємствах, до кількості зайнятих робітників, які приводять у рух ці засоби; будова

капіталу, яка розглядається за натурально-речовою формою. Т. б. к. відображає відношення минулої, *уречевленої праці* до живої, рівень тех. розвитку *виробництва*. Одним з екон. показників, що відображають Т. б. к., є капіталоозброєність праці — відношення осн. капіталу, в постійних цінах, до числа зайнятих. З підвищенням сусп. *продуктивності праці* Т. б. к. зростає, тому що маса застосовуваних засобів виробн. збільшується швидше, ніж кількість робітників. Конкурентна боротьба, гонитва капіталістів за найвищим прибутком зумовлюють необхідність зростання тех. озброєності праці, що зрештою веде до зростання Т. б. к., підвищення ступеня експлуатації найманих робітників і зростання *безробіття*. Підвищення Т. б. к. спричинює зростання *органічної будови капіталу*.

ТЕХНІЧНА ДІАГНОСТИКА — 1) Наукова дисципліна, пов'язана з дослідженням відмов технічного об'єкта (повної або часткової втрати ним експлуатаційних властивостей), спричинених порушенням умов його експлуатації, старінням конструктивних елементів, впливом середовища та ін. чинниками; один із засобів забезпечення *надійності виробів* та ін. об'єктів. Т. д. розробляє методи виявлення відмов і принципи конструювання діагностичних систем (сукупності об'єкта і засобів діагностування), створює оптимальні програми діагностування і діагностичні тести. Вона досліджує як самі об'єкти, так і відповідні матем. моделі (див. *Моделювання математичне*); пов'язана з теоріями автом. контролю, вимірювальних інформаційних систем, надійності, прогнозування тощо. Перспективною є голографічна Т. д. (див. *Голографія*). В УРСР питання Т. д. досліджують в *Автоматичних інститутах*, *Кібернетики інститутах* АН УРСР, ін. установах. 2) Сукупність операцій по контролю за тех. станом машин, механізмів, приладів тощо.

Лит.: Пархоменко П. П., Согомонян Е. С. Основы технической диагностики. М., 1981. О. В. Касілов.

ТЕХНІЧНА ДОКУМЕНТАЦІЯ — сукупність графічних і текстових документів, використовуваних при *конструюванні*, виготовленні, випробовуванні та експлуатації промислових виробів, а також *проектуванні*, зведенні, експлуатації і ремонті будинків (споруд). Осн. її видами є документація проектна і робоча (у буд-ві), конструкторська і технологічна (у пром-сті) та нормативно-технічна (*стандарти* всіх категорій, *технічні умови*, заг. тех. вимоги, інструкції, методи випробувань тощо). В СРСР склад Т. д. регламентується комплексом державних стандартів (напр., ЕСКД — Єдиною системою конструкторської документації, СПДБ — Системою проектної документації для буд-ва, ЕСТД — Єдиною системою технологічної документації, ЕСТПВ — Єдиною системою технологічної підготовки виробництва) і *Будівельними нормами і правилами*. Ці документи встановлюють правила і положення щодо розробки, оформлення,

комплектації й обертання (обліку, зберігання, дублювання, внесення змін тощо) Т. д. залежно від виду і стадії створення виробу або будинку (споруди).

В. М. Шимановський.

ТЕХНІЧНА ЕСТЕТИКА — наукова дисципліна, що вивчає методи *художнього конструювання* предметного середовища, яке оточує людину, створюється засобами пром. виробництва і відповідає матеріальним та духовним потребам людини; теоретична основа *дизайну*. Т. е. висвітлює особливості худож. конструювання, місце його в процесі *проектування*, методи і засоби діяльності художника-конструктора. Досліджує також соціально-культурну сутність, умови виникнення і перспективи розвитку дизайну, взаємозв'язок його з технікою, мистецтвом і культурою, формулює вимоги до пром. продукції та принципи формування асортименту її. В СРСР при Держ. комітеті по науці і техніці і Держ. комітеті по стандартах діє (з 1978) Міжгалузева рада з проблем технічної естетики. Наук. методологічним центром з Т. е. є Всесоюзний н.-д. ін-т технічної естетики (Москва). Ін-т вивчає худ.-конструкторський рівень нових видів товарів і виробів, разом з відповідними м-вами і відомствами складає і вирішує «дизайн-програми». Філіали ін-ту є в 10 містах країни, зокрема в Києві.

Лит.: Техническая эстетика (Труды Всесоюзного научно-исследовательского института технической эстетики), в. 1—11. М., 1971—76; Фольта О. В. [та ін.]. Основы художественного конструирования. К., 1978.

О. В. Касілов.

ТЕХНІЧНА ОСВІТА — складова частина комплексу спеціальної освіти в єдиній системі *народної освіти* СРСР, яка забезпечує підготовку для промислово-тех. галузей нар. г-ва фахівців трьох осн. категорій — інженерів, техніків і кваліфікованих робітників. Відповідно у структурі Т. о. виділяється вища, середня і нижча. Нижчу Т. о. дає мережа *професійно-технічних навчальних закладів*, які готують кваліфікованих робітників відповідних професій (профес.-тех. уч-ща, серед. профес.-тех. уч-ща, *технічні училища*, профес. курси, індивідуально-бригадне *учнівство* на виробництві тощо). Здобуття середньої Т. о. забезпечується спеціалізованими закладами *середньої спеціальної освіти*. Осн. центрами такої підготовки є тех. середні спец. навч. заклади — *технікуми*. У 1983 в Укр. РСР функціонувало 314 тех. серед. спец. навч. закладів (434,8 тис. учнів). Створено мережу серед. профес.-тех. уч-щ на базі 8- або 10-річної загальноосв. підготовки, які поряд з загальноосв. знаннями і необхідною теор. і практичною підготовкою за спеціальністю надають робітничу кваліфікацію.

Вищу Т. о. здобувають на базі серед. загальної освіти або серед. спец. освіти у вищих тех. навч. закладах (інженерно-тех. ін-тах, вищих тех. уч-щах, академіях). У 1983, зокрема в Укр. РСР, функціонувало 65 тех. вузів (512 тис. студентів). Навчання проводиться

з відривом (денна форма) або без відриву від виробництва (вечірня і заочна форми). Для тих, хто навчається заочно, в Укр. РСР створено розгалужену мережу *загальнотехнічних факультетів* (здебільшого розміщених у великих пром. районах). Для інженерно-тех. працівників передбачено постійне оновлення спец. знань шляхом *підвищення кваліфікації*. Див. також *Професійна освіта, Професійно-технічна освіта, Вища освіта, Завод-вуз.*

В. М. Красников.
ТЕХНІЧНИЙ АНАЛІЗ — сукупність хім., фіз.-хім. і фіз. методів аналізу сировини, напівфабрикатів і готової продукції, що їх виробляє або споживає пром-сть. З хім. методів у Т. а. використовують в осн. *гравіметричний аналіз, титриметричний аналіз, газовий аналіз*; з фізико-хімічних — *електрохімічні методи аналізу, полярографічний, хроматографічний, потенціометричний та ін.*, з фізичних — *спектральний аналіз, радіоактиваційний аналіз, мас-спектрометричний тощо*. Розрізняють методи Т. а.: *маркування* — для встановлення відповідності якості матеріалу його марці (сорт); *швидкісні*, або *експресні*, що їх використовують для *технічного контролю виробництва*; *арбітражні*, що є контрольними і здійснюються так само, як і маркувальні. Види аналізів, методи, техніка, реактиви і правила відбору проб для Т. а. передбачено Державними загальносоюзними стандартами (ГОСТами) або тех. умовами (ТУ).

ТЕХНІЧНИЙ КОНТРОЛЬ ВИРОБНИЦТВА — система заходів, спрямованих на перевірку технічних і технологічних елементів виробничого процесу. Т. к. в. має забезпечити постійну й точну відповідність зазначених елементів тех. документації як необхідну умову поліпшення *якості продукції* та збільшення її випуску при найменших затратах, підвищення *продуктивності праці*. Див. *Техніко-економічний аналіз, Технічний аналіз.*

ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЭС — див. *Науково-технічний прогрес.*

ТЕХНІЧНІ ЖУРНАЛИ на Україні — спеціалізовані періодичні видання технічного профілю. Поява на Україні видань такого типу пов'язана з діяльністю Російського тех. т-ва — РТТ (засн. 1866 у Петербурзі), його відділень у Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві та Катеринославі. Перший журнал «Записки Киевского отделения РТО по свеклосахарной промышленности» (1871—1916) було засновано за ініціативою П. П. Алексеева та М. А. Бунге. Багатогалузові видання «Записки Харьковского отделения РТО» (1881—1908), «Записки Одесского отделения РТО» (1885—1916), «Записки Николаевского отделения РТО» (1904—1905, 1914, 1916), галузеві видання «Записки Киевского отделения РТО по свеклосахарной промышленности» і «Записки Екатеринославского отделения РТО» (1902—1916), а також журнали «Технический листок» (1878—1881) та «Инженер» (1882—1916), що їх видавало Ки-

їв. відділення РТТ, висвітлювали наук. і тех. проблеми, які стосувались усіх галузей пром-сті України. Одними з перших галузевих журналів, що поряд з теоретичними статтями публікували матеріали виробничого характеру, були «Южно-русский горный листок» (1880—1887; 1888—1909 — «Горнозаводской листок»; 1910—1916 — «Горнозаводское дело»), «Новости техники и промышленности» (1908—1913; 1914—1916 — «Южный инженер»). Питання буд. справи висвітлював «Листок инженерного кружка» (1901—1912), проблеми залізнич. буд-ва — «Вестник юго-западных железных дорог» (1903—1916), «Вестник Екатеринбургской железной дороги» (1907—1916) та ін. Значно більшого розвитку набуло видання тех. журналів після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. У роки перших п'ятирічок було організовано систему видань Укр. науково-тех. товариства, центральною ланкою якої був багатогалузовий журнал «Науково-технічний вісник» (1926—1936), з якого згодом виділились журнали «Проблеми теплотехніки» (1927—1931), «Сільськогосподарська машина» (1928—1938), «Українські силікати» (1929—1932), «Будівництво» (1929—1935; 1936—1937 — «Індустріальне будівництво»), «Харчова та сільськогосподарська промисловість» (1930—1934). В цих журналах публікувались статті Є. О. Патона, О. О. Потєбні, С. В. Серенсена, О. О. Скоморохова та ін. вчених. Друкувались журнали «Автогенний работник» (1932—1937), «Инженерный работник» (1924—1932), «Научные записки по сахарной промышленности» (1924—1941), «Теория и практика металлургии» (1929—1940), «Энергетика» (1930—1937), «Новый горняк» (1929—1941), «Сталь» (1931—1940), «Кокс и химия» (1931—1941), «Химическое машиностроение» (1932—1938). Видавались популярні журнали «Техніка масам» (1929—1937), «Рабочий металлург» (1931—1935) і «Радио» (1930—1941). З кінця 40-х рр. і в наступні роки почався вихід у світ видань АН УРСР. Серед них — «Автоматическая сварка», «Автоматика», «Кибернетика», «Металлофизика», «Прошковая металлургия», «Прикладная механика», «Проблемы прочности», «Промышленная теплотехника», «Сверхтвердые материалы», «Техническая электродинамика», «Управляющие системы и машины», «Физико-химическая механика материалов», «Химия и технология воды». Відомчими є «Промышленное строительство и инженерные сооружения», «Строительство и архитектура», «Строительные материалы и конструкции», «Уголь Украины». Популярний тех. журнал — «Сільське будівництво». Річний тираж тех. журналів в УРСР становить (1981) 1228 тис. екземплярів.

Лит.: Меженко Ю. А. Русская техническая периодика 1800—1916 гг. Библиографический указатель. М.—Л., 1955; Періодичні видання УРСР. 1918—1950. Журнали. Библиографічний довідник. Х., 1956; Періодичні видання УРСР. 1951—1960. Журнали.

Бібліографічний довідник. Х., 1964; Черняк А. Я. История технической книги, ч. 1—2. М., 1969—73; Печать СССР в 1981 году. Статистический сборник. М., 1982.

О. Б. Платонова.
ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ НАВЧАННЯ — системи, комплекс, обладнання й апаратура, що застосовуються в навч. процесі з метою підвищення його ефективності. Використовуються на уроках та в позакласній роботі для групового й індивідуального навчання. Т. з. н. поділяють на тех. засоби зберігання і подачі навч. інформації та засоби контролю знань. До Т. з. н. належать дидактична техніка (кінопроектори, діапроектори, епіпроектори, графопроектори, телевізори, магнітофони, відеоманітфони, електрофони, лінгафонне обладнання, контролюючі та навчаючі прилади) та носії навч. інформації — аудіовізуальні (від лат. audio — слухаю і video — бачу), або екранно-звукові, засоби навчання: діафільми, діaposитиви, транспаранти, кінофільми, навч. радіо- й телепередачі, відеозаписи, фонозаписи та ін. Залежно від дидактичного призначення аудіовізуальні засоби використовуються як джерело знань, посібник для самостійної роботи, засіб ілюстрації, повторення та систематизації тощо. Застосовують Т. з. н. як окремо, так і в комплексі — одночасно або послідовно поєднують різні за навч. та виховними можливостями засоби перед поясненням, під час пояснення або повторення навч. матеріалу тощо. В навч. закладах запроваджується нова форма використання Т. з. н. — тех. центр — телевізійна система з двостороннім зв'язком, що дає змогу централізовано подавати аудіовізуальну інформацію у навч. кабінети, а також удосконалювати керівництво і контроль навч.-виховного процесу. Комплексне використання Т. з. н. усіх видів створює умови для вирішення осн. завдань навчання — поліпшення якості підготовки спеціалістів відповідно до вимог наук.-тех. прогресу. Див. також *Програмоване навчання.*

Л. В. Чашко.
ТЕХНІЧНІ НАУКИ — науки, що вивчають та визначають закономірності розвитку *техніки*, а також способи найефективнішого її використання. До таких наук, безпосередньо пов'язаних з виробництвом, належать *металургія, гірнична наука, машинознавство, матеріалознавство, електротехніка, теплотехніка, гідротехніка, радіотехніка, електроніка, космонавтика*, науки будівельні (див. *Будівельна механіка, Будівельна фізика*) та ін. Їхні досягнення є основою *науково-технічного прогресу*, необхідною умовою *соціального прогресу*. В РСР у процесі створення *матеріально-технічної бази комунізму* належні темпи зростання *продуктивності праці* забезпечуються плановим, всебічним і гармонійним розвитком науки і техніки, підвищенням культур.-тех. рівня трудящих. При цьому високим темпам розвитку сусп. виробництва відповідають ще вищі темпи розвитку техніки, а їх, у свою чергу, випереджають темпи розвитку всієї науки і особливо

наук технічних. Заг. керівництво наук.-тех. дослідженнями в СРСР здійснює Рада Міністрів СРСР; органом, що відповідає за наук.-тех. прогрес, є Держ. комітет СРСР по науці і техніці. Найвища наукова установа СРСР — *Академія наук СРСР*. Осн. напрямки сучас. Т. н. визначаються необхідністю розв'язання паливно-енерг., сировинної і продовольчої проблем, потребою знижувати енерго- і матеріаломісткість виробн., створювати досконаліші матеріали і технології, розширювати виробн. високоякісної продукції, охороняти навколишнє середовище тощо. Проблеми, що їх розв'язують Т. н., є, як правило, комплексними, щільно пов'язаними з проблемами ін. наук. Так, проблема освоєння космічного простору тех. науки (*автоматика, електроніка, радіотехніка, телемеханіка* та ін.) розв'язують разом з багатьма природничими (див. *Природознавство*) і суспільними науками. Використання нових джерел енергії (особливо атомної, див. *Атомна енергетика*) неможливе без застосування досягнень не лише, напр., фізики та хімії, а й металургії, теплотехніки, телемеханіки, автоматичної, електротехніки, гідротехніки. На межі між технічними, природничими та сусп. науками виникають нові галузі науки: тех. *кібернетика*, тех. теплофізика, *ергономіка, біоніка, технічна естетика* тощо.

На Україні Т. н. почали формуватися у 18 ст. У 19 — на поч. 20 ст. провадилися дослідження в галузі доменного виробн., гірничої справи, металознавства, термічної обробки металів, машинобудування, теор. проблем електротехніки, теорії електр. машин тощо. Було створено перші тех. учбові заклади: Харків. технологічний ін-т (див. *Харківський політехнічний інститут*), Київський політехнічний інститут, Катеринославське Вище гірниче училище (тепер *Дніпропетровський гірничий інститут*). Наукову і педагогічну роботу провадили О. М. Динник, Є. О. Патон, М. М. Протоцько, О. М. Терпигорев, М. М. Федоров та ін. У 1919 почала діяльність Укр. Академія наук (див. *Академія наук Української РСР*). Дослідження в галузі Т. н. виконують н.-д. інститути АН УРСР: *Електростанційний інститут* імені Є. О. Патона, *Литва проблем інститут*, *Надтвердих матеріалів інститут* та ін., галузеві н.-д. і проектно-конструкторські ін-ти, вузи тощо. Розвиткові Т. н. сприяли праці укр. рад. вчених Б. Є. Патона, В. М. Глушкова, М. М. Добротова, З. І. Некрасова, О. П. Чекартьова, М. К. Янгеля та ін. XXVI з'їзд КПРС приділив значну увагу розвитку тех. наук, зокрема проблемам розвитку ядерної і створення основ термоядерної енергетики, вдосконалення методів перетворення і передачі енергії, підвищення якості, надійності, економічності і продуктивності, зменшення шуму і вібрації машин, устаткування та ін. виробів машинобудування, зниження їхньої матеріаломісткості й енергоспо-

живання, створення наук. основ технологій комплексного використання сировини та побічних продуктів. В УРСР довгострокова (до 2005 року) перспектива розвитку Т. н. визначена відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України.

Лит.: Патон Б. Е. Плодотворное воздействие. «Коммунист», 1981, № 2; Добров Г. М., Коренной А. А. Системы управления научно-техническим прогрессом. К., 1982; Патон Б. Е. Научно-техническому прогрессу — высокие темпы, единство науки и производства — наилучшую эффективность. «Вісник АН УРСР», 1982, № 5.

Г. М. Добров.

ТЕХНІЧНІ УМОВИ, ТУ — в СРСР нормативно-технічний документ, що містить вимоги до споживних (експлуатаційних) показників і методів контролю якості одного або кількох видів (групові ТУ) продукції всіх галузей народного г-ва; частина *технічної документації* на продукцію. В розділах ТУ звичайно наводять: призначення і галузь застосування продукції («вступна частина»), осн. параметри її, розміри, властивості та ін. показники (технічні вимоги), порядок і умови проведення контрольних випробувань (правила прийому), способи і методику визначення осн. показників, правила вибору і підготовки необхідного устаткування, способи обробки результатів випробувань (методи контролю). Розділи ТУ містять також вказівки щодо умов транспортування і зберігання продукції, експлуатації (застосування) її та гарантії постачальника. ТУ розробляють, коли немає *стандартів* на продукцію або необхідно доповнити вимоги до неї. ТУ — осн. правовий документ при укладанні договорів на постачання продукції, встановленні ціни на неї і пред'явленні *рекламацій*. Складають ТУ відповідно до ГОСТу, затверджують і реєструють їх органи Держ. комітету СРСР по стандартах. Строк дії ТУ обмежений, після досягнення певного рівня виробництва ТУ замінюються створеними на їхній основі ГОСТами.

В. М. Шимановський, В. Б. Барський.

ТЕХНІЧНІ УЧИЛИЩА — навч. заклади системи *професійно-технічної освіти*. Готують кваліфікованих робітників більш як з 600 професій для різних галузей нар. г-ва з числа випускників серед. загальноосв. шкіл. Створені 1954. В 1959—64 їх було реорганізовано в міські й сільські *професійно-технічні навчальні заклади*. З 1966 Т. у. створено при великих пром. підприємствах, радгоспах, будівельних та ін. організаціях.

Молодь у Т. у. приймають шляхом конкурсного відбору за оцінками в атестатах про закінчення серед. школи. Строк навчання — 1—3 роки. Учні Т. у. одержують стипендію, а також грошові виплати за роботу, виконувану під час виробничого навчання та практики. Час навчання в Т. у. зараховується до безперервного трудового стажу. Випускникам видається диплом про присвоєння відповідної кваліфікації (розряду, класу, категорії) з певної профе-

сії. В системі вищої освіти СРСР є військово-технічні уч-ща (див. *Військова освіта*) та Московське вище технічне училище ім. М. Е. Баумана.

Лит.: Очерки истории профессионально-технического образования в СССР. М., 1981; Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. К., 1980.

Н. Г. Ничкало.

ТЕХНІЧНОГО ВУГЛЕЦЮ ПРОМИСЛОВОСТІ — галузь *нафтохімічної промисловості*, підприємства якої виробляють різні види тех. вуглецю. В СРСР для виробн. бл. 80% його використовують фракції та масла нафт. й коксохім. походження з великим вмістом ароматичних вуглеводнів; бл. 20% одержують з природного й коксового газу. Осн. технологією в виробн. тех. вуглецю є розщеплення вуглеводнів при високій т-рі, в результаті чого виділяється вільний вуглець у порошковому стані. Застосовують його в гумовій пром-сті як один з осн. компонентів для виготовлення шин, гумотех. виробів, гумового взуття, а також у виробн. барвників, у поліграф. пром-сті тощо. В Росії перший сажовий з-д засн. в Петербурзі (1911). В СРСР Т. в. п. розвинулася в післявоєнні роки. На Україні перший сажовий з-д став до ладу 1946 в Дашаві (Львів. обл.) на базі природного газу, другий—1950 в Кадіївці (тепер м. Стаханов Ворошиловгр. обл.), де виробляють тех. вуглець з відходів коксохім. пром-сті. В 1965 введено в дію *Кременчуцький завод технічного вуглецю*, який як сировину використовує продукти нафтопереробки.

А. Ф. Єременко.

ТЕХНІЧНОЇ МЕХАНІКИ ІНСТИТУТ АН УРСР. Організований 1980 у Дніпропетровську на базі Дніпропетровського відділення Ін-ту механіки АН УРСР. В складі ін-ту (1983)—11 відділів, спец. конструкторсько-технологічне бюро з дослідним виробн. Є аспірантура. Осн. напрями наук. діяльності ін-ту: динаміка складних мех. і гідромех. систем і керування рухомими об'єктами; міцність, несуча здатність і надійність складних мех. систем; динаміка двофазних середовищ; аерогазодинаміка рухомих об'єктів.

В. В. Пилипенко.

ТЕХНІЧНОЇ ТЕПЛОФІЗИКИ ІНСТИТУТ АН УРСР. Організований 1964 у Києві на базі Ін-ту теплоенергетики АН УРСР. У складі ін-ту (1983)—5 відділень, 18 відділів, дослідно-конструкторське технологічне бюро, дослідні виробництва, експеримент.-мех. з-д. Є аспірантура. Осн. напрями діяльності ін-ту: теплофізичні дослідження процесів в енерг. устаткуванні теплових і атомних електростанцій; розвиток заг. теорії теплообміну та її застосування для підвищення ефективності процесів передачі і використання тепла в машинах і апаратах нової техніки; розвиток теорії тепломасообміну. Розробляються методи інтенсифікації процесів перенесення тепла і речовин з метою підвищення ефективності тепломасообмінних технологічних процесів, наук. і метрологічні основи теплофі-

зичного приладобудування. Ін-ти видає журн. «Промышленная теплотехника».

Г. Ф. Селявін. **ТЕХНОГЕНЕЗ** (від грец. τέχνη — ремесло, майстерство і γένεσις — походження) у геології — сукупність інженерно-геол., геоморфологічних і геохім. процесів у *земній корі*, пов'язаних з виробничою діяльністю людини. При добуванні *корисних копалин*, проведенні буд. робіт, с.-г. обробітку ґрунтів тощо відбувається перерозподіл мінеральної речовини земної кори. З Т. пов'язані водна і вітрова *ерозія ґрунтів*, зрушення, осідання та провали *гірських порід*, розвиток *зсувів і селів*, відтавання *багаторічної мерзлоти*, виснаження і забруднення водних горизонтів тощо. Внаслідок Т. виникають *антропогенні форми рельєфу*. Техногенні процеси нерідко завдають шкоди нар. г-ву. Запобігати руйнівному діянню їх на земну кору можна за умов раціонального використання мінеральних ресурсів і охорони геол. середовища. Т. вивчають *інженерна геологія, геоморфологія, геохімія*. На Україні Т. досліджують Ін-т геол. наук АН УРСР, Ін-т геохімії і фізики мінералів АН УРСР, Ін-т мінеральних ресурсів М-ва геології УРСР, Відділення географії Ін-ту геофізики АН УРСР, відповідні кафедри ун-тів та ін. установи.

П. Ю. Куц. **ТЕХНОКРАТІЙ ТEOРІЇ** — буржуазні соціологічні концепції, що поширюють принципи управління капіталістичним виробництвом на весь істор. процес і утверджують вирішальну роль техніки й тех. інтелігенції в розвитку суспільства. Т. т. базуються на методологічному принципі *технологічного детермінізму*. Ідеї Т. т. були висунуті амер. економістом Т. Вебленом і набули поширення з 30-х рр. 20 ст. Для Т. т. характерним є затуховування соціально-еко-н. і класових суперечностей бурж. суспільства, ідеалізація реальних процесів зростаючого значення науки та інж.-тех. спеціалістів у функціонуванні сусп. виробництва в умовах науково-тех. революції. Різновидом Т. т. є *менеджеризм*.

Б. Б. Жилин. **ТЕХНОКРАТІЯ** (від грец. τέχνη — ремесло, майстерність і κράτος — влада, панування) — управлінський апарат держ.-монополістичного і монополістичного секторів капіталістичної економіки, тісно пов'язаний з держ. апаратом, є знаряддям панування *олігархії фінансової*. Т. — це здебільшого представники монополістичної буржуазії, власники великого капіталу. Термін «технократія» в бурж. соціології було запроваджено в 30-х рр. 20 ст. Див. також *Технократії теорії*, *Менеджеризм*, «*Революція керуючих*».

ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ — методологічний принцип т. з. технологічного напрямку в бурж. соціології, сутність якого становить вульгарно-матеріалістичне тлумачення істор. процесу як безпосередньої функції прогресу науки і техніки. Засновниками технологічного напрямку, що виник у кін. 19 — на поч. 20 ст., були Т. Веблен, Е. Бернштейн, К. Каут-

ський. Нині Т. д. представлений працями У. Ростоу, Р. Арона, Д. Белла, Дж. К. Гелбрейта та ін. (див., зокрема, «*Індустріальне суспільство*», «*Постіндустріальне суспільство*», «*Стадії економічного зростання*»). Характерними рисами Т. д. є: абсолютизація соціальної цінності науки і техніки аж до заперечення залежності їхнього розвитку від соціальних умов, перетворення науково-тех. розвитку на визначальний фактор усіх соціальних змін; психологізація сусп. відносин; підміна виробничих відносин орг.-управлінськими; твердження про однаковість соціальних наслідків науково-тех. прогресу незалежно від соціально-еко-н. ладу суспільства, проповідь конвергенції капіталізму і соціалізму (див. «*Конвергенції теорії*»); положення про деідеологізацію сучас. суспільства з розвитком техніки і тех. мислення; заперечення необхідності й можливості соціалістичної революції, зведення *революції соціальної до науково-технічної революції*. Т. д. є однією з теор. підвалин сучас. *антикомунізму* і виступає як одна з осн. форм апологетики капіталізму.

Б. Б. Жилин. **ТЕХНОЛОГІЯ** (від грец. τέχνη — ремесло, майстерність і λόγος — вчення, наука) — сукупність прийомів і способів одержання, обробки або переробки (зміни стану, властивостей, форми) сировини, матеріалів, напівфабрикатів чи виробів у різних галузях промисловості, в будівництві тощо; наукова дисципліна, що розробляє і вдосконалює ці прийоми і способи. Т. (або технологічними процесами) наз. також самі процеси одержання, обробки, переробки, складання або буд-ва. Крім того, Т. наз. опис виробничих процесів, інструкції щодо їх виконання, технологічні карти тощо. До складу сучасної Т. включають і *технічний контроль виробництва*. Т. значною мірою зумовлює якість і в багатьох випадках кількість вироблюваної продукції, її собівартість, продуктивність праці тощо. Вона пов'язана з *науково-технічним прогресом*, *науковою організацією праці*, досвідом новаторів виробництва. Як наук. дисципліна Т. сприяє впровадженню найефективніших і найекономічніших виробничих процесів, що потребують найменших затрат часу і матеріальних ресурсів. Розвиток Т. зумовлюється ширшим застосуванням малоопераційних, маловідходних та безвідходних технологічних процесів, досконалих методик, систем матем. аналізу і прогнозування, засобів електронної техніки. Див. також *Геотехнологія*, *Електроннопроменева технологія*, *Космічна технологія*, *Технологія металів*.

Г. Е. Тарут. **ТЕХНОЛОГІЯ МЕТАЛІВ** — сукупність прийомів і способів одержання та обробки металів; наукова дисципліна, що розробляє ці прийоми і способи. Т. м. охоплює питання підготовки (збагачування) металевих руд, вилучення з них металів, виробн. металевих сплавів, одержання з цих сплавів заготовок і деталей. Включає також технологію *ливарного виробництва*, за-

рювання, паяння, обробку металів різанням, обробку металів тиском, нанесення захисних покриттів, термічну обробку. Як наукова дисципліна пов'язана з матеріалознавством, фіз. хімією, хімією тощо. В Росії наук. основи Т. м. заклали П. П. Аносов і Д. К. Чернов. Значний внесок у розвиток Т. м. зробили рад., в т. ч. укр., вчені О. О. Байков, А. А. Бочвар, Г. В. Курдюмов, Є. О. Патон, В. М. Свечников, К. Ф. Стародубов та ін. Проблеми Т. м. досліджують в Ін-ті металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР (Москва), *Електротварювання інститут* ім. Є. О. Патона АН УРСР, *Лиття проблем інститут* АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інститут* АН УРСР, *Металів українському науково-дослідному інституті*, *Київському політехнічному інституті*, *Харківському політехнічному інституті*, ін. установах.

Г. Е. Тарут. **ТЕХНОСФЕРА** (від грец. τέχνη — ремесло, майстерство і σφαίρα — куля) — складова частина *ноосфери*; сукупність штучних об'єктів, створених цілеспрямованою діяльністю людини, та природних об'єктів, змінених цим процесом. «**ТЕХНОТРОННОГО СУСПІЛЬСТВА ТЕОРІЯ**» — сучасна бурж. соціологічна концепція т. з. технологічного напрямку, висунута в 70-х рр. 20 ст. амер. соціологом З. Бжезинським. Абсолютизуючи деякі риси *науково-технічної революції*, він, на противагу марксистсько-ленінському вченню про *суспільно-економічні форми*, намагається довести, ніби нова технологія й електроніка (звідси назва «технотроніка») розвиваються поза реально існуючими соціальними клас. відносинами і є вирішальним і самодостатнім фактором соціального прогресу. За «Т. с. т.», весь світ рухається в напрямі «технотронної ери», до якої людство перейде не внаслідок *революції соціальної*, а поступово, в міру нагромадження наук.-тех. потенціалу. «Т. с. т.» ігнорує ті очевидні факти, що напрям і цілі використання наук.-тех. прогресу зумовлені характером певної соціально-еко-н. системи, що за капіталізму розвиток науки і техніки регулюється д-вою в інтересах монополістичного капіталу, а це аж ніяк не змінює експлуататорської сутності капіталізму. Див. також *Технологічний детермінізм*.

Б. Б. Жилин. **ТЕХПРОМФІНПЛАН** — розгорнута програма виробничо-господарської діяльності і соціального розвитку колективу виробничого об'єднання (підприємства), спрямована на успішне виконання держ. планових завдань з найбільшою ефективністю. Т. складають на рік з розбивкою по кварталах. Містить такі взаємопов'язані розділи: заг. таблиця осн. показників виробничо-госп. діяльності; виробн. і реалізація продукції; тех. розвиток і підвищення еко-н. ефективності виробн.; планові техніко-еко-н. норми і нормативи; капітальне буд-во; *матеріально-технічне постачання*; праця і кадр; собівартість, прибуток і рентабель-

висті; фонди економічного стимулювання; фінанс. план; план соціального розвитку колективу; охорона природи і раціональне використання природних ресурсів. Кожному розділові Т. відповідає своя система показників. Розрізняють планові затверджені і розрахункові показники. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) виробничим об'єднанням (підприємствам) затверджують такі показники: по виробництву — зростання чистої продукції (нормативної), а в окремих галузях — товарної продукції у порівняльних цінах; виробн. осн. видів продукції в натуральному виразі, в т. ч. продукції на експорт; зростання виробн. продукції вищої категорії якості; з праці й соціального розвитку — зростання продуктивності праці, обчислене за чистою продукцією (нормативною), норматив заробітної плати на 1 крб. продукції (в деяких галузях — заг. фонд заробітної плати), ліміт чисельності робітників і службовців, завдання щодо скорочення застосування ручної праці, нормативи утворення фондів матеріального заохочення, соціально-культур. заходів і житл. буд-ва; по фінансах — заг. сума прибутку, а в деяких галузях — зниження собівартості продукції, заг. норматив розподілу прибутку, а також платежі в держ. бюджет і асигнування з держ. бюджету; по капітальному будівництву — введення в дію основних фондів, виробничих потужностей і об'єктів, у т. ч. приріст потужностей за рахунок тех. переозброєння і реконструкції діючих підприємств, ліміти держ. капітальних вкладень і буд.-монтажних робіт, у т. ч. витрати на тех. переозброєння і реконструкцію діючих підприємств, нормативи утворення фонду розвитку виробництва; по впровадженню нової техніки — осн. завдання щодо виконання наук. тех. програм, розробки, освоєння і впровадження нових високоефективних технологічних процесів і видів продукції, осн. показники тех. ріш. виробн. і найважливіших видів виробленої продукції, екон. ефект від проведення наук. тех. заходів; по матеріально-технічному забезпеченню — обсяг поставок осн. видів матеріально-тех. ресурсів, необхідних для виконання річного плану, завдання щодо середнього зниження норм витрат найважливіших видів матеріальних ресурсів. Ін. показники Т. розробляють і використовують планові органи як розрахункові матеріали до обґрунтування цих планів. Роботу щодо розробки Т. очолює керівник виробничого об'єднання (підприємства). Безпосередню участь у складанні Т. беруть функціонуючі відділи і служби, громад. орг-ції, весь колектив підприємства. Після затвердження Т. стає юрид. документом, обов'язковим для виконання. Деталізовані завдання Т. доводять

до виробничих підрозділів і служб підприємства. Т. мають включати зустрічні плани. Див. також *Планування народного господарства, Поточне планування*.

Т. І. Таланова.

ТЕЦ — скорочена назва *теплоелектростанції*.

ТЕШІК-ТАШ, Тешикташ — печера в горах Байсунтау (Сурхандар'їнська обл. Узб. РСР), де 1938—39 досліджено стоянку муст'єрської культури і виявлено рештки кістяка (череп і деякі кістки) дитини неандертальця 8—9 років. На стоянці знайдено численні кам'яні вироби, а також кістки гірської кози, дикого коня, ведмедя та ін. тварин. Осн. засіб існування мешканців Т.-Т., які кілька разів оселялися у печері (про це свідчить наявність п'яти культурних шарів), становило мисливство.

ТЕНІН Борис Михайлович (н. 10 (23).ІІІ 1905, Кузнецьк, тепер Пенз. обл.) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1981). З 20-х рр. виступав в театрі ім. В. Мейерхольда і «Синій блузі» (обидва — в Москві), в Ленінград. театрі комедії (1937—46), в Театрі сатири (1955—62), драм. театрі (тепер на Малій Бронній, 1962—73), театрі ім. В. Маяковського (з 1973), всі — в Москві. Серед ролей: Синичкін («Лев Гурич Синичкін» Ленського), Пархоменко («Син народу» Германа), Альфред Ілл («Візит старої дами» Дюрренматта), Родіон Миколайович («Старомодна комедія» Арбузова). Ролі в кіно: «Безприданниця», «Людина з рушницею», «Російське питання» та ін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1948.

ТИВЕРЦІ — один із сх.-слов'янських племенних союзів. Вперше згадуються в недатованій частині «Повісті временних літ» поряд з ін. сх.-слов'ян. племенами серед. 9 ст. Жили на території між Дністром, Прутом і Дунаєм. Осн. заняття Т. було орне землеробство. З 1-ї пол. 10 ст. Т. — у складі Київської Русі. В 12 ст. землі Т. входили до Галицького князівства. Археол. пам'ятками Т. є чис-

ленні залишки давньорус. поселень і городищ на тер. Молдавії (Алчедарське поселення, Екімауци). **ТИВРІВ** — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Пд. Бугі, за 16 км від залізнич. ст. Гнівань, 4,9 тис. ж. (1983). Т. уперше згадується 1505, коли він був під владою Великого князівства Литовського. Після Люблінської унії 1569 Т. загарила шляхет. Польща. Тиврівці брали активну участь у Польській повстанні 1702—04, гайдамацькому русі. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. З 1965 Т. — с-ще міськ. типу. У Т. — цегельний, асфальтобетонний, комбикормовий, пластмасових виробів, хлібний та пивоварний з-ди, міжколт. буд. орг-ція, райлісгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. З заг. осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинки культури, 2 б-ки, історико-краєзнавчий музей. 1925 в Т. було встановлено один з перших на Україні пам'ятників В. І. Леніну. В Т. працював укр. композитор К. Г. Стеценко (1910—11); жив укр. поет К. О. Андрійчук (тут його і поховано).

ТИВРІВСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 54,9 тис. чол. (1983). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 20 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — смт Тиврів. Т. р. розташований у межах Подільської височини в центр. частині Подільського Побужжя. Хвилясто-горбисті межиріччя пасма чергуються з плоскодніними долинами; розвинута ґрунто-балкова сітка. Корисні копалини: граніти, глина, пісок. Гол. річка — *Підденний Буг*. ґрунти переважно сірі й світло-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, липа, береза, клен, ялина, сосна) займають 9,8 тис. га. Найбільші підприємства: сугіський «Автоелектроапаратура», гніванський спец. залізобетону і цукр. з-ди, шинно-авторемонтний комбінат, тиврівський пивоварний, пластмасових виробів, Шершнівський плодоконсервний (с. Гута-Шершнівська) заводи. Комбінат побутового обслуговування (Тиврів), 5 будинків побуту. У с. г. переважає землеробство зерново-буяківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 63,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 56,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, гречка, просо, кукурудза, горох, цукр. буряки. Садівництво, овочівництво. Розвинуті скотарство, свинарство і птахівництво. В Т. р. — 22 колгоспи, радгосп, райлісгосптехніка з виробничим відділенням, райлісгоспхімія. Залізнична ст. Гнівань. Автомоб. шляхів — 285 км, у т. ч. з твердим покриттям — 231 км. У районі — вечірній маш.-буд. технікум (смт Сутаски), профес.-тех. уч-ще (м. Гнівань), 36 заг. осв. та музична школи; 50 діт. закладів, у т. ч. 6 лікарень, 54 клубні установи, 44 кіноуста-

В. М. Тсенін.

ТИВРІВСЬКИЙ РАЙОН
ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

ТИГЕЛЬ

Тигр.

Тигли (1), які заповнюють порожнину судин деревини яла.

Тигель горобина: 1 — верхня частина рослини; 2 — плід з приквітком; 3 — плід.

новки. 57 6-к, історико-краєзнавчий музей. У с. Латація (тепер у складі с. Тростяця Т. р.) народився укр. рад. поет К. О. Андрічук, у с. Уяринці — укр. рад. економіст-історик Д. Ф. Вірник, у с. Жаківці — укр. рад. мовознавець і літературознавець М. Я. Калинович, у с. Маянові — укр. рад. поет В. Ю. Свідзінський. У Гіваві (1924) й Тиврові (1925) встановлено одні з перших на Україні пам'ятники В. І. Леніну. У Т. р. видається газ. «Маяк» (з 1932).

ТИГЕЛЬ (нім. Tiegel, від грец. *tygkion* — сковорода) — 1) Посудина, в якій матеріали плавлять, варять, нагрівають, а в лабораторних умовах сплавають, спалюють або сушать. Т. для тугоплавких металів виготовляють з *вогнеупорних матеріалів*, для деяких кольорових металів і солей — з сталі, чавуну. Лабораторні Т. (мал.) бувають фарфорові, сталеві, платинові та ін. Пром. печі з тиглями, в яких плавлять, варять або нагрівають матеріали (вироби), наз. тигельними. 2) Масиана металева плита ручних друкарських верстатів або тигельних *друкарських машин*, якою притискують папір до вкритої фарбою *друкарської форми*.

ТИГЕЛЬНА ПЛІВКА металів, тигельний процес — одержання металів (сплавів) у рідкому стані в тиглях. Відома з 4 ст. до н. е. в Індії, Персії, Сирії та деяких ін. країнах, застосовувалась для вироб. кольорових металів і сплавів, високоякісної сталі (інструментальної, булатної, див. *Булат*). В Європі литу тигельну сталь почали виготовляти з 40-х рр. 18 ст. переплавляючи цементовану (див. *Цементна сталь*) або критичного заліза (див. *Крица*). Відкритий П. П. Аносовим процес газової цементної сталі при Т. п. дав змогу скоротити тривалість виробн. литої сталі з кількох днів до 9—10 год. П. М. Обухов запропонував використовувати для Т. п. залізну руду, що забезпечувало у певних умовах одержання сталі постійного хім. складу. Т. п. полягає у плавленні чистої (без домішок сірки і фосфору) металевий шихти в закритих тиглях, кипінні металу і його заспокоєнні. Під час Т. п. розплавлений метал не контактує з пiчними газами, що виключає можливість окислення металу і насичення його шкідливими газами. З розвитком *мартемніського виробництва* й *електросталеплавної процесу* (див. *Електросталеплавлення*) Т. п. сталі втратила своє значення. Т. п. кольорових металів (сплавів) застосовують в осн. в невеликих ливарних і ремонтних майстернях. **ТИГР** (*Panthera tigris*) — ссавець род. *котлячих*. Довж. тіла 160—290 см, хвоста — до 110 см, маса до 320 кг. Волоссяний покрив червонувато-рудий з поперечними чорними смугами. Поширений в Центр. і Пд.-Сх. Азії, на Малайському архіпелазі; в СРСР — на Далекому Сході, до 1966—68 зустрічався в Серед Азії, Закавказзі. Живе в густих заростях очерету, бамбука, чагарників, у доли-

нах річок, в гірських лісах. Живить переважно дикими копитними, нападає на свійських тварин, рідко — на людину. Самка раз у 2—3 роки після 105 днів вагітності народжує 2—4 (зрідка 5—6) тигренят. Занесений у міжнародну *Червону книгу*.

ТИГРАЙ — народ у Пн. Ефіопії. Більша частина компактно живе в провінціях Тигре і Еритрея. Чисельність — 2,6 млн. чол. (1980, оцінка). Мова — тиграї (тигринья), належить до *семітських мов*. За релігією Т. — християни-монофізити (див. *Монофізитство*). В 1—7 ст. Т. входили до складу Аксумського царства (рабовласницька д-ва), з 13 ст. — до Ефіопії. Осн. заняття Т. — землеробство, тваринництво. Багато Т. займається ремеслами і торгівлею.

ТИГРЕ — народ у Пн. Ефіопії, що населяє пн. райони Еритреї (Ефіопія), а також о-ви Даклак. Чисельність — 570 тис. чоловік (1978, оцінка). Мова — тигре, належить до *семітських мов*. За релігією більшість Т. — мусульмани, частина — християни-монофізити (див. *Монофізитство*). В 1—7 ст. Т. входили до складу Аксумського царства (рабовласницька д-ва), з 13 ст. — до Ефіопії. На поч. 19 ст. існувало самостійне феод. князівство Тигре. Осн. заняття — скотарство, землеробство, рибальство, добування керамичної і перли.

ТИГРИНЬЯ МОВА, тиграї мова — мова народу *тиграї*. Належить до ефіопської групи *семітських мов*. У Т. м. розрізняють діалекти: адуа, хамасен, танбен, акеле-гуай. Порівняно з класичним семітським типом Т. м., як і ін. нові ефіопосемітські мови, зазнала ряду змін, особливо в галузі синтаксису. Для Т. м. використовують ефіопське складове письмо.

В. Я. Порхомовський.

ТИГРОВА БАЛКА — заповідник у низині р. Вахшу, в Тадж. РСР. Площа 47,4 тис. га. Засн. 1938. Розташована на лівобережжі ріки, в межах її заплави й першої надзаплавної тераси. Висота не перевищує 330 м. Серед *тугай* (тип. лісу) — єдиний у країні масив тополі турани, в підліску — тамарикс і ерикантус (завишки до 5—6 м). Навколо старіць — зарості з лоху різнолистого. Природні комплекси піщаної пустелі представлені бугристими пісками з *солончаками* й *такірами*. Характерний білосаксальник з черкесом. Флора заповідника налічує бл. 120 видів. З тварин особливий охороні підлягають популяції гієна, бухарський благородний олень, джейран, середньоазійська видра, зміїда — види, занесені до *Червоної книги* СРСР; численні плазуни (сірий варан, кобра, гюрза та ін.). Напрям наук. досліджень заповідника — вивчення тугайної рослинності, розробка методів охорони й збільшення чисельності бухарського оленя, джейрана, таджицького фазана, а також птахів, що зимують на водоймищах.

В. І. Олещенко.

ТІДЖЕНЬ — період часу в сім днів з певною назвою кожного дня. Виникнення поділу року на Т.

зумовлене необхідністю організованої праці людей. Семиденний Т. вперше ввійшов у вжиток на Старод. Сході. В 1 ст. н. е. ним стали користуватися в Римі, звідки він поширився по всій Зх. Європі. Є думка, що виникнення семиденного Т. пов'язане з *фазами Місяця*. У багатьох зх.-європ. мовах дні Т. названо за 7 небесними світилми. Так, неділя — день Сонця, понеділок — Місяця, вівторок — Марса, середа — Меркурія, четвер — Юпітера, п'ятниця — Венери, субота — день Сатурна. Слов. назви пов'язані гол. чином з порядковими номерами днів Т. після неділі. В більшості слов. мов «неділя» — день, коли «не роблять ніякого діла», не працюють; понеділок — перший день після неділі, вівторок — другий, середа — середина Т. і т. д.; назва «субота» походить від старосл. слова «сabat» — відпочинок (шабаш). У деяких народів у певні періоди місяць ділився на п'ятини (напр., в Старод. Єгипті) або на десятиденні Т. — *декади* (в Старод. Єгипті, у Франції в епоху Великої франц. революції).

ТИК (голл. *tijk*, англ. *tick*) — густа лляна або бавовняна тканина полотняного, саржевого, атласного чи дрібнозізерунчастого *переплетення ниток* найчастіше з строкатоканними поздовжніми кольоровими смугами. Буває з вибивним малюнком. Тиком обивають матраци, з нього виготовляють чоли для меблів, шийють наволоки, напінники тощо.

ТИК (франц. *tic*) у медицині — швидкі мимовільні скорочення м'язів, що повторюються стереотипно. Найчастіше спостерігається Т. м'язів обличчя, ший. рук, зрідка м'язів язика, діафрагми. Виникає в зв'язку з ураженням певних відділів мозку внаслідок перенесеного *енцефаліту*, травм тощо. Розрізняють генералізовану (з участю всієї мускулатури) і місцеві форми Т. (зустрічаються частіше). Лікувати їх залежить від причин, що викликають тик. Див. також *Гіперкінез*.

ТИКВА (*Lagenaria*, син. *L. vulgaris*) — однорічна однодомна рослина родини *гарбузових*. Стебло шорсткоопушене, лазяче за допомогою двичі поділених усиків. Листки серцевидні, по краю нерівномірнозубчасті, на довгих черешках. Квітки поодинокі одностатеві, з колосовидним білуватим віночком. Плід циліндричний, округлий або пляшкоподібний, голий, міцний, водонепроникний. Культивується переважно в зх. та пд. районах України заради плодів, які використовують для виготовлення посуду. Іноді Т. вирощують як декоративну рослину.

ТИКОЦЬКИЙ Євген Карлович [14 (26).XII 1893, Петербург — 23.XI 1970, Мінськ] — білорус. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1948. У 1914—15 навчався в Петроград. ун-ті, одночасно — в муз. уч-щі З. Бонч-Бруевич. В 1919—24 перебував у Червоній Армії. Потім жив у Білорусії. В 1950—63 — голова Спідки композиторів БРСР. Творн. опера «Михайло Підгорний» (1939, 2-а ред. 1957), «Алесь»

(1944, нова ред. «Дівчина з Полісся», 1953; остання ред.— 1967), «Анна Громова» (1970); героїчна поема «Пісня про Буревісника» (1944), 6 симфоній (1927—63), симф. поеми «50 років» (1966), концерти для інструментів з оркестром, хори, пісні, музика для театру і кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Лит.: Гусин І. Л. Евгений Карлович Тихоцкий. М.—Л., 1965; Нісевич С. Я. Тихоцкий. Мінск, 1972. **ТИЛ** (Tyl) Йосеф Кастан (4.II 1808, м. Кутна Гора — 11.VII 1886, Пльзень, похований у Празі) — чеськ. письменник, театр. і культур. діяч, один із засновників чеськ. нац. театру. В 30—40-х рр. редагував ряд журналів. У прозі, позначеній традиційним романтично-романтичною л-рою, показав життя «маленької» людини (оповідання «Старий шарманщик», «З життя бідних», обидва — 1845; «Злодій», 1849; повість «Будь чесним — не пропадеши», 1846, тощо). В драматургії, створений в основному в реалістичній манері, порушував важливі питання соціального та морально-етичного характеру («Пісня-казка «Волиничка із Стракопиць», 1847, «Іржикове видіння», 1849, «Лісова дівка», 1850; істор. та побутові п'єси «Фідловачка», 1834, «Кривавий суд, або Кутногорські рудокопи», 1848, «Ян Гус», 1849, та ін.). Автор літ.-критичних і театрознавчих статей, чеськ. нац. гімну «Де моя батьківщина?»).

Тж.: Укр. перекл. — Волиничка із Стракопиць. К., 1954; Кривавий суд, або Кутногорські рудокопи. К., 1956; Рос. перекл. — Избранное. М., 1954; Театр. М., 1957.

В. А. Моторний.

ТИЛ — складова частина збройних сил, завдання яких є тилове забезпечення військ (сил). Включає з'єднання, частини, установи та підрозділи, призначені для забезпечення у мирний і воєнний час військ (сил) матеріальними засобами; а також для забезпечення підготовки, експлуатації, технічного прикриття і відбудовування шляхів, військ, оперативних та інших перевезень; для відновлення і обслуговування різної техніки та майна; для забезпечення базування авіації і сил флоту; для подання мед. допомоги пораненим і хворим, евакуації їх і лікування; проведення профілактичних, лікувально-профілактичних, сан.-гігієнічних і ветеринарних заходів; для подання допомоги військам (силам) у відновленні їхньої боєздатності і ліквідації наслідків ударів противника. Т. Рад. Збройних Сил створювався одночасно з формуванням Червоної Армії та ВМФ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Т. Рад. Збройних Сил завдавав своїй належній організації виконав великий обсяг завдань по забезпеченню військ (сил). Десятки тисяч воїнів Т. було нагороджено орденами і медалями, 52 — удостоєно звання Героя Рад. Союзу і понад 30 — Героя Соціалістичної Праці. Сучас. Т. Рад. Збройних Сил має спеціальні війська, ШПО, допоміжний флот та ін. частини, установи, підрозділи

різних видів забезпечення. Кожний вид Збройних Сил має свій тил.

Лит.: Тил Советской Армии. М., 1968.

ТИЛИ (від грец. *tyllion* — мішок) — пухирчасті вирости клітин деревинної паренхіми, що через замикаючі пілочки пор в бічних стінках трахей (рідко трахеїд) ксилеми випинаються в порожнину цих судин. В Т. відкладаються запасні речовини, утворюються вторинні оболонки; іноді Т. перетворюються на кам'янисті клітини, або склерейди. Т. закупорюють судини в процесі формування ядрової деревини, надаючи останній великої міцності. Утворення Т. в заболоні відбувається тільки при ушкодженні. Масове утворення Т. властиве дубу білому, робіні, винограду, шовковиці, каштану, горіху чорному, маклюрі. **ТИЛИГІЛ** — річка в Одес. обл. УРСР. Довж. 173 км, площа бас. 3550 км². Бере початок на пд.-сх. схилах Подільської височини, тече Причорноморською низовиною, впадає у Тилігульський лиман Чорного м. Живлення переважно снігове. Влітку місцями пересихає. На річці споруджено дві греблі, є ставки. На Т. — міста *Ананьів* і *Бережівка*.

ТИЛИГУЛЬСЬКИЙ ЛИМАН — лиман на узбережжі Чорного м., у межах Одес. і Микол. областей УРСР. Довж. до 80 км, пересічна шир. 3,5 км. Площа лиману залежно від коливань рівня змінюється від 150 км² до 170 км². Пересічна глиб. 3 м, макс. — 21 м. Від моря відокремлений підпана-черепашковим пересипом завширшки 4 км. У Т. л. впадає р. *Тилігул*. Живлення за рахунок поверхневих вод та фільтрації мор. вод. Солоність до 13 ‰. Дно вкрите шаром чорного мулу, що має лік. властивості. Рибальство.

ТИМЕЛЕЯ (Thymelaea) — рід однорічних трав'янистих рослин родини тимелеєвих. Листки чергові, лінійно-ланцетні. Квітки дрібні, зеленувато-жовті. Плід — сухий горішок, оточений квітколожем, що залишається при плодах. Понад 20 видів, пошир. у теплих і помірних областях земної кулі. В СРСР, у т. ч. УРСР, — один вид: Т. звичайна, або Т. горобина (Т. passerina), до 40 см заввишки; росте на вапнякових, крейдяних і глинистих схилах, як бур'ян на полях і вздовж шляхів.

А. П. Лебеда.

ТИМІН, 5-метил-2,4-діоксипіримідин, 5-метилурацил — циклічна органічна сполука. Належить до головних *примідинових основ*. Т. являє собою білі кристали (платівки або голки), добре розчинні у гарячій воді. У складі *нуклеозидів* (зокрема, тимідину), *нуклеотидів*, *коферментів* та *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) Т. міститься в клітинах усіх організмів. В парі з *аденином*, утворений за принципом *комплементарності*, Т. забезпечує максимальну стабільність молекули ДНК.

ТИМКІВСЬКИЙ Ілля Федорович [15 (26).VII 1773, м. Переяслав, тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл. — 15 (27).II 1853, с. Ту-

ранівка Глухівського повіту Черніг. губ., тепер Ямпільського р-ну Сумської обл.] — рос. і укр. педагог, письменник і освітній діяч. Дядько М. О. Максимовича. Закінчив Київ. академію (1789) й Моск. ун-т (1797). Викладав рос. право в Петерб. сенатському юнкерському ін-ті (1797—1801), працював у м-ві юстиції, зробив першу спробу систематизації рос. законів, склав проект *третейського суду*. Брав активну участь у заснуванні Харків. ун-ту, до 1811 викладав у ньому право, історію і словесність, з 1805 — доктор права Моск. і Харків. унів. З 1803 одночасно був куратором Харків. уч. округу. Виступав за демократизацію освіти й виховання. При сприянні Т. відкрито гімназії й повітові уч-ща в Харкові, Чернігові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Воронежі, Новгороді-Сіверському й Одесі. В 1825—38 — директор *Новгород-Сіверської гімназії*. Т. вплинув на формування пед. і наук. світогляду К. Д. Ушинського, який закінчив цю гімназію. Автор ряду літ. творів, надрукованих у 50-х рр. 19 ст. у журн. «Москвитини» та «Русский архив».

М. Ф. Коваль, П. Д. Соломута. **ТИМОКРАТІЯ** (грец. *timokratia*, від *timē* — ціна, вартість, честь і *kratos* — сила, влада) — форма правління, за якої держ. влада перебуває в руках привілейованої меншості, що має високий майновий ценз. Т. — варіант *олігархії*. **ТИМОЛ** 2-ізонпропіл-5-метилфенол — лікарський препарат, що належить до *протиглистных засобів*. Міститься у тиміановій олії, яку одержують з листя *чебрецю*. Безбарвні кристали з характерним запахом і прянолікувним смаком. У мед. практиці застосовують при лікуванні *анкілостомідозу*, *лекторозу*, *трихоцефалозу* тощо. У зв'язку з антисептичними властивостями Т. призначають також при проносах і *метеоризмі* для зменшення *бродиння* у кишечнику; для дезінфекції порожнини рота, носоглотки.

ТИМОФЕЄВ Борис Борисович [н. 5 (18).X 1915, Петроград] — укр. рад. учений в галузі системотехніки і теорії систем, акад. АН УРСР (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив (1937) Груз. індустріальний ін-т у Тбілісі. У 1937—39 працював у н.-д. ін-ті гідроенергетики (Тбілісі). У 1944—59 — в Тбіліському н.-д. інституті гідроенергетики і споруд; з 1960 — в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР (1962—64 — заст. директора). З 1964 — директор ін-ту автоматки. Наук. праці присвячені дослідженню поверхневого ефекту у феромagnetиках, розробці магнітопружних датчиків, нових засобів обчислювальної техніки й автоматки. Т. працює також у галузі теор. аспектів системотехніки, розробки матем. інформаційних і тех. засобів автоматизованих систем управління пром. призначення. На XXV і XXVI з'їздах Компартії України обраний членом ЦК Компартії України. Нагоро-

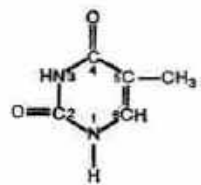
Е. К. Тихоцький.

Б. Б. Тимофеев.

Лабораторні таглі.

Тимін.

ТИМОФЕЄВ

джений орден Леніна, орден Жовтневої Революції, ін. орденів, медалей. Держ. премія УРСР, 1973. Держ. премія СРСР, 1980. Премія ім. С. О. Лебедєва АН УРСР, 1982.

ТИМОФЕЄВ Володимир Федорович [5 (17).VIII 1858, Полтава — 14.XII 1923] — укр. рад. хімік. Закінчив Харків. ун-т (1881), якою викладав 1882—99 (професор з 1894). У 1900—07 — професор Київ. політех. ін-ту, з 1907 — Харків. ун-ту. З 1922 — директор Українського ін-ту прикладної хімії Укравднаргоспу (Харків). З 1923 — керівник н.-д. кафедри фіз. хімії Наркомосвіти УРСР. Осн. наук. праці присвячені дослідженню розчинності неорганічних і органічних речовин у неводних розчинниках залежно від т-ри. На основі вимірювання теплових ефектів підтвердив наявність хім. процесів під час утворення неводних розчинів.

ТИМОФЕЄВА Ганна Гаврилівна [парт. псевд. — Галія Тимофєєва; 9 (21).IX 1896, с. Попівка, тепер смт Кіровоград, Краснопільського р-ну Донец. обл. — 4.II 1919, Київ] — учасниця боротьби за владу Рад на Україні. В 1914 активно включилася в революц. роботу. Усвідомлюючи хибність політ. лінії дрібнобурж. націоналістичної *Української соціал-демократичної партії*, з якою вона була зв'язана, поступово зблизилася з більшовиками. В 1917 брала участь у боротьбі за встановлення Рад. влади в Харкові. Під час австро-укр. окупації проводила велику роботу по організації повстанського руху на Київщині — в Звенигородці, Таращі та ін. В жовтні 1918 заарештована гетьманською «державною вартою», але під тиском робітників Києва звільнена. Через деякий час разом з групою більшовиків Київ. підпілля її знову заарештували. Перед визволенням Києва рад. військами Т. по зв'язуванню вбила петлюрівців.

ТИМОФЕЄВА Ніна Володимирівна (н. 11.VI 1935, Ленінград) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1969). У 1953 закінчила Ленінгр. хореографічне уч-ще, 1981 — Моск. ін-т театрального мистецтва. В 1953—56 — солістка Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова, з 1956 — Великого театру СРСР. Партії: гол. партії в балетах П. Чайковського: *Кітрі* («Дон-Кіхот» Мінкуса), *Асель* («Асель» Власова), *Мехмен-Бану* («Легенда про любов» Мелікова), *Егіна* («Спартак» Хачатуряна), *леді Макбет* («Макбет» Молчанова). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТИМОФЕЄВ-РЕСОВСЬКИЙ Микола Володимирович [7 (20).IX 1900, Москва — 28.III 1981, м. Обнінськ] — рад. біолог, один із засновників *радіаційної генетики*, радіаційної *біогеоценології*. Закінчив Моск. ун-т (1922). Учень С. С. Четверикова і М. К. Коляцова. В 1922—25 — співробітник Ін-ту експериментальної біології. В 1925—45 працював у Біол. ін-ті в Берліні. В 1955—64 — керівник відділу Ін-ту біології Уральського філіалу АН СРСР, 1964—69 —

керівник відділу Ін-ту мед. радіології АМН СРСР (м. Обнінськ); 1969—81 — консультант Ін-ту медико-біол. проблем М-ва охорони здоров'я СРСР. Т.-Р. сформулював осн. уявлення сучас. радіобіології — «принципи влучення» та *мішені теорію*; створив першу біофіз. модель структури *ДНК*; праці також з популяційної генетики, еволюційної теорії, фенотипетики тощо. Член Академії «Леопольдіна» (НДР, з 1969), Академії мистецтв і наук США (з 1973) та ряду ін. академій. Нагороджений Дарвінівською медаллю (НДР, 1959), Менделєвськими медалями (ЧССР, 1965, і НДР, 1970). Кімберівська премія з генетики і Золота медаль «За видатний науковий внесок в генетику» (США, 1966).

ТИМОФЕЄВСЬКИЙ Олександр Дмитрович [н. 8 (20).II 1887, Москва] — рос. та укр. рад. патофізіолог і онколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), акад. АМН СРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1947). В 1912 закінчив мед. ф-т Томського ун-ту, де залишився працювати (1922—34 — зав. кафедрою). В 1934—41 — зав. відділом Харків. рентгено-онкологічного ін-ту, 1941—53 — зав. лабораторією Ін-ту клінічної фізіології, 1953—55 — Ін-ту фізіології АН УРСР (Київ); 1956—63 — зав. відділом Ін-ту експериментальної клінічної онкології АМН СРСР (Москва).

Основні праці присвячені проблемам експериментальної *гематології* і *онкології*. В 1912 вперше в Росії (разом із своїм вчителем П. П. Авроровим) застосував метод культивування клітин і тканин; описав малагізацію тканин (перетворення на злоякісні) при дії *канцерогенних речовин* і *пухлинотворних вірусів*. Нагороджений орденом Леніна, медаллю. Держ. премія СРСР, 1948.

ТИМОФІВКА (Phleum) — рід одно- або багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Понад 15 видів, пошир. у Європі, Азії й Африці. В СРСР — 12 видів, з них на Україні — 9. Ростуть на луках, гірських полонинах, у степах, на кам'янистих схилах, піскуватих місцях тощо. Однією з найкращих багаторічних сінокошних і пасовищних кормових рослин нечорноземної смуги і зони Полісся та Лісостепу є Т. л у ч н а (Ph. pratense). Стебла прямі, 100—200 см заввишки. Утворює багато листя (50—65 % заг. маси) яскраво-зеленого або синьо-зеленого забарвлення. Листки плоскі, по краях шорсткі. Суцвіття — густа шорстка колосовидна волоть, часто з фіолетовим відтінком. Колоски дрібні, одноквіткові, сплюснуті з боків. Насіння — дрібні півчасті зернівки, округлоовальної форми яскраво-сірого або жовтувато-бурого кольору. Т. в травостой тримається від 3 до 5 років і більше. В сприятливих умовах дає за два укоси 60—120 ц/га сіна. Врожай насіння 4—8 ц/га. В 100 кг сіна Т. міститься 49 кормових одиниць і 3 кг перетравного білка.

На Україні поширені (1983) сорти: Зоринська місцева, Карпатська, Казаровицька, Людинська І,

Сарненська 35. На гірських сіножатях і полонинах Карпат поширена *тимофівка альпійська* (Phleum alpinum) — цінна кормова трава. На гірських схилах, суходільних луках, по чагарниках на Закарпатті, в Карпатах і Криму зустрічається Т. гірська (Ph. montanum). На сухих луках, по чагарниках і на узліссях у зоні Степу УРСР росте Т. степова (Ph. phleoides) з стеблами, нижчими, як у Т. лучної; є також цінною кормовою рослиною. Л. с. 246.

ТИМОХІН Володимир Ілліч (п. 19.VI 1929, с. Дмитрівка, тепер Знаменського р-ну Кіровоград. обл.) — укр. рад. співак (лірико-драматичний тенор), нар. арт. УРСР (з 1965). Член КПРС з 1965. У 1975 закінчив Київ. консерваторію (з 1976 — її викладач). У 1953—56 — соліст Ленінгр., 1956—78 — Київ. театрів опери та балету, з 1978 — Укрконцерту. Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Андрій («Тарас Бульба» Лисенка), Ленський («Євгеніє Онегін» Чайковського), Лоренціо («Лоренціо Вагнера»), Олександр («Арсенал» Г. Майбороди). Концертна діяльність.

ТИМОШ Лідія Петрівна (н. 12.XII 1918, Миколаїв) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (1968). Після закінчення Одес. театр. технікуму (1941) працює в Кіровоград. укр. муз.-драматичному театрі ім. М. Л. Кропивницького. Серед ролей — Тетяна («Сусіди» Карпенка-Карого), Мавра («У неділю рано зілля копала» за Кобилянською), Безсмертна («Правда і Кривда» Стельмаха), Ковалиха («Голубі олені» Коломійця), Кононіс («Оптимістична трагедія» Вишневського). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ТИМОШЕНКО Леонід Васильович (н. 6.V 1921, с. Ловині Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. акушер-гінеколог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1968. У 1948 закінчив Київ. мед. ін-т. У 1964—71 — зав. кафедрою, професор Львів. мед. ін-ту. З 1971 — зав. кафедрою акушерства і гінекології № 1 Київ. ін-ту удосконалення лікарів. Праці Т. присвячені фізіології і патології скоротливої здатності матки, матковим кровотечам, антенатальній охороні плода, механізмам *адаптації* вагітних в нормі і патології, імунологічним аспектам вагітності, зокрема *резус-фактору*, тощо. Заст. голови Укр. науков. асоціації акушерів-гінекологів (з 1970), почесний член національних наукових товариств акушерів-гінекологів НРБ, УНР, СРР.

ТИМОШЕНКО Олег Семенович (н. 4.XII 1932, м. Кремінна, тепер Ворошиловград. обл.) — укр. рад. хоровий диригент і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1958. У 1960 закінчив Київ. консерваторію (з 1963 — її викладач, з 1980 — професор, з 1983 — ректор). Очолював хори Віяниці, Харкова, Ворошиловграда, Києва (з 1973 — худож. керівник Зсл. хорової капели УРСР Пд-Зсл. залізниці). Автор науково-методичних праць з історії та теорії

Н. В. Тимофєєва.

В. І. Тимохін.

Л. П. Тимош.

С. К. Тимошенко.

ТИМЧАСОВА КОМІСІЯ ДЛЯ РОЗГЛЯДУ ДАВНІХ АКТИВ

хорового мистецтва і виконавства, з питань сучас. хорової партитури і виконавської практики.

ТИМОШЕНКО Семен Костянтинівич [6 (18).ІІ 1895, с. Фурманка, тепер с. Фурманівка Кілійського р-ну Одес. обл.— 31.ІІІ 1970, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1940), дівчі Герой Рад. Союзу (1940, 1965). Член КПРС з 1919. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1922 і 1927 закінчив Вищі військ. академічні курси. 1930 — курси командирів-единоначальників при Військ.-політ. академії ім. В. І. Леніна. З липня 1937 — команд. військами Пів.-Кавказ., з вересня 1937 — Харків., з лютого 1938 — Київ., особливого військ. округів. У вересні 1939 командував військами Укр. фронту, що брали участь у визволенні лх.-укр. земель. З травня 1940 до 19.VІІ 1941 — нарком оборони СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. наркома оборони СРСР (липень — вересень 1941) і головнокоманд. військами Зх. (з липня 1941) і Пд.-Зх. (вересень 1941 — червень 1942) напрямів, одночасно командував Зх. (липень — вересень 1941), Пд.-Зх. (вересень — грудень 1941, квітень — липень 1942) фронтами, представник ставки Верховного Головнокомандування. В 1945—60 — команд. військами ряду військ. округів. З 1960 — генеральний інспектор Групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. У 1961—70 — голова Рад. к-ту ветеранів війни. В 1939—52 — член ЦК ВКП(б), з 1952 — кандидат у члени ЦК КПРС. У 1938—40 — член ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1—7-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом «Перемога», ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ТИМОШЕНКО Степан Прокопович [11(23).XІІ 1878, с. Шпівотка, тепер Конотопського р-ну Сум. обл.— 29.V 1972, Вупперталь, ФРН] — вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1919), інж.-член АН СРСР (з 1928), член багатьох академій світу. Закінчив (1901) Петерб. ін-т інженерів шляхів, викладав у цьому ж вузі. У 1907—11 і 1917—20 — професор Київ. політех. ін-ту, 1912—17 — професор Петерб. ін-тів — політехнічного, інженерів шляхів, електротехнічного, 1919—20 — директор Ін-ту тех. механіки Укр. АН. У 1920 емігрував у Югославію. У 1922 переїхав до США. Працював (1923—27) у компанії «Вестінгауз», професор Мічиганського (1927—36) і Станфордського (1936—60) ун-тів. З 1960 — у ФРН. Осн. праці — з механіки твердих деформованих тіл і розрахунку споруд. Виконав цикл робіт щодо згини, кручення, ковзання і удару стрижнів, з теорії тонких пластин та оболонок. Розв'язав задачу про концентрацію напружень поблизу отворів. Виконав розрахунки висячих мостів, валів, рейок, зубчастих коліс тощо.

Створив класичні посібники — «Курс опору матеріалів» (1911) і «Курс теорії пружності» (т. 1—2, 1914—16).

ТИМОШЕНКО Юрій Трохимович (н. 2.VІ 1919, Полтава) — укр. рад. артист естради (свєд. — Тарапунька) і кіно, нар. арт. УРСР (з 1960). В 1941 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва. На естраді — з 1940 (виступає разом з Ю. Березином). В 1941—45 — у складі Червоноармійського фронтового ансамблю пісні і танцю. З 1946 працює в Укр. респ. естраді (з 1959 — Укрконцерт). Знімався в кіно. Ролі: Кореспондент («Центр нападу», 1949), Зінченко («Падіння Берліна», 1950), Зоценко («Поєма про море», 1959) та ін. Т. — один із сценаристів, постановників і виконавців гол. ролей у кінокомедіях «Штенсель женить Тарапуньку» (1958), «Іхали ми, іхали» (1963), «Оді до» (1976). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ТИМОШИН Валентин Петрович (н. 6.VІІІ 1929, с. Пчела, тепер Брасовського р-ну Брян. обл.) — рос. і укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1955. Після закінчення 1956 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працював у Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького (1956—61 — режисер, 1961—66 — гол. режисер). У 1968—83 — гол. режисер Ворошиловгр. рос. драм. театру, з 1983 — Ворошиловгр. укр. муз.-драм. театру. Вистави: «Барвари», «Мішани» М. Горького, «Інтер'ю в Буенос-Айресі» Г. Боровика, «Камінний господар» Лесі Українки, «Фауст і смерть» О. Левади, «Цимбелін» У. Шекспіра. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ТИМОШКО Тамара Михайлівна (по чоловіку — Головіна; н. 11.VІІ 1942, Астрахань) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1979. Після закінчення 1961 студії при Київ. театрі опери працює в ньому. Серед ролей — Хітвіра, Своячка («Сороцькийський ярмарок», «Майська ніч» Рябова, за мотивами творів М. Гоголя), Віра Холодна («На світанку» Сандлера), Атуєва («Весілля Кречинського» Колкера за мотивами п'єси Сухово-Кобиліна), Юліана, Мірабела («Сільва», «Циганський барон» Кальмана) та ін.

Ю. В. Петров.
ТИМΠΑ (від грец. *τύμβιον* — барабан) — 1) Стародавній ударний муз. інструмент. Попередник *литавр*. 2) Рід мідних тарілок (кімвали).

ТИМΠΑ в архітектурі — 1) Трикутне поле *фронтона*. 2) Ніша напівциркулярного, трикутного або стрільчастого окреслення над вікном або дверима. У Т. звичайно розміщують скульптуру, живописні зображення тощо.

Тимпан в архітектурі.

ТИМΠΑ (від грец. *τύμβιον* — барабан) — хвороба *жуйних* тварин; розширення газами *рубця* й *сітки* шлунка. Перебіг гострий, рідше хронічний. Гостра Т. виникає при поїданні великої кількості кормів, що легко піддаються бродінню (зелена маса бобових, борошно, висівки, прокислий жом тощо), при отруєнні, закупорці стравоходу сторонніми тілами; хронічна — при хроніч. запаленні передшлунка (сітки) й очеревини, а у телят — порушенні функції *сичуга*. Ознаки: відсутність ремігання, відмова від корму, випирання лівої черевної стінки, синушність слизових оболонок. Заходи боротьби: при гострій Т. — задування, масаж лівого боку черева, газонбирні (молоко, пале на магнезія) і протибродильні (іхтіол, креолін) засоби, водні емульсії легкого лініменту й вакогену; при отруєнні — промивання рубця і протитруйні засоби. В тяжких випадках — проколівання рубця троакаром.

ТИМУРІВЦІ — піонери і школяри, учасники дитячого руху в СРСР по наданню допомоги ветеранам Великої Вітчизн. війни і праці, пенсіонерам похилого віку, багатодітним матерям. Рух виник і поширився на поч. 40-х рр. під впливом повісті А. Гайдара «Тимур і його команда». В роки Великої Вітчизн. війни тимурівські команди й загони шефствували над госпіталями, дит. будинками, сім'ями фронтовиків, працювали у фонд оборони. Т. ведуть, зокрема, пошукову роботу по вищеньню життя А. Гайдара (на кошти, зібрані ними, в м. Каневі організовано б-ку-музей письменника), беруть участь в охороні природи тощо. При редакції журн. «Піонер» діє Всесоюз. штаб Т., на місцях — респ., обл., районні та міські штаби. В 1973 в Артеку відбувся 1-й Всесоюзний з'їзд тимурівців.

Т. Л. Пономаренко.
ТИМФ, тиф (польс. *tyfu*) — низькопробна срібна монета *Речі Посполитої*. Назва походить від прізвища керівника королівських монетних дворів 60-х рр. 17 ст. А. Тимфа. Карбування почалося з його ініціативи 1663 на Львів. монетному дворі. Т. мали номінальну вартість 30 грошів, тоді як срібла містилися лише на 12 грошів. Емісія Т. призвела до кризи грош. ринку Речі Посполитої, де Т. в 2-й пол. 17—18 ст. були однією з найпоширеніших монет. На Україні Т. були в обігу лише на тер. Галичини й Волині.

ТИМЧАСОВА КОМІСІЯ ДЛЯ РОЗГЛЯДУ ДАВНІХ АКТИВ — наукова установа, створена 1843 в Києві при канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора для збирання і видання документальних матеріалів. Комісія проводила археографічну і видавничу діяльність, збирала документи в держ., монастирських і приватних архівах, у б-ках Правобережної України, а також у Москві, Петербурзі, Варшаві та за кордоном. На основі зібраних документів було створено 1852 *Київський центральний архів давніх актів*. У 1845, після ліквідації Тимчасового к-ту для дослі-

С. П. Тимошенко.

Ю. Т. Тимошенко.

В. П. Тимошин.

Т. М. Тимошко.

ТИМЧАСОВА НЕПРАЦЕЗДАТ- НІСТЬ

Й. А. Тимченко.

М. М. Тим'як. Глечик.
Кераміка. 1958.

Тимофійка лучна:
1 — верхня частина
рослини;
2 — нижня частина
рослини;
3 — колосовидна водоть;
4 — плоди (насітні).

дження старожитностей у Києві (існував з 1835), на комісію було покладено обов'язки виявляти й досліджувати археол. пам'ятки. Комісія опублікувала ряд цінних публікацій з історії України 14—18 ст. («Пам'ятки, изданные Временною комиссией для разбора древних актов», «Летопись Самовидца», «Архив Юго-Западной России» та ін.). В роботі комісії брали участь М. В. Довнар-Запольський, В. С. Іконников, І. М. Каманін, М. І. Костомаров, О. М. Лазаревський, О. І. Левицький, М. О. Максимович та ін. В 1845—47 співробітником комісії був Т. Г. Шевченко. В 1921 вона ввійшла до складу Археологічної комісії АН УРСР. Лт.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1939.

ТИМЧАСОВА НЕПРАЦЕЗДАТНІСТЬ — за рад. трудовим законодавством, тимчасові перерви у роботі працівників і службовців у трудовій діяльності внаслідок захворювання, каліцтва, карантину, погляду за хворим членом сім'ї, вагітності і родів. При Т. н. працівники, звільнені від роботи за листками непрацездатності, одержують допомогу за держ. соціальним страхуванням. Допомоги по Т. н. видаються й при необхідності санаторно-курортного лікування, протезування з вміщенням до стаціонару протезно-ортопедичного підприємства. За Т. н. у зв'язку з каліцтвом або професійними травмами передбачено й тимчасове переведення на ін. роботу. Право на допомогу по Т. н. мають усі робітники й службовці, а також прирівняні до них особи незалежно від місця, характеру і тривалості роботи і форм оплати праці. Члени когоспів одержують допомогу по Т. н. за рахунок централізованого фонду соціального страхування когоспників.

Є. О. Монастирський.
ТИМЧАСОВИЙ КОМІТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ 1917 — сформований 27.II (12.III) в Петрограді радою старшин 4-ї Державної думи. До к-ту ввійшли представники більшості фракцій Держ. думи. Очолив к-т один з лідерів октябристів катеринославський поміщик М. В. Родзянко. Побойуючись, що Петроградська Рада робітн. і солдатських депутатів оголосить себе новою владою, Т. к. Д. д. вирішив заявити про взяття влади в свої руки (див. Дволаддя). К-т робив спроби зупинити нар. революцію і врятувати монархію. 1(14).III к-т домовився з есеро-меншовицьким керівництвом Виконкому Петроградської Ради про створення нового уряду Росії. 2(15).III було створено Тимчасовий уряд, до складу якого ввійшло багато членів Т. к. Д. д. Комітет перетворився на один з центрів контрреволюції. Пізніше члени колишнього Т. к. Д. д. увійшли до Передпарламенту.

ТИМЧАСОВИЙ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИЙ УРЯД УКРАЇНИ — революц. уряд Рад. України. Створений 28.XI 1918 за постановою ЦК КП(б)У в Курську для керівництва революц. повстанським рухом трудящих мас України проти австро-нім. окупантів і

бурж.-поміщицької гетьманщини, для відновлення влади Рад на тер. України, здійснення невідкладних соціально-екоп. заходів та підготовки умов для скликання Третього Всеукраїнського з'їзду Рад. До складу Т. Р.-С. у. У. входили В. К. Аверін, К. Є. Ворошилов, В. П. Затонський, Е. Й. Каїрін, Ю. М. Коцюбинський, Артем (Ф. А. Сергєєв), М. І. Подвойський, О. Г. Шлихтер, О. І. Хмельницький та ін. Маніфест Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України 1918 проголосив повалення влади гетьмана і відновлення влади Рад на Україні.

Мобілізувавши всіх трудящих на збройну боротьбу проти бурж.-поміщицького ладу, інтервентів і бурж.-націоналістичної контрреволюції, Т. Р.-С. у. У. водночас проводив велику роботу по організації рад. органів влади на місцях, створенню військ, частин, по націоналізації підприємств, організації охорони здоров'я, утворенню волосних і сільс. комітетів бідноти, організації нар. освіти, продовольчої справи та ін. 25.I 1919 Т. Р.-С. у. У. видав Декларацію, в якій констатував успішний розвиток соціалістичної революції та повсюдне відновлення влади Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, накреслював широку програму соціалістичного будівництва, вказував на необхідність зміцнення єдності трудящих України з рос. народом і об'єднання Укр. Рад. Республіки з Рад. Росією на засадах соціалістичної федерації. Політ., матеріальна та військ. допомога укр. народів, подана рос. народом, ЦК РКП(б) і Раднаркомом РРФСР на чолі з В. І. Леніним, була вирішальним фактором остаточного розгрому австро-нім. та англо-франц. інтервентів, бурж.-поміщицької гетьманщини і петлюрівської Директорії в кінці 1918 — на початку 1919. 3-й Всеукраїнський з'їзд Рад (6—10.III 1919) висловив Т. Р.-С. у. У. повне довіря, цілковито схвалив його внутр. і зовн. політику і ухвалив, що Рад. уряд України надалі буде називатися Робітничо-Селянський уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Б. М. Бабій.
ТИМЧАСОВИЙ УРЯД в Росії — центр. орган держ. влади, сформований після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917. Утворений за згодою між Тимчасовим комітетом Державної думи 1917 і есеро-меншовицькими керівниками Виконкому Петрогр. Ради; існував з 2(15).III до 25.X (7.XI) 1917. Оскільки поряд з місц. органами Т. у. — губернськими і повітовими комісаріями діяли Рад. робітничих і солдатських депутатів, в країні встановилося дволаддя. Т. у. був урядом імперіалістич. буржуазії та поміщиків. Визначальну роль у ньому відігравали кадети, до складу його входили також представники октябристів і есерів. Т. у. не розв'язав і не міг розв'язати жодного з гол. питань революції: війни й миру, аграрного (див. Земельні комітети), робітничого, боротьби з розрухою і голодом,

держ. устрою тощо, формально відкладавши вирішення їх до скликання Установчих зборів. Т. у., виходячи з ідеї «єдиної і неделимої» Росії, не розв'язав і нац. питання. В статтях «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», «Не демократично, громадянине Керенський!» В. І. Ленін гнівно зазвурвав політику Т. у. щодо України як прояв політики великодержавного шовінізму. Водночас нац.-визвольний рух вселяю прагнула використати місц. буржуазія. Укр. бурж. націоналісти створили контрреволюц. Центральну раду, яка заявила про свою підтримку Т. у.

Єдиною політ. партією, яка відрізнялася від бурж.-демократичної революції до соціалістичної підлозуючим «Вся влада Радам!» став курсом партії, що його визначили Кейтневські тези В. І. Леніна. Даліше поглиблення революції яскраво виявилася в політ. кризах, що викликали кризи Т. у. (див., зокрема, Кейтнева криза 1917). Загострення зовн. і внутрішньополіт. обстановки в результаті провалу червеного наступу на фронті викликало Червону кризу 1917 (див. також Липневі дні 1917). В країні було ліквідовано дволаддя, встановлено диктатуру буржуазії. Есеро-меншовицькі Ради перетворилися на придаток Т. у. В цій обстановці партія більшовиків узяла курс на повалення бурж. диктатури шляхом збройного повстання [див. Шостий з'їзд РСДРП(б)]. Т. у. перейшов у наступ проти революції. В Петрограді було оголошено воєнний стан. Почалися репресії і арешти більшовиків. 7(20).VII уряд видав указ про арешт і притягнення до суду В. І. Леніна. 12(25).VII на фронті було запроваджено смертну кару. 24.VII (6.VIII) було сформовано 2-й коаліційний уряд під головуванням О. Ф. Керенського. Діяльність цього уряду свідчала про початок переходу до відкритої військ. диктатури. Для мобілізації сил контрреволюції Т. у. скликав 12(24).VIII московську Державну раду. Однак реакційна буржуазія і воляччина не були задоволені політикою Т. у. Літературою цих сил став ген. Корнілов, який 25.VIII (7.IX) вчинив заколот. Корніловщини було придушено революц. народом під керівництвом більшовиків. Почалася нова, найдовша й найгостріша урядова криза. Правлячі кола вирішили 1(14).IX тимчасово передати владу «Раді п'яти», або «Директорії». Урядову кризу не було ліквідовано! Демократичною народом [14—22.IX (27.IX—5.X)]. 25.IX (8.X) сформовано 3-й коаліційний уряд. 7(20).X в результаті змови есеро-меншовицьких лідерів, кадетів і Керенського створено Тимчасову раду Рос. республіки (Передпарламент). Прагнувши всіма засобами придушити революцію, Т. у. посилював терор, готуючи нову корніловщину. В ході Жовтневого збройного повстання вночі проти 26.X (8.XI) о 2 год. 10 хв. Т. у. було заарештовано в

Зимовому палаці [за винятком Керенського, який утік із столиці вранці 25.X (7.XI)]. Другий Всеросійський з'їзд Рад проголосив перехід усієї влади до Рад і створив перший Рад. уряд на чолі з В. І. Леніним (дав. *Велика Жовтнева соціалістична революція*).

І. Ф. Курас.

ТИМЧАСОВІ ПРАЦІВНИКИ — за рад. трудовим законодавством, робітники й службовці, яких прийнято на роботу на строк до двох місяців, а для заміщення тимчасово відсутніх працівників, за якими зберігається їхнє місце роботи (посада), — не більше чотирьох місяців. На Т. п. розповсюджується законодавство про працю за винятками, встановленими Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24.IX 1974 «Про умови праці тимчасових робітників і службовців». Так, для Т. п. при укладенні *трудоного договору* не встановлюється випробувальний строк. За ініціативою Т. п. цей договір може бути розірваний при попередженні адміністрації про це за три дні. Правом на відпустку або заміну її грошовою компенсацією Т. п. не користуються. Розірвання трудового договору з Т. п. до закінчення його строку проводиться адміністрацією без погодження з к-том профспілки. Трудовий договір з Т. п. вважається продовженим на невизначений строк, якщо вони працювали відповідно більше двох або чотирьох місяців і жодна зі сторін не зажадала припинення трудових відносин, а також коли звільненого Т. п. знову прийнято на роботу після перерви, що не перевищує одного тижня. Т. п. підлягають держ. соціальному страхуванню незалежно від строку їхньої роботи. Робота Т. п. включається до загального і безперервного *трудоного стажу*.

В. І. Прокопенко.

ТИМЧАСОВІ УПРАВЛІННЯ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ — органи нар. влади в містах і повітах Зх. України, створені після визволення її Червоною Армією (вересень 1939); перехідна форма управління, що замінила стару бурж.-поміщицьку держ. владу. Об'єдналися на зборах представників трудового населення. Разом з *селянськими комітетами* утворювали систему тимчасових органів нар. влади Зх. України.

Керівництво Т. у. на З. У. та сел. к-тами здійснювали обласні тимчасові управління, організовані 3.X 1939 в центрах кол. господарств — містах Львові, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі, Луцьку. Т. у. на З. У. створили робітн. гвардію, відновили роботу підприємств і установ, запровадили робітн. контроль, відкрили школи рідною мовою, підготували скликання *Народних Зборів Західної України*. Існували до утворення на Зх. Україні органів Рад. влади.

ТИМЧАСОВОЗОВ'ЯЗАНІ СЕЛЯНИ — категорія колишніх поміщицьких селян, звільнених від кріпачства Положеннями 19.II (3.III) 1861, але не переведених на викуп див. *Викупна операція*. Строк тимчасовозов'язаних відносин встановлено не було. За ко-

ристування землею Т. с. відбували феод. повинності (*оброк або панщину*). На Правобережній Україні в період *пальського повстання 1863—64* царський уряд оголосив про припинення тут усіх обов'язкових відносин між поміщиками і Т. с. з 1 (13).IX 1863. До 1.II 1870 на викуп перейшло 66,59 % селян. Категорію Т. с. в Росії, у т. ч. й на Україні, ліквідовано указом від 28.XII 1881 (9.I 1882), за яким усі селяни до 1 (13).I 1883 повинні були обов'язково викупити надільні землі.

Лит.: Зайончковський П. А. Отмена крепостного права в России. М., 1968. **ТИМЧЕНКО** Євген Костянтинович [27.X (8.XI) 1866, Полтава — 22.V 1948, Київ] — укр. рад. мовознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1929). Закінчив Київ. ун-т (1910). З 1911 працював у Варшавському ун-ті, 1918—32 — професор Київ. ун-ту. У 1919—48 (з перервами) — наук. співробітник АН УРСР. Осн. праці: «Курс історії українського мови» (1927), «Функції генетива в південноруській мовній області» (1913), «Лекції в українській мові», «Номінатив і датив в українській мові» (обидві — 1925), «Вокатив і інструменталь в українській мові» (1926), «Акузатив в українській мові» (1928), «Програма до збирання діалектичних одиниць української мови» (1910, у співавтор.), «Історичний словник українського мови», вип. 1—2 (співавтор і редактор, 1930—32) та ін. Автор шкільних підручників: «Українська граматики» (1907) та «Українська граматики для шкіл середніх» (1918). Т. належать переклади укр. мовою карело-фінського епосу «Калевала» та окремих пісень ест. епосу «Калевалог», творів М. Метерлінка, Г. Мопассана та ін.

М. А. Жовтуброх.

ТИМЧЕНКО Йосип Андрійович (26.XI 1852, с. Окіп, тепер Золочів, р-ну Харків обл. — 20.V 1924, Одеса) — укр. рад. механік-винахідник. Син кол. кріпака. Перші знання здобув як учень мех. майстерні Харків. ун-ту. З 1880 працював механіком у Новоросійському ун-ті в Одесі, де устаткував майстерню. Вивайшов електрич. сигналізатор для телеграф. проводів на залізниці, апарати для визначення пошкодження рейок, корабельних двигунів, ряд конструкцій автоматич. метеорологічних приладів (сейсмограф, барограф тощо). Створив макет першої в світі телефонної станції. В 1893 виготовив два апарати — «снаряд для аналізу стробоскопічних явищ» (за участю проф. М. Любимова) і кінематоскоп (у співавторстві з М. Фетисенбергом), що здійснювали знімання та проекцію рухомих зображень на екрані — прототип сучас. кінознімального і кінопроеційного апаратів. Окремі вузли апаратів Т. було використано в моделях кіноапаратів поч. 20 ст. У рад. час Т. та його учні брали участь в обладнанні першого рад. кінотех. підприємства — одес. з-ду «Кіна».

Лит.: Песевич В. П., Корпун Я. Ю. Механік-винахідник Й. А. Тимченко. К., 1961; Шинюк О. О. Сторінки з історії кіно на Україні. К., 1964. О. О. Шинюк.

ТИМЧЕНКО Марфа Ксенофонівна (н. 25.III 1922, с. Петриківка, тепер смт Царичанського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. майстр. нар. декоративного розпису, нар. художник УРСР (з 1977). Мистецтва розпису навчалася 1936—38 у Петриківській школі декоративного малювання у Т. Пати, 1938—41 — у Київ. школі майстрів нар. творчості. В 1954—77 — художник Київ. експериментального заводу худож. кераміки. Оздоблює вироби з фарфору в традиціях петриківського розпису, застосовуючи техніку надглазурного та підглазурного розпису на фарфорі. Твори: вазы — «Ювілейна ваза» (1962), «І вітражі на полі... І долом геть собі село» (1964), «Кодо млину, коло броду» (1972); декоративне блюдо «Багатство» (1970) та ін. Автор плакатів, книжкової графіки, підлакового розпису на дереві. Виконує також розписи на папері та картоні: «У морі» (1963), «Сині птахи» (1966), «Курінь» (1970), «Ведмежа сім'я» (1972—73), «Дош у Селіве» (1975). Працює в галузі монументального декоративного розпису (художнє оформлення магазину «Калка» в Києві, 1979, у співавтор. з І. Скишомом та О. Скишом). Твори Т. експонуються на республіканських, всесоюзних та міжнародних виставках. Зберігаються в ДМУНДМ у Києві та інших музеях. Нагороджена орденом «Знак Пошани». Іл. див. на окремому аркуші, с. 144—145.

Лит.: Марфа Тимченко. Альбом. К., 1974. Г. А. Местечкін.

ТИМ'ЯК Марія Михайлівна (19.I 1889, м. Косів, тепер Івано-Франк. обл. — 1970, там же) — укр. рад. майстр. художньої кераміки. Створила оригінальні зразки глиняного посуду (миски, полумиски, глечики, вазочки), фігурки баранів, розписані геом. орнаментом. Твори зберігаються в музеях Києва і Львова.

ТИН — 1) Огорожа, сплетена з лози, тонкого гілля; пліт. 2) Огорожа з жердин, покладених горизонтально й закріплених між стовпчиками.

ТИНАМУПОДІБНІ, тинаму, схолахохости (Tinamiformes) — ряд птахів. Довж. до 40 см, маса 0,2—1,5 кг; самки більші за самців. Т. схожі на куріпок, але дзюб видовжений, тонкий, трохи загнутий донизу. Рудові пера хвоста сховані під покривними (звідси й інша назва — схолахохости). Забарвлення буває або коричневе, у деяких видів самки яскравіші від самців. В ряді 9 родів, що об'єднують 42 види. Поширені на рівнинах і в горах Півн. і Пд. Америки. Трапляються в лісах, чагарникових заростях і степових ландшафтах. Осілі. Тримуються на землі. Живляться рослинними кормами, іноді дрібними тваринами. Ведуть сутінковий або нічний спосіб життя. Частина видів полігами (поліандрія). Гніздо на землі. Кладку з 1—12 яєць насиджує самець протягом 16—20 діб. Пташенята виводкового типу (див. *Виводкові птахи*). Викопні рештки відомі починаючи з пліоцену.

Л. О. Смогоржевський.

М. К. Тимченко.

М. К. Тимченко. Сюдовий сервіз. Фарфор, розпис, 1973.

Тин.

Тинамуподібні. Криптурела (Crypturellus variegatus).

ТИНДА (до 1975 — с-ще Тиндинський) — місто обласного підпорядкування Амур. обл. РРФСР, райцентр. Розташована на р. Тинді (бас. Амуру). 55 тис. ж. (1983). Залізнична станція *Байкало-Амурської магістралі*, 1975 з-цією з'єднана з Транссибірською магістраллю. Підприємства по обслуговуванню буд-ва та експлуатації Байкало-Амурської магістралі, Управління Байкало-Амурської з-ці; лісозаготівельне об'єднання.

ТИНЯКОВ Юхим Дмитрович (парт. псевд. — Федя Некрасов; 1893, с. Олексіївка, тепер Первомайського р-ну Харків. обл. — 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1912. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Працював у кравецьких майстернях Москви, Лозової, Харкова. В 1912—14 проводив роботу в правлінні профспілки кравців, у більшовицькій організації Миського р-ну Харкова. В 1915—17 — член Харків. к-ту РСДРП. 3 серпня 1917 — член Виконкому Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів. Брав участь у створенні Червоної гвардії, працював в агіт. колегії Харківського і Донецько-Криворізького обласного к-тів РСДРП(б). На 1-му Всеукр. з'їзді Рад обраний членом ЦВК. 3 грудня 1917 — політ. комісар Харків. загону Червоної гвардії, що воював проти контрреволюц. військ Каледіна в Донбасі і на Дону. Розстріляний каледівцями.

ТИНЬНОВ Юрій Миколайович [6 (18).X 1894, м. Режця, тепер м. Резекне Латв. РСР — 20.XI 1943, Москва] — рос. рад. письменник, літературознавець. Перша кн. «Достоевський і Гоголь» (1921). Літературознавчі праці — «Проблема віршованої мови» (1924), зб. «Архаїсти і новатори» (1929). Автор історико-біографічних романів «Кюхля» (1925), «Смерть Вазір-Мухтара» (1927—28) — про О. Грибоєдова, «Пушкін» (ч. 1—3, 1935—43, незак.), повістей і оповідань «Підпоручик Кіже» (1928; одноймен. фільм, 1934), «Воскова персона» (1931), «Малолітній Вітушишников» (1933), кіносценаріїв, статей з історії кіно. Подіям на Україні присвятив оповідання «Чернігівський полк чекає» (1932). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Сочинения, т. 1—3. М.—Л., 1939; Пушкин и его современники. М., 1969. Пушкин. М., 1981; Укр. перекл. — Кюхля. Х.—Одеса. 1937; Пушкин. ч. 1. К.—Х., 1937.

М. М. Радецька.

ТИП (від грец. τύπος — відбиток, форма, зразок) — 1) Зразок, модель для групи предметів, форма чого-небудь; вид, рід, різновид. 2) Одиниця розчленування, що вивчається в *типології*. 3) Найвища систематична категорія або одиниця класифікації в *ландшафтознавстві* (Т. ландшафту, Т. місцевості) та в ін. науках, що вивчають окремі компоненти природного середовища, — Т. рельєфу, Т. клімату тощо. 4) Людина, наділена характерними властивостями, яскравий представник якоїсь групи людей — стану, класу, нації, епохи.

5) В літературі й мистецтві характер, образ, який в узагальненій формі відтворює певні риси характеру, зовнішності (див. *Образ художній*).

ТИП у біології — вища систематична категорія, що об'єднує споріднені *класи* тварин. Так, Т. *моллюсків* об'єднує 7 класів: *панцирні моллюски*, *борозенчасточереві моллюски*, *моноплакофори*, *червононогі моллюски*, *лопатоногі моллюски*, *двостулкові моллюски*, *головоногі моллюски*. Деякі Т. поділяють на *підтипи*. Напр., Т. *хордових* поділяють на 3 підтипи: *покривники*, *безчерепні* й *хребетні*. В ботаніці Т. відповідає *виділі*. Розрізняють також *тип виду* — зразок (екземпляр), за яким встановлено *вид* рослин чи тварин, *тип роду* — найтиповіший вид даного *роду* та ін. Див. також *Систематика* біологічна.

ТИП ДЕРЖАВИ — історичний різновид *держави*, який визначається її екон. основою, класовою сутністю й соціальним призначенням. Кожний *суспільно-економічний формаций* відповідає конкретний Т. д. Історії відомі рабовласницький, феод., бурж. та соціалістичний Т. д. Перші три є типами д-в експлуаторських класів і ґрунтуються на приватній власності на засоби виробництва та експлуатації трудящих. *Соціалістична держава* — якісно новий Т. д. Вона виступає зняряддям влади трудящих на чолі з робітн. класом (на 1-му етапі розвитку — це д-ва *диктатури пролетаріату*, в умовах зрілого соціалізму — соціалістична загальнонарод. д-ва). Її призначення — ліквідація соціальної нерівності між людьми, побудова соціалістичного й комуністичного суспільства. За певних істор. умов можливе виникнення перехідних типів д-в. Це, насамперед, д-ви, які стали на шлях некапіталістичного розвитку, та д-ви, що здійснюють перехід від бурж.-демократичної до соціалістичної революції (д-ви революційно-демократичної диктатури робітн. класу та непролет. трудящих мас). Див. також *Форма правління*.

В. П. Зенін.
ТИП РОСЛИННОСТІ — сукупність схожих за будовою й зовнішнім виглядом *формаций рослинних*, *домінантні види* яких належать до тієї самої *життєвої форми* (часто до тієї самої *екотоморфи*). Т. р. є найвищою класифікаційною одиницею рослинного покриву. Т. р. виділяють за еколого-морфологічним принципом. На території УРСР є такі Т. р.: ліси, чагарники, пустища, степи, фриганоподібні, напівчагарники, луки, болота, солончаки. Існують також класифікації Т. р. за ін. принципами.

ТИПИ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ, типи вищої нервової діяльності — сукупність основних природжених властивостей нервових процесів, що відбуваються в *корі великих півкуль головного мозку* і визначають індивідуальні особливості *вищої нервової діяльності* хребетних тварин і людини. В основу класифікації Т. н. с., створеної І. П. Павловим, покладено силу, урівноваженість і рухливість процесів

збудження і гальмування. Павлов вважав, що 4 осн. Т. н. с., спільні для тварин і людини, відповідають давньогрец. класифікації Гіпократу про *темпераменти* людини. Розрізняють 4 Т. н. с.: сильний нерівноважений із значним переважаням процесу збудження над гальмуванням, нестримний; сильний урівноважений з рухливими процесами збудження і гальмування; сильний урівноважений з інертними процесами збудження і гальмування; слабкий з повільними процесами збудження і гальмування. Тварини першого типу збудливі, агресивні. Люди з таким Т. н. с. (*холерики*) легко збуджуються, нестримані; вони енергійні, сміливі в судженнях і схильні до рішучих діянь, але іноді необачні в своїх вчинках. У тварин другого типу легко виробляється як *умовні рефлекси*, так і всі види внутр. гальмування. Люди з таким Т. н. с. (*сангвініки*) відрізняються широкими інтересами, допитливі, енергійні, з великим самовладанням і стриманим характером. Характерна особливість третього Т. н. с. — уповільненість, «солидність», виняткова врівноваженість у поведінці. Люди з таким Т. н. с. (*флегматики*) енергійні і наполегливі, їм властива постійність у звичках і прихильностях. Люди з слабким Т. н. с. (*меланхоліки*) характеризуються боязкістю, замкненістю, надмірною чутливістю, схильні перебільшувати труднощі. Існують також проміжні (середні) Т. н. с. Кожний Т. н. с. виявляється характерними рисами поведінки, але поведінка людини в цілому зумовлена також вихованням і навчанням (в широкому розумінні). У людини умови життя, насамперед соціальні, можуть змінити не тільки поведінку, але й весь психічний склад. Крім Т. н. с., спільних для людини і тварин, І. П. Павлов виділяв окремі (притаманні лише людині) Т. н. с., що визначаються співвідношенням першої і *другої сигнальних систем*: розумовий — із значним переважаням другої сигнальної системи; художній — з яскравим виявом *першої сигнальної системи*; середній — обидві системи певною мірою урівноважені (до цього типу належить переважна більшість людей). Окремі Т. н. с. людини вивчені ще недостатньо. Вчення про Т. н. с. має велике практичне і теор. значення, зокрема при вивченні перебігу й розробці діагностики *психічних хвороб*, при підборі лікарняної тактики під час лікування конкретного хворого, а також для *генетики*, *селекції*, *ветеринарії*, *психології*, *педагогіки*.

Лит.: Павлов І. П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных. М., 1951; Красногорский Н. И. Труды по изучению высшей нервной деятельности человека и животных, т. 1. М., 1954; Типологические особенности высшей нервной деятельности. М., 1956; Чайченко Г. М., Харченко П. Д. Физиология высшей нервной деятельности. К., 1981.

І. В. Пінчук.

ТИПІВ ТЕОРІЯ — спосіб побудови формальної (математичної) логіки, при якій вводиться розріз-

нення об'єктів різних рівнів (типів); один із способів виключення з логіки і множин теорії парадоксів та антиномій. Вперше Т. т. розвинув нім. математик і логік Е. Шредер, використовував Б. Рассел та ін.

ТИПІЗАЦІЯ в техніці і будівництві — зведення численних і різноманітних форм виробів (деталей, конструкцій, споруд) або технологічних процесів до мінімальної кількості раціональних типів, марок, видів на основі загальних технічних характеристик; один з методів стандартизації. Т. здійснюється на основі уніфікації, даючи змогу виявляти необхідний мінімум схожих конструктивних, технологічних і функціональних ознак, номенклатуру параметрів і типорозмірів. У техніці Т. є основою для групових методів обробки деталей і вузлів, організації потоково-масового або серійного виробництва за найдосяжнішою технологією (див. *Потокове виробництво*) за застосуванням типової оснастки технологічної. У буд-ві Т., здійснювана на основі модульної системи (див. *Модуль* в архітектурі та будівництві), характеризується використанням типових проектів, типових секцій і конструкцій, стандартних деталей. Вона прискорює проектування об'єктів, створює умови для індустріалізації буд-ва, скорочує строки зведення будинків і споруд. Т. сприяє впровадженню прогресивних методів виробництва, підвищенню продуктивності праці, зниженню собівартості і поліпшенню якості продукції.

В. М. Шимановський,
В. Б. Барський.

ТИПОВЕ (від грец. τύπος — зразок) — нормальне, зразкове, найімовірніше для даної конкретної системи об'єктивного світу. Категорія Т. застосовується в різних галузях науково-філос. думки, особливо в естетиці. Поняття «типове» стає визначальним в естетиці 19 ст. (В. Г. Белінський, І. Тен, Г. Брандес та ін.), пов'язаний з художнім реалізмом, який Ф. Енгельс охарактеризував як «правдиве відтворення типових характеристик у типових обставинах» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 37, с. 33). Створення засобами типізації худож. образів вимагає специфічного худож. узагальнення. Т. в мистецтві й л-рі передбачає реалістичне відображення типових явищ життя, розкриття сутності процесів і суперечностей, які лежать в основі сусп. розвитку. Взаємозв'язок Т. з партійністю, ідеїністю й народністю в мистецтві становить одну з осн. особливостей мистецтва соціалістичного реалізму.

ТИПОВИЙ ПРОЄКТ — проект однотипних житлових будинків, громадських і пром. споруд, призначений для масового будівництва в містах і селах. В СРСР Т. п. складають проектні ін-ти за держ. планом типового проектування і погоджують з відповідними держ. органами. Затверджує Держбуд СРСР. Вони обов'язкові для всіх міністерств та відомств. Буд-во за Т. п. проводиться після прив'язки проєктів до конкретних буд. майданчиків.

ТИПОВІ ПРАВИЛА ВНУТРІШНЬОГО ТРУДОВОГО РОЗПОРЯДКУ — основний нормативний акт, що регулює внутрішній трудовий розпорядок на підприємствах, в установах, організаціях. Затверджений Держ. к-том з питань праці і заробітної плати СРСР за погодженням з ВЦРПС 29.IX 1972. Мета правил — сприяти вихованню трудящих у дусі комуністичного ставлення до праці, зміцненню соціалістичної дисципліни праці та її організації на наук. основі, раціональному використанню робочого часу, високій якості праці, підвищенню її продуктивності та ефективності сусп. виробництва. Т. п. в. т. р. містять розділи: заг. положення, порядок прийому і звільнення працівників; осн. обов'язки працівників; осн. обов'язки адміністратив.; робочий час і його використання; заохочення за успіхи в роботі; стягнення за порушення дисципліни трудової. На підставі Т. п. в. т. р. м-ва і відомства за погодженням з відповідними центр. (республіканськими) к-тами профспілок видають галузеві правила з урахуванням особливостей даної галузі нар. г-ва, а адміністрація за погодженням з к-том профспілки встановлює правила відповідно до умов даного підприємства, установи, орг-ції. В колгоспах правила затверджуються заг. зборами. При прийомі на роботу працівника адміністрація зобов'язана ознайомити його з цими правилами. В деяких галузях нар. г-ва (залізнич., водний, повітряний транспорт, зв'язок) і стосовно окремих категорій працівників діють статuti про дисципліну.

Б. С. Беззуб.
ТИПОВОГО І ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ПРОЕКТУВАННЯ ЖИТЛОВИХ ТА ГРОМАДСЬКИХ БУДИНКІВ ІНСТИТУТ зональний науково-дослідний та проєктний (ЗНДІЕП) — установа Держживільбуду при Держбуді СРСР. Організований 1963 у Києві. Гол. ін-т у галузі житлово-цивільного буд-ва в УРСР та Молд. РСР. Комплексний інститут, діяльність якого базується на циклі «наука — експеримент — проектування — виробництво». У складі ін-ту (1983) — 4 відділення: наукове, проєктне, архітектурно-будівельної кібернетики з експериментальним проєктно-обчислювальним центром, виробничо-експериментальна база. Є аспірантура. Осн. напрямки діяльності ін-ту: розробка ефективних конструкцій громад. будинків для районів із складними геолого-кліматичними умовами, проектування жител і громад. будинків, автоматизація проєктного процесу. З 1964 ін-т видає респ. міжвідомчий наук.-тех. збірник «Строительство и архитектура», з 1973 — збірники «Архитектура жилых зданий», «Архитектура общественных зданий», «Автоматизация проектирования объектов гражданского строительства», «Эффективные конструкции гражданских зданий».

О. І. Заварова.

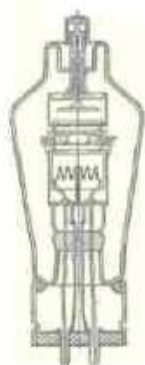
ТИПОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ — класифікація мов світу на основі подібності їхньої граматичної будови незалежно від

походження й розвитку цих мов. За Т. к. м., яка розвинулася з морфологічної класифікації мов, існують такі типи мов: ізолюючий (див. *Ізолюючі мови*), аглютинативний (див. *Аглютинативні мови*), флективний (див. *Флективні мови*) та полісинтетичний (див. *Полісинтетичні мови*). Є й більш загальний поділ на синтетичні мови й аналітичні мови.

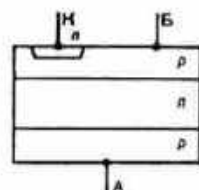
С. В. Семчинський.
ТИПОЛОГІЯ (від тип і грец. λόγος, тут — визначення, виділення у групи) — засіб наукової класифікації об'єктів за допомогою абстрактних теоретичних моделей (типів), у яких фіксуються найважливіші структурні або функціональні особливості досліджуваних об'єктів. Найважливіша особливість Т. полягає в тому, що вона дає змогу охопити класифікацією не тільки пізнані об'єкти, а й указати на можливість існування об'єктів, ще невідомих на той чи ін. час науки (див. *Періодична система елементів Д. І. Менделєєва*). Т. використовується в багатьох науках, але найістотнішу роль вона відіграє там, де об'єкти особливо різноманітні за своїми властивостями, — в біології, хімії, географії, мовознавстві, психології тощо. Т. у мовознавстві — розділ мовознавства, який встановлює й узагальнює найістотніші риси структури мови взагалі на основі вивчення будови окремих мов і широкого їх зіставлення. Типологічна методика спрямована на виявлення подібності у фонології, морфології, синтаксисі та лексикі різних мов і встановлення універсальї лінгвістичних, а також типів мови — узагальнених ідеалізованих понять про характер будови мови. Типи мов визначаються за способом вираження понять, технікою вираження відношень і ступенем синтезу в граматиці. Типологічні дослідження проводяться і на базі окремих підсистем мовної системи, тому розрізняють фонологічну, морфологічну, синтаксичну й семантичну Т. Встановлювані типологічні ознаки відображають найхарактерніші особливості даної підсистеми, але в будові мови вони поєднуються в різних співвідношеннях, тому одна з них визнається провідною. На основі структури слова побудовано *типологічну класифікацію мов*, але типи мов не засвідчено в чистому вигляді, бо в процесі еволюції тип мови може змінюватись. Типологічні дослідження в мовознавстві започаткував Ф. Шлегель. Пізніше Т. мов розробляли нім. вчені А. В. Шлегель, В. Гумбольдт, Г. Штейнталь, А. Шлейхер; амер. Е. Сепр, Дж. Грінберг; франц. А. Мартіне; чех. В. Скалічка; рос. дореволюц. вчений П. Ф. Фортунатов і рад. — І. І. Мещанинов, Б. О. Успенський, Ю. В. Рождественський, Г. А. Климов, В. М. Ярцева та ін. Літ.: Успенський Б. А. Структурная типология языков. М., 1965; Языковые универсалии и лингвистическая типология. М., 1969; Теоретические основы классификации языков мира. М., 1980. А. Т. Ішмуратов, С. В. Семчинський (у мовознавстві).

ТИПОМЕТРІЯ (від грец. τύπος — відбиток і μέτρον — вимірюю) —

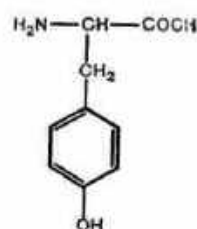
ТИПОМОРФІЗМ МІНЕРАЛІВ

Газонаповнений
тиратрон.

Тиратор (структура):
А — анод; К — катод;
Б — керуючий електрод;
П — область з провідністю п-типу;
Р — область з провідністю р-типу.

Тирозин.

друкарська система одиниць довжини, якими вимірюють лінійні розміри літер, рядків, книжкових, журнальних або газетних шпальт тощо. Одиницями Т. є пункт (в СРСР та більшості європ. країн дорівнює 0,376, в США і Великобританії — 0,351 мм) і квадрат (див. Квадрат у поліграфії), що складається з 48 пунктів. Між пунктом і квадратом розрізняють проміжні одиниці: $\frac{1}{6}$ квадрата (монпарель), $\frac{1}{8}$ (петит), $\frac{1}{16}$ (шпцера), $\frac{1}{32}$ квадрата та ін.

ТИПОМОРФІЗМ МІНЕРАЛІВ (від тил і грец. морф — вигляд, форма, обрис) — сукупність ознак мінералів і мінеральних асоціацій, за якими можна судити про процеси й умови, в яких вони утворюються. Типоморфні властивості (ознаки) мінералів, типоморфні мінерали й асоціації безпосередньо характеризують умови середовища мінералоутворення (лужності, кислотності, парціального тиску газів, складу розчинів або розплавів тощо). До типоморфних властивостей мінералів належать: типоморфизм конституції мінералів, включень в мінералах, обрису, габітусу й анатомії кристалів та зерен мінералів, фіз. властивостей мінералів. Поняття «типоморфизм мінералів» ввів австр. мінералог Ф. Бекке 1903. Т. м. — одна з основних проблем сучас. мінералогії. Типоморфні ознаки мінералів мають велике значення при оцінці рудоносності геол. утворень і розшуку родовищ корисних копалин.

ТИПЧАК, костреця борозниста (*Festuca sulcata*) — рослина з роду костреця родина злакових. Зависки до 50 см. Утворює густі щільні дернини. Росте по степах, кам'янистих схилах, сухих луках і лісових галявинах. Має добрі кормові якості. Придатний для годівлювання всім видам худоби. **ТИР** (франц. tir, від tirer — тягнути; натагувати тягнути, звідси — стріляти) — спорт. споруда для безпечної стрільби по мішенях з ручної вогнепальної або пневматичної нарізної зброї на учбово-тренувальних заняттях і змаганнях. Розрізняють Т. закриті, напівзакриті й відкриті (польові). Т. має стрілецьку галерею з вогневым рубцем, вогневу зону (довжина дорівнює дистанції стрільби), кулеприймач, підсоби й учбові приміщення, склади зброї та патронів. У Т. можна вести стрільбу на відстані від 10 до 300 м. Існують також Т.-атракційні, в яких стрільба ведеється з пневматичної або малокаліберної зброї.

ТИРАДА (франц. tirade, з італ. tirata, від tirare — тягнути) — довга фраза, багатослівна репліка, монолог, виголошені в піднесеному тоні.

ТИРАЖ (франц. tirage, від tirer, тут — друкувати) — 1) Розіграш облігацій держ. позики, білетів лотереї або рахунків вигравших вкладів. 2) Кількість примірників друкованого видання.

ТИРАЖ у поліграфії — кількість примірників друкованого видання однієї назви. В СРСР та ін. соц. країнах Т. періодичних видань (газет, журналів) визначається від-вом за кількістю (ра-

зом з роздільним продажем) передплатників. Т. книг, брошур та ін. видань від-во встановлює разом з книготорговельними організаціями. Вказують Т. у вихідних даних видання. Розрізняють значайно Т. малий (до 15 тис. екз.), середній (до 100), великий (до 200) і масовий (понад 200 тис. екз.). Т. масовий друкується частинами (іх наз. заводами).

ТИРАН (грец. τύραννος) — 1) У Стародавній Греції і ряді середньовічних міст-держав Пн. і Серед. Італії одноособовий правитель, який прийшов до влади насильницьким шляхом. 2) Правитель, що діє шляхом сваволі й насильства, деспот. 3) Переносно — жорстока людина, мучитель.

ТИРАНІЯ (грец. τυραννίς) — 1) У Стародавній Греції форма держ. влади, встановлена насильницьким шляхом і ґрунтується на одноособовому правлінні тирана. 2) Форма політ. ладу ряду середньовічних міст-держав у Пн. і Серед. Італії. 3) Переносно — правління, засноване на деспотизмі.

ТИРАСПОЛЬ — місто респ. підпорядкування Молд. РСР. Розташований на лівому березі Дністра. Залізнична станція, пристань. 154 тис. ж. (1983). Засн. 1795 як місто поблизу військ. укріплення, спорудженого з ініціативи О. В. Суворова 1792. В 1873 з'єднаний з-цією з Кишиневом. Під час громадян. війни 1918—20 був визволений 12.ІІ 1920 бригадою Г. І. Котовського від білогвардійців. У 1929—40 Т. — столиця Молд. АРСР. Т. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970). Т. — значний центр харчової (агропром. об'єднання «Молддоловоочпром», м'ясокомбінат, винно-коньячний завод та ін.) і маш.-буд. (заводи: ливарних машин, «Електромаш», електроапаратний, «Металолітографія», «Молдлавізолит», металовироби, автоприцепів та ін.) пром-сті. Молдавська ДРЕС. Серед ін. підприємств — об'єднання: бавовняне, швейне, прядильно-ватне, «Автополів»; ф-ки: типоофсетна, сувенирна та меблева. У Т. — пед. ін-т, 4 серед. спец. навч. заклади. Драм. театр. Історико-краєзнавчий музей. Уродженцем Т. був рад. хімік М. Д. Зелінський.

ТИРАТРОН (від грец. τύρα — двері, вхід і (електрон) — триелектродний (анод, катод, керуюча сітка) тинний прилад тліючого розряду (з холодним катодом) або розряду несамостійного дугового (з розжареним катодом). Є прилади і з кількома керуючими сітками (звичайно молібденовими або нікелевими дисками з отворами). Т. (мал.) являє собою герметичний балон, заповнений інертними газами, парою ртуті або воднем, у середовищі яких при певному значенні напруги на сітці й виникає електр. розряд. Т. тліючого розряду застосовують в осн. як реле, елемент запам'ятовуєчих пристроїв обчислювальної техніки, перетворювач електр. сигналів малої потужності. Т. дугового розряду — переважно в колах формування потужних імпульсів електр. струму (імпульсні Т.), напр. у модуляторах радіолока-

ційних станцій. Т. з густою сіткою з молібденового або нікелевого дроту наз. таситроном.

ТИРЕОІДІН (від грец. θυρεοειδής — щитовидний) — лікарський гормональний препарат, виготовлений з щитовидної залози забійної худоби. Жовто-сірий порошок з слабким запахом. Містить два гормони: тироксин і трийодтиронін. Дія Т. визначається гол. чин. вмістом тироксину. Механізм її зводиться до посилення обміну речовин, енергетичних процесів, зокрема основного обміну, стимуляції росту тканин. Т. викликає підвищення потреби тканин в кисні, гальмує біосинтез і виділення в кров тиреотропного гормону. Показання: гіпотиреоз первинного і вторинного походження, автономний тиреотоксикоз, ендемічний і спорадичний зоб, рак щитовидної залози тощо. Призначають Т. у порошках та таблетках всередину. Дози ретельно підбираються, враховуючи вік хворого, характер і перебіг хвороби. При передозуванні Т. можливі явища тиреотоксикозу, стенокардії тощо. Т. слід застосовувати під ретельним лікар. наглядом. А. С. Єфімов.

ТИРЕОТОКСИКОЗ (від грец. θυρεός — щит і токсикоз), базедова хвороба — одне з найпоширеніших і тяжких ендокринних захворювань, що характеризується підвищенням функціональної активності щитовидної залози і супроводжується збільшенням в крові вмісту гормонів (тироксину, трийодтироніну). Надмірна кількість цих гормонів викликає порушення діяльності різних органів і систем організму, зміни процесів обміну речовин (збільшення основного обміну) і гормональні зрушення (у жінок — порушення менструального циклу — кровотечі, у чоловіків — гіпотрофія яєчок, порушення процесу розвитку сперматозоїдів тощо). Причинами виникнення Т. можуть бути психічні травми, інфекції (грип, ангіна, скарлатина та ін.), в останні роки провідна роль у виникненні цього захворювання відводиться аутоімунним процесам. Ознаки Т.: збільшення щитовидної залози (див. Зоб у людини), прискорене серцебиття, зменшення маси тіла при нормальному або підвищеному апетиті, поширена пітливість, тремтіння рук, посилення збудливості, м'язова кволість, проноси, витрішкуватість тощо. Лікування Т. тиреостатичні препарати (препарати йоду, мерказоліл тощо); коли протягом 4—6 місяців лікування не дає ефекту, вдаються до хірургічного втручання або радіотерапії.

В. П. Комісаренко.
ТИРЕОТРОПНИЙ ГОРМОН, ТТГ, тиреотропін (від грец. θυρεός — щит і τροφός — напращ) — гормон передньої частки гіпофіза вищих тварин та людини, що впливає гол. чин. на щитовидну залозу. Біосинтез Т. г. регулюється специфічним тиреотропін-релізінг-фактором (див. Релізінг-гормони) гіпоталамуса і здійснюється в ендоплазматичному ретикулумі тиреотрофів — базофілів (див. Базофілія) клітин аденогіпофіза; виділяється Т. г. через канали

ретікулуму. За хім. природою — *глікопротеїд* з мол. м. 28 000. Молекула Т. г. складається з субодиниць, що відрізняються за вмістом і послідовністю амінокислот. Т. г. стимулює розщеплення білка тиреоглобуліну в фолікулах щитовидної залози та біосинтез *тироксину* і *трийодтиронину* і виділення їх у кров; сприяє збільшенню фолікулярних клітин. В мед. практиці застосовують тиротропін (очищений водний екстракт тканини передньої частки гіпофіза великої рогатої худоби) для диференційної діагностики *гіпотиреозу* і пухлин щитовидної залози.

А. С. Ефімов.
ТИРІСТОРИ [від грец. *θύρα* — двері, вхід і (*резистор*) — контактний напівпровідниковий прилад на основі переважно монокристалу кремнію з властивостями *електровентиляції*. В Т. використовуються нелінійні властивості спеціальної області монокристалу кремнію — *електронно-діркового переходу*, де відбувається перехід від електронної (*n*) до діркової (*p*) електропровідності, що й зумовлює нелинійну провідність приладу. До найпоширеніших належать триоди Т. (мал.), або триністори (з трьох зон. виводами — катодом, анодом, керуючим електродом), що в їхньому монокристалі кремнію розрізняють дві області з провідністю *n*-типу і дві — з провідністю *p*-типу. Є також діоди Т., або діністори (без керуючого електрода). За призначенням Т. бувають з односторонньою провідністю, з двосторонньою (симетричні), швидкодіючі, високочастотні, імпульсні, двоопераційні та спеціальні. Створено Т., що їх перемикають світлом (фототриністори), — засоби *оптоелектроніки*, а також швидкодіючі Т. на основі арсеніду галію. Т. застосовують гол. чин. в енергетиці та перетворювальній техніці.

ТИРКЕ — гірський масив у центр. частині *Головного пасма Кримських гір*. Вис. 1280 м. Складений з вапняків. Розвинуті карстони (див. *Карст*) форми рельєфу — воронки, каррові поля. Вершина вкрита гірсько-луково-степовою рослинністю, на схилах — буковий ліс, збереглась запівдніа ділянка тиса ягідного (бл. 800 дерев). У межах Т. — заказник лікар. рослин.

О. В. Єна.
ТИРЛИЧ (*Gentiana*) — рід рослин родини тирличевих. Одно- і багаторічні трави та півкущі з супротивними, сидячими листками. Квітки сині, блакитні, рідше жовті. Плід — коробочка. Бл. 400 видів, пошир. переважно в помірних широтах земної кулі. В СРСР — 93 види, в т. ч. в УРСР — 12, напр. Т. звичайний (*G. pneumonanthe*), Т. вирізанний (*G. excisa*), Т. карпатський (*G. carpatica*), Т. жовтий (*G. lutea*) та ін. Корені і кореневіща Т. жовтого використовують в медицині і в коньячно-горілчаному виробництві. Деякі види вирощують як декоративні.

ТИРНОВО — колишня (до 1965) назва м. *Велико Тирново* у Болгарії.

ТИРНОВСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1879. Прийнята болгарськими

Установчими зборами 16.IV 1879 в м. Тирново (тепер м. Велико Тирново) після визволення країни від тур. ярма в ході рос.-тур. війни 1877—78. Встановлювала рівність громадян перед законом, скасовувала поділ на стани, передбачала загальне виборче право для чоловіків, що досягли 21 року, свободу друку, обов'язкову безплатну початкову освіту, недоторканність особи і майна. Для розробки законів і затвердження бюджету було запроваджено одналовий парламент. Виконавча і військ. влада в країні зосереджувалася в руках спадкового князя, законодавчу владу якого обмежував парламент. У 1881 Т. к. було скасовано. Відновлена 1883 з поправками, що посилювали владу князя. Повністю відновлена 1884. Після фашист. перевороту (19.V 1934) чинність Т. к. було припинено. Офіційно скасована 4.XII 1947 рішенням Великих нац. зборів.

ТИРОЗИН, α -аміно- β -пара-оксифенілпропіонова кислота — ароматична *амінокислота*. Існує у вигляді оптично активних D- та L- та рацемічної DL-форм. Т. — замінна амінокислота, в організмі тварин і людини утворюється при ферментативному окисненні *фенілаланіну* (порушення цього процесу призводить до розвитку тяжкої спадкової хвороби — *фенілпіроноградної олігофренії*). Т. є складовою частиною білків тваринного і рослинного походження і попередником у *біосинтезі* багатьох біологічно важливих сполук — *гормонів* (зокрема, *тироксину* і *трийодтироніну*, *адреналіну*, *норадреналіну*, *алкалоїдів*, *пигментів* (меланінів)).

ТИРОКСИН, 3, 5, 3', 5'-тетрайодтиронін — основний *гормон*, що виробляється *щитовидною залозою* хребетних тварин і людини. За хім. будовою Т. — ароматична *амінокислота*. Діє на ріст та диференціювання клітин організму. Механізм дії Т. пов'язаний безпосередньо з впливом на *основний обмін* і енергетичний *метаболізм* в мітохондріях. Т. здатний викликати роз'єднання *окислювального фосфорильовання*, тобто відключати синтез аденозинтрифосфатної кислоти (див. *Аденозинтрифосфатні кислоти*) від переносу електронів по дихальному ланцюгу мітохондрій. В організмі тварин і людини Т. утворюється в результаті метаболічних перетворень *тирозину*. *Біосинтез* Т. проходить всередині фолікулярних тиреоїдних клітин і складається з ряду послідовних етапів. Вихід Т. в кров здійснюється шляхом півоцитозу. В крові Т. міститься у вигляді тиреоглобуліну, який розщеплюється *протеолітичними ферментами* і *пептидазами*. Біосинтез і секреція Т. регулюються *тиротропічним гормоном* (ТТГ) гіпофіза і центр. нерв. системою. Показником гормональної активності щитовидної залози є рівень зв'язаного з білками (на 90 %) Т. в крові (в нормі дорівнює 50—141 нмоль/л). Утворення Т. і ТТГ регулюється за принципом *зворотного зв'язку*: підвищення вмісту Т. в крові гальмує секре-

цію ТТГ і зменшує секрецію Т.; при зниженні вмісту Т. в крові секреція ТТГ збільшується і баланс Т. відновлюється. Порушення балансу Т. (і трийодтироніну) у людини призводить до різних захворювань (див. *Тиреотоксикоз*, *Гіпертиреоз*, *Гіпотиреоз*, *Зоб* у людини, *Кретинізм*).

Л. С. Ефімов.
ТИРСА, ковила волосиста (*Stipa capillata*) — рослина з роду *ковила* родини злакових. Заввишки до 90 см. Стебло міцне, голе. Листки вузьколінійні, вздовж згорніти, всередині опушені, зовні голі. Суцвіття багатокоскове. Пошир. в Європі, Малій і Серед. Азії, Пд. Сибіру. Росте по різноманітних степах, степових луках, по кам'янистих схилах (на Україні — в Степу). Випасання овець на тирсових степах під час плодоношення Т. небезпечно, оскільки плоди Т. чіпляються за шерсть овець, а довгі остки розкручуються й апинаяться в їхнє тіло. Лл. див. т. 5, с. 250.

ТИРШ (Tyrš) Мисослав (17.IX 1832, Дечін, тепер Північно-Чеської обл. — 8.VIII 1884) — чесь. педагог. Закінчив філос. ф-т Празького ун-ту. В 1862 створив у Празі першу масову фізкультурну орг-цію — гімнастичне т-во «Сокіл» (керував ним до кінця життя), принципи роботи якого дуже поширилися. З 1881 викладав у Празькому ун-ті. Протягом 1871—84 (з невеликою перервою) видавав журн. «Sokol» («Сокіл»). Займався проблемами фіз. та естетичного виховання.

ТИС (*Taxus*) — рід хвойних рослин родини тисових. Вічнозелені плодомні дерева й кущі з лінійними черговими листками. Т. росте повільно, доживає до 3—4 тис. років. Бл. 10 видів, пошир. в Європі, Пн. Африці, Сх. Азії та Пн. Америці. В СРСР — 2 види, на Україні (в Карпатах і Криму) — Т. ягідний, або негідний дерево (*T. baccata*); *релікт*, підлягає охороні. Тіньовитривалий, добре витримує обрізування (стриження); використовують у зеленому будівництві. Деревина Т. з великим червоно-бурым ядром (т. з. червоне дерево), важка, міцна, стійка проти гниття, добре підрується, використовується у меблевій пром-сті, машинобудуванні, підводному будівництві тощо.

ТИСА — ліва, найбільша притока *Дунаю*. Тече в межах СРСР (Закарп. обл. УРСР), Угорщини і Югославії, частково по кордону СРСР з Румунією та Угорщиною з Чехословаччиною. Довж. 966 км, площа бас. 157,1 тис. км² (в УРСР — відповідно 233 км² і 11,3 тис. км²). Утворюється злиттям річок Білої Т. і Чорної Т. на пд.-сх. схилах *Карпат Українських*. У верхів'ї — гірська, порожиста. Вийшовши з гір, перетинає *Закарпатську низовину*; шир. річища досягає 150 м, у пониззі — понад 400 м. Найбільші притоки — *ліви* (Самощ, Кереш, Марош). Живлення в основному снігове і дощове. Бувають великі повені (остання 1970). Пересічна річна витрата води у верхів'ї 20 м³/с, у пониззі — понад 700 м³/с. Льодовий покрив

Тирлич звичайний.

Тис ягідний:
1 — пагі з шипкою-
дани;
2 — пагі з тичинкови-
ми колосками;
3 — тичинковий коло-
сок;
4 — шипкоягода.

нестійкий. На Т. споруджено гідровузли (найбільші — Тисалек і Кішкере в Угорщині), її водами живляться численні зрошувальні й судноплавні канали, зокрема Дунай — Тиса. Проведено роботи по обвалуванню берегів та випрямленню річища з метою захисту їх від руйнування і для регулювання стоку. Судноплавна до м. Тисаград (Угорщина). На Т. — міста Рахів, Тячів (УРСР), Сольнок, Сегед (Угорщина). У бас. Т. — добування кам'яної солі, природного газу і нафти. М. О. Кунця.

ТИСАГЕТИ, тисагетти (грец. *Θυσσάγεται*) — давні племена, згадані деякими античними авторами. За свідченням *Геродота*, Т. жили за сім днів дороги на Сх. та Пн. Сх. від *будинів*. Осн. заняттям Т. було полювання. Звичайно Т. відносять до племен, які жили в лісовій смузі Заволжя і зх. районах Уралу. Вважають, що Т. належали до давніх фінно-угор. племен півночі Сх. Європи.

ТИСК — фізична величина p , що характеризує інтенсивність нормальних (перпендикулярних до поверхні) сил, з якими одне тіло діє на поверхню іншого. Т. дорівнює границі відношення значення нормальної сили ΔF_n , що діє на ділянку поверхні тіла з площею ΔS , до величини цієї площі при умові, що ΔS прямує до нуля:

$$p = \lim_{\Delta S \rightarrow 0} \frac{\Delta F_n}{\Delta S} = \frac{dF_n}{dS}. \text{ При рів-}$$

номірному розподілі нормальної сили F_n , що діє на поверхню S , Т. на довільну ділянку цієї поверхні дорівнює F_n/S . Поряд з т-рою і густиною Т. є осн. макроскопічним параметром стану рідини та газу. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею Т. є *паскаль*; позасистемні одиниці Т. — *атмосфера, бар, мм рт. ст., мм вод. ст.* та ін.

ТИСКИНІВІЧ Григорій (пр. н. і см. невід.) — гетьман запорізьких козаків (1610). В тогочасних істор. джерелах збереглися згадки про участь Т. в поході запорожців 1609 на Крим.

ТИСМЕНИЦЯ — селище міського типу Івано-Фр. обл. УРСР, районний центр, за 11 км від Івано-Франківська. 8,5 тис. ж. (1983). Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1143. З кін. 14 ст. Т. була під владою шляхет. Польщі. В 1449 Т. здобула *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Т. захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1935 в Т. створено місцевий і районний к-ти КПЗУ. У 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Т. — с-ще міськ. типу. У селищі — виробниче хутрове об'єднання «Тисмениця», деревообр. ф-ка, харч. комбінат, лісгосп, райлісгосптехніка, райсільгоспхмія, комбінат побутового обслуговування тощо. Середня та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 бібліотеки. В Т. народився укр. церк.-освітній діяч, письменник-полеміст І. Княгиницький.

«ТИСМЕНИЦЯ» — хутрове виробниче об'єднання. Розташоване в смт Тисмениці Івано-Фр. р-ну

Івано-Фр. обл. Утворено 1963 в результаті об'єднання хутрових ф-к — Тисменицької (засн. 1880) та Львівської. Об'єднання переробляє шкурки кроля, ондатри, норки, лямки. Випускає чол. головні убори, пальта жіночі й дитячі, рукавиці, коміри з шкурок каракуля і норки, жіночі головні убори. М. М. Мельник.

ТИСМЕНИЦЬКИЙ РАЙОН — в Івано-Фр. обл. УРСР. До 1982 — *Івано-Франківський район*.

ТИСНЕННЯ — спосіб художньої обробки металу, шкіри, оксамиту та ін. матеріалів видавлюванням зображень на їхній поверхні; відбиток, зроблений цим способом. Зображення, що його треба видавити на матеріалі, вирізують на металевих матрицях, які за допомогою преса притискують до матеріалу. При Т. оксамиту, шкіри тощо матриці попередньо нагрівають. Т. відоме з давніх часів. Ще в 10 ст. Т. застосовували у Київ. Русі при виготовленні металевих оправ ікон, у 12 ст. — в Англії для оздоблення шкіряних обкладинок книг, у 15 ст. — в Італії для прикрашення оксамиту, призначеного для одягу тощо. На Україні Т. використовували в 14 ст. як засіб прикрашення шкіряних книжкових обкладинок. У 17—18 ст. орнаментика укр. Т. значно збагатилася і досягла високого рівня. Найкращі зразки укр. Т. створено в друкарнях Києва, Львова і Почаєва. У 20 ст. Т. широко використовують у палітурному виробництві, у шкіряно-галантерейному виробництві тощо.

ТИСЯЦЬКИЙ — 1) Начальник «тисячі» у військ. ополченні в *Київській Русі* (9—10 ст.). 2) Військ. керівник міського ополчення («тисячі») в давньорус. князівствах до серед. 15 ст. В *Новгородській феодальній республіці* Т. обирався на вічі з бояр і був найближчим помічником *посадника*. В містах, де не було вічового управління, Т. призначався *князем* з числа знатних бояр. Після ліквідації *Дмитрієм Донським* цієї посади в Москві Т. почали замінювати *воеводами* й намісниками.

«ТИСЯЧА» — ополчення в *Київській Русі* в 9—10 ст., згодом — території (в Києві, Новгороді, Чернігові тощо), якими управляли довірені особи князя — тисяцькі.

«ТИСЯЧА» — революц. загін італійських патріотів на чолі з Дж. *Гарібальді*, що діяв на Пд. Італії під час Італійської революції 1859—60. Налічував понад 1000 волонтерів (у числі їх був і рос. географ Л. І. *Мечников*). 6.V 1860 з ініціативи італ. демократичної Партії дії загін було відправлено на допомогу населенню о. Сіцилія, яке повстало проти влади *Бурбонів*. В результаті походу «Т.», що став одним з етапів *Рисорджименто*, Пд. Італію було визволено з-під гніту Бурбонів і на о. Сіцилія проголошено революц. диктатуру.

«ТИСЯЧА Й ОДНА НІЧ» — пам'ятка середньовічної араб. л-ри. Збірка фантастичних казок, побутових новел, дидактичних історій, анекдотів. Як гадає більшість учених, виникла на основі переказів у 9 ст. в Багдаді араб. мовою

збірки іран. казок «Тисяча розповідей», що ввібрала в себе й інд. елементи. В Багдаді вона поповнилась араб. фольклором. Ця редакція до нашого часу не дійшла. В 13—14 ст. виникла загально-відома єгип. редакція. Для всіх сюжетів збірки «Т. й о. н.» спільною є героїня Шахрезада (Шехерезада), яка 1001 ніч розповідає казки правителю Шахріяру, щоб уникнути смерті. Казки записані близько до народної мовою, багаті на гумор і поетичні аставки. Перший російський переклад — 1763—74. З мови оригіналу вперше рос. мовою збірку переклав М. Сальє (1929—39). Укр. переклад виходив 1905 і за участю І. Франка — 1912—13. Збірка мала великий вплив на л-ру, музику, живопис.

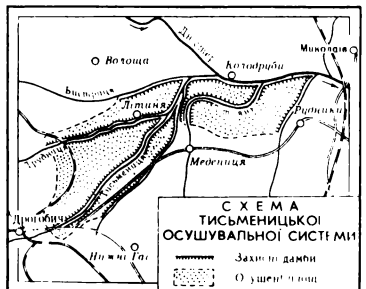
Тв.: Укр. перекл. — Тисяча й одна ніч, в. 1—3. Львів, 1912—13; Рос. перекл. — Книга тысячи и одной ночи, т. 1—8. М., 1958—59; Тисяча и одна ночь. М., 1977.

Лит.: Горстер А., Крымский А. К литературной истории «Тысячи и одной ночи». М., 1900. Ю. М. Кочубей.

ТИСЬКА КУЛЬТУРА, Тиси культура — археологічна культура часів *неоліту* (кін. 5 — поч. 4-го тис. до н. е.). Пам'ятки Т. к. поширені в басейні р. Тиси на тер. Угорщини, в деяких районах Чехословаччини, а також на тер. СРСР, зокрема в Закарп. обл. УРСР (поселення поблизу м. Мукачевого на Малій горі, виявлене в 2-й пол. 19 ст.). Поселення розміщалися на берегах річок (на Пд. — довгочасні з наземними жителями, на Пн. — короткочасні з жителями-земляками). Осн. заняття носіїв Т. к. — землеробство, скотарство, рибальство, мисливство. Обряд поховання — скорчені трупопокладення. При дослідженні пам'яток Т. к. знайдено кераміку (посудини для зберігання зерна, чаші на ніжках, глечі, миски, часто з багатоколірним розписом); знаряддя праці (кам'яні тесла і молоти, рогові сокири) тощо.

Лит.: Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Каменный век. М., 1973.

ТИСЬМЕНИЦЬКА ОСУШВАЛЬНА СИСТЕМА — гідромеліоративна система, збудована в заплаві р. Тисмениці та її приток. Загальна площа понад 7,9 тис. га. Т. о. с. розташована на тер. господарств-землекористувачів Дрогобицького та Миколаївського р-нів Львів. обл. Перші меліоративні роботи проведені до 1939. В 1956—60 Т. о. с. реконструйована. Відрегульовано 56,4 км русла р. Тисмениці, вздовж берегів споруджено 84,3 км водозахисних дамб, збудовано 129 гідротехніч.

споруд. Для інтенсивнішого с.-г. освоєння осушених земель на 3,4 тис. га прокладено закритий гончарний дренаж. На 213 га забезпечується додаткове зволоження місцевим стоком, що затримувється в зашлюзованій відкритій мережі і надходить на підґрунть зрошення по гончарних дренах. Поряд із штучними сіножатями та пасовищами на значній площі меліорованих земель т-ва вирощують кукурузу, картоплю, овочі та ін. культури.

О. Ф. Рубан.
ТИТ (пр. н. і см. невід.) — укр. гравер на дереві поч. 18 ст. Працював у Києві між 1706 і 1709. Твори: «Собор святих Апостолів», «Св. Микола» (1706), «Собор Печерських преподобних», «Іоанн Хреститель», іл. до «Акафистів» (друкарня Києво-Печерської лаври).

ТИТАН (від імені міфологічних Титанів) — найбільший за масою супутник Сатурна. Діаметр 5140 км, віддаль від центра планети 1221,8 тис. км. Відкрив 1655 Х. Гойгенс. Див. *Супутники планет*.

ТИТАН (Titanium; від імені міфологічних Титанів), Ti — хім. елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 22, ат. м. 47,90. Природний Ti складається з стабільних ізотопів ^{46}Ti (7,99 %), ^{47}Ti (7,32 %), ^{48}Ti (73,99 %), ^{49}Ti (5,46 %) і ^{50}Ti (5,25 %). Одержано також радіоактивні ізотопи Ti з масовими числами 43—52. Відкрив Т. 1791 англ. атомат-мінералог У. Грегор. Вміст Ti у земній корі 0,63 % за масою. Входить до складу понад 100 мінералів, найважливішими з яких є ільменіт, рутил, титаномангнетит, перовскіт, лопарит, анатаз та ін. (див. *Титанові руди*). Ti — тугоплавкий сріблясто-білий метал, густ. 4500 кг/м³; $t_{\text{пл}}$ 1665 °C; $t_{\text{кип}}$ 3260 °C. Чистий Ti пластичний, багато які домішки (особливо Н, С, N, O) надають йому крихкості. Існує у вигляді двох алотропних модифікацій (див. *Алотропія*). Нижче $t_{\text{пл}}$ 882,5 °C — стійка α -форма з гексагональною шільноупакованою кристалічною ґраткою, вище цієї $t_{\text{пл}}$ — β -форма з кубічною об'ємно-центрованою ґраткою. За звичайних умов Ti тривкий щодо дії кисню й води. Хім. активність Ti різко зростає при підвищенні $t_{\text{пл}}$. Ti, взаємодіє з галогенами, киснем, азотом, кремнієм та ін., утворюючи титану сполуки. Поглинає водень і утворює тверді розчини й гібриди.

Одержують Ti відновленням хлориду TiCl_3 магнієм при високій $t_{\text{пл}}$, а дуже чистий — розкладанням йодиду TiI_4 на розжареному дроті. Ti служить основою багатьох відносно легких і міцних, корозійностійких сплавів (див. *Титану сплави*, *Титаномagneзієва промисловість*).

В. Н. Сремько.
ТИТАНИ (Titānes) — 1) у грец. міфології божества, шість братів і шість сестер (діти Урана і Геї). У боротьбі проти богів Олімпу, очолюваних Зевсом, Т. зазнали поразки й були скінуті в Тартар. У пізніших міфах Т. ототожнювали з гігантами. Дітей і внуки Т. наз. титанадами (а іноді — та-

кож Т.). 2) Переносно Т. — людина, яка відзначається винятковим талантом.

ТИТАНИЙ ЗАЛІЗНЯК — те саме, що й ільменіт.

ТИТАНІТ, сфен (мінерал класу силікатів, CaTiO_3). Сингонія моноклінна. Густ. 3,51. Твердість 5,5—6,0. Колір жовтий, коричневий, зелений, червоний, сірий. Блиск алмазний, жирний. У Рад. Союзі є в РРФСР (Урал), на Україні (Український щит). При значних концентраціях використовують як титанову руду.

ТИТАНІЯ (від імені міфологічних Титанів) — найбільший за діаметром (бл. 1000 км) супутник Урана. Віддаль від центра планети 438 000 км. Відкрив 1787 В. Гершеля. Площина орбіти Т. майже перпендикулярна до площини орбіти Урана. Див. *Супутники планет*. ТИТАНОВІ РУДИ — природні мінеральні утворення з вмістом титану в таких концентраціях, що його економічно доцільно видобувати за сучас. стану розвитку техніки. Осн. пром. мінерали Т. р.: ільменіт (містить 43,7—52,8 % TiO_2), лейкоксен (до 96,4 % TiO_2), перовскіт (до 58,9 % TiO_2), титаніт (до 40,8 % TiO_2), лопарит (Na, Ce) TiO_2 (понад 39 % TiO_2), анатаз TiO_2 і рутил (містять до 60 % Ti). Родовища Т. р. поділяють на магматичні, вулканогенно-осадочні, метаморфогенні й розсипні; осн. пром. значення мають магматичні й розсипні родовища. Великі поклади Т. р. є в СРСР, Австралії, Індії, Бразилії, США, Канаді, Норвегії, Новій Зеландії, Малайзії, Шрі-Ланці та ін. країнах.

В. В. Науменко.
ТИТАНО-МАГНІЄВА ПРОМИСЛІВІСТЬ — галузь кольорової металургії, підприємства якої добувають і багатують титано-магнієву сировину і виробляють титан і магній. Тісний технологічний зв'язок між виробн. титану і магнію зумовив об'єднання їх в одну галузь пром-сті, незважаючи на різні властивості цих металів. В СРСР титан у пром. масштабі вперше одержано 1954 на Подольському хіміко-металург. з-ді (Моск. обл.). У 1962 виробн. титану освоєно на Березниківському титано-магнієвому комбінаті (Перм. обл.), 1965 — на Усть-Каменогорському титано-магнієвому комбінаті (Каз. РСР). На Україні виробн. титану почато 1956 на Дніпровському титано-магнієвому з-ді (з 1971 Запорізький титано-магнієвий комбінат). У 1958—60 введено в експлуатацію потужності на Іршанському гірничо-збагачувальному комбінаті, 1961 — першу чергу Верхньодніпровського гірничо-металургійного комбінату. В основу технології виробн. титану покладено магній-термічну схему, в якій послідуєть виробн. титану і магнію з використанням хлору для хлорування титановмісної сировини й магнію як відновника титану. Розвиткові титанового виробн. в СРСР значною мірою сприяло створення власного пром. виробн. магнію. В 1931 в Ленінграді став до ладу дослідний магнієвий з-д. На ньому було випробовано та освоєно технологічні схеми виробн. магнію,

розроблено апаратуру та підготовлено кадри робітників та інженерно-тех. персоналу для перших вітчизн. з-дів. Із введенням в дію 1935 першого магнієвого з-ду в Запоріжжі було почато пром. виробн. магнію в країні. В 1936 став до ладу Солікамський магнієвий з-д, 1943 введено в експлуатацію Березниківський магнієвий з-д. У післявоєнні роки магнієве виробн. швидко розвивається в основному в складі титано-магнієвих комбінатів. Крім того, збудовано магнієвий з-д у Калузькому виробничому об'єднанні «Хлорвініл». Наук. розробками проблем Т.-м. п. в країні займаються Титану всесоюзний науково-дослідний і проєктний інститут та Всесоюзний н. д. і проєктний ін-т алюмінієвої, титанової та електродної пром-сті (ВАМІ, Ленінград). О. Г. Шукін.
ТИТАНОТЕРІЄВИ, бронтотерієві (Brontotheriidae) — родина викопних ссавців ряду непарнокопитних. Включає 41 рід. Т. були переважно великими (вис. в холмі до 2,5 м) рослинними тваринами з відносно короткими товстими кінцівками (передні чотирьопалі, задні трипалі) та масивним тулубом. На лобних і носових кістках у деяких форм були парні рогоподібні вирости. Рештки відомих з відкладів нижнього еоцену — середнього олігоцену Євразії та Пн. Америки, зокрема в СРСР — з відкладів верхнього еоцену Примор'я (Rhinotitan) та Пн. Казахстану (Epmanteoceras).

В. О. Топачевський.
ТИТАНУ ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ І ПРОЄКТНИЙ ІНСТИТУТ — установа М-ва кольорової металургії СРСР. Засн. 1956 у Запоріжжі (1956—57 — філіал Держ. спеціального проєктного ін-ту, 1958—65 — Український держ. проєктний ін-т кольорової металургії, з 1965 — теперішня назва). З 1976 — у віданні всесоюзного виробничого об'єднання «Союзрідмет». У складі ін-ту (1983) — проєктна (15 відділів) і науково-дослідна (9 відділів, 17 лабораторій) частини, експериментальний цех, металургійний дослідний з-д. Філіал у м. Березники Пермської обл. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка технологічних процесів і апаратів, використовуваних у виробн. титану, магнію і титанових порошків; переробка відходів титано-магнієвого виробництва; аналітичний контроль виробн. титану і магнію; розробка проєктів буд-ва і реконструкції заводів, цехів, ділянок титано-магнієвого виробництва. Ін-т видає зб. з металургії та хімії титану і магнію, переробки відходів титано-магнієвого виробництва.

А. М. Петренко.
ТИТАНУ СПЛАВИ — сплави на основі титану з добавками алюмінію, олова, марганцю, молибдену, заліза, хрому та ін. елементів. Відзначаються високою мех. міцністю, жароміцністю, значною корозійною стійкістю в агресивних середовищах, багато які з них — доброю зварюваністю. За мех. характеристиками Т. с. поділяють на маломіцні (високопластичні), середньої міцності та високоміцні. Є Т. с. для експлуата-

Тит. Паморама Києва з лівого берега Дніпра. Фрагмент гравюри на дереві «Святий Микола» з книги «Пречестные акафисти...», 1706.

ції при низьких т-рах і ливарні. Мех. властивості Т. с. поліпшують *термомеханічною обробкою*. Т. с. застосовують як конструкційний матеріал в авіац. і космічній техніці, в хім. і нафтовій пром-сті, суднобудуванні тощо.

ТИТАНУ СПОЛУКИ — хім. сполуки, до складу яких входить титан у ступені окислення +4 (найхарактерніший), рідше +3 і +2. Похідні титану з ступенем його окислення +2 дуже нестійкі. Крім TiO , Ti_2O_3 , TiO_2 відомі також проміжні оксиди заг. формули Ti_nO_{2n-1} , де $n = 3, \dots, 10$. Найбільше практичне значення має діоксид титану TiO_2 — білий порошок, вихідна сировина для багатьох галузей пром-сті, особливо лакофарбової, т. з. титанові біліла. Гідрати діоксиду титану (титанові к-ти) утворюють численні мета-, орто- і політitanати, з яких найширше використовуються титанат барію $BaTiO_3$ (як *сегнетоелектрик*). Серед *галогенідів* значне місце займає хлорид титану, який у великих кількостях застосовують для одержання металевих титану і діоксиду TiO_2 . Титану нітрид TiN , карбід TiC , силіциди $TiSi_2$, Ti_3Si_2 , $TiSi$, бориди TiB , Ti_2B_3 , TiB_2 — тугоплавкі сполуки, застосовуються у техніці високих т-р, як *абразивні матеріали* і для виготовлення *твердих сплавів*. Титан утворює численні *сульфіди*, *телуриди*, *селеніди* та *інтерметалеві сполуки*. Багато Т. с. гідролізуються (див. *Гідроліз*).

В. Н. Єременко.

ТИТАРЕНКО Надія Калістратівна (18.IV 1903, с. Македоні, тепер Миронівського р-ну Київ. обл. — 26.I 1976, Київ) — укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1946). Закінчила театр. студію при «Київдрамтеатрі» (1920—21, педагог — Л. Курбас). У 1921 працювала в Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка, 1922—34 — в театрі «Березіль», пізніше — в Харків. театрі Революції, 1941—52 — в Харків. (з 1944 — Львівському) театрі юного глядача. Серед ролей — Мотронька, Параска («Комуна в степах»), «97» М. Куліша, Лотоцька («Дітяччя нашої країни» Микитенка), Маша («Бронепоезд 14-69» Іванова), Дездемона («Отелло» Шекспіра).

К. О. Силіна.
ТИТАРЕНКО Олександр Антонович [в. 17.30]. III 1915, м. Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл. — парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї робітника. Трудову діяльність почав 1930 на металург. з-ді в Маріуполі. Після закінчення 1937 Маріупольського металург. ін-ту працював майстром на металург. з-ді ім. К. Лібкнехта в Дніпропетровську. В 1937—39 служив у Рад. Армії. В 1939—41, 1946—48 — майстер, інженер-технолог, нач. цеху Маріупольського металург. з-ду. В 1941—46 — нач. цеху Нижньотатільського з-ду. З 1948 — перший секретар Іллічівського райкому партії м. Жданова, з 1951 — зав. відділом, секретар Сталінського обкому Компартії України. В 1952—60 — перший секретар Сталінського міськкому, з 1960 — другий секретар Сталінського обкому партії. В

1962—66 — перший секретар Запорізького обкому партії. З 1966 — секретар, з 1982 — другий секретар ЦК Компартії України. З 1966 — кандидат у члени ЦК, з 1971 — член ЦК КПРС. З 1952 — кандидат у члени ЦК, з 1965 — член ЦК Компартії України. З 1966 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань, депутат Верховної Ради УРСР 4—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ТИТЛІВСЬКИЙ (Tytlewski) Мачей (рр. н. і см. псевд.) — польсь. дипломат і хроніст. Був абатом бенедиктинського монастиря в Любені. На підставі релігійної очевидців, зокрема записок Т. Шемберга (нім. військовий, перебував на польсь. службі) і Я. Остророга (познанський воєвода, письменник) Т. описав Цецорський і Хотинський походи укр. козаків (див. *Хотинська війна 1620—21*). Цей твір видано лат. мовою під назвою «Розповідь про битви між поляками і турками 1620—1621 рр.» (Неаполь, 1622). Укр. мовою його перекладали С. Величко і С. В. Лукашківський.

Я. Д. Ісаєвич.
ТИТЛО, титла (від грец. τίτλος — напис) — надрядковий знакоч у давньогрец., лат., старослов'янській, давньорус. писемності, який вказував на скорочене написання слів (пропуск однієї чи кількох літер). Ставили його здебільшого в часто вживаних словах. Т. завжди позначали літери з числовим значенням, а також букви, виведені над рядком. Спочатку Т. мало форму, подібну до прямої лінії: —, —, —, пізніше кількість його варіантів збільшилася. В *палеографії* дослідження графічних варіантів Т. допомагає встановити час створення рукопису.

ТИТОВ Володимир Георгійович (н. 1. I 1947, м. Єрстевськ, Читинської обл.) — льотчик-космонавт СРСР, подвоєний авіації. Член КПРС з 1971. Після закінчення (1970) Черніг. вищого військ. авіац. уч-ща льотчиків служив у військово-повітр. силах льотчиком-інструктором, а потім — командиром ланки авіац. полку. В загоні космонавтів з 1976. Разом з Г. М. Стрекаловим і О. О. Серебровим 20—22.IV 1983 здійснив політ у космос на космічному кораблі «Союз Т-8» (див. «Союз»). Нагороджений орденом Леніна.

ТИТОВ Герман Степанович (в. 11. IX 1935, с. Верхнє Жиліно Косинського р-ну Алт. краю) — льотчик-космонавт СРСР, генерал-лейтенант авіації, Герой Радянського Союзу (1961), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1962), Герой Праці СРВ (1962), Герой МНР (1962). Член КПРС з 1961. Закінчив Сталінградське військово-авіац. уч-ще (1957). Військово-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1968) та Військову академію Генштабу ім. К. Є. Ворошилова (1972). Канд. військ. наук (з 1980). З 1960 — в загоні космонавтів. 6—7.VIII 1961 здійснив другий в історії людства орбітальний політ у космос на кораблі «Восток-2» (див. «Вос-

ток»). За 25 год 11 хв корабель зробив понад 17 обертів навколо Землі. Політ дав змогу оцінити вплив невагомості на організм людини та її працездатність протягом добового перебування в космічному просторі. Депутат Верховної Ради СРСР 6 і 7-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями та багатьма інш. орденами. Ім'ям Т. названо кратер на зворотному боці Місяця.

ТИТОВ Федір Іванович [8 (20). II 1864, м. Суджа, тепер Курської обл. — 20.XII 1935, Белград] — рос. книгознавець, історик. Закінчив Київську духовну академію (1890), де пізніше викладав рос. церковну історію. З 1901 був редактором неофіційної частини журн. «Києвские епархиальные ведомости». Брав участь у роботі кількох вчених товариств та комісій. Автор праць з історії книгодрукування й освіти («Очерки по истории русского книгопечатания и книгопечатания», в. 1. К., 1911; «История типографии Киево-Печерской лавры», т. 1. К., 1918, та ін.). У 1918 емігрував.

Т.: Старша вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX в. К., 1924; Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII вв. К., 1924. С. І. Білоусь.

ТИТОВ Юрій Євдямійович (в. 27.XI 1935, Омськ) — укр. рад. спортсмен-гімнаст, засл. майстер спорту (з 1956). Член КПРС з 1969. Олімпійський чемпіон з спорт. гімнастики у командній першості (1956), абсолютний чемпіон світу (1962), Європи (1959), СРСР (1958, 1961); в 1957—62 — неодноразовий чемпіон світу, Європи і СРСР в окремих видах багатоборства. З 1976 — президент Міжнар. федерації гімнастики. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТИТОНСЬКИЙ ВІК і **ЯРУС** — пізній вік юрського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Т. я. (вапняки, глиня, аргіліти, алевроліти, конгломерати, пісковики, фліші) поширені на Донбасі, в Дніпровсько-Донецькій та Причорноморській западинах, у Кримських горах, Карпатах. Їхня потужність становить здебільшого 100—500 м. З відкладами Т. я. пов'язані родовища мармуровидних вапняків. Див. також *Юрський період* і *юрська система*.

ТИТР (франц. titre, букв. — заголовок) в аналітичній хімії — один із способів вираження *концентрації* розчину. Т. розчину — маса речовини, що міститься в одному кубічному сантиметрі або в одному мілілітрі розчину (г/см³; г/мл). Застосовують в *титриметричному аналізі*.

ТИТРИ в кіно — напис на кадрі кіно- і телефільмів. Т. поділяються на вступні і заключні (назва фільму, перелік осн. учасників, рік створення фільму, студія тощо), проміжні (назви серій, сценарних розділів, пояснювальні тексти тощо), а також внутрішньо-кадрові — субтитри (у «німому» кіно, у зарубіжних недубльованих фільмах, а також у фільмах для глядачів з вадами слуху). Суб-

О. А. Титаренко.

титри передають зміст діалогів, повідомляють про зміни часу і місця дії.

ТИТРИМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ (від *титр* і грец. *метрею* — вимірюю) — метод кількісного аналізу, що ґрунтується на вимірюванні об'єму розчину реагенту, витраченого на реакцію з визначуваною речовиною. Реагент звичайно застосовують у вигляді розчину точно відомої концентрації, т. з. робочого розчину. У Т. а. використовують реакції, при яких взаємодія між визначуваною речовиною і реагентом відбувається у відповідних стехіометричних відношеннях (див. *Стехіометрія*), по можливості швидко, при цьому не повинні відбуватися ніякі побічні реакції. Залежно від типу хімічної реакції розрізняють три осн. методи Т. а.: окислювально-відновний (оксидиметрія), який ґрунтується на застосуванні окислювально-відновних реакцій, робочим розчином служать розчини $KMnO_4$, I_2 , $Na_2S_2O_8$ та ін.; метод кислотно-основного титрування, в якому використовують реакції нейтралізації; метод осадження і комплексоутворення, що супроводжується утворенням осадку або координаційних сполук у процесі реакції. Т. а. здійснюють титруванням до т. з. точки еквівалентності, яку встановлюють за допомогою індикаторів (див. *Індикатори в хімії*) або інструментально (див. *Електрохімічні методи аналізу*). Чим точніше визначено точку еквівалентності, тим менша похибка аналізу. Переваги Т. а. перед ін. методами аналізу: швидкість, широкий вибір визначуваних речовин, автоматизація аналізу тощо.

ТИТРУВАННЯ в аналітичній хімії — поступове додавання розчину реагенту з відомою концентрацією (див. *Титр в аналітичній хімії*) до вимірюваного об'єму досліджуваного розчину в титриметричному аналізі. Закінчення Т. (точку еквівалентності) встановлюють: за допомогою індикаторів (див. *Індикатори в хімії*), за зміною інших фіз.-хім. властивостей досліджуваного розчину, наприклад, електропровідності (кондуктометричне Т.), або потенціалу електрода, зануреного в розчин для аналізу (потенціометричне Т.). Існують непрямі методи Т., наприклад, метод залишків, коли до досліджуваного розчину додають відомий надлишок робочого розчину, який потім відтитровують іншим робочим розчином. Застосовують Т. для визначення концентрації розчину.

ТИТУЛ (від лат. *titulus* — напис; почесне звання) — 1) Спадкове або надане монархом почесне дворянське звання (граф, князь, барон, віком тощо). 2) В бурж. юриспруденції — підстава якогось будьякого права (наприклад, Т. купівлі-продажу). 3) В СРСР — найменування кошторису капітального будівництва об'єктів, включених до т. з. титульних списків. 4) Перша сторінка книги, на якій вміщено заголовок, прізвище автора, назву видавництва, рік і місце видання.

ТИТУЛЬНИЙ СПІСОК — в СРСР затверджений у відповідному порядку список об'єктів, що їх будують або реконструюють чи включають до плану капітальних вкладень. В Т. с. зазначають: назву та місцезнаходження будови; рік початку і закінчення будови; проектну потужність; кошторисну вартість завдання за об'ємом капітальних вкладень і введенням у дію виробничих потужностей та осн. фондів. На основі Т. с. планують підприємстві, фінаンスують буд-во, надають кредити, виділяють фонди на матеріально-тех. ресурси. Залежно від особливості й кошторисної вартості буд-ва Т. с. затверджують Рада Міністрів СРСР, Ради Міністрів союзних республік, м-ва й відомства СРСР, респ. м-ва й відомства, крайові й обл. виконкоми Рад народних депутатів, міськвиконкоми міст респ. підпорядкування. Складаючи Т. с., передбачають найефективніше використання капітальних вкладень у планованому періоді, скорочення строків буд-ва, спрямування коштів насамперед на пускові об'єкти. В Т. с. включають тільки ті будови, що до початку планованого періоду мають затверджені проекти і кошториси. Розрізняють Т. с. будов і пооб'єктні, або внутрішньобудівельні Т. с. В Т. с. будов наводять перелік перехідних об'єктів і тих, що їх заново розпочинають. Пооб'єктні Т. с. розробляють на основі затвердження Т. с. будов і використовують для оперативного планування. Їх заповнюють відповідно до номенклатури об'єктів, робіт і витрат зведених кошторисів. Пооб'єктні Т. с. незалежно від кошторисної вартості щорічно затверджують замовники у погодженні з генеральним підрядником. **ТИФ** (від грец. *tyfos* — дим, чад) — спільна назва ряду інфекційних хвороб, схожих в деяких своїх проявах (гарячкою) і потьмаренням свідомості, але різних за своєю етіологією, а саме висипного тифу, паратифу, поворотного тифу і черевного тифу.

ТИФЛІС — колишня (до 1936) назва м. Тбілісі. **ТИФЛОГРАФІКА** (від грец. *typhlos* — сліпий і *grafika*) — теорія побудови рельєфних малюнків і креслень, які використовують для навчання сліпих малюванню та кресленню або з метою узагальнення навч. матеріалу з ін. предметів. Т. враховує особливості дотикового сприймання сліпими графічних зображень і на цій основі створює систему навчальних засобів навчання, спрямовану на формування в учнів конкретних уявлень про предмети і явища реального світу, розвиток їхньої пізнавальної активності й самостійності. У школах для сліпих рельєфне малювання і креслення виконуються за допомогою тифлографічних приладів, які дають змогу учням одержувати на папері або планшеті з спец. мастиковим покриттям зображення геом. фігур, різних предметів, графіків, схем, діаграм тощо. Див. також *Тифлотехніка*. **ТИФЛОПЕДАГОГІКА** (від грец. *typhlos* — сліпий і *pedagogika*) —

галузь дефектології, наука про особливості виховання і навчання сліпих і слабозорих дітей. Осн. завданням Т. є розробка системи педагогічного впливу, спрямованої на всебічний розвиток учнів з вадами зору, формування у них процесів компенсації сліпоты та корекції вторинних відхилень, зумовлених зоровою недостатністю, а також підготовка їх до суспільно корисної трудової діяльності. Т. досліджує питання спец. орг-ції навч.-пізнавальної діяльності учнів на основі всебічного використання ними збережених аналізаторів (слуху, дотику, залишкового зору); обладнання пед. процесу спец. навчальними посібниками та тифлотех. приладами (див. *Тифлотехніка*); психолого-пед. особливості дітей з вадами зору тощо. Т. пов'язана з суміжними науками: загальною і спеціальною педагогікою, психологією, офтальмологією, патофізіологією, дит. психоневрологією та ін. Наук. розробка проблем Т. здійснюється у Н.-д. ін-ті дефектології АПН СРСР, у Педагогічній науково-дослідній інституті УРСР, на кафедрі тифлопедагогіки Ленінгр. пед. ін-ту ім. О. І. Герцена. Значний внесок у розвиток Т. зробили рад. вчені М. І. Земцова, І. О. Соколякський, Б. Г. Коваленко, Ю. О. Кулагін, Р. С. Муратов, О. І. Мешеряков, В. С. Сверлов, Л. І. Солнцева та ін. Див. також *Тифлографіка, Школа для сліпих*.

Лит.: Земцова М. І. Пути компенсации слепоты в процессе познавательной и трудовой деятельности. М., 1956; Кулагин Ю. А. Восприятие средств наглядности учащимися школы слепых. М., 1969; Солнцева Л. И. Развитие компенсаторных процессов у слепых детей дошкольного возраста. М., 1980; Акимовский В. М., Моргулис И. С. Основы тифлологии. К., 1980; Акимовский В. М., Моргулис И. С. Трудовая реабилитация инвалидов по зрению. К., 1983.

ТИФЛОТЕХНІКА (від грец. *typhlos* — сліпий і *texnika*) — розділ дефектології, що розробляє принципи конструювання і використання технічних засобів (приладів, машин тощо) для корекції й компенсації дефектів зору; сукупність цих технічних засобів. Осн. принцип конструювання Т. полягає у компенсації втраченої функції зору за допомогою збережених аналізаторів (слуху, дотику, залишкового зору). З цією метою застосовуються фотоелектричні сигналізатори, які перетворюють світлові сигнали на звукові або дотикові, моделі, макети, рельєфні схеми, допоміжні оптичні прилади, прилади для рельєфного письма та креслення тощо. Н.-д. робота у галузі Т. проводиться в тифлотех. лабораторії Н.-д. ін-ту дефектології АПН СРСР. Див. також *Тифлопедагогіка, Тифлографіка, Читальна машина для сліпих і сліпоглухих, Школа для сліпих, Брайля шрифт*.

І. С. Моргуліс.
ТИХЕНКО Сергій Іванович (6.VI 1896, м. Шемаха, тепер Узр. РСР — 19.X 1971, Київ) — укр. рад. юрист, професор (з 1960), заслужений діяч науки УРСР (з 1968). Н. в сім'ї службовця. В 1918 закінчив юрид. ф-т Петрогр. ун-ту. З 1928 по 1938 працював в Укр.

Н. К. Титаренко.

В. Г. Титов.

Г. С. Титов.

ін-ті вивчення злочинності, 1935—41 — в Київ. ін-ті науково-судової експертизи, одночасно в 1938—41 — в Укр. ін-ті юрид. наук. З 1944 викладав у Київ. ун-ті; з 1947 — зав. кафедрою кримінального права. В 1947—52 був членом Верховного суду УРСР. Осн. праці присвячено питанням кримінального права та криміналістики.

ТИХИЙ Іван Антонович (10.І. 1927, с. Савинці, тепер смт Балаклійського р-ну Харків. обл.—

І. А. Тихий. Черногузи. 1960.

27.VI 1982, Київ) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). У 1953 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у С. Григор'єва і В. Костецького. Твори: «Щасливий батько» (1951), «Прийом до піонерів» (1953), «Материнство» (1957), «Черногузи» (1960), «Рідна земля» (1963), «Вічний вогонь» (1964—65), «Жменя землі» (1967), «В Смольний» (1970), «Здрастуй, Славутиче!» (1975). В 1964—82 викладав у Київ. художньому інституті.

ТИХИЙ Наум Миронович (справж. прізви., ім'я та по батькові — Штілерман Наум Месрович; н. 28.V 1920, с. Ємільчине, тепер смт Житомир. обл.) — укр. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1947). Працював у періодичній пресі (1947—55). Перша зб. віршів «Розмова з друзями» вийшла 1947. Автор книг віршів і поем «Листи з гуртожитку» (1949), «Любов і труд» (1956), «Що серце знає» (1958), «Коліска на вітрах» (1964), «Шілу хліб твій» (1972), романів «В дорогу виходь на світанні» (1959), «Рахунок за сонце» (1979) та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Г. Г. Ежелов.

ТИХИЙ ОКЕАН — найбільший океан земної кулі. Розташований між Азією та Австралією на Зх., Америкою на Сх., Антарктидою на Пд. Площа 178,7 млн. км² (бл. половини площі Світового океану), об'єм водної маси 724 млн. км³. Найглибший з океанів, його пересічна глб. 3984 м, максимальна — 11 022 м (*Маріанський жолоб*). Берегова лінія на Зх. дуже розчленована, тут розташовані всі окраїнні й міжострівні моря (див. таблицю). Сх. береги відносно рівні, найбільші затоки — *Аляска*, *Каліфорнійська затока*. На Зх. переважають абразійні та акумулятивні, подекуди фіордові береги, на Сх. — абразійно-дедукційні. В Т. о. налічують понад 10 тис. островів. Найпоширеніші океанічні острови коралового

та вулканічного походження, особливо у пд. та пд.-зх. частинах океану (див. *Океани*). Виділяють також материкові острови (*Сата-лін*, *Японські острови*, *Філіппінські острови*, *Нова Гвінея* тощо) та острови перехідної зони, переважно вулканічні — більшість *Курильських островів*, *Алеутських островів*, о-ви *Рюкю* (Нансей) та ін. Через Т. о. проходить *лінія зміни дати*.

Рельєф дна. У Т. о. представлені різні форми рельєфу дна — від *морфоструктур* планетарного порядку до *мікрорельєфу*. Підводна окраїна материків (10 % площі дна) найбільшу ширину має у зх. частині океану, де шир. *материкової обмілини* (шельфу) досягає 800 км (зокрема, у *Берінговому морі*). У перехідній зоні (понад 13 % площі дна) найкраще виявлені *глибоководні западини* (жолоби) з максимальними для Світового ок. глибинами (див. таблицю). Ложе Т. о. займає понад 65 % площі дна. В його межах виділяють *глибоководні абсальні улоговини* завглибшки 5000—6000 м, розділені підводними підняттями. Серед найбільших — *Північно-Східна улоговина* (пл. 32,5 млн. км²), розчленована численними широтними розломами, *Північно-Західна улоговина* з *Шатського підняттям*, а також *Центральна улоговина* та *Південна улоговина*. Рельєф улоговин переважно горбистий. Більшість підводних хребтів у межах ложа Т. о. являють собою брилово-склепінні підняття, ускладнені горами переважно вулканічного походження, які подекуди утворюють острови (*Галапій*, *Самоа*, *Пасхи* тощо та ін.). Крім цих підняття, відомі підводні гори Магеллана, Музикантів, Картографів. Система середньоокеанічних хребтів (11 % площі дна) представлена *Південно-Тихоокеанським підняттям*, *Східно-Тихоокеанським підняттям* та *Чілійським підняттям* у сх. та пд.-сх. частинах океану. Порівняно з ін. океанами ця морфоструктура має більшу ширину, менш розчленовані схили, не завжди чітко визначену рифтову долину (див. *Рифт*). У Т. о. виявлено всі типи донних відкладів. Характерною особливістю є значне поширення *глибоководної червоної глини*, що вкриває дно океанічних улоговин. У пн. частині океану поширені *кремністі осадки*, гол. чин. діатомовий мул, в екваторіальній зоні — *радіолярійний мул*. На Пд. від екватора окремі ділянки два покриті *форамініферним мулом*, поблизу узбережжя переважають *теригенні відклади*. Найбільша товща донних відкладів у котловинах окраїнних морів (2—3 км і більше), на дні улоговини ложа — до 1 км. Див. також *Рельєф океанічного дна*.

Клімат Т. о. дуже різноманітний, що пов'язано з його положенням у різних кліматичних поясах — від екваторіального до субарктичного на Пн. та антарктичного на Пд. У субтропічних широтах розвиваються Пн.-Тихоокеанський та Пд.-Тихоокеанський максимуми, розділені Екваторіальною депресією, у Пн. півкулі — Алеутський

мінімум, у Пд. (між 40° і 60° пд. ш.) — протягом року переважає низький атм. тиск. Під дією цих центрів у субтропічних і тропічних широтах виникають *пасати*, у помірних широтах — сильні зх. вітри. Для зх. частини Т. о. характерні *мусони*, у тропічних широтах цієї частини океану формуються *тайфуни*. У лютому пересічна т-ра повітря над океаном зменшується від +26, +27° біля екватора до —20° у Берінговому м. та до —10° (літо в Пд. півкулі) біля берегів Антарктиди, у серпні відповідно +26, +28°, +6, +8° та —25°. Макс. кількість опадів біля екватора до 3000 мм на рік, у помірних широтах — 1000—1500 мм, у високих — 300—500 мм, у субтропічних — 100—200 мм на рік.

Гідрологічний режим Т. о. визначається його кліматичними умовами та водообміном з ін. океанами. Пересічна т-ра поверхневих вод +19,1°, усієї водної маси +3,7°. Т-ра змінюється від від'ємних значень у високих широтах до +29° і більше в районі *термічного екватора*. Широтний хід ізоترم порушується теплі й холодні течії. З глибиною т-ра зменшується (до глб. 1000 м), нижче її зміни незначні, у придонному шарі становить від +2° до —1°. Найбільша солоність поверхневих вод у пасатних зонах — 35,9 ‰ (на Пн.) та 36,9 ‰ (на Пд.). Під впливом пануючих вітрів поверхневі течії мають гол. чин. зх. напрям у низьких широтах та сх. у високих. У помірних широтах переважають субтропічні антициклоніальні кругообіги, що включають течію *Курасіо*, *Каліфорнійську течію* та *Північну Пасатну течію* у пн. частині океану, *Східно-Австралійську течію*, *Перуанську течію* та *Південну Пасатну течію* у пд. частині.

У високих широтах Пд. півкулі виникає Антарктична циркулярна течія, у Пн. — циклонічний кругообіг, що включає *Курильську течію*, Пн.-Тихоокеанську та Аляскінську течії. Під Пд. Пасатною течією існує потужна глибинна протитечія — течія Кромвелла. Найбільші хвилі спостерігаються в районі дії зх. вітрів — у Пн. півкулі на Пн. від 40° пн. ш., у Пд. — між 40° і 60° пд. ш. Вис. їх понад 20 м (напр., у зат. Аляска). У пн. частині океану виникають *цунамі*. Припливи найчастіше бувають добові та змішані. Макс. вис. припливів — 13 м (у Пенжинській губі Охотського м.), у відкритому океані — 0,5—2,5 м. Лід у вигляді плаваючої криги та *айсбергів* утворюється у крайній пн. частині океану і біля берегів Антарктиди.

Рослинний і тваринний світ. Найбільший розножок життя спостерігається вздовж узбережжя на малих глибинах. Серед донних водоростей (бл. 4 тис. видів) у помірних широтах багато фукусових і ламинарєвих, у тропічних широтах їх заміняють саргасові, деякі зелені і червоні водорості. Для міководдя в тропічних широтах характерні коралові рифи, на узбережжі — *мангрові ліси*. Біомаса і чисельність водоя-

ТИХИЙ ОКЕАН

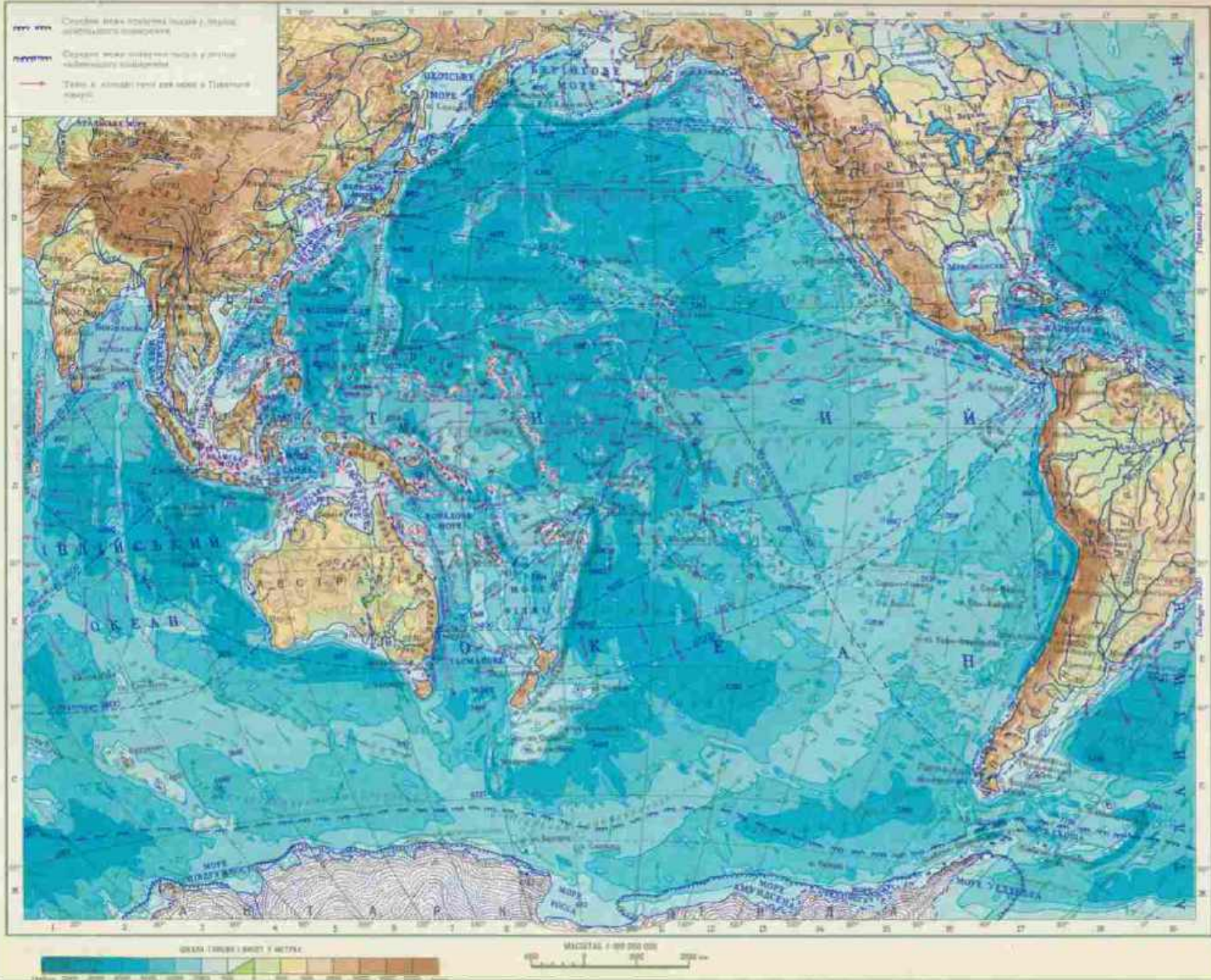
[illegible]

Order: *Staphylinidae* (beetle), *Staphylinidae* (beetle)

Pharmaceuticals

Copyright 2009 by the author(s). All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or by any information storage or retrieval system, without permission in writing from the author(s).

Table 6. Altimeter error due to wind in Tianshan.

Highly pressurized

- СЕРГЕЙ ПОПОВ

- [illegible]

них організмів у напрямі від полярних широт до екватора зменшується, зокрема біомаса зоопланктону (див. *Планктон*) — у 5—10 раз, *бентосу* — в 40—80 раз, риб — у 2—3 рази, а видова різноманітність зростає. З глибиною в Т. о. зменшується як чисельність, так і кількість видів гідробіонтів; на великих глибинах Т. о. живуть *глибоководні тварини*. В складі фітопланктону Т. о. бл. 1300 видів; переважають одноклітинні водорості, гол. чин. діатомові, перидиней і коколитофори, в складі зоопланктону — веслоногі ракоподібні, евфаузи, радіолярії, сифонофори, медузи, реброплавці. Тваринний світ Т. о. за видовим складом в 3—4 рази багатший, ніж в ін. океанах; багато які його представники є *ендемками* (наприклад, морські їжаки, морський котик, сивуч, більшість лососевих), трапляються кашалоти, кити смугачі тощо. Найважливіше промислове значення мають: риби (анчоуси, лососеві, оселедець, сардина, сайра, тунці, камбала, минтай та ін.), савні (мор. котик, калан, морж, сивуч), безхребетні (краби, креветки, устриці, гребінець, головоногі молоски та ін.), рослини (*морська капуста*, агаронос-анфельція, морська трава зостера тощо). Історія дослідження Т. о. має кілька етапів. Ще у стародавні часи (1 тис. до н. е. та перші ст. н. е.) по Т. о. плавали китайці, малайці, полінезійці. Першим з європейців берегів океану досяг ісп. конкістадор В. Н. де *Бальбоа* (1513). У 1521 Ф. *Магеллан* під час першої кругосвітньої подорожі переплив океан і дав йому назву «Тихий». Доповнили відомості про океан плавання ісп. мореплавця А. Сааведри (1528—29), англ. Ф. Дрейка (1577—80), голл. А. *Тасмана* (1642—43) та ін. З 17 ст. рос. мореплавці почали досліджувати пн. та пн.-сх. частини Т. о. У 1648 С. І. *Дежньов* уперше вийшов з Пн. Льодовитого ок. у Тихий ок. В. *Берінг* та О. І. *Чиріков* (1728, 1741), І. Федоров та М. С. Гвоздев (1732) нанесли на карту пн.-сх. узбережжя Т. о. Нові відомості про центр. та пд. частини океану дали плавання ісп. Кука (1768—79). Під час першої рос. кругосвітньої подорожі І. Ф. *Крузенштерн* та Ю. Ф. *Лисянського* (1803—06) вивчали, зокрема, фіз. властивості води. У 1823—26 під час експедиції на судні «Предприятіє» рос. фізик Е. Х. *Ленц* провів перше визначення питомої ваги води. Глибоководні спостереження проводили Ж. С. *Дюмон-Дюрвіль* (1828), американець Ч. Уілкс (1839—40) та ін. Наступний період вивчення Т. о. характеризується розвитком комплексних океанографічних досліджень — англ. експедиція на судні «Челленджер» (1872—76), амер. на судні «Тускарорі» (1873—76), рос. на судні «Вітязь» (1886—1889) під керівництвом С. О. *Макарова* та ін. Після Великої Вітчизн. війни у Т. о. проводять дослідження рад. вчені на спеціально обладнаних кораблях («Вітязь», «Михайло Ломоносов»,

«Академік Вернадський», «Ю. М. Шокальський», «О. І. Восіков», «Об» та ін.). Комплексне вивчення окремих районів Т. о. здійснюється за міжнар. програмами «Норпак» (з 1955), «Експапак» (з 1956) та Міжнар. геофіз. року (1957—58). У 1965—70 проводились міжнар. дослідження течії Курошіо та прилеглих районів, 1976 — тропічний експеримент «Тропекс-76» тощо. У дослідженнях Т. о. беруть участь Тихоокеанський ін-

Тихий океан. Моря
(за даними 1981)

Моря	Площа, тис. км ²	Най- більша глиби- на, м
Амундсена	98	585
Балі	40	1589
Банда	714	7440
Беллінсгаузена	487	4115
Берінгове	2315	5500
Жовте	416	106
Коралове	4068	9174
Молуккське	274	4970
Новогвінейське	338	4164
Охотське	1603	3521
Південно-Китайське	3537	5560
Росса	960	2972
Саву	104	3475
Серам	161	5319
Соломонове	755	9103
Сомова	1000	—
Судавесі	453	5914
Сулу	335	5576
Східно-Китайське	836	2719
Тасманове	3336	6015
Фіджі	3177	7633
Філіппінське	5726	10265
Хальмахера	75	3225
Яванське	552	1272
Японське	1062	3720

географії Далекосхідного наукового центру АН СРСР, Ін-т океанології ім. П. П. Ширшова АН СРСР, на Україні, зокрема, *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР, *Геологічних наук інститут* АН УРСР та ін. У бас. Т. о. живе половина населення планети, зосереджено значні біол., мінеральні, а також рекреаційні ресурси. На Т. о. припадає понад 50 % світового вилову риби, важливе місце займає продукція *аквакультури*. Серед мінеральних ресурсів Т. о. (переважно у шельфовій зоні) — нафта та газ (30—40 % усіх запасів Світового ок.), вугілля, олов'яна руда, золото, нікеліт, рутит, циркон, монацит та ін., поширені глауконіт, фосфорит, різноманітні буд. матеріали. У донних відкладах зосереджені залізо-марганцеві конкреції, алюміній (у червоних глинах). Через Т. о. проходять важливі мор. та повітр. шляхи, що з'єднують чотири континенти й численні острови. За обсягом мор. перевезень Т. о. займає друге місце після Атлантичного ок., повітр. транспорт має особливе значення через велику протяжність океану. Для безпеки мореплавства діють радіонавігаційні системи «Омега»,

«Лоран-А», «Лоран-С», космічні навігаційні системи («Транзит» та ін.), а також гідрометеорологічні служби спостереження за тайфунами й цунами. Рациональне використання та охорона природних ресурсів Т. о. можливі за умови всебічного міжнар. співробітництва. Карту див. на окремому аркуші, с. 256—257.

Лит.: Экономическая география Мирового океана. Л., 1979; Бурков В. А. Общая циркуляция Мирового океана. Л., 1980; Тихий океан. Л., 1981; Тихий океан. М., 1982.

Ю. Ф. Безруков,
М. П. Булаков.

ТИХОВ Гаврило Адрианович [19.IV (1.V) 1875, с. Смолевичі, тепер Смолевичського р-ну Мін. обл. — 25.I 1960, Алма-Ата] — рад. астроном, чл.-кор. АН СРСР (з 1927), акад. АН Каз. РСР (з 1946). Закінчив Моск. ун-т (1897). В 1906—41 працював у Пулковській, з 1941 — в Алма-Атинській обсерваторіях. Осн. праці — в галузі астрометрії і спектрофотометрії. Т. — основоположник астроботаніки і астробіології. Розробив методіку фотометричних спостережень за допомогою світлофільтрів. Окремі праці Т. стосуються також атм. оптики та аерозиманія. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ТИХОМАНДРИЦЬКИЙ Матвій Олександрович [17(29).I 1844, Київ — 1921] — укр. математик. Закінчив (1865) Петерб. ун-т, у 1879—83 працював там же, у 1885—1904 — у Харків. ун-ті (з 1888 — професор). В останні роки свого життя працював у Крим. ун-ті (Сімферополь). Наук. праці Т. присвячені вищій алгебрі, еліптичним функціям, абелевим інтегралам, теорії імовірностей. Т. — автор підручників з вищої алгебри та матем. аналізу.

ТИХОМЕЛЬ, Тихомль, Тихомля — давньоруське місто. Вперше згадується в *Іпатьєвському літописі* під 1152. За літописом, Т. був розташований на Волино-Подільському прикордонні. В 13 ст., можливо, входив до складу т. з. *Болохівської землі*. Археол. залишками Т. вважають городище 11—12 ст. поблизу однойменного села Білогірського р-ну Хмельн. області.

ТИХОМИРОВ Дмитро Іванович [24.X (5.XI) 1844 — 14(27).X 1915] — рос. педагог і осв. діяч. У 1866 закінчив Моск. учительську семінарію. Діяльність Т. тісно пов'язана з громадсько-пед. рухом 60-х рр. Був організатором і керівником однієї з перших у Росії вечірніх фабричних шкіл у Москві. Відомий і як діяч земських шкіл і пед. курсів (зокрема, курсів Моск. т-ва вихователів та учителів, пізніше названих «тихомировськими»). В 1894—1915 — редактор журн. «Детское чтение». Створив навч. посібники для поч. школи: «Буквар для сумісного навчання читанню й письму...» (1873; витримав 161 видання); «Початки граматики» (1885); у читанці «Весняні сходи» (1896; перевидавалася 50 разів) умістив уривок з поеми Т. Шевченка «Перебендя». В 1911 за редакцією Т. і з його вступною статтею вийшла рос. мовою збір-

Тихий океан.
Глибоководні жолоби

Жолоб	Найбільша глибина, м (за даними 1981)
Маріанський	11 022
Тонга	10 882
Філіппінський	10 265
Кермадек	10 047
Ідзу-Огасавара (Бонін)	9810
Курило-Камчатський	9717
Пн. Новогвінейський	9174
Волкан	9157
Бугенвільський	9103

ТИХОМИРОВ

М. М. Тихомиров.

А. М. Тихонов.

В. В. Тихонов.

ка вибраних віршів Т. Шевченка. Виступав з лекціями перед учителями на Україні.

ТИХОМИРОВ Михайло Миколайович [19 (31).V.1893, Москва — 2.IX.1965, там же] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1953). Н. в сім'ї службовця. В 1917 закінчив історико-філол. ф-т Моск. ун-ту. Був на музейній, бібліотечній, а також на викладацькій роботі (з 1934 — в Моск. ун-ті). З 1935 — в Ін-ті історії АН СРСР, потім — в Ін-ті слов'янознавства АН СРСР. В 1953—57 — академік-секретар Відділення істор. наук АН СРСР; з 1956 — голова Археологічної комісії. З 1959 — дійсний член Польс. АН. Т. — автор монографій з історії Росії періоду феодалізму, праць з історіографії та джерелознавства, статей з історії рос. культури, зокрема книгодрукування, пд.-слов'ян. країн, істор. географії тощо, а також публікацій істор. джерел. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями.

ТИХОН [справж. прізвище — Белявський Василь Іванович; 19 (31).XII.1865, м. Горішній, тепер Калінін. обл. — 7.IV.1925, Москва] — патріарх Московський і всієї Русі. Закінчив Петерб. духовну академію. З 1897 — єпископ. В 1898 — 1907 — архієпископ у Пн. Америці, 1907—13 — архієпископ Ярославський і Ростовський. Був активним діячем монархічної орг-ції «Союз руського народу». З 1917 — Московський митрополит, у листопаді на помісному соборі Руської православної церкви обраний патріархом. Т. оголосив анафему Рад. владі й намагався перетворити церкву на оплот контрреволюції, виступав проти декрету Рад. влад про відокремлення церкви від держави. За контрреволюц. діяльність 1922 притягнений до суду, відновившись. В 1923 помісний собор, скликаний обновленцями, позбавив Т. сану. Переконавшись, що боротьба проти Радянської влади призводить до втрати церкви впливу на віруючих, Т. публічно відмовився від контрреволюц. діяльності і закликів духовництва та віруючих до лояльного ставлення до Радянської влади.

ТИХОНОВ Андрій Миколайович [н. 17 (30).X.1906, Гжатськ, тепер м. Гагарін Смолен. обл.] — рад. математик і геофізик, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1953). Закінчив (1927) Моск. ун-т; з 1930 працює в ньому ж і в Ін-ті прикладної математики АН СРСР (з 1953). Наук. праці присвячені топології, функціональному аналізу, теорії диференціальних рівнянь, матем. фізиці, геофізиці, обчислювальній математиці. Т. — один з основоположників теорії диференціальних рівнянь з малим параметром при старшій похідній. Здійснив фундаментальні дослідження з теорії і методику застосування електромагн. полів для вивчення внутр. будови земної кори (1950). Під керівництвом Т. створено алгоритми розв'язування багатьох прикладних задач. Розвинув теорію (1956—63) одновимірних різнищевих схем (разом з О. А. Самарським). Введено

Т. поняття регуляризації (1943, 1963) дозволило розвинути методи розв'язування некоректно поставлених задач, зокрема обернених задач класичної математики і природознавства. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1953, 1976. Ленінська премія, 1966.

ТИХОНОВ Вячеслав Васильович (н. 8.II.1928, м. Павловський Посад, тепер Моск. обл.) — рос. рад. кіноактор, нар. арт. СРСР (з 1974), Герой Соціалістичної Праці (1982). Член КПРС з 1976. В 1950 закінчив ВДК. Перша роль в кіно — Володя Осьмухін у фільмі «Молода гвардія» (1948). Інші ролі в кіно: Матвій Морозов («Діло було в Пензіві», 1958), Віктор Райський («Надвечайна пригода», 1959), Олексій («Оптимістична трагедія», 1963), князь Андрій («Війна і мир», 1966—67), Мельников («Дожили до понеділка», 1968), полковник Ісаєв — Штірліс (багатосерійний телефільм «Сімнадцять миттєвостей весни», 1972), Микола Стрельцов («Воїни воювали за Батьківщину», 1974), Іван Іванович («Білий Бім чорне вухо», 1977). Читав текст від автора у фільмі «Відродження» (1980, кін. студія «Укртелефільм»). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1970. Ленінська премія, 1980. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980.

ТИХОНОВ Микола Олександрович [н. 1 (14).V.1905, Харків] — рад. держ. і парт. діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1975, 1982), доктор тех. наук (1961). Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї службовця. Закінчив Дніпроп. металург. ін-т (1930). Трудову діяльність почав з 1924 пом. машиніста паровоза. З 1930 — на інженерно-тех. роботі; 1933—47 — нач. цеху, гол. інженер на з-дах у Дніпропетровську та Первоуральську. В 1947—50 — директор Південнотрубного з-ду в Нікополі. В 1950—55 — нач. Гол. управління М-на чорної металургії СРСР. У 1955—57 — заст. міністра чорної металургії СРСР. У 1957—60 — голова Дніпроп. раднаргоспу. В 1960—63 — заст. голови Держ. науков. екон. ради Ради Міністрів СРСР — міністр СРСР. У 1963—65 — заст. голови Держплану СРСР — міністр СРСР. З 1965 — заст. Голови, з 1976 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З жовтня 1980 — Голова Ради Міністрів СРСР. У 1961—66 — кандидат, з 1966 — член ЦК КПРС. У 1978—79 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. З листопада 1979 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 8 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1951.

Т.: Избранные речи и статьи. М., 1980.

ТИХОНОВ Микола Семенович [22.XI (4.XII) 1896, Петербург — 8.II.1979, Москва] — рос. рад. письменник і громад. діяч, Герой

Соціалістичної Праці (1966). Учасник 1-ї світової, громадянської і Великої Вітчизн. воєн. Друкуватися почав 1918. Поема «Самі» (1920) — один з перших творів на ленінську тему. Збірки «Орда» і «Брага» (обидві — 1922) — про героїку і романтику революції. У зб. «Пошуки героя» (1927) звернувся до теми соціалістичного будівництва. Цикл віршів «Юрга» (1930), зб. «Вірші про Казахстан» (1935) присвячені дружбі народів СРСР. У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними творами — поема «Кіров з нами» (1941; Держ. премія СРСР, 1942), нарис «Ленінград приймає бій» (1942) та ін. Важливе місце у творчості Т. посідає тема Сходу, твор. пролет. інтернаціоналізму, боротьби за мир [цикл віршів «Афганська балада» (1922), «Грузинська весна» (1948); Держ. премія СРСР, 1949), «Два потоки» (1951; Держ. премія СРСР, 1952); «На другому Всесвітньому конгресі прихильників миру» (1953); книга повістей і оповідань «Шість колон» (1968); Ленінська премія, 1970)]. Писав оповідання, літ. мемуари, виступав як публіцист, перекладач (зокрема, поезій Т. Шевченка). Автор «Віршів про Україну» (1953—54), статей про Т. Шевченка, І. Франка, Н. Рибак. Твори Т. укр. мовою перекладали П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, В. Сосюра, М. Терещенко, А. Малишко. Депутат Верховної Ради СРСР 2—9-го скликань. Був членом Всесвітньої Ради Миру, головою Рад. Комітету захисту миру (1949—79). Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами» (1957). Золота медаль Миру ім. Ф. Жоліо-Кюрі. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1964).

Т.: Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1973—77; Укр. переклад — Вибір. Х., 1929; Війна. Х., 1933; Риси радянської людини. К., 1945; Оповідання про Пакистан. К., 1952; Вибрані поезії. К., 1957; Вибрані твори. К., 1967; Шість колон. К., 1972.

Лит.: Гринберг І. Творчество Николая Тихонова. М., 1972; Беляева С. Пост-интернационализм Николая Тихонова. К., 1976; Гур'єв Б. М. Микола Тихонов. К., 1976; Шостин В. Николай Тихонов. Л., 1981; Бажан М. Співачь великого братства (Про Николая Тихонова). В кн.: Бажан М. Думи і спогади. К., 1982; Моршинина А. Николай Семенович Тихонов. Библиографический указатель его произведений и литературы о нем. 1918—1970 гг. Л., 1975. I. Т. Крук.

ТИХОНОВИЧ Йосип Кирилович (пр. н. і см. невід.) — укр. і рос. військ. лікар. Доктор медицини (з 1823). Н. у Києві. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1813), де працював до 1828. Перебував на військ. службі; брав участь в російсько-турецькій війні (1828—29); працював у Кременчуку та Лубнах (1839—48); з 1848 до відставки 1855 — у Москов. лікарем губернской управи. Автор двотомної праці про охорону здоров'я вагітних, породіль та новонароджених (1825), а також опису хірургічних інструментів (1838), виданих у Москві. М. О. Оборін.

ТИХОНОВСЬКИЙ Олексій Лаврентійович (п. 15.IX 1935, м. Корюківка Черніг. обл.) — укр. рад. вчений у галузі вакуумної металургії, доктор тех. наук (з 1975). Член КПРС з 1976. Після закінчення (1958) Київ. політехнічного ін-ту працює в Ін-ті електроварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осп. праці — з питань електропроникневого плавлення і рафінування металів і сплавів, теорії фіз.-хім. процесів у вакуумі. Держ. премія УРСР, 1974.

ТИХОНРÁВОВ Микола Савич [3 (15).X 1832, с. Шеметове, тепер Мещовського р-ну Калуз. обл. — 27.XI (9.XII) 1893, Москва] — рос. літературознавець, археограф, акад. Петерб. АН (з 1890). Представник культурно-історичної школи в літературознавстві. Автор праць з історії рос. громад. думки — «Боярщина Морозова» (1865), «Московські вільнодумці початку XVIII ст. і Стефан Яворський» (1870), статей про давню і нову рос. л-ру і зх.-європ. л-ру (Данте, Шекспір) та ін. Вивчав і публікував рукописні матеріали; досліджував «Слово о полку Ігоревім», апокрифи, рос. та укр. драм. творчість А. Кантеміра, М. Ломоносова, В. Тредіаковського, Д. Фонвізіна, О. Пушкіна, М. Гоголя та ін.

ТИХОНРÁВОВ Михайло Клавдійович [16 (29).VII 1900, Владивосток — 4.III 1974, Москва] — рос. рад. вчений і конструктор у галузі ракетобудування і космонавтики, засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1961). Закінчив (1925) Військово-повітряну академію ім. М. Є. Жуковського. З 1932 — у Групі вивчення реактивного руху, з 1934 — керівник відділу у Реактивному н.-д. ін-ті. Керував створенням перших рад. ракет з двигунами на рідкому паливі. Досліджував рідинні ракетні двигуни, розробляв ракети для вивчення верх. шарів атмосфери, займався питаннями підвищення купчастості стрільби некерованих реактивними снарядами. Працював над проблемами проектування складених ракет. Брав участь у створенні перших штучних супутників Землі, пілотованих космічних кораблів, автом. міжпланетних апаратів. Т.—чл.-кор. Міжнарод. астрономічної академії (з 1968). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1957.

ТИХОКЕАНСЬКА СКЛАДЧАСТІСТЬ — те саме, що й мезозойська складчастість.

ТИХОКЕАНСЬКИЙ ФЛОТ (ТОФ) — оперативний-стратегічне об'єднання ВМФ СРСР, створене для захисту морських рубежів і забезпечення держ. інтересів СРСР на Далекому Сході. Основою ТОФ були сформовані 1922 Морські сили Далекого Сходу (нач. І. К. Кожанов), що існували до 1925. В 1932 їх було відновлено (команд.—М. В. Вікторов), 11.I 1935 перейменовано на ТОФ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 ТОФ перебував у постійній бойовій готовності. З початком радянсько-японської війни 1945 ТОФ (команд.— І. С. Юма-

шев) разом з рад. військами Забайкальського, 1-го і 2-го Далеко-східних фронтів брав участь у розгромі Квантунської армії, здійснював десантні операції по визволенню Пд. Сахаліну та Курильських островів. За виявлену мужність понад 30 тис. моряків, льотчиків і мор. піхотинців ТОФ нагороджено орденами і медалями, понад 50 з них присвоєно звання Героя Рад. Союзу. 19 кораблям і частинам ТОФ присвоєно найменування гвардійських, 16 — нагороджено орденами. За бойові заслуги ТОФ нагороджений орденом Червоного Прапора (1965).

ТИХОКЕАНСЬКІ КАМПАНІЇ 1941—45 — воєнні дії між збройними силами Японії і США та їхніми союзниками під час другої світової війни 1939—45 на Тихоокеанському театрі війни (Тихий ок., Індокитай, Бірма, Китай) з 7.XII 1941 по 2.IX 1945. Війна на Тихому ок. була результатом між-імперіалістичних суперечностей, викликаних прагненням япон. правлячих кіл до загарбання колоній та встановлення екон. і політ. контролю над Китаєм та ін. країнами цього регіону. В 1941 Японія, використовуючи напружене між-нар. становище, викликане нападом фашист. Німеччини на СРСР, вирішила силою зброї розв'язати суперечності з США і Великобританією. Т. к. поділяють на 3 періоди.

Кампанія 1941—42. Почалася 7.XII раптовими ударами япон. авіації по Тихоокеанському флоту США в Перл-Харборі, по амер. військ. об'єктах на Філіппінах і вторгненням япон. військ на тер. Таїланду і Малайї. 25.XII япон. війська захопили англ. базу Гонконг. 21.XII 1941 уряд Таїланду уклав союз з Японією і в січні 1942 оголосив війну США і Великобританії. 8.XII 1941—15.II 1942 япон. війська захопили Сингапур. 8.XII 1941—6.V 1942 — о. Лусон і п-ів Батаан; у ході Бірманської операції 20.I—20.V 1942 — Рангун. Внаслідок Яванської операції (18.II—10.III 1942) зазнали поразки голл. війська та англо-голл. флот. Япон. війська зайняли о-ви Борнео (Калімантан), Целебес (Сулавесі), Балі, Суматра, Ява. Окупація Голландської Індії дала в руки Японії великі запаси стратегічної сировини. В січні 1942 япон. збройні сили захопили зх. і центр. частини о-ви Нова Гвінея, Нова Британія, о-ви Гілберта, більшу частину Соломонових о-вів та ін. Але в мор. битві в Кораловому морі (7—8.V 1942) і в битві біля атола Мідуей (4—5.VI 1942) япон. удари з'єднання зазнали поразки. Внаслідок кампанії 1941—42 Японія втратила стратегічну ініціативу і перейшла до оборони.

Кампанія 1942—43. В її результаті амер. війська оволоділи о-вами Гілберта, Соломоновими (крім о. Буенівіль), зх. частиною о. Нова Британія, пд.-зх. частиною Нової Гвінеї, Алеутськими о-вами (Атту і Киска).

Кампанія 1944—45. Включав десантні операції союзників по захопленню Маршаллових (1—23.II 1944), Маріанських (15.VI—

10.VIII 1944), західної частини Каролінських (15.IX—12.X 1944), Філіппінських (17.X 1944 — травень 1945) островів і пн. частини Нової Гвінеї (січень — вересень 1944). В кінці 1944 союзні війська зайняли більшу частину Пн. Бірми. В результаті Хенаньської (17.IV—25.V), Хубей-Хунаньської (27.V—10.VIII) і Гуаньсіської (1.IX 1944 — січень 1945) операцій японці захопили сухопутні комунікації, що зв'язували пн. та пд. райони Китаю. Однак в цілому стратегічна обстановка в кінці 1944 різко змінилася на користь союзників. У 1945 амер. війська оволоділи о-вами Іводзіма (19.II—16.III) і Окінава (1.IV—21.VI). В 1-й пол. 1945 союзні війська успішно діяли в Бірмі. Союзники планували вторгнення на острови япон. метрополії лише в кін. 1945 — на поч. 1946. Вступ СРСР у війну проти Японії 9.VIII 1945 поставив її в безвихідне становище і зробив неможливим продовження війни. 6 і 9.VIII 1945 амер. авіація скинула атомні бомби на Хіросіму і Нагасакі, що не було викликає воєнної необхідності. В ході Маньчжурської операції 1945 рад. війська розгромили япон. Квантунську армію. 2.IX 1945 Японія змушена була капітулювати. Під час Т. к. япон. військ. сили втратили понад 893 тис. чол. убитими, 11 літаків, 21 авіаносець, 39 крейсерів, 130 есмінців і 130 підводних човнів. США у боях на Тихому ок. втратили бл. 160 тис. чол., у т. ч. бл. 29 тис. убитими і бл. 38 тис. таких, що пропали безвісти. Флот США втратив 2 літаки, 11 авіаносців, 10 крейсерів, 70 есмінців і 56 підводних човнів. Карту див. до ст. Друга світова війна 1939—45.

Н. М. Маркіна.
ТИХОРЕЦЬК — місто крайового підпорядкування Краснодар. краю РРФСР, райцентр. Залізнич. вузол. 65 тис. ж. (1983). Маш.-буд. (з-ди: трансп., хім., торг. устаткування) та харч. пром-сть. Технікум залізнич. транспорту. Засн. 1874, місто — з 1926.

ТИХОРСЬКИЙ Хома Трохимович [12 (23).X 1733, с. Доманове, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл. — 2 (14).II 1814, Петербург] — вітчизняний лікар, почесний акад. Петерб. АН (з 1798). В 1750—56 навчався в Київській академії, у 1759 закінчив мед. школу при Петерб. адміралтейському госпіталі; 1761—65 навчався у Лейденському ун-ті, де 1765 захистив дисертацію про причини подагри. З 1765 викладав фармакологію в петерб. госпітальних школах. В 1771—75 був старшим доктором Петерб. адміралтейського госпіталю, 1776—1806 очолював Петерб. сухопутний госпіталь. У 1774—79 — член Мед. колегії, з 1804 — Мед. ради. Т.— автор посібника з судової медицини; переклав рос. мовою ряд іноземних праць з медицини.

М. К. Бородій.
ТИХОХОДКИ (Tardigrada) — група безхребетних тварин, яка вважається додатковим класом типу членистоногих; іноді Т. виділяють у самостійний тип. Довжина 0,1—1,2 мм. Описано бл. 300

М. О. Тихонов.

М. С. Тихонов.

М. К. Тихонов.

П. Г. Тичина.

Я. Тишка.

Тичина:

- 1 — блекоти;
- 2 — підсижника;
- 3 — пахучої трави;
- 4 — золототисячника;
- 5 — шавлії;
- 6 — цибулі;
- 7 — аконіту;
- 8 — кульбаби;
- 9 — гороху;
- 10 — любки.

видів, пошир. від Арктики до Антарктики. В УРСР — 70 видів і підвидів. Живуть у прісних, іноді мор. водах, на суходолі в скупченнях крапельної вологи, переважно у ґрунті, серед мохів або лишайників. Живляться вмістом клітин нижчих рослин, деякі — паразити нематод, коловерток, голотурій, морських жолудів. Т. — роздільностатеві. Розмноження статеве (запліднені яйця відкладають у скинуту шкуру), відомий також партеногенез. Розвиток прямий з личинками. За несприятливих умов впадають в анабіоз; можуть, не втрачаючи життєздатності, витримувати тривале висихання, високі (до 150 °C) або низькі (до -272 °C) температури. Іл. с. 262.

В. І. Моченко.

ТИЧИНА Павло Григорович [15 (27).І 1891, с. Піски, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл. — 16.IX 1967, Київ] — укр. рад. поет, державний та громад. діяч, акад. АН УРСР (з 1929), Герой Соціалістичної Праці (1967), чл.-кор. Болгарської АН (з 1947). Член КПРС з 1944. Н. в сім'ї сільського дяка. Після закінчення Черніг. духовної семінарії навчався у Київ. комерційному ін-ті (1913—17). В 1923 працював співредактором журн. «Червоний шлях». У 1923—25 валежав до літ. орг-ції «Гарт», згодом до *Vaplite*. Учасник Міжнар. конгресу на захист культури (Париж, 1935). Почав друкуватися 1912. Перші вірші — в дусі демократичних традицій укр. та рос. доквітнєвої л-ри. Під час навчання в Чернігові відвідував «суботи» М. Кошобинського, де познайомився з революційно настроєною молоддю — Ю. Кошобинським, В. Прымаковим та ін. Визначальну роль в ідейному і худож. становленні Т. відіграли М. Кошобинський і М. Горький. Перша зб. віршів «Сонячні кларнети» (1918) сповнена настроєм революц. змін і перетворень, тонкою музичністю, багатством ритмелодики, поєднанням засобів новітньої поезії з укр. народно-пісенною традицією. Як співівець Великої Жовт. соціалістич. революції Т. виступив у зб.-ках «Плуг» та «Замість сонетів і октав» (обидві—1920). У віршах «На майдані», «Як упав же він...», «Псалом залізу» показав боротьбу трудящих за соціалістичне перетворення світу, змалював «красу нового дня». Ряд викривальних віршів («Плюсклим пророкам» та ін.) спрямовано проти укр. бурж. націоналістів. Осн. теми і мотиви зб. «Вітер з України» (1924) — соціалістичне будівництво, праця в колективі, рад. патріотизм, дружба народів. 21 листопада 1933 в газ. «Правда» опубліковано укр. мовою вірш Т. «Партія веде», відзначений у передовій статті газети як адалий поетичний вираз ролі партії в будівництві соціалізму. Вірш став програмним для збірки «Партія веде» (1934) і наступних збірок «Чуття єдиної родини» (1938; Держ. премія СРСР, 1941), «Сталь і піжність» (1941). У 30-і рр. Т. опублікував також ряд епічних творів «Шабля Котовського» (1938), «Шевченко і Чернишевський» (1939), поему про Г. Сковороду та ін.

В роки Великої Вітчизн. війни вірші Т., зібрані в книгах «Перемагають і жити!» (1942), «День настане» (1943), сповнені віри в перемогу рад. народу в його боротьбі проти фашист. загарбників. Філософське осмислення подій війни становить зміст поеми «Похорон друга» (1943). Велике значення для виховання патріотичних почуттів рад. людей мали публіцистичні виступи Т. «Геть брудні руки від України» та «Тремтіть, суностаті!». Публіцистичну діяльність продовжував і в наступні роки. Післявоєнний період творчості Т. позначений новими ідейно-худож. зверненнями. Ідеї мирної творчої праці, дружби народів, духовного зростання рад. людей є основними у збірках «І рості, і діяти» (1949), «Могутність нам дана» (1953), «Ми — свідомість людства» (1957), «Зростає, пречудовий світе» (1960), «Комунізму далі видні» (1961), «Срібної ночі» (1964), в посмертній книзі «У серці у моїм» (1971). Т. видав багато книжок для дітей: «Івасик-Телесик» (1929), «Дударик» (1950), «Слухася про Леніна» (1956) та ін. Творчість Т. — видатний внесок у розвиток л-ри соціалістичного реалізму, майстерний літопис північної історії укр. народу періоду великих революц. перетворень. В худож. узагальнюючих образах він відтінює головні риси характеру і свідомості рад. людини: почуття рад. патріотизму та інтернаціоналізму, вірність ідеям комуністичного оновлення світу. В історію укр. л-ри Т. увійшов як поет-новатор, що збагатив лексику, ритміку, муз.-зображувальні можливості укр. вірша. Поетичне багатство нар. пісні у творчості Т. поєднується з сучас. публіцистичною лексикою, з усім багатством літ. форм, вироблених класичною й рад. поезією. Багато віршів Т. покладено на музику. Т. належать численні поетичні переклади з рос., білорус., вірм. та ін. мов народів СРСР, а також з нім., польсь., болг., кит., турецької та ін. мов. Значним внеском у рад. філологічну науку є праці Т. про творчість Т. Шевченка, О. Пушкіна, Я. Купала, М. Гаврилу, К. Хетагурова, Х. Ботену. За «Вибрані твори» в 3-х томах (1957) Т. присуджено Держ. премію УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1962). У 1936—39 та 1941—43 Т. очолював Ін-т укр. літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. В 1943—48 — міністр освіти УРСР. На XVII—XIX, XXI—XXIII з'їздах обирався членом ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скликань, Верховної Ради УРСР 1—7-го скликань. В 1953 — 59 — голова Верховної Ради УРСР. Заст. голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР 4—5-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. У Києві 1980 відкрито *Тичини П. Г. музей*. Пам'ятники Т. встановлено в с. Пісках і на його могилі в Києві. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449, а також у т. 7, с. 202.

Тв.: Твори, т. 1—6. К., 1961—62; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1971; Твори, т. 1—2. К., 1976; 3 минулого —

в майбутнє. К., 1973; Із щоденникових записів. К., 1981; Про мистецтво і літературу. К., 1981; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1971; Избранное. М., 1981.

Лит.: Шаховський С. М. В майстерні поетичного слова. К., 1958; Павлов Тичини. К., 1961; Біленький О. І. Від давнини до сучасності. т. 2. К., 1960; Світець нового світу. К., 1971; Про Павла Тичину. К., 1976; Новицько Л. М. Поезія і революція. К., 1979; Тельнюк С. Павло Тичина. К., 1979; Губар О. Павло Тичина. К., 1981; Світець єдиної родини. К., 1981; Тичина Павло. Життя і творчість у документал. фотографіях, ілюстраціях. К., 1974; Бойко І. З. Павло Тичина. Біобібліографічний покажчик. К., 1951. С. А. Крижанівський.

ТИЧИНИ П. Г. МУЗЕЙ, Літературно-меморіальний музей-квартира П. Г. Тичини. Відкритий 1980 у Києві в будинку, де з 1944 по 1967 жив і працював поет. Експозиція складається з двох частин: літературної та меморіальної. До меморіального комплексу входять кабінет поета, вітальня, спальня і бібліотека, де зберігається понад 15 тис. книг. Літ. експозиція знайомить з осн. етапами біографії, літ., держ. та громадсько-політ. діяльності П. Г. Тичини. Серед експонатів багато унікальних: перші видання творів поета, його портрети різних років життя, документи, нагороди, автографи, особисті речі, зокрема, муз. інструменти, на яких він грав. Експонуються малюнки самого Тичини. Серед творів живопису — картини, подаровані поетові художниками О. Шовкуненком (бл. 40 картин), М. Глушенком, К. Трохименком, О. Кульчицькою, К. Блокур, В. Заболотним та ін.

Лит.: Блюдо І. Д. Літературно-меморіальний музей-квартира П. Г. Тичини в м. Києві. Короткий путівник. К., 1982. І. Д. Блюдо.

ТИЧІНКА — орган квітки, в якому утворюються пилкові зерна; є гомологом мікроспорофіла голонасінних рослин. Звичайно складається з пилка і тичинкової нитки. Сукупність Т. квітки наз. *андроцеєм*. На квітколожі Т. містяться по спіралі або колами. В одній квітці може бути від однієї (напр., у канни) до кількох соцев Т. (напр., у півонії). Т. можуть зростатися одна з одною нитками (напр., у мальвових), пилками (напр., у складнопітхих), а також з ін. частинами квітки — віночком (напр., у зросопелюсткових), стовпчиком маточки (напр., у зозулинихцевих). Редуковані (див. *Редукція в біології*) Т., т. з. стаміноді, часто перетворюються на *нектарники*. Кількість, форма, розміщення Т. в квітці тощо є важливими систематичними ознаками.

ТИША Іван (Тишик; рр. н. і см. невід.) — зв'язельський полковник, учасник визвольної війни українського народу 1648—54. Був кучином у м. Звягелі (тепер м. Новоград-Волинський). У 1648—49 — сотник, згодом — полковник *Звягельського полку*. Козаки на чолі з Т. брали участь у боях проти польсь.-шляхет. війська, зокрема 3 (13).ІІ 1649 визволили м. Острого. Після *Зборівського договору* 1649 зв'язельський полк було розфор-

мовано. В «Реєстрі Війська Запорізького» 1649 Т. записано козаком Овруцької сотні Київського полку.

ТИШЕВСЬКИЙ Іван Дмитрович [1760, с. Сачковичі на Стародубщині, тепер Климовського р-ну Брян. обл. — 7 (19).VIII 1830, Полтава] — укр. лікар. Навчався в Чернігівському колегіумі (1776—83), 1785 закінчив мед. школу при Петерб. сухопутному госпіталі. З 1785 працював військ. медиком, брав участь в рос.-турецькій війні 1787—91. В 1792—94 — лікар Катеринославського намісництва. З 1797 — повітовий лікар у Полтаві, де збудував і утримував власним коштом лікарню і антеку. В 1803—30 — акушер Полтав. губерньської лікарської управи. Праці Т. присвячені питанням хірургії та отруєння ріжками. *М. К. Воробій.*

ТИШИК Іван Никандрович (26.IX 1908, с. Седлище, тепер Старовишівського р-ну Волин. обл. — 18.VIII 1944) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член КПЗУ з 1927. Н. в сел. сім'ї. З 1934 — секретар Ковельського підпільного окружного КПЗУ. В 1934—36 — на роботі в апараті ЦК КПЗУ, з 1934 — член ЦК КПЗУ. Один з організаторів *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. В 1939, після поз'єднання Зх. України з УРСР, обраний депутатом *Народних Зборів Західної України*. В 1940—41 — заст. директора бібліотеки АН УРСР у Львові. Під час Великої Вітчизн. війни з жовтня 1943 — комісар партизан. загону в партизан. з'єднанні ім. В. Н. Боженка. З квітня 1944 — в лавах Рад. Армії. Загинув у бою.

ТИШКА (Tyszká) Ян (справж. прізвище та ім'я — Йогісес Лео; 17.VI 1867, Вільнюс — 10.III 1919, Берлін) — діяч польськ. і нім. робіт. руху. Чоловік Р. Люксембург. Н. в заможній сім'ї. В 1887 — один з керівників революц. гуртка у Вільнюсі. В 1888 — 89 зазнавав арештів, 1890 емігрував до Швейцарії, де співробітничав з групою «Визволення праці». Один із засновників і керівників *Соціал-демократії Королівства Польського і Литви* (СДКПіЛ; 1893), ред. багатьох її друку. органів. З 1900 — в Берліні. З 1903 — член Гол. правління СДКПіЛ. В 1905 приїхав до Варшави, взяв участь у революції 1905—07. У 1906 заарештований і засуджений до 8 років каторги і довічного заслання в Сибір. В 1907 звільнився втечу; виїхав до Берліна. Учасник В'їзду РСДРП (1907), де обраний кандидатом у члени ЦК РСДРП. В роки 1-ї світової війни 1914—18 відіграв значну роль у формуванні інтернаціоналіст. течії в нім. соціал-демократії. Один з організаторів і керівників «Спартак союз». У 1918 ув'язнений, звільнений під час *Листопадової революції 1918*. Брав участь у заснуванні КП Німеччини (КПН; 1918—19), секретар її ЦК з часу заснування. Після звільнення в січні 1919 К. Лібкнехта і Р. Люксембург очолює КПН. 9.III 1919 заарештований. Вбитий у тюрмі.

ТИШЕНКА РЕАКЦІЯ — конденсація альдегідів з утворенням

складних ефірів під дією алкоголатів алюмінію:

ТИШЕНКО Вячеслав Євгенович [7 (19).VIII 1861, Петербург — 25.II 1941, Ленінград] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1935). Після закінчення (1884) Петерб. ун-ту там же був асистентом Д. І. Менделєєва. З 1891 читав курси хімії у Петерб. (потім Ленінгр.) ун-ті; з 1934 — директор НДІ при Ленінгр. ун-ті. Осн. праці присвячені дослідженню складу скипидарів, жириці, кубової смоли тощо. Запропонував пром. спосіб синтезу камфори з скипидару. Розробив рецептуру нового скла для хім.-лабораторного посуду; запропонував новий тип склянок для промивання й осушування газів («склянки Тищенко»). Відкрив реакцію конденсації альдегідів у складні ефіри (*Тищенко реакція*). Розробив технологію виробн. йоду з водоростей і способи виготовлення багатьох хімічно чистих реактивів. Держ. премія СРСР, 1941.

ТИШЕНКО Гремій Пилипович (н. 25.V 1921, с. Засілля, тепер с. Барнапове Жовтневого р-ну Микол. області) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1975). Член КПРС з 1955. Після закінчення 1949 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працює у Вінницькому укр. муз.-драматичному театрі ім. М. Садовського. Серед ролей — Микита («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Омелько («Мариня Боруля» І. Карпенка-Карого), Ангел («Дикий Ангел» Коломійця), Самоход («На сьомому небі» Зарудного), Вожак («Оптимістична трагедія» Вишневського), Гордія («Шануй батька свого» Лаврентьєва), Анатолій Іванович («...Ізмовкли птахи» Шамякіна), Аздак («Кавказьке крейдице коло» Брехта) та ін. Нагороджений орден. Трудового Червоного Прапора.

К. О. Силіна.
ТИШЕНКО Петро Іванович [24.VIII (6.IX) 1903, с. Дениси, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл. — 6.I 1967, Київ] — укр. рад. кобзар. Замолоду осліп. Грати на кобзі вчився в П. В. Носача, потім сам удосконалював свою майстерність. У репертуарі Т. нар. пісні, пісні на слова Т. Г. Шевченка, рад. поетів. Автор слів і музики пісень «Про сліпого партизана Батука», «Переяславська рада» та ін. *М. П. Полотай.*

ТІАМІН, вітамін В₁, анєврин — водорозчинний вітамін. В природі Т. синтезується рослинами і деякими мікроорганізмами (в найбільшій кількості міститься в дріжджах, хлібних злаках, картоплі). В організм людини і більшості тварин Т. надходить з їжею. Недостача Т. в раціоні викликає *авітаміноз*, призводить до розвитку хвороби *бері-бері*. Фізіологічне значення Т. зумовлюється участю у процесах обміну речовин. У формі ефіру — тіамінірофосфату (*хокарбоксилази*) Т. виконує функцію *коферменту*. Потреба в Т. для дорослої людини 2—3 мг

на добу і збільшується у зимку, при вживанні великої кількості вуглеводів. В медицині застосовуються одержані синтетично препарати Т. — тіамін хлорид або тіамін бромід — для запобігання гіповітамінозу та лікування невритів, радикулітів, невралгій, периферичних паралічів, виразкової хвороби шлунка і дванадцятипалої кишки, атонії кишечника тощо.

ТІАУАНАКО — індіанська цивілізація, що існувала на Пн. Болівії в кін. 1-го тис. до н. е. — 1-му тис. н. е. Центр її містився на Пд. Сх. від оз. Тітікака, де збереглося городище пл. 40 га з житл. кварталами і будівлями з базальтових і пісковикових блоків (серед них — 15-метрова піраміда Акапана, храмовий комплекс, який включає монолітні ворота з фризом, що зображає божество і ряд фантастичних істот; т. з. «Палац саркофагів» тощо). В Т. знайдено багатоорнаментовані кам'яні статуї, фігурну й розписну кераміку та ін. Осн. заняттями творців Т. були землеробство, скотарство. Культура Т. мала великий вплив на давнє мистецтво Андської області. В кін. 1-го тис. н. е. Т. припинило існування, і її територію зайняли предки сучас. індіанців *аймара*.

Лит.: Башилон В. А. Древнє цивілізація Перу и Боливии. М., 1972.
ТІБА — місто в Японії, адм. ц. префектури Тіба. Значний морпорт на Сх. о. Хонсю на узбережжі Токійської затоки. Вузол з-дв. 374 тис. ж. (1973). Розвинута металургія (зокрема, виплавка сталі та алюмінію). Підприємства суднобуд., нафтохім., хім., деревообр., паперової, текст., харч. пром-сті. Поблизу Т. — авіац. з-д. Ув-т. Курорт.

ТІБЕРІЙ ЮЛІЙ — династія правителів *Боспорської держави* в перших століттях н. е. Родоначальником династії був Рескупорід I [9 (або 8) до н. е. — 37 (або 38) н. е.], який на честь рим. імператора Тіберія взяв собі ім'я Тіберій Юлій. Майже всі наступні правителі Боспору, крім власних особливих імен, мали ще рим. імена Тіберія Юлія, чим підкреслювали свої зв'язки з Римом.

ТІБЕСТІ — нагір'я на Пн. Африці в Сахарі, на тер. Республіки Чад. Простягається майже на 1000 км. Вис. до 3415 м (вулкан Емі-Кусі). Складене з кристалічних сланців, лав, пісковиків. Поверхня розчленована глибокими ущелинами з тимчасовими водотоками. Вдовж підніжжя та по долинах до вис. 1200 м — фінікова пальма, пальма дум, акація та ін., вище 1600 м — напівпустельна й гірсько-пустельна рослинність.

ТІБЕТ — див. *Тибетський автономний район*.

ТІБЕТО-БІРМАНСЬКІ МОВИ — гілка (або група) *китайсько-тибетських мов*. До Т.-б. м. належать *бірманська мова*, *тибетська мова*, кукі-чинські, гаро-нага-качинські, тангутська (тепер мертва), кам, неварська, гурунг, лісу, акха та ін. Між Т.-б. м. є значні типологічні відмінності. У раді мов виникли тони. Писемними є бірманська, тибетська, тангутська й неварська, решта — безписемні. *Н. В. Омельянович.*

В. Є. Тищенко.

Г. П. Тищенко.

Керамічна посудина культури *тіауанако*.

ТІБЕТСЬКА МОВА

ТІБЕТСЬКА МОВА — мова *тибетців*. Належить до *тибетобірманських мов* китайсько-тибетської сім'ї. В Т. м. розрізняють кілька діалектів. В основі літ. Т. м. — лхаський діалект. Гол. риси Т. м.: збіг складу й морфеми, фіксована кількість складів, наявність системи тонів. За типологією належить до *ізолюючих мов* (є й елементи аглютинації, флективності та аналітизму). Є номінативна й ергативна будова речення. Характерна риса Т. м. — наявність форм ввічливості (в лексиці й граматиці). Тибетське письмо базується на *деванагарі*.

До виникнення писемної літератури (7 ст.) у Тибеті існувала багата усна нар. творчість (легенди, істор. перекази, епос «Гесеріада», казки тощо). Л-ра 7—10 ст. позначена впливом буддизму й мала здебільшого реліг. характер. В 11—14 ст. зародилася житійна, істор., філос. та наук. л-ра. На поч. 18 ст. почала розвиватися світська лірична поезія. Але ця традиція не була продовжена. Світська л-ра відродилася починаючи з 50-х рр. 20 ст.

Лит.: Рерих Ю. Н. Тибетський язык. М., 1961; Парфионович Ю. М. Тибетський письменний язык. М., 1970.

І. Н. Комарова (мова),
І. К. Чирко (література).

ТІБЕТСЬКЕ НАГІР'Я — одне з найбільших і найвищих нагір'їв земної кулі. Лежить у пд. частині Центр. Азії, на тер. Китаю, частково Індії. Обмежоване на Зх. *Каракорумом*, на Пн. — *Куньлунем*, на Сх. — *Сіно-Тибетськими горами*, на Пд. — системою *Гімалаїв*. Площа бл. 2 млн. км². Являє собою платоподібне підняття з пересіченими висотами 3500—4500 м, окремі гірські пасма підносяться на 6000—7000 м. Складається з кристалічних порід (переважно гранітів і гнейсів), перекритих гол. чин. глинистими сланцями, кварцитами, вапняками та пісковиками. Район активної сейсмічної діяльності. З корисних копалин є кам. вугілля, поліметалеві руди, золото та ін. Є гейзери й гарячі джерела. Клімат Т. н. різко континентальний, холодний і сухий. Навіть влітку морози досягають —5, —10° С, взимку —30, —40° С. Майже постійно дмуть сильні вітри. Лише в річкових долинах пд. частини Т. н. клімат м'якший: літо тепле і вологе, зима суха й малосніжна. Опадів 100—200 мм, на окраїнах нагір'я — до 500 мм; у пд. районах — до 700—1000 мм на рік. Завдяки сухості клімату *снігова межа* лежить високо (на вис. бл. 5500—6000 м). У зв'язку з значними висотами хребтів тут панують *сніжки* й *льодовики*. З Т. н. беруть початок великі ріки Азії: *Хуанхе*, *Янцзи*, *Меконг*, *Брахмапутра*, *Інд*. Багато озер (найбільше — Намцо, пл. бл. 2 тис. км²), заболочених і засолених улоговин. Більша частина Т. н. являє собою гірські пустелі й напівпустелі з жорсткими низькими травами (тибетська осока, кобрезія, рідше — тонконіг, типчак). В улоговинах пд.-сх. частини нагір'я — хвойні й листяні ліси (ялина, сосна, тополя, верба, японська берега). По долинах великих рік —

зарості рододендрону, ялівцю та ін. чагарників, ділянки *тугаїв*. Для тваринного світу Т. н. характерні куку-яман, дикий як, антилопи оронго й ада, кулан, джейран, барс, сурки, полівки. Про населення і господарство Т. н. див. *Тибетський автономний район*.

В. С. Гаврилюк.

ТІБЕТСЬКИЙ АВТОНОМНИЙ РАЙОН, Тибет — автономний район на Пд. Зх. Китаю. Площа 1200 км². Населення 1,9 млн. чол. (1982). Адм. ц. — м. *Лхаса*. Розташований в межах *Тибетського нагір'я*. Ядро тибетського народу становили племена цянів, які переселилися на тер. Тибету з району Кукунору бл. 6—5 ст. до н. е. і змішалися з автохтонами. В 7 ст. виникла Тибетська імперія. В 787 держ. релігією тут став *буддизм*. У 13—14 ст. Т. був у залежності від монголів. У 17 ст. завершився процес об'єднання Т. і склалася теократична форма правління (на чолі л-ви став *далай-лама*). В 18 ст. Т. увійшов до складу Кит. імперії *Цін* (влада *далай-лами* на тер. Т. зберігалася). В період *Сінхайської революції* (1911—13) *далай-лама* оголосив про припинення всіх зв'язків з Китаєм. 4.XI 1949 тибетські Великі нар. збори офіційно проголосили незалежність Т. В жовтні 1950 частини Нар.-визвольної армії Китаю почали просування до центр. районів Т. 23.V 1951 між представниками уряду КНР і владою Т. було підписано «Угоду про заходи по мирному визволенню Тибету», яка надала Т. автономію в складі Китаю. Великодержавна політика кит. уряду щодо Т. викликала в березні 1959 повстання, після придушення якого в Т. було запроваджено систему військ.-контрольних комітетів. 14-й *далай-лама* емігрував до Індії. В 1965 було утворено Т. а. р. Провідна галузь економіки — с. г. Землеробство розвинуто в долинах пд. частини Т., зокрема, у великій долині Цанпо (верхня та середня течія *Брахмапутри*). Вирощують гол. чин. місцеві скоростиглі сорти ячменю овес, горох, пшеницю, рис, картоплю тощо. Поширене пасовищне скотарство. Розводять яків, овець, коней, кіз, ослів та мулів. Пром-сть розвинута слабо. В невеликій кількості видобувають вугілля, буру, кам. сіль, золото. Обробна пром-сть має місц. значення. Окремі невеликі підприємства по виробн. чавунного литва, енерг. устаткування, цегли, шкір, килимів, фарм. препаратів, тканин тощо. Кустарні промисли. Гол. шляхами до внутр. районів Т. є *Цінхай-Тибетське* та *Сікан-Тибетське* шосе (збудовані 1951—54). У *Лхасі* — аеропорт.

Ю. В. Чудодєєв (історія).

ТІБЕТЦІ (самоназва — *пьюба*) — народ, корінне населення Тибету. Переважає більшість Т. живе в Китаї (*Тибетський автономний район*, провінції Ганьсу, Цинхай, Сичуань, Юньнань), частина — в Індії, Непалі, Бутані. Заг. чисельність — 3,5 млн. чол. (1980, оцінка). Т. говорять на діалектах *тибетської мови*. За релігією Т. — ламаїсти (див. *Ламаїзм*). Осн. заняття Т. — землеробство, скотар-

ство. Розвинуті також ремесла (гончарство, ткацтво, металообробка). Т. мають давній фольклор, ру, мистецтво.

ТІБО (Thibaud) Жак (27.IX 1880, Бордо — 1.IX 1953, Мон-Семе, Барселоннет) — франц. скрипаль і педагог. У 1896 закінчив Паризьку консерваторію. Гастролював у багатьох країнах Європи (в Росії вперше — 1901; 1936 — в СРСР). Виступав також у складі тріо (разом з піаністом А. Корто і віолончелістом П. Касальсом). Викладав у Нормальній муз. школі (Париж). У 1943 разом з М. Лонг організував у Парижі конкурс піаністів і скрипалів (з 1946 — міжнародний конкурс ім. М. Лонг — Ж. Тібо). **ТІБР** — ріка на Апеннінському п-ові, в Італії. Довж. 405 км, площа бас. бл. 16,5 тис. км². Бере початок у Пн. Апеннінах, впадає у Тірренське м., утворюючи дельту. У верх. та серед. течії гірська, у пониззі — рівнинна. Живлення переважно дощове. Взимку часті паводки, влітку міліє. Пересічна витрата води 260 м³/с. Використовують для зрошування. На Т. — м. *Рим* (поч. пункт судноплавства).

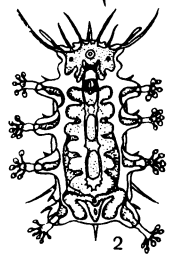
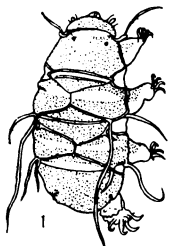
ТІБУЛЛ Альбій (Albius Tibullus; бл. 50—19 до н. е.) — рим. поет. Був у дружніх стосунках із *Горациєм* та *Овідієм*. Під ім'ям Т. збереглося три книги елегій та ін. віршів, з яких йому належать дві перші, а в третій зібрано твори різних поетів із гуртка його покровителя, оратора Мессали. Елегії Т. відзначаються простотою мови, витонченістю стилю, сповнені ненависті до війни, прагнення до мирного життя на лоні природи.

Тв.: Укр. перекл. — Свято хліборобів. «Питання класичної філології», 1963, в. 3; Війна і мир. В кн.: Антична література. Хрестоматія. К., 1968; Похвала миру. «Іноземна філологія», 1974, в. 36; [Елегії]. «Всесвіт», 1975, № 9; Р. о. с. перекл. — [Вірші]. В кн.: Валерій Катулл, Альбій Тибулл, Секст Проперцій. М., 1963.

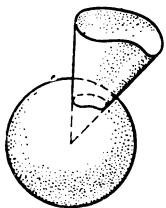
А. О. Білецький.

ТІГР — ріка у Пд.-Зх. Азії, в межах Туреччини, частково на кордоні Сирії з Туреччиною та Іраном, а також в Іраку. Довж. 1850 км, площа бас. 375 тис. км². Бере початок на схилах Вірменського Тавру, перетинає *Месопотамську рівнину*; в пониззі зливається з р. *Євфратом*, утворюючи р. Шатт-ель-Араб, що впадає у Перську зат. Гол. притоки: Великий Заб, Малий Заб, Діяла (ліві). Живлення снігове і дощове. Пересічна річна витрата води у серед. течії 1150 м³/с. Судноплавний від гирла до м. Багдада, при найвищому рівні води — до м. Мосула (обидва в Іраку). Для регулювання стоку на Т. збудовано греблі, русло на окремих ділянках обваловане; за допомогою СРСР 1976 споруджено канал Тартар — Євфрат. Воду ріки інтенсивно використовують для зрошування. У басейні ріки — добування нафти. Долина Т. — давній центр цивілізації (див. *Месопотамія*).

ТІГРАН II, Тігран II Великий (р. н. невід. — п. 56 до н. е.) — цар Вірменії 95—56 до н. е. За його правління було об'єднано в єдину л-ву майже всі вірм. землі «клав

Тихоходки:

1 — прісноводна тихоходка *Echiniscus tristetosus*;
2 — морська тихоходка *Batillipes mirus*;
3 — самка *Nurpsibius megalonux*, що відкладає яйця в шквату під час линяння шкурку.

Тілесний кут.

політ. союз і породичався з понтійським царем *Мітрідатом VI Євпатором*. Тривалий час боровся проти Риму, однак 66 до н. е. визнав свою залежність від нього.

ТІГРАНАКЕРТ, Тіграна — давньовірменське місто, одна з столиць держави *Тірана II*; засноване ним 77 до н. е. Розміщувався на Пд. Зх. від оз. Ван на місці сучас. с. Фаркін (Туреччина). В 69 до н. е. місто зруйнували римляни. В 6 ст. н. е. мав грец. назву Марітрополь, у 7—8 ст. — араб. назву Майафаркін.

ТІК ЗЕРНООЧИСНИЙ — спеціально підготовлений майданчик з обладнанням для додаткового очищення та сушіння зерна, що надходить від комбайнів і молотарок. Див. *Зерноочисно-сушільний комплекс*.

ТІКАЛЬ — умовна назва одного з найбільших міст-держав давніх майя на тер. Гватемали, що існувало в 6 ст. до н. е. — 9 ст. н. е. Археол. розкопки провадять вчені США і Гватемали з поч. 20 ст. Відкрито сотні храмів (головний — 71 м заввишки), палаці знаті (один з них 5-поверховий) та ін. архітектурні пам'ятки, стели з рельєфними зображеннями і написами, вівтарі; твори ужиткового мистецтва тощо. Найважливіші пам'ятки частково реставровані.

ТІКИЧ — річка у Черкас. обл. УРСР, один з витоків *Синюхи* (бас. Пд. Бугу). Довж. 4,5 км, площа бас. 6657 км². Утворюється злиттям *Гірського Тікичу* і *Гнилого Тікичу*. Має рівнинний характер.

ТІКСІ БУХТА — бухта в морі Лаптевих, у зх. частині губи Буор-Хал. Власність в суходіл на 21 км на Сх. від дельти р. Лени, шир. біля входу 17 км, глиб. до 12 м. З жовтня по липень вкрита кригою. Припливи півдобові, вис. їх до 0,3 м. На зх. березі бухти — с-ще міськ. типу Тікси, порт на трасі *Північного морського шляху*.

ТІЛА ОБЕРТАННЯ — геометричні тіла, утворені внаслідок обертання плоских фігур навколо осі, що лежить у площині цих фігур. Напр., кулю можна вважати утвореною внаслідок обертання півкола навколо його діаметра, циліндр — внаслідок обертання прямокутника навколо однієї з його сторін, еліпсоїд обертання — обертанням еліпса навколо однієї з його осей.

ТІЛАК Балгангадхар (23.VII 1856, м. Ратнагірі, Махараштра—1.VIII 1920, Бомбей) — діяч інд. нац.-визвольного руху. Н. в сім'ї дрібного поміщика. Закінчив Деканський коледж у м. Пуні. Юрист. З 1881 видавав газету «Махратта» (англ. мовою) і «Кесарі» («Лев», *маратхі мовою*), в яких викривав режим, встановлений англ. колонізаторами в Індії. Закликаючи нар. маси до боротьби проти колонізаторів, у т. ч. і за допомогою насильства, Т. намагався використати для цієї мети реліг. та істор. традиції Індії; це привело до ідеалізації Т. феод. ладу, каст тощо. Після заснування партії *Індійський національний конгрес* (1885) Т. очолював його ліве крило (крайніх, або екстремістів), яке засуджувало мирні методи боротьби

проти англ. колонізаторів, яких підтримувало керівництво партії. В період піднесення нац.-визвольного руху в Індії 1905—08 Т. під впливом рос. революції 1905—07 закликав нар. маси до запозичення методів боротьби рос. пролетаріату. Не раз зазнавав репресій англ. колонізаторів, 1908 був засуджений до 6 років каторги. Цей вирок став приводом до *Бомбейського страйку 1908*. Під впливом Великої Жовт. соціалістич. революції 1917 в Росії Т. почав виступати з пропагандою необхідності боротьби пролетаріату Індії за політ. владу. Т. вітав перемогу Великої Жовт. діяльність більшовиків під керівництвом В. І. Леніна, який назвав Т. демократом (див. Повне збір. тв., т. 17, с. 167).

ТІЛБЕРГ (Тільберг) Яніс Роберт Крістонович [Йоганн Роберт Христофорович; 20.VI (2.VII) 1880, Рига — 7.XI 1972, там же] — лат. рад. живописець, графік і скульптор, нар. художник Латв. РСР (з 1955). В 1901—09 навчався в петерб. АМ у Д. Кардовського. У 1918 за ленинським планом *монументальної пропаганди* створив пам'ятник Т. Шевченкові в Петрограді (не зберігся). Твори: живописні — «Ранок в Єлгаві» (1906), «Портрет литвинки» (1908), «Пієта» (1908—09), «Вид Риги» (1912), «Портрет Яна Райніса» (1925), «До міста» (1940), «Портрет композитора Е. Мелігайліса» (1946); графічні — іл. до творів Я. Нідра, А. Упіта; скульптурні — погруддя матері (1908), художника Я. Розенталя (1922), письменника Р. Блаумана (1923) та ін. В 1911—15 викладав у Ризькій міській худож. школі, 1921—32 та 1947—57 — професор Латв. АМ. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Латвійська РСР*, т. 6, с. 448—449.

Лит.: Сидорова В. А. Яніс Тільберг. М., 1952.

ТІЛБҮРГ — місто на Пд. Нідерландів. Порт на Вілгелміна-каналі, вузол з-щ. 152 тис. ж. (1975). Гол. центр волянової пром-сті країни. Підприємства маш.-буд., хім., харч. пром-сті. Екон. університет.

ТІЛЕСНИЙ КУТ, просторовий кут — частина простору, обмежена *конічною поверхнею*. Окремими випадками Т. к. є *многогранний кут* і *тригранний кут*. Мірою Т. к. з вершиною в деякій точці є відношення площі, що вирізується Т. к. на поверхні кулі дотильного радіуса, центр якої міститься в цій точці, до квадрата радіуса кулі (мал.). Одиницею цієї міри є *стерадіан*.

ТІЛЕСНІ УШКОДЖЕННЯ — наслідки протиправної дії або бездіяльності, що завдали здоров'ю іншій людині шкоди. Остання полягає в порушенні функцій або цілості органів і тканин. За рад. законодавством заповинят Т. у. є одним із *злочинів проти життя, здоров'я, волі і гідності особи*. Закон (в УРСР ст. 101—106 КК УРСР) розрізняє Т. у. тяжкі (небезпечні для життя, такі, що спричинили втрату якого-небудь органу або його функцій, призвели до

психічної хвороби тощо; за умисне вчинення таких ушкоджень закон передбачає позбавлення волі на строк до 12 років); середньої тяжкості (спричинили тривале порушення функцій якого-небудь органу або ін. тривалий розлад здоров'я — позбавлення волі на строк до 4 років); легкі (призвели до короткочасного розладу здоров'я або короткочасної втрати працездатності — позбавлення волі на строк до 1 року). Характер тяжкості Т. у. визначається *судово-медичною експертизою*.

І. П. Лановенко.
ТІЛЛІ (Tilly) Йоганн Церкван (лютий 1559, Брабант — 30. IV 1632, Інгольштадт) — полководець часів *Тридцятилітньої війни 1618—48*, фельдмаршал (1603), граф. З 1574 — на військ. службі в Іспанії, Австрії, з 1610 — в Баварії. Був головнокомандуючим *Католицької ліги* 1609. В ході Тридцятилітньої війни здобув ряд перемог над військами Протестантської унії (створена 1608, союз нім. протестантських князів) та її союзників. З 1630 Т. — головнокомандуючий армією «Священної Римської імперії». 17. IX 1631 армія Т. зазнала поразки від швед. армії біля Брейтенфельда. Т. було смертельно поранено в битві зі шведами на р. Лех.

ТІЛЛО Олексій Андрійович [13 (25). XI 1839, Київ, губ. — 30. XII 1899 (11. I 1900), Петербург] — рос. географ, картограф і геодезист. Генерал-лейтенант (1894). Чл.-кор. Петерб. АН (1892). Закінчив Михайлівську арт. академію (1862) і геодезичне відділення Академії Ген. штабу в Петербурзі (1866). Склад гіпсометричні карти Європ. Росії (вид. 1890 і 1896), визначив довжину гол. річок Росії, а також різницю рівнів Каспійського та Аральського морів. Праці з питань геодезії, гіпсометрії, земного магнетизму (склав перше зведення всіх магн. визначень на тер. Росії) та метеорології. В 1910 Рос. геогр. т-во заснувало премію ім. О. А. Тілло.

ТІЛО геометричне — будь-яка обмежена *область простору* разом з її межею; одне з основних понять *геометрії*. В підручниках елементарної геометрії Т. звичайно визначають як «частину простору, обмежену з усіх сторін».

ТІЛОРІЗ — рід багаторічних водних рослин; те саме, що й *водний різак*.

ТІЛЬВІТІС Теофіліс [15 (28). I 1904, с. Гайджай, тепер Утенського р-ну Лит. РСР — 5. V 1969, Вільнюс] — лит. рад. поет, нар. поет Лит. РСР (з 1954). Член КПРС з 1951. Друкувався з 1923. Перша зб. пародій «Три гренадери» (1926) спрямована проти символістів і романтиків. До 1940 перерахували сатиричні твори (поеми «Плугатарі», 1930—47; «Дичюс», 1934). У романі «Мандрівка навколо столу» (1936) висміяв чиновників — кар'єристів. За рад. часу творив переважно в жанрах лірики та епічної поеми (зб. віршів «Вітер Балтики», 1948; «На просторах батьківщини», 1953). В поемі «Усміне» (1949, рос. перекл. — «На землі литовській», Держ. премія СРСР, 1951) показав шлях лит.

Б. Тілак.

Т. Тільвітіс.

Я. Р. К. Тільберг. Актор Крістал Лінде. 1923. Художній музей Латвійської РСР. Рига.

ТІЛЬЗІТСЬКИЙ МИР 1807

В. Д. Тімаков.

селянина до соціалізму. Героїчна поема «Пісня ціною життя» (1962) присвячена лит. поету В. Монтилі. Автор збірок сатиричних віршів «Мій рідний дім» (1958), «На жаль, буває» (1964). Перекладач творів Т. Шевченка, О. Пушкіна, І. Крилова, М. Некрасова, В. Маяковського. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.
Тв.: Рос. перекл. — Поэмы. М., 1958; Стихи. М., 1964.

В. Кубілюс. ТІЛЬЗІТСЬКИЙ МИР 1807

1) Мирний договір між Росією і Францією, підписаний 25.VI (7.VII) в Тільзіті (тепер м. Советськ Калининградської обл.) внаслідок переговорів між імператорами Олександром I і Наполеоном I. Поклав кінець російсько-пруссько-французькій війні 1806—07, яку вела Росія в складі 4-ї коаліції європейських держав (Великобританія, Росія, Пруссія, Швеція) проти Франції. За Т. м. Пруссія втрачала прибл. половину території і населення; з цих земель створювалися Вестфальське королівство і Варшавське герцогство; м. Бялисток з прилеглим до нього округом відходило від Пруссії до Росії; Данциг (тепер Гданськ) оголошувався вільним містом. Росія зобов'язувалася припинити війну з Туреччиною і стати посередником у мирних переговорах між Францією і Великобританією. Франція зобов'язувалася виступити посередником у переговорах між Туреччиною і Росією. Росія приєднувалася до континентальної блокади і визнавала суверенітет Франції над Іонічними о-вами, зобов'язувалася вивести свої війська з Валахії і Молдавського князівства. 2) Мирний договір між Францією та Пруссією, підписаний 27.VI (9.VII) в Тільзіті, за яким Пруссія визнала тер. зміни, записані в статтях Т. м. між Росією і Францією. Пруссія зобов'язувалася сплатити Франції контрибуцію в 100 млн. франків, скоротити свою армію до 40 тис. чол. і приєднатися до континентальної блокади. Т. м. поставив у безпосередню залежність від наполеонівської Франції всю Німеччину. Обидва договори зберігали силу до вторгнення Наполеона I в Росію 1812.

ТІМАКОВ Володимир Дмитрович [26.VI (9.VII) 1905, с. Пустотіно, тепер Кораблінського р-ну Рязан. обл. — 21.VI 1977, Москва] — рад. мікробіолог, акад. АН СРСР (з 1968) і АМН СРСР (з 1952; чл.-кор. з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1941. Закінчив мед. ф-т Томського ун-ту (1929). В 1938—41 — директор Ін-ту епідеміології і мікробіології в Ашхабаді. В 1941—45 — нарком охорони здоров'я Туркм. РСР. В 1945—53 — директор, з 1953—зав. відділом Н.-д. ін-ту епідеміології і мікробіології ім. М. Ф. Гамалії АМН СРСР (Москва). В 1953—57 — акад.-секретар АМН СРСР, 1957—63 — віце-президент АМН СРСР. З 1968 по 1977 — президент АМН СРСР. Осн. праці присвячені вивченню закономірностей епідеміч. процесу; теоретич. і прикладних питань

імунології, вірусології, зокрема бактеріофагії; розробці засобів і методів профілактики інфекц. хвороб, дослідженню ролі L-форм бактерій і мікроплазм в інфекційній патології. Т. — делегат XXIV і XXV з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952. Ленінська премія, 1974.

ТІМАНО-ПЕЧОРЬСЬКА НАФТО- ГАЗОНОСНА ПРОВІНЦІЯ

— територія з промисловими запасами нафти і газу на Пн. Європейської частини СРСР. Міститься в Комі АРСР і Ненец. авт. округі Арх. обл. РРФСР. Пл. 376 тис. км². У геоструктурному відношенні пов'язана з пн.-сх. частиною Східно-Європейської платформи. Складається з товщі осадових відкладів рифею, палеозою і мезозою. У межах Т.-П. н. п. виявлено 7 нафтогазових покладів; відкрито 48 родовищ нафти й газу. Родовища в основному пластового і масивного типів. Нафти родовищ слабо- і середньосірчисті, парафіністі (0,4—6,6 % парафіну), малосмолисті, рідше — смолисті, густ. 826—962 кг/м³. Газ метановий (понад 80 % метану), збагачений важкими вуглеводнями. Перші розшукові роботи в межах Т.-П. н. п. було розпочато 1918 за ініціативою В. І. Леніна. В 1930 відкрито перший поклад нафти на Чиб'юській ділянці; 1935 — перше газове родовище. Газ надходить до газопроводу «Сайбо Північ», нафта — до нафтопроводу Усинськ — Ярославль.

ТІМАНСЬКИЙ КРАЙ — височина на Пн. Сх. Східно-Європейської рівнини, в межах Комі АРСР і Арх. обл. РРФСР. Довж. бл. 900 км, вис. до 471 м. Складається з численних пасом (Косминський Камінь, Тиманський Камінь, Четлаский Камінь) і окремих височин — «парт». Поверхня розчленована долинами річок Цільми, Піжми та ін. Складений зі сланців, пісковиків, глин, вапняків та ін. порід. Родовища нафти, газу, буд. матеріалів тощо. Пн. частина Т. к. лежить у межах гундри та лісотундри, південна — у межах тайги.

ТІМЕ Іван Августович [11 (23).VII 1838, Златоустовський з-д — 5.XI 1920, Петроград] — рос. вчений гірничий інженер. Після закінчення (1858) Петерб. ін-ту корпусу гірничих інженерів працював на заводах Уралу (1859—66) і Донбасу (1866—70). В 1866—68 брав участь у будівництві металург. з-ду в Лисичанську (Донбас); 1868—69 провів у майстернях Луганського з-ду дослідження, результати яких використав при розробці теорії виникнення стружки. У 1870—1915 (з перервами) — професор Петерб. ін-ту корпусу гірничих інженерів, 1873—1917 — член Гірничого ученого комітету і консультант Петербурзького монетного двору. Праці Т. стосуються теорії різання металів і деревини, наук. основ машинознавства і гідромеханізації, питань гірничої механіки тощо.

Лит.: Будничкий І. М. Іван Августович Тіме. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ТІМІРЯЗОВ Дмитро Аркадійович [1837—2 (15).III 1903, Петербург] — рос. статистик. Брат К. А. Тімірязєва. Закінчив Київ. ун-т. У 1876—94 очолював статистичний відділ м-ва фінансів, з 1894 — відділ с.-г. економіки та статистики м-ва землеробства. Як представник Вільного економічного товариства входив у Комісію по дослідженню кустарної пром-сті Росії. Був членом Гол. комісії по загальному перепису населення 1897. В останні роки життя працював у редакції журн. «Сын отечества». Т. захищав розвиток агр. сфери і кустарних промислів у Росії. Праці з питань пром. статистики, торгівлі.

ТІМІРЯЗОВ Климент Аркадійович [22.V (3.VI) 1843, Петербург — 28.IV 1920, Москва] — рос. природослідник-дарвініст, один з основоположників рос. школи фізіологів рослин, чл.-кор. Петерб. АН (з 1890). В 1866 закінчив Петерб. ун-т як вільний слухач (1861 Т. було виключено з ун-ту за участь у студент. заворушеннях). У 1868—70 Т. вчився і працював за кордоном в лабораторіях нім. (Г. Кірхгофа, Г. Гельмгольца, Р. Бунзена, В. Гофмейстера) та франц. (П. Бертю, Ж. Буссенго, К. Бернара) вчених. В 1870—92 Т. викладав в Петровській с.-г. академії (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва), з 1875 — ординарний професор, з 1877 — зав. першою в Росії кафедрою анатомії і фізіології рослин; одночасно з 1877 — професор Моск. ун-ту. У 1911 Т. залишив Моск. ун-т (на знак протесту проти дій реакційного міністра освіти Кассо). Останні 10 років життя Т. займався лише науковою та літературно-публіцистичною діяльністю. Наук. праці Т. присвячені експериментальній і теор. розробці проблеми фотосинтезу. Т. встановив, що фотосинтез здійснюється відповідно до закону збереження енергії; інтенсивність фотосинтезу тісно пов'язана з інтенсивністю світла, що поглинається хлорофілом, та спектральним складом світла. Т. висловив думку, що хлорофіл не тільки фізично, а й хімічно бере участь у фотосинтезі, передбачивши цим сучас. уявлення. Дослідження Т. енергетичних закономірностей фотосинтезу мало важливе значення в обґрунтуванні вчення про єдність і зв'язок живої і неживої матерії в процесі кругообігу речовин і енергії в природі. Т. порушив проблему еволюції фотосинтезу, яка знайшла розвиток в сучас. науці. Т. розробляв також питання вільного режиму та мінерального живлення рослин; у впровадженні досягнень фізіології рослин і агрохімії в с.-г. практику бачив осн. раціонального землеробства. Т. був найбільш послідовним пропагандистом і теоретиком дарвінізму в Росії, уточнив визначення багатьох важливих його понять, захищав вчення Ч. Дарвіна, зокрема в публічних лекціях, від нападок консервативних вчених. Світогляд Т. формувався під впливом ідей рос. революційних демо-

кратів. Т. був прихильником матеріалізму. Природу розглядав як сукупність різних форм рухомої матерії, а її розвиток — як поступальний, висхідний рух від простого до складного, що поряд з еволюційною не виключає її стрибкоподібної, революц. форми. З матеріалістичних позицій розв'язував питання теорії пізнання, відкидаючи агностичизм, нещадно критикуючи прихильників емпіриокритицизму, інтуїтизму тощо. Т. вважав принцип історизму найважливішим методологічним принципом наук. дослідження. Т. одним з перших рос. вчених вітав Велику Жовт. соціалістичну революцію. В. І. Ленін високо оцінив публіцистичні статті й промови Т., опубліковані в зб. «Наука і демократія» (1920). Т. брав участь у роботі Наркомосвіти РРФСР, організації Соціалістичної (згодом Комуністичної) академії сусп. наук, членом якої його було обрано 1918. В 1920 робітники обрали Т. депутатом Моск. Ради. Т. споруджено в Москві пам'ятник; ім'я Т. присвоєно Моск. с.-г. академії, Ін-ту фізіології рослин АН СРСР. Щороку АН СРСР проводить Тимірязєвські читання; запроваджена премія ім. К. А. Тимірязєва АН СРСР. Т. був членом Лондонського королівського т-ва, чл.-кор. Единбурзького бот. т-ва, почесним доктором багатьох рос. і іноземних унів. Т.: Сочинения, т. 1—10. М., 1937—40; Выбранные труды, т. 1—4. К., 1949—50; Наука и демократия. М., 1963.

Лит.: Шевченко Е. М. К. А. Тимірязєв і учення о фотосинтезі. М., 1961; Манорик А. В. К. А. Тимірязєв — основоположник наукового землеробства. К., 1962; Ложечко А. Б. Климент Тимірязєв. М., 1964.

ТІМІШОАРА — місто на Зх. Румунії, адм. ц. повіту Тіміш. Розташована на каналі (річці) Бега. Вузол з-щ і автошляхів. 213 тис. ж. (1975). Розвинуті машинобудування (виробн. с.-г. машин та електромоторів) і харчосмакова (цукр., плодоконсервна та ін.) пром-сть. Хім., нафтохім., деревообр., фарфоро-фаянсові, текст., шкільно-взут. підприємства. Ун-т. Повітовий музей. Театр. Філармонія. Архіт. пам'ятки 15—18 ст. Т. оглядається з 14 ст. як фортеця.

ТІММ Василь Федорович [Георг Вільгельм; 9 (21).VI.1820, Зоренфрей, тепер Цесіського р-ну Латв. РСР — 7.IV.1895, Берлін] — рос. художник. Походженням з Латвії. У 1835—38 навчався в петербурзькій АМ, академіком якої став з 1855. Автор малюнків до зб. «Наші, списані з натури росіянами» (1841), в ілюструванні якого брав участь Т. Шевченко; до кн. І. Мятлева «Сенсаци та зауваження пані Курдюкової» (1840—44). У 1851—62 видавав збірку літографій «Русский художественный листок», в якому вміщував власні твори, зокрема на укр. тематику («Золоті ворота в Києві», «Пам'ятник Володимир в Києві», «Асכולдова могила на березі Дніпра», портрети Т. Шевченка та ін. художників). Лит.: Тарасов Л. В. Василий Федорович Тимм. М., 1954.

ТІМОНЕН Антті Миколайович [в. 18.IV (1.V) 1915, с. Луусалма,

тепер Калевальського р-ну Кар. АРСР] — карел. рад. письменник. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1931. Пише фін. мовою. Перша зб. оповідань — «Аероплан» (1933). Повість «Від Карелії до Карпат» (1948) — про події Великої Вітчизн. війни; повісті «Освітлені береги» (1951), «У затоці вітри» (1953) — про працівників лісу Карелії. Романи «Рідними стежками» (1957), «Білокрилий птах» (1961), «Тут мій дім» (1966) присвячені дружбі народів. Роман «Ми — карелі» (1971) — про роки громадян. війни в Карелії. Зб. оповідань і нарисів «Підтрощую і сонцем» (1971), кн. оповідань «Під шум лісів» (1974). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тал. Укр. перекл. — У лісі [Уривок]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952.

З. М. Кузьміна.

ТІМОРСЬКЕ МОРЕ — окрайне море Індійського ок., між Австралією і о. Тімор. Площа 615 тис. км². Переважає глибини до 200 м, найбільша — 3310 м. У рельєфі дна виділяють Тиморську улоговину і шельф Сахул; у межах шельфу — коралові рифи і атоли. Т-ра води на поверхні від +25 до +29°. Солоність до 35‰. Найбільший порт — Дарвін (Австралія).

ТІМУР, Тамерлан, Тімурленг (1336, с. Ходжа-Ільгар, поблизу м. Шахрисабза, тепер Сурхандар. обл. Узб. РСР — 18.II.1405, Отрар; поховано в мавзолі Гур-Емр у Самарканді) — середньовісний держ. діяч і полководець. У 1366 Т. у союзі з правителем Балха і Самарканда еміром Хусейном придушив повстання сербедарів. Боротьба за владу, що розгорнулася між Т. і Хусейном, закінчилася перемогою Т., який 1370, вбивши Хусейна, прийняв титул еміра і став єдиновладним правителем Мавераннахру. Столицею дві Т. був Самарканд. Унаслідок трьох походів проти Тохтаміша (1389, 1391, 1394—95) Т. розгромив Золоту орду. Здійснював загарбницькі походи в сусідні країни. На кінець правління Т. його д-ва включала Мавераннахр, Хорезм, Хорасан, Закавказзя, Іран і Пенджаб. Похід на Китай, що почався 1404, через смерть Т. було перервано. Див. Тимуриди.

ТІМУРИДИ — феодал. династія в Середній Азії, заснована Тімуром; правила 1370—1507. Після смерті Тимура Т. — його сини і внуки — оголосили себе незалежними правителями і почали міжусобну боротьбу за верховну владу. Найвідоміші: Шахрух (1377—1447), Улужбек (1394—1449), Бабур (1483—1530) — засновник в Індії дин. Великих Моголів (1526). Династія Т. перестала існувати після завоювання Мавераннахру узбеками-чочевиками.

ТІНБЕРГЕН (Tinbergen) Ніколас (н. 15.IV.1907, Гаага) — нідерл. етолог і зоолог, доктор філософії (з 1932), професор (з 1966). Працював у Лейденському ун-ті (1932—49). В 1949 Т. організував в Оксфорді дослідницьку кафедру з вивчення поведінки тварин і став її завідувачем. Спільно

з К. Лоренцом розробив вчення про інстинктивну поведінку та її розвиток в онто- і філогенезі. Автор праць з поведінки тварин, зокрема першого підручника з *etology*. Нобелівська премія, 1973.

ТІНБЕРГЕН (Tinbergen) Ян (н. 12.IV.1903, Гаага) — нідерл. економіст, представник сучасної математичної економії, член Нідерл. АН. Освіту здобув у Лейденському ун-ті. З 1933 — професор Нідерл. школи екон. наук у Роттердамі, 1945—55 — керівник Центр. бюро планування, 1963—72 — голова К-ту по плануванню ООН. Висунув концепцію «оптимального ладу» — один з варіантів «конвергенції теорії». Під «оптимальним ладом» Т. розуміє синтез обох систем — деяких елементів «капіталістичної ефективності» та «соціалістичної рівності». Апологетичний характер концепції полягає в тому, що синтез передбачається на капіталістич. основі — приватній власності на засоби виробництва. Праці з питань теорії екон. політики, проблем капіталістич. циклу, моделювання екон. розвитку. Нобелівська премія, 1969.

ТІНГ (Ting) Семюел (Тін Чжаочунь; н. 27.I.1936, Апп-Арбор, шт. Мічиган) — амер. фізик. Закінчив Мічиганський ун-т (1959), у 1962 одержав ступінь доктора філософії. У 1963 працював у Європ. центрі ядерних досліджень (Женева). З 1964 — у Колумбійському ун-ті, а 1967 — у Массачусетському технологічному ун-ті (з 1969 — професор). Осн. праці — з фізич. елементарних частинок. Нобелівська премія, 1976.

ТІНДАЛ ЯВИЩЕ — розсіяння світла в мутному середовищі. Мутним наз. середовище, в якому містяться дрібні частинки з розмірами, значно меншими за довжину хвилі світла, і заломлення показниками, що відрізняються від показника заломлення середовища, напр. емульсії, суспензії. Т. я. експериментально відкрив (1869) англ. фізик Дж. Тіндаль (1820—93), а теоретично обґрунтував Дж. У. Релей (див. Релейське розсіяння світла).

ТІНСЬКИЙ Михайло Львович [справж. прізвище — Перепелинич; 1894 (?), Ромни, тепер Сум. обл. — 1948, с. Долина, тепер Тлумацького р-ну Івано-Фр. обл.] — укр. рад. актор, режисер і театр. діяч. Творчу діяльність почав в аматорських гуртках. У 1918 вступив до Держ. драм. театру (Київ, згодом — Перший театр Української Радянської Республіки імені Шевченка). Зіграв ролі: Ярема («Гайдамаки» за Шевченком), Лукаш («Лісова пісня» Лесі Українки), Хлестаков, Кочкарів («Ревізор», «Одруження» Гоголя), Освальд («Примари» Ібсена), Збішек («Мораль пані Дульської» Запольської). Працював режисером театрів Києва, Чернігова, Одеси, Дніпропетровська, Харкова та в ін. містах України. Серед вистав: «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «За двома зайцями» М. Старицького, «97» М. Куліша, «Забигель ескадри» О. Корнійчука, «Вороги» М. Горького, «Мішанина-шляхтич» Ж. Б. Мольєра.

[П. І. Терлюк.]

К. А. Тимірязєв.

В. Ф. Тім. Продавець бубликів. Олівець, 1843.

ТИНТОРЕТТО

Я. Тинторетто. Введення Марії у храм. Фрагмент. Близько 1555. Церква Санта-Марія дель Орто у Венеції.

ТИНТОРЕТТО Якопо [Tintoretto; власне — Робусті (29.IX 1518, Венеція — 31.V 1594, там же) — італ. живописець доби Пізнього Відродження, представник Венеціанської школи живопису. Навчався у Тіціана. Творчість Т. формувалася під впливом Парміджано, Мікеланджело. Твори: «Чудо св. Марка» (1548), «Введення Марії у храм» (бл. 1555, церква Санта-Марія дель Орто, Венеція), «Спасіння Арсіної», «Гасна вечір» (бл. 1560, церква Сан-Троазо, Венеція), «Викрадення тіла св. Марка» (1562), цикл панно в Скуола ді Сан-Рокко в Венеції (1565—88); «Вакх і Аріадна» (1578), «Битва при Зарі» (бл. 1585), «Рай» (1588), всі — Палац дожів у Венеції; «Автопортрет» (бл. 1590) та ін. Полотно Т. зберігаються також у Луврі, Дрезденській картинній галереї, ДЕ в Ленінграді.

Лит.: Виппер Б. Р. Тинторетто. М., 1948; Якопо Робусті Тинторетто. [Альбом репродукцій]. М.—Л., 1964. **ТИНЧУРІН** Карім Галійович (3.IX 1887, с. Аккулі, тепер Бєдінське району Пєвза, обл.— 7.V 1947) — тат. рад. письменник, засл. артист Тат. АРСР (з 1926). Керівник і режисер першої держ. театр. трупи в Казані (1918). Друкуватися почав 1906 (комедія «Дискусія»). Автор комедій «Юсуф і Зулейха», «Папуга» (обидві — 1918) та ін. В сатиричній комедії «Без вітрила» (1926) показав крах відщепенців, які виступали під час революції проти свого народу. В п'єсах «На річці Кандрі» (1932), «Іх було троє» (1935) створив образ позитивного героя-сучасника. Популярністю користуються мелодрама «Блакитна хустка» (1926) й муз. драма «Казанський рушник» (1923).

З. М. Кузьміна.

ТИНЬОВИТРИВАЛІ РОСЛИНИ — рослини, які здатні рости в затінених місцях з недостатнім сонячним освітленням. Інтенсивність фотосинтезу у Т. р. при ослабленому освітленні така сама або навіть більша, ніж при повному освітленні. Деревні Т. р. (напр., липа, граб, ялина, ялиця та ін.) мають густо облистлену крону, темно-зелене, багате на хлорофіл листя. Серед трав'янистих рослин Т. р. є, напр., копитняк, яглиця, підмаренник, зеленчук, зубниця та ін. рослини широколистяних лісів. Див. також *Світлолюбні рослини*.

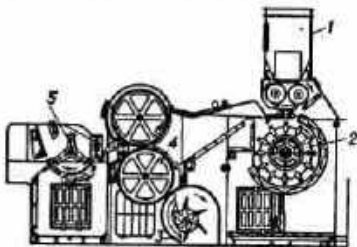
ТІОБАКТЕРІЇ (від грец. *θειον* — сірка та *бактері*) — те саме, що й *сіркобактерії*.

ТІОЕФІРИ (від грец. *θειον* — сірка та *ефіри*) — сіркоорганічні сполуки заг. формули $R-S-R'$ (R і R' — вуглеводневі радикали). Т. є, напр., CH_3-S-CH_3 , $C_2H_5-S-C_2H_5$. Нижчі аліфатичні Т. — безбарвні рідини, нерозчинні у воді, розчинні в органічних розчинниках. Т. поширені в природі, напр. у нафті. До них належать біологічно важливі природні продукти *метіонін*, *біотин* тощо. Застосовують як антиокислювачі і стабілізатори моторних палив, мастил, латексів, як лікар. препарати, барвники, розчинники. Т. токсичні, галогенопохідні Т. — токсичні, напр. *ісприт*.

ТІОСПИРТИ (від грец. *θειον* — сірка та *спирти*) — те саме, що й *меркаптани*.

ТІОСУЛЬФАТ НАТРІЮ, $Na_2S_2O_3$ — натрієва сіль тіосірчаної к-ти $H_2S_2O_3$. Безводний Т. н. — гігроскопічна маса, утворює кілька кристалогідратів. Найширше вживаний пентагідрат $Na_2S_2O_3 \cdot 5H_2O$. Безбарвні кристали; густ. 1715 кг/м³; $t_{пл}$ 48,5 °C; добре розчиняється у воді, солонувато-гіркі на смак. Т. — відновник. Одержують його розчиненням подібною сірки в гарячому розчині сульфату натрію. Т. н. є побічним продуктом у виробн. *гідросульфиту*, при очищенні пром. газів від сірчистих сполук та ін. Застосовують для виготовлення фіксажних розчинів (див. *Фіксування фотографічне*), завдяки яким розчиняються галогендан срібла, що не розклалися під дією світла у фотокіносвітлочутливих матеріалах; у текст. і шкіряній пром-сті, у ветеринарії, в медицині — як протитрута при отруєнні ціаністим двоюдою к-тою, йодом, солями важких металів, миш'яком, ртуттю тощо, в аналітичній хімії та ін. **ТІОФЕН**, C_4H_4S — *гетероциклічна сполука*; безбарвна рідина з запахом бензолу; $t_{пл}$ — 38,3 °C; $t_{кип}$ 84,1 °C; добре розчинний в органічних розчинниках, погано — у воді. Т. — типова ароматична сполука: легко піддається галогенуванню, сульфонуванню, алкілуванню. Міститься разом з бензолом у кам.-вуг. смолі (звідки його й виділяють), а також у продуктах напівкоксування поволокнятих сляків. Похідні Т. використовують як лікар. препарати, стимулятори росту, гербіциди, полімери, реагенти для аналітичної хімії тощо.

ТІПАЛЬНА МАШИНА — машина прядильного виробництва для тпання бавовняних, вовняних або льняних волокон. Найпоширенішими є Т. м. (мал.), на яких обробляють бавовну: її волокна піддають багаторазовим ударам ножами барабанів та білами тіпала, внаслідок чого волокна розпушуються, а сміттєві домішки відокремлюються і видаляються у спец. камери. Швидкість обертання ножевих барабанів — 500—600, тіпал — 900—1000 об/хв.

Тіпальна машина для бавовни (схема): 1 — живильний бункер; 2 — покривний барабан; 3 — вентилятор; 4 — сітковий барабан; 5 — тіпало.

ТІПАННЯ — розпушування волокон бавовни, вовни, льону, а також очищення їх від сміттєвих домішок; один з процесів *прядіння* та первинної обробки *луб'яних волокон*. Ґрунтується на руйнуванні зв'язку між волокнами та волок-

нами й домішками; проводиться на *типальних машинах*, як правило, після попереднього розпушування волокон. В процесі Т. з волокнистого матеріалу видаляються тільки найбільші і найменші чіпкі домішки. Розділення на окремі волокна й очищення волокнистого матеріалу від чіпких домішок відбуваються при наступному *чесанні*.

ТІР Костянтин Вадимович [н. 12 (25).XI 1904, м. Миколаїв] — укр. рад. вчений у галузі механіки, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1965), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1953. Після закінчення (1930) Харків. технолог. ін-ту працював в інституті «Діпролахт», на авіаційному з-ді (до 1933), в Українському н.-д. ін-ті поліграфії (всі — у Харкові). У 1946 — 53 — викладач Львів. лісотехнічного ін-ту, у 1953 — 83 — Укр. поліграфічного ін-ту ім. І. Федорова (Львів). Праці стосуються методів критеріального синтезу циклових механізмів і машин. Нагороджений орденем Вітчизни, війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. **ТІР** — раніше робітласницьке місто-держжава у Фінікії (тепер м. Сур у Лівані). Засн., ймовірно, у 4-му тис. до н. е. В 2-му тис. до н. е. Т. (з перервами) перебував під владою Єгипту. Найбільшого розквіту Т. досяг у серед. 10 ст. до н. е. за правління царя Хірама I. В кін. 9 ст. до н. е. вихідці з Т., колонізуючи Пн. Африку, заснували *Карфаген*, Утіку та ін. У 8 ст. до н. е. Т. потрапив під владу *Ассирії*, з поч. 6 ст. до н. е. — Ново-Вавилонського царства, з 2-ї пол. 6 ст. до н. е. — д-ви *Ахемідів* (формально зберігаючи суверенітет). Т. відігравав важливу роль у торгівлі між країнами Середземномор'я і Передньої Азії. В 332 до н. е. Т. здобутий і зруйнований армією *Александра Македонського*. Згодом відновлений. Перебував під владою *Птолемеїв* і *Селевкідів*. У 64 до н. е. ввійшов до складу рим. провінції Сирія, зберігши внутр. автономію. До араб. завоювання (7 ст.) лишився великим торг. центром Сх. Середземномор'я. Розкопки Т. вели франц. археологи Ж. Е. Ренан (2-а пол. 19 ст.) і А. Пуадлар (40-і рр. 20 ст.). *Г. І. Підліський.*

ТІРА, Тірас — давньогрец. місто-держжава на правому березі Дністровського лиману на території сучас. м. Білгород-Дністровський Одес. обл. УРСР. Засн. переселенцями з грец. міста *Мілета* в 6 ст. до н. е. Екон. базу Т. становили землеробство, виноградарство, ремесла, торгівля. Т. мала торг. зв'язки з Афінами, містами Малої Азії, Пн.-Зх. Причорномор'я і населенням Подністров'я. З 2-ї пол. 4 ст. до н. е. Т. карбувала власну монету. 4—3 ст. до н. е. — період найбільшого розквіту її економіки та культури. В серед. 1 ст. до н. е. Т. зруйнували *гети*. На початку нашої ери екон. і політ. життя в Т. відновилося. З 57 н. е. Т. входила до складу римської провінції *Мезія*. Наприкінці 3 ст. Т. як античне місто занепадала. Епізодичні археол. розкопки Т. провадилися з 1900. Систематичні

роботи Ін-т археології АН УРСР розпочав 1945. Відкрито залишки житл. будинків, оборонних мурів, башти післягетського часу. Знайдено посуд, знаряддя праці, епіграфічні пам'ятки, монети тощо. Літ.: Зограф А. Н. Монети Тирм. М., 1957; Фурманская А. И. Античный город Тира. В кн.: Античный город. М., 1963; Античная Тира и средневековый Белгород. К., 1979.

ТИРАДЕНТИС (Tiradentes; справж. ім'я та прізвище — Жоакін Жозе да Сілва Шав'єр; 12.XI 1748, Помба — 21.IV 1792, Ріо-де-Жанейро) — діяч визвольного руху браз. народу проти португ. панування. Лейтенант португ. армії. Очолював таємну революц. орг-цію інконфідентів («невірнопідданих»), що діяла з 1789 в пров. Мінас-Жерайс і мала на меті визволення Бразилії з-під влади Португалії та проголошення країни республікою. Після викриття 1789 орг-ції португ. колоніальною владою Т. було заарештовано і страчено. Бразильський народ шанує пам'ять Т. як національного героя.

ТИРАНА — столиця Албанії, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташована за 40 км від узбережжя Адриатичного м. Залізнична станція, вузол автошлях. Поблизу Т. — аеропорт Рінас. Бл. 200 тис. ж. (1980). Адміністративна одиниця в окремому одинокі. Вперше Т. згадується в 15 ст. як невелике поселення. На поч. 17 ст. тут було засновано місто. Т. постійно була ареною боротьби алб. народу проти тур. загарбників і місц. феодалів. З січня 1920 — столиця Албанії. В квітні 1939 — вересні 1943 окупована фашист. Італією, з вересня 1943 — фашист. Німеччиною. В листопаді 1941 в Т. засновано Компартію Албанії (з 1948 — Алб. партія праці). 17.XI 1944 Т. визволена від нім.-фашист. загарбників Нац.-визвольною армією. 11.I 1946 у Т. було проголошено Народну Республіку Албанію (з грудня 1976 — Народна Соціалістична Республіка Албанія). У Т. — підприємства металобобр., буд. матеріалів, деревообробної, склоробно-керамічної, взут., текст. і харчосмакової промисловості. Численні кустарні майстерні. ТЕЦ. У районі Т. — видобування аугіля, ГЕС ім. В. І. Леніна (збудована з допомогою СРСР). Ун-т; с.-г., красних мистецтв, пед. ін-ти та ін. вузи. Албанська АН, н.-д. заклади. Нац. та університетська б-ки. Музеї: археології та етнографії, боротьби за нац. визволення, природничо-науковий та ін. Театри: опери й балету (з балетною школою), Нар., естради та цирку, ляльок. Консерваторія, Філармонія. Т. має радіально-кільцеве планування. Алб. та культурний центр збудовувався в 20—30-х рр. 20 ст. (ансамбль площі Скандербега, банк, ун-т, театр опери та балету). В 1953—58 проведено реконструкцію міста. Створено нові житл. комплекси; споруджено; будівлі кіностудії «Нова Албанія» (1952, рад. арх. Г. Лавров), пам'ятники В. І. Леніну (50-і рр., скульптор К. Хоші), Партизану (1947, скульптор А. Ману). Іл. див. до ст. *Албанія*. Т. 1. с. 448—449.

ТІРАС (Τύρας) — давньогрец. назва р. *Дістра*.

ТИРІДАТ III (Тірідат III Великий, Трдат) — вірм. цар (287—332) з династії *Аршакидів*. За правління якого змінилося політ. становище Вірменії. Бл. 301 Т. III оголосив християнство держ. релігією. **ТИРІНГ** — стародавнє місто в Арголіді на Пелопоннеському п-ові, один з центрів *егейської культури*. З поч. 2-го тис. до н. е. — центр ранньокласової д-ви *ахейців*. Екон. і культур. розквіт досяг у 16—15 ст. до н. е. В той час у Т. було споруджено палац, монументальні «циклопічні» муровані будівлі. Під час *греко-перських воєн* ополчення громадян Т. взяли участь у битві біля *Платей* (479 до н. е.). Бл. 470 до н. е. Т. зруйнували аргосці. Перші археол. дослідження Т. почалися з 1831; розкопки Т. 1884—85 провадив Г. Шліман.

ТИРІТАКА — місто *Боспорської держави* на місці сучасного с-ща Арцизового (тепер у складі Керчі). Заснована греками в 2-й пол. 6 ст. до н. е. Розкопками (провадилися з перервами з 1932) відкрито залишки кам'яних оборонних мурів і бойових башт, житл. будинків і госп.-виробничих споруд (рибозасоловальных підприємств, виноробень), грошові скарби тощо. Населення Т. займалося також землеробством і ремеслами. В околицях Т. відкрито святилище *Деметри*, на місці якого знайдено багато терахот 3—4 ст. до н. е. з зображеннями богині. В 70-х рр. 4 ст. н. е. місто зруйнували *гунни*.

ТИРІЧМІР — найвища вершина гірської системи *Гіндукуш*, на Пн. Пакистану. Вис. 7690 м. Складається з кристаліч. гірських порід. На схилах — льодовики та фірнові див. *Фіри* поля, є сніжники.

ТИРІОЛЬ — історична область в Європі, в Альпах. В давнину була населена племенами ретів та *ілірійців*. Бл. 15 до н. е. була завойована Стародавнім Римом. В 4—5 ст. н. е. частина Т. була зайнята *алеманами*, пн. і пн.-сх. частини в 6 ст. — баварами, частково *слов'янами*, південна — *лангобардами*. В 11—13 ст. на тер. Т. (входила до складу «*Священної Римської імперії*») існував ряд феод. володінь (у т. ч. графство Т.). Граф Т. Мейнхард II (правив 1258—95) об'єднав під своєю владою Т., Горіцію і Каринтію. В 1363 графством Т. заволоділи *Габсбурги*. Селяни та рудокопи Т., очолені М. Гайсмайром, взяли активну участь у *Селянській війні* 1524—26. У 1805 Т. був приєднаний до *Баварії*, 1809 поділений між Баварією, Італ. королівством та Іллірійськими провінціями. *Віденський конгресом* 1814—15 знову приєднаний до імперії Габсбургів. У 1867—1918 Т. — одна з коронних земель *Австро-Угорщини*. За *Сан-Жерменським мирним договором* 1919 Т. був поділений між Австрією (земля Тіроль) та Італією (з 1948 — авт. обл. Трентіно-Альто-Адідже).

ТИРЕНСЬКЕ МОРЕ — частина Середземного м. між Апеннінським п-овом та островами Сіцилія, Сардинія і Корсика. Площа 240 тис. км², глб. до 3830 м. Удогови-

на має тектонічне походження, у її центр. частині — вулкан ім. акад. С. І. Вавилова заввишки 2850 м. У пд.-сх. частині моря — Ліпарські о-ви. Бувають землетруси. Т-ра води на поверхні влітку +23, +25°, взимку +13°. Солоність понад 38 ‰. Рибальство. Гол. порти: Неаполь, Палермо, Кальярі (Італія).

ТИРСО ДЕ МОЛІНА (Tirso de Molina; справж. ім'я та прізвище — Габріель Тельєс; 1571 або бл. 1583, Мадрид — 12.III 1648, Сорія) — ісп. драматург. Був цензором. Займав високі духовні посади. За літ. діяльність зазнав переслідувань церкви. Написав понад 400 п'єс різних жанрів (збереглося бл. 90). Перша зб. новел і драм — «Толедські вілли» (1621). В комедії «Сором'язливий у палаці» (1621) критикував лицемірство і користуючість придворних. В істор. п'єсі «Обачність жінки» (1634) подав широку картину боротьби королівської влади проти феодалів і араб. завойовників. У драмах «Господина в домі», «Засуджений за недостатню віру» (обидві — 1635) відобразив протест народу проти тиранії, висміював реліг. святишництво. П'єса «Дон Хіль зелені штани» (1635) — визначний зразок комедії-інтриги в світовій л-рі. В п'єсі «Севільський спокусник, або Камінний гість» (1630) перший у світовій л-рі створив на основі легенди образ Дон-Жуана. Т. де М. належать також п'єси «Благочестива Марта» (1636; пост. в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки), «Селянка з Вальєкаса» та ін.

Тв.: Рос. перекл. — Комедии, т. 1—2. М., 1969; Толедские виалы... М., 1972. Р. Ф. Естрела-Леоніс.

ТІСНЯКИ, тісні соціалісти — революц. марксистська течія в болг. робітн. русі кін. 19 — поч. 20 ст. З часу заснування 1891 Болг. с.-д. партії (з 1894 — Болг. робітн. с.-д. партія — БРСДП) очолюване Д. Благоєвич марксистське ядро вело непримиренну боротьбу проти дрібнобурж. опортуністів. Внаслідок цієї боротьби 1900 відбувся розкол БРСДП на тісних соціалістів (т. с.), які виступали за тісну, агуртовану партію, і широких соціалістів (ш. с.), які вважали, що партія повинна бути відкрита для всіх бажаних, у т. ч. й для буржуазії, а її члени не мають бути зв'язані суворою парт. дисципліною. В 1903 опортуністів виключено з партії, а її перейменовано на БРСДП (т. с.); вона стала самостійною марксистською партією болг. робітн. класу. В ряді важливих теор. питань Т. не займали послідовних марксистсько-ленінських позицій (недооцінювали значення диктатури пролетаріату, применшували революц. можливість селянства, його роль як союзника робітн. класу, не ставили конкретно питання про владу, схилилися перед стихійністю у робітн. русі та ін.). Перетворенню БРСДП (т. с.) на справжню марксистсько-ленінську партію сприяла Велика Жовтн. соціаліст. революція. В 1919 БРСДП (т. с.) вступила до Комінтерну і прийняла назву БКП (т. с.). Див. *Болгарська комуністична партія*.

Тірсо де Моліна.

Е. К. Тісеє.

TICCE

TICCE Едуард Казимирович [1 (13).IV 1897, Ліпая — 18.XI 1961, Москва] — рос. рад. кінооператор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1935) і Латв. РСР (з 1947). Член КПРС з 1940. В кіно працював з 1914 (в Ліпая), знімав перші латис. документальні стрічки, згодом — події громадянської війни. Знімав В. І. Леніна; цей матеріал увійшов до фільму «Володимир Ілліч Ленін» (1949). Був оператором фільмів С. Ейзенштейна: «Страйк» (1925), «Броневосець „Потомкін“» (1925), «Безсмертний гарнізон» (1927), «Старе і нове» (1929), «Бежин луг» (1937), «Олександр Невський» (1938), «Іван Грозний» (2-а серія, разом з А. Москвітіним, 1946, вихід на екран — 1958). З'яв. також фільми «Зустріч на Ельбі» (1949), «Композитор Глінка» (1952). Режисер (спільно з З. Аграмеком) та оператор фільму «Безсмертний гарнізон» (1956). З 1921 викладав у ВДІКу (з 1943 — професор). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1950. Портрет с. 267.

TICSEN (Thießen) Петер Адольф (н. 6.IV 1899, Швейдці, тепер Свідниця, ПНР) — нім. фізико-хімік, член Німецької АН у Берліні (з 1957), іноз. член АН СРСР (з 1966). Після закінчення Геттінгенського ун-ту (1923) працював там же, потім був директором кількох хім. ін-тів Німеччини. У 1945—56 вів наук. роботу в СРСР. У 1956—64 — професор фіз. хімії ун-ту ім. Гумбольдта в Берліні; з 1956 — директор Ін-ту фіз. хімії Німецької АН у Берліні. Осн. праці присвячені неорганічній, фіз., колоїдній хімії і розробці хім. методів дослідження. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951, 1956.

«TICSEN — ОППЕНГЕЙМ» — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп ФРН. Почала створюватися у кін. 19 ст. Включає сталевий концерн «Тіссен» і банкірський дім Оппенгейма. До складу групи входять також концерни «Гельзенкірхенер бергверке АГ» і страхової компанії «Рейнше інтересенгемайшафт». У сферу діяльності «Т.—О.» входять також виробн. пасажирських і товарних вагонів, дизельних двигунів, ескалаторів, ліфтів тощо. Банкірський дім Оппенгейма очолює консорціум по емісії цінних паперів у групі страхових компаній «Рейнше інтересенгемайшафт», тісно пов'язаний з концернами «Вергана» і «Вольфа—Штума» тощо.

TIT Флавій Веспасіан (Titus Flavius Vespasianus; 30.XII 39, Рим — 13.IX 81, там же) — римський імператор 79—81 з династії Флавіїв. Син імператора Веспасіана. Правив у згоді з сенатом. Під час *Юдейської війни* 66 — 73 очолював Т. рим. війська зруйнували Єрусалим. За правління Т. 24.VIII 79 сталося виверження вулкана Везувію, від якого загинули три міста в Кампанії — Помпеї, Геркуланум і Стабії.

TITIKAKA — солоне озеро у Пд. Америці, на кордоні Перу і Болівії. Лежить у Центр. Андах, на

вис. 3812 м над р. м. Площа 8300 км² (найбільше з високогірних озер світу), глиб. до 304 м. Улоговина озера тектонічного походження. Є острови. Через р. Десагуадеро має стік у оз. Поопо. Рибальство, судноплавство. На пд.-сх. берегах Т. та островах — пам'ятки індіанської архітектури, зокрема *Tiuanaco*.

TITMAR **МЕРЗЕБҮРЗЬКИЙ** (Thietmar von Merseburg; 25.VII 975—1.XII 1018) — нім. церковний діяч і хроніст. З 1009 — єпископ Мерзебурга. Автор «Хроніки» (написана 1012—18), що висвітлює події 908—1018 в Німеччині і сусідніх країнах. Містить відомості про взаємини Київ. Русі з Польщею та Священною Римською імперією на поч. 11 ст., зокрема про київ. похід 1018 польськ. князя *Болеслава I*, а також опис Києва як великого міста (400 церков, 8 ринків, багато мешканців).

TITO (Броз Тіто; Broz Tito) Йосип (25.V 1892, с. Кумровець, Хорватія—4.V 1980, Любляна; похований у Белграді) — діяч югослав. і міжнарод. комуністичного руху. Н. в сел. сім'ї. У 1910 вступив до С.-д. партії Хорватії і Славонії (1894—1919). В 1913 призваний до австро-угор. армії. Після поч. 1-ї світ. війни 1914—18 заарештований за антивоєнну пропаганду, 1915 відправлений на Сх. фронт. Того ж року був поранений, потрапив до рос. полону. В 1917 в Петрограді брав участь у липневій демонстрації проти Тимчасового уряду, був заарештований і висланий на Урал. У 1917 в Омську вступив до *Червоної гвардії*. Разом з більшовиками вів революц. роботу серед селян. У 1920 повернувся на батьківщину, вступив до КП Югославії (КПЮ); з 1932 — СКЮ). В 1928 обраний секретарем к-ту КПЮ м. Загреб. В 1928—34 — в ув'язненні. З 1934 — член Політбюро ЦК КПЮ. В 1935—36 перебував у Москві, працював у Комінтерні. Учасник VII конгресу Комінтерну (1935). У 1936 нелегально повернувся до Югославії, 1937 очолив КПЮ. З 1940 — ген. секретар ЦК КПЮ. В період нар.-визвольної війни в Югославії 1941 — 45 — верховний головнокомандуючий Нар.-визвольного армією і партизан. загонів Югославії; з 1943 одночасно — голова Нац. к-ту звільнення Югославії (тимчас. революц. уряд). У березні 1945 призначений головою тимчас. уряду, міністром оборони і верховним головнокомандуючим збройними силами Демократичної Федеративної Югославії. В 1945—63 — голова уряду Федеративної Нар. Республіки Югославії, голова *Соціалістичного союзу трудового народу Югославії*. З 1952 — ген. секретар, з 1966 — голова СКЮ. З 1953 — президент Югославії. З 1971 очолював Президію СФРЮ. Маршал Югославії (1943). Трічі Нар. герой Югославії (1944, 1972, 1977). Герой Соціалістичної Праці Югославії (1950). На честь Т. в Югославії названо м. *Титовград* та ін. Нагороджений орденом Леніна, орденом «Перемога», орденом Жовтневої Революції, орденом Суворова 1-го ступеня.

Тол. Рос. перекл. — Избранные статьи и речи. М., 1973.

TITOGRAĐ (до 1952 — Підгориця) — місто на Пд.-Зх. Югославії, столиця Соціалістич. Республіки Чорногорії. Розташований при впадінні р. Рибини в р. Морачу. Вузол заліз. і автошляхів, аеропорт. 63 тис. ж. (1978). Підприємства металург. (алюм. комбінат), металлообр., меблевої і харчосмакової (у т. ч. тютюнової) пром-сті. Ун-т. У давнину на місці сучас. Т. було римське поселення. Архит. пам'ятки 15—19 ст. Перейменоване на честь Й. Тіто. З 1963 — столиця Соціалістичної Республіки Чорногорії.

TITTA RUFFO (Titta Ruffo; справж. ім'я та прізвище — Руффо Каф'єро Тітта; 8.VI 1877, Піза — 6.VII 1953, Флоренція, похований в Мілані) — італ. співак (баритон). У 1898 дебютував у Римі. Виступав у театрах Італії, гастролював у країнах Європи і Америки. У 20-ї рр. співав у *Метрополітен-опера* (Нью-Йорк). Після 1931 залишив сцену. У мистецтві Т. Р. унікальні вокальні дані поєднувалися з досконалою майстерністю і талантом драм. актора. Партії: Гамлет («Гамлет» Тона), Ріголетто, Яго («Ріголетто»), Отелло (Верді), Тоніо («Паяци» Леонавалло), Демон («Демон» Рубінштейна). Гастролював у Росії, зокрема на Україні (Одеса, 1904—05; Харків, Київ, 1906). Антифашист, активний борець за мир, делегат 1-го Всесвітнього конгресу прихильників миру (1949).

Тол. Рос. перекл. Парабола мого життя. Воспоминання. Л., 1974.

TITCHENER (Titchener) Едуард Бредфорд (11.I 1867, Чічестер, Великобританія — 3.VIII 1927, Ітака, США) — амер. психолог, представник *інтроспективної психології*. Учень і дослідник В. Вундта. В 1892—1927 — професор Корнелльського ун-ту, де створив великий центр *експериментальної психології*. В 1904 засн. Т-во експериментальної психології. Методом психології вважав *самостереження*. Належав до т. з. структурної школи (завдання психології вбачав у пошуку елементарних психіч. процесів і законів та сполученні їх у складні процеси). Стверджував існування трьох груп «психічних елементів» — відчуттів, почуттів та образів, заг. характеристиками яких вважав якість, інтенсивність, тривалість. Досліджував відчуття, увагу, мислення, розробляв прилади для психологічних експериментів.

ТІУН, тивун — у Київській Русі, на рос. і укр. землях за часів феод. роздробленості, а також після загартання укр. земель феод. Литвою і в *Російській централізованій державі* (до 17 ст.) — госп.-дворянський управитель князя, боярина або іншого феодала. В окремих місцевостях, де зберігало чинність лавинське право, Т. були виборними представниками сільс. громади.

ТІФОН (Τυφών) — у грецькій міфології стоголове вогнедишне страхище. Син Геї і Тартара, батько лернейської гідри, *Церебра*, *Химери*, немейського лева та

Й. Броз Тіто.

Тітта Руффо.

Тіфон. Близько 500 до н. е. Теракота. Музей ілан Джулія. Рим.

ін, страховищ. Т. боровся проти Зевса за владу над світом і зазнав поразки. Зевс скував переможеного Т. і наваляв на нього гору Етну. Ворушачись під горою, Т. спричинює землетруси, вивергає вогонь, дим і каміння. Т.— уособлення вулканічних явищ.

ТІХВІН — місто обласного підпорядкування Ленінгр. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Тіхвінці (бас. Лалозького оз.). Вул. залізнич. і автомоб. шляхів. 65 тис. ж. (1983). Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1974). У місті — підприємства маш.-буд., деревообр., лісохім., харчової та швейної галузей промисловості. Ліварний і мех. технікуми, мед. уч-ще. Будинки-музеї М. А. Римського-Корсакова. Архит. пам'ятки 16—17 ст. Відомий з 1383, місто — з 1773. В районі Т. провадилися оборонні та наступальні операції рад. військ під час *Ленінградської битви 1941—44*.

ТІХВІНСЬКИЙ Сергій Леонідович (н. 1.IX 1918, Петроград) — рад. історик і дипломат, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1941. В 1939—57 перебував на дипломатичній роботі в Китаї, Великобританії і Японії. У 1960—61 — директор Ін-ту китаєзнавства АН СРСР, 1961—63 — заст. директора Ін-ту народів Азії АН СРСР, 1963—65 — заст. директора Ін-ту економіки світової соціалістичної системи АН СРСР, з 1965 — на відповідальній роботі в центр. апараті М-ва закордонних справ СРСР. З 1974 — гол. редактор журн. «Новая и новейшая история». З 1980 — ректор Дипломатичної академії М-ва закорд. справ СРСР, з 1982 — академік-секретар, Відділу історії АН СРСР. З 1980 — голова Нац. к-ту істориків СРСР. Автор праць з нової і новітньої історії країн Далекого Сходу, переважно Китаю. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ТІХЕ (Τύχη)—у грецькій міфології богиня випадку, долі, щастя. Зображували її з керном, кулею чи роком *достатку* в руках. У рим. міфології їй відповідає *Фортуна*.

ТІХО БРАГЕ — див. *Браге Тіхо*.
ТІХУАНА — місто на Пн. Зх. Мексики, на кордоні з США. Вул. автошляхів, залізнична станція. 412 тис. ж. (1976). Бавовноочисна та харчосмакова пром-сть. Центр великого району зрошувального землеробства (бавовняк, зернові, овочеві культури, фрукти). Курорт. Об'єкт туризму.

ТІЦ Михайло Дмитрович [24.II (8.III) 1898, Петербург — 12.X 1978, Харків] — укр. рад. композитор, піаніст, педагог. У 1924 закінчив Харків. муз.-драм. інститут (клас композиції С. Богатирьова), з 1922 викладав у цьому ін-ті (з 1934 — консерваторія, з 1963 — Ін-т мистецтв), з 1935 — професор. Серед його учнів — П. Гаїдамака, Л. Колодуб. Твори: опери «Перекоп» (1939), «Гайдамаки» (1941), обидві — у співавт., кантата «Пісня Червоної кінноти» (1936), твори для оркестру («Комсомольська увертюра»), камерно-інструм. ансамблі, фп. п'єси, хо-

ри, романси, пісні, музика до драм. вистав; теоретичні праці «Про тематичну і композиційну структуру музичних творів» (1962), «Про сучасні проблеми теорії музики» (1976), «Підручник поліфонії» (1978, рукопис).

ТІЦ Олексій Олексійович (н. 2.V 1916, Петроград) — укр. рад. архітектор, доктор мистецтвознавства (з 1959), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1952. У 1939 закінчив архит. ф-т Харків. інженерно-буд. ін-ту. Осн. споруди і проекти: планування і забудова передзаводської та заводської площ з-ду ім. С. Орджонікідзе в Краматорську (1946), типові проекти ремісничих уч-щ (1947), комплекс адм. будівель Новокраматорського з-ду (1950), численні пром. споруди (1942—55). Автор наук. праць з історії й теорії архітектури. Викладає у Харків. інженерно-будівельному інституті (з 1947; з 1960 — професор).

Тя.: Русское каменное жилое зодчество XVII века. М., 1966; Загадки древнерусского чертёжа. М., 1978; Архитектура, стандарт, красота. К., 1972; Основы архитектурной композиции и проектирования. К., 1978; Харьков. Архитектурно-исторический очерк. К., 1983 (в співавт.).

ТІЦІАН (Tiziano; власне — Тіціано Вечелліо; 1476 або 1477 (за ін. даними, 80-і рр. 15 ст.), П'євель-Кадоре, Венеція — 27.VIII 1576, Венеція) — італ. живописець, представник *венеційської школи живопису* доби Високого Відродження. Навчався у Дж. Белліні. Працював у Венеції, Падуї, Феррарі, Мантуї, Урбіно, Римі та Аугсбурзі. Ранні картини Т. написані під впливом *Джорджоне*, пізніше Т. виробив власну художню манеру, що позначена чуттєвим повнокровним сприйняттям і відтворенням краси людини і навколишнього життя. Серед творів: «Флора» (бл. 1515), «Любов земна і небесна» (бл. 1515—16), «Вознесіння Марії» (т. з. «Ассунта», бл. 1516—18, церква Санта-Марія Глоріоза деї Фрарі, Венеція), «Дінаріт кесаря» (1518), «Вакх і Аріадна» (1523), «Венера Урбініська» (1538), «Се людина» (1543), «Даная» (бл. 1554), «Венера перед дзеркалом» (50-і рр. 16 ст.), «Марія Магдаліна, що кається» (60-і рр. 16 ст.), «Св. Себастьян», «Оплакування Христа» (1573—76). Портретам роботи Т. властиве глибоке проникнення в людські характери, уміння підкорити всі засоби живописного виразу психологічному розкриттю образів: портрети — П. Аретіно (1545), папи Павла III з Алессандро і Оттавіо Фарнезе (1545—46), Іпполіто Рімінальді (бл. 1548), Карла V (1548) та ін. Т. — один із найвизначніших колористів в історії зах.-європ. живопису. Твори Т. зберігаються в музеях Італії, в Парижі, Лондоні, Відні, Мадриді, ДЕ в Ленінграді та ін. колекціях. Ін. див. на окремому аркуші, с. 48—49, а також до ст. *Відродження*, т. 2, с. 272—273.

Лит.: Тіціано Вечелліо. [Альбом]. М., 1960; Тіціан. [Альбом репродукцій]. М., 1977; Поцца Н. Тіціан. Пер. с італ. М., 1981.

Н. П. Рипська.

ТІЦІУСА — БОДЕ ЗАКОН, Тіціуса — Бодє правило — емпіричний закон (правило), що встановлює залежність між віддаленням планет від Сонця. Виражається формулою: $a_n = 0,4 + 0,3 \cdot 2^n$, де a_n — серед. віддалі планет від Сонця в астрономічних одиницях, $n = -\infty$ для Меркурія, 0 для Венери, 1 для Землі, 2 для Марса, 3 для серед. частини кільця малих планет, 4 для Юпітера, 5 для Сатурна, 6 для Урана (Нептун і Плутон випадають з цієї залежності). Точніша формула має вигляд $a_n = 0,205 \cdot (1,89^n)$, де $n = 1, 2, \dots$. Т.—Б. з. запропонував 1766 нім. вчений Й. Д. Тіціус (1729—96), він став відомим 1772 завдяки працям Й. Е. Бодє. Для систем *супутників планет* знайдено співвідношення: $r_n = 3,0 + 3,0 \cdot 2^n$ (Юпітер) та $r_n = 4,5 + 1,6 \cdot 2^n$ (Сатурн), де r_n — віддалі супутника від планети, виражена в її радіусах, $n = -\infty, 0, 1, 2, \dots$ (у випадку Сатурна четвертої й шостої орбіт немає).

Лит.: Бронштєн В. А. Беседы о космосе и гипотезах. М., 1968; Ньето М. М. Закон Тіціуса — Бодє. Пер. с англ. М., 1976. К. І. Чирюнов.

ТІЧКА, еструс, охота — одна зі стадій *статевого циклу* самки ссавців. Відбувається періодично після досягнення статевої зрілості (до покриття самки) з інтервалами в кілька днів, тижнів і місяців, залежно від виду тварин. Характеризується морфологічними змінами в статевому апараті самки та її збудженням. Під час Т. пробуджується *інстинкт* парубання і у більшості видів відбувається *овуляція*.

ТКАНИНА ТЕКСТИЛЬНА — тканина, що її виготовляють *переплетенням ниток* основи і підканія на *ткацькому верстаті*. Розрізняють Т. т.: *однорідні (бавовняні тканини, вовняні тканини, лляні тканини, шовкові тканини та ін.), мішані (напр., льонсавсанові) і неоднорідні (напр., з бавовняною основою і вовняним підканіям); побутові і технічні (див. Тканина технічна). Е. сирови Т. т. (безпосередньо зняті з ткацького верстата), що їх в подальшому піддають вибілюванню, фарбуванню, а також опоряджувальним операціям (див. Текстильне виробництво). Т. т. бувають: строкатоткані (з різнокольорових ниток), меланжеві (див. Меланжева тканина), гладкофарбовані та вибівині (див. Вибівині тканини); з гладенькою, ворсованою, рубчиковою або ін. поверхнею; одно- та багатосарові. Властивості і зовн. вигляд Т. т. зумовлюються їхньою будовою, властивостями ниток і видом опорядження. Товщина Т. т. — 0,1—15 мм, ширина звичайно — 0,4—1,5 м, іноді — до 12 м. Довжина відрізків, що надходять у продаж, — 20—40 м. Тканини, ширина яких менша 0,4 м, наз. стрічками. Види Т. т., що відрізняються один від одного хоча б одним з показників (напр., товщиною ниток), позначають умовними номерами — артикулами. В СРСР заг. кількість артикулів, що їх виробляють підприємства *текстильної промисловості*, становить бл. 4000.*

Л. Н. Федотова.

С. Л. Тіхвінський.

Тіціан. Автопортрет. Фрагмент. 50-і роки 16 ст. Державний музей. Берлін.

Тіхе. Мармурова римська копія з грецького оригіналу 3 ст. до н. е. Ватикан.

А. С. Ткач. Портрет
звирника. 1973.

ТКАНИНА ТЕХНІЧНА — тканина, що є основним або допоміжним матеріалом для виготовлення деталей машин, споруд та різних технічних виробів; різновид *тканини текстильної*. Т. т. виробляють переважно полотноним *переплетенням ниток*, яке забезпечує найміцніший зв'язок між *основою* і *підтканями*. Воно буває одно- і багатопарною. До найпоширеніших належать тканини кордні (див. *Корд*), ремінні та транспортні (див. *Бельтинг*), рукавні, пресові і фільтрувальні. Рукавні Т. т. виробляють для лляних, бавовняних, комбінованих або синтетичних ниток. З таких тканин виготовляють пожежні та ін. рукави, що їх експлуатують під тиском або розрідженням. Для пресових Т. т. використовують вовняну або бавовняну пряжу. Такими тканинами обтягують віджимальні вали, з них виготовляють прокладки (див. *Сукно*) тощо. Фільтрувальні Т. т. виробляють з бавовняної, вовняної або лляної пряжі, синтетичних ниток. З їх допомогою вловлюють тверді частинки з рідин, газів і повітря. Технічними служать деякі побутові тканини (напр., *марля*, *міткаль*, *саржа*) у виробн. клеюнок, прокладок, калык та ін. З Т. т. виготовляють також парашути (див. *Перкаль*), обolonки надувних споруд, спец. захисний одяг (див. *Брезент*) тощо.

Л. Н. Федотова.

ТКАНИНИ в біології — система клітин і неклітинних елементів, що характеризуються спільністю походження, будови та функцій. В організмі тварин та людини розрізняють 4 типи тканин: епітеліальну, сполучну, м'язову та нервову. Епітеліальна тканина (див. *Епітелій*) вкриває тіло тварин, утворює оболонки внутр. органів, виконує захисну функцію; її похідні, напр. секреторний епітелій печінок та підшлункової залози, — секреторну функцію; розвивається з зародкових листків: ектодерми, ентодерми, мезодерми. Власне *сполучна тканина* та її похідні (див. *Кров*, *Лімфа*, *Хрящ*, *Кістка*) виконують захисну, опірну, трофічну функції; розвиваються з мезенхіми. М'язовій тканині властива здатність до скорочення, внаслідок чого організм переміщується у просторі і відбуваються скоротливі рухи його органів; гладенька м'язова тканина походить з мезенхіми; поперечносмугаста — з мезодерми. *Нервова тканина*, що походить з ектодерми, регулює і координує життєдіяльність організму, сприймає сигнали із зовн. середовища і визначає відповідні реакції організму. Т. тварин і людини вивчає *гістологія*. Серед Т. рослин виділяють молодиференційовані — твірні та вискодіференційовані — постійні. Твірні тканини (див. *Меристема*) забезпечують ріст, розвиток внутр. структури, формують постійні тканини, які становлять в рослинах системи: покривні, провідних, осн. тканин та прорізувальну. *Покривні тканини* рослин вкривають всі органи рослин, виконують захисну функцію; складаються з клітин *епідермісу*, який

заміняється в кінці вегетац. періоду *коркам*, пізніше в стовбурах та гілках дерев — *кіркою*. Провідні тканини рослин представлені ксилемою (*деревиною*), що здійснює проведення води по *трахеях* та *трахеїдах*, та флоемою (*лубом*), що проводить органічні речовини по *ситовидних трубках*. Провітрювальна система забезпечує газообмін через *продихи*, *сохлишки*, *перенхіму*, *міжклітинники*. До системи основних тканин відносять мех., асиміляційні, запасальні, секреторні, всисні Т. *Механічні тканини* рослин виконують гол. чин. опірну функцію і включають *коленхіму* та *склеренхіму*. Асиміляційні тканини, в яких здійснюється *фотосинтез*, складаються з паренхіми (див. *Паренхіма*) клітин з *хлоропластами*. В запасальних тканинах плодів, коренів, стебел тощо відкладаються органічні речовини та вода. Секреторні, або видільні, тканини (див. *Залозисті тканини рослин*) представлені *гідратодами*, *нектарниками*, *молочниками*, *смоляними* та *слизовими* ходами. Всисні (адсорбційні) тканини збирають воду з розчиненими мінеральними та органічними речовинами (напр., кореневі волоски, ризоїди, гаусторії). Т. рослин вивчає *анатомія рослин*.

Л. Ф. Кучерла
(тканини рослин).
В. А. Мельничук.

ТКАНИНИ ХУДОЖНІ — ткани вибори (ручні або машинні), що відзначаються художністю орнаменту, барвистістю кольорів і способом виготовлення; один з видів *декоративно-ужиткового мистецтва*. Т. х. застосовують для прикрашення жител і громадських інтер'єрів, одягу тощо. Орнаментують Т. х. за принципом ритмічного повторення (рапорту) шляхом переплетення різних за кольором ниток основи і підткання або набивним способом (див. *Вибійка*), а також *вишивкою*. Ці засоби відомі з глибокої давнини у різних народів світу і мають свої нац. особливості. Візерунки Т. х. складаються з геом., рослинних або тематичних орнаментальних композицій.

З давніх часів вироблялися високоякісні Т. х. у Китаї, Індії, Ірані, Єгипті, Візантії. В 14 ст. Т. х. почали виробляти в Італії, у 16 ст. — в Іспанії, в 17 ст. — у Франції. На території СРСР Т. х. мають багатовікову традицію. Яскравому нац. своєрідності позначені Т. х. у народів Серед. Азії, Закавказзя, Прибалтики. Виробництво худож. тканин існувало і в Київ. Русі. У 15—16 ст. різноманітний асортимент Т. х. вироблявся в Росії, Білорусії та на Україні (килими, коци, плахти, пояси, рушники, перемітки, серпанки та ін. вибори). В 16—17 ст. склалося шовкоткацьке виробництво, яке досягло розквіту у 18 ст. (кріпацькі майстерні). У 17—18 ст. широко розвинулося цехове виробництво Т. х. у містах. На Україні, зокрема, килимарські та ткацькі майстерні існували на Волині, Поділлі, Полтавинні, Чернігівщині, в Галичині. Найвідомішими були мануфактури в Бродях, Львові, Сока-

лі, Бучачі, Києві, Корсуні і Ніжині, де виготовляли шпалери, килими, шовкові золотодіті тканини. У 18 ст. Т. х. уславилася Слобожанщина (тепер Сум. і Харків. області). Найбільше Т. х. давав сел. домашній промисел, що в кожному районі мав свої стилістичні особливості. З 2-ї пол. 19 ст. з інтенсивним розвитком кустар. худож. промислів виникли центри виробництва Т. х.: *Кролевець*, *Дітярі*, *Решетилівка*, *Косів* та ін. У кін. 19 — на поч. 20 ст. кустарні ткацькі промисли занепадали. В рад. час виробництво Т. х. досягло широкого розвитку. На Україні на новій основі відроджено традиційні осередки ручного ткацтва, види якого [зокрема, кролевецькі рушники, дітяривські плахти, вибори з *богуславської тканини* (скатерки і портьєри тощо), косівські вереті] здобули широку популярність у багатьох республіках СРСР, експортуються в зарубіжні країни. Серед майстрів сучас. укр. Т. х. — Г. Верес, В. Сисуненко, П. Сисуненко, С. Нечипоренко. Зразки Т. х. зберігаються в ДМУНДМ у Києві, Укр. музеї етнографії та худож. промислу у Львові та ін. музеях. Великого розвитку на Україні набуло машинне виробництво Т. х. Сучасна текстильна промисловість республіки випускає широкий асортимент бавовняних, шовкових, лляних, вовняних тканин як одягового, так і декоративно-інтер'єрного призначення з вибівними, шпируваними і жаккардовими візерунками. В розробці рисунків для тканин машинного виробн. художники широко використовують багатовікову мистецьку спадщину і мотиви традиційного народного мистецтва. Високими худож. якостями відзначається продукція Херсонського бавовняного, Київського і Луцького шовкових, Донецького і Тернопільського бавовняних комбінатів, київської хусткової фабрики «Київна» та ін.

Лл. див. на окр. арк. до статей *Килим*, т. 5, с. 48 — 49; *Орнамент*, т. 8, с. 64 — 65; *Рушник*, т. 9, с. 96—97.

Лит.: Українське народне декоративне мистецтво. Декоративні тканини. К., 1956; Сидоронич С. П. Художня тканина західних областей УРСР. К., 1979. А. К. Жук.

ТКАНИННА НЕСУМІСНІСТЬ — неможливість спільного існування в межах одного організму або в умовах експерименту клітин, тканин і органів, що належать генетично неідентичним (відрізняються *антигенами*) особинам. Див. *Несумісність імуніологічна*, *Трансплантатація*.

ТКАНИННА РІДИНА — рідина, що виповнює міжклітинні й навколклітинні простори тканин і органів тварин і людини; разом з *кров'ю* і *лімфою* є внутр. середовищем організму. За хім. складом близька до складу *плазми крові*, але містить меншу кількість білка. До Т. р. з плазми крові надходять кисень і поживні речовини, необхідні клітинам, а з клітин — продукти їхнього обміну. Склад і властивості Т. р. мають певну стабільність, що забезпечується механізмами *гомеостазу*. Відтікаючи від

органів в лімфатичній судині, Т. р. перетворюється на лімфу.

ТКАНИННА ТЕРАПІЯ — метод лікування консервованими тканинами тваринного або рослинного походження (плацента, скловидне тіло ока, алое та ін.) або препаратами з цих тканин. Метод Т. т. вперше був запропонований укр. рад. вченим В. П. Філатовим (1933). Спочатку цей метод був застосований для лікування очних хвороб (атрофія зорового нерва, ускладнена короткозорість, глаукома та ін.), а потім і ін., зокрема шкірних. Т. т. відносять до неспецифічних методів лікування. Активізуючи імунітет і регенеративні функції організму, вона нерідко буває ефективною при в'ялому перебігу патологічних процесів різної етіології — запальних, дегенеративних, атрофічних та ін. Т. т. призначають гол. чин. у комплексі з вітамінами, антибіотиками, кортикостероїдами та ін. препаратами. Застосовують Т. т. в осн. шляхом впорскування екстрактів та відгонів з консервованих тканин, а також шляхом пересадки під шкіру шматочків консервованих або свіжих стерилізованих тканин. Див. також *Трансплантація, Біогенні стимулятори*.

У ветеринарії Т. т. застосовують для лікування довгогосподарних ран, виразок, метритів, маститів, уражень шкіри тощо, іноді для підвищення продуктивності с.-г. тварин — як стимулятор росту при відгодівлі молодня, підвищення молочності корів, повної продуктивності овець та ін.

ТКАНИННЕ ДИХАННЯ, клітинне дихання — багатоступінчастий ферментативний процес використання кисню клітинами тварин і рослин для окислення органічних субстратів з утворенням вуглекислого газу та води. Утворення води на кінцевому етапі не супроводжується значним виділенням енергії. Основна частина енергії звільнюється на проміжних етапах перенесення водню і електронів від продуктів розщеплення субстрату до молекулярного кисню та йде на біосинтез білків, нуклеїнових кислот, механічну роботу, транспортування іонів тощо.

Субстратами першого етапу Т. д. можуть бути різні органічні речовини (амінокислоти, білки, вуглеводи, жири). Субстратами окислення в дихальному ланцюгу (в послідовних реакціях переносу водню) може бути лише обмежена кількість органічних речовин. Це гол. чин. *карбонові кислоти*, перетворення яких відбувається у *трикарбонових кислот циклі* (циклі Кребса). Саме цей цикл постає час уніфікованим субстратом для подальшого їх окислення *дегідрогенази* карбонових кислот циклу Кребса — *ферментами* дихального ланцюга, локалізованими в певному порядку в *мітохондріях* клітин. Молекули цих ферментів містять переносники водню (*нікотинамідаденіндинуклеотид* — НАД і флавінаденіндинуклеотид — ФАД), які, відновлюючись, передають водень до *цитохромів* — вмісників дво- або тривалентного заліза (залежно від того, в окисле-

ному чи відновленому стані перебуває переносник). Цитохроми переносять водень до кисню з утворенням води. Енергія, що звільнюється в процесі перенесення водню і електронів, акумулюється в молекулах *макроскопічних сполук* — аденосиндифосфатної та аденосинтрифосфатної (АДФ та АТФ) кислот, які є універсальними носіями енергії, необхідної тканинам для здійснення біосинтезу речовин, механічної роботи та ін. процесів. У процесі Т. д. акумулюється (у формі АТФ) енергія *окислення біологічного завдяки фосфорильованню* молекули АДФ за рахунок енергії переносу електронів у дихальному ланцюгу. Сполучення окислювально-відновних процесів дихального ланцюга і біосинтезу АТФ є головним (у кількісному відношенні) механізмом акумуляції енергії у більшості організмів. Крім того, Т. д. контролює інтенсивність *гліколізу*. Енергетична ефективність Т. д. оцінюється відношенням кількості фосфату, акумульованого у складі АТФ, до кількості використаного кисню — коефіцієнтом Р/О (моль). Цей коефіцієнт був введений (1937) В. О. Беліцером. Зміна просторового розташування ферментів дихального ланцюга приводить до роз'єднання процесів дихання і фосфорильовання, а енергія, необхідна для окислення субстратів, перетворюється на енергію тепла. Таке роз'єднання можна досягти деякими хім. речовинами (напр., 2,4-динітрофенолом, азідом натрію тощо) та гормонами, зокрема *тироксинам*, що використовуються в експериментальних дослідженнях процесу тканинного дихання. Про біологічне значення Т. д. див. *Дихання*.

Лит.: Беліцер В. А., Цыбакова Т. Е. О механізмі фосфорильовання спожитого з диханням. «Біохімія», 1939, т. 4, в. 3; Скулачев В. П. Акумуляція енергії в клітці. М., 1969; Кребс Г., Коріберт Г. Превращение энергии в живых системах. Пер. с англ. М., 1959.

ТКАНКО Олександр Васильович [н. 10 (23).XII 1916, с. Макіївка, тепер Варвинського р-ну Черніг. обл.] — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, підполковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1941. В 1935 закінчив Ніжинський ін-т соціального виховання, вчителював. З 1940 — в Рад. Армії. З лютого 1943 — у розпорядженні представництва Укр. штабу партизан. руху при штабі Пд.-Зх. фронту. З серпня 1943 на чолі десантної групи, загону, з'єднання брав участь у партизан. боротьбі на тер. Полтав., Чернів. областей, на Закарпатті. З листопада 1944 по серпень 1945 — нач. Центр. штабу нар. дружин Закарп. України. В 1945—53 — директор учительських ін-тів у Чернівцях, Коткові. З 1953 працює в Черкас. пед. ін-ті (1953—79 — його ректор). Професор (з 1969). Автор праць з історії революц. руху на Черкащині. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТКАЦТВО — виготовлення сирових (необроблених) тканин *текстильних* на ткацькому верстаті. Ручне Т. (на ручному ткацькому верстаті) відоме з часів *неоліту*. В Київській Русі було одним з важливих ремесел. Машинне Т. почалося наприкінці 18 ст., коли було створено мех. ткацький верстат. Розрізняють бавовняноткацтво, вовняноткацтво, шовкоткацтво та ін. В широкому розумінні слова Т. означає сукупність технологічних процесів, що становлять *ткацьке виробництво*. Див. також *Ткацтво художнє*.

ТКАЦТВО ХУДОЖНЄ — ручне або машинне виготовлення тканин, які завдяки художньому оформленню оздобленню, гармонійному поєднанню кольорів та майстерності виконання є творами *декоративно-ужиткового мистецтва* (див. *Тканини художні*).

ТКАЦЬКЕ ВИРОБНИЦТВО — сукупність технологічних процесів, пов'язаних з виготовленням сирових (необроблених) *тканин текстильних*. Складається з підготовки пражі, виготовлення з неї сирової тканини (ткацтва) і заключної обробки тканини. Підготовка пражі має на меті сформувати паковку (з ленток *основи* або *підткання*), що їхня форма забезпечувала б проведення наступного технологічного процесу — створення тканини. В процесі такої підготовки нитки основи переміщуються (з прядильних паковок) на *мотальних машинах* або *автоматах* у бобіни (рідше — на *колушки*), а нитки підткання — в бобіни або на шпулі. Після цього нитки основи піддають *снуванню* і *цвіткуванню*; нитки підткання в разі потреби зволожують і *запарюють* (іноді на них наносять емульсію). Підготовлені палежним чином нитки основи і підткання надходять на *ткацький верстат*, де з них виробляють *тканину певних перелічених моток, густини і ширини*. Заключна обробка (на *потокових лініях*) полягає у перевірячості сирової тканини, вимірюванні її довжини, чистоті і упакуванні. За кількістю дефектів визначають сорт тканини. Далі сирову тканину піддають опорядкувальним операціям (див. *Текстильне виробництво*), одержуючи готову тканину з заданими властивостями і зовн. виглядом. Розвиток Т. в зумовлений автоматизацією виробничих процесів, застосуванням *безшпалькових верстатів*, верстатів багатозіпних (з безперервним формуванням тканини) тощо.

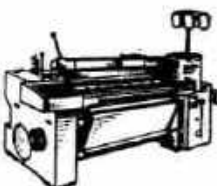
Лит.: Гордєєв В. А., Арефьев Г. И., Волков П. В. Ткачество. М., 1970.

Р. І. Харченко.

ТКАЦЬКИЙ ВЕРСТАТ — верстат, на якому виготовляють *тканини текстильні*; осн. машина *ткацького виробництва*. Ручний Т. в. з вертикальним розміщенням основи користувалися ще при бл. 5—6 тис. років до н. е. У 1785 Е. Карпайт одержав патент на механічний верстат. Осн. частини сучасного Т. в.: зівоутворювальний механізм, що розділяє нитки *основи* відповідно до малюнка переплетення і створює між ними простір (зіа); механізм, що прокладає у

О. В. Ткаченко.

Багатозіпний ткацький верстат.

Н. О. Ткаченко.

П. Д. Ткаченко.

О. П. Ткачов.

С. П. Ткачов.

зів нитки *підкання*; батанний механізм, який просуває нитку підкання в зону формування тканини і прибиває її до краю тканини; товарний регулятор, що в міру вироблення відводить тканину з робочої зони. В разі обриву нитки основний верстат зупиняється основопостерігачем. Наявність нитки підкання у зіві контролюють спецпристрої (вилочка, *фотоелемент* та ін.). Т. в. бувають: плоскі і круглі (з безперервним примусовим рухом човників по колу); вузькі (розраховані на тканину завширшки до 100 см) і широкі. Залежно від типу зівоутворювального механізму їх поділяють на ексцентрикові (для тканин найпростіших *переплетень миток*), кареткові (для складних переплетень) і жаккардові (див. *Жаккарда машина*). Крім того, розрізняють верстати човникові (одно- і багатовчовникові) і безчовникові (див. *Безчовниковий верстат*) — з періодичним утворенням тканини, а також багатозівні — з безперервним її утворенням. На човникових Т. в. нитки підкання прокладаються човником, що несе шпулю з пряжею. Такі Т. в. відрізняються малою продуктивністю через невелику швидкість руху і велику масу (0,25—5 кг) човника. В багатозівних Т. в. (мал. с. 271) нитки підкання прокладаються човниками в кількох місцях за шириною основи. Човники переміщуються з невеликою швидкістю. Удосконалення Т. в. пов'язане в основному з підвищенням надійності їхньої експлуатації при високих швидкостях прокладання ниток підкання.

ТКАЧ Анатолій Степанович (н. 11.IV 1939, Дніпропетровськ) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КІРС з 1963. У 1957—65 (з перервами) навчався в Дніпроп. худож. уч-щі, 1965—72 — у Київ. худож. ін-ті у В. Костельського та В. Шаталіна. Твори: «Метал і люди» (1972), «Поєдинок» (1973), «Романтики дев'ятої» (1974), «Гірники Кривбасу» (1975), «Ліпнень. 1918 рік» (1976), «Фронтова весна» (1979), «Комунари» (1980), «Метал іде» (1981); портрети. Іл. с. 270.

ТКАЧ Дмитро Васильович [н. 11.24.IX 1912, с. Орлик, тепер Кобеляцького р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. письменник. Член КІРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Працював у редакціях газет, журналу «Дніпро», у видавництвах. Друкуватися почав 1932. Гол. теми творчості: подвиг рад. народу у Великій Вітчизн. війні, життя робітничого класу, виховання молоді. Окремими виданнями вийшли оповідання і повісті «Моряки» (1948), «Чергове завдання» (1951), «Небезпечна зона» (1958), «Суду не буде» (1971), «Спокійне море» (1974), романи «Плем'я дужих» (1957), «Арена» (1960), «У нас в гуртожитку» (1966), «Шторм і штіль» (1971) та ін. Твори для дітей. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями. Респ. літ. премія ім. Лесі Українки, 1981.

ТКАЧ Клим Автономович [9 (21). X 1882, с. Сичівка, тепер Христиньського р-ну Черкас. обл. — 12.VIII 1943, с. Катеринівка, тепер Сарненського р-ну Ровен. обл.] — укр. поет і громад. діяч. Був активним учасником революц. підпілля на Зх. Україні. Член літ. об'єднання «Горно». В 1939 — депутат Народних зборів Зх. України. Друкуватися почав 1905 (вірші, фейлетони). У поемах «Поліський місяць» (1924), «Листи за кордон» (1926), «Поліщуки» (1928), у віршах «Заклик», «Січнева пісня ріки» показав боротьбу зх.-укр. трудящих за возз'єднання з Рад. Україною. Замордований в застінках гестапо.

Т.: [Вірні]. В кн.: Революційні поети Західної України. К., 1938.

ТКАЧ Михайло Миколайович (н. 26.XI 1932, с. Лукачівка, тепер Кельменського р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. письменник. Член КІРС з 1954. Закінчив Чернів. мед. ін-т (1957) та Вищі літ. курси при Літературному ін-ті ім. О. М. Горького (Москва, 1961). Окремими виданнями вийшли збірки поезій «Йдемо на верховини» (1956), «На перевалі» (1957), «Житий вінок» (1961), «На смеркових вітрах» (1965), «Пристрасть» (1968), «Повернення» (1974), «Поворот землі» (1976). Автор багатьох популярних пісень («Марічка», «Ясени», «Сніг на зеленому листі» та ін.), повісті «Хліб з добрих рук» (1981). Написав сценарії художніх («Наймичка», «Серед літа») та документальних («Леся Українка» та ін.) фільмів. За сценарій фільму «Радянська Україна» удостоєний Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1973).

Л. М. Коваленко.

ТКАЧЕНКО Валентина Данилівна (6.III 1920, м. Корюківка, тепер Чернів. обл. — 19.XII 1970, Київ) — укр. рад. поетеса. Член КІРС з 1948. Навчалася в Київ. ун-ті (1940—41). Під час Великої Вітчизн. війни працювала на радіостанції імені Т. Г. Шевченка. Друкуватися почала 1938. Автор поетичних збірок «Зелена сторона» (1940), «Просторами України» (1943), «Дівоча лірика» (1946), «Майбутнє кляче» (1952), «Осінь тільки починається» (1958), «Життя єднає руки» (1960), «Сад мого літа» (1968), «Зелене передмістя» (1970) та ін. Писала вірші для дітей.

Т.: Обрис. К., 1971; Рос. перекл. — Благодарність землі. М., 1968.

ТКАЧЕНКО Михайло Степанович (1860, Харків — 1916, поблизу Слов'янська) — укр. живописець. Початкову художню освіту здобув у Д. Безперого. У 1879 навчався

в петерб. АМ у П. Чистякова, 1888—92 — в академії Кормоу у Франції. Оселився в Парижі, швидко приїздив на Україну. Твори: «Сільське кладовище» (1887), «У майстерні скульптора» (1891), «Захід сонця на морі» (1901), «Прийбій на морі» (1902—06), «Весна» (1906). Картини зберігаються в ДРМ у Ленінграді, Львів. музеї укр. мистецтва, Харків. худож. музеї.

Лит.: Дюженко Ю. Ф. Михайло Степанович Ткаченко. К., 1963.

ТКАЧЕНКО Надія Володимирівна (н. 9.IX 1948, м. Кременчук Полтав. обл.) — укр. рад. спортсменка-легкоатлетка; засл. майстер спорту (з 1975), олімпійська чемпіонка (1980) з п'ятиборства. Рекордсменка світу (1977, 1980), чемпіонка Європи (1974), володарка Кубка Європи (1977), чемпіонка СРСР (1973—75, 1978). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ТКАЧЕНКО Нінель Олександрівна (н. 21.XI 1928, Харків) — укр. рад. співачка (драматичне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1964). Член КІРС з 1973. У 1958 закінчила Харків. консерваторію. Була солісткою оперної студії Київ. консерваторії (1958—60), Львів. (1960—62), Білорус. (1962—68, Мінськ) театрів опери та балету. З 1968 — солістка Одес. театру опери та балету. Партії: Ярославна («Князь Ігор» Бородини), Ліза («Пікова дама» Чайковського), Наташа («Русалка» Даргомижського), Дездемона, Аїда («Отелло», «Аїда» Верді), Тоска (одноінсценна опера Пуччіні), Одарка («Запорожці за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Любка («Семен Котко» Прокоф'єва), Мавка («Лісова пісня» Кирейка). В камерному репертуарі: твори світової класики, а також укр., рос., білорус. рад. композиторів.

ТКАЧЕНКО Павло Дмитрович (справж. прізвище, ім'я і по батькові — Антипов Яків Якович; 20.IV 1901, станція Новосадицька, тепер Слободз'яського р-ну Молд. РСР — 5.IX 1926, Кишинів) — діяч молд. і рум. робітн. руху. Н. в сім'ї залізничника. З 14 років працював у залізничних майстернях у м. Бендери, брав участь у роботі с.-д. гуртка. З 1916 навчався в Петроград. ун-ті. Учасник Люти. бурж.-демократичної революції 1917. В серпні 1917 вступив до *Червоної гвардії*. З 1918 — член РКП(б). Брав участь у боротьбі за встановлення Рад. влади в Бессарабії. Після окупації Бессарабії 1918 Румунією — один з організаторів нар. боротьби проти загарбників. У 1919 обраний секретарем підпільного Кишинівського міськкому, 1920 — підпільного Бессарабського обкому РКП(б). За революц. діяльність двічі заочно засуджений рум. трибуналом до страти. Один з організаторів Яської конференції комуністичних груп Румунії (березень 1921), проведеної з метою створення КП Румунії (КІР), на якій обраний членом тимчас. ЦК КІР. В 1921 заарештований, 1923 звільнений під тиском громадськості; нелегально вийшов до СРСР. З 1924 — член ЦК КІР. Нелегально поверну-

М. С. Ткаченко. Сільське кладовище. 1887. Львівський музей українського мистецтва.

шись до Румунії (1924), продовжував революц. діяльність. У серпні 1926 заарештований і незабаром вбитий поліцією.

ТКАЧЕНКО Петро Федорович [21.XII 1878 (2.I 1879), с. Синявка, тепер Межського р-ну Черніг. обл. — 3.I 1919, там же] — укр. кобзар. У дитинстві осліп. Учень Т. *Пархоменка*. У репертуарі Т. були укр. народні (істор., соціально-побутові, жартівливі), революційні пісні, пісні на слова Т. Шевченка та ін. Під час революції 1905—07 поширював нелегальну літературу, був зв'язником між революційно-демократичними гуртками. Після Великої Жовтня соціалістичної революції вступив до комнезаму. *Літ.*: Полотай М. П. Кобзар Петро Ткаченко. «Народна творчість та етнографія», 1978, № 5.

М. П. Полотай.
ТКАЧЕНКО Юлія Семенівна (н. 25.VII 1928, Київ) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1959. З 1950, після закінчення Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого, — актриса Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Серед ролей — Кассандра («Кассандра» Лесі Українки), Варка («Дума про Британку» Яновського), Інгігерда («Ярослав Мудрий» Кочерги), Вероніка («Сторінка подвигів» Корнійчука), Марія Олександрівна Ульянова («Посидночок» Синельникова), Шура, Васса («Егор Буличов та інші»), Васса Железнова (М. Горького), Комісар («Оптимістична трагедія» Вишневського), Антігона («Антігона» Софокла), леді Макбет («Макбет» Шекспіра). Нагороджена орденом Дружби народів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972. *К. О. Сидіна.*

ТКАЧИКОВИ (Ploceidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 7—30 см, маса 7—100 г. Оперення шільне, забарвлення різноманітне; деяким видам властивий статевий *диморфізм*. Гніздяться переважно групами, часто великими колоніями. Кладку (1—3 на рік) з 4—8 яєць насиджують 11—12 дб. Живляться насінням, зокрема зерном, різними ягодами та ін. плодами, пташенят вигодовують комахами. При масовому зкупченні Т. можуть бути шкідливими (поїдають дозріваюче зерно, вишні, виноград тощо). В родині — до 272 видів (37 — 68 родів), поширених на всіх материках; більшість видів зустрічається в тропіч. і субтропічних зонах Сх. півкулі. В СРСР відомо 11 видів (5 родів), у т. ч. в УРСР — 2 види роду *горобець*. *А. П. Федоренко.*

ТКАЧОВ Петро Микитович [29.VI (11.VII) 1844, с. Синьово, тепер Великолуцького р-ну Псков. обл. — 23.XII 1885 (4.I 1886), Париж] — рос. революціонер, один з ідеологів *народництва*, публіцист і літ. критик. З дрібнопомісних дворян. Закінчив екстерном юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1868). Літ. діяльність почав 1862. Учасник революц. руху 60-х рр. Прихильник змовницької тактики (див. *Бланкізм*) та індивідуального терору. В 1869 заарештований і засуджений за участь у керівництві (разом з С. Г. *Нечаєвим*) таємною орг-цією *всесвітців*. У 1873 емігрував за кор-

дов. У 1875—81 видавав журн. «Набат», у якому закликав до негайного знищення царизму, захоплення влади шляхом змови. Концепцію Т. від ідей ін. ідеологів революц. народництва 70-х рр. — П. Л. *Лаврова* та М. О. *Бакуніна* — відрізняли проповідь політ. боротьби, вимога організації революц. сил, визнання необхідності революц. диктатури. В. І. Ленін, високо оцінивши заслуги Т. і «*Народної волі*» (див. *Повне збір. тв.*, т. 6, с. 163), різко критикував змовницьку тактику (див. *Повне збір. тв.*, т. 13, с. 73).

ТКАЧОВИ, брати — рос. рад. живописці і графіки. Олексій Петрович Т. (н. 11.IX 1925, с. Чугуновка, тепер Жуковського р-ну Брянської обл.) — нар. художник СРСР (з 1983), дійсн. член АМ СРСР (з 1978). В 1945—51 навчався в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова у Г. Г. *Ряжського*. З 1952 працює разом з С. П. *Ткачовим*. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1978.

Сергій Петрович Т. (н. 10.XI 1922, с. Чугуновка, тепер Жуковського р-ну Брянської обл.) — нар. художник СРСР (з 1983), дійсний член АМ СРСР (з 1978). Член КПРС з 1950. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1938—41 навчався у Вітебському худож. уч-щі, 1945—46 — у Свердловському худож. уч-щі, 1946—52 — в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова у С. В. *Герасимові* і Ф. О. *Модорові*. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1978.

Твори Т.: ілюстрації до роману М. *Островського* «Як гартувалася сталь» (1954—55), картини: «Мати» (1955), «Пралі» (1956—57), «Між боями» (1958—60), «На мирних полях» (1965), «До колгоспу» (1970), «Червенеє поря» (1977), «На рідній землі» (1977 — 80), «Травень сорок п'ятого» (1980—81). Картини Т. зберігаються в ДІТ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва, Харків. худож. музеї.

Літ.: Кругляк І. А. Алексей и Сергей Ткачевы. Л., 1979. Н. А. *Володіна*

С. П. Ткачов, О. П. Ткачов. Між боями. 1958—60. Державна Третьяковська галерея в Москві.

ТКАЧУК Григорій Іванович (н. 12.IV 1918, с. Підвербі, тепер Тлумацького р-ну Івано-Фр. обл.) — організатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1958, 1977), заслужений працівник сільського господарства Української РСР (з 1978). Член КПРС

з 1948. З 1945 — голова ордена Леніна колгоспу «Україна» Городоцького р-ну Хмельницької обл. Під керівництвом Т. колгосп «Україна» став високорентабельним г-вом, його досягнення демонструвались на виставках в США (Нью-Йорк, 1959), Індії (Делі, 1960), НДР (1965), ЧССР (1967), УНР (1971). Делегат XX — XXVI з'їздів КПРС та XX — XXVI з'їздів Компартії України. Член ЦК Компартії України з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

В. П. Лисенко.
ТКАЧУК Іван Васильович (25.IX 1891, с. П'ядики, тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл. — 9.X 1948, Львів) — укр. рад. письменник і журналіст. Навчався в Коломийській гімназії. В роки громадян. війни брав участь у визвольному поході Рад. Армії на зах. укр. землі. Був редактором ряду рад. газет і журналів. Належав до літ. орг-ції «Західна Україна». Автор збірок оповідань «Помста» (1927), «Над Збручем» (1931), «На вкрайній землі» (1933), «На Верховині» (1955, по-смертно) та ін. В оповіданні «Мати» (1948) та ін. творах показав соціальний перетворення в зах. областях України.

Тв.: На Верховині. Львів, 1968.

В. І. Петерадні.

ТКАЧУК Лук'ян Григорович [15 (28).X 1902, с. Немиринці, тепер Ружинського р-ну Житомир. обл. УРСР — 20.VI 1981, Київ] — укр. рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1956. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1926). У 1945—61 — зав. лабораторією Ін-ту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР у Львові і зав. кафедрою Львів. політех. ін-ту. В 1961—68 — зав. відділом Ін-ту геол. наук АН УРСР, 1968—81 — зав. відділом Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці — з питань *літології* осадових і осадино-вулканогенних формацій Українських Карпат і під-зах. частини Сх.-Європ. платформ та *петрографії* магматичних і метаморфічних гірських порід Укр. щита. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

В. М. Палій.
ТКАЧУК (Тсасіус) Степан (н. 13.I 1936, с. Деніла, тепер Сучавського пов., СРР) — рум. письменник. Пише укр. мовою. Збірки віршів «Розколоте небо» (1971), «Навчені роки» (1973), «Час без часу» (1975), «Кочівницька душа» (1980), «Подорож у вічність» (1982), роман «Нічя пора» (1979), зб. оповідань «Сузір'я предків» (1974) — на сучасну тематику. Автор циклу есе про укр. письменників Румунії «Слово про побратимів» (альманах «Обрій», Бухарест, 1979, 1981, 1982, 1983).

О. С. Романець.

ТЛУМАЦЬКИЙ РАЙОН — на Сх. Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,7 тис. км². Нас. 36,6 тис. чол. (1983). У районі — 59 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Тлумац*. Т. р. розташо-

Ю. С. Ткаченко.

Г. І. Ткачук.

І. В. Ткачук.

Д. Г. Ткачук.

ваний у пн.-зх. частині Прут-Дністровського межиріччя. Поверхня — хвиляста рівнина з розвинутими карстовими формами рельєфу (воронки, западини, озера). Корисні копалини: кварцові піски, вапняки, мергелі, гравій, червоні глини. Гол. річка — *Дністер*. Ґрунти сірі опідзолені. Лежить у діюстеповій зоні. Ліси (граб, бук, дуб, явір) займають 11,3 тис. га. Найбільші пром. підприємства: сокоекстрактний з-д, хлібокомбінат (Тлумач), з-д буд. матеріалів (с. Олешів),

склозавод (с. Кутище). Комбінат побутового обслуговування (Тлумач). У землеробстві переважає зерново-бурякний напрям, у тваринництві — мол.-м'ясний. Площа с.-г. угідь 1982 становила 43,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 36,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 7,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, озимий ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, картопля, льон, овочеві, кормові. В Т. р. — 18 колгоспів, радгосп, міжгосп. підприємство по виробн. свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Довжина автомоб. шляхів — 273 км (усі з твердим покриттям). У Т. р. — с.-г. технікум бухгалтер. обліку, 43 заг.-осв. та музична школи, 50 дід. закладів, у т. ч. 3 дід. карні, 17 будинків культури, 35 клубів, 2 кінотеатри, 53 б-ки; музеї: рад. скульптора М. Ф. Бринського на його батьківщині в с. Долині та історії першого колгоспу на Івано-Франківщині в с. Буківній. У смт Обертині Т. р. народився укр. рад. хоровий диригент М. П. Гринишин, у с. Підверб'яччя — новатор с.-г. виробництва Г. І. Ткачук. У Т. р. видається газ. «Дністровська зірка» (з 1939).

В. П. Гинкович.

ТЛУМАЧ — місто Івано-Фр. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Тлумачу (прит. Дністра), за 27 км від Івано-Франківська. Виникло в 12 ст. як поселення товмачів (перекладачів), які служили в митницях *Ярослава Осмомисла* (звідси і назва міста). Згадується в *Іпатійському літописі* під 1213. В 14 ст. був загарбаний шляхет. Польщею. В 1448 дістав *магдебурзьке право*. Під час визвольної війни українського народу 1648—54 Т. був одним з повстанських вогнищ (див. *Покутське повстан-*

ня 1648). Після 1-го поділу Польщі (1772) Т. — у складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), з 1919 — бурж.-поміщицької Польщі. З 1929 в Т. діяли районний і місц. підпільні к-ти КПЗУ. В 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Т. — місто. В місті — сокоекстрактний, комбикормовий, напінний, печельний з-д, хлібокомбінат, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. С.-г. технікум бухгалтерського обліку, 2 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, 2 поліклініки. Будинки культури, кінотеатр, 9 бібліотек.

ТЛУМАЧЕННЯ ЗАКОНУ — встановлення справжнього змісту норм закону з метою юрид. оцінки (кваліфікації) фактів суспільного життя і правильного висвітлення їх на основі цих норм. Одна з стадій реалізації *норм права* (див. *Реалізація права*). Т. з. допомагає виявити виражену в законі волю законодавця як заг. правила і встановити, чи відповідає цьому правилу конкретний випадок сусп. життя. Існують спец. способи Т. з., які лише в сукупності забезпечують правильне розуміння його як заг. правила поведінки, що визначає права і обов'язки учасників *правовідносин*. У рад. юрид. науці й практиці застосовують *граматичне* (в т. ч. етимологічне і синтаксичне), *систематичне*, *логічне*, *істор.* і *телеологічне* тлумачення правових норм. Граматичне Т. з. полягає у з'ясуванні значення слів, застосовуваних законодавцем у їхньому повсякденному вжитку, і спеціального значення їх у *юриспруденції* тощо; *систематичне* — у встановленні змісту правової норми залежно від місця, яке вона займає в даному правовому акті, та ін. Логічне Т. з. досягається шляхом порівняння норми з заг. принципами права або з принципами окремих його галузей, з'ясування взаємозалежності окремих елементів даної норми (*диспозиції, гіпотези, санкції*). Істор. Т. з. полягає в порівнянні правових норм з тими, що діяли раніше; *телеологічне* — у з'ясуванні принципів окремої норми залежно від мети, що її викладено в преамбулі законодавчого акта або встановлено шляхом аналізу заг. змісту його. Конституцією СРСР (ст. 121, п. 5) Т. з. покладено на *Президію Верховної Ради СРСР*. В УРСР Т. з. згідно з п. 5 ст. 108 Конституції УРСР дає Президія Верховної Ради УРСР.

ТМЄНОВ Даниїл Миколайович (н. 27.XII 1929, с. Хумалаг Правобережного р-ну Півн.-Осет. АРСР) — укр. рад. вчений у галузі нафтохімії та переробки нафти, доктор тех. наук (з 1976), професор (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1955. Закінчив (1952) Азерб. індустріальний (тепер нафти і хімії) ін-т. Працював у Ін-ті нафтохімічних процесів АН Аз. РСР (1955—68) і секторі нафтохімії Ін-ту хімії високомолекуляр. сполук АН УРСР (1968—76). З 1977 — директор Всесоюзного в.-д. і проектного ін-ту хім. пром-сті (Київ). Осв. пра-

ці стосуються хімії та технології каталітичного і термічного перетворення нафти й газу на мономери та паливо.

ТМУТАРАКАНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО, Тмutorаканське князівство — давньорус. князівство на Таманському півострові з центром у м. *Тмутаракані*. Утворилося внаслідок колонізації Пн. Причорномор'я сх.-слов'янськими племенами. Вперше згадується в літописах під 988, коли кн. *Мстислав Володимирович* дістав його в уділ від свого батька великого кн. *Володимира Святославича*. В 1024 Мстислав Володимирович захопив Чернігівську землю. Відтоді Т. к. протягом 11 ст. було тісно зв'язане з Черніговом. У Т. к. були розвинуті землеробство, виноградарство, рибальство, ремесла і торгівля. Т. к. відігравало роль опорного пункту давньорус. д-ви на Пн. Кавказі й у Криму в розвитку екон. і культур. зв'язків Русі з країнами Сходу. В 1054 ввійшло до складу володінь черніг. князя *Святослава Ярославича*. В 2-й пол. 11 ст. в Т. к. правили його сини Гліб, Роман і Олег. В 1079 Романи вбили *половц.*, а Олега взяли в полон *хозари* і відправили до Константинополя. В 1083 він повернувся на Русь і став тмutorаканським князем (до 1094). Після 1094 Т. к. в літописах не згадується. Є підстави вважати, що Т. к. існувало під зверхністю *половців* або Візантії до 13 ст., коли орди *Батия* остаточно знищили його.

Лит.: Очерки истории СССР. Период феодализма. IX—XV вв., ч. 1. М., 1953.

ТМУТАРАКАНСЬКИЙ КАМІНЬ — мармурова плита з вирізьбленим на ній давньоруським написом. Знайдений 1792 на сх. березі Керченської протоки. На Т. к. вирізьблено: «В літо 6576 індикту 6 (тобто року 1068) Гліб князь міряв море по льоду від Тмutorаканя до Корчева (Керчі) 14 000 сажнів». Відомості, що є в написі, підтверджуються даними літописів про князювання в *Тмutorаканському князівстві* Гліба Святославича. На місці знахідки розкопано залишки м. *Тмutorакані*.

Віддаль між нею і Керчю (23 км) відповідає віддалі, зазначеній у написі. Т. к., очевидно, був поставлений біля переправи через Керченську протоку. З 1851 Т. к. зберігається в *Ермітажі*.

ТМУТАРАКАНЬ, Тмutorакань — давньорус. місто на Таманському п-ові, на місці сучас. станції Таманської Краснодар. ж. д. РРФСР. На місці Т. за античних часів існувало місто *Гермонасса*, у 8—9 ст. — поселення Тмutorарха, що перебувало під владою *Хозарського каганату*. Після його розгрому 965 кимським кн. *Святославом Ігоревичем* на місці Тмutorархи виникла Т., що стала центром *Тмutorаканського князівства*. Залишки Т. є Таманське городище, на якому з 19 до серед. 20 ст. прово-

дили археол. дослідження. Виявлено фундаменти церкви Богородиці, збудованої 1023 кн. *Мсти-славом Володимировичем* Хоробрим. У кін. 11 ст. Т. загарали половці, потім *Візантія*, в 13 ст. — генуезці, з епогодою — *Золота орда*. В 15 ст. на місці Т. — генуезька колонія Матрега; 1475 її зруйнували турецькі війська. **ТНЯ** — річка в Житомир. обл. УРСР, права притока *Случі* (бас. Прип'яті). Довж. 75 км, площа бас. 1030 км². Має рівнинний характер. Замерзає у грудні, скресає в березні. Використовують для зрошування культур, пасовищ. У бас. річки — поклади торфу.

ТОБАГО — острів в Атлантичному ок., на Пн. Сх. від о. *Тринідад*, разом з яким входить до складу держави *Тринідад і Тобаго*. Пл. 300 км². Нас. 39,3 тис. чол. (1970). Гористий, вис. до 576 м. Клімат субекваторіальний. Вічнозелені ліси. Платанції какао та кокосової пальми. Головне місто — *Скарборо*.

ТОБІЧІНСЬКЕ ОЗЕРО — солоне озеро в Крим. обл. УРСР, на Сх. Керченського п-ова. Довж. 9 км, шир. до 5 км, глиб. до 0,5 м. Площа 18,7 км². Береги переважно високі, подекуди уривисті. Від моря озеро відокремлене пересипом. Живиться гол. чин. за рахунок фільтрації мор. води, частково — підземними водами. Дно вкрите шаром чорного мулу (завтовшки до 20 м), що має лік. властивості. Рода насичена хлоридно-сульфатними солями. Визмку спостерігається садка глауберової солі (*мірабіліту*).

ТОБІЛІВІЧ Іван Карпович (1845—1907) — укр. драматург, актор, режисер, театральний діяч. Див. *Карпенко-Карий*.

ТОБІЛІВІЧ Софія Віталіївна (дівоц. прізвище — *Дітковська*; 3 (15). X 1860, с. Новоселиця, тепер Жмеринського р-ну Він. обл. — 7. X 1953, Київ) — укр. актриса, фольклористка, письменниця. Дружина *І. Карпенка-Карого*, племінниця *З. Сераховського*. У 1880—83 співала у хорі М. Лисенка у Києві. Сценічну діяльність почала як хористка (1883—84) у трупі *М. П. Старицького*. У 1884—85 жила в Новочеркаську (де перебував на заслання *І. Карпенко-Карий*), 1887—88 — на хуторі *Надія* (див. *Карпенка-Карого* *І. К. запісник-музей «Хутір Надія»*). Як драм. актриса виступала 1888—90 в *Садівського* *М. К. трупі*, 1890—1907 — у трупі *П. К. Саксаганського* та *І. К. Карпенка-Карого*. У 1908—16 працювала в *Театрі Миколи Садівського* у Києві. У 1920—21 грала у Новому драм. театрі ім. *І. Франка* під керівництвом *Г. Юри* (Черкаси). У 1926—30 гастролювала разом з *М. Садівським* і *П. Саксаганським* у різних периферійних театрах. Ролі: *Терпилиха* («*Наталка Полтавка*» *Котляревського*), *баба Бушля*, *Тетяна* («*Чумаки*», «*Суєта*» *Карпенка-Карого*), *Лімериха* («*Лімерівна*» *Панаса Мирного*). У співавторстві з *І. Карпенком-Карим* здійснила драм. переробки: «*Чортоса скала*» (з польс. одйменної п'єси *Я. Галасевича*), «*Гуцули*» (з польс. п'єси «*Карпат-*

ські верховинці» *Ю. Коженівського*), «*Суженого конем не об'їдеш*» (вір «*Наш друг Фріц*» *Ермана-Шатріана*). Переклала укр. мовою «*Весілля Фігаро*» *П. Бомарше*, «*Ганнеле*» *Г. Гауптмана*, «*В липцеву ніч*» *Б. Горчинського*, «*Зачароване коло*» *Л. Риделя*. Автор спогадів про діячів укр. театру. Досліджувала українську нар. творчість, укладала збірники укр. і польс. нар. пісень, укр. нар. казок та приказок.

Тч.: *Життя Івана Тобілевича*. К., 1945; *Корифей українського театру*. К., 1947; *Мой степки і зустрічі*. К., 1957; *Українські народні пісні в записах Софії Тобілевич*. К., 1982.

ТОБІЛІВІЧ — родина видатних діячів укр. театр. культури, брати — *Карпенко-Карий*, *М. Садівський*, *П. Саксаганський*, сестра — *М. Садівська*, дружина *Карпенка-Карого* — *С. Тобілевич*.

ТОБОЛ — ріка у Каз. РСР і РРФСР, ліва прит. *Іртиша* (бас. Обі). Довж. 1591 км, площа бас. 426 тис. км². Бере початок на Тургайському плато, нижче виходить на Зх.-Сибірську рівнину. Річище звивисте, заплава заболочена, багато озер. Гол. притоки: *Аят*, *Уй*, *Ісеть*, *Тура*, *Танда* (ліві), *Убаган* (права). Живлення в основному снігове і дощове. Пересічна витрата води у гирлі 805 м³/с. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. На Т. споруджено водосховища для водопостачання пром. центрів. Сплавний, у нижній течії судноплавний. На Т. — міста *Лисаковськ*, *Рудний*, *Кустанай*, *Курган*. У бас. верх. течії Т. — родовища заліз. руди (Соколовське, Сарбайське та ін.).

ТОБОЛЬСЬК — місто обласного підпорядкування Тюмен. обл. РРФСР, районцентр. Порт на *Іртиші*, поблизу впадіння в нього р. *Тоболу*. Розташований за 14 км від залізнич. ст. *Тобольськ*, аеропорт. 69 тис. ж. (1983). Засн. 1587. З 1708 Т. — центр Сибірської губ., з 1782 — Тобольського намісництва, з 1796 — Тобольської губ. За царизму був місцем політ. заслання. Тут були на поселення деякі декабристи, зокрема *В. К. Кюхельбекер* (похований у Т.). У місті 1899—1902 відбував заслання *П. А. Грабовський* (тут і похований). Радянську владу в Т. встановлено 9.IV 1918. У Т. — нафтохімічний комбінат, судноверф, ремонтно-механічний завод; ф-ки: килимова, худож. різьблення на кістці, швейна та ін. Пед. ін-т. 8 серед. спец. навч. закладів, драм. театр. У Т. існує худож. промисел різьблення на кістці (вироби відомі з поч. 18 ст.; див. *Тобольська різьблена кістка*). Уроджен-

цями Т. були *Д. І. Менделєєв*, *О. О. Алаб'єв*, *В. Г. Перов*. **ТОБОЛЬСЬКА РІЗЬБЛЕНА КІСТКА** — один з видів рос. різьблення на кістці, худож. промисел у Тобольську (Тюмен. обл.). Вироби Т. р. к. відомі з поч. 18 ст., кусторічний промисел виник у 2-й пол. 19 ст. Традиційні вироби — мініатюрна скульптура (нерідко групові композиції) переважно з мамонтової кістки на теми життя народів Півночі. У 1960 на базі артлі «Тобольський кусторіа» (засн. у 30-х рр. 20 ст.) створено Тобольську ф-ку худож. кусторічних виробів. Відомі майстри Т. р. к. — *Г. Кривошеїн*, *Г. Хазов*, *В. Денисов*, *Т. і К. Песков* та ін.

ТОБРУК — місто на Пн. Лівії. Мор. порт на узбережжі Середземного м. Розташований на припорошному автошляху. Бл. 55 тис. ж. (1974). Харчосмакова пром-сть (вироби: вина, борошна, масла тощо). Кустарні промисли.

ТОВАР — продукт праці, який задовольняє певну потребу людини і виготовлений не для власного споживання, а для обміну через купівлю-продаж. Товарної форми продукти праці набувають на певному етапі істор. розвитку, з виникненням сусп. поділу праці і спеціалізації виробників на випуску конкретного продукту. За цих умов для задоволення сусп. потреб стає необхідним обмін продуктів як товарів. Обмін Т. виник на стадії розкладу первіснообщинного ладу. Дальший розвиток товарного виробництва пов'язаний з виникненням приватної власності на засоби виробн. як основи екон. відокремленості виробників (див. *Рабовласницький лад*, *Феодалізм*). Але панівним у цих формаціях залишалося натуральне господарство. Лише з переходом до капіталізму товарне виробн. набуває заг. і всеохоплюючого характеру. Т. стають не тільки продукти праці, а й робоча сила людини. Т. за капіталізму — найпростіша, найпоширеніша екон. клітинка складного капіталістичного г-ва, яка містить у собі всі його властивості й суперечності і з якої постійно виростають капіталістичні виробничі відносини. Наук. теорія Т. і товарного виробн., створена *К. Марксом*, дала можливість розкрити глибинні основи капіталістичного способу виробництва, що виростає з простого товарного г-ва, обґрунтувати теорію додаткової вартості, яку *В. І. Ленін* назвав «*наріжним каменем*» екон. вчення *К. Маркса*, показати об'єктивні закономірності й тенденції розвитку капіталізму.

Т. має дві властивості — *споживну вартість* і *мінову вартість* (див. також *Вартість*). Як споживні вартості Т. якісно відмінні й неперіварні, а як вартості вони якісно однорідні і різняться лише кількісно, залежно від величини праці, затраченої на їхнє виробн. Дві властивості Т. зумовлені двоїстим характером праці, втіленою в Т. (див. *Праця*). Відкриття *К. Марксом* двоїстого характеру праці відіграло важливу роль у створенні наук. теорії трудової вартості, в обґрунтуван-

С. В. Тобілевич.

ні осн. відносин капіталістичного способу виробн. Суперечності Т., виробленого в умовах приватної власності, є зародком суперечностей простого товарного і приватно-капіталістичного виробн. Виробн. Т. існує в соціалістичному суспільстві, однак за соціалізму воно базується на сусп. власності, здійснюється об'єднаними виробниками і в плановому порядку. На відміну від капіталізму, де для приватного товаровиробн. на перший план виступає вартість, у соціалістичному суспільстві, де метою виробн. є не одержання *прибутку*, а найповніше задоволення потреб людини, особливого значення набуває споживча вартість Т. Тому в процесі планування встановлюють не тільки заг. обсяги виробн. продукції, а й її *номенклатуру*, асортимент, якісні показники. Це стосується як засобів виробн., так і предметів споживання. Соціалістичне суспільство враховує також і вартісні показники виробн., спрямовані на зниження суспільно необхідних затрат і вартості Т., їхньої *ціни*, а отже і підвищення *купівельної спроможності* населення. За соціалізму Т. не має антагоністичних суперечностей, але неантагоністичні суперечності між вартістю і споживною вартістю Т. існують, що зумовлюється низькою якістю деяких виробів, невідповідністю товарної структури потребам споживача, затрат праці окремого підприємства суспільно необхідним затратам та ін. За соціалізму перестав бути Т. робоча сила людини, оскільки всі трудящі є колективними власниками засобів виробництва і вироблюваної продукції. Не є Т. земля, її надра, фабрики, заводи, залізниці, комунальні та ін. підприємства. Т. перестав бути всеохоплюючим, процес його виробництва і обміну не знає анархії й конкуренції, вільної гри цін і виражає нові, соціалістичні виробничі відносини співробітництва і взаємодопомоги.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 26. Карл Маркс; т. 43. Наказ від РПО (Ради Праці і Оборони) місцевим радянським установам; Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС. К., 1981; Лінійчук Я. У. Ленінське вчення про товарне виробництво і сучасність. К., 1970; Островитянов К. В. К. вопросу о товарном производстве при социализме. М., 1971; Політична економія, т. 1. К., 1980; Політическая экономия. т. 1. М., 1982.

ТОВАРИСТВА НАРОДНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ — добровільні просвітницькі організації в дореволюц. Росії. Створювалися з метою розповсюдження серед населення наук. знань шляхом читання на різних курсах лекцій з сусп. і природничих наук, організації б-к, видання наук.-популярної л-ри. До складу Т. н. у. входили професори, вчителі, лікарі, інженери, адвокати та ін., які читали лекції у створених т-вами *народних університетів* (перший — Пречистенські курси — був відкритий 1897 у Москві). Т. н. у. діяли в Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Катеринославі (тепер Дніп-

ропетровськ) та ін. містах. Спрямування діяльності т-в у цілому було бурж.-просвітницьким. У 1908 відбувся 1-й Всерос. з'їзд діячів Т. н. у. Більшовики широко використовували т-ва нар. унів-тів для пропаганди марксизму серед трудящих. У 1908—09 царський уряд заборонив діяльність товариств.

ТОВАРИСТВА ОСТРОВІЙ — група островів на Пд. Сх. Тихого ок., у Полінезії. Входить до складу *Полінезії Французької*. Площа 1,6 тис. км². Нас. понад 100 тис. чол. Гол. місто і порт — Папеете (на о. *Taïti*). Т. о. переважно вулканічного походження, оточені *кораловими рифами*. Вис. до 2241 м (г. Орохена на о. Таїті). Вологі тропічні ліси. Платанції кокосової пальми, ванільного дерева, цитрусових, бананів, ананасів. Вирощують таро, ямс, маніоку, цукр, тростину. Рибальство, мор. промисли (добування перлів та раковин). Туризм. Острови названо на честь *Лондонського королівського товариства*.

ТОВАРИСТВО АВІАЦІЇ ТА ПОВІТРОПЛАВАННЯ УКРАЇНИ І КРИМУ, ТАПУК — патріотичне оборонне об'єднання аматорів авіації та повітроплавання. Засноване 1923 у Харкові з ініціативи уряду України та військ. командування. Головою Ради ТАПУКу був Г. І. Петровський, його заст. — М. В. Фрунзе, потім В. П. Затонський. Мета т-ва полягала у сприянні розвитку повітр. флоту країни та залученні до цієї справи широких мас трудящих. Т-во налічувало (1925) 416 тис. членів, об'єднаних у 7115 гуртків. Ним засновано Центр. аероклуб і авіац. школу в Харкові, школу інструкторів планерного спорту в Києві, 72 планерних і 97 авіамоделних гуртків, відкрито 1475 авіабібліотек. Члени т-ва збирали на розвиток повітр. флоту понад 1,5 млн. крб., були учасниками численних змагань, створення регулярних *авіаліній* на Україні. У 1925 ТАПУК і т-во «Укрдобробіт» були об'єднані у Товариство друзів авіахімічної оборони і промисловості («Авіахім»).

М. Б. Ляховецький.

«ТОВАРИСТВО ДЛЯ РОЗВОЮ РУСЬКОЇ ШТУКИ у Львові» — перше професійне об'єднання укр. художників Галичини. Засн. 1898 у Львові. Його фундаторами були художники Ю. Панкевич, І. Труш, А. Пилиховський і архітектор В. Нагірний. В 1898 — 1905 т-во організовувало виставки, на яких експонувалися твори І. Труша, Ю. Панкевича, А. Пилиховського, К. Устияновича, С. Томасевича, М. Івасюка, О. Скрутки, І. Кавки, А. Манастирського, О. Новаківського, Я. Пестрака, Є. Турбацького та ін. У 1905 спільно з *Товариством прихильників української літератури, науки і штуки* організувало першу у Львові виставку укр. художників і майстрів ужиткового мистецтва Галичини і Наддніпрянщини. Діяльність т-ва сприяла розвитку мистецтвознавчої критики у Львові. пресі («Артистичний вістник», «Літературно-науковий вістник» та ін.). З 1906 — об'єднання ху-

джників-ремісників, 1914 Т-во припинило діяльність.

Лит.: Каталог виставки для розвою руської штуки у Львові. Львів, 1900.

П. К. Медведик.

ТОВАРИСТВО ДОПОМОГИ ВИЗВОЛЬНОМУ РУХОВІ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ — організація прогресивних українців Канади, що діяла 1931—39. Об'єднувало 4500 членів. Метою т-ва було подання моральної та матеріальної допомоги трудящим зх.-укр. земель у боротьбі проти окупаційних режимів бурж.-поміщицької Польщі, королівської Румунії та бурж. Чехословаччини, за возз'єднання з Рад. Україною. Т-во організовувало масові виступи трудящих Канади проти військ.-поліцейського терору на зх.-укр. землях, викривало зрадницько укр. бурж. націоналістів, подавало допомогу КПЗУ. Орг-цію очолювала Гол. керуюча рада. Активним діячем її був П. Д. Прокопчук. У 1939 перетворено на Т-во захисту Зх. України і Т-во захисту Буковини і Бессарабії. Обидва т-ва ввійшли в Демократичний союз оборони укр. народу. Т-ва виступали проти перетворення Зх. України на плацдарм фашист. Німеччини для нападу на СРСР. Після возз'єднання 1939 Зх. України з УРСР і 1940 Пн. Буковини і Бессарабії обидва т-ва припинили свою діяльність.

ТОВАРИСТВО ДРАМАТИЧНЕ імені І. Котляревського — прогресивне громадське товариство діячів укр. культури, метою якого було сприяння розвитку театр. мистецтва. Діяло 1898 — 1910 у Львові. Збирало кошти для підтримки *Театру товариства «Руська бесіда»* та аматор гуртків, надання стипендій талановитим акторам і співакам для здобуття освіти; Т-во створило муз.-театр. б-ку, проводило конкурси на нові драми, твори, видавало п'єси (Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Цеглиньського та ін.); утримувало вокально-драм. студію (1904—07, викладали А. Вахнянин, Л. Лопатинський, Ф. Лопатинська, М. Волошин). При Т. д. діяв аматорський театр (режисер Л. Лопатинський, актори — Ф. Лопатинська, Г. Крушельницька, О. Левицька, М. і Е. Крушельницькі, М. Арданівна, М. Гарасевич, І. Сологуб, Р. Прокопович, актор і письменник М. Яцків; диригент Л. Домалин). Протягом 1904—10 колектив здійснив вистави «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Украдене щастя», «Учитель» І. Франка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Чорноморці» М. Старицького (за Я. Кухаренком), «Дядя Ваня» А. Чехова.

П. К. Медведик.

ТОВАРИСТВО ДРУЗІВ РАДІО — перша в СРСР громадська організація радіоаматорів (див. *Радіоаматорство*). Центральне Т. д. р. організовано 1924 у Москві. На Україні відділення т-ва було створено (1925) у Києві, Одесі, Чернівці, Харкові, Дніпропетровську, Вінниці та ін. містах. Усього в республіці налічувалось (1927) 28 орг-цій Т. д. р. У жовтні 1928 засн. укр. республіканське Т. д. р., що видавало з 1930 масовий жур-

нал «Радіо». Т. д. р. відіграло значну роль у розвитку вітчизн. радіотехніки. Діяльність його була спрямована на поширення радіотех. знань серед населення, масову радіофікацію країни. Члени т-ва провадили дослідження радіохвиль, брали участь у польотах на повітр. кулях, обладнаних радіоапаратурою, у рятіванні експедиції У. Нобіле, криголама «Челюскін». З участю членів Т. д. р. на Україні було збудовано перші радіомовні станції у Києві (1925), Харкові, Дніпропетровську та Одесі (1926). Існувало т-во до 1933.

ТОВАРИСТВО ЗАОХОЧУВАННЯ ХУДОЖНИКІВ — об'єднання аматорів мистецтва. Засн. 1820 у Петербурзі для сприяння розвитку та пропагування вітчизн. образотворчого мистецтва, а також з метою матеріальної підтримки художників. Т. з. х. влаштовувало виставки, лотереї і конкурси, відраджало митців за кордон, видавало навч. посібники, журнали «Искусство и художественная промышленность» (1898—1902) та «Художественные сокровища России» (1901—07), мало музеї ужиткового мистецтва, утримувало рисувальну школу (з 1857). Т-во підтримувало, зокрема, й укр. художників — Т. Шевченка, І. Сошенка, Г. Лапченка, А. Мокрицького, П. Бориспольця, К. Трутовського, С. Васильківського, М. Самокиша; брало участь у викупі з кріпацтва художників О. А. Іванова, В. Рєва, А. Безлюдного та ін.

Літ.: Макаренко Н. Е. Школа Императорского общества поощрения художеств. Пг., 1914; Затавський Я. П. Петербургське товариство заохочення художників і його роль у розвитку українського образотворчого мистецтва XIX—XX ст. «Вісник АН УРСР», 1954, № 9.

ТОВАРИСТВО КАРПАТО-РУСЬКИХ КАНАДЦІВ — етнічна прогресивна культурно-освітня організація в Канаді. Створено у вересні 1929. Об'єднує вихідців з Лемківщини та їхніх нащадків, які виїхали до Америки в кін. 19 — на поч. 20 ст. Керівний орган — Центр. к-т. Т-во співробітничав з «Лемко-союзом» у США. Бере участь у боротьбі за мир і розрядку міжнар. напруженості, співробітничав з Канадським конгресом миру виступав за розширення культур. зв'язків з СРСР, за добросусідські відносини Канади з СРСР.

Т. Т. Новицька.
ТОВАРИСТВО КИЇВСЬКИХ ЛІКАРІВ — одне з перших в Росії і перше на Україні наукове медичне товариство. Засн. 1840 за ініціативою лікарів К. Ф. Боссе, Л. Ф. Гротковського, Ф. Ф. Мерінга. В різний час Т. к. л. очолювали В. О. Караваєв, Н. А. Хрощевський, Ю. І. Мадон, Г. М. Мінх, В. К. Високович, М. М. Волкович та ін. Серед почесних та дійсних членів т-ва були І. І. Мечников, С. П. Боткін, М. І. Пирогов, І. М. Сеченов, Л. Пастер, В. П. Образцов, Ф. Г. Яновський та ін. Завданням Т. к. л. було об'єднання лікарів з метою сприяння дальшому розвитку мед. науки та практики. На засіданнях обговорювалися наук. доповіді, демонструвалися хворі, обговорювалися заходи щодо поліпшення сан. ста-

ну міста тощо. Т. к. л. розробило ряд інструкцій в галузі боротьби з інфекційними хворобами, проекти побудови міської лікарні та нічліжних притулків; вжило заходів щодо впровадження *всипощення* та ін.; при т-ві працювало санітарно-статистичне бюро. В 1881 Т. к. л. вперше в Росії організувало нічні чергування лікарів для відвідування хворих вдома; з 1886 при т-ві вперше в світі почали провадитися систематичні «народні медичні читання». Т. к. л. видавало свої «Праці» і «Протоколи».

ТОВАРИСТВО КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ З УКРАЇНЦЯМИ ЗА КОРДОНОМ — див. *Товариство «Україна»*.

ТОВАРИСТВО ЛЮБИТЕЛІВ КНИГ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — добровільна масова громадська орг-ція, покликана сприяти пропаганді книги та ін. неперіодичних видань, активному використанню їх у комуністичному вихованні трудящих, залученню громадськості до розповсюдження ліри, об'єднання та координації діяльності книголюбів республіки. Засн. 1974, є складовою частиною Всесоюз. добровільного т-ва любителів книги. Керівний орган т-ва — респ. правління (міститься в Києві); обирається з'їздом один раз на п'ять років. У 1974—81 його очолював письменник В. Собко, з 1982 голова правління — письменник В. Канівець.

В 1982 т-во об'єднувало 25 обласних, Київську та Севастопольську (респ. підпорядкування) міські, 116 міських, 588 районних, 30 022 первинні орг-ції; 11 570 орг-цій — колективних членів, всього — 2402 тис. чол. У складі респ. орг-ції працювало 5 тис. громад. лекторів (1982). Т-во видає (разом з Держкомвидавом УРСР) тижневик «Друг читача».

В. Д. Конашевич.

ТОВАРИСТВО «НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕАТР» — творча громадська організація. Створена з ініціативи представників укр. літ.-мистецької громадськості (зокрема, *Театру Миколи Садовського*, театр. студії, очолюваної Л. Курбасом, *Музично-драматичної школи Миколи Лисенка*) з метою піднесення худож. рівня укр. театр. мистецтва. Існувало з квітня 1917. Серед членів т-ва: актори — М. Садовський, П. Саксаганський, М. Старицька, І. Мар'яненко, Л. Курбас, О. Мишуга, П. Коваленко; письменники — Л. Яновська, О. Косач, С. Васильченко, В. Самійленко, О. Олесь, М. Вороний, художники — М. Бурачек, В. Кричевський, М. Жук, Ф. Балаєвський, композитор — О. Кошиць та ін. У серпні 1917 т-вом було створено Нац. зразковий театр. Його трупі укомплектували актори Театру М. Садовського, групи І. Мар'яненка, театр. молодь. Творчий склад: режисери Г. Гаєвський, І. Мар'яненко, зав. літ. частиною М. Вороний, художник С. Худяков, зав. муз. частиною В. Верховинець; актори Д. Антонович, Ф. Левицький, І. Замичковський, П. Коваленко, М. Петліщенко, Г. Маринич та ін. Театр мав хор і оркестр. У репер-

туарі: «Оборона Бущі» М. Старицького, «Тартюф» Ж. Б. Мольєра, «Вогні Іванової ночі» Г. Зудермана та ін. В грудні 1917 Т. «Н. т.» самоліквідувалося. В липні 1918 припинив діяльність і Нац. зразковий театр т-ва, на базі якого виник *Народний театр* на чолі з П. Саксаганським.

П. І. Тернюк.

«ТОВАРИСТВО НОВОЇ ДРАМИ» — рос. театр, створений за ініціативою В. Е. Мейєрхольда. Відкрився 1902 у Херсоні виставою «Три сестри» А. Чехова. Пізніше виступав у Миколаєві, Севастополі, Тбілісі, Полтаві. В складі театру: О. Загаров, О. Нелідов, В. Мейєрхольд (виступав як актор) та ін. В репертуарі: «Влада темряви» Л. Толстого, «Вишневі сад», «Дядя Ваня», «Іванов» А. Чехова, «На дні» М. Горького, «Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого, «Чудо св. Антонія» М. Метерлінка та ін. У 1907 театр припинив діяльність.

ТОВАРИСТВО ОБ'ЄДНАНИХ СЛОВ'ЯН — гаємна революц. організація *декабристів* на Україні. Створено на поч. 1823 в Новгороді-Волинському (тепер місто Житомир. обл.) кол. організаціями «Товариства першої згоди» офіцерами-артилеристами братами А. І. та П. І. Борисовими і учасником польс. визвольного руху Ю. К. Люблінським. Члени т-ва походили здебільшого з дрібнопомісних дворян. До т-ва ввійшли офіцери 8-ї та 9-ї арт. бригад і 8-ї та 9-ї піхотних д-зій, які дислокувалися на Волині і Київщині: В. О. Бечаснов, І. І. Горбачевський, П. Ф. Громницький, І. І. Іванов, А. Д. Кузьмін, О. С. Пестов, В. М. Соловйов, О. І. Тютчев, пізніше вступили Я. М. Андрієвич, М. О. Щепило та ін. У програмних документах т-ва («Правила», «Клятвенна обіцянка») містилися ідея добровільного об'єднання слов'ян. народів, заклик до боротьби проти кріпосництва і деспотизму, за встановлення демократичного республіканського ладу. Кінцевою метою т-ва було утворення респ. федерації слов'янських і сусідніх з ними народів. До федерації мали ввійти Росія, Польща, Богемія, Моравія, Сербія, Молдавія, Валахія, Далмація, Крoація, Угорщина і Трансильванія. Передбачалося, що верховну владу у федерації здійснюватиме зібрання представників від усіх республік. Кожному народові належало створити свою конституцію. Весною 1825 на засіданні членів т-ва в Чорникові (тепер село Володимир-Волинського р-ну Волин. обл.) П. І. Борисова обрано головою, П. Ф. Громницького — заступником, І. І. Іванова — секретарем. Т. о. с. До осені 1825 т-во налічувало бл. 50 чол. Члени т-ва сподівалися вчинити некропролітний революц. переворот за допомогою армії. Відсутність у програмі конкретних завдань не задовольняла значну частину членів т-ва. У вересні 1825 воно на пропозицію членів *Південного товариства декабристів* С. І. Муравйова-Апостола і М. П. Бестужева-Рюміна об'єдналося з цим т-вом на основі його програми. Деякі

ТОВАРИСТВО ОБ'ЄДНАНИХ УКРАЇНСЬКИХ КАНАДЦІВ

кол. члени Т. о. с. проводили агітацію серед солдатів і взяли активну участь у підготовці збройного повстання декабристів і в *Чернігівського полку повстанні*. Вплив ідей Т. о. с., зокрема про єдність слов'ян. народів, позначився на програмі *Кирило-Мефодіївського товариства*.

Лит.: Восстание декабристов. Материалы. т. 4—5, 9, 13. М.—Л., 1926—75; Нечкина М. В. Общество соединённых славян. М.—Л., 1927.

М. М. Лисенко.

ТОВАРИСТВО ОБ'ЄДНАНИХ УКРАЇНСЬКИХ КАНАДЦІВ (ТОУК)

— прогресивна організація укр. канадців. Створено 26.VII 1941 на конференції в Торонто під назвою Укр. т-во допомоги Батьківщині на базі укр. к-тів допомоги Батьківщині, що виникли в Канаді після нападу фашист. Німеччини на СРСР, і ліквідованих прогресивних орг-цій (зокрема, *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім*). Об'єднує широке коло укр. прогресивної громадськості (робітників, фермерів, інтелігенції). В 1942 перейменовано на Т-во канадських українців, 1946 — на ГОУК. Для повсякденного керівництва роботою т-ва на крайовому з'їзді обирається Крайовий виконавчий к-т, що міститься в Торонто. Т-во має місц. відділення, які проводять культур.-осв. роботу серед канадських українців, популяризують укр. рад.-ру і мистецтво. ГОУК бореться за мир і дружбу між народами, за зміцнення добросусідських відносин між Канадою і СРСР, виступає як активний організатор культур. зв'язків з Рад. Україною. При т-ві створено худож. колективи, зокрема ансамблі «Полтава» і «Кобзар», хор «Гарікада» та ін. Зусиллями ГОУК у Канаді встановлено пам'ятники Т. Г. Шевченкові (Палермо, 1951; Вінніпег, 1961; Торонто, 1961), І. Я. Франку (Вінніпег, 1956). Лесі Українці (Саскатун, 1976), В. С. Стефанику (Едмонтон, 1971), а також відкрито музеї Т. Г. Шевченка та І. Я. Франка. Голова Крайового виконавчого к-ту — П. І. Кравчук (з 1979), крайовий секретар — В. І. Гарасим (з 1972).

ТОВАРИСТВО ПЕДАГОГІВ-МАРКСИСТІВ — добровільне товариство, створене 1929 у Москві при Комуністичній Академії. Його метою була розробка в СРСР актуальних проблем теорії і практики марксистсько-ленінської педагогіки. Головою т-ва була Н. К. Круцька. Активну участь в його роботі брали А. В. Луначарський, М. М. Покровський, А. С. Бубнов, М. О. Скрипник, а також С. Т. Шацький та ін. рад. педагоги. Т-во мало секції: марксистської педагогіки, організації нар. освіти та ін. У ряді областей, пед. вузів та наук. установ СРСР, зокрема на Україні, були організовані філіали й осередки т-ва. Т. п.-м. узагальнювало пед. досвід, створювало курси для вчителів. Припинило діяльність 1934.

ТОВАРИСТВО ПЕРЕСУВНИХ ХУДОЖНІХ ВИСТАВОК — демократичне об'єднання художників Росії (1870—1923). Див. *Передвижники*.

ТОВАРИСТВО ПІВДЕННОРОСІЙСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ в Одесі. Засн. 1890 під впливом Т-ва *передвижників*, існувало до 1922. Влаштувало періодичні та пересувні художні виставки. Членами його були укр. живописці К. Костанди, М. Скадовський, Г. Ладиженський, П. Нілус, М. Кузнецов, П. Левченко, М. Пимоненко, О. Розмаріцин, Є. Буковецький, Г. Головков, Т. Дворников, П. Волокидін, Д. Крайнев, скульптор Б. Едуардс, графік В. Заузе, а також рос. художники І. Айвазовський, К. Богаєвський, І. Кримов, І. Бродський. Т-во брало участь у діяльності Одес. художнього уч-ща та в заснуванні Міського худож. музею.

Лит.: Афанасьев В. А. Товариство південноросійських художників. К., 1961.

ТОВАРИСТВО ПРИХИЛЬНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ, НАУКИ І ШТУКИ — громадська організація, що сприяла розвитку укр. культури в Галичині. Засн. 1904 у Львові, проіснувало до 1-ї світової війни. Членами т-ва були І. Франко, І. Труш, В. Гнатюк (засновники), М. Аркас, М. Лисенко, Ф. Красицький, М. Сошенко, М. Бойчук, В. і М. Шкрібляки та ін. У 1905 т-во організувало виставку образотворчого й ужиткового мистецтва, у якій взяли участь зх.-укр. та сх.-укр. митці, зокрема І. Труш, Ф. Красицький, М. Жук, Ю. Панкевич, М. Бойчук, Ю. Шкрібляк.

О. Ф. Сидор.
ТОВАРИСТВО СУЧАСНИХ АРХІТЕКТОРІВ УКРАЇНИ (ТСАУ) — перше об'єднання рад. архітекторів. Створене 1928 у Харкові (філіали в Києві та Одесі). Архітектори, члени ТСАУ, стояли на позиціях *конструктивізму*, деякі застосовували композиційні прийоми та форми укр. *барокко*, інші звертались до традицій укр. нар. архітектури. Членами ТСАУ були Д. Дяченко, П. Альошин, М. Холостенко, В. Троценко, Ф. Мазиленко та ін. Існувало до 1932.

ТОВАРИСТВО «УКРАЇНА», Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном — громадська організація, заснована 1960 у Києві. Метою т-ва є розвиток культур. зв'язків з українцями, які живуть у капіталістичних країнах, всебічне ознайомлення їх з життям і діяльністю рад. народу, подання їм допомоги у збереженні укр. мови і культури, нац. традицій. Т-во має відділення в багатьох областях республіки. В роботі його беруть участь представники робітн. класу, колг. селянства, науки, культури, мистецтва. При т-ві працюють секції: літературна, образотворчого мистецтва, музична, педагогічна, медична, молодіжна та ін. Т-во підтримує зв'язки з прогресивними укр. орг-ціями, з окремими самодіяльними худож. колективами, університетами, коледжами і школами в США і Канаді, а також з клубами співвітчизників, навч. закладами в Зх. Європі, Лат. Америці і Австралії. Видає газети «Вісті з України» і «Ньюсфром Юкрейн» («Новини з України»), а також брошури з питань

соціального, екон. і культур. життя укр. народу.

ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИЧО-ФЕРМЕРСЬКИЙ ДІМ (ТУРФДім) — прогресивна організація укр. трудящих в Канаді. Створене в березні 1918 у Вінніпегу. До 1925 називалося *Стоварищення Укр. робітничий дім*. Проводило культурно-освітню роботу, організовувало матеріальну допомогу укр. емігрантам — робітникам і фермерам, підтримувало зв'язки з громад. орг-ціями Рад. України, допомагало визвольному рухові на зх.-укр. землях. У 1940 в ТУРФДімі налічувалося 300 відділів, 113 укр. робітн. домів, 120 б-к, понад 50 шкіл. У 1940 канад. уряд заборонив діяльність ряду прогресивних орг-цій, у т. ч. ТУРФДому. В 1942 під тиском громадськості т-во було легалізовано. В 1946 17-й з'їзд ТУРФДому в Торонто прийняв рішення про розпуск т-ва, закликавши його членів вступити до Т-ва канад. українців (згодом — *Товариство об'єднаних українських канадців*). Активними діячами ТУРФДому були М. Попович, І. М. Навізівський, М. М. Шатунський.

«ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ АРТИСТІВ під орудою І. О. Мар'яненка за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського» — професійний укр. театр. колектив. Засн. у Києві 1915. До складу т-ва входили Л. Ліницька, О. Полянська, М. Петлішенко, С. Бутовський, Є. Доля, О. Жулінський, Т. Садовська, В. Василько та ін. Тут почали творчий шлях І. Козловський, Б. Романицький. В репертуарі — переважно твори класиків укр. драматургії: І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого. Трупя виступала у Києві та в ін. містах України. Т-во припинило діяльність 1916.

Лит.: Мар'яненко І. О. Минули українського театру. К., 1953.

Є. С. Хлібцевич.

«ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ ВИКЛАДІВ імені Петра Могили» — культурно-освітня громад. орг-ція, засн. у Львові 1907 професором Львів. ун-ту О. Колессою як нар. ун-т. Займалось поширенням наук. знань, заснуванням загальнодоступних бібліотек і музеїв, читанням популярних лекцій з різних наук для осіб, які не мали змоги навчатися у серед. і вищих навч. закладах. В 1921—25 т-во підтримувало тисний зв'язок з Львів. таємним ун-том. У 1934—39 т-во очолював Д. Я. Лукіянович. Припинило діяльність 1939.

П. Д. Соломucha.
ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ (ТУП) — укр. бурж.-націоналістична партія. Засн. 1908 в Києві. Лідером та ідеологом партії був М. С. Грушевський. ТУП об'єднувало представників буржуазії, поміщництва й ліберально-бурж. інтелігенції. Стояло на позиціях укр. бурж. націоналізму, відображало й захищало інтереси укр. експлуаторських класів, виступало проти революц.-визвольного руху мас. За програмою і тактикою примикало

до *кадетів*, хоч і відрізнялося від них вимогою автономії України в рамках бурж. конституційної Росії. Було одним із засновників бурж.-націоналістичної *Центральної ради*. В березні 1917 перейменовано на Спільку українських автономістів-федералістів, а в червні 1917 — на *Українську партію соціалістів-федералістів*.

ТОВАРИСТВО ХУДОЖНИКІВ ІМЕНІ А. І. КУІНДЖІ — творче об'єднання, засн. у Петербурзі 1909 з ініціативи і на кошти А. І. Куїнджі. Існувало до 1930. Виступало за збереження й розвиток реалістич. традицій рос. мистецтва. Тво влаштовувало виставки, щороку видавало 24 премії за кращі художні твори (зокрема, премії одержали укр. живописці С. Колесников і О. Шовкуненко, скульптор Є. Трипільська), купувало картини для своєї галереї, організовувало вечори, доповіді, присвячені мистецтву.

ТОВАРИСТВО ХУДОЖНИКІВ ІМЕНІ К. К. КОСТАНДІ, Художнє товариство імені К. К. Костанді — творче об'єднання художників і аматорів мистецтва. Засн. в Одесі 1922. Існувало до 1929. Обстоювало творчі принципи *передвижників*. Членами т-ва були живописці Д. Крайнев, П. Волокидін, О. Шовкуненко, Є. Буковецький, графіки В. Заузе, П. Васильєв. Активну участь у діяльності т-ва брали письменник-художник-аматор А. Кіпен (голова), професори медицини В. Філатов і В. Снежков.

ТОВАРИСТВО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА УРСР (ТЧХ УРСР) — добровільна громадська організація, діяльність якої спрямована на здійснення заходів, що сприяють зміцненню та охороні здоров'я народу, подання допомоги населенню, що потерпіло від війни або стихійного лиха, організацію служби донорства та ін. Товариство Червоного Хреста на Україні організоване 1918. Основою ТЧХ УРСР є первинні організації Червоного Хреста на підприємствах в установах, колгоспах, радгоспах, навч. закладах та ін. ТЧХ УРСР об'єднує 25 обласних та 6 дорожніх комітетів. У всіх містах і районах республіки створені міські та районні комітети, а на базі сільських дільничних лікарень — дільничні комітети. Комітет Червоного Хреста створений також на залізничному транспорті (в усіх відділеннях та залізничних вузлах). На 1.1.1983 ТЧХ УРСР об'єднувало 68 903 тис. первинних організацій (24 011 643 члени). ТЧХ УРСР входить на добровільних засадах до складу Союзу товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР та через його Виконавчий комітет здійснює зв'язок з міжнародними організаціями Червоного Хреста в інтересах миру та дружби між народами. Див. також *Червоний Хрест*.

ТОВАРИСЬКИЙ СУД — в СРСР виборний громад. орган, покликаний активно сприяти вихованню громадян у дусі комуністичного ставлення до праці, до соціалістичної власності, додержання правил соціалістичного співжиття, поважання гідності й честі рад.

людей. Порядок організації й діяльності Т. с. регулюється законодавством союзних республік. Положення про товариські суди УРСР затверджено Указом Президії Верховної Ради УРСР 23.III.1977. Т. с. можуть бути створені на підприємствах, в установах і орг-ціях, у вищих і серед. спец. навч. закладах, колгоспах, прижеках, а також у сільс. населених пунктах і с-щах. Т. с. у кількості не менше 5 чол. обирається заг. зборами трудового колективу або громадян за місцем проживання відкритим голосуванням строком на 2 роки. Члени суду з свого складу обирають голову, його заступників і секретаря. Т. с. не менш як один раз на рік звітує про свою діяльність перед заг. зборами відповідних колективів. Т. с. розглядають справи про порушення трудової дисципліни, дрібне розкрадання держ. чи громад. майна, дрібну спекуляцію, лихослів'я тощо за поданням профспілкових к-тів, добровільних нар. дружин, установ, органів міліції, прокуратури й суду, за заявами громадян, за власною ініціативою суду. Якщо Т. с. переконується в необхідності притягнення вoporушника до кримінальної чи адм. відповідальності, він приймає рішення про передання матеріалів до відповідних органів. **«ТОВАРИШ»** — літ.-наук. журнал революц.-демократичного напрямку. Засн. 1888 у Львові передовою студентською молоддю. До його редакції, крім студентів, входили І. Франко, О. Терлецький, М. Павлик. Вийшов один номер, підготовлений І. Франком. Тут надруковано його соціально-викривальне оповідання «Домашній промисл», памфлет проти націоналістичної преси «Наша публіка», переклад антиклерикальних епіграм К. Гавлічека-Боровського, вірші М. Старицького, О. Маковея, К. Попович, статтю М. Павлика «Русини в Америці», лист Т. Шевченка до М. Макарова із згадкою про О. Герцена, лист Ю. Федьковича, виступ М. Драгоманова проти бурж.-націоналістичних тенденцій брошури О. Стодольського (О. Кониського) «Етнографія Слов'янщини» та ін.

О. І. Дей.

ТОВАРНА БІРЖА — див. *Біржа*.

ТОВАРНА ПРОДУКЦІЯ — в СРСР обсяг продукції, виробленої на промислових і с.-г. підприємствах, у грошовому виразі і призначеної для реалізації на сторону і для власних непродуктивних потреб у плановому році. Т. п. пром. підприємств включає: вартість готових виробів, призначених для реалізації на сторону; вартість власного капітального буд-ва; вартість напівфабрикатів (власного виробн.) і продукції допоміжних і підсобних підприємств, призначених на сторону; вартість робіт пром. характеру, виконаних на замовлення з сторони або на замовлення непром. г-в і орг-цій власного підприємства. Показник Т. п. використовують у внутрішньогосподарському плануванні при визначенні *собівартості, прибутку, рентабельності*; при нар.-госп. розрахунках заг. обсягу продук-

ції пром-сті країни, обсягу продукції по групах «А» і «Б», а також галузевої структури пром. виробн. у планах і звітах у цілому по пром-сті СРСР, по союзних і авт. республіках, краях, областях, районах і містах (у порівнянних цінах 1975). Для галузей, яким затверджують зростання нормативної *чистої продукції*, показник Т. п. визначається розрахунково. Т. п. відрізняється від чистої продукції на величину матеріальних затрат. Т. п. сільс. г-ва — це частина валової продукції с. г., що реалізується на сторону. Вона включає продукцію, реалізовану д-ві, споживчій кооперації, робітникам і службовцям радгоспів і підсобних г-в, колгоспникам, а також населенню на колг. ринку. В Т. п. на відміну від валової не включають затрати на насіння, корми та ін. виробничі призначення, на особисте споживання, збільшення запасів. Відношення Т. п. до валової характеризує товарність с. г. — показник, використовуваний при розміщенні с.-г. виробн. та його спеціалізації.

К. Я. Петрова.

ТОВАРНЕ ВИРОБНИЦТВО — форма суспільного виробництва, за якої продукти виробляють не для власного споживання, а для обміну через купівлю-продаж. Заг. умовами виникнення та існування Т. в. є, по-перше, сусп. поділ праці і спеціалізації виробництва і, по-друге, екон. відокремленість і самостійність товаровиробників. Т. в. завжди передбачає існування ринку як особливості сфери обміну товарами. Виробн. і обмін товарами виникають «з поділом виробництва на дві великі основні галузі, землеробство і ремесло», — писав Ф. Енгельс, — виникає виробництво безпосередньо для обміну, — товарне виробництво, а разом з ним і торгівля» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 21, с. 158). В умовах рабовласницького ладу і феодалізму набуває поширення просте Т. в. вільних селян і ремісників. Із заг. світу товарів виділяється один, специфічний товар — гроші, що виконує роль загального еквіваленту, до якого прівнюють усі ін. товари. Але на цьому етапі Т. в. все ще не стає панівною формою г-ва. Лише з переходом до капіталізму Т. в. набуває всеохоплюючого характеру, товарами виступають не тільки всі продукти праці, а й *робоча сила* людини. Товарно-грош. відносини стають внутрішньою властивою формою руху капіталістичного способу виробництва.

Історично капіталістичне Т. в. виростає з простого Т. в., оскільки вони мають спільну основу — приватну власність на засоби виробн. Проте вони й принципово відмінні. Просте Т. в. базується на особистій праці товаровиробників, продукт праці привласнюється самим виробником і служить його інтересам. Капіталістичне ж Т. в. основане на експлуатації *наймані праці*, продукти праці привласнюють не самі виробники, а капіталісти, власники засобів виробн., метою виробн. стає нажива, одержання *додаткової вартості*. Розвиток капіталістичного

ТОВАРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Товкунчиків. Тонкунчик звичайний.

Товста могила. Золоті підвіски з поховання жінок та окуття піхотів меча.

Товстодолби синиці. Вусата синиця.

Товстолоб звичайний.

Т. в., процес нагромадження капіталу неминуче призводить до загострення всіх суперечностей капіталістичного способу виробництва, насамперед осн. суперечності — суперечності між сусп. характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення. Продуктивні сили бурж. суспільства перетворюються капіталістичну оболонку, виникає необхідність революції, заміни капіталістичних виробничих відносин соціалістичними.

Т. в. і товарно-грош. відносини існують і після перемоги соціалістичної революції, протягом усієї першої фази комуністичного суспільства. Їхня необхідність зумовлена не досить високим рівнем розвитку продуктивних сил, сусп. поділом праці, існуванням двох форм соціалістичної власності на засоби виробництва, відносною економічною самостійністю і відокремленістю соціалістичних підприємств, соціально-економічною неоднорідністю праці, специфікою сусп.-виробничих відносин. Необхідність Т. в. і товарно-грош. відносин визначається також потребами зовнішніх економічних зв'язків СРСР та ін. соціалістичних держав з ін. країнами. Природа товарно-грош. відносин за соціалізму докорінно відрізняється від капіталістичних. Вона визначається всією системою соціалістичних сусп.-виробничих відносин. Вироб. і обмін товарів ґрунтуються на неподільному папуванні сусп. власності на засоби виробництва і продукції праці, планово-мірному регулюванню в масштабі всього суспільства на основі свідомого використання екон. законів соціалізму, в т. ч. законів Т. в. — *вартості закону*, попиту і пропозиції закону та ін. Т. в. за соціалізму не знає анархії і конкуренції, стихійної гри цін. Воно не є всеохоплюючим, із сфери обігу виключені земля, ф-ки, з-ди, залізничі тощо. Осн. засоби виробництва не продаються окремим особам. Перестала бути товаром робоча сила. Товарно-грош. відносини мають сприяти розвитку соціалістичного виробництва і підвищенню його ефективності, створенню матеріально-технічної бази комунізму, забезпеченню неухильного зростання життєвого рівня народу. Особливо зростають вимоги до ефективного використання таких категорій товарно-грош. відносин, як господарський розрахунок, собівартість, ціна, прибуток, кредит та ін., в сучас. умовах, коли втілюються в життя заходи КПРС і Рад. д-ви по переведенню нар. г-ва на переважно інтенсивний шлях розвитку, посиленню режиму економії та ощадливості, по вдосконаленню механізму господарювання (див. *Економічна стратегія КПРС*). Товарно-грош. відносини мають історично минулий характер. З побудовою комуністичного суспільства, з переходом до єдиної загальнонаро. комуністичної власності і комуністичної системи розподілу вони зживуть себе і відмінуть.

Питання про характер і роль товарно-грош. відносин за соціалізму знають нападок і перекручень з боку бурж. економістів

і сучас. ревізіоністів. Частина бурж. економістів і «ліві» опортуністи не визнають нового соціального змісту товарно-грош. відносин, їх єдності, плановості, товарно-грош. форм за соціалізму, розглядають використання цих форм як суто капіталістичні методи господарювання. Інша частина бурж. економістів і праві ревізіоністи всіляко пропагують теорію «ринкового соціалізму». КПРС і братні партії рішуче відкидають бурж. і ревізіоністські погляди на природу і роль товарно-грош. відносин у соціалістичному суспільстві, розглядають останні як особливу форму планових зв'язків, як необхідний елемент ефективного функціонування планової економіки на всіх етапах розвитку соціалістичного суспільства.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринок; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 43. Про проловолий податок; т. 44. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983; Андреев Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983; Товарно-денежні відносини в умовах розвитку соціалізму: теоретичні і закономірності. Л., 1979; Абалкин Л. И. Дialectика социалистической экономики. М., 1981; Политическая экономия, т. 1. М., 1982. В. О. Хилько.

ТОВАРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ — в СРСР загальний обсяг *товарних ресурсів*, що їх направляють у державну і кооперативну торгівлю. Включає всі товарні ресурси продовольчих і непродовольчих товарів, призначені для продажу населенню, орг-ціям, колгоспам і держ. підприємствам через роздрібну торг. мережу та підприємства громадського харчування. Крім того, в Т. з. передбачаються потреби торг. орг-цій у зміні обсягу товарних запасів для приведення їх у відповідність із встановленими нормативами, відшкодування втрат під час зберігання, транспортування товарів згідно з встановленими нормами, від уцінок товарів застарілих фасонів, що втратили стандартний вигляд і якість тощо. Т. з. визначають у натуральних і вартісних показниках. Обчислюють його за звітний і плановий періоди за номенклатурою, встановленою ЦСУ і Держпланом СРСР.

ТОВАРНИЙ ЗНАК — позначення, яке ставлять на товарі (або упаковці) промислове і торговельне підприємства для індивідуалізації товару і його виробника (продавця). Кожному з товарів може бути присвоєний лише один Т. з. у вигляді оригінального зображення назви товару, сполучення окремих букв, композицій та малюнків тощо. Т. з. може бути використаний і на виписках торг. орг-ції (фірми, об'єднання) та її підприємств, на рекламних плакатах, бланках, рахунках, об'явах, прейс-

курантах, обгортковому папері тощо. В СРСР право на Т. з. передбачене постановою Ради Міністрів СРСР від 15.V.1962 «Про товарні знаки» (в УРСР — постановою Ради Міністрів УРСР від 6.VI.1962). Т. з. виконує функції гарантії якості товару і його реклами. Застосовують у внутр. і міжнар. торгівлі.

ТОВАРНИЙ КАПІТАЛ — одна з функціональних форм промислового капіталу. Т. к. виступає у вигляді певної маси *товарів*, вироблених на капіталістичних підприємствах і призначених для продажу; у вартісному відношенні включає початкову авансовану вартість і *додаткову вартість*, створену в результаті експлуатації *робочої сили*. На певному етапі розвитку капіталізму Т. к. виділяється в самостійну форму *торгового капіталу*.

ТОВАРНІ РЕЗЕРВИ — вид матеріальних ресурсів, необхідних, для того, щоб забезпечити можливим переобом у сферах *виробництва, обігу, у забезпеченні населення товарами народного споживання*. Див. також *Товарні ресурси*.

ТОВАРНІ РЕСУРСИ — в соціалістичних країнах *предмети споживання*, призначені для виробництва і реалізації на внутрішньому або зовнішньому ринку. Це *товари*, вироблені у пром-сті, с. г., на виробничих підприємствах у системі торгівлі, підсобних г-вах виробничих і торг. підприємств. Джерелом Т. р. є також *зовнішня торгівля*. До Т. р. належать перехідні товарні запаси на складах пром. підприємств, оптово-збутових баз та баз заготівельних орг-цій. Осн. частина Т. р. перебуває в розпорядженні д-ви і використовується для задоволення потреб суспільства, інша залишається у виробників для внутрішньогосп. потреб і натурального споживання. Т. р. зумовлюють пропозиції товарів (див. *Попит і пропозиція*). Т. р. розподіляють за держ. планом: виробн. призначення через систему *матеріально-технічного постачання* спрямовують для задоволення потреб пром-сті, с. г. і орг-цій *невиробничої сфери*; предмети споживання — держ. і кооп. торг. орг-ціям у формі товарних фондів. Т. р., не охоплені держ. плануванням, реалізуються на місцях через колг. ринок або *споживчо-кооперативну* через комісійну торгівлю. В держ. планах Т. р. розподіляють за призначенням: ринкові фонди (для продажу населенню), для експорту, на пром. переробку і споживання, постачання держ. бюджетних орг-цій та ін. держ. потреби. Розвиток і вдосконалення виробн. — необхідна умова збільшення товарних ресурсів.

К. Я. Петрова.

ТОВАРОВ Вячеслав Володимирович [24.I (6.II) 1904, м. Суздаль, тепер Влад. обл.] — укр. рад. вчений у галузі технології в'язучих речовин, доктор тех. наук (з 1966), професор (з 1966). Закінчив (1929) Іванов. політех. ін-т, викладав у Новоросійському сількат. (тепер індустріальний) технікумі (1931—36) та Іванов. текстильному ін-ті (1936—39). У 1939—54 працював у всесоюзному ін-ті Діпро-

цемент (Ленінград), 1954 — 78 — у Дніпроп. хіміко-технологічному ін-ті. Осн. праці присвячені технології виробництва в'язучих матеріалів. Дослідив особливості процесів подрібнення твердих матеріалів у млинах і дробарках, розробив методику розрахунку цих машин. Держ. премія СРСР, 1951.

ТОВАРОЗНАВСТВО — наукова дисципліна, що вивчає споживні властивості товарів, їхню класифікацію, стандартизацію, фактори, які зумовлюють якість товарів, контроль і оцінку її, закономірності формування асортименту товарів і його структури, умови зберігання якості товарів при транспортуванні їх, у споживанні та експлуатації. Т. виникло в 16 ст. в зв'язку з розвитком зовнішньоторг. зв'язків. У Росії одним із перших посібників з Т. була «Торговельна книга» (1575) з описами товарів, що їх довозили з-за кордону. Основоположниками Т. в Росії були М. Я. Кіттари (1825—80), Я. Я. Нікітінський (1854—1924) та П. П. Петров (1850—1928); в 1906—08 видано перший підручник з Т. Товарознавство поділяють на Т. непродовольчих товарів і Т. продовольчих товарів; кожна з цих дисциплін складається з розділів, у яких йдеться про групи споріднених товарів. Т. вивчає також сировину та матеріали, з яких виготовляють товари, технологію виробн., способи пакування, транспортування, зберігання. Т. пов'язане з ін. науками і в першу чергу з *матеріалознавством*, що досліджує технологічні властивості матеріалів, з яких виготовляють товар. Вивчаючи процеси формування асортименту товарів, Т. враховує закономірності розвитку сусп. виробн. і розподілу.

М. М. Діаніч.

ТОВАРООБОРОТ — екон. категорія, що характеризує рух *товарів* від сфери *виробництва* до сфери *споживання*; стадія процесу *вдтворення*. Розрізняють роздрібний, оптовий та зовнішньоторг. Т. Роздрібний Т. являє собою обсяг реалізації товарів нар. споживання безпосередньо населенню для особистого споживання, а також орг-ціям, підприємствам та установам для госп. потреб і колективного споживання (дрібноптовий Т.). Оптовий Т. — посередній продаж товарів спец. оптовими ланками (торг. базами, складами) роздрібним підприємствам і орг-ціям для дальшого продажу. Роздрібний Т. здійснюється через торг. мережу і підприємства *громадського харчування*. За соціальними формами *торгівлі* роздрібний Т. в СРСР поділяється на оборот держ., кооп. та колг. торгівлі. В 1982 частка державної торгівлі в СРСР становила 69,8 %, кооперативної — 27,4 %, колгоспної — 2,8 % заг. обсягу роздрібного Т. країни (у фактичних цінах). На Україні частка державної торгівлі становить 71 % роздрібного Т. Зростання обсягу роздрібного Т. і розвиток його структури є показниками поліпшення матеріального *добробуту*, рівня та структури споживання населення країни. За 1940—82

обсяг роздрібного Т. держ. і кооп. торгівлі (включаючи громад. харчування) зріс більше ніж у 11 раз, у т. ч. на Україні — більше ніж у 15 раз. Зовнішньоторг. зв'язки Т. — заг. обсяг *експорту* та *імпорту* товарів на основі зовнішньоторг. відносин із зарубіжними країнами (див. *Зовнішні економічні зв'язки СРСР*).

М. М. Лебедев.

ТОВКУНЧИКОВІ, хижухові (Empididae) — родина коротковусих *двокрилих* комах. Тіло (довж. 1—15 мм) слабкоопушене; голова маленька, куляста; хоботок часто довгий, звисає донизу або загинається під груди; ноги довгі, як у комарів. Дорослі Т. зустрічаються на листках, на квітках, стовбурах дерев тощо. Влітку утворюють в повітрі скупчення на одному місці, виконуючи складні шлюбні «танці». Личинки більшості видів хижаків, розвиваються у ґрунті, в рослинному перегної тощо. Бл. 3 тис. видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди; в Європ. частині СРСР — понад 330 видів (понад 40 родів), типовий представник — *товкунчик звичайний* (Empis tessellata) зустрічається і на Україні.

Г. В. Бошко.

ТОВСТА КИШКА — частина *кишечника* хребетних тварин і людини. Починається безпосередньо за тонкою кишкою і закінчується відхідниковим (анальним) отвором. В процесі *еволюції* хребетних Т. к. зазнала змін. У нижчих хребетних, рептилій і птахів Т. к. коротка і незначно відмежована від тонкої кишки. У хрящових і дводішних риб, земноводних, плазунів Т. к. впадає в *клоаку*. У більшості ссавців і в людини Т. к. має три відділи: *сліпу кишку* з *апендиксом*, *ободову кишку* (з висхідною, поперечною, низхідною і сигмовидною частинами) і *пряму кишку*. Заг. довжина Т. к. у людини бл. 150 см. Осн. функція Т. к. полягає в зневодненні *хіму* у втротренні калу. Про збереження Т. к. див. *Апендицит*, *Коліт*, *Проктит* тощо.

ТОВСТА МОГИЛА — скіфський курган 4 ст. до н. е. на околиці м. Орджонікідзе Дніпроп. обл. Досліджували його 1971. Висота насипу 8,6 м, діаметр 70 м. Курган по колу був оточений ровом. Під насипом виявлено дві ґрунтові гробниці — центральну й бокову. В першій з них (завглибшки 8,5 м), в якій було поховано знатного воїна, виявлено кістяк убитого слуги й залишки дерев'яних коліс, знайдено зброю, глиняний і металевий посуд, понад 600 золотих прикрас. Особливо велику художню та істор. цінність становлять меч в окутих золотом піхвах і велика золота нагрудна прикраса — *пектораль*. На Сх. від центр. гробниці відкрито дві кіські могили з кістяками семи коней, зброю яких багато опоряджена золотими, срібними й бронзовими прикрасами. Поряд з кіськими могилами виявлено три могили «конохів». На шні одного з них була золота *гиривна*. В бокову гробницю, що містилася на глибині бл. 7 м, вели два входи, заставлені розбіраними дерев'яними колісницями.

Над первісною вхідною ямою знайдено великий набір бронзових прикрас поховального кортежу. В могили було поховано вельможну скіфину та її малолітню дитину. Біля похованих стояв коштовний посуд. Їхнє вбрання розшите золотими бляшками. На руках були золоті браслети й персні, на шні — золоті гривни, біля скронь — сережки й підвіски. В різних місцях могили лежало четверо забитих слуг. У невеликій ніші знайдено бронзовий посуд з кістками від жертвовної їжі. Т. м. — важливе джерело з історії скіфського суспільства, його соціального ладу, звичаїв, культури. Іл. див. також на окрем. аркуші, т. 1, с. 272—273.

Лит.: Мозолевський Б. М. Товста Могила. К., 1979.

Б. М. Мозолевський.
ТОВСТЕ — селище міського типу Заліщицького р-ну Терноп. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,1 тис. ж. (1983). У селищі — 3-дн: пластмасових виробів, хлібний, маслоробний, цегельний та гіпсовий; будинок побуту. Профес. тех. уч-ще, 2 заг.-осв. школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Відоме з 1449, с-ще міськ. типу — з 1940.

ТОВСТОДЗЬОБИ СИНІЦІ (Pagodornithidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. 13—20 см, маса 8—20 г. Дзьоб товстий, крила короткі округлі, хвіст порівняно довгий, східчастий. Оперення м'яке, пухнасте, статевий *диморфізм* виявлений слабо. Гніздяться відкрито на деревах, у заростях чагарника, очерету тощо. Кладку (2—14 яєць) насиджують самка і самець протягом 12—16 діб. Живляться переважно комахами, також насінням. В родині до 20 видів (4—5 родів), поширених в Євразії; в СРСР — 3 види, з них в УРСР — вусата синиця (Panurgus biarmicus), *довгохвоста синиця*. Викопні рештки Т. с. відомі починаючи з пліоцену.

М. А. Воїнственський.

ТОВСТОЛІС Дмитро Іванович [27.VIII (8.IX) 1877, Чернігів — 28.VII 1939, Київ] — український рад. вчений в галузі лісівництва. В 1902 закінчив Петербурзький лісовий ін-т. З 1912 — професор на Стебтовських вищих жіночих с.-г. курсах у Петербурзі, з 1923 — професор Білоруського с.-г. ін-ту. З 1925 завідував кафедрою лісової таксації спочатку в Київському с.-г., потім в лісгосподарському ін-тах. Праці з питань лісівництва, таксації, теорії природи дерев і лісостанів. Розробив (разом з Є. П. Вотчалом) метод організації тривалої підсочки сосни в умовах *рубок догляду* і систему лісопаркового господарства.

С. А. Генсирук.

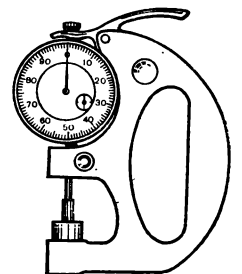
ТОВСТОЛОБ, товстолобик, товпига (Hypophthalmichthys) — рід риб род. *короткових* з 1 видом — Т. звичайний, або білий (H. molitrix). Довж. до 1 м, маса до 10 кг (іноді більше). Луска дрібна. Голова велика товста, з широким ротом і низькорозміщеними очима. Спина — сірувато-зелена, боки — сріблясті. Вздовж черева проходить не вкритий лускою кіль. Живиться переважно

Товстотілки:
1 — товстотілка люцернова;
2 — біб люцерни з відхідними отворами, прогрізеними дорослими комахами;
3 — ушкоджене насіння люцерни.

Товстотіл королівський.

Індикаторний товщомір.

ТОВСТОНІЖКИ

рослин ним планктоном. Нерест у травні — червні, плодючість до 500 тис. ікринок. Статевозрілим стає на 5—6-му році життя. Поширений у прісних водах Сх. Азії, в СРСР — в бас. Амуру. Об'єкт промислу і ставкового рибництва. Аклімацізований в ряді країн Азії та Пд. Європи. З 1953 акліматизується в ставках і водосховищах УРСР; вирощується часто разом з колоном.

ТОВСТОНІЖКИ — спільна назва перетинчастокрилих комах — насінників з надпорядку хальцид. Тіло (довж. 1,5—4,5 мм) чорне або темно-буре. Личинки розвиваються в насінні бобових, куди самки Т. відкладають яйця. Поширені в Пн. Америці і Європі. В СРСР — 11 видів, у т. ч. на Україні — 4, з них найшкідливіші Т. люцернова (*Bruchophagus rodii*) і Т. коношинова (*B. gibbus*). Заходять боротьби. Сортують насіння, спалюють заражену стерню, застосовують інсектициди. Іл. с. 281.

М. Д. Зерова.

ТОВСТОНІС Віталій Павлович [літ. псевд. — Таль В. та ін.; 24.III (5.IV) 1883, ст. Знамянка, тепер місто Кіровоград, обл. — 11.II 1936, м. Гадяч, тепер Полтав. обл.] — укр. рад. письменник. Перше оповідання «Гематоген» (1908, газ. «Радя»). З 1925 був членом літ. орг-ції «Плуг». Автор п'єс «Круча» (1918), «Скибні діти» (1926) та ін., повістей «Любі бродяги» (1927), «Невичайні пригоди бурасків» (1929), «У світ» (1930) та ін.

ТОВСТОНІГОВ Георгій Олександрович (н. 15.28). IX 1913, Тбілісі] — рос. рад. режисер, педагог, теоретик театру, нар. арт. СРСР (з 1957). Герой Соціалістичної Праці (1983). В 1938 закінчив Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського в Москві. Працював режисером Тбілісі, рос. драм. театру ім. О. Гриб'єдова (1938—46), моск. Центрального дит. театру (1946—49), Ленінгр. театру ім. Ленінського комсомолу (1950—56), з 1956 — гол. режисер Великого драм. театру ім. М. Горького (Ленінград). Серед вистав — «Ренізор» Гоголя, «На всякого му реця доволі простоти» О. Островського, «Історія Коня» за оповіданням Л. Толстого «Холстомир», «Ідіот» за Ф. Достоєвським, «Три сестри» і «Дядя Ваня» А. Чехова, «Варвари» і «Мішани» М. Горького, «Оптимістична трігедія» В. Вишневського, «П'ять ечорів» О. Володіна, «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Лисиця і виноград» Г. Фігейреду. Викладав діяльність у Груз. театр. ін-ті ім. Ш. Руставелі (1939—46), з 1955 — в Ленінгр. ін-ті театру, музики і кінематографії (з 1960 — професор). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1952, 1968, 1978. Ленінська премія, 1958.

Тел.: Зеркало сцени, т. 1—2. Л., 1980. Літ.: Рыбаков Ю. С. Г. А. Товстонигов. Проблема режиссури. Л., 1977.

В. Г. Давидов.

ТОВСТОПІГ — ссавець роду виця. Те саме, що й *чубук*.

ТОВСТОПІГ, колобус (*Colobus*) — рід малп род. мартішкових. Тіло (довж. 50—70 см) струнке, волоссяний покрив м'який, шовковистий, забарвлення дуже варіює, переважно темне або рудувате, хвіст (довж. до 90 см) на кіш з китицею. Т. поширені в Екваторіальній Африці. Живуть в густих лісах невеликими стадами. Ведуть деревний спосіб життя. Живляться листками та бруньками. Розмножуються протягом цілого року. Народжують 1, зрідка 2 малят. Систематика Т. досить складна. В основному виділяють в рід 3 види (з багатьма підвидами): Т. королівський (*C. polykomos*), Т. червоний (*C. badius*), Т. зелений (*C. verus*). Були об'єктом полювання заради хутра, тепер нечисленні, включені до Червоної книги. Іл. с. 281.

ТОВСТУХА Іван Павлович [10 (22).II 1889, Березна, тепер смт Чернігівської обл. — 9.VIII 1935, Москва] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1913. Навчався в Петерб. психо-неврологічному ін-ті. В революц. русі з 1905. Віа революц. роботу в Чернігові. В 1909 заарештований і висланий до Сибіру. В лютому 1912 здійснив втечу, перебував у Москві і Петербурзі, потім емігрував до Галичини, згодом — у Париж. Був членом Франц. соціалістичної партії. Брав участь у роботі Паризької секції більшовиків. Після Лютн. революції 1917 повернувся в Росію. В 1917—18 працював у Центр. штабі Червоної гвардії в Москві. В 1918—21 — секретар і член колегії Наркомашину, потім — на відповідальній роботі в апараті ЦК РКП(б). В 1924—26 — пом. директора Ін-ту Леніна при ЦК ВКП(б). З 1931 — заст. директора Ін-ту Маркса — Енгельса — Леніна. На XVII з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК. Був членом ЦВК СРСР. Похований у Москві на Красній площі біля Кремльської стіни.

ТОВСТУХА Леонід Самійлович (н. 17.X 1930, с. Орліка, тепер Ямпільського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. художник декоративно-ужиткового мист. (килимарство), засл. художник УРСР (з 1975). Член КПРС з 1954. В 1947—51 навчався в Криворізькому технікумі нар. худож. промислів, 1960—68 — в Моск. технологічному ін-ті. З 1952 працює в *Решетиліві* на ф-ці худож. виробів ім. К. Цеткін. Створює рисунки для орнаментальних килимів масового і тематичних килимів ручного виробництва: «Богдан Хмельницький» (1954), «Дружба народів» (1967), «Ленін» (1970), «Квіти Полтавщини» (1980), серія «Пори року» (1980) та ін. Твори експонувалися на респ., всесоюз., міжнар. виставках і виставках-ярмарках (Лейпціг, 1958; Лос-Анджелес, 1977, та ін.); зберігаються в ДМУНДМ в Києві та ін. музеях. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

В. М. Ханко.

ТОВСТЮК Корній Денисович (н. 22.III 1922, с. Новосілка, тепер Кічманська р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. вчений у галузі фізики напівпровідників і напівпровідникового матеріалознавства, чл.-кор.

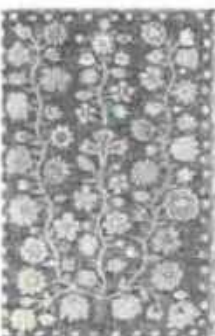
АН УРСР (з 1978). Після закінчення (1950) Чернів. ун-ту працював у ньому (1956—67 — зав. кафедрою). У 1968—69 — зав. кафедрою Львів. ун-ту, в 1969—77 — керівник Чернів. відділення, заст. директора Ін-ту напівпровідників АН УРСР, в 1977—81 — заст. директора Ін-ту прикладних проблем механіки і математики АН УРСР, з 1981 — керівник Чернів. відділення, заст. директора Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР. Наук. праці присвячені дослідженню зониної структури анізотропних і шаруватих напівпровідників, магн. і фіз. явищ у напівпровідниках, фіз. основ напівпровідникового матеріалознавства тощо. Держ. премія УРСР, 1973.

ТОВСТЯНКА (*Pinguicula*) — рід *комахоїдних* рослин родини пухирникових. Невеликі багаторічні трави з розеткою видовжено-еліптичних листків. Квітки фіолетові, блакитні, рідше білі, одиночні на довгих квітконосах. Листки вкриті залозками; одні з них виділяють клейку рідину, завдяки якій до листків прилипають дрібні комахи, інші — сік, що містить фермент, який розщеплює білки тіла комах. Бл. 45 видів, поширених у Європі, Азії, Пн. Америці. В СРСР — 6—7 видів, з них в УРСР — два: Т. звичайна (*P. vulgaris*) — зрідка в лісових районах і Лісостепу і Т. альпійська (*P. alpina*) — на скелях у вологих затінених місцях в Карпатах, Закарпатській області.

ТОВТРИ, Медобори — скелясті, дуже розчленовані вапнякові пасма в зх. частині Подільської височини, в межах Тернопільської та Хмельницької областей УРСР та на Пн. Молдавії. Т. складаються з Головного пасма, до якого примикають невеликі бічні пасма та горби. Простягаються з Пн. Зх. на Пд. Сх. майже на 250 км. Пересічна шир. 5—6 км, вис. до 430 м. Над навколишньою місцевістю підносяться на 50—60 м, подекуди — на 100—150 м (у долинах приток Дністра — Смотрича, Мухиці, Тернави, Студениці). Т. — залишки розмитих бар'єрних рифів та атолів морів неогенового періоду (див. *Неогеновий період і неогенова система*). Поширений *карст*. У Т. відомо кілька печер: Довбушева, Перлина, Татарська, Кармалюка. Вершини і схили Т. вкриті листяними лісами (дуб,

Г. О. Товстонов.

Л. С. Товстуха. Килим «Квіти Перемоги». 1975.

Товстянка звичайна.

Товтри.

бух, граб, ліщина). Збереглися невеликі ділянки степу з рідкісною реліктовою та ендемічною рослинністю. Багато мальовничих ландшафтів. Район туризму.

В. О. Радієвський, товщиномір — прилад для вимірювання товщини контактним або безконтактним способом. У машинобудуванні застосовують головним чином індикаторні Т. і Т. мікрометричного типу (див. *Мікрометр*). Ними фіксують значення вимірюваної величини чи відхилення її від розміру контрольної, або вимірної, плитки. Є Т. ультразвукові, радіоізотопні, електромагнітні та ін. типи, якими визначають, напр., товщину стінок резервуарів або ін. металевих конструкцій (при односторонньому доступі до них без порушення технологічного циклу), вимірюють товщину покриттів на деталях і конструкціях. Іл. с. 281.

ТОГА (лат. toga, від tego — вкриваю) — верхній одяг давніх римлян у вигляді шматка тканини еліптичної форми, яким обвивали тіло, залишаючи відкритим плече та шию. Давня Т. була як буденним, так і святковим одягом: пізніше стала лише святковим офіційним одягом. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Одяг*, т. 7, с. 504—505.

ТОГО, Тоголезька Республіка — держава в Зх. Африці. На Пд. омивається Гвінейською зат. Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 5 областей.

Державний лад. Т. — республіка. Глава д-ви і уряду — президент, строк повноважень якого необмежений. Законодавчий орган — однопалатні Нац. збори (67 депутатів, що обираються населенням строком на 5 років); виконавчий — Рада міністрів, відповідальна перед президентом.

Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги низькі, численні лагуни. На Пн. — гористе плоскогір'я, центр. частину займає невисоке плато з найвищою точкою країни — піком Бауман, вис. 1026 м. На Пд. — примор. низовина. Надра вивчені слабо. Виявлено поклади заліз. руди, фосфоритів, золота, доломітів, вапняків, урану, хромітів, бокситів, графіту. Клімат субекваторіальний. Пересічна т-ра повітря протягом року коливається від +20, +25° до +28, +32°. Опадів від 750—1000 до 1400—1500 мм на рік. Найбільші ріки — Огі й Моно. Більша частина території зайнята високотравною саваною на червоних фералітичних ґрунтах, на схилах гір та по берегах річок — вічнозелені тропічні ліси, на узбережжі — гаї кокосової пальми.

Населення. Пн. частину країни населяють народи мовної підгрупи ква (*еде* — 1,1 млн. чол., тут і нижче 1978, оцінка), т. з. племена Того — 100 тис. чол., *йоруба* — 70 тис. чол., пн. частину — народи вольтійської підгрупи (кабре — 540 тис. чол., гурма — 340 тис. чол., гем — 100 тис. чол., сомба, *моста* та ін.). Живуть також народи *фульбе*, *хауса* та ін. Офіц. мова — французька. Середня густина нас. — 47,7 чол. на 1 км² (1982).

Міське населення становить 15,2 % (1974). Найбільше місто — *Ломе*. **Історія**. Давня історія Т. мало вивчена. Археол. знахідки свідчать про появу людини на тер. Т. в далеку давнину і про наявність у той час на цій території відносно високого рівня матеріальної культури. Багато народів, які населяють тер. Т., переселилися сюди з сусідніх територій у серед. віки. В серед. 15 ст. на узбережжя Т. проникли португ. работорговці, які вивозили звіздис

Ломе. В центрі міста.

до Нового світу чорних рабів (цей район Т., як і сусідні території, здобув назву Невільницького берега). Работоргівля, яка досягла особливо значних розмірів у 17—18 ст., привела до зменшення чисельності населення і надовго затримала розвиток г-ва і культури народів Т. В 2-й пол. 19 ст. на тер. Т. склалася феодал. держ. об'єднання. В кін. 19 ст. почалося колоніальне загарбання тер. Т. В 1884 Німеччина встановила свій протекторат над частиною узбережжя Гвінейської затоки між Порто-Секуро на Сх. і Ломе на Зх. Після цього почалося просування нім. колонізаторів у глибоку країну. Завдяки опору населення нім. колоні-

Узбережжя Гвінейської затоки. Обмолот проса.

затори лише 1902 змогли утвердитися на тер. сучас. Т. і частині тер. сучас. Гани (володіння здобуло назву Т.). Під час 1-ї світової війни 1914—18 тер. Т. окупували англ. і франц. війська. За *Версальським мирним договором* 1919 зх. частина Т. перейшла до Великобританії (Брит. Т.), східна — до Франції (Франц. Т.). *Літв. нації* узаконова цей поділ, передавши 1922 мандати на управління Т. Великобританії і Франції. В 1946, після 2-ї світової війни 1939—45, Зх. і Сх. Т. були оголошені підопіченими територіями ООН під управлінням Великобританії і Франції. Після 2-ї світової війни у Французькому Т. розгорнувся рух за національну незалежність, який очолював Комітет єдності Т. (КЕТ, засн. 1945). У 1956 Франц. Т. було проголошене авт. республікою у складі Франц. співтовариства. Брит. Т. внаслідок проведеного 1956 референдуму приєдналося до англ. колонії Золотий Берег (з березня 1957 — незалежна д-ва Гана). В 1958 авт. республіка Т. здобула назву Республіка Т. 27.IV 1960 (після перемоги КЕТ на виборах 1958) проголошено створення незалежної Тоголезької Республіки. В 1960 Т. встановила дипломатичні відносини з СРСР. 31.I 1963 в Т. відбувся військовий переворот. Неокolonіалістський режим, що прийшов до влади, був повалений у січні 1967 внаслідок військ. перевороту, очоленого Г. Ейадемою (після референдуму 1972 став президентом). Правлячі кола Т. промодять політику розвитку країни на основі приватнокапіталістичного підприємництва та залучення в економіку іноз. капіталу при деякому контролі з боку д-ви, яка орієнтується на зв'язки з зх. країнами. Між Т. і СРСР укладено угоди про торг. (1961), культур. (1965), екон. і тех. (1978) співробітництво. З 1960 Т. — член ООН. Т. — член *Організації африканської єдності*, *Загальної афро-мавритійської організації*, *Ради згоди*, асоційований член *Європейського економічного товариства*.

І. Д. Шевченко. Політичні партії, профспілки. Об'єднання тоголезького народу. Засн. 1969. Правляча і єдина партія в країні. Національна конфедерація трудящих Того, засн. 1973.

Господарство. Т. — економічно слабкорозвинута країна з аграрно-сировинною спеціалізацією г-ва. В економіці значні позиції займає іноз. (гол. чин. Франції та ФРН) капітал. Вживаються заходи щодо зміцнення держ. сектора, який контролює видобування фосфоритів, від 25 % до 90 % капіталу більшості пром. підприємств, виробн. електроенергії, частково кредитно-банків та зовнішньоторг. операції, залізничний, мор. та повітр. транспорт, водопостачання; частково проведено агр. реформу. Для г-ва Т. характерні кризові явища — зростання цін, безробіття. Основа економіки — с. г., в якому зайнято 75 % самодільного населення. Поряд з обичайним землеробством розви-

Герб Того.

ТОГО

Площа — 56,6 тис. км²

Населення — бл. 2,7 млн. чол. (1982 оцінка).

Столиця — м. Ломе

ТОГОБОЧНИЙ

ваються капіталістичні відносини. Переважають напівнатуральні дрібні сел. г-ва. Техніка обробки землі примітивна. Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1980/81): боби какао — 16,0, кава — 8,9, бавовна-сирець — 19,7. Для власного споживання вирощують ямс, маніок, кукурудзу, просо, сорго, рис, арахіс. Поголів'я (млн., 1982): великої рогатої худоби — 0,3, овець і кіз — 1,5, свиней — 0,2; вилов риби понад 10 тис. т. Пром-сть розвинута слабо. Видобувають фосфорити (1,8 млн. т, 1982), мармур, вапняк, з мор. води — сіль. Обробна пром-сть представлена підприємствами харчосмакової (у т. ч. олійницькими, борошномельними, кавообробними), текст., взут., хім., буд. матеріалів пром-сті, працюють сталеплавильний, нафтопереробний, по складанню велосипедів та мопедів з-д, сирникова і бавовноочисна ф-ки та ін. Кустарні промисли. ГЕС, кілька ТЕС, більша частина електроенергії надходить із Гани. Гол. пром. центр — Ломе. Довж. (тис. км, 1982): з-ць — бл. 0,6, автошляхів — 7,9 (у т. ч. асфальтованих — 2,5). Осн. мор. порт і міжнар. аеропорт — Ломе. З Т. вивозять фосфорити, каву, боби какао (бл. 80 % вартості експорту) та ін.; довозять устаткування, трансп. засоби, нафту і нафтопродукти, товари широкого вжитку та продовольство. Гол. торг. партнери — Франція, Нідерланди, ФРН. Розвиваються торг. відносини з СРСР. Грош. одиниця — афр. франк. 1 афр. франк = 0,02 франк. Франка.

З. І. Токарева. **Медицина.** В 1972 в країні було 1,7 тис. лікарняних ліжок (14,7 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1975 подавали 107 лікарів (0,5 лікаря на 10 тис. ж.). В 1975 працювали 6 зубних лікарів, 21 фармацевт. Підготовка лікарів здійснюється за кордоном. **Освіта, наука та культурно-освітні заклади.** В Т. значна кількість населення неписьменна (1975, бл. 50 % ж.). Лише 60 % дітей відповідного віку відвідують школу, понад 50 % школярів навчаються в місіонерських навч. закладах. Система освіти подібна до французької. Поч. школа — 6-річна (від 6 до 12 років); серед. освіта представлена школами двох типів — 4-річними загальноосв. колежами й 7-річними ліцеями. Викладання — франц. мовою, в деяких школах — місцевими мовами. В 1979/80 навч. р. було 2 тис. поч. шкіл (500 тис. учнів) і 71 серед. школа (110 тис. учнів). У системі профес.-тех. освіти — поч. 2—3-річні центри учнівства, один серед. 7-річний ліцей та чотири 4-річні тех. колежі. Вищу освіту здобувають у Бенінському ун-ті в Ломе (засн. 1963, статус ун-ту з 1970, у 1982/83 навч. р. — 4,5 тис. студентів, в Адміністративній школі, у Вищій нормальній школі в Атакпаме (засн. 1970 з допомогою ЮНЕСКО; 1980/81 навч. р. — понад 300 студентів). Усі наук. установи зосереджено в Ломе: Франц. альянс (засн. 1947), Амер. культур. центр, Тоголезька асоціація культур. зв'язку з зарубіжними країнами, Тоголезька асоціація розвит-

ку досліджень у галузі документації, бібліотекознавства, архівної та музейної справи, Ін-т досліджень у галузі тропічної агрономії і рослинництва, Нац. ін-т природничих досліджень, Тоголезький ін-т гуманітарних наук. Найбільші 6-ки: при ун-ті, Нац., 6-ка Амер. культур. центру, всі — в Ломе, там же — Нац. музей.

В. П. Лапачевська. **Преса, радіомовлення, телебачення.** В 1981 в Т. видавалося 6 періодичних видань заг. тиражем бл. 30 тис. прим. Осн. газети: щоденна «Марш нуель» («Новий шлях», засн. 1962, до 1979 мала назву «Того-прес», франц. мовою і дві сторінки мовами еве і кабре), «Евей дю траверс тоголе» («Пробудження тоголезького трудящого», франц. мовою) — орган Нац. конфедерації трудящих Того. Осн. журнали: «Журналь офісьєль де ла Репюблік Тоголе» («Офіційний журнал Тоголезької Республіки», виходить двічі на місяць франц. мовою) — урядовий; «Того діалог» («Діалог Того», з 1975, видається щомісяця франц. мовою). Урядове інформ. агентство — Тоголезьке агентство преси, засн. 1975. Радіомовлення — з 1953, передачі франц., англ. і місц. мовами. Телебачення — з 1974.

Література. Т. перебуває на поч. стадії розвитку. Осн. місце посідають фольклор і різноманітні обробки його. Найвідоміші письменники: прозаїк Давид Анапу (роман «Син фетіша», 1955), поет Туссен Відеро Менса — автор збірок «Мужисть, якщо хочеш жити й прощитати» (1957) і «Для тебе, негре, брате мій» (1960), у яких передрікає здобуття незалежності своєю батьківщиною, драматург Матіас Айтнарда, Гільйом Ойно, Селестін Абало. **В. К. Кухалашвілі.**

Архітектура, образотворче мистецтво. Нар. житло — конусоподібні, круглі у плані глиняні будинки з солом'яними дахами (в лісових районах) і прямокутні будинки з стовбурів дерев із плескатими або двосхилими дахами (в гірських та пл. районах). Міста (Ломе та ін.) забудовуються спорудами європ. архітектури (з кін. 60-х рр. за проектами місц. архітекторів — Х. Екуе, А. да Сільва, С. Олімпіко). Пам'ятники (монумент Незалежності в Ломе, 1960, арх. і скульптор Ж. Кустер та ін.). В образотворчому мистецтві поширені твори дерев'яної скульптури (фігури людини культурного призначення, різьблені трони, прикрашені круглою скульптурою), вироби із заліза та глини (зображення тварин). З 60-х рр. 20 ст. розвивається нац. школа живопису (живописець і скульптор П. Аїї та ін.). З худож. ремесел поширені різь-

лення по дереву, слоновій кістці, металі, ткацтво, плетіння.

Музика, театр. Традиційне мист. народу Т. — пісні і танці (пов'язані з обрядами і святами) — стало основою для створення 1968 нац. фольклорного ансамблю «Африканські балети Того». Театр сучас. європ. типу почав розвиватися з кін. 40-х рр. 20 ст. В 60-х рр. виникли аматорські театр. гуртки, в репертуарі яких — п'єси нац. драматургів Матіаса Айтнарда, Гільйом Ойно, Селестіна Абало та ін. В репертуарі трупі Культур. асоціації тоголезької молоді — «Ревізор» М. Гоголя. З 1970 проводяться огляди-фестивали драм. мистецтва і нар. пісні. Вистави здійснює також Угруповання театру і фольклору Того. **Літ.: Токарева З. І.** Тоголезька республіка. Справочник. М., 1981.

ТОГОБОЧНИЙ Іван Андрійович (справж. прізвище — Щоголів; 12 (24). XI 1862, м. Городище, тепер Черкас. обл. — 9.X 1933, м. Ірпінь, тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.) — український драматург, актор і театральний діяч. Створив бл. 30 оригінальних п'єс та інсценію (творів М. Гоголя, Т. Шевченка, В. Мови, Е. Золя). Творчість Т. не виходить за рамки традиційної романтично-побутової мелодрами, і лише окремі п'єси («Борці за мрію», 1903; «Бунтарі», 1906) підносяться до реалістичної соціальної драми. У творах «Чаклушка» (1905), «Смерть за свободу» (1921) знайшли відображення події революції 1905 — 07 та Великої Жовт. соціалістичної революції.

Тв.: П'єси. К., 1972.

В. І. Мазий. **ТОГОЛІК МОЛДО** (справж. прізвище та ім'я — Абдирахманов Байимбет; 10.VI 1860, місцевість Куртка на Тянь-Шані, тепер Ак-Талінського р-ну Наринської обл. Кирг. РСР — 4.I 1942, там же) — кирг. рад. нар. поет. Писав вірші-голосіння, жалібні пісні, сатирич. вірші. Створив перші кирг. байки. В сатирич. віршах і поемах «Кемчонтой», «Бабирикан» (обидві — 1900) відображав тяжку долю бідняків, викривав жадібність багатіїв; у поемі «Сказання про водянних і наземних птахів» (1908) в алегоричній формі викривав соціальні суперечності. Захоплено зустрів Велику Жовт. соціалістич. революцію. Написав поеми «Революція» (1918), «Свобода» (1923), «Насіят» (1925), «Характер людини» (1939) та ін. В роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотич. віршами. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ТОДД (Todd) Александер (н. 2.X 1907, Глазго) — англ. хімік-органік, член (з 1942) і президент (з 1975) Лондон. королівського т-ва; іноз. член АН СРСР (з 1982). Після закінчення (1931) ун-ту у Франкфурті-на-Майні працював у навч. закладах і наук. установах; 1938—44 — директор хім. лабораторій Манчестерського ун-ту; з 1944 — професор органічної хімії Кембріджського ун-ту. Осн. праці — з хімії природних сполук і біогенічної хімії, особливо хімії нуклеїнових к-т. Уперше встановив структуру і конфігурацію

Того. Зображення божевільної війни Гу. Залізо. Музей людини. Париж.

Того. Офіцер. Дерево. Етнографічний музей. Лейпциг.

Того. Д. Гбенйон. Портрет. 60-і роки 20 ст.

Добування фосфоритів.

нуклеозидів, нуклеотидів і багатьох коферментів, а також розробив методи синтезу відповідних структур і здійснив перші синтези найважливіших компонентів живої клітини. Встановив принципи побудови дезоксирибонуклеїнових (ДНК) і рибонуклеїнових (РНК) к-т, що лежать в основі сучас. розвитку біохімії і мол. біології. Нобелівська премія, 1957. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1978.

ТОДЗІО Хідекі (30.XII 1884, Токіо — 23.XII 1948, там же) — один з головних япон. воєнних злочинців, генерал. З жовтня 1941 до липня 1944 — прем'єр-міністр і водночас військ. міністр, міністр внутр. справ, міністр озброєнь, з лютого 1944 — також і нач. генштабу. Був прихильником воєнного союзу Японії з фашист. Німеччиною та Італією. Один з ініціаторів розв'язання війни на Тихому океані (1941). Після беззаперечної капітуляції Японії у вересні 1945 був заарештований. Страчений за вироком Міжнар. воєнного трибуналу для Далекого Сходу (див. *Токійський процес*).

ТОДОРОВ Ангел Тошков (н. 20.X 1906, м. Видин) — болг. поет, нар. діяч культури (з 1974), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1976). Член Болг. компартії з 1927. Брав участь у революц. русі, за що зазнавав переслідувань. Літ. діяльність почав 1925. Збірки віршів «Поєми без брехні» (1936), «Корисні поєми» (1938) присвячені життю і боротьбі болг. пролетаріату. В 1961—81 — гол. редактор журн. «Българо-съветска дружба». У збірках «Червоний прапор» (1949), «Гірський дуб» (1959), «Разом з народом» (1966), «Сонце наше, повітря наше» (1971), «Пролетарські пісні» (1973), «Заводське сайво» (1976) та ін. славить соціалістичну дійсність, болг.-рад. дружбу. Автор байок, фейлетонів, сатиричних творів, літ.-критичних статей. Перекладав твори М. Некрасова, М. Лермонтова, Т. Шевченка, П. Тичини та ін. Кілька разів відвідав Україну. Присвятив Україні і Т. Шевченкові ряд статей і віршів. За переклади і пропаганду рос. і укр. класичної і рад. л-р Рад. Уряд нагородив Т. орденами Дружби народів і «Знак Пошани».

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Світло над Болгарією. К., 1954; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 2. К., 1974; Настала весна. К., 1977. О. Д. Кетков.

ТОДОРОВ Михайло Дмитрович (н. 6.VI 1915, Одеса) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). В 1939—49 (з перервами) навчався в ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді у Б. Йогансона. Твори: «Переліски» (1957), «Ластівка» (1960), «Одеса. В парку культури ім. Шевченка» (1964), «На байдарках», «Ранок» (обидва — 1967), «Вічний вогонь» (1970), «Портрет чемпіонки XX Олімпійських ігор Ю. Рябчинської» (1975), триптих «Олімпіада. Москва. 1980» (1977—78), «Крим» (1980). Картини зберігаються в Одес. худож. музеї. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. с. 286.

Літ.: Михайло Тодоров. Альбом. К., 1978.

ТОДОРОВСЬКИЙ Петро Юхимович (н. 26.VIII 1925, м. Бобринь, тепер Кіровоградської обл.) — укр. і рос. радянський кінооператор і кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1954 закінчив ВДІК (операторський ф-т). У 1954—55 — на Кишинів. кіностудії (оператор фільму «Молдавські наспіви»). В 1955—72 — на Одес. кіностудії худож. фільмів, спочатку як кінооператор, а згодом як режисер. Зняв фільми: «Весна на Зарічній вулиці» (1956), «Два Федори» (1958), «Спрага» (1960). Постанови фільми: «Ніколи» (1962), «Вірність» (1965), «Фокусник» (1967), «Міський романс» (1970). З 1975 — режисер кіностудії «Мосфільм». Фільми: «Остання жертва» (1975, за п'єсою О. Островського), «В день свята» (1978), «Кохана жінка механіка Гаврилова» (1981). Фільми Т. відзначені нагородами на всесоюзних і міжнар. (Венеція) кінофестивалях. Нагороджений орденами Вітчизн. війни 1-го і 2-го ступенів, ін. орденами, медалями. **ТОДЗЕ** Ізраїль Мойсейович [н. 14(27).III 1902, Тбілісі] — груз. рад. графік і живописець, засл. діяч мист. РРФСР (з 1951), нар. художник Груз. РСР (з 1980). Навчався у свого батька М. Тоїдзе, 1930 закінчив Тбіліську АМ. Твори: картини — «Лампочка Ілліча» (1927), «До нового життя» (1929), «Земний уклін Батьківщині» (1961); іл. до поєми Ш. Руставелі «Витязь в тигровій шкурі» (1937); плакати «Батьківщина-мати кличе» (1941) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1948, 1949, 1951. Іл. с. 286, а також до ст. *Агітація*, т. 1, с. 64—65.

ТОДЗЕ Мойсей (Мосе) Іванович [21.I (2.II) 1871, Тбілісі — 17.VI 1953, там же] — груз. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1953), дійсний член АМ СРСР (з 1947), Герой Праці (1932).

У 1896—99 навчався в петербурзькій АМ у І. Рєпіна. За участь у політ. студентській демонстрації Т. було виключено з Академії і вислано до Тбілісі. Твори: «Михетоба» (1899—1901), «Праля» (1902), «Шасливе життя» (1934), «Старий Тбілісі» (1935), «Лист з фронту» (1942), «Пісня Перемоги» (1948); портрети і пейзажі. Картини Т. зберігаються в Держ. музеї мистецтв Грузії та в музеї-квартирі М. І. Тоїдзе в Тбілісі. У 1922 створив художню студію, 1930—53 — професор Тбіліської АМ. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. Літ.: Пиралішвили О. Мосе Тодзе. Тбілісі, 1958.

ТОЙНБІ (Тоунбей) Арнольд Джозеф (14.IV 1889, Лондон — 22.X 1975, Йорк) — англ. бурж. історик і соціолог, почесний член Британської академії. У 1919—24 — професор Лондон. ун-ту, 1925—55 — Лондон. школи екон. наук, один з керівників Королівського ін-ту міжнар. відносин. На формуванні поглядів Т. позначився вплив кон-

цепції локальних культур О. Шпенглера, есхатології Августина Блаженного, індутизму, інтуїтивізму А. Бергсона. Т. еволюціонував від концепції замкнених цивілізацій до теорії розвитку їх у напрямі єдиної загальнолюдської цивілізації, яку він розумів як синтез релігії, від ліберально-бурж. позицій до радикального «соціального критицизму», близького до поглядів «нових лівих». У публіцистичних працях останніх років відійшов від відвертого антикомунізму, виступав за мирне співіснування та взаєморозуміння між Заходом і Сходом. Осн. праця — «Дослідження історії» (т. 1—12, 1934—61). А. М. Феоктистов. **ТОЙОТОМІ** Хідейосі (1536—15.IX 1598, Фусімі) — полководець і держ. діяч феод. Японії. Походив з селян. З 1582, обіймаючи посаду канцлера, сконцентрував у своїх руках всю владу в країні. Придушив опір князів, здійснив ряд реформ, спрямованих на зміцнення феод. д-ви. В 1589—95 провів ряд заходів, метою яких була реставрація кріпацтва. В 1592—98 япон. феодалі під керівництвом Т. вели загарбницьку війну проти Кореї, проте зазнали поразки.

ТОКА Салчак Колбасхорєкович [2(15).XII 1901, місцевість Мерген Урянхайського краю, тепер Каа-Хемський р-н Тувинської АРСР — 11.V 1973, Кизил] — тувин. рад. письменник, парт. і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1971), один з засновників тув. рад. літератури. З 1929 член Тув. нар.-революційної партії. Член КПРС з 1944. Друкуватися почав 1931. Автор автобіографічного роману-трилогії «Слово арата» (кн. 1, 1930; Держ. премія СРСР, 1951; кн. 2, 1956; кн. 3 під назвою «Нова Тува», 1964), документальної повісті «Чого не бачив батько — син побачить» (1963), п'єс «Жінка», «Тонгур-оол», «Здійснена мрія», нарисів. Ген. секретар ЦК Тув. нар.-революц. партії (з 1932), перший секретар Тув. обкому КПРС (1944—73). Канд. в члени ЦК КПРС (1952—71), член ЦК КПРС (1971—73). Депутат Верховної Ради СРСР 1—8-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Тв.: Укр. перекл. — Слово арата. К., 1952; Рос. перекл. — Слово арата, кн. 1—3. М., 1972.

Д. С. Кулар.

ТОКАМАК (скор. від «тороїдна камера з магнітним полем») — замкнена магнітна пастка для утримання високотемпературної плазми, що має форму тора. Т. схожий на трансформатор з короткозамкненою вторинною обмоткою у вигляді плазмового витка, в якому збуджується електричний струм. Плазма міститься в тороїдній вакуумній камері, на яку надягнено котушки, що створюють тороїдне магнітне поле. Плазмовий виток стійко утримується сумарним магн. полем, що його створюють поле струму в плазмі, тороїдне поле котушок і слабке поле кільцевих провідників, укладених вздовж камери. Сильні лінії сумарного поля утворюють систему замкнених магн. повер-

М. І. Тоїдзе.

С. К. Тока.

М. І. Тоїдзе. Портрет старого. 1952. Музей-квартира М. І. Тоїдзе. Тбілісі.

ТОКАНТИНС

хонь, вкладених одна в одну. Початкове нагрівання плазми здійснюється струмом, що протікає по плазмовому витку, додаткове — високочастотним електромагнітним полем або (і) інжекцією (випусканням) атомів, що мають високу енергію. На основі Т. існує кілька проектів термоядерних реакторів. Т. запропонований (1950) в СРСР. Осн. внесок в розробку Т. зробили Л. А. Арцимович, М. О. Леонтович, Б. Б. Кадомцев, В. С. Стрелков (н. 1933) та ін. В. Т. Толоч.

ТОКАНТИНС — ріка у Па. Америці, на Сх. Бразилії. Довж. 2850 км, площа бас. 770 тис. км². У верх. та серед. течії перетинає Бразильське плоскогір'я, порожища, є водоспад. У пониззі виходить на Амазонську низовину, впадає у рукав естуарію р. Амазонки — Пара. Живлення дощове. Характерні повені (жовтень — березень), під час яких вода піднімається до 7—9 м. Пересічна витрата води у гирлі 16 800 м³/с. Судноплавна на 350 км від гирла. У бас. ріки — нац. парк Токантінс.

ТОКАРЕВ Вячеслав Васильович [н. 26.VII (8.VIII) 1917, м. Богородицьк, тепер Тул. обл.] — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1977). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1933—38 навчався в Рязанському худож. уч-щі, 1939—48 (з перервами) — в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Твори: «На відкритті колгоспної ГЕС» (1956—57), «Доляри» (1960—61), «Літо» (1961—62), «Нова школа» (1963—65), «Солдати» (1965), «Комісар» (1966—67), «Правда» (1967), «Тачанка» (1969—70), «Жовтень на робітничій околиці» (1970—71), «Жовтнева поема» (1973—74), «Зігріті солдатським теплом» (1975), «Поети революції. В. Маяковский, О. Блок, Е. Багрицький» (1977—78), «Натюрморт з самоваром» (1979). Картини зберігаються в Київ. ДМУОМ, Одес. худож. музеї та в ін. музеях. В 1949—55 викладав в Одес. худож. уч-щі. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Іл. див. також до ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121.

ТОКАРЕВ Федір Васильович [2 (14).VI 1871, станція Єгорлицька, тепер Єгорлицького р-ну Ростов. обл. — 7.VI 1968, Москва, похований у Тулі] — рад. конструктор стрілецької зброї, Герой Соціалістичної Праці (1940). Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї донського козака. З 1907 навчався в стрілецькій школі в Оранієнбаумі (тепер м. Ломоносов), де створив перший зразок автом. гвинтівки, переробленої з магазинної гвинтівки зразка 1891 (С. І. Мосіна). В наступні роки створив ряд автом. гвинтівок. З 1921 Т. працював на Тульському збройовому з-ді, де розробив ряд систем автом. зброї, зокрема ручний кулемет МТ, автом. пістолет ТТ, самозарядні гвинтівки СВТ-38, СВТ-40, АВТ-40, прийняті на озброєння Рад. Армії. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Суворова 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1940.

ТОКАРНИЙ ВЕРСТАТ — 1) *Металорізальний верстат*, на якому точінням обробляють заготовки (вироби) переважно у формі тіл обертання. Один з найдавніших і найпоширеніших верстатів, на основі якого створено верстати свердильної, розточувальної та ін. груп. Осн. частини Т. в.: *станина*; *передня (перуха) бабка з шпинделем і коробкою швидкостей* (іноді коробку розміщують в основі верстата); *задня (рухома) бабка*, призначена для підтримув-

Металорізальний токарний верстат (токарно-гвинторізний).

ня заготовки і закріплення інструмента; *коробка подачі*; *супорт*: фартук, де розміщено механізми, що перетворюють обертотворний рух ходового гвинта (або ходового валіка) на поступальне переміщення супорта. На Т. в., крім звичайних токарних робіт (обточування поверхонь, розточування отворів та ін.), можна нарізувати зубці, зовн. і внутр. різьбу, свердлити отвори тощо. Розрізняють Т. в. (мал.) *універсальні* — токарно-гвинторізні (найпоширеніші), *револьверні* (див. *Револьверний верстат*), *карусельні* (див. *Карусельний верстат*) та *лобові*; напівавтомати й автомати; *спеціальні* — *затилувальні верстати*, багаторізецьні, вальцетокарні, колесотокарні тощо. Т. в. обладнують копіювальними пристроями, системами програмного керування. 2) *Деревообробний верстат* для обробки заготовок (виробів), що мають форму тіл обертання. За принципом дії та

В. В. Токарев. Поети революції. В. Маяковский, О. Блок, Е. Багрицький. 1977—78. Одеський літературний музей.

конструкцією деревообробні Т. в. схожі на Т. в. металорізальні. Деревообробні Т. в. поділяють на центрові, де заготовку затискують у *центрах*; *лобові*, на яких обробляють заготовки великого діаметра і невеликої довжини, і спеціальні. Л. Г. Лубенцев.

ТОКАТА (італ. *toccata*, букв. — торкання) — віртуозна муз. п'єса для фортепіано або органа, написана в швидкому темпі, чіткому ритмі, звичайно з перевагою ударної акордової техніки (напр., фортепіанна токата Р. Шумана). В 16—18 ст. Т. писали у вільній імпрізаційній формі, близькій до прелюдій і фантазій (напр., органні токати Й. С. Баха). Серед авторів Т. — і рад. композитори С. Прокоф'єв, В. Кирейко, А. Кос-Анатольський, І. Шамо.

ТОКІЙСЬКИЙ ПРОЦЕС — судовий процес над головними япон. воєнними злочинцями, що відбувався в Міжнародному воєнному трибуналі для Далекого Сходу з 3.V 1946 по 12.XI 1948 у Токіо. До суду було віддано колишніх прем'єр-міністрів Хіроїти, Тодзіо, Хіранума, Койсо, найвищих урядовців і військових мілітаристської Японії Аракі, Дойхара, Хата, Осіма, Хосіно, Ітагакі, Того, Сіґеміцу, Сато, Кідо та ін. (всього 28 чол.). Трибунал визнав усіх підсудних винними в тому, що протягом 1928—45 вони планували, готували і вели агресивні війни проти СРСР, Китаю, США, Великобританії та ін. країн, разом з гітлерівською Німеччиною і фашист. Італією прагнули світового панування. Підсудні були також визнані винними у численні воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Трибунал засудив до позвішення сім чоловік, у т. ч. Хіроїти і Тодзіо. Шістьнадцять підсудних було засуджено до довічного, інших — до різних строків тюремного ув'язнення. Двоє підсудних померли під час процесу, один через хворобу був визнаний неосудним. Вирок щодо засуджених до смертної кари було виконано вночі проти 23.XII 1948 в Токіо. Див. також *Міжнародні воєнні трибунали*.

ТОКІО — столиця Японії, головний політ., екон. і культур. центр країни. Розташоване в пд.-сх. частині о. Хонсю, на сх. узбережжі мілководної Токійської зат. Тихого ок., в місці впадіння в неї річок Аракава, Едогава, Суміда, Тами. Вузол з-щ, автошляхів і авіаліній, у т. ч. міжнародних. Мор. порт. Метрополітен (з 1927). Т. — одне з найбільших міст світу. Площа власне Т. (23 міські райони) 577 км², Великого Т. (столичної префектури Токіо-то, в яку, крім міських районів, входять 26 невеликих прилеглих міст, 24 поселення сільс. і міськ. типу та о-ви Ідзу й Огасавара) — 2,14 тис. км². Столична префектура з прилеглими префектурами Канагава, Тіба, Сайтама та ін. утворюють т. з. Токійську агломерацію (Сютокен). Нас. Т. — 11,6 млн. чол. (1981). На місці сучас. Т. 1457 збудовано палац Едо (дослівно — «вхід до затоки»), навколо якого виникли поселення ремісників і торговців. У 1590 Едо захопив феодал Ієясу Токугава. В 1603—1867 Едо — резиденція

В. В. Токарев.

М. Д. Тодоров. «Олімпіада. Москва. 1980». Центральна частина триптиха. 1977—78.

І. М. Тодізе. Портрет сестри (актриси О. Тодізе). 1925. Державний музей мистецтв Грузії, Тбілісі.

сеґуна з роду Токуґава. В 18 ст. Едо став одним з найбільших міст світу. З 1869 Едо — резиденція імператора, столиця д-в (переіменований на Т.— «східна столиця»). В 1918 в Т. відбувалися «рисові бунти». В 1922 в Т. засновано Комуністичну партію Японії. Після війни Т.— важливий центр япон. робіт. і демократичного руху. В 1964 в Т. відбулися XVIII Олімпійські ігри. Провідні галузі пром-сті — машинобудування (вироби. електронного і електро-

Театр кабукі (старий будинок). Архітектор О. Сінґітіро. 1924.

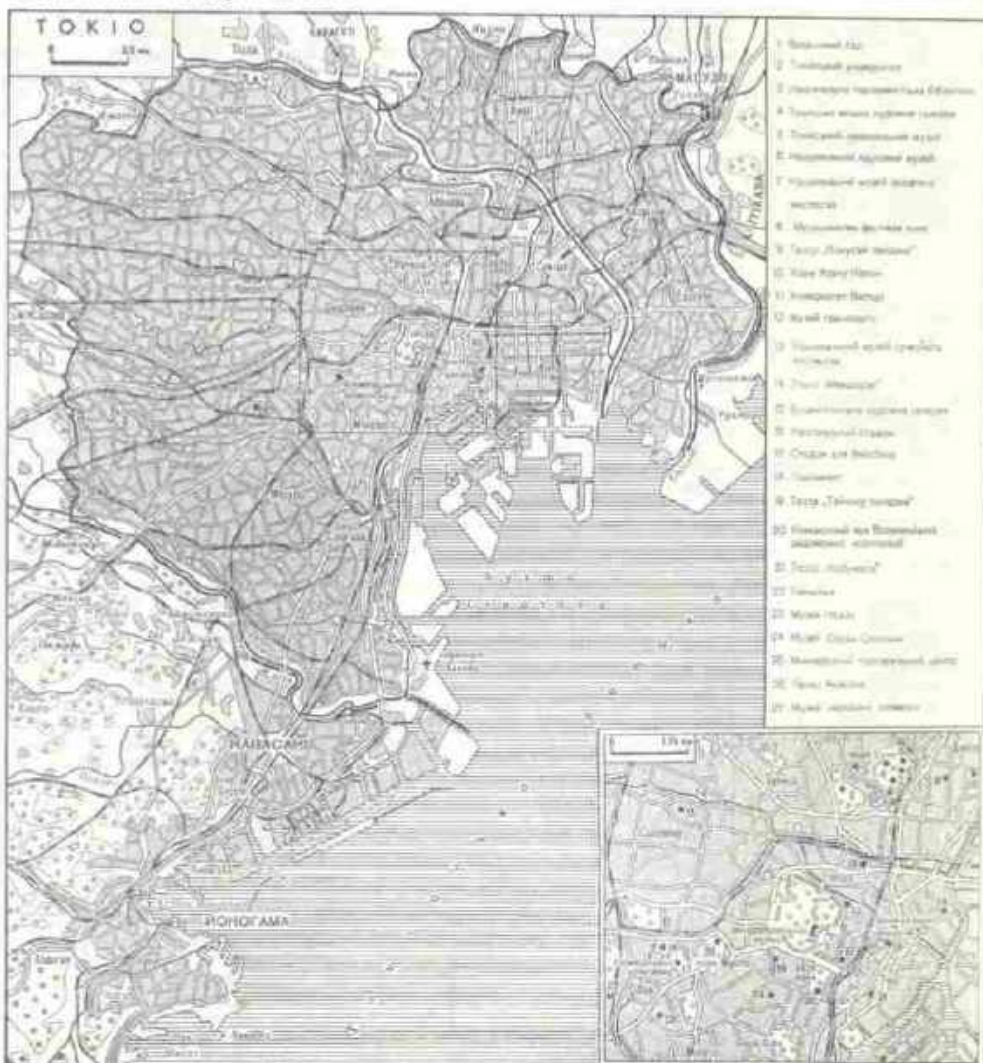
тех. устаткування та апаратури, точних машин, оптико-мех. виробів, автомобілів, літаків, суден, тепловозів, залізничного устаткування, верстатів, дорожніх машин та ін.) і металобробка. Значна металург., хім. (гол. чин. виробн. ліків, косметичних виробів, лаків, фарб), нафтохім. і поліграф. пром-сть. Численні підприємства буд. матеріалів, керамічної, шкіряно-взут., меблевої, текст., швейної, харчосмакової пром-сті. В Т. концентруються найбільші фінанс. пром. групи (Міцубісі, Сумітомо, Фінанс та ін.) і банки країни, нац. й іноз. монополії. Товарна і фондова біржі. Токійський, Токійський муніципальний, с.-г., пед., красних мистецтв і музики та приватні ун-ти, технологічний ін-т та ін. вузи. Академія наук, академія мистецтв. Численні н.-д. ін-ти (охорони здоров'я, гігієни, природних ресурсів, проблем народонаселення та ін.), лабораторії (у т. ч. Нац. аерокосмічна), наук. центри (зокрема, Нац. онкологічний, Нац. дослідний захисту від стихійних лих). Найбільші б-ки: Нац. парламентська та ун-тів. Серед музеїв: Токійський нац., Окура Сюкокан, Недзу, Національні науковий, зх. мистецтва, сучасного мистецтва; каліграфії, нар. ремесел, транспорту; художні галереї. Численні театральні приміщення, концертні зали. Т. забудовувалося хаотично; майже половина міста була знищена землетрусом 1923, а також під час 2-ї світової війни 1939—45. Сучас. Т. історично поділяється на «Старе місто» (райони Тійода, Асакуса, Канда та ін.) та «Нове місто» (р-ни Сібуя, Сіндзюку, Ікебукуро та ін.). Архіт. пам'ятки: в історичному центрі міста (р-н Ніхонбасі) — комплекс імператорського палацу, колишньої резиденції сеґуна роду Токуґава (будівництво почато бл. 1600, перебудови 19 та 20 ст.); храми богині Каннон і бога Тосюґу (обидва — 17 ст.); палац Акасака (1908, арх. О. Катаґама), парламент (1915—36, арх. Т. Охама та ін.), центр поштамт (1934, арх. Т. Іосіда, М. Ямада).

Метрополітен фестиваль холл у парку Уено (1960—61, арх. К. Майокава), Олімпійський спорт. комплекс (1963—64, арх. К. Танґе), собор св. Марії (1964, арх. К. Танґе), Нац. театр кабукі (новий будинок, 1967, арх. І. Хіраюкі), будинок Верховного суду (1974, арх. О. Сінґітіро), ресторан «Ні-бан-кан» (1977, арх. Т. Мінору).

ТОКМАГАМБЕТОВ Аскар [6 (19).IX 1905, тепер радгосп ім. XVIII парт'їзду Теренозекського р-ну Кзил-Орд. обл.—21.VIII 1983, м. Кзил-Орда]— казах. рад. письменник. Член КПРС з 1931. Друкуватися почав 1924. Перша зб. віршів — «Пісні праці» (1928). Осн. теми творчості Т.— Ленін і партія, дружба народів, творча праця. Збірки віршів і поем «На вулицях Берліна» (1932), «Путівка в життя» (1939), «Весна агронома» (1954), «Доля поета» «Журавлі» (обидві — 1965), «Золоте листя» (1975) та ін. Автор романів і повістей «Батько і син» (1961), «Акмолшак» (1973), «Купол поезії» (1975). Твори для дітей. Написав вірш «Рідній Україні». Шевченкові присвятив поезію «В дні ювілею» та «Думи на Коса-

ралі» (обидві — 1954). Автор статті «Досвід перекладу творів Шевченка» (1939). Переклав поеми Шевченка «Кавказ», «Тополя», «Найничка». Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. **Б. Ісмаков.**
ТОКМАК — річка у Запоріж. обл. УРСР. Длв. *Молочна*.
ТОКМАК — місто обласного підпорядкування Запоріж. обл. УРСР, райцентр, на р. Молочній (Токмаку). Залізнич. ст. Великий Ток-

Токіо. Вид частини міста.

А. Токомбаев.

мак. Засн. 1784 під назвою Великий Токмак. На поч. 20 ст. в містечку виникла с.-д. орг-ція. Під час революції 1905—07 у Великому Токмаку відбулися страйки робітників. У 1910—12 тут вів революц. роботу П. О. Мойсєєнко. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 Великий Токмак — місто. З 1962 має сучас. назву. У місті: дизелебуд., ковальсько-штампувальний, металевих госп. виробів, консервний, комбікормовий, м'ясокомбінат борошна, буд. матеріалів, хлібобулочних виробів з-д; меблевий, молочноконсервний комбінат, швейна ф-ка, гравітний кар'єр, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, підприємства побутового обслуговування. Мех. технікум, профес.-тех. уч.-ще, 18 заг.-осв., 2 муз., 2 художні й спортивні школи, 2 лікарні, поліклініка. Будинки культури, 3 клуби, палац спорту, 29 б-к; музеї: істор. та бойової і трудової слави дизелебуд. з-ду. В Т. народився рад. конструктор авіадвигунів О. Г. Іщенко.

ТОКМАК — місто респ. підпорядкування Кирг. РСР. Розташований у сх. частині Чуйської долини, на лівому березі р. Чу. Залізнична станція. 66 тис. ж. (1983). Найбільші підприємства: виробн. об'єднання «Токмакбудматеріали» та консервне; м'ясокомбінат, два авторем., цукр., мол. з-ди; ф-ки: першоприобробки вовни та камвольно-прядильна. Технікум механізації та електрифікації с. г., мед. і культур.-осв. уч.-ща. Т. утворений 1927.

ТОКМАК-МОГІЛА — гора на Приазовській височині. Див. Сивя.

ТОКМАЦЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Запоріж. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 22,2 тис. чол. (1983). У районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих 11 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Токмак. Поверхня району — низовинна рівнина, що поступово знижується з Пн. Сх. на Пд. Зх., поширені замкнуті зниження (пони). Корисні копалини: марганцева руда (Нікопольський марганцевий басейн), цегельні й керамічні гли-

ни, піски, граніти. Річки — Молочна та П'ят. Курушан, Юшанли. Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культурний центр району — місто обл. підпорядкування Токмак. У районі найбільші підприємства — комбікормовий та по виробн. м'ясо-косткового борошна (Токмак) з-ди. Районний комбінат побутового обслуговування (Токмак). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, сояних, овочевих і баштанних культур, рибних та виробничтві м'яса, молока, вовни, яєць. Площа с.-г. угідь 1982 становила 130,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 110,8 тис. га. Зростається 1,5 тис. га земель. У Т. р. — 13 колгоспів, 7 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Великий Токмак, Молочанськ. Автомаб. шляхів — 403 км, у т. ч. з твердим покриттям — 371 км. У районі — 19 заг.-осв. та 2 муз. школи; 39 мед. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 11 будинків культури, 32 клуби, 45 кіноустановок, 25 б-к. У Т. р. виділяється газ. «Комуністичним шляхом» (з 1931).

ТОКОМБАЄВ Аалі (псевд. — Балка; н. 7.XI 1904, с. Чон-Кемін, тепер Кемінського р-ну Кирг. РСР) — кирг. рад. письменник, нар. поет Киргизії (з 1945), акад. АН Кирг. РСР (з 1954), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1927. Друкуватися почав 1924. Перша зб. поезій — «Про Леніна» (1927). У зб. віршів «Квіти праці» (1932), «Ранні вірші» (1934), повісті «Поранене серце» (1940), поема «Своїми очима» (1952), «Мелодія комуза» (1960) показав життя трудящих за Рад. влади. У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними творами (поема «Земля Манаса», 1941; зб. віршів «Подяка», 1944). Автор поеми «Жива історія» (1969), зб. «Голос часу» (1966), п'єс «Слідство триває» (1962), «Зерно безсмертя» (1966). Роман у віршах «Перед світанком» (1962) — про боротьбу кирг. народу проти царизму. Автор повісті «Длистер впадає в глибоке море» (1939), в якій відобразив життя трудящих Зх. України, статей про Т. Шевченка. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тел.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Хміль Ісик-Кулю. К., 1975; Рос. перекл. — Мелодія комуза. Фрунзе, 1962; Стихотворения. М., 1974; Древо. Фрунзе, 1978.

ТОКОФЕРОЛИ (від грец. τόκος — пологи, фέρος — несучи; лат. oleum — олія) — вітаміни групи Е. Налягають до природних похідних хрому (бензо-у-дигідропірану). Існують 4 похідні з насиченими бічними ланцюгами: α-, β-, γ- і δ-Т. та 4 похідні з ненасиченими — токострієноли. Найбільшу активність має α-Т. Біол. значення Т. полягає в їх необхідності для нормального процесу розмноження (Т. — т. з. фактор розмноження або антистерильний вітамін), у виконанні функцій антиокислювачів по відношенню до ненасичених ліпідів тощо. В організм тварин і людини

Т. надходять з їжею. Гол. джерело Т. — рослини олій. Недостача Т. викликає безплідність, дистрофію м'язової тканини, дегенерацію нервових клітин. В мед. практиці застосовують синтетичний препарат вітаміну Е — Т. ацетат і концентрат вітаміну Е з природної сировини для лікування безплідності, нервових, шкірних захворювань (зокрема, *псоріазу*), гіпотрофії у дітей тощо. Т. мають промислове значення: захищають рослини олій від згірнення.

Т. П. Угарова.
ТОКСИКОЗ (від грец. τοξικον — отрута) — хворобливий стан, що виникає внаслідок дії на організм людини або тварин різних *токсинів* і *отрут*. Розрізняють ендогенний та екзогенний Т. Перший з них зумовлений утворенням отруйних продуктів у самому організмі; виникає при порушеннях обміну речовин, зокрема у зв'язку з порушенням знешкоджувальної функції печінки, при захворюваннях нирок, ендокринних органів, при патологічному перебігу вагітності (див. *Токсикоз вагітності*) тощо. Екзогенний Т. спричинюється проникненням в організм різноманітних шкідливих речовин з навколишнього середовища (див. *Отруєння*). Стан Т. спостерігається при *харчових токсикоінфекціях* та *інтоксикаціях*, а також при багатьох інфекц. хворобах. Перебіг Т. залежить від особливостей хвороботворного чинника й опірних властивостей організму. Див. також *Уремія*.

ТОКСИКОЗІ ВАГІТНОСТІ — ускладнення вагітності, що характеризуються розладами обміну речовин і судинними розладами. *Патогенез* Т. в. повністю не вивчено. Т. в. найчастіше зустрічаються у немолодих вперше вагітних жінок і у жінок з захворюваннями нирок, печінки, серцево-судинної системи, органів травлення, нервової і ендокринної систем. Велике значення у виникненні Т. в. має зовн. середовище — умови праці, побуту та ін. При повторних вагітностях імовірність розвитку Т. в. різко зменшується. Розрізняють ранні Т. в. (у першу половину вагітності — 10—12 тижнів) і пізні (у другу половину — 26—40 тижнів). У кожній з цих двох груп є дві підгрупи — чисті (первинні) Т. в., що розвиваються на фоні клінічно здорового організму, і поєднані (вторинні) Т. в., які виникають на фоні ін. захворювань. До ранніх Т. в. відносять посилену і тривалу слинотечу, блювання і неспинне блювання (20 раз на добу), яке веде до обезводнювання організму, *інтоксикації*, зниження артеріального тиску (*гіпотонія*), прискорення пульсу тощо. До пізніх Т. в. відносять набряки тіла, які з'являються на ногах, а потім поширюються на все тіло (воднянка вагітних), нефропатії (набряки, підвищений артеріальний тиск, поява білка в сечі — протеїурія), преєклампсія (головний біль, мигтіння «мушок» перед очима — пов'язані з порушенням мозкового кровообігу, біль від грудних тощо), еклампсія (виняється нападками судорог з вепри-тністю, під час яких може наста-

ли смерть від набряку легень, кровоизливу у мозок тощо). Про фідатика: гігієнічний режим під час вагітності, ранній і систематичний лікарський догляд за вагітними в жіночій консультації. Лікування усіх видів Т. в. проводиться тільки стаціонарно.

О. Т. Михайленко.
ТОКСИКОЛОГІЯ (від грец. *toxikon* — отрута і *logos* — вчення) — розділ медицини, що вивчає фізичні і хімічні властивості отрут та їх дію на організм людини і тварин. Т. досліджує процеси надходження токсичних сполук в організм, розподіл, перетворення і виведення з організму (токсикокінезику), вплив на органи і системи, механізм дії (токсикодинаміку), причини і механізми вибіркової токсичності, розробляє засоби лікування і профілактики отруєнь. Предметом вивчення Т. є продукти хім. синтезу, промислові отрути і пестициди, токсичні речовини рослинного, тваринного і мінерального походження. Відомості про отрути та їх дію на організм відомі ще з глибокої давнини, але становлення Т. як науки відноситься до 2-ї пол. 19 ст. Значний внесок у розвиток Т. зробили франц. вчені К. Бернар, Ф. Мажад, нім. — Л. Герман, Д. Драгендорф, англ. — Р. Роберт та ін., а також вітчизняні вчені І. М. Сеченов, С. П. Боткін, Є. В. Пелікан, І. П. Павлов, М. П. Кравцова та ін. Стимулом до розвитку Т. в СРСР став розвиток фармакології, хімічної промисловості і хімізації с. г. В 1930—40 школи М. В. Лазарєва (Ленінград), М. С. Правдина (Москва), О. І. Черкаса (Харків) інтенсивно розвивали промислову Т. У ці ж роки почала розвиватися Т. пестицидів (Г. Л. Шкавера, Л. І. Медведь, Київ), яка в 1950—60 переросла в самостійну галузь — с. г. Т., що набула значного розвитку після створення у 1964 Гігієни і токсикології пестицидів, полімерних і пластичних мас всесоюзного науково-дослідного інституту у Києві. У зв'язку з проблемою охорони навколишнього середовища в 1970—80 сформувалися харчова, комунальна, побутова, ветеринарна та ін. галузі профілактичної (гігієнічної) Т. Подальший розвиток одержали судова, військова, лікарська і клінічна Т. Тепер Т. переросла в науку про патологію хімічного походження, оскільки вона вивчає не лише гострі і хронічні отруєння, а й усі найближчі і віддалені результати дії на організм хім. речовин (ембріотоксичний, тератогенний, мутагенний, канцерогенний, алергенний та ін. ефекти). Т. використовує методи експериментальної патології, фармакології, ембріології і тератології, онкології, генетики, алергології та ін. наук. Т. тісно пов'язана з гігієною, бо її завданням є обґрунтування нешкідливих для організму концентрацій речовин і встановлення гігієнічних стандартів вмісту шкідливих речовин в повітрі робочої зони і об'єктів навколишнього середовища, а також розробка методів прогнозування токсичності і гігієнічних нормативів. Викладання питань з Т. проводиться

на кафедрах фармакології, гігієни, внутр. хвороб мед. учбових закладів, результати наукових досліджень з Т. в СРСР публікуються в журн. «Фармакологія і токсикологія», «Гігієна і санітарія», «Гігієна труда і профзаболелания», «Судбно-медичная экспертиза», науково-відомчих збірниках. Т. ветеринарна вивчає токсичну дію отрут (рослинних, синтетичних, мінеральних) на організм с.-г. і промислових тварин, а також причини, особливості та умови їх отруєнь. Розробляє методи швидкої діагностики, подання першої допомоги, лікування і профілактику отруєнь тварин, ветеринарно-санітарну експертизу при отруєннях. Наук. центри вет. Т. — Всесоюзний ін-т експериментальної ветеринарії (Москва), Укр. н.-д. ін-т експериментальної ветеринарії (Харків).

Літ.: Санюк І. В., Уланова І. П. Критерії предоступності в гігієні і токсикології при оцінці небезпечності хімічних сполук. М., 1975; Справочник по пестицидам. К., 1977.

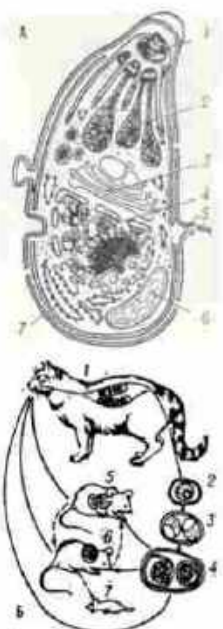
Ю. С. Калан.

ТОКСИНИ (від грец. *toxikon* — отрута) — хімічно неоднорідна група речовин мікробного, рослинного або тваринного походження, що здатні викликати різноманітні специфічні патологічні зміни в структурі та функціях клітин, тканин, органів — типові захворювання людини та тварин. Початок вивчення Т. відноситься до кінця 19 ст. В 1884 вперше Р. Кохом був описаний Т. збудника холери, в 1888 франц. вченим Е. Ру та швед. вченим А. Ж. Ейерсеном — дифтерії, а в 1890 нім. епідеміологами К. Фабером, Е. Берінгом та япон. вченим С. Кітагато — правцевий Т. Бактеріальні Т. поділяються на екзотоксини та ендотоксини. Деякі бактерії за певних умов можуть продукувати як ендотоксини, так і екзотоксини. До екзотоксинів відносять Т., що виділяються бактеріями в навколишнє середовище в процесі їх життєдіяльності (збудниками дифтерії, ботулізму, правця тощо). Для них характерна висока токсичність, органотропність — вибіковість ураження окремих органів і тканин, інкубаційний період від кількох годин до кількох діб, антигенна активність (див. *Антигени*). За хім. структурою екзотоксини — білки, малостійкі до дії світла, кисню, за винятком деяких (ботулінного, стафілококового), термолабільні, під дією формаліну та т-ри 38—50 °C переходять в анатоксини. Мають властивості ферментів (напр., розщеплюють лецитин, викликають гемолиз еритроцитів, руйнують лейкоцити тощо), що зумовлюється наявністю в молекулі екзотоксинів активних центрів. Ендотоксини є міцно зв'язані з мікробною клітиною і вивільнюються після її зруйнування. Це — високомолекулярні комплекси ліпополісахаридів з білками, які характеризуються тривалим інкубаційним періодом (кілька годин), як правило, термостабільні, пірогенні, але менше токсичні, діють менш вибірково, ніж екзотоксини, є слабкими антигенами; під дією

формаліну та т-ри частково знешкоджуються, але втрачають імуногенні властивості (див. *Імунітет*). Ендотоксини специфічно діють на епітелій кишечника, викликають зниження опірності організму до інфекцій, впливають на процес зсідання крові, можуть спричинювати інфекційно-токсичні шоки. Ендотоксини характерні для ешерихій, бруцел, гонококів, менінгококів та ін. Продукентами Т. є також мікрокопичні гриби. Їх мікотоксини — багатоконпонентні сполуки, які містять в собі пептиди, органічні к-ти, фурані, терпени, глікозиди та ін. За своїми хім. і біол. властивостями до Т. бактерій дуже близькі деякі продукти тваринного та рослинного походження. До них належать зміїна отрута (кобрак, гадюк), отрута скорпіонів, павуків, бджіл, мурашок та ін. отруйних тварин. Токсичні речовини отруйних рослин (рицин, абрин; вивчені ще П. Ерліхом, 1891) являють собою токсичний білок. Т. знайшли застосування у виробництві анатоксинів, що використовуються як вакцини, для одержання лікувальних сироваток (див. *Серотерапія*, *Серопрофілактика*), лікувальних препаратів (що містять бджолину або зміїну отруту, пірогени). А. П. Дем'яненко.

ТОКСОПЛАЗМА (*Toxoplasma*) — рід паразитичних найпростіших ряду кохцидів. Єдиний вид роду Т. — *T. gondii*, має складний цикл розвитку із зміною хазяїв, паразитує в ссавців, у т. ч. й людини, та птахів (проміжних хазяїв), розмножується в їхніх органах і тканинах нестатевим шляхом (ендогенією — внутрішнім брунькуванням) з утворенням ендозоїтів розміром 4—7 мкм. При хронічному ураженні Т. утворюються в органах цисти з сотнями одноклітинних цистозоїтів всередині. Ендозоїти і цистозоїти є джерелом зараження остаточної хазяї, переважно котів та ін. котячих. В їхньому організмі відбувається статевий процес Т., що завершується утворенням ооцист з 2 спорами, які містять по 4 спорозоїти. Т. уражає клітини різних органів, гол. чин. ретикулоендотеліальної системи, м'язів і мозку, спричинюючи тяжке захворювання — **токсоплазмоз**. В. П. Коваль.

ТОКСОПЛАЗМОЗ — паразитарне захворювання людини та ряду тварин, що спричиняється **токсоплазмами**. Джерелом інфекції можуть бути дикі та свійські тварини (свині, кролі, собаки, кішки, кози, велика рогата худоба, олені, лисиці, білки, ховрахи, птахи тощо) або хвора людина. Зараження відбувається при вживанні їжі заражених і недостатньо термічно оброблених продуктів (м'яса, молока і яєць), через слизові оболонки, ушкоджену шкіру (найчастіше заражуються працівники босні, м'ясокомбінатів). Потрапляючи в організм людини, збудник розноситься з плинном крові, викликаючи ураження різних органів (мозку, очей, селезінки, печінки, лімфатичних вузлів тощо). Розрізняють Т. природжений і набутий (гострий і хронічний). При природженому Т. дити-

Токсоплазма.
А. Схема субмікроскопічної будови *Toxoplasma gondii*: 1 — опічний утвір; 2 — ронції (містять речовину, що спричиняє проникнення токсоплазми в клітину хазяїна); 3 — апарат Гольджі; 4 — ядро; 5 — ультраструктура (пора); 6 — мітохондрія; 7 — ендотоксичний ретикулум з рибосомами.
Б. Цикл розвитку *Toxoplasma gondii*: 1 — стадія розвитку в кишечнику kota; 2—4 — ооцисти; 5—6 — стадія розвитку в організмі людини; 7 — новонароджене щення, заражене токсоплазмами через плаценту.

ТОКТОГУЛ
САТИЛГАНОВ

Токтогул Сатилганов.

К. Токуда.

Ф. І. Толбухін.

Е. Толлер.

на заражується від матері під час внутрішньоутробного розвитку. При Т. вагітність може закінчуватися мимовільним абортom, мертвородженням, передчасними родами або народженням дитини з різними вродливостями внаслідок порушення розвитку мозку, серця та ін. органів (такі діти нерідко відстають в психічному розвитку). Набутий гострий Т. супроводжується гарячкою, головним болем, болем у м'язах. Можливі ураження лімфатичних вузлів, очей, шкіри, головного мозку і його оболонок, внутрішніх органів. Перебіг хронічних Т. триває роками і характеризується нездужанням, заг. квалістю, субфебрильною т-рою, головними болями, дратливістю, зниженням пам'яті, збільшенням лімфатичних вузлів, печінки, селезінки. Перебіг Т. може бути за типом гепатиту, міокардиту, запалення легень тощо. Профілактика: своєчасне виявлення хворих тварин та їх ізоляція, додержання правил особистої гігієни. Лікування: хлориди у поєднанні з сульфаніламідними препаратами.

О. Т. Михайленко.

ТОКТОГУЛ САТИЛГАНОВ (25. X 1864, кишлак Кушчусу, тепер Токтогульського р-ну Ошської обл. Кирг. РСР — 17. II 1933, с. Сасик-Джиде, того ж р-ну, похований у с. Чолпон-Ата) — кирг. рад. актин. Почав складати пісні ще в дитячі роки. За сатиричні твори «П'ять кабанів» та ін. зазнав переслідувань. В 1898 був засланий у Сибір. В 1910 вітік і повернувся в Киргизію. З перших днів Рад. влади Т. С. став її співцем («Хай живе Радянська влада!», «Наша епоха» та ін.). Перший у кирг. лірі створив образ В. І. Леніна («Що за жінка народила такого сина, як Ленін?», «Пісня про Леніна», «Ленін вказав шлях»). Відомий і як композитор (пісні, інструментальні п'єси). Т. С. присвячено оперу «Токтогул» (лібрето Д. Боконбаєва, муз. В. Власова, А. Малдибаєва, В. Фере), п'єсу «Співень народу» (1930) К. Джантошева. В 1965 в Кирг. РСР встановлено республіканську держ. премію ім. Токтогула.

Т.: Укр. перекл. — Поезії. Вибране. К., 1977; Рос. перекл. — Избранное. Фрунзе, 1964.

М. М. Плісцький.

ТОКТОГУЛЬСЬКА ГЕС — гідроелектростанція, розташована на р. Нарині в Ошській обл. Кирг. РСР. Введена в дію протягом 1975. На ГЕС встановлено 4 агрегати по 300 тис. кВт кожний. Утворено Токтогульське водосховище.

ТОКТОМУШЕВ Абдасул [н. 2 (15). IX 1912, с. Чон-Кемін, тепер Кемінського р-ну Кирг. РСР] — кирг. рад. поет, нар. поет Кирг. РСР (з 1972). Член КПРС з 1951. Літ. діяльність почав у 30-і рр. Перша зб. — «Борці» (1936). Автор збірок віршів і поем «Сонце» (1947), «Моя країна» (1953), «Дорога життя» (1958), «Весна життя» (1960), «Дружба» (1972), «Шамбет» (1974) та ін. Поема «Лист з Капкаала» (ч. 1, 1937; ч. 2—3, 1950) — про безправне становище кирг. жінок в минулому. Роман у віршах «Золота гора» (кн. 1—2,

1965—68) — епічний твір про революцію, життя кирг. народу, про боротьбу трудящих за встановлення Рад. влади. Т. Шевченкові присвятив вірші «Поету Тарасу» (1961), «Тарасу» (1968). Перекладач творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, Т. Шевченка та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів.

К. Саматов.

ТОКУВАННЯ — своєрідна поведінка багатьох птахів перед парунням. Одна з форм спілкування тварин. Т. має видові особливості. Під час Т. птахи співають, приймають певні пози, роблять специфічні рухи, демонструють (див. Демонстрація в етології) певного кольору та форми оперення (напр., для цього деякі райські птахи іноді зависають на гілці вни головою), влаштовують «шлюбні ігри» на землі («турніри»), на воді та в повітрі (токовий політ), роблять уявні гнізда тощо (див. Ритуал у біології). У полігамних птахів (напр., туркханів, глухарів, тетеревів) самці збираються для групового Т. Іноді (при поліандрії) Т. характерне для самок (напр., у куликів-плавунчиків), а самці мають захисне забарвлення. Самець альтанкових птахів для приваблювання самки будує і прикрашає альтанку.

В. А. Мельничук.

ТОКУГАВА — династія сегунів (військ.-феод. правителів) Японії (1603—1867). Заснована феодалом Ієйсу Токугаваю. За правління перших сегунів Т. було завершено об'єднання країни, зміцнено феодал. відносини, населення поділено на стани (*самурай*, селяни, ремісники і торговці). Після придушення 1638 Сімабарського повстання сегуни Т. з метою збереження феодал. відносин майже цілком припинили зносини з ін. країнами, що призвело до екон. і культ. відставання Японії. З кін. 18 ст. д-ва Т. вступила в період кризи, причиною якої був розклад феодал. ладу в Японії. Криза була посилена зовн. фактором — США та Великобританією 1854—58 нав'язали Японії нерівноправні договори, примусили сегунат відмовитися від політики самоізоляції країни. В 1867—68 внаслідок незавершеної бурж. революції (див. *Мейдзі ісин*) сегунат Т. було ліквідовано.

ТОКУДА Кюїті (12. IX 1894, с. Наго, префектура Окінawa — 14. X 1953, Пекін) — діяч комуністичного руху Японії. Н. в сім'ї робітника-друкаря. В 1918 в Токіо брав участь у «рисових бунтах». У 1920 закінчив юрид. ф-т ун-ту Ніхон (Токіо). Один з організаторів Соціалістичної ліги Японії (1920). Учасник і з'їзду комуністичних і революц. партій Далекого Сходу (1922, Москва). Один із засновників КП Японії (КПЯ; 1922), член її ЦК з часу заснування. В 1926 і 1927 — учасник пленумів ВККІ. В 1928—45 — в ув'язненні. З 1945 — генеральний секретар ЦК КПЯ. В 1946—50 — депутат парламенту. З 1950 працював у підпіллі. Помер у Китаї, куди приїхав для лікування. В 1955 його прах перевезено до Японії.

ТОКУНАГА Сунao (11. III 1899, префектура Куамото, о. Кюсю — 15. II 1958) — япон. письменник. Член Компартії Японії з 1949. В 20—30-х рр. брав участь у літ. русі «Пролетарська л-ра». Друкуватися почав 1925. Романи «Вулиця без сонця» (1929), «Токіо — місто безробітних» (1930), зб. оповідань «Робітничка родина» (1938) — про життя і боротьбу япон. трудящих за свої права. В 1945 — один із засновників прогресивного Товариства л-ри нової Японії. В романи «Спи спокійно, дружино!» (1946) змальовано тяжку долю япон. жінок, в романи «Тихі гори» (1952) — боротьбу різних прошарків япон. суспільства проти монополій і милітаризму. Т.: Укр. перекл. — Вулиця без сонця. Одеса — Х., 1932; Тихі гори. К., 1954; Дні дитинства. К., 1961; Рос. перекл. — Дни детства. М., 1958; Тихие горы. Л., 1958.

Б. П. Яценко.

ТОЛ — те саме, що й *трипінтроп-толоу*.

ТОЛАНД (Toland) Джон (30. XI 1670, біля Лондондеррі, Пн. Ірландія — 11. III 1722, Патні, біля Лондона) — англ. філософ-матеріаліст. Освіту здобув в ун-тах Глазго, Единбурга, Лейдена і Оксфорда. Т. одним із перших висував та обґрунтовував положення про рух як універсальну, найістотнішу і невід'ємну властивість матерії, про одвічну заг. активність природи, про єдність і взаємозв'язок руху як способу існування матерії з заг. формами її буття — *простором і часом*, про нескінченність матерії, чим сприяв подоланню метафіз. концепції руху і становленню діалектичного способу мислення. Проте Т. не зміг виявити внутр. джерело активності матерії і залишався в цілому на позиціях *деїзму*. В теорії пізнання був прихильником *сенсуалізму*. Т. піддав раціоналістичній критиці християнську релігію, засуджував реліг. нетерпимість, викривав політ. роль релігії як засобу утримання народу у вічному рабстві. Т. вніс значний вклад у розвиток філос. матеріалізму та діалектики. Осн. праці: «Листи до Серени» (1704), «Пантеїстикон» (1720).

А. О. Пащенко.

ТОЛБУХІН Федір Іванович [4 (16). VI 1894, с. Андроніки, тепер Ярославського р-ну Яросл. обл. — 17. X 1949, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), Герой Рад. Союзу (1965), Герой Нар. Республіки Болгарії (1979). Член Комуністичної партії з 1938. Н. в сел. сім'ї. Учасник І-ї світової війни, штаб-капітан. У Рад. Армії з 1918. Під час громадян. війни брав участь у боях проти військ Юденича, бурж.-поміщицької Польщі та в ін. операціях. У 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу ряду фронтів, команд. арміями, військами Пд., 4 і 3-го Укр. фронтів. Керував Т. війська брали участь у боях на Волзі, у визволенні Пд. України, Болгарії, Угорщини, Югославії, Австрії. З 1945 Т. — головнокоманд. Пд. групою військ, з 1946 — команд. військами Закавказ. військ.

округу. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом «Перемога», 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни. В Москві Т. встановлено пам'ятник. Ім'я Т. названо місто в Болгарії.

ТОЛБУХІН (до 1949 — Добрич) — місто на Пн. Сх. Болгарії, адм. ц. Толбухінського округу, вузол автошляхів, залізнична станція. 86 тис. ж. (1975). Найрозвинутіша харчосмакова (м'ясна, олійна, борошномельна та ін.) пром-сть. С.-г. машинобудування, підприємства взутт. і текст. пром-сті. Н.-д. с.-г. інститут. Т. — торг. центр великого с.-г. району. Місто перейменоване на честь Ф. І. Толбухіна.

ТОЛВІНСЬКИЙ (Tolwiński) Консвітін [7.I 1877, на Вітебщині (Білорусія) — 15.V 1961, Краків, ПНР] — польс. геолог, дійсний член Польської Академії наук.

В юнацькі роки за участь у революц. русі був засланий до Сибіру. Після заслання навчався в Цюрихському ун-ті в Швейцарії. В 1911 провадив геол. розвідки нафти на о. Суматра. В 1919—39 — директор Карпатського геол.-нафт. ін-ту в Бориславі. Одночасно 1930—39 — керівник відділу Польс. ін-ту геології у Варшаві. З 1945 — радник геол. установ, 1958—60 — голова наук. ради Нафт. ін-ту в Краківі. Досліджував газові родовища Передкарпаття, зокрема Дашавське і Опарське. Автор наук. праць з геології і нафтогазовості Карпат. Г. І. Малахов.

ТОЛЕДО — місто в центр. частині Іспанії, адм. ц. провінції Толедо. Розташоване на р. Тахо. Вузол автошляхів, залізнична станція. 44,4 тис. ж. (1970). В давнину Т. — поселення іберійського племені карпетанів. З 192 до н. е. — під владою римлян. З серед. 6 ст. — столиця Вестготської д-ви. В 711 завойоване арабами. У 8—9 ст. населення Т. не раз повставало проти загарбників. З 1085 відвоюваний іспанцями, став столицею королівства Кастилії і Леону, з 1479 — об'єднаної Іспанії. В 1520—22 — один з гол. центрів повстання *комунерос*. У 1808—13 окуповане військами Наполеона І. Під час нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39 в Т. точилися запеклі бої між заколотниками і респ. військами.

В Т. — підприємства хім., керамічної, текстильної (вироби. шовкових і вовняних тканин), харчосмакової (зокрема, борошномельної) та ін. галузей пром-сті. Старовинний реміснич. центр по виробн. холодної зброї, у т. ч. атрибутів кориди. У Т. — Будинок-музей *Ель Греко*. Місто зберігає середньовічне обличчя. Серед архіт. пам'яток — залишки рим. цирку, акведуку, середньовічної фортифікації, мости Сан-Мартін (13 ст., перебудовано в 14 ст.) і Алькантара (13 ст., перебудовано в 15 ст.) і мавританські брами Пуерта Бісагра Антігуа (9 ст.) та Пуерта дель Соль (бл. 1100, перебудовано на поч. 14 ст.), церкви Санто-Крісто де ла Лус (кол. мечеть Баба Мардум, 960), Санта-Марія ла

Бланка (1180—13 ст.), готичний собор (осн. буд-во — в 13—15 ст.), замок Алькасар (перебудовано в 16—18 ст.), ратуша (кін. 16 ст.).

ТОЛЕРАНТНІСТЬ [від лат. *tolerans* (tolerantia) — терплячий] — терпимість до чужих думок і вірувань.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ імунологічна, імунологічна ареагнітивність — нездатність організму до імунологічної відповіді на певний антиген — толераген. Поняття про Т. вперше було запроваджено австрал. вченими Ф. Бернетом і Ф. Феннером 1949. Розрізняють власну та набуту Т. Явище набуті Т. вперше (1953) відкрили та описали англ. імунологи П. Медвар, Р. Біллінгхем, Л. Брент та одночасно і незалежно від них чеш. вчений М. Гашек. Т. — активний процес, одна з форм імунологічного реагування організму (див. *Імунітет*); в його формуванні провідна роль належить Т-лімфоцитам, а також В-лімфоцитам. Т. легше відтворюється в умовах незрілої імунокомпетентної системи. Для індукції Т. в умовах дозрілої імунокомпетентної системи, як правило, необхідні високі дози антигену. Розвиток Т. реєструється внаслідок відсутності відповіді на відповідний антиген. Прості антигени легше індукують розвиток Т., ніж складні (напр., бактеріальна клітина є слабким толерагеном). Т. може бути частковою і повною. Частина Т. — нездатність організму давати відповідь на одні антигенні детермінанти і можливість відповіді на ін. антигенні детермінанти того ж антигену. Повна Т. — відсутність імунологічної відповіді на усі антигенні детермінанти даного антигену. Існує також поняття розщепленої Т. (напр., можливість пригнічення синтезу імуноглобулінів одного класу при нормальному синтезі імуноглобулінів ін. класів, можливість блокувати клітинний імунітет, але не гуморальний та ін. форми). Механізм розвитку Т. до кінця не з'ясовано. Можливість викликати Т. у дорослих має велике значення для успіху *трансплантації* органів і тканин, а також для лікування багатьох видів тяжкої патології людини (*алергії, аутоімунних захворювань* та ін.). Здатність великих доз антигену викликати розвиток Т. у дорослих треба враховувати при імунізації людей. Див. також *Несумісність імунологічна*, *Химери* в біології.

Н. М. Березюк.

ТОЛІДО — місто на Сх. США, в шт. Огайо. Порт на узбережжі оз. Ері. Вузол з-щ. і автошляхів. 368 тис. ж. (1975). Найрозвинутіші машинобудування і металообробка (судно-, верстатно-та автомобілебудування, виробн. електротех., ковальсько-пресового, для хім. і нафтової пром-сті устаткування). Підприємства металург., нафтопереробної, хім., скляної, буд. матеріалів, фарфорової, харчової пром-сті. Вивіз вугілля, нафтопродуктів тощо. Університет.

ТОЛКАНЬОВ Володимир Васильович (н. 26.II 1931, Омськ) — укр. рад. хорівий диригент і педа-

гог, засл. діяч мист. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1956. У 1959 закінчив Одес. консерваторію (клас К. Піррова). З 1959 — викладач Ровенського музичного училища.

ТОЛКАЧОВ Зіновій Шендерович [12 (25).II 1903, с. Шедрін, тепер Жлобінського р-ну Гом. обл. — 30.VIII 1977, Київ] — укр. рад. графік і живописець. Член КПРС з 1922. У 1919—20 навчався в Моск. ВХУТЕМАСі у П. Кончаловського, 1928—29 — в Київ. худож. ін-ті. Працював у галузі монументального мистецтва, станкової та книжкової графіки, журнальної сатири і плаката. Твори: настінні розписи в комсомольських клубах у Києві (1921—22), ескіз композиції, присвяченої 1-му з'їздові комсомолу України (30-і рр.); серії літографій «Ленін — маса» (1924—28), «Трипільська трагедія» (1937), «Окупанти» (1941—43); «Майданек» (1944—45), «Квіти Освенціма» (1945); портрети політ. діячів та письменників: Артема (Ф. А. Сергєєва), В. Блакитного, В. Чумака та ін.; іл. до творів О. Корнійчука, М. Горького, М. Островського, Марка Вовчка, В. Брехта; плакати, карикатури. *Лит.*: Холостенко В. Зіновій Толкачов. Х., 1933; Зіновій Толкачов, Освенцім [Альбом репродукцій]. К., 1965; Зіновій Толкачов, Освенцім, М., 1969.

ТОЛЛЕР (Toller) Ернст (I.XII 1893, Замочин, тепер Шамонін, поблизу м. Бидгош, ПНР — 22.V 1939, Нью-Йорк) — нім. драматург, поет, публіцист, політ. діяч. Член уряду *Баварської Радянської республіки*. В 1919—24 — в ув'язненні. В 1933 емігрував до США. Закінчив життя самогубством. Творчість Т., одного з лідерів *експресіонізму*, при певних ідейних суперечностях, сповнена ненависті до бурж. суспільства, до мілітаризму й фашизму, пропнята симпатіями до робіт. класу. Автор п'єс: «Перетворення» (1919), «Людина-маса» (1921), «Руйнівники машин» (1922), «Еуген Нецасний», «Розкутий Вотан» (обидві — 1923), «Гонля, ми живемо!» (1927), «Гасити котли!» (1930), «Пастор Галль» (1939). У 1924 драми Т. «Машиноборці» («Руйнівники машин») та «Людина-маса», 1927 сцену з п'єси «Гонля, ми живемо!» (у збірній виставі до 10-річчя Великої Жовт. соціалістичної революції «Жовтневий огляд») поставив театр «Березіль».

Тол.: Рос. перекл. — Тюрменне п'єси. М., 1925; Штурм голода. Вспоминання і нариски. М., 1926; Дело об убийстве. М., 1934; Юность в Германии. М., 1935.

Н. М. Матусова.

ТОЛМЕН (Tolman) Едуард Чейс (14.IV 1886, Уест-Ньютон, шт. Массачусетс — 19.XI 1959, Берклі, шт. Каліфорнія) — амер. психолог. З 1918 — професор Каліфорнійського ун-ту. Представник *необіхевіоризму*. На противагу *біхевіоризму* слідом за *гештальтпсихологією* відстоював цілісність і цілеспрямованість актив *поведінки* як таких, що включають мотив і мету, побудову й перевірку гіпотез тощо. Запровадив термін «проміжні зміни», позначивши ним фактори, які діють між безпосередніми стимула-

Толедо.
Собор. 13—15 ст.

З. Ш. Толкачов. Ілюстрація до п'єси Б. Брехта «Матінка Кураж та її діти». Туш. 1965.

ТОЛНАЙ

К. Толнай.

В. П. Толок.

Л. К. Толочко.

І. І. Толстой.

ми і кінцевою реакцією, але «приміжні зміни» Т. вважав фіз. утвореннями, а не психічними. Розробив т. з. когнітивну теорію навчання і дослідів феномен «латентного» (прихованого) навчання. Хибність концепції навчання Т. у тому, що вона ототожнювала закономірності поведінки тварин і людини, а цілеспрямованості дії не знаходила причинного пояснення.

ТОЛНАЙ (Tolnai) Клари (н. 27.VII 1914, Будапешт) — угор. актриса, нар. арт. УНР (з 1954). З 1946 працювала в театрі «Vigantaa», з 1949 — провідна актриса Театру ім. Мадача (Будапешт). Серед ролей: Мати («Марта» Мюллера), Бланш («Трамвай „Бажання“» Т. Уільямса), Ірина («Три сестри» Чехова), Елена («Міщани» М. Горького). Знімається в кіно. В 1966 під час гастролей Театру ім. Мадача відвідала СРСР.

ТОЛОК Віталій Павлович (н. 2.IV 1930, Канів, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1966. Після закінчення 1955 Київ. ін-ту театральних мистецтв ім. І. Карпенка-Карого працював режисером Черкас. (1955—59), Ровен. (1959—60), Вінн. (1960—69) муз.-драм. театрів, з 1969 — гол. режисер Житомир. укр. муз.-драм. театру ім. І. Кочерги. Вистави: «Лісова пісня» і «Камінний господар» Лесі Українки, «Ярослав Мудрий» І. Кочерги, «Пам'ять серця» О. Корнійчука, «Зачарований вітряк» М. Стельмаха, «Собор Паризької богородиці» за В. Гюго та ін.

ТОЛОК Володимир Тарасович (н. 25.XII 1926, м. Умань, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1955. Закінчив Харків. ун-т (1951). З 1952 працює в Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР. Наук. праці в галузі фізики і техніки прискорювачів заряджених частинок, фізики плазми і керованого термоядерного синтезу. Брав участь в розробці лінійних прискорювачів протонів, а також керував спорудженням сильноточного лінійного прискорювача електронів на 5 МеВ (1955). Під керівництвом Т. розроблено методи високочастотного нагріву плазми в термоядерних установках, способи гальмування плазмових потоків, створено серію термоядерних установок стелараторного типу «Сіріус», «Сатурн», «Ураган»; винайде-но також плазмовий метод нанесення покриттів за допомогою установок «Булат». Нагороджений орденом Жовтневої Революції, «Знак Пошани», медалями.

ТОЛОКА — старовинна форма трудової взаємодопомоги односельців у виконанні термінових або трудомістких робіт (збирання врожаю, вирубування або корчування лісу, будівництво житла, школи тощо). Була поширена у багатьох народів, зокрема у слов'ян. Виникла з появою сільс. громади, пізніше існувала як пережиток. У Т. односельці брали участь добровільно, без спец. оплати, хазяїн лише влаштовував частування. За часів капіталізму Т. нерідко використовували сільс. багатії для

експлуатації односельців. На Пн. Росії Т. була відома під назвою «помочь».

ТОЛОПКО Леон Костянтинович (літ. псевд. — М. Пільний; н. 11.VIII 1902, Нью-Йорк) — укр. прогресивний журналіст, письменник і громад. діяч США. Член Компартії США з 1932. Н. в сім'ї укр. емігрантів. У 1908 повернувся з батьками до Зх. України. Закінчив учительську семінарію, викладав у Лодзинському вєсєдєстєві. В 1927 виїхав до США, працював на заводі, згодом учителював. На поч. 30-х рр. вступив до Союзу українських робітн. орг-цій (попередник *Ліги американських українців*), почав працювати в редакції газети «Українські соціальні вісті». З 1936 — відповідальний редактор газ. «Українські вісті», заступник голови, а з жовтня 1980 — голова Ліги амер. українців. Т. — автор багатьох оповідань, віршів і драм. творів. Його п'єси («Реп'ях», «Шасливі», «Американські будні» та ін.) поставлені робітн. гуртками в США і Канаді.

ТОЛОЧІНОВ Микола Пилипович [24.II (8.III) 1838, м. Стародуб Черніг. губ., тепер Брян. обл. — 10 (23).V 1908, Харків] — укр. акушер-гінеколог. Закінчив петерб. Мед.-хірург. академію (1864), де й залишився працювати. В 1870—85 — викладач Київ. ун-ту, 1885—1902 — професор Харків. ун-ту; з 1902 — завідувач земським родильним будинком у Харкові. Праці Т. присвячені питанням асептики і антисептики в акушерській практиці, механізму родів, позаматкової вагітності, а також історії акушерства і педіатрії. Т. — автор посібників з гінекології та акушерства.

ТОЛОЧКО Віктор Іванович (н. 22.X 1922, Мелітополь, тепер Запоріж. обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1975). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1957 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався у О. Кокеля, С. Бєсєдіна і О. Любимського. Твори: «Захисники Брестської фортеці», «Медсестра», «Місячна ніч у

В. І. Толочко. Роки війни, 1968.

Криму» (всі — 1960), «Севастопольці» (1967), «Роки війни» (1968), «Чайки» (1971), «В майстерні художника» (1975), «У безсмерті» (1977). Нагороджений орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

ТОЛПІГО Кирило Борисович [н. 20.IV (3.V) 1916, Київ] — укр. рад. фізик-теоретик, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1939). У 1945—59 працював в Ін-ті фізики АН УРСР, 1959—66 — у Київ. ун-ті. З 1966 — зав.

відділом Донец. фіз.-тех. ін-ту АН УРСР; одночасно (1967—70) — зав. кафедрою Донец. ун-ту. Наук. праці присвячені теорії твердого тіла. Удосконалив динамічну теорію кристалічних ґраток, запропонував метод розрахунку дефектів малого радіуса в напівпровідниках і діелектриках. Перебудував теорію екситонних станів у напрямі повнішого врахування міжелектронної взаємодії. Запропонував і розвинув квазімолекулярну модель валентних кристалів. Працює також у галузі біофізики (теорія водневого зв'язку у біополімерах і її застосування до проблеми скорочення м'язів).

ТОЛСТОВА-ПАРІЙСЬКА Надія Георгіївна [н. 3 (16).VII 1905, с. Курмиш, тепер Пільницького р-ну Горьк. обл.] — укр. рад. вчений в галузі патології, анатомії с.-г. тварин; перша жінка в Радянському Союзі, що стала доктором ветеринарних наук (з 1938).

Професор (з 1940), засл. діяч науки УРСР (з 1967). В 1926 закінчила Казанський вет. ін-т, в якому працювала до 1939, в 1939—41 — зав. кафедрою патології, анатомії Білоцерківського с.-г. ін-ту, в 1941—45 — Киргизького с.-г. ін-ту, в 1945—53 — Білоцерківського с.-г. ін-ту, а в 1953—75 — Харків. зооветінституту. Наукові праці присвячені вивченню патології, морфології органів і тканин, розробці методів діагностики інфекційних захворювань тварин, значенню периферичної нервової системи в патогенезі цих хвороб. Депутат Верховної Ради СРСР 3-го скликання. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

ТОЛСТОЙ Іван Іванович [14 (26).VII 1880, Петербург — 27.X 1954, Ленінград] — рад. вчений, фахівець з класичної філології та античної історії, акад. АН СРСР (з 1946). Закінчив істор.-філологічний ф-т Петерб. ун-ту (1903). З 1908 — викладач цього ж ун-ту. В 1918—53 — професор класичної філології Ленінгр. ун-ту. Т. використовував фольклорний (у т. ч. і вітчизняний) матеріал, що дає змогу виявити в багатьох античних сюжетах долітературні джерела, уточнити соціальну спрямованість ряду античних жанрів. Досліджував пам'ятки давньогрец. мови Пн. Причорномор'я. Нагороджений 2 орденами Леніна.

Тел.: Острів Бєлий і Таврика на Евксинском Понте. Пг., 1918; Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М.—Л., 1933; Статьи о фольклоре. М.—Л., 1966.

ТОЛСТОЙ Лев Миколайович [28.VIII (9.IX) 1828, Ясна Поляна, тепер Шокіньського р-ну Тул. обл. — 7 (20).XI 1910, ст. Астапово, тепер ст. Лев Толстой Ліпец. обл.; похований у Ясній Полянці] — рос. письменник. Батько — граф М. І. Толстой, мати — уроджена княжна М. М. Волконська. В 1844—47 навчався в Казанському ун-ті. У 1851 поїхав на Кавказ у станицю Старогладківську, де служив його старший брат. Тут Т. написав повість «Дитинство» — свій перший друк. твір (опубл. у журн. «Современник», 1852. № 9). Ця повість разом з повістями

«Отроцтво» (1852—54) і «Юність» (1855—57) мала становити автобіографічний роман «Чотири епохи розвитку», остання частина якої — «Молодість» — так і не була написана. У 1851—53 Т. брав участь у воєнних діях на Кавказі, 1854 перейшов в Дунайську армію. Учасник Кримської війни 1853—56. Враження від севастопольської облоги Т. відтворив у худож. картинах «Севастополь у грудні місяці», «Севастополь у травні» і «Севастополь у серпні 1855 року». Армійський побут і епізоди війни дали матеріал для оповідань «Набіг» (1853), «Рубання лісу» (1853—55). В 1855 Т. прибув до Петербурга, де зблизився зі співробітниками «Современника», познайомився з М. Некрасовим, І. Тургенєвим, І. Голцаровим, М. Чернишевським та ін. Написав оповідання «Ранок поміщика» (1856), «Полікушка» (1861—62), в яких показав суперечності між паном і мужиком. Наприкінці 1856 вийшов у відставку і 1857 зробив першу подорож за кордон. Враження від цієї подорожі відтворив в оповіданні «Люцери» (1857). Після повернення написав оповідання «Три смерті» (1858), роман «Сімейне щастя» (1858—59). У 1859 Т. організував у Ясній Полянці школу для селянських дітей. У 1863 закінчив повість «Козаки». У 1863—69 працював над романом-епосом про Вітчизну війну 1812 «Війна і мир», в якому показав роль нар. мас як вирішальної сили історії. Розробляючи пед. питання, написав «Азбуку» (1871—72) і «Нову азбуку» (1874—75). У 1873 почав роботу над романом «Анна Кареніна» (закінч. 1877), в якому порушив соціально-філософ. проблеми цілої епохи рос. життя. В кінці 70-х рр. Т. остаточно перейшов на позиції патріархального селянства. У творах «Сповідь» (1879—80), «В чому моя віра?» (1882—84) прийшов до заперечення існуючого соціального ладу, побудованого на хибних основах. Т. все більш негативно ставився до офіційної православної церкви і самодержавного ладу, до нових бурж. відносин. У 80—90-і рр. написав нар. оповідання «Співачка», «Два ліди» та ін., повісті «Смерть Івана Ілліча» (1884—86), «Крейцерова соната» (1887—89), комедію «Плоди освіти» (1886—89), драми «Влада темряви» (1886), «Живий труп» (1900). У трактаті «Що таке мистецтво?» (1897—98) виступав за мистецтво загальнозрозуміле, що відповідає потребам народу. У 1891, 1893 і 1898 брав участь у допомозі селянам голодуючих губерній, виступав з закликами і статтями про допомогу голодуючим. В листах до Олександра III і Миколи II протестував проти репресій, сваволі самодержавства. У 90-і рр. Т. працював над романом «Воскресіння» (1889—99), в якому викривав соціальні, політ. і моральні підвалини царської Росії. Різка критика церковних обрядів у цьому романі була однією з причин відлучення 1901 Т. Синодом від православної церкви. В художніх («Після балу», 1903; «За що?», 1905, та ін.) і публіцистичних творах Т. відгукувався на все те, що

хвилювало передове рос. суспільство. У повісті «Хаджі-Мурат» (1896—1904) прославляв мужність боротьби і любов до життя. Жорстока реакція, що настала після революції 1905—07, численні страти, вироки спонукали Т. до написання статті «Не можна мовчати» (1908) — гнівного памфлета, спрямованого проти смертної кари. Останні роки життя провів у Ясній Полянці в безперервних душевних стражданнях. 10 листопада 1910 Т. таємно залишив Ясну Полянку, заступився в дорозі і 20 листопада помер. В. І. Ленін у своєму відгуку на смерть Т. писав, що письменник «зумів поставити в своїх працях стільки великих питань, зумів піднятися до такої художньої сили, що його твори зайняли одне з перших місць у світовій художній літературі» (Повне зб. тв., т. 20, с. 17). Творчість Т. знаменувала новий етап у розвитку рос. і світового реалізму, перекинула міст між традиціями класичного роману 19 ст. і д-рою 20 ст. Багато творів Т. екранізовано та інсценізовано в СРСР і за кордоном. П'єси Т. ставились і ставляться на сценах рад. театрів, в т. ч. і українських. Про Т. як про великого художника писали Леся Українка, В. Стефаник, О. Кобилянська, С. Васильченко. І. Франко був одним із активних пропагандистів і дослідників творчості Т. Він сприяв виданню творів Т. на 3х. Україні, опублікував статті «Лев Толстой», «Толстой і земства» та ін. Т. цікавився життям укр. народу, його культурою. Не раз бував на Україні: в роки юності — в містечку Летичеві, 1879 — у Києві, 1884 — в Чернігівській губ. (в маєтку М. Ге на хуторі Іванівському). В останнє десятиріччя 19 ст. Т. часто жив у Криму. Образи українців виведено в ранніх оповіданнях («Рубання лісу», «Севастополь у серпні 1855 року» та ін.). В оповіданні «Два ліди» Т. правдиво змалював картини нар. побуту укр. села. На основі сюжету укр. легенди «Святий і чорт» написав нар. оповідання «Старий у церкві». Т. виявив інтерес до Г. Сковороди, до творів Т. Шевченка. Був особисто знайомий з Марком Вовчком (листувався з ним), а також з Д. Яворницьким та ін. Увагу Т. привертало мистецтво М. Заньковецької, І. Тобілевича, М. Кропивницького та ін. За постановою Рад. уряду (1928) видано ювілейне повне зібрання творів Т. у 90 тт. (1928—58). Ім'ям Т. названо школи, клуби, бібліотеки тощо. Ім'я письменника присвоєно станції та селищу Астапово, а також району й районному центру в Калузі, обл. Створено музеї Т. в Ясній Полянці, у Москві, на станції Лев Толстой. Пам'ятники Т. споруджено в Москві (1953, 1972), в Тулі (1973). Іл. дав. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—90. М.—Л., 1928—38. Собрание сочинений, т. 1—15. М., 1978—83 [в 22 т. т.]: Укр. перекл.—Твори, т. 1—12. К., 1958—60. Літ.: В. І. Ленін про Л. М. Толстого. К., 1978; Л. Н. Толстой в русской критике. М., 1978. Литературное наслед-

ство, т. 35—38, 69, 75. М., 1939—65; Гусев Н. Н. Лев Николаевич Толстой [жн. 1—4]. М., 1954—70; Яснополянский сборник, в. 1—13. Тула, 1955—81; Гудзий М. Лев Толстой. К., 1950; Лев Николаевич Толстой. Сборник статей, в. 1—2. М., 1956—59; Л. Н. Толстой в воспоминаниях современников, т. 1—2. М., 1978; Бурсов Б. Лев Толстой. М., 1960; Храпченко М. Б. Лев Толстой как художник. М., 1978; Шкловский В. Б. Лев Толстой. М., 1967; Крутикова Н. Е. Лев Толстой и украинская литература. К., 1958; Гений красы и правды. Украинские радянські письменники про Л. М. Толстого. К., 1978; Лев Толстой у дослідженнях радянських літературознавців. Збірник статей. К., 1978; Міксон О. К. Світлове значення творчості Л. М. Толстого. К., 1961; Библиография произведений Л. Н. Толстого. М., 1955; Библиография литературы о Л. Н. Толстом [1917—1973, кн. 1—4]. М., 1960—78; Далеба Е. Л. М. Толстой і Україна. Библиографічний покажчик. Львів, 1978.

ТОЛСТОЙ Олексій Костянтинович [24.VIII (5.IX) 1817, Петербург — 28.IX (10.X) 1875, Красний Рог, тепер Почепського р-ну Брян. обл.] — рос. письменник, граф. У 1843—61 займав високі придворні посади. Друкуватися почав 1841 (повість «Упар»). З 1854 в журналі «Современник» друкував у співств. пародійно-сатиричні вірші, байки під літ. псевд. *Козьма Прутков*. Автор драм. поеми «Дон Жуан» (1862), істор. роману «Князь Серебряний» (1863), істор. трилогії — трагедії «Смерть Іоанна Грозного» (1866), «Цар Федір Іоаннович» (1868), «Цар Борис» (1870), в якій подано картини суспільної боротьби й побуту 16—17 ст. У віршованих політ. сатирах «Сон Попова» (опубл. 1882), «Історія держави Російської...» (опубл. 1883) висміював царську бюрократію, монархію. Поезії Т. про російську і українську природу, його любовна лірика відзначаються задушевністю, мелодійністю. Багато віршів Т. («Среди шумного бала, случайно...», «То было раннее весною», «Колокольчики мои» та ін.) поклали на музику П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, М. Мусоргський, С. Рахманінов та ін. П'єса «Цар Федір Іоаннович» за рад. часу поставлена в театрах України. Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1980; Укр. перекл.—Князь Серебряний. Львів, 1985; [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 1. К., 1959. І. М. Давидова.

ТОЛСТОЙ Олексій Миколайович [29.XII 1882 (10.I 1883), м. Ніколаєвськ, тепер м. Пугачов Саратов. обл.—23.II 1945, Москва] — рос. рад. письменник, громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1939). Друкуватися почав 1905. Перші твори — 36 віршів «Лірика» (1907), оповідання «Стара башта» (1908). У циклі реалістичних оповідань «Заползя» («Під старими липами», 1910), романах «Диваки» (1911) та «Кривий пан» (1912) зобразив виродження і паразитизм дворянства. У творах «На горі» (1915), «Прекрасна дама» (1916) та ін. змалювано образи простих рос. людей на війні. Жовтневу революцію Т. не зрозумів, емігрував до Франції. У творах періоду еміграції (1919—23) звучать мотиви любові й туги за батьківщиною

Л. М. Толстой.

О. К. Толстой.

О. М. Толстой.

Ф. П. Толстой.

ТОЛСТОЙ

(«Дитинство Микити», 1920—22). В 1923 повернувся до СРСР. Т. започаткував жанр наук.-фантастичного роману в рад. літ. («Аеліта», 1922—23). У творах 20-х рр. Т. викривав біду еміграції («Пригоди Невзорова, або Ібікус», 1924), авантюризм імперіалістів та їхніх прислужників (наук.-фантастичний роман «Гіперболоїд інженера Гаріна», 1925—27, роман-памфлет «Емігранти», 1931).

Темі боротьби за Рад. владу присвячено оповідання «Блакитні міста» (1925), «Галюка» (1928) та ін. Широкі картини революц. боротьби, ідейне визрівання рос. прогресивної інтелігенції, початок соціалістичних перетворень показано в трилогії «Ходіння по муках» («Сестри» — 1922, «Вісімнадцятий рік» — 1927—28, «Похмурий ранок» — 1940—41, Держ. премія СРСР, 1943). До роману «Вісімнадцятий рік» тематично примикає повість «Хліб» (1937). Автор істор. роману «Петро I» (1929—45, незакінч., Держ. премія СРСР, 1941). Писав істор. п'єси («Іван Грозний», 1941—43, Держ. премія СРСР, 1946), твори для дітей («Золотий ключик, або Пригоди Буратіно», 1936). В роки Великої Вітчизн. війни виступав проти фашизму за патріотичними творами. Т. не раз (з 1909) бував на Україні — в Києві, Харкові, Львові, Одесі, на Донбасі, Придніпров'ї, у Криму. Тему України відобразив у творах «Повість смутних часів», «Петро I», «По Галичині», «По Воліні», трилогії «Ходіння по муках», «Нічність війни», «Початок відплати» та ін. Статтю «Кобзар» (1939) присвятив Шевченкові. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. В 1957 в Москві відкрито пам'ятник Толстому.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1958—61; Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1972; Укр. перекл. — Хліб. К., 1940; Іван Грозний. К., 1948; Вибране. К., 1949; Петро Перший. К., 1953; Російський характер. Оповідання. К., 1960; Аеліта. — Гіперболоїд інженера Гаріна. К., 1971; Ходіння по муках. К., 1972.

Лит.: Воспоминания об А. Н. Толстом. Сборник. М., 1973; Налдеев А. П. Алексей Толстой. М., 1974; Петелин В. Судьба художника. Очерк жизни и творчества А. Н. Толстого. М., 1979; Борщевский Ф. М. Изучение творчества Алексея Толстого. К., 1979; Куц О. П. Алексей Михайлович Толстой. Библиографич. пам'ятка... Львів, 1953. I. Т. Крик.

ТОЛСТОЙ Федір Петрович [10 (21). II 1783, Петербург — 13 (25). IV 1873, там же] — рос. скульптор і графік, представник класицизму. Навчався в Морському корпусі (закінчив 1802), відвідував клас І. Прокоф'єва в петерб. АМ (з 1804), почесним членом якої був з 1809. Твори: барельєфи — автопортрет з дружиною і донькою (1812), 21 медальйон на теми подій Вітчизн. війни 1812 (1814—36), композиції «Морфей» (1822), «Німфа з глечиком» (1837); іл. до поеми І. Богдановича «Душенька» (1820—33) та ін. Скульптури зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київському музеї російського мистецтва. В 1825—28 викладав у петерб. АМ (1828—59 — віце-президент, 1859

— 68 — товариш президента). Був близький до декабристів. За клопотанням Т. та ін. культур. діячів 1858 Т. Шевченка було звільнено з заслання. Повернувшись до Петербурга, Шевченко часто бував у родині Толстого, останній виконав портрет поета. Портрет, с. 293.

Лит.: Мроз Е. К. Федор Петрович Толстой. М.—Л., 1946; Кузнецова Э. В. Федор Петрович Толстой. М., 1977.

ТОЛСТЯКОВ Павло Нилівич [16 (28). XII 1880, Москва — 25. V 1938] — укр. рад. композитор, хорівий диригент. Освіту здобув у Петерб. консерваторії. З 1903 — регент Придворної співацької капели та хормейстер Маріїнського театру в Петербурзі. В 1921 оселився в м. Лохвиці (тепер Полтав. обл.), де організував хор «Рух» (скорочена назва від «Робітничий український хор»), з яким виступав по селах Полтавщини. Разом з П. Батиюком створив хор і муз. студію в м. Зінківці (тепер Полтав. обл.). З 1925 — хормейстер Харків. опери та інспектор Наркомосу. З 1933 — хормейстер Одес. театру опери та балету. Автор хорівих пісень («Соціалізм», «Сів», «Пісня кузні»), фп. творів, обробок укр. нар. пісень, музики до кінофільмів (у т. ч. «Коліщина», 1933, «Прометей», 1936). Здійснив редакцію опери «Утоплена» М. Лисенка.

I. Д. Гамкало.
ТОЛУБЕВ Юрій Володимирович [18. IV (1. V) 1906, Петербург — 28. XII 1979, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1976). У 1929 закінчив Ленінгр. ін-т сценічного мистецтва. Творчу діяльність почав 1926 у Ленінгр. театрі акторської майстерності, до 1941 працював у різних театрах Ленінграда, з 1942 — в Ленінгр. театрі драми ім. О. С. Пушкіна. Серед ролей — Шмага («Без вини винуваті» О. Островського), Горюничий («Ревізор» М. Гоголя; зіграв цю роль і в кіно), Вожак («Оптимістична трагедія» В. Вишнєвського), Горлов («Фронт» Корнійчука), Терентій («Життя в цілці» Довженка), Половій («Гамлет» Шекспіра). Знімався в кіно (Санчо Панса — «Дон Кіхот», Кузьма — «Хроніка пікіруючого бомбардувальника» та ін.). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947. Ленінська премія, 1958.

Тв.: Путь к образу. М., 1952.
Лит.: Лалинський Н. Юрій Толубєв. Л., 1974.

ТОЛУБІНСЬКИЙ Всеволод Іванович [н. 14 (27). III 1904, с. Тартак, тепер Вінн. обл.] — укр. рад. вчений у галузі теплофізики і теплоенергетики, акад. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Закінчив (1927) Київ. політех. ін-т, викладав (1929—64) у цьому ж вузі (1938—64 — зав. кафедрою). З 1939 працює також в Ін-ті технічної теплофізики АН УРСР (1953—54, 1963—72 — директор). Осн. праці — з питань теплообміну і гідродинаміки в одно- і двофазних середовищах, теорії та конструювання топко-випарників і парогенераторів. Розробив теорію і метод розрахунку потужних камерних топко-встановив основні закономірності

робочого процесу випарників, розвинув теорію теплообміну при кипінні, створив методи розрахунку інтенсивності теплообміну і критичних теплових потоків, провів комплекс досліджень з теплофізики ядерних реакторів. Нагороджений орденом Жовтєвої Революції, ін. орденами, медалями. Премія ім. Г. Ф. Проскури АН УРСР, 1981. Тв.: Работа и расчет камерных топко-К., 1939; Комплексные энерготехнологические использования топлива. К., 1957; Теплообмен при кипении. К., 1960.

ТОЛУБКО Володимир Федорович [н. 12 (25). XI 1914, м. Красноград, тепер Харків. обл.] — рад. військ. діяч, головний маршал артилерії (1983), Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1939. В Рад. Армії з 1932. В 1941 закінчив Військ. академію механізації і моторизації РСЧА. Під час Великої Вітчизн. війни — на Ленінгр., Калінін., 3-му Укр. фронтах. Після війни — на відповідальних командних посадах у Рад. Армії. В 1950 закінчив Військ. академію Генштабу. З 1960 — перший заст. головнокоманд. Ракетними військами стратегічного призначення, з 1968 — команд. військами Сибірського, з травня 1969 — Далекосхідного військ. округів. З 1972 — головнокоманд. Ракетними військами стратегічного призначення — заст. міністра оборони СРСР. З 1971 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1976 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТОЛУОЛ (від назви колумбійського міста Толу і лат. oleum — олія), метилбензол, $C_6H_5CH_3$ — ароматичний вуглеводень, безбарвна рідина з запахом, що нагадує бензол; густ. 866,9 кг/м³; $t_{\text{пл}}$ 110,6 °C; $t_{\text{пл}}$ — 95 °C. Горить кип'ятим полум'ям, суміш пари Т. з повітрям вибухає. У воді малорозчинний, розчиняється в органічних розчинниках. При окисленні Т. одержують бензойний альдегід і бензойну кислоту. Т. є у деяких нафтах; у пром-сті його виділяють гол. чин. з кам.-вуг. смол і продуктів нафтопереробки. Застосовують у виробн. барвників, вибухових речовин (тринітротолуол), фарм. препаратів та ін., а також як розчинник. Пара Т. отруйна і впливає на нервову систему. Гранично допустима концентрація пари толуолу у повітрі 0,05 мг/л.

ТОЛЧАНОВ Йосиф Мойсейович [29. IV (11. V) 1891, Москва — 24. VIII 1981, там же] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1962). Член КПРС з 1957. В 1918 з групою т. з. Мамонтовської студії, якою керували Б. Захава і Ю. Завядський, увійшов до Студії Є. Вахтангова (з 1926 — Театр ім. Є. Вахтангова); працював у ньому до 1980. Серед ролей — Арсеній («Маскарад» Лермонтова), Маякін («Фома Гордєєв» М. Горького), Іван Шадрін («Людина з рушницею» Погодіна), Гайдар, Капітан («Фронт», «Пам'ять серця» Корнійчука), Гайшук («Правда і кривда» Стельмаха), Барак («Принце-

Ю. В. Толубєв.

В. І. Толубинський.

В. Ф. Толубко.

Ф. Н. Толстой. Автопортрет з дружиною і донькою. Барельєф. Виск. 1812. ДТГ у Москві.

са Туралдот» Гошці). З 1920 викладав у Театр. уч-щі ім. Б. В. Шукіна (з 1946 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ТОЛЬ (франц. tôle) — рулонний покритий і гідроізоляційний матеріал, одержуваний просочуванням покрительного картону кам'яновугільними або сланцевими двопродуктами. В СРСР Т. виготовляють з мінеральною посипкою (грубозернистою, піщаною) і без посипки — безпокритий Т., або Т.-шкіра. Ширина рулонів Т.— 750, 1000 і 1025 мм. Т. відзначається гнучкістю, легкістю, водонепроникністю, гнильостійкістю; має низьку вартість; довговічність його менша, ніж бітумних покрительних матеріалів. Т. з грубозернистою посипкою застосовують для верх. шару плоских і пологих покривів. Т. з піщаною посипкою — для покриттів тимчасових споруд і гідроізоляцій, безпокритий Т. — як підкладковий матеріал у багатопарових покриттях і для пароізоляції.

ТОЛЬБА Веніамін Савелійович [н. 30.X (12.XI) 1909, Харків] — укр. рад. диригент і педагог, нар. арт. УРСР (з 1957). У 1932 закінчив Харків. муз.-драм. інститут. У 1931—33, 1935—42 — диригент Харків., у 1934—35, 1944—59 — Київ. театрів опери та балету (в 1942—44 — об'єднаного Київ. і Харків. театрів у Іркутську). В 1932—34, 1935—41 — викладач Харків. консерваторії, 1934—35 і 1944—73 — диригент оперної студії та викладач (з 1962 — професор) Київ. консерваторії. У репертуарі — бл. 50 опер. Серед них — опери українських («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» М. Лисенка), рос. («Іван Сусанин» М. Глінки, «Пікова дама», «Євгеній Онегін», «Іоланта» П. Чайковського, «Царева наречена» М. Римського-Корсакова), зх.-європ. («Отелло» Дж. Верді, «Чарівна флейта» В. А. Моцарта) композиторів. За його диригуванням було вперше виконано ряд творів укр. рад. композиторів: опери — «Наймичка» М. Вериківського (1943), «Молода гвардія» Ю. Мейтуса (1947), «Милана» (1957) й «Арсенал» (1960) Г. Майбороди; балет «Ростислав» Г. Жуковського (1955). Виступав і як симф. диригент. Здійснив інструментовку опери «Ноктюрн» М. Лисенка, оркестрову ред. 2-ї симфонії Л. Ревуцького, 3-ї симфонії Р. Шумана та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1949.

ТОЛЬТІ (д. Гамало). **ТОЛЬТІ** — давній індіанський народ Мексико. У 8 ст. н. е. Т. вторглися з Пн. в Центр. Мексику і в 9 ст. утворили велику державу з столицею в Серро-де-ла-Естrella, а згодом у Тольті (сучас. Тула). Осн. заняттям Т. було землеробство. Т. мали розвинуті архітектуру, скульптуру, ремесла (кераміка, обробка металів). У 10 ст. військ. загони Т. підкорили окремі групи майя на Юкатані і в гірській Гватемалі, де міста-

лися великі міста-держави майя — Чічен-Іца, Ушмаль та ін. В 2-й пол. 12 ст. нова навала з Пн. воїнів племен, серед яких були й ацтеки, покінчила кінець володарюванню Т. в Мексиці. Культура Т. мала вплив на формування культури ацтеків.

ТОЛЬЯТТІ (Togliatti; псевд. — Ерколі та ін.). Пальміро (26.III 1893, Генуя — 21.VIII 1964, поблизу смт Гурзуф Кримської області, УРСР, похований у Римі) — діяч італ. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї службовця. В 1915 закінчив юрид. ф-т Туринського ун-ту. В 1914 вступив до Італ. соціалістичної партії (ІСП). Перекладав італ. мовою і пропагував твори В. І. Леніна, документи більшовицької партії. В 1919 увійшов до ред. органу ІСП газ. «Аванті!». Один із засновників журн. «Ордіне нуово» («Новий лад»; 1919), навколо якого згуртувалося в однойменну групу революц. крило ІСП. Зі створенням в ІСП в кін. 1920 комуністичної фракції і перетворенням журн. «Ордіне нуово» на її орган став ред. цього журналу. Один із засновників Італійської КП (ІКП; 1921). З 1922 — член ЦК, з 1923 — Керівництво ІКП. В 1924 брав участь у заснуванні органу ІКП газ. «Уніта». Не раз зазнавав арештів. З 1924 — член ВККІ. В 1926 — представник ІКП при ВККІ. Після арешту 1926 А. Грамші Т. очолив ІКП. В 1927 в Парижі організував і очолив закорд. центр партії, що перебувала в підпіллі. З 1927 — ген. секретар ІКП. З 1928 — член Президії ВККІ, з 1935 — секретар ВККІ. Брав участь у нац.-революц. війні Ісп. народу 1936—39, один з організаторів *Інтернаціональних бригад*. У 1939—40 — у ув'язненні у Франції. В 1940—44 жив в СРСР. З березня 1944 — на батьківщині. В 1944—46 входив до складу коаліц. урядів. З 1944 — одночасно директор теор. органу ІКП журн. «Рінашіта» («Відродження»). В 1946—47 — депутат Установчих зборів, з 1948 — депутат парламенту. Автор праць з питань робітн. руху, філософії, історії. Помер, перебуваючи на відпочинку в Криму. В СРСР на честь Т. місто Ставрополь Куйбишев. обл. перейменовано на Тольятті.

Тв.: Рос. перекл. — Єдинственно правильний путь для человечества. М., 1939; Избранные статьи и речи. Т. 1—2. М., 1965; Лекции о фашизме. М., 1974.

Лит.: Комолова Н. П., Филатов Г. С. Пальміро Тольятті. М., 1983; Жарова А. А. Пальміро Тольятті. Биобиблиографический указатель. М., 1976.

ТОЛЬЯТТІ (до 1964 — Ставрополь) — місто обласного підпорядкування, центр Ставропольського р-ну Куйб. обл. РРФСР. Розташоване на лівому березі р. Волги (Куйбишевського водосховища). Залізнична станція, річковий порт. 560 тис. ж. (1983). Поділяється на 3 міські райони. У Т. — *Волзьке об'єднання по виробництву легкових автомобілів*. ТЕЦ. Підприємства машинобуд., хім., харч. пром-сті. Політехнічний ін-т, філіал Моск. технологічного ін-ту та ін. 9 серед. спец. навч. закладів; н.-д. ін-ти: цем. маши-

нобудування, нерудних матеріалів та ін. Театр ляльок, краєзнавчий музей. Засн. 1737, місто — з 1780. Перейменований в пам'ять П. Тольятті.

ТОМ — ріка у Зх. Сибіру, в межах Хакас. а. о. та Кемер. і Том. областей РРФСР, права притока Обі. Довж. 827 км, площа бас. 62 тис. км². Бере початок на схилах Абаканського хр. Має звільсте річище, багато перекатів. Гол. притоки: Мрас-Су і Кондома (ліві), Уса (права). Живлення переважно снігове. Сплавна, судноплавна до м. Томська, під час паводків — до м. Новокузнецька. Крім цих міст, на Т. — м. Кемерово; у бас. ріки — Кузнецький вугільний басейн.

ТОМА (Thomas) Шарль Луї Амбруаз (5.VIII 1811, Мец — 12.II 1896, Париж) — франц. композитор, член Ін-ту Франції (з 1861). В 1832 закінчив Паризьку консерваторію (з 1852 — професор, з 1871 — директор). Серед його учнів — Ж. Массне. Автор опер («Сон літньої ночі», 1850, «Міньйон», 1866, «Гамлет», 1868, «Франческа да Риміні», 1882, та ін.), а також балетів (зокрема, «Буря», 1889), інструм., вокально-інструм. та вокальної музики. О. В. Тома.

ТОМАГАВК (алгонкінське) — метальна зброя індіанців Пн. Америки у вигляді кам'яної сокири або палиці. В 16—18 ст. були поширені мідні, залізні Т., що їх європ. колонізатори постачали індіанцям. У військ. обряді індіанців Т. мав символічне значення. Пофарбований у червоний колір, він був знаком оголошення війни. Вираз «поховати томагавк» означав «укласти мир». Іл. с. 296.

ТОМА ДЕ ТОМОН (Thomas de Thomon) Жан [1 (12).IV 1760, Берн, Швейцарія — 23.VIII (4.IX) 1813, Петербург] — рос. архітектор, представник рос. класицизму, акад. петерб. АМ (з 1800). Француз за походженням. Освіту здобув у паризькій АМ та Римі (90-і рр. 18 ст.). З 1799 жив і працював у Росії. З 1810 — професор петерб. АМ. Осн. споруди: в Петербурзі — ансамбль з будинком Біржі на стріліці Васильєвського о-ва (1805—10), перебудова житл. будинку Лавалля (1806—10, тепер Центр. істор. архів), перебудова Великого театру (1802—04, не зберігся); мавзолей у Павловську (1805—08). На Україні за проектами Т. де Т. споруджено колоду Слави в Полтаві (1805—11, за участю скульптора Ф. Шедрина), театр (1804—09, не зберігся) і госпіталь (1806—21, тепер клінік мед. ін-ту) в Одесі, надгробок на могилі П. О. Румянцева-Задунайського в Києві (поч. 19 ст., не зберігся). Іл. див. також до ст. Полтава, т. 8, с. 491.

Лит.: Эрнст Ф. Авторы надгробия Румянцева-Задунайского в Киевской даче. «Среди коллекционеров», 1923, январь — февраль; Ощенко Г. Д. Архитектор Томон. М., 1950.

ТОМАКІВКА — річка в УРСР, у межах Запоріж. і Дніпроп. областей, права прит. Дніпра (впадає у *Каховське водосховище*). Довж. 53 км, площа бас. 1020 км². Бере початок на схилах Придніпровської височини. У по-

И. М. Толчаев.

В. С. Толба.

П. Тольятті.

Томас де Томон. Госпіталь (тепер клінік медичного інституту) в Одесі. 1806—21.

ТОМАКІВКА

Томківка.

низі Т. для регулювання стоку споруджено водосховище та захисну дамбу. Багато ставків. Воду річки використовують для зрошення. На Т. — м. Марганець; у басейні — *Нікопольський марганцевий басейн*.

ТОМАКІВКА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, район. центр. Розташована на р. Томаківці (прит. Дніпра), за 5 км від залізнич. ст. Мирова. 7,0 тис. ж. (1983). Засн. 1740. Рад. аладу проголошено в січні 1918. З 1936 Т. — с-ще міськ. типу. У селищі — маслоробний, комбикормовий і керамзитового гравію з-д, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, музей історії району.

ТОМАКІВСЬКА СІЧ — головне укріплення запорізьких козаків на О. Томаківка. Після зруйнування крим. татарами Т. С. (1593) запорізькі козаки заснували *Чортмилицьку Січ*.

ТОМАКІВСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 32,3 тис. чол. (1983). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 10 сільс. Рад нар. депутатів. Центр — с-ще *Томаківка*. На Пд. район омивається *Каховським водосховищем*. Поверхня — полого нахилена з Пн. на Пд. рівнина з розвинутою мережею долин, балок та ярів. Корисні копалини: марганцеві руди (*Нікопольський марганцевий басейн*), бурі вугілля, гіпс, каолін, польовий шпат, гравіт. Осн. річка — *Томаківка* (прит. Дніпра). Ґрунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства — томаківські маслоробний і керамзитового гравію з-д. Комбінат побутового обслуговування (*Томаківка*). Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь на кін. 1982 становила 92,0 тис. га, у т. ч. орні землі —

81,9 тис. га. Зрошується 9,0 тис. га (*Вищетарасівська зрошувальна система*). Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, соя, ріпчина, баштанні, овочеві, картопля. Скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. У Т. р. — 11 колгоспів, птахофабрика, райлісгосптехніка, райлісгоспхімія. Залізнична станція *Мирова*. Автомоб. шляхів — 400 км (усі з твердим покриттям). У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще, 23 заг.-осв. та музична школи; 26 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 29 будинків культури і клубів, кінотеатр, 33 кіноустановки, 23 б-ки, музей історії району. У с. *Вищетарасівці* Т. р. народилися укр. рад. актор *Ф. О. Балабуха*, парт. діяч УРСР *О. С. Катко*. У Т. р. видається газ. «*Радянське життя*» (з 1931).

ТОМАН (Томан) Йосеф (6.IV 1899, Прага — 27.I 1977, там же) — чех. письменник, нар. письменник ЧССР (з 1974). Член Компартії Чехословаччини з 1945. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. В романах «*Давид Грон*» (1929), «*Людина візніди*» (1933), «*Осинє гніздо*» (1938), «*Люди під горами*» (1940) викривав бурж. мораль, соціальну нерівність у капіталістичному суспільстві. Автор істор. романів «*Дон Жуан*» (1944), «*Слов'янське небо*» (1948), «*Після нас хоч потоп*» (1963), «*Там, де гори зелені...*» (1957), «*Сократ*» (1975), обидва у співавт. з дружиною *М. Томановою*. В драмах «*Чорне сонце*» (1929), «*Світ без вікон*» (1933) та ін. порушував гострі соціальні й морально-етичні проблеми. Патріотична й антифашистська спрямованість притаманні п'єсі «*Король з народу*» (пост. 1938, у співавт. з *М. Томановою*, опубл. 1951). Писав також радіоп'єси, публіцистичні статті (деякі опубліковано і в рад. пресі).

Томан: Укр. перекл. — Там, де гори зелені... К., 1962 [у співавт.]: *Дон Жуан*. К., 1968; *Сократ*. К., 1979 [у співавт.]; Р. о. с. перекл. — *Дон Жуан*. М., 1973; *Після нас хоч потоп*. М., 1973; *Сократ*. М., 1981 [у співавт.].

ТОМАНОВА (Томанова) Мирослава (п. 9.X 1906, м. Градешь Кралево) — чех. письменниця, засл. письменниця ЧССР (з 1972). Член Компартії Чехословаччини з 1945. Дружина *Й. Томана*. Дитинство провела в Україні (Чернівці). В 30—40-х рр. разом з *Й. Томаном* створила драми «*Приятелька*» (1936), «*Жаба в джерелі*» (1937), «*Король з народу*» (пост. 1938, опубл. 1951), «*Виноградник*» (1941) та ін., в яких порушувалися гострі соціальні й моральні проблеми, звучав заклик до боротьби проти фашизму. Ці тенденції властиві й п'єсам Т. «*Дзвони мого міста*» (1944), «*Весільні калачі*» (1951). Роман «*Срібна рівнина*» (1970) — про бойову співдружність рад. і чехословац. воїнів у боях за визволення України, про битву за Київ. Антифашист. тема звучить у новелі «*Роздуми про пропалої безвісти*» (1974). Разом з *Й. Томаном* написала романи «*Там, де гори зелені...*» (1957; про працю лісників у перші повоєнні роки), «*Сократ*» (1975) та ін. Автор

спогадів «*З особистого архіву*» (1978).

Томан: Укр. перекл. — Там, де гори зелені... К., 1962 [у співавт.]; *Срібна рівнина*. К., 1974; *Сократ*. К., 1979 [у співавт.]; [Відповідь на анкету «*Весілля*»]. «*Весілля*», 1981, № 12; Р. о. с. перекл. — *Серебряная равнина*. М., 1977; *Сократ*. М., 1981 [у співавт.].

ТОМАС (Thomas) Ділан (27.X 1914, Суонсі — 9.XI 1953, Нью-Йорк) — англ. поет з Уельсу. Послідовник У. Блейка та романтичної традиції. Поезія Т. складна й метафорична (збірки «*Вісімнадцять віршів*», 1934; «*Двадцять п'ять віршів*», 1936; «*Карта любові*», 1939; «*Смерті й входи*», 1946, та ін.), але вона сприяла відродженню в англ. поезії 40—50-х рр. ліризму й емоційності. Автор поїєсті «*Портрет художника — молодого пса*» (1940) та радіоп'єси «*В молодому лісі*» (вид. 1954). Під час 2-ї світової війни писав сценарії документальних актиовесних фільмів («*Це — люди*», 1943, та ін.). Після війни брав участь у русі на захист миру.

Томас: Укр. перекл. — [Вірші]. «*Весілля*», 1973, № 5; Р. о. с. перекл. — [Вірші]. В кн.: *Из современной английской поэзии*. М., 1976.

Томас: Іоніс Г. Е. Поезія Дилана Томаса. В кн.: Іоніс Г. Е. Англійська поезія XX века. М., 1980.

ТОМАС (Thomas) Сідні Джілкріст (16.IV 1850, Канонбері, поблизу Лондона — 1.II 1885, Париж) — англ. металург. Здобув гуманітарну освіту в коледжі. Служив писарем у лондонському суді, слухав лекції в Королівській гірничій школі. З участю двоюрідного брата (Персі Джілкріста) розробив (1878) спосіб переробки високофосфористих чавунів у конверторі на сталь (див. *Томасівський процес*). На виготовлення сталі цим способом одержав протягом 1877—82 кілька патентів.

ТОМАСЕВИЧ Степан (1859, с. Микунинці, тепер у складі м. Снятина Івано-Фр. обл. — 1932) — укр. живописець і графік. Малював навчався в Збаражі у церковного маляра Копровського, 1886—87 — в школі при Краківській академії красних мистецтв. Писав портрети («*Портрет чоловіка з бородою*», 1892; «*Портрет Дукевича*», 1896), жанрові («*Ой не ходи, Грицю...*», «*Галілки*», «*Сільська наука*», «*Кашення капустки*») та історичні картини («*Візія князя*», «*Напад татар на церкву*», пейзажі. В 90-х рр. 19 ст. Т. разом з *К. Устияновичем* розписував церкву в с. Бутиних (тепер Сокальського району Львівської області). Т. малював декорації для *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові. Автор карикатур до гумористично-сатиричного журн. «*Страшнуд*», що виходив у Львові.

ТОМАСІВСЬКА СТАЛЬ — сталь, що її виплавляють з *томасівського чавуну* в *томасівських конверторах* (див. *Томасівський процес*). Порівняно з *мартенівською сталлю* (з тим самим вмістом вуглецю) в ній більше азоту (0,010—0,020 %), сірки і фосфору (по 0,05—0,06 %), внаслідок чого вона відзначається вищою міцністю,

меншими пластичністю та ударною в'язкістю. Т. с. схильна до старіння (див. *Старіння металів*), ламкості у холодному стані. Якість її підвищують, продуваючи повітрям, збагаченим киснем, парокисневою сумішшю, сумішшю кисню і вуглекислого газу. З Т. с. виготовляють фасонні профілі, штаби, листи, вироби, що не зазнають навантаження на розтяг, тощо.

ТОМАСІВСЬКИЙ ПРОЦЕС (за ім'ям англ. металурга С. Д. Томаса), томасування чавуну — процес виробництва томасівської сталі продуванням кризь рідкий томасівський чавун повітря, збагаченого киснем, або атм. повітря чи суміші кисню з вуглекислим газом чи водяною парою; різновид конверторного виробництва. Перевага Т. п. перед *бесмерівським процесом* — можливість переробляти чавун з вмістом фосфору до 2,2 %. До того ж, томасівська сталь дешевша за сталь, одержану ін. способами. Т. п. починається з заливки чавуну в томасівський конвертор, де він перетворюється на сталь внаслідок окислення (при продуванні) домішок (кремнію, марганцю, заліза, вуглецю, фосфору), що супроводжується виділенням тепла. Після продування (див. *Дуття в техніці*) сталь піддають розкисленню, додаючи феросплавів, і навугльцюванню коксом, графітом, термоантрацитом або деревним вугілєм. Тривалість продування (в конверторах місткістю 18—70 т) 16—22 хв, тривалість усього процесу 25—40 хв. Пром. застосування Т. п. почалося у Німеччині (перші плавки 1879), згодом в інших країнах. В Росії цей процес було впроваджено з 80-х рр. 19 ст. на Керченському, Маріупольському і Таганрозькому з-дах. В середині 70-х рр. 20 ст. Т. п. практично витіснений (через підвищені вимоги до якості сталі) *киснево-конверторним процесом*.

ТОМАСІВСЬКИЙ ЧАВУН — чавун, що його переробляють на томасівську сталь у томасівських конверторах; вид переробного чавуну. Порівняно з чавуном *бесмерівським*, використовуваним у *бесмерівському процесі*, і *мартиновським чавуном* містить менше кремнію (0,2—0,6 %) і більше фосфору (1,6—2,2 %). Випалюють Т. ч. в домених печах з високофосфористих залізних руд.

ТОМАШЛАК — багаті на фосфор відходи металургійної промисловості, що їх одержують при виплавці сталі з чавуном *томасівським процесом*. Після розмелювання використовують як *фосфорне добриво*; містить 14—20 % P_2O_5 . Застосовують при *основному удобренні*.

ТОМАТ — те саме, що й *помідор*.
ТОМАШГОРОД — селище міського типу Рокитнівського р-ну Ровен. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,6 тис. ж. (1983). В селищі — 2 шебеневі та кам'яно-добрильні з-ди, лісництво, будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія, 3 фельдшерсько-акушерські пункти, 2 клуби, 6-ка. Засн. на поч. 20 ст. у зв'язку з буд-вом залізнич. станції. С-ше міськ. типу — з 1960.

ТОМАШЕВИЧ Дмитро Людвігович [27.IX (9.X) 1899, містечко Рокитне, тепер смт Рокитне Київ. обл. — 7.VIII 1974, Москва] — рад. вчений у галузі механіки, доктор технічних наук (з 1961), професор (з 1962). Закінчив (1926) Київ. політех. ін-т, працював на Київ. ремонтно-повітряному з-ді. Брав участь у роботі *Авіаційного науково-технічного товариства*. Займався дослідницькою (з 1929) і викладацькою (з 1935) роботою. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю.

ТОМАШЕВСЬКИЙ Борис Вікторович [17 (29).XI 1890, Петербург — 24.VIII 1957, Гурауф] — рос. рад. літературознавець. Друкуватися почав 1913. Наук. праці Т. присвячені питанням теорії л-ри, віршознавства, текстології, пушкінознавства, франц. поезії. Найважливіші з них — «Теорія літератури. Поетика» (1925), «Письменник і книга. Нарис текстології» (1928), «Стилістика і віршування», «Вірш і мова. Філологічні нарис» (обидві — вид. 1939), «Пушкін. 1813—1824» (кн. 1, 1956, незакінчена).

ТОМАШЕВСЬКИЙ Мартин (пр. н. і см. невід.) — укр. архітектор кн. 17 ст. Разом з арх. П. Бантистом 1684—92 будував Преображенський собор Мгарського монастиря біля Лубен (тепер Полтав. області).

ТОМАШЕВСЬКИЙ Сергій Петрович [6 (18).X 1854, м. Кролевець, тепер Сум. обл. — 8(21). III 1916, Київ] — укр. дерматовенеролог. Закінчив петерб. Мед.-хірургіч. академію (1876). В 1887 став доцентом, 1897 — 1916 — професор кафедри сифілідології Київ. ун-ту. Т. — один з організаторів, а згодом і директор мед. відділення Вищих жіночих курсів у Києві (1906—16). Засновник і голова Київ. т-ва дерматовенерологів (1900—16). Праці Т. присвячені питанням діагностики та лікування сифілісу.

ТОМАШЕВСЬКИЙ (Tomaszewski) Тадеуш (н. 12.VII 1910) — польсь. психолог, професор (з 1948). Закінчив Львів. ун-т (1935). В 1935—41 і 1944—45 працював у цьому ун-ті. Під час нім. фашист. окупації вів нелегальну пед. роботу. З 1945 Т. працював у Люблінському ун-ті ім. М. Склдовської-Кюрі, з 1949 — у Варшав. ун-ті. Голова К-ту пед. і психологічних наук Польс. академії наук. З 1963 — член виконавчого к-ту Міжнар. психологічної асоціації. Розробляє теор. і методологічні проблеми взаємодії людини й оточення, питання психології свідомості й регуляції діяльності особистості. Осн. праці: «Методи дослідження складних диспозицій» (1939), «Вступ до психології» (1963). Під ред. Т. вийшла фундаментальна праця «Психологія» (1975).

ТОМАШЕК (Tomašek) Вацлав Ян [17.IV 1774, Скутеч, Чехія — 3.IV 1850, Прага] — чес. композитор, піаніст, педагог. З 1790 жив у Празі. Відомий як піаніст-віртуоз. З 1793 давав уроки фп. гри, 1824 відкрив власну муз. школу. Твори: опери «Серафіна,

або Великодушність і кохання» (1808), «Альваро та Сакунгала» (не поставлена), кантати, меси, симфонії, камерно-інструм. ансамблі, фп. п'єси, романси.

ТОМАШПІЛЬ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Томашпільці (бас. Дністра), за 19 км від залізнич. ст. Вапнярка. 6,2 тис. ж. (1983). Вперше згадується 1616, коли Т. був під владою Речі Посполитої. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено на початку 1918. З 1924 Т. — с-ше міськ. типу. У Т. — цукр. комбінат, хлібний з-д, цех Тульчинської меблевої ф-ки, філіал калінінського швейного об'єднання «Подольянка», райсільгосптехніка, райсільгоспхлім, комбінат побутового обслуговування. Середня та музична школи, лікарня, кінотеатр, 2 6-ки, краєзнавчий музей. У 1924 і 1936 Т. віддавав Г. І. Петроський.

ТОМАШПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 48,2 тис. чол. (1983). У районі — 35 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 18 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Томашпіль. Т. р. розташований в межах *Подільської височини*. Поверхня району — хвиляста рівнина з розвинутим ярсько-балковим рельєфом. Корисні копалини: пісок, біла глина. Є мінеральні води. Річки: Русава з прит. Томашпількою, Марківкою, Бушанкою (усі — бас. Дністра). Ґрунти чорноземні та опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, клен, осика, берест, липа, граб) займають 7,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства: Вапнярський комбінат хлібопродуктів і Томашпільський цукр. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Томашпіль), 2 будинки побуту. У с. г. переважає землеробство зерново-буяківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 56,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 53,6 тис. га. Гол. культури — пшениця, ячмінь, горох, кукурудза, цукр. буряки. Садівництво (яблуні, груші). У Т. р. — 20 колгоспів, радгосп, плодощовківницький розсадник, райсільгосптехніка, райсільгоспхлім. Залізничні станції: Вапнярка, Княжеве. Автомоб. шляхів — 271 км, у т. ч. з твердим покриттям — 174 км. У районі —

С. Томашевич. Козак-бандурист. Олівець. Львівський музей українського мистецтва.

ТОМБЕРГ

сільс. профес.-тех. уч.-ще (с. Комаргород), 26 заг.-осв. та 2 муз. школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 16 будинків культури, 21 клуб, кінотеатр, 35 кінотеатров, 39 б-к, краєзнавчий музей. У с. Верболий Т. р. — музей І. Д. Черняховського, який 1915—23 жив і навчався тут. Архіт. пам'ятки: в с. Маркізці — дерев'яна церква (18 ст.), в с. Антополі — палац (18 ст.), в с. Комаргороді — палац (19 ст.). В Т. р. видається газ. «Шляхом комунізму» (з 1931).

М. С. Мороз.

ТОМБЕРГ Єлизавета Степанівна (н. 15 (28).I 1909, с. Войскарово, тепер Тосненського р-ну Ленінгр. обл.) — карел. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1959). Творчу діяльність почала 1932 в Ленінграді. З 1940 — у Фін. драм. театрі в Петрозаводську. Ролі: Гурмижська («Ліс» О. Островського), Равенська («Вишневий сад» Чехова), Васса Железінова (однойменна п'єса М. Горького), Меланья («Чи приймеш мене, земле карельська?» Тімоніна), фру Бон («Люди з Лангори» Андерсена-Нексе), Матінка Кураж («Матінка Кураж та її діти» Брехта). Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ТОМБУКТУ, Тімбуку — місто в центр. частині Малі. Розташоване на р. Нігері. Вузол караванних шляхів. Понад 10 тис. ж. Осередок торгівлі сіллю, фініками, тютюном. У Т. — центри документації та істор. досліджень, а також по вивченню араб. л-ри. Краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки 13—18 ст. Т. засн. в 11—12 ст. У 13—15 ст. — один з центрів мусульманської культури в Африці.

ТОМЕНКО Григорій Олександрович (н. 3 (16).XI 1915, с. Велика Рогозянка, тепер Золочівського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1966). Член КПРС з 1948. Навчався в Харкові — в Худож. технікумі (1934—38) та Худож. ін-ті (1938—42) у М. Федорова, С. Прохорова і О. Хвостенка-Хвостова. Твори: «Опівдні» (1957), «Майбутні хлібороби» (1960), «Громадою обух сталити!» (1961), «Над Дніпром» (1964), «Улюблені вірші» (1965), «Перші радощі» (1967—68), «Травневий ранок» (1969), «Широке поле» (1974), «Веселка у полі» (1975), «Наставник» (1979). В 1947—53 викладав у Харків. художньо-пром. ін-ті. Картини зберігаються в Харків. худож. музеї, Львів. музеї укр. мистецтва та ін. зібраних.

ТОМІЛЕНКО Василь [р. н. невід. — п. 4 (14).XII 1634] — учасник визвольної війни українського народу 1648—54. Реєстровий козак. Брав участь у воєнних діях 1648—49 як один з начальників козацької артилерії. Очолював 1650 посольство в Польщу, 1653 — в Литву, брав участь у переговорах гетьманської адміністрації з рос. послами. В 1653 — чигиринський полковник, 1654 — військ. осавул. У грудні того самого року як наказний гетьман очолював козацькі полки. Загинув у бою проти польсько-шляхетських загартників під м. Брацлавом.

ТОМІЛІН Сергій Аркадійович [7 (19).X 1877, м. Суwalkи, тепер Бялистоцького воєводства ПНР — 19.VII 1952, Київ] — укр. рад. гігієніст, санітарний статистик та історик медицини. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1901). В 1924—34 — зав. кафедрою соціальної гігієни Харків. мед. ін-ту; 1934—38 — співробітник Ін-ту демографії та сан. статистики АН УРСР; з 1933 працював у н.-д. мед. установах Києва. Праці Т. присвячені вивченню сан. стану населення України, питанням поширення венеричних хвороб, дитячої смертності, фітотерапії (застосування лікарських рослин) тощо.

ТОМІЗМ (від лат. Thomas — Фома) — напрям філософії католицького, заснований на вчення Фомі Аквінського. Намагався пристосувати вчення Аристотеля до потреб християнської релігії. В 13 ст. Т. посів домінуюче становище в схоластиці, відтиснувши платонізм Августина Блаженного і аверроїзм. За Т., Всесвіт являє собою ієрархію ступенів буття. Нижній ступінь цієї ієрархії становить матерія, природи, вищий — абс. божественна свідомість, яка творить світ і управляє ним. Центр. місце в Т. посідає принцип гармонії віри і людського розуму, який нібито неспроможний осягати сутність явищ, однак може давати «докази» буття бога шляхом осмислення «ідей», закладених богом у матеріальному світі. Крах феодалізму, що зумовив підірив політ. та ідеологічних позицій католицької церкви, призвів у 17—18 ст. до занепаду Т. Зусиллями Ватикану Т. з серед. 19 ст. відроджено у формі неомілізму.

В. А. Стояло.

ТОММ Елеонора Миколаївна (н. 13 (26).VI 1915, Петроград) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1964). В 1949 закінчила Київ. консерваторію (клас Д. Євтушенка). У 1948—73 — солістка Київ. театру опери та балету. Партії: Ваня («Іван Сусанін» Глинка), Любав («Мазепа» Чайковського), Марфа («Хованщина» Мусоргського), Ортруда («Лоєнгрін» Вагнера), Соломія («Богдан Хмельницький» Давиденко), Лукерія («Зоря над Дніпою» Мейтуса) та ін. Виступала як камерна співачка. Держ. премія СРСР, 1949.

І. Д. Гамкало.

ТОМОГРАФІЯ (від грец. *tomos* — скиба, шар і *urfos* — пишу) — методика рентгенологічного дослідження, за допомогою якого можна одержати знімок шару тканин, що лежать на певній глибині досліджуваного об'єкта. Принцип Т. полягає в тому, що рентгеновська трубка, плівка і досліджуваний об'єкт під час знімання взаємно переміщуються (звичайно переміщуються трубка і касета з плівкою при нерухомому об'єкті дослідження). Т. широко використовують для дослідження легень, трахеї, бронхів, органів черевної порожнини і малого таза, мозку, кісток, суглобів тощо. Див. також *Томофлюорографія*.

ТОМОНАГА Сінтітіро (31.III 1906, Кіото — 8.VII 1979, там же) — япон. фізик-теоретик, іноз. член

АН СРСР (з 1971). Закінчив ун-т в Кіото (1929). З 1932 працював у н.-д. ін-ті фізики і хімії. У 1937—39 адосконалював свої знання в Лейпцизькому ун-ті. З 1941 — професор ун-ту в Токіо. Наук. праці Т. присвячені квантовій електродинаміці, квантовій теорії поля, теорії мезонів, ядерній фізиці, фізиці космічного проміння тощо. Передбачив (1940) мезозатони, 1942 перший запропонував коваріантне формулювання квантової теорії поля, 1955 розробив теорію квантових, колективних рухів тощо. Нобелівська премія, 1965. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1964.

ТОМОФЛЮОРОГРАФІЯ — метод рентгенологічного пошарового дослідження організму людини, оснований на використанні методів *томографії* і *флюорографії*. При Т. зображення тканинного шару проєкціюється на флюоресцюючий екран рентгеновського апарату, а з екрана фотографується на плівку. Велика кількість пошарових знімків (томограм) дає можливість досконаліше досліджувати організм, полегшує діагностування туберкульозу легень, пухлин стравоходу, легень, нирок тощо.

ТОМСЕН (Thomsen) Вільгельм Людвіг Петер (25.I 1842, Копенгаген — 12.III 1927, там же) — дат. мовознавець, чл.-кор. Петерб. АН (з 1894). Професор Копенгагенського ун-ту (1887—1913). Автор праць з заг. мовознавства, з фінно-угорських, порських та ін. мов. Розшифрував *орхон-еписейські написи* (1893).

Тел. Рос. перекл. — Історія язикознавства до кінця XIX века. М., 1938.

ТОМСОН (Thomson) Джозеф Джон (18.XII 1856, Чітем-Гілл, поблизу Манчестера — 30.VIII 1940, Кембрідж) — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1884: 1915—20 — президент), почесний член АН СРСР (з 1925). Закінчив Оуенс-коледж в Манчестері (1876) і Трініті-коледж Кембріджського ун-ту (1880). В 1884—1919 — професор Кембріджського ун-ту і керівник Кавендішської лабораторії. Т. — один з основоположників електронної теорії металів. Розвинув теорію електромагн. поля. Запровадив поняття про електромагн. масу, зумовлену магн. полем рухомого електр. заряду. Відкрив 1897 *електрон* та визначив його заряд і масу, запропонував 1903 одну з перших моделей атома, досліджував електричні розряди в газах. Пояснив походження суцільного спектра *рентгеновського проміння*, теоретично обґрунтував *розсіяння світла* вільними електронами. Нобелівська премія, 1906.

ТОМСОН (Thomson) Джордж Паджет (3.V 1892, Кембрідж — 10.IX 1975, там же) — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1930). Син Дж. Дж. Томсона. Закінчив Кембріджський ун-т (1914). Наук. праці — з атомної і ядерної фізики, квантової механіки, аеродинаміки тощо. Відкрив дифракції електронів [1926—27, незалежно від Л. Джермера (1896—1971) і К. Дж. Девіссона] експериментально довів існування

Е. С. Томберг.

Г. О. Томенко.

Е. М. Томі.

Г. О. Томенко. Широке поле. 1974.

лову природу. Нобелівська премія, 1937.

ТОМСОН Олександр Іванович [3 (15).VI.1860, поблизу м. Дертта, тепер Тарту — 27.XI.1935, Олеса] — рос. та укр. рад. мовознавець: чл.-кор. Петерб. АН (згодом — АН СРСР) з 1910. Закінчив Петерб. ун-т (1882). Професор Новоросійського (тепер Одеський) ун-ту (1897 — 1932). Організував при університеті в Одесі один з перших у дореволюц. Росії кабінет експериментальної фонетики. Автор праць: «Історична грамматика сучасної вірменської мови м. Тифліса» (1890), «До синтаксису й семасіології російської мови» (1903), «Загальне мовознавство» (1906), «До питання про виникнення родово-знахідного відмінка в слов'янських мовах» (1908) та ін. Укр. мові присвячено розвідки: «Про дифтонгізацію е, о в українській мові», «Пом'якшення і ствердження губних в українській мові» (обидві — 1927), «Замітки про південноукраїнське і з о, е» (1929).

Ю. О. Карпенко.

ТОМСОН (Thomson), лорд Кельвін Уільям (26.VI.1824, Белфаст — 17.XII.1907, Ларс, поблизу Глазго, похований у Вестмінстерському абатстві) — англійський фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1851; 1890 — 95 — президент), почесний член Петерб. АН (з 1896). Закінчив Кембріджський ун-т (1845). Наук. праці стосуються різних розділів фізики, математики й техніки. Зокрема, ряд праць присвятив застосуванню ряду Фур'є до питань фізики, розробив 1845 електр. метод одержання зображень. Запровадив (1848) поняття абсолютної температури та абс. температурної шкали, яку названо на його честь шкалою Кельвіна. Виявив (1851) зміну електр. опору феромагнетиків при їх намагнічуванні (див. Томсона явище у феромагнетиках). Заснував теорію електромагн. коливальн. термоелектричних явищ (див. також Томсона явище термоелектричне). Незалежно від Р. Клаузіуса сформулював (1851) друге термодинаміки начало і запровадив поняття розсіювання енергії. Висловив гіпотезу про «теплову смерть» Всесвіту (див. Космологічні парадокси). Спільно з Дж. П. Джоулем 1853—54 відкрив явище зміни т-ри газу при його адиабатичному протіканні через пористу перегородку — т. з. явище Джоуля — Томсона, що його широко застосовують для одержання низьких т-р. Наукові дослідження Т. стосуються також проблем гідродинаміки, зокрема мор. припливів, поширення хвиль на поверхні тощо. Винайшов багато вимірювальних приладів.

ТОМСОНА ЯВИЩЕ у феромагнетиках — зміна питомого електричного опору ρ феромагнетиків при намагнічуванні їх у зовн. магнітних полях (див. Феромагнетизм). Належить до гальваномагнітних явищ. В Т. я. виявляється специфічна особливість феромагнетиків — самочинна намагніченість. В слабких полях опір ρ може як зменшуватись, так і збільшуватись, а в сильних полях він завжди

зменшується із зростанням напруженості поля. Залежно від кута α між векторами густини електричного струму і напруженості магн. поля розрізняють позовдовжн. ($\alpha = 0$) і поперечне ($\alpha = 90^\circ$) Т. я. Відкрив 1851 У. Томсон.

ТОМСОНА ЯВИЩЕ ТЕРМОЕЛЕКТРИЧНЕ — явище виділення або поглинання теплоти (теплоти Томсона) в неоднорідно нагрітому провіднику з електричним струмом, додатково до Джоулевої теплоти (див. Джоуля — Ленца закон). Пояснюється тим, що електрони на гарячому кінці провідника мають більшу енергію і швидкість, ніж електрони на холодному кінці. Крім того, в напівпровідниках концентрація вільних електронів або дірок збільшується із зростанням температури. Тому за наявності перепаду т-р виникає потік вільних носіїв заряду від гарячого кінця напівпровідника до його холодного кінця. Він призводить до виникнення електрорушійної сили (ерс), яка компенсує цей потік. Наявність такої ерс спричинює виникнення теплоти Томсона. Кількість теплоти Томсона Q обчислюють за формулою $Q = sIt\Delta T$, де I — сила струму, t — час, ΔT — перепад т-р, s — коеф. Томсона, що залежить від т-ри і матеріалу провідника. Відкрив 1856 У. Томсон.

ТОМСЬК — місто, обласний та районний центр РРФСР. Розташований на правому березі р. Томі. 2 залізничні станції, річковий порт, аеропорт. 459 тис. ж. (1983). Поділяється на 4 міських райони. Засн. 1604 як укріплення пункт. У 1804 — 1925 — губерньський центр. У 1880 засновано перший в Азіат. частині Росії ун-т (відкрито 1888), 1896 — технологічний ін-т (відкрито 1900). З 80-х рр. 19 ст. до 1917 Т. — місце політ. заслання. Перший марксистський гурток виник 1894 серед студентів ун-ту. С.-д. групу створено 1896. З ініціативи томських соціал-демократів 1901 створено Сибірський союз РСДРП; 1903 оформлено Томську міську орг-цію РСДРП. Трудящі міста брали активну участь у революції 1905—07. В Т. вели

революц. роботу С. М. Кірова (1904—08) і В. В. Куйбишев (1907—10). Рад. владу проголошено 6 (19).XII.1917. З 1944 Т. — обл. центр. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1980). Т. — один з важливих пром. центрів Зх. Сибіру. Провідна галузь пром-сті — машинобудування (виробничі об'єднання «Сибкабель», «Сибелектромотор» та «Контур»; заводи: підшипниковий, електроламповий, ріжучих інструментів, по виробництву манометрів тощо). Серед ін. підприємств — з-ди: гумового взуття, хіміко-фармацевтичний; оліїцеха й сірниківо-ф-ки; лісопром., меблевий та меблево-дзеркальний комбінат. Харч. і буд. матеріалів пром-сть. У Т. — філіали Сибірського відділення АН СРСР та наук. центру АМН СРСР. 6 вузів, у т. ч. Томський університет, 17 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., муз., юного глядача та ляльок. Краєзнавчий і худож. музеї. Сибірський бот. сад.

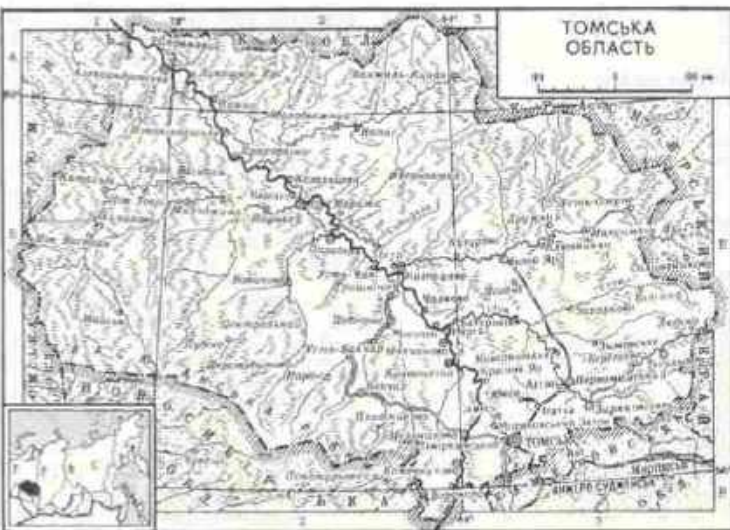
ТОМСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 13.VIII.1944. Площа 316,9 тис. км². Нас. 921 тис. чол. (на 1.I.1983). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, білоруси, татари та ін. Міськ. нас. — 68 %. Поділяється на 16 районів, має 4 міста та 11 с-ш міськ. типу. Центр — м. Томськ. Т. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Область розташована в пд.-сх. частині Західно-Сибірської рівнини, в середній течії Обі, яка ділить її територію на дві частини: лівобережну, зайняту широкою озерно-болотною Васюганською рівниною, та правобережну — значно підвищену. На Пд. Сх. — відрог Кузнецького Алатау. В надрах Т. о. — поклади нафти та газу (Західно-Сибірська нафтогазоносна провінція), торф, буд. матеріали, великі запаси підземних вод (Зх.-Сибірський артезіанський район). Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня —19, —21°, липня +17, +18°. Опадів 400—550 мм на рік. Найбільша ріка — Об (у межах Т. о. протікає протягом бл. 1100 км). Гол. її притоки: Том, Чулим,

Дж. Дж. Томсон.

У. Томсон.

М. В. Томський.

Тон Дик Тханг.

М. В. Томський. Пам'ятник В. І. Леніну у Берліні. Граніт. 1970.

Кеті, Тім (праві), Парабель, Васюган (ліві) та ін. В області багато озер, бл. 30 % території заболочено. Переважають дерново-підзолисті й торфяно-болотні ґрунти. В пд.-сх. частині — сірі лісові, а також виділені й опідзолені чорноземи. Під лісом (береза, осика, сосна, кедрова сосна, ялиця, ялина) 61 % території. За роки Рад. влади в Т. о. створено важку пром-сть, у т. ч. машинобудування та металообробку (електротех., приладобудування, інструм. та підшипникове виробн.), важке машинобудування та ін. галузі. Підприємства цих галузей розміщені гол. чин. у Томську та Колпашево. На значних запасах деревини базується лісова та деревообр. пром-сть (лісопром. комплекс в Асіно, Колпашево, Білому Яру). Розвиваються харч. (м'ясна, маслосиробна, мол., борошномельно-круп'яна, рибна) та легка (працює гол. чин. на довізній сировині) галузі. Нафтодобувна пром-сть. У Томську — хімічний завод. Створено пром-сть буд. матеріалів. Для с. г. області характерна значна концентрація та спеціалізація виробництва. Провідна галузь — м'ясо-мол. тваринництво. Розвинуті також хутровий промисел та кліткове звіринництво. Вирощують зернові, технічні (у т. ч. льон) та кормові культури, картоплю, овочі (у закритому ґрунті). Гол. види транспорту — водний та автомобільний. Судноплавство на ріках Обі, Томі та їхніх притоках. Залізниця: Тайга — Томськ — Асіно — Білий Яр. Автобусні лінії: Томськ — Асіно, Томськ — Юрга, Томськ — Бакчар. Розвинутий повітр. і трубопровідний (нафтопроводи: Александровське — Нижньовартовськ, Александровське — Томськ — Анжеро-Судженськ, газопровід Нижньовартовськ — Томськ — Кузбас) транспорт. У Т. о. — філіали Сибірського відділення АН СРСР та наук. центру АМН СРСР, 6 вузів, у т. ч. Томський університет, 19 серед. спец. навч. закладів. Музеї: худож. та краєзнавчий — у Томську (з філіалом у м. Колпашево), політ. засланих-більшовиків — у Нарім. Театри: драматичний, юного глядача, музичний та ляльков. у Томську. На території Т. о. — понад 20 будинків і баз відпочинку.

ТОМСЬКИЙ Микола Васильович [н. 6 (19).XII 1900, с. Рамушево, тепер Староруського р-ну Новгород. обл.] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1960), дійсний член АМ СРСР (з 1949; 1968 — 83 — президент), Герой Соціалістичної Праці (1970). Член КПРС з 1950. В 1923—27 навчався в Ленінгр. художньо-промислому технікумі у В. Лішова. Твори: композиція «Танкіст» (1934); пам'ятники — С. М. Кірову в Ленінграді (1938), В. І. Леніну у Воронежі (1940), в Орлі (1949), в Мурманську (1957), у Володі (1958), а Куйбишеві (1960), в Берліні (1970) і Ташкенті (1974); П. Р. Аванасенку в Белгороді (1944—49), двічі Герою Рад. Союзу І. Д. Черняховському у Вільноброді (1950), М. В. Гоголю (1952) і М. В. Ломоносову (1953, обидва

— в Москві), П. С. Нахімову в Севастополі (1959), Льоні Голикову в Новгороді (1964), М. І. Кутузову в Москві (1973); бюсти-монументи, встановлені на батьківщині тричі Герою Рад. Союзу І. М. Кожедуба в с. Ображіївці Сум. обл., двічі Герою Рад. Союзу П. О. Покришева в м. Голіє Пристані Херсон. обл. (обидва — 1949). Т. — автор багатьох портретів — М. Гарсва (1947), франц. робітника Ж. Гельтона (1954), мексиканського художника Дієго Рівери, волгогр. робітника (обидва — 1956—57) та ін. Твори Т. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді та ін. музеях. З 1948 — професор Моск. художнього ін-ту ім. В. І. Сурикова. Делегат XXIV — XXVI з'їздів КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР. 1941, 1947, 1949, 1950, 1952, 1979. Ленінська премія, 1972.

Тал. Прекрасное и народ. Сборник статей. М., 1961.

Лит.: Минина В. Б. Николай Томский. М., 1980. Д. М. Колесникова.

ТОМСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

імені В. В. Куйбишева — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР, найстаріший вуз Сибіру та Далекого Сходу. Засн. 1880. В 1934 ун-ту присвоєно ім'я В. В. Куйбишева. В 1983/84 навч. р. в Т. у. було 12 ф-тів: істор., філол., юрид., екон., фіз., радіофіз., фізико-тех., механіко-матем., прикладної математики та кібернетики, хім., геолого-геогр., біолого-ґрунтовий, на яких навчалось 8,3 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 6,1 тис. Є ф-т підвищення кваліфікації викладачів вузів, вечірнє, заочне та підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — 3 в.-д. ін-ти: Сибірський фізико-тех., прикладної математики та механіки, біології та біофізики; обчислювальний центр; Сибірський бот. сад; б-ка (фонд понад 3,5 млн. одиниць зберігання); музеї В. В. Куйбишева, археології та етнографії Сибіру, зоологічний, палеонтологічний, мінералогічний; гербарій ім. П. М. Кривоша. Ун-т видає журн. «Фізика». В Т. у. навчалися і вели революц. роботу С. М. Кіров, В. В. Куйбишев. За роки Рад. влади ун-т підготував бл. 40 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1967) та орденом Жовтневої Революції (1980).

О. П. Бичков. **ТОМЧАНІЙ** Михайло Іванович (16.VII 1914, с. Горяни, тепер у складі м. Ужгорода — 19.I 1975, Ужгород) — укр. рад. письменник. У 1936 закінчив Мукачівську торг. академію (технікум). Під час угорської окупації Закарпаття працював поштовим службовцем у містах Угорщини. З 1945 жив в Ужгороді. Перша книга оповідань і гуморесок «Шовкова трава» (1950). Автор повістей «Наша сім'я» (1953), «Терезка» (1957), «Вітчим» (1962), «Скрипка — його молодість» (1968), романів «Жменки» (1961—64), «Тихе містечко» (1969), «Брати» (1972), кількох збірок оповідань та ін. творів, у яких відобразив розквіт оновленого Закарпат-

тя, духовну красу рад. людини. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. В. С. Пол. **ТОН** (від грец. *tonos* — натяг, напруга) в м у з и ц і — 1) Звук, що має точно визначену висоту. Може бути чистим синусоїдальним коливанням (чистий Т.) або містити в собі гармонічні призвуки і шуми. 2) *Інтервал* в $\frac{1}{4}$ октави (велика секунда, зменшена терція, двічі збільшена прима). 3) Ступінь ладу: 1 ступінь — основний Т., II і VII — ввідні. 4) Звук *акорду* (Т. основний, терцовий, квінтовий, септимовий). 5) Частковий Т. — *обертон*. 6) Звук для тонального настроювання муз. інструмента або слуху співака. 7) Якість звучання інструмента; Т. м'який, Т. рівний тощо. Див. *Тональність*.

ТОН в образотворчому мистецтві — одна з основних характеристик кольору (поряд з його яскравістю і насиченістю), яка визначає його відтінок. У живописі Т. наз. також основний відтінок, який узагальнює і підпорядковує собі всі кольори твору і надає кольориту цілісності. В тональному живописі фарби підбираються таким чином, щоб кольори могли об'єднатися спільним Т. Терміном «тон» визначають також ступінь яскравості кольору.

ТОНАЛЬНІСТЬ — у музиці висотне положення ладу, що визначається абсолютною висотою основ. тону (*тоніки*). Лад виражає функціональний зв'язок та інтервальні співвідношення; Т. — абсолютну висоту звуків ладу. Єдиність ладу і Т. виражається терміном «латональність» (замість нього на практиці використовують термін «тональність»). Назва тональності складається з назв тоніки і ладу (напр., ля-бемоль мажор). У сучас. 12-звучковій муз. системі кожний лад можна викинути у 12 Т. (за числом ступенів хроматичної гамми). У великих муз. творах поряд з гол. Т. є кілька побічних, їх підпорядкованих. Поняття «тональність» у серед. 19 ст. запровадив бельг. композитор і музикознавець Ф. Ж. Фетіс.

ТОНГА, Королівство Тонга — держава в пд.-сх. частині Тихого ок. Розташована на островах тієї ж назви, що включають три островні групи: Вавау, Хаанай, Тонгатапу та бл. 150 окремих дрібних островів. Населення — переважно *тонганці*. Офіц. мови — тонганська та англійська.

Державний лад Т. — конституційна монархія. Діє конституція 1875 з наступними змінами. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — король. Законодавчий орган — однопалатна Законодавча асамблея; виконавчий — уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Острови архіпелагу Т. простягаються двома паралельними смугами. Зх. смугу (довж. понад 700 км) становлять гористі вулканічні острови заввишки до 1031 м, східну — невисокі острови коралового походження. Клімат тропічний, морський. Пересічна т-ра січня +26, серпня +20°. Опади бл. 2000 мм на рік. Поширені вологі тропічні ліси на червоноземних ґрунтах.

Історія. В 2-му тис. до н. е. о-ви Т. заселили *полінезійці*. В 10 ст. тут виникли перші держ. утворення з спадковою владою вождів. У 17 ст. групу островів Т. відкрили голл. мореплавці. В 1845 островні групи було об'єднано під владою вождя о-вів Хаатай. За володіння Т. точилися боротьба між Великобританією, Німеччиною та США. В 1900 за договором «дружби» між Т. і Великобританією королівство Т. було проголошено само-

ТОНГАНЦІ — народ, основне населення о-вів *Тонга* (Полінезія). Чисельність — 94 тис. чол. (1978, оцінка). Мова Т. — тонганська, полінезійської групи (див. *Полінезійські мови*). За релігією більшість Т. — протестанти. Антропологічно і за культурою близькі до ін. полінезійських народів, хоч певною мірою зберегли свою культурну самобутність. Осн. заняття Т. — землеробство.

ТОНГАРІО — нац. парк у Новій Зеландії, в центр. частині о. Північного. Пл. 67,4 тис. га. Засн. 1894. Поверхня гориста, заввишки до 2797 м (вулкан Руапеху). Район активного вулканізму (найбільші вулкани Руапеху, Нгаурухое, Тонгаріо). Є термальні джерела. Переважають дуби, вічнозелені чагарники з різноманітними субтропічними деревами. З тварин характерні олені, свиня дика, опосуми; серед птахів — численні папуги (червонолобий, зелений нестор), північний ківі, славкові. На тер. Т. — ботанічний сад, де зібрано понад 450 видів місц. флори. Дві ділянки парку пл. 14,8 тис. га охороняються як абсолютні заповідні. Туризм, спорт, рибальство.

ТОН ДИК ТХАНГ (Tôn Đức Thắng; 20.VIII 1888, пров. Лонг-сюєн — 30.III 1980, Ханой) — держ. діяч СРВ. Член Компартії В'єтнаму (КПВ) з 1930. Н. в сел. сім'ї. В 1912—19 перебував на службі у ВМФ Франції, учасник Чорноморського повстання французького флоту 1919. В 1920 повернувся на батьківщину, брав активну участь у революц. боротьбі. В 1929—45 перебував на заслання на о. Пуло-Кондор. З 1951 — член ЦК Партії трудящих В'єтнаму (з 1976 — КПВ). В 1955—60 — голова Постійного к-ту Нац. зборів ДРВ. 1960—69 — віце-президент ДРВ. У 1951—55 — голова Постійного к-ту Лєн-В'єту (Нац. фронту), 1955—76 — голова Президії ЦК Вітчизняного фронту В'єтнаму (ВФВ), з 1977 — почесний голова ВФВ. У 1969—76 — президент ДРВ, 1976—80 — президент СРВ. Нагороджений орденами Леніна і Жовтневої Революції. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1955.

ТОНЗИЛІТ (від лат. tonsillae — мигдалеподібні залози) — запалення мигдаликів. Здебільшого уражаються піднебінні мигдалики. Розрізняють гострий Т. (див. *Ангіна*) та хронічний Т., який розвивається після перенесених ангін і деяких інфекційних захворювань. В розвитку Т. велику роль відіграє мікробна (стрептокок і аденовірус) *алергія*. Хронічний Т. нерідко супроводжується субфебрильною т-рою (див. *Субфебрилітет*), хворий відчуває дряпання, невеликий біль у глотці, спостерігаються виразки слизової оболонки, гвоєнки мигдаликів, розростання *сполучної тканини* тощо. Розрізняють просту форму хронічного Т. (для неї характерні лише місцеві *симптоми* — біль у горлі) і токсико-алергічну (для якої характерні заг. явища — *лімфаденіт*, зміна з боку серця та ін.). Перевіг хронічного Т. може ускладнитися *ревмокардитом*,

сепсисом тощо. Лікування: простих хронічних форм — промивання лакун мигдаликів розчинами антибіотиків, фізіотерапія; при токсико-алергічній — хірургічне (видалення мигдаликів — тонзилектомія).

ТОНІКА (від тон) — 1) Головний стійкий звук *ладу* (1 ступінь *гамми*), до якого тяжіє решта звуків (див. *Тональність*). Позначається римською цифрою I і літерою Т. 2) Назва *тризвучка* — акорду, побудованого на I ступені (тоніці) ладу. Див. також *Гармонія* в музиці.

ТОНІЧНИЙ ВІРШ — система віршування. Див. *Акцентний вірш*. **ТОНКА КИШКА** — відділ *кишечника* хребтних тварин і людини, що міститься між *шлунком* і *товстою кишкою*. У рослиноїдних тварин Т. к. найдовша (27—49 м), у м'ясоїдних — найкоротша (0,8—1,3 м). У людини, як і у всіх ссавців, Т. к. поділяється на *дванадцятшлунку кишку*, порожню й клубову кишку. Довжина Т. к. бл. 6—7 м. Діаметр Т. к. в початковому відділі становить 48 мм, а в місці звуження в товсту кишку — 27 мм. Стінки всіх відділів Т. к. складаються з слизової, підслизової, м'язової і серозної оболонок. В стінці Т. к. є травні залози, які виробляють кишковий сік. В просвіт Т. к. виділяються також секрет великих травних залоз: печінки та підшлункової залози — жовч і підшлунковий сік, які сприяють інтенсивному перетравленню (див. *Травлення*) їжі і всмоктуванню поживних речовин. Стінки Т. к. багаті на кровоносні та лімфатичні судини і *сплетення нервові*. Перетравлення та всмоктування їжі в Т. к. супроводжується скоротливою активністю її стінок, що забезпечує перемішування, розтирання та просування (див. *Перистальтика*) *хілусу* по кишечнику. Див. також *Травна система*.

ТОНКАЛЬ Володимир Юхимович (н. 12.IV 1936, Київ) — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1961. Після закінчення (1958) Київ. політех. ін-ту працював на Донецькому металург. з-ді. З 1961 — в Ін-ті електродинаміки АН УРСР. Осн. праці — у галузі теорії електр. кіл, теорії і практичного застосування силових напівпровідникових та електроматри. перетворювачів електр. енергії, оптимізації їхніх конструкцій та енерг. показників. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

ТОНКОВ Володимир Миколайович [2 (14).I 1872, с. Коса, тепер Перм. обл. — 6.X 1954, Ленінград] — рос. рад. анатом, академік АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки РРФСР (з 1934), генерал-лейтенант мед. служби. Член КПРС з 1932. В 1895 закінчив Військ.-мед. академію (Петербург). В 1905—15 — професор Казан. ун-ту, з 1915 — Військ.-мед. академії (1917—25 — її начальник). Праці з питань нормальності і порівняльної анатомії, ембріології та гістології судинної системи людини і тварин. Т. вперше описав багатоядерні клітини плоского епі-

врядною д-вою під протекторатом Великобританії. За англо-тонганською угодою 1968 брит. контроль над островами було ослаблено. 4.VI 1970 проголошено незалежність королівства Т. В 1981 Т. встановила дипломатичні відносини з СРСР. Н. П. *Челішніца*. **Господарство**. Т. — слаборозвинута агр. країна. Основа економіки — вирощування бананів і томатів на експорт та виробн. копри. Більшість с.-г. угідь належить королівській сім'ї. Поширена оренда землі.

Головні експортні культури — кокосова пальма, банани, томати. Для власного споживання вирощують батат, ямс, таро, цитрусові тощо. Розводять велику рогату худобу, свиней, кіз, домашню птицю тощо. Рибальство, заготівля деревини. Пром.-сть представлена невеликими підприємствами по переробці с.-г. сировини. Довж. автошляхів — понад 300 км. Гол. мор. порти — Нукуалофа і Неафу. З Т. вивозять копру, банани, томати; довозять машини і устаткування, пром. товари та продовольство. Гол. торг. партнери — Нова Зеландія, Австралія та Японія. Грош. одиниця — паанга. 1 паанга = 1 долару США (1982). **Лит.**: Страны и народы. Австралія и Океанія. М., 1981; Океанія. Справочник. М., 1982.

ТОНГА ЖОЛОБ — глибоководний жолоб у пд.-зх. частині Тихого ок. Простягається на Сх. від о-вів Тонга, між о-вами Самоа та жолобом Кермадек. Довж. 1600 км, глб. до 10 882 м (найглибший після Маріанського жолоба). Район значної сейсмічності.

Герб Тонга.

ТОНГА

Площа — 699 км²
Населення — близько 100 тис. чол. (1982, оцінка)
Столиця — Нукуалофа

ТОНКОНІГ

тецію; застосував метод рентгеноскопії для вивчення анатоміч. будови органів. Створив школу анатомів. Нагороджений 2 орденами Леніна та ін. орденами, медалями.

ТОНКОГІГ (Роа) — рід трав'янистих рослин родини злакових. Багаторічні, рідше однорічні трави з вологовидним суцвіттям. Колоски дво- або багатоквіткові. Бл. 300 видів, поширених в помірних і холодних зонах земної кулі (в тропіках — тільки в горах). В СРСР — 100 видів, в т. ч. на Україні — понад 20. Багато видів Т. — цінні кормові трави. В УРСР найбільше значення мають Т. лучний (P. pratensis), звичайний (P. trivialis) і Т. болотний (P. palustris) — багаторічні кореневищні низові злаки, які хоча й їдять тварини. Т. лучний — рослина з великою кількістю прикореневих листків; поширений на низинних, заплавах і суходільних луках Полісся і Лісостепу та на полонинах в Карпатах. Використовується для створення культурних пасовищ і газонів. Т. звичайний поширений на заплавах луках і болотах Полісся. Т. болотний росте на вологих луках і болотах.

ТОНКОРУННІ ВІВЦІ — породи і породні групи овець з густою, однорідною вовною, що складається з пухових волокон. На 1 см² площі шкіри у них 4—11 тис. волокон 64—80 якості, які мають хвилясту звитість і зовні покриті великою кількістю жиропоту. Т. в. дають найвищі настриги вовни (барани 8—12 кг і до 32 кг, матки 4—6 кг і до 18 кг), з якої виготовляють найцінніші вовняні вироби високої якості. Т. в. поділяються на вовнової (грозненські віллі, азербайджанський ірський меринос, ставропольська порода овець та ін.), вовново-м'ясні (асканийська порода овець, радийський меринос, алтайська і казахська породи), м'ясо-вовнової (прекос, казахський архаромеринос, казахська тонкорунна, вятська, красноярська породи та ін.). Всього в СРСР розводять 19 вітчизн. порід тонкорунних овець, поголів'я яких разом з їхніми помісями становить 63—68 % від заг. кількості породних овець. Т. в. вимогливі до умов годівлі й утримання. Розводять їх у Європ. частині СРСР, на Поволжі, в Сибіру, Киргизії, Казахстані. Т. в. часто наз. мериносами. Див. також Віллі світська.

ТОНКОСТІННІ КОНСТРУКЦІЇ — будівельні конструкції, що їхні основні несучі елементи виготовлено з тонких листів або плит. Є водночас несучими конструкціями й огорожувальними конструкціями будинків і споруд. Особливості Т. к. — економічність, висока несуча здатність, легкість і архітектурна виразність форм, найчастіше просторових (див. також Просторова система в будівельній механіці). Тонкостінними конструкціями є куполи, оболонки, склепіння, силосні споруди, складки (див. Складчасті конструкції), резервуари, башти (напр., сталевих циліндричних шахтних коптів) тощо. Тонкостінними роб-

лять також деякі конструктивні елементи (напр., гнуті профілі металевих конструкцій). Т. к. виготовляють з сталі (товщ. листів до 2—6 мм, див. також Листові конструкції), сталеві конструкції, залізобетону (приведення товщ. плит — до 6—7 см), армоцементу (див. Армоцементні конструкції), деревини (зокрема, клеєні конструкції) або пластмас.

ТОНКОТІЛ, лангур (Pygathrix, синонім Semnopithecus) — рід мавп род. мартишкових. Довж. тіла 43—78 см, хвоста 53—106 см. Тіло видовжене, голова кругла з укороченою лицевою частиною, зацічні мішки відсутні. Кінцівки тонкі, довгі. Волоссяний покрив в осн. однотонний буруватий, сіруватий або чорнуватий, у Т. неміського — строкатий, дуже яскравий. Т. поширені в Пд.-Сх. Азії і на прилеглих о-вах. Живуть в рівнинних і гірських лісах. Тримються групами до 40 особин. Живляться плодами, листками, квітками і т. п. Вагітність 180—210 діб. В роді 14 видів, з них найвідоміший гульман (P. entellus), що його в Індії вважають священною твариною, Т. неміський (P. nemaeus) — рідкісний, включений до Червоної книги. Т. наз. також мавп ін. родів, напр. власне лангурів (Presbytis), ринопитеків (Rhinopithecus).

ТОНЛЕСАН — озеро на п-ові Індокитай, у Кампучії. Див. Сан-Тонна (франц. tonne) — 1) Позасистемна одиниця маси. Розрізняють: метричну Т., яка дорівнює 1000 кг; брит. довгу Т., яка відповідає 1016,05 кг; брит. коротку Т., що дорівнює 907,18 кг. 2) Міра об'єму приміщення для вантажу (у судноплаванні). Цій, т. з. реєстровій, Т. відповідає 2,83 м³.

3) Ядерний еквівалент тринітрогену. Дорівнює 4,2 · 10⁹ Дж. **ТОННАЖ** (від франц. tonnage) — вимірник перевізної здатності судна або сукупності суден, який визначають такими показниками: тонною повної вантажопідйомності (deadweight) і реєстровою тонною. **ТОННО-КІЛОМЕТР** — вимірник вантажообороту на залізничному, водному, автомобільному, повітряному і сухопутному транспорті, а також один з вимірників перевізної роботи, виконаної рухомим складом транспорту. Розрізняють Т.-к. тарифні (визначають, як правило, за найкоротшими тарифними відстанями) та експлуатаційні (визначають за фактично пройденими відстанями).

ТОННО-МІЛЯ — одиниця виміру транспортної роботи морського судна. Кількість Т.-м. обчислюють, множили вагу перевезеного судном вантажу в тоннах на пройдену судном відстань у мор. милях. Мор. миля дорівнює довжині 1' земного меридіана, тобто 1,852 км. В СРСР Т.-м. застосовують для планування й обліку вантажообороту суден морського транспорту.

ТОНУС (лат. tonus, від грец. τόνος — напруга) — стан тривалого скорочення або напругу м'язів і тривалого збудження нервових центрів без виявленої стомленості. Т. скелетних м'язів забезпе-

чує підтримку позн тіла; Т. гладеньких м'язів травних органів, сечового міхура, матки, кровоносних судин та ін. регулює тиск в цих органах, а також підтримує кров'яний тиск на певному рівні. М'язовий Т. в цілісному організмі підтримується діяльністю різних відділів центр. нервової системи, зокрема ретикулярної формції. При тонічному збудженні нервових центрів з них безперервно надходять до органів імпульси нервові, які забезпечують певний функціональний стан органів і тканин, напр. Т. центрів блукаючого нерва і симпатичної нервової системи регулює діяльність серця.

ТОНХАКІ ПОВСТАННЯ — одне з найважливіших антифеод. і антиколоніальних повстань у Кореї 1893—94. Причиною повстання було погіршення становища селянства після укладення 1879 японсько-кор. договору, який поклав початок закабаленню Кореї япон. буржуазією. Назву здобуло від реліг. секти Тонхак («східне вчення»), члени якої брали участь у повстанні. Центром повстання був повіт Чхонджу пров. Чхунчхондо. До весни 1893 заворушення поширилися на центр. і пн. провінції.

В травні 1893 повстання було розгромлене урядовими військами, чому сприяла капітулянтська позиція його керівництва з секти Тонхак. У січні 1894 почалося повстання в пров. Чолладо (Пд. Корея). В травні 1894 повстання поширилося також на ін. провінції. В червні 1894 кор. уряд звернувся по допомогу до Китаю, який направив у район повстання свій загін. Японія, скориставшись з цього, при сприянні США і Великобританії розв'язала війну проти Китаю (1894—95), окупувала Корею. До повстання приєднались всі патріотичні сили Кореї. 23.XI 1894 япон. війська, які об'єдналися з кор. урядовими і добровільними каральними загонами, завдали поразки повстанцям. У грудні япон. війська придушили повстання. Але окремі збройні виступи селян тривали до кінця 1895.

ТОНЮК Дмитро Федорович (29.VII 1924, с. Річка, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл. — 17.I 1977, Косів, Івано-Фр. обл.) — укр. рад. майстер худож. різьблення на дереві, засл. майстер нар. творч. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Навчався у Я. та В. Тонюків. Виготовляв декоративні тарілки, рами для портретів, обкладинки для альбомів і книжок, скриньки, прикрашені різьбленням та інкрустацією. У композиціях поєднував геом. мотиви гуцульського орнаменту з сюжетно-тематичним зображенням. Твори зберігаються в музеях Києва, Івано-Франківська, Коломиї.

ТОПАЗ (грец. τόπαζος) — мінерал класу силікатів. Al₂(F, OH)₂(SiO₄). Симгонія ромбічна. Густ. 3,4—3,64. Твердість 8. Безбарвний, жовтий, голубий, зелений, рожевий, червонуватий. Близьк скляний. У Рад. Союзі родовища Т. є в РРФСР (Урал, Забайкалля), на Україні (Волинь); за рубежом — у Норвегії, Бразилії, Мадагаскарі, Шрі-Ланці. Т. одержують і штучно. Прозорі безбарвні й

Д. Ф. Тонюк. Декоративне блюдо. Дерево, інкрустація. 1975.

Тонкогиг лучний:
1 — нижня частина рослини;
2 — верхня частина рослини (подіть);
3 — колосок.

Тонкотіл. Гульман.

гарно забарвлені Т. використовують як *дорожні каміні*.

ТОПАЧЕВСЬКИЙ Вадим Олександрович (н. 16.VII 1930, м. Черкаси) — укр. рад. зоолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1961. Спів О. В. *Топачевського*. У 1953 закінчив Київ. ун-т. З 1956 працює в Ін-ті зоології АН УРСР (з 1973 — директор). Основні праці з питань систематики, філогенії, екологічної морфології, зоогеографії викопних і сучас. ссавців. Один з засновників наук. напрямку на Україні — мікропалеонтології. Ряд наук. праць присвячений сліпачковим і хохлам, а також пізньопліоценовим комахоїдним і гризунам України. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ТОПАЧЕВСЬКИЙ Олександр Вікторович [1 (13).III 1897, хутір Бобріка, кол. Тарашанського пов. Київ. губ., тепер Київ. обл. — 1.XII 1975, Київ] — укр. рад. ботанік і гідробіолог, акад. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1952. У 1930 закінчив Київ. ін-т нар. освіти. В 1935—59 працював у Київ. ун-ті (з 1959 — професор), одночасно у 1932—52 — в Ін-ті ботаніки АН УРСР. З 1959 — директор Ін-ту гідробіології АН УРСР. Наукові праці з питань морфології, систематики і філогенії водоростей, з заг. питань *гідробіології*. Виступав з критикою джгутіковської теорії походження водоростей. Досліджував гідробіол. режим штучних водойм, їхній сан. стан, якість води у зв'язку з її цвітінням. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, медалями.

ТОПІЛЬНЯНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1873 — виступ селян с. Топильної (тепер Шполянського р-ну Черкас. обл.) проти насильницького відмежування їхніх земель від поміщицьких, вислідок якого вони втрачали 317 десятини землі, що нею користувалися за *гнелетарними правилами 1847—48*. Починаючи з 31.V (12.VI) 1873 селяни кілька разів виганяли з села мирового посередника і землеміра. 25.VI (7.VII) до села прибув з двома ескадронами драгунів київ. вице-губернатор, який сподівався з допомогою солдатів здійснити грабницьке розмежування. Селяни вчинили опір. Проте заворушення було придушено, 107 селян віддано до суду.

ТОПІНАМБУР, земляна груша (*Heliantus tuberosus*) — багаторічна бульбоплідна рослина родини *складноцвітних*. Стебла прямостоячі, заввишки до 3 м. Нижні листки серцеподібно-яйцевидні, верхні — довгасто-яйцевидні. Суцвіття — кошик із зовнішніми язичковими і внутрішніми трубчастими квітками. Плід — сім'янка. Коренева система добре розвинута, мичкувата. На коротких підземних пагонах утворюється бульби, які містять вуглеводи (18—22%, з них 16—18% інуліну), азотисті речовини й вітаміни С і В. Кормова цінність Т. майже така сама, як картоплі та цукрових буряків: 100 кг бульб містять 24 корм. од. і 1,5 кг перетравного протеїну, а 100 кг зеленої маси — 23 корм. од. і 1,9 кг перетравного протеїну.

Бульби Т. — цінна тех. сировина: їх переробляють на спирт і фруктозу. Батьківщиною Т. є Пн. Америка. В Європу його завезли в 17 ст. В культурі пошир. в багатьох країнах світу. В СРСР його найбільше вирощують на Пн. Кавказі, в Закавказзі, Серед. Азії, на Україні. Урожайність бульб залежно від району і умов вирощування становить 100—300 ц/га, зеленої маси — 200—600 ц/га і більше. На Україні поширені (1983) сорти Т.: Білий врожайний, Білий київський, Вадим. Створено гібриди Т. з соняшником, які за врожайністю зеленої маси і вмістом сухих речовин в бульбах перевищують сорти топинамбура.

ТОПКА — частина *парогенераторів* або *печей*, в якій горять органічне тверде, рідке чи газоподібне паливо і утворюються гарячі димові гази. Тепло топкових газів використовують безпосередньо для технологічних або інших цілей (плавлення, сушіння тощо), а також для нагрівання *робочого тіла* (переважно води або пари), що його потім застосовують у теплообмінних апаратах, парових двигунах та ін. До осн. частин Т. (мал.) належать *пальник* (або сукупність пальників) і *топкова камера* (або *топковий простір*), де відбувається і закінчується горіння. У деяких Т. є *топкові екрани* (системи сталевих труб, всередині яких рухається вода або пароводяна суміш), застосування яких дає змогу захищати («екранувати») стінки топків від налипання *шлаку* і впливу високих т-р, знижувати т-ру димових газів на виході з топків. В Т. парогенераторів продукти згоряння віддають своє тепло *теплоносцеві*, що циркулює по екраних трубах, розміщених на стінках топкової камери. В п'яч. технологічних Т. тепло димових газів використовується у робочому просторі печі для теплової обробки матеріалів (або виробів). Т. для твердого палива бувають шарові (в них горіння протікає частково в шарі палива, частково — в топковому просторі) і камерні (факельні і вихрові, або *циклонні*): для рідкого (мазут) і газоподібного палива — тільки камерні.

ТОПОГРАФІЧНІ КАРТИ — детальні загальногеографічні карти місцевості, по яких можна визначити планове і висотне положення точок. Т. к. — один з видів *карт географічних*.

За масштабом Т. к. поділяють на *оглядово-топографічні* (масштаб 1: 500 000 — 1: 1 000 000), власне *топографічні* карти (1: 5000 — 1: 200 000) і *топографічні плани* (1: 500—1: 2000). Т. к. мають опору *геодезичну сітку* і стабільну систему умовних знаків. Створюють їх у проєкціях: рівнокутній поперечно-циліндричній Гаусса—Крюгера (1: 500 000 і крупніше) та відомої менш поліконічній (1: 1 000 000), які зберігають геом. подібність обрисів місцевості й практично постійний масштаб у всіх напрямках. Осн. методи створення Т. к. — *фототопографічний* (див. *Топографія, Аерофототопографія*). Т. к. складають на окремих аркушах, об'єднаних єди-

ною системою розграфлення та номенклатури. Вони відображають водні об'єкти (річки, озера тощо), рельєф у горизонталях, рослинність, населені пункти, шляхи, деякі об'єкти госп. і культур. призначення, межі тощо. Їх широко використовують при розв'язанні різних завдань в галузі науки, культури, нар. г-ва та оборони країни. Т. к. необхідні для детального вивчення місцевості, орієнтування на ній, для різних інженерних пошуків, при створенні *карт тематичних і карт спеціальних*. Виділяють також Т. к. спеціалізовані, які складають з урахуванням інтересів певної галузі науки або практики; *фотографічні*, при створенні яких поєднують фотографічне зображення з штриховим малюнком місцевості; розробляють *морські Т. к.* на райони *материкової обмилни*.

ТОПОГРАФІЯ (від грец. *τόπος* — місце і *γράφω* — пишу) — розділ геодезії, що визначає поверхню в геом. і геогр. відношенні й розробляє способи зображення цієї поверхні на площині шляхом створення *топографічних карт* або *планів*. Осн. завдання Т.: розробка та вдосконалення методів знімання місцевості, змісту і класифікації топографічних карт, методики їх створення і поновлення та одержання по них різної інформації. Т. має тісний зв'язок з *картографією*, *ландшафтознавством*, *геоморфологією*, *гідрологією*, *математикою* та ін. науками. Топографічні карти і плани створюють за допомогою топографічних, фототопографічних (див. *Аерофототопографія, Фототриаметрія*) та картографічних методів. При цьому широко застосовують *окомірне знімання*, *бусольне* (див. *Бусоль*), *екерне* (див. *Екер*), *теодолітне* (див. *Теодоліт*), *тахеометричне знімання* і *мензульне знімання*, *фототеодолітне знімання* та *аерофотознімання*. Вибір типу знімання визначають відповідно до розмірів території, строків і заданої точності робіт. Для великих територій найбільш економічною забезпечує аерофотознімання. Фототеодолітне знімання застосовують у гірських районах, мензульне — при зніманнях невеликих ділянок. Для виготовлення дрібномасштабних топографічних карт у Т. використовують космічні фотознімки.

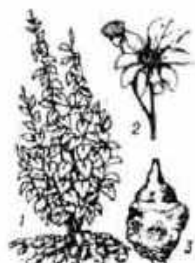
Великомасштабні топографічні знімання здійснено вперше в Зх. Європі в 16 ст. Наземне топографічне знімання одержало розвиток у 18 ст., аерофототопографічне — на поч. 20 ст., космічне — в останній третині 20 ст. Значний вклад у розвиток Т. внесли рад. вчені О. С. Чеботарьов, В. В. Вітковський, М. Г. Відуєв та ін. Сучас. етап розвитку Т. характеризується широким впровадженням засобів автоматизації при створенні топографічних карт. Див. також *Топографія війська*.

Лит.: Господинов Г. В., Сорокин В. Н. *Топографія*. М., 1974.

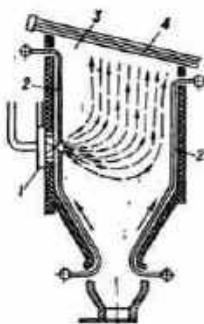
ТОПОГРАФІЯ ВІЙСЬКОВА — спец. військ. дисципліна про способи вивчення та оцінки місцевос-

О. В. Топачевський

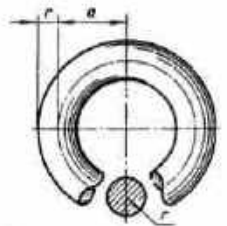
Топинамбур:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — суцвіття;
3 — плід.

Факельна топка:
1 — пальник;
2 — топковий екран;
3 — топкова камера;
4 — конектильна поверхня нагріву.

Тор. Бронзова статуя. Національний музей. Рейк'явік.

Тор.

Тополя біла:
1 — гілка з листками;
2 — суцвіття з тичинковими квітками;
3 — суцвіття з маточковими квітками.

ті, орієнтування на ній і виконання польових вимірів для забезпечення бойової діяльності військ. Т. в. виникла в період створення масових армій, у рос. армії — у 2-й пол. 19 ст. Базується на наук. висновках заг. топографії. Т. в. дає знання про тактичні та захисні властивості місцевості, засоби її вивчення та оцінки під час організації та ведення бойових дій, прийоми і способи орієнтування, правила ведення робочих карт командирів і складання бойових графічних документів і схем місцевості, прогнозування змін місцевості в районі ядерного вибуху. Джерелами інформації про топографічні елементи місцевості є топографічні карти, аерофотознімки, фотосхеми, фотоплани, карти спеціальні, а також результати безпосереднього розвідки. Топографічне забезпечення військ здійснює військ.-топографічна служба (спец. органи штабів, спеціальні війська і установи).

В. С. Северинов.

ТОПОЗЕРО — озеро на Пн. Кар. АРСР. Площа 986 км², глиб. до 36 м. Лежить в улоговині льодовиково-тектонічного походження. Береги розчленовані, багато островів (бл. 100). Живлення переважно снігове. Виник замерає. Через канал та р. Поцьому має стік у Біле м. Після спорудження Кумської ГЕС Т. злилося з Пляозером, утворивши Кумське водосховище. Сплав лісу. Рибальство.

ТОПОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — напрям у бурж. психології, розроблений у 30-х рр. 20 ст. нім. психологом К. Левіном. Намагаючись математично, графічно передати свою концепцію «динамічного поля», за якою особистість і середовище створюють єдиний мотиваційно-силовий комплекс, К. Левін вдався до принципів топології та векторного аналізу. Т. п. виявилася методологічно неспроможною. Проте це була перша спроба запровадити матем. моделі в психологію. Принципи матем. моделювання психіки пізніше був розвинутий кібернетикою.

О. Т. Губко.

ТОПОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР — множина, на якій запроваджено топологічну структуру. Топологічною структурою на множині X наз. задана сукупність Π підмножин, що задовольняє такі умови (аксіоми топології): вся множина X і порожня множина \emptyset належать Π ; об'єднання довільного числа і перетин скінченного числа множин з Π належать Π ; при цьому елементи множини X наз. точками, а множини сімейства Π — відкритими множинами Т. п. (X, Π). В Т. п. можна визначити всі осн. поняття, пов'язані з неперервністю (відкриті і замкнені множини, оклі, граничну точку множини — точку, у будь-якому околі якої є нескінченне число точок цієї множини, тощо). Будь-яка підмножина A Т. п. (X, Π) має природну топологічну структуру, що складається зі всіх перетинів з A відкритих множин Π . Підмножина A разом з цією топологічною структурою називається підпростором Т. п. (X, Π). Є різні види Т. п., напр., хаус-

дорфові простір, бікомпактний (відповідно фінально компактний) простір (у будь-яке відкрите покриття якого можна вписати відкрите скінченне (відповідно зліченне) покриття V).

Прикладом хаусдорфового Т. п. є метричний простір, зокрема евклідові простір. Бікомпактні хаусдорфові Т. п. наз. бікомпактами; метризовані бікомпакти — компактними.

Лит.: Александров П. С., Пасынков В. А. Введение в теорию размерности. Введение в теорию топологических пространств и общую теорию размерности. М., 1973; Александров П. А., Мирзаханян Э. А. Общая топология. М., 1979; Бурбаки Н. Общая топология. Пер. с франц. М., 1969; Келли Дж. Л. Общая топология. Пер. с англ. М., 1981. А. В. Бондар.

ТОПОЛОГІЯ (від грец. *то́лос* — місце і *λόγος* — вчення) — розділ математики, в якому вивчаються властивості топологічних просторів, що не змінюються при топологічних (взаємно однозначних і взаємно неперервних) відображеннях цих просторів. В Т. виділяються самостійні напрями, які відрізняються предметом і методом дослідження.

Напрямок Т., в якому надається матем. зміст інтуїтивним поняттям *околу*, *граници* та *неперервності* і в якому аксіоматично досліджуються ці поняття, наз. загальною Т. В заг. Т. вивчають також зв'язність, компактність, повноту, метризованість топологічних просторів, змінюваність цих властивостей при неперервних відображеннях просторів. Поряд з алгеброю заг. Т. складає основу сучас. теоретико-множинного методу в математиці. Напрямок Т., пов'язаний з вивченням топологічних просторів і їхніх неперервних відображень за допомогою алгебр. об'єктів — груп (див. *Групи теорії*), кілець, гомоморфізмів, наз. алгебраїчною Т. Напрямок Т., що вивчає гладкі многовиди (див. *Алгебраїчна геометрія*) за допомогою матем. аналізу й алгебр. Т., наз. диференціальною Т., а полегри та їхні кусково-лінійні відображення — кусково-лінійною Т. Формування Т. в самостійну науку було підготовлено працями К. Ф. Гаусса, О. Л. Коші, Б. Больцано, Н. Г. Абеля, Г. Ф. Б. Римана, К. Т. В. Вейєрштрасса та ін. математиків 19 ст. Основи заг. Т. заклад. Г. Кантор. Великий внесок у її подальший розвиток зробили Ф. Хаусдорф, М. Р. Фреше, Л. Е. Я. Брауер, польс. математики В. Гуревич (1904—57) і К. Куратовський (1896—1980), рад. математики П. С. Урисон і П. С. Александров та ін. Перші поняття алгебр. Т. в явній формі з'явилися у працях А. Пуанкаре. Подальший розвиток її зумовлений працями Е. Нетер, Е. Чеха, амер. математика С. Лефшєтца (1884—1972), франц. математика С. Ейленберга (н. 1913), рад. математиків П. С. Александрова, А. М. Колмогорова, Л. С. Понтрягіна та ін.

Лит.: Понтрягин Л. С. Основы комбинаторной топологии. М., 1976; Александров П. С. Общая теория гомологий. М., 1979; Введение в топологию.

М., 1980; Мищенко А. С., Фоменко А. Т. Курс дифференциальной геометрии и топологии. М., 1980; Куратовский К. Топология. Т. 1—2. Пер. с полс. М., 1966—69; Спенсер Э. Алгебраическая топология. Пер. с англ. М., 1971. А. В. Бондар.

ТОПОЛЯ Кирило (справж. прізв. — Тополинський; рр. н. і см. невід.) — укр. письменник 1-ї пол. 19 ст. Біографічні відомості про нього не збереглися. Як свідчать його твори, походив з Правобережжя і добре знав нар. побут та звичай. Т. належав п'єси «Чари» (1837) і «Чур-чепуха» (1844), у яких подано пробутувати і зрізати соціальні картини. Т. широко використовував фольклорний матеріал, зокрема, п'єсу «Чари» побудував на мотивах пісні «Ой, не ходи, Грицю».

Тел.: Чари, или несколько сцен из народных былин и рассказов украинских. В кн.: Українська драматургія першої половини XIX століття. К., 1958.

ТОПОЛЯ (*Populus*) — рід рослин родини вербових. Листопадні дводомні дерева заввишки 18—45 м і більше. Листки чергові еліптичні, яйцевидні, серцевидні, іноді ланцетні чи лінійні. Квітки одностатеві, зібрані в сережки. Плід — коробочка. Бл. 110 видів, пошир. переважно в Пн. півкулі. В СРСР — бл. 45 видів, з них на Україні — 11. Найпошир. є Т. тремтляча, або осика (*P. tremula*); Т. чорна, або осокір (*P. nigra*); Т. біла (*P. alba*); Т. пірамідална (*P. pyramidalis*); Т. дельтоїда, або канадська (*P. deltoides*, син. *P. canadensis*); Т. бальзамічна (*P. balsamifera*); Т. сірчувата (*P. canescens*) — гібрид Т. білої і Т. тремтлячої. Т. широко використовують в озелененні міст і доріг (стійкі до задимлення) та в полезахисних лісових масивах. Деревина м'яка, легка, біла, її використовують в паперовому, сірниковому та фанерному виробництві, у будівництві, для виготовлення штучного шовку.

І. Н. Гелетський.

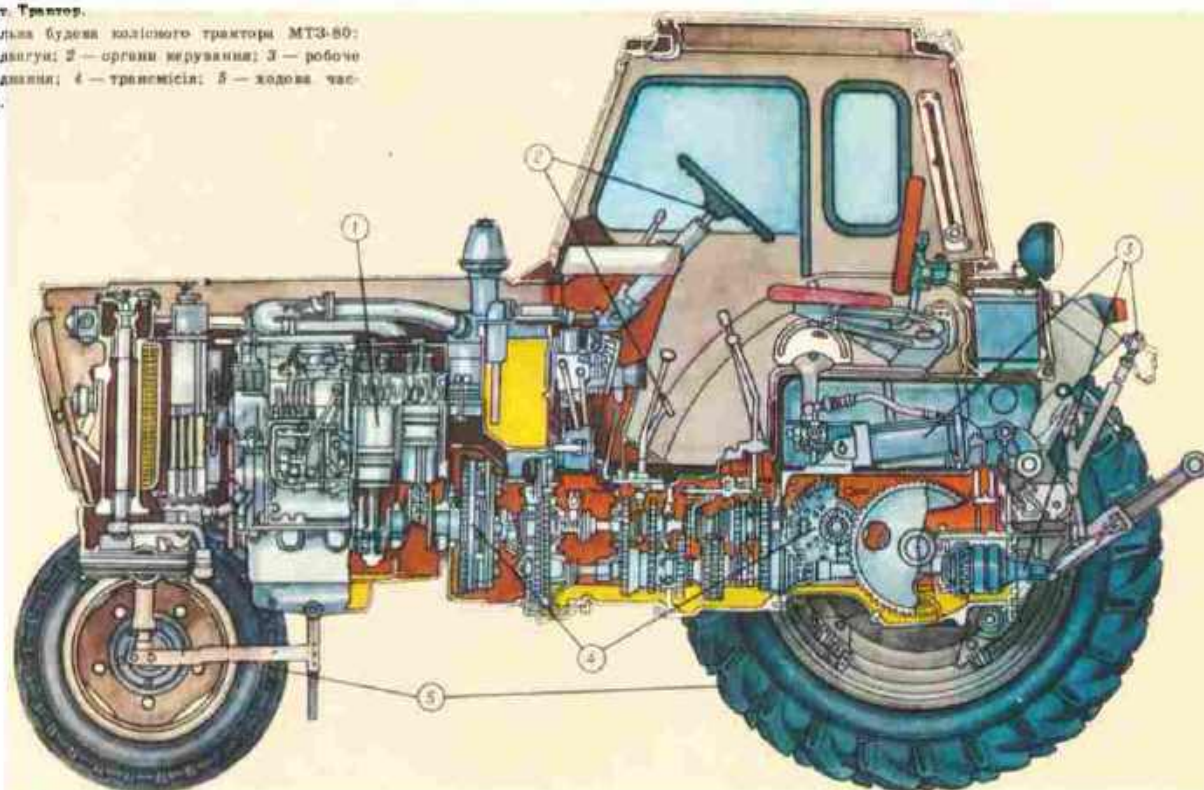
ТОПОЛЬНИЦЬКИЙ Генрик Генрикович (7.VII 1869, м. Золочів, тепер Львів. обл. — 1920, Тернопіль) — укр. композитор, піаніст. Навчався у Львів. консерваторії. В 1891—95 — активний діяч львів. т-ва «Боян», 1896—1914 працював у Тернополі. Твори: кантата «Хустина» («У неділю не гуляла...», 1891), хори без супроводу — «Три шляхи» (бл. 1887), «В своїй хаті своя правда» (1892), «Перебєд» (1896); переробка написаних для чоловічого складу творів С. Воробкевича, «Думи мої» та «Ой чого ти почорніло...» на мішані хори (всі — на слова Т. Шевченка); хорові твори, обробки нар. пісень. Створив музику на вірші П. Грабовського, В. Навроцького, Г. Цеглинського, Я. Щоголева, М. Шашкевича. Концерти діяльності. Автор праць «Перегляд XIX століття для музичних русів» (1894), «Пару слів про стан музики русько-української» (1900), «„Катерина“ Т. Шевченка, музика Й. Кішакевича» (1901).

Лит.: Медведик П. Генрик Топольницький. «Жовтень», 1969, № 12.

ТОПОНІМІКА (від грец. *то́лос* — місце, місцевість і *ὄνυμα* — ім'я).

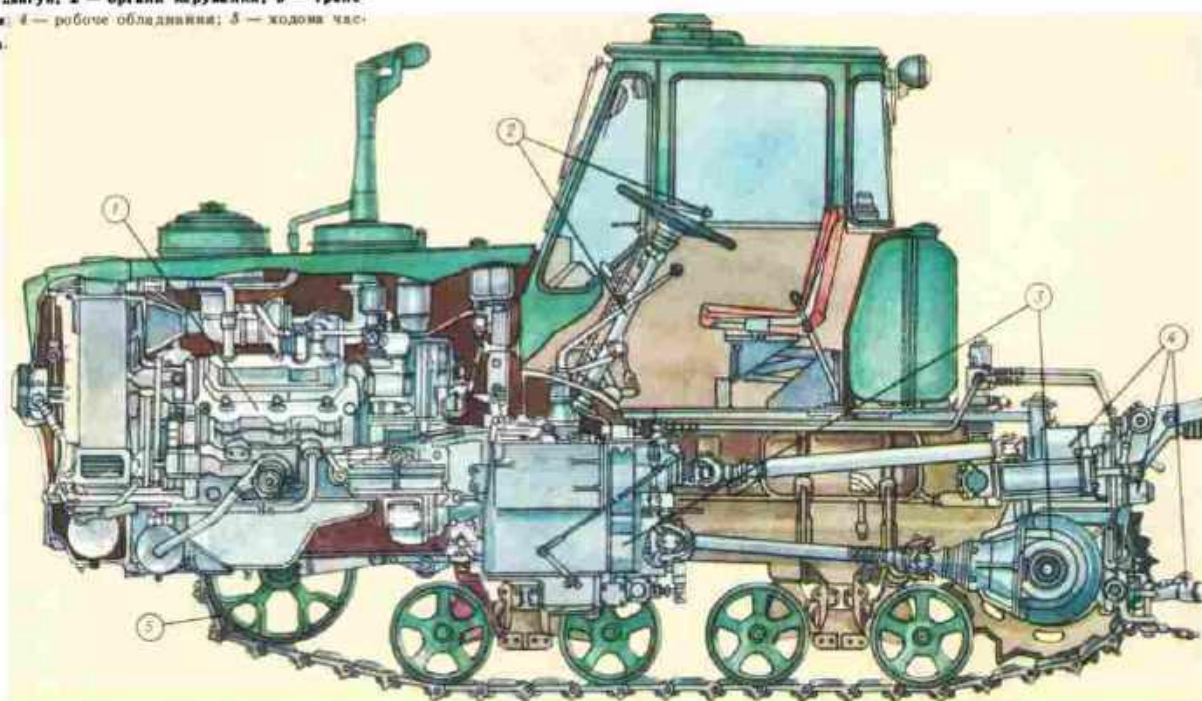
До ст. Трактор.

Загальна будова колісного трактора МТЗ-80:
1 — двигун; 2 — органи керування; 3 — робоче
обладнання; 4 — трансмісія; 5 — ходова час-
тина.

До ст. Трактор.

Загальна будова гусеничного трактора Т-150:
1 — двигун; 2 — органи керування; 3 — транс-
місія; 4 — робоче обладнання; 5 — ходова час-
тина.

1
2
34
5
67
8
910
11
12

До ст. Трактор.

Основні типи і марки тракторів. 1. Колісний універсальний Т-25А1. 2. Тре-
лювальний ТДТ-55. 3. Колісний універсальний Т-40АМ. 4. Гусеничний

універсальний Т-70С. 5. Гусеничний ДЕТ-250. 6. Колісний універсальний
МТЗ-80Х. 7. Гусеничний Т-150. 8. Гусеничний ДТ-75М. 9. Колісний Т-150К.
10. Гусеничний Т-4 («Алтай»). 11. Колісний К-701. 12. Гусеничний Т-130.

вазва), топономастика — галузь топомастики, що вивчає походження, структуру, функціонування, розвиток і поширення власних географічних назв — топонімів. У Т. виділяють такі осн. розділи: гідроніміку, що досліджує назви водних об'єктів; ойконіміку — назви поселень; ороніміку — назви елементів рельєфу земної поверхні; урбаноніміку — назви будь-яких об'єктів всередині населеного пункту; мікротопоніміку, яка розглядає сукупність топонімів якогось мікрооб'єкта тощо. Т. розвивається у тісному зв'язку з географією, історією, етнографією, дає цінний матеріал для дослідження історії мови. Якщо назви фіз.-географічних об'єктів Землі відаються з назвами об'єктів ін. планет, то їх наз. найзагальнішим терміном «геоніми», а Т. — геонімікою.

Лит.: Никонов В. А. Введение в топонимику. М., 1965; Жукович В. А. Общая топонимика. Минск, 1980; Кучинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. К., 1981; Словник гідронімів України. К., 1979.

О. С. Спиряжак.
ТОПОРКОВ Василь Йосипович [4 (16).III 1889, Петербург — 25.VIII 1970, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1948). В 1909 закінчив Петерб. театр.-уч.-ще. У 1909—14 працював у Петерб. театрі літ.-худож. т-ва, 1919—27 — в Моск. кол. Театрі Корша, з 1927 — в МХАТі. Ролі: Чичиков («Мертві душі» за М. Гоголем), Шаслицев («Ліс» О. Островського), Епіхидов («Вшнаний сад» Чехова), Крутосветлов («Плоди освіти» Л. Толстого), Битков («Останні дні» Булгакова), Берест, Хрипун («Платон Кречет», «Фронт» Корнійчука), Оргон («Тартюф» Мольєра). Викладав у Моск. Школі-студії ім. В. І. Немировича-Данченка (з 1948 — професор). Автор ряду книжок і статей, присвячених пропаганді Станіславського системи, з такою проблемою акторської майстерності. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1946, 1952.

Лит.: Станіславський на репетиції. М.—Л., 1949.

Лит.: Рогачевський М. Л. Василь Іосифович Топорков. М., 1969.

ТОПОРОВ Адриан Митрофанович (н. 5.IX 1891, с. Стойло, тепер Староскопського району Белг. обл.) — рос. рад. письменник і педагог. Вчителював у селах Курської губернії, потім на Алтаї. Брав участь у становленні Рад. влади, був одним з організаторів першої в Сибіру комуни «Травневий ранок». Здійснив унікальний експеримент селянської літ. критики, узагальнений у книзі «Селяни про письменників» (1930, виймає п'ять видань). Автор багатьох педагогічних, науково-популярних праць, мемуарів. З 1949 живе в Миколасі.

Лит.: Крестяне о писателях. М., 1982; Воспоминания. Барнаул, 1970; Я — учитель. М., 1980.

Лит.: Гусельников В. В. Счастье Адриана Топорова. Барнаул, 1965; Карпенко В. Литература — его любовь. «Радуга», 1981, № 9; Пересунько Т. К. Спасибо вам, старые учителя! «Рус-

ский язык и литература в школах УССР», 1981, № 2. О. Т. Губко.

ТОПОЦЕНТРИЧНІ КООРДИНАТИ (від грец. τόπος — місце і лат. centrum — осереддя, центр) — три величини, що визначають просторове положення літака, супутника або іншого об'єкта в системі координат, початок якої збігається з пунктом спостереження на земній поверхні (топоцентром). Застосовують в астрономії, астрометрії та геодезії. Залежно від вибору осн. координатної площини Т. к. бувають екваторіальні, горизонтальні та орбітальні.

ТОПУРІДЗЕ Валентин Багратович [31.XII 1907 (13.I 1908), Тбілісі—17.II 1980, там же] — груз. рад. скульптор, нар. художник Груз. РСР (з 1958), дійсний член АМ СРСР (з 1970). Член КПРС з 1945. В 1924—31 навчався в Тбіліській АМ у Я. Ніколадзе. Твори: пам'ятник Л. Кецохелі у Тбілісі (1935—36), монументальна статуя «Перемога» на фронтоні театру в Чіатурі (1950), пам'ятники В. І. Леніну в Тбілісі (1956), Калініну в Тбілісі (1958), Руставі (1961); композиції «Актор Е. Буч» (1966), «Мислитель» (1980). В 1937—80 викладав у Тбіліській АМ (професор — з 1962). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1950. Іл. с. 306.

ТОПЧІЄВ Олександр Васильович [27.VII (9.VIII) 1907, слобода Михайловка, тепер Волгогр. обл.—27.XII 1962, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1949). Член КПРС з 1932. Після закінчення (1930) Моск. хіміко-технологічного ін-ту працював там же; у 1938—41 — професор Моск. технологічного ін-ту харч. пром-сті. Професор, директор (1943—47) Моск. нафт. ін-ту. У 1947—49 — заст. міністра вищої освіти СРСР; 1949—58 — гол. учений секретар Президії АН СРСР. З 1958 — віце-президент АН СРСР; одночасно (з 1958) — директор Ін-ту нафтохім. синтезу АН СРСР. Осн. наук. праці присвячені процесам нитрування, галогенування, полімеризації й алкілювання вуглеводнів, а також синтезу кремнійорганічних сполук і вивченню їхніх фіз.-хім. властивостей. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. Ленінська премія, 1962. Член Пагуошського постійного к-ту (з 1958).

ТОР (давньосканд. *Þórr*) — у сканд. міфології один з головних богів, бог грому, блискавки й плодючості. Син *Одіна*. Зображувався його богатирем, з молотом у руках.

ТОР (від лат. *torus* — опуклість) у геометрії — геометричне тіло, утворене внаслідок обертання *круга* навколо осі, яка лежить у площині цього *круга* і не перетинає його (мал.). Поверхня Т. $S = 4\pi ar$, об'єм $V = 2\pi ar^2$, де r — радіус *круга*, a — віддаль від центра *круга* до осі обертання, $\pi = 3,14159...$

ТОРА (давньоєвр. *торах*, букв.—вчення, закон) — 1) В *йудизмі* сукупність усіх заповідей, нібито даних богом євр. народові через пророка *Моїсея*, а також перших п'яти книг *Біблії* — *П'ятикниж-*

жя. 2) Предмет реліг. культури — «святий» сувій зі шкіри з текстом *П'ятикнижжя*.

ТОРАДЖІ, тораджа — група споріднених народностей і племен (сандаггі, паду, посо, коро та ін.), які становлять корінне населення центр. частини о. Сулавесі (Індонезія). Чисельність — 1,35 млн. чол. (1980, оцінка). Мови Т. належать до *індонезійських мов*. У Т. в основному поширені традиційні племянні культури з кін. 19 ст. поширилися також *християнство* та *іслам*. У побуті Т. збереглися пережитки первіснообщинних відносин. Осн. заняття — землеробство, тваринництво (розводять буйволів), ремесла.

ТОРАЙГІРОВ Султаймахмуд [16 (28).X 1893, аул Жантай, тепер Баянаульського р-ну Павлодар. обл.—21.V 1920, там же] — казах. поет-демократ. Друкуватися почав 1913. Автор одного з перших казах. романів «Красуня Камар» (1914, вид. 1933), роману «Хто винен?» (1915) — про тяжку долю казах. жінок, народний побут, продажність баб, мулл, волосних управителів. В епічних поемах «Життя в омані» (1918), «Бідняк» (1919; обидві вид. 1922), «Суперечка» (1920) критикував соціальну несправедливість і насильство, показав тяжке життя казах. бідняків. Писав вірші, публіцистичні статті.

Лит.: Рос. перекл. — Избранное. Алма-Ата, 1971. Б. Ісмаков.

ТОРАКОПЛАСТИКА [від грец. *θώραξ* (*θώρακος*) — груди і *πλαστική*, тут — формування, утворення] — хірург. операція, що полягає у видаленні усіх або кількох ребер з одного боку грудної клітки з метою викликати зменшення її об'єму і стиснення легень. Т. роблять з розтином і без розтину плеври (інтраплевральна і екстраплевральна Т.). Застосовується при лікуванні каверн легень, хронічній *емфізмі* плеври (гнійний плеврит).

ТОРАКОСКОПІЯ [від грец. *θώραξ* (*θώρακος*) — груди і *σκοπέω* — розглядаю], плевроскопія — метод дослідження плевральної порожнини (див. *Плевра*) за допомогою спеціального приладу — торакоскопа. Торакоскоп, що складається з металевої трубки, оптичної та освітлювальної систем, вводять у плевральну порожнину через прокол стінки грудної клітки. При Т. визначають наявність і характер плевральних зрощень, ступінь спадання легень, наявність пухлини тощо. Т. може поєднуватися з введенням антибіотиків у плевральну порожнину, промиванням антисептичними препаратами, *біопсією*.

ТОРБАН — укр. і польс. струнний щипковий муз. інструмент. Близький до басової лютні — теорби і *бандури*; на відміну від неї має додаткову голівку для низьких басових струн. На Т. — 25—60 струн. Був поширений на Україні, в Польщі і Росії також під назвою «панська бандура» (17 — кінець 19 ст.). Існували капели торбаністів (переважно з кріпаків). Серед відомих укр. торбаністів — родина Відортів, Іван Кошовий (серед. 19 ст.). Іл. с. 306.

Г. Г. Топольницький.

В. І. Топорков.

В. Б. Топурідзе.

О. В. Топчієв.

«ТОРБАН»

Лит.: Лисенко М. В. Народні музичні інструменти на Україні. К., 1955; Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. Х., 1930; Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. К., 1967.

«ТОРБАН» — муз. (потім) видавництво у Львові. Засн. 1905 Я. Ярославенком, який одночасно був (спільно з Д. Січинським, Я. Лопатинським та ін.) керівником вида-ва «Т.» Видавало твори переважно укр. композиторів М. Лисенка, К. Стеценка, Я. Степового, М. Вербицького, А. Вахнянина, В. Матюка, Я. Лопатинського, О. Нижанківського, Д. Січинського, Д. Роздольського, Я. Ярославенка. Існувало до 1939.

П. К. Медведик.
«ТОРБАН» («Теорбан») — співоче і музичне товариство. Засн. 1869 А. Вахнянин у Львові для поширення музичної освіти серед населення, поєднання професійного муз. навчання співаків з концертною діяльністю. При «Т.» діяв муз.-освітній гурток. Серед членів т-ва були співаки О. Мишуга і Ю. Захрежевський. Члени «Т.» виступали з концертами, зокрема, на роковини Т. Шевченка, у Львові та навколишніх містах і селах. Через матеріальні труднощі, відсутність приміщення «Т.» 1871 припинив своє існування.

Лит.: Вахнянин А. Спогади з життя. Львів, 1908; Захрежевський М. Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. К., 1960.

Т. П. Булат.
ТОРВАЛЬДСЕН (Thorvaldsen) Бертель (13 (або 19). XI 1768 (або 1770), Копенгаген — 22 (або 24). III 1844, там же) — дат. скульптор, представник класицизму, згодом академізму. В 1781—93 навчався в АМ у Копенгагені. В 1797 — 1838 жив у Неаполі та Римі, з 1838 — в Давіі. Твори: композиції — «Ясон» (1802—03), «Ганімед» (1804), «Амур і Псіхея» (1807), «Три грації» (1817—19); рельєфи «Вигнання Еліодора» (1791), «Похід Александра Македонського» (1812); пам'ятники — І. Понятовському (1820—29) та М. Коперніку (1830) для Варшави, Дж. Байрону для Кембріджа (1830—31), Ф. Шіллеру для Штутгарта (1835—39); портрети. Скульптури Т. зберігаються в музеї Б. Торвальдсена в Копенгагені, Київ. музеї ек. та с-х мистецтва. З 1825 президент Академії св. Луки у Римі, з 1833 — АМ у Копенгагені. Іл. див. також до ст. Давія, т. 3, с. 242 та на окремому аркуші, с. 448—449.

Лит.: Луначарський А. В. Торвальдсен. В кн.: Луначарський А. В. Статті об искусстве. М.—Л., 1941.

ТОРГИ ПРИЛЮДНІ — спосіб примусового продажу майна боржника. В СРСР цивільно-процесуальне законодавство союзних республік (в УРСР — ст. 394—402 ЦПК УРСР) передбачає Т. п. тільки для продажу будинків, на які звернено стягнення, в порядку, встановленому законом. Здійснення Т. п. покладается на судового виконавця. У Т. п. не мають права брати участь держ. установи, підприємства, кооп. (крім колгоспів) та ін. громад. організації, а також службові особи місц. органів влади, правоохоронних органів і члени їхніх сімей. Брати участь у Т. п. можуть громадяни,

у яких немає в особистій власності будинку або його частини і які внесли напередодні торгів у депозит суду гроші в сумі 10 % первинної оцінки вартості будинку. Будинок вважається проданим особі, яка запропонувала на Т. п. найвищу ціну. Покупець повинен не пізніше як через 5 днів після торгів повністю сплатити вартість будинку; у протилежному разі введена до початку Т. п. сума покупець не повертається і зараховується в дохід д-ви. На підставі копії акту про проведення Т. п. нотаріальна контора видає покупцеві свідоцтво про придбання будинку. В СРСР Т. п. у формі аукціону застосовуються в міжнар. торгівлі. С. П. Коломацька.

ТОРГІВЛЯ І ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа, що вивчає питання економіки та організації торгівлі і громадського харчування. Підпорядкований М-ву торгівлі СРСР. Міститься в Києві. Засн. в липні 1945 як філіал Моск. в.-д. ін-ту торгівлі і громад. харчування; 1959 перетворений на самостійну наук. установу спочатку респ., а потім союзного підпорядкування. В ін-ті — 7 відділів (1983). В ін-ті розробляють методичні основи з планування товарообороту, розміщення товарів по республіках, краях та областях, досліджують питання розвитку матеріально-тех. баз торгівлі, оптимальної організації та розміщення роздрібної мережі, вдосконалення методів торгівлі, нормування та планування запасів товарних у роздрібній та оптовій ланках, узагальнюють досвід роботи підприємств торгівлі та громад. харчування, використовуючи ЕОМ тощо. Вивчають питання економіки та організації громад. харчування, вдосконалення рецептів і технології приготування страв масового попиту, поліпшення їхньої якості. О. В. Бабичев.
ТОРГІВЛЯ — галузь нар. господарства, що забезпечує обіг товарів, просування їх із сфери виробництва до сфери споживання на основі купівлі-продажу. Т. як форма обміну, є проміжною ланкою між вироб. і зумовлений ним розподілом, з одного боку, і споживанням, з другого, Т. забезпечує екон. зв'язки між окремими галузями вироб. і підприємствами, між містом і селом, окремими районами країни та між країнами. Т. як форма товарного обміну є історичною категорією; вона виникла з зародженням товарного виробництва.

Суть Т. визначається способом вироб. З розвитком продуктивних сил її роль в екон. житті суспільства зростає. У капіталістичному суспільстві, де панує приватна власність на засоби вироб., товарний обіг, обмін мають заг. характер і являють собою сферу застосування *торгового капіталу*. Т. за капіталізму є одним із засобів експлуатації трудящих, необхідною умовою відтворення капіталістичних виробничих відносин. Т. за соціалізму докорінно відрізняється від капіталістичної. Особливості її зумовлюються неподіль-

ним пануванням сусп. власності на засоби вироб. В соціалістичному суспільстві Т. здійснюється відповідно до вимог основного економічного закону соціалізму з метою найповнішого задоволення постійно зростаючих матеріальних і культур. потреб народу. Розвиток Т. відбувається на основі єдиного нар.-госп. плану (див. *Планування народного господарства*), який визначає обсяг роздрібно-товарообороту, роздрібні ціни на товари, розвиток матеріально-тех. бази галузі та ін. показники. За соціалізму Т. не знає криз і антагоністичних суперечностей. Т. відіграє активну роль у розвитку сусп. вироб., підвищенні його ефективності, розвитку внутр. ринку і вдосконаленні його структури, активно впливаючи на розширення вироб., оновлення асортименту, поліпшення якості продукції. В процесі реалізації товарів Т. сприяє послідовному здійсненню соціалістичного принципу розподілу по праці (див. *Розподіл по праці закон*).

Т. за соціалізму активно впливає не тільки на вироб., а й на споживання. Соціалістична Т. є також важливим фактором зміцнення *фінансової системи, кредитної системи* та грошового обігу країни. Т. поділяють на *внутрішню торгівлю* і *зовнішню торгівлю*.

Зовнішня Т. соц. країн здійснюють на основі держ. монополії *зовнішньої торгівлі*, вона є джерелом залучення додаткових ресурсів для розвитку соціалістичного вироб. і поліпшення постачання населенню товарів нар. споживання. Внутрішня Т. здійснює купівлю-продаж товарів на внутр. ринку країни. Залежно від функцій, що їх виконує Т. на шляху товарів від вироб. до споживачів, розрізняють оптову й роздрібну Т. Осно. завданням оптової Т. є вивчення попиту населення і обґрунтування замовлень пром-сті на поставку товарів, проведення оптових ярмарків і оформлення договорів по закупівлі товарів у виробників, організація руху товарів і товаропостачання, зберігання запасів товарних, сортування і комплектування партій товарів для роздрібно-торгівлі тощо. В системі М-ва торгівлі СРСР оптову Т. здійснюють (1982) понад 1350 оптових баз, у т. ч. в УРСР — 313. Особливістю організації Т. на Україні є наявність оптово-роздрібних об'єднань (фірм), які займаються оптовою і роздрібною Т. Важливою ланкою внутр. Т. є роздрібна Т., яка забезпечує рух товарів із сфери обігу в сферу споживання. Осно. показником розвитку роздрібно-Т. є роздрібний товарооборот. В СРСР заг. обсяг роздрібно-товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громадське харчування, становив (1982) 295,7 млрд. крб. і зріс порівняно з 1940 більш ніж в 11,0 раз, в т. ч. в УРСР відповідно — 50,2 млрд. крб., 15,6 раз. В СРСР роздрібно-Т. поділяють на держ., кооп. й колгоспну. Провідною серед них є держ. а в н.а. Т. вона забезпечує умови для планоминого впливу д-ва

В. Б. Тонуріає.
Перемога. Монументальна статуя на фронтоні театру в Чіатурі.
Бронза. 1950.

Торбан.

на розвиток всієї Т., проведення держ. політики в сфері товарного обігу (регулювання цін, розподіл товарних ресурсів, використання кредитів тощо). В СРСР питома вага держ. Т. в заг. обсязі товарообороту 1982 становила 71,2 %, в т. ч. в УРСР — 71,0 %. Держ. Т. здійснюють підприємства м-в торгівлі СРСР і союзних республік, відділи робіт, постачання деяких галузей нар. г-ва, а також спеціалізовані торг. орг-ції м-в охорони здоров'я, культури і зв'язку. Кооперативну Т. в СРСР здійснює *споживча кооперація*, частка її становила (1982) 27,4 % роздрібного товарообороту, в т. ч. в УРСР — 28,2 %. В систему держ. і кооп. Т. входять і підприємства громадського харчування. Колгоспи у Т. здійснюють с.-г. підприємства і населення, які продають лишки своєї продукції на колг. ринку. Два впливає на розвиток і вдосконалення колг. Т., збільшуючи вироб. с.-г. продукції, змінюючи матеріально-тех. базу колг. Т. Роздрібний товарооборот держ. і кооп. Т., включаючи громадське харчування, 1982 збільшився порівняно з 1970 по СРСР у 1,71 раза, по УРСР — 1,8 раза, оборот громад. харчування зріс за цей же період по СРСР на 58 %, по УРСР — на 45 %. В матеріалах XXVI з'їзду КПРС передбачено збільшити в одинадцять п'ятиріччя роздрібний товарооборот у цілому по країні на 23 %, по УРСР — на 24,6 %. В умовах науково-технічного прогресу вдосконалюється матеріально-тех. база Т., впроваджуються нова техніка, устаткування, розвиваються прогресивні форми Т. (самообслуговування, за попередніми замовленнями тощо). Це сприяє зростанню продуктивності праці в Т., зниженню затрат живої й уречевленої праці та підвищенню якості торг. обслуговування. Частка торговельних підприємств (які торгують товарами, що швидко псуються), оснащених усіма видами холодильного устаткування, в загальній кількості підприємств по СРСР досягла 99,6 %, у т. ч. по УРСР — 100 %. В загальній обсязі товарообороту держ. Т. частка обороту магазинів самообслуговування по СРСР становила 55 %, у т. ч. по УРСР — 50 %. Важливе місце в удосконаленні управління Т. належить впровадженню автоматизованих систем управління торгівлею (АСУТ) і сучас. обчислювальної техніки. За станом на 1.1.1981 в системі М-ва торгівлі СРСР працювало 61 обчислювальний центр, функціонували 92 АСУТ, у т. ч. в УРСР — 9 обчислювальних центрів і 18 АСУТ. Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року, розробленою відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схваленою Травневим пленумом ЦК КПРС 1982, передбачено значно підвищити рівень торг. обслуговування населення; ажити заходів до розширення і раціонального розміщення мережі магазинів, ідальств та ін. торг. підприємств, поліпшення режиму їх роботи з метою створення макс. зручностей для населення; активно проводити роботу по реконструкції і техно-

логічному переозброєнню діючих торг. підприємств, впровадженню прогресивних форм продажу товарів, зокрема самообслуговування; розширити мережу колг. ринків, поліпшити організацію торгівлі на ринках, зміцнити їх матеріально-тех. базу; всебірно сприяти розвитку діяльності споживчої кооперації, розширенню торгівлі с.-г. продуктами, закуповуваними в особистих підсобних г-вах громадян; збільшити продаж продовольчих товарів у дрібній розфасовці й упаковці; розвивати і вдосконалювати прями зв'язки торгівлі з колгоспами, радгоспами та ін. підприємствами агропром. комплексу. В УРСР кадри для Т. готують Київський торговельно-економічний інститут, Львівський торговельно-економічний інститут, Донецький інститут радянської торгівлі, Полтавський кооперативний інститут, Харківський інститут громадського харчування, 152 технікуми і профес.-тех. училища. Див. також *Торговельна політика*.

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 1—3; Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23—25; Ленин В. І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму. Повне зібрання творів, т. 44; Матеріали XXVI з'їзду КПРС, К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, К., 1981; Актуальні проблеми розвитку торгівлі. К., 1980; Дарбинян М. М. Торговля: совершенствование планирования и хозяйствования. М., 1981; Экономика советской торговли. М., 1982; Народное хозяйство СССР в 1982 г. Статистический ежегодник. М., 1983; Народное хозяйство Украинской РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983.

В. Г. Старинський, **ТОРГОВЕЛЬНА ПАЛАТА** — громадська організація, яка сприяє розвитку екон. і особливо зовнішньоторг. відносин між різними країнами. Правове становище, виконувані функції та порядок утворення органів управління Т. п. визначає її статут. Крім нац. Т. п., є також мішані, які об'єднують ділові кола двох країн, напр. Чехословацько-Рад., Італо-Рад., Франко-Рад. торг. палати. В Рад. Союзі створено *Торговельно-промислову палату СРСР*, Т. п. в союз. республіках (див. *Торговельно-промислова палата УРСР*). В соціалістичних країнах Т. п. організують виставки в своїх країнах і беруть участь у міжнар. виставках, проводять експертизи якості товарів тощо. У капіталістичних країнах Т. п. (державні й приватні) — одна з форм об'єднання торг.-пром. кіл буржуазії — торговців, промисловців, банкірів. Завданням Т. п. є з'ясування кон'юнктури в торгівлі і пром-сті, вишукування ринків збуту, економічна інформація членів палати тощо. Перша Т. п. виникла 1650 у Франції. У Парижі з 1920 існує *Міжнародна торговельна палата*.

ТОРГОВЕЛЬНА ПОЛІТИКА — діяльність держави в галузі зовнішньоторг. відносин; складова частина її зовнішньої політики. Зміст Т. п. визначається існуючою в суспільстві системою виробничих відносин і відображає інтереси пануючих класів. Т. п.

капіталістичних країн спрямована на захоплення нових ринків збуту, закупівлю дешевої сировини, на обмеження доступу іноземних товарів, екон. і політич. підкорення ін. країн, створення сприятливих умов для функціонування національного капіталу. Бурж. держави, використовуючи систему екон. і адм. засобів, стимулюють експорт (пільгові кредити, зменшені податки, субсидії та ін.) і стримують імпорт (тарифні й нетарифні бар'єри — мито, податки, прями заборони тощо). Т. п. соціалістичних країн базується на монополії зовнішньої торгівлі і спрямована на всебічний розвиток взаємовигідних екон. відносин між усіма країнами. Політику в галузі зовнішньої торгівлі соціалістичні країни будують на принципах поважання нац. суверенітету, додержання повної рівноправності у торг. відносинах між ними. Осн. увага спрямовується на здійснення Комплексної програми економічного співробітництва, прийнятої 1971 (див. *Соціалістична економічна інтеграція*).

У взаємовідносинах д-в соціалістич. співдружності з країнами, що розвиваються, соціалістичні країни своєю Т. п. сприяють створенню власної пром-сті в цих країнах, зміцненню їхньої екон. незалежності, полегшенню перебудови економіки і сусп. життя на прогресивних засадах. Т. п. щодо капіталістичних д-в ґрунтується на принципах рівності сторін, зміцнення матеріальної бази мирного співіснування країн з різними соціальними системами, спрямована на нормалізацію умов торгівлі та її розвиток на взаємовигідній основі, сприяє розрядці міжнар. напруженості. Див. також *Зовнішні економічні зв'язки СРСР*.

Б. Г. Панченко, **ТОРГОВЕЛЬНЕ ПРАВО** — у ряді бурж. держав правові норми, що поряд з цивільним правом регулюють відносини, які виникають у сфері цивільного і торговельного обігу. Виникло за середньовіччя у зв'язку з розвитком міжнар. торгівлі в Середземному морі як т. з. купецьке право (*Ius mercatorum*). Норми Т. п. регулюють діяльність торг. т-в, питання їхньої реєстрації, ведення торг. книг, обіг цінних паперів тощо. Спец. торг. кодекси діють у Франції,

Б. Торвальдсен. Жіночий портрет. Мармур. Київський музей західного та східного мистецтва.

Основні показники розвитку торгівлі в СРСР, в тому числі УРСР

	1960		1970		1982	
	СРСР	УРСР	СРСР	УРСР	СРСР	УРСР

Обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі, млрд. крб.

Кількість підприємств роздрібно торгівлі, тис. одиниць

Кількість підприємств громадського харчування, тис. одиниць

Середньорічна чисельність працівників роздрібно торгівлі і громадського харчування, тис. чол.

71,5	12,0	140,2	24,6	269,7	45,4
567,3	121,8	682,0	148,2	695,6	141,2
147,2	26,1	237,3	47,7	314,7	57,3
3295	586	5746	1100	7488	1354

ФРН, Японії, в США. В ряді країн (Італія, Швейцарія) уніфіковано норми цивільного і Т. п. в єдиному кодексі.

ТОРГОВЕЛЬНИЙ БАЛАНС — див. *Баланс торговельний*.

ТОРГОВЕЛЬНІ СПОРУДИ — окремі споруди та комплекси будівель, призначені для підприємств роздрібної та дрібнооптової торгівлі продовольчими і пром. товарами. Відомі з античних часів. У кін. 17 — на поч. 19 ст. пошири-

Подільський критий ринок у Києві. Архітектори О. П. Моніна і В. Г. Штолько, 1974—80.

лося буд-во спеціальних Т. с. — торг. рядів, *гостинних дворів* тощо. В кін. 19 ст. виникли *пасажі*, великі універсальні магазини (*універмаги*), криті ринки тощо. Сучасні Т. с. бувають різних типів: торг. центри, універсами (великі магазини самообслуговування з широким асортиментом прод. та пром.-побутових товарів), універмаги, спеціалізовані магазини замовлень, криті ринки тощо. Всі вони обладнані новітнім торг. устаткуванням. Будівництво торговельних споруд здійснюється, як правило, за типовими проектами.

Лит.: Урбах А. И. Торговые здания и комплексы. М., 1974.

ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВА ПАЛАТА СРСР (ТПП СРСР) — громадська союзно-респ. організація, покликана сприяти розвитку торгівлі, екон. і науково-тех. зв'язків СРСР з ін. країнами. Створена 1932 як Всесоюзна торг. палата. В березні 1972 у зв'язку з розвитком економіки, зростанням обсягу зовн. торгівлі й змінами в її структурі, розширенням зв'язків СРСР із зарубіжними країнами, утворенням торг.-пром. палат у союзних республіках (див. *Торговельно-промислова палата УРСР*) реорганізована на ТПП СРСР. Діє на підставі статуту, затвердженого 1974. Найвищим органом палати є з'їзд, який обирає Раду й Президію палати. До складу дійсних членів ТПП СРСР входять пром. підприємства, торг. орг-ції, н.-д. ін-ти, зовнішньоторг. орг-ції, буд. і транспортні орг-ції, установи зв'язку, навчальні заклади, громад. орг-ції та ін. Щороку палата спільно з відповідними установами й підприємствами відбирає й надсилає на міжнар. виставки машини, прилади, товари нар. споживання тощо, організує в СРСР іноземні виставки. ТПП СРСР здійснює патентування (див. *Патент*) іноз. винаходів в Союзі РСР і радянських — за кордоном, реєструє *товарні знаки*, видає довідки про походження товарів, що їх вивозять в СРСР, проводить

експертизу якості товарів. ТПП СРСР підтримує зв'язки з діловими колами зарубіжних країн через мішані *торговельні палати*. При палаті діють *Зовнішньоторговельна арбітражна комісія*, *Морська арбітражна комісія* та Бюро диспансерів (див. *Диспансер*).

ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВА ПАЛАТА УРСР (ТПП УРСР) — союзно-республіканська громад. орг-ція, покликана сприяти розвитку торгівлі, екон. і науково-тех. зв'язків Рад. Союзу з іншими країнами. Створена 1973 на базі республіканського в Києві, Харківського та Одеського відділень *Торговельно-промислової палати СРСР*. У ТПП УРСР — 9 міжд. відділень, 16 обл. і 24 міськ. бюро товарних експертиз (1983). ТПП УРСР діє на основі статуту, прийнятого у квітні 1978. Органами управління палати є з'їзд, Рада та Президія палати, яку обирає Рада. 866 дійсних членів (1983) ТПП УРСР — це держ., кооп. і громад. підприємства та орг-ції, розташовані на тер. республіки. ТПП УРСР входить до складу Британо-Рад., Франко-Рад., Італо-Рад. та Фінсько-Рад. торг. палат. Палата розповсюджує серед членів та ін. заінтересованих представників підприємств і орг-цій довідкові та інформаційні матеріали про економіку і зовн. торгівлю СРСР з ін. державами, сприяє організації і проведенню в УРСР іноз. виставок, розробляє і здійснює заходи щодо участі республіки в міжнар. ярмарках і виставках за кордоном, здійснює на замовлення рад. та іноземних організацій і підприємств експертизу якості і перевірку кількості товарів, включаючи сировину та устаткування. ТПП УРСР на замовлення підприємств і орг-цій республіки перекладає з іноз. мов російською і з російської іноз. мовами наук.-тех. інформацію, товаросупровідну документацію, рекламу експертну і вітчизн. продукцію, консультує заінтересовані установи і підприємства з патентно-ліцензійних питань.

О. П. Горбенюк.

ТОРГОВИЙ КАПІТАЛ — *капітал*, що функціонує у сфері обігу; обслуговує процес реалізації товарів і *додаткової вартості*, що міститься в них. У докапіталістичних формаціях Т. к. виступав у формі купецького капіталу. Т. к. являв собою відокремлену частину *промислового капіталу*. Передумови такого відокремлення пов'язані з механізмом кругообігів пром. капіталу, безперервності якого потребує розподілу функцій вироб. і реалізації товарів. З укрупненням масштабів вироб., поглибленням сусп. поділу праці функції реалізації товарів все більше зосереджувались в руках окремої групи торг. капіталістів, Т. к. відокремлюється від промислового. Т. к. виконує посередницькі функції між вироб. і споживанням, а тому не створює *додаткової вартості*, але сприяє її збільшенню. Функціонування Т. к. прискорює оборотність пром. капіталу, сприяє зменшенню витрат обігу, а також скороченню строків реалізації продук-

ції і *додаткової вартості*, яка й становить основу *торгового прибутку*. За імперіалізму відбувається утворення торг. монополій.

Б. Г. Панченко.

ТОРГОВИЙ ПРИБУТОК — прибуток, одержуваний від реалізації товарів за рахунок різниці між купівельною і продажною ціною. За капіталізму — це прибуток, який одержує торг. капіталіст за реалізацію товарів пром. капіталістів. Джерелом Т. п. є частина сукупної *додаткової вартості*, створюваної працею найманих робітників у сфері *виробництва*. За соціалізму Т. п. докорінно відрізняється від капіталістичного. Він являє собою частину *вартості* продукту, створюваного працівниками для суспільства. Доходи від соціалістичної торгівлі спрямовують на капітальні вкладення в сфері обігу, на приріст власних оборотних засобів і збільшення фондів матеріального заохочення працівників торгівлі.

ТОРЕАДОР, торепо (ісп. *toreador*, *torego*, від *toro* — бик) — учасник *хоридо*. Т. поділяються на *капеадорів* (*хулосів*), які на початку видовища розлучують бика

червоними хусточками; *пікадорів*, що колють бика піками, *бандерильєрів*, які встромляють у шкіру бикові короткі списи з вибуховими петардами; *матадорів* (*еспадів*, власне *тореадорів*), що завдають бикові смертельного удару шпагою.

ТОРЄВТИКА (від грец. *toroutis* — різьбяр) — мистецтво рельєфної обробки металевих художніх виробів *карбуванням* або *тисненням*. Іноді терміном «торєвтика» наз. і оздоблення литих виробів (див. *Литва художня*).

ТОРЄЗ (Thorez) Моріс (28.IV 1900, с-ще Нуайель-Годо, деп. Па-де-Кале — 11.VII 1964; похований у Парижі на кладовищі *Пер-Ланьєз*) — діяч французького і міжнародного комуністичного руху. Н. в сім'ї робітника. У 1919 вступив до Франц. соціалістичної партії. Член Французької КП (ФКП) з часу її заснування (1920). З 1924 — член ЦК ФКП, секретар орг-ції ФКП Пв. р-ну. З липня 1925 — член Політбюро ЦК, з грудня 1925 — секретар ЦК ФКП з орг. питань. Заманяв переслідувань з боку влади, працював у підпіллі, 1929—30 перебував в ув'язненні. З 1930 — ген. секретар ФКП. З 1928 — член ВККІ, з 1935 — Президій ВККІ. З 1932 — депутат парламенту. Відіграв значну роль у створенні й діяльності *Народного фронту* у Франції (1935—38). В жовтні 1939, після заборони ФКП (вересень 1939), за рішенням керівництва

партії на нелегальному становищі, згодом емігрував до СРСР. Один з організаторів *Руху Опору* у Франції в період її окупації нім. та італ. фашист. військами (1940—44). З 27.XI 1944 — на батьківщині. В 1945—47 — віце-прем'єр-міністр. З травня 1964 — голова ФКП. Автор праць з питань роботи і демократичного руху. Помер на теплоході (між Стамбулом і Варною). Ідучи в СРСР на відпочинок. В СРСР на честь Т. місто Чистякове перейменовано на місто *Торез*.

Тв.: Р. о.с. пер.— Сын народа. М., 1960; Избранные статьи и речи. 1930—1964 гг. М., 1966.

Лит.: Дзеджула А. О., Дзеджула К. О., Морис Торез. К., 1975; Френкель Ж., Морис Торез. Пер. с франц. М., 1961; Коньо Ж., Жюанес В., Морис Торез — человек, боец. Пер. с франц. М., 1975; Касаткина Г. П. Морис Торез. Библиографический указатель. М., 1975.

ТОРЕЗ — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР. Залізнична станція. 87 тис. ж. (1983). Засн. в 70-х рр. 18 ст. як слобода Олексіївка (з 1840 — Олексієво-Леоніве, з 1867 — Чистякове). В 1800, 1820, 1863 в слободі відбулися сел. заворушення. В 60-х рр. 19 ст. закладено перші шахти, де видобували антрацит. Загін шахтарів з Чистякового брав участь у *Горлівському збройному повстанні* 1905. В 1913 тут почали шийкати с.-д. гуртки. В 1915—16 відбулися великі страйки шахтарів. Рад. владу проголошено в листопаді 1917. З 1932 — місто. В 1964 місто перейменовано на честь дітя франц. і міжнар. комуністичного і робітн. руху М. *Тореза*. У місті — видобування вугілля (шахтоуправління «Торезьке» та «Волинське», виробничі об'єднання «Торезантрацит», шахти ім. Л. І. Лутугіна, «Лісна», «Донецька», «Червона зірка», № 3-біс, «Об'єднана», «Прогрес» та 4 вуглезбагачувальні ф-ки). З-ди: електротех., наплавочних твердих сплавів, залізобетонного шахтного кріплення, рем.-мех., мол., м'ясопереробний; хлібний комбінат, меблева та перфокартна ф-ки тощо. Ф-т Донец. політех. ін-ту, гірничий технікум, мед. уч-ще, 24 заг.-осв., 2 муз. та спортивна школи; 56 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень, 13 палаців культури і клубів, кінотеатр, 7 б-к; музеї: ім. М. *Тореза* та профспілкової орг-ції міста. У 1912 в Чистяковому побував Г. І. *Петровський*. Лит.: Ермаков А. П. *Торез*. Донецьк, 1974.

ТОРЕТИ — одне з племен *неотів*, згадуване давньогрец. авторами з 4 ст. до н. е., коли Т. ввійшли до складу *Боспорської держави*. Племенна назва «торети» трапляється в писемних джерелах до перших століть нашої ери.

ТОРИТ — мінерал класу *силікатів*. Th[SiO₄]. Як домішки містять Al, Ti, Mn, *рідкісноземельні елементи*. Сингонія тетрагональна. Густ. 4,1—6,7. Твердість 4,5—5. Колір чорний, бурий, жовтий. Блиск скляний. Радиоактивний. Значних скопчень не утворює. Відомий у Швеції, Норвегії, Нігерії та ін. країнах. Використовують як *торієву руду*.

ТОРІ (англ. Toru) — англ. політ. партія; виникла в 70—80-х рр. 17 ст. Виразжала інтереси зем. аристократії і верхівки духовництва *англійської церкви*. Чергувалась при владі з партією *євітів*. У серед. 19 ст. на основі партії Т. склалася *Консервативна партія* Великобританії, членів якої за традицією наз. *торі*.

ТОРІЄВІ РУДИ — природні мінеральні утворення з вмістом торію у таких концентраціях, що його економічно доцільно видобувати за сучас. рівня розвитку техніки. Власне Т. р. мало. Осн. мінерали Т. р. — *монацит* (містить 3,5—10 % ThO₂), *торит* (до 81,5 %), *бранерит* (бл. 4 %), *торогумит* (Th, U) [SiO₄] 4H₂O (понад 48 % ThO₂). Торій видобувають гол. чин. попутно при переробці *рідкісноземельних і розсіяних елементів руд і уранових руд*. За походженням родовища Т. р. відносять до ендегенних (магматичні, пегматитові, карбонатитові, альбітитові, скарнові, гідротермальні) й екзогенних (елювіальні, аловіальні й прибережморські). Найбільші пегматитові родовища — в Канаді, карбонатитові — в Каліфорнії, прибережмор. — в Індії та Бразилії.

В. В. *Науменко*.

ТОРИЙ (Thorium; за ім'ям персонажа давньосканд. міфології *Тора*), Th — радіоактивний хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 90; ат. м. 232,0381; належить до *актиноїдів*; родоначальник торієвого *радіоактивного ряду* елементів. Природний Т. складається практично з одного ізотопу ²³²Th з T_{1/2} = 1,39 · 10¹⁰ р. Відкрив Т. 1828 Й. Я. *Берцеліус*. Вміст у земній корі 9,6 · 10⁻⁴ % за масою. Т. — пластичний метал світло-сірого кольору; густ. 11720 кг/м³; t_{пл} 1750 °C; t_{кип} бл. 4900 °C. На повітрі окислюється повільно, при t-рі 400 °C — швидко, утворюючи діоксид ThO₂; кородує в кильячій воді (див. *Корозія металів*); розчиняється в мінеральних к-тах. При нагріванні легко реагує з галогенами, сіркою, азотом, вуглецем, силвається з багатьма металами. Сировиною для добування Т. служить *монацит* (див. також *Торієві руди*). Металевий Т. одержують металотермією або електролізом. Застосовують Т. для торування вольфраму в електролампах розжарювання, *легування* магнісних сплавів, як каталізатор в органічному синтезі. Т. — перспективне джерело ядерної енергії: може служити сировиною для одержання *ядерного пального* — ізотопу U²³⁵. Діоксид ThO₂ використовують як *вогнетривкий матеріал*.

В. Л. *Павлов*.

ТОРКЕМАДА (Торкемада; Torquemada) Томас (бл. 1420, Вальядолід — 16.IX 1498, Авіла) — керівник ісп. *інквізиції* наприкінці 15 ст.; домініканський монах. У період правління *Фердинанда II* Арагонського та *Ізабелли* Кастильської був найвпливовішою людиною при королівському дворі. З 1483 — великий *інквізитор* *Кастилії і Арагону*; з 1486 — також *Валенсії та Каталонії*. Перетворив

інквізицію на збряддя королівської влади. Розробив інквізиційний кодекс і процедуру інквізиційного суду. Відзначався винятковою жорстокістю. Засудив на спалення понад 10 тис. «невірних» (мусульман і євреїв) та єретиків, домігся 1492 вигнання з Іспанії євреїв.

ТОРКИ, гузи, узби — кочові тюркомовні племена, які становили частину *огузів*, що в 2-й пол. 10 ст. переселилися з Приаралля в степи Пд. Русі. В *Іпатієвському літописі* вперше згадуються під 985 як союзники кн. *Володимира Святославича* в боротьбі проти *булгар*. У 1060 об'єднані сили руських князів розбили Т. Руські князі також використовували Т. у своїх міжусобних війнах та в боротьбі проти *половців* і для охорони пд. кордонів Русі. В 1116 частина Т. з *печенігами* зазнали поразки від *половців* і переселилися на Русь. Т. розселилися в басейні р. Росі (притока Дніпра), де у них було с-ще *Торческ*, і на *Переяславщині* (т. з. *переяславські Т.*). Частина Т., що перейшла до осідлості, послов'янилася, решту асимілювали *половці*. В топоніміч. сучас. Україні збереглися сліди перебування Т. на пд.-руських землях (річки *Торч* і *Торезь*, *Торський шлях* уздовж р. *Тетліги* тощо).

ТОРКРЕТБЕТОН — бетон, одержуваний набризкуванням (*торкретуванням*) бетонної або розчинної суміші на поверхню бетонованої конструкції чи у форму, де що конструкцію виготовляють. Відзначається високими міцністю (40—70 МПа) і щільністю, водонепроникністю, морозостійкістю. Залежно від розміру зерен *заповнювача* розрізняють *пласне Т.* (до 10 мм) і *шпирц-бетон*, або *набрызк-бетон* (до 25 мм). Т. застосовують при зведенні залізобетонних *тонкостінних конструкцій*, кріпленні виробок підземних споруд (напр., тунелів), для гідроізоляції і замонолічування стінок збірних залізобетонних конструкцій, при ремонтних роботах.

ТОРКРЕТУВАННЯ [від лат. (tec)tor(ium) — штукатурка і (con)cret(us) — ущільнення] — шарове набризкування стисненою повітрям бетонної або розчинної суміші на поверхню бетонованої конструкції чи у форму, де що конструкцію виготовляють. Для Т. застосовують *торкретні установки*, в кожній з яких є *цемент-гармата*, *компресор* (створює тиск до 0,6 МПа), *повітроочисник*, *водяний бак* та ін. пристрої. В процесі Т. суха суміш *цементу і заповнювача*, завантажена в *цемент-гармату*, подається по шлангу у її сопло, де змочується водою, що підводиться до сопла по ін. шлангу, і з великою швидкістю (130—170 м/с) наноситься (в один або кілька шарів) на торкретовану поверхню. До Т. вдаються при виготовленні *торкретбетону*.

ТОРМАСОВ Олександр Петрович [1752—13 (25). XI 1819, Москва] — рос. військ. діяч, генерал від кавалерії (з 1801), граф (з 1816). На військ. службі з 1772. Учасник рос.-тур. війни 1787—91, придушення *польського повстання* 1794.

М. *Торос*.

ТОРНАДО

В 1803—06 — київський, 1807—08 — ризький генерал-губернатор, 1808—11 — головнокомандуючий у Грузії і на Кавказ. лінії. Під час Вітчизняної війни 1812 командував 3-ю армією. У вересні 1812 об'єднав армії Т. і адмірала П. В. Чичагова визволили зх. частину Волині від наполеонівських військ. Навесні 1813, під час хвороби М. І. Кутузова, Т. виконував обов'язки головнокомандуючого рос. армією.

ТОРНАДО (від ісп. tornado — ураган) — назва смерчі в Пн. Америці. Особливо характерні для пд.-сх. районів материка, де їх щорічно буває до кількох сотень.

ТОРНДІК (Thorndike) Едуард Лі (31.VIII 1874, Уільямсберг, шт. Массачусетс — 9.VIII 1949, Монтроз, Нью-Йорк) — амер. психолог, член Нац. академії наук США. З 1899 викладав у пед. коледжі, з 1904 — професор Колумбійського ун-ту. Працював гол. чином у галузі порівняльної психології і проблем навчання. Т. радикально змінив орієнтацію психології, вивчаючи взаємодію організму і середовища; один з попередників біхевіоризму. Т. помилково вважав закони навчання єдиними для людини і тварин. Праці Т., особливо «Педагогічна психологія» (1903), значно вплинули на розвиток теорії і психології навчання, в т. ч. програмного навчання.

ТОРНДІК (Thorndike) — нім. кінорежисер (НДР). Андре Т. (в. 30.VIII 1909, Франкфурт-на-Майні). Член СЄПН. У роки перед 2-ю світовою війною керував одним із відділів фірми «УФА». У 1942 його було заарештовано і відправлено на фронт, де потрапив у полон. Повернувшись 1948 в батьківщину, дебютував як режисер документального кіно. Фільми — «Від Гамбурга до Штральзунда» (1949), «Шлях нагору» (1950), «Дружба переміг» (1951). З 1952 працює з дружиною Аннелі Т. (в. 17.IV 1925, Клотцов). Член СЄПН. Поставили документальні фільми: «Ти та інші товариші» (1956, в рад. прокаті), «Це не повинно повторитися», «Відпустка на Зільті» (1957), «Операція „Тевтонський меч“» (1958), «Шоленник німецької жінки» (1969), «Старий новий світ» (1977). Фільми Т., побудовані на архівних матеріалах, мають антифашист. спрямування. У 1963 створили фільм «Російське чудо». Тво-

ри Т. відзначені призами на міжнар. кінофестивалях. Андре і Аннелі Т. нагороджені орденами Леніна.

ТОРО (Thoreau) Генрі Дейвід (12.VII 1817, Конкорд, штат Массачусетс — 6.V 1862, Уолден, поблизу Конкорда) — амер. письменник і громад. діяч. Був близьким до трансценденталістів. Обстоював моральне самовдосконалення людини в єднанні з природою. В кн. «Уолден, або Життя в лісі» (1854) відтворив досвід свого «правильного» життя в лісовій глушині на березі Уолденського озера 1845—47. З утопічно-романтичних позицій розвивував антигуманізм капіталістичного прогресу і двоїстість бурж. демократії. *Пантеїзм* Т. зближує його з Ж. Ж. Руссо. В 50-х рр. примкнув до аболіціонізму. Виступав з промова-ми, антиработорговельними памфлетами («Громадянська непокора», 1849; «Рабство в Массачусетсі», 1854), на захист Дж. Брауна.

Тв.: Рос. перекл. — Уолден, или Жизнь в лесу. М., 1979.

ТОРОНТО — місто на Сх. Канади, адм. ц. провінції Онтаріо. Порт на узбережжі оз. Онтаріо, доступний для океанських суден (по р. Святого Лаврентія). Вузол з-щ і автошляхів, міжнар. аеропорт. 3,1 млн. ж. (1982). У 17 ст. на місці сучасного Т. було індіанське поселення. У 18 ст. тут виникли франц. торг. пункт і форт. Після захоплення Канади англійцями внаслідок Семилітньої війни 1756—63 на місці Т. 1793 засновано англ. поселення (до 1834 наз. Йорк). У 1793 — 1841 — адм. центр англ. колонії (провінції) Верхня Канада. В 1837—38 місто стало центром англ. повстання. В Т. — керівні органи Товариства об'єднаних українських канадців, видаються укр. газ. «Життя і слово» і журн. «Юкрейніан кейейдіан». Значний пром. і фінанс. центр країни. Найрозвинутіше машинобудування (зокрема, електротех., с.-г., верстатно- і літакобудування). Металообр., нафтопереробні, хім., фарм., поліграф., швейні і харч. підприємства. В Т. — численні правління банків, пром. і фінансових корпорацій, фондова біржа. 2 ун-ти. Вища тех. школа. Б-ки. Королівський музей пров. Онтаріо, Худож. галерея.

ТОРОС — гірська система на Пд. Туреччини, те саме, що й *Тавр*. **ТОРОС РОСЛІН** (рр. н. і см. невід.) — візм. художник-мініатюрист 2-ї пол. 13 ст. Представник кілікійської школи мініатюри. Працював у монастирі Ромкла. Збереглося 7 рукописів, підписаних Т. Р., які він виконав 1256—58 (зокрема, Малагійське євангеліє, 1268, Матенадаран, Єреван). **ТОРОСИ** — нагромодження уламків криги на поверхні льодового покриву морів, рік і озер. Виникають внаслідок тиску льодових полів одне на одного, на береги та мілководні ділянки дна. За характером нагромодження розрізняють кілька видів Т.: пасма, бар'єри, ропаки тощо. Поширені переважно в морях Пн. Льодови-

того ок., де їхня висота сягає 8—9 м (поблизу берегів — до 15—20 м).

ТОРПЕДА (від лат. torpedio — електричний скат) — самонавідний і самонавідний на цілі підводний снаряд сигароподібної форми з зарядом вибухової речовини (звичайної або ядерної). Т. призначена для ураження надводних кораблів, підводних човнів і суден, руйнування причалів, доків та ін. об'єктів, розташованих біля урзу води. Т. озброєні підводні човни, надводні кораблі, торпедні катери, протичовнові літаки і вертольоти. Їх використовують і як бойові частини протичовнових ракет. Першу саморушну міну (Т.) створили 1865 рос. винахідник І. Ф. Александровський, 1866 — англієць Р. Уайтхед і австрієць М. Луппіс. З 70-х рр. 19 ст. Т. почали озброювати кораблі флотів багатьох країн. Сучас. Т. розрізняють за габаритами (калібр 324—550 мм, довжина 2,5—6,5 м і більше), носіями (корабельні, авіац.), енергосиловами установками (паросилові, електричні, реактивні та ін.), системами керування (самонавідні, маневруючі за програмою, керувані по проводах).

ТОРРЕНС — безстічне солоне озеро на Пд. Австралії. Лежить в улоговині тектонічного походження. Площа у дощовий період (взимку) досягає 5,7 тис. км², аліт-ку озеро пересихає, на дні утворюється потужний шар солі.

ТОРРЕС (Torres) Луїс Ваес де (1560 — бл. 1614) — іспанський мореплавець. Брав участь в експедиції П. Кіроса, що 1605 виїхала на трьох суднах з м. Кальяо (Перу) в Тихий ок. з метою пошуку Пд. материка. На одному з них Т. переплив Тихий ок., відкрив протоку між Новою Гвінеєю і Австралією (*Торресова протока*) та досяг Філіппін. На честь Т. названо також групу островів у пн. частині Нових Гебрід. **ТОРРЕСОВА ПРОТОКА** — протока між пн.-сх. узбережжям Австралії й о. Нова Гвінея. Сполучає Індійський ок. з Тихим. Шир. 170 км, довж. 130 км, глиб. на фарватері 14 м. Багато островів, скель, рифів, які утруднюють судноплавство. Т. п. відкрив 1606 ісп. мореплавець Л. Торрес.

ТОРРІОС ЕРРЕРА (Torrijos Herrera) Омар (13.II 1929, м. Панама — 31.VII 1981, пров. Кокле) — держ. і військ. діяч Панами. 11.X 1968 очолив виступ патріотично настроєних офіцерів Нац. гвардії, в результаті якого від влади було усунуто місц. олігархію. В 1972—78 Т. Е. — глава уряду. За цей час в країні здійснено ряд прогресивних соціально-еко-і політ. заходів. На міжнар. ареші уряд Т. Е. проводив послідовну антиімперіалістичну політику, відстоював незалежність і нац. суверенітет Панами, виступав за підтримку дружніх відносин з усіма країнами світу, засуджував інтервенціоністську політику США в Лат. Америці. В 1977 підписав два договори про *Панамський канал*, які стали важливим кроком до повної деколонізації Панами (див. *Американо-панамські дого-*

Г. Д. Торо.

Торонто.
Вид частини міста.

вори). Загинув в авіац. катастрофі.

О. К. Лубина.
ТОРРІЧЕЛЛІ (Torricelli) Еван-
джеліста (15.X.1608, Фьєнза —
25.X.1647, Флоренція) — італ.
фізик і математик. Навчався в Ри-
мі під керівництвом учня Г. Галі-
лея — Б. Кастеллі. Після смерті
Галілея Т. обіймав посаду придвор-
ного математика і професора ка-
федри Флорентійського ун-ту. До-
вів існування *атмосферного тис-*
ку та можливість утворювати т. з.
торрічеллієву пустоту (вакуум),
виявив (1643) ртутний *барометр*,
довів (1643) теорему про
швидкість витікання рідини з от-
вору посудини. В працях з меха-
ніки розвивав ідеї Галілея, додер-
жувався *геоцентричної системи*
світу.

ТОРС (тел. torso) — 1) В а н а -
г о м і — тулуб людини. 2) В о б -
р а з о т в о р ч о м у м і с т е -
ц т в і — скульптурне зображен-
ня тулуба людини. Т. нерідко є
самостійною темою пластичної
композиції, яка дозволяє чіткі-
ше виявити м'язову структуру
людського тіла.

ТОРСАТРОН — див. *Стелар-*
атор.

ТОРСІОН, торсіонний вал (від
франц. torsion — скручування,
обертання) — *гнучкий вал* у вигля-
ді сталевго стрижня, яким пере-
дається обертання і крутний мо-
мент. Виконує функції пружини,
що діє на кручення. Застосо-
вується в торсіонних *підвісках*
транспорт. машин, для з'єднання сис-
тем керування з приладами тощо.

ТОРСУЄВ Микола Олександрович
(н. 30.XI (13.XII) 1902, Ниж-
ній Новгород, тепер м. Горький —
6.V.1978, Донецьк) — укр. рад. лі-
кар-дерматовенеролог, доктор мед.
наук (з 1937), професор (з 1938),
засл. діяч науки УРСР (з 1963).
Закінчив медичний ф-т Нижегород-
ського (тепер Горьковський)
ун-ту (1925). З 1938 по 1944 —
зав. кафедрою шкірних та венерич-
них хвороб Кримського мед.
ін-ту, з 1944 по 1961 — мед. ін-ту
в Ростові-на-Дону, де він орга-
нізував експериментально-клініч-
ний дерматозорій. З 1961 — зав.,
з 1976 — консультант кафедри
шкірних та венеричних захворю-
вань Донецького мед. ін-ту. Пра-
ці Т. присвячені професійним дер-
матозам, гістоморфології нервів
шкіри, питанню прокази тощо.
Т. першим виявив варіант хвороби
Саттона (1939) та новий тип
реакції загострення при лепромато-
зній проказі (1947). Описав нові
дерматози. Т. — член правління
Всесоюз. т-ва дерматологів і венерологів.
Нагороджений орденом
«Знак Пошани», медаллю.

ТОРУНСЬКИЙ МИР 1411 — до-
говір між Польським королівством
і *Великим князівством Литовським*,
з одного боку, та *Тевтонським*
орденом — з другого.
Підписаний 1.II.1411 в м. Торуні
(тепер ПНР) після закінчення
«Великої війни» 1409—11. За Т. м.
орден відмовився від претензій
на Добжинську землю (на Пн.
Польщі), повернув Латві Жемайтю
(Жмудь) і сляטים перемож-
цям контрибуцію.

ТОРУНСЬКИЙ ПЕРЕВАЛ —
гірський прохід у Карпатах Укра-

їнських. Див. *Вишківський пе-*
ревал.

ТОРУНЬ — місто на Пн. Польщі,
адм. ц. Торунського воєводства.
Річковий порт на Віслі. Вузол
з-щ з автошляхів. 164 тис. ж.
(1977). Підприємства маш.-буд.
(зокрема, електротех., електрон-
ної, точної механіки, по виробн.
суднового устаткування), хім. (ви-
робн. суперфосфату і синтетичних
волокон), поліграф., текст., швей-
ної та харч. пром-сті. Ун-т. Ок-
ружний та етногр. музеї, 2 театри.
Архіт. пам'ятки 13—15 ст. Ту-
ризм. У Т. народився М. Ко-
перник.

ТОРФ (нім. Torf) — тверда горю-
ча корисна каполина органічного
походження. Являє собою скупче-
ння напіврозкладених рослинних
решток з домішками *гумусу* і мі-
неральних частинок (глини, піску
тощо). Має вигляд землістої маси
темно-бурого, коричневого або чо-
рного кольору. Утворюється в боло-
тах переважно з решток болотних
рослин — гішових мохів (див. *Гли-*
ни), *сфагнових мохів*, *лепехи*,
осоки, *очерету* тощо в умовах над-
мірного зволоження й утруднено-
го доступу повітря. Залежно від
типу торфовищ виділяють низин-
ний, перехідний та верховий Т.
Хім. склад його залежить від хім.
складу рослинних решток, ступе-
ня розкладання та умов утворен-
ня. Елементарний склад Т.: вуг-
лець (50—60%), кисень (30—
40%), водень (5—6,5%), азот
(1—3%), сірка (0,1—1,5, іноді
до 2,5%) на горючу масу. В Т.
завжди є *бітуми*, *вуглеводи*, *лігні-*
ни та *гумінові кислоти*. Деякі
види Т. низинного типу містять
мінеральні включення, багаті на
фосфор (*агіат*) і карбонати
кальцію. Для Т. у природному за-
ляганні характерний високий вміст
вологи (88—96%). Теплота згоря-
ння 11,1—13,1 Мдж/кг (при воло-
гості 40%). У Рад. Союзі великі
запаси Т. зосереджені в РРФСР,
БРСР, Ест. РСР, на Україні
(зокрема, на Поліссі). Використо-
вують його як паливо, сировину
для виробн. торфових плит. З Т.
одержують аміак, фенол, віск,
оцтову к-ту, спирт. Т. в с. г. ши-
роко використовують як *органі-*
чне добриво, готуючи торфогной-
ви, торфофекальні та ін. *компос-*
ти; як складову частину парнико-
вого і тепличного ґрунту, а також
для *мульчування* ґрунту тощо.
Див. також *Торфовидобування*,
Торфова промисловість.

ТОРФОВА ПРОМИСЛІВІСТЬ
— галузь *паливної промисловості*,
яка включає освоєння торфових
родовищ, видобування й переробку
торфу. Торфовидобування відо-
ме з 12—13 ст. (Шотландія, Го-
ландія, в Росії з 17 ст. Початок
широкому використанню торфу
покладено ленинським планом
ГОЕЛРО, за яким передбачалося
буд-во 5 великих районних елект-
ростанцій, що працювали б на
торфі. В СРСР запаси торфу зо-
середжено переважно в Зх. Сибі-
ру та на Пн. Зх. Європ. частини
СРСР.

На Україні торф видобувають у
Черніг., Житомир., Львів., Сум.,
та Ровен. областях. В УРСР ор-

ганізовано виробн. торфобрикетів
(з-ди в Житомир., Черніг., Львів.,
Ровен., Волин., Терноп., Черкас.
областях).

ТОРФОВИДОБУВАННЯ — су-
купність операцій видобування
торфу з торфовищ, його перероб-
ки, сушіння та збирання. Перші
відомості про видобування торфу
— «горючої землі» для нагрівання
їжі — зустрічаються в працях рим-
ського вченого Плінія Старшого
(1 ст. н. е.). В 12—18 ст. Т. набуло
розвитку в деяких країнах Зх.
Європи. На Україні торфовища
розробляли (середина 17 ст.) в
районі м. Миргорода та ін. міс-
цях: торф різали вручну на цегли-
ни спец. лопатами (різаками), а
потім сушили на повітрі (різаль-
ний спосіб Т.). У 2-й пол. 19 ст.
для Т. почали застосовувати еле-
ваторні машини, за допомогою
яких видобули вручну торфову ма-
су, перемішували з кар'єру, пе-
ремішували її й формували в
цеглини (елеваторний спосіб Т.).
У 1914 Р. Е. Класон розробив
гідравлічний спосіб Т. («гідро-
торф»), за яким торфовий масив
розмивали потужним струменем
води з *гідромонітора*, а одержану
гідромасу перекачували по трубо-
проводах на спец. поля, де сушили.
В СРСР торф видобувають фре-
зерним (поверхнево-пошаровим),
екскаваторним (кар'єрним) і без-
кар'єрно-глибинним способами.
За фрезерним (найпоширенішим)
способом Т., що набув поширення
наприкінці 40-х рр., заздалегідь
підготовлений поверхневий шар
торфовища подрібнюють (фре-
зують) спец. машинами (фрезер-
ні барабанами) на глибину 7—
20 мм. Торфовий дрібняк сушать
на місці його видобування (на фре-
зерних полях) в природних умо-
вах, для прискорення сушіння
перегортають воршилками (див.
Торфові машини), а потім уклада-
ють збиральними машинами в на-
вали, з яких за допомогою штабе-
люючих машин формують штабелі.
Коли збирання торфу закінчено,
на цих самих площах повторюють
цикл Т. (за сезон кількість циклів
становить 20—28). Екскаваторний
спосіб Т., що його почали впрова-
джувати з 20-х рр., полягає в роз-
робці торфовища одночасно на
всю глибину багатокіпшеними *ек-*
скаваторами. За цим способом
торфову масу розстиляють, ко-
ристуючись розстиляльними ма-
шинами, на полі сушіння у вигляді
паралельних стрічок, розділених
на цеглини. При сушінні цеглини
перевертають, згрібають у валки,
після сушіння їх складають у
штабелі. За безкар'єрно-глибин-
ним способом торфову масу ви-
мають з вузьких траншей, а сформо-
вані з неї цеглини розміщують
на полі видобування для сушіння.
Торфовидобуванню передують
підготовчі роботи, пов'язані з роз-
в'язуванням торфового родовища,
видаленням рослинності з поверх-

Е. Торрічеллі.

Торпеда (в розрізі):
1 — електродвигун; 2 —
показчик глибини; 3 —
понтонні балони; 4 —
горизонтальне стерно
керування; 5 — задній
гвинт; 6 — передній
гвинт; 7 — вертикаль-
не хвостове оперення;
8 — основний приво-
дний вал; 9 — гіроско-
пічний прилад; 10 —
гідростатичний прилад;
11 — сталевий корпус;
12 — відливний корпус;
13 — вибухова речовина;
14 — акумулатори.

ТОРФОВІ
ГРУНТИ

М. М. Торченко.

ні родовища, викорчовуванням швів, вирівнюванням і ущільненням поверхні тощо. В СРСР проблема Т. досліджують у Всесоюзному н.-д. ін-ті торфяної промисловості (Ленінград), Ін-ті торфу АН БРСР (Мінськ), зокрема в УРСР — у київському філіалі *Україпромислестрою*. Див. також *Торфова промисловість*. *Лит.*: Торфяной фонд Украинской ССР. М., 1959; Ярмалович С. В. Основы торфяного производства. Минск, 1972. **Б. С. Білоус.** **ТОРФОВІ ГРУНТИ**, торфові болотні ґрунти — група типів ґрунтів, які формуються в умовах надмірного зволоження атмосферними та ґрунтовими водами під специфічною вологолюбною рослинністю. В СРСР Т. г. поширені в пн. районах; на Україні — гол. чин. на *Поліссі* і в заплавах річок Лісостепу. Т. г. — це верхня частина торфових (див. *Торф*) покладів *боліт*. Серед Т. г. виділяють торфові верхові та низинні ґрунти. Т. г. верхові формуються в умовах зволоження атмосферними опадами під оліготрофією (див. *Оліготрофія*) рослинності. Для них характерні дуже кисла реакція, низька зольність (2,4—6,5 % на суху речовину) та невелика об'ємна вага (0,10—0,15). Утворення Т. г. низинних пов'язане з впливом мінералізованих ґрунтових вод. На цих ґрунтах розвивається евтрофна (див. *Евтрофія*) та мезотрофна (див. *Мезотрофія*) рослинність. Т. г. низинні мають кислу реакцію, високу зольність (більше 10 %); об'ємна вага 0,15—0,20. Після проведення *меліорації* Т. г. використовують як с.-г. угіддя (під олош, картоплю, багаторічні трави та ін. культури).

В. А. Величко. **ТОРФОВІ МАШИНИ** — машини для *торфовидобування*, а також пов'язаних з ним процесів підготовки торфовищ, навантаження і транспортування торфу. Відзначаються розвинутою опорною поверхнею ходових пристроїв, внаслідок чого чинить невеликий питомий тиск на ґрунт. До Т. м. (мал.) для видобування торфу фрезерним способом належать: самохідні бункерні гусеничні пневматичні комбайни, самохідні збирально-перевалочні і штабелюючі, а також

причипні (до трактора) скреперно-бункерні машини. Поверхневий шар торфовищ подрібнюють причіпними фрезерними барабанами — машинами з обертовими валами, на дисках яких закріплено ножі або штифти. Торфовий дрібняк перемішують аерушиками — машинами, обладнаними гребками. Т. м. для видобування торфу екскаваторним способом є багатокішшеві екскаватори, розстільні машини, машини, якими перевантажують торфові цеглини під час сушіння, збиральні комбайни. При безкар'єрно-глибинному торфовидобуванні застосовують комплекси, що складаються з чотирьох причіпних видобувних і однієї збиральної машини. До машин, якими підготовляють торфовище, належать *землерийні машини*, машини, що очищають його поверхню від рослинності, викорчовують, збирають і вивозять шви. Для вантажно-розвантажувальних робіт використовують *грейферні підйомні крани*, *тракторні навантажувачі*, *торфоперевантажувачі* та ін. Вивозять торф в осн. вузькоколійною залізницею в саморозвантажних вагонах. В СРСР Т. м. виготовляють Великолудський, Івановський та ін. з-ди торфового машинобудування, зокрема в УРСР — з-д «Ірпінторфмаш» (м. Ірпін Київської обл.).

Б. С. Білоус. **ТОРЧЕНКО** Михайло Миколайович (Цісельський; н. 23.IX 1902, с. Саранчуки, тепер Бережанського р-ну Терноп. обл.) — діяч укр. прогресивних організацій у США. В 1927 емігрував до США. З того самого року — член *Ліги американських українців*, з 1930 — член Запального союзу американських українців (до його розпуску під тиском реакції 1951). З 1963 — голова, а з 1969 — крайовий секретар Виконавчого комітету Ліги американських українців, з 1980 — генеральний секретар Ліги.

ТОРЧИН — селище міського типу Луцького р-ну Волин. обл. УРСР, за 24 км від Луцька, 4,6 тис. ж. (1983). Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1230 (за ін. джерелами, засн. 1190). В кін. 15 ст. Т. загарбала шляхта. Польща. В 1540 Т. надало *магдебурзьке право*. Населення Т. брало участь у *Називайка повстанні 1594—96*, *визвольній війні українського народу 1648—54*. Після 3-го поділу Польщі (1795) Т. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. За *Ризьким мирним договором 1921* Т. відійшов до Польщі. В 1924 в Т. виник підпільний райком КПЗУ. В 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 Т. — с-ще міськ. типу. У Т. — з-д буд. матеріалів, харч. комбінат, виробничі відділення Луцької райспілкиспілки, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч.-ще, 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури. 2 б-ки, істор. музей.

ТОСКАНА — держава в Серед. Італії в 16—19 ст. Називалася з 1532 Тосканським герцогством, з 1569 — Великим герцогством Тос-

канським. Спочатку управлялася династією флорентійських *Медічі*, з 1737 — Лотаринзькою династією (споріднена з лив. австр. *Габсбургів*). У період наполеонівських воєн тер. Т. була 1800 окупована франц. військами, 1801 перетворена на королівство Етрурію, 1807—08 приєднана до Франції. Після падіння *Наполеона I* у герцогстві було відновлено попередню династію. В період італ. революції 1859—60 герцогство було ліквідовано (1860), а його територію приєднано до Сардинського (з 1861 — Італійського) королівства. Тепер Т. — область Італії. Адм. центр Т. — *Флоренція*.

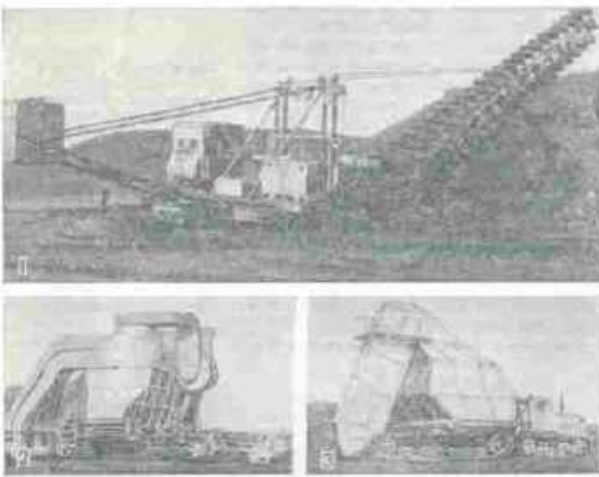
ТОСКАНІНІ (Toscanini) Артуро (25.III 1867, Парма — 16.I 1957, Нью-Йорк) — італ. диригент. У 1885 закінчив консерваторію в Пармі як віолончеліст. Диригентську діяльність розпочав 1886. У 1887—98 — диригент оперних театрів в різних містах Італії; у 1898—1903, 1906—08, 1921—29 — гол. диригент театру «*Ла Скала*». Одночасно працював у США. У 1908—15 — гол. диригент театру «*Метрополітен-опера*» (Нью-Йорк; тут уперше в США поставив оперу «*Борис Годунов*» М. Мусоргського, 1913). Не бажаючи співробітничати з фашист. режимом, 1929 покинув Італію. У 1926—36 очолював Нью-Йоркський філармонічний оркестр, 1937—54 — симф. оркестр Нац. радіо США (1942 за диригуванням Т. прозвучала 7-а симфонія Д. Шостаковича). Один з найвидатніших диригентів 20 ст. Під його керівництвом вперше виконано опери «*Паяци*» Р. Леонкавалло (1892, Мілан), «*Богема*» (1896, Турин) і «*Турандот*» (1926, Мілан) Дж. Пуччіні, «*Нерон*» А. Бойто (1924, Мілан) та ін. У широкому симф. репертуарі Т. були, зокрема, твори рос. класики (М. Глінка, М. Мусоргський, П. Чайковський, А. Лядов) і рад. (С. Прокоф'єв, Д. Кабалевський, Д. Шостакович) композиторів.

ТОСКАНСЬКИЙ ОРДЕР — спрощений варіант *доричного ордера*. Був поширений у Старод. Римі. Має гладкий *фриз*, *колону* без канелюри (горизонтальних і вертикальних жолобків), але з *базою*. Назва «тосканський ордер» походить від області Тоскана (Італія). Див. також *Архітектурні ордери*.

ТОСКІН Кирило Дмитрович (н. 13.VI 1922, с. Ільїнське, тепер Углицьк. р-ну Ярослав. обл.) — укр. рад. хірург, доктор мед. наук (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1958. У 1950 закінчив Ярослав. мед. ін-т. З 1968 — зав. кафедрою факультетської і госпітальної хірургії, з 1969 — професор, з 1981 — проктор по наук. роботі Кримського мед. ін-ту. Осн. праці присвячені дослідженням в галузі хірургії жовчних шляхів і підшлункової залози. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

ТОТ — у релігії Старод. Єгипту одне з найголовніших божеств, бог місяця, часу, мудрості. За міфами, Т. винайшов ієрогліфи, запровадив літочислення, був по-

Торфові машини для видобування торфу фрезерним способом: 1 — самохідна штабелююча машина; 2 — самохідний пневматичний комбайн; 3 — причіпна скреперно-бункерна машина.

кровителем наук тощо. Зображувався у вигляді птаха ібіса або павіана.

TOTALITARIZM (франц. *totalitarisme*, від *totalité* — сукупність, повнота; періоджерело: лат. *totus* — весь, цілий) — 1) Форма бурж. держ. правління епохи імперіалізму, що характеризується всеосяжним (тотальним) деспотичним втручанням авторитарно-бюрократичної держави в усі сфери сусп. життя. Т., зокрема, знаходить вияв у забороні демократичних орг-цій, ліквідації конституційних прав і свобод, репресіях щодо прогресивних сил, мілітаризації сусп. життя. 2) Напрям бурж. політ. думки, що виправдовує встановлення тоталітарних режимів (Т. був офіц. ідеологією фашист. Німеччини, Італії та ін.).

«ТОТАЛЬНА ВІЙНА» (від франц. *total* — всеосяжний) — імперіалістична теорія агресивної війни, яка ігнорує норми міжнар. права, закони та звичай війни, передбачає використання всіх без винятку ресурсів і засобів, що ведуть до знищення не тільки збройних сил противника, а й мирного населення, матеріальних і культурних цінностей. В роки 2-ї світової війни на теорії «Т. в.» базувалася воєнна доктрина нім. фашизму. Сучас. бурж. теорії «Т. в.» проповідують застосування зброї масового ураження, за допомогою якої імперіалісти сподіваються завоювати світове панування.

TOTEM (від алгонкінського от-тем, букв. — його рід) — 1) В первісних релігіях — тварина, рослина або (рідше) неживий предмет, що є об'єктом релігійного культу роду або племені як його родоначальник і охоронець (див. *Totemizm*). 2) Герб племені зображенням тотему.

TOTEMIZM (від *totem*) — одна з первісних форм реліг. вірування, для якої характерна віра в спільне походження і кровну спорідненість між даною родовою групою людей і певним видом тварин, рослин, рідше — тим чи ін. предметом або явищем природи. Термін «totemizm» запровадив англ. мандрівник Дж. Лонг у кін. 18 ст. Т. виник за переісповісним ладу і був зумовлений примітивним г-вом первісних людей, тим, що вони не знали ін. сусп. зв'язків, крім кровнородових. Тотемістичні вірування почасти існують ще й нині серед племен Австралії, Пн. і Пд. Америки, Меланезії, Полінезії, Африки. Пережитки Т. збереглися в сучас. релігіях.

TOTILA (Totila; Бадуїла; р. в. невід. — п. 552, поблизу Тагіні, сучас. Гуальдо-Тадіно) — король остготів в Італії (541—552). Очолював боротьбу остготів проти Візантії, що намагалася завоювати остготське королівство і відновити в Італії старі, рабовласницькі порядки. Залучав до свого війська біглих рабів і колонів, Конфіскував землі рим. аристократії і католицької церкви і роздавав їх своїм воїнам. Під керівництвом Т. остоти 542—551 визволили від візант. війська майже всю Італію. Проте 552 в битві поблизу Тагіні армія Т. була розбита, а Т. смертельно поранений.

TOTLEBEN Едуард Іванович (8 (20).V.1818, Мітава, тепер Єлгава Латв. РСР — 19.VI (1.VII) 1884, Зоден, поблизу Франкфурта-на-Майні, похований у Севастополі) — рос. військ. діяч, інженер-генерал (1869), почесний член Петерб. АН (з 1855), граф (з 1879). Н. в сім'ї купця. Закінчив Гол. інженерне уч-ще (1836). Під час Кримської війни 1853—56 відіграв важливу роль в організації Севастопольської оборони 1854—55 як керівник інженерних робіт. В 1863—77 фактично очолював військ.-інженерне відомство. Під час рос.-тур. війни 1877—78 керував обороною Плевні (тепер Плевен). Обіймав посади одеського (1879), віленського, ковельського і гродненського (1880) генерал-губернаторів. Під керівництвом Т. видано «Опис оборони міста Севастополя» (т. 1—2, 1863—72). У Севастополі Т. встановлено пам'ятник (1909).

ТОТОЖНІ ЧАСТИНКИ — частинки, що характеризуються однаковими масами, електричними зарядами, спінами та ін. квантовими числами. Підпорядковуються *тотожності принцип* і *Паулі принципу*.

ТОТОЖНІСТЬ у математиці — *рівняння*, що справджується при всіх допустимих значеннях *аргументів*. Напр., Т. є рівняння $1 + \lg^2 x = 1/\cos^2 x$, що справджується при $x \neq \frac{\pi}{2} (2k + 1)$, де k — будь-яке ціле число.

ТОТОЖНІСТЬ І ВІДМІННІСТЬ — категорії матеріалістичної діалектики, що відображають певні моменти процесу розвитку предметів об'єктивної дійсності. Тотожність означає відношення однаковості, збіжності предметів з самими собою або з ін. предметами; відмінність — відношення неоднаковості, незбіжності з собою та з ін. предметами. Всупереч *метафізиці*, яка протиставляє Т. і в., вбачаючи в них абсолютні зовн. протилежності, матеріалістична діалектика розглядає їх як конкретну єдність. «Істина, конкретна тотожність, — зазначав Ф. Енгельс, — містить у собі відмінність, зміну» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 494). Об'єктивну основу цієї єдності становить єдність сталості й мінливості речей. Сталість виявляється як тотожність об'єкта, що змінюється, з самим собою, а мінливість — як порушення цієї тотожності, як відмінність усередині тотожності. В самій конкретній тотожності, як у зародку, існує можливість «розпадення єдиного на взаємвиключаючі протилежності» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 29, с. 299). В цьому відношенні Т. і в. виступають моментами руху *суперечності* як джерела розвитку, від його початку до розв'язання через боротьбу протилежностей.

В. І. Плутиников.
ТОТОЖНОСТІ ЗАКОН — один з основних законів *формальної логіки*, за яким думка про предмет у процесі міркування повинна бути тотожною самій собі. Т. з. як закон мислення є певною формою відображення закону об'єктивної дійсності — визначеності, певної

сталості властивостей предметів і явищ. Т. з. вимагає при користуванні поняттями в процесі мислення дбати про їхню точність, недвозначність, забороняє підмінити одне поняття іншим. Три умови — предмет, певне відношення (властивість) і час — визначають правомірність застосування Т. з., як і ін. законів логіки. Т. з. поширюється на всі форми мислення: поняття, судження та умовид.

ТОТОЖНОСТІ ПРИНЦИП — один з постулатів *квантової механіки*, який стверджує, що *тотожні частинки* при квантовому способі опису їхніх станів необхідно вважати принципово нерозрізнюваними. В *механіці класичній* тотожні за фіз. властивостями частинки розрізняються *траєкторіями*. В квантовій механіці стани частинки описуються *хвильовими функціями*, які дозволяють визначати лише ймовірність виявлення частинки в даній точці простору, тому поняття траєкторії втрачає строгий зміст, що приводить до повної втрати частинками індивідуальності. Наслідком Т. п. є твердження, що системи тотожних частинки повинні описуватись або повністю симетричними (щодо перестановки координат і спінових змінних двох довільних частинки), або повністю антисиметричними хвильовими функціями. Системи першого типу підпорядковуються *Бозе — Ейнштейна статистиці*, системи другого типу — *Фермі — Дірака статистиці*. В квантовій теорії поля доводиться теорема про зв'язок *стіна* з типом статистики. За цієї теоремою статистиці Бозе — Ейнштейна повинні підпорядковуватись частинки з цілим спіном (*бозони*); а статистиці Фермі — Дірака — частинки з півцілим спіном (*ферміони*). Цей висновок підтверджується на досліді. Одним з наслідків Т. п. є існування в системах тотожних частинки специфічних обмінних ефектів, напр. *обмінної взаємодії*. Див. також *Паулі принцип*.

П. І. Фомін.
ТОФАЛАРИ (тофа, колишня назва — карагаси) — народність, яка живе в Нижньоудінському р-ні Ірк. обл. Чисельність — 0,8 тис. чол. (1979, перепис). Мова — тофаларська, тюркської групи. Походженням, мовою і культурою близькі до сх. *тувінців* — тоджинців. До Великої Жовт. соціалістич. революції основою г-ва Т. було тайгове кочове оленярство і мисливство; в їхньому побуті були значні пережитки первіснообщинного ладу. За Рад. влади перейшли до осілости. Більшість Т. працює в кооп. звіриничних промгоспах, в яких розвиваються традиційні форми г-ва. Виникла нац. інтелігенція.

ТОХАРИ — 1) Народ, який жив у 2 ст. до н. е. — 1-му тис. н. е. в Серед. Азії (див. *Тохаристан*). 2) Назва народу — носія індоєвропейських *тохарських мов*. У 3—2-му тис. до н. е. жили в Сх. Європі, не пізніше середини 1-го тис. н. е. — в Центрі Азії.

ТОХАРИСТАН — історична область (кол. *Бактрія*), до складу якої входили нд. райони сучас. Узб. РСР і Тадж. РСР, а також

A. Toscanini.

E. I. Totleben.

Тот. Статуетка. Луар. Парж.

ТОХАРСЬКІ
МОВИ

І. К. Тощий.

Пн. Афганістан. Свою назву дістав від *тохарів*, які розселилися в 2 ст. до н. е. Греко-Бактрійське царство. В 1—4 ст. н. е. Т. входив до Кушанського царства, після його загибелі тут існували окремі князівства. В 5—6 ст. їх підкорили ефталти, в 7 ст. — Тюркський каганат. У 1-й пол. 8 ст. Т. завоювали араби. Згодом входив до Тохаридів держави, д-в Саффаридів, Саманідів, Гуридів. У 10 ст. назва «Тохаристан» зникла.

ТОХАРСЬКІ МОВИ — окрема гілка (чи група) мов індоєвроп. сім'ї. До Т. м. належать дві мертві мови, які умовно наз. «тохарська А» (сх.-тохарська) й «тохарська Б» (зх.-тохарська). Т. м. були мовами тохарів. Осн. риси Т. м.: у фонетичній — збіг давньоіндоєвроп. давніх і глухих приголосних в одній групі глухих, палаталізація передньогубних приголосних перед голосними переднього ряду; у морфології — іменам властиві багатовідмінкові парадигми, 5 форм числа, дієслівна система дуже розгалужена. Пам'ятки Т. м. написані різними мовами; належать до 5—8 ст.

Лит.: Тохарские языки. М., 1959. Ф. О. Нікітіна.

ТО ХУЙ (То Н'у; справж. прізвище ім'я — Нгуєн Кім Тхань; н. 1920, м. Хюе) — в'єтнам. поет. З 1938 — член Компартії Індокитаю (нині — Компартія В'єтнаму). Член Політбюро ЦК Компартії В'єтнаму (з 1976). За участь у революц.-визвольному русі зазнавав переслідувань. Під час Серпневої революції 1945 очолював Комітет визволення м. Хюе. Після революції — на відповідальних посадах у держ. і парт. апараті. Перші вірші опубл. 1937. У збірках «Відколи» (1946), «В'єтбак» (1955), «Потужний вітер» (1961), «Поезії. Вибране» (1968), «Дядечко Хо» (1970), «На фронт» (1972), «Поезії» (1979) та ін. порушує актуальні соціальні проблеми. Багато творів присвятив В. І. Леніну, Країні Рад, здобуткам рад. народу.

Тел.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: В'єтнам бореться. К., 1972; Поезії. К., 1978; [Вірші]. В кн.: Літописи радянської багряної. К., 1979; Рос. перекл. — Стихи. М., 1961; [Вірші]. В кн.: Современная вьетнамская поэзия. М., 1981.

М. Д. Кашель.

ТОХТАМИШ (р. н. невід. — п. 1406) — хан Золотої орди (з 1380). У 1382 здійснив похід на Пн.-Сх. Русь, пограбував і спалив Москву, наваляв на Русь данину. У боротьбі проти Тимура (1389—95) за володіння землями в Закавказзі і Серед. Азії Т. зазнав поразки. В 1398—99 війська Т. було розбите ханом Заволзької орди Темір-Кутлумеш.

ТОЦЬКИЙ Іван Корнилович [12 (24).IV 1896, с. Буяничі, поблизу Могиліова, тепер БРСР — 16.XII 1957, Одеса] — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1948). У 1925 закінчив Київ. консерваторію. В 1925—28 — соліст Харків. оперного театру, 1928—57 (з перервою) — Одес. театру опери та балету. В 1941—45 — у складі групи Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Партії: Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського),

Тарас Бульба (одноименна опера Лисенка), Кривоніс («Богдан Хмельницький» Данькевича), Іван Сусанін (одноименна опера Глинки), Досифей («Хованщина» Мусоргського), Тимур («Турандот» Пуччіні).

О. В. Іовса.
ТОЧІСЬКИЙ Павло Варфоломійович [3 (15).V 1864, Єкатеринбург, тепер Свердловськ — 18.VII 1918, Белорезький з-д, тепер м. Белорезьк Башк. АРСР] — діяч с.-д. руху, засновник однієї з перших марксист. орг-цій в Росії. Н. в дворян. сім'ї. У революц. русі з 1883. У 1884 переїхав до Петербурга, працював слюсарем на з-дах, вів пропагандистську роботу серед робітників, 1885—88 керував засн. ним с.-д. орг-цією (див. *Точиського група*). Після розгрому групи висланий у Житомир. У жовтні 1888 заарештований і висланий до Катеринослава (тепер Дніпропетровськ), де брав активну участь у роботі с.-д. гуртків. Учасник Грудневого збройного повстання 1905 в Москві. Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 був головою ревкому на Белорезькому заводі. Вбитий під час контрреволюц. заколоту.

ТОЧІСЬКОГО ГРУПА — одна з перших нелегальних марксистських с.-д. орг-цій в Росії. Засн. восени 1885 в Петербурзі П. В. Точиським під назвою «Товариство сприяння піднесенню морального, інтелектуального і матеріального становища робітничого класу в Росії»; 1886 перейменована на «Товариство санкт-петербурзьких майстрів». Діяльність групи була спрямована на організацію пропаганди серед передових робітників ідей наук, соціалізму, створення гуртків самоосвіти, кас взаємодопомоги, б-к. Група мала зв'язки з робітниками найбільших підприємств Петербурга, з с.-д. орг-ціями України. В 1888 поліція розгромила Т. г. Частина її членів, яка уникла арешту, пізніше ввійшла до *Брусневої групи*.

ТОЧІННЯ, токарня обробка — обробка матеріалів різанням, що полягає у зніманні стружки при обертовому русі заготовки і поступальному русі інструмента. Найчастіше провадиться різанням на токарних верстатах. Точінням обробляють зовн. і внутр. поверхні циліндричних, конічних або фасонних тіл обертання.

ТОЧКА в математиці — одне з основних матем. понять. При систематич. викладі геометрії береться за вихідне поняття. Ін. геом. фігури (лінії, поверхні, тіла) розглядаються як певні множини Т. В сучас. математиці Т. наз. елементи досить різноманітної природи. Напр., в n-вимірному евклідовому просторі Т. наз. упорядкована сукупність n чисел. Часто під Т. розуміють фіз. або матем. об'єкт довільної природи, властивості якого відповідають аксіомам геометрії. У багатьох галузях математики зустрічаються точки, що мають спец. назви (див., напр., *Особливі точки*).

ТОЧКА РОСТУ — те саме, що й *конус наростання*.

ТОШКІВКА — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР.

підпорядковане Первомайській міськраді. Залізнична станція. 6,5 тис. ж. (1983). Шахта «Тошківська», цех Первомайської заст. ф-ки, підприємства побут. обслуговування. 3 заг.-осв. школи, лікарня, 2 клуби, 2 б-ки. Т. виникла 1871, с-ще міськ. типу — з 1938.

ТРАБЗОН, Трапезунд — місто на Пн. Сх. Туреччини, адм. ц. ілу Трабзон. Порт на узбережжі Чорного м., аеропорт. 97,2 тис. ж. (1975). Судноверф. Цем., тютюнові, риб.-та м'ясоконсервні підприємства. Вироби. рибальських сіток. Рибальство. Ун-т. Архіт. пам'ятки 8—15 ст. Т. засн. у 8 ст. до н. е. В 1204—1461 — столиця Трапезундської імперії. В 1616 Т. тимчасово здобув українські козаки, що боролися проти турків-османів.

ТРАВЕРЗ (англ. франц. traverse, від лат. transversus — поперечний) — напрям, перпендикулярний до курсу судна або до його поздовжньої осі. За назвою борту розрізняють Т. лівий і правий. «Бути на Т.» якого-небудь об'єкта — перебувати на лінії, що спрямована на цей об'єкт і становить прямий кут з курсом судна.

ТРАВЕРС — 1) Перешкода, яку споруджують або залишають з товщі ґрунту впоперек *траверсії* (охопу, ходу сполучення) і перед входом до фортифікаційної споруди для захисту особового складу військ від ураження поздовжнім (тильним і навісним) вогнем з стрільської зброї, осколками снарядів, мін, бомб і для зниження дії ядерної зброї. Т. бувають примкнути, обхідні, висячі і тильні. 2) Клас сходження в змаганнях з альпінізму.

ТРАВЕРТИН (італ. travertino) — те саме, що й *вапняковий туф*.
ТРАВЕСТІЯ (від франц. travestir — передягати, travesti — переодягнений) — 1) В літературі — своєрідний жанр гумористичної поезії, особливості якого полягає в тому, що якийсь відомий твір серйозного, а то й героїчного змісту автор Т. переробляє в жартиливому дусі, надає йому комічної форми. Комічний ефект у Т. досягається невідповідністю між змістом і стилем викладу. Виникла Т. в античні часи, особливо поширилася в 17—18 ст. («Переодягнений Вергілій» француз. поета П. Скаррона та ін.). Яскравий приклад Т. — «Енеїда» І. Котляревського. Інколи в травестійному творі, навпаки, мало значні, буденні події викладаються «високим» стилем, як у поемі К. Думитрашкі «Жабомирподраківка» («Баграхатоміахія», вид. 1859). Див. також *Бурлеск*. 2) У театрі Т. (травесті) — передягнена артистка, яка виконує чоловічу або хлоп'ячу роль.

Г. Ф. Селезюк.

ТРАВЛЕННЯ — сукупність процесів, що забезпечують механічну і хімічну обробку їжі в організмі людини та тварин, в результаті якої складні хімічні речовини перетворюються на прості, що легко засвоюються організмом; осн. етап в *живленні й харчуванні* організму. Розрізняють внутрішньоклітинне та позаклітинне (дистантне) Т. Внутрішньоклі-

ти в не Т. (відкриті І. І. Мечниковим) притаманне всім одноклітинним, деяким багатоклітинним безхребетним тваринам (напр., губкам), а також деяким клітинам вищих тварин (*лейкоцитам*, клітинам *ретикуло-ендоцеліальної системи* та ін.). У цих організмів клітини активно захоплюють поживні речовини і за допомогою ферментів цитоплазми розщеплюють їх в травних вакуолях (припускають також, що в цьому Т. беруть участь ферменти лізосом). Позаклітинне Т. властиве більшості тварин та людини. Найчастіше відбувається в порожнистих органах (див. *Травна система*) на значній відстані від клітин, що секретують ферменти. У позаклітинному Т. виділяють мембранне, або пристінкове, Т., виявлене у людини, всіх хребетних та у багатьох безхребетних тварин. Здійснюється воно ферментами, розміщеними переважно на мембранах (див. *Мембрани біологічні*) ворсинок кишкових клітин. У процесі еволюції у багатьох організмів виробилися два види Т. (внутрішньоклітинне та позаклітинне), які доповнюють один одного. У більшості хребетних тварин, зокрема у ссавців, в т. ч. людини, Т. починається в *ротовій порожнині*. Тут їжа подрібнюється (зубами) шляхом жування та перемішується з *слиною*, під дією якої їжа змочується, формуються грудка їжі, і в деяких тварин починають розщеплюватися в осн. вуглеводи (у людини під дією ферменту *амілази*). Далі в результаті жовтіння їжа через *глотку* та *стравохід* потрапляє в *шлунок* (у деяких тварин, напр. птахів, відбувається нагромадження їжі у *волі*), де продовжується подрібнення і розщеплення вуглеводів і під дією *протоолітичних ферментів* шлункового соку починається розщеплення білків. Потім добре подрібнена і частково перетравлена їжа порціями надходить в *тонку кишку*. В її відділах в процесі Т. беруть участь *підшлунковий сік*, *кишковий сік* та *жовч*; закінчується *гідроліз* харчових речовин. Позаклітинне Т. завершується мембранним Т. і *всмоктуванням*. В товстих кишках Т. відбувається за рахунок власних ферментів, ферментів тонкого кишечника та ферментів бактеріального походження, які викликають зброджування вуглеводів та гниття білків; відбувається всмоктування води та розчинених в ній речовин і формування калу, нагромадження якого викликає акт *дефекації*. Т. регулюється нейрогуморальними механізмами (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). На Т. впливають умови приймання їжі, її зовн. вигляд, об'єм, консистенція та ін. фактори. Великий вклад у розробку фізіології Т. внесли І. П. Павлов та його послідовники. Про розлади Т. див. *Ахilia*, *Гастрит*, *Гельмінтози*, *Гепатит*, *Диспепсія*, *Запор*, *Коліт*, *Пронос*, *Ентерит*, *Виразкова хвороба*. Деякі особливості має Т. у *павуків*, а також у жуйних тварин (див. *Жуйка*).

Лит.: Павлов І. П. Лекції о работе главных пищеварительных желёз.

В кн.: Павлов И. П. Полное собрание сочинений, т. 2, кн. 2. М.—Л., 1951; Бабкин Б. П. Секреторный механизм пищеварительных желёз. Л., 1960; Гальперин С. И. Физиология человека и животных. М., 1977; Фундаментальные проблемы гастроэнтерологии. К., 1981; Проссер Л. Сравнительная физиология животных, т. 1. Пер. с англ. М., 1977. Л. О. Тинякова.

ТРАВЛЕННЯ в техніці — хімічна і електрохімічна обробка поверхні твердих матеріалів. Хімічне Т. проводять у водних розчинах к-т (сірчаної, соляної, азотної, плавикової), ідких лугів і в лужних розплавах, електрохімічне — в таких же середовищах, а також у розчинах солей під дією електричного струму. В процесі Т. виробляють у розчин (розплав), яким заповнюють травильні ванни, або обробляють струминою розчину в установках періодичної чи безперервної дії. Травленням видаляють *окалину* з поверхні металів (сплавів), доводять металеві заготовки до належних розмірів і форм (так зване розмірне Т.), створюють необхідний профіль поверхні (напр., *друкованих схем, кміле*), видаляють порушений шар після мех. обробки, очищають поверхні від бруду, надають матового блиску і необхідного малюнка склу. Крім того, травленням виявляють *структуру металів* і мінералів, дефекти в металах та ін. Художнє Т. заміною трудомістке ручне *гравірування*. Перспективні Т. газове (напр., видалення окалини з поверхні сталі хлористим воднем), Т. з інтенсифікацією процесу ультразвуком, Т. в лужному розплаві з відновленням окалини гідридом натрію, Т. сталі в розчині фосфорної к-ти.

ТРАВМА (грец. *τραῦμα* — рана, ушкодження) — ушкодження, що виникає в організмі людини або тварини внаслідок дії на нього чинників зовнішнього середовища і супроводиться анатомічними та функціональними порушеннями. Залежно від виду травмуючого чинника розрізняють Т. механічні, термічні (опіки, обмороження), хімічні, променеві, баротравми (у зв'язку з різкою зміною атмосферного тиску). Т. поділяють також на ізольовані (перелом плеча), множинні (перелом плеча і стегна), сполучені (перелом кісток таза з розривом сечового міхура) і комбіновані (травма опорно-рухового апарату в комбінації з радіаційними, термічними або ін. ушкодженнями). Залежно від виду ушкодженої тканини розрізняють шкірні (ушиби, рани та ін.), підшкірні (розриви зв'язок, переломи кісток тощо) і порожнинні Т. (ушиби, крововиливи, поранення суглобів, живота, грудей та ін.). За своїм походженням Т. можуть бути *виробничі*, побутові, автодорожні, спортивні, психічні (пов'язані з тяжкими психічними переживаннями — див. *Депресія*, *Неврози*). До ускладнень Т. відносять *шок*, гостру крововтрату, *сепсис*, *остеомиєліт* тощо. В СРСР існує злагоджена система профілактики і надання допомоги при травмах. К. С. Терновий.

ТРАВМАТИЗМ [від грец. *τραῦμα* (травма) — рана, ушкодження] — сукупність *травм*, що вини-

кають і повторюються серед певних груп населення, які перебувають в однакових умовах життя, праці й побуту. Т. в економічному розвинутих країнах займає одне з перших місць в структурі захворюваності, непрацездатності і смертності. За міжнародною класифікацією Т. поділяється на виробничий — промисловий (в кожній галузі промисловості) і сільськогосподарський; невиробничий (побутовий, вуличний, транспортний та ін.); спортивний. Кожний з видів Т. характеризується особливостями виникнення і характером ушкодження. В структурі промислового Т. переважають спостерігаються легкі травми без втрати працездатності (40—90%), с.-г. Т. — рани і ушиби (65—78%). Осн. причинами промислового Т. можуть бути порушення правил техніки безпеки, недостатня кваліфікація робітників, погана організація праці, недовголітнє устаткування. Профілактикою Т. на виробництві є організація охорони праці, пропаганда необхідності і додержання правил *техніки безпеки*. Відмічається тенденція до зниження виробничого Т. В структурі невиробничого Т. більш як 60% становить побутовий Т. Характерна тенденція до зростання автошляхового Т., що пов'язано зі збільшенням кількості автомобілів і швидкості руху. Причинами дорожньо-транспортного Т. є порушення правил руху водіями і пішоходами, технічна несправність, уживання алкоголю. Більше половини нещасних випадків на шляхах стається з вини пішоходів. Транспортний Т. найтяжчий. При вуличному Т. найчастіше страждають люди похилого віку. Профілактика цього виду Т. спрямована на підтримання чистоти доріг і тротуарів, якісного стану дорожнього полотна, дотримання правил руху тощо. Т. у дітей зумовлений особливостями дитячого організму (рухливість, відсутність чіткої координації рухів в критичних ситуаціях, підвищена допитливість тощо). Подання допомоги при Т. включає в себе само- і взаємодопомогу, *швидку медичну допомогу*, першу допомогу, амбулаторне і стаціонарне лікування. В СРСР усі заходи щодо охорони праці, профілактика усіх видів Т. узяті під контроль держ. органів, профспілок і громадськості. Заходи, що провадяться в цьому напрямі, сприяють постійному зниженню травматизму. Див. також *Травматологія*. К. С. Терновий.

ТРАВМАТОЛОГІЯ ТА ОРТОПЕДІЯ ДОНЕЦЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — наукова установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Створений 1956 на базі Харківського н.-д. ін-ту протезування, який було переведено до Донецька, та Донецької обл. травматологічної лікарні. У складі ін-ту (1983) — 4 відділи: клінічний, експериментальний, організаційно-методичний та наук.-мед. інформації, 4 відділення та 5 лабораторій; експериментально-клінічні майстерні. При ін-ті працює кафедра травматології, ортопедії та воєнно-польової хірургії, курс удосконалення лікарів До-

неського мед. ін-ту ім. О. М. Горького. Ін-т розробляє проблеми з організації допомоги при травмах та профілактики травматизму і інвалідності; тяжкої, множинної та сполученої травм; патології великих суглобів. В ін-ті вперше розроблено методи компресійно-дистракційного лікування наслідків епіфізарного остеомієліту, хвороби Шпренгеля тощо.

Т. А. Ревенко.

ТРАВМАТОЛОГІЯ [від грец. *τραυμα* (τραυμα) — рана, ушкодження і *λόγος* — вчення] — розділ медицини, що вивчає різноманітні ушкодження тіла людини; розробляє питання лікування хворих з відповідними ураженнями та запобігання травмам. Т. бере початок з стародавніх часів і тісно пов'язана з розвитком хірургії. В останках, що збереглися з давніх часів (старод. Єгипет, Рим), виявлено ознаки зрощених переломів і сліди операцій на кістках. Систематизовані основи Т. вперше було викладено в працях *Гіппократа*, *Ібн-Сіні*, *А. Паре* та ін. Велика заслуга у розвитку Т. належить вітчизн. вченим *Є. Й. Мухому* (1806) написав перший посібник про переломи кісток та їх лікування), *М. І. Пирогову* (створив вчення про травми і поранення, про заг. і місцеві реакції організму на травми, обґрунтував основні принципи лікування переломів кісток) та ін. Історичний розвиток Т. і ортопедії йшов значною мірою паралельно. В 1932 на Всесоюзному з'їзді хірургів було прийнято рішення про об'єднання Т. з ортопедією. Це було зумовлено збільшенням травматизму, смертності та інвалідності внаслідок тяжких промислових, шляхових і побутових травм, пов'язаних з розвитком промисловості, транспорту, зростанням міст, технізацією побуту. Основоположеннями

рад. шкіл Т. були *М. Н. Бурденко*, *М. М. Волкович*, *Р. Р. Вреден*, *В. В. Горінівська*, *Т. С. Зацепін*, *М. М. Приоров*, *Г. Г. Корнев*, *М. І. Куслик*, *Г. І. Турнер*, зокрема укр. вчені *М. І. Ситенко*, *М. П. Новаченко* та ін. Важливий внесок у розвиток Т. зробили і зарубіжні вчені: нім. — *М. Кіршнер*, італ. — *В. Путті*, амер. — *В. Шерман*, англ. — *Р. Уотсон-Джонс* та ін. В УРСР з'явилася перша в країні розгалужена мережа травматологічних відділень, створено першу (1934) травматологічну станцію (тепер травматологічні пункти). В Харківському трудовому профілакторії на Слов'янському курорті вперше почала впроваджувати систему медичної і соціальної реабілітації потерпілих від травм. На Україні проведено перші з'їзди ортопедів-травматологів. Осн. проблеми сучас. Т. — вивчення патогенезу змін в тканинах і органах після травм, удосконалення способів консервативного і оперативного лікування і запобігання посттравматичним ускладненням. Здійснення травматологічної допомоги в СРСР передбачає подання першої допомоги на місці події, на шляху до лікувального закладу, кваліфікованої допомоги в травматологічному пункті, поліклінічному і стаціонарному травматологічних відділеннях. В останні роки у великих містах створено травматологічні центри. Осередками розвитку наукової роботи з питань Т. в кожній республіці є н.-д. ін-ти з ортопедії та травматології, кафедри травматології й ортопедії при мед. ін-тах і ін-тах удосконалення лікарів. Координацію н.-д. роботи в країні здійснює Центральний н.-д. ін-т травматології і ортопедії ім. *М. М. Приорова* в Москві. На Україні працюють 3 н.-д. ін-ти ортопедії і травматології (Київ, Харків, Донецьк). З 1927 в країні видається журнал «Ортопедия, травматология и протезирование». Лит.: Новаченко М. П. Ортопедия и травматология, М., 1965; Крупо І. Л. Руководство по травматологии и ортопедии, кн. 1. Л., 1974; Каплав А. В. Повреждения костей и суставов, М., 1979; Справочник по травматологии и ортопедии. К., 1980.

К. С. Терновий.

ТРАВНА СИСТЕМА, травний апарат — сукупність органів, що забезпечують переробку і засвоєння організмом тварин та людини поживних речовин, необхідних як джерело енергії та матеріал для побудови заново і відновлення, що відбуваються на всіх рівнях організації живої системи: від молекули до організму в цілому. У більшості найпростіших функції органів Т. с. виконують травні вакуолі (напр., у амєби). Крім того, для інших найпростіших (напр., для туфельки) характерна наявність певних ділянок, через які вводиться їжа та виводяться відходи («рот», «глотка», «порожнина»). У примітивних багатоклітинних тварин (у губок, безкишкових війкових червів) перетравлення їжі здійснюється окремими клітинами. У безхребетних тварин Т. с. характеризується різноманітністю гастральних (травних) порожнин, що закінчуються тільки ротовим отвором (у кишкосто-

роживних, гідроїдних, коралових поліпів, реброплавів). У багатьох тварин (у немуртин, первиннопорожнинних червів, молосків, членистоногих) Т. с. представлена травною трубкою, зв'язаною із зовн. середовищем ротовим та відхідниковим (анальним) отворами, яка функціонально диференційована на передній, середній та задній відділи. В результаті морфофункціонального розвитку будова Т. с. у хребетних тварин та людини ускладнюється і удосконалюється залежно від характеру харчування та умов їх існування. Передній відділ травної трубки диференціюється на *ротову порожнину* (ротовий отвір, зуби та жувавальні м'язи, слинні та слизові залози, язик та ін.), *глотку* і *стравохід*. Із середньої частини травної трубки утворюється шлунок, тонка кишка та застінні залози — печінка і підшлункова залоза. Задня частина травної трубки представлена *товстою кишкою* та *прямою кишкою* з анальним отвором. Стравохід, шлунок, тонка і товста кишки входять в поняття травного каналу, стінка якого на всьому протязі складається із слизової, середньої та м'язової оболонок. В процесі еволюції в міру ускладнення організації тварин відбуваються швидке, в порівнянні з ростом тіла особини, збільшення площі слизової оболонки травного каналу різними способами: подовженням кишечника з виникненням його петель, утворенням складок та ворсинок слизової оболонки, нарешті, занурюванням епітелію у глибоку кишкову стінку або викондом за її межі, що сприяло утворенню численних дрібних (дрібні кишкові та ін.) або великих (печінка, підшлункова залоза) залоз. У товщі слизової оболонки травного каналу є лімфатичні фолікули (окремі або їх згрупування), що розгортаються як захисні утворення. Т. с. забезпечена кровоносними та лімфатичними судинами. Функціональна діяльність Т. с. регулюється складними нейрогуморальними та гормональними механізмами, в яких важливу роль відіграють гормони власне травного апарату (див. також *Нейрогуморальна регуляція*, *Гормональна регуляція*, *Шлунково-кишкові гормони*).

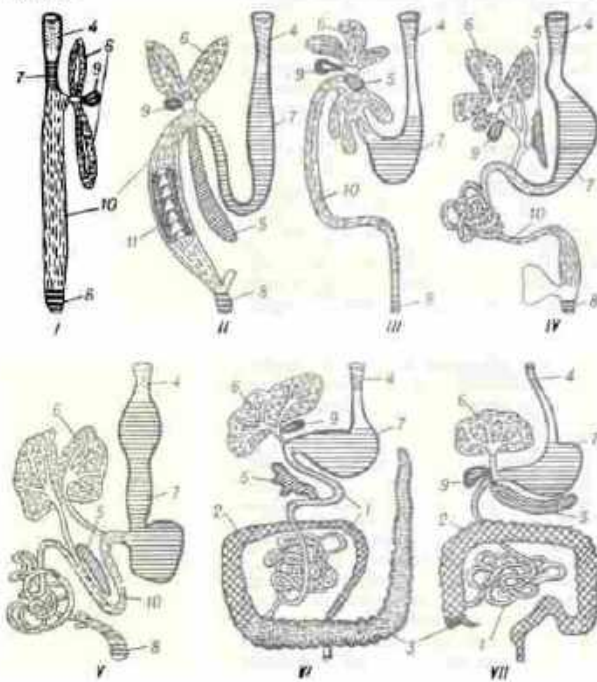
П. С. Лашенко.

ТРАВНЕВЕ ПОВСТАННЯ 1945 в чеських землях — масове антифашистське повстання під керівництвом Компартії Чехословаччини (КПЧ). Почалося в Чехії і Моравії в період завершальних операцій Рад. Армії під час *другої світової війни 1939—45*. 1.V проти окупантів піднялося населення Пршерна, 2—3.V — Німбурка, Подебрад, Нові-Біджова та ін. міст. 5.V центром повстання стала Прага. Гол. силою повстання в столиці були робітники. Утворена з ініціативи КПЧ Чеська нац. рада (ЧНР), об'єднавши осн. сили *Руху Опору*, оголосила про перехід всієї влади на чес. території до ЧНР як представника уряду Нац. фронту (утворений у квітні 1945 в Кошице). Велику допомогу повстанцям подали партизанські загони. Повстанці оволоділи більшістю стратегічних пунктів міста Але.

Травесканція віргінська. Верхня частина рослини і квітка.

Травна система (схема) хребетних тварин, таких, як миші (I), акула (II), окунь (III), жаба (IV), голуб (V), криль (VI) і людини (VII): 1 — тонка кишка; 2 — товста кишка; 3 — сліпа кишка; 4 — стравохід; 5 — підшлункова залоза; 6 — печінка; 7 — шлунок; 8 — клоака; 9 — жовчний міхур; 10 — кишковий тракт; 11 — спіральний клапан.

незважаючи на героїчний опір повстанців, перевага в техніці дала змогу гітлерівцям захопити деякі райони міста. Празькі загрожували знищення. 9.V.1945 на допомогу повстанцям прийшла Рад. Армія, яка в ході *Празької операції* 1945 визволила місто. Т. п., що стало складовою частиною нац.-демократичної революції, привело до встановлення в Чехословаччині нац.-демократичного ладу.

ТРАВНЕВО-ЛИПНІВІ СТРАЙКИ РОБІТНИКІВ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ 1905 — політ. страйки, що відбувалися на зах. укр. землях під впливом революції 1905—07 в Росії. В травні страйкували львівські кравці, каменярі, робітники цегельних заводів, чернівецькі робітники на будівництві заводів. В травні — липні політ. мітингів, демонстрацій, страйків, в яких брали участь робітники цілий галузь пром.-сті, проходили у Львові, Дрогобичі, Бориславі, Станіславі (тепер м. Івано-Франківськ), Чернівцях та ін. містах. Особливо значного розмаху набув страйк будівельників Львова, який почався 25.VI і тривав 4 тижні. Страйк закінчився перемогою робітників. Протягом травня — липня в Галичині відбулося 32 страйки. на Буковині — 12 страйків.

ТРАВНИЧЕК (Travníček) Франтішек (17.VIII.1888, Спешов, поблизу м. Бланск — 6.VI.1961) — чесь. мовознавець, член Чехословацької АН (з 1953). Закінчив Празький ун-т. Професор (з 1921) і ректор (1948—59) Брненського ун-ту. Осн. праці: «Студії над видом дієслова в чеській мові» (1923), «Історична граматики чеської та словацької мов» (1935), «Граматики чеської літературної мови» (т. 1—2. 1948—49).

ТРАВНОПІЛЬНА СИСТЕМА ЗЕМЛЕРОБСТВА — система землеробства, за якої частина орної землі в сівозміні зайнята багаторічними травами, що є кормовою базою і головним засобом підтримання і підвищення родючості ґрунту.

ТРАВОВАННЯ — вирощування одно- та багаторічних трав у сівозмінах (польове Т.), лучних угідлях (лучне Т.) для одержання зелених кормів, для приготування сіна, сінажу, силосу, вітамінних (борошно, гранули) та ін. кормів. Т. — важливий фактор інтенсифікації кормовиробництва, біол. меліорації ґрунтів, знищення бур'янів, шкідників, збудників хвороб, усунення водної, вітрової ерозії ґрунту, встановлення відносно стабільної балансу органічної речовини в ґрунті, екологічного рівноваги при осушенні торфових масивів. Найбільше практичне значення мають бобові і тонконогові, або злакові багаторічні та однорічні трави. Насичення продуктивності тонконогових — 2—5 ц. бобових — до 10 ц. зеленої маси відповідно 300—400 ц та 600—700 ц, люцерни на зрошенні — до 2000 ц фітомаси з 1 га. Крім того, бобові трави збагачують ґрунт біологічним азотом, залишаючи на 1 га до 300 кг азотистих речовин.

Науково-теоретичне обґрунтування періодичного вирощування суміші багаторічних бобових і злакових трав на полях дав В. Р. Вільямс. Див. також *Підсіяні культури*.

ТРАВОСҀМІШІ — травостій із кількох видів однорічних чи багаторічних кормових трав. Вирощування Т. сприяє кращому використанню рослинами поживних речовин, волог ґрунту, світла, тепла, CO₂ тощо за рахунок різноманітності розміщення кореневих систем, листкового апарату, різних потреб рослин в окремих факторах життєдіяльності. Т. за продуктивністю, якістю фітомаси переважають чисті посіви трав. Розрізняють кілька типів Т. За складністю Т. бувають прості — дво-, тривидові (для 2—3 років користування), напівскладні — чотири-, шестивидові (для 4—6 років), складні — більше шести видів (для 5—7-річного користування); за видовим складом — тонконогові (злакові), тонконогово-бобові, тонконогово-бобово-різно-травні. За способом використання — сіножаті, пасовища, сіножатно-пасовища. В. П. Шевченко, Р. Т. Івановська.

ТРАВ'ЯНЕ БОРОШНО — вітамінно-білковий корм, який одержують з штучно висущеної кормової трави. Для вироб. Т. б. використовують сіяні однорічні і багаторічні кормові трави та ін. Бобові трави скошують в стадії бутонізації, злакові — на початку колосіння. Технологія виготовлення Т. б. складається з скошування трави, подрібнення її на січку, сушіння, розмелювання січки, гранулювання і упакування в мішки. Сухать і розмелюють трав'яну січку в спец. агрегатах для приготування Т. б. (АВМ-0,65, СБ-1 та ін.). В 1 кг Т. б. міститься 0,7—0,8 корм. од., 140—150 г перегнаної протеїну, 200—300 мг каротину, вітаміни Е, К і групи В, багато незамінних амінокислот. Згодують Т. б. всім видам с.-г. тварин. Включають до складу комбікормів. Див. також *Корми, Кормоприготувальні машини*.

ТРАВ'ЯНІ КЛОПИ, сіпняки, міриди (Miridae) — родина комах ряду клопів. Тіло (довж. 3—10 мм) видовжене, струнке, з бігальними ногами, добре розвиненими крилами. Простих очок немає (звідси й друга назва — сіпняки). Переважно рослиноїдні. Розмножуються в черні — липні. Яйця самка відкладає у тканини рослин. Розвиток триває бл. 1—2 тижні. В родині бл. 6 тис. видів, поширених у помірних і тропічних широтах. В СРСР — бл. 700 видів, у т. ч. на Україні — понад 300. Чимало Т. к. пошкоджують с.-г. культури, напр. буряковий клоп (Pocilocystus cognatus), а це переносить клоп (Adelphocoris lineolatus). Заходи боротьби — хімічні та агротехнічні. Серед Т. к. є хижі види, які живляться ін. комахами і кліщами, напр. кампоброхс жовтуватий (Campobrochis lutescens) винищує шкідника плодів дерев червоного плодового кліща. В. Г. Пучков.

ТРАГЕДІЯ (лат. tragoedia, з грец. τραγός, від τραγός — цап і οἰδία — пісня) — один із видів драми, предметом відображення в якому є глибокі суперечності суспільного або особистого життя. В основі сюжету Т. лежить гострий непримирний конфлікт, який здебільшого завершується загибеллю героя в зіткненні з непереборними силами (Див. *Трагічне*). У Т. відображаються вирішальні сусп. суперечності на певному етапі істор. процесу, носієм яких є трагічний герой. Її злеті, як правило, збігаються з перехідними і бурхливими істор. періодами. Коли утверджуються нові сусп. відносини і норми моралі, Т. виникає у Давній Греції на ґрунті міфології, зародившись з культу Діоніса (див. *Діонісія*), і досягла розквіту у творчості Есхіла, Софокла та Евріпіда (5 ст. до н. е.). Вони створили героїчну, проникливу громадянським духом Т., яка славилася величчю вільної людини («Прометей прикутий» Есхіла, «Антигона» Софокла, «Фігения в Авліді» Евріпіда). В епоху *Відродження* англ. дра висунула одного з найбільших майстрів жанру Т. усіх часів — У. Шекспіра. В 17 ст. Т. стала осн. жанром *класицизму*, набравши завершеної форми у Франції (П. Корнель, Ж. Расін). Протест і боротьбу передових сил висхідної буржуазії проти феодалізму й станової нерівності 18 ст. показано в Т. нім. письменників — Г. Лессінга, Ф. Шіллера, Й. В. Гете. У 1-й пол. 19 ст. на ґрунті *романтизму* з'явилися трагедії Дж. Байрона в Англії, Ю. Словацького в Польщі. В Росії жанр Т. виник у 18 ст. (О. Сумароков, Я. Княжнин). Великим досягненням рос. драми стала трагедія О. Пушкіна «Борис Годунов» (1830). В укр. драмі 17—18 ст. у шкільній драмі виділилися окремі жанри Т. на істор. теми («Трагедія о смерті посліднього царя сербського Уроша V і о падінні Сербського царства» М. Козачинського, 1733, та ін.). У новій укр. драмі Т. представлена п'єсами «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого, «Кассандра», «Адвокат Мартан», «Камінний господар» та ін. драм. творами Лесі Українки. Ідейно-естетична суть Т. в її *соціалістичного реалізму* якісно інша. В основу її конфлікту покладено відображення героїчних подій, утвердження ідеї революц. перетворення світу. Уже в дореволюц. творчості М. Горького почав складатися новий метод відображення трагічного («Вороги», 1906; «Васа Желєзова», 1910). В рад. драматургії жанр Т. утверджує торжество великої ідеї комунізму, в ім'я якої герої свідомо вступають у боротьбу. Неминучі жертви, скорбота освітлюються оптимізмом віри в людину і її майбутнє («Оптимістична трагедія» В. Вишневського та ін.). Крайні зразки Т. в укр. рад. драмі — «97» М. Куліша, «Загибель ескадри» О. Корнійчука. Я. П. Білошанін.

ТРАГІКОМЕДІЯ — вид драматичного твору, в якому поєднують елементи трагічного і комічного. Герої Т. змальовуються в таких життєвих ситуаціях, які одночасно викликають і сміх, і співчуття. У дав-

Трав'яна система людини:
1 — ротова порожнина;
2 — глотка;
3 — стравохід;
4 — шлунок;
5 — печінка;
6 — підшлункова залоза;
7 — тонкий кишечник;
8 — товстий кишечник;
9 — пряма кишка;
10 — анальний отвір.

Трав'яний клоп.
Буряковий клоп.

ній укр. драматичній л-рі відома «трагедокомедія» «Володимир» Ф. Прокоповича. Т. трапляються в л-рі 19 ст. (п'єса О. Сухово-Кобиліна «Смерть Тарелкіна») і в рад. драматургії («Республіка на колесах» Я. Мамонтова, «Трибунал» А. Макайонка та ін.).

Т. Ф. Семенюк.

ТРАГІЧНЕ — категорія, що характеризує нерозв'язний на даному етапі суспільно-істор. конфлікт, який супроводиться стражданнями, втратами, навіть загибеллю людей. Т. не зводиться до страху і відчаю, бо в ньому завжди наявна боротьба позитивного з негативним. Т. пов'язане з піднесенням, оскільки виявляє гідність і велич людини, здатної протистояти обставинам. Марксистсько-ленінський дає суспільно-істор. розуміння Т., вбачаючи його об'єктивні передумови в антагонізмі класово-антагоністичного суспільства. Джерелом революц. трагедії є колізія між історично необхідною вимогою і практичною неможливістю здійснити її. З ліквідацією класових антагонізмів у суспільстві назагал відходять у минуле трагедії класів і народів, якісно нового характеру набуває розв'язання колізій індивідуального плану. Мистецтво соціалістичного реалізму, відтворюючи дійсність у всій складності суперечностей, дає оптимістичне глушення Т. на основі єдності героя з народом, впевненості в перемозі революц. справи.

Н. О. Яремцева.

ТРАДЕСКАНЦІЯ (Tradescantia) — рід рослин родини комелінових. Багаторічні трави з прямостоячими чи повзучими стеблами. Листки цілокраї, овальні або ланцетні, загострені на кінцях. Квітки сині, фіолетові, червоні або білі. Плід — коробочка. Бл. 60 видів, пошир. в Америці; багато з них вирощують в кімнатах, оранжереях та у відкритому ґрунті як декоративні рослини. В СРСР, в т. ч. в УРСР, культивують Т. віргінську (Т. virginiana) з прямостоячим стеблом до 30 см заввишки і фіолетовими квітками в зонтикоподібних суцвіттах. В кімнатах вирощують з ебріну (Zebrina pendula), яку раніше відносили до роду Т. під назвою Т. смугаста (Т. zebrina). Це трав'яниста рослина з повзучими стеблами й листками з червоними, фіолетовими або сріблястими смугами. Є багато сортів, що відрізняються кольором або рисунком листків. Л. с. 316.

ТРАДИЦІЙНА ЛОГІКА — істор. етап у розвитку формальної логіки, пов'язаний з аналізом елементарних структур мислення, виведення, доведення та правил запобігання логічним помилкам у рамках природних мов та найпростіших прийомів символізації. Т. л. виникла в давнину (старод. Індія, Китай, Греція), але тільки Арістотель започаткував її як науку, створивши формальну, тобто безвідносну до конкретного змісту думок, теорію висновку — **сінтологіку**. Далі Т. л. розвивалася в напрямі аналізу несілогістичних умовиводів (равній **стоїцизм**, **мегарська школа**), логіки висловлювань (Р. Луддін, Іоанн Дунс

Скот та ін.), теорії індукції (Ф. Бекон, Д. Мілл та ін.). Систематизацію Т. л. проводили, зокрема, викладачі Київської академії, М. Каринський та ін. Історично Т. л. перероблялась у філософ. плані **діалектичною логікою** та в спец. аспекті **математичною логікою**.

С. В. Крипський.

ТРАДИЦІЯ (від лат. traditio — передання) — елементи соціальної й культурної спадщини, які передаються наступним поколінням і зберігаються протягом тривалого часу в суспільстві в цілому чи в окремих групах соціальних. Є одним з видів соціально-культур. наступності, що орієнтує як на збереження надбань культури, так і на їх відтворення й розвиток. Т. проявляється у вигляді усталених, стереотипізованих норм поведінки, звичаїв, обрядів, свят, сусп. ідей, морально-етичних елементів тощо. Т. мають класовий характер. Розрізняють Т. прогресивні, які сприяють творчому розвитку культури (в мистецтві — передання стилю й прийомів майстерності, в науці — засвоєння знань, методів дослідження, у ремеслі й техніці — технології, прийомів), і негативні, тобто пережитки, що зберігаються окремими людьми за звичкою чи внаслідок неусвідомленого наслідування (див. **Пережитки минулого** і **свідомості й поведінки людей**). Цілеспрямована діяльність людей веде до виникнення нових елементів культури — інновацій, які розвиваються в межах певного суспільства і традиціоналізуються. В процесі соціалістичного і комуністичного будівництва активно виникають елементи, які тепер становлять основу сучас. революц., трудових, патріотичних Т. Одним з проявів розвитку традиційної культури є формування системи соціалістичних свят і обрядів. Вони сприяють утвердженню соціалістичного способу життя, витісняють з побуту населення застарілі, архаїчні елементи культури.

В. Т. Куца.

ТРАЕКТОРІЯ (від лат. trajectory — переміщення) — 1) Неперервна лінія, яку описує матеріальна точка, рухаючись відносно даної системи відліку. Вид Т. залежить від сил, що діють на точку, характеру в'язей механічних, початкових умов руху точки, системи відліку тощо. Напр., Т. точки, що рухається в центр, полі тяжіння, залежить від її початкової швидкості і може бути прямою лінією, еліпсом, гіперболою, колом або параболою (див., напр., **Космічні швидкості**). Т. небесних тіл наз. **орбітами**. Визначення Т. об'єкта має важливе значення при наук. дослідженнях і розв'язанні багатьох практичних задач (див., напр., **Орбіти штучних космічних об'єктів**). 2) Т. (реалізація, вибірка) випадкового процесу — функція часу, що відтворює поведінку даного процесу в окремому досліді. Якщо випадковий процес задано функцією $\xi(t, \omega)$, де t — момент часу, ω — елементарна подія, то $\xi(t, \omega_0)$, де ω_0 — фіксоване значення ω .

ТРАЙКОВ Георгій (8.IV 1898, с. Вирбени Леринської околиці, те-

пер Греція — 14.I 1975, Софія) — болг. державний і політ. діяч, Герой НРБ (1968), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1963). Член Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) з 1918. За фашист. режиму зазнавав арештів і ув'язнень за революц. діяльність. Після визволення Болгарії від фашизму — секретар (1947—74), голова БЗНС (з 1974). З 1947 — заступник, 1949—64 — перший заст. голови Ради Міністрів НРБ. У 1971—72 — голова Нар. зборів НРБ. З квітня 1972 — перший заст. голови Держ. ради і голова (з 1974 — почесний голова) Нац. ради Вітчизн. фронту. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1963.

ТРАЙНІН Ілля Павлович [26.XII 1886 (7.I 1887), Рига — 27.VI 1949, Москва] — рад. юрист, фахівець з держ. права, акад. АН СРСР (з 1939). Член Комуністичної партії з 1904. Учасник громадян. війни 1918—20. З 1931 працював в Ін-ті права АН СРСР (1942—47 — директор). В 1946—49 — член Президії АН СРСР, академік-секретар відділення економіки і права АН СРСР. Член Надзвичайної держ. комісії по встановленню і розслідуванню злочинів нім.-фашистських загарбників у Києві (1944). Автор праць з теорії держави і права та держ. права.

ТРАКЕНЕНСЬКА ПОРОДА КОНЕЙ — порода верхово-запряжних коней. Виведена у 18 ст. на Тракененському кінному заводі (тепер Калінінградська обл.) схрещуванням місцевих литовських коней з англ. чистокровною, арабською, неаполітанською, туркменською, датською та ін. породами.

Кінь тракененської породи.

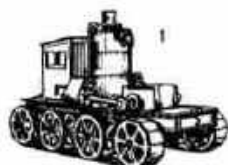
Масть переважно руда, гніда, ворона, кара. Коні великі, з гармонійною і міцною будовою тіла, мають спокійний порив, енергійний темперамент, в русі легкі, відзначаються доброю здатністю до виїждження, високо цінуються в кінному спорті. Розводять Т. п. к. в СРСР, в т. ч. на Україні, в Польщі, НДР, ФРН та ін. країнах Європи, Азії, Латинської Америки. Користується великим попитом на міжнародному ринку. Т. п. к. використовувалась при виведенні української верхової породної групи коней. Див. також **Кінь сойський**.

Б. М. Голка.

ТРАКЛЬ (Trakl) Георг (3.II 1887, Зальцбург — 4.XI 1914, Краків) — австр. поет. У зб. «Поетії» (1913),

Г. Трайкон.

Трактори:
1 — паровий гусеничний трактор Ф. А. Блінова (реконструкція);
2 — трактор СХТЗ на судільностаціонарних колесах;
3 — трактор АСХТЗ-НАТИ тягового класу 3 т.

створений у дусі раннього експресіонізму, висловив настрої тривоги й жаху, трагізму й передчуття земничої катастрофи, поширених серед дрібнобуржуазної інтелігенції перед 1-ю світовою війною. Зломлений страхотними війнами, покінчив життя самогубством. Поезія Т. набула популярності в німецькомовних країнах після 2-ї світової війни.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. «Всесвіт», 1975, № 10.
Лит.: Наливайко Д. Поезія Георга Траля. «Всесвіт», 1975, № 10.
Д. С. Наливайко.

ТРАКТОР (англ. tractor, від лат. trahere — тягнути) — самохідна машина на колісному або гусеничному ході, що рухається за допомогою усталеного на ній двигуна. Т. призначений для пересування і приведення в дію агрегатів з ним причіпних, навісних, напівнавісних чи стаціонарних машин і знарядь при виконанні с.-г., будівельних, транспортних і ін. робіт. Перші колісні Т. з паровими машинами з'явилися в Англії і Франції в 1830; у с.г. США — у 1890. В Росії перший гусеничний Т. з двома паровими машинами був збудований і випробуваний у 1888 механіком-винахідником Ф. А. Білімовим. В СРСР виробництво Т. розпочато у 1923, а масове тракторобудування в 30-х рр. 20 ст. Тепер пром-сть СРСР за сумарною потужністю випускає Т. більше, ніж будь-яка країна світу, а за кількістю — більше, ніж США, ФРН, Великобританія і Франція разом узяті. За типом ходової частини Т. поділяють на колісні і гусеничні; за призначенням — на с.-г. і промислові. Створення і виробництво Т., у т.ч. самохідних шасі, в СРСР здійснюється за задальгд розробленим технічним, на науковій основі, яка має назву — система-типаж; створена вона у Рад. країні вперше у світі. Побудова сучасної системи-типажу базується на номінальному тяговому зусиллі (сила тяги в Н, кН) на гаку Т., тобто такому зусиллі, що його розвиває Т. на стерні нормальної вологості (8—15%). Згідно зі стандартом РЕВ сучасна система-типаж має такі тягові класи (сумишність моделей) Т., з однаковими класифікац. параметрами: 0,2; 0,6; 0,9; 1,4; 2; 3; 4; 5; 6; 8; 10; 15; 25; 35; 50. Т. тягових класів від 0,2 до 8 включно в осн. с.-г. призначення, тому їх наз. сільськогосподарськими Т., а решту використовують в промисловості і наз. промисловими Т. Чіткої межі між ними провести не можна, оскільки окремі моделі промислових Т. створюються на базі с.-г. Т. Характерною особливістю с.-г. Т. є те, що він відповідає агротех. вимогам технологічного процесу в с.-г.; характерна риса промислового Т. — наявність спеціального обладнання (бульдозерне, трельовальне тощо) для будівництва зрошувальних і осушувальних систем, шляхів та ін. С.-г. Т. поділяють на Т. загального призначення (для суцільного обробітку ґрунту, сівби тощо); універсальні, або просянні (для міжрядного обробітку ґрунту); спе-

ціальні (садово-городні, виноградарські, гірські тощо). Т. складається із кінця (опора Т.), двигуна, трансмісії, ходової частини, механізму керування та робочого і допоміжного обладнання. Двигун перетворює будь-яку енергію в механічну. Найпоширеніші Т. з дизельним двигуном внутрішнього згоряння (див. Дизель), що перетворює теплову енергію дизельного палива на енергію механічну — приводить в рух колінчастий вал, а через нього — весь машинно-тракторний агрегат. Трансмісія Т. трансформує мех. енергію двигуна (крутний момент, частоту обертання) та передає її до рушіїв (ведучих коліс чи зірочок). Осн. елементами трансмісії є: зчеплення, коробка передач, головна та кінцева передачі, а також механізми повороту. За допомогою зчеплення роз'єднують та плавно з'єднують двигун з трансмісією. Коробка передач призначена для зміни величини та напрямку швидкості руху і тягового зусилля Т. Головна передача передає обертання з приводних валів на поперечні, а також збільшує загальне передаточне число. Кінцева передача (циліндричні редуктори) служить для остаточного зниження частоти обертання і збільшення крутного моменту, що передається до ведучих коліс чи зірочок, а також для створення необхідного дорожнього просвіту. Механізми повороту Т. — в колісних Т. — диференціал, а в гусеничних — фрикційні муфти чи планетарні механізми — дають можливість ведучим елементам ходової частини обертатися з різною швидкістю, що необхідно при русі по кривій тракторі. Ходова частина Т. перетворює обертаний рух на поступальний та передає навантаження від Т. на ґрунт і забезпечує його маневреність. Вона складається з ведучих і напрямних коліс або гусеничного ходу та елементів, що з'єднують їх з осями Т. Колісні Т. бувають двоколісні, триколісні і чотириколісні з двома чи чотирма ведучими колесами. Гусеничний хід забезпечує більш високі тягові властивості Т., прохідність, але поступається перед колісним за маневреністю та стійкістю проти спрацювання. Механізм керування (рульове керування і гальма) забезпечує керування окремими агрегатами і Т. в цілому. Для полегшення праці водія сучасні Т. обладнані гідравлічними, пневматичними та механічними підсилювачами; створені також необхідні санітарно-гігієнічні умови на робочому місці. В складі робочого обладнання Т. — причіпні пристрої, навісна система трактора, вали відбору потужності, приводний шків, ходозменшувач для зниження швидкості руху, система блокування диференціала, система освітлення та сигналізації, довантажувачі ведучих коліс, контрольно-вимірювальна апаратура тощо. Конструкція Т. постійно удосконалюється в напрямі зниження питомої металоемності, збільшення потужності двигуна та

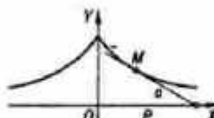
робочої швидкості Т., підвищення енергооснащеності, поліпшення тягових властивостей Т., а також санітарно-гігієнічних умов праці механізаторів. Серед нових моделей енергоємних швидкісних Т. — МТЗ-100, гусеничний Т-150 (Харків), колісний Т. Кіровського заводу К-700М з двигуном потужністю 500 к.с. та інші. Загальну будову колісного і гусеничного тракторів, а також основні типи і марки тракторів див. іл. на окремому аркуші, с. 304—305.

Лит.: Справочник по тракторам Т-150 и Т-150К. Х., 1973; Никитов Н. Н. Трактор «Кировец» К-701. М., 1974; Тракторы МТЗ-80 и МТЗ-82. М., 1975; Трактор ДЭТ-250 и его модификации. М., 1975; Потапенко А. Т., Рябенко П. Г., Карпенко С. О. Тракторы. К., 1981. В. П. Мартыненко.

ТРАКТОРБУДУВАННЯ — галузь машинобудування, підприємства якої виробляють різні види тракторів, тракторні самохідні шасі, тракторні та комбайнові двигуни, а також агрегати, вузли, деталі й запасні частини до тракторів. Масове виробн. тракторів почалося в США 1917. Тракторобудування в СРСР виникло 1923 (з-д «Червоний пугіловець», тепер ленинградське виробнче об'єднання «Кіровський завод»). Спеціалізовані з-ди Т. було споруджено в роки довоєнних п'ятирічок. У 1930 став до ладу Волгоградський тракторний завод імені Ф. Е. Дзержинського, 1931 — Харківський тракторний завод імені Серго Орджонікідзе, 1933 — Челябінський тракторний з-д. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 було збудовано Алтайський тракторний завод, Владимирський тракторний завод, Дніпещкий тракторний завод, у післявоєнні роки — Мінський тракторний завод, Павлодарський тракторний завод та ін. з-ди. В 1982 в СРСР діяло 90 спеціалізованих підприємств галузі. Було випущено (1982) 555 тис. тракторів (1940 — 31,6 тис., 1960 — 239 тис., 1970 — 459 тис.). За виробництвом тракторів СРСР посідає 1-е місце в світі (1982). На Україні виробництво вітчизн. тракторів (колісних і гусеничних) організовано 1923 на великотомському з-ді «Червоний прогрес». У 1924 в Харкові випущено гусеничні тра-

І. П. Трайнік.

Тракторшасі.

Тракторобудування.
1. Трактор Т-150М. Харківський тракторний завод імені Серго Орджонікідзе.
2. Самохідне шасі Т-16М. Харківський завод тракторних самохідних шасі.
3. Трактор Т-150КМ. Харківський тракторний завод імені Серго Орджонікідзе.
4. Дизельний двигун СМД-60. Харківський завод тракторних двигунів.

ТРАКТИСА

тори марки «Комунар». Масове виробництво тракторів у республіці почалося з введенням у дію Харківського тракторного заводу ім. Серго Орджонікідзе. На Україні 1982 діяло 25 підприємств галузі. Найбільші підприємства: харківські — тракторний, моторобудівний з-д «Серп і молот» (дизельні двигуни), тракторних двигунів, тракторних самохідних шасі, з-д «Поршень», Чугуївський з-д паливної апаратури (паливні насоси до дизельних двигунів), Куп'янський ливарний з-д (випускає заготовки деталей з чавунного і сталевих литва). Кіровоградський з-д тракторних гідроагрегатів (вузли гідротрансмісії до тракторів і комбайнів), Київський з-д ім. І. Лепсе, Ровенський з-д тракторних запасних частин. В 1982 в республіці вироблено 131,8 тис. тракторів (1940—10,4 тис., 1950—22,7 тис., 1960—88 тис., 1970—147,5 тис.). В одинадцятій п'ятирічці (1981—85) передбачено забезпечити подальше зростання виробництва тракторів різних типів К-700, Т-150 та ін., а також усього комплексу машин і знарядь до них; розробити конструкції і приступити до випуску потужного пропального трактора. Проблеми розвитку Т. на Україні розробляють держ. ін-т по проектуванню тракторних з-дів та з-дів с.-г. машинобудування (Харків) і держ. ін-т проектування з-дів с.-г. машин (Київ) та ін.

Серед ін. соціалістичних країн Т. розвивається в Польщі, Румунії, Чехословаччині. З капіталістичних країн тракторобудування найбільш розвинуте у США, Великобританії, ФРН, Японії, Італії, Франції. Див. також *Сільськогосподарське машинобудування*.

І. В. Масур.

ТРАКТРИСА (від лат. tractus — витягнутий) — плоска трансцендентна лінія, для якої довжина відрізка дотичної від точки дотику M до точки перетину з даною прямою P (віссю) є сталою величиною, що дорівнює a (мал., с. 319). В прямокутних декартових координатах рівняння Т. має вигляд

$$x = \pm \sqrt{a^2 - y^2} - a \ln \frac{a + \sqrt{a^2 - y^2}}{y}$$

При обертанні Т. навколо її осі утворюється *псевдосфера*.

ТРАЛ (англ. trawl) — спеціальний пристрій на кораблях-тральщиках і вертольотах для виявлення і знищення мін, встановлених у морі (річці). За способом впливу на міни Т. поділяються на контактні — для боротьби з якірними, плаваючими мінами; неконтактні — для знищення донних та якірних неконтактних мін. Т. застосовуються в поєднанні з спец. приладом — шукачем мін (гідроакустичним, оптичним, електромагнітним, лазерним тощо). Відомі сіткові Т. (існують також танкові Т. (навісне коткове, ножове обладнання попереду танка, призначене для знищення мін)).

ТРАЛ — 1) Т. рибальський — відціджувальне сіткове *риболовне знаряддя* у вигляді конусоподіб-

ного мішка, що буксирється у воді *траулером*. В розкритому стані Т. (мал.) утримується гідродинамічними силами, що виникають під час його руху, або спец. жорсткими елементами. Розрізняють Т. донні, придонні, пелагічні (для ловіння риби у товщі води — пелагалі) й універсальні. Найбільшими Т. прохіджують (обновлюють) до 6 тис. м³ води за секунду. 2) Т. гідрографічний — пристрій, яким виявляють підводні перешкоди. Якщо Т. зачіпає перешкоду, починає діяти автомат. механізм, за допомогою якого над нею встановлюється віха.

ТРАЛОВИЙ ФЛОТ — частина флоту рибної промисловості, яка складається з самохідних рибодобувних суден, оснащених спеціальним устаткуванням для активного промислу *тралом*. Див. також *Рибпромисловий флот*.

ТРАЛЬЩИК — бойовий корабель, призначений для відшукування та знищення морських мін і проведення кораблів і суден за *тралами* через міни загордження. Т. поділяються на морські (водотоннажність 660—1300 т), базові (водотоннажність до 500 т), рейдові (водотоннажність до 250 т) і катерні (водотоннажність до 100 т). Сучас. Т. мають гідролокаційні станції, телевізійну апаратуру, трали різного призначення, заряди та керувані апарати для знищення мін.

Базовий тральщик (СРСР).

ТРАМБУВАЛЬНА МАШИНА — будівельна машина для поширювання *ущільнення ґрунту* при зведенні земляних споруд. Розрізняють Т. м. (мал.) з вільним падінням робочого органу — ущільнюючого вантажу та примусової дії. До Т. м. першого типу належать молоткові машини, котки з падаючими вантажами, трамбувальні плити на базі екскаваторів, тракторів або кранів, до Т. м. другого типу — дизель-трамбівки, машини з електрич. і пневматичним приводом. Т. м. бувають важкі, середні та легкі (енергія ударного удару — до 5 · 10⁴, 10³—10⁴ та до 10² Дж), низько- та високошвидкісні (3—50 та до 400 ударів за хвилину), самохідні, причіпні та навісні. У важкодоступних місцях і при малому обсязі робіт застосовують трамбувальні вібраційні плити (з одним-двома вібраторами напрямленої дії).

ТРАМВАЙ (англ. tramway — трамвайна лінія, від tram — візок, вагон і way — шлях) — міська звичайно наземна електрична *зализниця*; *рухомий склад* такої залізниці; засіб пасажирського мі-

ського транспорту. До трамвайного г-ва, крім рухомого складу (одного, двох, трьох *вагонів*), належать: рейкова колія (шир. 1524 або 1000 мм), *тягові підстанції*, повітряна *контактна мережа*, *депо*, виробничо-ремонтні майстерні, сигнальні пристрої. Є диспетчерська служба. Т. приводяться у рух тяговими двигунами, що живляться постійним струмом напругою 600 В від тягових підстанцій через контактний провід (зво-

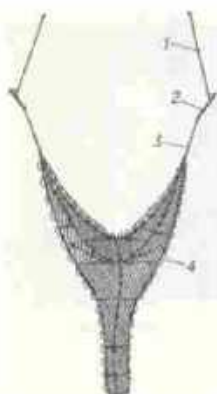

Перший в Росії електричний трамвай. Київ. 1892.

ротним проводом служать *холові рейки*). Вагони Т. поділяють на моторні (з *струмозмичачем*, що ковзає по контактному проводу), причіпні та зчленовані; дво-, чотири-, шести- і восьмивісні. Експлуатують їх поодинокі або дво- і тривагонні поїзди. Розраховані вагони на 80—160 пасажирів. Перший у світі дослідний вагон з підвісним тягловим електр. двигуном збудував і випробував у Петербурзі (1880) Ф. А. *Піроцький*. У 1881 рух Т. налагоджено у Ліхтерфельді (поблизу Берліна). Перший в Росії Т. (мал.) почав функціонувати (1892) у Києві на лінії Поділ — Хрещатик. У 1894 Т. з'явилися у Львові (на той час — у складі Австро-Угорщини), потім у Катеринославі (1897), Севастополі (1898), Москві, Казані й Житомирі (1899) тощо. В СРСР Т. діють (1982) у 110 містах, зокрема в УРСР — у 24. Провізна здатність Т. від 7—9 тис. (одновагонні Т.) до 10—15 тис. (двовагонні і зчленовані Т.) пасажирів за годину. В містах з кількістю населення понад 250 тис. на лініях з пасажиропотоком в одному напрямі понад 20 тис. чол. перспективним є застосування швидкісного Т. (швидкість руху 27—35 км/год, провізна здатність до 25 тис. пасажирів за годину). Перша в СРСР лінія швидкісного Т. стала до ладу (1978) у Києві, будуються (1983) такі лінії у Волгограді, Ленінграді, Пермі, Кривому Розі та ін. містах. Вагони Т. випускають Ленінградський з-д по ремонту міськ. електротранспортів, Рязанський і Усть-Катавський вагонобуд. заводи.

Б. О. Рейсін.

ТРАМПЛІН (франц. tremplin, з італ. trampolino, від trampolo — ходулі) — спорт. споруда (пристрій) для збільшення довжини та висоти польоту спортсмена при стрибках на лижах, у воду, гімнастичних стрибках і стрибках на водних лижах. Т. для стрибків на лижах складається з стартового майданчика, горн розгону (висота 20—80 м, довжина 60—120 м, ширина 3—4 м, кут нахилу — 27—38°), столу відриву (ширина 4—6 м, висота 1—4 м), горн

Трал рибальський:
1 — трос для буксирования;
2 — розпірна дошка;
3 — кабель;
4 — сітковий мішок.

Трамвай.
1. Трамвайний вагон кінця 19 ст.
2. Вузкоколіїний трамвайний вагон.
3. Трамвайний вагон РВЗ-7.

1
2
3

До ст. Театральний костюм.

Кенізи костюмів до вистав:

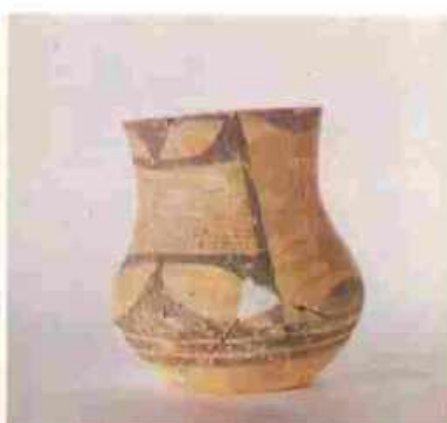
1. А. Г. Петрицький. «Тарас Бульба» М. Лисенка. Театр «Музична драма». Київ. 1919.
2. О. О. Екстер. «Ромео і Джульєтта» У. Шекспіра. Камерний театр. Москва. 1921.
3. О. В. Хвостенко-Хвостов. «Кармен» Ж. Біза. Російська державна опера. Харків. 1924 (постановку не здійснено).
4. Б. В. Косарев. «Скупий» Ж. Б. Мольєра. Театр юного глядача. Харків. 1937.
5. В. Г. Меллер. «Хазанін» І. Карпенка-Карого. Театр «Березіль». Харків. 1932.
6. Ф. Ф. Нірод. «Мілана» Г. Майбороди. Театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка. Київ. 1957.
7. С. К. Коваленко, В. Ф. Крижошкіна. «Насса Желазіова» М. Горького. Театр імені Артема. Донецьк. 1937.
8. Д. Д. Лідер. «Ярослав Мудрий» І. Кочерги. Театр імені І. Франка. Київ. 1970.
9. П. О. Злочевський. «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького. Театр імені М. Щорса. Запоріжжя. 1982.

4
5

6
7
8
9

До ст. Трипільська культура.

Знаряддя праці, зброя, побутові та культові предмети з пам'яток трипільської культури на території Української РСР: камені: 1 — сокира-молот, 2 — молот; 3 — крем'яна сокира; глиняні: 4 — прясельце, 10, 11 — культові статуєтки, 12 — розписна покривна, 13 — розписна по-

судина, 14 — посудинка у вигляді фігурки бича, 15 — модель житла, 16, 17 — розписні горщики, 18 — розписна миска, 19 — біноклевидна посудина з візним орнаментом, наповнена білою пастою; мідні: 5 — княджал, 6 — сокира, 7 — сокира-тесло, 8 — мотика з рогу оленя, 9 — серп з рогу оленя з кістяними вкладнями.

приземлення (ширина 15—20 м) і майданчика зупинки. Т. має підйомні пристрої (ліфт, канатну дорогу тощо) для транспортування спортсменів на старт майданчик. Крім снігу, на Т. застосовують синтетичне покриття (мал. с. 322). Т. для стрибків в воду — підкидає пружна площадка (дошка), завдовжки 4,8—5 м, завширшки 0,5 м, переважно з дюралюмінію фігурного профілю, з шорсткою поверхнею або з закріпленою на ній дерев'яною (кокосовою) доріжкою. Висота Т. над водою від 1 до 10 м. Т. гімнастичний — дерев'яний пружистий місток (з міцною основою) для підсилення відскоку при виконанні вправ. Т. для стрибків на водних лижах — пологий похилі поміст з гладенькою поверхнею завдовжки бл. 6,5 м (над водою) і завширшки бл. 4 м, висота верхнього краю від поверхні води 1,5—1,8 м.

ТРАНЕ (Thrane) Маркус (14.X 1817, Христіанія, тепер Осло — 30.IV 1890, О-Клер, Вісконсін, США) — один з основоположників норв. робітничого руху. Журналіст. Перебуваючи у Франції і Німеччині, зазнав впливу утопічного соціалізму А. Сен-Сімона, В. Вейтлінга. В 1848—50 організував у Норвегії робітн. об'єднання, що поклали початок масовому робітн. рухові в країні. Т. виступав за заг. виборче право і заг. військ. повинність, демократизацію суду і школи. В 1851 був заарештований й засуджений на 4 роки тюремного ув'язнення. В 1863 емігрував до США, де співробітничав у місц. сканд. робітн. пресі.

ТРАНЗИСТОР [англ. transistor, від tran(sfer) — переносити і (res)istor — опір] — напівпровідниковий прилад, що має три типи виводів і призначений для підсилення, генерування і перетворення електричних сигналів. Розрізняють біполярні Т. (або просто Т.) і уніполярні Т. (або польові, чи каналні, Т.). Біполярний Т. винайдено 1948, ідею уніполярного Т. вперше запропоновано 1925, а реалізовано 1958. В біполярному Т. (мал., а) електричний струм зумовлюється носіями двох знаків (електронами та дірками). Цей Т. являє собою кристал напівпровідника (гол. чин. германію або кремнію), в якому створено три області з n -і p -типом електропровідності, до яких підведено металеві виводи. Залежно від порядку чергування цих областей розрізняють Т. $p-n-p$ і $n-p-n$. Серед. тонка область наз. б-зою, дві інші — емітером і колектором. База відокремлена від емітера і колектора двома електронно-дірковими переходами. При роботі Т. на емітер подається постійна напруга, що зменшує, а на колектор, що збільшує висоту потенціального бар'єру відповідних $p-n$ -переходів і змінює їхній опір. Електр. сигнал, прикладений між емітером і базою, приводить до введення (інжекції) в базу неосновних носіїв заряду, які проходять через тонку базу, досягають колектора і збільшують струм у колі база — колек-

тор. Зміна струму в колі колектора практично дорівнює зміні струму в колі емітера. Але за рахунок значно більшого опору колекторного $p-n$ -переходу, порівняно з емітерним, при рівних змінах струму на колекторі відбувається більша зміна напруги. В результаті в Т. відбувається підсилення напруги і потужності. Гол. для біполярного Т. є перенесення неосн. носіїв струму (див. *Переносу явища*) через базу від емітера до колектора. Залежно від механізму перенесення біполярні Т. поділяють на бездрейфові Т. (в базі яких заряди від емітера до колектора переносяться за рахунок тільки дифузії) і дрейфові Т. (в базі яких у перенесенні носіїв заряду суттєву роль відіграє електричне поле).

В уніполярному Т. протікання електр. струму зумовлюється носіями струму одного знака (електронами або дірками). Цей Т. являє собою напівпровідниковий кристал (гол. чином кремнію або арсеніду галію), що мититься між двома контактами, один з яких наз. стоком, а другий — витокотом. Електричний струм між витокотом і стоком змінюється за рахунок дії перпендикулярного електричного поля з'хідного сигналу, прикладеного до затвора, причому управління струмним витокотом — затвор вимагає меншої потужності, ніж вхідна потужність. За особливостями роботи уніполярні Т. поділяються на 2 групи: Т. з керованим $p-n$ -переходом, або контактом метал — напівпровідник (т. з. бар'єром Шотткі; мал., б), і Т. з ізолюваним металевим затвором (мал., в). Принцип роботи Т. першої групи полягає в тому, що під дією напруги, прикладеної до електрода затвора, змінюється ширина області просторового заряду $p-n$ -переходу, чи контакту метал — напівпровідник і, як наслідок цього, — ширина каналу поза цією областю, в якому проходять носії від витокоту до стоку. В Т. з ізолюваним електродами прикладено до нього напруга змінює струм в області просторового заряду (поверхневому шарі) напівпровідника між витокотом і стоком. Для кращої роботи такого Т. під контактами витокоту і стоку створюються $p-n$ -переходи, які сприяють проходженню носіїв струму тільки в області каналу, а не в об'ємі напівпровідника. Т. належать до основних елементів сучас. мікроелектроніки і становлять основу для приладів, що працюють під дією світла та ін. зовн. факторів (напр., *фототранзистори*). Літ.: Вкулині І. М., Стафев В. І. Фізика напівпровідникових приборів. М., 1980; Стриха В. І. Контактные явления в полупроводниках. К., 1982; Зи С. М. Фізика напівпровідникових приборів. Пер. з англ. М., 1973.

В. І. Смірнова

ТРАНЗИТ (від лат. transitus — проходження, перехід) — перевезення пасажирів і вантажів з одного пункту до іншого через проміжні пункти. На залізничному транспорті поняття «транзит» застосовують не тільки до перевезення, а також до поїздів і окремих вагонів. Транзитні вантажі здебільшого перевозять маршрутними поїз-

дами, які проходять сортувальні й дільничні станції без переробки. На річковому транспорті транзитні перевезення здійснюють у межах двох або кількох суміжних пароплавств (прямий Т.) та між портами-пристанями одного пароплавства (внутр. Т.). Транзитні перевезення здійснюють також у мішаних сполученнях, де беруть участь з-ці і пароплавства (річкові й морські, всередині країни, а також і у міжнар. сполученнях).

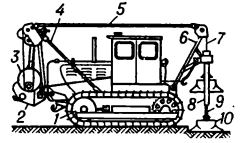
ТРАНЗИТИВНІСТЬ (від лат. transitivus — перехідний) — одна з властивостей логічного відношення величин. Відношення $a * b$ наз. транзитивним, якщо $a * b$ і $b * c$ випливає, що $a * c$. Транзитивними є, напр., відношення рівності ($a = b$), відношення $a > b$, відношення паралельності двох прямих; відношення $a \neq b$, відношення перпендикулярності двох прямих не транзитивні. *

ТРАНЗИЦІЯ (від лат. transitio — перехід, переміщення) — один із типів мутацій, що полягають в заміні азотистого основи в молекулі дезоксирибонуклеїнової кислоти. При Т. одна піримідинова основа замінюється на ін. піримідинову (цитозин на гуанін, або навпаки), а пуринова основа на ін. пуринову основу (тимін на аденін, або навпаки). Див. також *Трансверсія*.

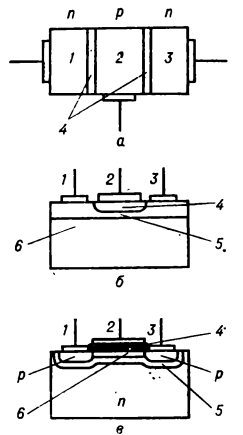
ТРАНЗИЄНТИ (від лат. transeo — переступаю, порушую) — раптові зміни і збурення в структурі сонячної корони і магнітних полів Сонця тривалістю в кілька годин або днів. Проявляються різкими посиленнями або зниженнями яскравості окремих деталей корони, рухом назовні хмар плазми, розширенням і підніманням величезних арок і петель тощо. Частота Т. збільшується з посиленням сонячної активності і може досягати кількох подій на добу. Т. часто супроводжуються сонячними спалахами, еруптивними протуберанцями, сплесками сонячного радіоіспроміювання (див. *Сонячна радіація*) та ін. явищами. При найпотужніших Т. через корону у міжпланетний простір зі швидкостями ≈ 300 —1100 км/с виноситься згустки плазми масою до 10^{16} г і енергією $\approx 10^{32}$ ерг, генеруються магнітогідродинамічні та ударні хвилі, які збуджують комети, сонячний вітер, магн. поля Землі та ін. планет. В. Г. Іванчук.

ТРАНКВІЛІЗАТОРИ (від лат. tranquillo — заспокоюю) — лікарські препарати, що належать до психотропних засобів заспокоїливої дії. Найширше застосування мають похідні безодзіапіну (напр., еленіум, седуксен, тазепам, еуноктин тощо), а також тріоксазин, мепробамат. Т. зменшують тривогу, дратливість, тонус скелетних м'язів, впливають на ряд функцій вегетативної нервової системи, посилюють дію деяких снотворних засобів. На відміну від нейролептичних засобів (т. з. великих Т.), не спричиняють загальмованості, надмірну сонливість. Т. застосовують при лікуванні неврозів, психопатій тощо лише за призначенням лікаря.

ТРАНКВІЛІОН Кирило (р. н. невід. — 1646) — укр. письменник, церковно-осв. діяч, друкар-вида-

Трамбувальна машина на базі гусеничного трактора: 1 — трактор; 2 — редуктор; 3 — поліспасний механізм; 4 — передня підвіска; 5 — тяга; 6 — задня підвіска; 7 — канат; 8 — напрямна штанга; 9 — рухомий подовжувач; 10 — трамбувальна плита.

Транзистор (схематичні зображення): а — біполярний (1 — емітер, 2 — база, 3 — колектор, 4 — область просторового заряду); б — уніполярний транзистор з контактом метал — напівпровідник (1 — витік, 2 — затвор, 3 — стік, 4 — область просторового заряду, 5 — область каналу, 6 — високоомний напівпровідник); в — транзистор з ізолюваним затвором (1 — витік, 2 — затвор, 3 — стік, 4 — ізолятор, 5 — область просторового заряду і область каналу, 6 — канал).

вець. Див. *Ставровецький* (Транквіліон) Кирило.

ТРАНС (франц. transe, від trans — шпентити) — стан психічного розладу, що характеризується автоматичністю дій і вчинків. Поведінка хворого може здаватися правильною, він відповідає на запитання, виконує ряд складних дій, часом робить далекі мандрівки, але зовсім не усвідомлює мети своїх вчинків і не пам'ятає своїх дій і поведінки. Здебільшого Т. буває у хворих на *епілепсію*, *истерію*, після тяжких психічних зрушень. Стан Т. припиняється так само раптово, як і починається.

ТРАНС... (від лат. trans — крізь, через, за) — префікс, що означає рух через якийсь простір, перетинання його (*транскристалізація*, *транслокація*) або передавання через посередництво чогось (*транслітерація*).

ТРАНС- у хімії — префікс перед назвою одного з двох геом. ізомерів органічної сполуки (див. *Ізомерія*). У молекулі транс-ізомеру два однакових або різних замісники біля вуглецевих атомів, зв'язаних подвійним зв'язком, або ті, що входять до складу неароматичного кільця, розташовані по різні боки площини подвійного зв'язку або площини кільця.

ТРАНСАНТАРКТИЧНІ ГОРИ — найбільша гірська система Антарктиди. Простягаються майже на 3200 км від узбережжя *Уедделла моря* до берегів Землі Вікторії, поділяють материк на Сх. та Сх. Антарктиду. Складаються з гір Принс-Алберт, Куїн-Мод, Пенсакота та ін. Шир. 200—300 км (подекуди до 600 км), вис. 2000—3000 м (макс. — 4530 м, г. Керклатрік). Т. г. є виступами докембрійської Антарктичної платформи, місцями перекритими потужним покривом *осадових гірських порід*. Клімат суворий, пересічна т-ра найтеплішого місяця — 22, —23°, найхолоднішого — 47, —48° (мінімум — 62, —67°). Опадів 100—250 мм на рік. Вкриті льодовиками.

П. О. Гордієнко.

ТРАНСВААЛЬ — провінція на Пн. Південно-Африканської Республіки (ПАР). Адм. центр — м. Преторія. З давніх часів тер. Т. було заселено племенами мовної групи *банту*. З 30—40-х рр. 19 ст. на тер. Т. почали оселятися голл. колоністи — бури (див. *Африканери*). В 1856 вони проголосили незалежну республіку Трансвааль. Після відкриття на тер. Т. в 60-х рр. 19 ст. родовищ алмазів, а потім золота Великобританія 1877 анексувала Т. Внаслідок повстання бурів Великобританія 1884 змусила була визнати за Т. незалежність у внутр. справах, зберігши за собою контроль над зовн. зносинами Т. Внаслідок *англо-бурської війни 1899—1902* Великобританія перетворила Т. на свою колонію. В 1907 Т. здобув самоврядування, а після створення 1910 домініону Південно-Африканський Союз (з 1961 — ПАР) Т. було перетворено на одну з його провінцій.

ТРАНСВЕРСІЙ (від лат. transversus — поперутий у бік, відведений) — один із типів *мута-*

цій, що полягають у заміні азотистої основи в молекулі *дезоксирибонуклеїнової кислоти*. При Т. піримідинова основа (*гуанін*, *цитозин*) замінюється пуриновою (*аденін*, *тимін*) або пуриновою основою — піримідиновою. Див. також *Транзиції*.

ТРАНСГІМАЛАТ — гірська система на Пд. Тибетського нагір'я, те саме, що й *Гандісіань*.

ТРАНСГРЕСІЯ (лат. transgressio — перехід, пересування) — процес наступання моря на суходіл. Зумовлена опусканням окремих ділянок земної кори, пов'язаним з тектонічними рухами або евстатичним підняттям рівня океану (див. *Евстатичні коливання*). Т. супроводжується абразією й нагромадженням мор. відкладів. У результаті Т. виникають *етиконтинентальні моря*, континентальні відклади перекриваються морськими, мілководні фації поступово змінюються глибоководнішими. Т. змінюються *регресіями моря*. Т. не раз відбувалися протягом геол. історії Землі. На тер. України вони охоплювали значні площі в девонському, кам.-вуг., юрському, крейдовому й палеогеновому періодах. В антропогенному періоді Т. межах Причорномор'я зумовили утворення давньоевксинської (див. *Евксинський басейн*) і карангаської (див. *Карангаське море*) мор. терас. Сучас. Т. відбувається на значній частині узбережжя Чорного й Азовського морів. Див. також *Інгресія*.

І. Л. Соколовський.

ТРАНСГРЕСІЯ в генетиці — 1) Розширення порівняно з батьківськими формами меж *мніливості* у нащадків при розщепленні за кількісними ознаками: виявляється у ознак, що контролюються одночасно кількома генами (див. *Полімерія*). Якщо кожна з батьківських форм несе кілька домінуючих генів (див. *Домінантність*), що контролюють певну ознаку, то у нащадків можливе поєднання таких генів і підсилення внаслідок цього ступеня виявлення ознаки (позитивна Т.). Аналогічне поєднання рецесивних генів (див. *Рецесивність*) спричинює послаблення виявлення ознаки (негативна Т.). Чим більше генів контролюють ознаку, тим менша ймовірність виникнення Т. Явище Т. використовують у селекції самозайшлих рослин. 2) Заходження одна за одну кривих мніливості ознак різних за *генотипом* форм, що зумовлене розщепленням або взаємодією генів і модифікаційною мніливостю.

В. А. Труханов.

ТРАНСДУКЦІЯ (лат. transductio — переміщення) — явище перенесення генів з одного організму (хазіяна) за допомогою вірусу, що розмножується в цьому організмі, до іншого, прийнятливо до цього вірусу. Відкрита амер. вченими Дж. Ледербергом і Н. Циндером. Розрізняють специфічну, або обмежену, Т. та загальну, або неспецифічну. Специфічна Т. була вперше виявлена 1956 у кишковій паличці, інфікованої т. з. помірним *бактеріофагом* (фагом) лямбда (λ). Цей клас фагів

має особливості: їхній геном абсорбується в геном хазіяна в точно визначеному місці; при зворотному процесі геном фага з певною ймовірністю виривається з генома клітини (при цьому втрачається до 30 % генома фага і захоплюються прилеглі ділянки генома хазіяна). Фаг захоплює завжди ті ж самі гени хазіяна; це й зумовлює специфічність даного виду Т. Загальна Т. відкрита 1952 у сальмонел, у яких вона здійснюється фагом P22, та у кишковій паличці, при зараженні фагом P1. Ці фаги переносять з певною ймовірністю будь-які гени хазіяна. Відбувається це через те, що при збиранні віріонів у зараженій клітині фрагменти клітинного генома, на які він розпався, захоплюються цими віріонами (спостерігалось у випадку фага P22); збирання віріонів можливе лише за участю фрагментів клітинної *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК), так що в головках таких частинок відсутня ДНК фага (у випадку фага P1). При заг. Т. між внесеними генами і геномом хазіяна можливий рекомбінаційний обмін (див. *Рекомбінація*). Але якщо такий обмін не відбувається, то, оскільки внесений фрагмент ДНК (до 3 % бактеріального генома) не здатний до самостійної *реплікації*, в міру збільшення числа клітинних поділів він буде втрачений (а бортівана Т.). Застосовують Т. при складанні *генетичних карт* *хромосом*.

Лит.: Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1983; Стент Г., Каллидер Р. Молекулярная генетика. Пер. с англ. М., 1981.

О. Я. Чевепенко.

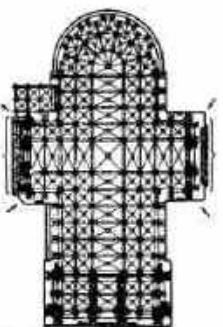
ТРАНСЕПТ (лат. transeptum, від trans — за і septum — огорожа) — поперечний неф або кілька нефів, що перетинають під прямим кутом головні поздовжні нефи культової будівлі.

ТРАНСІЛЬВАНІЯ — історична область на Пн. Румунії. В 1—3 ст. н. е. тер. Т., заселена племенами *даків*, була частиною римської провінції *Дакія*. В 6—7 ст. на тер. Т. оселилися *слов'яни*, з кін. 9 ст. — *валахи*, в 10 ст. — *угорці*. З 11 ст. Т. належала угор. королівству. У 1541 Т. стала васальним князівством *Османської імперії*. З 1687 Т. — під владою *Габсбургів*. Феод. гніт викликав численні сел. повстання (1437—38, *Дожді Дердя* повстання 1514, 1703, 1784—85; див. також *Ракоці Ференца II рух 1703—11*). З утворенням 1867 *Австро-Угорщини* Т. включено до Угор. королівства. На поч. 20 ст. у Т. розгорнувся робіт. рух. За *Тріанонським мирним договором 1920* Т. було закріплено за Румунією. За Віденським арбітражем 1940 фашист. уряди Німеччини та Італії відторгли Пн. Т. на користь Угорщини (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*). В жовтні 1944 Рад. Армія і рум. війська визволили Т. від фашист. військ. *Паризький мирний договір 1947* з Румунією і Угорщиною відновив рум.-угор. кордон за станом на 1.1.1938. Пн. Т. було повернуто Румунії.

ТРАНСІЛЬВАНСЬКЕ ПЛАТО — плато в Румунії, між Сх. і Пд.

Трапеліни для стрибків на лижах.

Пляс базиліки з трансептом (зазначено стрілками).

Карпатами та Зх.-Румунськими горами. Для рельєфу характерне поєднання гористих височин і куєстових (див. *Куєсти*) пасом, місцями дуже розчленованих. Складені переважно з пісковиків і глини. Родючіща горючих газів, кухонної солі. Значні площі Т. п. розорано (посіви пшениці, тютюну, цукр. буряків).

ТРАНСКРИПЦІЯ (лат. *transcriptio* — переписування) в мовознавстві — відтворення на письмі слів і текстів (з урахуванням їхньої вимови) засобами певної графічної системи. Розрізняють наук. й практичну Т. Наук. Т. буває фонетична й фонематична. Фонетична Т. — це передача *звуків мови* за допомогою спец. графічних знаків за принципом: кожен звук має позначатись окремим графічним знаком. Фонематична Т. — передача *фонем* за допомогою спец. графічних знаків. В основу більшості систем Т. покладено лат. алфавіт — напр., в основу Мікша. фонетичного алфавіту (МФА). В СРСР його (з деякими видозмінами) використовують при вивченні іноз. мов. Для нов. писемності яких має кириличну графічну основу, використовується Т. на кириличній основі, зокрема, при викладанні мов і в *диалектології*. Практична Т. (або адаптація) — передача елементів (морфем, слів, словосполучень) однієї мови літерами ін. мови. Широко вживається в газетах, журналах, підручниках, на геогр. картах тощо, зокрема, при передачі іноземних власних назв, термінів тощо. Від Т. слід відрізняти *транслітерацію*.

Лит.: Аванесов Р. И. Фонетика современного русского литературного языка. М., 1956; Сучасна українська літературна мова. Фонетика. К., 1969; Зиндер Л. Р. Общая фонетика. Л., 1979. А. О. Білецький.

ТРАНСКРИПЦІЯ в генетиці — перший етап біосинтезу білка, при якому відбувається перенесення *генетичної інформації*; в основі його лежить процес переписування послідовності нуклеотидів *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) у послідовності нуклеотидів матричної *рибонуклеїнової кислоти* (мРНК). Здійснюється спец. ферментом — РНК-полімеразою, який, приєднуючись до певної ділянки ДНК (*промотора*), розплітає подвійну спіраль ДНК і, переміщуючись по одному з її ланцюгів у напрямі від 3'-кінця до 5'-кінця, послідовно будує комплементарний (див. *Комплементарність*) йому ланцюг мРНК. В міру переміщення РНК-полімерази ростиючий ланцюг мРНК відходить від ДНК, і подвійна спіраль ДНК позаду ферменту відновлюється (мал.). Коли РНК-полімераза дійде до кінцевої ділянки даного відрізка ДНК (*термінатора*), мРНК повністю відокремлюється від ДНК. В процесі синтезу РНК беруть участь не самі рибонуклеотиди, а їхні активовані похідні — рибонуклеозидтрифосфати, відбір яких визначається природою основи нуклеотиду ДНК. Синтезована РНК після ряду послідовних модифікацій її структури використовується далі в процесі

синтезу білка (див. *Трансляція в генетиці*).

Лит.: Молекулярные основы биосинтеза белков. М., 1971; Гершензон С. М. Основы современной генетики. К., 1983; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1978.

ТРАНСКРИПЦІЯ в музиці — перекладення муз. твору або відьна на переробку його для віртуозного виконання. Т. відомі з 16 ст., широкий розвиток Т. почався з 18 ст. (бахівські Т. скрипкових концертів А. Вівальді). Див. також *Аранжировка*, *Парафраз*.

ТРАНСКРИСТАЛІЗАЦІЯ (від *trans...* і *кристалізація*) — кристалізація, що супроводиться проростанням стовпчатих *кристалів* через об'єм розплавленого металу (сплаву), який твердіє. Вперше описана (1879) Д. К. Черномим. Сприяє утворенню однієї з характерних структур (зон) зливка — стовпчастої структури (стовпчастої зони, або зони Т.). Зона Т. міститься у зливку за зоною дрібних безладно розташованих кристалів, що утворилися біля стінки зварної форми. Т. погіршує мех. властивості металу через концентрацію *неметалевих включень* по границях стовпчатих кристалів і на стиках стовпчатих зон, що ростуть від протилежних стінок зливка. Внаслідок цього при прокатці або куванні низькопластичних металів (сплавів) з розвинутою зоною Т. можуть виникнути довгі і глибокі тріщини. Запобігають розвитку Т. *модифікуванням* або ін. способами. Проте, щоб одержати метали з *анізотропією* властивостей (напр., магнітних), прагнуть максимальну розвинути зону транс-кристалізації.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ [від *trans...* і лат. *lit(t)era* — буква, літера] — передача знаків однієї графічної системи знаками іншої. При Т. знак одного алфавіту передають відповідним знаком або сполученням знаків іншого (напр., лат. *lux* — укр. *люкс*). Т. має велике практичне значення (напр., для міжнародної *уніфікації* на письмі географічних назв, власних назв тощо).

ТРАНСЛОКАЦІЯ (від *trans...* і лат. *locus* — місце, розміщення) — 1) В генетиці — тип хромосомних *мутацій*, що виникають при одночасних розривах в двох або більше негомологічних *хромосомах* з наступним взаємним обміном між відірваними частинами хромосом. Т. не виявляється у *фенотипі* ні в гомозиготному (див. *Гомозиготність*), ні в гетерозиготному (див. *Гетерозиготність*) стані (за винятком *ефекту положення гена*). При Т. змінюються групи *зчеплення генів*, які виявляють цитологічними або генетичними методами. Т. мають значення в *еволюції* видів; використовують в селекції, напр. при штучному регулюванні статі у шовковичного шовкопряда. 2) Процес перенесення в клітину з неї різних речовин через *мембрани біологічні* за участю спец. систем транспорту (див. *Проникистість біологічних мембран*). 3) Пересування у рослин води по *ксилемі* і поживних речовин по *лубу*. Ю. М. Александров.

ТРАНСЛЯТОР (від лат. *translatio* — переносник) — 1) Програма, призначена для перекладу (трансляції) описів алгоритмів з однієї мови програмування (вхідної) на іншу (вихідну). Є одним з осн. засобів автоматизації *програмування для електронних обчислювальних машин*. Т. в основному використовують для спрощення і прискорення створення програм ЦОМ у *машинних* і повнішого використання машинних ресурсів. Крім перекладу *алгоритмів*, Т. забезпечує виявлення синтаксичних і багатьох семантичних помилок (чим частково розв'язується проблема налагоджування програм), а також може здійснювати оптимізацію перекладаного алгоритму згідно з тими або ін. критеріями якості (найчастіше — мінімізацією часу виконання програми або об'єму використовуваної *пам'яті обчислювальної машини*). Широко використовують багатоступінчасті Т., в яких вихідною є деяка проміжна мова, спільна для ряду вхідних мов. Т. може складатися з кількох десятків і навіть сотень тисяч машинних слів; його складність визначається ступенем відмінності між вхідною і вихідною мовами та повнотою сервісних засобів (можливостями діагностики синтаксичних і семантичних помилок, оптимізації програми тощо).

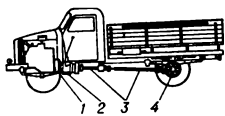
Розрізняють Т. компілюючого й інтерпретуючого типів. Компілюючий Т. створює програму, яку можна виконувати після введення до неї вихідних даних. Інтерпретуючий Т. об'єднує процеси створення програми та її виконання, і для кожного нового набору вихідних даних його потрібно застосовувати наново. Дуже поширені Т. з процедурно-орієнтованих мов програмування (АЛГОЛ, КОБОЛ, ФОРТРАН та ін.) на машинні мови. Для однієї мови програмування часто доцільно мати кілька Т.: швидкий — для налагоджування програм або разового використання їх; оптимізувальний — для оптимізації програм (за тими або ін. критеріями з метою багаторазового використання їх; кроковий (інтерактивний), що забезпечує поетапне конструювання і виконання програм і можливість у режимі діалогу вносити в алгоритм ті або ін. корективи. Т. — один з видів обробних програм заг. *математичного забезпечення ЕОМ*. 2) Пристрій для підсилення, перетворення і передавання електр., радіо- та телевізійних сигналів. Використовується при *трансляції* програм по радіо, телебаченню тощо.

Лит.: Энциклопедия кибернетики, т. 2. К., 1973. К. Л. Ющенко.

ТРАНСЛЯЦІЯ (від лат. *translatio* — перенесення) в генетиці — другий етап біосинтезу білка (див. *Транскрипція в генетиці*), при якому відбувається перенесення *генетичної інформації*, записаної у вигляді послідовності нуклеотидів матричної (інформаційної) *рибонуклеїнової кислоти* (мРНК), в послідовність *амінокислот* поліпептидних ланцюгів білків. Здійсню-

Транскрипція в генетиці (схема процесу): 1 — ДНК-матриця; 2 — РНК-полімераза; 3 — 3'-кінеш; 4 — ростила матрична РНК; 5 — 5'-кінеш.

Трансмісія автомобіля:
1 — зчеплення;
2 — коробка передач;
3 — карданна передача;
4 — головна передача і диференціал.

ється Т. на *рибосомах*. Амінокислоти, що синтезуються в клітині, надходять до рибосом за допомогою транспортних РНК (тРНК). Для кожної амінокислоти є свій різновид тРНК (іноді навіть кілька) і особливий відповідний фермент, що їх активує. Під час Т. мРНК приєднується до рибосоми і рухається відносно неї завжди в одному напрямі (починаючи з 5'-кінця і закінчуючи 3'-кінцем). При цьому рибосома послідовно зчитує трійки нуклеотидів (*кодони*), а саме відбирає тРНК, *антикодон* якої комплементарний (див. *Комплементарність*) кодонову, що зчитується, і «пришиває» її амінокислотний залишок до ростучого поліпептидного ланцюга. Синтез ланцюга йде лише в одному напрямі — починається з N-кінцевої ланки й закінчується приєднанням C-кінцевої амінокислотної ланки. Початок Т. позначений на мРНК спец. ініціюючим кодоном; кінець — термінуючим. Для їхнього зчитування існують відповідні спец. білкові фактори ініціації та термінації. В процесі подовження поліпептидного ланцюга бере участь ін. спец. група білкових факторів. Системи Т. *прокаріотів* і *евкаріотів* мають свої характерні особливості, але єдині в своїй принциповій суті.

Лит.: Молекулярные основы биосинтеза белков. М., 1971; Шапвиль Ф., Энни А.-Л. Биосинтез белка. Пер. с франц. М., 1977; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1978; Стент Г., Кэлиндар Р. Молекулярная генетика. Пер. с англ. М., 1981.

ТРАНСЛЯЦІЯ в радіомовленні і телебаченні — проведення позастудійних передач безпосередньо з місць подій, а також включення в місцеву передачу програм, що надходять з ін. міст. Радіомовну Т. провадять за допомогою пересувних (в автобусах) звукозаписувальних станцій, обладнаних *мікрофонами*, *магнітофонами*, спец. пультами та ін. пристроями. З цих станцій програма надходить в ефір або в міську радіотрансляційну мережу, в разі потреби її записують (для подальшого відтворення), користуючись магнітофоном. Для приймання програм з ін. міст служать міжміські лінії зв'язку і *приймальні радіоцентри*. Телевізійну Т. здійснюють звичайно *пересувними телевізійними станціями* (див. також *Репортажна телевізійна установка*). На великих об'єктах (напр., стадіонах), з яких ведуть радіо- і телепередачі, влаштовують напівстаціонарні й стаціонарні трансляційні пункти. На напівстаціонарних пунктах є постійно закладені кабельні мікрофони та ін. лінії, до яких оперативнo підключаються пересувні станції. Стаціонарні пункти обладнують так само, як і *радіостудії* і *телестудії*, що дає змогу обходитись без пересувних станцій.

ТРАНСМІСІВНІ ХВОРОБИ (від лат. *transmissio* — перехід, передача) — група паразитарних та інфекційних захворювань людини і тварин, збудники яких передаються комахами та членистоногими. Зараження відбувається при укусі комарами, кліщами, блоха-

ми тощо, при потраплянні інфікованих виділень переносників на шкіру і слизові оболонки та ін. шляхом. Розрізняють облигатно-трансмісивні хвороби, що передаються тільки специфічними переносниками (*маларія*, москитна гарячка, кліщовий та вошований поворотні тифи, жовта гарячка, сезонні *енцефаліти* — кліщовий та комариний, шкірний лейшманіоз та ін.), та факультативно-трансмісивні хвороби, збудники яких розповсюджуються різними шляхами (повітряно-крапельним, травним, безпосередньо від людини до людини), в т. ч. переносниками (*чума*, *туляремія*, гарячка Ку). Облігатні Т. х. відносять до кров'яних інфекційних хвороб, бо входними воротами і осн. середовищем для розмноження збудника є кров та лімфа. Багатством Т. х. властива природна вогнищевість. **ТРАНСМІСІЯ** (від лат. *transmissio* — перехід, передача) — механізм, що передає мех. енергію (рух) від двигуна до її споживачів — виконавчих органів машини або до інших робочих машин. Т. (трансмісійний вал) приводить у дію робочі машини через приводні паси. Т. наз. також всю сукупність передавальних механізмів від вала двигуна до робочих органів машини, на якій він встановлений. До найпоширеніших належать механічні Т. (мал.), якими рух, напр., від двигуна автомобіля або трактора передається їхнім ведучим колесам. Є також Т. гідромеханічні (гідротрансформатор і мех. *коробка передач*), гідрооб'ємні (гідронасос з *гідромоторами*) і електромеханічні (генератор і *електродвигуни*). Ін. назва Т. — *силова передача*.

ТРАНСМІТЕР (англ. *transmitter*, від лат. *transmittere* — пересилати) — телеграфний пристрій, що автоматично перетворює кодові комбінації знаків тексту телеграми, записані у вигляді отворів на *перфорацийній стрічці*, на імпульси електр. струму, які надходять в лінію зв'язку як комбінації *коду телеграфного*. До осн. частин Т. належать розподільник, при кожному оберті якого перфораторка переміщується на один крок, і спец. пристрої, що виробляють відповідні до телеграфного коду комбінації струмових і безструмових сигналів. Т. буває самостійним передавачем телеграфних сигналів або служить приставкою до *телеграфних апаратів*. Застосування Т. дає змогу підвищувати продуктивність передавальної апаратури, ефективність використання каналів зв'язку.

ТРАНСМІТЕРИ в фізіології — те саме, що й *медіатори*. **ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ МОНОПОЛІЇ** — найбільші монополії імперіалістичних держав, національні за капіталом, але міжнародні за сферою діяльності. Т. м. встановлюють своє панування в одній або кількох сферах світ. капіталістичного г-ва з метою одержання *монопольного надприбутку*. Виступають Т. м. переважно у формі міжнар. *трестів, концернів*. Виникли в кін. 19 — на поч. 20 ст., коли на базі вивезення капіталу великі капіталістичні моно-

полії в боротьбі за загарбання джерел сировини, ринків збуту, сфер прикладання капіталу почали створювати зарубіжні виробничі філіали. Набули значного розвитку з 50—60-х рр. До кін. 70-х рр. Т. м. контролювали понад 50 % пром. виробн. і бл. 60 % зовн. торгівлі капіталістичного світу. До найбільших Т. м. належать амер. монополії (виробляють значну частину продукції в таких галузях, як автомоб., нафтова, електротех., хім., авіакосмічна тощо). Вони мають розгалужену мережу філіалів у країнах Зх. Європи, в Канаді і країнах, що розвиваються. Зокрема, найбільша в капіталістичному світі амер. електротех. монополія «Інтернешнал бізнес мешінз» контролює від 50 % до 60 % продажу електронних обчислювальних машин у більшості капіталістичних д-в, її оборот 1980 становив 26,2 млрд. дол. В серед. 70-х рр. серед 500 великих неамер. Т. м. налічувалось 84 англійські, 72 західнонімецькі, 44 французькі. Т. м. одержують надприбутки внаслідок посилення експлуатації найманой праці на підприємствах, які вони контролюють, впровадження наук. тех. досягнень у виробн., регулярної зміни номенклатури продукції, встановлення монопольно високих цін, великих капіталовкладень і масштабності виробн., широкого маневрування капіталами тощо. Т. м. також підвищують свої прибутки, ухиляючись від сплати податків, займаючись валютними спекуляціями, використовуючи різницю в заробітній платі і соціальному законодавстві різних країн тощо. Посиленню могутності Т. м. сприяє держ. стимулювання їхньої зовнішньої експансії шляхом збільшення фінанс. і орг.-тех. допомоги експортерам, гарантування і страхування приватних зарубіжних капіталовкладень та ін. Зовнішньою експансією Т. м. посилює суперечності в рамках світового капіталістичного г-ва: між діяльністю цих монополій і держ. регулюванням економіки в промисловому розвинутих країнах, де містяться Т. м.; між Т. м. і країнами, що розвиваються, оскільки монополії вивозять цінну сировину, експлуатують дешеву робочу силу, підривають платоспроможний попит, встановлюючи завищені ціни на товари, тощо. Висуваючи вимоги про *новий міжнародний економічний порядок*, країни, що розвиваються, намагаються встановити контроль над діяльністю Т. м. в економіці своїх країн, обмежити їхню діяльність.

С. В. Мочерний.
ТРАНСPIРАЦІЯ (від *trans...* і лат. *spiro* — дишаю, видихаю) — фізіологічний процес випаровування води живими рослинами. Осн. органами Т. є *листки*, у деяких рослин — видозмінені *стебла (кладодії)*. Вода з рослин випаровується через *продихи* (продихова Т.), значно меншою мірою — через *кутикулу* (кутикулярна Т.). Завдяки Т. в клітинах листків виникає *сисна сила*, яка забезпечує рух води з розчиненими в ній речовинами від коренів до листків («верхній двигун» руху води в рослинах). Сисна сила Т.

у трав'янистих рослин досягає 2—3 атм., у деревних порід — 20 атм., що значно перебільшує *кореневий тиск*. Т. захищає листки від перегріву, що має важливе значення для життєдіяльності рослини, зокрема для *фотосинтезу*. Величина Т. залежить від кількості і стану продишків, будови кутикули, ступеня розвитку провідної системи, величини *осмотичного тиску* клітинного соку, насичення протоплазми клітин водою, інтенсивності освітлення, т-ри, вологості повітря тощо. Показниками Т. є: транспіраційний коефіцієнт (кількість води, необхідна рослині для створення 1 г сухої речовини), *продуктивність* Т. (кількість грамів сухої речовини, утвореної під час випаровування 1000 г води), *інтенсивність* Т. (кількість води, що випаровується з одиниці листової поверхні за годину; вдень становить 15—500 г на 1 м²/год, вночі — 1—20 г на 1 м²/год). Див. також *Водний режим рослин*.

ТРАНСПЛАНТАЦІЯ (від лат. *transplanto* — пересаджую) — пересаджування клітин, органів та тканин в межах одного організму або від одного до іншого у тварин з метою наукових досліджень або у людей з метою лікування деяких тяжких хвороб. Людина або тварина, у якій беруть орган чи тканину для Т., зветься *донором*, а організм, що приймає їх, — *реципієнтом*. Пересадка в межах одного організму наз. *автотрансплантацією*, між організмами одного і того ж виду — *алотрансплантацією*, між різними видами — *ксенотрансплантацією*. Як метод наукового експерименту Т. веде свій початок від дослідів англ. вченого Дж. Евеліна (1662), клінічна Т. бере свій початок з праць М. І. Пирогова (кістковопластична операція на нижніх кінцівках, 1835, 1852), франц. вчених Ж. Ревердена (пересадка шкіри, 1869), А. Карреля (Т. судин, 1902) та рос. вчених — П. І. Бухмана (пересадка суглобів, 1908), С. С. Іванової (пересадка шкіри, 1890), О. Ф. Шимановського (ринопластика переднього відділу ока, 1906) та ін. Перші в світовій практиці операції з алотрансплантації життєво важливих органів хворим здійснив укр. рад. вчений Ю. Ю. Вороний (Т. трупної нирки, 1933, 1949). У розвиток Т. великий внесок зробили також рад. вчені С. С. Брюхоненко (винайшов апарат штучного кровообігу, 1924), В. М. Шамова, М. Х. Костюков (довели можливість використання з метою Т. органів, вилучених з тіла померлого, 1926), С. С. Юдін (виконав перше переливання посмертної крові, 1930), М. М. Єланський, І. М. Іценко, П. М. Косяков, Ю. Г. Кучеренко, М. В. Соколов (вивчення причин відторгнення трансплантатів), В. П. Деміхов (розробив експеримент. методи Т. органів, 1947—60) та ін. В 1965 вперше в СРСР Б. В. Петровським була проведена успішна Т. нирки від матері до дочки. У 1970 в Києві зроблена перша алотрансплантація сечового міхура. Були винайдені шляхи прignичення тканинної несумісності (див.

Несумісність імунологічна). З часом вчені приступили до вивчення проблеми Т. серця (англійський вчений Д. Харді, 1964; К. Барнард, ПАР, 1967). Першу операцію Т. серця в СРСР здійснив О. О. Вишневецький, 1968. В практику сучас. медицини широко впроваджена Т. шкіри, рогівки (запропонована В. П. Філатовим, 1931), кісток та суглобів, судин, *фасцій*, сухожилків, клапанів серця, кісткового мозку, ендокринних залоз тощо, завдяки чому значно поліпшилися результати лікування хворих. В різних країнах світу, а також в СРСР (1982) операції Т. нирок проведено понад 40 000. За останні 20 років зроблено також понад 400 Т. серця, 450 — печінки (деякі хворі живуть бл. 10—15 років після Т.), 113 — підшлункової залози, 73 операції по Т. виділених з цієї залози острівців Лангерганса (над цим видом Т. успішно працюють укр. рад. вчені, зокрема у київських н.-д. ін-тах клінічної та експериментальної хірургії та ендокринології і обміну речовин, допомагаючи хворим на діабет). З успіхом виконуються операції реплантації верхніх кінцівок та пальців. Центрами з розробки питань Т. в СРСР є Всесоюзний науковий центр хірургії АМН СРСР та Ін-т трансплантації штучних органів МОЗ СРСР (Москва). Зокрема в УРСР питаннями Т. займаються ін-ти хірургічного напрямку у Києві, Харкові, Одесі. Проблема Т. органів дуже складна, багатогранна і потребує значних спільних зусиль різних спеціалістів: лікарів і інженерів, хіміків і фізіологів. Успішний широкий фронт виконуваних в цій галузі праць дає повну підставу сподіватися, що проблеми Т. органів будуть повністю розв'язані. Див. також *Тканинна терапія*.

Т. у р о с л и н — пересаджування частини рослини або її органа на інше місце тої ж чи іншої рослини; один з поширених способів розмноження плодівих, цитрусових, декоративних лісових рослин, винограду та ін. Т. забезпечує стійке збереження характерних морфологічних, біохім., госп. та ін. ознак та властивостей розмножуваних сортів і порід у численному ряду поколінь. При Т. під впливом мутагенних факторів відбуваються спадкові мутаційні зміни тих чи ін. ознак трансплантованих компонентів (напр., поява спурових форм у яблуні). Застосування Т. сприяє збільшенню або зменшенню розмірів рослин, прискоренню або уповільненню вступу рослин у пору плодоношення, зміні смаку, кольору, часу достигання тощо. Про техніку Т. див. ст. *Щеплення рослин*.

О. О. Шалімов, Л. В. Кейсевич (Т. у людини);
М. О. Зеленський (Т. у рослин).

ТРАНСПОЗИЦІЯ (від лат. *transpo* — переміщую, *perestavlyu*) в м а т е м а т и ц і — перестановка заданих елементів, при якій міняються місцями лише два з них. Напр., 541 переходить в 145 за допомогою Т. елементів 5 і 1.

ТРАНСПОЗИЦІЯ в м у з и ц і — перенесення (транспонування) муз.

твору з однієї *тональності* в іншу. Мета Т. — пристосувати твір для виконання вищим (нижчим) голосом (інструментом ін. *діапазону* чи *строю*) або полегшити читання нот.

ТРАНСПОРТ (від лат. *transporto* — переносити, переміщувати) — одна з найважливіших галузей матеріального виробництва, яка забезпечує виробничі й невиробничі потреби нар. господарства і населення в усіх видах перевезень. До *єдиної транспортної системи СРСР* входить Т. заг. користування (магістральний) і внутрішньовиробничий. Т. заг. користування, що перевозить продукти праці, готову продукцію, сировину та напівфабрикати з місць виробн. до пунктів споживання або дальшого перероблення, продовжує виробничий процес і тому належить до сфери матеріального виробн. Він включає залізничний транспорт, автомобільний транспорт, морський транспорт, річковий транспорт, повітряний транспорт, трубопровідний транспорт. До складу внутрішньовиробничого Т. входять внутрішньообудівельний, внутрішньогосподарський, внутрішньозаводський, внутрішньопортовий. Внутрішньовиробничий Т. пром. підприємства є складовою частиною *промислового транспорту*. Пасажирський Т. заг. користування, який задовольняє потреби людей у просторовому переміщенні з виробничими або особистими цілями, також відноситься до виробничої сфери. Існує ще Т. особистого користування (легкові автомобілі, мотоцикли, велосипеди, човни тощо).

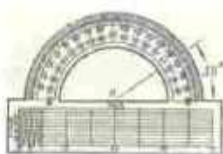
В СРСР розвиток Т. і координація перевезень між окремими його

Вантажооборот усіх видів транспорту загального користування СРСР
(млрд. т · км)

	1940	1982
Всі види транспорту у т. ч.	494,4	7106,7
залізничний	420,7	3464,5
морський	24,9	834,5
річковий	36,1	262,4
трубопровідний (нафто- і нафтопродукто-проводи)	3,8	1306,8
автомобільний	8,9	464,0
повітряний	0,02	3,03

Вантажооборот усіх видів транспорту загального користування УРСР (млрд. т · км)

	1940	1982
Всі види транспорту у т. ч.	79,0	794,9
залізничний	71,9	475,0
морський	4,3	177,0
річковий	1,1	11,3
трубопровідний (нафто- і нафтопродукто-проводи)	...	56,1
автомобільний	1,7	75,3
повітряний	0,0	0,2

Транспортер.

видами спрямовується єдиним нар.-госп. планом. Вантажооборот усіх видів Т. країни 1982 зріс порівняно з 1940 в 14,4 раза, пасажирооборот — у 8,6 раза. Змінилася і структура вантажообороту і пасажирообороту країни. Трансп. мережа УРСР за рівнем розвитку посідає 2-е місце в загальносоюзному масштабі. На кінець 1982 в республіці експлуатаційна довжина з-ць становила 22,6 тис. км, розгорнута довжина під'їзних шляхів пром. підприємств і орг-цій — 25,3 км, автомоб. шляхів з твердим покриттям — 138,6 тис. км, судноплавних шляхів, що їх експлуатують у межах УРСР — 4,9 тис. км. Осн. морські порти республіки — Іллічівськ, Одеса, Жданов, Херсон, Ізмаїл; річкові — Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Херсон (див. окремі статті про морські й річкові порти). В УРСР на 10 тис. км² території припадає 375 км залізничних колій та 81 км внутрішніх судноплавних водних шляхів. У післявоєнні роки великого значення набув автомоб. Т., питома вага якого в перевезеннях вантажів і пасажирів постійно зростає внаслідок спеціалізації рухомого складу, розширення мережі автошляхів з твердим покриттям і поліпшення організації перевезень. Збільшуються перевезення річковим Т. на дальший розвиток якого впливає зростання обсягів змішаних залізнично-водних перевезень, впровадження суден змішаного плавання «ріка — море». Швидкими темпами розвивається морський Т. УРСР. Всі найважливіші пром. та адм. центри республіки сполучені повітр. лініями. По тер. УРСР проходять нафтопроводи Гнідичі — Кременчук, Долина — Дрогобич, Кременчук — Херсон, тут розміщені частина магістрального нафтопроводу «Дружба», газопро-

воду Уренгой — Ужгород, частина нафтопродуктопроводу від Грозного до Донець. обл. В УРСР бере початок газопровід «Братерство» (див. Газопровід. Газова промисловість). Великого розвитку в УРСР набули всі види міського транспорту, в т. ч. метрополітен, швидкісний трамвай. Передбачено на 1981—85 збільшити по СРСР вантажооборот залізничного Т. на 14—15 %, пасажирооборот — на 9 %, вантажооборот мор. Т. — на 8—9 %, річкового Т. — на 19—20 %, автомоб. Т. заг. користування — в 1,3—1,4 раза і пасажирооборот автобусів заг. користування — на 16—18 %. На Україні намічено збільшити вантажооборот усіх видів Т. на 11—13 %, у т. ч. залізничного — на 11—12 %, автомобільного заг. користування — на 18—20 %. Див. також розділ Транспорт у ст. Союз Радянських Соціалістичних Республік, в окремому томі Українська Радянська Соціалістична Республіка, у статтях про окремі союзн. республіки та зарубіжні країни.

Лит.: Экономические вопросы развития транспорта. К., 1974; Зотов Д. К., Козин Б. С. Единая транспортная система страны в десятой пятилетке. М., 1977; Резер С. М. Совершенствование управления транспортом. М., 1981; Бирюков В. Е. Транспорт в одной нацштой пятилетке. М., 1981; Народное хозяйство СССР в 1982 г. Статистический ежегодник. М., 1983; Народное хозяйство Украины РСР в 1982 г. Статистический ежегодник. К., 1983.

ТРАНСПОРТЕР (франц. *transporteur*, від лат. *transporto* — переносити, перенісати) — машина (пристрій), якою безперервно або з заданим ритмом транспортують вантажі (вироби) на порівняно невелику, а іноді й на значну віддадь; те саме, що й *конвейєр*. Т. річковий наз. також *рольгангом*, Т. гравітаційний — *шлюком*.

ТРАНСПОРТИР (від лат. *transporto* — переносити) — *креслярський інструмент* для побудови і шимірювання *кутів* на кресленнях. Т. має вигляд шквруга, поділеного на 180°, центр якого міститься на лінійній і поперечним масштабом (мал.).

ТРАНСПОРТНЕ БУДІВНИЦТВО — галузь нар. господарства, яка здійснює спорудження нових і реконструкцію діючих об'єктів залізничного, автомобільного, водного, повітряного, трубопровідного транспорту. Включає такі види робіт: буд-во земляного полотна з-ць і автомоб. шляхів, буд-во аеродромів, мор. і річкових причалів, верхньої будови з-ць, твердих покриттів автошляхів та аеродромів, спорудження метро, мостів, тунелів, магістральних трубопроводів, каналів, електрифікацію з-ць, буд-во службово-тех. споруд, житл. будинків та ін. соціально-побутових об'єктів для забезпечення нормальних умов експлуатації транспорту. В СРСР Т. б. здійснюється відповідно до перспективних планів розвитку *єдиної транспортної системи СРСР*. За 1971—82 в країні введено в експлуатацію 8,1 тис. км з-ць, електрифіковано 11,8 тис. км, устатковано автоблокуванням і диспетчерською централізацією понад

30 тис. км, споруджено 272 тис. км автошляхів з твердим покриттям, прокладено 35,5 тис. км нафтопроводів, 76,5 тис. км газопроводів. За післявоєнні роки збудовано нові порти в Находці, Петропавловську-Камчатському, Сочі, Одесі, Миколаєві, Іллічівську, Ваніно та ін. Створено залізничні поромні переправи Баку — Красноводськ, Ваніно — Холмськ, Іллічівськ — Варна; нові аеродроми — в Москві (Домодедовський і Шереметьєвський), у Києві (Бориспільський), Новосибірську, Мінеральних Водах, Казані, Алма-Аті, Ташкенті та ін. містах; великопрогінні мости через Волгу, Ебісей, Дніпро (в Києві та Миколаєві). В мор. і річкових портах СРСР збудовано десятки тисяч погонних метрів причалів, у т. ч. на Україні — в Одесі, Миколаєві, Херсоні. Будуються нові лінії метрополітенів у Москві, Ленінграді, Києві, Тбілісі, Баку, Харкові, Єревані, Ташкенті. Будуються метрополітени в Мінську, Дніпропетровську. В містах з населенням понад 1 млн. чол. також проектується буд-во їх. В Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено ввести в експлуатацію не менш як 5 тис. км залізничних колій, електрифікувати понад 6 тис. км і обладнати автомоб. блокуванням і диспетчерською централізацією більш як 15 тис. км нових залізничних колій; зміцнити буд. базу залізничного транспорту; розширювати буд-во автомоб. шляхів у сільс. місцевості; розробити і впровадити технологію цілорічного буд-во трубопроводів у важкодоступних районах із складними природно-кліматичними умовами. Об'єкти Т. б. УРСР проектує і-д. і проєктні ін-ти, зокрема Головтранспортпроєкт М-ва трансп. буд-ва, держ. проєктно-розв'язувальні ін-ти в Києві, Харкові, Дніпропетровську. Див. також статті про окремі види транспорту.

ТРАНСПОРТНЕ МАШИНОБУДУВАННЯ — сукупність галузей машинобудування, підприємств яких виробляють локомотиви, вагони, судна, літаки, автомобілі та інші транспортні засоби. Див. Залізничне машинобудування, Суднобудування, Авіаційна промисловість, Автомобільна промисловість.

ТРАНСПОРТНЕ ПРАВО — в СРСР сукупність правових норм, що регулюють діяльність соціалістичного транспорту по перевезеннях вантажів, пасажирів, багажу і пошти. Транспортне законодавство систематизоване за видами транспорту. На залізничному транспорті діє *Статут залізниць СРСР*, на річковому — *Статут внутрішнього водного транспорту СРСР*, на морському — *Кодекс торговельного мореплавання СРСР*, на повітряному — *Повітряний кодекс СРСР*, на автомобільному — статут авто транспорту союзних республік (див. *Статут автомобільного транспорту УРСР*). Зазначені кодекси і статут регулюють відносини по *перевозки договором* стосовно певного виду транспорту тощо. Спільні

Пасажирооборот усіх видів транспорту загального користування СРСР (млрд. пасажиро-кілометрів)

	1940	1982
Всі види транспорту у т. ч.	108,7	941,4
залізничний	100,4	347,9
морський	0,9	2,4
річковий	3,8	6,0
автомобільний (автобуси заг. користування)	3,4	412,6
повітряний	0,2	172,5

Пасажирооборот усіх видів транспорту загального користування УРСР (млрд. пасажиро-кілометрів)

	1960	1983
Всі види транспорту у т. ч.	36,8	158,6
залізничний	25,4	61,3
морський	0,4	1,3
річковий	0,3	0,6
автомобільний (автобуси заг. користування)	10,0	83,9
повітряний	0,7	11,5

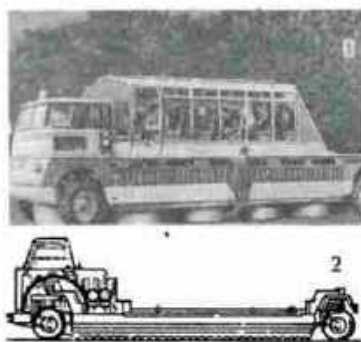
для всіх видів транспорту норми (строки пред'явлення та розгляду претензій, строки позовної давності тощо) містяться в *Основна цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цивільних кодексах. Крім того, до Т. п. належать норми, які забезпечують безпеку руху засобів транспорту, і ті, які визначають правовий статус транспортних підприємств — залізниць, пароплавства тощо.

ТРАНСПОРТНИЙ КОРАБЕЛЬ у космонавтиці — космічний літальний апарат для виконання транспортних операцій в космічному просторі. Осн. призначення Т. к. — доставка на навколоземну орбіту автом. і пілотованих об'єктів і повернення їх на Землю, переведення корисних вантажів на ін. орбіти або траєкторії польоту до Місяця й планет (див. *Космічний буксир*). Т. к. може бути автоматичним або пілотованим, одноразового чи багаторазового використання (див. *Транспортні системи багаторазові* і *космонавтиці*). Першим в історії космонавтики пілотованим Т. к. є «Союз», першим автом. безпілотним Т. к. — «Прогресс». Почалась експлуатація амер. космічних кораблів багаторазового використання за програмою «Шаттл».

ТРАНСПОРТНІ ВИТРАТИ — сукупність витрат народного г-ла, пов'язаних з переміщенням вантажів і пасажирів. Т. в. включають заробітну плату з нарахуваннями, вартість витратених матеріалів, палива, електроенергії, амортизаційні відрахування та ін. витрати, пов'язані з використанням транспорту. При перевезенні вантажів до Т. в. включають витрати на вантажно-розвантажувальні роботи, на перевезення вантажів від пунктів виробл. до місця споживання, на тару (якщо вона потрібна тільки для перевезення вантажу, а не для його зберігання чи продажу); при перевезенні пасажирів — витрати на обслуговування пасажирів у пунктах відправлення і призначення (вокзалах, портах, станціях), на переміщення пасажирів різними видами транспорту. Розрізняють сукупні Т. в. і витрати трансп. підприємств. До сукупних Т. в., крім витрат на перевезення вантажів і пасажирів транспортом заг. користування, включають і витрати пром. підприємства на перевезення вантажів під'їзними шляхами до транспорту заг. користування. Витрати транспортних підприємств складаються з витрат на перевезення, витрат на вантажно-розвантажувальні роботи та зберігання вантажів. Скорочення Т. в. досягають за рахунок усунення неадекватних перевезень, здійснення комплексної механізації і автоматизації вантажно-розвантажувальних і складських робіт та ін. заходів.

ТРАНСПОРТНІ МАШИНИ на повітряній подушці — машини, що рухаються над землею або поверхнею на стиснутому повітряному прошарку (подушці), створеному під їхніми днищами. Повітр. подушка дає змогу значно

зменшувати опір рухові машин, підвищувати швидкість руху і поліпшувати прохідність їх. Створюють її статичним і динамічним способами. За статичним способом з цієї метою під днище машини нагнітають (вентиляторами, компресорами) повітря. Динамічний спосіб пов'язаний з утворенням повітр. подушки під крилом машини внаслідок швидкісного напору повітр. потоку. Основні схеми створення повітряної подушки — камерна, соплова, щільна та кри-

Транспортні машини на повітряній подушці:

- 1 — пасажирський автомобіль;
2 — платформа для перевезення вантажів по слабких ґрунтах.

лова. До транспортних машин на повітр. подушці належать *екраноплани, судна на повітряній подушці*. Є також *платформи, трейлери, піддони й автомобілі* на повітр. подушці (коліса таких автомобілів сприймають лише 5—30 % маси машини), якими переміщують вантажі в умовах бездоріжжя. Розроблено проекти і створено дослідні зразки трансп. систем з використанням вагонів на повітр. подушці (розміщують такі системи на поверхні землі, на естакадах, у тунелях; швидкість руху вагонів до 300 км/год, потужність тягових двигунів до 1800 кВт). Ідею використання повітря для зменшення опору рухові було запропоновано ще у 18 ст. швед. вченим Е. Сведенборгом. Принцип руху трансп. засобів на повітр. прошарку (подушці) теоретично обґрунтував (1927) К. Е. Цюлковський, який запропонував конструкцію безколісних залізнич. вагонів і новий тип колій. У 30-х рр. рад. вчений В. І. Левков розробив принцип руху суден на повітр. подушці, у 1953 моск. студент Г. С. Туркін сконструював модель автомобіля на повітр. подушці. З 50-х рр. Т. м. на повітр. подушці почали розробляти і досліджувати в Англії, США та ін. країнах. Див. *Ружижкий Е. І. Воздушные неодоли. М., 1964: Основы теории судов на воздушной подушке. М., 1970; Шойхет Б. М. Воздушная подушка в промышленном транспорте. М., 1970; Дробинский В. А. Бесколысовые поезда. М., 1974. В. Г. Матвеев.*

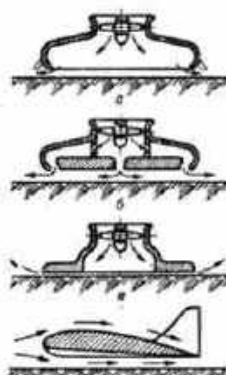
ТРАНСПОРТНІ СИСТЕМИ БАГАТОРАЗОВІ в космонавтиці — системи транспортних кораблів багаторазового використання. Призначення Т. с. б.: доставляння корисних вантажів (КВ), включаючи космонавтів, і космічних об'єктів (КО) з Землі на

геоцентричні орбіти, а також КВ на КО, що перебувають на таких орбітах; повернення на Землю КВ і КО з геоцентричних орбіт, а також КВ з КО, що на цих орбітах (Т. с. б. типу «Земля — орбіта — Земля»); транспортування КО (див. *Космічний буксир*) між орбітами, включаючи планетоцентричні; транспортування КВ між КО, що перебувають на цих орбітах; розгін та гальмування міжпланетних космічних літальних апаратів (Т. с. б. типу «орбіта — орбіта»); транспортування КВ між планетоцентричною орбітою і поверхнею відповідної планети (Т. с. б. типу «орбіта — планета — орбіта»). З 1981 в США експлуатується багаторазова трансп. система за програмою «Шаттл».

ТРАНСПОРТНО-ВІДВАЛЬНИЙ МІСТ — самохідний безперервної дії агрегат, яким м'які покриття породи, виїняті при відкритій розробці родовищ корисних копалин, переміщують у внутр. відвал. Т.-в. м. (мал.) діє разом з роторними або багатокішкеними екскаваторами. Створено також Т.-в. м. з будованим екскаватором. Під час розробки родовища виїняті покриття порода потрапляє від екскаватора на 'єднувальний конвеєр, з нього — на стрічковий (один або кілька) конвеєр прогонової частини моста і з кінця відвальної консолі скидається у відвал. Опори Т.-в. м. — на рейковому, іноді — гусеничному ході. Довжина Т.-в. м. — 300—500 м, висіт відвальної консолі — 150—300 м. Швидкість руху конвеєрних стрічок — до 8 м/хв. Продуктивність Т.-в. м. — до 10 тис. і більше кубометрів породи за годину. В УРСР їх використовують при видобуванні бурого вугілля, залізних та ін. руд.

ТРАНССУДАТ (від *транс...* і лат. *sudo* — потію, просочуюсь) — набрякова рідина, яка скупчується в тканинах і порожнинах тіла людини і тварин в результаті її просочування з плазми крові крізь стінки капілярів і за своїм складом нагадує лімфу. Утворення Т. спостерігається при недостатній діяльності серця, нирок, циркульних, порушення заг. живлення (дистрофія, авітамініоз) та ін. хворобливих станах. Див. також *Асцит, Водянка, Набряк, Витит.*

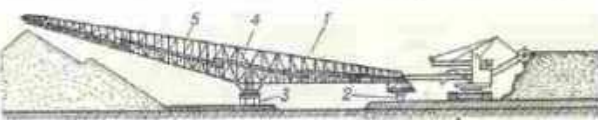
ТРАНСУРАНОВІ ЕЛЕМЕНТИ — радіоактивні хім. елементи, що в періодичній системі елементів Д. І. Менделєєва розташовані за ураном, ат. н. $Z \geq 93$. До Т. е. належать: *нептуній, плутоній, америцій, кюрії, берклій, каліфорній, ейктейній, фермій, менделевій, нобелій, лоуренцій, курчатовій* та елементи з ат. н. 105—107, які поки що не мають назв. У природі не існують, за винятком нептунію і плутонію, які містяться в дуже малих кількостях в уранових рудах. Усі Т. е. одер-

Транспортні машини на повітряній подушці. Основні схеми створення повітряної подушки:

- а — камерна;
б — соплова;
в — щільна;
г — крилова.

Транспортно-відвальний міст:
1 — прогонова частина;
2 — екскаваторна опора;
3 — відвальна опора;
4 — стрічковий конвеєр;
5 — відвальна консоль (праворуч — зона дії екскаватора, ліворуч — внутрішній відвал).

Трансферкар.

жано штучно за допомогою ядерних реакцій. Т. е. з ат. н. 93—103 належать до актиноїдів. У Т. е. період піррозпаду зменшується із зростанням ат. н. і становить у останніх з них секунди і долі секунди. Теоретично передбачено існування груп довгоживучих ізотопів для Т. е. з ат. н. 110—114.

Ю. Я. Фалков. **ТРАНСФЕРАЗИ** (від лат. *transfere* — переносити) — клас ферментів, які в клітинах різних організмів каталізують перенесення певних хім. груп від однієї сполуки (донора групи) до іншої (акцептора групи). Систематичні назви Т. формують за схемою: «донор: акцептор — група — трансфераза» [напр., фермент, що каталізує перенесення фосфатної групи від аденозинтрифосфатної кислоти, або АТФ (див. Аденозинтрифосфатні кислоти), до креатину, наз. АТФ: креатин — фосфотрансфераза]. Тривіальні (робочі) назви Т. складають за двома схемами: «акцептор — група — трансфераза» або «донор — група — трансфераза». Відомо понад 450 Т., які за хім. природою груп, що транспортуються, поділяють на підкласи: Т., що переносять одновуглецеві (напр., карбоксил-, метил-, трансферази тощо) та глікозильні (напр., гексозилтрансферази) залишки; альдегідні або кетонні (напр., транскетолаза, трансальдолаза), азотисті, фосфатні та сульфідні (напр., аміно-, фосфо- та сульфідотрансферази) групи. Т. дуже поширені в тваринних і рослинних тканинах та мікроорганізмах і беруть участь в реакціях проміжного обміну речовин. Представниками класу Т. є напр., фосфотрансферази.

ТРАНСФЕРКАР (англ. *transferrer*, від лат. *transfere* — переносити, перемішувати; англ. *car* — вагон, візок) — саморозвантажний і саморушійний піввагон з чотирма тяговими електродвигунами. Швидкість переміщення Т. (мал.) — 18—20 км/год, місткість — 25—100 м³. В Т. переміщують сировину зі складів до доменних печей.

ТРАНСФОРМАТОР (від лат. *transformo* — перетворюю, змінюю) в техніці — пристрій, яким перетворюють (змінюють) суттєві властивості енергії або об'єктів. До найпоширеніших пристроїв, що перетворюють властивості енергії, належать трансформатори електричні і гідротрансформатори (гідродинамічні перетворювачі, див. Гідродинамічна передача). Оптико-мех. пристроями, якими перетворюють властивості об'єктів (планові та перспективні аерознімки місцевості — на горизонтальні), є фототрансформатори.

ТРАНСФОРМАТОР ЕЛЕКТРИЧНИЙ — статичний (без рухомих частин) пристрій, що перетворює (підвищує, знижує) напругу змінного струму при незмінній частоті. Принципи його дії ґрунтуються на явищі електромагнітної індукції. Вперше Т. е. був використаний (1876) П. М. Яблочковим у колах електр. освітлення. У 1890 М. О. Доливо-Добровольський розробив трифазний трансформатор. Т. е. (мал.) являє собою феромагн. осердя (магнітопрояд), на

якому розміщені одна первинна і одна, дві або більше вторинні ізолювані обмотки, що індуктивно (див. Індукція у фізиці) зв'язані між собою. У деяких Т. е. первинна і вторинна обмотки мають спільну частину (див. Автотрансформатор). За видом перетворюваного струму розрізняють Т. е. одно- і трифазні. До осн. Т. е. належать силові трансформатори. Їхні магнітопроводи і обмотки звичайно вміщують у бак, заповнений маслом, яке використовується для ізоляції й охолодження обмоток (масляні Т. е.). Т. е. без масляного охолодження наз. сухими. Конструкція обмоток деяких трансформаторів дає змогу усувати появу небезпечних напруг на ізоляції (грозоупорні Т. е.), іноді два і більше силових трансформаторів вмикають послідовно (каскадні Т. е.), використовують трансформатори з регулюванням напруги під навантаженням (переважно для перерозподілу потужності між споживачами). Ккд потужних силових Т. е. 0,98—0,99. Силові Т. е. встановлюють на лініях електропередачі, в пром. печах, у зварювальних апаратах тощо. Крім силових, є Т. е.: вимірні, регулювальні, що знижують велику напругу і струм до величини, зручної для вимірювання їх стандартними приладами; імпульсні, які перетворюють імпульси напруги і струму (їх застосовують як погоджувачі трансформатори, напр. для складання імпульсних сигналів); випробні, радіочастотні та ін. Потужність Т. е. — від часток вольт-ампер до кількох сотень мегавольт-ампер. Перетворювана ними напруга — від часток вольт до сотень кіловольт.

ТРАНСФОРМАТОРНА ПІДСТАНЦІЯ — електрична підстанція, що підвищує або знижує напругу змінного струму і розподіляє електричну енергію між споживачами. Складається з силових трансформаторів електричних (звичайно одного або двох), розподільних пристроїв, пристроїв автомат. керування й захисту (див. Захист електричної мережі), допоміжного устаткування. На деяких Т. п. розміщують автотрансформатори. Розрізняють Т. п.: з розміщенням устаткування на відкритому майданчику і в закритому приміщенні (напр., в окремому будинку); підвищувальні та знижувальні. На підвищувальних Т. п. (їх розміщують звичайно при електростанціях) первинна напруга струму, що його виробляють генератори електростанції, перетворюється на вторинну (вищу), необхідну для передавання енергії споживачам по лініях електропередачі. Знижувальні Т. п. перетворюють первинну напругу електр. мережі на вторинну (нижчу). Такі Т. п. бувають районні, головні знижувальні і місцеві (цехові). Районні Т. п. живляться від високовольтних ліній електропередачі і постають електроенергію головним знижувальним підстанціям, а ті, знижуючи напругу до 6, 10 або 35 кВ, — місцевим (цеховим) підстанціям, де напруга знижується до 690, 400 або 230 В. Підстанції невеликої і середньої потужності можуть бути комплексними (комплексні

Т. п., мал.) — з блоків, що їх виготовляють на з-ді і поставляють складеними або повністю підготовленими до складання. В СРСР серійно випускають комплексні Т. п. потужністю від 20 до 31500 кВА, з первинною напругою 6, 10, 35, 110 і 220 кВ і вторинною від 0,22 до 10 кВ.

ТРАНСФОРМАТОРНА СТАЛЬ — кремениста сталь з високою магнітною проникністю і незначними втратами на гістерезис і пильові струми. Належить до легованих і високолегованих електротехнічних сталей, являє собою магнітно-м'який матеріал (див. Магнітні матеріали). Розрізняють Т. с. гаряче- і холоднокатану. Гарячекатана Т. с. (2,8—4,8 % Si) після відпалу характеризується ізотропною магн. властивостями. У холоднокатаної Т. с. (2,8—3,25 % Si) на відміну від гарячекатаної значна анізотропія магн. властивостей, у неї більша (в шість разів) магн. проникність іздовж напрямку прокатки і менші (в два рази) питомі втрати електромагн. енергії. Т. с. застосовують у виробн. осердь силових трансформаторів і магнітопроводів гідрогенераторів змінного струму.

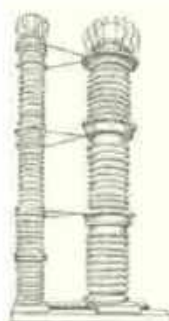
ТРАНСФОРМАТОРБУДУВАННЯ ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ, ПРОЄКТНО-КОНСТРУКТОРСЬКИЙ І ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ — установа електротехніч. промисловості СРСР. Засн. 1960 у Запоріжжі. У складі ін-ту (1983) 28 відділів, цех експериментального виробництва. Осн. напрями діяльності ін-ту: створення силових трансформаторів, автотрансформаторів, комплексних трансформаторних підстанцій і високовольтної апаратури; розробка перспективних конструкцій трансформаторів і високовольтних апаратів; удосконалення технологічних процесів; створення нестандартного та спеціального технологічного устаткування. Ін-т нагороджено (1979) орденом Дружби народів.

І. Д. Вовковий.

ТРАНСФОРМАЦІЙНА ГРАМАТИКА — вид породжувальної моделі, що описує синтаксис як породження складних (похідних) структур з ядерних речень шляхом застосування до них трансформацій, тобто перетворень однієї структури на іншу. При цих перетвореннях похідне речення тотожне вихідному за лексичним складом і набором елементарних смислів, але відрізняється від нього граматичним статусом. Т. г. ефективна при дослідженні відношень між синтаксисом і семантикою, використовуються й при створенні алгоритмічних мов і трансляторів. Див. також Математична лінгвістика, Породжувальна граматики.

В. С. Перебийніс.

ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ АНАЛІЗ — метод лінгвістичного дослідження, що встановлює класи синтаксичних одиниць на основі властивих їм трансформацій (див. Трансформаційна граматики). Застосовується при дослідженні семантики синтаксичних одиниць і їх компонентів, при створенні трансляторів.

Вимірювальні трансформатори електричні: 1 — для вимірювання напруги; 2 — для вимірювання струму.

Лит.: Трансформационный метод в структурной лингвистике. М., 1964; Статистичні та структурні лінгвістичні моделі. К., 1966.

В. С. Перебийніс.

ТРАНСФОРМАЦІЯ (від лат. *transformatio* — перетворення, зміна) в генетиці — передавання генетичної інформації клітині-реципієнту від клітини-донора за допомогою *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК). Явище Т. відкрите у бактерій (*пневмококів*) англ. вченим Ф. Гріффитом (1928). В 1944 амер. вчений О. Ейвері з співробітниками вперше довів генетичну роль ДНК в процесі Т. Як правило, при Т. передається лише один ген, рідше спостерігається Т. за кількома близько розміщеними генами. Для здійснення Т. необхідно ряд умов: наявність молекул трансформуючої ДНК з мол. масою не менш ніж $0,5 \cdot 10^6$ дальтон; нативний стан ДНК, тобто її двоспиральна будова; часткова або повна гомологія ДНК донора і реципієнта; клітини-реципієнти повинні знаходитися в особливому сприйнятливому до Т. фізіол. стані (компетентності). Процес Т. складається з адсорбції ДНК на клітинах-реципієнтах; проникнення ДНК в клітини; включення однієї з ниток ДНК в хромосому реципієнта шляхом *рекомбінації*. Крім бактерій, Т. можлива у деяких багатоклітинних організмів: шовковичного шовкопряда, дрозофіли тощо. Т. може відбуватися не лише в експериментальних умовах, але і в природі при спонтанному звільненні ДНК бактеріями, що лізуються (див. *Лізіс мікроорганізмів*). Припускають, що Т. — одна з причин природної генетичної рекомбінації у бактерій.

Ю. М. Александров.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНИХ УГІДЬ — перетворення малопродуктивних сільськогосподарських угідь на продуктивніші. З цією метою колгоспи і радгоспи запроваджують науково обґрунтовані *сівозміни*, правильний *обробіток ґрунту*, застосовують розроблені науковцями інтенсивні системи землеробства.

Д. А. Путов.

«ТРАНСФОРМАЦІЯ КАПІТАЛІЗМУ» — бурж. та реформістські концепції, спрямовані на аполітику сучасного капіталізму, який ніби «вдосконалюється» і еволюціонує в якомусь некапіталістичне суспільство і навіть у соціалізм. Виходячи з деяких реальних процесів розвитку капіталізму, що відбуваються під впливом *науково-технічної революції* і зумовлюють певні зміни в соціально-економічній структурі капіталістичного суспільства, з наявності держ. регулювання економіки, теоретики «трансформації» капіталізму тлумачать ці процеси і зміни з неісторичних методологічних позицій. При цьому вони повністю ігнорують сутність систем *виробничих відносин* капіталізму і соціалізму. В 60—80-х рр. концепції «трансформації капіталізму» стали одним з провідних напрямів бурж. політ. економії, що включають теорії «загальної добробуту держави», «суспільства споживання», «суспільства достатку»,

«мішаної економіки», «постіндустріального суспільства», «постцивілізованого» суспільства та ін. Заг. рисами концепції «Т. к.» є відмова від ідеї вічності капіталізму, перехід на позиції нібито докорінної відмінності сучас. капіталізму від капіталізму попередніх періодів. Однак концепція «Т. к.», як і споріднені з нею, передбачає збереження непорушності соціально-економіч. засад капіталізму, передусім — приватної власності на засоби виробництва та панування великого монополістичного капіталу, спирається на методологічні засади вульгарної політичної економії. Вона спрямована на ідеологічне розбавлення роботи класу і на заперечення необхідності революц. боротьби трудящих за соціалістичне перетворення суспільства.

Р. Х. Васильєва.

ТРАНСФОРМІЗМ (від лат. *transformatio* — перетворення, зміна) — система поглядів про мінливість та перетворення одних видів (форм) організмів на інші під впливом природних факторів; передувала *еволюційному вченню*. Ідеї Т. відстоювали вчені-еволюціоністи додарвініського періоду — Ж. Бюффон, Д. Лідро, Ж. Ламетрі, К. Гельвецій, П. Гольбах, Е. Дарвін та ін., зокрема в Росії — М. В. Ломоносов, О. А. Каверзін. У своїх поглядах представники Т. дотримувалися матеріалістичної спрямованості, підійшли до розуміння послідовного історичного розвитку живої природи.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛІЗМ [від лат. *transcendens* (*transcendentis*) — той, що виходить за межі] — учасники амер. літ.-філософського руху 19 ст., які 1836 заснували в Бостоні т. з. Трансцендентальний клуб. До нього входили Р. У. Емерсон, Дж. Ріплі, М. Фуллер та ін. Їхні погляди склалися під впливом *трансцендентально-ідеалізму* І. Канта, Ф. В. Шеллінга, а також філософії Платона, Т. Карлейля, Ж. Ж. Руссо, англ. поетів-романтиків. Т. стверджували існування недоступної відчуттям (трансцендентної) ідеальної субстанції (бога) і можливість інтуїтивного пізнання її. Водночас Т. критикували капіталізм. Деякі з них (Дж. Ріплі, Дж. Б. Пратт), шукаючи позитивну програму перетворень, пропагували ідеї Ш. Фур'є і заснували (1840) в штаті Массачусетс с.-г. колонію, яка згодом (1847) розпалась. Інші (напр., Г. Д. Торо) закликали до життя в тісному єднанні з природою. Т. брали участь у демократичному і аболіціоністському русі (див. *Аболіціонізм*). Після громадянської війни 1861—65 в США рух Т. зійшов нанівець.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ [від лат. *transcendens* (*transcendentis*) — той, що виходить за межі] — 1) В *схоластич.* — найзагальніше поняття (єдине, істинне, добре та ін.). 2) У філософії І. Канта — апріорне знання (див. *Апостеріорі і апіорі*), яке нібито є основою і умовою всякого досвіду.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ ІДЕАЛІЗМ — вид *ідеалізму*, представлений філософією І. Канта. Див. також *Трансцендентальний*.

ТРАНСЦЕНДЕНТНЕ [від лат. *transcendens* (*transcendentis*) — той, що виходить за межі] — в ідеалістичній філософії позадосвідне, потойбічне, те, що лежить за межами людського пізнання; зовнішнє, протилежне *іманентному* — внутрішньому. Термін «трансцендентне» запровадив Платон для позначення потойбічного, надчуттєвого «світу ідей». У філософії І. Канта Т. — сутність об'єктивної діяльності, «речей у собі» (див. «Річ у собі» і «Річ для нас»), яка перебуває за межами досвіду і є абсолютно непізнаваною.

ТРАНСЦЕНДЕНТНЕ РІВНЯННЯ — рівняння, що містить *трансцендентні функції* від невідомого, напр.:

$$\sin x + \lg x = x, 2^x - \lg x = \\ = \arccos x.$$

При розв'язуванні Т. р. використовують переважно *наближені обчислювання*.

ТРАНСЦЕНДЕНТНІ ФУНКЦІЇ — аналітичні функції, які не є алгебраїчними функціями. Елементарними Т. ф. є *логарифмічна функція*, *показникова функція*, *тригонометричні функції*, *обернені гіперболічні функції* та *обернені тригонометричні функції*, неелементарними — *гамма-функція*, *еліптичні функції*, *циліндричні функції* та інші.

ТРАНСЦЕНДЕНТНІ ЧИСЛА — дійсні та уявні числа, які не є алгебраїчними числами. Т. ч. є, напр., число $\pi = 3,14159...$. Непера число, десяткові логарифми цілих чисел (крім чисел виду 10^n), будь-яке число виду a^{α} , де a — алгебраїчне число, а α — ірраціональне число, та ін. Існування Т. ч. вперше встановив 1844 Ж. Ліувіль. Значний внесок у теорію Т. ч. зробили нім. математики Г. Кантор та К. Л. Ф. Ліндеман (1852—1937), франц. математик Ш. Ерміт, рад. математик О. О. Гельфонд (1906—68) та інші.

ТРАНСШЕЕКОПАЧ — машина для риття траншей при будівництві нафто- і газопроводів, водопроводів та ін. об'єктів. За конструкцією робочого органу розрізняють траншеєкопачі (мал.) ланшового й роторні. Робочий орган — несучу раму з кішками, скребками тощо — змонтовано на тракторі, обладнаному холодношнуровачем — додатковою *коробкою передачі*, що уловлює швидкість руху. Продуктивність Т. (шир. траншеї 900, глиб. до 1100 мм) — 45 м/год.

ТРАНСШЕІ військові (від франц. *tranchée* — рів) — відкриті фортифікаційні споруди, призначені для ведення з них вогню, спостереження і скритного пересування особового складу, а також для захисту його та зброї від засобів ураження противника. Являє собою вузь-

Двотрансформаторна комплектна трансформаторна підстанція

Роторний траншеєкопач.

ТРАНШЕЯ

кий, довгий рів глибиною до 2 м, з бруствером з одного або з двох боків. Для захисту від позовжнього вогню Т. копають у вигляді ламааних або покручених ліній. Т. обладнується білими, стрілецькими комірками, кулеметними площадками, ґишами, щілинами (бліндажами), траверсами та ін. Кожна оборонна позиція включає кілька ліній Т., з'єднаних між собою ходами сполучення.

ТРАНШЕЯ — 1) Т. у гірничій справі — відкрита гірська виробка трапецієподібної (у поперечному перерізі) форми. Розрізняють Т. капітальні (для доступу трансп. засобів з поверхні землі до вибою); розрізні, або горизонтальні (ними створюють первинний фронт робіт у кар'єрі); дренажні (для дренажу і водовідливу) та розвідувальні (для геол. робіт). Т. утворюють одно- або багатокішневими екскаваторами, скреперами, засобами гідромеханізації, вибуховим або комбінованими способами. 2) У будівництві — вузька довга виїмка, в якій прокладають труби, кабелі зв'язку тощо. Є Т., що служать тимчасовими опосередкованими. Для риття Т. застосовують екскаватори й траншекопачі.

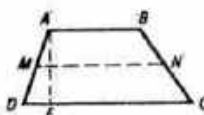
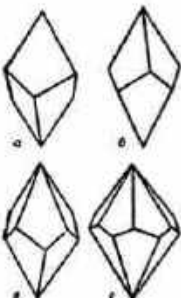
ТРАП (голл. trap) — 1) Сходи або драбина, що ними користуються на суднах та ін. плавучих засобах, в аеропортах (при посадці й висадці пасажирів), цирках, гімнастичних залах тощо. Розрізняють Т. жорсткі та гнучкі (вірвовочні). На суднах їх поділяють на зовнішні (у т. ч. забортові) та внутрішні, похилі й вертикальні. Забортові Т. (парадинні, штурм-Т.) — засоби сполучання з береговими причалами або плавучими спорудами. 2) Застаріла назва апарата, в якому від добутої нафти відділяють попутний газ (сучасна назва — сепаратор). 3) Гратка у підлозі лазні, пральні або виробничого приміщення, через яку стічна вода потрапляє в каналізаційний сток споруди. Див. також Трап в геології.

ТРАП (швед. trapp) у геології — загальна назва основних магматичних гірських порід: долеритів, діабазів, базальтів тощо. Т. характерні для платформ, де вони залягають гол. чин. у вигляді великих покривів. З Т. пов'язані поклади заліза, нікелю, міді тощо. У Рад. Союзі Т. поширені в Сибіру; за рубежом — на північному сході, у Пн. Америці.

ТРАПЕЗНА (від грец. τραπέζα — стіл, їжа) — 1) Одна з споруд християнського монастиря. Включає зал для трапез ченців, церкву, а також службові приміщення. 2) Невисока прибудова із зх. боку християнського храму.

В. О. Трапезников.

Трапеція $ABCD$; MN — середня лінія; AE — висота трапеції.

Трапецедри: а, б — тригональні; в — тетрагональні; г — гексагональні.

Трапезна Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. 1712. Реставровано 1981.

ТРАПЕЗНИКОВ Вадим Олександрович [н. 15 (28).XI.1905, Москва] — рад. учений в галузі електромашинобудування, автоматики і процесів керування, акад. АН СРСР (з 1960), Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1951. Після закінчення Моск. вищого тех. уч-ща (1928) працював (до 1933) у Всесоюзному електротех. ін-ті; у 1930—41 викладав у Моск. енерг. ін-ті; з 1941 працює в Ін-ті автоматики і телемеханіки (тепер Ін-т проблем керування) АН СРСР (з 1951 — директор). З 1954 — зав. кафедрою у Моск. фіз.-тех. ін-ті; з 1959 — голова Нац. к-ту СРСР по автом. керуванню; у 1965—78 — 1-й заст. голови Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по науці і техніці. Осн. праці присвячені: новим методам розрахунку, побудови і тех.-екон. аналізу електр. машин і трансформаторів; дослідженню способів побудови швидкодіючих автом. пристроїв; методам моделювання систем автом. регулювання; економіці наук.-тех. прогресу тощо. Т. — співавтор перших в СРСР електронних моделюючих установок. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1976; Ленінська премія, 1981.

ТРАПЕЗУНД — місто в Туреччині. Див. Трабзон.

ТРАПЕЗУНДСЬКА ІМПЕРІЯ — Феод. грец. держава на Пн. Сх. Малої Азії в 13—15 ст. Утворилася 1204 після розгрому Візантій християнства. На чолі Т. і. стояли нащадки дин. Комнінів, які прийшли до влади за допомогою царів Грузії Тарар. Столицею Т. і. було місто Трапезунд (сучас. Трабзон). Т. і. підтримувала торг. і політ. зв'язки з країнами Близького і Серед. Сходу, Кавказом і Руссю. Деякий час влада Т. і. поширювалася на пд. узбережжя Криму. В 1461 Т. і. завойована Османською імперією.

ТРАПЕЦІЙ ФОРМУЛА — формула для наближеного обчислення визначених інтегралів. Див. Квадратурні формули.

ТРАПЕЦІЯ (грец. τραπέζιον, букв. — столик) у математиці — опуклий чотирикутник, у якого дві сторони паралельні, а дві інші непаралельні (мал.). Паралельні сторони Т. наз. основами, непаралельні — бічними сторонами Т., бічні сторони якої рівні між собою, наз. рівнобічною. Відрізок, що з'єднує середини бічних сторін, наз. середньою лінією Т. Площа Т. дорівнює добутку її висоти на середню лінію Т. тобто добутку її висоти на середню лінію Т.

ТРАПЕЦОЕДР (від трапеція і грец. εδρα — основа, грань) — проста форма з гранями у вигляді чотирикутників, кожен з яких має по дві рівні сторони. Т. (мал.) бувають тригональні, тетрагональні, гексагональні. З елементів симетрії в тригональному Т. є одна потрійна і три подвійні осі симетрії, в тетрагональному — одна четверна і чотири подвійні, в гексагональному — одна шестерня і шість подвійних осей симетрії. Т. спостерігається на кристалах

деяких мінералів, напр. кварцу, кіноварі.

ТРАС (нім. Trass) — шільна гірська порода з групи вулканічних туфів, багата на аморфну кремнієву кислоту. До складу Т. входить численні уламки вулканічного скла, яке частково перетворилося на целюліт. В СРСР є на Україні (гірський масив Карадаг) і у Вірменії. Використовують у вироб. портландцементу.

ТРАСА (нім. Trasse) — 1) Лінія, що визначає напрям руху, а також позовжню вісь дороги, каналу, грубопроводу або ін. споруди великої протяжності. 2) Смуга землі з необхідним наземним устаткуванням і аеропортами, над якою проходить авіалінія. 3) Слід (світний, димний), який залишають у повітрі трасуюча (з займистою речовиною) куля, артилерійський снаряд тощо.

ТРАСОЛОГІЯ (від франц. trase — слід, відбиток і грец. λόγος — вчення) — розділ криміналістики, який вивчає сліди, відбитки, залишені на місці злочину, розробляє заходи по виявленню, фіксації та дослідженню цих слідів для встановлення родової належності об'єктів, що залишили сліди, та обставин, пов'язаних із механізмом утворення їх, а також для ототожнення (ідентифікації) об'єктів за цими слідами. Трасологічний ідентифікації підлядають знаряддя злочину — за слідами, що залишилися на місці злочину; ваути — за слідами, що залишилися на різних поверхнях; транспортні засоби — за їхніми слідами на дорогах та об'єктах, з якими вони стикалися, тощо. Трасологічна ідентифікація допомагає встановити злочинця. Див. також Дактилоскопія.

ТРАТТА (італ. tratta) — переказний вексель, в якому одна особа (векселедавець, трасант) наказує другій особі (боржників, трасатові) сплатити третій особі (ремітентові) певну суму грошей у певний строк.

ТРАУБЕРГ Леонід Захарович [н. 4 (17).I.1902, Одеса] — рос. рад. кінорежисер, сценарист, засл. діяч мист. РРФСР (з 1967). Навчався в студії Комічної опери в Петрограді. В 1919 організував театр студію в Одесі. В 1921 спільно з Г. Козінцевим та С. Юткевичем організував групу ФЕКС (Фабрика ексцентричного актора). В 1924—46 працював спільно з Козінцевим. Фільми: «Прігоди Октябрини» (1924), «Шинель» (1926, за Гоголем), «С. В. Д.» (1927), «Новий Вавилон» (1929), «Одна» (1931), трилогія про Максима — «Юність Максима» (1935), «Повернення Максима» (1937), «Вибірська сторона» (1939). Т. поставив фільми: «Актриса» (1943), «Йшли солдати» (1959), «Вільний вітер» (1961). В 1962—68 керував Вищими режисерськими курсами Спільного кінематографістів СРСР. Автор книг з історії і теорії кіно. Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941. Тел. Фільм починається... М., 1977: Мир папизанку. М., 1983.

ТРАУГУТТ (Traugutt) Ромуальд (28.I.1826, Шостаков — 5.VIII.1864, Варшава) — діяч польс. нац.-виз-

вольного руху. В 1845—52 — офіцер рос. армії, учасник оборони Севастополя під час Кримської війни 1853—56, підполковник. Під час польського повстання 1863—64 командував у квітні — липні 1863 загonom повстанців, у жовтні 1863 очолив повстанський уряд (Жонд народочий). Т. прагнув добитися піднесення революц. руху шляхом залучення до повстання нар. мас. Уряд Т. почав запроваджувати декрет про передачу землі селянам, виданий на поч. повстання в січні 1863, намагався об'єднати загони повстанців, утворити армію і скласти нар. ополчення. Але здійснити ці заходи не вдалося. 11.IV 1864 Т. було заарештовано і за вироком царського суду страчено.

ТРАУЛЕР (англ. trawler) — *рибопромислове судно для ловіння риби тралом, що його опускають і піднімають з борту або з корми. Т. (мал.) бувають малої (до 350 т), середньої (350—2500 т) і великої (понад 2500 т) водотоннажності.*

Траулер великої водотоннажності.

На них розміщують риболовну апаратуру, тралові лебідки, машини для обробки (іноді і консервування) риби і виготовлення рибного борошна та жиру, холодильні установки. Довжина Т. досягає 125 м, потужність їхніх гол. двигунів — 3,7 МВт і більше, швидкість руху траулерів понад 25 км/год. Є Т.-сейкери, пристосовані для ловіння риби й кашуковим *неводом*.

ТРАУТФЕТТЕР Ернст Рудольф Ернстович (1809, м. Мітава, тепер м. Єлгава Латв. РСР — 1899) — вітчизняний ботанік, чл.-кор. Петерб. АН (з 1837). В 1831 закінчив Дерптський (тепер Тартуський) ун-т. В 1833—35 — викладач Дерптського ун-ту та пом. директора Бот. саду цього ж ун-ту. В 1838—50 — професор Київ. ун-ту (з 1847—59 — ректор); у 1841—52 очолював також університетський бот. сад. В 1864—75 — директор Бот. саду в Петербурзі. Наук. праці присвячені вивченню флори Росії, у т. ч. опрацюванню флористичних матеріалів з України, Прибалтики, Сибіру, Кавказу, Серед. Азії тощо; систематичні рослини, опису рослино-геогр. округів Європ. частини Росії, історії вітчизняної ботаніки. Т. зібрав великий гербарій, який увійшов до складу гербарію Петерб. бот. саду. Вперше описав ряд нових видів рослин.

ТРАФАЛЬГАРСЬКА БІТВА 1805 — морська битва між англійською (27 лінійних кораблів; командуючий — адмірал Г. Нельсон) і франко-ісп. (33 лінійні кораблі; командуючий — франц. адмірал П. Вільнев) ескадрами біля мису Трафальгар на Атлантичному уз-

бережжі Іспанії. Відбулася 21.X. Англ. ескадра завдала нищівної поразки франко-ісп. ескадрі, що втратила 18 кораблів і понад 6 тис. чол. Під час Т. б. був смертельно поранений англ. адмірал Г. Нельсон. Перемога у Т. б. забезпечила Великобританії панування на морі.

ТРАФАРЕТ (від італ. traforo — свердління, продривлювання) — пристрій для створення зображення, орнаменту або напису, розрахований на багаторазове повторення того чи ін. мотиву (в тому числі при трафаретному друці). Являє собою платівку з картону, металу, дерева, пластмаси тощо з отворами (прорізами) у вигляді малюнків, літер, цифр), через які фарба наноситься на будь-яку поверхню. За допомогою Т. розписують орнаментом стіни і стелі будинків, маркують тару і пром. вироби тощо. Переносно — зразок, що його сліпо наслідують, шаблон, штамп.

ТРАХЕЇ [від грец. τραχεῖα (ἀρτηρία) — дихальне горло] — 1) Судини у рослин — провідні елементи *ксилеми (деревини)*. Являють собою порожнисті трубки, утворені одним рядом клітин (членків). В процесі формування Т. оболонки клітин потовщуються, дерев'яніють (див. *Здерев'яніння* у рослин), а живий вміст відмирає. Членки Т. сполучаються один з одним через наскрізні отвори (*перфорации*). Перфорована частина оболонки членка Т. — т. з. *перфорацийна пластинка* — може бути простою (з одним отвором) або складною (залежно від форми й розміщення отворів — драбинчастою або сітчастою). Вода з розчиненими в ній речовинами рухається від коренів у надземні частини рослин тільки по відносно молодих Т. Старі Т. заповнюються повітрям або закупорюються *тилами*. Т. характерні для більшості покритонасінних, граються у папоротей, селягнел, хвощів, оболонконосінних. 2) Органи дихання наземних членистоногих, що мають вигляд трубочок і, розгалужуючись, пронизують усе тіло. Назовні Т. відкриваються отворами — *стигмами*. Порожнини Т. вистелені тонким шаром *хітинину*, що є продовженням *ектодерми*. В середині Т. є спіральна хітинова нитка, яка перешкоджає спаданню її стінок. У комах, сольпуг Т. поступово розгалужуються, утворюють *трахеолу*, що закінчується біля або в самих клітинах, доставляючи в них повітря без участі кровоносної системи (за винятком паукоподібних). Акт дихання у більшості комах з розвиненою системою Т. відбувається шляхом ритмічних скорочень черевця. Розміщення Т. та кількість стигм відрізняється у різних представників членистоногих (еволюція їх йшла незалежними шляхами).

ТРАХЕЇДИ (від трахеї та грец. εἶδος — вигляд) — видовжені, звичайно з загостреними кінцями і здерев'янілими оболонками мертві клітини *ксилеми (деревини)* рослин. Виконують провідну і почасти мех. функцію. Розміще-

ні вертикальними рядами. Пересування води по Т. здійснюється з клітини в клітину гол. чин. через пари пор. Стінки Т., так само як і стінки *трахей*, характеризуються різними за будовою потовщеннями. Довжина Т. — від часток мм до 3—5 (сосна, модрина) і навіть 10 мм (агава). Т. властиві вищим рослинам; у більшості папоротеподібних і голонасінних Т. є єдиними провідними і мех. елементами деревини. В процесі еволюції з Т. утворилися *трахеї* і *лібриформи*.

ТРАХЕЇТ — запалення слизової оболонки *трахеї*. Причиною Т. може бути застуда, грип, кір, коклюш, а також тривале голосове навантаження (у співаків, лекторів, учителів), зловживання алкоголем, палінням тютюну, вдикування великої кількості пилу тощо. Т. буває гострий і хронічний. Ознаки: дряпання у горлі, зміна голосу, біль у зіві та за грудниною, кашель з виділенням мокротиння. Ліку в а н н я: олійно-лузжій інгаляції, гірчичники або зогрівальні компреси, медикаментозне, *кліматотерапія*. Захворілим необхідно кинути палити тютюн, не вживати алкогольних напоїв. Див. також *Ларингіт*, *Риніт*.

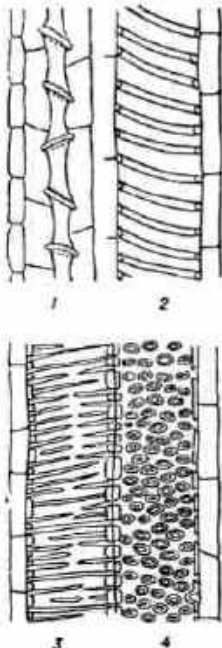
ТРАХЕЙНОДИХАЮЧІ, трахейні, трахеати (Tracheata) — підтип *членистоногих*. Переважно наземні тварини, що дихають за допомогою *трахей*. Голова чітко відокремлена від тулуба, на ній є пара вусиків (*антенул*) і три пари ротових кінцівок — верхні щелепи (мандибули), перші і другі нижні щелепи (*максилу*). Всього відомо бл. 1,5 млн. видів Т., поширених на всіх материках, з них в СРСР — бл. 90 тис. видів, у т. ч. на Україні — 35 тис. Т. поділяють на 2 класи: *багатоніжки та комах*. О. П. Маркевич.

ТРАХЕОБАКТЕРІОЗИ, гадробактеріози — хвороби, що їх спричинюють *бактерії*, які розвиваються у провідних шляхах рослиннах. Т. характеризуються поступовим в'яненням рослин. З Т. найпошир. кільцева гниль картоплі, чорний судинний бактеріоз капуст, слизовистий бактеріоз баклажанів. Див. також *Судинні хвороби рослин*.

ТРАХЕОТОМІЯ (від трахеї і грец. τομή — розсікання) — операція розтину трахеї з введенням в неї спеціальної трубки (канюлі) з метою відновити дихання. Т. — один з методів *реанімації*. Необхідність в Т. виникає при *стенотії* гортані, який може розвиватися внаслідок ушкодження гортані, потрапляння в дихальні шляхи сторонніх тіл, при опіку, набряку і справжньому або несправжньому *крупі*, пухлинах тощо. В сучас. медичній практиці показання до Т. розширилися, її застосовують і при стані *непритомності* (коли зникають кашльовий і дихальний рефлекс, при порушенні механізму дихання внаслідок травми грудей, при набряку легень тощо). Через отвір у трахеї (трахеостому) роблять туалет верхніх дихальних шляхів (відсмоктують слиз, зрощують, вводять ліки). Після того, як виймають трахеотомічну трубу-

Р. Траутутт.

Членки трахей у рослин з кільцями (1), спіральними (2), драбинчастими (3) і пористими (4) потовщеннями оболонок бічних стінок.

ТРАХЕЯ

ку (вона містить певний час у трахеї), рана загоюється.

ТРАХЕЯ [від грец. *τραχεια* (*артр-рха*) — дихальне горло] — орган дихальної системи деяких земноводних, плазунів, птахів, ссавців, зокрема людини. У хвостатих земноводних від Т. починаються легені. У плазунів, птахів і ссавців Т. відокремлена від гортані і розгалужується на *бронхи*. Довжина Т. найчастіше зумовлена довжиною ший. У плазунів основу Т. становлять хрящові півкільця або кільця; у птахів — звичайно кісткові кільця (у деяких — Т. значно довші, ніж шия, і утворює петлі під шкірою; у інших, напр. гоголя, крохаля великого, галагаза, — розширення, або резонатори; у багатьох — нижні кільця Т. утворюють т. з. півню, або співочу, гортань). У ссавців Т. складається з хрящових півкільць (сушільних кілець — у шерстокрила, бобра, агуті та демури) і прилягає до *стравоходу*. Т. людини складається з 16—20 хрящових півкільць, з'єднаних ззаду *сполучною тканиною*, в якій містяться волокна гладеньких м'язів. Внутр. поверхня Т. вистелена слизовою оболонкою з багаточисельним миготливим *епітелієм*, *бокаловидними клітинками* і слизовими залозами. Кровопостачання Т. здійснюється гілками шийових і грудних артерій та грудної аорти, *іннервація* — гілками блукаючого нерва і симпатичного відділу нервової системи. Захворювання Т.: *трахеїт*, пухлини тощо. Див. також *Трахеотомія*.

ТРАХИКАРП (*Trachycarpus*) — рід дводомних деревовидних рослин родини *пальмових*. Стовбур (до 20 м заввишки і до 20 см в діаметрі) вкритий коричневими волокнистими листковими піхвами і рештками черешків. Листки віялові, темно-зелені, блискучі зверху і сімі знизу, до середини пластинки розщеплені на вузькі частки. Квітки одно- або двостатеві, жовтуваті або зеленуваті, зібрані в суцвіття (розгалужені початки) до 1 м завдовжки. Плід — кистянка, неїстівний, синооваторний, з сім'ям нальотом, з сухим крихким оплодшем і клейким м'якушем. Відомо 8 видів, пошир. у Пд.-Сх. Азії і в Гімалаях. В СРСР — 2 види, в т. ч. в УРСР — один: *Т. високий*, або *Т. Форчуна* (*Т. excelsus*, або *Т. fortunei*), що походить з Китаю і Японії. Культивують його в багатьох субтропіч. країнах. В СРСР вирощують на Чорноморському узбережжі Кавказу, на Україні — на Пд. березі Криму. Волокно листкових піхв використовують для виготовлення циновок, шток, грубих тканин тощо.

А. П. Лебеда.

ТРАХІТ (від грец. *τραχίς*) — шорсткий, кам'янистий) — світло-забарвлена *ефузивна гірська порода*, що складається гол. чин. з лужних *пальових шпатів*. У Рад. Союзі є на Пн. Кавказі й Закавказзі, за рубежом — в Італії, Франції та ін. Використовують у будівництві.

ТРАХОМА (від грец. *τραχίς* — шорсткий і *букхос* — пухлина) — хронічне інфекційне захворювання *кон'юнктиви* очей. Характери-

зується утворенням на ній особливих сіруватих напівпрозорих зерен (фолікулів) з їх переродженням, розпадом і наступним рубцюванням. Збудником Т. є кокоподібні грамнегативні мікроорганізми — хламідії. Зараження відбувається при контакті з хворим через рушник, хустку, подушку, брудні руки. Переносниками Т. можуть бути також мухи. Поширення Т. сприяють несприятливі сан.-гігієнічні умови. В окремих країнах (особливо Азії і Африки) захворюваність на Т. досягає 60—80 % населення. В Рад. Союзі Т. ліквідовано з 1968. Клінічна картина Т. різноманітна. *Інкубаційний період* від 7 до 14 діб. В перебігу Т. розрізняють 4 стадії: 1-а — запальна інфільтрація тканин кон'юнктив, поява фолікулів, слизово-гнійні виділення (кон'юнктивна при цьому потовщується, червоніє, поверхня її стає шорсткою, нерівною); 2-а — на фоні цих ознак поява рубцювання; 3-а — переважання процесу рубцювання; 4-а — закінчення процесу рубцювання, излдоровлення. Без лікування процес триває роками; вся уражена сполучна оболонка ока перетворюється на рубцеву тканину, зморщується, що веде до завороту повік і спричинює *трихіаз*; можуть утворюватися виразки рогівки, запалення слизного мішка тощо. Ураження рогівки викликає *світлобоязнь*, слезотечу, біль в оці, знижується гострота зору, згодом утворюється *більмо*. У тяжких випадках може настати *сліпота*. Лікування: повторні видавлювання фолікулів у поєднанні з втиранням у сполучну оболонку ока емульсій з антибіотиками, *сульфанілазидні препарати*, ферменти (лідаза) та ін.; при деяких ускладненнях — хірургічне.

П. А. Овчаренко.

ТРАХТЕМІРІВСЬКИЙ МОНАСТІР — православний чоловічий монастир, що існував поблизу містечка Трахтемирова (тепер село Канівського р-ну Черкас. обл.). Час заснування невідомий. За привілеєм польсь. короля Стефана Баторія 1578 Т. м. було передано реоостровому козац. війську і перетворено на шпиталь — притулок для поранених і старих козаків. У період визвольних сел.-козац. повстань на Україні в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. монастир не раз грабували польсь.-шляхет. каральні загони. Остаточно польсь.-шляхет. загарбники зруйнували Т. м. під час придушення сел.-козац. повстань на Правобережній Україні 1664—65.

ТРАХТЕНБЕРГ Йосиф Адольфович (15 (27).І 1883, м. Мелітополь, тепер Запорізької обл. — 5.IX 1960, Москва) — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив Томський ун-т (1912). З 1917 — професор кафедри політ. економії Харків. ун-ту. В 1921—49 викладав у вузах Москви, одночасно вів роботу у ВРНГ, Держплані СРСР, ЦСУ СРСР. В 1931—60 працював в Ін-ті світового г-ва і світової політики, Ін-ті економіки, Ін-ті світової економіки і міжнар. відносин АН СРСР. Праці з питань теорії грошей, кредиту, капіталістичної економіки та ін. Нагородже-

ний орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора.

ТРАШУТІН Іван Якович [н. 5 (18).І 1906, м. Горлівка, тепер Донец. обл.] — рад. конструктор транспортних дизелів, двічі Герой Соціалістичної Праці (1966, 1976). Член КПРС з 1925. Закінчив (1930) Харків. політех. ін-т, вчився у США (1931—33). Після повернення працював конструктором, з 1941 очолював спец. конструкторське бюро по дизелях. Керував створенням двигунів для трактора ДЕТ-250. арктичного всюдихода «Харьковчанка» та ін. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

ТРАЯН Марк Ульпій (Marcus Ulpius Trajanus; 18.IX 53, Італія, Іспанія — 117, Селінунт, Кілікія) — римський імператор (98—117) з династії *Антонінів*. Здійснив ряд реформ, спрямованих на зміцнення рабовласницького ладу Римської імперії. За Т. до Риму було приєднано землі *дакіє*, царство набатей, спрямовано Вірменію Велику, Месопотамію, перетворено *Парфянське царство* на залежну від Риму д-ву. На кошти, здобуті під час загарбницьких воєн, уряд Т. провадив широке будівництво (колонна Т., терми, водопровід у Римі, *Траянові вали* тощо). Деякі дослідники пов'язують з Т. згадку про *Трояна* в «Слові о полку Ігоревім».

ТРАЯНОВІ ВАЛИ, Троянові вали — стародавні оборонні споруди, що захищали лісопосіву частину Сх. Європи з Пд. Назва походить від імені рим. імператора Траяна, завойовника Дакії. Частина Т. в. збереглася до наших днів на тер. Поділля (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська області) і Молдавії. Археол. дослідження Нижнього Молдавського валу показали, що його насипали римляни на межі I і 2 ст. н. е., коли вони просувалися на Пн. Сх. В 3—4 ст. місц. слов'ян. племена використали цей вал проти римлян (для цього засипали рів з пн. боку валу і викопали новий рів з пд. боку). Переважну більшість Т. в. збудували *анти* для захисту своїх земель від ворожих навал у I-й пол. — серед. I-го тис. н. е. У Придніпров'ї вали, аналогічні Т. в., називаються *Зміївськими валами*.

ТРАДАТ (Тірдат, Тірдат) — вірм. архітектор серед. 10 — поч. 11 ст. Придворний будівничий правителя Анійського царства — *Багратидів*, засновник худож. школи, що визначила напрям вірм. архітектури 10—11 ст. Споруди Т. — кафедральні собори в Аргіні (977—988) та в Ані (989—1001), церква Григорія в Ані (Гарікашен, 1001—10) — відзначаються завершеною арково-склепінчастих конструкцій, гармонійністю просторових композицій, лаконічним різьбленим декором. Автор реставрації купола *Софії храму* в Константинополі (989—992).

Лит.: Оганесян К. Л. Зоачий Трад. Ереван, 1951.

ТРЕБІЯ, Требія — річка в Пн. Італії, права притока р. По. 1) На Т. під час *Пунічних воєн* карфагенська армія Ганнібала 218

Й. А. Трахтенберг.

Традт. Кафедральний собор в Ані. 989—1001.

Треблінка. Символічне кладовище і пам'ятник закатованим.

М. С. Треубов. Сурнач. Кам'яз ма-са, емаль. 1967.

до н. е. розгромила рим. армію. 2) В районі Т. під час *Італійського походу Суворова 1799* відбулася битва [6—8 (17—19). VI] між російсько-австрійськими військами під командуванням О. В. Суворова і французькою армією ген. Ж. Макдональда. В запеклих боях на Т. російсько-австрійські війська розгромили головні сили противника.

ТРЕБЛІНКА — фашистські табори смерті на тер. Польщі, окупованої 1939—44 гітлерівською Німеччиною. Т. I (т. з. трудовий табір) утворено влітку 1941. Т. II (табір для знищення «язів») — введено 1942. В Т. загинуло понад 800 тис. «язів» з багатьох країн Європи, у т. ч. Польщі і СРСР. У серпні 1943 у Т. II відбулося повстання, підготовлене підпільною організацією Руху Опору, після придушення якого табір було ліквідовано. Т. I ліквідовано в липні 1944 при наближенні рад. військ. На місці Т. II зведено (1959—64) пам'ятник-мавзолей і символічне кладовище (скульптори Ф. Душенко та ін.).

ТРЕГУБ Євген Захарович (н. 30.XII 1920, Полтава) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1983). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1951 закінчив Харків. художній ін-т, де навчався у М. Дергуса. Твори: «В загоні Шорса» (1957), «Смерть В. Боженка» (1960), «В. І. Ленін з робітниками» (1961), «Пісня українських партизанів» (1962—64), «Мир народам» (1967), «У революцію» (1969), «В. І. Ленін» (1974—75), «Партизанський час (О. Федоров)» (1980). Картини зберігаються в Харків. худож. музеї, Київ. музеї Т. Г. Шевченка та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки і «Знак Пошани».

Б. З. Трегуб. Партизанський час (О. Федоров). 1980.

ТРЕГУБОВ Микола Іванович [н. 25.III (7.IV) 1912, Ставрополь] — укр. рад. артист балету і балетмейстер, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). У 1935 закінчив Ленінгр. хореографічне уч-ще. Був солістом Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова (1935—36). Київ. театру опери та балету (1937—40). У 1940—41 — балетмейстер, 1948—58 — гол. балетмейстер Львівського, 1958—70 — Одеського театрів опери та балету. З 1971 — викладач Київського інсти-

титу культури ім. О. Є. Корнійчука. Партії: Вацлав («Бакчисарайський фонтан» Асаф'єва), Степан («Лілея» Данькевича), Базиль («Дон Кіхот» Мінкуса). Вистави: «Мідний вершник» Р. Глієра, «Хустка Довбуша» А. Кос-Анатольського (1951), «Маруся Богуславка» А. Свєтчикова, «Шурале» Ф. Ярулліна (обидві — 1953), «Лісова пісня» М. Скорумського, «Спартак» А. Хачатуряна (обидві — 1962), «Отелло» О. Мачаваріані (1964), «Пісня синів морів» Б. Буського (1967).

ТРЕГУБОВ Микола Семенович (н. 7.VIII 1922, с. Ніколаєвка, тепер Ізійського р-ну Алма-Ат. обл.) — укр. рад. художник декоративно-прикладного мистецтва, засл. художник УРСР (з 1983). В 1949 закінчив Алма-Ат. театр.-художнє уч-ще, 1956 — Львів. ін-т прикладного і декоративного мистецтва. Працює на Коростенському фарфоровому заводі ім. Ф. Дєржинського. За малюнками Т. виконано численні столові та чайні сервізи, декоративні блюда, вази тощо: вази «Гуцульський танок» (1960), «Хліб-сіль» (1963), блюда «Гайдамаки», «Мені тринадцятий минало» (1965), «В. І. Ленін» (1970), «Радість Перемоги» (1975), набір ваза-сувенірів «Малюки» (1969), декоративна тарілка «Ювілейна» (1975), набір ваза «Переможи!» (1980). Скульптурні композиції: «Зі сномом» (1963), «Тачанка», «Гуцульські обряди» (1967).

ТРЕГУБОВА Валентина Михайлівна (н. 15.V 1926, м. Бровари, тепер Київ. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1970). У 1954 закінчила Львів. ін-т прикладного і декоративного мист. Працює на Коростенському фарфоровому заводі ім. Ф. Дєржинського, створює скульптуру малих форм у фарфорі. Твори: «Українське весілля» (1960), «Кобзарі» (1963), «Куди йдеш, Явтуше?» (1965), «Наталка Полтавка» (1966, усі — фарфор), «Трубачі революції» (1967, шамот), «Одарка», «Карась» (1970, майоліка), «Маруся Чурай» (1978), ваза, присвячена Дню Перемоги (1980), та ін. Твори зберігаються в ДМУНДМ у Києві та ін. музеях. Нагороджена орденом Дружби народів.

ТРЕДІАКОВСЬКИЙ Василь Кирилович [22.II (5.III) 1703, Астрахань — 6 (17).VIII 1768, Петербург] — рос. учений, поет. Навчався в Слов'яно-греко-лат. академії (1723—25), Сорбонні (1727—30). У 1732—39 працював в Академії наук, з 1745 її академік. У трактаті «Новий і короткий спосіб до складання російських віршів» (1735) обґрунтував роль наголосу і дав теоретичне визначення двоскладової стопи для російської версифікації. Положення Т., вдосконалені М. Ломоносовим, визначили систему силаботонічного віршування, панівну в рос., укр. і білорус. поезії 19—20 ст. Вперше в російській поезії запровадив *гекзаметр*. Автор праці «Про давній, середній і новий вірш російський» (1755). Перекладав ряд історичних книг і романів. Був у дружніх стосун-

ках з Ф. Прокоповичем. Філологічні праці Т. високо цінували М. Новиков, О. Радищев, О. Пушкін. М. М. Суліма.

ТРЕД-ЮНІОНИ (англ. trade unions, від trade — ремесло, професія і union — об'єднання, союз) — професійні спілки Великобританії та ряду ін. англомовних країн. Виникли у 18 ст., побудовані за цеховою ознакою. Значна частина англ. Т.-ю. входить до *Британського конгресу тред-юніонів*. Т.-ю. — колективні члени *Лейбористської партії*. В керівництві Т.-ю. переважають реформісти (див. *Реформізм*).

ТРЕД-ЮНІОНИЗМ (англ. trade unionism) — реформістська течія (див. *Реформізм*) у профспілково-русі в капіталістичних країнах. Виник у 18 ст. в Англії з появою *тред-юніонів*. Обмежує мету роботи, руху профспілковою боротьбою за поліпшення екон. і правового становища окремих груп трудящих, об'єднаних у профспілки, здійснення обмежених реформ у рамках бурж. суспільства. З розвитком роботи, руху й посиленням у ньому революц. тенденцій Т.-ю. зливається з ін. опортуністичними течіями (див. *Опартунізм*).

ТРЕЗІНІ (Trezzi) Доменіко Андреа (бл. 1670, Астаніо, поблизу Лугано, Швейцарія — 19.II (2.III) 1734, Петербург) — рос. архітектор та інженер. Швейцарець за походженням. З 1703 працював у Росії. За проектами Т. закладено *Крошадт* та *Олександрівську лапу*, забудовано частину Василівського о-ва у Петербурзі (Літній палац Петра I, 1710—14; Петровська брама та Петропавлівський собор *Петропавлівської фортеці*, будинок 12 колегій, 1722—34, тепер Ленінгр. ун-т). За наказом Петра I склав «зразкові» (типові) проекти житл. будинків для різних верств населення. Будівлі Т. відзначаються геометричною чіткістю планів, скромним оздобленням, поєднанням класичних античних форм з бароковими деталями. Ід. дня, до ст. *Ленінград*, т. 6, с. 113.

Лит.: Лисевич І. Перший архітектор Петербурга. Л., 1971.

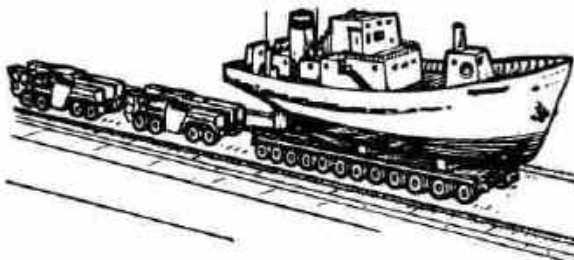
ТРЕЙЛЕР (англ. trailer, від trail — тягти) — багатівісний *причіп* (напівпричіп), яким перевозять великогабові неподільні вантажі. На шасі Т. (мал.) встановлюють безбортну платформу з металевим або дерев'яним настилом, бортівими брусами і відкидними *трапами*, що полегшують навантаження й розвантаження. Вантажопідйомність Т. переважно 20—60 т, деяких — 100 т і більше.

В. К. Тредіаковський.

В. М. Трегубов. Фрагмент скульптурної групи «Сорочинський ярмарок». 1977.

Трейлер з розміщеним на ньому судном.

ТРЕЙЧКЕ

Трембітар з трембітою.

Тремаш — далекохідний.

Виступ Державної заслуженої хорової капели УРСР «Трембіта».

ТРЕЙЧКЕ (Treitschke) Генріх (15.IX 1834, Дрезден — 28.IV 1896, Берлін) — нім. історик і публіцист, член Нім. АН (з 1895). З 1886 — офіц. історіограф прусської д-ви. Погляди Т. (прославлення культури насильства і війни, підтримка колоніальної експансії, пропаганда ненависті до ін. народів) відображали інтереси прусського юнкерства та нім. імперіалістів. Прихильник політики О. Бісмарка, Т. виступав за об'єднання Німеччини за допомогою війни. Його праці «Німецька історія в XIX ст.» (1879—94) і «Політика» (1897—98) є апологією шовінізму, расизму, прусських консервативних порядків. Т. перекручував істор. факти, засуджував революцію. В. І. Ленін відносив Т. до «казенно-поліцейських істориків» (Повне збір. тв., т. 16, с. 9).

ТРЕК (англ. track — слід, доріжка) — відкрита або закрита спорт. споруда для змагань і тренувань з вело- і мотоспорту. Доріжка Т. замкнена, з твердим покриттям (дерево, асфальт, бетон), підвішена по краях, що створює віражі у вигляді півкіл, багатоцентричних кривих, параболічних та ін. кривих вищого порядку з кутами нахилу від 20 до 44°. Довжина доріжки звичайно від 250 до 500 м, ширина 6—8 м; для спільного мототресту розміри відповідно від 500 до 666,7 м і 8—10 м. Спеціалізовані мототреки мають доріжки завдовжки не менш ніж 2,5 км. Див. також *Велотрек*.

ТРЕК у фізиці — слід, який залишає заряджена частинка у середовищі, в якому вона рухається. Вигляд Т. частинки залежить від її швидкості і властивостей Т. спостерігаються за допомогою т. з. трекових приладів, до яких належать *бульбашкова камера*, *Вільсона камера*, дифузійна камера, люмінесцентна камера, іскрова камера. *Позитрони*, *мезони*, *гіперони* та ін. *елементарні частинки* були відкриті за їхніми Т. Вивчення Т. частинки має велике наукове і практичне значення.

ТРЕЛЮВАННЯ лісоматеріалів (від нім. treilen, англ. trail — тягти, волочити) — транспортування (підтягування) заготовленої на лісових підприємствах (пілних стовбурів, колод тощо) до лісовозних шляхів; різновид *лісозаготівельних робіт*. Для Т. застосовують гол. чин. гусеничні (зі значною шириною гусениці; див. *Гусеничний хід*) та колісні (з шинами низького тиску) трактори з високим дорожнім

просвітом. Трактори обладнують стріловими маніпуляторами (для розвантажування стовбурів або колод) чи кліщовими захватами для різного прицеплення пачки стовбурів (при заготівлі лісу звально-валюно-пакетуючими машинами). Для Т. на болотистій місцевості використовують *лебідки*, а на дуже пересіченій — канатно-підвісні установки.

ТРЕЛЬ (італ. trillo) — вид мелізмів: багаторазове швидке чергування двох суміжних звуків звукоряду. Познається над нотою лат. буквами tr.

ТРЕМАТОДИ — 1) Клас паразитичних плоских червів. Те саме, що й *дигенетичні присисні*. 2) Назва, що її часто застосовують до всіх паразитичних червів — *присисні*. **ТРЕМАТОДОЗИ** — глистяні захворювання (гельмінтози) людини і тварин. збудниками яких є плоскі паразитичні черви з класу трематод. Деякі види трематод паразитують в кишечнику, печінці, інших — в легенях, кровоносній системі, нирках, сечовому міхурі тощо. Зараження відбувається звичайно при проковтуванні личинок з водою і продуктами харчування (риба). Деякі види Т. — *фасціоліоз* — трапляються повсюди, інші — переважають в певних районах, напр. в СРСР в басейні р. Обі трапляється один з видів Т. — *опісторхоз*, на Далекому Сході — клонорхоз. Т. перебігають з гарячкою, болями в животі, жовтяницею, серцевою недостатністю тощо. Профілактика: охороноа зовн. середовища від забруднення нечистотами, дотримання правил особистої гігієни, неживання недозарешеної риби, раків, крабів. Лікування залежить від виду трематодозів.

ТРЕМБЕЦЬКИЙ (Trembecki) Станіслав (1739, Ястшембники — 12.XII 1812, м. Тульчин, тепер Він. обл.) — польс. поет. Навчався у Парижі. Придворний поет польс. короля С. А. Понятовського, після смерті якого жив у Москві, Петербурзі, з 1802 — на Україні. Літ. діяльність почав байками. Творчість Т. сповнена суперечностей: засуджуючи шляхетську сваволлю («До Ігнатія Красицького»), релігійний фанатизм з позицій просвітницького матеріалізму («Ода на падіння єзуїтів», вид. 1822; «Ода не для друку», вид. 1882), висловлюючи співчуття до простого народу (поема «Полянка»), Т. водночас створив ряд панегіриків на честь короля, Катерини II та її сановників. Найкращий твір Т. — поема «Софіянка» (1806; про парк в Умані). Її переклав К. Рилев (1821). А. Міцкевич написав до неї коментарі (1822). Т. виступив і як перекладач.

Тв.: Укр. перекл. — [Байки]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979. В. Т. Полж.

ТРЕМБІЦЬКИЙ Ісидор (1847, м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 23.VII 1922, м. Рава Руска, тепер Нестеровського р-ну Львів. обл.) — укр. актор, режисер і письменник. Навчався на філос. ф-ті Львів. ун-ту та юридичному ф-ті Чернів. ун-ту. Працював актором *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові (70-і рр.

19 ст.) і вчителем. Редактор журн. «Весна» (Колюмня, 1878—80). Видав збірник «Приятель для дітей» (1881). Засновник літ. драм. т-ва ім. Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в Коломиї (1879). Автор п'єс «Що-ко-сват» (1877). «Облога Плевни» (1878) та ін. Р. Я. Пилипчук.

ТРЕМБІТА — укр. народний духовий музичний інструмент, рід труби без вентилів і клапанів. Виготовляють з суцільної частини піхти або ялини і обгортають березовою корою. По осн. довжині (2—2,5 м) Т. має діаметр бл. 3 см, решта довжини (бл. 0,5 м) конусоподібно розширюється (розтруб). У вузький кінець (діаметр 25—40 мм) вставляють дудочку з рогу або металу. Висота звукоряду залежить від розмірів Т. (1—4 м). Діапазон 2—2^{3/4} октави. Звук сильний (чутність понад 10 км). Поширена здебільшого на Гуцульщині, Буковині, Закарпатті. Використовується як сигнальний інструмент для повідомлення про якусь подію на селі (смерть, похорон, весілля тощо). На Т. виконують і вінчарські награвання (імпровізації). Епізодично використовують в оркестрі. Літ.: Гузенюк А. Українські народні музичні інструменти. К., 1967.

«ТРЕМБІТА», Державна заслужена хорова капела УРСР — укр. рад. хорний колектив. Створена 1940 у Львові на основі самодіяльного чоловічого хору (керівник — Д. Котко) та студіо-хору (керівник — М. Колесса). В 1951 присвоєно звання заслуженої. В творчому зростанні колективу велику роль відіграли диригенти П. Гончаров, О. Сорока, М. Колесса, П. Муравський, В. Василевич, Є. Вахняк, В. Пекар. В репертуарі: укр. нар. пісні, укр., рос. та зах.-європ. класика, твори рад. композиторів. З 1978 худож. керівник і гол. диригент засл. арт. УРСР І. Жук.

Літ.: Мусієнко Д. По шляху соціалістичного реалізму. Львів, 1955.

К. М. Гелітович.

«ТРЕМБІТА» — укр. видавництво у м. Коломиї. Засн. 1922 З. З. Кириловичем (псевд. — Богдан Григоренко). Видавала популярні книги для народу, художні твори, дитячу л-ру, а також нар. календарі, в яких були надруковані окремі твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Шашкевича, В. Стефаника та ін. При «Т.» існувала кінггарня, в якій продавалися книги, випущені видавцем Рад. України. В 1929 у зв'язку з матеріальними труднощами й переслідуваннями з боку польс. бурж. влади вид-во було закрито. В. Т. Полж.

ТРЕМОЛО (італ. tremolo, букв. — тремтятий) — 1) Швидке багаторазове повторювання одного звука на смичкових інструментах, дмрях, лютневих та ін. 2) Швидке багаторазове чергування двох несуміжних звуків або акордів.

ТРЕНАЖЕР (від англ. train — виховувати, навчати) — моделюючий пристрій для відпрацювання робочих навиків, вироблення і вдосконалення техніки керування машиною чи механізмом. Т. широко застосовують для профес. навчання робітників різних спеціаль-

ностей, при підготовці льотчиків і космонавтів, у бойовій підготовці особового складу збройних сил тощо. Т. бувають прості і складні. На простіх Т. опрацюють окремі елементи робочих навиків і дій, на складних — комплекс дій. Для космонавтів використовують наземні і бортові Т. Напр., для відпрацювання операцій по стикуванню космічних кораблів, по керуванню космічними кораблями при посадці, по контролю за роботою різних бортових систем застосовують наземні Т.; для відпрацювання переходу космонавта з одного космічного корабля в інший — бортові Т. у фізичній літаках; для підтримки в космічному польоті навиків космонавта в орієнтуванні (див. *Орієнтація космічного апарата*), навігаційних розрахунках (див. *Космічна навігація*), керуванні кораблем, необхідних лише в певні моменти польоту (напр., при корекції траєкторії польоту), — бортові малогабаритні Т. на борту космічного корабля.

ТРЕНЕР (англ. trainer, від train — виховувати, навчати) — викладач фізичної культури, спеціаліст з певного виду спорту. Т. керує тренуванням спортсменів у спорт. т-вах, учбових закладах тощо; відповідає за правильний фіз. розвиток, спорт. удосконалення і виховання спортсменів і спорт. колективів.

Готують тренерів переважно спорт. ф-ти ін-тів фіз. культури і школи тренерів. Т. за підготовку спортсменів і команд, що досягли високих результатів на міжнар. і всесоюзних змаганнях, присуджують почесні *звання спортсменів* (засл. тренера СРСР, засл. тренера УРСР тощо).

ТРЕНТО — місто на Пн. Італії, адм. ц. провінції Тренто і області Трентіно-Альто-Адідже. Розташоване на р. Адідже. Вузол з-ць і автошляхів. 94,7 тис. ж. (1973). Підприємства електрометалург., маш.-буд., хім., цем., деревообр., шклярної, керамічної, текст. і харч. пром-сті. Поблизу міста, на р. Адідже та її притоках — кілька ГЕС. Архит. пам'ятки 12—13 ст. Туризм.

ТРЕНУВАННЯ (від англ. train — виховувати, навчати) — система підготовки організму тварин і людини з метою пристосування його до підвищених вимог і складних умов праці. Застосовується у виробничій діяльності, спорті тощо. Основою Т. є різні вирази — все складніші й інтенсивніші. Т. в спорті — процес фіз. виховання і навчання, спрямований на досягнення спортсменами високих спорт. результатів. Т. веде тренер або громад. інструктор. У Т. розрізняють фіз., спортивно-тех., тактичну, теор. і морально-вольову підготовку спортсмена. Умовою спорт. Т. є поступове зростання тренувальних навантажень, безперервність і циклічність процесу навчання. Цикл спорт. Т. поділяють на підготовчий, основний (змагальний) і перехідний періоди. Перспективний план Т. спортсмена розробляють на один або кілька років (чотирирічний, т. з. олімпійський цикл тощо).

ТРЕНЬОВ Костянтин Андрійович [21.V (2.VI) 1876, с. Бакшеївка, тепер Вовчанського р-ну Харків. обл. — 19.V 1945, Москва] — рос. рад. письменник, драматург. Друкуватися почав 1898. В ранніх оповіданнях показав тяжке життя трудящого селянства. Перша п'єса — «Дорогині» (1912). В п'єсі «Любов Ярова» (1926; Державна премія СРСР, 1941, однойм. фільми 1933, 1970; мюзикл «Товариш Любов» відтворено події громадянської війни на півдні Росії. Революц. подіям присвячено п'єси «Гімназисти» (1936), «На березі Неві» (1937, в ній Т. один з перших в рад. драматургії відтворив образ В. І. Леніна). Автор п'єс про рад. лійсність («Дружина», 1928; «Анна Лучиніна», 1941), істор. п'єс. У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними творами. В оповіданнях «Омелькопастух» (1899), «Олеся» (1901), «Горе Івана Гая» (1902), циклі нарисів «На Україні» (1916) та ін. змальовував життя і побут укр. народу. У Ялті відкрито літературно-мемор. музей К. А. Треняова і П. А. Павленка. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Тв.: *Избранные произведения*, т. 1—2. М., 1955; *Забытые рассказы*, Симферополь, 1939; *Избранные*, Симферополь, 1976; *Укр. переклад* — Любов Ярова. К., 1950; *На березі Неві*, К., 1957; *Загублена криниця*, К., 1957; *Владика*, К., 1958.

Лит.: Сурков Е. К. А. Треняов. М., 1955. Ю. І. Корзюв.

ТРЕОНІН, α -аміно- β -оксимасляна кислота, — моноаміномонотрикарбонова *незамінна амінокислота*. $\text{CH}_3\text{CH}(\text{OH})\text{CH}(\text{NH}_2)\text{COOH}$. Містить 2 асиметричні атоми вуглецю, тому може мати 4 оптичні ізомери: L-, D-, L-ало- і D-алоформні й 2 рацемати: DL-треонін і DL-алотреонін. В клітинах рослинних організмів Т. синтезується з *аспарагінової кислоти*. Є джерелом для синтезу *гліцину*. В організм людини надходить з їжею. До складу всіх природних білків, за винятком *протамінів*, входить 2—6 % Т. Добова потреба в Т. у дорослої людини становить 0,5 г, у дітей до 7 років — бл. 3 г.

ТРЕПАНАЦІЯ (франц. trépanation, від грец. *trephōn* — свердел) — операція розкриття кісткової порожнини. Здебільшого роблять Т. черепа з метою здійснити певну операцію на мозку (видалити пухлину, спинити кровотечу з поранення судин тощо). При *остеомиєліті* часто вдаються до Т. ураженої трубчастості кістки, при *мастоїдиті* — до Т. соскоовидного відростка. Т. наз. також розтин порожнини зуба, операцію на склері ока, взяття кісткового мозку для дослідження (*трепано-біопсія*).

ТРЕПАНГ — промислова назва групи видів істотних морських безхребетних тварин класу *голотурій*. Тіло завдовжки 10—90 см. Промисел Т. зосереджений гол. чин. біля берегів Малайського архіпелагу, Філіппін, Австралії, Китаю, Японії. В СРСР (далекосхідні моря) добувають Т. *далекосхідного* (*Stichopus japonicus*), довж. до 40 см. Вживають в їжу Т. солохокопченими чи солоними.

ТРЕПЕЛ (нім. Trepel, від назви м. Тріполі в Пн. Африці) — тонкозерниста силікатна осалочна гірська порода. Складається гол. чин. з мікроскопічних округлих частинок *опалу*, іноді — *халцедону*. Як домішки в невеликій кількості містять зерна *кварцу*, *глауконіту*, *полівонітиту*, глинисті часточки. Здебільшого пухкий, поруватий (пористість 60,2—64 %). Колір від білого і сірого до бурого, червоного й чорного. Вважають, що Т. має неорганічне походження, іноді являє собою виходимий *діатоміт*. Родовища Т. — у відкладах верхньокрейдового й палеогенового віку. На Україні поклади Т. відомі на Поділлі, в Донбасі та ін. Використовують при виробн. цементу, як ізоляційний, абразивний і фільтрувальний матеріал, адсорбент тощо.

Д. Н. Коваленко.
ТРЕПКОВСЬКИЙ (Trepkowski) Тадеуш (5.I 1914, Варшава — 30.XII 1954, там же) — польс. графік-платніст. Навчався в Поліграфічній і Миській школах декоративного мистецтва і живопису у Варшаві. Твори: «Обережні» (1936), «Слава визволителям» (1946), «Останній етап» (1948), «Варшава», «Ні!» (обидва — 1952), «5-й міжнародний конкурс ім. Ф. Шопена у Варшаві, 1953», «10-річчя визволення Варшави» (обидва — 1954). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Плакати*, т. 8, с. 384—385.

Лит.: Мытарева К. В. Т. Трепковский. Л.—М., 1963.

ТРЕСВЯТСЬКИЙ Сергій Глібович [н. 21.IX (4.X) 1910, Самара, тепер м. Куйбишев] — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства, доктор тех. наук (з 1959), професор (з 1969). Закінчив (1934) Уральський політех. ін-т (Свердловськ), працював у цьому ін-ті. У 1946—60 — в Ін-ті неорганічних матеріалів (Москва). З 1960 працює в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР. Осн. напрями діяльності: дослідження фторсилікатів (синтетичних смол, азбестів), спец. оксидних вогнетривів, вивчення діаграм стану оксидів рідкоземельних елементів з ін. тугоплавкими оксидами. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ТРЕССЕЛ (Трессол: Tressall; справж. прізвище — Нунен) Роберт (1870?, Лондон — 3.II 1911, Ліверпуль) — англ. письменник. За походженням ірландець. Учасник робіт та нап. визвольного руху. В 90-х рр. емігрував до Пд. Африки, де почав літ. діяльність як публіцист. Під час англо-бурської війни 1899—1902 боровся на боці бурів у складі «Ірландської бригади», в статтях і нарисах викривав англійський колоніалізм. В 1905—10 написав роман про життя й боротьбу англійського пролетаріату «Філантропи в подертих штанах» (скорочене видання 1914, повне — 1955). Творчість Т. стоїть біля джерел пролетарської прози і соціалістичного реалізму в Англії.

Лит.: Шаров Е. Л. Роберт Трессел і його роман «Радянське літературознавство», 1969, № 5.
Б. Б. Буніч-Ремізов.

К. А. Треняов.

Т. Трепковский. Плакат до вистави «Сід» П. Корнелія, 1954.

ТРЕСТ (англ. trust, букв.— довіра) — 1) Форма капіталістичних пром. монополій, за якої всі підприємства, що об'єднуються, втрачають свою комерційну і виробничу самостійність і підпорядковуються єдиному управлінню. Т. виникає внаслідок *централізації капіталу* у формі *акціонерних товариств*. Контроль над підприємствами здійснюється найбільшими капіталістами за допомогою *контрольного пакету акцій* або особливого довірчого *сертифіката*. Т. проводить єдину екон. і тех. політику, організовано здійснює посилену експлуатацію *найманої праці* і привласнює монопольно високі прибутки. Т. виникли у США в останній третині 19 ст. В 3х. Європі Т. особливо поширилися після 1-ї світової війни. Т. об'єднують підприємства тієї ж самої галузі промисловості (горизонтальне трестування) або різних галузей (вертикальне трестування). Розподіл прибутку в Т. відповідно до суми переданого окремих власниками капіталу стримує, зокрема, створення спільного інвестиційного фонду. На зміну Т. приходять більш розвинуті форми монополістичних об'єднань — *концерни, холдинг-компані, торгово-пром. асоціація* тощо.

2) В соціалістичних країнах — одна з форм організації промисловості та будівництва; госпрозрахункове об'єднання підприємств певних галузей промисловості.

ТРЕСТА — соломка льону, конопель та ін. луб'яних культур, оброблена біол. (мочіння, розстилання), фізико-хім. або хім. способом. З Т. мех. способом (м'яття, тіпання, чесання) одержують прядинне волокно.

ТРЕТІЙСЬКИЙ СУД — суд, обраний самими сторонами для розгляду і вирішення цивільно-правового спору між ними. Відповідно до ст. 6 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* Т. с. покликаний, поряд з судом і арбітражем, забезпечити захист цивільних прав. Т. с. утворюється за письмовою угодою сторін для вирішення конкретного спору. Може складатися з одного судді або будь-якої непарної кількості суддів. При торговельно-пром. палаті СРСР на засадах Т. с. діють Зовнішньоторг. і Морська арбітражні комісії. Для вирішення спорів між громадянами (за винятком трудового і сімейного) Т. с. утворюються і діють відповідно до існуючого Положення (додаток № 2 до *Цивільного процесуального кодексу УРСР*). Т. с. використовують і при розв'язанні *господарських спорів*, якщо їх віднесено до компетенції держ. або відомчого арбітражу. Розгляд таких спорів здійснюється на підставі Положення про Т. с. для вирішення госп. спорів між об'єднаннями, підприємствами, організаціями і установами, затвердженого постановою Держарбітражу СРСР від 30.XII 1975. Т. с. вирішує спір безплатно, його рішення виконують добровільно самі сторони, але при ухваленні від виконання, після перевірки відповідно судом або ар-

бітражем, рішення може бути виконане примусово.

ТРЕТІЙНИЙ ПЕРІОД і **ТРЕТИННА СИСТЕМА** — назва періоду кайнозойської ери в геол. історії Землі. Запропонував її італ. геолог Ардуїно 1759. Цю назву вживали до серед. 20 ст. Тепер Т. п. поділяють на палеогеновий (див. *Палеогеновий період і палеогенова система*) і неогеновий (див. *Неогеновий період і неогенова система*) періоди. Див. також *Кайнозойська ера і група*.

ТРЕТІ ОСОБИ у праві — в рад. процесі цивільному особи, які беруть участь у справі, що виникла між ін. особами (позивачем і відповідачем), і заявляють свої вимоги щодо предмета спору. Участь Т. о. передбачена *Основами цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 11 ЦПК УРСР). Про вступ Т. о. у справу суд (суддя) постановляє *ухвалу судову*. Т. о., які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть вступити в справу до постановлення *судового рішення*. Вони користуються всіма правами позивача, і на них покладаються всі його обов'язки. Т. о., які не заявляють самостійних вимог, можуть вступити в справу на боці тієї сторони, з якою у них існують певні матеріально-правові обов'язки, до постановлення суд. рішення. Вступати в процес Т. о. можуть з власної ініціативи, за клопотанням сторін, прокурора чи з ініціативи суду.

«ТРЕТІЙ ВІДДІЛ», Третій відділ Власної його імператорської величності канцелярії — орган політ. нагляду і розшуку в царській Росії. Створений 1826 імп. *Миколою I* замість особливої канцелярії м-ва внутр. справ. Керував боротьбою проти революц. руху. Складався з 5 експедицій (відділів). Виконавчим органом був Окремий корпус жандармів (створено 1827), шеф якого очолював «Т. в.». Ліквідовано 1880, його функції передано створеному в м-ві внутр. справ департаментові поліції.

ТРЕТІЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ІЗД РАД — з'їзд Рад робітн., солдат. і селян. депутатів, що відбувся 10—18 (23—31).I 1918 в Петрограді. Почав свою роботу як з'їзд Рад робітн. і солдат. депутатів, на якому були присутні 1046 делегатів, у т. ч. 942 — з ухвальним голосом. Вони представляли 317 місц. Рад і 110 армійських, корпусних і дивізійних к-тів. 13 (26).I з'їзд об'єднався з 3-м Всерос. з'їздом Рад сел. депутатів. Порядок денний: 1) Звіт ЦВК та РНК (із звітною доповіддю РНК виступив В. І. Ленін, з доповіддю ЦВК — Я. М. Свердлов). 2) Затвердження *Декларації прав трудящого і експлуатованого народу*; 3) Про федеральні установи Рос. Республіки; 4) Про війну і мир; 5) Затвердження закону про соціалізацію землі; 6) Вибори ЦВК. 18 (31).I було затверджено написану В. І. Леніном Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу. В резолюції «З питання про мир» з'їзд підтвердив

і схвалив усі заяви і заходи Рад. влади, спрямовані на досягнення заг. демократичного миру. В резолюції «Про федеральні установи Російської Республіки» з'їзд підкреслив як добровільність об'єднання, так і неприпустимість порушення прав республік, які об'єднуються, і встановив, що форма участі окремих нац. республік у федерації та розмежування компетенції між федеральною владою і владою окремих республік — членів федерації мають бути визначені за погодженням ЦВК і ЦК республік. З'їзд проголосив Росію Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (РСФРР). З'їзд доручив ЦВК розробити осн. положення Конституції РСФРР для подання черговому з'їздові Рад. З'їзд, виходячи з *Декрету про землю*, прийняв «Закон про соціалізацію землі», де, зокрема, передбачав розвиток колективного г-ва в землеробстві. З'їзд обрав новий ЦВК у складі 305 членів і 17 кандидатів. *Лит.*: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959.

ТРЕТІЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ІЗД РАД — з'їзд Рад робітн., селян. і червоноармійських депутатів, що відбувся 6—10.III 1919 в Харкові. На з'їзді були присутні 1787 делегатів, у т. ч. 1719 — з ухвальним голосом.

У роботі з'їзду взяли участь голова ЦВК Я. М. Свердлов, представники Рад. Латвії та Рад. Естонії. Порядок денний: 1) Доповідь *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України*; 2) Військ. питання; 3) Прол. питання; 4) Зем. питання; 5) Про проект першої Конституції УРСР. З'їзд схвалив діяльність Тимчас. Робітничо-Селянського уряду України і постановив реорганізувати його в Робітн.-Сел. уряд УРСР. З'їзд поставив завдання створити регулярну Червону Армію, прийняв текст військ. присяги, схвалив діяльність Наркомпроду, вирішив запровадити на Україні політику «*воєнного комунізму*», схвалив «Положення про соціалістичне землевпорядкування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». На з'їзді було затверджено першу Конституцію Рад. України. Відповідно до неї з'їзд обрав ВУЦВК у складі 99 членів і 27 кандидатів.

Лит.: III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. Х., 1932; Історія господарства і права Української ССР. К., 1976.

ТРЕТІЙ З'ІЗД КП(б) УКРАЇНИ. Відбувся в Харкові 1—6.III 1919 в умовах збройної боротьби за визволення України від англо-франц. інтервентів і залишків військ буржуазно-націоналістичної *Директорії*. На з'їзді були 214 делегатів з ухвальним і 35 — з дорадчим голосом, які представляли понад 23 тис. комуністів. Порядок денний: 1) Про міжнар. комуністичний з'їзд; 2) Звіт ЦК КП(б)У; 3) Про вироблення Конституції УРСР; 4) Доповідь Ревізійної комісії; 5) Про ставлення до дрібнобурж. партій; 6) Про зем. політику; 7) Про професійний рух; 8) Доповідь Наркомпроду; 9) Звіт делегації КП(б)У на I конгресі 3-го, *Комуністичного Інтернаціо-*

налу; 10) Про поточний момент і завдання партії; 11) Вибори керівних органів КП(б)У. На з'їзді був присутній представник ЦК РКП(б) Я. М. Свердлов, який у своїй промові зупинився на основних напрямках діяльності КП(б)У, підкресливши необхідність зосередити увагу на відновленні і зміцненні органів Рад. влади в республіці. У звітній доповіді секретаря ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінга було висвітлено роботу парт. орг-цій України в умовах підпілля й після краху австро-нім. окупації та режиму Директорії. Відзначивши позитивні моменти в діяльності ЦК, з'їзд водночас вказав на помилки, допущені в керівництві збройним повстанням проти окупантів і роботою місц. парт. орг-цій. З'їзд накреслив гол. завдання комуністів республіки в галузі партійного, радянського, господарського і військового будівництва, відзначивши першочергову потребу встановлення єдиного фронту з усіма рад. республіками і насамперед з РРФСР. У резолюції про поточний момент висувався завдання довести до кінця експропріацію капіталістів і поміщиків, передати всі засоби виробництва у власність д-ви, встановити діючий контроль над виробництвом, посилити роботу по створенню на Україні регулярних частин Червоної Армії, допомогти розвитку революц. руху на зах.-укр. землях тощо. В рішеннях з зем. питання з'їзд накреслив конкретні заходи по здійсненню землеустрою, по організації селян-бідняків і згуртуванню навколо них середняків, по розгортанню боротьби проти куркульства. Ці положення були покладені в основу резолюції з прод. питання. Однак при проведенні наміченої з'їздом зем. політики місц. парт. орг-ції припустилися помилок, які проявилися в прискореному утворенні комун і радгоспів без урахування реальних можливостей. Помилково була резолюція з'їзду про ставлення до дрібнобурж. партій, які визнали Рад. владу. Резолюція категорично забороняла надання їхнім представникам керівних посад у Радах, заперечувала можливість укладення будь-яких угод з партіями. 25.III 1919 ЦК РКП(б) скасував це рішення, яке суперечило заг. тактичній лінії партії, й визначив напрям діяльності КП(б)У в цьому питанні. В резолюції про профспілки з'їзд підкреслив їхнє значення у здійсненні завдань соціалістичного будівництва і взяв курс на забезпечення в них провідної ролі комуністів. Обговоривши проект Конституції УРСР, з'їзд рекомендував прийняти за основу Конституцію РРФСР 1918. З'їзд заслухав звіт делегації КП(б)У на I конгресі Комінтерну і палко вітав його створення. Значну увагу з'їзд приділив подоланню незгод між правими і лівими, які ще мали місце в КП(б)У. З'їзд обрав ЦК КП(б)У і Ревізійну комісію. На пленумі ЦК 6.III було вперше створено Політбюро (див. Політичне бюро ЦК Компартії України) і Організаційне бюро ЦК КП(б) України. З'їзд накрес-

лив перспективи соціалістичного і держ. будівництва в республіці, сприяв зміцненню рядів комуністів України на принциповій ленінській основі.

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Слущкий О. Б. Третій з'їзд КП(б)У. К., 1958.

В. С. Левін.

ТРЕТІЙ З'ІЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітничих, селянських, червоноармійських та козачих депутатів, що відбувся 13—20.V 1925 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 2276 делегатів, у т. ч. 1580 — з ухвальним голосом. Порядок денний: 1) Про виходження до складу СРСР Туркм. РСР і Узб. РСР; 2) Звіт Уряду СРСР; 3) Стан пром-сті СРСР; 4) Питання рад. будівництва; 5) Заходи щодо піднесення і зміцнення сел. г-ва; 6) Доповідь наркомату фінансів СРСР; 7) Доповідь про Червону Армію; 8) Утворення ЦВК СРСР. З'їзд прийняв постанову про виходження до Союзу РСР Туркм. і Узб. РСР, вніс відповідні зміни в Конституцію СРСР. Схваливши діяльність уряду, з'їзд доручив ЦВК і Раднаркому СРСР продовжувати боротьбу за мир і розвиток міжнар. госп. зв'язків. У постанові про рад. будівництво з'їзд підкреслив необхідність поліпшити роботу Рад і твердо дотримувати революц. законності, в постанові про заходи щодо піднесення сел. г-ва відзначив, що єдино вірним шляхом до цього є кооперування. З'їзд обрав ЦВК СРСР у складі Союзнаї Ради (450 членів і 199 кандидатів) та Ради Національностей (131 член, у т. ч. 10 — від УРСР, і 53 кандидати, в т. ч. 7 — від УРСР).

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960.

ТРЕТІЙ З'ІЗД РСДРП. Відбувся нелегально 12—27.IV (25.IV—10.V) 1905 в Лондоні. В ньому взяли участь 24 делегати з ухвальним голосом від 21 більшовицької орг-ції та 14 делегатів з дорадчим — від 7 орг-цій. 6 делегатів представляли 5 орг-цій України: В. І. Ленін (від Одес. к-ту), В. В. Воробейський (М. К. Володимиров (від Микол. і Поліського к-тів) — з ухвальним голосом; Б. В. Авілов (харків. група «Вперед»), М. С. Лещинський (Катеринослав. к-т), М. О. Скрипник (Одес. к-т) — з дорадчим. З'їзд був скликаний за ініціативою В. І. Леніна, підтриманою більшістю місц. орг-цій. Йому передувала внутр. криза в РСДРП, викликана розкольніцькими діями меншовиків і примиренців. Незгоди в орг. питанні доповнилися розходженнями в тактиці, що вимагало термінового скликання парт. з'їзду. В кінці 1904 був утворений тимчас. всерос. організаційний більшовицький центр — *Бюро комітетів більшовістів* (БКБ), яке стало Орг. к-том по скликанню з'їзду. Ідейну підготовку з'їзду розгорнула нова лівінська газ. «Вперед». На з'їзд запрошувалися всі с.-д. орг-ції, але меншовики відмовилися і провели в Женеві окрему конференцію (було представлено 8 к-тів). Порядок денний з'їзду: I. Доповідь

Орг. к-ту. II. Питання тактичні: 1) збройне повстання; 2) ставлення до політики уряду напередодні і в момент перевороту; 3) ставлення до сел. руху. III. Питання організаційні: 4) відносини робітників та інтелігентів у парт. орг-ціях; 5) Статут партії. IV. Ставлення до ін. партій і течій: 6) ставлення до частини РСДРП, що відкололася; 7) ставлення до нац. с.-д. орг-цій; 8) ставлення до лібералів; 9) практичні угоди з соціалістами-революціонерами. V. Внутр. питання парт. життя: 10) пропаганда і агітація. VI. Звіти делегатів: 11) звіт ЦК; 12) звіти делегатів місц. к-тів. VII. Вибори: 13) вибори ЦК; 14) порядок оголошення резолюцій і протоколів з'їзду та вступу службових осіб на посаду. Роботою з'їзду керував В. І. Ленін. Він був обраний головою з'їзду, виступив на ньому з двома доповідями, 42 промовами, заявами, поправками і доповненнями, вніс 18 проектів резолюцій. З'їзд одностайно прийняв ленінські проекти резолюцій і рішень, які обґрунтували стратегічний план і тактичну лінію більшовиків у революції 1905—07 в Росії. Оскільки з'їзд проходив на поч. революції, в його документах визначено її характер, особливості її рушійні сили. Революція в Росії була *буржуазно-демократичною революцією* нового типу, першою нар. революцією епохи імперіалізму. З'їзд виробив стратегію і тактику більшовицької партії в бурж.-демократичній революції, основу яких становили *гегемонія пролетаріату*, його союз з селянством при нейтралізації ліберальної буржуазії, повалення царизму, утворення тимчасового революц. уряду, встановлення демократичної республіки, наступне переростання революції в соціалістичну.

Велику увагу з'їзд приділив орг. питанням. Він схвалив новий Статут партії, затвердив ленінське формулювання першого параграфа про членство в партії, засудив меншовиків як «частину партії, що відкололася», закликав нац. с.-д. орг-ції до об'єднання в єдиний РСДРП. З'їзд обрав керівний центр — ЦК РСДРП на чолі з В. І. Ленінін, якому доручив створити новий Центр. орган партії — газ. «Пролетарий». Редактором ЦО було призначено В. І. Леніна. Рішення з'їзду ідейно та організаційно згуртували більшовицьку партію, озброїли її ленінською стратегією і тактикою, правильність якої підтвердили перша і друга революції в Росії. Всебічне обґрунтування цих рішень і нещадну критику опортуністичних рішень Женевської конференції меншовиків дав В. І. Ленін у книзі «*Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції*».

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 10. Третій з'їзд РСДРП 12—27 квітня (25 квітня — 10 травня) 1905 р. — Третій з'їзд. — Про тимчасовий революційний уряд: т. 11. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції; Третій съезд РСДРП. Протоколи. М., 1959; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967.

П. Л. Варгатюк.

ТРЕТІЙ
ІНТЕРНАЦІОНАЛ

В. Я. Третяк.

В. П. Третьакова.

Д. К. Третьяков.

ТРЕТІЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ — див. *Комуністичний Інтернаціонал*.

ТРЕТІЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН — єдиний держ. перспективний план розвитку всіх галузей економіки і культури СРСР на 1938—42, затверджений XVIII з'їздом ВКП(б) (березень 1939). З'їзд партії визначив програму дальшого руху СРСР по шляху завершення будівництва соціалістичного суспільства. Для здійснення завдань п'ятирічки передбачалося виконати велику програму госп. і культур. буд-ва в країні. Див. *П'ятирічні плани розвитку народного господарства СРСР*.

ТРЕТІЙ СТАН (Tiers Etat) — податне населення Франції 15—18 ст. (кумі, ремісники, селяни, пізніше також буржуазія, робітники). Називався третім за відміну від перших двох станів — духовництва і дворянства, які не обкладалися податками. Т. с. перестав існувати із скасуванням станів у період *Великої французької революції*.

ТРЕТЯ КОНФЕРЕНЦІЯ КП(б) УКРАЇНИ, Третя Всеукраїнська конференція КП(б) України. Відбулася 6—9. VII 1932 в Харкові. В ній взяли участь 255 делегатів з ухваленням 1373 — з докладним голосом. Обговорили питання: про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну й збирану кампанії та про завдання організаційно-госп. зміцнення колгоспів. На конференції було підбито підсумки колг. будівництва на Україні. В 1931—32 УРСР однією з перших в СРСР завершила соціалістичну перебудову с. г. До кін. 1932 на Україні колективізацією було охоплено бл. 70 % усіх сел. г-в і понад 80 % усієї посівної площі. На основі успіхів соціалістичної індустріалізації зміцнювалася матеріально-тех. база колгоспів. Перемога колг. ладу відкрила необмежений простір для розвитку продуктивних сил у землеробстві, для збільшення його товарності, поліпшення добробуту колгоспників. Разом з тим конференція вказала на факти безгосподарності в колгоспах, голого адміністрування, перекуренія податкової політики тощо. Керуючись рішеннями *Шістнадцятого з'їзду ВКП(б)*, конференція зобов'язала парт. орг-ції посилити парт. політ. роботу на селі, забезпечити усунення допущених хиб і помилок, здійснити дійові заходи, спрямовані на дальше організаційно-госп. зміцнення колгоспів, удосконалення форм організації та оплати праці, підвищення врожайності с.-г. культур та продуктивності тваринництва. Конференція вказала на важливість і необхідність рішучої боротьби проти праворадикальних і «лівацьких» елементів, що перекучували лінію партії в колг. будівництві. Конференція зажадала від парт. і комсомольських орг-цій підвищити політ. і трудову активність комуністів і комсомольців, поліпшити розстановку їх на вирішальних ділянках с.-г. виробництва.

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К.,

1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

Л. Ю. Беренштейн.
ТРЕТЯ КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП. Друга загальноросійська. Відбулася 21—23. VII (3—5. VIII) 1907 у м. Котка (Фінляндія). Скликана ЦК РСДРП для обговорення тактичних питань у зв'язку з *третьою червоним переворотом 1907* і виборами до 3-ї Державної думи. На конференції були присутні 26 делегатів (9 більшовиків, 5 меншовиків, 5 польс., 2 латис. соціал-демократи, 5 бундівців). Крім делегатів, на конференції були присутні члени й кандидати у члени ЦК партії, обраного на V з'їзді РСДРП (травень 1907). Порядок денний: 1) Про участь у виборах до 3-ї Державної думи; 2) Про виборчі угоди з іншими партіями; 3) Про виборчу платформу; 4) Про всеросійський з'їзд профес. спілок. З осн. питання — про участь у виборах Думи — конференція заслухала доповіді: від більшовиків — В. І. Леніна і О. О. Богданова, від меншовиків і Бунду — Ф. І. Дана. В. І. Ленін обстоював необхідність використати вибори і саму Думу як трибуну для пропаганди поглядів партії й доводив помилковість тактики бойкоту Думи в умовах відливу революції. Богданов виступив на захист позиції тих більшовиків, які відстоювали стару тактику бойкоту, меншовики захищали лінію на участь разом з кадетами в усій роботі Думи. Бойкотисти, чий проект резолюції було відхилено, після цього підтримали ленінську резолюцію, яку й було прийнято більшістю голосів. Конференція прийняла також більшовицький проект виборчих угод з ін. партіями, доручила ЦК скласти виборчу платформу на основі схваленої резолюції, обговорила питання про використання профспілок як важливої легальної форми роботи. Конференція виробила основні тактики партії в умовах реакції, що настала після поразки революції 1905—07. Керуючись рішеннями конференції, партія взяла участь у виборах до Держ. думи.

Лит.: Ленін В. І. Проти бойкоту. — Проект резолюції до Третьої конференції РСДРП («Другої загальноросійської»). Повне зібрання творів, т. 16; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978.

П. М. Шморган.
ТРЕТЯ РЕСПУБЛІКА — бурж.-демократичний режим, проголошений у Франції 4. IX 1870 наслідком революції, що повалила *Другу імперію*. Т. р. існувала до липня 1940, коли у Франції було встановлено прогітлерівський режим (див. *Віши*).

ТРЕТЯК Василь Якович (н. 6. XII 1926, с. Комаровка, тепер Коренівського р-ну Курського обл.) — укр. рад. співак (драматичний тенор), нар. арт. СРСР (з 1980). Член КПРС з 1952. У 1958 закінчив Харків. консерваторію. У 1958—62 — соліст Молд., з 1962 — Київ. театр опери та балету. Партії: Андрій («Запорожжя за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Кобзар («Тарас Бульба» Лисенка), Богун («Богдан Хмельницький» Данькевича),

Лавро («Мамай» Губаренка), Василь, Микита («Милаша», «Ярослав Мудрий» Г. Майборода), Герман, Андрій («Пікова дама», «Мазепа» Чайковського), Отелло (одномісний опера Верді), Хо-зе («Кармен» Бізе), Кавардосі («Тоска» Пуччіні), Сергій («Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ТРЕТЯК (Tretiak) Юзеф (28. IX 1841, с. Малі Біскупичі, тепер у складі міста Нововолинська — 18. III 1923, Краків) — польс. бурж. літературознавець, історик, журналіст. Н. в сім'ї поміщицького укр. шляхтича. В 1867 закінчив Київ., 1878 — Львів. ун-ти. З 1891 — викладач, 1894—1911 — професор історії укр. л-ри Краків. ун-ту. Автор монографії «Хотинська війна 1621 року» (1889), нарисів історії укр. л-ри та монографій про «*українську школу в польській літературі*». В праці «Петро Скарга в історії та літературі Берестейської унії» (1912) ідеалізував політику католицьких церковників і шляхет. Польщі на Україні.

ТРЕТЯКЕВИЧ Віктор Йосипович (9. IX 1924, с. Ясенівка, тепер Калачеєвського р-ну Ворон. обл. — 15. I 1943) — один з керівників підпільної комсомольської організації «*Молода гвардія*». Член ВЛКСМ з 1939. Н. в сім'ї службовця. З 1932 разом з сім'єю жив у Краснодоні. В 1941 переїхав до Ворошиловграда. В період тимчасової окупації міста — член підпільного міського ЛКСМУ, розвідник партизан. загону ім. І. М. Яковенка. Після розгрому загону Т. прийшов у Краснодон. Наприкінці вересня 1942 увійшов до штабу «Молодої гвардії». Брав участь у бойових операціях, у створенні підпільної друкарні, друкував листівки. 1. I 1943 заарештований гестапо і кинутий живим у шурф шахти № 5. Його ім'ям названо піонерські загони, вулицю в Краснодоні. Нагороджений орденом Вітчизни. війни 1-го ступеня (1960).

ТРЕТЯКОВА Валентина Петрівна (н. 6. III 1932, Київ) — укр. рад. бандуристка, нар. арт. УРСР (з 1977). В 1958 закінчила Київ. консерваторію (клас вокалу М. Литвишенко-Вольгемут). Виступає у складі тріо бандуристок: з 1953 — в Київ. держ. естраді, з 1958 — в Київ. філармонії (разом з Н. Москвітцєю і Н. Павленко). В репертуарі: укр. нар. пісні, пісні народів СРСР і зарубіж. країн, твори радянських композиторів. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ТРЕТЬОЧЕРВЕНІЙ ПЕРЕВОРОТ 1907 — контрреволюц. політ. акт рос. царизму, що полягав у розпускові 3 (16). VI 2-ї Державної думи, арешті членів думської соціал-демократичної фракції і виданні нового закону про вибори до 3-ї Держ. думи. За цим законом, у кілька разів скоротувалося і без того незначне представництво робітників і селян у Думі, забезпечувався її чорпосотенно-кадетський склад. Т. п. знаменував поразку революції 1905—07 в Росії, тимчасову перемогу сил контррево-

люції, початок періоду століпінської реакції — масових репресій проти робітників і селян, чорноботного терору.

ТРЕТЬЯКОВ Дмитро Костянтинович [24.X (5.XI) 1878, с. Шуморова кол. Молозького пов. Ярославської губ. — 26.IX 1950, Київ] — укр. рад. зоолог-морфолог, акад. АН УРСР (з 1929), засл. діяч науки УРСР (з 1940). Член Комуністичної партії з 1945. Закінчив Петерб. ун-т (1900). В 1912—41 — професор Новоросійського ун-ту в Одесі. В 1930—41 — директор організованого ним при ун-ті Зообіол. н.-д. ін-ту. В 1941—44 — зав. відділом Ін-ту зообіології АН УРСР в Уфі. В 1944—50 працював в Ін-ті зоології АН УРСР (1944—48 — директор); одночасно (1944—48) — професор Київ. ун-ту. Праці з питань порівняльної морфології нижчих хребетних тварин та походження хордових і голкошкірих. Вивчав будову кісткової та сполучної тканини, кровоносної та нервової систем круглоротих і риб; будову органів чуттів, зокрема органів бічної лінії, тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю.

ТРЕТЬЯКОВ Іван Андрійович (1735, Твер, тепер м. Калінін — 1779) — рос. вчений у галузі економіки, соціології, права. З 1761 навчався в Моск. ун-ті, пізніше — в ун-ті в Глазго, де здобув (1767) ступінь доктора права. Повернувшись в Росію, працював у Московському ун-ті (з 1768 — професор). Як і А. Сміт, Т. джерелом багатства країни вважав працю взагалі, незалежно від сфери її застосування. Особливе значення надавав сусп. поділу праці як важливому фактору зростання продуктивності праці — основі екон. розвитку. Осн. твір Т. — «Міркування про причини достатку і повільного збагачення держав». Наблизився до визначення залежності ціни товару від кількості праці, затраченої на його виробн., тобто до теорії трудової вартості. Критично ставився до кріпачства. Вважав необхідним регулювання д-вою всієї економіки країни, збереження бурж. елементів у г-рі феод. Росії.

ТРЕТЬЯКОВ Павло Михайлович [15 (27).XII 1832, Москва — 4 (16).XII 1898, там же] — рос. культурний діяч, засновник *Третьяковської галереї*, дійсний член Петерб. АМ (з 1893). В 50-х рр. 19 ст. разом з братом С. М. Третьяковим почав колекціонувати твори рос. образотворчого мистецтва. Збирав переважно картини *передвижників*, яким надавав велику матеріальну допомогу. У 80-х рр. 19 ст. Т. почав збирати також твори давньорус. мистецтва. У 1892 всю свою колекцію, разом з будинком, передав Москві. В 1980 у Москві Т. споруджено пам'ятник (скульптор О. Кибальников).

ТРЕТЬЯКОВ Петро Миколайович [30.X (12.XI) 1909, м. Кострома — 12.VI 1976, Ленінград] — рад. археолог, чл.-кор. АН СРСР (з 1958). Член КПРС з 1940. Закінчив Ленінгр. ун-т (1930). В 1950—53 — гол. редактор журн. «Вопросы истории». В 1951—59 — директор Ін-ту слов'янознавства АН

СРСР, з 1959 — старший наук. співробітник Ін-ту археології АН СРСР. Проводив археол. дослідження на верхній Волзі, Дону, на тер. України (зокрема, в бас. річок Ворскли, Росі і Тясмині). Наук. праці Т. присвячені походженню і найдавнішій історії сх. слов'ян, давній історії зх. і пд. слов'ян, а також історії землеробства у Сх. Європі, проблемі утворення давньорус. народності. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1952.

Тв.: *Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге*. М.—Л., 1966; *У истоков древнерусской народности*. Л., 1970; *По следам древних славянских племен*. Л., 1982.

ТРЕТЬЯКОВ Роберт Степанович (н. 26.II 1936, м. Перм) — укр. рад. поет, журналіст. Член КПРС з 1961. Закінчив Київ. ун-т (1958). Друкуватися почав 1955. Поетичні збірки «Зоряність» (1961), «Палітра» (1963), «Портрети» (1967), «Ніжні розтані» (1972), «Осіньне скресання» (1980) та ін. відзначаються громадян. пафосом, публіцистичністю. У поемі «Біля мавзолею Леніна» (1975) показав безсмертя лєнінських ідей, наступність революц. традицій. Премія ім. П. Г. Тичини «Чуття єдиної родини», 1977.

Тв.: *Поезії*. К., 1971; *Меридіани крізь серце*. К., 1975; *Осіньне скресання*. Х., 1980.

ТРЕТЬЯКОВ Сергій Михайлович [8 (20).VI 1892, м. Кулдига, тепер Латв. РСР — 9.VIII 1939] — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1913. Перша зб. поезій — «Залізна пауза» (1919). Автор п'єс «Чуєш, Москва?», «Протигаз» (обидві пост. 1924), «Гарчі, Китай!» (пост. 1926, опубл. 1930, ставилася театрами України), документально-худож. книги «Ден Шіхуа» (1930), зб. літ. портретів «Люди одного вогнища» (1936) та ін. Т. належать слова відомої пісні «Залізними резервами» («Молоді гвардія»). За спеваріями Т. поставлено фільми «Елісо» (1928), «Хабарда» (1931) та ін.

Тв.: *Ден Шіхуа...* М., 1962; *У кр. перекл.* — Челюсний. К.—Х., 1936.

ТРЕТЬЯКОВСЬКА ГАЛЕРЕЯ. Державна Третьяковська галерея у Москві — найбільший в СРСР музей рос. доживного і рад. образотворчого мистецтва. Засн. П. М. Третьяковим, який в 70-х рр. 19 ст. почав будівництво (за проектом В. Васнецова) спец. приміщення для музею і 1892 передав своє зібрання (з колекцією свого брата — С. М. Третьяко-

ва) разом з будинком Москві. В 1918 декретом Раднаркому, за підписом В. І. Леніна, Т. г. було націоналізовано і визначено як держ. загальнонац. музей. Відтоді вона поповнилася творами з Румянцевського музею, Цветковської галереї, а різних садів і монастирів, зібраними живопису художника І. Остроухова. За роки Рад. влади більше ніж удвічі збільшилася експозиційна площа галереї. Тепер у Т. г. зберігається

Зал О. А. Іванова.

бл. 60 тис. експонатів. Тут представлено твори мозаїки (зокрема «Дмитро Солунський» (12 ст.) з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві), живопису, скульптури та графіки з 11 ст. до наших часів, зокрема живописців А. Рубльова, Феодана Грека, Діонісія, Д. Левіцького, В. Боролюковського, К. Брюллова, О. Іванова, І. Шишкіна, В. Васнецова, В. Верещагіна, І. Рєпіна, В. Сурикова, І. Левітана, В. Серова, М. Врубеля, М. Нестерова, П. Кончаловського, М. Сар'яна, П. Коріна, С. Герасимова, Б. Іогансона, О. Дейнеки, А. Пластова та ін.; скульпторів Ф. Шубіна, М. Антокольського, С. Коненкова, М. Андреева, В. Мухомі, І. Шадря, М. Томського; графіків В. Фаворського, О. Кравченка, Б. Прокопова, Кукриніксіва, Д. Шмарінова та ін. В Т. г. зібрано одну з найбільших колекцій багатонаціонального рад. мистецтва, де широко представлено твори укр. художників (В. Касіяна, О. Шовкуненка, Т. Яблонської, В. Шаталіна, Г. Якутовича та ін.). ДТГ має реставраційні майстерні, фототеку, наук. архів, б-ку, провадить наук.-дослідну і популяризаторську роботу. Перед будинком ДТГ споруджено пам'ятник П. Третьякову (1980, скульпт. О. Кибальников).

Лит.: Государственная Третьяковская галерея. Очерки истории. 1856—1917. Л., 1981.

ТРЕТЬЯЧЕНКО Георгій Миколайович (н. 13.IV 1926, Київ) — укр. рад. вчений у галузі міцності матеріалів, доктор тех. наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1970. Після закінчення (1952) Київ. політех. ін-ту працював у наук. установах АН УРСР. З 1966 працює в Інституті проблем міцності АН УРСР. Осн. напрям діяльності: дослідження міцності матеріалів та елементів конструкцій у газових потоках з циклічно змінними високими т-рами; розробка теор. основ і експериментальних методів моделювання умов експлуатації матеріалів при циклічно неоднорідному теплово-

Будинок Третьяковської галереї.

В. І. Трефілов.

му і напруженому стані; розробка критеріїв міцності та рівня стану матеріалів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1969. Держ. премія СРСР, 1982.

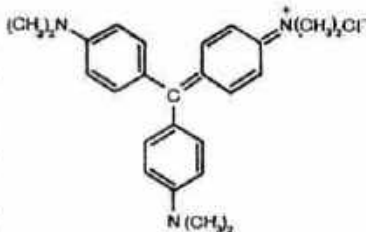
ТРЕФІЛОВ Віктор Іванович (н. 6.VIII 1930, м. Баку) — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1973), віце-президент АН УРСР (з 1974). Член КПРС з 1953. Закінчив (1952) Київ. політех. ін-т. Працював (1955—73) в Ін-ті металознавства АН УРСР, з 1973 — директор Ін-ту проблем металознавства АН УРСР. Дійсний член міжнар. Ін-ту свідання (з 1975). Осн. праці — з металознавства, фізики міцності і пластичності, фізичного металознавства, порошкової металургії. Дослідив фазові перетворення, вивчив механізми деформування і руйнування, розвинув теорію в'язко-крихкого переходу, заклад основи технології виробн. і обробки тугоплавких металів. Провів дослідження з синтезу алмазів і алмазоподібних сполук, виклав фіз. принципи одержання «в'язкої кераміки». На XXV і XXVI з'їздах КП України обирався членом ЦК КП України. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції і «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1974. Премія Ради Міністрів СРСР, 1981.

ТРЕЧЕНТО (італ. trecento, букв. — триста) — термін, яким позначають італ. культуру 14 ст., ознаменовану інтенсивним розвитком передумов для *Відродження*.

«ТРИ ДЖЕРЕЛА І ТРИ СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ МАРКСИЗМУ» — стаття В. І. Леніна, написана до 30-річчя з дня смерті К. Маркса. Опублікована в журн. «Просвещение» (1913, № 3). У вступній частині праці В. І. Ленін, спростовуючи спроби бурж. ідеологів представити марксизм як «секту», що стоїть осторонь соціального шляху розвитку світової цивілізації, характеризував його як законного спадкоємця всього кращого, «що створило людство в XIX столітті в особі німецької філософії, англійської політичної економії, французького соціалізму» (Повне зібр. тв., т. 23, с. 40). Нім. класична філософія, англ. *політична економія* і франц. *утопічний соціалізм* становлять три джерела марксизму. Викладаючи у першому розділі основи марксист. філософії, В. І. Ленін підкреслював її матеріалістичний характер, відзначав, що вона синтезувала досягнення франц. матеріалізму 18 ст. і філософії Л. Фейєрбаха, збагативши їх *діалектикою* — гол. надбанням нім. класичної філософії. К. Маркс і Ф. Енгельс, поглиблюючи і розвиваючи філос. матеріалізм, надавали йому завершеного характеру, поширюючи його на пізнання людського суспільства. Вони здійснили революц. переворот у філософії, створивши діалектичний та істор. матеріалізм. Марксистський філос. матеріалізм дав усьому людству, робітн. класові наперед, зброю пізнання і перетворення світу. Характеризуючи в другому розділі екон. вчення К.

Маркса, В. І. Ленін відзначав, що К. Маркс, спираючись на дослідження класиків англ. політ. економії А. Сміта і Д. Рікардо, створив нову політ. економію, наріжним каменем якої стало вчення про *додаткову вартість*. У третьому розділі В. І. Ленін розглянув осн. положення наук. соціалізму як складової частини марксизму, підкреслив величезну заслугу К. Маркса, який створив наук. теорію *класової боротьби*, всебічно обґрунтував неминучість загибелі капіталізму, визначив пролетаріат як єдину сусп. силу, здатну стати могильником капіталізму, творцем нового суспільства. В. І. Ленін зазначив, що вчення Маркса є сильне, бо воно вірне. В нових істор. умовах В. І. Ленін розвинув і примножив теор. спадщину основоположників марксизму, збагатив усі складові частини марксизму — філософію, політ. економію і *науковий комунізм*. Праця В. І. Леніна, що містить аналіз істор. коренів, сутності й структури марксизму, має велике теор. і практичне значення.

ТРИАРИЛМЕТАНОВІ БАРВНИКИ — синтетичні *барвники*, гол. чин. похідні трифенілметану $CN(C_6H_5)_3$. Бувають червоного, фіолетового, синього і зеленого кольорів. Залежно від хім. будови поділяються на аміотриарилметанові (напр., кристалічний фіолетовий, мал.) та окситриарилме-

танові (напр., лужний розчин *фенолфталеїну*) барвники. У катіонах молекул барвників першого типу може бути замість трьох дві *аміногрупи*, між якими симетрично розподілена електронна густина. Це перші синтезовані барвники. Молекули барвників другого типу побудовані в основному так, як і першого, з тією різницею, що в них з арильними кільцями зв'язані (замість аміногруп) оксигрупи і утворюється забарвлений аніон. Т. 6. дають яскраві і чисті забарвлення. Недоліком їх є мала стійкість проти світла. Одержують Т. 6. конденсацією альдегідів, кетонів, ангідридів або хлорангідридів к-т з ароматичними амінами або фенолами (нафтолами). Застосовують у виробн. лаків, кольорових олівців, чорнила, для фарбування паперу, мила, інколи у медицині (брілянтювий зелений, фенолфталеїн) та як кислотно-лужні індикатори (див. *Індикатори в хімії*).
Лит.: Бородакин В. Ф. Хімія красителей. М., 1981; Венкатараман К. Хімія синтетических красителей. т. 2. Пер. с англ. Л., 1957.

Ф. А. Михайленко.
ТРИБА (лат. tribus) — в Стародавньому Римі: 1) Плем'я. За рим. традицією, найдавніше населення

Риму складалося з трьох Т. (плем'я) — *латинів*, *сабінів*, *етрусків*, які становили рим. народ. 2) 3 б ст. до н. е. до 30-х рр. 1 ст. н. е. — адм.-тер. округ. По Т. встановлювався ценз і проводилися набір до армії та голосування в трибутих *коміціях*.

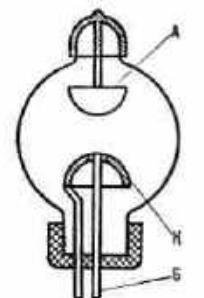
ТРИБА — таксономічна категорія, що в межах *родини* або *підродини* об'єднує близькі *роди*. Напр., пирій, житняк, пшениця, ячмінь та ін. споріднені з іншими *родами* злаків становлять Т. пшеничних. Лат. назви Т. в ботаніці утворюються додаванням до назви найбільш характерного *роду* закінчення -eae (напр., біловусові — Nardeae, рисові — Oryzaceae та ін.), в зоології — -ini (напр., браконікові — Bracconiini). Згідно з Міжнар. кодексом бот. номенклатури як синонім терміна «триба» вживають термін «коліно». Великі Т. або *коліна*, іноді поділяють на підтриби, або підколіна.

ТРИБОЕЛЕКТРИКА (від грец. τριβος — тертя і *електрика*) — явище перерозподілу *електричних зарядів* при взаємному терті твердих тіл. В основі Т. лежать контактні явища. Контактна електризація двох *металів* або *напівпровідників*, металу і напівпровідника, зумовлена переходом *електронів* при контакті двох тіл від речовини з меншою *роботою виходу* до речовини з більшою *роботою виходу*. Процес тертя сприяє цьому переходові. Завжди електризуються обидва тіла, що беруть участь у терті. Вони набувають однакових за абс. величиною і протилежних за знаком електр. зарядів, причому, як правило, позитивно електризується тіло з більшою *діелектричною проникністю*. Т. приводить до небажаного накопичування статичних зарядів.

ТРИБОЕЛЕКТРИЧНА ДЕФЕКТОСКОПІЯ — метод *дефектоскопії*, що ґрунтується на вимірюванні величин трибоелектричних зарядів (див. *Трибоелектрика*), які виникають під час тертя двох матеріалів різного або однакового складу, але з різною густиною. При терті двох металів (еталонного і досліджуваного) на їхній межі в момент контакту спостерігається стрибок потенціалу (див. *Потенціал у фізиці*), а між вільними поверхнями — контактні різниці потенціалів. В разі тертя неметалу (діелектрика) і металу останній електризується (при неокисленій поверхні) негативно. Якщо в процесі трибоелектричного контролю різниці потенціалів між двома матеріалами дорівнює нулю, досліджуваний матеріал за хім. складом і густиною ідентичний еталонному. За допомогою Т. д. визначають марки матеріалів, сортують виробн. з них.

ТРИБОЛЮМІНЕСЦЕНЦІЯ (від грец. τριβος — тертя і *люмінесценція*) — люмінесценція, що виникає під час тертя, розколювання деяких кристалів, зокрема *люмінофорів*. Зумовлена електризацією кристалів, що руйнуються. Див. також *Трибоелектрика*.

ТРИБРАТНІ КУРГАНИ — три великі кургани на Пд. від Керчі. Див. *Ич-Оба*.

Триатрон:
А — анод;
К — катодний (без підігрівника) катод;
Б — керуючий (підігріваючий) електрод.

ТРИБУН (лат. *tribunus* — глава *трибуни*) — 1) В Стародавньому Римі службова особа (див. *Трибуни народні*). 2) Переносно — громадський діяч, який у своїх публіцистичних чи ораторських виступах палко відстоює права або інтереси певної соціальної групи.

Трибуна (італ. *tribuna*, від лат. *tribunal* — підвищення) — 1) Підвищення для виступу промовців. 2) Споруда для глядачів, де ряди місць розташовані уступами вгору (напр., на стадіоні). 3) Місця для публіки, журналістів та ін. в парламентах. 4) Переносно — засіб, що його використовують для політ. діяльності, популяризації своїх, партійних, класових поглядів, ідей тощо (напр., газета є Т. партії, та ін.).

«Трибуна Лектора» — науково-методичний щомісячник товариства «Знання» УРСР. Виходить з 1965 в Києві. Видання розраховане на пропагандистів суспільствознавчих, природничонаукових, наук-технічних знань. Друкує методичні розробки лекцій найрізноманітнішої тематики, статті з проблем теорії та методики пропаганди й ораторського мистецтва, висвітлює діяльність орг-цій т-ва «Знання» й досвід майстрів публічного слова.

«Трибуна Люду» («*Trybuna Ludu*» — «Трибуна народу») — щоденна газета, орган ЦК Польської об'єднаної робітничої партії. Засн. 16.XII 1948 внаслідок об'єднання органу ЦК Польс. робіт. партії газ. «Голос люду», «Голос народу», засн. 1944) та ЦО Польс. соціалістичної партії газ. «Робітник» («*Robitnik*», засн. 1894). Виходить у Варшаві.

Трибунал (лат. *tribunal* — підвищення; судилище) — 1) Революційний надзвичайний суд часів Великої французької революції. 2) Станови шляхетські апеляційні суди, що існували на Україні (див. *Трибунал луцький*), в Литві й Польщі (див. *Трибунал коронний*, *Трибунал люблінський*). 3) Суд, які існували в Рад. д-ві 1917—22 (див. *Революційні трибунали*). 4) Міжнар. суд. орган для розгляду справ і покарання гол. воєнних злочинців 2-ї світової війни (див. *Міжнародні воєнні трибунали*). Див. також *Військовий трибунал*.

Трибунал коронний — найвищий апеляційний суд для всіх станових шляхетських судів польс. земель, утворений 1578 вальним (загальнопольс.) сеймом у Варшаві. Складався з 27 суддів (депутатів), що обиралися з шляхти воеводських (див. *Воеводство*) сеймиками на один рік. Одночасно з Т. к. для укр. земель було утворено *трибунал луцький*, 1581 — *трибунал для Литви*. З 1764 замість Т. к. діяли два трибунали: один для Великої, другий (*трибунал люблінський*) — для Малої Польщі.

Трибунал луцький — найвищий апеляційний суд для Брацлавського, Волинського й Київ. воеводств, утворений за вимогою укр. шляхти ухвалою вального (загальнопольс.) сейму у Варшаві 1578. Був організований на

зразок *трибуналу коронного*. Діяв у Луцьку (звідси й назва). Складався з 13 суддів (депутатів), що їх обирали на 1 рік з шляхти на воеводських сеймиках. Розглядав скарги на рішення і вирoki земських, городських і підкоморських судів на підставі Литовського статуту 1566 (див. *Литовські статуту*). Судочинство велося укр. мовою. На вимогу польс. шляхти і католицького духовництва Т. д. 1589 було приєднано до коронного трибуналу, який з того часу розглядав справи і укр. воеводств. З 1764 їх розглядав *трибунал люблінський*. Ліквідація Т. д. була одним із заходів, що їх здійснював польс. уряд для колонізації укр. земель.

Трибунал люблінський — найвищий апеляційний суд для Малої Польщі. Виділився 1764 як окремий суд з *трибуналу коронного*. Складався з 21 світського судді (депутата), що їх обирали на 1 рік з шляхти на сеймиках, і духовних суддів, обраних на *капітулах*. Засідав по черзі в Любліні й Львові, а після загарбання Галичини Австрією 1772 — лише в Любліні (звідси й назва). Розглядав скарги на рішення й вирoki земських, городських й підкоморських судів, а також судові справи — на підставі *Литовських статутів*. Був знаряддям соціального і нац. гноблення трудящих укр. земель, що входили до складу Польщі.

Трибуни народні, трибуни плебейські — у Стародавньому Римі в 1-й пол. 5 ст. до н. е. (з 494 до н. е.) — серед. 3 ст. н. е. найвищі виборні службові особи з плебеїв. Обиралися на плебейських зборах по *трибах* строком на рік у кількості 2—4 (або 5), а пізніше 10 чол. Спочатку обов'язком Т. н. був захист інтересів плебеїв проти сваволі *патрициїв*. Пізніше вони здобули право втручатися в дії всіх службових осіб, крім диктатора і цензора, право скликати плебейські збори, а з кінця 3 ст. до н. е. — *сенат*. Особа Т. н. вважалася священною і недоторканою. Т. н. відігравали важливу роль у боротьбі рим. рабовласницької демократії проти *олигархії*. Найвище піднесення демократичного руху в Римі (2-а пол. 2 ст. до н. е.) пов'язане з діяльністю нар. трибунів *Гракхів*. У період імперії Т. н. втратили значення.

Трибівум (лат. *trivium*, букв. — перехрестя трьох шляхів, від *tres* — три і *via* — шлях) — три гуманітарні науки: граматики, риторика й диалектика, що становили в середні віки перший і гол. цикл «семи вільних мистецтв» і вивчалися на артистичних (загальноосв. підготовчих) ф-тах унів-тів, у єзуїтських *колегіумах* тощо.

Триглатрон [від англ. *trigger* — пусковий пристрій і (електрон) — високовольтний розрядник (іонний прилад) з двома основними електродами (анодом, катодом) і одним допоміжним — керуючим (підпалюючим). В Т. (мал.) електр. розряд між осн. електродами збуджується під впливом керуючого (підпалюючого) імпульсу напруги, прикладеної до допоміжного електрода. Розрізняють Т. відкриті

(розряд відбувається у повітрі) та герметизовані (з електродами у скляній або керамічній оболонці, наповненій інертним газом). Т. застосовують гол. чин. у пристроях формування електр. імпульсів, призначених для модуляції високочастотних коливань у потужних генераторних лампах і *магнетронах*. Ін. назва Т. — триелектродний керований розрядник (див. також *Іскровий розрядник*). **Тригла**, морський пісень (*Trigla*) — рід риб род. триглових ряду *окунеподібних*. Довж. тіла до 60 см. Голова велика, три нижні промені грудного плавця вільні, розщеплені, служать для повзання по дну, а також виконують функції дотику і смаку. Тримається зграйками у прибережній зоні. Живиться безхребетними та дрібною рибою. Перест у весняно-літній період. Плодючість до 300 тис. ікринок. Статева зрілість настає у 3—4 роки. Т. поширені в морях теплих і помірних зон. В СРСР — 3 види, з них у УРСР (Чорне м.) — 2: *Т. звичайна*, або морський пісень (*T. lucerna*), *Т. с м у г а с т а* (*T. pinii*). Т. — об'єкт лову заради смачного м'яса.

Тригліф (грец. *τρίγυλον*, від *τρεῖς* — три і *γύφον* — вирізувати) — архіт. споруди частина фриза *доричного ордеру*, що імітує горіще балки.

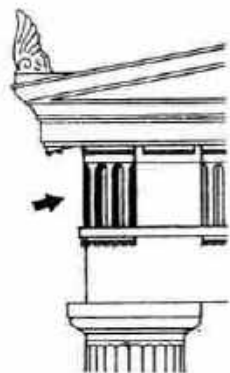
Триголовий м'яз, трицепс — м'яз, що починається трьома головками (звідси назва). Т. м. плеча має довгу, бокову і медіальну головки, які починаються від лопатки і задньої поверхні плечової кістки; з'єднуючись, переходять у *сухожилло*, який прикріплюється до ліктьової кістки. Розгинає верхню кінцівку в ліктьовому (з великою силою) та в плечовому (слабко) *суглобах*. Т. м. голінок міститься на задній 1/2 поверхні; складається з одноголового камбаловидного й двоголового *літкового м'яза*. Своєю масою визначає форму голінок. Т. м. згинає *стопу* в над'ятковоголітковому суглобі, при ходінні та бігу відштовхує ногу від землі.

Тригональна сингонія (лат. *trigonalis* — трикутний, від грец. *τρίγωνον* — трикутник) — кристалографічна сингонія, що об'єднує 5 видів *симетрії*. У кристалів Т. с. є одна вісь 3-го порядку, яка збігається з одиничним напрямком і кристалографічними константами $a=b=c$; $\alpha=\beta=\gamma \neq 90^\circ$ (див. *Сингонія*). Т. с. об'єднує такі види симетрії: 1) тригонально-пірамідальний, 2) ромбоєдричний, 3) тригонально-пірамідальний, 4) тригонально-трапецеєдричний, 5) тригонально-скеленоєдричний. Усі кристали Т. с. анізотропні (див. *Анізотропія*), одновісні. У Т. с. кристалізується бл. 11,5 % усіх вивчених *мінералів*, у т. ч. кварц, кальцит, корунд. Т. М. Алафенова.

Тригоні Михайло Миколайович [жовтень 1850, Севастополь — 5 (18).VII 1917, м. Балаклава, тепер міський район Севастополя] — революц. народник. Син генерала. Закінчив юрид. ф-т Новоросійського ун-ту в Одесі. В революц. русі з 1875, вів пропаганду серед

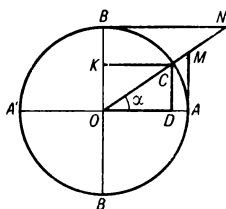

Тригла звичайна.

Тригліф.

ТРИГОНОМЕТРИЧНІ РІВНЯННЯ

Мал. 1 до статті Тригонометричні функції.

інтелігенції і офіцерства на Україні. З 1879 — член «Народної волі». Брав участь у підготовці замаху на Олександра II. В 1880 заснував в Одесі народницьку орг-цію. В лютому 1881 Т. заарештовано в Петербурзі. За «процесом 20-ти» над діячами «Народної волі» (1882) Т. засуджено до 20 років каторги, яку відбував в Олексіївському релігійно-шлісськебурзькій фортеці. В 1902 Т. заслано на Сахалін. З 1906 жив у Криму. Автор спогадів «Мой арест в 1881 году», «После Шлиссельбурга» (журн. «Былое», 1906, № 3, 9).

ТРИГОНОМЕТРИЧНІ РІВНЯННЯ — рівняння, що містять невідому величину під знаком тригонометричної функції. Т. р. є, напр., рівняння $\sin x + \lg x = 0$, $e^{\lg x} = 2$. За допомогою співвідношень між тригонометричними функціями Т. р. зводять до алгебраїчних рівнянь відносно якої-небудь з цих функцій. Обчислюючи її, знаходять корені Т. р., використовуючи обернені тригонометричні функції. Напр., рівняння $\sin x + \sin 2x + \sin 3x = 0$ можна звести до вигляду $\sin 2x \times (2\cos x + 1) = 0$, звідки $\sin 2x = 0$ або $\cos x = -\frac{1}{2}$; з першого

рівняння одержуємо $2x = \pi n$, $x = \pi n/2$, з другого — $x = 2\pi n \pm \arccos(-\frac{1}{2}) = 2\pi n \pm \frac{2\pi}{3}$, де n — будь-яке ціле число.

ТРИГОНОМЕТРИЧНІ РЯДИ

ряди вигляду $a_0 + \sum_{n=1}^{\infty} (a_n \cos nx + b_n \sin nx)$, де $a_0, a_1, \dots, b_1, \dots$ — дійсні або комплексні числа. Див. Фур'є ряди.

ТРИГОНОМЕТРИЧНІ ФУНКЦІЇ

— функції, аргументами яких є кути або дуги; один з найважливіших класів елементарних функцій. Т. ф. вивчають у тригонометрії. Для довільного аргумента α Т. ф. звичайно визначають за допомогою кола з двома взаємно перпендикулярними діаметрами AA' і BB' (мал. 1). Коли кут α утворений обертанням радіуса OC навколо точки O від початкового положення OA , то відношення довжини ортогональної проекції OC на діаметр BB' до радіуса кола наз. синусом кута α , а на діаметр AA' — косинусом кута α : $\sin \alpha = OK/OA$, $\cos \alpha = OD/OA$. Відношення довжини відрізка AM до радіуса кола наз. тангенсом кута α ($\operatorname{tg} \alpha$), BN — котангенсом кута α ($\operatorname{ctg} \alpha$), OM — секансом кута α ($\sec \alpha$) і ON — косекансом кута α ($\operatorname{cosec} \alpha$). Для гострого кута Т. ф. визначають ще й відношеннями сторін прямокутного трикутника ABC (мал. 2): $\sin \alpha = AC/AB$; $\cos \alpha = BC/AB$; $\operatorname{tg} \alpha = AC/BC$; $\operatorname{ctg} \alpha = BC/AC$; $\sec \alpha = AB/BC$; $\operatorname{cosec} \alpha = AB/AC$. Тангенс, котангенс, секанс і косеканс довільного кута α можна виразити через синус і косинус цього кута: $\operatorname{tg} \alpha = \sin \alpha / \cos \alpha$; $\operatorname{ctg} \alpha = \cos \alpha / \sin \alpha$; $\sec \alpha = 1 / \cos \alpha$; $\operatorname{cosec} \alpha = 1 / \sin \alpha$. Знаки Т. ф. визначаються тим, в якому квадранті площини міститься кінець рухомого радіуса, що визначає відповідний кут (мал. 3). Використання радіанного вимірювання кутів дає змогу запровадити Т. ф. числового аргумента. За Т. ф. числа x беруть відповідну Т. ф. кута, що містить x радіанів. Це дає змогу розглядати Т. ф. на числовій осі. Всі Т. ф. є періодичними функціями. З графіків Т. ф. (мал. 4) видно, що $\sin x$ і $\cos x$ за модулем не перевищують одиниці, $\operatorname{tg} x$ і $\operatorname{ctg} x$ можуть набувати будь-яких дійсних значень, $\sec x$ і $\operatorname{cosec} x$ за модулем не менші, ніж одиниця. Функції $\cos x$ і $\sec x$ є парними, решта — непарними функціями (див. Парні і непарні функції). Співвідношення між Т. ф. (табл.) дають змогу обчислювати одні Т. ф., використовуючи значення інших, зводити Т. ф. великого аргумента до Т. ф. меншого аргумента тощо. Напр., за допомогою періодичності і формул зведення можна Т. ф. будь-якого аргумента звести до Т. ф. аргумента x , що задовольняє співвідношення $0 \leq x \leq \pi/4$. Всі Т. ф. допускають розкладання у степеневі ряди, які дозволяють означити Т. ф. комплексного аргумента. Існують формули, що пов'язують такі Т. ф. з показниковою функцією та з гіперболічними

ми функціями. Вони дають змогу одержати ряд цікавих результатів. Напр., синус і косинус комплексного аргумента може набувати дійсного значення, за модулем більшого одиниці:

$$\sin(\pi/2 + 3i) = \frac{e^3 + e^{-3}}{2} \approx 10,07.$$

Т. ф. комплексного аргумента є аналітичними функціями. Див. також Обернені тригонометричні функції.

Лит.: Шабат Б. В. Введение в комплексный анализ. М., 1976; Цыпкин А. Г. Справочник по математике. М., 1979.

ТРИГОНОМЕТРИЯ (від грец. τριγωνον — трикутник і μετρεω — вимірюю) — розділ математики, в якому вивчають тригонометричні функції та їх застосування. Розрізняють прямолінійну (плоску) Т. і сферичну тригонометрію. Прямолінійну Т. застосовують переважно для розв'язування геом. задач. Для цього виводять спец. формули, осн. з яких є формули косинусів, синусів і тангенсів (див. Косинусів теорема, Синусів теорема, Тангенсів теорема). Для обчислювання площі трикутника, крім геом. формул, застосовують ще й формули

$$S = \frac{ab \sin C}{2} = \frac{a^2 \sin B \sin C}{2 \sin A} = p^2 \operatorname{tg} \frac{A}{2} \operatorname{tg} \frac{B}{2} \operatorname{tg} \frac{C}{2}.$$

де a, b і c — сторони трикутника, A, B, C — протилежні їм кути, $p = (a + b + c)/2$. Для обчислювання кутів трикутника можна застосовувати формули виду

$$\operatorname{tg} \frac{A}{2} = \sqrt{\frac{(p-b)(p-c)}{p(p-a)}}.$$

Виникнення Т. пов'язане з потребами астрономії, землевимірювання та буд. справи. Перші методи знаходження параметрів трикутника розвинули давньогрец. вчені за кілька століть до н. е. У розвиток Т. значний внесок зробили араб. вчені аль-Баттані (2-а пол. 9 — поч. 10 ст.), Абу-ль-Вефа і Насірєддін Тусі (13 ст.), інд. вчений Бхаскара (12 ст.), Регіомонтан, М. Коперник, Т. Браге, Ф. Вієт, Й. Кеплер. Сучас. вигляду Т. набула у працях Л. Ейлера. Лит.: Новосілов С. Й. Тригонометрія. К., 1961; Цыпкин А. Г. Справочник по математике. М., 1979.

О. Т. Хапро.

ТРИГРАНКА, дрейсена (Dreissena, синонім Dreissensia) — рід двостулкових молюсків. Раковина до 50 мм завдовжки, тригранна (звідки й назва). 7 видів, поширених у прісноводних і солонуватих водних водоймах Європи і Зх. Казахстану. Всі ці види зустрічаються в СРСР, у т. ч. на Україні (бас. Чорного і Азовського морів) — 2 види: Т. річковая, або мінлива (D. polymorpha), і Т. бузька (D. bugensis, синонім D. rostriformis). Т. — прикріплені організми, часто утворюють великі скупчення. Роздільностатеві. Розвиток з вільноплаваючою личинкою — велігером. Оселюючись у водопроводах, Т. може порушувати їхню нормальну роботу. Для боротьби з обростан-

Співвідношення між тригонометричними функціями

Формули зв'язку	$\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha = 1;$ $\operatorname{tg} \alpha \cdot \operatorname{ctg} \alpha = 1;$ $\sec^2 \alpha = 1 + \operatorname{tg}^2 \alpha;$ $\operatorname{cosec}^2 \alpha = 1 + \operatorname{ctg}^2 \alpha.$
Формули зведення*	$\sin(\alpha + \pi) = \pm \sin \alpha;$ $\cos(\alpha + \pi) = \pm \cos \alpha;$ $\operatorname{tg}(\alpha + \pi) = \operatorname{tg} \alpha;$ $\sin\left[\alpha + (2k+1)\frac{\pi}{2}\right] = \pm \cos \alpha;$ $\cos\left[\alpha + (2k+1)\frac{\pi}{2}\right] = \pm \sin \alpha;$ $\operatorname{tg}\left[\alpha + (2k+1)\frac{\pi}{2}\right] = \operatorname{ctg} \alpha.$
Формули подавання	$\sin(\alpha_1 \pm \alpha_2) = \sin \alpha_1 \cos \alpha_2 \pm \cos \alpha_1 \sin \alpha_2;$ $\cos(\alpha_1 \pm \alpha_2) = \cos \alpha_1 \cos \alpha_2 \mp \sin \alpha_1 \sin \alpha_2;$ $\operatorname{tg}(\alpha_1 \pm \alpha_2) = (\operatorname{tg} \alpha_1 \pm \operatorname{tg} \alpha_2) / (1 \mp \operatorname{tg} \alpha_1 \operatorname{tg} \alpha_2)$
Формули перетворення суми на добуток	$\sin \alpha_1 \pm \sin \alpha_2 = 2 \sin \frac{\alpha_1 \pm \alpha_2}{2} \cos \frac{\alpha_1 \mp \alpha_2}{2};$ $\cos \alpha_1 + \cos \alpha_2 = 2 \cos \frac{\alpha_1 + \alpha_2}{2} \cos \frac{\alpha_1 - \alpha_2}{2};$ $\cos \alpha_1 - \cos \alpha_2 = 2 \sin \frac{\alpha_1 + \alpha_2}{2} \sin \frac{\alpha_2 - \alpha_1}{2};$ $\operatorname{tg} \alpha_1 \pm \operatorname{tg} \alpha_2 = \frac{\sin(\alpha_1 \pm \alpha_2)}{\cos \alpha_1 \cos \alpha_2}$
Формули перетворення добутка на суму	$\sin m\alpha \cos n\alpha = \frac{\sin(m+n)\alpha + \sin(m-n)\alpha}{2};$ $\sin m\alpha \sin n\alpha = \frac{\cos(m-n)\alpha - \cos(m+n)\alpha}{2};$ $\cos m\alpha \cos n\alpha = \frac{\cos(m-n)\alpha + \cos(m+n)\alpha}{2}$

* n і k — будь-які цілі числа.

нями Т. застосовують механіч., хіміч., біологіч. та електрич. засоби. У викопному стані Т. (бл. 20 видів) відомі з крейдового періоду. Іл. с. 344. А. Л. **Путь-ТРИДАКНА** (*Tridacna*) — рід двостулкових молосків. Найбільші серед двостулкових молосків: довж. тіла до 1 м, у Т. велетенської (*T. gigas*) — до 1,4 м, маса понад 200 кг. Стулки раковини однакові, радіально ребристі, товсті, без перламутрового шару. 6 видів, поширених в тропічних зонах Індійського і Тихого океанів, у Китайському і Червоному морях. Живуть у прибережних зонах, серед коралових рифів тощо. Використовуються місцевими жителями як будівельний матеріал та для виготовлення різних предметів побуту. У викопному стані Т. відомі починаючи з еоцену. Іл. с. 344. А. Л. **Путь-ТРИДИМІТ** (від грец. *τρίδιμος* — потрійний) — мінерал класу *силікатів*. SiO_2 . Розрізняють Т. низькотемпературний — ромбічний та високотемпературний — гексагональної сингонії. Густ. 2,31. Твердість 6,75. Колір білий, сіруватобілий, іноді безбарвний. Блиск скляний. Рідкісний. У Рад. Союзі відомий в РРФСР (п-ів Камчатка), в Грузії, Вірменії, на Україні (Закарпаття); за рубежом — у Мексиці, США. Використовують при виготовленні *динасу*. Т. виявлено у *метеоритах* і породах Місяця.

ТРИДЦАТИЛІТНЯ ВІЙНА 1618—48 — перша загальноєвропейська війна між країнами габсбурзького блоку (ісп. та австр. *Габсбурги*, підтримані католицькими князями Німеччини, папством і *Річчю Посполитою*) та антигабсбурзькою коаліцією (Франція, Швеція, Данія, Голландія, Росія, деякою мірою Англія, що спиралася на ній. протестантських князів та антигабсбурзький рух у Чехії, Трансильванії, Італії). Була зумовлена намаганням Габсбургів, які очолювали загальноєвроп. реакцію, встановити своє панування в Європі. Нім. протестантські князі, які прагнули відстояти свою самостійність, створили 1608 Протестантську унію, яку підтримали Франція, Англія та ін. Її протистояв союз нім. католицьких князів (*Католицька ліга* 1609), який підтримали папство та Іспанія. В 1617—18 Габсбурги почали наступ на привілеї Чехії, що зберігала деяку незалежність у складі Габсбурзької монархії. Це викликало в Чехії повстання 1618—20, яке стало першим чесько-пальфавським періодом (1618—23) Т. в. Розгром чеської армії 1620 біля *Білої Гори* і підкорення Чехії Габсбургом привели до посилення їхніх позицій. У 1625 у війну проти Габсбургів вступила протестантська Данія. Почався другий — датський період (1625—29) Т. в. Незважаючи на підтримку Данії з боку Франції, Англії, Швеції та широкого сел. руху у Верхній Австрії, Чехії та ін. землях, імперським військам, очоленим А. В. *Валленштейном*, та військам Католицької ліги на чолі з Й. Ц. *Тілі* вдалося завдати поразки Данії. За Любечким договором 1629 вона погоджу-

валася на відновлення довоєнного становища і вихід з війни. Вступом у війну проти Габсбургів Швеції 1630 почався швед. період (1630—35) Т. в. Швед. війська здобули перемогу біля Лейпцига (1631), Лютцена (1632) та ін. Цьому сприяла рос.-польс. війна (1632—34; див. *Російсько-польські війни 17 століття*), яка сковувала сили Польщі. Після укладення *Полянського миру 1634* між Росією і Польщею становище швед. армії ускладнилося. Поразка Швеції 1634 біля Нердлінгена (Пд. Німеччина), укладення миру між протестантськими князями і нім. імператором примусили вступити у війну Франції. У франко-швед. період (1635—48) Т. в. до Франції і Швеції приєдналися Голландія, Мантуя, Савоя і Венеція. Під час воєнних дій виявилася перевага франко-швед. коаліції (перемоги біля Брейтенфельда 1642, Рокруа 1643, Янкова 1645 тощо). На боці антигабсбурзької коаліції у франц. війську боролися бл. 2500 укр. козаків на чолі з Б. Хмельницьким, І. Сірком і Солтенком. За домовленістю між Б. Хмельницьким і франц. послом Польщі воєни 1645 прибули до Франції (морем з Гданська до Кале). Укр. козаки діяли як самостійна частина, зберігаючи свою військ. орг-цію. Т. в. закінчилася *Вестфальським миром 1648*, який поклав кінець спробам австро-ісп. Габсбургів встановити гегемонію в Європі, сприяв перетворенню Франції і Росії на наймогутніші країни Європи і закріпив на тривалий час політ. роздробленість Німеччини.

Лит.: Поршнев Б. Ф. Франция, Английская революция и европейская политика в середине XVII в. М., 1970; Поршнев Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в неё Швеция и Московского государства. М., 1976.

ТРИДЦАТИТИСЯЧНИКИ — першові промислові робітники, працівники парт., держ. і н.-д. установ та навчальних закладів, яких відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому зміцненню колгоспів керівними кадрами» від 25.III 1955 було направлено для керівної госп. і парт. роботи в економічно слабких і відстаючих колгоспах. На заклик партії добровільно поїхали працювати на село 32 072 чол., які мали великий досвід організаційно-парт. і госп. роботи. З них тільки на Україні було обрано головами і заст. голів колгоспів 4107 чол. Багато Т. стало талановитими колгоспними керівниками, які зробили гідний внесок у справу організаційно-госп. зміцнення колгоспів, у піднесення рівня с.-г. виробництва та дальшого зміцнення союзу робітн. класу з колг. селянством. Т. розвивали кращі традиції *двадцятип'яти-тисячників*.

ТРИЗВУК — основний тип *акорду*, що утворюється з трьох різномірних звуків, які можуть бути розміщені по *терціях*.

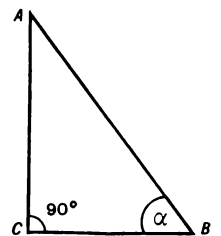
ТРИЗНА Йосиф (р. н. невід. — п. 1655 або 1656) — укр. церковний діяч, письменник. Походив із зх.-укр. шляхти. Виховувався в Києво-Печерській лаврі. В 1640—

47 — ігумен Віленського святодухівського монастиря, з 1647 — архимандрит Києво-Печерської лаври. Брав участь у виправленні й редагуванні «*Києво-Печерського патерика*». Автор ряду творів реліг. змісту.

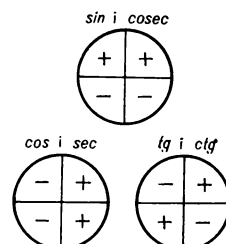
ТРИЗНА — у давніх слов'ян до 10 ст. заключна частина поховального обряду. Складалася з жертвопринесення, військ. ігор і бенкету на честь померлого; із запровадженням християнства набула значення поховальних *поминок*. Існувала також в ін. народів.

ТРИЗУБЕЦЬ (*Triglochin*) — рід рослин родини тризубцевих. Багаторічні кореневищні трави. Листки прикореневі, вузьколінійні або шиловидні. Квітки двостатеві, непоказні, в колосовидному суцвітті. Відомо 13 видів, пошир. майже по всій земній кулі (в Австралії — 7). В СРСР, в т. ч. УРСР, два види: Т. болотний (*T. palustre*) і Т. морський (*T. maritima*). Ростуть на вологих луках, мокрих солончаках, болотах, по берегах водойм тощо. Добре поїдаються тваринами, проте у великих кількостях можуть викликати отруєння. Насіння використовують як корм для свійських птахів. Попіл Т. мор. містить соду, іноді використовують-ся при варінні мила. Іл. с. 344.

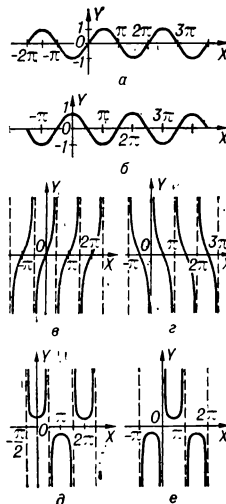
ТРИКАРБОНОВИХ КИСЛОТ ЦИКЛ, цикл Кребса, цитратний цикл, шлях окислювальних зворотних ферментативних перетворень деяких *карбонів кислот*, що утворюються як проміжні продукти при розщепленні молекул білків, жирів та вуглеводів в тканинах усіх організмів. До осн. субстратів Т. к. ц. належать к-ти: лимонна, цис-аконітова, ізолимонна, шавлевоянтарна — трикарбонів к-ти, а також кетоглутарова, янтарна, фумарова, яблучна й шавлевооцтова — дикарбонів к-ти. Ферменти реакцій Т. к. ц. локалізовані гол. чин. в *мітохондріях* клітин. Т. к. ц. відкрив 1937 Г. Кребс. Першим етапом Т. к. ц. є реакція конденсації активованої оцтової (ацетилкоферменту А) і шавлевооцтової кислот з утворенням лимонної кислоти, яка в серії ін. наступних восьми реакцій знову перетворюється на шавлевооцтову кислоту з виділенням 2 молекул вуглекислого газу та 4 пар атомів водню. Новоутворена шавлевооцтова кислота реагує з наступною молекулою оцтової кислоти, і цикл знову повторюється. Утворений вуглекислий газ виділяється в навколишнє середовище, а водень, за участю ферментів системи *окислювального фосфорилування*, реагує з киснем і утворює воду з одночасним виділенням енергії, яка нагромаджується у вигляді хім. зв'язків в аденосинтрифосфорній кислоті (див. *Аденосинтрифосфорні кислоти*). або використовується в біосинтез. процесах. Т. к. ц. — один з осн. механізмів *тканинного дихання*. Крім того, зворотність реакцій циклу (за винятком реакції перетворення α -кетоглутарової кислоти на янтарну) забезпечує взаємперетворення вуглеводів, ліпідів та деяких амінокислот в тканинах організму. Гальмування пе-

Мал. 2 до статті Тригонометричні функції.

Мал. 3. Знаки тригонометричних функцій.

Мал. 4. Графіки тригонометричних функцій: а — синуса; б — косинуса; в — тангенса; г — котангенса; д — секанса; е — косеканса.

ТРИКЛІННА СИНГОНІЯ

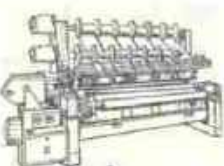
Тригранка річкова.

Тридакна желтеїська.

Тризубець болотний:
1 — загальний вигляд
рослини;
2 — квітка;
3 — плід.

Плоска подовжно-в'язальна (основно-в'язальна) трикотажна машина «Кокетт» (НДР).

ребігу реакцій Т. к. ц. викликає порушення вуглеводно-жирового, енергетичного та азотного обміну. Це в першу чергу проявляється в значному підвищенні концентрації т. з. *ацетонових тіл* (ацетон, β-оксимасляна та β-кетомасляна кислоти) в крові, сечі, молоці та в ін. біол. рідинах, тобто у виникненні *кетозів*, *кетоацидозу*. Причиною гальмування реакцій Т. к. ц. можуть бути: отруєння аміаком, захворювання діабетом, дефіцит вуглеводів та надмірна кількість білків або масляних кислот в раціоні, *ацидоз* та ін. Активуються Т. к. ц. введенням в організм проміжних кислот циклу, деяких вітамінів та мінеральних солей.

Д. О. Мельничук.

ТРИКЛІННА СИНГОНІЯ [від грец. *tríce* — три і *klínō* — нахил(ся)] — кристалографічна сингонія, що об'єднує види *симетрії* нижчого порядку. Включає моноєдричний (характеризується відсутністю елементів симетрії) і пінакоїдальний (має центр *інверсії*) види симетрії. Кристалографічні константи Т. с. $a \neq b \neq c$; $\alpha \neq \beta \neq \gamma \neq 90^\circ$ (див. *Сингонія*). Кристали Т. с. анізотропні (див. *Анізотропія*), двовісні. В Т. с. кристалізується бл. 6,5 % вивчених *мінералів*, у т. ч. альбіт, олігоклаз, листен тощо.

Т. М. Агафонов.

ТРИКО (франц. *tricot*) — 1) Вовняна або бавовняна тканина саржового чи дрібновізерунчастого *переплетення ниток*. На поверхні Т. є виразний малюнок у вигляді невеличких рубчиків, смужок, кліток тощо. 3 Т. шиють переважно костюми. 2) Одне з головних основов'язаних *переплетень трикотажних*. 3) Спортивний або театральний одяг з *трикотажу*, який щільно облягає тіло.

ТРИКОТАЖ (франц. *tricotage*, від *tricot* — в'язати) — полотно і вироб, що їх виготовляють в'язанням на *трикотажних машинах*. Сировиною для Т. є бавовняна і вовняна *пряжа*, хімічні та натуральні *нитки*. Структура Т. зумовлюється типом *переплетення трикотажного*, лівійною густиною (товщиною) нитки або пряжі, густиною або кількістю петель на одиницю довжини в напрямі петельного рядка і петельного стовпчика, будовою поверхні, видом опорядження тощо. На відміну від ін. текстильних виробів Т. може розтягуватись в усіх напрямках через здатність петель змінювати форму і розміри. Розрізняють Т.: поперечно-в'язаний (кулірний) і подовжно-в'язаний (основно-в'язаний); одинарний і подвійний; сировий, вибілений, гладкофарбований і строкатов'язаний. Основні властивості Т.: розтяжність, пружність, еластичність, міцність на розрив, стійкість щодо стирання, розпукальність, закручуваність з країв, гігроскопічність, паро-, водо- і повітропроникність, здатність нагромаджувати електростатичні заряди. Т. використовують при виготовленні одягу, штучного хутра, панчішно-шкарпеткових і гардинно-тюлевих виробів, мережива, фільтрів тощо. Див. також *Трикотажне виробництво*.

Ф. А. Мойсєнко.

ТРИКОТАЖНА МАШИНА, в'язальна машина — машина для виготовлення (в'язання) *трикотажу*. Осн. робочі частини Т. м.: петлетвірний, або в'язальний, механізм (голочниця з голками, нитководі та ін. елементи); механізм живлення, що забезпечує прикладання нитки на голки певний її натяг, і відтяжний механізм, яким готовий трикотаж відводять з постійним натягом від голочниць. Т. м. (мал.) розрізняють: за способом в'язання — поперечно-в'язальні (кулірні) і подовжно-в'язальні (основно-в'язальні); за формою голочниць — плоскі і круглі; за кількістю голочниць — однофонтурні (з однією голочницею) і двофонтурні; за конструкцією голок — з крючковими, язичковими і складеними голками. Є Т. м.: напівавтоматичні й автоматичні; для вироб. трикотажного полотна і для створення трикотажних виробів (див. *Панчіжна машина*). Клас Т. м. визначається кількістю голок на одиницю довжини голочниць. Чим вищий клас Т. м., тим товше вона виробляє полотно. Т. м., що їх виготовляють в СРСР, належать до машин від 3-го до 30-го класу. Продуктивність таких Т. м. досягає 3 млн. і більше петель за хвилину. Дальший розвиток Т. м. пов'язаний з підвищенням їхнього класу, збільшенням кількості петлетвірних механізмів, з автоматизацією процесу в'язання. Крім пром. Т. м., випускають побутові ручні в'язальні машини.

Ф. А. Мойсєнко.

ТРИКОТАЖНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь *текстильної промисловості*, підприємства якої виготовляють в'язні вироб. Осн. продукція: білизняний та верхній трикотаж, панчішно-шкарпеткові та рукавичні вироб., головні убори, трикотажне полотно, включаючи технічне, штучне хутро на трикотажній основі, вироб. технічного та мед. призначення тощо. Вироби трикотажу почало розвиватися у Франції. Великобританії та Німеччині в кін. 18 — на поч. 19 ст. В Росії трикотажне вироб. виникло наприкінці 19 ст. В Рад. Союзі Т. п. фактично створено заво. В довоєнні п'ятирічки було збудовано ряд потужних трикотажних підприємств у Москві, Баку, Ленінграді, Києві, Новосибірську, Тбілісі, Коканді; в післявоєнні роки — придільно-трикотажні комбінати в Курську, Півську, Огрі.

Виробництво трикотажної продукції в СРСР

	1940		1982	
	срр	у.т.р	срр	у.т.р
Панчішно-шкарпеткові вироб., млн. пар	489	79	1781	369
Білизняний трикотаж, млн. шт.	127	30	1152	219
Верхній трикотаж, млн. шт.	59	12	460	75

Астрахані, Ф-ки по вироб. трикотажного полотна у Великих Луках, Горлізці, білизняного трикотажу в Смоленську, Орську, Мукачєвому, Рибниці, Анджані, Джезказгані, Бірбіджані, панчішно-шкарпеткових виробів у Бресті, Караганді, Черемхові тощо. Осн. принципи розміщення Т. п. — макс. наближення підприємств до районів споживання її продукції. Пром. вироб. трикотажної продукції організовано в усіх союзних республіках. На Україні найбільші підприємства Т. п. — *Київська базова експериментальна трикотажна фабрика «Киянка»*, *Київське виробнє трикотажне об'єднання імені Р. Люксембург*, *Донецька*, *Ворошиловградська*, *Одеська імені Н. К. Крупської*, *Миколаївська трикотажні Ф-ки*, *Харківська*, *Житомирська*, *Чернівецька*, *Львівська*, *Червоноградська (Львів. обл.) панчішні Ф-ки*. В Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено нарощувати випуск високоякісних товарів, які мають підвищений попит, зокрема різних видів білизняного й верхнього трикотажу, панчішно-шкарпеткових виробів. Наукові проблеми розвитку Т. п., зокрема на Україні, розробляють Укр. н.-д. ін-т по переробці штучних і синтетичних волокон у Києві, *Київський технологічний інститут легкої промисловості* та ін.

Ф. А. Мойсєнко.

ТРИКОТАЖНЕ ВИРОБНИЦТВО — виробництво, пов'язане з виготовленням *трикотажу* — полотна і виробів. Починається з підготовки сировини до осн. процесу Т. в. — в'язання. Полягає ця підготовка у перемотуванні ниток на *мотальних машинах* у бобіни або намотуванні їх на снувальних машинах (див. *Снування*) з великої кількості мотальних паковок (бобін, котушок) на спільну паковку — снувальний валик. Пом'якшують нитки спец. обробкою, нап. парафіном. Вироби трикотажу складається з власне в'язання, опорядження і розкрясування полотна, створення з нього виробів, сортування, маркування й упакування їх. Спочатку, використовуючи різні види *переплетення трикотажного*, на *трикотажних машинах* одержують сирове (нефарбоване) полотно. Далі його опоряджують: фарбують, віджимають, сушать, стабілізують (надають стійкої форми, фіксують петлі в процесі теплової обробки), піддають *ворсуванню* (пачісне полотно), стрижуть (полотно типу «велюр») тощо. Розкрояють полотно пересувними або стаціонарними *закрійними машинами*, виокреслюють деталі зшивають на спеціалізованих *шивальних машинах* і автоматах (розкрійний спосіб). Готові вироби сортують за якістю, маркують і упаковують. Розкрійним способом виготовляють білизняні (бл. 90 %) і верхні (бл. 50 %) вироб. рукавички. Трикотажні вироби створюють також напіварегулярним і регулярним способами. Напіварегулярним способом в'яжуть купон, ширина якого така сама, як і ширина

виробу, а нижній край не потребує швейної обробки. Таким способом виготовляють переважно верхній трикотаж. Регулярний спосіб полягає в одержанні деталей виробу або всього виробу на трикотажній машині. Цей спосіб найекономічніший, майже без швейних операцій. Його використовують у виробн. панчішно-шкарпеткових виробів (98 %), рукавичок, частково — трикотажу верхнього і білизняного. Див. також *Текстильна промисловість, Трикотажна промисловість*.

Лит.: Шалов И. И. Проектирование трикотажного производства. М., 1977. Ф. А. Мойсеев.

ТРИКУТНИК — сузір'я Пів. півкуль неба. Найяскравіші зорі 3,0 і 3,4 візуальної зоряної величини. Видно на всій території СРСР нітку, восени і взимку (найкраще в жовтні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ТРИКУТНИК прямокутний — *многокутник* з трьома сторонами. За довжиною сторін Т. бувають: *різностороннім* (мал., 1), коли сторони різної довжини, *рівнобедреним* (мал., 2), коли дві сторони рівні, а третя — дорівнює їм, та *рівностороннім*, або *правильним* (мал., 3), коли всі три сторони рівні; за величиною кутів — *гострокутним*, коли всі кути гострі, *прямокутним* (мал., 4), коли є прямий кут, і *тупокутним* (мал., 5), коли є тупий кут. Сума всіх кутів прямокутного Т. дорівнює 180° у *евклідовій геометрії*, менша за 180° і непостійна — в *Лобачевської геометрії* і в межах між 180° і 540° — в *рімановій геометрії*. В *евклідовій геометрії* площа Т. дорівнює $ah/2$, де a — будь-яка сторона Т., h — висота, опущена на цю сторону (мал., 6). Прямокутний Т. вивчають у *прямокутній тригонометрії*; т. з. сферичний Т. — у *сферичній геометрії* і *сферичній тригонометрії*.

ТРИЛЕМА (від грец. *treis* — три і *lemma* — логічний засновок) — 1) *Судження*, в якому предметові приписують три ознаки, що виключають одна одну. Напр.: «Даний кут або гострий, або прямий, або тупий». 2) Особливий випадок умовно-розділювального *силоз'язу*, коли умовний засновок передбачає залежність від основи не одного, а трьох висновків, які виключають один одного. Напр.: «Даний кут або гострий, або прямий, або тупий; відомо, що даний кут не гострий і не прямий; отже даний кут тупий».

ТРИЛОБИТИ (Trilobita) — клас викопних морських зябродихаючих *членистоногих* тварин. Тіло (довж. від 3 мм до 75 см) було вкрито панциром, який двома подовжніми борозенками був розчленований на три доплати (звідки й назва: від грец. *tri* — три, *lobos* — трилопатевий). У примітивних Т. тіло складалося з голови, злітлі покриви якої утворювали головний щит, і поділеного на сегменти тулуба, вкритого спинним щитом. У переважної більшості Т. кілька задніх сегментів тулуба зливалися між собою, утворюючи хвостовий щит. На верхній стороні головного

щита містилася пара складних *фасеткових очей*; на нижньому боці, перед ротовим отвором — пара вусиків (*антенул*); позаду рота — 4 пари кінцівок голови, цілком подібних до тулубових кінцівок. Всі кінцівки тіла, за винятком антенул, двоілічасті. Описано бл. 1300 родів і понад 10 тис. видів Т. Більшість Т. — донні тварини. Виникли в протерозой і повністю вимерли в кінці палеозою. Походять від примітивних полімерних *кільчастих черв'яків* з класу *багатощетинкових*.

О. П. Маркевич.
ТРИЛОГІЯ (грец. *tri* — три, *logos* — слово, розповідь) — три романи, повісті чи п'єси або три муз. твори, що є самостійними закінченими творами і водночас об'єднані в одне ціле спільним ідейним задумом, сюжетом, героями. Зразки Т.: «Ходина по муках» («Сестри», «Вісімнадцятий рік», «Похмурий ранок») О. М. Толстого; «Пропороноски» («Альпі», «Голубий Дунай», «Злата Прага») О. Гончара.

ТРИЛЬЙОН (франц. trillion), тисяча мільярдів — число, яке в *десятичній системі числення* зображають одиницею з 12 нулями, тобто 10^{12} . У деяких країнах Т. наз. число 10^{18} .

ТРИМАРАН [від лат. tres, грец. *treis* — три і (*kata*) *maran*] — 1) Вузьке парусне судно з одним основним корпусом і двома допоміжними корпусами-поплавками, закріпленими на деякій віддалі від його бортів для підвищення *остійливості* судна. 2) Трикорпусне судно, корпуси якого міцно з'єднані між собою у верхній частині. 3) Моторний катер, корпус якого має явно виражені обидва з трьох *кільців* (мал.).

ТРИМЕР (англ. trimmer, від trim — упорядковувати, врівноважувати) — 1) Електричний *конденсатор* невеликої змінної *ємності*, застосовуваний гол. чин. при настроюванні *коливальних контурів* у радіоапаратурі. 2) Невелика додаткова поверхня на електронних (рухомих частинах *крила*) і кермах літака, яка полегшує керування ним. 3) Пересувна навантажувальна машина (кидальний конвеєр), під час дії якої переміщувані вантаж (грунт, зерно або ін. сипкий матеріал) відкидається вбік на 10—15 м. Використовується для переміщення ґрунту у відвал, створення дамб, заповнювання трюмів судна тощо. 3) Верстат з кількома дисковими пилками для поперечного розпилювання пиломатеріалів, гол. чин. дощок і рейок.

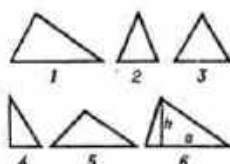
ТРИМІСТР [лат. trime(n)stris — тримісячний, від tres — три й mensis — місяць] — частина навч. року з навч. закладах деяких зарубіжних країн (у Великобританії, частково в США). Тривалість кожного Т. — 10—12 тижнів. У вузах і серед. спец. навч. закладах СРСР навч. рік поділяється на *семестри*.

ТРИНАДЦЯТА КОНФЕРЕНЦІЯ РКП(б). Відбулася 16—18.I 1924 в Москві. В роботі конференції брали участь 128 делегатів з ухвальним і 222 — з дорадчим голосом. Порядок денний: 1) Черго-

ві завдання екон. політики; 2) Питання парт. будівництва; 3) Міжнародне становище. Конференція прийняла також резолюцію про підсумки дискусії і про дрібнобурж. ухил у партії та привітання газ. «Правда». Проходила в умовах гострої дискусії, нав'язаної партії троцькістами (див. *Троцькізм*). На конференції опозиціонери виступили в усіх осн. питаннях проти політики партії. Конференція розглянула проблеми подолання кризи збуту пром. товарів через т. з. ножиці — значну різницю ціни на пром. і с.-г. продукцію. З цією метою в резолюції «Про чергові завдання економічної політики» було намічено заходи по дальшому розвитку нар. г-ва на базі *нової економічної політики*: здійснення грошової реформи, зниження накладних витратів у торгівлі й ціни на пром. товари, підвищення ціни на продукти землеробства, підвищення тех. рівня с. г., надання селянам, насамперед бідноті, дешевого кредиту, розширення внутр. і зовн. торгівлі, зміцнення фінансів, поліпшення планування тощо. Конференція підбила підсумки дискусії й завдала нищівного удару опозиції, яка намагалася збити партію з лівніського шляху, ослабити парт. апарат, підірвати *єдність партії*. Конференція кваліфікувала опозицію як спробу ревізії більшовизму, «прямий відхід від лівнізму» та «явно виражений дрібнобуржуазний ухил». Конференція схвалила резолюцію «Про парт. будівництво», в якій зосереджувалась увага на дальшому зміцненні єдності партії, поліпшенні роботи парт. органів, посиленні зв'язків з масами і ширшому залученні їх до активної участі в госп. і культурно-політ. будівництві. Особлива увага зверталась на збільшення в партії пролет. ядра. Конференція запропонувала ЦК опублікувати п. 7 прийнятої *Десятим з'їздом РКП(б)* за пропозицією В. І. Леніна резолюції «Про єдність партії», який надавав ЦК і ЦКК право переводити з членів у кандидати і навіть виключати з партії будь-якого члена ЦК за допущення фракційності. Ці рішення відіграли важливу роль у зміцненні партії й проведенні в життя її ген. лінії.

Лит.: КПРС в резолюціях і рішених з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972. М. В. Черненко.

ТРИНАДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 15—22.I 1935 в Києві. В роботі з'їзду брав участь 1251 делегат, з них 1005 — з ухвальним голосом. Порядок денний: 1) Звіт Уряду УРСР; 2) Доповідь Наркомзему УРСР про збереження і розвиток тваринництва; 3) Доповідь про госп., культурне і рад. будівництво в Київ. області; 4) Про зміни в Конституції УРСР; 5) Вибори представників від УРСР до Ради Національностей ЦВК СРСР; 6) Вибори ЦВК УРСР. З'їзд повністю схвалив діяльність Уряду УРСР, затвердив план розвитку

Різні види прямокутних трикутників.

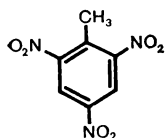

2
Трилобіти:
1 — Cheirurus queenstedtii (вигляд із спинної сторони);
2 — Triarthrus becki (вигляд з черевної сторони).

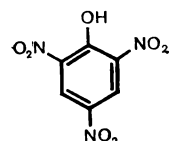

Моторний катер-тримаран.

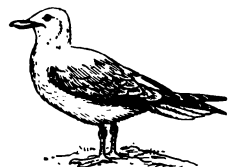
ТРИНАДЦЯТИЙ З'їзд КП(б) УКРАЇНИ

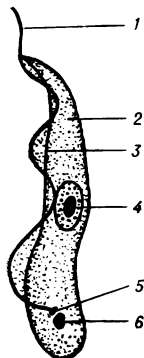
Тринітротолуол.

Тринітрофенол.

Трипаллий мартин.

Трипаносома
(схема будови):
1 — джгут;
2 — цитоплазма;
3 — ундулююча
мембрана;
4 — ядро;
5 — базальне тільце;
6 — кінетопласт.

тваринництва на 1935, вніс зміни й доповнення до Конституції УРСР, викликані утворенням областей, реорганізацією системи органів управління республіки, а також конституційними змінами в законодавстві СРСР. Зокрема, Всеукраїнський з'їзд Рад було перейменовано на з'їзд Рад УРСР, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) — на Центр. Виконавчий К-т УРСР (ЦВК УРСР). З'їзд обрав ЦВК УРСР у складі 366 членів, а також 5 представників від УРСР до Ради Національності ЦВК СРСР. *Лит.:* Съезды Советов в документах. 1917—1937 гг., т. 5. М., 1964; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

ТРИНАДЦЯТИЙ З'їзд КП(б) УКРАЇНИ. Відбувся 27.V—3.VI 1937 в Києві. В роботі з'їзду брали участь 515 делегатів з ухвальним і 172 — з дорадчим голосом. Вони представляли 331 726 членів і кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1) Звіт ЦК КП(б) У; 2) Звіт Ревізійної комісії; 3) Вибори керівних органів КП(б) У. З перемоого соціалізму в СРСР завершився істор. перехід Рад. країни від капіталізму до соціалізму. Ці перетворення було законодавчо закріплено в новій Конституції Рад. України, розробленій на основі Конституції СРСР. З'їзд розглянув питання перебування діяльності парт. орг-цій у зв'язку з новими завданнями партії. Він проходив в обстановці успішного виконання 2-го п'ятирічного плану. На з'їзді було відзначено, що економіка УРСР, як складова частина загальносоюзної економіки, досягла значних успіхів. Успіхи соціалістичної індустріалізації, розвиток с. г. стали основою піднесення матеріального й культур. рівня трудящих республіки. З'їзд закликав парт. орг-ції не піддаватися настрою самозаспокоєння, посилювати керівництво *стахановським рухом*. У галузі с. г. з'їзд поставив завдання збільшити врожайність зернових і тех. культур, забезпечити піднесення тваринництва. Велику увагу з'їзд приділив питанням парт. будівництва, дотримання принципу *демократичного централізму*, порушення якого гальмувало зростання активності членів партії. З'їзд висунув завдання поліпшити агіт. роботу в массах, виховувати трудящих у дусі пролет. інтернаціоналізму, нещадної боротьби з проявами бурж. націоналізму, посилити увагу до питань парт. роботи в Червоній Армії та оборонної роботи серед трудящих. З'їзд звернув увагу всіх парт. організацій на підготовку виборів до Рад депутатів трудящих за новою Конституцією СРСР, пов'язавши цю роботу з поліпшенням діяльності всіх рад. орг-цій. З'їзд обрав ЦК КП(б) У і Ревізійну комісію. *Лит.:* Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. А. Ф. Андрушко.

ТРИНАДЦЯТИЙ З'їзд РКП(б). Відбувся 23—31.V 1924 в Москві. В його роботі взяли участь 748 делегатів з ухвальним голосом і 416 — з дорадчим, що представ-

ляли 735 881 комуніста (з них 241 591 кандидат лєнінського призову). Порядок денний: 1) Про надання кандидатам у члени РКП(б) права ухвального голосу при виборах на XIII з'їзд РКП(б); 2) Політ. звіт ЦК; 3) Орг. звіт ЦК; 4) Звіт Центр. ревізійної комісії; 5) Звіт ЦКК; 6) Звіт представництва РКП(б) у Виконкомі Комінтерну; 7) Про внутр. торгівлю і кооперацію: а) про товарообіг і планову роботу; б) про кооперацію; 8) Про роботу на селі; 9) Про парт.-орг. питання; 10) Про роботу серед молоді; 11) Повідомлення про рукописи К. Маркса і Ф. Енгельса; 12) Повідомлення про роботу Ін-ту Леніна; 13) Вибори центр. установ партії. Це був перший з'їзд після смерті В. І. Леніна. З'їзд схвалив політ. і орг. діяльність ЦК, його зовн. і внутр. політику. В центрі уваги делегатів з'їзду були питання госп. будівництва, зміцнення змички між соціалістичною пром-стю і с. г., союзу робітн. класу й селянства. Послідовне здійснення *нової економічної політики* (непу), як відзначив з'їзд, виправдало себе і забезпечило успіхи у відбудові і розвитку нар. г-ва. Як першочергове завдання в галузі важкої пром-сті з'їзд обургував необхідність швидкого розвитку металургії і проведення в життя лєнінського плану електрифікації. З'їзд поставив завдання всебічного кооперування сел. мас, звернув особливу увагу на заохочення всіх видів кооперації. З'їзд затвердив резолюції *Тринадцятої конференції РКП(б)* «Про партійне будівництво», «Про підсумки дискусії і про дрібнобуржуазний ухил у партії», одностайно засудив платформу троцькістської опозиції, визначив її як дрібнобурж. ухил у партії і ревізії лєнінізму. Враховуючи загострення в умовах непу боротьби між пролет. і бурж. ідеологіями, з'їзд висунув завдання посилення теор. підготовки комуністів, підвищення ідейно-політ. рівня трудящих. Виконанню цих завдань відповідали постанови з'їзду про видання Повного зібрання творів К. Маркса і Ф. Енгельса рос. та ін. мовами, про видання Повного зібрання творів В. І. Леніна і випуск масовими тиражами творів В. І. Леніна мовами всіх народів СРСР. Делегації з'їзду, кожна зокрема, були ознайомлені з лєнінським «Листом до з'їзду», в якому підкреслювалася необхідність збереження *єдності партії*, створення стійкого ЦК, здатного запобігти розколові партії. В листі В. І. Ленін дав гостру характеристику деяким членам ЦК партії, зокрема піддав критиці окремі негативні риси Ген. секретаря ЦК РКП(б) Й. В. Сталіна як парт. діяча. З'їзд визнав за доцільне залишити Сталіна на посаді Ген. секретаря з умовою, що він зобов'язаний з критики В. І. Леніна відповідні висновки. З'їзд обрав ЦК і Ревізійну комісію. *Лит.:* Тринадцятий съезд РКП(б). Стенографический отчет. М., 1963; КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 3. К., 1979; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1982.

В. П. Шевчук.

ТРИНАДЦЯТИЛІТНЯ ВІЙНА 1454—66 — війна між *Тестонським орденом* і Польс. королівством. Почалася повстанням проти ордену ряду міст. Внаслідок повстання від влади ордену визволилися Гданськ, Торунь, Ельблонг, Крулевець (Кенігсберг), які польс. король *Казимир IV* 1454 включив до складу Польщі. Польс. шляхет. ополчення вступило до володінь ордену. Орден підтримав нім. князівства. Війна йшла з перемінним успіхом. У 1462 польс. війська розбили збройні сили ордену в битві під Жарновцем. Війна завершилася Горунським миром 1466, за яким Польща знову здобула вихід до Балтійського моря. Орден визнав себе *васалом* Польщі.

ТРИНІТРОТОЛУОЛ, тол, тротил — органічна сполука, бризантна *вибухова речовина*. Безбарвний або слабо забарвлений кристал; густ. 1641 кг/м³ (при 25 °С, *t*_{пл} бл. 80 °С; малорозчинний у воді, краще розчиняється в ацетоні, бензолі та ін. органічних розчинниках. Хімічно стійкий. Малочутливий до удару й тертя, легко загоряється; *t*-ра спалаху бл. 290 °С; теплота вибуху 4,2 МДж/кг; об'єм газоподібних продуктів вибуху 730 л/кг, макс. швидкість *детонації* 7000 м/сек. Продукти вибуху токсичні. Одержують Т. нітруванням *толуолу* сумішшю азотної й сірчаної к-т. Застосовують для наповнення боеприпасів, для підричних робіт у чистому вигляді і в суміші, напр., з аміачною селітрою (*амоніти*, амонали, амотоли).

ТРИНІТРОФЕНОЛ, пікринова кислота — органічна сполука, бризантна *вибухова речовина*. Світложовті кристали; густ. 1760 кг/м³; *t*_{пл} 129 °С; малорозчинний у холодній воді, розчиняється у киплячій воді, органічних розчинниках, нітробензолі. Т. — слабка к-та, з металами утворює дуже чутливі до мех. впливу, легко вибухаючі солі — п і к р а т и. Одержують Т. нітруванням фенолів сульфокислотами сумішшю азотної й сірчаної к-т. Уперше Т. одержали 1771, і майже протягом старінь ним користувалися як барвником для вовни й шовку. В кінці 19 ст., коли було виявлено, що Т. — потужна вибухова речовина, його почали застосовувати для наповнення снарядів під назвою мелініт у Росії й Франції, літід — у Великобританії, шимоза — у Японії і т. д. Пізніше Т. витіснено ін. вибуховими речовинами (в осн. *тринітротолуолом*).

ТРИПАЛІЙ МАРТИН (Rissa) — рід птахів ряду сивкоподібних. Довж. тіла 38—46 см, маса 305—601 г. Забарвлення біле з сірим і чорним. Задні пальці на лапах немає або вони недорозвинені. Т. м. — типово океанічні птахи, на берег виходять лише в період розмноження. Селяться великими колоніями, утворюючи разом з ін. прибережними птахами *пташині базари*. Гнізда влаштовують на скелях. У кладці 1—3 яйця, насиджують самець і самка 24—25 днів. Живляться гол. чин. рибою. В роді 2 види, поширені на узбережжях та скелястих о-вах морів

Пн. Льодовитого і Тихого океанів; в СРСР — обидва види, з них в УРСР — 1 вид: трипальний мартин (*R. tridactylus*), рідкісний залітний птах. Викопні рештки відомі починаючи з плейстоцену.

Л. Ф. Назаренко.
ТРИПАНОСОМА, трипанозома (*Trypanosoma*) — рід одноклітинних організмів класу *джугитико-вих*. Паразити хребетних тварин і людини, збудники *трипанозомозу*. Тіло веретеновидне (довж. 12–200 мкм), з одним джугитиком. Живлення осмотичне. Розмножується поділом надвоє. Розвиток відбувається в організмі одного або двох хазяїв: хребетних тварин і людини та деяких комах, кліщів, п'явок; останні часто є механічними переносниками Т. В ролі комах-сеньє видів, у т. ч. Т. гамбійська (*T. gambiense*), Т. родезійська (*T. rhodesiense*) — збудники сонної хвороби, Т. коняча (*T. equiperdum*), що спричиняє парувальну хворобу; Т. Марквіча (*T. markewitchi*), Т. окунева (*T. pegase*) — паразити прісноводних риб. Зустрічається й на Україні.

Г. В. Бошко.
ТРИПАНОСОМОЗ — захворювання людини і деяких тварин, спричинюване *трипаносомами*. Т. належить до *трансмисивних хвороб* з виявленою природною вогнище-вістю.

Т. людини трапляється переважно в Африці і Пд. Америці. Джерелом інфекції є хворі люди і тварини, а також паразитові. У людини описано два види Т.: африканський (сонна хвороба) і американський (хвороба Шагаса). При африканському Т. захворювання передається через укуси мух роду *Clossima*, при американському — через укуси кліпів роду *Triatoma*. Ознаки африканського Т. — періодичне підвищення т-ри тіла, висип на шкірі, збільшення лімфатичних вузлів, набряки і ураження *центральної нервової системи* (сонливість); американського Т. — розвиток специфічного *міокардиту* і ураження травної системи.

Т. т в а р и н поширений в країнах Африки, Центр. та Пд. Америки, Азії і завдає великої екон. шкоди тваринництву. В СРСР *епізотії* Т. коней і верблюдів ліквідовано, але хвороба зустрічається в Казахстані та республіках Середньої Азії (*парувальна хвороба*, суауру). Збудники хвороби передаються в осн. кровосисними комахами і при парувальній тварині. В поширенні й збереженні збудників Т. велику роль відіграють дики тварини. Хворих тварин ізолюють і лікують трипанотидами; ведуть боротьбу з кровосисними комахами.

ТРИПЕР (нім. Tripper) — венерична хвороба; те саме, що й *гонорея*.

ТРИПІЛЬСЬКА Єлизавета Родіонівна [19 (31).XI.1881, Полтава — 6.XI.1958, Бакі] — укр. і азерб. скульптор. Художню освіту здобула в майстерні Р. Баха, В. Беклемішева, Л. Шервуда в Петербурзі, а також у Н. Аронсона в Парижі. З 1922 жила в Бакі, де брала активну участь у

здійсненні ленінського плану монументальної пропаганди. Твори: станкові — «Голова дитини», «Покотуха» (1910), «Засоромилась», «Дядько Кривоніс», «Катерина» (всі — 1911), «Билинчочка», «Жартус» (1916–17), «На ярмарку» (1918); пам'ятники — 26 бакінським комісарам у Бакі (1923, не зберігся), В. І. Леніну в Ашхабаді (відкрито 1927, у співавторстві з фарфору — «Українка» (1929), «Азербайджанка в чадрі» (1934); група «Перемога» (1949). Скульптури Т. зберігаються в Азерб. музеї мист. ім. Р. Мустафаєва, Харків. худож. музеї. *Лит.*: Новрузова Д. Творчество Е. Р. Трипольской. «Искусство», 1983. № 3. В. М. Ханко.

ТРИПІЛЬСЬКА ДРЕС імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — теплова електростанція, розміщена біля с. Трипільля Київ. обл. Буд-во почато 1964. Перший енерг. блок потужністю 300 тис. кВт введено в дію 1969; останній, шостий — 1972. Встановлена потужність (1982) — 1,8 млн. кВт. Т. ДРЕС — конденсаційна електростанція. Осн. паливом її є антрацитовий штиб. До складу станції входять 4 осн. цехи (котлодотурбинний, паливотранспортний, електричний, централізованого ремонту) та 6 допоміжних. ДРЕС лініями електропередачі зв'язана з Донбасом, промисловими центрами Пд. і Зх. України та з Києвом.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура часів *мідного віку*, пам'ятки якої вперше дослідив В. В. Хвойка біля с. Трипільля на Київщині в кінці 19 ст. На тер. СРСР Т. к. поширена переважно на Правобережній Україні і в Молдавії. Т. к. виникла в результаті просування на Сх. давньоземлеробських племен з Балкан та Подунав'я. Розрізняють три етапи Т. к.: ранній — 4000–3600 до н. е., середній — 3600–2800 до н. е., пізній — 2800–2000 до н. е. Спочатку носії Т. к. жили в басейнах річок Пруту, Дністра та Пд. Бугу; згодом вони розселилися в Серед. Придніпров'ї, на Волині, в Пд.-Зх. Причорномор'ї. На ранньому етапі Т. к. поселення, для яких характерні заглиблені і наземні житла, були розташовані на надзавальних терасах річок, пізніше — на високих річкових терасах і важкодоступних мисах плато. Звичайно вони складалися з 30–40 наземних жител, розміщених по колу одне біля одного. До жител примикали госп. будівлі; внутр., центр. частину поселення не забудовували. Глинобитні житла площею від 30 м² до 150 м² поділялися перегородками на 2–5 окремих секцій, де були вогнища, глиняні печі, лежанки, робочі й культові місця. Тут мешкала сім'я з кількох чоловік; у середньому на кожному такому поселенні могло жити бл. 500 чол. Були також великі поселення (див. *Володимирівка*), що складалися з кількох сот будинків, розміщених кількома концентричними колами. На поч. пізнього етапу в басейні Пд. Бугу з'явилися поселення-гіганти (зокрема, *Майданецьке поселення* та

ін.), що складалися з 1,5 тис. жител. На кожному з них могло мешкати бл. 10 тис. чол. Деякі поселення додатково були укріплені ровами та валами. Осн. заняття носіїв Т. к. — землеробство і скотарство; деяку роль, особливо на ранньому етапі, відігравали мисливство, рибальство, *збиральництво*. Осн. знаряддя праці, предмети побуту й прикраси виготовляли з кременю, каменю, кістки, рогу та глини. Це — різноманітні крем'яні скребачки, ножі, різні, свердла; кам'яні тесла й свердлині сокири-молоти; кістяні шила, проколки, намістники; рогові мотки, клюшки, молотки; глиняні прясла, грузики для ткацького верстата тощо. Вже на ранньому етапі Т. к. з'явилися перші металеві вироби: мідні шила, рибальські гачки, прикраси. Тільки в одному *Карбунському скарбі* знайдено 444 різних виробів з міді, насамперед прикрас. Згодом почали виготовляти мідні тесла, долота, провушні сокири, кинджали тощо. Метал надходив з тер. Старод. Фракції від носіїв *гумельницької культури*. Посуд ліпили руками й випалювали в спец. горнах. На ранньому етапі Т. к. посуд прикрашали заглибленим орнаментом (спіраль, меандр, канелюри, штамп), пізніше його виготовляли з добре відмуденої глини й оздоблювали багатобарвним розписом (червоною, чорною, білою фарбами). Ідеологія носіїв Т. к. тісно пов'язана з культом плодючості, культом предків. Безпосередні відношення до цих культів мають численні глиняні жіночі (дуже рідко чоловічі) статуетки, а також фігурки свійських тварин. З культовими уявленнями пов'язані й ритуальні поховання в житлах. Для пізнього етапу Т. к. характерні великі колективні могильники за межами поселень; виявлено поховання з трупопокладеннями (на Пд.) і трупопаленнями. Основою сусп. організації носіїв Т. к. був рід, поділений на великі патріархальні сім'ї. З пізнім етапом Т. к. пов'язаний початок майнового розшарування та виділення родоплемінної верхівки. Про це свідчить поява багатих поховань у родових могильниках (Усатівські кургани, *Червонохутірський могильник*). Істор. доля трипільських племен ще недостатньо з'ясована. Деякі з них, очевидно, були асимільовані носіями ін. культур наприкінці 3-го тис. до н. е. Про окремі пам'ятки Т. к. на тер. УРСР див. також *Євминське поселення*, *Коломийщина*, *Ленківське поселення*, *Лука-Врублівська*, *Олександрівка*, *Сандрацьке поселення*, *Сушківське поселення*, *Усатівське поселення та кургани*. Іл. на окремому аркуші, с. 320–321.

Лит.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Пасек Т. С. Періодизація трипольських поселень (III–II тисячелетіє до н. е.). М. — Л., 1949; Пасек Т. С. Ранньоземлеробські (трипольські) племена Подніпров'я. М., 1961; Збенювич В. Г. Подніпровські племена Северного Причорномор'я. К., 1974; Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. К., 1977; Збенювич В. Г. Поселение Бернатека на Днестре.

Є. Р. Трипільська.
Катерина. Бронза, 1911.

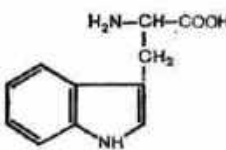

Трипільська
культура.
Зерновик. Ваза.

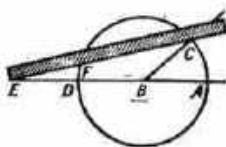
ТРИПІЛЬСЬКИЙ ПОХІД 1919

Пам'ятник героям Трипільського походу 1919. Село Трипіль. 1956.

Триптофан.

Трисекція кута.

Трифоліата. Гілки з квітками.

К., 1980; Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья. Кишинев, 1980; Маркенич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. Кишинев, 1981. В. Г. Збеневич.

ТРИПІЛЬСЬКИЙ ПОХІД 1919 — героїчний епізод боротьби комсомолу України за владу Рад у роки громадянської війни. В березні 1919 на Київщині вчинила заколот проти Рад. влади куркульсько-націоналістична банда кол. офіцера петлюрівської Директорії, члена партії «незалежників» Зеленого (Д. Терпила), яка налічувала бл. 2,5 тис. чол. Штаб її містився в с. Трипіль (тепер Обухівського р-ну Київ. обл.). 25.III 1919 постановою РНК УРСР Зелений був оголошений поза законом. Шляхом насильницької мобілізації він збільшив чисельність банди на поч. травня до 12 тис. чол. Після запеклих боїв рад. війська при підтримці Дніпровської військової флотилії (ДВФ) до 8.V розсіяли осн. сили банди. Проте в червні 1919 банда Зеленого знову захопила район Трипіль — Обухів — Черняхів і створила безпосередню загрозу Києву, майже відірвавши шляхи доставки продовольства і руйнуючи військ. комунікації. Для ліквідації банди з Києва вирушили загін чисельністю бл. 1500 чол., у т. ч. 1-й Шульєвський робітн. загін, Інтернац. батальйон. 2-й Київ. караульний полк, а також 100 юнаків і дівчат з комсомольського активу Києва, очолюваних молодим комуністом М. С. Ратманським. Уже на поч. Т. п. рад. війська завдали відчутних втрат бандитам і в кін. червня оволоділи Трипільм. Проте незабаром, скориставшись з того, що значна частина загону, виконавши завдання командування, залишила Трипіль, банда знову оточила село. Хоч комсомольці билися до останнього патрона, бандитам, чисельність яких майже в 4 рази переважала чисельність комсомольців, вдалося захопити Трипіль. Вони жорстоко розправилися з полоненими, насамперед з комсомольцями. Лише кільком комсомольцям вдалося врятуватися. Укр. Рад. уряд вжив заходів до розгрому банди. Заг. керівництво операцією було покладено на особливого уповноваженого Ради оборони М. О. Скрипника. Зведена д-зія Трипільського напрямку при підтримці ДВФ 20.VII 1919 оволоділа Трипільм., а 25.VII остаточно розгромила банду. На увічнення пам'яті героїчних учасників Т. п. в с. Трипіль відкрито музей, на березі Дніпра споруджено пам'ятник. В. С. Левін.

ТРИПЛЕКС-ПРОЦЕС (від лат. triplex — потрійний) у металургії — виробництво сталі послідовно в трьох плавильних агрегатах. Полягає звичайно у продуванні повітрям або киснем рідкого чавуну в конверторі, виділяння з металу небажаних домішок у мартеновській печі та одержання сталі потрібного складу в електросталі. Попереднє очищення металу дає змогу одержувати в електр. печі високоякісну сталь, підвищуючи їхню продуктивність. Обмежує застосування Т.-п. складність синхронізації дії агрегатів.

ТРИПЛЕТ (від лат. triplex — потрійний) — комбінація з трьох послідовно розташованих нуклеотидів в молекулі нуклеїнової кислоти, що кодує одну амінокислоту в синтезі білків. В молекулах матричних (інформаційних) рибонуклеїнових кислот (мРНК) Т. наз. кодоном, в транспортних РНК — антикодоном. Взаємодія Т. антикодона з кодоном визначає специфічність синтезованого в процесі трансляції поліпептиду. Див. також Генетичний код.

ТРИПСИ — ряд комах. Те саме, що й пухирконогі.

ТРИПСИН (від грец. τριψω — розтирання) — фермент класу гідролаз. Вибірково розщеплює пептидні зв'язки, в утворенні яких беруть участь карбоксильні групи лужних амінокислот (АК) аргініну і лізину. Виробляється клітинами підшлункової залози у вигляді неактивної форми ферменту — трипсиногену; активується ентерокиназою. Т. — найважливіший фермент травного тракту, здатний активувати усі проферменти підшлункової залози. Молекула Т. (напр., бичачого) складається з 223 залишків АК, які утворюють один поліпептидний (див. Поліпептиди) ланцюг з 6 дисульфідними зв'язками; N-кінцевою АК Т. є ізолейцин, C-кінцевою — аспарагін. Мол. м. Т. — 23 800. Встановлено третинну структуру Т. Неочищені препарати Т. звичайно містять домішки хімотрипсину. Т. належить до т. з. серинових протеїназ, що мають в активному центрі залишки серину і гістидину. Активність Т. пригнічується інгібіторами як штучної (напр., діізопрілілфторфосфат), так і білкової (виділені з тканин рослин та тварин) природи. Т. застосовують для розщеплення білків на поліпептиди при вивченні їхньої первинної структури. В медицині Т. вживають для прискорення розщеплення і відторгнення нежиттєздатних тканин, розсмоктування ексудатів та ін. патологіч. утворень. Т. П. Угарова.

ТРИПТИХ (від грец. τριτύχος — потрійний) — твір живопису, графіки, скульптури, що складається з трьох частин, об'єднаних спільною темою. Середня частина Т., переважно більша за розміром, найзначніша за змістом. Іноколи Т. називають літ. (переважно поетичний) або муз. твір з трьох частин.

ТРИПОПОНОВА α-аміно-β-індолилпропіонова кислота, C₁₁H₁₃O₂N₂ — гетероциклічна амінокислота (АК). Існує у вигляді оптично активних L- і D- та рацемічної DL-форм. Т. — незамінна АК: в організмах тварин і людини не синтезується, а надходить з їжею. Біосинтез Т. у мікроорганізмів і рослин здійснюється в результаті реакції конденсації серину з індолом. Метаболізм Т. в організмах тварин приводить до утворення ряду життєво важливих сполук: серотоніну, нікотинінової кислоти, зорового пігменту деяких комах, у рослин — гетероауксину, алкалоїдів тощо. Недостача Т. в їжі — причина функціональних і органічних розладів. Порушення обміну Т. є показником деяких тяжких

хвороб (туберкульозу, раку, діабету). Добова потреба дорослої людини в Т. становить 0,25 г, дітей до 7 років — бл. 1 г.

ТРИРЕМА (лат. triremis, від tres — три і remus — весло), триєра — у стародавніх Греції і Римі бойовий гребний корабель з трьома рядами весел, розташованих один над одним у шаховому порядку. Водотоннажність до 300 т, довжина 40—50 м, ширина 4—6 м, екіпаж до 350 чол., зброя — ме-

Римська трирема. 3 ст. до н. е.

таліньї машини (балісти, катапульты), таран. Крім того, Т. мала гарпаж (важкий тягар з тросом), за допомогою якого Т. підтягувала корабель противника, інші пристосування для абордажу.

ТРИСЕКЦІЯ КУТА (від лат. tres — три і sectio — розсікання) — задача про поділ кута на три рівні частини. Спочатку Т. к. намагались розв'язати за допомогою циркуля і лінійки. Це вдалося зробити лише для кутів виду 90°/2ⁿ, де n = 0, 1, 2... Неможливість Т. к. у заг. вигляді за допомогою лише циркуля і лінійки довів 1837 франц. математик П. Л. Ванцель (1814—48). Задачу можна точно розв'язати, використовуючи ін. засоби. Напр., Архімед вдавався до т. з. методу «вставки», використовуючи циркуль і лінійку з поділками. Щоб за цим методом побудувати ∠ AEF = ∠ ABC/3, необхідно вставити відрізок EF = BA (для цього точки E і F відмічають на лінійці) між продовженням діаметра AD і колом так, щоб продовження EF пройшло через C (мал.). Т. к. поряд з квадратурою круга та подвоєнням куба відіграла значну роль у розвитку матем. методів.

ТРИСОМІЯ (від грец. τρεῖς — три і σῶμα — тіло) — наявність в хромосомному наборі диплоїдного (див. Диплоїд) організму або клітини однієї або кількох зайвих хромосом, не гомологічних одна одній. Такі клітини або організми відповідно до кількості зайвих хромосом наз. простими, подвійними й т. д. трисоміями. Т. виникає гол. чин. внаслідок порушень при розходженні хромосом під час мейозу (переважно) або митозу. Т. — причина деяких спадкових хвороб. Див. також Моносомія, Хромосомні перебудови.

ТРИТИКАЛЕ (від лат. tritici(cum) — пшениця і (se) cale — жито), пшенично-житий гібрид — спонтанні плодівиті кулисті форми рослин, що не розщеплюються. Соломина Т. висока (до 115 см), товста, м'яка. Листя довге, широке, соковите, ніжне з сильним восковим нальотом. Колос щільний, остистий до 10 см завдовжки.

Плід — зернівка. Одержано багато міжвидових гібридів Т., т. з. амфідиплоїдів. Як кормову рослину використовують амфідиплоїд-1 (АД-1), одержаний від скрещування озимої твердої пшениці Гордейформе з житою Харківське 55 (з наступним подвоєнням хромосом у ядрі клітини). Добре поїдається худобою. Маса високі вміст каротиніоїдів і цукрів (17—18 % в абс. сухій масі). Вихід цукрів з 1 га більший, ніж у жита, в 1,5 раза і на 26—42 % більший, ніж у пшениці. З амфідиплоїд-1 можна виготовляти *трав'яне борошно, сінаж*. Т. — також цінний компонент *зеленого конвейєра*. Урожай зеленої маси до 200 ц/га і більше, на зрошуваних землях та в районах достатнього зволоження — 350—400 ц/га. Районовані на Україні (1983) сорти Т. — див. таблицю.

ТРИТІЙ (*Triticum*; від грец. *tritōs* — третій), Т. або ^{24}H — радіоактивний ізотоп водню з масовим числом 3. Вперше Т. одержано 1934 в лабораторії Е. Резерфорда. Ядро Т. складається з одного протона і двох нейтронів. Період пірозпаду Т. становить 12,26 р.; при розпаді випромінює м'який β -частинки. У природі утворюється, напр., з атом. азоту під дією нейтронів *космічних променів*; в атмосфері його дуже мало. У пром-сті Т. одержують опромінюванням ізотопу літію з масовим числом 6 повільними нейтронами в ядерному реакторі. Використовують для *термодермних реакцій*, а також як *ізотопний індикатор* у хім., біол. та гідрологічних дослідженнях.

ТРИТОН (*Triturus*) — рід *хвостатих земноводних* род. саламандрих. Довжина Т. до 18 см. У більшості Т. добре виражений статевий диморфізм (особливо в період розмноження). Населяють лістяні, мішані ліси, сади, парки, чагарники тощо. В горах зустрічаються на висоті до 2300 м. Протягом значного часу Т. перебувають у водоймах, зимують на суші. Живляться комахами та ін. безхребетними. 9 видів, поширених в Європі, Зх. Сибіру, Малій Азії та Ірані; в СРСР — 5 видів, у т. ч. на Україні — 4, з них Т. карпатський (*T. montandoni*), Т. гірський (*T. alpestris*) занесені до Червоної книги СРСР та УРСР. Т. звичайного (*T. vulgaris*) та Т. гребенястого (*T. cristatus*) часто використовують як лабораторних тварин. Викопні рештки відомі з неогену. Іл. с. 350, а також на окремому аркуші до ст. *Земноводні*.

М. М. Шербах.
ТРИТОН (від імені персонажа давньогрец. міфології *Трітона*) — супутник планети Нептун. Діаметр бл. 3200 км, серед. віддалі від центра планети 354 000 км. Відкрив 1846 англ. астроном У. Ласселл (1799—1880). Т. обертається навколо Нептуна у напрямі, протилежному напрямові обертання планети навколо своєї осі. Див. *Супутники планет*.

ТРИФОЛІАТА, понцирус трилисточковий (*Poncirus trifoliata*) — листопадне дерево або кущ родини рутових. Гілки з довгими колоч-

ками. Листки складні, трійчасті. Квітки білі, одиночні. Квіткові бруньки на відміну від ін. цитрусових закладаються восени. Плоди кулясті, багатонасінні, лимонно-жовті, дуже кислі, не їстівні. Походять Т. з Півн. Китаю. В СРСР росте в Грузії, Азербайджані, на чорноморському узбережжі Краснодарського краю, на Пд. березі Криму. Витримує морози до 25°. Використовується як *підщеп* для всіх цитрусових, а також для створення живоплотів.

ТРИФОНОВ Юрій Валентинович (28.VIII 1925, Москва—28.III 1981, там же) — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1947. Роман «Студенти» (1950); Держ. премія СРСР, 1951. Роман «Вгамування спраги» (1963, одноймен. фільм, 1965) — про будівництво Турк. каналу. В документальній кн. «Відблиск вогнища» (1965) на матеріалах біографії батька розповів про маловідомі події Жовтневої революції і громадян. війни. Автор істор. роману «Нерешітня» (1973), повістей «Обмін» (1969), «Попередній підсумок» (1970), «Довге прощання» (1971), оповідань і нарисів (збірки «Кепка з великим козирком», 1969; «Ігри в сутінках», 1970, та ін.). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тя.: *Избранные произведения*, т. 1—2. М., 1978. Довге прощання. М., 1973. Старик. — Другая жизнь. М., 1980. Укр. перекл. — Студенти. Ода, 1952. Вгамування спраги. К., 1965.

ТРИХІАЗ (від грец. *trichōs* — волосся) — неправильний ріст вій — в боки і в напрямі до ока, внаслідок чого виникають біль, слізотеча, травматичні дефекти рогівки. Т. може бути природним і набути (спричиняється хронічним кон'юнктивітом, трахомою, дифтерією ока, вовчаком червоном, блефаритом, рубцюванням після опіку повік тощо). Лікування: видалення вій, що неправильно ростуть, при поширеному Т. — операція.

ТРИХІНЕЛА (*Trichinella*) — рід паразитичних *круглих черв'яків*. Відомо 4 види Т.; типовий представник — трихінела спіральна (*T. spiralis*) спричиняє *трихинельоз*. Довж. тіла самок до 4,4 мм, самців — до 2,2 мм. Дорослі Т. паразитують у нижньому відділі тонких кишків та сліпої кишки багатьох тварин (свиней, пацюків та ін.) і людини, личинки локалізуються в поперечносмугастих м'язах. Зараження тварин відбувається при поїданні відходів з боєнь, хворих тварин тощо; людина заражається, споживаючи свиняче м'ясо чи м'ясо мисливських звірів з капсулами Т. Для Т. характерне *яйцевиворощування*. Одна самка за життя (бл. 2 міс.) народжує до 2000 личинок, які з плином крові розносяться в різні частини тіла і згодом інкапсулюються в скелетних м'язах.

В. П. Коваль.
ТРИХІНЕЛЬОЗ — гельмінтозна хвороба тварин і людини з групи *нематодозів*. Збудник — круглий черв *Trichinella spiralis* (див. *Трихінела*). Т. — захворювання з *природною вогнищевою*. У людині і статевозрілі трихінели пара-

зитується у кишечнику, личинки їх — в поперечносмугастих м'язах. Людина захворює, вживаючи в їжу заражене личинками трихінел і недостатньо проварене або прожарене м'ясо. Основні прояви Т. зумовлені *алергією*, що спричиняється продуктами обміну речовин і розпаду трихінел. *Інкубаційний період* найчастіше від 3 до 25 днів. Ознаки: підвищення т-ри тіла до 39—40° і більше, хворий скаржить-ся на головний біль, загальну кволість, біль у м'язах, а також біль при рухах очей, при натискуванні на очні яблука, при рухах язика; спостерігається безсоння, кон'юнктивіт, набряк повік, одутлість обличчя, іноді набряки кінцівок і навіть усього тіла, кишкові розлади тощо. Через 1—2 тижні настає покращення, іноді перебіг Т. тяжкий і закінчується смертю. Лікування: тіабендазол, протиалергічні засоби. Тварини заражаються Т. при поїданні ураженого трихінелами м'яса. В кишечнику тварин закріплена личинка перетворюється в дорослого черва. У хворих тварин виникають гарячка, пронос, біль у м'язах, набряки. Тварини виснажуються і часто гинуть. Діагноз встановлюють алергічною пробю і дослідженням м'язів на личинки трихінел (трихінелоскопія). Лікування не розроблено. Профілактика: додержання сан. чистоти в свинарниках і на пасовищах, знищення мишовидних гризунів, утилізація заражених Т. туш тварин.

ТРИХОГРАМА (*Trichogramma*) — рід перетинчастокрилих комах надроду *хальцид*. Тіло 0,3—0,6 мм завдовжки, від блідо-жовтого до буровато-коричневого кольору. Личинка Т. паразитує в яйцях (див. *Яйцеїди*) метеликів, двокрилих і перетинчастокрилих комах, зокрема багатьох небезпечних шкідників рослин. Як природних регуляторів чисельності комах Т. використовують у с.-г. практиці для біологічної боротьби з комахами — шкідниками рослин, у т. ч. з капустяною та озимкою совками, стебловим метеликом, плодожерками та ін. Видовий склад Т. вивчено недостатньо; описано понад 60 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди; сучас. уявлення про систематику Т. приводить до висновку про існування в роді багатьох екологічних рас і навіть біологічних видів, спеціалізованих до певних видів комах-хазяїв. В СРСР зустрічається бл. 10 видів, у т. ч. в УРСР — 4, з яких найширше використовується Т. бура, або Т. звичайна (*T. evanescens*), що ушкоджує бл. 100 видів комах.

М. Д. Зерова.
ТРИХОМОНАДА (*Trichomonas*) — рід одноклітинних паразитичних організмів класу *джугитико-вих*. Тіло грушоподібне (до 25 мкм), на передньому кінці є 4 (іноді 3) війні джугитики, п'ятий, спрямований назад, разом із зоною краєм цитоплазматичної мембрани утворює ундулюючу (хвилясту) мембрану. Посередині тіла проходить опірна еластична нитка чи еластичний стрижень — акостиль. Т. паразитують у травному трак-

Районовані на Україні (1983) сорти тритикале

На зерно
Амфідиплоїд 201
Амфідиплоїд 206
На корм
і насіння
Амфідиплоїд 1
Житиця 1
Одеський кормовий
Ставропольський 1

Трихінела спіральна:
1 — самка;
2 — самець;
3 — личинка, інкапсульована в м'язовому волюні.

Трихограма бура:
1 — загальний вигляд;
2 — самка, яка паразитує в яйцях совки.

ті та статевих органах теплокровних тварин (*T. foetus*, *F. murinus*) та людини (*T. vaginalis*, *T. tenax*, *T. hominis*). Окремі спричиняють запальні захворювання (див. *Трихомоноз*). В. П. Коваль.

ТРИХОМОНОЗ, трихомоніаз — інфекційне запальне захворювання сексуальних органів людини і тварин, що спричинюється найпростішими джгутиковими — *трихомонадами*. У людини збудником *T. e. Trichomonas vaginalis* — піхвова трихомонада. Джерелом інфекції є хвора людина або трихомонадоносії. Зараження відбувається при статевих зносинах, іноді нестатевим шляхом (побутовим). У жінок основна форма захворювання — трихомонадний вагініт, у чоловіків — уретрит. Ознаки: свербіж і паління в ділянці зовні статевих органів, виділення з уретри, болі, різні при сечовипусканні. У жінок можливе ураження слизової оболонки каналу шийки матки (цервіцит), у чоловіків — сім'яних пухирів, *передміхурової залози*, придатка яєчка тощо. Період *T.* — тривалий з рецидивами. Діагноз ставлять на основі анамнезу, клініки і результатів лабораторного дослідження. Існує також кишкова форма *T.* Лікування — тривале, за схемою, яку призначає лікар; під час лікування статеве життя забороняється. Серед тварин на *T.* найчастіше хворіють велика рогатих худоба, птиця. Зараження відбувається при парванні. У корів виникають вагініти, ендометрити, аборт, *яловість*, у бугаїв — запалення сексуальних органів, виразки. Через деякий час ці симптоми зникають; бугаї хворіють приховано та стають джерелом зараження. У птиці уражається травний тракт, печінка. Лікування. Хворих тварин ізолюють і лікують амарганом, трихополом та ін. Проводять профілактичне обстеження тварин.

Лит.: Хвороби сільськогосподарських тварин. К., 1971.

ТРИХОСПОРІЯ [від грец. *θρίξ* (трихос) — волосина і *споріа*], п'єдра — хронічне грибкове захворювання волосся, спричинюване різними видами гриба роду *Trichosporon*; належить до групи кератомікозів (див. *Дерматомікози*). При *T.* на ураженому волоссі утворюються поодинокі або численні дуже дрібні й тверді, як камінь, вузлики, які заповнені спорами гриба. При *T.* з європейської *T.* утворюються світлі вузлики, здебільшого на волоссі бороди та вусів, при американській *T.* — чорні вузлики на волоссяній частині голови. Цілісність волосся не порушується, запальних явищ на шкірі немає. Зараження відбувається через спільні з хворим рушник, гребінець, капелюх тощо. Профілактика: дотримання правил особистої гігієни. Лікування: гоління, миття шкіри милом, миття волосся 0,1–0,2 % -ним розчином сулеми з наступним вичісуванням вузликів густим гребінцем.

ТРИХОФІТІЯ [від грец. *θρίξ* (трихос) — волосина і *φύτον* (рослина)] — грибкове захворювання людини та деяких тварин; на-

лежить до групи трихомікозів (див. *Дерматомікози*), спричинюється мікроскопіч. грибами роду *Trichophyton*. Джерелом поширення захворювання є хворі люди, тварини (коти, собаки тощо) та заражені речі. При *T.* волосистої частини голови утворюються численні невеличкі вогнища, які лущаться; волосся атрачає блиск, обламуються на різному рівні. При *T.* шкіри на ній виникають круглі вогнища ураження з яскраво-червоними краями та білою центральною частиною. При глибокій *T.* утворюються вузли, з яких при натискуванні виділяється гній; можуть уражатися нігті — нігтьові пластівці деформуються, кришаться тощо. На *T.* хворіють переважно діти. Лікування: уражені нігті видаляють хірургічним шляхом, також видаляють уражене волосся, всередину — антибіотик гризеофульвін, уражені ділянки змащують йодною настояною або сірчано-двогтьово-саліциловими мазями тощо.

ТРИХОЦЕФАЛІОЗ — глистяне захворювання людини і тварин з групи *нематодозів*. У людини збудником *T. e. волосоголовець людський*. Яйця паразита виділяються з фекаліями, дозрівають в ґрунті. Зараження відбувається при заковтуванні їх з їжею. Локалізується паразит у товстому кишечнику. Ознаки *T.*: загальна кволість, головний біль, дратливість, болі в животі, нудота, зниження апетиту, анемія тощо. Профілактика: охорона зовнішнього середовища, особиста гігієна, санітарний благоустрій населених місць.

Лікування: дифезил, нафтамон, кисень.

ТРИЦЕРАТОПС (*Triceratops*) — рід рогатих *динозаврів* (підряд *Ceratopsia*) ряду птахотазих. Були великими тваринами довжиною понад 10 м (довжина черепа — до 3 м). На носових та лобних кістках за орбітами мали 3 добре розвинені роги. Дуже збільшені тім'яні кістки утворювали своєрідний «комір». Були рослинної дієти тваринами. Рештки *T.* (бл. 10 видів) відомі з верхньокрейдових відкладів Пн. Америки.

В. І. Тиранчук. **ТРИШЕВСЬКИЙ** Ігор Стефанович [н. 31.XII 1917 (13.I 1918), м. Олександрівськ, тепер Запоріжжя] — укр. рад. вчений у галузі обробки металів тиском, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1969), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1947. Закінчив (1940) Харків. мех.-машинобудівний ін-т. В 1946–50 викладав у Запорізькому машинобудівному ін-ті. З 1950 — в Укр. н.-д. ін-ті металів (з 1964 — директор). Осн. праці — в галузі технології прокатного виробництва (зокрема, виробництва гнутих профілів), калібрування прокатних валків, термічної обробки, створення прокатного устаткування. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1976.

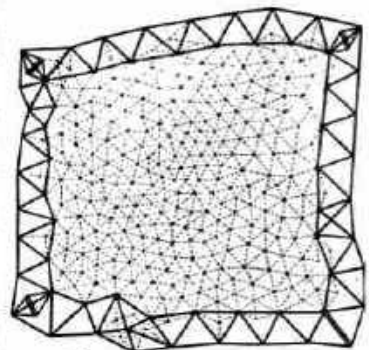
ТРИШЕТИННИК (*Trisetum*) — рід рослин родини *злакових*. Багато-, рідше одворічні трави. Су-

цвіття — волоті. Колоски невеликі, з 2–4 двостатевими квітками; нижня квіткова луска з вигнутим остом. Бл. 60 видів, пошир. переважно в помірних і полярних областях Пн. півкулі (в тропіках — лише у високогірних районах). В СРСР — 14 видів, у т. ч. в УРСР — 6, з них 4 — в Карпатах. *T. сибірський* (*T. sibiricum*), *T. лучний* (*T. pratense*) та деякі ін. — цінні кормові рослини.

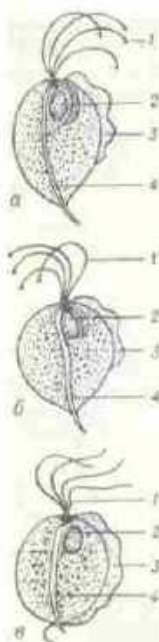
ТРИАДА [від грец. *triás* (тридос) — трійка, трійця] — 1) Єдність, утворена трьома окремими частинами, елементами. 2) У філософії — термін, яким позначають ідею про поступативність *розвитку*. Поняття «тріада» запровадили *Платон* і неоплатоніки (див. *Неоплатонізм*). Найповніше цю ідею проведено в класичній філософії, зокрема у філософії Г. В. Ф. *Гегеля*, який авав, що розвиток проходить три ступені: *теза* — вихідний момент; *антитеза* — заперечення тези й перетворення її на свою протилежність; *синтез*, який, у свою чергу, заперечує антитезу, стає вихідним моментом наступного руху і посилує риси двох попередніх ступенів, повторюючи їх на вищому рівні (див. *Знання*). Відкинувши ідеалізм і схематизм Гегеля, класичний марксизм-ленінізм високо оцінили раціональне в його вченні про *T.* — діалектичне заперечення (див. також *Заперечення заперечення закон*).

ТРИАЛЕТІ — група археологічних пам'яток на Пд. від Триалетського хребта (Груз. РСР). Розкопками 1936–40 і 1947 досліджено пам'ятки від пізнього *палеоліту* до раннього середньовіччя. Найбільше наук. значення мають розкопки курганів раннього і серед. періодів *бронзового віку*. Поховання родоплемінних вождів поч. 2-го тис. до н. е., які містять багато золотих і срібних виробів (прикрас, посуд тощо), свідчать, що у тогочасного скотарсько-землеробського населення виникла майнова і соціальна нерівність. Пам'ятки, за своїм характером подібні до *T.*, виявлено також у Вірм. РСР.

ТРИАНГУЛЯЦІЯ (від лат. *triangulum* — трикутник) — метод визначення взаємного положення геодезичних пунктів за допомогою

Ряди триангуляції 1-го класу
Сітка триангуляції 2-го класу
Базиси й базисні сторони

Трихомонада:
а — *Trichomonas vaginalis*;
б — *Trichomonas tenax*;
в — *Trichomonas hominis*: 1 — джгутики; 2 — ядро; 3 — утворююча мембрана; 4 — аккостиль.

Тритон гребенястий:
1 — самець;
2 — самка.

системи трикутників. Для визначення віддалі між певними пунктами у прокладених на місцевості трикутниках вимірюють всі кути і одну із сторін, т. з. a, b, c і s у початкового трикутника. Знаючи кути і довжину базисної сторони, можна обчислити сторони всіх інших прокладених трикутників і таким чином визначити віддалі між пунктами. В СРСР Т. — осн. метод створення держ. планових геодезичних сіток. Держ. Т. поділяють на 4 класи. Сітку Т. 1-го класу, найвищу за точністю, прокладають рядом трикутників (із сторонами 20—25 км), розташованих приблизно вздовж меридіанів і паралелів, створюючи полігони з периметром 800—1000 км. У Т. 2-го класу трикутники з сторонами 10—20 км будують у вигляді сіток, що вкривають полігони Т. 1-го класу. На основі рядів і сіток перших двох класів визначають пункти Т. 3-го і 4-го класів. Кути вимірюють теодолітом, довжину базисної сторони — мірним дотом або дальноміром. Вершини трикутників позначають на місцевості геодезичними знаками. Т. має велике наук. і практичне значення для визначення фігури і розмірів Землі, вивчення горизонтальних рухів земної кори, обґрунтування топографічних зйомок і різних геодезичних робіт при проектуванні і буд-ві інженерних споруд тощо.

В. М. Сердюков.

ТРИАНОНСЬКИЙ МІРНИЙ ДОГОВІР 1920. Підписаний 4.VI 1920 у Великому Трианонському палаці Версалі між союзними з-вами — переможцями (США, Великобританія, Франція, Італія, Японія, Греція та ін.) у 1-й світовій війні, з одного боку, та Угорщиною, що стала самостійною д-вою після розпаду Австро-Угорщини (1918), з другого боку. Вступив у силу 26.VII 1921. Ввійшов до *Версальсько-Вашингтонської системи*. За умовами договору Австрія одержала провінцію Бургенланд, Королівство сербів, хорватів і словенців — Хорватію, Бачку і зх. частину Банату, Румунія — Трансильванію і сх. частину Банату. Чехословацки були передані Словаччина і Закарпатська Україна, незважаючи на прагнення населення Закарпаття возз'єднатися з Рад. Україною. Угорщина відмовлялася від прав на порт Ріска (Фіуме), а також від всіх прав на території кол. Австро-Угорської монархії (в т. ч. Закарпатської України), які не ввійшли до складу Угорщини. Т. м. д. встановлював відповідальність Угорщини та її союзників за розв'язання війни, обмежував угор. збройні сили, зобов'язував Угорщину сплатити союзникам репарації. Після *Мюнхенської угоди 1938* угор. уряд, підтриманий фашист. урядами Німеччини та Італії, домогся перегляду тер. статей Т. м. д. за рахунок Чехословащини, Румунії (див. *Віденський арбітраж 1938 і 1940*) і Югославії. З поч. 2-ї світової війни 1939—45 Т. м. д. утратив силу.

ТРИАСОВИЙ ПЕРІОД і **ТРИАСОВА СИСТЕМА**, триас (від грец. *τρίαις* — три) — ранній період мезозойської ери та відкладі, що утворилися в той час. Настав бл. 230 млн. років тому, після пермського періоду, тривав бл. 35 млн. років, до юрського періоду (див. *Геохронологія*). Виділив триасову систему нім. геолог Ф. Альберті 1834. Її поділяють на три відділи, відділи — на яруси. В СРСР у нижньому відділі виділяють індський і оленьський; в середньому — анізійський і ладинський, у верхньому — карнійський, норійський і ретський яруси. На поч. Т. п. на земній кулі переважали суходоли. Найбільшими материками були *Гондвана* і *Лавразія*, їх розділяло море *Тетис*. Ці материки являли собою платформи, які обрамляли гірськими складчастими системами, що сформувалися в процесі *герцинської складчастості*. У знижених частинах суходолу нагромаджувалися *континентальні відклади*. В середині ранньотриасової епохи відбулася *трансгресія*, за якої море вкривало *геосинклінали*. У пізньотриасову епоху трансгресія досягла максимуму, море частково проникло і на платформи.

Для Т. п. характерні справжні *напори*, гіпсові (див. *Гіпс*), *бенкетити* тощо. Серед *безхребетних* широкого розвитку набули *амоніти* і *двостулкові молоски*. У Т. п. виникли мезозойські корали — склерактинії, правильні *морські іжаки*, *белеміти*, з плечоногих молосків — *ринхонеліди* й *теребратуліди*. *Хребетні* були представлені гол. чин. *плазунами* — *динозаврами*. В мор. басейнах водилися *іхтіозаври*, *плезіозаври*, на берегах — *ітерозаври*. З'явилися перші *ссаци* — яйцекладучі, або однопрохідні, і *сумчасті*. Клімат у першій половині триасового періоду був теплий і досить сухий; у другій — вологий. На Україні морські відклади Т. с. поширені гол. чин. у Карпатах і на Кримському п-ові. Вони представлені вапняками, пісковиками, глинистими сланцями, глинами тощо. Континентальні відклади Т. с. (строкати глини, пісковики і мергелі) є в *Дніпровсько-Донецькій западині* й на Донбасі. Їхня потужність змінюється від кількох десятків до 2000 м. З відкладами Т. с. пов'язані поклади бурого й кам. вугілля, бокситів, бентонітових глин, буд. матеріалів.

Лит.: Стратиграфія УРСР, т. 6, ч. 2. Триас. К., 1972; Стратиграфія СССР. Триасова система, т. 7. М., 1973.

В. В. Пермяков.

ТРІБУЦ Володимир Пилипович [15 (28).VII 1900, Петербург — 30.VIII 1977, Москва] — рад. військ. діяч, адмірал (1943), доктор істор. наук (з 1972). Член КПРС з 1928. В рад. ВМФ з 1918. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військ.-мор. академію. В 1938—39 — нач. штабу, 1939—47 — команд. Балтійського флоту. У 1947—48 — заст. головнокоманд. військами Далекого Сходу по ВМС, 1949—52 — нач. гідрографічного управління Генштабу, 1952—56 — на відповідальній роботі в Академії Генштабу, з 1957 — в М-ві оборони СРСР. З 1961 — у відставці. Автор наук. праць і мемуарів. Депутат Верховної Ради

СРСР 2-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тр.: Подводники Балтики атакують. Л., 1963; Балтійське сражаються. Калининград, 1975.

ТРИЄДР (від грец. *τρίαις* — три і *έδρα* — основа, грань) — трикутний перпендикулярний одиничних векторів (ортів), що виходять з однієї точки. Напр., Т.

е система ортів $\vec{i}, \vec{j}, \vec{k}$, напрям яких збігаються з напрямками координатних осей X, Y, Z (мал. а). Важливе значення має рухливий Т. просторової кривої, який розміщується в кожній точці кривої

так, що один його вектор \vec{t} напрямлений по *дотичній прямій* до кривої в цій точці, другий \vec{n} — по гол. *нормалі* і третій \vec{b} — по *біномалі* (мал. б).

ТРИЄР (франц. *trieur*, від *trier* — відбирати, сортувати) — сільськогосподарська машина або окремий вузол складної *зерноочисної машини* для відокремлення з зернової сумішки коротких і довгих домішок (вісюга, куколю, гречкових тощо) від насіння основної культури і сортування очищеного насіння за довжиною зерен. Осн. робочим органом Т. є комірка (заглиблення) сферичної або кишенькової форми. Т. поділяють на циліндричні й дискові. В СРСР поширені Т. циліндричні ЗАВ — 10.90.000 (мал. с. 352) — продуктивність 10 т/год і БТ-5А — продуктивність 6 т/год, які працюють тільки в складі зерноочисних поточкових ліній.

С. О. Карпенко.

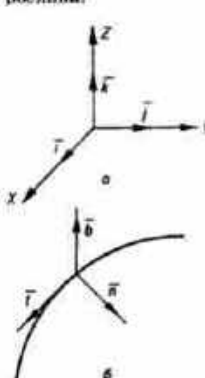
ТРИЄРА (грец. *τρίηρης*) — бойовий гребний корабель у стародавніх Греції і Римі. Див. *Трирема*. **ТРИЄСТ** — місто на Пн. Сх. Італії, адм. ц. області Фріулі-Венеція-Джулія і пров. Триєст. Порт на узбережжі Триєстської зат. Адріатичного м. Вузол автошляхів, залізнична станція. 270 тис. ж. (1976). В давнину відомий як рим. колонія Тергесте. На поч. 13 ст. потрапив у залежність від Венеції, 1382 ним заволоділи австр. *Габсбурги*. В 1719—1891 Т. мав статус вільного порту. Після 1-ї світової війни 1914—18 за *Сен-Жерменським мирним договором 1919* Т. ввійшов до Італії. В 1943, під час 2-ї світової війни 1939—45, окупований фашист. Німеччиною. В травні 1945 визволений Нар.-визвольною армією Югославії, але незабаром зайнятий англо-амер. військами (перебували там до 1954). За мирним договором з Італією 1947 Т. з невеликим округом було виділено у «Вільну територію Т.», що дістала статус вільного порту. За італо-югос. угодою 1954 район «Вільної території Т.» було ліквідовано. Т. і прилегла до нього зх. територія відійшли до Італії, територія на Сх. від Т. — до Югославії. В 1975 Югославія і Італія підписали договір про держ. кордон у районі Т. Найрозвинутіше машинобудування, зокрема виробн. суднових двигунів, суднобудування та судноремонт. Підприємства металург., нафтопереробної, хім., цем., скляної, па-

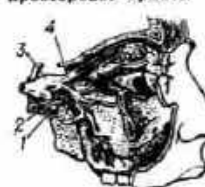
В. П. Трібуц.

Триєтський сибірський. Загальний вигляд рослини.

Триєдри: а — системи координат; б — рухливий триєдр просторової кривої.

Тричастий нерв: 1 — нижньощелеповий нерв; 2 — верхньощелеповий нерв; 3 — тричастий вузол; 4 — очно-ймковий нерв.

ТРИЇЦЯ

Герб
Тринідаду і Тобаго.

ТРИНІДАД І ТОБАГО

Площа —
5,1 тис. км²

Населення —
1,2 млн. чол. (1981)

Столиця —
м. Порт-оф-Спейн

перової, джутової, харч. пром-сті. Рибальство. Ун-т, Мор. академія. Міжнар. центр теор. фізики. Обсерваторія. Мор. та природничі історії музеї. Архіт. пам'ятки 14 ст.

ТРИЇЦЯ — 1) Осн. догмат *християнства*, за яким бог є єдиним, але існує в трьох особах («іпостасях»): бог-батько, бог-син (Ісус Христос), бог — дух святий. 2) Одне з гол. християнських свят (т. з. п'ятидесятниця), в основі якого лежить міф про зісходу «святого духа» на апостолів. На Україні відомо під назвою «зелені свята».

ТРИЧАСТИЙ НЕРВ — п'ята пара *черепномозкових нервів* хребетних тварин і людини; мішаний нерв. У людини має чутливі та рухові волокна. Виходить з речовини *головного мозку* в ділянці між мозочком у вигляді двох нервових корінців: чутливого (більшого) і рухового (меншого). Чутливий корінець на верхівці піраміди вискової кістки утворює тричастинний вузол, від якого відходять три гілки нерва: волокна, що складають Т. н.: очнояремна, верхньощелепна та нижньощелепна. Т. н. іннервує щелепно-лицевий відділ голови. Захворювання: *невралгія, неврит*. Ід. с. 351.

ТРИНІДАД — острів у Атлантичному ок., біля пн.-сх. узбережжя Пд. Америки; осн. частина держави *Тринідад і Тобаго*. Площа 4,8 тис. км². Нас. понад 800 тис. чол. (1971). Рельєф переважно рівнинний, на Пн.—гірський хребет заввишки до 940 м (г. Аріпа). Вздовж пд. узбережжя — *гразьові пулкани*. Родовище нафти, природного асфальту і газу. Клімат субекваторіальний. Переважають вічнозелені ліси, на Пн. Зх. — рідколісся. Платанції какао, кокосової пальми, цукр. тростини. Т. відкрив 1498 Х. Колумб.

ТРИНІДАД І ТОБАГО, Республіка Тринідад і Тобаго — держава в Карибському м. на о-вах Тринідад і Тобаго. В адм. відношенні поділяється на 12 графств.

Державний лад. Т. і Т. — республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — президент, що обирається населенням. Законодавча влада належить дворпалатному парламенту у складі палати представників (36 депутатів, обраних населенням на 5 років) і сенату (31 член); виконавча — урядові на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Про природу див. окремі статті *Тринідад і Тобаго*.

Населення. 60,2% нас. країни становлять англомовні тринідадці (нащадки негрів-рабів, які частково змішались з білим населенням, переважно з іспанцями; майже ¼ з них — негри, частина — мулати). 36,7% — тринідадці-індопакистанці (нащадки вихідців з різних частин Індостану). Живуть також європейці, китайці та ін. Офіц. мова — англійська. Пересічна густина нас. — 235 чол. на 1 км² (1981). Міське нас. становить 55% (1975). Найбільші міста: *Порт-оф-Спейн*, Сан-Фернандо, Аріма. Історія. О-ви Тринідад і Тобаго відкрив Х. Колумб 1498. В ході ісп. колонізації, яка завершилась

у кін. 16 ст., майже все корінне індіан. населення було винищено. У 1802 (фактично 1797) Тринідад, а 1814 Тобаго захопили англійці. Для роботи на цукр. плантаціях колонізатори привозили з Африки негрів-рабів. Жорстока експлуатація їх спричинила повстання 1805. Скасування рабства 1838 зумовило масовий вихід негрів з плантацій і викликало довіз робочої сили з Індії. Відкриття 1866 на Тринідаді нафти привело

до появи пром. пролетаріату. В 1890 виникли робітн. орг-ції. В 1888 острови були адміністративно об'єднані. Під час 2-ї світової війни 1939—45 та після неї в країні посилений нац.-визвольний рух. У 1950 Т. і Т. було надано внутр. самоврядування. В 1958—62 країна входила до створеної Великобританією Вест-Індської федерації. 31.VIII 1962 Т. і Т. здобули незалежність у складі Співдружності, а 1.VIII 1976 проголошені республікою. Внутр. політика уряду спрямована на розвиток країни по капіталістичному шляху. Виступи трудящих за підвищення життєвого рівня (1967, 1970, 1975) змусили уряд націоналізувати власність ряду англ. та пн.-амер. нафтових монополій (1969—79). На міжнар. арені Т. і Т. ідуть у фарватері зовн. політики США, на їхній території розміщено амер. військ. бази. Поряд з цим Т. і Т. встановили дипломатичні відносини з Кубою (1972) та з СРСР (1974). З 1962 Т. і Т. — член ООН. Т. і Т. — член *неприєднання руху*, входять до *Організації американських держав*, *Латиноамериканської економічної системи* та *Карибського співтовариства*. О. К. Дубина.

Узбережжя Атлантичного океану.

Політичні партії, профспілки. Народний національний рух, засн. 1936. Правляча. Виражає інтереси дрібної та серед. переважно негрів, буржуазії. Об'єднання робітничий фронт, засн. 1975. Осн. опозиційна партія. Спирається на прогресивні профспілки робітників нафти, та цукр. пром-сті, а також фермерів. Конгрес демократичної дії, засн. 1971. Буржуазно-ліберальна партія. Конгрес профспілок Т. і Т., засн. 1957. Входить до МКВП.

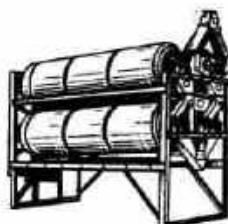
Господарство. Основа економіки — нафтогазодобувна і нафтопереробна пром-сть, яку значною мірою контролює іноз. капітал (гол. чин. США). Уряд країни проводить політику її поступової націоналізації, викупаючи акції іноз. компаній: націоналізовано цукр. пром-сть. У 1981 видобуто 10,5 млн. т нафти. Потужність нафтопереробних з-дів становила 22,8 млн. т нафти (переважно довізної), виробн. нафтопродуктів — 12,0 млн. т (1979). Видобувають також природний газ (2,4 млрд. м³), асфальт (58,2 тис. т). Окремі підприємства хім., фарм., цем., скляної, текст., швейної та харчосмакової, зокрема цукрової, пром-сті (переважно в Порт-оф-Спейні та Пуент-а-П'єрі). Виробн. сталі та алюмінію. С. г. розвинуто слабо і не задовольняє потреб країни в продовольстві. Панує поміщицьке землевладіння. На великих плантаціях іноз. власників вирощують цукр. тростину, какао, каву,

Збирання цукрової тростини.

кокосову пальму. Осн. прод. культура — рис. Поголів'я (тис., 1981): великої рогатої худоби — 78, свиней — 60, кіз — 47. Рибальство. Заготівлі деревини цінних порід. Довж. автошляхів — понад 7,1 тис. км, держ. з-щ — 175 км. Гол. мор. порти — Порт-оф-Спейн і Сан-Фернандо. З країни вивозять нафту і нафтопродукти, цукор тощо; довозять пром. і прод. товари, нафту, машини і устаткування. Осн. торг. партнери — США, Великобританія, країни Карибського басейну. Грош. одиниця — долар Т. і Т. 2,4 дол. Т. і Т. = 1 дол. США.

Освіта. Поряд із державними в країні діють приватні школи. В державних — навчання безплатне. Викладання — англ. мовою. Сучас. система освіти представлена 7-річною поч. школою та середньою зі строком навчання 3 років (3 + 2). Поч. школа є обов'язко-

Трієр. Блок трієрний
ЗАВ-10.90.000.

вою. У 1977/78 навч. р. у поч. школах було 182 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 76,2 тис. Поблизу Порт-оф-Спейна міститься Трінідад, відділення Вест-Індського університету (1981/82 навч. р. — 2,9 тис. студентів); політех. ін-т в Порт-оф-Спейні та Сан-Фернандо. Найбільші б-ки: Центр. б-ка Т. і Т. та Публічна в Порт-оф-Спейні, б-ка Трінідадського відділення Вест-Індського університету. Національний музей і художня галерея в Порт-оф-Спейні.

В. З. Клепикова.

На одній з вулиць міста Порт-оф-Спейн.

Література розвивається англ. мовою. Фольклор трінідадських індіанців до нашого часу майже не дійшов. Усуну нар. творчість негрів, що складалася вже на Трінідаді, характеризують пісні «каліпсо», насичені соціальним змістом. Становлення нац. л-ри пов'язане з піднесенням нац.-визвольного руху після 2-ї світової війни. Перші значні твори — соціальні романи Р. де Буассьєра і С. Селвана. Визначний письменник Т. і Т. та ін. Вест-Індії — В. С. Найпол (ін. транскрипція — Нейпол), який у сатиричних («Вибори в Ельвірі», 1958) і саркастичних («Наслідуючи», 1967) романах, романах про «маленьких людей» («Будинок для містера Бісваса», 1961) зображує вест-індську дійсність. Відповідну проблематику розкрито і в його романах 70-х рр., але уже не тільки на вест-індському («Партизани», 1975), а й на європ., амер., афр. матеріалі («У вільній державі», 1971; «Русло ріки», 1979). Після проголошення незалежності в л-ру увійшли І. Хан, М. Ентоні, Е. Давлес — автори романів про життя трудящих. Серед творів письменників молодшого покоління виділяються романи Ш. Найпола «Світляки» (1971), «Збирачі уламків» (1973). Найвідоміші поети: Г. Телемак, Е. Роуч, Д. Уолкотт (з 70-х рр. виступає і як прозаїк). Найзначніші досягнення в драматургії пов'язані з іменами Д. Уолкотта, Е. Хілла, Е. Джона. Рос. мовою перекладено романи Р. де Буассьєра, В. С. Найпола, оповідання М. Ентоні, С. Селвана, С. Грея та ін., вірші Е. Роуча, Г. Телемака, Ф. Чарльза та ін.; укр. мовою — роман В. С. Найпола «Мігель-стріт» («Всесвіт», 1983, № 2), оповідання М. Ентоні «Піта глибоководний» («Всесвіт», 1971, № 9). А. Д. Дридо. Літ.: Гончарова Т. В. В. С. Найпол і становлення національного самосвідчення в Вест-Індії. «Латинська Америка», 1976, № 5; Дридо А. Д. Разні тії культури. В кн.: Молоде госту-дарство Карибського басейну. Проблеми розвитку. М., 1981.

ТРИНКЛЕР Микола Петрович [7.XI (19.XI) 1859, Петербург — 10.VIII 1925, Харків] — укр. хірург. В 1883 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту, де залишився працювати (з 1905 — професор). З 1921 — професор Харків. мед. ін-ту. Праці Т. присвячені впровадженню асептики в хірургію, питанню травматології (зокрема переломам надколінника), нейрохірургії (запропонував власний метод дренажу шлуночків головного мозку), онкології (застосовував рентгенологічні методи лікування), теорії та лікуванню сифілітичного ураження внутр. органів, лікування ран. Очолював редкологію журн. «Врачебное дело».

ТРИНУС Федір Петрович (н. 25.II 1924, с. Старий Любар, тепер Любарського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. фармаколог-токсиколог, засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1957. Закінчив Київ. мед. ін-т (1952). Доктор мед. наук (з 1966), професор (з 1969). З 1965 — керівник лабораторії Київ. н.-д. ін-ту фармакології і токсикології, а з 1968 — директор цього ін-ту. Осн. праці з загальної фармакології і молекулярної токсикології, фармакології серцево-судинних засобів і нестероїдних протизапальних і протипухлинних речовин, антидотології. Нагороджений орденами Жовтневої Революції та «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1976.

ТРИО (італ. trio, від лат. tres — три) — муз. ансамбль з трьох виконавців; муз. твір для такого ансамблю.

ТРИОД (від грец. τρεῖς — три і (електр)од) — триелектродна лампа електронна. Т. (мал.) являє собою герметичний балон з анодом, катодом і керуючою сіткою. Розрізняють Т. малої, середньої і великої потужності. Є Т. мініатюрні та надмініатюрні (напр., нутростори). Т. застосовують гол. чин. у радіотех. апаратурі для підсилення, перетворення і генерування електр. коливань.

ТРИОЛЕ (Triolet) Ельза (24.IX 1896, Москва — 16.VI 1970, Сент-Арну-ан-Івелін, деп. Івелін) — франц. письменниця. З 1919 жила в Парижі. Дружина Л. Арагона. В 1930 була на 2-й Міжнар. конференції революц. письменників у Харкові. Під час 2-ї світової війни — учасниця Руху Опору. Ранні твори — кн. «На Тайті» (1925), автобіогр. романи «Лісова суніця» (1926), «Кольє» (1927), «Маскування» (1928) — рос. мовою. Перша кн. франц. мовою — роман «Доб-

рий вечір, Терезо!» (1938). 36. оповідань «Вартість розірваного сукна — 200 франків» (1945) — про героїзм франц. патріотів — учасників Руху Опору. Діалог «Анна-Марія» («Ніхто мене не любить», 1946; «Озброєні привиди», 1947) і роман «Інспектор руїн» (1948, у рос. перекл. — «Невідомий») спрямовані проти реакції. Фантастичний роман «Кінь червоний» (1953) застерігає проти небезпеки атомної війни. У романі «Побачення іноземців» (1956, у рос. перекладі — «Незвані гості») порушено тему батьківщини й патріотизму. Трилогія «Нейлоновий вік» (романи «Троянди в кредит», «Луна-парк», обидва — 1959, «Душа», 1963) — про долю людини в бурж. суспільстві. Останній роман Т. — «Соловей замовкає на зорі» (1970). Автор книг «Маяковський, російський поет» (1945), «Історія Антона Чехова» (1954). Перекладала твори М. Гоголя, А. Чехова, В. Маяковського. За популяризацію рос. класичної і рад. л-ри нагороджена рад. орденом «Знак Пошани».

Тр.; Рос. перекл. — Авиновские любовники. — Незнакомый. М., 1958; Незнакомые гости. М., 1959; Нейлоновый век. М., 1960; Анна-Мария. М., 1963; Душа. М., 1967.

В. І. Пащенко.

ТРИОЛЕТ (франц. triolet, від лат. tres — три) — строфічна восьми-рядкова форма поезії, де перші два рядки повторюються в кінці строфи, а четвертий є повторенням першого. Таким чином текст 1-го рядка фігурує у вірші тричі. У строфі дві рими, розташовані за схемою: абаабаб. Вважається, що Т. найобмеженіший серед ін. т. з. твердих строфічних форм (rondeau, sonnet).

ТРИПОЛІ — столиця Лівії, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Порт на узбережжі Середземного м., вузол автошляхів, міжнар. аеропорт. 750 тис. ж. (1980). Т. засн. фінікійцями в 1-й пол. 1-го тис. до н. е. В 105 до н. е. завойований Старод. Римом, у 5 ст. н. е. — вандалами. В 6-7 ст. — в складі Візантії, з 7 ст. — араб. Халіфату, 1551—1911 — Османської імперії. В 1911—43 окупований італ. військами, 1943 зайнятий англ. військами. Був одним з центрів нац.-визвольної боротьби в країні. Після проголошення незалежності Лівії (1951) Т. — одна з столиць королівства. З 1965 — столиця Лівійської Араб. Республіки. Підприємства нафтопереробної, шкіряної, текст., харчосмакової (борошномельної, олійницької, рибоконсерв., тютюнової) пром-сті. Кустарні промисли (килимарство, виготовлення прикрас тощо). Рибальство. ТЕС. Ун-т. Ін-т поштового зв'язку і телекомунікацій, Школа прикладних мистецтв і ремесел. Наук. т-на. Державна та ун-ту б-ки. Археол., етнографії, ісламу та природничої історії музеї. Театри. Муз.-драм. уч-ще. Архіт. пам'ятки 11—19 ст.

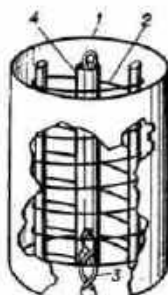
ТРИПОЛІ — місто на Пн. Лівану, адм. ц. мухафазі (округу) Пн. Ліван. Порт на узбережжі Середземного м. З'єдн. та автошляхами сполучений з Бейрутом. 175 тис. ж. (1974). Нафтопереробна (на довів-

М. П. Трінклер.

Е. Триоле.

Триод:
1 — анод;
2 — керуюча сітка;
3 — підігрівач катода;
4 — катод.

Триполі (Лівія). Панорама міста.

ТРИПОЛІТАНІЯ

Триптолем, який стоїть між Деметрою й Кірою. Барельєф. 5 ст. Національний музей. Афіни.

ній сировини), металообр., текст. і харчосмакова (зокрема, цукр.) пром-сть. Судноверф. Поблизу Т. — розробка бурого вугілля і асфальту. Архіт. пам'ятки 13—17 ст. Т. заснували фінікійці приблизно в 2-му тис. до н. е.

ТРИПОЛІТАНІЯ — історична область у Лівії. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. на тер. Т. було засновано три фінікійські колонії, які з кін. 6 ст. до н. е. стали самостійними і утворили область Т. З серед. 5 ст. до н. е. Т. — під владою Карфагену, з кін. 3 ст. до н. е. — Риму. В 5 ст. загарбана вандалами, в 6 ст. — Візантією, в серед. 7 ст. — араб. Халіфатом, у 16 ст. — Іспанією. З 1551 Т. — в складі Османської імперії. Після італо-тур. війни 1911—12 тер. Т. окупували італ. війська (всю тер. Т. окупували на кінець 20-х рр.). У листопаді 1918 внаслідок визвольного руху в Т. було проголошено незалежну Триполітанську республіку (існувала до серпня 1919). Пізніше Т., Кіренайка і Феццан, об'єднані під владою італ. генерал-губернатора, здобули назву Лівія. З 1951 Т. — в складі Лівії (до 1963 — її провінція).

ТРИПОЛІТАНСЬКА ВІЙНА 1911—12 — імпералістична війна Італії проти Османської імперії за Триполітанію і Кіренайку. Див. Італо-турецька війна 1911—12.

ТРИПОЛІМ (Τριπόλις) — у грец. міфології в найдавніші часи божество землеробства, потім — син елєвсінського царя Келея, якого богиня родючості Деметра навчила хліборобства і дала йому зерна пшениці. На колісниці, запряженій драконами, Т. об'їздив увесь світ, поширюючи землеробство. Т. приписували винайдення плуга. Міф про Т. використано в л-рі (трагедія Софокла «Триптолем»).

ТРИПҀРА — штат на Сх. Індії. Площа 10,4 тис. км². Нас. 21 млн. чол. (1980, оцінка). Адм. ц. — м. Агартала. Займає сх. частину Індогоангської рівнини, на Пд. Сх. — відроги гір Лушаї. Клімат тропічний мусонний. Поширені тропічні ліси. Осн. заняття населення — землеробство. Гол. культура — рис; вирощують також джут, бавовник, чай, цукр. тростину. Лісозаготівлі, вивіз деревини. Невеликі підприємства по переробці сільськогосподарської сировини. Кустарні промисли (зокрема, виготовлення пражі й тканин, деревообробка).

ТРИР — місто на Зх. ФРН, в землі Рейнланд-Пфальц. Розташований на р. Мозель. Вузол з'єдн. і автошляхів. 100 тис. ж. (1976). За античних часів Т. — центр галльського племені тревєрів, згодом — гол. місто рим. провінції Белгіка. В 7 ст. Т. увійшов до складу д-ви Меровінгів. З 9 ст. — центр архієпископства. В 12 ст. дістав магдебурзьке право. В 1794 приєднаний до Франції, з 1814 — у складі Пруссії, з 1871 — Німеччини. Після 1-ї світової війни 1914—18 окупований (до 1930) франц. і амер. військами, після 2-ї світової війни 1939—45 — у франц. зоні окупації. З 1949 входить до складу ФРН. Підприємства машинобудів-

ної (гол. чин. приладобуд.), металообр., взут., текст. (у т. ч. виробн. килимів) та харчосмакової (зокрема виноробної та потовонової) пром-сті. Ун-т. Архіт. пам'ятки: рим. періоду — амфітеатр (бл. 100), імператорські терми (бл. 300), міська т. з. Чорна брама (буд-во розпочато в 4 ст.), базиліка (1-а пол. 4 ст.); романські — собор (4—18 ст.), будинки «Франкентурм» (бл. 11 ст.) та «Драйкен-ігенгауз» (поч. 13 ст.); готична церква Лібфрауенкірхе (бл. 1250), ренесансна кол. єзуїтська колегія (17 ст.), бароковий палац рейсграфів Кеессельштатт (1740—45). У Т. народилися основоположники наук. комунізму К. Маркс. Будинок-музей К. Маркса (іл. див. т. 6, с. 371).

ТРИСКА (Gadus) — рід риб род. тріскових. Тіло (довж. до 180 см, маса до 4 кг, іноді більше) високе, масинне, вкрите дрібною лускою. Спина і боки зеленувато-оливкові, буруваті або жовтуваті-коричневі з численними дрібними жовтуватими або коричневими плямами, черево — світле. Зграйна риба. Статевої зрілості досягає в 2—9 років. Нерест відбувається поблизу берегів. Плодючість від 500 тис. до 60 млн. ікринок. Молодь живиться планктоном, доросла Т. — рибою та ракоподібними. В роді — 1 вид: тріска (L. morhua), поширений в пн. частинах Атлантичного і Тихого океанів та прилеглих морях; розрізняють кілька підвидів Т.: атлантична з рядом форм, балтійська, біломорська, тихоокеанська, гренландська. Цінний об'єкт промислу (споживають м'ясо, з печінки одержують риб'ячий жир).

Ю. В. Мовчан.
ТРИСКОВІ (Gadidae) — родина риб ряду тріскоподібних. Довж. тіла 9—180 см, маса до 40 кг, іноді більше. Характерна наявність 1—3 спинних і 1—2 підхвостових плавців, в яких відсутні колючі промені. На підборідді звичайно є усик. Морські (крім м'яна річкового) зграйні, переважно холодолюбні придонні риби. За характером життя в осн. хижаки, деякі бентосодні або планктонодні. Багато видів здійснюють кормові та нерестові міграції на відстані до кількох тис. км. Статевої зрілості досягають у 2—10 і більше років. Нерест переважно у холодну пору року (зима — початок весни). Плодючість від кількох тисяч до 60 млн. ікринок. Ікра пелагічна (плаває у товщі води), у деяких — придонна. В родині — 21—22 роди з більш як 50 видами. Т. поширені у водах арктичних і помірних частин Пн. та Пд. півкуль. В СРСР (Балтійське, Баренцове, Біле, Карське і далекосхідні моря) зустрічається понад 15 видів, у т. ч. в УРСР — 3: м'яна річкова, морський м'яна (Gadropsarus mediterraneus) та чорноморський мерланг (Odonogadus merlangus euxinus). Т. — цінні об'єкти промислу, з них найбільше значення мають тріска, минтай тихоокеанський, а також навага, сайда, м'яна річкова.

Ю. В. Мовчан.
«ТРИСТАН ТА ІЗОЛЬДА» — пам'ятка західноєвроп. л-ри серед. віків. Походження — кельтське. В основі сюжету — трагічне кохання

дружини корнуельського короля Ізольди до його племінника Тристана. Вперше оброблена в 70-х рр. 12 ст. франц. поетами Берулем і Томі (Томасом Британським). Книгу Томі на поч. 13 ст. переробив і переклав нім. мовою Готфрід Страсбургський. Відомі англ., італ., ісп. версії (усі — 13 ст.), чеська (14 ст.), серб. (15 ст.), білорус. (16 ст.). На сюжет роману створено поеми А. Шлегеля, В. Скотта, К. Immermana, Лесі Українки («Ізольда Білорука»), оперу Р. Вагнера.

Видання: Укр. перекл. — Бєдєж Ж. Роман про Тристана та Ізольду. К., 1957; Рос. перекл. — Роман о Тристане и Изольде. В кн.: Средневековый роман и повесть. М., 1974; Легенда о Тристане и Изольде. М., 1976.

ТРИСТАН-ДА-КУНЬЯ — група з 4 вулканічних островів у пд. частині Атлантичного ок. Належать Великобританії. Найбільший — о. Тристан-да-Кунья (пл. 117 км²), який до 1961 являв собою конус згаслого вулкана заввишки до 2060 м. У жовтні 1961 відбулося катастрофічне виверження вулкана. Населення було евакуйовано; 1963 воно повернулося на острів. Овочівництво, рибальство, мор. промисел.

ТРИТОН (Τρίτων) — у грец. міфології морське божество. Син Посейдона й володарки морів Амфітріти. Зображували його ділом або юнаком з риб'ячим хвостом замість ніг. Т. сурмив у ріг з морської раковини, щоб викликати або втишити бурю на морі.

Тритон. Деталь розпису амфори.

ТРИУМВІРАТ (лат. triumvirs, від tres — три і vir — муж) — у Стародавньому Римі: 1) Колегія з трьох осіб, яку призначали або обирали з спец. метою (напр., 133 до н. е. для проведення зем. реформи Тіберія Гракха (див. Гракхи). 2) У період громадянських воєн в 1 ст. до н. е. союз трьох впливових політ. і військ. діячів з метою захоплення верховної влади в державі. Відомі Т. 60 (або 59) — 53 до н. е. (Юлій Цезарь, Марк Ліциній Красс і Гней Помпей) та 43—36 до н. е. (Август, Марк Антоній і Марк Лепід).

ТРИУМФ (лат. triumphus) — 1) В Стародавньому Римі урочистий вступ у столицю полководця — головнокомандуючого та його армії після переможного завершення війни. Полководець у супроводі війська в'їжджав у Рим на колісниці, у лавровому вінку. За тріумфатором вели воєнні трофеї, вели полонених. Право на встановлення сенат, проте в період імперії воно фактично перетворилося на привілей імператора та його родичів. 2) Переносно — блискучий успіх, визначна перевага.

Тріска атлантична.

ТРИУМФАЛЬНА АРКА — монументальна споруда, зведена на честь видатної події. Див. Арка тріумфальна.

ТРИУМФАЛЬНИЙ ПОХІД РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ — процес встановлення Рад. влади в країні після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції з 25.X (7.XI) 1917 до лютого — березня 1918. Перемога збройного повстання в Петрограді, проголошення Росії Республікою Рад викликали могутню революц. піднесення на місцях. Боротьбою трудящих за встановлення влади Рад керувала партія більшовиків. Проте процес встановлення влади Рад на місцях мав свою специфіку. Він визначався багатьма обставинами: міцністю парт. орг-ції, співвідношенням класових сил, кількістю і згуртованістю пролетаріату, його впливом на селянство і солдатів, чисельністю Червоної гвардії, складом і бойовістю Рад, кількістю і організованістю ворожих сил. Найлегше владу Рад було встановлено в пром. районах, де були міцні більшовицькі орг-ції, загартовані в класових боях, і численні робітничий клас: Іваново-Вознесенську, Орехово-Зуєву, Шуї, Костромі, Коломні, Серпухові, Подольську, Воронежі, Луганську, Горлівці, Краматорську, Самарі. На бік Рад. влади перейшли революц. війська Пн. і Зх. фронтів. На Україні, Дону, Пн. Кавказі, Пд. Уралі, Пд.-Зх., Рум. і Кавказ. фронтах і в деяких ін. місцях революц. робітників, селян і солдатів зустріли відчайдушні спроби контрреволюції перешкодити встановленню диктатури пролетаріату, які набрали характеру громадян. війни. Проте всі контрреволюц. заколоти в січні — лютому 1918 зазнали поразки. В. І. Ленін у березні 1918 писав: «Ми за кілька тижнів, поваливши буржуазію, перемогли її відкритий опір у громадянській війні. Ми пройшли переможним тріумфальним походом більшовизму з кінця в кінець величезної країни» (Повне зібр. тв., т. 36, с. 75—76).

Ю. В. Бабко.

ТРИШИННІ ВОДИ — підземні води, що заповнюють тріщини гірських порід. Розрізняють тріщинно-жильні (здебільшого напірні) води, пов'язані з тектонічними тріщинами; тріщинно-грунтові (безнапірні), пов'язані гол. чин. з тріщинами *виплювання*; тріщинно-пластові (звичайно напірні) — в літогенетичних (див. *Літогенез*) тріщинах слабометаморфізованих водопроникних порід, переверстованих водотривкими породами; тріщинно-карстові (див. *Карстові води*) — напірні й безнапірні. Т. в. часто пов'язані між собою, мають складні умови динаміки (див. *Динаміка підземних вод*), нестійкий режим, неоднакові хім. склад і мінералізацію. Ці води поширені переважно в межах щитів, зокрема Українського щита, рідше — на платформах і в гірських областях. Їх використовують для побутового і тех. водопостачання та як промис-

лові підземні води. Деякі види мінералізованих Т. в. застосовують у бальнеології. Значний приплив Т. в. у гірничі виробки утруднює видобування корисних копалин. Досліджує Т. в. *гідрогеологія*.

П. Ю. Куц.

ТРНКА (Trnka) Іржі (24.II 1912, Пльзень — 30.XII 1969, Прага) — чехосл. режисер музтиплікаційного кіно, нар. арт. ЧССР (з 1963). Творчу діяльність почав 1928 у театрі ляльок під керівництвом Й. Скупы. В кіно — з 1945. Т. — один із творців лялькового кіно. Поставив музтиплікаційні фільми: «Шпалічек» (1947), «Роман з контрабасом» (1949), «Принц Байя» (1950), «Старовинні чеські перекази» (1953), «Пригоди бравого солдата Швейка» (1955), «Цирк Гурінека» (1955), «Сон літньої ночі» (1959), «Рука» (1966) та ін. Відомий також як ілюстратор дит. книжок. Фільми Т. відзначені на міжнар. кінофестивалях.

ТРОГ (від нім. Trog — корито) — гірська долина коритоподібної форми. Утворюються Т. в результаті дії льодовика. Має широке вигнуте днище (мал., 1) і стрімкі схили з випуклим перегином, що утворює пологою площадку — плече трога (мал., 2).

ТРОЄПОЛЬСЬКИЙ Гаврило Миколайович [н. 16 (29).XI 1905, с. Новоспасовка, тепер Грибановського р-ну Ворон. обл.] — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1937. Автор оповідань «Із записок агронома» (1953; сценарій «Земля і люди», 1955; однойменний кінофільм, 1956), «Біля Крутого Яру», «Сусіди» (обидва — 1954); повістей «Кандидат наук» (1958), «В очереті. Із зошитів мисливця» (1963), роману «Чорнозем» (кн. 1—2, 1958—61), п'єси «Постояльці» (1971). В ліричній повісті «Білий Бім чорне вухо» (1971; Держ. премія СРСР, 1975; однойм. кінофільм, 1978; Ленінська премія, 1980) порушує моральні проблеми. Нариси — «Роздуми про землю» (1951), «Про річку, ґрунти і таке інше» (1965) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Сочинения, т. 1—3. Воронеж, 1977—78; Белый Бим Черное ухо, Л., 1979; Укр. перекл. — Прохор Симоняк і інші записки агронома. К., 1953; Білий Бім Чорне вухо. К., 1977.

ТРОІСТА МУЗИКА — укр. нар. інструментальний ансамбль (*троїо*). У складі Т. м. — скрипка, басола, бубон; у зх. областях України — скрипка, цимбали, бубон. Траплялися ансамблі ін. складу, до яких входили, зокрема, сопілка, флюяра та ін. Провідний інструмент — скрипка (іноді цимбали). Перші згадки про Т. м. належать до кін. 17 — поч. 18 ст. Вона посідала провідне місце в муз. побуті укр. села: грала на святах, весіллях, ярмарках, виконувала укр. нар. пісні, танц. мелодії, марші. Виступає як окремий колектив і у складі оркестрів українських народних інструментів (зокрема, Київського оркестру народних інструментів, оркестру Українського народного хору імені Г. Г. Верьовки).

ТРОІСТИЙ СОЮЗ — військ.-політ. блок Німеччини, Австро-Угор-

щини та Італії, що склався 1879—82 з метою підготовки війни за переділі світу; поклав початок поділу Європи на два ворожі імперіалістичні табори. Ініціатором створення Т. с. виступила Німеччина, яка підписала у Відні 7.X 1879 з Австро-Угорщиною договір про союз, спрямований гол. чин. проти Росії та Франції (див. *Австро-німецький договір 1879*). У 1882 до союзу приєдналась Італія. Договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією, підписаний у Відні 20.V 1882, передбачав взаємну допомогу в разі нападу на будь-кого з учасників Т. с. Договір був таємний. В 1904—07 на противагу Т. с. склався блок Великобританії, Франції і Росії (див. *Антанта*). Боротьба між цими двома імперіалістичними угрупованнями призвела до першої світової війни 1914—18. В травні 1915 Італія вступила у війну на боці Антанти, що призвело до розпаду Троїстого союзу.

ТРОЇЦЕ-СЕРГІЄВА ЛАВРА — один з найбільших православних монастирів Росії. Засн. у серед. 14 ст. *Сергієм Радонезьким* поблизу Москви (в сучас. Загорську). У 14—17 ст. монастир підтримував моск. князів (пізніше — рос. царів) у їхній боротьбі за об'єднання рос. земель. З серед. 16 ст. монастир був також фортецею. Її залога 1608—10 витримала 16-місячну облогу польськ. інтервентів, очолених *Лжедмитрієм II*. У 1744 монастир дістав статус *лаври*. Т.-С. л. 1763 належало 214 тис. десятин орної землі і 106,3 тис. кріпаків у 15 губерніях країни. З 1742 при Т.-С. л. існує семінарія, з 1814 — духовна академія. В монастирі працювали *Максим Грек*, *А. Рубльов*, *Діонісій*, *С. Ф. Ушаков*. До архіт. ансамблю Т.-С. л. входять бл. 50 споруд. Серед них — собори Троїцький (1422—23, іконостас Андрія Рубльова і *Данила Чорного*) й Успенський (1559—85; фрески, 1684; Д. Григор'єв та ін.); церкви Духовська (1476), П'ятиницька, Введенська (обидві — 1547), надбрамна Іоанна Предтечі (1699), Михеївська (1734), Смоленська (1745—48); лікарняні палати з церквою Зосими та Саватія (1635—38), царські чертоги (кін. 17 ст.), трапезна з церквою Сергія (1686—92), келії (17—19 ст.), покої митрополита (гол. фасад 1778), дзвіниця (вис. 88 м; 1740—70, арх. І. Шумахер, І. Мічурін, Д. Ухтомський). У 1920 у Т.-С. л. створено історико-художній музей, з 1940 — музей-заповідник, де зберігаються великі колекції давньорус. живопису, ужиткового мистецтва 14—17 ст., рос. нар. мистецтва 17 — поч. 20 ст., а також декоративно-ужиткового мистецтва рад. часу.

Троїце-Сергієва лавра. 14—18 ст.

Трог. Поперечний профіль:
1 — дно;
2 — плечі.

ТРОЇЦЬК

Троїцька надбрамна церква. 1106—08. Реконструкція.

Літ.: Балдин В. И. Архитектурный ансамбль Троице-Сергиевской лавры. М., 1976.

ТРОЇЦЬК — місто обласного підпорядкування Челяб. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Уй (бас. Обі). Залізнич. вузол. 89 тис. ж. (1982). У Т. — 3-ди: електромех., верстатобуд., дизельний, цегельний. Троїцька ДРЕС. Підприємства легкої та харч. пром. сті. Ветеринарний ін-т, 7 серед. спец. навч. закладів. Красназавч. музей. Заснований 1743, місто — з 1784.

ТРОЇЦЬКА НАДБРАМНА ЦЕРКВА — пам'ятка архітектури в ансамблі *Києво-Печерської лаври*. Споруджено 1106—08. Під час нашествия орд *Батия* 1240 Т. н. ц. було пошкоджено, але незабаром відбудовано. Після пожежі 1718 церкву було відновлено у стилі бароко. Оформлення інтер'єру здійснили 1734 майстри *Лаврської іконописної майстерні* (Ф. Павловський, І. Максимович та ін.) під керівництвом А. Галіка. У 1772 іконописці Д. Боряченко, І. Оржеський та ін. поновили настінний розпис екстер'єру. Реставраційні роботи виконувалися 1825 (київ. художник І. Оробієвський), на поч. 20 ст. (група іконописців на чолі з В. Сонінін), 1981—82 (іконостас та ікони). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Києво-Печерська лавра*, т. 5, с. 480—481.

ТРОЇЦЬКЕ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр, за 2 км від залізнич. ст. Лантратівка. 7,8 тис. ж. (1983). Виникло в 40-х рр. 18 ст. під назвою *Кальнівка* (або *Калинівка*). З 1815 — слобода Новотроїцька, з 60-х рр. 19 ст. має сучас. назву. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1957 Т. — с-ще міськ. типу. У Т. — олієпресовий, консервний, комбикормовий, мол. з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, м'якокл. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 заг. осв., музична та спорт. школи, лікарня, Будинок культури, клуб, кінотеатр, 3 б-ки, музей історії району.

ТРОЇЦЬКИЙ Герман Васильович [н. 6 (19). XI 1913, Казань] — рад. біохімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1979), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Закінчив Ростовський-на-Дону мед. ін-т (1937). Працював у Ростов. н.-д. інституті педіатрії (1937—41). З 1951 — зав. кафедрою біохімії Крим. мед. ін-ту (Сімферополь). Осн. праці стосуються вивчення метаболізму вітаміну А, мініальності структури білків крові при патології. Т. довів міцелярну структуру β-ліпопротеїду плазми крові і його роль в розвитку атеросклерозу; розробив нові методи біохіміч. дослідження білків. Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

ТРОЇЦЬКИЙ Іван Віссаріонович [10 (22). X 1854, на Чернігівщині — 17. III 1923, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. педіатр. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1878). В 1903—19 — професор Харків. ун-ту; 1920—23 — зав. кафедрою педіатрії Катеринослав. мед. ін-ту. Праці Т. присвячені

проблемам теоретичної і практичної педіатрії, а також історії педіатрії. Т. — автор підручників з педіатрії («Курс лекцій з хвороб дитячого віку»; 1887 — перший посібник з педіатрії на Україні); організатор і перший голова Київ. (1900—02) і Харків. (1912) г-в лікарів-педіатрів; брав участь в підготовці 1-го Всеросійського з'їзду дитячих лікарів та 1-го Міжнародного з'їзду педіатрів (1912).

ТРОЇЦЬКИЙ ІЛІНСЬКИЙ МОНАСТІР у Чернігові — пам'ятка архітектури. Засн. 1069 *Антонієм Печерським*. У 1239 монастир зруйнували орд *Батия*. В 1649 відбудований коштом С. *Пободайла*. Один з осередків українського літописання в 2-й пол. 17 ст. В 1679 в монастир з Новгорода-Сіверського було переведено друкарню, з якої вийшло чимало книг істор. і полемічного (див. *Полемічна література*) змісту. В кін. 17 ст. в монастирі склав свою «Хроніку» Л. *Боболіський*. Монастир мав значну б-ку, в якій, за реєстром 1746, було 11 304 книги. В серед. 18 ст. монастирю належало понад 10 тис. кріпаків, 24 села, 30 млінів та ін. госп. закладів. В 1786 Т. І. м. було закрито, зем. мастиності секуляризовано. З будівель монастиря збереглися П'ятиницька церква (кін. 12 — поч. 13 ст.; іл. див. на окремому арк. до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), Іллінська церква (12 — поч. 13 ст.; іл. див. т. 4, с. 355), Троїцький собор (1679—95), дзвіниця (1775). Біля Троїцького собору поховано укр. письменника Л. І. *Глизова*.

ТРОЇЦЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Зх. Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1926. Площа 1,6 тис. км². Нас. 28,1 тис. чол. (1983). У районі — 68 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 15 сіл. Рад. нар. депутатів. Центр — смт *Троїцьке*. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована ярами і балками. В межах району — відроги Середньоросійської височини. Корисні копалини: глини, піски, мергель, крейда. Найбільша річка — *Красна* (прит. Сіверського Дінця). Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства — троїцькі олієпресовий, мол., комбикормо-

вий і консервний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Троїцьке) та 2 будинки побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових культур та виробі м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1982 становила 143,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 107,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 35,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, кормові. Скотарство, свинарство. У Т. р. — 11 колгоспів, 8 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. ст. Лантратівка. Авто-моб. шляхів — 240 км, у т. ч. з твердим покриттям — 227 км. У районі — 30 заг.-осв., музична і спорт. школи, 35 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 43 будинки культури і клуби, кінотеатр, 51 кіноустановка, 29 б-к, музей історії району. У Т. р. видається газ. «Сельская новь» (з 1931).

ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР у Новомосковську — пам'ятка укр. дерев'яної архітектури. Спорудив 1773—78 будівничий Я. *Погребняк* у слободі Новоселиці (тепер м. Новомосковськ Дніпроп. обл.). В плані храм хрещатий (27 × 27 м), дев'ятидільний, увінчаний дев'ятьма верхами, кожний з яких має по три заломи. Вис. середнього залому 35 м. В 1888 собор було перебудовано (стіни зроблено без ухилу до середини, покрівлям верхів надано більш сухої форми, вертикальну шалівку замінено на горизонтальну). В інтер'єрі будівлі застосовано унікальний прийом висотного розкриття внутр. простору. В стінах суміжних зрубів — великі примхливої форми триярусні арки-вирізи, які створюють складний стереовізерунок. Іл. див. до ст. *Погребняк Я.*, т. 8, с. 440.

ТРОЇЦЬКО-ХАРЦІЗЬК — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Харцизькій міськраді, на р. Криниці (прит. Міусу). Залізнична ст. *Скопирська*. 2,8 тис. ж. (1983). В селищі — дільниця Зутресівського племпта-хорадгоспу, бригада колгоспу «*Маяк*», будинок побуту. Восьмирічна школа, Будинок культури, б-ка. Засн. 1786, с-ще міськ. типу — з 1940.

ТРОЛЕЙБУС (англ. trolleybus, від trolley — роликівий струмо-знімач та bus — автобус, омнібус) — безрейковий наземний, гол. чин. вуличний, рухомий склад, що його двигуни живляться через підвісну контактну мережу; засіб пасажирського, переважно міського транспорту. Вперше почав курсувати (1891) в Англії. Перші Т. в СРСР пушено у Москві (1933), потім у Києві (1935), Ленінграді, Ростові-на-Дону (1936), Харкові (1939). Сучасні Т. (мал.) — переважно двосічні, кузов — суцільнометалевий, вагонного типу, з двома або трьома дверима. Розрізняють Т. зчленовані і Т.-поїзди — з двох машин (уперше в світі експлуатація таких поїздів почалась в середині 60-х рр. у Києві). Експлуатують Т. на постійному струмі напругою 550 В; потужність електродвигуна до 150 кВт. Швидкість руху Т. 65—70 км/год (середня швидкість на маршруті — 18—20 км/год). Пасажиромісткість

Троїцький Іллінський монастир. Троїцький собор. 1679—95.

— 30—70 чол., провізна здатність від 4—6 (Т. з одним кузовом) до 10—12 тис. пасажирів за годину (залежності Т. з деяких країнах бувало Т. з причепом і двоповерхові. Осн. переваги Т. порівняно з *трамваем* — менші капітальні вкладення, менший шум, більша маневровість в умовах вуличного руху; порівняно з *автобусом* — менші експлуатаційні витрати; крім того, Т. не забруднює повітря. В СРСР Т. курсують (1982) у

Тролейбуси: двовісний і трьохвісний (вгорі) і троллейбус-поїзд.

165 містах, зокрема в УРСР у 41. З 1959 Т. діє на міжміському маршруті Сімферополь — Алушта, з 1961 маршрут продовжено до Ялти. Тролейбуси виготовляють завод ім. Урицького (м. Енгельс Саратовської обл.), з-д електро-транспорту ім. Ф. Е. Дзержинського (Київ), Соколинський підприємств з-д (Москва).

ТРОЛЕЙВОЗ — вантажна транспортна машина з електродвигунами, що живляться електроенергією від контактного проводу через роликовий струмозмінник. Різновид Т. — *дизель-тролейвоз*. Конструкцію першого в світі Т. розробив 1949 укр. рад. вчений О. С. Фіделев. Т. вантажопідйомністю 25 т було випробувано 1952 на Богуському вапняковому кар'єрі (м. Біла Калита Ростовської обл.). Створюють Т. (мал.) переважно на базі *самоскида*. В СРСР вантажопідйомність Т. досягає 65 т, швидкість руху на підйом — 10—12 км/год, питомі витрати електроенергії — 0,3 кВт · год/(т · км). Застосовують Т. в осн. на відкритих гірничих роботах, іноді — в містах з розвинутою *контактною мережею*.

ТРОЛІ (давньосканд. *troll* — страховець) — у сканд. міфології й фольклорі надприродні істоти (найчастіше ведміді, рідше — карлики), ворожі людям.

ТРОЛЛОП (Trollope) Антоні (Ентоні; 24.IV 1815, Лондон — 6.XII 1882, там же) — англ. письменник. Син Ф. Троллопа. Друкуватися почав 1847. Найвизначніше досягнення Т. — цикл реалістичних романів з життя провінційного дворянства й духовництва «Барсеттські хроніки» (1855—67). У романах «Фініас Фінн...» (1869), герой якого виступає проти політики уряду з ірл. питання, «Прем'єр-міністр» (1876) та ін. зображено парламентське життя в Англії. Пригнаний більшістю

творів Т. легкий гумор змінюється на гостру сатиру в романі «Як ми живемо тепер» (1875). Автор літ.-критичної праці «Тексерей» (1879), книг дорожніх нарисів. Тв.: Рос. перекл. — Барчестерське башні. М., 1970.

ТРОЛЛОП (Trollope) Френсіс (10.III 1780, Стейплтон, Англія — 6.X 1863, Флоренція, Італія) — англ. письменник. Мати А. Троллопа. В кн. нарисів «Домашні звичаї американців» (1832) об'єктивно зобразила життя найбідніших прошарків амер. суспільства. Найвідоміші романи Т.: «Вікарій із Рексхілла» (1837), трилогія «Вдова Барнабі» (1838), «Заміжня вдова» (1840), «Родина Барнабі в Америці» (1843). В останньому романі трилогії гостро критикувала амер. звичаї, в романі «Життя й пригоди Майкла Армстронга» (1840) засуджувала жорстокість фабрикантів, що експлуатують дитячу працю.

ТРОМБ (від грец. *θρόμβος* — грудка, згусток) — згусток крові, що може утворюватися зажиттєво в усіх відділах серцево-судинної системи (просвіті кровоносної судини, порожнині серця) за умов ушкодження судинної стінки, порушення течії крові, зміни складу крові тощо. Розрізняють Т. коагуляційні, в основі яких лежать звичайні механізми *зсідання крові*, і аглотинаційні (преципітаційні), що утворюються з кров'яних пластинок при зсіданні і склеюванні їх на внутр. поверхні судини. На першій аглотинаційний тромб може нашаровуватися коагуляційний. Залежно від складу розрізняють Т. червоні, білі, мішані (шаруваті) і гіалінові. Червоні Т. складаються в осн. з *еритроцитів*, утворюються швидко, найчастіше у венах, при повільній течії крові; білі Т. — з *тромбоцитів*, *лейкоцитів* і *фібрину*, утворюються повільно при швидкій течії крові. Мішані Т. мають шарувату будову і гофровану поверхню, містять ділянки білого і червоного Т., головкою прикріплені до ендотелію судини. Гіалінові Т. утворюються в капілярах і складаються з гомогенної білкової маси. Т. може стати джерелом *емболії* або його гнійного розплавлення, що в останньому випадку веде до *сепсису*.

ТРОМБЕТТИ (Trombetti) Альфредо (6.I 1866, Болонья — 5.VII 1929, Лідо-ді-Венеція) — італ. мовознавець, член Італ. академії (з 1929). Закінчив Болонський ун-т, професор цього ун-ту (з 1904). Висунув теорію моногенезу (спільного походження) всіх мов земної кулі. Осн. праці: «Єдність походження мови» (1905), «Нариси загального порівняльного мовознавства» (ч. 1—3, 1908—20), «Основи мовознавства» (ч. 1—2, 1922—23), «Етруська мова» (1928), «Нарис античної ономастики Середземномор'я» (вид. 2-е, 1942).

ТРОМБІН (від грец. *θρόμβος* — грудка, згусток), *фібриногеназ* — фермент класу *гідролаз*, найважливіший компонент системи *зсідання крові* людини і тварин. За

хім. природою Т. — *глікопротеїд* з мол. масою бл. 40 000; містить бл. 5 % вуглеводів. Молекула Т. складається з двох поліпептидних ланцюгів (А та Б), з'єднаних дисульфідним зв'язком. В Б-ланцюзі знаходиться активний центр ферменту. Т. існує в кількох активних формах, які відрізняються будовою Б-ланцюга. В крові Т. наявний у вигляді неактивної форми — *протромбіну*. Осн. функції Т. — перетворення *фібриногену* в *фібрин* шляхом розщеплення пептидних зв'язків, утворених залишком *аргініну*, відщеплення *фібрин-мономеру*, що далі полімеризується в згусток *фібрину* — основу *тромбу*. За участю Т. відбуваються активація факторів зсідання крові (XIII, V, VIII) і агрегація *тромбоцитів*, а також стиснення (ретракція) кров'яного згустка. В медицині Т. застосовують для зупинки капілярних кровотеч.

ТРОМБОЕЛАСТОГРАФІЯ — дослідження процесу зсідання крові та еластичності кров'яного згустка. Т. провадиться за допомогою приладу — *тромбоеластографа*, який дає можливість одержати на фотопалері криву зсідання крові — *тромбоеластограму*. Окремі частини її характеризують фазу утворення тромбопластины, формування згустка, час повного зсідання крові, що дозволяє в деякій мірі орієнтуватися в характері порушень системи зсідання крові.

ТРОМБОЕМБОЛІЯ, *тромбоемболічна хвороба* (від *тромб* і грец. *εμβολός* — вкидання) — *тромбоз* кровоносних судин або порожнини серця з занесенням частинки тромбу (тромбоемболії) в ін. ділянки серцево-судинної системи. Друга назва Т. особливо неправда повторними, множинними тромбоемболами в артеріях різних органів і частин організму. Істотну роль у розвитку Т. відіграють зміни в системі зсідання крові, що виникають внаслідок інфекційних і ряду ін. захворювань, травмування кровоносних судин під час операцій, тривалий постільний режим, емоціональне перенапруження. Тромбоз при Т. слід відрізняти від тромбозу, що є фізіологічною реакцією, напр., при травмах з пораненням судин, коли тромб сприяє припиненню кровотечі. Первинна локалізація тромбоемболічного процесу може бути різною: порожнини серця, аорта і її великі гілки, вени, переважно периферичні. Т. може супроводити *пороки серця*, *інфаркт міокарда*, *аневризми* серця, *атеросклероз* аорти та ін. захворювання. З порожнини лівого серця або аорти тромбоемболії можуть заноситися в артерії нижніх кінцівок, брижові судини, артерії вирок, селезінки, мозку; з порожнини правого серця, вен нижніх кінцівок і малого таза — в легену артерію та її розгалуження. Клінічна картина Т. залежить від того, яка судина і на якому рівні зазнала обтурації (закупорки). На відміну від тромбозу, який розвивається поступово і порушення кровообігу при цьому настає повільно, при Т. перебіг всіх

Тромб і кішка. Малюнок Т. Кіттельсена, 1887. Національна галерея. Осло.

Тролейвоз.

цих явищ гострий. Розрізняють Т. судин великого кола кровообігу і малого кола кровообігу. Прогноз при Т. найчастіше тяжкий, так, наприклад, Т. легеневої артерії виявляється раптовим боєм в ділянці серця, різкою блідістю, потім *синовою* обличчя, здуттям вен шиї, збудженням хворого у *непритомності*. Смерть може настати протягом кількох хвилин. Лікування: хворих з підозрою на Т. будь-яких судин необхідно терміново госпіталізувати; введення *антикоагулянтів*, *фібринолітиків* та ін. Див. також *Емболія*.

П. Т. Тронько.

ТРОМБОЗ — процес зажиттєвого утворення згустків крові (*тромбів*) в кровоносних судинах або в порожнинах серця людини і тварин; утруднює або припиняє місцевий кровообіг. Сприяються Т. ураженням стінок судин внаслідок *атеросклерозу*, запальних процесів, інтоксикацій, травм, уповільненням кровообігу в зв'язку з розладом серцевої діяльності або патологічним розширенням судин (*аневризми*, *варикозне розширення вен*) тощо. Велику роль у виникненні Т. відіграють зміни біохімічного складу крові, які прискорюють її зсідання. Т. в системі коронарного кровообігу веде до *інфаркту міокарда*, Т. судин мозку — *інсульту*, порушення кровопостачання певної ділянки тканини — *некрозу*. Надалі можливе як розчинення (лізис) тромбу з частковим або повним відновленням прохідності судини, так і пророщування сполучною тканиною чи капілярами, що може привести також до відновлення кровообігу або до ущільнення. Лікування: *антикоагулянти*, *спазмолітичні* і *протизапальні* препарати тощо, іноді хірургічне видалення тромбу. Див. також *Зсідання крові*, *Тромбоемболія*, *Тромбофлебіт*.

ТРОМБОН (італ. trombone, від tromba — труба) — мідний духовий муз. інструмент. Вперше згаданий в л-рі 15 ст. Т. — циліндрична, двічі зігнута трубка (довж. бл. 3 тис. мм, діаметр бл. 15 мм),

Розсувний тромбон.

що закінчується широким розтрубом; у другий кінець трубки вставляється чашкоподібне дудце — мундштук. Т. бувають розсувні (цугтромбон), рідше венільні; мають 6 різновидів (від сопрано до контрабаса). Використовується як оркестровий і сольний інструмент.

ТРОМБОФЛЕБІТ (від тромб і грец. φλέψ (φλεβός) — вена) — запалення стінок вен з утворенням тромбу в її просвіті. Т. може спричинюватися деякими інфекційними хворобами (*грип*, *висипний* і *черевний тиф*, *дисентерія*, *бешкет*), виникати після пологів і абортів, при гнійних запальних процесах (*флегмона*, *карбункул*, *остеомиєліт* та ін.), при *варикоз-*

ному розширенні вен, а також бути наслідком уповільнення плину крові і підвищення її зсідання. За клінічною картиною розрізняють Т. поверхневих, часто варикозно змінених, і глибоких вен; особливо часто уражаються вени нижніх кінцівок і малого таза, рідше порожнисті, ворітні, печінкова. Т. поділяють також на негнійні та гнійні, а за перебігом — на гострі та хронічні (з періодичним загостренням). Ознаки Т. залежать від стадії захворювання. Заг. ознаки Т.: місцева припухлість і болючість, ущільнення відповідної вени, підвищення в'язкості та здатності крові зсідатися, при деяких формах Т. — гарячковий стан, набряк ураженої ділянки (найчастіше кінцівки). Лікування: постійний режим, антибіотики, *антикоагулянти* тощо, в разі необхідності — хірургічне втручання.

ТРОМБОЦИТИ (від грец. θρόμβος — грудка, згусток і κύτος — вміст, тут — клітина) — один з видів формених елементів крові хребетних тварин і людини; беруть участь у *зсіданні крові*. Т. хребетних тварин (крім ссавців) — клітини з щільним ядром і слабкобазофільною цитоплазмою (див. *Базофілія*). У ссавців, в т. ч. людини (їх здебільшого наз. кров'яними пластинками), являють собою без'ядерні тілця діаметром 2–5 мкм, утворюються з клітин *кісткового мозку* — *мегакаріоцитів* (див. *Кровотворення*); в крові в нормі їх міститься 180–320 · 10⁹/л.

ТРОМБОЦИТОПЕНІЯ (від *тромбоцитів* і грец. λείψα — нестача), тромбопенія — зменшення кількості тромбоцитів в периферичній крові. Розрізняють фізіологічну та патологічну. Фізіологічна Т. настає під час сну, після приймання їжі, в менструальному періоді. Патологічна Т. спричинюється зношенням вироблення, посиленням розпадом або підвищенням споживання тромбоцитів. Зниження їх вироблення може виникати при зружненні зони кровотворення при *остеохлорозі*, розростанні патологічної тканини (напр., при *лейкозах*), *фіброзах* кісткового мозку після впливу іонізуючого випромінювання, при токсичних ураженнях кісткового мозку (*уремія*, отруєння бензолом). Посилення розпаду тромбоцитів спостерігається при *медикаментозній алергії*, що може бути наслідком введення деяких ліків, при *турпурі тромбоцитопенічній*, *спленомегалії* тощо. Підвищене споживання тромбоцитів спостерігається при численному утворенні *тромбів*. При Т. порушується *зсідання крові*, що веде до крово-гичності слизових оболонок, виникнення петехій і крововиливів у внутр. органи. Лікування Т. спрямоване на усунення осн. захворювання, що викликало Т.; кровоспинні засоби, переливання тромбоцитарної маси.

ТРОМП (франц. trompe, букв. — ріжок, труба) — склепіння у вигляді частини конуса, чверті сферичного купола тощо. З допо-

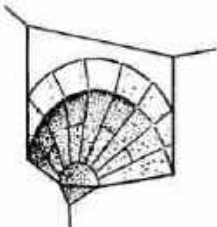
могою Т. зводять круглий у плані купол або барабан над чотирикутним у плані приміщенням, роблять перехід від нижньої чотирикутної частини будинку до верхньої восьмикутної тощо. Т. були поширені в архітектурі багатьох країн Сходу, Закавказзя, іноді застосовувалися у зодчестві *Візантії*.

ТРОМСЕ — місто на Пн. Норвегії, адм. ц. фюльке Тромс. Риболовний порт на невеликому острові поблизу о. Сьор-Квалей в Норвезькому м. 44 тис. ж. (1976). Розвинута рибобер. пром-сть. Суднобудування, металообробка. Університет.

ТРОНГЕЙМ — місто на Зх. Норвегії, адм. ц. фюльке Середній Треннелог. Порт на березі Тронгейм-фіорду, залізнична станція. 135 тис. ж. (1976). Розвинуті машинобудування (у т. ч. суднобудування і судноремонт) та харчо-смакова (гол. чин. рибна і молочна) пром-сть. Деревообр. та швейні підприємства. Ун-т. Архит. пам'ятки 11–13 ст. Т. засн. 997.

ТРОНЬКО Петро Тимофійович [н. 29.VI (12.VII) 1915, с. Заброд, тепер Богодухівського р-ну Харків. обл.] — держ. і парт. діяч УРСР, укр. рад. історик, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1939. Закінчив Київ. ун-т (1948), Академію сусп. наук при ЦК ВКП(б) (1951). В 1932–36 — на пед. і комсомольській роботі в Харків. обл. В 1936–37 — курсант військ. школи морських льотчиків. У 1937–41 — на керівній комсомольській роботі. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1944–47 — перший секретар Київ. обкому і міськкому ЛКСМУ, другий секретар ЦК ЛКСМУ. В 1951–52 — зав. відділом, 1952–60 — секретар Київ. обкому партії, 1960–61 — зав. відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України. В 1961–78 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР, 1978–79 — віце-президент АН УРСР. З 1980 — зав. відділом Іст. історії АН УРСР. В 1965 очолював делегацію УРСР на 20-й сесії Ген. Асамблеї ООН. З 1968 — голова правління Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. На XXII–XXV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 2 і 5–10-го скликань. Осн. праці — з історії Великої Вітчизн. війни 1941–45 та історії комсомолу. Голова Гол. редколегії 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Член редколегії і один з авторів 3-томної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» (1967–69). Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1976. Тел.: В боях за Вітчизну. К., 1960; Подвиг твоих отцов. М., 1970; Защищая Советскую Родину. М., 1979; Летим дружно и братства. К., 1980; Киев социалистический. К., 1982.

ТРООСТИТ — структурна складова *залізистовуглецевих сплавів* (переважно сталей), що являє собою суміш *фериту* і *цементиту* з віддаленою між пластинками цементиту прибл. 0,1 мкм. Нале-

Тромп.

жити до перлітних структур, відрізняється від перліту (див. *Перліт* у металознавстві) і *сорбіту* тощо будовою. Утворюється в процесі розпаду переохолодженого *аустеніту* в нижній області температурного інтервалу (500—550 °C) перлітного перетворення, при *гартуванні* (Т. гартування, мал.) і середньотемпературному (350—400 °C) *відпуску металу* (Т. відпуску). Твердість Т. за Роквеллом (див. *Рокавелл метод*) при бл. 33—45. Усталей з структурою Т. високі міцність і пружність, з них виготовляють гол. чин. пружини і ресори. Назва — від імені франц. вченого Л. Ж. Труста (L. J. Troost, 1825—1911).

ТРОПАК — укр. нар. танець. Має кілька варіантів. За характером виконання близький до *гопак*. Танц. рухи — *дрібушки*. **ТРОПАР** (грец. *τροπάριον*) — у православному богослужінні — молитовний вірш для співу, який прославляє якесь свято чи «святого».

ТРОПИ (від грец. *τροπός* — зворот) — слова, фрази, вирази, які не в прямому (основному), а в образному, переносному значенні. Основне значення слова і його зміст у певному контексті можуть різнитися (золотий перстень, золоте серце, золоте весілля). Ця особливість слова, його здатність розкривати додаткові смислові відтінки і лежить в основі Т. Т. є загальним явищем мови, але особливого значення вони набувають у худож. творі, увиразнюючи й конкретизуючи уявлення про зображувані предмети і явища дійсності. У створенні й живих письменників Т. виявляються своєрідність його бачення світу, особливості мови і стилю. До Т. належать *епітет*, *порівняння*, *метафора*, *алегорія*, *символ*, *метонімія*, *сinekдoxa*, *перифраз*, *іронія*, *сарказм* та ін.

В. М. Лесюк.
ТРОПІЗМИ (від грец. *τροπός*, тут — напрям) — ростові рухи органів рослин, спричинені одностороннім впливом факторів зовнішнього середовища. В основі Т. лежить явище *подразливості*. Відповідно до природи подразника розрізняють: **геотропізм** (орієнтування органів рослин відносно напрямку сили земного тяжіння); **фототропізм** (зумовлюється дією одностороннього освітлення), **гідротропізм** (викликається нерівномірним розподілом води в ґрунті і повітрі); **хемотропізм** (виникає під впливом хім. речовин), **термотропізм** (зумовлюється дією т-ри). Органи рослин наз. **ортотропами**, якщо вони розміщуються за напрямом дії подразника (напр., центр. стебло і корінь в разі геотропізму), **плагіотропами**, коли розміщуються під тупим чи гострим кутим, і **діатропами** — під прямим кутим до напрямку дії подразника (напр., листя і бокові гілки та корені при гео- та фототропізмах). Т. виявляються у згинах відповідної частини рослини в напрямі до джерела подразнення (позитивний Т.) або від нього (негативний Т.). Згин відбувається внаслідок

нерівномірності швидкості росту двох сторін органу, при цьому вміст фітогормону *ауксину* більший в вигнутій частині згину, яка росте швидше. Завдяки Т. рослини найефективніше використовують поживні речовини, воду, світло, уникають шкідливого впливу несприятливих факторів зовнішнього середовища. Див. також *Рухи* у рослин.

ТРОПІКИ [від грец. *τροπικός* (хвильос) — поворотне коло] — уявні паралельні кола на поверхні земної кулі, віддалені на 23° 27' на Пн. і на Пд. від екватора. На Пн. від екватора лежить Північний Т., або Т. Рака, на Пд. — Південний Т., або Т. Козерога. Над Північним Т. в день літнього *сонцестояння* (21 або 22.VI), а над Південним Т. в день зимового *сонцестояння* (21 або 22.XII) Сонце опівдні буває в зеніті (проміня падає прямою лінією).

ТРОПІНІН Василь Андрійович [19(30).III 1776 (1780?), с. Карпово Новгород. губ. — 3 (15).V 1857, Москва] — рос. живописець. Син кріпака (звільнений 1823). У 1798—1804 навчався в петерб. АМ у С. Шукіна; її академік — з 1824. У 1804—12, 1818—21 жив у с. Кукавці (тепер Могилів-Подільський району Вінницької області). З 1824 оселився в Москві. В ранній період творчості Т. написав портрети героїв Вітчизняної війни 1812 П. Баграціона, М. Платона та ін.; інтимні портрети дружини (1809) і сина (1818). Твори 20—40-х рр. дещо сентиментальні, але в них виявився інтерес до простої людини («Мережинська», 1823; «Гантарка», 1826; «Гітарист», 1832; «Селянин, що обстругує кошту», 1834), деякі з них мають романтичні риси (портрети — П. Булахова, 1823; О. Пушкіна, 1827; В. Зубова, 1834; автопортрет, 1846). Творчість Т. пов'язана з Україною. Перебуваючи в Кукавці, художник писав портрети укр. селян-кріпаків («Дівчина з Поділля», «Українець», «Українка», «Молодий український селянин», «Хлопчик з топірцем»), створив жанрову картину «Весілля в селі Кукавці». Існує припущення, що Т. є автором портрета Астима Кармалюка (1820, Нижньогугльський музей образотворчого мистецтва). Картини Т. зберігаються в ДМУОМ у Києві, ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва, Харків. худож. музеї, Львів. музеї укр. мистецтва. В Москві відкрито музей Т. і московських художників його часу. Л. див. на окремому аркуші, с. 64—65.

Лит.: Амшинская А. Василь Андреевич Тропинин. М., 1970; Василий Андреевич Тропинин. Исследования, материалы. М., 1982.

М. М. Безхутрий.
ТРОПІЧНИЙ РІК — проміжок часу між двома послідовними проходженнями Сонця через точку весняного *рівнодення*. Містить 365, 242196 серед. сонячних *днів*. Т. р. є основою сонячного *календаря*; протятим цього періоду відбувається повна зміна *тир року*. Див. *Рік*.

ТРОПІЧНИЙ ЦИКЛОН — потужний атмосферний вихор у тропічних широтах з низьким атмо-

сферним тиском у центрі. Виникають у обох півкулях між 5—25° широти у зоні внутрішньотропічної конвергенції при порушенні стійкості *пасати*. Порівняно з позатропічними *циклонами* Т. ц. мають менші розміри (від 80 км до 1000 км), велику інтенсивність та значно більшу швидкість вітру. Рухаються по параболічній траєкторії з вершиною, зверненою на Зх. У центрі Т. ц. є око бурі — район тихої безхмарної погоди. Розрізняють тропічні *шторми* (швидкість вітру до 32,6 м/с) і тропічні *урагани* (швидкість вітру досягає 80—100 м/с і більше). Тривалість Т. ц. від 2 днів до 3 тижнів. Щороку на Землі їх буває понад 100, найчастіше наприкінці літа — на поч. осені. Супроводжуються катастрофічними зливами і грозами, мають велику руйнівну силу. В Зх. частині Тихого ок. Т. ц. наз. *тайфунами*, в Атлантичному ок. — ураганами, в Індійському ок., залежно від району виникнення, — орканами, аравійськими і бенгальськими циклонами тощо. Т. ц. наз. власними іменами, додаючи цифри, що визначають масштаби можливої поведінки (у 10-бальній системі) та руйнувань (у 5-бальній системі). Л. з. *Трох.*

ТРОПІЧНИЙ ПОЯС — два природні пояси Землі, розташовані в Пн. і Пд. півкулях між субтропічними та субекваторіальними поясами. Характерні постійно високі т-ри (пересічні місячні вищі за 10°), пасатна циркуляція повітря (див. *Пасати*). В межах Т. п. на суходолі переважають *пустельні зони* та *напівпустельні зони*, трапляються ділянки саван, вологих тропічних лісів. Поверхневі води океанів характеризуються високими т-рами (до 20°), підвищеною солоністю (до 37‰), бідністю киснем і планктоном. Карту див. т. 4., с. 304—305.

ТРОПОПАУЗА (від грец. *τροπή* — поворот, зміна і *παύση* — зупинка, припинення) — перехідний шар *атмосфери* між *тропою* і *стратосферою*. Характеризується низькими значеннями т-ри (до 220 К). Висота Т. коливається залежно від геогр. широти, пори року та циклонічної діяльності. Спостерігаються розриви Т. (найчастіше у субтропічних широтах) над високими *циклонами* і *антициклонами*, зумовлені вони також *струминними течіями*.

ТРОПОСФЕРА (від грец. *τροπή* — поворот, зміна і *σφαῖρα* — куля) — нижній шар *атмосфери* між поверхнею Землі і *стратосферою*, від якої відокремлений перехідним шаром — *тропопаузою*. Протягається у полярних широтах пересічно до 8—10 км, у помірних — до 10—12 км, у тропічних — до 16—18 км. Характеризується зниженням т-ри з висотою (у середньому на 0,6° на кожні 100 м). Пересічна річна т-ра повітря на верх. межі Т. становить 218 К у полярних широтах і 193 К поблизу екватора. В нижній Т. мають місце *інверсії температури*. У Т. зосереджено бл. 80 % атм. повітря та осн. маса водяної пари; тут утворюються майже всі *хмари*, *тумани*. Атм. тиск з висотою значно зменшується, швидкість

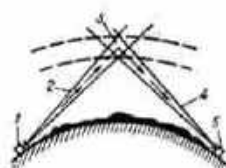

В. А. Тропинін.
Автопортрет. Фрагмент
1846. ДТГ у Москві.

Троостит гартування. Темні смуги — цементит, світлі ділянки — ферит. Мікроструктура. Збільшено в 14 400 раз

ТРОПОСФЕРНИЙ РАДІОЗВ'ЯЗОК

Тропосферний радіозв'язок:

- 1 — передавач;
- 2 — промінь передавача;
- 3 — шар, що розсіює радіохвилі;
- 4 — промінь приймача;
- 5 — приймач.

вітру зростає. У верх. Т. спостерігаються *струминні течії*, у нижній переважають вітри зх. та сх. напрямів, сезонні (*мусони*) і постійні (*пасати*). У Т. утворюються *фронти атмосфери*, розвиваються *циклони* і *антициклони* та ін. атм. процеси, що визначають *погоду* і *клімат*. Нижня Т. дуже запиленна. Забрудненість повітря у великих містах досягає десятків тисяч пилових частинок в 1 см³. У Рад. Союзі прийнято ряд постанов і законодавчих актів, зокрема закон «Про охорону атмосферного повітря» (1980), що передбачають контроль за ступенем забрудненості атмосфери і заходи щодо охорони повітр. басейну.

[К. Т. Лопатин.]

ТРОПОСФЕРНИЙ РАДІОЗВ'ЯЗОК — зв'язок, що ґрунтується на властивості радіохвиль відбиватися від електричних неоднорідностей шарів *тропосфери*; вид *радіозв'язку*. Здійснюється на дециметрових і сантиметрових хвилях (див. *Поширення радіохвиль*). Віддає між станціями Т. р. (мал.), що передають і приймають радіохвилі, може становити 1000 км, однак на практиці звичайно споруджують лінії *радіорелейного зв'язку* з використанням Т. р. в усіх або в деяких їхніх ланках. На лініях Т. р. користуються потужними передавачами (1—50 кВт), високочутливими приймачами, антенами великих розмірів, а також застосовують спец. методи, що дають змогу запобігати *завмиранню радіосигналів*. Такі лінії споруджують переважно в малонаселених важкодоступних районах, де їх будівництво й експлуатація економічно і технічно доцільні. 2.XI 1981 відкрито лінію Т. р. між СРСР та Індією. Єдиною в СРСР і однією з перших у світі є приймально-передавальна Душанбінська станція, яка й забезпечує (разом з індійською станцією) тропосферний радіозв'язок між двома країнами.

ТРОПОТЯНКА — укр. нар. танець. Поширений у зх. областях України. Жвавий і темпераментний. Муз. розмір $\frac{3}{4}$. Назва походить від танцю *тропак*.

ТРОПОФІТИ (від грец. *тропé* — поворот, зміна і *фітón* — рослина) — рослини, що ростуть в областях з регулярним чергуванням вологої й посушливої пір року. В процесі *еволюції* Т. пристосувалися до мінливих умов зволоження шляхом регулювання водного балансу. Напр., на посушливий період одні Т. заміняють великі листки на дрібні, скидають їх або кінці гілок (листяні дерева), інші — втрачають вологу (нагнатові лишайники). Термін «тропофіти» запровадив нім. ботанік А. Шімлер (1898).

ТРОСТЯНЕЦЬ — місто Сум. обл. УРСР, райцентр, на р. Борімлі (бас. Дніпра). Залізнична ст. Смордіне. Вперше згадується 1660. В 1904 в Т. було організовано групу РСДРП. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. З 1940 Т. — місто. В роки Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашист. окупації (10.X 1941—9.VIII 1943) в Т. діяв підпільний райком комсо-

молу. В місті — маш.-будівний, «Електропобудприлад», цукр., маслороб., комбікорм., мінеральної води, 2 целюльні та елітного насіння цукр. буряків з-ди, шоколадна ф-ка, деревообр., хлібопродуктів, пром. комбінати, лісгоспзг, райсільгосптехніка, райсільгоспхлім., м'ягосп. буд. орг. комбінат побутового обслуговування. Краснотростянецька лісоспилна станція Укр. н.-л. ін-ту лісового г-ва, дендропарк. Профес.-тех. уч.-ще, 3 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні. Будинки культури, кінотеатр, 3 клуби, 6 б-к, музей П. І. Чайковського. В Т. народився укр. рад. учений у галузі заг. машинобудування В. О. Добровольський. В Т. бували П. І. Чайковський (1864), П. А. Гравовський (1883—85), А. П. Чехов (1889).

ТРОСТЯНЕЦЬ — селище міського типу Він. обл. УРСР, райцентр, на р. Тростянці (прит. Пд. Бугу). Залізнична станція. 7,6 тис. ж. (1983). Вперше згадується 1598. Був під владою шляхет. Польщі, після 2-го її поділу (1793) Т. у складі Правобережної України воз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Т. — с-ще міськ. типу. У Т. — спирт., маслоробний, комбікормовий, насіннєвий і хлібний з-ди, м'ясний та пром. комбінати, райсільгосптехніка, райсільгоспхлім., комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня. Будинки культури, 3 б-ки. краєзнавчий музей.

«ТРОСТЯНЕЦЬ» — дендрологічний заповідник АН УРСР. Розташований в с. Тростянці Ічнянського р-ну Черніг. обл., за 25 км від залізнич. ст. Качанівка, на р. Тростянці (бас. Дніпра); пл. 205 га. «Т.» — пам'ятка садово-паркової архітектури 19 ст. Заснований 1834 І. М. Скоропадським. «Т.» — ландшафтний (пейзажний) парк з мальовничими галявинами, оригінальними композиціями насаджень: «Шапка Мономаха», «Сосновий букет», «Корона», штучно створеним рельєфом («Швейцарія») з «горами» Дідова, Ротонда, Сторожова, Мохната, мальовничими ставками (ал. 10,5 га), малими архіт. спорудами (мости, колонн. кам'яні баби).

У дендропарку «Тростянець».

В парку росте 520 видів і форм дерев і чагарників, з яких хвойні становлять бл. 40 %; в колекціїх дерев і чагарників (арборетумі) — 1700 видів, різновидностей і форм, декоративн. з квіткових рослин — 250 сортів. В «Т.» є інтродукційний (див. *Інтродукція організмів*) розсадник та дослідно-виробничий розсадник декоративних рослин.

Проводиться наук. робота з паркознавства, дендрології, насінництва.

[М. Г. Курков.]

ТРОСТЯНЕЦЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Він. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 66,8 тис. чол. (1983). У районі — 39 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 16 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — смт Тростянець. Т. р. розташований в межах *Подільської височини*. Поверхня —

підвищена рівнина, розчленована плоскодонними долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: граніт, глина, пісок. Річки — *Піденний Буг* з прит. Сільницею, Тростянцем та Дохиною. Ґрунти оціджені й чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, липа, клен, дуб) займають 17,8 тис. га. Найбільші промислові підприємства: *Ладжижська ДРЕС* імені 50-річчя СРСР. Тростянецький м'ясокомбінат, ладжижський ферментний, біохімічний та силікатної цегли з-ди, Ободівський та Капустянський цукр. комбінати. Комбінат побутового обслуговування (Тростянець) та 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 63,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 38,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, картопля, овочеві. В Т. р. — 15 колгоспів, 3 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхлім. Залізничні станції: Ладжиж, Тростянець, Демківка. Автомоб. шляхів — 295 км, у т. ч. з твердим покриттям — 256 км. У районі — технікуми: Верхівський с.-г. та Ладжижський механізації с. г.; 32 заг.-осв., 3 муз. і 3 спорт. школи; 42 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень. 19 будинків культури, 20 клубів, 2 кінотеатри, 38 кіноустановок, 44 б-ки; музей: краєзнавчий (Тростянець) та Г. І. Котовського (с. Ободівка). У с. Верхівці Т. р. народився укр. рад. письменник К. К. Гриб, у с. Слободо-Ободівці (тепер с. Ободівка) — укр. живописець О. Х. Новаківський. У Т. р. видається газ. «Ленівський шлях» (з 1930).

[А. Д. Хоменчук.]

ТРОСТЯНЕЦЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км². Нас. 51,7 тис. чол. (1983). У районі — 53 населені пункти, підпорядковані міській та 16 сільським Радам нар. депутатів. Центр — м. Тростянець. Поверхня району — хвиляста рівнина, розчленована неглибокими балками. В межах району — відроги Середньоросійської височини. Корисні копалини: глини, піски. Річки — Ворскла та її прит. Борімля і Ворсклиця (бас. Дніпра). Ґрунти в основному чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, береза, клен, липа, ясен) займають 31,6 тис. га. У межах району — частина Бакунського держ. заказника. Найбільші пром. підприємства: тростянецький маш.-буд., «Електропобутприлад», елітного насіння цукрових буряків, цукровий та мінеральних вод з-ли, шоколадна фаб., деревообробний комбінат, Боромлянська лозомеблева фаб. Комбінат побутового обслуговування (Тростянець). Спеціалізація с. г. — землеробство зернобуряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 62,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 49,7 тис. га, сіножаті й пасовища — 12,5 тис. га. Гос. культури: озима пшениця, овес, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, овочеві. Скотарство, свинарство. В Т. р. — 12 колгоспів, радгосп, райсіль-

госптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Смороліне, Боромля, Скріягівка та ін. Автомоб. шляхів — 248 км, у т. ч. з твердим покриттям — 156 км.

У районі — 24 заг.-осв., музична і спорт. школи. Краснотростянецька лісодослідна станція Укр. н.-д. ін-ту лісового г.-ва; 38 ліс. закладів, у т. ч. 8 лікарень, 12 будинків культури, 41 клуб, кінотеатр, 57 кіноустановок, 43 б-ки, музеї П. І. Чайковського та історико-краєзнавчий, дендропарк. У с. Олексинному Т. р. народилися рад. легкоатлет В. П. Куц, у с. Дерновому — укр. рад. історик П. П. Гудзенко. У Т. р. виділяється газ. «Ленінським шляхом» (з 1930).

О. І. Мартиненко.
ТРОСТЯНИЦЯ — річка у Житомир. обл. УРСР, права прит. Ірш (бас. Дніпра). Довж. 62 км, площа бас. 698 км². Тече в межах Житомир. Полісся. Живлення дощове й снігове. Використовують для зрошування культур, пасовищ.
ТРОТИЛ — те саме, що й *тринітотролул*.

ТРОФИМЕНКО Сергій Георгійович [10 (22).IX 1899, м. Брянськ — 16.X 1953, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1944), Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1918. Н. в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1919. Під час громадян. війни учасник боїв проти денікінців і петлюрівців, боротьби проти бандитизму на Київщині (1921). В 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1937 — Академію Генштабу. В 1939 брав участь у визволенні Зх. України, у рад.-фінл. війні 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. групою військ, 32-ю, 7-ю, 27-ю арміями. Війська 27-ї армії під командуванням Т. брали участь у визволенні України. Після війни Т. командував військами ряду округів. Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТРОФИМОВ Андрій Васильович (1856, Грязовець, тепер місто Волог. обл. — 26.IV 1925, Одеса) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1904. Н. у сім'ї відставного солдата. В революц. русі з 1875. З 1886 працював на з-дах і в майстернях Одеси, вів революц. роботу серед робітників. Учасник революц. подій 1905—07 в Одесі. З червня 1917 — член Одес. к-ту більшовиків. Брав участь у формуванні червоногвард. загону, учасник *Одеського січневого збройного повстання 1918*. Під час австро-нім., англо-франц. окупації та денікінського режиму в Одесі — на підпільній роботі. У 1919—20 — комісар агітпоїзду, член виконкому Одеської Ради робітничих депутатів, член губвиконкому, член Одеського комітету партії.

ТРОФИМОВ Костянтин Данилович [н. 15 (28).VI 1904, Полтава] — укр. і рос. рад. письменник, літературознавець, перекладач. Член КПРС з 1925. Учасник Великої Вітчизн. війни. Працював на партійній і видавничій роботі, зокрема на Україні. Літ. діяльність почав 1927. Автор праць про творчість М. О. Островського, перекладач творів І. Нецуй-Левицького, Б. Грінченка, О. Маковая, І. Ле, І. Микитенка, Остапа Вишні та ін. письменників. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Гол. Так залягалась сталь. Нове странний життя і творчність Н. А. Островського. М., 1982.

Ф. К. Сарана.

ТРОФИМОВИЧ (Трохимович) Феофан (р. н. невід. — бл. 1736) — укр. культурно-освітній і літературний діяч. Закінчив Києво-Могилянську академію (1725) і був залишений в ній викладачем піітики. В 1736 Т. було призначено архимандритом Заїконоспаского монастиря (Москва, Китай-город) і ректором Слов'яно-греко-латинської академії. Т., як і Феофан Прокоповича та Інокентія Неруновича, вважають ймовірним автором драми «Милость Божія, Україну... свободившая...» (1728), в якій оспівується визволь-

на війна українського народу 1648—54, возз'єднання України з Росією.

В. П. Колосова.
ТРОФИМУК Андрій Олексійович [н. 3 (16).VIII 1911, с. Федьківці, тепер Жабинського р-ну Брест. обл. БРСР] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1944). Член КПРС з 1941. Закінчив Казанський ун-т (1933), працював на підприємствах нафт. пром.-сті. З 1953 — заст. директора, з 1955 — директор Всесоюзного нафтогазового н.-д. ін-ту. З 1957 — директор Ін-ту геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР (м. Новосибірськ). Осн. праці присвячені розшукам і розробці нафт. родовищ. Брав участь у відкритті нафт. родовищ *Волго-Уральської нафтогазоносної провінції, Західно-Сибірської нафтогазоносної провінції і Сх. Сибіру*. Розробив метод діагностики нафтоносних товщ, об'ємно-генетичний метод оцінки прогнозних запасів нафти й газу. Т. — співавтор відкриття й обґрунтування великих покладів газу в твердому (газогідратному) стані. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1946, 1950.

ТРОФІКА (від грец. *троф* — живлення) — сукупність процесів клітинного живлення, що спрямовані на збереження структури та функції органу й тканини.

ТРОФІКА НЕРВОВА — вплив нервової системи на процеси обміну речовин в органах і тканинах, що підтримують їх нормальну функціональну здатність та структурно-хім. організацію. Регулює швидкість цього обміну при змінах інтенсивності діяльності організму. Значний внесок у розробку проблеми Т. н. зробили І. М. Сеченов, І. П. Павлов, Л. А. Орбели, О. Д. Сперанський, зокрема укр. вчені М. Н. Зайко, Д. О. Альперт та ін. Трофічна функція тією чи ін. мірою здійснюється всіма нервами. До спец. трофічних нервів у організмі належать симпатичні нерви (див. *Вегетативна нервова система*), що іннервують серцевий м'яз і жирову тканину. Трофічний вплив симпатичних нервів серця виявляється у підвищенні рівня обміну речовин у серцевому м'язі, що веде до збільшення сили його скорочень і швидкості проведення збудження по серцю. Трофічні нерви жирової тканини стимулюють розщеплення жирів до жирних кислот, які використовуються працюючими органами. Порушення Т. н. внаслідок травм нервових стовбурів, ураження мозку, зокрема *ипоталамуса*, та ін. спричинюють патологічні зміни в тканинах (напр., виразки, атрофії, некрози). В механізмі Т. н. значну роль відіграють *медіатори* та деякі ін. біологічно активні речовини (напр., *гістамін, кініни* тощо). Т. н. виникла в процесі еволюції як важливе пристосування організму до мінливих умов середовища.

К. І. Носен.
ТРОХИМЕНКО Карпо Дем'янович [13 (25).X 1885, с. Сущани, тепер Кагарлицького р-ну Київ. обл. — 1.X 1979, Київ] — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР

А. О. Трофимук.

ТРОХИМЕНКО

К. Д. Трохименко.

(з 1944). В 1902—10 (з перервами) навчався в Київ. художньому уч-щі у І. Селезньова, 1906—07 — в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у М. Касаткіна, 1910—16 — в петерб. АМ у М. Самокіна. Був членом АХЧУ (1926—31). Перебуваючи під час 1-ї світової війни в діючій армії, створив композиції, в яких відтворив бойові операції і побут рос. солдат («Допит полонених», 1916; «Вечера козаків на позиціях», 1917, та ін.). У своїй творчості послідовно розвивав демократичні традиції вітчизн. мистецтва. Після перемоги Великої Жовт. соціалістичної революції у своїх численних творах показав докорінні зміни, що відбувалися на селі (серія акварелей «Революція на селі», 1926; «Колгоспниці-активістки», 1940; «Ранок у колгоспі», 1960—61) і соціалістичне буд-во в країні («Кадри Дніпробуду», 1937; «На будівництві Київської ГЕС», 1963). Багато картин Т. присвятив дружбі укр. і рос. народів («М. Горький читає селянам твори Т. Шевченка», 1949; «Весна 1648 року», у співавтор. з В. Кравченком, 1954). Одним з провідних у творчості Т. був образ Т. Шевченка («Шевченко і Енгельсгардт», 1939; «Катерина», 1959; «Т. Г. Шевченко на Чернечій горі», 1960; «Т. Шевченко у Каневі», 1961, та ін.). Глибоким психологізмом позначені портрети письменників Ю. Яновського, 1942, і М. Стельмаха, 1943; проф. С. Маслова, 1943; худ. О. Фомина, 1945, та ін. Т. — автор епічних пейзажів України («Над великим шляхом», 1924; «Квітучий травень», 1940; «Опівдні», 1951; «Під мирним небом», 1956—63; цикл «Моя рідна Батьківщина», 1964—68; «Травневі дні в старому Києві», 1975, та ін.). Картини Т. зберігаються в ДМУОМ у Києві та ін. музеях. У 1926—33 Т. викладав у Київ. худож. школі, 1933—74 — Київ. художньому ін-ті (з 1939 — професор). Автор статей з питань теорії і історії образотворчого мистецтва. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1969. Іл. див. на окремому аркуші, с. 144—145.

Лит.: Мусієнко П. К. Д. Трохименко. Народний художник УРСР. К., 1946; Вропа І. К. Д. Трохименко. Нарис про життя і творчість. К., 1957; Карпо Трохименко. Альбом. К., 1969.

І. І. Верба.

ТРОХИМЕНКО Ярослав Карпович (н. 26.VIII 1924, м. Кагарлик Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі радіотехніки, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1970), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1947. Після закінчення (1953) Київ. політех. ін-ту працює в цьому ж вузі. З 1958 — заст. гол. редактора, з 1972 — гол. редактор журналу «Известия вузов СССР — радиоэлектроника». Осн. праці — в галузі теорії радіотех. кіл і систем автоматизації проектування. Держ. премія УРСР, 1982.

ТРОХИМОВСЬКИЙ Михайло Якович [1739, с. Безуглівка, тепер Ніжин. р-ну Черніг. обл. — 21.IX (3.X) 1813, с. Великі Сорочинці,

тепер Миргород. р-ну Полтав. обл.] — укр. лікар, член-кор. петерб. Мед.-хірургіч. академії. Навчався в Київ. академії (1752—61) та в мед. школі при Петерб. сукупному госпіталі (1761—63). До 1772 служив військ. лікарем на Україні, брав участь у рос.-тур. війні 1768—74. В 1772—1813 був лікарем Миргород. повіту, жив у с. Великі Сорочинці. В тому ж селі, в будинку Т. 1809 народився М. В. Гоголь (Т. приймав пологи). На власні кошти Т. утримував лікарню. Осн. праці Т. присвячені питанням гідротерапевтич. лікування, вивченню причин жіночої безплідності тощо. Склав опис рослин Криму (1772).

М. О. Обовін.

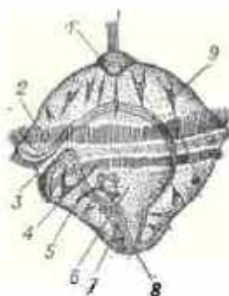
ТРОХОІДА (від грец. *τροχοειδής* — кругоподібний, круглий) — плоска крива *лінія*, яку описує точка, незмінно зв'язана з колом (або прямою), що рухається без ковзання по іншому колу або прямій. Напр., якщо пряма рухається по колу, кожна точка прямої описує евольвенту кола (див. *Евольвенти і евольвенти*); якщо коло котиться по прямій, кожна його точка описує *циклоїду*. Якщо коло котиться позовн. стороні нерухомого кола, то Т. наз. *е п і т р о х о і д о ю*, якщо по внутр. стороні — *гі п о т р о х о і д о ю*, в окремо-му випадку (коли точка, що описує Т., лежить на рухомому колі) — *епіциклоїдою* або *гіпоциклоїдою* (див. *Гіпоциклоїди та епіциклоїди*). Т. застосовують у теорії механізмів.

ТРОХОФОРА (від грец. *τροχός* — колесо, коло і *φόρος* — той, що несе) — вільно плаваюча мікроскопіч. розмірів личинка деяких кільчастих черв'яків (поліхет, ехіурід, сипункулід) і моллюсків. Тіло Т. кулясте, яйцевидне або групоподібне; оперезане одним чи кількома кільцями війок, за допомогою яких Т. пересувається у воді (див. мал.).

ТРОЦЕНКО Віктор Карпович (13.V 1888, с. Нижня Сирватка, тепер Сумського р-ну Сум. обл. — 4.VI 1978, Харків) — укр. рад. архітектор. Спец. освіти не мав. Був членом Укр. архіт. худож. відділу при Харків. літ. худож. гуртку, організованому С. Васильківським, де набув знання з архітектури та мистецтва. Працював у галузі житл. буд-ва, використовуючи принципи нар. архітектури. Серед споруд — житл. будинки робітничого с-ща ХТЗ (1923), павільйон «Україна» на Всерос. с.-г. виставі 1923 у Москві, Червонозаводський театр у Харкові (1931—38, у співавтор.), житл. будинки, школи, клуби, лікарні на Криво-рижжі та Донбасі. Приділяв велику увагу вивченню укр. нар. житла. Разом з С. Таранушечком видав книги «Хата по Єлисаветинському провулку в Харкові» (1921), «Старі хати Харкова» (1922), зробив до них графічні малюнки.

ТРОЦЬКІЗМ — ворожа марксизму-ленінізму дрібнобурж. опортуністична течія в робітничому русі. Т. маскує свою контрреволюц. сутність «лівою», псевдоревольоц. фразеологією. Назва течії пов'язана з прізвищем Л. Д. Троцького

(1879—1940), який з поч. існування *більшовизму* став його непри-миренним ворогом. Т., що виник в Росії на поч. 20 ст. як різновид *меншовизму*, виступав проти лєнінської теорії *соціалістичної революції*, проти *союзу робітничого класу і селянства*, проти *диктатури пролетаріату*, створення марксистсько-ленінських пролет. партій нового типу. Для політики Т. характерні соціальна демогогія, авантюризм, безпринциповість; для філософії — *суб'єктивізм* і *волютаризм*, схематизм і *софістика*, еклектизм і *догматизм*. Цими рисами відзначається осв. ідеологічна концепція Т. — «теорія перманентної революції», що спотворює марксистську ідею *безперервної революції*, спекулює на ній, заперечує лєнінське вчення про переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. Для цієї «теорії» характерні погляд на селянство як на антиреволюц. силу, зневіра в здатність пролетаріату повести за собою трудящі маси, авантюристичне прагнення «підхлоснути» революцію (яку Т. розглядає як волюнтар. акт, не пов'язуючи її з об'єктивними умовами), перескочити через її необхідні етапи, настанова на «експорт революції» і розвиток «революц. війни», оскільки, мовляв, перемога соціалістичної революції в одній країні чи групі країн неможлива без підтримки її революціями в ін. країнах. Після поразки революції 1905—07 в Росії Т. став різновидом *ліквідаторства*, незабаром на його основі сформувався *Серпнєвий антипартійний блок 1912*. Після перемоги Великої Жовт. соціалістичної революції навколо Т. в Рад. країні групувалися найрізноманітніші антипарт. елементи. Троцькісти виступали проти *лєнінського плану побудови соціалізму в СРСР*, німагали запровадження в Рад. л-ві військ. методів керівництва, примусової праці, «одержавлювання профспілок» тощо, сіяли тим самим розбрат між робітн. класом і селянством, підірвали довіру народу до партії. Вони намагалися порушити *єдність партії*, декларуючи свободу фракцій і угруповань. На поч. 20-х рр. вони нав'язали партії *дискусію про профспілки*, намагалися протиставити їх партії, виступали проти запровадження *нової економічної політики*. Десятий з'їзд РКП(б) (1921) засудив платформу Т. і кваліфікував її як дрібнобурж. ухил. На розкол партії був спрямований створений 1926 на базі Т. *троцькістсько-зінов'євський антипартійний блок*. Партія, її місц. орг-ції, зокрема комуністи України, дали рішучу відсіч троцькістам. П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б) (1927) визнав належність до Т. несумісню з перебуванням у лавах партії, виключив з неї активних троцькістів. VI конгрес Комінтерну (1928) викрав розколюючу діяльність троцькістів у *міжнародному комуністичному русі* й закликав усі компартії до боротьби проти Т. Троцький, висланий 1929 за кордон, розгорнув там антирад. антикомуністичну діяльність. Намагаючись скоорди-

Трохофора — багатоцелістковий черв'як з роду *Polychaeta*: 1 — тім'яна пластинка; 2 — преоральний миготливий пояс; 3 — рот; 4 — посторальний миготливий пояс; 5 — протонефридій; 6 — кишечник; 7 — мезодермальний зачаток; 8 — анальний отвір; 9 — личинковий м'яз.

ивувати дії прихильників Т., він 1938 створив ворожий соціалізму «Інтернаціонал 4-й».

Т., що зазнав ідейного й орг. розгону, не мав відчутного впливу на трудящих. У 60—70-х рр. діяльність Т. дещо поживилася, оскільки псевдореволюц. фразеологія троцькістів справляла певне враження на частину непролет. прошарків країн Заходу, що втягується в антиімперіалістичний рух; до цього спричинилося й намагання ідеологів антикомунізму ширше використати Т. у боротьбі проти соціалізму. В цей час Т. став близьким до маоїзму та ін. «лівих» течій, включаючи анархізм та «лівий» екстремізм. Загалом сучас. Т. не становить чогось єдиного в орг. та ідеологічному відношеннях. Кілька ворогуючих між собою угруповань претендують на роль міжнар. центру Т.—«4-го інтернаціоналу». Проте всі вони єдиним фронтом виступають проти міжнар. комуністичного руху, проти країн соціалістичної співдружності, всіляко фальсифікують їхню внутр. і зовн. політику, пропагують ідею контрреволюц. перевороту, проголошують своїм ідеалом «зрівняльний соціалізм» (див. *Зрівняльний комунізм*). Спільне для всіх відтінків Т.—завислість антирадянщина, антикомунізм. Т.—ворог політики мирного співіснування й розрядки міжнар. напруженості, яку вони тлумачать як примиренство з капіталізмом і навіть проповідують ядерну війну, вважаючи її «катализатором революції». Троцькісти всіляко намагаються підірвати єдність антиімперіалістичного, антиімперіалістичного руху, ізолювати нац.-визвольний рух і взагалі розділяти революц. сили сучасності, демагогічно заявляючи, ніби об'єднання їх заважатиме розв'язанню осн. завдання — поваленню капіталізму, протиставляючи робітн. класу студентство, якому Т. відводить роль «революц. авангарду». Деякі троцькісти вбачають осн. рушійну силу революції в селянстві країн, що розвиваються, хоча Т. цілком відкидає можливість некапіталістичного розвитку. Т. вороже ставиться до масових виступів трудящих із загальнодемократичними вимогами, вважаючи подібні акції, як і інші випробувані форми боротьби трудящих, «недостатньо революційними». Замість них Т. пропонує негайну громадян. війну, негайне захоплення робітництва підприємств, а молодим країнам замість антиімперіалістичної та антифеод. революції — «негайну і повсюдну боротьбу за соціалізм». При цьому Т. ігнорує нац. та істор. особливості окремих країн, практично не рахується з їхнім суверенітетом. Яскравим проявом космополітизму сучас. Т. є висунутий ним лозунг: «Сполучених соціалістичних штатів Європи, який повністю відкидає суверенітет європ. соціалістичних країн. Т. вдається до найпідступніших методів підірвання контрреволюц. діяльності, зокрема до дворушницької тактики т. з. ентризму, тобто проникнення в масові демократичні орг-ції, зокрема в профспілки, з метою під-

риву їх ізсередини. Фактично розкольніцька, антиреволюц. діяльність троцькістів у робітн. і нац.-визвольному русі робить Т. прямим пособником найреакційніших кіл імперіалізму. Марксистсько-ленінські партії ведуть рішучу боротьбу проти Т., викривають його контрреволюц. сутність. Літ.: Боряба В. И. Ленина и Коммунистической партии Советского Союза против троцкизма. М., 1979; Исторический опыт борьбы КПСС против троцкизма. М., 1975; Славихин Н. А. Разоблачение В. И. Лениным теории и практики троцкизма (1917—1924 гг.). М., 1977; Басманов М. В. Обозрение троцкизма 30—70-х годов. М., 1979; Король С. А. Современный троцкизм — орудие антикоммунизма. М., 1980; Бачинский П., Бородин О. Борьба КП Украины против троцкизма, за единство рядов партии (1918—1927 гг.). К., 1968. В. С. Левин.

ТРОЦЬКІСТСКО-ЗИНОВ'ЄВСЬКИЙ АНТИПАРТИЙНИЙ БЛОК — антиленінське угруповання у ВКП(б), яке склалося влітку 1926 на базі троцькізму і «нової опозиції». Очолюваний Л. Троцьким і Г. Зінов'євим блок, до якого приєдналися рештки ідейно розгромлених опозиційних груп («робітничої опозиції», групи «демократичного централізму» та ін.), відображав інтереси залишків експлуататорських класів і практично був їхньою агентурою в рядах партії. Опозиціонери заперечували можливість побудови соціалізму в СРСР, виступали проти політики соціалістичної індустріалізації, намагалися розірвати союз робітничого класу і селянства, порушували ленінські принципи «єдності партії». Восени 1926 вони стали на шлях відкритих антирад. вилазок на ряді пром. підприємств, намагалися нав'язати партії дискусію. Проте комуністи індустріальних центрів дали опозиціонерам рішучу відсіч і підтримали постанову Липневого (1926) пленуму ЦК ВКП(б), який викрив фракційну діяльність блоку, показав, що ідейною основою його є троцькізм. Різко засудила антипартійний блок *Перша конференція КП(б) України* (жовтень 1926). Хоч після пленуму ЦК ВКП(б) лідери опозиції на словах визнали свої помилки, насправді вони продовжували антипарт. діяльність. ЦК ВКП(б) очолив боротьбу партії проти капітулянтів. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) вивів Троцького і Каменева зі складу Політбюро. *П'ятинадцята конференція ВКП(б)* (жовтень — листопад 1926) затвердила опозицію як меншовицький ухил і заклала комуністів до рішучої боротьби проти блоку. Незабаром Виконком Комінтерну схвалив рішення конференції й зобов'язав усі компартії покласти край спробам троцькістів розколати міжнар. комуністичний рух. Проте лідери блоку посилили антипарт. боротьбу. В 1927 вони висунули т. з. платформу 83-х, у якій зводили наклеп на партію й ленінізм проголошували себе противниками розколу парт. рядів, хоч насправді створили свою, нелегальну партію. В жовтні 1927 ЦК ВКП(б) оголосив дискусію з питань порядку денного наступного, *П'ятнадцятого з'їзду ВКП(б)*.

Дискусія показала згуртованість комуністів навколо ЦК. За його політику голосували 724 тис. чол., за позицію блоку — 4 тис. (менше 1%), в т. ч. на Україні — 741 чол. Опозиціонерів засудили, зокрема, комуністи Харкова, Луганська, Запоріжжя, Дніпропетровська, делегати *Десятого з'їзду КП(б) України* (листопад 1927). Тим часом опозиціонери стали на шлях антирад. боротьби аж до відкритого виступу з антирад. закликами під час демонстрації 7.XI 1927 в Москві і Ленінграді. 14.XI ЦК і ЦКК ВКП(б) виключили Троцького і Зінов'єва з партії, а ін. опозиціонерів вивели зі складу ЦК і ЦКК. XV з'їзд ВКП(б), що зібрався в грудні 1927, довершив розгром опозиції, оголосивши належність до неї та пропаганду її поглядів несумісними з перебуванням у лавах партії. З'їзд виключив з партії найактивніших опозиціонерів і запропонував усім парт. орг-ціям очистити свої ряди від учасників опозиції. В. А. Морозов.

ТРОЩАНОВСЬКИЙ Аркадій Федорович [н. 8(21).I 1914, с. Сім'янівка, тепер Конотопського р-ну Сум. обл.] — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1973). У 1934 закінчив театр. студію при Держ. Укр. театрі РРФСР у Москві. Працював у театрах Москви, Ровно, Харкова, 1942—77 — в Укр. муз.-драм. театрі ім. М. Шорса (з 1944 — театр у Запоріжжі). Серед ролей — Лукаш («Лісова пісня» Лесі Українки), Кюріс («Загибель ескадри» Корнійчука), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Швабля («Любов Ярова» Тренява), Зелкін («Хто сміється останнім» Крапивин). Створив образ В. І. Леніна у виставах за п'єсами укр. і рос. драматургів, а також у кінофільмах «Сім'я Коцюбинських». Вистави: «Наталка Полтавка» І. Котляревського (грав роль Петра), «Лимерівна» Панаса Мирного, та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ТРОЩЕНКО Валерій Трохимович (н. 15.V 1929, с. Скрелієво, тепер Монастиршинського р-ну Спол. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1952. Закінчив (1952) Київ. політех. ін-т. Працював (1955—66) в Ін-ті металокераміки і спец. сплавів (тепер Ін-т проблем матеріалознавства) АН УРСР. З 1966 — заст. директора і керівник відділу Ін-ту проблем міцності АН УРСР. Осн. праці стосуються високотемпературної міцності матеріалів, втомленості матеріалів і конструкцій, механіки руйнування і надійності машин і споруд, створення експериментальних засобів дослідження міцності матеріалів і несучої здатності конструктивних елементів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1969. Держ. премія СРСР, 1982.

ТРОЩИНСЬКІ — укр. поміщики, власники великих маєтностей на Лівобережній і Правобережній Україні. Походили з козак. старшин. Степан Т. (рр. н. і см. невід.) — гадяцький полковник (1704—08). Дмитро Прокопович Т.

А. Ф. Трошановський.

В. Т. Трощенко.

ТРОШИН-СЬКОГО Д. П. ДОМАШНІЙ ТЕАТР

Н. П. Троїнова.

Троянда сорту «Пам'ять Ілліча».

Трої.
1. Північно-східна башта Трої VII.
2. Речі, знайдені в Трої Г. Шліманом:
а — золота шпилька;
б — бронзова сокира.
в, г, д — глиняний посуд.

(1754—1829) — поміщик, рос. державний діяч. Був гадяцьким полковим писарем. У 1802—06 — міністр уділів, 1814—17 — міністр фінансів у царському уряді. Його далекий родичем був М. В. Гоголь. **ТРОШИНСЬКОГО Д. П. ДОМАШНІЙ ТЕАТР** — рос.-укр. аматорський театр у маєтку Д. Трошинського (с. Кибинці, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.). Діяв прибіл. 1812—14 і 1822—25. Керівниками театру були В. Гоголь (батько М. Гоголя) та В. Капніст. У виставах брали участь: М. Гоголь (мати М. Гоголя), члени сімей — В. Капніста, Лорерів, Ломиковських, Хилкових та ін., а також кріпаки. У репертуарі: «Собака-віщак» (текст не зберігся) та «Простак, або Хитрої жінки, перехитрені солдатом» В. Гоголя (написані для цього театру). «Бригадир» Д. Фонвізіна, «Хвастун» Я. Княжикова, «Триумф» І. Крилова, «Едіп в Афінах» В. Озерова, «Бідність і благородство душі» та «Ненависть до людей і покаяння» А. Коцебу. Ймовірно, йшла сатирична комедія «Ябеда» В. Капніста.

Лит.: Гиппиус В. В. «Вечера на хуторі біля Диканьки» Гоголя. В кн.: Труды Отдела новой русской литературы, т. 1. М.—Л., 1948; Казимиров О. Український аматорський театр. Дожовтневий період. К., 1965.

ТРОЯ, Іліон — стародавнє місто на пн.-зх. узбережжі Малої Азії, в 3—2-му тис. до н. е. значний політ. центр. До 2-ї пол. 19 ст. єдиним джерелом відомостей про Т. були давньогрец. епос і поеми Гомера «Іліада» та «Одіссея». Г. Шліман, висловивши припущення, що місцем, де була Т., є паргійське місто на 25—30 км від протоки Дарданелли, провів там 1870—73, 1878—79, 1882—83 і 1889—90 розкопки, що підтвердили цю гіпотезу. В результаті цих і наступних досліджень було відкрито 9 шарів різних епох (епохи ранньої, серед. і пізньої бронзи і епохи заліза). В 3000—2500 до н. е. Т. була фортецею (Т. I), бл. 2500—2200 до н. е. (Т. II) — резиденцією царя. В Т. були розвинуті ремесла (лиття міді, ткацтво вовни), вона підтримувала екон. зв'язки з Балканським п-овом та островами Егейського м. Бл. 2200 до н. е. Т. була знищена пожежею. З того часу до 1800 до н. е. місто (Т. III, Т. IV, Т. V)

лишалось фортецею. В 1800 до н. е. Т. була повністю зруйнована. В період з 1800 до н. е. Т. (Т. VI) являла собою, можливо, грец. поселення, яке зруйнував землетрус 1300 до н. е. Відбудована невдовзі після цього Т. (Т. VII) зберігала плавучання попереднього періоду. Внаслідок *Троянської війни* Т. бл. 1260 була зруйнована і загинула у вогні. Відроджене після цього місто зберігало стару культуру, традицію, проте стало менш значним центром. Бл. 1190 до н. е. в Т. осіли переселенці з пн. областей Балканського п-ова, які принесли свою культуру. Бл. 1100 до н. е. Т. зазнала нового нападу і була зруйнована. Бл. 700 до н. е. греки заснували на місці Т. місто Новий Іліон (Т. VIII і Т. IX).

Л. А. Дмитренко.

ТРОЯК (польс. *trojak*), тригрошовик — срібна монета Польщі (з 1528), Литви (з 1546) та ін. країн у 16—19 ст. У Речі Посполитій Т. карбували з 1580 до 1794. Після 1765 Т. карбували з міді. Т. Речі Посполитої в 17 ст. були одними з найпоширеніших монет грошового обігу України (в скарбах, які знаходилися на тер. України, найчастіше трапляються Т. часів *Сигізмунда III*). В 1794 австр. уряд випускав Т. для Галичини.

ТРОЯН, Траян — у давньослов'ян. міфології поганський бог. Згадки про Т. є в давньорус. писемних джерелах 12 ст., у «Слові о полку Ігоревім». За серб. нар. казками, Т. уявляли в образі людини із зміями вухами (подібно до *Midas*).

ТРОЯНДА — садові (культурні) форми рослин роду роза (*Rosa*) родини *розових*. Т. — кущі від 15 см до 2,5 м заввишки й ліани. Пагони здебільшого вкриті колючками, але є й безколючкові форми. Листки чергові, непарноперисті. Квітки від 4 до 16 см в діаметрі, червоні, рожеві, білі або жовті запашні, від 5 до 100 пелюсток, поодинокі або в зонтикоподібних суцвіттях. Плід — одностінна лістянка. Відомо понад 20 тис. сортів Т. За формою, ростом куща, забарвленням, розмірами, будовою квіток Т. дуже різноманітні, тому й зібрані в понад 30 окремих груп. Найчисленніші з них чайно-гібридна, флорібунда, поліантова, витка та ін. групи. Т. розводять майже в усіх країнах. Великі колекції Т. зібрано, зокрема, в Нікітському і Олександрівському ботанічних садах та Бот. саду АН УРСР. Окремі сорти Т. вирощують для одержання *трояндової олії*, з пелюсток варять варення і готують напої. Т. ефіроолійна на Україні представлена 2 видами: *трояндою дамаською* і Т. французькою (*R. gallica*), що стали основою сучас. ефіроолійних сортів. Ефірну олію добувають з свіжих квіток Т. (де її міститься 0,09—0,15 %). Урожайність квіток Т. 50 ц/га, в переліжних г-вах до 70 ц/га. Т. ефіроолійну вирощують у Болгарії (казанлікська Т.), Франції, Німеччині й Туреччині. В СРСР (1982) пл. насаджень Т. — понад 4500 га, в УРСР (Крим, Запоріж., Одес. області) — 2000 га. Поширені сорти: Кримська червона, Фестивальна й Мічурінка.

О. А. Ткачук.

ТРОЯНДА ДАМАСЬКА (*Rosa damascena*) — вид рослин роду *Rosa* родини *розових*. Походить з Близького Сходу; назва, очевидно, від сирійського міста Дамаск. Кущ до 1,8 м заввишки. Пагони вкриті колючками. Листки чергові, на довгих черешках, складні, непарноперисті з 5—7 листочками, великі до 15 см завдовжки. Квітки напівповні великі (7—8 см в діаметрі) або повні, в зонтикоподібно-волотевих суцвіттях. Плід — несправжній, малом'ясистий, червоний або коричнево-червоний, овальний або грушкастий. Багато форм введено в культуру і використовуються у декоративному садівництві, особливо у великій ландшафтній архітектурі (парки, лісопарки) по всій Україні. Пелюстки деяких різновидностей, напр. казанлікської, багаті на ефірну олію, їх використовують в парфюмерній пром-сті, а також для виготовлення варення, сиропів тощо. Окремі форми Т. д. були використані при створенні садових сортів ремонтантних троянд.

О. А. Ткачук.

ТРОЯНДОВА ОЛІЯ — ефірна олія, що її одержують з пелюсток *троянди* гол. чин. перегонкою з водяною парою. Жовтувата рідина з запахом троянди, густина 950—990 кг/м³ (t-ра 20 °C). До складу Т. о. входить понад 200 компонентів (β-фенілетилловий спирт, терпеновий спирт — нерол, гераніол та ін. — та їхні ефіри, аліфатичні альдегіди тощо). Використовують Т. о. головним чином для виробництва високоякісних дуків та одеколонів (група А та Екстра).

ТРОЯНОВА Ніна Петрівна (н. 19.IV 1937, Харків) — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1979). В 1967 закінчила Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва). З 1960 — в Миколаїв. рос. драм. театрі ім. В. П. Чкалова. Ролі: Тугіна («Остання жертва» О. Островського), Анфіса («Угрюм-ріка» Шишкова), Настя («Третя пагетичка» Погодіна), Аббі («Любов під в'язами» Ю. О'Ніла), Марія Спюарт (одномісний трагедія Шіллера).

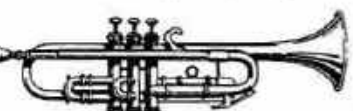
ТРОЯНОВСЬКИЙ Олександр Антонович [20.XII 1881 (1.I. 1882), Тула — 23.VI 1955, Москва] — професійний революціонер, рад. дипломат. Член КПРС з 1923. Н. в сім'ї офіцера. Закінчив арт. уч-ще. З 1902 брав участь у революц. русі, з 1904 — член РСДРП (до 1921 — меншовик). У 1907—08 віл парт. роботу в Києві, був членом *Вузлого бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*, редактором газ. «Железнодорожный пролетарий». У жовтні 1908 заарештований і засланий до Єнісейської губ., звідки 1910 втік за кордон, де співробітничав з більшовиками. Брав участь у Базельському конгресі *Інтернаціоналу 2-го*, Краківській (1912) і Поронівській (1913) нарадах ЦК РСДРП. У 1917 повернувся до Росії. В 1918—21 — на пед. роботі, 1921 — в Наркоматі РСІ, Наркомзовнішторів СРСР. У 1927—33 — посол СРСР у Японії, 1933—38 — у США. З 1939 — на педагогічній і літературній роботі. Обирався членом ЦВК СРСР.

ТРОЯНСЬКА ВІЙНА — війна коаліції ахейських царів на чолі з царем Мікен Агамемноном проти Трої. Датовалася давньогрец. джерелами 1280—1270 до н. е. (Геродот) або 1194—1184 до н. е. (Ератосфен). Розкопки, проведені на місці Т., встановили, що місто було зруйновано під час війни бл. 1260 до н. е. За легендами, приводом до Т. в. стало викрадення сином троянського царя Пріама Парисом дружини спартанського царя Менелая Елени. Менелай і його брат Агамемнон, підтримані ін. царями ахейців, виступили проти Трої. Протягом 10 років греки тримали Трою в облозі. Трою підтримували фіргійці, лікійці, фракійці та ін. народи. Під час війни прославилися у греків Ахілл, обидва Аякси, Патрокл, Одисей, Агамемнон, Діомед, у троянців — Гектор, Гавк, Сарпедонт і Еней. Лише на 10-му році війни греки завдяки хитрощам Одисея (див. *Троянський кінь*) здобули Трою. Порячка Т. полегшила переселення частини ахейців до Малої Азії після витіснення їх з Греції дорійцями. Легенди, пов'язані з подіями Т. в., покладені в основу поеми Гомера «Іліада».

ТРОЯНСЬКИЙ КІНЬ — 1) За давньогрец. переказами, величезний дерев'яний кінь, збудований греками (за порадою Одисея) під час облоги Трої (див. *Троянська війна*). Був підкочений під мур міста. Всередині коня сховалися воїни на чолі з Одисеем. Троянці, знехтувавши застереженням Лаокоона, затягли коня в місто. Вночі грецькі воїни вийшли з коня і відчинили міську браму для свого війська. 2) Переносно «Т. к.» — подарунок ворогові на його згубу; хитрі, підступні дії.

ТРОЯНЦІ в астрономії — дві групи малих планет, що обертаються навколо Сонця на такій самій віддалі, як і Юпітер, і середні геліоцентричні довготи яких відрізняються від довготи Юпітера на 60°. Всього відомо 28 Т. (відкриті 1906—79). Серед. значення ексцентриситету їхніх орбіт 0,074, нахилів площин орбіт до площини екліптики 15,4°. Т. — слабосвітні об'єкти (від 8,6 до 12,4 абс. візуальної зоряної величини). Сонце, Юпітер і кожний з Т. завжди містяться у вершинках майже рівностороннього трикутника. Таке розміщення їх є окремим випадком трьох тіл задачі, для якого що задачу розв'язано точно. Напла пов'язана з тим, що більшість з Т. названо іменами героїв Троянської війни.

ТРУБА (італ. *tromba*) — мідний духовий муз. інструмент високого регістру. Відома з давніх часів. Діафі зігнута циліндрично

трубка, що переходить у конічну (розтруб). Діаметр трубки 11 мм, довжина 465—470 мм. Звук світлий, яскравий, важливим засобом

зміни характеру звуку є сурдина. Використовується як оркестровий і сольний інструмент.

ТРУБАДУРИ (франц. *troubadours*, ісп. *troubadors*, від *trouba* — вишукувати, винаходити, складати вірші) — провансальські поети-співці 11—13 ст. Відомо бл. 500 Т. — Д. Рюдель, Б. де Вентадор, П. Відаль, Б. де Борн та ін., які походили з різних соціальних прошарків. Гол. тема поезії Т. — оспівування кохання лицаря до дами. Поезія Т. відзначалась вишуканістю й складністю строфіки й метрики. Творчість Т. мала значний вплив на європ. поезію 13—15 ст., зокрема на франц. *труверів* та нім. *мінзингерів*.

ТРУБАЧ, стентор (Stentor) — рід найпростіших ряду різновійчастих інфузорій. Тіло (довж. до 1 мм) має форму лійки, вкриті поздовжніми рядами дрібних війок. На розширеному передньому кінці є зона адоральних (навіколоротових) мембранел. Ядерний апарат складається з довгого чоткоподібного макронуклеуса та численних дрібних мікронуклеусів. Т. живе у стоячих водоймах з прозорою чистою водою. Може плавати вільно або прикріплюється до субстрату заднім звуженим кінцем. Живить дрібними інфузоріями. В роді — понад 10 видів, серед яких найвідоміші *S. polymorphus*, *S. coeruleus*. Іл. с. 366. В. П. Коваль.

ТРУБАЧОВ Олег Миколайович (н. 23.X 1930, Сталінград, тепер Волгоград) — рос. рад. мовознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1972). Член КПРС з 1974. Закінчив Дніпроп. ун-т (1952). Зав. сектором етимології й ономастики Ін-ту рос. мови АН СРСР. Автор праць з слов'ян., балтійських та ін. індоєвроп. мов: «Історія слов'янських термінів спорідженості...» (1959), «Походження назв слов'янських тварин у слов'янських мовах» (1960), «Ремісничі термінологія в слов'янських мовах» (1966) тощо. В багатьох працях розглянуто питання укр. топонімів, висвітлено проблему етнізації й стародав. контактів слов'ян, балтів, іранців, фракійців, іллірійців, індоарійців на тер. сучас. України й суміжних територій. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Названня рек Правобережної України. М., 1968.

ТРУБЕЦЬКОЇ Микола Сергійович [16 (28).IV 1890, Москва — 25.VI 1938, Відень] — рос. мовознавець, член Віденської АН (з 1930). Син князя С. М. Трубецького. Закінчив Моск. ун-т (1913). Працював у Моск. ун-ті (1915—16), професор Ростовського ун-ту (1918). З 1919 жив за кордоном. Професор Софійського (з 1920) і Віденського (з 1922) ун-тів. Ініціатор створення й активний учасник Празького лінгвістичного гуртка. Один із засновників фONOLOGII, сформулював принципи й завдання морфології. Автор праць з заг. мовознавства, з слов'ян., фінно-угорських, кавказьких мов, з етнографії, фольклору, д-р слов'ян. народів.

Тв.: Основы фонологии. М., 1960. А. О. Білецький.

ТРУБЕЦЬКОЇ Павло (Паоло) Петрович (15.II 1866, Інтра, Італія — 12.II 1938, там же) — рос. скульптор, представник імпресіонізму. Працював у приватних студіях Дж. Гранді, Д. Баркалі, Е. Баццаро (бл. 1884) й у власній майстерні (1885—97) в Мілані. В 1897—1906 жив у Москві та Петербурзі, з 1906 — у Парижі, з 1914 — у США і Франції, з 1932 оселився в Італії. Твори: «Московський візник» (1898), портрети: Л. М. Толстого, І. І. Левітана, М. К. Тенішевої (всі — 1899), «Л. М. Толстой на коні» (1900); пам'ятник Олександрові III в Петербурзі, в якому постаті царя надано карикатурних рис (1900—06, відкрито 1909, тепер в ДРМ). Скульптури Т. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва. В 1898—1906 викладав у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури.

Лит.: Шмидт И. Трубецкой. М., 1964.

ТРУБЕЦЬКОЇ Сергій Петрович [29.VIII (9.IX) 1790, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 22.XI (4.XII) 1860, Москва] — декабрист, полковник, князь. З 1808 служив у гвардії. Учасник Вітчизняної війни 1812. Один із засновників «Союзу порятунку» (1816), «Союзу благоденства» (1818), Північного товариства декабристів (1821). Прихильник запровадження в Росії конституційної монархії і звільнення селян з невеликим зем. наділом. Під час переговорів у Києві 1825 з керівниками Південного товариства декабристів погодився від імені Пн. т-ва на спільний виступ 1826. Напередодні повстання 14 (26).XII 1825 Т. було обрано керівником його, однак він, вважаючи повстання непередбаченим, на Сенатську площу не з'явився. Т. було засуджено до страти, яку замінили довічною каторгою (відбував її на Нерчинських рудниках). З 1839 — на поселенні в Ірк. губ. У 1856 амністований. Т. — автор «Записок» (вид. 1906).

ТРУБИ — порожнисті циліндричні або профільні вироби значної (порівняно з поперечним перерізом) довжини. Трубами називають також спец. споруди, напр. димові труби. Найпоширеніші Т. металеві — з сталі, чавуну або кольорових металів. Неметалеві Т. виготовляють з азбестоцементу, залізобетону (див., зокрема, *Самонапружені конструкції*), керамічних матеріалів, пластмас, скла тощо. Металеві Т. (переважно круглого перерізу, іноді — квадратного, овального, прямокутного) бувають безшовні і зі швом; бі- і поліметалеві, а також багатощарові. Безшовні Т. виготовляють із зливків або кованих чи катаних трубних заготовок прокаткою (див. *Трубопркатне виробництво*), литтям (див. *Труболитварне виробництво*) або волочінням. Т. зі швом одержують зварюванням (див. *Трубозварювальні станки*), рідше — паянням. Металеві Т. є буриними трубами, обсадні труби, труби нафтогазопровідні, водопровідні, газові, каналізаційні тощо. Металеві Т. застосо-

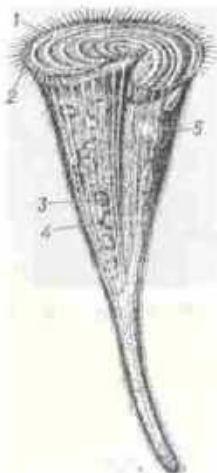

С. П. Трубецькой.

П. П. Трубецькой. Портрет М. К. Тенішевої. Бронза. 1899. Київський музей російського мистецтва.

ТРУБІЖ

Трубач *Stentor coeruleus*:
1 — перистомальне (ротоне) поле;
2 — навколоротів мембрана;
3 — макронуклеус;
4 — мікронуклеус;
5 — скоротлива вакуоля.

Трубкозуби. Трубкозуб африканський.

Трубокрукотів:
1 — вишневий трубокрукот та ушкоджені ним вишні;
2 — великий грушевий трубокрукот та ушкоджені ним плоди.

вують у виробн. сталевих конструкцій, холодильних установок, теплообмінних апаратів, конденсаторів, деталей машин та ін. Неметалеві Т. (переважно круглого перерізу) виготовляють на трубоформувальних машинах, литтям у форми (напр., розплавленого базальту, див. *Кам'яне литво*). Їх використовують в системах водопостачання, зрошування й осушування, в хім., харч., фармацевтичній, вугільній та ін. галузях пром-сті. В СРСР 1982 вироблено 17 944 тис. т сталевих труб.

О. О. Семенов.

ТРУБІЖ — річка в УРСР, у межах Черніг. і Київ. областей, ліва прит. Дніпра (впадає у *Канівське водосховище*). Довж. 125 км, площа бас. 4700 км². Тече Придніпровською низовиною. Живлення переважно снігове і ґрунтове. Використовують для пром. водопостачання та зрошування, а також як водоприймач осушувальних систем (див. *Трубізька осушувально-зволожувальна система*). На Т.—м. Пересілля-Хмельницький, на околиці якого розкопано *Пересілля-Хмельницький могильник*; у долині річки, поблизу с. Вовчкова, виявлено поселення *черняхівської культури*.

ТРУБІЗЬКА ОСУШУВАЛЬНО-ЗВОЛОЖУВАЛЬНА СИСТЕМА — гідромеліоративна система в заплаві р. Трубежа та її головних приток Карані і Недри. Заг. площа — 32 тис. га, в землекористуванні 49 господарств Київської та Чернігівської областей. Водозбірний басейн р. Трубежа — 4582 км²; протяжність — 124 км. Осушувальні роботи розпочато тут у 1909. Було розчищено русло р. Трубежа, прокопано осушувальну мережу. Але землі в повені затоплювались, поступово заболотились. Для інтенсивного с.-г. використання родючих заплавлених земель Т. о. з. с. в 1954—63 капітально реконструйована за технічною схемою двосторонньої дії, що забезпечує як *осушення земель*, так і їх додаткове зволоження у період вегетації с.-г. культур. На відрегульованих руслах р. Трубежа і її притоках загальною довж. 201 км споруджено 35 підпірних шлюзів для затримання річкового стоку. На відкритій боковій водопровідній і регулюючій мережі довж. 904 км збудовано 583 гідротех. споруди із збірного залізобетону. Водоподача на зволоження земель здійснюється із трьох ставків об'ємом 527 тис/м³ та каскадом із чотирьох гідрозвулів (насосні станції і підпірні шлюзи) із р. Десни по антируслу р. Остра (44 км) і водопровідному каналу через вододільне плато (12 км) у верхів'я Трубізького магістрального каналу. На меліорованих землях г-ва вирощують переважно кормові культури, а спеціалізовані г-ва — овочі для постачання Києва.

О. Ф. Рубан.

ТРУБІН Володимир Андрійович [16 (28).VII 1891, м. Чернігів — 16.XII 1964, Москва] — рад. вчений у галузі будівельного виробництва, професор (з 1939), дійсний член Академії будівництва і архітектури СРСР (1956—64). Член КПРС з 1941. Закінчив Пет-

роград. політех. (1917) і Київ. політех. (1920) ін-ти. Працював на київ. суднобудівному з-ді «Ленінська кузня», 1926—38 — в управлінні «Укрдержбуд» та в тресті «Індубуд» (технічний директор, головний інженер). Керував буд-вом тракторного, турбогенераторного і верстатобудівного заводів у Харкові, з-ду важкого машинобудування у Краматорську, коксохім. з-дів та ін. об'єктів. У 1938—41 — заст. директора Харків. інженерно-буд. ін-ту, 1941—46 — в Голоуралбуді, 1949—64 — Міністерстві будівництва СРСР. Осн. праці присвячені вивченню, розробці та впровадженню у буд-во нових методів організації і технології буд. робіт. Нагороджений орденом Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1951.

ТРУБКОЗУБІ (Tubulidentata) — ряд ссавців. Включає 1 рід — *трубокзуб* (*Orycteropus*) з єдиним сучасним видом — *трубокзуб африканський* (*O. afer*), поширеним в Африці. Довж. тіла до 1,5 м, хвоста — 0,5 м, маса до 70 кг. Тулуб товстий з короткими масивними кінцівками, вкритий сіруватою або рудуватою щетиною, голова видовжена з циліндричним рилом і довгими вухами. Зуби без коренів, не вкриті емаллю, кожен складається з кількох з'єднаних між собою вертикальних трубочок (звідси назва тварин). Т. зустрічаються в різноманітних ландшафтах. Живляться мурашками і термітами, яких здобувають довгим червоподібним язиком.

Раз на рік самка народжує 1 малю. М'ясо Т. їстівне.

ТРУБКОКРУТОВІ (Attelabidae) — родина жуків, близьких до *довгоносикових*. Тіло (довж. 2—10 мм) яскраво забарвлене, з металічним відтінком, голе. Вусики 11- або 12-членикові. Голова трубка довга. Крила розвинені, пгидий (останній відділ черевця) не прикритий надкрилами. Лапки п'ятичленикові з редукованим 4-м члеником. Личинки безногі, дуговидно вигнуті, розвиваються асередні згорнутих у трубку листків (звідси й назва), а також у плодах і пагонах деревних порід. Заллялюються переважно в ґрунті. Небезпечні шкідники плодів і лісових рослин. У світовій фауні понад 1300 видів, в СРСР — бл. 100, у т. ч. на Україні — 32, серед них найшкідливіші: *букарка*, *казарка*, вишневий трубокрукот (*Rhynchites auratus*), великий грушевий трубокрукот (*Rh. giganteus*), трубокрукот дубовий (*Attelabus nitens*) та ін. Заходи боротьби: агротехнічні та хімічні (застосовують метафос, фталіфос, хлорофос). О. В. Лаврик.

ТРУБКОНОСІ — ряд птахів. Те саме, що й *буревісничоподібні*.

ТРУБЛАНИ Микола Петрович [справж. прізвище — Трубласвський; 12 (25).IV 1907, с. Вілшанка, тепер Крижопільського р-ну Вінн. обл. — 5.X 1941] — укр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Вчився на Всесукр. курс-х журналістики в Харкові. Друкуватися почав 1924. Входив до літ. орг-ції «Молодія». Як кореспондент газети «Вісті» брав участь у арктичних експедиціях на криголамах «Літке», «Сибіряков», «Володимир Русанов». На матеріалі подорожей написав книги нарисів «До Арктики через тропіки» (1931), «Людина поспішає на північ» (1931), «На півночі» (1933), «...Літке» — переможець криги» (1933) та ін. Пед. робота в Харків. палаці піонерів визначила його творчі інтереси в галузі дитячої л-ри. Автор популярних пригодницьких романів і повістей «Ляхта» (1935), «Мандрівники» (1938), «Шхуна „Колумб“» (1940), «Орлині гнізда» (незакінч., 1941), наук.-фантастичного роману «Глибинний шлях» (вид. 1948). У циклі оповідань «Володарка-рибалка», «Берег невідомого острова», «Лови білого ведмеда», «Малий посланець», «Крила рожевої чайки» та ін. змальован життя народів далекого Півночі, освоєння Арктики. Загинув на фронті. Похований у м. Ровеньки Ворошиловградської обл.

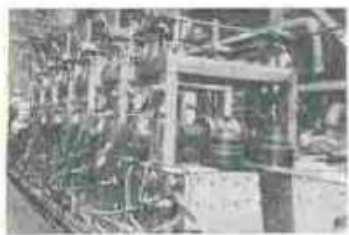
Тв.: Твори, т. 1—3. К., 1949—50; Твори, т. 1—4. К., 1955—56; Р. о. е. перекл. — Избранное. М., 1953. Літ.: Сиротюк М. Микола Трублани. К., 1956. М. Ф. Гетьманець.

ТРУБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ І КОНСТРУКТОРСЬКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ — установа М-ва чорної металургії СРСР. Створений 1937 у Дніпропетровську на базі Дніпроп. н.-д. ін-ту чорної металургії як Н.-д. трубний ін-т; у 1957—64 — Укр. н.-д. трубний ін-т, з

1964 — теперішня назва. У складі ін-ту (1983) 24 відділи, 8 лабораторій, дослідно-експериментальний завод. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка, вдосконалення і впровадження технологій виробництва труб для магістральних газо- та нафтопроводів, геологорозвідувальних робіт, атомної і теплової енергетики тощо; створення і впровадження нових способів та устаткування для виробництва труб і трубних виробів; розробка систем автоматизації технологічних процесів виробництва труб; економіка, планування, керування й організація виробництва в трубній промисловості. Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

О. О. Семенов.

ТРУБОЗВАРЮВАЛЬНИЙ СТАН — агрегат (система машин і пристроїв), на якому виготовляють металеві (переважно сталеві) труби згинанням заготовки (листа, штаби) і наступним зварюванням її по подовжньому або спіралічному шву. Розрізняють Т. с. (мал.):

Безперервний трубозварювальний стан (трубноелектрозварювальний).

безперервної дії, на яких заготовка згинається поступово, в міру просування, і дії періодичної, де заготовка згинається одразу ж по всій довжині; електрозварювальний і пічного зварювання (нагрівання — в печі, пластичне деформування — в зоні з'єднання ребер). На безперервних Т. с. високочастотним зварюванням, дуговим зварюванням в захисному середовищі та зварюванням постійним струмом виготовляють труби діаметром 6—530 мм. Багатошліфові редуційні стани в складі таких Т. с. дають змогу підвищувати швидкість виходу труби, що пов'язано зі зменшенням її діаметра і товщини стінки. Т. с. з дуговим зварюванням використовують переважно у виробництві труб діаметром 530—1620 мм. Зварюють такі труби під шаром флюсу.

О. О. Семенов.

ТРУБОЛИВАРНЕ ВИРОБНИЦТВО — виробництво труб (трубних порожнистих заготовок) з чавуну, сталей та деяких сплавів відцентровим або напівбезперервним литьям. Чавунні труби завдовжки до 6000 м внутр. діаметром 65—1000 мм одержують відцентровим литьям у піщані ливарні форми або в водоохолоджувані чи з теплоізолюючим покриттям кокли. Лиття відбувається на машинах, де рідкий чавун відкидається відцентровими силами до стінок оберткової форми. Для виготовлення чавунних труб завдовжки до 10 000 м внутр. діаметром 100—1000 мм вдаються до напівбезперервного лиття в металеву

водоохолоджувану вертикальну форму — кристалізатор на труболиварних установках. Використовують позаливну обробку металу, високошвидкісний чавун. У виробництві сталевих труб і труб з жароміцних, жаростійких та ін. сплавів (труби завдовжки до 8500 м, внутр. діаметром 85—1500, товщина стінки 5—200 мм) застосовують відцентрове лиття у металеву водоохолоджувану переважно горизонтальну форму. Після відливання труби очищають від залишків формувальної суміші, обрізують; якщо необхідно, піддають мех. обробці, наносять на них протикорозійне покриття. На Україні підприємством з розвинутим Т. в. є Макіївський труболиварний завод.

О. О. Семенов.

ТРУБОПРОВІД — система щільно з'єднаних між собою труб, якими переміщують на віддалі гази, рідини, тверді матеріали, виробі тощо. Труби для Т. виготовляють переважно з металів (металевих сплавів), рідше — з азбестоцементу, залізобетону або пластмас. Є Т. напірні, вакуумні та самопливні; наземні та підземні. Т. обладнують регулювально-запірною арматурою, контрольно-вимірювальними приладами, дренажними та ін. пристроями, наземні Т. — гнучкими або сальниковими компенсаторами. В місцях, де з'єднуються або розгалужуються труби, а також встановлюється арматура, влаштовують в разі потреби оглядові колодязі або камери. Значна увага приділяється гідроізоляції, теплоізоляції, захисту від корозії металів. Т. — складова частина споруд для газопостачання (див. Газопровід), переміщення нафти (див. Нафтопровід), пари (див. Паропровід) або теплоносія (див. Теплопровід) тощо. Дуже розгалужені Т. часто наз. мережами (напр., водопровідна мережа, каналізаційна мережа, теплова мережа). Див. також Трубопровідний транспорт.

ТРУБОПРОВІДНИЙ ТРАНСПОРТ — вид транспорту, який здійснює передавання на певні віддалі рідких, газоподібних або твердих продуктів по трубопроводах. Т. т. призначений гол. чином для транспортування газу (див. Газопровід), нафти (див. Нафтопровід), твердих матеріалів (див. Гідравлічне транспортування, Пневматичне транспортування). Т. т. — прогресивний, найекономічніший вид транспорту. За допомогою трубопроводів нафту, нафтопродукти і газ транспортують протягом року (незалежно від кліматичних умов) по найкоротшій віддалі з найменшими затратами, що має важливе значення для забезпечення безперервної роботи нафтопереробних з-дів і постачання споживачів. Залежно від призначення і тер. розміщення Т. т. буває магістральний і місцевий (районний). Перший у Росії нафтопродуктопровід завдовжки понад 800 км споруджено 1907 для перекачування гасу з Баку в Батумі; перший нафтопровід — 1878 (Баку).

В 1982 довж. нафто- і нафтопродуктопроводів — 72,9 тис. км (1940 — 4,1 тис. км), магістральних газо-

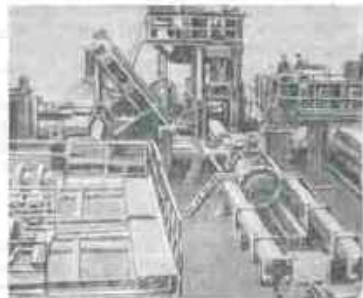
проводів — 144 тис. км (1950 — 2,3 тис. км), розподільних газових мереж — 13,6 тис. км (1981). Перший у країні магістральний газопровід Саратов — Москва завдовжки 843 км споруджено в роки Великої Вітчизняної війни. По тер. України проходить один з найбільших у світі магістральних нафтопроводів «Дружба», частина газопроводу Уренгой — Ужгород; споруджено газопроводи: Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Одеса, Шебелинка — Діка-нька — Київ — зх. райони України, Шебелинка — Белгород — Брянськ, Івацевичі — Доліна, Шебелинка — Слов'янськ. На території УРСР бере початок газопровід «Братерство».

В. І. Бережний.

ТРУБОПРОКАТНЕ ВИРОБНИЦТВО — виробництво металевих (сталевих) безшовних труб на трубопрокатних агрегатах. Основні операції Т. в. полягають у прошиванні зливків або кованих чи катаних заготовок з метою одержання пустотілих гільз, у подовженні гільз (з одночасним зменшенням товщини стінок), їхньому обкатуванні й калібруванні (див. Калібр). Допоміжні операції — у транспортуванні зливків (заготовок) до нагрівальних печей і до валків першого стану, передавання прокатуваних труб від одного стану до іншого, в охолодженні труб, обробці їх на правильних машинах, обрізуванні кінців тощо. Сучасному Т. в. притаманні висока продуктивність праці, автоматизація і механізація більшості основних і допоміжних процесів, широкий асортимент і висока якість одержуваних труб. На Україні підприємствами з розвинутим Т. в. є Дніпропетровський трубопрокатний завод, Нижньодніпровський трубопрокатний завод, Нікопольський підземнотрубний завод. **ТРУБОПРОКАТНИЙ АГРЕГАТ**, трубопрокатний стан — система конструктивно об'єднаних прокатних станів та допоміжних машин для виготовлення із зливків або кованих чи катаних заготовок металевих (сталевих) безшовних труб; засіб трубопрокатного виробництва. В складі Т. а. — прошивний стан, стани подовжувальний, обкатний та калібрувальний (в деяких агрегатах ще й редуційний). До допоміжних його машин належать ножі, правильні машини та ін. Прокатні стани Т. а. зв'язані між собою транс. механізмами, що забезпечують повну механізацію і потоковість виробництва. Типорозмір Т. а. визначається найбільшим або діапазоном

М. П. Трублаїні.

Підгірний подовжувальний стан трубопрокатного агрегату

ТРУБОУКЛАДАЧ

ним (між найменшим і найбільшим) діаметром прокатуваної труби, а тип — конструкцією подовжувального стану.

Розрізняють трубопр. агрегати з безперервним, підігримовим, короткооправляльним (автоматичним), тривалковим розкочувальним або рейковим подовжувальним станом. Є Т. а. для гарячої прокатки і холодної прокатки. В СРСР поширені найпродуктивніші Т. а. з безперервним подовжувальним станом, на яких виготовляють труби діаметром до 102 мм. Продуктивність їх — до 400 труб (кожна завдовжки 25—30 м) за годину. О. О. Семенов.

ТРУБОУКЛАДАЧ — машина (гусеничний трактор з встановленим на ньому стріловим підйомним устаткуванням), осн. призначенням якої є укладання труб у траншеї. Крім того, за допомогою Т. (мал.) підтримують труби при їхньому очищуванні, зварюванні та нанесенні ізоляції, перевантажують труби та ін. вантажі. Вантажопідйомність Т. — 1—50 т, швидкість руху — 2,1—10 км/год, довжина стріли крана — до 7,5 м. **ТРУБЧАСТА ПІЧ** — те саме, що й *обертюва піч*.

ТРУВЕРІ (франц. *trouvères*, від *trouver* — знаходити, придумувати) — франц. поети-співці 12—13 ст. Поезія Т. розвивалася на Пн. Франції, гол. чин. у Пікардії. Т. були і авторами, і виконавцями своїх пісень, а також розповідників і драм. творів. Поезія Т. пов'язана з нар. творчістю, зазнала впливу і провансальських *трубадурів*. Найвідоміші Т.: автори куртуазних романів (див. *Куртуазна література*) Кретєн де Труа, Жан Бодель, англо-нормандська поетеса Марія Французька (усі — 12 ст.). Поетична майстерність Т. мала значний вплив на поезію 14 ст.

ТРУВОР — напівлегендарний ватажок варязької дружини. Див. *Рюрик, Синеус і Трувор*.

ТРУД — див. *Праця*.

«ТРУД» — газета, орган *Всесоюзної Центральної Ради Професійних Стілок*. Виходить в Москві з 19.ІІ 1921. Виходить 6 раз на тиждень. Висвітлює життя робітників, боротьбу трудящих країни за виконання завдань комуністичного будівництва. Велику увагу приділяє питанням профспілкової роботи, охорони праці і соціального страхування. Газета висвітлює найважливіші події між нар. життя, зокрема між нар. робітн. руху. «Т.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1951) і орденом Леніна (1971).

«ТРУДЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ СЪЕЗДОВ» — збірники доповідей, що були прочитані на археологічних з'їздах, і звітів про археол. роботи, які спеціально передували цим з'їздам. Вийшло 37 томів «Трудов», у т. ч. 16 томів матеріалів археол. з'їздів, проведених у містах України: 3-го з'їзду в Києві — 2 т. (К., 1878), 6-го з'їзду в Одесі — 4 т. (Одеса, 1886—89), 11-го з'їзду в Києві — 2 т. (М., 1901—02), 12-го з'їзду в Харкові — 3 т. (М., 1905), 13-го з'їзду в Катеринославі — 2 т. (М., 1907—08), 14-го з'їзду в Чернігові — 3 т. (М., 1910—11). Ав-

торами статей у «Трудах» були відомі вчені О. С. Уваров, І. І. Срезневський, Д. Я. Самоковасов, Н. П. Кондаков, В. П. Бузескул, Д. І. Багалій, М. В. Довнар-Запольський та ін. Багато матеріалів, надрукованих у «Трудах», зберігають наук. значення.

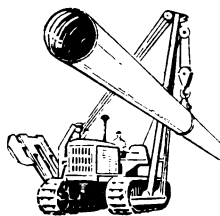
«ТРУДЫ ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНСКОЙ УЧЕНОЙ АРХИВНОЙ КОМИССИИ». В «Трудах» (вип. 1—15. Полтава, 1905—17) друкувалися статті, розвідки, документальні публікації та огляди архівних документальних матеріалів, присвячених історії, економіці, освіті, культурі, л-рі, етнографії, фольклору Полтавщини, переважно 17—19 ст. Пізнавальну цінність мають документальні дані про життя і творчість Г. С. Сковороди, В. В. Капніста, Т. Г. Шевченка, І. П. Котляревського, Є. П. Гребінки, М. В. Лисенка, М. С. Щепкіна, а також про становище козаків, *посполитих* селян, *підсудків*, про участь полтавців у Вітчизн. війні 1812, про розвиток пром-сті і торгівлі, про міста Полтавщини, етногр. і фольклорні матеріали, опубліковані В. О. Барвінським, В. П. Милорадовичем, В. Л. Модзалевським, І. Ф. Павловським, Л. В. Падалкою, В. О. Пархоменком. І. Л. Бутчи.

«ТРУДЫ ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНСКОЙ УЧЕНОЙ АРХИВНОЙ КОМИССИИ». У виданні (вип. 1—12. Чернігів, 1898—1918) друкувалися статті з історії та етнографії Чернігівщини і суміжних з нею територій 16—19 ст.; публікувалися документальні матеріали, огляди архівних документів, бібліографічні покажчики, нумізматичні матеріали, протоколи засідань комісії, програми збирання істор. і етногр. матеріалів. Пізнавальне значення зберегли документи Б. Хмельницького, документальні матеріали про С. П. Палія, Р. О. Ракушку-Романовського, Г. І. Успенського, становий склад населення в 2-й пол. 18 ст. на Чернігівщині, описи міст і річок *Чернігівського полку* і Черніг. губ., документи про формування частин *народного ополчення у Вітчизняній війні 1812*, про проведення *селянської реформи 1861* на Чернігівщині, опубліковані О. М. Лазаревським, В. Л. Модзалевським, О. О. Русовим та ін. І. Л. Бутчи.

ТРУДОВА КНИЖКА — в СРСР основний документ про трудову діяльність громадянина. Вона ведеється на всіх робітників і службовців, у т. ч. сезонних робітників і тимчасових працівників, які працюють понад 5 днів. Т. к. ведуться й на позаштатних працівників, якщо вони підлягають держ. *соціальному страхуванню*. Передбачена законодавством про працю союзних республік (в УРСР — ст. 48, 144, 235 КЗпП УРСР). Запроваджена з 15.І 1939 постановою Раднаркому СРСР від 20.ХІІ 1938. Починаючи з 1.І 1975 встановлено новий зразок Т. к. для тих, хто вперше поступив на роботу. В Т. к. вносяться: відомості про працівника — прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, освіта, професія, спеціальність; відомості про нагороди і заохочення;

відомості про відкриття, винаходи і раціоналізаторські пропозиції та про виплачені у зв'язку з цим винагороди. Стягнення в Т. к. не заносяться. Усі записи до Т. к. вносяться *адміністрацією* після видання відповідного наказу, але не пізніше тижневого строку, а при звільненні — у день звільнення. Записи (в разі необхідності — виправлення) повинні відповідати оригіналові наказу, а у випадку його втрати — ін. документові даного підприємства. Із зробленими записами про *прийняття на роботу*, переведення на ін. посаду і звільнення адміністрація зобов'язана ознайомити володільця книжки під розписку в особистій картці. Записи про причини звільнення робляться у точній відповідності з формулюванням чинного закону і з посиланням на відповідну його статтю. При звільненні працівника Т. к. видається йому у день звільнення. При затримці її видачі з вини адміністрації працівнику виплачується середній заробіток за весь час вимушеного прогулу. В. І. Проконенко.

ТРУДОВА ПАРТІЯ КОРЕЇ (ТПК). 10.Х 1945 в Пхеньяні на з'їзді відповідальних парт. працівників і активістів 5 провінцій Пн. Кореї було утворено Пн.-Кор. Оргбюро КП Кореї (КПК). Цей день вважається днем заснування ТПК. Попередницею ТПК була КП Кореї (КПК), створена у квітні 1925. КПК з 1925 входила до Комінтерну. Внаслідок репресій япон. колонізаторів і фракційної боротьби 1928 КПК припинила існування. Проте окремі комуністичні групи в умовах підпілля очолювали боротьбу нар. мас за визволення країни від япон. колоніального гніту. Після визволення Кореї в серпні 1945 Рад. Армією 8—14.ІХ 1945 в Сеулі на конференції представників комуністичних груп КПК була відновлена. Внаслідок окупації Пд. Кореї у вересні 1945 амер. військами і поділу країни діяльність партії було утруднено, зв'язки між ЦК КПК, що перебував у Сеулі, й Оргбюро КПК у Пхеньяні припинилися. Під керівництвом КПК у Пн. Кореї 1946 виникли органи влади трудящих — Нар. к-ти, націоналізовано пром-сть, здійснено агр. реформу, ін. демократичні перетворення, завершено антиімперіалістичну, антифеод. революцію. В 1946 на І, установчому з'їзді КПК об'єдналася на принципах марксистсько-ленінізму в Пн. Кореї з Новою нар. партією (ств. 1946), а в Пд. Кореї — з Нар. партією (ств. 1945) і Новою нар. партією (ств. 1945). Внаслідок об'єднання виникли ТП Пн. Кореї і ТП Пд. Кореї. В червні 1949 обидві партії злилися в єдину ТПК. В 1949 під керівництвом ТПК утворено *Єдиний демократичний вітчизняний фронт Кореї*. В період вітчизн. визвольної війни кор. народу 1950—53 ТПК очолювала всенар. боротьбу проти амер. інтервентів та їхніх пособників. Під час війни орг-ції ТПК в Пд. Кореї були розгромлені, її діяльність там припинилася. В післявоєн. час ТПК виступила керівною силою в справі відбудови зруйнованого г-ва КНДР. III

Трубоукладач.

з'їзд ТПК (1956) прийняв програму створення матеріально-тех. бази соціалізму. IV з'їзд (1961) проголосив побудову основ соціалізму в КНР. VI з'їзд ТПК (1980) висунув програму екон. і соціального розвитку країни на 10 років. ТПК виступає за мирне об'єднання Кореї на демократичних засадах. Очолює Єдиний демократичний фронт Кореї. Брала участь у міжнар. нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960. Чисельність — бл. 3,2 млн. чол. (1981). Ген. секретар ЦК — Кім Ір Сен (з 1966; 1949—66 — голова ЦК). Друковані органи: ЦО — газ. «Нодон сімчун», теор.—щомісячний журн. «Кинночжа» («Трудящий», з 1946) та ін. В. В. Седнев.

ТРУДОВА ПОВИННІСТЬ — в СРСР до 50-х рр. короткостроковий трудовий обов'язок по виконанню в особливих випадках суспільно необхідних робіт (під час стихійного лиха, пожежі, нестачі робочої сили для виконання важливих держ. завдань і оборонних робіт, охорони шляхів, засобів зв'язку, електростанцій, боротьби проти епідемії тощо). В перші роки Рад. влади Т. п. застосовували і як метод залучення нетрудових елементів до праці.

ТРУДОВА УГОДА — за рад. правом одна з форм *договору*, за якою між громадянином і підприємством (установою, орг-цією) укладається угода про виконання за винагороду конкретного доручення здебільшого разового характеру (напр., угода про ремонт меблів, про друківання матеріалу). Особи, які виконують роботу за Т. у. разового характеру, не підлягають держ. соціальному страхуванню, у зв'язку з чим час їхньої роботи за Т. у. не зараховується до трудового стажу.

ТРУДОВА ШКОЛА — реформаторська течія в бурж. педагогіці, представники якої виступали за створення навч. закладів, в яких би навчання, моральне, естетичне й фіз. виховання поєднувались з виробленням у дітей трудових умінь, підготовкою їх до трудової діяльності. Виникла в період розвитку капіталізму на противагу існуючій схоластичній системі навчання. Ідея Т. ш. належить представникам раннього утопічного соціалізму Т. Мору, Т. Кампанеллі; думку про трудову підготовку дітей висунув Я. А. Комєнський; Й. Г. Песталоцці зробив першу спробу поєднання розумової освіти дітей з виробленням у них ремісничих навичок і забезпечення фіз. розвитку. Деякі ідеї Т. ш., що виявились у комплексній системі та *методі проектів* (Г. Кершенштейнер, Дж. Дьюї), було застосовано в Німеччині, США та ін. капіталістичних країнах. У дореволюційній Росії велику роль у розробці ідей Т. ш. відіграли К. Д. Ушинський та революц. демократи. Всебічне наук. обґрунтування принципів *трудового виховання* дали К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін, створивши вчення про політех. навчання. Справжню трудову школу, в якій здійснюються тісний зв'язок між освітою і продуктивною працею, підготовка школярів до трудової

діяльності, виховання всебічно розвинутих будівників комуністичного суспільства, створено в СРСР. Див. *Політехнічна освіта, Трудове навчання*. О. П. Кондратюк.

«ТРУДОВАЯ ПРАВДА» — одна з назв, під якою виходила [з 23.V (5.VI) до 8 (21).VII 1914] газета «Правда». **ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ** — формування необхідні для трудової діяльності моральних якостей людини за допомогою праці; в соціалістичному суспільстві в широкому розумінні — цілеспрямований процес формування комуністичного ставлення до праці, одна з найважливіших складових *комуністичного виховання* підрастаючого покоління; у вузькому значенні — цілеспрямований, тісно пов'язаний з навчанням у школі процес підготовки дітей і юнацтва до трудового життя. Т. в. у рад. школі спрямоване на всебічний гармонійний розвиток особистості, поєднується з *розумовим вихованням, моральним вихованням, естетичним вихованням, фізичним вихованням*. Воно здійснюється у процесі навч. діяльності при вивченні основ наук, на уроках *трудового навчання*, в процесі самообслуговування, у різноманітній суспільно корисній діяльності, продуктивній праці, у позакласній і позашкільній роботі, в сім'ї (див. *Сімейне виховання, Трудовий семестр*). Виховання в учнів готовності до праці, працелюбності, *професійної орієнтації* забезпечуються в СРСР всією системою навч.-виховної роботи загальноосв. школи. Т. в. молоді здійснюється і в профес.-технічних, середніх спеціальних навчальних закладах, вузах тощо.

Лит.: КПСС о формировании нового человека. М., 1976; Макаренко А. С. Трудовое воспитание. Минск, 1977; Сухомлинский В. А. Воспитание коммунистического отношения к труду. М., 1959. В. М. Мадзігон.

ТРУДОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО — в СРСР система *норм права*, які регулюють трудові і тісно пов'язані з ними інші правовідносини робітників і службовців. Див. *Законодавство про працю*.

ТРУДОВЕ НАВЧАННЯ — система розширення й поглиблення політехнічних знань і навичок; необхідна складова ланка заг. навч.-виховної роботи, здійснюваної загальноосв. школою, серед. профес.-тех. навч. закладами і виробничими колективами, а також дит. позашкільними закладами. Т. н. сприяє *трудоному вихованню* підрастаючого покоління, розвиткові в нього комуністичного ставлення до праці, до професійної підготовки до праці, формуванню заг. трудової культури тощо. Особливого значення Т. н. надають у сучас. умовах, коли рад. школа перейшла до заг. серед. освіти. Т. н. забезпечує гармонійний розвиток особистості, є невід'ємною складовою частиною комплексного виховання нової людини. Див. також *Політехнічна освіта, Виробниче навчання, Міжшкільні навчально-виробничі комбінати* трудового навчання і професійної орієнтації учнів, *Професійна орієнтація, Професійно-технічна освіта*.

Лит.: Вопросы трудового воспитания и политехнического обучения в истории советской педагогики и школы. М., 1980; Тхоржевский Д. О., Назимов И. М. Трудовое воспитание и профессиональная ориентация школьников. К., 1979. М. Д. Василевський.

ТРУДОВЕ ПРАВО — в СРСР галузь права, яка об'єднує норми, що регулюють суспільні відносини робітників і службовців у процесі їхньої праці на соціалістичних підприємствах, в установах та організаціях, а також норми, що регулюють суспільні відносини, які випливають безпосередньо із застосування праці в суспільному виробництві й тісно пов'язані з трудовими. До них належать: відносини у зв'язку з *виробничим навчанням* і підвищенням кваліфікації; по *охороні праці*, матеріальній відповідальності; розгляду *трудових спорів, соціальному забезпеченню*; відносини між профспілковою організацією і *трудою колективом*, адміністрацією тощо. Т. п. регулює і трудові відносини осіб, які працюють в особистому домашньому г-ві окремих громадян. Соціально-екон. базу Т. п. становлять соціалістична власність на засоби виробництва, планова система нар. г-ва, гарантована від експлуатації вільна праця. В основі Т. п. лежать конституційні принципи обов'язковості праці для всіх працездатних членів суспільства і додержання *дисципліни трудової, право на працю* і на гарантовану д-вою *заробітну плату* відповідно до її кількості та якості, *право на відпочинок* і на здорові та безпечні умови праці; на безплатне професійне навчання й підвищення трудової кваліфікації, *право на об'єднання у профспілку* і участь в управлінні виробництвом, *право на матеріальне забезпечення* в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника, на захист трудових прав (див., зокрема, *Відповідальність адміністрації за порушення трудового законодавства*) та інші. Осн. джерелами Т. п. є *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю*, Закон СРСР про Трудові колективи 1983, респ. кодекси законів про працю. Норми Т. п. регулюють порядок виникнення, зміни й припинення трудових правовідносин, умови праці, в т. ч. міру праці, порядок і розміри її оплати, правила внутр. трудового розпорядку підприємств, установ і орг-цій, заходи заохочення за успіхи в роботі і заходи впливу при незадовільному виконанні трудових обов'язків. Воно встановлює обов'язкові для адміністрації та робітників і службовців правила охорони праці, порядок розв'язання трудових спорів, визначає права професійних спілок щодо участі у виробленні і прийнятті нормативних актів про працю, в регулюванні умов праці, здійснення контролю за додержанням законодавства про працю. Т. п., регулюючи трудові відносини робітників і службовців, сприяє зростанню продуктивності праці, підвищенню ефективності суспільного виробництва. Т. п. постійно розвивається і вдосконалюється в

напрямі розширення прав робітників і службовців та гарантії здійснення їх.

Лит.: Иванов С. А., Лившиц Р. З., Орловский Ю. П. Советское трудовое право: вопросы теории. М., 1978; Советское трудовое право. К., 1981.

З. К. Симорот.

ТРУДОВИЙ ДОГОВІР — в СРСР угода між трудящим і підприємством (установою, організацією), за якою трудящий зобов'язується виконувати роботу за певною спеціальністю, кваліфікацією або посадою з підляганням внутр. трудовому розпорядкові, а підприємство — сплачувати йому *заробітну плату* і забезпечувати умови праці, передбачені *законодавством про працю, колективним договором* і угодою сторін. Т. д. є правовою формою реалізації конституційного права на працю. З укладенням Т. д. виникають конкретні трудові правовідносини між даною особою і конкретним підприємством, установою, орг-цією. Законодавство про працю встановлює гарантії виконання Т. д. (див. *Гарантії та компенсації трудові*). Осн. положення Т. д. регулюються розділом 3 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* і кодексами про працю республік (в УРСР — гл. 3 КЗпП УРСР). Зміст Т. д. становлять умови, передбачені законодавством про працю чи колективним договором (напр., тривалість робочого часу, часу відпочинку) або вироблені самими сторонами. Ці умови можуть бути основними (про місце роботи, вид роботи, трудові функції тощо) і додатковими (умови випробування при прийнятті на роботу, про суміщення професій, навчання ін. професій на підприємстві тощо). Т. д. укладаються на невизначений строк, на визначений строк (не більш як 3 роки), на час виконання певної роботи. Т. д. може бути укладений як в усній, так і в письмовій формі; остання обов'язкова: при орг. наборі робітників і службовців, при укладенні Т. д. про роботу в районах Крайньої Півночі та в місцевостях, які прив'язані до них, тощо. Укладення Т. д. оформляється наказом або розпорядженням керівника підприємства, установи, орг-ції про зарахування працівника на роботу. Однак цей договір вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження не були видані, але працівника було допущено до роботи. *Адміністрація* не має права вимагати від робітника чи службовця виконання роботи, не обумовленої Т. д. Див. також *Звільнення з роботи*.

О. І. Процевський.

ТРУДОВИЙ КОЛЕКТИВ — сукупність працівників, об'єднаних для досягнення певної мети спільної трудової діяльності. Для соціалістичного Т. к. характерні єдність цілей всіх його членів, товариське співробітництво, спільна заінтересованість у наслідках праці і спільна відповідальність, взаємодопомога, активна участь в управлінні, нетерпимість до недоліків. Залежно від форми *власності* на засоби виробн. розрізняють

Т. к. держ. підприємств і установ, колгоспів, громад. орг-цій, від місця в системі сусп. *поділу праці* та характеру виконуваних завдань — виробничі колективи (ланок, бригад, дільниць, цехів тощо), колективи наук., пед., мед. працівників тощо. Найпоширеніші Т. к. — виробничі. Вони виконують функції: виробничо-економічну — виробн. матеріальних цінностей або надання *послуг* згідно з встановленим планом; соціально-інтегративну — згуртування всіх членів колективу для розв'язання спільних виробничих завдань, поєднання інтересів і дій кожної особи з інтересами колективу і суспільства в цілому; управлінсько-виховну — залучення трудящих до активної участі в управлінні виробн., розвиток творчих здібностей, виховання комуністичного ставлення до праці. Поряд з адміністративною важлива роль в організації ефективної діяльності Т. к. належить парт., профспілковим та комсомольським організаціям. На дальше посилення ролі Т. к. в управлінні виробн. і соціальним життям в цілому спрямований Закон СРСР про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями, затверджений восьмою сесією Верховної Ради СРСР 10-го скликання 17.VI 1983.

В. М. Данюк.

«ТРУДОВИЙ КОНГРЕС» — з'їзд представників куркульства і міської буржуазії, що його скликав контрреволюц. бурж.-націоналістична *Директорія* 23.I 1919 в Києві. Оскільки репресіями і терором припинити боротьбу трудящих за відновлення Рад. влади не вдавалося, лідери *Директорії* з метою обману мас проголосили скликання т. з. конгресу трудового народу України («Т. к.») і створення «трудових», насправді куркульських, рад. Вибори до «Т. к.» відбувалися 12—15.I 1919 в умовах жорстокого терору. Серед обраних делегатів переважали бурж.-куркульські представники. Більшовики бойкотували «Т. к.». Більшість робітників не брали участі у виборах. «Т. к.», що тривав до 28.I 1919, висловився проти Рад. влади, схвалив контрреволюц. політику *Директорії*, проголосив «возз'єднання» бурж. «Західноукраїнської народної республіки» з т. з. «Українською народною республікою» в єдиній «соборній» Україні. Але рішенням «Т. к.» націоналістам не вдалося обурити трудящих. Робітники і селяни України під керівництвом більшовиків незабаром розгромили осн. військ. сили *Директорії* і відновили на Україні Радянську владу.

І. К. Рибалка.

ТРУДОВИЙ СЕМЕСТР — складова частина навчально-виховного процесу підготовки спеціалістів у вищій школі та серед. спец. навч. закладах. Запроваджено 1958. Однією з форм комплексного виховання молоді стали студентські заїгони. Студенти й учні, які виявляють бажання працювати в літній час у різних галузях нар. г-ва, об'єднуються у Всесоюз. буд. загін ім. 60-річчя Ленінського комсомолу. Осн. структурною одини-

цею всесоюз. загону є лінійний загін — колектив студентів і учнів, які виконують конкретні виробничі завдання на основі господарського договору з підприємством (орг-цією) і одночасно ведуть політико-виховну й організаційно-пропагандистську роботу серед виробничих колективів та населення регіону, читають лекції, проводять бесіди, влаштовують концерти худож. самодіяльності тощо.

Ф. К. Ковальчук.

ТРУДОВИЙ СТАЖ — в СРСР визначений законом час (тривалість) трудової діяльності працівника. Від наявності Т. с. залежить ряд правових наслідків: надання осн. і додаткових відпусток, виплата щорічних винагород за підсумками роботи підприємства за рік, призначення пенсій і допомоги по *соціальному страхуванню*, надання житлових та ін. пільг. *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* та ін. нормативні акти розрізняють заг. Т. с., безперервний Т. с., стаж певної роботи. Загалом у Т. с. враховується при призначенні пенсії по старості, *інвалідності* внаслідок захворювання, у зв'язку з втратою годувальника. До Т. с. входить будь-яка робота, на якій особа підлягає держ. соціальному страхуванню; робота на посаді голови або заст. голови колгоспу, якщо на цю посаду працівник був направлений з числа робітників і службовців за рішенням рад. або парт. органів; навчання в училищах і школах системи держ. трудових резервів та профес.-тех. освіти, в ін. училищах, школах і на курсах по підготовці кадрів, підвищенню кваліфікації і перекваліфікації; навчання у вищих навч. закладах, серед. спец. навч. закладах, парт. школах, рад. парт. школах, школах профруху, на робітфаках, перебування в *аспірантурі*, докторантурі і клінічній ординатурі, якщо цьому передувала робота або служба в армії, а також органах КДБ, МВС тощо. До Т. с. включається й час фактичного догляду за інвалідом Великої Вітчизн. війни, членом сім'ї інваліда та інша, передбачена законодавством, трудова діяльність. Безперервний Т. с. — тривалість безперервної роботи на одному підприємстві, в установі, орг-ції. До безперервного Т. с. включається й тривалість попередньої роботи на ін. підприємствах, в установах, орг-ціях у разі переведення, переходу з цієї роботи на іншу за власним бажанням з перервою не більше трьох тижнів; звільнення з роботи у зв'язку з закінченням строку трудового договору; з ліквідацією підприємства чи скороченням чисельності або штату працівників, при працевлаштуванні на ін. підприємство протягом 2 місяців; при працевлаштуванні протягом 2 місяців після звільнення з роботи в установах, орг-ціях і на підприємствах СРСР за кордоном чи міжнар. орг-ціях тощо. Безперервний Т. с. зберігається й при працевлаштуванні після звільнення з роботи у зв'язку з переведенням одного з подружжя на роботу в ін. місце-вість та в ін. випадках, передбаче-

них законодавством. Безперервний Т. с. не зберігається при звільненні за *прогн* та з підстав, що компрометують працівника, а також при повторному звільненні з роботи протягом календарного року за власним бажанням без поважних причин. Стаж певної роботи — тривалість трудової діяльності за певною спеціальністю в певній галузі, на певних посадах або в певних кліматичних умовах. Враховується при призначенні пенсій, надбавок до заробітної плати, наданні додаткових відпусток, пільг при роботі в районах Крайньої Півночі і прирівняних до них місцевостях, а також в ін. випадках, встановлених законодавством. Осн. документом, що засвідчує всі види Т. с., є *трудова книжка*. Т. с. можна підтверджувати і трудовими та послужними списками, довідками, а також показаннями свідків у встановленому законом порядку.

І. С. Шапоренко.

ТРУДОВИКІЙ, «Трудова група» — дрібнобурж. фракція депутатів — селян і народницької інтелігенції в 1—4-й *Державних думах* у Росії (1906—17). В 1-й Держ. думі налічувалося 107 Т., у т. ч. 28 від України. Програмні положення Т. включали вимоги демократич. свобод, націоналізацію мирним шляхом землі (крім сел. наділів) і зрівняльний розподіл її за трудовою нормою (звідси й назва), скасування станових і нац. обмежень, зокрема щодо України. Т. мали друк. орган — газ. «Трудовой народ». Т. не стали послідовною революц. сел. організацією. В своїй діяльності в Думі хиталися між *кадетами* і с.-д. фракцією. Більшовики, критикуючи політ. нестійкість Т., блокувалися з ними в Думі в окремих питаннях. У липні 1917 злилися з *народними соціалістами* в Трудову народно-соціалістичну партію, підтримували бурж. *Тимчасовий уряд*.

ТРУДОВІ АРМІЇ — військ. формування Червоної Армії, що їх тимчасово використовували 1920—22 в нар. господарстві. Ініціатором використання військ. частин на госп. фронті була Революц. військ. рада (РВР) 3-ї армії. Цю ініціативу підтримав В. І. Ленін. 15.І 1920 Рада робітн. і селянської оборони перетворила 3-ю армію на 1-у (Уральську) революц. армію праці. За згодою РНК РРФСР і Всеукр. ревкому 21.І 1920 прийнято Положення про Раду Укр. Т. а., яка утворювалася з військ. Пд.-Зх. фронту. Подібні формування Т. а. утворювалися і з ін. армій. Т. а. підпорядковувалися у військ.-адм. відношенні РВР республіки, а в госп.-трудовому — Раді Праці і Оборони (РПО). Ці армії брали участь у відродженні залізниць, вугільної й нафтодобувної промсті, заготівлі палива й продовольства тощо. Після закінчення громадян. війни 1918—20 постановою РПО від 30.ІІІ 1921 «Про трудові частини» Т. а. були передані у відання Наркомпраці. 30.ХІІ 1921 РПО прийняла постанову про розформування трудових армій.

ТРУДОВІ РЕЗЕРВИ — див. *Державні трудові резерви*.

«ТРУДОВІ РЕЗЕРВИ» — всесоюзне *добровільне спортивне товариство* (ДСТ), що об'єднує учнів і працівників навч. закладів системи професійно-технічної освіти. Створене 1943 при Гол. управлінні трудових резервів за розпорядженням РНК СРСР (з 1959 самостійне ДСТ). В т-ві культується понад 44 види спорту, з них на Україні — 41; найпопулярніші: легка атлетика, бокс, футбол, веслування, боротьба. В УРСР «Т. р.» об'єднують понад 580 тис. фізкультурників (на 1.І 1983). З 1946 т-во проводить Всесоюзні спартакиади, з 1975 — Всесоюзні спорт. ігри учнів системи профес.-тех. освіти. Т-во «Т. р.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1973).

ТРУДОВІ РЕСУРСИ — частина населення країни або її адм.-тер. одиниці, що має здатність до *суспільно корисної праці* в народному господарстві; потенціал *живої праці*, яку має в своєму розпорядженні суспільство на певний момент часу. Т. р. — це найбільш активна в екон. відношенні частина населення, яка бере безпосередню участь у розширеному *відтворенні* сусп. продукту. Відтворення і використання Т. р. здійснюються під впливом об'єктивних законів сусп. розвитку, притаманних тому чи іншому *способу виробництва*, і насамперед *народонаселення закону*. В капіталістичному суспільстві з його *анархією виробництва, безробіттям* існує велика армія незайнятого населення, т. з. надлишкового населення. З перемогою соціалізму починає діяти притаманний новому способowi виробн. соціалістичний закон народонаселення. Право на працю в Рад. країні, на вільний вибір *професії, спеціальності*, роду занять гарантує *Конституція СРСР*. Планомірний характер розвитку *продуктивних сил* соціалістичного суспільства дає можливість активно впливати на процес формування й розподілу Т. р. за сферами зайнятості і галузями нар. г-ва, забезпечувати повну зайнятість працездатного населення. Цього досягають шляхом розробки *балансу трудових ресурсів* і його використання при формуванні плану екон. і соціального розвитку країни й кожної республіки. В СРСР у практиці планування й обліку до Т. р. відносять населення в працездатному віці, тобто чоловіків від 16 до 59 років, жінок від 16 до 54 років (за винятком непрацюючих інвалідів 1-ї і 2-ї груп і пенсіонерів, які одержують пенсії за віком на пільгових умовах, тобто раніше загальноустановлених строків); населення старше й молодше працездатного віку, зайняте в нар. г-ві. Розвиток продуктивних сил, зміни потреб окремих галузей нар. г-ва в робочій силі зумовлюють значні структурні зрушення в розподілі зайнятого населення за сферами і галузями нар. г-ва. Період розвинутого соціалізму характеризується неухильним поліпшенням якісної структури Т. р. в результаті підвищення загальноосв. й культурн. рівня, підвищення питомої ваги осіб з серед. спеціальною і вищою

освітою. XXVI з'їзд КПРС наголосив на необхідності забезпечення ефективного використання Т. р. країни, переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, впровадження у виробн. трудозберігаючих технологій, скорочення ручної, особливо фізично важкої праці. Для розв'язання поставлених завдань на Україні вперше в СРСР 1981 розроблено цільову комплексну наук.-тех. програму підвищення ефективності використання трудових ресурсів (програма «Праця»). Послідовна реалізація цієї програми сприятиме забезпеченню 1981—85 Т. р. всіх потреб нар. г-ва України.

В. М. Данюк.

ТРУДОВІ СПОРИ — в СРСР спори, що можуть виникати між робітниками і службовцями, їхнім представником — профспілковим комітетом, з одного боку, та *адміністрацією підприємства, установи чи орг-ції* — з другого, з питань, пов'язаних із встановленням і зміною умов праці і застосуванням *законодавства про працю*. Порядок розгляду Т. с. регулюється *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (розділ ХІ), Положенням про порядок розгляду Т. с., кодексами законів про працю союзних республік (в УРСР — гл. XV КЗпП УРСР), відповідними нормами цивільно-процесуального законодавства. Т. с. між працівниками й адміністрацією розглядаються комісіями по трудових спорах (КТС), профспілковими к-тами, *районними (міськими) народними судами*, вищими в порядку підлеглості органами. Спори між профспілковим к-том і адміністрацією розглядаються в порядку погодження між вищестоящими госп. і профспілковими органами. КТС є обов'язковим первинним органом для розгляду Т. с., за винятком спорів, які, згідно з законом, розглядають безпосередньо нар. суди та ін. органи. КТС створюються на підприємствах, в установах і орг-ціях з рівного числа представників адміністрації і профкому. В разі недосагнення в комісії згоди сторін або коли працівник не згоден з рішенням комісії він може протягом 10 днів з дня вручення йому виписки з протоколу засідання комісії звернутися за заявою про вирішення спору або із скаргою на прийняте рішення до профкому, який зобов'язаний розглянути їх у 7-денний строк. Рішення комісії або постанови профкому по Т. с. підлягають виконанню адміністрацією протягом 10 днів, якщо в них не зазначено інший строк. У разі невиконання їх профком видає заінтересованому працівникові посвідку за встановленою формою, що має силу *виконавчого листа*. Якщо працівник чи адміністрація не згодні з постановою по Т. с., винесеною профкомом, вони можуть звернутися із заявою про розгляд Т. с. до районного (міського) нар. суду протягом 10 днів з дня одержання постанови профкому. В справах про звільнення з роботи працівник може звернутися до нар. суду протягом місяця з дня видання наказу про звільнення. Робітники й службов-

ТРУДОВЛАШТУВАННЯ

ці при зверненні до суду із заявою про розгляд Т. с. звільняються від оплати держ. пошлини та інвентар, пов'язаних із розглядом справи. А. Р. Мацюк.

ТРУДОВЛАШТУВАННЯ, працевлаштування — в СРСР сприяння державних і громадських органів громадянам, яким потрібна допомога у виборі виду і місця роботи. Одна з гарантій конституційного права на працю. Осн. способи Т.: розподіл молодих робітників і молодих спеціалістів; забезпечення роботою за фахом осіб, які закінчили вищі і середні спец. навч. заклади, профес.-тех. і тех. училища (ст. 197 КЗпП УРСР); переселення; орг. набір; забезпечення роботою демобілізованих, інвалідів тощо. Для упорядкування Т. створено бюро по трудовлаштуванню населення. В сільській місцевості Т. громадяни займаються сільськими і селищними Раді народних депутатів. Для забезпечення роботою *неповнолітніх* встановлено систему бронювання робочих місць на підприємствах, в установах та організаціях. Див. також *Гарантії та компенсації трудові*.

ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА ОРДЕН — рад. орден, встановлений постановою ЦВК і Раднаркомом СРСР від 7.IX 1928. Ним нагороджують окремих осіб, підприємства, установи й колективи трудящих за особливі заслуги перед СРСР у галузі виробництва, наук, держ. або громад. діяльності. Посередині ордену — позолочені серп і молот, угорі прапор, вкритий рубіново-червоною емаллю, з написом «СССР», по краю ордену, навколо вінка, — обід зубчастого колеса з написом по ободу: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!». До 24.IV 1933 поряд з цим орденем у союзних республіках, у т. ч. в УРСР, нагороджували й орденами Трудового Червоного Прапора республіки (див. *Трудового Червоного Прапора УСРР орден*).

ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА УСРР ОРДЕН — орден УСРР, встановлений 2.III 1921 3-м Всеукр. з'їздом Рад. Першу постанову про орден і його статут було затверджено ВУЦВК і Раднаркомом УСРР 4.XI 1921. ВУЦВК і РНК УСРР 5.VIII 1931 прийняли нову постанову про орден і затвердили новий статут. Згідно з статутом ордену, ним нагороджували окремих громадян і колективи трудящих України та ін. рад. республік, а також громадян іноз. д-в. Право нагородження орденем належало лише Президії ВУЦВК. Нагородженим разом із знаком ордену вручалася від імені ВУЦВК особлива грамота. Цим орденем нагороджено понад 305 чол., а також підприємства, зокрема квіт.-з-д «Арсенал», квіт. Головні електротех. майстерні, радгосп ім. Т. Г. Шевченка Одес. обл. та ін. Згідно з постановою Президії ЦВК СРСР від 24.IV 1933 «Про ордені Союзу РСР і союзних республік і про нагрудні значки», за яким нагородження орденами увійшло до компетенції СРСР, нагородження орденами союзних респуб-

лік, у т. ч. й Т. Ч. П. УСРР о., було припинено.

ТРУДОВОЇ СЛАВИ ОРДЕН — рад. орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18.I 1974. Згідно з статутом ордену, ним нагороджують робітників пром.-сті, транспорту, будівництва і майстрів виробництва цих галузей, колгоспників і робітників с. г. за самовіддану високопродуктивну багаторічну працю на одному підприємстві, в організації, колгоспі або радгоспі. Т. С. о. має три ступені, виготовляється із срібла. Орден являє собою опуклий багатокутник, обромований у верх. частині золотистими променями, а в нижній — вінком з колосся пшениці; в центрі — зображення домної печі і споруджуваної ГЕС та накладні серп і молот.

ТРУДОДІЛЬ — одиниця виміру затрат праці в колгоспах і частки кожного колгоспника в доходах від громадського господарства, що розподілялися за працею; економічна категорія, властива певному етапові розвитку колгоспного ладу в СРСР, яка виражала соціалістичні виробничі відносини. Т. було запроваджено в колгоспах 1931. В 60-х рр. у зв'язку з зміцненням економіки колгоспів, зростанням їхніх доходів Т. втратив своє значення. Основною оплатою праці стала гарантована *оплата праці*, запроваджена постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 16.V 1966 «Про підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку громадського виробництва». 3-й Всесоюзний з'їзд колгоспників (1969) закріпив у Примірному Статуті колгоспу новий порядок оплати праці й розподілу доходів у колгоспах.

ТРУДОМІСТКІСТЬ — екон. показник, який характеризує затрати живої праці в людино-годинах на одиницю роботи (продукції або послуг). У планово-екон. розрахунках Т. застосовують для визначення потреб підприємства в робочій силі і її розстановці, в устаткуванні і його завантаженні, фонді заробітної плати робітників тощо. Залежно від прийнятої одиниці вимірювання робіт Т. розраховують на технологічну операцію, деталь, вузол, машину тощо. При укрупнених розрахунках застосовують показник пінтової Т., який розраховують на укрупнену одиницю продукції (напр., Т. 1 млн. крб. валової продукції). Щодо підприємства повна Т. продукції включає виробничу Т. і Т. управління виробом. Виробничу Т. визначають, підсумовуючи технологічну Т. (затрати праці осн. робітників) і Т. обслуговування виробу. (затрати праці допоміжних робітників). Розраховують також нормативну Т. (її визначають за діючими нормами часу), фактич. Т. (її визначають, підсумовуючи фактичні затрати робочого часу на одиницю продукції або ділячи обсяг продукції на фактично витрачений час) і планову Т. (обчислюють на основі норматив. або фактичної Т., враховуючи заплановану економію праці внаслідок прогресивних орг.-тех. змін у виробн.). Неухильне зниження Т. — один з найважливіших факторів зростання *еконо-*

мічної ефективності соціалістичного виробництва.

Див. також *Фондомісткість*, *Матеріаломісткість продукції*.

В. М. Данюк.
ТРУМЕН (Truman) Гаррі (8.V 1884, Ламар, шт. Міссурі — 26.XII 1972, Канзас-Сіті, шт. Міссурі) — держ. діяч США. Н. в сім'ї фермера. Під час 1-ї світової війни — офіцер амер. армії. В 1934—44 — сенатор. У 1944 обраний віцепрезидентом від *Демократичної партії*, після смерті Ф. Д. Рузвельта 1945 став президентом США (1948 переобраний на цей пост). У серпні 1945 за наказом Т. було проведено атомне бомбардування япон. міст *Хіросіми* і *Нагасакі*. Після 2-ї світової війни уряд Т. проводив політику «холодної війни». Проголошена 1947 т. з. доктрина Т. була спрямована на закабалення слаборозвинутих країн амер. імперіалізмом. Уряд Т. підписав Пів.-атлантичний пакт (1949); див. *НАТО*, розв'язав війну в Кореї (1950—53). У внутр. політиці уряд Т. запровадив нові антиробітні закони, організував судові процеси проти лідерів компартії, переслідував прогресивні організації.

ТРУПА (франц. troupe, букв. — натовп) — творчий склад театру або цирку. Залежно від профілю театру Т. бувають драм., оперні, опереткові, естрадні, циркові та ін. Т. часто називали за іменем їхнього керівника (напр., *Трупа М. Л. Кропивницького*, *Трупа П. К. Старицького*, *Трупа П. К. Саксаганського* та *І. К. Карпенка-Карого*, *Садовського М. К. трупа*).

ТРУПА Г. А. АШКАРЕНКА. Засн. 1880 на Україні як антреприза з базою у Кременчуку. Відзначалася строкатістю репертуару і творчого складу.

Прихід у трупу М. Кропивницького і М. Садовського підняв художній рівень вистав трупи. У 1881 одна з перших почала показувати укр. вистави після *Емського акту 1876*. У трупі працювали Н. Волкова, Н. Жаркова, О. Макарова (Оденцова), Є. Крамаренко, О. Лавровська та ін. У репертуарі — «Наталка Полтавка» І. Котляревського (музика М. Васильєва-Святосенка), «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «За Немань їду» В. Александрова, «Гаркуша» О. Стороженка, «Невольник» і «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Одруження» М. Гоголя, «На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського. Припинила діяльність 1882.

П. К. Медведюк.
ТРУПА Г. Й. ДЕРКАЧА. Засн. 1875, діяла до 1900 (з перервою 1880—81) як пересувна антреприза під керівництвом Г. Деркача на Україні, в Білорусії, Росії, на Кавказі, Уралі і в Сибіру. В трупі працювали Є. Волярська, С. Гавриченко, Є. Заричська, Л. Мамон, М. Марченко, Г. Решетников, О. Світлова, Г. Петраківська та ін., в окремі сезони — рос. актори Ф. Горев, О. Глалма-Мещерська, О. Правдін, 1891 — Ф. Шеллін. Трупа мала великий хор. У 1893 трупа гастролювала в Пари-

Орден Трудового Червоного Прапора.

Орден Трудового Червоного Прапора УСРР.

Орден Трудовой Славы 1-го ступеня.

жі («Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка та ін.). У 1894 група акторів трупі Деркача створила окреме театр. товариство — *Суслово О. З. і Суходольського О. Л. трупі*. З 1894 у новому складі групи були В. Розсудов-Кулябко, К. Ванченко-Писанецький, М. Васильєв-Святошенко, А. Войцехівська, О. Зіліна і О. Ратмирова. В репертуарі: вистави за п'єсами І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, О. Островського. Ставилися оперети.

П. К. Медведик.
ТРУПА Д. А. ГАЙДАМАКИ.
Засн. 1897. Худож. керівник — Д. Гайдамака. Виступала на Україні, в Молдавії, Білорусії, на Ставропольщині, Закарпатті, у містах Вільні, Воронежі, Білостоку, Пензі, Москві, Петербурзі, Варшаві та ін. У різний час трупі об'єднувалися з ін. колективами — О. Матусина (1899—1900), О. Суслова (1903—04, 1909—10), О. Суходольського (1911), Т. Колісниченка (1916). Основу трупі становили вихованці М. Кропивницького і М. Старицького — О. Вірина, В. Грицик, С. Глазунов, К. Позняченко, Ю. Шостаковська, А. Беляєва, К. Лучицька, Г. Олексієнко; в окремих сезонах виступали М. Заньковецька, М. Кропивницький, Л. Ліницька, Л. Манько, Ю. Кипоренко-Доманський, І. Сагайдачний, П. Цесевич. У репертуарі: вистави за творами І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Кропивницького, М. Старицького, Панаса Мирного, С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, С. Монюшка та ін. Припинила діяльність 1917.

П. К. Медведик.
ТРУПА Л. Ю. МЛОТКОВСЬКОГО — рос.-укр. трупі, що діяла 1833—35 (1833—36 — у Курську, 1836—43 (з перервою) — у Харкові, 1837—38 — в Києві, 1843—45 — у Воронежі й Орлі, згодом — на півдні України). В складі трупі: Л. Млотковський (актор і антрепренер), Л. Млотковська, К. Зеліньський, К. Соленик, М. Рубаков, І. Дрейсі, Протасов, Л. Острьякова та ін. У репертуарі: «Лихо з розуму» О. Грибодова, «Ревізор» М. Гоголя, «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик», «Бой-жінка», «Шира любов, або Милій дорожше щастя» Г. Квітки-Основ'яненка (всі п'єси Квітки-Основ'яненка вперше поставлені у цій трупі), твори У. Шекспіра, Ф. Шіллера, К. Гольдони та ін. зх.-європ. драматургів. Запрошувались до виступів актори моск. Малого театру П. Мочалов, В. Живоїкін, М. Щенкін.

Лит.: Клімач О. П. Л. І. Млотковська. К., 1958. Р. Я. Пилипчук.

ТРУПА І. К. САКСАГАНСЬКОГО ТА І. К. КАРПЕНКА-КАРОГО — один з провідних укр. театр. доживаєвих колективів. Організована 1890 під назвою «Товариство російсько-малоросійських артистів під орудою П. К. Саксаганського». У складі трупі, крім П. Саксаганського та Карпенка-Карого, були М. Садовська, Л.

Ліницька, С. Тобілевич, О. Шевченко, Д. Мова, П. Васильківський, Р. Чичорський та ін. Вперше було поставлено драми «Сто тисяч» (1890), «Бурлака», «Понад Дніпром», «Чумаки», «Лиха іскра поле спалить і сама цідне» (чотири останні — 1897), «Хазяїн» (1901), «Суєта» (1904), «Житєйське море» (1905) І. Карпенка-Карого, «Згуба» Панаса Мирного (1899, всі — реж. Саксаганський), «Сава Чалій» І. Карпенка-Карого (1899, режисери Саксаганський і Садовський), «Украдене щастя» І. Франка (1904, вперше на Правобережній Україні; реж. Садовський). З великим успіхом трупі виступала на Україні, в Бессарабії, на Дону, Кубані, Поволжі, в Криму, Москві, Петербурзі. Вона зазнавала організаційних змін і відповідно змінювала назви: «З'єднане товариство П. К. Саксаганського і М. К. Садовського» (1898—1900), «Трупі М. Л. Кропивницького під орудою М. К. Садовського і П. К. Саксаганського за участю М. К. Заньковецької» (1900—03), «Товариство малоросійських артистів під орудою П. К. Саксаганського за участю І. К. Карпенка-Карого» (1905—07), «Товариство українських артистів під орудою П. К. Саксаганського» (1907—09) тощо. В березні 1909 Саксаганський вийшов з трупі, 1910 вона припинила діяльність. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Саксаганський П. К.*, т. 9, с. 448—449.

Лит.: Саксаганський П. По шляху життя. К.—Х., 1935; Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі. К., 1937; Тобілевич Б. Панас Карпович Саксаганський. К., 1937; Стеценко Л. І. Карпенко-Карий. К., 1937.

Б. С. Хлібівич.
ТРУПИ М. Л. КРОПИВНИЦЬКОГО — укр. драматичні колективи. Діяли 1882—83, 1885—88, 1894—1900, 1900—05. Перша трупі почала діяльність у жовтні 1882 в Єлизаветграді (тепер Кіровоград) виставою «Наталка Полтавка» І. Котляревського. В складі: М. Садовський, М. Заньковецька, О. Вірина, Л. Манько, А. Максимович, Н. Жаркова, О. Маркова (Одницова), І. Загорський, а також рос. профес. актори. У репертуарі: «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Невольник» за Т. Шевченком, «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі вієсть», «Глигатай, або ж Павук», «По ревізії» М. Кропивницького та ін. У 1883 трупі перейшла під антрепризу М. Старицького, який здійснював художнє керівництво разом з М. Кропивницьким (див. *Трупі М. П. Старицького*). Після закінчення зимового сезону 1884—85 трупі розділилася на дві — одна під керівництвом М. Кропивницького, друга — М. Старицького. В трупі М. Кропивницького лишилися найталановитіші актори тодішнього укр. профес. театру: М. Заньковецька, М. Садовська, П. Саксаганський, М. Садовська-Барілотті, Г. Затиркевич-Карпінська, А. Максимович, І. В. Загорський та ін. Виступи почалися в квітні 1885 в Єлизаветграді виставою «Чорноморці» М. Старицького. Вперше поставле-

но п'єси «Бондарівна», «Розумний і дурень», «Наймичка», «Безталанна», «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого. З літнього сезону 1888 очолив трупі М. Садовський (див. *Садовський М. К. трупі*). Нова трупі М. Кропивницького відкрила перший сезон у вересні 1894 в Харкові виставою «Наталка Полтавка». У складі (вихованці М. Кропивницького): Г. Борисоглібська, Д. Гайдамака, Ю. Шостаковська, О. Немченко, І. О. Загорський, Н. Чарновська, С. Глазунов та ін. У 1896 до трупі вступив І. Мар'яненко. Вперше було поставлено п'єси «Нахмарило», «Степовий гість» Б. Грінченка, оперу «Катерина» М. Аркаса, дит. оперу «Коза-дереза» М. Лисенка, «Беспочвенники» М. Кропивницького (рос. мовою), «Блакитна троянда» Лесі Українки. Трупі існувала до 1900. В липні 1900 у Полтаві виставою «Глигатай, або ж Павук» Кропивницького почала діяльність «Трупі М. Л. Кропивницького під орудою П. К. Саксаганського і М. К. Садовського за участю М. К. Заньковецької». Трупі об'єднала гол. акторські сили попередніх колективів М. Кропивницького, П. Саксаганського, М. Садовського, у її складі: Г. Борисоглібська, А. Войцехівська, І. О. Загорський, Л. Ліницька, С. Тобілевич, Д. Мова, С. Паньківська, П. Карпенко, К. Позняченко, Р. Чичорський, О. Жулінський, І. Карпенко-Карий (скарбник трупі, актор і драматург). В основі репертуару — твори укр. класичної драматургії; вперше сценічне прочитання дістали п'єси «Хазяїн» І. Карпенка-Карого, «Супротивні течії», «Нашествие варваров» (рос. мовою), «Новон Блискученко» М. Кропивницького, «Дзвін до церкви скликає, та сам у ній не буває» Л. Яновської, опера «Купальна іскра» Б. Підгорецького (лібретто Л. Яновської). У лютому 1903 М. Кропивницький вийшов з трупі. До 1905 вона працювала під керівництвом П. Саксаганського і М. Садовського.

Розвиваючи демократичні та реалістичні традиції І. Котляревського та Т. Шевченка, М. Щепкіна і К. Соленика, трупі М. Кропивницького створили мистецтво, близьке і зрозуміле широким нар. ма-

Трупі П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого. 90-і роки 19 ст.

ТРУПИ М. П. СТАРИЦЬКОГО

Трухляковий. Трухляк
плаский.

сам. Трупи гастролювали в Петербурзі (1886—87), Москві (1887), Варшаві, Вільні, в містах Поволжя, Закавказзя та ін. Дістали загальне визнання як на Україні, так і за її межами (висока оцінка Л. Толстого, А. Чехова, В. Стасова, І. Рєпіна, К. Станіславського, О. Суворіна). Діяльність труп визначила даліше зростання укр. театру на шляху реалізму і народності, мала значний вплив на українські театральні трупи другої половини 19 — початку 20 століття. Іл. див. на окремому аркуші до ст. Кропивницький М. Л., т. 5, с. 448—449.

Лит.: Саксаганський П. По шляху життя. К.—Х., 1935; Мар'яненко І. О. Минуде українського театру. К., 1953; Садковський М. Мої театральні згадки. К., 1956; Тобілевич Б. Панас Карпович Саксаганський. К., 1957; Йосипенко М. К. Марко Лукія Кропивницький. К., 1958; Український драматичний театр. т. 1. К., 1967; Дурман С. Н. Марія Заньковецька. К., 1982. Е. С. Хлібевич.

ТРУПИ М. П. СТАРИЦЬКОГО — укр. драматичні колективи. Діяли 1883—85 і 1885—93. У 1883 М. Старицький як директор очолив трупу М. Кропивницького (див. Трупи М. Л. Кропивницького), яка дістала назву Малоросійська трупа М. П. Старицького. До її складу увійшло творче ядро трупи М. Кропивницького (виступав як режисер і актор): М. Заньковецька, М. Садковський, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий, Г. Затиркевич-Карпинська, М. Садковська, О. Вірина, В. Грицай, А. Максимович, Л. Манько, Ю. Косиненко, М. Мав'юківська, Л. Квітка та ін. Діал. підготовлений М. Лисенком хор (30 чол.). У зв'язку з тим, що в трупі ставилися п'єси рос. мовою, до творчого складу було запрошено рос. акторів Є. Яблочкіну, М. Журіна, брали участь у виставах М. Писарь, В. Андреев-Бурлак, О. Глама-Мещерська та ін. В репертуарі трупи — спектаклі, здійснені ще в трупі М. Кропивницького, а також нові — «За двома зайцями» М. Старицького, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Підгор'яни» І. Гушлевича (на музику М. Вербицького), «Утоплена» Старицького за М. Гоголем (музику М. Лисенка), «За Немаєм іду» М. Старицького за В. Александровим. Трупа виступала в Одесі (двічі), Миколаєві, Єлизаветграді (тепер Кіровоград), Києві, Житомирі, Воронезі, Харкові, Кишиневі та ін. містах. У лютому 1885 вона розпалася на дві частини. Одну очолив Кропивницький, іншу — Старицький. До трупи Старицького ввійшли: артисти Є. Бол'яська, О. Вірина, К. Ванченко-Писанецький, В. Грицай, Ю. Косиненко, Л. Манько, М. Мав'юківський, О. Зініна, Л. Ліницька, К. Підвисоцький, О. Шатківський, Ю. Шостаківська, М. Ярошенко, режисер Ю. Косиненко, диригенти М. Черняхівський, І. Дюринченко, М. Васильєв-Святошенко, художники А. Назаров, Янов-Стеніак, Фролін та ін. У складі трупи були хор і оркестр нар. інструментів. Високого рівня худож. виразності та життєвої достовірності досягли вистави укр. мовою «Наталка Пол-

тавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Невольник», «Глигтай, або ж Павук» М. Кропивницького, «Чорноморці» М. Старицького; рос. мовою — «Ревізор» М. Гоголя, «Бідність не порок», «Ліс» О. Островського, «Гірка доля» О. Писемського. Вперше поставлено на укр. сцені п'єси «Світова річ» Олени Пчілки, «Не судилось», «Юрко Довбиш» М. Старицького. Трупа виступала на Україні та за її межами: в Криму, на Поволжі, в Білорусії, Польщі, на Кавказі, в Москві (1886—87), Петербурзі (1888). У 1891 М. Старицький за станом здоров'я вийшов з трупи; її очолив В. Грицай. У 1893 вона припинила діяльність.

Іл. див. на окремому аркуші до ст. Кропивницький М. Л., т. 5, с. 448—449.

Лит.: Український драматичний театр. т. 1. К., 1967. Е. С. Хлібевич.
ТРУПИ О. В. БАЧИНЬСЬКОГО. Діяли 1868—69 у Кам'янці-Подільському, 1870—71, 1873—80, 1882—94 — у Галичині, на Буковині, Лемківщині і в пд.-сх. частині Польщі (1888 — гастролю у Кракові). В різний час у колективах працювали О. Бачинський (худож. керівник, антрепренер), Т. Бачинська, Т. Романович, Т. Гембицький, А. Стечицький, І. Левицька, К. Підвисоцький, Й. Наркевич, Й. Новицький, Я. Редький, Є. Савецький та ін. У репертуарі драм. вистав: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Верховинці» Ю. Коженювського, «Розбійники» Ф. Шіллера; музичні — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Весела війна» Й. Штрауса та ін. Т. О. В. Б. часто діставали підтримку т-ва «Руська бесіда», 1871—73 трупа О. Бачинського виступала як театр товариства «Руська бесіда». П. К. Медведик.

ТРУС Павло Адамович [літ. псевд. — Павлюк Трус; 23.IV (6.V) 1904, с. Низок, тепер Узденського р-ну Мін. обл. — 30.VIII 1929, Мінськ] — білорус. рад. поет. Друкуватися почав 1923. Осн. тема творів Т.— героїка революції і громадян. війни, соціалістичне оновлення рідного краю (збірки «Вірші», 1925; «Вітри буйні», 1927; поеми «Юний борець», «Острожанин», обидві — 1925; «Десятий підмурок», 1928). Як поет-лірик формувався під впливом поезії Я. Купала, Т. Шевченка.

Т.: Вибране. Мінськ, 1979; Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Білоруська радянська поезія, т. 1. К., 1971; Рос. перекл. — Десятий год. В кн.: Антологія білоруської поезії. М., 1952. В. Я. Бурла.

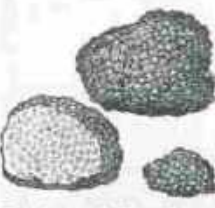
ТРУСИЦЬКИЙ Сила Михайлович (пр. н. і см. невід.) — укр. різьбяр та живописець-монументаліст 18 ст. Син ремісника-золотаря із Зх. України. З кін. 17 ст. працював у Вільні. Бл. 1719 приїхав до Києва для роботи над іконостасом Успенського собору Києво-Печерської лаври. У Смоленську разом з арх. А. Шедемом створив 1732—40 різьблений іконостас у стилі укр. барокко (зберігся підпис майстра) для Успенсько-

го собору і в 70-х рр. — іконостас для Свірської, або Михайлівської, церкви.

ТРУСКАВЕЦЬ — місто обласного підпорядкування Львів. обл. УРСР. Розташований у передгір'ї Карпат. Залізнична станція. Вперше згадується в документах 1462. Т. був власністю польск. королів. Після 1-го поділу Польщі (1772) Т. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1-й пол. 19 ст. стали відомі трускавецькі мінеральні води. З 1827 Т. — курорт. На поч. 20 ст. Т. став складовою частиною Бориславського нафт. басейну (див. Бориславське родовище нафти). В 1919 Т. захопила бурж.-поміщицька Польща. В Т. 1924, 1937 відбулися великі робітн. страйки. В 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1948 Т. — місто. У Т. — з-д мінеральних вод, комбінат побутового обслуговування, 4 заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка, Палац і Будинок культури, 2 кінотеатри, планетарій, 14 б-к. Т. — бальнеологічний, гол. чин. пийн. низькогірний курорт загальносоюз. значення. Клімат м'який, помірно вологий. Осн. лікувальні засоби — мін. води і озокерит. Найвідоміша гідрокарбонатно-кальцієво-магнієва слабкомінералізована вода «Нафтуса», яка містить багато органічних речовин, специфічну мікрофлору, має сечогінну, жовчогінну та болетамувальну дію. Озокерит використовують для зовн. і внутрішньопорожнинного теплолікування. Показання: захворювання печінки, жовчяних шляхів, урологічні, порушення обміну речовин. Функціонує цілий рік. В 1900—04 в Т. жила укр. письменниця У. Кравченко. Пам'ятники: А. Міцкевичу (1898, скульптор Т. Баронч), В. І. Леніну (1974, скульптор Я. Чайка), на честь 30-річчя возз'єднання Зх.-укр. земель з УРСР і 25-річчя визволення Трускавця від нім.-фашист. загарбників (1969 — 74, скульптори В. Борисенко, В. Подольський).

ТРУТЕНЬ — самець бджоли. Див. Бджола медоносна. Переносить — людина, що живе за чужий рахунок, чужою працею, паразит.

ТРУТОВИКОВІ ГРИБИ, трутові гриби (Polyporaceae) — родина базидіальних грибів. Плодові тіла різноманітної форми — кірочковидні, раковиновидні, копитовидні, зрідка шапковидні з ексцентричною, рідше центральною ніжкою тощо, шкірясті або дерев'янисті, одnorічні та багаторічні. Гіменофор кірочковидний, складчастий, звивисто-пластинчастий, здебільшого трубчастий. Деяким видам властиве копитовидне спороношення; в окремих видів (переважно тропічних) утворюються склеротії. Бл. 600 видів, пошир. по всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — бл. 273 видів, з них в УРСР — бл. 158. *Scopoditium* і паразити; живуть на живих і відмерлих деревах, пнях тощо, зрідка на ґрунті. Багато видів паразитують на лісових породах, у яких викликають периферійну або внутрішню гниль. Великої шкоди Т. г. завдають і обробленим деревині.

Труфелі істівні.

З паразитичних Т. г. на території УРСР трапляються коренева губка (*Fomitopsis annosa*), трутовик облімований (*Fomitopsis pinicola*), трутовик сірчано-жовтий (*Laetigium sulphureum*). І. О. Дудка.

ТРУТОВСЬКИЙ Василь Федорович (бл. 1740, Івановська слобода Белгородської губ. — бл. 1810, Петербург) — рос. співак, гусяр, збірар рос. і укр. нар. пісень. За національністю українець. Освіту здобув у Глухівській співацькій школі. З 1761 був співаком і гусярем, з 1766 — камер-гуслистом при царському дворі в Петербурзі. Автор першого друкованого нотного пісенника (ч. 1—4, 1776—95). Сюди ввійшло 13 укр. пісень, переважно жартівливих (серед них — «Ой, кряче, кряче та чорнявий ворон», «Ой, коли я трайдиуса любила», «Ой, гай, гай, гай, гай зелененький», «Ой, послала мене мати», «І на місті була» та ін.). Створив також фортепіанні варіанти на теми рос. нар. пісень. Тв.: *Собрание русских простых песен с нотами*, ч. 1—4, М., 1933.

Лит.: Симонов П. К. Камер-гуслист В. Ф. Трутовский... М., 1905.

Л. П. Жарова.

ТРУТОВСЬКИЙ Костянтин Олександрович [28.I (9.II) 1826, Курськ — 17 (29).III 1893, с. Яковлевка, тепер Обоянського р-ну Курської обл.] — укр. живописець і графік. В 1845—49 був вільнослушачем петерб. АМ, академіком якої став з 1860. Демократична спрямованість творчості Т. виявилась у співчутті художника укр. і рос. селянству, в сатиричному зображенні побуту поміщиків. Твори: «Хорошов у Курській губернії» (1860), «Колядки на Україні» (1864), «Білять полотна» (1874), «Кобзар над Дніпром» (1875), «В місячну ніч», «Весільний викуп» (обидва — 1881), «Хворий» (1883), «Збирання невідомо на селі» (1886). Картини Т. зберігаються в ДТГ у Москві, ДМУОМ у Києві, Київ. музеї Т. Г. Шевченка. Т. відомий і як ілюстратор. Співробітничав у журн. «Русский художественный листок». В. Гімма, де 1860 надрукував свої іл. до повістей Марка Вовчка; брав участь у виданні «Живописной Украины» (1861—62) Л. Желчужникова, альбому літографій до циклу повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя (1874—76). Створив також іл. до біографії Т. Шевченка (1885), до поем «Гайдамаки» (1886) і «Невольник» (1887) Т. Шевченка, до байок І. Крилова (1864). Іл. див. на окремому аркуші, с. 64—65, а також до статей Вовчок Марко, т. 2, с. 208—209; Гоголь М. В., т. 3, с. 448—449; *Побутовий жанр*, т. 8, с. 464—465.

Лит.: Артюхова А. Трутовський. Х., 1931; Міляева Л. К. О. Трутовський. К., 1955; Верещагіна А. Костянтин Александрович Трутовський. М., 1955; Лашкул З. В. К. О. Трутовський. К., 1974.

ТРУФАЛЬДІНО (італ. truffaldino, букв.—шахрай) — персонаж, що виник наприкінці 17 ст. в італ. комедії *dello arte*, образ (маска) слуги — веселого, дотепного, але ледячого і шахрайоватого гультяя. Див. також *Арлекін*.

ТРУФЯКОВ Володимир Іванович (н. 27.IX 1918, м. Буїнськ, тепер

Тат. АРСР) — укр. рад. вчений у галузі міцності матеріалів і конструкцій, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1967. Закінчив (1942) Моск. ін-т інженерів залізничного транспорту. Працював (1944—48) у проектних установах Києва. З 1949 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці стосуються визначення опору матеріалів і зварних конструкцій крихкому руйнуванню та руйнуванню від втоми, створення холодоостійких сталей. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1972. Премія ім. Є. О. Патона АН УРСР, 1978.

ТРУХАНІВ ОСТРІВ — острів на Дніпрі, в межах Києва. Омивається гол. руслом річки, його рукавом Чортирис і Долобською прот. У 40—80-х рр. 19 ст. перемичкою був з'єднаний з о. Муромець, розташований вище за течією. Площа бл. 450 га. У 1957 з'єднаний пішохідним Парковим мостом (завдовжки бл. 400 м) з бережною правого берега Дніпра. З Пд. в острів вдається Матіївська зат. (завдовжки понад 2 км) — місце змагань з водних видів спорту. Входить до складу Центр. парку культури і відпочинку з найкращими місцями пляжами. Назва походить, ймовірно, від імені полковницького хана Тугорхана.

І. О. Рекмедін.
ТРУХІЛЬО — місто на Зх. Перу, адм. ц. департаменту Лібертад. Розташоване на Панамериканському шосе, з-чого сполучене з авіапортом Салаверрі на узбережжі Тихого ок. 241,9 тис. ж. (1972). Авто- і трактороскладальні підприємства; хім., целюлозно-паперова, шкіряна, текст. (зокрема, трикотажна) та харчосмакова (у т. ч. виробн. кокаїну) пром-сть. Ун-т. Археол. музей.

ТРУХЛЯКОВІ (Pythidae) — родина жуків. Довж. тіла 2—20 мм. Голова без шмивидної перетяжки, дещо витягнута, іноді хоботоподібна. Т. зустрічаються переважно під корою дерев, частіше у відмираючій деревині. Живляться комахами. Жуки і личинки деяких Т. знищують таких комах-шкідників, як *вусацеві*, *кородощі*, *златкові*. Бл. 300 видів, поширених у всіх частинах світу, крім Антарктиди, з них в СРСР — 22; у т. ч. на Україні — 11, зокрема *т р у х л я к п л а с к и й* (*Pytho depressus*) та інші.

І. К. Загайкевич.
ТРУШ Іван Іванович [5(17).I 1869, с. Висоцьке, тепер Бродівського р-ну Львів. обл. — 22.III 1941, Львів] — укр. живописець, художній критик і громадський діяч. В 1891—97 навчався в Краківській академії красних мистецтв у Л. Вичульського та Я. Станіславського. Удосконалював майстерність у Відні, відвідав Мюнхен. Подорожував по Криму, Карпатах, Італії, Єгипту та Палестині. Жив і працював у Львові. Майстер ліричного пейзажу (цикли «Луки і поля», «Копиці», «Самітня сосна», «Сосни», «В обіймах снігу», «Квітти», «Старі пні» та ін.). Художник часто бував у Києві й відтворював у своїх картинах його архіт. пам'ятки і мальовничі пейзажі [«Дніпро під Києвом»

(1910), «Володимирська гірка», «Софійський собор», «Захід сонця в лісі» (1904), «Могила Т. Г. Шевченка в Каневі» (1900)]. Створив жанрові картини («Гатліки» (1905), «Гудулка з дитиною» (1912), «Трембітарі» (поч. 20 ст.), «Пралі», «Йордан на Гуцульщині», «Сільський господар» (1933), галерею портретів видатних діячів української культури (портрети — І. Франка і В. Стефаника, обидва — 1897; Лесі Українки і М. Лисенка, обидва — 1900; А. Груш-Драгоманової, 1904, та ін.). Твори Т. зберігаються в ДМУОМ у Києві, Львів. музеї укр. мистецтва та ін. музеях. Дружині творчі стосунки пов'язували Т. з І. Франком, М. Павликом, В. Стефаником, Лесею Українкою, М. Лисенком, В. Гнатюком, О. Кобилянською, П. Саксаганським, М. Мурашком, Ф. Красицьким, С. Людкевичем, родиною Драгоманових. Т. був одним з організаторів худож. з'єднань «Говаристів для рознової руської штуки у Львові» (1898), Товариство прихильників української літератури, науки і штуки (1905), журналу «Будучність» (1899) і «Артистичний вісник» (1905). В 1905 з ініціати Т. у Львові було відкрито 1-у всеукр. художню виставку. Т. — автор багатьох літературно- і художньо-критичних статей. У 1901 художник деякий час викладав у Київському училищі школі М. Мурашка. У 1939 Т. вітав возз'єднання українського в єдиний Укр. Рад. державі, став першим головою обласного відділення Спілки художників УРСР у Львові. Іл. див. на окремому аркуші, с. 160—161.

Тв.: Про мистецтво і літературу. Збірник статей. К., 1958.
Лит.: Островський Г. І. І. Т. Труш. К., 1955; Навоцький Я. Я. Іван Труш. К., 1967.

ТРЮДО (Trudeau) П'єр Елліотт (н. 18.X 1919, Монреаль) — держ. діяч Канади, лідер *Ліберальної партії* (з 1968). Юрист. Займався юрид. практикою і журналістикою. В 1949—51 працював в апараті прем'єр-міністра. В 1961—65 Т. — ад'юнкт-професор права у Монреальському ун-ті. В 1965 обраний до парламенту. В 1967—68 — міністр юстиції. З 1968 — прем'єр-міністр Канади (крім періоду травень 1979 — лютий 1980).

ТРЮК (франц. truc) — спритний, ефектний прийом переважно у цирковому і естрадному мистецтві. Використовується в *акробатичі*, *ілюзіонізмі*, *жонглюванні*. У кіномистецтві до Т. вдаються при створенні комбінованих кадрів фантастичного, комедійного або гротескного характеру. Здійснюють за допомогою різних видів і прийомів *кінозмання*. У кінофільмах складні Т. виконує *хаскадер*. Переносно — спритна витівка, несподіваний вчинок, що вражає.

ТРЮФЕЛІ (Tuber) — під *сумчастими грибами* порядку трюфелевих. *Плодове тіло* підземне, бульбоподібне, м'ясисте або хрящувате, назовні акрике коричнорозово-чорним бородавчастим перидієм, всередині складчасте, з характерною мармуровістю за рахунок чергу-

К. О. Трутовський.

І. І. Труш.

ТРЮФФО

Труфля середня.
Верхня та нижня частини рослини і колосок.

Труфля канадська:
1 — гілка з жіночою шишкою;
2 — листок;
3 — насінна луска з внутрішнього (з двома насінниками) і зовнішнього боків.

Туба.

вання світлих і темних смуг, з вузькими звивистими ходами, в яких розвиваються сумки зі спорами. Сумки кулясті, булавовидні, мішковиидні, з 1, 2, 4 або 8 спорами; аскоспори кулясті або еліпсоїдні, завжди одноклітинні. М'якоть з приємним запахом. Конідієне спороношення (див. *Конідії*) у Т. невідоме. Види Т. — облігатні мікоризоутворювачі і тому виростають в лісах під певними породами дерев. Бл. 50 видів, пошир. в Європі, Азії, в т. ч. в СРСР, зокрема на Україні; в Африці і частково в Пн. Америці; ростуть переважно в листяних лісах. Деякі з Т. — цінні їстівні гриби, напр. Т. літній (Т. aestivum), Т. зимовий (Т. brumale), Т. чорний, або французький (Т. melanosporum). З їстівних Т. на Україні зустрічається лише Т. літній. Л. див. на окремому аркуші до ст. *Гриби*, т. 3, с. 400—401.

ТРЮФФ (Truffaut) Франсуа (н. 6.ІІ.1932, Париж) — франц. кінорежисер. Один з основоположників напрямку «Нова хвиля». Постановив фільми: «400 ударів» (1959), «Стріляйте в піаніста» (1960), «Жуль і Джім» (1961), «Ніжна шкіра» (1964), «Фаренгейт 451°» (1966), «Сирена Міссісіпі» (1969), «Дика дитина» (1970), «Американська ніч» (1973), «Кишенькові гроші» (1976), «Останнє метро» (1980), «Гаряча неділя» (1983). Знімається в кіно. Фільми Т. відзначені на міжнар. кінофестивалях.

ТРЕСІЛО Тарас (пр. н. і см. невід.) — запорізький гетьман, керівник селянсько-козацького повстання 1630 на Україні. Див. *Федорович Тарас*.

ТРЕСІЧКА (Briza) — рід рослин родини злакових. Одно- і багаторічні трави з розлогою волоттю. Колоски широкі, округлі, стиснуті з боків, багатоквіткові. Бл. 15 видів, пошир. в Європі, Пн. Африці й Пд. Америці. В СРСР — 6 видів, у т. ч. в УРСР — 3, з них найпошир. Т. середня (В. media); росте на луках, узліссях, лісових галявинах, її добре їсть худоба. Деякі Т., напр. Т. велика (В. maxima), вирощують як декоративні.

ТРЬОХ ТІЛ ЗАДАЧА в астрономії — задача небесної механіки про рух трьох тіл, що взаємодіють між собою за *Ньютона законом тяжіння*. При цьому тіла розглядають як *матеріальні точки*, що достатньо мірою справляються для тіл *Сонячної системи*. Заг. розв'язку Т. т. з. (на відміну від *двох тіл задачі*), придатного для практичного використання, досі немає. Розв'язано її для спрощених випадків, напр. для випадку, коли тіла перебувають у вершинах рівностороннього трикутника, що виконується у випадку *тройничі*. Докладно вивчено т. з. о б м е ж е в у Т. т. з., в якій розглядають тіло нескінченно малої маси, що рухається під впливом притягання двох ін. тіл скінченної маси, які рухаються навколо спільного центру інерції по еліптичних орбітах. Класич. приклад Т. т. з. — задача про рух супутника (напр. *Місця*) навколо планети (Землі) при збурюючому (див.

Збурення руху небесних тіл) впливі Сонця.

ТСВАННА, безуани, чуана — народ, який живе в басейні верхньої течії р. Лімпопо в Ботсвані, прикордонних районах ПАР і Родезії. Заг. чисельність — 3,1 млн. чол. (1980, оцінка). Мова Т. належить до нігеро-кордофанської сім'ї мов, до групи *банту*. Більшість Т. дотримуються місц. традиційних вірувань, частина — християни. Осн. заняття Т. — скотарство, землеробство.

ТСОАВІАХІМ, Товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву — масова добровільна громадська військ.-патріотична організація, що діяла 1927—48 в СРСР. Зародження Т. пов'язане з діяльністю створеного 1920 військ.-наук. г-на (див. *Військово-наукове товариство*), 1926 перейменованого на Т-во сприяння обороні СРСР (ТСО), яке функціонувало поряд з Т-вом друзів авіації та хім. пром-сті (Авіахім), створеним 1925. Обидва ці г-ни 23.І.1927 було об'єднано в Т. У роки, які передували Великій Вітчизн. війні, Т. (14 млн. членів) відіграв велику роль у підготовці рад. людей до захисту Батьківщини, у створенні навчених резервів Рад. Збройних Сил. Т. нагороджений орденом Червоного Прапора (1947). Див. *Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту СРСР*.

ТСУГА (Tsuga) — рід рослин родини соснових. Вічнозелені однодомні дерева до 30 м заввишки з конусовидною кроною. Хволя здебільшого плоската. *Спорофіли* зібрані в колоски на кінцях торішніх пагонів. Шишки дрібні, звислі, досягають у рік цвітіння. Насіння дрібне, з крильцем. Відомо 15 (за ін. джерелами, 10) видів, пошир. у Гімалаях, Сх. Азії (Японія) й Пн. Америці. В СРСР, в т. ч. УРСР, — тільки в культурі як декоративні дерева; найчастіше зустрічається Т. канадська, або гемлок (Т. canadensis). Деревина легка, використовується в паперовій пром-сті, а також іде на виготовлення шпал, ящиків тощо.

ТУАМАСІНА, Таматаве — місто на Мадагаскарі, адм. ц. провінції Туамасіна. Мор. порт; з-цею і автошляхом місто сполучене з столицею країни — м. Антананаріву. 59 тис. ж. (1971). Підприємства металобр., нафтопереробної і харч. пром-сті. В районі Т. — видобування графіту.

ТУАМОТУ, Паумоту — архіпелаг у Тихому ок., у Полінезії. Належить Франції (*Полінезія Французька*). Складається з двох паралельних пасом низьких атолів, коралових островів і рифів. Пл. 810 км² (разом з о-вами Гамб'є — 914 км²). Нас. понад 6,6 тис. чол. Клімат тропічний, вологий (опадів 1500—2200 мм на рік). На о. Макатеа — добування фосфоритів. Тропічне землеробство. Рибальство; добування перлів. Острови відкрив 1606 португ. мореплавець П. Кірос. Ряд островів Т. відкрили й описали на поч. 19 ст. рос. мореплавці О. Б. Коцебу, Ф. Ф. Бєллінсгаузен і М. П. Лазарєв.

ТУАПСЄ — місто крайового підпорядкування в Краснодарського

краю РРФСР, райцентр. Мор. порт в Туапсинській бухті Чорного м. Залізнична станція, вузол автомобільних шляхів. 62 тис. ж. (1982). Т. нагороджено орденом Вітчизняної війни І-го ступеня (1981). У Т. — з-ди: нафтопереробний, маш.-буд., суднорем., судномех., залізобетонних виробів; изут. ф-ка. Підприємства харч. пром-сті. Мор. гідрометеорологічний технікум, пел. уч-ще. Краєзнавчий музей. Засн. 1838, місто — з 1916.

ТУАРЕГІ (самоназва — імошаг) — народ, який живе в Нігері, Малі, Верхній Вольті й пустельних районах Алжiru. Заг. чисельність Т. — 790 тис. чол. (1978, оцінка). Мова належить до *берберських* мов. Т. мали давнє писемство — тифінаг, створене на основі давньолівійського алфавіту, що існував у Нумідії. За релігією Т. — мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). Осн. заняття Т. — мотичне землеробство, скотарство, ремесла. У Т. ще й досі зберігаються елементи патріархально-феод. ладу з залишками родоплемінної організації, зокрема *матриархату*.

ТУБА (італ. tuba, з лат. tuba — труба) — мідний духовий муз. інструмент найвищого регістру. Складається з циліндричної і конічної зігнутих трубок, розтруба, мундштука й вентиляного механізму. Застосовується в симф. і духовому оркестрах.

ТУБЕРКУЛІНОВІ ПРОБИ — діагностичні алергічні проби, що застосовуються для виявлення *туберкульозу*. Для Т. п. використовують препарат туберкуліну, вперше одержаний Р. Кохом (1890—91). Позитивна Т. п. у немовлят і дітей раннього дитячого віку аказує на свідчий туберкульозний процес. У дітей старшого віку, підлітків, юнаків позитивна Т. п. означає інфікування. Коли раніше Т. п. була негативна, а потім стала позитивною, можна припустити свіже інфікування туберкульозом. З діагностичною метою як Т. п. застосовують *Манту реакцію*.

ТУБЕРКУЛІОЗ (від лат. tuberculum — горбик) — інфекційне захворювання людини і ряду тварин, яке уражає різні органи з утворенням специфічних запальних змін — спочатку горбиків (*гранулем*), а потім казеозних вогнищ. Найчастіше трапляється Т. легень (80—90 %), рідше — вирок і сечовивідних шляхів (5—7 %), кісток і суглобів (3—5 %). Дуже рідко трапляється Т. периферичних *лімфатичних вузлів*, очей, шкіри, мозкових оболонок та ін. органів. Збудник Т. людини (*Mycobacterium tuberculosis*), виявлений Р. Кохом 1882, — т. з. паличка Коха належить до родини *мікобактерій*. Це кислотоустойчивостійка мікобактерія розміром 0,2—0,6 × 1,0—1,0 мкм, росте і розмножується в аеробних умовах при т-рі тіла людини 37—38 °С, гине при т-рі 50° через 12 годин, а при 70° — через 1 хв, стійка до низьких т-р (при —190 °С залишається життєздатною). У вуличному пилу мікобактерії зберігаються до двох тижнів, на сторінках книг і в кімнаті — більш як 3 місяці. Розпрі-

яють мікобактерії *T. людського*, бичачого, мишачого і пташиного видів. Людина сприйнятлива переважно до перших двох видів. Останнім часом виявлено ряд аттипових форм кислотостійких мікобактерій, що можуть спричинювати захворювання, схожі на *T. (легень, сестчатостевої системи, шкіри)*. Осн. джерелом інфекції є хворі на *T. люди*, що з мокротинням виділяють мікобактерії *T. в навколишнє середовище*. Зараження відбувається повітряно-пиловим, рідше — повітряно-крапельним шляхом, а також аліментарним — через їжу, посуд та побутові речі. Інфіковані туберкульозними мікобактеріями люди не обов'язково хворіють на *T.*, бо в інфікованому організмі створюється імунітет проти *T.* Під час зараження *T. мікобактерії* розмножуються в клітинах тканин у місці проникнення або (при низькій опірності організму та несприятливих умовах праці і побуту) з плинном крові і лімфи поширюються по всьому організму. При захворюванні на *T.* виникає рання туберкульозна інтоксикація, що характеризується швидкою стомлюваністю, квалістю, порушенням апетиту, пітливістю, субфебрильною т-рою (див. *Субфебрилітет*), позитивною туберкуліновою пробою, збільшенням лімфатичних вузлів, найчастіше шийних і пахових, схудненням, у дітей — відставанням у фіз. розвитку. Перебіг ранньої (первинної) форми *T.* сприятливий, але для того, щоб хвороба не стала хронічною й не ускладнилася, необхідно протягом 2-4 місяців проводити лікування. При вторинному зараженні або при активації ендемічної інфекції можуть виникати вторинні форми *T.*, які характеризуються появою вогнищ, локалізованих у ділянках верхівки легень. Вогнищевий *T.* може прогресувати — виникає інфільтративний, або дисемінований, та кавернозний (див. *Каверна*) *T.* Рубцювання поширених запальних гранулем спричинює *фіброз і цироз легень*. Усі форми вторинного *T.* можуть ускладнюватися дихальною недостатністю, легеневою серцем, кровоохарканням і кровотечею, ангілоїдозом, можуть виникати спонтанний *пневмоторакс* або *плеврит*. Свіжі форми *T.* в 50—60 % випадків не супроводяться клінічними симптомами. Основним методом виявлення свіжих форм *T.* є *флюорографія, рентгенографія*. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (1980) у світі налічується бл. 15—20 млн. хворих на *T.*, з них 7 млн. — на заразні форми. Висока захворюваність на *T.* спостерігається в країнах Латинської Америки, Африки, Пд. Азії. Щороку в світі захворює 3,5—4 млн. і помирає від *T.* бл. 0,5 млн. людей. В СРСР за останні 10—20 років захворюваність на *T.* і смертність від нього зменшилися в 1,5—2 рази, а інфікованість дітей становить бл. 15 % завдяки поліпшенню соціальних умов життя, організації лікувальних та спеціальних профілактичних заходів: вакцинації усіх дітей вакциною БЦЖ, хіміопротекції людей з підви-

щеним ризиком захворювання; виявленню ранніх і свіжих форм *T.*, лікуванню і госпіталізації всіх захворює і бактеріоносіїв тощо. Лікування: *протитуберкульозні засоби* (ізоніазид, фтиазид, рифампіцин, етамбутол, стрептоміцин, ПАСК, етіонамід, циклосерин, канаміцин, флориміцин тощо), вітаміни, раціональне харчування, санаторне лікування, іноді хірургічне втручання. Свійські тварини найчастіше заражаються бичачим типом туберкульозних бактерій. Джерело зараження — хворі тварини (рідше людина), які виділяють збудника *T.* з фекаліями, харкотинням, молоком, а також забруднені корми, вода, пасовище, речі догляду тощо. Перебіг хвороби хронічний, часто прихований. У хворих тварин спостерігається кашель, пронос, аборт, *яловість*, ураження легень, кишечника, кісток. Тварини виснажуються і часто гинуть. Діагноз встановлюють на основі клінічних, патологоанатом. ознак, алергічних і лабораторних досліджень. Заходи боротьби. Г-во оголошують неблагополучним щодо *T.* Хворих тварин забивають, решту досліджують і тих, що позитивно реагують на *туберкулінову пробу*, забивають. Молоко від корів неблагополучної щодо *T.* ферми пастеризують, приміщення дезінфікують. Для виявлення хворих на *T.* щорічно проводять клініч. огляд тварин і планову поголівну туберкулінізацію. Літ.: Мамолат А. С., Чернушенко Е. Ф. Побочные реакции при антибактериальной терапии больных туберкулезом. К., 1975; Пидлипчук Н. С. Туберкулез. К., 1977; Яценко Б. П. Актуальные вопросы туберкулеза органов дыхания. К., 1980; Туберкулез органов дыхания. М., 1981. М. С. Пидлипчук (Т. людини).

ТУБЕРКУЛЬОЗ І ГРУДНОЇ ХІРУРГІЇ КИЇВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені академіка Ф. Г. Яновського — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1922 на базі 9-ї міської туберкульозної лікарні. З 1982 — Київський н.-д. ін-т туберкульозу, пульмонології та грудної хірургії ім. акад. Ф. Г. Яновського. До складу ін-ту (1983) входять 4 відділи, що включають 15 відділень і лабораторій. При ін-ті функціонує республіканський пульмонологічний центр. В ін-ті розробляються проблеми діагностики та лікування туберкульозу і неспецифічних захворювань легень, профілактики туберкульозу. З ін-том пов'язана діяльність Ф. Г. Яновського, В. Г. Дроботська, М. М. Сиротинича, М. М. Амосова. В 1972 ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. В. Н. Молотков.

ТУБЕРКУЛЬОЗУ ЛЬВІВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — науково-дослідна установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Створений 1944. Складається (1983) з клінічного (Львів. обл. туберкульоз. диспансер), організаційно-методичного, лабораторно-експериментального (лабораторії: функціональної діагностики, бактеріології, імунології, патоморфології та біохімії) відділів. Осн. напрями наук.

діяльності — вивчення питань епідеміології туберкульозу та боротьби з туберкульозом у пд.-зх. областях України; удосконалення методів діагностики та лікування туберкульозу, неспецифічних захворювань легень та їх поєднань; вивчення патофізіологічних та біохімічних зрушень у хворих на туберкульоз. О. Ф. Гаєриленко.

ТУБЕРОЗА (*Polyanthes tuberosa*) — багаторічна трав'яниста рослина родини амарилісових до 120 см заввишки. Квітки білі, дуже запахні, зібрані в колосовидну китицю. Походить з Центр. Америки. Культивується як декоративна рослина у відкритому ґрунті і кімнатах (є сорти з повними квітками), а також як ефіроолійна рослина (в Пн. Африці й Пд. Європі, в Рад. Союзі — на Чорноморському узбережжі Кавказу). Одержувану з *T.* ефірну олію використовують у парфюмерії.

ТУБУ, тибу, теда — народ, який живе в Центр. Сахарі (переважно в Республіці Чад, незначні групи — в Нігерії й Лівії). Заг. чисельність — 360 тис. чол. (1978, оцінка). Мова належить до *нілосахарських мов*. За релігією *T.* — мусульмани. На тер. сучас. проживання переселилися у серед. 18 ст. з Пн. Сх. (оазису Куфра). *T.* — напівкочовики, які поєднують скотарство з землеробством.

ТУВАЛУ — держава у південно-західній частині Тихого ок. Розташована на 9 островах. Живуть переважно *полінезійці*. Офіц. мова — англійська, поширена тувалуанська мова — одна з *полінезійських мов*.

Державний лад. *T.* — конституційна монархія. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. королева, представлена генерал-губернатором. Законодавчий орган — Палата асамблеї (12 депутатів, обраних населенням на 4 роки); виконавчий — уряд, очолюваний прем'єр-міністром. Політичних партій і профспілок немає. Природа. Острови коралового походження (атоли). Клімат субекваторіальний, іноді бувають посухи, *тайфуни*. Пересічна річна т-ра +27°. Опадів від 2500 мм до 3300 мм на рік. Поширена чагарникова та деревовидна рослинність. Історія. Заселення о-вів *T.* полінезійцями почалося в серед. 1-го тис. н. е. Перші о-ви *T.* було відкрито іспанцями 1568. В 18 — на поч. 19 ст. полінезійці пере-

Герб Тувалу.

ТУВАЛУ

Площа — 25,9 км²

Населення — понад 10 тис. чол. (1982, оцінка)

Столиця — м. Фунафуті

Тубероза. Квітуча гілка.

ТУВИНСЬКА АРСР

ТУВИНСЬКА АРСР

Площа —
170,5 тис. км²
Населення —
274 тис. чол.
(на 1.1 1983)
Столиця —
м. Кизил

Тувинська АРСР.
У горах Західного
Саяну.

бували на стадії розкладу первіснообщинного ладу. В 1850—75 работорговці вивозили населення Т. для роботи на плантаціях Австралії. В 1892 о-ви Т. були анексовані Великобританією і об'єднані з о-вами Гілберта в брит. протекторат, перетворений 1916 на колонію О-ви Гілберта і Елліс. Під час 2-ї світової війни 1939—45 на Т. базувалися амер. війська, які вели бойові дії проти японців, що загарили архіпелаг Гілберта. В результаті референдуму 1974 більшість населення Т. висловилося за відокремлення від о-вів Гілберта. 1.X 1975 Т. стало окремою брит. колонією, а 1.X 1978 проголошено незалежною д-вою у складі Співдружності.

Н. П. Челішова.
Господарство. Основа економіки — с. г. Вирощують кокосову пальму, таро, пулаку (різновидність таро), хлібне дерево, банани, овочі. Розводять свиней та курей. Рибальство. Частина врожаю кокосових горіхів йде на виробн. копир (щорічно понад 400 т) на експорт. Розвинуті кустарні промисли (виготовлення прикрас з черепашок, плетіння кошків та ін.). Одні з джерел прибутків — продаж монет і марок Т. іноз. колекціонерам. Транспорт розвинутий слабо. На атолі Фунафуті — мор. причал. З 1980 діє внутр. авіалінія, що обслуговує 6 островів. Грош. одиниця — австрал. долар.

Літ. Страни в 1981, Австралія і Океанія. М., 1981; Океанія. Справочник. М., 1982.

ТУВИНСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, Тува — у складі РРФСР. Утворена 13.X 1944 як Тув. а. о., перетворена на Тув. АРСР 10.X 1961. Розташована на Півдні Сх. Сибіру, у верхів'ях Єнісею. На Пд. та Пд. Сх. проходить частина держ. кордону СРСР

з МНР. В Т. — 14 районів, 5 міст і 3 с-ща міськ. типу.

Природа. Рельєф Т. переважно гірський (на гори припадає бл. 82 % всієї території республіки). Центр та зх. частини зайняті Тувинською улоговиною, оточеною хребтами Зх. Саяну, Шаншальським, Зх. та Сх. Танну-Ола. На Пд. Зх. розташований найвищий у республіці масив Монгун-Тайга (заввишки 3970 м). На Сх. розташовані пд.-зх. схили Сх. Саяну, Тоджінська улоговина, Східно-Тувинське нагір'я з хребтами Академіка Обручева та Сентілен. Корисні копалини: кам. вугілля, руди кольорових металів, азбест та ін. Клімат Т. різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —28 до —35°, липня — від +15 до +20°. Опадів в улоговинах 150—400 мм та в горах 400—1000 мм на рік. На тер. Т. є ділянки *багато-річної мерзлоти*. Майже всі ріки належать до бас. Єнісею. У Т. беруть початок два його витки — Великий Єнісей (Бій-Хем) і Малий Єнісей (Ка-Хем). На Пд. протікає річка Тес-Хем, яка впадає в оз. Убсу-Нур. Ріки мають значні запаси гідроенергії. Найбільше озер — у Тоджінській улоговині (Тоджа, Нойон-Холь, Мани-Холь та ін.). В улоговинах на світло-каштанових, темно-каштанових та чорноземних ґрунтах — степова рослинність; на схилах гір, на сірих лісових та підзолистих ґрунтах — ліси з модрина, кедр, сосни, ялини. Під лісом — бл. 8,5 млн. га, з них 3 млн. га — під кедром (11 % всіх кедрових лісів РРФСР). У Т. створено 7 заказників.

К. М. Місевич.
Населення. Осн. населення — *тувинці*; живуть також росіяни, хакаси та ін. Пересічна густота нас. — 1,6 чол. на 1 км² (1983). Найгустіше заселені Тувинська улоговина та долини річок. Міське населення становить 44 % (1983). Найбільші міста: Кизил, Ак-Довурак, Чадан. **Історія.** Найдавніші археол. пам'ятки на тер. Т. належать до серед. палеоліту. До завоювання Т. військами Чингісхана (1207) її територія протягом тривалого часу перебувала під владою різних племен і держ. утворень, зокрема Тюркського й Уйгурського каганатів, д-ви єнісейських киргизів. У 13—14 ст. Т. підкорялася монг. династії Юань, яка правила в Китаї. З кін. 16 ст. до 2-ї пол. 17 ст. Т. входила до складу зх.-монг. д-ви Алтин-ханів. У 1757—1912 Т. була під владою маньчжуро-кит. феодалів. Основою господарства було кочове скотарство; тувинці займалися також землеробством і мисливством. У 1912 в результаті нац.-визвольного руху маньчжурське іго було ліквідоване. Протягом 1912—13 тув. великі феодалі і чиновники не раз зверталися до рос. уряду з проханням про включення Т. до складу Росії. В 1914 Т. (рос. назва — Урянхайський край) було прийнято під протекторат Росії. 16.III 1918 в Т. проголошено Рад. владу. 18.VI на спільному засіданні з'їзду представників тув. народу і з'їзду рос. населення прийнято договір про самовизначення Т., дружбу і взаємодопомогу рос. і тув. народів. 14.VIII

1921 проголошено створення Нар. республіки Танну-Тува (з 1926 — Тув. Нар. Республіка; ТНР) із столицею в м. Хем-Белдир (з 1926 — Кизил). ТНР розвивалася по некапіталістичному шляху під керівництвом Тув. нар.-революц. партії (створено 1922). VIII з'їзд партії (1929) більш чітко визначив курс на побудову соціалізму і намітив план колективізації с. г. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 ТНР подавала допомогу Рад. Армії, тув. добровольці билися проти нім.-фашист. загарбників у рядах рад. військ. У серпні 1944 Надзвичайна сесія Малого хуралу ТНР прийняла Декларацію до Верховної Ради СРСР з проханням про прийняття республіки до Союзу РСР. У жовтні 1944 ТНР було прийнято до складу СРСР. Її включили в РРФСР як авт. область. У Рад. Т. розгорнулося активне соціалістичне будівництво. До 1953 в основному завершено колективізацію с. г., перехід тувинців до осілости. 10.X 1961 Тув. а. о. перетворено на Тув. АРСР. За роки Рад. влади Т. перетворилася на республіку з розвинутим пром.-стю, багатогалузевим с. г., соціалістичною за змістом і нац. за формою культурою. Тув. народ консолідувався в соціалістичну націю. Республіку нагороджено орденами Леніна (1964), Дружби народів (1972).

М. Х. Манай-оол.
Народне господарство. Розвиток г-ва Тув. АРСР відбувається в тісному екон. зв'язку з пд. районами Краснояр. краю, зокрема з Саянським тер.-виробн. комплексом. За роки Рад. влади в республіці створено паливно-енерг., гірничодобувну, деревообр. та харч. пром.-сть, а також багатогалузеве с. г. На базі Улуг-Хемського кам.-вуг. бас. діють ТЕЦ: Кизилська, Ак-Довуракська, Хову-Аксинська. Провідна галузь пром.-сті — гірничодобувна (видобування руд кольорових металів, азбесту та ін.). Діють 2 гірничодобувні підприємства — «Тувакобальт» і «Туваазбест». Серед ін. галузей пром.-сті виділяються харч. (м'ясн., мол., млинарські, пивоварні підприємства), лісова та деревообр. Розвинуте виробн. буд. матеріалів (з-ди по виробн. цегли, залізобетонних конструкцій, стінових кераміч. матеріалів), металообр., легка (у т. ч. шкіряна) пром.-сть. Пром. підприємства розміщені в Кизилі та Ак-Довураку. Своїєрідні кліматичні умови, наявність значних пасовищ, багатівковий дощів, трудові навички населення та ряд ін. природних та соціально-екон. факторів зумовили спеціа-

Гірничодобувне підприємство «Тувакобальт».

лізацію с. г. республіки на м'ясо-молочному та м'ясному скотарстві. На тваринництво припадає понад 80 % всієї валової продукції с. г. Поголів'я (тис., 1981): великої рогатої худоби — 161,2, свиней — 40,3, овець і кіз — 1117,6. Розвинуте птахівництво. Значне місце в економіці Т. займає хутровий промисел та квіткове звірівництво (блакитний песець). Традиційні галузі тваринництва — конярство (на Пд. Зх.), розведення верблюдів

Стадо верблюдів у Туvinському степу.

(на Пд.) та оленів (на Пн. Сх.). Посівна площа всіх с.-г. культур 1982 становила 299,6 тис. га. З метою поліпшення умов землеробства створено Барлякську зрошувальну систему в бас. р. Хемчик. У 1980 зрошено 1259 га с.-г. земель та обводнено 72 тис. га пасовищ. Землеробство має зерновий напрям. Вирощують пшеницю, ячмінь, сою, просо, а також кормові культури. Осн. вид транспорту — автомоб. (на нього припадає 92 % вантажообороту республіки). Гол. автомоб. дорога — Кизил — Ак-Довурак. Є два виходи до Сх.-Сибірської з-ці (в межах Хакаської а. о.): по Усинському тракту до залізничної станції Мінусінськ та по автомоб. дорозі від Ак-Довураку до залізничної станції Абаза. З введенням у дію Саяно-Шушенської ГЕС поліпшуються умови судноплавства по Єнісею. У м. Кизилі — аеропорт.

К. М. Місевич.
Культура. До Великої Жовт. соціалістич. революції тув. народ не мав своєї писемності. Її створено 1930 на основі лат. алфавіту, 1941 — на основі російського. За роки Рад. влади культура народу досягла високого рівня розвитку. В 1981/82 навч. р. у республіці налічувалося 156 загальноосв. шкіл (65 тис. учнів), 6 серед. спец. навч. закладів (4,2 тис. учнів), 4 серед. профес.-тех. уч.-ща (1,5 тис. учнів), два вищі навч. заклади — пед. ін-т (2,8 тис. студентів) і філіал Красноярського політех. ін-ту

С. К. Ланзи. До партизанів. 1963.

(обидва — в Кизилі). Працюють Тув. н.-д. ін-т мови, л-ри та історії, Тув. держ. с.-г. дослідна станція, Тув. екон. лабораторія ін-ту економіки та організації пром. виробництва Сибірського відділення АН СРСР, Тув. с.-г. сектор Сибірського відділення ВАСГНІЛ.

У 1982 в республіці функціонували 164 масові бібліотеки (фонд — 2478,3 тис. одиниць зберігання), 210 клубних закладів, 211 кіноустановок з платним показом, муз.-драм. театр, філармонія, респ. краєзнавчий музей (у Кизилі), 6 позашкільних закладів. Виходять 8 респ. та районних газет — «Шин» («Правда», тув. мовою), «Тиванин аниактари» («Молодь Туви», тув. мовою), «Туvinская правда» (рос. мовою) та ін. Працює Тув. книжкове вид-во, Держ. к-т по телебаченню і радіомовленню (передачі ведуться тув. і рос. мовами). Телецентр — у Кизилі.

Тув. л-ра почала розвиватися з часу створення нац. писемності (1930) на основі багатовір. поетичної творчості. Перші вірші були надруковані в 30-х рр. у періодичній пресі (С. Сариг-оол, С. Пюрбю та ін.). З прозовими творами виступали С. Тока, Б. Ховенмей та ін., з драматичними — В. Кок-оол, С. Тока. В роки Великої Вітчизн. війни тув. письменники писали патріотичні твори (С. Сариг-оол, С. Пюрбю, С. Тока, О. Саган-оол, Б. Ховенмей). Нових успіхів досягла тув. л-ра після прийняття Туви до складу СРСР (1944). З'явилися прозові твори С. Тока, С. Сариг-оола, О. Саган-оола, С. Сюрюн-оола, К. Е. Кудажі, поеми М. Кенін-Лопсана, О. Сувакпіта, Ю. Кюн-Зегеца. Виникли жанри психологічної драми та істор. хроніки. В л-ру прийшло нове покоління письменників: М. Ользей-оол, С. Молдурга, Е. Кечил-оол, С. Козлова, В. Серен-оол, А. Даржай та ін. Розвиваються літературознавство і критика (А. А. Пальмбах, А. Калзан, Д. Куулар, М. Хадахане та ін.), дитяча л-ра. Тув. мовою перекладено окремі твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та ін. Дружба тув. і укр. народів оспівана в поезії Ю. Кюн-Зегеца; цикл кримських віршів написав С. Пюрбю. Спілка письменників — з 1942.

На тер. Тув. АРСР збереглися палеолітичні та неолітичні стоянки, залишки городищ-фортець уйгурського періоду (фортеця Пор-Бажин на острові о. Тере-Холь). Нар. житло тувинців — повстяна юрта «кідісер». За рад. часу реконструйовано місто Кизил, споруджено нові с-ща. Серед споруд — Будинок Уряду (1943, арх. З. Коківін та ін.), драм. театр (1979). На тер. Т. знайдено кераміку часів неоліту й доби бронзи. Скіфський час представлено худож. виробами у «звірному стилі» (фігурки тварин з слонової кістки або бронзи), кам. стели з зображеннями на них людей, оленів, сцен полювання. З гуанського часу збереглися дерев'яні антропоморфні статуєтки, худож. вироби з металу. В давньотюркський період створювали скульптури з каменю, в уйгурський та киргизь-

кий — були розвинуті гравірування та інкрустація на металі. З кін. 18 ст. поширилася дрібна пластика з дерева і каменю. В сучас. Т. скульптура представлена творчістю М. Черзі, Х. Тойбухаа, Р. Аракчаа та ін. З 40-х рр. 20 ст. широко розвиваються живопис і графіка. Серед живописців — В. Дьомін, С. Ланзи, Г. Торлук, графіків — І. Салчак, Ю. Курський. Розвиваються традиційні види декор.-ужиткового мистецтва (кар-

Кизил. У центрі міста.

бування, гравірування тощо). В 1968 засновано Спілку художників Тув. АРСР. Музика існувала в усній традиції: одностопні пісні (обрядові, ліричні, героїчні, приспівки) та інструм. награві. Побутує сольне вокальне виконавство, а також з акомпанементом одного інструмента чи ансамблю (унісонне звучання). Мелодія співу відзначається виразністю, витриманими звуками, мелізматикою. Ладова основа тув. пісень — ангімітонна пентатоніка. Героїчні оповіді виконуються речитативом. Особливий вокальний жанр становить горловий спів. Муз. інструменти: щипкові — шанзи, чадаган, бамбуковий хомус, металевий хомус; духові — бурес, бушкур, туц, шоор. Розвиток профес. музики почався з 30-х рр. 20 ст. В 1936 було відкрито муз.-драм. театр-студію, при якому 1941 організовано оркестр нар. інструментів, 1947 — хореографічний відділ. В 1947 відкрито муз. школу, 1960 — муз. уч.-ще. Великий внесок у розвиток тув. музики зробив композитор О. Аксонов. Серед муз. діячів: композитори — засл. діяч мист. РРФСР О. Чиргал-оол, Р. Кенденбиль, Д. Хуреш-оол; співаки — народний артист РРФСР К. Музук, засл. арт. РРФСР Н. Ользей-оол. У республіці працюють: симф. оркестр радіо і телебачення (засн.

Кизил. У центрі міста.

На Кизилській звірофермі по розведенню псів.

Тувинський АРСР.
Л. Д. Протасов, Луч-
ник. Агальматоліт.
1969.

Ю. Тувім.

1966), філармонія (засн. 1969), Тув. ансамбль пісні і танцю «Саяни» (з 1970), фольклорний ансамбль «Аян» (1980). Спільна композиторів Тув. АРСР — з 1978. Елементи театр. мистецтва Т. — в нар. іграх і фольклорі, реліг. обрядах — шаманських камланіях і ламаїстських містеріях. В серед. 20-х рр. з'явилися аматорські драм. гуртки. Профес. драм. театр засновано 1936, коли в м. Кизилі відкрився муз.-драм. театр-студія. Майбутні актори здійснили вистави за творами молодих тув. драматургів («Ханський закон» колективу авторів, «Жінка» С. Тока, «Добридень» В. Кок-оола та ін.). На основі першого випуску студії 1938 відкрився Держ. худож. театр (з 1940 — Держ. муз.-драм. театр), при ньому 1940—45 діяло уч-ще, яке готувало профес. акторів. У 1958 театр було реорганізовано на Тув. муз.-драм. театр (з тув. і рос. трупамі). В репертуарі театрів — твори нац. авторів на історико-революц. і сучасні сюжети («Тонгур-оол», «Здійснена мрія» С. Тока, «Хайраан-бот» В. Кок-оола, «Пробудження» О. Саган-оола, «Одинадцять» К. Кудажі та ін.), а також зарубіжна, рос. та укр. класика, п'єси рад. драматургів. У виставах «Людина з рушницею» М. Погодіна, «Ім'я революції» М. Шатрова засл. арт. РРФСР О. Намдара створив образ В. І. Леніна. Серед відомих діячів театру: нар. артист РРФСР і Тув. АРСР М. Мунзук, засл. артист РРФСР Х. Конгар, Б. Баді-Саган, засл. артисти Тув. АРСР С. Байир, Є. Кенденбіл, В. Монгальбі, М. Рамазанова.

А. К. Канзай (освіта),
Д. С. Куулар (література),
З. К. Киргис (музика).

Лит.: Російська Федерация. Восточная Сибирь. М., 1969; История Тувы, т. 1—2. М., 1964; Экономика Тувинской АССР. Кызыл, 1973; Гребнев Л. В. Тувинский героический эпос. М., 1960; Романенко Д. И. У истоков истоков. М., 1963; Хадахан М. А. Тувинская проза. Кызыл, 1968; Куулар Д. С. Тувинская поэзия. Кызыл, 1970; Аксёнов А. Н. Тувинская народная музыка. М., 1964.

ТУВИНЬСЬКА МОВА — мова тувинців. Належить до тюркських мов. Розмовляють нею в СРСР 164 тис. чол. (1979, перепис). У Т. м. розрізняють 4 діалекти: центральний (ліг в основі літ. Т. м.), західний, тоджинський і пд.-східний. Характерні риси Т. м.: наявність коротких, довгих і фарингалізованих голосних, сильних і слабких приголосних; іменникові властиві граматичні категорії числа, присвійності, відмінка й суб'єктивної оцінки. Писемність Т. м. створена 1930 на лат. основі, з 1941 базується на рос. алфавіті. Лит.: Исхаков Ф. Г., Пальмбах А. А. Грамматика тувинского языка. М., 1961; Сат Ш. Ч. Формирование и развитие тувинского национального литературного языка. Кызыл, 1973.

Ш. Ч. Сат.

ТУВІНЦІ (самоназва — тива, множина — тивалар, застарілі назви — сойони, сойоти, урянхайці, танутуинці) — нація, основне населення Тув. АРСР. Групи Т. живуть також у МНР. Заг. чисельність — 186 тис. чол. (1978, оцін-

ка), в СРСР — 166 тис. чол. (1979, перепис). Мова — тувинська (див. *Тувинська мова*). Віруючі Т. — ламаїсти, шаманісти (див. *Ламаїзм, Шаманство*). Т. сформувалися внаслідок змішання тюрків з монголами, *самодійськими народами, кетами*. Осн. заняттями Т. були кочове скотарство, мисливство, рибальство, примітивне землеробство, ремесла. У них панував феод. лад з пережитками *патріархату*. За Рад. влади докорінно змінилося життя Т. Частина їх працює в пром-сті. Т.-селіани перейшли до осілости, працюють у колгоспах. Створено писемність. Зросла нац. інтелігенція. Виникла л-ра, розвивається мистецтво. Сформувався тувинська соціалістична нація. Про історію, г-во, культуру Т. див. *Тувинська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*.

ТУВІМ (Tuvim) Юліан (13.IX 1894, Лодзь — 27.XII 1953, Закопане) — польс. поет. Ранні збірки — «Чигання на бога» (1918), «Сократ танцює» (1920), «Сьома осінь» (1922), «Четвертий том віршів» (1923). Збірки «Слова в крові» (1926), «Чорноліська Річ» (1929), «Піганська біблія» (1933), «Палаюча сутність» (1936) пролягли симпатіями до трудящих, критикою буржуазії, міщанства. Вихрило пануючої верхівки, соціальних конфліктів бурж. Польщі присвятив вірші «Похорон президента Нарutowича» (написано 1922), «Десятиліття», сатиричного спрямування зб. «Ярмарок рим» (1934) і поему «Бал в опері» (1936, вид. 1946). В 1939—45 — в еміграції (США). Учасник антифашист. руху. В патріотичній ліро-епічній поемі «Польські квіти» (незакінч., вид. 1949) — роздуми про долю польс. народу. В зб. «З нових віршів» (1953) оспівав досягнення Польської Нар. Республіки, дружбу народів. Переклав «Слово о полку Ігоревім», ряд творів рос. поетів, М. Рильського. Автор віршів для дітей, книг з історії побуту і звичаїв, культури, мови і л-ри Польщі. Укр. мовою твори Т. перекладали М. Рильський, Ю. Шкрямеляк, Д. Павличко, Є. Дроб'язко та ін.

Тв.: Укр. перекл. — Вибрані поезії. К., 1963; Рос. перекл. — Стихи. М., 1965; Избранные лирика. М., 1967; Цветы Польши. Фрагменты поэмы. М., 1971; Избранное. М., 1975.

Тувинська АРСР.

Л. Р. Саргін. За хутром. Лінограва-ра. 1967.

Лит.: Булаховська Ю. Л. Поэзия Юлиана Тувима. К., 1960; Жиннов М. С. Юлиан Тувим. М., 1963.

С. В. Далауррак.
ТУГАЙ (тюрк.) — заплавної ліси у долинах річок напівпустель і пустель Серед. та Центр. Азії. Простягаються неширокими смугами у місцях близького залягання прісних ґрунтових вод. Являють собою густі зарості з тополі, верби, тамариксу, обліпихи; ділянки деревної рослинності чергуються з заростями очерету та луками. У Т. водяться дика свиня, тугайний олень, шакал, очеретяний кіт; з птахів — фазани.

ТУГАЙ-БЕЙ (р. н. невід. — п. 1651, побл. Берестечка) — переконський *мурза*. Під час визвольної війни українського народу 1648—54 за наказом крим. хана *Ісмаїла-Гірея III* 6 тис. тат. кіншотників на чолі з Т.-б. брали участь у *Жоатоводській битві* 1648 і *Корсунській битві* 1648 на боці сел.-козак. війська.

ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ Михайло Іванович (8.I 1865, Харків, губ. — 21.I 1919, поблизу Одеси) — рос. і укр. бурж. економіст, історик, один з представників «*легалного марксизму*». Закінчив Харків. ун-т (1888). Працював у Петерб. ун-ті. Праці Т.-Б., зокрема «Російська фабрика в минулому і сучасному» (1898) та ін., відіграли певну роль у дослідженні економіки російської промисловості. З початку 20 ст. Т.-Б. відкрито виступав з ревізіоністською критикою марксизму, став апологетом капіталізму. В період революції 1905—07 вступив у партію кадетів. Після Великої Жовт. соціаліст. революції в кінці 1917 — січні 1918 — міністр фінансів *Центральної ради*, згодом відійшов від активної політ. діяльності, був професором Київ. ун-ту, редагував журн. «Київська кооперація». Осн. причиною екон. криз Т.-Б. вважав особливості руху позичкового капіталу, а не суперечності між сусп. характером вироб. і приватнокапіталістичною формою привласнення. Перекладав і намагався спростувати марксистську теорію відтворення і криз, теорію класової боротьби, виступав проти трудової теорії вартості і додаткової вартості.

ТУГГҮРТ — місто в Алжирі, розташоване в оазисі на Пн. Сх. Алжирської Сахари. Бл. 30 тис. ж. З-цією і автошляхом сполучений з м. Біскрою. Переробка та вивіз фініків.

ТУГЕЛА — водоспад у Пд. Африці, в межах Пд.-Африканської Республіки. Вис. 933 м, один з найвищих у світі. Розташований у верхів'ї річки тієї самої назви.

ТУГЛАС (до 1923 — Міхельсон) Фрідеберт [18.II (2.III) 1886, місцевість Ах'я, тепер селище Пилваського р-ну Ест. РСР — 15.IV 1971, Таллін] — ест. рад. письменник і літературознавець, нар. письменник Ест. РСР (з 1946), членкор. АН Ест. РСР (з 1946). Учасник революції 1905. У 1906—17 був в еміграції. Друкуватися почав 1901. У ранніх новелах Т. поєднуються реалізм і революц. романтика. Згодом в його творчості посилюється вплив символізму та ім-

пресіонізму (зб. новел «Вечірнє небо», 1913; «Доля», 1917; «Мандриха душ», 1925, та ін.). Автор роману «Фелікс Ормуссон» (1915), автобіографічного роману «Маленький Ілімар» (1937), мемуарів («Спогади», 1960), новел-мініатюр «Маргіналії» (1966). Писав дослідження, статті та есе про ест. зарубіж. письменників («Критика», тт. 1—8, 1935—36), про розвиток ест. реалізму («Критичний реалізм», 1947). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

С. Г. Ісаков.

ТУГОВУХІСТЬ — стійке зниження слуху, при якому виникає утруднення сприйняття мови і мовного спілкування. Ці утруднення можуть бути різними — від незначного порушення розбірливості сприйняття мови до втрати можливості сприйняття мови, яка виголошується не біля самої вушної раковини. Між *глухотою* і *Т.* є якісна різниця: при глухоті мова зовсім не сприймається, при *Т.* сприйняття посиленої мови зберігається. Причиною *Т.* можуть бути запальні захворювання середнього вуха і слухового нерва, отосклероз, захворювання носа і носоглотки, хронічні інтоксикації (алкоголь, нікотин, свинець, ртуть та ін.), діяння сильних звуків, *вбрації*. Іноді *Т.* буває природженою або виникає в ранньому дитинстві, що веде до порушення мови. Розрізняють 3 ступені *Т.*: легку (коди шепіт сприймається на відстані 1—3 м, а мова — понад 4 м), середню (шепіт сприймається на відстані менш як 1 м, мова — 2—4 м), тяжку (шепіт не сприймається навіть біля вуха, мова — менш як 2 м). Лікування. Іноді консервативним лікуванням або хірургічним втручанням можна поліпшити слух, а також *слухові апарати*.

ТУГОПЛАВКІ МЕТАЛИ — метали, температура плавлення яких вища за 1800 °С. Тугоплавкими є ванадій, ніобій, тантал, хром, молибден, вольфрам і реній. Вони стійкі до дії повітря і багатьох хім. агресивних середовищ при кімнатній т-рі або незначному нагріванні, відзначаються високою реакційною здатністю при високих т-рах. Чисті метали добре піддаються гарячій обробці тиском. У виробн. *Т.* м. застосовують *алюмінієві*, методи *порошкової металургії*, плавку (електронопроменеву, плазмову та ін.). З *Т.* м. виготовляють труби, листи, дрот, фольгу, на основі *Т.* м. — *тугоплавкі сплави*. *Т.* м. використовують як *легючі елементи* і *модифікатори* багатьох матеріалів.

ТУГОПЛАВКІ СПЛАВИ — сплави, т-ра плавлення яких вища за 1800 °С. Розрізняють *Т.* с. на основі *тугоплавких металів* (зол., чин., вольфрам, молибден, ніобій і хрому) та на основі *тугоплавких сполук* (*карбідів*, *оксидів*, *боридів* та ін.). *Т.* с. жароміцні, корозійно-стійкі, з високою густиною. Одержують їх плавленням і методами *порошкової металургії*. Найчастіше застосовують як конструкційні *жароміцні сплави* в літакобудуванні, ракетній і космічній техніці, атомній енергетиці. Крім того,

Т. с. використовують як *тугоплавкі припої*, *абразивні матеріали*, як тверді (див. *Тверді сплави*) і стійкі проти зношування матеріали тощо. Див. також *Вольфрам сплави*, *Молибдену сплави*, *Ніобію сплави*, *Хрому сплави*, *Танталу сплави*.

ТУГРИК — грошова одиниця МНР, дорівнює 100 *монгу*. Запроваджений 1925. За курсом Держбанку СРСР на 16.V 1983 100 *Т.* дорівнюють 22,50 крб.

ТУДЕВ Лодонійн (п. 9.III 1935, Гобі-Алтайський аймак) — монг. письменник, громад. діяч. Член Монг. нар.-революц. партії з 1958. Член ЦК МНРП (з 1976), член Президії Великого нар. хуралу (з 1977), голова Спільн. монг. письменників (1973—76). Літ. діяльність почав 1956 як поет. У 1967 закінчив аспірантуру Академії суспільних наук при ЦК КНРС. Автор романів «Гірський потік» (1960), «Перекочілля» (1964) — про кооперативний рух аратства, про трудовий пафос будівників нового життя, нарис про Сухе-Батора «За полярною зіркою» (1968), драми «Від кочів'я до осілости» (1974), політ. роману «Перший рік республіки» (1981), монографії «Національне й інтернаціональне в монгольській літературі» (1974). Виступає також як кінорежисер («Через Гобі та Хінган», у співавт., 1981). Нагороджений рад. орденом Дружби народів.

Тв.: Рос. перекл. — Лесной пожар. М., 1965; Счастье. Рассказы. М., 1973; Национальное и интернациональное в монгольской литературе. М., 1982; От кочевья к оседлости. М., 1983.

ТУДОР Степан (справж. прізвище, ім'я та до батькові — Олексій Степан Йосипович; 25.VIII 1892, с. Пониква, тепер Бродівського р-ну Львів. обл. — 22.VI 1941, Львів) — укр. рад. письменник, літературознавець і громад. діяч. Кандидат у члени Комуністичної партії з квітня 1941. В 1905—13 вчився у Бродівській та Львів. гімназіях. Як солдат австро-угор. армії 1915 потрапив у полон. Перебував на Україні, згодом учелеював у селах Черкащини і Волині. В 1923 повернувся в Галичину. В 1926 закінчив Львів. ун-т. У 1932 захистив дисертацію на звання доктора філософії. *Т.* — активний учасник революц. підпілля; один з організаторів і керівників літ. групи «Горно», з 1930 — редактор журн. «Вікна». Делегат Антифашистського конгресу діячів культури у Львові (1936). В 1939 — депутат Народних Зборів Зх. України. На поч. 1940 очолював Львів. філіал Ін-ту л-ри АН УРСР. Загинув під час бомбардування Львова гітлерівцями. Друкуватися почав 1925 у журн. «Культура» (орган КПЗУ). Перша книга — «Народження» (1929). В кращих творах цієї книги (повість «Марія», оповідання «Червоний усміх») змальоване боротьбу трудящих за соціальне і нац. визволення. Вершина творчості *Т.* — сатирична повість-памфлет «День отця Сойки» (1932—41), спрямована проти католицької реакції, Ватикану, імперіалізму та укр. бурж. націоналізму.

Як філософ-матеріаліст сформувався під впливом марксизму-ленізму. *Т.* відомий і як публіцист та критик. У статтях висвітлював питання взаємозв'язків рос. і укр. народів, показав вплив марксистсько-ленінських ідей, рад. л-ри і культури на революц. рух та прогресивну л-ру на Зх. Україні, осуджував укр. бурж. націоналізм. У віршах, написаних після возз'єднання, оспівав Велику Жовтн. соціалістич. революцію, відобразив моральні риси і духовне зростання вільної людини.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1962; Твори. К., 1982.

Лит.: Олексюк М. М. Філософсько-атеїстичні погляди С. Тудора. Львів, 1967; Трофимук С. Творчість Степана Тудора. К., 1963; Пегельник Я. Х. Степан Тудор. К., 1968; Дубина М. І. Степан Тудор. В кн.: Дубина М. І. Сурмачі возз'єднання. К., 1976.

М. І. Дубина.

ТУЖІННЯ — жанр усної нар. поетичної творчості. Див. *Голосіння*.

ТУЗ Валентина Порфирівна (п. 19.VI 1931, с. Геронимівка, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. артистка, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1962. В 1953 закінчила Київ. ін-т театр. мистецтва (педагог А. Бучма). З 1954 працює в Одес. укр. муз.-драм. театрі ім. Жовтневої революції. Серед ролей — Оксана («Гайдамаки» за Шевченком), Проня («За двома зайцями», Старицького), Тетяна («У неділю рано зілля копала» за Кобилянською), Орина («97» М. Куліша), Кошик («Калиновий гай» Корнійчука), Хіпрія («Сорочинський ярмарок» Старицького за Гоголем), Комісар («Оптимістична трагедія» Вишневського), Джейн («Марія Тюдор» Гюго).

ТУЗ, Туз-Гельо — безсільне солоне озеро на *Анатолійському плоскогір'ї*, у межах Туреччини. Лежить на вис. 899 м. Пл. змінюється від 1600 до 2500 км²; глиб. до 2 м. Влітку *Т.* пересихає і вкривається кіркою солі. Дно глинисте. Солоність до 322 ‰. Біля сх. узбережжя — добування солі.

ТУЗІЛ — озеро в Крим. обл. УРСР, у системі Перекопських озер. Див. *Старе озеро*.

ТУКАЙ Габдулла (справж. прізвище, ім'я — Тукаєв Габдулла Мухамедгаріфович; 14 (26).IV 1886, с. Кушлауч, тепер Арського р-ну Татар. АРСР—2(15).IV 1913, Казань) — татар. поет, публіцист, літ. критик. Один з основоположників сучасної тат. літ. мови і нової, реалістичної тат. л-ри. Друкуватися почав 1905. У творах «Паразитам», «Умоли», «Державний думі» (всі — 1906) виступив з позицій революц. демократизму і критичного реалізму. Викривав царський лад, націоналістичну настроєву буржуазію і духовництво (сатиричні вірші «Не підємо звідси!», 1907; «Націоналісти», «Ішан», поема «Сінний базар...», всі — 1908). Виступав за рівноправність жінок («Татарським дівчатам», 1906; «Свобода жінок», 1909), за дружбу народів («Народні сподівання», 1913). Темі батьківщини і сподіванням нар. мас присвячені вірші «Пара коней», «Рідній землі» (обидва — 1907). Писав твори для

Л. Тудев.

Степан Тудор.

В. П. Туз.

Г. Тукай.

ТУКАЛЬСЬКИЙ

дітей (поема «Шурале», 1907). Автор підручників, статей. Відомий і як перекладач творів рос. і зарубіж. письменників. Образ Т. відтворено у повісті «Назустріч весні» (1954) С. Кудашева, романах «Тукай» (1954) А. Файзі, «Тукай» (1977) І. Нурулліна, поемі «Дитинство поета» (1939) С. Хакіма. Пам'ятники Т. споруджено в Казані, в селах Кирлай і Кушлауч. В 1966 в Тат. АРСР встановлено респ. премію ім. Габдуллы Тукая.

Тол.: Укр. перекл. — Вибране. К., 1960; Рос. перекл. — Избранное, т. 1—2. Казань, 1960—61; Избранное. М., 1974.

Лит.: Ганичева Р. Сатирическое творчество Г. Тукая. Казань, 1964; Габдулла Тукай. [Сборник статей]. Казань, 1979; Хайдарова Л., Ахметзянова Н. Габдулла Тукай. Библиографический указатель. 1956—1970. Казань, 1974.

ТУКАЛЬСЬКИЙ Йосип (Нелюбович; р. н. невід. — п. V.VIII 1675) — укр. церковний і політ. діяч. Походив з укр. православного духовництва. В 50-х рр. 17 ст. був архимандритом монастиря у Вільні. Після смерті Б. Хмельницького Т. підтримував І. Виговського, згодом — Ю. Хмельницького, схилив його підписати *Слободиченський трактат 1660*. З 1661 Т. — білорус. архієпископ. У 1663 його проголошено кля. митрополитом. Але духовництво Лівобережної і Слобідської України відмовилося визнати Т. главою православної церкви на Україні. Звинувавши Т. у зраді, гетьман П. Тетеря 1663 ув'язнив його. Звільнений 1665 П. Дорошенком, Т. став його найближчим прибічником. П. Дорошенко за порадою Т. перейшов у підданство Туреччини. Незважаючи на підтримку тур. уряду і П. Дорошенка, Т. не вдалося захопити в свої руки керівництво православною церквою на Україні.

ТУКАНО, тукана — група племен *індіанців* (арапало, уанана, пітапуно, туяко, десана та ін.), які живуть на Пн. Зх. Бразилії і в прилеглих районах Колумбії. Чисельність — 62 тис. чол. (1978, оцінка). Мова — тукано, становить окрему мовну групу. В Т. поширені анімістичні вірування (див. *Анімізм*). Осн. заняття — примітивне землеробство і рибальство. В Т. збереглися пережитки первіснообщинного ладу з залишками *патріархату*.

ТУКАНОВІ, перцеїди (Ramphastidae) — родина птахів ряду *дятлоподібних*. Довж. 40—60 см, маса 100—300 г. Характерний великий, стиснутий з боків, високий дзьоб яскравого кольору. 37 видів (5—7 родів), поширених у тропічних лісах Пд. і Центр. Америки. Тримуються невеликими зграйками. Моногами. Гніздяться в дуплах дерев; кладку з 1—4 яєць насиджують самець і самка 2—3 тижн. *Нагізді птахи*. Живляться переважно плодами дерев, а також дрібними тваринами. Викопні рештки Т. відомі починаючи з плейстоцену.

ТУКУМАН — місто на Пн. Зх. Аргентини, адм. ц. провінції Тукуман. Вузол з-нь. 366 тис. ж. (1970). Гол. центр цукр. пром-сті країни. Підприємства маш.-буд., шкіря-

ної, консервної, харч. пром-сті. Ун.-т. засн. 1565. У березні 1816 — квітні 1817 у Т. відбувся нац. конгрес, який проголосив незалежність Об'єднаних провінцій Ла-Плати, перетворених 1826 на Республіку Аргентину.

ТУЛА — місто, обласний центр РРФСР. Розташована на р. Упі (прит. Ока). Трансп. вузол. 524 тис. ж. (1982). Поділяється на 5 міськ. районів. Т. вперше згадується в літописних джерелах під 1146.

Тула. Драматичний театр. Архітектори С. Галаджев, В. Красильников да ін. 1965—70.

Входила в *Рязанське князівство*, з 1503 — в *Російську централізовану державу*. З 17—18 ст. Т. — значний центр металург. і залізничної пром-сті та виробництва зброї. В 1607 в Тульському кремлі тримали оборону повсталі селяни на чолі з І. І. Болотниковим. З 1796 Т. — центр губернії. В 1898 створено с.-д. групу, 1901 — к-т РСДРП. Рад. владу встановлено 7 (20). XII 1917. З 1937 Т. — обл. центр. У жовтні — грудні 1941 частини Рад. Армії та населення Т. героїчно обороняли місто від нім.-фашист. загарбників. Місто нагороджено орденом Леніна (1966); 1976 Т. присвоєно звання «Місто-герой» за вручення медалі «Золота Зірка». Т. — один із значних пром. центрів країни. Провідні галузі — чорна металургія (наук.-виробн. об'єднання «Тулачормет», Косогорський металург. з-д), машинобудування та металообробка (гірничо-шахтне обладнання, виробн. комбайнів, моторолерів, самоварів, різних приладів тощо). Серед ін. галузей — хім. (гумотех. виробн.), легка та харчова. Виробн. буд. матеріалів, муз. інструментів, у т. ч. гармоній. У Т. — політех. та пед. ін-ти, філіал Всесоюзного заочного фінансово-екон. ін-ту, 11 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм. (засн. 1777), ляльок, юного глядача; цирк, філармонія. Музеї: краєзнавчий, худож. та зброї (засн. 1724). Серед архіт. пам'яток — ансамбль кремля (мурі і вежі, 1514—21; Успенський собор, 1762—64; дзвіниця, 1772—76, арх. М. Праве), церква Благовіщення (1692), церкви у стилі *барокко* Николи Зарєцького (1730—34, перебудовано в 70-х рр. 18 ст.), Вознесіння (1755—87), Всіхсвятська (1776 — поч. 19 ст., арх. К. Сокольников) та ін.; житл. будинки 18 ст., будівлі у стилі *класицизму* (Дворянське зібрання, тепер Будинок офіцерів, 30—40-і рр. 19 ст., арх. В. Федосєєв). Пам'ятники: В. І. Леніну (1933, скульптор Б. Корольов), «Захисникам Тули у Велику Вітчизняну війну» (1968, скульптор Б. Дюжев, арх. Г. Саєвич та ін.),

Л. М. Толстому (1973, скульптор В. Буякін, арх. О. Колчин). Т. — батьківщина педагога К. Д. Ушинського, письменників Г. І. Успенського, В. В. Вересаєва, конструктора зброї В. О. Детярова.

ТУЛАЙКОВ Микола Максимович [26.VII (7.VIII) 1875, с. Акішут, тепер Бариського р-ну Ульяновської обл. — 20.I 1938, Саратов] — рад. агроном. Професор Саратовського с.-г. ін-ту (1920—32). Засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1929). Акад. АН СРСР (з 1932), вице-президент ВАСГНІЛ (1929—35), академік ВАСГНІЛ (з 1935). Член Комуністичної партії з 1930. Закінчив Московський с.-г. інститут (1901). 1910—16 — організатор і директор Безенчуйської (тепер Куйбишевської) с.-г. дослідної станції; 1917—20 — працював в земельних органах. В 1920 очолював відділ рілляництва Саратовської дослідної с.-г. станції, потім був її директором. Після реорганізації (1930) станції у Всесоюзний ін-т зернового г-на залишався його директором до 1937. Наук. праці присвячені ґрунтознавству, способам боротьби з засухою. Премія ім. В. І. Леніна, 1929.

М. Ф. Прохорова.
ТУЛБУРЕ (Tulbure; справж. прізв. — Полеску) Віктор (н. 28.III 1925, с. Кайнари, тепер Каушанського р-ну Молд. РСР) — рум. поет і перекладач. Друкується з 1946. Осн. книги: «Червона скрипка» (1948), «Ваніна вишня» (1950), «Хаала вітчизні» (1955), «Не тому співаю я, що вмію» (1959), «Поет і воїн» (1960), «Золото» (1963), «Сонце батьківщини» (1966), «Найвища любов» (1972), «На світі не декілька Румунів» (1976). Переклад «Кобзар» Т. Шевченка (1963). Автор кількох статей про нього. Цикл віршів «Український зошит» (1963) присвятив Шевченку краю. Перекладач творів О. Пушкіна, О. Блока, М. Грібачова.

С. В. Семчицький.
ТУЛЕБАЄВ Мукан Тулебайович [28.II (13.III) 1913, с. Каршиган, тепер Буруль-Тюбинського р-ну Талди-Курган. обл. — 2.IV 1960, Алма-Ата] — казах. рад. композитор і громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1956. У 1951 закінчив Моск. консерваторію. Автор опер «Амангелди» (у співавторстві з Є. Брусиловським, 1945), «Бірман і Сара» (1946; 2-а ред. 1957), оркестрових і камерних творів, музики до фільмів, пісень, музики Держ. гімну Каз. РСР (у співавторстві з Є. Брусиловським та Л. Хаміді, 1945). Викладав в Алма-Атинській консерваторії. Був головою Спільноти композиторів Казах. РСР (1956—60). Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня. Держ. премія СРСР, 1949.

ТУЛЕГЕНОВА Бібігуль Ахметівна (н. 16.XII 1929, Семипалатинськ) — казах. рад. співачка (колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1967). У 1954 закінчила консерваторію в Алма-Аті. В 1954—56 та з 1971 — солістка Казах. театру опери та балету, 1956—71 — Казах. філармонії в Алма-Аті. Партії: Снігуронька («Снігуронька» Римського-Корсакова), Віолетта, Джільда («Травіата»,

М. М. Тулайков.

М. Т. Тулебаєв.

Б. А. Тулегенова.

З. П. Тулуб.

«Ріголетто» Верді), Розіна («Сельський цирюльник» Россіні), Норіна («Дон Паскуале» Доніцетті), Кізі-Жибек («Кізі-Жибек» Брусьовського), Гульбаршина («Алпаміс» Рахмадієва), Євлик («Євлик-Кебек» Жубанової). Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1970.

ТУЛІЙ [Thulium; від лат. Thule, грец. Θούλη — Тула, Фула (напіказковий острів, який вважалося найпівнічнішою територією землі)], Тm — хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 69, ат. м. 168,9342; належить до лантаноїдів. Відкрит 1879 шведський хімік Т. Клеве (1840—1905). Вміст Т. у земній корі $8 \times 10^{-3} \%$ за масою. Осн. мінералом для одержання Т. служать ксенотим та ексеніт. Т.—метал світло-сірого кольору; густ. 9318 кг/м³; $t_{пл}$ 1530—1600 °C; $t_{кип}$ 2130 °C. Хімічно активний. На повітрі окислюється. Утворює сплави і сполуки з багатьма елементами. Застосовують для синтезу напівпровідникових матеріалів: радіоактивний ізотоп ¹⁷⁰Tm використовується як гамма-випромінювач.

Ю. Я. Фіалков.
ТУЛМІН (Toulmin) Стефан (н. 25.III 1922) — амер. бурж. філософ. З 1948 працював у Кембріджі, читав лекції з історії філософії науки в ун-тах Австралії. З 1959 працював у США, з 1969 — професор Мічиганського ун-ту. Досліджує проблеми методології науки. Представник істор. школи філософії науки. Відомий як критик неопозитивізму. Гол. принцип концепції Т. — аналіз науки в зв'язку з буденним знанням та світоглядом. Зміни поняття науки та її дійсного фону Т. розглядає як відношення між видами і родом в еволюції вчення Ч. Дарвіна. Обстоюючи ідею безперервної еволюції знання, Т. заперечує значення революції в науці. З точки зору марксистсько-ленінської філософії властиве Т. перенесення біол. понять у методологію пізнання з наукою неспроможним.

Є. К. Бистрицький.
ТУЛОВ Михайло Андрійович [8 (20).XI 1814, Гродно — 11 (23).V 1882, Київ] — рос. та укр. літературознавець, мовознавець і письменник. Закінчив Київ. ун-т (1839). Професор Ніжинського ліцею (1844—53), пізніше був директором Немирівської гімназії, інспектором казенних училищ Києв. учбового округу, помічником вчительства цього округу. Негативно поставився до реаліст. шкільної реформи Д. А. Толстого і був змушений вийти у відставку. Один із організаторів *недільних шкіл*. Автор праць: «Нариси історії мовознавства» (1869), «Про малоруський правопис» (1879), «Про процес поетичної творчості» (1881). Друкувався в «Основи» (під псевдонімом Лінскій).

С. І. Білокінь.
ТУЛОН — місто на Пд. Франції, у департаменті Вар. Порт і гол. військ.-мор. база на Середземному м. Залізнична станція. 182 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд., суднобуд. і судноремонтні,

металообр., хім. і харч. пром-сті. Мор. арсенал. Рибальство. Місто відоме з античних часів.

ТУЛСІДАС [бл. 1532, Сорон, тепер штат Уттар-Прадеш — 1624, Бенарес (Варанасі)] — інд. поет, один із фундаторів сучасної л-ри гінді. Погляди Т. надзвичайно суперечливі. Проголошуючи рівність каст перед богом, він, однак, вимагав шанування брахманів. Найважливіший твір Т. — поема «Рамаяна» («Рамачарітаманаса», бл. 1575), в основі якої — сюжет класичної епопеї «Рамаяна». Т. належить також збірці «Пісні», «Пісні про Кришну» (обидві — бл. 1570), «Гірлянда двохвіршів» (1583), «Збірник гімнів», «Похвала богині Парваті» (1586), «Гірлянда віршів» (1612—14).

Тел.: Рос. перекл. — Рамаяна, или Рамачарітаманаса. Море подвигов Рамы. М. — Л., 1948. **Ю. В. Покаяльчик.**
ТУЛУ — народ в Індії, який живе на 3х. штату Тамілнад, а також у прилеглих до нього районах штатів Махараштра, Карнатака і Керала. Заг. чисельність — 1,35 млн. чол. (1980). Мова Т. належить до дравідійських мов. Релігія — індіанська, але поширені й давні традиційні вірування (культ предків, віра в демонів тощо). У Т. збереглися пережитки первіснообщинного ладу із залишками *матріархату*. Осн. заняття Т. — землеробство і ремесла (плетіння).

ТУЛУБ Зінаїда Павлівна [16 (28).XI 1890, Київ — 26. IX 1964, там же] — укр. рад. письменниця. Народилася у сім'ї юриста. Закінчила Київські Вищі жіночі курси (1913). З 1910 друкувала вірші рос. мовою в газ. «Києвские вести», в журн. «Києвская мысль», «Вестник Европы», «Русское богатство» та ін. У 1916 опублікувала повість рос. мовою «На роздоріжжі». В 1919—21 працювала керівником лекторської секції в одній з частин Червоної Армії, в 1921—25 — в різних рад. установах. Т. — автор історичного роману «Людолови» (т. 1—2, 1934—37), в якому зображено життя України поч. 17 ст. в часи гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного. В 1964 вийшов у світ роман Т. «В степу безкраїм за Уралом» про життя Т. Шевченка на засланні. Писала також кіносценарії, п'єси, перекладала російською мовою твори французьких та українських письменників.

Тел.: Людолови, т. 1—2. К., 1965; В степу безкраїм за Уралом. К., 1970; Рос. перекл. — Сагайдачний. М., 1962.

Лит.: Сиротюк М. Зінаїда Тулуб. К., 1968. В. Д. Тимченко.
ТУЛУБ Олександр Данилович (1824, Полтавщина — 1872) — громад. діяч, історик і педагог. Н. в сім'ї дрібного поміщика. В 1847 закінчив філос. факультет Київ. ун-ту. Був знайомий з Т. Г. Шевченком, розповсюджував його твори серед студентів ун-ту. В 1846 вступив до Кирило-Мефодіївського товариства, належав до його ліберальної, поміркованої частини. Виступав за визволення селян від кріпосної залежності шляхом викупу. В березні 1847 Т. заарештовано. В 40—70-х рр. працював учителем у різних містах України. Опублікував працю з історії м.

Черкас, Златополя (тепер у складі м. Новомиргорода Кіровогр. області).

ТУЛУБ — частина тіла у хребетних тварин і людини, за винятком голови, шиї та кінцівок. Складається з грудного та черевного відділів. Має два кінці: *краніальний*, або черепний, та *каудальний*, або хвостовий, і чотири поверхні: вентральну, або черевну, дорсальну, або спинну, й дві бокові, або латеральні (праву і ліву).

ТУЛУЗА — місто на Пд. Франції, адм. ц. департаменту Верхня Гаронна. Порт на р. Гаронні та Пд. каналі, що сполучає Гаронну з Середземним м. Вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт. 374 тис. ж. (1975). Значна воєнна пром-сть. Машинобудування (зокрема, літакобудування) та металообробка, підприємства хім., взут., швейної, харч., у т. ч. тютюнової, пром-сті. Ун-т (засн. 1230). Нац. центр космічних досліджень, музей живопису і скульптури. Серед архіт. пам'яток — базиліка Сен-Серен (основне буд-во 1096—1250), романсько-готичний собор Сент-Етьєнн (12—16 ст.), готична церква якобінського монастиря (1260—1315), численні ренесансні церкви та палаци (отель Берніє, 1504—34, арх. Г. і Ж. Пікар, Л. Пріва та ін.), будівлі у стилі *барокко*, ратуша у стилі *класицизму* (1750—53, арх. Ж. Гаммас). В 1984 відкрито пам'ятник П. Пікассо (скульптор М. Гришюк). Іл. с. 384.

ТУЛУЗ-ЛОТРЕК (Toulouse-Lautrec) Адрі Марі Раймон де (24.XI 1864, Альбі — 9.IX 1901, Мальорме, Жіронда) — франц. живописець і графік, представник *постімпресіонізму*. В 1882 навчався у Л. Бонна, з 1883 — у Ф. Кормонна в Парижі. На його творчість вплинув Е. Дега. Т.-Л. відвідав Брюссель, Іспанію, Португалію, Лондон. Працював у Парижі. Твори: «Кармен», портрет Е. Бернара (обидва — 1885), «Цирк Феріанло. Наїзниця» (1888), «Бал у Мулен-де-ла-Галетт» (1889), «Танець в Мулен-Руж» (1890), «Арістід Брюан у своєму кабаре» (1892), «Стівачка Іветт Гільбер» (1894), «У цирку. Клоунеса» (1899) та ін. Картини Т.-Л. зберігаються в збірниках Франції, США, Держ. музеї образотворчих мистецтв ім. О. Пушкіна в Москві.

Лит.: Перрошо А. Тулуз-Лотрек. Пер. с франц. М., 1969.

ТУЛУН — місто обласного підпорядкування Ірк. обл. РРФСР, район. центр. Розташований на р. П' (бас. Ангари). Залізнична станція. 53 тис. ж. (1982). Центр тупільної (розрізи «Азійський» і «Тулунський»), лісової, деревообр. та буд. матеріалів пром-сті. У Т. — склоробний, гідролізний, електромех. з-ди. Пед. і мед. уч-ща, радгосптехнікум. Місто утворено 1922.

ТУЛУНІДИ — династія в Єгипті у 868—905. Засн. намісником Аббасидів у цій країні Ахмедом ібн Тулуном. За Т. Єгипет став фактично незалежним від Аббасидів. У 878 Т. підкорили Сірію. В 905 Т. були розбиті Аббасидами.

ТУЛЯРЕМІЯ [від назви місцевості Туларе в шт. Каліфорнія (США), де була виявлена, і грец.

А. Туула-Лотрек.

А. Тулуз-Лотрек. Ла Гульє входить у Мулен-Руж. 1892. Зібрання Бернхейм де Віл'єр. Париж.

Тулуз. Собор Сент-Етьєнн. 12—16 ст.

Тулянові. Тухан Ramphastus ariel.

ТУЛЬСЬКА
ОБЛАСТЬ

Тулуза. Базиліка Сен-Серпен. 1096—1230.

ас[иса — кров] — гостра інфекційна хвороба людини і тварин (зоонозна хвороба), спричинена бактерією *Francisella tularensis*, з природною вогнищевою. Збудник хвороби був уперше виділений 1911 амер. вченими Дж. Мак-Коем і Ч. Чепіном від хворих ховрахів. Збудники Т. протягом місяців можуть зберігатися у воді, сіні, соломі тощо. Людина заражується від хворих гризунів (водяних щурів, ховрахів, зайців, полівок та ін.) контактно, аліментарно (з їжею), повітряно-пилковим шляхом. Хворі на Т. люди небезпечні для оточуючих не являють. Прихований період Т. триває від кількох годин до 3 тижнів, здебільшого 3—7 діб. Осн. ознаки захворювання: раптове підвищення температури тіла до 39—40°, головний біль, порушення сну, біль у м'язах, втрата апетиту, іноді блювання, збільшення і запалення лімфатичних вузлів. Виникають розлади функцій тих чи ін. органів та спостерігаються певні ознаки захворювання — болі в животі («гострий живот»), некротична ангіна, бронхіт, запалення легень тощо. Залежно від локалізації збудника (в шкірі, слизових оболонках, лімфатичних вузлах, дихальних шляхах, шлунково-кишковому тракті тощо) розрізняють бубонну, очно-бубонну, легеневу, абдомінальну (кишкову) та ін. форми. Лікування: антибіотики, симптоматичні засоби. У перехворілих залишається стійкий імунітет. Серед тварин на Т. найчастіше хворіють білки, хутрові й промислові звірі, особливо молоді. Зараження відбувається через корми і воду, забруднені виділеннями хворих гризунів, а також від укусів кровосисних комах та кліщів. Т. проявляється гарячкою, проносами, виснаженням, ураженням селезінки, печінки і легень.

У більшості тварин перебіг хвороби доброякісний, у овце і хутрових звірів — великий падіж молодняка, знижується продуктивність. З а х о д и б о р о т ь б и: хворих тварин ізолюють і лікують антибіотиками, виснажених забивають і використовують на технічні цілі, трупів знищують, проводять дезінфекцію. Знищення гризунів, комах і кліщів — переносників збудника хвороби.

Ю. Я. Полімах (Т. у тварин).
ТУЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 26.IX 1937. Площа 25,7 тис. км². Нас. 1878 тис. чол. (на 1.1 1983). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, татари, білоруси та ін. Міськ. нас. — 80 %. Поділяється на 23 райони, має 21 місто і 48 с-щ міськ. типу. Центр — м. Тула. Т. о. нагороджено орденом Леніна (1957). Більша частина Т. о. — рівнина, розчленована річковими долинами, ярами та балками. На Пн. Сх. — відроги Середньоросійської височини. Корисні копалини: буре вугілля (Підмосковний буровугільний басейн), залізна руда, кам. сіль, вапняки, торф, вогнетривкі глини, гіпс, туф тощо. Є мінеральні джерела. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —9,5, —10,3°, липня +19, +20°. Опадів 400—600 мм на рік. Найбільші ріки — Ока та Дон (у межах області — верхня течія). Ґрунти на Пн. Зх. переважно дерново-підзолисті, сірі, лісові, на Пд. — опідзолені та вилугзовані чорноземні, по долинах річок — лучні й болотні. Під лісом (дуб, липа, осика, береза) бл. 13 % тер. області. Т. о. — один з найстаріших пром. районів країни. За роки соціалістичного буд-ва реконструйовано старі галузі — металургію, машинобудування, легку і харчову, створено нові галузі — хімічну, електроенергетичну та ін. Енергетика базується на місц. вугіллі, ставропольському газі та електроенергії Черепетської, Шокінської й Новомосковської ДРЕС, Алексінської та Новотульської ТЕЦ. Металургія представлена науково-виробничим об'єднанням «Тулачормет» та Косогорським металург. заводом, а також кількома чавуноливарними заводами. Підприємства машинобудування та металообробки (виробництво верстатів, підйомних кранів, котельно-вентиляційного, гірничо-шафтного, авторемонтного обладнання, сепараторів, моторолерів, мисливських рушниць, самоварів тощо) розміщені в Тулі, Алексіні, Новомосковську, Плавську, Узловій. Осн. підприємства хім. пром-сті — новомосковське та шокінське виробничі об'єднання «Азот», Ефремовський з-д синтетичного каучуку, Узловський з-д пластмас та ін. Значно розвинулося виробн. буд. матеріалів (зокрема, виробн. залізобетонних конструкцій і деталей). З галузей харч. пром-сті виділяються м'ясо-мол., борошномельна, спиртова, цукр., кондитерська (у т. ч. виробн. тульських пряників), легка — швейна, трикотажна, паячійно-шкарпеткова. Виробн. муз. інструментів (гармоній, баянів) та

меблів. С. г. спеціалізуються на вирощуванні зернових культур і цукр. буряків. Вирощують також кормові й овочеві культури, картоплю. Тваринництво мол.-м'ясного напрямку. Розвивається приміське г-во. Тер. області з Пн. на Пд. проходять з-щі: Москва — Тула — Курськ — Харків, Москва — Донбас, Вязьма — Сизрань. Автомоб. магістралі: Москва — Сімферополь, Москва — Воронеж. Судноплавство по Оці (від Алексіна). Розвинутий трубопровідний транспорт. У Т. о. — політех. і пед. ін-ти (Тула), 42 серед. спец. навч. заклади. Музеї: обл. краєзнавчий (з 12 філіялами в містах Бельові, Алексіні, Ефремові, Новомосковську, музеї «Куликово поле» в Куркинському р-ні та ін.), художній і зброї — в Тулі, музей-планетарій Підмосковного вуг. басейну в м. Донському, історико-худож. — в м. Богородицьку, музей-садиба Л. М. Толстого Ясна Поляна, Музей-садиба В. Д. Полінова в с. Поліново, де художник провів останні роки свого життя. Театри: драм., ляльок, юного глядача — в Тулі та драм. — в Новомосковську. Популярний місця туризму і відпочинку — с. Поліново, с. Велегож, м. Алексін, с. Ясна Поляна та ін.

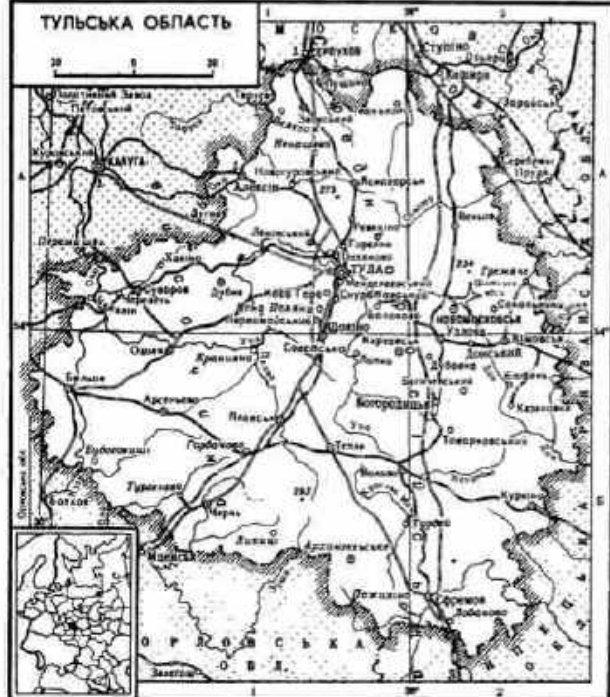
ТУЛЬЧИН — місто Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Сільниці (прит. Пд. Бугу), за 13 км від залізнич. ст. Журавлівка. Вперше згадується 1607 під назвою Нестервар. Т. був під владою шляхет. Польщі. У червні 1648 Т. здобули сел.-козак. загони під проводом М. Криноса й І. Ганця. За Андрусівським перемир'ям 1667 Т. відійшов до Польщі. За Буцацьким мирним договором 1672 Т. загарбала Туреччина. В 1699 за умовами Карловицького конгресу 1698—99 знову відійшов до Польщі. Селяни Т. брали активну участь у Коліївщині. В 1787 Т. дістав магдебурзьке право. Після 2-го поділу Польщі (1793) Т. у складі Правобережної України поз'єднано з Росією. В 1818 тут створено Тульчинську управу «Союзу благоденства», яка 1823 стала керівним центром Південного товариства декабристів. У будинку П. І. Пестеля в Т. збиралися члени управи. В 1903 в Т. виник соціал-демократичний гурток. Рад. владу проголошено в січні 1918.

У місті — мотороємонтний, комбікормовий, консервний, маслоспиробний і прод. товарів заводи, азут., меблева і швейна ф-ки, хлібний та м'ясний комбінати, райлісгосптехніка, райлісгоспхімія, лісгоспзаг, міжколг. буд.

Тульчин. Палац. Початок 19 ст.

ТУЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

організація, комбінат побутового обслуговування. Вет. технікум, культур.-освітнє та сільсь. профес.-тех. уч-ща, 5 заг.-осв., музична й спорт. школи, лікарня, поліклініка. Палац культури, кінотеатр, 12 б-к; музеї: краєзнавчий, історії декабристського руху, М. Д. Леонтовича.

Архіт. пам'ятки: комплекс палацових споруд (18—19 ст.), т. з. будинок декабристів (18 ст., тепер краєзнавчий музей), будинок

Тульчин. Будинок П. І. Пестеля, в якому збиралися декабристи.

П. І. Пестеля (19 ст., тепер музей історії декабристського руху), Успенська церква з давніщею (1899), костіол і домініканський монастир (18 ст.), житл. будинки (18—19 ст.). Пам'ятники О. В. Суворову (1954, скульптор Б. Едуардс), М. Д. Леонтовичу (1969, скульптор Г. Кальченко, архітектор А. Ігнашенко); меморіал на честь борців за Рад. владу та героїв громадян. війни. В Т. жив О. В. Суворов (1796—97). Тут працював укр. композитор М. Д. Леонтович (1908—21). У Т. бували І. П. Котляревський (1806—07), О. С. Пушкін (1821—22), поет-декабрист К. Ф. Рилев, польсь. письменник Ю. Словацький (1827), укр. художник І. М. Сошенко (1846), укр. рад. поет М. Т. Рильський (1947). Літ.: Підласко Т. В. Тульчин. Одеса, 1980.

ТУЛЬЧИНЬСЬКА Віра Петрівна [н. 31.VII (13.VIII) 1907, м. Казань] — укр. рад. мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1942. Закінчила Казан. ветеринарний ін-т (1929). В 1932—36 Т. працювала в Казан. н.-д. ін-ті Наркомзему Тат. АРСР, 1936—46 — в Киргизському с.-г. ін-ті в м. Фрунзе (з 1941 — професор), 1947—52 — в Одес. с.-г. ін-ті. З 1952 — зав. кафедрою мікробіології, професор Одес. ун-ту. Наукові праці з питань мікробіології та імунології бруцельозу і туберкульозу; бактеріофагії, вірусології; біохімії і фізіології водних мікроорганізмів — продуцентів біологічно активних речовин (антибіотиків, вітамінів тощо) і застосування їх у народному господарстві, захисту навколишнього середовища від хвороботворних за допомогою мікробів-деструкторів. Делегат XIX з'їзду КПРС, XVII, XVIII і XIX з'їздів КП України; 1952—56 — кандидат у члени ЦК КП України. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалью.

ТУЛЬЧИНЬСЬКА УПРАВА — філія *Південного товариства декабристів*. Організована 1818 П. І. Пестелем як філія «Союзу благоденства» в м. Тульчині (тепер районцентр Він. обл.). Після розпуску в березні 1821 «Союзу благоденства» члени Т. у. створили Південне т-во. З утворенням Кам'янської управи (1822) та Василівської управи (1823) Т. у. стала гол. управою Пд. т-ва. До Т. у. входили О. П. Юшневський, О. П. Барятинський, В. Н. Іванов, М. І. Лорер, М. В. Басарин, М. О. Крюков, брати П. С. і М. С. Бобрисевич-Пушкіни та деякі ін. офіцери 2-ї армії. Члени Т. у. були прихильниками респ. ідей, виступали за повалення самодержавства та скасування кріпосного права шляхом революц. перевороту. Члени Т. у. схвалили проект майбутньої конституції — «Руську правду» П. І. Пестеля. Після арешту П. І. Пестеля в грудні 1825 і поразки Чернігівського полку повстання в січні 1826 Т. у. припинила своє існування.

ТУЛЬЧИНЬСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Він. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км². Нас. 76,3 тис. чол. (1983). У районі — 54 населені пункти, підпорядковані міській, 2 селищним, 22 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Тульчин. Т. р. розташований в межах *Подільської височини*. Поверхня хвиляста, розчленована долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: граніт, глина, каолін, кварцовий пісок, торф. Найбільша річка — Сільниця (прит. Пд. Бугу). Ґрунти в основному сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, клен, граб, липа, осика, береза, сосна, алина) займають 19,6 тис. га.

Найбільші промислові підприємства — тульчинські швейна та взуттєва фабрики, м'ясний та хлібний комбінати, Кирнасівський цукровий комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Тульчин), 11 будинків побуту. Спеціалізація с.-г. — вирощування зернових, цукр. буряків, соняшнику, картоплі, овочевих і кормових культур, виробн. м'яса, молока, яєць. Площа с.-г. угідь 1982 становила 70,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 63,7 тис. га. Скотарство, свинарство. У Т. р. — 19 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, міжгосп. об'єднання по виробн. свинини та по кролівництву і рибництву, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Журавлівка, Кирнасівка, Юрківка. Автомоб. шляхів — 319 км, у т. ч. з твердим покриттям — 286 км.

В районі — ветеринарний технікум, культ.-осв. та сільсь. профес.-тех. уч-ща, 39 заг.-осв., 3 муз. та спортшкола; 44 лік. заклади, у т. ч. 11 лікарень, 3 санаторії, 52 клубні установи, 3 кінотеатри, 51 кіноустановка, 58 б-к; музеї: краєзнавчий, історії декабристського руху, М. Д. Леонтовича (Тульчин), О. В. Суворова, художній ім. Т. Г. Шевченка та історії села і колгоспу (с. Тиманівка), історії села (с. Петрашівка). У с. Кришніцях Т. р. народився май-

стер укр. нар. мистецтва І. Т. Гончар, у с. Тиманівці — коваль с.-г. виробн. П. О. Желюх, у с. Юрківці — укр. рад. письменник Я. Д. Качура, у с. Маньківці — укр. письменник А. П. Свидницький. У Т. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1925).

Т. В. Підласко.
ТУМАК — гібрид між зайцем сірим (*Lepus europaeus*) і зайцем біляком (*L. timidus*). Зустрічається в тих районах, де поширені ці обидва види, зокрема у пн.-зах. частині України.

ТУМАН — скупчення продуктів конденсації водяної пари (дрібних капель води, кристалів льоду або їхньої суміші) у приземному шарі атмосфери. Т. викликає туманніна повітря, що зменшує горизонтальну видимість до 1 км і менше. Туманніна атмосфери при видимості понад 1 км наз. с е р п а н к о м (димкою). Осн. причинами утворення Т. є зниження т-ри повітря до *рози точки* і нижче та збільшення *вологості повітря*. За похолодженням розрізняють Т. охолодження і Т. випаровування, за умовами утворення — внутрішньомасові (виникають усередині повітряної маси без участі фронтальних процесів) і фронтальні (зумовлені діяльністю фронтів атмосферних). Найпоширеніші внутрішньомасові Т. охолодження — адвективні (див. *Адвекція*) і радіаційні, що утворюються внаслідок охолодження земної поверхні (див. *Випромінювання Землі*). Водність Т. від 0,05 до 0,2 г/м³ і більше (у густих Т.). Іноді в Т. випадають опади переважно у вигляді мряки, утворюються паморозь, ожеледь. Т. створюють несприятливі умови для транспорту, особливо повітряного. Розроблено і успішно впроваджуються методи розсіювання туманів.

П. І. Колесник.
ТУМАНІШВІЛІ Михайло Іванович (н. 6.II 1921, Тбілісі) — груз. рад. режисер, педагог, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1943. Після закінчення 1949 Груз. театр. ін-ту в Тбілісі (педагог Г. Товстоногов) працював режисером Груз. театру ім. Ш. Руставелі (1965—66 — гол. режисер). Серед вистав: «Повість про любов» К. Буачидзе, «Чиграка» Г. Нахуцршвілі, «Король Лір» У. Шекспіра. З 1949 викладає в Груз. театр. ін-ті ім. Ш. Руставелі (з 1960 — профе-

М. І. Туманішвілі.

ТУМАННОСТІ
ГАЛАКТИЧНІ

сор). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, медалами.

ТУМАННОСТІ ГАЛАКТИЧНІ — див. *Галактичні туманності*.

ТУМАНОВ Йосип Михайлович (справжнє прізвище — Туманішвілі; 2 (15).І. 1909, Тбілісі — 9.VII. 1981, Москва) — рос. рад. режисер, педагог, нар. арт. СРСР (з 1964). Член КПРС з 1956. В 1929 закінчив драм. курси під керівництвом Ю. О. Завдовського у Москві. З 1936 — режисер, 1938—46 — гол. режисер Моск. оперного театру ім. К. С. Станіславського (з 1941 — Муз. театр ім. К. С. Станіславського і В. І. Немировича-Данченка). В 1946—53 — худож. керівник Моск. театру опери, 1953—61 — гол. режисер Моск. театру імені О. С. Пушкіна, з 1961 — гол. режисер Кремлівського Палацу з'їздів (1964—70 також гол. режисер *Великого театру СРСР*). Серед вистав — «Вільний вітер» І. Дунаєвського, «Трембіта» Ю. Милутина, «Жовтень» В. Мураделі, «Балмаскара», «Дон Карлос» Дж. Верді, «Хонанщина», «Борис Годунов» М. Мусоргського (дві останні — в міланському театрі «Ла Скала»). Брав участь як режисер у *театрально-музичних сьєтах*, зокрема у постановці худож. програм у Москві, присвячених XXII Олімпійським іграм (1980). З 1951 — пед. діяльність в Держ. ін-ті театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва, з 1965 — професор). Нагороджений 2 орденами Жовтневої Революції, ін. орденами, медалами. Держ. премія СРСР, 1950.

ТУМАНСЬКИЙ Василь Григорович (1873, с. Нова Басань, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл. — 1809) — генеральний суддя *Малоросійської колегії* (1764—75). У 1782—96 — помічник правителя *Новгород-Сіверського намісництва*. Власник великих маєтностей на Чернігівщині.

ТУМАНСЬКИЙ Василь Іванович [28.II (11.III) 1800, с. Чорториги, тепер с. Шевченкове Глухівського р-ну Сум. обл. — 23.III (4.IV) 1860, с. Панасівка, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.] — рос. поет. Був членом Вільного т-ва любителів рос. словесності (з 1822), де подружжися з К. Рилським, О. Бестужевим-Марлінським, В. Кюхельбекером та ін. У 1823—28 жив в Одесі, зблизився з О. Пушкіним, А. Мішкєвичем. Друкуватися почав 1817. Більшість поезій написано в романтичному стилі. Кращі вірші Т. пройняті волелюбними настроями («До князя Чертевева», «Грецька ода», «Грешня», «Поетони»).

ТУМАНСЬКИЙ Сергій Костянтинович [8 (21).V. 1901, Мінськ — 9.IX. 1973, Москва] — рад. конструктор авіаційних двигунів, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1951. Закінчив Петрогр. військ.-тех. школу (1922) і Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1931). З 1956 — ген. конструктор авіац. двигунів. Працював над створенням поршневіх і реактивних двигунів для швидкісних бомбардувальників, пасажирських лайнерів, надзвукових винищувачів, навч. тренувальних літаків. Зробив знач-

ний внесок у створення високо-температурних турбін авіац. двигунів, виконав фундаментальні дослідження по створенню реактивних двигунів з двокаскадним компресором, розробив рекомендації щодо усунення небезпечних вібраційних напружень лопаток компресорів і турбін. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалами. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1957.

ТУМАНСЬКИЙ Федір Васильович (1746 — грудень 1810) — рос. письменник, перекладач і видавець, член Російської академії, чл.-кор. Академії наук і мистецтв (з 1779). Син В. Г. Туманського. Закінчив Академічний університет у Петербурзі. Йому належать дослідження про життя та діяльність Олександра Невського, Петра I, «Дитячий місяцеслов» (1787) та ін. Видавав у Петербурзі кілька рос. журналів, зокрема «Російський магазин» (1792—93). В цьому журналі опублікував кілька статей з історії України і розшукуваний ним «Літописець Малюя Росії» з додатком свого словничка — «Ізясненіє малоросійських річечей въ предмислѣхъ листахъ» (1793). Це один з перших в історії укр. лексикографіі перекладних укр.-рос. словників (у ньому подано 333 слова).

ТУМАНЯН Ованес Тадевосович [7 (19).II. 1869, с. Дсех, тепер Туманянського р-ну Вірм. РСР — 23.III. 1923, Москва, похований у Тбілісі] — вірменський письменник, громад. діяч. Друкуватися почав 1887. В поезії 90-х рр. відображені соціально-психологічні конфлікти, звичай народу, його фольклорні традиції. В поемах «Маро» (опубл. 1892), «Лорієць Сако» (опубл. 1890), «Ануш» (опубл. 1892) показав вірм. патріархальне село з його звичаями, соціально-побутовими суперечностями. Поема «Стогонні» (1890) — про стихійний протест селян. мас. Поеми «Давид Сасунський», «Здобуття фортеці Тмук» (обидві — 1902) історико-епічного характеру. Гострою соціальною спрямованістю відзначаються оповідання «Гікор» (1895), казки «Хааялі і наймит» (1908), «Хоробрый Назар» (1912), байки («Кінець зла», 1908). Цикл віршів присвятив Грузії. Писав твори для дітей. Виступав як критик та історик л-ри. Перекладач творів Т. Шевченка, О. Пушкіна, М. Лермонтова. На сюжети поем Т. створено опери «Ануш» А. Тіграняна та «Алмат» О. Спендіарова. Твори Т. укр. мовою перекладали П. Тичина, І. Кочерга, О. Копиленко, М. Терешенко, Д. Павличко, В. Кочевський та інші.

Тв.: Укр. перекл. — Вовк. Х., 1931; Гікор. Х. — К., 1931; Зелений братик. К., 1948; Вибрані твори. К., 1952; Вибрані твори. К., 1969; Дітям. К., 1969; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—3. Ереван, 1969.

Лит.: Тичина П. Ованес Туманян. В кн.: Тичина П. Магістралями життя. К., 1941; Григорян К. Н. Ованес Туманян. М., 1953; Кочевський В. В. Свіоче серце Вірменії. (Ованес Туманян). К., 1969.

С. Г. Амірян.

ТУМУНОВ Жамсо Тумунович (5.II. 1916, улус Табтаний, тепер Агінський Бурят. авт. округ Читин. обл. — 12.I. 1955, Улан-Уде) — бурят. рад. письменник. Член КПРС з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вищу партійну школу при ЦК КПРС (1951). Друкуватися почав 1938 (п'єса «Сесегма»). Автор поем «Чотири роки», «Благословіння матері» (1942), «Суше-Батор» (1946), «Вогні Жаргалантуя» (1952), збірок віршів «Гімн перемоги» (1948), «Нові вірші» (1950), збірок оповідань «Степовий орел» (1942), «Незабутні дні» (1952); романів «Степ прокинувся» (1949) — про поліг. громадян. війни і встановлення Рад. влади на Забайкаллі і «Золотий дощ» (1955) — про героїзм бурят. народу у Великій Вітчизн. війни. Нагороджений орденами Вітчизн. війни I і 2-го ступенів, медалами.

С. Ж. Балданов.

ТУНГ, олійне дерево (Aleurites) — рід одно- і дволимих деревних листопадних або вічнозелених рослин родини молочайових. Листки чергові, довгочерешкові, цілісні або 3—5-лопатеві. Квітки переважно одностатеві, п'ятипелюсткові, в нещільних китицях, білі з кремовим або рожевим відтінком. Плід — кістякоподібний, 5-видий, поширений у тропіч. і субтропіч. Азії. В СРСР в культурі (в Закавказзі) 2 види: *Т. китайський*, або *Т. Форда* (A. fordii), і *Т. японський*, або *серце-видний* (A. cordata). Насіння *Т.* (в більшості отруйне) містить жирну швидкоокислюючу олію, що використовується для виготовлення високоякісних емалей і фарб, стійких лаків, клеюнок, лінолеуму, свічок, штучних шкур, ізоляційних стрічок, в миловарінні; в медицині — як жовчотне і проносне тощо. Олія з *Т. молуккського* (A. moluccana), або лумбанга, свічкового дерева — їстівна.

А. П. Лебеда.

ТУНГУСИ — застаріла назва *еленкі*, поширена до 20—30-х рр. 20 ст.

ТУНГУСКА НИЖНЯ — ріка у Сх. Сибіру, в межах Ірк. обл. та Краснояр. краю РРФСР, права прит. *Емсею*. Довж. 2989 км, площа бас. 473 тис. км². Бере початок на пд.-сх. схилах Ангарського кряжа, тече *Середньосибірським плоскогір'ям*. У верхів'ї долина Т. Н. широка, русло звивисте, є перекати. Нижче розширені ділянки долини чергуються зі звуженими (від 20 км до 200 м), у руслі багато порогів, перекатів. Гол. притоки: Кочечум, Білі (праві), Таймура, Учумі (ліві). Живлення переважно снігове. Під час весняної повені рівень води у звужених місцях Т. Н. піднімається на 20 м. Пересічна річна витрата води у гірлі 3680 м³/с. Сплава. Судноплавна до смт Тура. У бас. ріки — *Тунгуський вулканічний басейн*.

ТУНГУСКА ПІДКАМ'ЯНА — ріка у Сх. Сибіру, в межах Ірк. обл. та Краснояр. краю РРФСР, права прит. *Емсею*. Довж. 1865 км, площа бас. 240 тис. км². Бере початок на Ангарському кряжі й тече переважно широкою заболоченою долиною. До злиття з р. Тетере

Й. М. Туманов.

С. К. Туманський.

О. Т. Туманян.

має назву Катанга. Нижче перетинає *Середньосибірське плоскогір'я*, долина ріки зужується, у руслі численні пороги, перекази. У пониззі шир. долини досягає 20 км і більше. Гол. притоки: Тетере, Чуня (праві), Камо, Вельмо (ліві). Живлення гол. чин. снігове. Замерзає наприкінці жовтня, скресає у травні. Пересічна річна витрата води у гирлі 1750 м³/с, найбільша — 35 000 м³/с. Сплавна, нерегулярне судноплавство. На Т. П. — населені пункти Ванавара, Байкіт.

ТУНГУСО-МАНЬЧЖУРСЬКІ МОВИ, маньчжуро-тунгуські мови, тунгуські мови — група близько споріднених мов. Вважають, що вони віддалено споріднені з монгольськими, тюркськими, а також, можливо, з давніми корейською та японською мовами і разом з ними становлять алтайський сім'ю. За однією з класифікацій, Т.-м. м. поділяють на дві групи: маньчжурську (південну) і тунгуську (північну). До маньчжурської групи належать мертва журчженська мова і старописемна маньчжурська мова з її живими діалектами, до тунгуської групи — евенкійська мова, солонська, негідальська, евенська, нанайська, *ульська мова*, *удейська мова*, ороцька та ороцька мови. Писемними Т.-м. м. є евенкійська, евенська та нанайська мови, алфавіти яких базуються на рос. графічній основі.

Лит.: Сунік О. П. Тунгусо-маньчжурські мови. В кн.: Язика народів СССР, т. 5. Л., 1968; Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурських языков, т. 1—2. Л., 1975—77.

ТУНГУСЬКИЙ ВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН — один з найбільших в СРСР за площею і запасами вугільний басейн. Розташований у Краснояр. краю, частково в Якут. АРСР та Ірк. обл. РРФСР. Пл. 1045,4 тис. км². Заг. геол. запаси вугілля (до глиб. 1800 м) 2324 млрд. т (1983). У геоструктурному відношенні басейн пов'язаний з *Сибірською платформою*. Вугленосна товща представлена переважно *континентальними відкладами* пермського (див. *Пермський період і пермська система*), частково середньо- та верхньокам'явуг. (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*) віку, потужність її від 100 до 1500 м. Вуг. пласти мають робочу потужність пересічно 1—5 м, рідше 12—15 м.; пласт Потужний — до 60 м. Глиб. залягання вуг. пластів від 0 до 1800 м. Вугілля — від бурого до *антрациту*. На тер. Т. в. б. виділяють 6 вугленосних районів: Норільський, Арктичний, Західну, Центр. та Східну частини басейну, Південну окраїну басейну.

Перші відомості про наявність вугілля на тер. Т. в. б. належать до 2-ї половини 19 ст. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції вперше дані про Т. в. б. узагальнив рад. геолог С. В. Обручев, який провадив експедиційні дослідження у Сх. Сибіру (1917—24). Систематичне вивчення басейну почалося в основному після Великої Вітчизн. війни. Видобувають вугілля відкритим і шахтним спо-

собами. Гідрогеол. умови басейну ускладнені наявністю боліт і *багаторічної мерзлоти*. Вугілля використовують як енергетичне паливо. В. Х. Череповський.

ТУНГУСЬКИЙ «МЕТЕОРИТ», тунгуське явище — вибух «вогняної кулі» 30. VI 1908 бл. 7 год ранку за місцевим часом в районі, розташованому на схід від верхів'я р. Підкам'яної Тунгуски, за 65 км на Пн. Зх. від факторії Ванавара (тепер село Евенкійського національного округу Красноярського краю РРФСР). За кілька секунд до вибуху спостерігався яскравий *болід*, що рухався з Пд. Сх. на Пн. Зх. під кутом 20—45° до горизонту, на шляху якого залишився потужний пиловий слід, що зберігався протягом кількох годин. Максимум енергії (~10¹⁷ Дж) виділилося на висоті бл. 5 км. Вибух супроводився потужною ударною хвилею (точніше серією хвиль), яка спричинила радіальне повалення лісу на площі 2150 км² і двічі обійшла навколо земної кулі, зумовивши сейсмічні й баричні збурення, зареєстровані на багатьох метеоро- й сейсмостанціях світу. В 1927 на місце катастрофи прибула перша наук. експедиція під керівництвом проф. Л. О. Кулика з метою пошуку *метеорита* та його уламків. Ні ця, ні ін. експедиції не виявили їх. Пізніше знайдено оплавлені частинки, високобаричні модифікації мінералів і встановлено геохім. аномалії, які є результатом взаємодії космічного тіла з поверхнею Землі, але не вказують на його природу. Найбільш аргументованою є гіпотеза про кометну природу Т. «м.». За даними Г. І. Петрова, маса *комети* була 10⁵—10⁶ т, густина бл. 0,1 г/см³, швидкість наближення до Землі кілька десятків км/с, енергія взаємодії комети з атмосферою оцінюється від 5 · 10²³ до 4 · 10²⁴ ерг. Вивчення Т. «м.» триває.

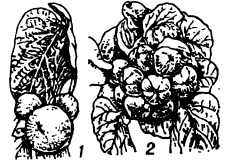
Лит.: Космическое вещество на Земле (Проблема Тунгусского метеорита). Новосибирск, 1976.

Е. В. Соботович.
ТУНДРА (від фін. tunturi — безліса височина) — група типів *рослинності* субарктичних широт Євразії і Пн. Америки, що характеризується переважанням у рослинному покриві мохів, лишайників, холодостійких багаторічних трав, низькорослих *чагарників* і *чагарничків* та відсутністю *лісів*. Формується в умовах холодного клімату, короткого літа (тривалістю 2—2,5 місяця), суворой затяжної зими на перезвожених і заболочених ґрунтах при наявності багаторічної мерзлоти. Панує в *тундровій зоні*, в тайговій зоні утворює висотний пояс гірських тундр. Т. бідна за видовим складом рослин: серед квіткових переважають осоки, жовтеці, маки, деякі злаки і розові, ялівцеві, багно, водянка, вільха, береза, верба. Чагарники і чагарнички часто сланкі, їх висота визначається товщиною снігового покриву, який захищає від вимерзання. Осн. типи Т. в СРСР: арктична, мохово-лишайникова, чагарникова і чагарничкова. В арктичній Т., поширеній на Пн. Ямалу, Пн. Таймиру, на Пн.

Якутії, домінують верба полярна, пухівка, жовтець, в приземному ярусі — мохи і лишайники, місцями трапляються плями голого суглинку; ґрунти дуже заболочені. В мохово-лишайниковій Т. (на Кольському п-ові, Ямалі і далі на Сх.) з мохів панують дрепанокладус, аулакомніум, політрихум, з лишайників — кладонія, цетрарія, тамнолія. Чагарничкова Т. з переважанням водянки, буяхів, мучниці, чорниці, вересу, верби трав'яної і чагарникова Т. з домінуванням чагарникових форм берези, вільхи і верби простягаються по більшій пд. межі Т. Тундра є кормовою базою північного оленя.

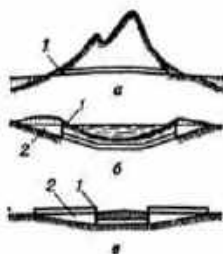
М. А. Голубець.
ТУНДРОВІ ҐРУНТИ — група типів ґрунтів, поширених гол. чин. в рівнинних і гірських *тундрах*. Розвиваються під чагарниково-моховою, мохово-лишайниковою рослинністю в умовах надмірного зволоження, переважно в областях залягання *багаторічної мерзлоти*. В СРСР найпоширеніші тундрові глейові, тундрові ілювіально-гумусові, тундрові дернові та ін. ґрунти. Профіль тундрових глейових ґрунтів складається з органічного горизонту і мінеральної товщі, частково чи повністю оглеєної. Реакція ґрунтів від слабокислої та кислої до нейтральної. У тундрових ілювіально-гумусових ґрунтах під органічним горизонтом залягає ілювіально-залізистий, нижче — порода, переважно піщана. Характеризуються кислотою та дуже кислою реакцією. Т. г. бідні на доступні для рослин азот, фосфор, калій та мікроелементи. Осн. площі, зайняті Т. г., використовують гол. чин. як пасовища; ведуться роботи по освоєнню цих ґрунтів для використання їх в землеробстві.

В. А. Величко.
ТУНДРОВІ ЗОНИ — природні зони земної кулі, що характеризуються суворим кліматом, *багаторічною мерзлотою*, переважанням у рослинному покриві розрідженої мохово-лишайникової рослинності та низькорослих чагарників на перезвожених ґрунтах. Т. з. формуються в межах арктичного й субарктичного поясів, гол. чин. у Пн. півкулі й частково у Пд. (невеликі ділянки — на островах біля Антарктиди). У Пн. півкулі Т. з. лежить між арктичних пустель зоною на Пн. і *лісотундровою зоною* на Пд. Простягається смугою завширшки 300—500 км уздовж узбережжя Євразії й Пн. Америки. Клімат субарктичний. Зима тривала (8—9 міс.) і дуже холодна; пересічна т-ра січня у межах Т. з. Європ. частини СРСР від —5 до —10°, на Пн. Сх. Сибіру до —50° і нижче. Літо коротке, холодне; пересічна т-ра липня від +5 до +10, +12°, часто бувають заморозки. Характерні сильні вітри, велика хмарність; влітку часті тумани. Потужність мерзлих гірських порід досягає 600—800 м. Опадів 200—400 мм на рік, лише на Пн. Сх. Північної Америки випадає до 750 мм, що значно перевищує можливе випаровування. Товщина снігового покриву 0,2—0,5 м. Багато озер і боліт;

Тунга плоди:
1 — китайського;
2 — японського.

ТУНЕЛЬ

Схеми розміщення тунелів: а — гірського; б — підводного; в — міського транспортного; 1 — портал; 2 — рампа.

Тунець звичайний.

Тунік жіноча і чоловіча.

на річках поширені *полі*. Тривалість вегетаційного періоду 40—100 днів. Для ґрунтів Т. з. характерні процеси оглеєння (див. *Тридрові ґрунти*); переважають в основному тундрові глейові ґрунти. Рослинний покрив утворюють мохи, лишайники, кілька видів багаторічних трав (осока, злаки, жовтець, бобові тощо), чагарники та чагарнички (полярна верба, карликова береза, кедровий славець, брусниця, водянка та ін.). З тварин характерні північний олень, вовк, лемінг, песець, мускусний вісцесик; з птахів — полярна сова, біла й тундрова куріпки. Влітку багато перелітних птахів. Осн. заняття населення — оленярство, рибальство, полювання на хутрових і мор. звірів. Велике значення для освоєння природних багатств Т. з. Рад. Союзу має розвиток судноплавства по *Північному морському шляху*. Карту див. до ст. *Зони фізико-географічна*, т. 4, с. 304—305.

О. О. Махуріна

ТУНЕЛЬ (англ. tunnel, букв. — труба) — горизонтальна або похила підземна споруда, призначена для руху транспортних засобів і пішоходів, прокладання водоводів, різних комунікацій тощо. За призначенням розрізняють тунелі транспортні (залізничні, автошляхові, для транспорту кількох видів, метрополітену), пішохідні (див. *Перехід пішохідний*), *гідротехнічні тунелі*, Т. комунальні (для міських мереж водопостачання, каналізації, тепло- й газопостачання) і спец. призначення (в складі підземних споруд ГЕС, гаражів, ін. об'єктів). Т. поділяють на гірські (в товщі гірських порід), підводні (під каналами, озерами, водотоками) й рівнинні, або міські (під забудованою міською територією). Глибина закладання, довжина, форма і розміри поперечного перерізу Т. залежать від топографічних, геологічних і кліматичних умов, призначення споруди. При незначній глибині закладання Т. будують у відкритому *котловані*, що його потім засипають, відновлюючи порушену територію. Т. глибокого закладання утворюють гірським способом — з виїманням породи через *шахтні стовбури* чи вхідні ділянки споруди, а також шитовим способом (див. *Шит прохідницький*). При спорудженні Т. у слабких водонасичених ґрунтах застосовують спец. способи осушування або закріплення ґрунтового масиву: зниження рівня *підземних вод*, штучне *заморожування ґрунту*, хім. закріплення його тощо. Всередині тунелі кріплять тимчасовими або постійними конструкціями. Від проникнення поверхневих і підземних вод Т. захищають відповідним плануванням земної поверхні над ним, *дренажем*, *гідроізоляцією*, ущільненням навколишніх порід тощо, для відведення води в тунелях розміщують лотки і труби. Т. відомі з глибокої давнини. У Вавілоні, Єгипті, Греції і Римі їх створювали спочатку при видобуванні корисних копалин, при зведенні гробниць і підземних храмів, потім для водопостачання і

трансп. цілей. Перший судноплавний Т. (бл. 0,16 км) споруджено (1679—81) у Франції, перший залізничний (1,19 км) — у Великобританії (1826—30). В Росії перший залізничний двоколісний Ковенський Т. (1,28 км) на Санкт-Петербурзько-Варшавській з'їзді споруджено 1862. Широкого розвитку набуло тунелюбудування в СРСР, зокрема в УРСР. Найбільші гідротех. Т. — Ялтинський водовід (довж. 7,216 км, введений у дію

Дільниця тунелю метрополітену.

1963) і тунель Арпа—Севан (48,3 км, 1981), автошляхові Т. — Су-самірський на автомоб. шляху Фрунзе — Ош (на вис. 3600 м, довж. 2,562 км, 1964) та Пушкінський на автомоб. шляху Тбілісі — Єреван (на вис. 2037 м, 1,79 км, 1971). Споруджуються (1983) залізничні Т. — Північно-Муйський (15,3 км, БАМ), Байкальський (6,7 км, Меградзорський (8,3 км, Вірменія) та ін. На Україні найбільші гірські Т. збудовано у Карпатах і Криму, міські Т. — в Києві, Харкові й Одесі.

ТУНЕЛЬНА ПІЧ — промисловий з робочим простором у вигляді довгого тунелю. Довжина тунелю — 30—150, ширина — 1,5—3 м. В Т. п. розрізняють зони: підігрівальну, нагрівальну й охолоджувальну. Вироби (матеріали) переміщуються у робочому просторі Т. п. на вагонетках, рухомому події, транспорті або в підвищених металевих корзинах назустріч потоку продуктів згоряння палива. Експлуатують Т. п. на газоподібному або рідкому паливі. В Т. п. випалюють цеглу та ін. керамічні вироби, сушать деревину, піддають металеві вироби термічній обробці, провадять суху перегонку палива тощо.

ТУНЕЛЬНИЙ ЕФЕКТ — квантово-механічне явище проходження мікрочастинки крізь *потенціальний бар'єр* при її повній енергії, меншій за *потенціальну енергію* усередині бар'єра. Зумовлений хвильовими властивостями мікрочастинки. Характеризується коефіцієнтом прозорості бар'єра, який визначається відношенням потоку мікрочастинки, що проходить крізь бар'єр, до потоку частинок, що падають на нього. Т. є. лежить в основі багатьох явищ мікросвіту, зокрема *іонізації* атомів в електр. полях, *автоселекційної емісії*, альфа-розпаду радіоактив-

них ядер; він впливає на проходження *термоядерних реакцій* тощо.

В. Л. Стрижевський.

ТУНЕЦЬ (Thunnus) — рід риб род. скумбрієвих. Характеризується сильним розвитком системи кровоносних судин в бічних м'язах тіла, які виділяються темно-червоним кольором. Вважають, що ця система є пристосуванням до швидкого руху. Тіло веретеновидне, довж. до 3 м, маса до 500 кг (іноді більше). Т. — теплолюбні зграйні пелагічні риби. Хижаки живляться дрібною рибою та ракоподібними. Здійснюють далекі кормові міграції. Нерест у весняно-літній період. 6 (8) видів, поширених в тропічних, субтропічних, рідше помірно теплих водах Атлантичного, Тихого та Індійського океанів. В СРСР — 2 види з кількома підвидами. В УРСР (Чорне м.) зустрічається 1 вид — Т. звичайний, або Т. блакитний (Th. thunnus). Т. — цінний об'єкт промислу. Т. називають також риб ін. родів: сівденний Т. (Allothunnus), малий Т. (Euthunnus), смугастий Т. (Katsuwonus).

ТУНІКА (лат. tunica) — давньоримський одяг типу сорочки (спочатку воєнної, з 4 ст. — ляної). Т. мала вигляд перегнутого навпіл прямокутного шматка тканини, зшитого (іноді неповністю) по боках, з отворами (до яких пізніше почали пришивати рукава) для рук і вирізом для голови. У чоловіків Т. була звичайно довжиною до колін, у жінок — до щиколоток. Т. оздоблювали вишивкою або каймою ін. кольору. Поверх Т. як правило, носили *тогу*. У давніх греків подібний до Т. одяг називався *хітон*ом.

ТУНІКА — 1) у рослин — один або кілька (напр., у злаків — 1, у бузку — 2, у барвінку — 3, у калени — 4) зовн. шарів клітин твірної тканини (*меристеми*) в *кормі* *наросстання*, які діляться в напрямі, перпендикулярному до поверхні. Зовн. шар Т. утворює *ендодерміс*, внутр. — зовн. частину первинної *кори рослини*. 2) у тварин — драглиста чи хрящова оболонка *покриєників*. Являє собою потовщену *кутикулу* шкірного *епітелію*, містить живі клітини, що мігрують з шкірного епітелію; виконує захисну функцію.

ТУНІС, Туніська Республіка — держава в Пн. Африці. На Пн. її Сх. омивається Середземним м. У адм. відношенні поділяється на 19 вілайетів (провінцій).

Державний лад. Т. — республіка. Голова держави — президент, який обирається населенням на 5 років (згідно з поправкою до конституції 1974 ловічно обраний Х. Бургіба). Найвищий законодавчий орган — однопалатна Палата представників, обирає населенням на 5 років (136 депутатів); виконавчий — уряд, очолюваний прем'єр-міністром. Найвищою інстанцією країни є Рада республіки (члени політбюро СДП та уряду). **Природа**. Рельєф більшої частини території рівнинний, місцями горбистий. На Пн. і Пн. Зх. простягаються гори *Атлас* (хребти Телль-Атлас, Туніський та ін.) заввишки до 1544 м, г. Шамбі. В

центр. частині Т. поширені безстічні солончакові западини — шоти. Поклади фосфоритів, заліз., свинцевої, марганцевої та цинкової руд, ртуті, магнію та калійних солей. Клімат субтропічний, середземноморський. Пересічна температура +10, липня +26°, на Пд. відповісно +21 і +23°. Опадів 1000—1500 мм, на Пд. — до 200 мм на рік. Часто бувають посухи. Річка сітка розвинута слабо. Найбільша ріка — Меджерда. В горах поширені мішані ліси на бурих лісових ґрунтах, на решті території переважає рослинність пустельного та напівпустельного типу на сирокоричневих і засолених ґрунтах. В країні створено заповідник Джебель-Бу-Хедма.

Населення. Бл. 98 % нас. країни становлять араби, решта — бербери. Живуть також французи, італійці, турки та ін. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота нас. — бл. 41 чол. на 1 км² (1982, оцінка). Міське населення становить 50 %. Найважливіші міста: *Туніс, Сфакс, Бізєрта*.

Історія. Тер. Т. була заселена з часів палеоліту. В 12 ст. до н. е. у країні з'явилися греки, потім фінікійці. Серед міст, заснованих фінікійцями, велику роль відіграв Карфаген. Внаслідок Пунічних воєн (264—146 до н. е.) д-ву Карфаген завоював Старод. Рим. Тер. Т. було включено до складу рим. провінції Африка. В 1 ст. н. е. в країні набуло поширення християнство. В 4—5 ст. виникли антирим. рухи, які мали форми реліг. течій (*донатисти, аполіти-*ки). В 439 з допомогою берберів Карфаген захопили вандалі. В 534 Т. перейшов під владу Візантії. Боротьбу місц. населення проти завоювання підтримали

араб. племена, які 647 прийшли на тер. Т. В 698 араби здобули Карфаген. У 703 вони ліквідували останні осередки опору візантійців. Кін. 7 — поч. 8 ст. ознаменовані запровадженням серед аборигенів Т. мусульманства, виникненням ранньофеод. відносин. У 1535 Т. захопила Іспанія, з 1574 Т. під владою *Османської імперії*. Проте влада тур. султанів залишалася номінальною, управлінням

Туніс. На одній з вулиць міста.

Оазис у пустелі.

ня країною здійснювали туніські д-ї, а потім бей з дин. Мурадидів та Хусейнідів. У кін. 19 ст. Т. перетворився на напівколонію европ. д-в. У 1883 Франція встановила протекторат над Т. при збереженні формальної влади бей. Велика Жовт. соціалістична революція сприяла розгортанню визвольної боротьби нар. мас Т., розвиткові робітн. руху. В 1920 було створено компартію (спочатку секція Франц. компартії). Об'єднання патріотичних сил привело до створення Х. Бургібо 1934 ліво-націоналістичної партії Новий дестур, під керівництвом якої було здійснено демократизацію сусп. політ. життя в країні, запроваджені робітн. законодавство тощо. Однак посилення з 1938 правих сил у Франції позначилося і на внутрішній обстановці в Т. (заборонено компартію, партію Новий дестур). У роки 2-ї світової війни Т. перебував під владою уряду *Віші* (1940—42), потім був окупований (листопад 1942—травень 1943) італієм. військами. Опір окупантам очолювали комуністи. Після 2-ї світової війни антиколоніальний рух набув дальшого розвитку. В 1952—54 заг. страйки в містах поєднувалися з діями Туніської армії звільнення (створена 1952 Новим дестуром). 31.VII 1954 Франція визнала внутр. автономію Т., а 3.VI 1955 були підписані конвенції, згідно з якими управління Т. перейшло до нац. уряду. 20.III 1956 Франція визнала незалежність Т. В 1956 Т. встановив дипломатичні відносини з СРСР. 25.VII 1957 в Т. було скасовано монархію і проголошено республіку. Президентом обрано Х. Бургібу. Було націоналізовано

майно кол. бей, великих туніс. феодалів і капіталістів, встановлено держ. контроль над зовн. торгівлею, транспортом, гірничодобувною, енерг. пром-стю. З метою здійснення проголошеної урядом (1961) екон. політики «деколонізації» було розроблено 10-річний план розвитку Т., в основу якого покладено принцип т. з. дестурівського соціалізму: співіснування в економіці 3 секторів — державного, кооперативного і приватно-власницького; координуюча і спрямовуюча роль д-ви; співробітництво і соціальний «мир» між працею і капіталом та ін. Однак реформи нашоухнулись на протидію імперіалістич. монополій та внутр. реакції. В 1957 і 1964 Франція відмовила у наданні Т. кредитів, 1958 і 1961 вдалася до воєн. дій. В 1963 Т. домоглася повного виведення іноз. військ з своєї території. В 1969 Міжнар. банк реконструкції і розвитку припинив фінансування екон. програм Т. Під тиском консервативних сил здійснення 10-річної програми було зірвано. В зовн. політиці Т. дотримується курсу позитивного нейтралітету, неприєднання до воєн. блоків, підтримує політику мирного співіснування держав з різним соціальним ладом, виступає за справедливе розв'язання близькосхідної проблеми, задоволення законних вимог араб. народу Палестини на створення своєї суверенної держави. В 60—70-х рр. між Т. і СРСР укладено кілька угод у галузі економіки, науки, техніки і культури. Зокрема, 1976 підписано угоду про розвиток екон. і тех. співробітництва, 1977 — угоду про торг. співробітництво, консульську конвенцію. З 1956 Т. — член ООН. Т. — член *Ліги арабських держав, Організації африканської єдності*, асоційований член *Європейського економічного товариства*.

Політичні партії, профспілки. Соціалістична дестурівська партія (СДП), засн. 1934. До 1964 мала назву Новий дестур. Правляча з 1956. *Туніська комуністична партія*, засн. 1920 (як секція Франц. КП). В 1963 — 81 діяла нелегально. Загальне туніське об'єднання праці, засн. 1946. Входить до МКВП. **Господарство.** Т. — агр. країна з відносно розвинутою гірничодобувною пром-стю. Після проголошення незалежності уряд ажває заходів щодо зміцнення нац. економіки. Д-ва контролює понад 50 % всіх засобів виробн., валютно-фінанс. систему, зовн. і частину внутр. торгівлі. В той же час заохочується створення приватних підприємств та залучення в г-во іноз. капіталу. Для економіки характерні кризові явища — значне безробіття (250 тис. чол. 1981), високі темпи інфляції, низький життєвий рівень трудящих. У с. г. зайнято бл. 50 % самодіяльного населення. Більшість землі належить приватним власникам, подекуди збереглося общинне землевладіння. Розвиток землеробства можливий за умов зрошування. Велику допомогу Т. в створенні іригаційних споруд подає СРСР, зокрема, у спорудженні греблі на

Герб Тунісу.

ТУНІС

Площа — бл. 164,2 тис. км²
Населення — 6,7 млн. чол. (1982, оцінка)
Столиця — м. Туніс

Мінарет Великої мечеті в місті Тунісі. Архітектори Сліман ан Нігру і Тахір бін Сабір, 1894.

Руїни форуму з капітолєм у давньому місті Дуга. 2—3 ст.

Антична статуетка богині Таніт. Теракота. Національний музей Бардо. Туніс.

Розпис мечагі Сіаї Ока. 9 ст. Кайруан.

р. Кассеб і гідрокомплексу Джумін — Меджерда. Переважає рослинництво. Вирощують (збір, тис. т, 1982): пшеницю — 985, ячмінь — 275, помідори — 260, перець — 90, маслини — 350, мигдаль — 30, цитрусові — 165, фініки — 45, цукр. буряки — 83, виноград — 73, картоплю — 110, тютюн — 5,8, траву альфа — 100 тощо. Поголів'я (млн., 1982): великої рогатої худоби — 0,4, овець і кіз — 3,1, верблюдів — 0,3. У 1982 було вилучено 60 тис. т риби. Провідна галузь пром-сті — гірничодобування. Видобувають (тис. т, 1982): фосфорити — 4400 та плавіковий шпат — 37, за видобутком яких Т. посідає провідне місце у світі, нафту — 5100, залізну руду — 300, синцелу руду (концентрат) — 8,5, цинкову руду (концентрат) — 15,5, барит — 33, природний газ — 0,42 млрд. м³. Обробна пром-сть представлена текст. і харчосмаковою галузями, а також окремими підприємствами чорної та кольорової металургії, нафтопереробної, хім., судноремонтної, авто-, тракторскладальної, цем., целюлозно-паперової пром-сті. Розвинуті ремесла (зокрема, виготовлення килимів і виробів з кераміки). В 1982 було вироблено 2,8 млрд. кВт·год електроенергії. Гол. пром. центри — Туніс і Бізерта. Довж. (тис. км, 1982): з-пч — 2,1, автошляхів — 24, у т. ч. з твердим покриттям — 10,4. Гол. мор. порти — Туніс (аванпорт — Хальк-ель-Уеа), Сфакс, Бізерта. У м. Тунісі — міжнар. аеропорт. З Т. вивозять фосфорити, нафту, свинець і вироби з нього, тканини, оливкову олію, вино, фініки, цитрусові та ін.; довозять сировину і напівфабрикати, товари широкого вжитку, продовольство. Гол. торг. партнери — Франція та ін. країни Європейського економічного товариства, США. Грош. одиниця — туніський динар. За курсом Держбанку СРСР 1 туніський динар = 1,08 крб. (січень 1984).

Медицина, обслуговування. В 1975 в країні було 13,1 тис. лікарняних ліжок (22,8 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 1,2 тис. лікарів (2,1 лікаря на 10 тис. ж.). В 1975 працювали 636 зубних лікарів, 276 фармацевтів. Лікарів готують на мед. ф-ті Туніського ун-ту.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За даними 1975 ще 60 % дорослого населення було неписьменним, незважаючи на те, що 80 % дітей відповідного віку відвідували школу. Сучас. система освіти побудована за франц. зразком. Поч. школа 6-річна (з 6 до 12 років); повну серед. освіту дають 7-річні ліцеї. У трьох молодших класах викладання ведеться араб. мовою, в інших — французькою. Профес.-тех. освіта 4-річна, на базі поч. школи. В 1979/80 навч. р. налічувалося 2,6 тис. поч. шкіл (понад 1 млн. учнів), 193 серед. школи (понад 181,4 тис. учнів, зокрема, понад 80 тис. у серед. спец. навч. закладах). Найбільші вузи: Туніс. ун-т у столиці (засн. 1960; 1982/83 навч. р. — 29,6 тис. студентів; 54 ф-ти, ряд а-д. ін-тів), Нац. адміністративна шко-

ла (засн. 1949), Нац. консерваторія музики, танцю й нар. мистецтва. Тех. ін-т мистецтва, архітектури й містобудування, Нац. ін-т агрономії, всі — у м. Тунісі. Наук. установи зосереджено переважно в столиці. У складі Туніського ун-ту — Центр екон. і соціальних досліджень, Ін-т наук. і тех. досліджень (засн. 1969), Центр ядерних досліджень (засн. 1966), Нац. тех. ін-т, збудований з допомогою СРСР 1969, Нац. онколо-

Видобування фосфоритів.

гічний ін-т (засн. 1969), Нац. ін-т пед. досліджень (засн. 1971). Працюють Нац. ін-т археології і мистецтва (засн. 1957), Нац. ін-т агрономічних досліджень (засн. 1914), Нац. ін-т ветеринарних досліджень, Нац. наук. і тех. ін-т океанографії й рибальства (засн. 1924), Центр по використанню мор. води та іригації (засн. 1963), Нац. ін-т лісівництва, Ін-т Пастера (засн.

1906), Ін-т планування сім'ї та охорони материнства й дитинства (засн. 1906) та ін. Б-ки: Нац. б-ка (засн. 1883); Публічна б-ка (засн. 1965). Музеї: Нац. музей Бардо (засн. 1888), Нац. музей Карфагена (засн. 1964), ісламського мистецтва.

В. П. Липинська.
Преса, радіомовлення, телебачення. В Т. 1981 видавалося 5 щоденних газет заг. тиражем понад 130 тис. примірників і понад 20 ін. періодичних видань. Щоденні газети: араб. мовою — «Аль-Амаль» («Дія», з 1934), «Ас-Сабах» («Ранок», з 1951); франц. мовою — «Аксьйон» («Дія», з 1932), «Пресс де Тунізі» («Преса Тунісу», з 1956), «Тан» («Час», з 1975). Найважливіші журнали: арабською мовою — «Аш-Шааб» («Народ», з 1957), «Аль-Мараа» («Жінка», з 1961), «Аш-Шабаб» («Молодь»); французькою мовою — «Диалог» (з 1974), газета «Ат-Тарік аль-Джаїд» («Новий шлях», з 1981) — орган Туніської компартії. Інформ. агентство Туніс Африк Пресс (ТАІП), засн. 1961. Радіомовлення — з 1936. Передачі ведуться араб., франц., італ. мовами. Телебачення — з 1966.

Література на території Т. розвивалася пунійською мовою (1-е тис. до н. е.), потім латинською (Анулей та ін.), з приходом арабів — арабською мовою. Найвідомішими в епоху середньовіччя були поети-панегіристи Ібн-Гані аль-Андалусі та Алі ат-Тунісі (обидва — 10 ст.), поети і прозаїки Ібрагім аль-Хусрі, Ібрагім ар-Ракік і Абд аль-Азіз ат-Таріфі (11 ст.), визначний мислитель Ібн-Хальдун (14 — поч. 15 ст.). Під час занепаду класичної араб. поезії в 12—14 ст. переважали прозові реліг. та філос. твори. В 15 ст. шиїкка суфійська л-ра (див. Суфізм). У 18 ст. знову відродилися панегіричні твори. В л-ру 19 ст. почали проникати мотиви нац.-визвольної боротьби, які знайшли найяскравіше відображення в творчості Мухаммада аш-Шадлі *Хазнадара*. На поч. 20 ст. з'явився один з перших романів у л-рі Т. — «Аль-Хайра та Сірадж аль-Лайла» (1906) Салеха Сувісі. В 20—30-х рр. широку популярність здобули твори засновника сучас. туніс. поезії Абу-ль-Касима *Шаббі*, поета і публіциста Тахіра Халда, новеліста Алі ад-Дуаджі. Великий внесок у л-ру Т. зробили сучас. письменники: прозаїк і драматург Махмуд аль-Месаді (філос. драма «Гребля», 1939—40, опубл. 1955, та ін. твори), прозаїки Мухаммад аль-Арусі аль-Матві та Мухаммад аль-Марзукі. Після здобуття Т. незалежності розвивалася творчість поета, прозаїка (новість «Поворот», 1969, тощо), есеїста й драматурга Мустафи аль-Фарсі. В кін. 60—70-х рр. здобули популярність прозаїки й драматурги Хасан Наср, Ізеддін Медані, Махмуд Тунсі, Мухаммад Салех аль-Джабрі, Рашад Хамзаї, Абд аль-Кадер Бельхадж Наср та ін. Л-ра Т. французькою мовою мист. розвинула. Політ. загостреність і соціальна значимість притаманні романові «Агар» (1954) Альбера Меммі та його п'єсам «Портрет колонізатора»

(1957) та ін. Нац.-визвольну боротьбу народу оспівав у романах «Халіма» (1964), «Гірка ягода тут» (1967) Мухаммад аль-Арусі аль-Матві. В романах Башіра Храйефа «Банкрутство» (1956—58), «Барг аль-Діл» (1960), «Гроно фініків» (1969) звучить ідеалізація минулого. Т. з віршами виступають Му-стафа аль-Фарсі, Абдельмеджід Іатлі та ін. Рос. мовою перекладено твори поетів Омара ас-Саїді аль-Гарібі, А. Шаббі, Ріда Зілі та ін., прозаїків О. Будена, М. С. аль-Джабрі, М. аль-Марзукі та ін.

Архітектура. На тер. Т. від фінікійської епохи збереглися руїни храмів та ін. будівель, некрополі, надгробні стели тощо; від рим. часів — руїни регулярно розпланованих міст (Дугга, Тубурбо-Майус) з численними храмами і громад. будівлями. За середньовіччя в Т. формувалася мусульм. архітектура, в якій поєднувався вплив архітектури Близького Сходу з елементами давньорим. буд. культури (мечеті, мінареті, палати). Навколо замків (рабатів) та на місці давньорим. портів розвивалися міста, в яких домінувала цитадель («каса»). В 11—15 ст. архітектура Т. розвивалася в руслі іспано-магрибського, а в 16—19 ст. — тур. мистецтва. В 20 ст. (до 1956) міське буд-во Т. велось франц. архітекторами, які в своїх спорудах творчо поєднували місц. буд. традиції з принципами європ. *раціоналізму*. Після одержання незалежності туніські архітектори (К. О. Какуб, Х. Амар та ін.) проєктують житлові і громад. споруди за застосуванням сучасних конструкцій та матеріалів.

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки туніського мистецтва належать до *капсійської культури*. В перші століття нашої ери розквіт досягла мозаїка. За часів середньовіччя поширилися різьблення на стукі, виробництво кераміки, худож. скла, ювелірна справа, килимарство тощо. В 50—60-х рр. 20 ст. розвинулася нац. школа образотворчого мистецтва. Художники реалістичного напрямку — живописці А. бен Салем та Х. Туркі, монументаліст і графік Х. аль-Меккі, графік Б. Дахак; модерністського — скульптор Х. Сельмі, живописець і графік З. Туркі, живописець і кераміст А. Гурджі. В сучас. Т. розвиваються різні види традиційного декор.-ужиткового мистецтва — килимарство, плетіння мережива, вишивка, кераміка, карбування та інкрустація на метали.

Музика Т. склалася внаслідок тривалої істор. еволюції і включає чимало традицій. Один з найдавніших її пластів — мистецтво берберів (збереглося до наших днів). У зв'язку з ісламізацією країни (7 ст.) на музиці позначився вплив араб. культури: речитация Корану, адан, суфійські церемонії (зикр). Значним був вплив т. з. андалуської школи: осн. жанр — вокально-інструм. шкільна композиція нуба (туніський різновид — малуф). Традиційні вокальні жанри — муашах та заджалл, Муз. інструменти: струнні — уд (4-струнна ци-

тра), рабаб (2-струнний смичковий), канун (72-струнна цитра); духові — касаба (поздовжня флейта); ударні — тбала, бендир, дарабука (барабани). У розвитку музики 20 ст. значну роль відіграло т-во «Рашідія» (засн. 1935). Після завоювання Т. незалежності (1956) поряд з традиційною музикою розвиваються сучасні європеїзовані форми муз. життя. Створено Туніський нац. фольклорний ансамбль, Бівертський ансамбль класичної музики. У Карфагені проводиться Міжнар. фестиваль нар. мист. (кожні 2 роки), щорічні фестивалі танцю, музики і театру та ін. Серед сучас. музикантів — композитор і виконавець Салах аль-Махлі, співачка Саліха.

О. В. Русанова.
Театр. Араб.-мусульм. цивілізація не визнавала театр. мистецтва (іслам забороняє публічні вистави). Тому формування араб. театру затрималося до 19 ст. В 1848 М. аль-Наккаш у власному перекладі поставив комедію Ж. Б. Мольєра «Скуїпий», що поклало початок розвитку араб. театр. мистецтва в Т. За часів франц. протекторату діяли лише франц. трупи. Перший нац. театр, колектив створено 1950 в м. Тунісі. Після проголошення Т. республікою організовано муніципальну трупу. В її репертуарі — твори нац. драматургів («Ез-Закк», Мадані та ін.), зарубіжних класиків («Гамлет», «Отелло», Шекспіра, «Овече джерело» Лопе де Вега, «Калігула» Камю) тощо. В містах Ель-Кеф і Сфакс діють профес. трупи; в країні — численні аматорські колективи. З 1959 функціонує Центр драм. мистецтва, який щороку організовує тижні театру, один раз на 2 роки — фестивалі театр. мистецтва країн Магрибу (з 1966 — в Монастірі) і міжнародних аматорських театральних колективів (з 1964 — в Корді). На цих оглядах показували, зокрема, вистави «Ревізор» Гоголя та «Ювілей» Чехова.

Кіно. В 1922 було знято короткометражний фільм «Зохра», 1924 — перший повнометражний фільм «Дочка Карфагена» (обидва — реж. Ш. Шіклі). В 1939 вийшла на екран перша звукова картина араб. мовою «Безумець з Кайруана» (реж. Ж. Крезі). Після завоювання незалежності (1956) створено «Туніське товариство по виробництву і прокату фільмів» (1957). Випущено фільми: «Світанок» (1966), «Повстанець» (1967), «Феллахі» (1970; усі — реж. О. Хліфі), «Мохтар» (1968, реж. С. бен Айша), «В краї Тарашпані» (1970, реж. Ф. Бугедір, Х. Б. Халіф та ін.), «Така проста історія» (1970), «Санжан» (1974), «Азіз» (1980; усі — реж. А. бен Аммар), «Тінь землі» (1982, реж. Т. Лухіні) та ін. З 1966 в Карфагені проводиться Міжнар. кінофестиваль. **Лит.** Паясун Я. Г. Туніська республіка. Державно-політичний розвиток. К., 1971; Курило В. Туніс. М., 1978; Гуря В. К. Особливості соціально-економічного розвитку Туніса і Марокко. 50—70-е гг. К., 1982; Туніс. Справочник. М., 1978; Ворончаніна Н. И. Культурне преоброблення в сучасному Тунісі. М., 1978; Пявтушек С. Туніська література.

М., 1969; Прожогина С. В. Література Марокко і Туніса. М., 1968; Прожогина С. В. Магриб. Франкоязычные писатели 60—70-х годов. М., 1980.

ТУНІС — столиця Тунісу, гол. політ., екон. і культурний центр країни, адм. ц. провінції Туніс. Розташований на березі Туніської бухти Середземного м., навколо оз. Туніс. Мор. порт (аванпорт Халль-ель-Уед). Вузол з-ць і автошляхів. Міжнар. аеропорт (Ель-Ауна). 930,7 тис. ж. (з передмістями, 1980). Т. відомий за кілька століть до н. е. як передмістя *Карфагена*. Піднесення Т. почалося після здобуття і зруйнування Карфагена арабами (698). В 13—16 ст. Т. — столиця східноафриканської д-ви Хафсидів. У 1535 Т. захопили і пограбували війська ісп. короля Карла V. З 1574 Т. — в складі *Османської імперії*. В 1881—1956 — адм. центр франц. протекторату. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Т. в листопаді 1942 — в травні 1943 був окупований італо-нім. військами. Центр нац.-визвольного руху (виступи 1911, 1936, 1938, 1952—54). З 1956 — столиця Туніської Республіки. Підприємства кольорової металургії, металообр., хім., поліграф., скляної, цем., текст., харчосмакової (у т. ч. рибоконсервної) та ін. галузей пром-сті. Туніський ун-т. Нац. адм. школа, Нац. консерваторія музики, танцю й нар. мистецтва та ін. вузи. Численні н.-д. заклади: Центр ядерних досліджень, Нац. тех. ін-т (збудований з допомогою СРСР), Нац. онкологічний ін-т, Ін-т Пастера, Нац. ін-т пед. досліджень та ін. Нац. і Публічна б-ки. Нац. музей Бардо, музей ісламського мистецтва та ін. Муніципальний театр. Архт. пам'ятки 8—19 ст.

ТУНІСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (ТКП). Створена в травні 1939 на базі Комуністичної федерації Тунісу, що існувала з 1920 як секція Французької КП. Брала активну участь у нац.-визвольному русі й антифашист. боротьбі. У вересні 1939 заборонена франц. колоніальною владою. Під час італо-нім. окупації Тунісу 1942—43 очолювала *Рух Опору*. В 1943, після визволення країни від окупації, вийшла з підпілля і до 1952 діяла легально. Неправильна оцінка керівництвом ТКП характеру збройної боротьби народу 1952—54 і репресії колоніальної влади (1952) призвели до ослаблення партії. В 1954—63 знову працювала легально. Після завоювання Тунісом 1956 незалежності ТКП боролася за здійснення демократичних перетворень, проведення агр. реформи, підвищення життєвого рівня трудящих. VI з'їзд ТКП (1957) прийняв її нову програму. VII з'їзд ТКП (1962) підкреслив, що гол. метою партії є боротьба за соціалізм. В 1963 ТКП була заборонена, окремі її керівники зазнали репресій. В липні 1981 легалізована. Виступає за єдиний дії прогрес. сил Тунісу в боротьбі за соціальний прогрес, за некапіталістичний шлях розвитку країни. Брала участь у нарадах комуністичних і робіт. партій 1957, 1960 і 1969. Перший секретар ЦК — Мухаммед Хар-

Місто Туніс. Кафедральний католицький собор. Початок 20 ст.

Туніс. Дерев'яна різьблена панель мінбара в мечеті Сіді Окба. 9 ст. Кайруан.

ТУНІСЬКА
ПРОТОКА

мель. Друк. органи: газ. «Еспуар» («Надія», франц. мовою), щотиж. газ. «Ат-Тарік аль-Джадід» («Новий шлях», араб. мовою).

І. Д. Шевченко.

ТУНІСЬКА ПРОТОКА, Сіцилійська протока — у центр. частині Середземного м.; відокремлює о. Сіцилія від пн. узбережжя Тунісу. Найменша шир. 148 км, глиб. до 1200 м. Багато обмілин, на Пд. — о. Пантеллерія. Гол. порт — Марсада (Італія).

ТУНІКІН Григорій Іванович [н. 30.IX (13.X) 1906, с. Чамово, тепер Арханг. обл.] — рад. юрист-міжнародник, член-кор. АН СРСР (з 1974), засл. діяч науки РРФСР (1972). Член КПРС з 1939. Закінчив Моск. юрид. ін-т (1935). В 1939—65 — на дипломатичній роботі. Член Комісії міжнар. права ООН (1957—66), Кураторіуму Академії міжнар. права, голова Рад. асоціації міжнар. права (з 1957), почесний доктор Паризького ун-ту. Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора, двома орденами «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Идеологическая борьба и международное право. М., 1967; Теория международного права. М., 1970.

ТУНМЕНХОЙ, Об'єднаний союз, Союзна ліга — кит. революц. організація, засн. 1905 *Сунь Ятсеном* в Японії шляхом об'єднання революц. організацій, що виступали проти маньчжурсько-імператорського уряду Китаю. До Т. входили представники серед. і дрібної міської буржуазії, ліберальних поміщиків та селянства. Програма Т. включала вимоги: вигнання маньчжурів, відновлення суверенітету Китаю, створення республіки, зрівняння прав на землю. Т. організував ряд революц. виступів проти маньчжурського панування, що сприяло зростанню його зв'язків з народом і збільшенню чисельності. Підготовлене Т. збройне повстання в м. Учані 10.X 1911 стало початком *Синхайської революції*, внаслідок якої було повалено маньчжурську династію *Цін* і проголошено Китайську республіку. Однак Т. не забезпечив розв'язання антифеод. і антиімперіалістичних завдань революції. В серпні 1912 внаслідок об'єднання Т. з рядом ліберально-бурж. орг-цій було створено партію *гоминдан*.

Р. М. Бродський.
ТУПАЯ (Tupaya) — рід примітивних комахоподібних ссавців род. тупайєвих. Зовні схожі на білку. Тіло (довж. до 22 см) вкрите м'яким густим волоссям покривом бурого або рудого кольору. Хвіст (довж. до 20 см) пухнастий. Передні кінцівки коротші від задніх, морда видовжена. 13 видів, поширених в Пд.-Сх. Китаї, Індокитаї і на Малайському архіпелазі. Живуть в лісах. Переважно наземні тварини, спритно лазять по деревах і кущах. Активні вдень. Гнізда влаштовують серед коренів дерев тощо. Живляться плодами, насінням, комахами. Вагітність 45—50 днів. У вилоді найчастіше 2 малят. Деякі дослідники Т. велику (Т. тапа) і Т. смугасту (Т. dogalis) виділяють в окремий рід тапа (Тапа).

ТУПАК АМАРУ (Tupac Amaru; справж. ім'я — Хосе Габріель

Кондорканкі; 1738—81) — керівник найбільшого повстання індіанців у Перу, спрямованого проти іспанських колонізаторів і місцевих поміщиків-кредиторів. Здобув освіту в коледжі в м. Куско. Прийняв ім'я останнього керівника боротьби інків проти ісп. загарбників (16 ст.) Тупак Амару. Повстання, що почалося 1780, набрало характеру могутнього визвольного руху, охопило всю країну. Проходило під гаслами незалежності і відновлення д-ви інків. Армія повстанців (досягла 60 тис.) завдала ряд поразок ісп. військам. У 1781 повстанців було розбито біля Чекакуле. Т. А. та ін. керівники повстанців були страчені, але повстання тривало до 1783.

Лит.: Созина С. А. Тупак Амару — великий індійський повстанець. 1738—1781. М., 1979.

ТУПИК (Fratercula) — рід птахів род. чистикових. Довж. тіла бл. 31 см, маса бл. 310 г; самці більші за самок. Дзьоб високий, стиснутий з боків, в період розмноження чорно-жовтий. Оперення сині чорне, черева — біле. 3 види, поширені в пн. морях Пн. півкuli; в СРСР — 2: тупик арктичний (F. arctica), тупик іпатка (F. corniculata). Селяться колоніями, утворюючи разом з ін. птахами *птишині базари*. Моногами. Гніздяться в норах. Кладка з 1 яйця в червоні; насиджують самець і самка бл. 40 днів. Живляться переважно рибою. Викопні рештки Т. відомі починаючи з плейстоцену.

Д. Ф. Назаренко.
ТУПІ-ГУАРАНІ — група індіанських племен (кайгуа, гуаяки, чірігуано, оямбі, емерільйони, апіака, мундуруку, кавахіб, сіріоні та ін.), які живуть у центр. частині Пд. Америки від узбережжя Бразилії до сх. схилів Анд і від Гвіані і нижньої Амазонки до Уругваю. Заг. чисельність — 60 тис. чол. (1978, оцінка). Говорять *тупі-гуарані мовами*. Зайняття Т.-г. — мисливство, рибальство; частина працює селянськими робітниками.

ТУПІ-ГУАРАНІ МОВИ — одна з найбільших сімей мов індіанців Пд. Америки (див. *Індіанські мови*). Поширені в Бразилії, Парагваї та Болівії. До Т.-г. м. належать бл. 50 мов (тупі, гуарані, арикем, камаюра та ін.), які об'єднують у 7 груп. Фонетичні системи Т.-г. м. — «атлантичного типу», для них характерні багатство системи голосних і відносна бідність системи приголосних. За типологією належать до *аллотиативних мов*, у деяких мовах є *інкорпорація*. У словотворі префіксація переважає над суфіксацією. Дієслівна морфологія розвинена більше, ніж іменна. Т.-г. м. належать до мов активної будови. Своєрідні особливості має іспанізований варіант мови гуарані (в Парагваї). Див. також *Тупі-гуарані*.

Лит.: Климов Г. А. Типологія языков активного строя. М., 1977.

Г. А. Климов.
ТУПОЛЕВ Андрій Миколайович [29.X (10.XI) 1888, с. Пустьомазово, тепер Калінінського р-ну Калінін. обл.— 23.XII 1972, Москва] — рад. авіаконструктор, генерал-

полковник-інженер (1967), акад. АН СРСР (з 1953), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1939), тричі Герой Соціалістич. Праці (1945, 1957, 1972). В Рад. Армії з 1944. В 1918 закінчив Моск. вище тех. уч-ще. Брав участь в організації Центр. аерогідродинаміч. ін-ту, де працював 1918—35. Першим з рад. конструкторів почав створювати суцільнометалеві літаки. Під керівництвом Т. спроектовано і збудовано понад 100 літаків різних типів, 70 з них впроваджено у серійне виробництво. Створені під його керівництвом літаки ТБ-1, ТБ-3, СБ, ТБ-7, МТБ-2, Ту-2 і торпедні катери Г-4, Г-5 застосовувалися під час Великої Вітчизн. війни. Після війни Т. створив реактивні бомбардувальники Ту-12, Ту-16, пасажирські Ту-104, Ту-114, Ту-124, Ту-134, Ту-154 та ряд надзвукових літаків, у т. ч. пасажирський Ту-144. Нагороджений 8 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1948, 1949, 1952, 1972. Ленінська премія, 1957.

ТУПАЛО Данило Савич (Димитрій Ростовський; грудень 1651, м. Макаріє, тепер Київ. обл.— 28.X (8.XI) 1709, Ростов-Ярославський) — укр. і російський письменник, церковний і культурний діяч. Навчався в Києво-Могилянській колегії (1662—65). У 1668 постригся в ченці, приймаючи ім'я Димитрій. Був ігуменом у монастирях Батуріна, Глухова, Києва, Чернігова, Новгорода-Сіверського, відвідував Москву. В 1702 призначений митрополитом у Ростов, де проводив просв. діяльність. Як проповідник таврував зажерливість багатіїв, висловлював співчуття до гноблених. Серед численних морально-повчальних, богословських, драм. творів Т. найвідоміший чотиритомний збірник «Четьї-Минеї» («Книга житій святих», друкарня Києво-Печерської лаври, 1689, 1695, 1700, 1705).

В. П. Колосов.
ТУР Василь Захарович (в. 21.VIII 1919, с. Вільшанка, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.) — організатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1966), засл. працівник сільського господарства Української РСР (з 1979). Член КПРС з 1948. Після закінчення Харківського с.-г. ін-ту (1942) працював агрономом МТС в Узбекистані. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1944—55 працював гол. агрономом Лиманського (тепер Білгород-Дністровського) р-ну Одес. обл., головою Татарбунарського райвиконкому, секретарем Кілійського райкому Компартії України Одес. обл. З липня 1955 — голова ордена Леніна колгоспу ім. Татарбунарського повстання Татарбунарського р-ну Одес. обл. Очолюваний Т. колгосп став передовим багатогалузевим г-вом. Тут створений агропромисловий комплекс, до якого входять консервний цех, виноробний завод, бройлерна фабрика потужністю мільйон бройлерів на рік, тваринницький комплекс на 20 тис. голів свиней. Т. — делегат XXV—XXVI з'їздів КПРС. На XXV з'їзді КПРС був обраний

А. М. Туполев.

Д. С. Тупало.

В. З. Тур.

О. Ф. Тур.

членом Ревізійної комісії ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. О. Г. Білоус.

ТУР Никифор (р. н. певід. — п. 1599) — укр. антиуніатський церковний діяч, архімандрит *Києво-Печерської лаври* (1593 — 99). Походив з укр. православної шляхти. Рішуче виступав проти *Брестської унії* 1596. У 1596 і 1598 за допомогою місц. населення і ченців відбив спроби уніатів насильно захопити Києво-Печерську лавру, яка була одним з центрів антиуніатської боротьби на Україні.

ТУР Олександр Федорович [3 (15).IX 1894, м. Новгород-Сіверський, тепер Черніг. обл. — 24.VII 1974, Ленінград] — рад. педіатр, академік АМН СРСР (з 1952), заслужений діяч науки РРФСР (з 1947). В 1919 закінчив Військ.-мед. академію (Петроград). З 1930 завідував кафедрою фізіології і дієтистики дитини Ленінгр. ун-ту. Ін-т охорони материнства й дитинства, потім — проведених (з 1934) і госпітальної (з 1939) педіатрії Ленінгр. педіатрич. мед. ін-ту. Осн. праці з проблем періоду повонародженості, гематології, харчування здорової і хворої дитини. Автор циклу праць, присвячених зниженню захворюваності і смертності дітей. Був головою Всерос. т-ва дитячих лікарів (з 1958). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1970.

ТУР (*Bos primigenius*), первісний бик — вимерлий дикий бик; предок *бика свійського*. Був поширений в лісостепях і степах Сх. півкулі у 2-й пол. антропогену. Викопні рештки Т. відомі з пізнього пліоцену. Т. досягав 1,8 м висоти, в холці — до 2 м при масі понад 800 кг. Мав череп з плескатию лобом, великими гострими рогами, вищі, ніж у ін. биків, ноги. Був об'єктом мисливства. На Україні Т. остаточно зникли у 17 ст. Про поширення Т. на Україні, зокрема на Поліссі в межах Волинської, Ровен. та ін. областей, свідчать палеонтологічні знахідки, а також згадки в піснях, казках тощо. Останній Т. (самка) загинув 1627 в Польщі.

ТУР — місто в центр. частині Франції, адм. ц. департаменту Ендр і Луара, гол. місто істор. обл. Турень. Розташований на р. Луарі. Вузол з-щ і автошляхів. 141 тис. ж. (1975). Розвинуте машинобудування, зокрема електротех. і с.-г. Хім., поліграф., меблева, взуттєва, текст., швейна і харч. пром-сть. Ремонт навігів. Поблизу Т., в Шіноні — велика АЕС. Розвинутий туризм. У Т. народився О. Балзак.

ТУРА — ріка у Зх. Сибіру, в межах Свердлов. і Тюмен. областей РРФСР, ліва прит. *Тоболу* (бас. Обі). Довж. 1030 км, площа бас. 80,4 тис. км². Бере початок на сх. схилах Серед. Уралу, тече переважно Туринською рівниною. Річчя звивисте, є перекати, заплава заболочена. Живлення гол. чин. снігове. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. Є водосховища, ГЕС. Сплавання, судноплавна більше як на 750 км від гирла. На Т. —

м. *Тюмень*; у басейні нижньої течії — поклади торфу.

ТУРА — селище міського типу, центр Евенк. авт. окр. Краснояр. краю РРФСР. Розташована на р. Нижній Тунгусці, при впадінні в неї р. Кочечума. Важлива перевальна база. У Т. — Середньосибірська геологорозвідувальна експедиція «Шпат»; ліспромгосп. База п.-д. ін-ту с. г. Крайньої Півночі, мед. уч-ще. Краєзнавчий музей. Т. утворено 1938.

ТУРАЄВ Борис Олександрович [24.VII (5.VIII) 1868, Новогрудок, тепер Грод. обл. БРСР — 23.VII 1920, Петроград] — рос. учений, історик, сходознавець, акад. Рос. АН (з 1918). З дворян. У 1891 закінчив Петерб. ун-т, освіту продовжував за кордоном. З 1896 читав курс історії Старод. Сходу в Петерб. ун-ті. З 1911 — професор цього ун-ту. З 1912 — хранитель збірання єгип. старожитностей Музею красних мистецтв у Москві. Осн. праця — «Історія Стародавнього Сходу» (ч. 1—2, 1911). На основі вивчення історії, культури, мови і релігії народів Старод. Сходу Т. довів спадкоємні зв'язки між давньосхідним і античним світом, а також між культурою Старод. і середньовічного Сходу. Соціально-еко. факторам відводив другорядну роль, основою істор. розвитку вважав релігію і духовну культуру.

Т.: Древний Египет, Пг., 1922; У кр. перекл. — Історія Стародавнього Сходу, т. 1—2, К.—Х., 1938.

ТУРАЇ — давня назва частини Середньої Азії на Сх. від р. Амудар'ї (територія сучас. Узб. РСР і пд. частини Каз. РСР). Згадується в творах *Фірдоусі*.

ТУРАЇНСКАЯ НИЗОВИНА, Турайська рівнина — низовинна рівнина в зх. частині Середньої Азії та на Пд. Казахстану. Довж. бл. 2 тис. км. Для рельєфу Т. н. характерне чергування акумулятивних низовин із столовими плато, днища окремих западин лежать нижче р. м. Поширені безстічні улоговини, сухі русла, є солоні озера. Родовища газу, кам. солі. Т. н. перетинають річки *Амудар'я* і *Сирдар'я*. Більша частина Т. н. зайнята пустелями *Кизилкум* і *Каракум*. Пасовища, зрошуване землеробство.

ТУРБАЙВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1789—93 — виступ селян проти феодалного гноблення в с. Турбаях (тепер Глобинського р-ну Полтав. обл.). Після визвольної війни українського народу 1648—54 Турбай входили до *Миргородського полку* і вважалися вільним військ. селом. У 1711 миргородський полковник Д. Апостол виписав турбайських козаків з *реєстру* і змелів писати їх своїми підданими. В 1738 новий полковник В. Калінін записав 76 турбайців у козаки. В 1776 внучка Д. Апостола продала Турбай поміщикам Базилевським, які почали силою примушувати турбайців відбувати повинності, обтяжуючи їх надмірною працею в домогосподарстві, чинячи над ними свавільний суд і розправу. Турбайці відмовлялися виконувати повинності і водночас «шукали козацтва» (див. «*Шукання козацтва*»). У червні 1788

Сенат визнав козац. права за 76 турбайцями та їхніми родинами. 5 (16).I 1789 селяни відмовилися виконувати панщину, створили сільс. самоврядування. Незабаром у село для розгляду справи прибув Говтвянський нижній земський суд. Не маючи на руках списку осіб, визнаних Сенатом козаками, він почав з'ясовувати на місці, хто 50 років тому був записаний у козаки. Жителі села відмовилися давати свідчення. В 1-й пол. травня Говтвянський суд прибув у село з військ. командою. Козаками було визнано лише 29 родин. Дізнавшись про це, турбайці 8 (19).VI 1789 роззброїли військ. команду, вбили поміщиків Базилевських. Потім зажадали від заарештованих кнй, чиновників, які прибули в Турбай, і членів суду написати розписку про те, що вони «стверджені козаками добровільно, без примусу». Вимоги селян було задоволено. Чотири роки турбайці всі громад. справи вирішували на своїх зборах, а виконавчу владу в селі здійснювали виборні отамани, суддя, писар. Під впливом подій у Турбаях проти феодалного гноблення виступили й жителі сіл Кринок, Остап'я, Очеретуатого. Зважаючи на складну міжнар. обстановку (бурж. революція у Франції, війна з Швецією і Туреччиною), царський уряд тривалий час намагався без застосування військ. сили уловити повстанців припинити опір. Але, зазнавши невдачі, царська влада в червні 1793 ввела в село батальйон піхоти й провела масові арешти. З 11 (22).VII 1793 до 31.I (11.II) 1794 тривав суд. процес над турбайцями. 15 повстанців, не витримавши катувань, померли. Понад 100 повстанців було покарано батогами і заслаано на довічні каторжні роботи в Тобольськ. Решту після покарання батогами вислали в степи Таврійської і Херсон. губерній. Село Турбай було перейменовано на Скорбне (стару назву відновлено 1919). Т. н. широко відображено в нар. творчості та худож. літературі. Літ.: Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. К., 1978; Гусляний К. Турбайське повстання. К., 1947; Гуржій І. О. Повстання селян в Турбаях (1789—1793). К., 1950.

В. М. Кулаковський.

ТУРБАЦЬКИЙ ЛЕВ (7.VI 1876, с. Джурич, тепер Чортківського р-ну Терноп. обл. — 8.II 1900, Львів) — укр. критик, перекладач, журналіст демократичного напрямку. Навчався у Львів. ун-ті. Брав активну участь у сел. радикальному русі. Друкувався у журн. «Народ», газетах «Громадський голос», «Хлібороб». У 1897—99 редагував газ. «Буковина», надрукував тут статті про Е. Золя, В. Белінського, О. Пушкіна, В. Стефаніка, І. Франка, перекладав творів А. Чехова, М. Кононіцької. Підтримував близькі стосунки з І. Франком. Як критик відстоював принципи реалізму й народності в літературі.

Ф. П. Погребенник.

ТУРБЕЛЯРІ — клас плоских черв'яків. Те саме, що й *в'їхасті черви*.

ТУРБИВ — селище міського типу Липовецького р-ну Він. обл.

Турбайя звичайна.

Тур (первісний бик).

Турук шатка.

ТУРБІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ КАОЛІНІВ

УРСР, на р. Десні (прит. Пд. Бу-гу). Залізнична станція. 6,9 тис. ж. (1983).
У селіш — каоліновий, склороб-ний, маш.-буд. з-ди, цукр. ком-бінат, гранітний кар'єр, цех Липо-вського комбінату побутового об-слуговування. З заг. осв. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 4 6-ки. Відомий з 1545, с-ще міськ. типу — з 1956.

**ТУРБІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ
КАОЛІНІВ** — у Липовському
р-ні Він. обл. УРСР. Запаси
пром. категорій первинних каолі-нів 5669 тис. т (1983). Каоліни
залигають на кристалічних поро-дах докембрію, вони перекриті
суглинками антропогенного віку.
Пересічна потужність пласта 5—
12 м, макс. 22,8 м. Глиб. заля-гання від 2,3 до 17,6 м. Каоліни
жовті й сірувато-жовті. Хіміч-ний склад: SiO_2 — 39,55—53,87 %;
 Al_2O_3 — 28,72—40,39 %; Fe_2O_3 —
0,55—2,59 %; TiO_2 — 0,31—2,16 %;
 Na_2O — 0,0 — 0,12 %. Родовище
розробляють з 1912. Експлуатує
його Турбівський каоліновий з-д.
Використовують каоліни як на-повнювач гуми й штучної шкіри.

ТУРБІНА [франц. turbine, від
лат. turbo (turbinis) — вихор, обер-тання] — лопатковий (лопатевий)
двигун, що перетворює енергію
робочого тіла (пари, рідини, га-зу) на механічну роботу оберто-вого вала. До осн. частин Т. нале-жать нерухомі напрямні (соплові)
пристрої, де енергія робочого тіла
перетворюється на кінетичну, і
ротори з лопатками (робочі коле-са з лопатками), де кінетична енер-гія робочого тіла перетворюється
на мех. роботу обертового вала.
За видом робочого тіла розрізня-ють *газові турбіни*, *гідротурбіни*
і *парові турбіни*; за принципом
дії — *активні турбіни* і *реактив-ні турбіни*. Т. — високоеконومی-чні, компактні, надійні в експлу-атації, забезпечують значну одини-чну потужність. Див. також *Кон-денсационна турбіна*, *Теплофак-ційна турбіна*, *Енергетичне ма-шинобудування*.

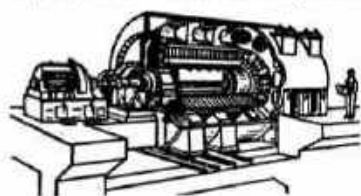
ТУРБОБУДУВАННЯ — галузь
енергетичного машинобудування,
підприємства якої виробляють па-рові, газові й гідралічні турбіни
та турбодвигуни устаткування.
Див. також *Машинобудування*,
Важке машинобудування.

ТУРБОБУР — машина з гідралі-чним двигуном (турбіною), при-значена для буріння глибших та
надглибоких нафтових і газо-вих свердловин. Двигун Т. (мал.),
з'єднаний з нижньою частиною
бурильної труби і розміщений у
шпелі, приводиться в рух потоком
глинистого розчину (примивально-ї рідини), що його *буровий насос*
нагнітає у свердловину по буриль-ній трубі; разом з двигуном обер-тається й буровий інструмент (*до-лото*). Розрізняють Т. багатоступі-часті (кількість ступенів турбіни
— до 120) і секційні (з послідов-но з'єднаними двома-трьма секці-ями турбіни). Діаметр Т. для бурін-ня свердловин — переважно 104,
127, 164, 172, 195 і 240 мм. Для
колонкового буріння (з одержан-ням *кернів*) використовують колон-кові турбодолота, в порожнисті

вали яких встановлено колонкові
труби, що їх можна піднімати на
поверхню, не піднімаючи долота.
Першу конструкцію Т. (одноступі-нчастого) розроблено 1922 в
СРСР (М. А. Капелюшников та
ін.).

ТУРБОГВИНТОВИЙ ДВИГУН —
авіаційний *газотурбінний двигун*,
де основна тяга створюється *по-вітряним гвинтом*, а додаткова —
реакцією струменя газів, що виті-кають з реактивного сопла; тип
компресорного *повітряно-реак-тивного двигуна*. Однією з осн.
частин Т. д. (мал.) є камера згорян-ня, куди надходить стиснене (у
повітряозабирачі, компресорі) атм.
повітря і впорскується хім. пали-во (авіац. газ). Газ, що утворив-ся при згорянні палива, частко-во розширюється у газовій турбі-ні, яка обертає компресор і повітр.
гвинт; остаточне розширення їх
відбувається у реактивному соплі.
Т. д. встановлюють на літаках і
вертольотах з дозвуковою швид-кістю польоту.

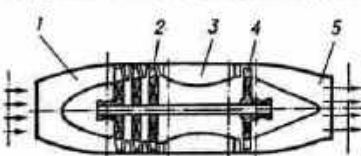
ТУРБОГЕНЕРАТОР — електрич-на машина (*генератор*) змінного
струму з приводом від парової або
газової турбіни. Т. (мал.) є най-поширенішим *синхронним генера-тором*, вал якого безпосередньо

з'єднаний з валом турбіни. Об-мотка збудження Т. розміщена
на *роторі* з невелико вираженими
полосами, трифазна робоча обмот-ка — на *статорі*. Потужність
пром. Т. досягає 800—1200 МВт.
Ккд Т. 0,98—0,99. В СРСР осн.
частину (80 %) електроенергії ви-робляють за допомогою турбогене-раторів, встановлених на теплових
електростанціях.

ТУРБОЕЛЕКТРОХІД — див.
Електрохід.

ТУРБОРЕАКТИВНИЙ ДВИГУН —
авіаційний *газотурбінний двигун*,
в якому тяга створюється реак-цією струменя газів, що виті-кають з реактивного сопла; тип
компресорного *повітряно-реактив-ного двигуна*. Однією з осн. частин
Т. д. (мал.) є камера згоряння, к-ди
надходить стиснене (у *повітряо-забирачі, компресорі*) атм. повітр-я і впорскується хім. паливо
(авіац. газ). Газ, що утворився
при згорянні палива, частково роз-ширюється у газовій турбіні, яка
обертає компресор; остаточне роз-ширення їх відбувається в реак-

Турбореактивний двигун:
1 — повітряозабирач; 2 — компресор;
3 — камера згоряння; 4 — газова тур-біна; 5 — реактивне сопло.

тивному соплі. Є Т. д. з форсаж-ною камерою (між газовою турбі-ною і реактивним соплом), в якій
спалюють додаткову масу палива,
збільшуючи цим самим тягу дви-гуна. До найекономічніших нале-жать *двигуни турбовентиляторні* (Т. д. з авіац. контуру яких
атм. повітря надходить в реактивне
сопло (збільшуючи тягу двигуна),
а по внутр. контуру — в камери
згорання. Т. д. служать маршови-ми (основними) двигунами на літа-ках з дозвуковими і надзвуковими
швидкостями польоту, а також
підйомними (полегшеними) дви-гунами на літаках вертикального
зльоту й посадки. Перспективне
використання Т. д. на перших
ступенях повітряно-космічних лі-таків.

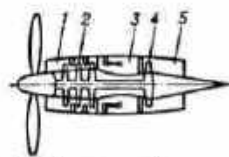
ТУРБУЛЕНТНА ТЕЧІЯ (від
лат. turbulentus — бурхливий, не-порядкований) — неспорядкована
течія рідини або газу, при якій
їхні елементи рухаються по склад-них траєкторіях (див. *Турбулент-ність*). Т. т. відрізняється від
відносно *ламинарної течії*, зо-крема, складною структурою по-току (мал. 1), розподілом осеред-неної швидкості за його перері-зом (мал. 2; при *ламинарній те-чії* в трубі максимальне значення
швидкості потоку більше за її се-реднє значення в 2 рази, а при
Т. т. — лише в 1,23 рази). Звич-айно течія є турбулентною, коли
Рейнольдса число, що ха-рактеризує її, перевищує критичне
значення.

ТУРБУЛЕНТНІСТЬ — явище
виникнення вихорів різних розмірів
у течіях рідини і газів. Внаслідок
Т. характеристики цих течій
(швидкість, тиск, т-ра тощо) не-різномірно змінюються у просторі
і часі, тобто зазнають хаотичних
флуктуацій. Цим *турбулентна те-чія* відрізняється від *ламинар-ної течії*. Т. виникає, коли *ламина-рна течія* втрачає стійкість (див.
Рейнольдса число). Її прахують
при визначенні опору рухові твер-дих тіл у рідині і газах, а також
при розрахунках *теплообміну* між
тілами, що обтікаються рідиною
або газом. Описують Т. статистич-ними методами.

ТУРБУЛЕНТНІСТЬ в атмосфе-рі — неспорядкований рух окре-мих часток, властивий повітряним
течіям. Особливо значна Т. у
нижньому шарі *тропосфери* та в
областях *струминних течій*. Ви-никнення Т. зумовлено утворен-ням в атмосфері вихорів різного
масштабу. Розвиток дрібномас-штабної Т. (мікротурбулентності)
істотно залежить від вертикаль-ного розподілу густини повітр-я. Т. — один з факторів, що ви-значає вертикальний розподіл і до-бові коливання метеорологічних
елементів. Турбулентний обмін ві-діграє велику роль у процесах роз-сіювання забруднюючих повітря
домішок (див. *Аерозолі*), випаро-вування з поверхні суходолу і оке-ану, формування хмар і туманів,
дисипації кінетичної енергії (див.
Дисипативні системи) тощо. Цей
процес впливає на поширення зву-кових, світлових і радіохвиль,
спричиняючи мерехтіння зрок,
флуктуації радіосигналів від кос-мічних апаратів тощо. Т. врахо-

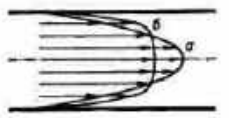
Турбобур:
1 — долото;
2 — гідралічний дви-гун (турбіна);
3 — бурильна труба.

Турбогвинтовий
двигун:
1 — повітряозабирач;
2 — компресор;
3 — камера згорання;
4 — газова турбіна;
5 — реактивне сопло.

Мал. 1. Форми течій:
а — ламинарна течія;
б — турбулентна те-чія.

Мал. 2. Розподіл швид-костей течії в її попер-ечному перерізі:
а — в ламинарному по-тоці;
б — в турбулентному потоці.

ують при розв'язанні багатьох прикладних завдань, зокрема прогнозу погоди, контролю забруднення атмосфери, космічного радіов'язу, наддалекого телебачення, а також при розрахунку динамічних вітрових навантажень на літальні апарати, висячі системи тощо. Крім дрібномасштабної, існує Т. синоптичного масштабу (макروتурбулентність), елементарна якої є циклони і антициклони, та Т. проміжного масштабу (мезотурбулентність), пов'язана з грозами, шквалами тощо; інтенсивність останньої порівняно мала. Див. також *Турбулентна течія*, *Турбулентність*.

А. В. Ткаченко.
ТУРГАЙ — ріка у Тург. та Актюб. областях Каз. РСР. Довж. 825 км, площа бас. 157 тис. км². Утворюється злиттям двох витоків — Жалдама і Кара-Тургай на Зх. Казахського дрібноспоконика. Нижче, в межах Тургайської улоговини, тече широкою, подекуди заболоченою долиною, річище розгалужується на окремі рукави. Губиться у солончаку Шалкартенізі. Живлення переважно снігове. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. Влітку міліє.

ТУРГАЙСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Утворена 23.XI 1970. Площа 111,9 тис. км². Нас. 298 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — казахи, живуть також росіяни, українці та ін. Міські нас. — 33 %. Поділяється на 10 районів, має 3 міста, одне с-ще міськ. типу. Центр — м. Аркалик. Т. о. нагороджено орденом Леніна (1973). Поверхня області переважно рівнинна. Пн. частину займає *Тургайське плато*, на Пд. — Пд.-Тургайська рівнина з піщаними масивами (Тосинкум, Аккум), на Сх. — *Казахський дрібноспоконик* (вис. до 478 м, г. Кокшетау), на Пд. Зх. — Тургайська улоговина. Корисні копалини: боксити, бурі вугілля, буд. матеріали. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня — 18° на Пн. та — 16° на Пд., липня відповідно +21° та +25°. Опадів 175—300 мм на рік. Характерні сильні вітри, влітку — пилові бурі. Гол. ріки — *Ішим* (з притоками Терсакам, Каракол, Кизилсу) і Тургай. Багато озер, найбільше — Сарикол (прісне). Є запаси підземних вод (Тургайський артезіанський басейн). На тер. Т. о. переважає полиново-солянкова та злаково-полинова рослинність на буроземах і сіроземах. Є ділянки барханних пісків. У бас. р. Ішиму — типчакково-ковиллові степи на світло-каштанових і каштанових ґрунтах, у зниженнях рельєфу — солоні. Провідна галузь г-ва — с. г. (у т. ч. неполивне землеробство і м'ясо-вовнове тваринництво) та пром-сть по переробці с. г. продукції. Розвинута харч. (борошно-мелна, маслоробна і м'ясна) та легка (вовномийна) пром-сть. Енергетика базується на довізному паливі. Створено нові галузі — гірничодобувну (видобування та первинна обробка бокситів і вогнетривких глини у Аркаліку), металообр. (ремонт с.-г. та гірничорудної техніки). Гол. пром. центри: Аркалик, Єсіль, Державінськ. С. г.

спеціалізується на вироб. зерна, м'яса та вовни. Вирощують яру пшеницю, просо, ячмінь, кормові культури, картоплю, овочі. Розводять овець (м'ясо-сальних, м'ясо-вовнових і тонкорунних), кіз, велику рогату худобу (м'ясо-мол. порід), свиней, коней, верблюдів. У напівпустельних районах та по берегах озер — мисливство. Тер. Т. о. перетинає ділянка Цилиної залізнич. магістралі (Кустанай — Ціліноград), вітка Єсіль — Аркалик. Важливі автомоб. шляхи: Кустанай — Аркалик, Тургай — Аркалик, Аркалик — Єсіль. В Аркаліку — аеропорт. В області — пед. ін-т (Аркалик), 5 серед. спец. навч. закладів. Музеї: істор.-краєзнавчий (Аркалик) та меморіальні Амангельді Іманова (с. Амангельді) і педагогічний Ібрая Алтинсаріна (Аркалик). Казах. муз.-драм. театр в Аркаліку.

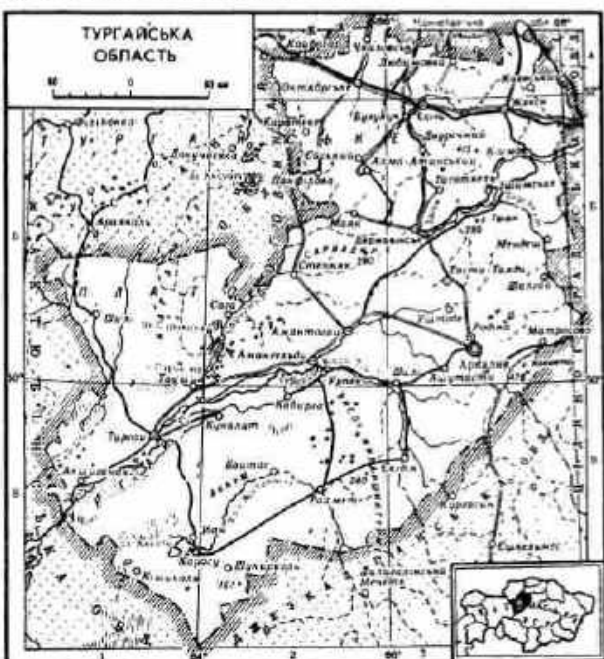
М. Ш. Ялмұхамедов.
ТУРГАЙСЬКЕ ПЛАТО, Тургайська столова країна — платоподібне підняття на Пн. Зх. Каз. РСР. Лежить між передгір'ями Пд. Уралу і Мугоджарами на Зх. та Казахському дрібноспокоником на Сх. З Пд. на Пд. простягається майже на 550 км, із Зх. на Сх. — на 350—400 км. Вис. до 250—330 м. Для рельєфу Т. п. характерне чергування столово-останцевих масивів, обмежованих денудативними (див. *Денудація*) уступами — Кизельтау, Каргалтау, Шалкартура та ін., та численних річкових долин і безстічних улоговин, що лежать на вис. 100—200 м. У центр. частині Т. п. простягається Тургайська улоговина завширшки до 40 км з системою озер (Кушмурун, Саримойин, Аксуат та ін.). Родовища заліз. руд, бокситів, бурого вугілля тощо. Значні запаси підземних вод, переважно мінералізованих. У пн. і центр. частинах плато переважають ковилово-типчаківі степи на каштанових і темно-каштанових ґрунтах. Значні площі розорано (вирущують гол. чин. яру пшеницю). На Пд. — полиново-кураєва напівпустельна рослинність на світло-каштанових ґрунтах; це район пасовищного тваринництва. В межах Т. п. — Наурузумський заповідник.

В. О. Ніколаєв.
ТУРГЕНЕВ Іван Сергійович (28.X (9.XI) 1818, Орел — 22.VIII (3.IX) 1883, Бужіваль, поблизу Парижа; похований у Петербурзі) — рос. письменник. Учився в Моск. ун-ті (1833—34), закінчив Петерб. ун-т (1837). Значну частину життя провів за кордоном. Друкуватися почав 1836 (ліричні вірші, поеми, прозові та драматичні твори). З 1847 в журналі «Современник» почав друкувати цикл оповідань «Записки мисливця», прожитих духом гуманізму, протестом проти кріпацтва, увагою до народу. На початку 1852 за замітку про смерть М. Гоголя був заарештований і засланий в с. Спаске-Лутовиново під нагляд поліції. У повістях та оповіданнях 50-х рр. — «Щоденник зайвої людини» (1850), «Муму» (1854), «Фауст» (1856), «Ася» (1858), а також у перших романах «Рудін» (1856), «Дворянське гніздо» (1859) Т. показав розклад феодально-крі-

посницької системи і нездатність ліберального дворянства до активної діяльності на користь суспільства. В романах «Напередодні» (1860), «Батьки і діти» (1862) Т. протиставляв лібералам і «зайвим людям» демократичну різночинну інтелігенцію. Одне з Т. не зрозумів істор. потреб народу, що й привело його на поч. 60-х рр. до розриву з революц.-демократичною редакцією журн. «Современник». В. І. Ленін підкреслював, що Т. «вернуло від мужицького демократизму Добролюбова і Чернишевського» (Повне зібр. тв., т. 36, с. 193). В 60-х рр. Т. написав повісті «Нечасна» (опубл. 1869), «Степовий король Лір» (опубл. 1870), роман «Дім» (1867). В умовах загострення політ. боротьби 70-х рр. Т. у романі «Новина» (1877), в мініатюрі «Поріг» (1878) та ін. відобразив подвиг революц. народників. Разом з тим в «Новині» показано трагедію народницької інтелігенції, чії теорії розбилися при зіткненні з жорстокою суспільною дійсністю. У повістях «Весняні води» (1872), «Клара Миліч» (1883) відчуті песимістичні мотиви. «Поезії в прозі» (ч. I, опубл. 1882) — роздуми над мистецтвом і соціальною дійсністю. Т. — автор драм. творів («Провінціалка», «Місяць на селі» та ін., написаних в 40—50-х рр.), літ. критичних статей про О. Островського, С. Аксакова та мемуарів «Зустріч моя з Бєлінським» (1860), «Літературні та життєві спогади» (1869—80). Виступаючи поборником критичного реалізму в лір. й мистецтві, Т. з інтересом і симпатією ставився до укр. народу і л-ри. Підтримував дружні стосунки з Т. Г. Шевченком (клопотався про посмертну публікацію його творів за кордоном, брав участь у визволенні з кріпацтва родичів поета), Марком Вовчком (переклав рос. мовою її оповідання і надрукував їх 1839 з своєю перед-

I. S. Turgenyev.

Ахмед Секу Туре.

мовою). Написав «Споминки про Шевченка» (1876). Т. високо цінував худож. талант Ю. Федьковича. Зустрічався в Петербурзі з діячами укр. культури (М. Костомаровим, Д. Мордовцевом та ін.). Твори Т. укр. мовою перекладали І. Франко, Леся Українка, І. Білик, М. Загірня, в рад. час — М. Рильський, О. Кундзіч, О. Ільченко. П'єси Т. йдуть на сцені театрів України. Багато його творів екранізовано. У 1918 відкрито музей Т. в Орлі, 1921 — в Спаському-Лутовинові.

Т.: Полное собрание сочинений и писем, т. 1—28. М.—Л., 1960—68; Укр. перекл.— Вибрані твори. К.—Х., 1937; Оповідання. К., 1948; Записки мислителя.— Батьки і діти. К., 1949; Повісті і оповідання. К.—Ужгород, 1951; Дворянське гніздо. К., 1952; Напередодні. К., 1954; Рудин. К., 1956; Муму. К., 1964; Ася.— Перше кохання. К., 1968.

Лит.: Франко І. Іван Сергійович Тургенев. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 26. К., 1980; Айзеншток І. Тургенев і Шевченко. «Червоний шлях», 1926, № 2; Леонидов Ф. На порозі нової епохи. «Радуга», 1968, № 11; Прийма Ф. Я. Шевченко і русська література XIX века. М.—Л., 1961; Шаблювський Е. С., Ігнатюк М. П. І. С. Тургенев і українська доживаюча література. К., 1968; Петров С. М. І. С. Тургенев. М., 1979; Библиография литературы о Тургене. 1918—1967. Л., 1970. Л. Ф. Хинчулов.

ТУРГЕНЕВ Микола Іванович [12 (23).X 1789, Симбірськ, тепер Ульяновськ — 29.X (10.XI) 1871, Париж] — рос. держ. діяч, декабрист, економіст. Слухач Моск. (1806—07) і Геттінген. (1808—11) унів. У 1813 — рос. комісар адм. департаменту союзників у Німеччині. З 1816 — в Росії, помічник статс-секретаря Держ. ради, з 1819 — у М-ві фінансів. Виступав проти кріпосництва за умов збереження землі у поміщиків. У 1818 вступив у «Союз благоденства» і став одним з його ідеологів; прихильник респ. ладу. Один із засновників *Північного товариства декабристів*. У повстанні 14.XII 1825 учасні не брав, оскільки 1824 виїхав за кордон. Заочно був засуджений на довічне заслання. В 1857 відновлений у правах.

ТУРГОР (лат. *turgor*, від *turgeo* — набувати, наливається) у рослин — стан напруження оболонки *рослинної клітини*, зумовлений високим вмістом води в клітині і тиском *протопласта* на оболонку. При надходженні води в клітину внаслідок осмотичної сили, що виникає при *транспірації*, збільшуються внутр. (тургорний) тиск і протидія клітинної оболонки, яка розтягується. Сисна сила в більшості випадків дорівнює різниці між *осмотичним тиском* і тургорним. Проте за певних умов сисна сила може бути більшою за рахунок випинистості від'ємного тиску, коли тверді клітинні оболонки відстають від стиснутого протопласта (напр. у *ксерофітів* під час великої спеки). Т. необхідний для нормального перебігу всіх фізіол. процесів в організмі рослин. Завдяки Т. тканини рослин мають певну пружність і конструктивну міцність. Зміною Т. зумовлені *рухи* у рослин, в'янення.

ТУРЕ (Toute) Ахмед Секу (9.I 1922, Фарава — 27.III 1984, Клінленд, США) — держ. діяч Гвінейської Нар. Революційної Республіки. В 1936—37 навчався у франц. тех. ліцеї в Конакрі. Брав участь у політ. житті та профспілковою русі країни. Один із засновників (1947) Демократичної партії Гвінеї (з 1978 — Партія — держава Гвінея), з 1952 — її генеральний секретар. У 1956 — 58 — депутат Нац. зборів Франції. В 1957—58 — голова Урядової ради Гвінеї. В 1958—72 — прем'єр-міністр, з 1961 — президент Гвінеї. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

ТУРЕК (Turek) Людвіг (28.VIII 1898, м. Стендаль — 1975, Берлін) — нім. письменник (НДР). Член Компартії Німеччини з 1919 (з 1946 — Соціалістичної Єдиної партії Німеччини). В автобіогр. романі «Пролетар розповідає» (1930) долю робітника зображено на тлі нім. життя перших десятиліть 20 ст. В 1930—32 жив у Рад. Союзі. В 1933—40 — у Франції, пізніше — на підпільній роботі в Німеччині. Романи «Друзі» (1947) і «Останній фрахт» (1950) — антифашист. спрямування. Роман «Анна Любшике» (1952) присвячений відновленню країни після розгрому фашизму. Автор роману «Родина Нагельшверт» (1961), оповідань, кіносценаріїв, книг для дітей.

Т.: Укр. перекл.— Пролетар розповідає. Х.—К., 1932; Рос. перекл.— Жизнь и смерть моего брата Рудольфа. В кн.: Немецкая новелла XX века. М., 1963. А. Г. Баканов.

ТУРЕЦЬКА МОВА — мова *турків*. Належить до *тюркських мов*. У Т. м. розрізняють дві осн. групи діалектів: сх.-анатолійську (говір м. Анкари, що належить до цієї групи, ліг в основу сучасної літ. Т. м.) і західну, або дунайсько-турську. Осн. фонетичні риси Т. м.: *сингармонізм* голосних і *асиміляція* афрікатальних приголосних; за типологією належить до *агглютинативних мов*. У синтаксисі — твердий порядок слів. Перші писемні пам'ятки належать до 13 ст. Сучасна літ. Т. м. почала формуватись у серед. 19 ст., сучас. норми склались у 20—40-х рр. 20 ст. На Україні Т. м. досліджували А. Ю. Кримський, Т. І. Грунін та ін. Писемність Т. м. до 1928 базувалася на араб. графічній основі, з 1928 — на латинській. Про л-ру Т. м. див. *Туреччина*, розділ Література.

Лит.: Кримський А. Ю. Тюрки, їх мови та літератури. В кн.: Кримський А. Ю. Твори, т. 4. К., 1974; Грунін Т. Турецька мова. Х.—К., 1930; Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956.

ТУРЕЧЧИНА, Турецька Республіка — д-ва в Зх. Азії та Пд.-Сх. Європі. Більша частина країни (Анатолія) розташована на піві Мала Азія, бл. 3 % території (Сх. Фракія) — в Європі, на Пд. Сх. Балканського п-ова. Омикається на Пн. водами Чорного, на Зх. — Егейського, на Пд. — Середземного морів. Європ. частину Т. від азіатської відділяють протоки Босфор і Дарданелли та Мармурове м. В адм. відношенні поділяється на 67 ілів. Карті див. на окремому аркуші, с. 256—257.

Державний лад. Т. — республіка. За конституцією 1982 глава д-ви — президент, обраний Великими нац. зборами Т. (ВНЗТ) на 7 років. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент у складі 400 депутатів, виконавчу — уряд — рада міністрів.

Природа. Т. — переважно гірська країна, майже вся територія якої зайнята *Малозіатським нагір'ям*, у складі якого виділяють *Анатолійське плоскогір'я*, обмежане на Пн. Понтийськими гора-

Анкара. Панорама міста.

ми, на Пд. — горами *Таур*. На Сх. Т. лежить *Вірменське нагір'я* з найвищою вершиною країни — згаслим вулканом *Арарат* (вис. 5165 м). Вздовж мор. берегів вузькими смугами простягаються низовини. Часто бувають руйнівні землетруси. Європ. частина Т. являє собою порубану річкову завшишки 40—100 м. У надрах Т. виявлено поклади хромової, вольфрамової, мідної, марганцевої, заліз., цинкової, свинцевої руд, кам. вугілля, нафти, бокситів, ртуті, боратів, корунду, азбесту, флюориту, сірки, фосфоритів, кам. солі та ін. Клімат субтропічний. У примор. районах пересічна т-ра січня від +5 на Пн. до +10° на Пд., у внутр. районах від —5 на Зх. до —15° на Сх., липня відповідно від +22 до +32°, на внутр. плоскогір'ях від +15 до +22°. Опадів на узбережжях випадає від 700 мм (Ізмір) до 2500 мм (Різе), у внутр. районах 200—600 мм на рік. Річки гірські, мілководні

Вид частини міста Стамбула.

Узбережжя Середземного моря.

ТУРЕЧЧИНА

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1981
Чавун, тис. т	1727
Прокат, тис. т	1531
Нафтопродукт, тис. т	12606
Бавовняні тканини, млн. м	227
Вовняні тканини, млн. м	5,9
Папір і картон, тис. т	365
Цукор, тис. т	1117
Добрива, тис. т	6916

Краєвид на Анатолійському плоскогір'ї. Вікні на пасовищі.

кого (див. *Кемалістська революція*). Рад. уряд першим (2.VI 1920) визнав кемалістський уряд і надав тур. народові фінанс. та воєнну допомогу. 16.III 1921 в Москві було підписано рад.-тур. Договір про дружбу і братерство (див. *Радянсько-турецькі документи*). Аналогічні договори з Т. уклали також рад. республіки Закавказзя (Карс, 13.X 1921) та Рад. Україна (Анкара, 2.I 1922, під час перебування там місії М. В. Фрунзе). В серпні 1922 тур. війська завдали повної поразки інтервентам. 6.X 1923 тур. армія вступила в Стамбул. Перемога тур. народу у визвольній боротьбі була закріплена *Лозанським мирним договором 1923* (замінив собою грабничий *Севрський мирний договір 1920*). В ході визвольної боротьби в Т. розвивалися завдання бурж.-нац. революції. Проте проведені кемалістами реформи задовольняли лише інтереси буржуазії і поміщиків. Заснована 1920 Комуністична партія Туреччини зазнавала постійного переслідування (вбивство тур. жандармів 1921 групи комуністів на чолі з М. Субхі тощо). 29.X 1923 Т. була проголошена республікою. 3.III 1924 був ліквідований каліфат. У 1924—34 проведено реформи в галузі держ. устрою, правових відносин, культури й побуту (прийнято респ. конституцію, ліквідовано мусульм. духовні ут-ща і реліг. суд, запроваджено європ. календар і літочислення, відокремлено церкву від д-ви, надано жінкам виборчі права тощо), здійснено ряд прогресивних екон. заходів. Значну екон. і наук.-тех. допомогу Т. подав СРСР. У 1925 між Т. і СРСР було підписано Договір про дружбу і нейтралітет. З 2-ї пол. 30-х рр. тур. уряд почав відходити від нац. принципів. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Т. була офіційно нейтральною, а фактично — невоюючою союзницею Німеччини. В серпні 1944 Т. розірвала дипломатичні відносини з Німеччиною, а в лютому 1945 оголосила їй і Японії війну. В зв'язку зі змінами під час 2-ї світової війни в рад.-тур. відносинах Рад. уряд 19.III 1945 денонсував рад.-тур. договір 1925. З кінця війни в Т. посилювся, а після війни став домінуючим вплив імперіалізму США. В 1950—60 уряд Т. формував Демократична партія (ДП, засн. 1945), яка виражала інтереси великої буржуазії. Зовн. політика Т. в цей час орієнтувалася в основному на США. В кін. 40—на поч. 50-х рр. тур. уряд уклав з США угоду про подан-

ня Т. амер. «допомоги»; Т. 1959 надала США свою територію для буд-ва військ. баз. У 1952 Т. вступила в НАТО, 1955 — до Багдадського пакту (1959—79 мав назву — *СЕНТО*). Антидемократична політика уряду Т. викликала невдоволення в країні і привела до держ. перевороту 1960. Уряд ДП (Мендереса) було скинуто, ДП розпущено. 60—70-і рр. характеризувалися загостренням боротьби партій за владу, активізацією демократичного руху. В 1974 у зв'язку з антиурядовим путчем на *Кіпрі* Т. вислала свої війська на острів, що загострило тур.-грец. відносини і посилює сепаратистський рух серед тур. частини населення Кіпру. В 1975—78 у зв'язку із загостренням амер.-тур. відносин військ. бази США на тер. Т. було закрито. Проте амер. імперіалізм домогся відновлення діяльності своїх баз у Т. В 1980 було підписано амер.-тур. угоду про співробітництво в галузі «спільної оборони та економіки». Внутр. становище Т. в останні роки характеризується наростанням соціально-екон. труднощів, викликаних тринаполю орієнтацією на 3х. та участю в НАТО. За цих умов у країні різко загострилися класові суперечності. Активізувалися виступи трудящих і прогресивної громадськості за демократичний шлях розвитку і вихід з НАТО. В той же час неонацист. групи розвивали в країні кампанії насильства і терору. Неспроможність провідних бурж. партій вирішити проблеми, які стояли перед країною, призвела до того, що 12.IX 1980 керівництво збройними силами здійснило військ. переворот і взяло владу в свої руки. Дію конституції 1961 було припинено, всі політ. партії 1980 заборонено. За законом 17.III 1983 в країні було створено нові партії. 6.XI 1983 в Т. відбулися вибори до Великих нац. зборів (парламенту), на яких перемогу здобула Партія вітчизни. Вона запропонувала ряд заходів, спрямованих на зміцнення екон. самостійності Т., поліпшення соціального становища трудящих і забезпечення їхніх демократичних прав. У галузі зовн. політики уряд Т. виступає за широкі міжнар. зв'язки, в т. ч. з СРСР. У той же час він підтверджує обов'язки Т. щодо НАТО. Між Т. і СРСР 1972 підписано Декларацію про принципи добросусідських відносин між ними, 1977 укладено угоду про наук.-тех. і екон. співробітництво, 1978 підписано Політ. документ про

принципи добросусідського і дружнього співробітництва. З 1945 Т. — член ООН.

О. І. Гончаренко.
Політичні партії, професіоналі. В 1983 в Т. було створено 15 політ. партій, серед яких: Партія вітчизни (з 1983 формує уряд), Народна партія і Партія національної демократії. *Комуністична партія Туреччини*, засн. 1920, з 1923 — в підпіллі. Конфедерація робітничих профспілок Туреччини, засн. 1952. Єдине профоб'єднання, діяльність якого дозво-лена.

Господарство. Т. — агр.-індустр. країна з середнім рівнем розвитку капіталізму. Незважаючи на те, що з 1981 частка пром-сті у валовому нац. продукті (31,8 %) перевищує частку с. г. (22,0 %), у міжнар. капіталістичному розподілі праці Т. залишається агр.-сировинним районом, залежним від іноз. монополій. В країні створено значний держ. сектор, що включає найбільші пром. підприємства, ковальні, шахти, електростанції, засоби зв'язку, частину транспорту; запроваджено держ. планування госп. розвитку. Для економіки Т. характерні кризові явища: зростають вартість життя та інфляція, 1982 налічувалося 3,4 млн. безробітних, бл. 950 тис. робітників змушені працювати за кордоном, бл. 25 % нац. бюджету витрачається на воєнні цілі. В структурі пром. виробництва провідна роль належить харч.-смаковій (зокрема, цукр., тютюновій, овоч. та фруктоконсервній) і легкій (особливо текст.) пром-сті, що базується на місц. сировині. Видобувають (млн. т, 1981): кам. вугілля — 3,9, бурі вугілля — 11,6, нафту — 2,4, залізу — 2,9, хромову — 0,6, марганцеву, міану, свинцево-цинкову та ін. руди, борати, сірку, селітру, кам. сіль, буд. матеріали тощо. Розвивається чорна і кольорова металургія (вилавка чавуну, сталі, ферохрому, міді, свинцю, алюмінію та ін.). Машинобудування представ-лене гол. чин. підприємствами по складанню (переважно з імпортичних вузлів і деталей) автомашин, тракторів та продукції електроніки (телевізори, радіоприймачі). Виробляють також металлообр. і ткацькі верстати, парові котли, судна, локомотиви, вагони, с.-г. машини тощо. Хім. (вироби. мінеральних добрив, кислот, пороку, мила, автопокрішок), буд. матеріалів (зокрема, виробн. цементу й скла), деревообр. та ін. галузі пром-сті. Розвинуті кустарні промисли. Частина підприємств збудована з допомогою СРСР, зокрема металург. з-ди в Іскендеруні, алюмінієвий в Сейдішехірі, сірчаній к-ті в Бандирмі, нафтопереробний поблизу Ізміру, деревноволокнистий плит у Артіні, бавовнопрядильна ф-ка в Газіантепі та ін. У 1981 було вироблено 24,9 млрд. кВт год електроенергії. Гол. пром. центри — Стамбул, Ізмір, Анкара, Адана.

У с. г. зайнято бл. 60 % самодіяльного населення. В обробітку — 27 млн. га землі. Більшість землі належить поміщикам, збереглися

феод. пережитки, поширена оренда. Основа с. г. — рослинництво, яке дає 60 % вартості с.-г. продукції. Вирощують (збір, млн. т, 1981): пшеницю — 17,0, ячмінь — 5,9, кукурудзу — 1,3, з технічних: бавовну — 0,5, тютюн — 0,2, цукр. буряки — 11,2, чай, а також фундук, цитрусові, маслини, виноград тощо. Тваринництво має екстенсивний характер, продуктивність його низька. Поголів'я (млн., 1981): великої рогатої худ.

Металургійний завод в Іскендеруні.

доби — 17,0, овець — 49,6, кіз — 18,9 (у т. ч. ангорської породи — 3,9). У 1981 було вилано 465 тис. т риби.

Транспорт Т. розвинутий слабо. Довж. (тис. км): з-ць — 8,2 (1982), шосейних шляхів — 60,8. Тоннаж мор. торг. флоту — 2127,9 тис. т. У 1973 відкрито підвісний міст через прот. Босфор. Гол. мор. порти та міжмор. аеропорти — Стамбул, Ізмір. В експорті Т. переважає продукція с. г. (бавовник, тютюн, фундук та ін.), мінеральна сировина (переважно руди чорних і кольорових металів), тканини тощо.

Довозять машини і устаткування, трансп. засоби, товари широкого вжитку тощо. Осн. торг. партнери — країни Європейського економічного товариства, США, Японія. Розвиваються торг. відносини з СРСР та ін. соціалістичними країнами.

Грош. одиниця — тур. ліра. За курсом Держбанку СРСР 1000 тур. лір = 2,75 крб. (січень 1984).

А. М. Голдштейн.

Медицина, обслуговування. В 1975 в країні було 57,1 тис. лікарняних ліжок (21,9 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогою подавали 21,7 тис. лікарів (5,5 лікарів на 10 тис. ж.). В 1975 працювали 5046 зубних лікарів, 7002 фармацевти. Підготовку лікарів здійснюють (на 1974) медичні факультети 5 університетів і 7 вищих медичних шкіл.

Освіта, наука та культурно-освітні заклади. У 1924 в країні прийнято закон про обов'язкове

поч. навчання, 1973 — про обов'язкову 8-річну освіту. Однак, за даними 1975, навіть поч. освітою охоплено 90 % дітей; серед дорослого населення рівень письменності становив 44,5 %. Поч. школа 5-річна (2 + 3), середня — 6-річна і складається з 3-річної проміжної школи й 3-річного ліцею, у старших класах учнів розділяють по гуманітарному і природничому напрямках. Профес. освіту здобувають на відповідних курсах, у т. ч. і при великих підприємствах (без відриву від виробництва). В 1978/79 навч. р. було понад 42 тис. поч. шкіл (5,6 млн. учнів), 3,3 тис. серед. шкіл (1,6 млн. учнів). Серед. спец. освіту мають профес. ліцей й ін-ти, учителів для поч. шкіл готують 2-річні пед. коледжі, для проміжних шкіл — 3-річні та для ліцеїв — 4-річні пед. коледжі. Вищу освіту здобувають в ун-тах, академіях і вищих школах, причому частина цих навч. закладів повної вищої освіти не дає. В 1978/79 навч. р. у Т. налічувалося 66 вищих навч. закладів (181,4 тис. студентів), у т. ч. 18 ун-тів. Найбільші ун-ти: Стамбульський (засн. 1453), Анкарський (засн. 1946); спеціалізовані ун-ти: Стамбульський технічний (засн. 1773), Середньосхідний технічний в Анкарі (засн. 1956), ун-т Халджеттепе в Анкарі (засн. 1967) — найбільший центр підготовки мед. працівників; провісний ун-т — Егейський в Ізмірі (засн. 1955), ім. Ататюрка в Ерзурумі (засн. 1957) та ін. У країні немає єдиної системи наук, установ і єдиного координаційного центру, деякі функції його виконують Держ. планова орг-ція, Тур. наук.-тех. дослідницьке т-во й ряд м-в. Осн. масу н.-д. робіт виконують ун-ти, н.-д. групи при м-вах. Наук. робота проводиться Тур. н.-д. товариством, Анкарським центром ядерних досліджень, Брит. ін-том археології в Анкарі та ін. Найбільші б-ки: Нац. (засн. 1946), Анкарського університету (засн. 1950) і Великих національних зборів Т. (засн. 1920), усі — в Анкарі, б-ка Стамбульського ун-ту (засн. 1925) та ін. Музеї: Археол. музей (засн. 1923), Етногр. музей (засн. 1927) — в Анкарі, Музей собору св. Софії (засн. 1934), археол. музеї, Музей-палац Топкапи — в Стамбулі та ін.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в Т. видавалося бл. 370 щоденних газет заг. тиражем 1353 тис. прим. і бл. 500 ін. періодичних видань (більшість тур. мовою). Найвпливовіші щоденні газети: «Адалет» («Справедливість», з 1962), «Барिश» («Мир», з 1972), «Гюнайдин» («Добрий день», з 1968), «Джумхуриет» («Республіка», з 1923), «Мілліет» («Наша», з 1950), «Ресмі газете» («Офіційна газета», з 1920) — урядовий вісник. Найзначніші журнали: «Янкі» («Ехо», з 1972), «Еді гюн» («Сім днів», з 1972), «Озгюр інсан» («Вільна людина», з 1972). Анатолійське агентство (АА) засн. 1920. Є акціонерним т-вом, більшість акцій належить урядові. Тур. інформ. агентство (ТХА) засн. 1950 (акціонерне т-во). Т-во

радіомовлення і телебачення засн. 1964. Радіомовлення — з 1927. На закордон мовлення ведеться англ., араб., болг., грец., кім., перс., рум., сербохорватською, тур., урду і франц. мовами. Телебачення — з 1968.

Література. В Т. здавна існує успа нар. творчість. Писемна л-ра зародилася в 13 ст. і до поч. 19 ст. розвивалася під певним впливом перс. і араб. л-р. Перша писемна пам'ятка — «Турецький диван Султана Веледа» — складена в кін. 13 — на поч. 14 ст. Наступниками Султана Веледа були Юнус Емре, якого сучасне тур. літературознавство вважає основоположником тур. нар. поезії, та Ашик-паша. В 14—16 ст. під сильним впливом перс. л-ри розвивалася високохудож. й витончена, але чужа й недоступна для народу т. з. двірцева поезія. Найвідоміші її представники: Хамді Челебі, Ахмет-паша, Неджаті Іса, Махмуд Баки, поетеса Міхрі Хагун. З серед. 17 ст. «двірцева поезія» занепадала. Оліш з останніх усаєвлених поетів-ліриків того періоду — Ахмет Недім. Новий етап розвитку літ. життя пов'язаний з т. з. періодом Танзимату (реформи в Османській імперії в 30—60-х рр. 19 ст.). Починаючи з цього часу літературі притамани розширення тематики, жанрів, прагнення подолати вплив араб. й перс. л-р. У драмах, комедіях, новелах, романах, поемах письменники 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Ібрагім Шінісї, Намик Кемаль, Шемсеттін Самі, Ахмед Мідхат та ін. пропонували ідеї просвітництва, висміювали й засуджували деспотичні феодально-мусульманські традиції, насильницькі шлюби тощо. Поети Реджаїзаде Махмуд Екрем, Абдулхак Хамід Тархан уперше в турецькій поезії почали застосовувати європейські віршові розміри. Посилився інтерес до фольклору (Мехмед Тевфік).

У кін. 19 ст. у зв'язку з деспотичним режимом («зулумом»), запровадженим султаном Абдул-Гамідом II, л-ра вступила в період застою. Молодотур. революція 1908 і скасування «зулуму» дали поштовх дальшому розвитку л-ри, яка в наступні 10—15 років пройшла складний і суперечливий шлях від сироб відродити принципи «чистого мистецтва» і освітлення давнини до пропаганди ідей бурж. націоналізму, пантюркізму і песимізму, що особливо посилювалося в умовах поразки Т. в 1-й світовій війні. В л-рі того часу виділялася творчість поета Теофіка Фікрета. Після перемоги кемалістської революції л-ра вступила в період піднесення. Тематика боротьби широко висвітлювалася у творах Халіде Едіп Адивар, Решада Нурі Гюнтекина, Хюсейна Рахмі Гюриннара, Якуба Кадрі Караосманоглу, Ака Гюндюза та ін. Виник демократичний напрям, пов'язаний з іменами Сабихаттіна Алі, Садрі Ертема, Решада Еніса Айгена, Суад Дервіш, Орхана Велі Каміка, Меліха Джевлета Андая, Октая Рифата Хорозчу та ін. Видатним явищем прогресивної л-ри стала творчість письменника-комуніста Хікмета

Мавзолей Дьонерци-мехмет у Кайсері. 1276.

Мечеть Уч Шерефелі в Едірне. 1437—47.

Готель «Стал» в Анкарі. Архітектори М. Хешгюлер, С. Сіса, Д. Текелі. 1970.

В одному з цехів текстильного комбінату в Кайсері.

Назима Рана. Посилення реакції в Т. в 40—50-х рр. негативно позначилося на розвитку літ. процесу.

Провідне місце в сучас. прогресивній літ. Т. займають твори таких письменників-реалістів, як Фаїк Саїд, Джахид Ситки Таранджи, Зія Осман Саба, Кемаль Тахір, Фазил Хюсню Дагларджа, Зія Ямач, Азіз Несін, Орхан Ханчерліоглу, Фахрі Ердіч, Неджаті Джумали, Яшар Кемаль, Джегіз Тунджер, в яких порушено вузлові проблеми політ. і екон. життя країни, нерозв'язаність агр. питання, безробіття, тяжка доля тур. робітників у країнах Зх. Європи, реліг. фанатизм тощо. Розвиваються прогресивна драматургія (п'єси Халдуна Танера, Четіна Алтана, Реджаїзаде Більгінера), літ. критика (праці Рауфа Мутлау, Бехчета Неджатігіла та ін.). В перекладі рос. та укр. мовами видано багато творів тур. письменників. На Україні питаннями розвитку тур. літ., вивчення тур. мови займалися *Всеукраїнська наукова асоціація східнознавства* (ВУНАС), її друкований орган журн. «*Східний світ*». Укр. мовою твори Азіза Несіна, Р. Н. Гонтєкіна, Орхана Велі Каніка, Сабахаттіна Алі, Саді Ертема, О. Ханчерліоглу, Назима Хікмета, Яшара Кемалі та ін. виходили в перекладах А. Кримського, П. Тичини, О. Ганусця, Г. Халимоненка.

О. І. Ганусець.
Архітектура. На тер. Т. збереглися численні пам'ятки худож. культури Греції Стародав., д-в епохи еллінізму, Візантії (див. *Софії храм*). У кін. 12—13 ст. будували міста (Конья та ін.), оточені фортечними мурами з цитаделлю в центрі та ізолюваними один від одного кварталами. Для культової архітектури характерні композиції з *аїонами* та відкритими подвір'ями або з центром, залом, перекритим куполом (медресе Індже-мінаре у Коньї, 1262—68). В цей час будували *караван-сарай* та лазні, декоровані рельєфами з геом. та стилізованим рослинним орнаментом. На архітектуру 14—15 ст. мав вплив досвід сельджуцьких будівничих, для кін. 15—16 ст. характерне творче використання візантійських традицій (будівлі арх. *Сінапа*). В 16—19 ст. у містах споруджували медресе, мавзолеї (гробниця *Роксолани* у Стамбулі, 16 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*, т. 6, с. 448—449), вишукано оздоблені фонтани (фонтан султана Ахмета у Стамбулі, 17 ст.), в кін. 19 ст. у будівлях простежуються елементи европ. *еклектизму*. В 20 ст. широко розгорнулися містобудівні роботи. Якщо в 1-й пол. 20 ст. буд-во велося гол. чин. европ. архітекторами, то з 30-х рр. розвивається нац. школа тур. архітектури (арх. Е. Онат, С. Х. Ельдем та ін.), яка поєднує форми европ. *неокласицизму* або *функціоналізму* з традиційними елементами (мавзолей Кемалі Ататюрка, 1933, арх. Е. Онат, О. Арда; будинок Турецького істор. т-ва, 1966, арх. Т. Джансевер; готель «Стад», 1970, арх. М. Хепюлер та ін.: всі — в Анкарі).

Образотворче мистецтво. На тер. Т. збереглися пам'ятки первісного, давньосхідного (хетського та ін.), давньогрец., елліністичного, рим. та візант. мистецтва. У 12—13 ст. склалася художня культура, що зросла на ґрунті місцевих малоазійських культурних традицій і ввібрала в себе іран., ірак., вірм. та азерб. культурні впливи. В цей час розвивалися різні види декор.-ужиткового мист.: ткацтво, килимарство, худож. обробка металу, різьблення на дереві. В період могутності Османської імперії, в 16 ст., розквітло мистецтво мініатюри, для якої характерні багатоглибинні сцени, різкість ліній малюнка, яскравість локальних кольорів (художники Насух, Осман, Нігарі). Серед декор. мистецтв цього часу провідне місце належало архітектурній (панно і фризи з плиток з підгладзурним орнаментальним розписом) і побутовій (посудини з багатоколірним, реалістично трактованими квітковими мотивами) кераміці. В 16—на поч. 17 ст. високого рівня досягли килимарство (центр — Ушак), художня обробка кістки, шкіри, металу. Традиції мистецтва мініатюри в 1-й пол. 17 ст. продовжили Календер і Накші. У 2-й пол. 17—18 ст. мініатюра стала схожою на европ. живопис, зародився станковий живопис. У 2-й пол. 19 ст. живописці працювали в руслі европ. школи як в дусі *академізму*, так і під впливом реалістичного напрямку (О. Хамід-бей та Сейт-бей). На початку 20 ст. поширилися принципи *імпресіонізму* і *постімпресіонізму* (Н. З. Гюран, І. Чалли, Ф. Дурран, Х. А. Ліфіж). З кін. 20-х рр. 20 ст. в образотворчому мист. Т. поширилися *експресіонізм*, *кубізм*, *конструктивізм*, а з 30-х рр. 20 ст. — *абстрактне мистецтво*. Ряд майстрів, поєднуючи досвід новітніх европ. течій з традиціями хетської пластики (живописець і графік Дж. Толлу, скульп-

тор Х. Гезер), тур. мініатюри й декор. мист. (живописець і графік Н. Берк, І. Балабан, графік М. Аслер), прагнуть створити сучасний художній національний стиль. Деякі митці зберігають зв'язок з традиціями тур. мініатюри (живописець і графік Т. Заїм). У країні розвиваються кераміка, килимарство та ін. види декоративно-ужиткового мистецтва.

Т. Г. Морозова.

Ангел дитини. Рельєф з Коньї. Камінь, 13 ст. Сельджуцький музей, Конья.

Сінап-бей. Портрет Мехмеда II. Друга половина 15 ст. Палац-музей Топкапи, Стамбул.

Гюк-медресе в Сівасі. Портал. 1271.

К. Дікмен. Анатолійський пейзаж. 20 ст.

Музика. Тур. музичний фольклор близький до фольклору ін. тюрк. народів Серед. Азії, Казахстану, Азербайджану. Традиційна музика пов'язана з арабо-іран. культурою. Розрізняють твори з мелодією невеликого діапазону, з рівномірним ритмом (кирик хава) і твори з мелодією широкого діапазону, що не мають чітких метроритмічних схем (узун хава). Існує багато ладів (макамів), але з них 13—15 — основні. Своєрідна ритміка: трапляються ритми на 20 і більше долей; використовуються непарні розміри. В Т. поширені унісонний спів, Муз. інструменти: струнні — кеманча, саз; духові — канеле (пастушача флейта), балабан, зурна; ударні — давул, деф, дурбука. Танці з інструм. і вокально-інструм. супроводом (зейбек, халай, херо, бар), а також без муз. супроводу (чоловічі, в яких ритмічний акомпанемент утворюється ударами меча або киячки по щиту тощо). Серед композиторів 17—18 ст. — Бухурі-заде Мустафа Ітрі-ефенді та вчений-енциклопедист Д. К. Кантемір. У 19 ст. утворилася тур. композиторська школа (Осман Ібрагім, Алі Раза-бей, Неджіл Везір-заде та ін.). Практично розвиток профес. музики почався після утворення Тур. Республіки (1923). Цьому сприяла творчість композиторів Джемала Рахіда Рая, Хасана Фаріда Алнара, Улі Джемала Еркіна, Ахмета Адіана Сайгуна, Неджілі Кязіма Аксека. Серед відомих музикантів — композитори Бюлент Тарджан, Ілхад Усманбаш. У Т. працюють оперні театри в Анкарі (50-і рр. 20 ст.) і Стамбулі (1960); Театр опери (1928, Анкара); симф. оркестри — президентський (в Анкарі, створений з придворного військ. оркестру, 1826), Стамбульський міський (1943), Ізмірського філармонічного т-ва (1962); консерваторії — в Стамбулі (1923), Анкарі (1936), Ізмірі (1951). У Стамбулі проводиться Міжнар. муз. фестиваль. В СРСР, зокрема на Україні, виступали тур. співаки І. Бірет, співачки Л. Генджер, С. Корат та ін. Укр. хореограф

Будинок Турецького історичного товариства в Анкарі. Архітектор Т. Джансевер. 1966.

Пам'ятник Кемалю Ататюрку в Анкарі. Скульптор Мехмет Шаді Чаллик. 1966—68.

А. Пикеро та художник Е. Лисик поставили балет «Легенда про любов» А. Мелікова в оперному театрі «Анкара».

Театр Джерала профес. театру — в пар. творчості, в її найцікавіших проявах — ляльковому (див. Театр ляльок) і тиньковому театрах (карагоз), майданових іграх (орта оюну). У 18 ст. почали виникати перші любительські трупи, діяльність яких сприяла народженню профес. театру. В 50-х роках 19 ст. Наум Ефенді збудував у Стамбулі перше театр. приміщення — «Наум тятросу». В 60-х роках тут почали свої виступи випускники театр. шкіл. У 1869 було створено вірм. театр «Гедік-паша», де йшли вистави також і тур. мовою. Театр очолював режисер і актор Гюльлю Ахон (Вардован). У репертуарі — п'єси У. Шекспіра, Ф. Шіллера, Ж. Б. Мольєра, В. Гюго, а також нац. драматургів — Намика Кемала, Ахмета Мілхата, Шемсеттіна Самі. В кін. 19 ст., під час правління султана Абдул-Гаміда II, театр. життя занепадо. В 1884 було закрито театр «Гедік-паша». Після 1908 активізувалася діяльність любительських та напівпрофес. труп, репертуар яких складався з п'єс тур. драматургів Намика Кемала, Д. Шахбеддіна, Ака Гюндюза, Х. Фахрі та ін. В 1914 у Стамбулі було відкрито нац. театр «Дарюльбедаі Османі» («Османський храм мистецтва»). Серед акторів цього театру були перші актриси-турчанки Аффе, Періхан, Бехіре, Байза та ін. З 1927 цей театр очолював Мухсін Ертугрул, який 1925, 1927, 1934 і 1973 відвідав Рад. Союз, ознайомився з життям рад. театру, вивчав *Станіславського систему* (працював разом з К. С. Станіславським і В. Е. Мейерхольдом). У 1933 театр «Дарюльбедаі Османі» було перетворено на Миський театр, в репертуарі — «Живий труп», «Анна Кареніна» Л. Толстого, «Ревізор», «Одруження» М. Голя, «На дні» М. Горького, «Всіма забутий», «Череп» Назима Хікмета, «Голуба блискавка» Ака Гюндюза, «Герой», «Батьківщина» Ф. Нафиза та ін. Театр підтримував творчі зв'язки з театрами Москви, Ленінграда, Баку. Найвідоміші актори театру цього періоду: Г. Бедіє, Х. Кемаль, Р. Боран, А. Різа. В роки 2-ї світової війни в Анкарі було створено Держ. театр (згодом Великий театр; оперна і драм. трупи), Малий театр, Дитячий театр, Камерний театр. У Стамбулі працюють: Драм. театр, Театр драми і комедії, «Кадикей тятросу», Новий театр, приватні — «Арена тятросу», «Алак», «Будулар», «Дормен», «Генар» та ін. Всього в Стамбулі — бл. двадцять театр. колективів. Серед відомих акторів — В. Зобу, Г. Еркал, Й. Енал, А. Ферай, А. Алган. Існують також університетські театри: «Джеп тятросу», Молодіжний театр, Театр тех. ун-ту, Театр Академії мистецтв. Деякі трупи популяризують нар. театр карагоз та орта оюну. В Стамбулі виходить щомісячний журн. «Тятро» («Театр», з 1969). П'єси Назима Хікмета, перекладені мовами народів СРСР, йдуть

у драм. театрах, зокрема, рос. мовою («Дамокліва меч», Одес. рос. драм. театр ім. А. В. Іванова, 1960; Навчальний театр-студія Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого, 1983) і укр. мовою («Легенда про любов», 1953; «Всіма забутий», 1959; обидві — в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка).

І. Г. Посудовська.

Кіно. Перший документальний фільм було знято 1914. В 1915 створено Центр. армійське управління з питань кінематографії. Перші худож. фільми — «Пятірна» і «Лазутчик» (обидва — 1917, реж. Седат Сімаві). В 1919 брати К. і Ш. Седен-ефенді створили в Стамбулі першу фірму по прокату фільмів, перетворену 1922 на кіностудію «Кемаль-фільм», де видатний майстер турецького театру Мухсін Ертугрул очолював оперети, зняв історичні картини і драми на сучасні сюжети (найвідоміший фільм — «Вогняна сорочка», 1923, за Халіде Еліп Алівар). У 1928 Мухсін Ертугрул очолює кінофірму «Іпек-фільм», де створено перший тур. звуковий фільм «На вулицях Стамбула» (1931), кінокартину «Нація прокидається» (1933). В 1934 рад. режисери зняли в Т. художньо-документальні фільми: С. Ютєвич — «Анкара — серце Туреччини», Е. Шуб — «Туреччина на піднесенні». Вийшли фільми, створені Назимом Хікметом: «Симфонія Стамбула» (1934), «Назустріч сонцю» (1937). Після 2-ї світової війни відкрито кілька кіностудій. Серед фільмів — «Біла хустка» (1955, реж. Л. Акад), «Чужий у місті» (1962, реж. Х. Рефір), «Помста змії» (1962, реж. М. Ерсан), «Нескінченна дорога» (1965, реж. Д. Сахироглу), «Надія» (1970), «Плач» (1971), «Батько» (1972), «Товариш» (1974; всі — реж. Й. Гюней), «Бедрава» (1974, реж. С. Дуру), «Прощає Еміне» (1975, реж. О. Кавур), трилогія «Наречена», «Весілля» і «Кровна помста» (1973—75, реж. Л. Акад), «Автобус» (1976, реж. Т. Окан). У 1978 було випущено рад.-тур. фільм «Легенда про кохання» (реж. А. Ібрагімов). У числі провідних акторів — Т. Шорай, Ф. Гірік, Йилдиз Кентер, М. Юн.

Г. І. Халимоненко.

Лит.: ССРСР і Турція. 1917—1979. М., 1981; Новичев А. Д. История Турции, т. 1—3. Л., 1963—73; Проблемы истории Турции. М., 1978; Ганусев О. І. Державний устрій Туреччини в період Республіки. К., 1961; Удовиченко П. П. З історії зовнішньої політики УРСР (1919—1922 рр.). К., 1957; Черныков І. Ф. Радянсько-турецькі відносини в 1923—1935 рр. К., 1962; Ганусев О. І. Сусідам треба дружити. К., 1966; Черныков И. Ф. В интересах мира и добрососедства. К., 1977; Еремеев Д. Е. На стыке Азии и Европы. М., 1980; Розалев Ю. Н. Экономическая история Турецкой Республики. М., 1980; Крымский А. Е. История Турции и ее литературы, т. 1—2. М., 1910—16; Крымский А. Е. История Турции и ее письменства, т. 2, в. 2. К., 1927; Гарбузова В. С. Поэты средневековой Турции. Л., 1963; Гарбузова В. С. Поэты Турции XIX в., в. 2. Л., 1970; Гарбузова В. С. Поэты Турции первой четверти XX века. Л., 1973; Камилев Х. У истоков современной турецкой литературы. М., 1967; Альяева Л. А. Бабаев А. Турецкая

литература. М., 1967; Альяева Л. О. Сюжеты и герои в турецком романе. (Конец XIX — начало XX в.). М., 1966; Альяева Л. О. Из истории турецкого романа. 20—50-е годы XX в. М., 1975; Меликов Т. Д. Турецкая поэзия 60-х — начала 70-х годов. М., 1980; Утургаур С. Н. Турецкая проза 60—70-х годов. Основные тенденции развития. М., 1982; Гусейнов А. А. Турецкое кино. М., 1978.

ТУРИЗМ (франц. *tourisme*, від *tour* — прогулянка, подорож) — подорожі у вільний час, пов'язані з від'їздом за межі постійного проживання; один з видів активного відпочинку, який поєднує відновлення продуктивних сил людини з оздоровчими, пізнавальними, спорт. та культурно-розважальними цілями. В міжнар. практиці до туристів відносять осіб, які тимчасово і добровільно змінили місце проживання з будь-якою метою, крім діяльності, яка винагороджується в місці тимчасового перебування. Т. залежно від мети подорожі поділяють на спорт., пізнавальний (екскурсійний), діловий, любительський (мисливсько-рибальський), релігійний та ін.; залежно від засобів пересування — на пішохідний, лижний, автобусний, автомобільний, авіаційний, велосипедний, водний, залізничний, комбінований. Виділяють також внутрішній (нац.) та іноземний (міжнар.) Т.; Т. з активними (веслові судна, плот, велосипед та ін.) і пасивними (морські та річкові круїзи, подорожі на автобусах тощо) засобами пересування; організований та самодіяльний. Розвиток Т. пов'язаний з використанням рекреаційних ресурсів: природних (клімат, рельєф, ландшафт, рослинний і тваринний світ, водні та лікувально-оздоровчі ресурси) з урахуванням питань охорони природи, культурно-істор. (музеї, пам'ятки, театри), соціально-екоп. (рівень розвитку транспорту, галузей економіки, які обслуговують Т., трудові ресурси), а також з розв'язанням ряду питань охорони здоров'я. В останні роки Т. перетворився на важливу галузь економіки неринкової сфери.

Перша велика туристська орг-ція в Росії виникла в Петербурзі 1885. Перша рад. туристська організація створена 1918. Керівництво туристським рухом в країні здійснює Центр. рада по Т. та екскурсійних (ЦРТЕ; 1962—69 — Центр. рада по Т.) ВЦРПС, роботою дитячих туристських орг-цій керує Центр. дитяча екскурсійно-туристська станція М-ва освіти СРСР (засн. 1970). Міжнар. туристські зв'язки здійснюють Всесоюзне акціонерне т-во «*Туртурист*» (створене 1929) і Бюро молодіжного Т. «Супутник» (створене 1958). ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС прийняли постанови «Про заходи по дальшому розвитку туризму та екскурсій у країні» (1969), «Про дальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні» (1980), що змінили матеріальну базу Т. Туризм як вид спорту включено до Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації (1949). З метою популяризації спорт. Т. запроваджено масовий значок «Турист СРСР».

Туреччина. Бюло з Ізніка. Кінець 16 ст. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Туреччина. Ваза з Ізніка. Кінець 15 — початок 16 ст. Музей Вікторії і Альберта. Лондон.

Туреччина. М. Аслиер. Гравюра. 50-і роки 20 ст.

В. Туркенич

Укр. тур. об'єдн.
Іншук «Турист СРСР».М. Турин. Письмен-
ник Василь Стефаник.
1936. Львівський музей
країнського мистецтва.

В СРСР склалися численні планові та самодіяльні туристські маршрути. В 1982 діяло 973 туристські бази і готелі на 375,2 тис. місць, відпочивало 25 млн. чол. (зокрема, на Україні — 189 туристських баз і готелів на 68,9 тис. місць, відпочивало бл. 6 млн. чол.), на туристських маршрутах вихідного дня — 10 млн. чол., в екскурсіях взяли участь 179 млн. чоловік. Широко розвивується самодіяльний Т. Кожного року в походах по рідному краю, по місцях революційної, бойової і трудової слави рад. народу бере участь понад 30 млн. чол.; працює 3 тис. туристських клубів, багато пунктів прокату туристського спорядження.

Наук. дослідження в галузі Т. ведуть Ін-т географії АН СРСР, Центр і зональні ін-ти курортології і фізіотерапії М-на охорони здоров'я СРСР, Всесоюзна н.-д. лабораторія Т. і екскурсій ЦРТЕ, Н.-д. лабораторія іноз. Т. та ін. орг-ції. Кадри для туристських орг-цій готують центр і зональні туристські курси ЦРТЕ, Ін-т підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів Держ. комітету СРСР з іноз. Т., спец. ф-т у Вищій школі профспілкового руху ВЦРПС.

В СРСР видається щомісячний журн. «Турист», проспекти «Туристские маршруты», для зарубіжних туристів — журн. «Путешествие в СССР» (рос., англ., франц. і нім. мовами).

Міжнар. Т., який розвивався в середині 19 — 2-й пол. 20 ст., набув масового характеру, він має важливе політичне значення як засіб зміцнення миру, співробітництва та взаємовідносин, відіграє важливу роль в економіці ряду країн Європи (Італія, Франція, Іспанія, Швейцарія, СФРЮ, ЧССР, СРР, НРБ), Пн. Америки (США, Канада), Азії (Японія та ін.).

В. Ф. Северинов. **ТУРИН** Роман Миколайович (2. IX 1900, м. Снятин, тепер Івано-Франк. обл. — 29. VIII 1979, Львів) — укр. рад. живописець. У 1921—25 навчався у Краківській академії красних мистецтв та в Парижі (1925—27) у В. Яроцького. Твори: «Жіночий портрет» (1939), портрети — Героя Рад. Союзу генерал-майора С. Руднева (1945), А. Труш-Драгоманової (1946), акад. АН УРСР Ф. Колесси (1947), академіка АН УРСР В. Шурата (1950), письменника В. Стефаника (1956), «Портрет дипломатки» (1958). Більшість картин Т. зберігається в музеях Львова. В 1933—35 створив документальні фільми про Гуцульщину («Гуцульські фрагменти») та спортивне життя Зх. України. Збирав і популяризував твори нар. майстра Никифора (Н. Криницького).

ТУРИАНСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК — в Аз. РСР. Засн. 1958. Площа 12,4 тис. га. Розташований у степових передгір'ях Великого Кавказу та на схилах хр. Боздаг. Характерні фісташково-арчове рідколісся, лучно-степові угруповання, тугай. Поширені також дуб іберійський, клен грузинський, тополя, карагач; у підліску — гранатник, держидерево, жимолость

східна, ефедр, жасмин та ін. Флора заповідника налічує більш як 400 видів; є 15 видів ссавців, 108 — птахів. Характерні вовк, лисиця, ведмідь, рись, з птахів — кеклик, фазан, сизий голуб та ін. В заповіднику розробляють методи охорони і відновлення біогеоценозів фісташково-арчового рідколісся.

В. І. Охещенко. **ТУРІЙСЬК** — селище міського типу Волин. обл. УРСР, райцентр, на р. Турії (прит. Прип'яті). Залізнична станція. 5,2 тис. ж. (1983). Вперше згадується під 1097. У 1340 Т. загарбало Велике князівство Литовське, після Люблинської унії 1569 — шляхет. Польща. В 1759 Т. надано магдебурзьке право. Після 3-го поділу Польщі (1795) Т. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. Під час 1-ї світової війни Т. 1915 окупували австро-нім. війська. В 1919 Т. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1921 в Т. було створено підпільний комуністичний осередок, 1925 — підпільний райком КПЗУ. В 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 — с-ще міськ. типу. У селищі — консервний і комбикормовий з-д, 2 міжгосп. буд. орг-ції, райсільгосптехніка, райсільгоспмія, комбінат побутового обслуговування, 3 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка, 2 будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ТУРІЙСЬКИЙ РАЙОН — на Зх. Волин. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,2 тис. км². Нас. 32,8 тис. чол. (1983). У районі — 75 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Туріськ. Т. р. розташований в межах Поліської низовини. Поверхня — плоскохвиляста рівнина. Поклади торфу, піску, глини, вапняків. Річки — Турія, Стохід (притоки Прип'яті). Ґрунти в основному дерново-підзолисті, торфоповерхні 8 лучні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, вільха, береза) займають 25,6 тис. га. Найбільші пром. підприємства району — Лукивський комбінат буд. матеріалів і Туріський консервний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Туріськ). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, жито, ярий ячмінь, овес), цукр. буряків, льону-довгунця, картоплі, овочів та виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1982 становила 82,9 тис. га, у т. ч. ор-

ні землі — 49,2 тис. га. У Т. р. — 22 колгоспи, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Туріськ, Мапеїв. Автомоб. шляхів — 329 км, у т. ч. з твердим покриттям — 183 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (смт Луків), 43 заг.-осв., музична та спорт. школи; 66 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 68 клубних закладів, кінотеатр, 44 б-ки. В Т. р. видається газ. «Ленінська правда» (з 1941).

А. Я. Христин. **ТУРІН** — місто на Пн. Зх. Італії, адм. ц. обл. П'ємонт і пров. Турін. Розташований при впадінні р. Дора-Ріпарія в р. По. Вузол з-щ і автошляхів, аеропорт. 1,2 млн. ж. (1976). Важливий пром. центр країни з розвинутими торг.-фінанс. функціями. Значна важка пром-сть, особливо автомобілебудування (підприємства пром. концерну ФІАТ), а також авіа-, вагоно-, тракторо- і моторобудівня, електрометалург., воєнна галузі.

Турін. Палаццо Мадам. Архітектор Ф. Ювара, 1718—21.

Численні підприємства ін. галузей: по виробн. шарикопідшипників та верстатів для виготовлення їх (фірма РІВ), залізнич. устаткування, с.-г. машин, електронної апаратури, гуми, бараників, хім. волокон, кабелів, сірчаного к-ти, фарм. засобів тощо. Традиційно розвинута поліграф., шкарпана, текст., швейна, харчосмакова (зокрема, виноробна, кондитерська) пром-сть. Арсенал. ГЕС. Ун-т (засн. у 15 ст.), політех. ін-т. Академія мед. наук. Наб. б-ка. Численні музеї: автомобіля, кіно, міська галерея сучас. мистецтва, галерея Академії мистецтв Альбертіна, міський старовинного мистецтва, старожитностей, Єгипетський, Галерея Сабвауд та ін. Театри. Архіт. пам'ятки 15—18 ст. Т. — один з центрів робіт. і демократичного руху Італії.

ТУРІЯ, Тур'я — річка у Волин. обл. УРСР, права прит. Прип'яті (бас. Дніпра). Довж. 184 км, площа бас. 2900 км². Бере початок у Волинській височині, нижче перетинає Поліську низовину. Русло звивисте, заплава заболочена. Живлення мішане з переважанням снігового. Використовують як водоприймач осушувальних систем. На Т. — міста Туріськ, Ковель; для водопостачання Ковеля на річці споруджено водосховище.

ТУРІ РЕМЕТІ — селище міського типу Перечинського р-ну Закарп. обл. УРСР. Розташований на р. Тур'ї (бас. Дунаю), за 12 км від залізнич. ст. Перечин. 3,5 тис. ж. (1983). В селищі — пром. комбінат та комбінат побутового обслуговування, лісництво. Середня школа, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Т. Р. відомі з 1451, с-ще міськ. типу — з 1971.

ТУРКА — місто Львівської області УРСР, райцентр, на р. Стрию (прит. Дністра). Залізнична станція. Перша писемна згадка про Т. належить до 1431. Тоді вона була під владою феода. Польщі. В 1730 Т. надано *магдебурзьке право*. В 1744 поблизу Т. діяли *отпришки* під керівництвом О. В. Добуша. Після 1-го поділу Польщі (1772) Т. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1927 в Т. створено підпільний комуністичний осередок. У 1922, 1923, 1931—33, 1935—38 в Т. відбулися страйки й демонстрації. В 1939 Т. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року Т. — місто. В місті — світлотех. з-д, шебеневий кар'єр, філіал Бориславського швейно-галантерейного об'єднання, лісгоспзг, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Тех. уч. ше. З заг. осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Пам'ятки бойківської школи *дерев'яної архітектури* — Миколаївська-середня (1739, майстер Д. Прокопій), Миколаївська-горшня (1-а пол. 17 ст.), Покровська (1780) церкви. Пам'ятники: В. І. Левіну, воїнам, які загинули під час визволення м. Турки від нім.-фашист. загарбників 1944. В Т. бували польський революційний демократ Ю. М. Госляр (1846), І. Я. Франко (1891).

ТУРКЕНІЧ Іван Васильович (18.І 1920, с. Новий Лиман, тепер Петропавлівського р-ну Ворон. обл. — 14.VIII 1944) — один з керівників підпільної комсомольської організації «Молода гвардія», учасник Великої Вітчизняної війни 1941—45. Член Комуністичної партії з 1944. В 1938—40 навчався в Севастопольському залізнич. технікумі. З 1940 — в Рад. Армії. В липні 1942 в боях на Дону потрапив у полон, але втік і повернувся до Краснодона (сім'я Туркеничів мешкала в місті з 1921), де став членом штабу «Молодої гвардії», а згодом — командиром орг-ції. Брав безпосередню участь у бойових операціях. Коли в Краснодоні почалися арешти, Т. перейшов лінійно на фронт і став до лав Червоної Армії. Загинув у боях на р. Віслі. Нагороджений орденом Червоного Прапора (посмертно), медалями.

ТУРКЕСТАН — історико-геогр. область, що включала в 19 — на поч. 20 ст. територію сучасної Серед. Азії і Казахстану, а також частину Центр. Азії. Умовно Т. поділявся на Зх., або Російський (пд. частина Казахстану і середньоазіатські володіння Росії), Сх., або Китайський (виходив до кит. провінції Сінцзян), Афганський (пн. частина Афганістану). На тер. Рос. Т. 1867 було утворено Туркестанське генерал-губернаторство, з 1886 офіц. назва Туркестанський край. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції у квітні 1918 тут було утворено *Туркестанську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку*. Після національно-державного розмежу-

вання радянських республік *Середньої Азії* (1924—25) назва «Туркестан» замінилася назвою *Середня Азія*.

ТУРКЕСТАН — місто обласного підпорядкування Чимкент. обл. Каз. РСР, райцентр. Залізнична станція. 73 тис. ж. (1983). У Т. — з-ди: ковальсько-пресового устаткування, багновиробничий, рем.-мех., рембудшляхмаш, залізобетон, виробів, корм. антибіотиків, пивоварний та цегельний; комбінати: буд. деталей і конструкцій, нерудних матеріалів та ін. Індустр.-пед. технікум, мед. і пед. училища. Республіканський музей — комплекс Ходжі Ахмеда Ясаві. Під сучас. назвою місто відоме з 15 ст.

ТУРКЕСТАНСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (ТАРСР) — рад. республіка в Середній Азії, утворена 30.IV 1918 на 5-му Всетуркестанському з'їзді Рад; була в складі РРФСР. Столиця — м. Ташкент. Населення — понад 5 млн. чол. Містилася на території кол. Туркестанського краю (див. *Туркестан*). Навесні 1918 в ТАРСР було націоналізовано провідні галузі пром.-сті, банки, з-ці, почалося здійснення ленінського *Декрету про землю*. В червні відбулося орг. оформлення Комуністичної партії Туркестану як частини РКП(б). Влітку 1918 ТАРСР виявилася відрізаною кільцем фронтів від Центр. Росії. Було утворено Червону Армію Туркестану. ЦК РКП(б) і Уряд РРФСР подали трудящим республіки екон. і військ.-політ. допомогу в боротьбі проти інтервентів і внутр. контрреволюції. У вересні 1919 рад. війська Туркестанського фронту (команд. М. В. Фрунзе, член Реввійськради В. В. Куйбишев) прорвали оточення і відновили зв'язки ТАРСР з Центр. Росією. У 1921—22 в ряді районів ТАРСР проведено зем.-водну реформу, здійснено ряд заходів у галузі держ. і культур. будівництва. Було ліквідовано осн. вогнища *басмачтва*. ТАРСР існувала до 27.X 1924; внаслідок національно-державного розмежування радянських республік *Середньої Азії* на тер. ТАРСР, Бухарської народної радянської республіки і Хорезмської народної радянської республіки за нац. ознакою були утворені Узб. РСР (1924), Туркм. РСР (1924), Тадж. АРСР (1924), Кара-Кнор. (1924) і Каракалп. авт. області (1925).

ТУРКИ (самоназва — *тюрк*) — нація, основне населення Туреччини. Живуть також у Болгарії, Югославії, Греції, на Кіпрі, в Румунії, Іраку, СРСР та ін. країнах. Загальна чисельність — 42 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *тюркською мовою*. За релігією переважна більшість Т. — мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). Т. сформувалися у народність приблизно в 15 ст. внаслідок змішання тюркських племен, які прийшли з Серед. Азії та Ірану, а також Балкан, з місц. населенням Малої Азії (арабами, вірменами, греками). Формування Т. в націю завершилося у 1-й чверті 20 ст. У складі Т. є етногр. групи напівкочовиків: юрюки, тах-

таджи, абдали та ін. Осн. заняття Т. — землеробство, тваринництво, ремесла; частина Т. працює в пром.-сті. Докладніше про історію, г-во, культуру Т. див. *Туреччина*. **ТУРКІВСЬКИЙ РАЙОН** — у пд.-зх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,2 тис. км². Нас. 60,4 тис. чол. (1983). У районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 27 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Турка. Т. р. розташо-

ваний в межах *Карпат Українських*. Корисні копалини: нафта, природний газ, вапняки. Є мінеральні води. Річки — *Дністер* (бере початок) та його прит. *Стрий*. Ґрунти бурі лісові, переважно шебенюваті. Ліси (ялиця, бук) і чагарники займають 59,4 тис. га. Найбільші пром. підприємства: турківські світлотех. з-д, лісгоспзг, філіал Бориславського швейно-галантерейного об'єднання, шебеневий кар'єр. Комбінат побутового обслуговування (Турка), 8 будинків побуту. Осн. напрям розвитку с. г. — м'ясо-мол. тваринництво (скотарство, вівчарство). Площа с.-г. угідь 1982 становила 39,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 18 тис. га, сіножаті й пасовища — 21,4 тис. га. Гол. культури: кормові, картопля, льон. У Т. р. — 9 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Турка, Сянки, Нижня Яблунька. Автомоб. шляхів — 291 км, у т. ч. з твердим покриттям — 259 км. У районі — профес.-тех. (смт Бориня) і тех. (Турка) уч.-ша, 55 заг.-осв. та музична школи; 71 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень; 2 турбази (с. Розлуч). 5 будинків культури, 60 клубів, 2 кінотеатри, 60 кіноустановок, 57 б-к. У Т. р. видається газ. «Ленінський шлях» (з 1940).

Г. К. Бич, **ТУРКМАНЧАЙСЬКИЙ ДОГОВІР 1828**. Укладений між Росією та Іраном 10 (22). II в с. Туркманчай (побл. Тебриза), завершив рос.-іран. війну 1826—28 (див. *Російсько-іранські війни 18—19 століть*). У розробці умов Т. д. брав участь О. С. Грибодов. За Т. д. до Росії відійшли Брансанське і Нахичеванське ханства (Сх. Вірменія), уряд Ірану зобов'язав-

Турка. Миколаївська горшня церква. Перша половина 17 ст.

ТУРКМЕНИ

... ерешкоджати переселенню німців до Росії. Іран мав сплатити контрибуцію на користь Росії в розмірі 20 млн. крб. сріблом. Підтверджувалося виключне право Росії тримати флот на Каспійському м. Одночасно з мирним договором було укладено торг. трактат, за яким рос. купці дістали право вільної торгівлі на всій тер. Ірану. Т. д. був основою рос.-іран. відносин аж до 1917.

ТУРКМЕНИ (самоназва — туркмен) — нація, основне населення Туркм. РСР. Живуть також у РРФСР, Узб. РСР, Тадж. РСР, Каз. РСР і за межами СРСР — в Ірані, Афганістані, Іраку, Сирії й Туреччині. Заг. чисельність — 3,4 млн. чол. (1980, оцінка). В СРСР — 2028 тис. чол. (1979, перепис), з них у Туркм. РСР — 1892 тис. чол. Мова — туркменська (див. *Туркменська мова*). Віруючі Т. — мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). Найранішу основу в етнічній Т. становили давні місц. іраномовні дахо-масагетські і сармато-аланські племена степів і частково жителі давніх д-в — Маргіани, Парфії й Хорезму. В серед. 1-го тис. у прикаспійських степах з'явилися ранні тюрки, а в 9—11 ст. — *огузи* й споріднені з ними племена сельджуків, які відіграли осн. роль в етнічній Т. Процес формування туркм. народності в основному завершився в 15 ст. В 2-й пол. 19 ст. Т. ввійшли до складу Росії, що мало для них прогресивне значення. Осн. заняття в минулому були поливне землеробство й екстенсивне скотарство. Після Великої Жовт. соціалістич. революції в ході соціалістичного будівництва Т. консолідувалися в соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову соціальну та інтернаціональну спільність — *радянський народ*. За роки Рад. влади в житті Т. відбулися докорінні зміни. Вони працюють у різних галузях пром-сті і колективізованому с. г. Виросли пром. міста, а також упорядковані колг. села з будівлями сучас. типу. Нац. одяг Т. поєднується з сучас. одягом міськ. типу. Глибокі зміни за роки Рад. влади відбулися у культурі й побуті Т. Зникли патріархально-феод. звичаї, ліквідовано неписьменність; зросла нац. інтелігенція. Про історію, економіку і культуру Т. див. *Туркменська Радянська Соціалістична Республіка*.

Лит.: Народы Средней Азии и Казахстана, т. 2, М., 1963; История Туркменской ССР, т. 1—2, Ашхабад, 1957; Васильева Г. П. Преобразование быта и этнические процессы в Северном Туркменистане. М., 1969; Проблемы этногенеза туркменского народа. Ашхабад, 1977.

С. Г. Агаджанов.
ТУРКМЕНСЬКА МОВА — мова туркменів. Належить до тюркських мов. Розмовляють нею в СРСР 2 млн. чол. (1979, перепис). У Т. м. виділяють бл. 30 діалектів і говорів. В основу літ. Т. м. ліг ахальський говор текінського діалекту. Характерні риси Т. м.: у фонетиці — наявність первинних довгих голосних, *сингармонізм*, наявність міжаубних приголосних,

наголос експіраторний, падає здебільшого на останній склад. Морфологічна будова аглютинативна, іменникові властиві категорії числа, присвійності, відмінка, дієслову — особи, числа, часу, способу й стану. Сучасна літ. Т. м. почала складатися у 18 ст., остаточно сформувалася після Великої Жовт. соціалістич. революції. До 1928 писемність — на основі араб. алфавіту, 1928—39 — на базі латинського, з 1940 — на рос. графічній основі. Про л-ру Т. м. див. *Туркменська РСР*, розділ Література.

Лит.: Баскаков Н. А. К истории изучения туркменского языка. Ашхабад, 1963; Азимов П., Амансарыев Дж., Сарыев К. Туркменский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 2, М., 1966; Грамматика туркменского языка, ч. 1, Ашхабад, 1970. Б. Ч. Чопирова

ТУРКМЕНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, Туркменистан.

Загальні відомості. Вперше утворена 7.VIII 1921 як Туркменська обл. у складі Туркестанської АРСР, 27.X 1924 перетворена на Туркм. РСР. Розташована на Пд. Зх. Серед. Азії, на крайньому Пд. Рад. Союзу (в урочищі Чильдехтер, поблизу м. Кушки — крайня пд. точка СРСР). На Пн. межує з Каз. РСР, на Пн. і Пн. Сх. — з Узб. РСР, на Пд. — частина держ. кордону СРСР з Іраном та Афганістаном. З Зх. омивається Каспійським м. У Т. — 5 адм. областей, 44 райони, 15 міст і 74 с-ща міськ. типу. Карті див. на окремому аркуші, с. 416—417.

Державний лад. Туркм. РСР — суверенна радянська соціалістична держава, що входить до складу СРСР. Діючу конституцію Туркм. РСР прийнято 13.IV 1978 позачерговою 9-ю сесією Верховної Ради Туркм. РСР 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Туркм. РСР — однопалатна Верховна Рада Туркм. РСР, що обирається населенням строком на 5 років. Верховний Раді Туркм. РСР підзвітна обирає нею Президія Верховної Ради Туркм. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах, передбачених Конституцією Туркм. РСР, функції найвищого органу держ. влади республіки в період між сесіями Верховної Ради Туркм. РСР. Верховна Рада Туркм. РСР утворює Уряд Туркм. РСР — Раді Міністрів Туркм. РСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади республіки, відповідальний перед нею і підзвітний їй. Місц. органами держ. влади в областях, районах, містах, районах у містах, селищах і сільс. населених пунктах Туркм. РСР є відповідні Ради нар. депутатів, що обираються строком на 2,5 року. Всі Ради нар. депутатів Туркм. РСР обираються громадянами, які досягли 18 років, на основі заг., рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки — Верховний Суд Туркм. РСР, обраний Верховною Радою Туркм. РСР строком на 5 років.

Природа. Берегова лінія Каспійського м. в межах Т. (понад 1100

км) на Пд. порізаня слабо, на Пн. утворює затоки (*Кара-Богаз-Гол*, *Красноводська*, *Туркменська*), півострови (*Красноводський*, *Челекен*). В межах Т. — о-ви Огузчинський, Караада. Рельєф Т. переважно рівнинний. Більша частина республіки розташована в межах *Туранської низовини*, зайнятої пустелею *Каракуми*. Пустеля розділена солончаковими западинами на Центральні та Заунгузькі Каракуми; в межиріччі Аму-

Ріка Мургаб.

дар'ї та Теджену — Пд.-Сх. Каракуми. Туранську низовину облямовують невисокі хребти (Малий Балхан, Великий Балхан) та височини (Баджи, Карабиль, відроги плато *Устюрт* і *Красноводська*). На Пд. розташовані гори *Копетдаг*, на Пд. Сх. — хр. *Кугітантау* (вис. до 3139 м, г. *Айрибаба* — найвища точка республіки). Вздовж узбережжя Каспійського м. — вузька смуга низовин. На території республіки — *Сарикамишська западина*, западина *Акжакаля* (— 81 м) та ін. Т. багатий на різноманітні корисні копалини. Є родовища нафти й газу, вугілля, мінеральних солей (хлоридів та сульфатів), ртуті, кам'яної солі, поліметалів, бентоніту, озокериту, буд. матеріалів. Значні запаси пром. і мінеральних вод. Клімат Т. різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня від —5 до +4° (абсолютний мінімум —32°), липня +28, +34° (абс. максимум +50°, ст. *Репетек*). Опадів від 80 мм на рік (в нижній течії Амудар'ї) до 150 мм в Каракумах, 200—300 мм в передгір'ях і гірських долинах та понад 400 мм у горах. Для Т. характерні постійні вітри (у т. ч. в передгір'ях *Копетдагу* — сухий вітер гармисів), а також *пилові бурі*. Бл. 80 % тер. республіки не має постійного поверхневого стоку, ріки є тільки в пд. та сх. районах. Найбільша ріка — *Амудар'я*, на Пд. — *Мургаб*, *Теджен*, *Атрек*, вони широко використовуються для зрошення. Велике значення для поліпшення умов землеробства має *Каракумський канал* імені В. І. Леніна. Найбільше озеро — *Сарикамишське* (солоне). Поширені сухі руста давніх рік — *Узбой*, *Келіфський Узбой* та ін. На більшій частині Т. переважають сіро-бурі, піщані ґрунти та сіроземи, в пониженнях — солончаки, такири та такировидні ґрунти, в долинах річок — лучно-сіроземні та алювіально-лучні ґрунти. В Т. багатий рослинний і тваринний світ. У пустелі на ісаках ростуть чагарники (білий та чорний саксаул, кандим, черек, жовта акація, астрагал) та різні трави. На солончаках — гребен-

Герб Туркменської РСР.

ТУРКМЕНСЬКА РСР

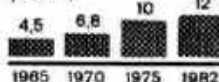
Площа — 488,1 тис. км²
Населення — 3042 тис. чол.
(на 1.I 1983)
Столиця — м. Ашхабад

Туркменська РСР. Сонячний опріснювач у радгоспі «Бахарден»

ТУРКМЕНСЬКА РСР

ЗРОСТАННЯ ОБСЯГУ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ (1940=1)

Автоматизована установка перекачування нафти в пустелі Каракуми.

республіки. Почалася відбудова нар. г-ва, зруйнованого війною. В 1921—22 в Т. було проведено першу зем.-водну реформу. Після розгону басмаських банд (див. *Басмачтво*) значно зміцнилася Рад. влада на місцях. У результаті проведення національно-державного розмежування радянських республік Середньої Азії 27.X 1924 було утворено Туркм. РСР. 1-й Всетуркм. установчий з'їзд Рад 20.II 1925 прийняв декларацію про утворення Туркм. РСР і постанову про добровільне входження її до складу СРСР. У республіці розгорнулося соціалістичне будівництво, набули розвитку економіка і культура туркм. народу. Було ліквідовано залишки патріархально-феод. відносин. У 1925—27 проведено другу зем.-водну реформу, в результаті якої землю і воду одержали 33,5 тис. безземельних і малоземельних дайхан. Було збудовано великі іригаційні споруди в районах Амудар'ї та Мургабу. В 1929 почалася колективізація с. г., яка завершилася наприкінці другої п'ятиріччя. За роки Рад. влади Т. перетворився на одну з бавовняницьких баз країни. Сформувалися і зросли кадри нац. роботи. класу. Створювалася і розвивалася промисловість. Було здійснено культурну революцію.

Туркм. народ сформувався в соціалістичну націю. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі Т. брали активну участь у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. 19 тис. воїнів з Т. нагороджено орденами й медалями, 78 — удостоєно звання Героя Рад. Союзу. К. Азатов, Б. Довлетжанов, Л. Г. Цибізов, А. В. Ахмедов та ін. цього звання удостоєні за подвиги в боях за визволення Рад. України. З перших днів війни все г-во Т. було переведено на воєнний лад. У тилу трудящі подавали всебічну допомогу фронтові. Евакуйовані в Т. на поч. війни пром. підприємства Ворошиловграда, Києва, Харкова та ін. міст подала значну допомогу в індустріалізації республіки. В той самий час

населення Т. подавало допомогу у відбудові нар. г-ва визволеним від нім.-фашист. окупантів районам країни, зокрема Ворошиловгр. і Харків. областям. У післявоєнний час туркм. народ разом з усіма народами СРСР успішно розв'язує завдання дальшого розвитку нар. г-ва республіки, перетворює в життя лінію партії на вдосконалення розвинутого соціалізму. Т. нагороджено орденами Леніна (1957), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

М. Мошва.
Комуністична партія Туркменістану. Створена в лютому 1925 шляхом об'єднання парт. орг-цій Туркм. області й туркм. районів кол. Бухарської і Хорезмської нар. рад. республік у Комуністичну партію (більшовиків) Туркменістану — КП(б) Туркменістану. І з'їзд КП(б) Туркменістану відбувся 14—19.II 1925. З жовтня 1952 має сучасну назву. На 1.I 1983 налічувала 102 098 членів і кандидатів у члени партії. Черговий, XXII з'їзд відбувся 16—17.I 1981. Перший секретар ЦК Компартії Туркменістану — М. Г. Гапуров (з 1969). ЛКСМ Туркменістану засн. в березні 1925. На 1.I 1983 в її лавах було 506 249 комсомольців. Профспілки Туркменістану на 1.I 1983 налічували 1007 тис. членів.

Народне господарство. За роки Рад. влади Т. з відсталі країни царської Росії перетворився на індустр.-агр. республіку з багатогалузєвою пром-стю і великим механізованим с.-г. виробом. Нар. г-во Т. є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Т. виділяється видобуванням і переробкою нафти, природного газу, хім. сировини, маш.-буд., текст. пром-стю, виробництвом бавовни (особливо тонковолокнистої), каракулевих шмук, шовку-сирцю, вовни. В 1982 у валовому сусп. продукті республіки на пром-сть припадало 49,4 %, с. г. — 19,1 %, буд-во — 16,8 %, транспорт і зв'язок — 4,6 %. Капітальні вкладення в нар. г-во Т. 1982 становили 1413 млн. крб. (1965 — 522 млн. крб.). Продуктивність праці в пром-сті 1982 зросла проти 1970 в 1,36 раза. Нац. дохід республіки збільшився за 1971—82 в 1,47 раза. Виплати і пільги з сусп. фондів споживання зросли в 2,4 раза, роздрібний товарооборот — в 1,1 раза. За цей час введено в дію 11 946 тис. м² заг. (корисної) житл. площі. Т. входить до Середньоазійського екон. району СРСР і має тісні зв'язки з ін. районами країни. Промисловість. За роки Рад. влади обсяг пром. виробн. в республіці збільшився в 206 раз. Обсяг пром-сті Т. 1982 зріс порівняно з 1940 в 12 раз. Провідні галузі пром-сті: енергетика, газова, нафтова, хім., машинобудівна, легка (гол. чин. галузі, які переробляють с.-г. сировину), олійно-жирова, виноробна, буд. матеріалів. За видобуванням нафти Т. посідає 4-е місце серед союзних республік (після РРФСР, Аз. РСР, Каз. РСР). Родовища нафти і нафтопереробна пром-сть зосереджені в зх. районах Т., в Красно-

водській області. На Зх. Челекена її видобувають з мор. дна. За видобутком природного горючого газу Т. посідає 2-е місце в СРСР (після РРФСР). Осн. родовища: Ачакське, Найпське, Шатлякське, Гугуртлінське тощо. Швидкими темпами розвивається електроенергетика. За роки Радянської влади збудовано Безмеїнську ДРЕС, Красноводську, Чарджоуську ТЕЦ, Небіт-Дагську газотурбінну ДРЕС та ін. Поча-

На Красноводському судноремонтному заводі.

буд-во (1968) найбільшої в Т. Марійської ДРЕС (на газі); 6 енергоблоків заг. потужністю 1260 тис. кВт. год стали до ладу 1973—81. Нафтопереробна і нафтохім. пром-сть у республіці почала розвиватися після введення в експлуатацію Красноводського нафтопереробного з-ду (1946—50), який виробляє бензин, гас, дизельне паливо, мазут, нафтобітум, електродний кокс, пральний порошок тощо. З 1968 виготовляє продукцію Челекенської з-д тех. вуглецю. Будується (з 1972) в с-ші Нефтезаводськ Чардж. обл. нафтопереробний з-д. Хім. пром-сть представлена виробн. сульфату натрію, йоду, брому, сірки, мінеральних добрив, сірчані кислоти, суперфосфату, фтористого алюмінію (Бекдаш, Челекен, Красноводськ, Чарджоу, Небіт-Даг, Гаурдак). Машинобудування і металообробка (ремонт тепловозів і автомобілів, виробн. потужних відцентрових нафтових насосів, вентиляторів для пром. охолодження води, культиваторів, електр. кабель, газові плити, устаткування для харч. пром-сті тощо) зосереджені в основному в Ашхабаді, а також у Чарджоу, Ташаузі, Кізил-Арваті, Красноводську, Марі, Небіт-Дагу. Підприємства пром-сті буд. матеріалів виробляють цеглу, азбестом. листи і труби, залізобетонні вироби, скло й цемент (Ашхабад, Безмеїн, Красноводськ, Марі, Байрам-Алі, Небіт-Даг, Чарджоу). Осн. галузь легкої пром-сті — текстильна, вона спеціалізується на первинній обробці місц. сировини — бавовни, вовни, шовковичних коконів, виробн. бавовняних, вовняних, шовкових тканин і трикотажу. В Т. розвинуті такі галузі пром-сті: бавовноочисна (Марі, Байрам-Алі, Іолотань, Теджен, Чарджоу, Керкі, Ташауз та ін.); бавовняна, шовкова, трикотажна, вовняна і шкіряна, швейна (Ашхабад, Марі, Чарджоу, Небіт-Даг); взуттєва (Ашхабад). Розвинуте килимарство (Гасан-Кулі, Казанджик, Небіт-Даг, Бахарден, Ашхабад, Кізил-Арват, Марі, Ташауз тощо). В харч. пром-сті розвинуті олійно-

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1965	1970	1975	1982
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,08	1,4	1,8	4,5	8,8
Мінеральні добрива (я умовних одиницях)	тис. т	—	257	368	431	277
Скло віконне	тис. м ²	2237	7665	8641	8836	5767
Плити газові	тис. шт.	—	81,5	87	94	100
Бавовня-волокно	тис. т	71,5	150,3	222,7	350,1	366,5
Шовк-сирець	т	149	272	229	275	217
Близняний трикотаж	млн. шт.	0,5	5,4	4,2	4,8	6,3
Верхній трикотаж	» »	0,2	0,8	2,0	1,8	2,2
Павчійно-шкарпетковий виробн.	млн. пар	0,6	4,9	3,8	4,0	5,3
Шкіряне взуття	» »	0,7	1,8	2,1	2,9	3,5
М'ясо (включаючи субпродукти 1-ї категорії)	тис. т	8,5	16,1	16,8	28,8	30,9*
Олія	» »	15,2	39,6	36,8	53,4	47,7*

* 1981.

жирова, м'ясо-мол., виноробна, хлібопекарська, кондитерська, пивоварна, соляна галузі тощо (Ашхабад, Чарджоу, Мари, Красноводськ, Тапшау, Безмеїн, Геок-Тепе, Карабекаул, Сандикачі). Сільське господарство. За роки Рад. влади в Т. створено велике високоомеханізоване с. г. Заг. обсяг його продукції 1982 ріс порівняно з 1970 на 47 %. На 1.1 1983 у республіці було 337 колгоспів і 113 радгоспів. Усі г-ва електрифіковані. С. г. угіддя 1982 становили 62,3 % заг. зем. площі, з них орні землі — 3,3 %, пасовища — бл. 96 %. Основною земле-робства є поливні землі. Площа зрошуваних земель становила 1011 тис. га (1982). Для зрошування використовують води річок, а також підземні води (в передгір'ях Конетдагу). Збудовано водосховища: Хауз-Ханське, Ташкепринське, Телженське, Сариязинське та ін. Велике значення в розвитку економіки Т. має Каракумський канал ім. В. І. Леніна. Провідна галузь с. г. — землеробство, яке зосереджене в основному в оазисах і передгір'ях. Переважає бавовництво (гол. чин. тонковолокнистий бавовник); Т. займає 2-е місце в СРСР після Узб. РСР за валовим збором бавовни-сирцю. На ків. 1983 в республіці зібрано 1178,1 тис. т бавовни-сирцю, в т. ч. тонковолокнистих сортів — 314,9 тис. т. Із зернових вирощують пшеницю, ячмінь, рис і джугару; з баштанних — овочевих — дині, кавуни, цибулю, часник тощо. Виноградники у плодоносному віці займають 10 тис. га (1982; в основному в Ашхабадській і Марійській областях). Площа плодово-ягідних насаджень у плодоносному віці становила 12 тис. га (гол. чин. у передгір'ях Конетдагу, Мургабському оазисі і зоні Каракумського каналу); в долинах Атреку й його прит. Сумбару вирощують субтропічні культури (гранат, маслини, інжир, мигдаль тощо). Важливою галуззю с. г. республіки є тваринництво: м'ясо-новового й молочно-м'ясного навівмія та конярство — в горах; каракулі-ництво, тваринництво м'ясо-новового напрямку й верблюдівництво — на рівнинах. Поголів'я (млн., на 1.1 1983): великої рогатої худоби 0,7 (у т. ч. корів — 0,2), свиней — 0,2, овець і кіз — 4,5. Розвинуте шовківництво, в основному в Чардж. і Марійс. і Ашхаб. областях. Поширене бджільництво. Значно зросло рибне г-во (внутр. водоймища). У 1982 вироблено: м'яса (в забійній вазі) — 82 тис. т, молока — 323 тис. т, яєць — 276 млн. шт., вовни — 13,4 тис. т. Парк с. г. машин Т. становив (тис. шт., кін. 1982): тракторів (у фіз. одиницях) — 38,6, зернозбиральних комбайнів — 1,2. В республіці широко здійснюються спеціалізація і концентрація с. г. вироб. на основі міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції. На 1.1 1983 в Т. налічувалося 78 міжгосп. підприємств і орг-цій, у т. ч. тваринницьких — 4.

Транспорт. У Т. розвинуті всі види транспорту. Основний з

них — залізничний (78,5 % у заг. вантажообороті республіки). Довж. з-ць заг. користування 1982 становила 2,12 тис. км. Гол. залізничні магістралі: Красноводськ — Ташкент з відгалуженнями Мари — Кушк і Небіт-Даг — Вишка, Чарджоу — Кунград — Бейнеу та ін. Заг. довж. автошляхів — 12,2 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 9,2 тис. км. Автомоб. транспортом сполучаються майже всі райони республіки. Судноплавство по р. Амудар'ї і Каракумському каналу. Гол. мор. порт — Красноводськ, зв'язаний мор. поромом з Баку. Авіалінії сполучають Ашхабад з Москвою, Ленінградом, Києвом, Баку, Ташкентом та іншими великими містами країни й майже з усіма містами й райцентрами республіки. Розвивається трубопровідний транспорт. Довж. нафтопроводів бл. 650 км. Збудовано нафтопроводи Вишка — Красноводськ, Челекен — Красноводськ. Довж. газопроводів — 2,4 тис. км. У 1970 став до ладу газопровід Майське — Ашхабад — Безмеїн. Збудовані газопроводи з нафтових родовищ подають горючий газ для внутр. потреб республіки і в магістральний газопровід Серед. Азія — Центр. У Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року в Т. на одиницю п'ятирічної передбачено: збільшити вироб. пром. продукції на 21—24 %, електроенергії — в 1,8 раза; забезпечити прискорення розвитку хім., легкої, харч. пром-сті і машинобудування; довести видобуток газу до 81—83 млрд. м³; збільшити переробку нафти в 2 рази, вироб. мінеральних добрив — у 2,8 раза; забезпечити зростання вироб. олії в 1,7 раза; збільшити середньорічний обсяг валової продукції с. г. на 14—16 %; забезпечити середньорічне вироб. зерна в кількості не менш як 380 тис. тонн, бавовни-сирцю — 1210—1230 тис. тонн, у т. ч. тонковолокнистої — 290—300 тис. тонн, м'яса (в забійній вазі) — не менш як 90 тис. тонн. Продовжити буд-во Каракумського каналу. Дальший розвиток агропром. комплексу республіки, зокрема с. г. вироб., передбачено *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року, розробленою відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схвалену Травневим пленумом ЦК КПРС 1982.

О. П. Лавров.

Охорона здоров'я. В 1982 в Туркм. РСР налічувалося 32,3 тис. лікарняних ліжок (106,1 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 8,9 тис. лікарів (29,1 лікаря на 10 тис. ж.) та 24,9 тис. осіб серед. мед. персоналу; діяли 290 жіночих консультатій, дит. поліклінік і амбулаторій. Лікарів готують у Туркм. мед. ін-ті (Ашхабад). Найбільш відомі курорти: кліматичні — Байрам-Алі, Фірюза, бальнеологічний — Арчман, грязьовий — Моллакара.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. До входження до складу Росії на тер. Т. діяли лише *конфесійні школи*, зокрема *мектеби* й *медресе*, де

навчалися діти привілейованих верств населення. З приєднанням Т. до Росії почали створюватися т. з. рос.-тубільні школи, які, однак, істотного впливу на рівень освіти нар. мас зробити не могли. На поч. 20 ст. письменних серед корінного населення Т. було 0,7 %. В 1914/15 навч. р. в кол. Закаспійській обл. працювало 58 шкіл, з них 27 — у сільс. місцевості. Серед спеціальних і вищих навч. закладів не було. Рад. влада відкрила туркм. народної шлях до освіти й розвитку нац. культури. У 20-х рр. розгорнуто роботу по ліквідації неписьменності серед дорослого населення, яку в основному завершено наприкінці 30-х рр. Особлива увага приділялася жіночій освіті. З 1937/38 навч. р. розпочато перехід до заг. 7-річного навчання. В 1959 запроваджено обов'язкове 8-річне навчання. До 1976 в основному завершено перехід до заг. серед. освіти. В 1982/83 навч. р. у Т. в 1,9 тис. загальноосв. школах налічувалося 0,8 млн. учнів, у 35 сереп. спец. навч. закладах — 34,6 тис. учнів, у 8 вищих навч. закладах — 38,7 тис. студентів. Вузи: *Туркменський університет*; ін-ти: політех., с.-г., пед. ін-т мистецтв, мед., нар. г-ва та ін. — в Ашхабаді, пед. ін-т у Чарджоу. В 1982 профес.-тех. уч-щами підготовлено 21,1 тис. кваліфікованих робітників. У республіці діють *Академія наук Туркменської РСР* (16 наук. установ; 21 академік і 28 членів-кореспондентів; 1983), у її числі: наук.-виробничі об'єднання «Сонце», Ін-т фізики Землі й атмосфери, Ін-т хімії, Ін-т пухляків та ін. Ін-т туберкульозу, Ін-т радіології та рентгенології, Ін-т онкології, ін. наук. установи. Працює Туркм. філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. В республіці налічується 5,3 тис. наук. працівників, зокрема понад 100 докторів і 2 тис. кандидатів наук. На кожну тисячу працівників, зайнятих у народному господарстві, вищу й середню (повну й неповну) освіту мають 879 чоловік (1983).

В Т. 1,4 тис. масових б-к (фонд — 14,3 млн. одиниць зберігання), зокрема найбільші б-ки — Держ. б-ка Туркм. РСР ім. К. Маркса, Центр. наук. б-ка АН Туркм. РСР, обидві — в Ашхабаді; 7 театрів, Туркм. кінний цирк, філармонія; 1,3 тис. кіноустановок з платним показом; 1,2 тис. клубних закладів; 15 держ. музеїв: Музей історії Туркм. РСР, Музей образотворчих мистецтв Туркм. РСР — в Ашхабаді, Меморіальний музей 26 бакінських комісарів і істор.-краєзнавчий — у Красноводську, Обл. історико-революц. музей у м. Мари, Історико-краєзнавчий у Небіт-Дагу та ін. Серед позашкільних закладів — палати й будинки піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, дит. спорт. школи тощо.

Преса, радіомовлення, телебачення. Працюють вид-ва «Туркменистан», «Илим» («Наука»), Головна редакція Туркм. Рад. Енциклопедії та ін. В 1982 в Т. видано 703 назви книг і брошур тиражем 5,9 млн. прим., з них 314 туркм. мовою тиражем 4,1 млн. прим.

Ловіння риби на Каспійському морі.

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посівна площа	1940	1982
Вся посівна площа	411 950	
Зернові культури	183 132	
Технічні культури	160 521	
в т. ч. бавовник	150 521	
Овоч.-баштанні й картопля	16 44	
Кормові культури	48 253	

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1940	1982
Зернові культури	124	257*
в т. ч. хукурудза на зерно	...	96*
рис	3,5	24*
Бавовна-сирець	211	1178
Овочі	32	288
Плоди і ягоди	5	56
Виноград	16	62

* В середньому за 1976—80.

ТУРКМЕНСЬКА РСР

Сірчано-кислотний цех Чарджоуського хімічного заводу імені В. І. Леніна.

Текстильний цех. Фрагмент. Кінець 18 ст.

У республіці виходять 34 журнали річним тиражем 10,9 млн. прим., у т. ч. 15 туркм. мовою річним тиражем 10,4 млн. прим.; 69 газет річним тиражем 183 млн. прим., у т. ч. 55 туркм. мовою річним тиражем 136 млн. прим. Друк. орган ЦК Компартії Туркменістану — журн. «Туркменістан коммунист» («Комуніст Туркменістану», туркм. мовою). Друк. органи ЦК Компартії Туркменістану, Верховної Ради і Ради Міністрів Туркм. РСР — газ. «Совет Туркменістан» («Радянський Туркменістан», туркм. мовою) і «Туркменская искра» (російською мовою). В Ашхабаді — Туркменське інформац. агентство (Туркменінформ). Регулярне радіомовлення — з 1927; респ. радіомовлення туркм. і рос. мовами. Респ. телебачення. Телевізійні передачі — з 1959, з 1974 — кольорові передачі; телецентр — в Ашхабаді, телестудії — в Красноводську, Небїт-Дагу, Чарджоу. Ретранслюються передачі Центр. телебачення.

Література. Виникнення уснопоечінної нар. творчості туркменів сягає в далеку давнину. Вона представлена казками про тварин, фантастичними, побутовими казками, *дастанами*, піснями, прислів'ями і приказками, загадками, анекдотами тощо. Знаменою пам'яткою фольклору є епос «Герогли» (17 ст.). Дастан як оригінальна форма поширювалася з 18 ст. («Шасенем і Гарип», «Хюрлук-га і Хемра», «Асли і Керем» та ін.). До серед. 18 ст. в туркм. л-рі переважала дидактична поезія. Визначним представником л-ри 18 ст. був Д. Азادی. Основоположник туркм. л-ри і літ. мови — *Махтумкулі*. Значний розвиток туркм. л-ри припадає на кін. 18—19 ст. В цей час жили і творили Н. Андаліб, К. Магзумі, А. Шабенде, *С. Сейді*, К. Зелілі, М. Кеміне, *К. Молланес*. Після перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції почався новий етап у розвитку туркм. л-ри. У становленні туркм. рад. л-ри активну участь брали Кермолла, А. *Моламурт*, Дурді Клич, Б. *Кербабая*, К. *Бурчнов*, А. *Каушут*. У 20—30-х рр. л-ра поповнилася творами поетів і прозаїків О. Тачназарова, Ш. *Кехілова*, А. *Кехілова*, А. Ніязова, Ч. Аширова, Б. *Сейтакова*, Н. Сариханова, драматургів А. Карлієва, Б. Аманова та ін. У роки Великої Вітчизн. війни туркм. письменники виступали з патріотичними творами — поети *Ата Саліх*, Ш. *Кехілов*, Я. Насирлі, П. Нурбердієв, К. Курбансахатов, К. *Сейтієв*, Р. Алієв, прозаїки Б. *Кербабая*, Н. Сариханов, Б. *Солтаніязов*, Х. *Ісмаїлов*, К. Ішанов, А. Ніязов, А. Каушут, Д. Халдурди та ін. На поч. 50-х рр. в л-ру прийшли А. Атаджанов, М. *Сейдов*, К. Курбаннеспесов, А. Хайдов, Ш. Борджаков та ін. Післявоєн. період відзначається далішим розвитком драматургії (Г. Мухтаров, К. *Сейтієв* та ін.). В кін. 60 — на поч. 70-х рр. з'явилися романи Б. Худайназарова, К. Кулієва, Б. *Сейтакова*. В цей час почали виступати А. Курбанов, О. Акмамедов, Я. Маметієв, Т. Джумагельдієв та ін. Л-ра для дітей

представлена творами Б. *Кербабая*, Х. *Ісмаїлова*, М. Гаррієва, К. Тагрікулієва, А. Баймуратова та ін. В галузі літературознавства і літературної критики працювали і працюють А. Мурадов, У. Абдуллаєв, Дж. Аллахов, Р. Реджебов та ін. За Рад. влади широкого розвитку набули взаємозв'язки туркм. і укр. л-р. Туркм. мовою видано твори Т. Шевченка, І. Франка, рядою сучас. укр. письменників. Про Україну писали Х. *Ісмаїлов*, Б. Солтаніязов, Р. Алієв, Д. Халдурди. Твори укр. письменників перекладали К. *Сейтієв*, Р. *Сейдов*, Б. *Сейтаков*, Б. Солтаніязов, К. Курбансахатов. На Україні видано твори Махтумкулі і рад. туркм. письменників А. Каушут, Б. *Кербабая*, Г. Мухтарова, Н. Сариханова. Туркм. народів, його дружби з укр. народом присвятили свої твори А. Турчинська, Л. Забашта, М. Шумило, Я. Шпорта, П. Дорошко. Співка письменників — з 1934.

Архітектура. На тер. Т. збереглися з 6—5-го тис. до н. е. залишки пізньопалеолітичних поселень (Джейтун, Песеджик-Тепе, поблизу Ашхабада), з 4—3-го тис. до н. е. — залишки неолітичних поселень (Геокюр, поблизу Теджена; Кара-Тепе, за 4 км від Артыку; Чакмакли-Тепе, Монджукли-Тепе, обидва — на Сх. від Міана), від епохи бронзи (3—2-е тис. до н. е.) — залишки поселень (Намазга-Тепе, поблизу Кааха; Улуг-Тепе, поблизу Душака) з житл. будинками, ремісничими кварталами, громад. площами. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. виникли міста з укріпленими цитаделями (Ерк-Кала в Мерві; Елькен-Тепе, поблизу Каушута). Пізніше споруджено культові комплекси та палацові ансамблі (храмові будівлі в Мансур-Тепе, поблизу м. Нісу). В архітектурі 6—7 ст. застосовували своєрідні склепінчасті системи, будували численні феод. замки-кеши (Нагім-Кала та ін.). У період середньовіччя (9—14 ст.) швидко розвивалися міста. На караванному шляху від Мерва до Хорезму споруджували численні караван-сараї, з 4-й половиною внутр. подвір'ям (Акча-Кала, Часи-Кала та ін.); в містах будували мечеті (Шир-кабір), різних типів мавзолей: центрально-купольні (Абдуллі-Ібн-Бурейлі в Мерві, Ярти-Гумбез в Серахсі), портално-купольні (Абу-ль-Фазла в Серахсі), круглі або 8-кутні у плані, шатрові з пірамідальним або конічним куполом (мавзолей Текеша в Куна-Ургенчі). Будували нові типи міських двоповерхових будинків. У оздобленні споруд широко застосовували різьблення по ганчу, фігурну цегляну кладку, живопис тощо. В 14—15 ст. будували численні інженерні споруди: водосховища-сардобі, мости (Ташкепрі, Пуліхатун). У 17—18 ст. відбувся спад монументального буд-ва, розквіту досягла архітектура нар. житла. З приєднанням Т. до Росії почалося швидке зростання міст (Ашхабад, Чарджуй, Байрам-Алі, Кізиль-Арват), які забудовували за принципом російського містобудування.

За рад. часу здійснено великі роботи по плануванню, реконструкції, упорядкуванню та забудові існуючих і нових міст, селищ і сіл. Інтенсивно розвиваються міста Небїт-Даг, Красноводськ, Мари, Ташауз та ін. Після землетрусу (1948) майже заново відбудовано столицю республіки Ашхабад. Серед споруд — будинки Ради Міністрів Туркм. РСР (1954—55, арх. В. Новосадов) та ЦК Компартії Туркменістану (1955, арх. А. Афанасьєв та ін.), університет (1961, арх. М. Камішинов та ін.), готель «Ашхабад» (1967, арх. А. Ахмедов та ін.), будинок Туркменінформ (1970, арх. В. Висотін), ансамбль центральної площі ім. К. Маркса (1967, арх. Ахмедов та ін.) з будинками «Каракумбуду» (1967, арх. Ахмедов та ін.), 6-ки ім. К. Маркса (1969—74, арх. Ахмедов та ін.) та меморіальним комплексом Борцям Революції (70-і рр., арх. Ф. Алієв та ін., скульптори Д. Джумадури та ін.), автовокзал (1981, арх. Б. Тішенєв), всі — в Ашхабаді. У 1972 в Ашхабаді, зокрема, споруджено пам'ятник Т. Шевченку (скульптор М. Лисенко; ін. див. до ст. *Ашхабад*, т. 1, с. 309). У 1936 в Ашхабаді засн. Спільку архітекторів Туркм. РСР.

Образотворче мистецтво. На тер. Т. в Песеджик-Тепе знайдено давні настінні розписи із зображенням сцен полювання. В 6—4-му тис. до н. е. з'явилися перші зразки скульптури (статуетки людей і тварин). Неолітичну кераміку характеризують ліплені посудини з червоною і коричнево-чорним орнаментом, неолітичну — різноманітність геом. орнаментів і схематизованих зооморфних мотивів. З кін. 4—1-ї пол. 3 ст. до н. е. в пд. районах Т. склався локальний варіант сх.-елліністичної культури, в пн. районах мист. розвивалось у різних худож. культури Давнього Хорезму. В 5—12 ст. на тер. Т. було поширене переважно декор.-ужиткове мистецтво (архит. мозаїка, кераміка, вироби з металу, килимарство, ткацтво, ювелірні вироби тощо). У 18 — на поч. 20 ст. найпоширенішим видом худож. ремесла було килимарство (текинські, салірські та ін. осередки). В 70-х рр. 19 ст. в Т. працювали рос. художники М. Каразін, Л. Дмитрієв-Кавказький, на поч. 20 ст. — Р. Мазель, М. Лібаков та ін. На 80-і рр. 19 ст. припадає початок творчості першого туркм. художника Н. Юмудського. В рад. час в Т. було організовано «Ударну школу мистецтва Сходу» (1920). В цей час набули поширення різні види революц. агітаційного мист. (плакати, оформлення агітпозитивів, свят тощо). В 30-х рр. розвитку мистецтва живопису сприяла творчість Б. *Нуралі* і С. Беглярєва. Новим соціальним перетворенням у житті народу присвятили свої твори художники С. Беглярєв, І. *Четінко*, Ю. Данешвар. У 60—80-х рр. досягнення туркм. образотворчого мист. пов'язані з творчістю живописців І. *Кличева*, Г. Брусенцова, А. Халжієва, Н. Ходжамухамедова, К. Бекмуратова, М. Мамедова, Ч. Амангельдієва, Д. Байра-

мова, скульпторів Д. Джумадурди, К. Ярмamedова та ін. Розвиваються традиційні види декоративно-ужиткового мистецтва (килимарство, вишивка, золотарство, виготовлення виробів із шкіри). В 1939 засновано Спілку художників Туркмен РСР.

Музика. Джерела туркмен. муз. культури сягають у далеку давнину, про що свідчать археол. пам'ятки, нар. легенди. Формування туркмен. музики почалося в 6 ст. В 11—13 ст. середньовічна муз. культура туркменів досягла значного розвитку. Навала орд кочовиків і походи Тимура (13—14 ст.) завдали шкоди нац. культурі, туркмен. племена жили ізольовано від ін. народів, тому музика, зберігаючи певні стилістичні зв'язки з муз. мист. народів Серед. Азії, Близького й Серед. Сходу, розвивалася своєрідно і самотньо, має багато рис давнього походження. В ній переважають інструм. і вокально-інструм. імпровізації, немає уніфікованої системи ладів (типової для ін. сх. культур). Ладово-інтонаційний розвиток утворює складні звукоряди, переважно менш ніж з трьох ступенів. В інструм. музиці (дударному доголосі) переважають квартетно-квінтови співвідношення. Вокальна і інструм. музика багато орнаментована. Метроритмика часто визначає розгортання форми у фольклорних наслідах. Використовуються перемінні, складні, мішані розміри — 3/8, 7/8 та ін. Форма інструм. п'єс — тричастинна репризна або розіймнута дво-частинна. Пісенні жанри — хувді (количкові), ляле (дівочі ліричні), яр-яр (весільні). Танцю в довготривал час практично не було. Муз. інструменти — дутар (струнно-щипковий, 2-струнний), гіджак (струнно-смичковий, використовується в ансамблі з дутаром), туйдук, дил-туйдук, гопуз (духові). Нар. профес. співаки-бахші (Кель, Шукур, Сарі — 19 ст., Т. Суханкулєв, П. Сариев, М. Тачмуратов, С. Дженбаров — 20 ст.) під акомпанемент дутара (тепер виступають у супроводі дуету — дутара і гіджака) виконували дастані (оповіді на класичні і сх. сюжети) і айдири (ліричні пісні на поетичні і власні тексти). Після Великої Жовт. соціалістич. революції розвивається профес. музика. В її становленні велику роль відіграла етнографіч. експедиція (1925—29) В. Успенського. На основі виданої ним збірки було написано перші твори на туркмен. теми (С. Василєва, О. Зноско-Боровського, М. Іполітова-Іванова та ін.). В 1929 в Ашхабаді було відкрито худож. технікум з муз. відділенням (з 1935 — Муз. уч-ще, тепер ім. Д. Овезова). З 1935 при Моск. консерваторії діє туркмен. відділення, яке закінчили перші нац. композитори А. Кулієв, В. Мухатов, Д. Овезов. У 1929 створено симф. оркестр, 1934 — хор, 1941 — Театр опери та балету (з 1956 — ім. Махтумкулі). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 створено перші туркмен. опери — «Зохре і Тахир» А. Шапошнікова (1941; 2-а ред. спільно з В. Мухатовим, 1953), «Шасе-

нем і Гарип» А. Шапошнікова і Д. Овезова (1944), балет «Алдар-Косе» К. Корчмарьова (1942). У цей час зміщувалися творчі зв'язки туркмен. і укр. муз. культури: у Ашхабаді жили і працювали А. Штогаренко, О. Зноско-Боровський (балет «Апаник», 1945, спільно з В. Мухатовим), Ю. Мейтус (опера «Абадан», 1943, спільно з А. Кулієвим). Про якісне зростання і жанрову різноманітність туркмен. рад. музики свідчать перша комічна опера «Кемінє і кази» А. Шапошнікова і В. Мухатова (1947), балет «Чудовий лікар» М. Равича та Н. Мухатова (1960), соната для фортепіано А. Кулієва (1946), концерт для фортепіано з оркестром А. Шапошнікова (1947), симф. твори В. Мухатова — «Туркменська сюїта» (1950), поема «Моя Батьківщина» (1951), вокальні твори А. Кулієва, В. Ахмедова, Г. Држезського. Музика для оркестру нар. інструментів Г. Аракеджана, К. Кулієва. В 60—70-х рр. відбулись істотні зрушення у стилістиці туркмен. музики. Ускладнюється її інтонац. мова, розширюється жанрова палітра. До нових засобів муз. виразності вдаються Ч. Нуриєв (балети «Загубель Суховія», 1967, «Кутганська трагедія», 1977; симф. «Текінські фрески», 1969; фп. концерт, 1973; «Газелі» — концерт для гобою з оркестром, 1977), Н. Халмаєдов (вокальні цикли на вірші С. Есеніна, 1971, і Г. Гейне, 1974), А. Агаджиков (опери «Сона», 1964; «Тривожна ніч», 1969; балет «Фірюза», 1974), Р. Алдаров (ораторія на слова Р. Тагора, 1972; концерт-симфонія для камерного оркестру, 1976). Плідно працюють представники старшого і середнього покоління — В. Мухатов (опера «Кінець кривавого водорозділу», 1967, 2 симфонії, 1974, 1980), А. Кулієв (скрипковий концерт, 1962; кантата «Ленін завжди з нами», 1970, балет «Серце, знайдене в пісках», 1975), Д. Овезов (ораторія «Ленін», 1964; кантата «Комуніст», 1966), Н. Мухатов (опера «Кейміркер», 1976), Ч. Артиков (опера «На світанку», 1970), Д. Нуриєв (балет «Нусай», 1979). Серед туркмен. виконавців — диригент нар. арт. РСР Х. Алдануров; вокалісти нар. артисти РСР А. Аннакулієва, М. Кулієва, М. Шахбердієва; солісти балету засл. артисти Туркмен РСР Г. Мусаєва і А. Пурсієнов; піаніст засл. арт. Туркмен РСР В. Саєтін; скрипаль Н. Аміянд; дутарист Ч. Тачмаєдов, гіджакіст А. Авлієв, пойдукіст Б. Машиков. В республіці працюють: Туркмен. театр опери та балету ім. Махтумкулі, респ. Філармонія ім. М. Тачмуратова (1938), у її складі — симф. оркестр, оркестр нар. інструментів ім. П. Сариева, ансамбль танцю Туркмен РСР; хор і естрадний оркестр Держтелерадіо Туркмен РСР; Пед. ін-т мистецтв (1972, Ашхабад), респ. Музичне уч-ще ім. Д. Овезова (Ашхабад), муз. уч-ща в Чарджоу (1975), Марі (1978), Тапаузі (1979), мережа муз. шкіл. Спілка композиторів Туркмен РСР — з 1939. У розвитку туркмен. рад. музики значний внесок зробили укр. композитори. Зокрема, Ю. Мейтус, крім опери

«Абадан», написав опери «Лейлі і Меджнун» (1946, разом з Д. Овезовим) та «Махтумкулі» (1962), а також симф. твори — «Туркменська симфонія» і «Поєму пам'яті Айдолди Тахірова». О. Зноско-Боровському належить симфонія «Джан Туркменістан» (1961). Відбувається взаємний обмін гастролями муз. колективів і окремих виконавців.

В. А. Гуревич. Театр. В дожовтєві часи туркмен. народ не мав профес. театру. Елементи театр. видовищ були лише у виступах нар. співаків, розповідачів легенд, а також у нар. святах, спорт, змаганнях, іграх і обрядах. З 1918 почали створюватися аматорські театр. гуртки, більшість яких виступала рос., укр., вірм., азерб. і тат. мовами. Проте ці гуртки зіграли велику роль у пропаганді театр. мистецтва серед туркмен. населення. Велике значення мала робота театр. груп Політвідділу Туркестанського фронту, які ставили п'єси на актуальні теми. В 1926 Наркомос Туркмен РСР організував першу нац. драм. студію, серед керівників і педагогів якої були драматурги К. Бурунов і А. Каушатов, режисер Ю. Алім-заде, навчалися актори Сурай Муратова, А. Кульмамедов, К. Бердієв, А. Карлієв, О. Дурдієв, К. Кульмуратов та ін. В 1929 на базі цієї студії було створено туркмен. театр (тепер Туркмен. театр драми ім. Молланєпеса). В перші роки діяльності театру до його складу увійшли також випускники ашхабадського Худож. технікуму і учасники худож. самодіяльності — Сона Муратова, А. Дурдієв, М. Черкезов, Х. Аннадурдієв та ін. В репертуарі театру твори молоді нац. драматургії («Підйом» Кербабєва, «Айна» Карлієва), укр. і рос. авторів («Платон Кречет», «Загубель ескадри» Корнійчука, «Заколот» за Фурмановим, «Любов Ярова» Треніова), рос. і зарубіжної класики («Ревізор» М. Гоголя, «Слуга двом панам» Гольдони) та ін. В 30—40-х рр. у туркмен. театр. мистецтві на основі *Станіславського системи* утверджується метод соціалістичного реалізму. В 1941 відкрилися нові театри в Марі, Керкі, Кізил-Арваті, ін. містах, вони поповнюються акторами, які закінчили Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва). Під час Великої Вітчизн. війни в репертуарі театрів були п'єси Б. Кербабєва, А. Кекілова, К. Симонова, присвячені боротьбі проти фашист. загарбників. Широкої громад. популярності набула вистава О. Корнійчука «Фронт». Повоєнні успіхи туркмен. театру пов'язані з виставами за творами Г. Мухатова, К. Сейтлієва, О. Островського, М. Горького, У. Шекспіра та ін. В 1964 відбулася прем'єра п'єси А. Атаджанова «Кушкінська фортеця», в якій вперше в туркмен. драматургії створено образ В. І. Леніна (в гол. ролі К. Дурдієв). У 60—80-х рр. туркмен. театри ставили п'єси Х. Дер'єва, Б. Аманова, Г. Мухатова, А. Мамієва, Б. Суханова, К. Кулієва, В. Іванова, М. Погодіна, О. Корнійчука, М. Ібрагімова, Г. Юмагулова та ін. З 1926 працює

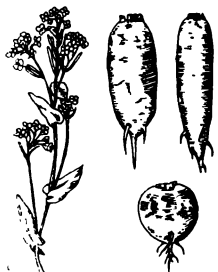

Монумент воїнам-туркменістанцям, які загинули у Великій Вітчизняній війні 1941—45, в Ашхабаді. Скульптор Д. Джумадурди, архітектори Ф. Багіров і А. Курбанлієв. 1970.

Мавзолей Фахреддіна Разі в Куна-Ургенчі. Друга половина 12 ст.

ТУРКМЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Турнепс. Верхня частина квітучої рослини і коренеплоди.

Турухтан. Самець у шлюбному вбранні.

Турпан:
1 — самець;
2 — самка.

Рос. драм. театр ім. О. С. Пушкіна, 1964 відкрито Театр юного глядача (в Ашхабаді), 1938 засновано Драм. театр ім. Кеміне в Марі та Муз.-драм. театр у Ташаузі та ін. Серед відомих діячів туркм. театр. мистецтва — нар. артисти СРСР Б. Аманов, А. Дурдієв, А. Кульмамедов, Сона Мурадова, А. Карлієв, М. Черкезов, М. Кирилов, С. Атаєва, нар. артисти Туркм. РСР Сурай Мурадова, К. Бердієв, Т. Гафурова, Н. Союнова, М. Аймедова.

Кіно. В 1926 було створено кінофабрику, згодом кіностудію «Туркменфільм» (тепер ім. А. Карлієва), де почали знімати хронікально-документальні стрічки. Перший документально-ігровий фільм — «Біле золото» (1929, реж. А. Владічук).

Поставлено документальні фільми: «Перший у пустелі» (1932), «Небувале» (1936) та ін. Перший худож. фільм — «Забути не можна» (1931, реж. Д. Познанський). Крайш довосні кінотвори: «Я повернуся» (1935, реж. О. Ледашев), «Дурсун» (1940, реж. Є. Іванов-Барков). У роки Великої Вітчизн. війни на базі Ашхабадської кіностудії укр. кіномитцями були створені фільми «Як гартувалася сталь» (1942, реж. М. Донської), «Партизани в степах України» (1943, реж. І. Савченко). В 1948 поставлено муз. комедію «Далека наречена» (реж. Іванов-Барков). У 60—80-х рр. значно розширилася тематика туркм. кіно, прийшли нові кадри кіномитців. Серед фільмів — «Айна» (1961, реж. А. Карлієв, В. Іванов), «Вирішальний крок» (1965, реж. Карлієв), «Змагання» (1964), «Вгамування спраги» (1966; обидва — реж. Б. Мансуров), «Колір золота» (1974), «Викрадення скакуна» (1978), «Ось повернеться батько» (1982; всі — реж. Х. Какабаєв), «Невістка» (1971), «Дерево Джамал» (1981; обидва — реж. Х. Нарлієв). Фільми режисерів Б. Мансурова та Х. Нарлієва нагороджені призами міжнар. та всесоюзних кінофестивалів. Актори туркм. кіно: Г. Ходжаєв, С. Каррієв, О. Дурдієв, М. Аймедова та ін. Створюються документальні та мультиплікаційні фільми, виходять кіножурнали «Советский Туркменистан», «Найза». В 1963 створено Спілку кінематографістів Туркм. РСР. Лл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Л. Д. Гоголев.

Лит.: Ленин В. И. О Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1960; Аманов Д., Бабаєв А., Вейсов К. География Туркменской ССР. Ашхабад, 1962; Бабушкин Л. Н., Коган Н. А. Физико-географическое районирование Туркменской ССР. Ташкент, 1971; История Туркменской ССР, т. 1—2. Ашхабад, 1957; История Советского Туркменистана, ч. 1—2. Ашхабад, 1970; Гапуров М. Г. Советский Туркменистан. М., 1982; Ташлиев Ш. Гражданская война и английская военная интервенция в Туркменистане, т. 1—2. Ашхабад, 1974—75; История сельского хозяйства и дайханства Советского Туркменистана (1917—1977 гг.), кн. 1—2. Ашхабад, 1979—80; Реджепов П. П., Чирков Н. П. В едином строю народов-братьев. М., 1980; Советский Союз. Туркменистан. М., 1969; Фрейкин З. Г. Туркменская ССР.

Экономико-географическая характеристика. М., 1957; Кор-Оглы Х. Туркменская литература. М., 1972; Алиева С. У. Современная туркменская проза. М., 1981; Агаева М. Р. Туркменская литература. Библиографический указатель. М., 1980; Архитектура Советского Туркменистана. М., 1972; Журавлева Е. В., Чепелев В. Н. Искусство Советской Туркмении. М.—Л., 1934; Живопись Туркмении. Альбом. М., 1974; Агаева Г. Г. Современное туркменское кино. Ашхабад, 1980.

ТУРКМЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені О. М. Горького — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Туркменської РСР. Засн. 1950 в Ашхабаді на базі пед. ін-ту, створеного 1931. В 60-і й 80-і рр. деякі ф-ти виділилися в самостійні ін-ти, зокрема: політех. (1963), нар. господарства (1980), фізичної культури (1981) — всі в Ашхабаді. В 1982/83 навч. р. у складі Т. у. 11 ф-тів: фіз., матем., біол., геогр., хім., істор., юрид., рос. філології, туркм. філології, іноземних мов, підвищення кваліфікації, на яких навчалося бл. 10 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 5,7 тис. Є заочне й підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — 80 лабораторій та кабінетів, проблемна лабораторія, обчислювальний центр, літ. музей Махтумкулі, зоол. музей, б-ка (фонд 537,5 тис. одиниць збірання). 1954—71 видавалися «Учені записки». З 1972 ун-т видає збірники наук. праць, навч. посібники та учбово-методичну л-ру. За час існування ун-т підготував бл. 40 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1982).

Г. Мялікулієв.
ТУРКСИБ — залізниця, збудована в роки першої п'ятирічки (1929—32). Довж. 1542 км. Проходить від Семипалатинська (на Пн.) через Алма-Ату до ст. Лугова (на Пд.), по сх. частині Каз. РСР і сполучає райони Сибіру з республіками Серед. Азії.

ТУРКУ, Або — місто на Пд. Зх. Фінляндії, адм. ц. лянї (губернії) Турку-Порі. Розташоване при впадінні р. Аурайокі в Балтійське м. Порт, вузол автошляхів, залізнична станція, поромне сполучення з Швецією. 164 тис. ж. (1976). Розвинуте машинобудування (особливо суднобудування, а також виробн. суднових двигунів, велосипедів, автомоб. кузовів тощо). Підприємства металург., електротех., нафтопереробної, буд. матеріалів, текст., харч. пром-сті. В 1640 у Т. засн. перший фін. ун-т, який 1827 було перенесено в Хельсінкі. 2 ун-ти. Музеї: художній, ремесел, Я. Сібеліуса, В. В. Аалтонена та ін. Архит. пам'ятки 13—19 ст. Т. вперше згадується в арабських джерелах 1154.

ТУРМАЛІН (від сингальського tormallі — *сердолик*) — мінерал класу *силікатів*. Має змінний хім. склад. Заг. формула $XY_2Z_6[Si_6O_{18}][BO_3]_3(OH, Fe)_4$, де X — Na, Ca, K, Pb; Y — Mg, Fe²⁺, Mn²⁺, Li, Al; Z — Al, Fe³⁺, Cr³⁺, V³⁺. Сингонія тригональна. Густ. 2,9—3,25. Твердість 7,0—7,5. Виділяють різновиди Т.: шерліт (залізистий) — чорного кольору; дравіт (магнезіальний) — бурий, ельбаїт

(літєво-алюмінієвий) — рожевого кольору та ін. Близький. У Рад. Союзі Т. відомий в РРФСР (Урал, Забайкалля, Кольський п-ів та ін.), Туркменії, на Україні (Волинь, Призов'я); за рубежом — у Бразилії, Мадагаскарі, Шрі-Ланці та ін. країнах. Т. одержують і штучно. Використовують як п'єзоелектрик (див. *П'єзоелектрика*); гарно забарвлені прозорі відміни — *як дорожні каміння*.

ТУРНЕЙСЬКИЙ ВІК ІАРУС (від назви м. Турне в Бельгії) — ранній вік кам'яновугільного періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклада Т. я. (вапняки, доломіти, аргіліти, алевроліти, піски й пісковики) поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині*, *Галицько-Волинській синеклізі*, на Донбасі й пд. схилі Воронезького кристалічного масиву. Їхня потужність від кількох метрів до 400 м. З відкладами Т. я. пов'язані поклади флюсової сировини (вапняки й доломіти). Див. також *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*.

ТУРНЕПС, кормова ріпа (Brassica campestris var. gara) — дворічна кормова рослина родини *хрестоцвітних*. Першого року утворює потовщений коренеплід, другого — насіння. Суцвіття — китиця. Плід — стручок. Відомий лише в культурі. Вирощують заради м'ясистих коренеплідів майже в усіх землеробських районах земної кулі. Культура Т. налічує багато сортів, які різняться формою і кольором коренеплоду. В Рад. Союзі Т. культивують гол. чин. у нечорноземній зоні РРФСР, республіках Прибалтики, в Білорусії і на Україні. Цінними біол. особливостями Т. є висока врожайність (до 700—800 ц/га), порівняно короткий *вегетативний період* (бл. 100 днів). 100 кг коренеплодів містять 8,1 корм. од. і 0,4 кг перетравного протеїну.

І. Б. Чорний.
ТУРОВО-ПІНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньоруське феод. князівство 10—14 ст. в бас. Прип'яті та її приток на тер. сх.-слов'янського племені *дрєговичів*. Найважливішими містами князівства були Туров (столиця), Пінськ (Пінськ), Клецьк (Клецьк), Слуцьк (Слуцьк), Мозир та ін. Т.-П. к. відігравало значну роль у відносинах Давньої Русі з феодальними Литвою і Польщею. Через нього проходив торг. шлях з Києва до Прибалтики. В кін. 10 ст. Т.-П. к. ввійшло до складу *Київської Русі*. В 1132 воно було на кілька років приєднане до *Мінського князівства*. В серед. 12 ст. після тривалої феод. боротьби Т.-П. к. стало незалежним від Києва. В кін. 12 — на поч. 13 ст. Т.-П. к. розпалося на кілька дрібних удільних князівств (Туровське, Пінське, Слуцьке, Клецьке). В 1-й пол. 14 ст. тер. Т.-П. к. загарбало *Велике князівство Литовське*. В 16 ст. тер. Т.-П. к. увійшла до складу Польщі, в кін. 18 ст. її возз'єднано з Росією.

ТУРОВСЬКИЙ Семен Абрамович [15 (27). 1895—1.VII 1937] — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністичної партії з 1911. Н. в Чернігові. Кол. унтер-офіцер старої армії. В Червоній Армії з 1918.

В 1918—20 як нач. штабу бригади Червоного козацтва України, нач. штабу 8-ї кавалерійської д-зії Червоного козацтва брав участь у боях проти петлюрівців, денікінців, врангелівців, військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. України. Після громадян. війни — на керівні військ. роботи: нач. д-зії, командир корпусу, заст. командуючого військами Харків. військ. округу (з 1935). Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ТУРОНСЬКИЙ ВІК І ЯРУС — другий вік пізньокрейдової епохи крейдового періоду та відкладі, що утворилися в той час. На Україні відклади Т. я. (крейда, крейдоподібні мергелі, вапняки) поширені майже всюди, за винятком деяких ділянок Українського щита, Донбасу і пд.-зх. частини Причорноморської западини. Їхня потужність понад 650 м. Див. також Крейдовий період і крейдова система.

ТУРПАН (*Melanitta*, синонім *Oidemia*) — рід птахів род. кача-чих. Довж. 48—57 см, маса 0,8—1,8 кг. Оперення самців чорне, у деяких видів з білою плямою на крилі («зеркальце»), самок темно-буре. Голова відносно велика, шия коротка, дзьоб оранжевого або чорного кольору, широкий, у самців біля основи його є велике здуття. 5 видів, поширених на Пн. Європи, Азії та Пн. Америки; усі трапляються на тер. СРСР; в УРСР на прольоті бувають 2 види: турпан (*M. fusca*) та синьга (*M. nigra*). Селяться по берегах озер, тихих річок, на морських узбережжях. Утворює тимчасові пари. Гніздо на землі. Кладку з 5—8 (до 10) яєць у червні насиджує самка бл. місяця. *Виводковий птах*. Живиться моллюсками та ін. донними безхребетними. Об'єкт полювання. Викопні рештки відомі починаючи з плейстоцену.

ТУРСУН-ЗАДЕ Мірзо [19.IV (2.V) 1911, кишлак Каратаг, тепер Гісарського р-ну Тадж. РСР — 24.IX 1977, Душанбе] — тадж. рад. письменник, громад. діяч, нар. поет Таджикистану (з 1961), акад. АН Тадж. РСР (з 1951), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1930. У п'єсі «Вирок» (1935), поемах «Сонце країни» (1936), «Осінь і весна» (1937), зб. «Вірші» (1939) показав соціалістичні перетворення в житті тадж. народу. У співавторстві з А. Дехоті написав драму «Хосров і Ширін» (1936) та лібретто першої тадж. опери «Поєнання Восе» (1939). У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними творами. Автор поеми «Наречена із Москви» (1945), циклів «Індійська балада» (1947—48; Держ. премія СРСР, 1948) і «Я зі Сходу вільного» (1950), поем «Хасан-арбакеш» (1954), «Голос Азії» (1956; обидві поеми удостоєні Ленінської премії, 1960), «Вічне світло» (1957). Цикл віршів «На землі таджицькій», поема «Люба моя» (1959) — про наших сучасників. В. І. Леніну присвятив вірші «В. І. Леніну» (1940), «Шлях до мавзолею» (1967), поему «Від Ганга до Кремля» (1970). Поема «Сини Батьківщини» (1942), вірші «Дуб», «Серце залишилось

у друзів», «Хліб-сіль» сповнені братніх почуттів до укр. народу. Перекладач поезій Т. Шевченка, присвятив йому вірш «Співєць Дуїра» і статтю. Виступав з літ.-критич. працями. Депутат Верховної Ради СРСР 2—9-го скликань. З 1946—член ЦК КП Таджикистану. Голова Рад. Комітету солідарності країн Азії та Африки, член Президії Всесвітньої Ради Миру. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями; Золота медаль Радянського комітету захисту миру, орден Кирила і Мефодія НРБ.

Тя.: Укр. переклад. — Вірші про Індію. К., 1950; Голос Азії. — Хасан-арбакеш. К., 1962; [Вірші]. В кн.: Таджицька поезія. Антологія. К., 1962; Рос. переклад. — Стихотворения и поэмы. М., 1961; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1971; Вечный свет. М., 1981.

Лит.: Мірзо Турсун-заде. Библиографический указатель произведений М. Турсун-заде и литературы о нем за 1932—1980 гг. Душанбе, 1981.

ТУРСУНКУЛОВ Хамракул [29.II (12.III) 1892, кишлак Вуадиль, тепер Ферганського р-ну Ферганської обл. Узб. РСР — 9.VIII 1965, Янгіюльський р-н Ташкентської обл.] — організатор с.-г. виробництва, тричі Герой Соціалістич. Праці (1948, 1951, 1957). Член КПРС з 1945. Учасник боротьби за встановлення Рад. влади і громадян. війни в Узбекистані 1918—21, потім на рад. і господарській роботі. З 1935 — голова бавовняницького колгоспу «Шарк Юлдузі» («Зоря Сходу») Янгіюльського р-ну Ташкентської обл. (тепер колгосп ім. Т.). Делегат XX—XXII з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—6-го скликань; 1958—62 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ТУРУСБЕКОВ Джусуп (24.XII 1910, с. Кул-Батих, тепер Товського р-ну Ісик-Кульської обл. Кирг. РСР — квітень 1943, Калінінський фронт) — кирг. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1930. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1929 (вірш «Ленінський шлях»). Перша зб. — «Вірші Джусупа» (1932). Поеми «Матин», «Киргизин», «Вітер із Москви», вірші «На Харківському тракторному», «Лист старшого брата» — про натхненну працю рад. людей, дружбу народів. Автор п'єс «Не смерть, а життя» (1935), «Події в Беш-Мойноку» (1937), лібретто опери «Айчурек» (1939, у співавторстві). Ліричні вірші «Червона хустина», «Чорноока» та ін. стали нар. піснями. Перекладач творів О. Пушкіна, Г. Гейне. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ТУРУХТАН (*Philomachus*) — рід птахів род. бекасових (за ін. систематикою — род. *сизгових*) з єдиним видом *т у р у х т а н* (*Ph. ripidax*). Довж. тіла 22,5—30 см, маса 95—232 г; самці більші за самок. Оперення сірувато-буре з темними плямами і білими оточками на кінцях пер. У шлюбний період у самців розвиваються на шиї і на голові видовжені пера («комір» і «вушка») чорного, рудого, вохристого та ін. кольорів,

з темними і світлими плямами і смугами, на передній частині голови з'являються шкірясті утвори — бородавки червоного, жовтого або оранжевого забарвлення. Т. поширений в тундрі і лісовій зоні Євразії. В УРСР трапляється спорадично (подекуди). Перелітний птах, зимує в Африці і Пд. Азії. Населяє вологі трав'янисті болота. Тримається зграями. Т. властива *полігамія*; самці влаштовують великі токовища. Гніздо — на землі, кладку з 4 яєць насиджує самка 21 добу. Живиться Т. комахами, а також насінням.

Л. О. Сморгожевський.

ТУРФАНСЬКА УЛОГОВИНА — найбільша тектонічна западина Центр. Азії. Лежить на 154 м нижче р. м. у відрогі Сх. Тянь-Шаню, на Зх. Китаю. Довж. бл. 200 км, шир. бл. 70 км. Більша частина Т. укрита солончаками та пісками. Клімат різко континентальний. Опадів бл. 20 мм на рік. Рослинність лише по долинах тимчасових водотоків, в оазисах з киярним (пізземним) *зрошенням* вирощують зернові й багаторіч. культури, бавовник, виноград.

ТУРЧАК Стефан Васильович (п. 28.II 1938, с. Мацьковичі, поблизу Перемишля, тепер ПНР) — укр. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1982. У 1962 закінчив Львів. консерваторію (клас диригування М. Колесси). У 1963—67 та 1973—77 — гол. диригент Держ. симф. оркестру УРСР, 1967—73 та з 1977 — Київ. театру опери та балету. В 1966—74 — керівник симф. оркестру, зав. кафедрою оперно-симф. диригування Київ. консерваторії. Вистави: «Борис Годунов», «Хованщина» М. Мусоргського, «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Абесалом і Етері» З. Паліашвілі, «Аїда», «Отелло» Дж. Верді. Перший постановник творів українських радянських композиторів, зокрема опер «Загибель ескадри» (1967), «Мамай» (1970) В. Губаренка, «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди (1975), балетів «Камінний господар» В. Губаренка (1969), «Ольга» Є. Станковича (1982). В симф. репертуарі — твори Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва, Т. Хренникова, А. Хачатуряна, українських композиторів С. Людкевича, Л. Ревуцького, Б. Лятошинського, Г. Майбороди, А. Штогаренка та ін. Нагороджений орденами Жовтневої Революції та Трудового Червоного Прапора. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1968. Державна премія Груз. РСР ім. З. Паліашвілі, 1973. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980.

ТУРЧАНИНОВ Микола Степанович [1796, с. Нікітовка, тепер Белгородської області — 26.XII 1863 (7.I 1864), Харків] — вітчизняний ботанік. В 1814 закінчив Харків. ун-т. Був службовцем різних відомств у Петербурзі (з 1814), Іркутську (з 1828), Красноярську (з 1837). Після відставки (1845) жив у Таганрозі, з 1847 — в Харкові. У 1828—37 здійснив ряд поїздок у Прибайкалля і Забайкалля для вивчення рослинного світу. Наук. праці з питань флористики і систематики, зокрема «Байкало-

М. Турсун-заде.

Х. Турсунпукулов.

С. В. Турчак.

М. А. Тутковський.

ТУРЧАНИНОВ

Даурійська флора» (1842—57), за яку був удостоєний Демидовської премії Петерб. АН (1857). Описав понад 100 родів і понад 1000 видів рослин Росії, Китаю, Монголії, Австралії, Індонезії, Пд. Америки та ін. Гербарій Т. (бл. 50 тис. видів) зберігається в Ін-ті ботаніки АН УРСР.

ТУРЧАНИНОВ Петро Іванович [20.XI (1.XII) 1879, Київ — 16 (28). III 1956, Петербург] — укр. і рос. композитор та диригент. Муз. освіту здобув у Дж. Сарті в Петербурзі та в А. Веделя у Києві й Харкові (співав у його хорі). Був регентом хору Київ. градоначальника, з 1904 — петербурзького мітрополітського хору. З 1897 — учитель співу в Придворній співацькій капелі. Автор багатьох церковних творів, написаних під впливом Веделя, та гармонізації старовинних церковних наспівів. В «Автобіографії» залишив спогади про А. Веделя.

ТУРЧАНИНОВА Євдокія Дмитрівна [2 (14). III 1870, Москва — 27. XII 1963, там же] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1943). У 1891 закінчила драм. курси при уч-щі Моск. Малої театру (педагог О. П. Ленський) і вступила до групи цього театру. Серед ролей — Тая, Кареніна («Плоди освіти», «Живий труп» Л. Толстого), Ліза («Лихо з розуму» Грибєдєва), Полісена, Мурзавецька, Турусіна («Правда — добре, а щастя краще», «Вовки та вівці», «На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Горностасова («Любов Ярова» Треняова), Горлиця («Крила» Корнійчука), Гуанет («Хворий та його» Мольєра) та ін. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1948.

ТУРЧИНСЬКИЙ Ілля Михайлович (30.VII 1895, с. Березань, тепер смт Барішівського р-ну Київ. обл. — р. см. невід.) — один з мандрівних діячів. Н. в сім'ї сотника. Вчився в Київ. академії. З 1910 мандрував по Україні й Білорусії: був учителем, дяком, писарем, співаком, регентом, священником. Залишив автобіографію, яка містить описи тогочасного побуту й оточення.

Тв.: Автобіографія. В кн.: Білецький О. Хрестоматія давньої української літератури (Доба феодалізму). К., 1952.

ТУРЧИНСЬКА Агата Федорівна (11.II 1903, містечко Куликів, тепер смт Нестерівськ. р-ну Львів. обл. — 22.VIII 1972, Київ) — укр. рад. письменниця. Член КПРС з 1946. У 1915 разом з родиною була евакуйована до Києва. Закінчила Київ. ін-т нар. освіти (1926). Належала до літ. орг-ції «Західна Україна». Окремими виданнями вийшли зб. поезій «Ізвори» (1929), «Урожай» (1939), «Пісня про дружбу» (1946), «Дорогі заповіті» (1958), «Думний потік» (1972) та ін. Т. належить лібретто опери «Милана» (1957, муз. Г. Майбороди), драм. поема «Зустріч з Мавкою» (1972). Авторка кількох повістей, роману «Друг мій Ашхабад» (1963).

Тв.: Вибрані поезії. К., 1973; Бузьково зялля. К., 1983.

Лит.: Орлик П. Агата Турчинська. К., 1981.

П. І. Орлик.

ТУРЯНИЦЯ Іанна Людвігівна (6.IX 1910, с. Нижній Студений, тепер Міжгірського р-ну Закарп. обл. — 1943) — діячка революц. руху на Закарпатській Україні. Член Компартії Чехословаччини (КПЧ) з 1927. Н. в сел. сім'ї. В 1930—33 навчалася в Харків. комуністичному ун-ті. В 1933 повернулася на Закарпаття. Вела активну революц. роботу. В 1935—39 очолювала живідділ Закарп. крайкому КПЧ. У 1939 емігрувала в СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни — в Червоній Армії. Влітку 1943 направлена на Закарпаття для організації партизан. руху. Загинула в бою. М. П. Якименко.

ТУРЯНИЦЯ Іван Іванович (1901, м. Мукачеве, тепер Закарп. обл. — 27.III 1955, Ужгород) — діячка революц. руху на Закарпатській Україні. Член Комуністичної партії з 1925. Н. в сім'ї робітника. В період Угор. Рад. республіки 1919 був в Угорській Червоній армії. В 1925 вступив у Компартію Чехословаччини (КПЧ). У 1928—30 — секретар Мукачівського, потім Ужгородського к-тів КПЧ. В 1930—33 навчався в СРСР, закінчив Харків. комуністичний ін-т журналістики й повернувся на Закарпаття. До 1939 працював секретарем Закарп. профради Червоних профспілок. У 1939 емігрував в СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — політ. працівник 3-ї окремої Чехословачької бригади. В 1944—46 — голова Народної Ради Закарпатської України. В 1946—48 — перший секретар Закарп. обкому КП(б)У і голова облвиконкому. З 1949 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань, Верховної Ради УРСР 2—4-го скликань. У 1947—55 — член Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

ТУРЯНСЬКИЙ Осип Васильович (22.II 1880, с. Оглядів, тепер Радехівського р-ну Львів. обл. — 28.III 1933, Львів) — укр. письменник. Закінчив Віденський ун-т. В роки 1-ї світової війни потрапив у серб. полон, зазнав тяжких життєвих випробувань, які відобразив в антиімлітаристському творі «Поза межами болю» (1921). В кінці 20 — на поч. 30-х рр. зблизився з діячами комуністичного руху, співробітничав у журн. «Нові шляхи». Автор антивоєнного памфлета «Дума пралісу» (1921), сатиричної комедії «Раби» (1927), роману «Син землі» (1933).

С. П. Пінчук.
ТУРЯНСЬКИЙ Роман Володимирович (справж. прізвище — Кузьма; 25.V 1894 — 16.VII 1940) — діячка революц. руху на Зх. Україні. Член КПЗУ з 1919. Н. в с. Стрийці (тепер с. Горі-Стрийцевські Збарзького р-ну Терноп. обл.). Учасник громадян. війни. В 1921—24 — на парт. роботі в Бердичеві. Був головою Київ. губвідділу профспілкових робітників освіти. З 1924 — в апараті ЦК КПЗУ. Член Політбюро ЦК КПЗУ (1925—28), редактор журн. «Культура». В 1926 — представник КПЗУ в польськ. секції Комінтерну. З 1932 — на профспілковій роботі в СРСР.

ТУССЕН-ЛУВЕРТ'ЮР (Toussaint-Louverture) Франсуа Домінік (20.V 1743, Сан-Доміngo — 27.IV 1803) — керівник визвольної боротьби на о. Гаїті, нац. герой Гаїті. Н. в сім'ї негра-раба. В 1791 брав участь у повстанні негрів-рабів у Сан-Доміngo проти франц. колонізаторів. У 1794, після скасування фанци. Конвентом рабства в колоніях Франції, Т.-Л. разом з своїми загонами перейшов на бік її революц. уряду і очолював Гаїті боротьбу проти ісп. і англ. інтервентів. Залучивши ряд поразок, Іспанія відмовилася від своєї частини острова на користь Франції. У 1797 Конвент призначив Т.-Л. головнокомандуючим збройними силами Гаїті. Очолює ним війська до 1799 визволили Гаїті від англ. окупац. військ. З 1801 Т.-Л. — довічний правитель Гаїті. Під його керівництвом було розроблено конституцію, що остаточно скасувала рабство. В 1802, після окупації країни військами Наполеона I, Т.-Л. було заарештовано і вивезено у Францію. Помер в ув'язненні у фортеці Жу.

ТУСТАНЬ — давньоруське місто, залишки якого досліджено біля с. Урича Сколівського р-ну Львів.

Тустань. Реконструкція фортеці.

обл. Архіт. і археол. дослідженнями (проводяться з 1971) встановлено, що наскельна дерев'яна фортеця Т. існувала в кін. 9—13 ст. Т. згадується в літописі під 1340 у зв'язку з загарбанням польськ. королем Казимиром III міст Галицько-Волинського князівства. Висота структура наскельної забудови, дерев'яні фортечні стіни заввишки 15 м, п'ятиповерховий житл. комплекс 13 ст., складна система водозабезпечення (криниця, вирубана в скелі, та 2 цистерни) свідчать про високий рівень розвитку давньорус. фортифікаційного мистецтва. При дослідженні Т. виявлено залишки кам'яного муру (13 ст.), 2,5 м завтовшки, що захищав дитинець, який мистився на одній із скель на висоті 51 м над прилеглою долиною. У документах 14—16 ст. Т. згадується як повітовий і волостний центр. Залишки замку пізніших часів відомі за малюнками 19 ст.

Лит.: Рожко М. Ф. Крепость Тустань. В кн.: Краткие сообщения Института археологии АН СССР, в. 164. М., 1981.

М. Ф. Рожко.
ТУТАНХАМОН (дослівно — живий образ Амона; тронне ім'я — Нехеперра) — єгип. фараон епохи Нового царства (XVIII династія), правив бл. 1400 — бл. 1392 до н. е. Зять Аменхотеп IV (Ехнатона) і, можливо, його син або молодший брат. Помер, не досявши

С. Д. Турчанінов.

Ф. Д. Туссен-Лувертюр.

П. А. Турчинський.

Тутанхамон. Статуя фараона з його гробниці у Фівах. Фрагмент. Перша половина 14 ст. до н. е. Єгипетський музей у Каїрі.

ши до 20 років. За Т. влада перебувала в руках вельмож. Було скасовано реліг. реформи Ехнотана, відновлено культ бога Амона. В 1922 знайдено гробницю Т., яка містила цінні пам'ятки давнього єгип. культури. В 1973—75 в районі міст СРСР (в т. ч. 1975 в Києві) демонструвалася виставка «Скарби гробниці Тутанхамона».

ТУТКОВСЬКИЙ Микола Аполлонович [5 (17).II 1857, містечко Липовець, тепер с-ще міськ. типу Він. обл.—28.II 1931, Київ] — укр. рад. муз. діяч, піаніст, композитор, педагог, Герой Праці (1924). Брат П. А. Тутковського. У 1880 закінчив муз. уч-ще Київ. відділення Рос. муз. т-ва (клас фортепіано В. Пухальського, клас теорії музики А. Казьбірюка), 10 років викладав у ньому; як піаніст брав участь у симф. і камерних концертах цього т-ва. В 1881 екстерном склав іспити в Петерб. консерваторії на звання вільного мистця. У 1893 відкрив у Києві муз. школу, в якій працював до 1930. В 1920—23 — професор Київ. консерваторії, 1923—29 — Держ. муз. технікуму (Київ). Автор опери «Буйний вітер», симфонічних, фп. (сонати, п'єси, етюди) та хорових творів, романсів, камерно-інструм. музики, обробок укр. нар. пісень; підручника «Керівництво до вивчення гармонії» (1905). Портрет с. 411.

ТУТКОВСЬКИЙ Павло Аполлонович [17.II (1.III) 1858, містечко Липовець, тепер с-ще міськ. типу Він. обл.—3.VI 1930, Київ] — укр. рад. геолог, академік АН УРСР (з 1919), акад. АН БРСР (з 1928). Закінчив Київ. ун-т (1882). У 1884—95 — консерватор мінералогічного і геол. кабінетів цього ун-ту, пізніше — викладач серед. шк. Києва, інспектор і директор нар. уч-ща на Волині. З 1914 — професор Київ. ун-ту, з 1924 — керівник н.-д. кафедри геології АН УРСР, реорганізованої 1926 в *Геологічний наук. інститут* АН УРСР. Перший директор і один з організаторів геологічного музею цього ін-ту. Осн. праці присвячені питанням мінералогії, петрографії, геохімії, палеонтології, гідрогеології, історичної геології, динамічної геології, четвертинної геології, геоморфології, фіз. географії. Створив теорію еолового (вітрового) походження *лесу*; один з основоположників мікропалеонтологічного методу вивчення осадових гірських порід. Запропонував (1895) проект водопостачання Києва *артезанськими водами*, який пізніше було здійснено. Автор багатьох підручників з геології й географії, першого укр. словника геол. термінів; відомий популяризатор геол. знань.

Тол.: К вопросу о способе образования леса. «Земледелие», 1899, кн. 1—2; Ископаемые пустыни Северного полушария. М., 1910; Загальне землезнаство. Х., 1927.

Лит.: Каптаренко-Чорноусова О. К. Академік Павло Аполлонович Тутковський. «Геологічний журнал», 1958, т. 18, в. 1; Коваленко К. О. Павло Аполлонович Тутковський. К., 1965.

ТУТОВЕ ДЕРЕВО — див. *Шовковиця*.

ТУФЕЛЬКА, інфузорія туфелька, парамеція (Paramecium) — рід одноклітинних тварин класу *інфузорій*. Тіло видовжено-овальне 0,1—0,3 мм завдовжки, вкрите потовщеною пелікулою. Бл. 20 видів, поширених у прісних, зрідка солонуватих водоймах усіх частин світу, з них в СРСР — понад 10 видів, у т. ч. на Україні 4. Типовий вид — Т. хвостата (P. caudatum) часто культивується для лабораторних дослідів. Іл. див. до ст. *Інфузорії*.

ТУФИ (італ. tufi) — загальна назва групи *осадовчих гірських порід*, різних за складом і походженням. Виділяють *ватнякові туфи*, *вулканічні туфи* і *кремністі туфи*, або *гейзерити*. У Радянському Союзі поширені в РРФСР (на п-ові Камчатка), на Закавказзі, Україні (Кримський п-ів, Поділля). Використовують у будівництві.

ТУФОВРІКЧІЯ (віл. *туфи* і *брекчія*) — гірська порода, що складається з різних за розміром кулястих, рідше — слабообкатаних уламків *ефузивних гірських порід*, цементованих вулканічним попелом. Походження Т. нерідко пов'язане з грязьовими потоками при виверженні *вулканів*.

ТУФТІНА Галина Опанасівна (н. 14.X 1933, Новосібірськ) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1980). У 1960 закінчила Ленінгр. консерваторію. У 1960—61 — солістка Ленінгр. Малого оперного театру, з 1961 — Київ. театру опери та балету. З 1981 — викладач Київ. консерваторії. Партії: Настя («Тарас Бульба» Лисенка), Соломія («Богдан Хмельницький» Данькевича), Мати («Арсенал» Г. Майборода), Галя («Шорс» Лятошинського), Оксана («Загибель ескадри» Губаренка), Марфа («Хованщина» Мусоргського), Любаша («Царева наречена» Римського-Корсакова), Амнеріс, Азучена, Ульріка («Аїда» Губабудур), «Вал-маскарад» Верді), Кармен (однотомна опера Бізе). Виступає як камерна співачка. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ТУХАЧЕВСЬКИЙ Михайло Миколайович [4 (16).II 1893—11.VI 1937] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1935). Член Комуністичної партії з 1918. Н. у маєтку Александровському (тепер с. Следицево Сафоновського р-ну Смолен. обл.) у дворянській сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, поручик. У Червоній Армії з 1918. З червня 1918 — команд. 1-ю армією Сх. фронту. В січні — березні 1919 — команд. 8-ю армією на Пд. фронті, з квітня 1919 — команд. 5-ю армією Сх. фронту, яка у взаємодії з ін. арміями розгромил *колячківців*. З поч. 1920 — команд. Кавказ. фронтом, з квітня, під час *радянсько-польської війни* 1920, — 3х. фронтом. Керував 7-ю армією при придушенні *Кронштадтського заколоту* 1921 й військами Тамбовського району при ліквідації *антоновців*. Після громадян. війни Т. — на відповідальних посадах у Рад. Армії. З 1931 — заст. наркомвійськсправ СРСР, 1931—37 — заст. голови Реввійськради СРСР. З 1934 — кандидат у члени ЦК ВКП(б).

Член ЦВК СРСР усіх скликань. Автор праць з військ. питань. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора.

Тол.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1964.

ТУХОЛЬСЬКИЙ (Tucholsky) Курт (9.I 1890, Берлін — 21.XII 1935, Гіндос, поблизу Гетеборга, Швеція) — нім. публіцист, поет. Друкуватися почав 1907. Співробітник прогресивного журн. «Вельтбюне» («Всесвітня трибуна»). В 20-х рр. жив у Франції, з 1929 — у Швеції. Покинув життя самогубством. Збірки сатиричних віршів і прози «У п'ять кіньських сил» (1927), «Усмішка Монни Лізи» (1929), «Німеччина, Німеччина над усе» (1929), «Вчесь сміятися не плачучи» (1931), роман «Палад Гріпсгольм» (1931) та ін. спрямовані проти бурж. реакції, міщанства, милітаризму, фашизму.

Тол.: Укр. перекл. — Німеччина, Німеччина над усе. Х.—К., 1931.

ТУЦОВИЧ (Тудовиц) Дмитрій (1.V 1881, с. Гостице, поблизу м. Ужице, тепер м. Тітово Ужице — 20.XI 1914, поблизу м. Лазареваць) — діяч серб. робітн. руху. Н. в сім'ї священика. Навчався на юрид. ф-ті Белград. ун-ту. В 1901 обраний секретарем Белград. робітн. т-ва. В 1902—05 працював у газ. «Радничке новине» («Робітничча газета») — органі серб. соціал-демократії. Один із засновників і лідерів марксистського крила Серб. с.-д. партії (ССДП; 1903—19), член її Гол. правління (ЦК) з часу заснування. З 1908 — секретар ССДП. У 1910—14 — гол. редактор теор. органу ССДП журн. «Борба» («Боротьба»). Автор праць з питань робітн. руху. Переклав сербохорв. мовою працю К. Маркса «Наймана праця і капітал». Загинув на фронті.

ТУЧКЕВИЧ Володимир Максимович [н. 16 (29).XII 1904, с. Яноуці, тепер Іванівці Кельменецького району Чернівецької області] — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1970), член Президії АН СРСР (з 1971). Член КПРС з 1952. Закінчив Київ. ун-т (1928). Працював в Укр. метеорологічному ін-ті. З 1936 — в Ленінгр. фіз.-тех. ін-ті (з 1967 — директор), до 1960 викладав також у Політехнічному ін-ті. Осн. наук. праці стосуються фізики і техніки напівпровідників. Одержав чисті монокристали германію і створив площинні транзистори і діоди. Разом з ін. розробив технологію виготовлення силових напівпровідникових вентилів (тиристорів) і випрямних агрегатів на їхній основі. Створив дозиметр рентгенів. проміння. Брав участь у розробці системи розмагнічування кораблів. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями, Держ. премія СРСР, 1942. Ленінська премія, 1966.

ТУШ (нім. Tusche) — чорна фарба для креслення і малювання півалем або пером. Виготовляється з спец. сажі та клею; буває сухою і рідкою.

ТУШ (нім. Tusch) у музиці — невелика муз. п'єса фанфарного

Г. О. Туфтіна.

М. М. Тухачевський.

Д. Туцович.

В. М. Тучешенко.

ТУШКАНЧИК

складу. Виконується духовим оркестром як урочисте привітання під час вішанування, вручення нагород тощо.

ТУШКАНЧИК — спільна назва гризунів різних родів род. тушканчикових, зокрема *земляного зайця*, товстохвостого *T. (Pygerethmus)*, мохноногого *T. (Dipus)*, гребенястого *T. (Paradipus)*, піщаного *T. (Jaculus)* та ін. родів.

«**ТУШУ ЦІ ЧЕН**» [повна назва — «Шнь дін гу цзінь тушу цзі чен» («Високайше затверджене повне зібрання книжок, карт, креслень та малюнків з найстародавніших часів і донині»)] — одна з енциклопедій кит. культури (1700—25). Складалася з 800 книжок, поділялася на 6 розділів: математика, астрономія, календарі; географія; етичні норми; наука; конфуціанська філософія; держ. управління, економіка. Налічувала 6109 статей, вихідними матеріалами для яких були як витяги та цитати з творів попередніх віків, так і найновіші тогочасні матеріали. Статті ілюструвалися картами, кресленнями, малюнками. *І. К. Чирко.*

Н. В. Ткаченко.

ТУЯ (*Thuja*) — рід вічнозелених хвойних однодомних дерев і кущів родини кипарисових. Листки (хвоя) лускоподібні, розміщені супротивно. Чоловічі шишки дрібні, кулясті, жіночі — більші, довгасті. Насіння дрібне, з крилатками. Відомо 5 видів, пошир. у Сх. Азії і Пн. Америці. В СРСР, зокрема на Україні, вирощують як декоративні 4 види. Найпоширеніша *T. західна* (*T. occidentalis*). Дерево до 20 м заввишки з пірамідальною кроною. Листки *T.* отруйні. Деревина легка, стійка проти гниття. Культивують у ботанічних садах і парках майже по всій Україні.

Туя західна. Гілка з насінними шишками.

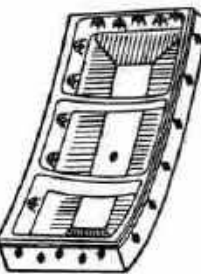
ТХАНЬХОА — місто на Пн. Сх. В'єтнаму, адм. ц. провінції Тханьхоа. Розташоване на р. Ма. Зализняча станція. Понад 30 тис. ж. Незначна деревообр., текст. і харч. пром-сть, мех. майстерні, виробн. буд. матеріалів. Кустарні промисли (зокрема, гончарство, плетіння з бамбуку тощо).

ТХАПСАЄВ Володимир Васильович [я. 2 (15).VII 1910, с. Ардон, тепер місто Північно-Осет. АРСР] — осет. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1948. З 1933 навчався в драм. студії при рос. театрі в м. Орджонікідзе. З 1935 — в трупі Пн.-Осет. театру (Орджонікідзе). Ролі: Сармат («Сармат і його сини» Саламова), Дзамболат («Чорний туман» Джимієва), Егор Буличов («Егор Буличов та інші» М. Горького), Макар Діброва («Макар Діброва» Корнійчука), Отелло, король Лір, Макбет (одномісний трагедії Шекспіра). Знімається в кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тхір звичайний.

ТХІМПУ — столиця Бутану, гол. політ. і релігійний центр країни. Міститься в міжгірній долині на р. Чінгу (бас. Брахмапутри). Понад 20 тис. ж. (1981). Незначна деревообр. та харч. пром-сть. У *T.* — фортеця Дзонг, в якій перебуває резиденція короля. **ТХІР** (*Putorius*) — рід хижих ссавців род. *куницевих*. Довж. тіла до 36 см, хвоста — до 18 см. Воло-

Чавунний тубінг.

сяний покрив з грубою рідкою темною остою і м'яким густим світлим підшерстям. 5 видів, поширених в Європі, Азії, Африці та Пн. Америці. В СРСР, в т. ч. в УРСР, — 2: *T. звичайний* (*P. putorius*) та *T. степовий* (*P. evermanni*). Живуть на полях, узліссях, а іноді поблизу житла людини. Селяться в старих ворих ін. тварин, дуплах, зрідка — в старих будівлях. Статевозріліми стають у 10—11-місячному віці. Самка раз на рік після 36—40 діб вагітності народжує 2—18 малят. Живляться здебільшого мишовидними гризунами, приносячи користь. Іноді можуть завдавати шкоди на птахів і кролефермах. *T.* — хутрові звірі. *T. степовий* на Україні включений у *Червону книгу*.

ТШЕБЯТОВСЬКИЙ (Trzebiatowski) Володимир (25.II 1906, Гродзіськ-Велькопольський — 13.XI 1982, Вроцлав) — польс. хімік, акад. Польс. АН (з 1952; 1972—77 — президент), іноз. член АН СРСР (з 1976). Член ПОРП з 1961. Закінчив 1929 Львів. політех. ін-т. У 1929—36 — в цьому ін-ті асистент кафедри хімії. Завідувач кафедри неорганічної хімії Львів. ун-ту (1936—45, з 1938 — професор), Вроцлавського ун-ту, а також Вроцлавського політех. ін-ту (1945—68). У 1968—74 — директор Ін-ту низьких т-р і структурних досліджень Польс. АН, з 1968 — директор Вроцлав. інтернац. лабораторії сильних магн. полів і низьких т-р. Осн. праці — в галузі структури твердого тіла, технології кольорових і рідкісних металів, структури і властивостей інтерметалічних сполук, магнетохімії, фізики низьких т-р. Нагороджений орденом Дружби народів. Держ. премія ПНР 1-го ступеня, 1974. *В. С. Телегус.*

ТШИНЕЦЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура середнього періоду *бронзового віку*, пам'ятки якої поширені на тер. Сх. Польщі та пн.-зх. районів УРСР (від Бугу до Десни і від Прип'яті до пд. районів Волині). Назва походить від с. Тшинець (Сх. Польща), де було виявлено пам'ятки цієї культури. На тер. України досліджено численні залишки поселень *T. к.* (зокрема, *Пустинківське поселення*). Поховальні пам'ятки *T. к.* — кургани з обрядом трупопокладання (могилиники у Колосівці, Кустівцях) і трупопалання. При розкопках пам'яток *T. к.* знайдено посуд (тюльпаноподібні горщики, миски, кубки, чаші, «дирчасті» посудини пляшкоподібної форми, покришки), здебільшого оздоблених прокресленим геом. орнаментом, наколами, наліпним валиком або відбитками шнура. Серед знарядь праці переважають крем'яні серпи, скребки, наконечники стріл. Зрідка трапляються сланцеві сокирки або кам'яні свердлені сокири, а також бронзові шила, кельти і ножі. Знайдено бронзові прикраси (шпильки, спіральні браслети, каблучки, фібули). Носії *T. к.* займалися скотарством, землеробством, мисливством і рибальством. Більшість археологів та лінгвістів вважає їх найдавнішими предками слов'ян.

Лит.: Березанська С. С. Середній період бронзового віку в Східній Україні. К., 1972. С. С. Березанська.

ТЮБІНГ (англ. tubing, від tube — труба) — елемент збірної конструкції (переважно циліндричної), яка утворює і закріплює внутрішню поверхню підземних виробок (споруд). *T.* (мал.) являє собою звичайно ребристий сегмент (залізобетонний, рідше чавунний, сталевий), зігнутий відповідно до профілю виробки. Розрізняють *T.* з бортами, де є отвори для болтового з'єднання їх між собою, і без бортів; проміжки у стіках *T.* заповнюють *розширним цементом*, свинцем або металевою замазкою. *T.* застосовують найчастіше при створенні *шахтних стовбурів* і *тунелів*.

ТЮДОРИ (Tudor) — династія королів Англії (1485—1603), що прийшла до влади після *Червоної і Білої троянд війни*. За правління *T.*, що спиралися на нове дворянство та міську буржуазію, остаточно склався *абсолютизм*; англ. церкву вилучено з підпорядкування *Ватикану* і підкорено владі короля (1534); 1588 велася успішна війна з Іспанією за контроль над торг. шляхами в Атлантичному океані (знищення 1588 «*Непереможної армади*» іспанців); встановлено торг. зв'язки з Рос. д-вом (1553); склалася передумови бурж. революції. Найвідоміші представники *T.*: *Генріх VIII* (1509—47), *Марія Тюдор* (1553—58) та *Елизавета I* (1558—1603). На змину *T.* прийшла дин. *Стокортів*.

ТЮЛЬРІ — палац у Парижі, колишня резиденція франц. королів. Збудований у 2-й пол. 16 ст. як частина комплексу *Лувра*. Під час *Великої французької революції* (10.VIII 1792) і *революції 1848 у Франції* (24.II 1848) палац був захоплений повстанним народом. У 1792—95 — місце засідання *Конвенту*. Під час *Парижської комуни 1871*, в період боїв комунарів з *версальцями*, більша частина *T.* згоріла.

ТЮЛЕНЕВ Дмитро Ілліч (1881, м. Карачев, тепер Брян. обл. — 27.III 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї робітника. В 1905—07 — член бойової дружини на з-ді «Шодуар-Б» (тепер з-д ім. Комінтерну) в Катеринославі, брав участь у створенні профспілкової заводської орг-ції металургів, член правління профспілки. За революц. діяльність зазнавав репресій. Вів революц. роботу в Кам'янському (тепер м. Дніпродзержинськ), з 1918 — голова Кисловодської Ради робітн. депутатів. Убитий білогвардійцями. В Кисловодську *T.* споруджено пам'ятник.

ТЮЛЕНЕВ Іван Володимирович (16 (28).I 1892, с. Шатрамані, тепер Сурського р-ну Ульянов. обл. — 15.VIII 1978, Москва) — рад. військ. діяч, генерал армії (1940), Герой Рад. Союзу (1978). Член КПРС з 1918. Н. в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, прапорщик. У Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1922 закінчив Військ. академію. В 1939 очолював 12-у армію, що визволяла Зх. Україну. Під час Великої

Вітчизн. війни Т. з 1941 — команд. Пд. фронтом, 28-ю армією, з березня 1942 — команд. військами Закавказ. військ. округу, з травня 1942 — Закавказ. фронтом. Після війни — на відповідальних посадах у Рад. Армії. З 1958 — військ. інспектор-радник Групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтєвої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ТЮЛЕНЕВ Микола Олександрович [5 (17).IV.1889, с. Ганинівка, тепер Петрівського р-ну Кіровоград. обл. — 2.XII.1969, Київ] — укр. рад. вчений-агрономіатор, членкор. АН УРСР (з 1948), доктор с.-г. наук (з 1940), професор (з 1955). В 1911 закінчив с.-г. відділення Київського політехнічного ін-ту. Працював у Наркомземі УРСР (1922—23), на Рудня-Радельській болотній дослідній станції на Житомирщині (1923—32), в Українському н.-д. ін-ті гідротехніки і меліорації (1932—41 і 1956—69), Ін-ті фізіології рослин і агрохімії АН УРСР (1949—55). Основні праці з питань с.-г. освоєння осушених торфоболотних ґрунтів. Наук. роботу посприяв з викладанням у вузах Києва.

ТЮЛЕНІ — спільна назва двох родів ряду *ластоногих: стражних тюленів та вухатих тюленів*.

ТЮЛЕНІ Сергій Гаврилович (12.VIII.1925, с. Кисельово, тепер Орлов. обл. — 31.I.1943) — один з керівників підпільної комсомольської організації «Молода гвардія», Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. в сім'ї робітника радгоспу. З 1926 сім'я Тюленіних жила в Краснодоні. На поч. Великої Вітчизн. війни Т. 1941—42 працював вибійником на шахті (тепер шахта І-біс ім. С. Тюленіна), на будівництві оборонних споруд. У період тимчасової окупації Краснодона фашистами Т. вступив до «Молодої гвардії», був членом штабу орг-ції і очолював бойову групу, виконав ряд відповідальних доручень. У січні 1943 Т. разом з ін. молодоговардійцями заарештовано і після жорстоких катувань у гестапо кинуто живим у шурф шахти № 5. Поховано в братській могилі в Краснодоні.

ТЮЛЬКА, сарделька (*Clupeonella*) — рід риб род. *оселедцевих*. Довж. тіла до 17 см, маса 8—10 г. Характерні добре розвинені черевні луски (утворюють вздовж усього черепа кіль) та наявність двох видонесених променів анального плавця. Зграйна педагічна риба. 4 види, поширені в Каспійському, Азовському, Чорному морях та бас. Мармурового м.; з них 3 види, поширені в Каспійському м., наз. *кількою*. В описаних ділянках Азовського та Чорного морів трапляється Т. чорноморсько-азовська (*C. delicatula delicatula*), довж. до 11 см, маса 5—9 г. Нерест у травні — липні; плодючість до 40 тис. ікринок. Статевозрілого стає на 2—3 році життя. Живиться зоопланктоном. Важливий об'єкт промислу. Т. наз. також чорноморський підвид *шпрота*.

ТЮЛЬПА Леонід Матвійович (н. 15.VIII.1922, м. Глухів, тепер Сум. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1970). В 1951 закінчив Харківський інженерно-буд. ін-т. Основні твори: забудова центру м. Дружківки Донец. обл. (1952), будинки райкомів Компартії України в Чугуєві та Золочеві (1954), житлові будинки по вул. Кремлівській у Кривому Розі (1954—56), ген. план Харкова (1956, у співавт. з О. Крикіним, В. Домницьким). Проекти мікрорайонів (Салтовський та ін. у Харкові, 1967—75). Автор статей з питань буд-ва і архітектури. З 1976 викладає у Харків. інженерно-буд. інституті.

ТЮЛЬПАН (*Tulipa*) — рід трав'янистих рослин родини *лійних*. Багаторічні цибулинні рослини з прямостоячим стеблом 12—90 см заввишки. Листки широкоовальні або видовжено-ланцетні, чергові. Квітки великі, дзвоникоподібні, поодинокі або по 2—5 на квітконосі, прості чи повні, червоні, рожеві, бузкові, білі різних відтінків. Плід — *коробочка*. Понад 140 видів, пошир. у Середземномор'ї, Сх. Азії, Пн. Африці, Туреччині, Сирії, Афганістані. В СРСР — 83 види, на Україні — бл. 10. Ростуть у степах та на сухих кам'янистих схилах, зрідка по чагарниках. Культурні Т. — гібридного походження. Відомо 6 тис. сортів, що відрізняються строками цвітіння й кольором, розміром і будовою квіток. Вирощують Т. для озеленення, на зрізування та для зимової вигонки (у теплицях).

ТЮЛЬПАННЕ ДЕРЕВО, ліріодендрон (*Liriodendron*) — рід рослин родини *магнолієвих*. Листопадні дерева з 4—6-лопатеми листками. Квітки великі, до 6 см у діаметрі, поодинокі, зеленувато-жовтуваті, тюльпановидні. Плід шишковидний, збірний, з численними листяноч. Кора містить *тайніни*. Відомо 2 види: Т. д. з вича й не (*L. tulipifera*), заввишки до 60 м; стовбур до 3,5 м у діаметрі; дико росте в сх. частині Пн. Америки, доживає до 500 років; деревина ядрава, жовтувата, на батьківщині відома під назвою «жовтої тополі», іде на виготовлення меблів, фанери, муз. інструментів тощо; гарне декоративне дерево, відомо багато садових форм, в СРСР, зокрема в УРСР, культивується в парках; Т. д. х и т а й с ь к е (*L. chinense*), заввишки до 17 м; дико росте в Центр. Китаї, в СРСР зрідка культивується.

ТЮМЕНЕВ Олександр Ілліч [12 (24).VIII.1880, Петербург — 1.VI.1959, Ленінград] — рад. історик стародавнього світу, акад. АН СРСР (з 1932). В 1904 закінчив Петерб. ун-т. Працював у Петроградському ун-ті (1921—23), Ленінградському відділенні Комуністичної академії (1928—31), Ін-ті історії матеріальної культури АН СРСР (1931—38). Осн. праці з історії давньосхідних і античних д-в (у т. ч. *античних держав Північного Причорномор'я*), методології і соціології історії, проблем вітчизн. і заг. історії. Давньосхідні і античні суспільства Т. вважав двома різними типами рабовласницького

суспільства. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Тв.: *Очерки экономической и социальной истории Древней Греции*, т. 1—3, Пн., 1920—22; *История античных рабовладельческих обществ*, М., 1935; *Херсонесские этюды*, [н.], 1—6], «Вестник древней истории», 1938—55; *Передний Восток и античность*, М., 1957.

ТЮМЕНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 14.VIII.1944. На Пн. омивається Карським м., у складі області — острови Білий, Оленячий, Шокальського, Вількицького та ін. Площа 1435,2 тис. км². Нас. 2293 тис. чол. (на 1.I.1983). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, татари, ненці, ханти, мансі, комі та ін. Міського населення — 69%. Включає *Ханти-Мансійський автономний округ та Ямало-Ненецький автономний округ*. Поділяється на 37 районів, має 16 міст і 43 селища міського типу. Центр — м. Тюмень. Т. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Область розташована в межах *Західно-Сибірської рівнини*. На 3х — схили *Уральських гір*. Корисні копалини: нафта і газ (*Західно-Сибірська нафтогазова провінція*), буре вугілля, залізна і марганцева руди, буд. матеріали. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня на Пн. — 26,7°, липня від +15,4 до +4,1° (о. Білий), на Пд. відповідно — 16,6° і +18,6°. Опадів 260—550 мм на рік. Гол. ріки — *Об* (у межах області — 1500 км) та її прит. *Іртиш*, на Пн. Сх. — *Пур*, *Надим* і *Таз*. Багато озер (найбільші — *Ярото*, *Ньойто*, *Чортове*), значні площі заболочені. У пн. частині області поширена *багаторічна мерзлота*. Ґрунти переважно підзолисті й торфово-болотні, на Пд. — чорноземно-лучні, по долинах рік — алювіальні. На Пн. переважає тундрова рослинність, яка переходить у лісотундру. Більша частина Т. о. зайнята тайгою, під лісом (сосна, ялина, смерека, береза, осика) 49,6 млн. га. На Пд. — лісостеп з характерними березовими колками. На тер. Т. о. — заповідник «Мала Сосва».

Провідне місце в госп. комплексі Т. о. посідає нафтогазодобувна пром-сть. Осн. родовища: *Самотлорське родовище нафти*, Уренгойське газоконденсатне і Медвеже газове. На попутному газі працює Сургутська ДРЕС. На базі нафтогазодобувної пром-сті створюють нафтохім. та хім. галузі, споруджують (1983) Тобольський нафтохім. комплекс. Розвинуті також машинобудування і металообробка (верстатно, приладно і суднобудування, виробн. автотракторного електроустаткування, акумуляторів, буд. машин тощо). Осн. центри: Тюмень, Тобольськ, Салехард, Заводоуковськ, Ханти-Мансійськ. Деревообр. пром-сть представлена виробн. фанери, меблів, деревостружкових плит тощо. Виробн. буд. матеріалів. Зростає легка та харч. пром-сть. Провідна галузь с. г. — тваринництво мол.-м'ясного напрямку. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, кіз. На Пн. — оленярство (427 тис. голів, 1981). Велике значення мають хутровий промисел (соболь, песець, білка, ондатра)

С. Г. Тюленін.

О. І. Тюменев.

Тюльпан сорту Художник.

Тюлька чорноморсько-азовська.

**ТЮМЕНСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

**Тюнер «Копейка-104»
Стерео.**

та кліткове звірівництво (сріблясто-чорна лисиця, норка, песець). Посівна площа всіх с.-г. культур 1981 становила 1624 тис. га, з них під зерновими 1072 тис. га. Вирощують пшеницю, картоплю, овочі, значні площі під кормовими культурами. Навколо міст приміське господарство. На півдні область перетинає Трансіндусська магістраль. Збудовано 3-ці: Ігдель—Об, Тава — Междуреченський. Тюмень — Нижньовартовськ. Судноплавство по Обі, Іртишу, Тоболу. Важливе значення мають автомоб., повітр. і трубопровідний транспорт: нафтопроводи — Усть-Балік — Омськ, Шаїм — Тюмень, Самотлор — Альметьевськ, газопровід Уренгой — Ужгород; будуються (1984) газопровід — Зх. Сибір — Центр. У Т. о. — 7 вузів, у т. ч. Тюменський університет, пед. ін-ти в Тобольську та Ішимі, 28 серед. спец. навч. закладів. Музеї: краєзнавчі в Тюмені, Салехарді, Ханті-Мансійську; істор.-архітектурний музей-заповідник (філіали — картинна галерея та будинок декабриста М. А. Фонвізіна) в Тобольську, музей пам'яті декабристів (філіал — будинок декабриста І. Д. Якушкіна) в Ялуторовську. 3 театри (драм. і ля-

льок — у Тюмені, драм. — у Тобольську); філармонія, цирк в Тюмені. В області 6 санаторіїв, турбази. Популярні туристські маршрути по Тоболу і Іртишу.

С. Т. Будьков.

ТЮМЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1973 на базі Тюменського пед. ін-ту. В 1982/83 навч. р. у складі Т. у. 9 ф-тів: філол., істор., романо-герм. філології, матем., фіз., біол., хім., екон., географічний, на яких навчалось понад 5 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 2900. Є також й підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — н.-д. сектор, обчислювальний центр, б-ка (фонд 564 тис. одиниць зберігання). З часу заснування в Т. у. підготовлено 8 тис. спеціалістів.

Г. П. Кушев. **ТЮМЕНЬ** — місто, обласний центр РРФСР. Розташована на обох берегах р. Тури (прит. Тоболу). Залізничн. вузол, річковий порт, аеропорт. 397 тис. ж. (1983). Поділяється на 3 міські райони. Т. — перше рос. місто в Сибіру. Засн. 1586 на місці тат. м. Чингі-Тура, що виникло в 14 ст. З 17 ст. Т. — важливий транзитний пункт на торг. шляхах між Сибіром і Ки-

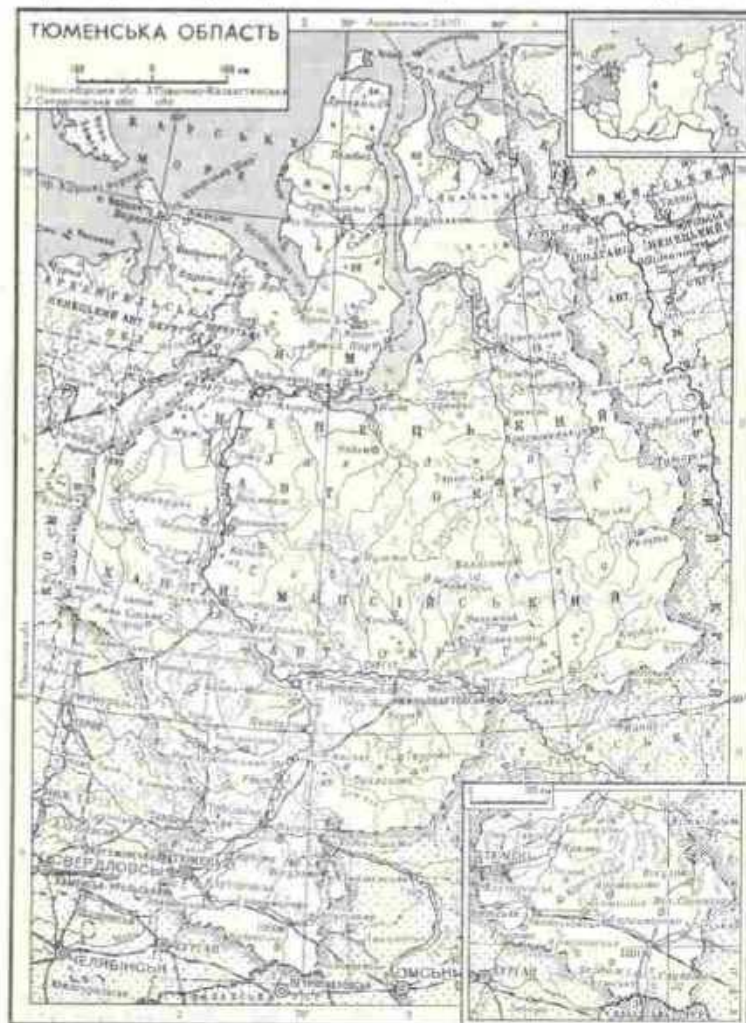
таєм. На поч. 1905 в Т. виникла с.-д. група. Рад. владу встановлено 5 (18). І 1918. З 1944 Т. — обл. центр. Т. — один з центрів Західно-Сибірської нафтогазової провінції. Провідні галузі обробної пром.-сті — машинобудування і металообробка (з-ди: суднобуд., суднорем., електромех., акумуляторний, автотракторного електроустаткування, буд. машин, приладобуд., ковальсько-пресового устаткування, цивільної авіації, рем.-мех., «Електрон»). Значне місце у пром. комплексі посідають деревообр., мел. (з-ди мел. устаткування і інструментів та хім.-фарм.), хім. (з-д пластмас), буд. матеріалів пром.-сті. Підприємства легкої (камвольно-суконний комбінат, овчинно-хутрова ф-ка та ін.) та харч. пром.-сті. ТЕЦ. У місті — 5 вузів, у т. ч. Тюменський університет, 8 серед. спец. навч. закладів, понад 20 н.-д. та проектних ін-тів. Театри: драм. та ляльок, філармонія, цирк. Краєзнавчий музей, картинна галерея.

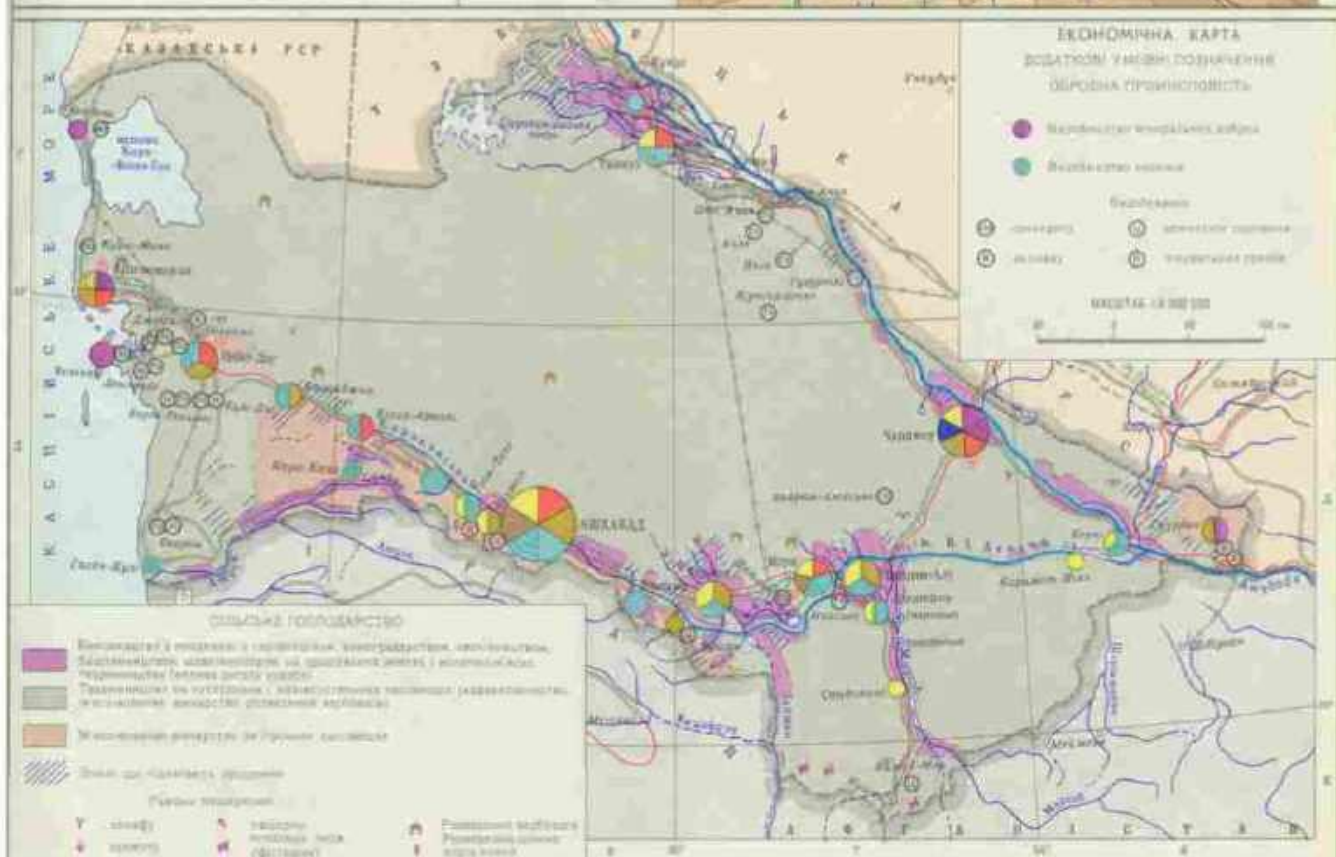
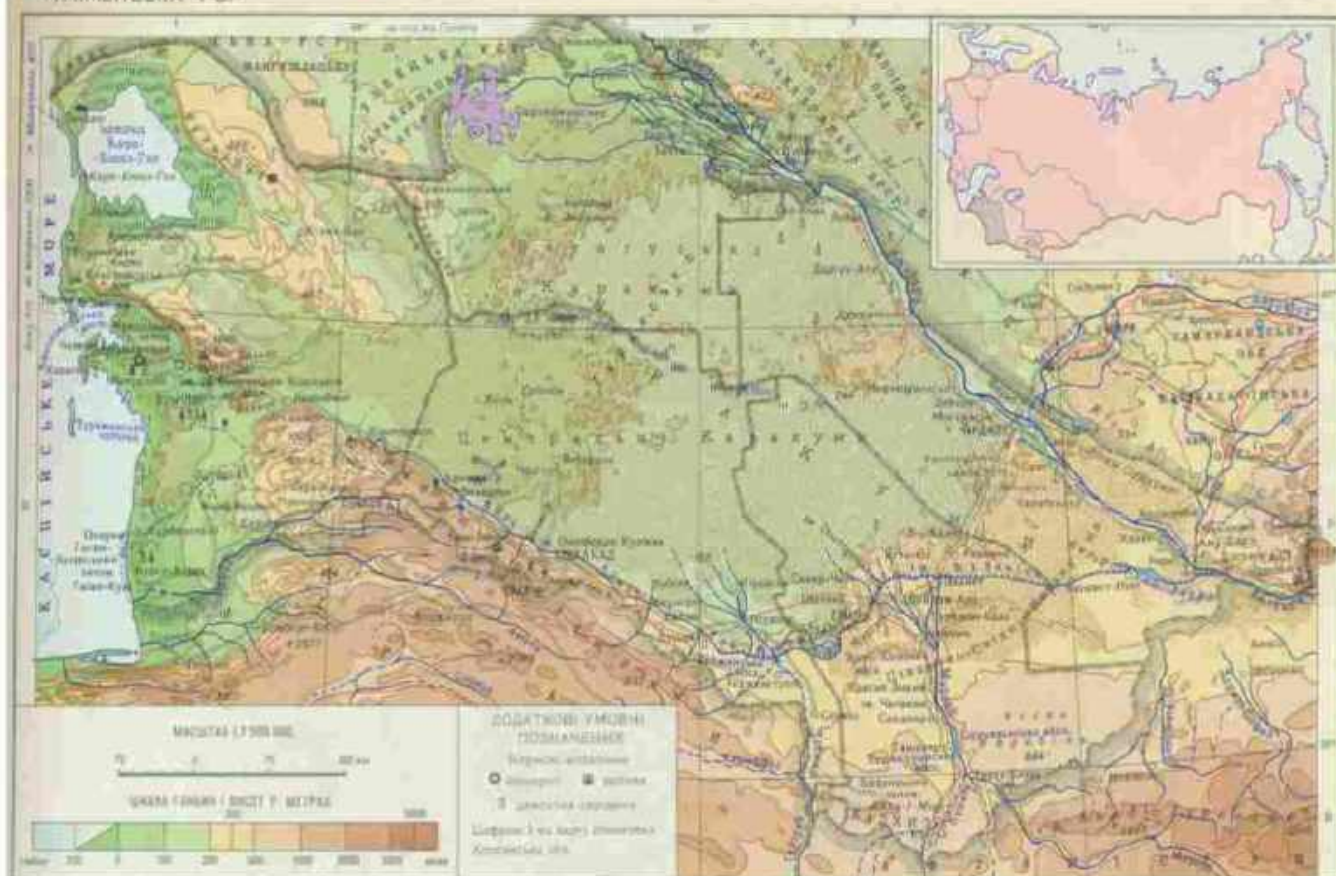
ТЮНГ — ріка у пн. частині Сх. Сибіру, в Якут. АРСР, ліва прит. Вілюю (бас. Лени). Довж. 1092 км, площа бас. 49,8 тис. км². Бере початок на Середньосибірському плоскогір'ї, нижче перетинає Центральноякутську рівнину. Русло звивисте, у заплаві багато озер. Живлення снігове і дощове. Замерзає у жовтні, скресає наприкінці травня — на поч. червня. Нерегулярне судноплавство.

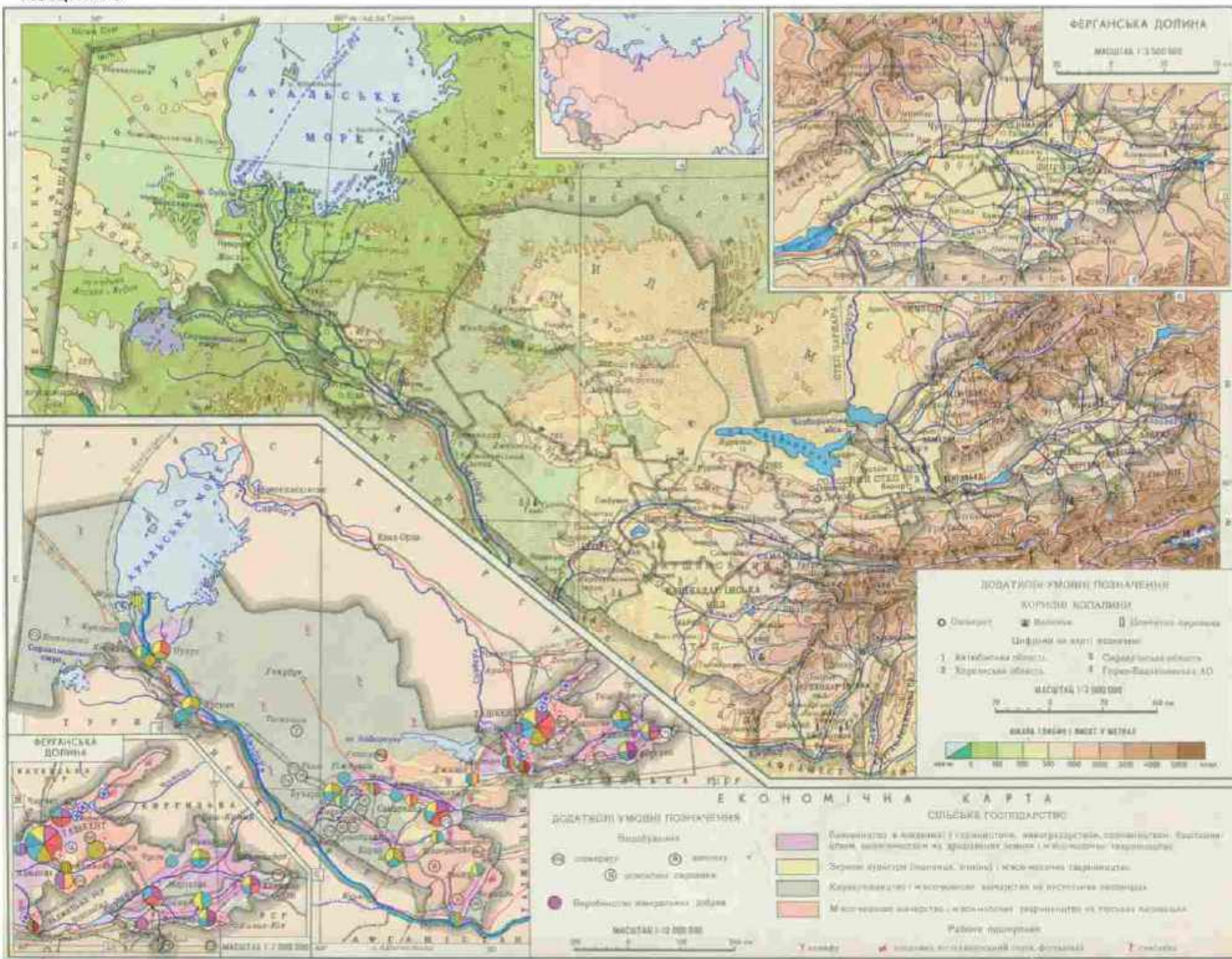
ТЮНЕР (англ. tuner, від tune — настроювати) — радіоприймальний пристрій, в якому є (на відміну від звичайного радіоприймача) тільки високочастотні каскади (каскади підсилення й перетворення високочастотних сигналів). Т. (мал.) діє разом з зовнішньою або вбудованою в нього антеною, а також з розміщеними на певній віддалі від нього підсилювачем низької частоти і гучномовцями. Призначений для високоякісного приймання передач радіомовних станцій; в поєднанні з магнітофоном дає змогу записувати прийняту передачу. Застосування Т. створює слухачам зручні умови для користування побутовою приймально-підсилювальною апаратурою.

ТЮРГО (Turgot) Анн Робер Жак, барон де л'Он (10.V 1727, Париж — 20.III 1781, там же) — франц. держ. діяч, філософ-просвітитель, представник школи фізіократів класичної бурж. політичної економії. Закінчив геологічний ф-т Сорбонни, але від духовного сану відмовився. В 1774 — мор. міністр, 1774—76 — ген. контролер фінансів. У цей час Т. провів ряд антифеод. реформ, спрямованих на оздоровлення фінансів. Слідом за Ф. Кене та ін. фізіократами відстоював принцип свободи екон. діяльності, на відміну від них більшу роль відводив пром.-сті й торгівлі; вперше підійшов до розуміння значення власності в поділі суспільства на класи. Виступав проти збільшення податків і держ. позик.

У філософії Т. — прихильник *деїзму* і *сенсуалізму*. У своїх філософсько-істор. працях виступав одним із засновників (поряд з *Вольтером* і *Кондорсе*) бурж. теорії

суп. прогресу. Залишаючись в нежак ідеалістичного розуміння історії і вважаючи людський розум рушійною силою прогресу, Т. водночас надавав великого значення умовам матеріального життя. Т. визнавав роль екон. відносин як фактора прогресу, пов'язуючи різні політ. форми з етапами госп. розвитку.

ТЮРМНЕ УВ'ЯЗНЕННЯ — один з видів позбавлення волі. За рад. кримінальним законодавством є найтяжчою мірою покарання. Може призначатися лише як осн. покарання. Метою Т. у є не тільки спонання для засуджених умов, які виключають можливість продовження злочинних дій, а й здійснення трудового перевиховання і виправлення ув'язнених. Т. у. призначається за вироком суду відповідно до лічного законодавства на строк не більше 15 років. Т. у. може бути призначено особливо небезпечним рецидивістам, особам, які вчинили особливо небезпечні держ. злочини; особам, які вчинили ін. тяжкі злочини, досягли повноліття і засуджені на строк більше 5 років; особам, переведеним за ухвалою суду на строк не більше 3 років за *злупавно-трудою колонію* за злісне порушення вимог режиму. Відповідно до ст. 15 *Основог. виправно-трудою законодавства Союзу РСР і союзних республік* Т. у. не застосовується до вагітних жінок, жінок, які мають немовля.

П. С. Матишевський.
ТЮРЕНН (Turenne) Анрі де Ла Тур д'Овернь (La Tour d'Auvergne), віком (11.XI 1611, Седан, Франція — 27.VII 1675, Засбах, Баден, тепер ФРН) — франц. полководець, маршал (1643), гол. маршал (1660) Франції. Онуку *Вільгельма I Оранського*. З 1625 — в голд. армії, з 1630 — на службі у Франції. В 40-х рр., під час *Тридцятилітньої війни 1618—48*, командував франц. армією в Німеччині, де здобув ряд перемог. У 1648—51 брав участь у *Фронді*, проте 1651 перейшов на бік короля і очолив армію, спрямовану проти фронтієрів. Очоловав франц. армію під час війни проти Іспанії (1667—68), Нідерландів (почалася 1672).

ТЮРІН Іван Володимирович (21.X (2.XI) 1892, м. Мензелинськ, тепер Тат. АРСР — 12.VII 1962, Москва) — рад. ґрунтознавець, акад. АН СРСР (з 1953; чл.-кор. з 1946). В 1919 закінчив Петровську с.-г. академію (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). В 1919—30 працював в Казанському ун-ті (з 1928 — професор) і в Казанському ін-ті с.г. і лісівництва. В 1930—41 і 1944—51 — професор лісотехніч. академії (Ленінград) і в 1944—52 — Ленінгр. ун-ту; одночасно працював в ґрунтовому ін-ті (в 1949—62 — директор). Осн. праці з проблем підживлення родючості ґрунту і дослідження ґрунт. гумусу. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ТЮРІНГІЯ — історична область у НДР. Назва походить від плеїмної групи *германців* — тюрінгів, що заселяли цю територію давня, з 1130 Т. — ландграфство. З серед.

16 ст. стала частиною курфюрства, а потім королівства *Саксонія*, 1814—15 передана *Пруссії*. В 18 ст. з 15 ст. утворилося багато князівств. В результаті *Листопадової революції 1918* вони були ліквідовані і 1920 утворено землю Т. Після розгрому фашист. Німеччини 1945 Т. увійшла до рад. зони окупації. В 1946 утворено землю з гол. містом Ерфурт. З 1949 Т. — в складі НДР, поділена 1952 на округи Ерфурт, Гера і Зулф.

ТЮРКОЛОГІЯ — сукупність гуманітарних наук, що вивчають мови, етнографію, історію, літературу, фольклор, культуру народів, які говорять *тюркськими мовами*. Перші описи *Османської імперії* в європ. л-рі належать до 15—16 ст. (баварець Х. Шільтбергер, саксонець А. Олеарій, француз Бусіко, австрійський О. Бусбек, венеціанець М. Поло, росіянин А. Нікітін та ін.). Осн. напрямком Т. в Європі стало вивчення *Османської імперії*, тюр. мови (Й. Хаммер-Пургішаль, Н. Йорґа). У Росії систематичне заняття Т. (з 2-ї пол. 18 ст.) пов'язано з іменами І. Гіганова і С. Хальфіна. Значного розвитку Т. в Росії досягла в 19 — на поч. 20 ст. як комплексна дисципліна (вивчення мови, л-ри, істор. пам'яток, нумізматика — праці В. В. Григор'єва, М. М. Казем-бека, Ф. Є. Корша, В. В. Радлова, М. С. Дринова та ін.). Після Великої Жовт. соціалістич. революції почався якісно новий етап у розвитку *сходознавства*, в т. ч. Т. Плідно працювали в галузі Т. в рад. час відомі сходознавці В. В. Бартольд, Є. Е. Бертельс, В. О. Гордлевський, Т. Г. Кезма, А. П. Ковалівський, А. Ю. Кримський, М. Я. Марр, Й. А. Орбелі, М. П. Павлович та ін. В своїх працях вони досліджували соціально-екоп. процеси, що відбувалися в Османській імперії у 16—19 ст., історію, л-ру, мову, культуру тюркомовних народів (особливо народів, які живуть на тер. СРСР), показали значення слов'ян. впливу на історію і культуру тур. д-ви. Досягненням рад. Т. було проведення в 20—30-х рр. реформи писемності у тюркомовних народів СРСР, заміна араб. алфавіту на латинський, а потім на російський. Рад. тюркологами було здійснено класифікацію різних тюркських мов і їхніх діалектів, описано особливості вимови й написання, граматичного складу і словникового фонду, ґрунтовно вивчено в 40—70-х рр. істор. та порівняльно-істор. фонетику, лексикологію і лексикографію, історію і культуру тюркомовних народів (твори О. П. Окладникова, О. Ю. Якубовського, А. П. Міллера, А. М. Кононова та ін.). Значну роботу в розвитку Т. провели Все-союзна наук. асоціація *сходознавства* та *Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства*. В СРСР розробка проблем Т. здійснюється в Ін-ті сходознавства АН СРСР та його Ленінгр. відділенні, Ін-ті світової л-ри, ін-тах мовознавства, етнографії і археології АН СРСР, у сходознавчих установах та відділеннях АН Азербайджану, Вірменії, Грузії, Казахстану, Киргизії, Туркменії, Уз-

бекистану, в Казанському, Уфимському і Дагестанському філіалах АН СРСР, у н.-д. ін-тах Каракалп. АРСР, Тув. АРСР і Чув. АРСР, Горно-Алтайської і Хакаської авт. областей, Ін-ті історії, філології та філософії Сибірського відділення АН СРСР та в його Якутському філіалі. В 1973 при АН СРСР створено Рад. к-т тюркологів, який представляє вчених СРСР на міжнар. форумах.

Помітні досягнення має Т. і в європ. соціалістичних країнах. Відомі праці С. Великова, Л. Живкової, П. Парушева, Н. Тодорова, Б. Цветкової, Й. Гласнека, П. Ціме (НДР), М. Губоглу, Ш. Паску (Румунія), Г. Хазаї (працьове в НДР), К. Ласло, Д. Немета (Угорщина), З. Веселой, Й. Кабрда (Чехословаччина), Д. Богдановича, Б. Джурджева (Югославія). В Туреччині центрами вивчення Т. є істор. та лінгвістичне т-ва (Анкара), Анкарський і Стамбульський ун-ти, Тюркологічні ін-ти при них, Ерзурумський ун-т, Вищий ін-т ісламу (Стамбул). Різним аспектам Т. присвячено праці М. Акдага, О. Л. Баркана, К. Боратава, Т. М. Гекбильгіна, Х. Іналджика, К. Карпата, Е. З. Карала, А. В. Курана, А. Н. Кураца, Х. Коша, Ш. Мардіна, Е. Озбудуна, Т. З. Тунаї, Б. Тунджеля, Й. Х. Узунаршилі та ін. Т., гол. чин. питання історії і л-ри Туреччини, представлені в працях Х. Боуена, Б. Льюїса, А. Тойнбі, У. Хейда (Великобританія), Ф. Бабінґера, Б. Флеммінга, Г. Яшке (ФРН), Х. Арвейлера, Ж. Дені, М. Молла (Франція), Дж. В. Беркера, Р. Х. Левісона, В. Х. Макнейла, Д. А. Растоу, І. Т. Сандерса, Р. Чемберса, С. Й. Шоу (США), Ш. Ісаві, Ш. Хатторі, Т. Хаяші (Японія). *Лит.*: Кримський А. Ю. Тюрки, їх мови та літератури. В кн. Кримський А. Ю. Твори, т. 4. К., 1974; Коналівський А. П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII—XX віках. В кн.: Антологія літератур Сходу. Х., 1961; Кононов А. Н. Історія вивчення тюркських мов в Росії. Л., 1972; Становлення советского востоковедения. М., 1983.

І. Ф. Черняков.

ТЮРКСЬКИЙ КАГАНАТ (552—745) — держава в Центр. Азії, заснована плеїмним союзом тюрків. На чолі д-ви стояв *каган*. До 555 до Т. к. входили всі народи Центр. Азії. В 60-х рр. 6 ст. тюрки розгромили д-ву *едгалітів* у Серед. Азії. В 3-й чверті 6 ст. в залежності від Т. к. піддалися пів.-кат. д-ви Чжоу і Ці. Т. к. в союзі з *Візантією* в 6 ст. вів війни проти Ірану за контроль над Великим шовковим шляхом. У 571 кордон Т. к. було встановлено по Амудар'ї, 588—589 до Т. к. було приєднано деякі області на сх. березі Амудар'ї. В 576 тюрки взяли Веспор (Керч), 581 обложили Херсонес. У кін. 6 ст. Т. к. розпався на сх. і зах. частини. Зх. Т. к. існував до 740. На місці Сх. Т. к. 745 виник Уйгурський каганат (існував до 840).

ТЮРКСЬКІ МОВИ — мови сучасних і давніх тюркських народів і народностей. Пошир. в СРСР, Туреччині, а також у Монголії.

І. В. Тюрін.

Ф. І. Тютчев.

Поширені на Україні
сорта тютюну

Американ 17
Американ 307
Гібрид 11
Гостродіст 1519
Дюбек 33
Дюбек 50
Імунний 580
Крупнолистий Б-3
Переможець 83
Подільський 23
Придніпровський 26
Прилуцький 205
Собольський 174
Собольський 193

Тютюн запашний.

Китаї, Афганістані, Ірані, Румунії, Болгарії та ін. країнах. Деякі вчені об'єднують Т. м., монгольські мови й тунгусо-маньчжурські мови в алтайську сім'ю. Є багато класифікацій Т. м. За однією з них Т. м. об'єднують у 5 груп: кипчацькі мови — сучасні казахська, киргизька, татарська, башкирська, каракалпакська, кумицька, караїмська, мертва кипчацька та ін. мови; огузькі мови — сучасні турецька, азербайджанська, туркменська, гагаузька, давні печенізька, сельджуцька та ін.; карлукські мови — сучасні узбецька, уйгурська й ряд мертвих мов; болгарську групу — сучасна чуваська й давні болгарська та хозарська мови; сибірські мови — сучасні якутська, тувинська, хакаська, алтайська, шорська та ряд ін. мов. На тер. України в глибоку давнину були пошир. тепер мертві Т. м. — болгарська, хозарська, печенізька й кипчацька мови. Тепер на тер. УРСР незначна частина населення користується Т. м. — караїмською, гагаузькою, урумськими говірками та деякими ін. мовами.

Т. м. мають спільні генетичні й типологічні риси. Осн. риси Т. м.: у фонетичі — сингармонізм, відсутність на початку слів сонорних приголосних, неможливість збігу приголосних або голосних. У морфології — аллоти́нація, відсутність категорії роду, вживання ісламівенників, єдиний тип відмінювання і єдиний тип відмінювання. У синтаксисі — ізафетна конструкція. Найдавніші писемні пам'ятки Т. м. — з 7 ст. (див. Орхоно-єнісейські написи). Для різних Т. м. у різний час використовували алфавіти брахмі, согдійський, уйгурський, арабський та ін. Тюркомовні народи СРСР тепер користуються алфавітами на рос. графіч. основі. Про вивчення Т. м. див. Тюркологія. Літ.: Кримський А. Ю. Тюрки, їх мови та література. В кн.: Кримський А. Ю. Тюрки, т. 4. К., 1974; Языки народов СССР, т. 2. Тюркские языки. М., 1966; Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969; Гарипов Т. М. Кыпчакские языки Урало-Поволжья. М., 1979. О. М. Гаркавич.

ТЮТЧЕВ Іван Артамонович (1834, Тамбов, губ. — 1893) — вітчизн. хімік і кристалограф. У 1856 закінчив Петерб. ун-т. З 1862 — професор Київ. ун-ту; з 1869 — директор Новоолександрійського ін-ту с. г. і лісівництва (Пулави, Польща). Перші праці Т. стосуються органічної хімії: вивчав гліколи, уперше синтезував кумальдібензоат, S-ефір етилтіобензоат та ін. Досліджуючи 1862 зразки карпатської (галіцької) нафти, Т. піддав її піролізу. Цей дослід є першою спробою каталітичного крекінгу нафти. З 1869 працював гол. чин. у галузі неорганічної хімії і мінералогії.

ТЮТЧЕВ Федір Іванович (23.XI (5.XII) 1803, с. Овстуг, тепер Жуковського р-ну Брян. обл. — 15 (27).VII 1873, Царське Село, тепер м. Пушкін Ленінгр. обл.) — рос. поет. Бл. 20 років працював на дипломатичній роботі за кордоном. Друкуватися почав

1819. В 1836 О. Пушкін опубл. цикл його віршів у журн. «Современник». Як поет Т. сформувався в кін. 20 — на поч. 30-х рр. У цей час він написав широко відомі ліричні твори («Безсоння», «Літній вечір», «Ціцерион», «Весняні води», «Осінній вечір» та ін.). Піднесення творчості Т. припадає на кін. 40-х — поч. 50-х рр. В 1854 вийшла його перша збірка творів. Починаючи з 40-х рр. у політ. віршах («Море і скеля», «Світанок», «Пророцтво» та ін.) та публіцистичних статтях висловлював слов'янофільські ідеї, розвивав панславистські погляди. Любовна лірика Т. тонко, з надзвичайною силою виразності і щирості розкриває складну гаму людських почуттів. Т. — майстер лапідарного, афористичного вірша. Багато віршів Т. покладено на музику (С. Рахманіновим та ін.). Укр. мовою вірші Т. перекладали П. Грабський, М. Рильський та ін. В Муранові (під Москвою) відкрито музей-садибу Ф. І. Тютчева. Та.: Стихотворения. Письма. М., 1957; Лірика, т. 1—2. М., 1966; Стихотворения. М., 1978; Сочинения, т. 1—2. М., 1981; Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Грабський П. Збірання творів, т. 1. К., 1939; [Вірші]. В кн.: Рильський М. Вибрані переклади. К., 1952.

ТЮТЮН (Nicotiana) — рід однорічних і багаторічних рослин родини пасльонових. Понад 70 видів, пошир. переважно в Америці і Австралії. В культурі великого значення набули 2 види: махорка (N. glauca) і Т. с п р а в ж н і й (N. tabacum) — однорічна рослина з залозистим опушенням. Стебло — пряме, 40—200 см заввишки. Листки чергові, сидячі або черешкові, овальні або еліптичні, на верхівці загострені, по 20—40 на одній рослині. Листки містять 1—3% нікотину, органічні кислоти, ефірну олію тощо. Квітки двостатеві, рожеві, зібрані на верхівці стебла у волоті. Плід — багатонасінна коробочка. Походить Т. з Америки. Вирощують його як тех. культуру в СРСР (у т. ч. на Україні), США, Індії, КНР, Бразилії, Туреччині тощо. З Т. виготовляють курильні вироби, а з його відходів одержують препарати для боротьби з шкідниками с.-г. культур і нікотин. Пересічна урожайність Т. — 15 ц/га, у передових г-вах одержують 25—30 ц/га. На Україні найбільші площі Т. в Крим., Терноп., Закарп., Івано-Фр., Хмельн. та Вінн. областях. Поширені (1984) 14 сортів Т. (див. табл.). Питаннями селекції і агротехніки Т. займається Українська дослідна станція по тютюну і махорці. Літ.: Технічні культури. К., 1969; Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978. С. М. Бугай.

ТЮТЮН ЗАПАШНИЙ, тютюн пахучий, тютюн крилатий (Nicotiana glauca, синонім — N. affinis) — трав'яниста рослина родини пасльонових. Стебло прямостояче, розгалужене, 60—80 см заввишки. Листки довгасто-овальні, залозисто-опушені. Квітки білі, ліжковидні з п'ятилопатею відгином, 5—8 см у діаметрі, зібрані у волоті, дуже запахні. Плід — двокизла коробочка. Походить Т. з Центр.

Америци. Цвіте з липня до морозів. На Україні культивують як декоративну рослину потюп Сандера (N. sanderana) — гібрид. Стебло до 75 см заввишки. Квітки червоні, відкриті вдень, без запаху. Культивують його так само, як і потюп запашний. Іл. с. 417.

ТЮТЮННИК Григорій (Григорій) Михайлович (5.XII 1931, с. Шилівка, тепер Зіньківського р-ну Полтав. обл. — 7.III 1980, Київ) — укр. рад. письменник. Брат Григорія Тютюнника. Закінчив ремісничу уч-щу, працював на заводі, в колгоспі, на будівництві. У 1951—55 — в Рад. Армії. У 1962 закінчив Харків. ун-т. Друкуватися почав 1961. Перша збірка новел «Зав'язь» (1966). Автор книг оповідань і повістей «Деревій» (1969), «Батьківські гори» (1972), «Крайнебо» (1975), «Коріння» (1976), в яких порушуються важливі морально-етичні проблеми. Твори Т. позначені глибоким змістом, правдивістю характерів, соціальною значимістю, тонким психологізмом. Написав ряд книг для дітей: «Ласочка» (1970), «Лісова сторожка» (1971), «Степова казка» (1973), «Климок» (1976); екранізовано 1983. «Вогник далеко в степу» (1979). Літ. премія ім. Лесі Українки, 1980. Та.: Вибрані твори. К., 1981; Рос. перекл. — Тысячелистник. М., 1972; Отчие пороги. М., 1975; Холодная мятя. М., 1981.

ТЮТЮННИК Григорій Михайлович (23.IV 1920, с. Шилівка, тепер Зіньківського р-ну Полтав. обл. — 29.VIII 1961, Львів) — укр. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ун-т (1946). Учителював на Львівщині, згодом працював у редакції журн. «Жовтень». Друкуватися почав 1937 (вірші). Зб. оповідань «Зорані межі» (1951), повість «Хмарка сонця не заступила» (1956) присвячені колгоспним трудівникам. Найзначніший твір Т. — роман «Вир» (1960, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1963), в якому глибоко відображено складні соціально-психологічні процеси в передвоєнному колгоспному селі, подвиг народу у Великій Вітчизнській війні. Т. — автор зб. поезій «Журавліні ключі» (опубл. 1963), незавершеного роману «Бут шумить» (опубл. 1965). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Та.: Твори, т. 1—2. К., 1970; Рос. перекл. — Тучка соліне не закрот. М., 1959; Володарот. М., 1980. Літ.: Воловесь Л. Григорій Тютюнник. К., 1967; Семенчук Л. Григорій Тютюнник. К., 1971; Гончар О. Григорій Тютюнник. В кн.: Гончар О. Письменницькі роздуми. К., 1980.

Л. М. Коваленко

ТЮТЮННИЦТВО — галузь рослинництва, яка вирощує технічні культури — тютюн і махорку — для промислової переробки: виготовлення курильних виробів, нікотину та органічних кислот (яблучної й лимонної). Батьківщиною тютюну є Америка. В Європу (Іспанію) його було завезено в 16 ст. В Росії тютюн почала вирощувати на поч. 17 ст. поблизу міст Ромей та Мени на тер. України. В СРСР за роки Рад. влади

виведено високопродуктивні сорти цієї культури, запроваджено механізоване садіння розсади й міжрядний обробіток, тех. способи сушіння тощо. Розроблено науково обґрунтовані прийоми агротехніки й ферментації тютюну. Збудовано сушильні та складські приміщення, поліпшено розміщення виробництва й розширено посівні площі тютюну, пабагато підвищилась його врожайність. Осн. зони вирощування й виробн. тютюну в СРСР — Молдавія, Україна, республіки Закавказзя і Серед. Азії, Краснодарський край. На Україні тютюн вирощують у Закарп., Терноп., Вінн., Хмельн., Івано-Фр., Одес., Крим., Чернів. областях. Осн. посівні площі розміщено в Терноп., Крим., Закарп. областях. Виробн. махорки зосереджено в районах Зх. Сибіру, Поволжі, Білорусії, на Україні (Полтав., Сум., Черніг. області). Серед зарубіжних країн найбільші площі тютюну в Китаї, Індії, США, Індонезії, Туреччині.

ТЮТЮНОВО-МАХОРКОВА ПРОМИСЛОВОСТЬ — галузь харчової промисловості, що виробляє тютюнові й махоркові вироби. Продукція — цигарки, сигарети, махорка, курильний тютюн. У Росії першу тютюнову ф-ку збудовано 1718 в с. Охтирці (тепер місто Сум. обл.). Швидко розвивалася Т.-м. п. у 2-й пол. 19 ст. На поч. 20 ст. було створено ряд акціонерних т.-в, 1913 — монополізне об'єднання, яке контролювало бл. 75 % виробн. цигарок у Росії. За роки Рад. влади тютюново-махоркові підприємства було докорінно реконструйовано, обладнано високопродуктивною технікою. На Україні 1913 було 109 дрібних підприємств Т.-м. п. Найбільшими з них були тютюнові ф-ки в Одесі, Кременчуці, Феодосії й Києві. Після перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції було значно розширено сировинну базу Т.-м. п., реконструйовано діючі підприємства та споруджено нові, зокрема Сімферопольський, Жмеринський і Меньський тютюново-ферментаційні з-ди. Найбільші тютюнові ф-ки республіки: Львівська, Київська, Черкаська, Прилуцька й Харківська; тютюново-ферментаційні з-ди — Жмеринський, Сімферопольський, Березівський і Борщівський. В УРСР 1982 вироблено 77,9 млрд. штук цигарок і сигарет.

ТЯГА у техніці — 1) Рушійна сила, що передається транспортній машині від її двигуна. Розрізняють Т. електричну, парову, реактивну тощо. 2) Розрідження у трубопроводах або каналів топкових чи вентиляційних пристроїв, під впливом якого в них відбувається рух повітря або ін. газу. Т. буває природна (через різницю густини зовн. атм. повітря і газів у димовій або витяжній вентиляційній трубі) і штучно створювана (див. **Тягодуттєвий пристрій**). 3) Деталь (звичайно стрижень), що з'єднує ланки механізму і передає тягові зусилля від однієї з них до другої (наприклад, рульова тяга автомобіля).

ТЯГЛІ — колісна або гусенична машина (на базі вантажного автомобіля, трактора), якою буксують причепи, напівпричепи, причіпи будівельні та сільськогосподарські машини тощо. Розрізняють Т. буксирні (з вантажною платформою або кузовом-фургонном) і сидельні (з опірною-зчіпним пристроєм). Буксирні Т. використовують як звичайні вантажні автомобілі або (з причепами) у складі автомобільних поїздів. У

Сидельний тягач.

сидельних Т. (мал.) немає вантажного кузова. Їх застосовують лише за напівпричепами у складі автопоїздів. Порівняно з серійними вантажними автомобілями Т. обладнані потужнішими двигунами і гальмовою системою, розрахованою на дію з причіпним складом.

ТЯГЛІ СЕЛЯНИ — 1) В Рос. державі 15 — поч. 18 ст. селяни, які сплачували держ. податки і виконували держ. повинності (див. **Тягло**). До розряду Т. с. входили приватновласницькі й чорносошні селяни, з 2-ї пол. 17 ст. — **бобили**, з поч. 18 ст. — **холопи**. З 1724, після запровадження **подушної податі**, Т. с. почали називати «податним населенням». 2) Заможна частина феодально залежного селянства в шляхетській Польщі, феод. Литви та на загарбаних ними укр. землях у 14—18 ст. і на возз'єднанні з Росією Правобережній Україні в дореформений період. Т. с. мали робочу худобу — т. з. **тягло**, відбували **тяглову панщину**, обробляючи поміщицьку землю своєю худобою і с.-г. інвентарем. Розмір цих повинностей визначали **інвентарні правила 1847—48**.

ТЯГЛО — 1) Система грошових і натуральних держ. повинностей **тяглих селян і посадських людей** у Рос. державі 15 — поч. 18 ст. Осн. формою оподаткування спочатку було **посошине**, згодом — **подвірне оподаткування**. Після запровадження **подушної податі** термін «тягло» було замінено словом «подать». У 18—19 ст. (до **селянської реформи 1861**) Т. — одиниця обкладання селян повинностями на користь поміщиків. 2) У дореформений період на Україні загальна назва всіх податків, які сплачував сел. двір державі, та всіх феод. повинностей, що їх виконували на користь поміщика. 3) За дореволюц. часів на Україні загальна назва робочої худоби (коней, волів) у сел. господарствах.

ТЯГНО Борис Хомич [10 (23). VIII 1904, Харків — 18. I 1964, Львів] — укр. рад. режисер, педагог, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1949. В 1923 закінчив муз.-драм. ін-т ім. М. Лисенка (Київ), і 1926 — режисерську лабораторію

театру «Березіль», працював у цьому театрі 1923—29. Учень Л. Курбаса. Був режисером Харків. театру робітн. молоді (1932—37), Дніпроп. укр. муз.-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка (1938—40), худож. керівником Дніпро-держинського театру рос. драми (1940—44; в 1941—44 — театр працював у Казах. РСР), Одес. укр. муз.-драм. театру ім. Жовтневої революції (1944—47). У 1948—62 — гол. режисер Львів. укр. драм. театру ім. М. Заньковецької. Серед вистав — «Сон князя Святослава» І. Франка, «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Устим Кармелюк» В. Суходольського, «Під золотим орлом» Я. Галана, «Фауст і смерть» О. Левади, «Бронепоезд 14—69» В. Іванова, «Жакерія» за П. Меріме, «Гамлет» У. Шекспіра. Поставив кінофільми, зокрема «Дата Моргана» (1931). Викладав у драм. студії театрів «Березіль» (1926—29), ім. М. Заньковецької (1948—62). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ТЯГНО Іван Іванович (н. 6. X 1937, с. Козіївка Краснокутського р-ну, Харків. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1966. У 1978 заочно закінчив Охтирський (Сум. обл.) технікум механізації і електрифікації с.-г. У 1953—55 працював в колгоспі ім. Леніна (с. Козіївка Краснокутського р-ну Харків. обл.), 1955—56 навчався в Богодухівському сільському профтехучилищі (Харків. обл.). З 1956 очолює механізовану ланку буряководів в тому ж колгоспі ім. Леніна. Очолювана Т. ланка вирощує високі сталі врожаї цукрових буряків і ін. с.-г. культур. Т. — делегат XXIV з'їзду КПРС, депутат Верховної Ради Української РСР 9—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1977.

ТЯГОВА ПІДСТАНЦІЯ — електрична підстанція, що живить струмом пристрої електричної тяги на електрифікованих залізницях, метрополітені, міському й промислому електротранспорті. Розрізняють **тягові трансформаторні підстанції**, що знижують напругу трифазного струму (від енергосистем) або струму однофазного (від спец. електростанцій), і **тягові перетворювальні підстанції**, за допомогою яких трифазний струм пром. частоти перетворюється на однофазний струм зниженої частоти або трифазний струм змінної частоти — на постійний. В СРСР Т. п. звичайно використовують і для живлення електр. струмом ін. споживачів, розміщених поблизу електрифікованих залізниць.

ТЯГОДУТТОВИЙ ПРИСТРІЙ — пристрій (машини, споруди), яким вдувають у топку котла агрегатів або печей повітря, необхідне для згоряння палива, та видаляють з теплової установки димові гази. До Т. п., що ними нагнітають у топку повітря, належать **вентилятори**. Пристроями, за допомогою яких димові гази відводять в атмосферу, є димові

Григорій Михайлович
Тютюнник.Григорій Михайлович
Тютюнник.

Б. Х. Тяго.

І. І. Тяго.

Дж. Б. Тьєполо. Прикладання Шиндіната до влади диктатора. Ескіз. Київський музей західного та східного мистецтва.

труби і димососи (відцентрові або осові вентилятори), що створюють у газоходах розрідження (природу або штучну тягу). Димові труби зводять з цегля, залізобетону або сталі, їхня висота — відповідно до 120, 300 і до 40 м, діаметр великих труб — до 10, малих — до 1 м. Продуктивність вентиляторів і димососів становить десятки і сотні тисяч кубічних метрів за годину.

ТЯЖІННЯ, гравітація — взаємодія (притягання) між всіма фізичними об'єктами, пов'язана з наявністю в них маси. Сила тяжіння між тілами, що рухаються повільно (порівняно з швидкістю світла у вакуумі), підпорядковується *Ньютону закону тяжіння*. За цим законом, вона залежить лише від взаємного розташування об'єктів у даний момент часу (вважається, що гравітаційна взаємодія між ними поширюється миттєво); поле Т. (див. *Поля фізичні*) є потенціальним, і його можна описувати скалярним потенціалом. Закон всесвітнього тяжіння І. Ньютон разом з *Ньютонівськими механікою* становить основу *небесної механіки*, що описує процеси руху зір, комет, планет, галактик та ін. космічних об'єктів; виходячи з неї було передбачено, зокрема, існування невідомої раніше планети *Нептун* і супутника *Сіріуса*. Теорія Т. Ньютон є релятивістською. Її релятивістське узагальнення знайдене А. Ейнштейном 1915—16; воно дістало назву загальної теорії відносності (ЗТВ; див. *Відносності теорія*). За цією теорією, розподілена в просторі матерія діє на просторово-часовий континуум і викривлює його; ця кривина, в свою чергу, впливає на рух матеріальних об'єктів, що проявляється, зокрема, як Т. Гравітаційне поле в ЗТВ описується чотиривимірним тензорним потенціалом. Рівняння ейштейнівської теорії Т. в межах слабких полів і малих швидкостей переходять у рівняння ньютонівської теорії. На ЗТВ ґрунтуються сучас. космологія і релятивістська астрофізика; на її основі передбачено, зокрема, існування гравітаційних хвиль і чорних дір.

Лит.: Зельдович Я. Б., Новиков И. Д. Теория тяготения и эволюция звезд. М., 1971; Зельдович Я. Б., Новиков И. Д. Строение и эволюция Вселенной. М., 1975. Див. також літ. до ст. *Відносності теорія*. П. І. Фомін.
ТЯНЬ ХАНЬ (19.III 1898, поблизу м. Чанша, провінція Хунань — 10.XII 1968) — кит. драматург і те-

атр. діяч. Основоположник сучас. театру в Китаї. Член Компартії Китаю з 1932. В п'єсах «Ніч в кафе» (1920), «Ніч ловлення тигра» (1921) виступав проти феодал. гніту і традиційної системи шлюбу та сім'ї. Драма «Смерть славного актора» (1930) зображує долю інтелігенції в старому Китаї, «Смерть Гу Чженхуна» (1931) — революц. рух кит. пролетаріату, «Потоп» (1936) — класове розшарування на селі. «Абіссинська мати» (1936) та «Дугоу цю» (1937) — п'єси антивосьничного спрямування. Драма «Гуань Ханьшань» (1958) — про великого драматурга 13 ст. Автор першого гімну КНР. Перекладав твори зарубіж. драматургів (У. Шекспіра, М. Метерлінка та ін.). Інцензував романи «Воскресіння» Л. Толстого і «Мати» М. Горького.

Тел.: Рос. перекл. — Гуань Ханьшань. М., 1959.

Лит.: Никольская Л. А. Тянь Хань и драматургия Китая XX века. М., 1980.

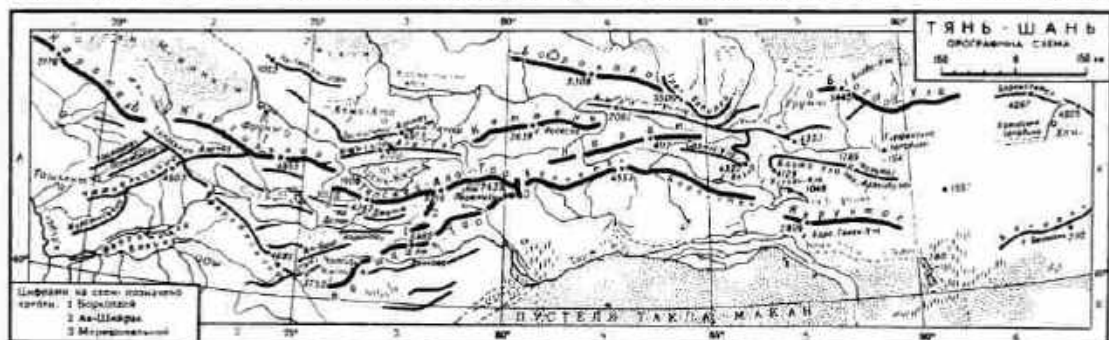
ТЯНЬЦЗІНЬ — місто центр. підпорядкування на Сх. Китаю. Розташований при злитті п'яти річок, що утворюють р. Хайхе, за 50 км від узбережжя зат. Бохайвань Жовтого м. Вузол заліз. автошляхів, аеропорт, річковий порт у місці перетину р. Хайхе Великим каналом (мор. аванпорт Т. — Сінган). 6,3 млн. ж. (1976). Виник у 13 ст. на місці рибальського селища Чжігу. Назву Т. здобув 1405. Під час англо-франко-китайської війни 1856—60 був захоплений англо-франц. військами (1860). За Пекінськими договорами 1860 був відкритий для іноз. торгівлі. Під час *Іхетуанського повстання* Т. 1900 був окупований військами 8 д-в. У 1937—45 перебував під владою япон. загарбників. З 1949 Т. — в складі КНР. Т. — важливий пром. і торг. центр країни. Найрозвинутіша текст. (у т. ч. виробн. бавовняних тканин, килимів) пром-сть. Значне машинобудування (судно-, с.-г., точне, приладо- і верстатобудування, виробн. гірничого, електротех., текст. устаткування). Металург., хім. (виробн. соди, барвників), шкіряно-взут., паперові, деревообр., тютюнові, харч. підприємства. Рибальство. Поблизу Т. — видобування кам. вугілля, заліз. руди, кам. солі. 2 ун-ти, політех., мед. і пед. ін-ти, консерваторія та ін. Театри.

ТЯНЬ-ШАНЬ — гірська система в Середній та Центр. Азії. Зх. частина Т.-Ш. лежить у межах СРСР (в основному в Кирг. РСР, а також

у Каз. РСР, Узб. РСР, Тадж. РСР), східна — на Пн. Зх. Китаю. Простягається з Зх. на Сх. на 2450 км (у межах СРСР — 1200 км), шир. до 500—600 км. Т.-Ш. — система гірських хребтів, які поступово розходяться в зх. і сх. напрямках від гірського вузла Хан-Тенгри. В межах СРСР виділяють Центр., Північний, Внутр. та Зх. Т.-Ш. Центральний Т.-Ш. лежить між Меридіональним хребтом і масивом Ак-Шийрак, в його межах найвищі вершини гір — *Перемоги пік* (7439 м), *Хан-Тенгри* (6995 м). Північний Т.-Ш. складається з хр. Кетмень (частина його на тер. Китаю), Західного Алатау, Кюнг'юй-Алатау та Киргизького хр. (пересічна вис. 3500—4000 м). Внутрішній Т.-Ш. заввишки до 4000—4500 м, обмежований на Пн. Киргизьким хр. та Іссик-Кульською улоговиною, на Пд. Зх. — Ферганським хр., з Пд. — хр. Кокшала-Тоо, на Сх. — масивом Ак-Шийрак. Західний Т.-Ш. включає Таласький Алатау й прилеглі до нього з Пд. Зх. хребти Пскемський, Чаткальський, Угамський, Чандаласький і Кураміський. Пересічна вис. хребтів 2000—3500 м.

У Східному Т.-Ш. чітко виражені дві смуги гірських хребтів — ш. (Борохоро, Ірен-Хабирга, Богод-Ула та ін.) і пд. (Халиктау, Сармін-Ула, Куруктаг). Вис. їх становить 4000—5000 м.

Для Т.-Ш. характерне значне розчленування, поширені альп. форми рельєфу (гострі гребені гір), а також вирівняні ділянки — *сирти* (особливо у Внутр. і Центр. Т.-Ш.). Хребти Т.-Ш. складені осадочними, метаморфічними й виверженими породами палеозою й докембрію (сланці, пісковики, вапняки, мармур, гнейси). Улоговини й долини виворочені гол. чин. осадочними відкладами кайнозою. З корисних копалин є свинець, цинк, срібло, олово, золото, нафта, бурі і кам. вугілля та ін. Клімат різко континентальний. Пересічні трі липня в долинах низькогірної зони +20, +25°, середньовисотної +15, +17°, біля підніжжя льодовиків +5° і нижче. Взимку у верхньому поясі гір морози досягають —30°. Опадів на зх. схилах гір від 800 до 1500—1600 мм на рік, на сх. — 100—150 мм, в улоговинах — 200—400 мм. Максимум їх улітку. Численні *сніжники*, *лавини*. Пл. сучас. зледеніння понад 10 тис. км². Найбільші льодовики — Пд. Імільчак (дояк.

59,5 км, пл. 800 км²), Пн. Інільчек (38,2 км), Караджайлау (34 км). Річки Т.-Ш. належать до басейнів Сирдар'ї, Ілі, Тариму. Багато озер (найбільші — Іссик-Куль, Сонг-Куль, Чатир-Куль). У передгір'ях і на нижніх схилах гір до вис. 800—1200 м — пустельна й напівпустельна рослинність на сіро-земах, у міжгірних улоговинах вона піднімається до 1800—2000 м. З вис. 1200—1500 м — лучні степи, що змішуються чагарниками (в окремих районах — листяним лісом). У цьому поясі гір характерні ліси з волоського горіха. З вис. 1800—2200 м починається пояс хвойних лісів, що чергуються з високотравними луками й степами: вище — субальп. та альп. луки. На сиртових нагір'ях (вис. 3000—3700 м) трапляються ландшафти «холодних пустель» (дерновинні заплаки, полини, місцями — осоково-кобрезійні ліси). Вище за 3400—3600 м поширені льодовики, сніжники, осипища, скелі з розрідженим моховим і лишайниковим покривом. З тварин характерні джейран, гірська коза, архар, ведмідь, ховрахи, гірська індичка (улар) та ін. У межах рад. частини Т.-Ш. — 5 заповідників (Іссик-Кульський, Алма-Атинський, Аксу-Джабагалинський, Чаткальський, Сари-Челекський заповідник, заказники).

ТЯПИНСЬКИЙ Василь Миколайович (бл. 1540— бл. 1604) — білорус. і укр. просвітник, учасник реформаційно-гуманістичного руху 2-ї пол. 16 ст. Походив, очевидно, з Волині. В 1580-і рр. заснував друкарню й надрукував Євангеліє, перекладене ним тогочасною книжною мовою, з паралельним церковнослов'ян. текстом і з власною передмовою.

Лит.: Неміровський Е. Л. Иван Федоров в Белоруссии. М., 1979.

ТЯПКИН Костянтин Федорович (3.III 1927, с. Шестаковка, тепер Сорочинського р-ну Оренб. обл. РРФСР) — укр. рад. геофізик, доктор геол.-мінералогічних наук (1965). Член КПРС з 1956. Закінчив Дніпроп. гірничий ін-т (1948). З 1966 — професор, з 1974 — зав. кафедрою цього ін-ту. Осн. праці присвячені розробці методів інтерпретації гравітаційних і магн. аномалій і вивченню геол. будови Криворізького залізничного басейну й Українського щита. Виявив закономірності розломно-блокової будови земної кори. Автор ротаційної гіпотези, за якою рухи блоків земної кори й утворення структур тектонічних зумовлені відносним переміщенням земної осі. Держ. премія УРСР, 1972.

ТЯСМИН Тясмин — річка у Кіровоград. і Черкас. областях УРСР, права прит. Дніпра (впадає у Кременчуцьке водосховище). Довж. 161 км, площа бас. 4540 км². Тече Придніпровською височиною. Живлення снігове і дощове. Стік зарегульовано водосховищами та ставками. Воду річки використовують для тех. і побутового водопостачання, а також для зрошення. На Т. — міста Кам'янка, Сміла, Чигирин; поблизу с. Великої Андрусівки — Тясминське городище.

ТЯСМИНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — залишки укріпленого поселення часів чорномської культури на високому правому березі р. Тясмину (притока Дніпра), поблизу с. Великої Андрусівки Світловодського р-ну Кіровоград. обл. Досліджували 1956—57. Вперше для пам'яток передкіфського часу на Т. г. виявлено систему оборонних споруд головної його частини — дитинця, що мав круглу форму і був оточений по схилу глибоким ровом і валом. Під час розкопок на валу виявлено залишки дерев'яних клітей, що становили фундамент оборонної огорожі. Знайдено також численні побутові предмети.

ТЯЧІВ — місто Закарпатської обл. УРСР, райцентр, на р. Тисі (прит. Дунаю). Залізнична станція. Засн. в серед. 13 ст. Населення Т. брало участь у Дожді Деряга повстанні 1514, Ракочі Ференца II русі 1703—11. Поблизу міста діяли загони опришків, ватажками яких були Пинтя, Ф. Бойко та ін. У квітні 1919 в Т. встановлено Рад. владу. В 2-й пол. квітня 1919 Т. загарбала боярська Румунія, у вересні — бурж. Чехословаччина. В 1922 в Т. виникла комуністична орг-ція. В 1939 Т. окупували війська хортистської Угорщини. В 1945 Т. у складі Закарпатської України возз'єднано з УРСР. З 1961 Т. — місто. У Т. — хлібопродуктів та хлібний комбінат, консервний, соковинний та цегельний заводи, фабрика художніх виробів, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка. Будинки культури, клуб, кінотеатр, 3 бібліотеки. Архит. пам'ятка — готичний костюл (15—16 ст.). У Т. працював письменник О. І. Маркуш (1910—39), бували угор. письменник Ж. Моріц (1940), рос. художник В. А. Фаворський.

ТЯЧІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Закарп. обл. УРСР. Утворений 1946. Площа 1,8 тис. км². Нас. 151,2 тис. чол. (1983). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані міській, 5 селищним і 28 сільським. Радам нар. депутатів. Центр — м. Тячів. Т. р. розташований на пд. схилах Карпат Українських. Корисні копалини: кам. сіль, мармур, вапняки, пісок. Є джерела мінеральних вод. Річки — Тиса (на пд. межі району) та її притоки Тересва й Теремля. Ґрунти бурі лісові, переважно щебенюваті та гірсько-лучні. Ліси (бук, ялина, ялина, дуб, явір) займають 115 тис. га. В межах району — Угольський масив Карпатського заповідника, 8 держ. заказників (Брадальський, Широкий Луг, Горгани, Гладинський, Кедринський, Діброва, урочища Странзул, Задня). Гол. галузі пром-сті: лісозаготівельна, деревообр. та харчова. Найбільші пром. підприємства: Тересвянський деревообр. комбінат, Солотвинський солерудник, Усть-Чорнянський та Буштинський лісокомбінати, тячівські консервний та соковинний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Тячів) та 12 будинків побуту. Основний напрям розвит-

ку с. г. — м'ясо-молочне тваринництво (скотарство, вівчарство). У землеробстві переважає вирощування озимої пшениці, озимо-ячменю, кукурудзи, овочевих культур. Площа с.-г. угідь 1982 становила 44,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 5,1 тис. га, сади — 4,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 34,0 тис. га. У Т. р. — 10 радгоспів, 7 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Буштина, Тячево, Тересва, Со-

лотнова. Автомоб. шляхів — 309 км, у т. ч. з твердим покриттям — 287 км. У районі — профес.-тех. уч-ще (Тячів), маш.-буд. технікум (сmt Дубове), 76 заг.-осв., 8 муз. та спортівних шкіл; 81 лік. заклад, у т. ч. 11 лікарень (з них 2 — алергологічні у Солотвині); санаторії-профілакторії «Теребля» (с. Теребля) і «Тиса» (сmt Буштина), будинок відпочинку і турбаза «Ялинка» в сmt Усть-Чорний. 79 будинків культури і клубів, 5 кінотеатрів, 68 кіноустановок, 93 б-ки. Пам'ятки дерев'яної архітектури — церкви Миколаївська (16 ст.) в с. Колодному, Миколаївська (18 ст.) в с. Діброві, Михайлівська (18 ст.) в с. Нересинці. У сmt Дубовому Т. р. народився укр. рад. письменник І. М. Чендей. У Т. р. видається газ. «Дружба» (з 1946).

ТЬЕПОЛО (Тієроло) Джованні Баттіста (5.III 1696, Венеція — 27.III 1770, Мадрид) — італ. жи-

Тянь-Шань.
У верхньому поясі гір.

життя фермерів. У романі «Життя й смерті» (1941) змалював різні соціальні верстви Лондона 10—30-х рр. 20 ст. Найближче до реалізму підходить у романі «Древо людське» (1955) — суворому епосі, присвяченому першим австрал. поселенцям, у деяких оповіданнях і повістях збірці «Обгорілі» (1964). Романи «Тітчина історія» (1948), «Фосс» (1957), «Ті, що мчать у колісницях» (1961), «Вібісектор» (1970), «Око бури» (1973), «Пов'язка з лівця» (1976), «Історія Твіборна» (1979), зб. оповідань «Папури» (1974) свідчать про ідейно-естетичні пошуки У., в творчості якого складно переплітаються реалістичні й модерністські тенденції. Нобелівська премія, 1973.

Тв.: Укр. перекл. — Жінка рука. «Веселі», 1977, № 12; На змалюванні. В кн.: Сучасна австралійська проза. К., 1982; Рос. перекл. — Древо человеческое. М., 1979.

Лит.: Скороделко В. Патрик Уайт. В кн.: Уайт П. Древо человеческое. М., 1979. О. В. Зерцалова. УАЙТХЕД (Whitehead) Алфред Норт (15.II 1861, Рамсгейт, графство Кент, Великобританія — 30.XII 1947, Кембридж, шт. Массачусетс, США) — англ. і амер. філософ-ідеаліст, логік і математик. З 1914 — проф. Кембриджського і Лондон. унів., 1924—37 — Гарвардського університету (США). Член Британської академії (з 1931). Засновник (разом з Б. Расселом) логістичної школи в філософії математики (див. Логіцизм), співавтор книги «Основы математики» (т. 1—3, 1910—13), яка справила істотний вплив на розвиток математичної логіки. У філософії був близький до неореалізму і неопозитивізму.

З середини 20-х рр. У. розробляв принципи т. з. філософії процесу («спекулятивної космології»), за якою природа постає як процес нескінченно плинної єдності індивідуальних, неповторних «подій» і сталих, повторюваних «об'єктів» (речей). Вигадуючи при цьому саму природу як «досвід», У. намагався подолати суб'єктивістські наслідки цієї позиції, що привело його до об'єктивного ідеалізму, оскільки природа, весь світовий процес, за У., є «досвідом бога». Для соціологічних поглядів У. характерні визнання ідей рушійними силами розвитку суспільства та абсолютизація ролі особи в історії.

Л. В. Бичко. УАТТ (Watt) Джеймс [19.I 1736, Грінок, Шотландія — 19.VII 1819, Гітфілд, Англія] — англійський винахідник, творець універсальної парової машини, член Лондонського королівського товариства (з 1785). Закінчив початкову школу. З 1757 — механік у-ту в Глазго, з майстерні якого досліджував властивості водяної пари. Працював над удосконаленням парових машин. Винайшов екон. парову машину з циліндром подвійної дії, на якій встановив відцентровий регулятор швидкості обертання вала (патент одержав 1784). Вперше застосував на ній механізм (паралелограм Уатта), що перетворював прямолінійний рух на обертовий. Винайдення парової машини такого типу сприяло бурхливому розвитку пром-сті у ба-

гатьох країнах. У. ввів першу одиницю потужності — кіньську силу (пізніше за його ім'ям названо іншу одиницю потужності — ват).

Лит.: Конфедератов Н. М. Джеймс Уатт — изобретатель паровой машины. М., 1969.

УБИЙОВК Олена Костянтинівна (Ляля; 22.XI 1918, Полтава — 26.V 1942, там же) — один з керівників підпільної антифашист. боротьби в Полтаві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1936. Н. в сім'ї лікаря. В 1941 закінчила чотири курси фіз.-матем. ф-ту Харків. ун-ту, була секретарем комсомольської орг-ції. З початком війни повернулася до Полтави. Організувала в місті підпільну антифашистську комсомольсько-молодіжну групу «Нескорена полтавчанка». На початку травня 1942 гестапівці заарештували підпільників, у тому числі й У. Після жорстоких тортур їх розстріляли. Образ У. змалювано в повісті О. Т. Гончара «Земля гуде». В Полтаві встановлено пам'ятник з погруддям У., на пам'ятнику викарбовано імена розстріляних фашистами героїв (Іл. див. т. 7, с. 336). В Харкові, де навчалась У., встановлено бюст на честь підпільниці.

УБІДЬ, Убель — річка в Черніг. обл. УРСР, права прит. Десни (бас. Дніпра). Довж. 106 км, площа бас. 1310 км². Має рівнинний характер. Живлення снігове і ґрунтове. Використовують як водоприймач осушувальних систем, а також для госп.-побутових потреб. У долині У., поблизу смт Сосниці, виявлено й досліджено слов'ян. поселення часів Київської Русі.

УБІВІСТИ (від лат. ubique — скрізь) — види тварин і рослин, які здатні жити в різноманітних умовах навколишнього середовища (будь-якому кліматі, при різній солоності води, в різних наземних біотопах та ін.). Напр., вовк, лисиця звичайна живуть у тундрі, лісах, степах, напівпустелях; сосна звичайна росте на сфагнових болотах, пісках, вапняках, борець високий — в тундрі, лісах, на дубах. У. властива широка екологічна валентність. Особливо численні У. у водному середовищі (наприклад, найпростіші, коловертки, десмідіїв і діатомові водорості).

УБОРЕВИЧ Ієровім Петрович [2 (14).I 1896—11.VI 1937] — рад. військ. діяч, командир 1-го рагу. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Атавдіріус (тепер Утенського р-ну Лит. РСР) в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, підручник. Один з організаторів Червоної гвардії в Бессарабії. В Червоній Армії з 1918. Восени 1918, командуючи полком, брив дою, д-зією, брав участь у боях проти інтервентів і білогвардійців на Пн. Росії, 1919—20 на чолі 14-ї армії — проти денікінців на тер. України, військ бурж. поміщицької Польщі, а з липня 1920, командуючи 13-ю армією, — в розгромі армії денікінців. Наприкінці 1920 14-а армія під командуванням У. очистила Україну від петлюрівських банд. У 1921—22 брав участь

у розгромі куркульських банд на Тамбовщині і в Білорусії. В 1922 командував армією Далекосхідної республіки, яка завершила вигнання япон. інтервентів і білогвардійців з Далекого Сходу. Після громадян. війни — на відповідальних посадах у Рад. Армії (1924—25 — заст. команд. військами Укр. військ. округу). На XVI з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

Лит.: Командарм Уборевич. Владивосток, 1978.

УБОРЬ — річка в Житомир. обл. УРСР та Гомел. обл. БРСР, права прит. Прип'яті (бас. Дніпра). Довж. 292 км, площа бас. 5820 км². Тече переважно Поліською низовиною, річище звивисте, заплава заболочена. Використовують для побутового водопостачання й зрошування культур, пасовищ. У бас. річки — Поліський заповідник.

УВАГА — форма психічної діяльності людини, що виявляється в її спрямованості і зосередженості на певних об'єктах при одночасному абстрагуванні від інших. Фізіологічний механізм У. полягає в концентрації збудження (від зонічного або внутр. подразника) в певній ділянці кори головного мозку при гальмуванні в той же час інших ділянок. Психологічний механізм У. — у складних взаємозв'язках людини з навколишнім середовищем, у здатності інтелекту до вибіркової відображення. Розрізняють мимовільну, довільну й післядовільну У. При мимовільній, або пасивній, У. вибір об'єкта діяльності визначається без раніше поставленої мети, ненавмисне. Якщо вибір робиться свідомо, то У. є довільною, або активною. Довільна У. — акт волі, властивий тільки людині, вона виникла в процесі праці. Післядовільна У. характеризується поєднанням наявності мети з відсутністю волевільних зусиль. Характерними особливостями У. є вибіковість, можливість її розподілення, концентрації і зосередженості, стійкості, обсягу, здатності до переключення. У. зумовлена об'єктивними факторами, в яких перебуває людина, а також суб'єктивним станом її організму; вона суттєво залежить від інтересів і потреб особистості, її ідейного загартовування, волі, характеру.

Лит.: Костюк Г. С. Увага. В кн.: Психологія. К., 1968; Гомолюк Ф. Н. Внимания и его воспитание. М., 1972; Неронова О. В. Психология uwagi. Львів, 1973.

УВАРОВ Олексій Сергійович [28.II (12.III) 1825—29.XII 1883 (10.I 1884)] — рос. археолог, почесний член Петерб. АН (з 1857), граф. У 1845 закінчив Петерб. ун-т. Досліджував античні пам'ятки на Пд. України (Ольвія, Херсонес, Неаполь Скифський), провадив розкопки курганів у кол. Владимирський і Моск. губерніях. Був одним із засновників Рос. археол. т-ва та Історичного музею в Москві, одним з організаторів археологічних з'їздів у Росії. Певне дослідкове значення зберігають «Исследования о древностях Южной России на берегах Черного моря» (т. 1—2. СПб., 1851—56).

Е. Уйт.

Дж. Уйт.

О. К. Убийовск.

І. П. Уборевич.

УВЕРТЮРА

УГАНДА

Площа —
236 тис. км²
Населення —
13 млн. чол.
(1980, оцінка)
Столиця —
м. Кампала

УВЕРТЮРА (франц. *ouverture*, від *ouvrir* — відкривати, починати) — оркестрова п'єса, що виконується як вступ до опери, балету, ораторії, драми, кінофільму тощо, а також самостійний оркестровий концертно-симф. твір. Опера і театральна У. розрізняє в узагальненому вигляді зміст твору і емоційно готує слухача до наступної сценічної дії. Часто У. побудовані на тематичному матеріалі опери, балету («Іван Сусанін» М. Глінки, інові безпосередніх тематик, зв'язків з музикою твору не мають («Весілля Фігаро» В. А. Моцарта, «Севільський цирюльник» Дж. Россіні). Ще в 17 ст. визначилися сталі типи У. — французька (складалася з повільного урочистого вступу, швидкої середньої і повільної заключної частин) та італійська (вступ і заключна частина в швидкому темпі, середня — в повільному). До кін. 18 ст. виділявся тип одностайної оперної У. в *сонетній формі* («Дон Жуан» В. А. Моцарта, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Різдвяна ніч» М. Лисенка та ін.; див. також *Симфонія*). У. написана не в сонетній формі, наз. вступом, *інтродукцією*, *прелюдією* («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Євгеній Онегін» та «Пікова дама» П. Чайковського, «Кармен» Ж. Бізе). З 19 ст. поширилась концертна У. — самостійний оркестровий твір програмного типу.

УВІВАНЕЦЬ — укр. нар. масовий парний танець. Темп швидкий. Муз. розмір 2/4. Жартівливий з ліричним забарвленням; юнак і дівчина (закохана пара) увиваються одне навколо одного. Відзначається розмаїтістю танцювальних рухів. Поширений у західних областях України.

УВЧ-ТЕРАПІЯ — скорочена назва *ультрависокочастотної терапії*.

УГАНДА, Республіка Уганда — держава в Сх. Африці. В адміністративному відношенні поділяється на 11 провінцій.

Державний лад. У.— республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Орган законодавчої влади — однапалатний парламент, до складу якого входять президент і національна асамблея (148 депутатів); виконавчий — уряд на чолі з президентом.

Природа. Більшу частину території займає погорбване плоскогір'я з окремими горами заввишки 1100—1500 м. На 3х. воно

обмежене Східно-Африканською зоною розломів, на дні якої в межах У. лежать озера *Мобуту-Сесе-Секо* та *Едуард*. Перешийок між ними займає кристалічний масив *Рувендзорі* (вис. 5109 м, пік *Маргеріта*). На Пд. Сх. — загальні вулкан Елгон, на Пд. Зх. — загальні вулкани групи Вірунга. Поклади заліз., мідної кобальтової, поліметалевої руд, ніобію, цирконію, апатитів, золота, олова, вольфраму, доломітнішого каміня. кам.

солі та ін. Клімат екваторіальний, мусонний. Пересічні місячні тривотротягом року коливаються в межах від +18,5 до +22°. Опадів від 750 до 1500 мм на рік. Річкова сітка густа. Річки невеликі, з повільною течією, належать до басейну *Нілу*. Численні озера, у т. ч. пн. частина оз. *Вікторія*. В рослинному покриві переважають угруповання *сава* на червоних фералітих ґрунтах. Зберігалися окремі масиви листопадно-вічнозелених лісів. У країні створено нац. парки Кабарега, Рувензорі, Семелікі. Кіденю, заповідник Ачолі.

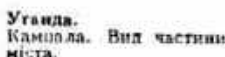
Населення. 99,8 % нас. країни становлять африканці. Серед них — народи мовної сім'ї *банту*, зокрема народи групи *нігер-конго* (*ганда*, *сога*, *ніянкале*, *гішу*, *кіга*, *мьяранда* та ін.), які населяють центр. і пд. райони країни. На Пн. живуть нілотські народи (шарінська група — народи *туркана*, *ланго*, *ачої* та ін.). Офіц. мови — суахілі й англійська. Пересічна густина нас. — 55 чол. на 1 км² (1980, оцінка). Миське населення становить 7,1 % (1972). Найбільші міста: *Кампала*, Джінджа, Мбабе.

Історія. Перші сліди діяльності людини на тер. сучас. У. належать до раннього *палеоліту*. В 13—14 ст. (за ін. даними, в 10—11 ст. виникло перше на тер. У. держ. утворення Кітара-Буьноро. В 16 ст. воно розпалося на дві Буьноро, Буганда, Анколе, Карагве та ін.). з яких найбільшою на поч. 19 ст. була Буганда. В 70—90-х рр. 19 ст. Великобританія, Німеччина та Франція розгорнули боротьбу за Сх. Африку. За англо-нім. угодою 1890 район Мікозер'я потрапив до англ. сфери впливу. В 1894 Вели-

кобританія встановила протекторат над Буґаяндою. Пізніше до протекторату було включено та кож ін. д-ви Міжозер'я. Народи У, чинили заперкий опір колонізаторам. Після 2-ї світової війни 1939—45 нац.-визвольна боротьба посилилася (в січні 1945 відбувся заг. страйк, що переріс у рух за демократизацію органів управління, підвищення заробітної плати тощо; 1949 — масові антиколоніальні і антифеодальні виступи).

В 1960 утворено партію Нар. конгрес У. (НКУ), яка виступила за негайне надання незалежності країні. 9.X 1962 У. була проголошена незалежною д-вою. Лідер НКУ М. Оботе очолив перший уряд країни. В 1962 У. встановила дипломатичні відносини СРСР. У 1967 в У. було прийнято конституцію, яка проголосила країну республікою президентського типу. 25.I 1971 в У. відбувся військовий переворот, внаслідок якого було встановлено диктаторський режим ген. І. Аміна. Репресії, ігнорування потреб економіки і населення, розгул корупції привели країну до кризи. В квітні 1979 військ. диктатура була повалена частинами, сформованими в еміграції Фронтом нац. визволення У. (ФНВУ). Внаслідок парламентських виборів, проведених у грудні 1980, президентом У. знову було обрано М. Оботе. Уряд У. проводить в життя заходи, спрямовані на відродження країни. Виступає за розвиток мішаної економіки при значній участі і контролі д-ви. В галузі зовн. політики У. виступає за неприєднання, мирне співіснування, підтримку нац.-визвольних рухів, ліквідацію расизму, колоніалізму і неоколоніалізму. Розвиває відносини з СРСР та ін. соціалістичними країнами. В 1964 між СРСР і У. підписано угоду про торг., тех. і екон. співробітництво. З 1962 У. — член ООН. У. — член Організації африканської єдності.

Ю. І. Партіяжам.
Політичні партії, профспілка.
Народний конгрес
Уганди, засн. 1960. Помірко-
вано-прогресивна націоналістична

Ріка Вікторія-Ніл.
Збірники чай.

партія, правляча. Патріотичний рух Уганди. Засн. 1980. З лютого 1981 партія діє у підпіллі. Демократична партія, засн. 1956. Прогресивна пробурж. партія. Консервативна партія, засн. 1979. Національна організація профспілок, засн. 1974.

Господарство. У. — економічно слабкорозвинута агр. країна, економіка якої внаслідок багаторічного

го внутр. продукту і зайнято понад 80 % самодіяльного населення, ця галузь забезпечує майже 90 % експортних надходжень країни. Переважають дрібні сел. г-ва. Осн. експортні культури (збір, тис. т, 1981): кави — 116,8, бавовник — 4,2, чай — 5,6, тютюн, цукр, тростина. Для внутр. споживання вирощують батат, касаву, сорго, просо, маниок, кукурудзу, банани, сезам, цитрусові тощо. Тваринництво розвинуто слабо, товарність його низька. Поголів'я (млн., 1979): великої рогатої худоби — 5,4, кіз — 2,1, овець — 1,0, свиней — 0,2. Розвивається рибальство, 1978 було виловлено 178,0 тис. т риби. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. У пром-сті створюється 3,6 % валового внутр. продукту. В невеликій кількості видобувають мідь, кобальт, апатити, вольфрам, олово, золоту тощо. Обробна пром-сть представлена гол. чин. підприємствами по переробці с.-г. сировини: харчовини (каво-, бавовноочисні, чарознакувальні ф-ки, м'ясокомбінат, цукр. і хлібозаводи), текстильними (у т. ч. текст. ф-ка в Лірі, збудована з допомогою СРСР) та ін. Працюють металургійний, сталепрокатний, по виробн. цементу, мінеральних добрив, фарб, по складанню радіоапаратури, лісопилний та ін. з-ди. Розвинуті кустарні промисли. В 1980 було вироблено: сталевого литва — 1,7 тис. т, тканин — 14,6 млн. м², фарб — 155 тис. л, цукру — 5 тис. т, електроенергії — 310,7 млн. кВт·год (1980). Гол. пром. центри — Кампала та Джінджа. Довж. (тис. км, 1982): з-ць — 1,3, автошляхів — 24. В Ентеббе — міжнар. аеропорт. На озерах Вікторія, Мобуту-Сесе-Секо і Кіога — місц. судноплавство. З У. вивозять каву, бавовну, чай, тютюн, мідь та ін.; довозять машини і устаткування, трансп. засоби, нафту і нафтопродукти, прод. товари тощо. Гол. торг. партнери — країни Європейського економічного товариства, Кенія, Танзанія, США. Грош. одиниця — угандійський шилінг. 95 угандійських шилінгів = 1 дол. США (1982).

В. С. Яз'я. Медичне обслуговування. В 1975 в країні було 10,9 тис. лікарняних ліжок (15,7 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 426 лікарів (0,4 лікарів на 10 тис. ж.). В 1975 працювало 38 зубних лікарів, 14 фармацевтів. Підготовка лікарів здійснюється в мед. школі м. Кампала.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В країні значна кількість неписьменних серед дорослого населення (1970 — 70 %). Обов'язкового навчання немає. Поряд з державними існують приватні школи. Поч. школа 7-річна (з 6 років); середня — 6-річна (4 + 2). Поч. школою охоплено 53 % дітей відповідного віку (1975), лише 4 % дітей віком 12—16 років здобувають серед. освіту. Навчання в основному англ. мовою. В 1979/80 навч. р. налічувалося 4,3 тис. поч. шкіл (1,2 млн. учнів), 118 серед. шкіл (66,7 тис. учнів). Є кілька с.-г. шкіл (у т. ч. навч. центр по підготовці сільс. механізаторів у Бузітеме) і пед. уч-щ,

15 тех. шкіл. Ун-тMakerere в Кампалі (Нац. ун-т У.; засн. 1922; статус університетського коледжу з 1949; статус ун-ту з 1970; 1982/83 навч. р. — 4,7 тис. студентів). Освіту підвищеного рівня здобувають також у тех., комерційному і пед. коледжах у Кампалі й трьох філіалах ун-ту: Центрі додаткового і заочного навчання, Сх.-афр. школі бібліотечних працівників та Ін-ті статистики і прикладної економіки. Наук. установи:

Держ. хім. лабораторія, с.-г. дослідна станція, Центр дит. харчування, дослідна станція бавовництва та ін. — у Кампалі; Ветеринарний дослідницький центр, Геол. служба й відділи мінеральних ресурсів та лісівництва — в Ентеббе. Н.-д. робота проводиться також в ун-ті, при якому є Ін-т соціальних досліджень і Нац. ін-т педагогіки; в Угандійському т-ві досліджень з л-ри, історії й культури країни; в деяких музеях і Бот. саду (Ентеббе). Найбільша б-ка — при ун-ті. Музеї: в Кампалі — Музей У. і Музей лісу; в Ентеббе — Геол. музей, Бот. сад, Музей мисливства й рибальства; в Кабале — Музей Нац. парку Рувензорі.

В. П. Липинська. Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в У. видавалося 4 газети і 1 журнал заг. тиражем понад 75 тис. примірників. Газети: щоденні — «Уганда таймс» («Час Уганди», з 1979, урядова), «Мунно» («Ваш друг», з 1911); щотижневі — «Піпл» («Народ», з 1964; з 1971 до жовтня 1980 не видавалася), «Уїклі топік» («Щотижневий темп», з 1979). Всі газети, крім «Мунно», що видається мовою луганда, виходять англ. мовою. Щомісячний журнал «Мусізі» (з 1965) видається мовою луганда. Угандійське інформ. агентство УНА засн. 1972. Угандійська радіомовна корпорація — урядова служба. Радіомовлення ведеться англ., араб., франц. і 21 місц. афр. мовами. Телебачення — з 1963.

Література розвивається англ. мовою. Мови народів луо, ачолі та ін. недавно отримали писемність і ще не мають розвинутих літ. традицій. Перші літ. твори в У. з'явилися після здобуття нею незалежності. Життю сучас. села присвячено збірки оповідань «Каласандя» (1965) і «Повернення до Каласандя» (1966) Барбари Кіменья, роман «Син Кабіри» (1969) Д. Себукіма, долі жінки в У. — роман «Повія» (1969) О. Окулі. Відомі також романи «Повернення в заповіт» (1969) Р. Серумаги, «Нюга, що не знають відпочинку» (1969) Л. Ерану, «Вигнанні» (1971) Б. Лубеги, «Досвід» (1970) Енріко

панування англ. колонізаторів набула одного характеру, спеціалізуючись гол. чин. на виробн. кави і бавовни на експорт. Після здобуття незалежності націоналізовано більшу частину пром., с.-г., торг.-комерційних підприємств, зони торгівлі, проведено агр. реформу, на селі заохочується кооп. рух. Проте значні позиції продовжує утримувати іноз. капітал. У с. г. створюється 54,4 % валово-

ГЕС у верхній Білому Нілу.

Стало буйволів на пасовищі.

Національний театр та культурний центр у Кампалі. Архітектори У. Пітфілд і Ф. Боджер. 1959.

Серуми, «Неможливість» (1971) Г. О. Кулета. Найзначніші поети У.: Окоп п'бітек (поеми «Пісня Лавіно», 1969; «Пісня Окола», 1970), Р. К. Нтіру (зб. «Напруга», 1971), О. Окулі, Л. Ерапу, Г. Барлоу, П. Муваї, Табан Ло Ліонг (збірки «Непарні ребра Франца Фанона», «Нові й нові вірші», обидві — 1971; «Ще один мертвий негр», 1972; збірки оповідань «Вигадки», 1969; «Людина в уніформі», 1973), чия творчість позначена еклектизмом і суперечностями. Значний внесок у розвиток драматургії зробив Р. Серумага, п'єси якого «Гра» (1968) і «Слони» (1969) було поставлено на сцені Нац. театру в Кампалі.

В. К. Кухалашвілі.
Архітектура і мистецтво. Для нар. житла У. характерні круглі в плані гостроверкі хатини з каркасом з жердин та хворостин, обплетеним солом'яною і травою. В містах У. в 19—1-й пол. 20 ст. архітектура розвивалася в дусі європ. еклектизму, з 40-х рр. з'явилися бетонні конструкції, в архітектурі адм., громад. та житл. будівель застосовували нові буд. матеріали (будинки парламенту, 1950; Нац. театр і культурний центр, 1959; обидва — у Кампалі, арх. Ф. Болженер та У. Пітфілд).

Серед найпоширеніших видів декор.-ужиткового мистецтва — виготовлення художньо оформлених меблів з дерева, керамічних виробів, плетіння. В 1936 організовано Школу красних мистецтв. Творчість сучасних художників У. (скульптор Ж. Какооза, живописець-монументаліст А. Аторі, живописці-станковисти О. Булума, І. Каланзі, графік В. Єнвакі) розвивається під впливом новітніх течій мистецтва Європи 20 ст.

Музика У. ґрунтується на *пентатоніці*, простих і складних метрах. Муз. інструменти: 8-струнна арфа (енанга), 8-струнна ліра (ендонго), однострунна скрипка (ендигіді), лук (секітулеге); флейти, труби, барабани (зокрема, ентента — 15 по-різному настроєних барабанів), ксилофони, тріскачки, дзвоники тощо. Вокальні стилі розрізняють за мовними ознаками і технікою співу. Для народів алур, ганда, нйоро, сога характерний хорівий спів. У карамоджо трапляються сольні пісні. Після проголошення незалежності У. створено Нац. фольклорний ансамбль, ансамбль ксилофоністів Ембайре та ін. Муз. кадри готують ф-т мистецтв Нац. ун-ту У. (Кампала), Нац. департамент музики, Нац. коледж.

Африканський самобутній театр зародився після 1-ї світової війни під впливом англ. аматорського театру. В 50-х рр. 20 ст. усі аматорські гуртки об'єдналися в театр. гільдію, за ініціативою якої 1959 в Кампалі було збудовано приміщення Нац. театру. Виставою «Чорний пустельник» Джеймса Нгуґі, присвяченою проголошенню незалежності країни, відкривається історія напівпрофес. театру У. Відомі колективи: «Асоціація африканських артистів», «Артисти міста Кампала» та ін. В їхньому репертуарі п'єси нац. драматургів Вікалі Кіндіжі, Бай-

рона Канадва; водевілі А. Чехова «Освідчення» і «Ведмідь» (під назвою «Свиня»). В 1964 в Кампалі створено фольклорний ансамбль пісень і танцю «Биття серця Африки» (1967 і 1973 — гастролі в СРСР). Перша профес. труппа У. — «Лімітед тієтр» (1968); в її репертуарі — «Узи крові» А. Фугарда, «Дорога» В. Шойнка, «Слони» і «Ренга Мой» Р. Серумаги та ін. З 1955 в Кампалі щороку

Будинки парламенту в Кампалі. Архітектори У. Пітфілд і Ф. Болженер. 1950.

проводяться огляди-фестивали театральних колективів.

Б. О. Авраменко (музика).
Лит.: Чижов Н. Н. Уганда. М., 1977; Лукошин Ю. В. Подъем национально-освободительного движения в Уганде в 40—60-х годах XX в. В кн.: История Африки. М., 1971; Канелут С. И., Панкратьев В. П. Уганда. В кн.: Страны и народы Африки. Восточная и Южная Африка. М., 1981; Литературы Танзании, Кении, Уганды, Малави. В кн.: Современная литература Африки. Восточная и Южная Африка. М., 1974; Театр Уганды. В кн.: Львов Н. И. Современный театр Тропической Африки. М., 1977.

УГАРІТ — стародавнє місто-державна у пн. Фінікії, на місці сучасного пагорба Рас-Шамра (Сірія). Відомий з початку 2-го тис. до н. е. З 16 ст. до н. е. перебував під владою Єгипту, з поч. 14 ст. до н. е. — *хеттів*. На поч. 12 ст. до н. е. зруйнований землетрусом. На тер. У. було бл. 180 землеробських поселень-громад, жителі яких сплачували податки і відбували повинності на користь царя. Йому належали великі зем. володіння, ремісничі виробництва, в його руках перебувала торгівля. У. був центром міжвар. торгівлі Єгипту, країни Єгейського м., Малої Азії, Дворіччя і внутр. Сирії. Значного розвитку в У. досягла культура, в т. ч. д-ра *угарітського мовою*.

УГАРІТСЬКА МОВА — мова (тепер мертва) населення стародавнього Угаріту. Належить до семітських мов, близька до ханаанських (фінікійської мови та ін.). Осн. риси У. м.: збереження відмінків, розгалужена система форм дієслова, у лексикі з запозиченнями з *хуритської мови*. Збереглися пам'ятки У. м. 14—13 ст. до н. е., виконані глиноподібним *угарітським письмом* на глиняних табличках і на камені. Розрізняють три стилі У. м.: архаїчний, класичний і «вульгарний». Збереглися зразки угарітської д-ри й записи храмових служб.

Лит.: Сегерт С. Угарітський язык. Пер. с нем. М., 1965.

УГАРІТСЬКЕ ПИСЬМО — система алфавітного *компонентного*

письма з клиноподібною формою знаків. Застосовувалося в Угаріті в 14—13 ст. до н. е. Глиняні таблички з написами У. п. знайдено 1929—30 у Рас-Шамрі (Сірія), У. п. дешифроване 1930—31. У ньому 30 клиноподібних знаків на позначення приголосних звуків, є й знаки для деяких сполучень приголосних з голосними. Більшість знаків У. п. має таке саме значення, як і знаки пізнішого *фінікійського письма*.

Ф. О. Нікітіна.
УГАРОВ Борис Сергійович (н. 6.II.1922, Петроград) — рос. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1982), дійсний член АМ СРСР (з 1978; з 1983 — її президент). Член КПРС з 1978. Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1945—51 навчався в Інституті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді у І. Грабаря, А. Мильникова й В. Орешникова. Твори: картини — «Початок весни» (1952), «До колгоспу. 1929-й» (1954), «На рудниках. 1912 рік» (1957), «Мати. Рік 1941» (1965), «Портрет композитора А. П. Петрова» (1971), «Червень 1941 року» (1975), «Відродження» (1980); серії малюнків — «Псков» (1960), «Ленінград» (1969) і альбом «На XXVI з'їзді КПРС» (1981). З 1951 викладає

Б. С. Угаров. Жовтень. 1964. Державний музей Великої Жовтневої соціалістичної революції в Ленінграді.

в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна (з 1971 — професор, 1977—83 — ректор). Делегат XXVI з'їзду КПРС. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Лит.: Борис Сергійович Угаров. Каталог выставок. Л., 1982.

А. Ф. Дмитренко.
УГАРОВ Федір Якович [14 (26).II.1885, Тверська губ. — 22.IV.1932, Москва] — рад. парт. і держ. діяч. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Член Комуністичної партії з 1905. Вів парт. роботу в Петербурзі. Не раз зазнавав арештів, був на засланнях. Після Лютн. революції 1917 — член Петрогр. Ради робітн. і солдат. депутатів, один з організаторів загонів Червоної гвардії. Учасник громадян. війни. Працював у Наркоматі праці РРФСР. З 1920 — на керівній профспілової роботі на Україні — голова Київ. губ. ради профспілок, 1922—25 — голова Всеукраїнської ради профспілок. У 1925—29 — голова Ленінгр. обл. ради профспілок. У 30-х рр. — на керівній парт. роботі в Москві. На XIV з'їзді партії обраний кандидатом у члени ЦК, на XV — членом ЦК ВКП(б), на VI—VIII конференціях і на IX з'їзді КП(б)У — членом ЦК

КП(б)У. В 1923—25 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Обирався членом ВУЦВК і ЦВК СРСР.

УГЕДІЙ (жовтень 1186 — грудень 1241) — великий хан Монголії (1229—41), третій син Чингісхана та його спадкоємець. За У. в монг. імперії вперше було проведено перепис населення, а також встановлено норми податків і організовано поштовий зв'язок. За правління У. монг. феодалі завершили завоювання Пів. Китаю, Азербайджану, Грузії, більшої частини Вірменії; хан Батий здійснив походи до Сх. Європи (Київська Русь, Польща, Чехія, Угорщина).

УГІДДА сільськогосподарські — ділянка землі, що є об'єктом господарської експлуатації з метою виробництва с.-г. продукції. Осн. с.-г. У.: рілля, сіножаті, пасовища, сади, виноградики та ін. багаторічні насадження. Бувають сільськогосподарські У., лісові, рібні тощо.

УГІНЧУС Олександр Антонович [22.V (3.VI) 1899, м. Можайськ — 22.I.1972, Харків] — рад. вчений у галузі гідротехніки, д-р тех. наук (з 1940), професор (з 1940), дійсний член Академії будівництва і архітектури УРСР (1958—64). Після закінчення (1925) Ленінгр. політех. ін-ту вкладав у цьому ж вузі, одночасно працював у Держ. наук.-меліоративному інституті. У 1928—30 — у Сирдар'їнському проектному бюро, на буд-ві Ульяновського ГЕС (Алтай), 1931—33 — гол. інженер бюро по водопостачанню Магнітобуду і бюро «Діпровод» (Ленінград). Брав участь у буд-ві каналів Москва — Волга, Невинномисського, Дніпровсько-Бузького та ін. Викладав у Ленінгр. гідротех. ін-ті (1930—38), Омському с.-г. ін-ті (1938—41), Харків. ін-ті інженерів залізнич. транспорту (1943—71), одночасно працював (1943—64) у Харків. ін-ті «Укрводгос» (заст. директора, директор). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани», медалями.

УГІЯ — грошова одиниця Мавританії, поділяється на 5 хумсів. Запроваджена 29.VI.1973. За валют. курсом 48,84 У. дорівнюють 1 доларові США (1981).

УГЛИЧ — місто обласного підпорядкування Яросл. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на березі Волги. Залізнична станція, річкове пристань. Відомий з 937. В 12 — на поч. 13 ст. входив до *Владимира-Суздальського князівства*, з 1218 У. — столиця Углицького князівства. В 1329 приєднаний до *Московського великого князівства*. В 14—15 ст. — центр удільного князівства, залежного від Москви. В 1591 в У. загинув царевич *Дмитрій Іванович*. Рад. владу встановлено 12 (25).XII.1917. В У. — Углицька ГЕС. 3-ди: годинниковий, 2 рем.-мех. 3 серед. спец. навч. заклади, філіал науково-дослідного інституту годинникової пром-сті. Істор.-худож. музей з картинною галереєю. Серед архіт. пам'яток: ансамблі кремля (15—17 ст.), Воскресенського (1674—77) та Богоявленського (18—19 ст.) монастирів.

УГНІВ — місто Сокальського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Солок (прит. Бугу). Залізнична станція. Вперше згадується 1360. В серед. 15 ст. У. надано *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) У. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 У. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1951 У. — місто. В У. — 3-д по переробці кормів, будинок побуту. Профес.-тех. уч.-ще, середня школа, лікарня, Будинок культури, кіно-театр, бібліотека. Архіт. пам'ятка — костюм (17 ст.). В У. народилися укр. публіцист, громад. і культур. діяч Б. А. Дідичський.

УГОДА в цивільному праві — одна з підстав виникнення, зміни або припинення цивільних прав і обов'язків; волевий (див. Воля в праві) правомірний дії громадян і організацій, спрямований на встановлення, зміну або припинення прав і обов'язків. Правомірний і цілеспрямований характер У. відрізняє їх від ін. підстав (події, правопорушень, вчинків) виникнення, зміни або припинення прав і обов'язків. У. регулюються *Основними цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* та кодексами союзних республік (в УРСР — гл. 3 Цивілі. УРСР). Залежно від кількості осіб, чия воля виражена в У., вони можуть бути одно-, дво- або багатосторонніми. Односторонньою є У., вчинена однією стороною, напр., заповіт, видача *довіреності*. Двосторонньою — договори, що втілюють взаємоузгоджену волю двох сторін; є найпоширенішою підставою виникнення цивільних прав і обов'язків (напр., договори купівлі-продажу, поставки, найму, підлягу, перевози, позики, доручення, комісії, схову). Якщо в У. беруть участь три чи більше сторін, вона є багатосторонньою (напр., договір про сумісну діяльність, спрямовану на досягнення спільної госп. мети). Учасниками У. мають бути дієздатні особи (див. *Дієздатність*), за винятком випадків, коли закон дозволяє укладати дрібні побутові У. *неповнолітнім* у віці до 15 років і від 15 до 18 років, а також обмежено дієздатним особам за згодою їхніх батьків (усиновителів) або піклувальника. В інтересах осіб, визнаних недієздатними, У. укладають від їхнього імені опікуни. Воля учасників У. може бути виражена усно або письмово. У. в простій письмовій формі укладається шляхом складання певного документа (довіреності), який підписується однією чи кількома сторонами. Деякі У. укладаються шляхом обміну листами, телеграмами, які підписуються особами, що їх посилають. За нотаріальної форми У. складений документ (напр., договір) посвідчується держ. нотаріусом або ін. *службовою особою*, яка має право виконувати *нотаріальні дії*. Цивільні права і обов'язки, встановлені У., повинні відповідати вимогам закону. Законність змісту У. в кожному конкретному випадку перевіряється з погляду законодавства,

яке регламентує відповідний вид У. Невідповідність У. вимогам закону незалежно від того, в чому полягає порушення, тягне за собою недійсність У. В разі визнання У. недійсною закон (ст. 48 Цивілі. УРСР) встановлює, що кожна з сторін зобов'язана повернути ін. стороні все одержане за У., а при неможливості повернути одержане натурою — відшкодувати його вартість у грошах, якщо законом не передбачено ін. наслідки. Недійсною є У. *юридичної особи*, що суперечить її цілям, тощо.

УГОДА МІЖ СРСР І США ПРО ВІДВЕРНЕННЯ ЯДЕРНОЇ ВІЙНИ. Підписана 22.VI.1973 у Вашингтоні в ході переговорів на найвищому рівні. Безстрокова, чинна з моменту підписання. Виходячи з «*Основ взаємовідносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки*», сторони з метою недопущення виникнення ядерної війни погодилися діяти таким чином, щоб уникнути воєнних конфронтацій, запобігти виникненню ситуацій, що можуть викликати загострення їхніх відносин і привести до ядерної війни. СРСР, як цього вимагає угода, незмінно керується її положеннями в своїй зовн. політиці. Однак США з кін. 70-х рр. взяли курс на ескалацію *гонки озброєнь*, посилення загрози виникнення ядерної війни.

УГОЛІНІ (Ugolini) Амедео (1896, Стамбул — 6.V.1954, Турин) — італ. письменник. Член Італ. компартії з 1937. Один з представників пролет. літ. в Італії. Літ. діяльність почав 1929. Провідна тема ранніх творів — життя бідняків і знедолених (роман «Візок безумців», 1929; зб. оповідань «Ліхтар», 1934, та ін.). Учасник нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. Після повернення в Італію до падіння режиму Муссоліні був ув'язненим. З 1943 брав участь у Русі Опору. Після 2-ї світової війни — співробітник газ. «*Уніта*» та ін. видань Італ. компартії, борець за соціальні перетворення у мнр. Повоєнний творчості У. принаманні риси неореалізму (романи «Один, як і всі», 1946; «Тютюну на десять сольді», 1950, присвячені Рухові Опору).

УГОЛЬ УКРАЇНСЬКИЙ — науково-тех. і виробничий журнал М-ва вугільної пром-сті УРСР та Укр. республіканського правління науково-тех. гірничого товариства. Виходить з 1957 спершу в Донецьку, з 1958 — в Києві, один раз на місяць. У журналі висвітлюються питання економіки вугільної пром-сті, впровадження нової техніки і прогресивної технології видобування вугілля, обміну досвідом роботи вугільних підприємств в УРСР і в усьому Радянському Союзі; вміщуються також матеріали про нову гірничу техніку за кордоном.

УГОН ПОВІТРЯНОГО СУДНА — за рад. кримінальним правом тяжкий злочин, який полягає у викраденні повітряного судна на землі або в польоті. На підставі Конвенції про боротьбу з незаконними

Б. С. Угров.

УГОРСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

З'їзди Угорської соціалістичної робітничої партії *

- I (КПУ) — 18–21. VII 1925,
Відень (Австрія)
- II (КПУ) — 27. II —
17. III 1930,
с-ще Апре-
левка
Моск. обл.
(СРСР)
- III (УКП) — 28. IX —
1. X 1946
- IV (УПТ) — 12–14. VI
1948
- V (УПТ) — 25. II —
2. III 1951
- VI (УПТ) — 24–30. V
1954
- VII — 30. XI —
5. XII 1959
- VIII — 20–24. XI
1962
- IX — 28. XI —
3. XII 1966
- X — 23–28. XI
1970
- XI — 17–22. III
1975
- XII — 24–27. III
1980

* За винятком I і II відбулися в Будапешті.

актами, що спрямовані проти безпеки цивільної авіації, ратифікованої СРСР 27. XII 1972, Президія Верховної Ради СРСР, виходячи з необхідності підвищення безпеки польотів, охорони життя і здоров'я пасажирів та членів екіпажу, 3. I 1973 прийняв Указ «Про кримінальну відповідальність за угон повітряного судна». Цей злочин карається позбавленням волі на строк до 10 років. У випадках, коли У. п. с. поєднаний з застосуванням насильства, погроз або спричинив аварію судна чи ін. тяжкі наслідки (тяжкі тілесні ушкодження, загибель людей), він карається позбавленням волі на строк від 8 до 15 років або смертною карою з конфіскацією майна (в УРСР — ст. 217² КК УРСР). Відповідальність за У. п. с. може нести громадянин СРСР, іноземний громадянин або особа без громадянства, які досягли 16 років. Законом встановлено й відповідальність за недонесення про підготовлюваний або вчинений У. п. с. та за переховування злочинців, винних у цьому злочині.

В. Б. Бабій.

УГОРСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК. Засн. 1825 у Будапешті. До 1949 займалася переважно культур.-осв. і видавничою діяльністю. В 1949 реорганізована в керівний наук. центр країни. Має 10 секцій: лінгвістично-літ.; філософії та істор. наук; фіз.-матем. наук; с.-г. наук; мед. наук; тех. наук; хім. наук; біол. наук; економіки та права, геолого-геогр. наук. До складу академії входять (1981) 118 дієвних членів, 89 чл.-кор., 118 почесних (зарубіжних) членів, у т. ч. 33 рад. науковці (А. П. Александров, М. М. Боголюбов та ін.). На 1981 б-ка У. а. н. (засн. 1826) налічувала 850 тис. тт., 423 тис. манускриптів та стародруків. У. а. н. видає вісник «Угорська наука», праці з різних галузей знань, зокрема «Студії з слов'янознавства». Понад 30 періодичних видань виходить англ., франц. та рос. мовами. У 1958 між АН СРСР і У. а. н. укладено угоду про наук. співробітництво, продовжену 1961 без обмеження строку дії.

А. В. Санцевич.

УГОРСЬКА МОВА — мова угорців. Належить до угорської групи фінно-угорських мов. У сучасній У. м. розрізняють кілька діалектів. Фонетичні У. м. властивий сингармонізм. За типологічною будовою — аглютинативна мова (з елементами флективності). Відмінків 28, граматичного роду немає. В У. м. широко вживаються означені та неозначені артиклі й істляйменники. Найдавніша писемна пам'ятка — «Надмогильна промова» — належить до 12 ст. Алфавіт — на основі латинського (з діакритичними знаками).

Лит.: Майтинська К. Е. Венгерский язык, ч. 1–3. М., 1955–60; Лизанец П. Н. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Будапешт, 1976.

П. М. Лизанець.

УГОРСЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА 1919 (УРР) — держава диктатури пролетаріату в Угорщині, що існувала з 21. III по 1. VIII 1919. Встановлення Рад. влади в Угорщині відбулося під впливом перемоги Великої Жовтн. соціалі-

стич. революції. Восени 1918 в країні було створено Ради робітн., сел. і солдатських депутатів. 30 — 31. X 1918 грудняші повалили 400-річний гніт Габсбургів і утворили незалежну нап. д-ву. До влади прийшов бурж.-поміщицький уряд лібералів, радикалів і соціал-демократів. Компартія Угорщини (КПУ; засн. 24. XI 1918) висунула лозунг переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. Не маючи змоги вивести країну з кризи, бурж. уряд передав владу соціал-демократам. 21. III 1919 в умовах кризи верхів і наростання революц. піднесення відбулося об'єднання КПУ і С.-д. партії в єдину Соціалістичну партію Угорщини (СПУ). Було проголошено Угорську Радянську республіку. СПУ утворила Революц. урядову раду — верховний орган УРР, до якого ввійшли комуністи Б. Кун, Т. Самуелі, соціал-демократ Є. Ландлер та ін. В країні перемогла соціалістична революція. Вся влада на місцях перейшла до рук Рад.

22. III Рад. владу було встановлено на *Закарпатській Україні*, що входила тоді до складу Угорщини. Рад. влада здійснювала ряд важливих революц. перетворень: націоналізацію пром-сті, транспорту, банків, поміщицьких маєтків, розміри яких перевищували 100 гольдів (57 га). На конфіскованих землях було створено «виробничі кооперативи» — великі держ. г-ва. Але селянство землі не одержало. Внаслідок цього не було встановлено міцного союзу робітників з сел. біднотою. Уряд УРР запровадив 8-годинний робочий день, збільшив зарплатню платі, поліпшив житл. умови трудящих, встановив пенсії по старості, ввів безплатне мед. обслуговування, обов'язкове 8-річне навчання, проголосив рівноправність усіх національностей. Укр. мову було оголошено рівноправною в установах і школі, видавалися газети укр. мовою. Трудящі Рад. Росії і України палко вітали перемогу угор. трудящих. 22. III В. І. Ленін направив привітання урядові УРР від імені VIII з'їзду РКП(б). Мирний період існування УРР тривав всього 26 днів. Імперіалісти зк. д-в організували екон. блокаду УРР і почали проти неї збройну інтервенцію, використовуючи рум., чехословацькі і франц. війська. На захист пролет. д-ви піднялась угор. Червона Армія, в складі якої діяла *Закарпатська Червона гвардія*. Активну участь у захисті УРР взяли бійці 1-го рос. батальйону 1-го Будапештського інтернаціонального полку, сформованого з військовополонених росіян і українців. У травні — червні 1919 угор. Червона Армія здобула ряд перемог, що сприяли утворенню 16. VI *Словацької Радянської республіки 1919*. Але сили були нерівні. Рад. Росія, оточена кільцем фронтів, не могла подати допомоги УРР. 1. VIII під тиском інтервентів і угор. бурж.-поміщицької контрреволюції УРР впала.

Лит.: Ленін В. І. Привіт угорським робітникам. Повне зібрання творів, т. 38; Кун Б. О Венгерской Советской

Республике. М., 1966; Нежинский Л. Н. Венгерская Советская Республика в 1919 году. М., 1969; Троян М. В. Угорська Комуна 1919 р. Львів, 1970; Гранчак І. М., Лебонич М. Ф. Незгасний факел лєнінізму (Лєнін і Угорщина). Ужгород, 1970; Боротьба угорського народу за соціалізм. Ужгород, 1970; Русские интернационалисты в борьбе за Венгерскую Советскую Республику 1919 г. Сборник документов. М., 1972; 1919 год в Венгрии. Пер. с венг. М., 1959. Б. І. Лукач.

УГОРСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (УСРП). Засн. 24. XI 1918 під назвою КП Угорщини (КПУ). Серед її засновників були Б. Кун, Т. Самуелі, Ф. Мюнші, О. Корвін та ін. Брали участь у створенні Комінтерну (1919). Під керівництвом КПУ, що 21. III 1919 об'єдналася з Соціал-демократич. партією Угорщини в Соціалістичну партію Угорщини (СПУ), було проголошено *Угорську Радянську республіку 1919*. Після поразки революції (серпень 1919) СПУ розпалася. КПУ пішла в підпілля й протягом 25 років боролася проти фашист. режиму Хорті. Працюючи в умовах терору, КПУ спиралась на допомогу міжнародного комуністич. і робітничого руху, поєднувала легальні й нелегальні форми діяльності. За ініціативою КПУ було створено легальну Соціалістичну робітн. партію (1925–28), що діяла під її керівництвом. Під час 2-ї світової війни 1939 — 45 КПУ очолювала боротьбу антифашист. сил країни проти гітлерівської Німеччини і хортистського режиму. За ініціативою КПУ в травні 1944 створено антифашист. угор. фронт. У ході визволення Угорщини рад. військами від фашизму очолювані комуністами маси вставили тут нар.-демократич. лад. У червні 1948 партія, що з вересня 1944 прийняла назву Угорська КП (УКП), об'єдналась на основі марксизму-ленінізму з СДП в Угорську партію трудящих (УПТ). Своєю метою УПТ проголосила побудову соціалізму. Під її керівництвом угор. народ досяг значних успіхів у соціалістичному будівництві. Проте керівництво партії допустилося серйозних помилок догматичного і сектантського характеру, порушення норм внутрішньопарт. життя. Внаслідок цього ослабли зв'язки партії з робітн. класом і всіма трудящими, що в кінцевому підсумку призвело до політ. кризи в країні. В жовтні 1956 сили внутр. реакції і праві ревізійністи при підтримці міжнар. імперіалізму вчинили контрреволюц. заколот. Здорові сили УПТ, що згуртувалися навколо нового революц. центру, очолили боротьбу проти ворогів угор. народу і при підтримці СРСР та ін. братніх соціалістичних країн усунули загрозливі реставрації бурж.-поміщицького ладу, захистили завоювання соціалізму. В листопаді 1956 УПТ реорганізовано й перейменовано на УСРП. Під її керівництвом у країні побудовано основи соціалізму. XI з'їзд УСРП (1975) прийняв Програмну заяву, в якій накреслив шляхи будівництва в Угорщині розвиненого соціалістичного суспільства, і новий статут партії. XII з'їзд УСРП (1980) підтвердив

ген. політ. курс партії, намітив повз завдання в справі зміцнення соціалістичних рис угор. суспільства, зміцнення бази дальшого розвитку нар. г-ва країни й поліпшення життєвих умов народу. УСРП очолює *Вітчизняний народний фронт* Угорщини. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976, у Паризькій зустрічі комуністичних і робітн. партій Європи 1980. Чисельність — 852 тис. чоловік (1983). Перший секретар ЦК — Я. Кадар (з 1957; 1956—57 — голова тимчас. ЦК). Друк. органи: ЦО — газ. «*Непсбабнацаг*», політ. і теор. — щомісячний журн. «*Таршадальм селме*» («*Суспільний огляд*», з 1931), щоміс. журн. «*Парлетет*» («*Партійне життя*», з 1956) та ін.

Лит.: XII съезд Венгерской социалистической рабочей партии. Пер. с венг. Будапешт, 1981; Кадар Я. Избранные статьи и речи. Пер. с венг. М., 1976; Кадар Я. Избранные статьи и речи (Февраль 1976—июнь 1979 г.). Пер. с венг. М., 1980; История венгерского революционного рабочего движения, т. 2—3. Пер. с венг. М., 1973—74.

УГОРСЬКЕ ТЕЛЕГРАФНЕ АГЕНТСТВО (Magyar Távirati Iroda) — інформаційне агентство Угорської Народної Республіки. Засн. 1880. Має відділення в багатьох країнах. Співробітнічає з 60 інформаційними і фотоагентствами світу, член Європ. альянсу агентств преси. Для інформації зарубіжних органів преси періодично випускає бюлетені рос., франц. і англ. мовами. Видає 2 рази на місяць бюлетень «Вісті з Батьківщини» угор. мовою, з 1967 — газ. «Шоденні новини» нім. і англ. мовами. Центр агентства — в Будапешті.

УГОРСЬКІ (самоназва — мадяри) — нація, основне населення Угорської Народної Республіки. Заг. чисельність — 14,45 млн. чол. (1980, оцінка). Живуть також у Румунії, Чехословаччині, Югославії, СРСР (171 тис. чол. за переписом 1979; гол. чин. у Закарп. обл. УСРР), у США, Канаді, Пд. Америці (переважно в Аргентині), Австрії, ФРН та ін. країнах. Говорять *угорською мовою*. Більшість віруючих У. — католики. Спочатку племена мадярів жили на серед. і нижній течії р. Ками. На тер. сучас. Угорщини мадярські племена, або угорці, прийшли в кін. 9 ст. з причорноморських степів, звідки їх витіснили *печеніги*. В 10—11 ст. в У. виникла державність. За серед. вік У. сформувались у народність внаслідок змішання мадярських племен із слов'янами, які жили на Дунаї, та ін. етнічними елементами. В 1-й пол. 19 ст. консолідувались у націю. Встановлення 1945 нар.-демократичного ладу в Угорщині створило умови для всебічного соціалістичного розвитку нації. Значна частина У. працює в пром-сті. Осн. заняття сільс. населення — землеробство, тваринництво. У. мають свій фольклор, музику, танці. В Угорщині успішно розвивається наука і мистецтво. Про історію, економіку і культуру У. див. *Угорщина*.

УГОРЩИНА, Угорська Народна Республіка, УНР — держава в Центральній Європі, в середній частині басейну Дунаю. В адм. відношенні поділяється на 19 ме-дес (областей) і одне місто (Будапешт), прирівняне до меде, є 6 міст респ. підпорядкування. Карти див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Державний лад. У. — соціалістична д-ва. Діючу конституцію прийнято 1949. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган — однопалатний Держ. збори, що обираються населенням строком на 5 років (1980 обрано 352 депутати). В період між сесіями Держ. зборів їхні повноваження здійснює Президія УНР — постійно діючий орган Держ. зборів. Найвищий орган держ. управління — Рада Міністрів (уряд), утворювана Держ. зборами. Органами нар. представництва, самоврядування та держ. управління в областях, містах, районах столиці, районах і селах є відповідні місц. ради, які обираються строком на 4 роки.

Природа. Рельєф У. переважно рівнинний. На лівобережжі Дунаю — частина Великої Середньодунайської низовини (Алфелд) з вис. 100—200 м. На правобережжі Дунаю — Дунавтул, погорбована місцевість заввишки 150—200 м з окремими масивами Середньогорських гір (Баконь, Вертеш, Піліш, Мечек та ін.). На Пн. Зх. країні — Мала Середньодунайська низовина (Кішалфелд), на Пн. Сх. — відроги Карпат (найвища точка країни г. Кекеш у масиві Матра, 1015 м), на Зх. — передгір'я Альп (вис. 500—800 м). Гол. корисні копалини: боксити, бурі та кам. вугілля, нафта, природний газ, уранові, марганцеві й залізні руди. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від -2 на Зх. до -4° на Сх., липня — від +20 до +22,5°. Річна кількість опадів від 450 мм на Сх. до 900 мм на Пд. Зх. Територію У. перетинає Дунай, його притоки — Тиса, Раба. Найбільше озеро — *Балатон*. Ґрунти переважно чорноземні, в горах — бурі

лісові і дерново-карбонатні. Природну рослинність майже повсюди окультурено. Під лісами — 13,5 % площі країни, переважно схили гір (бук, дуб, липа). На тер. країни створено заповідники (Агтелек, Кішбальот, Сегед-Фегерто та ін.), 2 нац. парки (*Гортободь*, Бюкк, Кішкуншг), природний парк Тіганы та ін.

Населення. Понад 96 % нас. становлять *угорці*. Живуть також німці, словаки, хорвати, румуни, цигани та ін. Пересічна густота нас. — 115 чол. на 1 км² (1983). 50 % нас. живе в містах. Найбільші міста: *Будапешт*, *Мішкольц*, *Дебрецен*, *Сегед*, *Печ*.

Історія. Перші поселення на тер. У. належать до епохи *палеоліту*. Найдавнішим населенням тут були скіфські, іллірійські та кельтські племена. В кін. 1 ст. до н. е. — на поч. 2 ст. н. е. їх підкорив Старод. Рим. Тер. сучасної У. входила до складу рим. провінції Паннонії і Дакії. Під час *Великого переселення народів* ці землі населяли герм. і тюрк. народи, а в 6 ст. з'явилися слов'яни. Частина тер. У. входила до складу *Великоморавської держави*. В кін. 9 ст. сюди з причорноморських степів прийшли угор. племена мадярів, або угорців. Важливими віхами у формуванні угор. д-ви були прийняття 997 *християнства* і коронація 1000 (чи 1001) *ки. Іштвана I Святого*. До серед. 13 ст. у країні складалася феод. відносини. В серед. 13 ст. — 20-х рр. 14 ст. У. переживала період феод. роздробленості. В 1308 до влади прийшла *Анжуйська династія*. Зміцнювалася централізована держ. влада, зростала феод. залежність селян. З посиленням феод. експлуатації і податкового гноблення поглиблювалися класові суперечності, що привело до ряду сел. виступів. Найбільшими з них були повстання 1437—38 у *Трансильванії* і *Дожа Дердя повстання 1514*. З 2-ї пол. 14 ст. У. брала активну участь у війнах проти експансії *Османської імперії*. Після поразки угор. армії під Могачем (1526) спалахнула

Герб Угорщини.

УГОРЩИНА

Площа —

93 тис. км²

Населення —

10,7 млн. чол. (1983)

Столиця —

м. Будапешт

міжособна боротьба феодалів; країна розпалася на 3 частини. В зх. і пн. У. утвердилися австр. Габсбурги, центр. частину було присвоєно до османських володінь, у Трансильванії утворилось залежне від Османської імперії князівство. В кін. 17 ст. вся тер. У. потрапила під владу австр. Габсбургів. Населення У. вело наполегливу боротьбу проти їхнього панування (див. *Текея Імре рух 1678—85, Ракочі Ференц II рух 1703—11*). З кінця 18 ст. У. вступила в період розкладу феодалізму і розвитку капіталістичних відносин. Поглиблення класових суперечностей привело до буржуазної революції (див. *Революція 1848—49 в Угорщині*). Незважаючи на поразку, революція сприяла падінню феодал.-кріпосницького ладу. Капіталістичний розвиток с. г. було спрямовано по пруському шляху. В 1867 Габсбурги пішли на угоду з угор. дворянством і буржуазією, перетворивши імперію на двоєдину Австро-Угор. монархію (див. *Австро-Угорщина*). Дальший розвиток бурж.-капіталістичних відносин в У. сприяв формуванню пром. пролетаріату, виникли перші робітничі орг-ції. В 1890 утворилася С.-д. партія У. В останньому десятилітті 19 ст. в У. почався процес переходу до монополістичної стадії розвитку капіталізму. Австро-угор. імперіалізм виступив як один з призвідників першої світової війни 1914—18. Під впливом Великої Жовт. соціаліст. революції посилювався нац.-визвольний і революц. рух народів Австро-Угорщини. Восени 1918 Австро-Угор. монархія припинила своє існування. 30—31.X. 1918 в У. відбулася бурж.-демократична революція. До влади прийшов бурж. уряд (за участю правих соціал-демократів) на чолі з М. Карої. 16.XI У. було проголошено республікою. В ході революції виникли народжені революц. творчістю мас Ради депутатів трудящих. 24.XI 1918 створено Комуністичну партію У. Ряд комуністів У. взяв участь у боротьбі за владу Рад на тер. Рад. країни (див. *Центральна федерація іноземних груп РКП(б), Федерація іноземних груп на Україні*). Добровольці з У. брали участь в інтернаціональних загонах Червоної Армії під час громадян. війни і восньої іноз. інтервенції (див., зокрема, *Інтернаціональні формування на Україні в роки громадянської війни*). 21.III 1919 в У. відбулася пролет. революція, в ході якої було проголошено Угорську Радянську республіку 1919 (УРР). На Закарпатській Україні, що входила тоді до складу У., рад. владу було встановлено 22.III 1919. Однак 1.VIII 1919 спільними силами імперіалістів Антанти і внутр. контрреволюції УРР було придушено. В країні встановився контрреволюц. режим на чолі з фашист. диктатором М. Хорті, проголошеним регентом відновленої монархії. Компартія змушена була перейти в глибоке підпілля. Хортисти встановили тісний союз з фашист. Німеччиною. За т. з. *Віденськими арбітражами 1938 і 1940 У. загартала Пд. Словаччи-*

ну, Закарпатську Україну, Пн. Трансильванію, приєдналася (1939) до «Антикомінтернського пакту», до Берлінського пакту 1940. На боці фашист. Німеччини У. взяла участь у війні проти СРСР. У березні 1944 гітлерівці окупували У. В жовтні 1944 вони привели до влади свого прямого ставленика Ф. Салаші. У вересні 1944 Рад. Армія почала визволення У. від фашизму. Розгром рад. військами нім.-угор.

Загальний вид міста Печ.

фашистів (див. *Будапештська операція 1944—45*) полегшили переростання в У. революц. ситуації, що почала складатися з осені 1944, в демократичну революцію. Фашист. режим було повалено. В країні встановилася влада у формі революц.-демократичної диктатури пролетаріату і селянства. Створений у грудні 1944 в Дебрецені Тимчасовий нац. уряд 28.XII 1944 оголосив війну гітлерівській Німеччині і 20.I 1945 уклав у Москві перемир'я з двома антигітлерівської коаліції. На 4.IV 1945 Рад. Армія повністю визволила тер. У. від фашистів. Весною 1945 в У. здійснено агр. реформу. До літа 1945 осн. завдання демократичної революції були виконані. Почався процес переростання демократичної революції в соціалістичну. 1.II 1946 У. проголошено республікою. 18.II 1948 між У. і СРСР укладено договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу (див. *Радянсько-угорські документи*). До літа 1948 влада в У. безроздільно перейшла до рук робітн. класу і трудового селянства. В країні перемогла диктатура пролетаріату. В червні 1948 Угор. комуністична партія (назва Компартії з 1944) об'єдналася з С.-д. партією Угорщини на основі принципів марксизму-ленізму в єдину партію — Угорську партію трудящих (УПТ), яка проголосила курс на соціалістичну перебудову країни.

За роки соціалістичного будівництва в У. здійснено докорінні соціально-екон. і політ. перетворення. В ході виконання першого п'ятирічного плану (1950—54) зусилля трудящих У. були спрямовані на ліквідацію пром. відсталості, створення нових галузей пром.-сті. З кін. 40-х рр. почалося соціалістичне кооперування трудового селянства. В нар. г-ні домінуючими стали соціалістичні виробничі відносини. Будівництво соціалізму супроводилось гострою боротьбою з залишками експлуататорських класів. Восени 1956 реакційні сили при підтримці між-

нар. імперіалізму зробили спробу здійснити контрреволюц. переворот в У. і ліквідувати завоювання соціалізму (див. *Контрреволюційний заколот в Угорщині 1956*). Революц. сили У. з допомогою Радянського Союзу дали відсіч контрреволюції. Угор. соціалістична робітн. партія (УСРП), створена на основі реорганізації УПТ у листопаді 1956) виступила з широкою програмою дальшого просування У. по шляху соціалізму. Успішно здійснювалися трирічний (1958—60), п'ятирічний 2-й (1961—65), 3-й (1966—70) і 4-й (1971—75) нар.-госп. плани. До весни 1961 було завершено соціалістичні перетворення в с. г. VIII з'їзд УСРП (1962) констатував завершення побудови основ соціалізму в У. і вступ країни в період повної побудови соціалізму. XI з'їзд УСРП (1975) у Програмній заяві партії поставив завдання створення в У. за 15—20 років розвиненого соціалістичного суспільства, наближення її до істор. мети — комунізму. XII з'їзд УСРП (1980) підтвердив непохитність генерального курсу партії. У березні 1980 у Будапешті підписано довгострокову програму розвитку спеціалізації і кооперування виробництва між СРСР і УНР до 1990. У. здійснює політику дружби і тісного співробітництва з СРСР та ін. соціалістичними країнами, активно виступає за мирне співіснування двох різних соціальних ладом, за мир і співробітництво між народами. У.—член Ради Економічної Взаємодопомоги (з 1949), учасниця Організації Варшавського Договору (з 1955), член ООН (з 1955).

Т. М. Ісламов,
Л. М. Ніжинський.

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. Угорська соціалістична робітничая партія (УСРП), засн. 1918. Вітчизняний народний фронт У., засн. 1954. Угорські профспілки, створені в 90-х рр. 19 ст. Входять до ВФП. Угорська комуністична спілка молоді, засн. 1957. Народне господарство. До 2-ї світової війни У. була агр.-індустр. капіталістичною країною. За роки нар. влади завдяки докорінним соціально-екон. перетворенням (агр. реформа, націоналізація пром.-сті, банків, транспорту, засобів зв'язку та ін.) і братському співробітництву з СРСР та ін. соціалістичними країнами У. перетворилася на індустр.-агр. л-ву з могутньою, оснащеною передовою технікою пром.-стю і розвинутим с. г. Значно поліпшено тер. структуру нар. г-на, створено нові пром. центри і райони. В 1980 рікень 1950 перевершено по нац. доходу в 4,8 раза, в пром.-сті — у 8,4 раза, в с. г. — у 2,1 раза. В структурі нац. доходу частка пром.-сті становить 49,2 %, с. г. — 14,8 % (1981). Соціалістичний сектор дає 97 % нац. доходу; 77,8 % доходу призначається для нар. споживання. В 1980 в порівнянні з 1950 реальна заробітна плата збільшилась у 2,4 раза, реальні доходи населення — в 3,3, роздрібний товарооборот — у 6 разів. У 1976—80 збудовано 453 тис. квартир.

У шостій п'ятирічці (1981—85) передбачено більше зростання нац. доходу, обсягу пром. і с.-г. виробн. Ефективна структура нар.-госп. комплексу У. формується в умовах соціалістичної економічної інтеграції. Профіль спеціалізації У. в системі країн—членів РЕВ визначають машинобудування (виробн. трансп. засобів, особливо автобусів, електро- й електронної техніки, мед. обладнання та ін.), виробн. глинозему й алюмінію, фарм., легка, харч. промисловість і сільське господарство.

Промисловість. У ході соціалістичної індустріалізації пром-сть стала провідною галуззю економіки країни. У валовій продукції пром-сті на держ. і кооп. пром-сть припадає відповідно 93,7 % і 5,6 % (1980). Провідні галузі: машинобудування, чорна і кольорова (алюм.) металургія, харчосмакова і легка. В паливно-енерг. балансі гол. місце посідає вугілля (родовища Татабана, Орослав, Боршод, Мечекське та ін.); розвивається видобування нафти (меде Зала і поблизу Сегеда) і природного газу (родовище Гайдусобосло поблизу Дебрецена та в ін. районах Алфеду). В нафтобалансі переважає нафта, що імпортується по трубопроводу «Дружба» з Рад. Союзу та ін. країни. Із завершенням буд-ва країнами РЕВ газопроводу «Союз» збільшилися поставки газу з СРСР. Електроенергію виробляють гол. чин. ТЕС. В 1983 став до ладу діючих перший блок АЕС у Пакші (на Дунаї), яка споруджується з допомогою СРСР та ін. соціалістичних країн. Значну кількість електроенергії У. одержує з СРСР через об'єднану енергосистему «Мир». Чорна металургія працює переважно на імпортованих руді і коксі. Осн. центри цієї галузі — Мішкольц, Озд і Дунауйварош (металург. комбінат збудовано з допомогою СРСР). Першорядне значення має боксито-алюмінієва пром-сть (Алмашфюзіте, Айка, Татабана, Інота та ін.). На взаємовигідній основі рад.-угор. кооперації значна частина угор. глинозему переробляється в СРСР з використанням дешевої електроенергії ТЕС, а виплавлений алюміній надходить до У. Гол. напрям машинобудування — електротех., електроніка і приладобудування, а також виробн. трансп. засобів, особливо автобусів, 84,7 % яких експортується (осн. підприємство по виробн. автобусів — з-д «Ікарус» у Будапешті). Розвивається також виробн. металорізальних верстатів, обладнання для підприємств хім., легкої, харч. пром-сті, с.-г. машин. Гол. центри машинобудування: Будапешт, Дср, Мішкольц, Секешфегервар і Дебрецен. Фарм. підприємства розташовані в Будапешті і Дебрецені. Важливе значення мають виробн. мінеральних добрив, хімія органічного синтезу. З галузей легкої пром-сті основні текстиль, швейне і взуттєве виробн. (Будапешт, Дср, Сегед, Печ та ін.). Розвинута харч. пром-сть (виноробство, плодощовочконсервація, борошномельна, цукр., м'ясна та ін.), значна частина її продукції експортується.

Сільське господарство. Соціалістичному сектору, представленому держгоспами і с.-г. виробничими кооперативами (СГВК), належить 99 % площі с.-г. угідь і 98,9 % валової продукції с.-г. (1981). У цій галузі 1981 було 54,9 тис. тракторів і 13 тис. зернозбиральних комбайнів. Розвиваються спеціалізації і концентрації виробн. на основі міжгосп. кооперації і агропром. інтеграції. Провідне місце займає тваринництво (1981 — 51,4 % валової с.-г. продукції). Орні землі займають 53,2 % тер. країни. Площа зрошуваних земель 134 тис. га (1980). У структурі посівних площ провідне місце належить кукурудзі на зерно (25,2 %) і пшениці (24,3 %, 1981). Значні площі займають тех. культури — цукр. буряки, соняшник, тютюн. Валовий збір осн. культур (млн. т, 1982): пшениці — 5,8, кукурудзи — 7,8, ячменю — 0,9, цукр. буряків — 5,4. Експортне значення має овочівництво (червоний перець-паприка та ін.), садівництво (особливо виробн. яблук) і виноградарство. Гол. галузь тваринництва — свинарство (1982 — 9035 тис. гол.), розводять також велику рогату худобу (1922), овець (3183). В 1981 вироблено 1577 тис. т м'яса й сала (забівна вага) і 2693 тис. т молока. Рибальство на оз. Балатон і Дунаї.

Виробництво деяких видів промислової продукції

Продукція	1938	1965	1982
Нафта, тис. т	43	1803	2027
Природний газ, млн. м ³	8	1108	6627
Електроенергія, млрд. кВт·год	1,4	11,2	24,5
Сталь, тис. т	647	2520	3703
Алюміній, тис. т	1,3	58,1	74,2
Цемент, тис. т	323	2383	4369
Сірчана кислота, тис. т	40	378	569
Азотні добрива, тис. т	5,5	722	571
Бавовняні тканини, млн. м ²	146	323	309,9
Шкіряне взуття, млн. пар	2,4	25,7	43,6

Транспорт. Основу трансп. системи У. становлять залізничний і автомоб. транспорт. Довж. залізниць — 7867 км, 21,9 % з них електрифіковано (кін. 1982), автошляхів — 29,7 тис. км, у т. ч. 29,1 тис. км з твердим покриттям, судноплавних внутр. водних шляхів — понад 1,6 тис. км (по Дунаю і Тісі). Дунай сполучений каналом з оз. Балатон. Гол. порт — Будапешт. Зовнішні економічні зв'язки. На соціалістичній країні припадає 55 % зовнішньоторг. обороту У., в т. ч. на країни РЕВ — 51,3 % (1981). Осн. торг. партнером У. є СРСР, п'ятою вагою якого в її експорті й імпорті становить відповідно 29,3 і 27,7 % (1980). Гол. статті експорту: машини (автобуси, устаткування для підприємств, металорізальні верстати та ін.), електротовари, боксити і глинозем, медикаменти, взуття і

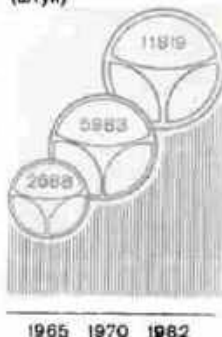
одяг, виноградне вино, фрукти і виноград. У. імпортує сировину, паливо, машини (комплексне устаткування для підприємств, легкові й вантажні автомобілі, трактори, зернові комбайни та ін.), мінеральні добрива тощо. Грош. одиниця — форинт. За курсом Держбанку СРСР 100 форинтів = 5,88 крб. (січень 1984).

М. І. Гончар. Медичне обслуговування. В 1981 у країні було 91,5 тис. лікарняних ліжок — 85,4 ліжка на 10 тис. ж. (1938 було 46,9 тис. ліжок — 51 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 30,8 тис. лікарів — 28,8 лікарів на 10 тис. ж. (1938 було 10,5 тис. лікарів, тобто 11,4 лікарів на 10 тис. ж.). Лікарів готують чотири мед. ін-ти: в Будапешті, Сегеді, Печі, Дебрецені. Курорти: Балатонфюрд, Шофок, Парад, Гайдусобосло, Таполца (поблизу Мішкольця) та ін.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Усі діти віком від 6 до 15 років охоплені обов'язковим безплатним навчанням, строк навчання в осн. школі — 8 років, серед. школі — 4 роки. В 1980/81 навч. р. в осн. 8-річних школах налічувалося понад 1,1 млн. учнів, в серед. навч. закладах (без виробничо-тех. шкіл та уч-щ) — бл. 203, у т. ч. у серед. загальноосв. школах 89,5 тис., у 56 вузах (у т. ч. 18 ун-тах) — 101,2 тис. студентів. Найбільші вузи — Будапештський університет ім. Лоранда Етвеша та Дебреценський університет ім. Л. Кошута, який має наук. і культурні зв'язки з Київ. ун-том ім. Т. Г. Шевченка. Один з найстаріших навч. закладів країни — ун-т у Печі (засн. 1367). Наук. установи: Угорська академія наук, в-д. ін-ти геології, зоотехнії, фармакології та ін. Б-ки: Держ. ім. Сечені (понад 6 млн. тт.), Будапештського ун-ту, парламенту та ін. Музеї: Нац. музей (засн. 1802), Нац. галерея, Музей образотворчих мистецтв, природничо-історичний, науково-технологічний, усі — в Будапешті, Ференца Ліста в Шопроні, короля Іштвана в Секешфегерварі та ін.

В. З. Кленков. Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в У. випускалося понад 1 тис. періодичних видань. Тираж 30 щоденних газет становив 2,8 млн. прим. Найважливіші щоденні газети: «Непсабадіаг» («Народна свобода», з 1942) — орган ЦК УСРП, «Непсава» («Слово народу», з 1872), «Мадяр немзет» («Угорська нація», з 1945), «Мадяр гірлап» («Угорська газета», з 1968). Щотижневі газети: «Ньюк лап'я» («Жіночий журнал», з 1949), «Сабад фелд» («Вільна земля», з 1945), «Мадяр іф'юшаг» («Угорська молодь», з 1957). Осн. журнали: «Партелет» («Партійне життя», з 1956) — орган ЦК УСРП, «Таршадалмі семле» («Суспільний огляд», з 1946) — політ. і теор. орган УСРП. Угорське телеграфне агентство засн. 1880. Держ. служба — Угор. радіо і телебачення — координує роботу 37 радіостанцій, 13 осн. і 9 допоміжних станцій телебачення. Радіомовлення — з 1925

ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЦТВА АВТОБУСІВ (штук)

1965 1970 1982

ЗРОСТАННЯ ВИДОБУТКУ БОКСИТІВ (тис. т)

1965 1970 1982

(угор., англ., італ., ісп., тур., грец. мовами), телебачення — з 1958.

Література. Найдавніша усна л-ра У. збереглася лише у фрагментарних записах лат. мовою в середньовічних хроніках. Одна з таких хронік — «Діяння угорців» (бл. 1200) Аноніма. Після прийняття християнства (997) писемна л-ра У. розвивалася гол. чин. на латині. Видатним ліриком 15 ст. був Я. Памоніус. У період Реформації і поширення книгодрукування з ліричними творами виступав найвизначніший поет угор. Відродження Б. Балаши. До боротьби проти тур. нашествия закликав у 17 ст. М. Зріні в героїчному епосі «Зрінада».

Франц. революція кін. 18 ст., ідеї Просвітництва сприяли новому піднесенню л-ри. Д. Бешімеї, Я. Бачані, Ф. Казіні та ін. просвітители виступали за створення худож. л-ри угор. мовою, її демократизацію. Видатним поетом-просвітелем і демократом був лірик М. Чоконі-Вітез. Героїчний образ людини з народу створив М. Фазекаш в епічній поемі «Маті Лудаші» (1815). Основні угор. романтизму заклали твори К. Кішфалуді, Д. Бержені, Ф. Кельмеї — автора нац. гімну. В період активної боротьби передових сил суспільства за подолання феод. відсталості й політ. незалежності країни розвивалися прогресивний романтизм (творчість М. Вересмарти) і ранній критичний реалізм. Народолюбство істор. і соціальний роман (А. Фай, М. Йошіка, Й. Етвеш), формувалася репертуар нац. театру (п'єси Й. Катони, Е. Сікелеті та ін.). Революц.-демократична поезія У. досягла найвищого піднесення в творчості співця революції Ш. Петефі. Найвизначнішими представниками л-ри 2-ї пол. 19 ст. були поети Я. Арань, І. Мадяш, Я. Байда, прозаїки — романтик М. Йокай, сатирик-реаліст К. Мікшат, Л. Толнаї, Г. Гардоні, І. Темеркені. У перші десятиліття 20 ст. творив революц. демократ і поет Е. Аді, продовжувач революц. традицій Ш. Петефі. Прихильниками пролет. революції були поети Д. Югас, А. Тот. З критичних позицій зображували дійсність М. Бабич, Д. Костолані, М. Каффка, хоч на їхніх творах нерідко позначалися декадентські впливи. Демократичні і соціально-критичні тенденції особливо сильні в реалістичних романах і новелах з життя трудящих Ж. Морица. Після поразки пролет. революції 1919 багато передових письменників (А. Габор, Б. Балаж, Б. Іллеши, А. Гідаш, Ш. Герлей, А. Ком'ят та ін.) змушені були тривалий час перебувати в еміграції. В Рад. Союзі з часів громадян. війни жив Мате Залка, один з визначних представників л-ри соціалістичного реалізму.

Найяскравішим пролет. поетом У. в 20—30-х рр. був борець проти хортистського режиму комуніст А. Йожеф. Т. з. письменники-народники П. Вересі, П. Сабо, Л. Немет, Д. Йеші, Й. Дарваши та ін. зображували тяжку долю угор. трудящих, зокрема малоземельного селянства. На поч. 40-х рр.

жертвами фашист. режиму стали визначні діячі угор. л-ри А. Серб, М. Радноті. Після встановлення в У. нар.-демократичної влади л-ра розвивалася успішно, хоч і не без суперечностей. У країну повернулися з еміграції письменники старшого покоління, активно включилися в творчу діяльність багато письменників-народників, формувалося молодше покоління л-ри. В 60—70-х рр. успішно розвивалася демократична і соціалістична за своєю дійовою спрямованістю реалістична л-ра. В усіх її жанрах з'явилися значні твори про минуле й сучасне У., про боротьбу угор. народу за соціальне й політ. визволення, проти реакції і фашизму, про вирішальні зміни в галузі економіки і культури за роки існування нар. влади, про становлення нової, соціалістичної свідомості. Широко відомі книги прозаїків і поетів різних поколінь — П. Вереса, Б. Іллеши, Т. Дері, Л. Немета, Д. Йеша, А. Гідаша, І. Добози, Л. Мештергазі, Л. Беняміна, І. Шімона, Л. Нада, Г. Гараї та ін. На Україні виходили твори Ш. Петефі, Я. Арань, І. Малача, К. Міксата, М. Йокаї, Ж. Морица, Е. Аді, А. Йожефа, Мате Залки, Б. Іллеши, А. Гідаша, М. Сабо та ін.; видано ряд монографічних досліджень про угор. л-ру. Укр. мовою твори угор. письменників перекладали Л. Первомайський, М. Бажан, Д. Павличко, І. Драч, В. Коротич, Ю. Шкробинець, М. Томчаній, І. Чендей та ін.

Интерес до укр. л-ри в У. виявився ще в 19 ст., коли з'явилися там статті про Т. Шевченка. На поч. 20 ст. було опубліковано перші переклади творів укр. поета. В 1951 (в Рад. Союзі) видано угор. мовою Шевченків «Кобзар» у перекладі А. Гідаша, 1951 (в Угорській Нар. Республіці) — в перекладі Ш. Вереса. В У. перекладено багато творів рос. та укр. (О. Гончара, М. Стельмаха, Д. Павличка, В. Коротича та ін.) л-ру. Укр. тематика знайшла відображення у творах Мате Залки (повість «Генерал», роман «Комети повертаються», 1936, незакінч.), Б. Іллеши (трилогія «Карпатська рапсодія», 1941, нарис «Вогнища на Верховині», 1939, тощо), П. Вереса (кн. нарисів «По землі України», 1951) та ін.

Архітектура. На тер. У. знайдено сліди поселень палеолітичного і неолітичного періодів, пам'ятки скіфо-сарматської і античної культур (рим. поселення Аквікума, Сопіане, Саварії). Від 10—11 ст. збереглися «нижні храми» у Фелдбурі й Тігані з низькими склепіннями на масивних стовпах з грубих квадратів каменю. В 11—12 ст. склалися архіт. школи в Печі, Естергомі. В 11—13 ст. зводилися церкви в романському стилі (в Печі, Лебені, Яку, Естергомі). З серед. 13 ст. в архітектурі У. формувалася готика (церкви в Шопроні й Пешті, замки в Дюшдері й Вішеграді); у 2-й пол. 15 ст. з'явилися ренесансні тенденції (капела Бакоша, 1506—07). З кін. 17 ст., поширився вплив австр. архітектури, в т. ч. архітектури барокко

(палац у Рацкеве, 1700—02, арх. Я. Л. Гільдебрандт, палади в Геллелі й Пешті, арх. А. Майергоффер). У 19 ст. склався класицизм (Нац. музей у Пешті, 1837—47, арх. М. Поллак). У кін. 19 ст. розгорнулося буд-во Будапешті (будинки парламенту, 1884—1904, арх. І. Штейнля; оперний театр, 1875—84, арх. М. Ібл). На рубежі 19 і 20 ст. в архітектурі угор. модерну використовувалися мотиви нар. архітектури (Музей ужиткового мистецтва в Будапешті, 1893—96, арх. Е. Легнер). Після 1945 в У. споруджено нові пром. міста (Дунайварош, Комло та ін.), ведеться масштабне житл. і культурне буд-во. Серед нових споруд — Нар. стадіон (1948—53, арх. К. Давід та ін.), Будинок профспілок робітників буд. пром-сті (1948—49, арх. Л. Габорош та ін.), міст Ержебет (1965, арх. П. Шалі), будинок Держплану (1980, арх. М. Гофер, Т. Гюбнер), усі — в Будапешті; готель у Дебрецені (60-і рр.), пром. будівлі в Ніредьгазі, Береттсфалуті та ін.; курортний комплекс на оз. Балатон, комплекс будівель Вищої школи транспорту і зв'язку в Дері (1978, арх. М. Гофер). Будинки молоді у Шальготар'яні (1978, арх. Г. Мадяр). Палац культури в Дебрецені (1980, арх. Т. Миколаш).

Образотворче мистецтво. На тер. У. збереглася глиняна скульптура доби неоліту, пам'ятки мист. скіфів і кельтів. У рим. поселеннях виявлено залишки фресок і мозаїк, статуї, вази. В 11—13 ст. церкви оздоблювали різьбленням, фресками; в цей період розвивалися ювелірне мистецтво і мистецтво художньої емалі, виробн. тканин. У кін. 14 — на поч. 15 ст. з'явилися станковий живопис і скульптура (скульптори брати Мартов і Дердь Коложварі). З 2-ї пол. 15 ст. великий вплив на мист. У. справила культура Відродження (мистецтво скульптури, оформлення рукописної книги, декор.-ужиткове мист. (скло, майоліка)). З кін. 17 ст. набули поширення скульптура і живопис барокко, в 19 ст. — класицизму і романтизму (живописці К. Марко Старший, М. Барабаш, В. Мадарас, графік М. Зічі, скульптор-портретист І. Ференці). З останньої третини 19 ст. провідне місце в образотворчому мист. зайняв реалістичний живопис (М. Мункачі, Ш. Біхари, І. Ревес, П. Сіней-Мерше). На поч. 20 ст. демократичні традиції угор. живопису продовжували Ш. Голлоші, К. Ференці, Я. Торіяї, А. Фенеш. В 1919, у період Угор. Рад. республіки, такі художники, як Б. Утіц, Й. Немеш-Ламперт та ін., малювали революц. плакати, оформляли нар. свята. Після встановлення фашист. режиму багато прогресивних художників працювало в еміграції. Художники, які залишилися в У., створювали соціально загострені, сповнені драматизму твори (живописець І. Деші-Губер, живописець і графік Д. Деркович, скульптори Л. Месарош, Ф. Медеші, Б. Ференці). Встановлення нар.-демократичного ладу, розв'язує У. по соціалістичному шляху

Церква бенедиктинського монастиря в Яку. 1220—36.

Ж. Кішфалуді. Штробль. Монумент Визволення на горі Геллерт у Будапешті. 1947.

створили умови для розквіту образотворчого мист. Широкого розвитку набуло монументально-декор. мист. У живописі й скульптурі відображено історико-революційні теми соціалістичного буд-ва (живописець Е. Домановський, скульптор Ж. Кішфалуді-Штробль). Серед відомих сучас. художників — живописці Й. Барчаї, І. Курц, Й. Немет, Т. Дурай; скульптори Й. Керені, Й. Шомоді, І. Кіш; графіки Б. Кондор, А. Вюрц. В Угорщині вчилися укр. художники Й. Бокшай, Ю. Віраг, А. Ерделі та ін. У Києві відбулися виставки творів Ж. Кішфалуді-Штробля (1956), кераміки Л. Фежакша (1972).

Музика. Угор. нар. пісні одностопні; найдавніші мелодії пентатонічні, споріднені з марійськими, удмуртськими, чуваськими. З 10 ст. на угор. нар. музиці позначився вплив фольклору слов'ян. народів (у т. ч. Зх. України), румунів, пізніше — зах.-європ. профес. муз. мистецтва. Муз. інструменти: скрипка, фуруя (вид сопілки), текере (споріднений з лірою), цимбали. Нар. танці: кертанці, гайдутанці (гайдуцькі танці), *чардаш*. До 10 ст. належать перші відомості про нар. музикантів — розповідачів билини (ігрівців), що виконували епічні пісні під акомпанемент кобози й лютні. З 13 ст. розвивалося профес. муз. мист. У 16 ст. видано перші угор. профес. твори (сказання та істор. пісні). В кін. 18 ст. в міській середовищі виник стиль танц. інструм. музики вербункош, що став у серед. 19 ст. осн. стилем угор. романтизму (перша угор. опера «Втеча Бели» Й. Рузічкі, 1822). Основно-положковим нап. романтичної опери був Ф. Еркель («Ласло Гуняді», 1844; «Банкбал», 1861; «Дерд Дожа», 1867, та ін.). Для піднесення муз. культури У. велике значення мала творча й громад. діяльність Ф. Ліста, з ініціативи якого 1840 створено Нац. консерваторію (тепер Муз. уч-ще ім. Б. Бартока); він був засновником і президентом Муз. академії (1875); з 1918 — Вища школа муз. мист. ім. Ф. Ліста). В 1853 засн. Філармонічне т-во (гол. диригент — Ф. Еркель). У 1-й пол. 20 ст. світову славу здобули оперети Ф. Легара та І. Кальмана. Розвиток нової угор. музики 20 ст. пов'язаний з композиторською, муз.-етнографічною, пед. і громад. діяльністю Б. Бартока та З. Кодая. Після 1945 почалося піднесення нац. культури угор. народу, розвивається самодільне мист. (хорн, духові й симф. оркестри, танц. колективи) і муз. освіта. Серед сучас. угор. композиторів — Ф. Сабо, П. Кадоша, Р. Марош, А. Міхай, Д. Ранкі, Е. Серванський, Ф. Фаркаш, П. Ярдані, Ш. Соколай, Е. Петрович; виконавці — диригент Я. Ференчик, піаністи А. Фішер, Д. Ранкі, З. Кочіш; скрипалі Д. Ковач і В. Татрай; співаки та співачки А. Фарго, Д. Меліш, Е. Газі, К. Ковач; артисти балету Г. Лакатош, А. Орос, К. Салаї, Ж. Кун, І. Екк, В. Рона. Муз. заклади: оперні театри в Будапешті, Печі, Сегеді, Дебрецні, Дері, столичний театр опере-

ти, симф. оркестри, Держ. ансамбль нар. танцю; філармонія (Будапешт); Муз.-пед. ін-т ім. З. Кодая в Кечкеметі. Муз.-культурні зв'язки між У. та Україною мають давні традиції. В 1847 на Україні гастролював Ф. Лист, який на теми укр. нар. пісень написав фп. п'єси «Українська балада» і «Думка». В 1929 у Харкові та Одесі концертував Б. Барток; він записував укр. нар. пісні, листувався з Ф. Колессою, К. Квіткою. В У. ставилась опера Ю. Мейтуса «Молода гвардія», на Україні — оперети «Боні-Боні-Тарка» Ф. Фаркаша і «Деся на півдні» Е. Кеменя, з незмінним успіхом ідуть оперети Кальмана та Легара. На Україні виступали угор. співаки Я. Фодор, Р. Деллі, М. Вірагош, в Угорщині гастролювали оперні та естрадні артисти, камерні ансамблі України.

[М. М. Михайлов.]

Театр. Джерела театру У. сягають ігор та обрядів давніх племен кочовиків. Носіями самобутньої національної культури були народні актори-скоморохи (йокулатори), розповідачі (регені). В кін. 17 — на поч. 18 ст. набув розвитку *шкільний театр*. У 18 ст. виник приватний театр, де ставилися спектаклі нім. і італ. мовами. В 1790 група угор. ентузіастів створила першу профес. трупу в Пешті. В її репертуарі були твори світової класики і нац. драматургії. В кін. 18 — на поч. 19 ст. набув поширення мандрівний театр, що не просвітительські ідеї в народ. Відомі актори цього періоду — Р. Деріне-Сепатакі, К. Медері та ін. У 1837 в Пешті відкрився театр «Пешті маляр сингаз» (з 1840 — Угор. нац. театр). Велику роль у становленні театру У. відіграли актори М. Лендвай, Г. Ерешші, актриси Р. Лаборфалні, М. Ясай, реж. Е. Паулаї. В 2-й пол. 19 ст. було створено театри: Нац. театр у Будапешті (1861), «Непсінгаз» у Пешті (1875), «Вісінгаз» (1896) і «Маляр сингаз» (1897) в Будапешті, на поч. 20 ст. — театр «Талія» (1904—08). У 20—30-х рр. 20 ст. театр переживав глибоку кризу. Прогресивні тенденції в той час проявилися в роботі «Незалежної сцени» і роботі самодільних гуртків. У 1949 старі театри У. було націоналізовано. Відкрився нові театри: ім. Ш. Петефі, ім. М. Йокאי (обидва — 1949), Нар. Армії (1951) — в Будапешті, Сегеді, Печі та ін. містах. У їхньому репертуарі — твори світової й вітчизн. класики, радянської і сучас. угор. драматургії. Відомі режисери — Т. Майор, Е. Геллерт, К. Казімір, Л. Вамош; актори — Г. Байор, К. Толнаї, А. Шомлаї, М. Габор, Е. Руткаї, М. Теречік, Л. Башті та ін. У Будапешті створено Ін-т театру та кіно, учбовий театр ім. Одрі та Н.-д. ін-т театру. На сценах театрів України ідуть п'єси угор. драматургів: «Тигр та гієна» Ш. Петефі (Тернопіль), «Прокінись та сплай» М. Дярфаша (Сімферополь, Севастополь), «Тоот, інші та майор» І. Еркена (Київ, Одеса), «Вілла біля Відня» Беркеші (Мукачеве), «Німія лисар» Е. Гелтая (Ужгород).

І. Г. Посудовська.

Кіно. В кін. 19 ст. знято перші хронікальні фільми, 1901 — перший ігровий («Танець», реж. Б. Житковський). У період Угор. Рад. республіки (1919) кінопромисловість було націоналізовано, випускалася хронікальна серія «Червоний кінорепортаж». У 30-х рр. в У. демонструвалися гол. чин. зарубіжні фільми. Перші значні роботи після визволення У. від німецько-фашист. загарбників: «Деся у Європі» (1947, реж. Г. Радвані), «П'ять землі» (1948, реж. Ф. Бан), «Анна Сабо» (1949, реж. Ф. Маріашші). Серед фільмів 60—70-х рр. — «На бистрині» (1963, реж. І. Гаал), «20 годин» (1964, реж. З. Фабрі), «Без надії» (1965, реж. М. Янчо), «Батько» (1966, реж. І. Сабо), «Фотографія» (1972, реж. П. Золай), «П'ята печатка» (1977, реж. З. Фабрі), «Вісімдесят гусарів» (1978, реж. Ш. Шара), «Кінороман» (1979, реж. Дордан-Салаї), «Мефістофель» (1981, реж. І. Сабо). Відомі актори: Ш. Печі, К. Толнаї, М. Габор, Л. Башті, Е. Руткаї, М. Теречік, І. Дарваш, І. Шинкович, З. Латинович та ін. У науково-популярному кіно працюють І. Гомоки-Надь, А. Коллані. В Будапешті — Н.-д. ін-т кінематографії (1956). Ін. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Борьба в Угорщині. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 6; Ленин В. І. Принят угорским рабочим. Повное собрание творений, т. 38; Кадар Я. Избранные статьи и речи. Пер. с венг. М., 1980; История Венгрии, т. 1—3. М., 1971—72; Из истории Великого Октября и последующих социалистических революций. М., 1978; Реприндес Ф. С. Революционные связи и боевое содружество советского и венгерского народов (1917—1945). К., 1979; Летопись важнейших событий советско-венгерских отношений дружбы и сотрудничества. 1945—1980. К., 1981; Советско-венгерские отношения. 1948—1970 гг. Документы и материалы. М., 1974; Советско-венгерские отношения. 1971—1976. Документы и материалы. М., 1978; Украинско-угорские исторические связи. К., 1964; Гранач А. М. Рабочий и крестьянский труд в Венгрии. 1919—1925. Львів, 1968; Нежинский Л. Н. Очерки истории Народной Венгрии. 1948—1962. М., 1969; Мешко І. М. Громадсько-політичний рух і суспільна думка в Угорщині на рубежі XVIII—XIX ст. Львів, 1971; Исламов Т. М. Политическая борьба в Венгрии накануне первой мировой войны. 1906—1914. М., 1972; Украинська РСР у радянсько-угорському співробітництві (1945—1970 рр.). К., 1972; Лукач Б. И. Союз рабочего класса и крестьянства в социалистической Венгрии (1957—1970). К., 1974; Халус П. І. Историчні зв'язки трудящих СРСР і Угорщини 1917—1938 рр. К., 1977; История венгерского революционного рабочего движения, т. 1—3. Пер. с венг. М., 1970—74; Венгрия. Пер. с венг. М., 1978; Берц Я. В братском союзе. Из истории венгерско-советских отношений. Пер. с венг. М., 1979; Илку Ф. П. Победа социализма в венгерской деревне. К., 1979; Русин О. І. Розвиток і зміщення радянсько-угорського економічного співробітництва 1945—1969 рр. Львів, 1970; Иванов К. И. Пути развития Венгерской Народной Республики. Справочник. М., 1980; Венгерская Народная Республика. М., 1975; Венгрия сегодня. Будапешт, 1975; Одишес М. С. Наш добрый сосед и друг. К., 1976; Тилко А. И. Основные тенденции развития продовольственного хозяйства Венгерской Народной Респуб-

Міст Єлизавети й церква Внутрішнього міста в Будапешті.

Деталь настінної різьби. Різьблення на дереві. 2-а половина 19 ст.

Г. І. Угрюмов. Портрет купчихи А. М. Серебряковой. 1813. Державна Третьяковська галерея в Москві.

лики. К., 1976; Венгрия. Пер. с венг. М., 1978; Слов'янсько-угорські міжмовні та літературні зв'язки. Ужгород, 1970; Шахова К. А. Венгерська література 20—40-х років XIX века. К., 1973; Мегела І. П. Пролетарська співдружність. К., 1978; Россиянов О. К. Реализм в новой венгерской прозе. 60—70-е годы XX века. М., 1979; Вараді-Штернберг Я. Свідчення століття. Дослідження в галузі російсько-угорських і українсько-угорських зв'язків. Ужгород, 1979; Кланішан Т., Саудер Й., Сабольчи М. Краткая история венгерской литературы XI—XX века. Пер. с венг. Будапешт, 1962; Куш Б. Статин о литературе. Пер. с венг. М., 1966; Фадосен С. Шляхи сучасної угорської прози. «Всесвіт», 1983. № 8; Алевина Л. Живопись Венгрии XIX—XX вв. М., 1959; Музыка Венгрии. Пер. с венг. М., 1968; Гершкович А. А. Современный венгерский театр. М., 1963; История зарубежного театра, ч. 2. М., 1972; Немешкурти И. История венгерского кино (1896—1966). Пер. с венг. М., 1969.

УГРОЇДИ — селище міського типу Краснопільського р-ну Сум. обл. УРСР, за 12 км від залізнич. ст. Краснопілля, 3,8 тис. ж (1983). У селищі — спиртний та цукр. з-ди, радгосп, міжгосп, об'єднання по виробн. яловичини, підприємства побутового обслуговування. 3 заг.-осв. школи, лікарня, 5 клубів, 4 б-ки. Засн. 1652, с-ще міськ. типу — з 1956.

УГРЮМОВ Григорій Іванович [30.IV (11.V) 1764, Москва — 6(18).III 1823, Петербург] — рос. живописець, представник класицизму. В 1770—85 навчався в петерб. АМ у І. Акімова, П. Соколова, Г. Козлова, пенсіонер АМ у Римі (1785—90), академік петерб. АМ (з 1797), жив у Петербурзі. Твори: «Урочистий в'їзд Олександра Невського у Псков» (1793—94), «Випробування сили Яна Усмара» (1796—97), «Взяття Казані» (бл. 1800) та ін. У 1791—1823 викладав у петерб. АМ, з 1820 — її ректор. Учнями У. були В. Шевелєв, О. Іванов, О. Кіпренський. Картини У. зберігаються в ДТГ у Москві й ДРМ у Ленінграді.

Лит.: Зюнова З. Т. Григорій Іванович Угрюмов. М., 1966; Яковлева Н. А. Григорій Угрюмов. Л., 1982.

УДА — назва р. Чини у верхів'ї; в межах Ірк. обл. РРФСР.

УДАБНОПІТЕК (від назви місця знахідок і грец. λίθος — мавпа) — викопний вид людиноподібних мавп. Невеликий фрагмент верх. щелепи У. з двома зубами було знайдено 1939 у верхньоміоценових відкладах Сх. Грузії (місцевість Удабно, за 60 км на Сх. від Тбілісі).

УДАВОВІ (Boidae) — родина неотруйних змій. Довж. 0,5—11 м (найбільші сучасні змій — *пітон сітчастий*, *анаконода* належать до цієї родини). В У. зберігаються рудименти таза та задніх кінцівок, що, як правило, більше розвинені у самців, є дві (у всіх ін. змій — одна) легені (ліва довша від правої). Ведуть переважно деревний спосіб життя, але є риучі, водяні та пустельні форми. Живляться тваринами, яких дусять м'язами тіла, згортаючись навколо жертви кільцями. В родині — 4 підроддини, що об'єднують 25 родів і 80 видів, пошир. переважно у тропічних і субтропічних країнах. В СРСР (Дагестан, Сх. Передкавказзя, Закавказзя,

Казахстан, Серед. Азія) — 4 дрібні види роду удавич (Egux). Викопні рештки У. відомі починаючи з верхньокрейдяних відкладів.

В. І. Тарашук.

УДАЙ — річка у Черніг. і Полтав. областях УРСР, права прит. Сули (бас. Дніпра). Довж. 327 км, площа бас. 7030 км². Тече Придніпровською низовиною. Має звинисте русло, заплава річки подекуди заболочена. Живлення снігове і ґрунтове. Використовують для технічного і побутового водопостачання. Рибництво. На У. — міста Прилуки, Пирятин; бази відпочинку.

УДАР твердих тіл — фіз. явище, при якому швидкості точок ударяючих твердих тіл за досить малий проміжок часу змінюються на скінченну величину. Причиною цієї зміни є виникнення т. з. ударних сил. Оскільки У. є миттєвим, з кількісного боку його визначати не величиною цих сил, а їхніми імпульсами. Звичайно процес удару поділяється на дві фази. В першій фазі відбувається зближення тіл: їхня відносна швидкість зменшується до нуля. В цій фазі *кінетична енергія* тіл частково або повністю переходить в енергію пружної деформації і необоротно — в ін. види енергії. В другій фазі тіла віддаляються одне від одного; їхня відносна швидкість змінює напрям і починає зростати, але вже не досягає свого початкового значення, а енергія пружної деформації перетворюється на кінетичну енергію тіл. У. абс. твердих тіл описується елементарною теорією У., що базується на гіпотезах І. Ньютона. За Ньютоном, процес У. проходить миттєво, внаслідок чого відносні змінення тіл є нескінченно малими, відношення величин нормальної складової відносно швидкості точок контакту тіл після У. і до нього є сталою величиною. Остання гіпотеза математично записується так:

$$\left| \frac{(\vec{u}_2 - \vec{u}_1) \cdot \vec{n}}{(\vec{v}_2 - \vec{v}_1) \cdot \vec{n}} \right| = \epsilon \quad (0 \leq \epsilon \leq 1),$$

де \vec{v}_1, \vec{v}_2 і \vec{u}_1, \vec{u}_2 — вектори швидкостей тіл до У. і після нього; \vec{n} — спільна нормаль у точці контакту; ϵ — коеф. відновлення, який залежить від фіз. властивостей тіл і не залежить від їхніх мас і відносно швидкості. За величиною ϵ розрізняють абс. пружний У. ($\epsilon = 1$), абс. непружний У. ($\epsilon = 0$) і не цілком пружний, або просто пружний, У. За ϵ можна також обчислити зміну кінетичної енергії тіла при його У. по нерухомій поверхні, швидкість тіла після У., кут відхилення від початкового напрямку руху тощо. Коеф. ϵ визначають експериментально. Так, при У. силанної кульки по склу $\epsilon = 15/16$. На основі елементарної теорії неможливо обчислити величину ударної сили, тривалість У. Ці й ін. величини визначають, виходячи з моделі деформованого тіла. У. наз. також сукупність явищ, що виникають при деяких видах взаємодії твердого тіла з рідиною або газом (напр.,

дія вибуху або ударної хвилі на тверде тіло).

Лит.: Кальчевський Н. А. Динамічне контактичне сжатие твердых тел. Улар. К., 1976. Я. Ф. Каюк.

УДАРНА В'ЯЗКІСТЬ — властивість металевих матеріалів (твердого тіла) необоротно поглинати механічну енергію при пластичному деформуванні під впливом ударного (динамічного) навантаження. Визначається (на випробних кнтрах) звичайно відношенням роботи деформування надбраного зразка при ударному згині до площі поперечного його перерізу в місці надрізу (іноді, напр. для чавуну, застосовують зразок без надрізу). Залежить від структурного стану матеріалу (зокрема, чим вища його міцність, тим менша ударна в'язкість), вмісту в ньому *неметалічних включень* (вони знижують ударну в'язкість). Є однією з найважливіших міцнісних характеристик матеріалу.

УДАРНА ХВИЛЯ, стрибок ущільнення — тонка перехідна область, в якій відбуваються стрибкоподібні зміни тиску, густини, температури і швидкості частинок речовини. Поширюється відносно нерухомого середовища з надзвуковою швидкістю. Утворюється внаслідок стиску повітря, мас, води тощо при вибухах, детонаціях, потужних електр. розрядах в газах і т. п. В теорії вибуху під У. х. розуміють всю масу речовини, стиснуту і приведену в рух; поверхню, що відділяє її від незбуреного середовища, наз. фронтом ударної хвилі.

УДАРНИЦТВО — в СРСР одна з перших і найбільш масових форм соціалістичного змагання трудящих за високі (ударні) показники в праці. Зародилося 1926 як продовження й розвиток кращих традицій *комуністичних суботників*. Перші ударні групи, а пізніше й бригади робітників-ударників з'явилися на станції Москва Казанської залізничі, на з-ді «Красний треугольник» у Ленінграді, на Одеській джуктовій фіці та ін. У. стає масовим рухом після опублікування 20.I 1929 статті В. І. Леніна «Як організувати змагання?» й прийняття XVI Всесоюзного парт. конференцією 29.IV 1929 Звернення про організацію соціалістичного змагання за виконання першого п'ятирічного плану (1929—32). Перший з'їзд ударних бригад відбувся в грудні 1929. У постанові ЦК ВКП(б) від 28.IV 1930 зазначалося, що осн. метою ударного руху є, поряд з підвищенням інтенсивності праці, всемірне поліпшення всього процесу виробн. — краща організація праці, раціоналізація виробн. й управління, макс. розвиток винахідництва, впровадження культур. навичок у виробн. (підвищення тех. кваліфікації, ретельний догляд за машиною, верстатом, інструментом тощо).

В процесі розвитку У. виник ряд нових патрістичних починань, які мали великий вплив на зростання продуктивності праці і підвищення ефективності виробн., успішне виконання першого і наступних п'ятирічних планів розвитку народного господарства країни. В

роки другої п'ятирічки (1933—37) найбільш масовою формою У. був *стахановський рух*. В кінці 50-х рр. в СРСР виник *рух за комуністичне ставлення до праці*.

В. М. Данюк.
УДВАЛ Сономин (н. 23.II 1921, Булганський аймак) — монг. письменник, держ. і громад. діячка. Член Монгольської нар.-революц. партії з 1940. Член ЦК (з 1961), член Президії Великого нар. хуралу (з 1960), член бюро Міжнар. демократич. федерації жінок (з 1971), голова Комітету монг. жінок (з 1972). У 1943 закінчила Моск. ін-т сходознавства, 1960 — Вищу парт. школу при ЦК КПРС. У 1961—72 — голова Спілки письменників МНР. Літ. діяльність почала 1938. Широку популярність здобула творами про долю жінки в сучас. Монголії, про підкорювачів цілинних земель Халхін-Голу, оповіданнями про Рад. Союз. Автор повістей «Огнел» (1957), «Перші тринадцять» (1967), «Рідкісна людина» (1970), кн. «Ми зустрінемося з вами» (1965) тощо. Рад. Уряд нагородив У. орденом Дружби народів. Золота медаль миру ім. Ф. Жоліо-Кюрі Всесвіт. Ради Миру, 1965. Тв.: Рос. перекл. — Первые тринадцать. Повести и рассказы. М., 1970; Великая судьба. М., 1977.

І. О. Дяченко.
УДЕГЕЙСЬКА МОВА, удейська мова — мова *удегейців*. Належить до *тунгусо-маньчжурських мов* алтайської сім'ї. Характерні риси У. м.: наявність коротких і довгих голосних, серед приголосних є гортанно-зімкнений і фарингальний щільний. Морфологічна будова суфіксально-аглютинативна. Сингармонізм взаємодіє з асиміляцією приголосних. Порядок слів у реченні статий.

Лит.: Сунік О. П. Удгейский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 5, л. 1968.

О. П. Сунік.
УДЕГЕЙЦІ (самоназва — *удее*, *удеге*) — народність, що живе в Примор. і Хабаров. краях РРФСР, по правих притоках р. Уссурі і р. Амуру. Чисельність — 1,6 тис. чол. (1979, перепис). Мова — *удегейська* (див. *Удгейська мова*). Для реліг. вірувань У. були характерні культи сил природи і тварин, *шаманство*. До 19 ст. жили в умовах первіснообщинного ладу. Осн. традиційними заняттями були кочове мисливство і рибальство. За Рад. влади докорінно змінилося життя У. Вони перейшли до осілости. Працюють у колгоспах і мисливських пром. господарствах, освоїли землеробство і тваринництво. Ліквідовано неписьменність; з'явилася нап. інтелігенція.

УДЖДА — місто на Пн. Сх. Марокко, адм. ц. провінції Уджда. Вузол автошляхів, залізнична станція, аеропорт, 175,5 тис. ж. (1971). Підприємства металообр., хім., буд. матеріалів, деревообр. і харч. пром-сті. ТЕС. Значний торг. центр. У районі У. — видобування кам. вугілля, свинцево-цинкових руд, свинцевоплавильний завод.

УДЖУНГПАНДАНГ (до 1970 — Макасар) — місто в Індонезії, адм. ц. провінції Пд. Сулавесі. Мор. порт на о. Сулавесі, на узбережжі Макасарської прот., залізнична

станція, аеропорт. 434,8 тис. ж. (1971). Судноверф. Підприємства деревообр., цем., паперової, текст. і харчосмакової пром-сті. Кустарні промисли (у т. ч. художня обробка срібла). Ун-т (з 1956). Пед. ін-т, н.-д. с.-г. інститут.

УДИ, Уда — річка в межах Белг. обл. РРФСР та Харків. обл. УРСР, права прит. *Сіверського Дінця* (бас. Дону). Довж. 164 км, площа бас. 3894 км². Бере початок на Середньоросійській височині. Живлення дощове і снігове. Є водосховище. Воду річки використовують для промислового та побутового водопостачання (зокрема, м. Харкова), а також для зрошування.

УДИЧ — річка в Черкас. і Вінн. областях УРСР, ліва прит. *Південного Бугу*. Довж. 56 км, площа бас. 861 км². Тече Придніпровською височиною у глибокій долині. Живлення снігове й дощове. Використовують для пром., побутового та с.-г. водопостачання. Риборозведення.

УДИЙ — див. *Надій*.

УДИЛ — 1) В Давній Русі частка в родовому володінні члена князівського роду. 2) Те саме, що й *удільне князівство*.

«УДИЛЬНИЙ ПЕРІОД» — назва періоду феод. роздробленості Русі (12—15 ст.) у працях рос. дворянських і бурж. істориків.

УДИЛЬНІ ЗЕМЛІ — в дореволюц. Росії землі, які належали імператорській родині. До видання *Павлової указу* «Установлення про імператорську фамілію» (1797) називалися двірцевими. Були в користуванні *удільних селян* і поділялися на дві групи: постійний (тягловий) наділ, що складався з придатних для землеробства земель, і запасні землі. Користування постійним наділом було обов'язкове, запасним — добровільне. Кількість У. з. постійно зростала за рахунок казенних: протягом 1797—1897 у відання департаменту уділів (з 1892 — гол. управління уділів) перейшло 27 555 тис. дес. казенних земель. У 50-х рр. 19 ст. в користуванні удільних селян перебувало 3 161 556 дес. придатної землі, що становила тяглові наділи, і 405 072 дес. запасної. У. з. були в основному зосереджені в районах Поволжжя, Уралу, Кавказу, Криму. На Україні незначна кількість У. з. була в Катеринославській, Харків., Чернігівській губерніях. У. з. ліквідовано після Лютневої революції 1917.

Лит.: Боголюбов В. А. Удельные крестьяне. В кн.: Великая реформа, т. 2. М., 1911; Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. М., 1968.

В. М. Кулаковский.
УДИЛЬНІ КНЯЗІВСТВА, уділи — феод. володіння на Русі 12—16 ст., що утворилися внаслідок роздроблення великих феод. князівств — Галицько-Волинського, Чернігівського та ін. після розпаду *Київської Русі*. З часом відбувалося дальше роздроблення У. к. Номінально вони перебували у васальній залежності від великого князя (див. *Васалитет*), однак фактично були незалежні, мали своє військо, монету, судові установи тощо. В процесі утворення Ро-

дійської централізованої держави У. к. були ліквідовані; (останнє з них — Углицьке, 1591). На укр. і білорус. землях, що потрапили під владу *Великого князівства Литовського*, У. к. було ліквідовано в 15 ст.

УДИЛЬНІ СЕЛЯНИ — категорія феодально залежних селян у дореволюц. Росії, які жили на *удільних землях* і належали імператорській родині. До 1797 називалися двірцевими. В 1800 на удільних землях жило 463 792, а напередодні *селянської реформи 1861* — 851 334 *ревізські душі*. Найбільше (40 % від заг. кількості) У. с. було в Сибірській (234 988 душ) і Самарській (116 800 душ) губерніях. В 1800 на Катеринославщині, в Слобідсько-Укр. і Малорос. губерніях У. с. налічувалося бл. 4 тис. *ревізських душ*. У 1849 — 61 осн. частину їх було переведено в розряд *державних селян*. Усі У. с. платили *оброк*. У. с., як і ін. селяни, повинні були відбувати рекрутську, дорожню, підводну, постоєву та ін. повинності. Вони не мали права виїздити з місця проживання без дозволу начальства, купувати нерухоме майно на своє ім'я. Заняття відхожими промислами було надзвичайно утруднене, одруження — регламентоване. Відповідно до положення 1863 У. с. переводилися до розряду селян-власників. До складу наділу, що підлягав викупу, включалися тяглові й запасні землі. Викупна сума сплачувалася протягом 49 років. Грабіжницькі умови реформи викликали 1864—68 масові заворушення удільних селян.

В. М. Кулаковский.
УДИНЦЕВ Федір Аристархович [7(19).IX 1877, м. Ірбіт, тепер Свердловської обл. — 26.V 1951, Київ] — укр. рад. терапевт, заслужений діяч науки УРСР (з 1943). Член Комуністичної партії з 1942. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1903); з 1924 — зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту. Праці У. присвячені вивченню захворювань печінки, жовчного міхура, виразкової хвороби та ін. Очолював Київ. наукове товариство терапевтів.

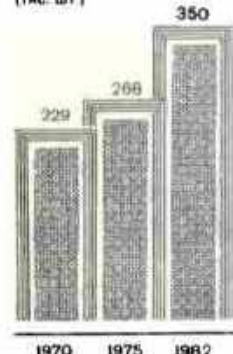
УДМУРТИ (самоназва — *удмурт*, застаріла назва — *вотяки*) — нація в СРСР, живуть переважно в Удм. АРСР, а також у сусідніх автономних республіках і областях РРФСР. Чисельність — 714 тис. чол. (1979, перепис). Мова — *удмуртська* (див. *Удмуртська мова*). Віруючі У. — православні. Походження У. пов'язане з давніми племенами В'ятсько-Камського р-ну. В 16 ст. У. ввійшли до складу Рос. д-ви. В 16—18 ст. вони сформувались у народність. Осн. заняттями У. у минулому були землеробство, скотарство і мисливство. За роки Рад. влади в житті У. відбулися докорінні зміни. У.-селяни працюють у колгоспах. Осн. заняття їх — землеробство і тваринництво. Зросли нап. робітн. клас і інтелігенція. Ліквідовано неписьменність. У процесі соціалістичного будівництва сформувалися в соціалістичну націю. Про історію, економіку, культуру У. див. *Удмуртська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*.

УДМУРТСЬКА АРСР

УДМУРТСЬКА АРСР

Площа — 42,1 тис. км²
Населення — 1538 тис. чол.
(на 1.1 1983)
Столиця — м. Іжевськ

ВИРОБНИЦТВО МОТОЦИКЛІВ (тис. шт.)

1970 1975 1982

Краєвид на півночі республіки.

УДМУРТСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА. Удмуртія — у складі РРФСР. Утворена 4.XI 1920 як Вотська а. о. (з 1932 — Удмуртська); 28.XII 1934 перетворена на автономну республіку. Розташована в Передураллі, в межиріччя Камі і Вятки. В У. — 25 районів, 6 міст, 15 селищ міського типу.

Природа. Поверхня У. — погорблена рівнина, розчленована річковими долинами. На Пн. — Верхньокамська височина (вис. до 330 м), на Пд. — невеликі Можгинська та Сарапульська височини, зх. частина республіки низовина. Корисні копалини: нафта, торф, вугілля, буд. матеріали (кварцові піски, глини, вапняки та ін.). В У. багато мінеральних джерел, є лікувальні грязі (Варзі-Ятчі). Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від -13,5° на Пн. до -14,2° на Пд., липня — відповідно від +17,5 до +19,2°. Опади 400—600 мм на рік. Найбільша ріка — *Кама*. Ріки басейну Камі — Сіва, Іж, Вятка, Чепця, Кільмезь; Воткінське водосховище. Переважають дерново-підзолисті ґрунти, на Пд. та Пд. Сх. — сірі лісові, на Сх. — слаболісові, на Зх. — болотні ґрунти, по долинах річок — алювіальні. Під лісом (ялина, модрина, сосна, осика, береза, липа) — 47,5 % території. Проводяться значні роботи по лісонасажденню, особливо хвойних порід.

Населення. Корінне населення — удмурти. Живуть також росіяни, татари, українці та ін. Пересічна густота нас. — 36,5 чол. на 1 км² (1983). Найгустіше населена пд. частина республіки. Міське населення становить 68 % (1983). Найбільші міста: *Іжевськ, Сарапул, Воткінськ, Глазов.*

Історія. Препки сучас. удмуртів здавна жили в межиріччя Вятки і Камі. Частина У. (у нижніх течіях Камі і Вятки) в 10—12 ст. входила до *Булгарії*; після її падіння удмурти 1236—1552 перебували під ігом золотоординських ханів і в складі *Казанського ханства*. Пн. частина У. (серед. і верхня течія Вятки) входила до *Вятської землі*. В 1489 удмурти в її складі увійшли до Рос. д-ви. Прикамські удмурти 1552 добровільно прийняли рос. підданство. Остаточне входження усієї У. до Росії відбулося до 1558.

Приєднання У. до Росії, незважаючи на колоніальну політику царизму, мало прогресивне значення, воно прискорило процес екон. і культур. розвитку краю, сприяло складанню єдиної удм. народно-

сті. З 1724, після запровадження подушної податі, більшість сільс. населення У. стала державними селянами. Посилення феод. експлуатації викликало сел. виступи. Удмурти брали участь у повстаннях народів Поволжя, зокрема башкирів 1662—64, у сел. війнах під проводом С. Т. Разіна (1667—71) і О. І. Пугачова (1773—75), «картопляних бунтах». У 50—60-х рр. 18 ст. на тер. У. виникли перші пром. підприємства (Воткінський,

Іжевський, Камбарський та ін. металург. з-ди). Місц. с.-д. орг-ції створено 1902—03. Трудящі удмурти брали участь у революції 1905—07. У листопаді — грудні 1905 в Іжевську і Воткінську виникли *Ради робітничих депутатів* 1905. Рад. владу в Іжевську встановлено 27.X (9.XI) 1917. До березня 1918 Ради виникли на всій тер. У. В червні 1918 1-й Всерос. з'їзд удмуртів прийняв рішення про добровільне входження У. до складу РРФСР. У квітні 1919 тер. У. захопили колчаківські війська (див. *Колчаківщина*); Червона Армія визволила У. в червні 1919. 4.XI 1920 створено Вотську (з 1932 — Удм.) автономну область; 28.XII 1934 її перетворено на Удм. АРСР.

За роки довоєнних п'ятирічок У. стала індустр.-агр. республікою. На селі переміг колг. лад. Успішно здійснювалася культур. революція. Удмурти сформувалися в соціалістичну націю. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 поналі 60 тис. уродженців У. нагороджені орденами і медалями СРСР, бл. 100 чол. присвоєно звання Героя Рад. Союзу. В У. було евакуйовано, а т. ч. з України, ряд підприємств, що випускали оборонну продукцію. В післявоєнний час економика і культура У. набули дальшого розвитку. Трудящі республіки в умовах розвинутого соціалістич. суспільства разом з усіма народами СРСР беруть активну участь у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

Республіку нагороджено орденами Леніна (1958), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1972).

М. В. Грішакіна.
Народне господарство. У. — республіка з розвинутою пром.-сто, у т. ч. машинобудуванням і металобробкою, чорною металургією, та багатогалузевим сільським господарством. Енергетика У. базується на довізному (вугілля, нафтопродукти, газ) та місцевому (нафта, торф) паливі. Діють ТЕЦ в Іжевську, Сарапулі, Воткінську, Глазові, електроенергія надходить також з Воткінської ГЕС (Перм. обл.). Чорна металургія представлена об'єднанням «Іжсталь» в Іжевську (виплавка якісної сталі та виробництво прокату), ливарним виробництвом — в Іжевську та Воткінську. Розвинуто виробництво легкових автомобілів, мотоциклів, тепловозів, підшипників, паперових машин, устаткування для нафтової, хім., деревообр. пром.-сті, металорізальних верстатів, радіотех. виробів, мисливських та спорт. рушниць та ін. Осн. центри — Іжевськ, Воткінськ, Сарапул, Глазов. Розвивається лісова та деревообробна пром.-сть. Заготівлі деревини — в пн. і зх. районах республіки. Підприємства меблевої (Іжевськ, Сарапул, Глазов, Можга), домобудівної (Ігра), деревообробної (Ува) пром.-сті. В Іжевську — ф-ка по виробн. піаніно. Вироби. буд. матеріалів, у т. ч. скла. Легка пром.-сть представлена льнообробною, швейною, шкіряно-взуттєвою, трикотажною; харчова — м'ясо-молочною, борошномельною, лікерно-горілчаною, пивоварною та ін. галузями. С.-г. спеціалізується на розвитку скотарства мол.-м'ясного напрямку, зернового г-ва та льноарства. Посівна площа 1982 становила 1,4 млн. га, у т. ч. під зерновими — 59,1%, під кормовими — 35,7%. Вирощують озиме жито, овес, пшеницю, гречку, ячмінь, льон, картоплю, овочі та ін. Садомо-ягідні насадження. Крім скотарства, в республіці розвинуті свинарство, вітчарство та птахівництво. Поголів'я (тис., 1983): вел. рог. худоби — 625,6, свиней — 465,0, овець і кіз — 334,2. У 1982 введено в експлуатацію 2,64 тис. га зрошуваних та 2,61 тис. га осушених земель. Діють 30 спеціалізованих тваринницьких комплексів, 7 птахофабрик (1982). Удм. АРСР має розвинуту сітку залізничних і автомоб. шляхів. Більша частина перевезень здійснюється по з-нях, зокрема Казань — Можга — Агріз — Сарапул — Свердловськ. Судноплавство по

Іжевськ. У центрі міста.

Камі (важливі пристані: Сарапул, Камбарка). У внутр. перевезеннях важливу роль відіграють автомобілі, які зв'язують Іжевськ з містами Глазов, Воткінськ, Сарапул, Можга, територією республіки проходить автомагістраль Казань — Іжевськ — Перм. Діє газопровід Мінінбаєво — Іжевськ (з Тат. АРСР), республіку перетинають магістральні газо- та нафтопроводи. Розвинутий повітряний транспорт. С. І. Широков.

В одному з цехів автомобільного заводу в Іжевську.

Збірання льону.

Культура. До Великої Жовт. соціалістич. революції серед удмуртів було менше 14 % письменних, серед жінок-удмурток — всього 0,04 %. За роки Радянської влади в У. ліквідовано неписьменність. Радянська У. — республіка високорозвинутої соціалістичної культури. В 1981/82 навч. році у республіці налічувалося 851 загальноосвітня школа (217 тис. учнів), 27 серед. спец. навч. закладів (22,9 тис. учнів), 23 профес.-тех. уч-ща (10,2 тис. учнів), 1'яте вищих навчальних закладів — *Удмуртський університет* імені 50-річчя СРСР, механічний, сільськогосподарський, медичний ін-ти в Іжевську та пед. ін-т у Глазові; в усіх вузах — 26,7 тис. студентів. Працюють н.-д. ін-т історії, економіки, мови та л-ри при Раді Міністрів Удмуртської АРСР, Фізико-технологічний інститут Уральського наук. центру АН СРСР, Удм. держ. с.-т. дослідна станція. В У. — 677 масових б-к (фонд — 10,7 млн. екз. книг і журналів, 1983), 1020 клубних закладів, 938 кіноустановок з платним показом, 5 театрів, філармонія, цирк, музеї: Респ. краєзнавчий — в Іжевську з філіалами в Глазові, Воткінську, Уві та Можзі, Сарапульський краєзнавчий музей з філіалом у Камбарі, Меморіальний будинок-музей П. І. Чайковського у Воткінську, Музей образотворчих мистецтв в Іжевську. В 1982 в республіці працювало 135 позашкільних закладів. Виходять чотири респ. газети: рос. мовою — «Удмуртская правда» і «Комсомолец Удмуртии»,

удм. мовою — «Советской Удмуртия» («Радянська Удмуртія») та піонерська «Дась лу!» («Будь готовий!»); 25 районних та міських, 20 багатотиражних газет заг. тиражем понад 500 тис. прим.; 2 журнали — «Пропагандист и агитатор» рос. мовою та «Молот» удмуртською мовою. Працює державне видавництво «Удмуртія». Республіканське телебачення та радіомовлення ведуть передачі російською та удм. мовами. Телецентр — в Іжевську.

Удм. л-ра зародилася в 19 ст., після появи власної писемності на основі рос. графіки. В кінці 19 ст. виступили поети Г. Верещагин, Г. Прокоп'єв, на поч. 20 ст. — М. Можгін, К. П. Чайніков (К. Герд), прозаїк Кедра Мітрей (Д. І. Корепанов). Бурхливий розвиток удм. л-ри почався після Великої Жовт. соціалістич. революції. В 20-х рр. переважала поезія, в якій романтизація дійсності змінювалася реалістичним зображенням життя, — вірші М. Прокоп'єва, Д. Майорова, І. Дялюкова, Ашальчі Окі (Л. Векшиної), К. Чайнікова. Перші удм. п'єси в 20-х рр. мали агітаційний характер. Проза в ці роки дещо відставала від поезії і драматургії. Були опубліковані повісті і роман Кедра Мітрея. В 30-х рр. на перший план вийшла проза (твори Г. Медведєва, М. Коновалова, Ф. Кедрова, П. Блинова та ін.). В поезії переважали вірші про соціалістичні перетворення на селі (М. Петров, Г. Гаврилов, Ф. Кедров, П. Чайніков). П'єси писали М. Петров, Г. Гаврилов та ін. Лит. л-ра представлена віршами і поемами Ф. Александрова, А. Клубова та ін. У роки Великої Вітчизн. війни з патріотичними творами виступали Ф. Кедров, С. Широков, Т. Шмаков, М. Лямін, Т. Архипов та ін. У повоєнне десятиліття про успіхи удмуртської літератури свідчать твори поетів А. Лужаніна, Н. Байтерякова, Г. Сабітова, І. Зоріна, М. Покіч Петрова, Д. Яшина, прозаїків М. Петрова, М. Ляміна; п'єси Г. Гаврилова, С. Широкова, В. Садовникова. У 2-й половині 50—70-х рр. з'явилися прозові твори Т. Архипова, Г. Красильникова, С. Самсонова, Г. Перевощикова, Р. Валішніна, М. Васильєва, Е. Самсонова, В. Смирнова, С. Шихарева та ін. В поезії 70-х рр. працювали Ф. Васильєв, А. Белоголов, О. Поскребишев, А. Уваров, В. Романов, А. Леонтьєв, В. Івшин та ін., у драматургії — Г. Гаврилов, Д. Перевощиков, А. Бутолін, Е. Загребін, В. Садовников, М. Троїцин, у лит. л-рі — Г. Ходирев, Г. Симаков. Удм. мовою видано «Слово о полку Ігоревім», твори Т. Шевченка, Панаса Мирного, І. Франка, М. Коцюбинського, укр. рад. письменників. На Україні видано твори удм. письменників (Г. Красильникова, Г. Ходирєва та ін.). Співка письменників — з 1934. На території У. знайдено численні худож. пам'ятки 1-го тис. до н. е. — 1-ї пол. 2-го тис. н. е. У 2-й пол. 17 ст. на території У. споруджували дерев'яні фортеці (Сарапул та ін.). З серед. 18 ст. нав-

коло з-дів будували селища. З кін. 18 — поч. 19 ст. за ген. планами забудовувалися Глазов, Сарапул, Іжевськ, Воткінськ (арх. В. Гесте, С. Дудін, В. Петенкін, Ф. Росляков та ін.). В архітектурі будівель 1-ї пол. 19 ст. переважав стиль *ампір*. Нар. житло У. — зрубні будинки, оточені масивними мурами з брамами, оздобленими різьбленням з геом. та рослинним візерунком. Хати (корки) споруджували за типом рос. хати. Після Великої Жовт. соціалістич. революції в архітектурі використовували форми *конструктивізму*, в 40—50-х рр. — *класицизму* (цирк, 1940—43, арх. П. Попов; ансамбль Пушкінської вул., 1953—59, арх. В. Орлов та ін.; всі в Іжевську). В 60—70-х рр. розроблено нові ген. плани Глазова, Сарапула, Воткінська, в містах створено нові житл. райони, споруджуються нові архітектурні ансамблі (адміністративно-культурний центр в Іжевську, з 1961, арх. Г. Александров). У 1948 створено Удмуртське відділення Співки архітекторів СРСР.

В народному декоративно-ужитковому мист. поширені вишивка, візерунчасте ткацтво. У 20-х рр. 20 ст. з'явився профес. образотворче мист. У 1920 в Іжевську було створено студію, яку очолював М. Балагушин. Серед сучасних митців відомі М. Косолапов, О. Холмогоров, П. Семенов, Д. Ходирєв, І. Нурмухаметов, В. Постников, П. Йолкін. У 1939 створено Співку радянських художників Удм. АРСР (з 1968 — Співка художників Удм. АРСР). Удм. музика розвивалася в контакті з мистецтвом фінно-угорських, тюркських і слов'янських народів. Пісні багатожанрові (обрядові, календарні, хороводні, танц. та ін., пізніше — рекрутські, батрацькі, пісні каторги й заслання). Музика зася. на діатонічних ладах. Інструм. музика представлена танц. нагромами. Муз. інструменти: гуслі (крезь), сопілка (чирчиган), флейта (узы-гуми), пастишачий ріжок (тутектон), а також гармонь, балалайка, скрипка, гітара. Профес. музика почала розвиватися після Великої Жовт. соціалістич. революції. Серед композиторів — М. Голубев (музика до драм. вистав), М. Греховодов (муз. комедія «Весілля», 1946), Г. Корепанов (опера «Наталь», 1961), Г. Корепанов-Камський (балет «Італмас», 1961, опера «Росіянка», 1967), Л. Васильєв (опера «Наталь», 1975), Ю. Толкач (симф.

І. Н. Нурмухаметов.
Задній план Алії.
1971.

О. П. Холмогоров.
Портрет калдмарині
Д. Курбатова. 1970.

УДМУРТСЬКА
МОВА

музика); серед диригентів — нар. арт. Удм. АРСР А. Мамонтов, засл. діячі мист. Удм. АРСР Г. Бехтерев, Р. Анкулінова; співаки — нар. арт. РРФСР К. Ложкін, засл. артисти РРФСР Н. Зубов, Г. Титов. В Удм. АРСР працюють Держ. ансамбль пісні і танцю «Італмас» (з 1936), Хор Удм. радіо і телебачення (з 1933), муз. уч-ще (з 1933), Будинок нар. творчості (з 1936). В 1973 створено Спілку композиторів Удм. АРСР. До Великої Жовтн. соціалістич. революції профес. драм. театру в У. не було. Перші драм. вистави удм. мовою створені 1918. В 20-х рр. працювали пересувні нар. театри. В 1931 в Іжевську було відкрито Удм. драм. театр (з 1958 — муз.-драм., з 1974 драм. трупя знову працює як самостійний колектив). У 30-х рр. було організовано кілька кооперативно-радянських театрів: Алнашський (1934), Глазовський і Дебеський (обидва — 1936). В 1935 почав роботу Рос. драм. театр ім. В. Г. Короленка і респ. театр ляльок в Іжевську. В репертуарі Удм. драм. театру — твори нац. авторів (Г. Гаврилова, М. Петрова, Г. Красильникова, Е. Загребіна, Л. Первозишкова, С. Широкова), драматургів з ін. республік, зокрема з України (О. Корнійчука, М. Зарудного), і класика. В 1952 вперше на удм. сцені створено образ В. І. Леніна у виставі за п'єсою «Сім'я» І. Попова. Серед відомих діячів театр. мистецтва: засл. діяч мист. РРФСР Г. Веретенников, засл. артисти РРФСР Н. Бакишева, В. Первозишкова, нар. артисти Удм. АРСР К. Гаврилова, В. Виноградова, А. Шклаєва, М. Алешковський, Б. Безумов, С. Романова. В 1944 засн. Удм. відділення Всерос. театр. товариства.

Г. С. Штинов (освіта), Ф. К. Ермаков (література).
Лит.: Природа Удмуртин, Іжевск, 1972; Очерки истории Удмуртской АССР, т. 1—2. Іжевск, 1958—62; Вопросы истории Удмуртин, т. 1—2. Іжевск, 1974; Широков С. И. Удмуртская АССР. Экономико-географический очерк. Іжевск, 1969; Удмуртская литература. Іжевск, 1966; Ермаков Ф. К. Пути удмуртской прозы. Іжевск, 1975; Ермаков Ф. К. Творческие связи удмуртской литературы с русской и другими литературами. Іжевск, 1981; Народное искусство и художественные промыслы Удмуртин. Іжевск, 1980; Писатели, художники, композиторы Удмуртин. Краткий справочник. Іжевск, 1981.

УДМУРТСЬКА МОВА — мова удмуртів. Належить до пермської групи фінно-угорських мов уральської сім'ї. Розмовляють нею понад 546 тис. чол. (1979, перепис). В У. м. виділяють чотири наріччя: пд., пн., периферійно-південне й бесерм'янське. Характерні риси У. м.: аглютинація (з елементами флективності); іменникові властиві категорії числа, відмінка (є 15 відмінків) і присвійності, категорії роду немає; широко вживаються післяйменники. У лексикі з багато запозичень з тюркських та з російської мов. Лит. У. м. сформувалася на базі пд. і пн. наріч. Алфавіт У. м. — на основі російського, з 18 ст. Про л-ру У. м. див. Удмуртська АРСР, розділ Культура.

Лит.: Грамматика современного удмуртского языка, ч. 1—3. Іжевск, 1962—74.

УДМУРТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені 50-річчя СРСР — вищий навч. заклад М-ва вищої та серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1972 в Іжевську на базі Удм. пед. ін-ту. У 1982/83 навч. р. у складі У. у. 9 ф-тів: істор., філол., фізикоматем., біолого-хім., екон., юрид., романо-герм. філології, художньо-графічний, фізичного виховання, на яких навчалось 6342 студенти, зокрема на денному відділенні 3787. Є заочне та підготовче відділення, аспірантура. Працює ф-т підвищення кваліфікації викладачів. При ун-ті — н.-д. сектор, галузева лабораторія, обчислювальний центр, б-ка (фонд 564 тис. одиниць зберігання). З часу засн. в У. у. підготовлено 10,4 тис. спеціалістів.

Б. М. Шульга.
УДОВЕНКО Лев Володимирович (н. 19.VIII 1932, Київ) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1969). Член КПРС з 1955. Закінчив акторський (1954) та режисерський (1959) ф-ти Київського ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. З 1959 — режисер Київ. кіностудії наукопопулярних фільмів. Поставив фільми: «Для вас, гірники» (1962), «Наша Україна» (1966), «Дума про Червоне козацтво» (1967), «Ліся Українка» (1968), «Роздуми про сучасників» (1969), «Хата нашого роду» (1970), «Убивця відомий» (1972), «Іду дорогою віку» (1974), «Кузня робочих кадрів» (1977), «Ріки впадають у майбутнє» (1979), «Рухі прогресу» (1980), «Мікрони — майбутні гіганти» (1981). Премія ім. Я. Галана, 1975.

Е. Т. Вавіжель.
УДОВИЧЕНКО Петро Платонович (н. 17.II 1914, с. Заможне, тепер Глобінського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. історик, педагог і держ. діяч, академік АПН СРСР (з 1967). Член КПРС з 1939. Закінчив Новомоск. пед. ін-т (Дніпроп. обл.; 1934), Вищу партійну школу при ЦК КПРС (1944). Працював учителем історії в м. Дніпропетровську (1934—39), директором пед. уч-ща в м. Тернополі (1939—41), з 1941 — на держ. і парт. роботі. В 1958—61 — постійний представник УРСР при ООН у Нью-Йорку. В 1967—71 — міністр освіти УРСР. З 1947 (з перервами) працює в Київ. ун-ті

Удмуртська АРСР.
О. С. Солодін. Перша Кінна. Дерево, скань, карбування. 1971.

ім. Т. Г. Шевченка: 1956—58 — проректор, 1962—67 — зав. кафедрою історії міжнар. відносин і зовн. політики СРСР, з 1971 — професор цієї ж кафедри. Праці з питань історії, зовніш. політики СРСР і нар. освіти. Делегат XXIII і XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 7-го скликання. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

М. Д. Ярмаченко.
УЕД (араб.) — те саме, що й *ваді*.

УЕДЕЛЛА МОРЕ — окраїнне море біля узбережжя Антарктиди, на Сх. від Антарктичного п-ова. Пл. 2796 тис. км², глиб. до 6820 м (за новими даними). Більшу частину року вкрите плаваючою кригою, багато айсбергів, у прибережній частині — *шельфові льодовики*. Водяться кити, полює. На узбережжі У. м. — англ. і 4 аргент. антарктичні станції; 1975 створено рад. станцію Дружна. У. м. відкриває 1823 англ. експедиція Дж. Уедделла.

УЕЙН (Wain) Джон (н. 14.III 1925, Сток-он-Трент, Стаффордшир) — англ. письменник. В романі «Поспішай дозину» (1953) — типово для т. з. серіалітичних молодих людей гостро критичне зображення англ. дійсності. В кращих романах У. «Живи в теперішньому» (1955), «Суперники» (1958), «Убий батька» (1962), «Менше неба» (1967) соціальні та моральні проблеми вирішено з позицій гуманізму. Вершина реалізму в прозі У. — соціально-психолог. роман «Зима в горах» (1970). Майстер психологічної новели, автор поетичних збірок та поем, літературознавчих досліджень.

Тел.: Укр. переклад: «Оповідання», «Всесвіт», 1973, № 4; 1981, № 11; Рос. переклад: «Смешні вики», М., 1960; «Зима в горах», М., 1980.
Лит.: Жуктенко Н. Ю. Бути внутрі традиції. Творчество Джона Уейна и современный английский критический реализм. К., 1977. Н. Ю. Жуктенко.

УЕЙНБЕРГ (Вайнберг; Weinberg) Стівен (н. 3.V 1933, Нью-Йорк) — амер. фізик-теоретик, член Нац. АН США. Навчався в Корнелльському і Прінстонському ун-тах. Працював у Колумбійському (1957—59), Каліфорнійському (відділення в Берклі; 1959—67) ун-тах. Професор Массачусетського технологіч. ін-ту (1967—73) і Гарвардського ун-ту (з 1973). Осн. наук. праці — з фізики елементарних частинок і теорії гравітації. В 1967 запропонував єдину модель електромагн. і слабких взаємодій. Разом з Дж. Швінгером заклали основи нового напрямку у фізиці елементарних частинок — кінгальної динаміки. Нобелівська премія, 1979 (разом з амер. фізиком Ш. Глешоу (н. 1933) і А. Саламом).

УЕЛЛЕС (Уелас; Welles) Орсон (н. 6.V 1915, Кеноса, Вісконсин) — амер. кінорежисер, актор, письменник. Творчу діяльність почав 1931 як актор театру (Дублін). Перший фільм — «Громадянин Кейн» (1941, з'явився в гол. ролі) став явищем не лише амер., а й світового кіно. Поставив також картини «Прекрасні Емберсови» (1942), «Леді з Шанхая» (1946).

В кін. 40-х рр. залишив США. Серед ін. фільмів — «Макбет» (1948), «Містер Аркадін» (за власним романом, 1935, в обох виконав гол. ролі), «Отелло» (1952), «Процес» (1962), «Опівічні дзвони» (1966). Провідна у творчості У. — тема влад і її руйнівного впливу на людську особистість. Знімався також у фільмах ін. режисерів: «Третя людина» (1949), «Мобі Дік» (1956), «Ватерлоо» (1970) та ін.

Лит.: Орсон Уеллс. Статті. Свідчення. Інтерв'ю. М., 1975.

УЕЛЛС (Wells) Герберт Джордж (21.IX 1866, Бромлі, поблизу Лондона — 13.VIII 1946, Лондон) — англ. письменник. Літ. діяльність почав 1891. Перша зб. оповідань та нарисів — «Вибрані розмови з дядьком» (1895). Обдарування У. проявилось в жанрі наук.-фантастичного роману. В романі «Машини часу» (1895) змалював звищродіння бурж. суспільства на основі законів еволюції, у романі «Невилінець» (1897) та ін. — трагедію вченого, спотвореного бурж. відносинами, що перетворили досягнення наук.-тех. прогресу на загрозу людству. Гостросатиричне викриття імперіалізму в романі «Острів доктора Моро» (1896) та ін. послаблюється в творах поч. 20 ст., особливо в соціально-побутових романах «Кіппс» (1903) та ін., де відбилися реформістсько-позитивістські погляди У. Після Великої Жовт. соціалістич. революції став другом СРСР, але в 20-х рр. вважав будівництво соціалізму в СРСР утопією (кн. «Росія в ім'я», 1920, та ін.). В 1920 зустрівся з В. І. Леніним. Антиімперіалістичні та антифашист. позиції У. відображено в романах «Містер Блетсуорсі на острові Ремполі» (1928), «Необхідна обережність» (1941) та ін. Відідав СРСР також 1934. Наприкінці життя підтримував англ. комуністів.

Тв.: Укр. перекл. — Країна сліпих. К., 1927; Прокинуся. Х., 1928; Динна ораїдеа. Х.—К., 1930; Повість про дім майбутні. Х.—К., 1930; Містер Блетсуорсі на острові Ремполі. К., 1969; Невилінець. К., 1972; Війна світів. Фантастичні романи. К., 1977; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—15. М., 1964.

Лит.: Казарянц Ю. И. Герберт Уеллс. М., 1963; Розанова А. Герберт Уеллс та його ранні романи. В кн.: Уеллс Г. Дж. Війна світів. Фантастичні романи. К., 1967; Левинова И. М., Парчевская Б. М. Герберт Джордж Уеллс. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. 1898—1965. М., 1966.

Б. Б. Бучин-Резізов,
[А. А. Роданин.]

УЕЛЬС, Уелс — півострів на Зх. Великобританії. Пл. 20 тис. км². Береги переважно скелясті. Значну частину У. займають Кембрій-

ські гори (вис. до 1085 м, г. Сноудон). Родовища кам. вугілля. Клімат помірний, морський. Торфовища, луки, зарості вересу; по долинах річок і в передгір'ях — дубово-букові ліси та луки. Нац. парки — Сноудонія, Брекон-Біконс.

УЕЛЬС, Уелс — адм.-політ. частина Великобританії. Займає гористий пів Уельсу та прилеглий до нього о. Англісі. Пл. 20,8 тис. км², нас. бл. 3 млн. чол., переважно валлійці. Гол. місто — Кардіфф. В адм. відношенні поділяється на 8 графств. Бл. 1000 до н. е. тер. У. почали заселяти кимри (плем. кельти). У кін. 1 — на поч. 5 ст. н. е. прибережною частиною У. володів Старол. Рим. У 2-й пол. 7 ст. внаслідок англосаксонського завоювання Брит. о-вів кельти У. (разом з бриттами, яких відіснали сюди) виявилися відрізненими від ін. кельтських областей і стали основою народності валлійців. Після Нормандського завоювання Англії 1066 англо-нормандським феодалам підкорилися лише прикордонні з Англією райони У., ін. зберігали незалежність до 1282—84. У 1301 У. став леном сина англ. короля Едуарда III (з того часу «принц Уельський» — титул спадкоємця англ. престолу). В У. — видобування кам. вугілля, маш.-буд., електротех., нафтопереробна, нафтохім. і хім. пром.-сть, виробн. деталей для автомобілів. Пд. У. — гол. металург. центр країни, що сформувався на базі Пд.-Уельського кам.-вуг. басейну і довізній руді (виплавка чавуну, сталі, кольорових металів). Кустарне виготовлення текст. виробів з вовни. Гол. пром. центри: Ронта, Порт-Толбот, Суонсі, Баррі, Шоттон. У горах розвинуті скотарство м'ясо-мол. напрямку та вівчарство, на узбережній низині — рослинництво. Рибальство. Лісове г-во. У. має досить розвинуту транспортну мережу.

УЕЛЬСЬКА МОВА — мова валлійців. Див. Валлійська мова. **УЕЛЬСЬКА ПОРОДА СВИНЕЙ** — порода свиней м'ясного напрямку, використовується для виробництва бекону. Виведена в Англії у 19 ст. схрещуванням місцевих довгоухих свиней з азіат. породами, а пізніше з шведськими ландрасами, яким не поступаються за беконними якостями. Уельські свині білої масті, мають довгий, широкий і глибокий тулуб, добре розвинені окіста. Голова невелика із звисаючими вухами, ноги невисокі, міцні. На Україну завозилися з 1964 у дослідні г-во «Українка» Н.-д. ін-ту тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР. Середня жива маса кнурів у 24 місяці становить 280 кг. Молодняк на відгодівлі досягає живої маси 100 кг за 190 днів при затратах на 1 кг приросту маси 3,96 корм. од. Вихід м'яса в туші 60 %. В опоросі 10 і більше поросят, молочність свиноматок за лактацією 65—70 кг молока. На відміну від ландрасів уельські свині мають міцнішу конституцію, менш вимогливі до умов годівлі й утримання. Використовуються для промислового схрещування. П. П. Остапчук.

УЖ — річка в Житомир. і Київ. областях УРСР, права прит. Прип'яті (бас. Дніпра). Довж. 256 км, площа бас. 8080 км². Тече Поліською низовиною. Русло звивисте, подекуди ділиться на рукави. Живлення дощове і ґрунтове. Є водосховище. Використовують для пром. і побутового водопостачання, а також зрошування культур, пасовищ. На У. — м. Коростень; у бас. річки — поклади граніту. **УЖ** — річка в межах Закарп. обл. УРСР та в Чехословаччині, ліва прит. Лабора (бас. Тиси). Довж. 133 км, площа бас. 2750 км². Бере початок на схилах Верховинського Володільного хр., тече Закарпатською низовиною, шир. долини досягає 2—3 км. Живлення переважно снігове й дощове. ГЕС. Використовують для пром. і побутового водопостачання та зрошування. На річці — м. Ужгород; у басейні є мінеральні джерела.

«УЖ», «Універсальний журнал» — укр. щомісячний літературно-художній і громадсько-політ. ілюстрований журнал. Видавався 1928—29 при роботі газ. «Пролетар» (Харків). Вийшло десять номерів. Редагували «Уж» Остап Вишня, М. Йогансен, Ю. Смолич та ін. В журналі друкувалися худож. твори Остапа Вишні, Ю. Яновського, М. Куліша, Ю. Шовкопляса, О. Досвітнього, В. Вражливий, О. Влизька та ін. письменників, переклади творів зарубіжних л-р, статті на громадсько-політ. та морально-етичні теми, хроніка культурного і літ.-мистецького життя.

УЖВІЙ Наталія Михайлівна (н. 27.VIII (8.IX) 1898, м. Любомль, тепер Волин. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1944), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1945. З 1915 вчителювала у селах на Волині й Полтавщині. З 1918 брала участь у виставах аматорського драм. гуртка в Золотоноші (тепер Черкас. обл.), який 1922 було перетворено на пересувний театр при Наркомосі УРСР. У складі агібригади театру виступала в селах, у частинах Червоної Армії. В 1922—28 — актриса Першого театру Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка в Києві (її першим учителем був І. О. Мар'яненко), 1925—26 — Одес. держ. драми (тепер Одес. укр. муз.-драм. театр ім. Жовтневої революції), 1926—36 — Харків. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка (до 1935 — «Березіль»). Серед ролей 20—30-х рр. — Оксана («Гайдамаки» за Шевченком, інсценізація Л. Курбаса), Маклена («Маклена Граса» М. Куліша), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Анжеліка («Хворий та й годі» Мольєра), Седі («Седі» Моема і Колтона), Джулія («Змова Фієско в Генуї» Шіллера). З 1936 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка, в якому зіграла багато різноманітних ролей у п'єсах радянської та класичної (вітчизняної і зарубіжної) драматургії: Анна («Украдене щастя» Франка), Варка («Безталанна» Карпенко-Карого), Ліда, Наталка Ковшик («Платон Кречет», «Калиновий гай» Корнійчука), Олена

Н. М. Ужвій.

Свиноматка уельської породи.

Черета («Кадри» Микитенка), Устина Федорівна («Пора жовтого листя» М. Зарудного), Танкабіке («У ніч місячного затемнення» М. Каріма), Кручиніна («Без вики викувати» О. Островського), Софія («Останні» М. Горького), Любов Ярова («Любов Ярова» Треньова), Єлизавета («Дон Карлос» Шіллера) та ін. З 1926 знімається в кіно (фільми — «Тарас Шевченко», «Устим Карме-

н. М. Ужний у ролях: 1. Анна («Украдене щастя» І. Франка), 2. Оксана («Загибель ескадри» О. Корнійчука), 3. Марина Мнішек («Борис Годунов» О. Пушкіна), 4. Беатріче («Багато галасу даремно» У. Шекспіра).

люк», «Прометей», «Виборзька сторона», «Райдуга» та ін.). У 1954—71 була головою Укр. театр. товариства. Нагороджена 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1951. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1984. Л. див. також до ст. *Акторське мистецтво*, т. 1, с. 448—449. Лт.: Бернцкая Р. П. Наталия Михайловна Ужний. К., 1960; Кисельов І. Поетеса української сцени. К., 1978; Кисельов І. Наталия Ужний. — В кн. *Мастера сцени — Герои Социалистического Труда*. М., 1979.

УЖГОРОД — місто, центр Закарп. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Уж (бас. Тиси), у передгір'ях Українських Карпат. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів, аеропорт. 102 тис. ж. (1983).

За археол. даними, У. виник бл. 9 ст. У 10—11 ст. входив до складу *Київської Русі*. В кін. 11 ст. У. разом з частиною Закарп. України загарбали угор. феодалі. З метою мадяризації населення було проголошено *Ужгородську церковну цію*. З кін. 17 ст. У. був під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Під час *Ракоці Ференца II руху 1703—11* У. перебував у руках повстанців. Ужгородці брали участь у революції 1848—49 в Угорщині. У 90-х рр. 19 ст. в місті виникла с.-д. орг-ція. Під впливом революції 1905—07 в Росії на багатьох підприємствах У. відбулися мітинги і страйки. В 1919 У. загарба-

ла бурж. Чехословаччина. Згодом став адм. центром т. з. *Підкарпатської Русі*. 21.III 1920 в У. відбувся установчий з'їзд *Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі*. Під її керівництвом проведено *Закарпатський політичний страйк 1920*. В 1938 У. загарбала хортистська Угорщина. Під час фашист. окупації 1938—44 трудящі У. під керівництвом підпільного міського партії вели боротьбу проти загарбників. 27.X 1944 місто визволили рад. війська. В 1945 У. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1946 У. — центр Закарп. обл. До возз'єднання Закарпатської України з УРСР промисловість міста була представлена кустарними і напівкустарними підприємствами, кількома невеликими з-дами і ф-ками в основному деревообр. та легкої пром-сті. За роки Рад. влади У. став одним з важливих пром. центрів Закарпаття. Докорінно реконструйовано старі, споруджено нові пром. підприємства. В місті працюють 29 пром. підприємств (1983). Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. і металообробна, створена за роки соціалістичного будівництва (з-ди: «Ужгородприлад», експериментальний газотранспортних турбоустановок, мех., маш.-буд.), та деревообробна (фанерно-меблевий комбінат, фурнітурний з-д). Швидкими темпами розвивається легка (взут., швейна ф-ки) та харч. (кон'ячний, м'ясний і хлібний комбінати, молочний, консервний, маргариновий, соко-винний з-ди) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів (з-ди: залізобетонних виробів, цегельно-черепичний, каменедробильний). З-д побутової хімії. У. — важливий культур. центр республіки. В 1982/83 навч. р. в місті було 23 загальноосв. школи (15,7 тис. учнів), 5 профес.-тех. уч-щ (бл. 3 тис. учнів), 5 серед. спец. навч. закладів (2,25 тис. учнів), 1 вищий навч. заклад — *Ужгородський університет* (9,4 тис. студентів). Працюють проектно-конструкторські орг-ції та ряд відділень і філіалів різних в.-д.

установ АН УРСР: відділення Ін-ту соціальних та екон. проблем зарубіж. країн, Ін-ту ядерних досліджень та ін. У місті — 69 масових б-к (фонд — понад 6,3 млн. одиниць зберігання), 21 клубний заклад, 3 кінотеатри, 5 кіноустановок з платним показом, *Закарпатський український музично-драматичний театр*, *Закарпатський народний хор*, обл. філармонія, музеї — *Закарпатський краєзнавчий музей*, *Закарпат-*

Ужгород. Панорама частини міста.

ський музей народної архітектури та побуту, *Закарпатський художній музей*, Музей історії релігії та атеїзму і Меморіальний музей нар. художника УРСР Ф. Ф. *Майяла*. Понадкільні заклади: міський Палац піонерів і школярів, станції юних натуралістів і юних техніків, дитяча залізня, 7 дитячих спорт. шкіл. В У. міститься вид-во «Карпати». Виходять газети: «*Закарпатська правда*» укр. та рос. мовами, «Карпати і газ со» («Закарпатська правда») угор. мовою, «Молодь Закарпаття» — укр. та угор. мовами. Обл. радіомовлення і телебачення ведуть передачі укр., рос., угор. та молд. мовами. Телецентр.

Пам'ятки архітектури: замок (відомий з 11 ст., перебудовувався в 14—16 та 17 ст.), у стилі *бароко* костюл (1762—67); гімназія (1784), ратуша (1810), кафедральний собор (17 ст., перебудова 1878), єпископський палац (тепер б-ка ун-ту, 1646). В 20—30-х рр. споруджено будинок Ради Народнової (тепер обком Компартії України та обвиконком; 1934—36, арх. А. Крупка). Серед споруд рад. часу — готелі «Ужгород» (1967, арх. С. Хапанен), «Закарпаття» (1979; арх. М. Гере). Будинок політ. освіти обкому Компартії України (1973, арх. О. Медвеський), муз.-драм. театр (1978, арх. Б. Жерерін, С. Афаметлінова). Пам'ятники: Нагорб Слави (1943, арх. О. Юсов), Невідомому солдату (1965, арх. В. Сікорський), В. І. Леніну (1965, скульптори М. Вронський, О. Олійник), монумент «Україна — визволителям» (1970, скульптори В. та І. Зноба). Поблизу У. — Миколаївська церква-ротонда (с. Го-

ряни, 13 ст., фрески — 14 ст.), за 12 км від У. — Невийський замок (14 ст.), за 20 км — Середнявський замок-донжон (12—13 ст.). В У. народилися укр. та угор. історики Ю. К. Житкович, укр. рад. художники Е. Р. Грабовський і А. А. Коцка, укр. рад. композитор і піаніст Д. Є. Задор. Ін. див. також до ст. *Закарпатська область*, т. 4, с. 170 — 173. Літ.: Частю П. И. *Ужгород* — Львів. Ужгород, 1980. І. П. Машиков.

Ужгород. Замок. 14—16 ст.

УЖГОРОДСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ — об'єднання православної церкви *Закарпатської України*, що була загарбана угор. феодалами, з католицькою церквою. Проголошена на церк. соборі в Ужгороді 1646 (за ін. джерелами — 1649). Мала на меті мадяризацію закарп. українців і перетворення їх на католиків. Це викликало невдоволення народу і нижчого православного духовництва. Тільки 1662 за допомогою військ. сили єзуїтам удалося домогтися фактичного впровадження У. у. у. на всій території Закарпаття. Після прийняття *Народною Радою Закарпатської України* в березні 1945 декрету «Про свободу зміни релігії» почалися масовий відхід віруючих від уніатської церкви і повернення їх до православія. В зв'язку з цим у лютому 1949 Мукачівська уніатська єпархія оголосила про саморозпуск. Акти ліквідації У. у. у., як і ліквідації *Брестської унії 1596*, затвердив помісний собор *Руської православної церкви*, що відбувся 30.V—2.VI 1971.

УЖГОРОДСЬКИЙ НАРОДНИЙ ТЕАТР — муз.-драматичний театр. Засн. 1931. У 1934—35 назв. *Руський нар. театр* (з 1934 — ім. М. К. Садонського). 1936—38 — *Підкарпатський нар. театр*, 1939—40 — *Угорський нар. театр*, 1940—45 — *Ужгородський нар. театр*. Розвивав традиції *Руського театру товариства «Прогрес»* в Ужгороді (1921—30). У репертуарі: твори укр. письменників-класиків, п'єси рос. і зарубіжних драматургів. У 1946 театр реорганізовано в *Закарпатський український музично-драматичний театр* (м. Ужгород).

П. К. Медведик.
УЖГОРОДСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Закарп. обл. УРСР. Утворений 1946. Площа 0,9 тис. км². Нас. 71,0 тис. чол. (1983). У районі — 65 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Ужгород. Більша (пд.) частина району розташована в межах *Закарпатської низовини*, пн. займає частину *Вигорлат-Гутинського хребта* та його передгір'я.

Корисні копалини: базальти, туф, пісковики тощо. Річки: *Тиса, Латориця, Уж* (бас. Дунаю). Грунти дернові й лучні глеюваті та глеєві, каштанові. Ліси (бук, граб, ясен, тополя, липшина) займають 20 % тер. району. В межах У. р. — Великодоборонський держ. заказник. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Ужгород. Найбільші підприємства району — ужгородські текст.-галантерейна ф-ка та лісокомбінат, Розівський комбінормовий з-д. Районний комбінат побутового обслуговування (Ужгород) та 5 будинків побуту. Осн. напрям розвитку с. г. — тваринництво мол.-м'ясного (скотарство, птахівництво) й землеробство зерново-овочеве напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 48,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 26,5 тис. га. Осн. культури: озимі шпешня, жито та ячмінь, кукурудза, картопля, тютюн, овочеві. Значні площі під садами й виноградниками. В У. р. — 7 колгоспів, 9 радгоспів, 2 міжгосп. об'єднання (по виробн. овочів у закритому ґрунті та по виробн. кормів і свинини), птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспмім. Залізнич. вузол Чоп, залізнич. станції — Ужгород, Струмківка, Кам'яниця. Автомоб. шляхів — 350 км, у т. ч. з твердим покриттям — 306 км.

Тер. району проходять траси нафтопроводу «Дружба», газопроводу «Союз» та лінії електропередачі енергосистеми «Мир». У районі — 59 заг.-осв. та 3 муз. школи; 61 лік. заклад, у т. ч. 7 лікарень; 2 санаторії, міжнар. молодіжний табір «Верховина» (с. Невийське), 17 будинків культури, 49 клубів, 68 кіноустановок, 72 б-ки. У с. Пацканівському У. р. народився укр. рад. скульптор-різьбяр В. І. Свіда. У районі видається газ. «Вогні комунізму» (укр. мовою — з 1949, угорською — з 1957).

А. Я. Черницький.
УЖГОРОДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти УРСР. Засн. 1945 після воз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. В 1982/83 навч. році в складі ун-ту було 11 ф-т: істор., філол., романогерм. філології, фіз., матем., хім., біол., мед., ветеринар., зоочиний та загальнотехнічний, на яких навчалось бл. 10 тис. студен-

тів, зокрема на денному відділенні 4,5 тис. Є підготовче відділення, аспірантура. Працюють проблемні та галузеві н.-д. лабораторії, обчислювальний центр, ряд музеїв, бот. сад, гірська бібліотека, б-ка (фонд понад 1 млн. одиниць зберігання). За час існування ун-ту підготував 25 тис. спеціалістів.

В. І. Ландел.
УЖЕВИЧ Іван (пр. п. і см. невід.) — укр. мовознавець 17 ст. Походив із зх. районів України. Навчався в Краківському та Паризькому ун-тах. Написав (лат. мовою) першу відому нам граматичку старої укр. літ. мови 16—17 ст. Вона дійшла до нас у двох чистових автографах 1643 і 1645; зберігаються у Франції (перший у Нац. б-ці в Парижі, а другий — у б-ці м. Арраса). Видана фото-способом 1970 з наук. розвідкою, а також з укр. перекладом, що його зробив Є. М. Кудрицький. У граматичці У. традиційно визначено й описано 8 частин мови, порівняно широко подано дієслівні форми, особливості керування в укр. мові, наведено зіставлення з лат. і польською, рідше — з пд.-слов'янськими та з старосевр. мовами.

Тел.: *Грамматика словенская...* К., 1970. П. Д. Тимошенко.

УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО — див. *Декоративно-ужиткове мистецтво*.

УЖОЦЬКИЙ ПЕРЕВІЛ, Ужок — перевал через *Верховинський Вододільний хребет* Карпат Українських, на межі Львів. і Закарп. областей УРСР. Лежить на вис. 889 м. Через перевал прокладено з-що та шосе, що сполучають міста Львів і Ужгород.

УЗАГАЛЬНЕНІ ФУНКЦІЇ — математичне поняття, що узагальнює класичне поняття *функції*. Визначаються як лінійні неперервні функціонали (див. *Функціональний аналіз*) над тим або ін. векторним простором осн. функцій $\Phi(x)$. Осн. простором є, напр., сукупність нескінченно диференційованих фінітних функцій, в якій запроваджено поняття збіжності: $\Phi_n(x) \rightarrow \Phi(x)$, якщо для всіх похідних $\Phi_n^{(p)}(x)$ прямує до $\Phi^{(p)}(x)$ рівномірно, причому всі $\Phi_n(x) = 0$ при $|x| \geq C$ (C від н не залежить). При цьому звичайні локально підсумовувані функції $f(x)$ отожднюються з функціоналами (регулярними У. ф.) виду

$$f(x) = \int_a^b f(x) \Phi(x) dx$$

У. ф. запровадив П. А. М. Дірак у дослідженнях з *квантової механіки*, де він систематично використовував поняття *дельта-функції* та її похідних. Основи матем. тео-

І. Ужевич. «Грамматика словенская...», 1645. Титульна сторінка.

Навчально-лабораторний корпус Ужгородського університету.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

рії У. ф. заклав 1936 С. Л. Соболев, а систематично виклав франц. математик Л. Шварц (н. 1915). В подальшому теорія У. ф. розвивалась у працях В. С. Владимірова, І. М. Гельфанда (н. 1913), Г. Е. Шилова (1917—75) та ін. у зв'язку з потребами матем. аналізу, матем. фізики та ін. розділів математики. Див. також *Гармонічний аналіз, Диференціальні рівняння*.

УЗАГАЛЬНЕННЯ — логічний процес переходу від одиничного до загального чи від менш загального до більш загального знання, а також результат цього процесу. У. здійснюється шляхом абстрагування від специфічних і виявлення заг. ознак (властивостей, відношень тощо), притаманних предметам розглядуваної галузі. У. застосовується при утворенні понять, суджень, теорій. Прикладом гранично узагальненого знання є *категорія*, що відображають універсальні закономірні зв'язки і відношення, які існують в об'єктивній дійсності. Узагальнене знання дає змогу глибше відобразити дійсність, проникнути в її сутність. Див. також *Абстракція*.

УЗАМБАРСЬКА ФІАЛКА — див. *Сендія*.

УЗБЕК Султан Мухаммед (р. н. невід. — п. 1342) — хан *Золотої орди* 1313—42. За правління У. Золота орда досягла найбільшої військ. могутності. Запровадив іслам як держ. релігію. Боячись посилення Русі, проводив політику нацькування рус. князів один на одного. В 1327 У. придушив антиордінське нар. повстання в Твері, розорив Тверське князівство, після чого поділив осн. територію Пн.-Сх. Русі на дві частини, віддавши їх під владу моск. і суздальському князю. Заснував м. Сарай-Берке (див. *Сарай Старий і Сарай Новий*). З ім'ям У. пов'язане будівництво мечетей, палаців на Поволжі і в Криму.

УЗБЕКІ (самоназва — узбек) — нація в СРСР, основне населення Узб. РСР. Живуть також в ін. республіках Рад. Союзу — Таджикистані, Кирг. РСР, Каз. РСР, Туркмен. РСР, РРФСР і за рубежом, переважно в Афганістані. Заг. чисельність У. — 14,5 млн. чол. (1980, оцінка). Чисельність У. в СРСР — 12 456 тис. чол. (1979, перепис; з них в Узб. РСР — 10 569 тис. чол.). Мова — узбецька (див. *Узбецька мова*). Віруючі У. — мусульмани-суніти (див. *Сунізм*). Предки У. — саки, *масгетети*, а пізніше — хорезмії, согдійці. В 9—10 ст. У. сформувалися в народність внаслідок змішання іраномовних народів з тюркськими. В 16 ст. У. асимілювали частину кочових племен з *Дешт-і-Кичак*. У. здавна мали високу культуру зрошувального землеробства. У них були також розвинуті ремесла, торгівля і культура. У 2-й пол. 19 ст. ввійшли до складу Росії, що мало для них прогресивне значення. В кін. 19 — на поч. 20 ст. почалася консолідація У. у бурж. націю, але цей процес не завершився. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в ході соціалістичного будівництва У. консоліду-

валися в соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову соціальну та національну спільність — *радянський народ*. За роки Рад. влади Узбекистан з відсталі країни царської Росії перетворився на республіку з розвинутою індустрією і високорозвинутим колективізованим с. г. (землеробство і тваринництво). Виросли пром. міста, а також упорядковані колг. села з будівлями сучас. типу. Нац. одяг У. поєднується з сучас. одягом міськ. типу. Глибокі зміни відбулися в культурі й побуті У. Зникли патріархально-феод. звичаї, ліквідовано неписьменність; зросла нац. інтелігенція. Про історію, економіку і культуру У. див. *Узбецька Радянська Соціалістична Республіка. Літ.: Історія Узбецької ССР, т. 1—4. Ташкент, 1967—68; Історія Узбецької ССР. Ташкент, 1974.*

УЗБЕЦЬКА МОВА — мова узбеків. Належить до тюркських мов. Розмовляв нею в СРСР понад 12 млн. чол. (1979, перепис). В У. м. розрізняють 3 наріччя: карлуцьке, кипчакське й огузьке. Сучасна літ. У. м. сформувалася на основі ташкентської й ферганської груп говорів карлуцького наріччя. Гол. риси У. м. у фонетичній наявності 6 голосних і 23 приголосних; морфологічна будова аглотинативна. Іменник має категорії відмінка, числа, присвійності й присудковості; вживаються *послідименники*. У. м. — староніснена. До 1927 писемність на основі араб. алфавіту, з 1927 — латинського, а з 1939 — на рос. графічній основі. Про л-ру У. м. див. *Узбецька РСР, розділ Література*.

Літ.: Копілов А. Н. Грамматика сучасного узбецького літературного мови. М.—Л., 1969; Узбек тили грамматикаси, т. 1—2. Ташкент, 1975—76; Узбек тили лексикологичес. Ташкент, 1981. А. Ішєв.

УЗБЕЦЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, Узбекистан.

Загальні відомості. Узб. РСР утворено 27.X 1924. Розташована в центр. частині Серед. Азії. На Пн. і Зх. межує з Каз. РСР, на Сх. — з Кирг. РСР і Таджикистаном, на Пд. — з Туркмен. РСР. На Пд. також проходить частина держ. кордону СРСР з Афганістаном. Включає *Каракалпакську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку*. Поділяється на 11 адм. областей, має 158 р-нів, 113 міст і 90 с-щ міськ. типу. Карті див. на окремому аркуші, с. 416—417. Державний лад. Узб. РСР — суверенна рад. соціалістична д-ва, що входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Узб. РСР прийнято 19.IV 1978 позачерговою 6-ю сесією Верховної Ради Узб. РСР 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Узб. РСР — однопалатна Верховна Рада Узб. РСР, що обирається населенням строком на 5 років. Верховній Раді Узб. РСР підзвітна обирає нею Президія Верховної Ради Узб. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах, передбачених Конституцією Узб. РСР, функції найви-

шого органу держ. влади республіки в період між сесіями Верховної Ради Узб. РСР. Верховна Рада утворює Уряд Узб. РСР — Раді Міністрів Узб. РСР — найвищий виконавчий та розпорядчий орган держ. влади республіки, відповідальний перед нею і підзвітний їй. Місцевими органами державної влади в областях, районах, містах, селищах і кишлаках Узб. РСР є відповідні Ради нар. депутатів, що обираються населенням строком на 2,5 року. Всі Ради нар. депутатів Узб. РСР обираються громадянами, які досягли 18 років, на основі заг. рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд, орган республіки — Верховний Суд Узб. РСР, обирається Верховною Радою Узб. РСР строком на 5 років. Природа. У. розташований у межах річчя Амудар'ї та Сирдар'ї. Більша частина тер. республіки рівнинна, зайнята *Туранською низовиною*. В межах рівнинної частини виділяється плато *Устюрт*, гори Букантау, Тамдитау, Кудьджуктау (вис. до 785 м), западина Минбулак (—12 м) та алювіально-дельтові рівнина Амудар'ї та окремі височини — Кубетау, Мангир, Тузкит та ін. Більшу частину рівнини займає пустеля *Кизилкум*. На крайньому Пн. Сх. — хребти *Тянь-Шаню*: Каржаптау, Угамський, Пскемський, Чаткальський, Кураїнський. На лівобережжі Сирдар'ї розташована лесова рівнина — Південний Голодний степ. *Ферганська долина* відокремлює Зх. Тянь-Шань від хребтів Алайського, Туркестанського та Зеравшанського. На крайньому Пд. — Кашкадар'їська та Сурхандар'їська улоговини, розділені Писарським хр. (вис. до 4643 м, пік ім. XXII з'їзду КПРС) та його відрогом Байсунаут, вздовж пд.-сх. кордону У. — хр. Бабаатаг. У. багатий на різноманітні корисні копалини, гол. з них — нафта і газ, є також вугілля, залізн., поліметалеві, марганцеві, титанові, алюмінієві руди, мінеральні солі; нерудна сировина: плавиковий та польовий шпати, графіт, озокерит, сірка, кварц, вапняки, гіпс, дорожочинне каміня, джерела мінеральних вод. На тер. У. поєднуються риси помірного та субтропічного, середземноморського клімату. Пересічна т-ра січня (на рівнинах та в передгірних районах) бл. —8° (ст. Чурук на Устюрті), на крайньому Пд. +2,8° (Термез), абс. мінімум —37° (ст. Чурук). Пересічна т-ра липня від +25° на Пн. до +30° на Пд., абс. максимум +49,6° (Термез). Річна кількість опадів 100—200 мм на рівнині та понад 1000 мм в горах. На тер. У. значна кількість льодовиків, які відіграють важливу роль у живленні рік. Внутр. води належать до безстічного бас. Аральського м. Гол. ріки — *Амудар'я* та *Сирдар'я*. Ріки мають снігово-льодовикове живлення, води більшості з них використовують для зрошення. В межах республіки — частина Аральського м. Є штучні озера-водосховища — Каттакурганське, Кайраккумське, Чардарьське, Тюябугузьке, Чарвакське та ін. Переважають ландшафти

Герб Узбецької РСР.

УЗБЕЦЬКА РСР

Площа — 447,4 тис. км²
Населення — 17 039 тис. чол.
(нв 1.1 1983)
Столиця — м. Ташкент

пустель і напівпустель. У пустелі (до вис. 250—300 м) на піщаних та сіро-бурих пустельних ґрунтах, такирах, соловчачках ростуть осока, акація жовта, калігонум, саксаул, астрагали, солоник; у напівпустелі на світлих сіроземях — тонконіг, полин. У передгір'ях на звичайних і темних сіроземях (на вис. 500—1300 м) — ефемери та ксерофітні злаки, а також напівчагарники й чагарники — фломіс, псоралея, кузунія, ферули, мигдаль, баярка, фісташки. Середньогір'я (вис. 1300—3000 м) зайняті лугово-лісною рослинністю на підзолистих бурих та коричневих ґрунтах. Серед різнотрав'я та різноманітних чагарників (шипиння, жимолость, барбарис, таволга) трапляються окремі дерева та гаї волоського горіха, клена туркестанського, аличі, фісташки, яблуні (на Пн.) та граната, інжира, унабі (на Пд.). На високогір'ях — в основному типчакові степи на бурих лугово-степових ґрунтах. В У. багатий та різноманітний тваринний світ. У степах водяться джейран, вовк, лисиця; в пустелях — заєць-толай, каракал, барханний кіт, багато дрібних гризунів та плазунів (степова черепаха, круглоголовка, агамі, гекони, варан, степовий удав, ефа та гюрза), а також птахів (саксаульня сойка, дрофи, беркут); у тугайних лісах — дика свиня, очеретяний кіт, тигр, багато птахів (качки, чаплі, фазани, чорні ворони, ріжкі славки); в горах — барс, ведмідь, сурки, полівки, з птахів — кеклик, улар, орли, грифи та ін. Характерні саранові та павукподібні (скорпіони, фаланги, каракурт). Для охорони та розведення рідкісних тварин і рослин в У. створено заповідники: Заамінський, Чаткальський, Нуратинський, Кизилсуїський, Аралпайгамбарський, Каракульський, Зеравшанський, Бадайтугайський, Кизилкумський та ін., 9 заказників, Народний парк. О. Ю. Паславська.

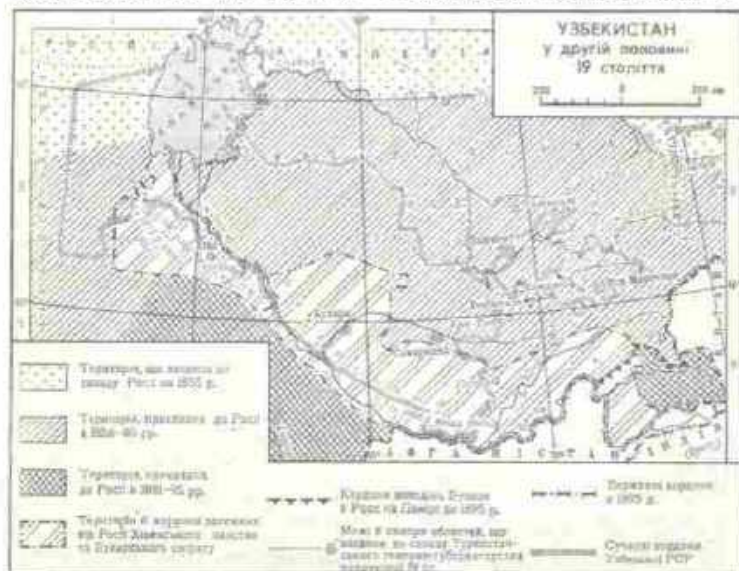
Населення. Осн. населення — узбеки (10 369 тис. чол., тут і нижче 1979, перепис). У республіці живуть також росіяни (1666 тис. чол.), татари (649 тис. чол.), ка-

захі (620 тис. чол.), таджики (595 тис. чол.), каракалпаки (298 тис. чол.), корейці (163 тис. чол.), киргизи (142 тис. чол.), українці (114 тис. чол.) та ін. Пересічна густота нас. — 38,1 чол. на 1 км² (1983). Найгустіше населені Андиж., Ташк., Ферг. і Хорезм. області, найрідше — Каракалп. АРСР, Бухар. обл. Міське населення становить 42 % (1983). Найбільші міста: Ташкент, Самарканд, Андижан, Наманган, Коканд, Бухара, Фергана.

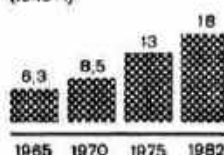
Історія. Тер. У. заселена з часів палеоліту. В 1-му тис. до н. е. на тер. У. виникли рабовласницькі д-ви Бактрія, Хорезм, Согд (див. Согдіана), Парфянське царство. В 6 ст. до н. е. на більшій частині Серед. Азії встановлено владу Ахеменідів. У 329—327 до н. е. цю територію завоював Александр Македонський. Місцеве населення вело боротьбу проти загарбників; одним з найбільших було повстання під проводом Сітамена (4 ст. до н. е.). В період розвитку рабовласницьких відносин (4 ст. до н. е. — 5 ст. н. е.) на землях сучасного У. було створено широкі іригаційну систему, зросли міста. Близько 250 до н. е. на території Серед. Азії виникло Греко-Бактрійське царство. Після його розпаду в серед. 2 ст. до н. е. утворилися самостійні держ. об'єднання у Фергані, на Пн. У. і в Хорезмі, на Пд. У. З кін. 1 ст. до н. е. і до серед. 4 ст. н. е. Серед. Азія, включаючи тер. сучас. У., входила до Кушанського царства. В серед. 5 ст. завершилося утворення на тер. Серед. Азії д-ви ефталтів. Вона розпалася в 60-х рр. 6 ст. під натиском тюрків; останні створили д-ву Тюркський каганат. В 7—8 ст. тер. У. завоювали араби, які насильно запровадили іслам. Проти завоювання спалахнув ряд повстань, зокрема під проводом Мухаммада (8 ст.). В 9—10 ст. тер. У. входила до Тохаридів держави і Саманідів держави. Відбувалися дальший розвиток продуктивних сил, розвивалися с. г., ремесла і торгівля (зокрема, з Китаєм, Булгарією, Руссю), культура; склалися

феодалні відносини. В кін. 10 ст. більша частина тер. У. ввійшла до складу д-ви Карахандів, пд. частина — до д-ви Газневідів. У 1219—21 У. завоювали орди Чингіс-хана. Тяжкий гніт завоювання викликав ряд нар. повстань, найбільшим з них було повстання 1238 в Бухарі під проводом Махмуда Тарабі. В 2-й пол. 14—15 ст. тер. У. входила до складу д-ви Тимура і Тимуридів. У кін. 15 — на поч. 16 ст. Серед. Азію завоювали кочові узб. племена на чолі з Шейбани-ханом (див. Шейбаниди, Шейбанидів держава). Кочовики-узбеки ввійшли до складу середньовіс. тюркомовної народності, яка сформувалася тут у 11—12 ст., перейнявши свою назву. Значного розвитку набула узб. культура, зокрема л-ра. В 16 ст. від Бухарського ханства відокремилися самостійні уділи — Хорезм, Балх та ін. Виникло Хівинське ханство. В 40-х рр. 18 ст. Бухару завоювали іран. війська Надір-шаха. На поч. 18 ст. утворилося Кокандське ханство.

В 1-й пол. 19 ст. значно розширилося екон. і політ. проникнення царської Росії в узб. ханства, що почалося ще в кін. 18 ст. Посилилося проникнення сюди й англ. капіталу. В 2-й половині 19 ст. почався наступ російських військ на територію У. В 1867 на приєднаних землях було утворено Туркестанське генерал-губернаторство з центром у Ташкенті. В 70-х рр. Кокандське, Бухарське і Хівинське ханства визнали протекторат Росії. Приєднання У. до Росії, незважаючи на колоніальну політику царизму, мало історично прогресивне значення: було ліквідовано феодал. роздробленість, феодал. війни і міжусобиці; У. було втягнуто в екон. систему заг.-рос. капіталізму, що розвивався, формувалася нац. робітн. клас. На У. поширився вплив прогресивної рос. науки й культури. У. став одним з осн. постачальників базових для рос. пром-сті. З кін. 19 ст. відбувався дальший розвиток міст, пром-сті. З розвитком капіталістичних відносин в У. почався процес формування узб. бурж. нації. В с. г. панували феодал. відносини. У 80—90-х рр. відбулися перші виступи робітників. На початку 20 ст. в У. виникли с.-д. гуртки. Трудящі брали активну участь у революції 1905—07. В революц. подіях 1905 в У. брали участь солдати окремих частин рос. армії. В Ташкенті, Самарканді та ін. містах було створено с.-д. військ. орг-ції. В 1912 відбулося повстання саперів під Ташкентом. Середньовіс. повстання 1916 охопило майже всю тер. У. Після Лют. революції 1917 в краї почалося створення Рад робітн. і солдат. депутатів. Відбувалося формування й контр-революц. націоналістичних орг-цій узб. буржуазії, феодалів і духовництва. В квітні 1917 в Ташкенті було створено Туркестанський к-т Тимчасового уряду, до якого перейшла вся влада в краї. Поворотним пунктом в історії У. була перемога Великої Жовт. соціалістичної революції. 28.X (10.XI) 1917 в Ташкенті почалося збройне

УЗБЕЦЬКА РСР

ЗРОСТАННЯ
ЗАГАЛЬНОГО
ОБСЯГУ ПРОДУЦІЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ
(1940—1)

1985

1970

1975

1982

повстання робітників і солдатів, що завершилося 1 (14). XI встановленням Рад. влади в місті. Протягом листопада 1917 — січня 1918 Рад. влада перемогла на значній частині тер. У., за винятком Бухарського і Хівинського ханств. Утворена узб. бурж. націоналістами з допомогою рос. білогвардійців у листопаді 1917 в Коканді т. з. Кокандська автономія була в лютому 1918 ліквідована загонами червоногвардійців і повсталими сел. масами. У квітні 1918 було утворено *Туркестанську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку* в складі РРФСР. У лютому 1920 трудящі Хіві, підтримані частинами Червоної Армії, повалили феод. деспотичний режим і в квітні створили *Хорезмську народну радянську республіку*. На весні 1920 було визволено майже всю Ферганську долину. У вересні 1920 було встановлено Рад. владу в Бухарі, невдовзі тут було проголошено *Бухарську народну радянську республіку*. На поч. 1922 значну частину її захопили басмачі (див. *Басмачтво*). Хіви осн. сили розгромлено влітку 1922, повністю знищено 1926. Після розгрому інтервентів і внутрішньої контрреволюції трудящі У. стали на шлях мирного соціалістичного будівництва. Навесні 1921 було почато земельно-водну реформу. В жовтні 1924 внаслідок національно-державного розмежування радянських республік Середньої Азії утворено Узб. РСР. До 1929 до її складу входила Таджики. АРСР. За роки Рад. влади У. з відставою окраїн царської Росії перетворився на передову індуст.-агр. республіку. В 1926—29 на всій тер. Узб. РСР проведено зем.-водну реформу. В 30-х рр. здійснено колективізацію с. г., створено великі іригаційні споруди, зокрема *Великий Ферганський канал* та ін. канали. За роки передвоєн. п'ятирічок збудовано понад 500 пром. підприємств, у т. ч. з-д «Ташсілмаш», Ташкентський текстильн. комбінат та ін. Велику допомогу У. в соціалістичному будівництві подали всі братні народи СРСР. Робітники центр. району Російської Федерації, Сибіру, Уралу, України брали участь у спорудженні Чирчикського електрохім. комбінату, Великого Ферганського каналу тощо. Здійснювалася культур. революція. Сформувалася узб. соціалістична нація. В результаті проведення ленінської нац. політики У. здійснив перехід від феод. ладу до соціалізму, минувши капіталізм. З початком Великої Вітчизн. війни 1941—45 нар. г-во республіки було перебудовано на воен. лад. З прифронтових районів, у т. ч. з України, в У. евакуювали бл. 100 пром. підприємств, значну кількість

наук. установ і культур. закладів. У республіці було сформовано ряд військ. з'єднань. 120 тис. воїнів з У. нагороджено орденами й медалями, 282 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу (в т. ч. 45 чол. за подвиги в битві за Дніпро 1943). Трудящі У. подали значну допомогу у відбудові нар. г-ва районів, визволених від нім.-фашист. окупантів. Зокрема, на Україну було відправлено багато тракторів, автомобілів, паровозів, пром. устаткування тощо. В післявоєнний період нар. г-во У. досягло значних успіхів. Трудящі У. разом з усіма народами Рад. Союзу перетворюють у життя лінію партії на удосконалення розвинутого соціалізму. Узб. РСР нагороджено орденами Леніна (1939, 1956, 1980), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

М. А. Ахундова.

Комуністична партія Узбекистану. В лютому 1925 на I з'їзді партійної організації Узбекистану оформлено створення Комуністичної партії (більшовиків) Узбекистану — КП(б) Узбекистану, що виділилася із складу КП(б) Туркестану (створена 1918) після нац.-держ. розмежування республік Середньої Азії. З жовтня 1952 має сучасну назву. На I.1 1983 налічувалося 578 700 членів і 26 953 кандидати у члени партії. Черговий, XX з'їзд відбувся 3—5.11 1981. Перший секретар ЦК Компартії Узбекистану — І. Б. Усманходжаєв (з 1983). ЛКСМ Узбекистану засновано в квітні 1925. На I.1 1983 в її лавах було 3 171 993 комсомольці. Профспілки Узбекистану на I.1 1983 налічували 5700 тис. чоловік.

Народне господарство. У.—республіка багатогалузевої індустрії та інтенсивного механізованого с. г. Нар. г-во У. є складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу СРСР. У.—район зростаючої важкої пром.-сті, розвинутої легкої і харч. пром.-сті, найпотужніша в СРСР бавовняна база (61 % бавовни-волокна СРСР, 1982), що стала стрижнем усього агропромислового комплексу республіки. Загальносоюзне значення мають також шовківництво, каркульництво, плідництво, виноградарство, овочівництво. У загальносоюзному тер. поділі праці республіка посідає 1-е місце за виробн. бавовни-волокна, шовку-сирцю, стебла кенафу, бавовнозбиральних машин, бавовноочищувачів, тракторних бавовняних сіялок, бавовноочисного устаткування; 2-е місце — за випуском прядальних машин і виробн. каракулю; 3-є місце — за виробн. мостових електричних кранів, бавовняних тканин, олій, рису, овочів; 4-є місце — за видобутком природного газу, виробн. шовкових тканин. Обсяг пром. продукції У. 1982 зріс порівняно з 1940 у 18 раз, с. г.—у 4,73 раза. В 1982 у валовому сусп. продукті республіки частка пром.-сті становила 33,8 %, с. г.—32,4 %, буд-ва — 11,1 %, транспорту і зв'язку — 4,3 %. Капіталовкладення в нар. г-во республіки 1982 дорівнювали 5963 млн. крб. (1940 — 202 млн., 1965 — 2021 млн. крб.). Продук-

тивність праці 1982 зросла проти 1970 в пром.-сті в 1,2 раза, в с. г.—більше ніж в 1,3 раза, в буд-ві — в 1,6 раза. Нац. дохід республіки збільшився за 1971—82 в 2,4 раза. Виплати і підляги з сусп. фондів споживання зросли за цей період в 2,2 раза, роздрібний товарооборот — у 2,3 раза. Введено в дію 64 101 тис. м² заг. (корисної) житл. площі. У. входить до Середньозахідського екон. району СРСР і має тісні зв'язки з іншими районами країни.

Промисловість. У.—республіка високорозвинутої індустрії. Тут створено значний паливно-енерг. комплекс з потужною електроенергетикою, велике машинобудування, кольорову металургію, хім., легку і харч. пром.-сть. За роки Рад. влади істотні зміни відбулися в тер. розміщенні промислового виробництва. В 1913 бл. 70 % всіх пром. підприємств було розміщено у Ферганській долині; нині гол. індустр. районом став Ташкент і Ташк. обл. Створено потужні пром. вузли в Самарк. і Бухар. обл., збудовано підприємства в па. районах і низині Амуудар'ї. Прискореними темпами розвивається пром.-сть у Джизак., Кашкадар., Сирдар. і Наманг. обл. Енергетика представлена Чирчик-Бозсуїськими ГЕС, Фархадською і Чарнакською ГЕС, Кувасайською, Ташкентською, Ангренською, Навойською, Сирдар'їнською ДРЕС. Понад 90 % електроенергії виробляють теплові електростанції. Основною галуззю паливно-енергетичного комплексу республіки є газова промисловість (понад 70 % палива). Осн. райони газодобувної пром.-сті — Бухар. і Кашкадар. обл., а також Ферг. і Сурхандар. обл. Вугільна пром.-сть зосереджена в Ангренському і Шаргунському басейнах, нафтова — гол. чин. у Ферг. долині і Бухар. обл., а також Сурхандар. і Кашкадар. обл. Чорна металургія представлена Узб. металургійним заводом (Бекабад). Кольорова металургія є однією з провідних галузей і має загальносоюзне значення, розвинута в основному в Ангрен — Алмалікському р-ні, представлена мідною, свинцево-цинковою, вольфрамомолібденовою, алюм. галузями (Алмалікський гірничо-металург. комбінат, Узб. комбінат тугоплавких і жароміцних металів у м. Чирчику, «Узбекзолото» та ін.). На кін. 60-х рр. У. став одним з великих центрів хім. пром.-сті. Особливо розвинуто виробн. мінеральних добрив для бавовництва — Чирчикське виробниче об'єднання «Електрохімпром», Кокандський суперфосфатний і Самарк. хім. з-д, ферг. виробниче об'єднання «Азот», виробниче об'єднання «Навоїазот», Алмалікський хім. завод. Підприємства гідролізної пром.-сті (Алджан, Фергана, Янгіюль), по виробн. хім. волокон і ниток (Фергана), пластмас (Ахангаран, Джизак), товарів побут. хімії (Алмалік, Наманган), лакофарбової продукції (Ташкент). Машинобудування представлено багатьма галузями. В У. створено базу с.-г. машинобудування, що обслуговує як місц. потреби ба-

Самаркандський хімічний завод.

Заготівля бавовни в Акалтинському районі.

воєнницького агропром. комплексу, так і потреби ін. республік Серед. Азії (з-ди «Ташсільмаш», «Узбексільмаш», «Чирчиксільмаш», Ташкентський тракторний та ін.). Маш.-буд. підприємства У. випускають також машини, екскаватори, підйомні крани, кабель, радіотех. апаратуру, устаткування для текст., вул., хім., нафтової і газової пром-сті (Ташкент, Самарканд, Андижан, Коканд, Чирчик). Розвиваються верстатобудування та інструментальна пром-сть, приладобудування, трансп., буд.-шляхове та ін. машинобудування. Осн. продукція пром-сті буд. матеріалів: цемент, шифер, стінові матеріали, залізобетонні конструкції, виробн з пластмас, мінеральної вати тощо (Бекабад, Кувасай, Ангрен, Ахатгарай, Навой, Ташкент). Промісна галузь легкої пром-сті — текст., у т. ч. бавовноочисна (Янгіюль, Андижан, Коканд, Бухара, Каттакурган), бавовняна (Ташкент, Фергана, Бухара, Наманган), шовкова (Маргілан, Самарканд, Наманган); розвинута швейна, шкіряно-взут., хутрова пром-сть. В У. зростає виробн. нетканних матеріалів. Розвивається фарфоро-фаянсова (Ташкент, Самарканд, Кувасай), меблева пром-сть. З галузей харч. пром-сті найрозвинутіші олійно-жирова (переробляє в основному бавовняне насіння), маслосировина і молочна, м'ясна, консервна, рибна і виноробна (Ташкент, Самарканд, Китаб, Фергана, Андижан, Янгіюль, Наманган, Муйнак та ін.).

Сільське господарство. За роки Рад. влади в У. с. г. перетворилося на високомеханізовану інтенсивну галузь, важливу ланку агропром. комплексу республіки. Його спеціалізація визначають бавовництво, шовківництво, каракуліництво, плідництво й рибництво. Заг. обсяг валової продукції с. г. 1982 зріс проти 1965 в 2 рази. На кінець 1982 в республіці було 854 колгоспи і 1099 радгоспів. Осн. райони землеробства — оазиси (на рівнинах), долини й улоговини (в передгір'ях); найбільший — Ферг. долина. С. г. угіддя 1982 становили бл. 63,3 % заг. зем. площі республіки (28,3 млн. га), з них лише 4,2 млн. га, або 14,7 % припадає на орні землі, 83,4 % — на пасовища. Основа с. г. — поливне землеробство. В 1982 площа зрошуваних земель становила 3701

тис. га (2-е місце в СРСР). Гол. іригаційні канали: Великий Ферганський, Пн. Ферганський, Пд. Ферганський, Нарвайський, ім. В. І. Леніна, Ескіаггарський, Пд. Голодностепський, Аму-Бухарський, Великий Андижанський, Великий Наманганський та ін.; водосховища: Чардаринське, Кайраккумське, Чарвакське, Каттакурганське, Туюбузугське, Пд.-Сурханське та ін. Осн. зернові культури — рис, кукурудза, джугара

Валовий збір найважливіших сільськогосподарських культур (всі категорії господарств; тис. т)

С.-г. культури	1940	1982
Зернові культури	601	2783,7
в т. ч. пшениця	272	257,6
рис	126	423,6
кукурудза на зерно	34	1884,6
Картопля	113,3	335,4
Бавовна-сирець	1386	6000,1
Овочі і баштанні культури	634	3500,3
Плоди і ягоди	136	845
Виноград	130	548

(на поливних землях), пшениця, ячмінь, зернобобові (на богарних землях); технічні — бавовник, тютюн, кенаф, олійні.

В 1982 площа плодono-ягідних насаджень у плодonoсному віці становила 143,9 тис. га (1940 — 18,9 тис. га), виноградників відповідно 64,2 тис. га (22,0 тис. га). Вирощують абрикоси, персики, вишні, яблука, груші, мигдалі, сливу, аличу та ін. в пд. районах — субтропічні культури: гранат, інжир, хурму, цукр. тростину тощо. Найбільші райони плідництва — Ферг. долина, Зеравшанський оазис, долини Чирчику і Ангрену. Важлива галузь с. г. — тваринництво. Його розвиткові сприяє наявність значних пустельних і напівпустельних, гірських і передгірних пасовищ, відходів переробки бавовни-сирою. В передгір'ях і горах — тваринництво м'ясо-молочного напрямку і м'ясо-вовнове вівчарство, в пустельних і напівпустельних рівнинах — вівчарство (м'ясо-вовнове і каракуліництво). В гірських і адирних частинах Ферг. долини розвинуте козівництво. Поголів'я (мля., на 1.1 1983): великої рогатої худоби — 3,9 (в т. ч. корів — 1,5), свиней — 0,7, овець і кіз — 9,5, птиці — 28,2 млн. голів. Розводять також коней, верблюдів. Розвиваються птахівництво, свинарство, бджільництво, кролівництво, рибництво, звірівництво. В 1982 було вироблено м'яса (в забійній вазі) 378 тис. т, молока — 2446 тис. т, яєць — 1727 млн. шт., вовни — 24,5 тис. т. Парк с.-г. машин становить (тис. шт., кін. 1982): тракторів (фіз. одиниць) — 163,4, зернозбиральних комбайнів — 10,4, бавовнозбиральних машин — 37,4, вантажних автомобілів — 51,9. У республіці широко здійснюються спеціалізація і концентрація с.-г. виробн. на основі міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції. На кінець 1982 в У. налі-

чувалося 240 міжгосп. підприємств і орг-цій, у т. ч. тваринницьких — 102.

Транспорт. Основний вид транспорту — залізничний (80 % вантажообороту республіки). За роки Рад. влади експлуатаційна довж. з-ць зросла порівняно з 1913 більше ніж в 3 рази і порівняно з 1924 — більше ніж у 2 рази; 1982 становила 3,5 тис. км. Після пуску 1972 лінії Кунград — Бейнеу республіки Серед. Азії одержали другий вихід в Європ. частину СРСР і на Кавказ. Осн. магістралі: Ташкент — Оренбург — Москва, Ташкент — Красноярськ. Заг. довж. автошляхів — 69,0 тис. км, з них 58,1 тис. км — з твердим покриттям. Гол. автомагістралі: Ташкент — Алмалік, Ташкент — Чиназ, Великий Узбецький тракт (Ташкент — Термез), Ферг. кільце (об'єднує міста Ферг. долини), Зеравшанський тракт, Ташкентська кільцева та ін. Судноплавство по Амудар'ї, Аральському м. Важливе нар.-госп. значення має трубопровідний транспорт. Великі газопроводи: Середня Азія — Центр, Бухара — Урал, Бухара — Ташкент — Фрунзе — Алма-Ата. Заг. довж. газопроводів на тер. У. — 7690,8 км. Авіалінії сполучають Ташкент з усіма обл. центрами У. і всіма республіками СРСР.

У Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року в У. на одинадцять п'ятиріччю передбачено збільшити виробн. пром. продукції на 28—31 %, середньорічний обсяг валової продукції с. г. — на 17—19 %. Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року передбачено ефективніше використовувати створений меліоративний комплекс. Поряд з розвитком бавовництва прискоренні темпами збільшувати виробництво зерна, тваринницької продукції, овочів та баштанних культур, плодів і ягід. Розширити виробн. кукурудзи на полях. Ширше розвивати кормовиробн. на зрошуваних

Станція метро «Площа імені В. І. Леніна» в Ташкенті.

Посівні площі сільськогосподарських культур (всі категорії господарств; тис. га)

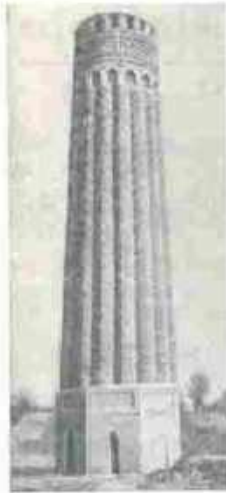
Посівна площа	1940	1982
Вся посівна площа	3036,5	4089,2
Зернові культури	1479,7	1193,6
в т. ч. пшениця	1012,3	464,2
рис	83,1	115,6
кукурудза на зерно	17,3	283,1
Технічні культури	1022,6	1920,6
в т. ч. бавовник	923,5	1884,5
Картопля і овочі-баштанні культури	87,3	196,5
Кормові культури	446,9	778,6

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1970	1975	1982
Електроенергія	млрд. кВт-год	0,5	18,3	33,6	39,0
Мінеральні добрива (в умовних одиницях)	тис. т	2	4091	6132	7003
Трактори	тис. шт.	—	21,1	23,0	24,5
Бавовнозбиральні машини	шт.	5	5921	7572	9850
Екскаватори	шт.	—	1025	1382	1433
Збірні залізобетонні конструкції і деталі	млн. м³	—	2,9	3,9	5,3
Холодильники побутові	тис. шт.	—	57,2	103,3	102,0
Бавовна-волокно	тис. т	534	1384	1659	1692
Шовк-сирець	т	693	1172	1399	1864
Панцирно-шкарпеткові виробн	млн. пар	8,6	30,1	36,6	49,3
Білизняний трикотаж	млн. шт.	2,5	21,4	29,8	33,8
Верхній трикотаж	» »	1,0	11,0	13,2	18,5
Шкіряне взуття	млн. пар	3,8	18,4	25,0	31,3
М'ясо	тис. т	26,7	94,2	147,4	212
Олія	» »	141,7	293,6	430,9	427
Консерви	млн. ум. банок	39,3	334,1	537,9	750

Чир-Минар (медресе Халіфа Нізжула) у Бухарі. 1807.

Мінарет у Джаркургаті. 1110.

земля, а також раціонально використовувати гірські, пустельні й напівпустельні пасовища. Здійснювати комплексне освоєння земель Каршинського і Джизакського степів. Розвивати високими темпами харч. галузі промисловості.

Д. А. Шаратмедов. **Охорона здоров'я.** В 1982 в Узб. РСР налічувалося 199,9 тис. лікарняних ліжок (117,4 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 52,3 тис. лікарів (30,7 лікаря на 10 тис. ж.) та 147,7 тис. осіб серед. персоналу; діяли 1657 жіночих консультацій, дит. поліклінік та амбулаторій. Лікарів готують 4 мед. ін-ти: 2 — в Ташкенті, в Анджані і Самарканді. Найвідоміші курорти: кліматичні — Шахмардан, Акташ, бальнеологічні — Чартак, Чиміон, Ташкентські Мінеральні Воли, Джейран-Хана, Кизил-Тепе.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. До приєднання до Росії на тер. У. домінуючим типом шкіл були *конфесійні школи*, зокрема *мектеби, медресе*, корихони та ін. Жінки, як правило, не здобували ніякої освіти; як виняток у реліг. школи приймали іноді дочок феодалів. Після приєднання У. до Росії з'явилися світські навч. заклади: рос. школи, гімназії, спец. тех. школи, учительська семінарія, реальне уч-ще, створено мережу т. з. рос.-тубільних шкіл, які повинні були готувати кадри перекладачів і дрібних чиновників з місц. населення. Після 1905 організовуються новометодні школи. В 1897 98 % корінного населення У. було неписьменими. У 1914/15 навч. р. загальноосв. школами було охоплено 2—3 % хлопчиків-узбеків мол. шкільного віку, в тех. школах навчалось бл. 500 учнів, вузів не було. Рад. влада відкрила узб. народові шлях до освіти й розвитку нац. культури. У 20-х рр. розгорнуто роботу по ліквідації неписьменності серед дорослого населення, яку в основному завершено наприкінці 30-х рр. Особлива увага приділялася жіночій освіті. З 1945/46 навч. р. розпочато перехід до заг. 7-річного навчання. В 1959 запроваджено обов'язкове 8-річне навчання. В 9-й п'ятирічці (1971—75) в основному завершено перехід до заг. серед. освіти. В 1982/83 навч. р. в У. в 9,4 тис. загальноосв. шкіл налічувалося 4,2 млн. учнів, у 236 серед. спец. навч. закладах — 251,5 тис. учнів, у 43 вищих навч. закладах — 288,8 тис. студентів. Найбільші вузи: *Ташкентський університет* імені В. І. Леніна, *Самаркандський університет* з пед., мед., с.-г., політех., текстильної та легкої промисловості інститутів — в Ташкенті; Анджанський педагогічний інститут мов, *Нукусський університет* імені Т. Г. Шевченка та ін.

У 1982 профес.-тех. уч-щами підготовлено 139,1 тис. кваліфікованих робітників. У республіці діє *Академія наук Узбецької РСР* (35 в.-д. установ; 42 академіки і 58 членів-кореспондентів; 1982), у її складі Ін-т механіки і сейсмістості споруд, Ін-т ядерної фізики, Ін-т математики, Астрономічний ін-т, Ін-т кіберне-

тики з Обчислювальним центром, Ін-т хімії рослинних речовин та Відділ біоорганічної хімії, Ін-т ботаніки та інші наукові установи. Всього в республіці працюють 36,6 тис. наук. працівників, зокрема 1 тис. докторів і 14,0 тис. кандидатів наук (1982). На кожну тисячу працівників, зайнятих у нар. г-ві, вищу й серед. (повну й неповну) освіту мають 899 чол. (1983). Серед позашкільних закладів — палаци й будинки піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, дит. спорт. школи тощо. В 1982 в У. — 7,3 тис. масових 6-к (фонд — 68,5 млн. одиниць зберігання), зокрема найбільша з них — Держ. 6-ка Узб. РСР ім. А. Навої в Ташкенті; 28 театрів, цирк, філармонія, концертні зали ім. Я. М. Свердловського та «Бахор»; 5,8 тис. кіноустановок з платинним показом; 4,3 тис. клубних закладів; 36 держ. музеїв: Ташкентський філіал Центр. музею В. І. Леніна, Держ. музей історії народів Узбекистану ім. Айбека, Держ. музей мистецтв Узб. РСР, Держ. музей л-ри ім. А. Навої, Музей дружби народів СРСР, Респ. музей природи — в Ташкенті, Держ. музей історії культури та мистецтва Узб. РСР в Самарканді та інші.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1982 в У. видано 2310 назв книг і брошур тиражем 40,9 млн. прим., з них 936 — узб. мовою тиражем 22,5 млн. прим. В республіці виходять 85 журналів та ін. періодичних видань річним тиражем 130,5 млн. прим.; у т. ч. 26 — узбецькою мовою річним тиражем 94,1 млн. прим.; 287 газет річним тиражем 962 млн. прим., у т. ч. 192 — узб. мовою річним тиражем 724 млн. прим. Працюють вид-ва: «Узбекистан», «Укитувчі» («Учитель»), «Фан» («Наука»), «Мединава», вид-во л-ри та мистецтва ім. Г. Гуляма, «Каракалпакистан» («Каракалпакія»), Головна редакція Узб. Рад. Енциклопедії. Друковані органи ЦК Компартії Узбекистану — журн. «Узбекистон коммунисти» («Комуніст Узбекистану») та «Партия турмуши» («Партійне життя»), узб. і рос. мовами. Друковані органи ЦК Компартії Узбекистану, Верховної Ради і Ради Міністрів Узб. РСР — газ. «Совет Узбекистони» («Радянський Узбекистан», узб. мовою), «Халікати Узбекистон» («Узбекистанська правда», тадж. мовою), «Ленін байрағи» («Ленінський прапор», тат. мовою). В Ташкенті — Узб. телеграфне агентство (УзТАГ). Регулярне радіомовлення — з 1927; респ. радіомовлення ведеться узб., рос., тадж., казах., каракалп., тат., уйгурською мовами. Телевізійні передачі — з 1956. Телецентр — в Ташкенті. Ретранслюються телепередачі з Москви, Фрунзе, Душанбе.

Література. Узб. л-ра сягає своїм корінням у глибоку давнину. В багатій і різноманітній усво-поетичній нар. творчості значне місце займають казки про тварин, а також фантастичні, побутові. Серед останніх виділяється жанр латифа (анекдот), що приписувався жартистам-дотепникам Алдару Кусі, Калі-ілемішю, Ходжі Несред-

діну. Значного поширення набув епічний жанр — *дастан*; героїчний епос «Алнамши», героїко-романтичний епос «Горогли», цикл «Рустам-хон», любовно-романтичні твори «Юсуф і Зулейха», «Фархад і Ширін», «Лейлі і Меджнун». Перші писемні пам'ятки «Покаяння молитва маніхейців» (5 ст.), *орхон-уйсейські написи* (7—12 ст.) — т. з. доісламська л-ра. До 11 ст. належать дидактичний твір «Знання, що дає пастя» (1069) Юсуфа Баласагуні, «Словник тюркських наріч» (1072—74), складений Махмудом Кашгарі. В кін. 12 — на поч. 13 ст. з'явився дидактичний твір «Подарунок істини» Ахмада Югакі. Починаючи з 14 ст. узб. л-ра розвивалася досить інтенсивно і представлена ліричною та епічною поезією, елегійними віршами, романтичними дастанами, мемуарною л-рою в прозі, історіографією. Починає проникати світська тематика (любовно-романтична поема на біблійно-коранічний сюжет «Юсуф і Зулейха» Дурбека, кін. 14 — поч. 15 ст.). Розквіту давня узб. література досягла у творчості Алішера Навої, який писав тюркською мовою. Л-ра 16—19 ст. розвивалася у двох напрямках — придворно-панегіричному і демократичному. Набула поширення і суфійська література. В 16 ст. жили і творили М. Саїх, З. М. Бабур, у 17—18 ст. — Абдулгасі, Турлі, Б. Махраб. У кін. 18 — на поч. 19 ст. виступили поети Надіра, Увайсі, Махзуна; в 1-й пол. 19 ст. — поети М. Ш. Гульхані, Агахі, Махмур, М. Хорезмі. Л-ра 2-ї пол. 19 ст. формувалася під безпосереднім впливом рос. культури. Представниками прогресивно-демократичного напрямку були поети М. А. Мукімі, Фуркат, Завкі, Аваз Отар-огли та ін. Демократичний напрям прокладав собі шлях у боротьбі проти ідеології бурж.-націоналістич. руху кін. 19 ст. Основоположником узбецької радянської л-ри був Хамза Хакімзаде Ніязі. В 20-х рр. з сатиричними та істор. романами виступив А. Кадірі. В л-ру прийшло нове покоління творчої молоді — Айбек, Гафур Гулям, А. Каххар, Х. Алімджан, Уйгун, К. Яшен. В 20—30-х рр. в узб. л-рі переважала поезія (поети М. Шейхзаде, С. Абдулла, Міртемір, Зулфія та ін.). Пізніше в узб. л-рі з'явилися імена письменників А. Умарі, С. Джурі, Хаміда Гуляма, А. Мухтара, Т. Тулі, Р. Бабаджана, С. Зуннувова та ін. Утвердився жанр істор. і побутового роману (А. Кадірі, А. Каххар, Х. Шамс та ін.). У роки Великої Вітчизняної війни узб. письменники виступали з патріотичними творами (Гафур Гулям, Х. Алімджан, Уйгун, М. Шейхзаде та ін.). Післявоєн. період характеризується великою кількістю жанрових форм, різноманітністю тематики. В 50—60-х рр. з романами виступили Айбек, І. Рахім, Шухрат, С. Ахмад, Ш. Рашидов, А. Мухтар, Мірмухсін, Р. Файзі та ін. В розвитку жанру повісті значний внесок зробили А. Каххар, С. Ахмад, П. Кадіров, А. Якубов, У. Умарбеков.

У. Хашимов, У. Усманов та інші в 60–70-х рр. в поезію прийшло нове поповнення — Е. Вахідов, А. Аріпов, Сайер, Г. Джурасов, Е. Ахупова, Б. Байкабулов, Х. Худайбердієва, Х. Шаріпов та ін. Перші драми в узб. д-рі належать Хамзі, Кадірі та ін. У драматургії плідно працювали і працюють К. Яшен, З. Фатхуллін, І. Султан, Уйгун, Б. Рахманов, Н. Сафаров, С. Азімов, М. Шейхзаде та ін. Літературознавство і літ. критика почали розвиватися в 20-х рр. Це праці А. Хашимова, А. Шарафутдінова, С. Хусаїнова. В 30–70-х рр. з'явилися дослідження І. Султана, Л. Каюмова, Х. Абдусаматова, Х. Якубова та ін. Творча дружба узб. і укр. культур розквітла після Великого Жовтня. В Узб. РСР перекладені твори Т. Шевченка, І. Франка, укр. рад. письменників. Випущено зб. статей і віршів «Т. Г. Шевченко» (1939). У 1944 узб. мовою видано книгу укр. поезії «Гвінна Україна», українці прислали свої твори Х. Алімджана, Уйгун. Узб. тематика відтворена у циклі віршів М. Бажана, у творях С. Крижанівського, М. Терещенка, книгах Т. Масенка, О. Ільченка, І. Ле. Укр. мовою видані книга узб. поезії «Зі Сходу на Захід» (1947), твори А. Навої, М. А. Мукімі, Хамзі, Айбека, А. Каххара, Ш. Рашидова, П. Турсуна, Мірмухсіна. Спілка письменників — з 1934. З. У. Умарбеков.

Архітектура. Найдавніші споруди на тер. У. — овалні курені з очерету та дерева (поселення Джанбас-Кала-4 в Хорезмі; 6–5-е тис. до н. е.) або багатокімнатні сирцеві напівземлянки (Чустське поселення у Ферган. долині; 2–1 тис. до н. е.), де жили родові громади. З серед. 1-го тис. до н. е. розвивалися міста з суцільною забудовою, оторочені фортечними стінами і баштами з бійницями (Кізна-Тепе, Афрасіаб та ін.). Осн. буд. матеріалами були сирцева цегла і бита глина (пахса). В 4 ст. до н. е. — 3 ст. н. е. міста, як і раніше, мали оборонні стіни, але в їхній прямокутній забудові виділялися вулиці і квартали, торг.-ремісничі та палацові комплекси. В 4–8 ст. найпоширенішим типом поселення було укріплене помістя феодала з замком (кешком) на високій земляній платформі (Занг-Тепе поблизу Термеза). У 9–12 ст. інтенсивно забудовували нові і розширяли старі міста (Бухара, Самарканд, Ташкент та ін.). Вироблялася типологія середньовіч. культового — мечеті, медресе, мавзолей (мавзолей Саманідів у Бухарі тощо) і цивільного — караван-сарай, криті ринки — зодчества. В 11 — на поч. 13 ст. у буд-ві широко застосовували випалену та глазуровану цеглу, фігурну кладку, різблення по ганчу, теракоту з різбленим геом. візерунком. Утворився тип купольної споруди з прямокутним порталом (пештактом), прорізаним високою стрільчастою аркою (караван-сарай Рабаті-Малік поблизу Керміне, 11 ст.; мавзолей Санджара в Мерві, 11 ст.). У 14–17 ст. у великих містах розширили фортифікаційні споруди, прокладали нові магістралі, створювали площі,

великі архіт. ансамблі. В цей час розвивали і ускладнювали склепінчасто-купольні конструкції, в оздобленні будівель широко застосовували полив'яну теракоту, глазуровані плитки, майолікову і цегляну мозаїку, розпис, сталактитове ліплення.

Серед споруд цього часу — мечеть Бібі-Ханім (1399–1404), мавзолей Гур-Емір (1404–05), ансамблі Шахі-Зінда (14–15 ст.) і площі Регістан (15–17 ст.), всі — в Самарканді; обсерваторія Улугбека поблизу Самарканда (15 ст.); медресе Мірі-Араб (1535–36) в Бухарі тощо. Після приєднання У. до Росії в містах виростили нові райони з регулярним плануванням і будинками європ. типу. Після встановлення Рад. влади в У. реконструйовано міста (Андижан, Бухара, Самарканд, Ташкент, Фергана), створено нові міста (Чирчик, Ангрен та ін.). В архітектурі громад. будівель 30–40-х рр. використовували засоби конструктивізму та неокласицизму, елементи середньовічного буд-ва та нар. житла (Будинок уряду в Ташкенті, 1931–32, арх. С. Полушанов; Ташк. пед. ін-т, 1938–40, арх. А. та Е. Жигудя; Узб. театр опери та балету ім. А. Навої в Ташкенті, 1938–47, арх. О. Шусев). Архітектура 60–70-х рр. спирається на індустр. методи буд-ва, принципи каркасного великопанельного та великоблокового домобудування, що дає змогу споруджувати будівлі підвищеної поверховості. Споруди нових міст (м. Навої, арх. О. Коротков та ін.) і старих (Самарканд, Ташкент, після землетрусу 1966) відзначаються чіткою функціональністю просторових композицій, монументальністю об'ємів, у оформленні їх широко використовують монументальний живопис і скульптуру, мотиви нар. декору (Палац мистецтв, 1962–64, арх. В. Березін та ін.; будинок Ради Міністрів Узб. РСР, 1965–67, арх. Б. Мезенцев та ін.; Ташк. філіал Центр. музею В. І. Леніна, 1970, арх. Е. Розанов та ін.; готель «Узбекистан», 1974, арх. І. Мерпорт та ін.; Палац дружби народів СРСР ім. В. І. Леніна, 1981, арх. С. Аділов та ін.; Будинок кіно, 1982, арх. Р. Хайруллінов, С. Азізов та ін., всі — у Ташкенті; кінотеатр «Узбекистан», 1963, арх. М. Симонов та ін.; палац культури «Фархад», 1972, арх. В. Власов та ін., обидва — в м. Навої; готель «Самарканд» у Самарканді, 1971, арх. О. Айдинова та ін.). У 1934 створено Спілку архітекторів Узб. РСР.

А. І. Кременцова, Д. А. Шарахмедов.

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мистецтва доби мезоліту на тер. У. — наскельний живопис Зараут-Саю з зображеннями тварин і сцен полювання. До доби неоліту належать деякі пам'ятки Ходжикента і Бастандіка, до 1-ї третини 1-го тис. до н. е. — гемі-інталі з Афрасіаба, браслети з округлих Ташкента, близькі до ахемідського мистецтва. Худож. виробам бронзового віку притаманні риси «звіриного стилю». Коли на Пд. У. у перші віки н. е.

з'явилися культові буддійські споруди, їх почали оздоблювати живописом і скульптурою, яку виконували з глини або висікали з каменю (фріз з Айртама). Розвивається мистецтво кераміки, дрібна пластика з теракоти (статуєтки богинь, вершинків тощо). У 6–8 ст. був поширений середньовічний согдійський настінний живопис. У 9–12 ст. розвивалися ткацтво, терефтика, худож. скло і кераміка. Архіт. споруди ззовні прикрашали багатоколірною мозаїкою (переважно сині та блакитні кольори), різбленими мармуровими плитами й решітками. В інтер'єрах застосовували розписи і різблення. В кін. 14–15 ст. були поширені вироби тонких тканин, квітчастих вишивок, карбування, ювелірна справа. В цей час високого рівня досягли каліграфія і мініатюра. В 2-й пол. 19 ст. зародився сучас. живопис. У рад. час широко розвинулися різні види образотворчого мист. У перші роки розвивалися агітаційно-масові види мистецтва — плакат і сатиричний малюнок. Майстри книжкової графіки об'єдналися навколо журн. «Муштум». Наприкінці 30-х рр. розвинулися тематична картина і портрет (П. Бенюков, З. Ковалевська, О. Татеносян, В. Уфімцев), пейзаж (М. Карахан, У. Тансікбаев), а також графіка (В. Кайдалов, С. Малик, В. Рождественський). У роки Великої Вітчизн. війни було створено агітаційні «Вікна УзТАГУ». У повоєн. час розвиваються всі види образотворчого мистецтва, в якому поруч з майстрами старшого покоління плідно працюють художники А. Абдуллаєв, В. Євєнко, В. Жмакін, Ч. Ахмаров, скульптори Ф. Грищенко, Н. Кримська та ін. Серед сучас. живописців — Д. Умарбеков, Г. Абдурахманов, В. Бурмакін, Ю. Таллікіна, Р. Чарієв; скульптори А. Ахмедов, М. Мусаєв, Д. Рузібаєв; графіки К. Башаров, І. Васильєва, Ю. Павлов та ін. Розвиваються традиційні види декоративно-ужиткового мист.: кераміка, вишивка, карбування на міді, ювелірна справа, золотощейна справа, килимарство, різблення (дерево, ганч, мармур). У 1938 засновано Спілку художників Узб. РСР.

А. І. Кременцова, Д. А. Шарахмедов.

Музика. Пам'ятки матеріальної культури і писемні документи свідчать про давні джерела муз. спадщини узб. народу. Розрізняють фольклор (календарні, трудові, весільні пісні тощо) і профес. мистецтво усної традиції (макми — великі циклічні вокально-інструм. твори). В основі узбецької народної музики — *дистоміка*, трапляються й елементи *хроматизму*. Широко використовуються ладотональна змінність і *модуляції*. Нар. пісням властивий поступовий мелодійний рух, багатство *мелізмів*, різноманітність ритміки. Муз. інструменти: струнно-смичкові — гізжак, кобуз, сато; струнно-щипкові — домбра, дутар, танбур, уд, рубаб; струнно-ударний — чанг; духові трестини — булама, сурнай, кошнай; флейтові — най, гаджир-най; мушкетерні духові — карнай;

Пам'ятник 14-туркестанським комісарам у Ташкенті. Скульптор Д. І. Рябічев, 1962.

Будинок дружби в Ташкенті. Архітектори Р. Блезе, Л. Християн та ін. 1975.

Готель «Москва» в Ташкенті. Архітектори В. Л. Спішак та ін. 1982.

Мідний жбан.
18 ст. Бухара.

ударні мембранні — дойра, нагора; самозвучащі — сафойл, кошук та ін. Виконавство сольне й ансамблеве.

З встановленням Рад. влади було створено рос. оперний театр (1918), початкові й серед. муз. навч. заклади в Ташкенті, Самарканді, Фергані, Бухарі, відкрито н.-д. ін-т музики і хореографії (1928, Самарканд), Вищу муз. школу (1934, Ташкент; з 1936 — консерваторія). В розвитку узб. музики важлива роль належить Хамзі Хакімзаде Ніязі, який 1918—19 створив перші узб. революц. пісні. У 30-х рр. формувалися й муз.-сценічні жанри. Перші нац. узб. опери створено у співавторстві з рос. та укр. музикантами («Буря» М. Ашрафі та С. Василенка, 1939; «Лейлі і Меджнун» Р. Гієра та Т. Садикова, 1939). Зароджувалася балетна і камерно-інструм. музика. У роки Великої Вітчизн. війни інтенсивно розвивалися жанри пісні (М. Ашрафі, М. Бурханов, О. Козловський, Т. Садиков та ін.), муз. драми і опери («Улугбек» О. Козловського), камерної та симф. музики (М. Ашрафі, Г. Мушель). У повоєнні роки розвивався узбецький романс (Т. Садиков, М. Бурханов, М. Левієв та ін.). В камерно-інструментальній музиці створено сольні, ансамблеві цикли (Г. Мушель, С. Юдаков та ін.). Симф. музика представлена переважно малими формами — поемою, увертюрою, рапсодією (О. Козловський, І. Акбаров). Як самостійний жанр утвердилася кіномузика. В 60—70-х рр. дальшого розвитку набула симф. музика (симфонія, концерт). Нові тенденції визначились у муз.-сценічній творчості. Композитори звернулися до сюжетів з творів світ. класики (опера «Коклі туй» І. Акбарова, за п'єсою «Криваве весілля» Гарсія Лорки), л-ри союзних республік (опера «Момо ер» І. Акбарова за повістю «Материнське поле» Ч. Айтматова). Зріс інтерес до сучас. тематики в муз. комедії (М. Левієв, С. Джалілі). Створено балети на різноманітні теми («Кашмірська легенда» Г. Мушеля, «Амулет кохання» М. Ашрафі та ін.), хантати і ораторії (І. Акбаров, М. Ашрафі), в камерно-інструм. музиці розвивався жанр квартету (Б. Гієнко, І. Акбаров), зароджувалася фп. соната (Е. Саліхов, Н. Закіров). Популярною стала сольна камерна музика — для узб. нар. інструментів (О. Козловський), циклічні і концертні твори для оркестру нар. інструментів (Б. Гієнко, І. Хамраєв, С. Бабаєв, Д. Закіров), естрадна пісня. Серед виконавців: диригенти — нар. артисти РСР М. Ашрафі та Д. Абдурахманова, нар. арт. Узб. РСР Ф. Шамсутдінов; співаки — нар. артисти РСР Х. Насірова, С. Кабулова, В. Грінченко, нар. артисти Узб. РСР Н. Хашимов, К. Закіров, Д. Нізамходжаєв та ін.; артисти балету — нар. артисти РСР Г. Ізмайлова, Б. Карієва; танцівники — нар. артисти РСР Тамара Ханум, М. Тургунбаєва. У республіці працюють Узб. Великий театр опери та балету ім. А. Навої (1939, Ташкент),

Самаркандський театр опери та балету (1964), Узб. муз. театр ім. Мукімі (1939, Ташкент), Театр оперети (1971, Ташкент), Узб. філармонія (1936), Держ. симф. оркестр Узб. РСР (1938), Хоров. капела (1952), оркестр узбецьких народних інструментів ім. Т. Джалілова (1938), ансамбль «Лязгі» (1958), Удержкомцерт (1966; з ансамблем «Ялла», 1972, та ін.), ін-т мистецтвознавства ім. Хамзі Хакімзаде Ніязі (1928), консерваторія (1936, Ташкент). Спілка композиторів Узб. РСР — з 1938.

Виступ Узбецького танцювального ансамблю «Лола».

Між У. та Україною існують тісні мистецькі зв'язки. На Україні гастролювали оркестр узб. нар. інструментів ім. Т. Джалілова, муз. ансамбль під керівництвом Тамари Ханум, Узб. Великий театр опери та балету ім. А. Навої (тут, зокрема, 1961 поставлено оперу «Арсенал» Г. Майборди) та ін. В У. виступали солісти Київ. філармонії, капела бандуристів УРСР, Укр. нар. хор ім. Г. Г. Верьовки, Київ. театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Під час 1-ї світової війни в Ташкенті працював С. Людкевич; у Ташк. консерваторії 1941—44 викладали професори Київ. консерваторії Л. Ревуцький, Д. Бертьє, К. Михайлов.

Театр. Джерела узб. театр. мистецтва — в нар. обрядах та іграх, календарних святах. Виразником нар. ідеології, що відіграв важливу роль у розвитку соціальної, політ. і громад. думки, став комедійно-сатиричний жанр театру масхарабозів і кизикчі. В 17—18 ст. великого поширення набув театр ляльок. Після приєднання Серед. Азії до Росії велике значення мали виступи рос. акторів і драм. та муз. груп. На поч. 20 ст. серед передової узб. інтелігенції зародився рух за створення узб. театру європ. типу. В зародженні нового узб. демократичного театру і драматургії визначну роль відіграла діяльність Абдулли Авлоні і Хамзі Хакімзаде Ніязі. В 1915 в Коканді Хамза організував аматорський театр, який поставив кілька п'єс, зокрема його власну п'єсу «Отруєне життя». В 1918 у Фергані він створив перший узб. рад. театр — Крайову мандрівну політ. групу, що виступала на фронтах громадян. війни та в мі-

стах республіки. Ставилися революц. п'єси Хамзі «Хай живуть Ради», «Гей, робітнице!», «Ферганські трагедії», «Бай і батрак» та ін. У 1919 М. Уйгур створив у Ташкенті другий узб. рад. театр ім. К. Маркса (актори: А. Хідоят, М. Мухамедов, А. Джалілов та ін.). Створювалися театри і в ін. містах, розвивалася худож. самодіяльність. У кін. 1920 на базі об'єднання учасників Крайової мандрівної політ. групи і групи театру ім. К. Маркса створено Зразкову крайову драм. трупу (худож. керівник — М. Уйгур). Багато акторів, талановиту молодь було направлено в Москву в драм. студію при Узб. будинку освіти. Інша група вчилася майстерності (1925) в Театр. технікумі ім. Ахундова в Баку. Багато випускників цих студій увійшло до складу Центр. пересувної трупи в Самарканді (1925), яка була реорганізована 1929 в Держ. узб. драм. театр, нині Узб. театр драми ім. Хамзі (з 1931 працює в Ташкенті, з 1933 — академічний). Цей театр став центром театр. культури У. В 1939 в Ташкенті створено Театр комедії, 1940 реорганізовано в Театр муз. драми і комедії ім. Мукімі. В 30 — на поч. 40-х рр. на сценах узб. театрів було поставлено спектаклі: «Спалено» і «Честь та любов» К. Яшені, «Гамлет» і «Отелло» У. Шекспіра та ін. В роки Великої Вітчизн. війни було створено фронтові концертні бригади, які виступали в ліній армії. В співдружності з майстрами евакуйованих театрів Москви і України дітям узб. мистецтва створили ряд патріотичних спектаклів про героїзм рад. людей, їхній патріотизм у боротьбі проти фашизму: «Фронт» В. Соловйова, «Смерть окупантам» К. Яшені, антифашист. п'єса «Професор Мамлок» Ф. Волфа та ін. В Театр. музичної драми і комедії ім. Мукімі (тепер Узбецький музичний театр ім. Мукімі) поставлено «Наталку Полтавку» І. Котляревського узб. мовою (реж. А. М. Бучма, художник М. Драк), в Намангані — «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (за творчою допомогою Дніпроп. укр. муз.-драм. театру ім. Т. Г. Шевченка), режисер і педагог М. Верхацький став організатором і першим директором Ташк. театр. ін-ту, художник В. Меллер здійснив оформлення кількох вистав в узб. театрах. У післявоєн. період репертуар театрів У. розширився, ставилися спектаклі, що відображали сучасність, видатні твори світової драматургії. Визначним явищем нац. театру кін. 40 — поч. 50-х рр. стали спектаклі: «Крелівські куранти» М. Погодіна, «Хамза» К. Яшені і А. Умарі, «Зорі Сходу» Н. Сафарова, «Шовкове скозане» А. Каххара, «Макар Діброва», «Калиновий гай» О. Корнійчука, «Фауст і смерть» О. Леваля тощо. В п'єсі «Провідна зоря» Яшені 1957 вперше в узб. драматургії створено образ В. І. Леніна (в ролі вождя — нар. арт. РСР Ш. Бурханов). Період 60—80-х рр. характеризується різноманітністю жанрових форм: епіко-героїчні твори («Люди з вірою» І. Султана,

До ст. Таджикика РСР.

1. Душанбе. В центрі міста.

2. У Вихідному Памірі.

3. Загальний вигляд електродного цеху Таджикиського алюмінієвого заводу. Місто Турезу-ада.

4. Нурекська ГЕС імені Л. І. Брежнєва.

5. Яванський електротехнічний завод.

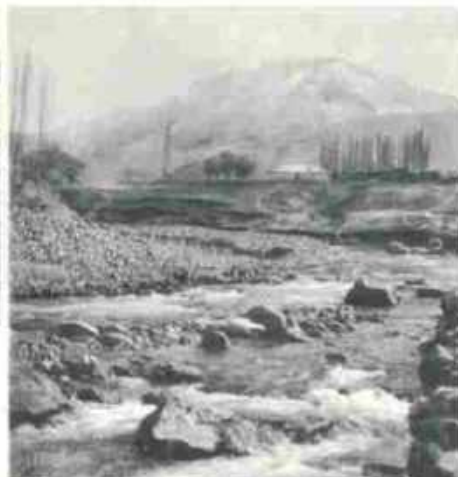
6. Новий цех килимового комбінату в місті Кайракхум.

7. Вихідський шовно-ткунний завод.

8. В одному з цехів Ленінградського шовного комбінату.

9. Сілка базовини в колгоспі імені М. Горького Курган-Тюменської області.

10. Огара овець на пасовищі.

1
2

3
4
5

6
7
8

9
10

До ст. Таджикистан РСР.

1. Частина міської стіни з баштою в Леринабаді.
4 ст. 2. Будівництво політехніки в Душанбе. Архі-
тектори К. В. Бродський, Ю. П. Парков. 1975.
3. Монумент на честь воїнів-лєнїнабадців, які
загибли з час Великої Вітчизняної війни
1941—45. Скульптор І. З. Мядлишев, архіте-
ктор Ю. О. Маслов. 1970. 4. А. Рахімов. Портрет
опівдєвального Ходжаї. 1962. 5. Р. М. Тоєман.
Джамі. Дерев, інсталяція. 1964. 6. С. І. Ніш-
тольський. Пошта. Центральна частина триніа
«Мужність». Літографія. 1970. 7. Т. М. Тоєман.

Сирдар'я. 1939. 8. Х. Д. Хушвактов. Лєт-
нодї. 1970. 9. О. О. Татаринцев. Бєзови-
ка. Гіт тоновий. 1945. 10. А. Мавлонов.
Вєдо. Керемін. 1967. 11. Сєна з бєдєтє
«Дїлбар» О. С. Ленського. Таджикиський театр
опєри та бєдєтє імені С. Аїні. Душанбє. 1954.
12. Сєна з пєстєн «Рудані» С. Ҷултє-зєд.
Таджикиський театр драми імені А. Лєвїтє.
1958. 13. Кєдрє фїльму «Разговірє про Сїкєшє».
Рєжїсєр П. А. Кєкєларєв. 1972. 4. 6. 7. 9
і 10 — Музей образотворчєх мїстєтєв імені
Вєхладє. Душанбє.

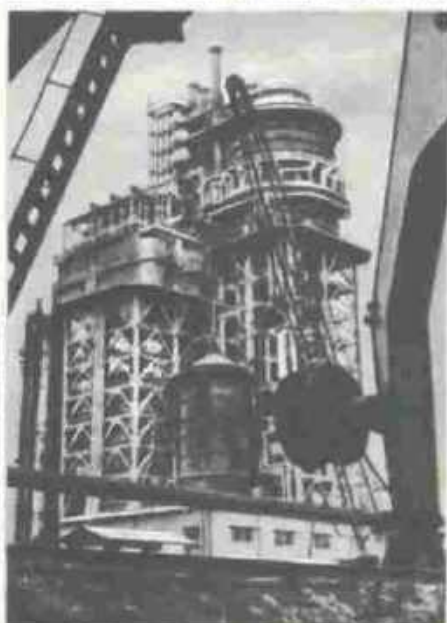

До ст. Туркменська РСР.

1. У пустелі Каракуми.
2. Ашгабад. Панорама міста.
3. Зовнішній вигляд будівництва Марійської ДРЕС.
4. Новий йодний завод у місті Нейіт-Дату.
5. Конвеєр устаткування Красномодського нафтопереробного заводу.

6. Газозбиральний пункт у селищі Гаа-Ачану.
7. Сушіння каракумських сиринків.
8. Збірники озонного лучення в полігоні імені М. І. Калініна Муртабського району Марійської області.
9. Каризумський канал.
10. Верблюд на відтинному пасовищі.

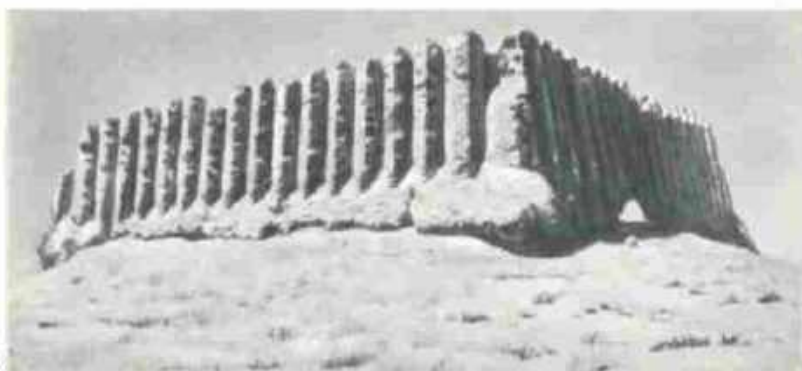

1
2

3
4
5

6
7
8

9
10

До ст. Туркменська РСР.

1. Неши. Киз-Кала Велика в Мерв. 7 ст.
2. Бібліотека імені К. Маркса в Ашхабаді. Архі-
тектори А. Р. Ахмедов та ін. 1969—74.
3. А. А. Карелін, С. Р. Трапальська та ін. Пам'я-
тник В. І. Леніну в Ашхабаді. Бронза. 1927.
4. А. Хаджієв. Портрет Махтумкулі. 1947.
5. Н. Бекмуратов. Пробудження мовчання.
1968. 6. К. Ярмаєдов. Голіша туркменів. Дерево.
1966. 7. М. Мамедов. Моління про воду. 1967.

8. А. Амангельдієв. Хлопчороби. 1964.
9. І. Н. Калічев. Твій думісти. Прага частини три-
п'ятих «Дня радості». 1967. 10. Змалювання дитя-
рстві (виповняє на дитячій). 11. Сюжет з
історії «Махтумкулі» В. Керібаєва. Туркмен-
ський театр драми імені Молла несе. 12. Кадр
з фільму «Ось повернеться батько». Режисер
Х. Ісмаїєв. 1962. 4, 5, 7, 8 — Державний
музей образотворчих мистецтв Туркменської
РСР. Ашхабад.

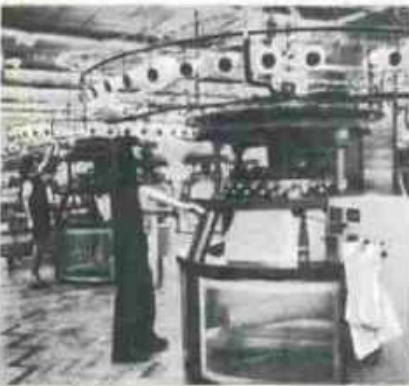

1
2

3
4

5

6
7

8
9
10

До ст. Угорщина.

1. Озеро Балатон.

2. Панорама міста Токая.

3. Місто Будапешт.

4. Тісїдський хімічний комбінат.

5. На будапештському автобусному заводі «Інар».

6. В одному з цехів текстильної фабрики в Будапешті.

7. Збірники пшениці.

8. Виробничі цехи держгоспу «Балатон-Боглар».

9. Сергійовича абдух у виробничому кооперативі «Араїяналас» у меде Сальнок.

10. Бадачовське виноробне підприємство в меде Веспрем.

До ст. Угерщина.

1. Церква Божоютері (Маташа) в Будапешті. 13—15 ст.
2. Буденіж парламенту в Будапешті. Архітектор І. Штейнль. 1854—1904.
3. Оперний театр у Будапешті. Архітектор М. Ібл. 1875—84.
4. Готель у місті Дебрецені. 60-і рр. 20 ст.
5. М. Мушачі, Півні бродяги. 1873. Угорська національна галерея в Будапешті.
6. Ж. Кішфалуді Шеробля. Стрілець з лука. Бронза. 1918—19. Державний Крижач у Ленінграді.

7. Е. Домановський. Фрагмент фрески топаного зходу металургійного комбінату в місті Дунаув-вароші. 1954—55.
8. Сцена з вистави «Птиця співуча» Г. Гамма. Будапештський драматичний театр ім'я І. Мадячі.
9. Сцена з вистави «Королівський народ» І. Кальман. Будапештський театр оперети.
10. Шаркостійська танцювальна у виконанні ансамблю народного танцю УНР.
11. Кадр з фільму «П'ять печатин». Режисер З. Фабрі. 1977.

1
2

3
4
5

6
7
8

9
10
11

До ст. Узбецька РСР.

1. В долині річки Ангрену.
2. Ташкент. Панорама частини міста.
3. Чарнамська ГЕС.
4. Головна споруда Аму-Бухарського каналу.
5. Головна споруда газопроводу Бухара — Урал.
6. Експортна продукція Ташкентського тракторного заводу.
7. В ремонтному цеху Ташкентського авіаційного виробничого об'єднання імені В. П. Чкалова.
8. У ткацькому цеху Алмалікської вівсяної фабрики.
9. Личковий золотосну імені В. І. Леніна Ордженішадзського району Ташкентської області.
10. Овари мериносів овець на виласі.
11. Обрізування бачиннику в радощі «Фергана» Сирдар'їнської області.

1
2

3

4
5

6
7
8

9
10
11

1
2

До ст. Узбецька РСР.

1. Медресе Кукельдаш у Ташкенті, 80-і рр. 16 ст.
2. Меморіальний знамення пам'яті воїнів м. Чирчик, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Скульптор Ю. Н. Кисельов. 1972. 3. Адміністративний будинок у Ташкенті. Архітектори В. С. Мезенцев та ін. 1974. 4. Парк у Ташкенті. Архітектори Т. М. Александрович і Т. С. Маскін. 1970. 5. Н. В. Кашина. Дівчина з бубном. 1945. 6. М. Г. Карахия. Золота осінь. 1957. 7. Кунган, ташк. міала. Карбування на міді. Початок 20 ст. Нукара. 8. Сюєна з мистецтв «Дай і баграм» Хасан. Узбецький театр драми імені Хаман. Ташкент. 1958. 9. Сюєна з мистецтв «Ветіки Майкани» С. О. Юдкова. Узбецький Великий театр опери та балету імені А. Навої. Ташкент. 1959. 10. Кадр з фільму «Генерал Рахімов». Режисер А. Сабітов. 1968. Б. 6 — Державний музей мистецтв Узбецької РСР. Ташкент.

та, міала. Карбування на міді. Початок 20 ст. Нукара. 8. Сюєна з мистецтв «Дай і баграм» Хасан. Узбецький театр драми імені Хаман. Ташкент. 1958. 9. Сюєна з мистецтв «Ветіки Майкани» С. О. Юдкова. Узбецький Великий театр опери та балету імені А. Навої. Ташкент. 1959. 10. Кадр з фільму «Генерал Рахімов». Режисер А. Сабітов. 1968. Б. 6 — Державний музей мистецтв Узбецької РСР. Ташкент.

3
4

5
6
7

8
9
10

1
2
3
4

5
6
7

8
9
10

11
12
13

До ст. Толстий Л. М.

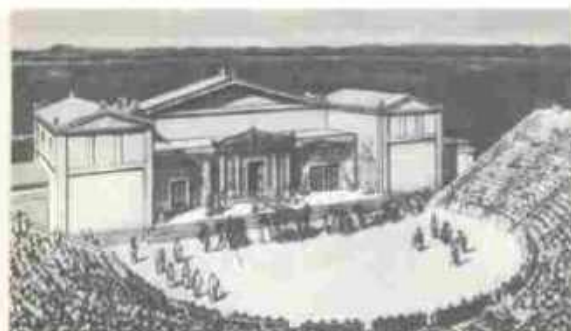
1. Л. М. Толстой — поручик артилерії, 1854. 2. Л. М. Толстой і С. А. Толстая в кабінеті. Ясна Поляна, 1902. 3. Л. М. Толстой і О. М. Горький. Ясна Поляна, 1900. 4. Портрет Л. М. Толстого. Художник І. Ю. Рєпін, 1887. 5. Побачення Анни з сином. Ілюстрація художника М. О. Врубеля до роману «Анна Кареніна», 1883. 6. Атака. Ілюстрація художника А. В. Кокоріна до «Севастопольських оповідань», 1951—53. 7. Доповідь Долохова Кутузову. Ілюстра-

ція художника М. С. Самокиша до роману «Війна і мир», 1912. 8. Пети Ростова у ніч перед бійом. Ілюстрація художника Д. О. Шмарилова до роману «Війна і мир», 1953—55. 9. Після балу. Ілюстрація художника С. Т. Адамюка, 1977. 10. Сцена з вистави «Влада темряви». Київський російський драм. театр імені Лесі Українки, 1974. 11. Кадр з фільму «Отець Сергій». Отець Сергій — І. Можухін, 1918. 12. Кадр з фільму «Воскресіння». «Мосфільм», 1960—62. 13. Кадр з фільму «Війна і мир». «Мосфільм», 1967.

1
2
3
45
67
8
910
11
12
13

До ст. Тичина П. Г.
1. П. Г. Тичина. Автопортрет. 1922. 2. Мати поета — Марія Василівна Тичина. 3. М. М. Коцюбинський серед учасників «Літературних субот». Малюнок художника Г. В. Якутовича. 1959. 4. П. Г. Тичина з французьким письменником-комуністом Агрі Барбюсом. Харків. 1927. 5. П. Г. Тичина серед лівітників. Літо 1944. 6. Делегата 3-го Всесоюзного з'їзду письменників.

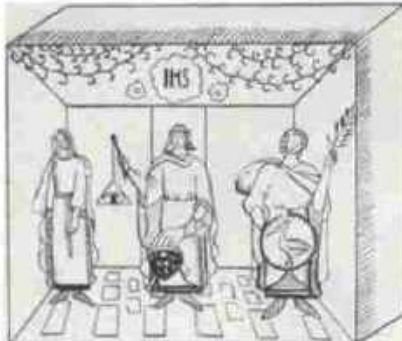
1959. 7. Зустріч поета з космонавтом П. Р. Поповичем. 1962. 8. П. Г. Тичина серед дітей у с. Пінах. 1964. 9. «Як упав же він...» Ілюстрація художниці В. А. Бадюк-Хименко. 1960. 10. Перша збірка поезій П. Г. Тичини «Сонячні кларнети». 1918. Обкладинка. 11. Збірка поезій «Вітер з України». 1924. Обкладинка. 12. «Пісні трактористки». Ілюстрація художника О. М. Довгала. 1939. 13. «Арфами, арфами...» Ілюстрація художниці Н. М. Денисенко. 1968.

До ст. Театр.

1. Афіський театр. 5 ст. до н. е. Реконструкція Г. Булле і Г. Вірсінга. Спец. зм. вистав. 2. Давньоримська комедія. 4 ст. до н. е. Мармуровий рельєф. Археологічний музей. Неаполь. 3. Містерія «Страждання св. Аполлоні». Мініатюра Н. Фуке. 15 ст. Франція. 4. «Жартівники» Ф. Кірмана. Лондон. 1672. Гравюра 17 ст. Англія. 5. Арлекин, Даяні Корнето і синьйор Панталоне — персонажі комедії дель арте. Гравюра поч. 17 ст. Італія. 6. «Пригоди короля мавп». Пекінська опера. Гастролі в СРСР. 1981. Китай.

7. «Ітінотані фтаба гуккі». Театр кабукі. Гастролі в СРСР. 1961. Японія. 8. «Ромео і Джульєтта» У. Шекспіра. Театр Друрі-Лейн. Лондон. Гравюра Равенела. 1763. Англія. 9. «Життя Галілея» Б. Брехта. Театр «Берлінер ансамбль». 1956. НДР. 10. «Смерть комікожера» А. Міллера. Театр «Мороско тієтр». Нью-Йорк. 1949. США. 11. «Христофор Колумб» П. Клодела. Театр де Франс. Париж. Гастролі в Москві. 1976. Франція. 12. «Дон Карлос» Дж. Верді. Театр «Ла Скала». Мілан. 1963. Італія. 13. «Засудження Фауста» (балет на музику однойменної ораторії Г. Л. Вердіоза). Театр «Гранд-Опера». Париж. 1964. Франція.

1
2
34
5
67
8
9

10

До ст. Театр.

1. Свояророди. Фреска Софійського собору в Києві. 11 ст.

2. Шкільний театр. Милихоня з «Поетиком» М. К. Савицького. 17 ст.

3. Персонажі (Солдат і Валоружець) та екранізація Свиринського вертепу. 1771.

Сцени з вистав. 4. «Ворон Годунов» О. Пушкіна. Олександринський театр. Петербург. 1870.

5. «Матрос» Савижа і Делур'я. Малий театр. Москва. 1833.

6. «На дні» М. Горького. Художній театр. Москва. 1902.

7. «Тетнулд» Ш. Дадіані. Театр імені Ш. Руставелі. Тбілісі. 1931.

8. «Дні сміху» М. Кропивницького. Театр Михайла Садовського. Київ. 1908.

9. «Джамі Хігінс» Л. Курбаса за К. Сінклером. Театр «Вересіль». Київ. 1923.

10. «Ув'язнене щастя» І. Франка. Театр імені І. Франка. Київ. 1940.

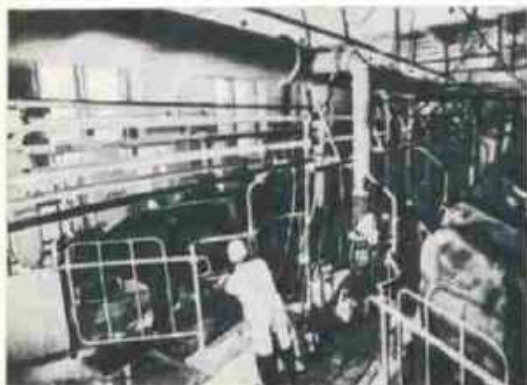
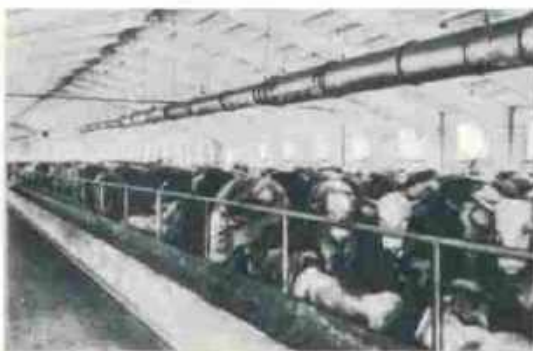
11. «Офісис» Д. Захрєва і В. Гіанія. Театр опери та балету імені А. Навої. Ташкент. 1957.

12. «Історія коня» (за повістю Л. Толстого «Ходотемір»). Великий драм. театр імені М. Горького. Ленінград. Гастролі в Києві. 1950.

13. «Також смерті» А. Стріндберга. Драматичний театр. Пянінжємі. Гастролі в Києві. 1980.

11

12
13

До ст. Тавришництво.

1. Молочний комплекс на 1000 корів дослідного господарства «Жутовішка» Науково-дослідного інституту Лісостепу та Полісся УРСР. Жарківська область.

2. Відлітне міжколгоспне об'єднання по відгодівлі великої рогатої худоби. Полтавська область.

3. Дойльний зал молочного комплексу на 925 корів колгоспу імені К. Маркса Мар'їнського району Донецької області.

4. Промисловий комплекс із замкненим циклом виробництва свинини на 108 тис. свиней радгоспу-комбінату «Калитянський» імені 50-річчя СРСР. Київська область.

5. Саніферма колгоспу «Жовтень» Рахнівського району Львівської області.

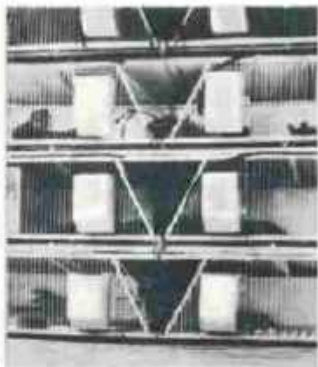
6. Барани вівалійської породи племаводу «Асканія-Нова». Херсонська область.

7. Птаківницький радгосп імені Ф. Е. Держинського продуктивністю 3 млн. бройлерів на рік. Кримська область.

8. Старинська птахофабрика імені ХХІІІ з'їзду КПРС продуктивністю 500 тис. індичат на рік. Київська область.

9. Лимарівський мінний завод. Ворошиловградська область.

10. Кролеферма радгоспу «Поляна». Черкаська область.

1
2

3
4

5
6
7

8
9
10

1
2
34
5
6
7

До ст. Фанис.

1. Кварта і таріля. Туреччина. 17 ст.; чаша. Іран. 13 ст.
2. Таріля. Майстерня В. Палісеї. Франція. 16 ст.; кварта.
Англія. 16 ст. 3. Чорнільниця. Гжель. Остання третина
18 ст. 4. Статуетка «Вакхалія». Мемфігська фаянсова
фабрика. 1854. 5. Таріля. Фірма Воджуд «Етрурія». Ан-
глія. Навколо 1840. 6. Глечик. Завод Гарднера. 19 ст.

7. Супниця. Завод Гребенцикова. 18 ст. 8. Глиняний
сервіз (частина). Мемфігська фаянсова фабрика. 30-4 рр.
19 ст. 9. Таріля декоративна. Будинський фаянсовий завод.
Кінець 19 ст. 10. В. Шимаренко. Набір «Перламутровий
квітанок». Київсько. РРФСР. 70-4 рр. 20 ст. 11. І. Сок,
Б. Плянда, О. Рабіна. Столовий сервіз «Веселі». Бу-
динський фаянсовий завод. 70-4 рр. 20 ст. (3, 6 і 7 — Росія,
4, 8, 9 і 11 — Україна).

8
910
11

1
2
3

До ст. Театр Мисоди Садівського в Києві.

Сцени з вистав:

1. «На перші гулі» С. Васильченко (Тамар — І. Мар'яненко, Олена — Г. Хуторна).

2. «Савка Чалій» І. Карпенка-Карого (Савка Чалій — М. Садівський).

3. «Галка» С. Монішкі (Галка — О. Петляк).

4. «Вантиний господар» Лесі Українки (Командор — М. Садівський).

5. «Ренізор» М. Гоголя (Горбунчик — М. Садівський).

6. «Маяна» Ю. Словацького (Маяна — І. Мар'яненко, Векна — М. Садівський).

4
5
6

До ст. Театр товариства «Руські бідняки» у Львові.

1. І. Гриневичкий у ролі Стендаля («Світлина на Гончарівці» Г. Кітчин-Осиповича).

2. Сцена з вистави «Пуняк» І. Карпенка-Карого.

3. Сцена з опери «Фауст» Ш. Ф. Гуно (Маргарита — К. Рубчаків, Мефістофель — І. Рубчак).

4. В. Плошевський у ролі Франца Моора («Робітничий» Ф. Шіллера).

5. Сцена з вистави «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького.

1
2
3

4
5

1
2
3
45
6
7

До ст. Українка Леся. 1. Леся Українка, 1888. 2. Леся Українка і О. Кобилитська, 1901. 3. Леся Українка в Сан-Ремо, 1902. 4. Останнє фото Лесі Українки, 1913. 5. Леся Українка. Студія Г. Н. Кадьянко, Маркур, 1961. 6. Леся Українка в гуртку «Плеада». Худ. В. І. Заренський, 1961. 7. «Коли втомлюся я жити ціленим». Худ. В. І. Касіян. Акварель, 1950. 8. «В патакомбах». Худ. М. А. Суворовенко, 1971. 9. «Лісова пісня». Худ. М. Г. Доретте, 1960. 10. «Досвітні огні». Худ. С. П. Караффа-Корбуз. Колорова ліногравюра, 1970. 11. Сцена з вистави «Лісова пісня» в Театрі ім. Ю. Фучіка, ЧССР. 12. Сцена з вистави «Камінь господар». Київський рос. драм. театр ім. Лесі Українки, 1950. 13. Сцена з вистави «Камінь господар». Ризький драматич. театр ім. Я. Райніса, 1962. 14. Кадр з фільму «Лісова пісня». Київська кіностудія ім. О. П. Довженка, 1960. 15. Кадр з фільму «Іду до тебе». Київська кіностудія ім. О. П. Довженка, 1970.

8
9
10
1112
13
14
15

«Оптимістична трагедія» В. Вишневецького), істор. п'єси («Фуркат» А. Авезова, Т. Ходжаєва, «Мірзо Улугбек» М. Шейхзаде), психологічні побутові драми («Честь» А. Ширванзаде, «Тополька моя в червоній хусточці» Ч. Айтматова), комедії («Витівки Майсари» Хамзі та ін.). Широко ставляться твори рос. рад. драматургів і зарубіжних класиків. Серед провідних театрів республіки: Узб. театр драми ім. Хамзі, Узб. драматич. театр «Йош гвардія» («Молода гвардія»), обидва — в Ташкенті, узб. драм. театри в Каттакургані та Самарканді, рос. драм. театри в Ташкенті, Самарканді, Фергані, узб. театри юного глядача ім. Ю. Ахунбаєва, рос. ТЮГ — в Ташкенті, театри ляльок у Ташкенті і Анджані, Каракалп. муз.-драм. (Нукус) та ін. Велике значення для розвитку узб. театру мала творчість режисерів — нар. артистів Узб. РСР М. Уйгура, Я. Бабаджанова, О. Гінзбурга, Т. Ходжаєва; акторів — нар. артистів СРСР А. Бакірова, А. Хідоятова, С. Ішантурдєвої, Ш. Бурханова, А. Ходжаєва, М. Мансурова, Л. Саримсакової, Р. Хамраєва, Г. Загурської, нар. арт. Узб. РСР Я. Абдуллаєвої, Г. Агзамова, К. Єфремової, Е. Малікбаєвої, А. Турдієва, Н. Хачатурова, А. Файзієва, М. Юсупова та ін.

Кіно. В 1924 Наркомос Узб. РСР прийняв постанову про створення тресту «Узбекдержкіно», почалося будівництво кінофабрики «Шарк Юлдуз» (тепер кіностудія «Узбекфільм» ім. К. Ярмаєва). У кін. 20-х рр. групу молоді було направлено в моск. та лєнінгр. навч. заклади, створювалися спец. курси. Значну роль у становленні нац. кіно відіграв Н. Ганієв — перший директор і актор узб. студії. В 20-х рр. режисери В. Висковський, О. Фреліх, М. Доронін, М. Авербах, К. Гертель та оператори А. Дорн, Ф. Веріго-Даровський зняли фільми: «Мусульманка» (1925), «Друга дружина», «Чадра», «Шакали Равата» (всі — 1927), «Критий фургон» (1928), «Останній бек» (1930). Спробу показати індустріалізацію в У. зроблено у фільмі Н. Ганієва «Піднесення» (1931). В 1937 вийшов перший звуковий фільм «Клятва» (реж. А. Усольцев-Гарфо). У роки Великої Вітчизн. війни в Узб. РСР було евакуйовано кіностудії ін. республік. У співдружності з ними було поставлено фільми: «Олександр Пархоменко» (1942), «Два білці» (1943); обидва — реж. Л. Луков), «Насреддін у Бухарі» (1943, реж. Я. Протазанов). Досягненням післявоєн. років стали фільми «Тархір і Зухра» (1945, реж. Н. Ганієв), «Алішер Навої» (1948) та «Авіценна» (1957); обидва — реж. К. Ярмаєв). У кін. 50 — на поч. 60-х рр. в узб. кіно прийшли випускники ВДІКу та Вищих режисерських курсів. Знято фільми: «Зоря Улугбека» (1965, реж. Л. Файзієв), «Ти не сирота» (1963), «Ташкент — місто хліба» (1970), «Абу Рейхан Біруні» (1974; всі — реж. Ш. Аббасов); історико-революц. фільми реж. К. Ярмаєва — «Буря над Азією» (1965), «Вершники революції» (1968),

«Загибель чорного консула» (1970), «Одна серед людей» (1974), а також режисерів А. Хамраєва — «Білі, білі лелеки» (1965), «Надзвичайний комісар» (1970), «Без страху» (1971) та Е. Ішмухамедова — «Ніжність» (1967), «Які наші роки!» (1981). Розвивається документальне і науково-популярне кіно, 1961 створено студію науково-популярних і хронікально-документальних фільмів. Широко відомі документальні фільми М. Каюмова. Виходять кіножурнал «Советский Узбекистан» і сатиричний кінозбірник «Наштар» («Ланцет»). У Ташкенті з 1968 (раз на 2 роки) проводиться Міжнар. кінофестиваль країн Азії, Африки і Латинської Америки. В 1958 створено Спілку кінематографістів Узб. РСР. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

А. І. Кременицова, Д. А. Шахматова. Літ.: Ленин В. И. О Средней Азии и Узбекистане. Ташкент, 1957; Рашидов Ш. Р. Советский Узбекистан. М., 1982; Бабушкин Л. Н., Когай Н. А. Физико-географическое районирование Узбекской ССР. В кн.: Труды Ташкентского государственного университета им. В. И. Ленина, в. 231. Ташкент, 1964; История Узбекской ССР, т. 1—4. Ташкент, 1967—68; История Узбекской ССР с древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1974; Победа Октябрьской революции в Узбекистане, т. 1. Сборник документов. Ташкент, 1963; Хроника событий Великой Октябрьской социалистической революции. Ноябрь 1917 — июнь 1918 г. Ташкент, 1975; История гражданской войны в Узбекистане, т. 1—2. Ташкент, 1964—70; Вклад трудящихся Узбекистана в Победу в Великой Отечественной войне. Ташкент, 1975; История рабочего класса Узбекистана, т. 1—3. Ташкент, 1964—66; История рабочего класса Советского Узбекистана. Ташкент, 1974; Худайбердыев Н. Д. Узбекистан в единой семье советских республик. Ташкент, 1978; Народы СССР — Ташкенту. Братская помощь народов СССР в ликвидации последствий землетрясения в Ташкенте (1966—1969 гг.). Сборник документов. Ташкент, 1970; Узбекская Советская Социалистическая Республика. Природа, население, хозяйство, территориально-производственные комплексы, перспективы. Ташкент, 1982; Зиядуллаев С. К. Современное состояние экономики Узбекистана и перспективы ее развития. Ташкент, 1982; Торжество ленинских идей культурной революции в Узбекистане. Ташкент, 1970; Валиев А. К. Расцвет культуры в Узбекистане. Ташкент, 1974; Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947; Турсунов Т. Формирование социалистического реализма в узбекской драматургии. Ташкент, 1963; Рустамов Э. Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963; Абдулмажидов А., Бабаханов А. История узбекской литературы. Ташкент, 1966; История узбекской советской литературы. М., 1967; Королы Х. Г. Узбекская литература. М., 1976; Воронина В. Л. Народные традиции архитектуры Узбекистана. М., 1951; Кадирова Т. Ф. Современная архитектура Узбекистана. Ташкент, 1974; Пугаченкова Г. А., Рempel Л. И. История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины девятнадцатого века. М., 1965; Искусство Узбекской ССР. [Альбом]. Л., 1972; Фахретдинова Д. А. Декоративно-прикладное искусство Узбекистана. Ташкент, 1972; Искусство Советского Узбекистана. 1917—1972. М., 1976; История узбекской советской музыки, т. 1—2. Ташкент, 1972—73; История узбекской музыки. М., 1979; Узбекский советский театр, кн. 1. Таш-

кент, 1966; Рахманов М. Р. Узбекский театр с древнейших времен до 1917 года. Ташкент, 1981; Акбаров Х. Зрелость. 30-летний путь узбекского кино (1935—1965). Ташкент, 1971; Узбекская Советская Социалистическая Республика. Энциклопедия. Ташкент, 1981.

УЗБОЙ (тюрк.) — назва сухих річок у пустелих областях Середньої Азії, які заповнюються водою на короткий період або зовсім не мають стоку. Найвідоміші з них: Узбой (Зх. Узбой), що простягається від Сарикамишської западини до Каспійського м., та Келіфський Узбой у Пд.-Сх. Каракумах (обидва — в Туркм. РСР).

УЗГІН — перехід речовини з твердого стану в газоподібний, минаючи рідку фазу. Те саме, що й *сублимація*.

УЗГОДЖЕННЯ — вид підрядного зв'язку між двома синтаксичними компонентами, при якому граматична форма підпорядкованого слова залежить від відповідної форми підпорядковуючого слова. У флективних мовах до них належить і українська) узгоджувати граматичні форми виражаються закінченнями. У. буває повне — в усіх спільних для узгоджуваних слів граматичних формах (напр., «дубовий гай» — У. в роді, числі й відмінку) і неповне — тільки в частині форм («місто Київ» — У. в числі й відмінку, але не в роді).

УЗЕ (Uhsé) Бодо (12.III 1904, Раштатт — 2.VII 1963, Берлін) — нім. письменник (НДР), член Академії мистецтв НДР (з 1955). Член Компартії Німеччини з 1932. В 1933 емігрував до Франції. В 1936—38 брав участь у національно-революц. війні ісп. народу як комісар Інтернац. бригади. З 1939 жив у США і Мексиці. Після 2-ї світ. війни повернувся на батьківщину. В 1950—52 був головою Спілки письменників НДР. Літ. діяльність почав автобіогр. романом «Найманець і солдат» (1935) і кн. нарисів про Іспанію «Перша битва» (1938). У романі «Лейтенант Бертрам» (1944) зображено нім. дійсність 30-х рр., події громадян. війни в Іспанії. Роман «Патріоти» (1954, незакінч., вид. 1965) — про антифашист. боротьбу в останні роки існування гітлерівського рейху.

Текст: Укр. перекл. — Патріоти. К., 1958; Лейтенант Бертрам. К., 1959; Рос. перекл. — Искры во мгле. М., 1960. А. Г. Баканов.

УЗЕНЬ ВЕЛИКИЙ — ріка в Саратов. обл. РРФСР та Урал. обл. Каз. РСР. Довж. 650 км, площа бас. 15,6 тис. км². Рівнинна, русло звивисте; впадає у безстічні Каміш-Самарські озера. Живлення переважно снігове. Осн. стік навесні, влітку переважає, утворюючи плесу. Використовують для зрошування. На річці — м. Новоузенськ.

УЗЕНЬ МАЛИЙ — ріка в Саратов. обл. РРФСР та Урал. обл. Каз. РСР. Довж. 638 км, площа бас. 18,2 тис. км². Ріка рівнинна, має звивисте русло. Впадає у безстічні Каміш-Самарські озера. Живлення гол. чин. снігове. Навесні розливається, влітку місцями переважає. Використовують для зрошування.

УЗИН

Д. Узунов. Портрет К. Сарафова в ролі Фальстафа, 1932. Національна художня галерея, Софія.

Р. Уласов. Сноудон, 1770. Галерея мистецтв, Пієрнуа.

Дж. Уїстлер. Міс Сесілі Александер, 1873. Галерея Тейт, Лондон.

УЗИН — місто Білоцерківського р-ну Київ. обл. УРСР. Розташований на р. Узині (бас. Дніпра), за 10 км від залізнич. ст. Сухоліси. Вперше згадується під назвою Узениця 1651 у зв'язку з перебуванням тут Б. Хмельницького. З 1773 населений пункт мав назву Тембрівщина, з кін. 18 ст. — сучас. назва. Після 2-го поділу Польщі (1793) У. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1971 У. — місто. У місті — цукр. комбінат, консервний, хлібний та асфальтовий з-ди, птахинкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспшкола, комбінат побутового обслуговування, 7 заг.-осв. та музична школи, 3 лікарні, поліклініка, 4 будинки культури, кінотеатр, 6 бібліотек. В У. народився льотчик-космонавт СРСР П. Р. Попович.

УЗЛОВ Іван Герасимович (н. 14.VIII 1923, с. Олімпіадівка, тепер Петрівського р-ну Кіровоград. обл.) — укр. рад. вчений у галузі чорної металургії, доктор тех. наук (з 1971), професор (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1983). Член КПРС з 1960. Після закінчення (1949) Дніпропетров. металург. ін-ту працював на Костянтинівському металург. з-ді, з того ж року працює в Ін-ті чорної металургії (з 1978 — директор). Осн. напрями діяльності — створення сталей нових марок, розробка технологічних процесів термічного зміцнення прокату масових видів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалью Держ. премія СРСР, 1982.

УЗЛОВА — місто обласного підпорядкування Тул. обл. РРФСР, райцентр. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. 64 тис. ж. (1983). Видобування вугілля. Підприємства залізнич. транспорту. З-ди: маш.-буд., пластмас, тех. шкіряних виробів; швейд., взут. та клявіатурна ф-ки. Харч. пром-сть. Технікуми важкого машинобудування та залізнич. транспорту, мед. уч-ще. Місто утворено 1938.

УЗНАДЗЕ Дмитро Миколайович [20.XII 1886 (1.1 1887), с. Сакара, тепер Зестафонського р-ну Груз. РСР — 12.X 1950, Тбілісі] — груз. рад. психолог і філософ, академік АН Груз. РСР (з 1941). Закінчив Лейпцигський (1909) і Харків. (1913) ун-ти. В 1915 створив першу в Грузії жіночу серед. школу з викладанням груз. мовою. Один із засновників Тбіліського ун-ту (1918), де з його ініціативи організовано відділення психології, кафедру психології й лабораторію експериментальної психології. З часу заснування (1941) Ін-ту психології АН Груз. РСР (з 1950 — ім. Д. М. Уснадзе) був його директором. У. належить ряд праць з психології мислення, мовлення, сприймання, діяльності тощо. У. є автором оригінальної теорії установок в психології, а також підручників і систематичних курсів з різних галузей психології науки. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Експериментальні основи психології установок. Тбілісі, 1961; Психологические исследования. М., 1966. В. В. Григоріашвілі.

УЗУНДЖА — карстова печера в пд. частині Кримських гір. Міститься на Ай-Петринській яйлі, у верхів'ї річки Узунджі. Довжина 1500 м, вис. до 20 м. Заселена у вапняках з пропашками пісковиків. Складається з численних вузьких тріщинних і широких ходів різноманітної конфігурації з нішами. На різних рівнях вони з'єднуються сифонними каналами. В межах по дну У. протікає невеликий водний потік; під час наводки рівень води піднімається на вис. 1,5—2,5 м. У повітрі печери виявлено підвищений вміст вуглекислого газу (1,4%), метану (0,6%) і важких вуглеводнів. Пам'ятка природи місцевого значення. Розвинутий туризм.

Ю. І. Шумов.
УЗУНЛАРСЬКЕ ОЗЕРО — озеро в Крим. обл. УРСР, на Пд. Керченського п-ова. Довж. 10 км, шир. від 1,5 до 5,5 км, глб. до 0,1 м. Площа 21,2 км². Пн. і сх. береги озера високі. Дно вкрите чорним і сірим мулом, товщина шару відповідно 0,3 м і 10 м. У межах озера та поблизу його — поклади заліз. руд (днв. Керченський залізничний басейн).

УЗУНОВ Дечко (н. 22.II 1899, м. Казанлик, тепер НРБ) — болг. живописець, нар. художник Болгарії (з 1963), член Болг. АН, почесний член АМ СРСР (з 1933), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1967). Навчався в софійській (1919—22) та мюнхенській (1922—24) АМ. Автор портретів (поета М. Лілієва, 1924; акторів М. Масалітінова, 1928; К. Сарафова в ролі Фальстафа, 1932), жанрових композицій («Фракійська весна», 1939; «Протест», 1964—65; «За волю», 1967; «Безсмертя», 1973; «Кали та Авель», 1979), пейзажів. Викладав в софійській АМ (з 1938 — професор).

Лит.: Боейкова Н. Н. Дечко Узунув. М., 1974. В. А. Афанасьев.

УЗУФРУКТ (лат. usus-fructus, від usus — користування і fructus — зиск, прибуток) — у Стародавньому Римі один з особистих *servitutum*, що полягав в особистому праві користування чужою власністю з одержанням від неї прибутків. Широкого розповсюдження набув за середньовіччя, особливо у бурж. цивільному праві (напр., у Франції).

УІКЛІФ (Вікліф; Wycliffe, Wiclif, Wyclif) Джон (між 1320 і 1330, графство Йоркшир — 31. XII 1384, Латтергуерт, графство Лестершир) — англ. реформатор, ідеолог бюргерської ереси. З 1372 — професор богослов'я Оксфордського ун-ту. Автор памфлетів і трактатів, переклав англ. мовою Біблію. Відстоював примат світської влади над духовною, виступав за підкорення духовництва королю, за секуляризацію церк. власності, спрощення церк. обрядів, за позбавлення духовництва соціальних привілеїв. Ідеї У. відіграли велику роль у підготовці Уста Тайлера повстання 1381. Константиський собор 1415 оголосив У. еретиком.

УІЛ — ріка на Зх. Каз. РСР, в межах Актюб., Гур'єв. та частково Урал. областей. Довж. 800 км, площа бас. 31,5 тис. км². Бере

початок на Підуральському плато, впадає у оз. Актюбе на Прикаспійській низовині. Живлення переважно снігове. Влітку міліє і розбивається на окремі плеса. Використовують для зрошування. **УІЛКІНС** (Wilkins) Моріс (н. 13.XII 1916, Поугароа, Нова Зеландія) — англ. біофізик, член Лондонського королівського т-ва (з 1959). Закінчив Кембриджський ун-т (доктор філософії з 1940). З 1946 працює в Кінгс-коледжі (Лондон), де з 1962 — професор і керівник відділу молекулярної біології (з 1970 — професор біофізики). У. за допомогою рентгеноструктурного аналізу підтвердив гіпотезу будови молекули дезоксирибонуклеїнової кислоти (подвійна спіраль), розробив теорію фото- і термоліонізації. Має також праці в галузі біофізики нервової системи. Нобелівська премія, 1962 (разом з Ф. Криком і Дж. Д. Уотсоном).

УІЛКІНСОН (Wilkinson) Джефрі (н. 14.VII 1921, Толмортон) — англ. хімік, член Лондон. королівського т-ва (з 1965). Закінчив (1941) Імперський коледж науки і технології у Лондоні. Працював в Англо-американсько-канадському проекті по атомній енергії (1943—46), Каліфорнійському ун-ті в групі Г. Сіборга (1946—50) і Массачусетському технологічному ін-ті (1950—51); викладав у Гарвардському ун-ті (1951—56); професор (з 1956) Імперського коледжу науки і технології у Лондоні. У. — один з основоположників хімії металоорганічних сполук перехідних елементів. Встановив (1952) хімічну будову («сендвічу») фероцену. Відкрив універсальний каталізатор гідратування олефінів, алкителінів та ін. («катализатор У.»). Нобелівська премія, 1973.

УІЛКА ЗЕМЛЯ — частина території Сх. Антарктиди між Землею Аделі та Землею Королеви Мері. Товщина льодовикового покриву перевищує 3000 м, на Пд. — 1000—2500 м. На узбережжі є ділянки, вільні від криги, — т. з. оазиси (Бангера, Грісона). У. З. відкрила амер. експедиція Ч. Уїлкса 1840.

УІЛСОН (Wilson) Мітчел (17.VII 1913, Нью-Йорк — 25.II 1973, там же) — амер. письменник. За освітою фізик. Деякий час працював у лабораторії Е. Фермі. Дебютував детективним романом «Гусака засмажено» (1940). У романах «Живи серед блискавок» (1949; в укр. і рос. перекладах 50-х рр. — «Життя в імлі»), «Брат мій, ворог мій» (1952), «Деві Меллорі» (1956) змальовував долю вченого в капіталістичному світі, порушив проблему моральної відповідальності сучасної науки перед суспільством. У романі «Зустріч на далекому меридіані» (1961) виступав за міжднар. співробітництво в ім'я миру. Йому належать також наукопопулярні книги. Не раз бував у Рад. Союзі, з симпатією писав про Рад. країну.

Тв.: Укр. перекл. — Життя в імлі. К., 1954; Рос. перекл. — Американські учні та ілюстрації. М., 1964; Живи серед блискавок. М., 1965; Брат мій, ворог мій. Кишинів, 1977. Р. І. Яценко.

УІЛСОН (Wilson) Річард (І. VII 1713, Пенгос, Монтгомері-шір — 15.V 1782, Коломеллі, Девішір) — англ. живописець, основоположник англ. пейзажу. З 1729 навчався в Лондоні у портретиста Т. Райта, з 1746 писав пейзажі. Жив і працював в Італії, в Лондоні, в Уельсі. Твори: «Дуврський замок» (бл. 1746), «Рим. Понте-Молле» (1754), «І я був в Аркадії» (1755), «Долина Ді» (бл. 1762), «Вид на Сноудон» (бл. 1766), «Кедер-Ідріс» (бл. 1774). Картини У. зберігаються в Нац. галереї в Лондоні та ін. збірниках. У. — член-засновник королівської АМ у Лондоні (1768).

УІЛЬЯМС (Williams) Теннессі (справж. ім'я та прізвище) — Томас Ланіт; 26.III 1911, Колумбус, штат Міссісіпі — 24.II 1983, Нью-Йорк) — амер. драматург. Друкуватися почав у кін. 20-х рр. У драмах «Скляний звіринець» (1944), «Трамвай „Бажання“» (1947), «Кішка на розчепченому даху» (1955), «Орфей спускається в пекло» (1955), «Ніч ігуани» (1961) розкрив соціальні конфлікти амер. способу життя. Ноти соціальної критики в п'єсах У. періодично ослаблені впливом фрейдизму, екзистенціалізму, натуралістичними чотинами.

Автор концепції «пластичного театру», за якою осн. роль у створенні спектаклю надавав світлому, музичному, худож. оформленню. Ряд п'єс У. поставлено в СРСР. У. належать також роман «Римська весна міссіс Стоун» (1950), повісті, оповідання.

Тв.: Рос. перекл. — «Скляний звіринець» та інші дев'ять п'єс. М., 1967; Римська весна міссіс Стоун. — Рассказы. — Эсе. М., 1978; Кошка на раскаленной крыше. М., 1979.

Лит.: Коренева М. Страсти по Теннессі Уильямсу. В кн.: Проблемы литературы США XX века. М., 1970.

УІНСОР, Віндзор — місто на Пд. Сх. Канади, в пров. Онтаріо. Розташоване на р. Детройт проти міста Детройт (США), з яким сполучений мостами і тунелем. Вузол з-щ. 193 тис. ж. (1976). Гол. центр автомобілебудування країни. Філіали з-дів «Форда» та ін. амер. автомоб. монополій. Розвинута чорна металургія, хім. і фарм. пром-сть, виробн. електронного устаткування для автомобілів. 2 університети.

УІНСТЕНЛІ (Winstanley) Джерард (1609, Уїган, графство Ланкашир — після 1652) — англ. соціаліст-утопіст, ідеолог руху дигерів — найрадикальшої політ. течії в період Англійської буржуазної революції 17 століття. Виразяючи інтереси найбільш бідних верств населення, гол. чин. обезземленого селянства, У. вимагав передати народowi землю, загарбну лендлордами, і проголосити її суспільною власністю, встановити в Англії демократичну республіку, запровадити заг. виборче право, зрівняльний розподіл усіх продуктів праці. В 1649, очолюючи рух дигерів, заснував біля містечка Кобем їхню колонію. Після розгрому колонії (1650) написав свій ідеологічний заповіт — комуністичну утопію «Закон свободи...» (1652).

УІНСТОН (Winston) Генрі (н. 2.IV 1911, м. Гаттісберг, шт. Міссісіпі) — діяч амер. і міжвар. комуністич. руху. Член Компартії США з 1933. Н. в родині негрів. сім'ї. В 1931—32 — один з організаторів походу безробітних м. Канзас-Сіті на Вашингтон. З 1936 — член Нац. виконкому, 1938—41 — секретар Нац. виконкому Спільки комуністичної молоді. В 1938 обраний членом Політбюро Нац. к-ту КП США. В 1941—45 служив в армії. В 1947 обраний членом Нац. ради Нац. к-ту і секретарем Нац. к-ту КП США з орг. питань. Не раз зазнавав переслідувань. Перебуваючи у тюрмі 1956—61, захворів і втратив зір. Звільнений достроково під тиском прогрес. громадськості. З 1961 — член Політ. к-ту (до 1969 — Викон. бюро) ЦК (до 1972 — Нац. к-т), з 1964 — секретар ЦК КП США. З червня 1966 — нац. голова КП США. Автор праць з питань робітн. руху і нац.-визвольної боротьби. Нагороджений орденом Жовтневої Революції і Дружби народів.

Тв.: Рос. перекл. — Стратегія боротьби чорного населення. Критика нових теорій освоєння чорних в США та Африці. М., 1975.

Лит.: Мостовіч Н. В. Человек негритского мужества. М., 1982.

УІПЛ (Whipple) Джордж Гойт (28.VIII 1878—1.II 1976) — амер. лікар-патолог. Закінчив Йельський ун-т (1900) і ун-т Дж. Голкінса (1905). З 1914 — професор Каліфорнійського ун-ту; 1921—55 — професор патології ун-ту Рочестера. Осн. праці У. — з питань анемії, пігментного обміну, ураження печінки і підшлункової залози, туберкульозу, паразитарних хвороб. Відкрив роль печінки в гемопоезі і застосував препарати печінки при первинній анемії. Нобелівська премія, 1934 (разом з Дж. Р. Маїнотом та У. Мерфі).

УІСТЛЕР (Whistler) Джеймс Еббот Мак-Нейл (10.VII 1834, Лоуелл, Массачусетс — 17.VII 1903, Лондон) — амер. живописець і графік. У 1843—49 жив у Петербурзі, відвідував АМ. У 1855—57 навчався в Парижі в майстерні Ш. Глейра, де зблизився з Е. Дега. На творчості У. позначився вплив Г. Курбе й мистецтва япон. гравюри. Працював у Парижі, Лондоні, Венеції. Твори: композиції «Симфонія у білому № 2. Дівчина у білому» (1864), «Сутінки у Вальпарайсо» (1866), «Старий міст у Баттерсі» (1872—75); портрети — автопортрет (1867), матері (1871), Т. Карлейля (1872), міс Сесілі Александер (1873). Картини У. зберігаються в Галереї Тейт в Лондоні, в Луврі та ін. збірниках.

УІТМЕН (Whitman) Уолт (31.V 1819, Уест-Гіллс, штат Нью-Йорк — 26.III 1892, Камден, штат Нью-Джерсі) — амер. поет. У 1855 видав свій осн. твір — поетичну зб. «Листя трав», до якої потім додавав нові вірші. Ідеали У. пов'язані із світовою демократією, братерством усіх народів («Привіт світові», «Пісня про себе», «Пісня великої дороги»). Прославляв людину праці, досягнення науки, тех. прогресу («Пісня про виставку», «Піонери. о

піонери»), «Пісня про сокиру», «Локомотив узимку»). З глибоким співчуттям змальовував образи індіанців, негрів, іммігрантів. Під час громадян. війни в США 1861 — 65 активно підтримував справу Півночі (вірш «Бий, бий, барабані»). Твори У. знаменують собою перехід від романтичної до реалістичної традиції в л-рі США. Укр. мовою вірш У. перекладали І. Кулик, В. Мисик, В. Коротич та ін.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Мисик В. Вибране. К., 1938; [Вірші]. В кн.: Кулик І. Вірші та поеми. К., 1962; Листя трав. К., 1969; Рос. перекл. — Избранное. М., 1954; Избранные произведения. М., 1970.

Лит.: Чуковский К. И. Мой Уитмен. М., 1969; Мендельсон М. О. Жизнь и творчество Уитмена. М., 1969; Кричевский О. Т., Стельмах А. К. Співачі трудового люду. К., 1972.

УІТЦ Бела (7.III 1887, с. Мегала, тепер СРР — 26.I 1972, Будапешт) — угор. художник і громадський діяч, засл. діяч мист. РРФСР (з 1930). Член КПРС з 1921. У 1912 закінчив АМ у Будапешті. З 1926 жив у Москві. В 1931—35 був відповідальним секретарем орг-ції революц. художників при Комінтерні. Автор портретів («Жіночий портрет», 1916), політ. плакатів («Червоноармії, вперед!», 1919), серій офортів («Генерал Лудд», 1924—25), монументальних розписів (фрески в Будинку уряду в м. Фрунзе, 1936, у співавторстві), декоративних панно («Угорщина бореться», 1936), театр. декорацій.

УЙГҀН (справж. прізвище та ім'я — Атакузів Рахматулла; н. 1(14).V 1905, кишлак Мерке, тепер село Меркен. р-ну Джамб. обл. Казах. СРР) — узб. рад. поет і драматург, засл. діяч мистецтв Узб. РСР (з 1956), нар. поет Узб. РСР (з 1965), член-кор. АН Узб. РСР (з 1974). Член КПРС з 1944. Один з основоположників узб. рад. л-ри. Друкуватися почав 1925. Збірки віршів та поем «Друга книга» (1933), «Країні сонця» (1936) та ін. присвячені Рад. Узбекистану. В роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними творами. Про мирне життя рад. людей писав у збірках «Дар» (1946), «Вірші» (1950), «Життя кличе» (1961). Автор п'єс «Алішер Навої» (1941; у співавторстві), «Мати» (1942), «Рання весна» (1949), «Хуррият» (1959), «Метелик» (1966), «Абу Рейхан Біруні» (1973), «Пастка» (1975), оповідань. Українці присвятив поему «Вітри України» (1935) та ряд віршів. Перекладав твори О. Пушкіна, А. Чехова, Л. Толстого, Т. Шевченка та ін. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Зі Сходу на Захід. К., 1947; Рос. перекл. — Жизнь зовет. М., 1965; Хуррият. Песни. М., 1966; Голоса на рассвете. М., 1975; Избранное. М., 1980.

З. У. Умарбакова.

УЙГҀРИ — народ, корінне населення Сінцзян-Уйгурського автономного району КНР. Живуть також у деяких районах СРСР, Афганістану, Пакистану, Індії.

У. Уїтмен.

Уйгури.

Б. Уїтц. Збирання яблук. 1916. Угорська національна галерея, Будапешт.

Заг. чисельність У.—5,75 млн. чол. (1980, оцінка), з них в КНР—5,54 млн. чол. В СРСР, за переписом 1979, чисельність У.—211 тис. чол. Мова — уйгурська (див. *Уйгурська мова*). Віруючі У.—мусульмани. У.—один з найдавніших тюркомовних народів Центр. Азії. Пропес етнічної консолідації У. завершився у 8 ст.: в той час у них виникла ранньофеод. д-ва. В 9 ст. д-ву У. зруйнували енісейські киргизи; У. переселилися до Китаю. З серед. 18 ст. до 20 ст. частина У. з Китаю переселилася до Росії. До 1921 У. не мали єдиної назви — називалися за місцем проживання (кашгарлик, яркендик, турфанлик та ін.). Осн. заняття У.—землеробство, різні домашні ремесла. У. створили своєрідну культуру (монументальна культова архітектура, музичні й літ. твори).

УЙГУРСЬКА ЛІТЕРАТУРА — література *уйгурів*. Бере початок від народної творчості. Тривалий час розвивалася під впливом середньовісній, індійської та китайської культур. Перші писемні пам'ятки — рунічні епіграфи (7—8 ст.) і переклади буддистських релігійно-дидактичних книг — сутр (10 ст.). Класичні твори середньовіччя: «Словник тюркських говорів» Махмуда Кашгарі (11 ст.), що містив зразки фольклору й тогочасної прози, поеми Юсуфа Баласагуні (11 ст.), Ахмада Югнакі (12 ст.), Рабгузі (14 ст.), анонімний рукопис «Огуз-наме» (15 ст.) стали спільним здобутком багатьох тюркомовних народів. Творчість поета Мухаммада Іміна Хіркаті (17—18 ст.) і його послідовників Залелі та Новбаті була новим кроком у розвитку уйгурської літератури.

В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. набули популярності поезії Шаіра Ахуна, Арші, Хіслата Кашгарі та ін. і особливо основоположника нового напрямку в поезії Абдураїма Нізарі. У 2-й пол. 19 ст. Садир Палван, Сейд Мухаммад Каші, Мулла Шакір та ін. у патріотичних віршах закликали до боротьби проти іноземного поневолення. Видатним письменником 19 ст. був Білал Назим, творчість якого сповнена пафосу волелюбства та соціального протесту.

Після 1917 література радянських уйгурів, зберігаючи традиції та спираючись на досвід російської л-ри, досягла нових успіхів. Вийшли збірки оповідань Умара Мухаммаді, віршів Нурі Ісраїлова, Ізіма Іскандерова, Турди Хасанова та ін., романи Зія Самеді, Джама-ла Бусакова, Хізмета Абдулліна, Масімжана Зулпикарова, повісті Джалала Мусаєва, Ахмеджана Аширова, Юсупа Ільєса, оповідання і нариси, поеми і вірші Ізіма Бахніязова, Розі Кадірі, Патігуль Сабітової, Абдукаріма Ганієва та ін. Л-ра зарубіж. уйгурів почала відроджуватись після перемоги повстання 1931—33. Її захисниками були Лутфулла Муталіп, Нім Шахід, Зуннун Кадірі, Нур Бусаков.

Лит.: Хамраєв М. К. Веков неумирающее слово. Алма-Ата, 1969; Гуд уйгурское бубна. Пер. с уйгур. М., 1979.

І. К. Чирко.

УЙГУРСЬКА МОВА, новоуйгурська мова — мова *уйгурів*. Належить до *тюркських мов*. В У. м. розрізняють три діалекти: пн.-західний, або центральний (опорний діалект сучасної літ. У. м.), східний, або лобнорський, і південний, або хотанський. Характерні риси У. м.: наявність 10 голосних фонем і 26 приголосних, неспіловний *сингармонізм*; іменникові властиві категорії числа, відмінка й присвійності; вживаються післяйменники. У. м. — старописемна. Алфавіт уйгурів в СРСР тепер базується на рос. графічній основі, а уйгурів у Китаї — на арабській. У. м. створено *уйгурську літературу*.

Лит.: Кайдаров А. Т. Уйгурский (новоуйгурский) язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 2. М., 1966.

УКАЗ — у більшості сучасних держав акт *глави держави*. В СРСР — вид *актів*, що їх видають *Президія Верховної Ради СРСР*, *Президія Верховних Рад союзних і автономних республік*. Передбачений ст. 123 Конституції СРСР (в УРСР — ст. 110 Конституції УРСР). На відміну від *законів* У. бувають нормативні (такі, що встановлюють правову норму) та індивідуальні (напр., У. про нагородження орденами). Якщо видані в період між сесіями Верховної Ради У. вносять зміни або доповнення до чинного закону, вони підлягають обов'язковому затвердженню Верховною Радою на черговій сесії, після чого набувають сили закону. Затвердженню підлягають і У. про зміну кордонів між союзними республіками, про утворення й ліквідацію міністерств та держ. к-тів. Нормативні У. оголошуються і набувають чинності в тому самому порядку, що й закони.

УКАПІСТИ — члени укр. дрібнобуржуазної націоналістичної партії, які в січні 1919 під назвою «*незалежників*» виділилися з лівого крила *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП). Порвавши на словах з УСДРП, «незалежники», формально визнавши Рад. владу, насправді перейшли до відкритої боротьби проти неї, стали на шлях організації куркульських заволодіть. Навесні 1919 у їхніх рядах відбувся розкол, внаслідок якого ліва частина «незалежників» об'єдналася в серпні 1919 з *боротьбістами*, а права частина на своєму установчому з'їзді в січні 1920 прийняла назву «*Українська комуністична партія*» (УКП, укапісти). Рад. уряд України на прохання УКП дозволив їй існувати легально, взявши до уваги її заяву про те, що вона повністю відмовляється від своєї попередньої ворожої діяльності щодо Рад. влади. Але, незважаючи на прийняття «комуністичної» назви і заяви про лояльне ставлення до Рад. влади, У. вели далі замасковану боротьбу проти Комуністичної партії і диктатури пролетаріату. Вся діяльність У. була спрямована на відрив Радянської України від інших радянських республік під старим націоналістичним лозунгом «самостійної України». Всі ці дії У. зустрі-

чали рішучу відсіч з боку трудящих, які виганяли їх з Рад, ком. незамів та ін. орг-цій. Незважаючи на мізерний кількісний склад У. (200 чол. 1924 проти 500 чол. 1921), ЦК УКП у своєму другому (перше — 1920) зверненні до Виконкому Комінтерну від 27.VIII 1924 знову поставив питання про визнання УКП самостійною укр. секцією Комінтерну. Комісія в питанні про УКП, створена 17.XII 1924 Виконкомом Комінтерну, до кінця викрила підривну роботу УКП, показавши, що об'єктивно її діяльність і лозунги є контрреволюційні, що вона, по суті, стала центром збирання петлюрівських елементів. Рішуче засудивши націоналістичну діяльність У. і відмічаючи, що вони об'єктивно працювали в напрямі розколу сил пролет. диктатури України, Президія Виконкому Комінтерну 24.XII 1924 прийняла рішення про розпуск УКП. Цим рішенням було розпущено й «ліву» фракцію УКП, яка з 1923, відколовшись від УКП, існувала самостійно. В 1925 відбувся ліквідаційний з'їзд УКП. Рішення Комінтерну допомогло частині У. позбавитися хибних націоналістичних поглядів і вступити до КП(б)У. Ліквідація УКП була значною перемогою Комуністичної партії над націоналістичною ідеологією і сприяла дальшому вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

УКАЧИН Борис Укачиневич (н. 18.II 1936, с. Кайрилик, тепер Онгудайського р-ну Горно-Алт. а. о.) — алт. рад. письменник. Друкується з 1956. Перша зб. — «Дороги» (1960). У збірках «Хто такий» (1963), «Вірші» (1966), «Земля синього неба» (1968) писав про рідний край, його природу. Книга прози — «Гірські душі» (1971). Пише твори для дітей. Перекладає поезії М. Лермонтова, Т. Шевченка та ін.

Тв.: Рос. перекл. — Ветка горного кедра. М., 1974; Бег аргамака. М., 1975; Эхо вечного Алтая. М., 1979; В начале зимы. М., 1981.

УКАЯЛІ — ріка у Пд. Америці, в межах Перу, права прит. *Амазонки*. Довж. 1950 км, площа бас. 375 тис. км². Утворюється злиттям річок Апурімак і Урубамба, що беруть початок на схилах Зх. Кордильєри в *Андах*. У верхів'ї У. має гірський характер, нижче тече *Амазонською низовиною*, долина широка, подекуди заболочена, русло звивисте. Живлення гол. чин. дощове. Пересічна витрата води 12 600 м³/с. Судноплавна до м. Кумарія. ГЕС (на р. Урубамбі). В бас. У. — добування нафти; руїни *Мачу-Пікчу*.

УКІО-Е (япон., букв. — образи повсякденного світу) — япон. художня школа, що склалася на початку 17 ст., переважно в м. Едо (тепер Токіо). Живописці, а пізніше гравери цієї школи відображали в своїх творах смаки демократичних кл., заперечували традиційні схеми аристократичних, виточених мистецьких шкіль. Осн. увагу майстри У.-е зосереджували на актуальних питаннях свого часу, відтворювали сцени праці й побуту, рідну природу, зображу-

вали акторів театру *кабуки*, гейш тощо. Основоположником У.-е. вважають живописця І. Матабея. Гол. представники — *Моронобу, Харунобу, Утамаро, Хокусай, Хіросіге*.

УКЛАДИ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ — система виробничих відносин, яка базується на відношуванні форм власності на засоби виробництва в межах даної суспільно-економічної формації і охоплює певний сектор економіки країни. В істор. процесі розрізняють формаційні і неформаційні уклади. Формаційні уклади визначають характер екон. базису суспільства. Заміна одного формаційного сусп.-екон. укладу іншим відбувається на основі діяння заг. екон. закону для всіх формацій — *відповідності виробничих відносин характерові й рівню продуктивних сил закону*. Неформаційні уклади існують поряд з панівною формою власності і системою виробничих відносин (напр., уряді капіталістичних країн зберігаються ще залишки феод. відносин тощо). Багатоукладність економіки — характерна риса г-ва країн, що розвиваються. В цих країнах поряд з держ.-капіталістичними та приватнокапіталістичними укладами розвиваються в ряді галузей пром-сті держ. сектор та кооп. форми с.-г. виробл. При переході від одного експлуататорського суспільства до іншого новий формаційний уклад формується в надрах старого суспільства. Формування соціалістичного укладу відбувається в перехідний період від капіталізму до соціалізму, якому властиві три гол. уклади — соціалістичний, дрібногосподарний, капіталістичний і відповідні їм сусп. класи — *робітничий клас, селянство, буржуазія*. Соціалістичний уклад відіграє провідну і визначальну роль в економіці перехідного періоду. В своєму русі він витісняє ін. уклади, усунувши від попередніх форм виробл., і, спираючись на держ. владу, концентрує осн. засоби виробл. в формі загальнонапр. власності, розвивається на основі екон. законів соціалізму, які починають діяти разом з його виникненням.

П. М. Дубій, М. І. Чукалін.
УКЛЕЯ — риба род. коропових. Те саме, що й *перетводка*.

«УКРАЙНЕЦЬ» — альманах, який видавав М. О. Максимович. Вийшло дві книги: 1-а — в Москві (1859), 2-а в Києві (1864). В альманасі розміщено матеріали з історії України («Нечто о земле Киевской» і «Путевое воспоминание о Полтаве», «Письма о Богдане Хмельницком» — всі М. О. Максимовича та ін.), художні твори в укр. перекладі (зокрема, «Песнь о полку Игореве, переложенная на украинское наречие М. Максимовичем»), тексти старовинних рукописів.

Ф. К. Серван.
«УКРАИНСКАЯ БЕДНОТА» — щоденна робітничо-селянська газета, що видавалася в березні-липені 1920 під управлінням Реввійськкри 12-ї армії. До травня виходила в Києві, згодом — за місцезнаходженням армії.

«УКРАИНСКИЙ АЛЬМАНАХ» — перший на Україні альманах. Виданий 1831 у Харкові І. Срезневським та І. Росковщенком за участю групи харківських поетів-романтиків. Крім статей наукового і літ.-критичного характеру, тут опубліковано зразки укр. нар. творчості, вірші й балади Л. Боровиковського, Є. Гребінки, О. Шпигонького, переклади з О. Пушкіна й А. Мішквича. Надруковано прозовий уривок «Гаркуша» про відомого ватажка сел. антипоміщицьких повстань. Через брак коштів видання альманаху припинилось.

П. М. Федченко.
«УКРАИНСКИЙ БИОХИМИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ» — науково-теоретичний журнал Інституту біохімії АН УРСР. Найстаріше наукове періодичне видання з біохімії в СРСР. Заснований 1926 як «Наукові записки Українського біохімічного інституту», з 1934 видавався під назвою «Український біохімічний журнал», з 1978 — під теперішньою назвою. Виходить рос. мовою 6 раз на рік. **«УКРАИНСКИЙ ВЕСТНИК»** — перший на Україні літ.-художній, наук. і громадсько-політ. журнал. Виходив у Харкові 1816—19 за ред. Є. Філомафійського, Р. Гонорського, Г. Квітки-Основа-Яненка. В журналі друкувалися статті з історії Росії та України, з суспільних і природничих наук, етнографічні та інформаційні матеріали, а також статті, в яких пропагувалися просв. ідеї франц. енциклопедистів. У статтях з мови, л-ри й мистецтва підносилися голос за поширення освіти серед народу, розвиток вітчизн. культури. Крім перекладів з Вольтера, Ж. Б. Руссо, Дж. Мільтона та ін., розмішувалися оригінальні твори В. Равського, О. Сонова, Я. Нахімова. Тут уперше опубліковано укр. мовою твори Г. Квітки-Основа-Яненка, П. Гулака-Артемовського і серед них відомий байку «Пан та собака», подано зразки театр. критики, фейлетону, нарисів, памфлетів. Внаслідок цензурних переслідувань журнал було закрито.

П. М. Федченко.
«УКРАИНСКИЙ ДОМОВОД» — перший ветеринарний журнал в Росії. Заснований у 1817 проф. Ф. В. Пільгером в Харкові. Вдавався в Харків. ун-ті. На сторінках журналу розповідались про розведення свійських тварин, захист їх від хвороб, лікування худоби, а також птиці, риби, бджіл, шовко-вичних шовкопрядів та ін. В 1-му випуску, зокрема, була надрукована доповідь проф. І. Д. Книгіна на відкритті Ветеринарного відділення петерб. Медико-хірургіч. академії. Вийшло 2 випуски журналу.

С. В. Баженов.
«УКРАИНСКИЙ ЖУРНАЛ» — літ.-художній, наук. і громадсько-політ. журнал. Виходив 1824—25 у Харкові за ред. О. Склабовського при активній участі П. Гулака-Артемовського. Публікував статті про найновіші наук. теорії та відкриття, статті з філософії й естетики, матеріали з історії Росії та України, етногр. описи різних міст України, відомості про стан освіти, про події культур. і гро-

мад. життя. «У. ж.» виявляв увагу до творів л-ри, позначених волелюбними мотивами (вірші декабриста В. Раєвського і В. Розалійона-Сошальського, рецензії на поему К. Рилєєва «Войнаровский», огляди альманахів декабристів «Полярная звезда», «Невский альманах» тощо). Вперше в укр. періодикі тут з'явилася спец. стаття, присвячена історії та станові розвитку укр. л-ри. В часи політ. реакції, після розгрому декабристів, журнал було закрито.

П. М. Федченко.
«УКРАИНСКИЙ МАТЕМАТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ» — науковий журнал Інституту математики АН УРСР. Публікує основні результати досліджень з різних галузей математики та її застосувань. У журналі є розділи наук. інформації, критики та бібліографії, проблемно-оглядових статей. Виходить рос. мовою з 1949 шість раз на рік (до 1964 — чотири рази на рік). Перекладається англ. мовою в США. Розрахований на широке коло спеціалістів з математики і механіки. Попередниками «У. м. ж.» в АН УРСР були «Журнал математического цикла ВУАН» (1931—33), «Журнал Института математики АН УРСР» (1934—38) та «Збірник праць Інституту математики АН УРСР» (1938—48).

І. Г. Козубовська.
«УКРАИНСКИЙ СБОРНИК» — укр. альманах. Засн. І. Срезневським з метою систематичного опублікування зразків народної творчості, літописів, матеріалів з історії України, худож. творів укр. письменників та досліджень про їхню творчість. Вийшло два випуски в Харкові — 1838 і 1841. У 1-й книзі опубліковано п'єсу «Наталка Полтавка» І. Котляревського з передмовою та коментарями І. Срезневського. 2-гу книгу альманаху видав М. Шепкін за допомогою М. Гоголя. Тут уперше надруковано п'єсу «Москаль-чарівник» І. Котляревського. До наступних книг готувалися твори Л. Боровиковського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основа-Яненка, О. Шпигонького та ін., але через від'їзд видавця за кордон видання альманаху було припинене.

П. М. Федченко.
«УКРАИНСКИЙ ФИЗИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ» — науковий журнал, орган Відділення фізики і астрономії АН УРСР. Заснований 1956. До 1961 виходив 6 раз на рік, з 1962 — щомісяця. Журнал публікує оригінальні та оглядові наук. праці з усіх галузей сучасної фізики: теорії поля і елементарних частинок, радіофізики і електроніки, ядерної фізики, фізики атомів і молекул, плазми та конденсованого стану, оптики тощо. До 1967 «У. ф. ж.» видавався укр. мовою з резюме рос. і англ. мовами, з 1967 — укр. і рос. мовами, з 1976 — рос. мовою з резюме англ. мовою.

Л. Г. Самко.
«УКРАИНСКИЙ ХИМИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ» — наук. журнал, орган Відділення хімії і хім. технології АН УРСР. Засн. 1925. Публікує теор. й експериментальні праці з питань неорганічної та фіз. хімії, електрохімії, орга-

Титульна сторінка журналу «Український до-мовод».

нічної хімії, аналітичної хімії, хімії високомолекулярних сполук тощо. Вміщує також хроніку проведення в УРСР наук. конференцій з різних питань хімії, рецензії на наукову літературу з хімії, що видається в УРСР, тощо. Виходив 1925—35 у Харкові. З 1948 — у Києві. Виходить 12 раз на рік рос. мовою.

УКРАЇНА — країна (територія) і держава, населена в основному українцями. Назва «Україна» має давні істор. походження і стосується території, на якій проживали сх. слов'яни. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1187 у зв'язку з смертю в Переяславі князя Володимир Глібовича. В літописі говориться: «и плакашася по немъ вси Переяславци... о немже Украина много постана». У 1189 літопис згадує, що князь Ростислав прибув «ко українне Галицькой», тобто на пд. територію *Галицького князівства*. На поч. 13 ст. Україною в літописі називалися зх. землі *Галицько-Волинського князівства*. З 16 ст. термін «Україна» вживався в офіц. актах стосовно більшої частини заселених українцями земель у складі Польського Королівства. Назви «Україна» і «Вкраїна» вживалися в укр. *думах* та *історичних піснях* у розумінні «край», «країна», «земля» (а не «окраїна»). Одночасно з назвою «Україна» в офіц. документах, літописах і літ. творах вживалася назва «Русь», яка була спільною для рос., білорус. і укр. земель. З 14 ст. в писемних джерелах щодо Пн.-Сх. Русі вживалася назва «Велика Русь», а з кін. 15 ст. — «Росія», щодо Зх. Русі — «Біла Русь», щодо Пд.-Зх. Русі — «Мала Русь» (пізніше *Малоросія*). Серед нар. мас України останні дві назви не були поширені. Незважаючи на багатозначну розірваність держ. кордонами земель, де формувалася укр. неродність, а потім нація, на ці землі поширилася спільна назва «Україна». Під час перебування У. в складі різних держав їхні членувачі кола заперечували право укр. народу на незалежність і всіляко ігнорували назву «Україна», а землям давали назви, які мали заперечити їхній укр. характер («Горська Русь», «Галичини і Лодомерські королівства», «Герцогство Буковина», «Підкарпатська Русь»). Але незважаючи на це, поширилися назви *Лівобережна Україна*, *Правобережна Україна*, *Західна Україна*.

У ствердженні назви «Україна» важливу роль відіграла боротьба нар. мас проти соціального нацизму, особливо *визвольна війна українського народу 1648—54*. Боротьбу укр. народу підтримували прогресивні сили ін. народів, особливо російського. В. І. Ленін, відстоюючи права укр. народу, постійно вживав у своїх працях назву «Україна». Після перемоги Великої Жовтєвої соціалістич. революції, встановлення Рад. влади вперше в історії стала можливою реальна рівність і всебічний розвиток для усіх народів, що є торжеством лєнінської нац. політики Комуністичної партії. Укр. народ уперше в своїй історії створив своєю

суверенну д-ву — Укр. РСР, що є невід'ємною частиною Союзу РСР. Завдяки могутності Рад. Союзу і братній допомозі всіх рад. народів здійснилася вікована мрія укр. народу про своє возз'ядання (див. *Возз'ядання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*). Під прологом Комуністичної партії Радянського Союзу, її складової частини — Комуністичної партії України труляції Рад. України разом з усіма народами СРСР переможно захистили завоювання соціалізму під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, побудували *розвинуте соціалістичне суспільство* і йдуть по шляху побудови комунізму. Назва «Україна» збагатилася новим змістом і набула широкого міжнар. значення (див. також розділи *Населення*. Історія в т. 11, кн. 11).

УКРАЇНА — 1) Щомісячний історико-етнографічний і белетристичний журнал ліберально-бурж. напрямку. Виходив 1907 в Києві; укр. мовою як продовження «*Київської старини*». 2) Щоквартальний (тримісячний) суспільствознавчий журнал *Українського наукового товариства*. Виходив 1914 та 1917—18 в Києві; укр. мовою. В перший рік видання на його сторінках виступали видатні прогресивні вчені О. Шахматов, Ф. Корш, І. Франко, В. Перетц, О. Левинський, М. Возник, рецензувалися перші праці майбутніх рад. учених О. Білецького, М. Гудзіл, С. Маслова. Пізніше в «У.» друкувалися переважно М. Грушевський та його однодумці, пропагуючи антинаукові націоналістичні концепції. В 1915—16 виходив у Москві як щорічник під назвою «*Український науковий збірник*».

УКРАЇНА — громадсько-політ., літературно-художній ілюстрований журнал. Виходить з травня 1941 у Києві. Спочатку виходив щомісяця, з липня 1955 — двотижневик, з липня 1963 — тижневик. Висвітлює досягнення трудящих УРСР у пром-сті, с. г., науці та культурі; знайомить читачів з життям народів СРСР та зарубіж. країн. Публікує худож. твори, спорт. інформацію. Провідні жанри — коротке оповідання, літ.-худож. нарис, репортаж, фотонарис.

УКРАЇНА — див. *Палац культури «Україна»* в Києві.

УКРАЇНЕЦЬ Іван Каленикович [6(18).VIII 1888, Волинь — 7.V 1945, м. Миргород Полтав. обл.] — укр. рад. художник, майстер розпису на фарфорі. В 1917 закінчив Миргородську худож.-пром. школу ім. М. В. Гоголя, де навчався у О. Сластона. Автор агітаційних тарілок, тематичних ваз, подарункових чашок з революц. гаслами, портретами визначних діячів Комуністичної партії; чайних сервізів, прикрашених укр. орнаментами. Серед творів — майолікова ваза (1916), тарілки «Виконаймо зустрічній» (1929), тарілка з портретом Г. І. Петровського (1930), плакетка «Іллії» (1931), кухоль з портретом Д. Менделєєва (1932). В 1927—41 викладав у

Миргородському керамічному технікумі ім. М. В. Гоголя. Твори У. зберігаються в музеї цього технікуму, музеї Баранівського фарфорового з-ду ім. В. І. Леніна (Житомир. область).

Літ.: Ханко В. М. Майстер агітаційної порцеляни. «Народна творчість та етнографія», 1979, № 3.

В. М. Ханко.

УКРАЇНКА Леся [Леся Українка; справж. прізвище, ім'я та по батькові — Косач-Квітка Лариса Петрівна; 13(25).II 1871, м. Новоград-Волинський, тепер Житомирської області — 19.VII (1.VIII) 1913, м. Сурамі, Грузія, похована в Києві] — українська поетеса і громадська діячка революційно-демократичного напрямку. Мати У. — письменниця Олена Пуцка, сестра М. Драгоманова, батько — П. А. Косач, юрист. Дитячі роки минули на Волині (м. Луцьк, с. Колодяжне, тепер Ковельського р-ну), де вона пізнавала побут і звичаї укр. села, нар. пісні і казки, красу Полісся. Через хворобу (з дитинства і все життя хворіла на туберкульоз) вчилася вдома, здобула глибоку і різносторонню освіту. Знала бл. 10 мов, у 19 років написала для молодших сестер «Стародавню історію східних народів», була здібною піаністкою, займалася живописом, глибоко знала вітчизняну і світову л-ру, історію філософії і новітні досягнення наукового соціалізму. На формування літ.-естетичних поглядів У. мав великий вплив М. Драгоманов. У 90-х рр. встановила зв'язок з соціал-демократичними організаціями Києва і Львова. У 1897 познайомилася з промисловцем марксистом, учасником квіт. «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» С. К. Мержинським. Леся і її вірші використовувалися у прокламаціях РСДРП. За революц. діяльність царський уряд переслідував письменницю. В 1907 поліція заарештувала її разом з ін. київськими прогресивними діячами (в т. ч. М. Лисенком, Б. Грінченком). Друкуватися почала 1884 у Львові в журн. «Зоря» (вірші «Конвалія», «Сафо»). Пізніше працювала в різних жанрах і галузях л-ри як поет, драматург, прозаїк, перекладач, публіцист, літ. критик, фольклорист. Перша зб. віршів — «На крилах пісень» (1893), згодом вийшли збірки «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902). В поезії У. переважав громадсько-політична лірика, просягата ідеями гуманізму і пафосом житействотвердження («Сонет спрем сферо!», в ній пристрасно звучить тема революц. боротьби («Досвітні огні», цикл «Невіланичі пісні», «Напис в руїні»), патріотичні мотиви (цикли «Сім струн», «Сльози-перли»), роздуми про роль митця і поетичного слова («Слово, чому ти не твердила криця»), поема «Давня казка»), інтернат. мотиви («Дим», поема «Одно слово»). На інтимній ліриці У. позначилася глибока людська драма. Революц. пафосом і худож. силою віршів У. стоять на рівні найкращих зразків світової поезії і розвивають далі традиції громадської лірики Т. Шевченка, М. Некрасова,

Леся Українка.

Пам'ятник на могилі Лесі Українки на Байковому кладовищі в Києві. Скульптор Г. І. Петрашівч. 1939.

І. Франка. З 13 років У. працювала в галузі перекладу. Перекладала твори М. Гоголя, І. Тургенєва, Г. Гейне, Г. Гауптмана, В. Гюго, Дж. Байрона, А. Мікшевича, М. Конопницької, С. Надсона, А. Негрі, М. Метерлінка, Гомера, ін. Єврос та ін. Зверталась і до прозових жанрів. В оповіданнях реалістично змальовувала побут народу, соціальні суперечності («Така її доля», «Приязнь»), бездуховність пануючих класів («Над морем»), виразила роздуми митця про своє місце в суспільстві. Публіцистичні виступи У. спрямовувала проти паризму («Голос однієї російської ув'язненої»), проти укр. бурж. націоналізму та клерикалізму («Безпардонний патріотизм»), підкреслювала роль робітничого у визвольній боротьбі («Не так ті вороги, як добрі люди»), популяризувала марксист. ідеї. У 1900—01 співпрацювала з петерб. журн. «Жизнь», для якого написала ряд літ.-критичних статей — «Два напрями в новітній італійській літературі», «Малоруські письменники на Буковині», «Замітки про нову польську літературу», «Новітня суспільна драма». У них письменниця розглядала питання класовості ліри, соціальної активності мистецтва, розкривала реакц. суть бурж. модернізму. У 1904 вийшла збірка вибраних поезій У. «На крилах пісень», з якої цензура вилучила частину творів революц. звучання. Революц. події 1905 позначились на циклі віршів «Пісні про волю», драм. поемах «Осінь казка» і «В катакомбах». В роки реакції У. публікувала в журн. «Шершень» віршовані сатири на ліберальне панство, лжедрузів народу («Пан політик», «Пан народовець», «Практичний пан» та ін.). У 900-і рр. У. працювала переважно в жанрі драматургії. За відносно короткий час (1896—1913) написала понад 20 драм. творів, які стали новим явищем в історії укр. драматургії. Актуальні ідеологічні, філософські, морально-етичні проблеми сучасності виражалися у нетрадиційних для укр. драматургії образах і сюжетах, взятих із світової ліри, історії, міфології. Боротьба ідей, зіткнення філос. концепцій, утвердження високих ідеалів відігравали у майстерних жанрових структурах драм. поеми, драм. діалог, багатопроblemної драми. Надання нового трактування світовим образам, У. збагачувала не лише національну, а й світову ліру. Вже перша драма «Блакитна троянда» (1896) засвідчила новаторський характер драматургії У. Художньо-філос. синтез важливих ідеологічних і морально-етичних проблем характеризує драм. поеми «Одержима», «Вавилонський полон», «На руїнах». Письменниця хвилювала тема сусп. активності людини, відповідності її слова і діла («Кассандра»), проблеми — митець і суспільство («В руші», «Орґія»), свобода і влада («Камінь господар»). Антиреліг. спрямування мають драм. поеми «На полі крові», «Руфін і Прісцилла», «Адвокат Мартіан», де порушено також проблему співвідносності переконання, обов'язку і чинку.

Вершина творчості У. — драма «Лісова пісня», яка утверджує людську мрію, високі почуття, перемогу краси життя над бездуховністю. Вперше в укр. лірі як застереження тут прозвучала тема: людина і природа. Тяжкий стан здоров'я змусив У. лікуватися на курортах Криму, Кавказу, Буковині і Німеччині. Італії, Єгипту, Швейцарії. Це сприяло широкому світобаченню, утвердженню інтернац. мотивів. Світогляд У. формувался під впливом ідей Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, рос. революц. демократів, основоположників наук. соціалізму К. Маркса і Ф. Енгельса. Гол. особливостями світогляду У. були матеріалістичне розв'язання основного питання філософії, діалектичний метод, визнання необмежених пізнавальних можливостей людського розуму і дійового значення переломних філос. ідей, істор. оптимізм, критика різних напрямів реакційної ідеалістичної філософії (платонізму, схоластики, волюнтаризму та ін.). Вплив марксистських ідей особливо позначився на соціологічних поглядах У., які певною мірою йшли в руслі матеріалістичного розуміння історії. В своїх публіцистичних працях, у багатьох поетичних творах У. висвітлює такі питання, як рушійні сили сусп. розвитку (роль нар. мас та особи в історії, класова боротьба, соціальна революція), заг. закономірності істор. процесу (його поступальність, суперечливість, неминучість торжества соціальної справедливості та ін.). Єдиним сусп. ладом, який принесе трудящим справжнє визволення відгноблення та експлуатації і забезпечить умови для дійсного розвитку людської особистості, свободи, є, на думку У., соціалізм. Письменниця рішуче виступала проти ідеології українського буржуазного націоналізму. Загальнофілос. принципи, яких дотримувалась У., були основою її волюнтаричного атеїзму, етики революц. боротьби, реалістичної естетики. Обстоюючи соціальне призначення мистецтва, У. викривала теорію «мистецтва для мистецтва», рішуче виступала проти формалізму модерністів, символістів, декадентів, проти натуралізму. Філос.-соціологічні й естетичні погляди У. відіграли значну роль у розвитку прогресивної сусп. думки на Україні, в боротьбі за наук. світогляд, проти ідеалізму і релігії. Газ. «Робочая правда» в некролозі (1913) писала, що поетеса близько стояла до визвольного пролет. руху, була другом робітників. Творчість У. є видатним явищем не тільки укр., а й усієї світової культури. Драм. твори У. ставлять на сценах театрів рал. країни і за кордоном. Багато її поезій покладено на музику. За мотивами драми «Лісова пісня» композитор М. Скорумський створив балет, композитор В. Кирейко — оперу. Твір двічі екранізовано (1961, реж. В. Івченко. 1981 — Ю. Ільченко). В м. Новограді-Волинському, де народилася поетеса, в Колодязному, де вона провела дитячі роки, і в Києві відкрито літератур-

но-меморіальні музеї (див. *Українки Лесі музеї*). Пам'ятники — у Києві, в м. Сурамі Грузинської РСР (тут засновано також будинок-музей), в Саскатуні (Канада). Образ У. втілено в творах укр. рад. прози, драматургії (п'єси Ю. Шербака «Сподіватись!», кінематографії («Іду до тебе», сценарій І. Драча, режисер М. Мащенко), скульптури, живопису, музики (сюїта «Пам'яті Лесі Українки» А. Штогаренка). У 1972 встановлено респ. літ. премію ім. Лесі Українки, яка присуджується за кращі твори для дітей. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Твори, т. 1—5. К., 1951—56; Твори, т. 1—10. К., 1963—65; Зібрання творів, т. 1—12. К., 1975—79; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1956—57.

Лит.: Леся Українка. Документи і матеріали. К., 1971; Спогади про Лесю Українку. К., 1971; Франко І. Леся Українка. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Бабішкін О., Курашова В. Леся Українка. Життя і творчість. К., 1955; Рильський М. Лірика Лесі Українки. В кн.: Рильський М. Література і народна творчість. К., 1956; Головаха І. П. Суспільно-політичні і філософські погляди Лесі Українки. К., 1953; Куликів І. М. Леся Українка — видатний український мислитель-революціонер. Х., 1962; Мищенко Л. Політична поезія Лесі Українки. Львів, 1974; Каспрук А. Леся Українка. К., 1963; Шаховський С. Леся Українка. К., 1971; Ідейные связи украинских и русских революционных демократов. К., 1981.

Л. І. Мищенко

(життя і творчість);

І. П. Головаха

(філософські погляди).

УКРАЇНКА — місто Обухівського р-ну Київ. обл. УРСР, на Дніпрі. Залізнична ст. Трипільсько-Дніпровське. Трипільська ДРЕС, бетонний з-д, будинок побуту, 2 заг. осв. та музична школи, Будинок культури, 2 6-к. Вперше згадується в 15 ст. З 1979 У. — місто. **УКРАЇНКИ ЛЕСІ МУЗЕЇ** — 1) у Києві — літературно-меморіальний. Відкритий 1962. Експозиція музею розміщена у десяти кімнатах будинку, де письменниця жила з 1899 по 1909 з перервами. Тут представлені різноманітні матеріали про життя і творчий шлях Лесі Українки: документи про її участь у суспільно-культур. житті та революц. русі, фотографії, особисті речі письменниці, портрет Лесі Українки роботи Ф. С. Красицького тощо. У фондах музею зберігаються кілька автографів Лесі Українки, всі прижиттєві публікації її творів та пізніші видання, картини, скульптури, ілюстрації та ін. Широко представлено матеріали про шанування пам'яті Лесі Українки.

О. Ф. Ставицький.

2) у м. Новограді-Волинському — літ.-меморіальний,

Українки Лесі музей у Києві.

Українки Лесі музей у місті Новограді-Волинському.

філіал Житомирського краєзнавчого музею. Відкритий 1971 на основі музею, який існував з 1963, в будинку, де народилася Леся Українка. Експозиція розміщена в семи залах. У колишньому вигляді відтворено вітальню Косачів. Одна з кімнат присвячена «Лісові пісні», тут міститься діорама «Пробудження весни».

В. О. Римська.

3) У с. Колодажному Ковельського р-ну Волинської обл.—

«Білий будиночок» в селі Колодажному.

літ.-меморіальний, філіал Волинського краєзнавчого музею. Відкритий 1949 у будинку, де 1893—1907 з перервами жила поетеса. Реставровано Лесю «білий будиночок», збудований 1890. В 1980 літературну експозицію розміщено в новобудованому приміщенні музею, а обидва будинки Косачів стали меморіальними. Тут зберігаються речі, фотографії, документи та ін. матеріали, які висвітлюють життя і творчість Лесі Українки. В 1958 встановлено погруддя поетеси (скульптор В. Сколодра). Лісопарк, закладений на честь 100-річчя з дня народження Лесі Українки.

В. М. Козлюк.

Лит.: Літературно-меморіальний музей Лесі Українки у Києві. К., 1976; Літературно-меморіальний музей Лесі Українки в Новограді-Волинському. К., 1972; Музей-садиба Лесі Українки. Колодажне. К., 1976.

УКРАЇНСЬК — місто Довен. обл. УРСР, підпорядковане Селидівській міськраді, за 4 км від залізнич. ст. Цукуріха. Засн. 1952 як с-ще Лісовка. З 1963 — місто з сучас. назвою. В У.— шахти «Україна» та «Селидівська»; центр збагачувальна ф-ка «Україна», комбінат комунальних підприємств. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, кіно-театр, 3 бібліотеки.

УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА (УАПЦ), самосвятія — антинародна, антирадянська релігійно-політ. організація, створена укр. бурж. націоналістами. Існувала на Україні 1921—30. Офіційний початок її поклад на всеукр. православний собор у Києві 1921, який проголосив створення УАПЦ як самостійної (автокефальної церкви). Оскільки прихильники УАПЦ висвячували своїх єпископів самочинно, без схвалення найвищим православним духовництвом, вони дістали назву «самосвятів». УАПЦ була зв'язана з антирад. бурж.-націоналістичною орг-цією — «Спільною визволення України» (СВУ), виступала за відновлення України від Росії. Рядові віруючі, зрозумівши контрреволюц. есто верховодів УАПЦ, поривали з не-

ю. Надзвичайний православний собор 1930 у Києві прийняв рішення про розпуск УАПЦ. В роки Великої Вітчизн. війни фашист. окупанти безуспішно намагалися відновити УАПЦ, духовництво якої прислужувалося гітлерівцям, чим викликало нар. гнів і змушене було тікати разом з ним. військами. УАПЦ діє тільки за кордоном у середовищі укр. еміграції (гол. чин. у США і Канаді) й користується імперіалістичними колами ч. антирад. цілях. О. С. Онисенко. **«УКРАЇНСЬКА БЕСІДА»** — укр. культурно-освітній т-ва на Зх. Україні. Див. «Руська бесіда».

УКРАЇНСЬКА ВЕРХОВА ПОРОДНА ГРУПА КОНЕЙ — порода коней верхових коней. Виведена на кінних заводах України схрещуванням тракєнської породи коней, угорської, ганноверської, чистокровної верхової породи коней та російської рисистої. Масть в осн. гніда і ворона, зустрічається рижка, кара. Коні великі, відзначаються гарним екстер'єром, спортивною роботоздатністю, жвавим темпераментом; користуються попитом спортивних товариств і зарубіжних покупців. Рад. спортсмен І. Кизимов на жеребці Іхор, вирощеному в Олександрійському кінному заводі, на XIX Олімпійських іграх в Мехіко (1968) зайняв 1-е місце по вищій школі верхової їзди. На конях

Жеребець української верхової породи коней.

Ігрок з Олександрійського та Шквал і Плот з Ягельницького кінних заводів видатні рад. спортсмени Ю. Новиков, В. Угрюмов і В. Місевич на XXII Олімпійських іграх у Москві (1980) виграли Великий приз і одержали золоті медалі. Плем. робота ведеться в напрямі удосконалення породи для використання в кінному спорті. Поширена в Дніпроп., Кіровогр., Херсон., Терноп. та ін. областях УРСР. Див. також *Кінь свіський*.

Л. А. Волков.

«УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ» (УВО) — контрреволюц. воєнізована організація фашистського типу, створена 1920 в Чехословаччині з колишніх офіцерів і солдатів петлюрівської армії й *Української галицької армії*. Очолювали УВО Є. Кововалець і А. Мельник. Служила польсь. фашистам і нім. розвідці. Вела активну антирад. шпигунсько-диверсійну та пропагандистську діяльність, боролася проти революц. руху на зх.-укр. землях. У 1929 увійшла до складу «Організа-

ції українських націоналістів» (ОУН).

УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ (УГА) — військ. формування контрреволюц. «Західноукраїнської народної республіки» (ЗУНР). Створена із зх.-укр. підрозділів кол. австро-угор. армії, в т. ч. загонів «*смілових стрільців*». Частини УГА за наказом уряду ЗУНР придушували революц. виступи зх.-укр. трудящих, зокрема повстання робітників Дрогобича (див. *Дрогобицьке збройне повстання 1919*). Правителі ЗУНР, допомагаючи бурж.-націоналістичній *Директорії*, намагалися використати УГА проти рад. військ. Це викликало навесні 1919 в ряді частин УГА повстання солдатів проти контрреволюц. уряду ЗУНР. У деяких гарнізонах утворилися Ради солдатських депутатів. З грудня 1918 по червень 1919 УГА брала участь у збройній боротьбі проти польсь. військ, які намагалися захопити Сх. Галичину. Внаслідок зрадницької політики уряду ЗУНР і власного командування, що виконували волю *Антанти*, УГА зазнала поразки, Сх. Галичину окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. Частини УГА, що в складі військ петлюрівської *Директорії* виступали проти Рад. влади на Україні і допомагали денікінцям, зазнавши нищівних ударів, на початку 1920 здалися у полон Червоній Армії або перейшли на її бік. З них було сформовано 3 бригади Червоної української галицької армії (ЧУГА).

С. Я. Белицький.

УКРАЇНСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УДП) — укр. бурж.-націоналістична партія, створена 1904 в Києві. Її засновниками були укр. бурж. націоналісти О. Лотоцький, Є. Тимченко та Є. Чикаленко. Восени 1904 від УДП відкололася радикальна група на чолі з Б. Д. Грінченком і С. О. Ефремовим, яка заснувала *Українську радикальну партію* (УРП). Обидві партії за своїм політ. напрямом були близькі до «Союзу визволення» — зародка партії *кадетів* — і відрізнялися від нього лише тим, що виставляли вимоги автономії України і свободи укр. мови. Проте в своїй політ. діяльності УДП і УРП не йшли далі прохань до царського уряду здійснити незначні реформи й розширити права укр. буржуазії. За своїм складом ці партії були нечисленні і не відігравали помітної ролі в громад.-політ. житті України. В кінці 1905 УДП і УРП об'єдналися в *Українську радикально-демократичну партію*.

УКРАЇНСЬКА ДИВІЗІЯ — в 1-й пол. 18 ст. козацькі полки на Лівобережній і Слобідській Україні, які організаційно були частиною збройних сил Рос. держави. У д. було сформовано за царським указом 1706. Командування дивізією покладалося на генералів царської армії, чим обмежувалася політ. і військ. влада козацької старшини. Внаслідок цього посилюлася залежність гетьманської адміністрації від царського уряду. Після ліквідації гетьманства на Україні (1764) У. д. було ліквідовано.

УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА РАДА — орган планово-екоп. управління при РНК УРСР. Створена 28.IX 1921 для погодження екоп. заходів наркоматів, вироблення загальнодерж. планів екоп. розвитку. В 1923—27 наз. Укр. екоп. нарада. В 1936 У. е. р. ліквідовано, 1940 відновлено. Існувала до березня 1941.

УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ — система укріплень, збудованих за наказом рос. уряду в 30—60-х рр. 18 ст. на Україні для оборони пд. кордонів Російської держави від тур.-таг. агресії. Будівництво укріплень розгорнулося 1731—33, в наступні роки У. л. постійно удосконалювалася. Довжина У. л. досягла понад 285 км. На У. л. було споруджено 16 фортець, понад 200 редутів, з'єднаних між собою високим суцільним земляним валом. Обороняли її 20 ланд-мільських полків (14 кінних і 6 піхотних чисельністю бл. 22 тис. чол.). У 60-х рр. 18 ст. її оборону було реорганізовано: меншу частину військ залишено в укріпленнях, а з більшої частини сформовано в тилу три корпуси для боротьби проти тат. загонів, які проривалися на Україну. Стратегічне значення У. л. втратила під час рос.-тур. війни 1768—74, коли в зв'язку з переміщенням держ. кордонів Росії на Пд. було збудовано для оборони України *Дніпровську лінію*.

Лит.: Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Х., 1920.

«УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА» — літературно-художній та громадсько-політ. журнал, орган Спілки письменників України. Засн. 1933 у Харкові під назвою «*Радянська література*». Під назвою «Українська література» видавався з листопада 1941, спочатку в Уфі, з листопада 1943 — у Москві, а з березня 1944 — у Києві. Редактором був Ю. Яновський. Журнал популяризував кращі твори укр. рад. л-ри, братніх республік СРСР, прогресивних письменників зарубіжних країн, друкував статті з літературознавства, мистецтвознавства, історії, мобілізував читачів на боротьбу проти нім.-фашист. загарбників. Частину тиражу журналу переправлялась у тимчасово окуповані ворогом області України. З січня 1946 виходить під назвою «*Вітчизна*».

Ф. К. Сарана.

УКРАЇНСЬКА МОВА — мова українського народу. За лексичним складом, фонетичною системою і граматичною будовою У. м. найближча до споріднених з нею російської та білоруської мов, разом з якими вона становить східнослов'ян. підгрупу слов'ян. групи індоєвроп. сім'ї мов. У. м., як і російська та білоруська, сформувалася на основі давньорус. мови. Осн. фонетичні й граматичні особливості, що визначають її специфіку, склалися до 14 ст. внаслідок диференціальних процесів, зумовлених соціально-істор. причинами того часу, які викликали активізацію діалектних рис і виникнення нових рис у пд.-зх. тер. говорах давньорус. мови, що

лягли в основу формування У. м. За даними перепису 1979, в СРСР У. м. вважають рідною понад 35 млн. чол. У. м. користуються й українці, що живуть за межами СРСР (див. *Українці*). Сучасна У. м. виконує широкі й багатогранні суспільно-комунікативні функції. Вона обслуговує всі життєві потреби укр. народу: нею видаються закони й розпорядження респ. уряду, вона використовується в діловодстві держ. і місцевих органів влади, в парт., громад. і культурно-осв. організаціях, нею ведеться навчання в школах, вузах, видається численна художня, наукова, науково-популярна, політ., технічна та ін. л-ра, виходять центральні, обласні, районні й відомчі газети та журнали, проводиться агітаційно-пропагандистська й політико-виховна робота серед населення, ведуться радіо- й телепередачі, працюють укр. театри, є багата й різноманітна художня самодіяльність. У. м. належить до старопісемних. Успадкувавши давньорус. писемність, у ранній період свого розвитку (14—15 ст.) вона продовжувала літ. традиції Київ. Русі, але поступово, під сильним впливом живого мовлення почала формуватися власне староукр. книжна мова, вживана в ділових документах, літописах, полемічних, наук. і художніх творах. З виходом у світ «Енеїди» І. П. Котляревського (1798) почався новий період у розвитку укр. літ. мови на широкій нар. основі. В творчості Т. Шевченка вона утверджується як мова, що має всі засоби вислову для обслуговування найважливіших сфер сусп. життя й необмежені можливості дальшого збагачення та стилістично багатогранного вдосконалення; його мова на довгі роки стала джерелом лексичного, фонетичного й граматичного нормування У. м. Ще в дожовтневий період літ. У. м. досягла високої досконалості в худож. л-рі, хоч інші її функціональні стилі в умовах соціального і нац. гніту укр. народу за царизму перебували ще на поч. стадії формування. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції внаслідок послідовного здійснення Комуністичною партією і Рад. державою лєнінської нац. політики літ. У. м. вперше в своїй історії одержала не тільки загальне визнання, а й реальні можливості вільного розвитку і всебічного вдосконалення в процесі взаємозбагачення в сім'ї братніх мов народів СРСР. За рад. часу досягли високого рівня розвитку всі її функціональні стилі, склалася наукова, технічна й суспільно-політ. термінологія, усталились її фонетичні, орфографічні, орфоепічні, граматичні й лексичні норми. Всі тер. говори У. м. об'єднуються в три великі наріччя: північне, південно-західне і південно-східне (див. карту на окремому аркуші, т. 3, с. 192—193). В основі сучас. літ. У. м. лежать *середньонаддніпрянські говори* південно-східного наріччя, найбільш уніфікованого і першого серед інших за кількістю носіїв, наріччя, яке займало найрозвиненішу з соціаль-

но-екоп. погляду територію в період становлення У. м. як *національної мови*. В процесі істор. розвитку У. м. увібрала найзагальніші риси й інших укр. говорів, синтезувавши, таким чином, живе мовлення всього укр. народу. Докладніше про фонетичні, морфологічні, синтаксичні й лексичні особливості У. м., історію літ. У. м., її наук. вивчення та ін. див. розділ *Українська мова*, т. 11, кн. 2.

Лит.: Сучасна українська літературна мова, [кн. 1—5]. К., 1969—73; Історія української мови, [т. 1—4]. К., 1978—83; Курс історії української літературної мови, т. 1—2. К., 1958—61.

М. А. Жовтоброш.

«УКРАЇНСЬКА МОВА І ЛІТЕРАТУРА В ШКОЛІ» — щомісячний науково-методичний журнал, орган М-ва освіти УРСР. Виходить у Києві. Створено його 1963 шляхом об'єднання журналів «Українська мова в школі» (1951—62) і «Література в школі» (1951—62). Призначається для вчителів і викладачів укр. мови і л-ри заг. осв. шкіл, середніх спеціальних і вищих навч. закладів. Завдання журналу — подавати допомогу в піднесенні ідейного, науково-теор. і методичного рівня навчальної і виховної роботи з укр. мови та літератури.

О. Н. Аврамчик.

УКРАЇНСЬКА ОНОМАСТИЧНА КОМІСІЯ (УОК) — наукова установа при Відділенні літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР. Створена 1960 на базі Ін-ту мовознавства АН УРСР. До складу УОК входять мовознавці, історики, географи, етнографи, діячі ін. галузей науки, представники міністерств і відомств. УОК координує науково-дослідну та науково-практичну роботу наук. і відомчих установ, вищих навч. закладів, історичних і краєзнавчих музеїв, архівів, відділень геогр. т-ва в усіх галузях теоретичної (*антропоніміка, етніоніміка й топоніміка*) і прикладної (найменування і перейменування геогр. об'єктів, правочинні імені й прізвища тощо) *ономастики* на Україні. УОК — член Міжнар. ономастичної комісії при Міжнар. к-ті славістів.

Лит.: Питання топоніміки та ономастики. К., 1962; Повідомлення Української ономастичної комісії, в. 1—15. К., 1966—76.

А. П. Непокупний.

УКРАЇНСЬКА ОРФОЕПІЯ — сукупність вимовних норм укр. літературної мови. У. о. є складовою частиною культури усної форми літ. мови укр. народу (див. *Орфоетія*). У. о. історично скла-

лася на основі вимовних особливостей *середньонадніпринських говорів*, а згодом увірвала в себе особливості вимови й ін. діалектів. Норми У. о. остаточно усталилися за рад. часу, а на Зх. Україні, на Буковині й Закарпатті — після возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. державі. Найголовніші риси укр. літ. вимови у системі голосних. Голосні (наголошені й ненаголошені) вимовляються здебільшого виразно, чітко, без помітної *редукції* звуків, як голосні повного творення (слово, сторона, глядіти); типовий укр. н — голосний переднього ряду, високо-середнього підняття (тіхо, мир); ненаголошені є й и зближуються у вимові і здебільшого не розрізняються (напр., майже однаково звучать ці голосні в словах «клен» і «клин»). Осн. особливості укр. літ. вимови в системі приголосних. Характерним для системи приголосних укр. мови є цілісний фарингальний (надгортанний) г (h), напр., «гора», «гук», «крийга», а дзвінкий задньоязиковий г (g) трапляється в небагатьох словах (гуля, гудіти, сновидати, гелюгати та деяких ін.). Дзвінкі змінено-щільні дж і дз вимовляються в укр. мові як суцільно-злиті моментальні приголосні (джерело, блжолі, дзвін). Глухий ч має помірно тверду вимову (час, човен, чути). Губні приголосні б, п, м, в — тверді (с'ім, насін, з'аб), слова типу «м'ясо», «п'ять», «голуб'ята» вимовляються з й (м'ясо, п'ят', голуб'ята). М'які д', т' не мають свистячого призвучу (бат'ко). Приголосний в — губно-губний, що зближує його з у нескладовим (у), тому він в укр. мові ніколи не переходить у ф, а на початку слова перед приголосним, після голосного перед приголосним і в кінці слова він звучить як у (лаўка, ўз'аў). Дзвінкі приголосні звуки б, д, з, дж, ж, г (g), г (h) у кінці слів не оглушуються (хл'іб, б'іб, мороз), вони, як правило, зберігають дзвінку вимову й перед глухими всередині слова, напр., «кля́дка», «ка́зка» [проте префікс (і приєднання) а перед глухими переходить у с (с'п'ідати, с хати), а приголосний г — у х (х'іт'і, в'іхко)]. Приголосні ж, ч, ш уподібнюються з вимови наступним з, ц, с (жн'я'з'і, берес'с'а), а з, ц, с — наступним ж, ч, ш (жжжжж'а, прин'ішши). Приголосні д, т, н, л, с, з, ц перед наступними м'якими приголосними пом'якшуються (м'іш'н'іс'т', піс'н'а). Осн. особливості укр. літ. вимови в сполуках приголосних з голосними. В укр. літ. мові поширені й дуже характерні для неї сполуки типу нем'який приголосний + е (в'іч'і, т'іп'і) та нем'який приголосний + я (п'іти, н'іва). Перед наступним і приголосним здебільшого пом'якшуються (л'іа, д'іа, с'іно). Є й сполуки типу нем'який приголосний + і, що виступають найчастіше на стику слів (він іде), в аббревіатурах типу «педіагност» та в словах, де і походить із о і, як правило, чергується з ним (стіл — столі, діл — долу) — чорня з м'якою ви-

мовою (с'г'іл, д'іл) тощо. Фонетичне чергування в мовному потоці початкового ненаголошеного у з ў (учити — ужити), а також і з і («брат і сестра», але «брати й сестри») — один з найважливіших засобів *еяфонії* в укр. мові. Порушення чи зміни норм У. о. пояснюються впливом привонової (це може призводити до ступної, «буквенної» вимови, напр., «хол-жў» замість «холжў», «р'обит'с'а — замість «робиц'а»), діалектів, а також ін. мов. Див. також *Асиміляція* в мовознавстві, *Дисиміляція* в мовознавстві, *Зігання*, *Український наголос*, *Чергування звуків*.
Лит.: Курс сучасної української літературної мови, т. 1. К., 1951; Наконечний М. Ф. Орфографічні норми та їх значення. «Українська мова в школі», 1958, № 1; Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. К., 1969; Українська літературна мова і наголос. Словник-довідник. К., 1973; Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. К., 1981.
[М. Ф. Наконечний.]

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (УПСР) — укр. дрібнобурж. націоналістична партія. Організаційно оформилась у квітні 1917 шляхом об'єднання укр. груп і гуртків, що існували ще з 1905 і відокремилися 1917 від рос. партії *есерів*. Програма УПСР являла собою суміш ідей ліберального *народництва* і укр. бурж. націоналізму. УПСР намагалася поєднати ворожнечу між рос. і укр. народами й ослабити цим їхні сили в боротьбі проти спільних класових ворогів. Лідерами УПСР були М. Грушевський, М. Ковалевський, П. Христюк, В. Голубович, М. Шраг, М. Шаповал та ін., друкованим органом — газ. «Боротьба». Соціальному опору УПСР становило куркульство. Шляхом соціальної демагогії УПСР вдалося на певний час залучити на свій бік частину укр. трудящого селянства і солдатів. УПСР належало багато місць у контрреволюції. *Центральні ради*, головою якої був М. Грушевський. Протягом 1917 УПСР разом з ін. укр. і рос. дрібнобурж. і бурж. партіями вела активну боротьбу проти встановлення Рад. влади на Україні. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції вона намагалася відірвати Україну від Росії, придушити розгортання пролет. революції на Україні. УПСР була одним з ініціаторів зрадницької *Брест-Литовської угоди 1918*, за якою Центр. рада запросила на Україну для придушення Рад. влади австро-нім. війська (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Розгортання вільної боротьби трудящих України, очоленої більшовицькою партією, проти окупантів та їхніх прислужників, викриття антинар. суті бурж.-націоналістичних партій, відріз від них сел. мас привели до розколу УПСР. У травні 1918 від неї відколотися ліве крило, що утворило самостійну дрібнобурж. націоналістичну партію *боротьбистів*. Праві укр. есери співробітничали з маріонетковим гетьманським «урядом», а після краху австро-нім. окупації лідери УПСР ввійшли до скла-

ду бурж.-націоналістичної *Директорії*, яка стала на шлях відкритої боротьби проти Рад. влади на Україні. Після розгрому Директорії УПСР вдалося до організації куркульсько-націоналістичних банд. Улітку 1919 разом з ін. націоналістичними партіями вона створила для керівництва куркульським бандитизмом т. з. Центр. повстанський к-т України. Під час *радянсько-польської війни 1920* укр. есери виконували роль пособників польс. інтервентів. Після закінчення громадян. війни УПСР розпалася, більшість її керівників втекла за кордон, де вела далі антирад. діяльність.

А. В. Лихолат.
УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ (УПСФ), есефи — контрреволюц. укр. бурж.-націоналістична партія. Виникла в червні 1917 внаслідок перейменування *Товариства українських поступовців*. Була нечисленною партією, яка об'єднувала переважно укр. ліберально-бурж. інтелігенцію і виражала інтереси укр. буржуазії та буржуазних поміщиків. Лідерами УПСФ були С. Єфремов, А. Ніковський, Д. Дорошенко та ін. За програмою і тактикою УПСФ близька до *кадетів*. Есефи вимагали автономії України в рамках рос. бурж. республіки. Пропонуючи «теорії» «безбуржуазності» та «безкласовості» укр. нації, вони намагалися довести, що на Україні немає соціально-еко- і політ. умов для соціалістичної революції, і тим самим відвернути укр. трудящих від боротьби за повалення влади буржуазії. УПСФ займала одне з провідних місць у контрреволюції. *Центральні ради*. Пізніше кол. лідери УПСФ (розпалася 1918) С. Єфремов, А. Ніковський та ін. створили підпільну контрреволюц. націоналістич. орг-цію «*Спілка визволення України*».

А. В. Лихолат.
УКРАЇНЬСЬКА ПОРОДНА ГРУПА КАЧОК — породна група качок м'ясного напрямку. Виведена в Укр. н.-д. ін-ті птахівництва цілеспрямованим доббором і підбором місцевих сірих качок, завезених з Полтав. та Харків. областей (1948), і спрямованим вирощуванням молодняка на водоймах. У качок довгий, широкий і глибокий тулуб, невелика голова, порівняно тонка шия, короткі широко поставлені ноги. Розрізняють 3 різновидності качок: сірі, глиняні та білі. Селекційну роботу проводять лише з білими качками, які відзначаються високою несучістю і життєздатністю молодняка. Жива маса селезнів 3—3,4 кг, качок 2,5—3 кг. Несучість 110—120 яєць на рік, масою 80—90 г кожне. Розводять У. п. г. к. на спеціалізованих фермах колгоспів України. Див. також *Качка сьйська*.

УКРАЇНЬКА ПРАВОСЛАВНА АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА (УПАЦ) — обновленська течія всеросійської Руської православної церкви. Виникла на Україні після перемоги Великої Жовтні, соціалістич. революції внаслідок дрискування церкви до нових сусп. умов. У жовтні 1923 укр. обновленці на своєму першому помісному соборі утворили незалежну церкву — УПАЦ з власним синодом у Харкові. 2-й всеукр. помісний собор (1925) засудив прихильників моск. патріарха Тихона за контрреволюц. діяльність. З переходом церк. керівництва на позицію лояльного ставлення до Рад. влади зник ґрунт для дальшого існування УПАЦ. Незабаром після Великої Вітчизн. війни 1941—45 обновленство остаточно самоликвідувалося. Діяльність УПАЦ не мала нічого спільного з контрреволюц. діяльністю Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

УКРАЇНЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (УРП) — укр. бурж.-націоналістична партія, створена восени 1904 в Києві групою на чолі з Б. Д. Грінченком і С. О. Єфремовим, яка відколотася від Української демократичної партії (УДП). В кінці 1905 УРП і УДП об'єдналися в Українську радикально-демократичну партію.

УКРАЇНЬКА РАДИКАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УРДП) — укр. бурж.-націоналістична партія, створена в кінці 1905 шляхом об'єднання Української демократичної партії і Української радикальної партії. Спиралася на дрібну і середню буржуазію. Мала свій орган — легальну газ. «Рідний край». За політ. поглядами УРДП була близька до кадетів і відрізнялася від них тільки винятковою автономією України в рамках бурж. конституційної Росії. Розпалася 1908.

УКРАЇНЬКА РАДЯНЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ (УРЕ) — перша багатотомна енциклопедія укр. народу (1-е і 2-е видання), універсальний довідник з усіх галузей сучасного суспільно-політ. життя, науки, техніки й культури, зведення знань про істор. минуле й сучасне укр. народу, про здійснені ним соціалістичні перетворення й успіхи, досягнуті в комуністичному будівництві в братній сім'ї народів СРСР; надає найважливіші відомості з питань історії народів Рад. Союзу, всіх народів світу. Створення УРЕ стало можливим у результаті могутнього піднесення соціалістичної економіки й культури Рад. України, розвитку її державності. Уперше завдання підготовки й видання багатотомної Української Радянської Енциклопедії поставлено в рішеннях Х з'їзду КП(б)У (листопад 1927). З цією метою було створено спеціальне вид-во. Проте тодішній стан марксистсько-ленінського розроблення багатьох питань історії України та ін. галузей знань, а також нечисленність по-справжньому озброєних марксистсько-ленінською методологією кадрів на Україні не дали змоги редакційній колегії УРЕ на чолі з М. О. Скрипником,

а потім В. П. Затонським виконати поставлене завдання. Робота над підготовкою енциклопедії з 9.XI 1934 припинилася. У 1944 створено Головну редакційну колегію УРЕ на чолі з академіком О. О. Богомольцем. Але практично до видання енциклопедії вона не приступила.

За постановою ЦК Компартії України й Ради Міністрів УРСР від 18.XII 1957 видання УРЕ доручено Академії наук УРСР. При Президії АН УРСР було створено науково-редакційну установу — *Головну редакцію Української Радянської Енциклопедії* (з 1974 — в системі Держкомвидаву УРСР). Перше видання УРЕ здійснено 1959—65. Складається воно з 16 томів, де статті розміщено за алфавітом, і спеціальний 17 тому — «Українська Радянська Соціалістична Республіка». Окремою книгою 1968 видано Алфавітний предметно-іменний покажчик. У всіх томах вміщено понад 45 тис. термінів-статей.

У 1975 Головна редакція УРЕ почала роботу над 2-м виданням УРЕ в 12 тт., кожен том якої виходить українською і російською мовами. Передбачено вмістити понад 50 тис. термінів-статей, 300 аклейок з ілюстраціями, 100 аклейок з кольоровими картами, бл. 15 тис. ілюстрацій в тексті. 1-й т. українською мовою вийшов 1977, російською — 1978. На січень 1984 вийшло 10 томів укр. і 10 томів рос. мовою. До складу Головної редакційної колегії 1-го і 2-го видань увійшли відомі вчені й діячі культури, новатори виробництва, представники громад. орг-цій. Голов. редактором УРЕ протягом 1957—83 був акад. АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської та Державних премій СРСР і УРСР М. П. Бажан.

Статті УРЕ розкривають об'єктивну закономірність зростання керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії в поступальному русі рад. суспільства, всесвітньоістор. значення Великої Жовтні, соціалістич. революції, нездоланну силу марксистсько-ленінського вчення, ідей пролет. інтернаціоналізму. В них показано характерні риси розвинутого соціалістичного суспільства, рад. народу — нової соціальної та інтернац. спільності людей, торжество ленінської нац. політики, соціалістичної демократії. УРЕ подає матеріали про миролюбну зовн. політику Союзу РСР, висвітлює всебічну діяльність Радянської загальнонац. держави, яка виражає волю її робітн. класу, селянства, інтелігенції, всіх її націй і народностей. Зберігаючи універсальний характер, УРЕ докладно знайомить громадськість з багатотомною історією України, висвітлює братерські зв'язки укр. народу з російським і всіма ін. народами Рад. Вітчизни. Особливу увагу приділено рад. періодові. Видання вміщує ґрунтовні матеріали про розвиток економіки республік в єдиному народногосп. комплексі країни, про природні ресурси УРСР та використання їх, про охорону природи. Широко представлено духовне життя укр. народу, розквіт його культури —

складової частини єдиної радянської багатонац. культури. Близько третини заг. кількості статей в енциклопедії — біографічні матеріали про вітчизняних і зарубіжних революц., політичних і держ. діячів, учених, письменників, митців, а також новаторів виробництва в СРСР. Значне місце приділено революц. і трудовим здобуткам трудящих соціалістичних країн, процесам соціалістичної екон. інтеграції, питанням міжнар. комуністичного і робітн. руху, антиімперіалістичної національно-визвольної боротьби, а також інформації про історію, економіку й культуру всіх країн плахети. УРЕ містить матеріали про поглиблення заг. кризи капіталізму, наук. критику бурж. концепцій сучас. ідеологів антикомунізму, правого й «лівого» ревізйонізму та опортунізму, укр. бурж. націоналізму. Широке коло статей пов'язане з досягненнями науки й техніки та найважливішими напрямками наук. тех. революції, висвітлює її досягнення у поєднанні з перевагами соціалізму. Сусп. цикл займає 52—54 % обсягу всіх матеріалів. Значну частину 2-го видання становлять нові статті, присвячені подіям істор. значимості в житті республік і країн в цілому та на міжнар. арені, показові масштаби й комплексності соціально-екон. розвитку, притаманного рідному соціалістичному суспільству. Заплановано видати окремий том «Українська Радянська Соціалістична Республіка». 1-е і 2-е видання УРЕ — колективна праця діячів науки й культури УРСР, представників її широкого громадськості. Велику участь у підготовці матеріалів для УРЕ взяли автори з Москви, Ленінграда, союзних і авт. республік СРСР.

УКРАЇНЬКА РАДЯНЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА ДЕРЖАВА — соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю та інтереси робітників, селян, інтелігенції — трудящих республік усіх національностей; входить до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Див. УРЕ. т. 11, кн. II.

УКРАЇНЬКА РАДЯНЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (УРСР). Україна — суверенна соціалістична держава, що добровільно, на засадах рівноправності входить до Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Див. УРЕ. т. 11, кн. II.

УКРАЇНЬКА РЕСПУБЛІКАНЬКА РАДА ВСЕСОЮЗНОГО ТОВАРИСТВА ВІНАХІДНИКІВ І РАЦІОНАЛІЗАТОРІВ — орган, що керує діяльністю організацій винахідників і раціоналізаторів УРСР. Підпорядкована Центру рад. Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів (ВТВР) і Укр. респ. раді професійних спілок. Створена 1958 на I Укр. респ. конференції ВТВР, діє за уставом ВТВР. Обирається черговим з'їздом респ. орг-цій ВТВР строком на 5 років. Діяльність її спрямована на розвиток винахідництва і раціоналізаторства в республіці. Рада створює галузеві секції ВТВР і організовує їхню

Обкладинки першого і другого видань Української Радянської Енциклопедії.

УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКАНСЬКА РАДА ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК

роботу, здійснює громад. контроль за впровадженням у виробництво винаходів і раціоналізаторських пропозицій, за додержанням законодавства в галузі винахідництва і раціоналізаторства у республіці, разом з госп. органами організовує соц. змагання творчих колективів та окремих винахідників і раціоналізаторів, влаштовує тематичні огляди, конкурси тощо. Укр. респ. орг-цією ВТВР нагороджено (1978) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

В. П. Губа.

УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКАНСЬКА РАДА ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК (УРРПС) — профспілковий орган; керує всією діяльністю професійних спілок УРСР в період між їх з'їздами. Обирається на 5 років з'їздом профспілок УРСР. Попередником УРРПС було Пд. бюро ВЦРПС, створене 1919. З 1923 перетворене на Укр. бюро ВЦРПС. У 1924 на 2-му з'їзді профспілок України обрано Всеукр. раду профспілок (ВУРПС), яка існувала до 1937. У 1948 1-а Укр. респ. конференція профспілок обрала УРРПС. Створення міжспілкового органу сприяло дальшому зміцненню і розвитку профспілкових орг-цій. УРРПС працює у відповідності з *Статутом професійних спілок СРСР* під керівництвом ВЦРПС. Має право законодавчої ініціативи у вищих органах держ. влади УРСР і бере участь у підготовці й розгляді проектів постанов з питань виробництва, праці та заробітної плати, мед., житлового, побутового і культур. обслуговування трудящих. Разом з рад. і госп. органами організовує і керує *соціалістичним змаганням*, розвиває рух за *комуністичне ставлення до праці*, підбиває підсумки і визначає переможців змагання, вивчає і поширює передові досвіди. УРРПС встановлює і підтримує інтернац. зв'язки з профспілковими орг-ціями зарубіжних країн. Для керівництва роботою профспілкових орг-цій між пленумами обирається президія, для поточної роботи — секретаріат. У своїй повсякденній роботі УРРПС спирається на профспілковий актив, обл. ради, респ. і обл. к-ти профспілок, профкоми підприємств, організацій і установ, колгоспів та радгоспів.

Ф. Є. Нищий.

УКРАЇНСЬКА СЕКЦІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ КАНАДИ. Існувала 1922—28 на федеративних засадах у складі *Комуністичної партії Канади* (КПК). При ЦК КПК у м. Торонто було створено Укр. агіт.-пропагандист. к-т, у м. Вінніпегу — крайове бюро укр. фракції КПК, підпорядковане ЦК партії. Бюро керувало комуністичними фракціями в укр. робітн.-фермерських орг-ціях. Укр. канадці-комуністи входили до укр. відділів, підпорядкованих місц. парт. к-там. Для керівництва діяльністю комуністів в укр. робітн.-фермерських орг-ціях було створено місц. фракційні бюро. В 1928 федеративну форму орг-ції секції замінено виробничо-тер. принципом. Комуністичні фракції в укр. робітн.-фермерських орг-ціях

у Канаді існували до червня 1940, коли КПК і укр. робітн.-фермерські орг-ції були заборонені урядом.

УКРАЇНСЬКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА АКАДЕМІЯ — вищий с.-г. навчальний заклад у системі Міністерства с. г. СРСР. Міститься в Києві. Створена 1954 в результаті об'єднання Київ. с.-г. ін-ту (засн. 1922 на базі с.-г. відділення Київ. політех. ін-ту, що діяло з 1898) і Київ. лісогосп. ін-ту (засн. 1930 на базі лісоінж. ф-ту Київ. с.-г. ін-ту, що діяв з 1923). В 1957 до У. с. а. приєднано Київ. ветеринарний ін-т (засн. 1921). Історія академії пов'язана з іменами учених Є. В. Алексєєва, А. О. Василенка, Є. П. Вотчала, О. І. Душечкіна, М. К. Малюшицького, С. Г. Навашина, М. П. Чирвинського та ін. В У. с. а. (1984) 13 факультетів: агрономічний, агрохімії та ґрунтознавства, захисту рослин, зооінженерний, ветеринарний, механізації с. г., електрифікації с. г., автоматизації с.-г., лісогосподарський, економічний (з відділеннями економіки і організації с. г., бухгалтерського обліку та економічної кібернетики), педагогічний, підвищення кваліфікації, громадських професій. Навчання на ф-тах проводиться за стаціонарною та заочною формами. Є аспірантура. Навч.-експериментальною базою академії є 3 дослідні станції: агрономічна, м'ясного скотарства, лісова та дендрологічний сад. Видає «Наукові праці» (з 1940). Студентів (1984) — 12 120, у т. ч. на стаціонарі — 6120. Бібліотека на 875 тис. томів. Діє народний музей історії академії, в експозиції якого відображено події *Київської оборонної операції 1941*, що відбувалися в р-ні розташування академії. У. с. а. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1948).

А. М. Жадан.

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УСДП) — дрібнобурж. реформістська партія націоналістичного напрямку в Сх. Галичині. Організаційно оформилася на конференції укр. галицьких соціал-демократів у вересні 1899 у Львові. До 1918 входила до складу опортуністичної австр. с.-д. партії. Керівництво УСДП проводило в життя реакційну програму «*культурно-національної автономії*». Ліві елементи партії виступали проти опортуністичного керівництва, але були непослідовні в своїй діяльності. В роки 1-ї світової війни лідери УСДП підтримували австр. імперіалістів, а після розпаду Австро-Угорщини солідаризувалися з контрреволюц. урядом «*Західноукраїнської народної республіки*». В 1919 лідери УСДП стали членами «уряду» петлюрівської *Директорії*.

На поч. 20-х рр. внаслідок вступу до УСДП кількох тисяч робітників і представників сел. бідноти в партії намітилося полівиіння. На 6-му з'їзді УСДП (березень 1923) політично скомпрометованих лідерів виключено з партії і до гол. управи УСДП обрано комуністів. УСДП почала активно співробітничати з Компартією Сх.

Галичини, разом з нею брала участь в організації революційних виступів трудящих. У січні 1924 уряд бурж.-поміщицької Польщі заборонив УСДП і заарештував кілька тисяч її членів. Незважаючи на заборону, партія ще деякий час існувала. В грудні 1924 сеймова фракція УСДП об'єдналася з комуністичною фракцією сейму. Більшість орг-цій УСДП об'єдналася з підпільними орг-ціями КПЗУ.

М. М. Кравець.

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УСДП) — соціал-реформістська партія, що діяла на Зх. Україні 1928—39. Керівництво її проводило угодовську політику, виступало проти соціалістичної революції та диктатури пролетаріату, проти возз'єднання Зх. України з УРСР. Націоналістична діяльність верховодів УСДП виявилася у створенні поодиноких профспілкових орг-цій за нац. ознакою. Під політ. впливом УСДП перебувало культур.-освітнє товариство «Робітничача громада». УСДП блокувалася з Польс. соціалістичною партією (ППС), а під час виборів у сейм і сенат 1930 — з відкрито бурж.-націоналістичним «*Українським національно-демократичним об'єднанням*». Керівництво УСДП саботувало заходи КПЗУ по створенню єдиного робітн. і антифашист. нар. фронту. Проте рядові члени цієї партії часто пліч-о-пліч з робітниками-комуністами виступали проти фашизму і капіталізму. УСДП припинила свою діяльність після возз'єднання Зх. України з УРСР 1939.

М. М. Кравець.

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ в Канаді (УСДП) — утворена з Федерації укр. соціал-демократів (ФУСД) 31.І 1914 в Монреалі на з'їзді її провінційних відділів у Квебеку і Онтаріо. Згодом рішення про створення УСДП схвалили всі відділи ФУСД країни. УСДП була складовою частиною Канадської с.-д. партії. Друкований орган УСДП — газ. «*Робочий народ*». З дня заснування партії в ній точилася внутр. боротьба проти опортуністичних елементів, що намагалися штовхнути її на шлях *реформізму*. Ця боротьба завершилася перемогою послідовно марксистської течії. Під час 1-ї світової війни УСДП солідаризувалася з позицією РСДРП(б), виступала проти війни, за що зазнала переслідувань з боку уряду. УСДП вітала Велику Жовтн. соціалістич. революцію. У вересні 1918 консервативний уряд Канади проголосив ряд соціалістичних організацій, у т. ч. УСДП, поза законом. Багато членів УСДП було ув'язнено, партія припинила діяльність. Частина її членів згодом увійшла до *Української секції Комуністичної партії Канади*.

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (УСДРП) — укр. дрібнобурж. націоналістична партія. Виникла 1900 під назвою «*Революційна українська партія*» (РУП). У грудні 1905 2-й з'їзд РУП з метою обману мас партію перейменував на

УСДРП. Лідери УСДРП — бурж. націоналісти Д. Антонович, В. Винниченко, Д. Донцов, С. Петлюра, Л. Юркевич та ін. намагалися відвернути трудящих України від революції, боротьби, проголошуючи демократичні «загальнонац.» лозунги. IV з'їзд РСДРП відхилив домагання УСДРП про об'єднання з цим на федеративних засадах і визнання її єдиним представником укр. пролетаріату. В період столинської реакції УСДРП виступала в одному таборі з меншовиками та бундівцями. Більшовики викрали націоналістичну суть УСДРП. З. І. Левін характеризував ідеологію УСДРП як представників «найбільш низькопробного, тупого і реакційного націоналізму» (Повне збір. тв., т. 24, с. 124), які «раджують «інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини, України» (Повне збір. тв., т. 24, с. 125). В роки 1-ї світової війни УСДРП, як і всі ін. дрібнобурж. партії, вела шовіністичну й націоналістичну пропаганду, націлювала один народ на інший. Частина її на чолі з С. Петлюрою виступила за всебічну підтримку рос. царизму, ін. частина, очолювана А. Жукот, В. Дорошенком, емігрували за кордон, створила разом з ін. націоналістами в серпні 1914 на кошти австро-угор. уряду «Союз визволення України». Цей «Союз» ставив своїм завданням відірвати за допомогою іноз. інтервенції Україну від Росії і утворити укр. бурж.-монархічну д-ву під ним. протекторатом. Після Лютн. революції 1917 УСДРП стала однією з провідних партій у контрреволюції. *Центральній раді.* В грудні 1917 від УСДРП відкололося ліве крило — т. з. ліві укр. соціал-демократи. Частина з них, що боролась у контакті з більшовиками проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*, була прийнята до КП(б)У. В листопаді 1918 УСДРП стала фундатором контрреволюц. бурж.-націоналістичної *Директорії*, яку очолили В. Винниченко і С. Петлюра. В січні 1919 від УСДРП відкололися т. з. «неза-

лежники», які, формально заявляючи про визнання Рад. влади, фактично стали на шлях організації куркульських заколотів. Після розгрому іноз. інтервенції та внутр. контрреволюції керівники УСДРП втекли за кордон, де намагалися згуртувати укр. бурж.-націоналістичну еміграцію на боротьбу проти Рад. влади.

П. П. Бачинський

УКРАЇНЬКА СТЕПОВА БІЛА ПОРОДА СВИНЕЙ — порода свиней м'ясо-сального напрямку. Виведена 1925—35 в Асканії-Новій М. Ф. Івановим схрещуванням місцевих свиней з кнурами *великої білої породи свиней* з наступним доббором тварин бажаного типу. Мать біла. Тварини У. с. б. п. с. міцної будови, голова невелика, тулуб глибокий, довгий, добре вкритий щетиною, ноги міцні, прямі. Жива маса кнурів 310—350 кг (463 кг), свиноматок 230—250 кг. Плодючість 11—12 (25) поросят в опоросі. Свині цієї породи скороспілі, витривалі, пристосовані до місцевих кліматич. і кормових умов степової зони України, добре відгодовуються, дають високої якості м'ясо й сало. Молодняк при інтенсивній м'ясній і беконній відгодівлі досягає живої маси 100 кг у 7-місячному віці. Тварини У. с. б. п. с. використовують для промислового схрещування. Поширена порода у пд. областях України, Ставр. краї та ін. районах СРСР. Див. також *Свиня свейська*.

УКРАЇНЬКА СТЕПОВА РЯБА ПОРОДА СВИНЕЙ — порода свиней м'ясо-сального типу. Виведена в основному в Асканії-Новій 1938—61 відбором рябих свиней, що з'явилися при чистопородному розведенні *української степової білої породи свиней* під керівництвом Л. К. Гребеня. Для поліпшення породи застосовувалося *звідне схрещування* з кнурами *беркширської породи свиней*, *мангальської породи свиней* і *ландрас*. Мать ряба, темно-ряба, трапляються тварини з рудими плямами і чорні. Тварини У. с. р. п. с. великі, міцної будови, схожі на укр. степову білу, але мають глибший і ширший тулуб. Жива маса кнурів 240—350 кг, свиноматок 200—260. Плодючість 11—12 поросят в опоросі. Свині цієї породи скороспілі, витривалі щодо спеки й холоду, незважливі до кормів, добре відгодовуються, здатні освоюватися в ранньому віці. Молодняк у 10-місячному віці досягає живої маси 150 кг. У. с. р. п. с. розводять на Пд. України, в Молдавії та ін.; використовують для промислового схрещування. Див. також *Свиня свейська*.

УКРАЇНЬКА ТРУДОВА АРМІЯ — військ. частини, виділені із складу Пд.-Зх. фронту для роботи в нар. господарстві, головним чином для відбудови Донбасу і залізничного транспорту України. Створена за постановою Раднаркому РРФСР від 21.І 1920 відповідно до угоди Раднаркому РРФСР з *Всесоюністським революційним комітетом*. У. т. а. очолювала Рада, яка провела мілітаризацію пром-сті Донбасу (було мілітаризовано 601 підприємство з 101

тис. робітників). При Раді У. т. а. 22.ІІ 1920 було створено Політвідділ Донбасу, який очолив парт. політ. роботу в басейні. Рада здійснила ряд заходів щодо налагодження прод. постачання і мед. обслуговування шахтарів Донбасу, ліквідації паливної кризи. Трудармійці ремонтували колії, відбудовували мости й лагодили рухомий склад, охороняли залізничні депо, маршутні поїзди тощо. З наступом військ бурж.-поміщицької Польщі та активізацією врангелівців у Криму У. т. а. було приведено в стан бойової готовності, а значну частину трудармійців відправлено на фронт. У. т. а. ліквідовано за рішенням X з'їзду РКП(б) у березні 1921.

УКРАЇНЬКА ТРУДОВА ЕМІГРАЦІЯ — масове переселення укр. трудящих з укр. земель; групи укр. населення в ряді держав, утворені наслідок еміграції трудящих з укр. земель. Масова еміграція укр. трудящих в ін. країни почалася в 2-й пол. 19 ст. (сезонна еміграція в Сх. Пруссію і Францію). В кін. 80 — на початку 90-х рр. 19 ст. почалася міжконтинентальна еміграція в країни Америки: в США, Канаду, Аргентину, Бразилію, Гол. Причини були зuboження сел. мас на Україні, зумовлене соціальним і національним гнобленням. Емігрували гол. чин. безземельні й малоземельні селяни зх.-укр. земель, що входили до складу Австро-Угорщини. Еміграція з укр. земель, що входили до складу царської Росії, не набула значних масштабів. Соціально-екон. і політ. причини, які приводили до еміграції з України, було ліквідовано після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. На зх.-укр. землях, що перебували під владою бурж.-поміщицької Польщі, боярської Румунії та бурж. Чехословаччини, ці причини продовжували існувати і призвели до другої хвилі еміграції, яка також спрямовувалась у країни Америки й тривала протягом 20—30-х рр. 20 ст. Після *возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі* еміграція припинилась, частина переселенців повернулася на Україну (напр., рееміграція з країн Латинської Америки в 50-х рр.). Переселенці з України кін. 19 — поч. 20 ст. та їхні нащадки стали складовою частиною населення країн проживання. Налічується понад 2 млн. вихідців з України, які живуть у США (за офіційними даними — 500 тис. чол., за неофіц. даними — бл. 1 млн.), Канаді (бл. 600 тис. чол.), Аргентині (за офіц. даними — 100 тис. чол., за неофіц. даними — 150—160 тис.), Бразилії (за офіц. даними — 50 тис. чол., за неофіц. даними — бл. 100 тис.), Австралії (за офіц. даними — 15 тис. чол., за неофіц. даними — бл. 30 тис.) та ін. країнах. Створилися місця переважного оселення українців: в США — штати Пенсільванія, Нью-Йорк, Іллінойс і Нью-Джерсі; в Канаді — пров. Манітоба, Альберта, Саскачеван і Овтаріо; в Бразилії — штат Парана; в Аргентині — пров. Міссіонес і Чако. В кін. 19 — на

Свинматка української степової білої породи.

Свинматка української степової рябої породи.

«УКРАЇНЬКА ХАТА»

З'їзди Українського мінералогічного товариства

1-й — 1970
2-й — 1975
3-й — 1980

Всі з'їзди відбулися в Києві.

поч. 20 ст. виникли укр. орг-ції взаємодопомоги, що подавали матеріальну допомогу українцям, потерпілим від нещасних випадків і травм на виробництві. Згодом з'явилися читальні та ін. культур.-осв. орг-ції й школи. Першою укр. газетою за океаном була «Америка». На поч. 20 ст. виникли укр. соціалістичні філії, які організаційно оформилися в Канаді у *Федерацію українських соціал-демократів* (1910) і Українську федерацію Соціалістичної партії Америки (1915). Значну роль у соціалістичній пропаганді відіграли газ. «Червоний прапор» і «Робочий народ» (Канада). «Робітник» і «Пролетар» (США). Передова частина У. т. е. палко вітала перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції, активно виступала за солідарність з Країною Рад. Утворилися і діяли протягом 20-х рр. укр. секції в компартіях США і Канади, з'явилися масові демократичні орг-ції в США — Союз укр. робітн. орг-цій (з 1940 — *Ліга американських українців*) і укр. секції Міжнар. робітн. ордену, в Канаді — *Стоварищення Укр. робітн. дім* (з 1925 — *Товариство Український Робітничо-Фермерський дім*) і *Робітниче товариство* (РЗТ), в Аргентині — Союз укр. робітн. орг-цій. У міжвоєнний період виходили прогресивні газети «Українські щоденні вісті» (США), «Українські робітничі вісті», «Фермерське життя» та ін. (Канада) і «Світло» (Аргентина). Виступи на захист трудящих демократичні орг-ції поєднували з активною культур.-осв. діяльністю, створенням бібліотек, шкіл і курсів, хорів і оркестрів. У. т. е. подавала моральну й матеріальну допомогу революц. силам зх.-укр. земель (див. *Товариство допомоги вільному рухові на Заходній Україні*), палко схвалила возз'єднання їх з Рад. Україною. Передові українці Америки взяли безпосередню участь у боротьбі проти фашизму на боці респ. Іспанії в складі *інтернаціональних бригад* і на фронтах 2-ї світової війни. Вони виступали за відкриття *другого фронту*, за подання дійової допомоги Рад. Союзові. Для цього в Канаді, США, Аргентині, Бразилії й Уругваї та на Кубі було створено к-ти допомоги Батьківщині (в Канаді їх об'єднало *Товариство об'єднаних українських канадців*), які збирали кошти, продовольство і медикаменти для Рад. Армії і населення визволеної від фашистів тер. України. Після 2-ї світової війни прогресивна частина У. т. е. спрямовує свої зусилля на боротьбу за мирне співробітництво з рад. народом і культур. контакти з Рад. Україною. За допомогою громад. орг-цій УРСР, *Товариства «Україна»* споруджено пам'ятники Т. Г. Шевченкові (в США, Канаді, Франції), І. Я. Франкові (в Канаді), Лесі Українці (в Канаді), О. С. Пушкіну (в США). Канадський хор ім. Т. Г. Шевченка здійснив 1970 гастрольну подорож на Україну. Виходять прогресивні газети «Українські вісті», «Юкрейніан ньюс», «Карпатська Русь»

(США), «Життя і слово», «Юкрейніан канейдіан» (Канада). Прогресивні українські орг-ції ведуть боротьбу проти реакційних орг-цій, очолюваних збанкрутілими націоналістичними елементами. Для українців у США, Канаді, Аргентині та ін. країнах, як і для ін. нац. груп, характерний процес асиміляції, особливо відчутний для другого, третього і четвертого поколінь переселенців, які становлять більшість У. т. е. За цих складних умов кращі сили трудящих укр. походження підтримують традиції демократичного руху і зв'язки з землею батьків — Рад. Україною. Численні делегації, що відвідують Рад. Україну, бачать її величезні досягнення в комуністичному будівництві (див. також відповідні розділи про укр. трудову еміграцію в статтях *Аргентина, Бразилія, Канада, Сполучені Штати Америки*).

Лит.: Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (Київ ХІХ — початок ХХ ст.). К., 1960; Кольчук А. Українці за океаном. К., 1967; Кравчук П. Українці в Канаді. К., 1981. А. М. Шлепаков. **«УКРАЇНЬКА ХАТА»** — літ.-художній, критичний та публіцистичний журнал бурж.-націоналістичного спрямування. Виходив 1909—14 у Києві. Обстоюючи декадентство в л-рі й заперечуючи реалістичні традиції, друкував переважно твори П. Богацького, Г. Чупринки, М. Філявського, О. Романової. Значне місце займали літ.-критичні статті М. Євшана і М. Срібляньського, в яких піднісся індивідуалізм, культ ніцшеанської надлюдини, та войовничо-націоналістичні статті А. Товкачевського. Зрідка «У. х.» друкувала твори О. Кобилянської, О. Олеса, М. Чернявського, статті М. Вороного, рання поезія М. Рильського, Я. Мамонтова та ін. К. Бабишин.

«УКРАЇНЬКА ШКОЛА» — укр. педагогічне товариство на Буковині. До 1908 мало назву «Руська школа». В 20-х рр. припинило діяльність.

«УКРАЇНЬКА ШКОЛА» В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ — умовна назва групи польс. поетів-романтиків, пов'язаних походженням і тематикою творчості з Україною. З'явилася в польс. літ. критикі серед 30-х рр. 19 ст. Гол. представниками «У. ш.» спочатку вважали А. Мальчевського, С. Гоцинського, Б. Залеського, згодом до неї відносили М. Гославського, Т. Олзаровського, А. Грозу і навіть Ю. Словацького, прозаїків М. Чайковського, М. Грабовського, а також деяких польс. авторів, що писали укр. мовою (Т. Падура, А. Шашкевич, Г. Яблонський) та ін. Об'єднані цією умовною назвою, письменники були виразниками різних напрямів, течій та ідейно-худож. тенденцій польс. романтизму. Прогресивні романтики, зокрема С. Гоцинський, Ю. Словацький, М. Гославський, на ранньому етапі творчості — Т. Падура, співчутливо ставилися до соціальної й нац.-визвольної боротьби укр. народу. Представники консервативно-іліяхетського напрямку іделізували польс.-укр. відносини в

минулому, обминали класові конфлікти. Використання укр. істор. і фольклорного матеріалу сприяло ідейному і худож. збагаченню польс. л-ри. Творчість письменників «У. ш.» привернула до себе увагу укр. поетів-романтиків, нею цікавився Т. Шевченко. Вплив її худож. доробку позначився на польс. післяромантичній л-рі.

Лит.: Українською музеоу натхненні. К., 1971; Франко І. Юзеф-Богдан Залеський. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 27. К., 1980; Бервас Г. Д. Головні проблеми українсько-польс. літературних взаємин ХІХ ст. К., 1953; Кирчів Р. Ф. Український фольклор у польській літературі (період романтизму). К., 1971.

Р. Ф. Кирчів. **«УКРАЇНЬСЬКЕ ЖИТТЯ»** — прогресивна укр. газета в Канаді, що виходила з 7.VIII 1941 в Торонто. В 1965 «У. ж.» об'єднано з газ. «Українське слово» в єдиний орган — «Життя і слово».

«УКРАЇНЬСЬКЕ МИСТЕЦТВО-ЗНАВСТВО» — респ. міжвідомчий збірник. Видання Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. Виходив у Києві щороку протягом 1967—71 та 1974 (усього 6 випусків).

УКРАЇНЬСЬКЕ МИСТЕЦЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ (УМО) — творче об'єднання рад. майстрів укр. образотворчого мистецтва. Існувало в Києві 1929—31. До нього входили художники, здебільшого із складу АХЧУ, які продовжували реалістичні традиції укр. мистецтва. Серед членів УМО були І. Іжакевич, М. Козик, В. Коровицький, Ф. Кричевський, Г. Світлицький, К. Трохименко, І. Хворостецький, І. Шулга.

УКРАЇНЬСЬКЕ МІНЕРАЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО — добровільна науково-громадська організація, яка проводить теоретичну й практичну роботу в галузі *мінералогії*. Входить до складу Всесоюзного мінералогічного товариства. Створене 1970 на базі Українського відділення (1954—57 — Київ. відділення) Всесоюзного мінералогіч. т-ва. Налічує 550 дійсних членів та 22 колективи (на 1.I 1984). Включає 18 відділень. Найважливішими завданнями т-ва є сприяння розвиткові в республіці мінералогічної науки, впровадженню наук. досліджень у виробництво, упорядкуванню й уніфікації мінералогічної термінології, популяризація і пропаганда найновіших знань і досягнень мінералогії. У. м. т. систематично проводить з'їзди (на 1984 відбулося 3 з'їзди; табл.), наукові сесії, організовує цикли лекцій, видає збірники наук. праць з найактуальніших питань теоретичної й регіональної мінералогії. Ю. П. Мельник.

«УКРАЇНЬСЬКЕ МУЗИКО-ЗНАВСТВО» — респ. міжвідомчий щорічник, орган АН УРСР та М-ва культури УРСР. Виходить з 1966. Вміщує наук. і науково-методичні статті з питань теорії та історії музики, виконавчої майстерності, муз. естетики, педагогіки, фольклористики. Висвітлює проблеми розвитку вітчизн. і зарубіжної музики, взаємозв'язків нац. муз. культур і творчості укр. композиторів.

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО — об'єднання науковців, що мало на меті сприяти розробці і популяризації різних галузей наук укр. мовою. Засн. 1907 у Києві за ініціативою групи співробітників *«Київської старини»*. Т-во мало секції істор., філол., природничо-тех., мед., статистично-екоп., а також етногр. комісію. В т-ві співробітничали вчені й письменники: Д. І. Багалій, М. Ф. Біляшівський, М. С. Возняк, Б. Д. Грінченко, М. С. Грушевський, О. Я. Єфименко, П. Г. Житецький, В. С. Іконніков, І. М. Каманін, О. М. Лазаревський, О. І. Левицький, А. М. Лобода, С. І. Маслов, В. М. Перетц, В. І. Щербина, І. Я. Франко та ін. Т-во видавало *«Записки»*, журн. *«Україна»*, в яких поряд з цінними розвідками й матеріалами було чимало писань буржуазно-націоналістичного змісту. В 1921 товариство ввійшло до складу АН УРСР.

«УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ» (УНДО) — укр. бурж.-націоналістична організація на Зх. Україні. Створене 11.VII 1925 у Львові шляхом об'єднання ряду політ. орг-цій і груп зх.-укр. буржуазії. Лідером УНДО був Д. Левицький. З початку своєї діяльності перебувало в «легальній опозиції» до уряду бурж.-поміщицької Польщі. З 1926 проводило відкрито угодовський курс, пропагуючи гасла «співжиття» і «нормалізації відносин» з польсь. буржуазією. В 1935 підписало угоду з польсь. урядом, на основі якої дістало 15 мандатів у польсь. сеймі. Домогалося «автономії» Зх. України в складі Польщі. Виступало з позицій «всеукр.» контрреволюції, вело антирад. політику, організовувало антирад. кампанії. Боротьба проти революц.-визвольного руху зх.-укр. трудящих. Після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною фактично перестало існувати. Під час нім.-фашист. окупації лідери УНДО співробітничали з гітлерівцями. В 1947 група укр. бурж.-націоналістичних елементів проголосила за кордоном відновлення УНДО.

І. М. Сахарчук.

«УКРАЇНСЬКЕ ПЕДАГОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО» — громадська організація буржуазно-ліберального напрямку, що діяла в Галичині й Західній Волині з 1912 до 1926. Див. *«Рідна школа»*.

УКРАЇНСЬКЕ РЕСПУБЛІКАНСЬКЕ ДОБРОВОЛЬНЕ ПРОТИПОЖЕЖНЕ ТОВАРИСТВО — масова організація, завданням якої є залучення трудящих до участі у протипожежних профілактич. заходах, спрямованих на охорону нар. г-ва та особистого майна від пожежі. Засноване 1957. Діяльність т-ва регламентується статутом, затвердженим 31.III 1958. Керівний орган т-ва — респ. конференція (складається один раз на 4 роки). У складі товариства — Центр. республіканський апарат, обласні, міжрайонні, районні й міські т-ва, а також первинні організації (1983 — бл. 39 тис.). Кількість членів т-ва (1983) — бл. 5,5 млн.

Л. П. Мавченко.

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ (УСО) — легальна масова революц. селянська організація Комуністичної партії Західної України. Створена 19.VII 1931 на крайовій селянській конференції у Львові. В його складі було бл. 5 тис. чол. УСО проводило велику революц. роботу серед трудящих селян, організовувало їх на революц. боротьбу проти соціального і нац. гноблення, за возз'єднання з УРСР. Діяло в контакт з *«Сельробом»*. Вело боротьбу проти клерикалізму, викривало зрадницьку роль укр. бурж. націоналістів. Видавало ряд газет (*«Народна трибуна»*, *«Боротьба»*, *«Праця»*). В 1934 польсь. бурж. уряд заборонив діяльність УСО.

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКО-РОБІТНИЧЕ СОЦІАЛІСТИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ — масова легальна революц. організація трудящих Зх. України. Див. *«Сельроб»*.

«УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО» — прогресивна укр. газета в Канаді, що виходила з 20.I 1943 у Вінніпегу.

В 1965 «У. с.» об'єднано з газ. *«Українське життя»* в єдиний орган — *«Життя і слово»*. **УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ТОВАРИСТВО (УСКТ)** — громадська культурно-освітня організація укр. населення в Польській Народній Республіці. Засн. 1956. Має осередки у 22 воєводствах. Членство в УСКТ індивідуальне. Осн. завданням т-ва є забезпечення активної участі українців у будівництві соціалізму в Польщі, формування у них соціалістичної свідомості. Бере активну участь в організації навчання дітей українців рідною мовою, виданні шкільних підручників, методичних посібників для вчителів. Має понад 60 гуртків худож. самодіяльності. Організовує фестивалі укр. пісні й музики, видає респертуарні збірники для колективів худож. самодіяльності. Влаштує демонстрування рад. кінофільмів, веде радіопередачі укр. мовою. Видає газ. *«Наше слово»* з додатками *«Наша культура»* та *«Світанок»*, *«Український календар»*. Є колективним членом Т-ва польсь.-рад. дружби. УСКТ підтримує стосунки з *Українським товариством дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами*.

Л. О. Копиленко. **УКРАЇНСЬКЕ ТЕАТРАЛЬНЕ ТОВАРИСТВО (УТТ)** — громадська творча організація, що об'єднує працівників театру УРСР.

Засн. 1944 у Києві. Установчий з'їзд відбувся 1948. На 1984 відбулося 8 з'їздів (табл.). Правління УТТ очолювали нар. артисти СРСР І. С. Паторжинський (1948—54), Н. М. Ужвий (1954—73). З 1973 голова правління — О. Я. Кусенко. Сприяє підвищенню кваліфікації працівників театру, зокрема, через існуючі творчі лабораторії й семінари. Проводить творчі огляди, конференції, дискусії, обговорення діяльності театрів, їхнього репертуару, пропагує досягнення радянського театрального мистецтва. Має 7 міжобласних відділень — Дніпропетровське, Донецьке, Київське, Львівське, Одеське, Сімферопольське, Харківське. Первинні організації т-ва є

в усіх мистецьких закладах України. При товаристві діє *Київський театр «Дружба»*, 5 будинків актора — в Києві, Донецьку, Львові, Одесі, Харкові. У складі т-ва (1.I 1983) — понад 5 тис. членів. Органом УТТ є журн. *«Український театр»*, а також видання *«Театральний концертний Київ»*, *«Театральний Львів»*, *«Театральна Одеса»*, *«Театральний Харків»*.

В. П. Кодолюк.

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ГЛУХИХ (УТОГ) — громадська організація. Створене 1933. Осн. завдання — залучення глухих людей до суспільно корисної діяльності й активної участі в госп. будівництві, підвищення їхнього ідейного і тех. рівня, профес. навчання, працевлаштування тощо. До мережі товариства входять 25 обласних, 169 районних, міжрайонних та міських відділів УТОГ. Керівним органом УТОГ є правління, що обирається з'їздом т-ва на 5 років. Для проведення культурно-виховної роботи серед глухих у розпорядженні УТОГ — 58 будинків культури, 106 клубів, 126 червоних кутків, 186 б-к (фонд — 346 тис. одиниць зберігання). УТОГ випускає газету *«Наше життя»*.

П. П. Шпак.

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ (УТДКЗ) — добровільне об'єднання діючих в УРСР відділень рад. громадських організацій дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, що ставить метою розвиток і зміцнення дружби і культурного співробітництва громадськості УРСР з народами зарубіжних країн. Створено 1926 в Харкові, 1934 — в Києві (до 1959 — Укр. т-во культур. зв'язків з закордоном). На добровільних засадах «ходить» до Союзу рад. т-в дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. Найвищий орган — респ. конференція (один раз на 5 років; відбулася, зокрема, 1966, 1973, 1981, всі — в Києві), виконавчий орган — президія. УТДКЗ має відділення в 12 областях УРСР. Підтримує постійні зв'язки з 700 орг-ціями бл. 100 країн світу. Видає щомісячний прес-бюлетень *«По Радянській Україні»* укр., рос. та іноз. мовами, а також разом із Спілкою письменників України і Укр. респ. к-том захисту миру — журн. *«Всесвіт»*. Т-во нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976).

В. П. Шпак.

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО МИСЛИВЦІВ І РИБАЛОК (УТМР) — добровільна громадська організація, яка об'єднує мисливців і рибалок з метою активної участі в розвитку мисливського і рибальського спорту, в роботі по охороні, відтворенню і збільшенню корисної фауни республіки. Створене 1921 в Харкові як Всеукраїнська рада мисливців і рибалок (1933 т-во було ліквідовано; знову відновлено 1947 під назвою Укр. добровільне т-во мисливців і рибалок; сучас. назва з 1953). До т-ва входять обласні, районні, а також первинні ко-

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО МИСЛИВЦІВ І РИБАЛОК

З'їзди Українського театрального товариства

1-й — 1948
2-й — 1954
3-й — 1959
4-й — 1963
5-й — 1969
6-й — 1973
7-й — 1978
8-й — 1983

Всі з'їзди відбулися в Києві.

З'їзди Українського товариства мисливців і рибалок

1-й — 1947
2-й — 1951
3-й — 1954
4-й — 1958
5-й — 1961
6-й — 1964
7-й — 1968
8-й — 1975
9-й — 1976
10-й — 1981

Всі з'їзди відбулися в Києві.

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

З'їзди Українського товариства охорони природи

1-й — 1953
2-й — 1961
3-й — 1965
4-й — 1968
5-й — 1971
6-й — 1976
7-й — 1981

Всі з'їзди відбулися
в Києві.

лективи мисливців і рибалок пром. підприємств, колгоспів, радгоспів та різних установ. Керівним органом т-ва є Респ. рада, яка обирається на найвищому керівному органі — з'їзді (перший відбувся 1921 у Харкові і затвердив перший статут т-ва). Після відновлення т-ва відбулося 10 з'їздів (табл.). Осн. завданням УТМР є виховання у членів т-ва дбайливого ставлення до використання мисливських і рибних запасів республіки.

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ — добровільна громадська організація. Засн. 21.XII 1966 в Києві. Завдання т-ва — залучати широкі верстви населення до активної участі в охороні пам'яток історії, археології, архітектури, мистецтва, л-ри й писемності, етнографії, нар. творчості, здійснювати пропаганду пам'яток і законодавства про їхню охорону і використання, активно сприяти роботі держ. органів охорони пам'яток, здійснювати громад. контроль за їхньою збереженістю, використанням, ремонтом та реставрацією. Найвищим органом т-ва є з'їзд, на якому обирають правління й ревізійну комісію, між з'їздами — правління т-ва і його президія. 1-й, установчий, з'їзд відбувся 1966, 2-й — 1972, 3-й — 1976, 4-й — 1982 (всі — в Києві). Створено обласні, міські і районні орг-ції, за місцем роботи або навчання членів т-ва — його первинні орг-ції. На поч. 1983 т-во об'єднувало 16836,5 тис. індивідуальних членів, об'єднаних у 73 370 первинних організацій; 1143 підприємства, установи і орг-ції є колективними членами т-ва. При респ., обласних, міських і районних правліннях діють громад. ради і секції. З метою пропаганди пам'яток історії і культури в республіці діють 616 нар. унів-тів, де навчається бл. 50 тис. слухачів; працюють 3817 лекторіїв і кінолекторіїв (1983). Шоквартально виходить інформаційно-методичний бюлетень «Пам'ятники України» (з 1969). Голова т-ва — акад. АН УРСР П. Т. Тронько (з 1967).

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПРИРОДИ — добровільна громадська організація, яка проводить виховну і практичну роботу в галузі охорони природи. Засн. 1946 в Києві. Налічує понад 16 млн. чол., об'єднаних в 25 обл., 111 міських і 552 районні орг-ції (на 1.1 1984). Найвищим керівним органом т-ва є з'їзд. На 1984 відбулося 7 з'їздів (табл.). Роботою т-ва в період між з'їздами керує Респ. рада, яка обирає президію. При т-ві працюють секції: охорони і раціонального використання зем. і водних ресурсів, охорони тваринного і рослинного світу, надр, повітр. басейну та юнацтва. Найважливішим завданням т-ва є пропаганда природоохоронних знань серед населення, виховання дбайливого ставлення до природних багатств, здійснення громад. контролю над втіленням у життя постанов партії та уряду з охорони природи і *раціонального природокористування* тощо. На пром. підприємствах, у колгоспах і радгоспах діють громад. інспек-

тори, пости громад. контролю, загони «голубих» і «зелених» патрулів; створено спец. дружини по охороні природи. Т-во має будинки пропаганди природоохоронних знань, лекторії; разом з Держ. к-том УРСР по охороні природи і Укр. т-вом мисливців і рибалок видає інформаційно-методичний бюлетень «Рідна природа».

Е. В. Качаловський.
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО СЛІПІХ (УТОС) — громадська організація, що об'єднує інвалідів по зору 1-ї і 2-ї груп, які живуть в УРСР, з метою залучення їх до суспільно корисної трудової діяльності. Створене у червні 1933. Керівним органом УТОС є правління, що обирається з'їздом т-ва на 5 років. Т-во сприяє розвитку громад. і політ. активності членів, підвищенню їхнього ідейно-політ., культурного, загальноосв. та фахового рівня, здійснює ряд заходів, спрямованих на забезпечення спец. умов для працевлаштування інвалідів по зору, медичного, побутового і культур. обслуговування їх. Для проведення культурно-виховної роботи серед сліпих т-во має 3 будинки культури, 51 клуб, 71 червоний куток, 79 б-к (фонд бл. 1 млн. одиниць зберігання, з них 500 тис. примірників озвучено). УТОС видає журнали «Привив» (рос. мовою) та «Заклик» (укр. мовою) з додатком «Школяр». Нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Укр. РСР (1983).
В. М. Акімушкін.

УКРАЇНСЬКЕ УПРАВЛІННЯ ЦИВІЛЬНОЇ АВІАЦІЇ (УкУЦА) — територіальний орган М-ва цивільної авіації СРСР. Засн. 1923 як укр. т-во повітряних ліній «Укрповітрошлях». З 1964 — сучасна назва. До складу УкУЦА входять авіац. підприємства, розташовані на тер. України, осн. завданням яких є задоволення потреб нар. г-ва і населення республіки у повітряних перевезеннях пасажирів, пошти, вантажів та виконання спец. робіт у різних галузях нар. г-ва. УкУЦА має розгалужену сітку авіац. ліній (понад 65 тис. км), які сполучають Україну з 150 містами СРСР та 14 містами зарубіжних країн, *аеропорти, аеродроми*, парк сучас. літаків та вертолітів. УкУЦА нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1983), Бориспільське авіац. підприємство — орденом Жовтневої Революції (1971), Одеське авіац. підприємство — орденом Трудового Червоного Прапора (1973).
О. М. Горяшко.

УКРАЇНСЬКИЙ МИКОЛА ОЛЕКСІЙОВИЧ (н. 1.1 1935, с. Весела Лопань, тепер Белгород. р-ну Белг. обл.) — укр. рад. співак (тенор), засл. арт. УРСР (з 1975). Творчу діяльність почав 1958 як соліст Ансамблю пісні і танцю Балтійського флоту. З 1965 — соліст оперних театрів у Пермі та Свердловську, з 1974 — в Дніпропетровському театрі опери та балету. Серед партій — Богун («Богдан Хмельницький» Данькевича), Водемон («Іоланта» Чайковського), Олексій («Оптимістична трагедія» Хол-

мінова), Малхаз («Даїсі» Паліашвілі), Герцог («Ріголетто» Верді). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ — сукупність розміщених у певному традиційному порядку літер, уживаних в українській мові. У. а. складається з 32 літер, з них двадцять позначають приголосні звуки (б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ), десять —

Аа Бб Вв Гг Дд Ее Єе Жж Зз
Аа Бб Вв Гг Ддд Ее Єе Жж Зз
Ии Іі Їй. Кк Лл Мм Нн Оо
Уу Тт Фф Хх Цц
Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц
Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц
Чч Шш Щш Юю Яя Ъь
Чч Шш Щш Юю Яя Ъь

голосні, з яких а, е, я, і, о, у передають кожна по одному звуку, а літери є, ю, я позначають по одному звуку лише після м'яких приголосних (синє, люди, ряд), в ін. позиціях по два — звуки е, у, а в сполученні з попереднім й (моє, юнь, в'яз), і — завжди позначає два звуки — йі (їжа, з'їзд). Літера й перед о передає приголосний й (гайок), а в ін. позиціях — нескладовий голосний і (йду, гай); літера ь звукового значення не має, а вживається на позначення м'якості приголосного звука (кінь, льон). Тією самою літерою ь передається задньоязиковий проривний приголосний ɣ (гава, гудзик) і фарингальний фрикативний h (говір); літера щ позначає сполучення звуків — шч (шука). Літери У, а, вживаються в двох різновидах — друковані й писані, а за формою — великі й малі. У, а, як і російський та білоруський, сформувався на основі старослов'ян. кирилиці. В староукр. друку (львів. «Апостол», 1574, «Буквар» Федорова, 1574, Острозька біблія, 1581, та ін.) використовувалася кирилическа *тївустаа*, а з кінця 18 ст. в укр. мові поширився т. з. *гражданський алфавіт* (див. *Гражданський шрифт*), на Зх. Україні він остаточно витіснив з друку кирилицю лише в кінці 19 ст. В У. а. протягом 19 ст. поступово вийшли з ужитку літери ҃, ҄, ҅, а також закріпились у сучасному звуковому значенні ҆ та і; літерою і стали передавати звук і незалежно від його походження (ліс, сік, піч), а літерою я — звук я з давніх ы та и (дим, диво). Остаточоно У. а. уніфіковано за рад. часу (так, правописом 1933 з У. а. вилучено як рідкоживану літеру ґ і замінено її літерою г). Див. також *Апостроф*, *Диакритичні значки*, *Український правопис*, статті про окремі літери українського алфавіту.

Лит.: Український правопис. К., 1960; Топька Н. І. Сучасна українська літературна мова. К., 1981.
М. А. Жовтоброх.
«УКРАЇНСЬКИЙ БОТАНІЧНИЙ ЖУРНАЛ» — науково-теоретичний журнал Інституту ботаніки ім. М. І. Холодного АН УРСР. Засн. 1921. Публікує статті з заг.

питань ботаніки, флори і рослинності, рослинних ресурсів, морфології, систематики вищих і нижчих рослин, еволюції, географії рослин, історії флори і рослинності, цитології, ембріології, фізіології і біохімії рослин. Видається укр. мовою в Києві раз на 2 місяці.

УКРАЇНСЬКИЙ БУРЖУАЗНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ — реакційна антинар. політика і практика укр. буржуазії, що характеризуються катушковуванням класових суперечностей всередині української буржуазної нації, проповіддю нац. виключності укр. народу і розпалюванням нац. ворожнечі, зрадництвом інтересів народу в ім'я встановлення свого екон. і політ. панування. Соціальною базою, на якій виник У. б. н., були бурж.-поміщицькі верстви, а згодом укр. куркульство, які прагнули до монополювання права експлуатації трудящих України. Як і будь-який націоналізм, У. б. н. є антиподом *інтернаціоналізму*. Ідейно-політ. основи У. б. н. зводяться до заперечення класового поділу і соціальних антагонізмів на Україні в дореволюц. період, до погляду на укр. народ як на єдину сел. масу, до проповіді одвічної протилежності націй, зокрема українців і росіян, до намагання захопити в свої руки керівництво нац.-визвольним рухом, підпорядкувати соціальну і нац.-визвольну боротьбу укр. трудящих проти капіталістич. гноблення та іноземних поневолювачів класовим інтересам укр. буржуазії. Намагаючись теоретично обґрунтувати свої політ. концепції, ідеологи У. б. н. вдаються до найреакційніших філософ. і соціологічних теорій — об'єктивного і суб'єктивного *ідеалізму*, *метафізики* й *агностицизму*, *соціального дарвінізму* тощо. Націоналістич. ідеї укр. буржуазії почали формуватися в серед. 19 ст. З розвитком капіталізму, особливо в період переростання його в імперіалізм, У. б. н. цілком втратив навіть куці загальнодемократичні елементи і перетворився на крайню праву, реакційну, антинародну ідеологію.

Осн. принципи ідеології У. б. н. сформульовано в творах П. О. Куліша, В. Б. Антоновича, О. Я. Кониського. Вони намагалися обґрунтувати ідеї «безкласовості» укр. народу, «єдиного потоку» в його культурі. Чільне місце серед ідеологів укр. буржуазії кін. 19 — поч. 20 ст. належить М. С. Грушевському, який намагався надати У. б. н. «наукоподібного» вигляду. М. Грушевський обстоював «месіанську» (див. *Месіанізм*) роль укр. народу щодо ін. народів і цілком виключні, особливі шляхи його істор. розвитку. При цьому укр. буржуазія, налякана загостренням класової боротьби, йшла на зговір як з рос. самодержавством, так і з австр. та нім. імперіалістами (на Зх. Україні), вбачаючи в них союзників у боротьбі проти революц. руху. Широка демократична громадськість, представники молодого робітн. руху піддали гострій критиці ідеологію У. б. н. Антинар., реак-

ційний характер її викривали укр. революц. демократи Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, П. Грабовський та ін. На поч. 20 ст. виникли укр. бурж. і дрібнобурж. націоналістич. партії — *«Революційна українська партія»* [з 1905 — *«Українська соціал-демократична робітничая партія»* (УСДРП)], *«Товариство українських поступовців»* (ТУП), *«Спілка»* та ін., а також нац.-демократична і радикальна партії в Сх. Галичині, які маскувалися різного роду соціалістич. і демократич. назвами, але в дійсності захищали інтереси поміщиків і капіталістів. Перебуваючи по суті в одному класовому таборі з буржуазією пануючої нації, верховоди У. б. н. вбачали в ній союзника в боротьбі проти революц. руху і йшли з нею на угоду. В Сх. Галичині, зокрема, в роки 1-ї світової війни вони створили *«Союз визволення України»*, який мав на меті відірвати Україну від Росії і створити укр. монархічну д-ву під нім. протекторатом. Нищівного удару ідеології та політиці У. б. н. завдали більшовики, В. І. Ленін, який, підтримуючи право укр. народу на самовизначення, водночас викривав антинар. діяльність укр. бурж. націоналістів, зокрема т. з. укр. соціал-демократів. Останні, прикриваючись псевдореволюц. фразеологією, намагалися роз'єднати робітн. клас за нац. ознакою, що В. І. Ленін заважав як зраду інтересів «своїх батьківщини, України» (Повне збір. тв., т. 24, с. 125). В. І. Ленін, більшовики переконливо доводили, що укр. буржуазія, поміщики, куркулі були не менш жорстокими висисувачами нар. мас, ніж рос., нім. та інші капіталісти. Більшовицькі орг-ції України, керуючись ленінськими настановами з *національного питання*, вели невтомну роботу по інтернац. згуртуванню трудящих, рішуче викривали антинар. сутність У. б. н., яка найяскравіше виявилася в період боротьби трудящих України за встановлення і зміцнення Рад. влади. В цей час лідери У. б. н. стали на шлях відвертої зради інтересів народу. Очолювана М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою *Центральна рада*, створена після Лютн. бурж.-демократичної революції 1917, стала одним з осн. осередків загальнорос. контрреволюції. В січні 1918 вона підписала ганебну *Брест-Литовську угоду 1918*, що відкрила шлях на Україну нім.-австр. окупантам. Продавали Україну іноз. імперіалістам і ін. націоналістичні «уряди» — *гетьманщина*, *Директорія*, яка в квітні 1920 підписала зрадницьку *Варшавську угоду 1920* (див. також *Петлюрищина*), контрреволюц. уряд *«Західноукраїнської народної республіки»*, який фактично сприяв окупації Сх. Галичини військами бурж.-поміщицької Польщі. В результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції, утворення багатонац. соціалістичної д-ви — Союзу РСР — та побудови соціалізму зникла соціальна база для бурж. націоналізму всередині країни. Після закінчення грома-

дян. війни 1918—20 центри У. б. н. перемістилися за кордон, зокрема у Варшаву, Львів, Берлін, Прагу, Відень, а також у Канаду і США. Там укр. бурж. націоналісти продовжували вести підливну роботу проти СРСР та Рад. України. На поч. 20-х рр. вони організовували на тер. УРСР куркульсько-націоналістичні банди, а після розгрому бандитизму створювали підпільні контрреволюц. орг-ції (*«Братство укр. державності»*, *«Спілка визволення України»* та ін.). Особливу роль в антирад. планах верховодів У. б. н. та їхніх імперіалістичних хазяїв мала відіграти Зх. Україна, яку вони намагалися перетворити на плацдарм для нападу на СРСР. Рішучого удару цим планам завдало *возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*. Під час 2-ї світової війни укр. бурж. націоналісти співробітничали з нім.-фашист. загарбниками. Бурж.-націоналістичні організації, зокрема *«Організація українських націоналістів»* (ОУН) та ін., створені ще в передвоєнний час на зх.-укр. землях, служили гітлерівським окупантам, чинили злочини проти рад. людей. Укр. націоналісти допомагали окупантам грабувати Україну, були активними учасниками гітлерівських «акцій» по винищення мирного населення. Прямим пособником фашистів була *уніатська церква*, очолювана А. Шептицьким. Після визволення Зх. України від нім.-фашист. загарбників сформовані при допомозі гітлерівців націоналістичні банди т. з. Української повстанської армії (УПА), підтримувані куркулями і реакційним уніатським духовництвом, тероризували населення зх. областей, намагаючись зірвати здійснення там соціалістич. перетворень. Очолювані комуністами трудящі маси викоринили бандитизм. Тепер українська бурж.-націоналістична еміграція групується навколо таких контрреволюційних орг-цій і угруповань, як *«Закордонні частини ОУН»* (ЗЧ ОУН), *«Закордонне представництво Української головної визвольної ради»* (ЗП УГВР), *«Український конгресовий комітет Америки»* (УККА), *«Комітет українців Канади»* (КУК), *«Світовий конгрес вільних українців»* (СКВУ) та ін., які перетворилися на агентуру імперіалістичних спец. служб і розвідок і виконують найбрудніші диверсії проти СРСР і країн соціалістичної співдружності, комуністичного, робітничого і нац.-визвольного руху. У. б. н. став складовою частиною *антикомунізму*. Укр. бурж. націоналісти як прислужники імперіалізму вдаються до знавіснілої антирадянщини, змикаючись на цій платформі з *сіонізмом*, роздмухують націоналістичну істерію тощо. Український народ, вихований партією в дусі радянського *патріотизму*, соціалістичного інтернаціоналізму, *дружби народів*, рішуче відкидає всі спроби укр. бурж. націоналістів посіяти розбрат між народами Рад. країни. Завдяки невтомній роботі Комуністичної партії України по пропаганді досягнень ленінської

«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК РЕФЛЕК- СОЛОГІЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬ- НОЇ ПЕДАГОГІКИ»

національної політики, по викриттю антинар. ества У. б. н. його ідеологія і політика зазнали цілковитого краху.

Лит.: В. І. Ленін, КПРС про боротьбу з націоналізмом. К., 1978; Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. К., 1968; Римаренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації. К., 1974; Дмитрук К. Є. Підпіддартарми реакції і фашизму. К., 1976; Чередниченко В. Анатомія зради. К., 1978.

«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК РЕФЛЕКСОЛОГІЇ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ»

— журнал з питань педагогіки й психології. Виходив 1925—32 у Харкові. З 1927 наз. «Український вісник експериментальної педагогіки і рефлексології», з 1931 — «За марксо-ленінську педагогіку». Журнал сприяв розвитку рад. педагогіки на Україні, але поряд з правильними теор. і експериментальними публікаціями в ньому вміщувалися матеріали, написані з позицій *рефлексології, біхевіоризму* та ін. хибних напрямів.

УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР

імені Лесі Українки — перший рад. театр в зх. областях УРСР. Засн. 22.IX 1939 на базі західноукраїнських пересувних *Театру імені І. Котляревського і Стадника Й. Д. театру*. З 1940 — театр імені Лесі Українки. До складу труп входили: художні керівники — Й. Стадник, В. Василько (з 1941), режисери Б. Балабан, О. Леїн, художник В. Борисовець, актори — Л. Боровик, Я. Гелас, Л. Кривецька, С. Орлян, І. Рубчак, Г. Сіятівський, О. Сліпенький, Г. Совачева, П. Сорока, С. Стаднікова, С. Стаднікєна, А. Шеремета та ін. У репертуарі: «Запорожець за Дунаєм» І. Гулака-Артемовського, «Украдене щастя» І. Франка, «Хмари» О. Суходольського, «Остання жертва» О. Островського, «Правда», «Платон Кречет», «В степах України» О. Корнійчука, «Любов Ярова» К. Треньова, «Скупий» Ж. Б. Мольєра. Припинив діяльність 1941.

П. К. Медведик.

УКРАЇНСЬКИЙ ЗАОЧНИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені І. З. Соколова — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1958 у Харкові. В ін-ті (1983) — 9 факультетів: машинобудівний, хіміко-технологіч., енергетичний, електромеханічний, механіко-технологічний і чотири загальнотехнічних (у Харкові, Артемівську Донецької обл., Костянтинівці Донецької обл. і Слов'янську Донецької обл.). Є аспірантура. Фонд 6-ки налічує (1983) понад 1 млн. одиниць зберігання. В ін-ті навчається (1983) бл. 13 тис. студентів. За роки існування тут підготовлено понад 35 тис. спеціалістів. С. Ф. Артюх.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНЖЕНЕРІВ ВОДНОГО ГОСПОДАРСТВА — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1922 у Києві як Київ. інженерно-меліоративний технікум (з правом вищої освіти). З 1959 — у м. Ровно (з цього ж року теперішня назва).

В ін-ті (1983) — 10 ф-тів: експлуатації гідромеліоративних систем, проектування і буд-ва гідромеліоративних систем, механічний, гідротехнічний, будівельний, інженерно-екоп., вечірній, заочний, загальнотех. і ф-т підвищення кваліфікації інженерно-тех. працівників системи М-ва меліорації і водного г-ва УРСР. Є підготовче відділення, аспірантура. Фонд 6-ки налічує (1983) 546 тис. одиниць зберігання. У 1982/83 навч. році кількість студентів становила 9,26 тис. За роки існування ін-том підготовлено 24,31 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено орденом Дружби народів (1982).

С. Т. Вознюк.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ УДОСКОНАЛЕННЯ ЛІКАРІВ

— вищий навчальний заклад М-ва охорони здоров'я СРСР. Засн. 1923 у Харкові в системі Наркомздорів'я України, 1965 реорганізований на Ін-т удосконалення лікарів союзного підпорядкування. В структурі ін-ту — 4 факультети: терапевтичний, хірургічний, педіатричний та гігієнічний, 61 кафедра, 2 лабораторії та наук. група. У 1983 підвищували кваліфікацію 7,5 тис. лікарів на 267 курсах. В ін-ті провадиться наук. робота по вивченню артеріальної гіпертонії, атеросклерозу, діагностиці і лікуванню злоякісних новоутворень, з питань дорожнього травматизму, вікових особливостей дитячого організму, деструкції тканин. В ін-ті розроблено і впроваджено нові методи оперативного лікування захворювань і ускладнень хребта, лікування гнійних ран, ранньої діагностики і лікування туберкульозу легень у дітей і підлітків, нові матеріали для зубних протезів, зокрема із збільшеною корозійною стійкістю, кріогенні методи (див. *Кріомедицина*) лікування в стоматології.

Т. О. Старожинська.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ» («УІЖ»)

— періодичне наукове і громадсько-політ. видання, орган Ін-ту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Виходить у Києві з липня 1957 (спочатку один раз на два місяці, з 1965 — щомісяця). В «УІЖ» публікуються дослідження з вітчизн. історії з найдавніших часів до наших днів, з історії КПРС та її бойового заgonу — Компартії України. Значну увагу приділено проблемам пролет. інтернаціоналізму і рад. патріотизму, історії дружби і співробітництва укр. народу з братніми народами СРСР, висвітленню істор. зв'язків із зарубіжними країнами, зокрема з країнами соціалістичної співдружності. «УІЖ» постійно виступає проти бурж. ідеології, фальсифікації історії, проти укр. бурж. націоналізму. Публікуються істор. документи й матеріали, спогади тощо.

М. В. Коваль.
«УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ СОЮЗ» (УКС) — контрреволюц. клерикальна бурж.-націоналістична орг-ція. Засн. 1931 у Львові уніатським митрополитом А. Шептицьким. УКС вів антико-

муністичну і антирад. пропаганду, допомагав польс. фашистам у боротьбі проти революц. руху на зх.-укр. землях. Прикриваючись гаслом «надпартійності», підтримував тісні зв'язки з *Ватиканом*, польс. бурж. урядом, укр. бурж.-націоналістичними партіями — «Українським національно-демократичним об'єднанням», «Організацією українських націоналістів» та ін. Припинив свою діяльність 1939 після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР.

«УКРАЇНСЬКИЙ КЛУБ»

«Украинское общественное собрание», «Київський український клуб» — літературно-художній осередок. Створений 1908 у Києві з ініціативи передових діячів укр. культури, зокрема М. Лисенка, який очолював раду клубу. При клубі діяли літ.-драм., муз.-хорова, лекційна та бібліотечна секції. В його роботі брали участь М. Старишівка, М. Садовський, Олена Пчілка, О. Олесь. У клубі виступали М. Садовський та актори його театру, в літ.-муз. вечорах брали участь також артисти театру «Соловцов» та студенти старших курсів Муз. школи М. В. Лисенка. Тут бували І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка. В 1912 царська влада закрила «У. к.». На клопотання громадськості цього ж року в його приміщенні було відкрито новий клуб «Родина». До нього увійшли київські укр. письменники, учені, громад. діячі. У 1913 тут виступила Леся Українка. Деякі члени клубу не були вільні від націоналістичних упереджень. З поч. 1-ї світової війни клуб було закрито.

Т. Ю. Філенко.

УКРАЇНСЬКИЙ КОМУНІСТИЧНИЙ ІНСТИТУТ ЖУРНАЛІСТИКИ

в Харкові (УКІЖ) — спеціальний вищий навч. заклад в УРСР для підготовки професійних працівників преси. Створений на базі ф-ту журналістики *Комуністичного університету імені Артема* 1926. Строк навчання — 3 роки. Мав свій робітфак. Осн. фаховий курс — теорія і практика рад. журналістики, а також основи поліграфії і видавничої справи. В ін-ті навчалися О. Борканюк, Ф. Мищик, А. Хорунжий, М. Нагнибіда, М. Зарудний, М. Шаповал та ін. З 1941 ін-т евакуйовано до Алма-Ати, де він влився в Казах. ун-т як ф-т журналістики.

Д. М. Прилюк.

«УКРАЇНСЬКИЙ МИСЛИВЕЦЬ І РИБАЛКА»

— науково-популярний журнал, що його видавало 1925—32 *Українське товариство мисливців і рибалок* у Харкові. Журнал висвітлював питання розвитку мисливського г-ва і рибальства на Україні. Мав художньо-літературний розділ. До 1927 виходив рос. мовою. Всього вийшло 98 номерів. Журнал відіграв значну роль у популяризації наукових знань про мисливську фауну і фауну риб та в організації мисливського г-ва в УРСР.

УКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ ЕТНОГРАФІЇ ТА ХУДОЖНЬОГО ПРОМИСЛУ

— зібрання пам'яток нар. мистецтва і художнього ремесла. Створено 1951 на базі львів. музеїв: етнографії (засн. 1895 за активною участю І. Фран-

було 6 факультетів: технологічний, мех., інженерно-екоп., загальнотех., заочний, вечірній (у Києві), на яких навчалось 4,3 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 1,9 тис. Є підготовче відділення, аспірантура та факультет підвищення кваліфікації. При ін-ті працюють 3 галузеві н.-д. лабораторії, бібліотека (фонд — 350 тис. одиниць зберігання). За час існування інститут підготував близько 13 тис. спеціалістів.

Г. Д. Толстой.

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС

— історично вироблена система правил, з допомогою яких передаються на письмі характерні для укр. мови звуки й форми, а також відбиваються взаємовідношення між словами, словосполученнями й реченнями в мовленні. Спирається на укр. графіку, що базується, як і російська та білоруська, на кирилиці, шрифт якої 1708 за наказом Петра I було реформовано (див. *Громадянський шрифт*). На відміну від рос. та білорус. графіки, в українській відсутні літери *ы, э, ъ*. Властивою укр. графіці літери *и* немає в білоруській, а в російській вона, як і *е*, має інше значення. Як і в білоруській, в укр. графіці наявна літера *і*. Специфікою тільки укр. графіки є літери *ї (йі)* та *є (йе)*. Протягом 19 ст. історія У. п. позначена боротьбою між фонетичним (що базувався на відповідності літер звукам) і етимологічним (базувався на традиційному письмі) принципами. Перемоژی фонетичного принципу й графічної системи, якою користуються й досі, сприяла діяльність журналу *«Основа»* і виданій 1886 *«Малорусько-німецький словар»* Є. Желехівського та С. Недільського. Проте до Великої Жовтневої соціалістичної революції єдиного У. п. не було вироблено. Першим офіційним У. п. вважають «Найголовніші правила українського правопису», затверджені АН УРСР і видані 1921. Активна робота над виробленням системи правил У. п. тривала в 20-і й 30-і рр. Виданий 1928 перший відносний повний *«Український правопис»* містив ряд методологічних хиб, зокрема орієнтував на штучну вимову окремих звуків у запозичених словах. У 1933 вийшло нове видання *«Українського правопису»*, що відбивало орієнтацію на народну вимову. Сучасний *«Український правопис»* (К., 1960) має в основі видання 1946, схвалене Радою Народних Комісарів УРСР.

Лит.: Москаленко А. А. Нарис історії українського алфавіту і правопису. Одеса, 1958; Український правопис. К., 1960; Молознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967.

В. М. Русанівський.

УКРАЇНСЬКИЙ РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ КОМІТЕТ ЗАХИСТУ МИРУ — постійний виборний орган громадськості УРСР, який очолює рух прихильників миру в республіці. Засн. на 1-й Укр. респ. конференції прихильників миру, що відбулася 13—14. IX 1951 в Києві. В 1980 (на 4-й конференції) до складу комітету обрано 175 чол. — відомих громадських діячів, робітників, колегоспів, представ-

ників інтелігенції. В 1951—62 його очолював акад. АН УРСР М. П. Семенченко, 1962—75 — акад. АН УРСР В. П. Комісаренко. З 1975 голова к-ту — акад. АН УРСР, письменник О. Т. Гончар. У республіці діють 12 обл. к-тів захисту миру. К-т бере активну участь у пропаганді ідей миру, зміцненні міжнар. зв'язків і співробітництва з усіма прогресивними силами, в боротьбі проти імперіалізму і реакції, за мирне співіснування і роззброєння. Його роботу координує *Радянський комітет захисту миру*. У. р. к. з. м. — активний учасник загальносоюзних і всесвітніх форумів руху прихильників миру. При к-ті діють комісії міжнар. зв'язків, культури, молодіжна. К-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976).

Б. С. Звєздарцев.

УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ ТЕАТР. Засн. 1927 в Києві при Київ. окружній раді профес. спілок. У творчому складі були: режисери О. Смирнов і О. Смирнова-Іскандер (див. *Смирнові*), художники М. Драк, М. Уманський, актори — М. Братерський, Я. Сагайдак, З. Ярошенко, Є. Захарчук та ін. У репертуарі: *«Яблуневий полон»* І. Дніпровського, *«Республіка на колесах»* Я. Мамонтова, *«Фей гіркого мигдалю»* І. Кочерги, *«Бур'я»* за А. Гоголем, *«Чапаєв»* за Д. Фурмановим, *«Постріл»* О. Безименського, *«Штурм»* В. Білль-Білоцерковського, *«Іржа»* В. Кіришона і О. Усенського, *«Собака садівника»* Лопе де Вега та ін. У 1929 театр гастролював у містах Донбасу. В 1930 припинив діяльність.

М. Г. Лобінський.

УКРАЇНСЬКИЙ СТЕПОВИЙ ЗАПОВІДНИК — створений 1961 на основі заповідників Хомутовський степ, Кам'яні Могили та Михайлівська цілина, які увійшли до його складу як філіали. Пл. 1636,4 га. Хомутовський степ (1030,4 га) розташований на Причорноморській низовині, в Новоазовському р-ні Донец. обл., за 23 км на Пн. від Азовського м. Рослинність — різнотравно-типчаково-ковилові угруповання з рідкісними видами — півоюсію вузьколистого, катраном татарським, тюльпаном Шренка, калюшкою волзькою та ін.; налічують 560 видів. Кам'яні Могили (404 га) — у пд.-зх. частині Приазовської височини (Володарський р-н Донец. обл. і Куйбишевський р-н Запоріж. обл.). На тер. заповідника скелясті гори утворюють два

пасма заввишки від 50 до 70 м, витягнуті з Пд. Сх. на Пн. Зх. і розділені долиною завширшки 600—800 м. Поширені типові різнотравно-типчаково-ковилові степи з ендеміками, на відслоненнях граніту — деревий голий та волошка несправжньооблідулоскова. Михайлівська цілина (202 га) — єдина на Україні цілинна ділянка лучного степу в Лісостеповій зоні. Лежить на схилах Середньоросійської височини в Лебединському р-ні Сум. обл. Виявлено 525 видів вищих рослин, серед них рідкісні — волошка сумська, горіхвіт весняний, дельфіній кливовидний. Всього на території У. с. з. — 926 видів вищих рослин, з яких 40 — рідкісні. Тваринний світ налічує 26 видів звірів, 115 видів птахів і 10—риб. Наук. профіль заповідника — вивчення фитоценозів степу, розробка методів їх охорони.

А. П. Гелюс.

«УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР» — ілюстрований журнал, орган М-ва культури УРСР та *Українського театрального товариства*. Виходить у Києві з 1970 раз на 2 місяці. Висвітлює питання розвитку укр. рад. театр. культури, проблеми історії укр. театру, аналізує поточний репертуар театрів республіки, вишукє творчі портрети діячів театру, статті про прогресивне зарубіжне театр. мистецтво. Передплатниками *«У. т.»* були журнали, що виходили під назвою *«Театр»* (1919, 1921—23 і 1936—41) у Києві, *«Сільський театр»* (1926—30), *«Радянський театр»* (1929—31), *«Масовий театр»* (1931—33), усі — в Харкові.

В. Г. Балашук. **«УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР»** у Тернополі — див. *Тернопільський український драматичний театр*. **УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР РРФСР**, Державний український театр РРФСР у Москві. Засн. 1924. Діяв під різними назвами — муздрама (1924—30), Укр. театр муздрами (1930—32); після об'єднання з укр. театром-студією — Укр. театр РРФСР (1932—34). У трупі в різний час працювали: режисери Л. Сабінін, Г. Олексієнко, Г. Брагин, актори — А. Троцьковський, О. Зініна, Ю. Лисенко, О. Малай, А. Семенців та ін. В репертуарі — *«Наталка Полтавка»* І. Котляревського, *«Запорожець за Дунаєм»* С. Гулака-Артемовського, *«Майська ніч»* М. Старицького, *«Вій»* М. Кропивницького, *«Сава Чалий»* І. Карпенка-Карого, *«Диктатура»* І. Микитенка, *«Штурм»* О. Корнійчука та ін. У 1934 театр припинив діяльність.

П. К. Медведик. **УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛІАЛ ВСЕСОЮЗНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ПО ВИВЧЕННЮ ПОПИТУ НАСЕЛЕННЯ НА ТОВАРИ НАРОДНОГО СПОЖИВАННЯ І КОН'ЮНКТУРИ ТОРГІВЛІ** — н.-д. установа, що вивчає попит населення на товари народного споживання і проводить дослідження щодо його прогнозування. Підпорядкований М-ву торгівлі СРСР. Міститься в Києві. Засн. 1966. У складі ін-ту — 3 відділи (1983). Основні напрями досліджень: розробка інструктивно-методологічної документації щодо організації вив-

Ділянка Михайлівської цілини.

чення купівельного попиту, виконання на замовлення орг-цій торгівлі і пром-сті прогнозних розробок розвитку *товарообороту* й попиту в груповій структурі, дослідження перспектив розвитку окремих товарних ринків.

М. І. Ковачич.

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛІАЛ ВСЕСОЮЗНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ СКЛОПЛАСТИКІВ І СКЛОВОЛОКНА — установа М-ва хімічної промисловості СРСР. Організований 1959 у смт Бучі (Київ. обл.). У складі філіалу (1983): науково-дослідний і чотири конструкторських відділи, дослідне виробництво. Осн. напрями діяльності філіалу — розробка матеріалів на основі скляного волокна, конструювання і виготовлення нестандартизованого технологічного устаткування для підприємств підгалузі.

А. О. Бушлов.

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛІАЛ ВСЕСОЮЗНОГО ПРОЄКТНО-ТЕХНОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ПО МЕХАНІЗАЦІЇ ОБЛІКУ І ОБЧИСЛЮВАЛЬНИХ РОБІТ — проектна установа в системі ЦСУ СРСР. Міститься в Києві. Створений 1971 на базі Київ. відділу Центр. проектно-технологічного бюро Гол. управління обчислювальних робіт ЦСУ СРСР. Підпорядкований Всесоюзному державному проектно-технологічному ін-ту по механізації обліку і обчислювальних робіт ЦСУ СРСР. Філіал має 16 технологічних відділів, 9 з них перебувають в обласних центрах Української РСР (у Вінниці, Ворошиловграді, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Сімферополі, Одесі, Харкові та Черкасах). Основні напрями роботи: вдосконалення обчислювальної системи ЦСУ СРСР; участь у створенні автоматизованої системи держ. статистики; розробка типових проектних рішень щодо автоматизації обліку і обчислювальних робіт у нар. г-ві республіки із застосуванням сучас. засобів електронної обчислювальної техніки, зв'язку і економіко-математичних методів.

М. Ф. Кропиво.

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ ПО ПРОЄКТУВАННЮ МЕБЛЕВИХ, ФАНЕРНИХ І ПЛІТНИХ ПІДПРИЄМСТВ ДЕРЕВООБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ, Укрдипродеревпром — установа М-ва лісової, целюлозно-паперової і деревообробної промисловості СРСР. Філіал ін-ту «Діпродеревпром» (Москва) всесоюзного об'єднання «Союзліспроєкт». Засн. 1937 у Києві як проектна орг-ція «Укрліспроєкт», теперішня назва з 1977. У складі філіалу (1983)—7 виробничих відділів. Осн. напрями діяльності філіалу: розробка комплексної проектно-кошторисної документації на буд-во, розширення, реконструкцію і тех. переоснащення підприємств деревообробної пром-сті СРСР, насамперед меблевих, фанерних та деревнострожкових плит, підприємств, що випускають дерев'яні будинки для сілсь. місцевості; інженерно-енерг. забезпечення підприємств галузі.

М. С. Вінницький.

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛІАЛ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ПЛАНУВАННЯ І НОРМАТИВІВ при Держплані СРСР — н.-д. установа, що вивчає питання вдосконалення планування та управління нар. господарством, окремими його галузями й підприємствами, створення системи нормативів для планування матеріальних ресурсів та впровадження в планування матем. методів і електронно-обчислювальних машин. Міститься в Києві. Створений 1966 на базі відділення наук. організації управління нар. г-вом Н.-д. екон. ін-ту Держплану УРСР. У філіалі (1983) — 9 відділів. Осн. напрями наук. досліджень: вдосконалення планування та управління пром. виробництвом; розробка міжгалузевих методичних основ нормування затрат і запасів сировини, матеріалів, палива, енергії, природних ресурсів, виробничих потужностей та устаткування; проведення аналізу (експертизи) норм затрат матеріальних ресурсів за матеріаломісткими видами продукції; розробка методичних рекомендацій щодо виявлення, обліку та використання вторинних матеріальних і паливно-енергетичних ресурсів; здійснення методичного керівництва створенням автоматизованої системи збирання, нагромадження та оновлення норм і нормативів (АСН) як невід'ємної складової частини автоматизованої системи планових розрахунків у союзних республіках, у т. ч. в УРСР.

Л. Я. Комендо.

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛІАЛ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ПО ЦІНОУТВОРЕННЮ (Укрндіцин) — н.-д. установа, що вивчає і розробляє питання вдосконалення планового ціноутворення. Підпорядкований Держ. к-тові СРСР по цінах. Міститься в Києві. Засн. 1972. В Укрндіцин (1983) — 4 відділи. Основні напрями роботи: розробка методології й методики ціноутворення на товари нар. споживання респ. номенклатури, наук. основ і методів формування цін і тарифів на побутові та комунальні послуги для населення; вдосконалення методів встановлення *оптових цін* і купівельних цін та їхньої тер. диференціації за окремими видами пром. і с.-г. продукції; дослідження цін з застосуванням екон.-математичних моделей.

М. С. Калита.

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛІАЛ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ПРАЦІ — н.-д. установа, що вивчає питання з соціально-економічних проблем праці в пром-сті, на транспорті, в с. г. та невиробничій сфері республіки. Підпорядкований Держ. к-ту СРСР по праці і соціальних питаннях. Міститься у Ворошиловграді. Створений 1971 на базі Донецько-Придніпровського (Ворошиловград) і Причорноморського (Одеса) філіалів НДІпраці. У філіалі (1983) — 9 відділів. Осн. напрями наук. досліджень: виявлення та використання резервів продуктивності праці, ефективне використання трудових ресурсів; удосконалення організації та нор-

мування праці; вдосконалення організації заробітної плати та форм матеріального стимулювання; поліпшення виробничих умов праці тощо. Філіал має 2 відділення — Причорноморське в Одесі та Придніпровське в Кіровограді.

О. А. Турецький.

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛІАЛ ПРОЄКТНО-РОЗВИДУВАЛЬНОГО І НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ «АЕРОПРОЄКТ», Украеропроект — установа М-ва цивільної авіації СРСР. Засн. 1969 у Києві. У філіалі (1983) — 9 виробнич. відділів. Осн. напрям діяльності філіалу — проектування об'єктів повітр. транспорту, розташованих на території України, Молдавії та Північного Кавказу: комплексів аеропортів, міських аеровокзалів, авіаремонтних підприємств, об'єктів керування повітр. рухом, об'єктів радіонавігації та засобів посадки літаків, аеродромів с.-г. авіації.

І. А. Кузнецов.

«УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР» — науково-популярний ілюстрований журнал, орган Ін-ту фольклору АН УРСР та Управління у справах мистецтв при РНК УРСР. Видавався в Києві 1937—39, вийшло 10 номерів. У журналі вміщувалися статті переважно з фольклористики, а також зразки усної нар. творчості. З травня 1939 виходив під назвою «Народна творчість». Див. також «Народна творчість та етнографія».

УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ — оперативне об'єднання рад. військ 1919 під час громадянської війни. Створений 4.I 1919 на базі групи військ Курського напрямку, сформованої 17.XI 1918 для подання допомоги укр. трудящим у боротьбі проти австро-нім. окупантів і *зет-манцини*. До складу групи входили *Перша Українська радянська дивізія*, *Друга Українська радянська дивізія* та рад. ін. військ. частин. На кінець грудня 1918 група військ Курського напрямку визволила Чернігівщину й значну частину Харківщини. В зв'язку з початком у листопаді 1918 інтервенції Антанти на Півдні України бойові операції на тер. республіки набули надзвичайно важливого значення для всієї Рад. країни, що викликало необхідність створити самостійний У. ф. До Реввійськради У. ф. ввійшли В. О. Антонов-Овсієнко (командуючий), Ю. М. Коцюбинський і Ю. О. Щаденко. На 15.II 1919 у військах У. ф. налічувалося 43 тис. багнетів, 3,5 тис. шабел, 16 батарей і 16 інженерних рот. 13.I у складі У. ф. було створено групу військ Харків. напрямку, до якої ввійшли частини 2-ї Укр. рад. д-зії, групи військ П. Ю. Дибенка і Ю. В. Сабліна та ін. Групу з 6.II 1919 очолював А. Є. Скачко. 18.II 1919 на базі частин 1-ї Укр. рад. д-зії сформовано групу військ Київ. напрямку під командуванням С. М. Мацицького. В серед. лютого в складі групи військ Харків. напрямку було сформовано особливу групу військ Донецького напрямку (5.III реорганізовано в 13-у армію). Внаслідок успішних бойових дій військ Харків. і Київ. напрямків на середину квітня було виконано гол. завдан-

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР СТАНДАР- ТИЗАЦІЇ І МЕТРОЛОГІЇ

Українські гуси. Сте-
пова українська гуска.

ня У. ф. — розгром осн. сил Директорії та вигнання іноз. інтервентів з Пд. України. 15.IV 1919 групи військ Київ. і Харків. напрямів було реорганізовано в три армії — Першу Українську радянську армію, Другу Українську радянську армію, Третю Українську радянську армію, а на поч. травня сформовано Крим. армію. Частини У. ф. взяли участь у розгромі григор'євщини. В умовах дедалі міцніючого воєнно-політ. союзу рад. республік, з метою централізації керівництва воєнними діями Червоної Армії, Реввійськрада РРФСР 4.VI 1919 ухвалила рішення розформувати У. ф. На базі його було сформовано 12-у і 14-у армії.

О. Я. Щись.
УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР СТАНДАРТИЗАЦІЇ І МЕТРОЛОГІЇ — організація, яка здійснює нагляд за засобами вимірювань. Створена в Києві 1902 як перевірочна палатка, що її 1922 перейменовано на Другу перевірочну палату мір і вагів, а 1931 перетворено на Друге міжрайонне бюро мір і вагів. Після ряду реорганізацій 1965 створено Укр. респ. лабораторію держ. нагляду за стандартами і виміральною технікою, на базі якої 1970 організовано Український респ. центр стандартизації і метрології (з 1981 — сучасна назва). Осн. напрями діяльності: здійснення наук.-методичного керівництва тер. органами Держ. стандарту, проведення держ. випробувань і перевірки засобів вимірювання, виконання функцій еталонної бази метрологічної служби республіки, здійснення державного нагляду за якістю продукції і метрологічним забезпеченням виробництва, випровадженням і дотриманням стандартів і технічних умов.

Б. І. Барановський.
УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ЦЕНТРАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ НАУКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ, УПРАВЛІННЯ І РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ (Укр. центр ЦІНОПУР) — науково-дослідна і проєктна організація, що вивчає питання наукової організації праці (НОП). Підпорядкований ЦІНОПУР Центроспілки. Міститься в Києві. Засн. 1968 як Лабораторія НОП Укоопспілки, з 1970 перетворена на Укр. філіал ЦІНОПУР. З 1981 — сучас. назва. Укр. центр має 19 відділів. Філіали його є в усіх областях Укр. РСР. Осн. напрями наук. діяльності: розробка і реалізація комплексних цілових програм діяльності споживчої кооперації республіки, вдосконалення організації праці шляхом запровадження відповідних нормативних документів, проєктування і запровадження технологічних процесів у торгівлі, громад. харчуванні та ін. галузях кооп. діяльності, поліпшення управління ними на основі передового вітчизняного і зарубіжного досвіду.

С. К. Кисляк.
УКРАЇНСЬКИЙ ШТАБ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ (УШПР) — орган керівництва бойовою діяльністю партизанських формувань України під час Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45. Утворений рішенням

Держ. Комітету Оборони (ДКО) СРСР 30.V 1942. УШПР безпосередньо підпорядковувався Центр. штабові партизан. руху (ЦШПР) і через нього в оперативному відношенні — Військ. раді Пд.-Зх. напрямку, від роботи в тісному контакті з ЦК КП(б)У. Після скасування 29.VI 1942 Пд.-Зх. напрямку УШПР перетворено на міжфронтний штаб партизан. руху при Військ. радах Пд.-Зх. і Пд. фронтів. 28.IX 1942 ДКО СРСР реорганізував УШПР на респ. штаб партизан. руху, керівництво яким було покладено на ЦШПР і ЦК КП(б)У. В березні 1943, після розформування ЦШПР, УШПР було безпосередньо підпорядковано Ставці Верховного Головнокомандування та ЦК КП(б)У. З березня 1943 в систему УШПР входили представництва УШПР при Військ. радах Ворон., Пд.-Зх., Пд. (з жовтня 1943 — 1, 2, 3 і 4-го Укр.) фронтів та обласні штаби партизан. руху. УШПР формувал партизан. загони і з'єднання, спрямовував і координував їхню бойову діяльність, узагальнював і поширював досвід партизан. боротьби, постачав зброю, боєприпаси, медикаменти партизанам, готував партизан. кадри, здійснював взаємодію партизан. загонів і з'єднань з рад. військами, допомагав народам Чехословаччини, Польщі, Угорщини, Румунії в розвитку партизан. руху. Після того, як УШПР виконав своє завдання, він 1.I 1945 припинив діяльність. Начальником УШПР був ген. Т. А. Стрелков.

Ю. В. Бабко.

УКРАЇНСЬКИЙ ШИТ — підняття кристалічного фундаменту пд.-зх. частини Східно-Європейської платформи. Лежить у межах УРСР між Дніпровсько-Донецькою западиною на Пн. Сх., Донецькою гірською спорудою на Пд. Сх., Причорноморською западиною на Пд. і Галицько-Волинською синеклізою та Передкарпатським прогином на Зх. Протягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. від р. Горині майже до Азовського м. смугою понад 1000 км завдовжки і до 250 км завширшки. Пл. майже 200 тис. км². У минулому У. ш. являв собою гірську країну значної висоти з складною геол. будовою. Пізніше гори були зруйновані внаслідок денудації. В геол. будові шита беруть участь докембрійські гірські породи різного походження. Найпоширеніші метаморфогенні утворення, що становлять бл. 90 % порід, — граніти, мігматити, гнейси, метабазити тощо; решту складають магматичні породи (гранітоїди, габро, діабаз, андезити, порфірити). Вони перекриті незначною товщею осадочних відкладів гол. чин. палеогенового, неогенового і антропогенного віків. У. ш. розбитий густою сіткою глибинних розломів на окремі блоки. Вдовж зон розломів утворилися вулканогенні породи, представлені базальтами, порфіритами тощо. За даними абсолютної геохронології вік докембрійських порід У. ш. — від 570 до 3500 млн. р. Час утворення їх, на думку деяких геологів, зокрема М. П. Семененка,

охоплює п'ять мезоциклів. У рельєфі виступає У. ш. відповідно до Придніпровської височини, Волинської височини, Подільської височини і Приазовської височини. З гірськими породами У. ш. пов'язані різні корисні копалини, серед яких найважливішими є залізні руди, графіт, буд. матеріали, дорожні камені, пегматитова сировина, мінеральні води тощо.

В. А. Рибенко.

УКРАЇНСЬКІ БІОЛОГІЧНІ ТОВАРИСТВА науки — громадські організації, що об'єднують спеціалістів з різних галузей біології. Створені при АН УРСР як філіали всесоюзних біологічних т-в. Членами спеціалізованих У. б. т. можуть бути всі співробітники наукових установ, викладачі вузів та технікумів і студенти вузів біологічно-медичного профілю. У. б. т. забезпечують обмін наук. досвідом, сприяють розвитку науки і впровадженню в практику соціалістич. будівництва найновіших наукових досягнень. Першим біол. т-вом на Україні було Київське т-во природознавців, створене 1869, яке організувало вивчення фауни Чорного моря, видавало щорічні «Указатели русской литературы по математике и естествознанию» (1872—94). В 1869 було створено Харківське т-во дослідників природи. В 1870 виникло Новоросійське т-во природознавців (в Одесі), членами якого були Л. С. Пенковський, І. І. Мечников, О. О. Ковалевський. З розвитком спеціалізації біол. наук на Україні виникли респ. галузеві біол. т-ва: Українське ботанічне т-во (1925), Українське наукове товариство паразитологів (1945), Українське ентомологічне товариство (1949), Українське мікробіологічне товариство (1960), Українське біохімічне товариство (1961), Українське фізіологічне товариство (1961), Українське гідробіологічне товариство (1964), Українське товариство генетиків і селекціонерів (1967). Існують обласні відділення Укр. біол. товариств.

С. П. Руда.

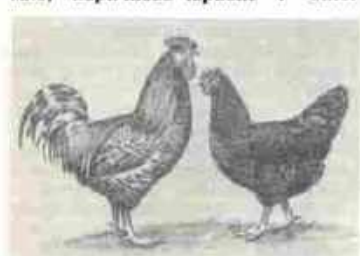
«УКРАЇНСЬКІ ВІСТІ» — прогресивна укр. газета в США. Виходить з 1920 в Нью-Йорку. До 1957 називалася «Українські щоденні вісті». Газета виступає проти гніту монополій, викриває укр. бурж. націоналістів, закликає трудящих укр. походження до боротьби за свої права, до згуртування робітн. руху. «У. в.» висвітлює події в СРСР, у т. ч. в Рад. Україні.

УКРАЇНСЬКІ ГУСИ — загальна назва різновидностей гусей, поширених в степовій зоні і західних областях України. Гуси мають задовільні продуктивні якості, добре пристосовані до місцевих умов і входять до складу *геофону*, який використовують при породотворенні і гібридизації птиці. Гуси, яких розводять у Дніпрі, і Запоріж. областях, наз. степовими українськими. Оперення у них буває білого, сірого, рябого, жовтуватого і попелястого кольорів. За екстер'єром вони схожі з *ромекською породою гусей*. Жива маса гусаків 4,2—8 кг, гусок 4,1—7 кг. Несучість 9—10 (18) яєць на

рік. Молодняк У. г. вирощують без використання водойм, в 5-місячному віці він досягає живої маси 3—5,7 кг. У Волинській і сусідніх з нею областях Полісся УРСР поширена різновидність У. г., що їх наз. волинські сірі. Вони також схожі з роменськими. Середня жива маса їх 3—3,5 кг. У. г. ще мало вивчені. Див. також *Гуска свіська*.

УКРАЇНСЬКІ КАЧКІ — загальна назва поширених на Україні породних груп качок, виведених з місцевих качок відповідним добром, підбором і спрямованим вирощуванням на водоймах. До У. к. належать українські глинясті, сірі та білі качки. Середня жива маса качурів 3,3 кг, качок 3 кг. Несучість 110—145 яєць на рік. Племінну роботу з У. к. проводить Укр. н.-д. ін-т птахівництва. Див. також *Качка свіська*.

УКРАЇНСЬКІ КУРИ — загальна назва різновидностей місцевих курей (палтавська породна група курей, буханьки, зеленіжки, голубийки та ін.). Українські пуханьки — одна з найдавніших на Україні породних груп курей. Назву «буханьки» дістали тому, що навокло вушних мочок мають пучки пір'я, що прикривають вушні отвори. Гребінь троєхвалоподібний; оперення чорне, строкате, коричнево-червоне і біле.

Українські кури лозулясті.

Жива маса півнів 2,5—3 кг, курок 1,8—2 кг. Несучість 125—175 яєць на рік. В зх. областях УРСР поширені прикарпатські зеленіжки. Зовні вони схожі на леггорнів, але мають червоні вушні мочки, довгий тулуб і зеленувато-сірі ноги. Оперення біле або куріпчасте. Жива маса півнів 2,2—2,5 кг, курок до 2 кг. Несучість 160—170 яєць на рік. В пд. і пд.-зх. районах України трапляються голошійки, відмітну ознакою яких є неоперена яскраво-червона шия. Жива маса півнів 2,5—3 кг, курок 2—2,2 кг. Несучість 130—150 яєць на рік. Див. також *Курка свіська*.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ЗБОРИ — установчий орган нар. влади Західної України. Див. *Народні Збори Західної України*.

УКРАЇНСЬКІ ОПОЛЧЕНСЬКІ ПОЛКИ (1812) — військ. формування тимчасового характеру, створені на Україні за ініціативою громадськості під час Вітчизняної війни 1812 для боротьби проти франц. загарбників. Найбільше У. о. п. було сформовано на Полтавщині — 4 піхотні і 7 кінних полків, одну 6-сотенну команду, батальйон госпітальної обслуги —

заг. кількістю бл. 16 тис. чол., на Чернігівщині — 8 піхотних полків, які налічували 26 тис. чол. Поряд з ополченням на Україні створювалися і регулярні козац. частини: 9 полтавських і 6 чернігівських полків. Крім козац. полків, було сформовано 5 кінних підрозділів: загони лісових козаків у Київ., Подільській, Волинській губерніях і Тернопільському окрузі та ескадрон херсон. козаків. Заг. чисельність усіх сформованих влітку 1812 укр. ополченських і козац. полків досягла бл. 70 тис. чол. У формуванні козац. полків брав участь І. П. Котляревський, який, зокрема, сформував у с. Горошину (тепер Семенівського р-ну Полтав. обл.) 5-й козац. полтав. полк і командував одним з його ескадронів. Ополчення і козац. полки утримувалися гол. чин., на копті населення. У. о. п. відіграли значну роль у здійсненні контрнаступу рос. армії. Деякі з них брали участь у переслідуванні ворога за межами Росії. Зокрема, 3-й козац. Черніг. полк був у м. Франкфурт-на-Майні, а згодом — у Франції, 4-й козац. Черніг. полк — у м. Гамбурзі.

[В. І. Стрельський.]

«УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИЧІ ВІСТІ» — укр. прогресивна газета в Канаді. Засн. активістами укр. робітничо-фермерського руху. Видавалися з 22.III 1919 у Вінніпегу. В серпні 1937 «У. р. в.» перейменовано на *«Народну газету»*.

УКРАЇНСЬКІ ТЕАТРАЛЬНІ ТРУПИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 19 — ПОЧАТКУ 20 СТОЛІТТЯ — мандрівні акторські колективи. Виступали на Надніпрянщині в умовах заборони укр. стаціонарного театру та ін. адм. утисків царського уряду (укази і циркуляри 1863, 1876, 1881). До революції 1905—07 в Росії нал. «рос.-малоросійськими», після революції — українськими. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. діяло бл. 300 труп. Провідними були *трупни М. Л. Кропивницького, трупни М. П. Старицького, трупни П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого*, а також *Сидорського М. К. трупни*. Вони поглиблювали реалістичні традиції І. Котляревського, М. Шепкіна, К. Соленика, Т. Шевченка, стояли на демократичних позиціях, ставились до театру як до засобу виховання нар. мас. Це сприяло популярності укр. театру, привело до кількісного зростання труп. До кращих труп, що діяли протягом багатьох років, мали сталий склад і значний мистецько-художній рівень, належали *трупни П. Мирова-Бедюха (1888—1905), Суслова О. З. і Суходольського О. Л. трупни (1894—98), Суслова О. З. трупни (1898—1909), Суходольського О. Л. трупни (1898—1918), трупни Д. А. Гайдамаки (1897—1917), Явошенка М. К. трупни (1899—1915), Б. Оршанова (1900—09), Сагановського Л. Л. трупни (1902—19), П. Колісниченка (1907—18), Сабініна Л. Р. трупни (1907—20), Б. Оршанова і В. Данченка (1909—14), а також трупни К. Ванченка-Писанського, М. Василенка, М. Ва-*

сильєва-Святошенка, М. Витвицького, Ф. Волика, В. Гриняя, трупни Г. Й. Деркача, Ю. Косиненка, Ф. Левицького, Л. Лучицького, Л. Манька, І. Мар'яненка (дів. «Товариство українських артистів під орудою І. О. Мар'яненка за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського»), П. Прохорова, Ю. Ратмирової, Ю. Сагайдачного, І. Тогобочного, Н. Українця та ін. Діяльність більшості укр. труп проходила під впливом ідейно-худож. засад провідних колективів. Однак існувало і чимало таких труп, для яких характерні були нап. обмеженість, побутовий і етнографічний натуралізм (трупни Л. Аведикова, Г. Гасюцького, І. Скорницького, В. Захаренка, С. Максимовича та ін.). Через відсутність театр. навч. закладів профес. підготовка акторів відбувалася в процесі роботи над виставами. У провідних трупних виховалася плеяда видатних драм. і оперних артистів, які принесли свій досвід і традиції реалістичного мистецтва в укр. рад. театр. Це — М. Заньковецька, П. Саксаганський, Г. Борисоглібська, І. Мар'яненко, Д. Гайдамака, Б. Зарницька, М. Дикова, І. Замичковський, К. Лучицька, Й. Маяк, О. Петляш, Г. Юра та ін. З укр. труп в рос. оперний і драм. театри перейшли відомі актори, зокрема К. Стоїн-Максимович (Светлов-Стоїн), П. Цисевич-Платонов, О. Дорошевич, І. Уралов та ін. Діяльність укр. труп поширювалася не лише на Україну, а і на Молдавію, Кавказ, Закавказзя, Серед. Азію, Кубань, Поволжя, Білорусію, Польщу, Урал, Сибір, Далекій Схід та ін.; виступали в Москві і Петербурзі; труп Г. Деркача гастролювала у Франції (1893), труп О. Суходольського — в Болгарії (1911). Вистави укр. труп мали успіх серед робітників, селян та інтелігенції; влаштовувалися невеликі ранкові вистави за зниженими цінами для малоїмущих глядачів, а також вистави на користь революц. орг-цій, бідних студентів, годуючих тощо. Діяльність провідних укр. труп 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. відбувалася в руслі критичного реалізму. Починаючи з *трупни Г. А. Ашкарєнка (1881—82)* укр. класична та тогочасна драматургія стала основою репертуару переважної більшості укр. труп (постановки п'єс рос. і світової драматургії укр. мовою до 1881 було заборонено цenzурою). У виставах за п'єсами М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, І. Франка реалістично відображалося сучасне суспільство, розкривалися гострі конфлікти на ґрунті соціального розшарування селянства, протиставлялися паразитизм і розбещеність поміщицтва та хижачка суть куркульства моральної чистоти, благородства і мудрості людей з народу. В укр. класичній драматургії, а відповідно і в театрі, протягом даного періоду відбулася еволюція худож. форми: поглибилася психологічна розробка образів, зменшилося значення етнографічних картин, муз. театр виділявся в окремий музичний

Українські качки глинясті.

«УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»

вид. Керівництво муз. частиною в кращих трупах здійснювали диригенти і хормейстри [П. Бойченко, М. Черняхівський, М. Васильєв-Святошенко, В. Малина, І. Дворниченко, О. Олексієнко (Домершичків)] та ін. Велику роль у розвитку муз. театру відіграв М. Лисенко та його твори; він брав безпосередню участь у постановці муз. творів у трупі М. Старицького. В репертуарі труп були муз. вистави «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Катерина» М. Аркаса, «Вечорниці» П. Ніщинського, «Галька» С. Моношук та ін. Долаючи цензурні перешкоди, керівники труп намагалися розширити репертуар переробками з рос. та зх.-європ. драматургії («Світова річ» Олени Пчілки за п'єсою «Бідна наречена» О. Островського, «Никандр Безщасний» М. Садовського за «Гіркою долею» О. Писемського, «Друга жінка» Л. Левітон за «Візником Геншелем» Г. Гауптмана). На поч. 900-х рр. багато колективів включили до репертуару п'єсу «Ревізор» М. Гоголя (в перекладі різних авторів), п'єси О. Островського, Л. Толстого. Були окремі спроби ставити твори зх.-європ. драматургів («Уріель Акоста» К. Гуцкова в перекладі Г. Ге та А. Сумського, «Примари», «Нора» Г. Ібсена, обидві — в перекладі М. Загірної; «Вільгельм Телль» Ф. Шіллера в перекладі Б. Грінченка). Укр. трупи всупереч заборонам ставили рос. мовою п'єси «Діти сонця», «На дні», «Мішани» М. Горького. Популярності набули твори «Панна Штукарка» О. О. Володського, «За волю й правду», «Каторжна» П. Барвінського та ін. Дві перші п'єси відображали революц. настрої 1905—07, третя — життя робітн. класу. Репертуар укр. труп поч. 20 ст. розширився за рахунок творів І. Франка, Лесі Українки, Б. Грінченка, Л. Яновської, С. Васильченка, С. Черкасенка. Внаслідок цензурних обмежень, матеріальної залежності від касових зборів, а іноді і від невибагливості антрепренерів репертуар багатьох укр. труп, особливо невеликих, був строкатий, заповнювався художньо слабкими п'єсами В. Захаренка, О. Суходольського, С. Степовика та ін. В цілому укр. трупи відіграли значну роль у розвитку укр. профес. театру. Ід. див. на окрем. арк. до статей *Кропивницький* М. Л., т. 5, с. 448—449; *Садовський* М. К., т. 9, с. 448—449; *Саксаганський* П. К., т. 9, с. 448—449; *Старицький* М. П., т. 10, с. 448—449; до ст. *Трупа П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого*, т. 11, с. 373. *Лит.*: Український драматичний театр, т. 1. К., 1967. Е. С. Хлібевич.

«УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА» — громадська прогресивна видавнича організація. Засн. 1898 у Львові. Гол. працівниками й редакторами її до 1912 були В. Гнатюк, І. Франко, Н. Кобринська та ін. Ставила осн. завданням популяризацію кращих творів світової л-ри й поширення передових сусп. і наук. поглядів. У 1899—1917 випустила дві серії видань: «Белетристич-

ну» (пізніше — «Бібліотека видавничої спілки») та «Наукову бібліотеку» (1904 влилася в «Бібліотеку видавничої спілки»). В науково-популярній серії вийшли твори Ф. Енгельса «Людвіг Фейєрбах» («Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії») та «Початок родини» («Походження сім'ї, приватної власності і держави»), в серії белетристики — твори І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Марка Вовчка, О. Кобилянської, Н. Кобринської, Леся Мартовича, Л. Толстого, А. Чехова, В. Короленка, Максима Горького; переклади з У. Шекспіра, Г. Гейне, Дж. Байрона, Гі де Мопассана. Видано також антологію укр. поезії «*Акорди*», кілька збірок нар. творчості (укр. казки, новели, карело-фінський нар. епос «*Калевала*» та ін.). У.-р. в с. випустила до 400 книжок.

[Ф. П. Максименко.]

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИЙ ДОГОВІР 1922 — договір між УРСР і Туреччиною про дружбу і братерство, укладений 2.I в Анкарі. Від імені УРСР договір підписав М. В. Фрунзе, який очолював Надзвичайну місію УРСР до Туреччини в кін. 1921 — на поч. 1922. У.-т. д., як і договір між РРФСР і Туреччиною від 16.III 1921, проголошував взаємне дипломатичне визнання договірних сторін, передбачав розвиток торг.-екон. і культур. відносин, укладення консульської та поштово-телеграфної конвенції тощо. Ратифікований ВУЦВК 23.III 1922 і Великими нар. зборами Туреччини 16.III 1922. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 23.VI 1922 в Харкові. Підписання У.-т. д. сприяло розширенню рад.-тур. відносин.

УКРАЇНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ДОГОВІР 1922 — договір між УРСР і Чехословаччиною про встановлення торговельних відносин. Укладений 6.VI в Празі слідом за аналогічним договором РРФСР з Чехословаччиною від 5.V 1922. Передбачав обмін представництвами між УРСР і Чехословаччиною. Обидва уряди при цьому зобов'язувалися припинити офіц. відносини з установами та особами, які мали на меті боротися проти уряду другої сторони. Договір підкреслював необхідність дотримання сторонами взаємного нейтралітету на випадок конфлікту з третьою д-вою і, по суті, проголошував невтручання у внутр. справи один одного. Договір включав статті про умови торг. відносин, про репатріацію громадян обох сторін. Проте в договорі виявилось небажання бурж. уряду Чехословаччини піти на юрид. визнання Країни Рад.

УКРАЇНЦЕВ Омелян Гнатович [1641—12(23).IX 1708] — рос. держ. діяч, дипломат. З дрібнопомісних дворян. Належав до керівних кіл, які гол. завданням зовн. політики Рос. д-ви вважали возз'єднання України з Росією і боротьбу проти агресії шляхет. Польщі та султанської Туреччини. Брав участь в укладенні *Андрусівського перемир'я 1667* і *Віч-*

ного миру 1686 з Польщею, в підписанні *Коломацьких статей 1687*. Учасник *Кримських походів 1687 і 1689*.

УКРАЇНЦІ — нація в СРСР, основне населення Укр. РСР; разом з росіянами і білорусами належать до сх. слов'ян. У.— другий за чисельністю після росіян слов'ян. народ. Заг. чисельність У.— бл. 45 млн. чол. (серед. 1981). За переписом 1979, в СРСР — 42,347 млн. чол. У., з них в УРСР — 36,489 млн. чол., тобто 86,3 %. Окремі групи У. живуть в ін. рад. республіках, найбільше в РРФСР (3658 тис. чол.), Казахстані (898 тис.), Молдавії (561 тис.), Білорусії (231 тис. чол.). За межами СРСР окремі групи У. живуть в сусідніх соціалістичних країнах зарубіжної Європи: Польщі, Чехословаччині, Румунії, Югославії, а також — в ряді країн американського континенту (переважно нащадки українських емігрантів кін. 19 — поч. 20 ст.; див. *Українська трудова еміграція*): у США (500 тис. чол.; тут і нижче — офіц. дані), Канаді (580 тис.), Аргентині (100 тис.), Бразилії (50 тис. чол.) та ін.

Мова У.— українська (див. *Українська мова*). Віруючі У.— переважно православні. Формування укр. народності як етнічної спільності відбувалося на основі частини сх.-слов'ян. населення, яке раніше входило до складу давньоруської народності (див. *Київська Русь*). У період феод. роздробленості в 2-й пол. 12—13 ст. виникли нові економічні, політичні і культурні центри Русі, утворилися певні передумови для формування на основі давньоруської народності трьох сх.-слов'ян. народностей — російської, української і білоруської. Руїнівна навала орд *Батия* тимчасово загальмувала екон. і політ. розвиток сх.-слов'ян. земель, ще більше посилюючи феод. роздробленість. Етнічна територія У. формувалася в пд.-зх. районах Русі (тер. Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Галицько-Волинського князівств). Формування укр. народності тривало в 14—15 ст. Процесам консолідації У. перешкождала політ. роздробленість укр. етнічної території внаслідок її загарбання іноз. феодалами. *Возз'єднання України з Росією 1654*, що стало результатом *визвольної війни українського народу 1648—54*, а згодом *возз'єднання Правобережної України з Росією* відіграло величезну прогресивну роль у дальшому екон., політ. і культур. розвитку укр. народу, сприяло зростанню продуктивних сил України і Росії, взаємозбагаченню культур двох братніх народів. За капіталізму, в 19 ст., склалася укр. бурж. нація. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в ході соціалістич. будівництва У. сформувалися у соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову соціальну та інтернаціональну спільність — *радянський народ*. Завдяки створенню Союзу РСР стало можливим *возз'єднання українського народу в єдиний Український Радянсь-*

кій державі. Традиційно-побутова культура, спільна в своїй основі для всього укр. населення й ін. сх.-слов'ян. народів, відзначалася самотністю і багатством локальних особливостей, зумовлених характером істор. розвитку окремих районів, природничо-геогр. умовами і процесами етнокультур. взаємодії. З цієї точки зору етнічна територія У. поділяється на ряд істор.-етног. зон: Центр. Придніпров'я, Поділля, Слобідська Україна, Полісся, Прикарпаття, Волинь, Закарпаття, Південь, у межах яких сформувалися окремі *етнографічні групи* У., які зберігали певні відмінності в культурі, побуті й мові. Найвідоміші серед них укр. горняки — *гуцули, лемки, бойки* — в зах.-укр. областях, *литвини, полищук* — в районах укр. Полісся та ін.

Сучас. етнічні процеси серед У. характеризуються далішим зближенням етног. груп, стиранням відмінностей між ними, поступовим звуженням дії тер. діалектів і поширенням літ. мови в усно-розмовній практиці, всебічним зближенням з усіма рад. народами на новій соціально-еко. основі. Етнічна консолідація укр. народу відображає заг. піднесення національної за формою, соціалістичної за змістом укр. рад. культури. За роки Рад. влади в процесі соціалістичних перетворень відбулися докорінні зміни в матеріальній і духовній культурі укр. народу. В містах і селах широко розгорнулося житл. будівництво, змінюючи характер старих укр. поселень. Старий тип жител укр. селян (прямокутне в плані дво- або трикамерне приміщення, що складалося з *хати* і *сіней* або з *хати*, *сіней* і *комори* тощо, часто з чотирихилим солом'яним дахом і побієними зовні та зсередини стінами) замінюється сучас. будинками з інтер'єром міських квартир. За роки Рад. влади численні міста на Україні реконструйовано, з'явилося багато нових міст. Нац. укр. одяг (жіночий — *сорочка, затаска, плахта, керсет* або *киттар, свита, кожух* тощо; чоловічий — *сорочка, широкі або вузькі штани, безрукавка, свита, кожух*) поступився місцем сучас. міськ. одягові, при створенні якого інколи використовують елементи нац. одягу (див. *Одяг*). У багатонац. соціалістичній культурі Рад. Союзу розквітають укр. нар. поетична, пісенно-музична, інструментальна і хореографічна творчість, нар. образотворче мистецтво — художні розписи, вишивання, кераміка, різьблення на дереві, килимарство тощо. Укр. народ досяг значних успіхів у пром.-сті, с. г., науці. Про історію, економіку і культуру У. див. *УРЕ*, т. 11, кн. II.

чай українського народу. К., 1966; Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. К., 1966; Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. К., 1971; Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. К., 1974; Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине. К., 1975; Гошко Ю. Г. Населення українських Карпат. К., 1976; Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія. К., 1977; Матейко К. І. Український народний одяг. К., 1977; Современные этнические процессы в СССР. М., 1977; Радянські свята та обряди в комуністичному вихованні. К., 1978; Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX—XX ст. К., 1980. В. І. Наулко.

УКРВОДОКАНАЛПРОЕКТ, Державний проектний інститут по водопостачанню, каналізації і пов'язаних з ними гідротехнічних спорудах — установа Держбуду СРСР. Організований 1940 як Київ. відділення тресту «Водоканалпроект», 1959—63 — ін-т Держбуду УРСР, з 1963 — у складі всесоюзного об'єднання «СоюзводоканалНДПроект» Держбуду СРСР. В ін-ті (1983) — 14 відділів. Осн. напрям діяльності ін-ту — проектування систем водопостачання і каналізації пром. підприємств і населених місць, водозабірних і регуляційних споруд, систем гідротранспортування і сховищ для відходів, що утворюються при видобуванні і переробці рудних копалин. Ін-т виконує також комплексні інженерно-геол., гідрогеол. і топогеодезичні розвідання.

В. М. Якименко.

УКРДІПРОЕНЕРГО, Український державний республіканський інститут по проектуванню енергопостачання міст — установа М-ва енергетики і електрифікації УРСР. Створений 1929 у Харкові; в Києві — з 1934. Головний у системі М-ва енергетики і електрифікації СРСР у галузі тех. прогресу і розвитку міських електр. мереж. У складі ін-ту (1983) — 6 відділів і 2 лабораторії. Осн. напрями діяльності ін-ту: проектування систем електропостачання міст і зовн. електропостачання міських споживачів, теплопостачання міст, розвиток міських електр. мереж, проведення інженерних розвідань.

В. І. Шумило.

УКРДІПРОМІЗ, Український державний інститут по проектуванню металургійних заводів — установа М-ва чорної металургії СРСР. Засн. 1958 у Дніпропетровську на базі філіалу Державного ін-ту по проектуванню металург. з-дів. У складі ін-ту (1983) — 50 відділів, філіал у м. Жданові, бригади у Запоріжжі, Кривому Розі, Дніпродзержинську, Волгограді, Таганрозі, Нікополі, Висі (Горьковської обл.). Осн. напрям діяльності ін-ту — проектування агломерацийних фабрик, доменних, сталеплавильних, прокатних і трубних цехів, а також цехів по виробн. товарів нар. споживання. Ін-т проектує й об'єкти допоміжного, обслуговуючого та соціально-побутового призначення. Ін-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976).

О. С. Зінченко.

УКРДІПРОМІСЦЕВПРОМ, Український державний інститут по

проектуванню підприємств місцевої промисловості — установа М-ва місцевої пром.-сті УРСР. Засн. 1967 у Харкові на базі Харків. центр. конструкторсько-технологічного бюро м-ва. У складі ін-ту (1983) — 7 проектних відділів, філіал у Києві. Осн. напрям діяльності ін-ту — розробка проектнокшторис. документації на буд-во, реконструкцію і тех. переоснащення підприємств, що випускають вироби побут. споживання, муз. інструменти, худож. та ін. вироби. Документація розробляється разом з проведенням інженерних розвідань, проектуванням систем автомат. пожежогащення й електрозахисту мереж від корозії. Київський філіал інституту розробляє комплексні проекти торфовидобування й торфопереробки, паливних складів і баз на Україні.

О. К. Балюк.

УКРДІПРОМ'ЯСОМОЛПРОМ, Український державний інститут по проектуванню підприємств м'ясної та молочної промисловості — установа М-ва м'ясної і молочної пром.-сті СРСР. Створений 1944 у Києві. В складі ін-ту (1983) — 15 відділів. Є відділи комплексного проектування в Полтаві й Одесі. Осн. напрям діяльності ін-ту — розробка проектів, пов'язаних з буд-вом або реконструкцією нових і розширенням існуючих м'ясокомбінатів, м'ясо- і птахопереробних, сиробних та молочноконсервних з-дів, молокозаводів, холодильників, заводів по виробн. заміників незбираного молока, перо-пухових фабрик.

М. Ю. Багмут.

УКРДІПРОПРОМСІЛЬБУД, Український державний проектний інститут по проектуванню будівництва і реконструкції заводів, ремонтних майстерень, складських баз та ін. об'єктів сільгосптехніки — установа Держ. комітету СРСР по виробничо-технічному забезпеченню сільського господарства. Засн. 1972 у Києві на базі Укр. відділення ін-ту «Діпропромсільбуд». У складі інституту (1983) — 11 виробничих підрозділів, відділ комплексного проектування у Львові. Осн. напрями діяльності ін-ту: проектно-розвідальні роботи для буд-ва, реконструкції і тех. переоснащення об'єктів Держкомсільгосптехніки СРСР на території УРСР, Молд. РСР, БРСР та деяких р-нів РРФСР; проектування складів мінеральних добрив, баз хім. засобів захисту рослин; прив'язка типових проектів об'єктів житлово-побутового призначення; розробка типових і експериментальних проектів буд-ва підприємств, а також нормативних документів по розвитку галузі.

Ю. С. Ковальов.

УКРДІПРОТОРГ, Український державний інститут по проектуванню підприємств торгівлі та громадського харчування — установа М-ва торгівлі СРСР. Засн. 1944 в Києві. У складі ін-ту (1983) — 4 відділи. Є відділи комплексного проектування в Дніпропетровську, Ворошиловграді, Одесі, Сімферополі. Осн. напрям діяльності ін-ту — розробка проектів (у т. ч. типових) підприємств роздрібно-торгівлі, громадського харчування,

Лит.: Історія Української РСР, т. 1—8. К., 1977—79; Народы Европейской части СССР, т. 1. М., 1964; Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956; Гуслицкий К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа. К., 1963; Дяченко В. Д. Антропологичний склад українського народу. К., 1963; Стельмах Г. Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні. К., 1964; Кравець О. М. Сімейний побут і зви-

УКРДІПРОХАРЧО-ПРОМ

Улар алтайський.

пром. холодильників, плодоовочевих баз, 3-дів сухого льоду.

А. Г. Кулачинський.
УКРДІПРОХАРЧОПРОМ, Український державний інститут по проектуванню підприємств харчової промисловості — установа М-ва харчової промисловості СРСР. Створений 1943 у Києві як трест «Укрхарчпромпоек» (з 1969 — теперішня назва). У складі ін-ту (1983) — 14 виробничих відділів. Основний напрям діяльності інституту — комплексне виконання проектних і розв'язувальних робіт, пов'язаних з буд-вом та реконструкцією підприємств хлібопекарної, виноробної, пиво-безалкогольної, спиртової, дріжджової, соляної та лікеро-горілчаної галузей харч. пром-сті, а також енергетичних об'єктів цукрових заводів.

М. П. Тимофеев.
УКРДІПРОШЛЯХ, Український державний інститут по проектуванню шляхового господарства — установа М-ва будівництва та експлуатації автомобільних шляхів УРСР. Організований 1939 у Києві. У складі ін-ту (1983) — 11 відділів, 7 філіалів у обл. центрах УРСР. Головний ін-т у республіці по проектуванню шляхового г-ва. Осн. напрями діяльності ін-ту: проектування буд-ва і реконструкції автомоб. шляхів усіх категорій, мостових переходів, трансп. розв'язок, 3-дів по виготовленню асфальтобетону та залізобетонних виробів і конструкцій для автомоб. шляхів, мостів і шляхопроводів; благоустрій і озеленення автомоб. шляхів.

Ю. Г. Петров.
УКРЖИТЛОРЕМПРОЕКТ, Український ін-т по проектуванню капітального ремонту житлового фонду — установа М-ва житл.-комун. г-ва УРСР. Засн. 1968 у Києві. У складі ін-ту (1983) — Центр. квіт. виробництво, філіали у Ворошиловграді, Дніпропетровську, Донецьку, Львові, Одесі, Сімферополі та Харкові, 18 відділів у обласних центрах республіки та Севастополі. Осн. напрями діяльності інституту: реконструкція та комплексний капітальний ремонт житл., соціально-культур. і комунальних об'єктів; оснащення житл. фонду системами водо-, тепло-, газопостачання і каналізації; автоматизація і диспетчеризація систем управління об'єктів комунального господарства.

В. С. Белугін.
УКРЗЕМПРОЕКТ, Український проектний інститут по землевпорядкуванню — установа Міністерства с. г. УРСР. Засн. 1961. Осн. напрям роботи — виконання проектно-розв'язувальних робіт для більш повного, раціонального й ефективного використання земель, охорони ґрунтів і підвищення культури *землеробства*. З 1967 ін-т є генеральною проектною організацією по розробці проектів протиерозійних заходів, з 1976 йому доручено складання проектно-кошторисної документації на *рекультивацию земель*. Проводить також роботи по веденню держ. *земельного кадастру*. Ін-т має центр. виробництво в Києві, Київське відділення і 24 філіали в обласних центрах.

Л. Я. Новаковський.

УКРІПЛЕНИЙ РАЙОН (УР) — район (рубіж) або смуга місцевості, завчасно обладнані системою довгочасних і польових вогневих та інших фортифікац. споруд у поєднанні з інженерними загороженнями, а також підготовленими для тривалої оборони спец. військами, що становлять гарнізон УР і діють самостійно або у взаємодії з польовими військами. Осн. призначення УР — прикриття важливих оперативних напрямів і стратегіч. пунктів. Почали будуватися після 1-ї світової війни. Набули поширення перед 2-ю світовою війною. УР будували в системі укріплених смуг уздовж кордону (див. «*Мажино лінія*», «*Зігфріда лінія*», «*Маннергейма лінія*»). В СРСР у 30-х рр. ряд УР було збудовано вздовж зх. кордону; частину з них було використано в прикордонних боях 1941, при обороні Ленінграда, Києва та ін. міст.

УКРКОМУНДІПРОЕКТ, Український державний проектний і науково-дослідний інститут комунальних споруд міст — установа М-ва житлово-комунального господарства УРСР. Засн. 1944 у Харкові як трест «Укркомунпроект» (з 1951 — ін-т «Укрдіпрокомунбуд», теперішня назва — з 1978). У складі ін-ту (1983) — 12 виробничих відділів, 9 н.-д. лабораторій, філіали у Дніпропетровську та Донецьку. Осн. напрями діяльності ін-ту: проектування об'єктів комунального г-ва по водопостачанню, каналізації і газифікації міст, захисту території населених місць від підтоплення; розробка проектів сміттєспалювальних заводів, санітарного очищення міст, електрохім. захисту металевих і залізобетонних споруд від корозії; проектування міського електр. транспорту; розробка способів і систем очищення стічних вод, технологічних процесів і устаткування для обробки й утилізації осадів, що утворилися при очищенні стічних вод; створення наук. основ проектування систем водопостачання і каналізації населених місць.

Г. В. Касьянов.
УКРКОНЦЕРТ, Українське гастрольно-концертне об'єднання. Створено в Києві 1958. Планує та організовує гастролі укр. театрів, естрадних та філармонічних колективів і окремих виконавців по республіці й за її межами, а також виступи на Україні артистів з ін. республік та країн, влаштовує масові театралізовані вистави і концерти. До складу У. входять: Київ. камерний хор ім. Б. Лятошинського, Театр істор. портрета, Театр поезії, Театр класичного балету, фольклорно-етнографічний ансамбль, естрадні колективи та ансамблі — «Очима молодих», «Кобза», «Мрія», «Кияни», «Явір» та ін. В У. працюють нар. артисти УРСР Ю. Тимошенко та Ю. Березін, В. Тимохін, засл. артисти УРСР О. Таранець, В. Сафонов, Р. Борисюк, О. Янкевич, В. Захарченко, О. Герасов, В. Дубок, В. Прилипченко, та ін.

УКРМІСЬКБУДПРОЕКТ, Український державний проектний інститут міського будівництва — ус-

танова Гол. управління проектних організацій Держбуду УРСР. Засн. 1943 у Харкові як Харківське відділення всесоюзного тресту «Міськбудпроект» (теперішня назва — з 1957). У складі ін-ту (1983) — архіт.-планувальна і 3 архіт.-буд. майстерні, 4 спеціалізовані відділи та відділ типового проектування; філіали у Полтаві (з комплексним проектним відділом у м. Кременчуку), Сумах (з комплексним відділом у м. Шостці) й Кіровограді. Осн. напрями діяльності ін-ту: проектування об'єктів житлово-цивільного буд-ва у Харківській, Полтавській, Сумській, Кіровоградській та ін. областях УРСР, пром. вузлів Курської магнітної аномалії; розробка типових проектів цивільних будинків, а також нормативних і методологічних документів, що стосуються проектування об'єктів житлово-цивільного призначення. Проект адм. будинку в Запоріжжі, розроблений ін-том, відзначено Премією Ради Міністрів СРСР (1978).

В. Ф. Проскурников.
УКРДІІНЖПРОЕКТ, Український державний проектний і науково-дослідний інститут по газопостачанню, теплопостачанню та комплексному благоустрою міст і селищ України — установа М-ва житлово-комунального господарства УРСР. Організований 1946 у Києві. У складі ін-ту (1983) — 17 відділів. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка комплексних проектів газопостачання міст і селищ, пром. і комунально-побут. підприємств, об'єктів с. г.; створення проектів теплопостачання міст, вуличного освітлення, електрозахику міських підземних металевих комунікацій від корозії, благоустрою населених місць, автоматизації і телемеханізації систем газопостачання і вуличного освітлення. Ін-т розробляє методи підвищення довговічності підземних металевих комунікацій, ефективності систем газопостачання, а також засоби й устаткування, що ними користуються для газоочищення на підприємствах комунального господарства.

В. М. Безпалов.
УКРДІСПЕЦСТАЛЬ, Український науково-дослідний інститут спеціальних сталей, сплавів і феросплавів — установа М-ва чорної металургії СРСР. Засн. 1962 у Запоріжжі, належить до всесоюзного пром. об'єднання «Союзспецсталь». У складі ін-ту (1983) — 8 відділів, 19 лабораторій. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка і вдосконалення технологій виробництва інструментальних, підшипникових та ін. сталей, порошкових матеріалів, феросплавів; створення нових видів металопродукції та нових марок сталі. Ін-т видає зб. «Інструментальні та підшипникові сталі».

С. І. Тишяєв.
УКРОСТА, Всеукраїнське Бюро Російського телеграфного агентства — центр. інформаційний орган УРСР. Створене в січні 1920 на базі Бюро укр. преси (БУП), діяло в тісній творчій та орг. співдружності з Російським телеграфним агентством (РОСТА). У 1921 реорганізоване на Радіотелеграфне

Уліт великий.

агентство України (ПАТАУ). УКРОСТА мало губернські й повітові відділення, власних і спец. кореспондентів, випускало «Вісник УКРОСТА», готувало журналістські кадри для республіки, видавало свій друкований орган. УКРОСТА виконувало функції не тільки урядового інформаційного телеграфного агентства, а й своєрідного центру, який об'єднував і агітував журналістські сили Рад. України. Тут починали творчий шлях письменники В. Касас, Е. Багрицький, Е. Петров, Ю. Олеша і художники Б. Єфімов, О. Хвостенко-Хвостов, Б. Косарев та ін.

УКРПІВНЕНДІПРОКОМУНБУД, Український державний інститут по проектуванню об'єктів комунального будівництва — установа М-ва житлово-комунального господарства УРСР. Засн. 1945 в Одесі як філіал харківського ін-ту «Укрдіпрокомунбуд» (теперішня назва — з 1967). У складі ін-ту (1983) — 12 виробничих відділів, філіали у Львові та Сімферополі. Укрпівнендіпрокомунбуд розробляє комплексні проекти на буд-во і реконструкцію систем водопостачання та водовідведення, проекти інженерного захисту територій, санітарного очищення міст, сміттєпереробних заводів, захисту підземних комунікацій від корозії. Гол. ін-т по проектуванню протизсувних заходів і берегоукріпних споруд на території УРСР та розробці норм гранично допустимих викидів в атмосферу в Одес., Херсон. та Миколаїв. областях.

УКРПТКІМОНТАЖСПЕЦБУД, Український проектно-технологічний і конструкторський інститут організації виробництва і економіки монтажних і спеціальних будівельних робіт — установа М-ва монтажних і спеціальних будівельних робіт УРСР. Організований 1964 в Києві. У складі ін-ту (1983) — гол. виробництво (16 відділів), філіали у Донецьку, Дніпропетровську, проектні відділи у Запоріжжі, Львові, Одесі й Харкові. Осн. напрям діяльності ін-ту: розробка проектно-технологічної і конструкторської документації на монтаж будівельних конструкцій, на механомонтажні, санітарно-технічні, теплоізоляційні, зварювальні та ін. роботи.

УКРРЕМШЛЯХПРОЕКТ, Український проектно-розвідувальний інститут по проектуванню капітального ремонту і реконструкції автомобільних шляхів і об'єктів шляхового господарства — установа М-ва будівництва і експлуатації автомоб. шляхів УРСР. Організований 1972 в Києві. У складі ін-ту (1983) — Центр. вироб. (12 відділів), 5 філіалів в ін. містах республіки, а також підрозділи в усіх обл. центрах УРСР. Осн. напрям діяльності ін-ту: розвідування і тех. обстежування об'єктів шляхового г-ва; розвідування і проектування кар'єрів дорожньо-буд. матеріалів; складання проектно-кошторисної документації на реконструкцію і капітальний ремонт автомоб. шляхів, мостів, шляхопроводів, заводів по пере-

робі кам'яних матеріалів тощо; тех. облік і паспортизація шляхів.

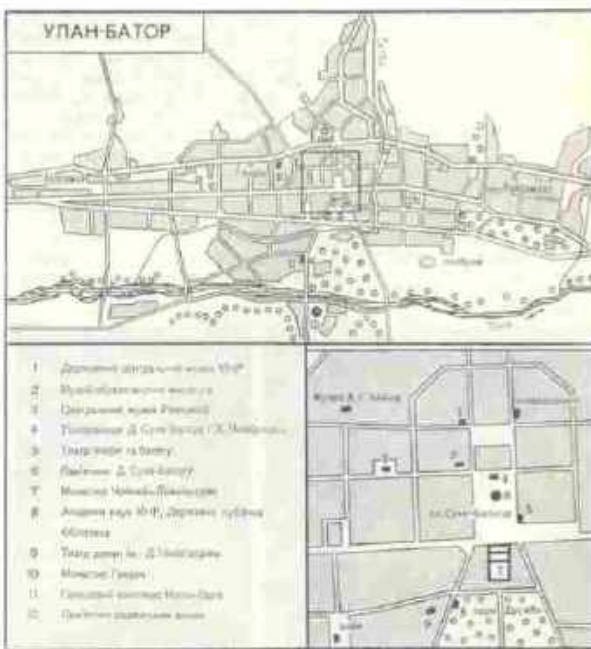
УКРТЕЛЕФІЛЬМ — кіностудія телевізійних фільмів. Засн. у Києві 1966. Випускає документальні, художні, муз. фільми, фільми-вистави та сюжетні фільми-концерти. Серед творів, поставлених на «У.», — фільми-вистави («Наталка Полтавка» за п'єсою І. Котляревського, 1978; «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» за п'єсою М. Старицького, 1979), а також зняті на півку опери («Богдан Хмельницький» К. Данькевича, 1978; «Лючія ді Ламмермур» Г. Доницетті, 1980) та вистави («Краків'яни та гуралі» В. Богуславського, 1976; «Насмішувате мось щастя» Л. Мажугіна, 1977), «Відродження» (1979, за однойменною книгою Л. І. Брежнєва; Державна премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1980). Кращі фільми студії відзначені преміями та нагородами на всесоюзних та респ. фестивалях та оглядах.

УЛАМКОВІ ГІРСЬКІ ПОРОДИ — осадові гірські породи, що складаються повністю або переважно з уламків різних гірських порід і мінералів. Розрізняють У. г. п. пухкі й зцементовані. В зцементованих У. г. п. цементуючою речовиною є карбонати (кальцит, доломіт), оксиди кремнію (опал, халцедон, кварц), гідроксиди заліза (гетит, лимоніт), глинисті мінерали (каоолініт, монтморилоніт та ін.). У. г. п. нерідко містять органічні рештки (раковини молюсків, стовбури та гілки дерев тощо). За розмірами уламків їх поділяють на грубоуламкові породи, або *псефіти*, піщані породи, або *псаміти*, пілуваті породи, або *алеюрити*, й глинисті породи, або *пеліти*. Останні бувають і хім. походження. Є також У. г. п. мішаного складу з уламків різних розмірів — піщаних, алеюритових і глинистих. До них відносять суглинки і супіски. До У. г. п. належать також продукти вулканічних вивержень: вулканічний попіл, вулканічні туфи, туфобрекчії та ін. (див. *Вулканічні гірські породи*). У. г. п. використовують як буд. матеріал, піски — в скляній і металург. пром-сті. З У. г. п. пов'язані розсіпні родовища алмазів, золота, платини, дорогоцінного каміння, уранових і титанових руд, олова, вольфраму, рідкісних елементів.

УЛАН-БАТОР, Улаанбаатар — столиця Монгольської Народної Республіки, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташований в долині р. Толі біля підніжжя г. Богдо-Ула. Вузол автошляхів, залізничне сполучення з СРСР та КНР (з-ця Москва — У.-Б. — Пекін), міжнар. аеропорт (у передмісті). Нас. понад 430 тис. ж. (1983). Місто засновано 1639 як резиденція глави ламаїстської церкви в Монголії під назвою Оргоо (монг. — ставка, звідси до 1924 в Європ.-л-рі називалося Урга). З 1706 мало назву Іх-хурее (Великий монастир), з 1911 — Нійслел-хурее (Столичний монастир). З 2-ї пол. 18 ст. Іх-хурее — адм. центр Зовнішньої Монголії. В 1911—13 Нійслел-хурее —

столиця монг. феод.-теократичної д-ви, з 1915 — гол. місто автономної Зовн. Монголії. В 1919 Д. Сухе-Батор, Х. Чойбалсан організували тут перші революц. гуртки, які стали основою для створення 1921 Монг. нар. партії (з 1925 — *Монгольська народно-революційна партія*). В листопаді 1919 місто окупували кит. війська, які ліквідували автономію Монголії, а в лютому 1921 — рос. білогвардійці барона Унгерна. 6.VII 1921 було визволено Монг. нар. армією за допомогою частин Червоної Армії. В результаті перемоги *Монгольської народної революції 1921* в Нійслел-хурее створено Нар. уряд Монголії. В 1924 Нійслел-хурее, перейменованій на У.-Б., який став столицею МНР. У.-Б. — найбільший пром. центр країни, в якому створюється бл. 50 % валової пром. продукції МНР. Частина підприємств міста збудована з допомогою СРСР. Провідна роль належить легкій пром-сті (шкіряно-галантерейній, шкіряно-взут., вовнокашчій, вальняльно-появній, овчинно-шубній, текст.-камвольній галузям, килимарству). Розвинута також харчосмакова пром-сть (м'ясний, борошномель-

Улан-Батор. Панорама частини міста.

УЛАНД

Л. Уланд.

Г. С. Уланова.

Г. С. Уланова в партії Жізель («Жізель» А. Адана) та в балеті «Шопеніана».

ний, пивоварний комбінат, хлібний завод та ін.). Металообробні (зокрема, авторем. з-д), буд. матеріалів (домобуд. комбінат, бетонний, цем. з-д), деревообробні (вироби, меблі) та ін. підприємства. З ТЕЦ (працюють на базі На-лайхінського родовища вугілля). Монг. ун-т ім. Чойбалсана (засн. з допомогою СРСР 1942), при якому працюють політех., пед., мед., с.-г. ін-ти; Вища парт. школа при ЦК МНРП і Вища військ. школа ім. Сухе-Батора та ін. навч. заклади. *Монгольська академія наук*, Ін-т історії партії при ЦК МНРП, численні галузеві н.-д. ін-ти (у т. ч. тваринництва і ветеринарії, рослинництва і землеробства, легкої й харч. пром-сті та ін.). Держ. публічна, АН МНР і університетська бібліотеки. Музеї: Держ. центр. МНР (історія, природнича історія, археологія), Центр. революції, В. І. Леніна, Сухе-Батора і Чойбалсана, образотворчих мистецтв та ін. Театри: опери та балету, драми ім. Д. Нацагдоржа, Центр. дитячий ляльковий; філармонія. Кінотеатр «Монголія».

Серед архіт. пам'яток — монастир Да-Хуре (засн. 1651), монастир Гандан (поч. 18 ст.) з буддійським храмом Мегджіт-Джаирай-сег (1911—13), храми у вигляді юрт (18 ст.), храми в стилі монг.-кит. архітектури (18 ст.), ансамбль кол. монастиря Чойчжин-Ламай-суме (1904—08, тепер Музей історії релігії АН МНР); палацові комплекси Ногон-Орго (1832) та Цаган-суме (1840). У 1924 почалася реконструкція міста, споруджено нові будівлі: ун-т (1943—46, арх. М. Шепетильников), театр опери та балету (поч. 50-х рр., арх. М. Жиров), університет Д. Сухе-Батора і Х. Чойбалсана (50-і рр., арх. Б. Мезенцев, Чімід), Будинок уряду (50—60-і рр., арх. Чімід, М. Шепетильников, В. Павлов), комплексна забудова площі ім. В. І. Леніна з ансамблем адм. і соціально-культур. будинків (1975), Музей В. І. Леніна (1975, арх. Г. Лувсандорж), Центр. музей революції (1976). Пам'ятники: Д. Сухе-Батору (1946), Х. Чойбалсану (1947); обидва — скульптор Чоймбала, В. І. Леніну (1956, скульптор С. Меркуров), маршалу Г. К. Жукову (1981, скульптор С. Доржапалам).

УЛАНД (Uhländ) Людвіг (26.IV 1787, Тюбінген, тепер ФРН — 13.XI 1862 там же) — нім. поет, драматург, учений, громад. діяч.

Представник пізнього нім. романтизму. Писав балади (найвідоміші — «Прокляття співи», 1814), пісні, романи, істор. драми. Творчість У. тісно пов'язана з фольклором. Поезії У. покладали на музику Й. Брамс, Р. Шуман, Ф. Шуберт, Ф. Лист та ін. Циклом «Патрістичні вірші» (1817) започаткував нім. політ. лірику нового часу. За схвалення визвольних воєн, осудження деспотизму і сваволі можновладців зазнавав переслідувань. У. — один із засновників германістики й нім. фольклористики («Давні верхньоніжні народні пісні», 1844—45; «Праці з історії поезії та саги», т. 1—8, вид. 1865—73). Укр. мовою твори У. перекладали Ю. Федькович, П. Грабовський, Д. Загул та ін.

Тел.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 1. К., 1939; [Вірші]. В кн.: Федькович Ю. Твори, т. 1. К., 1966; [Вірші]. В кн.: Загул Д. Вибране. К., 1961.

УЛАНИ (польс. ulanu, від порк. оглан — юнак, молодець) — вид легкої кавалерії в монголо-тат. війську в 13—14 ст., з 16 ст. — в європейських арміях. На озброєнні У. були шаблі і піки, пізніше — пістолети, з серед. 19 ст. — карабіни. Мали особливу форму одягу, осн. відмінною ознакою був головний убір з квадратним верхом — уланка. В рос. армії перший полк У. сформовано 1803. В 1914 рос. кавалерія мала 2 гвард. і 17 армійських полків У. Підрозділи У. існували до поч. 1918.

УЛАНОВА Галина Сергіївна [н. 26.XII 1909 (8.I 1910), Петербург] — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1951), двічі Герой Соціалістичної Праці (1974, 1980). У 1928 закінчила Ленінгр. хореографічне уч-ще (навчалась у своїй матері М. Романової та А. Ваганової). У 1928—44 — солістка Ленінгр. театру опери та балету (з 1935 — ім. С. М. Кірова). В 1944—60 — солістка, з 1960 — балетмейстер-репетитор Великого театру СРСР. У технічно довершеному танці У. гармонійно поєднувалися висока майстерність класичної танцівниці й глибокий талант трагедійної актриси. Мистецтво У. розвивало принципи і традиції рос. хореографічної школи. Партії: Одетта — Одилія, Аврора, Маша («Лебедине озеро», «Спляча красуня», «Лускуняк» Чайковського), Жізель (однотанцевий балет Адана), Марія («Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва), Джульєтта, Попелюшка («Ромео і Джульєтта», «Попелюшка» Прокоф'єва), Тао-Хоа («Червоний мак» Глієра). Концертний номер «Вмираючий лебідь» (муз. К. Сен-Санса). Гастролювала на Україні (Київ, Харків, Одеса). Нагороджена 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1947, 1950. Ленінська премія, 1957.

Лит.: Львов-Анохін Б. Галина Уланова. М., 1970. Р. А. Клявін.

УЛАН-УДЭ (до 1934 — Верхньоудинськ) — столиця Бурят. АРСР. Розташована на правому березі р. Селенги, при впадінні в неї р. Уди. Важливий вузол залізнич. та автомоб. шляхів, аеропорт. 321 тис. ж.

(1983). Поділяється на 3 міські райони. Засн. 1666 як Удинський козацький зимівник. З 1689 — фортеця (острог) Верхньоудинськ. У 1783 став містом з тією самою назвою. До 1905 — місце заслання. В 1905—17 — центр революц. боротьби в Прибайкаллі. Рад. владу встановлено в лютому 1918. В квітні — жовтні 1920 У.-У. — столиця *Далекохвостий Республіки* (ДСР). 1921 — 22 — центр авт. обл. бурятів у ДСР. З 1923 — столиця Бурят. (до 1958 — Бурят-Монг.) АРСР. У 1934 місто перейменовано на Улан-Уде (Червоно Уда). За роки Рад. влади місто перетворилося на значний пром. центр Сх. Сибіру. Провідні галузі — машинобудування та металообробка (з-ди: авіац., локомотивного, суднобуд., приладобуд., «Електромашина», «Теплоприлад», металевих мостових конструкцій), харч. (комбінати: м'ясоконсервний, млинський, мол.; Ф-ки: макаронна, кондитерська) та легка. Підприємства пром-сті буд. матеріалів. ТЕЦ. В У.-У. — Бурят. філіал Сибірського відділення АН СРСР з н.-д. ін-тами; 4 вузи (технологічний, с.-г., пед., культури ін-ти), 17 серед. спец. навч. закладів. Театри: бурятські драми, опери і балету та ляльков. рос. драм.; філармонія. Музеї: краєзнавчий, етногр., образотворчих мистецтв, Будинок-музей Ц. С. Самілова. Іл. див. т. 2, с. 85.

УЛАР, гірська індичка (*Tetrao gallus*) — рід птахів род. *фазанових*. Довж. 50—70 см, маса 2—3,1 кг. Оперення сіре з чорним і палевим рисунком. 5 видів, поширених у горах Пд.-Сх. Європи (Кавказ), Пд.-Зх. і Центр. Азії. В СРСР зустрічаються усі 5 видів У.: кавказький (*T. caucasicus*), каспійський (*T. caspius*), гімалайський, або темноточеревий (*T. gimalayensis*), алтайський (*T. altaicus*), тибетський (*T. tibetanus*). Живе на луках в субальпійських і альпійських поясах гір. Моногам. Кладку з 5—9 яєць насиджує самка бл. 30 днів. Живиться пагонами, бруньками, квітками та ін. частинами рослин; пташенят вигодовує комахами. Об'єкт спорт. полювання. Іл. с. 474.

УЛАФ V (Olav V; н. 2.VII 1903, Аптон-Гауз, Великобританія) — король Норвегії (з 1957). У 1924 закінчив Вищу військ. школу в

Улан-Батор. Храм Мегджіт-Джаирай-сег у монастирі Гандан. 1911—13.

Норвегії, 1926 — Оксфордський ун-т. Під час нім.-фашист. окупації Норвегії (1940—45) перебував у Великобританії. В 1944—45 — верх. головнокоманд. збройними силами Норвегії, що боролася проти гітлерівців.

УЛИНЕЦЬ Олександр Михайлович (22.III 1903, с. Тишів, тепер Володешнянського р-ну Закарп. обл. — 25.XI 1978, смт Чинадієве Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. колонійник. У 1918—45 працював різноманітними кустарями Європи, Азії, Африки. Був ув'язнений у фашист. концтаборі, звільнений 1945 Рад. Армією. Повернувшись на Батьківщину, працював механіком Чинадієвського деревообробного комбінату. З 12 років почав складати колонійки. За рад. часу створив колонійки, пісні та балади про нове життя трудящих Закарпаття, про Комуністичну партію, дружбу народів, про Рад. Вітчизну.

Тв.: Знайдене щастя. Вірші, колонійки та балади. Ужгород, 1958; 3 колонійки по світу. Пісні та колонійки. Ужгород, 1973.

УЛИЧІ — сх.-слов'янське плем'я (союз племен). За літописними даними, жили в пониззі Дніпра, Побужжі і на берегах Чорного м. Вели боротьбу проти киян, князів за свою незалежність, але за князювання *Горія* ввійшли до складу *Київської Русі*. В серед. 10 ст. під натиском печенігів, імовірно, відійшли на північ, ближче до Києва. Пізніше згадок про них у літописах немає.

УЛІТ (Tinga) — рід птахів роду бекасових. Довж. 20—31 см, маса 58—200 г. Дзьоб тонкий і довгий, ноги чотирьопалі, високі. Забарвлення нескрапне, значайно сірих тонів. 10 видів, поширених у Північній Європі. В СРСР — 7 видів, у т. ч. в УРСР — 6, серед яких *У. великий* (*U. nebularia*), *поришник*, *шорголь* та ін. *У.* селяться по берегах водойм, луках і болотах, часто невеликими колоніями. Гнізда на землі. Кладку з 4 яєць у квітні — червні насиджують самець і самка протягом 20—25 днів. Викопні рештки *У.* відомі починаючи з раннього олігоцену. До *У.* близькі перебізники (*Acritus burlescos*), попеласті *У.* (*Heteroscelus*), *мордунка*. Іл. с. 474.

УЛІТКО Андрій Феофанович (н. 28.VIII 1934, с. Богодарівка, тепер Лубен. р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1965. Закінчив (1957) Київ. ун-т. У 1958—79 працював в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1972 — зав. відділом), одночасно (з 1974) — професор Київ. ун-ту. З 1980 — декан мех.-матем. ф-ту Київського ун-ту. Наук. праці стосуються просторових задач теорії пружності та механіки спряжених полів у п'єзокерамічних середовищах.

УЛЛАС Микола Миколайович [н. 14 (27).I 1914, Смоленськ] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1973). Член КПРС з 1942. У 1932—36 навчався в Моск. архіт. ін-ті. Осн. роботи (всі — у співавторстві): розробка генеральних планів Пд.-Зах. району (1948—54), плануван-

ня і забудова Фрунзеньської набережної і Комсомольського проспекту (1948—56), реконструкція району Моск. ун-ту (1950—52), комплекс споруд центр. стадіону ім. В. І. Леніна (1955—56), планування і забудова житл. району Матвєєвське (з кін. 60-х рр.), всі — в Москві; проект реконструкції м. Фрунзе (1976—79), розробка ген. плану Москви на період 1960—71. З 1951 викладає в Моск. архіт. ін-ті (з 1967 — професор). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1959.

УЛОГОВИНА — зниження на земній поверхні, замкнуте майже з усіх сторін. Розрізняють *У.* тектонічного, просадочного та ін. походження. Форма *У.* округла, рідше витягнута. Неглибокі *У.* поширені в степах України (див. *Блюдиця степові*). Великі *У.* є також на дні океанів (див. *Глибоководні западини*).

УЛОТРИКС (Ulothrix) — рід нитчастих зелених водоростей порядку улотриксівих. Нитки одноклітинні, нерозгалужені, іноді зовні оточені слизовою гомогенною або фіброзною піхвою. Клітини одновядерні, циліндричні або діжковуваті. *Хлоропласт* (хроматофор) пристінний, кільцеподібний, з одним або кількома *піреноїдами*. *Вегетативне розмноження* випадковим розривом ниток, а також акінетами, нестатеве — за допомогою спор (зоо-, алано-, гізогамі). Бл. 30 видів, пошир. у прісних, солонуватих і солоних водах земної кулі, а також на різних ґрунтах і в товщі ґрунтів. В СРСР — 18 видів, з них в УРСР — 12. Найчастіше зустрічаються *У. повскловодний* (*U. zonata*), *У. найнижніший* (*U. tenerrima*), *У. найтонший* (*U. tenuissima*), *У. мінливий* (*U. variabilis*).

УЛУГ-ЗОДА Мухаммед Тарагай (22.III 1394 — 27.X 1449) — узб. астроном і математик, внук *Тімура*. У 1409 був проголошений володарем Самарканда, а з 1447, після смерті батька Шахруха, — главою династії Тимурідів. *У.* створив у Самарканді вищу школу (медrese), запросив у Самарканд видатних учених, побудував астр. обсерваторію, що своїми розмірами й обладнанням перевершувала всі раніше відомі обсерваторії Сходу. В Самаркандській обсерваторії велася велика робота; тут складено т. з. «Нові Гурганські таблиці», що містили виклад теор. астрономії і каталог 1018 зір, визначених з великою для того часу точністю. *У.* розробив алгебр. метод, за яким створювалися точні тригонометричні таблиці. Праці *У.* стосуються також історії, поезії тощо. *У.* було по-зрадницькому вбито, а його обсерваторію зруйновано.

УЛУГ-ЗОДА Сатим [н. 19.VIII (1.IX) 1911, кишлак Варзак, тепер Чустського р-ну Наманганської обл. Узб. РСР] — тадж. рад. письменник, критик і літературознавець, член-кор. АН Тадж. РСР (з 1951), засл. діяч мистецтв Таджикистану (з 1971). Учасник

Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1930. П'єси: «Шодмон» (1939), «Червонопаличники» (1940), «У вогні» (1944), «Темур-малік» (1968), «Вчений Алхам» (1976), «Великий зцілювач» (1980, у співавторстві), істор. драма «Рудакі» (1958; на її основі поставлено кін. фільм «Доля поета», 1959). Автор автобіогр. повісті «Ранок нашого життя» (1953), роману «Оновлена земля» (1953), істор. роману «Восе» (1967), істор. повісті «Содійська легенда» (1977), публіцистичних статей, повістей. Перекладав твори зарубіжж., а також рос. (О. Островського, А. Чехова, М. Горького) письменників. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Тв.: Укр. перекл. — Оновлена земля. К., 1962; Рос. перекл. — Единение. Душанбе, 1963; Восе. М., 1980. Х. Шодмулов.

УЛУС (монг. — держава, народ, люди) — 1) В Монголії на поч. 13 ст. групи родів, які підкорялися феод. володарям (ноймам) і кочували на їхніх землях; д-ва *Чингісхана*; уділи чингісидів, які стали з 2-ї пол. 13 ст. самостійними д-вами (ханствами); в 15 — кінці 17 ст. — велике феод. володіння. Після завоювання Монголії маньчжурами термін «улус» означав «народ», тепер вживається у значенні «держави». 2) В царській Росії у бурятів, калмиків і якутів — адм.-тер. одиниця, рід, покоління.

УЛЯНІВКА — селище міського типу Білопільського р-ну Сум. обл. УРСР. Розташована на р. Вирі (бас. Дніпра), за 8 км від залізнич. ст. Вирі. 3,7 тис. ж. (1983). У селищі — плодоконсервний та цегельний з-ди, хлібокомбінат, птахоінкубаторна станція, відгодівельний комплекс великої рогатої худоби, підприємства побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. у кін. 17 ст., селище міського типу — з 1957.

УЛЯПСЬКИЙ КУРГАН — курган 2-м заввишки, діаметром 54 м), поблизу аулу Уляп Красногвардійського р-ну Адигеєвської а. о. Краснодар. краю. Досліджений 1981. Був насипаний над похованнями *бронзового віку*. На поч. 4 ст. до н. е. на вершині кургану існувало святилище (капище). Серед знахідок, пов'язаних із святилищем, — 2 скіфські бронзові литі казани, місц. керамічний посуд, 6 давньогрец. амфор, 1 срібна і 2 бронзові античні посудини високохудожньої роботи, зброя (залізний меч, наконечники списів, дротиків, стріл), залізні деталі кінської зброї, бронзові обкладки сагайдака для стріл, знаряддя праці (мотки, долота, зубила), прикраси (бронзові браслети, численні золоті бляшки), золота скульптурна голівка левиці, 4 великі золоті пластини із зображеннями оленів, що йдуть, і 2 унікальні скульптури — шедеври скіфо-античного мистецтва: срібна скульптура лежачого кабана, ікла, очі й вуха якого інкрустовані золотими пластинками, і скульптура лежачого оленя, тулуб

М. М. Улас.

М. Т. Улуубек.

Уляп російської армії. Офіцер (ліворуч) і рядовий уляпських полків у 1-й половині 19 ст.

і роги якого зроблено із срібла, а груди, шия, голова — з золота.

О. М. Лесков.

УЛЬБРИХТ (Ulbricht) Вальтер (30.VI 1893, Лейпциг — 1.VIII 1973, Берлін) — діяч нім. і міжнар. комуністичного руху, парт. і держ. діяч НДР. Н. в сім'ї робітника. З 1912 — член С.-д. партії Німеччини. З 1915 служив в армії, де вів антивоен. пропаганду. В 1918 вступив до групи «Спартак» (див. «Спартак» сокл.). У тому ж році заарештований. Під час Листопадової революції 1918 звільнений, був членом Ради робітн. і солдат. депутатів у Лейпцигу. Брав участь у створенні КП Німеччини (КПН; 1918—19), був обраний членом к-ту КПН Лейпцига. З 1923 — спочатку член ЦК, потім — секретар ЦК КПН. В 1923—26 — у підпіллі. В 1928—33 — депутат рейхстагу. Учасник IV (1922), VI (1928) і VII (1935) конгресів Комінтерну. З 1928 — канд. у члени ВККІ. В 1928—29 і з 1938 — представник КПН при ВККІ. Після встановлення в Німеччині фашист. диктатури (1933) — на керівній парт. роботі в підпіллі, в кінці 1933 емігрував. З 1935 — член Політбюро ЦК КПН. В роки 2-ї світ. війни 1939—45 проводив роз'яснювальну роботу серед нім. військовополонених в СРСР, один із організаторів і керівників нац. к-ту «Вільна Німеччина» (1943—45). З 29.IV 1945 — на батьківщині. Один із засновників СЕПН (1946), з часу заснування — заступник голови її Центр. правління (з 1949 — ЦК). З 1949 — член Політбюро ЦК СЕПН. В 1950—53 — Ген. секретар ЦК, 1953—71 — 1-й секретар ЦК СЕПН. З 1971 — почесний голова СЕПН. В 1949—55 — заступник прем'єр-міністра НДР, 1955—60 — перший заступник Голови Ради Міністрів. З 1960 — Голова Держ. ради. Автор праць з історії нім. робітн. руху, питань соціалістичного будівництва в НДР. Тричі Герой Праці НДР (1953, 1958, 1963), Герой Радянського Союзу (1963). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, орденом Дружби народів, орденом Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів.

Тя.: Рос. перекл. — К истории новейшего времени, т. 1. М., 1957; Избранные статьи и речи. М., 1961; К вопросам социалистического строительства в Германской Демократической Республике. Дрезден, 1968.

УЛЬВА (Ulva) — рід зелених водоростей роду ульвових. Слань пластинчаста, двохарова, без внутрішньої порожнини, з рівними або хвилястими складчастими краями, цілісна або продірявлена, часто розривана на лопаті, ясно, яскраво, темно-зелена або жовтувата, від кількох см до 1 м завдовжки. Клітини одноядерні з одним пластинчастим хлоропластом (хроматофором), з одним або кількома піреноідами. Вегетативне розмноження регенерацією відірваних частин слані, нестатеве — чотириджутиковими зооспорами, статеве — дводжутиковими ізобактеріями (див. Гетерогаметність). В У. спостерігається ізоморфна зміна форм розвитку. У. трапляється переважно в мо-

рях, а також у солоних водоймах, які раніше були з'єднані з морем. В СРСР — 3 види, в т. ч. в УРСР — 1 вид у Чорному морі — У. жорстка (U. rigida). Іл. див. на окремому аркуші до ст. Водорості, т. 2, с. 352—353.

Н. А. Мовикова.

УЛЬПІАН Доміцій (Domitius Ulpianus; бл. 170—228) — давньоримський юрист. Погляди У. склалися під впливом стоїцизму. Вважав, що рабство суперечить природі речей (природному праву), але виправдовував його звичаями, зафіксованими в т. з. загальнонап. праві (jus gentium). Обгрунтовував необмежену владу рим. імператорів. Творам У. 426 надано обов'язкової юрид. сили. Фрагменти творів У. становлять бл. 1/3 digest.

УЛЬРИХ (Ulrich) Франтішек (11.IX 1899, с. Богарині, тепер ЧССР — 20.X 1941) — чеський мінералог. Закінчив Карлів ун-т у Празі (1920). З 1934 — професор цього ун-ту. Основні наукові праці присвячені вивченню кристалів, оптичних властивостей, хімії складу й структури мінералів, паразитизму мінералів, геохімії родовищ корисних копалин Чехословаччини і Румунії (марганцевих руд, магнезитів, нафти тощо). В 1941 У. був заарештований і закатований фашистами.

УЛЬТИМАТИСТИ — лівоопортуністична група в РСДРП 1908—09, різновид одзоівістів. До групи входили Г. О. Алексінський, Л. Б. Красін, А. В. Луначарський, М. М. Покровський, В. Л. Шанцер та ін. На відміну від одзоівістів, які пропонували відкликати з Державної думи членів с.-д. фракції, У. вимагали пред'явити їй ультиматум (звідси й назва) — або беззаперечно виконувати вказівки ЦК РСДРП (с.-д. фракція під тиском меншовиків, які становили в ній більшість, прийняла хибне рішення про незалежність від ЦК), або залишити Думу. Практично діяльність У. вела до відмови від використання легальних можливостей для викриття політики царизму і пропаганди революц. ідей. Народа розширеної редакції «Пролетарія» (серпень 1909) засудила одзоівістів і У. Проте вони ввійшли до антипарт. групи «Вперед», яка розпалася 1913. Значна частина У. згодом визнала свої помилки і повернулася до більшовицької партії.

П. С. Кувшинов.

УЛЬТИМАТУМ (лат. ultimum, від ultimus — останній, крайній) — 1) Вимога, супроводжувана погрозами. 2) В міжнародному праві — юта дипломатична, в якій у категоричній формі поставлено питання про виконання певної вимоги в зазначений строк під загрозою застосування санкцій.

УЛЬТРАВИСКОЧАСТІНА ТЕРАПІЯ (від лат. ultra — понад, за межами), УВЧ-терапія, ультракороткохвильова терапія, УІХЧ-терапія — застосування з лікувальною метою змінного струму електричного поля ультрависокої частоти, один з методів фізіотерапії. У. т. проводять за допомогою спец. апаратів — генераторів

електромагнітних коливань. Між двома пластинами апарата утворюється електромагнітне поле. Частина тіла, що міститься між пластинами апарата, знаєма дією цього поля, яке має велику проникну здатність. Під впливом У. т. розвивається гіперемія, в результаті посилення течії крові і лімфи поліпшується живлення тканин, підвищується проникність судин, що сприяє швидкому всмоктуванню ексудатів і зменшенню набряклості тканин, активніше проходить обмін речовин. Протипалізне, розсмоктувальне і болезаспокоїльне дієння У. т. використовують при лікуванні різних запальних процесів — фурункулів, карбункулів, запальних захворювань суглобів, нервів тощо. У. т. призначають у вигляді лікувального курсу з 3—10 процедур тривалістю 8—10 хв кожна.

УЛЬТРАЗВУК — пружні хвилі і пружні коливання з частотами від $1,5 \cdot 10^4$ Гц до 10^9 Гц. Джерелом У. є електромагнітні та механічні випромінювачі. Поширення У. в середовищі описується хвильовим рівнянням, загальним для хвиль різного діапазону частот, і підпорядковується осн. законам, загальним для звукових хвиль усіх частот (див. Звук). Для опису властивостей У. високої частоти і гіперзвуку застосовують уявлення і методи класичної механіки. При цьому пружні хвилі з даною частотою ставлять у відповідність квазічастинки — фонони. До найважливіших особливостей У. належать можливість одержувати високі значення його інтенсивності при відносно невеличкій амплітуді коливань, а також можливість виникнення кавітації при його проходженні крізь рідину. Властивості У. внаслідок акустики, акустоелектроніки, нелінійної акустики. Його застосовують у різних галузях науки і техніки, зокрема в ультразвуковій дефектоскопії при ультразвуковому зварюванні, ультразвуковій обробці матеріалів; за допомогою У. здійснюють зорубочення; на використанні його властивостей ґрунтується робота ехолота, гідролокатора та ін. приладів (див. Ультразвукова техніка). Біологічне дієння визначається гол. чин. інтенсивністю У. і тривалістю експозиції. Механізм біол. дієння У. включає вплив мех. (мікромасаж клітин і тканин), термічних (утворення тепла), фізико-хім. (напр., утворення активних речовин аналідо розриву молекулярних зв'язків у біополімерах) та ін. факторів. У. малої інтенсивності стимулює життєдіяльність клітин, підвищує обмін речовин. Збільшення інтенсивності У. може призвести до перегрівання біол. структури та руйнування їх (напр., до денатурації білків). У медицині У. застосовують з лікувальною (див. Ультразвукова терапія) та діагностичною метою. Людина не сприймає У., проте деякі тварини (напр., дрібні комахи, кажани, дельфіни) здатні сприймати ультразвукові хвилі.

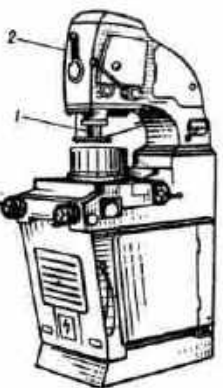
Лит.: Ультразвук. Маленькая энциклопедия. М., 1979.

В. Ульбрихт.

Ультразвукова дефектоскопія. Ультразвуковий дефектоскоп.

Ультразвуковий верстат:
1 — інструмент; 2 — головка з магнітостриційним перетворювачем.

УЛЬТРАЗВУКОВА ДЕФЕКТОСКОПІЯ — метод *дефектоскопії*, який ґрунтується на використанні пружних коливань переважно ультразвукового діапазону частот, що проникають у контрольований виріб (матеріал) або збуджуються в ньому. Найпоширенішим ультразвуковим методом дефектоскопії є ехометод — з реєстрацією *амплітуди* і часу надходження відбитих від дефекту ехосигналів на екрані *електроннопроменевої трубки*. Є також методи: тіньовий, який ґрунтується на ослабленні дефектами інтенсивності пружних коливань, та резонансний, що ґрунтується на збудженні у виробі пружних коливань і визначенні частоти, на якій виникає їхній *резонанс*. Крім того, використовують велосиметричний метод, що полягає у вимірюванні амплітуди і швидкості поширення пружних коливань у зоні дефекту, та метод емісійний, за яким реєструють пружні коливання, що поширюються у виробі при пластичному деформуванні і виникненні дефекту. Для У. д. застосовують ультразвукові дефектоскопи (мал.), що складаються з *генератора* електр. імпульсів, *п'єзоелектр. перетворювача* (див. *П'єзоелектрика*), *підсилювача* електр. коливань та *індикатора*. У. д. дає змогу виявляти тріщини, розшарування та ін. дефекти в металевих і неметалевих виробках, контролювати якість зварних швів, визначати товщину виробів (резонансний метод) тощо. Застосовують У. д. в машинобудуванні, буд-ві, хім. та ін. галузях пром-сті, на автомоб. і залізничному транспорті. Див. також *Звукобачення*.

УЛЬТРАЗВУКОВА ОБРОБКА — обробка матеріалів (виробів) або речовин діянням *ультразвуку*. Джерелами ультразвукових коливань, використовуваними під час обробки, служать газо- і гідро-струминні випромінювачі, *п'єзоелектричні* та *магнітострикційні перетворювачі*, різного типу сири. За допомогою ультразвуку зварюють (див. *Ультразвукове зварювання*) і ріжуть матеріали (див. *Абразивно-імпульсна обробка*, *Ультразвуковий верстат*), зміцнюють їхню поверхню, очищають поверхні виробів від пилу, стружки, жирів та ін. забруднень. Операціями У. о. є видалення газів з розплавлених рідин, сушіння матеріалів, очищення газів від твердих домішок, прояснювання вин і лікерів. Ультразвукові коливання сприяють одержанню *аерозолів* і *суспензій*, *полімеризації* високомол. сполук, прискорюють масообмінні і хім. процеси (напр., *екстрагування*, *дифузії*, *хемосорбції*) тощо. Див. також *Вібраційна обробка*.

УЛЬТРАЗВУКОВА ТЕРАПІЯ — застосування *ультразвуку* з лікувальною метою. У. т. провадять за допомогою апаратів, в яких електричний струм подається на пластинку кварцу або титанату барію, а з пластинки — на підлеглі тканини. Для У. т. використовують коливання в діапазоні 500—3000 кГц. У. т. застосовують при травмах і захворюваннях суглобів, хребта, периферичних нер-

вів і м'язів, при рубцях, трофічних виразках, *виразковій хворобі* шлунка і дванадцятипалої кишки, *астмі бронхіальній*, нейродермітах, *тонзилітах*, хронічному запаленні статевих органів, деяких захворюваннях очей тощо. Протипоказання: вагітність, серцево-судинні захворювання, кровотечі, пухлини тощо. У. т. проводять у вигляді лікувального курсу з 10—12 процедур тривалістю 5—10 хв кожна.

УЛЬТРАЗВУКОВА ТЕХНІКА — техніка, пов'язана з генеруванням і використанням *ультразвуку*. Набула розвитку на початку 20 ст. у Франції, США, Німеччині, згодом в СРСР та ін. країнах. До найдосконаліших засобів У. т., пов'язаних з генеруванням ультразвукових коливань, належать *п'єзоелектричні* (див. *П'єзоелектрика*) і *магнітострикційні перетворювачі*, що часто діють разом з акустичними *концентраторами*. Використовують ці коливання найчастіше у контрольно-вимірних засобах У. т., що за їх допомогою одержують різноманітну інформацію, ґрунтуючись на вимірюванні швидкості поширення і поглинання ультразвуку, відбиванні та розсіянні ультразвукових хвиль на межі розділу різних середовищ тощо. Контрольно-вимірними засобами У. т. є ультразвукові мікроскопи (ними об'єкти досліджують, на відміну від оптичного мікроскопа, за допомогою спрямованих пучків ультразвукових хвиль — ультразвукового проміння), ультразвукові *виротоміри*, *віскосиметри*, *дефектоскопи* (див. також *Ультразвукова дефектоскопія*), *гідролокатори*, *ехолоти*, *рівнеміри*, *товщиноміри*, пристрої *звукобачення* та ін. Користуючись ними, вивчають властивості, склад і внутр. будову речовин, виявляють дефекти у виробках і матеріалах, вимірюють швидкість руху об'єктів тощо. Ці засоби відзначаються великою швидкодією, дають змогу здійснювати на віддалі вимірювання і безперервний контроль, їх майже завжди можна легко об'єднати з системами авт. керування. Поряд з контрольно-вимірними засобами застосовують засоби У. т., призначені для обробки (напр., *модуляції*) й аналізу електр. сигналів, керування ними. Найпоширеніші серед них — акустоелектронні (див. *Акустоелектроніка*) й акустооптичні. Акустоелектронними засобами є лінії затримки сигналів (пристрої, для яких ґрунтується на *п'єзоелектричному ефекті*), ультразвукові *фільтри електричні*, кодуючі, декодуючі та ін. пристрої, що їх використовують для часового, амплітудного, частотно-фазового або складнішого функціонального перетворення сигналів, їхньої аналогової (безперервної) математичної обробки. З допомогою акустооптичних засобів (напр., ультразвукових оптичних *модуляторів*) виділяють належну інформацію, що міститься в світлових і звукових хвилях. Набули поширення засоби У. т. технологічного призначення: *ультразвукові верстати*, ультразвукові паяльники (їхня робоча частина коливається

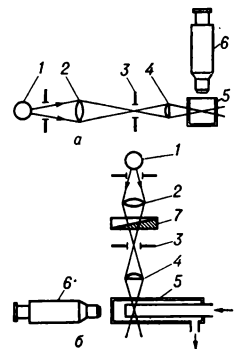
з ультразвуковою частотою), ультразвукові зварювальні пристрої (див. *Ультразвукове зварювання*) тощо (див. також *Ультразвукова обробка*). Проблеми У. т., зокрема на Україні, досліджують в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, Ін-ті фізики АН УРСР, Київ. держ. ун-ті, ін. установах.

Лит.: Баранов В. М. Ультразвуковые измерения в атомной технике. М., 1973; Тынный А. Н., Тарнорукский В. К. Соединение пластмассовых деталей с помощью ультразвука. Львов, 1979; Акустика и ультразвуковая техника, в. 16. К., 1981; Матаушек И. Ультразвуковая техника. Пер. с нем. М., 1962. *О. В. Тарасенко.*

УЛЬТРАЗВУКОВЕ ЗВАРЮВАННЯ — зварювання матеріалів за допомогою *ультразвуку*; вид *зварювання* тиском. Джерелом ультразвукових коливань є *магнітострикційний перетворювач*, з'єднаний з акустич. *концентратором*, оснащеним зварювальним інструментом — металевим наконечником, що притискається до з'єднуваних матеріалів. У. з. найчастіше застосовують в електро-тех., електронній і радіотехнічній пром-сті. Ним з'єднують метали різної товщини (товщина одного з них — від кількох мікрометрів до 1,5 мм, другого — необмежена), деякі пластмаси. На початку 70-х рр. У. з. поширилося в медицині.

УЛЬТРАЗВУКОВИЙ ВЕРСТАТ — верстат для обробки твердих, в т. ч. крихких, матеріалів за допомогою *ультразвуку*. Розрізняють У. в. універсальні і спеціалізовані. До осн. частин У. в. (мал.) належать головка, всередині якої розміщено *магнітострикційний перетворювач*, та інструмент (найчастіше ним служать акустичний *концентратор*), що коливається під дією цього перетворювача. В процесі обробки ультразвукові коливання передаються інструментом суміші рідини з надтвердим (абразивним) порошком, яка нагнітається насосом на поверхню оброблюваної заготовки. Вдаряючись об поверхню заготовки, частинки порошку утворюють в ній контури торця інструмента. Значною мірою обробці сприяє явище акустичної *кавітації* в рідині. У. в. використовують для чистової обробки і доводки матриць штампів і прес-форм, поверхонь і отворів складної конфігурації, для нарізування зовн. різьби, гравірувальних робіт тощо.

«УЛЬТРАІМПЕРІАЛІЗМУ» ТЕОРІЯ — аполітична, антимарксистська концепція, що дає спотворену характеристику істор. місця *імперіалізму*; спрямована на обурення можливості переходу його на новий ступінь розвитку. Висунута К. Каутським 1914. Він вважав, що суперечності імперіалізму нібито можна подолати шляхом заміни його «ультраімперіалізмом». Останній видавався за нову фазу розвитку капіталізму і зображувався як об'єднання гол. капіталістичних д-в, де нібито усунуто міжімперіалістичні суперечності й конфлікти і тим самим можливість воєн між капіталістичними д-вами. Антинаукову і реакційну суті «У.» т. викрив В. І. Ленін. Він

Принципові схеми шілінового (а) й поточного (б) ультрамікроскопів: 1 — джерело світла; 2 — конденсор; 3 — оптична щільна; 4 — освітлювальний об'єктив; 5 — квітка; 6 — спостережний мікроскоп; 7 — фотометричний клин.

УЛЬТРАКОРОТКО-ХВИЛЬОВА ТЕРАПІЯ

Д. І. Ульянов.

І. М. Ульянов.

показав, що зростання концентрації і централізації капіталістичного виробу. дійсно спричинює тенденцію до монополізації та інтернаціоналізації капіталу, створення однієї «всесвітньої монополії». Але цей процес відбувається в антагоністичній боротьбі, коли не усуваються, а, навпаки, загострюються всі суперечності капіталізму. «У.» т. ігнорує конкретні історичні умови, в яких відбувається процес монополізації, ігнорує діяння нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму закону.

Сучас. праві opportunities використання «У.» т. для обґрунтування соціально-економічних і соціально-політ. наслідків інтеграційних процесів у капіталістичному світі, зокрема екон. інтеграції країн Зх. Європи [див. *Європейське економічне товариство* (ЄЕТ)]. «У.» т. має на меті відвернути трудящих від революційної боротьби проти буржуазії, посягати ілюзії про можливість мирного, безкризового розвитку капіталізму, про усунення антагоністичних суперечностей в рамках капіталістичного ладу.

А. І. Кредісов, **УЛЬТРАКОРОТКОХВИЛЬОВА ТЕРАПІЯ** — те саме, що й **ультрависокочастотна терапія**.

УЛЬТРАМЕТАМОРФІЗМ — сукупність глибинних природних процесів у надрах Землі, які спричинюють диференціацію, перекристалізацію, а також розплавлення гірських порід з мігматизацією (див. *Мігма*) й *гранітизацією* їх; один з видів метаморфізму. В процесі У. відбувається перерозподіл компонентів з винесенням Са і Na і принасенням Si й К, що зумовлює істотні зміни хім. складу гірських порід та їхніх мінеральних асоціацій. У. пов'язують з орогенією (див. *Орогенез*) стадію розвитку геосинклінальних областей (див. *Геосинкліналь*). Деякі геологи вважають, що У. є стадією розвитку регіонального метаморфізму. Термін «ультраметаморфізм» ввів швед. геолог П. Холмквіст (1909).

Р. І. Сіроштан, **УЛЬТРАМІКРОСКОП** (від лат. ultra — понад, за межами і *мікроскоп*) — оптичний прилад для дослідження дрібних об'єктів, розміри яких менші за межу роздільності звичайних мікроскопів (див. *Роздільна здатність*). Принцип дії ультрамікроскопа ґрунтується на можливості виявлення цих об'єктів за *дифракцією* світла на них. Осв. частиною У. є звичайний мікроскоп з спец. освітлювальною системою для спостереження за т. з. методом темного поля. За цим методом досліджувані об'єкти освітлюються так, що лише розсіяні ним промені світла потрапляють в об'єкти мікроскопа. Саме вони утворюють на темному фоні поля зору яскраві зображення об'єктів у вигляді дифракційних плям. У. не дає оптичного зображення досліджуваного об'єкта, оскільки їхні дійсні розміри і форму неможливо визначити за величиною і формою дифракційних плям. За допомогою різних типів У. (мал.) визначають

концентрацію і рух частинок у різних дисперсійних системах. У. винайшли 1903 австр. вчені Г. Зідентопф (1872—1940) і Р. Зігмонді (1865—1929). Іл. с. 479.

УЛЬТРАОСНОВНІ ГІРСЬКІ ПОРОДИ — група магматичних гірських порід, які не містять польових шпатів, мають низький вміст кремнезему і високий — магнію й заліза. Гол. породотворюючими мінералами У. г. п. є *олівін*, *ромбічний і моноклінний піроксен*. Утворюються в результаті кристалізації *магми*, що надходить з *верхньої мантії*. Тіла У. г. п. у твердому стані можуть бути витиснуті з глибинних горизонтів *земної кори*. Під діянням *метаморфізму* У. г. п. перетворюються на *серпентиніти*, *амфіболіти*, *сланці*. У. г. п. складають офіолітові (див. *Офіоліти*) пояси, а також входять до складу *земної кори океанічного типу*. В Рад. Союзі поширені на Уралі, Кольському п-ові, в Сибіру, на Україні, Кавказі, в Казахстані. З ними пов'язані родовища нікелевих, кобальтових, хромітових, платинових руд, тальку, магнезиту, азбесту. Синоніми: ультрабазити, гіпербазити, ультрамафіти.

І. Б. Щербаків, **УЛЬТРАФІЛЬТРАЦІЯ** (від лат. ultra — понад, за межами і *фільтрація*) — продавлювання рідини крізь напівпроникну мембрану, що пропускає, залежно від її вибіркості, частинки (молекули) з максимальним розміром в межах від кількох мкм до сотих часток мкм і не пропускає макромолекули, клітини і коллоїдні частинки більших розмірів. Мембрани для У. звичайно виготовляють з синтетичних полімерів. У. широко застосовується в мікробіології, біохімії, фармакології, медицині та пром-сті для концентрування, очищення і фракціонування багатоконпонентних завісей і розчинів.

В. Г. Бабський, **УЛЬТРАФІОЛЕТОВА МІКРОСКОПІЯ** — метод дослідження мікрооб'єктів в *ультрафіолетовому промені*. У. м. дає змогу збільшити роздільну здатність *мікроскопа* та контрастність зображення. У. м. розширює межі мікроскопічних досліджень завдяки властивості прозорих у видимому світлі частинок багатьох речовин, зокрема тих, що входять до вмісту клітин організмів, поглинати хвилі ультрафіолетового проміння (УФ-проміння) певної довжини і тому відрізнятися в УФ-зображенні. Зображення в У. м. реструктурується за допомогою фотографування, електронооптичного перетворювача чи люмінесцюючого екрана. У. м. застосовують в біології, медицині (зокрема, в *цитології*), мінералогії тощо.

УЛЬТРАФІОЛЕТОВЕ ПРОМІННЯ, ультрафіолетове випромінювання — електромагнітне випромінювання з довжиною хвилі $\lambda = 400 \div 10$ нм, що займає найбільш короткохвильову ділянку оптичного спектра (див. *Світло*). У. п. поділяють на звичайне ($\lambda = 400 \div 200$ нм) і таке, що дуже поглинається повітрям ($\lambda = 200 \div 10$ нм). Спектр У. п. може бути лівійчастим (випромінювання ней-

тральних та іонізованих атомів), смугастим (випромінювання молекул) і неперервним (випромінювання високотемпературної плазми, *синхротронне випромінювання*). Джерелами У. п. є газорозрядні лампи, лазерні системи, особливо ексімерні лазери. Приймачи його служать звичайні *фотографічні матеріали*, *фоторезистори*, *фотодіоди*, фотолюмінофори, *іонізаційні камери*, лічильники *фотонів*. У. п. використовують у наук. дослідженнях для встановлення енерг. структури речовини, в *люмінесцентному аналізі*, астрофізиці і фізиці Сонця, криміналістиці, медицині. Відкрили його 1801 незалежно один від одного нім. фізик І. Ріттер (1766—1810) і англ. фізик У. Волластон (1766—1828).

В основі біологічної дії У. п. лежать хім. зміни молекул *біополімерів* в організмі. Під впливом невеликих доз У. п. в шкірі людини і тварин утворюються біологічно активні речовини (*істани*, *вітаміни* групи D та ін.), що сприяє стійкості до інфекцій, нормалізації процесів обміну речовин, гіпосенсибілізації (див. *Сенсибілізація*). Під дією У. п. спостерігається почервоніння шкіри (еритема), що звичайно переходить в захисну пігментацію — заггар. Великі дози У. п. можуть спричинювати ураження очей, опіки шкіри. Надмірні і часті дози У. п. в деяких випадках діють канцерогенно (див. *Канцерогенез*). В рослинах У. п. змінює активність ферментів і гормонів, впливає на синтез пігментів, інтенсивність *фотосинтезу*. Клітини мікроорганізмів під дією У. п. гинуть або в них збільшується частота *мутацій*. Внаслідок сильного мутагенного ефекту У. п. використовують при генетичних дослідженнях, *селекції* рослин і мікроорганізмів (продуцентів *антибіотиків*, *амінокислот*, білкової маси) тощо. Про застосування У. п. в медицині див. *Світлолікування*.

М. П. Дисица

(У. п. у фізиці)

УЛЬТРАЦЕНТРИФУГУВАННЯ (від лат. ultra — понад, за межами і *центрифуга*) — метод поділу і дослідження високомолекулярних речовин, вірусів і субклітинних частинок, що містяться у завісях або розчинах, за допомогою ультрацентрифуги. Відцентрове поле при ультрацентрифугуванні, яке створюється при обертанні ротора, істотно перебільшує прискорення сили тяжіння (до $5 \cdot 10^5 g$). Препарати в У., при якому використовують бакети, кутові, зональні і протозні ротори, застосовують для відділення *біополімерів* та частинок в кількості, достатній для практичних цілей (напр., для очищення *білків*, *нуклеїнових кислот* або *вірусів* при одержанні вакцин). А на л і т и ч н е У. дає змогу визначати гомогенність препаратів біополімерів і частинок, їхні константи седиментації, мол. масу, досліджувати процеси асоціації — дисоціації. В. Г. Бабський, **УЛЬЧІ**, ольчи (самоназва — наші, бука — люди) — народ, який живе на нижньому Амурі, в Ульському р-ні Хабаров. краю РРФСР.

Чисельність — 2,6 тис. чол. (1979, перепис). Мова — ульська (див. *Ульська мова*). В етногенезі У. брали участь тайгові тунгуси, давнє аборигенне населення та ін. етнічні елементи. До 19 ст. в У. існували патріархальне рабство, *кришна помста, шаманство*. Осн. заняттями були рибальство, мисливство, мор. звіробійний промисел. За Рад. влади життя У. докорінно змінилося. У. працюють у колгоспах. Ліквідовано неписьменність. Складася нац. інтелігенція. **УЛЬСЬКА МОВА** — мова ульців. Належить до *тунгусо-маньчжурських мов* (найближча до найсхіднішої). Характерні риси У. м.: розрізнення довгих і коротких голосних, *сингармонізм*. Морфологічна будова — суфіксально-аглютинативна (є й аналітичні форми та конверсії), іменникові властиві категорії числа, відмінка, присвійності та ін. Порядок слів у реченні відносно стабільний. *Лит.*: Сулик О. П. Ульський язык. В кн. *Языки народов СССР*, т. 5. Л., 1968.

УЛЬЯНОВ Дмитро Ілліч [4 (16). VII 1874, м. Симбірськ, тепер н. Ульяновськ — 16.VII 1943, Горки Ленінські, похований у Москві] — рад. парт. і держ. діяч, учасник революц. руху в Росії; брат В. І. Леніна. Член Комуністичної партії з 1903. В революц. русі з 1894. З 1893 навчався в Моск. ун-ті, закінчив мед. ф-т Юр'євського (Тартуського) ун-ту (1901). В Москві брав участь у роботі марксистських гуртків, *московського «Робітничого союзу»*. З 1900 — агент «Искры», зокрема 1902 в Одесі, де працював лікарем, 1903—04 вів революц. роботу в Києві (брав участь у роботі Російського бюро ЦК, що діяло в місті до поч. 1904; в Києві був заарештований і майже рік перебував у Лук'янівській в'язниці). В 1905—07 працював в Симбірську, входив до складу місцевого к-ту РСДРП. У 1906—11 — лікар у Серпуховському пов. Моск. губ. В 1911—14 — у Феодосії. У 1914—18 — військ. лікар у Севастополі, Одесі, сан. управлінні Рум. фронту, вів революц. роботу серед солдатів. Учасник боротьби за владу Рад у Криму. В кінці 1917 — на поч. 1918 — член редколегії газ. *«Таврическая правда»* (Севастополь), 1918—19 — в парт. підпіллі в Криму. В 1919 — член Єваторійського парт. к-ту та ревкому, заст. голови Крим. Раднаркому, нарком охорони здоров'я. В 1920—21 — член Кримського обкому РКП(б) і ревкому. З 1921 працював в апараті Наркомздрав'я РРФСР, у Комуністичному ун-ті ім. Я. М. Свердловського, на наук.-мед. роботі. Автор спогадів і статей про В. І. Леніна.

П. Г. Павлов.

УЛЬЯНОВ Ілля Михайлович [19 (31).VII 1831, Астрахань — 12 (24).I 1886, м. Симбірськ, тепер м. Ульяновськ] — діяч нар. освіти в Росії, педагог-демократ. Батько В. І. Леніна. Закінчив Казан. ун-т (1854). Викладав фізику і математику в Пензенському дворян. ін-ті (1855—63), в чоловічій гімназії та Маріїнському жіночому уч-щі в Нижньому Новгороді (те-

пер м. Горький; 1863—69). У 1869 У. призначено інспектором, а 1874 — директором нар. уч-ща Симбірської губ. За час діяльності У. на посаді директора нар. уч-ща було відкрито 450 сілських шкіл (чимало з них збудовано за проектом У.), створено ряд шкільних б-к. Пед. погляди У. формувалися під впливом революц.-демократичних ідей М. Г. Чернишевського й М. О. Добролюбова. У. був послідовником К. Д. Ушинського. За У., школа повинна виконувати три осн. завдання: формувати в учнів правильні погляди на навколишній світ шляхом навчання елементарних осн наук, знань; сприяти набуттю практичних відомостей і навичок, необхідних у житті; розвинути і вдосконалити у дітей їхні природні сили і здібності. Великого значення надавав правильній організації фіз. підготовки дітей, вихованню естетичних почуттів. У. сприяв розвитку нац. шкіл для дітей чувашів, мордовців і татар, а також підготовці пед. кадрів для цих шкіл. Серед його учнів — чуваський просвітитель І. Я. Яковлев. Був організатором і керівником учительських з'їздів. Ім'я І. М. Ульянова присвоєно пед. ін-тові в Ульяновську. *Лит.*: Ульянова М. — І. Отец Владимира Ильича Ленина — Илья Николаевич Ульянов. М.—Л. 1931; Воспоминания родных о В. И. Ленине. М., 1955; Крупская Н. К. Детство и ранняя юность Ильича. В кн.: Крупская Н. К. Педагогические сочинения, т. 6. М., 1939; Аллатов Н. И. Педагогическая деятельность И. Н. Ульянова. М.—Л., 1946; Шагинян М. С. Семья Ульяновых. М., 1982.

М. П. Ніжинський.

УЛЬЯНОВ Михайло Олександрович (н. 20.XI 1927, с. Бергамак, тепер Муромцевського р-ну Ом. обл.) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1951. Навчався в драм. студії при Омському театрі, з 1950, після закінчення Театр. уч-ща ім. Б. Шукіна, працює в Театрі ім. Е. Вахтангова (Москва). Серед ролей — Сергій («Іркутська історія» Арбузова), Рогожин («Ідіот» за Достоевським), Іван Горлово («Фронт» Корнійчука), Антоній («Антоній і Клеопатра» Шекспіра). Знімається в кіно: фільми «Голова», «Брати Карамазови», «Блокада», «Приватне життя», «Якщо ворог не здається...» (1983), на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка). Делегат XXV і XXVI з'їздів КПРС, член Центр. Ревізійної Комісії КПРС (з 1971), Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції. Ленінська премія, 1966. Держ. премія СРСР, 1983. Портрет, с. 483.

Тв.: Моя професія. М., 1976.

УЛЬЯНОВ Олександр Ілліч [31. III (12.IV) 1866, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 8 (20).V 1887, Шліссельбург, тепер м. Петрокрест] — революц. народник. Старший брат В. І. Леніна. Закінчив Симбірську гімназію, вступив до Петерб. ун-ту (1883). Брав участь у студентських нелегальних зборах, демонстраціях, вів пропаганду в роботі гуртків. Один з організаторів і керівників «Терористичної фракції партії „Народна воля“» (1886). Готував замах на

Олександра III. У березні 1887 заарештований. На суді виголосив програмну промову. Був страчений разом із своїми чотирма товаришами — учасниками підготовки замаху (див. *Первомартовий*). Схилившись перед пам'яттю брата, його самовідданістю й мужністю, В. І. Ленін, однак, відкинув обрані народниками шляхи терористичної боротьби.

Лит.: Сутирін В. Олександр Ульянов (1866—1887). К., 1981.

УЛЬЯНОВ Петро Мартинович [11(23).VII 1899, с. Пашинь, тепер Смол. обл. — 31.III 1964, Київ] — укр. рад. скульптор. У 1927 закінчив Харків. художній ін-т, 1931 — Вищий художньо-тех. ін-т у Ленінграді. В 1931—49 (з перервами) викладав у Київ. художньому ін-ті, 1936—64 — в Київ. буд.-інституті. Твори: пам'ятник М. О. Шорсу в Житомирі (1931—32, у співавт., не зберігся); композиції — «Герой Жовтня» («Червонофлотець», 1931), «Червоноармієць» (1934), бюст Серго Орджонікідзе (1937), «В. І. Ленін» (1938), портрет Маршала Рад. Союзу І. Конєва (1945, у співавт.), бюст Героя Рад. Союзу С. Руднева (1947), «Тарас Шевченко» (1959). Скульптури У. зберігаються в Київ. ДМУОМ.

Тв.: Мій творчий шлях. «Образотворче мистецтво», 1936, № 3.

УЛЬЯНОВА Анна Іллінічна — див. *Єлізарова-Ульянова А. І.*
УЛЬЯНОВА Марія Іллінічна [6 (18).II 1878, м. Симбірськ, тепер м. Ульяновськ — 12.VI 1937, Москва] — професійна революціонерка, парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1898. Сестра В. І. Леніна. Навчалася на Вищих жіночих курсах у Москві, 1898—99 — в Брюссельському ун-ті. Брала участь у роботі московського «Робітничого союзу». З 1900 — агент «Искры», брала участь у створенні й роботі Бюро рос. орг-ції «Искры». Вела парт. роботу в Москві, Києві (1903—04), Петербурзі, Саратові, в закордонних більшовицьких групах. Не раз зазнавала арештів. Після Лютневої революції 1917 кооптована в Бюро ЦК РСДРП(б). З березня 1917 до 1929 — відповідальний секретар і член редколегії газ. «Правда». Один з організаторів робітничого руху. Брала активну участь у роботі Ін-ту В. І. Леніна, у створенні Центр. музею В. І. Леніна. На XIV—XVI з'їздах ВКП(б) обиралася членом ЦКК. З 1934 — член Комісії рад. контролю. З 1935 — член ЦВК СРСР. Нагороджена орденом Леніна. Похована в Москві на Красній площі біля Кремльської стіни.

УЛЬЯНОВА Марія Олександрівна [22.II (6.III) 1835, Петербург — 12 (25).VII 1916, Петроград] — мати В. І. Леніна. Н. в сім'ї лікаря. Здобула домашню освіту. В 1863 екстерном склала екзамен на звання нар. учительки. Всі знання й сили віддала вихованню своїх дітей, які стали видатними революціонерами, була їхнім ідейним другом, підтримувала їх у революц. боротьбі (зокрема, під час перебування її в Києві 1903—04, коли заарештували А. І. Єліза-

О. І. Ульянов.

М. І. Ульянова.

М. О. Ульянова.

УЛЬЯНОВИХ СІМ'Я МЕМОРИАЛЬНА КВАРТИРА-МУЗЕЙ

рову-Ульянову, М. І. та Д. І. Ульянових). У 1909, 1911 і 1913 У. приїздила в Алушту, Бердянськ, Феодосію до своїх дітей, які вели тут революц. роботу. В. І. Ленін, перебуваючи в еміграції, постійно листувався з матір'ю, проявляв велику турботу про неї.

УЛЬЯНОВИХ СІМ'Я МЕМОРИАЛЬНА КВАРТИРА-МУЗЕЙ у Києві. Відкрито 21.XII 1977 в будинку, де в жовтні 1903 — липні 1904 жили мати і сестри В. І. Леніна. В музеї експонуються фотокопії листів і листівок В. І. Леніна, який перебував тоді у Швейцарії, листів Д. І. Ульянова, М. І. Ульянової, Г. М. Кржижановського та інші документи.

УЛЬЯНОВКА — місто Кіровоград. обл. УРСР, райцентр, на р. Синиці (прит. Пд. Бугу). Залізнична ст. Грушка. Засн. на поч. 80-х рр. 19 ст. під назвою Грушки. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1924 селище має сучас. назву. З 1974 У. — місто. У місті — цукр., кукурудзокалібрувальний та соковий з-ди, харч. комбінат, цех продукції з незбираного молока Гайворонського маслозаводу, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. училище, 5 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, 2 будинки культури, 3 бібліотеки. У 1932 У. відвідав рад. парт. і держ. діяч С. В. Косіор.

УЛЬЯНОВСЬК — місто, обласний центр РРФСР. Розташований на берегах Волги і Свіяги. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, аеропорт. 509 тис. ж. (1983). Поділяється на 4 міські райони. Засн. 1648 як фортеця Сибірськ. У 1670 її тримали в облозі загони С. Т. Разіна. З 1780 — Сибірськ, центр намісництва, з 1796 — губернії. В 70-х рр. 19 ст. у місті виникли народницькі гуртки. З 1869 тут почав працювати інспектором нар. училищ Сибірської губ. І. М. Ульянов, у сім'ї якого 10 (22).IV 1870 народився В. І. Ульянов (Ленін). Дитинство і юність В. І. Леніна пройшли в Сибірську. З містом пов'язані

імена М. О. Ульянової, О. І. Ульянова, А. І. Єлизарової-Ульянової, М. І. Ульянової, Д. І. Ульянова. В 1904 в Сибірську було створено більшовицьку групу РСДРП. Рад. владу встановлено 10 (23).XII 1917. З 22.VII до 12.IX 1918 місто було в руках білорухів (див. Чехословацького корпусу заколот 1918). 9.V 1924 Сибірськ перейменовано на У. З 1943 У. — обл. центр. Місто нагороджено орденом Леніна (1970).

покрині переважають чорноземи. Під лісом (мішані ліси, соснові бори) 25 % території області. В госп. комплексі У. о. провідне місце належить машинобудуванню та металообробці; розвинуте с.г. зерново-тваринницького напрямку. Машинобудування спеціалізується на автомобілебудуванні (виробн. автомобілів «УАЗ», малолітражних двигунів), верстатобудуванні, виробн. електротех. продукції, хім. устаткування, с.-г. машин. Осн.

Ульяновськ. Панорама міста. На передньому плані — Ленінський меморіал.

Провідна галузь пром-сті — машинобудування та металообробка, у т. ч. приладобудування (з-ди: автомоб., важких унікальних верстатів, моторний, «Контактор», «Автозапчастина», маш.-буд., гідроапаратури, приладобудівний). Серед ін. підприємств — шкіряно-взут. комбінат, трикотажна й меблева ф-ки, домобуд. комбінат. Розвинута харч. та буд. матеріалів пром-сть. В У. — політех., с.-г. і мед. ін-ти, філіал Кузб. планового ін-ту, 12 серед. спец. навч. закладів. Будинки-музеї В. І. Леніна, Ленінський меморіал (Ульяновський філіал Центр. музею В. І. Леніна), краєзнавчий і худож. музеї (філіал — художня галерея «В. І. Ленін в образотворчому мистецтві»). Театри — драм. та ляльков. філармонія.

У місті народилися рос. письменники М. М. Язиков, І. О. Гончаров, Д. В. Григорович.

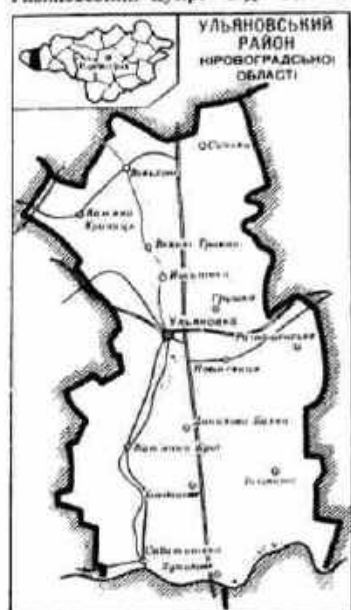
УЛЬЯНОВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 19.І 1943. Площа 37,3 тис. км². Нас. 1289 тис. чол. (на 1.І 1983). Осн. населення — росіяни, живуть також татари, чуваші, мордва та ін. Міськ. нас. — 67 %. Поділяється на 20 районів, має 6 міст і 32 с-ща міськ. типу. Центр — м. Ульяновськ. У. о. нагороджено орденом Леніна (1966). Більшу частину області займає Приволзька височина (вис. до 341 м), розчленована річковими долинами. Поверхня лівобережної частини області являє собою пологі рівнини. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 13°, липня +19°. Опадів 300—500 мм на рік. Гол. ріка — Волга та її притоки Сура, Свіяга, Великий Черемшан та ін. В межах У. о. — Куйбишевське водосховище. Область лежить у зоні лісостепу. В ґрунтовому

підприємства — в Ульяновську. Легка пром-сть представлена виробн. вовняних тканин, трикотажу, тех. сукна, хромових шкір, взуття, килимових виробів, нетканних матеріалів (Ульяновськ, Димитровград, Баріш, Інза та ін.). Розвинута пром-сть буд. матеріалів (цемент, теплоізоляційні матеріали тощо). Осн. галузі харч. пром-сті: борошномельна, круп'яна, маслосиробина, м'ясна, спиртова, кондитерська. Заготівлі й переробка деревини, зокрема виробн. картону, паперу, меблів. Провідне місце в структурі посівних площ займають зернові, у т. ч. пшениця, жито, просо, гречка, ячмінь, овес. Вирощують також соняшник, картоплю, цукр. буряки та кормові культури. Тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Тер. області перетинають з-ці Рязань — Інза — Ульяновськ — Димитровград — Уфа, Пенза — Сызрань, Казань — Волгоград. Судноплавство по Волзі. Розвинутий також автомоб., повіт. та трубопровідний (нафтопровід «Дружба») транспорт. В області — 3 вузи (в Ульяновську), 20 серед. спец. навч. закладів. *Ленінський меморіал* (Ульяновський філіал Центр. музею В. І. Леніна) та Будинки-музеї В. І. Леніна; музеї: краєзнавчий, худож. (філіал — худож. галерея «В. І. Ленін в образотворчому мистецтві») — в Ульяновську. Театри: драм. та ляльков. в Ульяновську, драм. — в Димитровграді. На території області — 5 санаторіїв.

УЛЬЯНОВСЬКИЙ РАЙОН — на Зх. Кіровоград. обл. УРСР. Утворений 1928. Площа 0,7 тис. км². Нас. 35,7 тис. чол. (1983). У районі — 26 населених пунктів, підпорядкованих міській і 14 сільс. Радим нар. депутатів. Центр — м. Улья-

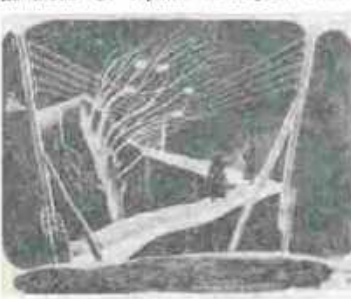

новка. У. р. розташований у пд. частині Придніпровської височини. Поверхня — хвиляста рівнина з розвинутою сіткою ярів, балок, річкових долин. Корисні копалини: глини, граніт. Річки — *Підденний Буг* (на пд. межі району) та його прит. *Синиця*. Ґрунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, ясен) займають 0,9 тис. га. Найбільше пром. підприємство району — Ульяновський цукр. з-д. Комбі-

нат побутового обслуговування (Ульяновка). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, ячмінь, кукурудза) і тех. (цукр. буряки, соняшник) культур та виробн. молока, яловичини й свинини. Розвивається вівчарство та птахівництво. Площа с.-г. угідь 1982 становила 58 тис. га, у т. ч. орні землі — 55,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 1,8 тис. га. В У. р. — 13 колгоспів, радгосп, райсільгосптехнік, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Грушка. Автомоб. шляхів — 305 км, у т. ч. з твердим покриттям — 204 км. У районі — профес. тех. уч-ще, 19 заг.-осв., музична і спорт. школи; 26 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 16 будинків культури, 11 клубів, 40 кіноустановок, 25 б-к. У районі видається газ. «Ленінець» (з 1935). В. Г. Блідар.

М. В. Уманський. Ескіз декорації до п'єси О. Крона «Боггуз», 1935.

УМАНЕЦЬ Олександр Олексійович [11 (23).X 1808, Сімферополь — 14 (26).XII 1877, Петербург] — діяч в галузі карантин. справи. Закінчив Моск. ун-т (1830). Був директором Одес. карантин. контори (1840—48). В 1842—43 у складі урядової комісії, разом з одес. лікарями М. І. Врочком та М. Є. Черниковим, проводив у Єгипті дослідження з аналізування одягу хворих на чуму дітями тепла. Звіт про роботу комісії опубліковано 1845 (згодом перекладений нім. та франц. мовами). У. описав карантинні засоби при боротьбі з чумою в Ізмаїлі та Феодосії, 1850 видав книгу про подорож до Єгипту, Аравії, Палестини.

М. К. Бородій.

УМАНСЬКИЙ Еммануїл Соолонович [н. 9 (22).VI 1916, Київ] — укр. рад. вчений у галузі механіки твердого деформованого тіла, доктор тех. наук (з 1966), професор (з 1967). Закінчив (1939) Київ. індустріальний (тепер політехнічний) ін-т, з 1947 викладає в цьому ж вузі. Одночасно працював (1966—77) в Ін-ті проблем міцності АН УРСР. Осн. праці — з прикладної теорії пружності і механіки матеріалів, зокрема композиційних. Держ. премія УРСР, 1980. Держ. премія СРСР, 1982.

УМАНСЬКИЙ Моріц Борисович [23.II (8.III) 1907, Житомир — 19.XII 1948, Київ] — укр. рад. художник театру і кіно. В 1923—26 навчався у Київ. худож.-індустр. профшколі у К. Трохименка і М. Козика, 1926—30 — Київ. художньому ін-ті у В. Татліна та К. Єлєві. Серед оформлень до вистав: в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка — «Справа честі» І. Микитенка (1931), «Загибель ескадри» О. Корнійчука (1933, у співавт.), «Украдене щастя» І. Франка (1939), «Дванадцять ніч» У. Шекспіра (1948); у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки — «Камінний господар» Лесі Українки (1946); у кіно — на Київ. студії худож. фільмів (тепер ім. О. Довженка) — «Щоре» (1935—37), «Нескорені» (1944), «Подвиг розвідника» (1947). Держ. премія СРСР, 1948.

Лит.: Неллі В. Моріц Уманський. К., 1967.

УМАНСЬКИЙ Юліан Олександрович (4.VII 1925, Херсон — 10.X 1981, Київ) — укр. рад. онколог-імунолог, доктор мед. наук (з 1966), професор (з 1967). Член КПРС з 1958. Закінчив Київ. мед. ін-т (1948). З 1971 — зав. відділом імунології канцерогенезу Ін-ту проблем онкології АН УРСР. Осн. праці присвячені вивченню специфічних імунологічних компонентів взаємодії пухлини і організму на моделях хімічного і вірусного канцерогенезу, а також вивченню імунологічної реактивності онкологічних хворих. Автор монографії «Імунологічна реактивність при раку». Держ. премія УРСР, 1981.

І. А. Смирнова.

УМАНСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені П. Г. Тичини — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1930 як ін-т соц. виховання з трьохрічним строком навчання. В 1933 перетворений на пед. ін-т. У 1967 вузу присвоєно

ім'я П. Г. Тичини. В 1982/83 навч. р. в ін-ті було 3 ф-ти: природничий, підготовки вчителів поч. класів, підготовки вчителів заг.-тех. дисциплін і праці, на яких навчалося 2369 студентів, зокрема 1209 — на денному відділенні. Є заочне відділення. В 6-й ін-ті — 200 тис. одиниць зберігання. За роки існування ін-т підготував 15,5 тис. спеціалістів.

В. Л. Сенчило.

УМАНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Правобережній Україні в 2-й пол. 17 ст. Створений улітку 1648, на початку визвольної війни українського народу 1648—54. До У. п. входила територія сучас. зх. частини Черкас. і сх. частини Вінн. областей. На Пд. межував з володіннями Кримського ханства, захищаючи Правобережну Україну від тур.-татарської агресії. Адм. центр — м. Умань. За реєстром 1649, в У. п. було 3083 козаки. Складався з 14 сотень. Козаки У. п. під проводом полковників І. Гайки (1648), Й. Глуха (1649—54) під час визвольної війни 1648—54 брали участь у битвах під Пилявцями (1648), Зборовом (1649), Берестечком (1651), Батогом (1652), Жванцем (1653), на чолі з І. Ю. Сербиним — у нар. повстанні 1664—65. За *Андрусівським перемир'ям* 1667 У. п. разом з Правобережною Україною залишився під владою шляхет. Польщі. Внаслідок масового переселення козаків і селян із спустошеного тур.-тат. нападниками Правобережжя на Лівобережну і Слобідську Україну У. п. в кінці 70-х рр. 17 ст. припинив існування.

УМАНСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 61,2 тис. чол. (1983). У районі — 53 населені пункти, підпорядковані 32 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Умань. У. р. розташований в межах Придніпровської височини. Поверхня хвиляста, з значним ступенем розчленування. Корисні копалини — граніт, глина. Річки: *Синиця*, *Ятрань* з прит. Уманкою та Ревухою (усі — бас. Пд. Бугу). Ґрунти сірі, світло-сірі опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, липа, клен, ясен) займають 6,1 тис. га. Осн. пром. і культ. центр району — місто обл. підпорядкування Умань. Найбільші підприємства району: уманські консервний та мол. з-ди, тепличний комбінат, Рихавський цукр. комбінат (с. Колодисте). Районний комбінат побутового обслуговування (Умань). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого, тваринництво мол.-

М. О. Ульянов.

Уманський педагогічний інститут імені П. Г. Тичини.

УМАНСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПО- ДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ

м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 104,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 98,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, горох, ячмінь, цукрові буряки, соняшник. В У. р. — 27 колгоспів, 6 радгоспів, навч. г-во Уманського с.-г. ін-ту (с. Родниківка), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Умань, Явотатка. Автомоб. шляхів — 497 км, у т. ч. з твердим покриттям — 391 км. У районі — 39 заг.-осв. та 2 муз. школи; 53

рос. і укр. мовами. Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1959).

М. Г. Ліповський.

УМАНСЬКО - БОТОШАНСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція рад. військ 2-го Укр. фронту (командуючий — Маршал Рад. Союзу І. С. Конев) під час Великої Вітчизн. війни, проведена з 5.III по 17.IV з метою розгрому уманського угруповання противника та визволення пд.-зх. областей України. Наступ почався 5.III. Рад. війська форсували р. Південний Тікич і р. Південний Буг. 17.III передові частини правого крила фронту захопили плацдарм на правому березі Дністра, на Пд. від м. Могилева-Подільського. Розвиваючи наступ з плацдарму р. Дністра, рад. війська просунулися до р. Пруту і 26.III на 85-кілометровому фронті, на Пн. від м. Унгени, вийшли на держ. кордон СРСР. Вночі проти 28.III війська фронту форсували р. Прут і перенесли бойові дії на тер. Румунії. До середини квітня вони досягли Карпат, оволоділи м. Ботошани, вийшли до м. Ясси і на підступі до Кишинева, закріпилися на досягнутому рубежі. Внаслідок У.-Б. о. було розгромлено 8-у армію і частково 1-у танк. армію нім.-фашист. військ і розчленовано фронт групи армій «Південь». Рад. війська просунулися на 200—250 км, визволили значну тер. Правобережної України та Молдавії, вийшли в пн.-сх. райони Румунії.

М. Р. Кошкін.

УМАНЬ — місто обласного підпорядкування Черкас. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Уманці (бас. Пд. Бугу), біля впадіння в неї річок Кам'янки і Паланки. Залізнична станція. 83 тис. ж. (1983). Вперше згадується 1616. У. була тоді під владою шляхет. Польщі. В 1648 У. визволив загін, очолений І. Ганжого; місто стало адм. центром *Уманського полку*. В кін. 1654 — на поч. 1655 козац. залога У., керівана І. Богуну, відбила наступ гол. сил полс.-шляхет. військ. За *Андрусівським перемир'ям 1667 У.* залишилася в складі Польщі. Під час навали Туреччини на Правобережну Украї-

ну на поч. 70-х рр. 17 ст. значна частина міськ. населення переселилася на Лівобережну Україну. Визволена в 90-х рр. 17 ст. повстанськими загонами на чолі з С. П. Палієм. З 1726 містом володіли магнати *Потоцькі* (до 1832). Під час *Колітащини 1768 У.* добули повстанські загони, керівані М. *Залізняком* та І. *Гонимом*. Після 2-го поділу Польщі (1793) У. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1903 редакція *«Іскры»* організувала в У. підпільну друкарню. В 1903 в місті діяла с.-д. група іскрівського напрямку. Рад. владу встановлено 15.II 1918. Під час Великої Вітчизн. війни У. 1.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Внаслідок *Умансько-Ботошанської операції 1944* місто 10.III 1944 було визволено. У місті розвинуті маш.-буд. (з-ди: «Мегометр», «Вега», оптико-мех., театр. устаткування, виробниче об'єднання «Умань-фермаш»), харч. (птахокомбінат, консервний, мол., горілчаний, пивоварний, винний з-ди) та легка (швейна, взутт., худож. виробів ф-ки) галузі пром.-сті. Вітамінний з-д. Вироби. буд. матеріалів (з-ди: цегельний, буд. матеріалів, залізобетонних виробів). Райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, підприємства побутового обслуговування. С.-г. і пед. ін-ти, технікум механізації с. г., муз., мед., пед. та 3 профес.-тех. уч.-п., 14 заг.-осв., 2 муз. та 2 спорт. школи. Будинки культури, 7 клубів, 3 кінотеатри, 10 6-к. Музей: краєзнавчий, історії газети «Іскра» та Г. І. Котовського, картинна галерея. В У. — дендрологічний заповідник АН УРСР «Софіївка» з комплексом паркових споруд. Архит. пам'ятки: костіол (1826), у стилі класицизму — торг. ряди (19 ст.). Пам'ятники двічі Герою Рад. Союзу І. Д. Черняховському (1947), скульптор Є. Вучетич), Г. І. Котовському (1957, скульптор Ю. Білостоцький, Е. Фрідман). В У. народилися укр. вчені М. Ф. Біляшівський, Й. І. Гірман, Є. П. Дибан, Б. Г. Левитський, С. В. Лукомський, укр. рад. письменник Ю. К. Смолич, укр. рад. скульптор О. О. Сипрун, укр.

лік. заклади, у т. ч. 8 лікарень. 55 клубних закладів, 54 кіноустановки, 56 6-к. музей двічі Героя Рад. Союзу І. Д. Черняховського на його батьківщині — у с. Оксаниї. У с. Іванівці У. р. народилися вітчизн. лікар і синалог О. П. *Войцехівський*, у с. Дубовій — укр. рад. скульптор Г. Л. *Петрашевич*, у с. Вільшані-Слобіді — укр. планерист Г. С. *Тереверко*. В У. р. видається газ. «Уманська зоря» (з 1919).

В. Є. Шпигало.

УМАНСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ імені О. М. Горького — вищий навч. заклад у системі Міністерства с. г. СРСР. Попередником ін-ту вважають Головне училище садівництва (єдиний навч. заклад цього профілю в Росії), створене в Одесі (1844) і переведене (1859) до Умані в дендропарк «Софіївка». Після ряду реорганізацій перейменоване (1929) на Уманський сільськогосподарський інститут. В ін-ті (1984) є факультети: агрономічний, плодоовочевий, економічний, підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів с. г., а також заочний ф.-т. Працюють підготовче відділення та ф.-т. громадських професій. При ін-ті — навч.-дослідне г-во (заг. площа землі 4500 га, племінні тваринницькі ферми, елітно-насінницькі поля, сади, необхідний машинно-тракторний парк). Студентів (1984) — 3468, у т. ч. на заочному відділенні — 2011. За роки існування в ін-ті підготовлено 12 857 спеціалістів. Фонд бібліотеки — понад 250 тис. книг. Є очна і заочна аспірантура. Ін-т видає «Збірники наукових праць»

Умань. Пам'ятник І. Д. Черняховському. Скульптор Є. Вучетич. 1947.

рад. живописці Л. Ю. Крамаренко, І. М. Кружков, укр. рад. художник-кераміст Д. Ф. Головка. В 1865 в У. був на військ. службі І. П. Котляревський. У 1819—25 в місті жив декабрист С. Г. Волконський, на нарадах у нього були П. І. Пестель, В. Л. Давидов, У. відвідали О. С. Пушкін (20-й пр. 19 ст.), О. М. Горький (1891), Леся Українка (1898). Тут пройшли дитячі та юнацькі роки укр. рад. поета М. П. Бажана.

УМБРІЕЛЬ — супутник планети Уран. Діаметр бл. 550 км, віддалі від центра планети 267000 км. Відкрив 1851 англ. астроном У. Лассел (1799—1880). Площина орбіти У. майже перпендикулярна до площини орбіти Урана. Див. *Супутники планет*.

УМБРИЙСЬКА ШКОЛА ЖИВОПИСУ — італ. живописна школа 13 — поч. 16 ст. з центром у м. Перуджі (Умбрія). У 13 ст. тут розквітло мистецтво *мініатюри*, в 14 — на поч. 15 ст. — панували традиції пізньоготичного італ. мистецтва (Г. ді Пальмеруччо, Дж. да Фабріано). У 2-й половині 15 ст. в У. ш. ж. утверджувалися

реалістичні тенденції доби *Відродження* (П. Перуджіно, Л. Сінг'йореллі, Пінтуріккіо, Рафаель). **УМЕТАЛІС** Теміркул [н. 18.IV (1.V) 1908, с. Тус-Джар, тепер Джангі-Дольського р-ну Ошської обл.] — кирг. рад. поет, нар. поет Кирг. РСР (з 1968). Член КПРС з 1932. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1932. Перша зб. — «Поетів Теміркула» (1935). Писав про трудові будні республіки, дружбу народів (збірки «Країна квітень», 1938; «Вірші перемоги», 1943; «Герой», 1944; поема «Айсуду», 1941, та ін.), про події воєнних років, мирну працю (поема «Кубат», 1953; «Поема про пастуха», «Поема про біле золото», обидві — 1956; «Серце кличе», 1974, та ін.). Вірші «Україна», «Дніпро» — про дружбу кирг. і укр. народів. Перекладач творів О. Пушкіна, В. Маяковського, М. Тихонова, М. Бажана та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Текст: Укр. перекл. — Дніпро. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Рос. перекл. — Дорожняк. М., 1958; Киргизские напевы. М., 1972; Жизнь зими. М., 1975. К. Самойлов.

УМИСЕЛ, навмисність — у праві одна з форм вини.

УМІННЯ — здатність належно виконувати певні дії, заснована на доцільному використанні людиною набутих знань і навичок. Плановірому формуванню У. сприяє розуміння суб'єктом взаємозалежності мети діяльності, умов і засобів її досягнення, знання правильної послідовності дій і операцій, а також можливості контролювати доцільність своїх дій у процесі виконання їх. У. розвивається від поч. вироблення вправності до набуття майстерності. В цьому процесі формується система дій, орієнтованих на істотні сторони об'єкта, У. стає узагальненням, зникають зайві операції, частина дій автоматизується. Оволодіння системою узагальнених У. полегшує засвоєння нових знань і навичок, сприяє

підвищенню культури навчальної та виробничої діяльності.

А. М. Гіриш.

УМІРБАЄВ Есбол Шадратович (п. 14.III 1916, селище Шетте, тепер смт Мангістауського р-ну Мангішлацької обл. Каз. РСР) — казах. рад. філолог, літературознавець, засл. працівник культури Каз. РСР. Член КПРС з 1942. Популяризатор творчості Т. Шевченка у Казахстані. Склавав карту «Перебування Тараса Шевченка на Мангішлаку і місця його роботи» (1967) і карту міст, сіл, колгоспів, радгоспів, установ і шкіл, вулиць і піонерських організацій, які носять ім'я Т. Г. Шевченка (1978). Опублікував ряд статей про Т. Шевченка, книгу «Оживуть степи...» (1977, у співавторстві).

Текст: Шевченко в Каратауской экспедиции. «Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественных наук», 1964, № 2; Мангышлак в рисунках Тараса Шевченко. «Простор», 1975, № 9; Оживут степи... Тарас Шевченко за Каспием. К., 1977 [у співавторстві з А. І. Костенком].

Б. Ісаков.

УМО — див. *Українське мистецтво об'єднання*.

УМОВ Микола Олексійович [23.I (4.II) 1846, Симбірськ (тепер Ульяновськ) — 15 (28).I 1915, Москва] — рос. фізик. Закінчив (1867) Моск. ун-т. З 1871 викладав у Новоросійському ун-ті в Одесі (професор з 1875). З 1893 — в Моск. ун-ті, де з 1896 очолював кафедру фізики. Спільно з П. М. Лебедевим брав участь в організації Фіз. ін-ту при Моск. ун-ті. На знак протесту проти реакційних заходів міністра освіти Л. О. Кассо У. 1911 залишив ун-т. Наук. праці — з різних теор. питань фізики, зокрема з теорії коливальних процесів у пружних середовищах, висновки якої поширив на термомеханічні явища в цих середовищах. Запровадив 1874 поняття про густину потоку енергії (т. з. вектор Умова). Уявлення У. про енергію Дж. Пойнтинга застосовував для електромагнітного поля (див. *Умова — Пойнтинга вектор*). У 1875 У. розв'язав задачу про розподіл струмів на поверхні провідника. Виконав 1902—04 дослідження з теорії земного магнетизму. У. належать також експериментальні дослідження дифузії водних розчинів, поляризації світла в мутних середовищах тощо. У філософії природознавства стояв на позиціях матеріалізму. Рішуче виступав проти ідеалістичної теорії «теплової смерті» Всесвіту.

Текст: Избранные сочинения. М.—Л., 1930.

Лит.: М. О. Умов. В кн.: Кудрявцев П. С. История физики, т. 2. К., 1939.

УМОВА — філософська категорія, в якій відображено універсальні відношення речі до тих факторів, завдяки яким вона виникає і існує. Розрізняють У. виникнення і У. існування речей. У. містять усі визначення нової речі. У. якоїсь речі виступає як безпосереднє буття, що входить у змінену англію до змісту нової речі як її момент. Особливістю У. є те, що вона сама собою, без діяльності не може перетворитися на нову дійсність, продукувати її, вона лише створює можливість нової речі

як зумовленої. Для перетворення можливості нової речі на її дійсність необхідна причина (див. *Причинність*) як активний, діяльний фактор, який з матеріалу У. продукує нову дійсність. У сусп. житті таким фактором виступає людина, всі ін. фактори є У. життєдіяльності людини. Нона річ, сформована причиною з відповідних умов, набувши самостійності, потребує відповідних У. існування. Ці У. не визначають сутності зрілої речі, вони лише впливають на спосіб її існування. Завдяки наявності відповідних У. властивості речей переходять з можливості в дійсність (див. *Можливість і дійсність*). Поєднуючись з У., підстава (див. *Підстава і наслідок*) набуває зовн. безпосередності й моменту буття. У. і зумовлене є такими лише у взаємному відношенні, вони становлять діалектичну єдність протилежностей. Ці категорії мають важливе методологічне значення для пізнавальної і практичної діяльності.

М. О. Парнюк.

УМОВА — ПОЙНТИНГА ВЕКТОР — вектор густини потоку енергії змінного електромагнітного поля. Визначає напрям поширення енергії. Чисельно дорівнює енергії, яка переноситься полем за одиницю часу через одиничну площинку, перпендикулярну до напрямку поширення енергії. В

Міжнародній системі одиниць (СІ) У.—П. в. дорівнює $\vec{P} = [\vec{E} \times \vec{H}]$, де \vec{E} , \vec{H} — напруженості полів електр. і магн., і вимірюється в Вт/м². Названо за іменами М. О. Умова і Дж. Пойнтинга.

УМОВИ ПРАЦІ — сукупність соціально-екоп. умов та техніко-орг. і природних факторів виробничого середовища, що впливають на здоров'я та працездатність людини в процесі праці, ефективність її сусп. діяльності. За капіталізму формування У. п. підпорядковані макс. інтенсифікації для одержання додаткової вартості. В соціалістичному суспільстві д-ва дбає про поліпшення умов і охорону праці, наукову організацію її, про скорочення, а надалі й повне витіснення важкої фіз. праці на основі комплексної механізації і автоматизації виробництва в усіх галузях нар. г-ва. Всю різноманітність елементів У. п. об'єднують у такі групи: психологічні, які зумовлені характером та змістом конкретної праці; санітарно-гігієнічні, що визначаються зовн. виробничим середовищем, а також санітарно-побутовим обслуговуванням на виробн.; естетичні, які сприяють формуванню позитивних емоцій у працівника. Ефективне використання досягнень науки і техніки з метою поліпшення У. п. сприяє усуненню існуючих відмінностей в У. п., перетворенню праці на найпершу життєву потребу людини. В СРСР розроблено й успішно здійснюються галузеві п'ятирічні комплексні плани поліпшення У. п. та сан.-оздоровчі заходи (див. *Охорона праці, Протилежність між розумовою та фізичною працею*).

В. А. Фере.

Т. Уметаліс.

М. О. Умов.

УМОВІВІД — форма логічного зв'язку висловлювань, що дає змогу з наявних положень (*засновків*, *посилок*) здобувати нове положення (заключення, висновок) та оцінювати його істинність за певними правилами. Правила типу «якщо засновки певної структури істинні, то і висновок строго визначеної структури є істинним» наз. правилами висновку. Відповідно до того, ймовірне чи достовірне виведення забезпечують логічні правила, У. поділяють на індуктивні та дедуктивні. Індуктивний У. є заключенням про істинність деякої *гіпотези* як найімовірнішого висновку з наявних засновків, що їх приймають за істинні. Дедуктивний У. у вузькому розумінні збігається з поняттям правил висновку чи розглядаються як етап логічного *доведення*, в якому думка рухається від загального до часткового. Різновидом дедуктивного У. є *силіогізм*. У. може містити один засновок (безпосередній У.), два чи більше засновків (*полісиліогізм*). У. є формою *мислення*, яка визначає здобуття видіного знання.

С. Б. Кримський.
УМОВНЕ ЗАСУДЖЕННЯ — за рад. правом, незастосування призначеного вироком суду *покарання* у вигляді позбавлення волі або вправних робіт за умови, якщо повнолітній працездатний засуджений протягом визначеного судом іспитового строку (до 3 років) не вчинить нового умисного злочину. Ухвала про невиконання *вироку* приймається судом з урахуванням обставин справи і особи винного, на основі переконання в можливості його виправлення без застосування *покарання*. При наявності клопотання *громадської організації* або *трудового колективу* за місцем роботи винного про У. з його суд може передати засудженого цій орг-ції або колективі на перевиховання і виправлення, а при відсутності клопотання покласти на трудовий колектив або певну особу (за їхньою згодою) обов'язок по нагляду за засудженим і проведенню з ним виховної роботи. Якщо засуджений протягом іспитового строку не вчинить нового злочину і зразковою поведінкою та чесною працею виправдає виявлену йому довіру, вирок суду втрачає силу, а особа вважається не судимого (див. *Судимість*). Якщо ж умовно засуджений систематично порушує громад. порядок, не виконав обіцянку довести своє виправлення або залишив трудовий колектив, щоб ухилитися від громад. впливу, суд може скасувати У. з і направити засудженого для відбуття призначеного вироком *покарання*. Одним із виховних засобів кримінально-правового впливу є У. з. до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці в місцях, що визначаються органами, які відіють виконання вироку (ст. 25¹ КК УРСР). При призначенні *покарання* У. з. з обов'язковим залученням до праці може застосовуватися до працездатних осіб, які вперше засуджуються до позбавлення волі за умисний злочин на строк до 3 років, а якщо його вчинено з необе-

режності (див. *Вина*), — до 5 років. При цьому суд враховує сусп. небезпечність злочину, особу винного і можливість виправлення і перевиховання його без ізоляції від суспільства, але в умовах здійснення за ним нагляду.

Ю. Ю. Фомін.

УМОВНИЙ ЕКСТРЕМУМ, відносний екстремум — *екстремум* функції $f(x_1, \dots, x_{n+m})$ у припущенні, що її аргументи задовольняють ще m рівнянь зв'язку (умов):

$$\Phi_k(x_1, \dots, x_{n+m}) = 0, \quad 1 \leq k \leq m.$$

Осн. методом відшукування точок У. є. є т. з. метод невизначених множників Лагранжа, у якому будують допоміжну функцію

$$F(x_1, \dots, x_{n+m}, \lambda_1, \dots, \lambda_m) = f(x_1, \dots, x_{n+m}) + \sum_{k=1}^m \lambda_k \Phi_k(x_1, \dots, x_{n+m}),$$

після чого розв'язують систему

$$\frac{\partial F}{\partial x_i} = 0, \quad i = 1, \dots, n+m.$$

$$\frac{\partial F}{\partial \lambda_j} = 0, \quad j = 1, \dots, m.$$

Задачі на У. є. виникають у багатьох питаннях геометрії (напр., при відшукуванні прямокутника найменшого периметра, що має задану площу), механіки, економіки тощо.

Лит.: Фихтенгольц Г. М. Курс дифференціального і інтегрального числення, т. 1. М., 1970.

УМОВНІ МОВИ — традиційна назва засобів мовного (звичайно усного) спілкування невеликих груп людей, що об'єднуються за соціальною, професійною чи ін. ознакою (дрібних торговців, ремісників, музикантів та ін.). У дожовтневий час у Росії У. м. використовували офісні, або корабельники (т. з. офісна мова), баришники кіними та ін. На Україні серед кобзарів та лірників була поширена своєрідна У. м., яка наз. «лебійською мовою». У. м. створюються на базі загальнонародної мови, відрізняються від неї в осн. специфічною лексикою. Виникли в умовах класових антагоністичних формацій, у соціалістичному суспільстві, не маючи під собою ґрунту, зникають. У. м. знайшли відображення в худож. лірі як засіб мовної характеристики персонажів. Див. також *Арго*, *Жаргон*, *Сленг*.

П. Д. Тимошенко.

УМОВНІ РЕФЛЕКСИ — *рефлекси*, які утворюються на базі *безумовних рефлексів* у тварин і людини протягом їхнього індивідуального життя. *Рефлекторна дуга* У. р. формується за певних умов (звідси й назва У. р.). В основі У. р. лежить утворення тимчасових зв'язків між умовним (індиферентним) і безумовним подразниками після багаторазової дії (сполучення) двох цих подразників. Безумовний подразник повинен збігатися у часі з умовним або діяти відразу ж після нього. У. р. поділяють на *натуральні*, що утворюються на природні вла-

стивості безумовних подразників (напр., формування умовного харчового рефлексу на запах і вигляд їжі), та *штучні* — виробляються у тварин в умовах експерименту на різні штучні подразники (світло, звук, зміни т-ри тощо). Крім того, існує класифікація У. р. за ознакою рецептора: екстероцептивні, інтероцептивні та пропріоцептивні; за ефекторною ознакою: вегетативні (ефектором є внутр. органи) й сомато-рухові (ефектор — скелетний м'яз); за біол. значенням: оборонні, статеві, харчові та ін. Важливою якістю У. р. є їх залежність від періодичного підкріплення безумовним подразником. У випадку тривалого не підкріплення У. р. слабшає і може зникнути. Це надає умовнорефлекторній діяльності певної пластичності, що забезпечує тварини краще пристосування до умов навколишнього середовища. У вищих тварин і людини У. р. утворюються та здійснюються за обов'язковою участю *кори великих півкуль головного мозку*. Тому метод У. р. є одним з осн. методів вивчення фізіології головного мозку. У. р., відкриті І. П. Павловим (1903), лягли в основу його вчення про *вищу нервову діяльність*.

П. М. Серков.

УМОВНО-ДОСТРОКОВЕ ЗВІЛЬНЕННЯ — за рад. правом, вид звільнення засудженого від дальшого відбування *покарання*, призначеного за *вироком* суду. Може застосовуватися (в УРСР — ст. 52 і 53 КК УРСР) до засуджених до позбавлення волі, умовно засуджених до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці (див. *Умове засудження*), засуджених до *заслання*, *виправлення*, *виправних робіт* або направлення в дисциплінарний батальйон чи у виховно-трудова профілакторій та до умовно звільнених з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці. Підставами У.-д. з. є виправлення засудженого та фактичне відбуття ним певної зазначеної в законі частини строку *покарання* (не менше $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{3}$ або $\frac{3}{4}$). Не застосовується до особливо небезпечних *рецидивістів*, до засуджених за особливо небезпечний *державний злочин*, за умисне *обвиство* при обтяжуючих обставинах та в деяких ін. випадках, зазначених у законі (ст. 52¹ КК УРСР).

Ю. Ю. Фомін.

УМОГЛЯД — ідеалістично орієнтоване філос. мислення, що абстрагується від чуттєвого досвіду і сусп. практики. Див. також *Спекулятивне*.

УМФОРМЕР (нім. Umformer, від umformen — перетворювати) — електрична машина, що перетворює (змінює) напругу постійного струму; один з найпоширеніших *перетворювачів струму електромашинних*. На *роторі* (якорі) У. є дві або більше обмоток (двигунна і генераторна), кожна з яких має свій *коллектор*. У. застосовують для живлення радіоапаратури.

УНАБІ, зизифус (*Zizyphus*) — рід рослин родини жостерових. Кущі або дерева з черговими шкірястими листками. Бл. 40 видів, пошир. у тропіч. і субтропіч. краї-

нах. Найбільше госп. значення має юба, або китаїський фінік (Z. jujuba). Листки яйцевидні, зубчасті. Квітки пазушні, в пучках, дрібні. Плоди — кулясті кістянки. Дико ростуть китайські фініки в середземноморських країнах і в Азії; в СРСР — на Кавказі і в Серед. Азії. Культурні форми китайських фініків дають смачні плоди, що містять цукор (до 36,5%), багато вітаміну С (596 мг % в недосиглих плодах), пектин, органічні кислоти, таніди тощо. Плоди споживають свіжими, сушеними, в'яленими, використовують у кондитерському і консервному виробництві. В СРСР культура У. пошир. в зоні сухих субтропіків.

УНАВА — річка в Житомир. і Київ. областях УРСР, права найбільша прит. *Ірпеня* (бас. Дніпра). Довж. 87 км, площа бас. 680 км². Має рівнинний характер, шир. річища до 20 м. Живлення снігове й дощове. Є ставки. Воду річки використовують для пром. і побутового водопостачання та зрошування. Рибицтво. На У. — м. Фастів; у басейні — поклади гранітів.

УНАМУНО (Unapuno) Мігел де (29.IX 1864, Більбао — 31.XII 1936, Саламанка) — ісп. письменник, філософ, громад. діяч, академік (з 1932). У 90-х рр. цікавився марксизмом, співробітничав у соціалістичному тижневику «Луца де класе» («Класова боротьба»). В 1897 відійшов від соціалізму, зайнявся філософією індивідуалізму й екзистенціалізму. З 1901 — ректор Саламанкського ун-ту. З 1924 — в еміграції (Франція). Повернувся в лютому 1931. У жовтні 1936 рішуче засудив фашистський заколот. Перший твір — роман «Мир під час війни» (1897). У романах «Туман» (1914), «Абель Санчес» (1917), «Тітка Тула» (1921) порушено філос.-егічні проблеми. Поезія У. (збірки «Вірші», 1907; «Христос Веласкеса», 1920; «Берега», 1924; «Пісенник», вид. 1937) відзначається гуманізмом і патріотизмом. Філо. твори: «Життя Дон Кіхота і Санчо» (1905), «Про трагічне сприйняття життя у людей і народів» (1913), «Агонія християнства» (1925) та ін. Автор трагедій «Федра» (1910), «Медя» (1933), «Брат Хуан» (1934) та ін. Тв.: Укр. перекл. — У всякому разі справжній чоловік. Х., 1930; Рос. перекл. — Назидательные новеллы. М.—Л., 1962; Избранная лирика. М., 1980; Избранное, т. 1—2. Л., 1981.

УНАГАНСЬКА МОВА (франц. unanimes, від unanime — одностайний) — течія у франц. л-рі 1-ї чверті 20 ст., яку представляла в осн. група «Абатство». До течії належали Ж. Ромен, Ж. Дюамель, Ш. Вільдрак, Л. Дюржен, Ж. Р. Аркос, Ж. Шенев'єр та ін. Виходячи з факту знецінення особистості в тогочасному капіталістичному суспільстві, унагімісти намагалися зображувати життя й діяльність людських груп, колективів, які ними мислилися

як наділені «однодушним життям», спільною душею, проте ігнорували соціально-еко. фактори, надавали їм ірраціонально-містичного тлумачення. Про У. писав у кн. «Шляхи новітньої французької поезії» (1924) М. Калинович. Д. С. Наливайко.

УНГАРЕТТИ (Ungaretti) Джузеппе (10.II 1888, Александрія, Егіпет — 1.VI 1970, Мілан) — італ. поет. Один з визначних представників герметизму (напрям у італ. поезії 20—1-ї пол. 40-х рр., якому притаманні пошуки нових експресивних можливостей слова, ускладнена символіка, фрагментарність світосприйняття, замкненість як одна з форм протесту проти фашизму). Вчився в Парижі. В 1914 переїхав до Італії. Почав друкуватися 1915. Автор збірок «Похований порт» (1916), «Радість катастроф» (1919), «Відчуття часу» (1933), «Страждання» (1947), «Земля обітована» (1950), «Крик і пейзажі» (1952), «Записник старого» (1960), об'єднаних під назвою «Життя Людини». Осн. теми лірики У. — трагічний смисл буття, людська самотність. Зазнав впливу франц. символізму. Стилю У. властивий граничний лаконізм і відточеність слова, новаторство поетичної форми, філо. глибина і драматизм складних для інтерпретації асоціативних образів. У. називають поетом страждання. Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. «Всесвіт», 1980, № 5; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Итальянская лирика. XX век. М., 1968.

О. Є.-Я. Пахльовська.

УНГЕР (Unger) Франц (30.XI 1800, Амтгоф-бай-Лойчах — 13.II 1870, Грац) — австр. ботанік. Професор ун-тів в Граці (з 1835) і Відні (1849—66). Вивчав питання морфології, анатомії, ембріології, фізіології рослин і палеоботаніки. У 1827 відкрив зооспори (див. *Спори*) у водоростей, 1837 — сперматозоїди у сфагнових мохів. Досліджував утворення клітин в *конусі наростання, транспірацію*, дав класифікацію рослинних тканин. На основі палеоботаничних досліджень 1852 прийшов до еволюційних поглядів щодо розвитку рослинного світу, зокрема виникнення нових видів.

УНДЕР [справж. прізви. та ім'я — Адсон Маріє; 15 (27).III 1883, Таллін — 25.IX 1980, Стокгольм] — ест. поетеса. В 1944 емігрувала в Швецію. Друкуватися почала 1904. Перша зб. віршів «Сонети» (1917). У збірках «Передвітіння», «Сині паруси» (обидві — 1918) переважає любовна і пейзажна лірика. У збірках «Голос з тіні» (1927), «Радість від одного прекрасного дня» (1928), зб. балад «Затемнення щастя» (1929) відтворена тонка діалектика радості й горя, людяність. У збірках «Під відкритим небом» (1930), «Камінь з серця» (1935) посилюються філо. мотиви. У віршах, написаних в еміграції (збірки «Іскри в попелі», 1954; «На грані», 1963), виражені почуття самотності, туги за батьківщиною.

С. Г. Ісаков.

«УНЕН» («Унен» — «Правда») — щоденна газета, ЦО ЦК Монгольської народно-революційної партії і уряду МНР. Під сучас. наз-

вою виходить з 23.IV 1925. Її попередниками були засн. 10.XI 1920 нелегальна революц. газ. «Монголин унен» («Монгольська правда»), газ. «Уріа» («Заклик») та ін. Видається в Улан-Баторі.

УНЕТИЦЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура ранніх часів бронзового віку, пам'ятки якої поширені на тер. Центр. Європи. Дістала назву від могильника, дослідженого в с. Унетицях біля Праги (Чехословаччина). Численні могильники, поховання та скарби бронзових виробів У. к. відомі, крім Чехословаччини, на сусідніх територіях — в Австрії, НДР та Польщі. Основою госп. діяльності унетицьких племен були землеробство і скотарство. Значного розвитку досягли виробництво бронзових знарядь праці, зброї, прикрас. Суспільний лад — *патріархат*. Унетицькі бронзові виробниці внаслідок обміну потрапляли до племен, які жили на території сучас. СРСР, у т. ч. на території України. У. к. датується 1800—1500 до нашої ери.

«УНЗЕРЕ ЦАЙТ» («Unsere Zeit» — «Наш час») — щоденна газета, ЦО Німецької комуністичної партії (НКП). Засн. 2.IV 1969. З 1972 — офіц. орган НКП. Видається в Дюссельдорфі.

УНІАТИ — прихильники та віруючі греко-католицької церкви (див. *Уніатська церква*).

УНІАТСКА ЦЕРКВА, греко-католицька церква — християнська церква, що утворилася в 16—17 ст. на зх.-укр. і зх.-білорус. землях в результаті укладення між католицькою церквою і частиною місцевого православного духовництва *Брестської унії* 1596. Відповідно до цього акту У. ц. визнавала зверхність *папи римського* і осн. догмати *католицизму*. У. ц. була згодом підпорядкована політ. і нац. гнобленням укр. та білорус. народів, силою нав'язувалася їм. Мала чернечі ордени (*василіани* та ін.), гол. метою яких було поширення католицизму на Україні і в Білорусії. На Лівобер. Україні унію скасовано внаслідок *визвольної війни українського народу 1648—54*, на Правобережжі — 1839. У. ц. залишалася в Галичині і на Закарпатті. Антинар. характер діяльності У. ц. особливо яскраво виявився 1900—44, коли її очолював митрополит А. *Шептицький*, який використовував У. ц. для боротьби проти революц. руху. У. ц. приєднувала польс. поміщикам і капіталістам, була ідейним натхненником укр. бурж. націоналістів, а в період 2-ї світової війни стала пособником гітлерівських загарбників. *Львівський церковний собор 1946*, відображаючи прагнення віруючих зх. областей України порвати з У. ц., ухвалив рішення про скасування Брестської унії, повний розрив з *Ватиканом* і возз'єднання з *Руською православною церквою*. Важливу роль у цьому відіграв Г. *Костельник*. На Закарпатті розрив унії відбувся 1949. У. ц. нині існують в ряді країн (Канада, США, Аргентина та ін.).

УНІАТСЬКІ ШКОЛИ — школи, що засновувалися католицькою церквою з метою поширення като-

Унабі:
1 — гілка з листками і плодами;
2 — квітка;
3 — поздовжній розріз плода.

УНІВАЛЕНТИ

Університети УРСР

Назва університету	Рік заснування
Дніпропетровський	1918
Донецький	1965
Київський	1834
Львівський	1861
Одеський	1865
Сімферопольський	1918
Ужгородський	1945
Харківський	1805
Чернівецький	1875

линької релігії серед населення України, Білорусії й Литви. Почали утворюватись з 90-х рр. 16 ст. Після прийняття *Брестської унії 1596* на уніатські було перетворено православні школи у Володимирі-Волинському, Бресті та інших містах. З 1-ї чверті 17 ст. уніатською шкільною освітою стали керувати *пасилани* (див. *Василіанські школи*). За організацією, навч. програмами та методами навчання й виховання У. ш. були схожі на *єзуїтські школи*. На західноукр. землях У. ш. існували до возз'єднання цих земель в єдиний Укр. Рад. державі. Я. Д. Ісавич.

УНІВАЛЕНТИ [від лат. unus — один і valens (valentis) — сильний] — поодинокі, неспарені хромосоми в першому поділі *мейозу*; утворюються переважно у анеуплоїдів (див. *Анеуплоїдія*), гаплоїдів (див. *Гаплоїдія*) або віддалених *гібридів* при відсутності *ком'юації* хромосом або при передчасному розходженні *бівалентів*. Здебільшого У. не орієнтуються, як це потрібно, між полюсами і можуть відійти випадково до того чи ін. полюса. Це викликає порушення у розходженні хромосом під час другого поділу *мейозу* і спричинює появу організмів з порушеннями у *каріотипі*. Див. також *Мультивалент*.

УНІВЕРМАГ, універсальний магазин — підприємство *роздрібно-торгівлі* з широким асортиментом продовольчих, а іноді й *продовольчих* товарів. У. — найбільш прогресивний тип магазину, де застосовують найновіші форми торгівлі, надають покупцям різні *додаткові* торг. послуги. Порівняно з ін. типами магазинів У. мають вищу *рентабельність*, менші витрати обігу на 1 тис. крб. товарообороту, в т. ч. *експлуатаційні* витрати на утримання приміщень. Площа торг. залу має бути не меншою як 4000 м² (в системі *споживчої кооперації* — 400 м²). В СРСР, у т. ч. на Україні, розрізняють У. держ. торгівлі та *споживчої кооперації*. За зонами обслуговування У. бувають загальноміські, центральні, районні, житл. районів. У. *споживчої кооперації* поділяють на районні й сільські. Вперше У. з'явилися у Франції в серед. 19 ст. і поширилися в ін. країнах. У Росії перші У. виникли на поч. 20 ст. В Рад. Союзі на кінець 1980 налічувалося 697 У. (1940 — 290), зокрема на Україні — 168 (1982). В. К. Задорожний.

УНІВЕРСАЛ (від лат. universalis — загальний) — документ, що має характер *маніфесту* або розпорядчого адм.-політ. акту. Його видавали в 17—18 ст. у феод. Польщі король, а на Україні — *гетьман* (іноді полковники). В окремих випадках У. називали свої звернення до народу ватажки *антифеод.* повстань на Україні (напр., «*Універсал до селян*» 1768, виданий під час *Коліївщини*). В 1917—18 У. видавала укр. бурж.-націоналістична *Центральна рада*. «**УНІВЕРСАЛ ДО СЕЛЯН**» 1768 — звернення до селян, яке розповсюджували повстанці на Правобережній Україні під час *Коліївщини*. Написаний укр. і польс. мовами. Склали його, ймовірно, керів-

ники *Коліївщини*. Закликав укр. і польс. селян до спільної збройної боротьби проти магнатів і шляхти, за знищення *феод.-кріпосницького ладу*, за політ. рівноправ'я, до конфіскації поміщицької землі й поділу її між селянами-виробниками. «Універсал» — видатна пам'ятка нар. антифеод. л-ри 18 ст. на Україні.

УНІВЕРСАЛІЙ (від лат. universalis — загальний) — термін середньовічної філософії, що означає загальні поняття (або ідеї). В середньовічному спорі про природу У. визначилися три осн. напрями: *номіналізм*, який вважав, що реально існують лише індивідуальні речі, а заг. поняття — У. — тільки назви, звуки або імена, породжені людським мисленням (І. Росцелін, Іоанн Дунс Скот, У. Оккам та ін.); *реалізм*, який вважав, що У. реальні духовні сутності, що становлять *субстанцію* речей (Ансельм Кентерберійський, Фома Аквінський та ін.); *концептуалізм*, що вилучав У. як узагальнення, що базуються на схожості предметів (П. Абеляр, Іоанн Солсберійський та ін.).

УНІВЕРСАЛІЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ — мовні явища й тенденції, властиві всім або більшості мов світу. Грунтуються на спільних законах розвитку мови й мислення, заг. рисах мови як знакової системи (див. *Знакова теорія мови*). Розрізняють У. л. абсолютні та статистичні (неповні), синхронічні (див. *Синхронія*) та діахронічні (див. *Діахронія*). Абсолютні У. л. засвідчують явища, ознаки, властивості, притаманні всім мовам світу (напр., наявність однакових класів слів, однотипних граматичних категорій, подібних властивостей, спільних ознак мови як комунікативної системи). Статистичні У. л. вказують на явища, ознаки, властивості, характерні для більшості мов світу. Вони становлять мовні закономірності, що мають статистичний характер (можуть поширюватися не на всі мови світу) або виражають внутр. закономірності мов щодо однакових взаємодіювань між мовними явищами. У. л. властиві всім рівням мови; досліджує їх теорія мови. У. л. використовують у *типології* мов і *контрастивній лінгвістиці*. Літ.: Языковые универсали и лингвистическая типология. М., 1969; Андерш Я. Ф. Проблема мовних універсалів у сучасному зарубіжному мовознавстві. В кн.: Питання теорії мови в зарубіжному мовознавстві. К., 1976.

Л. О. Кадомцева.
УНІВЕРСАЛЬНІ СТАЛІ — див. *Фізичні сталі*.

УНІВЕРСАМ — магазин самообслуговування з універсальним асортиментом продовольчих товарів і широким асортиментом *непродовольчих* товарів повсякденного попиту. У. розміщують у спеціально збудованих для такого типу підприємств приміщеннях. Вони мають торг. зал площею не меншою як 400 м², розташований на одному рівні з коморами для зберігання товарів, єдиний вузол розрахунку. Діючою номенклатурою передбачено п'ять типорозмірів У.: 400 м², 650 м², 1000 м², 1500 м² і 2000 м². Уперше У. ви-

никли в США 1930, у 60-х рр. поширилися в країнах Зх. Європи. В СРСР перший У. було відкрито в Ленінграді 1970. У. оснащені найновішими торг.-технологічним устаткуванням, машинами та механізмами. В. К. Задорожний.

УНІВЕРСИТЕТ (нім. Universität, від лат. universitas — сукупність) — багатопрофільний вищий навч. заклад, де готують висококваліфіковані кадри з широкого кола спеціальностей у галузі природничих, суспільних і гуманітарних наук. Типова структура У. в СРСР передбачає в ньому ф-ти: істор., філол., філософ., екон., юрид., журналістики, фіз., механіко-матем., хім., біол., геол., географічний. Строк навчання в У. — 5—5,5 років. В У. створено розгалужену систему н.-д. ін-тів, проблемних та галузевих лабораторій, наук. шкіл і семінарів, обчислювальних центрів, *наукових студентських товариств*. Університетська освіта є провідною в рад. вищій школі. У. в СРСР є навч.-методичними й наук. центрами вищої школи, центрами формування наук. і наук.-пед. кадрів, узагальнення й поширення передового досвіду викладання (і-ти підвищення кваліфікації, ф-ти підвищення кваліфікації тощо). В 1983 в СРСР було 68 У. (600 тис. студентів), в УРСР (на 1984) — 9 У. (бл. 110 тис. студентів). Щороку університети СРСР проводять підготовку студентів із 100 спеціальностей; випускають бл. 100 тис. фахівців. З метою підготовки нац. кадрів для країн Азії, Африки й Латинської Америки в Москві створено *Університет дружби народів ім. Патріса Лумумби*. Див. також *Вища освіта*, *Вищі учебні заклади*, *статті* про окремі рад. і зарубіж. У., розділи *Освіта* в статтях про союз., авт. республіки, про країни світу. У. ваз. також навч. установи, створені на громад. засадах, що мають на меті поширення політ. і наук. знань, — *народні університети*, *університети культури*, *університети технічного прогресу* тощо, а також навч.-методичні заклади системи парт. освіти — *університети марксизму-ленізму*.

Літ.: Елютин В. П. Высшая школа общества развитого социализма. М., 1980; Ефименко Г. Г. [та ін.]. Высшая школа Украинской ССР. К., 1978. А. М. Алексюк.

УНІВЕРСИТЕТ ДРУЖБИ НАРОДІВ (УДН) імені Патріса Лумумби — вищий навч. заклад в СРСР, організований Рад. комітетом солідарності країн Азії та

Універсам на житловому масиві Микільська Борщагівка в Києві.

Африки, Союзом рад. товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та ВЦРПС з метою подання допомоги країнам Азії, Африки та Латинської Америки у підготовці нац. кадрів. Засн. 1960 у Москві. Ім'я Патріса Лумумби присвоєно 1961. Навчання в ун-ті безплатне, студенти забезпечуються стипендією, гуртожитком, безплатним мед. обслуговуванням. У 1982/83 навч. р. до складу ун-ту входило 6 осн. ф-тів — фіз.-матем. та природничих наук, історико-філол., економіки і права, інженерний, с.-г., мед. та підготовчий ф-г; аспірантура, ординатура. Працює 91 кафедра, 160 навч. та н.-д. лабораторій, обчислювальний центр, 6-ка (фонд понад 1 млн. томів). Ун-т організовує практику та стажування на 240 пром. підприємствах, с.-г. фермах, у клініках, н.-д. установах у 36 містах 13 союзних республік. У 1982/83 навч. р. в ун-ті навчалися студенти, аспіранти, стажери та ординатори з багатьох країн. Видаються збірники наук. праць, навч. та методична література.

УДН — член Міжнар. асоціації ун-тів, підтримує зв'язки з вищими навч. закладами та наук. установами багатьох країн. З часу заснування ун-т підготував кілька тис. спеціалістів (в т. ч. для країн, що розвиваються). Ун-т нагороджено орденем Дружби народів (1975).

Г. О. Бухвалов.

УНІВЕРСИТЕТИ КУЛЬТУРИ — одна з форм культурно-осв. роботи в СРСР серед трудящих з метою ідейно-політ. і естетичного виховання їх, а також підвищення виробничої та громад. активності, розширення політ. і культур. кругозору. Перші У. к. почали створюватися 1958 при культур.-осв. установах профспілок, колгоспів, радгоспів, при палацах і будинках культури заводів, фабрик, у системі м-в культури, а також безпосередньо на підприємствах, у навч. закладах. За тематичним спрямуванням є такі види У. к.: ун-ти л-ри і мистецтва, науки і техніки, екон. знань, *університети технічного прогресу*, с.-г. знань, здоров'я, пед. знань, атеїзму, правових знань. Строк навчання в У. к. — 2—3 роки залежно від профілю, навч. плану, складу слухачів, їхніх інтересів. До У. к. приймаються особи віком від 16 років. Навчання безплатне. Діяльність У. к. керують громад. ради. Науково-методичне керівництво роботою У. к. здійснюють науково-методичні ради при правліннях т-в «Знання». В 1982 в СРСР діяло бл. 7 тис. У. к., в яких навчалося понад 1 млн. слухачів, зокрема в УРСР — понад 1,1 тис. У. к., в яких навчалося понад 230 тис. слухачів.

І. М. Солдатенко.

УНІВЕРСИТЕТИ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ — в СРСР одна з форм вищої ланки системи *партійної освіти*. Діють при місц. (міських, районних тощо) к-тах КПРС. В У. м.-л. без відриву від виробництва здобувають вищу політ. освіту парт., рад., профспілкові, госп. працівники, парт. і комсомольські активісти. Важли-

вим завданням У. м.-л. є підготовка пропагандистів для системи політ. освіти. Почали створюватися 1938. За затвердженою ЦК КПРС навч. програмою слухачі У. м.-л. вивчають історію КПРС, марксистсько-ленінську філософію, політ. економію, наук. комунізм, питання внутр. і зовн. політики СРСР та ін. Осн. методи навчання: цикли лекцій, семінарські заняття, самостійна робота.

П. С. Кувшинов.

УНІВЕРСИТЕТИ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ — в СРСР одна з форм підвищення культурно-технічного рівня робітників та інженерно-тех. працівників. Почали створюватися 1959. Осн. завдання У. т. п. — ознайомлення слухачів з найновішими досягненнями науки і техніки, технології, прогресивними методами праці, питаннями екон. використання паливно-енерг. та матеріальних ресурсів, а також розгляд цільових комплексних науково-тех. програм різних галузей промисловості. Строк навчання — 2 роки. Робота У. т. п. будується на громад. засадах. Керівництво У. т. п. здійснюють профспілки й т-во «Знання». В 1982 в УРСР діяло бл. 1080 У. т. п., в яких налічувалося 304,4 тис. слухачів.

І. П. Марчук.

УНІВЕРСУМ (лат. universum — світ, всесвіт) — філософський термін для позначення світу як єдиного цілого.

УНІВЕРСЬКА ДРУКАРНЯ — видавничий заклад, що діяв при монастирі в с. Уневі (тепер с. Міжгір'я Перемишлянського р-ну Львів. обл.). Засн. на базі львів. друкарні А. Желіборського, діяла 1648—99 і 1732—70. Друкувала книги старослов'янською й укр. мовами (в т. ч. букварі, твори Ф. Софоновича, К. Ставровецького, житіє князя Володимира). Видала також переклади Досифея Сучаського з старослов'янської на молд. мову. Керівниками У. д. в різний час були відомі укр. друкарі А. Скольський, Д. Кульчицький, С. Ставницький.

Літ.: Выдашенко М. Б. Книгопечатание в Уневе в XVII—XVIII вв. В кн.: Фёдоровские чтения 1973. М., 1976.

Я. Д. Ісавич.

УНІСОН (італ. unisono, від лат. unus — один і sonus — звук) — 1) Одночасне звучання двох або кількох звуків однакової висоти. 2) Спів або виконання на інструментах мелодії синхронно.

«УНІТА» («L'Unità» — «Єдність») — щоденна газета, ЦО Італійської комуністичної партії. Засн. 12.II 1924 в Мілані А. Грамші і П. Тольятті. В 1925—44 виходила нелегально. Видається в Римі і Мілані.

УНІТАРІ (від лат. unitas — єдність) — прихильники течії в *християнстві*, яка заперечує церковний догмат про *триїсність*. Див. *Антиунітарії*.

УНІТАРНА ДЕРЖАВА — одна з форм *державного устрою*; держава, що, на відміну від *федерації*, не має в своєму складі самостійних держ. утворень (*штатів, кантонів* тощо). В У. д. — єдине законодавство, єдина система найвищих органів влади, управління, єдина судово-виконавча система. У. д. існують за різних суспільно-екон. формацій.

УНІТАРНА СИМЕТРІЯ, SU (3)-симетрія — наближена *симетрія сильних взаємодій елементарних частинок*, що відображає наявність однакових властивостей у різних груп *адронів*. Завдяки У. с. частинки, що мають різні значення *спіну ізотопічного і дивності*, але однакові *спіни і ін. квантові числа*, поєднують у т. з. унітарні мультиплети. Напр., ізотопічні дублети *нуклонів* і Ξ -гіперонів, Λ^0 -гіперон і триплет Σ -гіперонів (див. *Гіперони*) утворюють унітарний октет. Врахування *шарму* та ін. квантових чисел приводить до узагальненої У. с. На основі фіз. інтерпретації У. с. виникла гіпотеза про існування *кварків*.

Літ. див. до ст. *Сильні взаємодії, Елементарні частинки*.

Б. С. Мартинов.

УНІФІКАЦІЯ (від лат. unus — один і facio — роблю) — приведення будь-чого до однаковості, до однієї форми чи системи. 1) В техніці і будівництві — раціональне зменшення кількості типорозмірів (марок, форм тощо) машинобудівних і будівельних об'єктів (виробів, конструкцій, деталей) однакового функціонального призначення; найпоширеніший і найефективніший метод *стандартизації*. Сприяє прискоренню темпів *науково-технічного прогресу*, забезпеченню високої якості об'єктів та *взаємозамінності* їхніх частин. Оптимальну кількість і найвигіднішу градацію типорозмірів встановлюють за умовами економічності. Уніфікації піддають як об'єкти масового застосування, так і елементи унікальних об'єктів — будинків, споруд або машин. У. — комплексний процес, пов'язаний з *проектуванням*, виробництвом, контролем і експлуатацією об'єктів. Уніфікації виробів передують *типізація*, уніфікації технологічних процесів — розробка *технології* виробн. однотипних деталей або складання однотипних вузлів тощо. У. забезпечується створеннями в СРСР єдиними системами *технічної документації*. Вона дає змогу підвищувати продуктивність праці, знижувати витрати на виготовлення та експлуатацію об'єктів, розвивати спеціалізацію і *кооперування виробництва*, *комплексну механізацію і автоматизацію виробництва*. 2) В економіці. В пром-сті СРСР існує У. заводська, галузева й міжгалузева. Заводська У. включає *номенклатуру продукції*, яку випускає тільки одне підприємство. Галузева У. включає виробн. кількох або всіх підприємств однієї галузі. До міжгалузевої У. належать виробн., що їх випускають і використовують у різних галузях нар. г-ва. Заходи щодо У. є частиною плану впровадження нової техніки в кожній ланці нар. г-ва. Принципи У. поширюються на галузі виробн., освіти, науки. Методи У. застосовують в єдиній системі атестації *якості продукції*; їх використовують для поглиблення *спеціалізації виробництва*. Здійснюється також міждерж. У. (див. *Комплексна програма* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку

О. С. Ушакова.

соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ). 3) В мовознавстві — реформа писемності з метою переведення мов на спільну графічну основу, запровадження спільних принципів їхнього правопису, вироблення для більшості мов світу єдиної системи роздільних знаків тощо. Так, лат. алфавіт покладено в основу алфавітів багатьох мов Європи і ряду мов Азії, Америки та Африки. Велику роль у зміцненні політичних, економічних і культур. зв'язків між народами СРСР, їхнього братнього співробітництва відіграв перехід багатьох мов на рос. графічну основу (див. *Молодописемні мови*). У. має велике практичне значення (полегшується вивчення різних мов з однією графічною системою, здешевлюється виробництво шрифтів за єдиним взірцем тощо).

В. М. Данюк (У. в економіці),
В. М. Шимановський (У. в техніці, будівництві),
М. Я. Плющ (У. в мовознавстві).

УНІФОРМІЗМ (від лат. *uniformis* — однаковий) — концепція в геології, що виходить з уявлень про незмінність геол. факторів у часі. В основу У. було покладено метафіз. (див. *Метафізика*) розуміння законів природи. В ході розвитку природничих наук доведено помилковість У. і встановлено принципи еволюційного розвитку Землі. Див. також *Актуалізм*.

УНІЯ (лат. *unio* — єднання, союз) — підпільний гурток народницького напрямку в Полтаві 1874—75. Об'єднував демократично настроєну інтелігенцію, студентську, учнівську молодь, селян. До У. входили Панас Мирний, Д. А. Лизогуб, Д. П. Пильчиков, Р. А. Стеблін-Камєнський та ін. (бл. 70 чол.). Дотримуючись ідей революц. народництва 70-х рр. 19 ст., члени гуртка вели революц. пропаганду, розповсюджували твори О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, Т. Г. Шевченка та ін. У 1875 більшість членів У. було заарештовано й засуджено до тюремного ув'язнення та заслано до Сибіру.

УНКОВСЬКИЙ Григорій (пр. н. і см. невід.) — перший рос. посол на Україні під час визвольної війни українського народу 1648—54. 16(26).III 1649 разом з укр. послом С. Мужилівським вийшов з Москви на Україну. 17—22.IV (27.IV—2.V) 1649 в Чигирині він переговори з Б. Хмельницьким і козац. старшиною. У. повідомив, що рос. уряд відповідно до тогочасних обставин, не може дати згоду на возз'єднання України з Росією; було лише домовлено про безмитну торгівлю між обома країнами. Гетьманське управління зобов'язалося стримувати Кримське ханство від грабінницьких нападів на Росію. Після закінчення переговорів У. повернувся до Москви разом з укр. послом Ф. Я. Вешняком.

УНКЯР-ІСКЕЛЕСІЙСЬКИЙ ДОГОВІР 1833. Укладений 26.VI (8.VII) в Ункяр-Іскелесі поблизу Стамбула. Підтвердив Адріано-

польський мирний договір 1829. Туреччина зобов'язалася на випадок війни закрити на вимогу Росії протоку Дарданелли для проходження іноз. військ. кораблів. Посилення позицій Росії на Бл. Сході в зв'язку з укладенням У.-І. д. викликало загострення відносин її із зх.-європ. країнами. Договір утратив силу після укладення 1841 в Лондоні конвенції про протоки.

УНСЕТ (Undset) Сірпід (20.V 1882, Калунборг, Данія — 10.VI 1949, Ліллекхаммер, Норвегія) — норв. письменниця. Перша книга — повість «Фру Марта Еулі» (1907) поклала початок одній з осн. тем творчості У. — емансипації жінки. В романах «Йснлі» (1911), «Весна» (1914), у збірках оповідань «Знедолені» (1912), «Друзки чарівного дзеркала» (1917), у яких проявилось поєднання реалістичних і романтичних тенденцій, показала тяжку долю норв. трудящих жінок. Осн. твір — істор. трилогія «Крістін, Лаврансова дочка» (романи «Вінсень», «Хазяйка», «Хрест»; 1920—22) — про середньовічне минуле Норвегії. Під час окупації Норвегії гітлерівцями жила у Швеції, США. Повернулася на батьківщину 1945. Нобелівська премія, 1928.

Та: Рос. перекл. — Весна. Л., 1928; Обездолені. М.—Л., 1928; Крістін, дочка Лавранса, кн. 1—3. М.—Л., 1962; Улав, син Аулуна із Хестангена. Л., 1978.

УНТЕР-ОФІЦЕР (нім. *Unteroffizier* — нижчий офіцер) — звання молодшого командного складу в дореволюц. російській і деяких сучасних іноземних арміях.

УНЦІАЛЬНЕ ПИСЬМО, унциал (лат. *uncialis*) — особливий вид почерку лат. і грецько-візантійського письма. Для нього характерні великі рівні заокруглені букви, які майже не виступали за межі рядка. Лігатур і словоподілу не було. У. н. було пошир. у 4—9 ст., вживалося здебільшого в християнських книгах, а також у рукописах з античними текстами.

УНШЛІХТ Йосип Станіславович [19(31).XII 1879—29.VII 1938] — рад. партійний, державний і військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1900. Н. у м. Млаві (тепер ПНР). У 1900 вступив у с.-д. партію Польщі і Литви (1906 ввійшла до РСДРП). Делегат V з'їзду РСДРП. Під час Люти. революції 1917 У. — член Іркутського к-ту РСДРП(б). Делегат VI з'їзду РСДРП(б). У жовтні 1917 — член Петроградського військ.-революц. к-ту, потім — член колегії Нар. комісаріату внутр. справ. В 1919—21 — член Реввійськради (РВР) 16-ї армії, потім — Зх. фронту. В 1921—23 — заст. голови ВНК (ОДПУ). У 1923—25 — член РВР РСРР і заст. постачання РСЧА. В 1925—30 — заст. голови РВР РСРР і заст. наркомвійськмор. В 1930—33 — заст. голови ВРНГ. В 1933—35 — нач. Гол. управління Цивільного повітр. флоту. З 1935 — секретар Союзна Рад ЦВК РСРР. З 1924 — член Ревізійної комісії, з 1925 — кандидат у члени ЦК ВКП(б). Був членом ЦВК і ЦВК РСРР. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

УОЛД (Wald) Джордж (н. 18.XI 1906, Нью-Йорк) — амер. біолог і біохімік, член Нац. АН США. У 1927 закінчив Вашингтонський коледж Нью-Йоркського ун-ту. З 1934 викладав біологію в Гарвардському ун-ті (1948 — 68 — професор). Осн. праці — з біохімії, фізіології та еволюції *лорі*, питання кольорового зору у людини, проблем виникнення життя і біол. еволюції. Виявив *вітамін* — ретинол (A) і дегідретинол (A₂) в рецепторах (*палічках* і *колбочках*) сітківки ока, з'ясував їхню роль в утворенні зорових *пігментів*. Нобелівська премія, 1967 (разом з Р. Гранітом і Х. Харт-ляном).

УОЛЛЕС (Wallace) Адфред Рассел (8.I 1823, Аск, графство Монмутшир, Англія — 7.XI 1913, Бродстон, графство Дорсетшир) — англ. натураліст. Навчався в Харфордському ун-ті, самостійно вивчав природознавство та інженерну справу. В 1848—52 разом з Г. Бейтсом досліджував береги рік Амазонки і Ріо-Негро, 1854—62 — Малайський архіпелаг, де зібрав понад 125 тис. зоол., бот. і геол. колекційних зразків, провів антропологічні дослідження, уклад словники 75 говірок. Ці матеріали лягли в основу його численних праць з зоології, біогеографії, геології, антропології, етнографії. У. — один з основоположників *зоогеографії*. Поряд з Ч. Дарвином розробляв теорію *добору природного*, але не стояв повністю на матеріалістичних позиціях (виникнення життя на Землі, чуттєвості і свідомості, походження психічних здібностей людини У. вважав проявом дій нематеріальних сил), поділяв віру у *спіритизм*.

УОЛЛЕС (Wallace) Джо (29.X 1890, Торонто — 1.XII 1975, там же) — діяч робітн. і комуністичного руху Канади, англomовний поет. Член Компартії Канади з 1921. В 1941—43 за прогресивну політ. діяльність був ув'язнений. Автор ліричних поезій і віршів громадянського, антиімперіалістичного та антифашист. звучання. Збірки «Ніч минула» (1943), «Усі мої брати» (1953), «Вітаю тебе, сестро, вітаю тебе, брате!» (1956), «Золота легенда» (1958), «Земля в ореолі» (1964; дві останні видано англ. мовою в Москві) присвячено СРСР, дружбі народів, боротьбі за мир і прогрес. Брав активну участь у шевченківських святкуваннях у Канаді 1961 та 1964. Т. Шевченкові присвятив вірш «Йому була Україна...» (1959). Перекладав твори рад. поетів (А. Малишка, А. Вознесенського, П. Панченка, Г. Бородуліна). Бував в СРСР (уперше — 1957). У 1981 у Канаді вийшло видання його творів.

Та: Укр. перекл. — [Вірші]. «Всесвіт», 1958, № 6; [Вірші]. В кн.: Мисик В. Північ. К., 1977; Рос. перекл. — Стихи. М., 1964.

Р. П. Зорічак.

УОЛД-СТРІТ (англ. *Wall Street*, букв. — вулиця-стіна) — вулиця в Нью-Йорку, на якій містяться надвеликі банки, фондова біржа і правління промислових монополій. Термін «Уолд-стріт» часто вживають як символ *олігархії фінансової* США.

УОЛТОН (Wolton) Ернест Томас Сінтон (н. 6.X 1903, Дангарван, поблизу м. Уотерфорд, Ірландія) — ірл. фізик. Вчився у Дублінському університеті. У 1927—34 працював у Кавендішській лабораторії, з 1934 — у Триніті-коледжі Дублінського ун-ту (з 1946 — професор). Створив (1932, разом з Дж. Кокрофтом) — перший прискорювач протонів (каскадний генератор) і здійснив першу ядерну реакцію з штучно прискореними протонами. Нобелівська премія, 1951.

УОРД (Ward) Лестер Френк (18.VI 1841, м. Джошлін, шт. Іллінойс — 18.IV 1913, Вашингтон) — амер. соціолог, засновник суб'єктивістсько-психологічного напрямку в соціології, один з родоначальників *налеботаніки*. Перший президент амер. соціологічного т-ва. Сусп. розвиток, за У., є продовженням природної еволюції. Проте соціальна еволюція, на відміну від пасивної еволюції природи, активна завдяки психічним феноменам, насамперед — інтелекту і волі. У. відзначав роль почуттів, бажань, потреб як мотивів людських вчинків, що породжують людську асоціацію. В концепції «соціального каріокінезу» (поділ суспільства на класи, соціальна диференціація взагалі) виявився біологізаторський підхід У. до тлумачення сусп. явищ. Негативно ставився до релігії. Виступав проти марксистського вчення про революційну роль пролетаріату, висував ідею поліпшення капіталістичного суспільства шляхом просвітництва.

В. А. Роменець.

УОРДЕН (Worden) Алфред (н. 7.II 1932, Джексон, шт. Мічиган) — астронавт США, підполковник ВПС. Після закінчення Військової академії США (1955) здобув ступінь бакалавра воєнних наук, після закінчення Мічиганського ун-ту (1963) — ступінь магістра наук з авіац. і космічної техніки. З 1966 — у групі астронавтів. 26.VII—7.VIII 1971 з Д. Скоттом і Дж. Ірвіном здійснив політ до Місяця як пілот осн. блоку косміч. корабля «Аполлон-15»; виконав роботи по фотографуванню, зондуванню і спостереженню Місяця. Виходив у відкритий космос.

УОРРЕН (Warren) Роберт Пенн (н. 24.IV 1905, Гатрі, штат Кентукі) — амер. письменник. Літ. діяльність почав 1923 як поет і критик, тісно пов'язаний з «*Новою критикою*». В романах на теми з життя пд. штатів «Нічний вершник» (1939), «Про час і світ» (1950), «Збіговище ангелів» (1955), «Нетрі» (1961) і книгах про сучасність «Біла воріт раю» (1943), «Печера» (1959), «Потоп» (1964), «Прийди в зелений діл...» (1971), «Прийди в зелений діл...» (1977) порушує реліг.-філос. і морально-етичні проблеми, звертається до елементів символіки й алегорії. В найважливішому романі «Вся королівська рать» (1946) розвинує демагогію, продажність бурж. демократії США. Виступає як автор публіцистич. та істор. творів.

Тек. Рос. перекл. — *Вся королівська рать*. — Приди в зелений діл... М., 1983; *Потоп*. «Новий мир», 1982, № 4—8.

В. І. Яценко.

УОСОБЛЕННЯ, персоніфікація, пропозиція — вид *метафори*, образний вислів, у якому ознаки живої істоти або людини переносяться на неживий предмет, явище. В глибоку давнину У. було виявом анімістичних поглядів людей на природу. Пізніше, з розвитком знань, У. перетворилося на худож. засіб поглиблення, яскравого відображення картин життя. Приклад У.: «Навшпиньках підійшов вечір, засвітив зорі» (П. Тичина).

УОТА ТАЙЛЕРА ПОВСТАННЯ 1381 — антифеод. селянське повстання в Англії. Було викликане посиленням феод. експлуатації селянства в зв'язку з розвитком товарно-грош. відносин. Почалося у травні 1381 в Пд.-Сх. Англії і за короткий час охопило 25 графств країни. Вождями повстання були ремісник Уот Тайлер і священник Дж. Болл. 13.VI повстанці за допомогою ремісників і міської бідноти вступили до Лондона, де розправилися з багатьма королівськими урядовцями. Керівники повстання 14.VI подали королю Річарду II петицію (т. з. Майл-Ендську програму), в якій вимагали знижити кріпацтво, встановити тверду грош. ренту, вільну торгівлю, амністію повстанцям. Король змушений був прийняти ці вимоги. 15.VI повстанці висунули нову, Смітфілдську програму, в якій вимагали повернення селянам общинних угідь, відібраних феодалами, скасування всіх робочих статутів (встановлювали рівень зарплати і тривалість робочого дня), зрівняння станів, секуляризація церк. та монастирських земель і поділу їх між селянами. Під час переговорів Уот Тайлер був підступно вбитий. Повстання було придушене лицарським ополченням. Проте воно завдало удару феод. ладові, прискорило процес звільнення селянства від кріпацтва і заміни панщини грошовою рентою.

«УОТЕРГЕЙТСЬКА СПРАВА» — розслідування в США подій, пов'язаних з протизаконними діями «Комітету Республіканської партії по переобранню президента» в період виборчої кампанії 1972. 17.VI 1972 у штаб-квартирі *Демократичної партії*, що містилась у готелі Уотергейт (Вашінгтон), члени к-ту — конкуренти в політ. боротьбі встановили підслухувальні пристрої.

Під час розслідування справи було викрито факти численних порушень законності учасниками внутрішньополіт. боротьби — підкупи, погрози, лжесвідчення, шантаж і т. п. — до яких тісно чи ін. мірою були причетні й деякі помічники президента Р. Ніксона, ряд членів його кабінету. Проведені суд. процеси привели до відставки і ув'язнення з посад деяких співробітників апарату президента. Після багатомісячного розгляду «У. с.» юрид. комісія палати представників конгресу США 25.VII 1974 прийняла рішення про необхідність притягнення до відповідальності президента США в порядку *імпичменту* за ігнорування правосуддя у зв'язку з «У. с.». Щоб уникнути цього, Р. Ніксон 9.VIII 1974 вийшов у відставку.

Лит.: Геевский И. А. Мафия, ЦРУ, Уотергейт. М., 1980.

І. М. Кравченко.

УОТС (Watts) Джордж Фредерік (23.II 1817, Лондон — 1.VI 1904, Компто, Соррей) — англ. живописець і скульптор. У 1835—37 навчався в Королівській академії у Лондоні, 1843—47 працював в Італії. У 50-х рр. 19 ст. відвідав Францію, Туреччину, Грецію. Писав портрети (Д. Г., Россетті, 1865; Т. Карлейля, 1869; У. Морріса, 1870, та ін.), картини на міфологічні, істор.-реліг. та морально-філос. теми («Ілюзії життя», 1849; «Любов і смерть», 1887). За характером творчості був близький до *прерафаелітів*.

УОТСОН (Watson) Девід Мереліт Сірс (18.VI 1886, Манчестер — 23.VII 1973) — англ. палеонтолог, член Лондонського королівського т-ва (з 1922; 1938 — 39 — віцепрезидент), іноземний член АН СРСР (з 1932), член Нац. АН США, член Американської академії мистецтв і наук. Закінчив Манчестерський ун-т (1907). З 1912 викладав в Університетському коледжі в Лондоні (1921—51 — професор зоології). Осн. праці присвячені вивченню стародавніх риб, земноводних і тероподних плазунів. Встановив, що предками наземних хребетних є кистепері риби.

УОТСОН (Watson) Джеймс Дьюї (н. 6.IV 1928, Чикаго) — амер. біохімік, спеціаліст з молекулярної біології, член Національної АН США (з 1962), Американської академії мистецтв і наук (з 1957), Датської королівської АН (з 1962). В 1947 закінчив Чикагський ун-т. В 1950—51 працював у Копенгагенському ун-ті, 1951 — 53 і 1955—56 — в Кавендішській лабораторії Кембріджського ун-ту, 1953—55 — в Каліфорнійському технологіч. ін-ті. З 1956 викладав біологію в Гарвардському ун-ті (з 1961 — професор). З 1968 — директор лабораторії кількісної біології в Колд-Спрінг-Харборі (шт. Нью-Йорк). Осн. праці присвячені вивченню структури *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК), ролі *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) в біосинтезі білка. Запропонував (1953) модель просторової структури ДНК (т. з. «подвійну спіраль»), пояснив, яким чином генетична інформація записана в молекулах ДНК, і висловив гіпотезу про напівконсервативний механізм самовідтворення (реплікації) ДНК. Автор праць з структури вірусів та ролі їх у виникненні злоякісного росту тканин. Нобелівська премія, 1962 (разом з Ф. Кріком і М. Уілкінсом).

УОТСОН (Watson) Джон Бродес (9.I 1878, Грінвілл, штат Пд. Кароліна — 25.IX 1958, Нью-Йорк) — амер. психолог, основоположник *біхевіоризму*. У 1908—20 — професор ун-ту Дж. Гопкінса в Балтіморі. Концепція У., створена на основі досліджень тварин, була реакцією на методи *інтроспективної психології*. В 1913 виступив з програмою побудови нової психології, предмет якої — поведінка (behavior), а не свідомість. Усю психічну діяльність тлумачив як поведінку в сукупності зв'язків «стимул — реакція»; осн. завданням

А. У. Раси.

Дж. Ф. Уотс. Портрет письменника Дж. Мереліта. 1893. Національна портретна галерея в Лондоні.

психології вважав вивчення процесів навчання; емоції ототожнював з реакціями внутрішніх органів, мислення людини — з роботою голосових м'язів. Ідеї та методи У. значно вплинули на розвиток психології, насамперед у США. Механістичну концепцію У. було піддано критиці в процесі подальшого розвитку психології.

Лит.: Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. М., 1971.

Л. М. Прокопенко.

УПАНИШАДИ (санскр. — таємне знання) — індійські прозові й віршовані релігійно-філософські трактати; частина ведичної ліри (див. *Веди*). Виникли приблизно в 7—3 ст. до н. е. В центрі У. — філос. проблеми *ведичної релігії*, пізнання людиною самої себе й навколишнього світу. Гол. доктрина У. — вчення про єдність Брахмана (абс. та об'єктивного начала Всесвіту) й Атмана (суб'єкта, індивідуума). Коментарі до У., написані в 2 і 8—9 ст. н. е., стали основою *Веданти*.

УПЕНІК Микола Олександрович [н. 1 (14). VI 1914, слобода Платово-Іванівка, тепер Родіоново-Несвітаївського р-ну Ростов. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1932. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив Ворошиловгр. педін-т (1940). Працював як журналіст; 1960 — 62 — відповідальний редактор газ. «Культура й життя». Автор поетичних книжок «Лірика» (1935), «Поезії» (1946), «Українська поема» (1950), «Найдорожче» (1963), «Цим живу» (1971), «Багряне листя» (1974) та ін., книжок для дітей, нарисів. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. Тв.: 1 мужність, і любов. К., 1978.

І. Г. Турбай.

УПІР, вампір — 1) У слов'ян. нар. повір'ях — мрець (труп злого чарівника або відьми), який вночі встає з могили, бродить в образі вовка і висмоктує з людей кров. Відомий у повір'ях сербів, болгар, росіян, українців, білорусів, поляків, чехів та ін. слов'ян. народів. У давніх слов'ян існував культ принесення У. жертв. У сербії сх. слов'ян злилися уявлення про У. й вовкулаку. Образ У. відбито в укр. фольклорі й худож. лірі (І. Котляревський, І. Франко, Леся Українка та ін.). 2) Переносно — кровопивець, жорстока людина, експлуатор.

УПІТ Андрій Мартинович [22.XI (4.XII) 1877, Скрівієрі, тепер Огурського р-ну Латв. РСР — 17.XI 1970, Рига] — латис. рад. письменник, літературознавець, громад. діяч, нар. письменник Латв. РСР (з 1943), акад. АН Латв. РСР (з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1917. Основоположник латис. рад. ліри. Друкуватися почав 1896. У романах «Буржуа» (1907), «Жінка» (1910), «Останній латис» (1912), в книзі новел «Маленькі комедії» (1909—10) з позицій критичного реалізму викривав міську буржуазію й міщанство. Романом «Нові джерела» (1908) почав серію романів «Робажієвські» — про шляху латис. селян в революції 1905—07. В п'єсах «Голос і відгомін» (1911), «Один і багато хто» (1914) створив

образи латис. робітників-революціонерів. В умовах бурж. Латвії У. продовжував розробляти принципи соціалістичного реалізму. У романах «По райдужному мосту» (1926), «Повернення Яна Робажієвського» (1932), «Смерть Яна Робажієвського» (1933), в сатиричних комедіях, в новелах викривав бурж. дійсність. Істор. темі присвячені трагедії «Мірабо» (1926), «Жанна д'Арк» (1930), «Спартак» (1943), тетралогія «На грані століть» (1937—40). Після відновлення Рад. влади в Латвії (1940) У. включився в активну громадсько-політ. діяльність. Найвизначніший твір У. — історична дилогія «Земля зелена» (1945; Держ. премія СРСР, 1946), «Просвіт у хмарах» (1951). Автор літературознавчих праць «Історія найпоширенішої латискої літератури» (1951), «Питання соціалістичного реалізму в літературі» (1957) та ін., статей про Т. Г. Шевченка, укр. рад. письменників. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — Земля зелена. К., 1954; Оповідання. К., 1956; Навернений. К., 1958; Прання селянського. К., 1958; Смерть Клеманса Пер'є. К., 1960; Тарас Григорович Шевченко. В кн.: Світова велич Шевченка, т. 1. К., 1964; Новели. К., 1980; Рос. перекл. — Собрание сочинений. т. 1—12. М., 1956—59. Б. К. Звайль.

УПРАВА — в дореволюційній Росії назва ряду місц. органів держ. управління або місц. органів самоврядування (див. напр., *Земська управа*).

УПРАВЛІННЯ, керування — призначений високоорганізованим системам (соціальним, біол., технічним) процес, спрямований на забезпечення їхньої цілісності, структури, підтримання заданого режиму їхнього функціонування, досягнення певної мети (шляхом обміну інформацією між підсистемами — керуючою і керованою системами). Найскладніша, ієрархічно організована структура У. властива соціальним системам (див. *Управління соціальними системами*). Процеси У. з появою кібернетики стали предметом систематичних досліджень. Кібернетика і електронні обчислювальні машини (ЕОМ) відкрили великі можливості і перспективи для створення різного рівня автоматизованих систем У. (АСУ), здатних замінити людину в У. складними системами та процесами. Системи У. поділяються на ригідно (жорстко) детерміновані (для керуючої системи однозначно визначає реакцію керованої системи) і статистично детерміновані (здається відносно широкий діапазон можливих реакцій керованої системи на дію керуючої). Критерієм ефективності У. можуть виступати міра адаптації (приспособлення) керуючої системи до змін зовн. середовища, яка дає їй можливість забезпечити самоорганізацію, самозбереження, самовдосконалення й досягнення мети, або рівень оптимізації заданого параметра керуючої системи (швидкість, стабільність тощо). Різні за природою системи У. відрізняються рівнем складності, структурної організації, функціональни-

ми можливостями. Найпростішими системами У. є сучас. кібернетичні машини, що функціонують за закладеними в них програмами. Біол. системам притаманні дві рівні У. — організмівий (відтворюється спадково й орієнтований на самозбереження популяції, біоценозу, біогеоценозу) і поведінковий (орієнтований на забезпечення потреб біол. системи в її взаємодії із зовн. середовищем).

О. Я. Мовал.

УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЧИМ ОБ'ЄДНАННЯМ (ПІДПРИЄМСТВОМ) — цілеспрямоване керівництво діяльністю трудового колективу з метою успішного виконання ним виробничо-господарських і соціальних завдань. Управління соціалістичним виробом, поєднує економічні, адм., орг. та соціально-психологічні методи (див. *Методи управління*). За їхньою допомогою управлінський апарат об'єднання (підприємства) забезпечує найефективніше втілення в життя директив партії та уряду, спрямованих на прискорення розвитку соціалістичного виробу і підвищення добробуту рад. народу. Через систему управління реалізується планомірність розвитку соціалістичної економіки, здійснюються мета і завдання економічної політики КПРС. У. в. о. (п.) здійснюється на основі лєнінських принципів соціалістич. господарювання, зокрема, єдності парт. та господарського керівництва, плановості, демократичного централізму, єдиноначальності та колегіальності в управлінні, принципу матеріальної зацікавленості. Трудові колективи беруть широку участь у підготовці проектів планів виробничо-госп. діяльності об'єднань (підприємств). На основі розгортання соціалістичного змагання і використання внутрігосп. резервів вони розробляють *зустрічні плани*. У. в. о. (п.) включає соціальне, тех.-еко. планування, організацію виробу, та праці, матеріально-тех. постачання та збут готової продукції, фінансування та обліково-контрольну діяльність, капітальне буд-во, управління науково-технічним прогресом, управління якістю продукції (див. *Комплексна система управління якістю продукції*), добір, підготовку та розстановку кадрів, виховання їх і підвищення спец. та заг. знань, інформаційне забезпечення виробу, тощо. Згідно з цими функціями, їхнім обсягом, масштабами і складністю формуються структурні підрозділи і призначаються керівники, які координують їхню діяльність і виробничі зв'язки. Осн. права та обов'язки щодо організації У. в. о. (п.) визначено Положенням про виробничі об'єднання (комбінат), затвердженим Радю Міністрів СРСР 27. III 1974. У рішеннях XXVI з'їзду КПРС та у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) накреслено осн. напрями вдосконалення У. в. о. (п.), а саме: дальша концентрація і спеціалізація

А. М. Уйт.

виробн., завершення формування виробничих об'єднань як основної госпрозрахункової ланки пром-сті; централізація функцій управління і ліквідація зайвих його ланок; підвищення кваліфікації та поліпшення підготовки кадрів, розробка раціональних та ефективних систем і методів організації робіт, вдосконалення госпрозрахункових методів роботи, розширення застосування організаційної та електронної обчислювальної техніки тощо. На дальше удосконалення У. н. г. (п.) спрямовані положення Закону СРСР про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями. Див. також *Виробничі об'єднання, Соціалістичне державне виробниче підприємство*.

УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНЕ — в СРСР організаційно-владна діяльність виконавчих та розпорядчих органів державної влади, а в окремих випадках, передбачених законом, і громадських організацій, безпосередньо спрямована на практичне здійснення законів у процесі госп., соціально-культур. і адм.-політ. будівництва. Здійснюється на наук. засадах під керівництвом КПРС, відповідно до Конституції СРСР, конституцій союзних і авт. республік. Виходячи з вимог екон. законів соціалізму, в процесі У. д. розв'язуються завдання всебічного розвитку продуктивних сил країни, підвищення життєвого рівня населення; дальшого зміцнення соціалістичного ладу, єдності і згуртованості *радянського народу*; розвитку *соціалістичної демократії*; зміцнення союзу робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції; виховання трудящих у дусі комуністич. ставлення до праці, рад. патріотизму та інтернаціоналізму; боротьби проти бурж. ідеології; послідовного здійснення зовн. політики, спрямованої на збереження миру та безпеки народів. Ці завдання здійснюються всіма органами У. д. на підставі законів шляхом прийняття *актів органів державного управління*, застосування адм. санкцій тощо. У. д. СРСР здійснюється при активній участі широких нар. мас, під їхнім постійним контролем.

І. М. Пахомов.

УПРАВЛІННЯ НАРОДНИМ ГОСПОДАРСТВОМ — планомірне регулювання соціалістичної економіки на основі пізнання і свідомого використання об'єктивних екон. законів з метою неухильного зростання добробуту трудящих шляхом забезпечення динамічного і пропорційного розвитку всіх галузей і сфер *народного господарства*, підвищення ефективності виробництва, зміцнення екон. могутності країни. В СРСР об'єкт управління виступає вся економіка країни, що становить *єдиний народногосподарський комплекс СРСР*. Основою централізованого плануового У. н. г. виступає соціалістична сусп. власність на засоби виробн. і безпосередньо сусп. характер праці, загальнонародна її кооперація. Функції єдиного екон. центру країни виконує соціалістична д-ва як власник осн. засобів

виробн. і виразник інтересів усього суспільства. Наук. основи і принципи У. н. г. за соціалізму розробив В. І. Ленін. Дальшого розвитку вони набули в рішеннях і документах КПРС і Рад. д-ви. В основу У. н. г. в СРСР покладено такі найважливіші принципи: єдність політ. і госп. керівництва; *демократичний централізм* — поєднання централізованого керівництва г-вом з госп. самостійністю соціалістич. підприємств, з макс. розвитком ініціативи на місцях і творчої активності широких мас трудящих, *єдиначальності з колегальністю* у керівництві і розв'язанні госп. завдань; відповідність системам управління досягнутому рівневі розвитку продуктивних сил; наук. обґрунтованість планів і госп. рішень на основі пізнання і використання всієї системи екон. законів соціалізму, врахування особливостей і умов кожного етапу розвитку суспільства, його об'єктивних потреб і реальних можливостей; *планомірність; режим економії*; матеріальне й моральне стимулювання працівників і колективів підприємств та орг-цій за прискорений розвиток сусп. виробн. і підвищення його ефективності; поєднання інтересів госп. підрозділів з інтересами нар. г-ва в цілому та відповідальність об'єднань (підприємств) за результати їхньої роботи перед д-вою. У практиці використовують екон., адм., орг. і соціально-психологічні *методи управління*. До складу органів У. н. г. входять органи управління нар. г-вом як єдиним нар.-госп. комплексом, органи управління галузевими й тер.-виробничими комплексами, що входять до республік та екон. районів; планові й кредитно-фінанс. органи; органи управління виробничими і наук.-виробничими об'єднаннями, пром. підприємствами, колгоспами, радгоспами, побутовими, торг. та ін. орг-ціями й установами. Система У. н. г. в СРСР спрямована на досягнення високої *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. Керівна роль в У. н. г. належить Комуністичній партії. З'їзди КПРС і пленуми ЦК КПРС розробляють *економічну політику* партії і д-ви, визначають гол. напрями й завдання розвитку нар. г-ва на певний істор. період. Питання розвитку нар. г-ва, що вимагають законодавчого розв'язання, вирішують сесії Верховної Ради СРСР, а в період між сесіями — Президія Верховної Ради СРСР. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. управління є *Рада Міністрів СРСР*. Вона здійснює заг. керівництво народним господарством. Відповідна структура керівних, законодавчих, виконавчих і розпорядчих органів з питань У. н. г. характерна для кожної союзної республіки. Найвищі органи держ., а також галузевого управління відповідно до єдиного нар.-госп. плану встановлюють осн., обов'язкові для виконання показники, скеровують роботу галузей і об'єднань (підприємств), призначають і звільняють керівників, допомагають здійснювати потрібні орг. заходи, спрямовані на виконання

виробничих завдань, контролюють виконання виробничих планів. Низові (обласні, крайові, районні) органи управління та виробничі об'єднання (підприємства) самостійно розв'язують поставлені перед ними завдання. Зв'язки і співвідношення між ланками системи У. н. г. визначають його структуру (див. *Структура управління*). В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* прискорення *науково-технічного прогресу* і удосконалення У. н. г. Комуністична партія розглядає як необхідні умови зростання суспільного виробництва, як вирішальні фактори підвищення його ефективності, розв'язання широкого кола політичних і соціальних завдань. Головним напрямом удосконалення управління економікою є підвищення рівня планової роботи в усіх її ланках — від Держплану СРСР до планового відділу виробничого об'єднання (підприємства). Поліпшення планування передбачає, зокрема, посилення наук. обґрунтованості і збалансованості планів, зміцнення планової дисципліни і посилення відповідальності за виконання їх. Заходи щодо поліпшення планування і управління економікою країни розроблено у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979). Серед них, зокрема, вдосконалення планових показників і оціночних показників результатів госп. діяльності виробничих об'єднань (підприємств), запровадження показника нормативно *чистої продукції*; розробка і реалізація *цільових комплексних програм* як складових частин перспективних планів екон. і соціального розвитку країни. Одним з найважливіших напрямів удосконалення управління економікою є розвиток госпрозрахункових відносин (див. *Господарський розрахунок*), посилення ролі *прибутку, цін* та ін. екон. підойм і стимулів. Вагоме значення має також удосконалення орг. структури управління, розвиток демократичних засад у плануванні та управлінні, поліпшення стилю і методів роботи. Відповідно до рішень XXVI з'їзду партії ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР розробили конкретні заходи щодо поліпшення управління пром-стю, буд-вом, с. г., удосконалення всього госп. механізму і посилення його впливу на підвищення ефективності виробн. і якості роботи. Широке коло заходів партії і держави щодо поліпшення управління с. г. та ін. галузями *агропромислового комплексу* затверджено Травневим пленумом ЦК КПРС 1982, який схвалив *Продовольчу програму СРСР* на період до 1990 року, розроблену відповідно до рішень XXVI з'їзду партії. Вперше агропромисловий комплекс виділено в самостійний об'єкт планування й управління з метою забезпечення ефективних зв'язків і взаємодії всіх галузей і ланок цього комплексу, поєднання тер. і галузевого планування для до-

сягнення безперерйного і надійного забезпечення населення країни високоякісними продуктами харчування. Значну увагу питанням У. н. г. приділили Листопадовий (1982) та Грудневий (1983) пленуми ЦК КПРС. Даліше підвищення ефективності У. н. г. здійснюється на основі зростання творчої активності трудящих, ролі трудових колективів, масових громад. орг-цій відповідно до Закону СРСР про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 42. Про єдиний господарський план; т. 44. До четвертих роковин Жовтневої революції; т. 45. Про надання законодавчих функцій Держпланові; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1983; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1983; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Про даліше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів. Постанова ЦК КПРС від 12 липня 1979 року. — Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1979 року. К., 1979; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 22 листопада 1982 року. К., 1982; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14 — 15 червня 1983 року. К., 1983; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 26 — 27 грудня 1983 року. К., 1984; Удосконалення господарського механізму. К., 1980; Абалякин Л. И. Дialectика социалистической экономики. М., 1981; Кухаренко В. Д. XXVI съезд КПСС о совершенствовании хозяйственного управления. К., 1981; Совершенствование методов руководства экономикой. М., 1982. В. А. Хилько.

УПРАВЛІННЯ НАРОДНИМ ГОСПОДАРСТВОМ ІНСТИТУТ.

Підпорядкований Міністерству вищої та середньої спец. освіти УРСР. Створений 1975 в Києві для підвищення кваліфікаційного рівня керівників нар. г-ва республіки в галузі управління. Навчання здійснюється за профілями: теорія і практика управління нар. г-вом, екон.-матем. методи і автоматизовані системи управління (АСУ). Проводить також н.-д. роботу з актуальних проблем теорії управління.

Л. С. Чередишничко.

УПРАВЛІННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИМ ПРОГРЕСОМ — цілеспрямований вплив на процеси перебування технічної, технологічної, організаційної основ матеріального виробництва та інших сфер суспільного життя, здійснюваний шляхом вироблення, впровадження й поширення на практиці нових наукових результатів і передового досвіду.

Об'єктом У. н.-т. п. є цикл «наука — виробництво» в галузях і ланках нар. г-ва, що включає такі стадії: фундаментальні дослідження, прикладні розробки, експери-

ментальні, конструкторські, проектні роботи, повномасштабне впровадження, підготовка і використання відповідних кадрів. Гол. завданням У. н.-т. п. є визначення напрямів та розробка методів і форм органічного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства. У. н.-т. п. як складова частина заг. централізованого планування народного господарства і управління народним господарством здійснюється на основі принципів соціалістичного управління, зокрема демократичного централізму, плановості, єдності парт. і госп. керівництва, галузевого і територіального підходів, принципу екон. заінтересованості. Вихідними ланками У. н.-т. п. є прогнозування науково-технічне, як перший етап управлінської діяльності, та планування — вибір мети, визначення координованої програми робіт, розподіл ресурсів, необхідних для виконання цих програм, і відповідний контроль. Комплексна програма наук.-тех. прогресу на 20 років, що розробляється відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979), є конкретною формою обґрунтування довгострокової наук.-тех. політики Рад. д-ви, узгодження планування наук.-тех. прогресу з системною перспективним плануванням екон. і соціального розвитку. У. н.-т. п. здійснюється за допомогою ряду методів: наук.-технічних (відображають вимоги законів, властивих творчому процесові в галузі науки і техніки), планово-економічних (планова реалізація наук.-тех. політики соціалістичної д-ви, стимулювання своєчасної і високоякісної розробки, впровадження, освоєння та використання прогресивних наук.-тех. досягнень), орг.-адміністративних (забезпечення цілеспрямованості і координації дій учасників процесу «наука — виробництво»), соціально-психологічних (вплив на соціальні, моральні відносини як внутрішньогрупові, так і індивідуально-особисті).

Комплексне використання цих методів на сучас. етапі підпорядковане розв'язанню гол. завдання, поставленого XXVI з'їздом КПРС: забезпечення далішого зростання добробуту рад. людей на основі сталого, поступального розвитку нар. господарства, прискорення наук.-тех. прогресу, переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку. Законодавчо регулює процес розвитку науки і техніки Верховна Рада СРСР. Загалом У. н.-т. п. у країні здійснює Рада Міністрів СРСР. Осн. організаційну роботу по У. н.-т. п. в країні виконує Держ. к-т СРСР по науці і техніці. Важливу роль в У. н.-т. п. відіграє Академія наук СРСР, яка здійснює заг. керівництво розвитком природничих та сусп. наук у їхньому зв'язку з практикою. У союзних республіках У. н.-т. п. здійснюють Ради

Міністрів республік, держплани, відповідні держ. к-ти і м-ва, президії респ. академій наук. Удосконалення У. н.-т. п. відбувається за такими осн. напрямками: формування наук.-тех. і наук.-виробничих комплексів різного типу; перехід до розробки і реалізації великомасштабних цільових наук.-тех. програм різного рівня — союзного, галузевого, республіканського, регіонального (див. Цільова комплексна програма); розвиток правових норм взаємодії дослідних орг-цій, вузів, виробничих підприємств у галузі наук.-тех. розробок; впровадження автоматизованих систем управління дослідженнями і розробками, сучас. інформаційно-пошукових систем, діалогових (людино-машинних) способів організації взаємодії учасників тієї чи іншої програми наук.-тех. робіт; підвищення ролі та розширення компетенції місцевих парт. і рад. органів в організації наук.-тех. прогресу.

Лит.: Каныгин Ю. М., Даниловцев П. А. Цикл «Наука — производство: границы, структура, пути ускорения. Новосибирск, 1976; Ускорение процесса «Исследование — производство». М., 1979; Бижанова М. И. Механизм стимулирования научно-технического прогресса. М., 1981; Управление научно-техническим прогрессом. М., 1982.

Ю. М. Каныгин.

УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ

— цілеспрямований процес регулювання суспільства в цілому або його окремих сфер, метою якого є впорядкування, збереження, вдосконалення і розвиток якісної специфіки суспільства. Будь-яке суспільство являє собою цілісну соціальну систему, якій внутрішньо притаманні процеси управління, зумовлені природою суспільства, сусп. характером праці, необхідністю спілкування людей у процесі праці і життя, обміном продуктами їхньої матеріальної і духовної діяльності. В історії розвитку суспільства розрізняють два типи керуючого впливу на соціальну систему в цілому — стихійний (статистичний) і свідомий (плановий). Свідомі форми управління, що пов'язані з цілеспрямованою діяльністю людей і здійснюються за допомогою специфічних соціальних ін-тів, мають місце на будь-якому ступені розвитку суспільства. Проте межі свідомого впливу людей на соціальну систему та різні сфери її, його зміст, цілі і принципи залежать від природи суспільства, характеру його екон. і соціально-політ. ладу. У. с. с. в експлуаторських суспільствах, зокрема, за капіталізму, неспроможне охопити соціально-екон. процеси в масштабах усього суспільства і виступає як результат зіткнення, переплетення різних, найчастіше суперечливих, соціальних сил, відбувається під впливом стихійних регуляторів (закони ринку, конкурентні відносини тощо). Роль свідомого управління обмежена тут рамками окремих екон. і соціальних об'єктів чи їхніх об'єднань. Соціалізм уперше в історії створює можливість наук., планового управління всіма соціальними процесами на основі свідомого використання об'єктивних законів

розвитку, розробки відповідної цілеспрямованої програми діяльності. «Тільки з цього моменту люди почнуть цілком свідомо самі творити свою історію, тільки тоді суспільні причини, які приводять волю в рух, матимуть в значній і дедалі більшій мірі і ті наслідки, яких вони бажають» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 278). Система управління соціалістичним суспільством складається з механізмів правової, адм. і моральної регуляції сусп. відносин, пластово-директивних і екон. підйом впливу на народногосподарську сферу та органів політ. і морального виховання. Вихідним принципом будь-якого управлінського рішення за соціалізму виступає благо трудящої людини, максимальне (відповідно до наявних можливостей) задоволення її потреб, її всебічний розвиток. На етапі *розвинутого соціалістичного суспільства* зростає роль суб'єктивного фактора в регулюванні виробничого, соціального-політ. і духовного життя, підвищується роль свідомої, цілеспрямованої, науково обгрунтованої діяльності держ. і громад. установ і орг-цій, керівана Комуністичною партією. Соціальне управління соціалістичним суспільством здійснюється на принципах демократичного централізму, поступово розвивається в напрямі до суспільного комуністичного самоврядування. Як особливі галузі соціального управління виділяють управління державне, управління народним господарством тощо.

УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЬЮ ПРОДУКЦІЇ — цілеспрямований вплив на умови і фактори, які забезпечують необхідний рівень якості продукції при її розробці, виробництві та експлуатації (споживанні) шляхом здійснення системи тех., економічних, соціальних і орг. заходів. Організаційно-тех. основу У. я. п. становлять нар.-госп. планування (див. *Планування народного господарства*) і держ. система стандартизації. У. я. п. включає прогнозування потреб, тех. рівня і якості продукції; планування підвищення якості; нормування вимог до якості; ате-стацію продукції; організацію розробки і постановки на виробн. нової продукції; організацію технологіч. підготовки виробн.; організацію матеріально-тех. забезпечення; спец. підготовку і навчання кадрів; стимулювання підвищення якості продукції; відомчий і держ. контроль якості і випробування продукції; державний нагляд за впровадженням і додержанням стандартів, технічних умов, станом засобів вимірювання; правове та інформаційне забезпечення У. я. п. Важливою складовою У. я. п. є *соціалістичне змагання* за поліпшення якості продукції. У. я. п. органічно входить складовою частиною до системи управління виробництвом. Системи У. я. п. об'єднань (підприємств) входять до складу галузевих систем У. я. п. Створюються (1983) і тер. системи У. я. п., які координують роботу всіх підприємств і орг-цій, розміщених на даній території, незалежно від їхньої відомчої підпорядко-

ваності. На базі галузевих і тер. систем У. я. п. формується система держ. У. я. п. в масштабах усього народного господарства. В 1979 Держ. к-т СРСР по стандартах затвердив «Основні принципи єдиної системи державного управління якістю продукції». Цей документ було розроблено на основі узагальнення нагромадженого досвіду застосування лівської, дніпропетровської, саратовської та ін. систем У. я. п. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) передбачено ряд екон. заходів щодо стимулювання дальшого підвищення якості продукції, зокрема, затверджувати в планах виробничим об'єднанням (підприємствам) новий показник, що характеризує зростання виробн. продукції вищої категорії якості, або ін. показник якості продукції, встановлений для даної галузі. Див. також *Комплексна система управління якістю продукції*.

УПРАВЛІННЯ ПРАЦЮ — праця по здійсненню функцій управління; належить до розумової праці. У. п. виділяється у спец. вид трудової діяльності в процесі сусп. поділу праці і кооперації праці. У. п. включає збирання інформації про стан керованого об'єкта, прийняття управлінських рішень і організацію виконання їх. Результатом У. п. є регулюючий вплив, який встановлює певні режими функціонування керованого об'єкта з позиції наперед визначеної мети. Ефективність цього впливу проявляється через показники діяльності керованих об'єктів. Управлінську працю поділяють на багато видів і форм залежно від конкретних керованих об'єктів та їхніх функцій (політ. система та її різні установи; матеріальне виробн. та його галузі, рівні, ланки; наука; армія та ін.). До працівників У. п. відносять не лише керівників різних рівнів, а й весь інженерно-тех. персонал адм.-управлінського апарату. В умовах *науково-технічної революції* зростає значення її роль У. п. у функціонуванні виробн. та ін. галузей суспільної практики. У. п. дедалі ускладнюється, відбувається її спеціалізація, вона набуває рис наук. та інженерної діяльності. Осн. напрямками підвищення ефективності У. п. в СРСР є вдосконалення орг. структур управлінських органів і адм. апарату, поліпшення координації діяльності центральних, галузевих і місцевих органів управління, підвищення рівня профес. знань управлінського персоналу. Особливе значення в підвищенні ефективності У. п. має механізація і автоматизація на основі використання засобів електронно-обчислювальної техніки та *оргтехніки*, які створюють базу для формування *автоматизованих систем управління* різних класів і призначення. Важливим резервом інтенсифікації сусп. виробн. є впровадження широкого комплексу заходів з наукової організації праці в сфе-

ру управління. На етапі зрілого соціалізму підвищується роль *трудо-вих колективів* в управлінні і плануванні виробництва, значення профес. спілок як школи управління, школи господарювання (див. *Матеріали XXVI з'їзду КПРС*, К., 1981, с. 243). Див. також *Управління народним господарством*.

УПРАВЛІНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТЕОРІЯ — сучасна концепція бурж. соціально-еко-н. думки, яка висуває тезу про нібито усунення влади капіталістів-аласників над корпораціями і перехід її до рук найманих спеціалістів-керуючих. Див. *Революція керуючих*. **УПРАВЛЯЮЩИЕ СИСТЕМИ И МАШИНЫ** — науково-виробничий журнал. Видає Науково-технічний комплекс «Інститут кібернетики ім. В. М. Глушкова» АН УРСР. Осн. тематичні розділи журналу: заг. питання побудови керуючих систем; обчислювальні засоби і допоміжне устаткування систем; мікропроцесорна техніка та її застосування; автоматизація проектування і виготовлення ЕОМ і систем; обчислювальні центри колективного користування і мережі ЕОМ; банки даних та інформаційно-пошукові системи; автоматизація наук. досліджень; досвід розробки і запровадження АСУ; пакети прикладних програм; тех. засоби для АСУ та ін. Видає *Кібернетики інститут АН УРСР* з 1972 рр. мовою (6 номерів на рік); анотації всіх статей публікуються англ. мовою.

УПСАЛА — місто на Сх. Швеції, адм. ц. лену Упсала. Вузол з-щів і автошляхів. 138 тис. ж. (1976). Розвинуті машинобудування та металообробка. Підприємства керамічної, поліграф., текст., швейної, шкіряно-взут., харч. пром-сті. Ун-т (засн. 1477, найдавніший в країні). При ун-ті численні наук. ін-ти і т-ва. Б-ка. Музей К. Ліннея, який жив і похований в У. Архіт. пам'ятки 13—15 ст. Під назвою Естра-Арос У. відома з 12 ст.

УР (шумер. Урім) — стародавнє місто-д-ва на місці сучас. городища Тель-Мукайяр, за 20 км на Пд. Зх. від м. Насірія в Іраку. Перше поселення на місці У. виникло в кін. 5-го тис. до н. е. З 4-го тис. до н. е. У. — місто. В 25 ст. до н. е. був сильною д-вою. В 24—22 ст. до н. е. був підпорядкований сусіднім д-вам (*Лалашу*, Уммі, Уруку), царству Аккаду тощо. Бл. 21 ст. до н. е. став столицею «царства Шумеру і Аккаду». З 18 ст. до н. е. У. — під владою *Вавілонії*, з 6 ст. до н. е. — *Ахеменідів*. З кін. 4 ст. до н. е. У. занепадає. З 1854 на тер. У. ведуться розкопки.

УРАГАН (франц. ouragan, від ісп. huracán, з карибських мов) — 1) Вітер руйнівної сили, що за *Борфорта шкалою* досягає 12 балів, швидкість його 32,7 м/с і більше. 2) Місцева назва *тропічних циклонів* в Атлантичному океані (район Антільських островів). Виникають 4—10 раз на рік, головним чином наприкінці літа і восени, найчастіше у вересні. 3) Літній шквал у Пд. Сахарі, що виникає на стику

Ур. Мозаичний «штандарт» з гробниці І династії Ура. Фрагмент. 3-є тисячоліття до н. е.

Г. Г. Уразов.

вологого пд.-зх. мусону і сухого пн.-сх. пасату — гарматану. Має зх. напрям руху. У. супроводжуються, як правило, інтенсивними зливами й грозами, спричиняють великі руйнування. Л. З. Прох.

УРАЗОВ Георгій Григорович [6 (18).І 1884, с. Шатой, тепер Чечено-Інгуської АРСР — 27.IV 1957, Москва] — рад. хімік і металург, акад. АН СРСР (з 1946). Учень М. С. Курнакова. Після закінчення (1909) Петерб. політехнічного ін-ту працював там же (з 1921 — професор). З 1934 — зав. відділом Ін-ту загальної і неорганічної хімії АН СРСР; з 1938 — одночасно професор Моск. ін-ту тонкої хім. технології ім. М. В. Ломоносова, а з 1943 — у Моск. ін-ті кольорових металів і золота. Осн. наук. праці присвячені дослідженню металевих сплавів, систем з металів, сульфідів і хлоридів, руд і способів їх переробки. У. відкрив багато інтерметалевих сполук. Багато уваги приділяв дослідженню родовищ природних солей СРСР, зокрема Кара-Богаз-Голу. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. **УРАЗОВСЬКИЙ** Сергій Степанович [25.IX (8.X) 1903, с. Ровеньки, тепер Ворошиловгр. обл. — 13.I 1961, Харків] — укр. рад. фізик-хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Член КПРС з 1943. Закінчив Харківський університет (1927). У 1930—41 — у Харків. хіміко-технологічному ін-ті; 1941—42 — зав. відділом в Ін-ті фіз. хімії АН УРСР; 1942—50 — зав. кафедрою, заст. директора Харків. хіміко-технологічного ін-ту; з 1950 — зав. кафедрою Харків. політехнічного ін-ту. Одночасно працював у Харків. ун-ті. Осн. наук. праці У. стосуються фізикохімії поверхневих явищ. Створив теорію мол. поліморфізму.

УРАЛ (до 1775 — Яїк) — ріка у межах Башк. АРСР, Челяб. і Оренб. областей РРФСР та Урал. і Гур'єв. областей Каз. РСР. Довж. 2428 км, площа бас. 231 тис. км². Бере початок на пн.-сх. схилах хр. Уралтау, впадає у Каспійське м., утворюючи дельту. У верх. і серед. течії має переважно гірський характер, нижче виходить на Прикаспійську низовину, у гирлі ділиться на рукави, найбільші з яких Яїцький і Золотий (судноплавний). Гол. притоки: Сакмара (права), Ор. Ілек (ліва). Живлення в основному снігове. Замерзає в листопаді, скресає у квітні — березні. Пересічна витрата води у пониззі — 400 м³/с, макс. — 14000 м³/с. ГЕС. Споруджено водосховища для водопостачання пром. центрів і зрошування (Урало-Кушумська зрошувальна система). Судноплавний до м. Уральська. Рибальство (осетер, сазан, яцх, короп, оселедець тощо). На У. — міста Верхньоуральськ, Магнітогорськ, Орськ, Новотроїцьк, Оренбург, Уральськ, Гур'єв (у гирлі). У бас. ріки — добування заліз. і мідної руд, природ. газу і нафти.

УРАЛ — територія, розташована між Сх.-Європейською та Зх.-Сибірською рівнинами. Простягається з Пн. на Пд. від Пн. Льодовитого ок. до широтної ділянки р. Уралу. Центр. частину У. займа-

ють Уральські гори. Як істор. обл. та екон. р-н включає також Передуралля й Зауралля. В межах У. — Удм. АРСР, Перм., Свердлов., Челяб., Оренб., Кург. області, Башк. АРСР, сх. частини Комі АРСР і Арх. обл. та зх. частини Тюмен. обл. РРФСР. Більша частина У. належить до Уральського екон. району. У. відрізняється значною різноманітністю природно-сировинних, особливо мінеральних ресурсів. В Уральських горах виявлено понад 1000 мінералів, 12 тис. родовищ корисних копалин, 55 видів самоцвітів. Значні лісові ресурси (бл. 67 % становлять хвойні ліси).

Найдавніші сліди перебування людини на території Уралу належать до кінця раннього палеоліту. В писемних джерелах предки башкир, удмуртів, комі, хант, мансі та ін. народів Уралу і Передуралля згадуються з 9—12 ст. В 11 ст. на У. почали проникати рус. купці. Югорська земля, а згодом і Пермська ввійшли до Новгородської феодальної республіки. В 1471 володіння Новгорода в Приураллі відійшли до Рос. централізованої д-ви, в кін. 15 ст. до її складу ввійшли Верх. Прикам'я і частина удм. земель. У серед. 16 ст. до складу Росії добровільно ввійшли більша частина Башкирії та решта Прикам'я. У 17 ст. росіяни заселили землі Пд. і Серед. У. і Приуралля. З 30-х рр. 17 ст. на У. почали виникати перші металургійні підприємства. Поступово У. перетворився на головну металург. базу Росії. Трудящі У. брали участь у ряді антифеод. повстань 18 ст., особливо в селянській війні під проводом О. І. Пугачова 1773—75. У кін. 19 ст. У. втратив значення гол. металург. бази країни, поступившись місцем перед Пд. країни. В 70—90-х рр. 19 ст. на Уралі відбулися значні робітн. страйки. В кін. 19 ст. виникли с.-д. групи в ряді міст У. В 1904 створено Уральський обласний к-т РСДРП. Робітники У. брали участь у революції 1905—07 в Росії. Рад. владу на У. встановлено в жовтні — грудні 1917, в ряді міст боротьба за Рад. владу тривала до поч. 1918. Частина У. була охоплена чехословацькою кортурсою заколотом 1918, що почався в травні. З листопада 1918 на У. встановився контрреволюц. режим — колачківщина. Рад. війська в основному визволили тер. У. до осені 1919. За роки Рад. влади У. став одним з найрозвинтіших пром. районів СРСР. Народи У. дістали власну державність. У період Великої Вітчизн. війни 1941—45 У. став осн. арсеналом країни й важливою базою розміщення пром. підприємств, евакуйованих із зх. районів СРСР (зокрема, з України на Урал було евакуйовано кін. з-ди «Більшовик», «Укркабель», «Арсенал», Одес. завод ім. В. І. Леніна та ін.). На У. було сформовано кілька дивізій і Уральський добровольчий танк. корпус. Понад 800 уральців стали Героями Рад. Союзу, 8 чол. — дітич.

На базі освоєння місц. природних багатств на тер. У. сформувалася високорозвинутий, складний за

структурою комплекс важкої індустрії, характерною рисою якого є високий рівень концентрації пром. виробництва. Союзне значення мають чорна та кольорова металургія, важке машинобудування, хім., гірничодобува., лісова та деревообр. пром.-сть. У. — друга вуг.-металург. база СРСР, а також провідний в країні район по виробл. продукції важкого, енерг., хім. і трансп. машинобудування (бломиги, прокатні стани, крокуючі екскаватори, бурові установки, турбіни та генератори, навантажувачі, трактори, мотоцикли, автомобілі). На відкодах чорної та кольорової металургії, а також на базі використання солей, нафти й деревини створено значну хім. пром.-сть. Провідна роль належить осн. хімії, яка включає виробл. кислот, соди та мінеральних добрив. У. — важливий район видобутку нерудних копалин (мінеральні буд. матеріали, азбесту, дорожнього каміння). На базі лісових ресурсів на У. виник комплекс виробництва деревообр. пром.-сті. Осн. лісозаготівлі зосереджені в басейні Ками і Тавди. Бл. 50 % всієї заготовленої деревини переробляють на папір, пиломатеріали й фанеру. Розвинута легка і харч. пром.-сть. Електроенергетика базується на використанні місц. паливних та гідроенергетичних ресурсів, а також природного газу Середньої Азії, вугілля Казахстану і Кузбасу (найбільші ГЕС — Камська та Воткінська, ДРЕС — Рефтинська, Іртішська, Верхньотартільська, Троїцька, Яйіньська, Пд.-Уральська та ін.; Белоярська АЕС). С. г. багатогалузеве, спеціалізується на вирощуванні ярої пшениці та м'ясо-мол. тваринництва. Навколо значних пром. центрів — с. г. приміськ. типу (мол.-овочового та картоплярського напрямів). Розвинуте птахівництво і теплично-парникове г-во. Основу транспор. мережі У. становлять з'єднані в меридіональному (Полудноч. — Серов — Свердловськ — Челябінськ — Орськ) та широтному (Свердловськ — Перм, Свердловськ — Казань, Нижній Тагіл — Перм, Челябінськ — Уфа, Орськ — Оренбург) напрямках. Значну частину з'єд. електрифіковано. Тер. У. проходить система газо- і нафтопроводів з Тюмен. обл. та Середньої Азії. Розвинутий автомоб., водний і повітр. транспорт.

Лит.: Комар І. В. Географія хазяйства Уралу. М., 1964; Шувалов Е. Д. Урал індустріальний. М., 1974. Л. В. Потапова (географічний нарис).

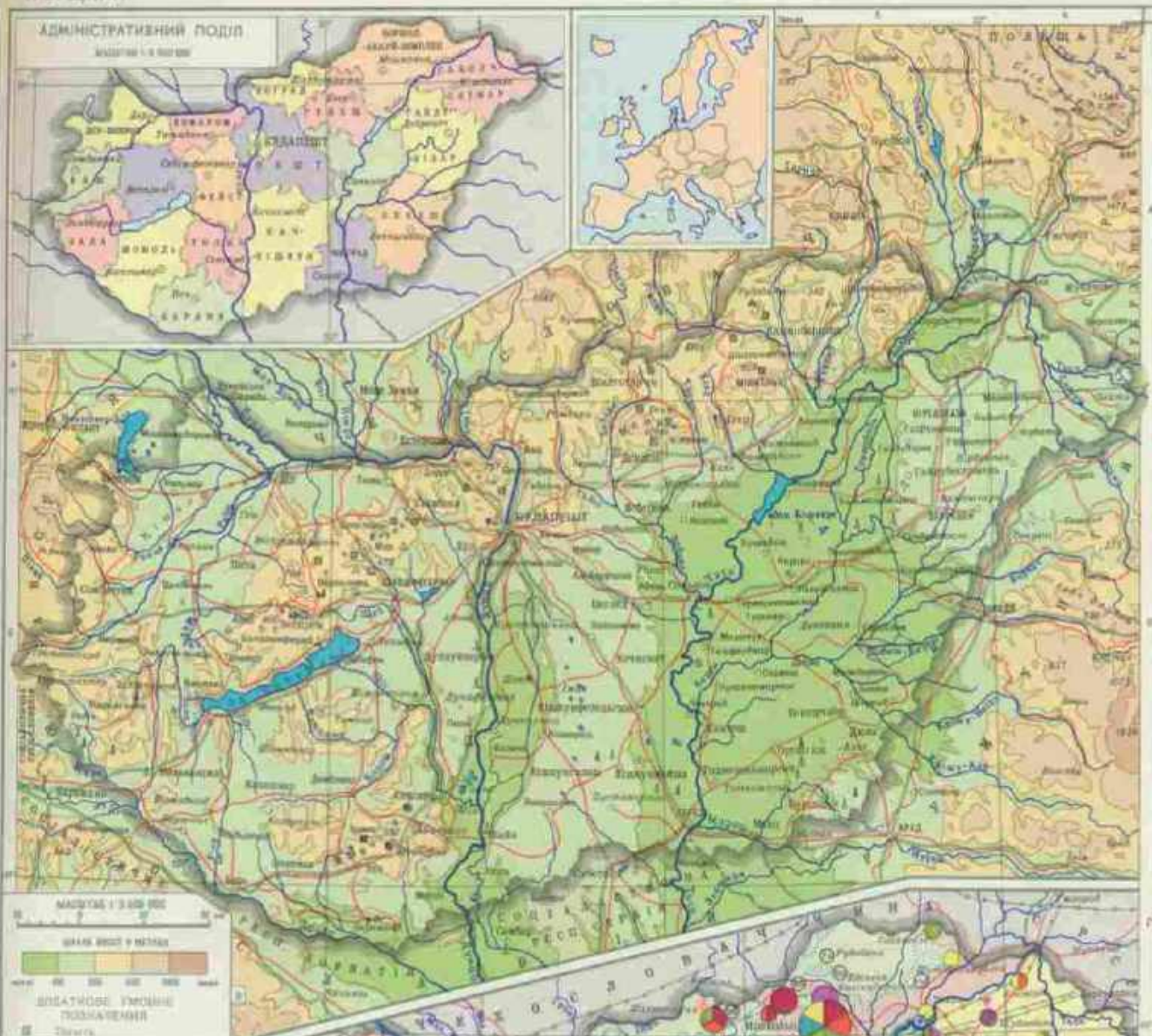
УРАЛО-КАВКАЗ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснодонській міськраді, за 2 км від залізнич. ст. Урало-Кавказ. 3,6 тис. ж. (1983). У селищі — шахта «Донецька», радгосп, підприємства побутового обслуговування. Середня школа, мед. амбулаторія, клуб, 2 б-ки. Засн. 1914, с-ще міськ. типу — з 1938.

УРАЛЬСЬК — місто, центр Урал. обл. Каз. РСР. Розташований на правому березі р. Уралу, при впадінні в нього р. Чагану. Залізнична станція, пристань, аеропорт. 183 тис. ж. (1983). Засн. 1613 (за деякими джерелами — 1584) як

УГОРЩИНА

АДМИНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ

МАСШТАБ 1:3 000 000

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ

ЗНАЧЕННЯ ПОРЯДКОВО

ПЕРИОДА ПРОМІСЛОВОСТІ

- Мінеральні ресурси
- Деревина та лісовий господарство
- Сільськогосподарство
- Текстильна промисловість
- Ринок

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Земельні ресурси (сільськогосподарські)

Земельні ресурси (лісовий господарство)

Земельні ресурси (сільськогосподарські)

Земельні ресурси (лісовий господарство)

Земельні ресурси (сільськогосподарські)

Земельні ресурси (лісовий господарство)

Земельні ресурси (сільськогосподарські)

Земельні ресурси (лісовий господарство)

Земельні ресурси (сільськогосподарські)

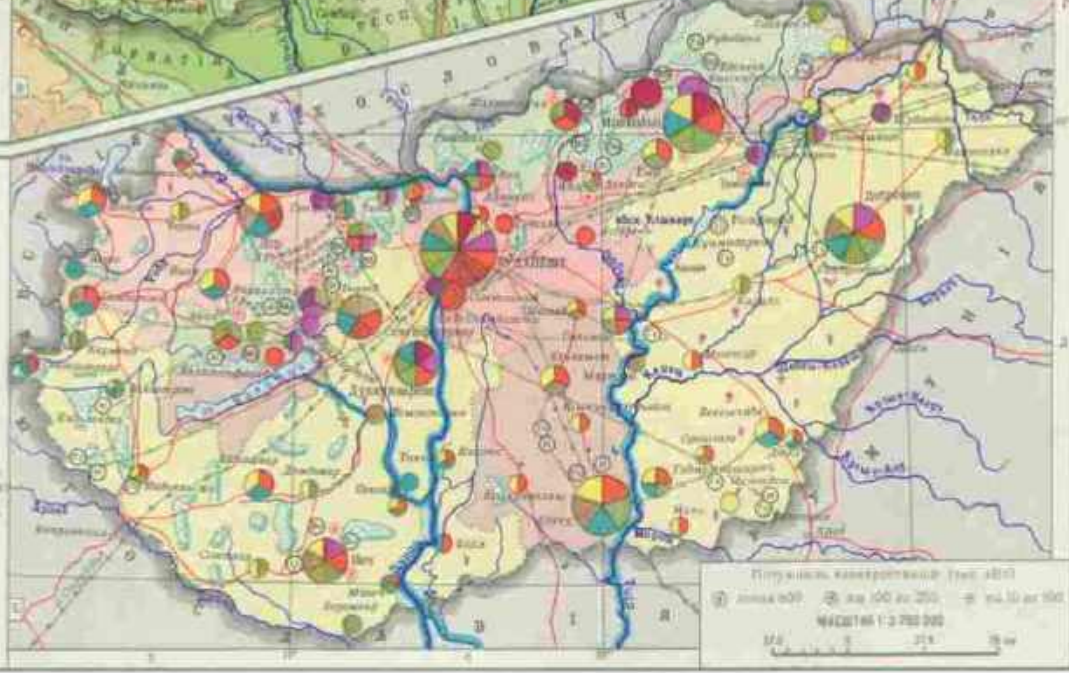
Земельні ресурси (лісовий господарство)

Земельні ресурси (сільськогосподарські)

Земельні ресурси (лісовий господарство)

Земельні ресурси (сільськогосподарські)

Земельні ресурси (лісовий господарство)

возаче укріплення Яїцький городок. У 1667—68 тут зимував С. Т. Разін із своїм загonom. Яїцький городок був одним з повстанських центрів під час селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75. З 1775 — сучас. назва. З 1868 У. — центр Уральської обл. Рад. владу в місті встановлено в січні 1918. З 1932 У. — центр Зх.-Казахстанської, з 1962 — Уральської області. У. — значний екон. та культ. центр Казахстану. Розвинута харч. (м'ясоконсервний, рибний, борошно-мелно-круп'яний, мол. комбінати), легка (хутровий комбінат, шкіряний та шкіряно-взут. з-ди, швейна і повстяна ф-ки) та маш.-буд. (арматурний, мех., рем. та ін. з-ди) пром.-сть. Виробн. буд. матеріалів. ТЕЦ. В У. — пед. і с.-г. ін-ти, 7 серед. спец. навч. закладів. Істор.-краєзнавчий та літ. музеї. Драм. театр. **УРАЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ** — у складі Каз. РСР. Утворена 10.III 1932 (до 1962 — Зх.-Казахстанська обл.). Площа 151,2 тис. км². Нас. 603 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — казахи, живуть також росіяни, українці, татари, білоруси та ін. Міськ. нас. — 41 %. Поділяється на 16 районів, має 2 міста і 6 с-щ міськ. типу. Центр — м. Уральськ. Південну частину області займає *Прикаспійська низовина*, пн. — відроги Общого Сирту, сх. — Передуральське плато (вис. до 263 м, г. Актау). Корисні копалини: нафта, газ, горючі сланці, калійно-магnezіальні солі, цем. сировина, керамзитові глини. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —11, —15°, липня +22, +26°. Опадів на Пн. 300 мм, на Пд. до 190 мм на рік. Гол. ріка — Урал з притоками Чаган, Деркул, Ілек та ін. Багато озер, найбільші — Каміш-Самарські, Ітмурунколь, Баликти, Рибний Сакрал (прісні); Шалкар, Аралсор, Жалтирколь (солоні). Пн. частину області займають підчорноземні й темно-каштанові ґрунти з різноманітно-ковиловою та типчакково-ковиловою рослинністю. Трапляються масиви пісків і соловчаків. В заплавах річок — злаково-різнотравні луки, подекуди зарості тростини. В заплаві р. Уралу — ліси з тополі, дуба, берези, верби. Під лісом — бл. 144,4 тис. га. У нар.-госп. комплексі республіки У. о. виділяється як район розвинутих зернового землеробства, пасовищного вівчарства й м'ясо-мол. скотарства та пром.-сті, що переробляє с.-г. продукцію. Енергетика базується на природному газі, вугіллі (з Караганди) та мазуті, частково електроенергія надходить з Поволжя. Харч. та легка галузі, що працюють в основному на місц. с.-г. сировині, представлені відповідно м'ясокомбінатами, маслозаводами, рибним комбінатом, а також шкіряним з-дом (у містах Чапаєві, Аксай, с-щах міськ. типу Чигирлау, Джамбеку). Розвинуте виробн. буд. матеріалів, літот рем., мех. та арматурні з-ди. Завдяки освоєнню цілих нових і перелогових земель посівну площу в області збільшено майже в три рази. Значні площі — під зерновими культурами (яра шевиння,

просо, ячмінь, овес). Вирощують також кормові культури, овочі, картоплю. Довжина зрошувальних каналів 3,3 тис. км. На Пн. області — скотарство м'ясо-мол. і мол. напрямів, тонкорунне й напівтонкорунне вівчарство, конярство; на Пд. — тваринництво м'ясного та м'ясо-сального напрямів. У долині р. Уралу — свинарство. На Пн. області перетинає залізниця Саратов — Уральськ — Соль-Ілецьк, вздовж зх. межі — залізнична лінія Саратов — Астрахань. Важливі автомоб. шляхи — Уральськ — Калмиків — Гур'єв. Судноплавство по р. Уралу. Тер. області проходить магістральний газопровід Середня Азія — Центр. В області — с.-г. та пед. ін-ти (Уральськ), 9 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр (Уральськ), 4 музеї (істор.-краєзнавчий та літ. в Уральську, істор.-революц. у с. Урді та меморіальний В. І. Чапаєва у м. Чапаєві). М. Ш. Янжикамедов. **УРАЛЬСЬКИЙ ЗАВОД ВАЖКОГО МАШИНОБУДУВАННЯ** імені Серго Орджонікідзе (УЗВМ) — головне підприємство виробничого об'єднання «Уралмаш» по випуску металург. і гірничого устаткування. Розташований у м. Свердловську. Буд.-во почато 1928. Введено в експлуатацію 1933. Цього самого року з-ду присвоєно ім'я Серго Орджонікідзе. УЗВМ — підприємство переважно індивідуального машинобудування, деякі види устаткування випускають серійно. Виготовляє унікальне устаткування, зокрема устаткування цехів холодного прокатування з 4- та 5-кільцевими безперервними станами, завантажувальне устаткування потужних доменних печей, крокуючі екскаватори-драглайни, установи для буріння нафтових і газових свердловин, для дослідження земної кори, блонітиги тощо. Продукцію підприємства поставляють у багато країн світу. УЗВМ нагороджено 2 орденами Леніна (1939, 1944), орденами Жовтневої Революції (1971), Червоного Прапора (1945), Вітчизняної війни I-го ступеня (1945), Трудового Червоного Прапора (1942), болг. орденом «Червоної Прапора Праці» (1973). **УРАЛЬСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР АН СРСР.** Організовано 1971 у Свердловську на базі Уральського філіалу АН СРСР (засн. 1932). Ін-ту фізики металів (засн. 1932) та Ін-ту математики і механіки (засн. 1961). Об'єднує 12 н.-д. установ. У складі центру — Ін-т математики та механіки, Ін-т фізики металів. Ін-т металургії, Ін-т геології та геохімії ім. О. М. Заварицького з Кунгурським стаціонаром у Перм. обл., Ін-т екології рослин і тварин з бот. садом та Салехардським стаціонаром у Тюмен. обл., і відділом селекції й генетики мікроорганізмів (Перм), *Ільменський заповідник* імені В. І. Леніна та ін. установи. Осн. завданнями центру є розробка фундаментальних досліджень у галузі природничих та сусп. наук, наук. проблем, пов'язаних з прискоренням розвитку економіки та виробничих сил Уралу. На базі У. н. ц. АН СРСР вид-во «Наука» вишус-

кає журнали «Фізика металів і металознавство» (з 1955), «Дефектоскопія» (з 1965), «Екологія» (з 1970).

В. М. Пеліх.

УРАЛЬСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені О. М. Горького — вищий навч. заклад М-ва вищої та середньої спец. освіти РРФСР. Засн. 1920 у Свердловську. Ім'я О. М. Горького присвоєно 1936. У 1982/83 навч. р. до складу ун-ту входило 8 ф-тів: математико-мех., фіз., хім., біол., істор., філол., філософ. та ф-т журналістики, на яких навчалось бл. 8 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 4 тис. Є вечірнє та заочне відділення, аспірантура. При ун-ті працює ін-т та 2 ф-ти підвищення кваліфікації викладачів, астрономічна обсерваторія, бот. сад, обчислювальний центр, три проблемні лабораторії. У наук. б-ці понад 1 млн. 200 тис. одиниць збірника. Видаються тематичні збірники наук. праць. З часу заснування у вузі підготовлено понад 25 тис. спеціалістів. У. у. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970).

П. Є. Сватін.

УРАЛЬСЬКІ ГОРИ — гірська країна на межі Європи та Азії. Лежить між найбільшими річковими країнами — Сх.-Європейською, Зх.-Сибірською і Туранською низовинами. Простягається з Пн. на

Північний Урал.

Пд. більш як на 2000 км, від прот. Югорський Шар до підніжжя Мугоджар, що є продовженням У. г. Сформувалися У. г. внаслідок герцинської складчастості у пізньому палеозой. З часом під впливом процесів вивітрювання гори були зруйновані й значно вирівняні. Це середньовисокі гори, які

складаються з системи паралельних хребтів, розділених поздовжніми зниженнями. За характером природних умов їх поділяють на окремі частини. Система У. г. починається хр. Пай-Хой заввишки до 467 м. Далі на Пд. простягається Полярний Урал (від Константинового Камня до верхів р. Хули), з пересіченими висотами 1000—1200 м. Приполярний Урал (пд. межа — долина р. Шугер) — найвища ділянка всієї гірської споруди (вис. 1895 м, г. Народна). На Полярному та Приполярному Уралі поширені гострі вершини, гребені, льодовикові ширки. Північний Урал, що закінчується Конжаківським і Косвинським Камнями, має пересічну вис. хребтів 800—1000 м і характеризується плескатими вершинами, поширеним скелястим останим, кам. розсипиц. Найнижчим є Середній Урал (вис. 400—500 м), обмежований з Пд. г. Юрною. Рельєф Південного Уралу (до широтної ділянки р. Уралу) середньогірський (макс. вис. 1640 м, г. Ямантау) з численними хребтами і глибокими міжгірними улоговинами. Складає У. г. з вапняків, доломітів, пісковиків, сланців, кварцитів та магнезитових гірських порід. Розвинутий карст (гол. чин. на зх. схилах гір). Багато печер (Кунгурська льодова печера, Капова печера). У. г. багаті на різноманітні корисні копалини, найважливіші — залізні, мідні, хромові, нікелеві руди, боксити, магнетити, калійна і кам. солі, нафта, горючі гази, кам. і бурі вугілля, азбест, золото, платина, дорогоцінне і виробне каміння та буд. матеріали. Клімат континентальний. Зима холодна, особливо на Пн. Літо на Пн. прохолодне, на Пд. жарке. Пересічні т-ри зими на Пн. Уралі —18, —22, на Середньому й Пд. Уралі —16, —18°, липня відповідно +12, +16° та +17, +20°. Опадів на зх. схилах гір 600—750 мм, у Приполярному Уралі — до 1000—1400 мм, на сх. схилах — 300—500 мм на рік. Площа сучас. зледеніння 28,7 км² (відомо 143 льодовики). До 62° пн. ш. поширена багаторічна мерзлота.

Ріки належать до бас. Пн. Льодовитого ок. (Печора, притоки Обі — Тобол, Ісет, Тура, Сосьва та ін.) і Каспійського м. (Кама з притоками, Урал). Багато озер, у т. ч. Велике Шуче (на Полярному Уралі — одне з найглибших гірських озер СРСР, 136 м). У зв'язку з великою протяжністю У. г. у меридіональному напрямі, різноманітністю кліматичних умов та рельєфу ґрунтово-рослинний покрив гір неоднорідний. На Полярному й Приполярному Уралі розвинута кам'яниста, лишайникова і мохова тундра. На Пн. і Пд. Уралі тундрові ландшафти трапляються лише на вершинах найвищих гір. На Пд. від Полярного кола тундра й лісотундра змінюються ландшафтами лісових зон, що займають майже 50 % площі У. г. На Пн. вони представлені темнохвойною тайгою, на Пд. — мішаними й листяними лісами на підзолистих і сірих лісових ґрунтах. Переважа-

ють ялина, ялиця, сосна, модрина, кедр, береза, осика, дуб, липа та ін. У передгір'ях Південного Уралу лісова рослинність змінюється лісостеповою на дерново-підзолистих, сірих лісових і чорноземних ґрунтах; характерні березові колки, які чергуються зі степом. На крайньому півдні У. г. на чорноземах і каштанових ґрунтах поширені ковилово-різнотравні й полиново-типчакові степи. Більша частина земель лісостепової та сте-

пової зон розорана. Фрагментарно на Пд. Уралі трапляються напівпустельні ландшафти.

З тварин у тундрі живуть північний олень, песець, лемінг, біла сова, біла і тундрова куріпка; в зонах тайги та мішаних лісів — лось, бурій ведмідь, росомаха, соболь, білка та ін.; з птахів — глухар, рябчик, горіхівка, сойка та ін.; в степах переважають гризуни: заєць-русак, ховрахи, тушканчики. В межах У. г. створено Печоро-Ільцький заповідник, Вісімський і Башкирський заповідники, а також Ільменський заповідник імені В. І. Леніна.

Лит.: Оленев А. М. Урал и Новая Земля. М., 1965; Урал и Приуралье. М., 1968; Макунина А. А. Ландшафты Урала. М., 1974. О. О. Маскунина.

УРАЛЬСЬКІ КОЗАКИ (до 1775 — яїцькі козаки) — складова частина рос. козацтва. Сформувались у кін. 15 — на поч. 16 ст. на р. Яїку (з 1775 — р. Урал) з рос. селян, посадських людей, холопів, які втікали від феод. гноблення. З 2-ї пол. 16 ст. царський уряд використовував козаків для охорони пд.-сх. кордонів д-ви. В 1748 завершилося створення Яїцького козачого війська. У 1775, після придрушення селянської війни під проводом О. І. Пушкіна 1773—75, в якій яїцькі козаки брали активну участь, військо і козаків перейменовано на уральських; У. к. втратили залишки своєї автономії. В 1916 їх налічувалося 166 тис. чол. Після Великого Жовтня козацька біднота захищала завоювання Рад. влади, заможна верхівка виступала на боці білогвардійців. Як окремий військ. стан У. к. перестали існувати 1920.

УРАЛЬСЬКІ МОВИ — сім'я мов. До її складу входять фінно-угорські й самодійські мови. Фінно-угорські мови поділяють на 3 групи: прибалтійсько-фінську (фінська, естонська, карельська, іжорська та ін. мови), пермську (удмуртська, комі-зірянська й комі-перм'яцька мови), волзьку (марійська й мордовські мови), угорську (угорська, хантійська та мансійська), а також саамську (саамська мова).

Самодійські мови поділяють на дві групи: північну (венецька, евенцька, нганасанська мови) і південну (селькупська мова). У. м. мають багато спільних рис у фонетичній, граматичній й лексичній. Водночас між ними є великі відмінності: є мови з розвинутою системою голосних і дифтонгів, а в інших — багато приголосних і мало дифтонгів, частини мов виступають сингармонізм. У. м. — аглютинативні мови, але в деяких галуженнях відзначається фугізм. Відмінків в У. м. — від 3 до 28.

Лит.: Серебрянников В. А. Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. М., 1964; Финно-угорские и самодийские языки. В кн.: Языки народов СССР, т. 3. М., 1966; Основы финно-угорского языкознания. М., 1974. О. Б. Ткаченко.

УРА́Н (Οὐρανός) — у грец. міфології бог неба. Син і чоловік Геї, від шлюбу з якою народилися титани, кіклопи, Кронос, Рея, Океан та ін. Син У. Кронос повстав проти батька, скинув його

з неба і сам став правити світом.

УРАН — сьома за віддаллю від Сонця велика планета Сонячної системи, астр. знак δ або Υ . Серед. віддаль від Сонця 19,191 астрономічної одиниці (2871,0 млн. км), ексцентриситет орбіти 0,0472, нахил її до площини екліптики $0^{\circ}46'$, період обертання навколо Сонця 84,013 року, а навколо осі — 16 год 10 хв. Особливістю У. є те, що вісь його обертання (напрямок якого протилежний напрямку орбітального руху) майже збігається з площиною його орбіти (нахил площини екватора до площини орбіти бл. 98°). Екваторіальний радіус У. 26150 км (4,12 земного), стиснення (відношення різниці між екваторіальним і полярним радіусами до екваторіального радіуса) $1/18,7$, маса становить 14,54 маси Землі. Серед. густина У. (як і ін. планет-гігантів) мала — $1,30 \text{ г/см}^3$. Прискорення сили тяжіння на екваторі 967 см/с^2 , друга космічна швидкість біля поверхні 22 км/с. До складу атмосфери У. входять мол. водень і метан. Тепла і світла від Сонця У. дістає в 370 раз менше, ніж Земля, тому т-ра його видимої поверхні надзвичайно низька (бл. -220°C). З Землі У. видно як світло 6,0 візуальної зоряної величини. Макс. значення геом. альbedo припадає на довжину хвилі світла 0,5 мкм і становить 0,53—0,55 (одне з найбільших значень серед усіх планет; числові характеристики для У. подано за станом на 1982). У. має п'ять природних супутників (див. *Супутники планет*), що рухаються в його екваторіальній площині в напрямі обертання планети. Поверхні супутників покриті водяним льодом. У 1977 відкрили, що У. має також систему кілець, відбиває здатність яких, на відміну від кілець Сатурна, дуже низька. Відкрив У. 1781 В. Гершел.

Лит.: Клімачини І. А. Астрономія наших днів. М., 1980; Маров М. Я. Планети Сонячної системи. М., 1981; Тейфель В. Г. Уран і Нептун — далекі планети-гіганти. М., 1982.

УРАН (Uranium; від назви планети Уран), У — радіоактивний хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 92, ат. м. 238,029; належить до актиноїдів. Природний У. складається з трьох радіоактивних ізотопів ^{238}U (99,282 %, $T_{1/2} = 4,51 \cdot 10^9$ років), ^{235}U (0,712 %, $T_{1/2} = 7,13 \cdot 10^8$ років) і ^{234}U (0,006 %, $T_{1/2} = 2,48 \cdot 10^5$ років). Відомо 11 штучних ізотопів У. Всі ізотопи У. радіоактивні (переважно альфа-розпад). У. здатний до спонтанного розпаду (див. *Радіоактивність*). Кінцевий продукт розпаду У. — свинець. За ствідношенням свинцю й У. визначають абсолютний вік порід і мінералів. Ізотопи ^{238}U і ^{235}U є родовачальниками двох радіоактивних рядів. Відкрив У. 1789 нім. хімік М. Г. Клапрот (1743—1817). Вміст У. в земній корі $3 \cdot 10^{-4}$ % за масою. У природі буває в уранових рудах. У. — сріблясто-білий метал, існує у вигляді трьох алотропних модифікацій, з яких найстійкіша α -У. з густиною 19050 кг/м^3 ;

$t_{\text{пл}} 1133^{\circ}\text{C}$, $t_{\text{кип}} 3818^{\circ}\text{C}$. Хімічно активний, на повітрі окислюється, утворюючи оксиди UO_2 , U_2O_5 , UO_3 . З металами дає різні сплави (див. *Уранові сплави*). Сполучається з більшістю неметалів. У пром-сті У. одержують відновленням його фториду кальцієм або магнієм. Застосовують в атомній енергетиці, що пов'язане із здатністю ізотопу ^{235}U ділитися при захваті нейтрона (див. *Ядерні реакції*, *Ядерне паливо*). Ізотоп ^{235}U використовують в атомних бомбах як вибухову речовину (див. *Ядерна зброя*). З продуктів поділу У. в ядерних реакторах одержують багато штучних радіоактивних ізотопів. У. служить сировиною і для одержання плутонію.

УРАН-ГРАФІТОВИЙ РЕАКТОР

— ядерний реактор, в якому ядерним паливом є природний або трохи збагачений уран, а сповільнювачем нейтронів — чистий графіт; тип теплового реактора. Перший в СРСР і Європі У.-г. р. споруджено 1946 в Москві. У.-г. р. — переважно каналний реактор, що відзначається великими розмірами. У.-г. р. було встановлено і на першій в світі атомній електростанції в м. Обнінську (Калужська обл.). Реакторами такого типу обладнані тепер Белоярська АЕС, Курська АЕС, Ленінградська АЕС, Чорнобильська АЕС та деякі ін. У.-г. р. використовують також в Англії, ФРН та ін. країнах.

УРАНИЙ — мінерал класу оксидів. UO_2 . Як домішки містять Ra, Ac, Pb та ін. Сингонія кубічна. Густ. 10,63—10,88. Твердість 5,5—6,5. Колір від сірого до чорного. Блиск смоляний. Радіоактивний. Рідкісний; родовища відомі в Конго, Заїрі, Канаді. Використовують для вилучення урану і радію.

УРАНОВІ РУДИ — природні мінеральні утворення, які містять уран у таких концентраціях, що його економічно доцільно вилучати за сучас. рівня розвитку техніки. В земній корі відомо понад 100 мінералів, що містять уран. Осн. пром. значення мають ураніт (вміст UO_2 до 37,8 %, UO_3 — 37,6 %), уранові слюдки, карнотит (UO_3 — понад 63 %), брачерит (UO_2 — понад 10 %, UO_3 — понад 33 %), туюмуніт $\text{Ca}[(\text{UO}_2\text{VO}_4)_2 \cdot (5-8,5) \text{H}_2\text{O}]$ (вміст UO_2 — понад 57 %). Іноді в великих кількостях сполуки урану концентруються у вугіллі, вишні, лігнітах, фосфоритах тощо. Залежно від складу корисних компонентів в У. р. розрізняють: власне уранові, урано-поліметалеві, мідно-уранові, урано-ванадієві, золото-уранові, уран-нікель-кобальт-вісмутові, залізо-уранові та ін. руди. Родовища У. р. є в СРСР, США, Канаді, Конго, ПАР, ФРН та ін. країнах. Г. І. Калієв.

УРАНОВІ СЛЮДКИ — група мінералів — водних фосфатів і арсенатів уранілу (UO_2) $^{2+}$ і дво- і тривалентних металів (Cu, Ca, Mg, Fe, Mn, Ba, Pb і K). Мають досконалу (подібно до слюди) спайність. Кристалізуються звичайно в ромбічній або тетрагональній сингонії. Густ. 3—6,23. Тв. 2—3. Колір яскраво-жовтий, зелений, роже-

вий. Блиск перламутровий. Радіоактивні. Осн. мінерали У. с.: торберніт $\text{Cu}[(\text{UO}_2\text{PO}_4)_2 \cdot (12-8) \text{H}_2\text{O}]$, отеніт, карнотит, туюмуніт $\text{Ca}[(\text{UO}_2\text{VO}_4)_2 \cdot (5-8,5) \text{H}_2\text{O}]$. Родовища У. с. відомі в США, Франції та ін. країнах. Використовують як уранову руду.

Г. І. Калієв.

УРАНУ СПЛАВИ — сплави на основі урану. Порівняно з чистим ураном у них вищі міцність і корозійна стійкість. Для легування У. с. використовують хімічні елементи, що поглинають незначну кількість нейтронів (напр., вуглець, кремій, шквений, алюміній, ніобій), або хіміч. елементи, здатні до ядерного розпаду (плутоній, торій). Найпоширенішими є низьколеговані сплави урану («нормований уран»), що містять 0,04—0,12 % Al, 0,02—0,04 % Fe і 0,03—0,11 % С. У. с. застосовують у тепловіддільних елементах як ядерне паливо.

УРАТСЬКА МОВА, халдська мова, біайська мова — мова населення держави Урату. Разом з хуритською мовою належить до хурі-урартської сім'ї мов. Відома з написів (переважно 9—6 ст. до н. е.), зроблених акадським клинописом. В У. м. розрізняли двічі, глухі й глоталізовані приголосні. Іменам були властиві 2 числа і 8 відмінків. За типологією У. м. аглютинативна. Характерною була ергативна конструкція речення.

Лит.: Мещанинов Н. И. Грамматический строй урартского языка, ч. 1—2. М. — Л., 1958—62; Мелликсшиль Г. А. Урартский язык. М., 1964.

УРАТУ — держава, що існувала в 9—6 ст. до н. е. на Вірменському нагір'ї (тепер ця територія входить в межі СРСР, Туреччини, Ірану). Утворена урартською групою союзу племен наїрї. Столицею У. було м. Тушпа (сучас. м. Ван у Туреччині) на сх. узбережжі оз. Ван. Найбільшої могутності У. досягло за правління Менуа (810—778 до н. е.), Аргішти I і Сардурі II (750—730 до н. е.). У I-й пол. 8 ст. до н. е. У. займала панівне становище серед країн Перед-

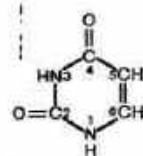

Уран. Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Висота 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

Урарту.
1. Деталь бронзового цита царя Сардурі II. Історичний музей Вірменії, Єреван.
2. Бронзова статуєтка. Частина царського трону. Державний Ермітаж у Ленінграді.
3. Настінний рельєф. Кармір-Блур.

Урацил.

ньої Азії і успішно воювала проти Ассирії. Вдалі походи та загарбання великої здобичі (раби, худоба, цінні метали) дали змогу царям У. здійснювати значне будівництво (до наших днів збереглися залишки старод. фортець, храмів, каналів, зрошувальних споруд і водоймищ). Осн. заняттями населення У. були землеробство, основане на іригації, скотарство і ремесла. В г-ві широко використовувалася праця рабів, але осн. масою виробників були вільні й напіввільні общинники. В 2-й пол. 8 ст. до н. е. зміцніла Ассирія почала боротьбу за повернення земель, відторгнутих у неї У. В 714 до н. е. ассирійський цар Саргон II розбив війська У. В серед. 7 ст. до н. е. в У. почалося деяке піднесення, але на поч. 6 ст. до н. е. У. було розгромлено Мідією і ввійшло до її складу. З 80-х рр. 19 ст. на тер. У. проводяться археол. розкопки. При дослідженні залишків міст Тушпа, Тейшебаїні і фортець Еребуні (біля Єревана) відкрито залишки будівель з каменю і сирцевої цегли, знайдено численні бронзові вироби та ін. В Еребуні відкрито великий зал з 30 стовпами-колоннами. Для худож. культури У. характерні твори монументального і декоративно-ужиткового мистецтва (їх збереглося мало). Це переважно наскельні рельєфи, розписи, кераміка, вироби з бронзи (скульптурні зображення фантастичних істот, що прикрашали трони; військ. спорядження — щити, панцирі, шоломи, сагайдаки з Тейшебаїні, оздоблені карбованими зображеннями культових і військ. сцен) тощо. Ряд особливостей мистецтва було сприйнято скіфами і народами Закавказзя.

Лит.: Пятковский Б. Б. Ванское царство (Урарту). М., 1959; Меликшвили Г. А. Урартские клинообразные надписи. М., 1960; Пятковский Б. Б. Искусство Урарту VIII—VI вв. до н. э. Л., 1962; Арутюнян Н. В. Новые урартские надписи Кармир-Блура. Єреван, 1966.

УРАСТІРОВ Кюнток — літ. псевдонім якут. рад. поета В. М. Навикова (н. 1907).

УРАЦИЛ, 2,4-діоксипіримідин — циклічна органічна сполука з групи *піримідинових основ*. У. являє собою білий порошок або голкоподібні кристали; мол. м. 112. Має амфотерні (і кисл. і лужні) властивості. Вільний У. не дуже добре розчинний у воді; здатний до таутомерії. У складі нуклеозидів, нуклеотидів та рибонуклеїнових кислот (РНК) У. міститься в клітинах усіх живих організмів. В парі з аденоїном, утворений за принципом комплементарності, У. забезпечує стабільність молекули РНК.

УРБАНИ (Urban) Домінік (н. 29. III 1903, м. Ромеланж) — діяч люксембурзького і міжнар. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. За фахом — учитель. З 1921 (часу заснування) — член КП Люксембургу (КПЛ). З 1929 — член ЦК, з 1930 — Виконкому ЦК КПЛ. В 1933—65 — ген. секретар, 1965—76 — голова КПЛ. З 1976 — почесний голова КПЛ. Учасник VII конгресу Комінтерну (1935). Депутат парламенту 1945—75.

В 1946—47 — міністр соціального забезпечення, охорони здоров'я і спорту. Нагороджений орденами Леніна, Жовтєвої Революції.

УРБАНИ (Urbanu) Рене (п. 7. II 1927, с. Отбелля, поблизу м. Клерво) — діяч люксембурзького і міжнар. комуністичного руху. Син Д. Урбана. За фахом — журналіст. Член КП Люксембургу (КПЛ) з 1945. З 1956 — член ЦК, з 1968 — Виконкому ЦК КПЛ. З грудня 1976 — голова КПЛ. З 1962 — директор і гол. ред. ЦО КПЛ газ. «Цайтунг фум летцебургер фоллек» («Газета люксембурзького народу»). Депутат парламенту з 1975.

УРБАНІЗАЦІЯ (франц. urbanisation, від лат. urbanus — міський, urbs — місто) — властивий періодові індустріалізації процес концентрації виробн. і населення в містах. Зовн. виявом процесу У. є збільшення кількості міст, абсолютне та відносне зростання чисельності міськ. населення, утворення суцільних урбанізованих територій (*агломерацій населених пунктів, конурбацій*), поширення міськ. способу життя. У. є закономірною, історично минуючою стадією в розвитку форм розселення людей, пов'язаною з певним рівнем *продуктивних сил*. За капіталізму стихійний характер У. поглиблює соціальні суперечності, породжує складні екологічні проблеми. Сусп. власність на засоби виробництва, планомірний характер екон. та соціального розвитку дають змогу соціалістичному суспільству використовувати певні переваги У., нейтралізувати або звести до мінімуму її негативні сторони й наслідки. В соціалістичних країнах розвиток міст здійснюється планомірно, регулюється двою, яка виходить з інтересів і потреб екон. розвитку, правильного розміщення пром-сті, раціонального використання трудових ресурсів. В СРСР У. сприяє екон. і культур. розвитку країни, подоланню істотних відмінностей між містом і селом. У санітарно-гігієнічному аспекті великі міста — середовище, що концентрує багато негативних факторів сучас. цивілізації: шум, вібрація, забрудненість атмосфери. Скупчення джерел, що забруднюють повітря у великих містах, досягло розмірів, які являють небезпеку для здоров'я людини. Соціалістична держава при плануванні будівництва нових і реконструкції старих міст (див. *Містобудування*) здійснює раціональне планування їх, широкі сан.-гіг. заходи (див. *Озеленення населених місць, Очищення населених місць*), доцільну організацію транспорту тощо.

В. П. Чорноволенко (соціологія).

УРБАНІЗМ (франц. urbanisme, від лат. urbanus — міський, urbs — місто) — 1) Напрямок у містобудуванні 20 ст., представники якого (арх. Л. Корбюз'є та ін.) стверджували ідею гол. ролі міст у сучас. цивілізації і в зв'язку з цим приділяли особливу увагу проектній розробці максимально збільшених містобудівних структур, розрахованих на значну концентрацію населення. В 20-х рр. ідеї У. мали значний вплив і на

деяких рад. архітекторів (М. Ладовського та ін.). 2) Нерідко поняття «урбанізм» використовується як синонім слова «містобудування».

УРБАНИЧІК (Urbanczyk) Станіслав (н. 27. VII 1909, с. Квачала, тепер Краківського воєводства ПНР) — польський мовознавець. Закінчив Краків. ун-т (1934). У 1939—40 був ув'язнений у фашист. концтаборах Заксенгаузен і Дахау. В 1947—55 — професор Познанського, з 1956 — Краківського ун-тів; 1973—81 — директор Ін-ту польської мови Польс. АН (Краків). Осн. праці: «З давніх польсько-чеських мовних зв'язків» (1946), «Релігія язичницьких слов'ян» (1947), «Нариси польської діалектології» (1953), «Нариси з історії польської мови» (1968). Досліджував запозичення з укр. мови в старопольській.

Т. Б. Лукінова.

УРГАЛ — селище міського типу Хабаров. краю РРФСР. Один з найбільших залізнич. вузлів на Байкало-Амурській магістралі. В буд-ві У. беруть участь представники України (створено спеціалізований буд.-монтажний поїзд «Укрбуд»). Селище утворено 1974.

УРГЕНЧ — місто, центр Хорезм. обл. Узб. РСР. Розташований у долині р. Амудар'ї, на каналі Шават. Залізнична станція. 110 тис. ж. (1983). В У. — олієекстракційний, рем., рем.-екскаваторний, бавовноочисний, буд. матеріалів з-ди, меблева, швейна та шовкомотальна ф-ки; харч. пром-сть. Пед. ін-т, 5 серед. спец. навч. закладів. Муз. драм. театр. Виник у 17 ст.

УРГЕНЧ давній — столиця середньовічної держави Хорезм (тепер руїни біля пд. околиці смт Куна-Ургенча Ташаузької обл. Туркм. РСР). Перші вірогідні відомості про У. належать до 10 ст., коли місто було великим торг.-реміснич. центром. З 995 У. — столиця Хорезмської д-ви. В 1221 У. зруйнували орди Чингісхана, 1388 — війська Тимура. Частково відбудований у кінці 14 ст., У. існував до 17 ст. На давньому городищі У. (площею бл. 400 га; розкопки — з 1929) збереглися мавзолеї домонг. часу і споруди 14 ст. (мінарет, мавзолей тощо).

УРДУ ЛІТЕРАТУРА — л-ра народів Індії та Пакистану *урду мовою*. На гіндаві (так звалася в давні часи урду мова) писали переважно проповідники-суфісти (див. *Суфізм*) Ходжа Сумнані (12 ст.) та ін. Проте виявляли й суто літ. твори (на думку вчених, цією мовою існував диван Масуда Сада Сальмана). Поети-суфісти 15 ст.: Х. Гейсудараз, Абдулла Хусейні, Шах Міранджі. З поч. 16 ст. У. л. розвивалася передусім в князівствах на Пд. Індії (Деканська височина). Відомими були там поети Ібрагім Аділь-шах, Мухаммад Кулі Кутб-шах, Тана-шах. В поезії 16—17 ст. поряд з сюжетами з інд. фольклору, санскритськими темами і сюжетами, знайдено відображення й реальне життя. Проте був сильний вплив перс. засобів поетики й жанрових вирішень. Провідним в л-рі того часу був традиційний перс. жанр вірша — месневі. В ньому виступали Гавва-

сі, Ібн-е Нішаті, Ваджахі. Значним явищем в поезії була творчість Валі Аурангабаді (бл. 1668—1744). У 18 ст. після завоювання могольськими династіями Декана центр У. л. зміщується на Північ. У Делі та ін. центрах Півночі культивується поезія урду. Найвідоміші поети: Фаїз Дехлевї, Шах Мубарак Абу, Аруз, Хатім. З'являється проза (Фаїзі), поширюються наркотики — дастані. Політ. криза у 18 ст. (розпад імперії Моголів, завоювання й зруйнування Делі перс. правителем Надір-шахом, завоювання Індії англієцями) спричинило трагічні настрої в л-рі. Мір Дард, Мірза Сауда, Мір Тахі, Мір Хасан, Назір Акбарбаді у своїй поезії відобразили тяжке життя народу, розруху й занепад у країні. Один з фундаторів новітньої поезії урду — Мірза Асадулла Галіб. У 2-й пол. 19 ст. з'явився роман. У цьому жанрі виступали Назір Ахмад, Р. Саршар, Абдул Халім Шарар, Мірза Руска (його роману «Танцівниця», 1898, притаманні риси критичного реалізму). Соціальна тематика простежується в творах поетів кін. 19 — поч. 20 ст. Мухаммада Хусейна Азада, А. Х. Халі й особливо Мухаммада Ікбала, який писав і перс. мовою. В 20—30-х рр. у романах Премчанда, який писав і гінді мовою, утверджується критичний реалізм, гострого соціального звучання набувають вірші Фаїза Ахмада Фаїза, Алі Сардара Джафрі, Ахмада Надіма Касмі, започатковуються соціалістичні ідеї (поезії Джоса Маліхабді, Хасрата Мохані). В 1936 створено Асоціацію прогресивних письменників Індії, активними учасниками якої були письменники урду Крішан Чандар, Раджендар Сінгх Беді, Саєд Саджад Захір, Саадат Хасан Манто та ін. Після проголошення незалежності Індії та її поділу (1947) У. л. розвивається в Індії й Пакистані. Серед інд. письменників урду — Крішан Чандар, Р. С. Беді, І. Чугтаї, Радія Саджад Захір, поетів — А. С. Джафрі, С. Саджад Захір, Нізат Хайдар, Фірак Горакхпурі, Маджрух Султанпурі, Джігар Мурабаді. Модерністські настрої виразно звучать у творчості Шамсурахама Фарукі. В Пакистані значний вклад у розвиток У. л. внесли прозаїки С. Х. Манто, Шаукат Сіддікі, Хаджар Масрур, Хадіджа Мاستур, А. Н. Касмі та ін., поети Фаїз Ахмад Фаїз, Д. Маліхабді, А. Н. Касмі, Е. Даніш. В перекладі укр. і рос. мовами надруковано твори Крішана Чандара, М. Русві, Премчанда, Х. Масрур, С. Х. Манто, А. Н. Касмі, Фаїза Ахмада Фаїза, «Вибране» С. Саджада Захіра та ін. Літ.: Глебов Н., Сухочев А. Литература урду. М., 1967; Сухочев А. С. От дастана к роману. М., 1971; Рабинович И. С. Сорок веков индийской литературы. М., 1969.

Ю. В. Покальчук.

УРДУ МОВА. Належить до індійських мов індоєвроп. сім'ї. Пошир. у Пакистані й Індії (переважно на Пн., а також на Пн. Зх.). Як і гінді мова, є літ. писемною мовою, що сформувалася на базі на-

родворозмовної мови гіндустані (індоді У. м. ототожнюють з гіндустані). У. м. бере початок з діалекту кхарі болі, яким говорили в Делі й прилеглому районі і який зазнав сильного іранського (перського) і тюркського впливу (починаючи з 12—14 ст.) внаслідок вторгнення мусульманських завоюників. Мови урду й гінді відрізняються одна від одної передусім лексикою, частково словотвором і синтаксисом. Характерні риси У. м.: у фонетичній — протиставлення чистих і носових голосних, розвинутий консонантизм (є церебральні, середньоязикові, фарингальні приголосні); у морфології — дуже розвинутий аналітизм у відмінюванні й дієвідмінюванні; у синтаксисі — наявність ергативної конструкції речення; в лексичній — багато запозичень з перської, арабської, тюркських, англ. мов. Алфавіт У. м. — на основі арабського. В. М. Топоров.

УРЕАЗА (від грец. *οὐρεα* — сеча) — фермент з класу гідролаз, що каталізує реакцію розщеплення сечовини на вуглекислий газ і аміак. Систематична назва: сечовина — амідогідролаза. Глобулярний білок, мол. м. 480 000. Мас майже абсолютну специфічність до субстрату. У. — перший фермент, одержаний в кристалічному стані. У. виявлено в багатьох бактеріях, грибах, у насінні бобових рослин та в організмі деяких безхребетних тварин.

УРЕКЕ Григоре (1590—1647) — молд. боярин, автор «Літопису Землі Молдавської», першого літопису молд. мовою, що дійшов до нас (охоплює події 1359—1593). Закінчив Львів. братську школу. У. обіймав високі держ. посади в Молдавському князівстві. Дотримувався польсь. орієнтації у боротьбі проти тур. іга. Літопис У. (містить значний матеріал з історії України) є цінною пам'яткою молд. сусп.-політ. думки і культури 17 ст.

УРЕКЕ Євген Васильович [п. 7 (20). III 1917, Могильов, тепер БРСР] — молд. рад. режисер, актор, співак, нар. арт. СРСР (з 1967). В 1939 закінчив Кишинівську консерваторію. З 1940 — в групі Молд. муз.-драм. театру ім. О. С. Пушкіна (Кишинів). Серед ролей — Горюхінський («Ревізор» М. Гоголя), Арбенін («Маскарад» Лермонтова), Егор Буличов («Егор Буличов та інші» М. Горького), Вибірний («Наталка Полтавка» Котляревського), боярин Унтур («У неділю рано зілля копала» за Кобилянською), Назар («Весілля в Малинівці» Юхвіда), Котовський («Котовський» Ю. Доліда-Михайлика), Таран («Фараони» Коломійця), Лір («Король Лір» Шекспіра). Вистави: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Загублений лист» Й. Л. Кардажале та ін. З'явився в кінофільмах «Авдрієш», «Ляна» та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1971.

Л. І. Барабан.

УРЕМА (тюрк.) — утворювання вологолюбної, переважно лісової рослинності на річкових заплавах

у степовій та лісостеповій зонах. Для У. характерні тополя, зарості верби, чагарники. В Зх. Сибіру У. наз. сфагнові лісові болота з сосною.

УРЕМІЯ (від грец. *οὐρεα* — сеча і *αἷμα* — кров) — патологічний стан, що виникає при гострій або хронічній *нирковій недостатності* і проявляється в порушенні основних ниркових функцій по підтриманню сталості внутрішнього середовища організму. Для У. властиві порушення білкового, електролітного та водного обміну. Різке підвищення азотистих шлаків у крові, розпад амінокислот до токсичних фенолів та амінів, зміна вмісту в крові натрію, калію, кальцію, магнію, хлору, фосфатів, сульфатів, *ацидоз* та зменшення лужного резерву призводять до ураження основних органів і систем організму. За тяжкої форми У. змінюються шкірні покриви, м'язи, кістково-суглобовий апарат, а також дихальна та серцево-судинна системи аж до розвитку легеневої і серцевої недостатності. З боку шлунково-кишкового тракту спостерігаються виразкові ураження слизової поверхні рота, шлунка, кишечника. Набряк мозку у 15—25 % хворих веде до порушення нервово-психічної сфери. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, на корекцію порушення *гомеостазу*, для чого поряд з дієтою й медикаментозним лікуванням застосовують перитонеальний діаліз, *гемодіаліз* та пересадку нирки (див. *Нирка штучна*).

О. Ф. Возіанов.
УРЕНГОЙ — ПОМАРИ — УЖГОРОД ГАЗОПРОВІД — один з найбільших у світі газопроводів. Бере початок в Уренгой (Тюменська обл.), закінчується в районі Ужгорода. Звідси частина газу по відгалуженнях експортується у ряд зарубіжних країн Європи. Буд-во почато 1981, першу чергу робіт завершено в кін. 1983. Заг. довжина газопроводу 4451 км. На трасі розміщено 40 компресорних станцій, 2 станції охолодження газу. Потужність газопроводу — 32 млрд. м³ газу на рік.

УРЕТРА (грец. *οὐρήτρα*) — те саме, що й *сечівник*.

УРЕТРИТ — запалення слизової оболонки сечовивідного каналу (*сечівника*). У. викликається патогенними мікроорганізмами (бактеріями, трихомонадами, дріжджоподібними грибами, вірусами), а також може бути зумовлений порушеннями обміну речовин, *алергією*, травмою. За клінічним перебігом розрізняють гострий і хронічний У., залежно від збудника — гонорейний, трихомонадний, неспецифічний. Супроводиться У. гнійними або слизово-гнійними виділеннями з уретри, болями, різкими та палінням. Ускладненнями У. можуть бути *простатит*, *епідідиміт* та ін. Лікування: антибіотики, *сульфаніламідні препарати* та ін., промивання, а також припікання уретри дезінфікуючими препаратами та в'яжучими розчинами, дієта (без алкоголю та гострих страв), забороняються статеві зносини.

О. Ф. Возіанов.

Б. В. Уреке.

УРЕТРОСКОПІЯ

М. С. Урицький.

УРЕТРОСКОПІЯ (від *уретра* і грец. *скопéо* — розглядаю) — метод дослідження сечівника за допомогою спеціального оптичного приладу — уретроскопа, який складається з порожнистої трубки, оптичної та освітлювальної систем. У. застосовують з діагностичною метою (щоб розпізнати запальні процеси, пухлини, сторонні тіла тощо) та в процесі лікування захворювань сечівника.

УРЕЧЕВЛЕНА ПРАЦЯ, *минула праця* — праця, уречевлена в матеріальних благах — *засобах виробництва і предметах споживання*. У. п. не створює нової *вартості*, а виступає лише умовою її створення. Вартість спожитих у процесі праці засобів виробн. переноситься на новий продукт *живою працею*. Вартість предметів праці переноситься повністю, засобів праці — частинами, в міру їхнього зношування. З розвитком *продуктивних сил*, розгортанням *науково-технічного прогресу* частка живої праці в продуктах зменшується, а частка У. п. зростає. З підвищенням *продуктивності праці* на кожну одиницю продукту скорочується кількість як живої, так і У. п. За капіталізму праця, уречевлена в засобах виробн., відчужується від безпосередніх виробників і перетворюється на *капітал*, стає умовою експлуатації. З утвердженням сусп. *соціалістичної власності* на засоби виробн. У. п. є суспільною, служить інтересам всього народу. В соціалістичному суспільстві створюються широкі можливості для впровадження нової техніки, що полегшує живу працю і дає змогу краще її використовувати. Велике значення має рациональне використання У. п. Її економія, поряд з оптимальним використанням трудових ресурсів, є одним з важливих принципів соціалістичного господарювання, фактором підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*.

УРЕЧЕВЛЕННЯ — філософсько-соціологічне поняття, що позначає особливу, історично минулу форму соціальних відносин, при якій результати живої людської діяльності набувають самостійної сили, що протистоять самій людині, а відносини між людьми набувають форми відносин між речами (див. *Відчуження*). Джерелами У. є стихійний поділ праці, приватна власність (особливо за капіталізму) при заг. пануванні товарно-грошових відносин. За цих умов соціальні інститути, *суспільні відносини* перетворюються на *речову силу*, що панує над нами, що вийшла з-під нашого контролю» (Маркс К., Енгельс Ф. Т. 3, с. 30). Панування приватної власності, *речові відносини* знеособлюють людину, зводять до рівня речі, перетворюючи її роботу силу на *товар*, предмет купівлі і продажу. Одним з проявів У. є *фетишизм*. У процесі будівництва соціалізму і комунізму долаються всі форми У., створюються умови для всебічного розвитку особистості.

В. І. Плотников.

УРИСОН Павло Самійлович [22.I (3.II) 1898, Одеса — 17.VIII 1924,

Ба, Бретань, Франція] — рад. математик. Закінчив Моск. ун-т (1919). Працював в Ін-ті математики і механіки 1-го Моск. ун-ту, професор 2-го Моск. ун-ту (тепер Моск. держ. педагогічний ін-т ім. В. І. Леніна). Осн. праці присвячені *топології*. У. створив теорію *розмірностей*, довів важливі теореми про топологічні простори. Його праці стосуються також геометрії, нелінійних диференціальних рівнянь, теорії функцій та ін. розділів математики.

УРИЦЬКИЙ Мойсей Соломонович [2 (14).I 1873, м. Черкаси — 30.VIII 1918, Петроград] — професіональний революціонер, учасник боротьби за владу Рад. Член РСДРП з 1898. Н. в сім'ї купця. В 1897 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. З 90-х рр. брав участь у революц. русі в Києві, Петербурзі, Красноярську та ін. містах. Після II з'їзду РСДРП (1903) — меншовик. Учасник революції 1905—07. Не раз був ув'язнений і засланий. У 1914 емігрував за кордон. Після Лютн. революції 1917 повернувся в Петроград, увійшов до орг-ції «*Міжрайонця*» і разом з ними на VI з'їзді РСДРП(б) був прийнятий до більшовицької партії; на з'їзді обраний членом ЦК. У жовтні 1917 — член Петроград. ВРК і Військ.-революц. парт. центру по керівництву збройним повстанням. На VII з'їзді РКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК РКП(б). З березня 1918 — голова Петрогр. Надзвичайної Комісії. Убитий есером-терористом.

П. С. Купчинов.

УРМІЯ — безстічне озеро на Пн. Зх. Ірану. Площа бл. 5,8 тис. км². Завдовжки 140 км, завширшки бл. 30 км. Пересічна глиб. 5—6 м, макс. — 15 м. Лежить на вис. 1275 м. Навесні рівень води в озері підвищується. Солоність 150—230 ‰. В озері впадають численні річки, найбільша — Джугат. Близько 60 островів (гол. чин. у пд. частині У.). В озері водяться лише ракоподібні. Судноплавство.

УРОЖАЙ — продукція однієї або кількох однорідних с.-г. культур (зернових, плодових, овочевих тощо) і продукція використовуваних дикорослих рослин; загальний збір тієї чи ін. продукції рослинництва з усієї посівної площі в г-ві, районі, області, республіці, країні. У. складається з окремих частин або органів рослини (насіння, надземної маси, коренеплодів, бульби тощо). У. залежить від родючості ґрунту, біології, особливостей рослини, *насінного матеріалу*, строків і якості сівби та догляду за посівами, *площі живлення рослин* тощо.

І. Б. Чорний.

«УРОЖАЙ» — респ. видавництво с.-г. літератури. Засн. 1925 як Всеукраїнське вид-во с.-г. літератури — Держсільгоспвидав УРСР. У 1964 перейменоване на «Урожай». Вид-во пропагує досягнення науки і передового досвіду, шляху інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Випускає літературу з питань різнництва, плідництва, лісівництва, меліорації, тваринництва, економіки, механізації, електрифікації і автоматизації с.-г., науково-виробни-

чі книги, довідники, навчальні посібники, міжвідомчі наук. тематичні збірники. Великим розділом роботи вид-ва є випуск літератури про передовий досвід у с.-г., альбомів, плакатів, буклетів та ін. з різних галузей виробництва і с.-г. знань. Випускає 4 щомісячні журнали: «Хлібороб України», «Тваринництво України», «Механізація сільського господарства», «Вісник сільськогосподарської науки» та щоквартальний бюлетень «Рідна природа». Нагороджене орденом «Знак Пошани» (1975).

Н. М. Хрицький.

УРОЖАЙНІСТЬ — кількість продукції рослинництва з одиниці *посівної площі*. Обчислюють У. в ц з 1 га, в теплицях і парниках — в кг з 1 м². Розрізняють кілька видів У. *Потенціальна У.* — максимальна кількість продукції, яку може дати культура при забезпеченні всіх оптимальних умов для її росту і розвитку. *Планова У.* — визначення можливого в даних умовах збору продукції з 1 га. *Очікувана (види на урожай) У.* — передбачуваний збір урожаю в ц з 1 га на певній стадії розвитку с.-г. культури. *У. на корені* (біологічна У.) — кількість виробленої продукції на даному полі, готової до збирання в необхідний для г-ва стиглості. *Фактична У.* — зібрана з 1 га і завезена в сховища продукція. Обчислюється в г-вах і органах Центр. статистич. управління за матеріалами річних звітів, подається в статистичних щорічниках. Про У. основних с.-г. культур в СРСР і за кордоном див. в статтях за їх назвою.

І. Б. Чорний.

УРОК — основна організаційна форма навч.-виховної роботи в школі. Проводиться з постійним складом учнів, у межах точно встановленого часу, за сталим розкладом й чітко визначеним змістом навчання. У. є складовою частиною *класно-урочної системи навчання*. В сучас. пед. теорії і практиці найпоширенішою є класифікація У. за осн. освітньою метою: У. засвоєння знань; У. засвоєння навичок і умінь; У. застосування знань, навичок і умінь; У. узагальнення і систематизації знань; У. контролю й корекції; комбінований У. Готуючись до У., учитель визначає освітню мету і відповідно до неї тип, структуру й методику заняття. Крім освітніх, учитель ставить виховні і розвиваючі завдання, з якими навчання безпосередньо пов'язане. Див. також *Методи навчання в школі, Проблеми навчання, Наочність у навчанні, Технічні засоби навчання*. Літ.: Онішук В. А. Типи, структура й методика уроку в школі. К., 1976.

В. О. Онішук.

УРОЛОГІ ТА **НЕФРОЛОГІ** **КИЇВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ** — нова назва (з 1983) *Застворювань нирок і сечовивідних шляхів (урології) київського науково-дослідного інституту*.

УРОЛОГІЯ (від грец. *ουρον* — сеча і *λόγος* — вчення) — галузь медицини, яка вивчає *фізіологію та патологію* сечостатевої системи чоловіків і сечової системи жінок.

У.— один з найстаріших розділів медицини. Відомості про захворювання сечостатевої системи та їх лікування знаходять у літературі, пам'ятках Стародавнього Єгипту, Індії, Греції, Риму. Розвиток вчення про захворювання нирок та сечовивідних шляхів пов'язаний з працями *Гіпократа, Галена, Ібн-Сіна*. В Київ. Русі був відомий спосіб випуску сечі з сечового міхура при її затримці. В серед. віки були лікарі-уроскопи, які встановлювали діагноз вивченням кольору, запаху і навіть смаку сечі, а також хірурги-каменосіки, що видаляли камені з сечового міхура. В 1830 Сівальє відкрив у Парижі перше у світі урологічне відділення, Г. Томпсон (1860) в Лондоні — друге, а Т. І. Здринковський в Одесі — третє (1863), яке одночасно було першим урологіч. відділенням у Росії. Виявлення нирк. вченим М. Ніте цистоскопом (1879), вдосконалення далі (1897) франц. вченим Ж. Альбарраном, а також використання рентгенологічних методів сприяло виділенню У. в самостійну хірургічну науку. Ряд оригінальних прийомів лікування та операцій при захворюваннях сечової системи запропонували рос. вчені М. І. Лыжов, Ф. І. Іноземцев, М. В. Скляфосовський, франц. — Л. Мерсьє, Ф. Ж. К. Гейон, англ. — П. Фрейер. Засновником наукової У. в Росії вважається рос. хірург С. П. Федоров, за ініціативою якого 1907 було створено Рос. урологічне т-во та який удосконалив, розробив, запровадив в урологічну практику ряд діагностич. і хірургіч. методів, що не втратили свого значення до нашого часу. Учень С. П. Федорова А. А. Чаїка створив укр. рад. урологічну школу. У розвитку У. в СРСР велика роль належить Р. М. Фрошштейну, В. А. Горашу, А. П. Фрумкіну, А. Я. Пятелю, М. О. Лопаткіну, зокрема на Україні — О. В. Прохурі, В. С. Карпенку та ін. За останні три десятиліття в У. відбулися значні якісні зміни. Розробка і застосування клініч. функціон. методів дослідження, використання електронно-оптич. перетворювача при рентгенолог. обстеженнях, радіоізотопні методи діагностики дали змогу одержати нові поглиблені дані про функцію різних відділів сечової системи. Широке застосування в У. знаходять досягнення імунології, мікробіології, генетики, фармакології, анестезіології. Значних успіхів досягнуто в лікуванні осн. уролог. захворювань: *нирковою* *якої* *хвороби*, неспецифічних і туберкульозних уражень нирок, пухлин, травмат. ушкоджень, аномалій розвитку та ін. В спеціалізованих ниркових центрах СРСР і за рубежом застосовують пересадку нирки (див. *Трансплантациа, Нирка штучна*). Вперше в світі спробу пересадки нирки здійснив 1933 укр. хірург Ю. Ю. Вороний. Система організації уролог. служби в Рад. країні дає змогу здійснювати профілактичний напрям у боротьбі з урологіч. захворюваннями. Підготовка кадрів урологів і підвищення їх кваліфікації і розробка осн. проблем з питань У. здійс-

нюються в мед. ін-тах, ін-тах удосконалення лікарів та в н.-д. ін-тах урології (Москва, Тбілісі), а також *Захворювань нирок і сечовивідних шляхів (урології) київському науково-дослідному інституті*. Всесоюзне наукове т-во урологів об'єднує республіканські, обласні та крайові т-ва, бере участь у роботі Міжвар. т-ва урологів (створено 1907). В країні виходить спеціалізований журнал «Урология и нефрология».

Лит.: Гольман Г. И. К истории отечественной урологии. М., 1964; Карпенко В. С. Функциональная диагностика в урологии и нефрологии. К., 1977; Лопаткин Н. А. Урология. М., 1977; Льюлю А. В., Романенко А. Е., Серняк П. С. Повреждение органов мочеполовой системы. К., 1981; Юнда И. Ф. Болезни мужских половых органов. К., 1981; Карпенко В. С., Павлова Л. П. Урологическая помощь в УССР. К., 1982. О. Ф. *Возіанов*. **УРОТРОПІН**, гексаметиленетерамін — лікарський препарат з групи *антисептичних засобів*. Антимікробна дія ґрунтується на здатності молекули У. розпадатися в кислому середовищі з утворенням *формальдегіду*. Застосовують у вигляді капсул, таблеток, розчинів всередину гол. чин. при *циститах*, *пієлитах*, *холециститах*, *холангітах*, алергіч. захворюваннях шкіри тощо. Вживають за призначенням лікаря. Вперше У. синтезував (1860) О. М. Бутлеров.

УРОЧИЩЕ — 1) *Природно-територіальний комплекс*, просторове, генетичне і динамічне подання фації, морфологічна частина геогр. *ландшафту*. У. формуються на осн. мезоформ рельєфу (див. *Мезорельєф*), на однорідних поверхневих відкладах і характеризуються заг. спрямованістю осн. фіз.-геогр. процесів (стоку, міграції хім. елементів, денудації або *аккумуляції* тощо). Приклади У. — моренний горб (див. *Морена*), верховий болотний масив, солончакова западина. Споріднені групи фацій, що формуються в межах елементу мезоформи рельєфу (напр., на схилі балки, яру), становлять підурочище. Ряд спільних за походженням У. утворюють *місцевість*. 2) У широкому розумінні — певна ділянка території, що відрізняється від навколишньої місцевості (напр., *березовий колос*, *степова балка*).

В. М. *Пашенко*. **УРОЧНІ ЛІТА** — в Росії 16—17 ст. строк, протягом якого феодал-власники мали право розшукувати й повертати втікачів-селян. У. л. було введено після припинення чинності *Юрієвого дня* і запровадження «заповідних літ». У 1597 встановлено 5-річний строк розшуку, 1607 — 15-річний (у зв'язку з *селянською війною початку 17 століття* фактично не здійснювався), 1639 — 9-річний, 1642 — 10-річний для утікачів і 15-річний строки для селян, вивезених ін. феодалами. Укази про У. л. були чинні й на *Чернігово-Сіверській землі*, яка в 16 — на поч. 17 ст. входила до складу Рос. д-ви. За *Соборним уложенням 1649* вводився безстроковий розшук селян-утікачів, що означало остаточне юрид. оформлення *кріпосного права*.

УРУГВАЙ — ріка в Пд. Америці, в межах Бразилії та на кордоні Аргентини з Бразилією і Уругваєм. Довж. 1609 км, площа бас. 306 тис. км². Утворюється злиттям річок Пелотас і Каюас на сх. схилах хр. Серра-ду-Мар, впадає в естуарій р. Парани — Ла-Плату. На У. багато бистрин, водоспадів, зокрема Сальто-Гранде, де споруджено ГЕС (Уругваєм та Аргентиною при спільній СРСР). Живлення переважно дощове. Пересічна витрата води 5500 м³/с. Судноплавний до м. Пайсанду.

УРУГВАЙ, Східна Республіка Уругвай — держава на Пд. Сх. Південної Америки. Омивається водами Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 19 департаментів.

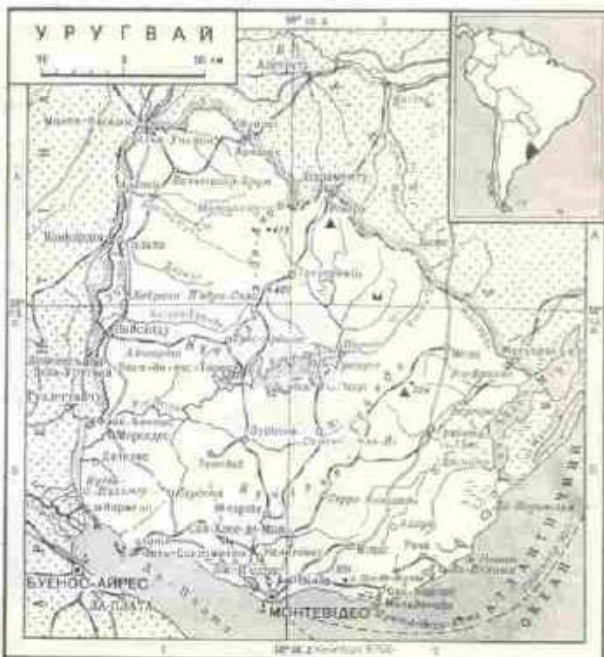
Державний лад. У. — республіка. Після держ. перевороту 1973 дію конституції припинено, законодавчий орган — Генеральну асамблею розпущено; законодавчі функції здійснює Держ. рада. Глава держави і уряду — президент, призначуваний військовими. Шірокі повноваження має створена 1973 Рада нац. безпеки у складі командуючих 3 родами військ, міністрів внутр. і закордонних справ, оборони, фінансів тощо. **Природа**. Берегова лінія розчленована мало. Береги низовинні, лагунного типу. Центр. частину країни займає рівнина, оточена погорбованими височинами заввишки до 473 м. Вдодж узбережжя простягається заболочена низовина. Найвища точка — гора Пан-де-Асукар (вис. 501 м) на крайньому Пд. країни. Поклади залізомарганцевої, мідної, свинцевої руд, золота, срібла, тальку, виробного каміння. Клімат субтропічний, вологий. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця (липень) від +10 до +12°, найтеплішого (січень) від +22 до +24°. Опадів 1000—1200 мм на рік. Найбільша річка — *Уругвай* з притокою Ріо-Негро (в нижній течії

Герб Уругваю.

УРУГВАЙ

Площа — 186,9 тис. км²
Населення — 2,93 млн. чол.
(1981, оцінка)
Столиця — м. Монтевідео

судноплавні). Переважають ландшафти савани, по долинах річок — галерейні вічнозелені ліси. В країні створено нац. парки Пасо-дель-Пуерто і Рузвельт.

Населення. Осн. населення — уругвайці (2,6 млн. чол., або 96,5 %, 1980, оцінка) — нащадки переважно ісп. (частково і португ.) колоністів 16 — 18 ст., які змішались з індіанцями і неграми, а також нащадки іммігрантів 19 ст. з Іспанії, Італії, Франції та ін. європ. країн. Живуть також метиси, негри й мулати. Держ. мова — іспанська. Пересічна густина нас. — 15,6 чол. на 1 км² (1981). Міське нас. становить 83 % (1975). Найбільші міста: *Монтевідео, Пайсанду, Сальто, Рівера*. **Історія.** В давні часи тер. У. населяли племена індіанців. На поч. 16 ст. на його території з'явилися ісп. колонізатори. В 1776 ця територія ввійшла до ісп. віце-королівства Ла-Плата під назвою пров. Сх. Берег. У ході війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26 було проголошено (1815) незалежність У. від Іспанії. В 1821—25 У. — під владою Бразилії. В 1825 став незалежною д-вою. В 2-й пол. 19 ст. з розвитком капіталістичних відносин у країні почав формуватися пролетаріат. У 1875 створено Міжнар. об'єднання трудящих (з 1885 — Федерация трудящих У.), 1896 засновано Соціалістичну партію (до 1904 — Робітн. соціалістичний центр). Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції активізувала революц. рух у країні. В 1920 засновано Компартію У. (КПУ). В 1926 встановлено дипломатичні відносини з РСРР (розірвані урядом У. 1935, відновлені 1943). В 1933 в країні правими силами вчинено реакційний переворот і встановлено режим диктатури. Уряд, що перебував при владі 1933—42, відновив конституційний режим. Під час другої світової війни 1939—45 У. додержувався нейтралітету, а 1945 оголосив війну фашист. Німеччині та Японії. В 1942 з ініціативи КПУ було організовано масовий рух допомоги РСРР та його союзникам. У післявоєн. період уряди, що перебували при владі, підтримані США, проводили реакційний курс. У країні активізувався робітн. рух. У 1949 США нав'язали У. нерівноправний екон. договір, 1952 У. підписав з США воєн. пакт. У 1962 з ініціативи КПУ було створено Лівий фронт

визволення (ФІДЕЛ), 1964 — Нац. конвент трудящих. Намагаючися стримати зростання робітн. і демократичного руху в країні, уряд запровадив «надзвичайні заходи безпеки», які діяли (з перервами) до 1973. В кін. 60 — на поч. 70-х рр. у зв'язку з поглибленням соціально-екон. кризи, що викликала в країні масовий рух протесту (страйки 1966, 1968—69, 1970, 1971), правлячі кола У. почали проводити політику репресій щодо робітн. і демократичного руху. В лютому 1971 з ініціативи КПУ створено Широкий фронт — коаліцію патріотичних і демократичних сил У. Однак 27.VI 1973 реакційне крило командування збройних сил вчинило в країні військ. переворот і встановило військ. реакційний режим. Було розпущено пар-

ламент, заборонено діяльність політ. партій і профспілок, розпочато масові репресії проти демократич. сил. Трудящі У. продовжують боротьбу за об'єднання всіх лівих і опозиційних сил країни, проти військ. диктатури. В зовн. політиці уряд У., що прийшов до влади у вересні 1981, проводить проімперіалістичний курс. З 1945 У. — член ООН. У. — член Організації американських держав, Латиноамериканської економічної системи, Латиноамер. асоціації інтеграції (до 1980 — Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі). **Е. Г. Лапшев.** **Політичні партії, профспілки.** Партія «Колорадо» (Батльїстська; за прізвищем П. кол. лідера Х. Батльї-Ордовьеса), засн. в 19 ст. Правляча. Виражає інтереси великої торг.-пром. і фінанс. буржуазії. Національна партія «Бланко», засн. в 19 ст. Виражає інтереси великих латифундистів і промисловців. Християнсько-демократична партія (ХДП), засн. 1962. Соціалістична партія Уругваю (СПУ), засн. 1896, організаційно оформилася 1911. **Комуністична партія Уругваю (КПУ),** засн. 1920. Лівий фронт виз-

волення (ФІДЕЛ), засн. 1962. Об'єднує прогресивні сили У. **Широкий фронт,** засн. 1971. Об'єднує демократичні і патріотичні сили У. (КПУ, ФІДЕЛ, ХДП, СПУ та ін. партії і орг-ції). Національний конвент трудящих (НКТ), засн. 1964. Входить до ВФП. Після держ. перевороту 1973 діяльність КПУ, СПУ, ФІДЕЛ, НКТ та ряду ін. партій і орг-цій заборонено. **Господарство.** У. — індустр.-агр. країна, г-во якої спеціалізується на експортному виробн. тваринницької продукції. В економіці значні позиції займають іноз. монополії, зокрема США. Державно-капіталістичному сектору належать частина банків, електростанцій, залізничного та авіатранспорту, зв'язок, окремі пром. підприємства. Для економіки У. характерні кризові явища — низькі темпи щорічного приросту валового внутр. продукту, що відстають від приросту населення, постійне зростання вартості життя, хронічне безробіття (12,8 % економічно активного населення, 1982). У пром.-сті створюється 23,1 % валового внутр. продукту. В невеликій кількості видобувають графіт, граніт, мармур, буд. матеріали. Провідні галузі обробної пром.-сті — харчосмакова (переважно м'ясохолодильна та м'ясоконсервна) і текстильна (гол. чин. вовнова). Підприємства металург., автоскладальної, нафтопереробної, хім., металообр.-гумової, цем., шкіряно-взут. пром.-сті. Виробн. електроенергії — 3,5 млрд. кВт/год (1982). Гол. пром. центр — Монтевідео. У с. г. зайнято 18 % працездатного населення і створюється 10,7 % валового внутр. продукту. Переважає велике поміщицьке землеродіння. Більшість с.-г. угідь під пасовищами і луками. Гол. галузь с. г. — пасовищне тваринництво. Хіжацьке використання природних пасовищ і недостатній зоотех. рівень значно знижують його продуктивність. Розводять переважно (поголів'я, млн., 1982): велику рогату худобу — 11,4 і овець — 23,4, а також свиней — 0,4. В 1982 було вироблено (тис. т): молока — 530, вовни — 71,0; вилов риби — 145 тис. т. Рослинництво не забезпечує потреб країни. Вирощують

Узбережжя Атлантичного океану на сході країни.

Панорама міста Монтевідео.

пшеницю, кукурудзу, овес, ячмін, рис, сорго; з тех. культур — арахіс, цукр. тростину, соняшник та ін.

Транспорт розвинутий слабо. Довж. (тис. км, 1982): з-щ — бл. 3, автошлях — 10,0 (з них 2,0 — з твердим покриттям). Гол. мор. порт і міжнар. аеропорт — Монтевідео.

З У. вивозять продукти тваринництва, деякі прод. товари, шкіри та шкіряні вироби, вовну тощо;

Вівці на пасовищі.

довозять мінеральну сировину (зокрема, нафту), хім. товари, корі металів, машини і устаткування, трансп. засоби. Осн. торг. партнери — Бразилія, США, ФРН, Аргентина. Грош. одиниця — уругв. песо. За курсом Держбанку СРСР 100 уругв. песо = 1,77 крб. (лютий 1984).

Н. Ф. Шербина. Медичне обслуговування. В 1976 в країні було 11,9 тис. лікарняних ліжок (42,7 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1975 подавали бл. 4,0 тис. лікарів (14,3 лікаря на 10 тис. ж.). У 1972 працювали 1,3 тис. зубних лікарів. Підготовку мед. кадрів здійснює мед. ф-т Респ. ун-ту в Монтевідео і 2 мед. уч-ща.

А. М. Стопчик. Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Частина дорослого населення неписьменна. У 1980 9% дітей шкільного віку не відвідувало школу, незважаючи на те, що навчання в усіх типах навч. закладів безплатне. Поч. школа 6-річна, середня — 6-річна (3 + 3). Обов'язковим є навчання у поч. і молодшій серед. школах. Поряд з державними існують приватні загальноосв. заклади. В 1975/76 навч. р. було 2210 держ. поч. шкіл (316,4 тис. учнів), 135 держ. серед. шкіл (112 тис. учнів). На базі першого ступеня серед. школи працюють 3-річні профес.-тех. школи й поч. уч-ща. Є численні духовні семінарії. Вищу освіту здобувають гол. чин. у Респ. ун-ті в Монтевідео (засн. 1849; 1982/83 навч. р. — 34 тис. студентів), при якому працюють консерваторія, бібліотечна школа, школа соціальної допомоги, ін-т технології й хімії, нац. школа красних мистецтв. Спеціальними навч. закладами підвищеного типу є Ун-т праці в Монтевідео (засн. 1878; 1982/83 навч. р. — 50 тис. студентів), коледж мистецтв і ремесел та ін. Н.-д. діяльність у країні координує Нац. рада наук. і тех. досліджень. Працюють Ін-т географії й історії (засн. 1843), Хіміко-фарм. асоціація (засн. 1888), Ген. управління метеорології (засн. 1912), центр с.-г. досліджень «Альберто Бергер» (засн. 1914), Астр. обсерваторія (засн. 1928), Ін-т біології (засн. 1932), Ін-т хім. пром-сті (засн.

1935), Нац. комісія з атомної енергії (засн. 1955), Онкологічний ін-т (засн. 1960), Нац. інженерна академія (засн. 1965) та ін. Найбільші б-ки: Нац. б-ка (засн. 1816), Нац. б-ка конгресу (засн. 1929), Центр. пед. б-ка (засн. 1888) — у Монтевідео. Найбільші музеї: Нац. музей красних мистецтв (засн. 1911), Нац. істор. музей (засн. 1900), Нац. музей природничої історії (засн. 1837), Пед. музей (засн. 1888) — у Монтевідео, Музей індіанців в Такуарембо.

В. П. Липицька. Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в У. видавалося понад 20 щоденних газет. В країні діє сувора цензура преси. Найважливіші газети: «Діа» («День», з 1886), «Діаріо» («Щоденна газета», з 1923), «Маньяна» («Ранок», з 1917), «Пайс» («Країна», з 1918). Друк. органи Компартії У. (видаються нелегально) — газ. «Карта сема-наль дель партідо комуніста» («Тижневий огляд комуністичної партії», з 1974), теор. журн. «Енсайос» («Нариси», з 1974). Держ. служба Національного управління зв'язку контролює радіомовлення і телебачення У. Телебачення — з 1956.

Література розвивається ісп. мовою. Перша рукописна пам'ятка «Меморіал» (1779, опубл. на поч. 20 ст.) Переса Кастельяно — зразок епістолярно-істор. прози. Худож. л-ру започаткували класицистська поезія Х. Прего де Олівера, К. Вільдемороса та п'єса Х. П. Мартінеса «Бездоганна вірність, або Відомості Буенос-Айрес» (1808). У період боротьби за незалежність виникла л-ра гаучо, що заглиблюється в усну нар. творчість гаучо (жителів степів). Виріш. найвідомішого її представника Б. Ідальго (1788—1822) викривали ісп. колонізаторів і соціальну несправедливість. Розвивалася й т. з. академічна л-ра, що спиралася на традиції європ. класицизму. Її поезія зібрана в першу в уругв. л-рі антологію «Східний Парнас» (т. 1—3, 1835—37). Найважливіший представник цього напрямку — автор нац. гімну У. та «Історичного щоденника облоги Монтевідео» (1812 — 14; зібрав матеріали про історію та побут уругв. народу) Ф. Акунья де Фігероа. З 30—40-х рр. до кін. 19 ст. в л-рі панував романтизм. Л-ра виступала проти ісп. «духовного колоніалізму». Поетичні збірки і кілька романів присвятив життю гаучо і боротьбі проти португ. окупації А. Магаріньос Сервантес. Із серед. 70-х рр. значну роль у культур. й літ. житті У. віді-

Площа Конституції в Монтевідео.

грало співтовариство вчених і письменників ліберально-просвітительського й антиклерикального спрямування «Атенеума», з якого вийшло друге покоління романтиків (М. Лафінура, О. Мораторіо, Е. Регулес та ін.). Літераторам «Атенеума» протистояв засновник сучас. уругв. прози Е. Асєнедо Діас — автор істор. романів «Ісмаель» (1888), «Ключ слави» (1893) та ін., в яких подано ідеалізоване зображення життя гаучо. Х. де Віана в оповіданнях, К. Рейлес у романах змальовував похмуру натуралістичну картину існування гаучо. На межі 19 і 20 ст. в боротьбі з модернізмом розвивалася поезія на теми села Х. Алонсо-і-Трельєса та Ф. Сільві Вальдеса, поетес Дельміри Агустіні та Хуани де Ібарбур — прихильниця емансипації жінки. На цей період припадає й діяльність автора відомого в світовій л-рі есе «Аріель» (1900) Х. Е. Родо, який виступав за духовно-культурну єдність країни Лат. Америки, визначного уругв. драматурга Ф. Санчеса. В 20-х рр. досягла найвищого розвитку творчість видатного новеліста О. Кірогі. В кін. 20-х рр. склалася група поетів і прозаїків, творчість яких була спрямована проти основ бурж. суспільства (Х. Ортіс Саралега, І. Переда Вальдес, П. Л. Іпуче). З кін. 30-х рр. і особливо після 2-ї світової війни загострюються викривальні мотиви в л-рі. Гостросоціальне звучання мали романи Е. Аморіма, А. Д. Гравіні, М. Бенедетті та ін. У 60—70-х рр. інтенсивно розвивалася поезія, сповнена високого гуманізму та філософічності, що розробляла традиційні нац. теми, зокрема тему гаучо. Представниками її є Х. Куна, А. Беренгер, М. Біанчі, Х. Медіна Відаль та ін., у творчості яких посилюється соціально-прогресивний пафос.

Укр. й рос. мовами перекладено твори Е. Аморіма, А. Д. Гравіні, О. Кірогі та ін. уругв. письменників.

В. С. Харитонов. Архітектура. В колоніальний період (16 — поч. 19 ст.) в У. споруджували укріплення, церква, міські будівлі з елементами стилю барокко і класицизму (Муніципальний музей красних мистецтв у Монтевідео, 1804—08, арх. Т. Торібо). З серед. 19 ст. почали будувати в дусі європ. еkleктизму, а на поч. 20 ст. — у стилі модерн. У серед. 20 ст. реконструйовано Монтевідео. Споруджено багато висотних будівель і курортних комплексів (арх. Х. Віламахо та ін.).

Образотворче мистецтво У., на відміну від ін. латиноамер. країн, майже повністю склалося у новий час. З давнього часу зберігалися камені у вигляді птахів, зооморфні керамічні посудини, наскельні піктограми з постатями людей і тварин. У 1-й пол. 19 ст. тут працювали переважно іноз. майстри — англієць Е. Е. Відаль, німець І. М. Ругендас, француз А. д'Астрель, іспанець Х. М. Бессіс-і-Ірігойєн та ін. Формування нац. школи 2-ї пол. 19 ст. пов'язане з іменем Х. М. Бланеса (істор. полотна, батальї та жанрові

К. Галліно. Портрет Пласідо Бурсако де Сівільє. Середина 19 ст.

Уругвай.
Е. Діас Енеас. Чоловічий портрет. Гікс, 1955.

Уругвай. Колосиста:
1 — підводна і надводна частини рослини;
2 — тичинкова квітка;
3 — маточкова квітка.

сцени, портрети). В цей час почався розвиток скульптури (Дж. Ліві, Д. Мора). В У. працювали художники Д. Еккет, пізніше — К. М. Еррера і К. А. Кастельянос. У 40—50-х рр. 20 ст. в У. поширилася різні формалістичні течії. Серед сучас. прогресивних митців — А. Ернандес, К. Паес Віларо, Г. Ласаріні, Л. Массей, Е. Діас Енеас, Н. Бердіа та ін.

Музика. Гол. формами індіан. музики були трудові, військові та обрядові пісні й танці. Муз. інструменти: дерев'яний барабан, труба (з рогів та кісток тварин), тростяна флейта (пінкільйо), мор. раковина; брязкальця (марака), ксилофон (маримба), муз. лук. З 16 ст. з'явилися форми ісп. музики. Поширювані нар. співаками паядорами, вони набули специфічного колориту, нац. своєрідності. В нар. музиці переважають розміри 3/4 і 6/8, синкоповані й перемінні ритми, контрастна зміна темпів. Пісенні жанри — трісте, відала, естільо, мілонга; танці — гато, сьєліто, перикон, куандо, рачера. Профес. музика розвивалася з 1-ї пол. 17 ст. переважно як церковна. Світська музика 18 ст. представлена іспан. та італ. аріями, тонадіями, танцями — контрдансом, менуетом, гавотом тощо, з кін. 19 ст. — *танго*. В 1827—53 було утворено 6 філармонічних т-в. Серед композиторів серед. 19 — 1-ї пол. 20 ст. — Т. Хіріальді (перша уругв. опера «Парижанка», 1878), Л. Самбусеті (автор першої уругв. симфонії; заснував Ін-т Верді, 1890, Бетхенський т-во і симф. оркестр, 1897, Нац. симф. оркестр, 1908), Е. Фабіні (засн. консерваторію в Монтевідео, Асоціацію камерної музики, 1910; автор симф. і хороших творів, балетів), А. Брокуа (опера, ліричні драми), Л. Ключо Морте (симф. твори), В. Аско-не та Г. Санторсола (інструм. музика), А. Сор'яно (симф. твори). Серед сучас. музикантів: композитори Е. Тосар, Л. Біріоті, Р. Шторм, К. Естрада (виступав у СРСР), С. Серветі; диригент Х. Протасі, піаністи У. Бальцо, Н. Марин'ю; гітарист Х. Оянгурен; співак В. Кастро.

Театр. Перші вистави в Монтевідео здійснені в кінці 18 ст. В 1793 тут було відкрито Будинок комедії, в якому епізодично алаштовували театральні вистави. Серед драматургів 19 ст. — Б. Ідальго, Е. Фахардо, Ф. Х. де Ача. В 1856 збудовано театр «Соліс». Розквіт нац. театру пов'язаний з творчістю драматургів Ф. Санчеса і Е. Еррери, твори яких гостро викривають бурж. суспільство. В 20-х рр. ур. сценічне мист. і драматургія У. перебували під впливом модерністських течій, театри стали переважно комерційними. В 30—40-х рр. в У. виник рух «незалежних театрів» («Комедія насильональ», «Ель Гальпона», «Театро уно», «Театро університаріо», «Театро дель сур», «Міський театр Монтевідео»), що, на відміну від існуючих комерційних театрів, ставлять класику та кращі твори нар. драматургів — М. Бенедетті, К. Магі, І. Кортіаса та ін. Серед відомих театр. діячів — С.

Коррієрі, Х. Савала Муньїс, А. дель Чіпо, Х. Ортіс, Ф. Вольф, А. Ларрета та ін. З 1949 діє Школа драм. мистецтва (створена актрисою М. Кірігу, керівник — Х. Естурч).

Кіно. Перший короткометражний фільм «Велогонка на велодромі Арройо Секо» зняв 1898 іспанець Ф. Олівєр. Перша повнометражна картина — «Кулаки і благородство» (1919, реж. Х. Борхес). Серед відомих кінотворів «німого»

Н. Бердіа. Базар у Тесмелукані. 1948.

кіно — «Маленький герой з Арройо де Оро» (1929, реж. К. Алонсо). Звукові фільми, переважно комедії, виходять з 1936. Пожвавлення кінодіяльності відбулося на поч. 50-х рр. У 1950 створено Ін-т кінематографії. Проводяться конкурси короткометражних фільмів. У 60-х рр. набули поширення стрічки політ. спрямованості: «Не знайдеш такої країни, як Уругвай» (1960, реж. У. Уліве), «У Празі» (1964), «Карлос» (1966), «Мені подобаються студенти» (1968; усі — реж. М. Андлер), «Вибори» (1967, реж. У. Уліве та М. Андлер; присвячений темі відкриття політ. махінацій властей), повнометражний фільм «Ай, Уругвай!» (1971, новели різних режисерів). З 1973, з встановленням військ. диктатури, кінотворчість в У. практично припинилася.

Т. М. Ватрова.
Літ.: Арісменді Р. Ленин, революція і Латинська Америка. Пер. з ісп. М., 1973; Волков А. В. Уругвай. М., 1974; Климат Южноі Америки. Л., 1977; Березова А. С. Уругвай: аграрне отточення. М., 1974; Поэты Уругвая. Пер. с исп. М., 1974; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967; Эрнандес А. Из истории живописи Уругвая. «Искусство», 1960, № 10; Рела В. Заметки об уругвайском театре. «Латинская Америка», 1973, № 2.

УРУЙМАГОВА Єзетхан Алімарзаїна [12 (25).XII 1905, с. Християновське, тепер м. Дігора Пів.-Осетин. АРСР — 15.V 1955, Орджонікідзе] — осет. рад. письменниця. Писала рос. мовою. Член КПРС з 1942. Осн. тема роману «Осетини» (кн. 1, 1948; 2-а ред. 1951, під назвою «Назустріч життю») — істор. доля осет. народу, становлення його революц. свідомості; в 2-й книзі незакінченої трилогії «Назустріч життю» (вид. 1956) показана дальша доля героїв у період 1907—12. Писала оповідання, нариси, публіцистичні статті.

Тя: Укр. перекл. — Назустріч життю. К., 1975; Рос. перекл. — Седьмий сын. Рассказы, очерки, статьи. Орджоникидзе, 1965.

УРМЬСЬКІ ГОВІРКИ — говірки урумів — торкомовних греків,

що переселилися в Північне Надзав'яз з Криму разом з румели (див. *Румейські говірки*), а також із Туреччини на Кавказ та Передкавказзя (у 18—19 ст.). У. г., зберігаючи діалектні риси відповідно пд. та гірських кримсько-татарських говорів і трапезундських тур. говорів, відрізняються від них наявністю грецького *субстрату* в фонетиці й морфології, рядом вторинних змін. На Україні У. г. користуються в побуті частина жителів 30 урумських сіл Донецької та Запорізької обл., а також м. Жданова. Ліро-епічні твори на У. г. зберігають зв'язок із *дастанами* середньовічного Хорезму. Ручкописні твори на У. г. у 18—19 ст. написані грец. письмом. Після Великої Жовт. соціалістич. революції уруми користуються рос. алфавітом.

Літ.: Корелов И. А. Язык тридцатилетних урумов и его специфические особенности. Баку, 1970; Оглух Ф. И., Гаркавец О. М. Особенности фонетики и морфологии одних из урумских говоров. «Мовознавство», 1980, № 1; Гаркавец А. Н. О происхождении и классификации урумских говоров Северного Приазовья. «Советская тюркология», 1981, № 2.

О. М. Гаркавец.
УРУМЧІ, Діхуа — місто на Пів. Зх. Китаю, адміністративний центр *Синьцзян-Уйгурського автономного району*. Розташоване на р. Урумчі у пн. передгір'ях Тянь-Шаню. Вузол автомобільних, залізнична станція. 500 тис. ж. (1970). В У. та околицях — підприємства металург. (чорної і кольорової), маш.-буд. (тракторний, сільськогосподарських знарядь з-д), хім., цем., паперової, скляної, шкірної, текст. і харчосмакової пром-сті. Видобування вугілля. ГЕС, ТЕС. Університет та ін. навч. заклади.

УРУСЄВСЬКИЙ Сергій Павлович [10 (23).XII 1908, Петербург — 12.XI 1974, Москва] — рос. рад. кінооператор і режисер, засл. діяч мист. РРФСР (з 1951). Член КПРС з 1942. В 1935 закінчив Моск. ін-т образотворчого мистецтва. В кіно — з 1935. З 1937 — оператор кіностудії «Союздетфільм». Під час Великої Вітчизн. війни був фронтовим кінооператором. Зняв фільми: «Сільська вчителька» (1947), «Повернення Василя Бортникова» (1953), «Сорок перший» (1956) та ін. Більшість картин створив у співавторстві з реж. М. Калатозовим: «Перший ешелон» (1956), «Летять журавлі» (1957), «Невідправлений лист» (1960), «Я — Куба» (1964). Постановив фільми (був також оператором): «Біг іноходців» (1969), «Співай пісню, поете» (1972). Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1952.

УРУСОВ Георгій Олександрович (н. 27.VIII 1931, м. Фергана) — укр. рад. архітектор, засл. архітектор УРСР (з 1973). Член КПРС з 1961. Після закінчення (1954) Київ. худож. ін-ту працював в ін-ті «Діпроміст» (1976 — 82 — гол. архітектор, заст. директора ін-ту). З 1982 — заст. начальника Управління планування і забудови населених місць та архітектури Держбуду УРСР. Автор і гол. архітектор проектів санаторіїв «Ук-

раїна» (1972) і «Казахстан» (1976) у Єсенгуках, «Лісова подіна» (1975, Київ), піонерського табору санаторного типу «Юний лєнінець» (перша черга — 1975 — 78, Євпаторія) та ін. Разом з скульптором Ф. А. Кошобинським створив пам'ятники С. А. Ковпаку (1969, Київ, Байкове кладовище), Ю. М. Кошобинському (1970) і В. М. Примакову (1972) у Чернівці. Нагороджений орденом Дружби народів, медалями.

УРґУТ, водонерцця (Myriophyllum) — рід рослин родини столисникових. Водяні або болотні багаторічні трав'янисті рослини. Стебло трубчасте, здебільшого нерозгалужене, густо облиствене. Листки гребінчасто-перистороздільні, з нитковидними частинками, розміщені кільцями. Квітки дрібні, одностатеві, поодинокі або зібрані у верхівковий переривчастий колосик, що під час цвітіння підноситься над поверхню води. Під — з чотирьох сухих кісточок. Бл. 20 (за ін. джерелами, 50) видів, поширених по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР — 5 видів, у т. ч. в УРСР — 3; з них найпошир. У. колосиста (M. spicatum) — в стоячих і повільно текучих водах; часом утворює густі зарості.

УРЯД — збірна назва найвищого виконавчого і розпорядчого органу держ. влади, який здійснює безпосереднє управління державою. В різних країнах має різні найменування: *рада міністрів*, *кабінет міністрів*, *федеральна рада* тощо. У. очолює *глава уряду*. До складу У. входять *міністри*, а в окремих країнах — і керівники деяких центр. відомств, голови держ. к-тів та ін. У. СРСР — *Рада Міністрів СРСР*; У. союзних і авт. республік — *Рада Міністрів цих республік* (в УРСР — *Рада Міністрів УРСР*). Компетенція У. СРСР визначається Законом про Раді Міністрів СРСР, У. УРСР — Законом про Раді Міністрів УРСР. Див. також *Виконавча влада*, *Виконавчі та розпорядчі органи*.

УРЯДНИК — 1) у дореволюц. Росії нижчий поліцейський чин (див. *Поліція*). Посаду У. як помічника станового пристава встановлено указом 1878 у кожному стані. 2) *Унтер-офіцер* у козацях військ царської Росії.

УС Василь Родіонович (р. н. невід. — п. влітку 1671, Астрахань) — доносчий козак, один з керівників селянської війни під проводом С. Т. Разіна 1667—71. У травні 1666 очолює похід найбільшійших доносчих козаків до Москви, щоб просити в уряді призначення на царську військ. службу. Став табором поблизу Тули. Сюди прибуло багато селян і холопів з Підмосков'я. Рух набув антифеод. характеру. Не наважуючись прийняти бій з царськими карателями, У. відступив через тер. *Острогозького полку* на Дон. Навесні 1670 на чолі нового загону приєднався до війська С. Т. Разіна. Учасник походів на Царицин, Чорний Яр, Астрахань. З червня 1670 — головний астраханський отаман.

Лит.: Чистякова Е. В. Василь Ус — сподвижник Степана Разіна. М., 1963.

УСАДКА — небажане зменшення лінійних розмірів і об'єму матеріалів. Спостерігається в металах (сплавах), керамічних матеріалах, бетонах, текст. тканинах. У металах (сплавів) виникає при охолодженні їх та кристалізації. Вона впливає на їхні ливарні властивості, призводить до утворення усадочних раковин (див. *Дефекти металів*) і пористості, появи внутр. напружень тощо. На неї зв'язують, вдаючись до відрізання дефектних місць, до збільшення розмірів ливарних моделей та ін. У керамічних матеріалів відбувається при сушінні або випалі, супроводжується їхнім розтріскуванням. Зменшують її додаванням до глини піску та ін. домішок. У бетону, яка зумовлюється випаровуванням води з капілярів цементного каменю, призводить до появи тріщин у бетонних і залізобетонних спорудах. Запобігають їй, використовуючи вологий режим твердіння або застосовуючи спец. покриття, які сповільнюють швидке висихання бетону. Для створення малоусадочних текстильних виробів користуються спец. видами опорядження тканин, напр. *декаструванням*.

УСАТІЙ Семен Миколайович [1 (13).IX 1875, с. Седнів, тепер смт Черніг. обл. — 19.XII 1944, Ленінград] — рад. вчений у галузі електротехніки, доктор тех. наук (з 1938), засл. діяч науки Аз. РСР (з 1936). Закінчив (1899) Петерб. електротех. ін-т (тепер Ленінгр. електротех. ін-т ім. В. І. Ульянова (Леніна)). У 1900—02 викладав у Катеринославському Вищому гірничому уч-щі (тепер Дніпроп. гірничий ін-т ім. Артема), де заснував фіз. та електр. лабораторії, з 1902 — у Петерб. політех. ін-ті (з 1914 — професор). У 1918—19 — професор Київ. індустріального (тепер політех.) ін-ту, 1919—23 — професор експериментальної фізики в Таврійському (Кримському, м. Сімферополь) ун-ті (серед його учнів — майбутні академіки І. В. Курчатова і К. Д. Синельников). Осн. праці стосуються електр. машин постійного і змінного струму. С. І. Білокінь.

УСАТІВСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ТА КУРГАНІ — археологічні пам'ятки пізнього етапу *трипільської культури* на березі Хаджибейського лиману на тер. с. Усатового Біляйського р-ну Одес. обл. Досліджували їх з 1921 (з перервами). При розкопках поселення виявлено залишки наземних споруд з кам'яних плит, знайдено численні уламки глиняного посуду, оздобленого шнуровим і розписним орнаментом, глиняні жіночі статуєтки, фігурки тварин тощо. Поблизу поселення розкопано 18 курганів з *кромлехами* і два безкургани могилини. Померлих ховали в ґрунтових ямах у скорченому положенні. В центр., звичайно найбагатших могилах було поховано родових вождів. Знахідки з цих поховань (мідні кинджали, сокири, долота, різні прикраси, посуд), а також з усатівського поселення вказують на зв'язки

місц. населення з країнами Сх. Середземномор'я та Пів. Кавказу. Пам'ятки усатівського типу поширені гол. чин. у Пів.-Зх. Причорномор'ї.

Лит.: Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильники. К., 1979. **УСЕЙНОВ** Мікаель Алескерович [н. 6 (19).IV 1905, Баку] — азерб. рад. архітектор, історик архітектури, нар. арх. СРСР (з 1970), акад. АН Аз. РСР (з 1945). У 1922—29 навчався в Азерб. політех. ін-ті. До 1946 працював разом з С. Дашевим. Серед творів — Респ. публічна б-ка ім. М. Ф. Ахундова (1960), комплекс будівель АН Аз. РСР (60-і рр.), станція ім. Н. Наріманова метрополітену (1967), всі — в Баку. В 1930—70 викладав в Азерб. політех. ін-ті, з 1942 — професор. Директор ін-ту архітектури і мистецтва АН Аз. РСР (з 1948). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Пам'ятники азербайджанського зодчества. М., 1951; История архитектуры Азербайджана. М., 1963 [у співавт.].

М. А. Усейнов. Готель «Москва» в Баку. 1977.

УСЕНБАЄВ Алимкул [16 (28).V 1894, с. Кара-Арча, тепер Манаського р-ну Таласької обл. Кирг. РСР — 2.VIII 1963, м. Фрунзе] — кирг. рад. народний аким-імпрізатор, нар. артист Кирг. РСР (з 1939). Член КІРС з 1944. В 15 років почав складати пісні про тяжку долю простих людей. У рад. час оспівував торжество соціалізму, натхненню працю рад. народу (зб. «Вірші», 1938; «Вірші і поеми», 1940; «Перша бригада», 1957, та ін.). У. — виконавець нар. пісень, епічних поем. Від нього записані кирг. нар. епічні поеми «Колжоджаш» (1938), «Саринджі-Бокей» (1938), «Олджобай і Кішімджан» (1940). Любов'ю до укр. народу пройняті вірші «Пісня про Україну», «Місто Київ». Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн. Радянська література народів СРСР. К., 1952. К. Самтос.

УСЕНКО Іван (р. н. невід., м. Яготин, тепер Київ. обл. — р. см. невід.) — укр. художник 1-ї пол. 19 ст., кріпак. Малярства навчався у придворних живописців, які працювали у графів Розумовських в Батурині (тепер Чернігівської обл.) та Петербурзі. Автор акварельних портретів сім'ї Репніних та їхніх знайомих. У 1837 на виставі в Полтаві експонував майстерно виконані копії з картин Рембрандта і Тиціана.

М. А. Усейнов.

УСЕНКО

П. М. Усенко.

О. Я. Усиков.

Я. О. Усик. Портрет І. Мічуріна. Різьблення на дереві. ДМУНДМ у Києві.

УСЕНКО Іван Степанович [н. 14 (27).III 1906, с. Келеберда, тепер Канівського р-ну Черкас. обл. УРСР] — укр. рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1942. Закінчив Київ. гірничогеол. ін-т (1932). У 1936—41 і 1945—69 працював в Ін-ті геол. наук АН УРСР (з 1950 — зав. відділом). З 1969 — зав. відділом Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці — з петрографії й мінералогії магматичних, метаморфічних і ефузивних гірських порід Українського щита, стратиграфії докембрію України. Розробив критерії пошуків нікелених ультрабазитів, запропонував класифікацію геол. формацій Українського щита. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР, 1975. Держ. премія УРСР, 1981.

В. М. Палій.

УСЕНКО Павло Матвійович [10 (23).I 1902, колишнє (тепер знято з обліку) с. Заочіпське Царичанського р-ну Дніпроп. обл. — 4.VIII 1975, Київ] — укр. рад. поет. Член КПРС з 1925. Учасник Великої Вітчизн. війни. Навчався в Харків. ін-ті червоної професури (1929—31). Очолював літ. орг-цію «Молодія», водночас належав до ВУСПП. Перша зб. поезій — «КСМ» (1925). Автор поетичних книг «Лави ідуть каєссю» (1933), «Лірика бою» (1934), «За Україну» (1941), «Клянісь!» (1942), «Сини» (1947), «Листи і роздуми» (1956). «Пісня розбужених літ» (1962), у яких оспівував героїчний ленінський комсомол, звеличував людину праці. Видав кілька книг нарисів, творів для дітей. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. М. Островського (1967). ЦК ЛКСМУ і вид-во «Молодь» 1976 установило премію ім. П. Усенка за кращі худож. твори на комсомольську тематику. Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1963; Твори, т. 1—4. К., 1981—82. Літ.: Дузь І. Павло Усенко. К., 1958; Заспівувач. Спогади про Павла Усенка. К., 1982.

УСИК Яків Олександрович [28.I (9.II) 1872, с. Мар'янське, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл. — 6.II 1961, Миргород Полтав. обл.] — укр. рад. майстер різьблення на дереві. Був членом АХЧУ. Серед творів — портрет В. І. Леніна (1955), класиків укр., рос. і груз. літератури (Т. Шевченка, 1943; М. Горького, 1946; І. Котляревського, 1947; Д. Гурамішвілі, М. Гоголя, обидва — 1949; В. Короленка і Панааса Мирного, обидва — 1951; О. Пушкіна, 1953; І. Франка, 1955), тематичні композиції («Володарем світу буде праця», кін. 20-х рр.; «Могутні країна Рад», 1947; «Переяславська рада», 1953; «Зустріч Б. Хмельницького з російськими посланцями», 1954). Твори У. зберігаються в музеях Києва, Полтави, Миргорода. Нагороджений орденом «Знак Пошани». В. М. Хамко.

УСИКОВ Олександр Якович [н. 29.XII 1903 (11.I 1904), с. Янківка, тепер Великописарівського р-ну Сумської обл.] — укр. рад. радіо-

фізик, акад. АН УРСР (з 1964). Член КПРС з 1944. Закінчив (1929) Харків. ін-т народної освіти. В 1936—55 працював у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР, з 1955 — в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР (до 1973 — директор, з 1973 — зав. відділом). Осн. наук. праці У. присвячені створенню імпульсних магнетронних генераторів дециметрових і міліметрових радіохвиль і застосуванню їх в радіолокації, дослідженню поглинання та розсіяння радіохвиль, винайденню нових методів радіотехніки, зокрема радіозв'язку. Розробив 1944 радіолокаційний спосіб визначення пошкоджень у силових кабелях, 1960 висунув і розвинув ідею використання лінійного ефекту іоносфери Землі для створення радіотелескопів рефракторного типу. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами і медалями. Ленінська премія, 1960. Державна премія УРСР, 1981.

УСИНОВЛЕННЯ, удочеріння — юридичний акт, який створює між сторонніми особами такі самі правові відносини, які існують між рідними батьками і дітьми. За рад. законодавством (в УРСР — гл. 14 КпШС УРСР) набуває юрид. сили тільки щодо неповнолітніх дітей. У. відбувається за рішенням виконкому районної (міської) Ради нар. депутатів. Для У. потрібна, як правило, письмова згода батьків дитини, усиновлюваного з досягненням ним на час У. 10 років та другого з подружжя, якщо усиновитель перебуває в шлюбі. У. дітей, які перебувають на вихованні в дитячих закладах, якщо немає батьків, можливе за згодою адміністрації цього закладу. Без згоди батьків У. можливе, коли вони ухиляються від виховання дитини чи позбавлені батьківства. Таємниця У. охороняється законом. Усиновителем може бути кожний повнолітній дорослий (див. *Дієздатність*) громадянин, не позбавлений батьківських прав. Визнання У. недійсним або його скасування можливе в судовому порядку в разі, коли доведено, що У. є фіктивним (ст. 120 КпШС), здійснене за підставі підроблених документів, якщо воно було оформлене без передбаченої законом згоди батьків дитини тощо.

М. Т. Оришкова.

УСІ — місто на Сх. Китаю, в провінції Цзянсу. Пристань на Великому каналі, вузол автошляхів, залізнична станція. 650 тис. ж. (1970). Один з центрів тексти. пром-сті (вироб. бавовняних, шовкових і вовняних тканин). Металург., маш.-буд., металообр., хім., харчосмакові (рисочисні, борошномельні, чаєобробні, олійницькі, рибли) підприємства. ТЕС. В районі У. — видобування вугілля. **УСМАНХОДЖЕВ** Імамжон Бузруквич (н. 21.V 1930, Багдадський р-н Ферган. обл. Узб. РСР) — парт. і держ. діяч Узбецької РСР. Член КПРС з 1958. В 1955 закінчив архітектурний ф-т Середньо-азійського політех. ін-ту. В 1955—59 — інженер, нач. буд. ділянки тресту «Ферганаводбуд». У 1959 — головний архітектор м. Маргіла-

на. В 1960 — інструктор Ферганського обкому партії. В 1961 — нач. управління будівництва колгоспів Ферганського обласного обкомкому. В 1962—64 — голова Ферганського міськвиконкому. В 1965—69 — секретар Сирдар'їнського обкому партії. В 1969—72 працював в апараті ЦК КПРС. У 1972—74 — голова Наманганського обласного обкому. В 1974—78 — перший секретар Алдижанського обкому партії. З 1978 — Голова Президії Верховної Ради Узб. РСР, з 1979 — заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР, з листопада 1983 — перший секретар Компартії ЦК Узбекистану. На XXVI з'їзді КПРС обраний членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

УСМОВЕЦЬ (Усмар) Ян (р. н. невід. — п. після 1004) — давньоруський богатыр, син кн. ремісника-кожум'яки, який 992 переміг у двобої на р. Трубежі печенізького богатыря. Згодом один з воєвод кн. Володимира Святославича. Подвиг У. відображено в творах рос. художників і скульпторів (картина Г. І. Утримова і скульптура Б. І. Орловського). З образом У. пов'язаний персонаж укр. казки — Кирило Кожум'яка. **УСНІСТЬ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ** — один з принципів рад. кримінального і цивільного судочинства, який полягає в тому, що судовий розгляд справи відбувається в усній формі. Є однією з гарантій, необхідною умовою конституційного принципу гласності судового розгляду. У. с. р. передбачена ст. 37 Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — ст. 257 КПК УРСР), ст. 35 Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — ст. 160 ЦПК УРСР). Згідно з У. с. р. у суд. процесі по кожній справі усно з'ясовуються її обставини, обговорюються і викладаються всі факти й докази, які мають значення для вирішення справи, даються показання підсудних, потерпілих і свідків, пояснення відповідачів, задаються запитання, заявляються клопотання тощо. Письмові докази можуть бути прийняті судом і приєднані до справи лише після усного оголошення їх у суд. засіданні. У. с. р. є однією з форм виховного впливу рад. правосуддя.

УСОЛЬЕ-СИБІРСЬКЕ (до 1940 — Усольє) — місто обласного підпорядкування Ірк. обл. РРФСР, районцентр. Залізнична станція, пристань. 107 тис. ж. (1983). У місті — з-д гірничого устаткування, виробниче об'єднання «Хімпром», хіміко-фармацевтичний комбінат, підприємства деревообр. (фанерно-сірниковий комбінат «Байкал», легкого (з-д хромових шкір, швейна ф-ка) та харч. (комбінат «Сибсіль») пром-сті. Вироби. буд. матеріалів. ТЕЦ. Ф-т Ангартського філіалу Ірк. політех. ін-ту. Хіміко-технологіч. технікум, мед. уч-ще. У. С. засн. 1669, місто — з 1925.

УСПАДКОВУВАНІСТЬ — частина генотипово (див. *Генотип*) зу-

мовленої мінливості в загальній фенотиповій (див. *Фенотип*) різноманітності популяції. У. вимірюють коефіцієнтом h^2 (відношення генотипової мінливості до фенотипової), що виражається в процентах або частках одиниці. Коефіцієнт h^2 належить до числа найважливіших параметрів, що служать для характеристики популяції за кількісними ознаками. При $h^2 = 100\%$ різноманітність, що спостерігається у особин, зумовлена лише генотиповою мінливістю, при $h^2 = 0\%$ — модифікаційною (див. *Модифікація* в біології) мінливістю (при повній подібності генотипів особин). У. — суто статистичне поняття і його не слід плутати з такими поняттями, як *спадковість* і успадковування.

Ю. М. Александров.

УСПЕНКА — селище міського типу Лутугинського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована на р. Вільхівці (прит. Луганки). Залізнична ст. Бразьол. 13,5 тис. ж. (1983). Засн. 1755 як слобода Вілхова. З 70-х рр. 18 ст. має сучас. назву. В 1802 закладено перші шахти. В 1900, 1904, 1906, 1911—13 в У. відбулися страйки робітників. Рад. владу впроголошено в листопаді 1917. З 1938 У. — с-ще міськ. типу. В У. — цех Перевальського рем.-мех. з-ду, хлібний з-д, підприємства побутового обслуговування тощо. 3 заг.-осв. школи, 2 лікарні, 2 поліклініки. Будинки культури, клуб, 4 бібліотеки.

УСПЕНСЬКА ЦЕРКВА у Львові — пам'ятка укр. архітектури. Перша У. ц. існувала ще за давньорус. часів. З літопису відомо, що після пожежі її відбудовано в камені. Під час пожежі 1527 згоріла. В 1547—59 арх. *Петро Італієць* збудував третю церкву (не збереглася, її зображення є на печаті Станіславського братства 16 ст.). Територію У. ц. споруджено 1591—1629 (арх. П. Римлянин, В. Кушніс, А. Прихильний). У просторовій композиції церкви віділено традиційний тип укр. тризрубних триверхніх дерев'яних церков. На фасадах та в інтер'єрі використано ренесансну ордерну систему. Збереглися ікони 17—18 ст. З Пн. до У. ц. примикає велика каплиця Трьох святих (1578—91, арх. П. Красовський). Іконостас виконано 1697 (художник Ляницький). Завершує архіт. комплекс вежа-дзвіниця (т. з. вежа Корнякта, 1572—78, арх. П. Барбон; відбудовано 1672, арх. П. Бебер). Вежа чотиригранна, квадратна в плані з бароковим завершенням. Усі споруди збудовано з тесаного білого каменю; вони утворюють своєрідний ансамбль. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

О. В. Замостян.

УСПЕНСЬКИЙ Гліб Іванович [13(25).X 1843, Тула — 24.III (6.IV) 1902, Петербург] — рос. письменник. Закінчив черніг. гімназію (1861), вчився в Петерб. та Моск. ун-тах. Друкуватися почав 1862. Співробітничав у журналах «Современник», «Отечественные записки» та ін. В нарисах «Звичаї Розгєрєвської вулиці» (1866) відобразив життя міської бідноти,

побут чиновників, міщан, крамарів. У нарисі «Будка» (1868) викривав самодержавно-поліцейський режим. В циклі повістей «Розорення» (1869—71) показав процес зародження протесту у робітників проти буржуазних порядків. Нариси і оповідання 70-х рр. (цикл «Нові часи, нові турботи») — про розвиток капіталізму на селі, розклад селянської общини. Знайомство з народниками сприяло зростанню інтересу У. до селянського життя (цикл нарисів «Селянин і селянська праця», 1880; «Влада землі», 1882). Увагу У. привертала проблема розвитку капіталізму в Росії («Живі цифри», 1888). Виявив інтерес до марксистських ідей (стаття «Гіркий докір», 1888). Ленінська «Іскра» дала високу оцінку творчості У. Письменник бував на Україні (Київ, Одеса, Каховка), з симпатією писав про укр. селян, відтворював побут шахтарів Катеринославщини. Твори У. укр. мовою перекладав І. Франко.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—14. М.—Л., 1940—54; Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1955—57; Укр. перекл.: — Вибрані твори. К., 1950; Вибране. К., 1956.

О. В. Бобир.

УСПЕНСЬКИЙ Микола Васильович [гравень 1837, с. Ступино, тепер Єфремовського р-ну Тульської обл. — 21.X (2.XI) 1889, Москва] — рос. письменник. Друкуватися почав 1857. Співробітничав у журн. «Современник». В оповіданнях «Поросля», «Змій», «Хороше життя», «Сільська аптека» (всі — 1861) реалістично змалював злидні і безправність нар. мас, особливо селян. Реалізм творів У. відзначав М. Чернишевський в статті «Чи не початок зміни?» (1861). Після реформи 1861, що скасувала кріпацтво, У. в основному продовжував тему селянства, зображував різноманітну інтелігенцію, побут і звичаї духовництва. Проте суперечливість ідейних поглядів призвела його до творчої кризи і розриву з прогресивним журн. «Современник».

Тв.: Собрание сочинений. М.—Л., 1931; Повести, рассказы и очерки. М., 1957.

О. В. Бобир.

УСПЕНСЬКИЙ Федір Іванович [7 (19).II 1845, Горки Галицького пов. Костромської губ. — 10.IX 1928, Ленінград] — рос. бурж. історик-візантиніст, акад. Рос. АН (з 1900), акад. АН СРСР (з 1925). Закінчив Петерб. ун-т. З 1874 — магістр, з 1879 — професор Новоросійського ун-ту в Одесі. В 1894—1914 — директор заснованого ним Рос. археол. ін-ту в Константинополі. Організував ряд археол. експедицій до Болгарії, Сирії, Палестини тощо. В 1922—27 — професор Петрогр. (з 1924 — Ленінградського) ун-ту. Одним з перших почав вивчати історію агр. відносин у Візантії. Автор праць з різних питань історії Візантії, Росії та Сходу. Гол. праця — «Історія Візантійської імперії» (3 т., 1913—48). Висловлював думку про вплив на соціально-еко. розвиток Візантії сусп. ладу слов'ян, які принесли з собою общинні порядки. Ідеалізував візант. монархію, православну церкву, ігнорував класовий характер держави,

негативно ставився до класової боротьби.

УСПЕНСЬКИЙ СОБОР. 1) У Володимирі-Волинському — пам'ятка архітектури часів Київської Русі. Споруджено 1160. Шестистовпний хрестово-купольний одноверхий храм. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київська Русь*, т. 5, с. 128 — 129. 2) У Чернігові — пам'ятка архітектури. Споруджено в серед. 12 ст. на тер. Блещького монастиря. Триствовпний, шестистовпний однокупольний храм. Фасади будівлі розчленовано пілястрами з півколонами й оздоблено аркадними карнизом. У 1668—70 храм було реставровано. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київська Русь*, т. 5, с. 128—129. 3) У Києві — головний монастирський храм *Києво-Печерської лаври*. Споруджено 1073—78 давньорус. будівничими. Спочатку — тринефний шестистовпний хрестовид в плані однокупольна споруда. За літописом, у розписах собору (1083—89) брали участь визначні руські живописці *Алімій* та *Григорій*. Збереглися шиферні плити 12 ст. із зображенням сцен з античної міфології, фрагменти мозаїки. Гравюри 1661 та 1693 свідчать про перебудову У. с. Великі реставраційні роботи проведено 1723—29 під керівництвом арх. І. Каландіна, після яких У. с. набув рис укр. бароко. Стіни, абсиди та фронтони, главы куполів, вікна і портали були прикрашені ліпленим орнаментом, ніші — живописом (майстри С. Ковнір, І. Білінський, Г. Пастухов). Встановлено різьблений дерев'яний з позолотою чотириархний іконостас (різьблення — черніг. майстра Г. Петрова, ікони — А. Глинського і С. Лубенського). Живопис в інтер'єрі виконали в 30-х рр. 18 ст. майстри *Лаврської іконостасної майстерні* під керівництвом С. Лубенського (1772—76, його поновили майстри під керівництвом З. Голубовського). Під час тимчасової окупації Києва нім.-фашист. загарбниками собор 1941 було висаджено в повітря. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Києво-Печерська лавра*, т. 5, с. 480—481. 4) У Москві — пам'ятка рос. архітектури. Споруджено в *Кремлі Московському* 1475—79 (арх. А. Фіораванті). Збереглися фрески поч. 16 ст., розписи 1642—43, а також цінні твори декоративно-ужиткового мистецтва. В У. с. відбувалися вінчання на царювання всіх рос. царів, а також обряди висвячення на митрополита і патріарха. 5) У Почаєві — пам'ятка архітектури. Споруджено 1771—91 (арх. П. Гофман, П. і М. Полевоскі, Ф. Кульчицький) на тер. *Почаївської лаври*. Іл. див. до ст. *Почаївська лавра*, т. 9, с. 46.

УСПІШНІСТЬ — характеристика ступеня, повноти, глибини, усвідомлення й міцності знань, умінь і навичок, засвоєних учнями відповідно до вимог *навчальної програми*. Виражається в оціночних балах. У школах СРСР розрізняють чотирьох, піврічну й річну У. Порівняльні дані оцінок з окремих предметів характеризують

І. Б. Усманіходжаєв.

Г. І. Успенський.

Ф. Успенський.

Успенська церква у Львові. Архітектори П. Римлянин, А. Прихильний і В. Кушніс. 1591—1631.

Устеліполе піщане:
1 — загальний вигляд
рослини;
2 — квітки;
3 — плодики.

У. з кожного предмета, з циклу предметів, по класах або школі в цілому. Показник У. учня складається з поточних оцінок.

УССУРІ — права прит. Амуру. Тече в межах Примор. краю РРФСР та на кордоні СРСР (Примор. і Хабаров. краї) з Китаєм. Довж. 897 км, площа бас. 193 тис. км². Бере початок на пд-зх. схилах *Сіхоте-Алію*, нижче має переважно рівнинний характер. Живлення гол. чин. дощове. Пересічна витрата води у понизі бл. 1200 м³/с, макс. — 10 520 м³/с. У верхів'ї сплавна. Нерегулярне судноплавство на 620 км від гирла. Використовують для зрошування. Рибальство (хариус, осетер); нерест лососевих риб. На У. — м. Лісовоздськ. У бас. ріки — поклади олов'яних руд, кам. і бурого вугілля; джерела мінеральних вод; у понизі — Великохехирський заповідник.

УССУРІЙСЬК (до 1935 — Нікольськ-Уссурийський, 1935—57 — Ворошилов) — місто крайового підпорядкування Примор. краю РРФСР, район. Розташований на р. Роздольній. 152 тис. ж. (1983). У місті — олійний, цукр., млинарський та м'ясний комбінати, машбуд. та локомотиворем. з-ди, шкіряно-взут. об'єднання, швейна ф-ка. С.-г. та пед. ін-ти, 5 серед. спеціальних навчальних закладів. 2 драм. театри. Засн. 1866, місто — з 1926.

УСТАВ, уставне письмо, урочисте письмо — почерк давніх грецьких та слов'янських рукописів. Уставні літери великі, іноді майже квадратні, симетричні, на однаковій віддалі одна від одної, з комбінаціями прямих та заокруглених ліній. Писали У. переважно на пергаменті, рідше — на папірусі, в Київ. Русі — і на бересті (див. *Берестяні грамоти*). У Греції існував до поч. 10 ст. (див. *Уніціальне письмо*). У., пов'язаний з *кирилицею*, був характерний у 11—14 ст. для реліг. письменства народів, що сповідали православ'я. Поступово з У. виник *підоустав*. Видозміненим У. (т. з. новим, або пізнім, У.) писали дея-

кі коштовні книги й за пізніших часів (напр., у 16 ст. — *Пересопницьке євангеліє*).

П. Д. Тимошенко.

«УСТАВА НА ВОЛОКИ» 1357 — закон, запроваджений великим князем литовським і королем польським *Сигізмундом II Августом* про проведення аграрної реформи у *Великому князівстві Литовському*. Мета реформи — забезпечити збільшення доходності великокнязівського г-ва шляхом розширення *філіварків* і запровадження однакових сел. наділів і встановлення однотипних повинностей. Агр. реформу було проведено у великокнязівських володіннях на тер. Литви, Зх. Білорусії і частково на Україні — в Кременецькому повіті, Ратенському і Ковельському староствах на Волині (завершилася бл. 1570). Було проведено обмір усіх земель і лісів, перенес селян і їхніх земель, розмежування земель — великокнязівських і належних боярам (*служилим людям*). *Волочна норма* була здійснена й у великокнязівських містах, що не мали *магдебурзького права*. Селян фактично позбавили права користуватися лісами. Кращі землі (як правило, в одному місці) відводили під *філіварки*, а гірші ділили на *волоки*. Реформа посилила феод. залежність селян, зменшила площу земель спільного користування (пасовища, ліси тощо), зруйнувала, хоч і не повністю, общинні форми сел. землекористування. З 2-ї пол. 16 ст. волючний спосіб господарювання широко практикували в приватновласницьких маєтках.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979; Похилевич Д. Л. Землеустроєство и помещельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI—XVII вв. В кн.: Матеріали по історії земледілля СССР, сб. 1. М., 1952; Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1958.

І. Л. Бутин.

УСТАВНІ ГРАМОТИ — акти, якими визначалися відносини між селянами і поміщиками після *селянської реформи 1861* в Росії. У. г. фіксували розмір повинностей, порядок виконання їх і кількість землі, що виділялася в користування селянам. Складання У. г. доручалося власникам маєтків, а перевірка і впровадження їх у дію — *мировим посередникам*. Впровадження У. г., які закріплювали грабницький характер сел. реформи, викликало масові сел. заворушення. На Україні в 60-х рр. 19 ст. серед великої кількості сел. виступів понад 650 було безпосередньо пов'язано з впровадженням уставних грамот.

УСТАНОВА — 1) Держ. або громадський орган, що виконує певні управлінські, госп. чи культурно-освітні або соціально-побутові функції. 2) За цивільним законодавством СРСР та союзних республік — один з видів *юридичної особи*, що перебуває на держ. бюджеті і має, як правило, самостійний кошторис.

УСТАНОВКА в психології — зумовлений минулим досвідом стан готовності, схильності індивіда до певної активності або дії

в певній ситуації. Явище У. відкрили нім. психологи С. Ексер, потім — Л. Ланге (1888). Термін «установка» запровадили 1889 нім. психологи Г. Е. Мюллер і Ф. Шуман. Загальнопсихологічну теорію У. створив рад. психолог Д. М. Узадзє і розробила груз. психологічна школа. У. виступає опосередкованою ланкою у взаємозв'язках потреб індивіда й середовища. Бувають У. чекання, наміру, першова У., сенсорна У., цільова У., особистості та ін. Осн. властивості У.: більша або менша стійкість, пластичність, статичність, коєність, динамічність тощо. Ці властивості у людей різні і можуть бути використані як показники їхніх типологічних особливостей. Розрізняють операціональний, смисловий і цільовий рівні У. Явище У. вивчають заг. психологія, соціальна психологія, психофізіологія. В зарубіж. психології термін «установка» має кілька значень.

Лит.: Узадзє Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки. Тбилиси, 1961; Прагіншвили А. С. Исследования по психологии установки. Тбилиси, 1967.

С. Д. Максименко.

УСТАНОВЧІ ЗБОРИ — в бурж. д-вах представницький орган ала, який створюється для вироблення осн. закону (*конституції*), після чого приймає свою діяльність. Зокрема, У. з. виникли у Франції під час *Великої французької революції* на основі *Генеральних штатів*, більшість депутатів яких 9.VII 1789 проголосила себе У. з. 1.X 1791, після прийняття конституції, замість У. з. було обрано Законодавчі збори. Див. також *Установчі збори в Росії*.

УСТАНОВЧІ ЗБОРИ в Росії — виборна представницька установа, яка після повалення царизму мала вирішити питання про державний лад країни. Бурж. Тимчасовий уряд був змушений декларувати скликання У. з., оскільки ідея їх користувалася популярністю у нар. мас. *Шостий з'їзд РСДРП(б)* ухвалив спец. резолюцію про участь партії у кампанії по виборах до У. з. Тимчасовий уряд всіляко зводив скликання У. з., побоюючись, що вони не будуть його слухняним зняряддям. Лише наприкінці вересня 1917 утворені ще в березні спец. наради підготували положення про вибори до У. з., за яким вибори мали відбутися 12(25).XI 1917. Хоч внаслідок перемоги *Великої Жовтв. соціалістич. революції* Тимчасовий уряд було повалено і влада перейшла до рук Рад, більшовики вирішили скликати У. з., щоб трудящі маси наочно переконалися в контрреволюційність їх, тим більше, що *кадети*, меншовики й *есери*, які становили більшість в У. з., мали намір протиставити їх Рад. владі, висуваючи гасло «Вся влада У. з.!». 27.X (9.XI) було опубліковано постанову Раднаркому за підписом В. І. Леніна про вибори до У. з. Вибори відбулися 12 (25).XI, а в ряді місцевостей через складні умови громадян. війни, що фактично вже почалася, — в листопаді — грудні 1917, а подекуди — в січні 1918. Склад

Зразок уставу.
Галицьке євангеліє.
1144.

обраних У. з. не відображав справжньої розстановки класових сил у країні. По-перше, вибори проходили за парт. списками, складеними до перемоги Великого Жовтня, по-друге, постановою Тимчасового уряду від 22.IX (5.X) 1917 кількість депутатів було розподілено між виборчими округами так, щоб агр. губернії мали майже подвійну перевагу над промисловими, по-третє, в ряді районів, де відбувалися вибори, ще не було встановлено Рад. аладу. На виборах перемогли угодовці, які зібрали 59,6 % голосів. Білшовики дістали 24 %, але їх підтримала більшість робітн. класу (9 млн. голосів проти 668 тис. у меншовиків) і майже половина солдатів і матросів. На Україні, де вибори до У. з. проходили 27—29.XI (10—12.XII), коли при владі перебувала контрреволюція. Центральна рада, більшовики одержали 10 % голосів, а більшість (77 %) зібрали дрібнобурж. націоналістичні партії укр. есерів і укр. соціал-демократів (див. Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія). Проте в більшості пром. центрів, зокрема в Донбасі, виборці пішли за більшовиками. У. з. відкрилися 5(18).I 1918 в Петрограді. Оскільки мови відмовилися затвердити декрети Другого Всеросійського з'їзду Рад про землю, про мир, про перехід влади до Рад, про робітн. контроль та ін. і цим продемонстрували свою антиреволюц. сутність, більшовики, а слідом за ними ліві есери залишили засідання. Декретом ВЦВК від 6 (19).I 1918 У. з. було розпущено, а депутатів їх — більшовиків і лівих есерів — включено до складу ВЦВК. Це рішення дістало повсюдне схвалення трудящих, зокрема Третього Всеросійського з'їзду Рад.

7(20).XI 1917 Центральна рада в своєму 3-му універсалі з метою відвернення народних мас від революц. боротьби декларувала скликання Укр. Установчих зборів, які нібито мали розв'язати питання про держ. лад України, про землю тощо. Вибори відбулися в січні — лютому 1918 лише на території, що тоді перебувала під владою Центр. ради, в умовах терору і залякування виборців. Більшовики викривали контрреволюц. характер виборчого закону і всієї являнки зі скликанням Укр. У. з., проте вирішили взяти участь у виборах, висунувши свій окремий список. Більшість робітників і селян бойкотувала вибори. І навіть за цих умов більшовики дістали більше голосів, ніж на виборах до Всерос. У. з. (17,7 %). Перемога Рад. влади на Україні зірвала плани Центр. ради щодо завершення виборів і скликання Установчих зборів. В. С. Левін.

УСТЕЛИПОЛЕ (*Ceratocarpus*) — рід однодомних одnorічних трав'янистих рослин родини лободових. Рослини висхідно-галузисті, опушені, заввишки 3—35 см, що утворюють кулясті кушники (перекотиполе). Листки лінійні або ланцетні. Квітки одностатеві, здебільшого одиночні, пауш-

ні. Плід у приквітках, що зросли з двома рогоподібними виростами. 2 види — У. піщане (*C. arenarius*) і У. сумчасте (*C. utriculosus*) — трапляються у поміроному поясі Європи; в СРСР переважно у пд. р-нах; ростуть здебільшого на піщаних місцях, інколи як бур'яни біля доріг і жител. На Україні один вид — У. піщане на Пд. Лісостепу, Степу і в Криму.

УСТИЛУГ — місто Володимир-Волинського р-ну Волин. обл. УРСР. Розташований на р. Буг, при впадінні в нього р. Луги. Залізнична станція. Вперше У. згадується під 1150. В серед. 14 ст. У. загартало Велике князівство Литовське, після Люблінської унії 1569 — шляхет. Польща. Населення міста брало участь у *Надвиська повстанні 1594—96, визвольній війні українського народу 1648—54*. Після 3-го поділу Польщі (1795) У. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. В серпні 1920 а У. було встановлено Рад. владу. У вересні 1920 місто загартало бурж.-поміщицька Польща. В 1924 в У. виникла підпільна орг-ція КПЗУ. В 1939 У. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 У. — місто. В У. — пересувна механізована колона, що займається меліорацією земель, будинок побуту. Середня та муз. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 6-ки, музей прикорм. слави. В У. народилися укр. педіатр О. М. Хохол, нар. арт. УРСР О. В. Омельчук, тут 1892—1901 і 1905 бував, 1906—10 і 1912—14 жив рос. композитор І. Ф. Стравінський.

УСТИНІВКА — селище міського типу Кіровоград. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Березівці (прит. Інгулу), за 22 км від залізнич. ст. Казанка. 4,0 тис. ж. (1983). Засн. у 40-х рр. 18 ст. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. З 1968 У. — с-ще міськ. типу. В У. — сироробний з-д, міжгосп. птахохудобина станція, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгоспхім-ія, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. і музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 3 6-ки, істор. музей. В У. народився один з організаторів підпільної комс. орг-ції «Партизанська іскра» І. І. Беліч-ков. Тут навчався двічі Герой Рад. Союзу О. Ю. Мазуренко.

УСТИНІВСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Кіровоград. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 19,4 тис. чол. (1983). У районі — 40 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 10 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Устинівка*. Поверхня У. р. — підвищена хвиляста рівнина, розчленована яружно-балковою сіткою. Корисні копалини: пісок, вапняки, граніт. Річки — *Інгул* з прит. Березівка (бас. Пд. Бугу). Ґрунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільше пром. підприємство — Устинівський сироробний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Устинівка). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 85,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 74,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соя, соняшник, цукр. буряки. В У. р. — 12 колгоспів, 4 радгоспи, птахфабрика, райсільгоспхім-ія, райсільгосптехніка. Автомоб. шляхів — 207 км, у т. ч. з твердим покриттям — 174 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Інгульське), 20 заг.-осв. та музична школи; 27 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 34 клубні заклади, кіно-театр, 38 кіноустановок, 22 6-ки, істор. музей. У с. Ленінці У. р. народився двічі Герой Рад. Союзу О. Ю. Мазуренко. В У. р. видається газ. «Промінь комунізму» (з 1931).

УСТИНОВ Дмитро Федорович [н. 17(30).X 1908, м. Самара, тепер м. Куйбішев] — рад. державний, парт. і військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1976), Герой Рад. Союзу (1978), двічі Герой Соціалістичної Праці (1942, 1961). Член КПРС з 1927. Н. в сім'ї робітника. Закінчив профтехшколу в м. Макар'єві (1927), Ленінгр. військ.-мех. ін-т (1934). У 1927—29 працював слюсарем на Балахнінському паперовому комбінаті (Горьк. обл.), на ф-ці «Зарядка» в Іваново-Вознесенську. В 1934—41 — інженер в Артилерійському н.-д. мор. ін-ті, нач. бюро експлуатації й дослідних робіт з-ду, заст. гол. конструктора, директор з-ду. В 1941—46 — нарком, 1946—53 — міністр озброєння СРСР. У 1953—57 — міністр оборонної пром-сті СРСР. У 1957—63 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. У 1963—65 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР і голова ВРНГ СРСР. У 1965—76 — секретар ЦК КПРС. З квітня 1976 — міністр оборони СРСР. Член ЦК КПРС з 1952. З 1965 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, з 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. З березня 1976 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2, 4—11-го скликань. Нагороджений 11 орденами Леніна, орденом Суворова I-го ступеня, орденом Кутузова I-го ступеня, медалями. Ленінська премія, Держ. премія СРСР, 1953.

Тв.: *Избранные речи и статьи*. М., 1979; *Отвести угрозу ядерной войны*. М., 1982.

УСТИНОВ (Ustinov) Пітер Александер (н. 16.IV 1921, Лондон) —

Д. Ф. Устинов.

УСТИЯНОВИЧ

К. М. Устиянович.

М. Л. Устиянович.

англ. актор, режисер і письменник. Троюрідний племінник рос. художника О. Бенуа. Учасник 2-ї світової війни. Знявся більш як у 50 фільмах. Популярність здобув комедіями «Ні проблиску надії» (пост. 1953), «На піддорозі до вершини» (пост. 1967), зб. оповідань «Додайте крихітку жалю» (1959), романом «Крамнегел» (1971), автобіогр. романом «Шановний Я» (1977). Твори У. сатиричні, сюжети динамічні, гостро конфліктні. Об'єкт сатири — політ. зичка й моральні підвалини бурж. світу, амер. спосіб життя. Авторська позиція відзначена гуманізмом, вірою в неминучі моральні цінності. Не раз бував в СРСР. Враження від поїздок відбились в публіцистичній кн. «Моя Росія».

Тв.: Рос. перекл. — Крамнегел. «Иностранная литература», 1981, № 8—10. І. О. Володавська.

УСТИЯНОВИЧ Корнеліо Миколайович (1839, с. Бовків, тепер Пустомитівського р-ну Львів. обл. — 22.VII 1903, с. Довге, тепер Стрийського р-ну Львів. обл.) — укр. живописець, письменник і громадський діяч. Син М. Устияновича. В 1858—63 навчався у Віденській академії образотворчих мистецтв. Подорожував по Галичині та Буковині; відвідав Петербург (1867) і Київ (1872). Автор монумент. розписів і картин на істор. та біблійні теми («Василів Теревельський», 1856; «Христос перед Пілатом», 1880; «Мойсей», 1887; «Козацька битва», 1890; «Літописець Нестор», 1901; «Т. Шевченко на заслання», 80-і рр.); портретів (Т. Реваковича, 1868; П. Бажанського, А. Вахнянина, Ю. Лаврівського, І. Савчинської, 1898). Один з перших на Зх. Україні зобразив життя селян (жанрові картини «Бойківська пара», «Гуцулка біля джерела», «Гуцул», 1891). Більшість творів зберігається у Львів. музеї укр. мистецтва. Як поет вперше виступив наприкінці 60-х рр. 19 ст. В 70-х рр. з'явилися його історичні поеми «Іскоростень», «Вадим», «Свято-слав Хоробрий»; трагедії «Олег Святославович Овруцький», «Ярополк Перший Святославович, великий князь київський» та ін. В 1882—83 редагував та ілюстрував сатирично-гумористичний журн. «Зеркало».

Тв.: Письма, ч. 1—3. Львів, 1875—77.

Лит.: Нановський Я. Корнеліо Миколайович Устиянович. К., 1963.

УСТИЯНОВИЧ Микола Леонітович (7.XII 1811, м. Миколаїв, тепер Львів. обл. — 3.XI 1885, м. Сучава, тепер СРР) — укр. письменник і громад. діяч. Закінчив

Львів. духовну семінарію (1838). Друкуватися почав 1836. Виступив як пропагандист ідей «Руської трійци». Був активним організатором «собору (з'їзду) руських учених» у Львові (1848), на якому закликав відстоювати укр. культуру, розвивати традиції Т. Г. Шевченка. У вірші «До зорі Галицької» — висловлює ідею єдності Галичини з Наддніпрявською Україною. В ліриці У. відчутні соціальні мотиви («Жебрак», «Рекрутка» та ін.), багато його віршів позначені любов'ю до природи Карпат, знанням фольклору. Пісня «Верховинець» («Верховино, світку ти наш...») стала народною. Фольклорно-етнографічний матеріал покла в основу повістей «Мість верховинця», «Страсний четвер».

Тв.: [Твори]. В кн.: Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. К., 1963. Р. Ф. Киріч.

УСТИЯН Іван Григорович (н. 12.IX 1939, с. Олішкани, тепер Резніського р-ну Молд. РСР) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1961. Закінчив Кишинівський с.-г. ін-т (1965), Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1973); кандидат екон. наук (з 1974). З 1958 — на комсомольській роботі (1965—70 — секретар ЦК ЛКСМ Молдавії). У 1973—77 — перший секретар Єдинецького райкому КП Молдавії. В 1977—81 — заст. Голови Ради Міністрів Молд. РСР і голова Держплану Молд. РСР. З січня 1981 — Голова Ради Міністрів Молд. РСР, одночасно 1981—82 — міністр закордонних справ Молд. РСР. Член Центр. ревізійної комісії КПРС з 1981. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

УСТРИЦЯ (*Ostrea*) — рід двостулкових моллюсків. Черепашка (довж. до 420 мм) мінливої форми, нерівностулкова, нижня стулка, якою У. прикріплюється до субстрату, — опукліша за верхню. Нога і бісуса залоза, за допомогою секрету якої ін. моллюски прикріплюються до підводних предметів, редуковані. Живе у прибережній частині моря від припливної відпливної зони до глиб. 60 м. Утворює значні скупчення — т. з. устричні банки та устричники. Бл. 20 видів, поширених у морях теплих і помірних зон; в СРСР — 4 види, з них в УРСР (Чорне м.) — 1: У. звичайна, або істівна, або таврійська (*O. edulis taurica*). Деякі види У. — об'єкти промислової та штучного розведення; вживаються в їжу сирими або консервованими. В СРСР промисел У. зосереджений на Далекому Сході (Японське м.). Чорноморські У. істівні, але промислового значення не мають. Виконні У. відомі починаючи з девону.

УСТУП — своєрідна строфа, характерна для укр. народних дум. На відміну від строфи нар. пісень, У. не мають сталої кількості рядків (можуть складатися з 2—3 і навіть з 9—12 рядків). Розмір У. залежить від думки, яка висловлюється в певній частині думи (вона повинна бути закінченою),

від епізоду чи образу. Ф. М. Колесса вважав, що кожний У. утворює замкнену цілість, бо містить завершену думку чи образ, якому в мелодії відповідає більший або менший комплекс тісно пов'язаних між собою музичних фраз.

Лит.: Колесса Ф. М. Мелодія українських народних дум. К., 1969.

УСТУПКА ВИМОГИ, цесія — у цивільному праві передача кредитором ін. особі свого права вимагати від боржника виконання зобов'язання. Осн. положення У. в. викладено в цивільних кодексах союзних республік (в УРСР — гл. 17 Цив.К УРСР). У. в. допускається, якщо вона не суперечить законам чи договорам або коли вимога не пов'язана з особою кредитора. Не допускається У. в. щодо компенсації майнової шкоди, викликаній ушкодженням здоров'я (каліцтво, профілактичне здоров'я тощо, внаслідок яких особа втратила працездатність) або заподіянням смерті.

УСТЮРТ — плато у пд. частині Каз. РСР і на Зх. Узб. РСР. Лежить між п-вом Мангішлак і зат. Кара-Богаз-Гол на Зх., Аральським м. і дельтою Амуудар'ї на Сх. Обмежований крутими східчастими уступами, т. з. чинками. Площа бл. 200 тис. км². Пересічна вис. 200—270 м, макс. — 370 м. Поверхня злегка погорбована, центр. частину перетинають невисокі ували (Карабаур, Музбель та ін.).

Плато Устюрт.

Подекуди трапляються замкнуті западини (Барсакельмес, Карапозей, Асмантай-Матай та ін.) і масиви пісків (Сам, Матайкум, Карпайкум). Поширений карст. Родовища нафти і газу. Ґрунти переважно сіро-бурі. Багато солончаків, такирів. Рослинність пустельна (полиново-курсава), є зарості чорного саксаулу. З тварин характерні ховрах, сайгак, джейран, лисиця, вовк, численні ящірки. У. використовують головним чином як пасовище для овець. Ландшафти плато досліджує Устюртська пустельна станція АН Узб. РСР.

УСТЯ — річка в Ровен. обл. УРСР, ліва прит. Горині (бас. Дніпра). Довж. 68 км, площа бас. 762 км². Тече Волинською височиною, заплава подекуди заболочена. Є стави. Використовують для пром. водопостачання та як водоприймач осушувальних систем. На У. — міста Здолбунів і Ровно; ва берегах — бази відпочинку.

УСТЬ-ДУНАЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — військо, сформоване в грудні 1806 в Пд. Бессарабії із задунайських козаків, які

К. М. Устиянович. Т. Шевченко на заслання. 80-і роки 19 ст. Львівський музей українського мистецтва.

повернулися на батьківщину, та укр. і рос. селян-втікачів. Див. *Новоросійське козацьке військо*.
УСТЬ-ІЛІМСЬК — місто обласного підпорядкування Ірк. обл. РРФСР. Розташований на р. Ангари, за 12 км від залізнич. ст. Усть-Ілімськ. 90 тис. ж. (1983). Виробниче пром. об'єднання «Усть-Ілімський лісопромкомплекс».

Усть-Ілімська ГЕС та ТЕЦ. Утворений 1973.

УСТЬ-ІЛІМСЬКА ГЕС — одна з найбільших у світі електростанцій. Розташована на р. Ангари, поблизу м. Усть-Ілімська Ірк. обл. РРФСР. Входить до складу *Ангарської каскаду ГЕС*. Буд-во почато 1966. Перші три гідроагрегати введено в дію 1974, останній, шістнадцятий, — 1979. Потужність У.-І ГЕС — 3,8 млн. кВт, середньобаторичне виробн. електроенергії — 21,7 млрд. кВт год. До складу гідровузла входять бетонна водозливна гребля, лівобережна й правобережна земляні греблі, будинок ГЕС, в якому встановлено 16 гідроагрегатів по 240 тис. кВт кожний. В результаті спорудження ГЕС утворено Усть-Ілімське водосховище. Електроенергія, вироблена У.-І. ГЕС, по високовольтних лініях електропередачі напругою 500 і 220 кВ передається до Об'єднаної енергосистеми Сибіру. У.-І. ГЕС стала базою створення великого енергопромислового району в складі Братської-Усть-Ілімської тер.-пром. комплексу. *Г. А. Тульчинський*.

УСТЬ-КАМЕНОГОРСЬК — місто, центр Сх.-Каз. обл. Каз. РСР. Розташований на р. Іртиші, у передгір'ях Рудного Алтаю. Залізничний вузол, річковий порт. 296 тис. ж. (1983). Поділяється на 2 міські райони. Засн. 1720 як фортеця Усть-Кам'яна. Козацьке селище, що виникло при ній, стало станицею, яку 1868 перетворено на місто У.-К Рад. владу в місті встановлено в лютому 1918. З 1939 У.-К. — центр Східно-Казахстанської обл. Провідні галузі пром-сті — кольорова металургія (цинцево-цинковий і титано-магнієвий комбінати), машинобудування і металообробка (з-ди по виробн. гірничо-шахтного устаткування, конденсаторів, приладів та ін.). Виробн. буд. матеріалів. Підприємства харч. (м'ясний, мол., вино-горілчані комбінати, пивоварний з-д) та легкої (найбільше підприємство — комбінат шовкових тканин) пром-сті. Поблизу міста — Усть-Каменогорська ГЕС. В У.-К. — філіал АН Каз. РСР, н.-д. і проектні ін-ти гірничо-металург. пром-сті; пед. та буд.-дорожній ін-ти, 7 серед. спец. навч. закладів, драм. театр, краєзнавчий музей.

УСТЬ-КАМ'ЯНСЬКІ КУРГАНІ — два курганні могильники — *бронзового віку* і сарматський 1 — 2 ст. в околицях с. Усть-Кам'янки Апостолівського р-ну Дніпроп. обл. В 1951 досліджено сарматський могильник. Розкопано 20 курганів, в яких виявлено 31 поховання. У похованнях знайдено кістки тварин, лінійні і гончарний посуд, ножі, бронзові дзеркала, фібули (застібки), скляне намисто, прясла, кивдажі, наконечники стріл,

пряжки тощо. Поблизу могильників виявлено залишки двох поселень — пізнього періоду бронзового віку і ранньоскіфського часу.
УСТЬ-КУТ — місто обласного підпорядкування Ірк. обл. РРФСР, райцентр. Розташований біля впадіння р. Кут у Лену. Значний трансп. вузол, відправний пункт зх. ділянки *Байкало-Амурської магістралі*, річковий порт (Осетрово), аеропорт. 54 тис. ж. (1983). В У.-К. — судноверф, 2 виробничі лісові заготівельні об'єднання, м'ясний та мол. з-ди, хлібокомбінат. Річкове уч-ще. В У.-К. — бальнеогрязовий курорт. Засн. 1631, місто — з 1954.

УСТЬ-ОРДИНСЬКИЙ — селище міського типу, центр Усть-Орда. Бурят. авт. округу Ірк. обл. РРФСР. Розташований на правому березі р. Куди (прит. Ангари). В У.-О. — маслоробний завод, ліспромгосп. Краєзнавчий музей. Утворений 1941.

УСТЬ-ОРДИНСЬКИЙ БУРЯТСЬКИЙ АВТОНОМНИЙ ОКРУГ — у складі Ірк. обл. РРФСР. Утворений 26.IX 1937. Площа 22,4 тис. км². Нас. 129 тис. чол. (на 1.1 1983). Осн. населення — буряти та росіяни, живуть також татари, українці, білоруси та ін. Міськ. населення — 19%. Поділяється на 6 районів, має 4 с-ща міськ. типу. Центр — смт *Усть-Ординський*. У.-О. Б. а. о. нагороджено орденами Дружби народів (1973) та Трудового Червоного Прапора (1977). Розташований на Пд. Середньосибірського плоскогір'я, на Зх. від оз. Байкал. Пересічні висоти від 500 до 1000 м і більше. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —22, —25°, липня бл. +17°. Опадів 270—300 мм на рік. Гол. річка — *Ангара*, найбільші її притоки: Кудя, Іда, Оса; на Пн. Сх. — ріки Манзурка, Куленга (бас. Лени). Переважають лісостепові ландшафти з дерново-карбонатними вилугуваними і слабо опідзоленними ґрунтами; в улоговинах — вилугувані чорноземи та лучно-чорноземні ґрунти. Під лісом (сосна, модрина, ялина, кедрова сосна) — бл. 900 тис. га. Спеціалізація с. г. — зернове г-во та тваринництво мол.-м'ясного і вовнового напрямів. На округ припадає бл. 30% всієї продукції землеробства та тваринництва Ірк. обл. Вирощують пшеницю, овес, ячмінь, картоплю, овочі, кормові культури (кукурудзу, цукр. буряки). Розводять велику рогату худобу, овець і кіз. Розвивається добувна пром-сть: видобування гіпсу, кам. вугілля (поблизу смт Усть-Ординського). Заготівлі деревини (Усть-Ординський, Боханський та ін. ліспромгоспи). З галузей харч. пром-сті найбільше значення мають масло- та сироробна (Боханський маслозавод, Баяндавський та Боханський харч. комбінати). На Пд. Зх. округ перетинає Транссибірська магістраль, велике значення мають автомоб. перевезення, судноплавство по Ангари. В 1980/81 навч. р. у заг.-осв. школах округу налічувалося 28,3 тис. учнів, в пед. уч-щі (смт Бохан) — 500 учнів. В окрузі — 142 масові б-ки, 172

клубні заклади, 257 кіноустановок з платиним показом, краєзнавчий музей в Усть-Ординському. Виходять окружні газети: бурят. мовою «Ленний туг» («Пранор Ленина») та рос. мовою «Знамя Ленина». Радіомовлення — рос. та бурят. мовами. Передачі Центр. телебачення транслюються за допомогою системи косміч. зв'язку «Орбіта-2». Обл. телепередачі ведуться з Иркутська.

УСТЬ-СИСОЛЬСЬК — колишня (до 1930) назва м. *Сиктивкар*.
УСТЬ-ЧОРНА — селище міського типу Тячівського р-ну Закарп. обл. УРСР. Розташована на р. Тересві (бас. Дунаю), за 47 км від залізнич. ст. Тересва. 1,4 тис. ж. (1983). В селищі — лісокомбінат, філіал Київського заводу реле і автоматики, швейний цех Тячівської фабрики художніх виробів, будинок побуту. Середня школа, лікарня, будинок відпочинку, турбаза, Будинок культури, 3 б-ки. Виникла в 60—80-х рр. 18 ст. с-ще міськ. типу — з 1957.

УСТЬ-ЧОРНЯНСЬКИЙ ЛІСОКОМБІНАТ — підприємство лісового господарства і деревообробної промисловості. Розташований у Тячівському р-ні Закарп. обл., в басейні річок Брустурянки, Мокрянки й Тересви. Створений 1960 в результаті об'єднання ліспромгоспу (ств. 1946) та лісгоспу (ств. 1957). В 1971 до нього приєднано Тересвянський лісокомбінат. Осн. напрям виробн. У.-Ч. л. — вирощування лісу та лісозаготівлі. Значне місце займає побічне користування лісом — збирання ягід, грибів, лікар. рослин. До складу лісокомбінату входять (1982) 12 лісництв, 6 лісопунктів, вузькоколійна з-ця, рем.-транспортний та рем.-буд. цехи тощо. Заготівлю і вивезення лісу повністю механізовано. *О. Я. Серіков*.

УСУБАЛІВ Турдаку Усубаліович (н. 6.XI 1919, с. Кочкорка, тепер Кочкорського р-ну Наринської обл. Кирг. РСР) — рад. партійний і держ. діяч. Член КПРС з 1941. Н. в сім'ї селянина. Закінчив Кирг. учительський ін-т (1941), ВПШ при ЦК ВКП(б) (1945), Моск. пед. інститут ім. В. І. Ленина (1965, заочно). В 1937—39 та 1941 працював учителем, 1942—43 — на парт. роботі в Кирг. РСР. У 1945—55 працював в апараті ЦК КПРС. У 1955—56 — редактор республіканської газ. «Советтик Киргизстан» («Радянська Киргизія»). В 1956—58 — завідувач відділом ЦК КП Киргизії. В 1958—61 — перший секретар Фрунзенського міськкому КП Киргизії. З травня 1961 — перший секретар ЦК КП Киргизії. Член ЦК КПРС з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 6—11-го скликань. Нагороджений 4 орденами Ленина, орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

УСУСПІЛЬНЕННЯ ВИРОБНИЦТВА — злиття роздрібних процесів *виробництва* в різних галузях господарства в єдиний суспільний процес на основі поглиблення суспільного поділу праці, науково-технічного прогресу. У. а. посилює сусп. зв'язки між виробниками, виражає систему від-

Л. Г. Устінн.

Т. В. Усубалієв.

Устриця значайна.

виробн. характеру виробн. і праці, які, в свою чергу, зумовлюють зміну *виробничих відносин*, форм *власності*. Існують капіталістичні і соціалістичні форми У. в. На відміну від докапіталістичних форм г-ва, що характеризуються розпорошеністю дрібних виробників і застосуванням ручних засобів праці, в умовах капіталізму на основі великого машинного виробн. виникає всебічний взаємозв'язок окремих госп. одиниць, галузей і сфер економіки. «Капіталізм, — підкреслював В. І. Ленін, — тим відрізняється від старих, докапіталістичних систем народного господарства, що він створив найтісніший зв'язок і взаємозалежність різних галузей його» (Повне збір. тв., т. 34, с. 159). У. в. за капіталізму має антагоністичний характер і виражається у привласненні результатів сусп. виробн. і праці класом капіталістів, у посиленні експлуатації мільйонів людей *найманої праці* купкою експлуататорів. У. в. значно поширюється на стадії імперіалізму внаслідок дальшого поглиблення сусп. поділу праці, зростання концентрації і централізації виробн., що веде до виникнення різних форм монополістичних об'єднань.

На стадії імперіалізму антагоністичний характер У. в. ще більше поглиблюється, оскільки якісно новому ступеню У. в. й праці, як і раніше, протистоїть приватнокапіталістична форма привласнення. «Капіталізм у його імперіалістичній стадії, — підкреслював В. І. Ленін, — щільно підводить до найбільш всебічного усуспільнення виробництва, він втягує, так би мовити, капіталістів, всупереч їх волі і свідомості, в якийсь новий суспільний порядок, перехідний від повної свободи конкуренції до повного усуспільнення» (там же, т. 27, с. 301—302). При цьому відбувається завершення підготовки матеріальних передумов соціалізму в рамках капіталістичного способу виробн.

За соціалізму виникає якісно новий тип У. в., що базується на сусп. *соціалістичній власності* на засоби виробн. і продукти виробн. Він характеризується плановістю, охоплюючи відносини як всередині окремих підприємств, так і між сферами й галузями нар. г-ва, розширюючи межі безпосередньої *кооперації праці*. На етапі *розвинутого соціалістичного суспільства* У. в. здійснюється під впливом *науково-технічної революції*, міжнародного поділу праці, що поглиблюється між країнами соціалістичної співдружності. Сучас. конкретними формами У. в. є *науково-виробничі об'єднання*, міжгалузеві й *територіально-виробничі комплекси*, *агропромислові комплекси*, міжнар. кооперація праці на базі координації нар.-госп. планів країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги і соціалістичної економічної інтеракції*. В цих багатопланових процесах, що відбуваються на різних рівнях економіки, проявляється поширення У. в., підвищення рівня *усуспільнення засобів виробництва*. Ма-

теріально-речовою основою сучас. соціалістичного У. в. виступає *комплексна механізація і автоматизація виробництва*. Переваги У. в. в соціалістичних умовах використовуються на благо всього суспільства, вони спрямовані на побудову *матеріально-технічної бази комунізму* і повніше задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 19. Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 34. Загрожує катастрофа і як з нею боротися; Грималюк В. А. Соціалістическое обобщение труда. М., 1972; Дунаев Э. П. Объединения предприятий как форма обобществления производства. М., 1974; Объективные основы капиталистического цикла и его механизм. К., 1981. Ц. В. Мочерний.

УСУСПІЛЬНЕННЯ ЗАСОБІВ ВИРОБНИЦТВА — елемент *усуспільнення виробництва*. Виражається в переході від переважно індивідуального використання трудовими силами *засобів виробництва* (в докапіталістичних формаціях) до колективних форм використання їх. У. з. в. характеризується істотними змінами у технологіч. базисі виробн. і перетворенням засобів виробн. на матеріальний фактор спільної праці виробників, коли самі засоби виробн. за виразом К. Маркса, «функціонують як умови суспільної, суспільно-комбінованої праці» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1, с. 85). В основі У. з. в. лежить *науково-технічний прогрес* і поглиблення сусп. поділу праці. Історично розвиток У. з. в. пов'язаний з переходом до капіталістичних форм організації виробничого процесу і передбачає *усуспільнення праці* в суспільстві. Зміна кількісних і якісних характеристик засобів виробн. з переходом до капіталізму робить їх суспільними за своїм характером, зумовлює необхідність широкого об'єднання праці з метою продуктивнішого використання речових факторів виробн. Приватнокапіталістична форма власності на засоби виробн., система капіталістичних *виробничих відносин* надають У. з. в. глибоко суперечливого, антагоністичного характеру. Необхідність досягнення сусп.-екон. взаємозв'язку виробників нашоується на вузькі рамки використання засобів виробн. як знаряддя посилення експлуатації *робочої сили* з метою збільшення *додаткової вартості*. Відокремлення трудящих від засобів виробн. так само, як і конкурентна боротьба між капіталістами, що є власниками засобів виробн., породжують об'єктивну неможливість встановлення гармонійних госп. зв'язків у масштабах країни. Не усуває антагонізму в розвитку капіталістичного У. з. в. і перехід до держ.-монополістичних, акціонерних форм функціонування капіталу. *Науково-технічна революція* зумовлює дальше загострення цих суперечностей. Капіталістичне У. з. в. готує матеріальні передумови неминучої заміни антагоністичних форм використання засобів виробн. соціалістичними, що

ґрунтуються на плановості, врахуванні потреб усього суспільства і кожного його члена. Ця можливість настає за перемогою соціалістичної революції і встановленням сусп. власності на засоби виробн. Тим самим виникає відповідність між реальним рівнем У. з. в. і соціально-екон. формою їхньої сусп. організації. Соціалістичне У. з. в. здійснюється шляхом *націоналізації* великих пром. підприємств і добровільного кооперування дрібних виробників. Соціалістичне У. з. в. передбачає досягнення такого рівня розвитку засобів виробн., який буде достатньою тех. основою для утвердження як панівного безпосереднього сусп.-екон. зв'язку виробників. В умовах зрілого соціалізму розвиток У. з. в. на основі широкого використання машинної техніки, найновіших досягнень НТР сприяє швидкому зростанню *продуктивних сил* і вдосконаленню системи соціалістичних виробничих відносин. При цьому розширюються масштаби *кооперації* виробн., вдосконалюються колективні форми організації використання сусп. засобів виробн., збільшується різноманітність госп. зв'язків (див. *Міжгосподарське кооперування*). Продукти соціалістичного виробн. дедалі більше стають заг. результатом взаємодії багатьох видів *конкретної праці*, втілюють у собі суспільну природу соціалістичних засобів виробництва.

В. О. Єгоров.

УСУСПІЛЬНЕННЯ ПРАЦІ — визначальний і органічно притаманний розвитку *усуспільнення виробництва* процес. Характеризується неухильним розширенням застосування спільних форм організації виробничого процесу і перетворенням праці на суспільну, що передбачає колективне використання засобів виробн. Об'єктивно матеріальною передумовою У. п. є ліквідація вузького тех. базису докапіталістичних, переважно індивідуальних, форм праці на основі *усуспільнення засобів виробництва* і поглиблення *поділу праці* при переході до капіталізму.

Процес капіталістичного У. п. проходить ряд послідовних стадій розвитку: проста *кооперація*, *мануфактура*, *фабрика*, де спільна праця робітників виступає як суспільно-комбінована праця. *Промисловий переворот* утверджує велике капіталістичне машинне виробн. на базі якого відбувається дальша диференціація трудових функцій робітників, збільшується кількість госп. зв'язків, посилюється взаємозалежність окремих робітників і часткових трудових процесів. Досягнутий рівень У. п. спричинює необхідність відокремлення функцій управління виробництвом, веде до остаточного відокремлення розумової праці від фізичної. Закріплюється реальне підпорядкування праці капіталові. Істотно впливає на характер У. п. в епоху імперіалізму розгортання *науково-технічної революції*, що зумовлює дальше зростання концентрації і *спеціалізації виробництва*. *Автоматизація виробництва* й управління створює передумо-

ни для скорочення кількості учасників окремого виробничого процесу і одночасно розширює межі безпосередньої кооперації праці між капіталістичними підприємствами. Сусп. масштаби кооперації праці вимагають залучення багатьох індивідуальних капіталів для розв'язання зрослих екон. завдань, породжують акціонерні та держ.-новополітичні форми виробн. Долаються вузькі нац. рамки кооперації праці, внаслідок чого формується госп. зв'язки капіталістичної системи світового господарства. Приватна власність на засоби виробн. надає розвитку У. п. суперечливого, антагоністичного характеру. Загострюються суперечності між сусп. характером праці й приватнокапіталістичною формою привласнення її наслідків, посилюється процес розорення дрібних і серед. виробників. Встановлення сусп. власності на засоби виробн. за соціалізму докорінно змінює соціально-екон. характер У. п. Як спільні власники речових факторів виробн. трудящі вступають у вільні від експлуатації екон. відносини. Праця соціалістичних виробників виступає як спільна, суспільно-комбінована праця, об'єднана єдністю мети, самі виробники функціонують як одна суспільна сукупна робоча сила.

Об'єктивно існуюча можливість планомірного розподілу робочої сили за сферами виробн. (відповідно до свідомого вибору роботи залежно від здібностей) дає можливість ефективно розвивати соціалістичну кооперацію праці в масштабах суспільства. Централізоване управління економікою усуває властиву капіталізму суперечність між організацією праці на підприємстві й у суспільстві в цілому, створює умови для послідовного вдосконалення виробн. на всіх рівнях сусп. поділу праці, для зростання масштабів У. п. за соціалізму. Економіка зрілого соціалізму характеризується якісно новими явищами в розвитку У. п., пов'язаними з виникненням і функціонуванням виробничих об'єднань (комбінатів), територіально-виробничих комплексів і міжгалузевих комплексів у системі єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Створюється матеріальна база для дальшого підвищення зрілості двох форм соціалістичної власності та їхнього дальшого зближення, для вдосконалення планових основ організації госп. зв'язків у суспільстві. Високий рівень У. п. посилює інтеграційні процеси, створює умови для розширення коопераційних зв'язків між соціалістичними країнами (див. *Соціалістична економічна інтеграція*).

В. О. Єгоров.

УТАМАРО Кітагава Торіяна Сімбі [1753 або 1754, Кавагоє — 31.X (або 19.VI) 1806, Едо (тепер Токіо)] — япон. графік і живописець, представник напрямку *укійо-е*. Жив в Едо. Навчався у художника Торіяма Секіен. Твори: альбоми гравюр — «Книга комах», «Книга птахів», «Дарунки припливу» (1778), «Пісні черепашок» (1780), серії — «Великі го-

лови» (1790), «Вибрані пісні любові» (1791), «Шість знаменитих красунь Такуміроко» (1794—95), «Шість видів ріки Тамагава» та ін.

УТЕВСЬКИЙ Арон Михайлович [н. 20.VI (3.VII) 1904, м. Конотоп, тепер Сум. обл.] — укр. рад. біохімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Харків. ін-т народної освіти (1924). В 1928—31 — співробітник Укр. біохім. ін-ту. 1931 — Укр. н.-д. ін-ту експериментальної ендокринології, з 1932 — професор Харків. медичного ін-ту. В 1935 — зав. відділом нейроморальних систем Ін-ту проблем кріобіології і кріомедицини АН УРСР. Наукові праці присвячені питанням біохімії авітамінозів, внутріклітинного обміну вуглеводів, обміну речовини в ендокринних залозах, зокрема біохімії катехоламінів (адреналіну і норадреналіну). Відомі його праці в галузі філософії природознавства, історії науки. У. є також драматургом (його перу належить, зокрема, п'єса «Пам'ятні зустрічі») і автором оповідань. Премія імені академіка О. В. Палладіна АН УРСР, 1977.

УТЕГАНОВ Олександр Кадирович (н. 4. III 1924, м. Верхньодуїнськ Бурят. АРСР) — рос. і укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1945. Після закінчення 1952 Харків. ін-ту театр. мистецтва працював в Ізмаїльському укр. муз.-драм. театрі (1952—54), в театрах Петро-заводська (1954—55), Якутська (1955—58), Алма-Ати (1958—68), з 1968 — гол. режисер Донецького обласного російського драматичного театру в м. Жданові. Серед вистав — «Влада темряви» Л. Толстого, «Ідіот» за Ф. Достоєвським, «Піднята цілина» за М. Шолоховим, «Третя патетична» М. Погодіна, «Сині коні на червоній траві» М. Шатрова, «97» М. Куліша, «Макар Діброва» О. Корнійчука, «Дикий Ангел» О. Коломійця. Г. С. Костиська.

Утамаро К. Жінка, що тужить. Кольорова гравюра на дереві. Кінець 18 ст.

УТЕМІСОВ МАХАМБЕТ (1804—46) — казах. поет. Див. *Махамбет Утемісов*.

УТИЛІТАРИЗМ (від лат. *utilitas* — користь, вигода) — 1) Напрямок у бурж. етиці, який визнає вигоду основою моральності і головним стимулом вчинків. Особливо поширився у Великобританії в 19 ст. У. був продовженням традицій *гедонізму* й *едемонізму* у етиці. Засновник — І. Бентам. В умовах антагоністичного суспільства У. був виправданням вузькокорисливих інтересів експлуататорів. Гендлярський дух моралі У. відобразився і в тому, що підставою для морального вибору були підрахунки вигід і втрат від тих чи ін. вчинків. Егоїстич. характер У. марно намагався подолати Дж. С. Мільє спробами включити до У. вимогу посидання особистого щастя з інтересами всіх. Перенесення принципу вигоди в теорію пізнання сприяло виникненню *прагматизму*. 2) Принцип поведінки, який заперечує значення духовних інтересів і підпорядковує всі вчинки людей матеріальній вигоді, задоволенню вузькокорисливих інтересів.

УТІН Микола Ісакович [27.VII (8.VIII) 1841 — 19.XI (1.XII) 1883, Петербург] — рос. революціонер. Н. в заможній купецькій сім'ї. Закінчив (1862) Петерб. ун-т. У 1862 — один з керівників т-ва «Земля і воля», організатор тасмної друкарні. В травні 1863 емігрував за кордон. Царський уряд заочно засудив У. до страти. В Лондоні У. встановив зв'язки з О. І. Герцеком і М. П. Огаровим, переправляв видання «Вільної російської друкарні» до Росії. В 1870 У. — один з організаторів *Російської секції 1-го Інтернаціоналу*. Був особисто знайомий з К. Марксом. У серед. 70-х рр. 19 ст. У. відійшов від політ. діяльності. В 1878 повернувся до Росії.

УТКІВКА — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована на р. Мож (прит. Сіверського Дінця), за 2 км від залізнич. ст. Мерефа, 1,5 тис. ж. (1983). Цегельний з-д, радгосп, будинок побуту. Восьмирічна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, 6-ка. Засн. в серед. 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

УТКІН Володимир Федорович (н. 17.X 1923, с. Пустобор, тепер Рязан. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1976), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1976). Член КПРС з 1945. Закінчив (1952) Ленінгр. механічний ін-т. Осн. праці — в галузі прикладної механіки й машинобудування. На XXV і XXVI з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Ленінська премія, 1964. Держ. премія СРСР, 1980.

УТКІН Йосип Павлович [15 (28).V 1903, ст. Хінган, тепер Хінганськ Хабаровського краю — 13.XI 1954] — рос. рад. поет. Учасник громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Друкуватися почав 1922. У поемі «Повість про рудого Мотеле» (1925) оспівав перемогу нового рад. життя. Автор поеми «Миле дитин-

О. К. Утеганов.

В. Ф. Уткін.

ство» (1933), збірок «Перша книга віршів» (1927), «Публіцистична лірика» (1931), «Вірші» (1935), «Лірика» (1939) та ін. У роки Великої Вітчизни війни писав патріотичні твори. Україні присвятив вірші «Пісня», «Кримські ночі», «Полтава», «На Дніпрі» та ін. Поезії У. властиві ліризм, піснєність, м'який гумор, ясність поетичної мови. Загинув в авіаційній катастрофі, повертаючись з фронту.

Тв.: Стихотворения и поэмы. М.—Л., 1966: Избранное. М., 1975.

УТКІН Микола Іванович [8 (19). V 1780, Твер, тепер м. Калінін — 5 (17). III 1863, Петербург] — рос. гравер, академік петерб. АМ (з 1814). Н. у кріпацькій родині. В 1785—1800 навчався в петерб. АМ, 1803—14 був пенсіонером академії в Парижі, удосконалював свою майстерність у Лондоні. З 1817 — хранитель гравер Ермітажу, з 1843 — петерб. АМ. Викладав в АМ (з 1815, з 1831 — професор), де 1817—50 очолював гравірувальний клас. Твори: «Іоани Христитель» (1802, з картини А. Р. Менгса), «Еней і Анхіз» (1810, з картини Доменікіно), 20 граверів з медальйонів Ф. П. Толстого, присвячених Вітчизні, війні 1812 (після 1836); портрети — І. Крилова, К. Семенової (обидва — 1816, з мал. О. Кіпренського), О. Суворова (1818), О. Пушкіна (1827 та 1838, з оригіналу О. Кіпренського), О. Грибоєдова (1829).

УТЛЮЦЬКИЙ ЛИМАН — у півдн. частині Азовського м., омиваєт. Запоріж. і Херсон. областей УРСР. Від моря відокремлений косом Федотова і Бирючим островами. Вдається у суходіл на 45 км, шир. від 2 до 20 км. Глиб. до 3,5 м. Берегова лінія розчленована. У лиман впадають річки Великий Утлюк і Малий Утлюк. Частина акваторії У. л. — у складі Азово-Сиваського заповідно-мисливського господарства.

УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ — соціальне вчення про перетворення суспільства на соціалістичних засадах, що не спиралося на знання законів суспільного розвитку та його рушійних сил; передувало науковому комунізму. Відмітними рисами У. с. були критика антагоністич. суспільства, усвідомлення зв'язку між соціальною нерівністю та існуванням приватної власності на засоби виробництва, ідеї суспільної власності на засоби виробництва, рівності людей, самоврядування народу. Проте представники У. с. не змогли теоретично обґрунтувати закономірність поступального руху людства до нового суспільства, не вбачали у роботі класі тієї сили, для якої знищення капіталізму (що його вади особливо викривав У. с.) становить життєву потребу. Світглядною основою У. с. є суб'єктивно-ідеалістичні, волютаристські, іноді релігійні й месіаністські погляди на суспільство. Ідеї справедливого устрою суспільства виникли ще в античності (кастовий «комунізм» Платона та ін.). Першим твором, за яким названо всю сукупність учень утопічним соціалізмом, стала «Утопія» Т. Мора (1516). В типових для раннього

У. с. поглядах Т. Мора і Т. Кампанелли містилася ідея сусп. виробництва, висунуто ідеал великого політ. утворення у вигляді міст і федерації міст, визнання за двою год. ролі в утвердженні основ розумного сусп. устрою. Утопічне вчення Д. Уінстенлі в Англії на відміну від попередніх являло собою вже не абстрактну мрію, а містило думку про соціалізм як практично можливий результат перетворення існуючого суспільства. У Франції утопічні комуністичні ідеї доповнилися висновком Ж. Мелє про те, що шлях до нового суспільства лежить через боротьбу народних мас; Маблі і Мореллі проголосили право людей на працю і висунули принцип праці за здібностями; Г. Бабєф прийшов до ідеї революційного перевороту й утвердження диктатури трудящих як перехідного періоду до комунізму. Ідеї критичного У. с. А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуєна про закономірність і суперечливість сусп. процесу, про істор. прогрес, про працю як першу потребу людини, колективність і плановість г-ва, машинну пром-сть як основу тех. базису нового ладу, про подолання протилежностей між розумовою і фіз. працею, між містом і селом стали одним з осн. джерел наук. комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса. Селянський соціалізм рос. революц. демократів О. І. Герцена, М. П. Огарьова, В. Г. Бєлінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова відзначався визнанням ролі повстання, нар. революції, вірою в творчі сили народу, вимогою народовладдя, атеїзмом, прагненням побудувати соціалізм на основі сел. громади, обминувши капіталістичний шлях розвитку. На Україні ідеї У. с. й революційного демократизму пропагували Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко та ін. В сучас. умовах ідеї У. с. відображають погляди і настрої дрібнобурж. й напівпролетарського населення, насамперед у країнах, що розвиваються, і становлять характерну рису ідеології багатьох антиімперіалістичних течій.

В. Г. Кремень.
УТОПІЯ (від грец. οὐ — не і τόπος — місце, буква — неіснуюче місце) — назва фантастичного острова з одногоменного твору (1516) англ. мислителя Т. Мора, де нібито було створено ідеальний суспільний лад. Надалі термін «утопія» було поширено на всі науково необґрунтовані проекти ідеального сусп. ладу. Марксистська соціологія розглядає У. як одну з форм неадекватного відображення соціальної дійсності, яка, проте, виконувала в минулому важливі ідеологічні, виховні й пізнавальні функції в житті суспільства і зберегла їх певною мірою дотепер. Значення кожної У. визначається її класовою спрямованістю й соціальною роллю. В широкому розумінні — фантазія, вигадка, невідієсна мрія.

УТОЧКІН Сергій Ісакович [30.VI (12.VII) 1876, Одеса — 31.XII 1915 (13.I 1916), Петроград] — спортсмен-авіатор, один з перших вітчизняних льотчиків. Навчався (1886—91) в Одеській Рішельєв-

ській гімназії. Виконав (1907, Одеса) кілька польотів на повітряній кулі. Гастролював у Єгипті, літав над Сахарою. Випробовував планири. 15.III 1910 в Одесі здійснив свій перший політ на літаку «Фарман-4». Літав у Києві (21 і 24.IV 1910). У серпні 1910 У. — льотчик-випробувач з-ду «Дукс» (Москва). Склав (1911) біплан за типом «Фармана», на якому літав у багатьох містах Росії (у т. ч. у Житомирі, Ніжині) і за кордоном. Брав участь у першому перельоті (1911) російських авіаторів за маршрутом Петербург — Москва.

УТРАКВІСТИ (від лат. utraque — на тому чи іншому боці) — одна з назв представників поміркованого крила в гуситському революційному русі 15 ст. Див. Чашники.

«УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА» — один з перших укр. літ. альманахів. Засн. з ініціативи Г. Квітки-Основа'яненка для об'єднання письменницьких сил, дальшого утвердження укр. л-ри. Видавав І. Петров (при активній допомозі І. Срезневського). Вийшло дві книги 1833 у Харкові. В 1-й опубліковано рос. нар. пісні, вірші та оповідання, а також статтю про Г. Сковороду. У 2-й — перший твір Г. Квітки-Основа'яненка укр. мовою — оповідання «Салдацький патрет» з передмовою до нього «Супліка до пана іздателя», уривок з «Енеїди» І. Котляревського, поезії П. Гулака-Артемовського і Є. Гребінки (у т. ч. його переклад уривка з «Полтави» О. Пушкіна), істор. нар. пісні. Тут же вміщено ноту на слова пісень з «Наташки Полтавки», а також перші в укр. виданнях ілюстрації — портрет Г. Сковороди, красивий Харкова та мальовничі зображення Наташки Полтавки. П. М. Феденко.

УТРЕХТ — місто в центр. частині Нідерландів, адм. ц. провінції Утрехт. Порт на розгалуженні рукавів Рейну (Ауде-Рейн і Бект). Важливий вузол водних, автомоб. і залізничн. шляхів у дельті Рейну. 245 тис. ж. (1977). Розвинуті металургія та машинобудування (зокрема, мостобудування). Хім., текст., швейна, потюхова та харч. пром-сть. Місце проведення міжнар. ярмарків. Ун-т (з 1636). Центр. музей У. (включає Центр, Архієпископський та утрехтського археол. т-ва музеї). Архіт. пам'ятки 11—16 ст. На місці У. була давньорим. фортеця Альбіола (засн. бл. 47).

УТРЕХТСЬКА УНІЯ 1579 — воєнно-політ. союз семи пн. провінцій Пн. Нідерландів, укладений 23.I в Утрехті (Голландія) в ході Нідерландської буржуазної революції 16 століття для боротьби проти Іспанії та внутр. феод.-католицької реакції. У. у передбачала спільне ведення революц. війни, непорушність союзу, проведення спільної зовн. політики, створення об'єднаної армії, єдиної монетної системи. У. у заклала основи створеної в ході революції Республіки Сполучених провінцій.

УТРЕХТСЬКИЙ МИР 1713 — заг. назва ряду двосторонніх мирних договорів, які завершили війну за Іспанську спадщину. Підпи-

М. І. Уткін. Портрет роботи К. Я. Афанасьєва. Гравюра. Фрагмент. 1845.

М. І. Уткін. Портрет О. М. Оленіна. Гравюра. 1846.

сані в Утрехті (Голландія): 11.IV — між Францією і її противниками — Англією, Голландською республікою, Пруссією, Савоєю, Португалією, 13.VII — між Іспанією і Англією, між Іспанією і Савоєю. Англія одержала від Іспанії *Гібралтар* і Маон (порт на о. Менорка); див. *Балеарські острови*), від Франції — ряд володінь у Пів. Америці, особливі права в торгівлі з ісп. колоніями. До Савої від Іспанії переходили Січілія, Монферрат, частина герцогства Міланського, до Пруссії — частина герцогства Верхнього Гелдерна та деякі ін. території.

УТРИМАННЯ СІЛЬСЬКОГОС-ПОДАРСЬКИХ ТВАРИН — система організаційно-господарських заходів, спрямованих на забезпечення найкращих умов життя тварин, підвищення їхньої продуктивності, збільшення виробництва продуктів *тваринництва* при найменших затратах праці й коштів. Від того, як утримують тварин, залежать тривалість використання їх та їхня продуктивність, збереження поголів'я і санітарний стан ферми, собівартість тваринницької продукції та рентабельність галузі загалом. Залежно від рівня інтенсифікації тваринництва і природно-економічних особливостей зон існує кілька систем У. с. т. **Пасовище** — тварин (в осн. *жуйних*) протягом року утримують на *пасовищі*; різновидом цього є утримання на сезонних пасовищах (відлісне тваринництво). При **стійлово-пасовищній** системі в зимовий період тварин (в осн. *жуйних і коней*) утримують в приміщеннях, у літній — на пасовищах. Таке У. с. т. поширене в районах з помірним кліматом та обмеженою площею пасовищ. **Стойлово-табірне** — в зимовий період тварин (в осн. велика рог. худоба, свині) перебувають у приміщеннях, влітку — в таборах, де одержують скошені *зелені корми*; застосовують переважно в районах, що не мають природних пасовищ. **Стойлово-тваринницький** — тварин протягом року утримують в приміщеннях або на обладнаних *майданчиках*; застосовують на великих фермах і *тваринницьких комплексах* з технологією виробництва тваринницької продукції на промисловій основі. Поблизу ферм утворюють запаси *силосу*, висівають *кормові трави*, організують *зелений конвейєр*. В приміщеннях утримують тварин *прив'язно* (в *стійлах*) і *безприв'язно*. Перший спосіб застосовують в скотарстві й конярстві, при ньому можна краще нормувати годівлю тварин відповідно до їхньої продуктивності, але він потребує багато часу й праці. Безприв'язне утримання бувало індивідуальним (для плем. коней в денниках, свиноматок і телят в клітках) та груповим. В скотарстві також застосовують *безприв'язне утримання тварин без індивідуальних місць для відпочинку або боксове*, що передбачає спільний кормовий стіл і місце відпочинку для кожної тварини (боксы); останнє характерне для великих ферм з пром. технологією виробництва. Безприв'язі худобу утримують на

глибокій змінній чи незмінній *підстилці* або в боксах з решітчастою підлогою. У птиківництві застосовують утримання птахів на підлозі або кліткове утримання в одній або багатоярусних клітках у широкобаритних *птичниках*. Підтримання правильного режиму і зоовет. умов У. с. т. сприяють механізації та електрифікації осн. процесів виробництва.

Лит.: Животноводство Украины на промисловій основі. К., 1971; Алікаєв В. А. Зоогігієна. К., 1973; Животноводство Украины. К., 1975; Тваринництво. К., 1979.

УТРИМАНЦІ — особи, які перебувають на повному утриманні інших осіб або одержують від них допомогу, що є для них постійним й осн. джерелом засобів існування. В СРСР, де праця є обов'язком і справою честі кожного здатного до праці громадянина, У., як правило, є лише непрацездатні особи (напр., діти), які не мають за законом права на *пенсію*. В ряді випадків У. можуть бути і працездатні особи, напр., жінка, зайнята доглядом за дітьми і домашнім г-вом, повнолітні діти, які навчаються в середньому або вищому навчальному закладі. Крім того, кожний громадянин має право добровільно взяти на своє утримання будь-яку людину, яка потребує допомоги. Факт перебування на утриманні тягне за собою певні правові наслідки. Вони регулюються законодавством про шлюб і сім'ю (в УРСР — ст. 95 та ін. КпСХ УРСР), цивільним законодавством (в УРСР — ст. 456, 531, 535 ЦивК УРСР) та ін. актами. Так, визнання особи У. має значення для одержання нею пенсії в разі втрати годувальника, при *спадкуванні*, для укладання *житлового найму договору* тощо.

УТРИЛЛО (Utrillo) Моріс (25.XII 1883, Париж — 5.XI 1955, Дакс, деп. Ланди) — франц. живописець. Навчався у своєї матері С. Валадон. Творчість У. сформувалася під впливом *імпресіонізму*. Твори: «Сена в Парижі» (1905), «Сад в Монмартрі» (1908), «Сад Ренуара» (1909—10), «Набережжя Турнель» (1915), «Мулен де ла Галет» (1915), «Вулиця Сен-Рустік» (1922), «Вітряки», «Вулиця Мон-Сені на Монмартрі» (бл. 1910). Картини У. зберігаються в Нац. музеї сучас. мистецтва в Парижі, Держ. музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві.

Лит.: Прокоф'єва М. Утрилло — Париж. М., 1969.

УТТАР-ПРАДЕШ — штат на Пн. Індії. Площа 294 тис. км². Нас. 104 млн. чол. (1980, оцінка). Адм. ц. — м. *Лакхнау*. Середню та пд. частину штату займає Індо-Гангська рівнина, пн. — *Гімалаї*. Клімат тропічний, мусонний. Бувають посухи. Гол. річка — Ганг (судноплавна до м. Канпура). У.-П. — один з найважливіших землеробських районів країни. Орні землі займають бл. 60 % його території. Частина земель зрошується (Верхньо- і Нижньогангські та Сараський іригаційні канали). За збором цукр. тростини, шовниці, бобових і олійницьких культур та картоплі штат займає провідне місце в країні. Вирощують також рис, ячмінь,

просяні (баджра і джовар), бавовник і джут. Розводять велику рогату худобу (найбільше поголів'я в країні). Провідна галузь пром-сті — харчосмакова (особливо цукр. і олійницька). Розвинуті також шкіряно-взут. і текст. (бавовняна та вовняна) пром-сть. Підприємства по виробництву електроустановок (з-д, збудований за допомогою СРСР), точних приладів, дизельних локомотивів, мінеральних добрив, цементу, паперу. Мех. та залізничні майстерні тощо. Поширені кустарні промисли: художні ремесла (килими, парча, ювелірні вироби та ін.). Гол. пром. центри: Варанасі, Рампур, Канпур.

УТЬОСОВ Леонід Йосипович [9 (21).III 1895, Одеса — 9.III 1982, Москва] — рос. рад. артист естради, нар. арт. СРСР (з 1965). З 1911 працював у театрах мініатюр Кременчука, Одеси, Херсона, Запоріжжя. Одночасно почав виступати на естраді як читець. Пізніше — артист московського Театру революц. сатири, Вільного театру (Ленінград) та ін. З 1929 керував естрадним оркестром (Теа-джазом), який він організував (тепер — Державний естрадний оркестр РРФСР). Пропагандист рад. пісні, один з перших виконавців творів І. Дунаєвського, М. Блантера, В. Соловйова-Седого, Т. Хренникова. В репертуарі У. були також старовинні рос. солдатські й матроські пісні. Утвердив на естраді манеру вокальної оповіді. Знімався в кіно («Кар'єра Сиріжки Шпандиря», «Чужі», обидва — 1926; «Веселі хлоп'ята», 1934, та ін.). Нагороджений орденм Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Записки актора. М.—Л., 1939; С песней по жизни. М., 1961; Спасибо, сердце! М., 1976.

Лит.: Дмитриев Ю. Леонид Утёсов. М., 1982.

УФА — ріка у Башк. АРСР та Челяб. і Свердлов. областях РРФСР, права прит. *Білої* (бас. Волги). Довж. 918 км, площа бас. 53,1 тис. км². Бере початок на схилах хр. Уралтау (Сх. Урал), нижче перетинає Уфимське плато. У верхів'ї — гірська, у пониззі має рівнинний характер. Живлення переважно снігове. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. ГЕС. Сплавна, судноплавна від гирла до ГЕС і вище її на 135 км. На У.— міста Красноуфимськ, Уфа (у гирлі). У бас. ріки багато мінерал. джерел.

УФА — столиця Башк. АРСР. Розташована на р. Білій (прит. Ками), при впадінні в неї річок

Уфи і Дьоми. Вузол залізнич. та

Л. Й. Утьосов.

М. Утрілло. Площа Тертр. Галерея Тейт у Лондоні.

Уфа. Площа В. І. Леніна.

УФФІЦІ

автомоб. шляхів, аеропорт. 1034 тис. ж. (1983). Поділяється на 7 міськ. районів. Засн. 1574 як рос. фортеця на місці башк. укріплення Туратау. З 1586 — місто. В 1773—74 У. тримали в облозі війська О. І. Пуячова. В 1781—96 У. — центр намісництва, з 1802 — Оренбурзької губ., з 1865 — Уфимської губ. З 1886 в У. утворено с.-д. групу. В 1900 У. даєчі відвідав В. І. Ленін, який провів тут наради з місц. соціал-демократів. В 1900—01 в У. відбувала заслання Н. К. Крупська. В 1903 утворено Уфимський к-т РСДРП. Рад. владу в У. встановлено 26.X (8.XI) 1917. З 1922 У. — столиця Башк. АРСР. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1974).

У. — значний индустр. центр республіки. Провідні галузі — нафтопереробна та нафтохім. (3 нафтопереробні, синтетичного спирту і гумотех. виробів з-ди, виробничі об'єднання «Хімпром»), маш.-буд. (з-ди по виробн. устаткування для гірничодобувної та нафт. пром-сті, автомоб. двигунів, приладів, телефонної апаратури, друкарських машинок тощо). Вироби буд. матеріалів. Підприємства легкої (бавовняний комбінат, швейні об'єднання «Мир» та ін. 8 Березня) і харч. (чарсозаважувальна, кондитерська ф-ки) пром-сті. Художнє об'єднання «Агидель». В У. — Башк. філіал АН СРСР, н.-д. ін-ти по переробці нафти, нафтохім. виробництві та ін., 7 вузів, у т. ч. Башкирський університет, 23 серед. спец. навч. заклади. Музеї: краєзнавчий, археології, худож. ім. М. В. Нестерова, будинку-музеї В. І. Леніна та М. Гафурі. Театри: башк. драми, опери і балету, рос. драм., ляльок; філармонія, шпрк. Уродженцями У. були письменники С. Т. Аксаков, художник М. В. Нестеров. Тут жив і похований поет М. Н. Гафурі.

УФФІЦІ — державна картинна галерея у Флоренції. Засн. бл. 1575. В У. зберігається цінна збірка італ. живопису 13—18 ст. (твори Джотто, Мазаччо, П'єро делла Франческа, Джорджоне, Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Мікеланджело, Корреджо, Тіціана, П. Веронезе, Я. Тінторетто, М. Караваджо та ін.), а також картини нідерландської, флам., голл., франц., нім. шкіл; колекція автопортретів художників різних країн; малюнки і гравюри старих італ. майстрів, окремі зразки античної скульптури. Будинок У. споруджено 1560—85 арх. Дж. Вазарі та Б. Буонталенти для урядових канцелярій.

Лит.: Галерея Уффіцці. Флоренція. [Альбом]. М., 1968.

УХАНЬ — місто на Зх. Китаю, адм. ц. провінції Хубей. Розташоване при впадінні р. Ханьшуй в р. Янцзи. Вузол з-ць і автошляхів, значний порт, доступний для мор. суден, аеропорт. 3 млн. ж. (1974). Один з гол. пром. центрів країни. Розвинуті важке машинобудування (зокрема, вагоно- і верстатобудування, с.-г. і суднобудування, виробництво ковальсько-пресового устаткування, котлів, металоконструкцій, шарикопідшипників то-

що), а також металургія. Численні підприємства електротех., нафтохім., цем., фарфоро-керамічної, деревообр., шкіряно-взут., текст. і харч. пром-сті. Ун-т, с.-г., пед. та ін. вузи. Філіал АН КНР та ін. н.-д. заклади. Музеї. Архіт. пам'ятки 13 ст.

УХВАЛА СУДОВА — в радянському праві рішення суду 1-ї інстанції з окремих питань, прийняте в судових і розпорядчих засіданнях при розгляді кримінальної чи цивільної справи; будь-яке рішення суду 2-ї інстанції й судових колегій Верховних Судів з питань перегляду справи в порядку судового нагляду. До У. с. належать і рішення суду про припинення справ, про призначення *примусових заходів медичного характеру* та ін. Суд постановляє У. с. в дорадчій кімнаті, а з окремих нескладних питань — порадились на місці, з занесенням до протоколу суд. засідання. У. с. можна оскаржити чи опротестувати в разі, якщо нею закінчується розгляд справи. Не підлягають оскарженню У. с. про умовно-дострокове звільнення від покарання й заміну покарання м'якшим, про зняття судимості тощо. Див. також *Окрема ухвала*.

УХСАЙ Яків Гаврилович [н. 13 (26). XI 1911, с. Сланбаш, тепер Белебейського р-ну Башк. АРСР] — чув. рад. поет, засл. діяч мистецтв Чув. АРСР (з 1945), нар. поет Чувашії (з 1950). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1929. Автор збірок «Вірші» (1934), «Книга радості» (1936), «Сільська хроніка» (1937), поем «Золота книга народів» (1937; присвячена Конституції СРСР), «Казка про щастя» (1940). Поєми «Слово про один поляк» (1943 — 47), «В російському полі» (1944 — 46), «На березі Влтави» (1945 — 47) — про події Великої Вітчизн. війни. Серед творів повного часу — романи у віршах «Перевал» (1952), «Лебедина» (1955), «Дід Кельбук» (1951—58), поеми, поетична трилогія «Зірка мого дитинства» (1971). У. належать твори для дітей, літ.-критичні праці, зокрема про Т. Шевченка. Перекладав вірші І. Франка. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Весняний вітер. К., 1961; [Вірші]. В кн.: Поезія, в. 2. К., 1977; [Вірші]. В кн.: Вінок Сеспелю. К., 1980; Рос. перекл. — Встреча с Чапаевым. М., 1968; Сальбицкий родник. Поэмы. М., 1970; Избранное. М., 1973; Земля. М., 1980; Сельские поэмы. Чебоксары, 1981; Избранные произведения. т. 1 — 2. М., 1983.

П. М. Чикакова.
УХТА — місто респ. підпорядкування Комі АРСР. Розташована на р. Ухті. Залізнична станція, аеропорт. 95 тис. ж. (1983). Центр нафтогазової та нафтопереробної пром-сті республіки. З-ди: мех., ремонтно-механічний; меблева ф-ка. В У. — н.-д. та проектний ін-т нафти, индустр. ін-т, 4 серед. спец. навч. заклади та ін. Виникла 1931, місто — з 1943.

УХТОМСЬКИЙ Дмитро Васильович [1719, с. Семеновське, тепер Первомайського р-ну Яросл. обл.

— 4 (15). X 1774, с. Архангельське-Дубки, тепер Тул. обл.] — рос. архітектор, педагог. Навчався в Москві в Школі математичних та навігаційних наук. Працював під керівництвом арх. І. Мичуріна (1723—41) та І. Коробова (1741—44). Споруди У. характерні для рос. *барокко* серед. 18 ст. Твори: проектування та завершення буд-ва дзвіниці в *Троїце-Сергіївській лаврі*, тріумфальні Красні ворота (1753—57, не збереглися), перебудова після пожежі мол. Поштового двору для установ сенату (1753—57). Засновник і керівник першої в Росії архіт. школи, де навчалися М. Казков, О. Кокорінов, І. Старов та ін. Лит.: Михайлов А. І. Архітектор Д. В. Ухтомський и его школа. М., 1954.

УХТОМСЬКИЙ Олексій Володимирович [1876, с. Поздіно Новоград. губ. — 17 (30). XII 1905, Люберці, тепер місто Моск. обл.] — учасник революц. руху в Росії, машиніст паровоза. Під час революції 1905—07 — член страйкової к-ту Моск.-Казанської з-ці, член Центр. бюро спілки залізничників, керівник бойової дружини. Після поразки повстання в Москві (див. *Груднев збройні повстання 1905*) вивіз з міста поїзд з дружинниками. У. було заарештовано і розстріляно карателями.

УХТОМСЬКИЙ Олексій Олексійович [13 (25). VI 1875, с. Вослома, тепер Рибинського р-ну Ярославської обл. — 31.VIII 1942, Ленінград] — рос. рад. фізіолог, академік АН СРСР (з 1935). Учень М. Є. Введенського. Закінчив Петерб. ун-т (1906). З 1922 і до кінця життя очолював кафедру фізіології людини і тварин цього ун-ту (з 1924 — Ленінгр. ун-т). Праці присвячені вивченню осн. закономірностей процесів збудження і гальмування. Відкрив один з осн. принципів діяльності центр. нервової системи, названий ним домінантою (див. *Домінанта у фізіології*). Розробляв питання про нелінійні залежності в фізіол. процесах, про засвоєння ритму (режим роботи органа відповідає ритму зовн. подразнень) та ін. Премія ім. В. І. Леніна, 1932. Тв.: Собрание сочинений. т. 1—6. Л., 1945—62.

УЧАНСУ — водоспад на р. Учансу (Водоспадний), поблизу м. Ялти, найбільший на Кримському п-ові. Вода падає майже з прямолинійного уступу Головного пасма *Кримських гір*. Вис. падіння 98,5 м. Восени та навесні стік значно збільшується, влітку водоспад майже пересихає. Навколо У. — заповідний ліс з сосни кримської, з вічнозеленими чагарниками (рускус, жасмин, плющ) у підліску. Пам'ятка природи. Об'єкт туризму. О. В. Єна.

УЧИТЕЛЬ Юхим Юліович [н. 15 (28). X 1913, Тирасполь] — рос. рад. оператор і режисер документального кіно, нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1940. В 1935 закінчив операторський ф-т Ленінгр. ін-ту кіноінженерів. Під час Великої Вітчизн. війни — фронтовий оператор, один з режисерів-операторів фільмів «Ленінград у боротьбі» (1942), «Прорив блокади

Я. Г. Ухсай.

Д. В. Ухтомський. Дзвіниця Троїце-Сергіївської лаври, 1741—70.

Водоспад Учансу.

Ленінграда» (1944), «Берлін», «Парад Перемоги» (обидва — 1945) та ін. Режисер фільмів «Російський характер» (1958), «Дочки Росії» (1960), «Мир дому твоему» (1961), «Розповіді робітників» (1965), «Ленінград — місто-герой», «Вірність» (обидва — 1974) та ін. Фільми «Ленінград у боротьбі з інфекцією смерті Клоога» (1944) демонструвалися на Нюрнберзькому процесі як злочинні документи. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

УЧИТЕЛЬ — спеціаліст, який проводить навчальну й виховну роботу з учнями в загальноосвітніх школах різних типів.

В Рад. державі сформувався новий тип нар. У., його праця набула високої сусп. значущості. Діяльність У. включає викладання й виховання учнів у школі, класне керівництво, проведення позакласної роботи, допомогу піонер, та комсомольській орг-ціям, зв'язок з батьками й пропаганду пед. знань (див. *Класний керівник*). На рад. У. покладено завдання всебічного гармонійного розвитку підрастаючого покоління, підготовки молоді до праці. У 1925, 1968 і 1978 відбулися всесоюз. з'їзди У.; 1925, 1959, 1968 і 1977 — на Україні. В СРСР працює понад 2,7 млн. У. (1983). Встановлено звання народний учитель СРСР (1977), за службовий учитель союзних (зокрема в УРСР, 1940) і авт. республік, медалі — Н. К. Крупської (М-во освіти СРСР), К. Д. Ушинського (РРФСР), А. С. Макаренка (УРСР), Х. Абовяна (Вірм. РСР), Я. С. Гогобашвілі (Груз. РСР). Кращих учителів удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Сотні У. Рад. України обрано депутатами Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, ін. Рад нар. депутатів. Щороку першої неділі жовтня відзначається День У. Підготовку У. в Рад. Союзі здійснюють в ун-тах, у 240 пед. ін-тах (в т. ч. в 30 пед. ін-тах і 9 ун-тах УРСР), пед. уч-щах (див. *Педагогічна освіта*).

Підвищують свою кваліфікацію У. в *Інститутах вдосконалення учителів*. Пед. дослідження проводяться в *Академії педагогічних наук СРСР*, зокрема на Україні — в *Педагогічній науково-дослідній інституті УРСР*, *Психологічній науково-дослідній інституті УРСР*; обміну передовим пед. досвідом сприяють районні і міські методичні кабінети, будинки працівників освіти, педагогічні товариства, педагогічні читання. Для У. видаються газети і журнали (на Україні — «Початкова школа», «Радянська освіта», «Радянська школа», «Дошкільне виховання», «Українська мова і література в школі», «Русский язык и литература в школах УССР»).

Д. Ф. Ніколенко. **УЧИТЕЛЬ** — журнал буржуазно-ліберального напрямку для учителів Галичини, орган «Українського педагогічного товариства» (див. «Рідна школа»). Виходив 1889—1914 у Львові. Вміщував статті з педагогіки, психології, а також наук-популярні нарис з різних галузей знань. «У.» також

систематично інформував про розвиток шкільної справи на Україні, в Росії, в Зх. Європі. В журналі виступали і прогресивні письменники та вчені: І. Франко, В. Левицький, С. Балея, В. Шурат, І. Верхратський та ін.

УЧИТЕЛЬСЬКІ ІНСТИТУТИ — навч. заклади для підготовки учителів середніх класів загальноосвіт. шкіл, що дають незакінчену вищу пед. освіту. В Росії перший У. і, відкрито 1817 при Гол. пед. ін-ті в Петербурзі. У. і. готували учителів для *початкових училищ, парадних шкіл і училищ*, а з 1912 — для *вищих початкових училищ і міських училищ*. У ряді зарубіж. країн У. і. готують учителів для старших класів нар. шкіл, вищих поч. шкіл та ін. В 1934 в СРСР у зв'язку з переходом до заг. семирічного навчання організовано дворічні У. і., які готували вчителів 5 — 7 класів загальноосвіт. школи з мови й л-ри, математики, фізики, географії, історії, фіз. виховання та ін. навч. предметів. Створювалися гол. чином при пед. ін-тах; навч.-виховну роботу будували за типом пед. ін-тів. У 50-х рр. у зв'язку з розвитком серед. освіти мережу У. і. значно скорочено, а згодом частину їх реорганізовано в пед. ін-ти, на базі інших створено пед. уч-ща. Див. *Педагогічна освіта*.

І. В. Кателючий. **УЧИТЕЛЬСЬКІ СЕМІНАРІЇ** — педагогічні навч. заклади для підготовки учителів поч. шкіл. Перші навч. заклади такого типу виникли в Німеччині в 17 ст., у Росії — 1779 при Моск. ун-ті, 1786 — у Петербурзі. Поширення набули з 60-х рр. 19 ст. На Україні перші У. с. відкрито в Коростишіві й Острого Волин. губ., у Товчарівку Харків. губ. та ін. В основу діяльності У. с. покладено «Проект учительської семінарії», створений К. Д. Ушинським. До У. с. приймали осіб, які закінчили *дво-класні початкові училища*. Навчання тривало 3—4 роки. На поч. 1917 у Росії налічувалося 171 У. с., зокрема на Україні — 26. Див. *Педагогічна освіта*.

П. Д. Соломуча. **УЧІННЯ** — вид діяльності людини, що полягає в засвоєнні знань й оволодінні *уміннями й навичками*. В широкому розумінні — оволодіння сусп. досвідом в його загальному вигляді, в шкільних умовах — одна з складових процесу навчання, керованого *учителем*. Гол. функції У. є *пізнавальна, розвиваюча і виховна*. Компонентами У. виступають *мета, мотиви, зміст, засоби роботи, результати*. У. проводиться за такими етапами: *мотивація, усвідомлення мети і завдань (уроку, домашнього завдання, самостійної роботи при самоосвіті); сприйняття нового матеріалу з різних джерел; осмислення, логічна обробка інформації; узагальнення й систематизація; закріплення знань, умінь і навичок; застосування їх у різних умовах; самоконтроль і корекція одержаних результатів*. Етапи учіння динамічні, залежно від гол. дидактичних цілей навчання вони можуть поєднуватися, скорочуватися тощо. Учні відрізня-

ються за здібностями до У., типом мислення й пам'яті, розвитком мовлення, рівнем працездатності, провідними рисами особистості. У. і його результати багато в чому залежать від майстерності вчителя. Див. також *Програмоване навчання*.

Лит.: Маркова А. К., Орлов А. Б., Фридман Л. М. Мотивація учіння і її оцінювання у школярів. М., 1983. В. Ф. Палимарчук.

УЧНІВСТВО — в СРСР одна з форм безплатного професійного навчання з метою підготовки кваліфікованих робітничих кадрів безпосередньо на виробництві. На підприємствах передбачене для молоді, яка поступає на роботу після закінчення загальноосвіт. школи (див. *Настанництво*), а також для осіб, які міняють професію або здобувають суміжні професії. У. здійснюється також у процесі навчання в навч.-курсових комбінатах, навч. пунктах, на курсах, створених на підприємствах (з відривом або без відриву від виробництва). Теор. і виробниче навчання на підприємстві проводиться в межах робочого часу. В 1979 прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому вдосконаленню підготовки і підвищення кваліфікації робітників на виробництві». Щороку в СРСР здобувають нові професії на виробництві бл. 6 млн. чол. Див. також *Професійно-технічна освіта, Професійно-технічні навчальні заклади, Технічні училища в СРСР*.

Лит.: Батшнев С. Я. Актуальні проблеми підготовки робочих високої кваліфікації. М., 1979.

Н. Г. Німало.

УЧНІВСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ — об'єднання школярів, покликані брати участь у вихованні дит. колективу. В СРСР осн. школою комуністичного виховання школярів мол. і серед. класів є *Всесоюзна піонерська організація імені В. І. Леніна*. При піонер. орг-ції створюються *жовтеньські групи* (див. *Жовтеньята*). Учні віком від 14 років вступають у ряди *Всесоюдної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді*. Крім цих громад. об'єднань, у школі діє *учнівський комітет (учком)* — виконавчий орган загальношкільного колективу, до функцій якого входять розв'язання поточних питань роботи, госп. завдань, орг-ція чергувань тощо. В деяких школах замість учком діють старостати, ради активу, ради командирів тощо. З метою орг-ції трудового навчання й виховання з числа старшокласників створюють постійно діючі *учнівські виробничі бригади, лісництва, сезонні табори праці й відпочинку*.

Ф. К. Ковальчук. **УЧЧЕЛЛО** Паоло (Uccello), власне Паоло ді Діно; 1397, Флоренція — 10.XII 1475, там же) — італ. живописець *Флорентійської школи живопису*. В 1407—14 навчався в майстерні Л. Гіберті. Крім Флоренції, працював у Венеції, Падуві та Урбіно. Один з перших в Італії звернувся до батального жанру. Твори: фрески в соборі (кінний портрет кондотьєра Дж. Акуто, 1436) та в К'яостро Верде в церкві Санта-Марія Новелла (серед. 30-х рр. 15 ст. та бл. 1450) — у

О. О. Ухтомський.

Ю. Ю. Учитель.

Уччелло. Частина фриза «Монастир». Вхід до «Палацу правителя».

УШАКЕВИЧ

Флоренції; три картини з епізодами битви при Сан-Романо (серед. 50-х рр. 15 ст.). «Битва св. Георгія з драконом»; портрети та ін. Картини У. зберігаються в галереї Уффіці у Флоренції, в Луврі, Нац. галереї в Лондоні.

УШАКЕВИЧ Василь (пр. н. і см. невід.) — укр. гравер 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. Працював у Львові. Автор гравюр до видань «Триоді львівської» (1663), Львів. «Апостола» (1685), «Триоді постної» (1717) та ін.

УШАКОВ Дмитро Миколайович [12 (24).I 1873, Москва — 17.IV 1942, Ташкент] — рос. рад. мовознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1939). Закінчив Моск. ун-т (1895), професор цього ун-ту (з 1918). Один із засновників і голова (1915—31) Моск. діалектологічної комісії. Брав участь у підготовці реформи рос. орфографії 1917—18. Автор праць з заг. мовознавства, діалектології, орфографії, орфоенії, лексикографії. Один з укладателів і гол. редактор «Толкового словаря русского языка» (М., т. 1—4, 1935—40), уклад «Орфографический словарь русского языка» (М., 1934, 31-е вид., 1976).

УШАКОВ Микола Миколайович [25.V (6.VI) 1899, м. Ростов, тепер Ростовського р-ну Ярославської обл. — 17.XI 1973, Київ] — рос. рад. письменник. Закінчив Київ. ін-т нар. господарства (1924). Жив і працював на Україні. Перша книга віршів — «Весна республики» (1927). У віршах зб. «Горячий цех» (1933), «Мандрівки» (1940), «Північне сяйво» (1947), «Веснопаляк» (1962), «Теодоліт» (1967) та ін. відобразив життя рад. республік, зокрема України, левинську дружбу народів. «Повість швидкоплинних літ» — про минуле й сучасне Києва. Перекладав твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973.

Тв.: Я рифмы не боюсь глагольной. М., 1970; Мои глаза. К., 1972; Сочинения, т. 1—2. К., 1979; Стихотворения и поэмы. Л., 1980.

УШАКОВ Симон (Пимон) Федорович (1626, Москва — 25.VI 1686, там же) — рос. живописець і гравер. У 1648—64 працював у Срібній і Золотій палатах у Москві, де створював малюнки для прапорів, гравюр, монет тощо. З 1664 — в Оружейній палаті, керівник іконописної майстерні. Писав ікони, парсуни, мініатюри, карти, плани. Автор фресок в Архангельському та Успенському соборах (1660), розписував царську палату (1657), стіни Грановитої палати (1668), усі — в Москві. Кремлі, виконав ікони для церкви Трійці в Нікітниках (1656—57). Автор ікон «Вседержитель», «Казанська богородиця», «Владимирська богородиця», «Успіння» (1663, у співавторстві), «Трійця» (1671), «Нерукотворний Спас» (1677) та ін. Свої естетичні погляди виклав у праці «Слово к люботщательному икононого писания» (бл. 1666). Твори У. зберігаються в ДТГ у Москві,

ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва. Серед учнів У. — Г. Зінов'єв, І. Максимов, Т. Філатов, К. Уланов.

Лит.: Леонов А. И. Симон Ушаков. М.—Л., 1943; Аманова Т. А. Симон Ушаков. Альбом репродукцій. Л., 1971.

УШАКОВ Федір Федорович [гравень 1744, с. Бураково, тепер Тутаєвського р-ну Яросл. обл. — 2 (14).X 1817, с. Алексеевка, тепер Темниковського р-ну Морд. АРСР] — рос. флотоводець, адмірал (з 1799). З дворян. Закінчив Мор. кадетський корпус (1766). Учасник рос.-тур. воєн 1768—74, 1787—91. В 1785 брав участь у будівництві Севастопольської військ.-мор. бази. З 1790 — команд. Чорноморським флотом, який здобув перемоги над турками в мор. битвах — Керченській і біля о. Тендри (1790), біля мису *Калиакрія* (1791). Під час війни проти Франції було успішно проведено *Середземноморський похід Ушакова 1798—1800*. У. розробив і застосував тактику маневру, нові форми мор. бою, вмів координувати дії флоту з сухопутними військами. Іменем У. названо бухту в Баренцовому м. і мис на узбережжі Охотського м. В 1944 в СРСР встановлено *Ушакова орден* і медаль його імені.

УШАКОВА ОРДЕН — рад. військовий орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3.III 1944. Цим орденом нагороджують офіцерів Військ.-Мор. Флоту за видатні успіхи в розробленні, здійсненні й забезпеченні активних морських операцій, в результаті чого досягнуто перемог над ворогом, який мав чисельну перевагу. У. о. має 1-й (вищий) і 2-й ступені. Знак ордена 1-го ступеня виготовляється з платини. Всього за роки Великої Вітчизняної війни У. о. обох ступенів нагороджено понад 200 чол.

УШЕБТІ — магичні фігурки у вигляді мумій або людей з кирками і мотиками, що їх клали в поховання в Стародавньому Єгипті. За віруванням давніх єгиптян, повинні були замінити померлого на роботах у загробних полях *Осіріса*.

УШІНСЬКИЙ Костянтин Дмитрович [19.II (2.III) 1823 (за іншими даними, 1824), Тула — 21 (за іншими даними, 22).XII 1870 (2.I 1871), Одеса, похований у Києві] — російський педагог-демократ, основоположник вітчизняної наукової педагогіки й народної школи в Росії. Дитинство провів поблизу м. Новограда-Сіверського на Чернігівщині. Навчався в *Новгород-Сіверській гімназії*. У 1844 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. В 1846 — 49 — професор Демидов. юрид. ліцею у Ярославлі. З 1854 — викладач рос. словесності та юрид. предметів Гатчинського сирітського ін-ту. 1855—59 — інспектор його класів. З 1859 — інспектор Смольного ін-ту шляхетних дівчат, з 1860 — редактор «Журнала Министерства народного просвещения». Наприкінці 1861 У. усунуто з посади редактора, а 1862 — й від роботи в ін-ті через неблагонадійність. В 1862—67 жив за кордоном, де вивчав стан шкільної справи. В пед. системі У. важливе місце посідає

вчення про мету виховання, що визначалася ним як підготовка людини до життя і праці, як формування в людини почуття обов'язку перед народом. У. обстоював думку, що кожний народ має право мати школу рідною мовою, засуджував царизм за заборону вивчення укр. мови в школах України. Створив цілісну дидактичну систему. Визначив осн. шляхи і засоби *розвиваючого навчання*, був поборником *класно-урочної системи навчання*, врахування вікових і психологічних особливостей дітей. Надавав важливого значення праці в психологічному й фіз. розвитку людини, вказував на керівну роль школи й особи вчителя у вихованні дітей. Складав підручники для поч. навчання «Дитячий світ і Хрестоматія» (1861) та «Рідне слово» (1864), в яких наук. рівень знань поєднувався з доступністю, яскравістю викладу і служив завданням морального й естетичного виховання. Вчення У. мало значний вплив на розвиток прогресивної пед. думки багатьох народів Росії та ін. країн. В РРФСР встановлено медаль К. Д. Ушинського, в АПН СРСР — премія ім. К. Д. Ушинського, в УРСР ім'я У. присвоєно Одеському пед. ін-ту, кільком загальноосв. школам, у Києві У. встановлено пам'ятник.

Тв.: Укр. перекл. — Твори, т. 1—6. К., 1952—55; Вибрані педагогічні твори, т. 1—2. К., 1983.

Лит.: Чавдаров С. Х., Далеков М. Ф., К. Д. Ушинський. К., 1945; Гончаров Н. К. Педагогическая система К. Д. Ушинского. М., 1974; Педагогічні ідеї К. Д. Ушинського. К., 1974; Лордкипанидзе Д. О. Педагогическое учение К. Д. Ушинского. Тбилиси, 1974; Новое об Ушинском. Ярославль, 1981.

УШІЦЯ — річка в Хмельн. обл. УРСР, ліва прит. *Дністра*. Довж. 122 км, площа бас. 1420 км². Тече Подільською височиною у вузькій долині, порожиста. Живлення дощове й снігове. Воду частково використовують для зрошування. Рибництво. У долині річки, поблизу с. Старої Ушиці, виявлено залишки поселення *трипільської культури*.

УШМАЛЬ — один з культурних і політ. центрів давніх *мая* на північ Юкатан (Мексика). В кін. 10 ст. У. володіло племя тутульців, що мало зв'язки з *тольтеками*. В 13—15 ст. У. і осн. міста майя Майяпан і Чічен-Іца вели міжусобні війни за політ. володарювання на Юкатані. Можливо, на поч. 13 ст. У. був розгромлений військами Майяпан. Руїни У. досліджуються з 19 ст. Проведена часткова реставрація будівель. Серед численних пам'яток монументальної архітектури найзначніші: «Палац правителя», багато прикрашений скульптурою і мозаїчними фризами з 20 тис. окремих пластин. «Булинок чарівника» — храм на піраміді (30 м заввишки), «Голуб'ятня», «Жіночий монастир» та ін. Іл. див. на с. 519.

УЩЕЛИНА — глибока вузька долина з стрімкими схилами. Характерна для гірських річок. Утворюється внаслідок глибинного розмиву шліхних корінних порід. Глибина У., як правило, перевищує

М. М. Ушаков.

С. Ф. Ушаков. Ікона «Великий архієрей». 1656—57. Державний історичний музей. Москва.

Ф. Ф. Ушаков.

Орден Ушакова 1-го ступеня.

Я. Ф. Фабріціус.

Фабот.

Танцюючий Фабіа.
Бронза. 1 ст. Будинок
фана. Помпеї. Націо-
нальний археологічний
музей Неаполя.

Капіталістична Ф., створюючи можливості підвищення ефективності праці, виступає продуктивною силою капіталу, яка використовується для експлуатації найманої праці й одержання *додаткової вартості*. Становлення й розвиток фаб.-зав. системи відбувалися нерівномірно й суперечливо. Перше місце з кінця 18 ст. щодо розвитку фабричної системи посідала Англія, на поч. 20 ст. її випереджували Німеччина, США. В Росії першу бавовнопрядильну й бавовноткацьку Ф. (Олександрівська мануфактура) засновано 1799, перший маш.-буд. з-д Берда в Петербурзі створено 1795. Істор. значення фабричного виробн., великої машинної індустрії полягає в тому, що, досягаючи свого найвищого розвитку, воно сприяє зростанню загуртованості, організованості й свідомості робітн. класу, розвитку його боротьби проти влади капіталу, за соціальні перетворення й створення об'єктивної й суб'єктивної передумови соціалізму. В умовах науково-технічної революції відбувається дальший розвиток фабричного виробн., постійно видозмінюються *засоби виробництва* в результаті електрифікації, виникнення машин з програмним керуванням, машин-автоматів і автом. ліній (див. *Автоматизація виробництва*). Ф. (завод) все більше постає як місцем комплексу підприємств, об'єднанням різних типів, в які вона входить як технологічна ланка. Соціалістична Ф. оснований на сусп. (загальнонародній) власності на засоби виробн., кооперації праці вільних від експлуатації робітників, які працюють на себе і своє суспільство. Див. також *Соціалістичне державне виробниче підприємство*.

Н. П. Баранов.
ФАБРИКА-КУХНЯ — в СРСР велике механізоване підприємство *громадського харчування*, що реалізує виготовлені ним страви у власних обідніх залах та готує *напівфабрикати*, кулінарні й кондитерські вироби для доготовочних підприємств і продовольчих та кулінарних магазинів. Крім того, на Ф.-к. є цехи для переробки відходів виробн. на крохмаль, желатин тощо.

ФАБРИЧНЕ ЗАКОНОДАВСТВО — сукупність правових актів, які регулювали умови праці робітників на фабриках і заводах в період пром. капіталізму. Виникнення й розвиток Ф. з. зумовлювалися екон. і політ. боротьбою робітн. класу проти капіталістичної експлуатації. Першими фабричними законами були акти парламенту Великої Британії 1802 і 1819, які регламентували умови праці дітей і підлітків у текстильній пром.-сті. Поступово для Ф. з. поширилася на ін. галузі пром.-сті. В серед. 19 ст. фабричні закони було прийнято в ряді країн Зх. Європи (напр., у Франції — закон про працю дітей і підлітків 1841, у Німеччині — Пром. статут 1869 тощо). В дореволюц. Росії Ф. з. почало розповсюджуватися після скасування *кріпосного права* (1861). У 1882 видано закон про умови праці дітей, який, зокрема, встановлював для них 8-годинний робочий день, 1886 —

правила наймання робітників на пром. підприємства та ін. Докладний аналіз класової суті Ф. з. в Росії дав В. І. Ленін у творі «Пояснення закону про штрафи, що їх стягують з робітників на фабриках і заводах» (див. Повне збір. тв., т. 2, с. 15—58) і «Новий фабричний закон» (там же, с. 251—300). В епоху імперіалізму сфера законодавчого регулювання умов праці найманих робітників розширилася, таке законодавство почали називати трудовим, але за своєю суттю трудове законодавство капіталістичних країн має антиробітн. спрямованість (див. *Антиробітнче законодавство*). **ФАБРИЧНІ СТАРОСТИ**, цехові старости, шпестарди — виборні представники робітників у профспілковому русі Великобританії (з кін. 19 ст.). З поч. 1-ї світової війни виступили організаторами масового антикапіталістичного руху робітників. Після виникнення Компартії Великобританії (1920) передана частина Ф. с. 1921 ввійшла до її складу. Ф. с. відіграють важливу роль в англ. профспілковому русі.

ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКА МЕДИЦИНА — форма медичного обслуговування робітників промислових підприємств у дореволюційній Росії. Перші осередки Ф.-з. м. виникли у 18 ст. на Уралі та в Сестрорєцьку (за рахунок заводської казни). Сформувався Ф.-з. м. одночасно з *земською медициною* в 2-й пол. 19 ст. У зв'язку з розвитком робітничого революц. руху царський уряд був змушений прийняти постанову (1866), що зобов'язувала підприємців створювати лікарні при підприємствах. Було видано закони про фабричні інспекції (1882—97) і про відповідальність підприємців за нещасні випадки на підприємстві (1903). З 60-х рр. 19 ст. мед. допомога робітникам перебувала у віданні міських самоуправів та земських лікарняних закладів (здійснювалася на кошти, що їх стягували з робітників). Згодом було створено добровільні страхові каси (в Петербурзі, Катеринославі, 1905). З 1912 почали створюватися лікарняні каси. Ф.-з. м. забезпечувала потреби робітників у мед. допомозі лише частково.

ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКА СЕМІРИЧКА (ФЗС) — загальноосвітня школа, що з 1926 по 1934 існувала в містах, робітничих селищах й фабрично-заводських районах СРСР. Мала на меті, крім заг. освіти, ознайомлювати учнів з трудовими прийомами й процесами. Учні, які закінчували ФЗС, могли продовжити навчання у 8-му класі серед. школи або серед. профес. навч. закладі. В 1934 було встановлено єдині для СРСР типи загальноосвіт. шкіл: початкову, неповну середню (семіричну) й середню. ФЗС реорганізовано в неповні серед. школи. **ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКІ КОМІТЕТИ**, фабзавкоми (ФЗК) — найбільш масові виборні органи робітників на пром. підприємствах Росії (березень 1917—1918). Виникли з ініціативи революц. робітників після Лютн. революції 1917 і діяли паралельно з профспілками

(див. *Професійні спілки СРСР*). ФЗК об'єднували всіх без винятку робітників підприємства. В утворенні й розгортанні діяльності ФЗК провідна роль належала більшовикам. Всупереч меншовицькому керівництву значної частини профспілок, ФЗК явочим порядком встановлювали 8-годинний робочий день, здійснювали *робітничий контроль* над виробн. та розподілом продуктів, найманням і звільненням робітників, владналися до спроб робітн. управління підприємствами. Зберігаючи орг. самостійність, ФЗК у багатьох питаннях діяли в тісному контакті з радами робітн. депутатів, профспілками. ФЗК першими з орг-цій трудящих стали надійною опорою РСДРП(б) у боротьбі за підготовку й здійснення соціалістичної революції. На Україні протягом 1917 утворилися загальноміські, губерніські (Херсонський, Таврійський) та Донецько-Криворізький обл. керівні центри ФЗК. Створена 3.VI 1917 Центральна рада ФЗК Петрограда до жовтня фактично була центром ФЗК Росії. До складу обраної в жовтні Всеросійської центральної ради ФЗК увійшли 4 представники України. Під час боротьби за встановлення влади Рад представники ФЗК входили до ревкомів, організовували на підприємств повстання заг. політ. страйків. Після перемоги Рад. влади вони включилися в боротьбу проти екон. саботажу капіталістів, за впровадження робітн. контролю, націоналізацію пром.-сті. В січні 1918 1-й Всерос. з'їзд профспілок ухвалив злиття спілки і фабзавкоми, перетворивши останні на низові ланки виробничих профспілок на підприємствах. Цей процес завершився під час громадян. війни 1918—20.

А. П. Гришечко.
ФАБРИ (Fabri) Золтан (н. 15.X 1917, Будапешт) — угор. кінорежисер і сценарист. У 1941 закінчив акторський ф-т Будапештської театр. академії. В кіно — з 1952. Серед фільмів — «Карусель» і «Пан учитель Ганнібал» (обидва — 1956), «Анна Ейдем» (1958), «Двадцять годин» (1964), «Хлопчик з вулиці Пала» (1969), «Мурашники» (1971), «Плюс мінус один день» (1973), «Незавершена фраза» (1974), «П'ята печатка» (1977), «Угорці» (1979). Фільми Ф. здобули призи на Моск. міжнар. кінофестивалях.

ФАБРИЦІУС Василь Іванович [3 (15).VII 1845—1 (13).IV 1895] — рос. астроном. Закінчив Гельсінгфорський ун-т. У 1874—76 працював обчислювачем у Пулковській обсерваторії, 1876—94 — астрономом-спостерігачем Київ. астр. обсерваторії. Провів широкі спостереження зір, близьких до полюса; вивів формулу для точного обчислення їхніх координат *небесних*. Ряд праць присвячено теор. астрономії.

ФАБРИЦІУС Ян Фріцович [14 (26).VI 1877, поблизу Зелекса, тепер Вентспілського р-ну Латв. РСР — 24.VIII 1929, поблизу Соці] — рад. військ. діяч. В революц. русі з 1891. Член Комуністичної партії з 1903. Під час 1-ї світової війни — в армії: від революц.

роботу серед латиських стрільців. На чолі їх брав участь у встановленні Рад. влади в Латвії. З 1918 — член ВЦВК. В 1918—20 як політ. працівник і командир бригади брав участь у боях проти нім. окупантів (у районі Пскова, в Латвії), проти денікінців, військ бурж. поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на керівній військ. роботі; командир дивізії, корпусу, який дислокувався на Україні (1925—27), помічник команд. Кавказ. Червонопрапорною армією (з 1928). На XV з'їзді ВКП(б) обраний членом ЦК ВКП(б). Загинув під час авіац. катастрофи. Нагороджений 4 орденами Червоного Прапора.

ФАБУЛА (лат. fabula — оповідь, переказ, сюжет) — літературознавчий термін, що означає схему хронологічно послідовного розвитку подій у художньому творі — без часових і просторових зміщень, авторських відступів і т. д. Ф. збігається з сюжетом, якщо події у творі викладено в чіткій причинно-часовій послідовності. Проте трактування термінів «фабула» і «сюжет» у сучас. науці неоднозначне. Частина дослідників надають їм протилежного значення, дехто користується ними як синонімами. Існує й точка зору, за якою термін «фабула» є зайвим, оскільки його зміст повністю збігається зі змістом терміна «сюжет».

ФАВН (лат. Faunus) — у рим. міфології бог лісів і полів, покровитель отар і пастухів. Мав дар віщування. Його сином вважали царя Латвія, легендарного родоначальника племені латвія. У грецькій міфології Ф. відповідає Пан.

ФАВОРОВ Олександр Михайлович (16 (29).ІІІ 1900, слобода Миколаївка Перша, тепер с. Жовтине Друге Волинського району Харківської області — 8.VIII 1981, Львів) — укр. рад. учений в галузі рослинництва, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Закінчивши Харків. с.-г. ін-т (1924), завідував відділом Українського генетико-селекційного ін-ту (Одеса) до 1935, з 1935 до 1954 — Всесоюзного н.-д. селекційно-генетичного ін-ту. З 1956 очолював відділ Н.-д. ін-ту землеробства і тваринництва зх. району УРСР (Львів). Праці з питань селекції та агротехніки с.-г. культур. Співавтор окремих сортів картоплі, львів. помідорів, суданської трави. Нагороджений орденом Леніна.

ФАВОРСЬКИЙ Володимир Андрійович (3 (15).ІІІ 1886, Москва — 29.ХІІ 1964, там же) — рос. рад. графік і живописець, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1962). У 1903—05 навчався в студії К. Юона у Москві, 1906—07 — в школі Ш. Голдші в Мюнхені, 1907—13 — в Моск. ун-ті. Автор станкових серій гравюр: «Роки революції» (1927—29), «Самарканд» (1942—44), «Великі російські полководці» (1945—47); портретів Ф. Достоєвського (1929), О. Пушкіна-ліцеїста (1935) та ін. Створив ілюстрації до «Слова о полку Ігоревім» (1937 і 1950—55), драми «Борис Годунов» (1953—54) і «Маленьких трагедій» О. Пушкі-

на (1959—61) та ін., а також монументально-декоративні твори: розписи у будинку московського Музею охорони материнства і дитинства (1933), на фасаді павільйону СРСР на Всесвітній виставці 1937 в Парижі, мозаїки «1905 рік» (1957). Автор худож. оформлення ряду вистав 30—40-х рр. у театрах Москви і Ленінграда. Викладав у ВХУТЕМАСі — ВХУТЕІНі (1920—30, 1923—25 — ректор ВХУТЕМАСу), Ін-ті образотворчих мистецтв (1934—38), Ін-ті прикладного та декоративного мист. (1942—48), всі — у Москві (з 1920 — професор). Ленінська премія, 1962. Іл. див. також на окремих аркушах до статей Гравюра, т. 3, с. 443—449; Мозаїка, т. 7, с. 48—49; Пушкін О. С., т. 9, с. 448—449; Слово о полку Ігоревім, т. 10, с. 144—145.

Тв.: Рассказы художника-гравера. М., 1965; О художнике, о творчестве, о книге. М., 1966.

Лит.: Халамніський Ю. Володимир Андрійович Фаворський. М., 1964; Книга о Владимире Фаворском. М., 1967; Розанова Н. Фаворський. Альбом. Т., 1970.

ФАВОРСЬКИЙ Олександр Євграфович [20.ІІ (3.ІІІ) 1860, Павлово, тепер Горьк. обл. — 8.VIII 1945, Ленінград] — рос. рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1929), Герой Соціалістичної Праці (1945). Закінчив (1882) Петербурзький університет, де працював у лабораторіях Д. І. Менделєєва і О. М. Бутлерова. Професор цього ж ун-ту (з 1896). Засновник та перший директор Ін-ту органічної хімії АН СРСР (1934—38). Ф. — один з основоположників хімії ненасичених органіч. сполук, зокрема хімії ацетилену. Відкрив та вивчив ізомеризацію ацетиленових вуглеводнів під дією каталізаторів. Винайшов метод одержання вінілових ефірів, розробив на основі ацетиленових вуглеводнів синтез к-т акрилового ряду. Відкрив новий метод синтезу третинних ацетиленових спиртів (див. Фаворського реакція). Праці Ф. стали теор. основою для створення багатьох важливих виробництв, у т. ч. синтетичного каучуку. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ФАВОРСЬКОГО РЕАКЦІЯ — синтез третинних ацетиленових спиртів конденсацією ацетиленових вуглеводнів з кетонами при наявності безводного порошкоподібного калію ідроксиду. Напр., ацетилен при взаємодії з ацетоном утворює диметилетилкарбінол: $\text{CH} \equiv \text{CH} + \text{CH}_3\text{COCH}_3 \rightarrow (\text{CH}_3)_3\text{C}(\text{OH})\text{C} \equiv \text{CH}$. Реакцію здійснюють у середовищі ефіру, бензолу та ін. органічних розчинників при охолодженні й перемішуванні. Відкрив 1900 О. Є. Фаворський.

ФАВОР Володимир Володимирович (23.VI (5.VII) 1874, Харків — 24.ІІІ 1920, П'ятигорськ) — укр. рад. гігієніст. У 1897 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту, при якому й залишився працювати. У 1904 захистив дисертацію про малярію. З 1911 — професор Харків. жіночого мед. ін-ту. Брав участь у боротьбі з чумою в Одесі (1910)

та на Далекому Сході (1911). Очолював санітарну організацію в Харкові (1904—19) та П'ятигорську (1919—20). Праці Ф. присвячені питанням гігієни та епідеміології (малярія, чума, тиф, венеричні хвороби та ін.). Був відповідальним редактором «Харківського медичного журналу» (1906—12) та першим редактором журналу «Врачебное дело».

М. К. Бородай.
ФАВУС — хвороба. Те саме, що й парша.

ФАГИ — бактеріальні віруси. Те саме, що й бактеріофаги.

ФАГОТ (італ. fagotto, букв. — вузол, зв'язка) — духовий дерев'яний муз. інструмент з конічним каналом і подвійною тростинною. Заг. довж. бл. 1350 мм. Використовується як оркестровий, ансамблевий і сольний інструмент. Різновиди Ф. — контрафагот і субконтрафагот.

ФАГОЦИТЕЛИ ТЕОРІЯ — теорія походження багатоклітинних організмів від джгутикових колоніальних організмів; запропонована І. І. Мечниковим (1877). Згідно з уявленнями Мечникова еволюція предків багатоклітинних (подібних до бластул колоній плаваючих джгутикових) відбувалася у напрямі диференціації клітин на локомоторні (див. Локомоція) і травні та все більшого зміщення їх взаємозалежності. Травні клітини втрачали джгутики, переходили до амейбозного стану, занурювались у внутр. порожнину колонії, утворюючи фагоцитобласт. Джгутикові клітини зони шару — клінобласт зберігли свою локомоторну функцію. Так сформувався спільний двошаровий предок багатоклітинних тварин — паренхімеда, яку пізніше Мечников (1886) перейменував на фагоцителу, вважаючи на характерне для неї внутрішньоклітинне травлення — фагоцитоз. Розвиткові й дальшому об'єднанню Ф. т. сприяли праці Л. Гаймана (Нуман, 1940, 1942), В. М. Беклемішева (1944, 1964), А. В. Іванова (1968) та ін.

О. П. Маркевич.
ФАГОЦИТИ (від грец. φαγος — пожирач і κύτος — вміст, тут — клітина) — клітини тваринних організмів, здатні до фагоцитозу. Поділяють на макрофаги й макрофаги. Термін «фагоцити» запропонував 1883 І. І. Мечников.

ФАГОЦИТОЗ — процес активного поглинання й внутрішньоклітинного перетравлювання живих та неживих частинок одноклітинними організмами або окремими клітинами (фагоцитами) багатоклітинних тваринних організмів. Основоположником вчення про Ф. є І. І. Мечников. Філогенетично Ф. є одним з найбільш ранніх механізмів імунітету. Ф. у найпростіших — осн. форма захисту й добування їжі. У губок до Ф. здатні окремі клітини (археопіти й колеліцити). Членистоногі мають фагоцитуючу систему (лімфоцити та ін. лейкоцити, сферосонні перикардальні й жирові клітини). У ссавців, у т. ч. людин, активний Ф. властивий макрофагам і макрофагам

В. А. Фаворський.

О. Є. Фаворський.

В. А. Фаворський. Фронтиспис до трагедії У. Шекспіра «Гамлет». Гравюра на дереві. 1940.

ФАДЕЄВ

(див. Система мононуклеарних фагоцитів). Об'єкт розміром менш як 2 мкм фагоцитується одним макрофагом, більш як 10 мкм — кількома. В процесі Ф. виділяють стадії прикріплення, поглинання і перетравлювання. Після імунного прикріплення відбувається поглинання, яке є енергозалежним процесом і основою якого є рух цитоплазми. Внаслідок поглинання утворюється фагосома, в яку з лізосом надходять протимікробні речовини і перетравлюючі ферменти, у т. ч. лізосим. Швидкість перетравлювання різних об'єктів різна. Напр., кишкова паличка повністю перетравлюється за 2 год (завершений Ф.), збудники лепри і бруцельозу можуть довгий час перебувати у фагоцитах (незавершений Ф.), нерідко мікроорганізми можуть спричинювати загибель фагоцитів. Ефективність Ф. залежить від т-ри (оптимальною є т-ра 33—35 °C), співвідношення числа фагоцитів і бактерій, а також від активності процесу опсонізації, що передую стадії прикріплення, в якій, зокрема, беруть участь імуноглобуліни IgG, IgA і IgM, тощо.

Л. Д. Фаддєв.

О. О. Фаддєв.

О. О. Фаддєва.

М. Б. Фаддєв.

ФАДЕЄВ Людвіг Дмитрович (н. 23.III 1934, Ленінград) — рос. рад. математик і фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1976). Закінчив (1956) Ленінгр. ун-т, з 1969 — професор ЛДУ. З 1976 — заст. директора Матем. ін-ту ім. В. А. Стеклова по Ленінгр. відділенню. Праці Ф. стосуються матем. і теор. фізики. Він розв'язав квантову проблему трьох тіл («рівняння Фаддєва»), обернену задачу теорії розсіяння в багатовимірному випадку, виконав цикл робіт з теорії квантових полів з нескінченно-вимірною групою інваріантності, зробив значний внесок у розробку теорії солітонів. Держ. премія СРСР, 1971.

ФАДЕЄВ Олександр Олександрович [11 (24).XII 1901, Кіров, тепер Калінін. обл. — 13.V 1956, Москва] — рос. рад. письменник, громад. діяч. Член КПРС з 1918. Учасник громадян. війни. Друкуватися почав 1923 (оповідання «Проти течії»). Роман «Розгром» (1927; однойм. фільм, 1931) — про партизанську війну на Далекому Сході. Подіям громадян. війни присвятив роман-епіпею «Останній із удег» (ч. 1—4, 1929—40, незакінч.). У роки Великої Вітчизн. війни — кореспондент газ. «Правда» і Радінформбюро. Друкував статті, нарис про героїчну боротьбу рад. народу, створив кн. «Ленінград у дні блокади» (1944). Роман «Молода гвардія» (1945, друга ред. 1951; Держ. премія СРСР, 1946; однойм. кінофільм, 1948) про героїчну боротьбу червонодарської підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія». Ф. належить автобіографічна «Повість нашої юності» (вид. 1961). Літ.-критич. виступи зібрані в книзі «За тридцять років» (вид. 1957). Під час роботи над «Молодою гвардією» приїздив на Донбас; у Запоріжжі збирав матеріал про роботу класу до роману «Чорна металургія» (незакінч.). Ф. підтримував тісні творчі зв'язки

з укр. рад. письменниками. Автор статей «Про національну гордість українців», «Історичне воз'єднання України з Росією», «Про радянський патріотизм і національну гордість народів СРСР». Романи Ф. інсценізовано в театрах СРСР, у т. ч. на Україні. У 1939—44 і 1954—56 — секретар, 1946—54 — ген. секретар і голова правління СП СРСР. Член ЦК КПРС (1939—56); на XX з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК КПРС. Був членом Всесвітньої Ради Миру, очолював радянську делегацію на міжнародних конгресах миру у Вроцлаві, Парижі, Нью-Йорку, Варшаві, Відні. Премія Ленінського комсомолу (1970). Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1969—71; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1979; Сочинения, т. 1—3. М., 1981—82; Письма, 1916—1956. М., 1973; О литературе. М., 1982; Укр. перекл. — Проти течії. Х., 1927; Останній із удег. К., 1934; Метелица. Х., 1935; Розгром. К., 1948; Повість нашої юності. З листів і спогадів. К., 1965; Молода гвардія. К., 1970.

Літ.: Фаддєв. Воспоминания современников. М., 1965; Бушмин А. Александр Фаддєв. Л., 1971; Крук І. Письменник героїчного часу. К., 1971; Озеров В. Александр Фаддєв. М., 1976; Преображенский С. Недопетая песня. М., 1977; Самійленко Г. Олександр Фаддєв і Україна. К., 1980; Жуков И. Испытание жизнью. М., 1981.

ФАДЕЄВА Олена Олександрівна [н. 12 (25).III 1914, Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1978). У 1937 закінчила уч-ще при Театрі ім. Е. Вахтангова (Москва). З 1938 (з перервою) — актриса Моск. театру ім. Ленінського комсомолу (1941—43 працювала у Фрунзовому театрі імені Е. Вахтангова). Серед ролей: Верочка («Місяць у селі» Тургенєва), Ліза Протасова («Живий труп» Л. Толстого), Люся Верникова («Роки блукань» Арбузова), Роксана («Сірано де Бержерак» Ростана). Знімається в кіно; виконавиця ролі Марії Олександрівни Ульянової («Серце матері», «Вірність») та ін. Держ. премія СРСР, 1968.

ФАДЕЄВ Микола Борисович (н. 27.I 1933, Москва) — рос. рад. артист балету, нар. арт. СРСР (з 1976). В 1952 закінчив Моск. хореографічне уч-ще. В 1952—77 — соліст, з 1977 — педагог-репетитор Великого театру СРСР. Партий: Зігфрід («Лебедино озеро» Чайковського), Альберт («Жізель» Адама), Ромео («Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва), Хозе («Кармен-сюїта» Бізе — Шелдріна), Каренін («Анна Кареніна» Шелдріна). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

В. І. Зарубін.
ФАЕТОН (Φαίτων) — у грец. міфології син бога сонця Геліоса. Ф. убогав батька дозволити йому один день правувати крилатими вогнедишними кіньми, запряженими в сонячну колісницю. Але Ф. не зміг справитися з ними і випустив з рук віжки. Коні збилися з дороги, наблизилися до Землі і мало її не спалили. Щоб урятувати Землю, Зевс урадив Ф. блискавкою. Міф про Ф. широко використано в лірі (Евріпід, Овідій,

Кальдерон), образотворчому мист. (Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Я. Тінторетто, П. Рубенс, П. Пікассо та ін.) й музиці (К. Сен-Санс, Д. Скарлатті).

ФАЕТОН (Phaethon) — єдиний рід птахів род. фаеонових ряду *ліліаноподібних*. Зовні виглядає нагадує великих крачук. Довж. тіла 30—45 см. Оперення біле з чорним. Крила вузькі, довгі, довж. середніх рульових пер перевищує довж. тіла. Ноги досить короткі. По землі пересуваються погано, але здатні до тривалого маневруючого польоту. Звиди поширені в субтропічних і тропіч. зонах Атлантичного, Тихого і Індійського океанів. Гніздяться по морських узбережжях парами або невеликими групами. У кладі 1 яйце, насиджують самка і самець протягом 6 тижнів. Живляться Ф. рибою, годують молодь ракоподібними. Викопні рештки відомі починаючи з нижнього еоцену Англії.

ФАЕТОН (франц. phaéton, за ім'ям міфологічного героя Фаєтона) — 1) Кузов легкового автомобіля з м'яким верхом (тентом), що відкривається, і зніжними боковинами. Ф. (мал.) бувають з двома або чотирма дверцятами, з одним чи двома рядами сидіння. 2) Легкий чотирколісний кінний екіпаж з відкритим верхом.

ФАЗ ПРАВИЛО, закон фаз — закон термодинаміки і фіз. хімії, який встановлює залежність між числом фаз p , числом компонентів (хімічно індивідуальних речовин) k і числом параметрів стану r рівноважної термодинамічної системи (див. Термодинаміка рівноваги). Згідно з Ф. $p + n \leq k + r$. Так, в одноконентній системі ($k = 1$), став якої описується двома незалежними параметрами ($r = 2$), в рівновазі можуть перебувати не більше трьох фаз (див., напр., *потрійна точка*). За допомогою Ф. п. визначають число ступенів вільності термодинамічної системи. Його використовують при дослідженні властивостей *гетерогенних систем*, зокрема у фіз.-хім. аналізі. Ф. п. встановив 1876 Дж. Гіббс.

ФАЗА (від грец. φάσις — поява) — 1) Один з станів об'єкта або явища (див., напр., *Фази Місяця*). 2) Окремий період у розвитку історичного процесу (напр., *соціалізм* — перша *Ф. комунізму*). 3) Ф. коливання — величина, що характеризує стан коливального процесу в кожний момент часу. Напр., для *гармонічних коливань*, що описуються рівнянням $x = A \sin(\omega t + \varphi)$, $\omega t + \varphi$ — повна (змінна), а φ — початкова (незмінна) *Ф. коливання*. Вимірюється Ф. в частках періоду коливань, а для синусоїдальних величин — також у дугових та кутових одиницях. 4) Ф. в термодинаміці — сукупність частин *термодинамічної системи*, однакових за фіз. і хім. властивостями і незалежних від кількості речовини. Співіснуючі Ф. відокремлені одна від одної поверхнями розділу. Зв'язок між числом Ф. і числом компонентів (хім. індивідуальних речовин) встановлюється *фаз правилом*. Напр., рівноважна система лід — вода —

пара є однокомпонентною системою, що складається з трьох Ф., які в даному разі збігаються з агрегативними станами речовини.

5) Ф. в електротехніці — один з проводів багатофазного, жорсткого трифазного, струму.

ФАЗАН (Phasianus) — рід птахів род. *фазанових*. Довж. бл. 82 см, маса до 1700 г. Хвіст довгий, клиновидний. Забарвлення самців яскраве, дуже мінливе, самок — сіро-підне. 2 види: Ф. зелений (Ph. versicolor), поширений лише в Японії, Ф. звичайний (Ph. colchicus), поширений в помірній зоні Європи й Азії. Зустрічається в густих заростях. Гнізда влаштовує на землі. Полігам. Кладку з 8—18 яєць у квітні — травні насиджує самка протягом 21—25 днів. Живиться насінням, ягодами, бруньками, іноді комахами. Цінний мисливсько-промисловий птах. Є також об'єктом акліматизації в лісових та мисливських г-вах. На Україні акліматизовані Ф. поширені в Криму, на Закарпатті, в Херсоні, Миколаївській обл. Викопні рештки відомі починаючи з плейстоценових відкладів Америки.

ФАЗАНОВІ (Phasianidae) — родина птахів ряду *куроподібних*. Довж. 20—125 см, маса від 76 г (перепілка) до 4,25 кг (павич). На відміну від *тетеревинок* у Ф. цівка не оперена, рогової оторочки на пальцях немає, ніздрі не прикриті пір'ям. Ф. поширені в різноманітних ландшафтах. Ведуть наземний спосіб життя, злітають неохоче — лише у випадку небезпеки. Моногами й полігами (див. *Моголами* у тварин, *Полігами* в біології). Для багатьох видів характерна складна токова поведінка. Гнізда мостять на землі. У кладці 5—24 яєць, насиджує лише самка до 5 тижнів. Пташенята виводкового типу (див. *Виводкові птахи*). Ф. переважно рослиноїдні. Бл. 175 видів, поширених майже по всій планеті. В СРСР зустрічається до 13 видів, з них на Україні — 4: *перепілка*, *сіра курка*, *кехлик*, *фазан* звичайний. Ф. — цінні мисливсько-промислові птахи, яких здобувають заради смачного м'яса. Деякі види Ф. одомашнені та напівдомашні. Всі породи свійських курей виведені в результаті одомашнення дикої *банківської курки*. Напівдомашньо і розводять в спец. г-вах японську перепілку. Окремі напівдомашні види, напр. павича та фазанів, часто утримують як декоративних. Викопні рештки Ф. відомі починаючи з еоценових відкладів Франції, на Україні — з пліоценових азоевського узбережжя.

ФАЗЕР (англ. phaser, скорочено від phonon amplifier by stimulated emission of radiation — підсилення фононів стимульованим випромінюванням) — квантовий парамагнітний підсилювач (генератор) гіперзвуку або пружних коливань (див. *Квантові генератори і підсилювачі*, *Пружні хвилі*) надвисокої частоти (НВЧ). Діяння Ф. ґрунтується на поширенні гіперзвуку, що збуджується зовн. джерелом, у кристалі з парамагнітними (див. *Парамагнетизм*) цент-

рами, які під впливом електромагн. або гіперзвукового поля накачування активізуються і набувають здатності його (гіперзвуку) підсилювати. Коли втрати енергії гіперзвуку в кристалі компенсуються його підсиленням (це має місце при наявності т. з. оберненого зв'язку), відбувається самозбудження власних пружних коливань кристала (*фононів*) і Ф. перетворюється на генератор когерентних (див. *Когерентність хвилі*) пружних коливань НВЧ, що характеризуються високою стабільністю частоти. Застосовуються Ф. в *радіоспектроскопії* твердого тіла і техніці НВЧ.

Є. М. Ганзольський.

ФАЗИ МІСЯЦЯ — різні видимі з Землі форми Місяця; визначаються відношенням найбільшої ширини освітленої частини місячного диска до його діаметра. Пояснюються тим, що Місяць (М.) при своєму русі навколо Землі займає різні положення відносно Землі та Сонця і є непрозорою кулею, одна половина якої освітлена Сонцем, а друга — темна. Розрізняють 4 осн. Ф. М. (мал.): новий місяць, перша чверть, повний місяць та остання чверть. Під час нового місяця (1) М. проходить між Сонцем і Землею (перебуває в сполученні з Сонцем, див. *Конфігурації планет*), і до нас звернений його темний бік. Коли М. відійде від Сонця на 25—30°, тобто через 2—3 дні, буде видно невелику частину його освітленої півкулі, і він здаватиметься вузьким серпом, зверненим опуклістю праворуч (2). Через тиждень після нового місяця, коли М. зробить чверть оберта і буде розташований у квадратурі з Сонцем, до нас звернена півкуля, половина якої (права) світла, а половина темна; ця Ф. М. наз. першою чвертю (3). Ще через тиждень, у протистоянні, видно півкулю, всю освітлену Сонцем, — настав повний місяць (5). Після цього світла частина диска починає зменшуватися — з правого боку з'являється дедалі більше «ущербленя». Через тиждень після повного місяця настає остання чверть (7), видно освітлену ліву половину диска. Далі М. набуває форми серпа, зверненого опуклістю ліворуч (8) і незаба-

ром зникає: знову настає новий місяць. Між новим і повним місяцем М. видно вчора. Чим ближче до повного місяця, тим далі М. відходить від Сонця і тим пізніше заходить. Повний М. сходить приблизно під час заходу Сонця. «Ущерблений» М. сходить після заходу Сонця, а заходить уже вдень. Проміжок часу між двома послідовними однаковими Ф. М. наз. *синадичним місяцем*. Під час нового місяця може відбутись сонячне, під час повного місяця — місячне затемнення.

Лит.: Попов П. И., Воронцов-Вельяминов Б. А., Куніцин Р. В. *Астрономія*. М., 1967. В. К. Профа.

ФАЗИ РОЗВИТКУ РОСЛИН — див. *Розвиток рослин*, а також *Стиглість рослин*.

ФАЗИЛ ЮЛДАШ-ОГЛИ (1872, кишлак Лойка, тепер Булунгурського р-ну Самаркандської обл. — 17.III 1935, м. Красногвардійськ Самаркандської обл.) — узб. рад. нар. поет-оповідач. Член КПРС з 1942. В репертуарі Ф. Ю. було понад 40 *дастанів*: «Алпаміш», «Ялгар», «Юсуф і Ахмед», «Муралхан», «Ширін і Шакар», «Фархад і Ширін» та ін. Ф. Ю. створював *дастани* на сучасні йому теми: про нар. повстання 1916 («Джизацьке повстання»), про боротьбу з басмачами («Ачилдов») та ін. Автор пісень про Леніна, про Велику Жовтневу соціалістичну революцію, про Велику Вітчизняну війну («Ленін», «Моя армія», «Привітання Жовтню», «Напуття батька» та ін.). Нагороджений орденом Леніна.

З. У. Умарбекова.

ФАЗОВА ШВИДКІСТЬ — величина, що характеризує зміщення *фаз* гармонічної *хвилі* у просторі. Дорівнює $v = \lambda \omega / k$, де f — частота коливань, λ — довжина *хвилі*, $\omega = 2\pi f$ — циклічна частота, k — *хвильове число*. Коли немає *дисперсії хвилі*, сукупність гармонічних *хвилі*, що утворюють *хвильовий пакет*, поширюється без зміни форми з Ф. ш., яка збігається з *груповою швидкістю*. Ф. ш. визначають, зокрема, інтерференційними методами, вимірюючи довжину *хвилі* при даній частоті.

ФАЗОВИЙ АНАЛІЗ — сукупність методів якісного і кількісного визначення складу окремих *фаз* гетерогенної системи (металевого сплаву, руди та ін.). Осн. завданням Ф. а. є розділення *фаз*, для чого звичайно вдаються до хім. (напр., вибірне розчинення, екстрагування) або електрохім. (напр., селективним анодним розчиненням) методів. Поряд з хім. і електрохім. методами застосовують розділення, яке ґрунтується на відмінності густини, магн. і електр. властивостей *фаз* (після подрібнення аналізованого матеріалу). Після цього здійснюється звичайний *мікрохімічний аналіз* *фаз*. Повний Ф. а., напр., багатofазних сплавів полягає у розділенні сплаву на *фазу*, визначенні їхньої кількості, дисперсності, хім. складу і розподілі між ними легуючих елементів, дослідженні структури, розподілу елементів у кристалічній структурі і встановленні типу хім. зв'язку між еле-

Падіння Фаетона. Фрагмент рельєфу мурового саркофага. 190—220, Лувр. Париж.

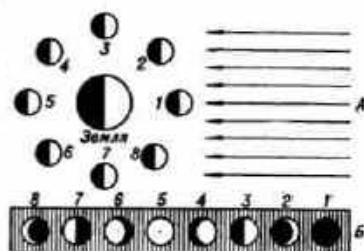
Легковий автомобіль 3117-В з кузовом Фаетон.

Фаетон. Phaethon rubricauda.

Фазан звичайний. Самець і самка (на задньому плані).

Фази Місяця (А — напрям сонячних променів, Б — вигляд фаз): 1 — новий місяць; 2 — вигляд Місяця через 2—3 доби після нового місяця; 3 — перша чверть; 4 — вигляд Місяця через 2—3 доби після першої чверті; 5 — повний місяць; 6 — вигляд Місяця через 2—3 доби після повного місяця; 7 — остання чверть; 8 — вигляд Місяця за 4 доби до нового місяця.

ментами у фазах. **Ф.** а. застосовують також при вивченні металів, керамічних матеріалів, шлаків, мінералів тощо.

Лит.: Фазовий химический анализ руд и минералов. Л., 1962; Физико-химические методы фазового анализа сталей и сплавов. М., 1970.

ФАЗОВИЙ ПЕРЕХІД — перехід речовини з однієї фази в іншу при зміні параметрів стану. Розрізняють **Ф.** п. 1-го і 2-го роду. При **Ф.** п. 1-го роду стрибкоподібно змінюється густина речовини, а також виділяється або поглинається теплота (див. *Теплота фазового переходу*, *Прихована теплота*). До **Ф.** п. 1-го роду належать усі агрегатні перетворення (див. *Агрегатні стани речовини*): плавлення, сублімація та ін. При **Ф.** п. 2-го роду не відбувається стрибкоподібно змін густини і поглинання або виділення теплоти, але скінченні стрибки значень, зокрема, стисливості, теплоємності, коеф. магнітної сприйнятливості і об'ємного розширення. До цих **Ф.** п. належать переходи металів з феромагн. стану в парамагнітний (див. *Корі точка*) та при відсутності зовн. магн. поля з надпровідного (див. *Надпровідність*) в нормальний стан, перехід гелію з нормального в надплинний стан (див. *Надплинність*). **Ф.** п. належать до оборотних процесів.

ФАЗОВИЙ ПРОСТІР — багатовимірний простір, утворений сукупністю всіх можливих т. з. узгалянених координат q_i і узгалянених імпульсів p_i ($i = 1, 2, \dots, N$) механічної системи з N ступенями вільності. Має розмірність $2N$. Стан мех. системи відображається у **Ф.** п. точкою з координатами $q_1, p_1, \dots, q_N, p_N$, яка у випадку ізольованої системи лежить на т. з. поверхні сталої енергії, а його зміна у часі — рухом цієї точки вздовж т. з. фазової траєкторії. Елемент об'єму **Ф.** п., т. з. фазовий об'єм, дорівнює $dq dp = dq_1 dp_1 \dots dq_N dp_N$. Поняття **Ф.** п. є фундаментальним у класичній статистичній фізиці.

ФАЗОМЕТР (від *фаза* і грец. *μετρέω* — вимірюю) — прилад, яким вимірюють кут зсуву (незбігу в часі) фаз між векторами електр. напруги і струму або двох напруг. Є **Ф.** електродинамічні (див. *Електродинамічний прилад* вимірювальний), феродинамічні (див. *Феродинамічний прилад* вимірювальний), електромагнітні (див. *Електромагнітний прилад* вимірювальний), магнітоелектричні (див. *Магнітоелектричний прилад* вимірювальний) і електронні (див. *Електронний прилад* вимірювальний). В усіх **Ф.**, крім електронних, вимірювальним механізмом служить логотметр відповідної системи. За призначенням розрізняють **Ф.** одно- і трифазні, щитові технічні та переносні лабораторні. **Ф.** застосовують у електро- і радіотехніці, автоматич. тощо.

ФАЗОПЕРЕТВОРЮВАЧ, поворотний трансформатор — електричний асинхронний машина із загальмованим ротором, яка діє як трансформатор електричний і дає змогу змінювати поворотом

ротора у широких межах *фази* вторинної напруги; один з перетворювачів струму електромашини. Є засобом перетворювальної та ін. галузей техніки. Див. також *Асинхронна електрична машина*.

ФАЗОТРОН [від *фаза* і (електрон)], синхротрон — циклічний резонансний прискорювач заряджених частинок з постійним магнітним полем і змінною частотою прискорюючого електричного поля. Конструктивно подібний до циклотрона. Застосовують для прискорення альфа-частинок, дейтронів, йонів, протонів до енергії в кілька сотень МеВ. Макс. значення енергії частинок, прискорених в **Ф.**, обмежується розміром магніта, що створює постійне магн. поле, і, як правило, не перевищує для протонів 1 ГеВ.

ФАІЗ (Файз) Ахмат Файз (н. 13. II. 1911, Салкот) — пакистан. поет, критик, громад. діяч. Пише урду і пенджабською мовами. В 40—50-х рр. редагував ряд прогресивних газет. Зазнавав переслідування владі. Один з організаторів і керівників Руху прихильників миру в Пакистані, учасник I-ї конференції письменників країн Азії в Делі (1956), конференції письменників країн Азії та Африки в Ташкенті (1958, 1983) й Алма-Аті (1973). Поезія **Ф.** має громадянське, політ. спрямування. Автор збірок «Сумні узорі» (1941), «Руки вітру» (1952), «Тюрмені вірші» (1957), «Долина Сінаю» (1971), пройнятих мотивами волелюбності, віри в народ, зб. літ.-критичних статей «Ваги» (1962), зб. листів «Хрести на моєму вікні» (1971). З 1950 — член Всесвітньої Ради Миру, Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1962.

Тал.: Рос. перекл. — Руки ветра. М., 1960; Две любви. М., 1965; Избранное. М., 1977; Посвящение. М., 1983.

ФАЙЕР Юрій Федорович [5 (17). I 1890, Київ — 3. VIII 1971, Москва] — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1951). Член КПРС з 1941. Навчався в Київ. муз. уч-щі, 1919 закінчив Моск. консерваторію. З 1916 — соліст оркестру, 1923—63 — диригент балетних вистав Великого театру СРСР. Брав участь у постановках балетів «Червоний мак» Р. Глієра (1927), «Полум'я Парижа» (1933), «Бахчисарайський фонтан» (1936) Б. Асаф'єва, «Лелечина» (1937), «Світлана» (1939) Д. Клебанова, «Тарас Бульба» В. Соловйова-Седого (1941), «Попелюшка» (1945), «Ромео і Джульєтта» (1946) С. Прокоф'єва, «Гаяне» (1957), «Спартак» (1958) А. Хачатуряна та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1947, 1950. Тал.: О себе, о музыке, о балете. М., 1974.

ФАЙЗІ Мірхайдар Мустафович [справж. прізв. — Файзуллін; 19 (31). X 1891, с. Кушелево, тепер Оренб. обл. — 9. VII 1928, м. Баймак Башк. АРСР] — тат. рад. драматург. Один із зачинателів татарської рад. л-ри. Друкуватися почав 1907. Перша збірка — «Мої вірші» (1912). Автор

романтичних п'єс «Жалюгідна» (1913), «На березі Уралу» (1919), «Білий ковпак» (1923), «Асильяр» (1917—20), водевілю «Молодь не дасть себе ошукати» (1911), Вершинною творчістю **Ф.** є муз. драма «Галіябану» (1916, опубл. 1922). У п'єсі «Червона зірка» (1921—23), що відображає боротьбу селян проти ворогів Рад. влади, намітився поворот до реалізму. Писав твори для дітей, вивчав і збирав фольклор.

Р. К. Гайдар.
ФАЙНБЕРГ Яків Борисович (н. 7. IX 1918, м. Золотоноша, тепер Черкаської обл.) — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1979), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Закінчив (1940) Харків. ун-т. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1946 працює у Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР, одночасно (1949—72) — в Харків. ун-ті. Осн. наук. праці — з фізики і техніки прискорювачів, фізики плазми, плазмової електроніки, керування термоядерного синтезу. Розробив теорію лінійних прискорювачів на біжучій хвилі, запропонував та розробив методи прискорення заряджених частинок за допомогою поздовжніх хвиль у плазмі та електронних пучках (одні з гол. напрямів колективних методів прискорення); метод зміщено-фазового фокусування частинок. Разом з О. І. Ахтєзером передбачив пучково-плазмову нестійкість. Спільно з співробітниками виявив пучково-плазмовий розряд і пучкове нагрівання. Відкрив (з співавторами) турбулентне нагрівання та аномальний опір плазми. Заклав основи релятивістської та нерелятивістської плазмової електроніки.

ФАЙНШМІДТ Ісаак Ілліч [6 (18). VI 1875, Орел — 25. IV 1940, Харків] — укр. рад. терапевт і фтизіатр, засл. діяч науки УРСР (з 1935). Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1899). В 1905—23 працював у терапевтичних клініках Харкова, з 1923 — професор Харків. мед. ін-ту. Праці **Ф.** присвячені проблемам туберкульозу, шемію, раціонального лікування серцево-судинних захворювань, дієту тощо. **Ф.** — один з організаторів перших з'їздів терапевтів та фтизіатрів на Україні. Брав участь в організації н.-д. ін-ту туберкульозу в Харкові (1921).

ФАКЕЛИ (нім. Fackel — смолокип, від лат. fax — сіпка) на Сонці — яскраві ділянки *фотосфери* біля краю сонячного диска, температура яких вища за температуру навколишнього середовища. Див. *Сонце*, *Сонячна активність*.

ФАКІР (араб. — жербак) — 1) У мусульманстві (див. *Іслам*) жербущий чернець, *дервіш*. 2) В Індії — мандрівний чернець-індуїст (див. *Індуїзм*). 3) Фокусник, дресировальник, ілюзіоніст.

ФАКСИМІЛЕ (від лат. fax simile — зроби подібне) — 1) Точне відтворення будь-якого графічного оригіналу (креслення, рукопису, малюнка тощо) печаткою, фотографічним або ін. способом. 2) Кліше-печатка для багаторазового відтворення власноручного підпису.

ФАКСИМІЛЬНИЙ АПАРАТ — апарат, яким передають і (або) приймають нерухомі зображення плоских оригіналів (друкованого

А. Ф. Фаїз.

Я. Б. Файнберг.

або рукописного тексту, малюнків, фотографій тощо) в процесі **факсимільного зв'язку**. Перший Ф. а. (електромеханічного типу) сконструював 1855 італ. фізик Дж. Казеллі. Принцип дії електрофакс. Ф. а. полягав у послідовному «зчитуванні» електроконтактним пристроєм елементів (світлин і темних частин) оригіналу, у передаванні в лінії зв'язку відповідно до оптичної густини цих елементів струмових і безструмових сигналів, у записуванні прийнятого зображення оригіналу на зволожений папір, просочений спец. речовиною. Інший принцип використано в сучасних Ф. а. (мал.), що являють собою сукупність мех., світлооптичних і електронних пристроїв: фотоелектричних перетворювачів, модуляторів, детекторів тощо. В передавальному Ф. а. (або у передавачі приймально-передавального Ф. а.) на оригінал, закріплений, напр., на обертовому барабані, спрямовується промінь світла, що утворює «точкову» світлову пляму, яка послідовно (елемент за елементом) обходить («переглядає») передаване зображення — відбувається його **розгортка**. Одночасно відбиті від оригіналу світлові потоки (їхня яскравість змінюється залежно від оптичної густини елементів зображення) послідовно надходять у фотоелектр. перетворювач, де під дією світла виникає (див. **Фотоелектричні лампи**) пропорційний їм електричний струм, або сигнал, — **відеосигнал**, який у модуляторі набуває форми, зручної для передавання по **каналах зв'язку** (напр., по стандартних телефонних чи радіотелефонних каналах). В приймальному Ф. а. (або у приймачі приймально-передавального Ф. а.) за допомогою відеосигналу, що потрапляє на спец. освітлювальну лампу, формується копія (факсиміле) передаваного зображення. Залежно від величини струму, який надходить з лінії зв'язку, лампа по-різному освітлює (засвічує) фотоплап або фотоплівку. Є й інші способи запису зображень: на спеціальних (електрохімічний, термохімічний, електростатичний тощо) або звичайних папір. Факсимільні апарати передають (приймають) не лише чорно-білі зображення (напр., креслення), а й напівтонові (художні фотографії тощо). В СРСР застосовують вітчиз. факсимільні апарати «Нева», «Паллада», «Газета-2» (фотозапис), «Ладога» (запис на електрохім. папір), «Штрих» (запис чорнилом на звичайний папір) та ін.

Т. С. Кузнецова.

ФАКСИМІЛЬНИЙ ЗВ'ЯЗОК — передавання за допомогою **факсимільних апаратів** по лініях зв'язку друкованих, рукописних або ін. нерухомих зображень плоских оригіналів з відтворенням у пункті приймання їхніх копій — **факсиміле**; вид **електрозв'язку**. Відзначається високою надійністю, достовірністю і можливістю передавати (відтворювати) будь-які зображення. Вперше був налагоджений у 60-х рр. 19 ст. між деякими містами Франції (Париж — Марсель, Париж — Ліон та ін.). В Росії у ці ж роки почав діяти між

Москвою і Петербургом. Став значно досконалішим з 20-х рр. 20 ст. після відкриття **фотоелектричного**, винайдення електронних ламп, підсилювачів електр. коливань, створення розгалуженої мережі ліній та каналів зв'язку, по яких можна було передавати і приймати нерухомі зображення. В СРСР почав розвиватися наприкінці 20-х рр., у 30-х рр. набули поширення вітчиз. апарати для Ф. а. БТОР, ЗФТ-АЧ, ФТ-5, ФТ-37, ФТ-38, згодом — апарати ін. типу. Створено факсимільну відомчу (в т.ч. внутрішньогосподарську) мережу, мережу заг. користування і для передавання газетних шпальт. Для СРСР, як багатов. держави, Ф. а. має особливе значення: він забезпечує документальне передавання інформації різними алфавітами й різними мовами. В УРСР з 1983 почалося передавання шпальт республіканських газет в обласні центри. Т. С. Кузнецова.

ФАКТ (від лат. factum — зроблене) — 1) Реальність, дійсність. 2) В логіці й методології науки — **судження**, яке фіксує події, що відбуваються об'єктивно, незалежно від свідомості. Разом з тим це твердо встановлене знання, одержане внаслідок досвіду, що дає можливість зробити якийсь висновок, перевірити якісь припущення, з'ясувати умови кожної системи наук. знання. 3) Назва зірки в сузір'ї Голуба.

ФАКТ ЮРИДИЧНИЙ — обставина, з якою закон пов'язує виникнення, зміну чи припинення **правовідносин**. Життєві факти або обставини стають Ф. ю. внаслідок визнання їх д-вою і закріплення в законі. Осн. ознакою класифікації Ф. ю. є їхнє відношення до волі суб'єкта правовідносин. Виходячи з цього Ф. ю. поділяються на події (обставини, що не залежать від волі суб'єкта) і на дії, тобто обставини, які виникають внаслідок свідомої вольової поведінки, в т.ч. бездіяльності (див. **Діяння юридичне**). Юрид. дії поділяються на правомірні й неправомірні (**правотворення**). Будь-який вирок чи **судове рішення**, рішення органу влади тощо базуються на юрид. фактах.

ФАКТОР (лат. factor — чинник, від facio — роблю) — 1) Умова, рушійна сила, причина якогось явища. 2) (застар.) Посередник, дрібний комісіонер, маклер. **ФАКТОРІАЛ** (англ. factorial, від factor — множник) — добуток натуральних чисел від 1 до n; позначається n! Для великих чисел Ф. наближено обчислюють за **Стірлінга формулою**. Ф. дорівнює числу перестановок з n елементів (див. **Комбінаторний аналіз**). Використання **гамма-функції** дає змогу поширити поняття «факторіал» на будь-які числа.

ФАКТОРИВ ВИРОБНИЦТВА ТЕОРІЯ — одна з перших у буржуазній політичній економії вульгарних концепцій продуктивності, заснована на ототожненні процесів створення **вартості** та її розподілу між окремими агентами (факторами) капіталістичного виробництва. Виникла в 1-й пол. 19 ст. Згідно з уявленнями засновника «Ф.

в. т.» Ж. Б. Сея у виробництві беруть участь три фактори — **праця, капітал, земля**, кожний з яких здійснює певну послугу при створенні вартості. Відповідно до частки в сукупній вартості кожний з факторів приносить дохід — **заробітну плату, процент, земельну ренту**. Цим маскується джерело справжнього створення доходів за капіталізму, а саме — праця найманих робітників. Таким чином відносини капіталістичної експлуатації затушовуються і обгрунтовується апологетична теза про нібито справедливість **розподілу**, гармонію класових інтересів у бурж. суспільстві. «Ф. в. т.» мала значний вплив на розвиток бурж. політ. економії, вона стала попередницею багатьох її вульгарних концепцій продуктивності, зокрема «**граничної продуктивності**», яка й досі перебуває на озброєнні ідейних захисників капіталізму.

А. І. Кредісов.

ФАКТОРИВ ТЕОРІЯ — бурж. соціологічні концепції, які намагаються пояснити сусп. розвиток впливом одного або сукупності факторів. В основі Ф. т. лежить механістична інтерпретація одностійних причинних зв'язків у суспільстві. В історії соціологічної думки відомі спроби пояснити механізм розвитку суспільства різними факторами — географічним, демографічним, психологічним, економічним, технологічним (див., зокрема, **Технологічний детермінізм**). В кін. 19 — на поч. 20 ст. ряд бурж. соціологів (М. Вебер, М. М. Ковалевський та ін.), а також вульгаризатори марксизму (див. **Економічний матеріалізм**) неправомірно зображували марксизм як однофакторну теорію економічного детермінізму. Однофакторним теоріям протистоять багатфакторні, які пояснюють істор. процес як мех. наслідок одночасного діяння багатьох незалежних чинників (екон., демографіч., реліг., психологіч. та ін.). Марксизм-ленізм розглядає суспільство не як мех. набір соціальних факторів, а як цілісну єдність, що виявляється в істор. зміні **суспільно-економічних формацій**, в основі якої лежить діалектичний зв'язок **продуктивних сил і виробничих відносин**.

ФАКТОРІА (англ. factory) — 1) Торговельна контора (поселення) на території економічно відсталой або залежної країни (здебільшого іноземна Ф.). Капіталістичні Ф. виникли й поширилися в зв'язку з колоніальними загарбаннями, стали знаряддям експлуатації населення колоніальних і залежних країн. 2) В СРСР — держ. заготівельно-постачальницький пункт у віддалених пн. районах, що є й культурним центром.

ФАКТУРА (лат. factura — оброблення, побудова) — 1) В архітектурі — декоративні особливості поверхні будівельних матеріалів, що їх використовують у композиції будівель і споруд як засіб художньої виразності. 2) В м у з и ц і — спосіб викладу музичн., сукупність усіх виразальних засобів (**мелодія, аккомпанемент, акорди** тощо). Типи Ф.: гомофонічна, акордово-гармонічна, полі-

Ю. Ф. Фальс.

Приймальний факсимільний апарат «Газета-2» (на передньому плані — пульт службового зв'язку).

ФАКУЛЬТАТИВ- НИЙ КУРС

Г. Фаллада.

фонічна. Ф. означає також спосіб виконання: вокальна Ф., інструментальна, хорова, органа тощо. 3) В образотворчому мистецтві — характер поверхні мистецького твору, його обробки; один із засобів досягнення худож. виразності (в живописі — характер мазка, накладання шару фарби; в скульптурі, декоративно-ужитковому мистецтві — відполірована або шорстка поверхня монументу, твору худож. ремесла). Ф. називають також природні якості будь-якого матеріалу. 4) В кіномистецтві — структура поверхні природних і штучних об'єктів, що їх знімають у фільмах.

ФАКУЛЬТАТИВНИЙ КУРС (франц. facultatif — необов'язковий, від лат. facultas — можливість, здатність) — навч. предмет, курс, що вивчається студентами вузів і учнями середніх спеціальних і професійно-тех. навч. закладів та загальноосв. шкіл за бажанням з метою поглиблення й розширення наук. і прикладних знань. Організуються широкі рішення ради вузу (*факультету*), пед. радами серед. спец. навч. закладів і загальноосв. шкіл відповідно до інтересів студентів (учнів). Приблизна перелік рекомендованих Ф. к. є в діючих в СРСР навч. планах. Співвідношення їх з обов'язковими курсами залежить від типу навч. закладу. О. Т. Богорозь.

ФАКУЛЬТЕТ (нім. Fakultät, від лат. facultas — можливість, здатність) — навчально-наук. і адм. підрозділ вузу, що здійснює підготовку студентів і аспірантів з однієї або кількох споріднених спеціальностей, підвищення кваліфікації спеціалістів відповідної галузі нар. г-ва й культури, а також керівництво н.-д. й навч.-виховною діяльністю кафедр, які він об'єднує. В 1983 в 145 вузах УРСР було 1078 Ф., у т. ч. вечірні, заочні, підвищення кваліфікації, підготовчі — для іноз. громадян, а також підготовчі відділення. В ряді вузів працюють загально-технічні факультети. На чолі Ф. стоїть декан, органом колективного керівництва Ф. є *вчена рада*. В сучас. вищій школі декан країн Ф. наз. департаментами, ін-тами, коледжами. О. Т. Богорозь.

ФАЛАЄВ Федір Якович [19 (31).V 1899, с. Полянська, тепер Можгинського р-ну Удм. АРСР — 12.VIII 1955, Москва] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1944). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1934 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. З квітня 1941 — перший заст. нач. гол. управління ВПС Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни — команд. ВПС 6-ї армії, команд. ВПС Пд.-Зх. фронту та Пд.-Зх. напрямку, нач. штабу — заст. команд. ВПС, представник Ставки Верховного Головнокомандування по авіації. В 1946 — 50 — нач. Військ.-повітр. академії. З 1950 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ФАЛАНГА [грец. *φάλαγγς* (фалаγγос)] — у старод. Греції та Македо-

нії щільно зімкнуте лінійне шиккування піхоти (*hoplites*) для бою. Ф. мала 8—16 рядів (рідше до 25), по фронту займала до 500 м (ряд в 1000 сол.). Остаточно оформилася в 6 ст. до н. е. Застосовувалася також у Старод. Римі до кін. 4 ст. до н. е. та в пізньому Римі у війнах проти *варварів*.

ФАЛАНГИ — ряд безхребетних тварин класу павукоподібних. Те саме, що й *соліпуги*.

ФАЛАНГИ [від грец. *φάλαγγς* (фалаγγос), тут — суглоб] в анатомії — невеликі трубчасті кістки, що утворюють скелет пальців *кінцівок* хребетних тварин і людини. У людини розрізняють основні, середні й кінцеві (або нігтьові) Ф. Кожний палець, крім великого, складається з трьох Ф., а великий — з двох. Основні Ф. сполучаються з головками п'ястих (на руках) або плеснових (на ногах) кісток кулястими *суглобами*, між собою — блоковидними суглобами, в яких відбуваються згинання та розгинання.

ФАЛАТ (Falat) Юліан (30.VII 1853, с. Туліголове, тепер Городоцького р-ну Львів. обл. — 9.VII 1929) — польський живописець. Близько 1870—72 навчався в краків. Школі красних мистецтв, пізніше — в мюнхен. АМ. Автор жанрових картин з життя польс. селян («Сільський коваль», 1887; «Селянський хлопець», 1892); мисливців («Заливання мисливця», «Повернення з ведмедем», обидві — 1890), пейзажів. У 1895 — 1909 очолював краків. АМ.

ФАЛЕРИСТИКА (лат. *falerae*, *phalerae* — металеві прикраси, що були відзнакою воїнам, від грец. *φάλαρα* — металева бляха, брязкальце) — *допоміжна історична дисципліна*, що вивчає історію орденів, медалей і відзнак і традиційно входить до *нумізматики*. В широкому значенні — колекціонування нагрудних значків і знаків, жетонів. Як вид колекціонування Ф. набула популярності в 1-й пол. 20 ст. У СРСР матеріали з Ф. публікують у зб. «Советский коллекционер» і бюлетені «Филателия СССР».

Лит.: Ильинский В. Н. Значки и их коллекционирование. М., 1976.

ФАЛЕС (Φάλης) Мілетський (бл. 625—347 до н. е.) — давньогрец. філософ, родоначальник античного *матеріалізму* і *діалектики*, засновник *мілетської школи*. Вперше в історії давньогрец. філософії пояснював світ з позицій *наївної діалектики* і *стихийного матеріалізму*. Основою всього існуючого Ф. вважав матеріальне начало — воду, з якої все виникає, складається і до якої все повертається. Світ, на думку Ф., є законотвірним процесом змін станів цієї вічної, безконечної, рухомої, одухотвореної субстанції. Для Ф. характерний *гілозоїзм*. Представник торг. аристократії, Ф. був визначним політ. діячем іонійських колоній. Засвоївши здобутки вавилонської та єгип. науки, Ф. зробив ряд відкриттів, зокрема в астрономії (вперше в Греції передав бачення Сонця 585 до н. е.). Твори Ф. не збереглися. Відомості про нього містяться у творах *Аристотеля*.

ФАЛІЄВ (Фалеев) Іван Ничипорович [10 (22).IX 1858 — 3.XI 1924, Київ] — укр. вчений у галузі рибництва. В 1873 закінчив Петерб. арт. училище. В 1908 найшов у відставку в чині полковника. В 1898 організував Київ. т-во рибоводів. У 1911 закінчив спец. курс по рибництву в Петербурзі. В 1919 працював у Наркомземі України, 1920 — в Київ. губ. земському управлінні, 1921—24 — директор рибного заповідника «Конча-Заспа». З 1923 — професор Київ. вет.-зоотех. ін-ту. Праці переважно з питань прикладної *іхтіології*. З ініціативи Ф. на Україні було створено перші розплідники коропа та ін. ставкових риб, рибні г-ва і заповідники. Створив оригінальний залізобетонний водоспуск-водозлив, що дістав назву «фаліївського». Сконструював апарат для виведення з ікри молоді осетрових риб у штучних водоймах.

ФАЛІКМАН Іхіл Шмульович (31.XII 1911, селище Любарі, тепер смт Любар Житомирської обл. — 1.V 1977, Київ) — єврейський радянський письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1931 (повість «Степ оспіється»). У збірках оповідань «Серед сопок» (1937), «Початок весни» (1940) відображено соціалістичне буд-во на Україні і Далекому Сході. Збірки оповідань «Любов у вогні» (1943), «Люди моєї країни» (1945; рос. перекл. — «Гроза над Тишаїною», 1957), роман «Світло приходить зі сходу» (1948; рос. і укр. перекл. — «Приречені беруть зброю», 1959), «Чорний вітер» (1966—68) — про події Великої Вітчизн. війни, героїзм рад. народу в битвах проти фашизму. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня, медалями.

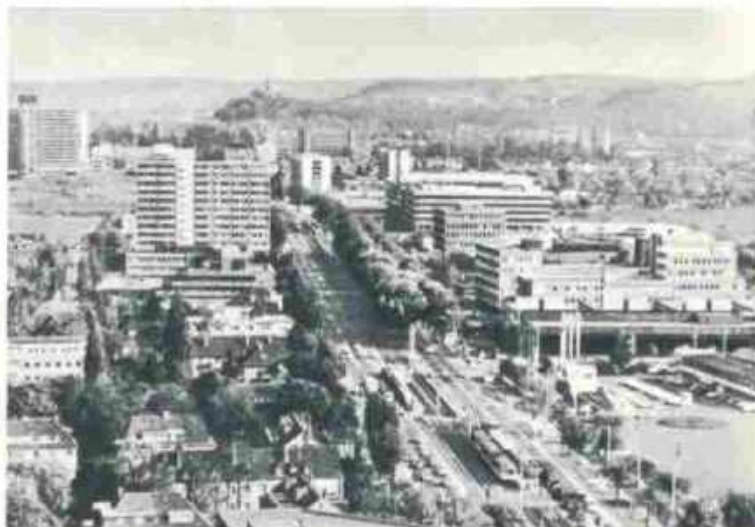
Тв.: Укр. перекл. — Оповідання підполковника Савченка. Уфа, 1943; Проба вогнем. К., 1947; Любимі жінки у Шварцвальді. К., 1966; Приречені беруть зброю. К., 1973.

Г. І. Полікосер.
ФАЛЛАДА (Fallada) Гас (справж. ім'я та прізвище — Рудольф Дітцен; 21.VII 1893, Грайфсвальд, тепер округ Росток, НДР — 5.II 1947, Берлін) — нім. письменник. Під час фашистської диктатури зазнавав переслідувань. Літературну діяльність почав 1920. В романах «Маленька людина, що ж дала?» (1932), «Хто скуштував поремної юшки» (1934) передано трагізм існування простого трудівника в капіталістич. суспільстві. Панораму життя *Веймарської республіки* змальовано в романі «Вовк серед вовків» (1937). У романі «Кожний помирає на самоті» (1947) зображено пробудження звичайної, «маленької» людини до боротьби проти гітлерівської диктатури. Після війни брав участь у культур. житті Сх. Німеччини.

Тв.: Укр. перекл. — Маленька людина, що ж дала? К., 1960; Зачарований край. К., 1971; Рос. перекл. — Кто однажды отстал от поремной похлёбки. М., 1935; Волк среди волков. М., 1939; Что же дальше, маленький человек? М., 1964; Железный Густас. М., 1969; Каждый умирает в одиночку. М., 1971; У нас дома в далекое времена. М., 1975. А. Г. Баханов.

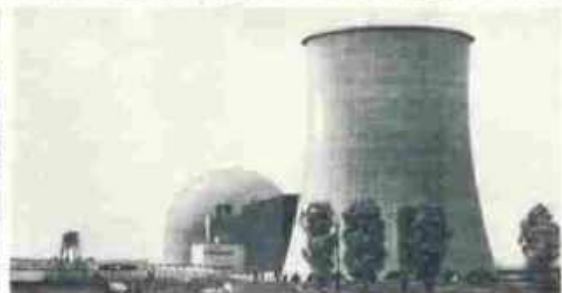

Ю. Фалат. Заливання мисливця. 1890. Національний музей у Кракові.

До ст. Федеративна Республіка Німеччини.

1. Краєвид на північні країни. 2. Бонн. Панорама міста. 3. Гори Альпи в Баварії. 4. Франкфурт-на-Майні. Панорама частини міста. 5. Металургічний завод у місті Зальцгіттері. 6. Атомна електростанція. 7. Видобувальна пугілка в шахті. 8. В'їзд автомобільного заводу фірми «Фольксваген» у місті Волфсбурзі. 9. Цех трубопротієного заводу фірми «Маннессман» у місті Мюльгаймі. 10. Судноверф у місті Кілі. 11. Виробництво паперу на фабриці в місті Герфорді. 12. Механічно відбірання солони.

1
2
3

До ст. Федеративна Республіка Німеччини.

1. Собор в Ульмі. 1277—1529. Будівництво закінчено 1844—90. Будівничі: Г. та М. Парлери, Ульріх з Ессінгена та ін.
2. Житловий будинок «Фазан» у Штутгарті. Архітектор В. Тідьє. 1962.
3. Ратуша в Венеберзі. Архітектор Г. Вем. 1967.
4. Олімпійське містечко в Мюнхені. Архітектори Г. Голлейн та ін. 1968—72.
5. Г. Марко. Човен. Харона. Пам'ятник жертвам бомбардувань Гамбурга на Ольсдорфському кладовищі в Гамбурзі. Випили. 1949—52.

6. В. Гейгер. Пам'ятник відкрити античності. 1955. Збірна Доуер, Прийм-ам Хіме.
7. О. Дікс. Війна і мир. Настінний розпис ратуші в Зінгені. Фрагмент. 1960.
8. О. Шленмер. Школа. Приватна збірка. Німеччина.
9. Сцена з інтєр'ю «Марія Стюарт» Ф. Шіллера. Театр «Талія», Гамбург.
10. Сцени з опери «Лоенгрін» Р. Вагнера. Бапарська державна опера, Мюнхен.
11. Кадри з фільму «Доні та зі мною». Режисер Г. Браун. 1953.

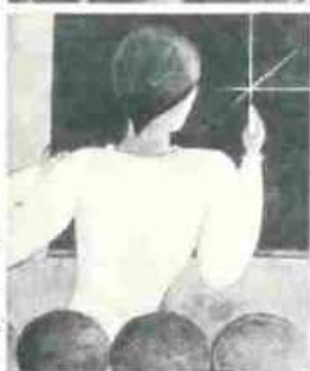
4
5

6
7

8
9
10
11

ФАЛЛОПІЄВІ ТРУБИ, маткові труби — частина статевих органів у самок ссавців та у жінки; парні яйцеводи, по якому після овуляції яйцеклітина переміщується з черевної порожнини до матки. Маткові труби в середині 16 ст. описав італ. лікар і анатом Г. Фаллопій (звідси назва). Ф. т. поділяються на маткову частину (проходить через стінку матки), перший шийок (звужена частина труби), ампулу (розширення

Фаллопіїв труби (їхні частини) та інші статеві органи жінки (правий бік розтинний): 1 — лійка; 2 — ампула; 3 — перешійок; 4 — матка; 5 — яєчник.

труби) та т. з. лійку (кінцева частина труби, яка міститься поблизу яєчника). У Ф. т. відбувається запліднення яйцеклітини сперматозоїдом. У жінки довжина Ф. т. становить 12—20 см. Просвіт Ф. т. заповнений поздовжніми складками з додатковими ворсинками. При незначних запальних процесах складки можуть зростатися між собою, що перешкоджає пересуванню заплідненої яйцеклітини. В цьому випадку може виникнути позаматкова вагітність, тому що звуження Ф. т. не є перешкодою для пересування сперматозоїда. Непрохідність Ф. т. є однією з причин безплідності. Захворювання: сальпінгіт, сальпінгофорит, пухлини тощо.

ФАЛЬК(ВСЬКИЙ) Дмитро Никанорович [справж. прізвище — Левчук; 22.X (3.XI) 1898, с. Великі Лепеси, тепер Кобринського р-ну Брестської обл. БРСР — 17.XII 1934, Київ] — укр. рад. поет. З 1920 — в лавах Червоної Армії. З 1923 жив у Києві, був на журналістській і творчій роботі. Почав друкуватися (укр. мовою) з 1924. Належав спершу до київ. філіалу «Гарту», потім входив до літ. угруповання «Ланка» («Марс»). Автор поем, збірок поезій «Обрії» (1927), «На пожарищі» (1928), «Полісся» (1931). У кращих віршах оспівав соціалістичну революцію, будівництво нового життя. Деякі вірші Ф. («Очерет мені був за коліску» та ін.) стали нар. піснями. Частина його творів позначена занепадницькими настроями, викликаними нерозумінням непу.

Тв.: [Вірші]. В кн.: 12 поезій 20-х років. К., 1959. Л. В. Червотинська.

ФАЛЬКОВСЬКИЙ Іван Якимович [в чернецтві — Іриней; 31.V (11.VI) 1762, с. Білоцерківці, тепер Пирятинського району Полтавської області — 30.IV (12.V) 1823, Київ] — укр. вчений-просвітитель. Закінчив 1784 Київську академію. З 1784 по 1804 викладав у ній математику, астрономію, філософію (1793—95), архітектуру, поезію, нім. мову та геологію (1803 — 04 — ректор). В астр. курсах Ф. дотримувався кепте-

рівської теорії руху планет; описав видимий рух Сонця та залежні від нього явища, а також рух Місяця і пов'язані з ним затемнення; навів відомості про комети та змінні зорі; розглядав питання, що стосуються фігури та розмірів Землі. Під керівництвом Ф. видавались «Київські місяцесловні» — щорічники, в яких містилися відомості про положення Місяця і Сонця, про затемнення, публікувались статті на істор. теми. Будучи 1812 єпископом Смоленська, Ф. активно сприяв організації опору населення міста військам Наполеона I. Не раз виступав з різким осудженням кріпосництва, зокрема в офіц. паперах, наказуючи підвладним йому особам по можливості захищати селян від насильства поміщиків. Рукописні твори Ф. зберігаються в бібліотеці АН УРСР (Київ).

Я. О. Матейшин.

ФАЛЬКОНЕ (Falconet) Етьєнн Моріс (1.XII 1716, Париж — 24.I 1791, там же) — франц. скульптор, представник класицизму. В 1734—44 навчався у скульптора Ж. Б. Лемуана в Парижі. Автор статуї та композицій на міфологічні та алігоричні теми: «Мілон Кротонський» (1744), «Амур, що погрожує», «Купальниці» (обидві — 1757), «Зима» (1771). В 1757 — 66 очолював скульптурну майстерню севрської фарфорової мануфактури (див. Севрський фарфор). У 1766 Ф. був запрошений до Росії, де за участю М. А. Колло і Ф. Гордеева виконав пам'ятник Петру I в Петербурзі (1768—78, відкритий 1782). Твори Ф. зберігаються в Луврі, ДЕ в Ленінграді, Київ. музеї зх. та сх. мистецтва та ін. зібрання.

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ (від лат. falsificatus — підроблений) — 1) умисне спотворення, викривлення або неправильне тлумачення тих чи інших явищ, подій і фактів. 2) Вчинення з корисливих мотивів підробка чогось, зміна вигляду або властивостей предмета і надання йому такого зовн. вигляду, який не відповідає його справжній суті.

ФАЛЬЦЕТ (італ. falsetto, від falso — удаваний) — один з регістрів чоловічого співочого голосу, в якому використовується лише головний резонатор (ізолювано від грудного). При Ф. голосові зв'язки зникають не повністю і коливаються тільки краями, внаслідок цього Ф. звучить слабо, м'яко, штучно. До поч. 19 ст. його застосовували теорети для створення високіх звуків. У сучас. оперному і концертному співі Ф. використовується лише для забарвлення звуку.

ФАЛЬШУВАННЯ ГРОШЕЙ І ЦІННИХ ПАПЕРІВ — виготовлення з метою збуту, а також збут підроблених грош. знаків, держ. цінних паперів. Вважається злочином за законодавством усіх країн. У 1929 в Женеві було укладено міжнар. конвенцію про боротьбу з підробкою грош. знаків; СРСР ратифікував її 1931. За рад. кримінальним правом фальшування є одним з державних злочинів. Відповідно до ст. 24 Закону про кримінальну відповідальність за держ. злочини (в УРСР —

ст. 79 КК УРСР) Ф. г. і ц. п. карається позбавленням волі на строк від 3 до 15 років з конфіскацією майна і засланням на строк до 5 років чи без такого; фальшування, вчинюване як промисел, — позбавленням волі на строк від 10 до 15 років з конфіскацією майна і засланням на строк до 5 років чи без такого або смертною карою з конфіскацією майна.

ФАЛЬЯ (Falla) Мануель де (23.XI 1876, Кадіс — 14.XI 1946, Альта-Грасія, Аргентина) — ісп. композитор і піаніст. Учень Ф. Педрелли. В 1907—14 жив у Парижі. У 1939 емігрував з франкістської Іспанії в Аргентину. Автор опери «Коротке життя» (1905), балетів — «Любов-чаклунка» (1915), «Трикутний капелюх» (1919), «Балаганчик маестро Педро» (1923, за романом «Don Kixot» Сервантеса; поєднуються елементи опери, балету-пантоміми і лялькової вистави), а також симф. творів, інструм. і вокальних п'єс. Популярності набув його «Танець вогню».

ФАМА (грец. Φῆμα, лат. Fama) — у грец. і рим. міфології богиня поголосу, чуток. Її вважали вісницею Зевса.

ФАМАГУСТА — місто на Сх. Кіпру. Порт на узбережжі Середземного м. 40 тис. ж. (1974). Металообробна, текст. (зокрема, бавовняна) та харч. пром-сть. Торг. центр. Рибальство. Вивіз цитрусових. Публічна б-ка. Музей. Архіт. пам'ятки 14—16 ст.

ФАМ ВАН ДОНГ (Pham Van Dong; н. 1.III 1906, пров. Куангнам, Пд. В'єтнам) — держ. і політ. діяч Соціалістичної Республіки В'єтнам (СРВ). Член Компартії В'єтнаму з 1930. Навчався у Ханойському коледжі. З 1925 — учасник нац.-визвольного руху проти франц. колонізаторів. У 1941 — один з організаторів Ліги боротьби за визволення В'єтнаму (В'єтмін). У 1941—45 брав участь у створенні революц. баз у Пн. В'єтнамі. Після проголошення у вересні 1945 Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ) — міністр фінансів у Тимчасовому уряді. В 1949—55 — заст. прем'єр-міністра, водночас з серпня 1954 — міністр закорд. справ ДРВ. З вересня 1955 — прем'єр-міністр і міністр закорд. справ (до 1961) ДРВ. З липня 1976 — прем'єр-міністр уряду, з липня 1981 — голова Ради Міністрів СРВ. З 1951 — член Політбюро ЦК Партії трудящих В'єтнаму, з 1976 — член Політбюро ЦК Компартії В'єтнаму. Нагороджений орденом Леніна.

ФАМЕНСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви місцевості Фамен у Бельгії) — пізній вік девонського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Ф. я. (конгломерати, ангідрити, пісковики, вапняки, доломіти, аргіліти, алевроліти, кам. сілі) поширені в Дніпровсько-Донецькій западині, на Донбасі, Волинсько-Подільській плиті і Галицько-Волинській синеклізі. Потужність їх до 2 тис. м і більше. З відкладами Ф. я. пов'язані поклади кам. солі і гіпсу. Див. також Девонський період і девонська система.

ФАМІНЦІН Андрій Сергійович [17 (29).VI 1835, Москва — 8.XII

ФАМІНЦІН

Фам Ван Донг.

Е. М. Фальконе. Зима, 1771. Державний Ермітаж у Ленінграді.

ФАМ ТУАН

Фам Туан.

1918, Петроград] — рос. ботанік, акад. Петерб. АН (з 1884). У 1857 закінчив Петерб. ун-т. Учень Л. С. Денковського. У 1861—89 — викладач цього ун-ту (з 1867 — професор). З 1889 працював у Петерб. АН, засновник (1890) і директор лабораторії анатомії і фізіології рослин АН (тепер Ін-т фізіології рослин ім. К. А. Тимирязева АН СРСР). Створив петерб. школу фізіологів рослин. Автор першого вітчизн. підручника з фізіології рослин. Осн. праці з питань *фотосинтезу, симбіозу та обміну речовин у рослин*. Разом з укр. ученим Й. В. Баранецьким уперше (1867) довів ідентичність водоростей в слани лишайників з відомих водоростями. Почесний президент Рос. бот. т-ва (з 1915).

ФАМ ТУАН (Pham Tuan; н. 14. II 1947, с. Куок туан провінції Тхай бін) — льотчик-космонавт СРВ, Герой Радянського Союзу (1980), двічі Герой СРВ (1973, 1980), підполковник. Член Комуністичної партії В'єтнаму (з 1968). Закінчив військово-технічний інститут в СРСР (1967) і Військово-повітряну академію ім. Ю. О. Гагаріна (1982). З 1979 — в Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна, де пройшов поглиблені курси навчання за програмою «Інтеркосмос» для польотів на космічному кораблі «Союз» і орбітальній станції «Салют». 23.VII 1980 як космонавт-дослідник разом з В. В. Горбатком стартував на космічному кораблі «Союз-37». Після стикування (24.VII) з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз-36» (осн. екіпаж — Л. І. Попов і В. В. Рамін) космонавти виконували технологічні і мед.-біол. дослідження і експерименти, підготовлені вченими СРСР і СРВ за участю вчених ін. соціалістичних країн, проводили візуальні спостереження і фотографування земної поверхні, в т. ч. окремих районів В'єтнаму. На Землю Ф. Т. і В. В. Горбатко повернулися 31.VII 1980 на кораблі «Союз-36».

ФАНАГОРІЯ — античне місто на Таманському п-ові; тепер городище поблизу с-ща Сінної Темрюцького р-ну Краснодар. кр. Колонія давньогрец. міста Теоса. Засн. у 40-х рр. 6 ст. до н. е. З 5 ст. до н. е. в складі *Босторської держави*. Період розквіту Ф. припадає на 5—2 ст. до н. е. Місто карбувало власну срібну монету. В 1 ст. до н. е. наз. Агріппією. Населення Ф. (*синди, греки, меоти, сармати*) займалося с. г., рибальством, ремеслами і торгівлею. Наприкінці 4 ст. н. е. Ф. зазнала нищівного удару з боку *гунів*. Місто існувало до 11—12 ст. Розкопками (проводяться з 19 ст.) городища, частина якого затоплена морем, відкрито залишки оборонних мурів, житл. кварталів, храмів, гімназії, терм, ремісничих майстерень.

ФАНАРІОТІ [новогрец. *φαναριότι*, букв. — жителі Фанара (квартал у Стамбулі з резиденцією грец. патріарха)] — представники грец. духовництва і торговельно-аристократії (зокрема, *Ісидоранти*) в *Османській імперії* в 18 — на поч. 19 ст. Користувалися значни-

ми привілеями, обіймали високі посади в тур. адміністрації. Панівне становище Ф. було ліквідовано у Валахії і Молдові внаслідок Валахського повстання 1821, в Греції — в ході *грецької національно-визвольної революції* 1821—29.

ФАНАТИЗМ (від лат. *fanaticus* — несамовитий, шалений) — безрозсудна одержимість якимись ідеями, віруваннями, посплана з нетерпимістю до будь-яких інших поглядів, реліг. вірувань.

ФАґ, панґве, пахуйн — група споріднених народів (дунде, булу, бене, беті та ін.), які живуть на Пд. Камеруну, в Екваторіальній Гвінеї і пн. районах Габону. Заг. чисельність — 2,33 млн. чол. (1980, оцінка). Мова належить до пн.-зах. групи мовної сім'ї *банту*. Ф. зберігають традиційні вірування (культу сил природи і предків). Заняття: землеробство, робота на плантаціях; частина працює в промисловості.

ФАґНДІ — затока у пн.-зах. частині Атлантичного ок., біля берегів Пн. Америки. Вдається у суходіл на 300 км між п-вом Нова Шотландія і материком. Глиб. до 208 м (пересічна — 75 м). Спостерігаються підводні припливи заввишки до 18 м (найвищий у Світовому ок.). Осн. порт — Сент-Джон (Канада).

ФАґЕРА (нім. *Furnier*, від франц. *fournir* — постачати, накласти) — шаруватий *деревинний матеріал*, одержуваний склеюванням шарів (непарного числа — 3—9 і більше) лущеного *шпону*. Шпон використовують березовий, вільховий, сосновий або ін. порід дерев, клеї — синтетичні (фенолоформальдегідні, карбамідні) та білкові (альбуміно-казеїнові). Вишукані та розкриті листи шпону спочатку укладають (з взаємно перпендикулярним напрямом волокон у суміжних шарах) у пакети, змащують поверхні внутр. шарів клеєм, після чого склеюють на *гідралічних пресах*. Розрізняють Ф.: сухого гарячого чи холодного та гарячого вологого склеювання (відповідно з сухого та вологого шпону); підвищеної та середньої волостості; а також обмежено волостості. Є Ф. плоска і профільована (гофрована), декоративна (вкрита кольоровими плівками), облицьована струганим шпоном та ін. До спец. належать Ф. броньована (вкрита з одного або двох боків листовим алюмінієм чи залізом), армована (з вклеєною металевою сіткою, іноді — з шаром гуми і тканини), металізована (на її поверхню напильно шар металу) тощо. Товщина листів Ф. — 1,5—18 мм (листи, товстіші за 18 мм, назв. фанерними плитами), довжина (макс. — мін.) — 2440 (іноді 7700) — 1220, ширина (макс. — мін.) — 1550—725 мм. Ф. застосовують у меблевій пром-сті, буд-ві, авіа-, судно-, вагоно- і автомобілебудуванні, радіотехнічній пром-сті тощо. В УРСР Ф. виготовляють Київ. фанерний з-д виробничого об'єднання «Київдеревпром», Костопільський *домобудівний комбінат*, Оржівський *деревообробний комбінат* виробничого об'єднання «Ровнодерев», ін. під-

приємства. Об'єм її виробн. в республіці становить (1982) 174,2 тис. м³. Див. також *Деревообробна промисловість*.

ФАНОРОЗІЙ (від грец. *φανερὸς* — явний і *ζῳή* — життя) — великий відрізок геол. історії розвитку Землі (еон), що охоплює палеозойську, мезозойську й кайнозойську ери. Почався після *докембрію*, бл. 570 млн. років тому (див. *Геохронологія*), триває й досі. Характеризується розквітом життя на Землі. За Ф. виникли і набули широкого розвитку різні групи скелетних організмів. Тваринний світ пройшов складний шлях еволюційного розвитку від мор. безскелетних до риб, земноводних, плазунів і ссавців, рослинний світ — від найдавніших наземних — псилофітів до голонасінних і покритонасінних. Виділяв Ф. анер. геолог Дж. Челвік 1930. Див. також *Палеозойська ера і група, Мезозойська ера і група, Кайнозойська ера і група*.

ФАґНЗА (кит. *фан-цзи*) — китайське прямокутне житло каркасного типу з двохсильним дахом, акритим соломою, очеретом або черепицею. Буває кам'яне чи сазане.

ФАґТАЗІЯ (від грец. *φαντασία* — уява) — 1) В психології — процес створення нових образів на основі пережитого. Суто людська психічна властивість, необхідний компонент творчої діяльності. Ф. тісно пов'язана з *уявою і мрією*. Може бути реалістичною і безмістовною. 2) В м у з и ц і — п'єса у вільній формі. Більшість Ф. ґрунтується на вільній (найчастіше варіаційній) розробці мелодій нар. пісень, танців, опер, балетів тощо. Оркестрові Ф. належать переважно до *програмної музики*.

ФАґТАСМАГОРІЯ (від грец. *φάντασμα* — привид та *θεωρεῖν* — говорю) — примарне фантастичне *уявлення* про що-небудь, майже видіння, щось нереальне.

ФАґТАСТИКА [від грец. *φανταστική* (τέχνη) — мистецтво, уявлення] — специфіч. форма відображення явищ і предметів не такими, якими вони є в дійсності, а дуже змієними *уявою*, умовними, вигаданими, перебільшеними. У фантастичному образі реальність примикливо поєднується з вигадкою (кентавр — людинокінь). За давніх часів Ф. знаходилася вияв у *міфах, казках, легендах*. Фантастичні казкові образи (скатерта-самобранка, килим-самоліт) відображали мрії і сподівання народу. Ці образи творчі освоєні в л-рі та мистецтві. Особливо велика роль Ф. у творчості романтиків (Е. По, О. Грін), широко застосовується вона в сатирі («Мандрі Гуллівера» Дж. Свіфта, «Історія одного міста» М. Салтикова-Шchedріна). У *науково-фантастичній літературі* Ф. є засобом популяризації наук. гіпотез, передбачення науково-тех. прогресу.

ФАґТАСТРОН, фантастронний автогенератор — генератор релаксационних (несинусоїдальних) електр. коливань, що створює імпульси *напруги електричної*, яка змінюється пропорційно часу (ім-

Фанагорія. Фігурна посудина у вигляді Афродіти. Теракота. Кінець 5 — початок 4 ст. до н. е. Державний Ермітаж у Ленінграді.

пульси, що лінійно зростають або спадають). Характерна ознака Ф. — стабільність тривалості імпульсів. Ф. з великим перепадом напруги (десятки і сотні вольтів) діють на електронних лампах (звичайно *пентодах* і *гектетадах*), Ф. з меншим її перепадом — на бі- або уніполярних *транзисторах*. Ф. застосовують у радіотехніці, автоматичній й телемеханіці. З їх допомогою можна з великою точністю регулювати затримку імпульсів у часі, визначати часовий інтервал між імпульсами тощо.

ФАНТОМНИЙ БІЛЬ (від франц. *fantôme* — привид) — несправжній відчуття болу в ампутованій частині тіла (звичайно у кінцівці). Іноді поєднується з болем у ділянці *кукси*. Здебільшого виникає через кілька місяців після ампутації. Характер болу різноманітний (колючий, ріжучий, стискувальний, тягучий типу *каузалгії* тощо). Профілактика Ф. б. — ретельна обробка кукси під час ампутації. Лікування його хворих з Ф. б.: хірургічні методи (висікання рубців, видалення *невром* кукси, операції на *провідних шляхах* тощо), медикаментозна, фізіотерапевтична, загальнозміцнюючі засоби. Див. також *Фантомні відчуття*.

ФАНТОМНІ ВІДЧУТТЯ — відчуття наявності ампутованої (див. *Ампутація*) або відірваної частини тіла. Виникають у переважній більшості осіб, яким зроблено ампутацію. Зумовлюються Ф. в. збудженням відповідних ділянок головного мозку, до яких надходять подразнення від ушкоджених нервових стовбурів *кукси*. Характер Ф. в. різноманітний. Іноді виникають спотворені Ф. в., що характеризуються відчуттям збільшення або зменшення частини відсутньої кінцівки. Різновидністю Ф. в. є *фантомний біль*.

ФАНФАРА (від франц. *fanfare*, італ. *fanfara* — духовий оркестр, трубні звуки) — 1) Духовий мідний муз. інструмент, рід видовженої *труби* без вентилів. 2) Трубний сигнал урочистого або волевого характеру. Складається із звуків мажорного *тризвучья*. Використовується в оперних, симф. та ін. творах.

ФАО — див. *Продовольча й сільськогосподарська організація ООН*.

ФАРАБІ (аль-Фарабі) Абу Мухаммед ібн-Тархан (870, Фараб, тепер Отрар Кзилкумського р-ну Чирчик. обл. Каз. РСР—950, Дамаск) — мислитель, учений-енциклопедист, один з гол. представників аристотелізму (див. *Аристотель*). Філосо. погляди Ф. були в осн. ідеалістичними. Проте, поряд з визнанням бога як першопричини світу, Ф. висловлював матеріалістичні ідеї про вічне існування зовн. світу, незалежного від бога. В теорії пізнання обстоював пізнаваність світу, вважаючи сприяття та уявлення гол. засобами чуттєвого знання. Проте провідну роль у цьому процесі відводив «світловому активному розумові» (богові). Критикуючи вчення *Платона* про вічність душі, Ф. заперечував безсмертя індивідуальної душі, наявність прироще-

ного знання, висловлював матеріалістичні ідеї про зв'язок людської душі з тілом. За Ф., засобом пізнання світу є наука. Виступав проти війни й насильства, закликав до дружби між народами. Справив значний вплив на розвиток філософії та ін. наук середньовічного Сходу, зокрема на *Ібн-Сіну*, *Ібн-Рушда* та ін.

ФАРАД, фарада, Ф, F — одиниця *ємності* в Міжнародній системі одиниць (СІ) і в МКСА системі одиниць. 1 Ф. дорівнює електроємності конденсатора, при якій *електричний заряд* в 1 кулон створює на обкладках конденсатора різницю *потенціалів* в 1 вольт. Названо на честь М. Фарадея.

ФАРАДЕЙ (Faraday) Майкл (22.IX 1791, Лондон — 25.VIII 1867, там же) — англ. фізик, хімік, фізикохімік, основоположник вчення про *електромагнітне поле*, один з засновників *електрохімії*, член Лондонського королівського т-ва (з 1824), почесний член Петерб. АН (з 1830). Самостійно вивчав хімію й фізику, відвідував публічні лекції, зокрема лекції Г. Деві. Був служником і лаборантом в лабораторії Королівського ін-ту (з 1813), асистентом у Г. Деві. З 1825 Ф. — директор лабораторії Королівського ін-ту, з 1827 — професор. Осн. наук. праці — з електрики, магнетизму, хімії. Ф. встановив (1821) *обертання* *провідника* з *електр. струмом* навколо *магніту* й *обертання* *магніту* навколо *провідника* з *струмом*. Одержав (1825) *бензол*, скрапив (1826) *хлор* та ін. газів. Відкрив (1831) і дослідив *електромагнітну індукцію*, вивчив *самоіндукцію*; ці дослідження лягли в основу *електротехніки*. Висловив (1832) думку про те, що поширення електромагн. взаємодії є *хвильовий процес*, що відбувається з *кінцевою швидкістю*. Запропонував поширений тепер метод характеристики поля за допомогою *силових ліній*. Встановив (1833—34) закони *електролізу* (див. *Фарадея закони*); запровадив основну електрохім. термінологію (*електроліт*, *електрод*, *анод*, *катод*), якою користуються й досі. В 1835—38 досліджував *явища електростатики*, тоді ж запропонував поняття про *діелектрики*. Ф. належить (1845) відкриття *явищ парамагнетизму* і *діамагнетизму*, повертання площини поляризації світла магн. полем (див. *Фарадея явище*). Вперше застосував (1845) поняття *магнітне поле*. Ідеї Ф. і його наук. досягнення мали величезний вплив на розвиток всієї фізики.

ФАРАДЕЙ — позасистемна одиниця *електричного заряду*. 1 Ф. = $(9,648\,456 \pm 0,000027) \cdot 10^4$ Кл, тобто кількості *кулонів* в 1 Ф. і Кл/моль у *Фарадея числі* збігаються. Застосовується в *електрохімії*. Названо ім'ям М. Фарадея.

ФАРАДЕЯ ЗАКОНИ — основні закони *електролізу*, які пов'язують кількість *електрики*, що пройшла крізь *електроліт*, з масою і хім. природою речовин, які при цьому зазнали перетворень на *електродах*. За першим Ф. з.,

маса речовин *m*, яка виділяється при *електролізі* на кожному з *електродів*, прямо пропорційна величині *електричного струму* *I* і часу *t* його проходження через *електроліт*, тобто $m = kIt$.

Стала *k* — т. з. *електрохімічний еквівалент* речовини — визначається другим Ф. з.: електрохімічні еквіваленти речовин пропорційні їхнім хім. еквівалентам *x*, тобто $k = cx$, причому $x = A/n$, де *A* — атомна маса, *n* — *валентність* хім. елемента, *c* — стала, обернена *Фарадея числу*. Ф. з. використовують для визначення хім. еквівалентів речовин, вимірювання *електричного заряду* іонів тощо. Закони встановив (1833—34) М. Фарадей.

ФАРАДЕЯ ЧИСЛО, Фарадея стала, *F* — одна з фундаментальних фізичних сталих, що чисельно дорівнює електр. зарядові, при проходженні якого через *електроліт* на кожному з *електродів* виділяється 1 моль одновалентної речовини (див. *Фарадея закони*). За вуглецевою шкалою *атомних мас* $F = (9,648\,456 \pm 0,000027) \cdot 10^4$ Кл/моль. Пов'язане з *Авогадро числом* *N_A* і елементарним *електричним зарядом* *e* співвідношенням $F = N_A e$. Названо на честь М. Фарадея.

ФАРАДЕЯ ЯВИЩЕ — явище, що полягає у повертанні площини *поляризації світла* при поширенні його в речовині вздовж ліній індукції магнітного поля. Кут повертання ϕ цієї площини пропорційний довжині шляху *l* світла в речовині і напруженості магн. поля *H* (див. *Напруженість поля*): $\phi = kHl$, де *k* — т. з. стала Верде, що залежить від природи речовини, *довжини хвилі* світла і т-ри. У Ф. я. виявляється зв'язок між світловими і магнітними явищами. Ф. я. використовують в наук. дослідженнях, зокрема для визначення оптичних параметрів речовин, при вивченні поширення *радіохвиль* у магн. полі Землі. Відкрив 1845 М. Фарадей.

ФАРАДМЕТР (від *фарад* і грец. *метр* — вимірюю) — прилад з *логотетром*, призначений для вимірювання *електроємності*; один з *ємностей вимірювачів*. Розрізняють Ф. *електродинамічні* (див. *Електродинамічний прилад* вимірювальний) і *електромагнітні* (див. *Електромагнітний прилад* вимірювальний). Похибка вимірювання цими приладами 1—4 %.

ФАРАНДОЛА (франц. *farandole*) — франц. (провансальський) старовинний нар. танець. Муз. розмір $\frac{3}{4}$ і $\frac{6}{8}$. Темп жвавий, швидкий. Супроводжується грою на флейті і *тамбурині*.

ФАРАОН (грец. *Фарао*, від єгип. пер-о, букв. — великий будинок) — у Стародавньому Єгипті титул царя. За давньоєгип. віруваннями Ф. вважався сином сонця, земним втіленням *Гора* та спадкоємцем *Осіріса*.

ФАРБИ — матеріали, що являють собою одсорідні *суспензії* мінеральних або органічних *пігментів* у *плівкоутворюючих речовинах*; вид *лакофарбових матеріалів*. Багато які Ф. містять також *наповнювачі*, *розчинники*, *сикативи*, *пластифікатори*, *антисеп-*

М. Фарадей.

I. Фарж.

тики (див. *Антисептичні засоби*) та ін. домішки, що поліпшують ту або іншу їхню властивість. Розрізняють Ф.: олійні (на основі олій або синтетичних масел та олій), емальні (гол. чин на основі розчинів синтетичних полімерів в органічних розчинниках), водні (клейові, силікатні), емульсійні — водні емульсії олій або алкідних смол і дисперсії (див. *Диспергування*) синтетич. полімерів, а також порошкові (на основі порошкоподібних розчинних і нерозчинних полімерів). Крім того, їх поділяють на антикорозійні, декоративні, художні, друкарські (поліграфічні), світлі, термочутливі, на такі, що не обростають (перешкоджають обростанню днища кораблів водоростями і молюсками), та ін. Ф. використовують для захисного і декоративного пофарбування виробів, оштукатурених і бетонних поверхонь, у поліграфії, в живописі тощо. Див. також *Лакофарбова промисловість*.

ІН. П. Сметакіна

ФАРБОПУЛЬТ — інструмент (апарат) для механічного розшлювання водорозчинних невяжких фарбових сумішей. Розрізняють Ф. (мал.) ручної дії (з плунжерним, поршневым або діафрагмовим насосом) і Ф. з приводом від електродвигуна (з діафрагмовим насосом). Продуктивність Ф. 200—500 м³/год, робочий тиск 0,4—1 МПа. Маса Ф. ручної дії — 5—10, Ф. з електроприводом — 20—30 кг. Ф. застосовують при *малярних роботах*.

ФАРБУВАННЯ — надання матеріалам у процесі обробки *барвниками* необхідного забарвлення, практично стійкого до фіз.-хім. і мех. впливу. Фарбуванню підлягають текстильні матеріали (волокно, пряжу, тканину) — звичайно кубовими, кислотними, катіонними, активними, дисперсними і прямими барвниками; шкіру і хутро — барвниками кислотними і хромо-ними (див. *Протравні барвники*); папір і деревину — нігметанами, кислотними і основними барвниками. При обробці хім. волокон і пластмас у розплав полімеру вводять, як правило, пігмент або ін. барвник. Для Ф. використовують установки періодичної або безперервної дії.

С. О. Водянюк

ФАРВАТЕР (голл. vaarwater, від vaer — плавати і water — вода), судновий хід — безпечний у навігаційному відношенні шлях по річці, озеру, морю, протоці або ін. водному простору. Відзначається достатніми глибинами і відсутністю перешкод для судноплавства. Позначається буями та ін. засобами *обстасти судноплавної*.

ФАРЕНГЕЙТА ШКАЛА — див. *Температурні шкали*.

ФАРЕРСЬКА МОВА — мова *фарерців*. Належить до північної (скандинавської) підгрупи герм. групи індоєвроп. мов. Близька до ісландської мови (за морфологією) і до зах.-норвезьких діалектів (за фонетикою й лексикою). Так само, як і ісландська, вирізняється з-поміж сканд. мов значною архаїчністю морфології. До поч. 19 ст. була безписемною. У 1939 офіційно визнана літ. мовою фарерців.

Алфавіт — на лат. графіч. основі. Лит.: Стеблін-Каменський М. И. История скандинавских языков. М.—Л., 1953.

ФАРЕРСЬКІ ОСТРОВИ — група островів у пн.-сх. частині Атлантичного ок., у складі Данії. Площа бл. 1,4 тис. км². Нас. понад 41 тис. чол. (1981), гол. чин. *фарерців*. Включають 24 острови, найбільші — Стреймой, Естурой, Суворой. Мають вулканічне походження, складені переважно з базальтів і туфів. Поверхня платоподібна (вис. до 882 м). Поширені луки, вересовища; є торфові болота. Багато птахів (понад 220 видів). Осн. заняття населення — рибальство, вічарство. Гол. місто і порт — Торсхавн.

ФАРЕРЦІ — населення *Фарерських островів*. Живуть також в ін. районах Данії. Чисельність — 41 тис. чол. (1978, оцінка). Мова — фарерська (див. *Фарерська мова*). Віруючі Ф. — лютерани. В 9—10 ст. предки Ф. переселилися на острови із Зх. Норвегії. Осн. заняття Ф. — рибальство, традиційне (з часів заселення) вічарство, а також землеробство, птахівництво. У Ф. зберігаються традиційні будівлі, одяг, начиння.

ФАРЖ (Farge) Ів (19.VIII 1899, Салон-де-Прованс — 31.III 1953, Тбілісі, похований у Парижі) — франц. політ. діяч; публіцист, художник. У 1927—31 жив у Марокко. Після окупації Франції гітлерівцями (1940) — учасник *Руху Опору*. В 1946 — міністр постачання. З 1948 — один з організаторів франц. руху на захист миру. З 1950 Ф. — голова Нац. ради миру Франції, член *Всесвітньої Ради Миру* та її бюро. Загинув внаслідок автомоб. катастрофи. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1952.

Тел. Рос. перекл. — Избранное. М., 1959.

ФАРИНГІТ (від грец. *φάρυγξ* (φάρυγος) — глотка) — запалення слизової оболонки глотки. Ф. часто передують гострі респіраторні захворювання, грип та ін. інфекційні хвороби. Іноді до Ф. може спричинитися місцеве охолодження організму (пиття холодної води тощо), дим, алкоголь, деякі професійні шкідливості (пил, газ, сухість повітря, різкі коливання т-ри тощо). При гострому Ф. виникає відчуття сухості та дряпання в глотці, кашель, незначний біль при ковтанні; слизова оболонка глотки червоніє, набрякає. Т-ра нормальна або трохи підвищена, заг. стан, як правило, задовільний. Розвиткові хронічного Ф. сприяють несвоєчасне лікування гострого Ф., хронічний нежить, хронічний *тонзиліт*, гнійне запалення придаткових пазух носа, *карієс* зубів, порушення обміну речовин, хвороби легень, серця, печінки, нирок та ін. Для хронічного Ф. характерні нерідко відчуття стороннього тіла, сухості, кашель, швидка стомлюваність голосового апарату. Лікування: теплі лужні полоскання, інгаляції або пульверизації, змазування глотки розчином Люголя з гліцерином тощо. Серед т-р в н-х Ф. найбільше хворіють коні, свині, велика

рог. худоба та ін. Виникає внаслідок переохолодження або проникнення в слизову оболонку глотки мікроорганізмів, при деяких інфекційних хворобах (мн.т. сибірка, чума). Ознаки: утруднене ковтання, слинотеча, болочистість в ділянці глотки, висока т-ра тіла, хрипіння та ін. Лікування: ізоляція хворих тварин, місцеве — тепло, зогрівальні компреси, жередину — сульфаніламидами, антибіотики; інгаляції, м'які корми.

ФАРИНГОСКОПІЯ [від грец. *φάρυγξ* (φάρυγος) — глотка і *σκοπέω* — розглядаю] — огляд глотки при штучному освітленні. Проводиться за допомогою шпателя, носоглоткового і гортанного дзеркал, лобового рефлектора та ін. інструментів. Під час Ф. оглядають язичок, піднебінні *мигдалики*, задню стінку глотки, визначають рухомість м'якого піднебіння. При Ф. лівою рукою шпателем надавлюють передню частину язика донизу і вперед. Для виявлення в лакунах мигдаликів гною на їхній верхній полюс надавлюють другим шпателем, узятим у праву руку.

ФАРИСЕЇ (грец. *Φαρισαῖοι*, від давньоєвр. *перушім* — ті, що відокремлюються) — послідовники релігійно-політ. течії, що існувала в Іудеї у 2 ст. до н. е. — 2 ст. н. е. серед торг.-ремісничих верств. Намагалися пристосувати старі реліг., правові, етичні та ін. біблійні приписи до нових сусп. умов. Ф. були непримиренними ворогами ранньохристиянського вчення, за що в християнській л-рі їх називали лицемірами. Переносно «фарисей» — лицемір, святенник.

ФАРІА (Faria) Хесус (н. 27.VI 1910, м. Борохо, шт. Фалькон) — діяч венесуельського і міжнар. комуністич. руху. Н. в сім'ї робітника. За фахом — робітник-нафтовик. У 1944—48 — голова профспілки нафтовиків Венесуели. В 1935 вступив до КП Венесуели (КПВ). З 1946 — член ЦК і Політбюро ЦК КПВ. З 1951 — ген. секретар КПВ (обраний заочно). В 1947—48, 1958—63 та 1968—73 — деп. парламенту. Не раз зазнавав переслідувань. У 1950—58 і 1963—66 перебував в ув'язненні, 1966—68 — в еміграції. Нагороджений орденом Дружби народів.

ФАРКАШ (Farkas) Берталан (н. 1.VIII 1949, с. Дюлагаза, Угорщина) — льотчик-космонавт УНР, Герой Радянського Союзу (1980), Герой УНР (1980), капітан. Член Угорської соціалістичної робітничої партії (з 1976). Закінчив Вище льотно-тех. училище ім. Д. Кіляна, проходив навчання в СРСР. З 1978 — в Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна, де пройшов повний курс навчання за програмою «*Інтеркосмос*» для польотів на космічному кораблі «Союз» з орбітальної станції «*Салют*». 26.V 1980 як космонавт-дослідник разом з В. М. Кубасовим стартував на космічному кораблі «Союз-36». Після стикування (27.V) з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз-35» (осн. екіпаж — Л. І. Попов і В. В. Рюмін) космонавти виконували дослідження і експерименти, проведені вченими СРСР і УНР, проводили

Фарбопульт з електроприводом.

візуальні спостереження і фотографування земної поверхні в акваторії Світового океану, вивчали вплив факторів космічного польоту на організм людини. На Землю Ф. і В. М. Кубасов повернувшись 3.VI 1980 на кораблі «Союз-35».

ФАРМАКОВСЬКИЙ Борис Володимирович [31.I (12.II) 1870, Вятка, тепер м. Киров — 29.VII 1928, Парголово, тепер підпорядковане Выборзькій райраді м. Ленінграда] — російський радянський археолог та історик античного мистецтва, член-кореспондент АН (з 1914). В 1892 закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. З 1919 — професор Петрогр. ун-ту. З 1921 — вчений секретар Держ. академії історії матеріальної культури. Очолював археол. дослідження Ольвії (1896, 1901—15, 1924—26). Проводив також розкопки в Києві (1908—09), Євпаторії (1916—17). Лич.: Ланін В. В. Засновник вітчизняної школи античної археології. «Український історичний журнал». 1970, № 5.

ФАРМАКОГНОЗІЯ (від грец. *pharmakon* — ліки і *gnosis* — знання) — розділ фармації, що вивчає лікарську сировину, переважно рослинного, а також тваринного походження, і деякі продукти її первинної переробки (ефірні та жирні олії, смоли та ін.). До завдань Ф. входять: вивчення лікарських рослин і місць їх зростання і визначення запасів зростаючих; регламентація способів збирання, сушіння, сортування і транспортування сировини на заводи і склади, методи її приймання і зберігання, а також розробка технології вирощування лікарських рослин тощо. Крім того, сучас. Ф. розробляє методи визначення в лікарській сировині т. з. ліючих речовин і локалізацію їх в різних органах, тканинах рослин і тварин. Історія розвитку Ф. тісно пов'язана з фармакологією, з розвитком ботаніки, аналітичної хімії, хімічної технології тощо. Питання з проблем Ф. розробляються у Всесоюз. н.-д. ін-ті лікарських рослин (Моск. обл.), Харків. н.-д. ін-ті хімії та технології лікарських засобів, хіміко-фармацевт. ін-ті Груз. РСР, на кафедрах Ф. фармацевт. ін-тів. Спеціалістів з Ф. готують фармацевтичні ін-ти і середні медичні заклади.

Лич.: Шелудько В. М., Колесніченко Ю. І. Практичний посібник з фармакогнозії. К., 1965; Муравьєва Д. А. Фармакогнозія. М., 1978; Ажгихин И. С. Технологія лікарств. М., 1980.

ФАРМАКОЛОГІЯ І ТОКСИКОЛОГІЯ КИЇВСЬКИЙ НАУКОВОДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1934 у Харкові, 1944 ін-т переведено до Києва. Сучасна назва ін-ту — з 1965 (понаередня назва — Укр. н.-д. санітарно-хімічний ін-т). У складі ін-ту (1983) — 16 лабораторій і 3 відділи. Осн. напрями наукових досліджень: вивчення залежності біологічної дії речовин від їх будови; фармакологічного модуляції нервово-м'язової передачі імпульсів, а також вивчення нових протипухлинних і протизапальних речовин. Ін-том запропоновано протипухлинні препарати: бензофен-

фторбензофен, діодбензофен; нестероїдні протизапальні речовини: мефенамова кислота, натрію мефенамонат, пірамідант, унітол, екстатол та ін. препарати. Ін-том видіється збірник наук. праць «Фармакологія і токсикологія». Діяльність ін-ту пов'язана з іменами відомих вчених О. І. Черкеса, О. О. Богомольця, М. І. Луганського, П. В. Родіонова та ін.

Ф. П. Тринус.

ФАРМАКОЛОГІЯ (від грец. *pharmakon* — ліки і *logos* — вчення) — медико-біологічна наука, предметом якої є вивчення, вивчення механізму дії і методів застосування ліків; в широкому розумінні — наука про взаємодію лікарської речовини і організму. Ф. виникла і розвивалася одночасно з медициною. Перші систематизовані відомості про ліки були знайдені в єгип. папірусі Еберса (17 ст. до н. е.). Близько 300 лікарських рослин згадується в працях Гіппократа, які докладно були описані пізніше, зокрема Діоскорідом (1 ст. н. е.). Велике значення для розвитку Ф. мали праці К. Галена, який вперше довів, що на організм діє не сама рослина, а речовини, що в ній містяться; багато відомостей про ліки зібрано в «Каноні лікарської науки» Ібн-Сіні та працях Парацельса. В Київській Русі Євпраксією (онучкою Володимира Мономаха) відомості про ліки були зібрані в трактаті «Мазі». В Китаї Лі Шічженем у 16 ст. було видано *фармакопею* («Вень-Шяочан-му») в 52 томах. Першу фармакопею в Росії було видано у 1778 («Pharmacopoea Rossica»). Основи вітчизняної експериментальної фармакології (19 ст.) були закладені Р. Бухгеймом, О. П. Нелюбіним, О. А. Соколовським, І. П. Павловим, М. П. Кравковим, С. В. Анничковим та ін., зокрема в Україні — В. І. Дибковським, Г. Л. Шкавером, О. І. Черкесом, Ю. О. Петровським та ін. За кордоном плідно працювали в цій галузі О. Шмідтберг, Г. Мейер, В. Штрауб, П. Тренделенбург, П. Ерліх, К. Шмідт (Німеччина), А. Кешні, А. Кларк, Г. Дейл (Англія), М. Орфіла, Д. Бове (Франція), Г. Гейманс (Бельгія), О. Леві (Австрія), Д. Абель, К. Чен (США) та ін. Накопичення наукових даних, розвиток ін. наук (фізики, хімії, фізіології, біології, медицини та ін.) сприяли відокремленню з Ф. фармації, фармакогнозії, фармацевтичної хімії, технології лікарських форм, токсикології, ветеринарної Ф. Тепер в самостійні дисципліни формуються клінічна Ф., психофармакологія, фармакогенетика, фармакокінетика, фармакодинаміка, імунофармакологія, хіміотерапія, молекулярна Ф., біохімічна Ф. та ін. Ф. поділяють на заг. і спеціальну. Загальна Ф. розглядає питання взаємозв'язку дії речовини залежно від її хімічної структури і фізико-хімічних властивостей, з метою вивчення нових лікарських речовин; фармакологічної регуляції функцій організму, вивчає шляхи введення, дози, концентрації ліків, що вводяться, займається питаннями стандарт-

зації препаратів, розробкою принципів комбінованої терапії, вивчає особливості дії фармакологічних речовин залежно від стану організму, а також від статі, віку, генетичних особливостей і оточуючого середовища та ін. питання. Спеціальна Ф. займається з'ясуванням подібних закономірностей дії в окремих групах лікарських препаратів (наркотичних, снодійних, протисудорожних, анальгетиків, холінолітичних, серцево-судинних, протипухлинних та ін.), а також дає порівняльну характеристику окремих препаратів і теоретично обґрунтовує їх раціональне застосування в клініці тощо. Наукові праці з питань Ф. розробляються в ін-ті фармакології АМН СРСР, Всесоюзному н.-д. хіміко-фармацевтичному ін-ті ім. С. Орджонікідзе (Москва), *Фармакології і токсикології Київському науково-дослідному інституті*, лабораторіях фармакології н.-д. інститутів ін. профільно. Фахівців з Ф. готують н.-д. ін-ти, кафедри фармакології медичних інститутів і кафедри медичних Ф-тів ун-тів. В СРСР питання з фармакології висвітлюються в журналі «Фармакологія і токсикологія» (Москва), збірнику праць «Фармакологія і токсикологія» (Київ) та ін. виданнях. Виділяються (1984) багатотомна міжнародна енциклопедія з фармакології і терапії та посібники з експериментальної фармакології. Фармакологи СРСР об'єднані у Всесоюзне наукове т-во фармакологів.

Лич.: Петровський Ю. О. Клінічна фармакологія. К., 1952; Аничков С. В., Веленький М. Л. Учебник фармакологии. Л., 1969; Машковський М. Д. Лекарственные средства, ч. 1—2. М., 1977; Клиническая фармакология. М., 1978; Фармакология. К., 1980; Тринус Ф. П. Фармакологический справочник. К., 1981; Харкевич Д. А. Фармакология. М., 1981; Фармакология. К., 1982; Goodman L. S., Gilman A. The Pharmacological Basis of Therapeutics. London — Toronto, 1970.

ФАРМАКОПЕЯ (від грец. *pharmakon* — ліки і *logos* — робота, готую) — збірник стандартів і положень, які нормують якість лікарських засобів. Тривалий час лікування і виготовлення ліків не становили відокремлених процесів і розвивалися нероздільно, доповнюючи один одного, і надалі складали єдину спеціальність. Виникнення перших аптек викликало необхідність розробки певних положень, що регулювали б взаємовідносини між лікарем і аптекарем, а також допомогли створити документи, які б регламентували метод і виготовлення ліків та їх перевірки. Такі документи спочатку називалися диспенсаторіями, а згодом Ф. Першу Ф. було видано 1498 у Флоренції під назвою «Ricettario Fiorentino», рос. мовою — 1866. Першу Ф. в СРСР видано в 1925. У Ф. відбивається науково-тех. рівень фарм. науки і стан розвитку виробництва лікарських речовин в країні. Тепер в СРСР діє 10-е видання Державної фармакопії (1968). Кожне нове видання Ф. містить не тільки відомості про методи аналізу і вимоги до якості ліків, найвищі

Б. Фаркш.

Фарерські острови.

Фарфор. М. К. Тимченко, Я. П. Козлова. Ваза «На подвір'ї». 1972. Державний музей українського мистецтва в Києві.

дози приймання отруйних і сильнотоксичних лікарських речовин, умови і строки їх зберігання, способи виготовлення, а й відображає рівень розвитку лікарської справи. До 10-го видання фармакопії вперше включено *радіоактивні препарати*, нові *антибіотики*, *гормональні*, *психотропні*, *серцево-судинні* препарати та ін., значно поповнено перелік *сироваток імунних і вакцин*, дано ряд нових фізико-хім., фармакогносичних і біол. методів дослідження ліків. Державна фармакопея СРСР є обов'язковою для всіх установ і закладів Рад. Союзу, що виготовляють і застосовують лікарські засоби, і має законодавчий характер. Перегляд і видання Ф. в СРСР здійснюються Фармакопейним комітетом М-ва охорони здоров'я СРСР. Більшість країн має свої національні Ф. Існує також Міжнародна фармакопея.

Лит.: Государственная фармакопея Союза Советских Социалистических Республик. М., 1968; Натрадзе А. Г. Русские и советские фармакопеи. М., 1978.

ФАРМАЦЕВТ (від грец. *pharmazeutēs* — той, що готує ліки) — спеціаліст з вищою (провізор) або середньою (помічник провизора) фармацевтичною освітою. Ф. готують фармацевтичні ін-ти або фармацевтичні ф-ти мед. ін-тів (ун-тів), фармацевтичні або мед. училища.

«ФАРМАЦЕВТИЧНИЙ ЖУРНАЛ» — науковий журнал Міністерства охорони здоров'я УРСР. Заснований 1928. В 1941 видання «Ф. ж.» було припинено, а з 1958 — поновлено. Висвітлює нові наукові досягнення, актуальні проблеми організації лікарського обслуговування населення, розвитку фармацевтичної науки, наукової організації праці, підготовки фармацевтичних кадрів. Виходить раз на два місяці українською мовою в Києві. Публікує реферати наукових статей російською і резюме англійською мовами.

О. І. Абрамова.

ФАРМАЦІЯ (від грец. *pharmazeia* — ліки) — комплекс науково-практичних дисциплін, що вивчають питання вишукування, добування, обробки, виготовлення, дослідження, зберігання, стандартизації, контролю і відпуску лікарських речовин. Розвиток Ф. на території Росії почався ще за часів утворення Рос. держави. З появою перших аптек (8—15 ст.) почалося поступове відокремлення Ф. від медицини. 18 ст. було періодом становлення Ф. як самостійної науки. Осн. дисциплінами Ф. є: фармацевтична хімія, *фармакогнозія*, технологія лікарських форм (див. *Ліки*), судова хімія, історія фармації, організація фармацевтичної справи. В СРСР створено вищі і середні фармацевтичні заклади, наукові установи. Фармацевтичні вузи готують *провізорів*, а фармацевтичні училища — *фармацевтів*. В УРСР видається «*Фармацевтичний журнал*».

Лит.: Губський І. М., Литвиненко М. М. Організація і економіка фармацевтичної справи. К., 1976; Энци-

клопедический словарь аптечного работника. М., 1960.

Т. В. Ковальчук.

ФАРНАК (Фарнакус; 97—47 до н. е.) — цар (63—47 до н. е.) *Боспорської держави* (без Фанагорії), син царя Понта Мітрідата VI Євпатора. Владу над Боспором дістав від рим. полководця Помпея в нагороду за те, що зрадив свого батька — ворога Риму. В 49 (або 48 до н. е.) Ф. всупереч волі Риму підкорив Фанагорію, вдерся в Понт, захопив Аміс і Віфінію. 2.VIII 47 до н. е. був розбитий біля м. Зели Юлієм Цезарем, який повідомив сенат про цю перемогу трьома словами: «veni, vidi, vici» (пришов, побачив, переміг). Повернувшись на Боспор, Ф. загинув у боротьбі проти свого намісника Асандра, який захопив боспорський престол.

ФАРНЕЗЕ (Farnese) — італ. князівський рід, що правив з 1545 по 1731 у герцогстві Парма і П'яченца.

ФАРРОХІ ЙЕЗДІ Мохаммед (1887, м. Йезд — 18.X 1939, Тегеран) — іран. поет, публіцист і громад. діяч. За публіцистичні статті й вірші, спрямовані проти англ. колонізаторів та іран. правителів, зазнавав переслідувань. У поезіях «Кривава революція», «В долинах мужності» та ін. закликав народ до боротьби проти гніту й експлуатації. В 1930—34 — в еміграції (Берлін). Вітав Велику Жовтн. соціалістич. революцію. В 1927 відвідав СРСР. Враженнями від поїздки поділився у «Подорожніх нарисах». Закатований у тегеранській в'язниці. Книгу віршів Ф. Й. видано 1943. Революційність Ф. Й. відіграла значну роль у розвитку прогресивної іран. ліри.

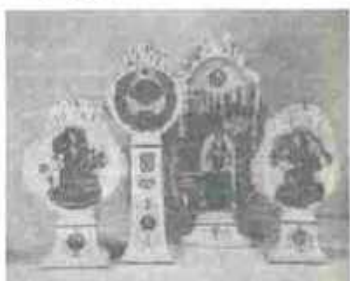
ФАРС (франц. *farce*, від лат. *farctio* — наповнюю, начиняю) — 1) Вид народного театру, поширений у 14—16 ст. в країнах Західної Європи. Був пов'язаний з середньовічними *інтермедіями*. Згодом Ф. став самостійним видом нар. театру і набув гостро-сатиричних рис: в ньому висміювалися вчені-педанти, шахраюваті ченці, опукані-лікарі тощо. В кожній країні Ф. мав своєрідний нац. характер, але скрізь йому було властиве життерадісне світосприймання. Традиції італ. Ф. лягли в основу нар. *комедії дель арте*. Ф. частково відродився в кін. 19—20 ст. в сатиричних п'єсах А. Жаррі та Б. Брехта. Елементи Ф. були і в укр. інтермедіях 17—18 ст. Прийоми фарсової *буфонади* збереглися в сучас. цирку (див. *Клоунада*). 2) У 19—20 ст. в бурж. театрі — безмістове, здебільшого малопристойне комедійне виставство, не пов'язане з нар. традиціями.

ФАРСІ — див. *Перська мова*.

ФАРТИНГ (англ. *farthing*) — найдрібніша розмінна англ. монета, дорівнює 1/4 пенна. До 1821 карбувався з срібла, 1921—60 — з міді, потім — з бронзи. Вилучений з обігу 1968.

ФАРФОР (тур. *farfur*, від перського *фегфур*), порцеляна — тонкий шийний звичайно білого кольору *керамічний матеріал* з спіклим черепком, що просвічу-

ється у тонкому шарі. Непроникний для рідин і газів, відзначається високими електроізоляційними властивостями (електр. опір 2×10^5 Ом), термостійкістю (понад 8—10 тис.град.), кислото- і лугостійкістю. Вологопоглинання Ф. до 0,2 % (тонкий керам. матеріал з вологопоглинанням до 3 % наз. напифарфором). Білість 58—72 %.

В. П. Єрмоленко. Композиція «Світло Союзу». 1982. Суми.

коэф. лінійного терм. розширення (38—52) $\cdot 10^{-6}$ 1/°C (в інтервалі т-р 20—600 °C), границя міцності на згин 70—90, при удари — 0,2—0,23 МПа. Складовими частинами фарфорової маси є *као-лін*, *вогнетривкі пластичні глини*, *польовий шпат*, *кварц*, *кварцовий пісок*, а також *фосфати*, *кісткова зола*, *глинозем*, *літійю сполуки*, *циркон тощо*. За складом фарфорової маси розрізняють Ф. м'який і твердий (бідний на флюси і багатший на глинозем, ніж м'який). Вироби з Ф. — глазурувані, неглазурувані (див. *Бісквіт*) виготовляють пластичним формуванням, пресуванням і литтям. Відформовані й висушені сирцеві вироби піддають *випалу*; *глазур* наноситься на сирцеві висушені вироби або на вироби, попередньо випалені при т-рі 800—900 °C з наступним випалом (твердого Ф. — при т-рі 1350—1410, м'якого Ф. — при т-рі до 1280 °C). З маси твердого Ф. виготовляють в осн. посуд, побутові, буд., сан.-тех., електро- і радіотех. вироби, хім. апаратуру та ін., з маси м'якого Ф. — декоративно-худ. вироби, скульптури. Фарфорові вироби декорують різноманітними способами, найдавніший — нанесення малюнка від руки. Для декору масових виробів застосовують мех. способи — друкування, аерографію, *декалькоманію*. Для надглазурного декорування Ф. використовуються золоті, емалі тощо (див. також *Кераміка*).

Ф. вперше було винайдено в Китаї в 7 ст. У 3х. Європі його відкрив 1709 Й. Бетгер (Саксонія). У 18 ст. виникли фарфорові з-ди в Німеччині (Мейсен, 1710, див. *Саксонський фарфор*; Берлін, 1751—58), Австрії (Відень, 1717—18), Франції (Севр, 1756; див. *Севрський фарфор*), Англії (Честер, 1745; Вустер, 1751). У 1744 в Петербурзі засн. перший в Росії Імператорський фарфоровий з-д (тепер Ленінгр. фарфоровий завод імені М. В. Ломоносова), де бл. 1747 винахідник Д. Виноградов відкрив склад твердого Ф. Почали літати приватні з-ди під Моск-

Фарфор. Скульптури-попільниці. Володимирський фарфоровий завод, Чернігівщина. Середина 19 ст.

вою Ф. Гарднера (з 1766, тепер Дмитровський завод), О. Попова та ін. На Україні виробництво Ф. почалося у 18 ст. Фарфорові заводи працювали на Волині — в Корці (1783 — 1831), Городищі (1799), Баранівці (1802), Довбиші (40-і рр. 19 ст.), Полонному (50-і рр. 19 ст.), Коростені (1909); на Чернігівщині — в с. Волокитині (1839—62). У 1922 в Києві було створено трест «Укрфарфор-фаянс» і організовано спец. лабораторію керамічних фарб. Над новою рад. тематикою в 30-х рр. працювали художники Ф. Мусієнко, М. Котенко, Ж. Діндо, Г. Темнер. У 1945 створено Київ. експериментальний кераміко-художній з-д. З ним тісно пов'язана творчість художників Д. Сорокіна, М. Козлової, С. Саранової, П. Тарасенко, Г. Калуги, В. Шербіна, О. Жнікрип, майстрів з с. Петриківки — нар. художника УРСР М. Тимченка, засл. майстра нар. творчості УРСР В. Павленко та Г. Павленко-Черниченко. В 1964—72 почали випуск Ф. нові з-ди в Полтаві, Сумах, Бориславі (Львів. обл.), Синельниковому (Дніпропетров. обл.), Дружівці (Донецька обл.), на яких працюють художники І. Віцько, В. Ермоленко, В. Ковальчук, П. Шербоніс та ін.

Питання розробки і вдосконалення технології фарфору та фаянсу вивчають Всесоюзний наук.-дослідний інститут фарфору (Ленінград), Фарфоро-фаянсової промисловості українського науково-дослідного інституту (м. Вишнєве Київ. обл.), Див. також Фарфоро-фаянсова промисловість. Іл. див. також на окремому аркуші, с. 208 — 209, і до ст. Кераміка, т. 5, с. 102.

Лит.: Ахьян А. М. Технологія фарфорових изделий бытового назначения. М., 1971; Августини А. И. Керамика. Л., 1975; Мороз И. И., Комская М. С., Синичкина М. Г. Справочник по фарфоро-фаянсовой промышленности. т. 1—2. М., 1976—80; Долинський Л. В. Український художній фарфор. К., 1963; Селиванов А. В. Фарфор и фаянс Российской империи. Описание фабрик и заводов с изображениями фабричных клейм. Владимир, 1903; Шербак В. А. Сучасний український фарфор. «Українське мистецтвознавство», 1968, в. 2.

М. Г. Сівачкова
(технічна характеристика).
Т. Е. Сангурська

ФАРФОРО-ФАЯНСОВА ПРОМИСЛІВІСТЬ — галузь промисловості, підприємства якої виробляють фарфорові, фаянсові, майолікові та ін. вироби тонкої кераміки. Охоплює виробн. госп. та художньо-декоративного фарфору, фаянсу, напівфарфору й майоліки. Осн. сировиною для Ф.-ф. п. є каолін, польовий шпат, кварцовий пісок, пластична глина, бентоніт. У Росії перший фарфоровий з-д (тепер Ленінгр. фарфоровий з-д ім. М. В. Ломоносова) збудовано 1744 у Петербурзі. В 50-х рр. 18 ст. збудовано Дмитровський, 1882 — Дульовський фарфорові з-ди (тепер Моск. обл.). У 1915 в Росії діяло 36 з-дів Ф.-ф. п. На Україні у 1783 почали працювати фарфор. з-д у Корці (Волинь), 1798 — Межигірська фаянсова фабрика (під Києвом), 1799 засн. Городницький фарфор. і

Васильківський майоліковий з-д. В 1913 на Україні діяло 9 з-дів по виробн. фарфорових і фаянсових виробів. За роки Рад. влади в країні споруджено нові підприємства галузі, старі з-ди модернізовано, і вони перетворилися на великі механізовані підприємства, оснащені сучас. устаткуванням автоматичної та напівавтомат. дії, механізованими потоковими лініями, безперервно діючими конвейсними сушарками та швидкохідними печами випалу. В УРСР, зокрема, створено велику комплексну сировинну базу для Ф.-ф. п., відкрито багаті родовища каолінів, польового шпату та пегматиту. В 1962—67 збудовано нові фарфорові з-ди потужністю 3 млн. шт. виробів на рік кожний у Полтаві, Сумах, Тернополі, Бориславі, Синельниковому. У м. Береговому споруджено майоліковий з-д потужністю 1 млн. шт. виробів на рік. У восьмий п'ятиріччя реконструйовано Полонський, Коростенський, Баранівський фарфорові з-ди. В 1972 введено в дію новий з-д в м. Дружівці (Донец. обл.) потужністю 25 млн. шт. виробів на рік. У 1982 Ф.-ф. п. республіки налічувала 18 з-дів, у т. ч. 13 фарфорових, 2 фаянсові, 3 майолікові. Найбільші підприємства галузі — Баранівський фарфоровий завод імені В. І. Леніна, Будяківський фаянсовий завод «Серп і молот», Коростенський фарфоровий з-д ім. Ф. Е. Дзержинського, Дружівський і Полонський фарфорові з-ди. Проблеми розвитку Ф.-ф. п. на Україні розробляють у Фарфоро-фаянсової промисловості українському науково-дослідному інституті.

А. Е. Український.
ФАРФОРО-ФАЯНСОВА ПРОМИСЛІВІСТЬ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — назва (з 1983) Складної і фарфоро-фаянсової промисловості українського науково-дослідного інституту.

ФАСАД (франц. façade, від face — лице, лицьовий бік) — зовнішній бік будівлі. Пропорції, членування, декор Ф. звичайно зумовлені функціональними призначенням споруди, особливостями її стилістичного, просторового і конструктивного рішення.

ФАСЕТКОВІ ОЧІ (від франц. facette — грань) — парні складні органи зору членистоногих. Складаються з великої кількості омаїдів. У комах нерухомі, розміщені по боках голови; у ракоподібних (води) — на рухомих виростах. Розрізняють алопозичні та

суперпозичні Ф. о. У алопозичних Ф. о. омаїди ізольовані один від одного непрозорим пігментом, і рецептори сприймають світло, напрям якого збігається з віссю даного омаїдів (мал.); властиві тваринам, які ведуть денний спосіб життя. У суперпозичних Ф. о. ізоляція омаїдів змінна; при слабкому освітленні пігмент переміщується, і промінь світла проходить крізь кілька омаїдів, що збільшує чутливість ока; характерні для тварин, які ведуть присмерковий або нічний спосіб життя. Ф. о. забезпечують у багатьох безхребетних кольоровий зр.

ФАСІС, Фасід (Φάσις) — 1) Давньогрец. назва р. Ріоні, основної річки Колхиди. Через Ф. проходила зх. частина старод. торг. шляху від Чорного до Каспійського морів. 2) Античне і середньовічне місто в гірлі однієї річки. Засн. в 6 ст. до н. е. греками — вихідцями з Мілета. Згідно з повідомленням давньогрец. історика і географа Страбона, Ф. був торг. портом коліт. За римського і візантійського панування (2—6 ст.) Ф. — міська фортеця з постійною залогою, з 11 ст. — резиденція митрополита Лазіки.

ФАСМЕР (Vasmer) Макс (28.II 1886, Петербург — 30.XI 1962, Зх. Берлін) — нім. філолог, славіст та балканіст, член Нім. АН у Берліні, Саксонської АН у Лейпцигу та ряду ін. академій, іноземний чл.-кор. АН СРСР (з 1928). Закінчив Петерб. ун-т. Професор Петерб. (з 1909), Саратовського (1917), Тартуського (1918—21) університетів. Згодом працював в ун-тах Лейпцига, Берліна, Стокгольма. Автор праць про взаємозв'язки слов'ян. мов з навколишніми мовами, східноєвроп. антропоніміки й топоніміки. Основні з них: «Греко-слов'янські етуди» (т. 1—3, 1906—09), «Дослідження з історичної етимології Східної Європи» (т. 1—4, 1932—36), «Словник російських географічних назв» (т. 1—7, 1967—75). Найзначніша праця Ф. — етимологічний словник рос. мови. У багатьох працях використовував матеріали укр. мови.

Тя.: Рос. перекл. — Этимологический словарь русского языка. Перевод и дополнения О. Н. Трубачева. т. 1—4. М., 1964—73.

О. М. Трубачов.

ФАСТИВ — місто обласного підпорядкування Київ. обл. УРСР, райцентр, на р. Унаві (прит. Ірпеня). Залізнич. вузол. 54 тис. ж.

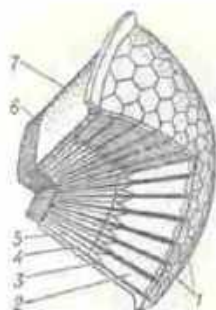

Схема будови алопозичного фасеткового ока:
1 — роговинні фасетки;
2 — світлозломлючий апарат;
3 — пігментна клітина;
4 — зорова клітина;
5 — світлочутливий елемент омаїдів;
6 — аксони зорових клітин;
7 — очна капсула.

Фарфоро-фаянсова промисловість. Перевірка якості готової продукції на Полтавському фарфоровому заводі. В пеху автоматизованих ліній Баранівського фарфорового заводу імені В. І. Леніна.

ФАСТИВСЬКИЙ ПОЛК

Фасціола печінкова:
1 — ротона присоска;
2 — черева присоска;
3 — кишечник;
4 — матка;
5 — яєчник;
6 — сім'яник;
7 — жовточники.

В. Д. Фатальчук, О. І. Юнак. Обкладинка до збірки «Пісні козацькі», 1980.

Факхер. Факхверковий будинок. Англія. 16 ст.

(1983). Вперше згадується в історичних документах під 1390. Був під владою шляхет. Польщі. В 1601 Ф. надано права і привілеї містечка. Жителі Ф. брали активну участь у визвольній війні українського народу 1648—54. З серед. 80-х рр. 17 ст. до 1702 Ф. — полкове місто *Фастівського полку*. Ф. був центром *Палія повстання 1702—04*. Під час *Коліївщини 1768 Ф.* — оворний пункт гайдамацьких загонів М. *Швачки* та А. *Журби*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Ф. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено 30.1.1918. З 1938 Ф. — місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (22.VII.1941—7.XI.1943) в місті діяло антифашист. підпілля, одним з учасників якого був П. М. *Буйко*. У місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту; з-ди: хім. машинобудування, електротермічного устаткування, газомазутних паливкових пристроїв і газовикористовуючої апаратури, споживчої тари, цегельний; меблева і швейна ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Районний комбінат побутового обслуговування, будинок побуту, 14 заг.-осв., музична і 2 спорт. школи; 7 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні; 2 будинки культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 7 б-к. Пам'ятка *дерев'яної архітектури* — Покровська церква (1740). У 1846 Ф. відвідав Т. Г. Шевченко.

ФАСТИВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Правобережній Україні в кін. 17 — на поч. 18 ст. Створений у серед. 80-х рр. 17 ст. запорізькими козаками на чолі з С. *Палієм*, які брали участь під час австро-тур. війни 1683—99 у поході польс.-шляхет. війська 1683 на Відень проти тур. загартників. До складу Ф. п. ввійшли пн. частина кол. *Білоцерківського полку* і майже вся територія кол. *Паволоцького полку*. Оселившись у м. Фастові (тепер Київ. обл.), який був центром пропаганди католицизму на Правобережній Україні, С. *Палій* вигнав з міста єзуїтів, збудував фортецю і почав заселення Ф. п. козаками та селянами-втікачами з панських маєтків Правобережної і Західної України. Протягом 1690—93 чисельність козаків збільшилася з кількох сот до 3 тис. чол. Оселилося чимало і *посполитих*. Населення Ф. п. було звільнене від феод. повинностей і сплачувало лише натуральні платки на утримання козак. війська і старшин. В 90-х рр. 17 ст. Ф. п. став центром визвольної боротьби за возз'єднання Правобережної України з Росією. Козаки Ф. п. 1691—96 здійснили успішні походи проти тур.-тат. агресорів (на Очаків, Тясиню та ін. фортеці). Під час *Палія повстання 1702—04* Ф. п. був гол. опорною базою повстанців. Після здобуття ними 31.X (10.XI) 1702 Білої Церкви і оголошення її полковим містом Ф. п. було перейменовано на *Білоцерківський полк*.

ФАСТИВСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км².

Нас. 50,1 тис. чол. (1983). У районі — 48 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 21 сільсь. Раді нар. депутатів. Центр — м. *Фастів*. Ф. р. розташований в межах *Прийдніпровської височини*. Поверхня — пологохвиляста, підвищена рівнина. Корисні копалини: граніти, глини, ліски. Річки — *Ірпін*, *Унава*, *Кам'янка* (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні та сірі й темно-сірі опідзолені. Пн., пнз. частина району лежить у

межах зони мішаних лісів, пд. — у межах лісостепу. Ліси (сосна, дуб, береза, вільха) займають 17,8 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування *Фастів*. Найбільші підприємства у районі — спиртовий (с. *Триліси*), цукр. (сmt *Кожанка*) з-ди, Мотовилівський дослідно-експериментальний деревообр. комбінат (сmt *Борова*). Районний комбінат побутового обслуговування (*Фастів*), 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буяківничого, тваринництва мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1982 становила 54,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 50,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, горох, кукурудза, гречка, цукр. буряки, овочі. Розвинуте садівництво (1,1 тис. га). У Ф. р. — 14 колгоспів, 2 радгоспів, учбово-г-во Укр. с.-г. академії (в с. *Велика Світінка*). Київ. овочекартпляна станція (сmt *Борова*), міжколг. виробниче об'єднання по виробн. продуктів птахівництва, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол *Фастів*, залізничні станції *Мотовилівка*, *Кожанка*. Майже всі автомоб. шляхи (245 км) з твердим покриттям. У районі — 27 заг.-осв. шкіл, 48 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 16 будинків культури, 21 клуб, 41 кіноустанова, 38 б-к, музей-садиба укр. композитора К. Г. *Стецька* в с. *Веприку* Ф. р., де його поховано. У с. *Трилісах* 29 грудня 1825 (10 січня 1826) почалося повстання *Чернявського полку*. У с. *Ярошівці* загинув П. М. *Буйко* — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. На хуторі *Млинок* (поблизу с. *Веприка*) проходили дитячі роки рад. фі-

зика А. П. *Александрова*. У Ф. р. видається газ. «*Перемога*» (з 1930).

ФАСЦІЇ (від лат. *fascia* — пов'язка, перев'язь) — допоміжні елементи м'язів хребетних тварин і людини. Являють собою тонкі сполучнотканніні (див. *Сполучна тканина*) листки, які складаються з переплетених між собою *колагенових волокон* та *еластичних волокон*. Розміщуються під жирним підшкірним шаром (поверхнева, або підшкірна, Ф.) або вкривають, ніби футляр, окремі м'язи, групи їх, органи порожнини *туплуба*, судини, нерви (глибока, або аласна, Ф.). Ф. утримують м'язи та *суджильки* в певному положенні, розділяють групи та шари м'язів, підтримують нормальний обмін води і солей між кров'ю і тканинами, перешкоджають поширенню запальних процесів тощо.

ФАСЦІОЛА ПЕЧІНКОВА, печінкова джугаста (*Fasciola hepatica*) — паразитичний черв'як класу *дигенетичних прісискив*. Паразитують в печінкових протоках, жовчому міхурі травоядних тварин (перев. рогатої худоби), іноді — людини, спричиняючи тяжке захворювання — *фасціоз*. Ф. п. поширена в усіх частинах світу. Життєвий цикл складний, з одним проміжним хазяїном — молоском малим ставковиком (*Limnaea truncatula*). Яйця розвиваються у воді, личинка — *марицідій*, потрапивши в тіло проміжного хазяїна, перетворюється на споридисту, в якій згодом розвиваються *редії*, а в редіях — перкарії. Вони виходять з тіла молоска у воду і згодом інцистуються (див. *Циста*) на водяних рослинах чи безпосередньо у воді, перетворюючись на *адолескарію*. Потрапивши разом з водою або травою в кишечник тварини — остаточного хазяїна, адолескарія виходить з цисти і через порожнину тіла молода Ф. п. проникає у протоки печінки, де й досягає статев. зрілості.

ФАСЦІОЛЬОЗ — гелмінтозна хвороба свійських і диких тварин, гол. чин. овець, великої рог. худоби, свиней, зайців, нутрій та ін., що спричиняється плоскими червами *фасціолами печінковими* (див. *Трематодози*), які паразитують в печінці. Іноді хворіє людина. Розвиток паразита відбувається за участю *проміжних хазяїв* — молосків. Тварини заражаються Ф. п. на пасовищі, заковтуючи личинки збудників (адолескарій) з травою, водою, сіном. Токсини паразита отруюють організм, спричиняють зміни в крові. Хворі тварини худнуть, знижують продуктивність, у них порушується травлення, набрякають повіки, червона стінка, підгруддя. При гострій формі тварини часто гинуть. Лікування, чотирхлористий вуглець, бітонолом та ін. Профілактика: боротьба з молосками, апарування пасовищ та місць водопою, профілактич. дегельмінтизація тощо.

Лім. Хвороби сільськогосподарських тварин. К., 1971. Справочник по ветеринарії. Л., 1978. Ю. Я. *Полуляк*.

ФАТАЛІЗМ (від лат. *fatalis* — визначений долею) — релігійні, а також філософські погляди, що ґрунтуються на визнанні панування над людиною і суспільством сліпих, невідворотних сил, які нібито наперед визначають їхню долю. В міфології, напр., такими силами є фатум, доля; в релігії — «божественний промисел», у деяких системах об'єктивного ідеалізму — *ідея, логос*; у вченні метафізичного матеріалізму — природа. Гносеологічно основою Ф. у філос. системах є нерозуміння діалектичного співвідношення необхідності і випадковості, свободи і необхідності. Діалектичний матеріалізм протиставляє Ф. принцип діалектико-матеріалістичного детермінізму (див. *Детермінізм та індетермінізм*).

ФАТАЛЬЧУК Володимир Дмитрович [26.V (8.VI) 1903, м. Горіхів, тепер Волин. обл.—20.II 1981, Київ] — укр. рад. графік. В 1929 закінчив Київ. художній ін-т, де навчався у В. Касіяна, І. Плещинського та А. Середи. Працював у галузі книжкової графіки, плаката і медальєрного мист. у співавторстві з О. Юнаком. Твори: плакати — «Більшовицька віля» (1931), «Слава радянським партизанам...» (1944), «Прекрасна Україна — возз'єднана, єдина» (1945); оформлення та ілюстрації до книжок — «Українські народні казки» (1951), «Літопис Великої дружини». Збірник (К., 1954), «Антологія української поезії», т. 1—4 (К., 1957), «Лісова пісня» Лесі Українки (1958), збірники «Українські народні пісні», 1—2 томи (К., 1964—65), «Хмельницький Івана Ле» (1969), «Кобзар» Т. Шевченка (1980). Автор ювілейних медальєр та пам'ятних знаків (1964—70).

ФАТА-МОРГАНА (італ. *fata morgana* — міраж, марево) — оптичне явище в атмосфері, коли на горизонті з'являються численні, часто спотворені, зображення наземних предметів, що знаходяться за горизонтом. Являє собою складну форму *міражу*. Виникає внаслідок аномальної рефракції сонячних променів, коли у нижній атмосфері є кілька шарів повітря різної густини, що можуть давати дзеркальне зображення наземних предметів. Ф.-м. спостерігається у чистому повітрі в жаркі дні в степу, пустелях, на морі.

ФАТИМІДИ — династія араб. *халіфів* (909—1171), яка виводила своє походження від Фатими, дочки Мухаммеда. Династія Ф. ствердилася в Іфрікії (сучас. Туніс) в результаті завоювання цієї країни *берберами*, які боролися проти дин. *Агалабідів*. До серед. 10 ст. Ф. завоювали Пн. Африку і Сіцилію, 969 — Єгипет. До кін. 10 ст. їхню владу визнав в Хіджазі, Йемені, Сирії, Столицю Халіфату Ф., що являв собою військ.-теократичну д-ву, були Кайруан, потім Махдія, а з 973 — Каїр. В серед. 11 ст. Халіфат Ф. занепадав. У 1171 Ф. заступила дин. *Ейюбідів*.

ФАТУМ (лат. *fatum*) — див. *Доля*. **ФАТІМА-КОБА** — навіс у Байдарській долині поблизу с. Перетового (біля Севастополя), в яко-

му виявлено багатошарову стоянку. Досліджували її 1927, 1956—59. При розкопках відкрито шарі часів *азильської культури* і *тарденуазької культури*. В нижньому, азильському, шарі виявлено залишки вогнища, знайдено крем'яні знаряддя, кістки тварин. У верхньому, тарденуазькому, шарі виявлено скорчене поховання *кроманьйонської* людини (див. *Кроманьйон*), залишки вогнища, крем'яні й кістяні знаряддя, кістки тварин. На майданчику перед навісом розкопано шарі неолітичного та неолітичного часів.

ФАУНА [від лат. *Fauna* — Фавна (богиня полів і лісів, охоронниця і покровителька стад)] — сукупність усіх видів тварин, що сформувалася історично в певному зоогеографічному районі суходолу або акваторії чи на всій земній кулі. Ф. звичайно складається з різних за походженням груп тварин, чи фауністичних комплексів. У кожному з регіонів живуть як корінні види — *аутохтони*, так і види-іммігранти (див. *Імміграція* в біології). За місцем оселення тварин розрізняють водну Ф. (морську, прісноводну та ін.) та суходільну Ф. (грунтову, наземну, лісову, степову тощо). Розрізняють також суцас. Ф. та викопні Ф. (кембрієвська Ф., палеоценова Ф., голоценова Ф. та ін.). Ф. минулих геол. часів називають ще за місцем знаходження (трипільська Ф. тощо) чи за назвою типового представника (гіпаріонова Ф., мамонтова Ф.). Поняття Ф. застосовують також щодо окремих таксонів тварин (ситома-, орніто-, теріофауна та ін.). Вивчення складу Ф., її характерних особливостей, походження є осн. завданням фауністики (розділ *зоогеографії*). Опису Ф. окремих територій та акваторій присвячені спец. видання (напр., «Фауна СРСР», «Фауна України»).

О. П. Маркелов.

ФАХВЕРК (нім. *Fachwerk* — каркасна споруда), покліття — кістяк (*каркас*) огорожувальної конструкції (переважно *стінки*) будинку, утворений звичайно з горизонтальних (*ригель*) і вертикальних (стояків) елементів та розкосів. Простір між елементами Ф. заповнюють цеглою, каменем або ін. матеріалом. Ф. передаючи навантаження на осн. каркас споруди, дає змогу полегшувати конструкцію стін. За середньовіччя дерев'яні факхверкові споруди (мал.) були найпоширеніші в Зх. Європі, інколи їх застосовували на Україні. В сучас. буд-ві Ф. є різновидом каркаса (переважно дерев'яного) малоповерхових споруд допоміжного або госп. призначення.

ФАХЕД, Фахід [справж. ім'я — Юсеф Сальман (Сольман) Юсеф; 19.VII 1901, Багдад — 14.II 1949, там же] — діяч комуністичного руху Іраку. Н. в сім'ї робітника. В 1932 заснував у м. Ен-Насірія один з перших у країні марксистських гуртків. Один із засновників Іракської КП (ІКП; 1934), член її ЦК з часу заснування. З 1940 — ген. секретар ІКП. В 1947 заарештований і засуджений до страти, але внаслідок руху протесту в Іраку та ін. країнах смертний вирок

було замінено 20 роками ув'язнення. В 1949 знову відданий до суду і за вироком військ. трибуналу страчений. В 1959, після перемоги Ірак. революції 1958, помертвості амністований.

ФАХУРІ Омар (1896, Бейрут — 24.IV 1946, там же) — араб. публіцист, літературознавець, громад. діяч (Ліван). Член Араб. академії наук у Дамаску (з 1927). В 10-х рр. 20 ст. брав участь у нац.-визвольному русі. Один із засновників прогресивного журн. «Ат-Тарик» («Шлях», 1941) — органу Антифашист. ліги Сирії і Лівану. В 1942—46 — голова ліванського Т-ва друзів СРСР. Ранні твори — зб. статей і оповідань «Заворожені двері», зб. статей «Чотири частини», незакінч. повість «Мертвий Ханна» (усі — 1926). В публіцистичних збірках «Пошари немає» (1942), «Ліванська дійсність» (1943), «Радянський Союз — наріжний камінь будівництва нового світу» (1944) та ін. виступав проти фашизму, за реалізм і народність у лір, за дружбу з рад. народом. Літ.: Юсупов Д. Й. Творческий путь Омара Фахури. М., 1938.

Ю. М. Кочубей.

ФАЦЕЛІЯ (*Phacelia*) — рід трав'янистих, рідше кущових рослин родини *водolistних*. Листки чергові або супротивні, перисторозсічені або двічі перисторозсічені. Квітки трубчасто-дзвоникоподібні в завійках. Плід — коробочка. Бл. 80 видів (за ін. джерелами — бл. 130), пошир. переважно в Америці. В СРСР, в т. ч. й на Україні, — тільки в культурі. Як медонос найбільше значення має Ф. *пн жмоліста* (*Ph. tanacetifolia*) — однорічна трав'яниста рослина 20—70 см заввишки. Безперервно цвіте протягом 1,5—2 міс. На Поліссі і в Лісостепу України нектаропродукція Ф. становить 200—300 кг/га, в пд. районах та на родючих ґрунтах — до 500 кг/га. Урожай насіння 3—4 ц/га і більше. Пізні посіви Ф. після закінчення цвітіння заорюють на зелене добриво (див. *Сидерація*).

Ю. А. Карабаш.

ФАЦЕЦІЯ (лат. *facetia* — жарт, дотеп) — коротке смішне оповідання анекдотичного змісту. Цей жанр гумористичної ліри виник в Італії в середині віки і особливо поширився в епоху *Відродження*. Жанрові риси Ф. чітко визначилися в збірці «Фацеції» (1452) італійця П. Браччоліні. Ф. генетично пов'язані з *фаблю*, але писалися прозою. У Ф. об'єктом висміювання часто ставали дворяни й духовніцтво. В Росії й на Україні перекладні Ф. з'явилися в 17 ст. Їх фабули використовувалися в байках, нар. казках та *лубочній літературі*.

В. М. Лесин.
ФАЦЗЯ (кит. — школа законників), законники, легісти — давньокит. філософська школа. Осн. положення школи Ф. сформулював Шан Ян (390—338 до н. е.), значний внесок у вчення легістів зробив Хань Фей (288—233 до н. е.). Прихильники Ф. боролися проти пережитків родового ладу та общинно-патріархальних традицій. Легісти обстоювали *абсолютизм*, сильну імператорську владу, створення централізованої деспотичної

Фахед.

Фацелія жмоліста. Верхня частина рослини та квітка.

ФАЦІЯ

Фаюмські портрети. Смаглява молода жінка. Воскова темпера. Середина або 2-а половина 2 ст. Державний музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

Фаїнс. Ваза для десерту. За-вод Терехових і Кисельова. 30-і рр. 19 ст. Скульптурна композиція «Розування чоловіка». Гжель. Остання третина 18 ст.

д-ви. До найважливіших легістських концепцій належать: держ. регулювання екон. процесів, систематичне оновлення держ. апарату. Легісти виступали за концентрацію зусиль народу на землеробстві й війні, розробили вчення про нагороди й покарання як найефективніші засоби виховання народу. Легізм був офіц. ідеологією імперії Цинь (3 ст. до н. е.). В імперії Хань (3 ст. до н. е. — 3 ст. н. е.) Ф. включено до конфуціанства, яке стало офіц. доктриною. Ф. відіграла значну роль у формуванні імператорської системи влади й розвитку юридичної науки в Китаї.

ФАЦІЯ (від лат. *facies* — образ, вигляд) — 1) У геології — комплекс осадочних гірських порід з певними літологічними, мінералогічними та ін. особливостями, що характеризують умови їхнього утворення. За генетичними ознаками Ф. поділяють на морські, континентальні й перехідні. Великі однотипні комплекси Ф. у розрізі об'єднують у *формациї*. Сукупність методів реконструкції палеогеогр. обстановки, за якої утворилися Ф., наз. *фаціальним аналізом*. На підставі цього аналізу роблять висновки про умови утворення порід і пов'язаних з ними корисних копалин. Деякі дослідники вважають, що Ф. — це фіз.-геогр. умови, тобто обстановку осадконакопичення. Досліджує Ф. розділ *історичної геології* — вчення про *фації*. 2) У ландшафтній географії — елементарний природно-територіальний комплекс, найменша морфологічна складова частина ландшафту географічного. Ф. є частиною *урочища*. Являє собою найпростіше ландшафтне утворення в межах одного елементу *мезорельєфу* або окремої форми *мікрорельєфу* і характеризується однорідністю *материнської породи*, умов зволоження, мікроклімату, ґрунтового та рослинного покриву і своєрідністю тваринного світу і мікроорганізмів. Приклади Ф.: еродований схил яру, мулистий солончакувате ділице *подоу*, плеската ділянка орного угіддя в межиріччі.

В. О. Міщенко (фація у геології), В. М. Пащенко (фація у ландшафтній географії).

ФАШИЗМ (італ. *fascismo*, від *fascio* — жмут, зв'язка; об'єднання, союз) — терористична диктатура найреакційніших сил монополістичного капіталу, крайньо праві політ. течії, партії, угруповання, що виникли в бурж. країнах у період загальної кризи капіталізму. Соціальною базою Ф. є *дрібна буржуазія* та декласовані елементи. Великі монополії дають йому Ф., коли вони неспроможні в умовах наростання робітничого руху і класової боротьби утримати владу методами парламентаризму і бурж. демократії. Внутр. політика Ф. підпорядкована завданню збереження капіталістичної системи, панування фінансової олігархії, придушення терористичними методами робітничого національно-визвольного і загальнодемократич. рухів, демократичних прав і свобод. Зовнішня політика Ф. спрямована на імперіалістичне по-

неволення інших народів, на розв'язування загарбницьких воєн, на підрив і ліквідацію соціалізму як світової системи. Для ідеології Ф. характерні *зависимі антикомунізм, шовінізм і расизм*, проповідь класового миру і класової гармонії, «корпоративної» нації, провідної ролі «вищої раси», вождизму, нестримна соціальна демагогія з метою залучення на свій бік різних верств і прошарків капіталістичного суспільства, використання їх у своїх цілях та маскування справжньої суті Ф. Найвищою формою суспільного життя ідеологи Ф. проголошують тоталітарну державу і милітаризацію. Перші організації Ф. виникли 1919 в Італії (в 1921 об'єдналися у *Фашистську національну партію*) та Німеччині (*Націонал-соціалістична партія*). В 1922 в Італії і 1933 в Німеччині Ф. прийшов до влади. В 30-х рр. фашист. і профашист. режими утвердилися в Португалії, Іспанії, Угорщині, Румунії, Польщі та ряді інших країн Європи. Загроза, яку несли в собі Ф. робітничому класові і всьому прогресивному людству, викликала масовий *антифашистський рух*, в якому об'єдналися представники різних класів, політ. поглядів, віросповідань тощо (див. також *Антифашистський конгрес* у Парижі). Значну роль в організації антифашист. руху відіграли комуністичні партії. VII конгрес *Комуністичного Інтернаціоналу* (1935). Зусиллями комуністів у ряді країн було створено *Народний фронт*, що об'єднав демократичні сили в антифашист. боротьбі. Фашист. Німеччина та блок союзних з нею д-в (див., зокрема, *Антикоміттернський пакт*; *Берлінський пакт* 1940) розв'язали *Другу світову війну* 1939—45. В окупованих країнах розгорнувся антифашист. *Рух Опору*. Розгром 1945 фашист. Німеччини та її союзників силами *антиіталерської коаліції* при вирішальній ролі СРСР завдав тяжкого удару Ф. Проте корені Ф. не було остаточно ліквідовано. «Холодна війна», почата імперіалізмом в серед. 40-х рр., призвела до збереження Ф. в ряді країн (в Португалії — до 1974, Іспанії — до 1975), до відновлення фашист. партій і орг-цій у ФРН, Італії, США та ін. (див. *Неофашизм*). 1954 утвердилася фашист. диктатура в Парагваї, на поч. 60-х рр. ультрареакц. сили вчинили спробу держ. перевороту у Франції (див. *ОАС*), 1967—74 існувала фашист. диктатура в Греції, 1973 — встановлено крайньо правий режим в Чилі.

До методів Ф. вдаються *сіонізм* і *апартеїд*. Демократичні сили світу ведуть активну боротьбу проти загрози Ф. та фашистських режимів. В авангарді цієї боротьби йдуть комуністичні та робітничі партії.

Лит.: Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1933—1945. К., 1970; Движение международной солидарности трудящихся. 1924—1932. К., 1980.

А. В. Кудрицкий.

або дротом) в'язка хмизу. Фашини бувають важкі (довж. 5—10, діам. 0,6—1,2 м, завантажені галькою, щебенем та ін.) і легкі (довж. 2—3 м, діам. 25—30 см). Ними укріплюють береги річок (див. також *Регуляційні споруди*) і укоси земляних споруд, із використовують в дорожньому буд-ні (при прокладанні доріг на болотистій місцевості) тощо.

ФАШІВКА — селище міського типу Переваляського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Залізнична станція. 6,3 тис. ж. (1983). У Ф. — пахта «Фашиська» виробничого об'єднання «Ворошиловградтіля», збагачувальна фабрика «Коменданська», ватний цех Переваляської Ф-ки «Спортвироб», будинок побуту. Профес.-тех. училище, заг.-осв. школа, лікарня, поліклініка, 2 клуби, 2 б-ки. Ф. виникла 1893, с-ще міськ. типу — з 1957.

ФАШІВКА — селище міського типу Антрацитівського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована за 4 км від залізнич. ст. Коменданська. 3,7 тис. ж. (1983). У Ф. — радгосп «Супутник». Середня школа, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1773, с-ще міськ. типу — з 1958.

ФАЙОМСЬКІ ПОРТРЕТИ, *файомські портрети* — живописні померлих портрети у Стародавньому Єгипті. Найбільшого поширення набули в 1—3 ст. Багато творів цього типу 1887 знайдено в оазіс Файюм — звідси їхня назва. Писали Ф. п. на тонких дошках, рідше — на полотні, восковими фарбами (*енкаустика*) або *темперою*; іноді виконували ще за життя людини, а після смерті накладали на обличчя мумії. Ф. п. відзначалися життєвістю образів. Велика колекція зберігається в Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві та ДЕ в Ленінграді.

Літ. див. також до статей *Єгипет Стародавній*, т. 4, с. 96 — 97, і *Портрет*, т. 9, с. 32—33.

Лит.: Фаюмские портреты. [Альбом]. М., 1965; Фаюмские портреты в Эрмитаже. Каталог выставки. Л., 1973.

ФАЙНС (франц. *faïence*, від назви італ. міста Фаєнца, одного з центрів керамічного виробництва) — тонкий пористий *керамічний матеріал* звичайно білого кольору. Відрізняється від *фарфору* меншою щільністю і більшим водопоглинанням (до 9—12 %). Термостійкість Ф. — понад 7 тис. градусів, вогнетривкість — 1650—1670 °С, коеф. лінійного терміч. розширення в інтервалі т-р 20—600 °С (5—9) · 10⁻⁶ /°С, границя міцності на згин 10—30, при ударі — 0,1—0,2 МПа. Складові частини *файнсової маси* — пластичні вогнетривкі *глини*, *каолін*, *польовий шпат*, *чергелі*, *крейда* тощо. За складом *файнсової маси* розрізняють Ф. твердий (польовошпатовий, найпоширеніший) і м'який (напр., *глязний*, *вапняний*). Вироби з Ф. виготовляють пластичним формуванням і литтям, рідше — пресуванням. Відформовані й висушені сирцеві вироби піддають подвійному *випалу*: попередньому, або *бісквітному* (див. *Бісквіт*), — для закріплення черепка (при т-рі

950—1160 °C — для м'якого Ф., 1230—1280 °C — для твердого Ф.) і наступному, або глазурному (т-ра 950—1160 °C), — для розплавлення водонепроникної глазури, нанесеної на черепок після першого випалу. Деякі масивні вироби випалюють одноразово. Декоративність виробів з Ф. підвищують розписом підглазурними або надглазурними фарбами (цей розпис закріплюють при т-рі 700—900 °C). Ф. застосовують переважно у виробн. буд.-кераміки (глазурованих білих і кольорових облицювальних плиток), сан.-тех. виробів. З Ф. виготовляють твори мистецтва (вази, худож. пластини та ін.), посуд. Вироби, близькі до Ф., були відомі у Стародав. Єгипті. Їх виготовляли в Китаї (4 ст.) та в Кореї. Особливу художню цінність становлять фаянсові вироби Японії (з-а Сацума, 16 ст.) і Персії (м. Рей, 11—14 ст.). У Європі виробництво Ф. почалося в 16 ст. у Франції (м. Сен-Поршер, майстер Б. Полісї), а також у Голландії (м. Делфт). У розвиток Ф. значний внесок зробив Дж. Веджвуд (Англія, 18 ст.), який удосконалив виробництво Ф. «кольору вершків». У Росії Ф. почали виробляти у 18 ст. На поч. 19 ст. виникли фаянсові з-ди в селах Домніно, Кузнецово і Городище Тверської губернії, у Петербурзі; на них виготовлялися фаянсові вироби «кольору вершків», білого, сірого, мармурового та ін. кольорів. Особливо цінним є гжельський Ф. з виразними синіми розписами на білому тлі і золотистими розписами на жовтому тлі. На Україні виробн. Ф. налагоджено з кін. 18 ст. Найвідоміший — межигірський Ф. (див. Межигірська фаянсова фабрика). Для укр. Ф. характерні вироби (столовий і чайний посуд, декоративна скульптура тощо), прикрашені рельєфним орнаментом, осн. мотивами якого є виноградна лоза з листям та гронами. В 19 ст. укр. Ф. оздоблювалися сюжетними та портретними розписами. В СРСР осн. центрами виробництва худож. Ф. є Конаковський з-д ім. М. І. Калініна (РРФСР), будянський фаянсовий завод «Серп і молот» та Кам'янобрідський фаянсовий завод у с. Кам'яний Брід Баранівського р-ну Житомир. обл. (УРСР). Серед сучас. укр. художників — Н. Коковихін, В. Сергєєв, В. Беляков, А. Хиклєєва, Г. Чернова, Б. П'яніда, Ф. Вакула, Г. Кломбицька, І. Сень, М. Николаєв, А. Микєєва. Питання розробки і вдосконалення технології фаянсу і фарфору вивчають Всесоюзний н.-л. інститут фарфору (Ленінград), Фарфоро-фаянсової промисловості український науково-дослідний інститут (м. Вишневе Київ. обл.). Див. також Фарфоро-фаянсова промисловість. [Л. див. також на окремому аркуші с. 448—449 і до ст. Кераміка, т. 5, с. 102. Літ.: Салтаков А. Б. Русская керамика, М., 1952. Див. також літ. до ст. Фарфор. М. Г. Сівацькова (технічна характеристика), Л. Б. Жоголи.

ФЕБ (Φαῖβος — «Осяяний», «Променистий») — у грец. міфології одне з імен-епітетів бога Сонця Геліоса (Аполлона).

ФЕБА (за ім'ям давньогрец. богині Феби) — один з супутників Сатурна. Діаметр 240 км, віддає від центра планети 12 945 000 км. Відкрив 1899 амер. астроном У. Г. Пікєрінг (1858 — 1938). Ф. обертається навколо Сатурна у напрямі, протилежному напрямку обертання планети навколо своєї осі. Див. Супутники планет.

ФЕДАІ, фідай (перс. та араб., букв. — людина, яка жертвує собою в ім'я віри, ідеї) — 1) У середні віки в Ірані, Сирії, Лівані члени таємної реліг. орг-ції. 2) Під час Іранської революції 1905—11 члени добровільних збройних загонів міської бідноти, дрібної буржуазії, селян, робітників, які становили головну силу революції. 3) В повільний час: а) в Іран, Азербайджані члени загонів самооборони, учасники нац.-демократичного руху 1945—46; б) бійці міських загонів патріотичного підпілля в Алжирі в період нац.-визвольної війни 1954 — 62; в) Ф. (іноді неточно — фелані) — члени збройних партизанських загонів Палестинського руху опору.

ФЕДЕР (Феддер, Феддерс) Юлій Янович [Іванович; 7 (19).VI 1838, Кокнесе, тепер Стучківського р-ну Латв. РСР — 19.І (1.II) 1909, Ніжин, тепер Чернів. обл.] — латис. живописець, один із засновників латис. реалістичного пейзажного живопису. В 1856—62 навчався в

Ю. Я. Федер. Долина річки Гауї. 1891. Художній музей Латвійської РСР, Рига.

Петербурб. АМ у С. Воробйова, 1875—76 — в дюссельдорфській АМ у Е. Доккера. Твори: «Пейзаж з грозовим небом» (1873), «Долина річки Гауї» (1891), «Руїни у Ліфляндії» (1902), «В парку Сігулі» (1907). Часто приїжджав на Україну, Ф. створив картини: «Річка Донець біля Святих гір», «Поблизу Святогорського монастиря» (обидві — 1882), «Дніпровський поріг» (1892), «Вугільні ями» (1897). Викладав малювання і креслення в навч. закладах Єлгані, Харкова, Белгорода, Петербурга. Картини зберігаються в Худож. музеї Латв. РСР у Ризі, Дніпроп. худож. музеї.

Літ.: Еглит А., Лавинь А. Юлій Федерс. Рига, 1958.

ФЕДЕРАЛІЗМ (франц. fédéralisme, від лат. foedus — договір, союз) — принцип організації держ. устрою на засадах федерації. Під Ф. розуміють визнання необхідності внутр. територіального поділу д-ви на ряд суверенних д-в або держ. утворень (республік, штатів, кантонів тощо), які мають свої законодавчі, виконавчі і судові органи. Ці утворення здійснюють свої суверенні права й через федеральні органи, струк-

тура, компетенція і діяльність яких має на меті забезпечення заг. завдань та інтересів усіх суб'єктів федерації. Ф. соціалістичний — принцип національно-державного устрою багатонац. соціалістичних держав (СРСР, СФРЮ, ЧССР), який гарантує на осн. вільного самовизначення націй і добровільного держ. об'єднання рівноправних соціалістичних республік держ. єдність соціалістичних націй і народностей, їхнє гуртування з метою будівництва соціалізму і комунізму. Бурж. Ф., як правило, не пов'язаний з держ. організацією міжн. відносин і має історично минулий характер. Гол. тенденцією його розвитку в умовах монополістичного капіталізму є тенденція до створення унітарних держав, унітаристської централізації.

Е. А. Тихонов.

ФЕДЕРАЛЬНЕ БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ (ФБР) — відомство м-ва юстиції США, створене 1908 для розслідування порушень федерального законодавства. На ФБР покладено також гарантування держ. безпеки США. Посідує функції кримінальної й таємної політ. поліції. Використовується правлячими колами для переслідування прогресивних організацій.

ФЕДЕРАЛЬНІ ЗБОРИ — найвищий орган влади державної і єдиний законодавчий орган ЧССР. Обираються населенням строком на 5 років у складі двох рівноправних палат: Народної палати (200 депутатів) і Палати національностей (75 депутатів — від ЧСР і 75 депутатів — від ССР). Ф. з. приймають Конституцію ЧССР та інші закони, вирішують принципові питання внутр. і зовн. політики, обирають Президента ЧССР (строком на 5 років), контролюють діяльність уряду ЧССР тощо. В період між сесіями Ф. з. їхню компетенцію, за деякими винятками, здійснює Президія Федеральних зборів.

Л. Ф. Мартиненко.

ФЕДЕРАТИ (лат. foederati, від foedus — союз) — 1) Варварські племена, які виконували військ. службу на кордонах Рим. імперії; одержували для поселення прикордонні землі і жалування. 2) В період Великої французької революції добровольці, які відправлялися з провінцій до Парижа захищати завоювання революції. 3) У Франції в період «Ста днів» учасники добровільних загонів, які створювалися для відсічі військам антинаполеонівської коаліції. 4) Бійці Національної гвардії, які захищали Парижську комуни 1871.

ФЕДЕРАТИВНА РАДА ХАРКІВ-СЬКИХ КОМІТЕТІВ РСДРП — с.-д. орган, створений 14 (27).XI 1905 на об'єднаному засіданні харків. к-тів більшовиків і меншовиків для керівництва революц. боротьбою трудящих Харкова. Меншовики змушені були погодитися на об'єднання під тиском робітників, які вимагали єдиного с.-д. керівництва. До складу Федеративної Ради від більшовиків увійшли Артем (Ф. А. Сергєєв), Б. В. Авілов і Г. В. Мерцалов. Федеративна Рада мала свій орган — «Известия Федеративного Совета Харьковских комитетов РСДРП». Більшовицька фракція Ради об-

Фаянс. Ваза. — Кієво-Межигірський завод. Перша третина 19 ст. О. В. Рибіна, І. П. Сень. Барильце. Будлянський завод. 1967.

ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА НІМЕЧЧИНИ

Герб
Федеративної
Республіки
Німеччини.

ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА НІМЕЧЧИНИ

Площа —
248 тис. км²
Населення —
бл. 59,7 млн. чол.
(1982)
Столиця —
м. Бонн

стоювала тактику рішучих дій, закликала робітників до повстання, стала керівним центром революц. боротьби харків. пролетаріату. Більшовики через військ.-революц. орг-цію проводили систематичну агіт.-пропагандистську роботу серед солдатів. Незважаючи на опір меншовиків, які тримали курс на згортання революції, більшовики були ініціаторами й організаторами заг. листопадового страйку робітників, спільної збройної демонстрації робітників і солдатів харків. гарнізону, *Харківського збройного повстання 1905*. В кін. грудня 1905 поліція заарештувала більшість членів Федеративної Ради. В січні 1906 після розгрому Ради створено Об'єднаний Харків. к-т РСДРП.

ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА НІМЕЧЧИНИ, ФРН — держава в Центр. Європі. На Пн. омивається Північним та Балтійським морями. До складу ФРН входять о-ви Сх.-Фризькі, Пн.-Фризькі, Гельголанд, Дюне і Фемарн. У адм. відношенні поділяється на 10 земель. Карти див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Державний лад. ФРН — республіка. За формою держ. устрою — федерація 10 земель. Діючу конституцію прийнято 1949 (з того часу внесено багато змін і доповнень). Права земель, кожна з яких має свою конституцію, *ландтаг* (парламент) і уряд, обмежені федеральною конституцією. Законодавча влада належить парламенту, що складається з двох палат — *бундестагу* (обирається населенням на 4 роки; 498 депутатів) і *бундсрату* (включає від 3 до 5 представників уряду від кожної землі).

Глава д-ви — президент, який обирається строком на 5 років *Федеральними зборами*, до складу яких входять усі члени бундестагу й така сама кількість виборщиків з числа депутатів ландтагів. Виконавчу владу здійснює федеральний уряд на чолі з федеральним канцлером, який обирається бундестагом. Діє *Федеральний конституційний суд*, що користується правами конституційного контролю, тлумачення конституції, вирішення спірних питань між федерацією та землями.

П. Ф. Мартиненко.
Природа. Берегова лінія країни порізана численними затоками та *естуаріями* річок, береги низовинні. Пн. частину ФРН займає *Північно-Німецька низовина* (вис. 50—100 м), для якої характерні водно-льодовикові форми рельєфу (моренні рівнини, *зандри* тощо). У серед. частині підносяться Середньонімецькі гори (Рейнські Сланцеві гори, *Гарц*, *Шварцвальд*, Баварський Ліс та ін.) з пересіченими висотами 600—700 м. На Пд. — Баварське плато, що відділяє Середньонімецькі гори від передових хребтів Сх. Альп з найвищою вершиною країни — г. Цугшпітце (вис. 2963 м). Найважливіші корисні копалини: вугілля, калійна та кам'яна солі, нафта, залізна та поліметалеві руди, графіт. Клімат більшої частини території помірний, у пн.-зх. районах — морський. Пересічна т-ра січня від

—1 до +1,5°, липня від +16 до +19°. Опадів на рівнинах 600—700 мм, в горах до 1600—1800 мм на рік. Річкова сітка густа, найбільші ріки: *Рейн*, *Дунай*, *Везер*, *Емса*, *Ельба*. Багато річок сполучені каналами. На Пн.-Німецькій низовині поширені підзолисті та торфяно-болотні ґрунти, в передгір'ях Середньонімецьких гір та на Баварському плато — бурі лісові ґрунти; на Пд. й Пд.-Сх. значні площі зайняті перегнійно-кар-

Вид частини міста Вупперталя.

бонатними ґрунтами. Бл. 30 % тер. країни вкрито лісами (дубово-буковими, мішаними, в горах — хвойними). Для охорони природи у ФРН створено понад 40 природних парків (Пфальський Ліс, *Гарц*, *Бергштрассе-Оденвальд* та ін.) і 35 заповідників.

Населення. 94 % нас. країни становлять *німці*. Живуть також значні групи іммігрантів, переважно з країн Пд. Європи. Держ. мова — німецька. Пересічна густота нас. — 240,7 чол. на 1 км² (1982). Найгустіше заселені долина Рейну і особливо Рурський пром. район, найрідше — пд. приальпійські райони. Міське населення становить 94 % (1981). Найбільші міста: *Гамбург*, *Мюнхен*, *Кельн*, *Ессен*, *Франкфурт*.

Історія. ФРН створена у вересні 1949 рішенням зх. д-в (США, Великобританія, Франція, в межах кордонів їхніх окупац. зон) при активній участі нім. мілітаристських та імперіалістичних кіл на порушення рішень *Потсдамської конференції 1945* щодо устрою Німеччини після 2-ї світової війни. До влади у ФРН прийшли представники великих монополій, юнкерів, кол. кашисти й гітлерівські генерали. З проголошення ФРН було створено держ.-політ. основу для відновлення і зміцнення влади нім. монополій. У 1949—69 уряд ФРН формувався блоком партій Християнсько-демократичний союз і Християнсько-соціально-ліберальний союз (ХДС/ХСС), який проводив політику відродження *мілітаризму*, придушення демократичних сил у країні, невизнання існування у Європі післявоєн. кордонів. За допомогою амер. кредитів і мобілізації внутр. ресурсів у ФРН швидко відновлювалась економіка, зростав воєнно-пром. потенціал. Уряд *К. Аденауера* (1949—63) офіційно домагався розширення тер. ФРН до кордонів кол. гітлерівської Німеччини (на 1.І 1937). «Загальний договір»

1952 між США, Великобританією, Францією і ФРН проголосив суверенітет ФРН і скасування в ній окупаційного режиму. *Паризькі угоди 1954* санкціонували мілітаризацію ФРН і вступ її 1955 до агресивного блоку *НАТО* і *Західно-європейського союзу*. В країні відроджувалася воєнна пром.-сть, формувалися власні збройні сили — *бундесвер*, 1956 запроваджено заг. військ. повинність. Зміцнювалася політ. і екон. позиції ФРН в Зх. Європі, поширювалася її експансія на зовн. ринках. У вересні 1955 на пропозицію Рад. уряду було встановлено дипломатичні відносини між ФРН і СРСР, проте повної нормалізації їх не було досягнуто через реваншистський курс уряду ФРН. Щодо СРСР та ін. соціалістичних країн правлячі кола ФРН робили ставку на політику з позиції сили, чинили опір будь-яким крокам, спрямованим на ослаблення міжнар. напруженості, намагалися перешкодити соціалістичному будівництву в НДР, прагнули незаконно включити до складу ФРН *Західний Берлін*. У 1955 вони проголосили т. з. *доктрину Хальштейна*, за якою визнання НДР ін. д-вами спричинило розрив ФРН дипломатичних відносин з ними. В 1957 ФРН стала членом *Європейського економічного товариства*. В 1958 бундестаг прийняв рішення про оснащення бундесвера ракетно-ядерною зброєю. В 50-х рр. у країні відбулися масові виступи трудящих проти втягнення ФРН у систему екон. і воєнних союзів зх. д-в, розгорнувся широкий рух під гаслом боротьби «проти атомної смерті», посилився страйковий рух. У відповідь на рух протесту правлячі кола ФРН вдалися до обмеження демократичних прав і свобод трудящих, посилювали репресії, 1956 заборонили діяльність *Комуністичної партії Німеччини*. Наслідком мілітаристського і реваншистського курсу уряду ФРН було поширення неонацистського руху (1964 засн. неонацистську *Национал-демократичну партію*). Екон. труднощі, банкрутство зовнішньополітичних концепцій правлячих кіл ФРН призвели 1966 до відставки уряду *Л. Ерхарда* (з 1963). Уряд «великої коаліції» — ХДС/ХСС і С.-д. партії Німеччини (СДПН), що прийшов до влади, очолив *К. Г. Кізіґер* (ХДС), який проголосив т. з. нову «східну політику», що загалом не змінила зовнішньополіт. курсу ФРН. У 1968 засн. Нім. комуністичну партію. На виборах 1969 до бундестагу блок ХДС/ХСС зазнав поразки, було сформовано новий коаліційний кабінет з представників СДПН і ліберально-бурж. Вільної демократичної партії (ВДП), який очолив *В. Брандт* (СДПН). Новий уряд пішов по шляху визнання політ. і тер. реальностей у Європі, звів ряд заходів, що сприяли *розрядці міжнародної напруженості* і припиненню «холодної війни». В 70-х рр. було укладено *Радянського Союзу — ФРН договір 1970*, *Договір між ПНР і ФРН 1970* (в яких підтверджувалася неприпустимість існування у Європі кордонів і містилася відмова

від застосування сили у розв'язанні спірних питань). *Договір між НДР і ФРН 1972, Договір між СРСР і ФРН 1973, договори з НРБ, УНР. У 1973 ФРН було прийнято в ООН. У 70-х рр. розвивалися екон., торг., і наук.-тех. зв'язки ФРН з соціалістичними країнами, в практиці взаємодійсін увійшли регулярні зустрічі і консультації між політ. і держ. діячами соціалістичних країн і ФРН. Важливе значення для розвитку раліансько-західнонім. відносин мали переговори керівників СРСР і ФРН 1973, 1978, 1980 і 1981 (див. *Радянського Союзу — ФРН документи*), в ході яких укладено ряд угод, що розширювали сферу співробітництва між обома країнами. В 1974 уряд ФРН очолював Г. Шмідт (СДПН), який продовжував курс свого попередника і водночас першочерговим завданням ставив зміцнення блоку НАТО, мілітаризацію країни, зростання витрат на озброєння. Це викликало на поч. 80-х рр. широкі протести зх.-нім. громадськості, яка виступає проти загрози ядерної війни, натовських планів «дообороняння» (зокрема, Крефельдську відозву проти розміщення амер. ракет на січень 1984 підписало 5 млн. чол.). Як відзначалося на ХХVІ з'їзді КПРС, позиції ФРН і СРСР в ряді питань істотно розходяться. ФРН робить спробу ігнорувати *Чотиристоронню угоду по Західному Берліну* (укладена 1971), не вважає в ряді питань на суверенітет НДР. СРСР стоїть за суверенітетом і повне додержання досягнутих у 70-х рр. домовленостей. У жовтні 1982 з урядової коаліції вийшли вільні демократи (приєднали до блоку ХДС/ХСС), що привело до відставки уряду. До влади прийшов коаліційний кабінет з представників блоку ХДС/ХСС і ВДП. Уряд, який очолює лідер ХДС Г. Коль, підтримує реакційний курс США, зокрема щодо розміщення на тер. ФРН нових видів амер. ракетно-ядерної зброї. ФРН — член *Європейської ради, Європейського об'єднання вугілля і сталі, Євратому*.*

В. Н. Гулевич.

Політичні партії, профспілки. Християнсько-демократичний союз (ХДС), виник 1945, оформився як єдина партія 1950. Християнсько-соціальний союз (ХСС), засн. 1945. Вільна демократична партія (ВДП), засн. 1948. Виражає інтереси гол. чином середньої буржуазії. ХДС, ХСС і ВДП входять до урядової коаліції. **Соціал-демократична партія Німеччини** (СДПН), засн. 1946. Партія «Зелених», засн. 1980 аналізують об'єднання політично різнохарактерних груп. Націонал-демократична партія, засн. 1964. Неонацистська. **Німецька комуністична партія**, засн. 1968. Німецький союз миру, засн. 1960. Об'єднання німецьких профспілок, засн. 1949. Входить до МКВП. **Господарство.** ФРН — високо-розвинута індустр. країна з інтен-

сивним с. г. За обсягом пром. виробн. вона посідає 3-є місце в капіталістичному світі (після США та Японії). В 1981 на ФРН припадало 8,5 % обсягу пром. виробн. і 10,0 % експорту капіталістичних країн. Характерними рисами г-ва ФРН є високий рівень концентрації виробн. і капіталу, велика роль сфери послуг, потужний фінанс. та наук.-тех. потенціал, забезпеченість значною мірою власними сировиною і продовольством, значна експортна спрямованість економіки, залежність від зовн. ринків збуту. Провідна роль в економіці належить приватним монополістичним об'єднанням (концернам), серед найбільших — «Руркооле АГ» (вугільна пром.-сть), «Тіссен», «Крупп», «Маннессман», «Клекнер» (металургія, важке машинобудування, коксохімія), «Сіменс», «АЕГ-Телефункен», «Босх» (електронна та електротех. пром.-сть), «Байер АГ», «БАСФ», «Гегст» (хім. пром.-сть). У банківській справі г. з. «велика трійка» — «Дойче банк», «Дрезденський банк», «Коммерцбанк» — контролює понад 50 % кредитної системи. Держ. сектору належать частина добувної пром.-сті, кольорової металургії, машинобудування, а також виробництво електроенергії, шляхи сполучення, система зв'язку тощо. Гол. держ.-монополістичні об'єднання — «Фольксвагенверк», РВЕ, «Зальцгіттер». Значну роль у розвитку держ.-монополістичного капіталізму відіграє також воєнно-пром. комплекс. З воєнським виробн. пов'язано понад 1000 підприємств, у т. ч. всі найбільші концерни важкої пром.-сті, зокрема «Флік» (танки), «Мессершмітт-Бельков-Блом» (авіаційне озброєння) та ін. Витрати на озброєння становлять найбільшу статтю витрат по держ. бюджету.

Певні позиції в економіці ФРН утримує іноз. капітал (гол. чин. США). В умовах заг. кризи капіталізму, загострення суперечностей між провідними капіталістичними країнами (зокрема, з США) г-во країни розвивається нерівномірними темпами, зазнаючи періодичних спадів. Інфляція та безробіття стали хронічними явищами. В 1982 вартість життя зросла проти попереднього року на 4,6 %, чисельність безробітних досягла 2,5 млн. чол. (1983). Промисловість і буд.-во припадає 43,1 % валового внутр. продукту. Вона відзначається високою питомою вагою наукоємних галузей, переважанням обробної пром.-сті над добувною (пром.-сть ФРН споживає бл. 10 % всієї сировини, що добувається в капіталістичному світі). Основа паливно-енерг. баз — нафта (52 %) і газ (гол. чин. імпорти), а також власні кам. (Рурський, Ахенський та Саарський басейни) та бурі (Нижньорейнський, Нижньосаксонський, Гессенський, Баварський басейни) вугілля. Більшу частину електроенергії виробляють ТЕС, працюють 14 АЕС. Видобувають залізо, свинець, цинкову, мідну руди, калійну та кам. солі, плавиковий шпат, у невеликій кількості нафту,

природний газ. Переважно на довізній заліз. руді та власному коксуючому вугіллі розвинута чорна металургія. Більшу частину чалуну і сталі виплавляють у Рурі (гол. центр — Дуйсбург). Значне трубопрокатне виробн., що контролюється гол. чин. концерном «Маннессман». Кольорова металургія представлена випалкою алюмінію з імпортичних бокситів та глинозему, міді з імпортичних концентратів, свинцю, цинку. Гол. центри — Гамбург, Дуйсбург. Провідна галузь обробної пром.-сті — машинобудування та металообробка. Особливо виділяються електротех. та електронне машинобудування (зокрема, виробн. ЕОМ, побутових електротех. і електронних приладів, високовольтного устаткування, телеграфно-телефонної апаратури, електронних приладів для воєнної пром.-сті та ін.). Підприємства розміщені гол. чин. на Пд. країни, зокрема у Мюнхені, Нюрнберзі, Штутгарті, а також у Гамбурзі. Осн. центри автомобілебудування, що за обсягом виробн. й експортом посідає одне з провідних місць у капіталістичному світі, — Вольфсбург, Ганновер, Бремен, Кельн, Штутгарт, Рюссельсгайм, Бохум, Мюнхен. Розвинуті верстатобудування, металург., хім., текст. і поліграф. машинобудування, виробн. ковальсько-пресового та підйомно-кранового устаткування, буд. та с.-г. машин, тракторів, дизель-моторів, підшипників, інструментів, локомотивів, вагонів, устаткування для деревообр. та харч. пром.-сті. Гол. центри — Дуйсбург, Кельн, Обергаузен, Ессен, Дюссельдорф, Бохум, Аугсбург. Високий рівень розвитку має воєнна, зокрема авіаційна, пром.-сть, зосереджена в районах Мюнхена й Бремена. Значна атомна пром.-сть, що спеціалізується на виробництві атомних реакторів і комплексного устаткування для АЕС. Суднобудування представлено виробн. мор. (ут. ч. воєнних) та річкових суден. Судноверфі у Бремені, Гамбурзі, Кілі, Дуйсбурзі, Франкфурті-на-Майні, Регенсбурзі. Підприємства точної механіки і оптики у Штутгарті, Франкфурті-на-Майні, Вецларі. Значне виробн. металовиробів (Золінген, Ремшайд). Хім. пром.-сть працює гол. чин. на імпортованій сировині і виробляє широкий асортимент продукції — пластмаси, синтетичні смоли, волокна, каучук та ін. матеріали, сірчану кислоту, соду, мінеральні добрива, лаки, фарби, ліки, рідке паливо з вугілля тощо (Людвігсгафен, Леверкузен, Франкфурт-на-Майні, Марль, Дюссельдорф, Гамбург та ін.). Нафту переробляють на з-дах у Гамбурзі, Гельзенкірхені, Інгольштадті, Карлсруе, Кельні. Певне значення має текст. (бавошня, вовняна, лляна, шовкова, джутова) промисловість, а також виробництво взуття. Розвинута харчосмакова (м'яса, молочна, борошномельна, цукр., рибна, консервна, пивоварна, спиртогорілчана, виноробна, на довізній сировині — олійницька, шоколадна та тютюнова) промисловість; гол. центри — Гамбург, Ганновер, Кельн, Штутгарт, Дортмунд, Бремен.

Установка для виробництва синтетичного газу з кам'яного вугілля на заводі в місті Обергаузені.

Виробництво деяких видів промислової продукції (млн. т)

Продукція	1982
Електроенергія, млрд. кВт-год	361,0
Кам'яне вугілля	89,0
Кокс	26,8
Буре вугілля	127,3
Бурожульні брикети	3,95
Залізна руда	1,2
Чалун і доменні феросплави	26,3
Сталь	35,9
Мідь електротехнічна	0,3
Свинцеві	0,3*
Алюміній первинний	0,7
Калійні солі	2,1
Азотні добрива	0,9
Сірчана кислота	3,6
Штучні і синтетичні волокна	0,7
Цемент	30,0
Автомобілі, тис. шт.	4028,8
Нафта	4,3
Природний газ, млрд. м³	16,6

* 1980.

ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА НІМЕЧЧИНИ

Конторська будівля
«Чілегауз» у Гамбурзі.
Архітектор Ф. Гегер.
1922—23.

А. П. Вебер. Барабан-
щик. Літографія. 1951.

Сільське господарст-
во. Частка сільс. і лісового г-на
та рибальства у валовому внутр.
продукті становить 2,3 % (1982).
Воно відзначається високим рів-
нем тех. оснащеності, хімізації та
інтенсифікації. Більша частина
землі належить великим земле-
власникам. Кількість дрібних г-в
внаслідок їхньої малої конкуренто-
спроможності скорочується. Під
с.-г. угіддями — більш як 50%
тер. країни. Зростає залежність
с.-г. від монополістичного капіталу,
що виражається в регулюванні
с.-г. виробн. з боку монополій.
Гол. галузь с.-г. — тваринництво,
на яке припадає понад 70 % про-
дукції всього с.-г. виробн. Пого-
лів'я (млн., 1982): великої рогатої
худоби — 15,1, свиней — 22,5, кур-
ей — більш як 100. В 1982 виробн.
м'яса становило 4,3 млн. т, у т. ч.
свинини — 2,9 млн. т. Кормову
базу тваринництва, крім природ-
них пасовищ, становлять також
сіянні трави, коренеплоди, зернові,
відходи харчосмакової пром-сті,
довівні корми. У структурі посів-
них площ провідну роль відіграють
зернові культури (збір, млн. т,
1982): пшениця — 8,6, жито — 1,6,
ячмінь — 9,5, овес — 3,1; цукр.
бураки — 22,7, кормові корене-
плоди — 13,8, кукурудза (на зеле-
ний корм та силос) — 39,4, хміль
тощо. Розвинуті виноградарство,
садівництво й овочівництво. В лі-
сах — заготівлі деревини. В 1982
виловлено бл. 276 тис. т риби та
молосків.

Транспорт. У внутр. переве-
зіння найбільша частка припадає
на автомоб. транспорт. Довж.
(тис. км, 1982): автошляхів —
172,5; залізниць — 31,3 (у т. ч.
електрифікованих — 11,5), внутр.
водних шляхів — 4,3; тоннаж мор.
торг. флоту — 6809 тис. брутто
реєстрових т. Гол. мор. порти —
Гамбург, Бремен і Бремергафен,
річкові — Дуйсбург, Мангейм,
Кельн. Найбільші аеропорти —
Франкфурт-на-Майні, Дюссель-
дорф, Мюнхен, Кельн-Бонн.
Зовнішня торгівля. Експорт країни становить бл. 30%
вартості валового нац. продукту.
Вивозять гол. чин. продукцію
машинобудування (понад 53,6 %
вартості експорту), хім. пром-сті
(12,6 %), товари широкого вжитку
тощо, довозять сировину і паливо
(бл. 40%), машини і устаткування
(25%), продовольство (бл.
20%). Гол. торг. партнери — країни
Європейського економічного
товариства і США. Розвиваються
торг.-екон. зв'язки з Рад. Союзом,
зокрема в реалізації довгостроко-
вого проекту, за яким СРСР по-
стачатиме природний горючий газ
у обмін на устаткування для газо-
проводів та кредити. Грошова
одиниця — марка ФРН. За курсом
Держбанку СРСР 100 мар-
ок = 28,5 крб. (лютий 1984).

С. Б. Лазов.

Медичне обслуговування. За да-
ними ВООЗ, 1977 в країні було
722,9 тис. лікарняних ліжок (бл.
118 ліжок на 10 тис. ж.), з них бл.
52% належать д-ві. В 1976 мед.
допомогу подавали 122,1 тис. лі-
карів (19,9 лікаря на 10 тис. ж.)
та 31,9 тис. зубних лікарів, пра-
цювало (1974) 24,8 тис. фармацев-

тів. Лікарів готують на 28 мед.
факультетах університетів.

А. М. Стопик.

Освіта, наукові та культурно-ос-
вітні заклади. За конституцією
держава зберігає право загально-
го контролю за системою освіти.
В кожній землі є Міністерство
культури, що відає всіма питаннями
освіти. Навчання в загальноосв.
школі починається з 6-річного ві-
ку і триває 9 років, у деяких зем-
лях — 10 років. Поч. ступінь шко-
ли — 1—4 класи (в деяких зем-
лях 1—6 класи) є обов'язковим для
всіх дітей. Далі учні розподіляють-
ся по трьох типах загальноосв.
шкіл: осн. школа (строк навчання
5—6 років), що дає право здобу-
ти наступної профес. освіти; ре-
альна школа (строк навчання —
4—6 років), що дає неповну се-
редню освіту з професійною спря-
мованістю, а також право вступу
до серед. профес.-тех. навч. за-
кладів, а після закінчення їх —
до тех. вузів; гімназія (7—9 років),
що дає повну серед. освіту й право
вступу до ун-тів і вузів. Розвива-
ється новий тип загальноосв. шко-
ли — загальна школа. В 1979/80
навч. р. у країні було 255 заг. шкіл
(понад 220 тис. учнів), 18,4 тис.
поч. і осн. шкіл (5044,4 тис. учнів),
2623 реальні школи (1351,1 тис.
учнів), 2477 гімназій (2119 тис.
учнів). У системі профес. освіти є
профес. школи, тех. й інженерні
уч-ща, школи серед. спец. освіти з
різних профілів і спец. вищі шко-
ли. В 1979/80 навч. р. у 6396 про-
фес. школах і уч-щах навчалось по-
над 2491 тис. учнів. Систему вищої
освіти складають ун-ти, вузи, ху-
дож. вищі школи, тех. школи то-
що. Навчання платне. В 1981/82
навч. році у 284 вузах і в 103
ун-тах навчалось 1044,2 тис.
студентів. Найбільші ун-ти —
в Гамбурзі (засн. 1919), у Мюнстері
(засн. 1780), Боннський універ-
ситет (засн. 1777), Гейдельбер-
зький університет (засн. 1386),
Мюнхенський університет імені
Людвіга Максиміліана (засн.
1472), ун-т в Марбурзі та ін. Най-
більшими 6-ками ФРН є Держ.
6-ка в Мюнхені (понад 4,2 млн.
тт.), 6-ка у Франкфурті-на-Майні
(понад 2 млн. тт.), 6-ки університе-
т — Геттінгенського університе-
ту, у Гейдельберзі, Кельні, Кілі,
Тюбінгені та ін. Наукові устан-
ови країни (понад 3 тис.) поділя-
ються на державні, вузівські, прив-
атні і т. з. «незалежні». Най-
більші н.-д. ін-ти і академії зосере-
джені в держ. секторі: Баварська
АН (засн. 1759), Геттінгенська АН
(засн. 1751), Гейдельберзька АН
(засн. 1909), Академія наук і л-ри
(Майнц, засн. 1949) та ін. Наук.
роботи в галузі тех. наук про-
водяться, зокрема, в вузах — Бонн-
ському ун-ті, Тех. ун-ті в Браунш-
вайгу та ін. Працюють також у цій
галузі Т-во нім. інженерів, Т-во
буд. інженерів (обидва засн. 1946),
Нім. т-во авіації й космонавтики
(засн. 1968). Дослідження з при-
родничих наук пов'язані з діяль-
ністю Т-ва ім. М. Планка (засн.
1948), Георг. ін-ту в Бонні тощо.
Соціологічні й філос. дослідження
проводять, зокрема, Ін-т соціоло-
гічних досліджень у Франкфурті-
на-Майні (див. Франкфуртська

школа), Т-во ім. І. Канта (засн.
1969). У 1969 у Франкфурті-на-
Майні створено Ін-т марксистських
досліджень. Діють наук. центри в
галузі історії (Союз істориків
ФРН, засн. 1949), Ін-т сучасної
історії в Мюнхені (засн. 1950)
та ін.; в галузі економіки — Ін-т
світової економіки при Кільськ-
ому ун-ті, Мюнхенський ін-т екон.
досліджень. Музеї: Стара й
Нова бібліотеки, Німецький му-
зей (засн. 1903), Баварський нац.
музей (засн. 1855), усі — в
Мюнхені, Музей ужиткового мис-
тецтва у Франкфурті-на-Майні
(засн. 1877), Музей красивих мис-
тецтв у Бремені (засн. 1823), бу-
д.-істор. музей К. Маркса в Трірі та
Ф. Енгельса в Вупперталі, Буди-
нок-музей Бетховена в Бонні (засн.
1889), Музей братів Грім у Касселі
(засн. 1960), Міжнар. газетний
музей у м. Ахені (засн. 1885) та
ін.

Л. І. Писаренко.

Преса, радіомовлення, телебачен-
ня. В 1983 у ФРН видавалось
понад 400 щоденних газет тиражем
23 млн. прим. і понад 7700 пе-
ріодичних видань заг. тиражем по-
над 277 млн. прим. Найпоширеніші
щоденні газети: «Франкфуртер
альгемайне» («Франкфуртська за-
гальна газета», з 1949); «Вельт»
«Світ», з 1946; «Більд-цайтунг»
«Ілюстрована газета», з 1952;
«Зюддойче цайтунг» («Південно-
німецька газета», з 1945); «Вестдой-
че альгемайне» («Західнонімецька
загальна газета», з 1948); «Гам-
бургер моргенпост» («Гамбурзька
ранкова пошта», з 1950); «Ундере
цайт» (з 1969) — ЦО Нім.
компартії. Найбільші громад.-політ.
шотжнієвіки: «Цайт» («Час», з
1946); «Шпігел» («Дзеркало», з
1947); «Штері» («Зірка», з 1948);
«Форвертс» («Вперед», з 1876) —
парт. орган СДПН. Інформ. аген-
ство Дойче Прессе-Агентур (див.
ДПА) засн. 1949. У ФРН ра-
діопередачі ведуться 34 іноз. мо-
вами, діють регіональні радіо-
і телецентри.

Література. З 50-х рр. до нашого
часу книжковий ринок ФРН запо-
внюють видання реваншистсько-мі-
літаристського, бульварно-розва-
жального і т. п. характеру. Знач-
не місце в л-рі посідають модер-
ністсько-запанадницькі течії (Г. Бенн та його послідовники).
Ім протистоїть антифашист. реалі-
стична л-ра, зачинателем якої в
ФРН був В. Борхерт. Значну роль
у її розвитку відіграла «Група 47»
(1947—67), один з засновників
якої — Г. В. Ріхтер. Її представ-
ники В. Келлер, А. Андерш, М.
Вальтер та ін. у своїх творах ви-
кривають фашизм і війну, «пене-
реборене минуле» в житті ФРН,
сучасне «суспільство споживання».
Видатними письменниками-анти-
фашистами були Л. Франк і Г.
Вайзенборн. З 60-х рр. розвива-
ється л-ра про робітн. клас (роман
М. фон дер Грюна, Б. Глу-
ховського, нарис Г. Вальфара
та ін.), пов'язана з дортунд-
ською «Групою 61» (1961—72),
з «Об'єднанням гуртків робітн-
чої літератури» (1970). Ці роки
стали періодом розквіту жанру
роману, документального театру.
Розвивалися далі новелістика й
поезія. З кін. 60-х рр. зміни-

ється література соціалістичної орієнтації (політ. лірика П. Шюта, політ. пісні Д. Зюверкюпа, Ф. Й. Дегенхардта, романи Г. Фукса, У. Тіма, А. Кюна, художньо-документальні твори Г. Вальрафа, Б. Енгельмана, Ф. Делюса, п'єси Ф. К. Креца та ін.). З 2-ї пол. 70-х рр. у л-рі ФРН з'являються нові явища — «жіноча» л-ра, л-ра «нової суб'єктивності» (лишня увага до внутр. світу людини в тісних зв'язках з суспільним життям), численні твори на істор. тематику, значна біограф. л-ра тощо. В перекладі укр. і рос. мовами видано твори В. Борхерта, Г. Бюлля, В. Кеппена, Г. Вайзенборна, Д. Франка, М. Вальзера, Г. В. Ріхтера, А. Андерша, Б. Глухоуского, З. Ленца, М. фон дер Грюна, Й. Редінга та ін.

Н. М. Матузова.

Архітектура. В кін. 40-х рр. в архітектурі адм. та урядових будівель переважали риси неокласицизму. В 50-х рр. нім. архітектори (Е. Ейерман, П. Шнейдер-Еслен та ін.) під впливом творчості арх. В. Гропіуса та Л. Міса ван дер Роє прагнули до раціональності композиційних рішень. У кін. 50-х рр. в архітектурі поширилася течія *органічної архітектури* (арх. Г. Герінг, Г. Шарун) та сформувався зх.-нім. варіант *брутальності* (арх. О. М. Унгерс та ін.). В 60—70-х рр. посилюлася тенденція до створення архіт. ансамблів на різних рівнях. В буд-ні широко застосовували консольно-підвісні конструкції, висячі конструкції з залізобетону, оригінальні покриття з тканин у вигляді розпятих тентів тощо (Олімпійський комплекс у Мюнхені, 1968—72, арх. Г. Бейш та ін.; телевізійна студія у Гамбурзі, 1964—67, арх. Ф. та І. Шенгелін, Г. Пеннелсфорт).

Образотворче мистецтво. Для худож. культури ФРН характерна особливо гостра боротьба між модернізмом і реалістичними тенденціями. Прогресивні митці творчо й глибоко осмислюють трагічну спадщину 2-ї світової війни й гострі соціальні конфлікти сучасності. Серед модерністських течій у живописі панували *сюрреалізм* (М. Ціммерман, Р. Ельде, Е. Енде) й *абстрактне мистецтво* (В. Баумейстер, Ф. Вітнер, Е. В. Най), у скульптурі — *архітектура малих форм* (композиції Н. Крікке, Б. Майер-Деннінгофа, Г. Ульмана, О. Гайке). В 60—70-х рр. переважали *поп-арт* (Г. П. Альверман, П. Вундерліх, К. Клафен), *кінетичне мистецтво* (О. Піне), *гіперреалізм* (П. Нагель, Г. Ріхтер), різновиди *хепінінга* й *концептуального мистецтва* (Й. Бюйс, К. Рінке, В. Фостелл). На поч. 80-х рр. поширилася мода на г. з. «нових диких», що імітували архаїчно-примітивістську й непрофесійну творчість (Г. Базелі, М. Буте, З. Польке). В 40—50-х рр. у розвитку прогресивних тенденцій в мист. ФРН певну роль відіграли представники старшого покоління нім. *експресіонізму* (О. Дікс, К. Гоффер, К. Шмідт-Ротлуф); традиції *А. Матісса* продовжував Г. Пурман. Гуманістичний пафос, нерідко пристрасний

антиімлітаристський протест знайшли гострий вияв у живописі й графіці А. П. Вебера, В. Гейгера, О. Пацкока, К. Рессіна, Г. Краліка. До високих досягнень реалізму можна віднести творчість скульпторів Ю. Вебера, Г. Маркса, Е. Матаре, Р. Гесса. Риси модернізму й гуманістичні пошуки суперечливо сполучаються в картинах Ф. Радівіллі, ксилографіях Г. А. П. Грісгера, скульптурі В. Гржи-мека, Г. Зейша, В. Отто. З 1960 багато прогресив. художників ФРН (живописці Ю. Вальер, К. Тімнер, К. Шеллеман та ін.) об'єдналися навколо журналу «Тенденції», який відстоював принципи соціально активного мистецтва. Не без впливу цієї групи в 70—80-х рр. посилюлися творчі контакти з культурою НДР; антиімлітаристську публіцистичність набула творчість й окремих художників, що вийшли з авангардизму (напр., скульптора З. Нойнгаузен, плакатиста К. Штека).

М. М. Соколов.

Музика. У муз. житті ФРН післявоєнного часу провідною була творчість і діяльність композиторів старшого покоління П. Гіндеміта [постановки балету «Чотири темпераменти» (1946) та опери «Кардіаль» (1952); симфонія «Гармонія світу» (1953) і «Піс-бурзька симфонія» (1958)], К. Орфа (муз.-сценічні твори «Бернауері» (1947), «Ангіона» (1949), «Шар Едіп» (1959), «Прометей» (1968), «Комедія кінця світу» (1973); нові постановки (1947—75) «Карміна Бурана» та «Розумиці»; розробка і організація системи заг. дитячого муз. виховання], В. Егга [опери «Ірландська легенда» (1935) і «Ревізор» (1957, за М. Гоголем), балети, вокально-симф. музика]. Ряд визначних творів написали К. А. Гартман [опера «Симплиціус Симплиціс» (нова ред. 1955), симф. і камерна музика], Б. Блахер (опери, опера-балет, інструм. твори), В. Фортнер [опери «Криваве весілля» (1957, за Гарсія Лоркою), «Елізавета Тюдор», 1972] та Г. Біалас, Е. Пеннінг, В. Малер, Г. Генцмер. Серед композиторів, творчість яких почалася після 1945, — Г. В. Генце (з 1956 живе в Італії; автор муз.-сценічних, вокально-симф., симф. і камерних творів), К. Штокгаузен (інструм. музика), Б. А. Ціммерман, Г. Клебе. До авангардистів належать М. Кагель, П. Ружичка, Е. Каркошка, Д. Шенбах. Відомими муз. колективами є Вюртемберзький оперний театр (Штутгарт), Баварська держ. опера (Мюнхен), Гамбурзька опера, оперні театри Франкфурта-на-Майні і Кельна; симфонічні оркестри Па.-Німечького та Баварського радіо. Балетні трупі є в Мюнхені, Франкфурті-на-Майні, Штутгарті, Гамбурзі, Ганновері, Кельні, при Німецькій опері на Рейні (Дюссельдорф — Дуйсбург). Серед музичних діячів — диригенти В. Фуртвенглер, Е. Йохум, Г. Караян, Р. Кемпе, Г. Кнаппертсбун, Й. Кайльберт, Ф. Лайтнер; співаки Е. Шварцкопф, Г. Піларчик, Д. Фішер-Діскау, І. Борк, А. Шлем, К. Александер, К. Гефлігер. Се-

ред балетмейстерів — Г. Тетлі, Е. Вальтер, Дж. Ноймайер, Г. Розен, П. ван Дейк, Г. Бауман; артистів балету — Г. Гальгубер, Г. Райнгольм, Г. Деге, Б. Кайль, Г. Клаусс. У країні проводяться нім. і міжнар. муз. фестивалі, конгреси, з'їзди, конкурси й симпозіуми з питань муз. науки і педагогіки. В 1982 у ФРН гастролював Київ. театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка.

Театр ФРН почав своє існування в складній обстановці життя країни після закінчення 2-ї світової війни. Військ. окупаційні власті заборонили постановки п'єс прогресивних драматургів. Поряд з цим у деяких театрах ішли п'єси, в яких реабілітовувалася нім. воєнщина. Передові діячі театру прагнули спрямувати його розвиток на демократичний шлях. Незважаючи на опір реакційних елементів, в репертуар включалися п'єси, які порушували важливі проблеми сучасності: «Професор Мамлок» Ф. Вольфа (Дюссельдорф, Мюнхен), «За дверима» В. Борхерта (Гамбург), «Підпільники» Г. Вайзенборна (в кількох театрах). Після проголошення 1949 ФРН почала поновлюватися система державних театрів. На творчих засадах відчувалася вплив буржуазного комерційного театру, зокрема театрів США. В репертуарі переважали п'єси, далекі від суспільно-політ. проблем часу, твори представників *театру абсурду*. В 50—60-х рр. в результаті консолідації демократичних сил у суспільстві на сценах театрів з'явилися п'єси прогресивного спрямування — «Намісник» та «Солдати» Р. Гохгута, «Чорний лебідь» М. Вальзера, «Справа Роберта Опенгеймера» Г. Кінггардта, «Верхня Австрія» та «Діти Мюнхена» Ф. К. Креца, «Добрий чоловік з Сезуана», «Кар'єра Артура Уї», «Матінка Кураж та її діти», «Кавказьке крейдяне коло», «Життя Галілея» Б. Брехта та ін. Серед відомих театрів ФРН — Гамбурзький драм. театр, в основі репертуару переважали національна класика — Г. Лессінг, Й. В. Гете (гастролі в СРСР, 1959). У театрі «Галія» (Гамбург) 1974 рад. режисер Г. Товстоногов здійснив виставу «Ідіот» за Ф. Достоевським, в Кельнському драм. театрі 1983 О. Табаков поставив п'єсу М. Тоголя «Ревізор». У Мюнхені діють «Резиденттеатр» і «Камершпіле» (останній гастролював в СРСР, 1977). В репертуарі Франкфуртського драматичного театру (Франкфурт-на-Майні) — п'єси У. Шекспіра, Г. Ібсена, Г. Гауптмана, М. Горького; Нац. театр у Мангеймі здійснив постановки п'єс М. Горького «На дні» та «Вороги». Міський театр у Дюссельдорфі будує свій репертуар на кращих зразках світової класики (зокрема, 1976 поставив «Владу тям'яни» Л. Толстого) та сучас. нім. драматургії (гастролі в СРСР, 1978). В 1970 в Мюнхені виник робітн. «Театр К» (режисер і організатор В. Адрате), у Дортмунді — «Ініціативний театр» — театр молодих робітників, вистави яких висвітлюють становище нар. мас у капіталістичному світі.

А. Хейшінгер.
Сталенар. Гранюра.
1954.

Г. Кралік. Стратегія
холодної війни. Офорт.
1956.

В театр. житті ФРН постійно йде боротьба між прогресивним і консервативним комерційним театром. Прогресивні театр. діячі ФРН прагнуть до співробітництва з театр. колективами НДР. Так, реж. Г. Гільперт у Нім. театрі (НДР) здійснив постановку п'єси А. Чехова «Три сестри». Серед відомих акторів ФРН — Е. Фліккеншільдт, Б. Мінетті, Е. Дойч, В. Гінц, Ф. Кортнер, М. Шелл, Т. Гольцман, М. Деген, Ю. Лямпе, М. Нікліш, Е. Клевер, І. Андерс; режисерів — Г. Грюндгенс, Ф. Кортнер, П. Палітч, Г. Буквітц, П. Цадек, П. Штайн, Г. Гольманн.

І. Г. Писудовська.

Кіно. Після закінчення 2-ї світової війни окремі кінокомпанії почали випускати художні фільми. З 1949 виробництво картин значно збільшилось, але це були комерційні, переважно розважальні, іноді реакційного спрямування, стрічки. Серед фільмів, які засуджували нацизм і критичували мораль бурж. суспільства: «Капітан з Кепеніка» (1956, реж. Г. Кейтнер; в рад. прокаті — «Сила мундира»), «Останній акт» (1955, за Е. М. Ремарком, реж. Г. В. Пабст), «Ярмарок» (1960) і «Чоловіча прогулянка» (1964; обидва — реж. В. Штаудте), «Міст» (1959, Б. Віккі), «Дівиня Розмарі» (1958, реж. Р. Тіле), «Ми — вундеркінди» (1958) і «Привиди в замку Шпессарт» (1961; обидва — реж. К. Гофман). Новий етап у кіно ФРН почався у 2-й половині 60-х рр. і пов'язаний з напрямом «Молоде кіно», представники якого — режисери А. Клуге, В. Герцог, Р. В. Фассбіндер, Ф. Ш. Шпікер, К. Рішер, Ф. Шлендорф, Н. Кюкельман, М. фон Тротта та ін., створили фільми соціально-критичного напрямку. Широку популярність здобули фільми: «Половання на лисич зaborонено» (1966, реж. П. Шамоні), «Мисливські сцени в Нижній Баварії» (1969, реж. П. Флайшман), «Кожний за себе і бог проти всіх» (1974, реж. В. Герцог), «Згадана честь Катаріни Блюм» (1974, реж. Ф. Шлендорф і М. фон Тротта), «Жерстяний барабанчик» (1979, реж. Ф. Шлендорф), «Заміжжя Марії Браун» (1979, реж. Р. В. Фассбіндер), «Свинцеві часи» (1981, реж. М. фон Тротта), «Стан справ» (1982, реж. В. Вендерс), «Доктор Фаустус» (1982, реж. Ф. Зайтц) та ін. Провідні актори кіно ФРН: М. Адорф, Г. Бухгольц, Г. Мессмер, Л. Пульвер, О. Фішер, Марія і Максиміліан Шелл, К. Юргенс. У ФРН проводяться міжнар. кінофестивалі в Обергаузені та Мангеймі. Діють Німецький інститут кіно і телебачення (Мюнхен) та Німецький інститут кінознавства (Вісбаден).

Іл. див. на окремому аркуші, с. 528—529.

Л. І. Броховецька.

Лит.: Федеративна Республіка Германія. М., 1975; Демин А. А., Лавров С. Б. ФРГ: географія, населення, економіка. М., 1982; Гулевич В. Н. Мирові війни ФРН у боротьбі проти милітаризму і реваншизму (1955—1966). К., 1968; Гулевич В. Н. У боротьбі проти загрози неонацизму у ФРН (1965—1971). К., 1972; Гулевич В. Н. Класи і політичні партії ФРН. К., 1975; Новик Ф. И. Нео

нацизм в ФРГ: підйом і поразка. 1949—1974. М., 1976; Кремер И. С. ФРГ: внутріполітична боротьба і зовнішня орієнтація. М., 1977; Адам Г. ХДС/ХСС. Сущність і політика. Пер. с нем. М., 1979; Бобров В. А. ФРГ. Штрихи к портрету. М., 1978; Фрадкін И. Реставратори орла і свастики. М., 1971; Млечина И. В. Литература и общество потребления. М., 1975; Матузова Н. М. Рабочий класс в художественной литературе ФРГ. К., 1977; Стеженский В., Черная Л. Литературная борьба в ФРГ. М., 1978; История литературы ФРГ. М., 1980; Марченко Е. Искусство Федеративной Республики Германии. В кн.: Борьба за прогрессивное реалистическое искусство в зарубежных странах. М., 1975; Друскин М. С. О западноевропейской музыке XX века. М., 1973; История зарубежного театра, ч. 3. М., 1977.

ФЕДЕРАЦІЯ (лат. foederatio — об'єднання, союз) — форма державного устрою, при якому кілька держ. утворень, що юридично мають певну політ. самостійність, утворюють єдину союзну державу. Характерними ознаками Ф. є (як правило): наявність у кожного члена федерації, поряд із загальнофедеральними, своєї конституції, законодавчих, виконавчих і суд. органів; у більшості Ф. одночасно існує єдине громадянство країни і громадянство федеральних частин; територія Ф. складається з тер. її окремих суб'єктів (земель, штатів, кантонів, союзних республік тощо); в ряді Ф. існує двопалатна система. Першою в історії була бурж. Ф. США. Всі бурж. Ф. побудовані на тер. основі і мало чим відрізняються від бюрократичної централізованої бурж. унітарної держави. Ф. є ФРН, Швейцарія, Австрія, Канада, Бразилія, Мексика, Індія, Нігерія тощо.

Соціалістична Ф. докорінно відрізняється від буржуазної Ф., оскільки побудована на принципово іншій основі. Вона базується на добровільності об'єднання рівноправних і суверенних членів Ф., які мають право вільного виходу з неї, на нац.-тер. принципі. Все це є надійною гарантією суверенітету націй. Соціалістична Ф. будується на принципі демократичного централізму. Створення СРСР — першої соціалістичної Ф. є результатом перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції (див. Радянська федерація). Соціалістичними Ф. є також СФРЮ, ЧССР.

ФЕДЕРАЦІЯ ІНОЗЕМНИХ ГРУП на Україні — керівний орган іноземців-комуністів, що входили до більшовицької партії, перебували на території республіки і брали участь у боротьбі за владу Рад. Організована в Києві після перенесення до міста осн. діяльності Центральної федерації іноземних груп РКП(б). Працювала з березня по серпень 1919. Головою федерації був чехословацький інтернаціоналіст Я. Гандлірж. До її складу входили болг., грецька, нім., польс., рум., угор., чехословацька і югослов'янська комуністичні групи. Англо-амер., італ., мусульманська і франц. групи організаційно не входили до федерації, але були зв'язані з нею. Федерація працювала під керівництвом ЦК РКП(б),

ЦК КП(б)У, Виконкому Комінтерну. Вона об'єднувала і координувала роботу іноз. груп на території республіки, брала участь у формуванні інтернац. частин Червоної Армії, в політ. роботі серед військ інтервентів, вела революц. агітацію і пропаганду серед співвітчизників.

В. Ю. Мельниченко.

ФЕДЕРАЦІЯ ІНОЗЕМНИХ ГРУП ПРИ ЦК РКП(б) — див. Центральної федерації іноземних груп РКП(б).

ФЕДЕРАЦІЯ СЕНТ-КРИСТОФЕР І НЕВІС — держава (з 19.IX 1983) на о-вах тієї ж назви в групі Навітряних о-вів у Карибському м.; кол. володіння Великобританії *Сент-Кристофер (Сент-Кітс) — Невіс*.

ФЕДЕРАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ (ФУСД) — об'єднання укр. філій Соціалістичної партії Канади (СПК). Засн. 1910. Укр. філії СПК існували з 1907 у Вінніпезі, Нанаймо, Портідж-ла-Прейрі. В ін. місцевостях укр. робітники вступали до загальноканадських філій СПК. Укр. філія СПК у Вінніпезі видавала з 1907 газ. «Червоний прапор». До ФУСД увійшло 10 філій. Друкованим органом її стала газ. «Робочий народ». СПК не визнавала ФУСД. У 1910 ФУСД приєдналася до створеної того самого року Канад. с.-д. партії. В 1914 ФУСД перейменовано на *Українську соціал-демократичну партію*.

ФЕДЕЦЬКИЙ Альфред Костянтинович (1857, Житомир — 21.VII 1902, Мінськ, похований у Харкові) — укр. оператор хронікально-документальних фільмів і фотограф. Освіту здобув у Відні у фотографічному ін-ті при АМ. Протягом кількох років був фотографом у Києві, з 1894 — у Харкові. Удосконалив кінознімальний апарат, яким з 1896 вперше на Україні знімав хронікальні фільми («Джигітування козаків», «Народне гуляння на Кінній площі в Харкові» та ін.). Зробив перші спроби в галузі кольорової фотографії. *Лит.:* Шимон О. О. Сторінки з історії кіно на Україні. К., 1964.

ФЕДІН Костянтин Олександрович [12 (24).II 1892, Саратов — 15.VII 1977, Москва] — рос. рад. письменник, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1967). Друкуватися почав 1913. Перша книга — зб. оповідань «Пустир» (1923). Роман «Міста і роки» (1924, одним. фільмом 1930 та 1973) — про події 1-ї світової та громадян. воєн. Оповідання і повісті («Ранок у Вязному», «Трансвааль», «Мужики», всі — 1926) присвячені темі селянства. В романі «Брати» (1927—28) порушив питання відношення мистецтва до революц. дійсності. Романи «Викрадення Європи» (кн. 1—2, 1933—35) та «Санаторій „Арктур“» (1940) — про кризу політичних і моральних устоїв капіталістичного Заходу. Події Великої Вітчизн. війни відобразив у п'єсі «Випробування почуттів» (1942), циклі оповідань «Кілька населених пунктів» (1943), нарисах «Побачення з Ленінградом» (1944). Автор трилогії «Перші ра-

доці» (1945, однойм. фільм, 1956), «Незвичайне літо» (1945—48, однойм. фільм, 1956; за обидва романи Держ. премія СРСР, 1949), «Вогнище» (кн. 1—2, 1961—65), у якій показав життя Росії протягом вісімдесяти років. Автор праць з історії й теорії літератури [кн. «Письменник, мистецтво, час» (1957, доп. вид. 1961, 1973, 1980)], портретів сучасників (Максима Горького, С. Цвейга, Р. Роллана), письменників минулого, роздумів про письменницький труд. Був першим секретарем (1959—71) і головою (з 1971) правління СП СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 6—9-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями, 2 орденами Німецької Демократичної Республіки.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1969—73; Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1982—84 [в 12 т.]; Писателя. Искусство. Время. М., 1980; Укр. переклад. — Викрадення Європи, кн. 1—2. К.—Х., 1935—36; Перші радощі. К., 1954; Незвичайне літо. К., 1954; Вогнище. К., 1963. Літ.: Творчество Константина Федина. Статьи. Сообщения. Документальные материалы. Встречи с Фединым. Библиография. М., 1966; Бугаенко П. Романтическая трилогия К. А. Федина. М., 1981. Л. І. Мищенко.

ФЕДІНГ (англ. fading, від fade — повільно згасати, замригати) — те саме, що й *завмирання радіосигналу*.

ФЕДІР (пр. н. і см. невід.) — укр. гравер кін. 17 — поч. 18 ст. Працював у Києві між 1694 і 1724. Твори: граюри на дереві «Пошання Стефана» (у книзі «Апостол», 1695), «Усікновення» (1697), «Обиравання ніг апостолам» (у виданні «Страсного Євангелія», 1706), «Успіння» (у збірнику «Молитослов», 1707), «Богородиця» (1709) та ін.

ФЕДІР II (Теодор II; до проголошення імператором — Каса, Касса; 1818, Куара — 13.IV 1868, фортеця Мекдела) — імператор Ефіопії з 1855. Прагнув перетворити Ефіопію на централізовану д-ву. Ф. II створив сильну армію, впорядкував збирання податків, заборонив работоргівлю, вів боротьбу проти сваволі великих феодалів. У 1867 Великобританія, яка намагалася підкорити Ефіопію, спираючись на великих феодалів, розв'язала війну проти неї. Після поразки ефіопських військ 1868 під Магдалою Ф. II покінчив життя самогубством.

ФЕДІР ІВАНОВИЧ [31.V 1557, Москва — 7(17).I 1598, там же] — рос. цар з 1584. Син царя Івана IV. Управління д-вою фактично здійснював його шурин Борис Годунов. За правління Ф. І. посилювся феодал.-кріпосницький гніт, прискорився процес дальшого закріпачення селянства. До Росії було остаточно приєднано Зх. Сибір. Внаслідок російсько-шведської війни 1590—93 Росія повернула собі втрачені в ході Лівонської війни 1558—83 міста Ям, Івангород, Копор'є та Корелу. З урядом Ф. І. вів переговори про подання допомоги повстанцям проти польсько-литовської пануючої козацької гетьманської реєстрової козацької К. Косинський.

ФЕДІР ОЛЕКСІЙОВИЧ [30.V (9.VI) 1661, Москва — 27.IV (7.V) 1682, там же] — рос. цар з 1676. Син царя Олексія Михайловича. За тяжкохворого Ф. О. правили різні групи бояр. Уряд його провів ряд реформ: посилено оподаткування було замінено подвійним оподаткуванням (1679), скасовано міщанство (1682) та ін. Реформи викликали загострення соціальних суперечностей (див., зокрема, Московське повстання 1682). За Ф. О. 1676—81 відбулася перша війна між Росією і Туреччиною (див. Російсько-турецькі війни 17—19 століть). Рос. війська разом з укр. козац. полками відбили спроби Туреччини загарбати Лівобережжя України (див. Чигиринські походи 1677, 1678, Бахчисарайський мирний договір 1681).

ФЕДОРЕНКО Євген Григорович [н. 25.VII (7.VIII) 1903, с. Ракішчина, тепер Овруцького р-ну Житомир. обл.] — укр. рад. філософ, доктор філософських наук (з 1962), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Член КПРС з 1932. Закінчив Одес. ун-т (1933). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1933 — на викладацькій роботі, зокрема 1946—63 і з 1969 — в Київ. ун-ті (з 1969 — професор), 1963—69 — зав. кафедрою філософії Київ. мед. ін-ту. Осн. праці з питань істор. матеріалізму та етики. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, «Знак Пошани», медалями. Тв.: Коммунистическая нравственность. К., 1958; Основы марксистско-ленинской этики. К., 1972.

ФЕДОРЕНКО Іван Іванович [6 (18).II 1827, Харків — 26.XII 1888 (7.I 1889), там же] — укр. та рос. астроном. Закінчив (1848) Харків. ун-т. Працював на Пулковській обсерваторії (з 1850), у Київ. (з 1853) та Харків. (з 1857; з 1862 — професор) ун-тах. Осн. наук. праці присвячені вивченню власних рухів зір. Ф. брав участь у складанні каталога 4637 зір, близьких до полюса, виданого Пулковською обсерваторією, а експедиції для визначення геогр. координат ряду насел. пунктів Росії.

ФЕДОРЕНКО Микола Прокопович [н. 28.IV (11.V) 1917, с. Преображенка, тепер Оріхівського р-ну Запоріж. обл.] — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1964), акад.-секретар Відділення економіки АН СРСР (з 1971). Член КПРС з 1942. Закінчив економік. акад. в Москві 1942. В 1949—62 — на викладацькій роботі. З 1963 — директор Центр. економіко-матем. ін-ту АН СРСР, гол. редактор журн. «Економіка і математические методы». Осн. праці — з проблем рад. економіки, зокрема економіки хім. пром-сті, оптимального функціонування нар. г-ва, застосування матем. методів і ЕОМ у плануванні та управлінні тощо. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1970.

ФЕДОРЕНКО Платон Васильович (I.XII 1907, Полтава — 3.VIII 1966, м. Новокузнецьк Кемер. обл., похований у Ровно) — укр. рад. художник театру, засл. діяч

мист. УРСР (з 1964). В 1930—31 навчався в Муз.-драм. інституті ім. М. В. Лисенка (Київ). З 1937 працював художником у різних театрах України, з 1948 — у Ровен. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Островського. Оформив вистави: «Макар Діброва» О. Корнійчука (1948), «Живий труп» Л. Толстого (1950), «Глитай, або ж Павук» М. Кропивницького, «Тарас Бульба» за М. Гоголем (обидві — 1954), «Океан» О. Штейна (1962), «Підступність та кохання» Ф. Шіллера (1963), «Як гартувалася сталь» за М. Островським (1966). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ФЕДОРЕНКО Федір Трохимович [н. 25.I (7.II) 1914, с. Зінків, тепер місто Полтавської обл.] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1972). Член КПРС з 1943. У 1932—41 — тракторист, шофер заводу ім. Фрунзе м. Костянтинівки Донец. обл. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1946—59 — бригадир підсобного г-ва того ж заводу ім. Фрунзе. У 1959—74 — зав. городньою ділянкою, бригадир овочівників радгоспу «Берестовий» ім. 50-річчя Великого Жовтня Костянтинівського р-ну Донец. обл. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1975.

ФЕДОРЕНКО Яків Миколайович [10 (22).X 1896, слобода Царборисове, тепер с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харків. обл. — 26.III 1947, Москва] — рад. військовий діяч, маршал бронетанкових військ (1944). Член Комуністичної партії з 1917. З 1915 служив на Чорномор. флоті. Учасник встановлення Рад. влади в Одесі. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни — командир і командир бронепоезда. У 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, а також 1946—47 — командуючий бронетанк. і механізованими військами, заст. нарком. оборони СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1 і 2-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ФЕДОРІВ Роман Миколайович (н. I.XII 1930, с. Братківці, тепер Івано-Франківського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1963. Закінчив Львів. ун-т (1967). Працював у пресі, з 1968 — гол. редактор журн. «Жовтень». Перша зб. оповідань — «Жовтнева соната» (1959). Окремими виданнями вийшли збірки оповідань та повістей «Колумби» (1962), «Квіт папороті» (1969), «Знак кіммерійця» (1972) та ін., нарисів — «Колоса з яворового дерева» (1970) та ін. Автор романів «Жбан вина» (1968), «Отчий світільник» (1976), «Кам'яне поле» (1978), «Жорна» (1982). Основні теми — сучасне і минуле західноукр. земель, розвиток оновленого краю, становлення людини соціалістичної свідомості. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1980. Л. І. Мищенко.

К. О. Федін.

М. П. Федоренко.

Ф. Т. Федоренко.

Федір. Усікновення. Граюра на дереві. 1697.

ФЕДОРКО

Г. К. Федоров.

Евген Павлович Федоров.

Евген Петрович Федоров.

Е. С. Федоров.

ФЕДОРКО (Федорек, Федорок; рр. н. і см. невід.) — укр. будівничий 15 ст. Можливо, походив з Галичини. Був у фортеці в Акермані (тепер Білгород-Дністровський; 1438—54), на архітектурі якої позначилися місцеві традиції.

ФЕДОРОВ Анатолій Васильович (н. 7.VIII 1927, Одеса) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1959. Закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого (1951). З 1965 — на Київ. кіностудії хронікально-документальних фільмів. Постанови документальних фільмів: «З тих пір, як пам'ятає історія...» (1969), «Троянський кінь», «Упірі» (обидва — 1971), «Останні сторінки» (1972), «Битва за Київ» (1973, спільно з В. Шевченком), «Хліб України. Рік 1977» (1977), «Гірка відлуння» (1979), «Партійний підхід» (1981). Респ. премія ім. Я. Галана, 1974.

ФЕДОРОВ Василь Дмитрович (н. 23.II 1918, м. Кемерово) — рос. рад. поет. Член КПРС з 1945. Друкується з 1944. Перша збірка віршів — «Лірична трилогія» (1947). Збірки віршів «Дикий мед» (1958), «Лірика» (1961), «Книга кохання» (1964), «Треті пісні» (1966), «Сьоме небо» (1968), «Крила на полудні» (1971), «Книга кохання і віри» (1974), поеми-новели «Білий гай» (1956), «Дуся Ковальчук» (1957), поетичний щоденник «Мар'їнський літопис» (1947), лірико-філософ. поеми «Ленінський подарунок» (1954), «Продана Венера» (1958), іронічна поема «Одруження Дон-Жуана» (1977). Автор психологічної драми у віршах «Золота жила» (1958), повістей «Зрілість» (1953), «Добровольці» (1955), публіцистич. книги «Такий наш час... Про поезію і поетів» (1973). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1979.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1975—76. М. М. Радецька.

ФЕДОРОВ Василь Федорович [1802—12 (24).III 1855, Київ] — рос. астроном. Виховувався в Петерб. дитячому будинку. Після закінчення (1827) Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту працював у Дерптській обсерваторії. З 1837 — професор Київ. ун-ту (1843—47 — ректор). Ф. — засновник і перший директор *Київської астрономічної обсерваторії*. У 1832—37 визначив геогр. координати ряду пунктів Зах. Сибіру, 1842 і 1851 брав участь в експедиції для спостереження сонячного затемнення.

ФЕДОРОВ Володимир Григорович [3 (15).V 1874, Петербург — 19.IX 1966, Москва] — радянський учений і конструктор, основоположник вітчизняної школи конструкторів автоматичної стрілецької зброї, генерал-лейтенант інженерно-технічної служби (1943), дійсний член Академії арт. наук (з 1946), Герой Праці (1928). У 1900 закінчив Михайлівську арт. академію. Сконструював автом. гвинтівку калібру 7,62 мм (1912), калібру 6,5 мм (1913), перший у світі автомат калібру

6,5 мм (1916), які застосовувалися у 1-й світовій і громадян. війнах. У 1918—31 — директор збройового з-ду. З 1931 — консультант з питань стрілецької зброї. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ФЕДОРОВ Євген Костянтинівич [28.III (10.IV) 1910, Бендери, тепер Молд. РСР — 30.XII 1981, Москва] — рад. геофізик, держ. і громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1960), Герой Рад. Союзу (1938). Член КПРС з 1938. Закінчив Ленінгр. ун-т (1932). У 1932—38 — наук. співробітник полярних станцій, у т. ч. першої дрейфуючої станції «Північний полюс-1» (див. «Північний полюс», *Пананіці*). У 1938—39 — директор Арктичного н.-д. ін-ту. У 1939—47 і 1962—74 — нач. Головного Управління Гідрометслужби СРСР. У 1947—55 — наук. співробітник Геофіз. ін-ту АН СРСР. Організатор і директор (1956—69 і 1974—81) Ін-ту прикладної геофізики Гідрометслужби СРСР. Гол. учений секретар Президії АН СРСР (1959—62). Вище-президент Всесвітньої метеорологічної орг-ції (1963—71). З 1965 — заст. голови, 1979—81 — голова Рад. к-ту захисту миру, віце-голова Всесвітньої Ради Миру (1970—81). Осн. праці присвячені вивченню погоди і клімату, водних ресурсів, дослідженню іоносфери, магн. і радіаційного полів Землі, теор. та експеримент. дослідженням з метою активного впливу на гідрометеорологічні процеси, створенню наук. і методичних основ контролю й оцінки стану забруднення навколишнього середовища, проблемі взаємодії суспільства і природи. Кандидат в члени ЦК КПРС з 1976, член Президії Верховної Ради СРСР з 1977, депутат Верховної Ради СРСР 1-го, 9-го і 10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, іншими орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1946, 1969.

ФЕДОРОВ Євген Павлович [н. 13 (26).VI 1909, Іркутськ] — укр. рад. астроном, акад. АН УРСР (з 1969). Закінчив (1937) Іркутський ун-т. Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1947—59 працював на *Полтавській гравіметричній обсерваторії* АН УРСР, 1959—73 — директор *Астрономічної обсерваторії* головної АН УРСР. Осн. наук. праці стосуються проблеми обертання Землі, руху полюсів Землі, а також питань обробки результатів астр. спостережень. Член комісії по вивченню обертання Землі Міжнар. астр. союзу (з 1951), президент цієї комісії (1955—61); член наук. ради Міжнар. служби руху полюсів. Наго-

Федорко. Фортеця в Білгороді-Дністровському. 1438—54.

роджений орденом Жовтневої Революції, медалями. Держ. премія УРСР, 1983.

ФЕДОРОВ Євген Петрович [н. 15 (28).XII 1911, Стрелна, тепер с-ще Ленінгр. міськради] — рад. воєначальник, генерал-майор авіації (1957), двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1945). Член КПРС з 1932. В Рад. Армії з 1930. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ескадрилії і заст. командира авіац. дивізії в складі далекоюсяжної авіації. Здійснив 178 бойових вильотів. У 1948 закінчив Військово-повітряну академію. З 1958 — в запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ФЕДОРОВ Євграф Степанович [10 (22).XII 1853, Оренбург — 21.V 1919, Петроград] — рос. мінералог і кристалограф, акад. Рос. АН (1919). Освіту здобув у Петербурзі у Військ.-інженерному уч-щі, Медико-хірургічній академії, технологічному та гірничому ін-тах. У 1895—1905 — професор Моск. с.-г. ін-ту; 1905—10 — директор Петерб. гірничого ін-ту, потім його професор. Ф. — один з основоположників сучас. структурної кристалографії і мінералогії. Розробив класифікацію кристалічних многогранників, теорію будови й симетрії кристалів. Відкрив закон поділу кристалів на кубічний та гексагональний типи (1885), який дістав назву *Федорова закону*. Уперше (1890) встановив 230 просторових груп симетрії кристалів. Розробив метод кристалографічних досліджень за допомогою вняйдевого ним приладу — *Федорова столика*. Показав початок кристалізм. аналізові речовини. Значну увагу приділяв теоретичній мінералогії, *петрографії* й прикладній геології. У 1944 АН СРСР встановила премію імені Є. С. Федорова.

ФЕДОРОВ Іван, Іван Федорович Москвитин [р. н. невід. — 5(15).XII 1583, Львів] — засновник книгодрукування в Росії й на Україні. Б 50-і рр., імовірно, працював у найстарішій моск., т. з. анонімній, друкарні. Разом з П. Т. Мстиславцем керував держ. друкарнею, де вийшли перші в Москві точно латовані книги — «Апостол» (1564) і два видання «Часовника» (1565). В 1569—70 видав дві книги в друкарні білорус. магната Г. Ходкевича в м. Заблудові (тепер Білостоцьке воєводство ПНР). Останні роки працював на Україні: бл. 1572—75 і 1583 у Львові, 1575—76 у с. Дермані (тепер Устеньське Друге Здолбунівського р-ну Ровен. обл.), 1577—82 в Острозі. З допомогою львів. ремісників видав перші на Україні друковані книги: «Апостол» (25.II 1573 — 15.II 1574) і «Буквар» (1574) — перший у східних слов'ян друкований підручник. Заснував *Острозьку друкарню*, де під керівництвом Ф. надруковано грецько-старослов'ян. буквар (1578), «Книгу Нового завіту» і покажчик до неї (1580), «Хронологію» А. Рипши (1581), *Острозьку біблію* (1581).

Видання Ф. започаткували розвиток книжкової гравюри на Україні. Серед ілюстраторів їх — *Григорій Іванович, Л. Филітович*. Ф. брав участь у редагуванні та оформленні книг, писав післямови, був талановитим новатором у галузі поліграфічної техніки. Після смерті Ф. його друкарське обладнання перейшло до *Львівської братської друкарні*. Поховано Ф. в Онуфріївському монастирі (Львів). Ф. встановлено пам'ятники у Москві (1909) та Львові (1977). У Львові створено *Федорова Івана музей*. ім'я Ф. присвоєно Укр. поліграф. інституту (Львів).

Лит.: Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVIII ст.). Збірник документів. К., 1975; Немировський Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. М., 1974; Заласко Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. Львів, 1974; Ісаченко Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виконання друкарства на Україні. Львів, 1983; Федоровские чтения 1978. М., 1981; Немировський Е. Л. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. Жизнь и деятельность первопечатника Ивана Федорова. Указатель литературы. 1574—1974. М., 1975; Видашенко М. Б., Ісаченко Я. Д., Мацюк О. Я. Мисцями Івана Федорова на Україні. Путівник. Львів, 1982; Заласко Я. П., Ісаченко Я. Д. Видання Івана Федорова. Львів, 1983; Першопечатник Іван Федоров. Описання видань і указатель литературы о жизни и деятельности. Львов, 1983.

Я. Д. Ісаченко.

ФЕДОРОВ Митрофан Семенович (30.V 1870, слобода Святинока, тепер Ворон. обл. — 1942, Ленінград) — укр. і рос. рад. живописець. У 1894—1901 навчався в петерб. АМ у І. Рєпіна. Ф. був одним з організаторів Харків. худож. уч-ща, де викладав 1902—13. У 1921—24 працював у хутор. технікумі, 1925—34 — худож. ін-ті (обидва — у Харкові), 1934—37 — у Всерос. АМ у Ленінграді. Учнями Ф. були Г. Меліхов, Г. Томенко, Є. Світличний та ін. Твори: «Юродива» (1901), «Автопортрет» (1904), «Портрет художника М. Шевченко» (бл. 1911), «Покінуті гнізда» (1914), «Портрет солдата» (1923), «Портрет професора І. Миклашевського» (1929), «Місячна ніч у Донбасі» (1933), «Осіньний етюд», «У парку» (обидва — 1940). Зберігаються в Харків. худож. музеї, ДМУОМ у Києві.

ФЕДОРОВ Михайло Михайлович [20.VIII (1.IX) 1867, м. Єкатеринодар, тепер Краснодар — 29.III 1945, Київ] — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, акад. АН УРСР (з 1929), засл. діяч науки РРФСР (з 1932). Після закінчення (1895) Петерб. гірничого ін-ту працював інженером на шахтах Донбасу. У 1903—05 навчався у Вищій школі електрики (Париж). З 1905 викладав у Петерб. і Катеринославському (тепер Дніпроп.) гірн. ін-тах, Кам'янець-Подільському с.-г. ін-ті. З 1923 — професор Моск. гірничої академії, 1929—34 — зав. кафедрою гірничої механіки Відділення тех. наук АН УРСР, 1934—39 — директор Ін-ту гірничої механіки АН УРСР (тепер Гірничої механіки всесоюзний науково-дослідний інститут імені М. М. Федорова). Осн. праці присвячені теор. обґрунтуван-

ню динаміки рудникового підйомного устаткування, методам розрахунку рудникових турбомашин, рудниковій вентиляції, техніці безпеки у гірничій пром-сті. Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Избранные труды, т. 1—2. К., 1937—60.

Лит.: Савін Г. М. Михайло Михайлович Федоров. «Вісті АН УРСР», 1944, № 1—2; Федорова З. М. Михайло Михайлович Федоров. Донецьк, 1967.

ФЕДОРОВ Олександр Іванович [1(14).VIII 1900, Полтава — 1.V 1971, Київ] — укр. рад. вчений-буряковед, доктор с.-г. наук (з 1955), професор (з 1956), засл. діяч науки Української РСР (з 1970). Член КПРС з 1947. У 1922, закінчивши Харківський с.-г. ін-т, працював там же агрономом дослідного г-на до 1924. У 1924—32 — зав. відділом, головний агроном цукрових комбінатів в Сум. і Хмельн. областях. З 1932 до 1944 працював в н.-д. установах і с.-г. вузах Києва і Алма-Ати, з 1944 до 1971 — зав. групою райсортотпробування, зав. відділом насінництва Всесоюзного н.-д. ін-ту цукр. буряків (Київ), одночасно (1954—66) — зав. кафедрою рослинництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України. Праці і авторські свідоцтва присвячені виведенню гібридів та використанню гетерозису при міжсортних схрещуваннях цукр. буряків. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

М. Н. Петренко.
ФЕДОРОВ Олексій Федорович (н. 17 (30).III 1901, с. Лоцманська Кам'янка, тепер у складі Дніпропетровська) — рад. парт. і держ. діяч, один з організаторів і керівників партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, генерал-майор (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1927. Учасник громадян. війни на Україні. В 1938—41 — перший секретар Черніг. обкому КП(б)У, з вересня 1941 по березень 1943 — перший секретар Черніг. підпільного обкому КП(б)У; нач. обл. штабу партизан. руху, командир з'єднання партизан. загонів Черніг. обл., з березня 1943 по квітень 1944 — перший секретар Волин. підпільного обкому КП(б)У, командир Черніг.-Волин. з'єднання партизан. загонів. З 1944 — на парт. і рад. роботі: перший секретар Херсон., Ізмаїльського, Житомир. обкомів КП(б)У, 1957—79 — міністр соціального забезпечення УРСР, потім — голова комісії в справах кол. партизанів при Президії Верховної Ради УРСР. З 1938 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—10-го скликань. Депутат

Верховної Ради УРСР 1—6-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Підпільний обком діє. К., 1981.

ФЕДОРОВА ЗАКОН — один із законів кристалографії, за яким усі кристали поділяють на два типи — кубічний та гексагональний. Відкрив Є. С. Федоров 1885. Являє собою доповнення й підтвердження теорії паралелепедів, яка розглядала кожну кристалічну ґратку як деформовану ґратку кубічної або гексагональної сингонії. Застосовувавши цю теорію до кристалічних многогранників, Є. С. Федоров установив, що кристали всіх систем за своїми кутами між гранями гол. зон наближаються до кубічних (90°) або до гексагональних (120° і 60°). Кристали кубічної, тетрагональної, гексагональної й тригональної сингонії він наз. ідеальними.

О. С. Поваренних.

ФЕДОРОВА ІВАНА МУЗЕЙ — меморіальний музей Івана Федорова у Львові. Засн. 1977 як відділ *Львівської картинної галереї*. Міститься в Онуфріївському монастирі — архіт. пам'ятці 16—19 ст. Центр. місце в експозиції музею займають стенди, експонати яких розповідають про життя й діяльність Івана Федорова. Розділ «Федоровіана» представлений творами художників, літературів, учених, що відтворюють образ першодрукаря. В музеї зібрано бл. 10 тис. експонатів, серед яких рукописи, кириличні стародруки; окремий розділ становлять газети, журнали, брошури, листівки та відозви першого рад. вид-ва на зх.-укр. землях — «Всеславидаву», підпільні видання КПЗУ, перші українські переклади творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. В музеї широко представлено сучасну рад. книгу. Тут експонуються видання, нагороджені Дипломом ім. Івана Федорова.

Лит.: Видашенко М. Б. Музей Івана Федорова. Ілюстрований проспект. Львів, 1979.

С. С. Малець.
ФЕДОРОВА СТОЛІК — універсальний прилад для дослідження кристалічної речовини. Складається з системи кілець, що обертаються одне відносно одного за принципом *теодоліта*. У сучасних моделях Ф. с. є три сполучені теодолітні системи (мал.). Ф. с. закріплюють на століку поляризаційного мікроскопа. Препарат кладуть між двома спеціальними скляними сегментами, які утворюють навколо досліджуваного об'єкта однорідну оптичну сферу. Ф. с. дає можливість повертати й нахилити препарат під різними кутами і т. ч. досліджувати його в різному орієнтуванні щодо осі мікроскопа. При цьому будь-який напрям в об'єкті можна сумістити з будь-яким напрямом мікроскопа або Ф. с. й точно визначати гол. перерізи препарату та його оптичні константи (*подвійне променезаломлення*, кут оптичних осей та ін.). Ф. с. названо на честь Є. С. Федорова, який 1891 запропонував його першу модель. Іл. с. 548.

О. С. Поваренних.

Іван Федоров. Портрет роботи невідомого художника. Кінець 19 ст. Львівський державний історичний музей.

М. М. Федоров.

О. Ф. Федоров.

М. С. Федоров. Портрет дівчини. Харківський художній музей.

Федорова Івана музей.

ФЕДОРОВИЧ

ФЕДОРОВИЧ Саско [р. н. невід. — п. 24.III (3.IV) 1596] — полковник Запорізького війська, сподвижник С. Наливайка. Походив з винищських міщан. Улітку 1594 в складі посольства від Запорізької Січі їздив до імператора «Священної Римської імперії» Рудольфа II. Йшлося про спільні бойові дії проти султанської Туреччини і Крим. ханства. Брав активну участь у *Наливайка повстанні 1594—96*. У 1595 на заклик С. Наливайка прибув у складі Запорізького війська на Брацлавщину, де вів боротьбу проти польс.-шляхет. гніту. Потім діяв на Подніпров'ї. Очолюючи ним похід у березні 1596 визволив Київ. Загинув у бою біля оз. Гострий Камінь (поблизу Білої Церкви).

ФЕДОРОВИЧ Тарас (Трясило; рр. н. і см. невід.) — гетьман запорізьких нерестрових козаків (з 1629). У 1629 очолював похід козаків на Крим. ханство. Був керівником сел.-козац. повстання на Подніпров'ї (див. *Федорівича повстання 1630*). Після укладення *Переяславської угоди 1630* Ф. відійшов з недоволенними козаками на Запорізьку Січ. Узимку 1634—35 Ф. з частиною козаків пішов за Дон. У 1635 вів переговори з рос. урядом про переселення 700 козаків на Слобідську Україну. Навесні 1636 Ф. їздив до Москви з проханням про перехід частини укр. козацтва на службу до Рос. д-ви. Але його пропозицію було відхилено, бо рос. уряд не бажав загострювати відносини з шляхет. Польщею після невдачі для Росії рос.-польс. війни 1632—34. Дальша доля Ф. невідома.

ФЕДОРОВИЧА ПОВСТАННЯ 1630 — селянсько-козацьке повстання на Україні під керівництвом гетьмана запорізьких нерестрових козаків Т. Федорівича (Трясила) проти гніту Речі Посполитої. Початок повстанню поклав виступ 10 тис. запорожців на чолі з Т. Федорівичем, які в березні 1630 рушили з Запорізької Січі на Подніпров'я. До них почали приєднуватися селяни, міщани, козаки. Після *Корсунського бою 1630*, в якому польс.-шляхет. військо зазнало поразки, повстанський рух охопив значну територію від Запоріжжя до Київського Поділля, а згодом і Лівобережжя. Гол. опорним пунктом боротьби став Переяслав (тепер м. Переяслав-Хмельницький). Проти повстанців вирушило з Бара польс.-шляхет. військо, яке жорстоко розправлялося з непокірним населенням, вирізуючи мешканців цілих містечок, зокрема Димера і Лисянки. В тилу польс.-шляхет. війська розгорнули успішні дії повстанські загони. Під Переяславом між карателями й повстанцями розгорілися запеклі бої, що тривали майже три тижні. У вирішальному бою 15 (25). V сел.-козац. військо перемогло (див. *Переяславський бій 1630*). Однак підписана *Переяславська угода 1630* мала компромісний характер. Угодовська частина старшини та колишні ресстровці, що приєднались до повстання, усували Т. Федорівича від гетьманства, і він з 10 тис. козаків ще до укладення

угоди відійшов на Січ. Ф. п. свідчило про зростання визвольної боротьби повелених мас.

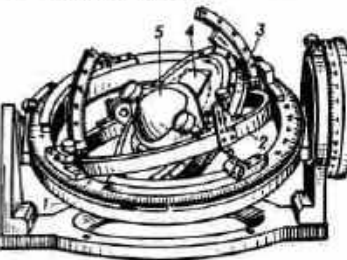
ФЕДОРОВСЬКИЙ Олександр Дмитрович (п. 10.I 1931, Ленінград) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1964. Закінчив (1956) Ленінгр. ін-т точної механіки і оптики. У 1956—80 працював на підприємствах приладобудівної пром.-сті. З 1980 — в Ін-ті гідромеханіки АН УРСР (з 1981 — директор). Осн. наук. праці стосуються дослідження процесів, що виникають на межі розділу вода — атмосфера. Результати досліджень Ф. зумовили розвиток нової області сучас. гідрофізики — гідрооптики.

ФЕДОРОВСЬКИЙ Олексій Олександрович (18 (30).III 1897, с. Руська Халань Курської губернії, тепер Новооскольського р-ну Белг. обл. — 28.VIII 1981, Київ) — укр. рад. хірург, доктор мед. наук (з 1949), професор (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1959). У 1921 закінчив Харківську мед. академію. У 1954—69 — зав. кафедрою хірургії Київ. мед. ін-ту, з 1970 — консультант. Праці Ф. присвячені питанням експериментальної та клінічної хірургії, зокрема проблемі переливання крові й кровозаміщувачів, лікування опіків і питанням гнійної хірургії тощо. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями. Премія ім. М. Н. Бурденка АМН СРСР, 1951. Держ. премія УРСР, 1982.

ФЕДОРОВСЬКИЙ Федір Федорович (14 (26).XII 1883, Чернівці — 7.IX 1955, Москва) — рос. рад. театральний художник, нар. художник СРСР (1951), дійсний член АМ СРСР (з 1947). В 1902—07 навчався в Строгановському центр. художньо-пром. уч-щі у К. Коровіна та М. Врубеля. Працював у Оперному театрі С. Зиміна в Москві, оформив ряд вистав для антрепризи С. Дягілева в Парижі та Лондоні (1912—13, див. *Російські сезони*). У 1921 Ф. призначено зав. худож.-постановочною частиною, пізніше (1927—29 та 1947—53) він був гол. художником Великого театру СРСР, де створив декорації до опер: «Фауст» Ш. Гуно (1924), «Князь Ігор» О. Бородіна (1934), «Тихий Дон»

Федорова стодик:

1, 2, 3 — сполучені теодолітні системи; 4 — досліджуваний препарат; 5 — скляні сегменти.

1. Дзержинського (1936), «Борис Годунов» (1948) і «Хованщина» М. Мусоргського (1950), «Садко» М. Римського-Корсакова (1949), «Омелья Пугачов» М. Ковалев (1942) в Театрі опери та балету ім. С. М. Кірова в Ленінграді та ін. У 1905—17 викладав у Строгановському центральному художньо-пром. уч-щі, 1918—23 — моск. ВХУТЕМАСі. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1949, 1950, 1951.

ФЕДОРОВСЬКИЙ Е. М. Федор Федорович Федоровський. М., 1960.

ФЕДОРУС Григорій Аврамович [п. 11 (24).IV 1909, с. Талова Балка, тепер Світловодського р-ну Кіровоград. обл.] — укр. рад. вчений у галузі фізики і техніки напівпровідників, доктор тех. наук (з 1974), професор (з 1981), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1932. Закінчив (1932) Кам'янець-Подільський ін-т соціального виховання (техніко-математичне відділення). У 1933—42, 1946—60 працював в Ін-ті фізики АН УРСР (Київ). З 1960 — зав. відділом Ін-ту напівпровідників АН УРСР. Осн. праці — з прикладної фотоелектроніки напівпровідників, технології виготовлення фотоелектричних приладів на основі сполук халькогенідів металів. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ст., ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1981.

ФЕДОРЦЕВА Софія Володимирівна (п. 8.III 1900, с. Помонята, тепер Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1946). Сестра М. Сабат-Свірської. В 1920 закінчила учит. інститут у Львові, 1923 — драм. студію при Львів. консерваторії. Як драм. актриса дебютувала 1926 у Львові у *Станіслава Я. Д. театрі*. В 1927—60 працювала в театрі «Березіль» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка). Ролі: Маруся («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Ілігерда («Ярослав Мудрий» Кочерга), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Катерина («Гроза» О. Островського), Марія («Марія Тюдор» Гюго). Знялась у кінофільмах «Любов на світанні» і «Лімерівна», а також у документальному кінофільмі про В. Стефаника. Майстер худож. читання. Опублікувала спогади про Леся Курбаса, П. Тичину, В. Стефаника та ін. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ФЕДОРЦЕВА Софія П. Софія Федорівна. К., 1971.

П. К. Медведчук.

ФЕДОРЧАК-ТКАЧОВА Марія Василівна (дівоц. прізвище — Федорчак; п. 9.X 1911, Львів) — український радянський художник-модельєр, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1972). Працює на Львів. ф-ці худож. виробів ім. Лесі Українки. Створює моделі сучас. одягу за нар. кроями, прикрашаючи його вишивкою. Впливає чоловічі сорочки, жіночі блузки, дитячі костюми, сумки, серветки, рушники, скатерки (1959—67); автор оздобленої вишивкою

Ф. Ф. Федорівський.

С. В. Федорівна.

І. М. Федорченко.

М. Е. Федосєєв.

оправи до «Кобзаря» Т. Шевченка (1961). Роботи експонувалися на всесоюз. і міжнар. (Японія, Канада, США) виставках, зберігаються в музеях Києва та Львова.

ФЕДОРЧЕНКО Іван Михайлович [н. 18 (31).X 1909, м. Таганрог] — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства, порошкової металургії і спеціальних сплавів, акад. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1970). Член КПРС з 1944. Закінчив (1930) Кам'янський вечірній металург. ін-т (тепер Дніпродзержинський індустріальний інститут). У 1930—35 працював на заводах Кам'янського (тепер Дніпродзержинський) і Таганрога, 1935—52 — в Н.-д. ін-ті с.-г. машинобудування (Москва), 1952—55 — в Лабораторії спеціальних сплавів АН УРСР. З 1955 — заступник директора і зав. відділом Ін-ту проблем матеріалознавства АН УРСР. Одночасно — гол. вчений секретар Президії АН УРСР (1957—62), академік-секретар Відділення фіз.-тех. проблем матеріалознавства АН УРСР (з 1963). Осн. напрями діяльності — розробка теор. основ порошкової металургії і створення спец. сплавів і матеріалів (антифрикційних, фрикційних, фільтрових та ін.). Розробив сучас. теорію механізму тертя вузлів машин і механізмів. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1979. Премія Ради Міністрів СРСР, 1981. Премія ім. Б. О. Патона АН УРСР, 1968.

Тв. Основы порошковой металлургии. К., 1963 [у співавт.]; Современные фрикционные материалы. К., 1975 [у співавт.]; Исследование материалов для тормозных и передаточных устройств. К., 1976 [у співавт.]; Композиционные спеченные антифрикционные материалы. К., 1980 [у співавт.].

ФЕДОСЬЕВ Володимир Іванович (н. 5.VIII 1932, Ленінград) — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1980). Член КПРС з 1963. У 1957 закінчив Муз.-пед. інститут ім. Гнесіних (Москва). У 1959—74 худож. керівник і гол. диригент оркестру рос. нар. інструментів, з 1974 — Великого симф. оркестру Центр. телебачення і Всесоюзного радіо (обидва — в Москві). У репертуарі Ф.: російська класична та нар. музика, твори рад. композиторів.

ФЕДОСЬЕВ Микола Євграфович [27.IV (9.V) 1871, м. Ноліньск, тепер Киров. обл. — 22.VI (4.VII) 1898, м. Верхолеськ, тепер село Качурського району Иркутської обл.] — один з перших пропагандистів марксизму в Росії. Н. в сім'ї судного слідчого. З 1888 став організатором марксист. гуртків у Казані (1888—89 до одного з них входив В. І. Ленін). Не раз зазнавав арештів, з 1892 до кінця життя — в тюрмах, на засланнях. Ф. першим з рос. марксистів виступив проти ліберальних народників (див. *Народництво*). На цій основі почалося його листвування з В. І. Леніном, яке тривало до кінця життя Ф. В. І. Ленін високо оцінив роль Ф. в рос. революц. русі (див. Повне зібр. тв., т. 45, с. 310—311). На засланнях Ф. покінчив життя самогубством.

ФЕДОСЬЕВ Петро Миколайович [н. 9 (22).VIII 1908, с. Старинське, тепер Пильнінського р-ну Горьк. обл.] — рад. філософ і громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1960), віце-президент АН СРСР (1962—67 і з 1971), Герой Соц. Праці (1978). Почесний член ряду іноземних академій. Член КПРС з 1939. Закінчив Горьківський пед. ін-т (1930). В 1936—41 — наук. співробітник Ін-ту філософії АН СРСР, у 1941—47 та 1950—54 — в апараті ЦК КПРС, а також гол. редактор журналів «Большевик» (1945—49), «Партийная жизнь» (1954—55). В 1955—62 — директор Ін-ту філософії АН СРСР. В 1967—73 — директор Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Осн. праці присвячені проблемам діалектичного та істор. матеріалізму, наук. комунізму, наук. атеїзму, критичні бурж. філософії та соціології.

На XXII—XXVI з'їздах партії обраний членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв. Дialectика современной науки. М., 1978; Мирозревание, философия, наука. М., 1979; Материалистическая диалектика. М., 1980 [у співавт.]; Советский народ — строитель коммунизма. М., 1981.

ФЕДОТОВ Павло Андрійович [22.VI (4.VII) 1815, Москва — 14 (26). XI 1852, Петербург] — рос. живописець, акад. петерб. АМ (з 1849). В 1826—33 навчався в Моск. кадєтському корпусі, пізніше служив у лейб-гвардії Фінл. полку в Петербурзі, у 1844 вийшов у відставку. В 1834—45 відвідував вечірні малювальні класи петерб. АМ. У своїх картинах і малюнках Ф. з тонкою іронією і гострим сарказмом висміював потворні риси побуту офіцера, купця, чиновника, з ширим співчуттям зображував простих людей. Був зачинателем критичного реалізму в рос. образотворчому мистецтві. Невеликі жанрові картини Ф. відзначаються глибиною суспільного змісту, точністю психологічних характеристик, драматизмом сюжету, життєвистою композицією, гармонійною злагодженістю колориту. Серед творів: «Хвороба Фідельки», «Наслідки смерті Фідельки» (обидва — 1844), «Свіжий кавалер» (1846), «Перебірлива наречена» (1847), «Сватання майора» (1-й варіант, 1848—49; 2-й — 1850—52), «Портрет Н. П. Жданович біля фортепіано» (бл. 1850, ДРМ у Ленінграді), «Сніданок аристократа» (1849), «Удовичка» (2 варіанти; 1850—51), «Анкор, іше анкор!» (1852), «Гравці» (1851—52). Твори Ф. зберігаються у ДТГ у Москві, ДРМ у Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва. Ф. відомий і як рисувальник (цикл «Морально-критичні сцени з буденного життя», 1846—49; ілюстрації до зб. «Ілюстрований альманах», виданого М. Некрасовим, 1848). Ф. писав також вірші, віршовані пояснення до своїх картин. Іл. див. на окремому аркуші, с. 160—161, а також до окремих аркушів до ст. *Побутовий жанр*, т. 8, с. 464—465.

Лит. Леонтьева Г. К. Павел Андреевич Федотов. Л.—М., 1962; Заглицкая Г. А. Павел Андреевич Федотов. М., 1977.

ФЕДОТОВА Гликерія Миколаївна [літоче прізв. Поздьякова; 10 (22).V 1846, Орел — 27.II 1925, Москва] — рос. актриса, нар. арт. Республіки (з 1924), Герой Праці (1924). Закінчила 1862 Моск. театр. уч-ще (педагог — М. С. Шенкін та І. В. Самарін). У 1858—1905 працювала в *Малому театрі*. Зіграла ролі Аксую, Катерини («Ліс», «Гроза» О. Островського), Софії («Лихо з розуму» Грибоедова), донни Анни («Кам'яний гість» Пушкіна), Джульєтти, деді Макбет («Ромео і Джульєтта», «Макбет» Шекспіра). В 1877 для свого бенефісу обрала п'єсу «Назар Стодоля» Т. Шевченка (йшла під назвою «В ніч під різдво»; грала роль Стехи). Гаспоровала з Малим театром, зокрема, в Києві, Житомирі, Ніжині, Миколаєві, Одесі, Полтаві та ін. містах України. Через хворобу залишила 1905 сцену, виховувала театр. молодь (з 1885).

Лит. Голя Г. Гликерія Федотова. Жизнь и творчество великой русской артистки. М.—Л., 1940.

ФЕДОТОВ ЧЕХОВСЬКИЙ Олександр Олексійович [1 (13).I 1806, Таганрог — 1892] — український юрист, фахівець з римського і цивільного права. Н. в сім'ї священника. В 1831 закінчив Петербурзьку духовну академію. З 1837 — професор кафедри римського права Харків. ун-ту, 1838—61 — професор кафедри римського й цивільного права Київ. ун-ту. Досліджував і давньоруські, укр. та рос. юрид. акти й документи 14—17 ст.

ФЕДР (Phaedrus; бл. 15 до н. е., Македонія — бл. 70 н. е., Рим) — рим. байкар. Вільновідпущеник імператора Августа. Байки Ф., писані шестистопним ямбом, за сюжетами близькі до байок Езопа. Збереглося 5 книг (134 байки). Сучасники Ф. вважали його байки політ. сатирами. Деякі сюжети байок Ф. використали Є. Гребінка, Л. Глібов, В. Самійленко. Укр. мовою твори Ф. перекладали М. Загірня (М. Грінченко), І. Свєнцицький, М. Годонацький та ін.

Тв. Укр. перекл. — Вибрані байки. «Питання класичної філології», 1963, в. 3; [Байки]. «Вісник», 1967, № 6; [Байки]. «Дніпро», 1968, № 3; Рос. перекл. — Федр и Бабрий. Басни. М., 1962.

Лит. Гаспаров М. Л. Античная литературная басня. М., 1971.

ФЕДУСКО (Феофилак) — Самбора (пр. н. і см. невід.) — укр. живописець 16 ст. Родом з Галичини. Відомий як майстер ікони «Благовіщення» (1579, Харків. художній музей), яку він викапав в Іванчихах на Волині. Іл. с. 550.

ФЕДЧЕНКА ЛЮДОВИК — найбільший гірсько-долинний льодовик на тер. СРСР. Розташований на Пн. Паміру, в басейні М. Мукусу, в Таджики. РР. Бере початок на пн. схилі Язгулемського хр., біля підніжжя піків Революції, 26 км. місарів і Паризької комуни, спускається вздовж сх. схилів хр. Академії Наук. Верхів'я притоків Ф. л. лежать на вис. 7480 м, нижній, край льодовика — 2910 м.

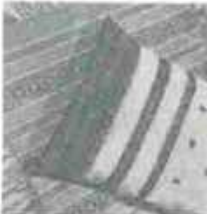
П. М. Федосєєв.

П. А. Федотов. Автопортрет (?). Кінець 40-х років 19 ст. ДТГ в Москві.

Г. М. Федотова.

М. В. Федорчук-Ткачова. Вишита налодочка. Полотно, нині, 1963.

ФЕДЧЕНКО

М. І. Федок. Автопортрет. 1915. Львівський музей українського мистецтва.

І. Ф. Федько.

Л. Федорух.

Федуско з Самбора. Благовіщення. Темпра. 1579. Харківський художній музей.

Довж. 77 км, шир. від 1700 до 3100 м, товщина в середній частині досягає 800 м. Площа льодовика разом з притоками 651 км², об'єм бл. 130 км³ (1982). Приймає 50 льодовиків-притоків. Швидкість руху до 65–90 см на добу. Поверхня розчленована численними тріщинами. З кінця льодовика витікає р. Сельдара. На Ф. л. — найвища в світі (на вис. понад 4169 м) гідрометеорологічна обсерваторія. Нижню частину льодовика відкрив 1878 рос. ентомолог В. Ф. Ошанін і назвав його на честь О. П. Федченка, середню та верхню частину відкрив учасник Памір. експедиції АН СРСР 1928 І. Г. Дорофєєв. К. В. Станкович.

ФЕДЧЕНКО Василь Харламович (22.III 1907, м. Новий Буг, тепер Микола. області — 24.VI 1979, Ворошиловград) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1956). Член КПРС з 1962. В 1926–28 навчався в Миргородському художньо-керамічному технікумі у Ф. Балаєнського, 1928–32 — в Київ. художньому ін-ті у Б. Кратка. Твори: пам'ятники В. І. Леніну в м. Красному Лучі (1944), молодогвардійцям у Краснодоні (1954), монумент «Україна — визволителям» у смт Міловому Міловського р-ну Ворошиловгр. обл. (1972), всі — у співавтор.; композиції «Прокляття війни» (1957), «Комсомолі, на коня!» (1967) та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973. Іл. див. також до статей Ворошиловградська область, т. 2, с. 397; Краснодон, т. 5, с. 479; «Молода гвардія», т. 7, с. 89.

ФЕДЧЕНКО Олексій Павлович (7.IX 1873, льодовик на Монблані в Альпах) — рос. природознавець і мандрівник, дослідник Середньої Азії. Закінчив Моск. ун-т (1894). Зібрав значний матеріал з фіз. географії, геології, антропології й етнографії центр. губерній Росії. В 1868–71 здійснив ряд подорожей до Серед. Азії, відкрив Заалайський хр., його найвищу вершину — тепер *Ленін пік* (7134 м). Осн. праці доопрацювали інші вчені й опублікували під назвою «Путешествие в Туркестан А. П. Федченко» (1872 — 77, перевидання 1950). На честь Ф. названо найбільший гірський льодовик СРСР (див. *Федченка льодовик*).

ФЕДЧЕНКО Павло Максимович (н. 12.VII 1920, с. Носачів, тепер Смілянського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1946. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київський ун-т (1949). Досліджує питання історії укр. літ. критики й журналістики. Автор праць «Матеріали з історії української журналістики» (1959), «Тарас Шевченко» (1963), «Літературна критика на Україні першої половини XIX ст.» (1982) та ін. Один із авторів колективних праць «Партія і література» (1975), «Українська література в російській критиці» (1980), «Історія української дожовтневої журналістики» (1983). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Ф. К. Сарна.

ФЕДЬОК Микола Іванович (26.II 1885, с. Голубиця, тепер Бродівського р-ну Львів. обл. — 17.V 1962, м. Винники Львів. обл.) — укр. рад. живописець. В 1910–16 навчався в Краківській академії красних мистецтв та монахенській АМ. Твори: «Кипариси», «Каплиця у Льоврані» (обидва — 1910), «Автопортрет» (1915), «Білі троянди», «Пейзаж з Винників», «Жіночий портрет». У 1947–50 викладав у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва.

ФЕДЬКО Іван Федорович (24.VI (6.VII) 1897 — 26.II 1939) — рад. військ. діяч, командир 1-го рангу (1938), герой громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Хмелеві (тепер Роменського р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, прапорщик. У Червоній Армії з 1918. Брав участь у боротьбі за владу Рад у Феодосії, проти австро-нім. окупантів на Пд. Україні. З травня 1919 — заст. наркомвійськморі і член Реввійськради *Кримської Соціалістичної Радянської Республіки*, з липня — нач. 58-ї стрілецької д-зії, яка вела бої проти денікінців, петлюрівців і махновців. У 1920 на чолі 46-ї Катеринославської стрілецької д-зії брав участь у розгромі *врангелівців*. Учасник придушення *Кронштадтського заклоту 1921* і *антоновців*. З 1922, після закінчення Військ. академії, — на відповідальних посадах у Червоній Армії: заст. команд. Окред. Червонопрапорною Далекосхід. армією (1934–37), команд. військами Київ. військ. округу (1937–38), заст. наркома оборони СРСР (з 1938). Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання, Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора. Лит.: Смирнов О. Командари Федько. К., 1969.

ФЕДЬКОВИЧ Юрій (Осип) Ададєртович (8.VIII 1834, с. Сторонець Путилів, тепер селище міського типу Путилі Вишньовського р-ну Чернів. обл. — 11.I 1888, Чернівці) — укр. письменник-демократ і громад. діяч. Навчався в Чернівцькій двокласній реальній школі (1846–48). В 1852–63 служив у австр. армії. Подавши у відставку, жив і працював у рідному селі, де розгорнув активну громад. діяльність: захищав права селян на землю, працював шкільним інспектором, склав укр. «Буквар», написав першу програму етногр. опису Буковини, видав для нар. шкіл пісенник («Співаник для господарських діточок»). У 1873–74 — редактор вид-ва при т-ві «Прості-

та» у Львові. З 1874 жив у Чернівцях, 1885–87 редагував газ. «*Буковина*». Світогляд, зокрема літературні погляди Ф., формувалися під впливом селян. визвольного руху на Буковині, нар. творчості, «Кобзаря» Т. Шевченка. Літ. творчість почав нім. мовою. У 1859, перебуваючи в Італії в складі австр. армії, написав перший вірш «Нічліг». Перша зб. «Поезії Іосифа Федьковича» (Львів, 1862) стала помітною подією в літ. житті всієї Зх. України. Протягом

Ілюстрації до творів Ю. А. Федьковича. «Люба-згуба». О. Кульчицька. 1920. «Сафат Зінич». А. Базилевич. 1953.

1867–68 у Коломиї вийшло два зшитки другої зб. «Поезії Юрія Горденчука-Федьковича». Поетична спадщина Ф. складається з ліричних віршів, балад і поем, сповнених глибоким соціальним змістом. Поет змалював трагічну долю солдата австр. армії («Співанка», «У Вероні», «Зілля»), тяжке життя безземельного селянства («Золотий лев», «Дезертир»), оспівав ватажків селян. повстань («Лук'ян Кобилиця», пропонував ідею возз'єднання укр. земель («До моєго брата Олексі Чернявського», «Нива»). У сатиричних віршах викривав католицьку церкву, реакц. інтелігенцію.

Ф. написав понад 60 оповідань та повістей. Перше оповідання «Люба-згуба» надруковано в журн. «*Вечерниця*» (Львів, 1863). В 1876 у Києві вийшла зб. «Повісті Осипа Федьковича» з передмовою М. Драгоманова. Прозові твори Ф. відзначаються гострими соціальними і побутовими конфліктами, письменник показує високі моральні якості людей з народу, зокрема жовнів («Серце не навчить», «Сафат Зінич»), взаєморозуміння трудивників різних національностей («Три як рідні брати»). У доробку Ф. — і кілька драм. творів («Так вам і треба», 1865; «Довбуш», 1869; мелодрама «Керманія», 1876; істор. трагедія «Хмельницький», 1886–87) та вільних переробок зарубіж. п'єс. Своїм ідейно-худож. рівнем вони поступаються перед поезією і прозою. Ф. переклав «Слово о полку Ігоревім», вірш «Чорна шаль» О. Пушкіна, деякі твори Г. К. Андерсена і братів Грімм, чес. і словацькі нар. казки. Переклад нім. мовою укр. нар. пісні. У 1945 в Чернівцях відкрито *Федьковича Ю. А. музей*, 1974 в Путилі — народний музей-садибу, де встановлено бюст письменника.

Тел.: Писання Осипа Юрія Федьковича, т. 1–4. Львів, 1902–10; Твори, т. 1–2. К., 1960; Твори. К., 1974; Народні пісні Буковини в записах Юрія Федьковича. К., 1968. Лит.: Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гордицького-Федьковича. Львів,

Федченка льодовик

1911; Пивоваров М. П. Юрій Федькович. К., 1954; Юрій Федькович в розвідках і матеріалах. К., 1958; Коржупан А. П. Юрій Федькович. К., 1963; Нечитайло М. Буконинський Кобзар. К., 1963; Пазяк М. М. Юрій Федькович і народна творчість. К., 1974; Юрійчук М. І. Івашкевич З. А. Юрій Федькович. Семінарії. К., 1981. **Ф. Д. Пустий.**

ФЕДЬКОВИЧА Ю. А. МУЗЕЙ у Чернівцях — літературно-меморіальний музей. Відкритий 1945. Висвітлює життя, літ. і культур.-громадську діяльність Ю. Федьковича, шанування його пам'яті. Векспозиції та фонди музею зберігає понад 4 тис. експонатів: документи, фотографії, особисті речі письменника, перші видання його творів, монографії про життя і творчість та ін. У смт Путілі 1974 відкрито народний музей-садибу Ю. Федьковича.

Літ.: Чернівецький літературно-меморіальний музей Ю. Федьковича. Путілі. Ужгород, 1973; Гуменик Г. І., Кирей Г. Т. Музей-садиба Ю. Федьковича у Путілі. Ужгород, 1976.

ФЕЕРІЯ (франц. *feerie*, від *fée* — фея, чарівниця) — театральне або циркове видовище, що ґрунтується на сценічних ефектах і трюках. Виникла в Італії в 17 ст. Близькі до Ф. були оперно-балетні вистави, а також вистави ярмаркових театрів у Франції 17—18 ст. У 1-й пол. 19 ст. в Росії Ф. ставили в театрах-балаганах, під час пар. гулянь. Дожиттєвому укр. театру Ф. не властива (окрім її елементи були у виставах «Вій» М. Гоголя, «Захарване коло» Ріделя в Театрі Миколи Садовського в Києві). В рад. мистецтві феєричні вистави пригнітани цірку.

ФЕІ (франц. *fée* — чарівниця) — у міфології народів Зх. Європи надприродні істоти, чарівниці, які живуть у лісах, джерелах тощо. Уявляли їх вродливими жінками, які люблять веселощі й танці. Добрі чи злі Ф. — популярні образи в зх.-європ. середньовічному фольклорі (особливо в казках).

ФЕЙГІН Яків Григорович [12 (25).V.1903, с. Лісковоє, тепер Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. — 18.VIII.1973, Москва] — рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Член КПРС з 1927. Закінчив (1931) Моск. ун-т. З 1934 — на викладацькій роботі. В 1947—48 — директор Ін-ту економіки АН УРСР, 1957—72 — зав. сектором Ін-ту економіки АН СРСР. Праці з питань екон. ефективності розміщення виробн., структури нар. г-ва СРСР, розвитку продуктивних сил.

ФЕЙЕР (Fejér) Ліпот (9.II.1880, Печ — 15.X.1959, Будапешт) — угорський математик, акад. Угорської АН (з 1930). Закінчив (1901) Будапештський ун-т, з 1911 — професор там же. Осн. наук. праці присвячені теорії функцій, збіжності тригонометричних рядів, інтегралів і теорії спец. функцій.

ФЕЙЕРБАХ (Feuerbach) Людвіг Андреас (28.VII.1804, Ландсгут, Баварія — 13.IX.1872, Рехенберг, поблизу Нюрнберга) — нім. філософ-матеріаліст, один з філософських попередників марксизму. Закінчивши Берлін. ун-т, з 1828 викладав філософію в Ерлангенському ун-ті, який 1830 був

змушений залишити через переслідування за атеїстичні погляди. В 1870 вступив до Нім. с.-д. партії. Філосо. погляди Ф. еволюціонували від ідеалізму до матеріалізму. Починаючи з 1839 Ф. піддавав гострій критиці ідеалізм Г. В. Ф. Гегеля, обґрунтовував матеріалістичне розв'язання *основного питання філософії*. Доводив, що «мислення з буття, а не буття з мислення». Єдиним, універсальним і найвищим предметом філософії Ф. вважав людину і природу як її основу. Проте матеріалізму Ф. властивий *антропологізм*, оскільки сутність людини він вважав даною від природи, ігноруючи сусп. основу людини, що призводило до ідеалістич. розуміння історії. Ф. не зміг подолати споглядабельність метафізич. матеріалізму. Через це Ф. не міг зрозуміти гегелівської діалектики, відкинувши її разом з ідеалістичною системою. В теорії пізнання Ф. обстоював *емпіризм і сенсуалізм*, рішуче виступав проти агностицизму. Він неперемінно боротьбу проти релігії. Джерело її, як і ідеалізму, вбачав у відриві *мислення від буття*. Проте, виступаючи проти ортодоксальної релігії, Ф. пропонував створити нову релігію без бога, яка б обожнювала саму людину. Основу моральності вбачав у прагненні людини до щастя. Творчість Ф. мала вплив на формування марксист. філософії. Високо оцінюючи філос. погляди Ф., К. Маркс і Ф. Енгельс критикували обмежений матеріалізм Ф., абстрактний характер його поглядів на мораль і релігію тощо. Осн. твори Ф.: «До критики філософії Гегеля» (1839), «Сутність християнства» (1841), «Основи філософії майбутнього» (1843).

Літ.: Избранные философские произведения, т. 1—2. М., 1955.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. Тези про Фейербаха; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Філософські зошити. Повне зібрання творів, т. 29; Очерки по философии Л. Фейербаха. К., 1982.

ФЕЙЛЕТОН (франш. *feuilleton*, від *feuille* — аркуш) — художньо-публіцистичний жанр; невеликий літ. твір, у якому засобами *сатири й гумору* показано злободенні негативні явища сусп. життя. Жанрові ознаки Ф. — актуальність проблематики, чітка політ. спрямованість, документальна правда фактів, жвавий дотепний виклад. У Ф. пародійно використовуються різноманітні форми, стилі, застосовуються засоби *гротеску, гіперболи, сарказму*. Найчастіше фейлетони бувають прозові, зрідка — віршовані. Серед різновидів — документальні і проблемні. Якщо в перших важливі суспільно-значимі питання розглядаються на тлі конкретних подій з точно зазначеними прізвищами людей і місцями дії, то в других справжні назви часто змінюються. Термін «фейлетон» виник у Франції на поч. 19 ст. і означав цікаву, дотепну статтю, видрукувану на окремому аркуші. Журналістика часів Великої французької революції дала поштовх політ. фейлетонам. В Росії перші Ф. з'явилися в 20-х рр. 19

ст. у газ. «Северная пчела». До цього жанру вдавалися О. Пушкін, В. Бєлінський, М. Некрасов, М. Салтиков-Штедін. Ф. став гострою зброєю у політ. боротьбі пролетаріату проти буржуазії. Зокрема, на сторінках «Новой Рейнської газети», яку редагували К. Маркс і Ф. Енгельс, публікувались і фейлетони. В. І. Ленін вимагав, щоб газета для трудящих велася жваво, бо пресі потрібен «фейлетон з намішкою» (Повне зібр. тв., т. 48, с. 69, 70). В укр. періодиці Ф. з'явився на сторінках «Основи» та в газ. «Чернігівський листок». У жанрі Ф. виступали І. Франко, В. Самійленко, О. Маковей. Сучасний рад. Ф. — один з ділових критичних жанрів преси. Визнаними майстрами цього жанру були М. Зошенко, М. Кольцов, Д. Заславський, Остап Вишня, Я. Галан та ін.

Н. М. Шидра.
ФЕЙНМАН (Feynman) Річард Філіпс (в. 11.V.1918, Нью-Йорк) — амер. фізик, член Національної АН. Закінчив Массачусетський технологічний ін-т (1939). З 1950 — професор Каліфорнійського технологічного ін-ту. Осн. наук. праці — з *квантової електродинаміки, квантової теорії поля, квантової механіки, статистичної фізики, надпровідності, теорії гравітації*. Розробив (1949) матем. апарат, який відіграв велику роль у розвитку квантової теорії поля (див. *Фейнмана діаграми*). Пояснив появу вихорів у надплинному гелії (т. з. вихорів Фейнмана). Нобелівська премія, 1965.

Літ.: Рос. перекл. — Квантовая электродинамика. М., 1964; Фейнмановские лекции по физике, в. 1—9. М., 1965—67 [у співавт.].

ФЕЙНМАНА ДІАГРАМИ — графічний спосіб опису процесів розсіяння частинок і *античастинок*, що використовуються у *квантій теорії поля, фізичі елементарних частинок, квантовій статистичній фізиці*. Застосовують для алгоритмізації розрахунку *імовірностей* цих процесів методами теорії збурень, для зображення й аналізу *Гріна функцій* осн. рівнянь квантової теорії та елементів матриці розсіяння (див. *Розсіяння мікрочастинок*). Осн. поняттям у методі Ф. д. є функція поширення, або пропагатор, що описує поширення хвилі, яка у квантовій теорії ставиться у відповідність руху частинки. Пропагатор зображається у вигляді зовн. або внутр. ліній, що характеризують відповідно рух реальних або *виртуальних частинок*. Крім цих ліній, до осн. елементів Ф. д. належать вершини, які являють собою точки сполучення трьох (і більше) ліній і відповідають елементарним актам взаємодії частинок. Ф. д., що мають *n* вершин, відповідають *n*-му порядку теорії збурень. Так, *Комітона явище* описується сумою двох Ф. д. (мал.). Хвилісті лінії описують рух *фотонів*, суцільні зовн. лінії — рух реального електрона, суцільна внутр. лінія — рух *виртуального електрона*. Зокрема, ліва вершина діаграми А відповідає поглинанню початковим електро-

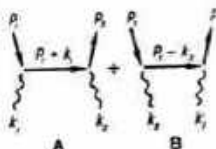
Ю. А. Федькович.

Садиба-музей Ю. А. Федьковича смт Путілі.

В. Х. Федченко. Портрет молодого вартівця І. О. Земнухова. Металізований бетон. 1970

Фейнмана діаграми для явища Комптона.

ФЕЙХОА

Ю. М. Фельтен. Чесменська церква в Ленінграді. 1780.

Фейхоа. Гілка з листками і плодами та квіткою.

ном з імпульсом p_1 фотона з імпульсом k_1 і переходу електрона у віртуальний стан з імпульсом $p_1 + k_1$. Права верхня частина цієї діаграми відповідає розпадові віртуального електрона на реальний електрон з імпульсом p_2 і фотон з імпульсом k_2 . Виходячи з відносного розташування елементів Ф. д., за певними правилами (т. з. правилами Фейнмана) записують матричний елемент, що відповідає матриці розсіяння розгляданого процесу, і розраховують його ймовірність (поперечний ефективний переріз). Вив. (1949) Р. Фейнман.

П. І. Фомін.
ФЕЙХОА, ака (Feijoa) — рід рослин родини миртових. Вічнозелені кущі або дерева до 5 м заввишки. Листки супротивні, еліптичні. Квітки сидять поодинокі або групами по 3—5 шт. у пазухах листків на гілках приросту поточного року. Плоди дзвіничастого, видовжено-овальні. Відомо 5—6 видів, що ростуть у тропіках і субтропіках Пд. Америки. В культурі тільки 1 вид — Ф. Селлоуа (F. sellowiana). Вирощують у США, Італії, Пд. Франції та ін. В СРСР — у Зх. Грузії, Краснодарському краї, в Криму. Плоди містять цукри (5—10 %), органічні к-ти (2—4 %), пектинові речовини, а також значну частину йоду; споживають свіжими, з них виготовляють також варення, мармелад, компоти, лікери тощо.

ФЕЙХОО (Feijóo) Самуель (п. 31.III 1914, містечко Сан-Хуан-делос-Бас — у Кубі, ф. письменник, літ. критик, фольклорист. Автор збірок поезій «Сільський пісень» (1950), «Самітний птах» (1961), «Бути вірним», «Маленька струна» (обидві — 1964), «Повний день» (1974) та ін., романів із сільсь. життя «Мандрівна мушля» (1944), «Хуан Кінкін», «Тумбага» (обидва — 1964), «Панчо Рута і Хіль Хокума» (1967), зб. оповідань «Квентаквентос» (1974). Упорядкував і підготував коментарі до кількох фольклорних збірок. Ф. — перший перекладач творів Т. Шевченка на Кубі. В 1964 брав участь у Міжнародному форумі діячів культури, присвяченому 150-річчю з дня народження Т. Шевченка. У кн. «Російські і радянські поети» (1966) опубл. у своєму перекладі 19 поезій Т. Шевченка. Перекладає й твори рос. поетів. Кілька разів був в СРСР. У нарисі «Подорож до Радянського Союзу» (1967) описав враження від нової поїздки до СРСР, про відвідання Музею Т. Шевченка в Києві.

Гр.: Укр. перекл. — Хуан Кінкін, К., 1968; [Вірші], «Веселі», 1973, № 7; «Веселі», 1982, № 5; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Остров зари багряної. М., 1968; [Вірші]. В кн.: Острова юности. М., 1981.

М. І. Жердінська.
ФЕЙХТВАНГЕР (Feichtwanger) Ліон (7.VII 1884, Мюнхен — 21.XII 1958, Песіфік-Пелісейдс, США) — нім. письменник. В 1933 емігрував у Францію. У 1941 виїхав до США. В істор. романах «Потворна герцогиня» (1923), «Єврей Юзеф» (1925), трилогії про історика Йосифа Флавія («Юдейська війна», 1932; «Сини», 1935; «Настане день», 1942), «Лже-Нерон»

(1936), «Лиси у винограднику» (1947—48), «Гойя, або Тяжкий шлях пізнання» (1951), «Мудрість ливака, або Смерть і перевтілення Жана Жака Руссо» (1952), «Іспанська балада» (1955), «Ісфай та його дочка» (1957), а також у п'єсах і новелах таврував духовну й політ. реакцію, підстоював ідеї демократії, соціального прогресу, миру. В романах про сучасність — трилогії «Зал чекання» («Успіх», 1930; «Сім'я Оппенгеймів», 1933; «Вигнання», 1939), «Брати Лаутензак» (1943), «Сімона» (1944) викривав нім. фашизм. У 1937 відвідав СРСР і написав кн. «Москва 1937» (1937).

Гр.: Укр. перекл. — Сім'я Оппенгеймів, К., 1936; Юдейська війна, К.—Х., 1937; Сини, К., 1938; Гойя, або Тяжкий шлях пізнання, К., 1957; Успіх. Три роки з історії однієї провінції, К., 1981; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1963—68.

Літ.: Рачинська Н. Н. Ліон Фейхтвангер. М., 1965; Житомирська З. В. Ліон Фейхтвангер. Биобиблиографический указатель. М., 1959.

Н. М. Матузова.

ФЕКАЛІЇ (від лат. faex — покійний) — суміш твердих і рідких екскрементів людини; *органічне добриво*. Ф. містять в середньому (в %): сухої речовини бл. 7, в т. ч. азоту—1,1, фосфору (P_2O_5)—0,26, калію (K_2O)—0,22. Використовують Ф. для виготовлення *компостів* з торфом, ґрунтом та ін. вологоємними матеріалами; застосовують також у вигляді пудретів, що їх одержують шляхом оброблення Ф. хлором і сушінням. Ф. застосовують гол. чин. під кормові культури, коноплі. Заборонено вносити під ягідні і овочеві культури.

ФЕКЛЕНКО Микола Володимирович [6 (19).XII 1901, с. Ти́фніка, тепер Борисоглебського р-ну Ворон. обл. — 12.X 1951, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант танкових військ (1943). Член Комуністичної партії з 1920. В Рад. Армії з 1918. В 1933 закінчив академічні курси при Військ. академії моторизації і механізації РСЧА, 1949 — Вищі академічні курси при Вищій військ. академії. Під час Великої Вітчизн. війни Ф. — командир 19-го механізованого корпусу і командуючий 38-ю армією, що брала участь в оборонних боях на Україні, пом. команд. військами Пд. фронту, командував 17-м танк. корпусом, бронетанк. і механізованими військами Степового фронту. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1951 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ФЕЛАН (Phelan) Джим (1895, Тіпперері, Ірландія — 1960, Англія) — ірл. письменник. Н. у селян. сім'ї. Брав участь у нац. визвольному русі, за що зазнавав переслідувань англ. та ірл. влад. Роман «Зелений вулкан» (1938) — про боротьбу ірл. народу проти брит. колонізаторів. У романах «Поденники» (1938), «Місяць у річці» (1946) зображено тяжке життя трудящих. Під час 2-ї світової війни виступав проти фашист. агресії. Документально-худож. повісті «Дню» (1953), «Бро-

дига на якорі» (1954) відтворюють світ декласованих елементів у капіталістичному суспільстві. Гр.: Рос. перекл. — Зелений вулкан, «Інтернаціональна література», 1940, № 2; ... И выгоняли из дубинами. М., 1947.

Літ.: Земляний О. І. Тема національно-визвольної боротьби в романі Дж. Фелана «Зелений вулкан». «Іноземна філологія», 1979, в. 53.

О. І. Земляний.

ФЕЛАХІ (араб. Фаллах — селянин, землероб) — осілі селянсько-землероби в араб. країнах.

ФЕЛЕМА (від грец. феллос — корок) — вторинна покривна тканина рослин, що складає зовнішню частину *перидерми*. Те саме, що й *корок*.

ФЕЛІБРИ (прованс. feliadres) — учасники літ. руху 2-ї пол. 19 ст. у Пд. Франції. В 1854 засновано т-во поетів-Ф. на чолі з Ф. Містралем і Ж. Руманілем, яке ставило за мету відродження й розвиток нац. прованс. культури й ліри, створення літ. *провансальської мови*.

ФЕЛЛІНІ (Fellini) Федеріко (п. 20.I 1920, Ріміні) — італ. кінорежисер і сценарист. В кін. з 1942. Починав як автор сюжетів і сценаріїв, 1945 брав участь у створенні фільмів Р. Росселліні «Рим — відкрите місто» і «Пайза» (1946). Перші режисерські роботи — «Восні вар'єте» (1950), «Білий шейх» (1952), «Мамині синки» (1953). Фільми, які принесли Ф. світове визнання: «Дорога» (1954; в рад. прокаті — «Вони блукали по дорогах»), «Ночі Кабірї» (1956), «Солодке життя» (1959), «Вісім з половиною» (1962, Гол. приз 3-го Моск. міжнар. кінофестивалю), «Джульетта і духи» (1965), «Клоуни» (1970, телефільм), «Рим» (1972), «Амаркорд» («Я згадую», 1974), «Релетіція оркестру» (1979), «Корабель іде» (1983). Фільми Ф. відображають контрасти сучас. західного світу, тонко розкривають сутність людської психології. Роботи Ф. удостоєні премій багатьох міжнар. фестивалів.

Літ.: Федеріко Фелліні. Стаття. Інтерв'ю. Рецензії. Воспоминання. Пер. с італ. М., 1968.

ФЕЛОГЕН (від грец. феллос — корок і γεννάω — породжує, утворює), корковий камбій — вторинна тканина покривної тканини у рослин, що формує *перидерму*. Клітини Ф. поділяються тангентальними (паралельними поверхні органа) перегородками і відкладають назовні клітини корка, а всередину — клітини фелодерми. Ф. (перший і наступні шари) виникає внаслідок поділу клітин епідерми (літ. *Епідерміс*), *паренхіми* (субетіперидермальний, *перичелла* або *луб*), *колеліми*.

ФЕЛЬБАБА Йосиф Андрійович (п. 12.IV 1921, с. Верб'яж, тепер Воловецького р-ну Закарп. обл.) — укр. актор, режисер, педагог і громадський діяч, засл. арт. ЧССР (з 1981). Член КПЧ з 1948. У *Прашському українському народному театрі* — з 1947 (1950—70 — гол. режисер), з 1971 — директор. Ролі: Михайло («Суєта» Карпенка-Карого), Платон Кречет (одноіменна п'єса Корнійчука), Юліан («Любов на світанні» Галаана), Се-ребряков («Дядя Ваня» Чехова),

Створив образ В. І. Леніна («Третя патетична» Погодіна). Серед вистав — «Украдене щастя» І. Франка, «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Егор Буличов та інші» М. Горького, «Золота карета» Л. Леонова. Викладацька робота — в Держ. консерваторії в Братиславі (1952—56) та драм. студії Придніпровського укр. нар. театру (1964—66). Л. М. Дворниченко.

ФЕЛЬД'ЄГЕР (нім. Feldjäger) — військ. або урядовий кур'єр для доставлення важливих, переважно таємних документів. Вперше з'явився у Пруссії 1742, в рос. армії — 1796. В СРСР Ф. виконують службу в системі фельд'єгерського поштового зв'язку.

ФЕЛЬДМАН Валентин Августович [4 (16). III 1864, поблизу Петербурга — 26. VII 1928, Київ] — укр. рад. архітектор і художник. У 1882—89 навчався в петерб. АМ. До 1910 працював архітектором у Севастополі в Харкові. З 1910 жив і працював у Києві. Серед архіт. творів — будинок панорами «Оборона Севастополя в 1854—55» в Севастополі (1902—04; зруйновано 1942, відбудовано 1954). Автор

В. А. Фельдман. Українське село. Акварель. 1916.

численних акварелей: «Татарський двірник» (1889), «Сірі камелі біля Севастополя» (1907), «Українське село» (1916), «Зимовий пейзаж» (1925). Зберігаються в ДМУОМ у Києві. Оpubлікував ряд праць з теорії малюнка й акварельного живопису. Викладав у Харків. технологічному ін-ті (1905—10), Київ. політех. ін-ті (1910—22), Київ. арх. (1922—24) та Київ. худож. (1924—28) інститутах.

Тв.: Искусство акварельной живописи. К., 1967.

Лит.: Виставка художника-архітектора В. А. Фельдмана. Каталог. К., 1940.

ФЕЛЬДМАРШАЛ (нім. Feldmarschall), генерал-фельдмаршал — найвищий генеральський чин у дореволюц. рос. (з 1699) і деяких сучасних іноземних бурж. арміях (Великобританія та ін.). Вперше запроваджені у Німеччині в 16 ст.

ФЕЛЬДФЕБЕЛЬ (нім. Feldwebel) — звання старшого *унтер-офіцера* у дореволюц. рос. і деяких сучасних іноземних арміях (НДР, ФРН). Вперше звання Ф. з'явилося у Німеччині в 15 ст., в рос. армії — на поч. 18 ст.

ФЕЛЬДШЕР (нім. Feldscher, від Feldscherer — польовий ширшник) — медичний працівник з середньою освітою, що подає першу медичну та до лікарняну допомогу, а також проводить профілактичну й санітарно-протипепидемічну роботу. Ф. може працювати під

безпосереднім керівництвом лікаря в міських і сільських мед. установах, самостійно — на фельдшерсько-акушерських пунктах, на фельдшерських здоролупунктах при пром. підприємствах, відділеннях *швидкої медичної допомоги* (фельдшерські бригади) під заг. керівництвом і контролем лікаря лінійної (районної) лікарні, лікарської амбулаторії, поліклініки, станції швидкої медичної допомоги і санітарно-епідеміологічної станції. Підготовка Ф. проводиться в *медичних училищах*.

ФЕЛЬМАН Фрідріх Роберт [20 (31). XII 1798, Коєру, тепер село Пайдеского району Естонської РСР — 10 (22). IV 1850, Дерпт, тепер Тарту] — естонський письменник і фольклорист, просвітител-демократ. У 1838 з ініціативи Ф. створено Естонське вчене т-во, яке він очолював 1843—50. З 1839 збирав і впорядковував матеріали ест. епосу «*Kalevipoeg*». Автор написаних ним мовою міфологічних переказів, що являють собою переробку в романтичному дусі ест. фольклору. Писав і вірші естон. мовою («Бесіда про люльку») і оповідання («Пусте оповідання...»). С. Г. Ісаксон.

ФЕЛЬТЕН Юрій Матвійович (1730 або 1732, Петербург — 1801, там же) — рос. архітектор, представник раннього рос. *класицизму*, чл.-кор. Королівської академії архітектури в Парижі (з 1783). Навчався в Петербурзі при АН (1740—45), а також в Тюбінгені, Штутгарті та Берліні. Пізніше — знову в Петербурзі у арх. І. Шумахера. З 1754 працював у В. *Растреллі*, був його гол. помічником у буд-ві *Зимового палацу*. З 1762 — гол. архітектор «Канцелярії від будівель». Професор петерб. АМ (з 1772, 1789—94 — директор). Твори: кол. Олександрівський ін-т (1765—75), церкви Катерини (1768—71) та Анни (1773—79), Старий Ермітаж (1771—87), Чесменський палац (1774—80), перебудова інтер'єрів Великого палацу в Петергофі (тепер *Петродворець*; 70-і рр. 18 ст.). Автор проєктів набережних та огорожі, зокрема *Літнього саду* (за участю арх. П. Єгорова; 1771—84) в Петербурзі.

ФЕЛЬЯНИ, фейяни (франц. feuilants) — члени політ. клубу, що існував 1791—92 у Парижі під час *Великої французької революції*. Назву дістали від ліквідованого 1789 монастиря чернецького ордену фельянів, у приміщенні якого Ф. проводили свої засідання. Клуб Ф. утворили представники великої конституційно-монархічної буржуазії та ліберального дворянства, що вийшли з якобінського клубу (див. *Якобінці*) після прийняття ним 16. VII 1791 петиції з вимогою про скинення короля. Лідерами клубу Ф. були А. Барнав, А. Ламет, А. Дюпор. Відображаючи інтереси великої буржуазії, Ф. були прихильниками конституційної монархії, виступали проти республіки, гальмували дальший розвиток революції. Після повалення монархії (10. VIII 1792) Ф. перейшли до табору відкритої контрреволюції, клуб Ф. припинив свою діяльність.

ФЕМЕЛІДІ Володимир Олександрович [16 (29). VI 1905, Одеса — 30. X 1931, там же] — укр. рад. композитор і диригент. У 1928 закінчив Одес. муз.-драм. інститут (класи композиції П. *Молчанова*, диригування Г. *Столярона*). Твори: опера «Розлом» (1928), балет «Карманийола» (1930), «Ювілейна симфонія» (1927), «Класична симфонія» (1928), концерти з оркестром — для фортепіано, для скрипки (обидва — 1926), романси. Лит.: Гнатів Т. Володимир Фемеліді. К., 1974.

ФЕМИ (грец. *θεμια*, оди.) — військ. адм. округи у *Візантії*. Перші Ф. з'явилися в 7 ст. в Малій Азії. Пізніше Ф. було утворено на всій тер. Візантії. На чолі Ф. стояли стратиги, які зосереджували в своїх руках військ. командування, суд. владу і податкове управління. Війська Ф. були осн. військ. силою країни. В 14 ст. замість Ф. було створено уділи.

ФЕМІДА (Феміс) — 1) У грец. міфології богиня правосуддя, законного порядку. Донька *Геї* й *Урана*. Зображували її з зав'язаними очима (як символ безсторонності), з *рогом достатку* й терезами в руках. 2) Переносно — правосуддя, закон; жерці Ф. — слуги закону, судді.

ФЕМІНІЗМ (франц. *féminisme*, від лат. *femina* — жінка) — жіночий рух за зрівняння жінок у правах з чоловіками в межах бурж. ладу. Виник у 18 ст. у Пн. Америці. Найбільше поширився у США і Великобританії. В Росію Ф. проник на поч. 20 ст. В кінці 19 — на поч. 20 ст. виникли міжнар. феміністські орг-ції (зокрема, Міжнар. рада жінок, засн. 1888; Міжнар. альянс жінок за виборчі права жінок, засн. 1904). Більшість з сучас. нац. і міжнар. феміністських орг-цій у своїй діяльності не торкаються актуальних проблем політики, обмежуються питаннями емансипації жінок. *Міжнародна демократична федерація жінок* виступає за співробітництво з тими феміністськими орг-ціями, які ведуть боротьбу за соціальні, політ. і громадян. права жінок, проти війни і реакції.

ФЕМИСТОКЛ (Фемістохлос; бл. 525—460 до н. е., Магнесія, Мала Азія) — держ. діяч і полководець Стародавніх *Афін*. З 493—492 до н. е. не раз обіймав посади *архонта* і *стратега*. Прихильник *рабовласницької демократії*. В 487—486 до н. е. провів ряд демократичних реформ (виборність архонтів за жеребком, право обіймати цю посаду *вершинами*, звільнення колегії стратегів від контролю *ареопагу*). Під час *греко-перських воєн* (500—449 до н. е.) відіграв вирішальну роль в організації боротьби проти загартників. Як стратег керував мор. боями біля *Артемідії* і о. *Саламін* (480 до н. е.). Був ініціатором створення *Делоського союзу* (478 або 477 до н. е.). В 471 до н. е. внаслідок підступних афін. аристократів Ф. було піддано *остракізму*.

О. М. Мальований.
ФЕН (нім. *Föhn*, від лат. *favonius* — теплий західний вітер) — теплий і сухий поривчастий вітер, що дме з гір у долини. Утворю-

Л. Фейхтваенгер.

Ф. Феміліні.

Я. А. Фельдба.

В. О. Фемеліді.

Фенікс. Фрагмент
сцилійської мозаїки.

ється внаслідок деформації повітр. потоку під впливом особливостей орографічної будови місцевості. Має високу т-ру і низьку відносно вологість повітря, що пояснюється адиабатичним нагріванням повітря при низхідних течіях над гірськими схилами. Тривалість Ф. найчастіше менше доби, в окремих випадках — кілька діб. Іноді зумовлює швидке танення снігу, влітку — посухи, може супроводитися селями, обвалами тощо. Спостерігається Ф. у багатьох гірських районах, в СРСР, зокрема, на Кавказі, у Карпатах, у горах Середньої Азії. **ФЕНАКІТ** [від грец. φένος (фенос) — шахрай] — мінерал класу силікатів. $\text{Be}_2(\text{SiO}_3)_2$. Сингонія тригональна. Густ. 2,97—3,0. Твердість 7,5—8,0. Безбарвний, іноді білий, рожевий, бурий. Прозорий. Блиск скляний, жирний. Відомий у США, Франції, Норвегії, Бразилії. У Рад. Союзі є в РРФСР (Урал, Далекий Схід, Казахстан), на Україні. Ф. одержують і штучно. Використовують як *берилеву руду*, гарно забарвлені відмінні — в ювелірній справі.

ФЕНАКОДУС (Phenacodus) — рід вимерлих стародавніх копитних ряду кондилартів (Condylartia). Був ісеїдною твариною. Мав розміри з сучас. віслю, п'ятипалі кіньчики, довгий хвіст. При заг. примітивному рівні організації Ф. характеризувався рисами еволюційного прогресу в напрямі справжніх копитних, зокрема деяких непарнокопитних: пристосування зубів до живлення більш жорсткої рослинної їжі, а кіньчик до бігу (напівпальцеходіння). Був поширений в пізньому палеоцені — ранньому еоцені в Пн. Америці. Ф. довго вважали прямим предком конячих, проте, найімовірніше, Ф. являє собою паралельну гілку еволюції непарнокопитних.

ФЕНАЦЕТИН — лікарський препарат, який належить до протизапальних та знеболювальних засобів. За хім. будовою — 1-етоксид-4-ацетамінобензол ($\text{C}_{10}\text{H}_{13}\text{NO}_2$). Діє переважно на центральну нервову систему. Застосовують Ф. в порошках і таблетках самостійно або у комбінації з ін. препаратами (кофеїном, амідопірином тощо) при невралгіях, головному болю, запальних захворюваннях. Протипоказаний при захворюваннях нирок. Вживають за призначенням лікаря.

ФЕНІТ (англ. Fenians, від староірл. fiann — військова дружина) — учасники революц. бурж.-демократичного руху 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. проти англ. колоніалізму, за створення незалежної Ірл. республіки. Орг-цію Ф. — Ірл. революційне братство (ІРБ) — засновано влітку 1857—58 (з кін. 60-х рр. — Ірл. республіканське братство).

В Ірландії та Великобританії ІРБ діяло підпільно. В США серед ірл. емігрантів Ф. створили масове г-во Гельський клан, що діяло як орг-ція ірл. нац. руху в США. В лютому — березні 1867 ІРБ підняло в Пд.-Сх. Ірландії повстання, яке придушили англ. війська. Амер. Ф. 1866, 1870—71 здійсни-

ли спроби збройного вторгнення в Брит. Канаду, намагаючись почати англо-амер. війну, яка, на їхній погляд, мала викликати гостро розв'язання кризи та прискорити настання революц. ситуації в Ірландії. Рух Ф. підтримали К. Маркс, Ф. Енгельс, а також Ген. рада 1-го Інтернаціоналу. З 1914 ІРБ вело підготовку нац.-визвольного повстання 1916, 1916—21 брало участь у русі шинфейнерів. Після укладення англо-ірландського договору 1921 розколося і 1924 припинило існування.

ФЕНІКС, фойнік (грец. φοῖνιξ) — 1) У грец. міфології чарівний птах. Місце його походження пов'язували з Ефіопією; вважали, що назву йому дали асирійці. Уявляли Ф. у вигляді орла з чудовим червоно-золотим вогненним пір'ям. Прожила кількасот років, він, за однією з версій міфа, спаливав себе, а з попелу відроджувався молодий, оновлений. Образ Ф. використано в символіці християнства, зокрема в укр. іконописі. 2) Переносно — символ вічного відродження, немирушності.

ФЕНІКС — сузір'я Пд. півкулі неба. Найяскравіша зоря 2,4 візуальної зоряної величини. Видно в пд. районах СРСР, найкраще в вересні — жовтні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

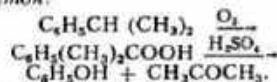
ФЕНІЛАЛАНІН, α-аміно-β-фенілпропіонова кислота,

$\text{C}_6\text{H}_5\text{CH}_2\text{CH}(\text{NH}_2)\text{COOH}$ — ароматична незамінна амінокислота. Ф. виявлено в організмах тварин, рослин та в мікроорганізмах у вільному стані і в складі різних білків. Білки, в яких Ф. відсутній (напр., протамін), є неповноцінними. Метаболізм Ф. завершується необоротним перетворенням на тирозин. Доволя потреба дорослої людини в Ф. становить 1,1 г. Відомі спадкові хвороби, пов'язані з природженими порушеннями обміну Ф.: алкаптонурія, альбінізм, фенілпропіоніацетальдіоз. **ФЕНОБАРБІТАЛ**, люмінал — лікарський препарат, який належить до снотворних засобів. Похідне барбітурової к-ти ($\text{C}_{10}\text{H}_8\text{N}_2$). Належить до барбітуратів тривалої дії. Пригнічує центральну нервову систему. Залежно від дози, що вживається, Ф. виявляє заспокійливий, снотворний і протисудорожний ефекти. Ф. застосовується при епілепсії, хорей, спастичних паралічах, судинних спазмах, безсонні. Тривале вживання спричиняє психічну пригніченість, головний біль, зміни у крові, кістковій тканині та слизових оболонках. При передозуванні можливі неаритмічність і смерть. Порошки або таблетки Ф. вживають лише за призначенням лікаря.

ФЕНОКОПІЯ (від грец. φοῖνιξ — показую, виявляюсь і лат. copia — запас, велика кількість) — неспадкова зміна фенотипу, що виникає під впливом зовнішніх факторів. За своїм виявом подібна до спадкових змін — мутацій. Напр., у періоді низьких температур у природі з'являються меланістичні форми комах (див. *Мела-*

нізм), форми з антоціановим забарвленням у рослин тощо. Ці зміни є Ф. таких самих змін, які виникають у природі без будь-яких зовн. впливів, внаслідок мутацій або рекомбінацій. Вважають, що зовн. фактор, який викликає Ф. у нормальних особин, порушує в них дію відповідних нормальних генів, спричиняючи появу мутантного фенотипу. Вивчення Ф. широко застосовують у дослідженні з феногенетики.

ФЕНОЛ, оксидбензол, карболова кислота, $\text{C}_6\text{H}_5\text{OH}$ — найпростіший представник фенолів. Безбарвні кристали (на повітрі — світло-рожеві внаслідок окислення) з характерним запахом; густ. 1058 кг/м³; $t_{\text{пл}}$ 40,9°; $t_{\text{кип}}$ 181,7°; помірно розчинні у холодній воді, добре — у спирті, ефірі, хлороформі та ін. розчинниках. Має слабкі кислотні властивості, при дії лугів утворює феноляти. Легко вступає в реакції етерифікації, бромовування, нітрування, азосполучення та ін. Конденсація Ф. з фталевим ангідридом одержують фенолфталеїн, з формальдегідом — фенол-формальдегідні смоли. Добувають Ф. з кам-вуг. смоли, яка виділяється при коксуванні вугілля, а також синтетично. Сучас. метод пром. синтезу Ф. ґрунтується на окисненні толуолу або ізопропілбензолу. При останньому методі поряд з Ф. утворюється цінний продукт — ацетон:

Застосовують у виробн. пластмас (див. *Фенопласти*), барвників, пестицидів, лікар. препаратів (саліцилової кислоти, ацетилсалицилової кислоти, салолу), поверхнево-активних речовин та ін.; 5 %-ий водний розчин (карболова к-та) — як дезінфікуючий засіб. При попаданні на шкіру для опіки. Гранично допустима концентрація у повітрі 0,005 мг/л.

ФЕНОЛИ — органічні сполуки ароматичного ряду, в яких гідроксильна група (—ОН) безпосередньо зв'язана з ароматичним ядром. За числом ОН-груп розрізняють Ф. одноатомні (напр., фенол), двоатомні (гідрохінон, пірокатехін, резорцин), багатоатомні (напр., пірогалол). Є Ф. — похідні толуолу (орто-, мета- і пара-крезоли), ксилолу (ксиленоли), нафталіну (α- і β-нафтоли). Більшість Ф. — кристали, з характерним запахом, деякі — рідини. У воді розчиняються лише найпростіші Ф., в органічних розчинниках (спирті, ефірі, бензолі) — майже всі. Ф. — слабкі к-ти, з лугами утворюють солені речовини — феноляти. Від дії вільного розчину хлориду заліза FeCl_3 забарлюються. Ф. реакційноздатні. Легко утворюють прості й складні ефіри, вступають в реакції бромовування, нітрування, сульфування, азосполучення, алкілювання, окислення та ін.; деякі здатні обмінювати групу ОН на NH_2 . Одержують Ф. з кам-вуг. смоли, а також синтетично. Використовують Ф. як

дезинфікуючі засоби, антисептичні засоби, антиоксиданти. Ф. — важлива сировина для виробн. феноло-формальдегідних смол, поліамідів, барвників, лікар. препаратів, пластифікаторів, пестицидів, поверхнево-активних речовин тощо.

ФЕНОЛО-АЛЬДЕГІДНІ СМОЛИ — синтетичні смоли, олігомерні продукти поліконденсації фенолів (монооксисбензолу, резорцину, крезолів, ксиленолів) з альдегідами (формальдегідом, фурфуролом, ацетальдегідом, масляним альдегідом, бензойним альдегідом та ін.). Залежно від будови і співвідношення вихідних речовин, каталізаторів, водневого показника, умов проведення синтезу одержують смоли різної мол. маси, розгалуження (будови осн. ланцюга макромолекули), функціональності та реакційної здатності. В результаті отвердження при наявності каталізаторів, наповнювачів та ін. добавок (при високій т-рі і під тиском) утворюються полімерні продукти сітчастої просторової структури (феноласти, фенольні клеї та лаки, зв'язуючі для армування пластиків). Ф.-а. с. служать і для модифікації ін. полімерів. Найширше використовують феноло-формальдегідні смоли (виробництво їх становить більш як 90 % усіх смол), а також феноло-фурфурольні і феноло-фурфуролформальдегідні смоли, що відзначаються підвищеною хім. стійкістю. При взаємодії фенолу з ацетальдегідом, масляним альдегідом і бензальдегідом одержують низькомолекулярні термопластичні крихкі продукти, які обмежено застосовують лише у сполученні з іншими полімерами.

Лит. див. до ст. Феноло-формальдегідні смоли. С. І. Омельченко.

ФЕНОЛОГІЯ (від грец. *φαιος* — показую, виявляюся і *λόγος* — вчення) — наука про сезонні явища в природі. Реєструє і вивчає періодичні явища в живій і неживій природі, що пов'язані із змінами пір року, напр. строки утворення і сходу снігового і льодового покривів, початку і закінчення безморозного періоду тощо, а також сезонні фази розвитку рослин, сезонні особливості розвитку й активності тварин (сплячка, діпауза, линяння, міграції тварин, перельоти птахів). Біофенологічні спостереження проводять на рівні окремих організмів, популяцій, біоценозів і біосфери в цілому. Дані Ф. використовуються ін. науками про природу, насамперед екологією. Осн. методом одержання інформації в Ф. є візуальні спостереження, які проводять за певною програмою; на великих територіях часто використовують аерофотознімання і фотографування з штучних супутників Землі. При обробці фенологічних даних застосовують сучас. матем. методи, складають стандартні фенограми. З метою виявлення заг. фенологічних закономірностей для великих територій створюють біокліматичні карти з ізофенами — лініями, які відображають одночасне настання будь-якого явища, напр. зацвітання

вишні, появу сходів пшениці та ін. Шляхом узагальнення багаторічних даних складають календарі природи, «літописи природи» певних районів тощо. Окремі фенологічні спостереження люди проводили в найдавніші часи. Становленню Ф. як науки у серед. 18 ст. сприяли праці франц. ученого Р. Реомюра, К. Ліннея, бельг. вченого Ш. Моррана (1840 запропонував її назву). Розвиток Ф. в Росії в 1-й пол. 18 ст. пов'язаний з фенологічними спостереженнями Петра І, агронома А. Т. Болотова; в наступному розвитку вітчизн. Ф. велику роль відіграли праці О. І. Воейкова, Д. Н. Кайгородова. На Україні фенологічні спостереження проводили Г. Г. Танфілєв, Г. М. Висоцький та ін. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції фенологічними дослідженнями було охоплено всю територію країни. У 1924—33 було створено єдину фенологічну службу. Ф. має важливе народногосп. значення. Дослідження з Ф. в СРСР координує фенологічний сектор Географічного товариства АН СРСР. В УРСР фенологічні дослідження проводяться у системі АН УРСР, ун-тах та ін. установах.

Лит.: Щербинський Н. С. Сезонные явления в природе. М., 1966; Татаринков К. А. Прекрасное поруч. Спостереження фенолога. Львів, 1973; Шульц Г. Э. Общая фенология. Л., 1981.

ФЕНОЛО-ФОРМАЛЬДЕГІДНІ СМОЛИ — синтетичні смоли, продукти поліконденсації фенолів з формальдегідом. При поліконденсації в лужному середовищі з надлишком формальдегіду одержують резольні смоли (резолі) — суміш лінійних і розгалужених олігомеромологів з високим вмістом реакційноздатних метилольних — CH_2OH груп. У кислому середовищі з надлишком фенолу одержують новолачні смоли (новолаки) — переважно лінійні олігомери з метиленовими містками і відносно низьким вмістом метилольних груп. Ф.-ф. с. — рідкі або тверді речовини з мол. масою 400—20 000, густина 1140—1270 кг/м^3 . Завдяки наявності метилольних і гідроксильних груп, а також активних воднів Ф.-ф. с. здатні вступати у різні хім. реакції: постполіконденсації, етерифікації, алкілювання, галогенування, окислення. Для одержання технічно важливих полімерних матеріалів Ф.-ф. с. отверджують: новолаки — звичайно при наявності уротропіну, резолі — з добавками парафому й каталізаторів. Продукти отвердження відзначаються добрими діелектр. показниками, високими міцністю, хімічною, водо- і термостійкістю. Застосовують Ф.-ф. с. для виготовлення деталей радіо- і електротех. призначення, сотопластів, текстолітів, фенопластів, деталей вузлів тертя, вугле- і графітопластів та ін.

Лит.: Николаев А. Ф. Синтетические полимеры и пластические массы на их основе. М.—Л., 1964; Силинг М. И. Фенолоформальдегидные олигомеры. В кн.: Химия и технология высокомолекулярных соединений, т. 11. М., 1977.

С. І. Омельченко.

ФЕНОЛФТАЛЕЇН — лікарський препарат, який належить до проносних засобів. Продукт конденсації фталевого ангідриду і фенолу. Застосовується при хронічних запорах. Проносний ефект зумовлюється прямою дією Ф. на мускулатуру кишкового каналу (посилую перистальтику) і настає через 6—10 годин (триває 2—4 доби). Ф. має кумулятивну властивість, яка спричинює появу побічних явищ: нудоти, висипів на шкірі тощо. Протипоказаний при захворюваннях нирок, непрохідності травного каналу. Таблетки Ф. вживають за призначенням лікаря.

В. С. Даниленко.
ФЕНОЛЯТИ — органічні сполуки, продукти заміщення в фенолах атома водню гідроксильної групи металом, напр. фенолат натрію $\text{C}_6\text{H}_5\text{ONa}$. Ф. — тверді солеподібні продукти, застосовуються в органічному синтезі.

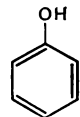
ФЕНОМЕН (грец. *φαινόμενον* — те, що з'являється) — 1) Виняткове, незвичайне, рідкісне явище. 2) Філосо. термін, що означає явище, яке досягається чуттєвим досвідом. В ідеалістичній філософії — явище, що чуттєво сприймається і доступне пізнанню, на відміну від непізнанної сутності — *ноумена* (І. Кант, А. Шопенгауер, Е. Гартман), або таке, що існує лише у свідомості як відчуття, переживання безвідносно до об'єктивної реальності (Е. Мах, Р. Авенаріус). Див. також Феноменалізм, Феноменологія.

ФЕНОМЕНАЛІЗМ — суб'єктивно-ідеалістичне вчення, за яким можливе пізнання лише феноменів (явищ), а не сутності речей. Деякі представники Ф. (І. Кант, О. Конт, Г. Спенсер та ін.) визнавали існування об'єктивних речей та явищ, однак заперечували можливість пізнання їх такими, якими вони є насправді. Звідси агностицизм Ф. Представники крайнього Ф. (Дж. Берклі, Д. Юм, емпіріокритики, неопозитивісти) заперечували існування об'єктивного світу, оголошували єдиним об'єктом пізнання відчуття, сприйняття тощо, які вони отожднювали з предметами і тлумачили як наслідки діяльності самого суб'єкта (див. Соліпсизм). Гносеологічною основою Ф. є метафізичний відрив явища від сутності, пізнавального процесу від суспільно-істор. практики. Діалектичний матеріалізм вважає, що між явищем і сутністю немає непереборної межі, сутність як предмет пізнання досягається через явище (див. Сутність і явище).

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ (від феномен і грец. *λόγος* — вчення) — 1) В історії філософії вчення про феномени досвіду (І. Г. Ламберт); про принципи чуттєвості (І. Кант); про становлення філософії як розвитку форм свідомості (Г. В. Ф. Гегель). 2) Суб'єктивно-ідеалістичний напрям сучас. бурж. філософії, започаткований на поч. 20 ст. Е. Гуссерлем, предметом якого є опис актив свідомості. Ф. за допомогою інтуїції нібито здатна безпосередньо «сприймати» ідеальні сутності (феномени) світу. Матеріальний характер реальності є, за Ф., лише

Фенакодус.

Фенол.

Фенхель звичайний:
1 — верхня частина
рослини;
2 — корінь;
3 — квітка;
4 — плід.

«емпіричною видимістю», яка нібито породжується «натуралістичною» (стихійно-матеріалістичною) установкою повсякденної свідомості.

Згідно з Ф., розкрити справжній зміст реальності можна лише шляхом т. з. феноменологічної редукції, яка виключає з об'єкта пізнання все реально існуюче, вбачаючи завдання пізнання в дослідженні структури «чистої свідомості», відокремленої від буття і від свідомості конкретного суб'єкта. На противагу ірраціоналістичному тлумаченню Ф. (М. Хайдеггер, Ж. П. Сартр, М. Мерло-Понті), ряд послдовників Е. Гуссерля тлумачили Ф. в матеріалістичному дусі (М. Фарбер, В. Дж. Мак-Гіл та ін.).

І. В. Бичко.

ФЕНОПЛАСТИ — пластичні маси, одержувані на основі феноло-формальдегідних смол. Вироби і покриття з Ф. характеризуються високими міцністю, тепло-, водо-, морозо- і кислотостійкістю, добрими електроізоляційними властивостями. Випускаються у вигляді прес-порошків (наповнювач — деревне борошно, коалін, графіт та ін.), шаруватих пластиків (наповнювач — папір, тканини), волокнитів (наповнювач — посічені волокна), газонаповнених пластиків — пінофенпластів. Застосовуються у машинобудуванні, радіо-й електротехніці, автомобілебудуванні, хімічному машинобудуванні тощо. Див. також *Склопластики*, *Азбобластики*, *Піноматеріали*.

ФЕНОТИП (від грец. *φαινω* — показую, виявляюся і *τύπος* — відбиток, форма) — сукупність властивостей і ознак організму, що склалися на основі взаємодії *генотипу* з умовами зовнішнього середовища. Ф. ніколи не відображає генотип цілком, а лише ту його частину, яка реалізується в даних умовах *онтогенезу*. Звідси Ф. змінюється в процесі розвитку організму (див. *Модифікації* в біології).

ФЕНХЕЛЬ (*Foeniculum*) — рід рослин родини зонтичних. Відомо два (за ін. джерелами — три) види, пошир. переважно в Середземномор'ї. В культурі Ф. звичайний, або аптечний кріп (*F. vulgare*), ефіроолійна рослина з веретеновидним коренем, дуже розгалуженим стеблом до 90—200 см заввишки. Листки яйцевидно-трикутні, 3—4-перисторозсічені. Плід — двосім'янка. В СРСР дико росте в Криму, на Кавказі та в Серед. Азії. Вирощують на Україні, Пн. Кавказі і в Білорусії. З плодів одержують ефірну олію, що на 50—60 % складається з анетолу, а також технічну жирну олію (12—18,5 %). Ф. використовують в харчовій і парфюмерній промисловості, а також у медицині при шлунково-кишкових захворюваннях. Урожай Ф. досягає 10—15 ц/га і більше.

ФЕНЦІН Євген Андрійович (літ. псевд. — Владимир; 5.X 1844, с. Мала Мартинка, тепер Сваляв. р-ну Закарп. обл. — 5.XII 1903, Ужгород) — укр. письменник та осв. діяч «москвофільського» напрямку на Закарпатті. Закінчив

Віден. ун-т (1869); був священиком у верховинських селах. Протягом 1885—1903 видавав журнал «Листок», де вміщував свої художні твори. Писав в основному «язичієм». Вірші Ф. пройняті просвітницькими і слов'янофільськими ідеями («Російський народ», «Слов'янам», «До Угорської Русі» та ін.). У повісті «Жебраки духом» та оповіданні «Учитель Неборак» осуджував політику денационалізації закарпатських українців з боку угор. влади. Склавав ряд підручників для нар. шкіл.

М. К. Богущий.

ФЕОД (лат. *feodum*, з франкської), ф'єф, фі, лен — у країнах Зх. Європи в період феодалізму спадкове володіння *васала* (земля, інше посада або прибутки), одержане ним від *сеньйора* з умовою виконання певних обов'язків — військ. служби, участі в суді, грошової допомоги тощо.

ФЕОДАЛ — представник пануючого класу в феод. суспільстві, володар *феоду*, *сеньйор*, поміщик-кріпосник. Див. *Феодалізм*.

ФЕОДАЛІЗМ — класово антагоністична формація, основана на власності *феодала* на землю та експлуатації особисто залежних від нього безпосередніх виробників — селян. Ф. прийшов на зміну *рабовласницькому ладові* (в деяких країнах, у т. ч. у сх. слов'ян, — *первіснообщинному ладові*), передує *капіталізму*. В Зх. Європі охоплює період з кінця 5 ст. до бурж. революцій 16—18 ст. Вперше соціально-екон. природу Ф. науково обґрунтували класики марксизму-ленінізму. Осн. ознаками Ф. є панування *натурального господарства*, низький рівень розвитку *продуктивних сил* і сусп. *поділу праці*, ручна праця селян і ремісників; поєднання великого феод. землеволодіння і дрібного сел. (надільного) землекористування, одноособна *власність* селян і ремісників на знаряддя праці та продукти приватного г-ва, основного на власній праці; особиста залежність селян від феодала, *позаекономічний примус* і екон. примус на надільній землі (див. *Надільне землеволодіння*). Праця на надільній землі створювала певну заінтересованість селян у підвищенні *продуктивності праці*. Це характеризувало Ф. як більш прогресивний лад порівняно з рабовласницьким. Соціально-політ. устрій Ф. мав становий характер з чітко вираженою ієрархічною структурою, наявністю політ. влади в руках зем. власників (світських і церковних феодалів), поширенням відносин корпоративного типу [ремісничі цехи, купецькі *гільдії*, чернечі й лицарські (див. *Лицарство*) ордені тощо], пануванням реліг. світогляду.

Становлення феод. *виробничих відносин* означало перетворення вільних дрібних виробників на феодально залежних селян і формування класу феодалів та феод. землеволодіння. Селяни, які були позбавлені землі, одержували її не у власність, а в користування. За це вони змушені були виконувати різного роду феод. повинності, обсяг яких залежав від розмірів наділу. Власність феодалів на

землю була екон. основою експлуатації селян. Осн. екон. законом Ф. було виробн. *додаткового продукту* в формі феод. *земельної ренти*. Феод. зем. рента існувала у відрітковій, продуктивній і грошовій формах. При відрітковій формі ренти селянин створював *необхідний продукт* у своєму г-ві, а додатковий — у панському. Відріткова система г-ва наз. *панщиною*. Продуктова рента (натуральний *оброк*) існувала в умовах, коли додатковий продукт вироблявся в особистому г-ві селянина і у формі натурального оброку віддавався феодалові. За Ф. створювалася певна заінтересованість селянина в результатах праці і разом з тим посилювалася диференціація селянства. Найбільш розвинутою формою феод. зем. ренти була грошова. На відміну від продуктової і відріткової форм при грош. ренті г-во втрачає свій замкнений характер. Селянин повинен був не тільки виробляти, а й самостійно реалізовувати додатковий продукт на ринку й виплачувати феодалові грош. ренту (грош. оброк). Виникнення грош. ренти було однією з ознак розкладу Ф. і переходу до капіталізму. За Ф. розвивалися *ремесла*, виникли нові *міста* — центри ремесла й торгівлі. В торгівлі організовувалися *гільдії*, найзаможнішу частину міськ. населення становили купці та лихварі, які наживалися на *нееквівалентному обміні*, наданні позичок феодалам і дрібним виробникам під високі *проценти* (див. *Лихварство*).

Феод. д-ва існувала переважно у формі монархії. Вся епоха Ф. заповнена гострою класовою боротьбою селян проти феодално-кріпосницького гніту (див. *Селянство*), міської бідноти проти аристократичної верхівки, боротьбою ремісників проти експлуатації купецтва. Сел. рух розхитував підвалини Ф. і був однією з гол. причин його розкладу. Цей рух виявився в такій сел. війні, як *Жакеція* у Франції, *густетський революційний рух* у Чехії, сел. війни в Китаї, Німеччині (14—16 ст.), в Росії — під проводом І. Болотникова, С. Разіна, О. Пугачова та ін. Багато повстань відбулося на Україні. Найбільші з них — *гайдамацький рух*, *Коліївщина*. Розпад Ф. органічно пов'язаний з поглибленням сусп. поділу праці, розвитком товарно-грош. відносин, диференціацією дрібних виробників. Розвиток продуктивних сил дедалі більше гальмувався цеховою регламентацією, рутинними формами організації праці, феод. відносинами власності. Скасування особистої залежності селян у більшості країн Зх. Європи відбувалося в 14—15 ст., поземельної — в 16—18 ст., в процесі *первісного нагромадження капіталу*.

Розпад Ф. був зумовлений також розширенням внутр. ринку і утворенням *світового ринку*, посиленням *торгового капіталу*, втручанням у цей процес д-ви. На тер. Росії Ф. панував у 9—19 ст. Найбільш інтенсивно становлення капіталістичних виробничих відносин відбувалося після *селянської*

реформи 1861, в Сх. Галичині, Пн. Буковині, на Закарпатті — після селянської реформи 1848. Залишки Ф. в СРСР були знищені в процесі соціалістичних перетворень. Залишки феод. відносин зберігаються й досі в деяких капіталістичних країнах Африки, Азії, Лат. Америки. Ліквідація їх становить одне з гол. завдань національних революцій.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 7. Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині; т. 9. Маркс К. Британське панування в Індії; т. 21. Енгельс Ф. Подолання сім'ї, приватної власності і держави. — Про розклад феодалізму і виникнення національних держав; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 25, ч. 2. Енгельс Ф. Доповнення до третього тома «Капіталу»; т. 46. Маркс К. Економічні рукописи 1837—1839 років; Ленин В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 16. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років; т. 25. Кріпосне господарство на селі; Островитянов К. В. Докапиталістичні форми. М., 1945; Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; Чаголов Н. А. Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права. М., 1956; Колчанов М. В. Собственность. Докапиталистические формы. М., 1962; Бородай Ю. М., Келде В. Ж., Плимак Е. Г. Наследие К. Маркса и проблемы теории общественно-экономической формации. М., 1978; Тейен Ф. К. К теории общественных формаций. Пер. с нем. М., 1975. С. В. Мочерний.

ФЕОДАЛЬНИЙ СОЦІАЛІЗМ — реакційний різновид донаукового соціалізму, представники якого прикривали антибурж. соціалістичною фразеологією прагнення відновити панування земельної аристократії. Поширився у 30—40-х рр. 19 ст. в ряді країн Зх. Європи (*лестізм* у Франції, Б. Дізраєлі, Т. Карлейль в Англії, дворянсько-монархічні верстви у Пруссії). Ідеологи Ф. с. закликали повернутися до середньовіччя, яке зображували як царство «соціальної гармонії», з реакційних позицій критикували капіталізм, звинувачуючи його у тому, що він породив революц. пролетаріат. Під час революції 1848 у Франції представники Ф. с. виступили разом з контрреволюц. буржуазією. З того часу Ф. с. як напрям припинив існування. Реакційну суть Ф. с. викрили К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії». Різновидом Ф. с. є християнський соціалізм.

ФЕОДОР — середньовічне місто на горі Мангуп, центр однойменного феод. князівства в Пд.-Зх. Криму. Місто існувало в 13—15 ст. Див. Мангуп.

ФЕОДОСІЙ (бл. 1470 — поч. 16 ст.) — рос. живописець. Син Діонісія. Разом з батьком і братом Володимиром створив фрески та ікони Успенського собору Іосифо-Волоколамського монастиря (після 1485, не збереглися), собору богородиці Ферапонтового монастиря (1502, тепер Волог. обл.). Ф. керував роботами по розпису Благовіщенського собору Моск. Крем-

ля (1508). Автор мініатюр «Євангелія Феодосія» (1507, Публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Шчедріна в Ленінграді).

Лит.: Росписи Благовіщенського собора... Альбом. Л., 1970; Фрески Ферапонтова монастиря. М., 1970.

ФЕОДОСІЙ I, Феодосій Великий Флавій (Flavius Theodosius; бл. 346, Каука, Іспанія — 17.I 395) — римський імператор з 379. В 379 імпер. Граціан призначив Ф. своїм співправителем на Сх. імперії і проголосив його імператором (августом). Ф. I за допомогою Граціана 382 завдав поразки готам, а потім дійшов з ними згоди, поселивши їх як *федерати* на тер. імперії. Після загибелі Граціана (383) Ф. I поширив 394 свою владу на всю тер. імперії. За правління Ф. I зріс податковий тягар населення, в деяких провінціях було остаточно прикріплено до землі колонів (див. Колонат), встановлено панування ортодоксального християнства, переслідувалися *аріанство* і дохристиянські вірування. В 394 Ф. I заборонив проведення Олімпійських ігор (не проводилися до 1896). Після смерті Ф. I Рим. імперія 395 розпалася на сх. і зх. частини.

О. М. Мельниковий.
ФЕОДОСІЙ ГРЕК — східнослов'ян. письменник 12 ст. Здобувши освіту у Візантії, приїхав до Києва. В 1142—56 був ігуменом Києво-Печерського монастиря. З його літ. праць відомі трактати, спрямовані проти католиків («Послання к великому князю Ізяславу II Мстиславичу о почитанні неділь», «Вопрошеніє великого князя Ізяслава II Мстиславича о варязькой вѣрѣ та ін.), житія, переклади грец. і лат. творів. Лит.: Махновець Л. Є. Українські письменники. Біобібліографічний словник, т. I. К., 1960.

ФЕОДОСІЙ КОСОВ (пр. н. і см. невід.) — глава єретичної течії (див. Ерес) в Росії, ідеолог селянства і міської бідноти 16 ст. в боротьбі проти офіційної церкви і феод. ладу. За походженням холос. В кін. 40-х рр. 16 ст. утік з Москви до Белозера, де постригся в ченці. У 1551 виступив як реліг. реформатор, пропонує т. з. нове вчення, в якому критикував осн. догмати християнства, заперечував офіц. церкву, всю систему феод. панування, обстоював ідеї рівності всіх людей, закликав до ліквідації воєн та експлуатації. В 1554 у зв'язку із справою М. Башкіна був ув'язнений в один з моск. монастирів, звідки втік у Польщу, де справив значний вплив на рух *антипринциптарію*.

ФЕОДОСІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ (бл. 1036, м. Василів, тепер м. Василів Київ. обл. — 3.V 1074, Київ) — давньорус. церковний письменник-полеміст. Дитинство та юнацькі роки провів у Курську, де батько його був великокняжим управителем (тіуном). 1055—56 прибув до Києва і постригся в ченці під ім'ям Феодосія. Згодом став ігуменом Києво-Печерського монастиря. Зазнав переслідувань від князя Святослава. У посланнях до князя Ізяслава Ярославича виступав як ідеолог православ'я, остерігаючи князя від орієнтації на цівірців-«латинян». Твори Ф. П. (близь-

ко десяти повчань, слів, казань) відзначаються публіцистичністю, ідеологічною і політ. активністю. Лит.: Ероменко І. П. Литературное наследие Феодосия Печерского, «Труды отдела древнерусской литературы», 1947, т. 5. В. П. Колосова.

ФЕОДОСІЙСЬКА ЗАТОКА — затока Чорного м. біля пд.-сх. берегів Кримського п-ова між Іллі мисом та мисом Чауда. Вдається в суходіл на 13 км. Глиб. у бік моря зростає від 5 до 22—29 м. Пн.-зх. береги низькі, сх. — переважно високі, уривисті. Взимку траводи на поверхні до +5°, влітку до +24°. Солоність 17‰. На дні затоки — шар мулу та черепашок. У Ф. з. — порт Феодосія.

С. Г. Богуславський.
ФЕОДОСІЙСЬКА КАРТИННА ГАЛЕРЕЯ імені І. К. Айвазовського — зібрання картин І. Айвазовського та ін. художників-мариністів. Засн. 1880 в будинку, спорудженому на кошти І. Айвазовського. У 1900 перейшла у власність міста. Експозиція галереї має розділи: живопису І. Айвазовського, його учнів та сучасників, а також зх.-європ., рад., зокрема укр., мариністів; історико-меморіальний. До Ф. к. г. входить літ.-мемор. відділ, будинок-музей поета М. Волошина у смт Планерському Крим. обл. Галерея нагороджена орденом Дружби народів (1980).

Лит.: Феодосійська картина галерея ім. І. К. Айвазовського. Альбом. К., 1981. Т. С. Трубинова.

ФЕОДОСІЙСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — збройний виступ робітників і революц. солдатів у Феодосії проти тат. бурж.-націоналістичного уряду Криму з метою встановлення в місті Рад. влади. 2 (15).I 1918 повстанці на чолі з нач. штабу Червоної гвардії І. Ф. Федьком захопили арсенал і казарми, проголосили Рад. владу і з допомогою прибулих з Севастополя загонів чорноморських матросів під командуванням О. В. Мокроусова розгромили контрреволюц. частини, що дислокувалися поблизу Феодосії.

ФЕОДОСІЙСЬКИЙ МОРСЬКИЙ ПОРТ торговельний. Підпорядкований Чорноморському морському пароплавству. Розташований на Пд. Сх. Кримського п-ова, в незамерзаючій Феодосійській зат. Чорного м. Почав функціонувати 1783 як комерційний порт для вивезення с.-г. продукції. Робітники порту мають славні революційні, бойові і трудові традиції. Під керівництвом підпільної групи РСДРП вони брали активну участь у революц. подіях в Феодосії. За роки перших п'ятирічок порт було значно механізовано. В післявоєнні роки збудовано нові портіві пункти (Планерське, Кримське Примор'я). Повністю оновлено парк перевантажувальних машин і склад суден портового флоту. Ф. м. п. здійснює перевантажування імпортих і каботажних вантажів (устаткування, металопродукт, труби азбестоцементні, зерно, лісові, мінеральні буд. та ін. вантажі), перевезення пасажирів по місцевих лініях. Ф. м. п. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора РРФСР (1923).

Ю. П. Большаков.

Феодосій. Юрій-змислорісць та Дмитро Солунський. Фреска, 1508. Благовіщенський собор у Москві.

ФЕОДОСІЯ

К. П. Феоктистов.

ФЕОДОСІЯ — місто обласного підпорядкування Крим. обл. УРСР. Розташована в пд.-сх. частині Кримського п-ова, на березі Чорного м. Залізнична станція, *Феодосійський морський порт* торговельний. 80 тис. ж. (1983). Відомо з 2-ї пол. 6 ст. до н. е. як давньогрец. колонія, пізніше стала грец. *полісом*. З 355 до н. е. — в складі *Боспорської держави*. В 4 ст. н. е. місто зруйнували готи. В 5—6 ст. — поселення *аланів*. У кін. 6 ст. підпала під владу *хазарів*. Після загарбання Криму 1239 ордами *Батия* Ф. ввійшла до складу *Золотої орди*. В 70—80-х рр. 13 ст. на тер. Ф. генуезці владштували торг. факторію Кафу (назва як зберігалася до 1783; див. *Генуезькі колонії Північного Причорномор'я*). На поч. 14 ст. в місті виникла вірм. колонія (див. *Вірменські колонії на Україні*). В 1475 Кафу загарбала султан. Туреччина. Місто мало назву Кеффе, Кефе, а також Малий Стамбул. У 16—17 ст. місто було гол. невольницьким ринком у Криму. В 1616, 1628 і 1667 *запорізькі козаки* здобували місто і визволяли багато невольників — українців і росіян. Під час рос.-тур. війни 1768—74 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*) рос. війська 1771 зайняли місто. В 1783 Ф. у складі Криму ввійшла до Росії. В 1902 в Ф. створено підпільну с.-д. орг-цію, під керівництвом якої 1903 і під час революції 1905—07 відбулися робітн. страйки і демонстрації. Робітники Ф. і солдати гарнізону брали активну участь у *Феодосійському збройному повстанні 1918*, внаслідок якого 2 (15).І 1918 в місті встановлено Рад. владу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Ф. 2.XI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В ході *Керченської Феодосійської десантної операції 1941—42* місто було визволено, але 15.I 1942 його знову окупували гітлерівці. В Ф. діяла антифашист. підпільна орг-ція, в боротьбі якої проти окупантів брав участь піонер-герой В. Коробков. В результаті *Кримської операції 1944* Ф. 13.IV було визволено. Місто нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1982).

У місті — 3-ди: мех., «Буддеталь», молочний, вино-соковий, пивобезалкогольних напоїв; комбінат буд. матеріалів, м'ясний та хлібний; ф-ки: меблева, офсетна, м'якої іграшки, п'ютонова, панчішна; радгосп-завод, комбінат побутового обслуговування. Політехнікум, 3 профес.-тех. і торг.-кулінарне уч-ща, 18 заг.-осв., 2 муз.-художня, 3 спорт. школи, 2 лікарні. Будинки культури, 5 клубів, 3 кінотеатри; музеї: краєзнавчий та літ.-меморіальний О. С. Гріна, *Феодосійська картинна галерея* імені І. К. Айвазовського, 13 бібліотек.

Ф. — приморський рівнинний кліматобальне-грязьовий курорт. Клімат має перехідний характер — від субтропічного середземноморського до помірно континентального. Літо дуже тепле, зима м'яка; опадів 360 мм на рік. Лік. засоби: *кліматотерапія*, морські купання; питна хлоридно-

сульфатно-натрієва вода мінерального джерела «Феодосія» (Паша-Тепе); мулова грязь оз. Аджи-голь. Показання: хвороби органів травлення, кровообігу, дихання; функціональні захворювання нервової системи. В Ф. є санаторії для дорослих та дітей, водограєлікарня, будинки відпочинку, пансіонати. Функціонує цілий рік.

У старому місті збереглося середньовічне планування з залишками мурів і башт Генуезької фортеці (14—15 ст., тепер істор.-архит. заповідник «Генуезька фортеця Кафа»). Серед ін. архит. пам'яток — церкви 13—15 ст. (Іоанна Предтечі, Стефана, вірм. церкви Архангелів та Сергія), мечеть Муфті-джамі (Юлдазджамі; 16 ст., перебудовано 1623) з мінаретом та мавзолеєм (Дюрбе). Пам'ятники І. Айвазовському (1930), скульптор І. Гінсбург, О. Пущкіну (1974), скульптор О. Григор'єв; монументи жертвам фашизму (1967), скульптор В. Подольський та Слави (1971, арх. В. Гурін та ін.).

В Ф. народилися рос. живописці І. К. Айвазовський, К. Ф. Богданський, Л. Ф. Лагорио, рад. держ. і парт. діяч В. Е. Димшиєв, рос. рад. письменник В. О. Закруткин, ініціатор стахановського руху на залізничному транспорті П. Ф. Кринонос. В 1911—14 в Ф. вів революц. діяльність Д. І. Ульянов. У різний час у Ф. жили вірм. композитор О. О. Спендіаров (1918—24), письменники О. С. Грін, П. Й. Панч. Місто відвідали О. С. Грибодов (1825), М. Горький (1891), І. В. Курчатов (1924). Часто бував тут К. Г. Паустовський.

Лит.: Балахоніна А. І., Балахонів В. І. Феодосія. Симферополь, 1981. **ФЕОКРИТ** (Феокрит; прибл. 310 до н. е., м. Сіракузи, о. Сіцилія — 250 до н. е.) — давньогрец. поет. Після 275 до н. е. переїхав на о. Кос, де став членом поетичного гуртка. Кілька років провів в Александрії при дворі Птолемея II Філадельфа. Створив жанр *ідилії*. З його 30 поем найвідоміші: «Чарівниця», «Козосап, або Амаріліс», «Пастухи, або Батт», «Співці пастушких пісень», «Сільські трудівники», «Кіклоп», «Бесіда», «Похвала», «Жінки на святі Адоніса». Щодо деяких ідилій існує сумнів, чи вони справді належать Ф. Автор віршованих написів на могилах пам'ятників і постаментів статуй. Його наслідував у своїх *еклогах Вергілій*. Укр. мовою деякі ідилії Ф. переклав І. Франко.

Тел.: Укр. перекл. — [ідилії]. В кн.: Франко І. Зібрання творів, т. 8. К., 1977; Рос. перекл. — Феокрит, Моск. Бюж. Идиллии и эпиграммы. М., 1938.

А. О. Білецький. **ФЕОКТИСТОВ** Костянтин Петрович (п. 7.II 1926, Воронеж) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1964), Герой Праці СРВ (1964). Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив (1949) Моск. вище тех. училище ім. М. Е. Баумана. Доктор тех. наук (з 1967), професор (з 1969). Працював у різних н.-д. організаціях. В загоні космонавтів — з 1964. Разом з В. М. Комаровим і Б. Б.

Горюховим як наук. співробітник 12—13.X 1964 здійснив політ на першому багатомісному космічному кораблі «Восход», під час якого вперше було відпрацьовано м'яку посадку корабля на Землю. Членкор. Міжнар. астронавтичної академії (з 1969). Нагороджений орденом Леніна, 3 ін. орденами, медалями. Ленінська премія. Ім'ям Ф. названо кратер на зворотному боці Місяця.

ФЕОФАН ГРЕК (бл. 1340 — після 1405) — рос. живописець. Родом з Візантії. Літ. джерела свідчать, що він працював у Константинополі і розташованих поблизу нього Халкелоні та Галаті, у Кафі (тепер Феодосія). У 70-х рр. 14 ст. Ф. Г. прийняв до Новгороду, де 1378 оздобив фресками церкву Спаса Преображення на Лівні. Пізніше Ф. Г. працював у Нижньому Новгороді (тепер Горький) та Москві. У 1395 розписав у Моск. Кремлі церкву Різдва богородиці (разом з Симеоном Чорним та учнями), 1399 — Архангельський собор; 1405 — разом з А. Рубльовим та Прохором з Горіщів — Благовіщенський собор. Фрески Ф. Г. відзначаються суворим драматизмом, створені ним образи — гостротою психологічних характеристик. У 90-і рр. очолював майстерню мініатюристів у Москві. Вважають, що Ф. Г. є автором ініціалів у рукопису «Евангеліє Кошки» (бл. 1392, Б-ка СРСР ім. В. І. Леніна в Москві). Ф. Г. виконав фрески у палаці серпуховсько-борисівського князя Володимира Хороброго і в теремі великого моск. князя Василя Дмитровича.

Лит.: Лазарев В. Н. Феофан Грек і його школа. М., 1961; Ільїн М. А. Искусство Московской Руси эпохи Феодана Грека и Андрея Рублева. М., 1976.

ФЕОФИЛАКТ СИМОКАТТА (Феофилактос δ Σιμόκატτος; рр. н. і см. невід.) — візант. історик 1-ї пол. 7 ст. Родом з Єгипту. Радник імператора Візантії Іраклія (610—641). Автор істор. і науково-природничих праць, з яких збереглися «Питання фізики», «Збірка листів» та «Історія». Найціннішою з них є «Історія» (8 книг), яка на основі хронік і документів описує події 583—603 і містить важливі відомості з історії Візантії та країн Передньої Азії, візант.-іран. відносин і слов'яно-аварських воєн з Візантією в кін. 6 ст.

ФЕОФИЛАКТОВ Костянтин Матвійович [20.X (1.XI) 1818, Петербург — 21.I (3.II) 1901, Київ] — вітчизняний геолог. Закінчив Гол. пед. ін-т у Петербурзі (1841). У 1845—91 працював у Київ. ун-ті (з 1852 — професор, 1880—81 — ректор). Наук. праці — з *стратиграфії, тектоніки, гідрогеології, геології антропогенних відкладів України*. Ф. перший склав геол. карту кол. Київ. губ. і геол. карту Києва, один з перших провадив інженерно-геол. дослідження околиць Києва, зокрема *зсувів* на правому березі Дніпра.

ФЕР, фізичний еквівалент рентгена, гер — позасистемна одиниця еквівалентної дози корпускулярного іонізуючого випромінювання (*альфа-частинки, нейтрони*). при

Феофан Грек. Спас. Темпера. Кінець 14 ст. ДІТ у Москві.

жій в повітрі утворюється стільки ж пар іонів, як і при експозиційній дозі *ректенівського* проміння або у-випромінювання в 1 ректені.

ФЕРАЛІТНІ ГРУНТИ (від лат. *Ferum* — залізо, *Aluminium* — алюміній і грец. *λίθος* — камінь) — типи ґрунтів, які формуються в умовах екваторіального тропічного клімату на червоноколірних стародавніх (фералітних) корах вивітрювання. В їх складі незначна кількість стійких первинних мінералів (кварц, ільменіт, циркон та ін.) і високий вміст вторинних (каооліт, окис заліза і алюмінію), дуже бідні на луги і лужні землі. Ф. г. мають кислотну реакцію, низьку катіонну смістність вбирання, але високу аніонну смістність, фульватний склад гумусу. Найпоширенішими типами є червоно-жовті Ф. г. постійно вологих тропічних лісів і червоні Ф. г. сезонно-вологих лісів та високотравних саван. На Ф. г. вирощують каву, гевею, какао, чай, рис, ананас, арахіс та ін. культури. Див. також *Латеритні ґрунти*. І. Б. Чорний.

ФЕРАУН (Feraun), Мулуд (справж. ім'я та прізвище — Алі Шаабан; 8.III 1913, Тізі-Хібель — 15.III 1962, Ель-Біар, район м. Алжир) — алжир. письменник. Писав франц. мовою. Родоначальник реалістичного напрямку в алжир. лір. франц. мовою. В 1935—57 вчителював. У романі «Син біліяка» (1950), збірці новел «Дні Кабілії» (1954), діалогі «Земля і кров» (1953), «Дорога, що веде в гору» (1957) відтворив народне життя в період між двома світовими війнами і напередодні Листопадового повстання 1954 проти французького панування. В кн. «Шо-денник. 1955—1962» (1962) стверджував, що незалежність Алжiru можна здобути лише у збройній боротьбі проти колонізаторів. Ф. розстріляний терористи з ОАС. Тал. Рос. перекл. — Земля і кров. М., 1965; Дорога, ведуча в гору. М., 1965; Дневник. 1955—1962. [Фрагменти]. В кн.: Писателі в сучасності. М., 1973; Дни Кабилии. М., 1981.

ФЕРБЕНКС (Fairbanks) Дуглас (справж. ім'я і прізвище — Дуглас Елтон Томас Ульман; 23.V 1883, Денвер, Колорадо — 12.XII 1939, Санта-Моніка, Каліфорнія) — амер. кіноактор. У 1909—14 працював у театрі. З 1915 — в кіно. Знімався у фільмах «Подвійні турботи» (1915), «Американська аристократія» (1918), «Знак Зорро» (1920), «Робін Гуд» (1922), «Багдаський злодій» (1924), «Чорний пірат» (1926), «Приватне життя Дон Жуана» (1934) та ін. З 1917 був продюсером своїх фільмів, а згодом (спільно з Д. У. Гріффіном, Ч. С. Чанліном та з дружиною — кіноактрисою М. Пікфорд) — одним із засновників фірми «Юнайтед артисти».

ФЕРГАНА — місто, обласний центр Узб. РСР. Розташована на р. Маргілансай у Ферганській долині. Залізнична ст. Фергана І. 187 тис. ж. (1983). Засн. 1876 (чи 1877) під назвою Новий Маргелан на тер. колишнього *Кокандського ханства* як центр Ферганської обл. У 1910—24 місто називалося Ско-

белев. Населення Ф. брало участь у *Середньоазійському повстанні 1916*. 7 (20).XII 1917 в Ф. було проголошено Рад. владу. З 1918 — у складі *Туркестанської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки*, з 1924 під сучас. назвою — в Узб. РСР. З 1938 Ф. — обл. центр. Розвинута хім. (виробн. об'єднання «Азот», хім. з-д фуранових сполук, з-д хім. волокна), легка (бавовноочисний з-д, взуттєва, шовкомотальна Ф-ки, текстильний комбінат) та харч. (олійно-жировий та хлібний комбінати, консервний, мол. заводи) пром-сть. Виробниче об'єднання «Фергананафтооргсинтез» — найбільше в Серед. Азії. 2 ТЕЦ. У Ф. — політех. та мед. ін-ти, філіал Ташкентського с.-г. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів. Краєзнавчий музей. Театри — рос. драм. та узб. муз. драми і комедії.

ФЕРГАНСЬКА ДОЛИНА, *Ферганська улоговина* — міжгірна долина в гірській системі Тянь-Шаню, гол. чин. на території Узб. РСР, частково — у Кирг. РСР і Тадж. РСР. З Пн. оточена Кураміньським і Чаткальським, з Пд. — Туркестанським і Алайським, зі Сх. — Ферганським хребтами; на Зх. вузьким проходом сполучена з рівнинними районами Серед. Азії. Довж. 370 км, шир. 150 км, площа 22 тис. км². Переважні висоти 300—400 м, на Сх. — до 900—1000 м. Ф. д. — область глибокого тектонічного прогину, заповненого потужною товщею осадових відкладів. Центр. частина Ф. д. являє собою плескату поверхню, окраїни її частини — адири мають горбистий рельєф. Родовища нафти, вугілля, заліз., мідних, поліметалевих руд, ртуті, сірки, кам. солі та ін. Клімат континентальний, сухий. Пересічна температура січня —2, —3,5°, липня +26, +27,5°. Опаді 100—120 мм (у передгір'ях до 600 мм) на рік. Зрошується рікою *Сирдар'я* та її притоками. Є водосховища — Кайраккумське, Касансайське та Андижанське. Природна рослинність збереглася на невеликих ділянках і має пустельний і напівпустельний характер. На дні та нижніх частинах схилів — ландшафти ефемерної напівпустелі та сухих степів, вище — горіхові, ялицево-ялинові та арчові ліси. У Ф. д. проведено великі меліоративні роботи (каналі — Великий Ферганський, Пд. Ферганський, Пн. Ферганський, Великий Андижанський) та ін. Важливий район зрошуваного бавовництва, шовківництва та виноградарства. У Ф. д. — міста Ленінабад, Фергана, Коканд, Андижан, Наманган, Ош.

О. Ю. Пославська.
ФЕРГАНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 15.I 1938. Площа 7,1 тис. км². Нас. 1858 тис. чол. (на 1.I 1983). Осн. населення — узбеки, живуть також росіяни, таджики, татари, киргизи та ін. Міськ. нас. — 34 %. Центр — м. Фергана. Поділяється на 13 районів, має 8 міст і 9 с-щ міськ. типу. Ф. о. нагороджено орденом Леніна (1964). Область лежить у міжгірній улоговині, на Пд. *Ферганської долини*. На Пн.

в межі Ф. о. заходить Куштенинський масив, на Пд. — передгір'я (адири) Алайського хр. Корисні копалини: нафта, газ, сірка, сурма, озокерит, руди кольорових металів, буд. матеріали. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня —3°, липня +28°. Опаді 110—270 мм на рік, максимум — навесні. Гол. ріка — *Сирдар'я*. ґрунти сіроземні й лучно-болотні, у передгір'ях — сіро-бурі, мало-потужні кам'янисті коричневі, є засолені ґрунти та солончаки, а також слабозакріплені й розвіяні барханні піски, в долині *Сирдар'я* — алювіально-лучні ґрунти. Рослинність пустельного типу, тугайна, в горах лісова. Значну частину земель розорано. Ф. о. — одна з найгустіше заселених і найрозвинутіших у пром. та с.-г. відношенні областей республіки. Діють Кувасайська ДРЕС, Ферганська і Кокандська ТЕЦ та ін. Вилучення нафти (Зх. Паланташ, Чимон, Зх. Сох), газу (Пн. Сох, Ханкиз), сировини для пром-сті буд. матеріалів (у районі м. Кувасай). Переробляють нафту в Фергані та Алтиарику. Підприємства хім. пром-сті виробляють мінеральні добрива, сірчану к-ту, дефоліанти, шугуче волокно та ін. (Коканд, Фергана). Осн. продукція металообр. пром-сті — пром. устаткування, зап. частини для с.-г. і текст. машин, електроварильна апаратура, газові плити (Коканд, Фергана та ін.). На Ф. о. припадає бл. 26 % респ. виробництва буд. матеріалів (Кувасай, Фергана, Коканд). Легка пром-сть представлена бавовноочисною, текст., шовкомотальною, швейною, взутт. та ін. галузями; харч. — олійно-жировою, консервною, винобровою, кондитерською (Фергана, Коканд, Маргілан, Кува, Ташлак, Яйпан) галузями. Важливе значення для розвитку землеробства має зрошування (Ісфарам-Шахімарданська, Сохська та Ісфаринська зрошувальні системи, Великий Ферганський, Пд. Ферганський та ін. канали, Каркіндське й Сохське водосховища). Бл. 70 % валової с.-г. продукції припадає на рослинництво. Гол. його галузь — бавовництво в поєднанні з шовківництвом (1-е місце в Узб. РСР за виробн. коконів). Вирощують також зернові (кукурудза, пшениця, рис), картоплю, овоче-

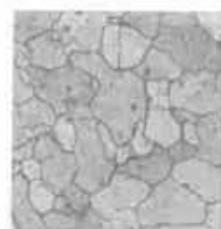

К. М. Феоділаков.

Д. Фербенкс.

Рівновісний ферит. Мікроструктура. Збільшено у 800 раз.

баштанні культури; садівництво (гранат, шкляр, яблуні, персики, абрикоси), виноградарство (високопродуктивні столові сорти винограду). Тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Розводять велику рогату худобу, овець і кіз (у передгірних районах), свиней. В області розвинутий залізничний (залізнична колія Коканд — Маргілан — Анджан — Наманган — Коканд, від неї відгалужується вітка Маргілан — Кизил-Кія), автомоб. (автошляхи: Ферганський кільцевий, а також Фергана — Коканд — Ленінбад — Ташкент, Коканд — Ангрен — Ташкент), трубопровідний (газопроводи: Бухара — Фергана, Ходжабад — Фергана — Кувасай, Пд. Сох — Фергана, Пн. Сох — Коканд) транспорт. У Фергані та Коканді — аеропорти. У Ф. о. — політех. та вед. ін-ти (Фергана), пед. ін-т (Коканд), 22 серед. спец. навч. заклади, Узб. н.-д. ін-т шовкової пром-сті (Маргілан), 6 музеїв, у т. ч. креслярські в Фергані й Коканді, літ. ін-т Г. Гуляма в Коканді, меморіальний Ю. Ахунбабаєва в Маргілані, музей ім. У. Юсупова в Ферганському р-ні. Театри: рос. драм. та узб. муз. драми і комедії у Фергані, муз.-драм. у Коканді. Курорти: Шахімардан (кліматичний), Чиміон (бальнеологічний), 7 санаторіїв, будинки відпочинку.

А. Салтея.
ФЕРДІНАНД II (Fernando) Арагонський, Фердінанд V Католик (10.III 1452, Сос — 23.I 1516, Мадригалехо) — король Арагону з 1479, Сицилії (Фердінанд II) з 1468, Кастилії (Фердінанд V) 1479—1504 (як чоловік кастільської королеви Ізабелли). Об'єднав на основі династичної унії Арагон і Кастилію, що фактично стало початком єдиної ісп. д-ви. За його правління було завершено 1492 Реконкісту, до Іспанії 1504 приєднано Неаполітанське королівство. Ф. II прагнув до встановлення абсолютизму, 1480 запровадив трибунал інквізиції. В період правління Ф. II було відкрито Америку і покладено початок ісп. колоніальної експансії.

ФЕРДІНАНД II (Ferdinand) Штірійський (9.VII 1578, Грац — 15.II 1637, Відень) — імператор «Священної Римської імперії» (з 1619) з династії Габсбургів, австр. ерцгерцог. Був фанатичним поборником контрреформації, абсолютизму. В ході Тридцятилітньої війни 1618—48 Ф. II повністю підкорив Чехію, повернув Габсбургам угор. престол.

ФЕРДМАН Давид Лазарович [25.XII 1902 (7.I 1903), м. Тересполь, тепер Люблінське воєводство ПНР — 11.I 1970, Київ] — рад. біохімік, чл.-кор. АН СРСР (з 1946) та АН УРСР (з 1939). В 1925 закінчив Харків. ін-т нар. освіти. Працював в Укр. біохім. ін-ті (1925—31); Укр. н.-д. ін-ті праці (1931—37) та одночасно в Харків. мед. ін-ті (1930—43; з 1933 — професор). З 1943 — зав. лабораторією біохімії м'язів Ін-ту біохімії АН УРСР, одночасно (з 1944) — професор Київ. ун-ту. Наук. праці присвячені вивченню біохім. процесів у м'язах, а також обміну фосфорних і азотних сполук. Ф. вперше вста-

новив наявність глютаміну в м'язах та ін. тканинах, його роль в обміні речовин. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

Тв.: Біохімія фосфорних сполук. Х., 1935; Біохімія захворювань м'язів. К., 1953; Біохімія. М., 1966.

ФЕР'ЄР (Ferrière) Адольф (30.VIII 1879, Женева — 16.VI 1960, там же) — швейцарський педагог, теоретик і діяч т. з. нового виховання — одного з напрямів бурж. реформаторської педагогіки (кін. 19 — поч. 20 ст.). З 1900 викладав у т. з. нових школах Німеччини й Франції, з 1909 читав лекції в Женевському ун-ті, 1912—22 — проф. Ін-ту Ж. Ж. Руссо в Женеві, один з організаторів і голова Міжнар. бюро нових шкіл (1912), засновник Міжнар. ліги нового виховання (1921). Ф. був організатором навч. закладів, де його ідеї застосовувались на практиці. Теорія і практика нових шкіл мала яскраво виражений бурж. характер. Марксистську критику ідейних засад нових шкіл дала Н. К. Крупська в праці «Народна освіта й демократія» (1915). Ф. працював і над проблемами класифікації психологічних типів.

[С. А. Литвиненко.]

ФЕРИМАГНЕТИЗМ — явище, що полягає в наявності у кристалах (т. з. феримагнетиках) при температурах, нижчих деякої критичної температури T_c (Кюрі точки), самодовільної (самочинної) намагніченості $\vec{M}(T)$, зумовленої тим, що елементарні магн. моменти (спіни) іонів феримагнетиків утворюють кілька підсистем (т. з. магн. підгруп), намагніченості яких не дорівнюють одна одній і не компенсуються (як це має місце в антиферомагнетиках; див. Антиферомагнетизм). Характерною особливістю феримагнетиків, до яких належать, зокрема, ферити, є наявність для них трьох $T_c < T_c$, т. з. точки компенсації, при якій $\vec{M}(T_c) = 0$. Речовини з феримагнітними властивостями використовують здебільшого як діелектричні матеріали з високою магнітною проникністю. Вони застосовуються в радіотехніці, техніці надвисоких частот. Основи теорії Ф. розробив Л. Нельд.

В. М. Локтев.
ФЕРИТ (від лат. ferrum — залізо) — структурна складово залізо-вуглецевих сплавів, що являє собою твердий розчин вуглецю в альфа-залізі. Утворюється з аустеніту при повільному охолодженні сплавів. Розрізняють Ф. (мал.) рівновісний і гострий. Його границя міцності на розтяг 250—300, границя текучості 120—200 МПа, твердість за Брінеллем (див. Брінелль метод) 80—100. Сплави з структурою Ф. пластичні, сильно феромагнітні (див. Феромагнетизм) до т-ри 770 °C, у них порівняно висока тепло-і електропровідність.

ФЕРИТИ — матеріали, що відзначаються феримагнетизмом; є різновидом магнітних матеріалів. Являють собою комплексні оксиди перехідних металів, утворені оксидом заліза Fe_2O_3 і оксидами деяких ін. металів. Найпо-

ширеніші Ф., що їхня кристалічна структура подібна до структури природних мінералів — шпінелі, гранату та ін. Розрізняють Ф. магнітно-м'які, магнітно-тверді і спец. призначення. Магнітно-м'які Ф. характеризуються високою магнітною проникністю. До них належать марганецьцинкові, нікельцинкові, літійцинкові, інші складні кисневі сполуки. Такі Ф. використовують при виготовленні осердь трансформаторів, котушок індуктивності, магн. антен та ін. У магнітно-твердих Ф. значні величини залишкової індукції і коерцитивної сили. Магнітно-тверді — Ф. барію, стронцію, кобальту тощо. З таких Ф. виготовляють постійні магніти. Спеціальними є Ф. з прямокутною петлею гістерезису (магнітмарганцеві Ф.). Ф. для надвисоко частотних пристроїв (напр., нікельцинкові Ф. з домішками оксидів міді, хрому, цинку) та ін. Вони служать в осн. осердями в радіоелектронній апаратурі, в пристроях автоматики, телемеханіки та обчислювальної техніки.

ФЕРЛІВІЧ Василь Іванович (1.II 1783, с. Мелішівка на Буковині, тепер СРР — 21.I 1851, с. Товтрів, тепер Заставнівський р-н Чернів. обл.) — укр. письменник на Буковині. Вчився в Чернівецькій духовній семінарії. Походив 50 років жив і працював на селі. В 1849 у Чернівцях видано його зб. «Пісні, псалми або вірші...», в яку увійшли реліг. пісні з нотами і вірші на релігійно-етич. теми.

Р. Ф. Купрія.
ФЕРМА (Fermat) П'єр (17.VIII 1601, Бомон-де-Ломань — 12.I 1665, Кастр) — франц. математик. За фахом юрист. З 1631 був радником парламенту в м. Тулузі. Ф. — один з творців чисел теорії; з його ім'ям пов'язані дві знамениті теореми — Ферма велика теорема і Ферма мала теорема. В геометрії Ф. раніше і послідовніше від Р. Декарта розвивав метод координат, подав рішення прямої і ліній 2-го порядку. В численні нескінченно малих створив заг. правило диференціювання й інтегрування степенів та знаходження екстремумів. У фізиці Ф. належить осн. принципи геом. оптики — т. з. Ферма принцип. Свої роботи Ф. викладав в усіх бесідах і листуванні з математиками, в примітках на полях книг тощо. Осн. праці Ф. опублікував після його смерті син.

ФЕРМА (франц. ferme, від лат. firmus — міцний) в будівельній механіці та будівництві — плоска або просторова система, складена з прямих ліній стрижнів, з'єднаних по кінцях шарнірами; несуча конструкція будинків (споруд), машин або механізмів. Осн. елементами Ф. (мал.) є пояси (нижній, верхній), ґратки (стояки, розкоси), вузли (місця з'єднання стрижнів) та опірні частини. В Ф., як правило, навантаження передаються через вузли, у стрижнях її виникають розтягальні або стискальні зусилля. Розрізняють Ф. безрозпирні (балкові, балково-консольні), розпирні (аркові, висячі) та комбіновані (див. Комбінована система в будівельній механіці). За типом

гратки вони бувають розкісні прості, напів- та багаторозкісні, трикутні прості, дворозкісні складні тощо; за обрисом — з паралельними або полігональними (многокутними) поясами. Вузлами Φ . поділяються (за довжиною) на *панелі*. **Розрахункову схему** Φ . визначають геом. та аналітичним аналізом утворення її елементів. Найчастіше застосовують геом. незмінювані статично визначувані або статично невизначувані Φ . (див. *Будівельна механіка*). Розміри їхніх перерізів визначають за методом *граничних станів* або за методом матем. програмування (виходячи з мінім. сумарної витрати матеріалу на елементи Φ .). Запроваджуються також ін. методи розрахунку Φ . (напр., з урахуванням геом. і фіз. нелінійності, дійсної жорсткості вузлів). Ферми виготовляють з металу, залізобетону, деревини та комбіновані (напр., металево-дерев'яні). Їх застосовують у *покривних будинках* і споруд, у мостах (*прогнові будови мостів*), гідротех. спорудах, підйомних кранах тощо.

О. В. Касілов.

ФЕРМА — 1) В СРСР — підприємство, що займається розведенням с.-г. тварин і виробництвом тваринницької продукції (Φ . тваринницька, Φ . вівчарська та ін.); форма організації громад. *тваринництва*. 2) В капіталістичних країнах — приватне с.-г. підприємство (див. *Фермерське господарство*).

ФЕРМА ВЕЛИКА ТЕОРЕМА — твердження *чисел теорії* про те, що *діофантове рівняння* $x^n + y^n = z^n$, де ціле $n > 2$, не має розв'язків у цілих додатних числах. Φ . в. т. сформулював П. Ферма; доведено її лише для окремих значень n (зокрема, для $n \leq 100\,000$); у загальному випадку її ще не доведено.

ФЕРМА МАЛА ТЕОРЕМА — теорема *чисел теорії* про те, що коли p — просте число, то $a^p - a$ ділиться на p , де a — довільне ціле число. Φ . м. т. сформулював без доведення П. Ферма; вперше довів її Л. Ейлер.

ФЕРМА ПРИНЦИП — основний принцип *геометричної оптики*, за яким *світло* завжди поширюється між двома даними точками по такому шляху, для проходження якого треба витратити екстремальний (найменший або найбільший) час. З Φ . п. випливають закони *відбиття світла* і *заломлення світла*; для однорідного середовища він приводить до закону *прямолинійності світлового променя*. Φ . п. справджується лише тоді, коли можна знехтувати *дифракцією світла* (коли *довжина хвилі* світла дуже мала порівняно з довжиною його шляху). Являє собою наслідок *Гюйгенса — Френеля принципу*. Встановив бл. 1660 П. Ферма.

ФЕРМЕНТАТИВНИЙ КАТАЛІЗ — те саме, що й *біокаталіз*. **ФЕРМЕНТИ** (від лат. fermentum — закваска) — *білки*, кожний з яких здатний вибірково каталізувати (див. *Каталіз*) певну біохімічну реакцію; відіграють провідну роль у регуляції *обміну речовин*, впливаючи на перебіг всіх

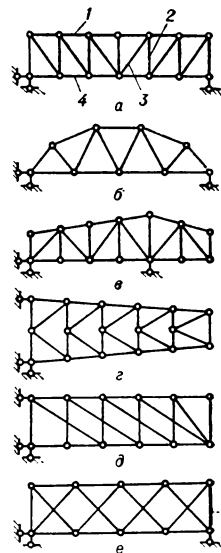
життєвих процесів. Деякі особливості *біокаталізу* вперше було вивчено під час дослідження явищ *травлення і бродіння* (1760—1825). У 1814 рос. хімік-органік К. С. Кірхгоф (1764—1833) відкрив явище перетворення крохмалю на цукор у ячмінному солоді. Уявлення про Φ . виникло 1833, коли франц. вчені А. Пайєн та Ж. Персо виявили в осаді, утвореному при додаванні спирту до солодового екстракту, термолабільну речовину, названу ними *діастазою* (тепер — *амілаза*), і довели, що ця речовина здатна перетворювати крохмаль на цукор. Назва «діастаза» деякий час була поширена на всі Φ . як загальна назва. Зразу ж після відкриття Φ . звернули увагу на подібність між їх дією й дією дріжджів при бродінні. Так з'явився термін «фермент». У 1860 Л. Пастер описав бродіння як процес, що складається з послідовних ферментативних реакцій. Він вважав, що Φ . невіддільні від клітин, а біокаталіз може здійснюватися тільки в живому об'єкті. Нім. хімік Е. Бухнер 1897 одержав систему Φ . з екстракту, в якому не було клітин дріжджів, і довів тим самим здатність Φ . каталізувати хім. перетворення й поза живою клітиною. Але назва «фермент» збереглася й на теперішній час. Першим Φ ., виділеним у кристалічному стані, була *уреаза*, яку одержав 1926 амер. біохімік Дж. Самнер. Потім (1930—36) з'явилися класичні праці про виділення *протеолітичних ферментів* амер. біохіміка Дж. Нортропа, в яких було доведено, що одержані кристали це — самі Φ ., а не кристали інертного білка з адсорбованими на них Φ .

У зв'язку з безперервним зростанням числа відкритих Φ . Міжнародний біохім. союз видав 1972 «Номенклатуру ферментів», де наведені правила з класифікації Φ ., створення нових назв Φ . та зміни, відповідно до правил, старих назв, складання кодівих номерів (шифрів) Φ . За «Номенклатурою» рекомендовано: використовувати дві назви Φ . — систематичну, яка вказує на дію Φ . і тим самим його ідентифікує, та робочу, або тривіальну, якою користуються у щоденній практиці і яка повинна бути короткою; дотримуватись десятикової системи назв Φ ., заснованої на типі реакції, яку Φ . каталізують; надавати Φ . певного шифру, де чотири відокремлені крапками цифри мають певний зміст (перша цифра вказує на належність Φ . до класу, друга — до підкласу, третя — до підпідкласу, четверта — порядковий номер Φ . в його підпідкласі). Так,

шифр 3.1.3.2. належить *кислій фосфатазі* (робоча назва), або фосфогідролазі монофосфату ортофосфорної к-ти (систематична назва), і відповідає гідролазі (3.— клас), що діє на складнофосфатний зв'язок (1.— підклас), зокрема в молекулі фосфомонофосфату (3.— підпідклас), і має певне місце (2.— номер у підпідкласі). Розрізняють шість осн. класів Φ .: 1-й — *оксидоредуктази*; 2-й — *трансферази*; 3-й — *гідролази*; 4-й — *ліази*; 5-й — *ізомерази*; 6-й — *лігази*.

Залежно від хім. складу Φ . поділяють на прості й складні. Прості Φ . — прості білки, побудовані тільки з залишків *амінокислот*. Складні Φ . — білки, молекула яких має ще небілкову частину, зокрема *кофермент*. Кофермент з'єднується з білковою частиною Φ . (апоферментом) частіше слабким нековалентним зв'язком, здатним легко розщеплюватися, іноді — міцним ковалентним зв'язком, утворюючи т. з. простетичні групи, які залишаються приєднаними до молекули білка протягом всього каталітичного акту. Природний комплекс апоферменту з коферментом наз. *холоферментом*. Каталітична активність Φ . зумовлена особливостями структури, яка визначається гол. чин. розміщенням різних амінокислот в молекулі. Як біокаталізатори, Φ . прискорюють хім. реакції в біол. системі, знижуючи енергію активації і не змінюючи положення рівноваги. Діяння Φ . починається з утворення Φ -субстратного комплексу, який є нестабільним і після перебігу ферментативної реакції розпадається з утворенням продукту та вільного Φ . (див. *схему*). З субстрату з'єднується не вся молекула Φ ., а окрема її ділянка — активний центр, до якого субстрат має специфічну спорідненість (див. *Комплементарність*). Специфічне зв'язування субстрату зумовлене наявністю в активному центрі Φ . хім. груп, здатних утворювати водневі йонні та гідробондні зв'язки з відповідними хім. групами субстрату. Спорідненість Φ . до субстрату характеризується субстратною константою. Після утворення Φ -субстратного комплексу починається безпосередньо хім. реакція між Φ . і субстратом, яка відбувається в т. з. каталітичному центрі Φ .

Для Φ . характерна різна швидкість перебігу реакцій, що вони каталізують, яка залежить від: а) концентрації Φ .; б) концентрації субстрату; залежність швидкості ферментативного процесу від концентрації субстрату характеризується *Міхаєліса константою*; в) концентрації водневих іонів (рН) середовища; існують оптимальні значення рН для дії кожного Φ .; г) температури середовища; д) наявності активаторів або *інгібіторів*. Сировиною для експериментального та промислового одержання Φ . є гол. чин. біол. матеріал — мікроорганізми, тканини рослин і тварин. Процес одержання складається з таких стадій: 1) екстрагування Φ . з біол. матеріалу;

Ферми:
а — балкова розкідка;
б — балкова з трикутною граткою;
в — балково-консольна з трикутною граткою і додатковими стояками;
г — консольна напів-розкідка;
д — консольна дворозкідка;
е — балкова двогратчаста;
1 — верхній пояс; 2 — стояк; 3 — розкідка; 4 — нижній пояс.

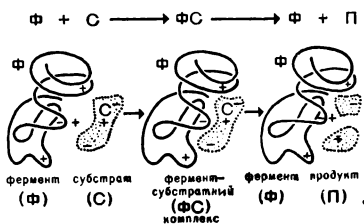

Схема механізму дії ферментів.

ФЕРМЕНТНІ
ПРЕПАРАТИ

2) фракціонування екстракту і виділення баластних білків; 3) тонка очистка Ф. і, якщо можливо, його кристалізація.

Ф. застосовують в різних галузях нар. г-ва. Здавна відомі здатність мікроорганізмів до ферментативного каталізу використовують у харчовій пром-сті (сироварінні, виноробстві, пивоварінні). Протейолітичні ферменти широко застосовують для обробки шкір та м'ясних продуктів. Дедалі більшого значення в аналітич. практиці та біохім. технології набуває гетерогенний ферментативний каталіз, який здійснюють за допомогою іммобілізованих Ф.—нерозчинних високоактивних стійких до дії денатуруючих агентів комплексів Ф. з будь-якими їх носіями. В медицині широко застосовуються очищені ферментні препарати. Літ.: Цыперович А. С. Ферменти. К., 1971; Левинажер А. Біохімія. Пер. с англ. М., 1976; Диксон М., Уэбб Э. Ферменти, т. 1—3. Пер. с англ. М., 1982. В. К. Лішко.

Е. Фермі.

ФЕРМЕНТНІ ПРЕПАРАТИ — лікарські засоби, осн. складовою частиною яких є ферменти. Мають спрямований вплив на обмін речовин. Ф. п. одержують з продуктів рослинного і тваринного походження, а також з мікроорганізмів. Застосовують при шлунково-кишкових захворюваннях з порушенням функцій залоз органів травлення (напр., шлунковий сік, пепсин, панкреатин та ін.); при бронхітах, тромбофлебії, остеомиєліті, гаймориті та ін. (напр., протейолітичні ферменти, зокрема трипсин, хімотрипсин); при герпетичних та аденовірусних захворюваннях очей, абсцесах легень, ураженнях верх. дихальних шляхів (напр., дезоксирибонуклеаза), при контрактурах суглобів, рубцях після опіків та операцій, гематомах тощо (напр., лідаза); при тромбоembолії, тромбофлебії, інфаркті міокарда (напр., фібрinolізин); при алергіч. реакціях, викликаних пеніциліном (напр., пеніциліназа). Н. І. Нікітіна.

ФЕРМЕР (англ. farmer) — у капіталістичних країнах орендар або власник ділянки землі, який веде на ній своє господарство; підприємець у сільському г-ві. Див. Фермерське господарство.

ФЕРМЕРСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО — приватне товарне сільське господарство фермерів у капіталістичних країнах, яке веде на власній або орендованій землі з метою одержання прибутку. Виникло з розвитком капіталізму. Ф. г. пов'язане з ринком, функціонує в системі товарно-грош. відносин капіталістичного суспільства. Утворення Ф. г. відбувалося шляхом колонізації вільних земель та загарбання земель тубільного населення (США, Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.), а також у процесі перетворення феодал. землеволодіння і виробн. на капіталістичне (Зх. Європа). Розвиток Ф. г. кожної країни визначається соціально-екон. умовами землекористування, ступенем індустріалізації с.-г. виробн., його спеціалізації і концентрації тощо. В сучас. умовах в результаті діяння законів конкуренції, роз-

гортання науково-технічної революції посилюється процес розорення сімейних дрібних і серед. ферм. Так, з 1950 по 1980 їхня кількість в США скоротилася з 5,6 млн. до 2,3 млн.; лише за 1981 фінанс. рік розорилося 25 тис. фермерів. Зростає їхня заборгованість банкам, яка на 1982 перевищила 200 млрд. дол. З розвитком капіталістичної екон. інтеграції Ф. г. стають складовими частинами великих агропром. монополій, втрачаючи свою екон. самостійність.

М. М. Кіриченко.
«ФЕРМЕРСЬКЕ ЖИТТЯ» — «Фармерське життя» — укр. прогресивна газета в Канаді. Видавало її з квітня 1925 до липня 1940 у Вінніпегу Робітничо-фермерське видавниче т-во. Газета висвітлювала життя фермерів-бідняків, захищала їх до згуртованості в боротьбі за свої інтереси, виміщувала матеріали про життя і боротьбу ах-укр. населення за соціальне і нац. визволення, про успіхи Рад. України, боролася проти укр. бурж. націоналістів, розповідала про діяльність укр. прогресивних орг-цій у Канаді. В 1940 канад. уряд заборонив видання газети.

ФЕРМІ (Fermi) Енріко (29.IX 1901, Рим — 28.XI 1954, Чикаго) — італ. фізик, інж. член АН СРСР (з 1929). Закінчив Пізанський ун-т (1922). В 1926—38 — професор Римського ун-ту. В 1938 емігрував з фашистської Італії до США. Осн. наук. праці — з квантової механіки, квантової теорії поля, ядерної фізики. Розробив (1925) т. з. Фермі — Дірака статистику. Заклав основи нейтронної фізики. Вперше спостерігав штучну радіоактивність ряду елементів, зумовлену бомбардуванням їх нейтронами.

Відкрив явище сповільнення нейтронів (ефект Фермі), побудував теорію β-розпаду. Незалежно від інших довів можливість здійснення ланцюгової реакції поділу урану. Спорудив (1942) перший уран-графітовий ядерний реактор і здійснив ланцюгову реакцію. Побудував (1949) теорію походження космічного проміння. Разом з Янгом Чженьніном запропонував (1949) першу складену модель елементарних частинок (модель Фермі—Янга). Разом із співробітниками відкрив (1952) першу резонансну частинку. На його честь названо хім. елемент фермій, а також ферміони, фермі-газ та ін. Нобелівська премія, 1938.

ФЕРМІ ЕНЕРГІЯ, фермі-рівень — максимальна енергія ферміонів при абсолютному нулі температури. Існування Ф. е. є наслідком Паулі принципу: при T=0 K частинки послідовно заповнюють найнижчі можливі рівні енергії, доки не вичерпається їхня кількість n в одиничній об'єму. При цьому, напр., для електронів досягається значення Ф. е.:

$$E_F = [(2\pi\hbar)^2/2m](3\pi^2n)^{2/3},$$

де m — маса електрона, \hbar — Планка стала. Величина $p_F = \sqrt{2mE_F}$ наз. фермі-імпульсом, або граничним імпульсом, $v = p_F/m$ — фермі-швидкістю, або граничною швидкістю. Для квазічастинок (напр., електронів у металі) Ф. е.

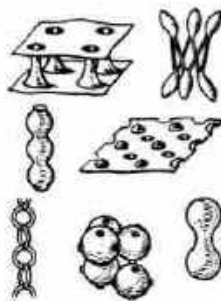
у просторі квазіімпульсів відповідає досить складній фермі поверхні. В металах розподіл електронів по енергіях практично при всіх T-рах мало відрізняється від розподілу Фермі при T=0 K, тому в електронних процесах беруть участь в осн. лише електрони з енергією, близькою до E_F . Це визначає важливу роль Ф. е. у переносі явищах в металах, зокрема в явищі надпровідності. У неметалевих кристалах застосовують поняття рівнів Фермі (у просторі енергій), який збігається з хімічним потенціалом.

В. Л. Віничук.

ФЕРМІ ПОВЕРХНЯ — ізоенетична поверхня у просторі квазіімпульсів (імпульсів квазічастинок) електронів провідності металів, що відокремлює область зайнятих електронних станів від області, в якій при абс. нулі T-ра електронів немає. Відповідає фермі енергії. Ф. п. наз. електронною, якщо всередині не електронні стани зайняті, якщо ж вони вільні, поверхня наз. дірковою. Зустрічаються Ф. п. складної топологічної структури (див. Топологічний простір), які є одночасно електронними й дірковими. Ф. п., що неперервно проходить через весь простір квазіімпульсів, наз. відкритою. Вона є замкненою, якщо розпадається на порожнини, кожна з яких уміщується в одній елементарній комірі цього простору. Іноді Ф. п. складається з відкритих і закритих порожнин. Кожний метал характеризується своєю Ф. п., причому форми поверхонь різноманітні (мал.). Загальною для них є наявність центр. симетрії і періодичності з періодом $2\pi\hbar$, де \hbar — доповнений вектор т. з. оберненої ґратки, \hbar — Планка стала. Форми Ф. п. знаходять, зокрема, методами ультразвукового резонансу та циклотронного резонансу. Топологічною структурою Ф. п. зумовлений ряд особливостей електронних характеристик металів (теплоємність, електропровідність, магнітна сприйнятливість тощо).

ФЕРМІ-ГАЗ, газ Фермі — газ із частинок з напівацілим спіном (т. з. ферміонів), що підпорядковується Фермі — Дірака статистиці. Його прикладами є, зокрема, електрони в металах і напівапровідниках, нуклони в важких атомних ядрах. Ф.-г., що складається з не взаємодіючих частинок, наз. ідеальним. При T-рі T=0 K, коли він перебуває в основному стані (див. Рівні енергії), його частинки заповнюють усі квантові стани з енергією аж до Фермі енергії (E_F), а стани, що характеризуються енергією $E > E_F$, залишаються нілними (повне квантове впровадження фермі-газу).

ФЕРМІ—ДІРАКА СТАТИСТИКА — розділ статистичної фізики; квантова статистика, яка описує фізичні властивості рівноважної системи багатьох тожданих частинок з напівацілим спіном (т. з. ферміонів). Її основою є функція розподілу Фермі, яка для ідеального фермі-газу має вигляд: $n_i = 1/(e^{(E_i - \mu)/kT} + 1)$,

Різні типи фермі поверхонь.

де n_i — середнє число частинок у стані з енергією E_i , i — набір квантових чисел, що характеризують цей стан, μ — хімічний потенціал, k — Больцмана стала, T — абс. т-ра. Ця формула застосовується, якщо хім. потенціал є незалежно змінною, а число частинок у системі — велике і нефіксоване. Ф.— Д. с. використовують в електронній теорії металів, теорії електронної структури атомів та молекул тощо. З неї випливає Паулі принцип. При високій т-рі вона переходить у Больцмана статистику. Ф.— Д. с. запропонував 1926 Е. Фермі, а її квантово-мех. зміст пояснив у тому ж році П. Дірак.

Літ. див. до ст. Бозе — Ейнштейна статистика.

ФЕРМІЙ (лат. Fermium; на честь Е. Фермі). Fm — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 100; належить до актиноїдів. Перший ідентифікований ізотоп ^{257}Fm добуто з радіоактивного пилу, зібраного 1952 після вибуху амер. термоядерного пристрою у Тихому океані. Стабільних ізотопів не має. Відомо 15 ізотопів Ф. з масовими числами від 244 до 258. Найбільш довгоживучий серед них — альфа-радіоактивний ізотоп ^{257}Fm ($T_{1/2} = 80$ діб). Хім. властивостями подібний до ербію. Мішені ізотопу ^{257}Fm використовують з дослідною метою в ядерній фізиці, зокрема для синтезу й вивчення властивостей більш важких ізотопів фермію.

ФЕРМІОНИ, фермі-частинки — мікроскопічні частинки або квазі-частинки, що мають півцілі значення спінового квантового числа (див. Спін). До них належать усі баріони, лептони, їхні античастинки, а також такі квазічастинки, як одночастинкові електронні та діркові збудження в твердому тілі. Системи, що складаються з непарного числа Ф., також є Ф. Вони підпорядковуються Фермі — Дірака статистиці, Паулі принципу.

ФЕРМІ-РІДИНА — див. Квантова рідина.

ФЕРМОПІЛІ — гірський прохля з Фессалії (Пн. Греція) в Локріді (Середня Греція). Під час греко-перських воєн у Фермопільському проході 480 до н. е. відбулася битва між союзними грец. військами на чолі з спартанським царем Леонідом і перс. армією царя Ксеркса, що вторглася до Греції. Незважаючи на дводенні запеклі бої, перси не змогли прорватися через Ф. і обійшли їх гірськими стежками. Грец. війська змушені були відійти в Середню Грецію. Загин спартанців (300 чол.) на чолі з Леонідом, що залишився для захисту проходу, загинув у бою.

ФЕРНАНДЕЛЬ (Fernandel; справж. ім'я та прізвище — Фернан Контантен; 8.V.1903, Марсель — 26.IV.1971, Париж) — франц. кіноактор. Творчу діяльність почав виступами на естраді, в ревію, оперетах. З початку 30-х рр. працював у кіно (знімався переважно в комедіях). Ролі у фільмах: «Забави ескадрону» (1932), «Баль-

на записна книжка» (1937), «Казимир» (1950), «Червоший готель» (1951), «Мадемуазель Нітш» (1953), «Парижські канікули» (1957), «Закон є закон» (1958), «Диявол і десять заповідей» (1962), «Дон Каміло в Росії» (1965), «Людина в б'юку» (1967). У 1964 заснував (разом з Ж. Габеном) власну кінокомпанію «Гафер». Літ.: Черненко М. М. Фернандель. М., 1968. Д. Б. Горкун.

ФЕРНАНДЕС (Fernández) Еміліо (н. 26.III.1904, Онда, шт. Коауїла) — мекс. кінорежисер, сценарист, актор. З юних років брав участь у революц. русі, був заарештований. У 1926 втік з тюрми й емігрував до США. В 1928 знімався в Голлівуді. У 1933 повернувся до Мексики, працював актором, з 1942 — режисером. Поставив фільми: «Лісова казка» (1943), «Марія Канделярія» (1944), «Перлина» (1947), «Ріо Ескондідо», «Макловія» (обидва — 1948), «Сільська дівчина» (1949; в рад. прокаті — «Мексиканська дівчина»), «Сітка» (1953), «Буря над Мексикою» (1959), «Вірний солдат Панчо Вілья» (1967). Твори Ф. відображають своєрідність нац. фольклору, звичаї і побут мекс. народу, вони проявляють вільнолюбний духом.

ФЕРОДИНАМІЧНИЙ ПРИЛАД вимірювальний — електродинамічний прилад з магнітопроводом, призначений для вимірювання деяких електричних величин (струму, напруги тощо). Якщо у нерухомій котушці Ф. п. (мал.) надходить електр. струм, у повітр. зазорі приладу виникає магн. поле. Взаємодіючи з полем струму у рухомій котушці, воно зумовлює появу обертового моменту, під впливом якого стрілка відхиляється від нульового положення, фіксуючи вимірювану величину. Застосування в Ф. п. феромагн. магнітопроводу дає змогу підсилювати (порівняно з електродинамічним приладом) магн. поле. Це збільшує обертовий момент і робить показання приладу практично незалежними від зовн. магн. полів. Ф. п. застосовують гол. чин. як амперметри, вольтметри і ватметри в метрології, лабораторній практиці. Поширені також феродинамічні дозиметри.

ФЕРОЗОД (від лат. ferrum — залізо і zood) — пристрій, яким виявляють магнітне поле і вимірюють його напруженість. Являє собою феромагнітне осердя (див. Феромагнетик) з двома обмотками — збудження і вимірювальною. Принцип дії Ф. ґрунтується на зміні (під впливом пост. магн. поля) магн. стану осердя і виникненні у вимірювальній обмотці електропринципної сили, пропорційної напруженості поля. Ф. застосовують гол. чин. при геофіз. дослідженнях (як чутливий елемент коерцитивметрів, магнітометрів та ін. приладів), у системах контролю за якістю продукції (напр., у магнітній дефектоскопії), в хірургії (для виявлення феромагнітних частинок у неферомагн. середовищі). **ФЕРОМАГНЕТИЗМ** — явище, що полягає в наявності у кристалічних і некристалічних речовинах (феромагнетиків) при температурах,

нижчих деякої критичної температури T_c (Кюрі точки), самозовільної намагніченості $\vec{M}(T)$, зумовленої взаємно паралельною орієнтацією магн. моментів (спінів) атомних носіїв магнетизму. Фіз. природа Ф. пояснюється характером обмінної взаємодії між тотожними мікрочастинками (електронами) у феромагнетиках і описується на основі законів квантової механіки. Нагрівання феромагнетиків приводить до зменшення $\vec{M}(T)$ і зникнення її при T_c . Теплоємність та деякі інші їхні немагн. властивості також зазнають аномалій при $T = T_c$. Вище T_c феромагнетик переходить у парамагнітний стан (див. Парамагнетизм). Феромагнітні властивості матеріалів широко використовують у радіотех. і електротех. пристроях (напр., у трансформаторах, магн. засобах запису інформації тощо).

Літ.: Баряттар В. Г., Іванов Б. А. Магнетизм — що єго? К., 1981. Див. також літ. до ст. Магнетизм. Н. М. Доксен.

ФЕРОМАГНІТИКИ — матеріали, що відзначаються феромагнетизмом, насамперед самочинною намагніченістю; різновид магнітних матеріалів. Найпоширеніші металеві Ф. Вони бувають магнітно-м'які і магнітно-тверді. У магнітно-м'яких Ф. висока початкова і макс. магнітна проникність, мала коерцитивна сила, невеликі втрати на гістерезис. Такими Ф. є залізо і його сплави з кремнієм (напр., трансформаторна сталь), сплави заліза з нікелем і кобальтом. Магнітно-твердими Ф. приймають високі значення коерцитивної сили, залишкової магн. індукції і макс. магн. енергії. До магнітно-твердих Ф. належать вольфрамона, кобальтова, хромиста і вуглецева сталь, платинові сплави, сполуки кобальту з рідкісноземельними елементами та ін. Ф. застосовують у виробн. магнітопроводів, постійних магнітів, осердь та ін. частин електро- і радіотех. пристроїв.

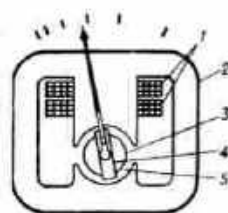
ФЕРОМАГНІТНИЙ РЕЗОНАНС — електронний магнітний резонанс у феромагнетиках. Термін застосовується також до низькочастотного типу електронного магнітного резонансу у феромагнетиках (див. Феримагнетизм). На відміну від електронного парамагнітного резонансу, при Ф. р. електронні спінові моменти (спіни) атомів зразка внаслідок сильної обмінної взаємодії між собою здійснюють коливання як єдина система, а спонтанна намагніченість зразка приводить до різкого підсилення високочастотної магнітної сприйнятливості і до відмінності ефективного магнітного поля у ньому від зовн. поля. Ф. р. використовують з дослідною метою та у техніці надвисоких частот для створення генераторів, що перестроюються за частотою магн. полем, резонаторів тощо.

Літ.: Вонсовський С. В. Магнетизм. М., 1971; Гуревич А. Г. Магнітний резонанс і антиферомагнетизм. М., 1973. С. М. Рябенко.

ФЕРОМОНИ — біологічно активні речовини, що виділяються тваринами в навколишнє середо-

Фернандель.

Вимірювальний феродинамічний прилад:
1 — нерухома котушка;
2 — магнітопрвід;
3 — осердя;
4 — рухома котушка (ванка);
5 — повітряний зазор.

Ферула понючка:
1 — гілка рослини;
2 — квітка;
3 — зонтик у плодах.

вище і специфічно впливають на поведінку, фізіологічний і емоційний стан або метаболізм ін. особин того самого виду. Продукуються спеціалізованими залозами — анальними, статевими, шкірними та ін. Ф. звичайно діють через нюхові органи. Найкраще вивчені статеві Ф. комах (належать гол. чин. до ненасичених аліфатичних ефірів або спиртів), які приваблюють або збуджують особин протилежної статі на віддалі кількох кілометрів. Напр., самки непарного шовкопряда приваблюють самців за 4 км, павинокочоків — за 8—11 км. Існують Ф. «тривоги», які викликають реакцію утікання, затаювання або, навпаки, агресивну реакцію і колективний напад на ворога, напр. Ф. «тривоги» у риб містяться в шкірі, при її чуходженні вони звільнюються і викликають реакцію переляку у ін. риб. Використовують Ф. для керування поведінкою тварин, боротьби з с.-г. і лісовими шкідливцями. Див. також *Атрактанти*.

ФЕРОСПЛАВИ — сплави заліза з іншим хім. елементом (рідше кількома), що відзначаються переважно високою концентрацією цього (ведучого) елемента. До Ф. умовно відносять також деякі сплави, що містять залізо лише у вигляді домішок (напр., силіко-марганець), і деякі метали та метали в технічно чистому вигляді (металевий марганець, кристалічний кремній тощо). Найпоширеніші сплави заліза з марганцем (феромарганець), кремнієм (феросиліцій та ін.) і хромом (напр., ферохром). Розрізняють також Ф. легких металів (напр., феротитан), рідкісних металів (ферованадій, феровольфрам та ін.), рідкісно-земельних елементів (напр., фероцерій), важких металів (феронікель, ферокобальт) і неметалів (напр., феробор). Є екзотермічні Ф., що являють собою збрикетовану суміш тонкоподрібнених сплавів і термічних добавок, напр. алюмінію. Особливий вид Ф. — *дзеркальний чавун*. Т-ра плавлення Ф. звичайно нижча, ніж т-ра плавлення чистого (ведучого) елемента, внаслідок чого Ф. легше розплавляються у рідкому металі. Ф. одержують плавкою руди або рудного концентрату з *флюсом* і відновником переважно в електр. печах. Використовують для легування, модифікування і розкислення сталі, чавуну, кольорових металів і сплавів. Щоб менше вгорував ведучий елемент, Ф. додають звичайно в кінці плавки. Див. також *Феросплави промисловості*.

ФЕРОСПЛАВНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь чорної металургії, підприємства якої виробляють різні види *феросплавів* і *лігатур*. В основному феросплави використовують для виробн. вуглецевих, низьколегованих, легонаних сталей і спец. сплавів. В незначній кількості їх застосовують у кольоровій металургії і хімічній промисловості. В дореволюц. Росії феросплави майже не випускали. Первістком Ф. п. в СРСР був Челябінський феросплавний з-д (тепер електромета-

лург. комбінат), який став до ладу 1931. За роки Рад. влади створено потужну Ф. п. У 1982 в країні на базі багатих сировинних ресурсів діяло 10 великих спеціалізованих підприємств та 2 феросплавні цехи в складі металург. з-дів. Обсяг виробн. феросплавів у Рад. Союзі 1982 збільшився порівняно з 1970 в 1,7 раза. УРСР дає (1982) бл. 47 % загальносоюзного випуску феросплавів. У республіці виробляють в основному кремнієві, марганцеві й хромисті феросплави. На Україні працюють потужні Запорізький, Стахановський, Нікопольський феросплавні з-ди. На з-дах встановлено автоматизовані електр. печі потужністю до 65 тис. кВт; вперше в СРСР освоєно виробн. феросплавів у закритих печах, вакуумування феросплавів; застосовують самообпалювані електроди. Освоєно випуск особливо високоякісного вакуумтермічного ферохрому, якісних силіко-марганців, силікокальцію, азотованого феромарганцю. На Україні питаннями удосконалення феросплавного виробн. займаються Спеціальних сталей, сплавів і феросплавів український науково-дослідний інститут, Дніпропетровський металургійний інститут та інші.

ФЕРАРА — місто на Пн. Італії. Адм. ц. пров. Феррари в області Емілія-Романья. Вузол з-дів і автошляхів. 155 тис. ж. (1976). Найрозвинутіша хім. і нафтохім. пром-сть (у т. ч. виробн. пластмас, барвників, мінеральних добрив, синтетичного каучуку). Підприємства заг. машинобудування, по виробн. алюм. напівфабрикатів, скляної, взутт., текст., швейної та харчосмакової (особливо борошномельної, цукр. і сиртрової) галузей. Ун-т (з 1391). Музеї: археол. нац., нац. бібліотека. Архит. пам'ятки 12—16 ст. У 15—16 ст. Ф. була одним з найважливіших політ. і культур. центрів *Відродження* (з Ф. пов'язана творчість поетів *Аріосто*, *Тассо*, а також художників *Феррарської школи*). Ф. відома з 8 ст.

ФЕРАРСЬКА ШКОЛА — італ. школа живопису доби *Відродження*. Складалася в м. Феррарі під впливом творчості А. Мантеньї, П'єро делла Франческа. Найбільшого розвитку досягла в 2-й половині 15 ст. Представники: художники — К. Тура, Ф. дель Косса, Е. Роберті, Гарофало, брати Б. і Д. Доссі та ін. Діяльність майстрів Ф. ш. характерні риси пізньої *готики* і раннього *Відродження*, експресивність образів, різкість і жорсткість форм. В середині 16 ст. Ф. ш. занепада.

ФЕРРЕЙРА ГОМІШ (Гоміш Феррейра; Gomes Ferreira) Жозе (н. 9.VI 1900, Порту) — португ. поет, прозаїк, публіцист, композитор. Один з визначних представників неореалізму (напряму, що згуртував кращ. сили нац. антифашист., демократичної інтелігенції). Автор збірок віршів «Гірські лілеї» (1918), «Вдалині» (1921), шести книг «Поєзія» (1948—75), антифашист. роману-алегорії «Чудесні пригоди Жоана Сміливця» (1963), кількох збірок

оповідань. Враження від поїздки до Рад. Союзу (1975) лягли в основу поеми «В СРСР» (1978), яка славила країну соціалізму. В кін. 70-х рр. вийшло зібрання його творів «Поет у борні». Провідна тема творчості Ф. Г. — людина праці з її переживаннями, перемогами, прагненням миру і щастя на всій землі.

Тел. Рос. перекл. — Чудесные приключения Жоана Сметлика. М., 1971; В СССР. «Иностранная литература», 1980, № 4.

ФЕРРЕР ГУАРДІА (Ferrer Guardia) Франсиско (10.I 1859, Алемья, поблизу Барселони — 13.X 1909, Барселона) — ісп. просвітник і педагог. За політ. поглядами — дрібнобурж. республіканець. У 1901 на протидію засиллю католицизму в школах іспанії відкрив у Барселоні світську школу, яка стала просвітит., антиклерик. центром. За її зразком в ін. містах країни було відкрито ряд подібних закладів. Через переслідування за респ. і антиклерикальну діяльність Ф. Г. двічі (1886 й 1907) емігрував до Франції. Під час повстання в Барселоні 1909 проти колоніальної війни в Марокко Ф. Г. було об'явлено в ор-ці повстання і розстріляно.

С. А. Лисенков

ФЕРРЕРО (Ferrero), Віллі (21.V 1906, Портленд, США — 23.III 1954, Рим) — італ. диригент. Виступати з концертами почав у шестирічному віці. В 1924 закінчив Віденську академію музики і сценічної майстерності. Працював у Мілані. Багато гастролював, у т. ч. в Росії (1913) та СРСР (1935—36, 1951, 1952, зокрема на Україні). Автор симф. поем, камерних інструм. творів. Був членом Всесвітньої Ради Миру.

ФЕРСМАН Олександр Євгенович [27.X (8.XI) 1883, Петербург — 20.V 1945, Сочі, похований у Москві] — рад. геохімік і мінералог, акад. АН СРСР (з 1919). Закінчив Моск. ун-т (1907). З 1912 працював у системі Академії наук: старшим охоронцем, з 1919 — директором Мінералогічного музею в Петербурзі, Мінералогічного ін-ту, Геохім. ін-ту та Ін-ту геол. наук у Москві. Очолював Комісію по вивченню продуктивних сил при АН СРСР. Був організатором багатьох п.-д. установ (у т. ч. Уральського філіалу АН СРСР). У 1927—29 — віцепрезидент АН СРСР. З 1934 — член Президії АН СРСР. Проводив дослідження родовищ мінералів та ін. корисних копалин на Кольському п-ові (за його участю було відкрито родовища апатиту та мідно-нікелевих руд), в Карелії, на Уралі, Алтай, в Серед. Азії, на Україні (зокрема, в Криму і на Волині), а також у країнах Зх. Європи. Ф. — один з основоположників *геохімії*, відкрив осн. її закони. Широко відомий як популяризатор наук, знань з геохімії та мінералогії; автор ряду наук. і наук.-популярних творів. На честь Ф. названо мінерали ферсманіт і ферсманіт. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Премія імені В. І. Леніна, 1929. Державна премія СРСР, 1942.

Тел.: Избранные труды, т. 1—7. М. —

Л., 1952—62; Укр. перекл.—Цікава мінералогія. К.—Львів, 1948. Літ.: Перельман А. И. Александр Евгеньевич Ферсман. М., 1968.

ФЕРСТЕР (Foerster) Йосеф Богуслав (30.XII 1859, Прага — 29.V 1951, Вестеце) — чеський композитор, педагог, муз. критик, нар. арт. ЧССР (з 1945). У 1882 закінчив Празьку органну школу. Викладав у Гамбурзі (1901). Відні (1903—18) та Празі (з 1919 — професор консерваторії, 1922—31 — Школи майстрів при цій консерваторії). В 1931—39 очолював Чеську академію наук і мистецтв. Автор 6 опер (у т. ч. «Добора», 1891; «Бла», 1897; «Дурень», 1936, за мотивами казок Л. Толстого), 5 симфоній, ін. оркестрових та камерно-інструм. творів, хорової музики. Ф. використовував у своїх творах укр. пісенні мелодії, на їхній основі створив «Українську пісню» для хору з фортепіано.

ФЕРТИЛЬНІСТЬ (від лат. *fertilis* — плодючий) — здатність зрілого організму давати життєздатних нащадків. Під Ф. розуміють і репродуктивну здатність (здатність до розмноження; див. також *Репродуктивні органи*). Ф. залежить від віку тварин, фізіол. стану організму, умов зовн. середовища. На Ф. впливають гормональні фактори, напр. недостатність гормонів передньої частки гіпофіза у вагітних самок спричинює атрофію зародка, вітаміни, напр. авітаміноз Е спричинює загибель зародка, а в самців — дегенерацію епітеліальних клітин, сім'япроводів та атрофію сім'яників. Див. також *Стерильність*, *Безплідність*.

ФЕРУЛА (*Ferula*) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини зонтичних. Листки перисторозсічені. Квітки дрібні, жовті, зібрані в зонтики. Плід — двосім'янка. Поход 130 видів, пошир. в Європі, Азії і Пн. Африці. В СРСР — бл. 100 видів, з них в УРСР — три. В степах і на схилах росте Ф. східна (*F. orientalis*); на солонцях і степових схилах — Ф. татарська (*F. tatarica*); в Степу (на Пн. Сх. Ворошиловгр. обл.), на Пн. і Сх. Криму — Ф. каспійська (*F. caspica*). Серед Ф. є смолоноси й камеденоси й ефірони. Смоли й камеди одержують з Ф. воночої (*F. assa-foetida*), Ф. камеденосної (*F. gumosa*, *F. galbaniflua*) та ін. З Ф. мускусної (*F. moschata*) добувають т. з. рослини *мускус*. Сік Ф. воночої використовують у медицині як протиспазматичний засіб.

ФЕС — місто на Пн. Марокко, адм. ц. провінції Фес. Залізнична станція, вузол автошляхів. 321 тис. ж. (1973). Підприємства металобобр. (зокрема з-д по виготовленню військового спорядження), текст., деревообр., харчосмакової (борошномельної, олійницької, овочеконсервної) пром-сті. Кустарне виготовлення виробів з шкіри, шовку, металу (зокрема, посуду) тощо. 2 ун-ти (у т. ч. Карауін, засн. у 9 ст.). Музеї марокканського мистецтва та зброї. Реліг. центр країни. Архіт. пам'ятки 9—17 ст. Ф. засн. 789.

ФЕСЕНКО Іван Федорович [15 (27).V 1846, с. Баранівка, тепер

Шишацького р-ну Полтав. обл.—січень 1882] — революц. народник. Навчався в Петерб. ун-ті. Був близький до чайковців. У 1872—74 разом з Д. А. Лизогубом двічі виїздив за кордон для знайомства із зх.-європ. робітн. рухом. Зустрічався з К. Марксом і Ф. Енгельсом. Був обізнаний з їхніми працями. Організатор народницьких гуртків у Петербурзі (1874, 1876) та Києві (1874—75). В червні 1875 Ф. заарештовано за соціалістичну пропаганду в с. Олександрівці Катеринославської губ. Один з перших побачив неспроможність народницької ідеології. В 1876—78 читав лекції з політ. економії серед робітників Петербурга. Влітку 1878 у зв'язку з хворобою переїхав до Одеси, де продовжував вести революц. роботу. В січні 1880 Ф. було заарештовано. Під час відправки на заслання помер.

ФЕСЕНКО Сергій Леонідович (н. 29.I 1959, м. Кривий Ріг) — укр. рад. спортсмен-плавач, засл. майстер спорту (з 1978). Член КПРС з 1982. Олімпійський чемпіон (1980, батерфляй, дистанція 200 м), чемпіон Європи (1977, 1981), чемпіон СРСР (1977—82), чемпіон VII та VIII Спартакіад народів СРСР. Нагороджений орденом Дружби народів.

ФЕСЕНКОВ Василь Григорович [1 (13).I 1889, Новочеркаськ — 12.III 1972, Москва] — рад. астроном, акад. АН СРСР (з 1935) і АН Каз. РСР (з 1946). Закінчив (1911) Харків. ун-т, захистив докторську дисертацію в Сорбонні (1914). У 1915—20 працював у Харків. ун-ті. Один із засновників Рос. астрофіз. ін-ту (1923—30 — директор), пізніше — Астрономічного ін-ту ім. П. К. Штернберга (1936—39 — директор). У 1942 організував Астрофіз. ін-т АН Каз. РСР, яким керував до 1964. У 1936—37 був головою Астрономічної ради АН СРСР, з 1945 — Комітету по метеоритах АН СРСР.

Осн. праці присвячені атм. оптиці, астрофізиці та космогонії. Досліджував зодіакальне світло та протисейво, сонячну корону, свідчення нічного неба, космічну рефракцію, вплив зір на рух комет, ряд проблем метеоритики й метеорної астрономії, висунув гіпотезу корпускулярного випромінювання зір і утворення їх з міжзоряного газопилового середовища; розробив критерій прихильності стійкості небесних тіл, що пояснює багато особливостей будови Сонячної системи, утворення й еволюції галактичних об'єктів. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ФЕСІН Іван Іванович [н. 11 (24).VI 1904, хут. Мурав'янов, тепер Білокалитвинського р-ну Ростов. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-майор (1943), двічі Герой Рад. Союзу (березень, листопад 1943). Член КПРС з 1929. В Рад. Армії з 1926. В 1941 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував полком, бригадою і д-зією на Зх. Пн.-Зх., Ворон., Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. У

1949 закінчив Академію Генштабу. З 1950 — старший викладач цієї академії. З 1965 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ФЕССАЛІЯ — історична область у серед. частині Греції. В епоху бронзи переважалим населенням були *ахейці*. З поч. 2-го тис. до н. е. у Ф. виникли рівношкласові д-ни. В 12 ст. до н. е. в Ф. оселилося епірське плем'я фессалів, яке підкорило місц. населення. В 5 ст. до н. е. в результаті боротьби *демоса* проти *аристократії* в окремих містах Ф. було встановлено *тиранію*. В 4 ст. до н. е., за тирана м. Фер Ясона, було об'єднано всю Ф. В період 352—344 до н. е. тер. Ф. завоювала Македонія. В 197 до н. е. Ф. потрапила під вплив Старод. Риму (148 до н. е. ввійшла до рим. провінції Македонія). В 395—1396 Ф. була в складі Візантії. 1396—1881 — Османської імперії, з 1881 — в складі Греції.

ФЕССАЛОНІКИ, Фессалоніки (слов'ян. Солунь) — давня назва теперішнього грец. м. Салоніки.

ФЕСТИВАЛЬ (франц. *festival*, від лат. *festivus* — веселий) — масове свято, яке включає показ досягнень у галузі музики, театру, кіно, естради. Виникли у Великобританії на поч. 18 ст. У 20 ст. набули поширення міжнар. Ф. (муз., театр., *кінофестивали* тощо). Велике значення в боротьбі за мир мають *Всесвітні фестивалі молоді та студентів*.

ФЕТ Афанасій Афанасійович [Шеншин; 23.XI (5.XII) 1820, с. Новосьолки, тепер Мненського р-ну Орлов. обл. — 21.XI (3.XII) 1892, Москва] — рос. поет, членкор. Петерб. АН (з 1886). У 1845—59 — на військовій службі; перебував, зокрема, на Елізаветградщині (тепер Кіровоград. обл.). Перша зб. — «Ліричний пантеон» (1840). Літ. визнання Ф. злову у середині 50-х рр. В 1883—91 випустив чотири збірки під заг. назвою «Вечірні вогні». Писав вірші в античному дусі («Вакханка», «Діана», «Зевс»), ліричні поезії («Старі листи», «Alter ego»). Ф. властиві поетизація природи та людських почуттів, музичність вірша («Село», «Спіги», «Майська ніч», «На Дніпрі в повінь»). Прихильник теорії «чистого мистецтва». Автор мемуарів. Окремі вірші Ф. доклали на музику М. Римський-Корсаков, С. Танцев та ін. Перекладав твори античних і зх.-європ. поетів.

Тв.: Вечерние огни. М., 1981; Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Антологія російської поезії в українських перекладах. К., 1925.

ФЕТИШИЗМ (франц. *fétichisme*, від португ. *feitico* — амулет) — 1) Одна з ранніх форм релігійних вірувань, яка полягає в поклонінні предметам неживої природи (фетишам), уособленим їх і наділенім надприродними властивостями. Виник за первіснообщинного ладу. Різновидом Ф. була віра в чаклунські властивості *амулетів* і *талісманів*. Поряд з *анімізмом*, *тотемізмом* та ін. ранніми реліг. віруваннями Ф. був ступенем на шляху до виникнення в класовому

О. Г. Ферсман.

В. Г. Фесенков.

І. І. Фесін.

А. А. Фет.

ФЕТИДА

суспільстві віри в божество. Культ предметів і явищ природи існує й досі у релігіях, зокрема у християнстві у вигляді культу хреста, ікон, мошей, в ісламі — поклоніння «чорному каменю» в Мекці тощо. Переносно — сліпе поклоніння чомусь, обожнювання. 2) Товарний Ф. — явище, властиве товарно-капіталістичному господарству. Полягає в наділенні продуктів праці — товарів якимись особливими властивостями, зумовленими уречевленням соціальних відносин і персоналізацією речей. Насправді ці властивості являють собою суспільні виробничі відносини, що уречевлюються в товарі в процесі товарного виробництва, заснованого на приватній власності на засоби виробу. Найвищою розвинутою товарний Ф. досяг за імперіалізму. З найбільшою силою Ф. проявляється в культурі грошей, т. з. грошовий Ф., що є найвищим ступенем опредметнення виробничих відносин.

ФЕТИДА (Θήτις) — у грец. міфології морська богиня, найвідоміша з *мерейд*, дружина Пелєя, мати Ахілла. На весіллі Пелєя і Ф. богиня чвар *Еріда*, яку вона забула запросити, помстилася, кинувши на стіл *яблуко розбрату*, що призвело до *Троянської війни*.

ФЕТИДА — супутник Сатурна. Те саме, що й *Тетіа*.

ФЕТР (франц. feutre — повсть) — матеріал, одержуваний *валянням* пуху кролів і зайців, відходів хутра звірів ін. порід, а також тонкої і папірної вати (іноді з домішками хім. волокон). Розрізняють Ф. гладенький і ворсовий. Ворсовий Ф. буває з довжиною ворсу менше 0,5 мм («під замшу»), 0,5—1,5 (коротковорсовий), 1,5—2,5 («велюр») і 3—12 мм (довговорсовий). З Ф. виготовляють головні убори, валянки, з фетрових стрічок викроюють деталі взуття, тех. вироби (фільтри, прокладки тощо).

ФЕФЕР Іцк [Ісаак Соломонович; 10 (23).IX.1900, м. Шпола, тепер Черкас. обл. — 12.VIII.1952] — євр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. Учасник громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Почав друкуватися 1919. Перша зб. — «Гріски» (1922). Збірка «Про себе і про таких як я» (1924), поеми «Осл Шіндер» (1924), «Смерть Іллі» (1928) — про громадян. війну, про героїзм рад. людей у боротьбі за владу Рад. Будівництво соціалізму присвячені поеми «Камінь до каменя» (1925), «Знайдені іскри» (1928), «Пласти» (1934). Автор роману у віршах «Великі кордопи» (1939), п'єс «Сажотрус» (1926), «Сонце не згасе» (1947), «Здорові були!» (1948) та публіцистичних статей. У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні вірші, поеми, балади. Перекладав євр. мовою вірші Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, М. Бажана. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Текст укр. перекл. — Лірика. К., 1934; Скарб. К., 1937; Джерела. Поезії. Львів, 1940; Вітчизна в бою. Воронеж, 1942; Рос. перекл. —

Стихи в поєми. М., 1958; Стихи. М., 1969.

ФЕХНЕР (Fechner) Густав Теодор [19.IV.1801, Грос-Зерхен, поблизу Мюска, тепер на тер. НДР, — 18.XI.1887, Лейпциг] — нім. філософ, фізик, психолог, письменник. За освітою лікар. У 1834—40 — професор фізики Лейпцигського ун-ту. Заклав основи *психофізики*, від якої прийшов до побудови світогляду на емпіричних засадах. Дотримувався позиції психофізичного паралелізму. Один з авторів *Вебера* — *Фехнера закону*. Вказував на необхідність атомістичної гіпотези для емпіричних наук і натурфілософії. Пов'язував причинність і доцільність. Визнавав існування душі не тільки в людини й тварин, а й у рослині й неживих тілах (див. *Панпсихізм*). У наук. працях Ф. поєднано строгий експеримент і нестримну фантастичність.

В. А. Роменич.

ФЕХТУВАННЯ (від нім. fechten — битися холодною зброєю) — 1) *Двобій холодною зброєю*. Відомий з 2-го тис. до н. е. в Індії та Єгипті. В Стародавніх Греції та Римі Ф. мало військово-утилітарне й видовищно-ігрове значення. В середні віки найбільшого розвитку досягло дуельне Ф. (Іспанія, Італія, Франція, Німеччина). У 18—19 ст. Ф., залишаючись засобом військ. підготовки, формується як вид спорту. 2) Вид спорту, регламентований правилами двобою на одному з видів холодної спорт. зброї — *рапірі, шаблі, шпазі*. Осн. правила змагань з Ф. склалися у 2-й пол. 19 ст. Сучас. програма офіційних змагань включає особисті й командні турніри чоловіків і жінок (тільки на рапірах). У поєдинок на рапірах дозволяються уколи в тулуб; шаблях — вище пояса, крім потилиці; шпагах — у всі частини тіла, крім потилиці. Двобій проводиться в спец. костюмах і масках, на доріжках розміром 2 × 12 м (на рапірах) або 2 × 18 м (на шпагах, шаблях). Переможцем вважається спортсмен, який першим завдав обумовлену правилами змагань кількість уколів (5—10 — чоловіки, 4—8 — жінки) за певний проміжок часу (6—12 хв — чоловіки, 5—10 хв — жінки). З 1896 Ф. входить до програми *Олімпійських ігор* (для жінок — з 1924). В 1906—36 проводилися чемпіонати Європи, з 1937 — шорку чемпіонати світу, з 60-х рр. — особисті й командні змагання на Кубок Європи. Чемпіонати СРСР проводяться з 30-х рр., з 1943 — шорку. В 1925 засн. всесоюзну секцію Ф. (з 1958 — Федерація Ф. СРСР), яка з 1952 входить до складу Міжнарод. федерації Ф. (ФІЕ, засн. 1913). З 1952 рад. спортсмени беруть участь у Олімпійських іграх. Серед олімпійських чемпіонів — рад. спортсмени В. Жданович (1960, 1964), О. Белова (1968, 1972, 1976), В. Кропотков (1976), у т. ч. укр. — Г. Крис (1964), В. Сидяк (1968, 1972, 1976) та В. Смирнов (1980). В 1958—82 рад. фехтувальники 22 рази завоювали «Великий приз націй» (за загальнокомандну перемогу на чемпіонатах світу). Ф. на шпагах входить до програми змагань су-

час. п'ятиборства. В СРСР існують нац. види Ф.: *панайське* — в жердинах, *грузинське* (парикаба) — на мечях з шитом топо.

В. С. Келер.

ФЕЦАН, Феззан — історична область у Лівії. За *Геродотом*, у Ф. жили давні племена гарамантів уммідіїв та ін. В 7 ст. тер. Ф. заселяли *араби*, поширилися *іслам*. У середині віки Ф. входив до складу різних середньовічних араб. д-в. У кін. 16 ст. Ф. захопила *Османська імперія*, 1930 — Італія. Під час 2-ї світової війни тер. Ф. 1943 окупували франц. війська (введені 1936). З 1951 Ф. — в складі незалежної Лівії.

ФЕЩЕНКО Микола Михайлович (н. 6.V.1936, м. Дятьково, тепер Брян. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1981). Член КПРС з 1972. Навчався в Київ. інженерно-буд. ін-ті (1959—65). Твори: оранжерейно-лабораторні комплекси Бот. садів АН УРСР у Довишці (1969—74) та в Києві (1977—80), будинок Мецею Вова'єднання України з Росією в м. Переяслав-Хмельницькому (1981); архіт. частини до Погорби Славян на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення Прикарпаття 1944 в м. Кадуші (1970), до пам'ятників знаків на честь 325-річчя возз'єднання України з Росією в м. Переяслав-Хмельницькому (1981) та на честь 1500-річчя Києва (1982) в Києві, пам'ятника В. І. Леніну в Переяслав-Хмельницькому (1982). Член авторського колективу меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 років» у Києві (1981).

ФИЛИМОНОВ Сергій Іванович (н. 26.I.1926, с. Коронів Болото, тепер Урицького р-ну Орлов. обл.) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1954. Після закінчення 1951 Держ. ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського у Москві (педагог — Й. М. Раєвський) працював до 1953 в Ногінському театрі (Моск. обл.). З 1953 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Серед ролей — Крутицький («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Швиденко («Соло на флейті» І. Микитенка), Брайко («Хто за? Хто проти?» П. Загребельного і М. Рєзніковича). Еммет («Дивна міссіс Севідж» Дж. Патрік) та ін. З 1964 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

С. М. Гім.

ФИЛІПОВ Гриша (н. 13.VII.1919, Кадіївка, тепер м. Стаханов Ворошиловградської області) — болг. держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці НРБ (1979). Член Болг. компартії (БКП) з 1940. Н. в сел. сім'ї болг. емігрантів. У 1936 сім'я повернулася на батьківщину. В 1938—40 навчався в Софійському ун-ті. В 1941 за революц. діяльність засуджений монархо-фашист. судом до 15 років повногом у в'язниці. Після перемоги соціалістичної революції в Болгарії 1944 працював у парт. і держ. апараті. Здобув вищу екон.

І. С. Фефер.

С. І. Філімонов.

Fetida на дельфіні. Скульптура Е. Вольфа. Мармур. Близько 1834. Державний Ермітаж у Ленінграді.

освіту в Москві (ін-т ім. Плеханова). Кандидат екон. наук. З липня 1971 по березень 1982 — секретар ЦК БКП. З червня 1981 — голова Ради Міністрів НРБ. У 1962 обраний кандидатом у члени ЦК БКП, 1966 — членом ЦК БКП. З липня 1974 — член Політбюро ЦК БКП. З 1966 — депутат Нар. зборів НРБ. У 1971—81 — член Держ. Ради НРБ.

ФИЛИПОВИЧ Іван (пр. н. і см. невід.) — укр. гравер 18 ст. Працював у Львові між 1745 і 1763. В ілюстрації до львів. видання «Іфигієвополітики» (1760) наслідував Н. Зубрицького. До кращих творів Ф. належить портрет І. Сапегу, обрамлений орнаментом у стилі рококо.

ФИЛИПОВИЧ (Пухальський) Лаврентій (Лаврин; р. н. невід. — 1610) — укр. живописець. Жив у Краківському передмісті Львова. В ранній період творчості належав до ювелірно-малювального цеху. Вважають, що Ф. є автором граверів з зображенням євангеліста Луки в «Апостолі», виданому у Львові 1574 І. Федоровим.

ФИЛИПОВИЧ Павло Петрович [8(20) IX 1891, с. Кайтанівка, тепер Катеринопільського р-ну Черкас. обл. — 3.XI 1937] — укр. рад. поет і літературознавець. Закінчив колегію П. Галагана в Києві та Київ. ун-т. Укр. мовою почав друкуватися з 1919 в журн. «Муга-лет». У 20-х рр. належав до «неокласиків», що позначилося на його творчості (зб. поезій «Земля і вітер», 1922; «Простір», 1925). Працював над висвітленням рос. укр. літ. зв'язків («Шевченко і декабристи», 1926; «Пушкін в українській літературі», 1927, та ін.), досліджував творчість І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської («З новітнього українського письменства», 1929), питання літературознавства («Українське літературознавство за 10 років революції», 1928).

ФИНЬ — дрібна розмінна монета Китайської Народної Республіки, дорівнює $\frac{1}{100}$ юаня, або $\frac{1}{10}$ цзяо.

ФИЧЕВ Никола (Уста Колю Фичево; 1800, Дряново — 1881, Тирново) — болг. архітектор, представник худож. культури періоду болг. Відродження. Будівляв Ф. властиві мальовничість і вишуканість форм, гармонійне поєднання з навколишнім середовищем. Споруди: заїздний двір Хаджі Николи в Тирново (1858—62), міст на р. Янтра біля м. Бяла, церква св. Трійці в Свяштові (обидві — 1865—67), церква Константина та Єлени в Тирново (1872—74), критий міст на р. Осим у м. Ловеч (обидві — 1872—74).

ФИАЛЕК (Fijalek) Гіполіт (Іполіт Михайлович; 13.VIII 1875, Радзівіж, тепер ПНР — 1936, Одеса) — учасник боротьби за владу Рад на Україні, польс. революціонер. З 1900 — член Соціал-демократ. Королівства Польського і Литви, з 1927 — член ВКП(б). Учасник революц. подій 1905—07 в Польщі. З 1916 працював на квіт. заводі «Арсенал». Після Лютневської революції 1917 — у Червоній гвардії. В 1917 — член Київ. Ради робіт. депутатів. Делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад. Один

з керівників Київського січневого збройного повстання 1918. В 1918—26 — на підпільній роботі в Польщі. З 1927 жив на Україні. Працював у рад. органах і в редакції газ. «Комуніст» (Харків).

ФИАЛКА, віола (*Viola*) — рід багаторічних, рідше — дво- або одnorічних трав'янистих рослин, іноді напівкущів родини фіалкових. Листки цілісні, зібрані в прикореневу розетку або чергові. Квітки різного забарвлення, неправильні. Плід — коробочка. Бл. 500 видів, пошир. в усіх частинах світу. В СРСР бл. 100 видів, з них в УРСР — понад 30, ростуть у лісах, степах, на луках, болотах. Деякі види Ф. та їхні гібриди культивують як декоративні: Ф. алтайську (*V. altaica*), Ф. запашу (*V. odorata*), Ф. триколірну, або *братки*. Використовують для клумб і бордюрів. Л. М. Яременко.

ФИАЛКОВСЬКИЙ Степан Герасимович [1734, Київ — 27.I (7.II) 1772, Новгород] — укр. лікар. Навчався у Київ. академії (1746—55), медичній школі при Петерб. сухопутному госпіталі (1755—59) та в Лейденському ун-ті, де 1765 захистив докторську дисертацію «Про діяння шлунка на прийнятті їжі». Того ж року видав у Лейдені працю «Про метод вивчення медицини». З 1766 перебував на військ. службі в рос. армії (працював дивізійним доктором, а потім в Петерб. сухопутному госпіталі). В 1771 відряджений в Новгород для організації карантинних заходів. М. К. Вергілей.

ФИАЛКОВ Яків Анатолійович (Нафтулович) [8(20).XI 1895, Київ — 16.XI 1958, там же] — укр. рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1945). Закінчив (1925) Київ. політехнічний ін-т, де 1929 працював у Київ. фарм. ін-ті, 1927—30 — також на кафедрі хімії Наркомосвіти УРСР, 1930—58 — в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. Одночасно 1929—58 — у Київ. ін-ті удосконалення лікарів, Київ. політехнічному ін-ті та Київ. ун-ті. Осн. праці присвячені неорганічній хімії: дослідження комплексних сполук (одержав нові дані щодо комплексних сполук галогенів та галогенідів) і фіз.-хім. властивостей розчинів. Розробив нові та узагальнив існуючі методи фармацевтичного аналізу.

ФИАЛКОВИЙ КОРИНЬ — *кореневища* деяких видів *півників*, що містять ефірну олію з запахом фіалки. Цей запах зумовлений наявністю кетону ірону, вміст якого в олії становить 12—15 %. З кореневищ півників садових, флорентійських та блідих (*Iris germanica*, *I. florentina*, *I. pallida*) в пром-сті одержують ефірну олію. Вихід олії становить 0,1—0,2 % від маси сухих кореневищ. Ф. к. використовують і як ароматичний засіб.

ФИАНІТИ — синтетичні кристали на основі стабілізованих оксидів цирконію і гафнію. В природі аналогів не мають. Щоб запобігти *поліморфізму*, в Ф. додають домішки-стабілізатори (оксиди кальцію, урану тощо). Крім того, Ф. можуть містити ін. оксиди деяких елементів (напр., рідкісоземельних), що сильно змінюють фіз.

властивості кристалів. Одержують Ф. кристалізацією з розплаву, включаючи до безконтактного нагріву його струмами високої частоти. Є Ф. безбарвні та забарвлені введеними домішками. Ф. відзначаються унікальною сукупністю властивостей: високою т-рою плавлення, значною твердістю (7,5—8), електропровідністю (при т-рі понад 1200 °C), стійкістю до дії к-т і лугів, вони не випаровуються до т-р 2500—2600 °C, їхній заломлення показник світла 2,13—2,20, густина 6,5—10. Використовують Ф. в ювелірній справі, для виготовлення оптичних лінз, електрон. датчиків тощо. Масове виробн. фіанітів і виробів з них організовано (на початку 70-х рр.) уперше в світі в СРСР. Назва — від аббревіатури ФІАН (Фізичний ін-т АН СРСР).

«ФИАТ» (FIAT; Fabbrica Italiana Automobili Torino) — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Італії. Входить у сферу впливу сім'ї Аньеллі-Назі. В центрі групи — автомоб. концерн «ФИАТ». Засн. 1899. У складі групи ФІАТ — понад 100 компаній, що діють у різних країнах. Осн. напрямки діяльності групи: виробн. легкових і вантажних автомобілів, авіац. і автомоб. двигунів, тракторів і с.-г. машин, випуск тепловозів і електровазів. С. В. П'ятенко.

ФІБІХ (Fibich) Зденек (21.XII 1850, с-ще Вшеборжиче, поблизу м. Часлава — 15.X 1900, Прага) — чеськ. композитор, піаніст, хормейстер, викладач. Навчався в Лейпцигу (в консерваторії, 1865—67), Парижі і Мюнхені. З 1871 жив у Празі (1873—74 — викладав спів у Вільні). В 1875—77 був диригентом і хормейстером Тимчасового театру. Викладав також гру на фортепіано (серед його учнів — З. Неедлий). У своїй творчості використовував нац. муз. фольклор. Автор опер (у т. ч. «Бланкі», 1877; «Мессинська наречена», 1883, за Ф. Шіллером; «Шарка», 1897), мелодрами — трилогія «Іподромія» (1889—91), симфонія, симф. поем, камерно-інструм. ансамблів, фп. п'єс, пісень.

ФІБОНАЧЧІ (Fibonacci) Леонардо — італ. математик 13 ст. Див. *Леонардо Пізанський*.

ФІБОНАЧЧІ ЧИСЛА — елементи *рекурентної послідовності* 1, 1, 2, 3, 5, 8, ..., у якій кожний член, починаючи з третього, дорівнює сумі двох попередніх. Названі за ім'ям Фібоначчі (*Леонардо Пізанського*).

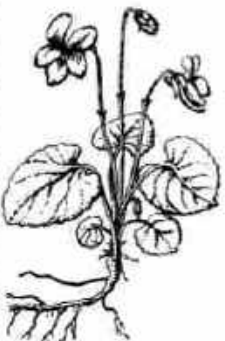
ФІБРИН (від лат. fibra — волокно) — нерозчинний білок плазми *крові*; кінцевий продукт ферментативного процесу *зсідання крові*, в результаті якого з волокон та згустків Ф. виникає *тромб*. Ф. утворюється з *фібриногену* за дві фази: перша — виникнення *фібрин-мономеру* (профібрину) під впливом *тромбіну*; друга — утворення Ф. в результаті полімеризації часток *фібрин-мономеру*. В чистому стані Ф. одержують шляхом старанного промивання й висушування кров'яного згустка. З Ф. виробляють стерильні плівки та губки, які застосовуються в хірургії для зупинення ранових кровотеч.

Л. Филипович. Граверу-ра із зображенням євангеліста Луки з «Апостола», виданому у Львові І. Федоровим, 1574.

Н. Фичев. Заїздний двір Хаджі Николи в Тирново, 1858—62.

Фіалка запаша. Загальний вигляд квітучої рослини.

ФІБРИНОГЕН

В. М. Фігнер.

ФІБРИНОГЕН (від *фібрин* і грец. *γενέω* — породжую, утворюю) — розчинний білок плазми крові, який належить до *глобулінів*; фактор (I) *зсідання крові*. Специфічною властивістю **Ф.** є здатність перетворюватися на нерозчинний білок *фібрин*. *Біосинтез* **Ф.** відбувається в печінці. При деяких патологічних станах організму спостерігається зниження концентрації **Ф.** у крові, а при *тромбозах* — підвищення (гол. чин. перед тромбоутворенням).

ФІБРИНОЛІЗ (від *фібрин* і грец. *λύω* — розчинняю, розпадаю) — процес гідролізу, розщеплення *фібрину* під впливом ферменту *фібринолізину*. Має велике фізіол. значення, усуває *тромби* в судинах після припинення крововиливів, а також *тромби*, що виникають у судинах при захворюваннях (*тромбозах*). Надлишок *фібринолізину* в організмі спричинюється до надмірної активації **Ф.**, викликаючи кровотечу (при акушерській патології, цирозах печінки тощо). Зниження активності **Ф.** спостерігається з розвитком *атеросклерозу* та *тромбоемболії*. **Ф.** — процес, протилежний *зсіданню крові*.

ФІБРОАДЕНОМА (від лат. *fibra* — волокно і *adenoma*) — зріла доброякісна *пухлина*, що розвивається з залозистої і *сполучної тканини*. Фіброаденома здебільшого утворюється в молочних залозах, передміхуровій залозі та інших органах. Характеризується повільним ростом, чітко відмежовується від оточуючих тканин, часто має капсулу. При **Ф.** молочної залози може спостерігатися більова чутливість, передміхурової залози — утруднення сечовипускання, аж до повної затримки сечі, тощо. Іноді може перероджуватися у *рак*. Лікування **Ф.** обов'язково хірургічне.

ФІБРОБЛАСТИ (від лат. *fibra* — волокно і грец. *βλαστός* — зародок) — основні клітини *пухкої сполучної тканини* хребетних тварин і людини. Виникають з *мезенхіми*. Витягнуті багатокутні клітини з численними відростками, здатні розмножуватися. **Ф.** утворюють колагенові, еластичні волокна та основну речовину *сполучної тканини*, перетворюючись при цьому на *фіб्रोцити*.

ФІБРОЗ (від лат. *fibra* — волокно) — патологічний процес в організмі ряду тварин та людини, що полягає у надмірному розвитку зрілої волокнистої *сполучної тканини*. Див. також *Склероз*, *Цироз*.

ФІБРОІН (від лат. *fibra* — волокно) — структурний *фібрилярний* (волоконистий) білок, який належить до *склеропротеїнів*. У складі **Ф.** переважають моноаміномонарбонові кислоти, зокрема гліцин, аланін, серин, тирозин. Виробляється паутиноподібними залозами пауків та деяких комах. Є основою природного *шовку*.

ФІБРОЛІТ (від лат. *fibra* — волокно і грец. *λίθος* — камінь) — будівельний матеріал, одержуваний з суміші спец. підготовлених деревних стружок (деревної вовни) і мінеральної в'язучої речовини (гол. чин. *портландцементу*). Виготовляють **Ф.** (спресована суміш твердне у затиснутому стані

при *t*-рі 30—40 °C) у вигляді плит розміром до 240 × 55 × 10 см. Об'ємна маса **Ф.** — 300—500 кг/м³, границя міцності при згині — 0,4—1,1 МПа, коеф. теплопровідності — 0,08—0,23 Вт/(м · К). **Ф.** застосовують для теплоізоляції огорожувальних конструкцій будинків (теплоізоляційний **Ф.**), створення перегородок і заповнення дерев'яних каркасів стін (теплоізоляційно-конструктивний **Ф.**).

ФІБРОМА (від лат. *fibra* — волокно і грец. *βύμα* — пухлина) — зріла доброякісна *пухлина*, що розвивається з *сполучної тканини*. **Ф.** може виникати у будь-якій частині тіла (здебільшого у шкірі, слизових оболонках, *фасціях*, сухожиллях, *молочних залозах*, яєчниках тощо). Розрізняють щільні **Ф.**, в яких переважають волокнисті структури, і м'які, що складаються переважно з клітинних елементів (*фібробластів*), звідки ін. назва **Ф.** — *фібробластома*. Ознаки і перебіг **Ф.** залежать від локалізації та темпів росту. Іноді перероджується в злоякісну *пухлину*. Лікування **Ф.** хірургічне.

ФІБРОМІОМА (від лат. *fibra* — волокно і *mioma*) — доброякісна *пухлина* з м'язової тканини з включенням сполучнотканних елементів. Найчастіше трапляється **Ф.** матки, яка супроводиться кровотечами, *недокрів'ям* (див. *Анемія*), порушенням *менструального циклу* тощо. Лікування **Ф.** хірургічне. Необхідний постійний нагляд гінеколога.

ФІБРОЦИТИ (від лат. *fibra* — волокно і грец. *κύτος* — вистип, тут — клітина) — клітини *сполучної тканини* хребетних тварин і людини. Являють собою наступну стадію розвитку *фібробластів*; нездатні до поділу.

ФІБУЛА (лат. *fibula*) — металева застібка для одягу, що одночасно була й прикрасою. Найрізноманітніші **Ф.** були поширені з часів *бронзового віку* до раннього середньовіччя. За типом **Ф.** археологи датують речовий комплекс.

ФІВІ — давньогрецький поліс у Беотії (Центр. Греція). В 6—2 ст. до н. е. **Ф.** очолювали *Беотійський союз*. У період *Пелопоннеської війни* 431—404 до н. е. виступали на боці *Спарты*, під час *Коринфської війни* 395—387 до н. е. — *Старод. Афін*. У 387 до н. е. у **Ф.** при сприянні *Спарты* ствердилися олігархічні уряди, 379 до н. е. до влади прийшли демократичні верстви на чолі з *Пелопідом та Епамінандом*. Після перемоги 371 до н. е. *Фіванського війська* над *спартанцями* під *Левктрами* **Ф.** встановили гегемонію над усією Грецією (до 362 до н. е.). В 338 до н. е. **Ф.** завоювала *Македонія*, а 335 до н. е. за участь *Фіванського населення* в *антимакедонському повстанні* їх зруйнував *Александр Македонський*. Відбудовані 315 до н. е., але значної політ. ролі вже не відігравали. В сучас. Греції **Ф.** — невелике місто.

ФІВІ — одне з найбільших міст *Стародавнього Єгипту*. Відомі з 3-го тис. до н. е. З 22—20 ст. до н. е. до 10—8 ст. до н. е. були столицею *Єгипту*. Потім відігравали роль реліг. центру. Бл. 730 до н. е. були захоплені царством *Куш*, 663

до н. е. зруйновані царем *Ассирії* *Ашшурбанипалом*, 88 до н. е. — *Птолемеєм IX Сотером*. Поступово перетворилися на провінційне місто. На тер. **Ф.** — грандіозні храмові ансамблі (див. *Карнак*, *Луксор*), некрополі. З 1-ї пол. 19 ст. на тер. **Ф.** ведуться археол. розкопки.

ФІГЕЙРЕДУ (Figueiredo) Жозе Батіста Олівейра ді (н. 15.I.1918, Ріо-де-Жанейро) — держ. діяч Бразилії, генерал армії (1978). Закінчив командно-штабну і вищу військ. школи. З 1935 — у збройних силах Бразилії. В 1969—74 — начальник військ. канцелярії президента країни, 1974—79 — начальник нац. розвідувальної служби. З 1979 — президент Бразилії.

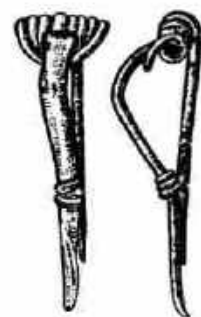
ФІГНЕР Віра Миколаївна [по чоловікові — Філіпова; 25.VI (7.VII) 1852, с. Христофоровка, тепер Тат. АРСР — 15.VI.1942, Москва] — діяч рос. революц. руху, письменниця. З дворян. У 1872—75 навчалася на мед. ф-ті Цюрихського ун-ту (Швейцарія). З 1876 в Росії стала членом групи народників-«сепаратистів», які прикликали до «Землі і воли». Після розколу останньої (1879) **Ф.** — член Виконкому «*Народної воли*», вела революц. пропаганду серед інтелігенції, студентів і офіцерів у Петербурзі, Кронштадті і на Україні. В 1880 брала участь у підготовці замаху на *Олександра II* 1881. Заарештована в Харкові 1883. За «процесом 14-ти» (1884) засуджена до смертної кари, яку було замінено довічною каторгою. **Ф.** 20 років перебувала в одиночному ув'язненні в Шліссельбурзькій фортеці, 2 роки — на заслання. В 1906—15 — в еміграції, 1907—09 примикала до есерів. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції займалася літ. діяльністю, брала участь у роботі Т-ва колишніх політ. каторжан. З 1926 **Ф.** — персональний пенсіонер.

Та.: Полное собрание сочинений, т. 1—7. М., 1932; Запечатлений труд, т. 1—2. М., 1964.

Літ.: Павлюченко Э. А. Вера Фигнер. М., 1963.

ФІГНЕР Олександр Самійлович (1887 — 1 (13).X.1913, побл. Десау, генер. НДР) — герой *Вітчизняної війни* 1812, полковник (1813). На поч. війни командував арт. роту 11-ї арт. бригади. Згодом керував партизан. загonom. В 1813 створив військ. підрозділ, що діяв у тилу ворога в Саксонії. Загинув у бою під час спроби переправитися через р. Ельбу.

ФІГУРА (лат. *figura* — вигляд, образ) — 1) Зовнішній образ предмета. 2) Зображення, образ. 3) Незвичайний за будовою зворот мови, що посилює її виразність (див. *Фігура стилістична*). 4) Певне положення або позиція, яку займає виконавець у танцях, фехтуванні, катанні на конзанах тощо; частина танцю. 5) У *театрі* — спільна назва короля, ферзя, тури, слона і коня, на відміну від пішака; у *городках* — певна композиція з п'яти городків; у *гральних картах* — спільна назва старших карт (туза, короля, дами і валета). 6) У *математичній* множині точок на площині або в

Фібула.

просторі; може мати як скінченну, так і нескінченну кількість точок. Приклади матем. Ф.: одна або кілька точок; довільна лінія; паралелограм, трапеція, трикутник тощо, геом. т.до; *півпростір* тощо. **ФІГУРИ СТИЛІСТИЧНІ** — своєрідний синтаксичний мовний зворот (індії з відхиленням від загальноприйнятих норм), за допомогою якого досягається особлива, потрібна авторові виразність художньої мови. Ф. с. наз. і синтаксичними фігурами. До Ф. с. відносяться *інверсія, анафора, асиндетон, полісиндетон*, еліipsis, умовчання, повтор, *паралелізм* тощо. Див. також *Риторичні фігури*. Ф. Д. Пустова.

ФІГУРНЕ КАТАННЯ — вид спорту. В основі Ф. к. лежать спец. вправи спортсмена-ковзанця, пов'язані зі зміною напрямку, обертаннями та стрибками. Включає одинокі катання (чоловіче і жіноче), парне (мішані пари) та спортивні танці на льоду (теж парне). Одиночне катання складається з виконання т. з. школи (3 обов'язкові малюнки-фігури на льоду із 9 затверджених офіц. міжнар. правилами для найбільш змагань; всього в школі — 41 фігура), короткої програми з 7 обов'язкових елементів (час виконання до 2 хв) та довільної програми (відбір елементів вільний; 4 хв для жінок, 5 хв для чоловіків). Парне катання складається з короткої програми (6 обов'язкових елементів — комбінації кроків, підтримки, роздільні й спільні обертання, стрибки; тривалістю до 3 хв) і довільної (5 хв). В програмі змагань з спортивних танців — 3 обов'язкові танці, оригінальні та довільні танці. Виступ фігурістів оцінюється за 6-бальною системою. Як вид спорту Ф. к. сформувалося в 60-х рр. 19 ст. З 1891 проводиться чемпіонат Європи з одиночного катання (жінки — з 1930), з 1930 — з парного катання; чемпіонати світу — з 1896 (жінки — з 1906), з 1908 — з парного катання. Першість світу з спорт. танців проводиться з 1952, першість Європи — з 1954. В Росії Ф. к. культивується з кінця 19 ст. Перший чемпіонат світу відбувся у Петербурзі 1896. Чемпіонати СРСР проводяться з 1924 (з спорт. танців — з 1964). З 1924 Ф. к. входить до програми зимових Олімпійських ігор (спорт. танці — з 1976; в 1908 та 1920 змагання проводилися в програмі Олімпійських ігор). Серед олімпійських чемпіонів — рад. спортсмени І. Родніна (1972) — в парі з О. Улановим; 1976, 1980 — з О. Зайцевим), Л. Пахомова і О. Горшков (1976), Н. Лунічук і Г. Карпоносов (1980), О. Валова і О. Васильєв (1984).

ФІГУРСЬКИЙ Никол (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер поч. 18 ст. Працював у Чернігові. Твори: гравюри до «Алфавіту» (1705) і кн. «Богородице, діво» (1707) і *Максимовича*.

ФІДЕІЗМ (франц. *fidéisme*, від лат. *fides* — віра) — ствердження пріоритету віри над розумом, характерне для реліг. світогляду. Обмежуючи сферу дії науки, Ф. заперечує світоглядне значення на-

ук. пізнання, існування об'єктивної істини, надаючи вирішального значення реліг. вірі. Притаманний *ідеалізм*, який, за визначенням В. І. Леніна, є не що інше, як «виготченна, рафінована форма фідейзму» (Повне зібр. тв., т. 18, с. 351). Фідейстичні погляди яскраво проявилися в середньовічних реліг.-філос. учениях (див. *Томізм*), а також у багатьох напрямках сучас. бурж. філософії (*персоналізм, неомізм, екзистенціалізм* та ін.). Див. також *Релігія, Теологія*.

ФІДЕР (англ. *feeder*, від *feed* — живити) — 1) В радіотехніці — лінія для передачі електричних коливань радіочастоти від джерела коливань (напр., *радіопередавача*) до споживача (напр., передавальної антени). Розрізняють Ф. відкриті (напр., одно-, дво- і багатопроводові лінії, діелектричні *радіохвилеводи*) і закриті (одино- і багатопроводові екрановані лінії, напр. *радіочастотний кабель*, і металеві *радіохвилеводи*). 2) В електроенергетиці — маловживана назва розподільної кабельної або повітряної *лінії електропередачі*, розрахованої звичайно на напругу 6—10 кВ.

ФІДЖІ — держава в Меланезії, на островах Фіджі, у пд.-зх. частині Тихого ок.

Панорама частини міста Сува.

Державний лад. Ф. — конституційна монархія. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Діючу конституцію прийнято 1970. Глава д-ви — англ. королева, представлена генерал-губернатором. Законодавчий орган — двопалатний парламент у складі сенату (22 члени, призначували на 6 років) і палати представників (обирається на 5 років у складі 52 депутатів); виконавчий — кабінет міністрів, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Архіпелаг складається більш як з 300 островів вулканічного і коралового походження. Найбільші з них — Віті-Леву та Вануа-Леву. Вони оточені кораловими рифами, мають гірський рельєф, вис. до 1322 м (на о. Віті-Леву). Водозв. узбережжя — вузькі смуги акумулювативних рівнин. Клімат тропічний, океанічний. Пересічна річна т-ра +25°. Кількість опадів змінюється протягом року від 1500 до 4000 мм. Найбільші річки — Рева (судноплавна на 100 км), Ваїнімбука, Мба (на о. Віті-Леву). Поширені нелітні тропічні ліси з цінними породами дерев (сандаловим, тиковим, червоном), на червоноземних ґрунтах.

Населення. Осн. населення Ф. — *фіджієць* (282 тис. чол., тут і нижче — 1980) і фіджієцькі індійці (317 тис. чол.). Живуть також народи ротума та ін. океанічні народи, англійці, китайці та ін. Офіц. мова — англійська. Пересічна густота нас. — 34,6 чол. на 1 км² (1980). Міське нас. становить 37,2 % (1976). Найбільші міста: Сува, Лаутока, Ламбаса.

Історія. Людські поселення на о-вах Фіджі з'явилися в серед. 2-го тис. до н. е. На час відкриття островів європейцями (голландцем А. Тасманом 1643 і англійцем Дж. Куком 1774) більша частина їхнього населення перебувала на стадії розкладу первіснообщинного ладу. В 1874 Великобританія перетворила Ф. на свою колонію. З 1879 колонізатори для роботи на цукр. плантаціях почали завозити на Ф. робітників з Індії. З 1959 на Ф. розгорнувся нац.-визвольний рух, під тиском якого Великобританія змушена була 10.X 1970 надати країні незалежність. Ф. залишився в складі Співдружності. В 1974 Ф. астановили дипломатичні відносини з СРСР. Уряд Ф. проводить лінію на розвиток відносин з країнами Океанії. З 1970 Ф. — член ООН. З 1975 Ф. — асоційований член Європейського економічного товариства.

Політичні партії, профспілки. Партія союзу, засн. 1966. Помірковано-консервативна. Правляча. Партія національної федерації, засн. 1963. Опозиційна. Західний об'єднаний фронт, засн. 1981. Опозиційна. Націоналістична партія, засн. 1974. Конгрес профспілок. Господарство. Ф. — агр. країна, г-во якої значною мірою залежить від іноз. капіталу (гол. чин. австралійського). Основа економіки — тропічне землеробство. Під с.-г. угіддями — понад 11 % тер. країни. Переважає общинне землевладіння. Осн. експортна культура — цукр. тростина, яку вирощують на орендованих общинних землях фермерів-індійців. Місц. жителі у своїх г-вах культивують

Герб Фіджі.

ФІДЖІ

Площа —

18,3 тис. км²

Населення —

634,2 тис. чол.

(1980, оцінка)

Столиця —

м. Сува

ФІДЖІЙЦІ

Фідія. Афіна Варвакіон. Зменшена мармурова копія римського часу з статуї Афіни Парфенос. Національний археологічний музей. Афіни.

Фізалис звичайний. Тітка з квітками та плод.

год. чин. кокосову пальму, ямс, таро, батат, банани, ананаси, цитрусові, боби, какао, тютюн, а також рис, кукурудзу. Розвивається тваринництво. Розводять велику рогату худобу, свиней, коней, кіз, домашню птицю. Рибальство (перелазка вилов тунця). Лісорозробки. В невеликій кількості видобувають марганцеву руду, боксити, золото, срібло. Обробна пром-сть представлена окремими цукр. (1981 було вироблено 470 тис. т цукру), олійницькими, рисоочисними, тютюновими, фруктоовочеконсервними, по переробці копри, лісопилними, деревообр., буд. матеріалів, по виробі. оліягу, азуття, товарів широкого вжитку підприємствами. Довж. (км, 1980): з-ч (вузькоколіїних) — 644, автошляхів — 2400. Гол. мор. порти — Сува, Лаутока, Левука. На зах. узбережжі о. Віті-Леву — міжнар. аеропорт Нанді. З Ф. вивозять цукор-сирець, кокосову олію, копру, золото та ін.; довозять машини й устаткування, товари широкого вжитку. Гол. торг. партнери: Австралія і Нова Зеландія. Розвивається іноз. туризм. Грош. одиниця — фіджійський долар.

Освіта. В країні вважається обов'язковою 8-річна школа. Її відвідує більшість дітей. До поч. школи приймають дітей віком 6—7 років. Строк навчання в серед. школі — 4 роки (2 + 2), але для вступу в ун-т потрібно ще додатково пройти 2-річний курс навчання. Викладання в школах — англ. мовою. Поряд з державними існують приватні школи. В 1979/80 навч. р. у поч. школах налічувалося 129 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 33,7 тис. учнів. У 1968 в Суві створено регіональний ун-т країни пд. частини Тихого океану (1978/79 навч. р. — понад 2,7 тис. студентів). Незакінчену вищу освіту здобувають у Технічному інституті в Самабулі (засн. 1964), с.-г. коледжі у Наусорі (засн. 1954), Центр. мед. уч-щі в Суві (засн. 1886). Б-ка ун-ту (понад 170 тис. тт.). Миська б-ка, обидві — в Суві, б-ка Технічного інституту в Самабулі, б-ка в Нанді. Музей Ф. в Суві (засн. 1906).

В. З. Клепачев, Літ.: Океанія. Справочник. М., 1982; Страны и народы. Австралия и Океания. Антцикліда. М., 1981.

ФІДЖІЙЦІ — корінне населення островів Фіджі. За мовою, культурою і антропологічним типом поділяють проміжне становище між меланезійцями і полінезійцями.

Фіджі. Узбережжя Тихого океану.

Чисельність — 282 тис. чол. (1980, оцінка). В релігії Ф. пережитки анімістичних вірувань (див. *Анімізм*) поєднуються з християнством, яке було насаджено англ. місіонерами. Осн. заняття Ф. — землеробство, рибальство.

ФІДІЙ (Φειδίας) — давньогрец. скульптор 2—3-ї чверті 5 ст. до н. е., представник доби високої класики. Вважають, що Ф. навчався у афінського скульптора Гегія і живописця Полігнота, за ін. джерелами, — у пелопоннеського скульптора Агеллада. Працював у містах Платеях, Дельфах, Олімпії. Очоловав роботи по скульптурному оздобленню *Парфенона*. Серед творів Ф. (відомі тільки за описами античних авторів та копіями) найважливішими були величезна бронзова статуя Афіни Промехос (проводирка у битвах, бл. 460 до н. е., встановлена на афінському Акрополі) та 2 величні статуї Зевса Олімпійського і Афіни Парфенос, виконані в техніці хрисоефантиної скульптури (з золота і слонової кістки). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Греція* Стародавня, т. 3, с. 448—449. Літ.: Нюберг С. Н. Фидий. М., 1941.

ФІЗАЛІС, марушка (*Physalis*) — рід трав'янистих рослин, рідше кущів родини пасльонових. Одної багаторічної опушеної рослини. Листки цілокраї або зубчасті чи лопатеві. Квітки поодинокі, пазушні. Плод — куляста ягода, оточена здутим тонким пухирцем. Бл. 110 видів, пошир. переважно в Америці та Сх. Азії. В СРСР — 8 видів, з них на Україні — 5, культивують як овочеві рослини. Плоди Ф. їстівні, солодкі, з них виробляють мармелад, джем, цукерки, сушать і споживають свіжими. Серед. врожайність 90—120 ц/га. Сорти: Грунтовий грибовський, Московський ранній, Кондитерський. Ф. звичайний (*Ph. alkekengi*) росте в лісах і чагарниках по всій Україні. П. М. Біленький.

ФІЗИКА (від грец. φυσική — естество, природа) — наука про форми, властивості, будову матерії і найзагальніші, фундаментальні закономірності її руху та взаємодії. Створенню Ф. як науки в сучасному розумінні передували спроби з'ясувати закономірності природних явищ. В стародавніх Греції та Римі (6—2 ст. до н. е.) існувала загальна наука про природу, яка користувалася гол. чин. уможглидними методами дослідження (див. *Натурфілософія*). Але вже в той час було висловлено правильні гіпотези і відкрито ряд закономірностей про будову і рух матерії. В міру нагромадження, узагальнення і теор. осмислення емпіричного матеріалу, диференціації наук, знань і відособлення в зв'язку з цим окремих наук (*астрономія, хімія, біологія* та ін.) Ф. оформилася у самостійну дисципліну. Залежно від об'єктів дослідження розрізняють: *молекулярну фізику, атомну фізику, ядерну фізику, фізику елементарних частинок, Ф. газів і рідин, фізику твердого тіла, фізику плазми, фізику низьких температур, фізику поля*. За досліджуваними процесами (формами руху матерії)

Ф. поділяється на *механіку, Ф. коливань і хвиль, Ф. електр. і магн. явищ, оптику, термодинаміку, статистичну фізику, квантову механіку, квантову теорію поля, електродинаміку* та ін. Роділи сучас. Ф. тісно пов'язані між собою внаслідок глибокого внутр. взаємозв'язку, що існує між об'єктами матеріального світу і процесами, в яких вони беруть участь.

Розрізняють також експериментальну і теоретичну Ф. Метою експериментальної Ф. є проведення експериментів, що відкривають нові факти і підтверджують відомі фіз. закони. Теоретична Ф. пояснює фіз. ефекти на основі встановлених законів, передбачає нові фіз. явища та формулює нові закони. Ф. широко застосовує матем. апарат: фіз. закони відображаються у вигляді матем. співвідношень між фіз. величинами. Серед численних законів Ф. особливе значення мають універсальні *збереження законів*, що стверджують незмінність у часі (*інваріантність*) певних фіз. величин і справедливості для будь-яких ізольованих систем. Це закони збереження енергії, імпульсу, моменту імпульсу, електричного, баріонного та лептонного зарядів. Існують також наближені закони збереження, що справджуються тільки для обмеженого кола явищ і систем (напр., закони збереження парності та дивності не виконуються у слабких взаємодіях елементарних частинок). Закони збереження тісно пов'язані з принципами *симетрії*. Фундаментальними фіз. теоріями є: класична механіка й електродинаміка, термодинаміка і статистична Ф., *релятивістська механіка*, теорія тяжіння, квантова механіка і квантова електродинаміка, квантова теорія поля. Сучас. Ф., використовуючи потужні *природничі заряджені частинки*, дає змогу проникнути в глибоку матерію на суб'ядерний рівень і виявити багато нових структурних складових матерії (див. *Елементарні частинки*). Елементарні частинки беруть участь у різних типах взаємодій. Для кожного типу *взаємодії елементарних частинок* побудована своя модель: для електромагнітних — квантова електродинаміка, для слабких — теорія Вайнберга — Салама, для сильних — квантова хромодинаміка. Одним з осн. завдань Ф. є створення заг. теорії усіх відомих частинок та їхніх взаємодій. На сучас. етапі розвитку Ф. вважається, що матерія складається з двох типів елементарних частинок — *лептонів* і *кварків*. За допомогою набору цих частинок і взаємодій в принципі можна пояснити всю ієрархію матеріальних структур від атомних ядер до зірок і галактик.

Ф. створила фундамент для всіх галузей природознавства, в яких фіз. методи вабули вирішального значення. На стикі Ф. з ін. природничими науками виникло багато суміжних дисциплін: *астрофізика, хімічна фізика, математична фізика, технічна фізика* та ін. Розвиток Ф. сприяє розробці нових технологій, виникненню нових

галузей техніки (*електротехніка, радіотехніка, напівпровідникова техніка, атомна енергетика* та ін.). Дослідження в галузі Ф. плазми і керованого термоядерного синтезу (див. *Термоядерні реакції*) мають на меті створення пром. термоядерного реактора і розв'язання проблеми забезпечення людства невичерпним джерелом енергії. В свою чергу, розвиток тех. наук зумовлює створення нових методів фіз. досліджень, що спричинює прогрес як самої Ф., так і суміжних наук. Напр., створення лазерної техніки, мікроелектроніки, *обчислювальної техніки*, надпровідникової електроніки значно сприяли вдосконаленню фіз. експерименту і розширенню його можливостей.

Ф. пройшла складний шлях розвитку. В її історії можна виділити ряд періодів і етапів, пов'язаних з фундаментальними, революційними відкриттями (див. табл.). Період від старод. часів до поч. 17 ст. — це *період історія Ф.*, коли нагромаджувались фіз. знання про окремі явища природи і виникали окремі вчення. Як наука Ф. веде початок від праць Г. Галілея. Період від Г. Галілея до І. Ньютона є початковою фазою Ф., періодом її становлення. Наступний період, або період класичної Ф., починається І. Ньютоном і продовжується до поч. 20 ст. Ньютонівська механіка як цілісна система понять (простір, час, маса, кількість руху, сила) і законів (тріох Ньютона законів механіки і закону всесвітнього тяжіння) тривалий час була взірцем для ін. розділів Ф. Становлення в другій пол. 19 ст. завдяки працям М. Фарадея, Дж. Максвелла, Г. Герца, Г. Лоренца та ін. фізики електромагн. явищ привело до формування нових понять у Ф., напр. поняття поля як форми існування матерії (див. *Поля фізичні*), принципу близькості тощо. Роки 1895—1904 були перехідними до нової, сучас. Ф., фундаментом якої стали *відносності теорія* і квантова теорія (див. *Квантова механіка*), що привели до створення нової фіз. картини світу — квантово-релятивістської. Сучас. Ф. — фізика мікрочастинок і рухів із швидкостями, близькими до швидкості світла, — включила в себе ньютонівську механіку як окремий випадок. Досягнення Ф. 20 ст. значно вплинули на конкретний зміст таких філос. категорій, як матерія, рух, простір і час. Ф., відкриваючи нові закони природи, сприяє утвердженню матеріалістичного світогляду, дає неспростовні аргументи на користь *діалектичного матеріалізму*.

Значний внесок у розвиток Ф. зробили також Г. Гельмгольц, Р. Клаузіус, Л. Больцман, Дж. Гіббс, М. Планк, А. Ейнштейн, Дж. Дж. Томсон, Е. Резерфорд, В. Рентген, Н. Бор, М. Борн, Л. де Бройль, В. Гейзенберг, П. Дірак, В. Паулі, Е. Фермі, Е. Шредингер, Р. Фейнман, М. Гелл-Манн, Дж. Бардін та ін. До Великої Жовтн. соціалістич. революції дослідження з Ф. в Росії проводились зусиллями окремих учених. М. В. Ломоносов, В. В. Петров,

Е. Х. Ленц, Б. С. Якобі, Д. І. Менделєєв, О. Г. Столетов, М. О. Умов, О. С. Попов та ін. зробили істотний внесок у світову науку. Першу вітчизн. фіз. школу, що набула широкого визнання, створив П. М. Лебедев. У післяжовтневий період колишня фрагментарність замінилася суцільним фронтом фізичних досліджень у широкому тематичному діапазоні, сформовано великі колективи дослідників і наукові школи, широко мережу фіз. ін-тів різного профілю. Забезпечення потужного потенціалу й експериментальної бази дали змогу вести фундаментальні й прикладні дослідження у магистральних напрямках наук.-тех. прогресу, а сформована працездатна структура «фундаментальна фізика — прикладні фіз.-технічні розробки — галузева наука — промисловість» забезпечує раціональне й планомірне використання фундаментальних фіз. досліджень для одержання практично важливих народногосподарських результатів. Ф. в СРСР досягла видатних результатів. Виник новий тип ученого, створено всесвітньовідомі фізичні школи С. І. Вавилова, А. Ф. Иоффе, І. В. Курчатова, Л. Д. Ландау, Л. П. Мандельштама, Д. С. Рождественського, І. Е. Тамма та ін. Значний внесок у розвиток Ф. зробили також А. П. Александров, Л. А. Арцимович, М. Г. Басов, Я. Б. Зельдович, П. Л. Капица, М. О. Леонтович, М. М. Прохоров, І. М. Франк, Я. І. Френкель, В. О. Фок, Ю. Б. Харитон, П. О. Черенков та ін. Велику роль у розвитку Ф. і організації фіз. досліджень на Україні відіграли А. К. Вальтер, О. О. Галкін, О. Г. Гольдман, В. Є. Іванов, В. Є. Лашкарьов, О. І. Лейтунський, К. Д. Синельников, Л. В. Шубников та ін. Дослідження з Ф. проводяться у фіз. ін-тах АН СРСР, АН союзних республік, у галузевих н.-д. ін-тах і ун-тах. На Україні робота в галузі Ф. ведеться, зокрема, у *Фізико-інституті АН УРСР*, *Металофізиці інституті АН УРСР*, *Напівпровідників інституті АН УРСР*, *Теоретичної фізики інституті АН УРСР*, *Фізико-технічному інституті АН УРСР* в Харкові, *Фізико-технічному інституті низьких температур АН УРСР*, *Фізико-технічному інституті АН УРСР* у Донецьку, *Радиофізиці і електроніці інституті АН УРСР*, *Ядерних досліджень інституті АН УРСР*, *Матеріалознавства проблем інституті АН УРСР*, галузевих н.-д. ін-тах, Київ, Харків та ін. ун-тах республік. В УРСР видаються журн. «Український фізический журнал», «Фізика низьких температур», «Металофізика». Про розвиток Ф. в СРСР та УРСР див. ст. про окремі галузі Ф., наук. установи, а також Союз Радянських Соціалістичних Республік та т. 11, кн. 2, *Українська Радянська Соціалістична Республіка* (розділ Фізичні науки). Див. також окремі статті про вчених у галузі фізики.

Лит.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Кудрявцев П. С. Історія фі-

зики, т. 1—3. М., 1956—71; Развитие физики в СССР, кн. 1—2. М., 1967; Ахизер О. І. Еволюція фізичної картини світу. К., 1973; Дорфман Я. Г. Всемирная история физики с древнейших времен до конца XVIII века. М., 1974; Дорфман Я. Г. Всемирная история физики с начала XIX до середины XX вв. М., 1979; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Храмов Ю. А. Біографія фізики. К., 1983; Храмов Ю. А. Фізика. М., 1983; Льюїс М. Історія фізики. Пер. с итал. М., 1970.

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ВІДКРИТТІВ У ФІЗИЦІ

Передісторія фізики

- 5—4 ст. до н. е. Виникла атомістична ідея будови матерії (Епікур, Лукрецій, Демокрит).
4 ст. до н. е. Зародились елементи механіки (Арістотель).
3 ст. до н. е. Виникла геометрична оптика (Евклід). Розроблено основи статки й гідростатики (Архімед).
15 ст. Зародилась динаміка (Леонардо да Вінчі).
1543. Вийшла в світ праця М. Коперника «Про обертання небесних сфер», в якій викладено геліоцентричну систему світу.

Період становлення фізики як науки

1600. Закладено основи електро- і магнітостатики (У. Гільберт).
1609—19. Відкрито три закони руху планет (Й. Кеплер).
1632. Вийшла в світ праця Г. Галілея «Диалог про дві основні системи світу», у якій сформульовано принципи відносності.
1643. Відкрито атмосферний тиск (Е. Торрічеллі).
1648. Виявлено дисперсію світла (Я. Марці; перевірив 1666 І. Ньютон).
1665. Вийшла в світ праця Ф. Грімальді «Фізична наука про світло, кольори та райдугу», в якій був опис зробленого ним відкриття дифракції світла.
1666. Висунуто корпускулярну теорію світла (І. Ньютон).
1678. Відкрито поляризацію світла і створено хвильову теорію світла (Х. Гюйгенс; її завершили Т. Юнг і О. Френель).

Період класичної фізики

1687. Вийшли в світ «Начала» І. Ньютона, що містили основні поняття механіки, її аксіоматику і закон всесвітнього тяжіння.
1746. Встановлено закон збереження моменту кількості руху (Л. Ейлер, Д. Бернуллі).
1748. Сформульовано положення про незвиченність і нестворюваність матерії та руху (М. В. Ломоносов).
1750. Відкрито закон збереження електричного заряду (Б. Франклін; експериментально підтвердив 1843 М. Фарадей).
1785. Встановлено основний закон електричної взаємодії (Ш. Кулон).
1786. Відкрито електричний струм (Л. Гальвані).
1799. Створено джерело постійного електричного струму (А. Вольт).
1820. Виявлено магнітне поле струму (Х. Ерстед).
1826. Відкрито основний закон електричного кола (Г. Ом).
1831. Виявлено електромагнітну індукцію (М. Фарадей).
1842—43. Відкрито закон збереження енергії (Ю. Майєр, Дж. Джоуль; загальний характер закону показав 1847 Г. Гельмгольц). Виміряно механічний еквівалент теплоти.
1847—59. Закладено основи кінетичної теорії газів (Дж. Герард, Р. Клаузіус, Дж. Максвелл та ін.).
1850—51. Сформульовано друге начало термодинаміки (Р. Клаузіус, У. Томсон; 1824 це зробив також Н. Л. С. Карно).
1859. Відкрито спектральний аналіз (Г. Кірхгоф, Р. Бунзен).
1860—65. Створено теорію електромагнітного поля (Дж. Максвелл; концепція поля сформульована 1852 М. Фарадей).
1865. Введено поняття ентропії і встановлено принцип зростання ентропії у замкненій системі (Р. Клаузіус; Л. Больцман 1872 пов'язав ентропію системи з імовірністю її стану).
1869. Відкрито періодичний закон хімічних елементів і створено періодичну систему елементів (Д. І. Менделєєв).
1887—88. Відкрито фотоелект (Г. Герц, О. Г. Столетов та ін.).
1888. Виявлено електромагнітні хвилі (Г. Герц; завбачив 1865 Дж. Максвелл).
1892. Закладено основи електронної теорії (Г. Лоренц).
1895. Відкрито рентгенівське випромінювання (В. Рентген). Виявлено радіо (О. С. Попов).
1896. Відкрито природну радіоактивність урану (А. Беккерель).
1897. Відкрито електрон (Дж. Дж. Томсон).
1899. Виміряно тиск світла (П. М. Лебедев).
1900. Висунуто ідею кванта енергії та введено фундаментальну фізичну сталу, т. з. сталу Планка (М. Планк).
1902. Завершено побудову класичної статистичної фізики (Дж. Гіббс; у її створенні брали участь також Дж. Максвелл і Л. Больцман).
1904. Знайдено релятивістське перетворення просторових координат і часу (перетворення Лоренца) і формулу залежності маси від швидкості (Г. Лоренц).

Період сучасної фізики

1905. Створено спеціальну теорію відносності. Відкрито закон взаємозв'язку маси й енергії (А. Ейнштейн).
1908. Експериментально доведено існування молекул і атомів (Ж. Перрен).
1911. Відкрито атомне ядро і побудовано планетарну модель атома (Е. Резерфорд). Відкрито надпровідність (Г. Камерлінг-Оннес).

ФІЗИКА ЕЛЕМЕНТАРНИХ ЧАСТИНОК — розділ фізики, пов'язаний з вивченням властивостей і взаємодій елементарних частинок. Поділяється на теорію елементарних частинок і експериментальну Ф. е. ч. (т. з. фізику високих енергій). Заг. теорії елементарних частинок ще не існує. Для опису їхніх властивостей вдаються до різних моделей, зокрема до кваркової (див. *Кварки*) — для адронів. Теор. проблеми Ф. е. ч.

1912. Виявлено дифракцій рентгенівського проміння (М. Лауе, В. Фрідріх, П. Кніппінг). Відкрито космічне проміння (В. Гесс), ізотопи (Дж. Дж. Томсон).
1913. Розроблено першу квантову теорію атома водню, т. з. теорію Бора—Зоммерфельда (Н. Бор; модифікував 1915—16 А. Зоммерфельд).
1915. Завершено створення заг. теорії відносності (А. Ейнштейн).
1919. Здійснено штучну ядерну реакцію і відкрито протон як складову частину атомного ядра (Е. Резерфорд).
- 1922—23. Знайдено нестационарні розв'язки гравітаційних рівнянь Ейнштейна і передбачено розширення Всесвіту (О. О. Фрідман). Започатковано релятивістську космологію.
- 1924—25. Розроблено квантову статистику частинок з цілим спіном, т. з. статистику Бозе — Ейнштейна (Ш. Бозе, А. Ейнштейн). Встановлено принципи Паулі (В. Паулі).
- 1924—27. Розроблено нерелятивістську квантову механіку (Н. Бор, М. Бора, Л. де Бройль, В. Гейзенберг, П. Дірак, Е. Шредінгер).
1925. Висунуто гіпотезу спіна (С. Гаудсміт, Дж. Уленбек).
1926. Розроблено квантову статистику частинок з напіспінним спіном, т. з. статистику Фермі — Дірака (Е. Фермі, П. Дірак). Сформульовано основне рівняння хвильової механіки, т. з. рівняння Шредінгера (Е. Шредінгер).
1927. Сформульовано принцип невизначеності (В. Гейзенберг). Виявлено дифракцію електронів (К. Девіссон, Л. Джермер, Дж. П. Томсон).
- 1927—32. Закладено основи квантової електродинаміки і квантової теорії поля (П. Дірак, В. Гейзенберг, В. Паулі, Е. Фермі, В. О. Фок та ін.).
1928. Одержано квантовомеханічне рівняння, що описує рух релятивістського електрона (релятивістська квантова механіка; П. Дірак). Відкрито комбінаційне розсіяння світла (Л. І. Мандельштам, Г. С. Ландсберг, Ч. Раман, К. Крішнан).
- 1928—30. Розроблено основи зонної теорії (Ф. Блох, Л. Брілюєн).
- 1930—32. Закладено основи фізики напівпровідників (А. Вільсон, К. Вагнер, В. Шотткі, Я. І. Френкель, А. Ф. Йоффе).
1931. Побудовано перші прискорювачі заряджених частинок (Р. Ван де Грааф, Е. Лоуренс). Передбачено античастинки (П. Дірак).
1932. Виявлено нейтрон (Дж. Чедвік). Запропоновано протонно-нейтронну модель ядра (Д. Д. Іваненко, В. Гейзенберг). Відкрито сильні взаємодії. Відкрито позитрон (К. Андерсон). Здійснено ядерну реакцію штучно прискореними протонами (Дж. Кокрофт, Е. Уолтон, К. Д. Синельников, О. І. Лейпувський, А. К. Вальтер, Г. Д. Латішев).
- 1933—34. Розроблено теорію бета-розпаду і відкрито слабкі взаємодії (Е. Фермі).
1934. Відкрито штучну радіоактивність (Ф. і І. Жоліо-Кюрі). Відкрито явище Вавилова — Черенкова (С. І. Вавилов, П. О. Черенков; пояснили 1937 І. Е. Тамм і І. М. Франк).
1935. Передбачено піони і започатковано квантову мезоніку (К. Юкава). Відкрито антиферромагнетизм (Л. В. Шубніков).
- 1936—37. Відкрито мюон (К. Андерсон, С. Неддермейер). Виявлено поділ ядер урану (О. Ган, Ф. Штрассман).
1938. Відкрито надплинність гелію II (П. Л. Капіца).
1939. Обґрунтовано можливість протікання в урані ланцюгової ядерної реакції поділу (Л. Сілард, Е. Фермі, Ф. Жоліо-Кюрі, Я. Б. Зельдович, Ю. Б. Харитон та ін.).
- 1940—41. Розроблено феноменологічну теорію надплинності гелію II (Л. Д. Ландау).
1942. Здійснено керування ланцюговою реакцією поділу урану в ядерному реакторі (Е. Фермі).
1944. Відкрито електронний парамagnetний резонанс (Є. К. Завойський). Запропоновано новий принцип прискорення частинок — автофазування (В. Й. Векслер).
1946. Відкрито ядерний магнітний резонанс (Ф. Блох, У. Хансен, Е. Парселл, Р. Паунд). Побудовано основи теорії кінетичних явищ (М. М. Боголюбов).
1947. Виявлено піони (С. Пауелл та ін.). Відкрито перші каони та гіперони (Дж. Рочестер, К. Батлер). Побудовано мікроскопічну теорію надплинності гелію II (М. М. Боголюбов).
1948. Виявлено транзитрон (Дж. Бардін, У. Браттейн). Виявлено голографію (Д. Габор).
- 1948—49. Завершено створення сучасної квантової електродинаміки (С. Томонага, Р. Фейнман, Ю. Швінгер, Ф. Дайсон).
1949. Сформульовано закон збереження баріонного заряду (Ю. Вігнер).
1950. Висунуто ідею термоізоляції високотемпературної плазми сильним магнітним полем (І. Е. Тамм та ін.).
- 1952—53. Сформульовано закон збереження лептонного заряду (Я. Б. Зельдович та ін.).

розглядаються у межах *квантової теорії поля*, *єдиної теорії поля* тощо. В експериментальній Ф. е. ч. осн. об'єктом вивчення і водночас досліджувальним інструментом є частинки високих (переважно релятивістських і ультрарелятивістських) енергій, що утворюються на *прискорювачах заряджених частинок* або потрапляють на Землю з космічного простору (див. *Космічне проміння*). Для реєстрації частинок застосовують *бульбашкові камери*, *Вільсона камери*, *Черенкова лічильники* та ін. Дослідження з Ф. е. ч. почались після відкриття електрона (1897, Дж. Дж. Томсон) і протона (1919, Е. Резерфорд), а також після висловлення гіпотези про існування *квантів* (1900, М. Планк, 1905, А. Ейнштейн). Відкриття нейтрона (1932, Дж. Чедвік) дало змогу зробити висновок (1932, Д. Д. Іваненко, В. Гейзенберг), що *атомні ядра* усіх хім. елементів складаються з протонів і нейтронів. Подальший розвиток Ф. е. ч. пов'язаний з відкриттям у космічному промінні *позитронів* (1932, К. Андерсон), першої з *античастинок*, що були передбачені теоретично (1931, П. Дірак). Згодом у цьому промінні було також знайдено μ -мезони, або мюони [1936, К. Андерсон, амер. фізик С. Неддермейер (н. 1907)] і π -мезони, або піони (1947, С. Пауелл та ін.). Існування піонів як особливих квантів, що переносять *ядерні сили*, було передбачено теоретично (1935, Х. Юкава). У 50-х рр. 20 ст. було відкрито і вивчено сімейство т. з. дивних частинок: К-мезонів, Λ -, Σ - і Ξ -гіперонів, для пояснення процесів народження і розпаду їх введено (1953, М. Гелл-Манн, япон. фізик К. Нішіджіма (н. 1926)] нове *квантове число* — *дивність*. При вивченні розпаду К-мезонів відкрито (1956, Лі Цзундао, Янг Чженьїн) порушення у *слабких взаємодіях* закону збереження просторової Р- і зарядової С-парності і сформульовано (1957, Л. Д. Ландау, А. Салам, Лі Цзундао, Янг Чженьїн) концепцію збереження «комбінованої» СР-парності.

У 60-х рр. 20 ст. знайдено *резонансні частинки* (Е. Фермі з співробітн.). З введенням у дію протонних прискорювачів на енергію у кілька GeV відкрито антипротон (1955), антинейтрон (1956), антигіперон (1960) та ін. антибаріони. Згодом виявлено (1962) існування двох типів *нейтринів* і відкрито (1964) явище незбереження СР-парності у розпадах нейтральних К-мезонів. У 1975 знайдено важкий t -лептон з масою бл. 1800 MeV і t -лептонне нейтрино ν_t . На основі успішної класифікації адронів за мультиплетами (див. *Унітарна симетрія*) виникла [1964, М. Гелл-Манн, амер. фізик Дж. Цвейг (н. 1937)] гіпотеза про те, що всі адрони складаються з різних комбінацій *кварків* і антикварків. Кварки не спостерігаються у вільному стані, не виключено, що вони існують лише у зв'язаному стані (т. з. гіпотеза «кваркової в'язниці»). На сучас. етапі розвитку науки шість *леп-*

тонів і шість *кварків* розглядаються як осн. елементи *матерії*. В основі сучасної польової теорії *взаємодій елементарних частинок* лежить т. з. калібрувальний принцип, за яким носіями взаємодії між фундаментальними *ферміонами* (лептонами і кварками) є векторні калібрувальні поля (див. *Поля теорії*, *Поля фізики*). Кварки і лептони беруть участь в електромагн. і слабких взаємодіях, які переносяться відповідно фотонами і векторними бозонами. Кварки беруть участь також у *сильних взаємодіях*, які переносяться глюонами, квантами гіпотетичного «кольорового поля». Поняття «колір» аналогічне поняттю «електричний заряд», але на відміну від заряду колір набуває трьох різних значень (умовно — червоного, синього і жовтого). Калібрувальна польова теорія «кольорової» взаємодії наз. квантовою хромодинамікою. Зараз існує задовільна єдина калібрувальна теорія електромагн. і слабкої взаємодії (теорія Вайнберга — Салама). Певні кроки зроблено на шляху побудови єдиної теорії електромагн., слабких і сильних взаємодій. Спроби поєднати усі фундаментальні типи взаємодій, включаючи й *тяжіння*, провадяться у рамках т. з. теорії супергравітації. Теор. проблеми Ф. е. ч. вивчають у багатьох країнах. Експериментальні дослідження, що потребують створення потужних прискорювачів, проводяться в СРСР (Серпухов, Дубна, Новосибірськ, Харків), США, ФРН, Швейцарії. На Україні дослідженнями в галузі Ф. е. ч. займаються в ін-тах АН УРСР: ядерних досліджень, теор. фізики, Харків. фіз.-тех. ін-ті, а також у Київ. ун-ті. Великий внесок у розвиток Ф. е. ч. зробили рад. вчені М. М. Боголюбов, В. Й. Векслер, Л. Д. Ландау, А. О. Логунов, І. Е. Тамм, Л. Д. Фаддеев, В. О. Фок та ін., зокрема укр. вчені О. І. Ахієзер, Д. В. Волков, О. С. Парасюк та ін.

Лит.: Ахієзер О. І., Рекало М. П. Фізика елементарних частинок. К., 1978; Славнов А. А., Фаддеев Л. Д. Введення в квантову теорію калібрувальних полів. М., 1978; Окуні Л. Б. Лептони і кварки. М., 1981.

П. І. Фомін.

«ФІЗИКА НИЗЬКИХ ТЕМПЕРАТУР» — наук. журнал, орган Відділення фізики і астрономії АН УРСР. Засновано 1975. Видає *Фізико-технічний інститут низьких температур* АН УРСР. Публікує експериментальні й теор. оригінальні праці й огляди з різних галузей фізики низьких т-р: надпровідності, кінетичних і статистичних властивостей нормальних металів, магн. упорядкування (антиферромагнетизму), квантових рідин і кристалів, квантових явищ у динаміці кристалічної ґратки. Виходить щомісяця; перекладається англ. мовою в США.

В. Г. Манжелей.

ФІЗИКА НИЗЬКИХ ТЕМПЕРАТУР — галузь фізики, пов'язана з дослідженням конденсованого (рідкого і твердого) стану речовини при низьких і наднизьких абсолютних температурах (див. *Низькі температури*). Зменшення із зниженням т-ри хаотичних

теплових коливань атомів і молекул приводить до прояву в конденсованих речовинах принципово важливих квантових явищ — *надпливності* рідкого гелію і *надпровідності* металів. Із зниженням т-ри всі речовини тверднуть (за винятком гелію при норм. тискові, який до абс. нуля т-ри залишається у стані *квантової рідкості*). Тверді гази утворюють клас речовин, що наз. криокристаллами, а твердий (під тиском) гелій є квантовим кристалом (див. *Тверде тіло*). При низьких т-рах стає можливим вивчення в речовині істотних змін властивостей *електронів* і *кристалічної ґратки*, її енерг. спектра (законів розподілу квантової енергії між різними типами *квазічастинок* речовини, зокрема електронами, фононами), різноманітність *фазових переходів*, пов'язаних з упорядкуванням частинок у т. з. просторі координат або імпульсів. До найважливіших проблем Ф. н. т. належать дослідження при т-рах, вищих за 10^{-3} К, а також пошуки матеріалів, яким властива високотемпературна надпровідність. На основі явищ, які вивчаються у Ф. н. т., виникли нові напрями науки і техніки: криогенна електроніка, *криобіологія*, *криомедицина*, *криохімія*, *криогенна техніка*. Розвиток Ф. н. т. на Україні почався 1930 із створенням у складі Укр. фізико-тех. ін-ту (тепер *Фізико-технічний інститут АН УРСР* у Харкові) криогенної лабораторії, яку очолює Л. В. Шубников. Значний внесок у розвиток Ф. н. т. зробили укр. вчені О. І. Ахієзер, В. Г. Бар'яхтар, Б. І. Веркін, О. О. Галкін, Б. Г. Лазарев, І. В. Обреїмов, А. Ф. Прихотько та ін. Дослідження з Ф. н. т. проводяться, зокрема, у *Фізико-технічному інституті низьких температур АН УРСР*, *Металознавчому інституті АН УРСР*, Харків та Київ. ун-тах. І. М. Дмитренко.

ФІЗИКА ПЛАЗМИ — галузь фізики, присвячена вивченню процесів, які відбуваються у *плазмі*. На Україні дослідження з Ф. п. почалися в 30-х рр. 20 ст. Інтенсивний розвиток цієї галузі пов'язаний з проблемою керуваного термоядерного синтезу (див. *Термоядерні реакції*), а також з космічними дослідженнями. У Ф. п. вивчають, зокрема, т. з. колективні явища у плазмі, які виникають під дією самоузгоджених електр. і магн. полів, створених об'ємними зарядами та електр. струмами частинки плазми. До цих явищ належать утворення *хвиль* і нестійкостей (*коливань*, що зростають з часом), в результаті яких плазма стає турбулентною (див. *Турбулентність*). Розсіяння частинок на турбулентних *флуктуаціях* електр. поля зумовлює аномально сильну *переносову явища: дифузію, теплопровідність* тощо, а також приводить до турбулентного нагрівання. Гол. проблемою Ф. п. є розробка ефективних методів розігрівання плазми до т-ри 10^8 К і утримання її при цій т-рі протягом часу, необхідного для протікання термоядерної реакції в більшій частині робочого об'єму плазми. До-

слідження з Ф. п. стосуються також проблем *радіофізики, фізики твердого тіла*, магнітогідродинамічних і термоємисійних методів перетворення енергії, плазмової технології (нанесення покриттів, плазмові різання металів, плазмова металургія тощо) і провадяться у багатьох наук. центрах країни, зокрема у *Фізико-технічному інституті АН УРСР* у Харкові та *Фізичному інституті АН УРСР*. Значний внесок у розвиток Ф. п. зробили рад. вчені М. М. Боголюбов, Л. Д. Ландау, О. І. Ахієзер, А. О. Власов (1908—75), Є. К. Завойський, Б. Б. Кадомцев, Р. З. Сагдєєв, О. Г. Ситенко, В. П. Силін, Я. Б. Файнберг та ін.

Лит.: Силін В. П. Параметрическое воздействие излучения большой мощности на плазму. М., 1973; Электродинамика плазмы. М., 1974; Михайловский А. Б. Теория плазменных неустойчивостей, т. 1—2. М., 1975—77; Смирнов Б. М. Введение в физику плазмы. М., 1982. Див. також *Лит.* до ст. *Плазма*. К. М. Степанов.

ФІЗИКА ТВЕРДОГО ТІЛА — галузь фізики, пов'язана з вивченням будови та фундаментальних властивостей *твердих тіл*, а також явищ, що в них відбуваються. Як самостійна галузь сформувалася на поч. 20 ст. і стала бурхливо розвиватися після створення *квантової механіки*. Ф. т. т. об'єднує *кристалографію, металофізику, фізику напівпровідників і діелектриків, фізику міцності і пластичності, магнетизм, надпровідності, радіаційну фізику* твердого тіла і т. п., окремі розділи *акустики, оптики, фізики низьких температур, механіки суцільного середовища, кінетики фізичної, фізики полімерів* неупорядкованих і аморфних середовищ тощо. Теор. основи цих напрямів ґрунтуються на уявленнях і законах теорії твердого тіла. Оскільки довільне конденсоване тіло є сукупністю величезної кількості частинок (*атомів, молекул, іонів, електронів*), що взаємодіють між собою, велику увагу у Ф. т. т. приділяють експериментальному і теор. вивченню т. з. колективних явищ (*коливань кристалічних ґраток, фазові переходи, випромінювання та поглинання електромагнітних хвиль*, зокрема *поглинання світла*, тощо). Важливе значення має вивчення механізмів утворення *дефектів в кристалах*, впливу дефектів на фіз. властивості твердих тіл. Для опису спостережуваних явищ та властивостей у Ф. т. т. застосовують два основних підходи. При *феноменологічному* у підході тверде тіло розглядають як суцільне (неперервне) середовище, що задовольняє певні закони *симетрії*. Цей підхід дозволяє пояснити велику кількість експериментальних фактів, але не розкриває механізмів спостережуваних у твердих тілах явищ. При *мікроскопічному* у підході тверде тіло розглядається як сукупність частинок, що взаємодіють між собою за певними законами. Гол. метою цього підходу є пояснення властивостей твердих тіл і явищ, що в них відбуваються, на основі законів *квантової механіки, статистичної фізики, тер-*

модинаміки, електродинаміки. У Ф. т. т. широко застосовують наближені моделі та концепції, до яких, зокрема, належить модель абс. твердого тіла і концепція елементарних збуджень, або *квазічастинок*. Дослідження в експериментальній Ф. т. т. проводяться методами *радіоактивізаційного аналізу, рентгеноструктурного аналізу, рефрактометрії, оптичної спектроскопії, радіоспектроскопії* та ін. Часто ці дослідження пов'язані зі спостереженнями за властивостями твердих тіл в екстремальних умовах надвисоких або наднизьких т-р, високих тисків, сильних електр. і магн. полів тощо. Одним з важливих завдань Ф. т. т. є створення нових матеріалів з наперед заданими властивостями (зокрема, надтвердих і надчистих речовин; матеріалів, яким властива високотемпературна надпровідність) і обґрунтування методів їхнього одержання. Досягнення Ф. т. т. становлять наук. фундамент *матеріалознавства*, сприяють розвитку *електроніки, радіофізики* та ін. галузей науки і техніки. Значний внесок у розвиток Ф. т. т. зробили радянські вчені А. Ф. Йоффе, В. Д. Кузнецов, Л. Д. Ландау, І. М. Лифшиць, О. Г. Столетов, І. Є. Тамм, Я. І. Френкель, О. В. Шубников, Ж. І. Альфьоров (див. т. 12, Додавок), М. М. Боголюбов, А. С. Боровик-Романов, С. В. Вонсовський, Б. М. Вул, С. М. Журков, Л. В. Келдиш, І. К. Кікоїн, Г. В. Курдюмов та ін., зокрема, укр. вчені О. І. Ахієзер, О. О. Галкін, О. С. Давидов, Б. Г. Лазарев, В. Є. Лапкарєв, С. І. Пекар, А. Ф. Прихотько, А. А. Смирнов, В. І. Трефілов та ін. Дослідження з Ф. т. т. проводяться в Ін-ті фізики твердого тіла АН СРСР, Ін-ті

1953. Введено поняття дивності і встановлено закон збереження дивності (М. Гелл-Манн, К. Нішіджіма).
1954. Введено до ладу першу атомну електростанцію (І. В. Курчатова, Д. І. Блохінцев). Створено перший молекулярний генератор (М. Г. Басов, О. М. Прохоров, Ч. Таунс). Започатковано квантову електроніку.
1955. Відкрито антипротон (Е. Сегре, О. Чемберлен).
1956. Відкрито антинейтрон (О. Пічіоні та ін.). Відкрито нейтрино (Ф. Рейнес, К. Коуен; передбачив 1931 В. Паулі). Висловлено припущення, що в слабких взаємодіях порушується парність (Лі Цзундао, Янг Чженьнін; підтверджено 1957 Ву Цзяньсюн та ін.).
- 1957—58. Побудовано мікроскопічну теорію надпровідності (Дж. Бардін, Л. Купер, Дж. Шріффер, М. М. Боголюбов).
1958. Відкрито ефект Мессбауера (Р. Мессбауер).
1959. Став до ладу перший атомний криголам «Ленін» (А. П. Александров).
1960. Виявлено резонанс (Л. Альварес). Створено лазери (Т. Мейман, А. Джаван та ін.). Побудовано надпровідний тунельний діод (І. Жівєр).
- 1961—62. Започатковано нелінійну оптику (П. Франкен, Н. Бломберген, Р. В. Хохлов).
1962. Експериментально доведено існування електронного і мюонного нейтрино (Л. Ледерман та ін.).
- 1963—64. Відкрито т. з. ефекти Джозефсона (передбачені 1962 Б. Джозефсоном).
1964. Висунуто гіпотезу кварків (М. Гелл-Манн, Дж. Цвейг).
1965. Стали до ладу перші прискорювачі на зустрічних пучках (Г. І. Будкер та ін.). Відкрито реліктове випромінювання (А. Пензіас, Р. В. Вільсон).
- 1967—68. Побудовано об'єднану теорію слабкої й електромагнітної взаємодії, т. з. теорію Вайнберга — Салама (С. Вайнберг, А. Салам; модифікована 1970 Ш. Глешоу).
1968. На установці «Токамак-4» одержано фізичну термоядерну реакцію (Л. А. Арцимович).
1973. Відкрито нейтральні струми. Створено квантову хромодинаміку (М. Гелл-Манн, С. Вайнберг та ін.).
1974. Відкрито пси-частинки (С. Тінг, Б. Ріктер).
1975. Виявлено важкий лептон (М. Перл).
1977. Відкрито іпсилон-частинку (Л. Ледерман).
1983. Відкрито проміжні векторні бозони (К. Рубб'я та ін.). В. Г. Бар'яхтар, Ю. О. Храмов.

теор. фізики АН СРСР та багатьох вузах і н.-д. установах АН союзних республік. Зокрема, на Українці питаннями Ф. т. т. займаються вчені *Фізичного інституту АН УРСР, Теоретичної фізики інституту АН УРСР, Фізико-технічного інституту низьких температур АН УРСР, Металофізики інституту АН УРСР, Напітровідників інституту АН УРСР, Радіофізики і електроніки інституту АН УРСР, Фізико-технічного інституту АН УРСР у Харкові, Фізико-технічного інституту АН УРСР у Донецьку.*

Лит. див. до ст. Тверде тіло.

В. Г. Бар'ятар, В. М. Локтєв.
ФІЗИКАЛІЗМ — одна з концепцій неопозитивізму, за якою істинність положення будь-якої науки залежить від можливості перекласти його мовою фізики, «фізикалії» (звідси й назва). Осн. представники — О. Нейрат, Р. Карнан. Замість аналізу відношень між наук. дисциплінами, об'єктивного зв'язку різних наук, єдності їх фізикалісти намагалися перевести специфічні види існуючого знання на мову фізики і на цій основі досягти їхньої уніфікації. Проте спроби створити єдину, уніфіковану мову науки й викласти нею всю систему існуючого знання зазнали невдачі.

ФІЗИКИ ІНСТИТУТ АН УРСР. Створений у Києві 1929 на базі н.-д. кафедри фізики в системі Наркомату освіти УРСР. З 1932 входить до складу АН УРСР (з 1936 теперішня назва). У складі ін-ту (1983) 12 відділів; при ін-ті існують спеціалізоване конструкторсько-технологічне бюро та дослідне виробництво; є аспірантура. Осн. напрями досліджень: фізика твердого тіла, фізична і квантова електроніка. В ін-ті виконані фундаментальні дослідження у галузі фізики екситонів, генераційних явищ в оптичних квантових генераторах з переналагоджуваною частотою і в високостабілізованих за частотою лазерах, фотоелектронної емісії, емісії електронів з диспергованих плівок, адсорбційних явищ на поверхні металу, низькотемпературної плазми тощо. На базі лабораторій та відділів ін-ту створено *Напітровідників інституту АН УРСР, Ядерних досліджень інституту АН УРСР, частково Металофізики інституту АН УРСР і Теоретичної фізики інституту АН УРСР.* З ін-том пов'язана діяльність О. О. Харкевича, М. С. Бродина, О. Г. Гольдмана, О. С. Давидова, В. Є. Лашицького, О. І. Лейтунського, О. Ф. Немця, М. В. Пасічника, С. І. Пекара, А. Ф. Прихотко, Г. В. Пфейффера, П. Г. Борзяка, М. Ф. Дейгена, В. Є. Дяченка, Г. Д. Латишева, Н. Д. Моргуліса, Ю. Г. Птушницького, М. Т. Шнака. Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. (1979).

М. Т. Шнак.

ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ — поділ географічної оболонки на окремі частини за комплексом природних властивостей, зумовлених походженням певної території та особливостями прояву на ній фіз.-географічних процесів. Включає виявлення, роз-

межування й характеристику об'єктивно існуючих фіз.-геогр. одиниць. Розрізняють галузеве районування за компонентами природи (геоморфологічне, кліматичне, гідрологічне, ґрунтове, геобот., зоо-геогр.) і комплексне. В основу комплексного Ф.-г. р. покладено ландшафтно-генетичний принцип, що полягає у всебічному вивченні й аналізі взаємозв'язків і взаємодії осн. ландшафоутворюючих факторів (*сонячної радіації, циркуляції атмосфери, процесів у літосфері, гідросфері й біосфері*) та складових частин геогр. оболонки. Взаємодія між ними здійснюється через теплообмін, вологообмін і обмін мінеральними та органічними речовинами. При цьому враховують історію розвитку *природно-територіальних комплексів*, а також вплив на природодіяльності людини, характер госп. використання і ступінь освоєння території. Прояв взаємодії і взаємозв'язків при формуванні природно-тер. комплексів має зональні (див. *Зональність географічна*) та азональні закономірності (див. *Азональність*). У зв'язку з цим при тер. диференціації геогр. оболонки виділяють зональні (*пояси фізико-географічні, зони фізико-географічні, підзони*) та азональні (фіз.-геогр. сектори, країни, провінції, області, райони) таксономічні одиниці. Фіз.-геогр. сектори відзначаються особливою структурою широтної зональності, пов'язаною гол. чин. з умовами зволоження та ступенем континентальності клімату. Розрізняють зх. приокеанічні, внутрішньоматерикові та сх. приокеанічні сектори (напр., Східно-Азійський сектор). Фіз.-геогр. країна має єдину *морфоструктуру* з характерними рисами *макрорельєфу*, виділяється за спільністю в розвитку циркуляції атмосфери та певним характером широтної зональності на рівнинах і *висотній поясності* в горах (напр., *Східно-Європейська рівнина, Кавказ* тощо). Фіз.-геогр. провінція розглядають як частину фіз.-геогр. країни в межах зони чи підзони. Вона виділяється за характером трансформації повітр. мас; при цьому враховують палеогеографічні умови її формування (напр., Поліська провінція, Зх.-Українська лісостепова пров.). При виділенні фіз.-геогр. об'єктів враховують такі геол.-геоморфологічні особливості територій, які зумовлюють зміни елементів теплового, водного та геохім. балансів і відповідно значні внутрішньопровінціальні відмінності природних процесів (напр., Волинське Полісся, Нижньодніпровська сухостепова обл.). Найменшою одиницею Ф.-г. р. є фіз.-геогр. район. Він виділяється у зв'язку з місц. відмінностями в характері прояву інтенсивності й направленості сучас. природних процесів (*ерозії, акумуляції, фільтрації, заболочування, засолення* тощо), що спричиняють значні місц. зміни фіз.-хім. властивостей ґрунтів і рослинних угруповань. Прикладами фіз.-геогр. районів є Ковельський фіз.-геогр. район (у межах Волинського Полісся), Дніпровсько-Конксь-

кий район (у межах Степової обл. зх. схилів Приазовської височини). Районування гірських територій має деякі специфічні особливості, зумовлені висотною поясністю ландшафтів.

Найбільш об'єктивною основою для проведення Ф.-г. р. є ландшафтна карта. За допомогою її можна скласти карту Ф.-г. р., виявити структуру природно-територіальних комплексів і дати текстову характеристику їх. Особливу увагу при цьому звертають на геофіз. та геохім. властивості природно-тер. комплексів, якісну і кількісну характеристику сучас. фіз.-геогр. процесів, *природні ресурси та раціональне природокористування*. Осн. методами Ф.-г. р. є порівняльно-геогр., ландшафтно-геофіз. та геохім., картографічний, палеогеографічний, математичний, моделювання та ін.

Тер. України майже повністю розташована в помірному поясі, за винятком Південного берега Криму, який має риси субтропічного поясу, та в межах трьох фізико-геогр. країн — *Східно-Європейської рівнини, Карпат і Кримських гір*. Рівнинна частина УРСР лежить у межах трьох фіз.-геогр. зон (див. *Мішаних лісів зона України, Лісостепова зона України і Степова зона України*), які, в свою чергу, поділяються на фіз.-геогр. провінції, області й райони. Ф.-г. р. має важливе практичне значення для с. г., буд-ва, *районного планування, медицини, рекреації* тощо.

Лит.: Ісаченко А. Г. Основы ландшафтоведения и физико-географическое районирование. М., 1965; Физико-географическое районирование СССР. М., 1968; Физико-географическое районирование Украинской ССР. К., 1968; Михайлов Н. И. Физико-географическое районирование, ч. 1. М., 1971.

О. М. Мариниц.

ФІЗИКО-МЕХАНІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені Г. В. Карпенка АН УРСР. Створений 1951 у Львові (до 1964 — Інститут машинознавства і автоматики АН УРСР). У складі ін-ту (1983) 21 відділ, спеціальне конструкторсько-технологічне бюро, дослідне виробництво, дослідний з-д. Є аспірантура. Осн. напрями наук. діяльності ін-ту: фіз.-хім. механіка крихкого руйнування конструкційних матеріалів; корозія та захист металів від неї; теорія відбору та обробки інформації про тонку структуру фіз. сигналів і полів стосовно до задач пошуку та розпізнавання простих образів; створення спеціальних систем та приладів для дослідження морських глибин, земних надр тощо; неруйнуючий контроль працездатності матеріалів; автоматизація наук. експерименту. Видає журн. «*Физико-химическая механика материалов*» та зб. «*Отбор и передача информации*». В ін-ті працювали Г. В. Карпенко, К. Б. Карандеєв, В. М. Михайловський, Г. М. Савін та ін. вчені. Ін-т нагороджено (1969) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

В. В. Панасюк.

ФІЗИКО-МЕХАНІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ҐРУНТУ — сукупність властивостей ґрунту, що визначають його відношення до зовнішніх і внутрішніх механічних впливів.

До найважливіших Ф.-м. в. г. належать: твердість, пластичність, липкість, в'язність, набухання, усадка та питомий опір ґрунту. Твердістю називають опір, що чинить ґрунт проникненню в нього під тиском того чи ін. тіла (кулі, конуса, циліндра та ін.). Вимірюють за допомогою твердомірів і виражають в кг/см². Вона залежить від механічного складу ґрунту, структури ґрунту, зволоженості тощо. Під пластичністю ґрунту розуміють здатність його зберігати надану форму після дйння будь-якої зовнішньої сили. Найбільшу пластичність мають глинисті ґрунти, найменшу — супіщані та піщані. Липкість ґрунту (властивість зволоженого ґрунту прилипати до ін. тіл) зумовлена наявністю в ньому частинок мулу та води. Кількісно її характеризують зусиллям, необхідним для відриву від поверхні ґрунту металеві пластини площею 1 см², і виражають у грамах. З в'язністю — здатність ґрунту чинити опір зовнішнім силам, спрямованим на механічне роз'єднання його частинок. Зумовлюється зв'язність мех. і мінералогічним складом, структурою, вологістю ґрунту та характером його с.-г. використання. Зв'язність ґрунту виражається в кг/см². З пластичністю та зв'язністю пов'язана фіз. стійкість ґрунту. Набухання ґрунту — це збільшення об'єму його в цілому чи окремих структурних елементів при зволоженні. Найбільша величина набухання властива глинистим ґрунтам і ґрунтам, насиченим На. Усадкою ґрунту наз. зменшення його об'єму при висиханні. Залежить від механічного складу, ступеня зволоженості ґрунту тощо. Питомий опір ґрунту — це сила тяги (тягове зусилля), віднесена до одиниці поперечного перерізу шару ґрунту при оранці. Визначають його динамометрами і виражають в кг/см². У різних ґрунтах їх питомий опір варіює в межах від 0,2 до 1,2 кг/см². Ф.-м. в. г. мають важливе значення у житті рослин, зокрема впливають на характер розподілу кореневої системи. Всі ці властивості беруть до уваги у розрахунках норм пального, при доборі матеріалів для виготовлення робочих органів с.-г. машин тощо. Ф.-м. в. г. можуть змінюватись при с.-г. використанні в результаті дії на них агротехнічних (оранка, культивування та ін.), хімічних (гніснення ґрунту, ваткування ґрунту, внесення речовин, що склеюють, та ін.) і біологічних (посіви культурних рослин, внесення органічних речовин тощо) прийомів.

В. А. Величко.

ФІЗИКО-ОРГАНІЧНОЇ ХІМІЇ ТА ВУГЛЕХІМІЇ ІНСТИТУТ АН УРСР — наук. установа в Донецьку. Створений 1975 на базі Донецького відділення фізико-органічної хімії Ін-ту фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР. У складі ін-ту (1983) 13 відділів, відділення нафтохімії в Києві, дослідне виробництво. Осн. напрями досліджень: кінетика і механізм хіміч. реакцій органічних сполук; металокомплексний каталіз і органіч-

ні катализатори; розробка нових фіз.-хім. методів дослідження вугілля та його компонентів; вишукування процесів переробки вугілля у хім. продукти і перспективні види палива; вуглехім. синтез; тонкий органічний синтез. З ін-том пов'язана діяльність Л. М. Литвиненка, С. М. Баранова, Є. С. Рудакова, В. С. Гутіри та інших. **ФІЗИКО-ТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ** АН УРСР у Донецьку. Створений 1965. У складі ін-ту (1983) 19 відділів, 1 відділення, спеціалізоване конструкторсько-технологічне бюро і дослідне виробництво; є аспірантура. Осн. напрями наук. досліджень: фізика магн. явищ, електронні властивості твердих тіл, фізика міцності і пластичності. Працями вчених ін-ту виявлено проміжний стан в антиферромагнетиках і доплерофонний резонанс; вивчено вплив високих тисків на надпровідність; вперше у світі відкрито й досліджено необоротне індукційоване сильним магн. полем нових магн. станів речовин; досліджено високочастотні властивості й релаксацію магнітовпорядкованих кристалів; створено основи дислокаційної теорії гідроекструзії тощо. З ін-том пов'язана діяльність В. І. Архарова, В. Г. Бар'ятара, О. О. Галкіна, Б. І. Береснева (див. т. 12, Додаток), М. М. Ковтуна, Е. А. Завадського, К. Б. Толпиго. Ін-т видає респ. міжвідомчий збірник «Фізика і техніка високих давлень».

ФІЗИКО-ТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ АН УРСР у Харкові. Створений 1928 (до 1938 — Укр. фіз.-тех. ін-т у системі Вищої Ради нар. г-ва та Наркомважпрому УРСР, з 1938 — в системі АН УРСР). У складі ін-ту (1983) 3 відділення, спеціалізоване конструкторсько-технологічне бюро, дослідне виробництво. Осн. напрями наук. досліджень: фізика твердого тіла, фіз. матеріалознавство, ядерна фізика, фізика високих енергій, фізика плазми і проблема керування термоядерного синтезу. В ін-ті вперше в СРСР здійснено розщеплення атомного ядра літій прискореними протонами (1932), одержано рідкі водень (1931) і гелій (1932), створено перший в СРСР трьохкоординатний радіолокатор (1938) і торсатрон (нова модифікація стеларатора; 1970). З ін-том пов'язана діяльність І. В. Курчатова, Л. Д. Ландау, Л. Ф. Верещагіна, І. В. Обреїмова, О. І. Ахієзера, В. Г. Бар'ятара, А. К. Вальтера, Б. І. Веркіна, О. О. Галкіна, В. Є. Іванова, Б. Г. Лазарева, О. І. Лейтунського, І. М. Ліфшица, А. Ф. Прихотько, К. Д. Синельникова, А. О. Слуцькіна, О. Я. Ускова, Я. Б. Файнберга, Є. С. Боровика, Д. В. Волкова, Є. В. Інодіна, В. Ф. Зеленського, О. П. Ключарьова, Г. Д. Латішова, С. В. Пелетмінського, В. Т. Толока, Л. В. Шубнікова. Ін-т нагороджено орденом Леніна (1967), орденом Жовтневої Революції (1978).

ФІЗИКО-ТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ НИЗЬКИХ ТЕМПЕРАТУР АН УРСР. Створений 1960 у Харкові. Є наук.-тех. комплексом, що включає ін-т (гол. організація),

особливе дослідно-конструкторське бюро, дослідний з-д, дослідне виробництво, обчислювальний центр і зріджувальну базу; є аспірантура. Осн. напрями наук. діяльності: дослідження з надпровідності, фіз. матеріалознавства, тепло- і масообміну в криогенних системах, криогенної техніки, вивчення фіз. властивостей магнітовпорядкованих систем, нормальних металів, квантових кристалів та криокристалів, квантових рідин, біол. макромолекул, а також розробка нових проблем математики. З ін-том пов'язана діяльність О. В. Погорелова, Б. І. Веркіна, В. В. Бременка, В. О. Марченка, І. М. Дмитренко, І. О. Кулика, В. Г. Манжеля, Й. В. Острівського, І. К. Янсона. Ін-т видає журнал «Фізика низьких температур». **«ФІЗИКО-ХІМІЧНА МЕХАНІКА МАТЕРІАЛІВ»** — науково-технічний журнал. Орган Відділення фізико-технічних проблем матеріалознавства АН УРСР. Видається у Львові (з 1965) 6 раз на рік. Висвітлює результати досліджень з фіз.-хім. механіки крихкого руйнування твердих тіл і механіки матеріалів; впливу робочих середовищ на фіз.-мех. властивості конструкційних матеріалів, що їх експлуатують в агресивних середовищах; корозії та захисту металів від неї. Вміщує також статті про методи зміцнення і підвищення стійкості конструкційних матеріалів до сумісної дії навантажень і агресивних середовищ.

Р. Т. Червінський.

ФІЗИКО-ХІМІЧНИЙ АНАЛІЗ — метод дослідження рівноважних фізико-хімічних систем. Метою Ф.-х. а. є з'ясування природи й характеру перетворень, які відбуваються в досліджуваній системі залежно від її складу, т-ри, тиску та ін. факторів її рівноваги. Ф.-х. а. складається з вимірювання фіз. властивостей системи при послідовному змінюванні факторів її рівноваги, графічного відображення експериментально знайденої залежності між властивостями і фактором рівноваги у вигляді хім. діаграми (напр., діаграми стану, діаграми складу — властивість), геом. аналізу одержаної діаграми. В основі Ф.-х. а. лежать *фаз правило* і введені М. С. Курнаковим принципи неперервності й відповідності. За принципом неперервності при неперервному змінюванні фактора рівноваги (напр., складу) системи неперервно змінюються і величини властивостей її; криві, що відображають ці взаємодіювання на діаграмі, також є неперервними. Згідно з принципом відповідності кожній *фазі* (або сукупності кількох фаз) на хім. діаграмі відповідає певний геом. образ: точки, лінії, поверхні, об'єми. Геом. аналіз хім. діаграм дає змогу визначити характер взаємодій між компонентами системи, природу, структуру, склад і властивості її фаз без відокремлення і хім. аналізу цих фаз. У Ф.-х. а. вимірюють різні фіз. властивості речовини — теплові, електричні, магнітні, оптичні, механічні (твердість, в'язність), досліджують мікроструктуру тощо. Розвиток Ф.-х. а. пов'язаний з працями

Дж. Гіббса, Д. І. Менделєєва, А. Л. Ле Шательє, Я. Г. Вант-Гоффа, Г. Г. Таммана, Г. Б. Розебома (1854—1907) та інших. Основоволожні теоретичні й експериментальні праці з Ф.-х. а. належать М. С. Курнакову. Ф.-х. а. є найзагальнішим методом дослідження речовин; застосовується у мінералогії, металознавстві, хім. технології тощо.

Лит.: Авосов В. Я., Озерова М. И., Финалов Ю. Я. Основы физико-химического анализа. М., 1976; Горошечко Я. Г. Физико-химический анализ гомогенных и гетерогенных систем. К., 1978. В. Л. Павлов.

ФІЗИКО-ХІМІЧНИЙ ІНСТИТУТ АН УРСР — наук. установа в Одесі. Створений 1977 на базі лабораторій Ін-ту заг. та неорганічної хімії АН УРСР, організованих 1957. У складі ін-ту (1983) 14 відділів, дослідний з-д, спец. конструкторсько-технологіч. бюро. Осн. напрями досліджень: вивчення структури молекул, залежності між структурою, механізмами реакцій та властивостями речовин і на цій основі — розробка методів спрямованого одержання малотоннажних хім. продуктів; розробка й застосування фіз. методів дослідження структури й просторової будови речовин; розробка каталізаторів та каталітичних процесів одержання малотоннажних хім. продуктів. Ін-т — провідна наук. установа в країні з хімії макроциклів (сполук, молекул яких мають замкнені цикли з восьми і більше атомів). З ін-том пов'язана діяльність О. В. Богатського, М. С. Полуктова, В. А. Назаренка, С. А. Андронаті (див. т. 12, Додаток) та ін.

ФІЗИКО-ХІМІЧНІ МЕТОДИ АНАЛІЗУ, інструментальні методи аналізу — методи кількісного аналізу речовин, що ґрунтуються на вимірюванні за допомогою відповідних приладів їхніх фіз. властивостей (напр., оптичної густини у фотометричному аналізі), величина кожної з яких тісно пов'язана з кількістю визначуваної речовини. Див. також *Електрохімічні методи аналізу*, *Спектральний аналіз*, *Мас-спектрометрія*, *Рефрактометрія* та ін.

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ — природнича наука в системі геогр. наук, що вивчає будову, склад, властивості, розвиток і територіальну диференціацію географічної оболонки. В процесі свого розвитку Ф. г. перетворилася на комплексну науку, що включає заг. фіз. географію (землезнаство), ландшафтознаство, палеогеографію та регіональну фіз. географію. Всі складові частини Ф. г. тісно пов'язані між собою. До Ф. г. в широкому її розумінні входять і галузеві фіз.-геогр. дисципліни, які досліджують окремі компоненти геогр. оболонки, — геоморфологія, кліматологія, гідрологія, океанологія, гляціологія, геокріологія, географія ґрунтів, ботанічна географія і зоогеографія. Ф. г. розвивається у взаємозв'язку з картографією, економічною географією, а також геологією, біологією, геохімією, геофізикою та ін. природничими науками. На межі з тех., с.-г., медичними та ін. нау-

ками формуються прикладні напрями Ф. г., що охоплюють різні сторони оцінки природно-територіальних комплексів, розробляють шляхи їх охорони та раціонального використання, напр., *меліоративна географія* (див. т. 12, Додаток), *рекреаційна географія*, *медична географія*.

Перші фізико-геогр. поняття (напр., про форму і розміри Землі, поділ на материки та океани, про окремі природні явища) почали складатися за найдавніших часів (Геродот, Арістотель, Ератосфен, Страбон, Птолемей). З розвитком науки про Землю змінювалися погляди на предмет і завдання Ф. г. У період великих геогр. відкриттів (15—17 ст.) було встановлено осн. особливості поверхні Землі (єдність Світового ок., приблизне співвідношення суходолу та моря тощо). Розвиток землезнаства в Росії пов'язаний гол. чин. з працями М. В. Ломоносова. У 2-й пол. 18 ст. з'явилися монографічні дослідження природи окремих територій, зокрема роботи С. П. Крашенинникова. Значним внеском у розвиток Ф. г. були також праці І. К. Кирилова й В. М. Татищева. Як сучасна наука Ф. г. оформилася в 2-й пол. 19 ст., основи її були закладені у працях В. В. Докучаєва. Велику роль у створенні й розвитку Ф. г. відіграли видатні вчені, як вітчизняні — П. П. Семенов-Тянь-Шанський, Д. М. Анучин, О. І. Воєйков, Г. І. Танфільєв, П. І. Броунов, А. М. Краснов та ін., так і зарубіжні — А. Гумбольдт, К. Ріттер, Ф. Ріхтофен та ін. Широкого розвитку набули дослідження в галузі Ф. г. в СРСР, зокрема вчення про географічну оболонку (А. О. Григор'єв), про ландшафти (Л. С. Берг, С. В. Калесник), основи загальної біогеографії (В. М. Сукачов), палеогеографії (К. К. Марков), вчення про геосистеми (В. Б. Сочава), конструктивний напрям у географії (І. П. Герасимов), а також її галузеві дисципліни. Важливе значення для розвитку заг. теорії Ф. г. мали ідеї В. І. Вернадського. На Україні ґрунтовні дослідження з різних галузей Ф. г. проводили В. В. Докучаєв, Б. І. Срезневський, Г. І. Танфільєв, Г. М. Висоцький, П. А. Тутковський і Б. Л. Личков на поч. 20-х років опублікували праці по природному районуванню республіки. Укран. географи, зокрема, розробляють питання ландшафтознаства, геофізики й геохімії ландшафтів, комплексного картографування, теплового і водного режимів України, комплексного фіз.-геогр. районування, раціонального природо-користування та охорони природи. Значний внесок у розвиток Ф. г. на Україні зробили В. Г. Бондарчук, К. І. Геренчук, М. І. Дмитрієв, П. К. Заморій, І. Г. Підолішко, П. С. Погребняк, І. К. Половко, П. М. Цись та ін. На перших етапах розвитку Ф. г. широко застосовувався описовий метод. Систематизація фактичного матеріалу привела до розробки порівняльного методу, який полягає в зіставленні подібних і відмінних рис окремих тер. одиниць, а також

природних явищ і процесів. Традиційними для геогр. наук є застосування картографічного та істор. методів. Ф. г. поступово стає наукою експериментально-перетворювального напрямку. Поряд з експедиційними дослідженнями дедалі більшого значення набувають стаціонарні, лабораторні, дистанційні та експериментальні дослідження. Вони дають змогу одержувати кількісні показники, що характеризують сучас. природні процеси, розвивати конструктивно-геогр. напрями (див. *Конструктивна географія*). Перспективним є використання матем. методів, моделювання географічного та системного підходу. Гол. завдання Ф. г. на сучас. етапі полягає у всебічному наук. аналізі діяльності суспільства щодо ефективного використання природних ресурсів і раціонального перетворення природного середовища. Вирішення цього завдання сприяє організація моніторингу (спостереження, контроль та управління) за навколишнім середовищем, розроблення прогнозу географічного. Важливе значення має також дослідження осн. комплексних фіз.-геогр. проблем: історія розвитку і формування геогр. оболонок, фізико-географічне районування, сучасні фіз.-геогр. процеси, класифікація природно-тер. комплексів, якісна оцінка земель. Все більшого розвитку набуває вивчення антропогенних ландшафтів. Фіз.-геогр. дослідження мають важливе практичне значення, зокрема при гідротехнічному будівництві і меліорації, при проведенні заходів по раціональному природо-користуванню.

Осн. центрами наук. досліджень з Ф. г. в СРСР є Ін-т географії АН СРСР у Москві, Ін-т географії Сибірського відділення АН СРСР в Іркутську і Тихоокеанський ін-т географії у Владивостоку, геогр. ф-ти Моск. і Ленінгр. ун-тів. Дослідження з Ф. г. на Україні провадять, зокрема, Відділення географії Інституту геофізики АН УРСР (див. т. 12, Додаток), геогр. ф-ти вузів та відомчі н.-д. і проектні установи. Видається міжвідомчий наук. збірник «Фізична географія і геоморфологія».

Лит.: Геренчук К. І. Основні проблеми фізичної географії. К., 1969; Калесник С. В. Общие географические закономерности Земли. М., 1970; Исаченко А. Г. Развитие географических идей. М., 1971; Герасимов И. П. Советская конструктивная география. М., 1976; Мильков Ф. Н. Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы. Воронеж, 1981. О. М. Маринич.

ФІЗИЧНА ГЕОЛОГІЯ — те саме, що й *динамічна геологія*.

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА — частина культури суспільства, що включає систему фізичного виховання та сукупність спеціальних наукових знань і матеріальних засобів, необхідних для розвитку фізичних здібностей людини відповідно до потреб суспільної практики. Осн. елементами Ф. к. є фіз. вправи, їхні комплекси і змагання з них, активно-рухові види туризму, фіз. праця для людей розумової праці у поєднанні з систематичним загартуванням і виконанням

вимог гігієни праці й побуту. Як невід'ємна частина духовного життя. Ф. к. зумовлена потребами матеріального виробництва. Ф. к. зародилася в Старод. Єгипті, Ассирії, Індії як засіб військової підготовки. Особливого розвитку вона набула в Давній Греції — батьківщині *Олімпійських ігор*. В середні віки військово-фіз. підготовка, зокрема лицарства, включала оволодіння мистецтвом їзди верхи, фехтування, стрільби з лука, плавання тощо. В Росії фіз. вправи запроваджені в кінці 17 ст. В сучасному капіталістичному суспільстві значного поширення набув професійний спорт (на комерційній основі), систематичні заняття Ф. к. доступні переважно заможній частині населення. В СРСР фізкультурний рух спирається на багатогранну діяльність державних і громадських організацій в галузі Ф. к. і спорту. В системі державних органів щірою роботою керують союзний, республіканські, обласні, районні та міські комітети з Ф. к. і спорту. Велику роль у проведенні фізкультурно-масової роботи відіграють профспілки, комсомол, спортивні федерації, добровільні спортивні товариства (ДСТ) та Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту СРСР (ДТСААФ). Програмною і нормативною основою рад. системи фіз. виховання є комплекс «Готовий до праці й оборони СРСР» (ГПО), введений 1931 за ініціативою ВЛКСМ. У 1972 запроваджено новий комплекс ГПО. Ф. к. увійшла в побут рад. людей. Фіз. виховання починається з раннього дитячого віку. В дитячих яслах і садках дітям прищеплюються гігієнічні навички, вони залучаються до активної участі в рухливих іграх. Особливо великого значення Ф. к. надається в школах, де керівництво заняттями здійснюють кваліфіковані педагоги з фіз. виховання. Підготовка фізкультурних кадрів в СРСР провадиться в 23 ін-тах Ф. к. (з них в УРСР — в 3 ін-тах), на 96 факультетах Ф. к. пед. ін-тів та ун-тів (в УРСР — 14), в 25 технікумах Ф. к. (в УРСР — 3), на 73 відділеннях фіз. виховання пед. училищ та ф-тах підвищення кваліфікації працівників Ф. к. Комуністична партія надає важливого значення розвитку масової фізкультурно-спорту. роботи. У Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 11 вересня 1981 «Про подальше піднесення масовості фізичної культури і спорту» особлива увага приділяється охопленню найширших мас трудящих заняттями Ф. к. і спортом. Для організації масової фізкультурно-оздоровчої роботи на підприємствах, в установах, колгоспах та навч. закладах створено колективи Ф. к. У 1982 в СРСР норми ГПО здали 28,8 млн. чол., в т. ч. в УРСР бл. 6,8 млн. чол.; 245 тис. колективів Ф. к. об'єднували понад 82 млн. чол. (в УРСР 46,7 тис. колективів Ф. к. об'єднували понад 17 млн. чол.). На підприємствах та в установах запроваджено *виробничу гімнастику*, якою охоплено понад 32411,1 тис. чол., у т. ч. в

УРСР понад 8709 тис. чол. В групах заг. фіз. підготовки, здоров'я, туризму займається бл. 26493,6 тис. чол., у т. ч. в УРСР 6469 тис. чол. Фізкультурний рух в СРСР є найбільш масовим і найдемократичнішим у світі. Ф. к. стала надбанням найширших мас трудящих і спрямована на гармонійний розвиток людей соціалістичного суспільства. Невід'ємною складовою частиною Ф. к. є спорт. М. П. Гуменюк.

ФІЗИЧНА ХІМІЯ — наука, яка пояснює хім. явища і встановлює їхні закономірності на основі загальних принципів *фізики*. Предметом Ф. х. є явища, які важко віднести до типових хімічних чи типових фізичних (*адсорбція, абсорбція, розчинення тощо*). Ф. х. узагальнює фактичний матеріал і теор. положення з різних розділів *хімії та фізики*. Тому її іноді наз. теор. хімією. Ф. х. складається з таких розділів: *термодинаміка хімічна, кінетика хімічна, вчення про каталіз, розчини, поверхневі явища, квантова хімія, фотохімія*, будова молекул; ряд розділів — *колоїдна хімія, електрохімія, радіаційна хімія, фізико-хімічний аналіз* перетворилися на самостійні наук. галузі. Ф. х. має велике практичне значення. На основі теор. узагальнень і експериментальних даних створено нові галузі пром-сті (напр., синтез аміаку, одержання солей з розчинів, ректифікація, екстракція), докорінно змінилися і значно удосконалилися технологічні схеми багатьох виробництв, здійснюється автоматизація, створюються безперервні і потокові лінії. Розроблено також численні *фізико-хімічні методи аналізу* і контролю виробництва. Термін «фізична хімія» запровадив М. В. Ломоносов, який 1752 перший став читати курс лекцій з основ Ф. х. До кінця 19 ст. було проведено окремі дослідження з Ф. х. Деякі результати їх мали велике значення, напр. відкриття явища адсорбції (Т. Є. Ловіц, 1785), каталізу (Й. Я. Берцеліус, 1835), термохім. *Гесса закон* (Г. І. Гесс, 1840) та ін. Становлення і розвиток Ф. х. пов'язані з працями Я. Г. Вант-Гоффа, В. Оствальда, С. Арреніуса, М. М. Бекетова, Дж. Гіббса, В. Нернста, М. С. Курнакова. Особливе значення мало відкриття *періодичного закону* Д. І. Менделєєва. На сучас. етапі провадяться дослідження елементарних іонів, актив, поведінки молекул, іонів, радикалів при різних хім. і фіз. процесах. У зв'язку з розвитком атомної техніки інтенсивно розвивається радіаційна хімія, успішно вивчаються реакції в електр. розрядах, процеси у низькотемпературній плазмі (див. *Плазмохімія*) тощо. Важливого значення набуває Ф. х. високомолекулярних сполук. На Україні значний внесок у Ф. х. зробили *Фізичної хімії інститут* імені Л. В. Писаржевського АН УРСР, *Загальної та неорганічної хімії інститут* АН УРСР, кафедри фіз. хімії Харків., Одеського, Київського університетів, Київ. політех. ін-ту тощо. Розвиток Ф. х. пов'язаний з іменами укр. вчених: В. Ф. Тимофєєва, С.

С. Уразовського, І. С. Телетова, М. А. Ізмайлова, Л. В. Писаржевського, О. Н. Фрумкіна, В. А. Ройтера, О. І. Бродського, Є. О. Шилова, В. І. Атропенка, К. Б. Яцимирського, В. С. Гутирі, Ю. К. Делімарського та ін. *Лит.*: Стражеско Д. М., Турченко Я. І. Розвиток фізичної хімії на Україні за 40 років Радянської влади. К., 1957; Солов'єв Ю. І. Очерки по історії фізическої хімії. М., 1964; Мелвин-Хьюз Э. А. Физическая химия, кн. 1—2. Пер. с англ. М., 1962.

О. Д. Куриленко.

ФІЗИЧНЕ ВИВІТРЮВАННЯ — процес мех. руйнування гірських порід і мінералів. Зумовлене коливанням т-ри, замерзанням і розмерзанням води в тріщинах порід, мех. діянням тваринних і рослинних організмів. Швидкість Ф. в. залежить від кліматичних умов, складу гірських порід та їхніх властивостей — структури, тріщинуватості, кольору тощо. Найінтенсивніше Ф. в. відбувається в полярних, пустельних і високігорних областях. Швидше руйнуються полімінеральні гірські породи (граніти, діорити, сієніти тощо). В результаті Ф. в. утворюються *уламкові гірські породи*, створюються умови для формування розсипних родовищ золота, платини, алмазів та деяких ін. корисних копалин. Див. також *Вивітрювання, Органічне вивітрювання*.

М. В. Шербакова.

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ — складова частина загального виховання; соціально-пед. процес, спрямований на зміцнення здоров'я й загартовування організму, гармонійний розвиток форм, функцій і фіз. можливостей людини, формування життєво важливих рухових навичок та умінь. Мета, зміст, організація і методи Ф. в. зумовлюються соціально-еко. ладом суспільства. В СРСР Ф. в. є органічною частиною *комуністичного виховання*, воно здійснюється в єдності з розумовим, моральним, трудовим і естетичним вихованням.

Мета Ф. в. — підготовка фізично розвинених будівників комуністич. суспільства, готових до високопродуктивної праці й захисту Батьківщини. Програмною і нормативною основою рад. держ. системи Ф. в. є фізкультурний комплекс ГПО — «Готовий до праці й оборони СРСР». Обов'язкові заняття фіз. вправами за держ. програмами проводяться в дошкільних закладах, загальноосв. школах, у всіх типах спец. навч. закладів, в армії тощо. Масові фізкультурні заняття всіх груп населення організовують колективи спортивних товариств та відомств, *дитячо-юнацькі спортивні школи*, секції та клуби ДТСААФ СРСР, ради по туризму, культурно-освітні заклади, *позашкільні заклади*. Див. *Фізична культура*. *Лит.*: Советская система физического воспитания. М., 1975.

М. П. Козленко. **ФІЗИЧНЕ ЗНОШУВАННЯ**, фізичний знос — матеріальне зношування машин, інструментів, будинків і споруд та інших засобів праці в процесі виробничого споживання їх або внаслідок впливу навколишнього середовища, а та-

«ФІЗИЧНИЙ» ІДЕАЛІЗМ

кож надзвичайних обставин (пожеж, повеней тощо). В міру Ф. з. *вартість* засобів праці частиними переноситься на знову створюваний продукт і пропорційно зношуванню нагромаджується в амортизаційних відрахуваннях, які використовують для повного або часткового відновлення засобів праці (див. *Амортизація* основних фондів). В результаті Ф. з. втрачається частина *споживної вартості* й *вартості* засобів праці. Див. також *Моральне зношування*.

«ФІЗИЧНИЙ» ІДЕАЛІЗМ — напрям у бурж. філософії, що полягає у суб'єктивно-ідеалістичному витлумаченні досягнень сучасної фізики. Термін запровадив В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіриокритицизм*». «Ф.» і. виник у кінці 19 — на поч. 20 ст. в зв'язку з неспроможністю пояснити нові наук. відкриття у фізиці з позицій класичної, «ньютонівської» фізики. «Ф.» і. був властивий ученим, які не спромоглися дати адекватне філос. узагальнення закономірностей розвитку наук. пізнання і через обмеженість своєї класової позиції не визнавали *діалектичного матеріалізму*. Саме тому ненаочність нових об'єктів фізики (*поля фізичного, елементарних частинок*) спричинилася до заперечення «Ф.» і. існування матерії

як об'єктивної реальності, до висунення тези «матерія зникає», до абсолютизації моменту відносності в пізнавальному процесі, до заперечення об'єктивної істинності наук. знань і в кінцевому підсумку — до *ідеалізму* й *агностицизму*. Різновидами «Ф.» і. є *матізм, конвенціоналізм, енергетизм, логічний позитивізм, операціоналізм* та ін. Вичерпну критику «Ф.» і. дав В. І. Ленін (Повне зібр. тв., т. 18, с. 296—307).

ФІЗИЧНИЙ МАЯТНИК — тверде тіло довільної форми, що коливається під дією *сили тяжіння* навколо нерухомої горизонтальної осі підвісу (див. *Маятник*).

ФІЗИЧНИХ МЕТОДІВ ЛІКУВАННЯ І МЕДИЧНОЇ КЛІМАТОЛОГІЇ ЯЛТИНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені І. М. Сеченова — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Під цією назвою створений 1955 на базі Ін-ту фіз. методів лікування і Ін-ту кліматотерапії туберкульозу. У складі ін-ту (1983) 5 відділів і 5 клінік (серцево-судинних, нервових захворювань, інтенсивної терапії несприятливих захворювань органів дихання, реабілітації хворих і дитяча). Гол. напрям наук. досліджень — розробка методів профілактичного і лікувально-реабілітаційного застосування кліматичних та фіз. факторів при різних захворюваннях. В галузі мед. кліматології і кліматотерапії ін-том розроблені методи вивчення медичної характеристики кліматогеографічних факторів місцевості, електричного стану атмосфери тощо.

Б. В. Богущий.

ФІЗИЧНІ СТАЛІ, фундаментальні фізичні константи, фундаментальні сталі — числові коефіцієнти, що входять у рівняння фізичних законів. До них належать як незалежні сталі (напр., *швидкість світла*), так і їхні комбінації (напр., *Бора магнетон*). В ряді випадків Ф. с. є масштабними характеристиками мікрооб'єктів і фіз. процесів. Числові значення Ф. с. знаходять на основі експериментальних досліджень. З розвитком техніки фіз. експерименту і фіз. теорій значення констант безперервно уточнюються. Одержання з даних вимірювань найбільш точних і надійних значень для всієї сукупності Ф. с. наз. *узгодженням* Ф. с. Значення Ф. с. (табл.) використовують, зокрема, в *метрології* для розробки еталонів фіз. величин.

Лит.: Рекомендованные и согласованные значения фундаментальных физических постоянных — 1973 г. «Успехи физических наук», 1975, т. 115, в. 4; Таблицы стандартных справочных данных. Фундаментальные физические константы. М., 1976; Квантовая метрология и фундаментальные константы. Пер. с англ. М., 1981.

ФІЗИЧНОЇ ХІМІЇ ІНСТИТУТ імені Л. В. Писаржевського АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1927 у Дніпропетровську, з 1934 входить у систему АН УРСР, з 1944 — у Києві. У складі Ін-ту (1983): 17 наук. відділів, спец. конструкторсько-технологіч. бюро, два дослідних виробництва, дослідно-експеримент. завод. Є аспірантура. Осн.

наук. напрями діяльності ін-ту: теорія хім. будови, кінетики, неорганічна і біонеорганічна хімія, каталіз, синтез, вивчення й застосування адсорбентів, хімія високих енергій. Уперше в СРСР одержано важку воду (1934). З ін-том пов'язана діяльність Л. В. Писаржевського, О. І. Бродського, В. А. Ройтера, К. Б. Яцимирського, В. М. Власенка, Я. Б. Гороховатського, В. Д. Походенка, О. О. Чуйка та ін. Ін-том видаються наук. збірники «Каталіз і каталізатори», «Адсорбція в адсорбентах». Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1969), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1977).

ФІЗІОКРАТИ (франц. physiocrates, від грец. φύσις — природа і κράτος — сила, влада) — представники одного з напрямів *класичної буржуазної політичної економії*, що виник в 50-х рр. 18 ст. у Франції. Засновником школи Ф. був Ф. Кене, представники — А. Р. Ж. Тюрго, В. Р. Мірабо та ін. Вчення Ф. було спрямоване на пристосування дворянського землеволодіння до умов капіталізму за допомогою реформ. На противагу *меркантилізму*, прихильники якого вбачали багатство лише в торгівлі і грошах, Ф. вважали єдиним джерелом багатства природу, при сприянні якої, на їхню думку, може створюватися «чистий продукт». Під «чистим продуктом» Ф. розуміли надлишок продукту понад затрати, вкладені в його виробн. Єдиною галуззю створення такого продукту вони вважали с. г., людей, зайнятих у ньому, називали продуктивним класом. Пром-сть вважали «безплідною» сферою. Заслуга Ф. полягає у тому, що вони перенесли дослідження про походження *додавкової вартості* із сфери обігу у сферу виробн., щоправда обмеженого лише с.-г. виробн. Ф. механічно переносили закони природи на сусп. життя. Капіталістичний спосіб виробн. вважали вічною і найбільш доцільною системою г.-ва. Ф. першими в історії екон. думки зробили спробу проаналізувати сусп. *відтворення* і розподіл сусп. продукту. Екон. ідеї Ф. використав К. Маркс при розробці теорії сусп. відтворення.

В. Д. Сікора.

ФІЗІОЛОГІ І БІОХІМІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТВАРИН УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — н.-д. установа в системі Пд. відділення ВАСГНІЛ. Міститься у Львові. Організований 1960 на базі відділу біохімії с.-г. тварин кол. Ін-ту агробіології АН УРСР (тепер Н.-д. ін-т землеробства і тваринництва західних р-нів УРСР). Ін-т має (1984) 14 лабораторій та відділ координації й організації наук. робіт. Наукові дослідження спрямовані на вивчення фізіол. і біохім. процесів в організмі тварин з метою підвищення їхньої продуктивності; вивчення обмінних процесів у зв'язку з годівлею і травленням, молокоутворенням, розмноженням, ростом і розвитком, вовноутворенням, утриманням тварин при пром. технології

Рекомендовані й узгоджені значення фізичних сталей в одиницях Міжнародної системи одиниць (СИ) (за станом на 1982 рік)

Величина	Позначення	Значення (з вказівкою середньої квадратичної похибки)
Швидкість світла у вакуумі	c	$299\,792\,458\,(1,2)\text{ м}\cdot\text{с}^{-1}$
Стала тонкої структури	α	$1/137,03604\,(11)$
Елементарний заряд	e	$1,6021892\,(46)\cdot 10^{-19}\text{ Кл}$
Стала Планка	h $\hbar = h/2\pi$	$6,626176\,(36)\cdot 10^{-34}\text{ Дж}\cdot\text{с}$ $1,0545887\,(57)\times 10^{-34}\text{ Дж}\cdot\text{с}$
Стала Авогадро	N_A	$6,022045\,(31)\cdot 10^{23}\text{ моль}^{-1}$
Маса спокою електрона	m_e	$0,9109534\,(47)\cdot 10^{-30}\text{ кг}$ $5,4858026\cdot 10^{-4}\text{ а. о. м.}$
Відношення заряду електрона до його маси	e/m_e	$1,7588047\,(49)\times 10^{11}\text{ Кл}\cdot\text{кг}^{-1}$
Маса спокою мюона	m_μ	$1,883566\,(11)\cdot 10^{-28}\text{ кг}$ $0,11342920\,(26)\text{ а. о. м.}$
Маса спокою протона	m_p	$1,6726485\,(86)\cdot 10^{-27}\text{ кг}$ $1,007276470\,(11)\text{ а. о. м.}$
Маса спокою нейтрона	m_n	$1,6749543\,(86)\cdot 10^{-27}\text{ кг}$ $1,008665012\,(37)\text{ а. о. м.}$
Стала Фарадея	$F = N_A e$	$9,648456\,(27)\times 10^4\text{ Кл}\cdot\text{моль}^{-1}$
Стала Рідберга	R_∞	$1,097373177\,(83)\cdot 10^7\text{ м}^{-1}$
Радіус Бора	$a_0 = \alpha/4\pi R_\infty$	$0,52917706\,(44)\cdot 10^{-10}\text{ м}$
Комптонівська довжина хвилі електрона	$\lambda_c = \alpha^2/2R_\infty$	$2,4263089\,(40)\cdot 10^{-12}\text{ м}$
	$\lambda_c/2\pi = \alpha a_0$	$3,8615905\,(64)\cdot 10^{-13}\text{ м}$
Ядерний магнетон	$\mu_N = e\hbar/2m_p$	$5,050824\,(20)\times 10^{-27}\text{ Дж}\cdot\text{Тл}^{-1}$
Магнетон Бора	$\mu_B = e\hbar/2m$	$9,274078\,(36)\times 10^{-24}\text{ Дж}\cdot\text{Тл}^{-1}$
Універсальна газова стала	R	$8,31441\,(26)\text{ Дж}\cdot\text{К}^{-1}\cdot\text{моль}^{-1}$
Стала Больцмана	$k = R/N_A$	$1,380662\,(44)\times 10^{-23}\text{ Дж}\cdot\text{К}^{-1}$
Стала Стефана — Больцмана	$\sigma = (\pi^2/60)\times k^4/\hbar^3 c^2$	$5,67032\,(71)\times 10^{-8}\text{ Вт}\cdot\text{м}^{-2}\cdot\text{К}^{-4}$
Гравітаційна стала	γ	$6,6720\,(41)\times 10^{-11}\text{ Н}\cdot\text{м}^2\cdot\text{кг}^{-2}$

виробн. продуктів тваринництва. При ін-ті є аспірантура. Видаються наук. праці. П. З. Лагодюк. **ФІЗІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ** імені О. О. Богомольця АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1953 в Києві на базі Ін-ту експериментальної біології та патології МОЗ УРСР (засн. 1930) і Ін-ту клінічної фізіології АН УРСР (засн. 1934). Ін-т має 14 н.-д. відділів і 9 лабораторій (1984). Досліджує проблеми фізіології та патофізіології вищої нервової діяльності, нервово-гуморальної регуляції, загальної фізіології клітинних процесів, впливу на організм зовн. середовища, фізіології і патології кровообігу тощо. В ін-ті працювали в різний час О. О. Богомольця, Д. С. Воронцов, М. Д. Стражеско, В. М. Іванов, О. В. Леонтович, Г. В. Фольборт, В. П. Протопопов, О. І. Смирнова-Замкова, Р. Є. Кавецький, М. М. Горев, М. М. Сиротинин та ін. З 1955 Ін-т видає «*Физиологический журнал*», з 1969 — журнал «*Нейрофизиология*». Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1969). **ФІЗІОЛОГІЧНИЙ РОСЛИН ІНСТИТУТ** АН УРСР — науково-дослідна установа. Засн. 1946 у Києві як Інститут фізіології рослин і агрохімії АН УРСР на базі відділів живлення та агрохімії *Ботанічного інституту* АН УРСР. У 1956 ін-т було передано до Укр. академії с.-г. наук під назвою Укр. н.-д. ін-т фізіології рослин. З 1962 ін-т в системі АН УРСР під сучас. назвою. У складі ін-ту (1984) 13 відділів, ряд аналітичних лабораторій і вегетаційно-тепличний комплекс. Гол. напрями наук. досліджень ін-ту — вивчення механізмів транспорту та утилізації макро- і мікроелементів, регуляції ростових процесів рослин, природи стійкості рослин до несприятливих умов середовища, біохім. та біофіз. механізмів *фотосинтезу*, радіобіологія рослин. Ін-т координує на Україні і в Молдаві дослідження за проблем фізіології і біохімії рослин, зокрема фотосинтезу. З історією ін-ту пов'язана діяльність П. А. Власюка, Т. Т. Демиденка, О. І. Душечкіна, А. В. Манорика, А. С. Оканенка та ін. вчених. Ін-т з 1969 видає журн. «*Физиология и биохимия культурных растений*».

Д. М. Гродзінський. **«ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ»** — наук. періодич. орган *Физиологического института* ім. О. О. Богомольця АН УРСР. Видається з 1955. Друкує праці з питань фізіології нервової системи, вищої нервової діяльності, нейрофізіології, фізіології кровообігу, дихання, травлення, всмоктування, виділення та м'язової діяльності, біофізики й електрофізіології, космічної фізіології. Висвітлює питання порівняльної та вікової фізіології, ендокринології, з патологічної клінічної фізіології, питання застосування кібернетики в біології та медицині тощо. «Ф. ж.» видається в Києві рос. мовою з докладними резюме англ. мовою; виходить 6 раз на рік.

ФІЗІОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — розділ психології, що вивчає

фізіологічні закономірності й механізми психічної діяльності. Засновники Ф. п. — нім. психолог В. Вундт і фізіолог Г. Гельмгольц. Розвиток мікроелектродної техніки (30—40-і рр. 20 ст.), а також успіхи біохімії відкрили широкі можливості для дослідження нервових механізмів психічної діяльності. Ф. п. вивчає, як і які нейрони, нервові структури й зони мозку взаємодіють та організовуються для вироблення різних форм поведінки тварин і людини. Методом експерименту зіставляються прояви психічної діяльності (мотиви, потреби, відчуття, сприймання, увага, пам'ять, складні мовні й інтелектуальні акти) та їхні нейрофізіологічні механізми. Див. також *Психофізіологія*. Лит.: Милнер П. Физиологическая психология. Пер. с англ. М., 1973.

Л. А. Лепихова.

«ФІЗІОЛОГІЧНИЙ» ІДЕАЛІЗМ — суб'єктивно-ідеалістична концепція, за якою *відчуття* є лише проявом внутр. властивостей органів чуттів, а не відображенням реального світу. Засновником «Ф.» і. був нім. природодослідник Й. П. Мюллер. Термін запровадив Л. Фейєрбах. Прихильники «Ф.» і. протиставляли організм зовн. середовищу, розглядаючи останнє як «зовн. пусковий механізм» щодо автономно діючих органів чуттів. «Ф.» і. став основою «*ієрогліфів теорії*». В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*» викрив неспроможність «Ф.» і. (див. Повне збір. тв., т. 18, с. 306). Тепер серед бурж. природодослідників поширені близькі до «Ф.» і. теорії — *холізм*, *психосоматизм* тощо.

ФІЗІОЛОГІЧНИЙ НАРИС — різновид художнього *напису*, жанр, що виник на поч. 19 ст. у Франц. і англ. прозі й поширився в 30—40-і рр. у рос. л-рі. Ф. н. був програмним жанром *натуральної школи*, яка передувала утвердженню *реалізму*. Форма Ф. н. задовольняла потребу суспільства у вивченні соціальних низів, людей із «натовпу». Цьому жанру властиве відтворення фактів життя, відсутність прикрас і вигадки. Фізіологічні нариси подавали узагальнений соціальний портрет (напр., чиновника, лихваря, каторжника, няньки, жебрака), реалістично малювали певну картину життя, зображали сусп. контрасти. Серед авторів Ф. н. у рос. л-рі — Д. Григорович, В. Сологуб, І. Панаєв, І. Тургенєв. Із укр. літераторів до цього жанру вдавалися Є. Гребінка («Петербургська сторона», «Хвастун» та ін.) і Г. Квітка-Основ'яненко («Знахар», «Ярмарок» та ін.). Н. М. Шудря.

ФІЗІОЛОГІЧНІ РОЗЧИНИ — сольові розчини, близькі до плазми крові за комплексом хімічних та фізико-хімічних властивостей (*осмотичним тиском*, сольовим складом, співвідношенням розчинних газів, концентрацією водневих іонів тощо). Частіше Ф. р. наз. *ізотонічними розчинами* хлористого натрію (напр., 0,9 % NaCl — для людини і теплокровних тварин та 0,6—0,65 % — для холоднокровних). Найближчі до плазми крові за складом — *Рінгера розчин*, роз-

чини Локка та Тірде, в яких, крім NaCl, є KCl, CaCl₂, NaHCO₃, іноді MgCl₂, фосфати та глюкоза. Ф. р. застосовують як в медицині (для введення в організм з лікувальною метою), так і в експериментальній роботі з ізольованими органами та тканинами.

«ФИЗИОЛОГИЯ И БИОХИМИЯ КУЛЬТУРНЫХ РАСТЕНИЙ» — науково-теоретичний журнал *Физиологии растений института* АН УРСР. Виходить у Києві з 1969. Публікує результати досліджень у галузі фізіології та біохімії живлення і водного режиму с.-г. культур, впливу макро- і мікроелементів на рослини, природи стійкості рослин до несприятливих умов, екології та біохімії *фотосинтезу*. В журналі друкуються також методичні статті, рецензії на нові книги, інформація про наук. з'їзди тощо. Видається рос. мовою раз на два місяці.

Л. Ф. Бланіна.

ФІЗІОЛОГІЯ (від грец. φύσις — природа і λόγος — вчення) тварин і людини — наука, що вивчає життєдіяльність організму та його частин — систем, органів, тканин, клітин. Пов'язана з *анатомією*, *цитологією*, *гістологією* і особливо *біохімією* та *біофізикою*, оскільки використовує для вивчення і пояснення фізіол. процесів фіз. та хім. методи дослідження та поняття. Ф. є теор. основою *психології*, *медицини* та *ветеринарії*. Сучас. Ф. поділяють на загальну, порівняльну (еволюційну) та спеціальну (прикладну). За г а л ь - н а Ф. вивчає осн. закономірності діяльності всієї живої матерії, її реакції на вплив зовн. середовища, специфічні особливості, що відрізняють живі об'єкти від неживої природи. Порівняльн а Ф. досліджує фізіол. функції тваринних організмів у їхньому філогенетичному (див. *Філогенез*) та індивідуальному (див. *Онтогенез*) розвитку. Спеціальн а Ф. вивчає заг. та окремі закономірності життєдіяльності організмів, насамперед людини, відповідно до спец. умов її діяльності. Завдяки цьому в спец. Ф. виділяють *фізіологію праці*, Ф. спорту, вікову Ф., Ф. живлення, космічну Ф. тощо. Ф. поділяють ще на нормальну Ф., що досліджує процеси здорового організму, та *патологічну фізіологію*. Ф. — експериментальна наука. Дослідження у Ф. проводять за допомогою гострого (*вівісекції*, *ізольованих органів*, *перфузії*) або хронічного (методики *умовних рефлексів*, накладання *фістул*, *трансплантації*, вживлення електродів тощо) експериментів. Функції цілого організму досліджують, застосовуючи методики *електроенцефалографії*, *електрокардіографії*, *міографії*, *біотелеметрії*.

Перші відомості з Ф. були одержані ще у стародавні часи і були тісно пов'язані з лікуванням. Вже в працях *Гіппократа* наводяться детальні відомості про рідини організму та їх співвідношення. *Арістотель* у трактаті «Про частини тварин» описав функції ряду внутр. органів. Значного розвитку Ф. досягла в працях *Галена* про заг. функції нервової

системи, серця та ряду ін. органів. В епоху Відродження почалося інтенсивне вивчення спочатку анатомічної будови (праці А. Везалія, М. Малп'єгі та ін.), а потім і фізіол. функцій різних систем організму. Внаслідок широкого впровадження дослідів на тваринах, зокрема вівісекції, У. Гарвей (1628) відкрив *кровообіг*, Р. Бойль (1660) показав значення повітря для життя тварин, а А. Лавуазьє (1775) визначив роль у цьому процесі кисню та виміряв величину *теплопродукції*. Р. Декарт (1649) висловив припущення про відбивний (рефлекторний) принцип функціонування мозку, яке через два сторіччя знайшло повне підтвердження у дослідях франц. вчених Ж. Легаллуа, П. Флуранса, Ф. Мажанді та англ.— М. Холла, Ч. Белла та ін. Важливе значення для розвитку Ф. мало відкриття Л. Гальвані (1791) біоелектричних процесів в організмі, що стало початком сучасної *електрофізіології*.

Детальне експериментальне вивчення функцій організму розгорнулося у 19 ст., завдяки досягненням, одержаним на той час у фізиці, хімії та заг. біології (особливо встановленню клітинної будови живої тканини та створенню *еволюційного вчення*). У 19 ст. були закладені основи сучас. розуміння механізмів рефлекторної діяльності мозку, важливу роль у цьому відіграли роботи І. М. Сеченова з природи центр. *гальмування*; були одержані дані про сенсорні та моторні функції *кори великих півкуль головного мозку* (праці нім. вчених Г. Фріча та Е. Гітціга); створені теорії слуху та зору (нім. вчені Г. Гельмгольц, Е. Герінг); визначені принципи нервової регуляції дихальної та серцево-судинної діяльності (праці К. Бернара, нім. вченого К. Людвіга, вітчизн.— В. Я. Данилевського, М. О. Миславського); встановлено механізми ферментативної травної діяльності та шляхи її нервової та гуморальної регуляції (нім. вчений Р. Гейденгайн, рад.— І. П. Павлов). Були відкриті *залози внутр. секреції* та розпочато з'ясування ролі *гормонів* у регуляції фізіол. функцій (франц. вчений Ш. Броун-Секар), визначені транспортні та захисні функції крові і сформульовані основні положення про сталість внутр. середовища організму (*гомеостаз*) та механізми його підтримання (К. Бернар, І. І. Мечников). У 20 ст. можливості дослідження фізіол. функцій надзвичайно розширилися у зв'язку з використанням у фізіол. експериментах електронних підсилювачів, катодних осцилографів, електронних мікроскопів тощо. Завдяки цьому стало можливим пряме вивчення клітинних процесів, що лежать в основі тих чи ін. функцій організму, зокрема було встановлено клітинні механізми ряду видів рецепції зовн. подразників, виникнення та поширення *імпульсу нервового*, природу синаптичної передачі та гальмування, механізми м'язового скорочення та *секреції*, з'ясовано осн. принципи кодування та передачі сигналів від *рецепторів* у цент-

ральну нервову систему та обробки інформації, що надійшла, на різних рівнях цієї системи (Дж. Екклс, А. Ходжкін, Ч. Шеррінгтон, Е. Хакслі, Б. Кац, П. К. Анохін, І. С. Беріташвілі та ін.). Роботи І. П. Павлова та його школи визначили заг. закономірності перебігу нервових процесів у вищих відділах гол. мозку, що лежать в основі умовно-рефлекторної діяльності та *свідомості*. Вивчення функцій залоз внутр. секреції привело до створення самостійної фізіол. дисципліни — *ендокринології*, важливим досягненням якої стало з'ясування наявності тісного зв'язку ендокринної регуляції з нервовими факторами у єдиній системі *нейро-гуморальної регуляції* (У. Кеннон, Б. В. Аleshin). Визначення точного складу гормонів і *медіаторів* та штучного синтезу багатьох з них, а також речовин, що блокують їхній вплив, стало основою сучас. *фармакології* (О. Леві, К. М. Биков, Л. А. Орбели, Є. Б. Бабський та ін.). Детально вивчені також клітинні та системні механізми функціонування дихальної, серцево-судинної, екскреторної та ін. систем. В Росії Ф. почала успішно розвиватися у 1-й пол. 18 ст. Значна роль у становленні вітчизн. Ф. належить М. В. Ломоносову. Провідну роль у розвитку Ф. в Росії відіграли мед. ф-т Моск. ун-ту, пetersb. Медико-хірургічна академія і Петерб. ун-т. Саме тут народилися великі вітчизн. фізіол. школи І. М. Сеченова, І. П. Павлова та М. Є. Введенського. На Україні розвиток Ф. припадає на початок 19 ст. і пов'язаний перш за все з такими наук. центрами, як Харків., Київ. і Новоросійський в Одесі ун-ти. До провідних укр. дослідників у галузі Ф. належать І. П. Шелков, М. Ф. Білецький, В. Я. Данилевський, О. В. Нагорний, Г. В. Фольбоорт, Є. К. Приходькова, В. М. Нікітін (Харків); О. П. Вальтер, В. О. Беєв, В. Ю. Чаговець, О. О. Богомолец, Д. С. Воронцов, А. І. Ємченко (Київ); П. А. Спіро, Б. Ф. Веріго, Б. П. Бабкін (Одеса) та ін. Фізіол. дослідження, зокрема в УРСР, ведуться в *Фізіології інституті* імені О. О. Богомольця АН УРСР. В 1917 створено Т-во російських фізіологів ім. І. М. Сеченова (з 1960 Всесоюзне фізіол. т-во ім. І. П. Павлова). На Україні дослідження з Ф. координують Укр. фізіол. т-во (створене 1961) та Наук. рада з проблем Ф. тварин і людини АН УРСР. В СРСР видається бл. 10 журналів з питань Ф., зокрема на Україні «*Фізіологічний журнал*» і журнал «*Нейрофізіологія*».

Лит.: Ухтомський А. А. Собрание сочинений, т. 1—6. Л., 1950—62; Павлов И. П. Полное собрание сочинений, т. 1—6. М., 1951—52; Введенский Н. Е. Полное собрание сочинений, т. 1—7. Л., 1951—63; Сеченов И. М. Избранные произведения, т. 1—2. М., 1952—56; Биков К. М. Избранные произведения, т. 1—3. М., 1953—58; Бехтерев В. М. Избранные произведения, М., 1954; Орбели Л. А. Избранные труды, т. 1—5. М.—Л., 1961—68; Бабский Е. Б. [та ін.]. Физиология человека. М., 1972; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977; Общая физиология

нервной системы. Л., 1979; Частная физиология нервной системы. Л., 1983; Никитин В. Н. Исторический очерк развития физиологии человека и животных. Х., 1983; Иост Х. Физиология клетки. Пер. с англ. М., 1975.

Л. Г. Костюк.
ФІЗІОЛОГІЯ ПРАЦІ — розділ *фізіології людини та гігієни праці*, що вивчає вплив трудової діяльності та умов праці на фізіологічні функції людини, формування функціональних систем трудової діяльності. Як самостійна дисципліна Ф. п. набула розвитку у 2-й пол. 19 ст., який був пов'язаний з діяльністю А. Моссі (Італія), Ж. Амара, Г. Вернона (Франція), Н. Цунтца (Австрія), А. Гілла (Англія). Основоположником Ф. п. в Росії був І. М. Сеченов (вивчав проблему *втоми*); питаннями Ф. п. та гігієни праці займалися також І. П. Павлов, М. Є. Введенський, О. О. Ухтомський, П. К. Анохін, М. І. Виноградов, зокрема на Україні — Г. В. Фольбоорт, М. В. Лейник, М. К. Вітте та ін. Дослідження з Ф. п. проводяться під час роботи за poza нею і включають: хронометраж трудових процесів та відпочинку; реєстрацію біопотенціалів серця й скелетних м'язів, мозку; ритму дихання, т-ри тіла і шкіри, рівня секреції гормонів і т. п.; оцінку змін вищих психічних функцій та працездатності при короточасних дозованих і довготривалих фізичних та психічних навантаженнях. Сучасними проблемами Ф. п. є: діагностика і прогноз працездатності, напруження і втоми, вивчення фізіологічних механізмів навчання та адаптації до праці з метою розробки фізіологічних принципів та критеріїв побудови раціональних режимів праці й відпочинку, професійної орієнтації і добору. Їх розв'язання спрямоване на збереження здоров'я та забезпечення високої ефективності праці. В УРСР дослідження з питань Ф. п. ведуть *Гігієни праці і профзахворювань київський науково-дослідний інститут* та аналогічний ін-т в Донецьку.

Лит.: Физиологические основы повышения эффективности труда. Л., 1978; Навакатикян А. О., Крыжановская В. В. Возрастная работоспособность лиц умственного труда. К., 1979.

О. О. Навакатикян.
ФІЗІОЛОГІЯ РОСЛИН — наука, що вивчає процеси життєдіяльності рослинного організму та їхні взаємозв'язки з навколишнім середовищем. Завдання Ф. р. — дослідження явищ поглинання рослинно мінеральних речовин та перетворення їх в *обмінні речовини*, транспорту різноманітних речовин в рослині, *фотосинтезу*, *росту* та розвитку рослин, формотворення, стійкості рослин до несприятливих умов існування, механізмів регуляції та саморегуляції процесів життєдіяльності, діяння хім. та фіз. чинників та ін. Ф. р. науково обґрунтовує способи цілеспрямованого керування процесами життєдіяльності рослин з метою підвищення заг. продуктивності с.-г. рослин, покращення якості с.-г. продукції, підвищення стійкості рослин до несприятливих умов середовища, створення раціональної системи землеробства тощо. Ф. р. тісно пов'язана з ін. біол. науками.

зокрема з *біохімією*, *біофізикою*, *молекулярною біологією* та *цитологією*, є теор. основою *агрономії*. Ф. р. як самостійна наука сформувалася наприкінці 18 — на початку 19 ст. Цьому передувало відкриття деяких важливих закономірностей життєдіяльності рослинного організму. Так, 1727 англ. вчений С. Гейлс описав пересування води і розчинених в ній речовин в тілі рослин, нім. вчений Й. Кельрейтер 1760 довів, що у рослин існує *статево розмноження*. Початок досліджень вуглецевого живлення рослин (цей процес пізніше названо фотосинтезом) покладено працями англ. вченого Дж. Прістлі, який 1771 встановив, що рослини в результаті життєдіяльності змінюють склад повітря, та голл. природознавця Я. Інгенхауза, який 1779 довів, що це явище відбувається тільки на світлі. Різні сторони фотосинтезу вивчали інші зарубіжні вчені: швейц. — Ж. Сенеб'є і Н. Соссюр, нім. — Ю. Майер, Ю. Сакс, англ. — М. Блекман, Г. Браун, амер. — С. Рубен, Б. Чанс, М. Калвін та ін. Велику роль в розробці проблем фотосинтезу відіграли праці К. А. Тімірязєва, ін. вітчизн. вчених — О. П. Виноградова, А. С. Фамінчина, М. С. Цвета, у т. ч. укр. — Є. П. Вотчала, В. М. Любименка, та ін. рад. вчених — Т. М. Годнева, Ю. С. Карпілова, О. М. Тереніца та ін. Вивчення *мінерального живлення рослин* бере початок з праць нім. хіміка Ю. Лібиха, який 1840 встановив, що в основі кореневого живлення лежить засвоєння мінеральних сполук, та з дослідів франц. агрохіміка Ж. Б. Бусенго, який довів (1843—44), що більшість рослин засвоює азот також у вигляді мінеральних солей. Ряд вчених (нім. — Й. Кноп, Ю. Сакс та ін., франц. — Ж. Ролен, М. Жавіль'є та ін., англ. — Б. Бренчлі і У. Стайлс, рос. рад. — Я. В. Нейве, Д. А. Сабінін, І. І. Колосов та ін.) з'ясували значення деяких хім. елементів для життєдіяльності рослин. Велику роль у вивченні мінерального, зокрема азотного, живлення рослин відіграли праці Д. М. Пришвицького. Дихання у рослин відкрили на початку 19 ст. швейц. вчені Ж. Сенеб'є і Н. Соссюр. Рос. вчені О. М. Бах, І. П. Бородин, В. І. Палладін обґрунтували теорію дихання у рослин, С. П. Костичев довів наявність генетичного зв'язку між *бродінням* і *аеробним диханням*. Проблеми дихання у рослин розробляли також нім. вчені Г. Віланд, О. Варбург, А. Майер, англ. — Г. А. Кребс, рос. рад. вчені О. І. Опарін, Л. О. Іванов, В. О. Таусон та багато ін. *Водний режим рослин, посухостійкість рослин* досліджували нім. вчені В. Пфеффер, А. Уршпрунг, Г. Блюм, англійський — Г. Діксон, американський — Л. Бріггс і Т. Шанц, укр. — Й. В. Баранецький і Є. П. Вотчал, рос. рад. — М. О. Максимов, І. І. Туманов, Б. О. Келлер та ін. У вивченні росту і розвитку рослин велике значення мали роботи амер. вченого Ф. В. Вента та укр. рад. ботаніка М. Г. Холодного, які встановили наявність *гормональної регуляції* у рослин. З проблем онтогенезу

рослин глибокі дослідження належать амер. вченим В. В. Гарнеру і Г. А. Алларду, які відкрили явище *фотоперіодизму*, рад. вченому М. Х. Чайлахяну та ін. У сучас. Ф. р. все ширше застосовуються фізико-хім. методи і спектральний аналіз, мас-спектрометрія, електронна та *ультрафіолетова мікроскопія*, диференціальне *центрифугування*, хроматографія, метод ізотопних індикаторів і т. п., завдяки чому відкрились широкі можливості для проникнення в найпотаємніші сторони життєдіяльності рослин. Винятково важливе місце в сучас. Ф. р. займають дослідження обміну речовин і перетворення енергії в клітинах рослинного організму, зокрема перетворення енергії світла і шляхи стійкого її запасання в біохім. системах, вивчення зв'язків дихання з фотосинтезом, а також відкриття фотодихання, тобто світлової індукції поглинання рослинною клітиною кисню та виділення CO_2 . Сучас. Ф. р. приділяє велику увагу вивченню обмінних процесів у *коренях*. Встановлено роль кореневої системи в регуляції росту і розвитку рослин через синтезовані нею *гіббереліни* і *цитокініни*, її здатність здійснювати синтез фізіологічно активних сполук — *амінокислот*, *нуклеїнових кислот*, *ауксинів*, а також *хлорофілу*. Виявлено, що корінь є одним з регуляторів діяльності листків і формування апарату фотосинтезу. Рад. вчені досягли великих успіхів у вивченні фізіології стійкості рослин (жаровитривалості, морозостійкості, солевитривалості тощо), проблем розвитку рослин і водного режиму рослин. У вивченні проблем живлення з'ясовані механізми регуляції поглинання та взаємозв'язків мінерального живлення і водообміну рослин. Проводяться широкі дослідження з проблем фітотіології, клітинної інженерії, фізіології окремих найважливіших с. г. рослин. Досягнення Ф. р. широко впроваджуються в с. г. Центром досліджень з Ф. р. на Україні є *Фізіологія рослин інститут* АН УРСР. З 1969 видається журнал «*Фізіологія і біохімія культурних рослин*».

Лит.: Пришвицький Д. Н. Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1965; Сабінін Д. А. Физиология развития растений. М., 1963; Сытник К. М., Книга Н. М., Мусатенко Л. И. Физиология корня. К., 1972; Рубин Б. А. Курс физиологии растений. М., 1976; Лебедев С. И. Физиология растений. К., 1978; Сытник К. М., Мусатенко Л. И., Богданова Т. Л. Физиология листа. М., 1978; Холодный Н. Г. Избранные труды. К., 1982; Либберт Э. Физиология растений. Пер. с нем. М., 1976. К. М. Сытник.

ФІЗИОПРОФІЛАКТИКА (від грец. φύσις — природа і *профілактика*) — заповігання розвитку захворювань людини за допомогою природних та штучно створюваних факторів. Ф. займає середнє положення між *фізіотерапією* і *загартуванням організму*. В фізіопрфілактичних заходах Ф. використовують ті самі фіз. фактори (сонячні ванни, ультрафіолетове і інфрачервоне випромінювання, фізичні вправи, масаж, купання тощо), що й в фізіотерапії. Завдан-

ням Ф. є *гренування* ослаблих захисно-відновних процесів у фізіологічних системах організму і кореляція їх. В широкому розумінні до Ф. відносять заходи, спрямовані на захист організму людини від несприятливих впливів зовн. середовища і на створення оптимальних умов побуту, праці і відпочинку, які відповідають гігієніч. вимогам.

ФІЗИОТЕРАПІЯ (від грец. φύσις — природа і *terapia*) — розділ медицини, що вивчає лікувальні властивості певних природних факторів, а також преформованих фізичних факторів, механізм їх дії на організм і використання з лікувальною і профілактичною метою. Ще в пам'ятках старод. Індії, Вавилону, Єгипту зустрічаються дані про лікувальні властивості води, сонця, повітря, обкурювань з ароматичними речовинами, масажу, механічних впливів. Про використання цих факторів згадується в працях *Гіппократа*, *Ібн-Сіні*, стародавніх китайських лікарів. У 18—19 ст. розвиваються такі види Ф.: *франклінізація*, *гальванізація*, *іоногальванізація* (електрофорез), *фарадизація*, *дарсонвалізація*, *діатермія*. На 1-му Міжнародному конгресі з фізичної терапії (1905) було рекомендовано розглядати Ф. як спеціальну медичну дисципліну. Провідні вітчизн. вчені М. Я. Мудров, Г. А. Захар'їн, С. П. Боткін, А. А. Остроумов, М. І. Пирогов та ін. надавали великого значення Ф. В дореволюц. часи в Росії за ініціативою вітчизн. вчених О. Ю. Шербака, С. О. Бруштейна, А. А. Михайлова та ін. були створені Ін-т фізичних методів лікування (Севастополь, 1914), лікув. — фізіотерапевтичні ін-ти в Петрограді і Ховріно під Москвою. Широкого розвитку в Росії Ф. набула тільки після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Створюються н.-д. ін-ти, що стають методичними центрами для проведення наукових досліджень з питань лікувально-профілактичного застосування фіз. чинників у різних регіонах країни (Одеса, Свердловськ, Томськ та ін.). Розвиваючись на основі досягнень фізики, електроніки, біофізики і фундаментальних досліджень в галузі фізіології (М. Є. Введенського, О. О. Ухтомського, І. М. Сеченова, І. П. Павлова, П. К. Анохіна), Ф. збагатилося методами використання імпульсного струму, височастотних електричних, магнітних і електромагнітних полів, ультразвукових і звукових механічних коливань, світлових випромінювань, лазерів та ін. Сучас. Ф., завдяки можливості впливати на функціональні системи організму, стимулювати захисно-компенсаторні та відновлювальні процеси в організмі хворого, може поєднуватися з медикаментозною терапією (або в ряді випадків замінювати її), що дозволяє зменшити або повністю виключити побічні дії лікарських препаратів. З метою підвищення ефективності методів Ф. практикується застосування двох і більше фіз. чинників у сполученому або послідовному режимах. Застосування методів Ф. з профілактич.

метою сприяє тренуванню захисних механізмів організму, підвищенню опірності несприятливим впливам зовнішнього середовища. Дослідження з проблем Ф., зокрема на Україні, ведуться в *Фізичних методах лікування і медичної кліматології* Ялтінському науково-дослідному інституті та Курортології Одеському науково-дослідному інституті. Підготовка спеціалістів з Ф. здійснюється на клінічних кафедрах мед. ін-тів і в-тах удосконалення лікарів. Лікарі-фізіотерапевти об'єднані в Всесоюзне т-во фізіотерапевтів і курортологів, що має свої відділення в усіх республіках і багатьох містах країни. Питання з проблем Ф. висвітлюються в журналі «Вопросы курортологии, физиотерапии и лечебной физической культуры». Див. також *Грязеликування, Светолікування, Водолікування, Механотерапія*.

Лит.: Климатология и физиотерапия. К., 1967; Улащик В. С. Введение в теоретические основы физической терапии. Минск, 1981; Шарф П. Г. Действие природных факторов на человека. М., 1982.

[Б. В. Богданич.]

ФІЗУЛІ Мухаммед Сулейман-огли (1494, м. Кербела, Ірак — 1556, там же) — азерб. поет. Писав азерб., перською й арабською мовами. Автор класичних газелей, касид, рубаї. Осн. мотив його творів — чисте, високе кохання, в якому поет бачить сенс життя. Ф. написав 13 великих творів, 11 з них — оригінали, 2 — переклади. Найпопулярніші з них — лірико-епічна поема «Лейлі і Меджун», науково-філос. трактат «Піднесення переконань», алегорична поема «Гашні і вино». Політ. сатира Ф. «Шикаст-наме» — один з кращих зразків ранньої азерб. прози. В творі «Піднесення переконань» поряд з аналізом старод. філософії Індії, Ірану, Арабського Сходу й Азербайджану є цікаві відомості про античну філософію. Ф. — основоположник азерб. літ. мови. За мотивами поеми «Лейлі і Меджун» У. Гаджибеков створив (1907) азерб. однойменну оперу. Творчість Ф. мала великий вплив на багатьох поетів Азербайджану і всього Сходу. Про Ф. писав А. Кримський. В Баку Ф. споруджено пам'ятник (1958).

Тв.: Рос. перекл. — Лейли и Меджун. М., 1958; Избранное. Баку, 1958; Газели. М., 1959; Лирика. Баку, 1981.

Лит.: Крымский А. История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка. т. 1. М., 1910; Араслы Г. Великий азербайджанский поэт Физули. Баку, 1958. В. І. Цинко.

ФІКОЕРИТРИН (від грец. *фікос* — водорість та *еритрос* — червоний) — червоний пігмент (хромопротеїд), характерний для червоних та деяких синьо-зелених водоростей. Ф. відносять до біліпротейдів, хромофорна група яких — фікоеритробілін (мезобіліеритрин) міцно зв'язана з білковим компонентом. Фікоеритробілін являє собою нециклічний тетрапірол, послідовність бічних ланцюгів якого подібна до їх розташування в циклічному тетрапіролі протопорфірину IX, що є

попередником *хлорофілу* і *гема гемоглобіну*. Білковий компонент Ф. досліджений мало. Ф. локалізований разом з ін. фікобіліпротейдами у фікобілісомах переважно у формі гексамерів. Ф. відіграє роль фотосенсибілізатора в процесі *фотосинтезу*. О. Г. Судьба.

ФІКОМІЦЕТИ (Phycomycetes) — застаріла назва класу нижчих грибів. До Ф. відносили в першу чергу хітридієві гриби (сучасний клас хітридіоміцети) та *сапролегніальні гриби*.

ФІКОЦІАН, фікоціанін (від грец. *фікос* — водорість і *хванос* — темно-синій) — синій пігмент, характерний для синьо-зелених та деяких груп червоних водоростей. Ф. належить до біліпротейдів і являє собою *хромопротеїд*, у якого хромофорна група (фікоціанобілін) міцно зв'язана з білком. Фікоціанобілін (мезобіліоціанін) за хім. будовою подібний до фікоеритробіліну (див. *Фікоеритрин*). Білковий компонент мало досліджений. Ф. разом з фікоеритринами містяться у фікобілісомах переважно у формі гексамерів і відіграють роль фотосенсибілізаторів у процесі *фотосинтезу*.

О. Г. Судьба.

ФІКРЕТ Тевфік (1867—1915) — тур. письменник. Див. *Тевфік Фікрет*.

ФІКСАЦІЯ, фіксування (від лат. *fixus* — міцний, сталий) — 1) Закріплення чого-небудь, наприклад фотозображення (див. *Фіксування фотографічне*), реєстрація у письмовій формі відомостей або думок, встановлення деталей у певному положенні. 2) Зосередження на чомусь, напр. Ф. уваги.

ФІКСАЦІЯ у біології — спосіб збереження захитованої структури біологічних об'єктів (клітин, тканин, органів тощо) шляхом діяння на них фіз. та хім. чинників (фіксаторів). Ф. використовують при виготовленні препаратів, зокрема мікроскопічних (див. *Мікроскопічна техніка*). В основі дії фіксаторів лежать фізико-хім. процеси. До фіз. методів Ф. належать, напр., висушування, *ліофілізація*, до хім. — діяння хім. реактивами (напр., формаліном, спиртом, ацетоном, оцтовою, осмією, хромовою к-тами, солями важких металів), фіксуєчими сумішами (напр., рідинами Ценкера, Максимова, Буена, Карнуа та ін.). Той чи ін. фіксатор застосовують відповідно до властивостей і розмірів об'єкта, а також мети дослідження. Напр., при гістологічних дослідженнях в більшості випадків застосовують Ф. формаліном, при цитологічних — складні фіксатори, до складу яких, крім формаліну, входять осмієва к-та або солі важких металів (кобальту, урану, кадмію, хрому, ртуті та ін.), при гістохімічних — суміші на спиртовій основі, з метою збереження активності ферментів — *ліофілізацію*. Для електронної мікроскопії часто проводять «подвійну» Ф.: в альдегідах, а потім чотириоксидом осмію.

ФІКСОВАНІ ПЛАТЕЖІ, рентні платежі — за соціалізму форма вилучення до *бюджету державного* частини чистого доходу об'єднань (підприємств), що створю-

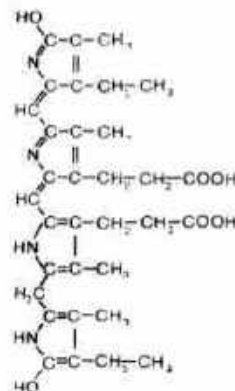
ється в них за рахунок факторів, незалежних від діяльності колективу. В основі рентних платежів лежать диференційовані доходи, зумовлені відмінностями в природних факторах виробн., продукції певного виду. Ф. п. в галузі обробної пром-сті спричинені неоднаковими на різних підприємствах тех.-екон. умовами, незалежними від діяльності їхніх колективів (масштаби виробн., технологія процесу тощо). Рентні платежі встановлюють для об'єднань (підприємств) добувної пром-сті, в яких через особливі сприятливі природні чи трансп. умови (місце знаходження корисних копалин, глибина залягання їх, потужність шару, процент вмісту металу в руді тощо) створюється диференціальний чистий дохід. Внаслідок діяння зазначених факторів на деяких підприємствах рентабельність вища, ніж у середньому по галузі. Розмір Ф. п. встановлюють М-во фінансів СРСР і Держ. к-т шін ЦНПС за погодження з відповідними м-вами й відомствами на ряд років: для підприємств добувної пром-сті — в твердих сумах (в крб. та копейках з одиниці продукції — 1 т нафти, 1 м³ газу тощо), для підприємств обробної пром-сті — в процентах до вартості продукції або до суми прибутку та в твердих сумах. Питома вага Ф. п. в доходах держ. бюджету СРСР незначна. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) передбачено розширити практику застосування Ф. п. щодо високорентабельних видів продукції виробничого призначення, яку випускають протягом тривалого часу.

В. А. Фере.

ФІКСУВАННЯ ФОТОГРАФІЧНЕ, закріплення фотографічне — видалення із світлочутливого шару *фотографічних матеріалів* залишків галогідного срібла (не відновленого під час *проявлення фотографічного*), що сприяє збереженню фотографічного зображення тривалий час. Полягає в обробці проявленого фотоматеріалу у фіксажі — водному розчині (або пасті), осн. частиною якого є фіксуєчі речовини, здатні перетворювати галогідне срібло на розчинні у воді сполуки срібла. Найпоширеніша фіксуєча речовина — *тіосульфат натрію*. Під час його взаємодії з галогідним сріблом спочатку утворюється важкорозчинна сіль срібла $Ag_2S_2O_3$ (на якій стадії фотозображення стає прозорим — зникають видимі сліди галогідного срібла), а потім — легкорозчинна комплексна сіль $Na_2Ag_2(S_2O_3)_3$, що її видаляють при заключному промиванні. Ф. ф. прискорюється в т. з. швидких фіксажах, у які додатково вводять хлорид амонію, при підвищенні т-ри розчину (до 23°C), в разі його перемішування біля поверхні фотоматеріалу. Тривалість Ф. ф. (пересічно) для негативних матеріалів з дрібнозернистою емульсією — 8—10 хв, з великозернистою — 15—20, для позитивних матеріалів — 5—10 хв. Іноді вдаються до прискореної оброб-

М. С. Фізулї.

Хромофорна група фікоеритрину — мезобіліеритрин.

Фікоціан і фікоеритрин у фікобілісомах: 1 — адофікоціан; 2 — фікоціан; 3 — фікоеритрин; 4 — стромла; 5 — ламела.

ки фотоматеріалів у фіксуванні проявляти, що дає змогу одержувати в одному розчині проявлені й зафіксовані зображення.

ФІКТИВНИЙ КАПІТАЛ (від лат. *fictus* — удаваний, вигаданий) — капітал, що існує у вигляді цінних паперів (акцій, облігацій, заставних листів). Ф. к. не має власної вартості, існує поряд з реальним капіталом; являє собою титул власності, який дає юрид. право їхньому власникові на одержання частки *додаткової вартості* у формі процента або дивиденду. Ф. к. у процесі виробництва участі не бере. Водночас він обертається на біржі як *грошовий капітал*. Власник Ф. к. може повернути свій капітал, лише продавши власні цінні папери. Розміри Ф. к. не збігаються з розмірами дійсного капіталу. Розвиток капіталізму, зростання акціонерних товариств привели до постійного зростання розмірів Ф. к., що лише посередньо є свідченням зростання реального капіталу. Величина Ф. к. дорівнює сумі цін акцій та облігацій і постійно коливається залежно від розмірів позичкового процента, рівня цін, руху *капіталістичного циклу*, розмірів доходів по цінних паперах. Зростання Ф. к. у вигляді облігацій держ. позик свідчить про зростання держ. боргу.

В. М. Лавинков.

ФІКУС (*Ficus*) — рід рослин родини *шовковицевих*. Дерева, кущі, *ліани*, *епіфіти*. Листки прості, у деяких Ф. лопатеві. Квітки одностатеві, дрібні, сидять всередині розрослої порожнистої кулястої або грушовидної осі суцвіття. Плід — горішок. Понад 800 (за ін. джерелами, бл. 1000) видів, пошир. переважно в тропіках і субтропіках обох півкуль. Серед Ф. багато т. з. ліан-душителей, які обвивають ін. дерева і призводять до загибелі їх; деякі починають своє життя на ін. деревах як епіфіти, потім дуже розростаються, вкорінюються й спричиняють відмирання рослини-хазяїна (напр., *баньян*). В СРСР — один дикорослий вид *інжир*, який культивують як плодове дерево. Ряд Ф. вирощують у кімнатах як декоративні.

ФІКЦІОНАЛІЗМ [від лат. *fictio* (*fictio*) — вигадка] — суб'єктивно-ідеалістичне філософ. вчення, за яким наше уявлення про світ являє собою сукупність *люзій*, *фікцій*, що є практично виправданими, проте позбавленими теор. значення; різновид *агностицизму*. Продуктами мислення, за Ф., є своєрідні «корисні фікції», які не мають нічого спільного з об'єктивною дійсністю і служать лише інструментами орієнтації в світі. Ф. близький до *прагматизму*, *махізму*, *волютаризму*.

ФІКЦІЯ (лат. *fictio* — вигадка) — неіснуюче, невірне, хибне, вигадане, видаване з певною метою за дійсне.

ФІЛАДЕЛЬФІЯ — місто на Сх. США, в штаті Пенсільванія. Розташована на р. Делавар при впадінні в неї р. Скуїкліл. Вузол з-щ і автошляхів, значний мор. порт (2-й за вантажооборотом після Нью-Йорка) на Атлантичному узбережжі, аеропорт. 1,7 млн. ж.

(1980). Засн. 1682. У Ф. було прийнято *Декларацію незалежності* 1776 і першу конституцію США (1787). Була одним з гол. центрів *війни за незалежність у Північній Америці* 1775—83. В 1790—1800 — столиця США. В 19 ст. Ф. була оплотом *аболіціонізму*. З серед. 19 ст. — один з осередків робітн. руху. Розвинуто машинобудування: радіоелектронне, авіакоосмічне, верстатно, ваготно, локомотивно-, суднобудування, автоскла-

Філадельфія. Панорама частини міста.

дання, виробн. пром. і енерг. устаткування тощо. Значна нафтопереробна і нафтохім. пром-сть. Металургійні, поліграф., фарм., текст. (у т. ч. виробн. килимів), швейні, харчосмакові та ін. підприємства. Арсенали, монетний двір, військ. верф. У місті багато банків, торг. фірм. Ряд ун-тів, зокрема Пенсільванський (засн. 1740), технологічний і муз. ін-ти. Академії природничих наук, прикладного мистецтва, музики. Численні в-д. ін-ти і т-ва (у т. ч. Ін-т Франкліна з лабораторією ядерної фізики, Амер. філос. т-во). Музеї: історичний, мистецтва, Едгара По, Родена та ін. Театри.

ФІЛАЛЕТ (від грец. *φιλότης* — правдолюбний) Христофор (пр. н. і см. невід.) — псевдонім автора одного з найвизначніших творів полемічної літератури кін. 16 — поч. 17 ст. — «Апокрисис або отповідь на книжки о соборе берестейском...». Твір видано 1597 польською, а 1598 — староукр. мовою (див. «Апокрисис»). Захисляючи інтереси укр. народу, Ф. гостро виступав проти панства, викривав антивар. суть унії. За здогадами, псевдонім належить польському письменникові, учаснику острозького гуртка вчених Марціну Броневському.

Лит.: Яременко П. К. Український письменник-полеміст Христофор Філа-

лет і його «Апокрисис». Львів, 1964.

В. П. Колосова.

ФІЛАНТРОПІЗМ, *філантропізм* (від грец. *φιλανθρωπία* — людянолюбність) — ліберальна бурж.-пед. течія в Німеччині 18—19 ст. Основоположниками її були Й. Базедов, Б. Блаше, Й. Гуте-Муте, Х. Зальманн та ін., базисом — ідеї просвітителів середини 17 — поч. 18 ст. про поєднання навчання з продуктивною працею. Філантропісти виступали проти

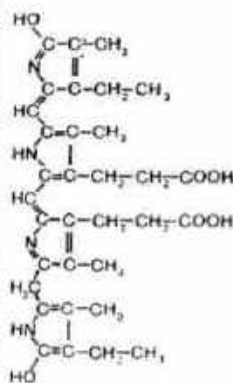
формалізму в навчанні й вихованні, за наближення навчання до потреб реального життя. В закритого типу платиних філантропіях — «школах людянолюбства та добрих звичаїв» (перший створено Й. Базедовом у Дессау) педагоги-філантропісти проводили навчання з урахуванням інтересів і нахилів дітей, фіз. і трудове виховання, вдосконалювали методику викладання, приділяли велику увагу реліг. вихованню. В школах зберігався становий поділ учнів. Навчаючись разом з дітьми аристократів, діти бідняків виконували обов'язки слуг. Ф. вплинув на т. з. нове виховання (див. *Фер'єр А.*). Н. К. Крупська критикувала класовий характер Ф. у праці «Народна освіта в демократії» (1915; опубл. 1917).

В. І. Бондар.

ФІЛАРЕТ (Федір Микитович Романов; бл. 1555—12 (22).X 1633) — рос. політ. діяч, патріарх (1608—10 і з 1619), боярин (з 1587). Був наближенням царя Федора Івановича. За правління Бориса Годунова з 1600 — в опалі, пострижений у ченці. За *Лжедмитрія I* (з 1605) — ростов. митрополит. У 1608—10 був у тушинському таборі *Лжедмитрія II*, тут його оголошено патріархом. Брав участь у скинненні з престолу *Василія Шуйського*. Учасник вироблення політики «*семибоярщини*». В 1611—19 — у полсь. полоні. Повернувшись до Москви, став офіц. співправителем свого сина Михайла Федоровича, фактично управляв країною.

«ФІЛАРЕТИ» (від грец. *φιλάρетος* — той, що любить доброту) — таємна організація польс. студентів Віленського ун-ту 1820—23, члени якої співчутливо ставилися до польс. нац.-визвольного руху. Засн. «*філоматами*» як дочірня організація. **ФІЛАРМОНІЯ** (від грец. *φίλη* — люблю і *ἀρμονία* — зв'язок, стрункість, злагодаженість) — концертна організація, що пропагує муз. творн. твори ін. видів мистецтва (танець, худож. читання тощо), а також виконавську майстерність. Філармонічні т-ва виникли в 19 ст. в містах Європи і Америки, пропагували переважно симф. музику. Перші рад. Ф. організовано в Петрограді (1921) і Москві (1922). На 1983 в СРСР 145 Ф. У їхньому складі — постійні виконавці-солисти, симф. і камерні оркестри, хори, камерні ансамблі тощо. Ф. на Україні ведуть свою історію від відділень *Російського музичного товариства*. Зокрема, в Києві, 1918—19 існувало концертне бюро, пізніше філармонічне товариство під керівництвом Л. Штейнберга, яке 1928 було перетворено на укр. акціонерне філармонічне т-во (у Харкові). У 1932 т-во називалося Центр. управління Української держ. філармонії (Укрфіл, існувало до 1933). З 1934 міститься у Києві і має назву Київ. держ. філармонія. Ф. працюють в усіх обл. центрах України.

ФІЛАТЕЛІЯ (франц. *philatélie*, від грец. *φίλη* — люблю і *ἀτέλεια* — звільнення від оплати, тут — поштової марки) — колекціонування марок та інших знаків поштової оплати, конвертів і листівок з на-

Хромофорна група фікоціану — мезоблівалін.

Фікус позувчий (м'який) та укорінливий.

ФІЛАТОВ

друкованими марками тощо. Зародилася в 40-х рр. 19 ст. Термін «філателія» запровадив 1864 франц. колекціонер Г. Ерпен. У 1966 в СРСР створено Всесоюзне т-во філателістів. Видаються щорічник «Советский коллекционер» (з 1963), щомісячний бюлетень «Филателия СССР» (з 1966). Випущено «Каталог почтовых марок СССР. 1918—1974» (М., 1976), до якого додаються щорічні доповнення. В 1977 до Міжнар. федерації філателістів (засн. 1926) входило 60 країн, у т. ч. СРСР (з 1967).

ФІЛАТОВ Валентин Іванович (12.VIII 1920, Свердловськ — 10.VIII 1979, Москва) — рос. рад. артист цирку, дресировальник, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1953. Походив з циркової сім'ї, працював у цирку з 6 років, був акробатом, екілібристом тощо. В 1941 створив атракціон «Дресировані ведмеді». Під керівництвом Ф. створені програми «Ведмежий цирк», «Цирк звірів», «Весілля у ведмежому цирку» та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ФІЛАТОВ Володимир Петрович [15 (27). II 1875, с. Михайловка Саранського пов. Пенз. губ., тепер Пенз. обл. — 30.X 1956, Одеса] — український рад. офтальмолог і хірург, акад. АН УРСР (з 1939) і АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1935). Герой Соціалістичної Праці (1950). У 1897 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. Засновник школи рад. офтальмологів. З 1903 працював в очній клініці в Одесі (з 1908 — доктор мед. наук). З 1911 — професор і зав. кафедрою очних хвороб мед. ф-ту Новоросійського ун-ту в Одесі (з 1921 — професор і зав. кафедрою очних хвороб Одес. мед. ін-ту); в 1936 — 56 очолював Ін-т офтальмології (тепер Очні хвороби і тканинної терапії одеський науково-дослідний інститут ім. акад. В. П. Філатова).

Ф. запропонував і впровадив оригінальний метод відновлювальної хірургії (пластика на круглому стеблі, т. з. філатовське стебло), який набув поширення у багатьох країнах світу. Розробив і практично розв'язав проблему *трансплантації* рогівки. Ф. удосконалив техніку цієї операції, сконструював спец. інструментарій та вперше широко впровадив застосування труної рогівки як матеріал для пересаджування; завдяки працям Ф. кератопластика стала ефективним методом повернення зору після сліпоти від білми. Ф. успішно працював над проблемами офтальмохірургії, лікування *глаукоми*, *трахоми* тощо. Створив вчення про *біогенні стимулятори*, що стало основою лікувального методу тканинної терапії. Ф. — засновник і редактор «Офтальмологічного журналу», створив школу рад. офтальмологів. Депутат Верховної Ради УРСР 1, 2, 3, 4-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна, Вітчизняної війни 1-го ступеня та ін. орденами, медалями. Золота медаль ім. І. І. Мечникова АН СРСР, 1951; Державна премія СРСР, 1941.

Тв.: Оптическая пересадка роговицы и тканевая терапия. М., 1945; Тканевая терапия. Ташкент, 1948; Мои пути в науку. Одесса, 1955; Избранные труды, т. 1—4. К., 1961.

ФІЛАТОВ Костянтин Володимирович (н. 20.X 1926, Київ) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1974). У 1955 закінчив Одес. художнє уч-ще, де навчався у Л. Мучника, М. Тодорова та ін. Твори: «Докери» (1960), «Мок місто» (1961), «Пересип. Одеса»

К. В. Філатов. В. І. Ленін. 1970. ДМУОМ в Києві.

(1963), «Т. Шевченко на заслання» (1964), «Красна площа» (1964—65), «В. І. Ленін» (1970), «Рік 1941-й» (1974—75), «Судноремонтники» (1979—80). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972. **ФІЛАТОВ** Юрій Миколайович (н. 30.VII 1948, смт Нова Ушиця Новоушицького р-ну Хмельн. обл.) — укр. рад. спортсмен, засл. майстер спорту (з 1970; гребля на байдарках). Член КПРС з 1972. Олімпійський чемпіон (1972, 1976) на байдарчій-четвірці на дистанції 1000 м; чемпіон світу 1970, 1971, СРСР — 1969—72, 1976 на різних дистанціях у складі різних екіпажів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медаллю.

ФІЛД (Field) Джон [26.VII 1782, Дублін — 11 (23). I 1837, Москва] — ірл. піаніст, композитор і педагог. Муз. освіту здобув приватно. Як піаніст-віртуоз виступав з 10 років. З 1802 жив у Росії (Петербург, Москва), концертував і викладав гру на фортепіано. Серед його учнів — О. Верстовський, О. Гурильов, Антон Контський; у Ф. брали уроки і М. Глінка. Створив новий жанр фп. музики — *ноктюрни*. Автор творів для фортепіано, камерно-інструм. ансамблів, арий, романсів.

ФІЛДІНГ (Fielding) Генрі (22.IV 1707, Шарпем-Парк, поблизу Гластонбері, Somersetshire — 8.X 1754, Лісабон) — англ. романіст, драматург, публіцист. Належав до радикально-демократичного крила *Прогресивістства*. Протягом 1728—37 написав 25 комедій, спрямованих проти соціальної і політ. системи Англії. Найзначнішими є комедія звичаїв «Політик з ка'яр'ї, або Суддя у власній пасти» (1730), пародія «Трагедія трагедій, або Життя і смерть Великого Хлопчика-мізничника» (1731), баладна опера «Дон Кіхот в Англії» (1734), політико-сатиричні коме-

дії «Пасквілі» (1736) та «Історичний календар на 1736 рік» (1737) зніж яких продовжена в романі-памфлеті «Історія життя поїного Джонатана Уайльда Великого» (вид. 1743). «Комічні епопеї» Ф. — романи «Історія пригоди Леофефа Ендруса та його друга Абрама Адамаса» (1742) та «Історія Тома Джонса, знайдя» (1749) — найближчий здобуток англ. роману просяреалізму. Широке критичне зображення соціальної дійсності позначається в них з оптимізмом і гуманізмом. В останньому романі Ф. «Амелія» (1752) відбилася праця просвітительського оптимізму. Писав публіцистичні твори, видавав опозиційні журнали.

Тв.: Рос. перекл.: — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1954; Кюмедии. М., 1954; Фарсы. М., 1960. Лит.: Елистратова А. Филдинг. М., 1954; Соколянский М. Г. Творчество Генри Филдинга. К., 1975; Дешинский И. М. Генри Филдинг. Библиографический указатель. М., 1957. М. С. Шаповалов.

ФІЛЕМБРОГЕНЕЗИ (від грец. *phylon* — рід, плем'я та *embryogenesis* — зміни ембріонального розвитку, що ведуть до еволюційних змін організмів). Термін було запропоновано 1910 О. М. Северцовим. За теорією Ф. онтогенетичні (див. *Онтогенез*) зміни є первинними по відношенню до філогенетичних (див. *Філогенез*). Типи (модуси) Ф. — *анаболі*, *девіація*, *архалаксис* розрізняють за часом виникнення і характером еволюційних перетворень. Анаболія (надставка) полягає в змінах кінцевих стадій зародкового і початкових стадій післязародкового розвитку, після яких відбувається тільки ріст; спостерігається *реканітуляція*. Девіація — відхилення на серед. етапах ембріонального розвитку — характеризується частковою реканітуляцією. Архалаксис полягає в змінах початкових стадій утворення зачатків органів, у т. ч. швидкості їх розвитку; так виникають характерні ознаки надвидових таксонів. Ф. можуть притягати до ускладнення будови і функцій органів або до їх спрощення (напр., при *паразитизмі*).

О. В. Ленишевський.

ФІЛЕМОН І БАВКІДА (Φιλήμων καὶ Βαυκίς) — у грец. міфології нерозлучне вірне подружжя з Фрігії, яке в зладі й любові дожило до глибокої старості. Убогі Ф. і Б. гостинно дали притулок богам *Зевсові* й *Гермесові*. За це боги виконали бажання Ф. і Б. — подарували їм довголіття і можливість одночасно амерти. Після смерті Ф. і Б. перетворилися на дуб і липу, коріння яких міцно переплелися.

ФІЛЕР (угор. fillér) — розмінна монета Угорської Народної Республіки, дорівнює $\frac{1}{100}$ форинта. **ФІЛЕТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ** (від грец. *phylé* — рід) — послугова одоспрямована (без *дивергенції*) еволюція однієї таксономічної групи організмів. Ф. е. спостерігається, напр., при сповільненому розвитку надвидових таксонів. Одним з прикладів Ф. е. є еволюційний розвиток викопних предків кошей: Гіракотерій (Eohippus) — Miohippus — Parahippus — Plio-

В. І. Філатов.

В. П. Філатов.

Г. Філідіна.

гіппус — сучасний кінь. Термін був запропонований амер. палеонтологом Дж. Сімпсоном.

О. В. Денісєвський.

ФІЛІ (грец. *φύλη*, одн.) — у Стародавній Греції родоплеменні об'єднання, пізніше перетворені на територіальні округи. Родові Ф. складалися з *фратрій*, які поділялися на роди. Кожна Ф. управлялася *агорою*, радою *басилевсіа* і виборними *басилевсами* (воєначальниками), які мали військові, жрецькі й судові права. Зміна родових Ф. територіальними відбувалася в процесі становлення рабовласницьких відносин у Старод. Греції (в Аттіді 510—509 до н. е. — за реформою Клісфена).

ФІЛІГРАНОЛОГІЯ (від *флігран* і грец. *λόγος* — вчення), філігранологія — спеціальна історична наукова дисципліна, галузь *палеографії*, що вивчає історію паперу і водяних знаків (філігранів) на ньому. Осн. завдання її — визначення оригінальності й часу написання документів, рукописних і друкованих видань, а також вивчення історії виробництва паперу і його поширення. Дослідження філігранів почалося в 3-х Європі в 18 ст., в Росії — в 40-х рр. 19 ст. (М. П. Лихачов та ін.), на Україні — в 70-х рр. 19 ст. (І. М. Каманін, О. І. Вітвіцька, І. П. Крип'якевич, С. І. Маслов, І. Павлик та ін.). В 1960 на 2-му Міжнар. конгресі істориків паперу, що відбувся у Майнці (ФРН), засновано Міжнар. т-во істориків паперу.

Лит.: Маджко О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). К., 1974; Клепикова С. А. Філіграні на бумагах російського промисловства XVIII — початку XX века. М., 1978. О. Я. Маджко.

ФІЛІГРАНЬ (італ. *filigrana*, від лат. *filum* — нитка і *granum* — зерно) — 1) Один з видів ювелірної техніки; виготовлення декоративних предметів з тонкого скрученого дроту (золотого, срібного чи мідного); твори, виконані у цій техніці. Часом Ф. оздоблюють металеву основу виробів (візерунків у вигляді плетеного мережива). З Ф. часто поєднують *зерно* (припадають на філігранний орнамент). Ф. відома ще в старод. Єгипті, Греції та Римі, а також на Сході (Середня Азія, Кавказ та ін.) і в 3-х Європі (Італія). На території України найдавніші знахідки Ф. датуються 4—1 ст. до н. е. (курган поблизу м. Феодосії). Була поширена на Русі. У Києві та Рязані під час археол. розкопок знайдено філігранні вироби 9—11 ст. місцевого походження. У 15 ст. в *Оружній палаті* у Москві в техніці Ф. працювали майстри І. Фомін та Амвросій. У 16 ст. розквітло досвід новгородська Ф. В 15—19 ст. майстри, де виготовляли Ф., були в Києві, Львові, Кам'янці-Подільському. Колекції виробів, виконаних у техніці Ф., зберігаються в Київ. істор. музеї, в Києво-Печерському держ. історико-культурному заповіднику.

2) Водяні знаки на папері.

«ФІЛІКІ ЕТЕРІЯ» (Філікій 'Етхрейс' — «Товариство друзів») — таємна грец. революц. організація,

метою якої було визволення Греції з-під гніту *Османської імперії*. Засн. восени 1814 Е. Ксантосом, Н. Скуфасом і А. Цакаловим в Одесі. В 1818 центр «Ф. е.» було перенесено до Стамбула. «Ф. е.» об'єднувала представників різних прошарків грец. населення на тер. Греції та грец. закордонні общини, в т. ч. в Ізмаїлі, Херсоні, Таганрозі, Москві; керівна роль в орг-ції належала грец. прогресивній буржуазії. В 1820 «Ф. е.» очолив А. Псісиданті. «Ф. е.» відіграла значну роль у підготовці *грецької національно-визвольної революції 1821—29*, після початку якої «Ф. е.» як загальнонац. грец. організація припинила існування. Див. також *Грецькі патріотичні товариства*.

Лит.: Ари Г. Л. Егнерство в Греції в Росії. М., 1970. Г. Л. Ари.

ФІЛІН Федот Петрович (23.II (7.III) 1908, с. Селіно, тепер Дубовського р-ну Тул. обл. — 6.V 1982, Москва) — рос. рад. мовознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1962). Член КПРС з 1939. Закінчив Моск. пед. ін-т ім. В. І. Леніна (1931). Учасник Великої Вітчизн. війни. Працював директором Ін-ту мовознавства АН СРСР (1964—68). Ін-ту рос. мови АН СРСР (1968—82). Автор праць з історії сх.-слов'ян. мов, істор. лексикології й лексикографії рос. мови, етимології слов'ян. діалектології й лінгвістичної географії, соціолінгвістики: «Лексика російської літературної мови давньоруської епохи» (1949), «Утворення мови східних слов'ян» (1962), «Джерела і доля російської літературної мови» (1981) тощо. Вивчав історію укр. мови в її взаємозв'язках з інс.-слов'ян. мовами («Походження російської, української та білоруської мов», 1972, та ін.). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Вітчизн. війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1970.

Лит.: Федот Петрович Філін. М., 1978; Федот Петрович Філін. «Мовознавство», 1982, № 4.

В. М. Русанаський.

ФІЛІП (Philippe) Жерар (4.XII 1922, Кан — 25.XI 1959, Париж) — франц. актор. У театрі дебютував 1942. В 1943—44 навчався в Паризькій консерваторії. Учасник Руху Опору (1944). З 1951 — актор Нац. театру в Парижі. Серед ролей — Родріго («Сід» Корнеля), принц Гомбурзький («Принц Гомбурзький» Клейста), Лорензаччо («Лорензаччо» Мюссе), Рюй Блаз («Рюй Блаз» Гюго), Річард II («Річард II» Шекспіра). З 1943 знімався в кіно. Створив романтичні образи у фільмах: «Ідіот» (1946), «Диявол у плоті» (1947), «Жюльєтта, або Ключ до провинди» (1951). З великим успіхом зіграв ролі Фабріціо («Пармський монастир», 1948), молодого Фауста («Краса диявола», 1950), Фанфана-Тюльпана («Фанфан-Тюльпан», 1952). Знімався також у фільмах «Червоні і чорні», «Монпарнас, 19», «Великі маневри» та ін. Постановив фільм «Тіль Уленшпінгел» (спільно з Й. Івенсом, 1956), в якому виконав головну роль. У 1956 відвідав СРСР. **Лит.:** Шмаков Г. Г. Жерар Філіп. Л., 1974; Жерар Філіп. Воспоминания,

собранные Ани Філіп. Пер. с франц. Л.—М., 1962.

ФІЛІПЕНКО Аркадій Дмитрович [26.XII 1911 (8.I 1912), Київ — 24.VIII 1983, там же] — укр. рад. композитор, нар. арт. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1939 закінчив Київ. консерваторію (клас композиції Л. Ревуцького). Твори: дит. опера «В зеленому саду» (1968); оперети «Голлий президент» (1967), «Сто перша дружина султана» (1972); кантати «Прославим слово Леніна» (1967), «У дружбі вєдино» (1970); вокально-симф. поема «Дума про безсмертного Кобзаря» (1960); симфонія для струнного оркестру (1976), «Героїчна поема» (1947), «Концертний вальс» (1957); камерно-інструм. ансамблі, фп. твори, хорові, масові пісні, музика до спектаклів і кінофільмів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949.

ФІЛІПП II (Felipe; 21.V 1527, Вальядолід — 13.IX 1598, Ескориал) — король Іспанії з 1556 з династії *Габсбургів*. Сприяв зчненню *абсолютизму*, був фанатичним поборником католицизму (підтримував *іквізицію*, переслідував *єретиків* і *морисків*). Посилив феод.-абсолютистський гніт у Нідерландах (виходили до складу Іспанії), чим прискорив початок *Нідерландської буржуазної революції 16 століття*. В 1581 приєднав до своїх володінь Португалію. Воював проти Англії (ісп. «*Непереможна армада*», 1588 зазнала поразки) і Франції.

ФІЛІПП II Август (Philippe II Auguste; 21.VIII 1165, Париж — 14.VII 1223, Мант) — король Франції (1180—1223) з династії *Капетинів*. За його правління проводилася політика об'єднання країни (протягом 1202—14 було відвоювано у *Плантагенетів* Нормандію, Анжу, Мен, Турень, частину Пуату), почато приєднання до королівських володінь Пд. Франції. В 1189—91 Ф. II був одним з керівників 3-го *хрестового походу*.

ФІЛІПП II Македонський (Філіппо; бл. 382—336 до н. е.) — цар Стародавньої Македонії (359—336 до н. е.), батько *Александра Македонського*. Завершив об'єднання Македонії в єдину д-ву (359 до н. е.). Здійснив ряд реформ, у т. ч. військову (створення регулярної армії, сильного флоту), фінансову (карбування золотих монет, запровадження єдиної монетної системи). За його правління встановлено (338 до н. е.) політ. гегемонію Македонії над Грецією.

ФІЛІПП IV Красивий (Philippe IV le Bel; 1268, Фонтенбло — 29.XI 1314, там же) — франц. король з 1285 з династії *Капетинів*. Приєднав до королівського *домєну* Ангумуа (1308), Ліонне (1312). В 1300 закопив Фландрію, але втратив її 1302 в результаті повстання фландрських міст (див. «*Брюгльська утрєня*»). Постановив папство в залежність від франц. королів. Скликав перші *Генеральні штати* (1302). Ліквідував орден тамплієрів (1312).

Ж. Філін

А. Д. Філіпенко

Філігрань. Срібна чарла з філігранною сіткою. 18 ст. Києво-Печерський історико-культурний заповідник.

ФІЛІППІКА

ФІЛІППІКА [грец. Φιλιππικα (Φύλος)] — гвійна викривальна промова або стаття. Походить від промов давньогрец. оратора *Демосфена* проти царя Філіппа Македонського. Згодом *Цицерон* свої промови проти Антонія також називав філіппіками.

ФІЛІППІНИ, Республіка Філіппін — держава в Пд.-Сх. Азії, розташована на Філіппінських о-вах у Тихому ок. В адм. відношенні поділяється на 74 провінції.

Державний лад. Ф. — республіка. Глава д-ви — президент, що є одночасно командуючим збройними силами. У його руках фактично зосереджено всю законодавчу й виконавчу владу. Законодавчі функції Нац. зборів мають формальний характер. Уряд очолює прем'єр-міністр.

Природа. Див. *Філіппінські острови*.

Населення. На Ф. живе бл. 90 різних народів. Найбільші з них: *вісайя* (20 млн. чол.), *тагалы* (10,3 млн.), *ілоки* (5,3 млн.), *біколи* (3,2 млн.), *пампангани* (1,4 млн.), *пангасинани* (1,35 млн.), *народи моря* (заг. чисельність — 2,15 млн.), *китайці* (500 тис. чол.) та

ін. Офіц. мови — тагальська і англійська. Пересічна густота нас. — 166,6 чол. на 1 км² (1982). Міське населення становить 39,9 % (1976). Найбільші міста: *Маніла*, *Кесон-Сіті*, *Себу*, *Давао*.

Історія. Найдавніші людські поселення на тер. Ф. належать до *палеоліту*. В 15—16 ст. на більшій частині тер. Ф. панував первісно-общинний лад, у деяких узбережних районах почало складатися класове суспільство ранньофеод.

Маніла. Вид частини міста.

типу. В 14—15 ст. на Ф. поширилася *іслам*. У 1521 Філіппінські о-ви відкрила експедиція Ф. *Магеллана*. В результаті військ.-мор. експедицій 60—70-х рр. 16 ст. територія Пн. і Центр. Ф. підпала під владу Іспанії. В 1-й пол. 19 ст. на Ф. почав проникати іноз. капітал, формувалася місц. горт.-пром. буржуазія, складалася інтелігенція. Прихильники реформ (*Х. Рісаль*, *М. дель Пілар* та ін.) створили перші патріотич. орг.-ції. В 1892 виникла таємна патріотична орг.-ція *Katipunan* на чолі з *А. Боніфасіо* та ін. За її закликом почалася нац.-визвольна революція 1896—98. В квітні 1898 США почали війну за загарбання ісп. колоній (див. *Іспано-американська війна 1898*). У цій обстановці 12.VI 1898 Ф. було проголошено незалежною республікою. В результаті *американо-філіппінської війни 1899—1901* США захопили Ф. В 1934 Ф. здобули автономію. В роки 2-ї світової війни тер. Ф. окупувала Японія. В 1946 Ф. було проголошено незалежною республікою, проте США нав'язали їм кабальні екон. і воєнні угоди, створили на островах свої військ. бази. В 1954 Ф. під тиском США вступили в *СЕАТО*, 1966 — в *АЗПАК*. В 1950—53 взяли участь в інтервенції в Кореї, 1962—69 — в імперіалістич. агресії у В'єтнамі. З приходом до влади президента *Ф. Маркоса* (1965) було здійснено ряд заходів по зміцненню позицій нац. буржуазії, ослабленню поміщицької олігархії. Ф. відкликали свої військ. сили з В'єтнаму, виступили за розпуск *СЕАТО*, за розвиток екон. і культур. відносин у межах *АСЕАН*, членом якої Ф. є з 1967, за перетворення Пд.-Сх. Азії на зону миру.

В 1976 Ф. встановили дипломатичні відносини з СРСР. В 1976 між СРСР і Ф. укладено торг. угоду. В 1978 Ф. уклали з США угоду, за якою над двома військ. базами встановлено філіппін. суверенітет. В кін. 70-х рр. під політ. і екон. тиском амер. імперіалізму у зовн. політиці країни знову намітилася тенденція до більш тісних зв'язків з США. Це відобразилося у новій угоді (1979) про амер.

військ. бази на тер. Ф. та у підтримці нарощення військ. присутності США у Пд.-Сх. Азії. На Філіппінських о-вах проти уряду йде збройна боротьба сепаратистів, які виступають за відділення о-ва *Мінданао* і *Сулу*. В 1972—81 на Ф. існував надзвичайний стан, під час якого президент *Ф. Маркос*, спираючись на армію і сили безпеки, проводив курс на придушення прав. і лівої опозиції, на реалізацію бурж. реформ. Восени 1983 на Ф. відбулися масові виступи, викликані погіршенням екон. становища та посиленням впливу іноз. капіталу. З 1945 Ф. — член ООН.

Г. Бандилекко.

Політичні партії, профспілка. Рух за нове суспільство, засн. 1978. Преурядова орг.-ція, правляча з 1978. Партія націоналістів (ПН), засн. 1907. Бурж.-поміщицька. Ліберальна партія (ЛП), засн. 1946. ПН і ЛП разом з ін. бопозиційними партіями і орг.-ціями входять до Об'єднаної демократичної опозиції, засн. 1980. *Комуністична партія Філіппін*, засн. 1930. Найбільші профес. орг.-ції: Конгрес профспілок Філіппін, засн. 1975. Входить до МКВП. Спілка філіппінських робітників, засн. 1980. Філіппінський профцентр, засн. 1980. Національна асоціація профспілок, засн. 1954. Входить до ВФП. З 1972 діяльність політичних партій обмежено.

Господарство. Ф. — переважно агр. країна з багатокладною економікою. Після проголошення незалежності здійснено деякі соціально-екон. перетворення, спрямовані на подолання колоніальної спадщини (проведено агр. реформу, створено держ. сектор економіки, що охоплює буд-во, транспорт, іригацію; зростає роль нац. пром.-банківського капіталу тощо). В той же час значні позиції в економіці країни продовжує утримувати іноз. капітал (гол. чин. США). Світова криза капіталістичної системи г-ва призвела до сповільнення темпів екон. розвитку Ф., інфляції, безробіття (бл. 1,5 млн. чол., 1981), зростання зовн. заборгованості. Основа економіки — с. г., в якому зайнято бл. 50 % самодіяльного населення і створюється бл. 60 % вартості експорту. Переважають невеликі сел. г-ва, подекуди на селі зберігаються феод. пережитки. Існують великі капіталістичні плантації г-ва. Під с.-г. угіддями зайнято 9 млн. га (бл. 30 % тер. країни), з них 1,1 млн. га зростається. Переважає рослинництво. На експорт вирощують (збір та виробн., тис. т, 1981/82): цукрову тростину — 3553, абакі — 132, гевею, кокосову пальму, арахіс, каву, какао, тютюн, цитрусові. Гол. прод. культури — рис (8,3 млн. т, 1981/82), кукурудза, батат, маніок, овочі. Розвинуте тваринництво. Поголів'я (млн., 1982): корів і буйволів — бл. 3, свиней — 8. В лісах — заготовл. цінних порід деревини (понад 1,2 млн. м³ на рік). У 1982 виловлено 1,7 млн. т риби. З галузей

Герб Філіппін.

пром-сті розвинута добування. Видобувають (тис. т, 1982): нікелю — 51,9, мідну — 300, залізу — 4386 (1980, агломерат), хромову — 390, руди, кам. вугілля — 1500, нафту, ртуть, золото, срібло. Обробна пром-сть представлена численними цукр., рисоочисними, тютюновими, олійницькими, плодоконсервними, по виробі. копир, канатів та ін. підприємствами, переважно кустарного типу. Розвинута деревообр., меблева та шкіряно-шубна пром-сть. Працюють окремі металург., металлообр., автоскладальні, по виробі. телевізорів, радіоприймачів, електротех. виробів (з довізними деталями), мінеральних добрив, гумотех. виробів, нафтопереробні, скляні, цем. та ін. з-ди. Кустарне виготовлення с.-г. знарядь, човнів, риболовних снастей, предметів домашнього вжитку, тканин, одягу, худож. виробів (з заліза, золота, срібла та ін. В 1982 було вироблено 21,2 млрд. кВт·год електроенергії. Більша частина її виробляється на ТЕС (працюють гол. чин. на довізаному паливі). Гол. пром. центри: Маніла, Себу, Давао. Довж. (тис. км, 1982): з-ць — понад 1,4, автошляхів з твердим покриттям — 29; тоннаж мор. торг. флоту — 5835 тис. брутто реєстрових т. Найбільший мор. порт та міжнар. аеропорт — Маніла. З Ф. вивозять цукор, копру, кокосову олію, руди металів, деревину, готові вироби; довозять нафту і

нафтопродукти, машини і устаткування, пром. сировину тощо. Осн. торг. партнери: Японія, США, країни Європейського економічного товариства, Саудівська Аравія. Розвивається туризм, 1982 Ф. відвідало 886 тис. іноз. туристів. Грош. одиниця — філіппінське песо. 8,55 песо = 1 дол. США (1983).

Л. І. Бєсєдїєва.

Медицинське обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 в країні було 62,9 тис. лікарняних ліжок (15,6 ліжка на 10 тис. ж.), з них 37,9 тис. — в держ. лікарнях. У 1975 мед. допомогу подавали 13,5 тис. лікарів (3,2 лікарів на 10 тис. ж.) та 4,2 тис. зубних лікарів, працювало 4,7 тис. фармацевтів. Лікарів готують 9 університетів і медичних інститутів.

А. М. Стожик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Більшість населення Ф.письменна (1977 — понад 83,4 %). Єдиної системи управління освітою немає. Більш як половина серед. шкіл та деяка частина початкових — приватні. Навчання в держ. і приватних школах платне. Обов'язковою і безплатною є поч. школа, строк навчання в якій 6 років (приймаються діти з 7 років). Строк навчання в серед. школах — 4 роки. Викладання — англ. і місцевою тагальською мовами. В 1980/81 навч. р. у поч. школах налічувалося 8034 тис. учнів, у системі серед. освіти — 2928 тис. учнів. Профес. підготовка здійснюється на базі поч. шкіл в с.-г., пром., торг. та ін. школах; учителів поч. шкіл готують педагогічні, найбільший — Філіппін. нормальний (пед.) коледж у Манілі. Більшість вищих навч. закладів є приватними. В 1980/81 навчальному році було 43 університети (понад 1276 тис. студентів). Найбільші з них: в Манілі — Католицький Санто-Томас (засн. 1611), Манільський ун-т, Далекосхідний ун-т (засн. 1928), Східний ун-т (засн. 1946), у м. Кесон-Сіті — Ун-т Ф. (засн. 1908), Мінданаоский ун-т у Мараві-Сіті та ін. Провідні наук. установи зосереджено при ун-тах. Так, при Ун-ті Ф. працюють Рада комунального розвитку, Центр пром. розвитку, Ін-т рибальства та ін. Серед держ. наук. установ — Центр ядерних досліджень (засн. 1958), Філіппін. академія розвитку (засн. 1973), Н.-д. ін-т кокосової пальми, Філіппін. академія наук (засн. 1976) та ін. Працює Міжнар. н.-д. ін-т рису. Великі б-ки є при ун-тах, Нац. б-ка в Манілі, Музей Санто-Томас (засн. 1682) й Нац. музей Ф. (засн. 1901) — в Манілі. В. З. Клепикова.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 на Ф. найвпливовішими щоденними газетами були: «Буллетін тудей» («Сьогоднішній бюлетень», з 1972), «Баліта» (з 1972), «Піплз джорнал» («Народний журнал», з 1979), «Дейлі експрес» («Щоденний експрес», з 1972), «Бізнес дей» («Діловий день», з 1967). Урядове інформаційне агентство Філіппінс Ньюс Ейдженсі, засн. 1973. Радіомовлення — з 1952, телебачення — з 1953. Література. Народи Ф. мають багатий фольклор. Л-ра розвивається

філіппінською (тагальською мовою), ісп., англ., а також регіональними мовами (ілоканською, себуанською та ін.). Виникла у 8—10 ст. За колоніального режиму (кін. 16—19 ст.) існувала в основному ісп. мовою і мала переважно реліг.-моралізаторський характер. Основоположителем сучасної тагальської поезії був Ф. Бальтасар (псевд. — Балагтас) — автор світської поеми «Флоранте і Лаура» (1838). Біля початків тагальської худож. прози стояв епістолярний роман М. де Кастро «Урбана і Феліса» (1863). Тагальською мовою в 1-й пол. 20 ст. створено романи В. Ериандеса-Пеньї, Л. К. Сантоса, поезія Х. Корасона де Хесуса, А. В. Ериандеса, оповідання А. В. Ериандеса, Д. Росаріо, Ф. Галаурана та ін. Після 2-ї світової війни дальшого розвитку набула поезія А. В. Ериандеса, Р. Тініо, Р. Мангахаса, новелістика Х. Д. Едроси-Матуте, М. К. Аргельєса. Видляються соціальні й побутові романи А. В. Ериандеса («Крокодилові сльози», 1963; «Життя птахів», 1969), Ф. Галаурана («Жменя рису», 1966), Н. Каравани («Ангел у червоному будинку», 1967) та ін. Велике значення для розвитку л-ри іспанською мовою мали романи Х. Рісалья (Рісалья-і-Алонсо) «Не торкайся мене» (1887) та «Флібустьєри» (1891). У 1-й пол. 20 ст. провідну роль відігравала патрістична поезія С. Апостола, Ф. Герреро, К. М. Ректо та ін. Становлення англомовної мовели і

ФІЛІППІНИ

Площа —

бл. 300 тис. км²

Населення —

бл. 50 млн. чол.

(1982, оцінка)

Столиця —

м. Маніла

Терасовані поля на острові Лусон.

Збирання кокосових горіхів.
Сушіння риб

ФІЛІПІНИ

Філіппіни.
Церква в Мораїні. Сет-
рив Лусон. 18 ст.

поетії припадає на 1-у пол. 20 ст. і пов'язано з творчістю Х. Г. Вілья, М. Е. Аргілья, Н. В. М. Гонсалеса, К. Булосана та ін. В післявоєнний час поряд з Х. Г. Вільєю і Н. В. М. Гонсалесом виступають Е. Окампо, Н. Хоакін, Е. Л. Тьємпо та ін. Найвідоміші романи — Н. В. М. Гонсалеса («Танцівники з бамбуком», 1959), Н. Хоакіна («Жінка з двома пупками», 1960), Ф. Сіонія Хоа («Облудники», 1962), У. Д. Нольдо («А для закоханих...», 1970), К. Булосана («Народна сила», 1979).

В перекладі рос. мовою видано романи Х. Рісала (Рісала-і-Алонсо) «Не торкайся мене» і «Флібустьєри» та його «Вибране», романи й оповідання Н. Хоакіна, Ф. Сіонія Хоа, Н. В. М. Гонсалеса, оповідання Х. Д. Едросі-Матуте, вірши більш як 100 філіппінських поетів, укр. мовою — роман Ф. Сіонія Хоа «Облудники», оповідання К. Булосана.

Архітектура. Традиційне нар. житло Ф. — будинок на палях, закритий пальмовим листям. У колоніальний період з'явилися міста, укріплення, церкви, палаци у стилі барокко та класицизму (церква Сан-Ніколас на о. Лусон, 17 ст., ун-т Санта-Томас у Манілі, 1608—15). У 2-й пол. 19 — 1-й пол. 20 ст. Маніла забудовувалася в стилі эк.-свроп. та амер. архітектури. Філіппін. архітектори (П. Антоніо, С. Консейо, Л. В. Локсін, А. Накпіль) у своїй творчості поєднують архіт. форми ісл. буд-ва з нац. мотивами декору (церква Міа-го в Ілоїло, о. Панай; Культур. центр Ф. у Манілі, 1969, арх. Л. В. Локсін).

Образотворче мистецтво. До 2-го тис. до н. е. належать найдавніші пам'ятки мистецтва на Ф. (напр., урні з ліпним «човном мертвих»). Здавна поширені різьблення на дереві та бамбуку, ткацтво, обробка металу, розпис на тканинах, вишивка, ювелірна справа, виготовлення масок і лубків. У 2-й пол. 19 — 1-й пол. 20 ст. з'явився станковий живопис (Х. де Луна, Ф. Діалго, Ф. Амореоло), скульптура (Г. Толентіно). В сучас. мистецтві розвиваються нац. традиції (живописці К. Франсіско, В. Еддес, Г. Окампо; скульптори Н. Абуєна, Е. Кастрільяно).

Музика. Муз. культура Ф. неоднорідна. Побутують давні ритуальні (військ., весільні тощо), трудові та ін. нар. пісні і танці. Серед жителів гір поширені швидкі ганці зі змінним ритмом, пантоміми-імпровізації; серед християн. населення — трансформовані ісл. танці (хота, хабанера). Муз. інструменти: духові — бамбукові й дерев'яні носові флейти, ударні — гонги, струнні — гітари, скрипки та ін. Популярним є струнний нац. оркестр — рондалья. Профес. музика розвивається з 19 ст. В 1916 відкрито консерваторію при Університеті Ф., пізніше — муз. заклади і колективи в Манілі і Кесон-Сіті. Серед композиторів — Х. Сіло, Х. Естелья, А. Моліна, Ф. Буенкаміна, Ф. де Леон, Дж. А. Дадап. У Манілі працюють Нац. філармонічне т-во (його керівник диригент Р. Ромеро не раз гастро-

лював в СРСР), пісенно-танц. ансамблі «Баяніхан» (з 1956), «Філіппінескас» (з 1958), «Барангай» (усі гастролювали в СРСР), камерний хор Ун-ту Ф. «Мадригал», Манільський симф. оркестр, Оркестр Культур. центру Ф., Концертний оркестр (пропагує твори рос. і рад. композиторів). Функціонують Нац. муз. рада, Т-во композиторів та ін.

Театр. Джерела театр. мистецтва Ф. у ритуальних обрядах, під час яких виконувалися пісні й

Театр народних мистецтв у комплексі Культурного центру Філіппін. Архітектор Л. В. Локсін. 1969.

ганци в масках (т. з. карагтан), у них відтворювалися трудові процеси, весільні обряди. Профес. театр Ф. формувалася під впливом інд., індонез., кит., згодом — ісл. та амер. культур. Ама-торами розігрувалися сцени з ісл. епосу «Рамаяна». В роки ісл. колонізації розвивався популярний і тепер жанр пригодницької комедії (моро-моро) спочатку ісл. мовою («Піратська війна на Філіппінах» Х. Переса, 1637), в кін. 18 — на поч. 19 ст. — регіональними мовами. Одночасно виник тіньювий театр і притаманий йому жанр ліричної п'єси (карільйо). В серед. 19 ст. в м. Манілі виникли аматорські театри: трупи Ескосура (1848) та Лопеса Аріса (1852), в репертуарі яких — лірична п'єса (сарсуела), яку грали ісл. мовою. На поч. 20 ст. сарсуели набули антиамер. характеру («Любов до рідної землі» П. Поблете, «Вільний» Т. Реміхіо та ін.) і відіграли значну роль у боротьбі народу Ф. за свою незалежність. Великий вплив на розвиток профес. театру мали фієсти (релігійні свята, що супроводилися театралізованими сценами на біблійні сюжети). В 1914 в Манілі виник «Літл пітер» (актори і глядачі — переважно студенти й викладачі Манільського ун-ту). Після здобуття незалежності 1946 активно розвивалися драматургія і театр тагальською мовою; на цю мову перекладали твори світової класи-

ки (зокрема, А. Чехова). На Ф. діють напівпрофесійні колективи: Театр. гільдія Барангай (засн. 1939), Філіппінська акторська лабораторія (засн. 1959), Театр Мералько, Театр Ріджі Солімана та ін., які в своїй діяльності поєднують традиції нац. мистецтва (моро-моро, сарсуела та ін.) і досягнення кращих зразків світового театру. В 1972 в Манілі створено пересувний дитячий театр «Бата-Батута».

Кіно. Систематичний випуск фільмів почався після створення 1919 реж. і актором Х. Непомусено нац. кінофірми. Перший худож. фільм тагальською мовою — «Сільська дівчина». Один з кращих «німих» фільмів — «Три хвастуни» (1926). Перші звукові фільми («Перевертень», реж. Дж. П. Муссер, «Золотий кінджал», реж. Х. Непомусено) вийшли 1932. В 30-х рр. найбільші кінооб'єднання «Сампагіта» і «ЛВН» випускали фільми на сюжети з нац. історії та міфології, муз. фільми, а також комедії («Порваний прапор», «Терява і снітло»). В 1946 було організовано ще одну студію «Прем'єр продакшн», яка поряд з розважальними стрічками випускала фільми про життя гірських племен. Серед фільмів 50-х рр. — «Харана», «До кінця світу» (обидва — реж. Дж. де Леон), «Паризький романс», «Бадаю» (обидва — реж. Л. В. Аведьяна). В 70-х рр. з'явилися фільми, в яких порушуються сучас. проблеми: «Напої спраглу землю» (1975, реж. О. Буенавентура), «Вбивайте торговців наркотиками» (1976, реж. Дж. Естрада). З серед. 60-х рр. проводиться Манільський кінофестиваль.

Літ. Лентонова Ю. О. Історія Філіппін. М., 1979; Філіппіни. Справочник. М., 1979; Макаренко В. А. Основні риси послідовної Філіппінської літератури. В кн.: Література Азії в сучасну епоху. М., 1975; Подберезський І. В. Еволюція творчості Хоа Рісала. Зародження сучасної Філіппінської літератури. М., 1982; Александрович Н. І. Філіппіни після другої світової війни: історія, економіка, політика, культура. Аннотирований бібліографічний указатель. М., 1980.

ФІЛІППІНСЬКИЙ ЖОЛОБ — глибоководна западина у зх. частині Тихого ок. Простягається на 1330 км вздовж сх. підніжжя Філіппінських о-вів. Глиб. до 10 265 м (встановлена 1952 дат. експедицією на судні «Галатея»). Район значної сейсмічності.

ФІЛІППІНСЬКІ ОСТРОВИ — архіпелаг у Тихому ок., біля пд.-сх. берегів Азії. Об'єднують понад 7 тис. островів, заг. площа бл. 300 тис. км². Найбільші острови: Лусон, Мінданао, Самар, Негрос, Палаван, Панай, Міндоро, Себу. Лейте. Поверхня Ф. о. переважно гориста, заввишки до 2954 м (вулкан Апо). Багато діючих та згаслих вулканів. Часті землетруси. Річки займають міжгірні улоговини та вузькі узбережні смуги. Родовища заліз. руди, хромітів, марганцю, нікелю, міді, а також ртуті, золота, різноманітних буд. матеріалів. Клімат тропічний, мусонний. Пересічні місячні т-ри +24, +28°, у горах до +19°. Опадів 2500—4500 мм на рік, з максимумом влітку на Зх. і взим-

Виступ ансамблю народного танцю «Барангай».

Філіппіни.
Г. Окампо. Коронація
мадонна, 1936. Націо-
нальний музей Філіппін.
Маніла.

ку — на Сх. Часто бувають *тайфуни*. Ріки (Ріо-Гранде-де-Міндао, Агусан, Кагаян та ін.) повноводні, порожисті, мають велике госп. значення (ГЕС, зрошування, рибальство). Є озера, найбільше — оз. Бай (на о. Лусон). Рослинний і тваринний світ Ф. о. відзначається великою різноманітністю. З 10 тис. видів рослин бл. половина — *ендеми*. Майже 40 % площі Ф. о. вкрито лісами. Найпоширеніші вічнозелені тропічні ліси з цінними диптерокарповими видами, пальмами, фікусами та ін., багато орхідей, характерні *мангрові ліси*. Вище 1200 м — зарості чагарників. Серед тварин характерні макаки, довгоп'ят, шерстокрил, ящірка панголін та ін.; бл. 450 видів птахів (папути какаду, смітні кури, гарпії-мавоїди); численні плазуни — гекони, крокодили, пітони, багато змії. Для охорони природи на островах створено понад 40 нац. парків і заповідників. На Ф. о. розташована д-ва *Філіппін*.

ФІЛІПЧЕНКО Анатолій Петрович [17 (29).XI 1899, с. Глухівці, тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.— 23.IV 1978, Харків] — укр. рад. вчений у галузі прикладної математики і механіки, акад. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968). Закінчив Харків. технологічний ін-т (1920) і Харків. ін-т народної освіти (1922). Працював в Ін-ті споруд (1930—41). З 1945 керував Харків. філіалом Ін-ту теплоенергетики АН УРСР, Лабораторією гідромашии АН УРСР, філіалом Ін-ту механіки АН УРСР. Одночасно (1948—61) викладав у Харків. політех. ін-ті. З 1972 — зав. відділом Ін-ту проблем машинобудування АН УРСР. Осн. напрям досліджень — прикладна теорія пружності, теорія коливань мех. систем, вплив руху вантажів на конструкції, оптимізація елементів конструкцій. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю. Портрет с. 590.

ФІЛІПОВ Михайло Михайлович [30.VI (12.VII) 1858, с. Вікніне, тепер Катеринопільського р-ну Черкас. обл.— 12 (25).VI 1903, Петербург] — рос. учений-енциклопедист, письменник і журналіст. Навчався на фіз.-матем. ф-ті Новорос. ун-ту в Одесі, на юрид. ф-ті Петерб. ун-ту. В 1892 здобув ступінь доктора філософії в Гейдельберзькому ун-ті. В філософії стояв на позиціях *позитивізму*. Був засновником і редактором (1894—1903) журн. «Научное обозрение», в якому друкувалися, зокрема, В. І. Ленін, Г. В. Плеханов, В. І. Засулич. Редагував виданий П. П. Соїкіним «Енциклопедичний словник» (т. 1—3, 1901). Осн. праці: «Філософія історії» (т. 1—2, 1895—98), істор. роман «Обложений Севастополь» (1899). Трагічно загинув у своїй лабораторії під час дослідів з вибуховими речовинами.

«ФІЛІПС» (Philips) — фінансово-монополістична група у Зх. Європі. Ядро групи становлять один з найбільших у світі електротех. концерн «Філіпс ламп ворк» (засн. 1891) і компанія «Філіпс ламп ворк холдинг компані». Осн. сфера діяльності

«Ф.» — виробн. електротех. устаткування, обчислювальної техніки, мікроком'ютерів і контрольного обладнання, радіоапаратури, телевізорів, побутових електротехнічних приладів, хімічна промисловість. Діяльність групи «Ф.» поширюється на 65 країн.

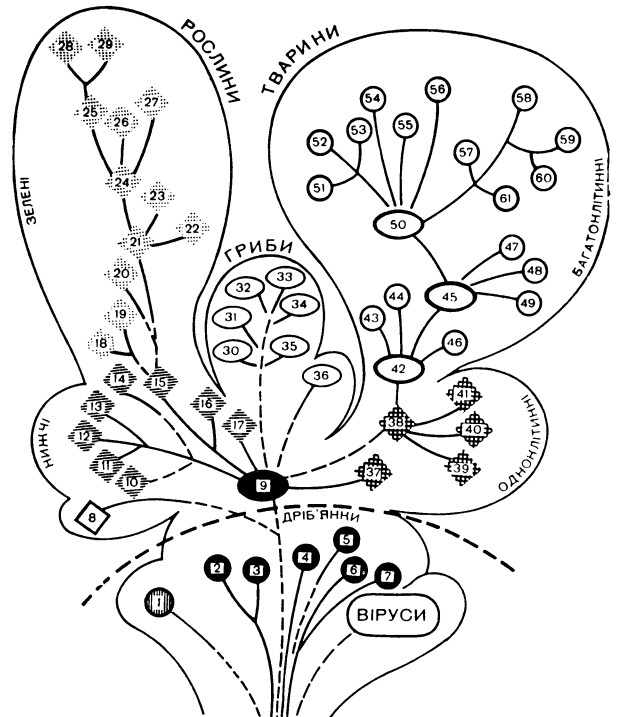
ФІЛІПЧЕНКО Анатолій Васильович (н. 26. II 1928, сел. Давидовка Ліскінського р-ну Ворон. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1969, 1974), генерал-майор авіації. Член КПРС з 1952. У 1947 закінчив Воронежську спец. школу ВПС, 1950 — Чугуївське військово-авіац. училище, 1961 — Військово-повітряну академію (тепер ім. Ю. О. Гагаріна). В загоні космонавтів — з 1963. Разом з В. М. Волковим і В. В. Горбатко як командир корабля 12—17.X 1969 здійснив політ на космічному кораблі «Союз-7». В цей час було також здійснено груповий політ з кораблями «Союз-6» і «Союз-8», проведено науково-технічні дослідження і експерименти. Разом з М. М. Рукавишниковим як командир корабля 2—8.XII 1974 здійснив політ на космічному кораблі «Союз-16». В польоті було випробовано новий стиковальний агрегат та його автоматику, створені за рад.-амер. програмою польоту космічних кораблів «Союз» і «Аполлон» (див. ЕПАС). Портрет с. 590.

ФІЛІСТИМЛЯНИ (від давньоевр. пеліштім) — народ, який в кінці 2-го тис.— 1-й пол. 1-го тис. до н. е. заселяв пд. частину сх. узбережжя Середземного м. Деякі вчені ототожнюють Ф. з *пеласгами*. У 12 ст. до н. е. вдерлися на тер. Старод. Єгипту. Розгромлені єгип. військом. Ф. оселилися вздовж пд. частини сх. узбережжя Середземного м. В 8 ст. до н. е. були підкорені *Ассірією*, в кін. 7 ст. до н. е. — *Вавілонією*, в кін. 6 ст. до н. е. — *персами*, в 2—1 ст. до н. е. — Хасмонейми (жрецький рід в Іудеї). З 4 ст. до н. е. до поч. н. е. Ф. еллінізувалися. Від Ф. походить назва країни — *Палестина*.

ФІЛЛІПС (Phillips) Уенделл (29. XI 1811, Бостон — 2.II 1884, там же) — політ. і громадський діяч США, один з керівників лівого крила *аболіціонізму*. Здобув юрид. освіту в Гарвардському ун-ті. Під час *громадянської війни в США* 1861—65 виступав за революц. методи ведення війни проти повсталых рабовласницьких штатів. У 1865—70 очолював Американське товариство боротьби проти рабства. В 70-х рр. прилучився до робітничого руху, виступав за створення самостійної робітничої партії в США. В 1871 вступив до *Інтернаціоналу 1-го*.

ФІЛОГЕНЕЗ, філогенія (від грец. *φύλον* — рід, плем'я і *γένεσις* — походження) — історичний розвиток як окремих видів і систематичних груп організмів, так і органічного світу загалом. Ф. і його закономірності вивчає *філогенетика*. Термін ввів 1866 нім. вчений Е. Геккель. При вивченні Ф. той чи ін. висновок робиться зіставленням відповідних матеріалів з різних біол. та деяких геол.

і геогр. дисциплін. У 19 ст. спиралися на сукупність знань з *порівняльної анатомії, ембріології, палеонтології*. Тепер залучаються також відповідні дані з *екології, фізіології, біохімії, генетики, паразитології, біогеографії*, істор. геології та ін. Знання в галузі Ф. мають важливе значення для розвитку *еволюційного вчення* і є необхідними для побудови єдиної природної системи організмів (див. *Систематика* біологічна). Вони відіграють значну роль при опрацюванні питань геохронології, палеогеографії тощо. З'ясування Ф. і його закономірностей дає можливість глибше зрозуміти природу і особливості сучас. організмів, розв'язувати проблеми перетворення флори і фауни, збагачення природних ресурсів. Поширення наук. знань про Ф. має значення для формування діалектико-матеріалістичного світогляду. Ф. органічного світу почався від первісних доклітинних (без'ядерних) організмів, які виникли на першому етапі саморозвитку живої природи

Філогенез. Філогенетичні взаємовідношення основних груп організмів:

1 — синьо-зелені водорості; 2 — справжні бактерії; 3 — актиноміцети; 4 — мікобактерії; 5 — спирохети; 6 — мікротатобіоти; 7 — мікоплазми; 8 — червоні водорості; 9 — примітивні гетеротрофні коренеджугитики; 10 — пірофітові водорості; 11 — золотисті водорості; 12 — діатомові; 13 — жовто-зелені водорості; 14 — бурі водорості; 15 — зелені водорості; 16 — харові; 17 — евгленові; 18 — печиночники; 19 — листяні мохи; 20 — псилоптоподібні; 21 — псилофітоподібні; 22 — плаунопоподібні; 23 — клянолистоподібні; 24 — папоротеподібні; 25 — саговникові; 26 — шишконосні; 27 — оболонконосні; 28 — дводольні; 29 — однодольні; 30 — недосконалі гриби (дейтероміцети); 31 — зигоміцети; 32 — сумчасті гриби; 33 — базидіоміцети; 34 — ооміцети; 35 — хітридіоміцети; 36 — мікоміцети; 37 — саркодові; 38 — первинномонадні; 39 — спорівки; 40 — інфузорії; 41 — зоомастиги; 42 — фагоцитела; 43 — губки; 44 — кишковопорожнинні; 45 — первинні білатеральні; 46 — пластинчасті; 47 — немертини; 48 — круглі черви; 49 — плоскі черви; 50 — примітивні вториннопорожнинні; 51 — молоски; 52 — кільчасті черви; 53 — членистоногі; 54 — щупальцеві; 55 — щетинкощелепні; 56 — поговофори; 57 — напівхордові; 58 — хребетні; 59 — безчерепа; 60 — покритиці; 61 — голкошкіри. (Групи 42, 45, 50 — гіпотетичні).

ФІЛОГЕНЕТИЧНЕ ДЕРЕВО

(див. *Походження життя на Землі*). Від них взяла свій початок бактерії, синьо-зелені водорості та ін. *прокаріоти*. В процесі *еволюції* первісні живі організми все більше удосконалювались і, кінеш кінцем, дали початок одноклітинним *екаріотам*. Сучас. амєбоподібні нагадують тих первісних одноклітинних, з якими пов'язаний у своєму походженні тваринний та рослинний світ. Див. також *Біогенетичний закон*, *Філембріогенези*.

Лит.: Маркевич О. П. Філогенія тваринного світу. К., 1964; Иванов А. В. Происхождение многоклеточных животных. Л., 1968; Тахтаджян А. Л. Происхождение и расселение цветковых растений. Л., 1970; Зеров Д. К. Очерк филогении бессосудистых растений. К., 1972.

О. П. Маркевич.

ФІЛОГЕНЕТИЧНЕ ДЕРЕВО — зображення у вигляді дерева філогенетичних зв'язків у межах будь-якої природної групи або всього світу живих організмів. Те саме, що в *родовидне дерево*.

ФІЛОДЕНДРОН (*Philodendron*) — рід рослин родини *ароїдних*. Вічнозелені однодомні кущі, дерева, ліани. Листки овальні або видовжені, цілісні, лопатеві або перисторозсічені. Квітки одностатеві, без овіччини, зібрані в початки з великим розпростертим покривалом. Плід — ягода. Попад 250 видів, пошир. в тропічній Америці. В СРСР, в т. ч. в УРСР, культивують як декоративні оранжерейні й кімнатні рослини, напр. *Ф. подвійноперистий* (*Ph. bipinnatifidum*) та деякі ін. Часто в побуті *Ф.* наз. *монстера* прийому.

ФІЛОДІЙ (від грец. *φύλλον* — листок і *είδος* — вигляд) — плоский листкоподібно розширений черешок *листка*, що виконує функції листової пластинки, яка повністю або частково редукована. Є одним з пристосувань до зменшення *транспірації* в посушливих умовах існування. *Ф.* трапляються у багатьох австралійських акацій. З рослин, що ростуть в СРСР, *Ф.* розвиваються, напр., у однієї з південних чин (*Lathyrus nissolia*).

ФІЛОКАКТУС (*Euphyllium*) — рід рослин родини *кактусових*. Чагарнички з округлими, в основі дерев'янистими стеблами, які поступово переходять в плоскі листовидні, рідше тригранні пагони з зубчастим краєм. Листки редуковані до малих лусок. Квітки одиночні, лікковидні, з довгою квітковою трубкою, білі, кремові; розкриваються вночі. Бл. 20 видів, пошир. в лісах і на узбережжі в Мексиці і по всій Пд. Америці. В кімнатній культурі пошир. велика кількість гібридів.

ФІЛОКЛАДІЙ (від грец. *φύλλον* — листок і *κλάδος* — гілка, пагін) — видозмінені пагони рослини, у яких стебла мають листкоподібну форму і виконують функцію *фотосинтезу*, а листки редуковані (у вигляді лусочок, волосків тощо). Одні вчені до *Ф.* відносять тільки плоскі пагони, що швидко закінчують ріст, а ті, що довго ростуть у довжину, називають *клатодіями*, інші вважають ці обидва терміни синонімами.

ФІЛОКСЕРИ (*Phylloxera*) — родина сисних рослиноїдних комах

надрод. *хермесових* підряду *пеліц*. Довж. тіла 0,5—1,5 мм, забарвлення буре або зеленкувате. Живуть і розвиваються на листках, корінні, корі гілок і стовбурів дерев та кущів. Відомо 12 родів, 60 видів, поширених у Пн. півкулі; в СРСР — 9 видів з 8 родів, у т. ч. на Україні — 6, серед них небезпечний шкідник винограду — *Ф. виноградна* (*Viteus vitifolia*), завезена в Європу з Америки в 19 ст., розвивається на коренях виноградної лози і розмножується виключно шляхом *партогенезу*; повний цикл розвитку відбувається лише на амер. сортах винограду. Шкідниками культур рослин є також *Ф. грушева* (*Arphostigma piri*), *Ф. дубова* (*Phylloxera coccinea*) та ін. Заходять боротьби: обробка перед посадкою ґрунту і живців *інсектицидами*, знищення зараженої лози, вирощування європейських сортів винограду на філоксеростійких підщепах.

ФІЛОЛОГІЯ (грец. *φιλολογία*, букв.— любов до словесності) — комплексна гуманітарна наука, що вивчає культуру, мову та л-ру (усну й писемну) певного народу (напр., укр. *Ф.*, або україністика, рос. *Ф.*, або русистика). З розвитком окремих галузей і виділенням їх у самостійні науки почали розрізняти класичну *Ф.*, що вивчає давньогрец. мову та л-ру, лат. мову й л-ру цієї мовою, а також неологію, яка досліджує мови та літератури народів Європи середньовічної доби (див. *Медієвістика*) та сучасного періоду, — слов'янську *Ф.* (див. *Слов'янознавство*), романську *Ф.*, або *романістику*, германську *Ф.*, або *германістику*, тощо. *Сходознавство* (або орієнталістика) вивчає культуру, історію, мови, л-ру та ін. переважно народів Азії та Пн. Африки. Галузями сходознавства є синівологія, або *китаїстика*, *асіриологія*, *єгиптологія*, *торкологія* тощо. *Африканістика* розробляє питання історії, культури, мов, літератури тощо народів Африки. Історію, культуру, мови та ін. корінного населення Америки досліджує *американістика*. Виникла *Ф.* у робіт власницькому суспільстві (Китай, Індія, Близький Схід, Стародавня Греція, Рим) з практичних потреб всебічного тлумачення текстів здебільшого релігійного чи міфологічного змісту, на основі яких вивчали рідну мову (*веди* в старод. індійців, *«Іліада»* та *«Одіссея»* у старод. греків, *Біблія* в старод. євреїв тощо). В епоху *Відродження* посилюється інтерес до античної культури, велика увага приділялась вивченню мов не лише європ., а й ін. країн, у зв'язку з чим межі *Ф.* в Європі значно розширилися, вона досягла високого рівня розвитку. На поч. 19 ст. у складі *Ф.* остаточно склалися галузі, що стали окремими науками: *мовознавство*, *літературознавство*, *етнографія*, *фольклористика*, а також *формальна Ф.* (охоплювала *герменевтику*, критику текстів, *палеографію* тощо). *Формальна Ф.* займалася аналізом давніх текстів, дату-

ванням їх, визначенням автентичності, підготуванням до публікації. Згодом її заступила *текстологія*. Майже до 18 ст. у Європі філологічні дослідження були спрямовані переважно на пам'ятки античн. л-ри. В цьому напрямі працювали філологи античного світу Зенодот Ефеський, Каллімах Кіренський, Ератосфен Кіренський та ін.; філологи епохи Відродження Й. Рейхлін, Еразм Роттердамський, Й. Ю. Скалігер та ін.; філологи 17—18 ст. Ш. Ф. де Канж, Р. Етьєнн, А. Етьєнн та ін. З розвитком капіталізму та з формуванням *націй* зріс інтерес до *нац. мов* і л-р, а також інтерес до *позаєвроп. мов* і л-р. Визначний внесок у дослідження їх зробили зах.-європ. учені Ф. Шлегель, А. В. Шлегель, Ф. Бопп, В. Гумбольдт, Я. Грім, Ж. Ф. Шампольйон та ін. Попередниками сх.-слов'ян. філологів були укр. учені Л. Зизаній, М. Смотрицький. Початок інтенсивному розвитку *Ф.* у Росії поклав своїми працями М. В. Ломоносов. Визначними її представниками є О. Х. Востоков, Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський, О. М. Пипін, Ф. Є. Корш, О. О. Шахматов та ін. Великих успіхів досягла *Ф.* за рад. часу. Рад. *Ф.* ґрунтується на марксистсько-ленінській філософії, вона міцно пов'язана з завданням комуністичного будівництва. Великий внесок у розвиток рад. *Ф.* зробили Л. В. Шерба, М. Я. Марр, В. В. Виноградов, С. П. Обнорський, Д. С. Лихачов, О. О. Реформатський, Б. О. Ларін, Р. І. Аванесов, Я. М. Ендзелін, С. С. Малхасянц, Г. В. Церетелі, П. О. Арісте та ін. Укр. *Ф.* як спец. галузь філологічних досліджень виникла в зв'язку з розвитком славістики та діалектології, коли особливо зріс інтерес до живих мов, а остаточно сформувалася у 19 ст. Великий внесок у її розвиток зробили дореволюц. і рад. учені М. О. Максимович, О. М. Бодянский, О. О. Потебня, В. М. Перетц, П. Г. Житецький, І. Я. Франко, В. М. Гнатюк, А. Ю. Кримський, Ф. М. Колесса, М. К. Грунський, С. І. Маслов, Л. А. Булаховський, О. І. Білецький, М. Т. Рильський, І. К. Білодіда та ін. Чимало українців працює й поза межами УРСР, як в СРСР, так і за кордоном. На Україні центрами філологічних досліджень є Ін-ти АН УРСР: *Мовознавства інститут* ім. О. О. Потебні, *Літератури інститут* ім. Т. Г. Шевченка, *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інститут* ім. М. Т. Рильського, а також кафедри мови та літератури університетів і педагогічних інститутів.

А. О. Білецький.
«ФІЛОМАТИ» (від грец. *φίλομαθος* — допитливий, жадібний до знань) — польське тасмє студентське т-во у Віленському ун-ті. Засн. 1817 А. Міцкевичем, Т. Заном та ін. «*Ф.*» ставили своїм завданням впливати на громад. думку Польщі, поширюючи передові сусп. і нац.-визвольні ідеї. Світогляд «*Ф.*» значною мірою склався під впливом революц.-демократичних ідей Й. Лелевеля. Для пропаганди своїх поглядів «*Ф.*» створили рад. філії («*Філарети*», «*Про-*

А. П. Філіппос.

А. В. Філіченко.

Філодій. Переходить від перистоскладних листків до філодіїв у повзості акації.

меністи» та ін.). «Ф.» встановили контакти з рос. дворянськими революціонерами. В 1823 т-во було розкрито царською поліцією, його членів (у т. ч. А. Міхевича) заарештовано і вислано до рос. губерній.

ФІЛОМАФІТСЬКИЙ Євграф Матвійович (20.XII 1790, с. Малахово, тепер Тугайв. району Ярослав. обл. — 19.IV 1831, Харків) — рос. та укр. учений і письменник, один з зачинателів укр. журналістики. Освіту здобув у Ярославлі (1810—12) та Харків. ун-ті (1812—16), після закінчення якого працював викладачем, а з 1826 — професором заг. історії, географії та статистики цього ун-ту. Був одним із редакторів-видавців першого на Україні літ.-художнього, наук. і громадсько-політ. журн. «Український вестник» (1816—19), членом Т-ва любителів вітчизняної словесності при Московському ун-ті. Ф. відомий як один з пропагандистів театр. справи на Україні. Ф. належить ряд наук. і літ. праць («Про істинну мету освічення людини засобом наук та красних мистецтв», 1812, та ін.).

ФІЛОН АЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ (Φίλων δ' Ἀλεξανδρινός; бл. 21 або 28 до н. е., Александрія — 41 або 49 н. е., там же) — іудейсько-елліністичний філософ. Поединовав догми іудейзму з ідеалістичними вченнями Платона та стоїцизму. В основі філософії Ф. лежать два принципи: абс. трансперсентності бога і стоїчно-платоніське вчення про ідеї. Розробляв вчення про логос. Справив значний вплив на формування християнської теології.

ФІЛОСОФІЇ ІНСТИТУТ АН УРСР — головна н.-д. установа в УРСР по розробці проблем філософської науки. Створений 1946. Має 15 наук.-галузевих відділів (1984). Ф. і. займається дослідженнями філос. спадщини В. І. Леніна, проблем діалектичного матеріалізму, висвітленням світоглядного і методологічного значення законів і категорій матеріалістичної діалектики, теорії пізнання та логіки, методологічних проблем сусп., природничих і тех. наук; вивченням проблем істор. матеріалізму, наукового комунізму, питань діалектики переростання соціалістичного суспільства в комуністичне, соціалістичного способу життя; питань наук.-тех. революції та її соціальних наслідків, соціалістичного інтернаціоналізму та нац. відносин на сучас. етапі, а також актуальних проблем соціології, марксистсько-ленінської етики і естетики, наук. атеїзму, соціальної психології, логіки, критики сучасної буржуазної філософії і соціології, розробкою сусп.-політ. і філос. думки на Україні. Результати наук. досліджень Ф. і. тісно пов'язані з практичною комуністичною будівництвом та ідеологічною роботою в нашій країні. Ф. і. є базовою установою укр. відділень Філософського т-ва СРСР та Рад. соціологічної асоціації. В ін-ті є аспірантура. Ін-т видає наук.-теор. журн. «Філософська думка». М. А. Масловський.

ФІЛОСОФІЯ (грец. *φιλοσοφία*, букв. — любов до мудрості) —

форма суспільної свідомості, яка дає теор. розв'язання питань *світогляду* з точки зору відношення людини і світу, мислення та буття, духовного і матеріального; виробляє заг. цілісний погляд на світ і місце людини в ньому. досліджує практичне, пізнавальне, ціннісне, етичне та естетичне відношення людини до світу. Ф. покликана в кінцевому підсумку дати теоретично обґрунтовані відповіді на питання про мету і зміст життя, про щастя і шляхи його досягнення, створити теор. основу для вироблення системи життєвих цінностей та ідеалів. Філосо. пізнання націлене на вироблення системи ідей, які виражають певне ставлення людини до соціальної та природної дійсності і тим самим визначають сукупність вихідних орієнтирів, що зумовлюють програму соціальної поведінки людини. Термін «філософія» вперше з'явився у *Піфагора*. Зародилася в рабовласницькому суспільстві (Індія, Китай, Греція) в умовах поглиблення *поділу праці*, відокремлення розумової праці від фізичної, руйнування традиційних зв'язків і шаблонів поведінки людей родового суспільства. Від міфологічної і релігійної форм світогляду Ф. відрізняється тим, що реалізує свою світоглядну функцію на основі теоретичного освоєння дійсності, звертаючись до фактів, логічних побудов, виробляючи гносеологічні і логічні критерії для свідомого пошуку й вибору істинних поглядів. Отже, за способом осягнення дійсності Ф. є наукою, яка створює теор. світогляд. Це не означає, що будь-яка філософська система є об'єктивно істинною і позбавлена впливу міфологічно-релігійної, релігійної свідомості. Але вся історія Ф. пов'язана з нагромадженням позитивного знання і розвитком методів наук. пізнання. Разом з тим Ф. є особливою формою сусп. свідомості, яка виконує специфічні світоглядну і загальнометодологічну функції, що їх не бере на себе жодна з природничих чи гуманітарних наук або сукупність конкретно-наукового знання в цілому.

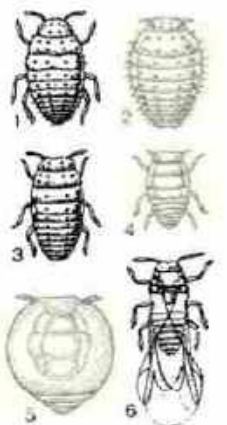
На відміну від конкретних наук, які з своїх положень намагаються максимально усунути суб'єктивний момент і відобразити об'єкт таким, яким він є сам по собі, безвідносно до суб'єкта, Ф. в основі теорії покладає відношення суб'єкта до об'єкта, свідомо включає у свої побудови людський, оціночний момент, розглядає дійсність і людину в ній не лише з погляду сущого, а й належного, враховуючи людські цілі і проєкції буття в майбутньому. Ф. спирається не тільки на науки, а й на весь сукупний істор. досвід людства, зафіксований у багатоманітних формотвореннях культури. Тому особливо важливим джерелом для філос. теорій є історія сусп. розвитку, матеріальної та духовної культури. Вихідним матеріалом для філос. узагальнень є результати, отримані в науці та ін. формах сусп. свідомості. При цьому Ф. не просто сприймає готові наслідки пізнання та ін. формують-

рень культури, а й досліджує шляхи виникнення їх, виявляє тенденції розвитку, усвідомлює суперечності і потреби пізнання, насамперед у галузі методу мислення і вдосконалення його категоріального апарату. З розвитком Ф. відбувалося становлення її проблем: відношення мислення до буття, духу до природи (*основне питання філософії*), вчення про сутність, форми і закони руху пізнання і мислення (*пізнання теорія і логіка*), вчення про буття (*онтологія*), про джерела і заг. закономірності руху і розвитку явищ (*діалектика* чи *метафізична концепція розвитку*), про сусп. життя та заг. фактори і закони його розвитку (*соціологія*), вчення про мораль (*етика*), про природу прекрасного (*естетика*). Гол. напрямками у Ф. є *матеріалізм* та *ідеалізм*, на які поділяють її залежно від відповіді на осн. питання Ф. За розв'язанням питання про пізнання світу (другий бік осн. питання Ф.) філософи поділяють на тих, хто визнає пізнаність світу (до них належать представники всіх форм матеріалізму), і тих, хто так чи інакше її заперечує (*агностицизм*). Залежно від ставлення до проблем заг. взаємозв'язку і розвитку, що зумовлює вироблення відповідних методів мислення, у Ф. виділяють *діалектику* і *метафізику*. Розвиток Ф. визначається сусп. буттям, проте вона сама активно на нього впливає, створюючи теор. основу формування сусп. цінностей, ідеалів, етич. норм тощо, які становлять невід'ємний момент сусп. практики. Як форма сусп. свідомості Ф. покликана теоретично обґрунтовувати інтереси, цілі, ідеали людей. Вона має соціально спрямований, класовий характер, відображає, обґрунтовує і захищає інтереси певних соціальних груп, класів, д-в, соціальних систем, тобто вона є партійною. *Партійність* філософії здійснюється специфічними, властивими лише їй засобами і виявляється через боротьбу матеріалізму і ідеалізму, діалектики і метафізики та еклектики. «Партіями, що борються, про суті справи... є матеріалізм і ідеалізм» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 18, с. 351). Через боротьбу цих напрямів своєрідно й опосередковано, специфічно для кожної істор. епохи відображається багатоманітність і суперечливість соціальної дійсності, відмінність класових позицій, ціннісних і соціально-психологічних настанов, у кінцевому підсумку — боротьба між силами прогресу і реакції. Зрештою, в істор. тенденції матеріалізм і діалектика були і є пралатором прогресу, а ідеалізм, метафізика й еклектика служать реакційним сусп. силам.

Перші філософські системи виникли в 1-му тис. до н. е. в Китаї (*Лаоцзи*, *Моцзи*, *Конфуцій*), в Індії (*Локаята*, *Веданта*, *іога*); в 6—5 ст. до н. е. в Старод. Греції (*Геракліт*, *Демокріт*, *Епікур*, *Сократ*, *Платон*, *Арістотель*; див. також *Греція Стародавня*, розділ *Філософія*), з 1 ст. до н. е. — в Старод. Римі (*Лукрецій*; див. *Рим Стародавній*, розділ *Філософія*).

Філодактус (гібридна форма).

Філоксери. Виноградна філоксера: 1 — личинка кореневої форми; 2 — доросла коренева самка; 3 — німфа; 4 — личинка листкової форми; 5 — доросла самка листкової форми; 6 — крилата самка.

Вже в цих філос. системах не тільки визначилась боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом, а й виявився діалектичний підхід до дійсності (Геракліт). За середньовіччя панував реліг.-ідеалістичний світогляд (див. *Схоластика*). Проте елементи матеріалістичного світорозуміння розвивалися і в цей час (*Ван Чун, Ібн-Сіна, Ібн-Рушд* та ін.). Значного удару реліг.-ідеалістичному світоглядові завдали мислителі Відродження (М. Коперник, Дж. Бруно, Г. Галлей, М. Монтень, Т. Кампанелла та ін.). Розвиток матеріалістичної Ф. нового часу пов'язаний з епохою розкладу феодалізму, з розвитком капіталістичних відносин. Видатними мислителями того часу були Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Голанд, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ж. Ламетрі, П. Гольбах, К. Гельвецій, Д. Дідро, М. В. Ломоносов, О. М. Радищев, Я. П. Кольєський, Г. С. Сковорода та ін. Зокрема, розвиток філос. думки на Україні того часу був пов'язаний з *Київською академією*. Проте матеріалізм того періоду мав метафізичний, механістич. характер, у поясненні сусп. явищ поступався ідеалізму. Нові зрушення в системі наук. знання й сусп. практики, що сталися під впливом революц. процесів у сусп. житті (пром. переворот в Англії, бурж. революція у Франції) та еволюц. ідей у природознавстві, відображено у *класичній німецькій філософії*, в якій ідеалізм досяг вершини свого розвитку (І. Кант, Й. Г. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. В. Ф. Гегель; див. також *Німецьчина*, розділ Філософія). Критика ідеалізму і дальший розвиток матеріалізму пов'язані з ученням Л. Фейєрбаха, який, проте, разом з ідеалізмом відкинув діалектику. Особливе місце в історії вітчизн. Ф. посідає матеріалізм і діалектика рос. революц. демократів В. Г. Бєлінського, О. І. Герцена, М. Г. Чернішевського, М. О. Добролюбова, на Україні — Т. Г. Шевченка, а в кін. 19 — на поч. 20 ст. — І. Я. Франка, Лєси Українки, П. А. Грабовського та ін. (див. *Революційний демократизм*, а також розділи Суспільні науки у ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік* і Філософія в ст. *Українська Радянська Соціалістична Республіка*, т. 11, кн. 2). Сучасна бурж. Ф. переживає запад, зумовлений загальною кризою капіталізму. Її типовими рисами є ідеалізм, метафізика і еклектизм, ірраціоналістичне перекручення діалектики, ігнорування осн. питання філософії, декларативні заяви про безпартійність і подолання односторонності матеріалізму та ідеалізму. Вона розпадається на безліч різноманітних, часто еклектичних, шкіл і течій, що є специфічним відображенням суперечливості сучас. бурж. культури. Гол. напрямками в сучас. бурж. Ф. є *суб'єктивний ідеалізм* (неопозитивізм, прагматизм, екзистенціалізм) і *об'єктивний ідеалізм* (неотомізм, персоналізм). Внаслідок хибності вихідних принципів (ідеалізм, відмова від діалектики) жодна з цих течій і шкіл неспроможна дати наук. аналіз сут-

ності і закономірностей сучас. епохи, розв'язати актуальні проблеми людського буття, пізнання й нездатна стати основою цілісної світоглядної орієнтації людини, виробити позитивну й переконливу систему цінностей та ідеалів. Марксистська філософія, серцевиною якої є діалектичний та історичний матеріалізм, виникла в 40-х рр. 19 ст. як духовна зброя пролетаріату в його революц. боротьбі (див. *Марксизм-ленінізм*). Новий етап у розвитку марксистської Ф., який відображає особливості епохи *матеріалізму*, пролет. революцій і розвитку соціалізму, пов'язаний з діяльністю В. І. Леніна, праці якого становлять найцінніший внесок у розвиток діалектичного та істор. матеріалізму. Створення діалектичного та істор. матеріалізму було справжньою революцією у Ф., яка докорінно змінила її предмет, соціальну значимість і місце в усій системі культури. З того часу Ф. стала послідовно наук. світоглядом. Цього було досягнуто внаслідок осмислення матеріальної суспільно-істор. практики як основи становлення і розвитку людини, її *свідомості, мислення і пізнання*. Розв'язання світоглядних і методологічних проблем у марксистсько-ленінській Ф. пов'язане з відкриттям матеріалістичного розуміння історії. Створення *історичного матеріалізму* — заг. соціологічної теорії марксизму — дало змогу органічно поєднати матеріалізм і діалектику, утвердити і послідовно провести діалектичну концепцію розвитку на матеріалістичній основі, науково розв'язати осн. питання Ф., питання логіки і теорії пізнання. *Діалектичний матеріалізм* подолав на матеріалістичній основі метафізичне протиставлення онтології, гносеології і логіки. Матеріалістична діалектика є наукою про загальні закони розвитку об'єктивної дійсності і, разом з тим, логікою і гносеологією. Вона вивчає заг. закони об'єктивної дійсності в їх відношенні до пізнання і мислення людини, закони пізнання — беручи до уваги його об'єктивний зміст — як узагальнений досвід всієї історії пізнання світу і практичної діяльності людини, форми і закони руху мислення — як «відображення об'єктивного в суб'єктивній свідомості людини» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 154). Діалектичний та істор. матеріалізм є таким чином системою принципів нової Ф., яка розв'язує онтологічні, гносеологічні, логічні та загальносоціологічні проблеми в нерозривній єдності і в якій матеріалізм і діалектика становлять єдину теорію заг. законів розвитку природи, суспільства і мислення, теорію, що дає єдино наук. світорозуміння, є заг. методом пізнання і революц. перетворення світу. Марксистсько-ленінська Ф. включає в свій предмет також історію Ф., знання якої дає змогу усвідомити закономірності розвитку філос. думки. В тісному зв'язку з діалектичним та істор. матеріалізмом і на його основі розвиваються марксистсько-ленінські етика та естетика. Марксистсько-ленінська Ф. є сер-

цевиною комуністичного світогляду, світоглядно-методологічною основою революційно-перетворюючої практики та сучас. наук. пізнання. Філос. ідеї Маркса — Енгельса — Леніна творчо розвивають КПРС, ін. марксистсько-ленінські партії. XXVI з'їзд партії, Черневий (1983) пленум ЦК КПРС висунули перед рад. філос. наукою важливі завдання дальшої розробки проблем діалектичного та істор. матеріалізму як світоглядного й методологічного фундаменту наук. пізнання природи і суспільства, як єдино наук. методу перетворення дійсності й управління соціальними процесами, дослідження діалектики сучас. соціальних процесів і соціально-філос. проблем *розвинутого соціалістичного суспільства, соціалістичного способу життя*, становлення безкласової структури суспільства, формування нової людини, філос. проблем світогляду і культури, логіки і методології сучас. наук. пізнання тощо. Марксистсько-ленінська філософія, як і ін. складові частини марксизму — *політична економія, науковий комунізм*, — є наук. основою політики КПРС і Рад. д-ви. Керуючись діалектико-матеріалістичним світоглядом і методом, партія розробляє внутр. і зовн. політику, визначає і здійснює програму розвитку соціалістичного суспільства, формує у трудящих наук. комуністичний світогляд, веде боротьбу проти різних форм сучас. бурж. ідеології, зокрема *антикомунізму*. В УРСР н.-д. роботу в галузі філософії ведуть *Філософії інституту АН УРСР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*, філос. ф-т Київ. ун-ту, відповідні кафедри вузів. Видається журн. «*Філософська думка*».

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1—49. К., 1958—82; Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 1—55. К., 1969—75; КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—14. М., 1970—83; Матеріали XXVI з'їзду КПРС, К., 1981; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983; История философии, т. 1—6. М., 1957—65; Антология мировой философии, т. 1—4. М., 1969—72; История марксистской диалектики, кн. 1—2. М., 1971—73; Краткий очерк истории философии. М., 1981; Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения. К., 1977; Современная буржуазная философия. М., 1978; Основы марксистско-ленинской философии. М., 1982; Федосеев П. Н. Коммунизм и философия. М., 1971; Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. К., 1977; Практика. Познание. Мировоззрение. К., 1980; Афанасьев В. Г. Основы философских знаний. М., 1981; Философский энциклопедический словарь. М., 1983.

В. І. Шинкарук,
О. І. Яценко.

«ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ» — суб'єктивно-ідеалістичний напрям у бурж. філософії, що виник у 60—70-х рр. 19 ст. як прояв *ірраціоналізму* і *нігілізму*. У «Ф. ж.» виділилися кілька течій, що різняться інтерпретацією вихідного поняття — «життя» як граничної основи буття, свідомості і наук. пізнання.

Найреакційніша з них (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, Л. Клагес та ін.), протиставляючи органічну цілісність життя розчленованим інститутам бурж. цивілізації, біологічну силу — розумові, справила значний вплив на формування ідеології фашизму. Метафіз. заперечення соціального значення природознавства і техніки деякими представниками «Ф. ж.» (В. Дільтей, Г. Зіммель, О. Шпенглер, Х. Ортега-і-Гасет та ін.) привело їх до розробки інтуїтивістської методології наук про культуру. Результатом розвитку осн. течій «Ф. ж.» було їхнє самозаперечення, що виявилось в проповіді елітарності, містики та міфотворчості. В дальшому переосмислення суперечливих підсумків осн. течій «Ф. ж.» було покладено в основу екзистенціалізму, персоналізму, філософської герменевтики.

Б. К. Бистрицький.

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ — галузь філос. знання, предметом якої є виявлення закономірностей істор. процесу, вивчення специфіки, природи та форм істор. пізнання, а також з'ясування сенсу і спрямованості історії людства. Термін «філософія історії» вперше застосував Вольтер. Проте перші спроби осмислення закономірностей істор. прогресу започатковані на Старод. Сході і в Греції (Сима Цянь, *Полібій* та ін.) і виходили з уявлень про історичний коловорот. За середньовіччя Ф. і. перетворилася на теологію історії (Августин Блаженний та ін.). Однак уже наприкінці середньовіччя Ібн Хальдун вбачав причини соціального розвитку в кліматичних умовах і матеріальному виробництві. Значним поштовхом у розвитку Ф. і. 17—18 ст. були історичного коловороту теорія Дж. Віко, ідея соціального прогресу, що її розвивали Вольтер, А. Р. Ж. Тюрго, Ж. А. Кондорсе та ін. Значний внесок у розробку проблем Ф. і. зробили Й. Г. Гердер (ідея єдності й різноманітності культурно-істор. процесу), Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо (обгрунтування впливу на людину природних і соціальних умов), Г. В. Ф. Гегель (діалектична концепція розвитку і логіко-теор. обгрунтування єдності всесвітньої історії, шоправда, на ідеалістичній основі). В сучас. бурж. Ф. і. найпоширенішими є концепції багатолінійного розвитку цивілізацій (О. Шпенглер, А. Д. Тойнбі), технократичні (Р. Арон, У. У. Ростоу, Д. Белл) і теологічні (М. О. Бердяєв, П. Тейяр де Шарден). К. Маркс і Ф. Енгельс, розробивши матеріалістичне розуміння історії, теорію суспільно-економічних формаций, подолали обмеженість домарксист. концепцій Ф. і. Значний внесок у розробку марксист. Ф. і. зробив В. І. Ленін (див. *Марксизм-ленінізм*). У марксистсько-ленінській філософії проблеми Ф. і. розглядаються в межах історичного матеріалізму, який власне є марксистсько-ленінською філософією історії.

А. М. Феоктистов.
ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ, культурфілософія — галузь буржуазної філософії, що досліджує специфіку становлення культури, її

сутність і значення, а також особливості й закономірності культурно-історичного процесу. Як проблема *антиномії* культури і природи, моралі і політики Ф. к. зародилася ще в античній філософії (*софісти*, *кініки*, *стоїки*). В епоху Відродження закономірності розвитку культури досліджувались у *філософії історії* Дж. Віко, почасти в працях Леонардо да Вінчі. Значне місце розробці Ф. к. приділило франц. *просвітительство*, зокрема Ж. Ж. Руссо, який протиставляв природу культури й цивілізації. В працях Г. Е. Лессінга, Й. Г. Гердера, Ф. Шіллера і Й. В. Гете Ф. к. розглядалася як вчення про різні етапи й типи культури. В ній. романтизмі (див. *Романтизм* у філософії) Ф. к. відокремилася у відносно самостійну галузь філософії, предметом якої є проблема співвідношення загальнолюдської та окремих нац. культур. Згодом ця проблема (М. Я. Данилевський, О. Шпенглер) трансформувалася в теорію замкненого розвитку культури, їхньої взаємонепроникності. Ф. к. ній. романтизму вплинула на розвиток *герменевтики*, а також ірраціоналістичної концепції культури у *«філософії життя»*, де культура й цивілізація протиставлялись одна одній як живе і механічне. В кін. 19 — на поч. 20 ст. Ф. к. розроблялась у неокантіанстві (символічна концепція Е. Кассіра, ціннісна теорія культури В. Віндельбанда і Г. Ріккєрта). Нині Ф. к. досліджується гол. чин. у межах т. з. культурології, що спирається як на осн. філос. течії (*прагматизм*, *екзистенціалізм*, *структуралізм*, *неотомізм* та ін.), так і на соціологію, етнографію й психоаналіз. Відповідно до цього в бурж. культурології поряд з власне Ф. к. (А. Тойнбі, М. Хайдеггер, Х. Ортега-і-Гасет, К. Ясперс) можна виділити як відносно самостійні напрями соціології культури (М. Горькаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Ю. Хабермас) і культурну антропологію (Б. Малиновський, К. Леві-Строс, Е. Фромм та ін.). Незважаючи на наявність великої кількості напрямів і шкіл, бурж. Ф. к. через свою методологічну обмеженість, ідеалістичне розуміння історії людської культури та заперечення її класового змісту не змогла розв'язати поставлені нею проблеми. В марксистсько-ленінській культурно-філос. проблематика розглядається істор. матеріалізмом, а також марксистсько-ленінською теорією культури, предметом якої є дослідження культури як особливого сусп. явища, пізнання найзагальніших законів її розвитку і специфічних законів становлення в умовах комуністичної формації.

А. М. Феоктистов.

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ — 1) Термін для позначення філос. проблем розвитку науки. 2) Сукупність філос. концепцій науки. 3) У спеціальному значенні — істор. напрям в англо-амер. методології науки, що виник у 50—60-х рр. 20 ст. внаслідок докорінної ломки принципів *неопозитивізму* та узагальнення даних *науково-технічної революції*. Мета Ф. н. — дослі-

дження трансформацій у структурі природознавства у зв'язку з культурно-істор., психологічними та теор. передумовами (парадигмами) наук. діяльності. У Ф. н. розрізняють, зокрема, революціоністську і еволюціоністську інтерпретацію науки. Революціоністське тлумачення (Т. Кун, П. Фейєрабенд та ін.) виходить з постулату унікальності та несумірності парадигм фундаментальних теорій, історія яких подається як сума довільних стрибків від одного розуміння світу до іншого. Навпаки, еволюціоністській концепції Ф. н. (С. Гудмін та ін.) визнають існування і поступове удосконалення заг. для науки світоглядних ідей. Незважаючи на спроби деяких учених (І. Лакатоса та ін.) подолати ці крайні суб'єктивізму та ідеалізму у поглядах на розвиток науки за допомогою більш гнучкої концепції зміни н.-д. програм у науці, бурж. Ф. н. лишається осторонь єдино вірного матеріалістичного розуміння історії пізнання як діалектики *абсолютної* і *відносної істини*, *переходу кількісних змін у якісні*, *єдності і боротьби протилежностей*.

Лит.: Кун Т. Структура научних революцій. Пер. з англ. М., 1975; Структура і розвиток науки. Пер. з англ. М., 1978.

Б. К. Бистрицький.

ФІЛОСОФСКА АНТРОПОЛОГІЯ — в широкому розумінні — філос. вчення про сутність людини, у вузькому — течія в сучас. бурж. філософії, представники якої, ідеалістично інтерпретуючи дані біології, антропології, психології, соціології, етнології тощо, тлумачать сутність людини в душі *«філософії життя»*, *феноменології*, *екзистенціалізму*. Ф. а. виникла в 20-х рр. 20 ст. як вчення про відмінності в способі існування людини і тварини. Її засновник — німецький філософ М. Шелер вбачав цю відмінність у здатності людини перетворювати об'єктивну дійсність на «чисту духовність», інші представники Ф. а. — в «ексценричності» (Г. Плеснер), біологічній «недостатності» (А. Гелен), у здатності творити і водночас бути витвором культури (Е. Ротгаккер, М. Ландман), «спрямованості до бога» (Г. Е. Хенгстенберг) тощо. Для всіх концепцій Ф. а. характерний метафіз. підхід до людини, природа якої є нібито сталою і незмінною, людина розглядається переважно як ізольована, позасоціальна істота. На противагу Ф. а. марксистсько-ленінська філософія розглядає сутність людини як сукупність усіх суспільних відносин.

М. Д. Решетник.

«ФІЛОСОФСКА ДУМКА» — науково-теоретичний журнал Інституту філософії АН УРСР. Виходить у Києві з 1969 6 раз на рік. Засн. 1927. В 1927—33 видавався під назвою «Прапор марксизму-ленінізму». В 1934 об'єднався з журн. «Економіст-марксист»; мав назву «Під марксо-ленінським прапором». У 1937—68 не видавався. Журнал висвітлює проблеми діалектичного та істор. матеріалізму, наук. комунізму, історії філософії, етики, естетики, дає критичний

«ФІЛОСОФСЬКИЙ КАМІНЬ»

аналіз сучасної буржуазної філософії, соціології тощо.
«ФІЛОСОФСЬКИЙ КАМІНЬ» — за середньовіччя в алхімії фантастична речовина, яка нібито здатна перетворювати звичайні метали на благородні, зцілювати всі хвороби, повертати молодість. П е р е н о с н о — символ пошуків чогось неіснуючого.

«ФІЛОСОФСЬКІ ЗОШИТИ» — збірник конспектів, зауважень, виписок, начерків, нотаток В. І. Леніна з філософських питань за 1895—1920. Вперше опубліковані 1929—30 в IX і XII «Ленинських збірниках». До складу «Ф. з.» входять конспекти книг К. Маркса і Ф. Енгельса «Святе сімейство», Л. Фейєрбаха «Лекції про суть релігії», «Виклад, аналіз і критика філософії Лейбніца», Г. В. Ф. Гегеля «Наука логіки», «Лекції з історії філософії», «Лекції з філософії історії», Ф. Лассалля «Філософія Геракліта Темного з Ефесу», Аристотеля «Метафізика» та ін., замітка «План діалектики (логіки) Гегеля», фрагмент «До питання про діалектику», нотатки з ряду книг з природознавства тощо. Хоч «Філософські зошити» не є завершеним твором, вони являють собою струнку систему філософських ідей, в центрі якої стоять проблеми діалектичного матеріалізму. «Ф. з.» пройняті духом воєнничої партійності. В. І. Ленін особливу увагу приділяв історії філософії, показавши, що вона є історією боротьби матеріалізму та ідеалізму, а також проблеми матеріалістичного розв'язання основного питання філософії, відмінності діалектичного матеріалізму від усіх ін. форм матеріалізму. В. І. Ленін дав глибоке визначення діалектики, сформулював основні марксистські розуміння логіки та її категорій, дав характеристику діалектичного процесу пізнання, вчення про суперечності як ядро діалектики, висунув надзвичайно важливе положення про єдність діалектики, логіки і теорії пізнання. Аналізуючи діалектику як логіку і теорію пізнання, В. І. Ленін дійшов важливого висновку про те, що роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його є суттю діалектики. В. І. Ленін виділяє єдність і боротьбу протилежностей як ядро логічної структури діалектики, елементами якої є закони, категорії тощо. Надзвичайно важливе методологічне значення має положення про дві концепції розвитку — метафізичну і діалектичну. В. І. Ленін розвивав вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про практику як критерій істини. В нотатках з приводу книги з природознавства В. І. Ленін підкреслює значення діалектичного матеріалізму як єдиної науки, методології. «Ф. з.» поряд з «Матеріалізмом і емпіріокритицизмом» належать до провідних філософських праць В. І. Леніна, мають величезне теоретичне значення.

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ПРИРОДОЗНАВСТВА — проблеми, що виникають у процесі революції, зрушення у природничих науках і для розв'язання яких необхідно застосувати методи філософської науки.

Розв'язання Ф. п. п. сприяє, з одного боку, подальшому розвитку природничих наук, з іншого — конкретизації та збагаченню припадків і категорій наукової філософії.

Ф. п. п. у власному розумінні слова виникли після створення першої природничонаук. моделі — механіки Ньютона і першої природничонаук. моделі природи — механічної. Ф. п. п. завжди були ареною ідейної боротьби двох осн. філософських напрямів — матеріалізму та ідеалізму. Глибокий аналіз Ф. п. п. 19 ст. з позицій діалектичного матеріалізму дано у працях Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» і «Діалектика природи». Вже на поч. революції у фізиці на рубежі 19 — 20 ст. перед ученими постали такі проблеми: а) чи є матеріальною і єдиною за своєю сутністю навколишня природа, чи є вихідною субстанцією матерія або енергія, чи не «зникає матерія» у зв'язку з відкриттям таких ефектів, як перетворення атомів хім. елементів, відкриття електромагнітної маси електрона, яка не є незмінною величиною, тощо; б) чи дає природознавство в кішечному підсумку об'єктивне знання про природу, якщо так радикально змінюється його фундаментальне уявлення і пов'язані з ним (маса, простір, час та ін.), які до того вважалися абсолютними, незмінними, підтвердженнями експериментом. Глибоке розв'язання цих Ф. п. п. дано в праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». У ході дальшої революції, перетворень у природничих науках виникають нові проблеми філософії, характеру, які певною мірою є конкретизацією і розвитком тих Ф. п. п., які постали перед природознавцями на рубежі 19 — 20 ст. Серед них, зокрема, питання про те, чи можна одержати об'єктивне знання, якщо спиратися на методи фізики 20 ст., де визначеність ряду важливих фіз. характеристик досліджуваних об'єктів має сенс лише у співвідношенні з певним класом вимірювальних засобів. Ця ж проблема виникла під час біол. досліджень на молекулярному рівні, де вимірювальні засоби справляють істотний вплив на поведінку досліджуваних об'єктів. Правильне розв'язання цієї проблеми неможливе без звернення до діалектико-матеріалістичної філософії, яка показує, як може поєднуватися об'єктивність наук. знань з їхньою максимальною гнучкістю і рухливістю. Вагомий внесок у розробку Ф. п. п. зробили рад. філософи і вчені-природознавці О. Д. Александров, В. А. Амбарцумян, П. К. Анодін, М. П. Дубинін, Б. М. Кедров, М. Е. Омеляновський та ін. До Ф. п. п. належать і питання про конкретні пізнавальні основи ефективності матем. абстракцій у природничих науках, про роль експерименту, з одного боку, і матем. абстракцій, з іншого, в розвитку природничонаук. пізнання дійсності. Вивчаються тенденції дальшого розвитку природознавства в цілому і окремих його розділів, зокрема, якщо врахувати, що об'єктами досліджень провідної галузі природознавства — фізики

стали не лише недоступні безпосередньому спостереженню фіз. явища (елементарні частинки та їхня структура), а й космічні явища, дуже відмінні від тих, що існують у земних умовах і в умовах Галактики. Ф. п. п. включають і питання, пов'язані з дослідженням специфіки революції, зрушення в астрономії, біології, де широко використовуються фіз. методи дослідження, з виявленням форм і співвідношень взаємозв'язку, взаємодії, використання методів математики, фізики, астрономії, хімії, біології, кібернетики, а також особливостей процесів диференціації та інтеграції природничонаук. знання на сучас. етапі його розвитку.

ФІЛОСОФІЯ (Phylorhiza) — рід червоних водоростей роду філофорових. Слань має вигляд простої чи розгалуженої, часто кучерявої по краях пластинки до 50 см завдовжки. Відомо бл. 15 видів, пошир. у морях теплих і помірних областей. Деякі види, напр., Ph. nervosa, дуже поширені в Чорному морі, особливо в пн.-зх. його частині, де Ф. утворює значні зарості (філофорове поле Зернова). З Ф. добувають агародіодіву речовину — агародій. Літ. див. до ст. Водорості, т. 2, с. 352—353.

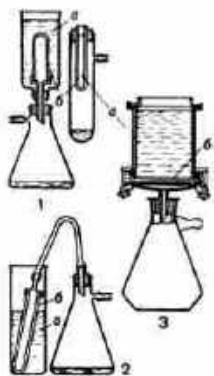
ФІЛОХІНОНИ (від грец. φύλλον — листок і χιτώνи) — жиророзчинні вітаміни групи К, дуже поширені в рослинному світі. Мають протигеморагічну, або коагуляційну, дію, зокрема беруть участь в утворенні протромбіну і сприяють нормальному зсіданню крові. Розрізняють вітаміни К₁ (власне філохінон) та К₂ (фаринохінон), а також їх синтетичні аналоги (напр., аткасол). Вітаміни К, одержано вперше з зеленіх листків (звідси назва всієї групи) люцерни. До організму людини Ф. надходять з рослиною їжею (шпинат, швітна капуста, зелені помідори) та як продукт мікрофлори кишечника. Недостача Ф. в організмі викликає гол. чин. у зв'язку з порушенням його асорткування в кишечнику. Застосовують при жовтяниці, гепатитах (гострих та хронічних), а також при підготовці хворих до операцій та в післяопераційний період для запобігання кровотечам тощо.

ФІЛС — дрібна розмінна монета, дорівнює 1/100 динара Бахреїну, Йорданії, Іраку, Кувейту та Народної Демократичної Республіки Йемен; 1/100 ріала Йеменської Арабської Республіки; 1/100 динара Об'єднаних Арабських Еміратів.

ФІЛАНСЬКИЙ Микола Григорович [7 (19).XII 1873, с. Пошівка, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл. — 12.I 1938] — укр. поет. Закінчив Моск. ун-т. За фахом — геолог, спеціаліст у галузі буд. матеріалів. Після 1917 завідував агрошколою на Полтавщині, працював у музеях Харкова та Запоріжжя. Збірник віршів «Лірика» (1906), «Calendarium» (1911) позначені запам'ятованими мотивами, містикою. М. Коцюбинський різко критикував першу збірку Ф. У рад. час Ф. перебрив декадентські впливи і виступив з книжкою «Щілу землю» (1928), пройнятою

Філарії. Parafilaria multipapillosa: 1 — загальний вигляд (натуральна величина); 2 — головний кінець; 3 і 4 — хвостовий кінець самця і самки.

Фільтр бактеріальний: 1 — свічка Шамберлана; 2 — свічка Веркефельда; 3 — апарат Зейтца (відкритого типу) для фільтрування під вакуумом; а — рідина, що фільтрується, б — фільтр.

філософією життєствердження. Оубудіував ряд праць з геології, будівництва, питань мистецтва.

С. А. Крижанівський.

ФІЛІАРИОЗИ, філіаріози — захворювання людини і тварин з групи гельмінтозів, спричинені нематодами — філіаріями. Переносники — членистоногі (комарі, гедзи та ін.). Ф. виявляються гарячкою, шкірним висипом і виразками, запаленням лімфатичних судин, слоновістю рук, ніг, мошонки, ураженням очей тощо. Залежно від виду збудника і клініки захворювання у людини розрізняють кілька видів Ф.: вухереріоз (в осн. уражується лімфатична система), брутоз (природно-вогнищевий гельмінтоз з клінічною картиною, близькою до вухереріозу), онхоцеркози (для них характерне утворення вузлів під шкірою й ураження органів зору) та ін. Захворювання на Ф. дуже поширені в країнах Африки, Азії, Пд. Америки тощо; в СРСР у людей не зустрічаються. Лікування я: дигразин, антріпол, десенсibiliзуючі речовини тощо.

ФІЛІАРИ, нитянки (Filariidae) — родина паразитичних круглих черв'яків. Тіло (довж. 0,4—100 см) ниткоподібне або волосовидне. Живуть в замкнених порожнинах і тканинах тіла людини та хребетних тварин (за винятком риб і круглоротих). Розвиваються з участю проміжних хазяїв — кровосисних комах, які заражаються Ф. при сосанні крові хворого остаточно (дефінітивного) хазяїна. Зараження остаточно хазяїна відбувається через шкіру або при заковтуванні інвазованих комах. Відомо понад 80 видів Ф., поширених здебільшого в теплих кліматичних зонах. В СРСР трапляється бл. 30 видів Ф. спричиняють небезпечні хвороби — філіаріоз, напр., вухереріоз, або слонову хворобу, у людини, онхоцеркози у коней, великої рогатої худоби, паразитаріоз у коней.

В. П. Коваль.

ФІЛЬВАРОК (польс. folwark, від нім. Vorwerk — хутір) — у 14—1-й пол. 19 ст. в Польщі, Литві, Білорусії, на Правобережній Україні комплекс земельних угідь, на яких феодал-поміщик мав власне господарство, застосовуючи в ньому дарову робочу силу селян-кріпаків. На Правобережній Україні назву «фільварок» вживали до 1917 щодо поміщицьких г-в. У Польщі ліквідовано з встановленням нар. влад і проведенням агр. реформи 1944.

Фільм (від англ. film — плівка) — сукупність фотографічних зображень, послідовно розташованих на плівці, пов'язаних єдиним сюжетом і призначених для відтворення на екрані; кінострічка (цілісна, розгорнута в часі та просторі художній образ, вітлений засобами кінематографічної виразності). В сучас. кінематографії розрізняють Ф.: художні (ігрові), мультиплікаційні (див. *Мультиплікаційне кіно*), хроніально-документальні (див. *Документальне кіно*), наукові (див. *Науково-дослідне кіно*, *Науково-популярне кіно*, *Техніко-пропагандистське кіно*), навчальні (див. *Навчальне кіно*), аматорські (див. *Кіноматорство*). Окре-

му групу становлять телевізійні Ф. (див. *Телевізійне мистецтво*). Художні Ф. поділяють також за жанрово-тематичними ознаками: *кінокомедія*, *драма*, *вестерн*, *істор.* Ф., *пригодницький* Ф. тощо. За способом знімання, особливостями використання технічних Ф. поділяються на «німі» (див. *Німе кіно*), звукові (див. *Звукове кіно*), чорно-білі, кольорові (див. *Кольорове кіно*), широкоекранні (див. *Широкоекранне кіно*), широкоформатні (див. *Широкоформатне кіно*), панорамні (див. *Панорамне кіно*), стереоскопічні, поліекранні тощо; за тривалістю демонстрування — повнометражні і короткометражні. Для створення Ф. необхідні відповідна техніко-виробнича база (*кіностудія*), а також творча (до якої входять сценарист, режисер-постановник, оператор, художник, композитор, актори) та адміністративна групи.

С. В. Трибач.

ФІЛЬМОГРАФІЯ (від *фільм* і грец. *графо* — пишу) — допоміжна галузь *кінознавства*, яка вивчає методи і принципи характеристики фільмів у інформативно-довідкових і рекламних роботах. Ф. буває анотована (визначає тему, жанр, викладає зміст, дає коротку оцінку ідейно-худож. якостям фільму, а також вказує назву студії, метраж, кількість частин, дату виходу на екран, склад знімальної групи, перелік акторів), хронологічна (дає загальну картину випуску фільмів у країні) і тематична (містить матеріал для вивчення питань, пов'язаних з розробкою окремих тем в кіномистецтві).

ФІЛЬМОТЕКА (від *фільм* і грец. *біо* — вміщує, сховище) — установа (або відділ кіностудії), яка збирає і зберігає фільми, а також негативи, позитиви, фонограми, сценарії, монтажні листи тощо. Ф. в разі потреби здійснюють реставрацію фільмів, що зберігаються. Найбільша Ф. в СРСР — *Держфільмотек* (з 1957 входить до Міжнар. федерації кіноархівів — *ФІАФ*). У Радянському Союзі існує широка мережа методично-навч. Ф., які діють при органах народної освіти.

ФІЛЬОВ Дмитро Сидорович [н. 13 (26).X 1903, с. Лозуватка, тепер П'ятихатського району Дніпроп. обл.] — укр. рад. вчений рослинознавець-селекціонер, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956), доктор с.-г. наук (з 1969), професор (з 1970). Член КПРС з 1950. В 1925 закінчив кол. Криворізький с.-г. ін-т. Попад 50 років працює в н.-д. установах. З 1956 — заст. директора і зав. відділом агротехніки кукурудзи Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи (Дніпропетровськ), з 1975 — наук. співробітник-консультант. Праці з питань технології вирощування високих врожаїв, селекції і насінництва кукурудзи. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

Я. Л. Доценко.

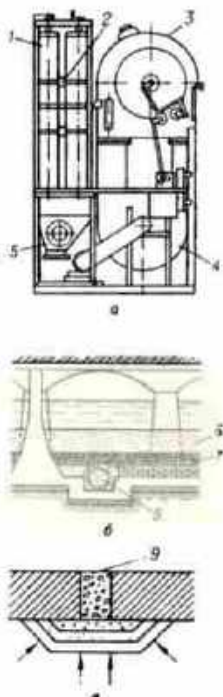
ФІЛЬТР (франц. filtre, від лат. filtrum — повсть) — 1) Пристрій (апарат) для фільтрування — розділення рідинного або газового потоку і твердих домішок у ньому пропусканням крізь фільтруваль-

ну перегородку (пористий матеріал чи виріб). Розрізняють Ф. рідинні і газові. В рідинних Ф. періодичної дії (ємнісних, листових, патронних, фільтр-прессах) фільтрування чергується із зведовнюванням, промиванням, видаленням осаду та *регенерацією* фільтрувальної перегородки. В рідинних Ф. безперервної дії ці операції відбуваються незалежно одна від одної. Газові Ф. (вони діють безперервно) бувають батареїні (патронні, рукавні, мал., а) та з плоскою фільтрувальною поверхнею (напр., шаром піску або кварцу на граті) — дисккові, стрічкові тощо. Див. також *Вакуум-фільтр*. 2) Споруда (резервуар), де пропусканням води крізь зернистий матеріал, укладений на дренажний шар, видаляють з неї завислі речовини. Ф. (мал., б) — складова частина водопровідних очисних станцій (див. *Очищення води*). Розрізняють Ф. відкриті, або безнапірні, й закриті, або напірні. Їх поділяють на повільні (для очищування малокаламутної води), швидкі (з попередньою *коагуляцією* домішок), надшвидкісні, попередні та великозернисті (для часткового *пролювання* води). Див. також *Біо-фільтр*. 3) Пристрій, що пропускає або затримує звукові чи електромагн. хвилі певної частоти (напр., *світлофільтр*, *фільтр електричний*). 4) Пристрій (апарат) для очищування розчинів від мінеральних солей, розділення на фракції полімерних іонів та ін. за допомогою іонів. 5) Кілька шарів нез'язаних ґрунтів (їх укладають із збільшенням розміру частинок ґрунту в напрямі *фільтрації*), якими захищають гідротех. споруди від фільтраційного деформування (Ф. зворотний, мал., в).

В. Д. Семенов.

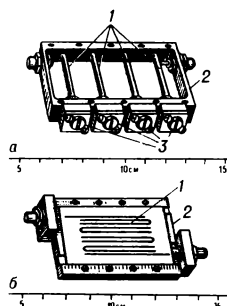
ФІЛЬТР БАКТЕРІАЛЬНИЙ — апарат для звільнення рідини від бактерій та ін. мікроорганізмів шляхом *фільтрації*. Рідина проходить крізь Ф. внаслідок розділення, яке створюється по ін. бік фільтра, або внаслідок тиску на цю рідину. Ф. виготовляють з пористих матеріалів (напр., каоліну, інфузорної землі, азбесту, пресованого паперу, дрібнопористого скла) у вигляді свічок або дисків, які монтують на ліпці. В таких Ф. мікроорганізми адсорбуються на стінках пор, розміри яких варіюють. У стерилізуючому (див. *Стерилізація*) Ф. 6. діаметр пор не більший 750 нм. Мембранні Ф. 6. виготовляють з колоїдно, ацетицеллози, нітроцеллози, ефірів целлози. Затримка частинок на цих Ф. 6. відбувається в результаті малого розміру пор — 5—100 нм. За допомогою мембранних Ф. 6. визначають також кількість мікроорганізмів в певному об'ємі рідини.

ФІЛЬТР ЕЛЕКТРИЧНИЙ — 1) Пристрій, що розділяє електр. сигнали (коливання) довільних частот, пропускаючи (на вихід) лише ті з них, які належать до заданої *смуги пропускання частот*. Є Ф. с.: нижніх частот (пропускають коливання частотою від 0 до певної величини f_1 , затримуючи інші); верхніх частот (пропускають коливання з частотами, вищими

Фільтри:
а — газовий рукавний; б — повільний для очищення малокаламутної води; в — зворотний в основі бетонної греблі; 1 — тканинний рукав; 2 — струсний механізм; 3 — сітчастий фільтрувальний пристрій; 4 — вентилятор; 5 — бункер; 6 — шар піску; 7 — шар гравію; 8 — збірний колектор; 9 — дренажний отвір на водобі, заповнений шаром ґрунту (стрілками показано напрям фільтрації).

ФІЛЬТРАЦІЯ

Фільтри електричні:
а — гребінчастий;
б — шпильковий;
1 — резонатор;
2 — корпус
(без кришки);
3 — підстроювальний конденсатор.

деякої величини f_2 , подавляючи коливання, нижчі цієї межі); смугово-пропускаючі, або смугові (виділяють коливання в інтервалі частот від f_1 до f_2), та смугово-затримуючі, або режекторні (протилежні за характеристиками смугово-пропускаючим фільтрам). За конструкцією і принципом дії розрізняють: **LC-фільтри** (містять котушки індуктивності й електр. конденсатори), пасивні й активні **RC-фільтри** (з резисторами і конденсаторами, активні, крім того, — з підсилювачами електр. коливань), фільтри електромеханічні (на основі дискових або ін. резонаторів), п'єзоелектричні (напр., з п'єзокварцу або п'єзокераміки). Є **Ф. е.** (мал.) гребінчасті, шпилькові, цифрові (часто на інтегральних схемах) та ін. **Ф. е.** застосовують у системах багатоканалного зв'язку, випром'ячачах струму, радіоприймачах і радіопередавачах, пристроях автоматики, телемеханіки, радіовимірювальної техніки та ін. 2) Апарат, яким пром. газ очищають від завислих рідких або твердих домішок іонізацією і наступним осадженням їх на електродних. Розрізняють **Ф. е.** з періодичним і безперервним видаленням частінок; мокрі (в них газ насичують вологою до точки роси) і сухі. Ступінь очищення ними газів — до 99,9 %. Такі **Ф. е.** застосовують на теплових електростанціях, металург. підприємствах. Див. також Газоочищення, Золовловлювання.

ФІЛЬТРАЦІЯ (франц. filtration) — просочування, проціджування рідин або газів через порувате середовище (перегородку): ґрунт, тіло земляних і бетонних гребель, стінки і дно каналів тощо. Буває усталеною, або стаціонарною, і неусталеною, або змінною у часі. Швидкість усталеної **Ф.** пропорційна т. з. гідрравлічному ухилу — величині зменшення напору на одиницю довжини шляху **Ф.** Вивчення **Ф.** має велике практичне значення в гірничій справі, гідротехніці, при видобуванні нафти, природних газів та ін.

ФІЛЬТРАЦІЯ в геології — рух природних рідин і газів у пористих (або тріщинуватих) гірських породах. Залежить від ступеня проникності порід та властивостей рідин і газів (фіз.-хім. активності, в'язкості, густини тощо). Рух рідин (підземних вод, нафти та ін.) відбувається при суцільному заповненні порожнин під дією гідрравлічного градієнта, рух газів — при наявності різниці їхнього тиску. Розрізняють ламінарну — у порах та дрібних тріщинах порід (див. Ламінарна течія) і турбулентну — у великих тріщинах і порожнинах (див. Турбулентна течія) форми **Ф.** Більш поширена ламінарна **Ф.** Вона характеризується лінійною залежністю швидкості **Ф.** від гідрравлічного градієнта (закон Дарсі, або основний, лінійний закон **Ф.**). Залежно від режиму потоку **Ф.** може бути рівномірною і нерівномірною, усталеною й неусталеною. Визначають її в основному показниками фільтраційних витрат, швидкості і гідрравлічного градієнта, фільтраційні властивості порід — показни-

ками коефіцієнта **Ф.** (в гідрогеології) і коефіцієнта проникності (у нафтопромисловій геології). Ці показники застосовують у розрахунках при обґрунтуванні водопостачання, проектуванні гідротех., гірничих та ін. споруд, видобування нафти і газу тощо. Вивчають **Ф.** гідрогеологія і гідраліка.

П. Ю. Куч.
ФІЛЬТРІВНІ ФОРМИ БАКТЕРІЙ — бактерії, які проходять при фільтрації через дрібні пори фільтрів бактеріальних. **Ф. ф. б.** властиві відсутності стабільної клітинної оболонки, наявності пластичної цитоплазматичної мембрани, що зумовлює поліморфізм, здатність до репродукції на безклітинних поживних середовищах. До **Ф. ф. б.** відносять мікоплазми і L-форми бактерій. Мікоплазми (за міжнар. класифікацією, 1974) належать до класу Mollicutes, представлені родами: Mycoplasma, Acholeplasma, Ureaplasma, Anaeroplasmia, Spiroplasma; залежно від ступеня зрілості мають розміри 0,13—1,2 мкм. На поживних середовищах утворюють колонії (див. Колонії мікроорганізмів), що вносять в агар-агар. Більшість видів потребує для росту стерилізації білок. Наявність холестерину в мембранах мікоплазм споріднює їх з клітинами тварин. Мікоплазми спричиняють ряд хвороб людини, тварин, рослин. L-форм і бактерій і морфологічно подібні до мікоплазм, але не споріднені з ними; мають розміри 0,2—50 мкм. Майже всі патогенні бактерії здатні перетворюватися в організми під впливом антимікробних речовин на L-форми. Відіграють певну роль у виникненні хронічних патологічних процесів з млявим перебігом та чергуванням рецидивів і ремісій (при піелонефритах, туберкульозі та ін.).

А. В. Руденко.
ФІЛЬТРУВАЛЬНА СТАНЦІЯ — станція для очищення води (фільтруванням) від завислих у ній речовин. Розрізняють **Ф. с.** систем водопостачання і систем каналізації. На водопровідних **Ф. с.** фільтруванню води передують (якщо каломутність її понад 20 мг/л) відстоювання (див. також Прояснювання води). Щоб підвищити ефективність очищення, завислі речовини попередньо укрупнюють, додаючи до води реагенти і коагулянти (див. Коагуляція). На водопровідних **Ф. с.** є найчастіше реагентне г-во, змішувачі, камери реакцій, відстійники, фільтри та резервуари для очищеної води. Якщо вододочисні споруди розміщують поряд з джерелом водопостачання, у складі **Ф. с.** передбачаються також водозабірні споруди та насосні станції. Каналізаційні **Ф. с.** служать для збезводнення осаду, що утворюється при очищенні стічних вод. Такі **Ф. с.** обладнують вакуум-фільтрами, прес-фільтрами, мулоушільнювачами тощо.

В. Д. Семенов.
ФІЛЬХЕНА ШЕЛЬФОВИЙ ЛЬОДОВИК — шельфовий льодовик у Зх. Антарктиді, на узбережжі Уедделла моря. Площа 93 тис. км². Товщина льоду від 200 до 1000 м. Швидкість руху збільшується на Пн. від 100—200 до

1200—1500 м на рік. Глиб. моря під льодовиком до 1000—1500 м. На льодовику діяли антарктичні станції Великобританії та США, з 1955 працює аргент. наук. станція Хенераль-Бельграно, з 1975—рад. сезонна наук. станція Дружна. Названий ім'ям нім. дослідника В. Фільхнера, який відкрив льодовик 1912. До 70-х рр. ця назва поширювалась і на льодовик, що лежить на Зх. від височини Беркнер (тепер — шельфовий льодовик Ронне).

Н. І. Барков.
ФІЛЬЧАКОВ Павло Феодосійович [11 (24).IX 1916, Петроград — 17.VIII 1978, Київ] — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1976). Закінчив (1940) Київ. ун-т. З 1945 працював в Ін-ті математики АН УРСР (з 1960 — зав. відділом). Осн. наук. праці стосуються теорії функцій комплексної змінної, теорії фільтрації і обчислювальної математики. **Ф.** розробив метод послідовних конформних відображень і метод, що ґрунтується на тригонометричній інтерполяції; ці методи дають змогу будувати відображення довільної заданої області з будь-якою наперед заданою точністю. Під керівництвом **Ф.** було створено ряд моделей електротехнічних пристроїв. Держ. премія УРСР, 1970.

ФІМБЗ (від грец. φίμος — стягування, стиснення) — природжене або набуте звуження отвору крайньої плоти, що виявляється в неможливості відтягнути крайню плоть і відкрити головку статевго члена. У новонароджених **Ф.** є фізіологічним явищем і лікування не потребує; звичайно до 2—3 років життя зникає. Набутий **Ф.** виникає внаслідок запальних і виразкових процесів крайньої плоти або рубцювання її після поранення. Різно виявлений **Ф.** може спричинитися до утруднення сексуального життя та ін. хворобливих явищ. Лікування природженого **Ф.** у дітей — промивання головки статевого члена, розтягування крайньої плоти. При набутому (рубцовому) **Ф.** і значному природженому — оперативне втручання.

І. Ф. Юнда.
ФІНАЛ (італ. finale, від лат. finis — кінець) — 1) Кінець якоїсь події, справи, явища. 2) Заключна зустріч в спорт. змаганнях, що виявляє переможців. 3) Заклучна частина циклічного музичного твору (симфонії, сонати, концерту тощо), кожного акту опери, балету.

ФІНАНСИ (франц. finances — кошти) — система екон. відносин, пов'язаних з нагромадженням, розподілом і використанням фондів грошових ресурсів. **Ф.** виникли в період розкладу первіснообщинного ладу, з появою держави. За капіталізму **Ф.** використовуються бурж. д-вою для зміцнення панування класу капіталістів, посилення експлуатації ігноблення трудящих мас. В процесі перерозподілу національного доходу через фінансову систему бурж. д-ва концентрує в своїх руках все більшу частину грош. фондів і спрямовує їх для здійснення своїх функцій. **Ф.** бурж. д-ви зводяться майже виключно до бюджетної системи (див. Бюджет

державний), екон. основу якої становлять податки з населення (85—90 % бюджетних надходжень). За імперіалізму Ф. підпорядковуються інтересам монополістичного капіталу, зростають обсяги держ. бюджетів, створюються спец. урядові грош. фонди, розширюються позабюджетні асигнування тощо. З поглибленням загальної кризи капіталізму значно збільшилися витрати на милітаризацію капіталістичної економіки. Гонка озброєнь, зростання витрат на утримання воєнних блоків, каральних органів і держ.-бюрократичного апарату спричиняють перевищення витрат над доходами держ. бюджетів. Характерною рисою Ф. капіталістичних країн є швидке зростання бюджетних дефіцитів.

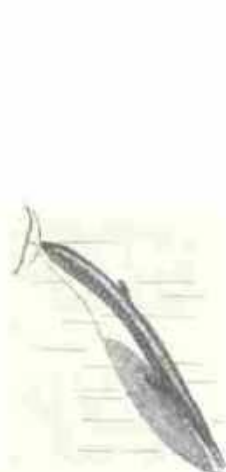
З метою скорочення бюджетного дефіциту уряди бурж. країн підвищують податки з населення, вдаються до надмірної емісії грошей паперових, внаслідок чого знижуються реальні доходи населення і зростає інфляція. За останні 30 років заг. сума податків у Франції зростає в 30 раз, у ФРН — у 19, Великобританії — в 16, США — в 14 раз. Щорічні темпи інфляції у США, Франції, Великобританії та Італії перевищують 13 %. В умовах зростання дорожнечі, інфляції трудящі капіталістичних країн змушені вдаватися до споживчого кредиту, що в свою чергу призводить до збільшення заборгованості, яка лягає важким тягарем на плечі широких мас населення. В умовах сучас. капіталізму Ф. активно використовуються імперіалістич. д-вами з метою держ.-монополістичного регулювання економіки, збагачення монополій, розвитку воєнно-промислового комплексу. Фінанс. механізм загострює суперечності між монополістичною буржуазією і всіма ін. класами, між різними групами фінанс. капіталу, між розвинутими капіталістичними країнами за сфери прибуткового прикладення капіталу, джерела сировини і ринки збуту. Докорінно змінюється екон. природа і соціально-політ. суть Ф. за соціалізму. Сусп. власність на засоби виробн., механізм дії економічних законів соціалізму, особливий характер товарно-грош. відносин, планомірний розвиток економіки зумовлюють загальнонапр. характер Ф. в соціалістич. суспільстві Ф. — це система екон. відносин, за допомогою яких здійснюється планомірне утворення, розподіл і використання фондів грош. ресурсів для забезпечення розширеного соціалістич. відтворення, підвищення матеріального та культур. рівня народу і задоволення ін. потреб соціалістич. суспільства. В СРСР через Ф. здійснюється тер., внутрігалузовий і міжгалузовий розподіл і перерозподіл сукупного суспільного продукту і нац. доходу в інтересах забезпечення планомірного і пропорційного розвитку всього рад. суспільства, кожної з союзних і авт. республік, авт. округів, областей і районів. На всіх етапах соціалістичного будівництва науково обґрунтована політика в галузі Ф. активно сприяла розвитку продуктивних сил

і вдосконаленню соціалістичних виробничих відносин, успішному здійсненню госп.-організаторської та культур.-виховної функції д-ви, зміцненню обороноздатності країни, зростанню соціалістичного нагромадження для розвитку нар. г-ва, особливо важкої індустрії, зміцненню господарського розра-хунку і забезпеченню режиму економії. В умовах розвинутого соціалізму посилилась роль Ф. у формуванні раціональної структури сусп. виробн., підвищенні ефективності використання трудових, матеріальних і грош. ресурсів, у раціональному природокористуванні та розширенні екон., наук.-тех. та культур. зв'язків із зарубіж. країнами. Ф. виконують дві функції — розподільну і контрольну. Розподіл і перерозподіл нац. доходу здійснюється в різних формах і напрямках: між держ., кооп.-колг. і особистою власністю, виробничою і невиробничою сферами, екон. районами, галузями нар. г-ва, всередині окремих галузей між підприємствами, об'єднаннями і орг-ціями. Перерозподілуючи нац. дохід за допомогою фінанс. платежів, д-ва забезпечує необхідними коштами потреби невиробничої сфери, де нац. дохід не створюється, залучає частину коштів колг.-кооп. підприємств, орг-цій і населення для задоволення сусп. потреб; на основі міжгалузового, внутрішньогалузового й тер. перегрупування грош. фондів досягається раціональніше використання нагромаджень соціалістичних підприємств, орг-цій, міжгосп. об'єднань, м-в і відомств. Контрольна функція здійснюється через систему грош. відносин на всіх стадіях виробн. і розподілу сусп. продукту (див. *Фінансовий контроль*). Фінанси СРСР об'єднують дві частини єдиної фінансової системи: Ф. соціалістичних підприємств, об'єднань, орг-цій, м-в, колгоспів, агропромислових комплексів, кооп. і громад. орг-цій; загальнодерж. Ф. (держ. бюджет, бюджет держ. соціального страхування, держ. майнове і особисте страхування, держ. кредит). Кожна ланка фінанс. системи має свої специфічні екон. відносини. Ф. підприємств і галузей нар. г-ва безпосередньо пов'язані з процесом виробн., де створюються сукупний продукт і нац. дохід. Вони є базою загальнодерж. Ф. Діючи на основі госпрозрахунку, підприємства та орг-ції за рахунок чистого доходу створюють грош. фонди розширення виробн. і фонди економічного стимулювання (див. *Фонд розвитку виробництва, Фонд соціально-культурних заходів і житлового будівництва, Фонд матеріального заохочення та ін.*). Другу частину чистого доходу ці підприємства та орг-ції вносять до централізованих грош. фондів д-ви у формі податку з обороту, платежів від прибутку тощо, для покриття загальнодерж. потреб. Ф. соціалістич. підприємств, об'єднань, орг-цій і галузей нар. г-ва — це система екон., грош. відносин, що виникають всередині цих госп. органів, між ними, між підприємствами і їхніми вищестоящими ланками, з фінанс. системою

при створенні різних грош. фондів і використанні їх у процесі планового ведення г-ва на основі госпрозрахунку. Гол. призначенням загальнодерж. Ф. є створення централізованих грош. фондів шляхом розподілу та перерозподілу нац. доходу для забезпечення потреб розширеного виробн., розвитку невиробничої сфери і створення загальнодерж. резервів. Серед ланок загальнодерж. Ф. провідна роль належить держ. бюджету СРСР. Відмітна риса рад. бюджету — формування його ресурсів переважно за рахунок доходів і нагромаджень соціалістич. г-ва. Так, у заг. сумі фінанс. ресурсів д-ви частка бюджетних коштів у дев'ятій п'ятирічці становила 65 %, у десятій — 65,9 %. За рахунок коштів держ. бюджету СРСР фінансують розвиток загальносоюзного г-ва, витрати на оборону, зовнішні економічні зв'язки СРСР та надається допомога респ. і місц. бюджетам з метою здійснення лєнінської нац. політики, вирівнювання рівня екон. розвитку республік, регіонів і досягнення на цій основі економічно обґрунтованих пропорцій у розподілі нац. доходу та розміщенні продуктивних сил країни. Складання, затвердження, виконання держ. бюджету СРСР і розмежування його доходів і витрат між ланками бюджетної системи проводяться на основі принципів демократичного централізму, єдності бюджетної системи і фінансової політики Рад. д-ви. Держ. бюджет УРСР, що є складовою частиною держ. бюджету СРСР, на 1984 затверджений в сумі 28,0 млрд. крб. за доходами і 28,0 млрд. крб. за видатками. Надходження від соціалістичного г-ва становлять 25,3 млрд. крб. Осн. частина бюджетних ресурсів республіки спрямовується на фінансування розвитку нар. г-ва (14,4 млрд. крб.) і соціально-культур. заходи та науку (12,6 млрд. крб.). Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) підвищується роль перспективного фінанс. планування (див. *Планування народного господарства*). До складу п'ятирічного плану вводиться зведений фінанс. баланс з розподілом доходів і видатків за роками. Таким чином зведений фінанс. баланс стає органічною частиною держ. п'ятирічного плану. Перехід до перспективного фінанс. планування, запровадження довгострокових нормативів фондів заробітної плати, відрахувань від прибутку до бюджету і нормативів утворення фондів економічного стимулювання значно розширює права галузей, міністерств, об'єднань, підприємств і орг-цій у розпорядженні матеріальними і фінанс. ресурсами, посилює їхню екон. заінтересованість у досягненні високих кінцевих показників господарювання.

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Капіталізм і податки. Повне зібрання творів, т. 23; Зверев А. Г. На-

ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА

Фінвал.

Фінікова пальма фіні-
коноса:
1 — загальний вигляд;
2 — стиглі плоди (фіні-
ки) на дереві.

ціональний дохід и финансы СССР. М., 1970; Васильев О. Д., Глузеву Н. Я. Государственный бюджет Украинской ССР. М., 1978; Справочник финансиста производственного объединения (предприятия). М., 1979; Финансы капиталистических государств. М., 1980; Государственное страхование в социалистических странах. М., 1981; Финансовые аспекты управления промышленностью стран — членов СЭВ. М., 1981; Финансы социалистических государств. М., 1982; Финансовые ресурсы народного хозяйства. (Проблемы формирования и использования). М., 1982; Народное хозяйство Украинской ССР в 1982 году. Статистический сборник. К., 1983. I. М. Галь.

ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА — сукупність заходів держави в галузі фінансів; складова частина економічної політики. Характер і соціальна спрямованість Ф. п. зумовлюються панівними виробничими відносинами, класовою природою і функціями д-ви. Ф. п. бурж. урядів спрямована на зменшення приватної власності і посилення експлуатації трудящих. Найважливішим завданням Ф. п. в умовах держ. монополістичного капіталізму є охорона і зміцнення великої монополістичної власності та подальше збагачення *олігархії фінансової*. Ф. п. в соціалістичному суспільстві являє собою сукупність фінанс. заходів, які здійснює д-ва через *фінансову систему*, спрямованих на проведення екон. політики. Ґрунтується на економічних законах соціалізму, впливає з екон. політики Комуністичної партії, здійснюється в інтересах усіх трудящих. Найважливіші теор. і практичні питання, пов'язані з проведенням Ф. п. в умовах соціалізму, розробив В. І. Ленін. Після перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції Ф. п. була спрямована на революц. ломку старої фінанс. системи, створення і зміцнення соціалістичного способу вироб. Ф. п. відіграла активну роль у здійсненні соціалістичної індустріалізації країни і кооперативного плану В. І. Леніна, у проведенні культурної революції, в забезпеченні перемоги рад. народу у Великій Вітчизн. війні 1941—45. У післявоєнні роки Ф. п. сприяла швидкій відбудові та дальшому піднесенню економіки, підвищенню матеріального і культур. рівня життя народу. В умовах розвинутого соціалізму важливу роль відіграє Ф. п. в зв'язку з удосконаленням господарського механізму, розширенням госп. і фінанс. прав підприємств і орг-цій, підвищенням наук. рівня планування народного господарства, посиленням екон. методів управління народним господарством. Ф. п. спрямована на розв'язання завдань щодо переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, підвищення екон. ефективності соціалістичного вироб. і неухильного зростання нар. добробуту на основі реалізації цільових комплексних програм, зокрема Продовольчої програми СРСР на період до 1990 року. В. М. Федосов.

ФІНАНСОВЕ ПРАВО — в СРСР галузь права, що регулює відносини по управлінню фінансами, які виникають у процесі планової акумуляції, розподілу, перероз-

поділу і використання держ. коштів. Осн. джерелами норм Ф. п. є Конституція СРСР, конституції союзних і авт. республік, акти найвищих органів держ. влади і управління Союзу РСР, союзних і авт. республік, місц. Рад нар. депутатів та їхніх виконкомів. Ряд цих питань регулюються інструкціями центр. та місц. фінанс. органів, Держбанку СРСР, Будбанку СРСР. Норми Ф. п. взаємопов'язані, єдині й диференціюються в розділи та інститути залежно від змісту відносин, що регулюються ними. Норми Ф. п. поділяються на заг. і особливі. Загальні закріплюють осн. принципи і методи фінанс. діяльності Рад. д-ви, встановлюють єдину фінанс. систему, форми і методи фінанс. контролю, регламентують компетенцію держ. органів у галузі фінансів. Особливі норми регулюють правовідносини, що випливають з бюджетного права, доходів держ. бюджету, видатків держ. бюджету, кредиту державного, держ. особистого і майнового страхування; банківського кредитування і розрахунків, грошового обігу, валютної монополії. Відносини, що складаються в процесі фінанс. діяльності Рад. д-ви і регулюються Ф. п., існують лише у формі правовідносин, що мають державно-майновий (податки, позички тощо) і орг. (фінанс. контроль, планування) характер. Обов'язковим суб'єктом цих правовідносин виступає держ. орган (як правило, фінансовий або кредитний), наділений владними повноваженнями. Суб'єктами фінанс. правовідносин є також органи держ. влади та управління, держ. підприємства, об'єднання й установи, кооп.-колг. орг-ції, підприємства громадських організацій, колг. двори та окремі громадяни.

Літ.: Воронова Л. К., Мартянов Н. В. Советское финансовое право. К., 1983. Л. К. Воронова.

ФІНАНСОВИЙ КАПІТАЛ — капітал, створений в результаті зрощування (злиття) монополістичного промислового капіталу з капіталом банківських монополій. Панування Ф. к. — одна з осн. ознак імперіалізму. Об'єктивно основою виникнення Ф. к. (кін. 19 — поч. 20 ст.) був процес концентрації виробництва і капіталу та утворення монополій. В. І. Ленін зазначав: «Концентрація виробництва; монополії, що виростають з неї; злиття або зрощування банків з промисловістю — ось історія виникнення фінансового капіталу і зміст цього поняття» (Повне зібр. тв., т. 27, с. 323). В умовах імперіалізму зростання ролі та масштабів банківських операцій веде до поглиблення взаємозв'язку між пром. та банківськими монополіями. Банки безпосередньо стають співласниками великих монополістичних підприємств. Водночас зростає участь пром. монополій у банківській справі. Формою існування Ф. к. є монополістичні фінансові групи.

Г. Л. Каніщенко.

ФІНАНСОВИЙ КОНТРОЛЬ — складова частина державного контролю. В капіталістичних країнах Ф. к. зводиться гол.

чин. до контролю за виконанням бюджету державного. Певною мірою поширюється й на приватну підприємницьку діяльність, в основному на перевірку правильності складання податкових декларацій. Ф. к. здійснюють парламенти, спец. відомства держ. контролю, м-ва фінансів та їхні управління (бюджетні, податкові тощо), галузеві відомства, контрольно-ревізійні відділи місц. органів влади і держ. підприємств. До участі в Ф. к. широкі маси трудящих не допускаються. В соціалістичних країнах Ф. к. безпосередньо пов'язаний із здійсненням контрольної функції фінансів. Він полягає в перевірці фінанс. методами ефективності утворення, розподілу і використання грош. фондів д-ви, а також об'єднань, підприємств, орг-цій і установ. За допомогою Ф. к. здійснюються охорона соціалістичної власності, зміцнення фінанс.-бюджетної дисципліни, економія матеріальних ресурсів суспільства. Його методами перевіряють фінанс. плани госпрозрахункових орг-цій і конторис бюджетних установ, контролюють виконання виробничих планів, планів щодо зменшення собівартості вироблюваної продукції, по прибутку, додержання режиму економії, доцільне витрачання бюджетних і власних оборотних коштів, використання і зберігання матеріальних цінностей тощо. Одним з найважливіших завдань Ф. к. є перевірка виконання фінанс. зобов'язань перед держ. бюджетом, банками та взаємних зобов'язань підприємств і орг-цій по розрахунках і платежах. Характерною особливістю Ф. к. в розвинутому соціалістичному суспільстві є його масовість, нар. демократичний характер. Організація Ф. к. в СРСР зумовлюється держ. устроєм країни. Загальноводержавний Ф. к. покладено на органи влади і управління, починаючи від Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР і до місц. Рад нар. депутатів і їхніх виконкомів. Ці органи здійснюють Ф. к. у процесі розгляду, затвердження і виконання річних державних планів екон. і соціального розвитку, відповідних бюджетів і звітів про виконання їх. Оперативний фінанс. контроль об'єднань, підприємств, орг-цій і установ здійснюють фінанс.-кредитні установи. У системі Ф. к. велику роль відведено М-ву фінансів СРСР і контрольно-ревізійним управлінням (КРУ) та їхнім органам на місцях. Осн. методом роботи КРУ є документальна ревизія. Внутрішній Ф. к. проводиться м-ва, відомств, об'єднань, внутрішньогосп. Ф. к. покладено на гол. і старших бухгалтерів і фінанс. відділи підприємств і орг-цій. Особливе місце у Ф. к. посідає громадський контроль (включає роботу органів нар. контролю і громад. орг-цій). За часом проведення і характером виконуваних завдань Ф. к. поділяють на попередній, поточний і подальший. Попередній Ф. к. здійснюють, розглядаючи проекти держ. бюджетів, фінанс. планів м-ва, відомств, об'єд-

пань і підприємств, кошторисів, госп. договорів тощо. Поточний Ф. к. проводить повсякденно при витрачанні коштів, проведенні операцій з матеріальними цінностями, наданні кредитів тощо. Подальший Ф. к. являє собою документальні ревізії та аналіз госп.-фінанс. діяльності на підставі річних, квартальних і місячних звітів.

ФІНАНСОВІ ГРУПИ — організаціїна форма фінансового капіталу, сукупність пром., банківських, торг. та ін. компаній, що перебувають під контролем одного або кількох взаємопов'язаних магнатів *олігархії фінансової*. Контроль над компаніями, які входять до складу групи, оснований гол. чин, на системі участі і особистій унії. В центрі групи — великий банк або пром. концерн, який розробляє заг. політику групи. Ф. г. почали формуватися в кін. 19 — на поч. 20 ст. В післявоєнний період великого розвитку набуває процес інтернаціоналізації і переплетіння інтересів різних Ф. г. Вони є центрами екон. могутності і політ. впливу монополістичної буржуазії. Разом з підприємницькими союзами і бурж. д-вою Ф. г. спрямовують її економічну, фінансову, кредитну, інвестиційну, н.-д., технічну, соціальну, ідеологічну і воєнну політику, визначають принципи зовнішньополіт. дії.

ФІНАНСОВІ СИСТЕМИ — 1) Сукупність фінансових відносин, що існують у рамках даної суспільно-екон. формації, на основі яких утворюються і використовуються відповідні фонди грошових ресурсів (див. *Фінанси*). 2) Сукупність фінансових установ країни, які здійснюють мобілізацію грош. ресурсів і розподіл їх у процесі фінансування і кредитування. В цьому випадку звичайно застосовують термін «фінансово-кредитна система» (див. *Кредитні системи*). Соціально-екон. зміст, функції і структура Ф. с. зумовлюються спосібом виробн., класовою природою д-ви. Ф. с. капіталістичних країн включають: *бюджет державний, місцеві бюджети*; спеціальні урядові фонди і рахунки казначейства; фінанси держ. підприємств і корпорацій. Для капіталістичних країн характерна відсутність внутр. єдності Ф. с. Зокрема, доходи і витрати місцевих бюджетів не входять у держ. бюджет. Посилюється залежність фінансів місц. органів влади, держ. підприємств від центр. уряду, при скороченні централізації фінанс. ресурсів у руках д-ви, зростає частка *національного доходу*, що перерозподіляється через держ. бюджет.

Осп. ланкою Ф. с. соціалістичних країн є держ. бюджет. Крім того, вона включає бюджет держ. *соціального страхування*, держ. майнового й особового *страхування*, фінанси соціалістичних підприємств, орг-цій і галузей нар. г-ва, держ. *кредит*. Всі ці ланки єдиної соціалістичної Ф. с. тісно пов'язані між собою і доповнюють одна одну в здійсненні завдань розширеного соціалістичного відтворення і на цій основі — під-

вищення матеріального і культур. рівня народу.

ФІНБАЛ, оселедевий кит (Balaeoptera physalus) — морський ссавець род. смугачевих підряду беззубих китів. Тіло (довж. до 27,8 м, маса бл. 50 т) струнке з відносно невеликою головою, забарвлення шиферно- або буро-сіре, боки світліші, горло і черево білі; аусові пластинки (355—365 шт.) сіро-голубого кольору. Характерна асиметрія забарвлення нижньої щелепи: права половина світліша за ліву. Живиться ракоподібними, рибою, молюсками. Статевої зрілості досягає у 6—8 років. Тривалість вагітності — близько року. У виплоді 1 малю. Ф. живе у відкритих водах морів і океанів від Арктики до Антарктики, в СРСР — в Баренцовому і далекосхідних морях.

ФІНДЕР (Finder) Павел (19.IX 1904, м. Бельсько, тепер м. Бельсько-Бяла — 26.VII 1944, Варшава) — діяч польс. комуністичного руху. Н. в замовній сім'ї. З 1922 навчався у Відеському ун-ті. Був членом КП Австрії. З 1924 продовжував навчання у Франції. В 1924 вступив до Французької КП. За освітою інженер-хімік. У 1928 висланий з Франції, повернувся на батьківщину. Був секретарем ряду окружних орг-цій КП Польщі. З 1933 — член Секретаріату ЦК КПП. Не раз зазнавав арештів, зокрема 1934—39 перебував у в'язні. У вересні 1939 перейшов на тер. СРСР. Був членом Ініціативної групи польс. комуністів (створена 1941 в Москві). В грудні 1941 повернувся до Польщі. Один із засновників Польс. робітн. партії (ППР), член її тимчас. керівництва, потім ЦК, секретар Варшав. орг-ції партії. З листопада 1942, після смерті М. Новотки, — ген. секретар ППР. 14.XI 1943 заарештований гестапо. Розстріляний.

ФІНІКІЙСЬКА МОВА — мова фінікійців. Належить до семітських мов. Тепер мертва мова. Була пошир. у Фінікію та фінікійських

Розвиток знаків фінікійського письма.

Напис Арамея 2000-1000	Середньо- Фінікійське письмо (1200-800)	Новопунийське письмо (400-100)	Транслітерація
א	א	א	א
ב	ב	ב	ב
ג	ג	ג	ג
ד	ד	ד	ד
ה	ה	ה	ה
ו	ו	ו	ו
ז	ז	ז	ז
ח	ח	ח	ח
ט	ט	ט	ט
י	י	י	י
כ	כ	כ	כ
ל	ל	ל	ל
מ	מ	מ	מ
נ	נ	נ	נ
ס	ס	ס	ס
ע	ע	ע	ע
פ	פ	פ	פ
צ	צ	צ	צ
ק	ק	ק	ק
ר	ר	ר	ר
ש	ש	ש	ש
ת	ת	ת	ת
י	י	י	י
כ	כ	כ	כ
ל	ל	ל	ל
מ	מ	מ	מ
נ	נ	נ	נ
ס	ס	ס	ס
ע	ע	ע	ע
פ	פ	פ	פ
צ	צ	צ	צ
ק	ק	ק	ק
ר	ר	ר	ר
ש	ש	ש	ש
ת	ת	ת	ת

поселеннях у Середземномор'ї. Збереглися пам'ятки Ф. м. 2-ї пол. 2-го тис. до н. е. — 2—4 ст. н. е. У Пн. Африці пізньофінікійська (новопунийська) мова існувала до 8 ст. Для Ф. м. використовували біблоське, а пізніше — фінікійське письмо.

ФІНІКІЙСЬКЕ ПИСЬМО — одна з найдавніших алфавітних систем письма. Написи Ф. п. відомі починаючи з 2-ї пол. 2-го тис. до н. е. і до 2—4 ст. н. е. Складалося з 22 літер, які позначали приголосні звуки (голосні при писанні не позначали або пропускали), жодна з яких мала власну назву. Напрям письма горизонтальний, справа наліво. Від Ф. п. веде початок більшість сучасних складових і буквено-звукових систем письма, зокрема арамейське письмо, грецьке письмо, на основі якого створено латинський алфавіт, кирилицю тощо.

Лит.: Тайны древних письмен. М., 1976.

ФІНІКІЯ — давня країна на сх. узбережжі Середземного м. (тепер тер. Лівану і Сирії). З поч. 2-го тис. до кін. 13 — поч. 12 ст. до н. е. перебувала під владою Старод. Єгипту. В кін. 2 — на поч. 1-го тис. до н. е. Ф. колонізувала Центр. і Зх. Середземномор'я. У 8—7 ст. до н. е. перебувала під владою Ассирії, 539—332 до н. е. — д-ви Ахеменидів. З 332 до н. е. входила до д-ви Александра Македонського, а після її розпаду — д-ви Птолемеїв і Селевкідів держави, з 63 до н. е. — територія Ф. входила до провінції Сирія в Стародавньому Римі. Поступово фінікійці злилися з ін. населенням Сирії.

Високої майстерності у Ф. досягло художнє ремесло (орнаментовані посудини з бронзи, срібла і золота, скла і кераміки; вироби з різьбленої слонової кістки) та скульптура з каменю (саркофаг царя Ахірама з Бібла, кін. 11 — поч. 10 ст. до н. е.), теракоти (статуетки, маски тощо), вапняку.

ФІНІКОВА ПАЛЬМА (Phoenix) — рід рослин родини пальмових. Дводомні дерева заввишки до 30 м і до 80 см в діаметрі (при основі стовбура); на верхівці крона з великих (до 6 м завдовжки) перистих листків. Квітки жовті, зібрані у великі волоті. Плід — кістянка з м'ясистим міжплоднем; їстівний. Відомо 15 видів, пошир. в тропіках і субтропіках Африки та Азії. Велике значення для харчування населення багатьох країн має Ф. п. фініконосна, або фінік (Ph. dactylifera), що культивується з давніх часів у Пн. Африці і Пд.-Зх. Азії. Вирощується в багатьох тропіч. і субтропіч. країнах, в СРСР — в Туркменській РСР; у дикому стані не відома. Її плоди містять до 70,6 % цукрів і до 2,5 % олії. В субтропіч. р-нах СРСР культивують Ф. п. канарську, лісову, абіссінську та ін. як декоративні рослини.

ФІНІКС, Фенікс — місто на Пд. Зх. США, адм. ц. штату Арізона. Розташоване на р. Солт-Рівер. Пузол з-щ і автошляхів. 700 тис. ж. (1975). Підприємства машинобуд. (у т. ч. авіакосмічної і радіоелектронної), металообр., хім.,

П. Фіндер.

Фінікія. Статуетка бога Баала. Бронза. 14 ст. до н. е. Лувр. Париж.

Фінікія. Портретне зображення. Слонова кістка.

ФІНІНБЕРГ

швейної, харч. (м'ясохолододобної, фруктокопсервної) пром-сті. Вироб. вторинного алюмінію, алюм. труб. Центр с.-г. району зрошуваного землеробства. Ун-т. Зимовий кліматичний курорт.

ФІНІНБЕРГ Езра Йосипович [17 (29).XI 1899, Умань — 22.XI 1946, Москва] — євр. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1917 рос. мовою, а з 1920 — мовою їдиш. Перші книги віршів написані під впливом символістів («Подих», 1922; «Поезії», 1925). У зб. віршів «Бог тривають» (1930). «Інша земля» (1934) показав життя євр. народу після Великої Вітчизн. війни писав патрістичні твори (збірки «В гігантському полум'ї», 1946; «Вибрані твори», опубл. 1948). Ряд творів присвятив Україні (поєми «Дитинство на Україні», «Біла Дніпра», «Уманський напрям» тощо). Виступав як літ. критик. Перекладав на їдиш ряд творів О. Пушкіна, Т. Шевченка, М. Коцюбинського та рад. рос. і укр. поетів.

Тв.: Рос. перекл. — *Избранное*. М., 1957; *Стихи*. М., 1965.

ФІНІФТЬ — емаль для покриття металевих виробів, яка використовується у Давній Русі.

ФІНІШ (англ. *finish* — закінчення, від лат. *finis* — кінець) — 1) Кінцевий пункт дистанції в спорт. змаганнях на швидкість (біг, велосипедні гонки, плавання, гірськолижний спорт тощо); позначається лінією або площиною. 2) Заключна частина спорт. змагання.

ФІНКА, фіна (нім. *Finne*) — пухирчаста стадія розвитку багатьох *свожжових черві*; настає після *онкосфери*. Паразитують в різних органах проміжного хазяїна (безхребетних і хребетних тварин). Розрізняють 4 типи Ф.: *цистицерк* — має вигляд невеликого міхурця, асередину якого ввернуто одна головка (напр., Ф. озброєного шп'яка); *ценур* — з багатьма головками (власний мозковий очечому); *цистицерк* — з однією головкою і хвостовим придатком (напр., у собачого ціп'яка); *ехінокок*. Дальший розвиток Ф. відбувається, якщо її проковтне з їжею або водою остачиний хазяїн, в кишечнику якого головка (або головки) инвертається назовні, прикріплюється до слизової оболонки, і Ф. розвивається у сформовану форму *свожжового черв'яка*. Див. *Ехінокоз*, *Цистицеркоз*, *Цестуоз*.

ФІНКЕЛЬШТЕЙН Володимир Соломонович [8 (20).VIII 1896, Бердичів — 1937] — укр. рад. фізик-хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1934). Закінчив (1919) Київ. політехнічний ін-т. З 1929 — професор Дніпроп. хіміко-технологічного ін-ту, одночасно з 1929 — заст. директора і завідувачий відділом Ін-ту фіз. хімії. З 1934 — у Дніпроп. ун-ті. Осн. наук. праці присвячені електрохімії та гетерогенному каталізу.

ФІНЛЯНДІЯ, Фінляндська Республіка — д-ва у Пн. Європі. На Зх. і Пд. омивається водами Бот-

нічної та Фінської заток Балтійського м. В адм. відношенні поділяється на 12 лянй (губерній). Карту лянй на окремому аркуші, т. 12.

Державний лад. Ф. — республіка. Діє конституція (Акт про форму правління), прийнята 1919 (з наступними змінами й доповненнями). Глава д-ви — президент, який обирається на 6 років шляхом двоступеневих виборів; він має широкі повноваження, зокрема право скликання і розпуску парламенту, призначення уряду; є одночасно верховним головою командуючим. Законодавчий орган — однопалатний парламент (200 депутатів), обраний населенням на 4 роки; виконавчий — уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Берегова лінія розчленована численними бухтами та *шхерами*. Рельєф переважно рівнинний, на Пн. Сх. підвищений. Поширені льодовикові форми рельєфу (*оз. друмлині, ками, баранчі, лоби, озери улоговини* тощо). На крайньому північному заході — частина Скандинавського нагір'я висотою до 1328 м. Поклади хромітів, залізної, мідно-копальових, мідно-нікелевих, поліметалевих, ільменіт-магнетитових руд, апатитів, графіту, магнезиту, азбесту, тальку, мармуру та ін. корисних копалин. Клімат помірний, перехідний від мор. до континентального. Пересічна т-ра лютого від -3 до -14°, липня від +14 до +17°. Опадів 600—700 мм на рік. Річкава сітка густа. Річки короткі, повноводні, порожисті. Найбільші з них — Кемійокі, Кюмійокі, Кокемьєнйоки. Багато озер, боліт. Понад 70 % території вкрито лісами, переважно хвойними, на Пд. — подекуди мішаними на підзолистих, глейово-підзолистих і горфово-болотних ґрунтах. У країні створено 5 нац. парків, 18 заповідників (1980).

Населення. Понад 93 % населення (тут і нижче 1978, оцінка) становлять *финни*. В пд. і зх. прибалтійських районах живуть шведи (6,5 %), на Пн. країни — *саами*. Держ. мови — фінська і шведська. Пересічна густина населення — 14 чол. на 1 км² (1982, оцінка). Міське населення становить 59 % (1976). Найбільші міста: *Хельсінкі, Тампере, Турку*.

Історія. В давнину тер. сучас. Ф. заселяли кочові племена, які займалися мисливством і рибальством (3—2 тис. до н. е.). В 1-му тис. до н. е. сюди переселилися прибалтійсько-фін. племена, злиття яких привело до складання фінської народності. У 8—9 ст. тут почалося формування ранньокласового суспільства. В 12—13 ст. шведські феодалі почали завоювання території Ф., внаслідок чого вона до поч. 19 ст. перебувала під владою Швеції. Швед. завоювання супроводжувалися насильницьким прискоренням феодалізації. Однак селяни, хоч і потрапили у феод. залежність, зберегли особисту свободу. Класова боротьба фін. селянства проти феодалів гніту поєднувалася з нац.-визвольною боротьбою проти шведів. У 16—19 ст. тер. Ф. була ареною боротьби між Росією і Швецією. В 1809, після

порозки Швеції в ході рос.-швед. війни (див. *Російсько-шведські війни 17—19 століть*), Ф. ввійшла до складу Росії як Велике князівство Фінляндське. Главою Ф. (вел. кн. фінляндським) був рос. імператор, представлений генерал-губернатором. Тоді ж у Ф. було запроваджено чотирихостановий сейм; адм. автономія доповнювалася економічною (автономність доходів князівства, митна торгівля з Росією і зх.-європ. країнами, власна грош. система з 1860). У 2-й пол. 19 ст. у Ф. утвердилися капіталістичні відносини. Відбувся процес формування фінської нації. В серед. 80-х рр. 19 ст. посилювався наступ царизму на авт. права Ф. В боротьбі за свої нац. і соціальні інтереси фін. трудящі спиралися на заг.-рос. революц. рух. У ході *революції 1905—07 в Росії* спільні виступи рос. і фін. пролетаріату змусили царизм піти на поступки. В 1906 у Ф. було засновано однопалатний сейм, що обирався на основі заг. виборчого права, яке поширювалося і на жінок (уперше в Європі). Після Лютневої революції 1917 бурж. Тимчасовий уряд Росії відмовився задовольнити вимоги трудящих про демократичні перетворення і в змові з фін. буржуазією намагався перешкодити нац. самовизначенню Ф. 6 (19).XII 1917, після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, фінл. сейм прийняв декларацію, що проголошувала Ф. незалежною д-вою. 18 (31).XII Рад. уряд відповів до ленінських принципів самовизначення народів першим у світі визнав держ. суверенітет Ф. Новий етап в історії країни ознаменувався різким загостренням класової боротьби. В січні 1918 повстанням фін. робітн. класу почалася революція у Ф., внаслідок чого виникла Фінл. республіка, революц. уряд якої здійснив ряд перетворень соціалістичного характеру. Однак Фінл. республіка проіснувала лише три місяці. Місц. буржуазія з допомогою ім. імперіалізму потопила революцію в крові; в країні почався період жорстокого поліцейського терору. Уряд Ф. відкрито став на шлях антирад. політики, активно включившись в інтервенціоністські авантюри імперіалістичних д-в проти Країни Рад. У той же час трудящі Ф. продовжували боротьбу за свої права. В 1918 було створено Комуністичну партію Ф. (до 1944 діяла в підпіллі). В 1920 Ф. уклала з Радянською Росією мирний договір і встановила дипломатичні відносини. Внаслідок наступу шовіністичних елементів, а також під впливом світової економічної кризи 1929—33 у Ф. 1929 виник фашистський, т. з. лапуаський, рух (за назвою району), було розпущено парламент, заборонено профспілки, прийнято надзвичайні антикомуністичні закони. Імперіалістичні д-ви перетворили Ф. на антирад. форпост, що призвело 1939 до війни між Ф. і СРСР (див. *Радянсько-фінляндська війна 1939—40*), яка закінчилася поразкою Ф. В 1941 правлячі кола Ф. аступили у війну проти СРСР на боці гітлерівської Німеч-

Герб Фінляндії.

ФІНЛЯНДІЯ

Площа —
337 тис. км²

Населення — бд.
4,8 млн. чол. (1982)

Столиця —
м. Хельсінкі

чипи. Але поразка фашист. агресорів і зростання антишов. руху в самій Ф. змусили фінл. уряд почати переговори з СРСР про вихід з війни. 19.IX 1944 у Москві було підписано угоду про перемир'я, що заклало основи нового політ. курсу Ф. В 1944 в країні було легалізовано компартію, заборонено фашист. і профашист. орг-ції, за ініціативою комуністів і лівих соціал-демократів створено Демократичний союз народу Ф. (ДСНФ) та ін. демократичні орг-ції. Сформований 1945 трипарт. уряд демократичного співробітництва за участю комуністів сприяв демократизації громадського життя країни. В 1945 було відновлено дипломатичні відносини між Ф. і СРСР. У 1947 підписано з Ф. мирний договір (див. *Парижські мирні договори 1947*). В квітні 1948 між Ф. і СРСР укладено Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, який продовжено 1955, 1970 (до 1990), 1983 — достроково на новий 20-річний період (див. *Радянсько-фінляндські документи*).

Післявоєнний зовн.-політ. курс Ф., що характеризується активною миролюбною політикою, ввійшов в історію як «лінія Паасікіні — Кеконен» (за ім'ям двох президентів Ф.; див. статті про них). Миролюбна рад. зовн. політика, очевидні вигоди розвитку екон. зв'язків з СРСР сприяли дальшому зміцненню рад.-фінл. відносин: зокрема, 1974 між Ф. і СРСР підписано Перспективну програму в галузі науки і техніки, 1977 — Довгострокову програму розвитку і поглиблення торг.-екон., пром. і наук.-тех. співробітництва до 1990, 1979 — торг. угоду на 1981—83. Ф. розвиває свої традиційні відносини з сканд. країнами, їй належить ряд важливих ініціатив: по створенню без'ядерної зони на Пн. Європі; про готовність виступити організатором *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі*, перший етап якої (липень 1973) і третій (липень — серпень 1975) проходили в Хельсінкі. З 1955 Ф. — член ООН і *Північної Ради*, з 1961 — *Європейської асоціації вільної торгівлі* (на правах асоційованого члена), з 1968 — *Організації економічного співробітництва і розвитку*. В 1973 підписала угоду про вільну торгівлю з *Європейським економічним товариством*. У 1973 Ф. підписала угоду про співробітництво з *Радою Економічної Взаємодопомоги*.

Л. А. Інгульська.
Політичні партії, професіоналі. До урядової коаліції (1984) входять 4 партії: *Соціал-демократична партія Фінляндії*, заснована 1899, входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*; *Партія центру* (ПЦ), засн. 1906; *Сільська партія Фінляндії*, засн. 1939; *Шведська народна партія*, засн. 1906. Національна коаліційна партія, засн. 1918. *Ліберальна народна партія*, засн. 1965 (1982 організаційно об'єдналася з ПЦ). *Християнський союз*. Виступає як політ. партія з 1970. *Конституціоналістська права партія* Фін-

ляндії, засн. 1973. *Комуністична партія Фінляндії*, засн. 1918. *Демократичний союз народу Фінляндії*, засн. 1944. *Центральна орган. зація профспілок* Фінляндії. Входить до МКВП.

Господарство. Ф. — розвинута індустр.-агр. капіталістична країна з високим рівнем централізації та концентрації виробн. і капіталу. Економіка значною мірою зорієнтована на експорт. У міжнар. капіталістичному поділі праці Ф. спеціалізується на виробн. продукції лісової, металург., машинобудівної (устаткування для деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті, суден та ін.) галузей. У післявоєнний період розвиткові г-ва сприяло розширення торг. відносин з СРСР та ін. соціалістичними країнами, що послабило залежність г-ва від капіталістич. ринків збуту, стимулювало створення багатогалузевої економіки тощо. В гірничодобувній, металург., електроенерг., маш.-буд., нафтопереробній, хім. та ін. галузях пром-сті велику роль відіграє держ. сектор, на підприємствах якого випускають бл. 20 % пром. продукції. Д-ві належить також понад 30 % земельної площі країни і бл. 25 % лісів. У г-ві Ф. певні позиції займає також іноз. капітал (гол. чин. шведський). Заг. криза світового капіталістичного г-ва негативно впливає на екон. розвиток країни. Зростає вартість життя (на 9,3 % за 1982), безробіття (6,5 % працездатного населення).

Видобування мідної руди.
Судноверф у місті Усікауункі.
Виробництво паперу.

Промисловість. У промисловості та буд-ві зайнято 36 % економічно активного населення і створюється понад 30 % валового нац. продукту. Власними паливно-енерг. ресурсами країна забезпечена недостатньо. Більшу частину твердого та рідкого палива довозять з Рад. Союзу. Бл. 70 % електроенергії виробляють на ТЕС. Працює АЕС, збудована з допомогою СРСР. Видобувають заліз., мідну, свинцево-цинкову, нікелеву, хромову (4-е місце в капіталістичному світі) руди, кобальт, ванадій, графіт, пірит тощо. Значна металургійна промисловість. Чавун і сталь виплавляють гол. чин. на держ. металург. заводах у містах Рая (збудований з допомогою СРСР, найбільший у Пн. Європі) та Гямеїліна, мідь і нікель — у Гар'явалта й Порі, цинк — у м. Коккола. Хромову руду переробляють на концентрат на з-ді у Торніо. Розвинуте машинобудування, зокрема виробн. устаткування для целюлозно-паперової пром-сті (Тампере, Раума, Лагі, Васа, Каргула), машин для лісової пром-сті, дорожніх і будробіт, енергосилового і підйомно-транспорт. устаткування, електронної й телефонної апаратури (Хельсінкі, Турку, Порво, Сало), суднобудування, виробн. платформ для мор. видобування нафти (Турку, Хельсінкі, Раума), тракторів та автомобілебудування (гол. чин. з довізаних деталей; Хельсінкі, Гямеїліна, Тампере, Юваскюля). Найбільше експортне значення має лісова, особливо деревообр. та целюлозно-паперова, пром-сть. За виробн. і вивозом пиломатеріалів, фанери, паперової маси, картону Ф. посідає провідне місце в світі. Гол. центри лісової пром-сті — Котка, Кемі й Порі. На довізній (гол. чин. з СРСР) нафті розвивається нафтопереробна пром-сть (Найталі, Порво). Хім. та нафтохім. пром-сть представлена виробн. пластмас, мінеральних добрив, синтетичних матеріалів, фарб, хлору, сірчані кислоти та ін. (Хельсінкі, Турку, Тампере, Оулу). Розвинута також буд. матеріалів, скляна, фарфорова, шкіряно-взут., текстильна, швейна пром-сть. У харч. пром-сті переважає виробн. молочних продуктів, частина яких (масло, сир) експортується.

Сільське господарство. У с. г. (включаючи лісове г-во й рибальство) зайнято бл. 14 % економічно активного населення і створюється бл. 8 % валового нац. продукту. Переважає дрібне та середнє землевладіння фермерського типу. Велике значення для селян мають прибутки від продажу лісу з власних ділянок. С. г. угіддя займають понад 8 % тер. країни. Провідна галузь с. г. — гваринництво молочного напрямку. Поголів'я (тис., 1982): великої рогатої худоби — 1637 (у т. ч. молочних корів — 680), свиней — 1467, овець — 63. Вирощують (збір, тис. т, 1982): пшеницю — 435, жито — 35, ячмінь — 1598, овес — 1320 (переважно на корм); з тех. культур — цукр. буряки, а також картоплю, сіяні трави. У 1982 було вироблено (тис. т): мо-

ФІНЛЯНДІЯ

Виробництво деяких видів промислової продукції (тис. т)

Продукція	1982
Електроенергія, млрд. кВт·год	39,5
Нафтопродукти	8350
Чавун	1944
Сталь	2414
Мідь електролітична	48
Нікель	12,5
Цинк	144
Мінеральні добрива	1440
Целюлоза	4079
Папір і картон	5895
Лісоматеріали, тис. м³	6900
Судна (збудовано), тис. брутто реєстрових т	267

Собор у Тампере. Фрагмент західного фасаду. Архітектор Л. Сонк. 1902—07.

Вокзал у Хельсінкі. 1904—14. Фрагмент фасаду.

лока — 3067, масла — 70, сир — 73, м'яса — 317. Розвинуті звіринство (норки, срібляста лисиця, песець) і оленярство, на узбережжі — рибальство (щорічний вилов риби — бл. 100 тис. т).

Транспорт. Довж. (тис. км, 1980): з-щ — 6 (у т. ч. електрифікованих — 0,4), шосейних шляхів — понад 40. Тоннаж мор. торг. флоту — 2209 тис. брутто реєстрових т (1982). Гол. мор. порти — Хельсінкі, Котка, Турку.

Зовнішня торгівля. В 1982 38 % експорту Ф. припадало на продукцію деревообр. та целюлозно-паперової пром-сті; вивозять також машини і устаткування, судна, метали, текст. і швейні вироби, продукти харчування тощо. Довозять сировину і напівфабрикати, паливо і мастила, товари широкого вжитку та ін. Гол. торг. партнери — СРСР, розвинуті капіталістичні країни та європ. соціалістичні країни. Екон. зв'язки з СРСР розвиваються на основі довгострокових угод; товарооборот 1982 досяг 5,2 млрд. крб. Грошова одиниця — марка. За курсом Держбанку СРСР 100 марок = 13,53 крб. (березень 1984).

Медицина. Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 в країні було 72,5 тис. лікарняних ліжок (153,1 ліжка на 10 тис. ж.), з них бл. 90 % — у державних лікарнях; мед. допомогу подавали 7,6 тис. лікарів (15,8 лікарів на 10 тис. ж.). У 1975 працювало 3,2 тис. зубних лікарів і 4,9 тис. фармацевтів. Підготовка лікарів 1975 здійснювалась на 3 мед. ф-тах ун-тів (Хельсінкі, Турку, Оулу).

А. М. Стопчик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Відповідно до закону 1968 було намічено перехід до єдиної системи заг. освіти, який завершено до 1980. Обов'язкове навчання — 9-річне, здійснюється в об'єднаній (основній) школі (6+3). На базі обов'язкової школи будується 3-річна старша середня школа. В 1977/78 навч. р. налічувалося 4299 різних шкіл поч. ступеня (422 638 учнів) і 1051 школа або відділення середнього ступеня (343 759 учнів). Нижчу профес.-технічну освіту здобувають у державних, муніципальних і приватних профес. уч-щах і школах, серед. спец. освіту дають ін-ти — тех., пед., комерційні. В 1980 було бл. 570 професійних і спец. навч. закладів із 142 тис. студентів. Вищу освіту в Ф. дають 22 вузи, в т. ч. 11 ун-тів: Хельсінкський університет (засн. 1640), ун-т в Тампері, Шведський ун-т (Або Академія) в Турку, в Юваскюля та ін., 3 тех. ун-ти — в містах Тампере, Хельсінкі й Лаппенранта, інші комерційні школи та ін. Крім того, існує ряд спец. навч. закладів: Академія музики ім. Я. Сібеліуса, 4 ін-ти іноз. мов та ін. В 1979/80 навч. р. у вищих навч. закладах налічувалося 82 тис. студентів. Працює Фінська академія наук (засн. 1908, реорганізована 1970, Хельсінкі). Всього в Ф. понад 400 в-д. установ і т-в, зокрема, 40 в-д. ін-тів з державним: Центр тех. досліджень (засн. 1942). С.-г. в-д. центр (засн.

1898), Центр. лабораторія целюлозно-паперової пром-сті, в-д. ін-ти — генетики лісу (засн. 1968), охорони лісу (засн. 1972). При вузах функціонують понад 50 в-д. ін-тів і лабораторій. Є дві приватні академії: Фін. академія тех. наук (засн. 1957) та Швед. академія тех. наук у Ф. (засн. 1921). Найбільші б-ки: Б-ка Хельсінкського ун-ту (засн. 1640; бл. 2 млн. тт.), Міська Хельсінкська (засн. 1860; 873,8 тис. тт.), Парламентська (засн. 1872, 400 тис. тт.) — у Хельсінкі. Там же — Нац. музей, Міський. Зоол. музей Хельсінкського ун-ту, Бот. сад.; в Турку — Істор. музей, Музей образотворчих мистецтв і Музей Я. Сібеліуса; в Маріангаміні — Музей судноплавства; в Тампері — Музей В. І. Леніна та ін.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 у Ф. видавалося 99 щоденних газет заг. тиражем 2,6 млн. прим. і 1040 ін. періодичних видань. Найпоширеніші газети: «Хельсінгін саномат» («Хельсінкські новини», з 1889), «Аммулетті» («Ранкова газета», з 1881), «Уусі Суомі» («Нова Фінляндія», з 1847), «Суоменмаа» («Фінська земля», з 1909), «Суомен соціалідемократті» («Фінський соціал-демократ», з 1918), «Хююндадсбладет» («Столична газета», з 1864). Центр. орган Компартії Ф. та Демократичного союзу народу Ф. — «Кансан уутісет» (з 1957). Громад.-політ. щотижневик «Суомен кувалетті» («Лісторований журнал Фінляндії», з 1919). Інформаційне агентство — Фін. телеграфне бюро — акціонерне т-во, засн. 1887. Радіомовлення — з 1926 (передачі ведуться фінською, шведською і англійською мовами). Телебачення — з 1956.

Література. Найдавніший жанр фольклору, що мав багато спільного з карельським, — *руни*. В середині виникли балади; нар. проза представлена казками, легендами, переказами. Перша пам'ятка фін. письменності — «Азбука» (1542) М. Агріколи, але до поч. 19 ст. фін. мовою друкували переважно церковні книги. Ріст нац. самосвідомості фінів сприяв у 18 ст. пробудженню інтересу до нац. історії, міфології, фольклору. Визначним культурним діячем 1-ї пол. 18 ст. був Т. Кюсленус, який у своїх творах (лат. мовою) прославляв фін. народ. Л-ра 19 ст. розвивалася гол. чин. під знаком просвітительських традицій. Найвідоміші письменники цього періоду: Я. Ютейні, К. А. Готлунд. Досягнення романтизму значною мірою пов'язані з літ.-громад. діяльністю А. І. Арвідсона. Велике значення для розвитку л-ри мало видання Е. Ленротом нар. епосу «Калевала», що став джерелом сюжетів і образів для багатьох письменників і поетів. Видатну роль в історії культури відіграли поет Й. Л. Рунеберг, філософ, публіцист і критик Й. В. Снельман. Основоположник нової фін. л-ри, зачинатель нац. драматургії й роману А. Ківі збагатив л-ру реалістичними традиціями. З істор. романами виступив Ц. Топелус, з віршами і п'єсами — Ю. Вексель, з поетично соціального спрямування — К. Р. Крам-

су. Письменники-реалісти Мінна Кант, Ю. Ахо, А. Ярнефельт, К. А. Лейно та ін. змальовували життя міської бідноти, боротьбу робітників за свої права, тяжке становище жінки, земельний голод тощо. На поч. 20 ст. сформувалися різні літ. напрями. Видатний лірик А. Е. Лейно, Л. Онерва, В. Кілії представляли неоромантизм. Основоположником пролет. поезії був К. Каатра. Учасником революції 1918 став М. Лассіла — автор гумористичних повістей і комедій. Після перемоги контрреволюції у творч. реалістів І. Кіанто, Марії Йотуні, Й. Леттонена з'явилися песимістичні настрої, у творчості Ф. Е. Сілланпяя соціальну концепцію людини витіснив біологізм. У 20-х рр. виникла група т. з. полум'яносів, або факельників, представників лівого крила якої поетеса К. Вала і прозаїк П. Хаанпяя звернулися до сусп. проблем. У 30-х рр. прогресивні культур. сили об'єдналися в антифашист. групу «Кійла» (А. Туртіайнен, Е. А. Сінерво). В 1-й третині 20 ст. світове визнання здобула т. з. фін. (або історико-геогр.) школа у фольклористиці. Її засновники — Ю. Л. Крун та К. Л. Крун. Після 2-ї світової війни основними в л-рі залишаються соціальні проблеми, що відображено в романах А. Ейкія, М. Ларні, В. Лініні, П. Рінтала, Хельмі Хямляйнен, В. Мері, Еви Йонсепто. Значне місце в л-рі Ф. — реалістична драматургія Гелли Вуолійоки.

Наприкінці 19 ст. деякі вірші фін. поетів переклав П. Грабовський. У 1901 укр. мовою в інтерпретації Є. Тимченка з'явився епос «Калевала» (1928 перевидано). Рос. та укр. мовами в рад. час перекладено твори К. Вала, Г. Вуолійоки, М. Ларні, М. Лассіла, А. Е. Лейно, Е. А. Сінерво, П. Хаанпяя, В. Лініні та ін. У Ф. перекладено твори рос. (М. Гоголя, О. Фадеева, М. Булгакова, В. Шукшина) і укр. (Т. Шевченка, П. Тичини, О. Гончара) письменників.

Архітектура. На тер. Ф. з 8-го тис. до н. е. збереглися залишки жител, овальних у плані. В 12—13 ст. споруджували кам. замки (замок Олавілінна у м. Савонлінна та в Турку) і храми (собор у Турку, 13—15 ст.). Для 14 ст. типові великі кам. церкви — прямокутні в плані, з високим двохсильним дахом, стіни з необсогоного каменю, склепіння з цегли (церкви в Лог'ї, 14—16 ст.; Гаттулі, 14 ст.). Державна архітектура пов'язана з традиціями нар. буд-ва (церкви в Торніо, 17 ст.; Кеуру, 18 ст.). В кін. 18 — на поч. 19 ст. фін. архітектура розвивалася під впливом рос. та швед. класицизму (збудова Сенатської площі в Хельсінкі, 20—30-і рр. 19 ст., арх. К. Енгель), з серед. 19 ст. паралельно з еклектизмом утверджується течія «національного романтизму» (вокал у Хельсінкі, 1904—14, арх. Е. Саарінен та ін.).

У 1-й пол. 20 ст. в фін. архітектурі на зміну стилю модерн (будівля готелю в Іматрі, 1903, арх. Г. Нюстрем) прийшов неокласицизм (будівля Нац. парламенту в Хельсінкі, 1927—31, арх. Й. Сірен), а згодом — функціона-

лізм (санаторій у Пайміо поблизу Турку, 1929—33, арх. А. Аалто). Після 2-ї світової війни 1939—45 осн. увагу приділяли житл. та громад. буд-ву. Для творчості багатьох фін. архітекторів (А. Аалто, Р. Пієлія, А. Ерві та ін.) характерні простота і строгість архіт. форм, використання сучас. буд. конструкцій, поєднання мальовничих композицій з раціональною логікою (адм. центр с-ща Сяйнітсало, 1951—53; Будинок культури робітників, 1955—58; палац «Фінляндія», 1967—71; всі — арх. А. Аалто; готель «Президентті» (1981, арх. Я. Контіо, К. Рейке), всі — у Хельсінкі).

Образотворче мистецтво. Найдавніші зразки образотворчого мистецтва Ф. належать до доби неоліту (3-е тис. до н. е. — кераміка, наскельні розписи, антропоморфні ідоли тощо). Для середньовічного монументального живопису 14—15 ст. характерні риси нар. орнаменту, яскравий, соковитий колорит (розписи церков у Гаттулі, Тайвасало). Відомим майстром монументального живопису 18 ст. був М. Топеліус. У цей період у Ф. поширилися жанри світського живопису (портретист І. Ваклін, пейзажі та натюрморти Н. Шільмарка). В 19—20 ст. сформувалася школа фін. образотворчого мист., було відроджено традиції нар. ремесел, дерев'яного різьблення і середньовічного монументального живопису. В 19 — на поч. 20 ст. працювали жанристи А. Лауреус, Ф. Пути і Р. Екман, портретист Г. Фінберг, пейзажисти В. Холмберг, Б. Ліндхольм, В. Вестерхольм, брати фон Врігт. Близька за своїм спрямуванням до критичного реалізму була творчість А. Галлен-Каллела, Ю. Ріссанена, П. Халонена, А. Едelfельта і Е. Ярнефельта. Скульптура Ф. кін. 19 — поч. 20 ст. представлена роботами швед. скульптора К. Шестранда, класицистичними портретами й алегоричними композиціями В. Рунеберга, статуєтками Й. Таканена, пам'ятниками роботи Е. Вікстрема й Ф. Ніолунда, камерною пластикою В. Валгрена, дерев'яною скульптурою Е. Халонена та Х. Аутере. Найвідомішим скульптором серед 20 ст. був В. Аалтонен. Сучас. живопис Ф. формується в процесі взаємодії нар. традицій та осн. интернац. течій і напрямів. Місці реалістичні позиції зберігають передові прогресивні митці, які продовжують і розвивають традиції нар. школи (живописці М. Коллін, А. Канерва, В. Віоноя, С. Гренвалд, графіки В. Аскола, І. Колліандер, Т. Гапіовара; скульптори А. Тукіайнен, Р. Утірайнен, Л. Пуллінен та Е. Хілтунен). Широку популярність здобули майстри плаката і дизайну (Т. Гапіовара, М. Кулсаа). В Києві експонувалася виставка творів художників з м. Тампере (1961), сучас. образотворчого мистецтва Ф. (1974). Виставки творів укр. рад. митців експонувалися у містах Ф. 1962, 1973, 1980.

В. Д. Дажина.

Музика. Найдавніші зразки нар. пісенної культури — руни — епічні пісні, епосу (з 12 ст.; побутують і тепер) — короткі імпрівіза-

ції речитативного складу, пастушачі наспіви, закликання тощо, т. з. едлі й плачі. Поширені гуртові, обрядові, жартівливі, ліричні, танцювальні пісні. Нар. мелодії ґрунтуються на пентатоніці. Муз. інструменти: струнні — кантеле, смичковий — йохуку, духовий — туохіторі (пастушачий ріжок з бересті), з 19 ст. поширені кларнет і скрипка, з 20 ст. — гармонь. Профес. музика почала формуватися за середньовіччя. Автором першої фін. опери «Полонання короля Карла» (1832) та нар. гімну був Ф. Пасіус, першої симфонії (1847) — А. Г. Інґеліус. Вперше у фін. музиці використав нар. мотиви «Калевала» Ф. Шанц (симф. увертюра «Куллерво», 1860). Засновниками нар. композиторської школи (кін. 19 — поч. 20 ст.) були М. Веґеліус (заснував 1882 Муз. ін-т, з 1939 — Академія музики ім. Я. Сібеліуса в Хельсінкі), Р. Каайус (створив профес. симф. оркестр). У своїй творчості вони широко використовували фольклор. Найповнішого аналізу і розвитку дістали нар. традиції фін. музики у творчості Я. Сібеліуса. На фольклорних джерелах ґрунтувалася музика О. Меріканто, А. Ярнефельта, Е. Меларгіна.

У 20-х рр. 20 ст. під впливом російського почав формуватися нар. балет Ф. Перший нар. балет — «Скармуш» Я. Сібеліуса (1935). Серед сучасних композиторів Ф. — Е. Енглунд (симфонії, 4-а — 1976, пам'яті Д. Д. Шостаковича; інструм. концерти з оркестром, балети та ін.), Е. Бергман (вокально-інструм. і хорові твори), Й. Кокконен (симфонії, опера), Е. Раутавара (інструм., вокально-інструм. твори), А. Саллінен (вокально-інструм., оркестрова музика), Г. Мартінен, А. Соннінен, У. Меріляйнен. Серед виконавців — диригенти Г. Шнефойт, А. Ярнефельт, Л. Сегерстам; хорові диригенти Х. Клеметті, Е. Поґеля, Х. Андерсон; піаністи К. Екман, Е. Лінко; скрипка А. Ігнатіус; віолончелісти О. Фустрем, Е. Валста; вокалісти І. Екман, А. Раутавара, Х. Ліндберг, М. Талвела; артисти балету Л. Ніфонтва, Л. Мартікайнен, Д. Лайне, М. Л. Раяла. У Хельсінкі працюють: оперний театр (з 1911; з 1956 — Фін. Нац. опера), міські симф. і камерний оркестри, Симф. оркестр фін. радіо, камерні ансамблі, хори, Нар. консерваторія, Асоціація фін. композиторів (з 1945), Спілка музикантів Ф. (з 1917). З 1951 щороку проводиться муз. фестиваль «Тиждень Сібеліуса». Між Ф. і СРСР відбувається обмін муз. колективами, зокрема, в Ф. гастролювали укр. вокально-інструм. ансамблі «Кобза» і «Червона рута».

Театр. Джерелом для формування профес. театру Ф. була нар. творчість. В 1827 в Хельсінкі збудовано перше театр. приміщення (Театр. дім), у якому виступали рос., нім., швед. гастрольні драм. і оперні трупи. В 1860 там почав діяльність перший профес. театр, трупу якого становили актори-шведи. В 1872 було створено першу профес. трупу, що грала фін.

мовою. — Фін. театр (драм. та опера-ва трупи). З 1902 драм. трупа відділилася від оперної, почала називатися Фін. Нац. театром. З 1872 по 1904 театром керував критик і драматург К. Бергбум. За цей час було показано глядачам вистави за творами нар. драматургів — «Заручини», «Куллерво» А. Ківі, «Дружина робітника», «Діти гіркої долі», «Сюльві» М. Кант, «Айно» Ю. Еркко, «Адамово ребро», «Під каблучком у дружини» М. Йотуні, «Кам'яне гніздо», «Хліб Ніскавуорі», «Молода хазяйка Ніскавуорі» Г. Вуолійоки та ін., п'єси європ. драматургів, зокрема, рос. — А. Чехова («Три сестри», «Чайка»), І. Тургенєва («Місяць на селі»). Театр має експериментальну сцену. Провідні актори театру: І. Аалберг, К. Авеллан, А. Ліндфорс, К. Хальме, Р. Смельман, У. Сомерсалмі (кінєш. 19 — поч. 20 ст.), Т. Пало, Е. Еронен, Е. Воланен, А. Іконен, Х. Салі, Е. Юрка (50—80-і рр. 20 ст.). Режисери театру різних часів: К. Бергбум, Я. Халь, Я. Лаґденсуо, Е. Каліма, К. Ківіма, Д. Віткіка, В. Ільмарі. Театр гастролював 1962 у Москві. В Хельсінкі працюють також: Народний робітничий театр (засн. 1914, 1965 з виставами «Адамово ребро» М. Йотуні та «Блюз для містера Чарлі» Д. Болдуїна гастролював в СРСР); Фін. робітн. театр (основу репертуару його становить фін. і рос. класика та сучас. драматургія); Нац. швед. театр (ставить п'єси класиків і сучас. європ. драматургів). Діють також Інтимний театр і Зелений театр. У 1982 в Хельсінкі почав роботу циган. театр «Дром». Одним з провідних театрів Ф. є Робітн. театр у м. Тампере (засновано 1941 актрисою Г. Вуорі). В його репертуарі — «Три сестри» А. Чехова, «Ревізор» М. Гоголя, «Живий труп» Л. Толстого, «Злочин і кара» за Ф. Достоєвським та сучас. фін. драматургія. Працюють також театри в містах Турку, Лаґі, Куопіо та ін. З 1943 в Хельсінкі існує Вища театр. школа. В театрах України йдуть п'єси Г. Вуолійоки «Молода хазяйка Ніскавуорі» (Харків, Дніпропетровськ, Чернівець) та «Юстина» (Полтава, Луцьк, Дрогобич) і «Шахрай мимоволі» за М. Ларі (Вінниця, Київ).

І. Г. Посудовська.
Кіно. З 1904 у Ф. знімають хронікальні фільми. В 1906 створено кінофірму «Аполло». В 1907 випущено короткометражний худож. фільм «Тасмія перегонщики» (реж. Т. Спарре і Т. Пуру, останній — один з найвідоміших діячів «німого» кіно Ф.). У 1919 створено нову кінофірму. В 20-х рр. виходили переважно екранізації нар. л-ри: «Анна Лійса» за комедією М. Кант (1922, реж. Т. Пуру і Ю. Смельман), «Старий барон з Раутаккола» за новелою Ц. Топеліуса (1923, реж. Фаґер), «Чоботарі Нуммі» за комедією А. Ківі (1923, реж. Е. Кару). В 20-х рр. створено фірми «Комедія-фільм», «Феніка-фільм» і «Айла-Суомі-компанія». В 1933 Е. Кару заснував найбільшу у Ф. фірму «Суоменфільмітеоліус». Серед кращих фільмів — «Юха» (1937), «Шлях люди-

Церква в Логі.
Интер'єр.

Е. Халонен. Об'їдання оленів. Дерсно, 1899. Атенеум, Хельсінкі.

А. Галлен-Каллела.
Помста Йоукахайнена.
Офорт, 1903.

Виконавці на кантеле.

Фіора.

ни» (1940; обидва — реж. Н. Тапіо-вара), «Білий олень» (1953, реж. Е. Бломберг), «Молодичи Хілья» (1953, реж. Т. Сяркя), «Невідомий солдат» (1955, реж. Е. Лайне), «Червона лінія» (1959, реж. М. Кассіла). Соціально-критичною спрямованістю відзначаються фільми 60—70-х рр. «Шоленник робітника» (1967, реж. Р. Ярва), «Війна шурів» (1968, реж. М. Курк-вара), «Вісім смертельних куль» (1972, реж. М. Нісканен), «Постріл на заводі» (1973, реж. Е. Ківікоскі). Виходять фільми-екранізації Е. Лайне («Тут, під північним зірком...», 1968), Р. Ярви («Рік зайця», 1977). В 1976 створено спільний рад.-фін. фільм «Донір'я». Серед фільмів 80-х рр. — «Знак дикого звіра» (1981, реж. Я. Паккавірт) та «Ніч на березі моря» (1981, реж. Е. Ківікоскі, відзначений на 12-му Міжнародному кінофестивалі в Москві). 14. див. на окремому аркуші, т. 12.

Лит.: Кекконен У. Фінляндія: путь к миру и добрососедству. Стаття, речі, письма, 1943—1978 гг. М., 1979; Похлебкин В. В. СССР — Финляндия. 260 лет отношений. 1713—1973. М., 1975; Дашков Ю. Ф. У истоков добрососедства. Из истории... М., 1980; Питкянен М. Фінляндия в фотографиях. М., 1980; Карвонен Т. Советский Союз и Финляндия: сотрудничество и добрососедство. Пер. с фин. М., 1977; Карху Э. Г. Финляндская литература и Россия. 1800—1850. Таллин, 1962; Карху Э. Г. Финляндская литература и Россия. 1850—1900. М.—Л., 1964; Карху Э. Г. Демократическая литература современной Финляндии. Петрозаводск, 1966; Карху Э. Г. Очерки финской литературы начала XX века. Л., 1972; Карху Э. Г. История литературы Финляндии от истоков до конца XIX в. Л., 1979; Загородний О. У финских друзей. «Вестник», 1981, № 12; Васильков Б. Л., Платонов Г. Д. Градостроительная практика и жилищное строительство в скандинавских странах. Л., 1960; Иконников А. В. Новая архитектура Финляндии. М., 1972; Безрукова М. Художественная жизнь Финляндии. «Искусство», 1979, № 4. География Финляндии. Пер. с фин. М., 1982.

ФІНН Володимир Васильович (Вільгельмович) [19.IV (1.V) 1878, Київ — 13.X 1957, Житомир] — український радянський ботанік, засл. діяч науки УРСР (з 1935). У 1901 закінчив Київ. ун-т. У 1903—41 працював у Київ. ун-ті (з 1927 — професор, з 1933 — зав. кафедрою вищих рослин, з 1936 — також директор Н.-д. ін-ту біології при ун-ті), одночасно 1922—30 — професор кафедри ботаніки Київ. с.-г. ін-ту, 1944—51 — зав. кафедрою ботаніки Житомирського с.-г. ін-ту. Наук. праці — з питань ембріології і систематики рослин. В 1912 Ф. вперше описав спермій-квітчини у ваточника та ін. покритонасінних. Вивчав тератологічні зміни (виродливості) в квітці цукрового буряка під впливом близькоспорідненого схрещування (інбридингу).

ФІННИ (самоназва — суомалайсет) — нація, осн. населення Фінляндії. Живуть також у США, Канаді, Пн. Швеції і Норвегії, СРСР (77 тис. чол.; 1979, перепис). Заг. чисельність Ф. — 5,2 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *фінською мовою*. Вірують Ф. — протестанти. На тер. Фінляндії прибалтійсько-фінські племена прийш-

ли на поч. нашої ери. До 8 ст. вони заселили значну частину країни, відтиснувши саамів, які тут жили, або змішавшись з ними. Осн. племенами при формуванні фін. народності (завершилось в 16 ст.) були сум і ям (яме), згодом до її складу ввійшла й частина карелів. У 19 ст. консолідувались у націю. Значна частина Ф. працює в пром-сті. Осн. заняття Ф.-селян — землеробство, тваринництво. Докладніше про історію, г-во, культуру Ф. див. *Фінляндія*.

ФІННО-УГОРСЬКІ МОВИ, угорфінські мови — сім'я мов. Разом із самодійськими мовами становлять велику сім'ю *уральських мов*. Існує ряд класифікацій Ф.-у. м. За однією з них Ф.-у. м. поділяють на групи: прибалтійсько-фінську (фінська, естонська, карельська, вепська, іжорська, водська, лівська мови), саамську (саамська мова), вольську (марійська та мордовські мови), пермську (комі, або комі-зырянська, комі-перм'яцька та удмуртська мови), угорську (угорська, хантійська та мансійська мови). До Ф.-у. м. належать також мертві мерянська, муромська й метерська мови. Фонетичні Ф.-у. м. переважно властиві багатство голосних і відносна бідність приголосних, *сингармонізм*. За морфологічним типом — аглотинаційні чи аглотинативно-флексивні, категорії граматичного роду не мають. У більшості Ф.-у. м. прикметник не узгоджується з іменником. Характерне оживлення присвійних суфіксів імен. Дієслово має в ряді мов безоб'єктне та об'єктне дієвідмінювання. Замість прийменників уживаються *посліди-менники*. Лексика Ф.-у. м. запозичила на Сх. впливу іран., тюрк., самодійських та палеоазійських, а на Зх. — балтійських і герм. мов. На всі Ф.-у. м. значний був вплив слов'ян. мов. З Ф.-у. м. мають більш чи менш давню писемну традицію угорська, фінська, естонська й саамська. Сучасну писемність для хантійської, мансійської, комі-зырянської, комі-перм'яцької, удм., марійської та мордовських мов створено за Радянської влади.

Лит.: Языки народов СССР, т. 3. Финно-угорские и самодийские языки. М., 1966; Основы финно-угорского языкознания (в. 1—3). М., 1974—76; Ткаченко О. Б. Составительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. К., 1979.

О. Б. Ткаченко.

ФІННО-УГРОЗНАВСТВО — комплексна наука, що вивчає мови й культури фінно-угорських народів від найдавніших до наших часів. З *фінно-угорських мов* раніше за інші почали вивчати угор., фін., ест. і саамську. На кін. 18 ст. завдяки працям рос. і зх.-європ. учених обґрунтовано спорідненість фінно-угор. мов і встановлено межі їхнього поширення. В 19 ст. створено класичні описи й словники більшості фінно-угор. мов, праці з порівняльно-істор. Ф.-у. значний внесок у розвиток Ф.-у. зробили вчені різних країн: рос. дореволюц. — А. М. Шегрен, Ф. І. Відман; фін. — М.-А. Карстен, О. Доннер, А. Генец, Е. Сетяла; угор. — Я. Шайнович, Ш. Дярмагі, Й. Будещ, І. Галас;

швед. — Б. Колліндер. В СРСР у розробку проблем Ф.-у. великий внесок зробили Д. В. Бубрах, П. О. Аристе, Б. О. Серебренников, К. Е. Майтинська та ін. Дальшого розвитку набувають дослідження історії й культури фінно-угор. народів. Осн. центрами Ф.-у. в СРСР є Тарту, Таллін, Москва, Ленінград, Петрозаводськ, Саранськ, Йошкар-Ола, Іжевськ, Сиктивкар. Масштабні роботи в галузі Ф.-у. ведуться в Угорщині й Фінляндії. Проводяться Міжнар. конгреси фінно-угорознавців. На Україні дослідження з Ф.-у. здійснюються в Ужгороді й Києві. Лит.: Языки народов СССР, т. 3. Финно-угорские и самодийские языки. М., 1966; Основы финно-угорского языкознания. М., 1974; Казандер Л. Е. Истоки финно-угорского родства. Йошкар-Ола, 1979.

О. Б. Ткаченко.

ФІНОЗ — те саме, що й *цистицеркоз* тварин.

ФІНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК, Академія Фінляндії — центральний держ. орган управління наук. дослідженнями в Фінляндії. Засн. 1947 у Хельсінкі як наук. т-во, реорганізована 1970. До її складу ввійшли органи управління наукою, що існували з 1918, й попередня академія (засн. 1908). Ф. а. н. формує наук. політику країни, планує наук. дослідження, розподіляє держ. асигнування на них, бере участь в міжнар. наук. співробітництві. Безпосередньо підпорядкована М-ву освіти. До її персонального складу входять 4 академіки і 15 професорів-дослідників (1981).

А. В. Санцеев.

ФІНСЬКА ЗАТІКА — затока у сх. частині Балтійського м. Оми-ває береги СРСР (Ест. РСР та Ленінгр. обл. РРФСР) і Фінляндії. Вдається у суходіл на 390 км, шир. до 130 км. Пл. майже 30 тис. км². Глиб. від 100 м біля входу до 5 м і менше на Сх. Пн. береги розчленовані, багато *шхер*, пд. — переважно низовинні. Взимку замерзає. Солоність 2—6 ‰. Під впливом вітрів у затоці відбуваються значні коливання рівня води. Нагоми води зумовлюють паводки, зокрема на р. *Нева*, що загрожує м. Ленінграду. Для захисту міста у Ф. з. споруджують (1984) противопаводковий комплекс. Осн. порти — Ленінград, Таллін (СРСР), Хельсінкі (Фінляндія).

ФІНСЬКА МОВА — мова *фіннів*. Належить до прибалтійсько-фін. групи *фінно-угорських мов*. Фонетичні Ф. м. властиві велика кількість голосних та *дифтонгів*, обмежена — приголосних, *сингармонізм*, довгі й короткі звуки, чергування ступенів приголосних, наголос фіксований — на першому складі. Ф. м. аглотинативно-флексивна. Імена змінюються за числами й відмінками (відмінків — 15). Іменник має присвійну відмінку, категорії роду немає. Характерними є заперечне дієслово і розвинутий інфінітив. Словотвір відбувається за допомогою суфіксів та словоскладання. Писемність Ф. м. — з 16 ст. Сучасна літ. Ф. м. сформувалась у 19 ст. Алфавіт — на лат. графічній основі. Про л-ру Ф. м. див. *Фінляндія*, розділ Література; *Карельська АРСР*, розділ Культура.

Літ.: Грамматика финского языка. М.—Л., 1938; Елисея Ю. С. Финский язык. В кн.: Основы финно-угорского языкознания, в. 2. М., 1975.

О. Б. Ткаченко.

ФІОЛЕТОВ Іван Тимофійович (1884, с. Тугулуково, тепер Борисоглебського р-ну Воронеж. обл.—20.IX.1918) — діяч рос. революц. руху. Член Комуністичної партії з 1900. Н. в сел. сім'ї. Робітник-металіст. У 1904 — член Бакінського к-ту РСДРП. Вів парт. роботу в Грозному, Владикавказі, Ташкенті. Після Лютневої революції 1917 — член виконкому Бакінської ради, голова Спільної нафтопромислових робітників. З жовтня 1917 — член Кавказ. крайового к-ту РСДРП(б). З квітня 1918 — комісар у справах нар. г-ва Бакінського Раднаркму. В числі 26 бакінських комісарів був розстріляний англ. інтервентами й есерами.

ФІОЛЬ (Fiol) Швайцолет (р. н. невід., м. Нойштадт у Франкнії, тепер ФРН — між 7.V.1525 і 16.V.1526, Крайх) — друкар, ювелір, гірничий майстер. Був тех. керівником друкарні у Кракові, яка видала перші східноєвропейські книги кириличним шрифтом: Часослов, Осмогласник (обидві — 1491), дві недовідані Тріоди. Замовці їх невідомі; припускають, що вони були пов'язані з Київською митрополією або однією з її єпархій. Оси. текст книг церковнослов'янський, у післямові ажито укр. мову. При оформленні зразком служили слов'ян. рукописні книги, зокрема з Прикарпаття. Зберглося 79 примірників видань Фіоля, в т. ч. у бібліотеках Києва, Львова, Одеси.

Літ.: Немировський Е. Л. Начало славянского книгопечатания. М., 1971; Ісаевич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975.

Я. Д. Ісаевич.

ФІОРД, фйорд (норв. fjord) — вузька й довга морська затока з високими скелястими берегами. Ф. являють собою давні долини ерозійного або тектонічного походження, що зазнали дії гірських льодовиків (див. Трог) і пізніше були затоплені морем. Від моря, як правило, відокремлені підводними порогами. Поширені Ф. на гірських узбережжях у високих широтах, зокрема Скандинавського п-ова, Зх. Аляски, Гренландії, в межах СРСР — Кольського і Таймирського півостровів, на о-вах Нова Земля.

ФІОРИТУРА (італ. fioritura, букв. — цвітіння) — мелодичні прикраси (див. Орнаментика).

ФІРДОУСІ Абулькасим Мансур (між 932 і 943, с. Важ біля м. Туса — між 1020 і 1026, м. Тус) — перс. і тадж. поет. З 976 працював над великою епічною поемою «Шахнаме» («Книга царів»), яку почав писати поет Дакікі. Першу редакцію завершив 994, другу — 1010. Оси. ідеї твору — любов до батьківщини та заклик до боротьби проти іноземних поневолювачів, боротьба Добра і Зла (символ Добра — Іран, символ Зла — Турани), думка про ідеального правителя, втілена в галереї образів справедливих царів. Перші спроби перекладу поеми укр. мовою зро-

бив А. Кримський (1895), рос. мовою — І. Соколов (1905). У 1960—71 в СРСР поему видано в 9 томах. Укр. мовою твір Ф. перекладали В. Мисик, М. Глиницький, Я. Подолітук.

Тел.: Укр. перекл. — Шахнаме, або Іранська книга царів. В кн.: Кримський А. Пальмове гілля. Екзотичні поеми. К., 1922; Рос. перекл. — Книга царей Шахнаме. М.—Л., 1934; Шахнаме, т. 1—4. М., 1957—69; Шахнаме. Сказание о Рустаме. М., 1980. Літ.: Османов М.—Н. О. Фирдоуси. Жизнь и творчество. М., 1959; Раджабов М. Р. Фирдоуси и современность. Душанбе, 1976. Я. С. Полотнюк.

ФІРМА (від італ. firma — підпис) — господарська організація, яка є первинною ланкою капіталістичного виробництва (індивідуальних підприємств та акціонерних товариств); «торгове ім'я» комерсанта. Ф. підлягає реєстрації у встановленому законом порядку, її назву зазначають на ввісці, печатці, бланках тощо. В адм. і судовій практиці склався ряд правил щодо користування Ф., її охорони та передачі. В організаційному відношенні існують два види фірм. Перші складаються з головної компанії, що включає певну кількість спеціалізованих підприємств і відділень, та місц. і закордонних філіалів, контрольними пакетами акцій яких володіє головна компанія; другі — холдинги, що володіють через систему участі контрольним пакетом акцій самостійних компаній.

Ф. поділяють на приватні, кооперативні, державні й мішані; за нац. приналежністю — на місцеві (нац.) і міжнародні. Вони бувають дрібні, середні, великі й надвеликі. Залежно від ступеня концентрації виробн. і капіталу, особливостей внутр. орг. структури найбільші Ф. виступають у різних формах монополістичних об'єднань, осн. з яких є концерни, трести, синдикати й конгломерати. Деякі Ф. утворюють тимчасові цільові союзи — консорціуми. Госп. спеціалізацію Ф. (галузеву, підгалузеву, групову) визначає характер їхньої діяльності (пром. або непром.). Великі Ф. утворюють кістяк фірмової структури певної країни або галузі світової капіталістичної економіки. Майже всі великі Ф. входять до складу певних фінансових груп або контролюються ними.

В соціалістичних країнах [в СРСР до видання Положення 1974 про виробничі об'єднання (комбінати)] фірми називають об'єднання виробничих підприємств на чолі з гол. підприємством. В сучас. період в СРСР існують фірми найменування госп. орг-ції (юридичних осіб).

В. К. Черняк.

ФІРН (нім. Firn — вічний сніг) — ущільнений крупнозернистий сніг, що складається з крупинок, зв'язаних між собою; перехідна стадія між снігом і льодом. Утворюється в гірських районах (вище від снігової межі) та в полярних областях, де протягом літа сніг не встигає розтанути. Сніг перетворюється на Ф. під дією сонячної радіації, відлиг, внаслідок перекристалізації та сублімації водяної пари. Густина Ф. коливається від 0,45 до 0,8 г/см³. Товщи-

на його досягає 100 м (в Антарктиді). Ущільнюючись, Ф. поступово переходить у глетчерний лід, який становить осн. тіло льодовика.

ФІСГАРМОНІЯ (від грец. φύσα — міх, подув і άρμονία — зв'язок, стрункість, злагодженість) — азіатський пневматичний клавішний муз. інструмент. За формою подібний до *таніно*, але меншого розміру. Має фп. клавіатуру, 6—20 регістрів, що включаються висувними важелями. Повітря у Ф. нагнітається міхами за допомогою педалей. Її звучання нагадує звучання органа.

ФІСКАЛИ (лат. fiscalis — той, хто має відношення до скарбниці, від fiscus — державна скарбниця) — в Росії 1711—29 урядові для нагляду за діяльністю (переважно фінансовою) держ. установ і адм. осіб. Посаду Ф. створено у зв'язку із зростанням бюрократії та необхідністю боротися із зловживаннями. Ф. очолював обер-фіскал, з 1723 — генерал-фіскал, підпорядковані генерал-прокурору. Переносно — донощики, наклепники.

ФІСТАШКА (Pistacia) — рід деревних та кущових рослин родини сумарових. Відомо 20 видів, пошир. в Середземномор'ї, в субтропічних і частково в тропічних зонах, Пд.-Сх. і Сх. Азії. В СРСР — 6 видів, з них на Україні — 2. Ф. справжня (P. vera) — дерево 7—10 м заввишки. Листки шкірясті, грібчасті. Квітки одностатеві, зібрані у бокові пазушні волоті. Плід — кістянка (горіх); містить 55—60 % олії, 18—26 % білкових речовин, 10—13 % вуглеводів. В СРСР культивують у Серед. Азії, Азербайджані, на Україні — на Пд. березі Криму і в Одес. обл. Плоди споживають свіжими, підсмаженими, соленими, використовують у кондитерському виробництві. Ф. туполиста (P. tatica) — дерево до 20 м заввишки. Дико росте в Малій Азії та на Балканському п-ові, в СРСР — у Криму й на Кавказі. Плоди неїстівні.

ФІСТУЛА (лат. fistula — трубка, канал), нориця — неперродний канал або отвір, що сполучає якусь порожнину, орган (сеча, жовч, гній). Вроджені Ф. утворюються внаслідок вад ембріонального розвитку. Набуті Ф. виникають в результаті розвитку патологічного процесу, що супроводжується нагноєнням і прориванням гною, а також після поранення. Усувають Ф. оперативним способом, іноді консервативним лікуванням; зрідка спостерігається самовільне вилікування. Іноді за медичними показаннями створюють штучні Ф. У тварин штучні Ф. широко використовують у науково-дослідній роботі для вивчення в тривалих дослідках діяльності органів травлення, сечовиділення, швидкості плину крові, складу крові, для одержання у чистому вигляді травних соків, дослідження стану і руху внутр. органів.

А. М. Фирдоуси.

ФІТА в музиці — в давньорус. церковному співі знак крюкової нотації (див. *Крюки*) у вигляді слов'янської літери Ф. У поєднанні з ін. знаками скорочено означала цілу мелодію. У знаменному розстві Ф. було 132, в інших — менше. Ф. вивчалися усно, кожна мала свою назву. Збірки Ф. наз. *фітниками*.

ФІТЕЛЬБЕРГ (Fitelberg) Гжегож (18.X 1879, Двінськ, тепер Даугавпілс Латв. РСР — 10.VI 1953, Катовіце) — польс. диригент, скрипаль, композитор. Муз. освіту здобув у Муз. ін-ті у Варшаві (1891—96). Один з засновників мистецького угруповання «*Молода Польща*», диригував його першими концертами. В 1914—19 керував оперними виставами в Петрограді, 1920—21 — в Москві (диригент Великого театру), 1921—24 диригував виставами *Російських сезонів* за кордоном. У 1923—34 очолював оркестри філармонії і «Театру Вельки» у Варшаві, 1934—39 — створений ним Великий оркестр Польського радіо, 1947—53 — оркестр польського радіо в Катовіце. Автор творів неоромантичного стилю: симфоній, увертюри, симф. поем, концерту для скрипки з оркестром, інструм. ансамблів, фп. сонат, романсів, пісень. Гастролював у СРСР (зокрема, в Києві).

ФІТИНГ (англ. fitting, від fit — прилаштовувати, встановлювати, монтувати) — фасонна деталь для *різьбового з'єднання* труб. Встановлюється в місця повороту або розгалуження труби, переходу її на ін. діаметр. Якщо труби необхідно часто розбирати і складати, Ф. служить для з'єднання осн. прямолінійних ланок їх. Фітингами є, напр., *муфти*, косинці, трійники, хрести та ін. До Ф. належать також допоміжні деталі, напр. пробки-заглушки та ковпаки.

ФІТОГЕЛЬМІНТИ (від грец. *φυτόν* — рослина і *гельмінти*), фітонематоди — паразитичні черви класу *нематод*, які ушкоджують багато видів культурних і диких рослин. Належать до рядів *Tylenchida*, *Dorylaimida*. Довж. тіла 0,2—12 мм, ширина 0,01—0,4 мм. За способом життя і морфологією поділяються на кілька груп: цистоутворюючі (*Heterodera*, *Globodera*), головні (*Meloidogyne*), мігруючі кореневі (*Pratylenchus*), стеблові (*Ditylenchus*) та ін. Можуть оселятись на надземних і під-

земних органах рослин, спричинюючи їх захворювання та загибель (див. *Нематодні хвороби рослин*). В СРСР відомо бл. 400 видів Ф., з них небезпечними шкідниками є кілька десятків видів (див. *Голова нематода*, *Бурякова нематода*, *Пшенична нематода*). Завдають економічних збитків г-ву, ушкоджуючи тепличні культури (помідори, огірки, квіткові рослини) і у відкритому ґрунті (цукрові буряки, пшениця, картопля, цибуля). Розділ гельмінтології, що вивчає Ф., наз. *фітогельмінтологією*.
Літ.: Кирьянова Е. С., Краль Э. Л. Паразитические нематоды растений и меры борьбы с ними, т. 1. Л., 1969; Парамонов А. А. Основы фитогельминтологии, т. 1—3. М., 1962 — 70; Деккер Х. Нематоды растений и борьба с ними. М., 1972.

Д. Д. Сігарьова.

ФІТОГЕОГРАФІЯ (від грец. *φυτόν* — рослина і *географія*) — розділ *біогеографії*, що вивчає закономірності розподілу елементів *рослинного світу* — окремих *таксонів* рослин, *флори* і *рослинності* на Землі.

У Ф. виділяють *ботанічну географію*, що вивчає закономірності розподілу рослинності як компонента геогр. ландшафту, та *географію рослин*, що вивчає закономірності геогр. поширення видів, родів, родин та ін. таксонів рослин, а також флор і їх комплексів на Землі. Географію рослин звичайно поділяють на *фітохорологію*, що вивчає *ареали* рослин, *флористичну географію* рослин, *екологічну географію* рослин, *історичну*, або *генезисну*, *географію* рослин, що з'ясовує осн. етапи розвитку флор та особливості становлення і формування *ареалів* різних таксонів рослин. Як комплексна наука Ф. використовує методи геогр. та бот. досліджень: польові флористичні, фітоценологічні, екологічні, ґрунтознавчі, геоморфологічні тощо. Дані Ф. застосовують при створенні карт розподілу рослинності та *ареалів* рослин, для геобот., ботаніко-геогр. та флористичного районування. При флористичному районуванні Землі, яке лише частково збігається з *біогеографічним районуванням*, виділяють такі флористичні царства: *Голарктичне*, *Палеотропічне*, *Неотропічне*, *Капське*, *Австралійське*, *Голантарктичне* (А. Л. *Тахтаджян*, 1978). Певні відомості з Ф. зустрічаються вже у працях античних авторів — Теофраста, Плінія. Повніше

вони відображуються у працях вчених 17 ст.: англ. — Дж. Рея, франц. — Ж. П. Турнефора та 18 ст.: швед. — К. Ліннея, рос. — Й. Г. Гмеліна, С. П. Крашенинікова, П. С. Паласса. Формування Ф. як самостійної галузі науки відбувалося в кін. 18 — на початку 19 ст. завдяки працям нім. вчених К. Вільденова та А. Гумбольдта. Дальший розвиток Ф. пов'язаний з іменами дат. ботаніка І. Ф. Скоу, швейц. ботаніків О. П. Декандоля та А. Декандоля. Великий вплив на розвиток Ф. мало вчення Ч. Дарвіна. Значну роль в дальшому розвитку Ф. відіграли роботи нім. вчених — А. Грізебаха, А. Енгlera, П. Гребнера, О. Друде, дат. ботаніка Є. Вармінга, а також вітчизн. вчених — А. М. Бекетова, С. І. Коржинського, А. М. Краснова, М. І. Кузнецова, Ф. І. Рупрехта, зокрема рад. — В. В. Альохіна, М. І. Вавилова, Є. В. Вульфа, В. Л. Комарова, Є. М. Лавренка та ін., у т. ч. укр. — М. В. Клокова, М. І. Котова, М. Г. Попова. Дані Ф. мають значення для пізнання еволюції рослинного світу у взаємозв'язку з геогр. середовищем, а також у практичній діяльності людини — при плануванні госп. освоєння земель, зокрема *раціональному використанні та збагаченні ресурсів рослинного світу*, здійсненні *природного й екон.-геогр. районування*, при розв'язанні питань *інтродукції та акліматизації*, розробці питань охорони рідкісних та зникаючих видів рослин і угруповань тощо. Питання Ф. розробляються в СРСР у Бот. ін-ті ім. В. Л. Комарова АН СРСР, Всесоюзному ін-ті рослинництва ім. М. І. Вавилова, Всесоюзному ін-ті лікарських рослин, на кафедрах ун-тів, у бот. садах, зокрема в УРСР — в *Ботанічному інституті* ім. М. Г. Холодного АН УРСР, Центр. респ. бот. саду АН УРСР та ін. Результати досліджень з Ф. публікуються в «*Українському ботанічному журналі*», «*Ботаническом журнале*», зб. наук. праць ун-тів, бот. садів.
Літ.: Вульф Е. В. Историческая география растений. М.—Л., 1944; Альохин В. В. География рослин. К., 1952; Береговий П. М., Прахов М. М. Ботанична география. К., 1969; Толмачев А. И. Введение в географию растений. Л., 1974; Тахтаджян А. Л. Флористические области Земли. Л., 1978; Шафер В. Основы общей географии растений. Пер. с польск. М., 1956; Шмитхузен И. Общая география растительности. Пер. с нем. М., 1966.

Б. В. Заверуха.

НАУКОВІ КОНСУЛЬТАНТИ ДЕСЯТОГО І ОДИНАДЦЯТОГО (КНИГА ПЕРША) ТОМІВ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

В. Г. Бар'яхтар — акад. АН УРСР (заг. фізика), **В. Г. Бондарчук** — акад. АН УРСР (загальні питання геології, тектоніки), **М. С. Бродин** — акад. АН УРСР (оптика), **В. П. Васильєв** — акад. АН УРСР (захист рослин), **П. О. Дмитренко** — чл.-кор. АН УРСР (агрохімія), **І. М. Коваленко** — акад. АН УРСР (теорія ймовірностей), **В. М. Корецький** — акад. АН УРСР (міжнар. право, заг. історія держави і права), **Г. С. Костюк** — дійсний член АПН СРСР (психологія), **В. К. Лішко** — акад. АН УРСР (біохімія), **В. М. Русанівський** — акад. АН УРСР (мовознавство), **О. Г. Ситенко** — акад. АН УРСР (теор. фізика), **К. С. Терновий** — акад. АН УРСР (ортопедія), **А. В. Чекунов** — акад. АН УРСР (геофізика), **А. М. Шлепаков** — акад. АН УРСР (новітня історія капіталістичних країн); **І. І. Артеменко** — чл.-кор. АН УРСР (археологія), **І. С. Горбань** — чл.-кор. АН УРСР (оптика), **В. І. Куценко** — чл.-кор. АН УРСР (істор. матеріалізм), **О. С. Мельничук** — чл.-кор. АН СРСР (мовознавство), **В. В. Скопенко** — чл.-кор. АН УРСР (неорганічна хімія), **А. А. Чухно** — чл.-кор. АН УРСР (заг. питання політ. економії), **К. Л. Ющенко** — чл.-кор. АН УРСР (кібернетика), **М. Д. Ярмаченко** — дійсний член АПН СРСР (педагогіка); **А. М. Алексюк** — доктор пед. наук (педагогіка, нар. освіта), **І. В. Архипов** — полковник (військова справа), **Ю. С. Асєєв** — доктор архітектури (архітектура), **В. А. Афанасьєв** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Л. О. Бабенко** — канд. біол. наук (порівняльна анатомія), **І. В. Бичко** — доктор філос. наук (історія філософії), **Ю. Г. Блаудевич** — канд. тех. наук (електротехніка), **М. М. Бобішко** — канд. мистецтвознавства (театр), **М. К. Бородій** — канд. мед. наук (історія медицини), **В. Є. Бражников** — канд. юрид. наук (державне право), **С. І. Брук** — доктор геогр. наук (етнографія), **Ф. Г. Бурчак** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, кримінальне право), **Т. П. Булат** — доктор мистецтвознавства (музика), **П. Л. Варгачук** — доктор істор. наук (історія Кіпрс), **Д. Я. Василенко** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **Б. Б. Винокур** — доктор тех. наук (металознавство), **Л. В. Владич** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **М. А. Воїнственський** — доктор біол. наук (орнітологія), **І. Д. Гамкало** — нар. арт. УРСР (музика), **С. А. Генсірук** — доктор с.-г. наук (лісівництво), **М. О. Голодний** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, цивільне право), **М. М. Гордійчук** — доктор мистецтвознавства (музика), **В. С. Горський** — доктор філос. наук (історія філософії), **О. Т. Губко** — канд. психологічних наук (психологія), **В. М. Даниюк** — канд. екон. наук (конкретна економіка), **В. Г. Денисов** — доктор тех. наук (космонавтика), **В. Г. Долін** — доктор біол. наук (ентомологія), **А. Я. Дороговцев** — доктор фізико-мат. наук (матем. аналіз), **С. І. Дорошенко** — канд. мед. наук (стоматологія), **В. Д. Дяченко** — канд. біол. наук (антропологія), **В. Г. Єна** — канд. геогр. наук (фіз. географія), **М. М. Жербін** — доктор тех. наук (будівництво), **Г. П. Жеребкін** — канд. екон. наук (політ. економія і конкретна економіка), **Л. Є. Жоголь** — канд. мистецтвознавства (декоративне мистецтво), **Б. В. Заверуха** — канд. біол. наук (фітогеографія), **М. П. Загайкевич** — доктор мистецтвознавства (музика), **А. П. Золовський** — доктор геогр. наук (картогра-

фія), **С. К. Кілессо** — канд. архітектури (архітектура), **Л. М. Корецький** — доктор екон. наук (заг. питання економіки, екон. географія), **О. П. Корнєєв** — професор (теріологія), **М. Ю. Корнилов** — доктор хім. наук (органічна хімія), **В. Н. Котов** — доктор істор. наук (історія СРСР), **М. І. Кратко** — канд. фізико-мат. наук (матем. логіка), **І. Т. Крук** — доктор філол. наук (рос. література), **І. Ф. Курас** — доктор істор. наук (історія Кіпрс), **П. М. Леоненко** — канд. екон. наук (критика бурж. теорій), **Г. Н. Логвин** — доктор мистецтвознавства (архітектура), **В. І. Мазєпа** — доктор філос. наук (естетика), **Л. З. Мазєпа** — доцент (музика), **В. М. Мазур** — доктор екон. наук (політ. економія), **Д. Є. Макаренко** — доктор геолого-мін. наук (палеонтологія), **А. К. Мартиненко** — доктор істор. наук (новітня історія), **А. Г. Медяник** — канд. фізико-мат. наук (геометрія), **М. Ф. Мезенцев** — канд. біол. наук (зоотехнія), **Б. Ф. Мельник** — доктор юрид. наук (цивільне право), **Л. С. Міляєва** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Ю. В. Мовчан** — канд. біол. наук (іхтіологія), **Л. З. Мороз-Погрібна** — канд. мистецтвознавства (кіно), **Д. С. Наливайко** — канд. філол. наук (зарубіжна література), **В. І. Наулко** — доктор істор. наук (етнографія), **В. Г. Новиков** — доктор біол. наук (загальна біологія), **О. С. Онищенко** — доктор філос. наук (науковий атеїзм), **В. І. Павлишин** — доктор геолого-мін. наук (мінералогія), **В. Л. Павлов** — канд. хім. наук (неорганічна та фіз. хімія), **І. О. Пашков** — канд. тех. наук (будівництво), **Р. Я. Пилипчук** — канд. мистецтвознавства (театр), **Ф. П. Погребенник** — доктор філол. наук (укр. література), **Л. П. Погребняк** — канд. біол. наук (ветеринарія), **М. В. Попович** — доктор філос. наук (логіка), **С. С. Рубін** — доктор с.-г. наук (землеробство), **К. Б. Свєчин** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **А. М. Сердюк** — доктор мед. наук (охорона здоров'я), **Г. М. Сивокін** — канд. філол. наук (теорія літератури), **С. І. Соколенко** — канд. екон. наук (зовнішньо-екон. зв'язки СРСР), **І. М. Солдатенко** — канд. пед. наук (культурно-освітня робота), **Ю. О. Станішевський** — доктор мистецтвознавства (театр), **С. М. Старченко** — канд. мед. наук (історія медицини), **І. С. Ступницький** — доктор екон. наук (політ. економія соціалізму), **В. І. Таращук** — канд. біол. наук (систематика земноводних), **Ю. М. Теплер** — канд. пед. наук (фізкультура і спорт), **Ф. П. Тринус** — доктор мед. наук (фармакологія), **Н. М. Ульянова** — доктор юрид. наук (міжнар. право), **П. І. Фомін** — доктор фіз.-мат. наук (фізика), **В. О. Хилько** — професор (політ. економія соціалізму), **Г. Д. Цибуляк** — канд. екон. наук (культурне будівництво), **В. С. Чарін** — доктор фіз.-мат. наук (алгебра), **М. П. Черенько** — доктор мед. наук (хірургія), **В. І. Чопик** — доктор біол. наук (систематика рослин), **К. І. Чурюмов** — канд. фіз.-мат. наук (астрономія), **М. К. Шкула** — доктор с.-г. наук (грунтознавство), **М. М. Щербак** — доктор біол. наук (систематика плазунів), **М. І. Щербань** — доктор геогр. наук (метеорологія, кліматологія), **В. М. Юрковський** — канд. геогр. наук (екон. географія), **В. Є. Ясєвич** — доктор архітектури (архітектура), **В. Ф. Яценко** — засл. діяч мист. УРСР (образотворче мистецтво), **О. І. Яценко** — доктор філос. наук (діалектичний матеріалізм).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Страхов А. Й., див. т. 10-й, с. 256—257.
 Суриков В. І., див. т. 10-й, с. 96—97
 Таджикиська РСР, с. 448—449
 Тарасевич Л., с. 48—49
 Тарасевич О., с. 48—49
 Тваринництво, с. 448—449
 Театр, с. 448—449
 Театр Миколи Садовського, с. 448—449
 Театр товариства «Руська бесіда», с. 448—449

Театральне і кінодекораційне мистецтво, с. 192—193
 Театральний костюм, с. 320—321
 Тимченко М. К., с. 144—145
 Тичина П. Г., с. 448—449
 Тиціан В., с. 48—49
 Толстой Л. М., с. 448—449
 Трактор, с. 304—305
 Трипільська культура, с. 320—321
 Тропінін В. А., с. 64—65
 Трохименко К. Д., с. 144—145

Трутовський К. О., с. 64—65
 Груш І. І., с. 160—161
 Туркменська РСР, с. 448—449
 Угорщина, с. 448—449
 Узбекиська РСР, с. 448—449
 Українка Леся, с. 448—449
 Фарфор, с. 208—209
 Фаянс, с. 448—449
 Федеративна Республіка Німеччини, с. 528—529
 Федотов П. А., с. 160—161
 Фінляндія, див. т. 12-й

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Таджицька РСР, оглядова, с. 112—113
 Таджикиська РСР, економічна, с. 112—113
 Тернопільська область, оглядова, с. 112—113
 Тернопільська область, економічна, с. 112—113
 Тихий океан, с. 256—257

Туреччина, оглядова, с. 256—257
 Туреччина, економічна, с. 256—257
 Туркменська РСР, оглядова, с. 416—417
 Туркменська РСР, економічна, с. 416—417
 Угорщина, оглядова, с. 496—497
 Угорщина, економічна, с. 496—497

Узбекиська РСР, оглядова, с. 416—417
 Узбекиська РСР, економічна, с. 416—417
 Федеративна Республіка Німеччини, оглядова, с. 496—497
 Федеративна Республіка Німеччини, економічна, с. 496—497

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Сторінка	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
9 - й том				
40	права	8—7-й знизу	Тривала з 17.VII по 20.VIII	Тривала з 17.VII по 2.VIII
266	середня	29—30-й згори	Вища партійна школа при ЦК КПРС	Вища партійна школа при ЦК Компартії України
516	середня	14-й знизу	Й. Чобану	В. Чобану
10 - й том				
241	права	11—8-й знизу	меморіальний ансамбль «Український державний музей Великої Вітчизняної війни 1941—45 років»	меморіальний ансамбль «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 років»
418	права	5—8-й згори		
254	ліва	31-й знизу	Театр ім. Гайовського	Театр ім. Тайовського
406	середня	12-й згори	Д. М. Насоновим	М. В. Насоновим
412	заголовок таблиці на берегах		Кількість кіноустановок з платним показом по союзних республіках	Кількість кіноустановок з платним показом по союзних республіках (тис.)

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. том 11, книга первая
 (на украинском языке)

В томі вміщено 26 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (290 сюжетів, з них 45 — кольорові), 8 сторінок ілюстрацій високого друку (33 сюжети, з них 25 — кольорові), 4 вклейки кольорових карт (15 карт), кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРСР. В тексті 1266 ілюстрацій і 99 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку, — на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 45.

Здано до набору 3.06.83. Підписано до друку 15.12.83. БФ 02268. Формат 84 × 108¹/₁₆. Папір ф-ки ім. Ю. Яновіса. Кудряш. енцикл. гарнітура. Вис. друк. Фіз.-друк. арк. 38,0+2,75 арк. вкл. Умов. друк. арк. 68,46. Умов. фарб.-відб. 92,6. Обл.-вид. арк. 135,18. Тираж 50 000 прим. Зам. 3—636. Ціна 9 крб. 50 коп.

Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 252650, Київ—30, МСП, вул. Левіна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ, вул. Довженка, 3. на Київській книжковій фабриці, 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

И А В Б Г Д Е Ж З И Й К Л М Н О П Р С Т У Ф Х Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь Э Ю Я

ЗА КУПИТНО-АДМИНИСТРАТИВНЫМ ПЛАНЕНЫМ

ЗА КІЛЬКІСТЬ ЖИТЕЛІВ

[illegible] $\frac{\Delta \text{Junc}}{\Delta t}$ *Hydro-thermum* molt

Адрес	Адресная информация по адресу регистрации ООО
Полное наименование ООО	Полное наименование ООО
Директор (информация о лице)	Директор, единоличный исполнительный орган
Сведения о участии ООО в создании АО, ЗАО, ООО	Сведения о участии ООО в создании АО, ЗАО, ООО
АО, ЗАО, ООО, в которых ООО имеет долю участия	АО, ЗАО, ООО, в которых ООО имеет долю участия
Директор	Директор, единоличный исполнительный орган
Сведения о участии ООО в создании АО, ЗАО, ООО	Сведения о участии ООО в создании АО, ЗАО, ООО

Pre-Adaptation

10 days

Adaptation level

1 2 3 4 5

Adaptation

10 days

Adaptation level

1 2 3 4 5

Legend

1 - Baseline level

2 - Baseline level + 1

3 - Baseline level + 2

4 - Baseline level + 3

5 - Baseline level + 4

HEN CORREY, FARMHOUSE VINTAGE

	Малі міста	ЗА АДМІНІСТРАТИВНОЮ ПІДСТЕПОЮ	НАДІБ	ЗА АДМІНІСТРАТИВНОЮ ПІДСТЕПОЮ
	Рівня, районні міста		Центри районів	НАДІБ
	Великі та середні міста		Міста обласного підпорядкування	ЗАДІБ
	Агломерації та агломерації		Міста обласного підпорядкування	ЧЕРНОДІБ
	Середні		Міста обласного підпорядкування	Білодні
	Міста та села		Міста обласного підпорядкування	Білодні
	Міські		Центри районів, РДА	Зелені
	Сільські та міські		Села	Білодні
	Міські		Села	Зелені
	Великі міста		Села	Зелені
	Великі міста		Села	Зелені
	Великі міста		Села	Зелені
	Великі міста		Села	Зелені
	Великі міста		Села	Зелені

